

શ્રીવલ્લભાજી ૪૫૦.

શ્રીવિક્રમાજી ૨૮૮૫.

આ પ્રધની પુનઃગૃહિણી તમામ હક અનુવાદને સ્વાધીન છે

આ પુસ્તકના 'મુદ્રાદિત મિહાન્ત'વાગે લેખ અને છેતા બે ફર્મા વચ્ચે
મુદ્રાવાચ્ય અમદાવાદમાં હયાત છે આજીના તમામ ભાગનું મુદ્રણ

" " ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય 'ફર્માન્ડીઝ પ્રિન્ટ રીન્ડરોડ—અમદાવાદ.

મા પુસ્તકોત્તમ સંસ્કરણ પૃથેક છે

આભાર દર્શન

શ્રીઅણ્ણભાષ્યના ગુરુત્તરી અનુસાદના આ બીજા અને છેલ્લા ભાગના પુરતકમાં જે ભાષ્યો તરફથી મન તથા ધનથી મને મદદ મળી છે તે સર્વેની નોંધ લેતા મને અત્યંત દર્પ થાય છે પૃષ્ઠિ મ પ્રદાનના અનુભાવીઓ તરફ જન મમાગ તરફથી વાગવા એવો આરોપ કરવામાં આવે છે કે તેઓ મારિય તરફ અનભિમતિમાં છે પણ તે આરોપ અદિઆ પ્રકર કવ્યામાં આવનાર ઉપગમની નોંધથી ખામ આ મધની બામતમાં ખોગ પડે છે

આ બીજા ભાગને પ્રદત કરવામાં જો કોઈ તરફથી મહુપમર થયો હોય તો તે શ્રીનાથદ્વાગવિપ શ્રીમદ્ભાષ્યમિકુલ કૌસ્તુભસિતલકાવિતથી શ્રીભાવનિલાસલ મહારાજશ્રી તથા પૂજ્યપાદ આચાર્ય-ભાવશ્રીમોદસાસ વ્યાયામાહેમ તરફથી છે ગા વર્ષમાં જ્યારે શ્રીમોદસાસલ મહારાજશ્રી ગુરુગતમાં પધારુ થયુ ત્યારે તેઓશ્રીએ અમદાવાદમાં કેટલાક દિવસ રિચિત કરી હતી આ ગિયિત દરમ્યાન અનેની શ્રીપુષ્પિમાગવિ રેખ્યુર મદામભા તરફથી મખવામાં આવન તેઓશ્રીના - ભાષ્યનોતો પ્રભાર શ્રોતવર્ગમાં એટલો જલો પડ્યો હતો કે તે જવણુ કરવાને દ્વારોની મખમાં વૈષ્યુરો તથા વૈષ્યુરેતરા આવતા શ્રીદામોદસાસલની વ્યાખ્યાન સભાએ એટલે માનવ્યાગરો આ સાગરોમાં માનવ હલ્યો ઉમિ માળાની માદક અપૂર ઉત્સાદથી દિલોએ અળા શ્રીદામોદસાસલની - ભાષ્યનો એટલે ભમિ સના ખમના તે ગમના છુટાનું વૈષ્યુર હાથે ચાતકની માદક પાન કરે જાય તો પણ તે ધગય નહિ તેમ નથી તેમને કાષપણુ વિકિત્ર ન થાય હલદુ તેના પાનની દખા વિશેષ હિટ મને શ્રીદામોદસાસલની વાણી એટને રમિમ્ના ડામળતા અને મળનાની માનવ્યમિતિ મજેમગમની મિતની માદક તે સારાંય મદક અને ગવચ જે હલપમા તેનો રપર્શ થાય તે તેની આદનાથી હાનિતા વગર ગહેજ નહિ કેવન ભાનથી નીનગતીજ તે વાણી આ વાણીએ આખા ગમગમને એ ભ મુગ્ય કરી દીધુ હતુ તે વાણી રખરી નહાતી પણ અખિન જમજડનાચાર્ય આવડા સાચાર્યની મુમોધિનીની હતી, એટને તેની મગમતા ભાનમમતા અને હલગમતા નિયે જહેરાનું જ શુ હોર ? આથી શિક્ષિત, અશિક્ષિત, મુધારક કે જુના વિચારના પાડત કે સામાન્યવર્ગ, જાળક તથા જુદ મર્વ તેમના વ્યાખ્યાનોએ જવણુ કરવાને આપ્યાંતા હતા. વગી તેઓશ્રીનો રિનય તો અજગ સમ્પગમને તો ગોતે વિનયની મિતિ જણાતી હુ જ્યારે આ વ્યાખ્યાનો અનણુ નોતે ત્યાગે ગેડ કરિએ ગળના પ્રતિ જહેના નીનેના શ્લોખુ માગ હલપમા રમરણુ કરતો

કુલમમલિન મટા મૂર્તિર્મિતિ શ્રુતિશાલિની

મુજવલમલ સ્ફીતા લ્હમી પ્રમુવમલવિડતપ્ ।

મદતિમુમગા હોતે ભાવા અમીમિરય જનો

મજિતિ સુતરા દર્પ રાજસ્ત એવ તવાહુરુરા ।

અમનિનકુમ, કલ્યાણુ રી દેદમિતિ, શ્રુતિશાલી મિતિ, પૂર્ણજીવનય, પુષ્પજીવન, અખડિત પ્રભુત્વ મિતિથી મુમગલાવોએ મર્વથી મોકમાં કલ્યા પ્રમાણુ સામાન્ય પુરય ગર્વિષ્ઠ મધ જાય છે પણ તેના સમુચ્ચયથી તે રાગ કહી પણ પૂજાતો નહિ શ્રીદામોદસાસલમાં ઉપર જણાવેના તમામ શુભોતે સમુચ્ચય હોવા છતા તેઓ વિનયથી જાહે છે એમ કોષપણુ વિકિત્રા મન ઉપર તેઓશ્રીને મારે છાપ પડ્યા વગર ગહેજ નહિ તેઓશ્રીના એક વ્યાખ્યાનના પ્રસંગે મે વૈષ્યુરોની સભામાં અણ્ણભાષ્યના માગ ર જના મુદણુ મારે અપીન કરી હતી તે અપીનને શ્રીદામોદસાસલજીએ સત્કારી અને પછી પોતે જામજનોને તે નિયે મદાય આપવાને આજા કરી આપશ્રીની આદાની અમગ એ થઇ કે તે અમરે નાજા

મીનાપાપમાર્ગી દુષ્ટો નીન ગંગા ન હા। તમ ગા- પી ગો- મબાનિત શ્રદ્ધાઓ પ્રથમ મુશ્કેલી માટે આપના ગ્રંથ આપનાની પ્રતિષ્ઠા શ્રીદામોદરસાવણીએ ખુલ્લો સાનના તરફથી રૂા ૧૦૧ ની મન્દ બંદો કરી ખરેખર જો શ્રીદામોદરસાવણીએ આ નામો ઉત્તર નામો હોત તે જોડવી જડપથી આ પ્રથમ મહાર પડે કે તેવી જડપથી દીગ મહાર ન હડ નામો આ પ્રથમ પ્રથમ યાગા- શ્રીદામોદરસાવણીએ ઉપનામ મોટા નામો કે તેને માટે દુ- સમયથી ત નામો કરી શકે તેમ નથી અણુભાવ જેવો પ્રથમ રાણુવેલી મરથા તરફથી જ પ્રકટ થયા મનને ગર્વમેન્ટ કે બીજી કાષ્ઠપણુ મરથા એ પુત્રનો પ્રકટ ગાનુ પ્રથમ માન ન તે મરથાના આગળે દાનિ મના કે એમ માનુ છું ખરેખર આ અણુભાવ નુ ભાસાન્તર રાણુ આગામીથી તથા રાણુ મહારાજાના સદાચારી પ્રથમ પ્રકટ થાય છે તેથી ખરેખર મરથાને ગર્વ લેવા જેવું છે આ માટે શ્રીમદ્ શ્રીગદ્ગદાનાથજી મહારાજશ્રી તથા નિતકાવતશ્રી શ્રીનોવર્ધનસાવણી મહારાજશ્રી તેમજ શ્રીદામોદરસાવણી રાજા સહિ ખરેખર ઉપકૃત છે

આ પ્રથમ નીચે ૥ મુદરથોએ પણ પોતા ૥ તરફથી માહાર આ ૥ છે

- ૧૦૧ શેઠશ્રી બાવાભાઈ દામોદરસાવણી (અમદાવાદ) શ્રીઓ માનાભાઈ લોભોદરાગ તે પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ મહાસભાના પ્રમુખ છે તેઓ મગધના સાહિત્યના ખામ ગમિ છે જોડપુત્ર નહિ પણ મગધ બની તમામ સેનાદિ પ્રજાનિ માગ પોતાના કનનને વણુખરે મમ નાતીન રે છે અમદાવાદ શ્રીનદરનાવણના મહિ ગધારના પ્રથમ આગળ પડેલા વાગ પણ તેમજે વીધેનો છે
- ૧૦૧ શેઠશ્રી અમૃતવાલદામોદરસાવણી આ શેઠશ્રી દમશુભ ગોલોકવાસી થયા છે તેઓપણ પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ મગધના આગળ દાતા છે દુગર્ગ તેઓ તરફથી આ મરથાને મામાન્ય ખચ પેટે મારી ગ્રંથ મળતી બચ છે તેમના તરફથી પ્રથમ તરત્તી નિધ નામ ૥ પુરતકનુ મુદરથુ વૈષ્ણવ મહાસભા તરફથી રવામા આ મુદરથુ તરો મહારાજી તથા પરાપારી છે
- ૧૦૧ શેઠશ્રી હુગિદાસ અચરનાસાલ તેઓ પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ મહાસભાના ઉપપ્રમુખ છે તેમના તરફથી વૈષ્ણવ મહાસભાને નારીક ગ્રંથ મામાન્ય ખચ માટે મારી મળ છે તેમના પિતાશ્રી અચ ત વાનભાઈ મુરત પુષ્ટિમાર્ગી વૈષ્ણવ દાતા દગિસસભા પણ પુષ્ટિમાર્ગી દદ અનુરાગી છે અને તેની ઉન્નતિ જોવાને માટે ઉત્સુક છે
- ૧૦૧ શેઠશ્રી ગોવિન્દદાસ માણેકડાવ તેઓ શ્રીવૈષ્ણવ મહાસભાના આગળ દાતા છે અને દુગર્થ તેના સામાન્ય ખચ માટે સારી રંથ આપે છે તેમનુ નામ વૈષ્ણવમા મર્વન બજીવું છે તિવકાવતશ્રી અમદાવાદમા પધારે છે ત્યારે તેમના બગને ગિરાજ છે
- ૧૦૧ શેઠશ્રી બાવાભાઈ ગીરધીરસાલ તેઓ પણ દદપુષ્ટિમાર્ગી અનુયાયી છે તથા માર્ગી સાહિત્યમા સારો નસ લે છે તેમના તથા તેમના બધુ ચીમનસાવ અંજેરલક્ષ્મીચંદ્રવાળા તરફથી શ્રીમધુરેશજીના પ્રાપ્તિ વાર્તા છપાવનામા આવી હતી તેમ માગ તરફથી પ્રકટ થયેલ શ્રી સુભોધિની તામગદ્ધ પ્રશ્ન ભા ૩ મા ૩ ૧૨૫ તેમજે આપ્યા દાતા
- ૧૦૧ ભગવદ્ભૂત પગલણ એમ. ટી અદાસજી મુ જવાગર તેઓશ્રીએ માગ તરફથી પ્રકટ થયેલ 'રસેશ શ્રીકૃષ્ણ' નામો તે પુરતકના બીજા ભાગ માટે ૨/ ૧૦૧) નો ચે માગ ઉપર મોકલવાને લખ્યુ પણ અણુભાવના આ ભાગ માટે મદની જરૂર હોવાથી તેમજે લખીજ ખુશીથી તે ગ્રંથ આ નામ લેવાની દા પાડી છે તેઓ શ્રીકૃષ્ણ ભક્તિના ખામ રસિદા છે અને સાહિત્ય ઉપર વણીજ પ્રેમ ધરાવે છે
- ૧૦૧ શેઠશ્રી બનલભાઈ મુળદભાઈ દાદર-રૂપાદ એ, શ્રી તરફથી આ પુરતકના પ્રથમ ભાગ માટે રૂ ૪૦૦

श्रीमदखण्डभूमण्डाचार्य जगद्गुरु श्रीगुरुभार्यचरणप्रधानपीठाधीश्वर कृपापीयूषपाशनाग
विद्याविलासि-गाम्भ्यामिदुलतिलकायित-
गोस्वामी श्री १०८ श्रीगोवर्धनलालजी महाराज, श्रीनाथद्वारा.

विद्वदन्त श्रीमद् गोस्वामी श्री गोकुलनाथजी महाराजश्री (मुंबई)

ની મદદ કરવામાં આવી હતી. આ ભાગ માટે મેં અમને વિનંતિ કરી કે તુલજ તેમજે મારી વિનંતિનો સીકાર કર્યો અને ડા ૧૦૧) ના પુસ્તકો લેવાનો ઇચ્છા કર્યો.

+૧૦૧) ૨૫ હુરેશ્વરનાસ પુરુષોત્તમદામના દુરુદ્ધા તરીકેના વિગત ગદાદુર હુરિલાસ દેસાઈલાઈ તથા શેડ મોતીલાલ ગોવિંદલાલ શાહ. આ બંને ગૃહસ્થો તરફથી મારા તરફથી પ્રસંગે સુમે ધિનીના દેક ભાગમાં ૩ ૧૦૧ ની મદદ કરવામાં આવી હતી નેમજ અલ્પભાષના ભા ૧ આ તેટલી મદદ તેમજે કરી હતી આ ભાગ બીજા માટે મેં તેમને અગ્રજ કરી છે, આ આશા માધુ છું કે તે મદદ (પુસ્તકો લેવાની ચાંતે) આ કાર્યમાં કરવામાં આવશે.

૭૫ દેસાઈ જસલાઈ જીજીલાઈ મુ ગાવર્ધી મને અલ્પભાષ ભાષાન્તરમાં પ્રથમ પ્રોત્સાહિત કરનાર તે આ વૈષ્ણવ ગૃહસ્થ છે તેઓ મંપ્રદાવના તમામ પ્રકારના સાહિત્યનો મદદ કરે છે એટલુજ નહિ પણ તેનો અભાગ પણ કરે છે અને યોનાનાથી મની શકે તેટલા સાહિત્યની પ્રાપ્તિમાં ઉત્તરન આપે છે આ પુસ્તકના પ્રથમ ભાગમાં તેમજે ૩ ૭૫ આપ્યા હતા અને આ ભાગમાં પણ ૩ ૭૫ તેમજે આપ્યા છે.

૫૧ શેડશ્રી ચીમનલાલ હુરિલાલ નગરીવાળા આ શેડશ્રી વૈષ્ણવ ધર્મની ઉત્તરિના તમામ કાર્યમાં કરે છે મારા મુમેધિની અનુદાના કાવમાં પણ તેમજે અમુક પુસ્તકો લેવાને ઉત્તરન આપ્યું હતું.

×૧૦૧) ૫૨ મલગવદીય કારાલાઈ મુજીજીલાઈએ પ્રથમ ભાગમાં ૩ ૭૫૧) ની રકમ શ્રીમદ્ગોતરામીશ્રી ગોકુલનાથજી મહાગજશ્રીની આગાથી વૈષ્ણવ પરિપદના મ તી ગ ત્રિકમદાસ ચકુલાઈ કારાગોકુલાની હતી, અને તેથી પ્રથમ ભાગમાં તે રકમ પરીક્ષા કિમતી મધ પડી હતી. આ ભાગ માટે તેનીજ રીતે રૂ. ૬૦૧) ની રકમ પ્રથમ ભાગનો માફક પુસ્તકો આપવાની શરતે આપવામાં આવશે એવું ગ. નિરમલમ ચકુલાઈએ આ માટે પત્રથી મને જણાવ્યું છે શ્રીગોકુલનાથજી મહારાજશ્રી તથા પંમભગવદાચ કારાલાઈ તથા ગ ત્રિકમદાસ ચકુલાઈના અમે ખાસ ઉપકૃત છીએ.

×૧૦૧) ૨૫ બુદ્ધપાદના દુરુદ્ધાએ ગદુનાઇના દુરુદ્ધા તરફથી પણ પુસ્તકો લેવાની શરતે ઉપરની રકમ આપવામાં આવશે એવું ગ ત્રિકમદાસ ચકુલાઈ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે, આ માટે તે દુરુદ્ધાએ તથા રા ત્રિકમદાસનો કુ આભાર માનું છું.

આ ઉપરાંત નીચેના ગૃહસ્થો તરફથી નીચે પ્રમાણે રકમ પણ મળી છે

૨૫	ભાદીઆ ત્રિકમલાલ ગોવિંદલાલ અમદાવાદ	
૨૫	ગ મળાજસ જેઠાલાલ અમદાવાદ	
૨૫	ગાઇ સાકર દલપતરામ દિરાજદની વિધવા	"
૨૫	રા કેશવલાલ અમૃતલાલ	"
૨૫	ગ. માલુલાલ ચીરધંગલાલ શ્રીફ	"
૨૫	ગ બાપાલાલ પુરુષોત્તમદાસ	"
+	૨૫	મહેતા નરોત્તમદામ યુનીલાલ
+	૨૫	શેડ. નાનલા મનમુખનાન
+	૨૫	આત્મભારામ અમરતલાલ દલાલ
	૧૫	ગ હરિલાલ વિરુનદાસ શાહ
	૧૫	બાઇ અમૃત મોતી ગોવિંદની દીકરી
	૧૫	ગ ચ દુલાલ હોટલાલ મહેતા
	૧૫	રા હરિલાલ કરસનદામ
	૧૫	શા કેશવલાલ કાળીદાસ ચાકધરીઆ
	૧૫	રા યુનીલાલ બાળાનીદાસ

- ૧૧ શા નાનાવાવ જેમનનામ
 ૧૧ ગ બોમીલાલ ખર્મ રીચીરોડ
 ૧૧ ગ મણિલાલ નપતગમ બનમન
 ૧૦ જામ ઉત્તમ દિગમદ પીતામગની દોરી
 + ૧૧ જગનવાન નાનસા કામરીપાળ
 + ૧૦ ચીત્રી માધવજી આગાજી-ગજમોટ
 + ૧૦ મારતઝ માગજયદ મોતીલાલ પટવાગેરી-અમદાવાદ
 + ૧૦ પ્રાણજીવન ચુનીલાલ ચોમ્સી વેગાધપાડો

ધનથી મદદ કરનારો ઉપકાર માન્યા પછી, મનથી મને મદદ કરનાર લોકોએનો પણ ઉપકાર ને ન માનું તો હું ખરેખર કૃતકી ગણાવું પ્રથમ તો માગ મિત્ર પ્રો ગોવિંદલાલ હું. લોક એમ એ ને મારે ખાસ ઉપકાર માનવો નેધએ લાખ્યું કામ એકના હાથે ઉકેતું એ ઘણું કઠિન અને મુશ્કેલ. છતાં મને એમ લાગ્યું કે સત્રાપમા અતઃકણ્ય પૂર્વ- માગ આ કાર્યમા મદદ કરનાર કોઈજ નથી હું કેટલાકે આ કાર્યને તોડી નાખનાર પણ છે આથી બધું કામ મારે એકને હાથેજ કરવું હશે છે આમ છતાં જે વધ થોડી અગર વળી માગ મિત્રો તરફથી મદદ મળી છે, તેમને હું કેમ કૃતી શકું. લાખ્યના શુભોપમદાર પાત્રમા મને એક બે શકાઓ પડતા તેનું સમાધાન માગ મિત્ર પ્રો ગોવિંદલાલ તથા વે શા સ મીમાચક શાસ્ત્રીહરિશંકર દ્વારા મને મળ્યું હતું લોક ગોવિંદલાલે મોનાવેના ઉત્તર મે કુટનોટમા એમના નામથી લખ્યો છે તેજ પ્રમાણે મીમાસાની પરિકાયાના મુનાસા મારા મન્મિત હરિશંકર મોનાવેના તે પણ ત્યાજ લખ્યા છે શાસ્ત્રી હરિશંકરે તે પુષ્ટિમાર્ગીય સેદાન્ત ત્રિપેનો એ- વિસ્તૃત પ્રસ્તાવનાનો વંચ મોનાસીને પણ મને ઉપકૃત વ્યે છે તેમને આ નેજ માગીના મિત્રનામાંથી લખાએના હોષ જગતપ્રેમજીથીજ વખાવયો હું માનું છું આ ઉપકાર પ્રો મગનવાન ગણપતરામ શાસ્ત્રી એમ એ ન નાનુલોક નારણદાસ ગાંધી એમ એ એન એન બી મોનો રાસી લોક મુલચંદ્ર લુનગીદામ તેનીવાળા બી એ એન એન બી, અલપકુમાર શુદા એમ એ બી એચ ડી પ્રીન્સીપાલ આનંદશંકરભાઈ બાપુભાઈ કુન એમ એ એન એચ બી રત કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી એ તથા ગ હોટાલાન ચંદ્રશંકર શાસ્ત્રી શ્રીધરપાલ- વગેરે લેખકોના લેખો તથા કૃતિઓમાંથી જરૂર જણાતા ઉત્તેજો ક્યાં છે અગર અતરસો લીધા છે દિપણુ વિભાગમા શાસ્ત્રભાષ્ય અને રામાનુજ લાખ્યના સૂત્રોના અર્થ શાસ્ત્રી હોટાલાલ ચંદ્રશંકર તથા પ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ કુનના અનુસાર પ્રમાણે લખ્યા છે આથી તેમનો પણ હું ઉપકાર માની લેવું છું

આ ઉપકાર શુદરાત વર્નાકુલકર સોમાઈગીના આસીટન્ટ સેક્રેટરી અને જુદિપ્રકાશના તની ગ હિંદુલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી એ તરફથી પણ મને આ ગ્રથના કાર્યમા મારે ઉત્સાહ મળ્યો છે ગ દિગવાલભાઈએ પ્રથમ લાખ પ્રન્ટ થતા તેની ખાસ સમાયોચના તેમના બાહોશ તત્ત્વ નીચે પ્રન્ટ થતા “ જુદિપ્રકાશ ” માસિકા લેખને તે ગ્રથને શુદગતના માલગેની ધ્યાનમા આપ્યો એટલું જ નહિ પણ મોસાઈટી તરફથી તેની ૧૬ નરવો પણ લીધી હતી વર્નાકુલકર પ્રેમાઈટીના પ્રમુખ તથા કાર્યવાદ સભ્યો આ રીતે કોષપણ જાતના બેદ સિવાય તમામ પ્રકારની શુદ્ધ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપીને લેખકોને તેમનાથી બની શકે તેટલું માદાય અને પ્રોત્સાહન આપે છે તે ખરેખર પ્રશંગનીય છે શુદગતની બીજી સરચાઓએ આ ઉપરાંત શીખવાની ખાસ જરૂર છે રા હિંદુલાલ લાખ્યની મારે માગ અગત નમના તથા માયાજીનામણે તેમનો આમા માનવાને મારી પામે શબ્દો નથી

ઉપર પ્રમાણે આ કાર્યમા જે શુદરોએ આર્થિક સાદાપ્ય આપી છે તે તમામને અતઃકણ્ય પૂર્વક આભાર માનું છું આ ગ્રંથના બદલામા તે તમામ શુદરોને પુરતો મોનવામા આવનાર છે + આ નિશાનીવાળા શુદર તરફથી રકમ હજુ વચૂલ થઈ નથી. પણ આશા છે કે તે મળી જશે.

આ ઉપરાંત શાસ્ત્રીજી વમતરામભાઈ તરફથી તિવગ્રાહિત ઓગોર્ગનવાવજી. શ્રીદમોદનાવ-
શ્રીપુરુષોત્તમજી, શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ તથા શ્રીઅનિરુદ્ધવાવજીના ખ્વેડો મને મળ્યા છે તથા સુગતીજી
શાસ્ત્રી સીમનવાલ તરફથી ઓગોર્ગનવાવજી, ભાઈ દાગદાસ તથા ભાઈ તેનીચાળાના મનિમત્રે તરફથી
ભાઈ તેનીચાળાનો, તેમજ રા. ત્રિકમવાવ ચક્રભાઈ તરફથી ઠા. કાગભાઈના ખ્વેડ મળવા બદલ
તથા ભાઈ હિસનદાગ પુરુષોત્તમદામ સુગન્ધીનો પણ આભાર માનું છું. આ પ્રથમા ખાસ આચર્ય
અત્પનાર ગૃહસ્થોના ફેટા લેવાનો ઇરાદો હતો, પણ તમામના ખ્વેડો નહિ મળવાના કારણથી તે વિચાર
મુલતી ગયો છે

ઉપર પ્રમાણે તમામ સહાયકોનો હું હૃદય પૂર્વક આભાર માનું છું સ્નેહીઓ તથા મિત્રોનો આભાર
હોવાજ નહિ એ વાત ખરી છે, અને મિત્રો આભાર માનવા એ એક પ્રકારની ભારાઈ ગણાય છે છતા
શિષ્યાઓને અવધાનીતે પણ આભાર માનવો એ હજી છે તોપણ સ્નેહીઓના સ્નેહના ફેટા મહાભાણે
અલિધા કંઈ ? અને તે સહાયકોથી ત્રણ વડી પણ અલ યાય છે ?

પરમ કૃપાળુ આનન્દધન રસેશ પરમાત્માની કૃપાથી અને અખિન બ્રમ્હનાયાર્ શ્રીવલ્લભાશીશ-
ની શ્રેણીથી આ મહાન પ્રયત્નનો આરંભ અત્કથી બે વર્ષ પૂર્વે જે મેં કર્યો તે આજે પૂર્ણ થાય છે
આ પ્રયત્નમા ત્રુટિઓ ઘણી રહી છે એમ હું જાણું છું. ભાષાતર કેટલેક સ્થળે ત્રુટિ છે પણ ભાષ્યકારની
મજાભાષામા કાંઈપણ ફેરફાર નહિ કરવાના હેતુથી મેં તેમા બહુ છૂટ લીધી નથી અદ્યત્ન જે છૂટથી
ભાષાતર કરું હોય તો ભાષાતરનો અર્થ વિચાર્યાત પણ તેથી મૂળ ભાષાનું સ્વરૂપ પનદ્રાઈ જાત-મજા
ભાષાની પ્રકૃતિમા મિશ્રિત પ્રવચતા તેનો જોમ નહિ ન થાય તેટલા માટે ભાષાતર મળતે અનુમત્તુ જ
ગણ્યુ છે છતાં મજાભાષાની સ્થિતિ દૂર કરવાને કુટનોટ પુરુષ પ્રમાણમા આશી છે તથા ખાસ
વિવેચનની પદ્ધતિ મેં યોજી છે આથી સામાન્ય રીતે તત્ત્વ જ્ઞાનના છતાં વર્ગને અસતોષ થવાનું કારણ
નથી પ્રથમ ભાગમા તુલનાત્મક નોંધ આપી સક્યો નહોતો પણ આ ભાગમા તુલનાત્મક નોંધ
આપનામા આવી છે, તમામ ભાષ્યકારોમા સ્વતંત્રી સાથે તો નહિ પણ ખામ શાકર ભાષ્ય અને રામાનુજ
ભાષ્યના સ્વતંત્રી આ ભાગમા મળ્યાના છે આ ઉપરાંત દરેક સૂત્રના પદોના છૂટા છૂટા અર્થો
આપનાની મેટ્ર માથે તૈયાર કરી હતી પણ પ્રત્યક્તુ વ્યંજન વધી જવાથી તેને જૂના પ્રત્યક્તુ આકારમા
સતો મહત્ત પ્રત્ય કરવામા આવશે આ અંતની ખામ વિશિષ્ટતા પ્રતાપનાના જે લેખો છે. હું ખાતરીથી
માનું છું કે પ્રતાપનાના જે લેખો “શુદ્ધાત્ત મિદાન્ત” તથા ‘પુષ્ટિમાર્ગિય મિદાન્ત’ એ જે વાચવાથી
બહા નુનનું કાર્દ વાચને સ્પષ્ટ થશે અને તેથી તેમને અન્ય અડચણો હોવા છતાં પણ નિરાશ થવું
પડશે નહિ પ્રતાપનાના જે લેખોમા કદાચ ત્રિયાગુ સાગ આગળે પણ તે જે લેખો જે જૂના જૂના
લેખકોના લખેલા છે એટલે તેમા ફેરફાર થશે નથી ‘શુદ્ધાત્ત મિદાન્ત’ પ્રત્યથા પછી ‘પુષ્ટિમાર્ગિય
મિદાન્ત’ નામનો લેખ લેખકે અત્યન્ત પશ્ચિમપૂર્વ અને તે વળી તેમની માંડાની પધારીમાથી લખીને
મોકલ્યો હતો અને, તેમા જે કે પ્રથમના લેખના વિષયની પ્રમુરગિત થાય છે છતાં તે લેખ ખામ મન-
નીય અને યોગ્ય મારો છે આ ભાગનું શુદ્ધિપત્ર આપી સક્યો નથી પણ જા ૧ લાનુ થોડું થાય આપ્યું છે.

ગદાક્ષા વાચક ? આજે મારા જે વર્ણના પશ્ચિમની સમાપ્તિ થાય છે અત્યારે તો આટલાથી
મારી સેવા અટકે છે ભગવદ્વિજ દજો તો ભવિષ્યમા માગ આ પ્રયત્નમા મળી કમરો દજો પણ તમારી
ઉદારતાથી તે નક્કારી લેશે ભવિષ્યમા આ પ્રય ક્ષમતે માર્ગદર્શક થઈ પડે તો હું માગ પ્રયત્નની
મરગતા સમજાય

શુદ્ધાદ્વૈત-સિદ્ધાન્ત.

વેદના તત્ત્વજ્ઞાનનું દોહન અને તેમાંથી નીકળેલું સારભૂત નવનીત તે આત્માયણ
શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું
 સાહિત્ય.

વ્યાસના બ્રહ્મસૂત્રો છે. આ સૂત્રોમાં સમાયતી તાત્ત્વિક દષ્ટિ, જોનારા ભાષ્યકર્તાના કાચના રંગ પ્રમાણે અદ્વૈત, દ્વૈત, અને દ્વૈતાદ્વૈત રૂપે દેખાઈ, અને તેથી તે તે ભાષ્યકારોએ તદનુસાર ભાષ્યો રચ્યાં છે. અદ્વૈત દષ્ટિએ પણ સમુચ્ચયવાદ, કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને અવિભાગાદ્વૈત એવાં રૂપો ધારણ કર્યા છે. અને તે દરેક દષ્ટિ ઉપર પ્રકાશ નાખનાર પુષ્કળ સાહિત્ય ભારતવર્ષમાં છે. આપણે અહિં આ 'શુદ્ધાદ્વૈત દષ્ટિ'ના વિચાર કરીએ છીએ તેથી, તેના ઉપર પ્રકાશ નાખનાર ઉપયુક્ત સાહિત્ય ઉપરજ નજર નાખીશું. શુદ્ધાદ્વૈતની દષ્ટિનું નિરીક્ષણ કરાવનાર શ્રીવલ્લભાચાર્ય હતા. તેમને બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ વિચારતાં ઔપનિષદ શુદ્ધાદ્વૈતની ઝાંખી થઈ, અને તેને પ્રકટ કરવાને 'અણુ-ભાષ્ય' નામનું ભાષ્ય રચ્યું. આ ભાષ્ય તેઓ મંપૂર્ણ કરી શકેલા નહોતા. તેથી અધૂરું રહેલું કાર્ય તેમના આત્મજ શ્રીમદ્ વિકૃત્તેરો મંપૂર્ણ કર્યું. શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તને યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવાને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના અણુભાષ્યને મંપૂર્ણ અવલોકવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત તેમણે તત્ત્વદીપનિબંધ તથા શ્રીસુબોધિનીમા છૂટક છૂટક ગ્રંથો આ વિષેના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમના આત્મજ શ્રીમદ્વિકૃત્તેરો વિદ્વન્મહત્તમા ધણીજ વિદ્વાતાથી માયાવાદનું ખખડન કરીને શુદ્ધાદ્વૈતને સમજાવ્યો છે. ત્યારપછી અણુભાષ્ય, તત્ત્વદીપ નિબંધ તથા વિદ્વન્મહત્તમાના શુદ્ધાદ્વૈત મત ઉપર વિસ્તૃત પ્રકાશ નાખનાર ત્રીકાઓ શ્રીપુરોહિતમણિ, યોગિ ગોપેશ્વરજી, શ્રીગિરિધરજી, લાલુભટ્ટજી, યજ્ઞભરતજી ભટ્ટજી, રામકૃષ્ણ ભટ્ટજી વગેરેએ રચી છે; અને શ્રીગિરિધરજીએ "શુદ્ધાદ્વૈત. માર્ગ" નામનો એક લઘુ ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમજ શ્રી પુરોહિતમણિની સ્વતંત્ર કૃતિઓમાં 'પ્રજ્ઞાન રત્નાકર,' તથા કેટલાક વાદ ગ્રંથો, શ્રી હરિરાયજીનો 'બ્રહ્મવાદ', તથા ગદ્વાલજીનું 'વેદાન્ત ચિન્તામણિ' તેમ 'પ્રાભજન માગત શક્તિ' વગેરે ગ્રંથો શુદ્ધાદ્વૈતના ઇલાસુને સારો પ્રકાશ આપી શકે એમ છે. આપણે આ લેખમાં આ તમામ ગ્રંથો તરફ દષ્ટિ નાખી શકીએ એમ નથી. પણ તે બધામાં શુદ્ધાદ્વૈતના કયા સિદ્ધાન્તો મુખ્યતાથી મગજમાં છે તેનું મંદિષ્ટ વિદગ્ધાવલોકન માત્ર જ માનજ અહિં કરીશું. અહિં આ શુદ્ધાદ્વૈતની મંપૂર્ણ સમીક્ષા નથી પણ માત્ર વિદગ્ધાવલોકન છે. તે વાત બે વાચક લક્ષ્યમાં લેશે તો આમાં જે કંઈ ન્યૂનતા રહી ગઈ હશે તે તરફ ઉપેક્ષા દાખવશે. આટલા પ્રજ્ઞાવ પછી હું પ્રથમ 'શુદ્ધાદ્વૈત ચન્દ્ર' ઉપર આવીશ.

‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દનો અર્થ.

શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત સમજતાં પહેલાં ‘શુદ્ધાદૈત’ શબ્દનો અર્થ આપણે સમજી લેવો જોઈએ. શુદ્ધાદૈત શબ્દમાં ‘શુદ્ધ’ અને ‘અદૈત’ એવા બે શબ્દો છે. જેમ શંકરાચાર્ય પોતાના અદૈત પૂર્વે ‘કેવલ’ શબ્દ મૂકે છે અને રામાનુજ ‘વિશિષ્ટ’ મૂકે છે, તેમ અદિઆં શુદ્ધપદ યોગવામાં આવ્યું છે. આ શુદ્ધ પદ યોગવાનું પ્રયોજન શું હશે? અને અદૈત એટલે શું? આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે દરેકને થાયજ. આનો ઉત્તર સમજવાને આપણે શુદ્ધાદૈત માર્તણ્ડમાં શ્રીગિરિધરજીએ શુદ્ધાદૈતનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તે તપાસીએ. અદૈતનું લક્ષણ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

દ્વિધાજ્ઞાનં તુ યદ્યત્પાન્નામરૂપાત્મના મુદ્ઃ ।

ઈશજીવાત્મના વાપિ કાર્યકારણતોઽથવા ।

દ્વૈતં તદેવ દ્વૈતં સ્વાદર્દૈતં તુ તતોન્યથા ।

અદૈત એટલે દ્વૈતથી વિરુદ્ધ. દૈત એટલે દ્વીત; અને દ્વીત એટલે બે પ્રકારનું જ્ઞાન, એક વસ્તુ બે રૂપે ઝાળખાય તે દ્વિધા જ્ઞાન દ્વીત કહેવાય છે.

‘અદૈતપદનું’ લક્ષણ. નામ અને રૂપ, ઇશ અને જીવ, તેમ કાર્ય તથા કારણ એમ બે બે પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે તે દ્વીત અથવા દ્વૈત કહેવાય છે, આ દ્વૈતથી—બે પ્રકારના જ્ઞાનથી જે ઉલટું હોય, અર્થાત્ જેમાં બે પ્રકારનું જ્ઞાન નહિ પણ એક પ્રકારનું જ્ઞાન હોય—દૈત જ્ઞાનનો અભાવ હોય તેનું નામ અદૈત.

આ અદૈત પહેલાં શુદ્ધ પદનું પ્રયોજન કર્માવર્તા કહે છે—

પતન્મતે મુનિષ્વજ્ઞં મુનિષ્વજ્ઞં સાકૂર્ષ્યં કાર્યકારણે ।

તન્નિષ્ઠૈર્વર્ધમેષાચાર્યૈઃ પદં શુદ્ધં વિશેષિતમ્ ॥

કેટલાકો માયાવાદનો આશ્રય લઈને અદૈતને સમજાવે છે. તે મત પ્રમાણે અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ જીવ તે કાર્ય છે અને માયામાં પડેલું પ્રતિબિંબ ઇશ્વર તે કારણ છે એમ કહેવામાં આવે છે. આથી ત્યાં અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે કાર્ય અને માયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે કારણ એવી કલ્પના કરવામાં આવી છે. આ કલ્પનામાં સાંકર્ય છે. પરંપર જેનો ધર્મ અસન્તાભાવની સાથે રહેતો હોય તેવા બન્ને ધર્મો એક હેતુએ રહે તે એકર કહેવાય. જેમ બ્રહ્મણ્યને અસન્તાભાવ શ્રદ્ધામાં હોય છે અને શરત્વનો અસન્તાભાવ બ્રહ્મણ્યમાં હોય છે. આ બ્રહ્મણ્ય અને શરત્વ એ બન્ને ધર્મો જો એક બળે રહેતા હોય તો બ્રહ્મણ્ય તથા શરત્વ એ બન્ને વર્ણનું સાંકર્ય કહેવાય. માયાવાદમાં આવા પ્રકારનું સાંકર્ય છે. માયાવચ્છિન્ન ચૈતન્યનો અત્યંતાભાવ અવિદ્યાવચ્છિન્ન ચૈતન્યમાં છે અને બન્ને ચૈતન્યપ્રપદ્ધર્મોનો અદૈત થતી વખતે એકત્ર સમાવેશ થાય તો તેથી ચૈતન્યનું સાંકર્ય આવે. આ સાંકર્ય દૂર કરવાને માટે અદૈત પહેલાં ‘શુદ્ધ’ પદ યોગવામાં આવ્યું છે.

આ 'શુદ્ધાદૈત' શબ્દનો સમાસ એ રીતે કહેવામાં આવે છે. કર્મધારય રીતે તથા પછીતત્પુરુષની રીતિએ.

શુદ્ધાદૈતપદે જ્ઞેયઃ સમાસઃ કર્મધારયઃ

અદૈતં શુદ્ધયોઃ પ્રાહુઃ પછીતત્પુરુષં બુધાઃ ॥

• કર્મધારય-સમાસ તરીકે શુદ્ધં ચ તત્ત્વ અદૈતમ્-શુદ્ધ એવું અદૈતએમ સમાસનો આપણે વિગ્રહ કરવો પડશે. આ રીતે અદૈત ને માટે 'શુદ્ધ' વિશેષણ ચોજવાથી, અને અદૈત પદમાં સાંકર્યનો અભાવ હોવાથી તે પદની (શુદ્ધ પદની) નિષ્પ્રયોજનતા ન થઈ જાય તેટલા માટે આ સમાસને પછી તત્પુરુષ તરીકે સમજવવામાં આવે છે. અદૈત અર્થિયાં શુદ્ધ જ છે, પણ કોઈ તે સામે વાંધો લે કે તમારા અદૈતમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે માયાવાદના સાંકર્યનો અભાવજ હોય તો પછી તમારે એ દૈતની પૂર્વે 'શુદ્ધ' વિશેષણ શા માટે મૂકી છે? આવી શંકાને સ્થાન ન મળે તેટલા માટે તે આખા સમાસને પછી તત્પુરુષથી સમજાવે છે. અર્થાત્ જુદ્દેયોઃ અદૈતં એને શુદ્ધનું અદૈત, અર્થાત્ બ્રહ્મ એજ માયારહિત શુદ્ધ છે એટલુંજ નહિ પણ નામ તથા રૂપ, છત્ર અને ઈશ તેમજ કારણ અને કાર્ય તે પ્રમાણે માયા રહિત શુદ્ધ છે. અર્થિયાં જુદ્દે અદૈતમ્ એમ સમગ્રી તત્પુરુષનો સમાસ કેટલાક કરવા જાય છે. પણ તે બરાબર નથી કારણકે શુદ્ધ કહેતાં કારણ તેમાં કાર્યનું અદૈત છે એમ ને આપણે કહીએ તો પછી કાર્યમાં અશુદ્ધપણનો દોષ આવે, પણ શુદ્ધાદૈતમાં તો કાર્ય પણ કારણની માફક શુદ્ધ છે. તેમ જુદ્દેન અદૈતમ્ અર્થાત્ શુદ્ધ એવું જે બ્રહ્મ તેની સાથે અદૈત એ રીતે આખા સમાસને તૃતીયા તત્પુરુષમાં લઇએ તો ત્યાં અદૈત કેવું? એ જાણવાની આકાંક્ષા સહજ થઈ આવે છે. ને ત્યાં આપણે એમ કહીએ કે નામરૂપ જે શુદ્ધ છે તેમનું કારણ સાથે અદૈત છે. તો અર્થિયાં કારણ અશુદ્ધ છે એમ અર્થ કરવો પડે. એ શુદ્ધાદૈતના સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે. ને ત્યાં શુદ્ધ પદ 'કાર્ય' માટે પ્રયોજ્ય એ અને પછી તેનું અદૈત એમ ને આપણે કહીએ તો ત્યાં પણ કારણમાં અશુદ્ધપણ આવે છે, તેમજ શુદ્ધ પદાર્થનું અદૈત એમ કહેવાથી પણ ઉપર પ્રમાણેના દોષો આવે છે માટે કર્મધારય અને પછીતત્પુરુષ તરીકેજ તે શબ્દ સમજવોજ આ પ્રમાણે શુદ્ધાદૈત શબ્દને સમજાવીને શ્રીગિરિધરજી કહે છે કે

માયાસંવધરહિત જુદ્દમિત્યુચ્યતે બુધૈઃ ॥ શુદ્ધ શબ્દનો અર્થ માયાના સંગંધથી રહિત એવો થાય છે. અર્થાત્ જેને માયાનો મંબંધ નથી તે શુદ્ધ કહેવાય છે. બ્રહ્મ માયાના મંબંધથી રહિત હોવાથી તે બ્રહ્મનું અદૈત શુદ્ધ છે એવો આશય જણાવવાને શ્રીવલ્લભાચાર્ય પોતાના અદૈતને શુદ્ધાદૈત પદથી ઓળખાવે છે. શંકરાચાર્ય પોતાના અદૈતને કેવલાદૈત તરીકે ઓળખાવે છે, તે એમ જણાવે છે કે કેવલ બ્રહ્મનુંજ અદૈત છે તે સિવાય જગત્ તથા જીવની પ્રતીતિ મિથ્યા છે. એ મતમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણથી જીવ બ્રહ્મનું અદૈત દર્શાવવામાં આવે છે. બ્રહ્મ એ વસ્તુ-સત્ય છે અને જીવ એ અવસ્તુ-અસત્ય છે તેથી એક સત્ય અને બીજા અસત્યનો અગ્રેહ તે મત પ્રમાણે સંભવી શકતો નથી. આથી કેવલાદૈત જેવું બીજું નામ માયાવાદ છે તે દૈતવાદ બની જાય છે. મંપૂર્ણ દૈતવાદ નહિ તો પણ અંગદૈતવાદનો

ખરો. શ્રીવલ્લભાચાર્યનું અદૈત ખંડથી પણ શુદ્ધ છે એમ જણાવવાને પોતે કેવલ પદનો સાગ કરીને શુદ્ધ પદને પોતે છે આ રીતે તેનું શંકર મતથી વૈવક્ષણ્ય જણાવે છે. રામાનુજના વિશિષ્ટાદૈતથી પણ તેનું વૈવક્ષણ્ય કેવી રીતે દર્શાવ્યું છે તે આપણે જોઈએ. વિશિષ્ટાદૈતનો સમાસ વિશિષ્ટ ચ વિશિષ્ટ ચ વિશિષ્ટે વિશિષ્ટવોઃ શદ્દેતં વિશિષ્ટાદૈતમ્ એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ મુક્તમિદમિદ વિશિષ્ટ એવું અલ્પ કારણ છે અને સ્વપ્તમિદમિદ વિશિષ્ટ કાર્ય છે, તે બન્નેનું અદૈત છે. અર્થાત્ કારણમાં જ્ઞાતી સાથે ચૈતન્ય અને અચૈતન્ય રહેલ છે, તેમાંથી ચૈતન્યમાંથી જીવ અને અચૈતન્યમાંથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે. પાછા લય પણ તેમાંજ પામે છે. આ પ્રકારની તે મતમાં માન્યતા હોવાથી જડ, જીવ તથા તે યુક્ત જ્ઞાત સદા રહેના હોવાથી તે અદૈતમાં ફાળુ આવે છે. તેઓ તત્ત્વત્રયને માને છે. ત્યાં અવિશિષ્ટ અખંડ સત્ ચિત્તનું અદૈત નથી. ત્યાં જડનો અખેદ જડ સાથે અને ચિત્તનો ચિત્ત સાથેજ છે. પણ શુદ્ધાદૈત મતમાં ને જડમાં પણ ચિદાનંદનો આવિષ્કાર થતાં તે પણ અખંડ જ્ઞાત છે, અને ચિત્તમાં આનંદશક્તિ આવિર્ભાવ થતાં તે પણ અખંડ જ્ઞાત હોય છે. વિશિષ્ટાદૈતમાં તો પ્રત્યક્ રથીતિમાં પણ જડનો અખેદ જડ સાથેજ હોય છે અને ચિત્તનો ચિત્ત સાથેજ, જ્ઞાત સાથે નહિ. આથી ત્યાં શુદ્ધાદૈતની માફક સંપૂર્ણ અખેદના નથી. શુદ્ધાદૈતમાં તો સર્વ અવગ્યામાં વસ્તુતઃ જ્ઞાતજ છે, જ્ઞાત રૂપ છે અને જ્ઞાતલિંગ છે. આથી વિશિષ્ટાદૈતમાં મનામયા અદૈતનો શ્રી વલ્લભાચાર્ય સ્વીકાર નહિ કરનાં પોતાના 'અદૈત'ને શુદ્ધ પદથી અંકિત કરે છે. વિમાન બિંદુ અદૈતને વિભાગ વગરનું માને છે. તેના મતમાં જ્ઞાત સમવાયી અને નિમિત્ત કારણ નહિ પણ અધિષ્ઠાન કારણ છે, અર્થાત્ જ્યાં ઉપાદાન કારણ જૂદું ન હોય અને જેના આશ્રય થકે ઉપાદાન કારણ કાર્ય રૂપે પરિણામ પામે તેનું નામ અધિષ્ઠાન કારણ કહેવાય છે. જગત્તનું માયા રૂપ તે ઉપાદાન કારણના જ્ઞાતી વિભાગ રહિત છે તથા જ્ઞાતો આશ્રય કરીને પણ રહે છે માટે તે જ્ઞાત અધિષ્ઠાન કારણ છે; સમવાયી તથા નિમિત્ત નહિ. પણ શુદ્ધાદૈતમાં તો જ્ઞાત સમવાયી કારણ તથા નિમિત્ત બન્ને રૂપે છે, અધિષ્ઠાન રૂપે નહિ. આથી તે મતથી પોતાનું વૈવક્ષણ્ય જણાવવાને પણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય 'શુદ્ધ' પદ અદૈત પૂર્વે મૂકે છે. અદૈત પદથી મધ્વના 'દૈત' અને ભાસ્કર તથા નિર્વાર્કના 'દૈતાદૈત'થી પોતાના મતનું વૈવક્ષણ્ય જણાવે છે. અર્થાત્ 'શુદ્ધાદૈત' શબ્દથી શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિદ્યમાન તમામ મતોથી પોતાનો જ્ઞાત જોડે છે અને બીજાઓ ફાળુ યુક્ત છે એમ દેખાડે છે. જેમ 'અદૈત' પદથી પોતે એમ સૂચવે છે કે તેમને મધ્વનો દૈત અને ભાસ્કર તથા નિર્વાર્કનો દૈતાદૈત ગિરજીવ સંમત નથી. તેમ 'શુદ્ધ' પદથી એમ સૂચવે છે કે ચંકરનો કેવલા દૈત તથા રામાનુજનો વિશિષ્ટાદૈત તથા વિતાન બિંદુનો અવિભાગાદૈત પણ તેમને સંમત નથી.

આ તમામ મતોથી પોતાના મતનું વૈવક્ષણ્ય બતાવવા પોતે શુદ્ધાદૈત પદ પોતે છે.

‘શુદ્ધાદૈત’માં પ્રમાણ.

તમામ દર્શનોનો પાથો પ્રમાણ હોય છે. પ્રમાણ વગર તેમાં નિરૂપેલા માનની કસોટી થઈ શકતી નથી. ન્યાયદર્શનમાં ૧૬ પદાર્થોમાં પ્રમાણ પણ નિરૂપેલું છે. તેનું લક્ષણ પ્રમાણ કરણ એવું કહ્યું છે. તે દર્શન પ્રમાણે કુલ ચાર પ્રમાણો છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. મીમાંસકો આમાં અર્થાપત્તિ અને અનુપવચ્છિ પ્રમાણોનો ઉમેરો કરે છે અને શબ્દના અવિરોધી તરફ એકંદરે

તેમની મધ્યા ૭ ગણાવે છે પૌરાણિકો મલન અને ઐતિહ્યને વધાગતા માને છે તારિકો એવાને પણ લે છે ચાર્વાક ફક્ત પ્રત્યક્ષને માને છે ત્યારે બાંદો પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને ત્રીકારે છે આપણે પ્રથમ તારિકાની ગણનાનો નિચાર કરીએ તેમના મતે પૌરાણિકોના આમ પ્રમાણો ઉપગત વિરોધમાં એવાને પણ પેટે ટેટનાકે 'લીપિ'ને પણ પ્રમાણ ગણે છે પણ લીપિ શબ્દની સ્મારક હોવાની તેનો અતલાગ શબ્દ પ્રમાણમાં ફરવો અને એટલા અમુક વસ્તુ તથા બનાવવું સ્વચ્છ કરાવે છે અથાત મચ્છ દાગ અમુક અનુમાન કરાવે છે માટે તે અનુમાન પ્રમાણનોજ પેગ વિલાગ બને આથી તારિકા પૌરાણિક ફક્તા જે વધારે મધ્યા લે છે તે યુક્ત નથી હવે પૌરાણિકોની સખ્યામાં મીમાસકોની મધ્યા કરતા ઐતિહ્ય અને મલવ એ બે પ્રમાણો વધારા છે આ બે પ્રમાણોને સ્વીકારવામાં કઈ પણ વ્યાજબીપણું નથી 'ઐતિહ્ય' પ્રમાણમાં અમુક પ્રગરતા કર્તાના ગાન વગરના શબ્દોજ હોય છે ખામ કરીને ઇતિહાસમાં નેધિન હકિતો જેમકે બાધે લાગે કોઈ અમુક લખાણના આધારે 'આ વસ્તુક્ષમાં યશ છે' આવું કોઈ વાચકે કહે તો તેથી વૃક્ષની નીચે યક્ષ છે એવું નિશ્ચય મનાવવાનું જણાવનાર ત્યાં સુધી કોઈ આમ પુરૂષ જાણનામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેમાં કોઈને વિશ્વાસ રહતો નથી જે કોઈ આમ પુરૂષનું તે વાક્ય હોય તો સાલગનારને તેમાં ત્ય નિશ્ચાત બેથે પણ આ પ્રમાણમાં વાચનો એનાના કાણુ તે જાણનામાં આવતું નથી તેની તે વાચક કોઈ નિશ્ચિતતાનું ગુણ નથી આવી તે પ્રમાણ પાટિમાત્ર આની શરૂ નહિ જે તેનો વક્તા જાણનામાં આ થો હોય અને તે એવો હોય કે જેના શબ્દમાં જોતા વિશ્વાસ મૂકી શકે અને તેથી તેને તે બામતનું નિશ્ચિત જ્ઞાન થઈ શકે તો તે શબ્દ પ્રમાણમાં આવી શકશે

એક મોગી સખ્યામાં તેના અન્યત્ર ૩૫ નાની મધ્યા પણ આવી જાય છે અગર મોગમાં નાનું આનીજ જાય છે એવો તર્ક કરવો તે સહન હોવાય છે આ સહવ તે એ અનુમાનનોજ પ્રાર છે કારણકે ત્યારે મોગી સખ્યામાં નાની આવે છે, અગર મોટામાં નાનાનો સમાવેશ થાય છે એમ ત્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે આપણે અનુમાનનો આશ્રય લેવાજ પડે છે માટે તેની હથક પ્રમાણ તરીકે ગણના કરવી તે ઇષ્ટ નથી હવે મીમાસકોની સખ્યાનો નિચાર રીએ તેઓ નૈયાયિના ત્યાર પ્રમાણો ઉપરાત અર્થાપતિ તથા અનુપનબ્ધિ એ બેને વધારાના લે છે અર્થાપતિના દષ્ટાન્ત તરીકે 'જડા દેનદત્ત દિવસે ખાતો નથી' આપવામાં આવે છે અહિંઆ કહે છે કે દેનદત્ત દિવસે ખાતો નથી, છતાં તે 'જડા' છે, આથી તે રાત્રે ખાતો હોવો જોઈએ તાણુકે 'જડાઈનો આધાર અતના ઉપર છે અત નહિ ખાનાર 'જડા' હોતા નથી માટે તે અત ખાતો હોવો જોઈએ આ વાચકમાં તે દિવસે અત ખાતો નથી માટે તે રાત્રે અત ખાતો હોવો જોઈએ આવો અર્થ અર્થાપતિથી જણાવ છે પણ ખરી રીતે આ અર્થાપતિ તે એક પ્રગરતું અનુમાન છે કારણકે જેમ અનુમાનમાં અમુક હેતુ હોય છે તેમ અહિંઆ પણ 'જડા હોવાપણુ હેતુ છે આને નીચે પ્રમાણે આપણે અનુમાનમાં જોડવી જગીએ—

'દેવતા રાત્રે અત ખાય છે (પ્રતિજ્ઞા) જડા છે માટે (હેતુ)

ત્યાં જ્યાં જડાપણુ હોય છે ત્યાં ત્યાં અત ખાનામાં આવે છે જેમકે યત્ત વગેરે

આ રીતે અર્થાપત્તિ અનુમાનમાં ગોઠવી શકાય છે. માટે તેને જૂદા પ્રમાણ તરીકે નૈવાયિકા લેતા નથી. તેજ પ્રમાણે અનુપસાદિધની ગતિ છે. આ રીતે મીમાંસિકાનાં છ પ્રમાણોને બદલે નૈવાયિકા ફક્ત ચારને સ્વીકારે છે. તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ છે. આમાં ઉપમાન પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ થવાને ગોચ્ય નથી. એક વસ્તુના સાદરમધી બીજી વસ્તુનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ ઉપમાન. કાષ્ઠએ ગવ્ય પ્રાણી જોયું તોયે અને તેને તે પ્રાણીનું જ્ઞાન કરાવતું હોય તો આપણે તેને એમ કહીએ કે 'ગાયના જેવું ગવ્ય' આથી તે જંગલમાં ગાય જેવાં પ્રાણીને જોઈને પછી તેને ગવ્ય માનશે. પણ આ જ્ઞાન થવામાં પ્રથમ ગવ્ય જોનારે ગાય જોયેલી હોવી જોઈએ, અને પછી ગવ્યને જોતાં તેની અને ગાયની વચ્ચે કંઈ સાદરમ છે તે સ્મૃતિમાં લાવવું જોઈએ. અર્થાત્ અહિંયાં પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ બન્નેનો આશ્રય લેવો પડે છે. એક વસ્તુ બીજીના સરખી છે એમ કહેવાથી તે વસ્તુનું ભરાખર જ્ઞાન ન થઈ શકે. અને કદાચ જ્ઞાન થાય તો તે પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન ઉસયને લીધેજ છે. હવે બાકી રહ્યાં પ્રત્યક્ષ અનુમાન તથા શબ્દ. આમાં અનુમાન પ્રત્યક્ષ ઉપરજ રચાયતું હોય છે. પ્રત્યક્ષ ઉપરથીજ અનુમાન ઉપર આવાય છે. જેમકે પર્વત અગ્નિવાળો છે. ધુમને - લીધી. અહિંયાં પર્વત ઉપર અગ્નિ છે એ સિદ્ધ કરવાને ધુમ હેતુ આપણે લાઠીએ છીએ અને તે હેતુની મદદથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો છે તે તે દરેક સ્થળે અગ્નિ આપણે જોયેલો છે અને ત્યાં ત્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમાડો આપણે જોયો નથી એવા જે જે દાખલા આપણે જોયા હોય છે તેની આપણે મદદ લેઈએ છીએ અને પછી આપણે 'પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું અનુમાન નિશ્ચિત કરી શકીએ છીએ. અર્થાત્ અનુમાન પ્રત્યક્ષ ઉપરજ રચાયતું છે. તે સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી, માટે ક્ષત્ર વિદ્યામાં તે અનુમાન ઉપયુક્ત આપણને થતું નથી. પ્રત્યક્ષ એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારથી થતું જ્ઞાન-તેને પ્રકારનું છે અવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક. ત્યારે ઇન્દ્રિયોના પદાર્થ સાથે સંયોગ હોય ત્યારે તે સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે અને તેના સંયોગના અભાવે નિર્વિકલ્પક દ્રષ્ટિ થાય છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયોથીજ થઈ શકે છે. પણ ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન તે સર્વથા શુદ્ધ હોતું નથી. જો ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ હોયતોજ તેમનો વ્યાપાર શુદ્ધ અને વિશ્વસનીય જ્ઞાન આપણને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ એવું જ્ઞાન કવચિત્જ હોય છે. મનુષ્યનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એ ધાતુંજ મર્યાદિત છે. કેટલીક વખતે નજરે જોયેલા બનાવો પણ ખોટા પડે છે. તો પછી બ્રહ્મ વિદ્યાની બાબતમાં પ્રત્યક્ષ આપણને કાંઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત થઈ શકે નહિ. વેદમાં બ્રહ્મને અનન્ત શક્તિવાળું, અદશ્ય, અગમ્ય વગેરે કહેલ છે. તેના બ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી મદ્ધજી કરવું તે તદ્દન અશક્ય છે. આથી પ્રત્યક્ષ ત્યાં નકામુ થાય છે, માત્ર એકજ પ્રમાણ એવું છે કે જેના આધારેજ ફક્ત આપણે બ્રહ્મ વિષેનો વિચાર કરવાને સમર્થ થઈએ. તે શબ્દ પ્રમાણ છે. શબ્દ એટલે આપત પુરુષનું વાક્ય. આપત એટલે યથાર્થવાદી જે સત્યનુંજ ઉચ્ચારણ કરે, અને તેથી બીજાઓ તેનામાં વિશ્વાસ સર્વથા મૂકી શકે. તેનાં વાક્યો તે શબ્દ પ્રમાણ કહેવાય. આ પણ લૌકિક અને અલૌકિક આમ બે પ્રકારના છે. આપણા જેવા માણસો લૌકિક. અલૌકિક પુરુષો નમિયી દુશ્વિર શુદ્ધીના-આમાં પ્રથમ કરતાં પછીનાનું આત્મત્વ વધારે છે-અર્થાત્ નમિયો કરતાં દેવતાઓનું આત્મત્વ વિશેષ, દેવતાઓ કરતાં ઈન્દ્રનું, ઈન્દ્ર કરતાં બ્રહ્માદિ નજી દેવતાનું, તે નજી કરતાં દુશ્વિરનું. દુશ્વિર એજ અન્તિમ તત્ત્વ હોવાથી તેજ પરમ આત્મ છે. તે પરમ આત્મ

ઈશ્વરના નિશ્વાસ રૂપ વેદ હોવાથી તેજ મુખ્યત્વે શબ્દ પ્રમાણ મનાય છે. શકરાચાર્ય વ્યવહારાવસ્થામાં પ્રત્યક્ષાદિ પદ પ્રમાણને સ્વીકારે છે. પણ શ્રીવલ્લભાચાર્યે તો શબ્દને જ વ્યવહાર પ્રમાણ માને છે. નિત્ય શબ્દને અનુકૂળ પ્રત્યક્ષાદિ હોય તો તેનો અસ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણનો આધાર વસ્તુતઃ હવના સત્ત્વગુણોદ્રેક પરજ આધાર રાખે છે. આથી ન્યાં સુધી તે ગુણનો ઉદય ન થાય ત્યાં સુધી રાજસ અને તામસ સ્થિતિમાં પ્રમાણમાં ભ્રમશુદ્ધિ અને અપ્રમાણમાં પ્રમાણ શુદ્ધિ થવાનીજ. માટે શ્રી વલ્લભાચાર્ય તેવાં પ્રત્યક્ષાદિને પ્રમાણ માનવાનો આગ્રહ નહિ કરતાં ફક્ત શબ્દને જ પ્રમાણ માને છે. આ શબ્દને જો કે સામાન્ય રીતે શ્રુતિ તથા વેદ કહેવામાં આવી છે. પણ તે અન્ય પ્રસ્થાનનો ઉપલક્ષક છે. શંકરના શબ્દ પ્રમાણમાં વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રો એ ત્રણ પ્રસ્થાન છે, ન્યારે શ્રી વલ્લભાચાર્ય જૈમિનિની મીમાંસાને પણ બ્રહ્મસૂત્રો સાથે પ્રમાણ ગણીને વ્યાસની સમાધિ ભાષા (ભાગવતની) પણ તેમાં લે છે. આ પ્રમાણને ગણાવતાં તત્ત્વદીપ નિર્બંધમાં નીચેનો શ્લોક તેઓ આપે છે:—

વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવહિ

સમાધિભાષા વ્યાસસ્ય પ્રમાણં તત્ત્વતુષ્ટયમ્ ।

ઉત્તરં પૂર્વસંદેહવારકં પરિકીર્તિતમ્ ।

વેદ, શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો (ગીતા) વ્યાસમૂત્રો અને વ્યાસની સમાધિ ભાષા આ ચાર એક પ્રમાણ છે, અને તેમાં પછીનું પ્રમાણ એ પ્રથમના પ્રમાણમાં આવેલા સંદેહનું નિવારણ કરે છે. અહિંયાં ‘ચ’ શબ્દ જૈમિનિ મીમાંસાના અર્થનું મુચ્ચન કરે છે. ભાગવતમાં ત્રણ પ્રકારની ભાષા છે.—લોકભાષા, પરમતભાષા અને સમાધિભાષા—તેમાં લોકરીતિથી જે વર્ણન કર્યું હોય તે લોક ભાષા. પાગકના મનનો ઉપન્યાસ કરીને કહેતું હોય તે પરમત ભાષા. આ બે ભાષા સિવાયની જે સમાધિ ભાષા છે તેનેજ પ્રમાણ તરીકે લીધી છે. આ બંધાં પ્રમાણો જૂદાં જૂદાં લેવાનાં નથી, પણ તે એક રૂપ છે એમ જણાવવાને મૂળ શ્લોકમાં ‘પ્રમાણ’ શબ્દ એક વચનમાં મૂક્યો છે. અહિંયાં વેદ, ગીતા, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભાગવત એ પ્રમાણનો ક્રમ આપત્રમાં આવ્યો છે. તેમાં જો વેદમાં કોઈ પણ મંદેહ રહે તો તેનું નિવારણ ગીતાના વચનથી કરવું જેમકે વેદમાં ‘બ્રહ્મને પગ તથા હાથ નથી છતાં દોડે છે’ એવી શ્રુતિ આવે છે, આ શ્રુતિમાં મંદેહ રહે તો તેનું નિવારણ કરવાને ગીતાનું ‘સર્વત્ર હાથ પગવાળું બ્રહ્મ’ એ વાક્ય જોડવું.

વળી ગીતામાં ન્યાં ‘હવ એ મારો અંશ છે’ એમ કહ્યું છે ત્યાં સંદેહ રહે તો તેને માટે બ્રહ્મસૂત્રો જોવાં. અને બ્રહ્મ સૂત્રમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શકા થાય તો ભાગવત અવલોકવું. આમ પછી પછીનાં પ્રમાણો આગળના પ્રમાણના સંદેહને દૂર કરે છે. મુખ્યત્વે આજ પ્રમાણ છે છતાં આનાથી જોડેતું અવિરદ હોય તે સર્વને પ્રમાણ તરીકે લેવામાં શ્રીવલ્લભાચાર્યને વાંતો નથી.

પ્રમેય

પ્રમાણથી જે જાણવાનું છે તે પ્રમેય-શુદ્ધદૈતમાં પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનું છે-સ્વરૂપ કોટિ, હરિ એજ પ્રમેય. તત્ત્વ કોટિ અને કાર્ય કોટિ વચ્ચેનું પ્રમેય એકજ છે અને તે જાણવાનું છે પણ તે જાણવાનું સ્વરૂપ, તત્ત્વ તથા કાર્ય ઉપે નિરૂપેનું છે માટે પ્રમેયની ત્રિકોટિ કહી છે આથી તત્ત્વદીપ નિમિત્તમા શ્રીરાવભાગ્યાર્ય કહે છે-યયાશ્વદ એવ પ્રમાણ તત્રાપિ વેદાધિમાત્રાવપન્ન તથા હરિરેવ પ્રમેય સર્વમાવાપન્નમ્ જેમ પ્રમાણમા શમ્ભુજ પ્રમાણ છે, અને તેમા વળી વેદાદિભાવ વાળોજ શમ્ભુ તેમ હરિ પણ સર્વ ભાવવાળા પ્રમેય છે પછી તેની ત્રણ કોટિ ગણાવના નીચેનો લોક આવે છે

બુદ્ધિસૌકર્યાસિદ્ધચર્યં ત્રિરૂપેણોપવર્ણયતે ।

કારણેન ચ કાર્યેણ સ્વરૂપેણ વિશેષતઃ ॥

શુદ્ધિના સૌકર્યની સિદ્ધિ માટે તે પ્રમેયનું ત્રણ રૂપથી વર્ણન કરવામા આવ્યું છે-કારણ, કાર્ય અને સ્વરૂપ કારણરૂપ પ્રમેય કયું? તો તે વિશે કહે છે કે ૨૮ તત્ત્વો તે કારણરૂપ પ્રમેય છે અષ્ટાવિશતિભેદાસ્તુ કારણેતત્ત્વભેદતઃ । મળવત્ત્વ ચતસ્તેષા તસ્માત્તત્ત્વાનિ તાનિતુ ॥ આ લોકમા ૨૮ તત્ત્વોનું ભગવદ્રૂપ જણાવે છે તે 'તત્ત્વ' કહેતા ભગવાનનું રૂપ હોવાથી તત્ત્વ કહેવાય છે, (તત્ત્વ ભગવાન અને ત્વ એ ભાવસાચક પ્રત્યય છે અર્થાત્ ભગવદ્રૂપે હોય તે) અંશરૂપિ પહેલા તે કારણરૂપે છે, માટે તેમને કારણ કહ્યા છે. અઠસ્ટે પૂર્વમાત્માસ્ત્વ ન વાન્યયા । આમા સત્તાજ તે બેસે ૨૮ તત્ત્વરૂપ છે, કારણરૂપ કે ચિદ અને આનંદમા કારણતા નથી હોતી, (કારણત્વ ન સૈવાસ્તિ વિદ્વાનદાસયા સતઃ ॥) આ કારણરૂપ તત્ત્વો ૨૮ છે સત્ત્વ, રજ્જત, તમઃ, પ્રકૃતિ, પુરુષ, મન, બુદ્ધિ, અલકાશ, શમ્ભુ, અપર્શ, રૂપ, ગંધ, ગુણ, પાંચ મહાભૂતો (પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ અને આકાશ) પાંચ ઝંઝેરિયો અને પાંચ જાનેન્દ્રિયો કાર્યરૂપ પ્રમેયના અનન્ત બેગ હોય છે જેમ ઇન્દ્રિય વગેરે આથી તે તમામ જોડોની સખ્યા અદ્વિત્યા ગણાવી નકાય નહિ. પણ તે તમામ કાર્ય બેગોના મમણિ અને વ્યપ્તિ એવા એ મુખ્ય પ્રકારો છે સ્વરૂપ કોટિના ત્રણ ભેદ છે ક્રિયા રૂપ અને જ્ઞાન રૂપ તથા ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપ ક્રિયા રૂપ એટલે યજ આથી યજ એ પણ ચત્તનું ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ છે અને તેનું નિરૂપણ વેદના પૂર્વકાંડમા કરેલું છે જ્ઞાન રૂપ ચત્તનું નિરૂપણ વેદના ઉત્તરકાંડમા કરેલું છે ક્રિયા અને જ્ઞાન રૂપ ચત્તનું નિરૂપણ ગીતામા તથા ભાગવતમા શ્રીકૃષ્ણ તરીકે કરેલું છે (ક્રિયારૂપે ધમ પ્રવિષ્ઠો ધર્મો યથાલક્ષઃ । તથા જ્ઞાનરૂપે ધર્મે પ્રવિષ્ઠા ધર્મો મજાદ્વિતીય । જ્ઞાનક્રિયામયયુત વૃદ્ધાસ્તૃતીય ક્ષતિ ત્રયા ભેદઃ । સં લી૦ ત્રિવિધ પ્રકાર) આ ઉપરાંત અગર, કાંચ, કર્મ અને અમાત્ર એ પણ ભગવાનના સ્વરૂપ છે આ પ્રમારે કાનઃ કાઃ અને સ્વરૂપ એમ ત્રણ મટિમા પ્રમેયનો વિસ્તાર થયો છે પણ આ સર્વ ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભગવાનના નેને ઉપે પ્રમેય છે, એમ શુદ્ધદૈતનો નિદાન્ત છે

૧૨૧ આપણે જ્ઞાનતત્ત્વ વિશે વિચાર કરીએ જ્ઞાનતત્ત્વનું નિરૂપણ ઉપનિષદની અનેક કથામા કરામા આવેલું છે આથી તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાને વેદની શ્રુતિઓના આધાર વેળા નેપ્રએ આત્માત્મ વ્યાપ્તે તે સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવાવાને જ્ઞાનમુદ્રા ગમ્યા છે, જેની ઉપ

૧ વિચિત્રે વાચક ગીતા પ્રીમાવનતમેય વ ।

૨૧૩ જ્ઞાનદિવ્ય વેદો ધર્મપ્રમેયતઃ ॥

અનેક ભાષ્યકારોએ ભાષ્ય રચ્યા છે. અહિં શબ્દ એ બૃહ્ ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. ‘બૃહ્’ એટલે વૃદ્ધિ પામવું. જે તત્ત્વ એટલું અર્થ જોઈ પામેલું છે કે તેનાથી મોટું બીજું કોઈ પણ તત્ત્વ નથી. આ અર્થનું સૂચન કરવાને શ્રુતિઓ તેને માટે અહિં શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. વળી સર્વત્ર વ્યાખ્યા હોવાથી ‘આત્મા’ સંસ્કૃતિઓળખાય છે. ‘આત્મન’ શબ્દ ‘અત’ ધાતુમાંથી નીકળ્યો છે. તેનો અર્થ ‘વ્યાપ્ત’ એવો થાય છે. અહિં સત્ત્વકર પોતાના સૂત્રોના આરંભમાં અહિંની જગત્સાનું અધિકરણ મૂક્યું છે, અને ત્યાં અહિંનો વિચાર અવરણ કરવો જોઈએ એમ જણાવે છે. તેનો વિચાર કરવાનું કારણ એજ છે કે અહિં એજ ક્ષેત્ર ૩૫ છે. તથા સર્વના ક્ષેત્રનું મૂલ પણ તેજ છે. (અ. સ. ૩-૨-૩૮. તથા બૃ. ૪-૪-૨૨. ભ. ગી. ૧૦. ૪૩ તેમજ તે પુરુષાર્થ ૩૫ છે. અ. સ. ૩-૪-૧૦; તૈ. ૨-૧. છાં. ૭-૨૪-૧, ભા. ૧૧-૧૨-૮, ૬.) આમ અહિંના વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરીને તે અહિં કયું એમ કોઈને જણાવવાની આકાંક્ષા થાય તો પછીના અધિકરણમાં સત્ત્વકર કહે છે કે જેમાંથી જગત્સત્ત્વ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય થાય છે તેજ અહિં છે. કારણકે અહિંને શાસ્ત્રમાં જગત્સત્ત્વ કર્તૃ કહેલું છે. આ રીતે અહિં વિષે સ્વરૂપ લક્ષણ નહિ આપતાં કાર્યલક્ષણ આપે છે. અને ત્યાં અહિંને જગત્સત્ત્વ સમવાયિ કારણ જણાવે છે. જે કારણ કાર્યમાં પણ અનુસૂત હોય, અને જેના અભાગમાં કાર્યનો અભાવ અને તે સમવાયિ કારણ કહેવાય છે. જેમ શ્રુતિકા એ ઘટનું સમવાયિ કારણ છે, શ્રુતિકામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે. છતાં શ્રુતિકા જેજ. જો શ્રુતિકા નહોતો તો ઘટજ હોય નહિ. ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ ઘટ શ્રુતિકા રૂપે હતો, સ્થિતિ સમયે પણ તે શ્રુતિકા છે અને લય પછી પણ શ્રુતિકા, રૂપે છે. આમ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ ત્રણે અવસ્થામાં શ્રુતિકાજ ઘટમાં હોવાથી ઘટનું સમવાયિ કારણ શ્રુતિકા છે. તેમ જગત્સત્ત્વ સમવાયિ કારણ પણ અહિંજ છે. કારણાનુસારાપન્ન અહિં તેજ ક્રીડા કરવાને કાર્યાવસ્થાપન્ન જગત્સત્ત્વ છે, કારણ ૩૫ અહિં તે સામાન્ય રીતે અહિં કહેવાય છે અને કાર્ય ૩૫ અહિંને જગત્સત્ત્વ કહેવાય છે. અહિંનું સમવાયિ કારણ (બૃ. ૨-૪-૫ ૪-૫-૭, બૃ. ૨-૪-૬, છાં. ૬-૧-૪, ૬-૨-૧, ૮-૨૫-૧ માં સ્પષ્ટ કહેલ છે, અને તેનું કર્તૃત્વ તૈ. ૩-૧૦, ૨-૭માં જણાવેલ છે. જન્માધિકરણમાં સત્ત્વ ૩૫ અહિંને કારણ તરીકે જણાવ્યું છે. પછીના ધક્ષિત્યધિકરણમાં ચિદ્રૂપ-એતન અહિંને કારણ ગણાવ્યું છે. છાં. ૬-૨-૧, ૨ ઐ. ૧-૧-૧, ૨. પ્ર. ૬-૩ માં અહિંની સૃષ્ટિ નિર્માણમાં ધક્ષા જણાવેલી છે. આ ધક્ષા તેએતન અહિંનીજ હોઈ શકે, અએતનની નહિ, છતાં કોઈ એમ કહે કે ધક્ષા કર્તૃ અહિં તે મુખ્ય અહિં નહિ. પણ ગૌણ અહિંજ છે. કારણકે મુખ્ય અહિં નિર્વિશેષ, નિર્ગુણ હોવાથી તેનામાં ધક્ષા હોઈ શકે નહિ. આવી શંકાનો નિરાસ કરવાને સત્ત્વકરે ૧-૧-૫ નું મત મોજાયું છે. ત્યાં ઐ. ૧-૧, ના આધારે જણાવે છે કે ધક્ષા કરનાર અહિં માટે ‘આત્મા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે અને આત્મશબ્દ સર્વ વેદાન્તમાં નિર્ગુણ પર અહિંનો વાચક છે. આથી તે ગૌણ અહિંના અર્થમાં નથી. વળી તૈ. ૨-૭માં તે આત્મામાં-ધક્ષા કર્તૃ અહિંમાં નિષ્ઠ થનારને મોહનો ઉપદેશ કરેલો છે. આથી પણ તે ગૌણ કહી શકાય નહિ. (૧-૧-૬) આ ઉપરાંત ત્રીજી કારણ એ છે કે મત્રંત્ર વેદાન્તમાં સાધનના ઉપદેશમાં પુત્રાદિની માફક જગત્સત્ત્વ કર્તા વિષે હેય તરીકે ઉપદેશ નથી. જે તે સગુણ ગૌણજ હેય તો પછી પ્રાકૃત ગુણોના પરિહાર માટે સુમુક્ત તે જગત્સત્ત્વ કર્તાની ઉપાસનાજ ન કરે, જેમ પુત્રાદિની કોઈ ઉપાસના કરતું નથી તેમ. આથી ધક્ષા વગેરે સગુણના

ધર્મો નથી માટે પ્રકાશ કરું અત્ર તે મુખ્યત્વે અત્ર છે (૧-૧-૧૭) આ રીતે કદાચ કરું
 અહીંની ગૌણતાનો નિષેધ કરીને તે હવે પણ નથી તે જાણાવવાને ય, ૧-૧-૧૮ યોગ્ય છે.
 તેમાં કહે છે કે છાં ૧-૮-૧ માં હવેની મુખ્યિત્વે અત્ર અંગ્રેજી અને છે તે મોટાથી બિન્ન
 છે છતાં પણ જગત્ત વગેરેની માફકે કર્મના સંબંધથી સ્થિત છે. આથી તે પ્રવચ સમાન છે.
 અને તે ચોનાના સંબંધથી જ થાય છે માટે તેના કદાચ જગત્ત, જે. હવે પ્રકાશ કરું ન
 કહેવાય તેનું ખીલું કારણ એ છે કે હવે અને અહીંમાં ધર્મો મુખ્યત્વે ફરે છે. અત્રાગ્રામાં
 હવેની જગત્તનુચિતા નથી, પણ મોટા આમાં ને દોષ છે આમાં નસારામાંનો હવે તે
 કદાચ કર્ના કદી શકાય નહિ. (૧-૧-૧૯) વળી સર્વ પ્રવચમાં અહીં બાકી રહે છે.
 આથી તે પ્રવચના કરનાર જેમ અત્ર છે તેમ જગત્ત કરનાર પણ તે છે. આમાં કદાચ
 પૂર્વે જગત્ત કર્તૃત્વ તે મુખ્ય અત્રનું છે. (૧-૧-૨૦) પછીના આનંદમય અધિકરણમાં
 અહીંને આનંદમય તરીકે ચોને જણાવે છે ત. ૨-૭ ના આધારે આનંદમય એ નિર્ગુણ પર
 અત્ર છે. તે ધર્મો રૂપે છે અને ધર્મ રૂપે છે પણ આનંદ એજ આનંદમય અને આનંદમય
 તેજ આનંદ આનંદને 'મય' પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વિકલ્પાયક નથી, પણ જેમ ધૃત મય યજમા
 મય પ્રાચુર્ય અર્થમાં છે તેમ અહિંના પ્રાચુર્ય અર્થમાં છે અર્થથી અને શાસ્ત્રી આનં
 દમયનો અવધાસ-આગતિ કરેલી છે માટે આનંદમય એ અત્ર છે (૧-૧-૨૧, ૨૨, ૨૩)
 મત્રમાં પણ અહિંનાગતિથી આનંદમયનું જ મહત્તરીકે વર્ણન કર્યું છે જેમકે ત. ૨-૧ ની
 શ્રુતિમાં (૧-૧-૨૮) હવે તે આનંદમય છે એમ બે કાર્ધ વહે તો તે બરાબર નથી, કારણકે
 તે આનંદમયનું અન્ય રીતે જગત્ત કર્તૃત્વ રૂપી અધૈકિક માહત્તમનું વર્ણન કરેલું છે, ત્યારે
 હવેમા તેનું કર્તૃત્વ નથી (૧-૧-૨૫) વળી આનંદમય અને હવે તે બન્ને વચ્ચેનો ભેદ
 ત. ૨-૭ મા જણાવ્યો છે ત્યાં આનંદમયને રસ તથા આનંદ કહેયો છે અને હવેને તેની
 પ્રાપ્તિ થાન ત્યારે આનંદ-આનંદનો ભોગરના થાય છે એમ કહેય છે (૧-૧-૨૬) પ્રકૃતિ
 પણ આનંદમય કદી શકાતો નહિ કારણકે સામાન્યતઃ વગેરે શ્રુતિઓમાં અહીંના કામના રૂપી
 ધર્મ આપ્યો છે, આ ધર્મ ચેતનનો જ હોઈ શકે જડ પ્રકૃતિનો નહિ તેથી પ્રકૃતિ તેજ આનં
 દમય કરી શકાય નહિ (૧-૧-૨૭) આથી આનંદમય એ મુખ્ય અત્ર છે તેના પાંચ રૂપો
 ત્યાં આપેલા છે અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય આમાંથી પહેલા
 ચાર તે વિભૂતિ રૂપો છે, કોય રૂપ નહિ, અને હવે આનંદમય તે ધર્મો પરમ રૂપ છે અન્નમય
 એટલે જગત્ત, પ્રાણમય એટલે હવે, મનોમય વેદાદિ નામાત્મક સદિ, વિજ્ઞાનમય એટલે અક્ષર-
 આ ચાર વિભૂતિ રૂપો છે કારણકે તેમના અંગતતા આનંદમય કહેય છે આનંદમયનો અત-
 રાત્મા આનંદમય જ હોવાથી તેનાથી પર ખીલુ તત્ત્વ નથી આનંદમય અત્ર નિર્ગુણ પરમ
 એજ અન્નમય, પ્રાણમય વગેરે રૂપે પ્રકટ થયેલું છે આ રીતે સત્, ચિત્ત અને આનંદ રૂપે
 અહીંનું કર્તૃત્વ પ્રકટ થાય છે આમ કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરીને અહીંની સંનિયમન-દતાને મત્રકા
 દર્શાવે છે ત્યાર પછીના અધિકરણમાં અહીંને સમગ્ર ધર્મોથી શુક્ત જણાવે છે આથી પોતે
 કહે છે કે અહીંનું અનેક રૂપે વર્ણન કર્યું છે જેમકે, ત. ૨-૧ મા આનંદમય છા ૧-૮-૧
 મા આકાશ તરીકે, જા ૧-૧૧-૪ મા પ્રાણ તરીકે, જા ૩-૧૩-૭ મા ત્યોગિતિ રૂપે, કૌ
 આ. ૩-૧ મા પ્રાણ રૂપે, જા ૩-૧૪-૧ મા તેને મનોમય પ્રાણ ગરી કહે છે, શ આ
 ૧૦-૬-૩, ૪ મા હિરણ્યમય પુરુષ તરીકે, કદ ૧-૨-૨૫ મા અન્ન તરીકે, કદ ૧-૩-૧ મા

શુદ્ધાંત પ્રવિષ્ટ તરી, ૭ ૮-૧૫-૧ મા અન્ત તરી, ૫ ૭-૭-૧ મા અન્તર્ધર્મી એ, મુ ૧-૧-૭ મા અદ્ય, ૭ ૫-૧૮-૭ મા સ્થાન એ, મુ ૭-૭-૫ મા દુન્ધાધાપન, છા ૭-૨-૭-૧ મા ભૂમા, મુ ૩-૮-૭, ૮ મા અક્ષર એ, પ્ર ૫-૭ મા ઇલાલુર્ન, ૭ ૮-૧-૧ મા હર, કા ૭-૮-૧૩ મા અશુભા, કદ-૭-૬-૭ મા પ્રાણ, છા ૮-૧૭-૩ મા વ્યોતિ ૭ ૮-૧૪-૧ મા આગ તરી, મુ ૪-૩-૭ મા વિજ્ઞાનમય તર્કિ એમ બહુ બહુ ગીતે જે નહિ આપે છે તે પ્રમાણુ ઇ એમ સુત્રકાર પ્રથમ અધ્યાયના પહેલા નજુ પાદોમા પ્રતિપાદન કરે છે અર્થાત્ ક્ષત્ત મરૂ ધર્મથી યુક્ત ૭ એમ ત્યા જણાવે છે

નગ્ના મતે ઉગ્રામ્ય ક્ષત્ત નિર્વિગેષ ક્ષત્ત છે પણ સુત્રકારે જન્માધિદરણુમા જે લક્ષણુ ક્ષત્ત આપ્યું છે તે ક્ષત્ત નિર્વિગેષ નહિ પણ સરિરો ૭ તે બે ક્ષત્તની સ્પર્શના ઇ છે-નિર્વિગેષ અને સરિરો આમાથી પ્રથમના જ સુત્રામા આ અરિરો ક્ષત્ત પ્રતિપાદન કરવામા આ યુ છે, પણ ત્યા પછીના સુત્રાના આગળ આ પ્રમાણે જણાવે ડ-દ્વિપ્ત દિવ્રદ્વાવગમ્યત્ત નામરૂપવિચારમદાપાર્થિયશિષ્ તદ્વિપ્તરાત્ત ચ સર્વોપાધિવિવર્જિત એવમેક-મપિ વ્રદ્ધ અપક્ષિતાપાવિસનદ્ધ નિરસ્તાપાધિસવદ્ધ ચાપાસ્યત્તન જ્યત્તવન ચ વદાત્તગુપદિદ્યત્ત કાત્ત પ્રદર્શયિતુ પરાક્રમ્ય આરમ્યત્ત (મે જોનાણુ ક્ષત્ત નમગ્ના ૭ નામ અને સ્પર્શના પિનરના બેની ઉપાધિથી મિશિષ્ટ અને તેનાથી રિપર્ગીત સર્વ ઉપાધિ નહિત આમ એકજ પણ ક્ષત્ત અપેક્ષિત ઉપાધિની નાથે નય વનાણુ અને ઉપાધિ વગરના નયધનાણુ ઉપામ્ય તથા જ્ઞેય તરી વેદાન્તોમા ઉપદેશાય છે એમ દેખાડનાતે પાનના અર્થનો આલેખ થાય છે ત્યારપછી અન્તગ્નાદ્ધમેપદેરોત્પદિ નજુમા લખે છે 'અપિચ ચત્રતુ નિરસ્તસર્વવિશય પરમેશ્વર દ્વપમુદિદ્યત્ત, મરતિ તત્ર ક્ષાલમ્' 'અશન્દમસ્પર્શમરૂપમન્યયમિત્યાદિ સર્વવારણવાતુ વિચારધર્મરપિ કાંચ દ્વિવિષ્ટ પરમેશ્વર ઉપાસ્યત્તેત નિદિદ્યત્ત' સચર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસ જ્ઞાપદિના (વગી ત્યા રિગેરનહિત પગેરના સ્પર્શ ઉપેન આપનામા આવે છે ત્યા અન્ત, અગ્નર્ગ, અગ્ન, અન્ય નગેર શાલ્લ ઇ મરના જાણુ રપ દોરાની રેટનાદ રિકાઢ ધર્મોથી પણ મિશિષ્ટ પગેરગ્નો ઉપામ્ય તરી નિર્દેશ કરવામા આવે છે જેમ 'સર્વકામ, સર્વ કામ, મરગન્ધ મર રપ' વગેરે

આ ઉપની જણાવા ડ નગર ક્ષત્તના નિર્વિગેષ અને સવિગય એના બે બે ૭ ૭ અત નિર્વિગેષ ત્રમ એ પગ્ગ્ગ ૭ અને અવિગેષ જે ગૌણ છે 'આરભણુ-ધિદ્ગણુ'મા તે દલ છે કે જમાયસ્યયત જે સરને સામ્ય તથા મીન્નઓના મતનો નિગસ કરનાતે સુત્રકારે લખ્યું છે જે છે તે સરિરો ક્ષત્ત પગ્ગેર જોગેતુ છે ૭-૧-૧૮ મા તે જણાવે છે કે સર્વત, સન્નમિમાના નગર ધર્મોનાણુ રવિગેષ ત્રમ અથવા ઈવર તે અરિરા નામની ઉપાધિના પગ્ગેરનાણુ છે ત ગન્નાર્મના આ બે નદ્ધના વિવાદો વિરે Dr. Deussen પોતાના System of the Vedanta નામની પુતકમા પ્રથમ અન્તરૂનો ત ગન્નાર્મના મતે સક્ષિત તા આપાતે નીચે પ્રમાણે ર્થન રે છે 'But not without further conditions, according to the reasoning of our Sūktara's system, for this Brahman is only the 'lower' Brahman, that is, as considered as possessing attributes 'guna'

it is the object of worship, and not of 'perfect knowledge.' આ રીતે તે બે બ્રહ્મના બેદો અમરનવચારમાં આવે છે. દવે આપણે તે બન્નેનો વિચાર કરીએ. શું શંકર કહે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ બે રૂપવાળું છે? અને તે સ્વરૂપને સંમત છે કે કેમ?

ઉપનિષદની શ્રુતિઓ જોતાં તેમાં બ્રહ્મનું બે પ્રકારનું વર્ણન કરેલું છે તે નિષ્કિંવાદ છે. કેટલીક શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મને નિર્વિશેષ તરીકે વર્ણવેલું છે જેમ કે અગ્નિપાદો લંબનો મર્દતા બ્રહ્મને દાય નથી, તેમ યમ નથી જનાં તે કહે છે અને વસ્તુ પ્રદબ્ધ કરે છે. (મ્વે. ૩) અથાત આદેશો નેતિ નેતિ । 'દવે આદિથી નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે' બૃ. મુ. ૨. 'સ હો-ષાંચતદ્વૈ તદક્ષરં ગામિ' । બ્રાહ્મણ અભિવદન્ત્યસ્ફલમનહસ્તમર્ધર્પમલોદિતમસ્તેદમચ્છાદ્યતમોડ-ષાગ્નનાકાશમનઃસર્પશમગ્ધમરસમચક્ષુષ્કમધોપ્રમવાગનોડતજસ્કમગ્રામમુરમનાનાડગોપ્રમગ્ધમરમય-મગૃતમરજોડઠાધ્વમવિરૂપમસંતૃપ્તમપૂર્વમનપરમનન્તરમચાપમ્ । "તેણે કહ્યું ગામિ આ તે અક્ષર છે જેને બ્રાહ્મણો અરધુક્ષ, અનાહુ અક્ષર, અદીર્ઘ, અગોદિત, અસ્નેહ, અન્ધાપ, અતમા, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અસ્પર્શ, અગન્ધ, અરસ, અચક્ષુઃ, અધોમ, અવાક, અમની, અતેજઃ, અપ્રાણ, અમુખ, અનામ, અગોત્ર, અગ્ન, અમર, અલપ, અમૃત, અરજ, અશબ્દ, અવિરૂપ, અસંકૃત, અપૂર્વ, અનપર અનન્તર, અબાલ કહે છે." બૃ. ગા. ૪. 'ન તદ્ધોતિ કથન ન તદ્ધોતિ કચ્ચન દિવ્યો ભૂમૂર્તઃ પુણઃ સ વાચાન્વન્તરો ભજ.' 'કોઈ તેને બોલે કરતું નથી, તે કોઈનો બોલ કરતું નથી.' 'તે દિવ્ય અમૃત પુણ્ય સખાલાભ્યન્તર અગ્ન છે." મું. ૫. આ શ્રુતિઓ તથા 'અવ્યવત્તમચિન્તયમ્' અવ્યક્ત 'અને અચિન્ત્ય વગેરે રમૃ-તિઓ બ્રહ્મની નિર્વિશેષતાને બતાવે છે. જ્યારે થતો વા દુષ્કાન્તિ ધૃતાન્તિ જાયન્તે, યેન જાતાન્તિ જીવાન્ત, ચત્રવન્ત્યમિસંવિદાન્તિ' "અથવા જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે. જેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં છવે છે, અને જે તરફ જાય છે અને જેમાં પ્રવેશ કરે છે" (તૈ. ૨) 'સ રૂપાક્રમે' તેણે પ્રજાણ કર્યું. (પ્ર. ૬) સર્વત્ય વરી સર્વત્યેશાનઃ સર્વને વશ કરનાર તથા સર્વના ધરા (બ.) યઃ સર્વજઃ સર્વશક્તિઃ જે સર્વને અને સર્વશક્તિવાળા છે વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મને સંવિરોધ કહે છે, તો આ બન્નેમાં ખરૂં શું માનવું?

વેદાન્તમાં બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓ આવે છે. તો ત્યાં બે પ્રકારના બ્રહ્મને ઉપદેશ છે કે કેમ? અને તે બન્ને એક બીજાથી બિન્ન હશે? જે બે માયાવાદીઓએ કહેલા બ્રહ્મ છે એમ આપણે કહીએ તો પછી એકમેકાદ્વિતીયમ્ બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બોલું કરે. માટે બ્રહ્મ તો એકજ સંવિશેષ હોય છે, બે નહિ. પણ શંકરાચાર્ય એમ માને છે કે મુખ્ય બ્રહ્મ તો એકજ છે અને તે નિર્વિશેષ છે. પણ જે સંવિશેષ બ્રહ્મ કહેવામાં આવે છે તે માયાજન્ય હોવાથી કેટલા ઉપાસના માટે છે. આથી તે તાત્ત્વિક બ્રહ્મ નથી. નિર્વિશેષ અને સંવિશેષ બ્રહ્મનો આવો બેદ કંપનાર માયાવાદીઓના નામથી આગ-ખાય છે. શ્રી વિદુલેશજી તેમને નીચે પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છે.

(૧) બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને સંવિશેષ એવો બેદજ નથી.

(ક) જે તે બેદ હોય તો હાં તો તાત્ત્વિક અથવા સત્ય હોવા બોધ્યો. તાત્ત્વિક બેદ

છે એમ હોય તો પછી સર્વ પ્રસિદ્ધાપદેશાત્ વેગાન્તમા સર્વ પ્રતિષ્ઠ એવગ્ર બ્રહ્મ છે અને તેજ ઉપાધ્ય છે એમ જે કહે છે તે અધિકરણનો વિગેવ આવે x

(સ) તેમજ બે તાત્ત્વિક બેદ હોય તો નિર્વિગેવ બ્રહ્મ અને જ્ઞાતમા અત્ય ત લિન્ન હોના બેદએ પણ માયાનાદીઓ તે પ્રમાણે માનતા નથી

(૨) અત્તાસ્તિઃ અર્થાત્ ઉપાધિથી બે થયેતો છે એમ પણ કહી શકાય નહિ, જારણ હ ઉપાધિ જ નક્કરની નથી અવિના ને ઉપાધિ હી શકાય નહિ જારણ ને તે પ્રમાણે આપણે માનીએ તો ઉપાધિનાગુ બ્રહ્મ હમેશા ઉપાધિયુક્ત ગહે અને તે હમેશા જગત્ રજ જગત્, અને તેનો ભય ન થાય આની અધિક ઉપાધિ નથી (સ) સાખ્યમતનાગાઓ ગુણને ઉપાધિ કહે છે, તેઓ એમ માને છે કે સત્ત્વ રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોમાથી પ્રથમ સત્ત્વ, પછી રજ, અને પછી તમ ગુણનું આધિકરણ થાય ત્યારે સૃષ્ટિ અને છે પણ આ રીતે ગુણોનું આધિકરણ થયું તે ધ્વજ ઈન્દ્રિય ઉપર આધાર રાખે છે ત્યાં ધ્વજરતી ધ્વજાની જગત્ પડે છે તો પછી ઉપાધિનાગુ બીજું જારણ ગતું નથી તે એમ હોવામા આવે જ જગત્ તા નથી પણ ગુણો છે તો પછી અનીચ્ચા થઈ જાય આ રીતે ને ઈન્દ્રિય ન હોય તો પછી ગુણોની ઉપાધિ પણ રી રીતે રહ્યા આથી નિર્વિગેવ અને રવિગેવ બ્રહ્મમા અત્તાસ્તિ બે પણ નથી

માયાનાદીઓ આ બેને પણ ગીતે મમન્તવે જ-અધ્યાપનાદ પ્રતિનિમિત્તનાદ અને આભાનનાદ

અધ્યાપનાદ એમ કહે છે કે બ્રહ્મ અત્યુત નિર્વિરોધ છે પણ તેના બ્રહ્મનું જ્ઞાન વાળું જ મ્થન છે તેની પ્રથમ બ્રહ્મમા જગત્ નૃત્ય વગેરે ધમેતો અધ્યાપનાદનું અણુકન. આરોપ ગામા આવે છે અને પછી ત્યારે આ બ્રહ્મની ઉપાધિનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે સાખ્યાઅધ્ધની ન્યાયથી પ્રથમ હોના ગુણોનો અપના અથવા નિગમ જ્ઞામા આવે છે અને નિર્વિગેવ મહાનુ પ્રતિ પાત્ જ્ઞામા આવે છે અધ્ધનાનો તારો આ જામા એમને એમ જે વર્ષ ન જેવ રાત્રે તો પ્રથમ જ્ઞેનારનું જ્ઞાન જ્ઞાની સાખ્યા તમ્હ હોવામા આવે છે અને ત્યારી સીવો આ જામા તે તારા જેવ શબ્દો એમ જ્ઞેનારને હોવામા આવે જ આથી તે એ ગીતે જ્ઞેના ત્યા જેવ શકે છે આનીજ ગીતે નિર્વિરોધ બ્રહ્મનું જ્ઞાન એમને અમ થઈ ન તું નથી મોગે સંનિગેવ બ્રહ્મનો ઉપદેશ જ્ઞામા આવે છે પણ પાઠગની તે ખડ જ્ઞ નથી જેમ તેનો અપનાદ સ્વામા આવે છે આનો ઉત્તર આપના શીરિદેગણ કહે છે જગત્તી પ્રતીતિ વે ધી નહિ પણ મોધી થાય છે આથી લોધી નિદ્ધ થતો પ્રપચતો ના ખગે નથી એમ પ્રતિ કહે તો પછી પ્રપચ નહ નહિ પણ પ્રતીતિ, અને જે આમ હોવામાં તેનો કાઠ તા નહિ હોવાથી જગત્તજ મળવે નહિ અથાત્ તેની પ્રતીતિ થાય નહિ આ પ્રતીતિ વાસ

x મદ્વપ્પદપિ તાત્ત્વિકમતાત્ત્વિક વા' ન તાવદાય સર્વ પ્રસિદ્ધાપદેશાદિત્વધિકરણ વિરાધાન, ન દ્વિતીય સત્ત્વધિકૃત ઇવ સમ્પત્તિ, ષગદિકૃત દ્વગ્ગદાસ્ય । (વિ. મ ૧ ૨૬)
- સ્મર્તમાત્રમયઃ ચ ગુણવલ્લભ્યન જ્ઞાન પોષાપવોન્નિમાવે હતાસ્પદરમચ્ચગ્ય તદિ ઈન્દ્ર તાદત્તી વાચ્યા । વિ. મ ૫ ૩૦

નાથાં યાય છે એમ કહી રાકરો નહિ. કારણ પ્રથમ અનુભવ અથવા પ્રતીતિ હોય છે અને વાસ્તવ પછી હોય છે.+

માયાવાદીઓ એમ કહે છે કે જગત્પત્ની પ્રતીતિ અવિદ્યાર્થી અથવા હવના અજ્ઞાનથી યાય છે.

એમ કહેતું હોવાથી કર્તૃત્વ ધર્મચાતુર્ય અથવા સત્ય નથી વિચિત્ર પરિણામ પ્રતિબિંબવાદ ઉપના કરવાના રૂઝાવાચાણી હોય એ અવિદ્યાજ્ઞ આ વિચિત્ર જગત્પત્ની અણુના. પ્રતીતિ કરાવે છે. આ હવ જલનો અવિદ્યા અથવા અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિબિંબ છે. જેમ દર્પણમાં દોષ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે તે પ્રમાણે.

નિર્વિશેષ અક્ષરનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ હવ અને માયામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ સ્વવિશેષ અક્ષર. આ પ્રતિબિંબવાદ પણ યુક્ત નથી. તેનું ખંડનનીચે પ્રમાણે શ્રી વિદુષ્ઠનાથજી આપે છે.

1. નિર્વિશેષ અક્ષર એ ૩૫ તથા ધર્મરસદિન અક્ષર છે. પ્રતિબિંબનો એવો નિયમ છે કે જેનું પ્રતિબિંબ પડવાનું હોય તે પદાર્થ રૂપવાળો હોવો જોઈએ. પણ માયાવાદીઓ અક્ષરને ૩૫ રસદિન માને છે, તેથી તેનું પ્રતિબિંબ પડી શકે નહિ.
2. પ્રતિબિંબ દમ્બેશાં શુદ્ધ દર્પણમાં પડે છે, અંધારામાં નહિ. અવિદ્યા જંઞમાં પ્રતિબિંબ પડે છે તે માયાવાદીઓના મતે શુદ્ધ નથી પણ અશુદ્ધ-મરીન છે. તો તેમાં અક્ષરનું પ્રતિબિંબ પડી શકેજ નહિ.
3. રૂપરસદિનનું અન્યથા પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ પડતું હોય તો વાસ્તુનું પ્રતિબિંબ કાષ્ઠમાં પડતું જોઈએ પણ તે પ્રમાણે પડતું નથી.
4. દ્વાસુપર્ણા સયુજા સચાયા એ શ્રુતિ પ્રમાણે હવ અને અક્ષરની એક રચણે, રિથિતિ કહી છે. તેથી જો હવ અક્ષરનું પ્રતિબિંબ હોય તો એ જોઈ શકે. કારણકે બિંબ (અક્ષર) અતે પ્રતિબિંબ (હવ) એ બન્ને એક રચણે હોઈ શકે નહિ.
5. જેમ દર્પણનો નાશ થતાં તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબનો પણ નાશ થાય છે તે પ્રમાણે અવિદ્યાનો નાશ થતાં તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબ-હવનો પણ નાશ થાય. આનું પરિણામ હવનો નાશજ બને. હવનો જોનાશ થાય તો પછી હવના નાશનેજ મોક્ષ માનવું પડે તો પછી હવના વિધિ નિયમ વગેરે શું કહે શકે નહિ.
6. પ્રતિબિંબ વાદને માનીએ તો હવ-મુક્તિ પણ મંભવે નહિ, કારણકે જોના કરણ અથવા અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિંબ એ હવ એમ જ્ઞાનનાં હવ-મુક્તને અંત.કરણ હોવાથી, તે મંભારીજ રહે છે. હવ-મુક્ત નહિ. જો તેને અંત કરણ વચરનો માનીએ તો પછી મુક્તજ ગણાય હવ-મુક્ત નહિ. વળી હવ-મુક્તને અક્ષરનું અપરોક્ષ રાગ થતાં તેનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે, અને જો હવને અજ્ઞાનમાં પડેલું પ્રતિબિંબ એમ કહીએ તો પછી તેના હવનો એ નાશ થાય, અને હવનો જો નાશ હોય તો પછી તે હવ-મુક્તનો ફેર વગેરે હાકી શક નહિ, આમ હોવાથી હવ-મુક્ત શી રીતે કહેવાય ?

+ નહિ જગત્પત્ની શ્રુતિસિદ્ધાંતેનમ્ વાચયતિ પથાવિવેકશીલુચ્ચેત્ । કિન્તુ લોકગિદ્ધા ।

x—x—x તથા સત્તિ વાર્યસ્ય પ્રતીતિસિદ્ધત્વેન કર્તૃન્તરસ્થાનાવાચજગત્ત્વેન અવાચમવેન અણુવાદો વાધિતવિવચ. સ્વાત્ । x—x—x ૧ ન સત્ત્વરાસનેવતિ વસ્તુમયસ્યમ્ તત્ત્વા અનુભવજન્યત્વેન જગત્ અસત્ત્વેન ધર્મમનુષ્યસમયમ્ ॥ વિ. મં. પૂ. ૪૦-૪૩

પ્રતિયિજ્ઞ વાદની કદપનામાં આવાં દ્વંપણો આવે છે તેથી તે કાઈ પણ રીતે સ્વીકાર્ય નથી. આભાસવાદીઓ કહે છે કે જેમ આંગળીના મંપકંથી એક છતાં પણ બે ત્રણ એમ અનેક દેખાય છે તેમ અવિદ્યાથી આભાસ થાય છે અને અહ અભાસવાદ ૭૫ ૩૫ અનેક દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે અહનું જગતકર્તૃત્વ અણકન. આભાસથીજ દેખાય છે. આનું પણ નિરાકરણ શ્રી વિદ્વંજીએ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે.

- (૧) જગતકર્તૃત્વ વગેરે આભાસજ છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે આભાસ કાને? અહને કે ૭૫ને? અહને તો તે હોઈ શકે નહિ, કારણકે અહમાં ભ્રમ મંભવતોજ નથી. ૭૫ને પણ તે થતો નથી કારણકે ૭૫ આભાસનો વિષય છે.
- (૨) ૭૫/માત્ર આભાસ કહેવાય નહિ એમ હોય તો ચ આત્માનમન્તરા યમવતિ અહ આત્માનું અંદરથી નિયમન કરે છે એવી જે શ્રુતિ છે તેનો વિરોધ થાય.
- (૩) અવિદ્યાથી આભાસ હોય તો, અવિદ્યા અને અહને અમુક પ્રકારનો મંબંધ હોવો જોઈએ; તે મંબંધ કિતો મંયોગ, અધ્યાસ અથવા સ્વરૂપ ગમે તે પ્રકારનો હોય તો પણ તે ત્રણે અનાદિ છે. અને એમ હોવાથી ૭૫ વિભાગ પણ અનાદિ સિદ્ધ થશે. તેથી ૭૫ વિભાગ અહ અને અવિદ્યાના મંબંધનું કાર્ય છે એમ કહી પણ કહી શકાશે નહિ.
- (૪) વળી જો શુદ્ધ અર્થોત્ અવયવ રહિત અહ અને અવિદ્યાના સંબંધથી ૭૫ થયો હોય તો પછી શુદ્ધ અવયવ રહિત હોવાથી તે સર્વ અહ ૭૫ થાય અને સર્વજ્ઞ વગેરે ગુણવાળા પરમાત્માનું જે શ્રુતિ વર્ણન કરે છે તે મહેજ નથી. આથી સર્વ શ્રુતિ વાક્યોનો વિસવાસ થાય છે.
- (૫) છીપમાં રજતની પેઠે અહમાં અવિદ્યાથી આરોપેણ જગત દેખાય છે એમ કહેવું પણ યુક્ત નથી, કારણકે અધિક્ષાનનું જ્ઞાન આરોપનું કારણ છે. પણ અધિક્ષાન અહનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ તેથી આરોપ મંભવતો નથી.
- (૬) અવિદ્યાથી આભાસ છે, અને તે અવિદ્યાનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે છે તે પણ હીક નથી. કારણકે અવિદ્યા એટલે અસત્, અસત્તો નાશ શી રીતે હોઈ શકે? માટે અહ અને અવિદ્યાનો કાઈ પણ મંબંધ નથી. મંબંધ બે પદાર્થો વચ્ચે હોઈ શકે. અહિંઆ એકજ પદાર્થ છે. અને તે અહ અવિદ્યા અસત્ હોવાથી તે નથી. આથી એક પદાર્થ અહમાં અસત્, અવિદ્યાનો મંબંધ નથી. તેથી અવિદ્યાથી નિર્વિશેષ અને સવિશેષ અહમાં અત્તાત્વિક બેજ છે એમ કહી શકાય નહિ.

આ વિષેનો વિચાર સૂત્રકારે ત્રોજન અધ્યાયના બીજા પાદમાં કર્યો છે. મુત્રકાર પણ શ્રુતિના આધારે કહે છે કે અહના સ્વરૂપનું બે પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે તે બરાબર છે પણ તેથી આપણે એમ કહી શકીએ નહિ કે શ્રુતિમાં બે અહ નિરૂપેલાં છે. વસ્તુતઃ તો અહ એકજ છે. પણ તે એકજ અહ નિર્વિશેષ તથા સવિશેષ એમ બન્ને કહેવાય છે. નિર્વિશેષ કહેવાનો હેતુ એ છે કે તે પ્રાકૃત વિશેષથી રહિત છે, અને સવિશેષનું પ્રયોજન એ છે કે અહમાં જે વિશેષો છે તે વિશેષો અસૌકિક છે. અર્થોત તેમાં પ્રાકૃતત્વનો નિષેધ કરે છે અને અપ્રાકૃતત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. આથી નિર્વિશેષ એટલે પ્રાકૃત વિશેષથી રહિત અહજ સવિશેષ

-અપ્રાકૃત વિગેષોવાળું છે. આમાં કોઈ પણ જનનો નિગેષ નથી. ધ. મ. ૩-૨-૧૧ થી ૩-૨-૨૧ સુધીમાં આ વિગેષો પ્રથમ ચાર્ણક ઉપનિષદ કથોં છે અને તેનો નિર્ણય ૩-૨-૨૩ થી ૩-૨-૩૮ સુધીમાં આપ્યો છે. તેમાં જણાવે છે કે શ્રુતિમાં જાહના ધર્મોનો નિગેષ નથી એવું નથી. નિગેષ પણ છે. જો નિગેષને ન માનીએ તો શ્રુતિ પ્રતારક અને અને તેથી તેમના પ્રામાણ્યમાં ઠાતિ આવે. આથી નિગેષનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ પણ સત્ય છે. પણ તે કેવી રીતે? અમે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે અર્થાત્ જાહમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી એમ જણાવવાનેજ શ્રુતિ તેના ધર્મોનો નિગેષ કરે છે. આથી જાહના અસૌકિક ધર્મોનો પ્રતિગેષ કથોં નથી. સર્વતઃપાણિપાદાનન સર્વેશિનૃત્ય વગેરે ધર્મો તે જાહના અસૌકિક ધર્મ છે. જાહ આવા અસૌકિક ધર્મવાળું છે તેનું મગન કરવાને તેને સવિગેષ કહેલ છે. આથી ભરપવત્ત્વ તિત્ત્વપ્રધાનત્વ ત ૩-૨-૧૪ એ મતમાં મતકાર કહે છે કે શ્રુતિઓમાં જાહ નિર્વિરોધ છે એવો હાલેગ નથી પણ સવિરોધનું પણ કથન કરે છે. અર્દિઆં 'ઉપવત્' નો અર્થ વિશ્વ કરવામાં આવ્યો છે. ૩૫ એટલે નિઉપજી અથવા વ્યવહાર જેનો વિષય છે તે, એવા ઉપવાળું તે વિશ્વ-ઉપવત્ તેનાથી વિશક્ષણ જાહ એ અઉપવત્ અર્થાત્ જાહ પ્રપંચથી જૂદું છે. અથવા ઉપવત્ એટલે વ્યવહાર જેનાથી થાય છે તે કરચરણ વગેરે. જેમકે લોકમાં હાથ, પગ તેમના અભિમાની ધર્મથી ભિન્ન છે તેમ જાહમાં નથી. પરંતુ બે નદિ હોવાથી કરચરણ વગેરે પણ જાહજ છે, તેથી લોકિકની માફક જાહનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું નથી. જાહના અવયવો જાહ રૂપજ છે તેનાથી ભિન્ન નથી એમ જણાવવાને તત્ત્વપ્રાપ્તવાન એવું પદ સૂત્રમાં યોગ્યું છે. વળી ૩-૨-૨૨ માં પ્રકૃતતાત્ત્વ હિ પ્રતિવેષતિ એ મતમાં જણાવે છે કે જાહ નિર્વિરોધ છે એમ કહેવામાં આવતું નથી, પણ તે પ્રકૃત અથવા લોકિક ઐતારત્ત્વ અર્થાત્ આટલાપણાનો અગર ગુણોનોજ નિગેષ કરે છે. પોને કહેલા અસૌકિક ગુણોના નદિ. માટે સતકારના મતે નિર્વિગેષ અને સવિગેષ જાહમાં કોઈ પણ વિગેષ નથી. કેટલાકો એમ કહે છે કે જો પ્રમાણે જાહ હોય તો જાહ દૃશ્ય થવું જોઈએ. પણ ન સત્ર સૂર્યો માતિ એ શ્રુતિમાં તો એમ કહે છે કે જાહ સામાન્યતઃ સર્વેને દૃશ્ય નથી. પણ જો અનુગ્રહને લીધે તે દૃશ્ય થઈ શકે છે. આ અર્થ જણાવવાને અપિ ઘરાધને પ્રચ્ચાનુમાનાખ્યામ્ એ સત્ર ૩-૨-૨૪ માં આવે છે. આ રીતે સત્રકાર નિર્વિરોધ તથા સવિગેષ જાહ તે બે જૂદાં નથી. પણ એકજ છે. એમ નિશ્ચય કરે છે. ૩-૨-૨૭ માં સર્પની કુપ્પડીનું દૃષ્ટાન્ત આપીને એમ જણાવે છે કે જેમ સર્પ ગધિા, હાંભો, તથા ગોળ એમ જૂદા જૂદા આકારનો થવા છતાં એકજ છે, તેમ જાહમાં અનેક ધર્મો દેખાય તો પણ તે જાહ એકજ છે. એમાં કોઈપણ વિરોધ નથી. ૩-૨-૫ માં (નચ્ચાનતોપિ પાસ્ય ડમ્યલિંગત્વ સર્વંજ હિ) જાહનું ઉલ્લખલિંગત્વ ઉપાધિને લીધે નથી. કારણ કે સર્વંજ તે ઉભયલિંગ યુક્ત છે એમ કહ્યું છે આ ઉલ્લખલિંગત્વ કવી રીતે મંલવી શકે તે સમગ્રવચાને અદિ કુપ્પડીનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. શ્રીવશ્વલાચાર્ય આ વિરે ગોતાના સાધ્યમા જાહે છે 'થયા સર્વં જ્ઞાનુનેકામતઃ સુજ્જલહ મવતિ, તથા મદ્રસ્વરૂપ સર્વપ્રકારં મજેજ્ઞયા તથા સ્ફુરતિ x x તસ્માત્સકલવિરદ્ધર્મા મગત્ત્વેય વતંત્ત્વતિ ન કપિ શ્રુતિહર ચરિતાર્થેપિ સિદ્ધમ્' જેમ સર્પ જાહ, અનેકાકાર તથા કુપ્પડા અને છે તેમ જાહનું ૩૫ લક્ષણી ઈચ્છા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનું ચૂરે છે x x તેથી લમચાનમાં સર્વ વિરદ્ધ ધર્મો હોય છે તેથી શ્રુતિના અર્થમાં ઉપચાર નથી, નિગેષ શ્રુતિનો ખીછ રીતે ખૂલાવો આપતાં શ્રી

વક્ષભાચાર્ય લખે છે ' પ્રતીતે ચ નિવેષ્યમ્, ન અપ્રતીતં, ન ધૃતિપ્રતીતં, સત્યત્વાદયથાલોકિકાઃ તત્ત્વઃ સર્વનિવેષે તદ્દજ્ઞાનમેવ ભવેત્ । પ્રતીત નિવેષ્ય છે, અપ્રતીત નહિ. તેમાં શ્રુતિથી પ્રતીત નહિ. વળી સત્યત્વાદિ લૌકિક છે. તેથી જો સદ્ગુણો નિવેષ કરવામાં આવે તો અત્તાન જ થાય. આથી બ્ર. સુ. ૩-૨-૨૨ માં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સૂત્રકાર બ્રહ્મના રૂપનો નિવેષ કરતા નથી, પણ ' ધૃષ્ટિતાનો જ નિવેષ કરે છે. સર્વધર્મોપપત્તેષ્વ ૨-૧-૩૭ માં સૂત્રકાર બ્રહ્મને સર્વધર્મથી યુક્ત સ્વીકારે છે. સર્વેષિતા ચ તદ્દર્શનાત્ ૨-૧-૩૦ તથા આત્મનિ ચૈવ વિચિત્રાશ્વહિ ૨-૧-૨૮ માં કહે છે કે બ્રહ્મમાં તમામ પ્રકારના ધર્મો છે એટલુંજ નહિ પણ તેની શક્તિ વિચિત્ર પણ છે.

આ પ્રકારે બ્રહ્મ વિષેનો નિર્ણય આપીને તેવા નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ બ્રહ્મ કરતાં પણ બીજું અધિક કશું કે નહિ તે વિષેની શંકાનું સમાધાન ૩-૨-૨૧ અને પછીનાં સૂત્રોમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાં પોતે કહે છે કે બ્રહ્મથી અધિક બીજું કશું નથી એટલુંજ નહિ પણ તેની સમાન પણ બીજું નથી. અર્થાત્ જે ઉભયસિંગ બ્રહ્મ છે તેજ સર્વથી અધિક છે. ધર્મયુક્ત બ્રહ્મના ધર્મો પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ પ્રકાશ સૂર્યને આશ્રયે રહે છે તેથી તે ધર્મ છે અને સૂર્ય ધર્મી છે; ત્યાં પ્રકાશ રૂપે જેમ બેઠું દેખાય છે પણ તે સૂર્યના આશ્રયે હોવાથી તે ધર્મી ભગવાન્ છે એમ ભગવાનના ધર્મો અને ધર્મી ભગવાન્ વચ્ચે અવિનાભાવ મેળવવાથી તેમની વચ્ચે અભેદતા છે. આ પ્રકારે બ્રહ્મના નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ રૂપનો નિર્ણય સૂત્રકારે આપેલો છે. શંકરાચાર્યે તેને જૂદી રીતે સમજાવ્યો છે, પણ રામાનુજાચાર્ય, નિયાઈ, શ્રીવક્ષભાચાર્ય વગેરે તે અર્થને અંમત થતા નથી. ભગવાન્ સર્વિશેષ હોવાથી તે રૂપ તથા આકારવાળો પણ છે. પણ તે આકાર અશૌચિક આનંદ છે, એજ ભગવાનનો આકાર છે. દેહ તેમજ તેમના દમ્તાદિ અવયવો પણ તેજ. (જ્ઞાનદમાત્રકરપાદમુલોદરાદિ). સાકરની પૂતળીમાં સર્વ સાકરજ હોય તેમ બ્રહ્મના આકારમાં આનંદ સિવાય બીજું કશું નથી.

આ સામે નૈયાયિકો એવો વધો લે છે કે ભગવાનનો જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન વિના બીજો કોઈ પણ ધર્મ છે નહિ પણ કાર્ય કરવા છવના અદબ્ધથી પ્રાપ્ત ભગવાનના શરીર થયેલા શરીરમાં ભગવાન્ ભૂતાવેશ ન્યાયથી પ્રવેશ કરે છે અને પછી વિષે નૈયાયિકોના તે શરીરનો ત્યાગ કરે છે. આ મતમાં હવે આ પ્રમાણે છે. તેઓ વાંધા અને તેની જગત્કર્તા ઇશ્વર છે તેથી તેને જગત્કર્તા ઉપાધાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ સમીક્ષા.

જ્ઞાન છે એમ તેઓ માને છે. જેમ લોકમાં કર્તાને કાર્યના ઉપાધાનનું ગોચર અને અપરોક્ષ જ્ઞાન હોવાથી ઇશ્વરમાં એવું જ્ઞાન તેઓ માને છે; તેજ પ્રમાણે લોકમાં શરીરોજ કર્તા હોવાથી ઇશ્વરને પણ શરીર છે એમ તેમણે સ્વીકારવુંજ નોઈએ. જ્ઞાનની પેઠે શરીર પણ અન્ય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થાય છે. કુંભાર વગેરે જેમાં કર્તા છે તેમને શરીર છે. શરીર વગર કર્તૃત્વ સંભવેજ નહિ. યુક્ત છવે જેમને શરીર નથી તેઓ કર્તા નથી. આ રીતે અન્ય અને વ્યતિરેકથી સિદ્ધ થતું શરીર અવશ્ય માનવું નોઈએ. જો એમ ન હોય તો પછી ઇચ્છા, જ્ઞાન વગેરે પણ સિદ્ધ થાયજ નહિ. વળી એવો વધો જો લેવામાં આવે કે શરીર પરિચ્છિન્ન છે તેથી એટલી સાથે સર્વ દેશમાં તે કાર્ય કરી શકતું નથી, તો ત્યાં કહેવાનું કે એ વધો જરાખર નથી. અન્યથાનુપપત્તિથી

મિલે યતુ સગીર એ દાંષ ફર થાય તેવું જોય છે મગીર મદત અને ઉદ્ધાન ૩૫ મુજબ હેરાસથી તે આમુર થતુ જોઈએ એ વાંચી પણ મળી આવતમા વ્યાખ્યાની નથી કાગળ કે હંડ વગેરે ક્યોના સરીકે પણ આવ્યામુ છે તો બચવાનુ તો મગીર તેવુદાયતેમાય આવ્યાયં

આથી નિશ્ચિત થાય છે કે સુત્રમા જે જાનુ વર્ણન કરે છે અને જેને પ્રમેય જાણાય છે તે જાન અર્થ મનોરેન અને વિરુદ્ધ ધર્માચાર છે તે વ્યાખ્યા આજ અને મદાનથી મદાનુ હાય પણ નહિ જના દોડનાર નથા વચ્ચે મદલુ કરનાર, અચિન્ત્ય અને વિચિત્ર શક્તિ ઓરાયુ, જગત્કર્તૃત્વાદિ અધિકાર ધર્મધુમા, ક્ષત્ર કે આ ક્ષત્ર નમ્મ હદે છે તેવુ નિર્ણય નહિ પણ 'પુરુષોત્તમ' છે, ભાસ્કર એને 'ધર્મ' તરીકે ઓળખાવે છે નિર્માક અને મધ્ય 'વિષ્ણુ' તરીકે, શામાનુજ ચતુરૂંદ્ર યુક્ત વાનુજ તરીકે શ્રીમદ્ભાગ્યાર્થ તેને માટે 'શ્રીકૃષ્ણ' એવુ નામ આપે છે શ્રીકૃષ્ણાચાર્ય અર્થમાં શ્રીકૃષ્ણને પરબ્રહ્મ જાણીને મતિગરે ઓળખાવે છે મિદાન્ત મુખ્યતરીકાં પરબ્રહ્મ પુરુષોદ્ધિ એ વાક્યથી શ્રીકૃષ્ણ રામ આપે છે તેથી પણ એજ નિશ્ચય થાય છે ત્યાં ક્ષત્રનાદીએ પણ શ્રીકૃષ્ણમા પરબ્રહ્મ તરીકે બુદ્ધિ પરાંતરી એમ અતત્તુતત્ત્વ વ્રહ્મવાદેન જુષ્ણેશ્વરિધીવત્તામ્ । એ વાક્ય કહેનામા આવે છે ભકિતરધિની અયમા અવ્યક્તમાત્મજુષ્ણ એ વાક્યથી શ્રીકૃષ્ણની બકિત કરવાનુ હદે કે આ ઉપરાંત તત્ત્વદીપ નિવધમા ઘણે રથને શ્રીકૃષ્ણનેજ પરબ્રહ્મ તરીકે ઓળખાવે છે આથી અપ્રભાવના અન્તમા શ્રીચંદ્રેશજી વ્રહ્મશ્રીયુ તારપર્ય ત્યાં જાણમા છે તે સચરાને એક નોંધ આપે છે

જાનીત પરમં તત્ત્વં યશોદોત્સજ્જલાલિતમ્ ।

તદન્યદિતિ ચે પ્રાહુરામુરંસ્તાનહો બુધાઃ

લીયગોના ઉભયમા ખેરનાર શ્રીકૃષ્ણસિવાયનાને જે પરમતત્ત્વ કહું છે તે અમુર છે એમ હે કાળા પુત્રો સમજે શુદ્ધાંતમા આ રીતે આલેખરપ પરમતત્ત્વ તે શ્રીકૃષ્ણ છે

તાર્કિકો દાશરને છાંયી લિલ્લ માને છે ધર્મર સપ્તમા જીવોના નિયામ છે તેઓ જાણને માનના નથા પણ દાશરને નીમરે છે આ દાશર તે તાર્કિકોના ધર્મરવાદનું જાણથી જુદા પ્રકારનો છે તેમજ માટે આત્મદન્ય એ જાનનુ ખુલ્લુન.

એ-ક્ષેત્ર અને મરંત ક્ષેત્ર અને પિંડો અભિમાની જીવાત્મા અને સર્વ એકને સર્વ જગત્તા જાનનામા પરમેશ્વર જીવાત્મા અન્ત કે અને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર એક છે દાશરનુ અસ્તિત્વ (૧) કાર્યલિંગક અનુમાન (૨) જ્ઞાનલિંગક અનુમાન (૩) કાવલિંગક અનુમાન-એમ નક્ષ રીતે કરી રાખય જુદી વગેરે કાર્ય જોઈને તેનો કાર્કિ જતા હોવા જોઈએ તે રીતનુ અનુમાન કાર્યલિંગક અન્ત પ્રકારના જીવોમા ભરપ જગત્તા જીવોની જુદા જુદા કર્મમા પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યાં તેમને તેમના કર્મનુ ફળ મળે છે માટે આ સર્વની વ્યસ્થા જરનાર કાર્કિક સર્વ વ્યસ્થા-પક હોવા જોઈએ અને તે ધર્મર છે તેવુ અનુમાન તે જ્ઞાનલિંગક છે કર્તા આત્મા ઉપરાંત ફળ પ્રતીક આત્મા વધારે નહિઆતી બુદ્ધિશક્તિનારો અને વધારે સ્વતંત્ર હોય તે આની જ્ઞાન શક્તિ અને ક્રિયા શક્તિની પરાકાષ્ટા ત્યાં જાણને અપે છે તેમા આત્માને પરમાત્મા અથવા પરમેશ્વર ગંતા આપનામા આવે છે તાર્કિકો દાશરને માને છે જાણને નહિ તેથી તે મતનું જાણના સુત્રમા આ ૨ ના પાં ૩ ના અધિ ૭ મા મુકે છે તેમા નીચેની દીન કરી છે

(૧) ઇશ્વરને જો જીવથી જુદો અને નિયામક માનવામાં આવે તો ઇશ્વરને વૈયમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ લાગે છે. (૨) જીવ અને બ્રહ્મ બન્ને વિષુ હોવાથી જીવ ઇશ્વરનો નિયામક અને નહિ [૩] ઇશ્વર તત્ત્વ માનવામાં તેના અધિષ્ઠાનની કલ્પના કરવી જોઈએ એવી કલ્પના કરવા જતાં અનવસ્થા પ્રસંગ તથા સ્વસિદ્ધાન્તની હાનિ થાય છે. (૪) ઇશ્વર જગત્નો કર્તા છે એમ માનવા જતાં ઇશ્વરને શરીરવાળો માનવો પડે. પણ તાર્કિકો ઇશ્વરને શરીર-વાળો માનતા નથી. આમ છતાં જો તેને ઇશ્વરને કરણવાળો માને તો તેથી તે ઇશ્વર સુખદુઃખના અનુભવ કરનાર થશે. [૫] જડ અને જીવના નિયમન માટે ઇશ્વરને સ્વીકારતાં ઇશ્વરને પરિચ્છેદની જરૂર પડે. એમ માનતાં જીવ અને જડ અન્તવાળા થાય અને તેથી મોલ શાસ્ત્ર વ્યર્થ દરે. તેમને જો વિષુ માને તો ઇશ્વર સર્વજ્ઞ અને. માટે તાર્કિકોનો ઇશ્વર વિષેનો મત ખોટો છે. બ્રહ્મજ્ઞ જીવોનો નિર્ધેના છે.

સાંખ્યો બ્રહ્મને માનતા નથી પણ પ્રકૃતિને માને છે. આ વિષેનું ખણ્ડન જગત્ તત્ત્વના વિચારમાં કરવામાં આવે છે.

જગત્ તત્ત્વ

બ્રહ્મસૂત્રોના જન્માદિ ધિકરણમાં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપતાં તે બ્રહ્મને જગત્તી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કરનાર કહ્યા છે. આથી જગત્ એ બ્રહ્મની કૃતિ અને પરિણામ છે, એવો મત્રકારનો આશય સમજાય છે. આ બ્રહ્મને જગત્નું સમવાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ ઉભય કહેલ છે. ધટનું સમવાયિ કારણ સૃષ્ટિકા અને નિમિત્ત કારણ કુંભાર વગેરે. આ દષ્ટાંતમાં જેમ સમવાયિ કારણ અને નિમિત્ત કારણ જૂદાં છે તેમ જગત્તા કારણ બ્રહ્મની બાબતમાં નથી. બ્રહ્મ એ ઉત્તમ કારણ રૂપ છે. જગત્ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે માટે તે બ્રહ્મ સમવાયી કારણ અને બ્રહ્મ તેનું બનાવનાર છે માટે તે નિમિત્ત કારણ. ઉભયકારણ રૂપ બ્રહ્મજ્ઞ છે. આ સમવાયિ કારણત્વ ધૂ. ૨-૪-૫, ૨-૪-૬. ૪-૫-૭, ૭ાં. ૬-૧-૪, ૬-૨-૧ માં આપેલું છે. બ્રહ્મમાંથી જો જગત્તી ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ બ્રહ્મને જગત્નું સમવાયિ કારણ માનીએ તો પછી બ્રહ્મમાં વિકાર થશે, આવી શકા કેટલાકને થાય છે તેથી તેઓ બ્રહ્મને જગત્નું કારણ માનતા નથી. સંકરાચાર્ય અવિદ્યાથીજ બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ છે એમ કહે છે. સાંખ્ય લોકો પ્રકૃતિને કારણ માને છે. નૈયાયિકો અસંલવાદને માને છે. તે મત પ્રમાણે પરમાણુઓજ જગત્નું સમવાયિ કારણ છે અને ઇશ્વર નિમિત્ત છે. સંકરાચાર્યનો વિવર્તસાદ કહેવાય છે. સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયમાં આ જુદા જુદા વાદોનું ખણ્ડન કર્યું છે અને પોતે બ્રહ્મને કેવી રીતે માને છે તે ચ્પટ સમજાવ્યું છે.

સાંખ્યવાદીઓ સત્કાર્યવાદી છે. સત્ત્વમાંથીજ સત્ થાય છે એમ તેઓ માને છે. કાર્ય કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ હતું. કારણના વ્યાપાર પહેલાં પણ કાર્ય હતું તો પણ કારણના વ્યાપારથી તેની અભિવ્યક્તિ છે. તેથી કારણ વ્યાપાર નિષ્ફળ નથી. કારણના વ્યાપારની પૂર્વે અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલું કાર્ય પ્રકટ અથવા અભિવ્યક્ત થાય છે. અભિવ્યક્તિ અર્થાત્

પ્રાકટ્ય તે કારણમાંથી કાર્યને લિન્ન બતાવે છે. અર્થાત્ કાર્યને લૌકિક પ્રત્યક્ષનો વિષય બનાવે છે.

કણાદ મુનિનું કહેવું એવું છે કે બીજામાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે બીજાનો ધ્વંસ થાય છે. તેમાં બીજા વગેરે અવયવજ્ઞ અંકુરનું કારણ છે. બીજાનો વિનાશ માત્ર સહકારી છે, અને પહેલાં જે નહેતું તેનું અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, સાંખ્ય લોક નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે. (૧) કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ હવુંજ કારણકે અસત્. અર્થાત્ નહેતું એવું કંઈ પણ આ લોકમાં કોઈ કરતું નથી. સ્ત્રીમાં તેજ નથી તેથી સ્ત્રીમાંથી કોઈ તેજ કાઢતું નથી. અસત્ કોઈ ઉત્પત્તિ કરતું નથી. તેથી ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. [૨] વળી કાર્ય ઉત્પન્ન કરવા ઇચ્છનાર માણસ થોડા ઉપાદાનનું મહત્ત્વ કરે છે, જેને દધિ જોઈએ તે ક્ષીર લે છે. જલ લેતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યકરણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. [૩] સર્વ કાર્યનો સર્વમ મંભવ નથી. મુવર્ણ રજતમાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યકરણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. [૪] જે જે કાર્ય કરવા શક્તિમાન હોય તે તેજ કાર્ય કરે છે. ઘટ રચનામાં કુલાદ શક્તિમાન છે, અને માટી, દંડ, ચક્ર, રંગણ, જલ વગેરે શક્તિમાન છે. તેથી કુલાદ માટીમાંથીજ એ ઉપકરણોથી ઘટ રચે છે. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. [૫] વળી જેવા શક્તાનું કારણ હોય છે તેવાજ લક્ષણનું કાર્ય પણ હોય છે. યવમાંથી યવજ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠિમાંથી મીઠિ જ. જે કાર્ય કારણમાં રહેતું ન હોતે તે યવમાંથી મીઠિ ઉત્પન્ન થાય. કાદરામાંથી શાલિ, પણ તેમ નથી. તેથી પણ ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત રહેતું હતું. આથી પ્રથમ હતું એવુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે કાર્ય પ્રથમ ન હતું અને કારણ વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ નથી. કાર્ય પ્રથમ પણ હતું, પરંતુ અવ્યક્ત દશામાં હતું. કારણના વ્યાપારથી તે વ્યક્ત થયું.

વળા કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ અર્થાત્ પ્રથમ ન હતું એવા કાર્યની કારણના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરવા પછે ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતી કે નહિ ? જે પૂર્વે હોય તો કારણની જરૂર નથી. પહેલાં ન હોતી એમ હોય તો કારણના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તે ઉત્પત્તિની પાલું ઉત્પત્તિ ટોલી જોઈએ. ઉત્પત્તિની ઉત્પત્તિ આકારીએ તો તેની પણ ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ. અને તેમ થતાં અનવરથા દોષ થાય. કાર્યની ઉત્પત્તિ સદા વિત્તમાન છે તેની ઉત્પત્તિની અપેક્ષા રહેતી નથી એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ સદા રહેતી હોવાથી કારણની આવશ્યકતા રહેતી નથી. અને કારણ વ્યર્થ થઈ જાય છે, વળી પદ વગેરે કાર્યજ ઉત્પત્તિ છે એમ માનીએ તો ‘પદ ઉત્પન્ન થાય છે.’ એવો અવહાર મંભવે નહિ. કારણકે પદજ ઉત્પત્તિ દોષાય એ વાક્યમાં મુનરકિત હોય આવે છે. હતાદિ રીતિથી ઉત્પત્તિ પણ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.*

આ રીતે સાંખ્યવાદીઓ સત્કાર્યવાદી છે. એમનો અન્કારવાદ નીચેની કારિકામાં જણાવેલ છે. જેનો ભારાથ ઉપર આપણે આપ્યો છે.

* વદ્યો મ. નાનું નાઈ નારણવાય વાપી, એમ. એ. એવ. એવ. બી. નું વિરુદ્ધનું જાણીતર પ. ૫૮.

અસદકરણાદુપાદાનગ્રહણાત્સર્વસમ્ભવાભાવાત્ ।

શક્તસ્પ શક્યકરણભાવાच्च सत्कार्यम् ॥

આ રીતે સામ્યો સત્તમાથી જ મળતે માને છે અને તે પણ ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિયન્તિ પણ તેઓ ક્ષણે જગતનુ સમગ્રાણિ કાગ્લુ નહિ માનતા પ્રતિનેજ માને છે પણ સૂત્રાર પ્રકૃતિના કર્તૃત્વનો નિરાસ અધ્યાય બીજાના પાદ ૧ માં કર્યો છે અધ્યાય ૧ લાનો પાદ ચોથો, માખ્યમત કૃતિસમત નથી એમ જણાવવાને રચ્યો છે ૧-૪-૧ માં મનકાગ કહે છે કે ૧-૩-૧૦ અને ૧૧ માં સામ્યોના ૨૫ તત્ત્વો ગણાવેના છે એમ જે કહ્યું તે ખોટું છે કારણ કે ત્યાં સામ્યનાદ નથી પણ ક્ષણનાદ જે ત્યાં અન્યકત શબ્દનો અર્થ મુક્ત એટલે ક્ષણ અથવા લગવટપા છે, તેમજ ક્ષણ ક્ષણના અર્થમાં પણ જે ૧-૪-૨ માં કહે છે કે જે ઉ માં 'અગ્નિ' શબ્દ છે પણ તે પ્રકૃતિના અર્થમાં નહિ પણ વ્યોતિના અર્થમાં જે અધિ ૩ માં કહે છે 'જ ૪-૪-૨૩ માં 'પાય પચત્' ને કહેવા જે તે '૨૫' તત્ત્વોના અર્થમાં નહિ પણ પાય ઇન્દ્રિયોની ઘસિઓના અર્થમાં 'પ્રાણદિ'ના અર્થમાં છે

વળી તે ૨-૧, જા ૧-૨-૩, સુ ૫-૧-૩ તથા જ ૧-૨-૫ માં આપેના સ્પષ્ટિ-
નાચો પ્રતિનુ કર્તૃત્વ જણાવે જે એવું જે સામ્યો કહે છે
મૂત્રકાગે બતાવેલી સામ્ય તે ખોટું છે એમ અધિ ૪ માં સૂત્રાર જણાવે જે પુરૂષ
મતની કૃતિ અસંમતતા થી નિસિદ્ધ પ્રતિમા પણ કર્તૃત્વ નથી એમ જણાવવાને અધિ
તથા પ્રકૃતિકારણવાદનું મૂત્રકાગે ચોગે છે, અને ત્યાં સામ્યાર જા, ૪-૧૬ ની કૃતિ
કહેલું ખંડન. ટાકીને બતાવે જે કે તે અગ્રે પુરૂષથી વિગિઠ પ્રકૃતિની ગ-
ણતા નહિ પણ ક્ષણની જ ગણતાર કહી છે તેમ મંત્રથી
ક્ષણભા પણ એજ અર્થ જે આશ્ચર્ય, ઓકુવોમિ તથા વાસકૃત્ત્વ પણ ક્ષણનેજ વર્તુ
માને જે એવું જણાવવાને અધિકરણ ૭ સુ ચોગે જે અધિ ૮ માં કહે છે કે જા ૬-૧-૨
માં એક વિજ્ઞાનથી સમગ્રાનુ જ્ઞાન થાય જે એની જે પ્રતિજ્ઞા કરી જે તથા કૃતિકારનું
દેશાન્ત આપ્યું જે તેથી પ્રકૃતિ શબ્દ ક્ષણસાચક જે તે ૨-૧ માં તેની કામના આપી જે
તે ક્ષણની જ હોઈ શકે એવો અર્થ અધિ ૮ માં જણાવે જે આ રીતે માન્યાન્ય માખ્ય
વાદ કૃતિથી નમત નથી એમ સૂત્રાર અ ૧ ના પાદ ૪ માં જણાવે જે પરીથી
અધ્યાય ૨ ના પાદ ૧ ના અધિ ૪ માં સામ્યનાદીએ જગતનુ ગણ્ય ક્ષણ હોઈ શકે નહિ
એની જે દરીન કરી છે તેના વિષે વિચાર જણાવે જે સામ્યનાદી કહે છે કે જગત જડ
દાનાથી ચેતન ક્ષણ તેનું ગરણ હોઈ શક નહિ કારણ કે તે બન્ને એ બીજાથી વિરુદ્ધ છે
કારણ અને ગર્વના ૩૫ જુ ૧૧ માં જોઈએ સિદ્ધાન્તી સૂત્રાર તેનો ઉત્તર આપે જે કે ચેતનમાંથી
જડ અને જડમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ લોકમાં જોવામાં આવે જે દેહ (ચેતન) માથો કે ૧
(જડ) અને છાણ (જડ)માંથી વીંછી ચેતન ઉપન થતા ગ્રાણ તેનું નથી ૧ અધિ ૫ માં
એવી રુપ કરવામાં આવે જે ૧ જે આપો ક્ષણે જગતનુ ગણ્ય માનીએ તો પછી
જગતના ત્ય વખતે તે ક્ષણમાં પ્રવેગે તે સમયે જગતની અનુદિ વગેરે દોરો ક્ષણે ૨૫ નાં
કાગે આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તીએવો આપે છે કે સામ્યપક્ષ સત્કાર્યવાની દોષથી જે દૂષ્ય ક્ષણની

કારણતામાં જણાવવામાં આવે છે તે દ્વપણુ તેનામાં આવશે, કારણ કે તેના મત પ્રમાણે પ્રકૃતિ જે જગતનું સમવાયિકારણ હોય તો લય સમયે જગતના પરિચિન્નત્વ વગેરે ધર્મો પ્રધાનતેજ સ્પર્શ કરશે. અધ્યાય બીજાના પાદ-૨ ના અધિકરણમાં કહે છે કે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી હુદ્દિપૂર્વક ક્રિયા રૂપ જગતની રચના તેનાથી મંભવતી નથી તેમ જીવોની પ્રવૃત્તિ અને નહિ. જડ પદાર્થોની ગતિ ચેતનની પ્રેરણાથીજ થાય છે. કુદમાં શીલુ આવે છે તે પણ ચેતનની ક્રિયાથી થાય છે. પ્રકૃતિ ચેતનની અપેક્ષા સિવાય પ્રવૃત્તિ કરેતો તેનો અન્ત આવેજ નહિ. તેથી પુરપતે મોક્ષનો પ્રગંગ ન આવે. અધિ. ૨ માં કહે છે કે પુરપની પ્રેરણાથી પણ પ્રકૃતિનો વ્યાપાર નથી. કારણકે સાંખ્યવાદમાં પુરપ વ્યાપાર રહિત તથા કર્તૃત્વ રહિત છે. તેથી તેનામાં પ્રેરણા કરવાની શક્તિ નથી. તેમ પુરપ તથા પ્રકૃતિ વચ્ચે અંગાંગી ગ્રંથ નહિ હોવાથી પુરપની પ્રેરણાથી પ્રકૃતિ વ્યાપાર કરતી નથી.

આ રીતે સૂત્રકાર સાંખ્યવાદીએ સ્વીકારેલી પ્રવૃત્તિની કારણતા અંગે પુરપ પ્રેરિત પ્રકૃતિ કારણતાનો નિરાસ કરે છે. અને જલ્લ એજ જગતનું સમવાયિકારણ જણાવે છે.

શુદ્ધાદૈતવાદી અને સાંખ્યવાદી ઉભય સત્કાર્યવાદી છે ખરા પણ તે બન્નેમાં એ ફેર છે કે સાંખ્યવાદીઓ પુરપ અને પ્રકૃતિ એ બેનેજ છેવટનાં તત્ત્વો જણાવે વિકૃત પરિણામવાદ છે, અને પ્રકૃતિ એજ જગતનું સમવાયિકારણ છે એમ કહે છે. અને અવિકૃત શુદ્ધાદૈતવાદી બ્રહ્મનેજ અંતિમ તત્ત્વ કહે છે અને જગતનું કારણ તે પરિણામવાદ. બ્રહ્મજ છે એમ જણાવે છે. ઉભયના મતે જગતની અભિવ્યક્તિ છે, એકના મતે (શુદ્ધાદૈતવાદીના મતે) બ્રહ્મમાંથી છે, અને સાંખ્યવાદીના મતે 'પ્રકૃતિ'માંથી છે. વળી શુદ્ધાદૈતવાદીના મતે અભિવ્યક્તિ-બ્રહ્મમાંથી જગતનું પરિણામ વિકારરહિત અવિકૃત છે, સાંખ્યવાદીના મતે તે વિકૃત-વિકારવાળું છે. કુદમાંથી દહી, ઘી વગેરે પરિણામો થાય છે, પણ તે પરિણામો મૂળકારણ કુદનારૂપમાં છેવટે પહોંચી શકતાં નથી. માટે તે પરિણામ વિકારવાળું છે, પણ મોનામાંથી કાઢ પણ દાગીના બનાવીએ, તે બધાં જોડે મોનાનાંજ પરિણામો-ફેરફારો છે, તો પણ તે એવાં નથી કે તેઓ મૂળ કારણ રૂપમાં ફેરવી શકાય નહિ. તે ધરણાં પણ મૂળ કારણ રૂપ છે. ધરણાં રૂપે પણ તે મૂળ કારણ સુવર્ણુજ છે આ પ્રકારનું પરિણામ તે વિકારરહિત છે. માટે તેનું નામ અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે. સાંખ્યવાદીઓ વિકૃત પરિણામને માને છે અને શુદ્ધાદૈતવાદીઓ અવિકૃત પરિણામને માને છે. બ્રહ્મમાંથી જગત થવા છતાં પણ બ્રહ્મમાં કાઠપિલુ બળનો વિકાર થતો નથી તેથી બ્રહ્મમાં વધવટ થતી નથી.

નૈયાયિકા અસત્કાર્યવાદી છે, તેમનો મત એવો છે કે કાર્ય નવુંજ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉત્પત્તિ પદેલાં કાર્ય ડગુંજ નહિ. અસત્ અથવા અવિદ્યમાન એવા નૈયાયિકાનો અસ- કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તેઓ માને છે. આમના મને ચાર તકાર્યવાદ. પ્રકારના અભાવ છે-પ્રાગભાવ, પ્રધંસાભાવ, અત્યંતાભાવ, અને અન્યોન્માભાવ. ઘટની ઉત્પત્તિ પૂરે ઘટ નથી. તેનો અભાવ છે, આ અભાવ પ્રાગભાવ કહેવાય છે. ઉત્પત્તિ થયા પછી ઘટનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ઘટની સત્તા છે. ઘટનો નાશ થાય ત્યારે ઘટનો અભાવ થાય છે, તેને પ્રધંસાભાવ કહે છે. પ્રાગભાવને

આદિ નથી, પરંતુ અત છે, કારણકે ધર્મની ઉત્પત્તિ પહેલા સર્વના પ્રાગભાવ હતો અમુક સમયે પ્રાગભાવનો આરભ થયો એમ જી શકાય નહિ, કારણકે તે સમય પહેલા પણ ધર્મની સત્તા ન હોવાથી અને ઘટ 'લાવી જ' હોવાથી તેનો પ્રાગભાવ હતો એમ કહેવું પડે પ્રધ્વસાભાવને આદિ છે, કારણકે ઘટનો નાશ થયા પછી સર્વદા તેનો અભાવ જ રહેવાનો

સૂત્રકાર અસત્ત્વવાદીઓના મતનું ખણ્ણન અધ્યાય-૨ ન્વના પાદ ૧ મા કહે છે અતત્ત્વવાદીઓ યા ૧-૧૧ની વાચનાભણ શ્રુતિ ટાકીને એમ જણાવે છે કે ત્યા કાર્યનું મિથ્યાત્વ હેલ છે પણ સૂત્ર ૧૨-૧-૧૪મા કહે છે કે ત્યા શ્રુતિનો આશય કાર્ય (ઘટ) અને જગણુ (સૂક્ષ્મ) એ બંને વચ્ચેની આયત્તા જણાવવાનો છે મિથ્યાત્વ નહિ આપ લાયક ત્યા કહે છે જે વળી તામમ જીવિનાના મિથ્યાત્વનું પ્રતિપાદ કરે છે તેઓ સૂત્ર તથા શ્રુતિના વિરોધથી મહાનાદને તિનાજલી આપે છે એમ જણાવું નેધએ બદર સૂત્રકારે તેનો કરેલો પેડેલા ચોરના વધને મારે આ આગમ્ય છે અતૈકિમ પ્રમેય બ્રહ્મના નિરાસ મૂત્રને અનુસરીનેજ નિર્ણય ઉચિત છે નહ પણ વગ્તુ સ્વતત્ર રીતે

પરી નહિ કારણકે તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી અને વળી આ મૂત્રમા મિથ્યાત્વનો અર્થ મલવતો નથી. એ વસ્તુના જ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞાનના ઉપક્રમના બાધથી પ્રભુણનો વિરોધ થાય છે તથાના અપિરોધના લક્ષના પરિસ્થાગથી આ એમ મન અન્ય રીતે ચોજના અતિધટ છે આથી વધારે વિત્તાર મરનાની જગ નથી આ શબ્દોમા અણુભાષ્ય ૧૨ ગસત ૧૧ વાદીઓના વિચારને અપ્રમાણિ કરાવે છે સૂત્રકાર પણ ૨-૧-૧૫ મા ઘટનું દત્તાન્ત આપીને કહે છે કે ધર્માદિ વિદ્યમાન હોય તોજ તેમની ઉપનમ્ધિ હોઈ શકે છે અપિદ્યમાનના અગર અલ રમા નહિ વળી વાર્ણીમાનથી જો મિથ્યાત્વનો અર્થ ઉપનમ્ધ થતો હોય તો અદિશ્ય ધર્મ છે, એમા પણ તે જણાવ ૨-૧ ૧૬ મા કહે છે જગત્ત એ અસત નથી પણ સત છે જગત્તનું અગ્નિત્વ ત્રો ૧૧મા છે યા ૬-૨-૧ મા કહે છે આ પહેલા સત હતુ જે આ મ્ધ છે તે સત્ત હે છે તે ૨-૭ મા નેજ એની શ્રુતિ છે અથવા આ અગ્રે અસત હતુ પણ તેથી ત્યા અમત્ત પહેલા મિથ્યાત્વનો અર્થ નથી એનો અર્થ એવોજ છે કે ઈર્ષા આનિલાવ પહેલા તે ચક્રત ચ્પટ નહોતુ એટલુજ તે જણાવે છે આવિલાવ પછી જેમ કાર્ય વ્યક્ત થયુ છે તેમતે પહેલા નહોતુ આટલા મોટજ તેને અસત જુહુ છે, જો એમ ના હોયતો તેણે જ્ઞાતાની જાતે યુ (તે ૨-૭) એવી શ્રુતિઓજ હોય નહિ એમ ૨ ૧-૧૭મા જણાવે છે ૨-૧-૧૮મા યુક્તિ અને અન્ય શબ્દનું પ્રમાણ આપે છે યુક્તિ એ છે કે જગત્ત બ્રહ્મમા સમવેત હોવાથી અને તે બંને વચ્ચે સમવાય મનમ્ધ નિત્ય હોવાથી ઉત્પત્તિ પહેલા પણ જગત્તની સત્તા છે જો આ રીતે તે સમ ધ ન હોય તો પછી જગત્ત અને બ્રહ્મ વચ્ચે સમ ધજ ન હોય પણ શ્રુતિઓમા અને સ્થગે બ્રહ્મને જગત્તનું સમવાયિ જરણુ કહેલુ છે એવે બ્રહ્મ જગત્તમા અનુસ્યત છે આથી યુક્તિ પ્રમાણે પણ જગત્ત અસત હોઈ શકે નહિ વળી સત્તને બદને બ્રહ્મમા શબ્દનો પ્રયોગ તે ૨-૭મા મ્યો છે અને તેમાથી જગત્ત થયેનું મ્ધુ છે આથી પણ તે અમત્ત નથી ૨-૧-૧૮ મા પરંતુ દત્તાન્ત આપીને કહે છે કે ગદી વાગેનું પદ આપણે ચ્પટ રીતે જાગી શકના નથી પણ પટોણુ મ્ધુ હોય તો તેની નમા પટોમાઈ ઈલાઈ જાગી શકીને શીએ, તેમ

જગત્તી અવ્યક્ત દશામાં આપણે તેને જાણી શકતા નથી, માટેજ તે દશાવાળા જગત્તેજ 'અસત્' કહેલ છે, તેથી અમત્તનો અર્થ મિથ્યા કરવો નહિ.

અસત્કાર્યવાદી નૈયાયિકો પરમાણુઓને જગત્તનું સમવાયિ કારણુ અને ઇશ્વરને નિમિત્ત કારણુ માને છે. પૃથ્વી જલ, તેજ, વાયુ આ ચાર તત્ત્વોનાં અપ્રત્યક્ષ નૈયાયિકોના આર્- પરમાણુ ન્યારે ઇશ્વરકૃતિથી એક ખીજની સાથે બેગાં મળે છે ત્યારે ભવાદનું ખડન. તેમાંથી હથણક, તથણક વગેરે આરભાય છે, અને તે રીતે સૃષ્ટિનો પણ આરંભ થાય છે. માટે તેઓ આરભવાદીઓ પણ કહેવાય છે, ન્યારે ઇશ્વર તે પરમાણુઓમાં ઉદ્ભટી ક્રિયા કરે તે સમયે તમામ પરમાણુઓ એક ખીજથી નોખાં થઈને આકાશમાં રહે છે. આ રીતે નોખાં થનાં પ્રલય થાય છે. તેઓ ઇશ્વર તથા જીવને દૈત માને છે. આ પરમાણુવાદ તથા આરભવાદનું ખડન સત્કારે અધ્યા. ૨ ના પાદ. ૨ જાના અધિ. ૩માં કરેલું છે. તેના નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૧) આરંભવાદને શ્રુતિ, સ્મૃતિ નથા સત્તનો ટેકો નથી, કારણકે શ્રુતિમાં અદ્વૈત છે. ન્યારે આમના મતે દૈત છે.
- (૨) પરમાણુઓના મંથોગથી સૃષ્ટિનો આરંભ થઈ શકે નહિ, કારણકે પરમાણુઓમાં પ્રદેશ નહિ હોવાથી તેનો મંથોગજ થઈ શકતો નથી.
- (૩) આરંભવાદમાં પરમાણુ નિત્ય મનાય છે, પણ તેમ માનતાં સૃષ્ટિનો કદી પણ નાશજ થશે નહિ.
- (૪) પરમાણુઓને આરંભવાદમાં રૂપવાળાં કથ્યાં છે, પણ જે આપણે તે રીતે માનીએ તો તે અનિત્ય થઈ જાય.
- (૫) પરમાણુજ સૃષ્ટિના આરંભ માનવાથી કાવ, જીવ, આકાશ દિશા વગેરેનું ઉપાદાન કારણુ કોઈ નહિ રહી શકે.
- (૬) ઇશ્વરને નિમિત્ત માનવાથી, વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણના દોષોનો પરિહાર થઈ શકશે નહિ. આ પ્રમાણે આરંભવાદમાં દ્વણો હોવાથી સત્કાર પરમાણુને જગત્તનું કારણુ માનતા નથી.

માયાવાદીઓ અનાદિ માયાના સંબંધથી નિર્ગુણ નિરાકાર બ્રહ્મ જગત્ત રૂપે વિવર્તને પામે છે, અર્થાત્ માયાના સંબંધથી અધિષ્ઠાન રૂપ બ્રહ્માન્ત જગત્તી

માયાવાદ અગર જ્ઞાતિ થાય છે. દેરીમાં સર્પનો જન્મ અને છીપમાં ચાંદોનો જન્મ વિવર્તવાદ.

થાય છે તેમ ખરી રીતે જગત્તજ નથી. જીવ, ઇશ, વિષયગાન ઇશ્વર

અને જીવનો બેદ, અવિદ્યા અને અવિદ્યાથી થતો જીવનો બંધ, આ

છ પદાર્થો માયાવાદી અનિત્ય માને છે. અનાદિ તથા શાન્ત માયા જ જગત્તનું ઉપાદાન કારણુ છે.

આ વિવર્તવાદની દલીલનો શુદ્ધાદ્વૈતવાદીના મને નીચે મુજબ ઉત્તર છે.

૧-જીવાદિ છ પદાર્થો અનાદિ માનવાથી વેદનો વિરોધ આવે છે. સદેવ સૌમ્યેદમગ્ર બાસીત્, પુરુષેવાદ્વિતીયે વ્રજ વગેરે શ્રુતિઓ બ્રહ્મનેજ અનાદિ કહે છે તે સિવાય ખીજ કોઈને નહિ.

- ૨—બ્રહ્મ સિવાય માયાને અનાદિ કહીએ તો દૈતાપત્તિ થાય. આથી અદૈતવાદજી ઉડી જાય.
- ૩ માયાવાદમાં માયા એ ભાવ રૂપ પદાર્થ છે તેથી તેને જો અનાદિ માનીએ તો દૈતાપત્તિ બને; અગર જો તેને અભાવ રૂપ કહીએ તો દૃષ્ટાન્ત તદ્દન અયુક્ત થાય.
- ૪ દોરડામાં સાપની બ્રાન્તિ થાય છે એ દૃષ્ટાન્ત બંધ બેસતું નથી. કારણકે દોરડું અને સર્પ બન્ને આકાર છે જ્યારે બ્રહ્મમાં જગત્પત્તી બ્રાન્તિ થવામાં એક નિરાકાર અને બીજું સાકાર છે. સમાન આકારમાંજ બ્રાન્તિ હોય. નહિતો આકાશમાં પણ હાથી, ઘોડા વગેરેની બ્રાન્તિ થતી જોઈએ. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે આકાશમાં પણ મેઘ વખતે તેવી બ્રાન્તિ થાય છે તો ત્યાં જણાવવાનું કે આકાશ નિરાકાર છે તેથી તે સંભવે છે, પણ દોરડા અને સર્પના દૃષ્ટાન્તમાં તો બન્ને આકારવાળા છે.
- ૫ બ્રાતિમાં એવો નિયમ છે કે જેની બ્રાતિ થઈ હોય તેને પ્રથમ જોયેલ હોવો જોઈએ. જેને કદી પણ જોયો ન હોય તેની બ્રાન્તિ થાયજ નહિ. દોરડીમાં સાપની બ્રાન્તિ થાય છે તેનું કારણકે સાપને પહેલાં જોયેલો છે તો બ્રહ્મમાં જગત્પત્તી બ્રાન્તિ થતી હોય તો પૂર્વે સત્ય જગત્ જોયેલું હોયું જોઈએ. જો બ્રાન્તિ સિદ્ધ કરવાને સત્ય જગત્ને માનવામાં આવે તો વિવર્તવાદજી નાશ પામે છે.
- આ રીતે વિવર્તવાદ પણ દોષથી યુક્ત છે. તેથી સત્રકાર તેને પોતાના અદૈત મતમાં સ્થાન આપતા નથી.

બૌદ્ધો ક્ષણિકવાદીઓ કહેવાય છે, તેઓ સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માને છે. છવ પણ ક્ષણિક છે તેથી તેમના સમુદાયના મંથનની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સત્રકાર ક્ષણિકત્વવાદનો પણ નિરાસ કરે છે. તે કહે છે કે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને તેનો ટેકો નથી. તે શસશમ તથા ખપુષ્પ જેવો છે. સત્પ્રતિજ્ઞ સત્પત્તી ઉત્પત્તિ હોઈ શકે. વસ્તુના અભાવથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ હોયજ નહિ. બીજા ન હોય તો ઝાડ હોય ક્યાંથી? અભાવ અગર શ્યમમાથી ભાવની ઉત્પત્તિ હોય તો ખેડૂત ખેતરમાં બી વાવવા જમજ નહિ. વગર મહેનત કરનારને ત્યાંથી પાક મળે.

પાંચ રકન્ધ રૂપ સ્થૂળ શરીરાદિ, વેદના ઇન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન, સંસાર-ભાવજ્ઞાન, મંત્રકાર મનોરૂઢિ રૂપ વાસના વિજ્ઞાન, વિચાર, જ્ઞાન, શુદ્ધિ, આ પાંચ રકન્ધનું બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ દરેકે મનુષ્ય બનેલું છે અને પરમાણુ સમૂહ અને આ પાંચ રકન્ધના તથા વિજ્ઞાનવાદનું સમૂહથી છવને મંસાર થાય છે, અને તેના નાશમાં મંસારનો અભાવ અપૂરન બને છે એટલે મોક્ષ મળે છે. પણ આ મત બરાબર નથી. કારણકે

તે ગતમાં સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માનેલા છે, તથા છવને પણ ક્ષણિક માન્યો છે. તેથી તે સમુદાયના સંજનની પ્રાપ્તિ બનતી નથી. વળી તેઓ એમ કહે છે કે એક ક્ષણનું જ્ઞાન બીજા ક્ષણના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. તે મત ઉત્પત્તિની બાબતમાં નિમિત્ત ગણી શકાય પણ સમુદાયમાં નહિ. મર્યાદા અભાવને લીધે તથા અનુસંધાનના અભાવથી સમુદાયની ઉત્પત્તિ નથી, કારણકે પ્રથમ ક્ષણનું જ્ઞાન પછીની ક્ષણના પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ કારણકે જો અમુક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયેલો હોય તોજ તે બીજાને ઉત્પન્ન કરે છે. પણ અદિઆં તો ક્ષણિકત્વવાદ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ ક્ષણે તે પદાર્થ નાશ પામેલો છે. તેથી તેનામાં પછીના પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાનું સાર્થ નથી. વળી આ મતમાં બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા

છે. સધળું ક્ષણિક છે તે એક અને આકર્ષણ, સમન્તર, અધિપતિ તથા સદ્ગારી એ ચાર પ્રત્યય રૂપી કારણોથી વિજ્ઞાન સ્કન્ધ અને વેદના સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે તે ખીજી. તેમાં જે પદાર્થોનો અન્ય ક્ષણમાં સંબન્ધ છે, એવું સ્વીકારીએ તો પ્રથમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે. જે તે સંબન્ધ ન સ્વીકારીએ તો ખીજી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ છે, એમ બન્ને રીતે તે મતમાં દૂષણો છે. તેમજ શુદ્ધિ પ્રવૈક ભાવના વિનાશને પ્રતિસંખ્યા નિરોધ અને અશુદ્ધિ પ્રવૈક ભાવના વિનાશને અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ તેઓ કહે છે. પણ આ બન્ને સંભવતા નથી. ભાવો ક્ષણિક હોવાથી તેમના નાશકનો સંબન્ધ નથી તેથી પ્રતિસંખ્યા નિરોધ નથી. તેમ પ્રથમ ક્ષણે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખીજી ક્ષણે તે નાશ પામે છે, અને ત્રીજી ક્ષણે તેનો પુનર્જન્મ થાય છે એવું માનવાથી અપ્રતિસંખ્યાનો નિરોધ પણ બનતો નથી. જગા નિરોધની બાબતમાં એમ કહેવામાં આવે કે તેમાં અવેશી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. જે એમ હોય તો પ્રશ્ન એ છે કે અવિદ્યા એકલી નાશ પામે છે કે સાથે સાથે તેના કારણો પણ નાશ પામે છે. જે એકલી નાશ પામે છે એમ કહેવામાં આવે તો શાસ્ત્ર ખોટાં દરે. શાસ્ત્રોમાં અવિદ્યાનાં સાધનોનો નાશ કહ્યો છે. તે સિવાય મોક્ષસિદ્ધિ નથી. કારણે પણ નાશ પામે છે. તેમ પણ કહી શકાય નહિ; કારણકે જે તેમ કહે તો પછી અવિદ્યા અને તેના કાર્ય સિવાય કારણરૂપી ખીજા પ્રધાનને સ્વીકારવો પડે. પણ આ અનિરક્ત પદાર્થને જોદો સ્વીકારતા નથી. તેઓ આકાશને અવસ્તુ માને છે. તે પણ ખોટું છે. કારણકે પૃથ્વીમાં જેમ ઘર, જસમાં નૌકા તેમ આકાશમાં બધાકા વગેરેનો વ્યવહાર હોય છે. જે તે અવસ્તુ હોય તો વસ્તુનો આ વ્યવહાર ધર્મ શકે નહિ. અનુરમ્ભતિથી પણ ક્ષણિકત્વવાદ ટકતો નથી. દરેક પદાર્થ એક ક્ષણમાં નાશ પામે છે એવું હોય તો આગથી મદિના પહેલાં જેવેસે ધડો તેના તેજ રૂપી આપણે જોઈએ છીએ અને તેના વિશે કહીએ છીએ કે આ તેજ ધડો છે કે જે મેં એક માત્ર પહેલાં જોયો હતો. આદિમાં ધડા વિગેનો અનુભવ તથા અનુરમ્ભરણ થાય છે. તેનો આશય ધડો છે. તે ધડો એકનો એક છે. તેમાં કોઈ પણ ફેરફાર થયેલો નથી. જૂન કાળનો ધડો અને વર્તમાનનો ધડો-ધડા તરફ તેજ છે. જે વસ્તુઓ ક્ષણમાં નાશ પામતી હોય તો આ પ્રમાણે અનુભવ તથા અનુરમ્ભતિ બને નહિ. જોદોની સૌત્રાન્તિક, વૈરાન્તિક, યોગાચાર અને માધ્યમિક એવી ચાર શાખાઓ છે. તેમાં પહેલા બે સર્વાન્તિવાદી કહેવાય છે. યોગાચાર મતવાળાઓ વિજ્ઞાનવાદી છે, અને માધ્યમિકો મન્યવાદી છે. વિજ્ઞાનવાદી પ્રપંચને અસત્ય માને છે, તેનું પણ નિગાહરણ સ્વકાર અધિ ૫ માં આપે છે. ત્યાં કહે છે કે પ્રપંચ એ બાળ પદાર્થ છે અને તેની ઉપસાધિ મર્ચ છે. તમામનો અનુભવ છે કે પ્રપંચ છે. માટે તેનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહિ. તે સ્વપ્ના પદાર્થ જેવો છે એમ કહેવું ખોટું છે. સ્વપ્નામાં જેવેસા પદાર્થો સ્વપ્ન વખતે અગર સ્વપ્નના અન્તે ખોટા દરે છે. પણ બાલ પદાર્થો જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેવાને તેવા નગરે પડે છે. વાસ્તવાથી તે પદાર્થોનો મંજવ છે એમ જો કોઈ કહે તો તે પણ બરાબર નથી. કારણકે તે મનવાદી વાસ્તવાલી સેતા માનના નથી. વાસ્તવાનો મંજવ ચિચિત્ત જાનથી હોય તો ચિચિત્ત જાનથી વાસ્તવા અને વાસ્તવાથી ચિચિત્ત જાન એમ માનવાથી અન્ય પરમ્પગલી માફક જાનની પ્રતિજ્ઞા રહેતી નહિ. અર્થ વગર વાસ્તવાનો જન્મ નથી અને વાસ્તવા વગર અર્થની ઉપસાધિ છે. આમ અન્ય અને અનિરક્તી આ બાલ અર્થની મિદિ થાય છે. તત્તિનું વિજ્ઞાન તે વાસ્તવાનું જન્મ છે, અને તે પૂરંદાનમાં

તેની વૃત્તિ છે. તેનો આધાર આશયનું વિજ્ઞાન છે. તેની વૃત્તિ તેજ કાંચે થાય છે. આમ હોવાથી વૃત્તિના વિજ્ઞાનથી ન્યારે વાસનાને ઉત્પન્ન કરવી હોય ત્યારે વૃત્તિ વિજ્ઞાનના આધાર રૂપ આશયવિજ્ઞાન નાંટ થવાથી આધારના અભાવમાં પણ વાસનાની ઉત્પત્તિ નથી. આ રીતે બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ તથા વિજ્ઞાનવાદ એ બન્નેનું ખણ્ણન સૂત્રકાર કરે છે, અને તેને અગ્રાહ્ય જણાવે છે.

જૈનમત સ્વાદ્વાદને માને છે. વસ્તુ છે પણ ખરી અને નથી પણ ખરી. તે મતમાં સાત પદ્ધતિથી પ્રત્યેક વસ્તુનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે, તે જૈનના સ્વાદ્વાદનો નિરાસ. સાતલંગી ન્યાય કહેવાય છે. સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ, સ્યાદનક્ત્યં, સ્યાદસ્તિ ચાવકચ્ચકચ, સ્યાન્નાસ્તિ ચાવક-ક્ત્યં, સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્નાસ્તિ ચાવકચ્ચકચ. ૧ હોય, છે. ૨ હોય, નથી, હોય. છે અને નથી. ૪ હોય, તે વિષે કહેવું ન જોઈએ. ૫ હોય, છે અને તે વિષે ઉક્તિ ન કરવી જોઈએ. ૬ હોય, નથી અને તે વિષે ઉક્તિ કરવી જોઈએ. ૭ હોય છે, હોય, નથી. અને તેની ઉક્તિ કરવી જોઈએ નહિ. આ સ્વાદ્વાદનું ખણ્ણન સૂત્રકારે અધિ. ૬ માં કર્યું છે ત્યાં કહે છે કે એક વસ્તુ એકી સાથે લાગી 'છે' પણ ખરી અને 'નથી' પણ ખરી એમ કહી શકાય નહિ. ગમે તો તે 'છે' અગર 'નથી' એમ એમથી એક તરીકે વ્યવહારાય પ્રપંચ 'છે' અને નથી એમ કહી શકાય નહિ; એ મતમાં આત્માને દેહ જેવડો માને છે. કીડીમાં કીડીના દેહ જેવડો અને હાથીમાં હાથીના દેહ જેવડો આત્મા છે. આમ હોવાથી સર્વ શરીર તુલ્ય આત્મા બને નહિ. શ્રુતિમાં આત્માને મોટો, નાનો કહ્યો નથી. પણ સઘળા આત્મા સરખા છે એમ કહ્યું છે. વળી શરીર જેટલો આત્મા માનવાથી, શરીરની વધવટ સાથે આત્માની પણ વધવટ થાય. આથી આત્મામાં સંકાય તથા વિકાસ થાય. આમ માનવાથી તે વિકારી બનશે. પણ શ્રુતિમાં તો તેને વિકાર રહિત કહેલ છે. માટે તે શરીર જેટલો નથી. ને એમ કહેવામાં આવે કે મોક્ષ મુધીજ આત્મામાં સંકાય અને વિકાસ થાય છે મોક્ષ દશામાં તેનું જે પરિભાણ હોય છે તે નિલ છે એમ માનવા જતાં પણ ઉપરનો દોષ-આત્મા વિકારને વશ છે અને તેથી તે અનિલ છે એ કાયમ રહે છેજ. માટે સ્વાદ્વાદ તથા 'શરીર જેટલો આત્મા છે એવો મતયુક્ત નથી.

સૂત્રકારના મતે જગત્ એ આત્માની કૃતિ તથા પરિણામ છે અર્થાત્ એ બ્રહ્મકૃતિ અને બ્રહ્મ પરિણામ છે. ભાત્મક્રુતે: પરિણામત્ ૧-૪-૨૬ ના સૂત્રમાં સૂત્રકારે પોતાનો આ આશય વ્યક્ત કર્યો છે. આ સૂત્ર 'તદ્વાત્માન સ્વયમકૃત્' એ તૈત્તિરીયની શ્રુતિને ઉદ્દેશીનેજ રચાયું છે. આ શ્રુતિમાં આત્માનું કૃત્વ તથા કર્મત્વ બન્ને આપેલાં છે. શકરે બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ અવિદ્યારૂપે લીધે સ્વીકાર્યું છે. રામાનુજ અને શ્રીકૃષ્ણ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મને ઉપાદાન માને છે. ભારકર અને નિર્વાહ બ્રહ્મની ચક્રિતને ઉપાદાન માને છે અને મધ્વ પ્રકૃતિને માને છે. વિજ્ઞાનભિન્ન પણ પ્રકૃતિનેજ ઉપાદાન લે છે પણ તેના મતે તે પ્રકૃતિ બ્રહ્મ સાથે અવિભક્ત છે. બ્રહ્મના ઉપદૃશ્યથી તે ઉપાદાન થાય છે. બ્રહ્મ તો સાક્ષી તરીકે છે. શકર સિવાયના આ બધા ભાષ્યકારોના મતે શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાદાનના છે પણ તેને તેઓએ કંઈકે શિથીલ કરી નાખી છે, પૃથ્વી પૃથ્વી રીતે નહિ પણ થોડી ઘણી તો ઉપાદાનના સ્વીકારી છે. પણ શકર તો શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાદાનનાનો આરોપ અવિદ્યા ઉપર કરે છે અને

એ રીતે બ્રહ્મની ઉપાધાનતાને પરિહર છે. અને આમ કરવામાં શ્રુતિઓના અર્થને તે લક્ષણ શક્તિથી સમજે છે. શ્રીવશભાચાર્ય બાદરાયણના આશયને શુદ્ધ બ્રહ્મ પરિણામમાં તથા બ્રહ્મના અવિદ્યતત્વમાં સમજે છે. બાદરાયણ આ આશય માટે શ્રુતિ ઉપરજ આધાર રાખે છે, તર્ક ઉપર નહિ. શ્રીવશભાચાર્ય પણ શ્રુતિને અક્ષરશઃ અનુસરે છે. બ્યારે શંકરાચાર્ય પોતાના મતની પુષ્ટિમાં શ્રુતિની અનુકૂળતા ન જણાય તો તેને અવગણીને તર્કનો આધાર લે છે. બ્રહ્મની ઉપાધાનતામાં જેમ શંકર સૂત્રકારને અનુસરતા નથી તેમ નિમિત્ત કારણતામાં પણ અનુસરતા નથી. આ પ્રશ્ન વિશે મધ્વ, શ્રીકણ્ઠ ને વલ્લભ એક મતે બાદરાયણને અનુસરે છે. શંકર આ સામે વાંચો લે છે કે જે બ્રહ્મને નિમિત્ત કારણ-કર્તા માને તો પછી વૈષ્ણવ અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ તેમને લાગે છે. માટે બ્રહ્મનું કર્તૃત્વ અવિદ્યાને લીધે છે એમ કહેવું. પણ બાદરાયણ આ પ્રમાણે કહેતા નથી. સૂત્રકાર કહે છે કે બ્રહ્મ કર્મ સાધેશ્વ હોવાથી વૈષ્ણવ અને નૈર્ઘૃણ્ય તેને સ્પર્શ કરતા નથી. જગત્ પ્રવાહ અનાદિ અને બ્રહ્મ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે, સર્વના કર્મની અપેક્ષાએ તેમને ક્ષણ આપે છે. શંકર જગતને અસત્ય માને છે, પણ સૂત્રકાર જગતને તેવું માનતા નથી. આ માટે તદનન્યત્વમારમ્ભણશ્વદિભ્યઃ ૨-૧-૧૪ નું સૂત્ર ખાસ અગત્યનું છે. આ સૂત્રમાં ‘અનન્યત્વ’ શબ્દ છે, અને તેથી જગત્ એ બ્રહ્મ સાથે અનન્ય છે-અભિન્ન છે એમ તે જણાવે છે છતાં શંકર વિકારરૂપ કહે છે. તે આ સૂત્રની શબ્દ રચના બેતાં અર્થ નીકળી શકતો નથી. આ સૂત્ર વાચારમ્ભો વિષ્ણુરો નામધેય મૃત્તિકેયેવ સત્યમ્ એ શ્રુતિના આધારે રચાયેલું છે. અને તેમાં ‘વિકાર’ શબ્દ આવે છે તેથી જગત્ પણ વિકાર છે એવો સૂત્રકારનો આશય હોવો બેઠકએ એવી કલ્પના શંકર કરે છે. પણ આ કલ્પના વાસ્તવિક નથી. શંકરના આ અર્થને બારકર, રામાનુજ, વિતાનભિષ્મ, કેશવ ભટ્ટ કાશમીરી અને વશભાચાર્ય ખોટા કરાવે છે. વશભાચાર્ય તે સૂત્રના ભાષ્યમાં લખે છે. ‘વાચારમ્ભ વિષ્ણુરો નામધેય મૃત્તિકેયેવ સત્યમિતિ સત્ત્વ વિકારો પાદમાત્રેણવાગ્મ્યતં વસ્તુત્વે પ્રતિભાતિ, તથા ચ સતિ વસ્ય મહાંસારણં મતે? અતઃ શ્રુતિ પાત્રવસ્થાધેમાદ્ય આરંભણશ્વદિભ્યઃ તદનન્યત્વે પ્રતીયતે વર્થસ્થ વારણેનાનન્યત્વ ન નિશ્ચાત્મ્ ।’

અર્થિમાં કહે છે કે મૂળ શબ્દો મૃત્તિકા इति एव सत्यम् એ પ્રમાણે છે મૃત્તિવૈવસ્થા એમ નથી. જે મૃત્તિકાજ સત્ય હોય અને ઘટ અસત્ય તો પછી મૃત્તિવૈવસ્થા એમજ શ્રુતિ કહેત, પણ અર્થિમાં ને પ્રમાણે શ્રુતિ કહેતી નથી. એ તો મૃત્તિકા इति એમ કહે છે અગે વળી સૂત્રકાર તદનન્યત્વે શબ્દો યોગ્યા છે તન્મિશ્ચાત્મ નહિ. માટે જગત્ વિકાર કહી શકાય નહિ, વિકાર તો માત્ર વાણીથીજ છે વસ્તુત્વ નથી. વળી જે ઉપનિષદમાં ઉપરની શ્રુતિ આવે છે ત્યાં આતુબાણુનો મંચન્ધ તપાગીયું તો જે દણ્ડનો આપાં છે તેમાં રત્ન-સર્પ, શુકિતજગત જેવાં આપાં નથી. ત્યાં મૃત્તિકા, સુવર્ણ અને લોહના દાખલા આપ્યા છે. જેમાં કોયો મૂળ કારણની સાથે અનન્ય છે. જમ અગર મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કરાવનાર રત્નસર્પ અગર શુકિતજગતનું દણ્ડ ત્યાં નથી. આથી સૂત્રકારનો આશય જગતને અસત્ય અગર મિથ્યા કહેવાનો છેજ નહિ. તેથી તેમણે કોઈ પણ મિથ્યાત્વ જણાવનાર માયા વગેરે મળ્દોનો કોઈ પણ અર્થ પ્રયોગકર્યો નથી. હા આમાં એક અપવાદ છે. ક્ષત નાવામાર્ગે નુ કાર્ણેનામિથ્યત્વસ્વપ્નવાત્ ૨-૨-૩ માં ‘માયા’ શબ્દ આવે છે. તેના આધારે શંકર ‘માયાવાદ’ ને સંતોમાંથી ખેંચવાનો પ્રયાસ કરે છે ભાગર અર્થિમાં ‘માયા’

નો અર્થ 'અર્થપ્રત્યક્ષમયતા' કરે છે. નિર્ગાઈ અને ગમાનુજ્ઞ. 'આશ્રયોત્તમતા' લે જે શ્રીરામલક્ષ્મીના 'સર્વભક્ત સામર્થ્ય' અને નહોતું 'દક્ષિણ' ગતિપતા અગ્ર અનિર્ધારનીતા' એ સમજે છે આદિઆ ગમે તે અર્થમા માયા લઈએ પણ તે માયા જગતને અમલ્ય કરે. માટે પ્રયોગનપથી નથી કાણકે તે સૂત્રમા સૂત્રગ્રંથ અપ્ન સપ્તિનો મિચર કર છે આ અપ્નસપ્તિ વ્રજાનપ્તિથી જૂદા પ્રકારની છે તેમ જણાવવાને તેને 'માયામા' ઈદી છે, આથી જગત પણ તેનું છે એમ જણાવવાનો મત્રકારને મિત્ર્ય આત્મય નથી આટલા માટે વધુમાંજ નક્ષત્રાદિયત્ સૂત્ર રચે છે અને ત્યાં કરે છે કે અપ્નસપ્તિ માયા માન દોષગ્રંથ પણ જગત જે ક્ષત્રસપ્તિ છે તે તેની નથી, તેના ક્ષત્ર રૂપ અને ક્ષત્રથી અનન્ય છે આથીજ ભાગ્ય રાકરને જવાબ આપતા વળે ઈ-યનુ બૌદ્ધમતાવલચિનો માયાવાદિનસ્તપ્યનેન ન્યાયન સૂત્રસંપ્રદાય નિરસ્તા કદિતવ્યાં યદિ વાદ્યાર્થો નામિપ્રત સ્વાત્ત્વિમિદ યતને સૂત્રકાર ને મત્રકાર જગતને અત્તત્ત માનતા હોય તો ત્યાં માટે આ બધી પ્રસાત કરે' ૨૫૧ ૨-૨૮ મા તે કરે છે કે નામાત્ર ઉપલક્ષ્યે જગતલી ઉપનમિત્તિ છે માટે તેનો અભાવ ઈદી નકારે નહિ. આથી સૂત્રકારના મતે જગત અત્તત્ત નથી- સૂત્રકારને આગમ જગત વિશે કુકમા એવો છે કે નહિ તેનું ઉપાસન કાણુ તથા નિમિત્ત કાણુ છે તે વિચાર વગરનું છે કારણકે તે ક્ષત્રની રૂપિ અને પરિણામ છે માટે યમિ, પ્રતિ, પરમાત્મ, અપિવા કારણનો આશ્રય લેનારો જે નહોતો તેમને સૂત્રકાર નહ પણ રીને રેમ આપતા નથી

શુદ્ધાંતનાં ચંદ્રકાંડાં આ આગમને મૂળમાં મીને પ્રગટ કરે ૮ શ્રીમદ્ભાષ્યાં અને સુતરાનું
ઉપખ્યતે અચિન્ત્યપરિણામનાદિજ્ઞ મજાત છે જગત્તુ ઉપાસના કારણ
જગત્ વિષે મૂળ સાક્ષાત્ ક્ષણ દેના છતાં પણ તેમાં વિદ્યુતિ થતી નથી આ સિદ્ધાંતને
કારણ મન્તવ્ય. ઉર્ણનાલિ, મૂળના, સુત્રાં વગેરે વૈદિક ઉદાહરણો, અદ્વિત્યકર, યોગી,
દેવ, પાપાણ, પૃથ્વી, ક્ષેત્ર વગેરે વેદાન્ત સુત્રાન્ત ઉદાહરણો અને કે પદ્ધતિ,
દામોદર, ચિંતામણિ, મન, તૈજસ્વ વગેરે પોતાના ઉદાહરણોથી શ્રીમદ્ભાષ્યાં સમજાવે છે
ઉર્ણનાલિ-કદાચિદ્વા પોતાની ઈન્દ્રિયા થાય ત્યારે મોદામાથાં યાગ વદીને તેને બહાર ફેંકાવે
છે અને ઇન્દ્રિયામાં આવે ત્યારે પોતાના મુખમાં તેને પાડી સંસ્પર્શ લેછે, આથી ત્યાં કેવળ પણ
વિદ્યાર નથી તથા અન્યથામાં તેની યાગ ઉર્ણનાલિ-કદાચિદ્વા રહેતો છે ઉર્ણનાલિનાં લાગ
એ પરિણામે છે તેજ પ્રમાણે ક્ષણ પોતાની ઈન્દ્રિયામાં પોતામાંથી જગત્તો આલિંગ્ય કહે
છે અને પાછું તેને પોતામાં લેઈ લેઈ તેથી વિરત થતો નથી ક્ષણત્વને હાનિ નથી
તથા અન્યથામાં જગત્ ક્ષણ રૂપ છે ક્ષણરૂપ ધર્મ જગદ્રૂપ ધર્મ સ્વરૂપે પરિણામ પામે છે
તેજ પ્રમાણે માત્ર ઘટશરાન વગેરે એ પરિણામે છે, અને તે પાછા માત્રમાં મળી જાય
છે ધર્મશરાનિ તે મુક્તિજગ છે તે પહેલાં પણ મુક્તિકા જ્ઞાતિ અને વરવખને પણ મુક્તિમા
છે મોનાના અનકરણ, પ્રથમ સોનુજ જ્ઞાતિ અનકર વખને પણ સોનુજ છે અને અનકરોને
માત્રી નાખીએ તોપણ સોનુ છે તેમ ક્ષણમાં જગત્ સહાય છે અને તેમાં લય પામે છે
છતાં તેમાં વિદ્યાર નથી દેવ અને યોગી પોતાની ઇન્દ્રિયામાં આવે તો પદાર્થો સર્જવા છતાં
તેમમાં વિનર હોતો નથી તેમ ક્ષણ સ્વસામર્થ્યમાં જગદ્રૂપ થાય તો પણ ક્ષણત્વની હાનિ
નથી વર્ણનાકાર નાપ સીધા આશ્રનાગ સાપથી જોઈ નથી એમનું સર્પ હિલાર એ થઈ
શકે છે તેમ જ જગદ્રૂપ ગણ ક્ષણ રૂપથી જિજ્ઞાસુ નથી

હીરા વગેરેમાં જેમ પાળાણુત્વ સમાન છે, પાળાણુત્વની હાનિ નથી, તેમ ઉચ્ચાવય સર્વ જગતમાં પ્રભુ સમાન છે; અલ્પત્વની હાનિ નથી. અમુક પત્રને શુદ્ધાદિતે સ્વીકારેલો અવિ- પ્રથમ સંકુચિત કરેલો હોય અને પછી તેને વિસ્તૃત કરેલો હોય તો કૃત પરિણામવાદ ત્યાં બે જૂદા પત્ર થતા નથી તેજ પ્રમાણે પ્રભુથી જગત ભિન્ન નથી. દુધ વગેરે દ્વિધ થતી વગેરે અન્ય સાધનની અપેક્ષા રાખતા નથી. પણ પોતાની મેળેજ તેમ થાય છે. તેમ પ્રભુ સ્વયઃ જગદ્ રૂપ થાય છે. કુંભાર વગેરેને જેમ દડ ચક્ર વગેરેની અપેક્ષા રહે છે. તેવા નિમિત્તની અપેક્ષા પણ સર્વભૂતન સમર્થ પ્રભુને રહેતી નથી. કંપપટલ, કામધેનુ, ચિનામણિ, મંત્ર, તેજસ માત્ર પ્રકૃતિ, દિવ્ય પદાર્થ- માંથી અનેકાનેક અબીક્ષિત પદાર્થ પરિણમે છે તથાપિ તેમનામાં અણુમાત્ર પણ વિઠ્ઠિ નથી. તેજ પ્રમાણે પ્રભુદેહ પણ જનના વિદાર વગર સ્વયઃ જગદ્ રૂપે પરિણમે છે. આનું નામ અવિકૃત પરિણામવાદ કહેવાય છે. શ્રીવશ્વભાચાર્યે આ વાદનુ અણુભાષ્યમાં સ્થાપના કર્યું છે.

શ્રીવશ્વભાચાર્યે બે કે જગતને મત્ત્ય સ્વીકારે છે. છતાં સંસારને તે સત્ય સ્વીકારતા નથી. સામાન્ય રીતે અન્ય ભાષ્યકર્તા જગત્ અને સંસારને બે બે ભેદ શકતા નથી. તેઓ જગતને સંસાર માની લે છે અને સંસાર મિથ્યા હોવાથી તથા અવિદ્યાથી જન્ય હોવાથી જગતને પણ મિથ્યા માને છે પણ શ્રીવશ્વભાચાર્યે બે જનને બે ભેદ તત્ત્વદીપ નિર્ણયના નોંધેના શ્લોકમાં દર્શાવે છે.

પ્રપञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाभवत् ।

तच्छक्त्याविषया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ।

सत्सारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।

કૃષ્ણસ્વાત્મરત્નો સ્વસ્ય લયઃ સર્વસુખાવદઃ ॥

અય પ્રપંચો ન પ્રાકૃતો નાપિ પરમાણુજન્મો નાપિ વિષર્તાલ્યો નાપ્ય- દુષ્ટાદિદારાજાતઃ, નાપ્યસત્. સત્તારૂપઃ કિન્તુ ભગવત્કાર્યપરમકાષ્ટાપવ્રવસ્તુ કૃતિસાધ્યઃ । તાદૃશો દિ ભગવદ્રૂપઃ । અન્યથા અસતઃ સત્તા સ્યાન્ ।..... માયા દિ ભગવતઃ શક્તિઃ સર્વભવનસામાર્થ્યરૂપા તથૈવ સ્થિતા યથા પુરુષસ્ય કર્મકરણાદૈ સ્વામર્થ્યે સત્ સ્વસ્તામર્થ્યેનાન્યાનુપસીદ્યમેન સ્વાત્મરૂપ પ્રપંચો કૃતવાનિતિ ફલિતમ્ । તથ સંસારપ્રપંચયોર્મદાદ્વાનાન્કેચન મુખ્યા ભવન્તિ । તન્માત્રનિરાકરણ્ય મેદ નિરૂપયતિ અવિષયેતિ । અવિષ્યાપિ તચ્છક્તિઃ । મુ- ક્ષ્યાસુ દ્વાદશશક્તિષુ ગણનાત્ । — — — યચસતિ 'સયૈ નૈય રમે તસ્માદેકા ક્ષી ન રમતે સદ્વિતીયમૈચ્છત સ દેતાયાનાન્તેતિ' શ્રુતૌ રમનાર્થમેય પ્રપંચરૂપેના- ધિર્માયોત્કેર્યેચિઞ્ય વિના તદસમર્થો યતઃ તત્તસ્માદ્દેતોરસ્ય ભગવત શક્ત્યા અવિષયા જીવસ્ય સંસાર ઉચ્યતે ન ॥ જ્ઞાયતે । અભિમત્પ્રાપ્તકત્વાત્ । અસ- ત્યેનાસ્ય ગણનાત્ । અજ્ઞાન ધ્રમઃ । અસદિત્યાદિશબ્દ અદ્વંમમેતિ રૂપે સંસાર યવ પ્રવર્તન્તે ન તુ પ્રપંચ इत्यर्थः ॥

જ્ઞાનાર્થ—આ જગત પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી તેમ પરમાણુથી થયેલું નથી, તેમ

બ્રમ રૂપ નથી, તેમજ અદૃષ્ટવી પણ ઉત્પન્ન થયેનું નથી, તેમ અનતમાથી મત રૂપે થયેનું નથી પણ ભગવાનનું કાર્ય છે તે પદ્મકાષ્ઠપત્ર (ભગવાન)ની કૃતિથી સાધ્ય છે તેથી તે રૂપે પણ તે ભગવાદરૂપ છે નહિ તો અતતમાથી સત્ ઉત્પન્ન થાય માયા એ ખરેખર ભગવાનની તરી રૂપ થનાના સામર્થ્યવાળી શક્તિ છે તેથી તે સાજા મિથિત છે જેમ પુરુષની જામ કરવાની શક્તિ પુરુષમાજ હોય છે તેમ બ્રહ્મની શક્તિ બ્રહ્મમાજ હોય છે આથી માના બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત નથી અને તેણે સ્વનામાર્થ રૂપ શક્તિ (માયા)થી પોતે પોતાના આત્માના આત્મારૂપ જગતને સર્જ્યું આથી કેટલાક મુઝા બની જઈને તેને એક રૂપે માને છે આથી તેના મોહનું નિવારણ કરવાને અવિદ્યાથી બેનું નિરૂપણ છે અવિદ્યા પણ તેની શક્તિ છે મુખ્ય બાર શક્તિઓમા તેને ગણાવેલી છે તેથી આમ હોનાથી તેણે રમણુ કહ્યું નહિ તેથી એકના રમણુ કરતા નથી તેમણે બીજાની ઇચ્છા કરી, કે આદના હતા એ શ્રુતિમા રમણુને માટેજ પ્રપચ રૂપની આવિભાવની ઉક્તિથી વૈશ્વિય વગર રમણુ મલવે નહિ માટે તેથી આભગવાનની અવિદ્યા નામની શક્તિથી જીવને મસાર કહેવાય છે અર્થાત્ જીવને મસાર છે એમ શબ્દથી કહીએ છીએ વસ્તુત તે મસારઉત્પન્ન થતો નથી કારણકે તે અભિમાન રૂપ છે, વળી તેની ગણના અતત્વ તરીકે છે અનાન એ બ્રમ છે અસત્ વગેરે શબ્દ 'અહમ' વગેરે રૂપના નસારમા પ્રવત છે, પ્રપચમા નહિ'

આ રીતે અર્ધિઆ પ્રપચ (જગત) અને નસારનો બેદ દર્શાવે છે જગતએ બ્રહ્મનું કાર્ય છે, અને સમાજ અહતા મતાત્મક હોનાથી જીવે તેને અવિદ્યાથી કહ્યો છે

"સમારનો નાશ જાનથી થાય છે જગતનો નાશ કદી પણ થતો નથી કેરોડો જાની એનો પરનમોક્ષ થાય તો પણ જગતનો છે તેનું તે ગહે છે જગતનો સર્વ સુખાનન્દ લય તો આત્માના રમણુની ઇચ્છાથી ભગવાન કરે ત્યારેજ થઈ શકે

"દૈત અવિદ્યાનું કાર્ય નથી પણ દૈતજ્ઞાન તે અવિદ્યાનું કાર્ય છે દૈત-જગત બ્રહ્મકાર્ય છે, બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ દૈતજ્ઞાન (આ રૂઢ અને આ પૂર્વ એની ભુદિ) અવિદ્યાનું કાર્ય છે એ અવિદ્યા વડે બ્રહ્મ નહિ પણ હવજ બદ થાય છે અવિદ્યાથી જીવ બદ થતો નથી પણ ભગવાદિ-જા વશાત્ તેનું વિમુક્તિગતી માફક વ્યુત્પન્ન થતા, આનાથ તિરોધાન થતા પડી, અવિદ્યા વડે તેને બધમાન થાય છે, ત્યારે તે મસારી -હેવાય છે સ્વત્ત્વ ગાઈ જીવ સસારી નથી પરંતુ અવિદ્યાના અધ્યાત્મ વડે જીવને તેની અભિમતિ થાય છે તે અભિમતિ અસત્ છે જગત તો બ્રહ્મ રૂપ છે જીવની એ અભિમતિ અવિદ્યાત્મક અહતા મમતા રૂપ મસાર કહેવાય છે જગત સત્ છે અંત્રિક છે, ભગવાનકાર્ય છે, ભગવાનરૂપ છે મસાર તો અતત્વ છે, અહતા મમતાત્મક છે, અવિદ્યાનું કાર્ય છે જગતનું ઉપાદાન મગણુ બ્રહ્મ છે અને નિમિત્ત કારણુ અવિદ્યા છે એટલે એમ કારણુબેથી પણ જગત અને મસારનો બે તિર્થ થાય છે નત્વજ્ઞાનની અવિદ્યાનો તિરોધાન થઈ જતા જગતની મદ દાનિ નથી થતી તે કાંઈ અન્યથા થતું નથી, પરંતુ મસારજ (અહતાત્મક મમતાત્મક માટેજ) નિગતિ પામે છે' એ અવિદ્યાથી જીવને મસાર દેખાય છે તેના વેદાધ્યાય, ઇત્રિયાધ્યાય, ગ્રાણાધ્યાય, અત્ત્વજ્ઞાન, અને સ્વરૂપ સિમ્ભૂતિ એવા પાંચ પર્વો છે તેની નિરૂત્તિ સાધ્ય, યોગ, નપ જ્ઞાન અને વૈજ્ઞાન એ પાંચ પર્વવાળી રિદ્યાથી થાય છે

પંચ પર્વાત્મક વિદ્યા વડે પંચ પર્વાત્મક અવિદ્યાનો નાશ થતાં સંસાર નિવૃત્તિ યર્થને જીવ-મુક્તિ થાય છે. ત્યારેજ જીવને લાગેલા દેહાદિના અધ્યાસ દૂર થાય છે. દેહાદિથી દૂર થતા નથી. કારણકે તેનો જગત્-મધ્ય પાત્રી છે. માત્ર તેના અધ્યાસ દૂર થાય છે. અધ્યાસ જન્ય એટલે દેહ પણ જન્ય એવું કાંઈ હોવું નથી. સંસાર એ મુખ્ય દુઃખાત્મક અને અહંતા મમતાત્મક છે. જગત્ મુખ્ય દુઃખાત્મક નથી. અહંતા મમતાત્મક સંસારાત્મક સંસાર દૂર થતા છતાં પણ જગતનો રહે છેજ. તોય આથી જગત્ અને સંસાર વચ્ચે ભેદ છે. આ ભેદને શ્રીવલ્લભાચાર્યે બતાવ્યો છે. બીજા સાધ્યકારો આ-ભેદ જોઈ શકતા નથી.

જીવતત્ત્વ.

જગતનો વિચાર કર્યા પછી હવે આપણે જીવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. જીવતત્ત્વ વિશે જૂદા જૂદા મતો છે. લોકાયતિકો એમ માને છે કે ચૈતન્યયુક્ત શરીર તેનું નામ જીવ છે. બીજાઓ ચૈતન્યયુક્ત ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે. કેટલાકો મનનેજ જીવ ગણે છે. ત્યારે કેટલાકોના મતે નિધર વિચારો પણ જીવ ગણાય છે. કેટલાકો જીવના સ્વરૂપને ગત્ય કહે છે. કેટલાક બીજાઓ જીવને દેહથી જૂદો પાડે છે અને તેને કર્તા તથા જોક્તા કહે છે. આમ જૂદા જૂદા મતો જીવ વિશે પ્રચલિત છે. ધ. સ. ના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં આરમરથ્ય, ઔકુલોમિ અને કારકૃત્ત્વના, જીવ અને બ્રહ્મના મંબન્ધ વિશે અભિપ્રાયો આપ્યા છે. જીવનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ શું છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

બ્રહ્મના સત્, ચિત્ અને આનન્દ ધર્મોમાંથી આપણે પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે કેવલ સદૃશનો આવિર્ભાવ તે જગત્ છે. અને સત્ અને ચિત્તનો આવિર્ભાવ તે જીવ છે. આ જીવમાં બ્રહ્મનો આનન્દઅંશ નથી. આનન્દઅંશ નંયા એનો અર્થ એવો નથી કે તેનો અભાવ છે. હકત તેને તેની વિગ્ન્યુતિ યર્થ છે. આથી તેને પંચારશ્શનો અનુભવ થાય છે. આથી જીવની દશામાં ચૈતન્ય એજ એનો મુખ્ય ધર્મ છે. આ ચૈતન્ય અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. ન્યાં ન્યાં આ ચૈતન્ય છે ત્યાં ત્યાં જીવ છે. ચૈતન્યયુક્ત જીવોના અનેક ભેદો છે. પણ તેના મુખ્યત્વે ચાર ભેદો કરવામાં આવે છે. જરાયુજ, અણજ, સ્વેદજ અને ઉહલિજ. છાં ૬-૩-૧ માં અણજ, સ્વેદજ અને ઉહલિજ એ ત્રણ બીજોને જૂનોની ઉત્પત્તિમાં જણાવ્યો છે. સ્વેદજ તે જસમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉહલિજ એ પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ રૂપે દેખાય છે. મનુસ્મૃતિ ૧-૪૩થી ૪૬ તથા લાગવત ૧૧-૩-૪૦માં પણ ચાર પ્રકારના જીવોનું વર્ગીકરણ આવે છે. આ ગણના પ્રમાણે વનસ્પતિને પણ જીવ તરીકે ગણેલ છે. ન્યાં ન્યાં ચૈતન્ય છે ત્યાં ત્યાં જીવ છે. વનસ્પતિમાં ચૈતન્ય હોવાથી તેમનું ચૈતન્ય અન્ય પ્રાણીઓનાં ચૈતન્ય જેટલું પ્રકટ નથી છાં ૬-૧૧-૨માં આ વિષે નીચે પ્રમાણે કહેલું છે. ત્યારે કાઈ જીવ અમુક વૃક્ષની અમુક એક શાખાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે શાખા મુકાર્થ જન્ય છે, બીજી શાખાનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તે મુકાર્થ જન્ય છે. તેજ પ્રમાણે બીજી શાખાઓનો ત્યાગ કરતાં તે શાખામાં સકાર્થ જન્ય છે. જે આમાં વૃક્ષનો તે ત્યાગ કરે તો આખું વૃક્ષ સકાર્થ જન્ય છે. (અસ્ય યદેકાં શાખાં જીવો જહાતિ-જીવાપેતં ઘાય કિલેદ નિયત ઇતિ) આ ઉપરથી પણ વનસ્પતિમાં જીવ હોવાનું નિદ્ધ થાય છે. અત્યાર સુધી વિગલશાસ્ત્રીઓ વનસ્પતિમાં જીવ હોવાનું માનના નહેતા પણ સર જગદીશચંદ્ર બોઝે આ વસ્તુ નિદ્ધ કરી આપી છે.

પ્રાચીનકાલના ભારતવર્ષના ઋષિમુનિઓ પહેલેથીજ વૃક્ષાદિમાં પણ જીવનું અસ્તિત્વ જોતા હતા. પણ આત્મારના જડવાદમાં એ વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હતું. પણ સર જગદીશચંદ્રે પ્રાચીન માન્યતાને પુનઃ સિદ્ધ કરી આપી છે. *

યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો તરફ દૃષ્ટિ નાખીશું તો જીવ પરત્વે ત્યાં પણ જૂદા જૂદા મતો છે. પ્લેટો જીવના ત્રણ પ્રકારો કહે છે—the nous (દિવ્ય), the epithumia (લૌકિક, પાર્થિવ) the thumos (હલચાલક) આ ત્રણ પ્રકારો પ્રમાણે મનુષ્ય, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ એવા અનુક્રમે વિભાગો પડે છે. એરિસ્ટોટલ પણ ત્રણ વિભાગો સ્વીકારે છે, પણ કેક્ટસ તમામ પ્રાણીઓને જીવજત્ય માને છે. તેના મતે ફક્ત મનુષ્યો જ જીવયુક્ત છે. લીબનીટ્ઝ નામનો જર્મન તત્ત્વવેત્તા (૧) જીવનયુક્ત સત્ત્વો, (૨) પ્રાણીઓ અને (૩) મનુષ્યો એવા ત્રણ જીવના ભેદો લે છે. તેના મતે મનુષ્યો એકલા જ અમર છે. બુદ્ધિના મતે ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓમાં આત્મા નથી, કારણકે તેમનામાં આત્મજ્ઞાન અમર હોવાનું નથી, હેગલ નામનો જર્મન તત્ત્વવેત્તા પણ પ્રાણીઓમાં આત્મા નથી એમ કહે છે. પણ હાલમાં યુરોપના તત્ત્વ ચિન્તકોમાં ઉપરના વિચારમાં પરિવર્તન થયું છે. તેમની પ્રતીતિ થતી જાય છે કે પ્રાણીઓમાં પણ મનુષ્યની માફક જીવ છે. તેમનામાં લાગણીઓ તથા ધર્મિયજન્ય જ્ઞાન છે. ડાર્વિન 'Descent of Man' નામના પુસ્તકમાં આ વિષે લખતાં કહે છે, 'Even language or, at any rate the linguistic impulse is not wholly absent among brutes.' મનુષ્યના જેવી પ્રાણીઓમાં પણ ભાષા છે તે વાતની પણ તેમને ખાતરી થતી જાય છે. તેમ તેઓમાંનાં નર પ્રાણીઓ માદા સાથે મંવનન પણ કરી શકે છે. (Vide Evolution of Sex by Geddes and Thomson) અર્થાત્ પશ્ચિમનાં દેશોમાં જે એમ માનવામાં આવતું હતું કે મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીઓમાં જીવ નથી એ હવે બદલાતું જાય છે અને મનુષ્ય સિવાયનાં પ્રાણીઓમાં જીવ છે તે સ્વીકારાતું જાય છે. તે સિદ્ધાન્તને સર જગદીશચંદ્રે એક જનતાની સમક્ષ મૂક્યો છે તે હદિકત ઉપર જણાવી છે. અર્થાત્ ઉપનિષદોમાં જીવોનું જે પ્રકારે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું તે બ્રાહ્મર છે એમ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વ-ચિન્તકો પણ સ્વીકારે છે. આથી હાલોપોનિયતમાં ચાર પ્રકારના જીવો જે કહ્યા છે—જરાયુજ, અણજ, સ્વેજ અને ઉદ્ભિજ તેને જ આપણે સ્વીકારીશું. બ્રહ્મનો ચિદ્દેશ આ ચાર મુખ્ય રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. તે દરેકમાં વળી નાનાવિધ અનેક રૂપો હોય છે.

આ જીવ શું છે? અને તેના બ્રહ્મ સાથેનો શો મંબન્ધ છે? તે કંઈક વિશેષ રીતે વિચાર કરીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરમાત્માના ચૈતન્ય ધર્મનો આવિર્ભાવ તે જીવ છે. પણ આ આવિર્ભાવ કેવી રીતનો છે તે વિષે વેદાન્તશાસ્ત્રીઓમાં જૂદા જૂદા મતો છે.

* "We may speak, indeed, of the plant as possessed of a rudimentary nervous system, by the aid of which necessary adjustments are brought about."

Vide the article 'Plants' in Encyclopedia Britannica તેમજ "The Response of the Living and the Non-Living."

* Hegel's Logic, Wallace's translations.

"The animals never get further than sensation & perception of the senses, & in consequence they have no religion"

જાણીત મનમાં જીવ એ જાણનો અર્થ છે તથા તેની સાથે અનૈતિકતા છે તેમજ તે આપ છે તથા નિત્ય છે તેનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે જના તે જાતા છે દરે આ મતોને બીજાઓની દૃષ્ટિથી પણ અર્થિયા દુકમા વિચારીને કાગ કે ન્યા મુદ્દી આપણે જીવનું સ્વરૂપ સમજી ગઈશ નહિ ત્યા મુદ્દી જીવનો જીવ સાથેનો મંગલ કેના પ્રમાણ છે તથા જીવનું આ પૃથ્વીમાં કર્મ પણ કર્મનું છે કે નહિ અને હોય તો એ તેનો પણ નિર્ભય થઈ શકશે નહિ માટે જીવના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો મોધ આપણને થયો જ જોઈએ ભગવાન આશ્વર્યજનક જીવના સ્વરૂપનો વિચાર બીજા અધ્યાત્મના તૃતીય પાના નરમાં અધિભૂતથી મગ મર્યો છે તેની ઉપર વિદ્યારમણનાર શ્રીવિદ્યાજીએ પણ ઘણી સારી નિમિત્તોત્પાદ કરી છે તેને અનુસરીને અર્થિયા તે વિશેના વિચાર આપણે આગવીશ

પ્રથમ વિચારનો પ્રશ્ન જીવ અને જાણની અનૈતિકતા લેખિયું જીવ જાણનો અર્થ છે અને જના જાણની સાથે તેનો અભેદ કે આવો મુદ્દાંતવાદીનો સિદ્ધાન્ત છે પણ જે અનૈતિકતાને માનતો નથી તે આ અનૈતિકતા વિશે પ્રથમ સકાઓ કરે છે તે સકાઓ કેના પ્રકારની છે તેનો ઉત્તર કરીને તેનું સમાધાન આપણે કરીએ

(૧) જીવનું જાણના અંગ હોનાપણું તથા તેની સાથેની અભેદતા.

જે આપણે જીવ અને જાણ વચ્ચે અભેદતા છે એવું કહીએ તો કુદરતીરીતે પૂર્વ પક્ષ આપણને પૂછી શકે તે અભેદ તમે કેવા પ્રકારનો માનો છો કહી જીવ અને જાણનો તે જીવની જાણ સાથે અભેદતા હોવાથી, કહો તેમનામાં ભેદ નથી અભેદ અને તે વિષે અથવા આનિર્ભય ઉપથી, અથવા જીવોનો જાણ સાથે સંમિશ્ર થાય પૂર્વપક્ષની દલીલ ત્યારે તેમના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે અથવા તો તેમની વચ્ચે તાદાત્મ્ય મમ વચ્ચે અગર અવિભાજન મમ અગર ઉપચાર મમ અગર જીવ જાણનો અર્થ છે તે તરીકે અભેદ હોવો જોઈએ આમ જે અભેદ હોય તો આશ્ચર્યજનક રીતે હોવો જોઈએ તો તે અભેદ કેવી રીતે છે તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવો જોઈએ અભેદ નહિ માનનાર આ આશ્ચર્યજનક પ્રકારનો અભેદ નીકારશે નહિ તે નીચે પ્રમાણે નીચે કરશે (૧) જીવ અને જાણના ધર્મો એ બીજાથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે તેથી તેઓનું એક ઉપ નહિ હોવાથી એક ઉપતાને લીધે જાણવેનો અભેદ મિથ્ય થતો નથી (૨) જે ઉપાધિની થયેનો હોવાથી તે ઉપાધિ દૂર થાય તોજ બેદાલાર બને માટે મૂળથી ત્યા અભેદ છે જ નહિ (૩) જીવ અને જાણ મલત્ત તથા વિષુ તરીકે અસ્થવ નહિત હોવાથી તે કાર્ત્ત્વ્ય હોય ન જરૂર નથી અને આથી આનિર્ભય પણ જાણનો જીવના હોતો નથી માટે આનિર્ભયથી અને મિથ્ય કરી રાજ્ય નહિ (૪) જીવ તથા જાણનો મંગલ હોતો નથી જે મંગલ હોતો તો કહી સંયોગ મમ સમવાય મમ સ્વરૂપ સમન્થ તથા શાન્તિ સ્વરૂપ સમન્થ હોય પણ આમતો એ પણ સમ મ જાણવો નથી જીવ અને જાણ ઉભર વિષુ-મર્દ-આપ હોવાથી અભેદ સમ મ થતો નથી સમવાય સમ મ થવાને એને બીજાનો આશ્રય હોવો જોઈએ અનુત્તરિદ્ધ બે પાશો વચ્ચે સમવાય મલત્ત એવો નિયમ છે અર્થાત્ નાશ પામતી શણ નિના જે બેમથી એ બીજાનો આશ્રય જીવેજ કહેવું હોય તે અનુત્તરિદ્ધ મેવાર અર્થિયા જીવ તથા જાણ એ ઉભર આશ્રય રહિત છે તેથી તે અનુત્તરિદ્ધ

નથી અને તેમ દોનાથી તેમની વચ્ચે સમનાય મળવ પશુ નથી મ્વરૂપ મળવ પશુ નથી
 ઝારણુકે બને વિશુ દોનાથી ન્યા બહ છે ત્યા શુવ છે ને મ્વરૂપ મળવ હોતો કહ્ય અને
 શુવ એવ દોનાથી કહ્યની પેરે શુવની કદાપિ પશુ ઉપનિધિ થાય નહિ શુવને અણુ માનીયા
 તો પશુ કહ્ય વિશુ અર્થાત સર્વવ્યાપક છે તેથી કહ્ય અને સર્વ હોવોનો મળવ સર્વ ણિમા
 રહેલો દોનાથી તે કદાપિ પશુ પ્રતીયમાન થાય નહિ આથી ત્યા મ્વરૂપ સમન્ધ નથી, ત્યારે
 ને એમ કહેવામા આવે કે 'કહ્યનો જાણનાર કહ્યજ થાય છે' આમા કહ્ય એ જેવ છે અને
 શુવ જાતા છે, અર્થાત ન્યારે શુવને જાનપ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે જાનાનો જેવ સાથે મળવ
 થાય છે, અને આનુ નામજ અભેદ કહેવાય છે આ પશુ મરામત નથી, મરામત શુવ અને
 કહ્યનો બેદ પારમાર્થિક છે અને જાતજેય ભાનનો જે સમન્ધ છે તે તે બેદને દૂર કરી નાતો
 નથી ને તે દૂર કરી મકતો હોય તો પછી આના ભાનમા પુરોમા પશુ અમદતા જણુની
 નેધએ, પશુ તેમ બનતુ નથી વળી 'ન્યાથી મન સહિત વાણી પાછી કે છે' વગેરે શ્રુતિથી
 એમ સમજાય છે કે કહ્ય જેવ નથી, તો પછી તેનુ જાન હવે શી રીતે થાય? ને જાન
 નથાય તો જાતજેય ભાનમન્ધ ઉપર ગ્યાયથી અભેદતા પશુ શી રીતે સિદ્ધ થાય? (૫)
 તાદાત્મ્ય ભાનથી પશુ અભેદતા સિદ્ધ થી નથી તાદાત્મ્ય સમન્ધ ધર્મ અને ધર્મીમા હોય
 છે પશુ શુવ એ કહ્યનો ધર્મ નથી? આથી ત્યા આ સમન્ધ નથી તાદાત્મ્ય પ્રાર્થનો અમે
 તે પારમાર્થિક અભેદ છે, પશુ હોવો તો વસ્તુત લિન્ન છે તો પછી કહ્ય અને શુવ વચ્ચે
 તાદાત્મ્ય સમન્ધ શી રીતે બને (૬) અવિનાભાવનો અભેદ પશુ લા નથી અવિનાભાન
 એટલે દૂર ન પડાય એવો સમન્ધ આવો ને સમન્ધ હોતો 'એકતા વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાન
 થાય, એ પ્રતિજ્ઞા ઉપપન્ન બને નહિ (૭) ઔપચારિક-લાક્ષણિક અભેદ નહિ દોનાનુ ઝારણુક
 હવ અને કહ્ય બન્નેમા ચૈતન્ય વગેરે ધર્મો સમાન છે આ રીતે ધર્મની સમાનતા હોનાથી
 તેમજ તે બન્ને પ્રિઝર રહિત દોનાથી ઉપચાર-લક્ષણ સહવતી નથી શ્રુતિમા કહ્યને નિષ્કલ
 નિષ્કલ, નિરુદ્ધ, નિરુદ્ધ વગેરે વિઝર ગહિત જણાવે છે તેજ પ્રમાણે હવને વિષે
 હે છે કે 'તે કદાપિ પશુ જન્મતો નથી અથવા મૃત્યુ પામતો નથી' આ રીતે બન્ને વિઝર
 રહિત હોવાથી તેમની વચ્ચે ઔપચારિક અભેદ માની શાયજ નહિ ન્યારે મુખ્યાર્થની
 પ્રતીતિની અસભાનતા હોય ત્યારે લક્ષ્યાર્થ બેનામા આવે છે પશુ અર્થિઆ
 એવી અમભાવનાજ નથી (૮) શુવ કહ્યનો અત છે માટે અશી કહ્ય અને શુવ વચ્ચે
 અભેદ છે એમ પશુ હી શાય નહિ ઝારણુકે ને શુવને અશ હીએ તો તે કહ્યનો અમય
 છે અર્થાત કહ્ય અમયી-અમયોનાનુ છે એમ હંડુ પડશે, પશુ શ્રુતિમા તો કહ્યને
 અમય ગહિત કહ્ય છે કાય એમ કહ્યમા આવે 'નાના વરપદને લીધે શુવ કહ્યનો
 અત છે' (અ સ ૨-૩-૪૩) મા શુવને કહ્યનો અત હેલ છે, પશુ અર્થિઆ હવને
 અશ ને કલો છે તે લક્ષણથી જ નહિ ને વસ્તુત શુવ કહ્યનો અત માનીએ તો આપણે
 કહ્યને અમયીજ માનતુ પડે પપ શ્રુતિમા તેને અમય નહિ હેલ છે આથી અશાન્તિ
 સમન્ધને ને સ્વીકારીએ તો પછી શ્રુતિનો વિરોધ આરો

ઉપર પ્રમાણે આમાથી મધ્યપક્ષ રીતે હવ અને કહ્ય સાથે અભેદ ધરી નડતો નથી
 હના ને અમે સિદ્ધ હોવો હોય તો હવનો અશથી વિભાજ કરનાર ઉપાધિજ છે એમ
 સ્વીકારતુ નેધએ આ ઉપાધિ માત્ર પ્રાતીતિજ (સત્ય નહિ) છે ને ઉપાધિ નય હોય

તો ઉપહિત બ્રહ્મ અને જીવનો અભેદ બનેજ નહિ, તેથી અભેદની પ્રતીતિ માટે પ્રાતીતિક ઉપાધિજ રવીકારથી બેઈએ. સત્ય ઉપાધિનો જ્ઞાનથી નાશ થતો નથી, અસત્ય ઉપાધિનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી આ ઉપાધિનો નાશ થાય છે તેથી તે ઉપાધિ સત્યજ છે.

શુદ્ધાદ્વૈતવાદી સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જીવ અવિદ્ય નથી, પણ સત્ય છે, અને તે બ્રહ્મનો અંશ છે, આ મેંમધ્ય રવીકારવાથી સિદ્ધાન્તીએ અભેદતાનું જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે અભેદતા મિદ્ધ થાય છે. અસ્થૂત આ કહેલું સમર્થન, સિદ્ધાન્ત રવીકારતાં એક મોટામાં મોટી સંકા આવીને ઉભી રહે છે કે જો જીવને અંશ માન્યમાં આવે તો બ્રહ્મ અન્યથી બનશે, અને શ્રુતિમાં તો તે બ્રહ્મને અવયવ રહિત કહેલ છે. આનું સમાધાન કરવાને એટલું જ અમે જણાવીશું કે બ્રહ્મ સ્વરૂપ અને જીવ સ્વરૂપ તે શ્રુતિ ગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણથી ગમ્ય છે? લૌકિક પ્રમાણથી તે ગમ્ય હોઈ શકે જ નહિ. કારણકે અનુવગેરે ઇન્દ્રિયોથી તે જ્ઞાન થતું નથી બ્રહ્મને રૂપ નથી માટે તે અનુનો વિષય નથી, રૂપનું શુણ્ણરહિત હોવાથી ત્વચાથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. શુણ્ણ ન હોવાથી ગન્ધાદિની માફક ગ્રાણેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નથી. તે રસ અને શબ્દ નહિ હોવાથી જીવ તથા કર્ણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. તેમ અનુમાનનો પણ તે વિષય નથી. અનુમાનથી તો આત્માને બદલે પ્રાણની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અને પ્રાણ એક રૂપ સમજાય છે. આત્મા તેનાથી જુદો છે એ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી. કદાચ તેનાથી આત્મા સિદ્ધ થતો હોય તો પણ ઉપનિષદમાં જે રીતે તેના વિરોધો વિચાર કરેલો છે તે રીતે ત્યાં તે સમજતો નથી. શબ્દગમ્ય પણ નથી. અર્થાત્ લૌકિક શબ્દ પ્રમાણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. શબ્દ એટલે આત્માનું વચન-આત્મા એટલે યથાર્થવાદી જેવું પેતિ અનુભવે તેવું કહેનાર. આત્મા અદશ્ય હોવાથી તેનો અનુભવ આત્માને થતો નથી; તેથી આત્માના વિષયમાં તેનું વચન પ્રમાણરૂપ હોતું નથી. આ રીતે લૌકિક પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજતું જ નથી. ફક્ત અસૌકિક પ્રમાણથી જ તે સમજાય છે. અસૌકિક પ્રમાણ એટલે વેદ-“સર્વે વેદથી હું જ વેદ્ય છું” વગેરે વચનોથી આત્મા અસૌકિક પ્રમાણ શ્રુતિથીજ ગમ્ય છે. આથી જીવ અને બ્રહ્મનો મેંમધ્ય કેવો છે તે સમજવાને આપણે વેદનાં વચનોનો જ આધાર રાખવો પડશે. આ વેદનાં વચનો ઉપરથી બાંધાયેલું બાંધે આ વિષેના પોતાના સિદ્ધાન્તને બ્રહ્મ

+ તન્નૈવેદં વિચાર્યન્તે, બ્રહ્મસ્વરૂપ ચ શ્રુતિગમ્ય લૌકિકપ્રમાણગમ્યં કેતિ? તત્ર ન દ્વિતીય । તથાદિ-ન તાવર્ચાક્ષુષમ્ અરૂપિદ્રવ્યત્વાત્ । નાપિ સ્પર્શનમ્, તદ્રાહિતત્વાત્ । નાપિગન્ધાદિષદ્ ગ્રાણેન્દ્રિયાદિપ્રત્યક્ષમ્, અગુણત્વાત્ । માપ્યનુમાનગમ્યમ્ । પરિશેષેણ જ્ઞાનપ્રયત્નાધારાન્વેનાત્મસાધને આવશ્યકત્વાદ્વાચવાચ તાદ્રુકમાણસિદ્ધયેવાર્ચાન્તરત્વેન તદમિદ્ધઃ । યથાકથયિત્ સિદ્ધાવપિ નોપનિપદ્ધિચારિતરૂપસ્ય સિદ્ધિઃ । તથા ચ સ્વતઃસિદ્ધપ્રામાણ્યેતદ્વિરોધને યાચિતસ્વાદનુમાનસ્ય ન તત્સાધકમ્યમ્ । નાપિ શબ્દગમ્યમ્ । તદ્વ્યાપ્તોક્તિરૂપત્વેન તસ્ય ચ યથાકુશલ્યવાદિન્દ્રિયનામનશ્ચાકુશલ્યત્વેન તદનુપપત્તે । અતઃ एव नोपमानगम्यमपि, किन्तु भुत्येकसमधिगम्यम्

સૂત્રમા મગૃહીત કરેલ છે તો આપણે તે તરફ દૃષ્ટિ નાખી પડશે જ મ ૨-૩-૪૩ મા
 છવને અગ તરીકે જણાવેલ છે અને તેનું ગણત્યા નાના વ્યપદેશને વીધે એમ કહેન છે
 અહિંઆ 'નાના વ્યપદેશ' પદનો બે રીતે અર્થ કરામા આવે છે એક અર્થ એ છે કે
 ઉત્પન્ન લિન લિન પ્રકારે વર્ણન કરી રીતે ? એમ કાંઈ પૂછે તો જણાવનાનું કે ઉપનિષદમા
 છવનું એક રીતે વર્ણન કર્યું નથી, પણ અનેક રીતે ગુરુ છે કાચિત્ અલ્પ તરીકે, કવચિત્
 ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અગ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે, કાચિત્ ધર્મશિત્ય તરીકે, અલ્પ
 તરીકે, અને વ્યાપક તરીકે આમ જૂદી જૂદી રીતે વર્ણન કર્યું છે આ વર્ણનમા છવને વિરલ
 ધર્મનું આશ્રય જણાવેલું છે અલ્પ નિવાય બીજું કોઈ પણ વિરલ ધર્માશ્રયી નહિ હોનાથી
 છવ બ્રહ્મનો અર્થ છે બીજી રીતે 'નાના-વ્યપદેશ નો અર્થ 'બેદનો વ્યપદેશ થાર છે
 અર્થાત્ છવ બ્રહ્મનો અર્થ છે, એવું વર્ણન શ્રુતિઓમા આવે છે ત્યાં વ્યપયરણુ તથા
 રમણીયરણુ એવા સર્વ આત્માઓ બ્યુચરણુ પામે છે એમ કહેલ છે આ શ્રુતિમા
 'આત્માઓ' એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ છે તેથી છવાત્માઓ પરસ્પર લિન સમન્વત છે
 અને તેમના વિષે ત્યાં એમ પણ કહેલું છે કે જેમ અગ્નિમાથા વિગ્રહલિંગો બ્યુચરણુ પામે
 તેમ તે પરમાત્માઓથા બ્યુચરણુ પામે છે આથા આત્માઓ પરમાત્મામાથા મિલન થયા
 છે માટે તે પરમાત્માના અગ જ છે આમ છતાં પરમામા એ અચર્યગદિત છે ગણુ
 તેમ હેતુ તે તેના સ્વભાવ છે શ્રુતિ 'નિકન નિકિય રૂરેર મન્દેશો તેના અશિરનો
 નિરાસ કરે છે આ અર્થ દૃઢ કરવાને વ્યાસ-એ મન વર્ણને લીધે ' તથા 'અને મ્મુતિ
 છે ' એવા બે સૂત્રા ચોળ્યા છે ન મ ૧૦-૬૦-૩ માં સર્વભૂતને બ્રહ્મના પાદ કહ્યા
 છે અને લ ગી ૧-૭ માં છવને બ્રહ્મનો અર્થ કહેન. છે +++ આ રીતે શ્રુતિ તથા
 મ્મુતિના વચનો તપામતા છવ એ બ્રહ્મમા અર્થ છે એ જણાય છે અને સાથે સાથે છવ
 અને બ્રહ્મ વચ્ચે તાદાત્મ્ય મગધની પ્રતીતિ થાય છે તેથી તેમની વચ્ચે અબેદ છે તાદાત્મ્ય*
 એવે બેદ સહિષ્ણુ અબેદ અથવા બેદ સહી શકે તેવા અબેદ તેથી ઉવ અને બ્રહ્મનો
 અર્થ છે અને તે બંને વચ્ચે અબેદપણુ છે

આ તાદાત્મ્ય સળખ મળ્યને સમત નથી, તે બ્રહ્મ અને ઉવ વચ્ચે વાસ્તવિક બે-બુએ
 છે તેના મતે બે-તે વાસ્તવિક છે અને અબે અચર્યગદિત અથવા
 મધનો પૂર્વ પક્ષ ગૌણ છે ક્ષોડ્ધત્તવ્ય એ સૂત્રમા તે જણાવે છે કે નિત્યો નિત્યના
 તથા 'સર્વ યવાત્માનો બ્યુચરન્તિ એની શ્રુતિઓના વિરોધથી ન
 કહેતા છવ પરમેશ્વરથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ત્યાં કુ છે અને તદ્ગુણસાર ત્વાત્ એ
 સૂત્રમા ઉવ ॥ બ્રહ્મ સાથેના અબેની સમલનીને તે બ્રહ્મના શુણનો સાર હો ॥ થો બ્રહ્મનો
 વ્યપદેશ તેના વિષે કયો છે જેમ સર્વ સ્વલિચિદ્ર તદ્દ્વ તે વાસ્તવમા પરમાત્મામા જગતનો
 વ્યપદેશ ગૌણીય છે, તે પ્રમાણે ઉવમા બ્રહ્મનો વ્યપદેશ પાડે છે આથા ગૌણીયો અબેનાદીએ
 (અબેની) અમુખ્યના દર્શની છે અને સર્વત્વાદિ શુણનાગા બ્રહ્મ સાથે અનાનાનાગા
 ઉવનો અબે કયો છે આ અબે મુખ્ય ગીતે સલવી શ તો નથી માટે ગૌણીનો અવર

તો ઉપરિત પ્રજા અને જીવનો અભેદ બનેજ નહિ, તેથી અભેદની પ્રતીતિ માટે પ્રાણીનિક ઉપાધિન સ્વીકારથી જોઈએ. સત્ય ઉપાધિનો જ્ઞાનથી નાશ થતો નથી, અસત્ય ઉપાધિનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે. જ્ઞાનથી આ ઉપાધિનો નાશ થાય છે તેથી તે ઉપાધિ સત્યજ છે.

શુદ્ધાંતવાદી સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જીવ આવિષ્યક નથી, પણ સત્ય છે, અને તે જીવનો અંશ છે. આ મંથન સ્વીકારવાથી સિદ્ધાન્તીએ અભેદતાનું જીવ અને જીવ વચ્ચે અભેદતા શિદ્ધ થાય છે. અત્યંત આ કહેણું સમર્થન. સિદ્ધાન્ત સ્વીકારતાં એક મોટામાં મોટી સહા આવીને ઉભી રહે છે કે જે જીવને અંશ માનવામાં આવે તો જીવ અવયવી બનશે અને શ્રુતિમાં તો તે જીવને અવયવ રહિત કહેવ છે. આનું સમાધાન કરવાને એટલું જ અમે જણાવીશું કે જીવ સ્વરૂપ અને જીવ સ્વરૂપ તે શ્રુતિ ગમ્ય છે કે લૌકિક પ્રમાણથી ગમ્ય છે? લૌકિક પ્રમાણથી તે ગમ્ય હોઈ શકે જ નહિ. કારણકે અમુ વગેરે ધન્વિયોથી તે જ્ઞાન થતું નથી. જીવને રૂપ નથી માટે તે ચક્ષુ નો વિષય નથી, સ્પર્શ સુશ્વરહિત હોવાથી ત્વચાથી તેનું જ્ઞાન થતું નથી. શુષ્ક ન હોવાથી ગન્ધાદિની માફક ઘ્રાણિન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નથી. તે રસ અને ગન્ધ નહિ હોવાથી છર્જા તથા કર્મૂંથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જણાતું નથી. તેમ અનુમાનનો પણ તે વિષય નથી. અનુમાનથી તો આત્માને જાહેર પ્રાણીની સિદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અને પ્રાણ એક રૂપ સમજાય છે. આત્મા તેનાથી જૂદો છે એ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી. કદાચ તેનાથી આત્મા સિદ્ધ થતો હોય તો પણ ઉપનિષદમાં જે રીતે તેના વિષેનો વિચાર કરેલો છે તે રીતે ત્યાં તે સમજાતો નથી. શબ્દગમ્ય પણ નથી. અર્થાત્ લૌકિક શબ્દ પ્રમાણથી પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી. શબ્દ એટલે આત્માનું વચન-આત્મા એટલે વધાર્યવાદી જેવું પોતે અનુભવે તેનું કહેનાર. આત્મા અદર્શ હોવાથી તેનો અનુભવ આત્માને થતો નથી; તેથી આત્માના વિષયમાં તેનું વચન પ્રમાણરૂપ હોતું નથી. આ રીતે લૌકિક પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ સમજાતું જ નથી કેજા અલૌકિક પ્રમાણથી જ તે સમજાય છે. અલૌકિક પ્રમાણ એટલે વેદ-સર્વ વેદથી હું જ વેદ છું " વગેરે વચનોથી આત્મા અલૌકિક પ્રમાણ શ્રુતિથી જ ગમ્ય છે. આથી જીવ અને જીવનો મંથન કેવો છે તે સમજવાને આપણે વેદનાં વચનોનો જ આધાર રાખવો પડશે. આ વેદનાં વચનો ઉપરથી બાદરામણ વ્યાસે આ વિષેના પોતાના સિદ્ધાન્તને જીવ

+ તત્રૈવેદં વિધાયંતે, બ્રહ્મસ્વરૂપ ચ શ્રુતિગમ્ય લૌકિકપ્રમાણગમ્યં વૈતિ ? તત્ર ન દ્વિતીય । તથાહિ-ન તાવચ્ચાશુભમ્ અરુપિદ્રવ્યત્વાત્ । નાપિ સ્પર્શનમ્, તદ્રાદિતત્વાત્ । નાપિગન્ધાદિષદ્ ઘ્રાણેન્દ્રિયાદિપ્રત્યક્ષમ્, અગુણત્વાત્ । નાપ્યનુમાનગમ્યમ્ । પરિદોષેણ જ્ઞાનપ્રયત્નાધારત્વેનાત્મસાધને આત્મકત્વા-હ્યાઘયાચ તામુક્ષાણસિદ્ધયેવાર્થાન્તરત્વેન તદમિદ્ધે । યથાકથયિત્ સિદ્ધાંતપિ નોપનિપદિધારિતરૂપસ્ય સિદ્ધિઃ । નથા ચ સ્વતઃસિદ્ધપ્રમાણવેતદ્વિરોધને યાદિતત્વાદનુમાનસ્ય ન તત્સાધકત્વમ્ । નાપિ શબ્દગમ્યમ્ । તસ્યાત્તોક્તિરૂપ-ત્વેન તસ્ય ચ યથાકથાર્થવાદત્વેનાત્મનિષ્ણાદૃશ્યત્વેન તદનુપપત્તેઃ । અતઃ પવ નોપમાનગમ્યમપિ, કિન્તુ શ્રુત્યેકસમધિગમ્યમ્ વિ. મં. પ્ર. ૧૪૩-૧૪૪.

મુદ્રમાં મંચુદીત કરેલ છે. તો આપણે તે તરફ દ્રષ્ટિ નાખવી પડશે. ધ્ર. સુ. ૨-૩-૪૩ માં
 છવને અંશ તરીકે જણાવેલ છે અને તેનું કારણ ત્યાં નાના વ્યપદેશને લીધે એમ કહેલ છે.
 અહિંયાં 'નાના વ્યપદેશ' પદનો જે રીતે અર્થ કરવામાં આવે છે. એક અર્થ એ છે કે
 છવનું ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વર્ણન કેવી રીતે? એમ કાંઈ પૂછે તો જણાવવાનું કે ઉપનિષદમાં
 છવનું એક રીતે વર્ણન કર્યું નથી; પણ અનેક રીતે કર્યું છે. કવચિત્ત્વ અહ તરીકે, કવચિત્
 ઉત્પન્ન તરીકે, કવચિત્ અગ્નિ તરીકે, કવચિત્ ચિદ્રૂપ તરીકે, કવચિત્ ધર્મશિતવ્ય તરીકે, આણુ
 તરીકે, અને વ્યાપક તરીકે આમ જુદી જુદી રીતે વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં છવને વિરૂદ્ધ
 ધર્મનું આશય જણાવેલું છે. અહ સિવાય બીજું કાંઈ પણ વિરૂદ્ધ ધર્મશયી નહિ હોવાથી
 છવ અહનો અંશ છે. બીજી રીતે 'નાનાવ્યપદેશ'નો અર્થ 'બેદનો વ્યપદેશ' થાય છે.
 અર્થાત્ છવ અહનો અંશ છે, એવું વર્ણન શ્રુતિઓમાં આવે છે. ત્યાં કપ્યચરણ તથા
 રમણીયચરણ એવા સર્વ આત્માઓ બુદ્ધચરણ પામે છે એમ કહેલ છે. આ શ્રુતિમાં
 'આત્માઓ' એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ છે તેથી જીવાત્માઓ પરસ્પર ભિન્ન સમગ્રાય છે
 અને તેમના વિષે ત્યાં એમ પણ કહેલું છે કે જેમ અગ્નિમાંથી વિરુદ્ધિગો બુદ્ધચરણ પામે
 તેમ તે પરમાત્માઓથી બુદ્ધચરણ પામે છે. આથી જીવાત્માઓ પરમાત્મામાંથી વિભક્ત થયા
 છે માટે તે પરમાત્માના અંશ જ છે. આમ છતાં પરમાત્મા એ અવયવરહિત છે. કારણકે
 તેમ હોવું તે તેના સ્વભાવ જ છે. શ્રુતિ 'નિષ્કલ, નિષ્ક્રિય' વગેરે શબ્દોથી તેના અંશિત્વનો
 નિરાસ કરે છે. આ અર્થ દેહ કરવાને વ્યાસજીએ 'મન્વ વર્ણુને લીધે' + તથા 'અને સ્મૃતિ
 છે,' એવાં બે સૂત્રો યોજ્યાં છે. ઋ. સં ૧૦-૬૦-૩ માં સર્વભૂતને અહના પાદ કહ્યા
 છે. અને લ. ગી. ૧૬-૭ માં છવને અહનો અંશ * કહેલ છે. + + આ રીતે શ્રુતિ તથા
 સ્મૃતિનાં વચનો તપાસતાં છવ એ અહમાં અંશ છે એ જણાય છે અને સાથે સાથે છવ
 અને અહ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધની પ્રતીતિ થાય છે. તેથી તેમની વચ્ચે અબેદ છે. તાદાત્મ્ય *
 એટલે બેદ સહિષ્ણુ અબેદ, અથવા બેદ સહી શકે તેવા અબેદ તેથી છવ અને અહનો
 અંશ છે અને તે બંને વચ્ચે અબેદપણ છે.

આ તાદાત્મ્ય સંબંધ મધ્યને સંમત નથી, તે અહ અને છવ વચ્ચે વાસ્તવિક બેદભુએ
 છે. તેના મતે બેદ તે વાસ્તવિક છે અને અબેદ અવાસ્તવિક અથવા
 મધ્યનો પૂર્વ પક્ષ. ગૌણ છે. જોડતવથ એ સૂત્રમાં તે જણાવે છે કે નિન્યો નિન્યાનાં
 તથા 'સર્વ પવાત્માનો બુદ્ધચરન્તિ' એની શ્રુતિઓના વિરોધથી જ
 કહેતાં છવ પરમેશ્વરથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એમ ત્યાં કહ્યું છે, અને તદ્ગુણસાર સ્વાત્ એ
 સૂત્રમાં છવની અહ સાથેના અબેદની શકા લાગીને તે અહના ગુણોના સાર હોવાથી અહનો
 વ્યપદેશ તેના વિષે કર્યો છે. જેમ સર્વે સ્વસ્તિદં વ્રહ્મ તે વાક્યમાં પરમાત્મામાં જગતનો
 વ્યપદેશ ગૌણીય છે, તે પ્રમાણે છવમાં અહનો વ્યપદેશ પણ છે. આથી ગૌણીય અબેદવાદીએ
 (અબેદની) અમુખ્યના દર્શાની છે અને સર્વતત્વાદિ ગુણસાગા અહ સાથે અજાનાદિવાગા
 છવનો અબેદ કર્યો છે. આ અબેદ મુખ્ય રીતે સંભવી શકતો નથી. માટે ગૌણીનો આદર

+ ધ્ર. સુ. ૨-૩-૪૪ + ૨-૩-૪૫ + + + મમેવાંશો જીવલોકે નીવમૂતઃ
 સનાતનઃ * મેદસદિષ્ટુરમેદસ્તાદાત્મ્યસુ (સુવળસૂત્રમ પૃ. ૧૪૨.

કંપો છે અર્થાત્ એવ અને પ્રભા વચ્ચે જે અંતર છે તે મુખ્ય નધા પણ ગાંણ છે વાત્તવિક તો બેદર છે. તાત્પર્યસિદ્ધિ એ વાક્યમા પણ જે તાદાત્મ્ય જોવામા આવે છે, તે અંગાર તાત્પર્ય નધા, કારણકે ત્યા પ્રથમ પદ અતત્ છે. અર્થાત્ જે અક્ષર છે તેને પ્રભા ગણે છે. આમ ગણુમામા જે અંતર સમગ્ર છે તે અત્તમવિદ છે આગીતે મધ્યના મત પ્રમાણે જે એવ પ્રભાનો આન હોય તો બેગીતે હોય જેમ હાય પગ ગરીના અરવેા શરીરનો અભિન્ન છે તેની રીતે એવ પ્રભાથી અભિન્ન હોઈને અંતર હોય અથવા જેમ પુત્ર પિતાનો ભિન્ન કંપે અત્ત છે, તેમ એવ પ્રભાના અંશ છે અત્તર્યાપિ આત્માર તે પ્રભાના અભિન્ન અંશ છે, અને એવો તે ભિન્ન પ્રભાના અંશ છે અર્થાત્ એવ અને પ્રભા વચ્ચે વાત્તવિક અંતર છે હવે સિદ્ધાન્તની સામે મધ્ય પોતાનો પક્ષ મકતા એમ કહે છે કે પ્રભા અને એવની વચ્ચે વસ્તુત્વ અંતર હોઈ ગોકેમ નહિ. કારણકે જે તેમ હોય તો એવ પ્રભાની મારફત મર્યાદા સર્વગત હોય. પણ એવ મર્યાદા મર્યાદા છે નહિ એવડુ અસિ અને વિન્યુલિંગના દૃષ્ટાન્તમા આપણે જોઈએ છીએ કે અસિમા જેમ પ્રકાશ છે તથા દાહક શક્તિ છે તેમ વિન્યુલિંગ તેનો અન હોવાથી તે શક્તિ તેનામાં પણ છે તેથીજ રીતે જે એવ ખરી રીતે પ્રભાનો અંશ હોય તો તેનામા મર્યાદા ધર્મ આવેજ આમ નહિ હોવાથી તાદાત્મ્ય સમ્બંધ મધ્ય બેસતો નધા વિન્યુલિંગના દૃષ્ટાન્તથી અમને એવ અને પ્રભાનો સમ્બંધ શ્રુતિ નિષ્પણ કરતી હોય તેમ સમજાવુ નધા એવા તો અમને એવો અર્થ જણાય છે કે પ્રથમ સમયે ભગવાનના ઉદ્ભાવ રહેવા એવાજ સર્વ સમયે પુન તેમાથીજ કેની રીતે નિર્ગમન થાય છે, તે પ્રકારનેજ અત્ત નિર્દેશેલો છે

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતા કહે છે કે મધ્યનો મત વેદાધર્મામરસતરણિ ભગવાન વાદરણુના સ્વ અને સપ્રમાણ નિર્દર્શનથીજ વિરહ હોવાથી તે સિદ્ધાન્તીએ મધ્યની સ્વીકાર્ય નધા વિન્યુલિંગના દૃષ્ટાન્તથી આત્માનીજ ઉત્પત્તિ કહેલી શકાનો કરેલો નધા હાં સર્વ પ્રાણ, લોક, દેવ અને જીવની સૃષ્ટિ પ્રથમ સ્થિતિ ખુલાસો. પણ સઘળા આત્માઓ તેમાથી વ્યુત્પરણ પામે છે એમ કહ્યું છે મધ્ય પ્રાણુદિનુ નિત્ય અથવા એના પ્રકારની સૃષ્ટિ માનતા નધા મધ્ય પ્રાણુદિને નિત્ય માનતા નધા તેમ આત્માની મારફત પ્રાણુદિની ઉત્પત્તિ માનતા નધા અદિઆ મધ્ય એમ પ્રણુ સ્વી શકે નહિ શ્રુતિએ પ્રાણુદિની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને આત્માની ઉત્પત્તિ નહિ કહેતા તેનુ નિર્ગમન વિશેષ રીતે જણાવે છે આનો રીતે શ્રુતિનો અર્થ કરેલા તે તેના સ્વાત્મ્યને સ્વીકારી નાખ્યા જેનુ છે માટે વિન્યુલિંગની શ્રુતિ એવની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર જણાવતી નધા, પણ એવ અને પ્રભાનો સમ્બંધ જણાવે છે કદાચ એમ કહેવામા આવે કે જેમ ચિત્તાભિલિ, સ્પષ્ટરૂ, કામરેનુ વગેરેમાથી અનેક પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે એવા તે પદાર્થો તેમના અંશ હોવામા નથી, તેજ રીતે એવો હવે પ્રભામાથી વ્યુત્પરણ પામતા હોય તો પણ તેથી તે અત્ત સ્વી શકાય નહિ. આ રક્ત વ્યાજની દ્રવ્ય પણ આપણે તો વાદરણુના આણયથી આનો નિર્ણય કરાવેલો છે અને તે તો આપણને એમ કહે છે કે એવ એ પ્રભાનો અંશ છે તો પગ મધ્યની દલીલ આપણે શી રીતે સ્વીકારી શકીએ ? આ તાદાત્મ્ય સમ્બંધ સામે એવની અત્તરંગતાનો જે વાધો દર્શાવ્યો તે વ્યાજની નથી કારણકે જ સ્વ, ક-૨-૫ મા અત્તરંગતાનુ કારણ સ્વતંત્ર આપુ છે. આ કહે છે કે પરના અભિધ્યાનથી આના ઐશ્વર્યદિ

ધર્મો નિગદિત થાય કે અને તેમ થયાથી તેને બન્ધ તથા રિપર્યય પ્રાપ્ત થાય છે અભિ-
ધ્યાનથી એને ધર્મજાયા અર્થાત્ ભગવાનની ધર્મજા એજ શ્રવણ અનર્ચનવાનુ કારણ છે,
આથી મર્ચન બ્રહ્મને છે અને હોરા જતા પાત્ર તેનામા અત્તરંગના નબરો મોકે છે આજ
પ્રમાણે ભગવાનની ધર્મજાયા કારણ એકે ગતા જાતા અગાજડ તથા નેતન એ થાય છે
બ્રહ્મના અગ્રપથનુ પાત્ર બન નવ ચિત્ત અને જ્ઞાનન્માયો આરિભાઈ અને તિરોક્તાનધો પ્રપન્ન,
હવ, અક્ષર વગેરે પ્રકટ થાય છે આમ બે થયામા બ્રહ્મની ઈન્દ્રિય એજ કારણ છે

પૂર્વપક્ષી—જે આ પ્રમાણે ભગવાનની ધર્મજાયા જ મર્ચનનુ રોય તો પડી બ્રહ્મને
ઉપસ્થિત હાનિ અને અદૃતાબ્યાગમ દોષ હવને પ્રાપ્ત થાય અર્થર્થ, વાર્ય વગેરે ભગવા-
નના છ શુભુ ઉવમા ઉપસ્થિત થયા હતા અથવા અને પ્રાપ્ત થયા હતા તેની કષ્ટ
પણ કારણ વિના ઉવમા હાનિ થાય કે અને હવે પહેલા અર્ધ પાત્ર દોષ કહેવા
નહિ પડતા પણ તે દોષના દડ કેપ મિથ્યા જાન અને અનીશના સંગે પ્રાપ્ત થાય છે
અર્થાત્ વગર કારણે આ દોષનો ભોગ છે અથ પડે છે તેથી ભગવાનની ધર્મજાયા
ભગવાન પોતાના શુભોતો નિગલાવ કરીને ઉવમા અમર્ચતા સંગે ઉવપા કરે એ
મભવનુ નથી અને જે મભવે છે એમ મરેતા હો તો બ્રહ્મ આ દોષને પાત્ર બનશે

સિદ્ધાન્તી—ના, તમાગ સમજનામા જૂન છે ઉપસ્થિતહાનિ અગર અદૃતાબ્યાગમ જે
દોષો દેખાડ્યા તે દોષો નબરના નથી દોષ રોય તો ઉવની કૃતિના જ દોષ ગણાય જે
તે દોષો ઉવના છે છતાં બ્રહ્મને લાગૂ થાય છે એમ આપણે કહીએ તો પડી લગગ
સન્નતને હટે તેમા અન્નતને દોષ મદવા જેનુ છે માટે ઉવની કૃતિનો દોષ નથી
તેમ ધર્મગની કૃતિનો પણ દોષ નથી મારણકે યોગમા પણ મરતર રાગઓ કાઢની
જતા લખને, મદને નતા આપે વગેરે જે હત કે છે તેમા તેને દોષ લાગતો નથી
તો સન્ન જગત્તા નિયામક પન્માત્રમા તે મારકમ દોષ શરૂ આથી કાઢનાદોષથી
તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ ધર્મગ II ધર્મજાયા પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાન્ત ક્ષિત થાય
છે તેથી શ્રુતિમા કહે છે કે “આજ જેનો આ યોગમાયો ઉમે લઈ જના ધર્મ છે
તેની પામે નાનુકર્મ કરાવે છે અને જેને નીચે લઈ જના ધર્મ છે તેની પામે અસાધુ
કર્મ કરાવે છે” x

ભગવાનની ધર્મજાયા જે ઉવોના ધર્મોનું નિરોધાત થયુ છે એવો સિદ્ધાન્તીએ સિદ્ધાન્ત

કર્મો પણ પૂર્વ મીમાંસાના કર્મનેજ મુખ્ય માને છે તેથી તેઓ રાગ

પૂર્વ મીમાંસાના કહે છે કે હવના ધર્મ તથા અધર્મ અનુસાર ધર્મગ હવ પામે સુદૃઢ
જાનો પૂર્વ પક્ષ અથવા દુષ્ટિત રાવે છે અર્થાત્ ધર્મગ મરતર ગીતે પોતાની ધર્મજાયાજ

તેમ જાનતા નથી જે આ ગીતે કર્મ પ્રમાણે ધર્મગ કર્મ કરાવતો ન

રોય તો પડી ‘અર્ચની કામનાનાગાએ યદા કન્વો, તાલણને લણવો નહિ એરા વિધિ નિષેધ
રોયજ નહિ પણ આ વિધિ અને નિષેધ રાજમા આપેના દોષથી છે આ વિધિ અને
નિષેધને લક્ષમા ગમીનેજ કર્મ મરે છે ‘આજ હવ વિતિ કર્મમા વ્યાપ્ત થાય છે, કાઈ
તેમથી નિવૃત્ત થાય છે તેનુ કારણ ધર્મગની ધર્મજા નહિ પણ પૂર્વનુ કર્મ છે પૂર્વ રેલા
ધર્મને અનુસાર પ્રાપ્તિ તથા નિવૃત્તિ છે’

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે આમ ઇશ્વરને નિયામક નહિ કહેતાં કર્મતેજ નિયામક કહેવામાં અનીશ્વરવાદ ચોક્કસો સમજાય છે. જો કર્મને અધીન સિદ્ધાન્તીએ પૂર્વ ઇશ્વર વર્તાને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ કરાવતા હોય તો તેવા ઇશ્વરની મીમાંસાવાળાને કાઠ પણ આવશ્યકતા નથી. એવા ઇશ્વર પ્રેરે સ્વતંત્ર બનતા નથી. આપેલો ઉત્તર. બાંધરાયણે આનો ઉત્તર ય. સ. ૩-૨-૪૧માં આપ્યો છે. કૌ. ૩-૯ પ્રમાણે પરમાત્માએ કર્મના નિયામક છે એટલુંજ નહિ પણ ફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી ફલના આપનાર પણ છે એમ ત્યાં કહ્યું છે.

આ સામે પૂર્વપક્ષી ફરીથી ય. મ. ૨-૩-૪૨ને આગળ ધરીને આગ્રહપૂર્વક એમ કહે કે ભગવાન પૂર્વના કર્મની અપેક્ષાથી અથવા પૂર્વના કર્મને અનુસરીને કર્મ કરાવે છે તો તે આગ્રહ પણ ખોટો છે. આવો અર્થ આપેલા સૂત્રનો અર્થ નહિ સમજવાનું પરિણામ છે. ય. સ. ૨-૩-૪૧થી ભગવાનજી શુદ્ધ પાસે કર્મ કરાવે છે એમ કહેલું હોવાથી વિધિ અને નિર્ગેધ વ્યર્થ થાય છે. “જો વિધિ અને નિર્ગેધજી શુદ્ધની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કરાવતાં હોય તો શામટે તમામ શુદ્ધો સન્માર્ગે પ્રવર્તતા નથી? પણ આવો આપણો અનુભવ નથી. આથી પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિધિ અને નિર્ગેધથી નથી પણ પૂર્વે કરેલાં કર્મથી થાય છે” એમ કહી શકાય નહિ કારણકે (૧) કર્મનો પ્રવાહ અનાદિ હોવાથી કર્મથીજ પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ માતીએ તો વિધિ નિર્ગેધ વ્યર્થ થશે. અર્થાત્ સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યશ કરવો ‘અને’ જાહાજને હણવો નહિ એવા વિધિ અને નિર્ગેધ વાક્યની આવશ્યકતા રહેતો નહિ. વળી જો વિધિ અને નિર્ગેધ નિરર્થક થાય તો પછી સારા પુરમે જો યશદિ કરે છે તે માત્ર અંધ પરંપરાજી કહેવાય. તેમજ વળી ‘કાઈ ધર્માચરણ નહિ કરે. કારણકે વિદિત કર્મ તે ધર્મ ખરો પણ વિધિજી નકામો હોય તો પછી ધર્મની શી જરૂર? આજ રીતે અધર્મની પણ હાનિ થાય, માટે કર્મને પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિનું કારણ નહિ માનતાં ભગવાનની ઇચ્છાનેજ કાણુ માનવું એમ બ્રહ્મ સૂત્રકાર જણાવે છે. આથી ય. સ. ૨-૩-૪૨ના બાવમાં શ્રીવત્સભાવાચે પેતે કહે છે કે જેમ પુત્ર અથવા યત્ન કરતા બાત પામે પદાર્થના ગુણોવાનું વર્ણન કરતાં પણ જેવો પ્રયત્નાક્ષિ નિવેશ તેનો જાણે છે તેમજ તેની પામે કરાવે છે, તેમ ફલ મનાઈ શ્રુતિમાં કર્મની અપેક્ષાનું કથન હોવાથી ફલ મનામાં કર્મોપેક્ષ, કર્મ કરાવવામાં જીવકૃત પ્રયત્નોપેક્ષ, પ્રયત્નમાં જીવ કામોપેક્ષ, સ્વર્ગાદિ કામમાં લોક પ્રવાહોપેક્ષ, (ભગવાન) કરાવે છે; તેથી જાહાજને દોષની મન્થ પણ નથી. આમ અત્યંતમાં અનીશ્વરતા, પશુ, અતી. નથી. માટે ભગવાનની ઇચ્છાથીજ સર્વ પ્રવૃત્તિ જીવેતો થાય છે, અને તે ઇચ્છાથીજ તેમનામાં ધર્મોનો તિરાહાવ અને છે. એ સિદ્ધાન્તજી સત્ય છે.

મધ્ય અને પ્રભાકર એ હણવે સિદ્ધાન્તીએ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો છતાં આ બંનેને જીવ એ જાહાજનો વારનવિક અંગ છે તે સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્ય થતો નથી. તેઓ જીવ અને જાહાજ વચ્ચે વાત્સલ્ય બેઠે માને છે. અબેઠે અત્યાસલ્ય તથા જીજ્ઞા રીતે માને છે. તેમનું કહેવું એ છે કે જીવ પરમાત્માથી નિત્ય બિન્નજ છે, પરંતુ તે એકત, આણુ અને એકે સ્થળે માત્ર ઉપસ્થાન રહેતાર હોવાથી તેમને પરમાત્માના અંશ કહેવ છે, અર્થાત્ ઉપચારથી આ અંશત્વ છે મુખ્ય રીતે નહિ. સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે જો જીવ પરમાત્માનો મુખ્ય રીતે અંશ ન હોય તો તે વિંધની કેટલીક મંદાઓનો ઉત્તર ય. મ. ૨-૩-૪૬ અને ૨-૩-૪૮માં આપવામાં આવ્યો છે તે આપે નહિ. ત્યાં એમ કહે છે કે જીવ ભગવાનનો

વસ્તુનાં અંશ છે જતાં પ્રકાશાગ્નિની માફક જીવમાં દુઃખ હોવાથી ભગવાન દુઃખી હોતા નથી. કારણકે ભગવાનમાં બેદુષ્ટિ નથી. બેદુષ્ટિવાળાનેજ દુઃખ લાગે. વળી ધ. મ. ૨-૩-૪૮માં જે અનુશા અને નિરોધ આપ્યા છે તે એમ જણાવે છે કે તે જીવને દેહ મંથન થયા પછીની દશામાં છે. તે પહેલાં નહિ. જેમ અગ્નિ તથા ઉદકનું આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ પરંતુ શવનો અગ્નિ અને ચાવડાંકના જલનું ગ્રહણ કરતા નથી. અહિંમાં અગ્નિ તથા ઉદક દોષ રહિત છે પણ અગ્નિ અને ચાવડાંકને લીધે તેમને દોષના સ્પર્શ લાગે છે. તેજ પ્રમાણે દેહના મંથનથી જીવમાં તેમ ભગવાનમાં તે દોષ નથી. આથી જીવ વસ્તુતઃ મુક્તરો અંશ ન હોત તો એવો અંશ હોવાથી જે કુપાય કુપાય તેનો નિરોધ સૂત્રમાં હોત નહિ. માટે જીવ એ જાહનો અંશ છે એ નિર્વિવાદ રીતે સત્ય છે. અંશ છે તેમ તે જાહની સાથે અબેદ છે.+

જીવની નિત્યતા.

જીવ અને જાહનો મંથન દેખાડવાનેજ અગ્નિ અને વિષ્ણુલિંગનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તેથી કેટલાકો એમ શંકા કરે છે કે જો વિષ્ણુલિંગની માફક જીવનું વ્યુચ્ચરણ થતું હોય તો પછી તે વ્યુચ્ચરણ એક જાનની ઉત્પત્તિ નથી? અને જો તેને આપણે ઉત્પત્તિ માનીએ તો પછી જીવને નિત્ય કેમ કહી શકાય? અર્થાત્ જીવ એ નિત્ય છે એવો જે શુદ્ધાંત વાદીઓનો મત છે તે યથાર્થ નથી. જો વ્યુચ્ચરણ તે ઉત્પત્તિ માનીએ તો જીવની ઉત્પત્તિ નથી એવું જે ધ. મ. ૨-૩-૧૭ (નામસ્મૃતે નિત્યસ્વાથ તામ્યામ) છે તેનો વિરોધ આવે કારણકે સાં ૨૫૫ કહે છે કે આત્માની ઉત્પત્તિ નથી.

જીવની નિલતા સામેના આ પૂર્વ પક્ષીની જલીજનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાન્ત નામે પ્રમાણે જણાવે છે કે-જીવની નિલતા માટે જે વધિા તમે દેખાડ્યો તે વ્યુચ્ચરણને જીવનું વ્યુચ્ચરણ અર્થ ઉત્પત્તિ માનીનેજ, પણ ખરી રીતે વ્યુચ્ચરણનો અર્થ ઉત્પત્તિ શ્રુતિમાં કહેલું થતાંજ નથી. જો વ્યુચ્ચરણ ઉત્પત્તિના અર્થમાં હોય તો પછી જીવેના હોવાથી તેની વ્યુચ્ચરણ વખતે પરિચિત્ત શરીર હોવાં જોઈએ. તેમ નહોતાં તેવા ઉત્પત્તિ નથી. શરીરમાં વળી જીવનું આગમન હોતું નથી. આથી સાં ઉત્પત્તિના સ્વરૂપનો પણ અભાવ છે. જો કે આમાન્ય ભાષામાં ઉત્પત્તિ સમાગમ

+ શંકરાચાર્ય જીવને જાહનો અંશ માનતા નથી પણ અંશ એવો માને છે. આથી સૂત્રમાં ન્યાં 'અંશ' શબ્દ છે તેને બદલે 'અંશ જેવો' (અંશા હવ) એમ વાચે છે. ભાષકરના મતે અંગ એટલે ઉપાધ્યવચ્ચિન્ન અનન્ય ભૂત છે. આ અંશ જાહની સાથે લિન્ન છે અને અલિન્ન છે. અલિન્નત્વ એ સ્વભાવિક છે અને લિન્નત્વ એ ઔપાધિક છે એમ તે માને છે. રામાનુજ વિશિષ્ટ વર્ત્ત્વેકદેશના અર્થમાં લેછે. શ્રીકણ્ઠ પણ તેમને અનુસરે છે. આથી તેમના મતે જાહ અને જીવનો મંથન વિરોધ અને વિરોધણનો છે. નિમ્બાર્ક 'અંશ' એટલે શક્તિ એવો કરે છે. આથી તેમના મતે જાહ અને જીવનો મંથન શક્તિમત્ અને શક્તિનો છે. મધ્વના મતે પુત્રોની માફક અંશો જાહથી લિન્ન છે, 'અથવા હાથ પગની માફક અલિન્ન છે એમ કહે છે. જીવો પહેલા પ્રકારના અંશો છે અને મત્યાદિ અવતારો બીજા પ્રકારના છે. રામાનુજ, શ્રીકણ્ઠ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને વિશ્વનાથિસુ જીવ અને જાહ વચ્ચેનો બેદ સ્વાભાવિક છે, તેમ કહે છે. શ્રીવત્સભાચાર્ય તેને અગ્નિષ્ટ કહે છે.

અને પ્રાકટ્ય એક સરખા સમજાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. પ્રાચીનોએ આ વિષેનો એક આ પ્રમાણે દેખાડ્યો છે. જે અનિત્ય હોય તેમના વિશેષ ઉત્પત્તિ કદી શકાય, જેમકે પ્રાણ વગેરે જે નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન હોય તેમના વિશે સમાગમ કહેવાય જેમકે હવે વગેરે અને જે નિત્ય તથા અપરિચ્છિન્ન છે તેમાં પ્રાકટ્ય કહેવાય. જેમ બ્રહ્મ. આ ઉત્પત્તિ, સમાગમ અને પ્રાકટ્ય ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. કહેવોતો બ્રહ્મમાંથી વ્યુચ્ચરણથી વિભાગ થાય છે ત્યારે પણ તેમના અવરૂપ અને ધર્મનો અન્યથાભાવ થએલો નદિ હોવાથી તેમની ઉત્પત્તિ થઈ એમ કદી શકાય નહિ. [પદ્મયોગે દ્વિવિધઃ-નિત્યોઽનિત્યઃ । નિત્યો દ્વિવિધઃ-પરિચ્છિન્નોઽપરિચ્છિન્નઃ] તદ્દાનિત્યે જનનમુત્પત્તિપદ્વાચ્યમ, નિત્યે પરિચ્છિન્ન-જીવે મમ્યગામમઃ આધિર્ભાવઃ નિત્યે અપરિચ્છિન્ને દ્રઘ્વણિ દૃષ્ટવા પ્રાકટ્યમ્ હરિતોપિણી ૫. ૨૭૧]

વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિનો ભાવાર્થ માત્ર એટલું જ કહેવાનો છે કે હવે બ્રહ્મમાંની વ્યુચ્ચ છે અને બ્રહ્મના અંશ છે. આ બોધ ધણી કઠિન છે એ પણ શ્રુતિ જાણે છે. આ શ્રુતિ બરાબર વિચારતાં તેમાંથી, વિસ્ફુલિંગાનું અંશત્વ, અંશી-અગ્નિમાંથી તેમનું વિભાગવત્ત્વ, અણુત્વ, અંશીનું અંશથી મહત્ત્વ, અંશની પુનઃ અંશીમાં પ્રવેશ યોગ્યતા, પ્રવેશ પછી અભેદ પ્રતીતિ વિષયતા, અને પુનઃ નિર્ગમન યોગ્યતા આટલી બાબતો આપણી દૃષ્ટિ આગળ તરી આવે છે. જેમ અગ્નિ અને વિસ્ફુલિંગના સંબંધ વિચારતાં આટલા ધર્મો આપણને મનો-ગોચર થાય છે તેમ બ્રહ્મ અને કલ્પના સંબંધમાં પણ થાય છે. આથી દૃષ્ટાન્તનું સાદર્ય પધાર્થ છે. જેમ અગ્નિ અંશી છે અને વિસ્ફુલિંગ અંશ છે તેમ બ્રહ્મ અંશી છે અને કલ્પ અંશ છે અર્થાત્ કલ્પ એ બ્રહ્મનો અંશ છે. અંશી બ્રહ્મમાંથી અંશ કલ્પનો વિભાગ વ્યુચ્ચરણથી થાય છે. કલ્પ આણુ છે, અંશી બ્રહ્મ અંશ કલ્પ કરતાં મહત્ છે. અંશી બ્રહ્મમાં અંશ કલ્પ પુનઃ પ્રવેશ કરવા યોગ્ય છે. કલ્પનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થવા પછી કલ્પ અને બ્રહ્મના અભેદની પ્રતીતિ થાય છે, આ સર્વ અગ્નિ વિસ્ફુલિંગના દૃષ્ટાન્તવાળી. વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિથી સમજાય છે, અને એ અર્થે વ્યક્ત કરવાને જ શ્રુતિમાં અગ્નિ વિસ્ફુલિંગનું દૃષ્ટાન્ત છે. (જીયાનાં દ્રઘ્વણઃ સકાશાદ્દિભાગે તદંશત્વે ચ વાચ્યે સત્તિ તદ્વદુર્ધોષત્વં જાનન્તી શ્રુતિરશ્વત્યમંશિનઃ સકાશાદ્દિભાગવાચ્યમણુત્યમંશિનોઽજ્ઞાન્મદ્વાયં, પુનરંશ-સ્વાંશિનિ પ્રવેશયોગ્યત્વં પ્રવેશે સત્યમેદપ્રતીતિવિષયત્વં, પુનર્નિર્ગમનયોગ્યત્વં ચાગ્નિવિસ્ફુલિન્ને, પ્રસિદ્ધમિતિ. સર્વધર્મયોગ્યસૌકર્યધર્મમિવિસ્ફુલિન્નદૃષ્ટાન્તેનો કલ્પતી । પ્રકૃતેઽપ્યેવં વૃથયતે । વિ. મં. પૃ. ૧૭૧)

સ્મૃતિમાં અને સૂત્રમાં કલ્પને ‘અંશ’ કહેલો છે. આ શબ્દના પ્રયોગથી પણ કલ્પના વ્યુચ્ચરણને જ જણાવે છે. શ્રુતિમાં કલ્પને ‘પાદ’ કહેલો છે. (ક. મં. ૧૦-૯૯-૩) અંશ શબ્દનો અર્થ કોણમાં પુત્ર, પત્ની, ખડ અથવા અવયવ, શિષ્યવસ્તુનો એક દેશ, અને રાશિનો એક દેશ જે. પત્ની માટે પ્રસિદ્ધ રીતે ‘અંશ’ શબ્દ યોગ્યતો નથી, પણ ‘અર્ધોવાપય આત્મનો યત્પત્ની’ ‘સ આત્માનમેવ દ્રેષાપાતયત્તતઃ’ પતિષ્ઠ પત્ની ચામઘતાં તસ્માદેતદર્ધવૃગલમિવ એ શ્રુતિઓમાં પત્ની માટે અંશ શબ્દ યોગ્યતો છે. ‘પાદ’ શબ્દ પણ અવયવ એક દેશ માટે યોગ્ય છે. તેથી શ્રુતિમાં ‘પાદ’ અને સ્મૃતિ તથા

સત્રમાં ઇવ માટે 'અંશ' શબ્દના અર્થમાં સંદેહ રહે તે સ્વાભાવિક છે. એકદેશ અને અવ્યય એ બેમાંથી ગમે તે અર્થ લેવાથી લક્ષણોના દોષ લાગતો નથી જ. પણ ઊર્ણના મિસ્તન્તુનાચરેત્ 'ચયાગ્નેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલ્લિંગા બ્યુચરન્તિ' એમ બે દષ્ટાન્તથી ઇવ પ્રહરમાંથી બુચરે છે એમ જણાવ્યું છે. ભાગવતના પીઠ ૨૬માં સ્પષ્ટપ્રકરણ આવે છે. ત્યાં પણ ઊર્ણનાલિનું જ દષ્ટાન્ત છે. માટે અંશ શબ્દનો અર્થ બુચરણને માટે યોગ્ય અને અવિદ્યુત સ્વરૂપવાળો અંશ (ઇવ) અંશ અથવા અવ્યયરૂપ જ છે. તે નિત્ય સિન્ન દોષ રોકે નહિ. જેમ 'હું બહુ થાઉં' એવી ઇચ્છા થતાં ભગવાન બહુરૂપ થયા અને 'પ્રજનન કરે' એવી ઇચ્છાથી પ્રથમ જણાવ્યું. તેમ વૈચિત્ર્યનું સંપાદન કરવા ભગવાને જેમ ઇવમાં ઇવત્વ, અણત્વ વગેરે ધર્મો મૂક્યા છે તેજ પ્રમાણે 'અંશત્વ' એ પણ પૃથક્ ધર્મ ભગવાને મૂક્યો છે એમ સમજવું બેધએ. (પર્વ સત્તિ 'વહુસ્યામિતીચ્છયા વહુતયયત્' પ્રજા-ચેચેતીચ્છયા પૂર્વોક્તં વૈચિડ્યાય જીવત્વાણુત્વાદયો યયાજીવે સંપાદિતાસ્તથાંશ-ત્યમપ્યેકઃ પૃથગેષ ધર્મઃ સંપાદિત્ત્વ ઇતિ ત્ત્વ ક્વ સોપિ શ્રુત્યા નિરૂપ્યતે ॥ સુવ-ર્ણસૂત્રમ્ પૃ. ૧૭૧. આથી ઇવનું પ્રહરમાંથી જે બુચરણ થાય છે તે સ્વાભાવિક છે. આમ હોવાથી ભાસ્કરાચાર્ય જે એમ કહે છે કે અબેદ વાસ્તવિક છે અને બેદ ઔપાધિક છે તે ખોટું કહે છે. તેમ વાસ્તવિક બેદ માનનાર મધ્વાચાર્યનો મત પણ ખોટો છે એ પણ આપણે ઉપરજ જણાવ્યું છે. ઇવની બુચરણ જ શ્રુતિમાં સર્વજ જણાવેલું છે, ઉત્પત્તિ નહિ. માટે ઇવ નિસ છે એ સિદ્ધાન્તને પણ કોઇ બાધ આવતો નથી.

શુદ્ધાદૈત મતમાં ઇવને અણ કહેલો છે. શંકરાચાર્ય તેને વિષુ માને છે આમાં ખરું શું છે તેનો પણ નિર્ણય અહિંમાં આવશ્યક છે. જ. સ. ઇવનું અણત્વ. ૨-૩-૧૦ થી ૨-૩-૨૦ સુધીમાં સત્રકારે ઇવનું અણત્વ સિદ્ધ કર્યું છે. તેમ શ્લોક ૫-૮ ની શ્રુતિમાં તેને વાસ્તવ અગ્ર ભાગ જેટલો જણાવ્યો છે. સત્રકારે કરેલી દલીલોનો નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

૧. કૌ. ૩-૩ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ઇવની ઉત્ક્રાન્તિ, ગતિ તથા આગતિ છે માટે તે અણ છે. ૨-૩-૧૬
૨. ઇવ રૂપથી તથા ઇન્દ્રિયોથી ગતિ અને આગતિનો સંબંધી ઇવ છે માટે તે મધ્યમ પરિમાણવાળો નથી પણ અણ છે. ૨-૩-૨૦
૩. બુ. ૪-૪-૨૨ માં આત્માને મહાત્મ કલો છે તેથી કોઈ ઇવને વિષુ કહું તો તે બરાબર નથી કારણકે અહિં આત્મા શબ્દ વ્રહ્મા અર્થમાં છે ઇવના અર્થમાં નથી. ૨-૩-૨૧
૪. બુ. ૪-૩-૬ 'સ્વ' શબ્દ છે તે પણ ઇવના અણત્વનો બોધ કરે છે. (સ્વયં વિદ્યત્ય સ્વયં નિર્માય સ્વેન ભાસા સ્વેન જ્યોતિષા પ્રસ્વપિતિ) તેમ શ્લોક ૫-૮ માં તેને વાસ્તવ અગ્ર લાગના મોમા લાગ જેટલો કહેલો છે માટે પણ તે અણ છે. ૨-૩-૨૨
૫. અણ હોવા છતાં ચંદ્રની માફક સર્વશાસ્ત્રમાં તેનું ચાલતું વ્યવર્થ છે. ૨-૩-૨૩

૬. જેમ ચંદન શરીરના એક ભાગમાં સ્થિત છે તેમ હવ પણ હૃદયમાં સ્થિત છે. ૨-૩-૨૪
૭. જેમ મણિની ક્રાન્તિ સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે, તેમ હવ પણ પોતાના ચૈતન્ય ગુણથી સર્વ વ્યાપે છે. ૨-૩-૨૫
૮. 'ચંપેક વગેરેની ગંધની માફક ચૈતન્યનો પણ સ્વભાવ છે કે પોતાના સ્થાનથી અધિક સ્થાનમાં વ્યાપકું, તેથી હવનો ચૈતન્ય ધર્મ હૃદય સ્થાનમાં હોવા છતાં અખંડ શરીરમાં વ્યાપે છે. ૨-૩-૨૬
૯. કૌ. ૩-૬ માં મહાયા શરીરં સમારુહ્ય એવી શ્રુતિ છે. અહિંમાં મહાયા એ તૃતીયા વિભક્તિમાં હોવાથી તથા તેના પૃથક્ નિર્દેશ હોવાથી, પ્રતા અર્થાત્ ચૈતન્ય એ હવનો ધર્મ છે એમ સમજવું છે. ૨-૩-૨૮

સંકરાચાર્ય ઉપરનાં અ. સ. ૨-૩-૧૩ થી ૨-૩-૨૮ મુખીનાં ને પૂર્વપક્ષ તરીકે લે છે, સિદ્ધાન્તીનાં વચન તરીકે નહિ. અને તેના સિદ્ધાન્ત પક્ષ તરીકે અ. સ. ૨-૩-૨૯ ને લે છે; અને બીજી રીતે આ સૂત્રોને ચોળને હવના અણુત્વવાદનો પરિહાર કરે છે, અને વિભુત્વને સ્વીકારે છે. ભાગ્દર અને વિજાનભિષુ પણ કંઈક અંશે સકર સાથે મળતા થાય છે. જે કે તેઓ અ. સ. ૨-૩-૨૮ થી જૂદુ અધિકરણુ રચે છે. વિરાનભિષુ હવનું અણુત્વ ઉપાધિને લીધે છે એમ જણાવે છે. અ. સ. ૨-૩-૨૯ (તદ્ગુણસારત્વાત તુ તદ્વ્યવેશઃ પ્રાઙ્ગત્) માં આવેલાં પ્રથમે 'તત્' નો અર્થ 'બુદ્ધિ ઉપાધિ' કરે છે અને બીજા 'તત્' નો અર્થ અણુત્વ વગેરે કરે છે. આના ઉદાહરણમાં પ્રાત્નો દાખ્યો આપ્યો છે. જેમ પ્રાત્ જો કે સર્વ ધર્મથી શૂન્ય છે છતાં તેને સર્વસ સર્વશક્તિમત્ વગેરે ધર્મોવાળો એમ કહેવું છે, તે જ પ્રમાણે હવને અણુત્વયુક્ત જણાવે છે. સંકરાચાર્ય આ અર્થ કરવામાં સંકરકારના સૂત્રમાં જે વસ્તુ જણાવી નથી તેને પોતાની કંપનાથી ઉપગતી કાઢી છે. અર્થાત્ પ્રથમ તત્ નો અર્થ તેમણે બુદ્ધિ-ઉપાધિ કર્યો છે. પણ તે આ સૂત્રોનો મંત્રવં બેતાં એવો અર્થ કરેલો તે અનુચિત છે. જે કે અ. સ. ૨-૩-૧૫ માં વિજ્ઞાનમંત્રસી શબ્દો છે તેના અર્થ ભાગ્દરે 'ઇન્દ્રિય'નો અર્થ નહિ લેતાં બુદ્ધિ અને ઉપાધિ કમે છે, પણ તે અર્થ અધિકરણના તત્ત્વ શબ્દ સાથે કોઈ પણ રીતે સંબંધ ધરાવતો નથી. તેથી સકરે જે કંપનાથી હવના અણુત્વવાદનો નિરાસ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. વળી સકરે પોતાના ૨-૩-૨૯ ના સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં હવનું વિભુત્વપ્રતિપાદન કરવાને જે સ્વીકૃતિ કરી છે તે પણ આપણે અહિંમાં વિચારીશું. તે કહે છે. "નૈતદસ્તિ અણુરાત્મેતિ, ઉત્પત્યવયનાત, પરસ્થૈય તુ ગ્રાહણઃ પ્રવેશવયનાત તાદાન્મયોપદેશાચ પરમેય ગ્રાહ જીવ રત્યુ-ષ્મ, પરમેયં વેદ ગ્રહ જીવસ્તસ્માદ્ ગાયત્પર ગ્રાહ, તાવાનેય જીવો ભવિતુ મર્હતિરસ્ય ચ ગ્રાહણઃ વિહૃત્યમામ્નાતમ્ । તસ્માદ્ વિમુર્જીવઃ

આ સ્વીકૃતિમાં સંકરે ત્રણ કારણો હવના વિભુત્વ માટે કીધે છે. (૧) ઉપતિનું અત્રવણ (૨) પર જ અત્રનો પ્રવેશ (૩) તાદાન્મયો ઉપદેશ. આ ત્રણે કારણો માટે બાહ્યવચનમાં ગ્રાહમાંથી મંકરને દેહો મળતો નથી. સંકરે જે પ્રથમ કારણ આપ્યું છે તે કારણ પણ બાહ્યવચન હવને માટે આપે છે, પણ તે એમ કહે છે કે હવની ઉપતિ કોઈ પણ સ્થાને શ્રુતિમાં

તેવામાં આવતી નથી. અગ્નિ વિશ્વસિંગના દષ્ટાન્તથી^૧ જીવનું જ્ઞાનમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે. આથી ઉત્પત્તિના અશ્વવજુને લીધે જીવો નિત્ય છે. આ અર્થજ બાદરાયણને એ દલીલથી સમજાય છે. આથી જીવના અણુત્વનો આધ આવતો નથી. જે સંકરાચાર્યના દલીલને આપણે સ્વીકારીએ તો પછી અવિદ્યાને તે અનાદિ માને છે તેથી તે ઉત્પત્તિ વગરની છે. હવે જો, જોને ઉત્પત્તિ છે તે તમામ વિષુ છે એમ કહીએ તો પછી અવિદ્યા પણ વિષુ થાય અને તે રીતે તેને જ્ઞાન જ આપણે કહેવી પડે, તો પછી જ્ઞાન અને અવિદ્યા વચ્ચે સંકરના કથન પ્રમાણે કોઈ પણ બેદજ નહિ રહે. આતો 'બકર કાતનાં ઉટ પેરી' તે કહેવન પ્રમાણે જીવનું વિષુત્વ સિદ્ધ કરવા જતાં, અવિદ્યાની જ્ઞાના સિદ્ધ થઈ જાય છે. કદાચ સાંકર પક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે 'એકના વિગાનથી સર્વનું વિગાન થાય છે' એ પ્રતિજ્ઞાને લીધે, ઉત્પત્તિના પરિહારથી જે નિસત્તા સમજાય છે તેથી જેવટે અબેદ-જ્ઞાનો અર્થ નીકળે છે. અર્થાત્ જીવને ઉત્પત્તિ નથી માટે તે નિત્ય છે અને તેથી તે જ્ઞાન છે; ત્યારે અવિદ્યાની બાબતમાં જેવટે અવિદ્યાનું અનાદિત્વ મિથ્યાત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. આથીજ નિત્ય હોવાથી તે જ્ઞાન છે. માટેજ તે વિષુ છે. પણ બાદરાયણ તો જીવને નિત્ય તથા અણુજ માને છે. અને તે કહે છે કે તેમ માનવાથી 'એકના વિગાનથી સર્વનું વિગાન થાય છે' એ પ્રતિજ્ઞાને વિરોધ બિદ્ધુજ દેખાતો નથી. કારણકે જીવનુમાને જ. સ. ૨-૩-૪૩માં અંશ કહેલ છે. આ અંશને નિબાઈના મત પ્રમાણે 'શક્તિ'ના અર્થમાં લો, અથવા રામાનુજ પ્રમાણે 'પ્રકાર કે વિશેષણ'ના અર્થમાં લો, અથવા શ્રીવલ્લાભાર્ય પ્રમાણે 'અંશ'લો તો તેથી તથા ૨-૧-૪૧ માં જે અંશની જ્ઞાન સાથે અનન્યતા જણાવી છે તેથી ઉપર જણાવેલી પ્રતિ-જ્ઞાનો બિદ્ધુજ વિરોધ દેખાતોજ નથી, અર્થાત્ અંશ બાદરાયણ પ્રમાણે અંશી સાથે અનન્ય છે, શક્તિ શક્તિમત્ સાથે, અને વિશેષણ વિશેષ્ય સાથે. આથી અંશીના જ્ઞાનમાં અંશનું જ્ઞાન આવી જાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન થતાં જીવનું પણ જ્ઞાન તેમાં આવી જાય છે એ વાક્યથી કહેલું તે બરાબર બંધ બેસે છે: આથી જીવને અંશ કહેલો છે અને તે અંશ અંશીની સાથે અનન્ય છે એમ કહેલું હોવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થતો જ નથી. તેથી જીવ નિત્ય તથા અણુ છે એમ બાદરાયણને અનુસરને શ્રીવલ્લાભાર્યે કહ્યું તે બરાબર છે. શંકરાચાર્યે ઉત્પત્તિના અશ્વવજુથી જે દલીલ કરી તે બ્યાજબી નથી.

અણુત્વના પરિહાર માટે સંકરે બીજી દલીલ એ કરી છે કે મુખ્ય જ જ્ઞાનો પ્રવેશ જીવમાં થાય છે તે કારણથી પણ જીવ વિષુ છે. અણુનહિ. આ દલીલનો આધાર જીહ્વાગ્નિ અને ન જીવેન આત્મના અનુપ્રવિષય નામરૂપે ધ્યાનકરવાળા એ શ્રુતિ છે. આમાં પર જ્ઞાનના જીવમાં થતા પ્રવેશ ઉપરથી શંકરાચાર્ય એવું અનુમાન બાધે છે કે જીવ એ 'વિષુ' હોવો જોઈએ. પણ સંકરની જ આ દલીલ જે આપણે તપાસીએ તો તેમના કથન પ્રમાણે પરબ્રહ્મ એ વ્યાપક હોવાથી તેનો જીવમાં પ્રવેશ શી રીતે મેલવી શકે? તેમ આ પ્રવેશ-સંયોગ પણ કદી શકાય નહિ. કારણ કે પરબ્રહ્મ એ સૃષ્ટિની અંદર તથા બહાર હોવાથી પ્રવેશનું કથન કર્યા વગર પણ જ્ઞાનમાંથી નામ તથા રૂપનું વ્યાકરણ થાત. આ શ્રુતિની સાથે જે આપણે દ્વાસુષ્ણા શ્રુતિ વાંચીશું તો 'તેમાંથી અર્થ એટલો જ નીકળે કે પરબ્રહ્મ જીવાત્મા સાથે પ્રવેશ કરે છે અને નામ તથા રૂપને પ્રકટ કરે છે. અદૈત શ્રુતિ અને વ્યા-પકની શ્રુતિમાં જે મુશ્કેલીઓ જણાય છે તેનો ઉત્તર બાદરાયણે જ. સ. ૨-૧-૨૭ માં

આપ્યો છે. આથી જીવના વિચિત્ર માટે સંકરાચાર્યે જે પ્રવેશ અનુભવી દલીલ કરી તે પણ અચુક છે.

હવે તાદાત્મ્યોપદેશની ત્રીજી દલીલ તપાસીએ—આ કારણનું બીજા ળાંદિઆની ‘સ પથ અગ્નિમા, પેતદાત્મ્યં રૂદં સર્વ, તત્સત્યં, સ આત્મા, તથ્યમ્ અસિ’ એ શ્રુતિમાં રહેલું છે. આ વાક્ય ઉદાહરક મુનિએ શ્વેતકેતુને કહેલું છે. સંકરાચાર્ય લક્ષણાધી તત્ત્વ એટલે સાકારત્વ સચ્ચુત્વ વગેરેથી રહિત બ્રહ્મ અને ત્થ્યમ્ એ અદ્વયત્વ, અણ અંશત્વ, કર્તૃત્વ વગેરેથી રહિત આત્માના અર્થમાં લઇને, ભાગત્યામ લક્ષણાધી તેમનું તાદાત્મ્ય સમજાવે છે. પણ ખરી રીતે તેવો અર્થ જ અદિઆં નથી રજ રામાનુજ કહે છે કે તત્ત્વ ત્થ્યમ્ અસિ એમાં તત્ત્વ એટલે પેતદાત્મ્યના અર્થમાં છે. અર્થાત્ સત્ત્વો પ્રકાર એ અર્થ છે. પણ શકરની ભાગ ત્યામ રીતિથી અર્થ સમજતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જે બ્રહ્મનું સચ્ચુત્વ તથા માધ્યમિકોના સાકારત્વ અને શ્રવણદર્શમાં કાષ્ઠપણ ફેર રહેતો નહિ. શ્રાવણભાગ્યના મતે તો જેમ રાજના ઉપર રાજ થાય છે તેમ જીવ બ્રહ્મ પણ બને છે. તે કેવી રીતે ? બ્રહ્મભાગ દશામાં અર્થાત્ જીવ અણુ છતાં પણ વિચિત્રતો અનુભવ ફેર છે અને તેથી બ્રહ્મી દશામાં તેનામાં બ્રહ્મના અર્થો આવે છે તેથી બ્રહ્મીજીવ તે કહેવાય છે. બ્રહ્મ નહિ. ધ. મ. ૨-૧-૧૪ માં જે બ્રહ્મ અને જીવની વચ્ચે અનન્યતા કહી છે તે જીવ અંશ હોય અને બ્રહ્મ અંશી હોય તોજ સંભવી શકે છે કંઠોપનિષદમાં જળનું દર્શન આપ્યું છે અને કહે છે કે જેમ શુદ્ધ જળ બીજા જળને મળે તો તે જળ તેના જેવું થાય છે તેમ બ્રહ્મને જળનુતાર મુનિને આત્મા પણ તેના જેવો બને છે. અર્થાત્ બ્રહ્મીભાવમાં જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મોની સ્ફૂર્તિ થાય છે. તે રીતે જ દક્ષ તે વિષુ છે. તે સિવાય જીવ અણુ છે. આટલું આમાંથી સમજાય છે. અર્થાત્ અણુત્વ એજ વસ્તુત્વ સત્ય છે અને વિચિત્ર એ ઔપચારિક છે. જેમ અમાસના વિષે ‘રાજ’ સમજનો પ્રયોગ થાય છે તેમ જીવ વિષે બ્રહ્મનો પ્રયોગ છે. જીવમાં કાષ્ઠપણ સ્વાભાવિક ગુણ નથી. જીવમાં પ્રજા-દ્રઘ્ત્વાદિ-ચૈતન્ય વગેરે જે જીવમાં આવે છે તે ભગવાનના ધર્મો છે તેથી આ ભગવાનના ધર્મોને લીધે જ તથા તે ભગવાનનો અંશ છે તેથી તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. ૨-૩-૨૯ માં પણ મનકાર એજ હરિકેત જણાવે છે. હાં તત્ત્વો અર્થ બ્રહ્મ લેવાનો છે, અર્થાત્ બ્રહ્મના ગુણોનો સાર જીવમાં હોવાથી અને તે જડમાં નથી માટે જ જીવ વિષે બ્રહ્મનો વ્યવહાર છે. જોકે જેમ બાસકમાં રહેલું પુત્ર તેની પુષ્પ વયમાં ખીલે છે તેમ જીવમાં રહેલું વિચિત્ર બ્રહ્મભાગ દશામાં પ્રકટ થાય છે. આવી બાદરાયણના મતે જીવ અણુ છે. વ્યાપક અગર વિષુ નહિ જીવની સંસાર દશામાં આ બ્રહ્મત્વ ગૌણ છે પણ સુક્ષ્મ દશામાં તે સુખ્ય છે. આથી શકે જીવના અણુત્વવાદનો નિષેધ કરનામાં ધ. મ. ૨-૩-૨૯ નો જે અર્થ ક્યો છે તે બરાબર નથી.†

† અદિઆં ડો શીળાએ શકરના અર્થ ઉપર જે વીકા કરી છે તે અદિઆં ઉતારવા જેવી છે. તે કહે ‘Non in the first place nothing in context warrants the explanation of the first ‘Tat’ Buddhi. And which is more important in the second place, it is more than doubtful whether according to Sankar’s own system the qualities of the Buddhi such as pleasure, pain ... etc, can with any propriety be said to constitute the essence of the soul even in

જીવનું કર્તૃત્વ.

જીવ આજુ છે એમ નક્કી કર્યો પછી સવકાર જીવને કર્તા પણ કહે છે. આને માટે ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૩૩ થી ૨-૩-૩૬ રચે છે. ત્યાં જીવનું કર્તૃત્વ જણાવવાને 'શાસ્ત્રાર્થવત્ત્વ, રવિહારોપદેશ વેદરણોપદાન, ને ચક્રિવાચ્યપદેશ એ ચાર કારણો આપે છે. ત્યાર પછીનાં ત્રણ સૂત્રોમાં જીવ કર્તા છતાં પણ કોઈક વખતે સારાં કર્યો કરે છે અને કોઈક વખતે ખરાબ કર્યો કરે છે. એમ શાથી? તે પ્રશ્નનો ખુલાસો આપે છે. ધ્રુ. સુ. ૨-૩-૪૦ માં તદ્દાનું દશાન્ત આપ્યું છે. તે ઉપરથી શંકર એમ કહે છે કે જીવનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક નથી પણ ઉપાધિ નિમિત્ત છે. આ સૂત્રમાં 'ચ' ને શંકર જુના અર્થમાં લઈને જીવના સ્વાભાવિક કર્તૃત્વના પ્રશ્નનો નિરાસ કરે છે. જેમ સુધાર ન્યારે હથિઆર લઈને કામ કરે છે ત્યારે દુઃખ-કલેશનો અનુભવ કરે છે પણ ન્યારે તે કિયામાંથી નિરૂત્ત થાય છે ત્યારે સુખને અનુભવે છે તેમ દૈવાવસ્થામાં જીવ દુઃખને અનુભવે છે, અને ન્યારે તે અદૈતનું ભાન કરે છે ત્યાર સુખ મેળવે છે. આ રીતે આ સૂત્રમાંથી અર્થ શંકર ઉપજાવી કાઢે છે. તે તદ્દન ખામી ભરેલો છે. મુખ્ય ખામી તો 'ચ'ને જુના અર્થમાં લેવામાં છે. સૂત્રકરે 'ચ' નો પ્રયોગ કર્યો છે. છતાં શંકર કહે છે કે 'ચ'ને જુના અર્થમાં લેવો, અને આ જુ પૂર્વપક્ષના નિરાસ માટે છે એમ સમજો. આ અર્થ કદપના તદ્દન અવાસ્તવિક છે. માટે Deussen તેના System of Vedanta ના ૫. ૩૧૬માં આ અર્થ પરવે લખે છે a remark which possibly hints at fundamental differences between Badarayana and Sankara.'

ઉપરના કારણથી શંકરના અર્થ કરતાં રામાનુજનો અર્થ કંઈક વધારે ઠીક લાગે છે તે એવો અર્થ કરે છે કે જેમ સુતાર હથિઆર છતાં પોતાની મરજીમાં આવે ત્યારે કામ કરે છે અને નથી કરતો તેમ વાગાન્ધિકરણથી ગંપજ છતાં જીવ ધ્રુષ્ટિમાં આવે ત્યારે કાર્ય કરે છે અગર નથી કરતો.

પણ શ્રી વલ્લભાચાર્યના મતે જીવ એ ફક્ત કર્તા નથી પણ સાથે સાથે બોક્તા પણ છે. કર્તૃત્વ અને બોક્તૃત્વ વલ્લભાચાર્યના મતે ભિન્ન નથી. જેમ સુતાર રથ બનાવીને પોતે તેમાં વિહાર કરે છે તેમ જીવ અમુક કૃતિ કરે છે અને તે બોગવે છે. આમ કર્તૃત્વ અને બોક્તૃત્વ જણાવવાને જ ત્યાં ઉલ્લેખ પ્રયોગ કર્યો છે. આથી જીવનું કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે. કર્તૃત્વ ભતે દુઃખરૂપ નથી. આમ છતાં શંકરાચાર્ય જીવના સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ સામે નીચેની આર દલીલે કરે છે.

(૧) જો કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક હોય તો જેમ અગ્નિ ઉપમા સહિત હોઈ શકે નહિ તેમ જીવ કર્તૃત્વ વગર હોઈ શકે નહિ. આમ થાય તો પછી અનિર્ગેક્ષિતો પ્રસંગ આવે.

the Samsara State. The essence of the soul in whatever state, according to Sankar's system is knowledge or intelligence, whether it is due to its association with the Buddhi is non-essential, or, more strictly unreal false." (Vedanta Sutra 1, page 55.) આથી સમજાય છે કે જીવાત્મક બોધક સૂત્રોને શંકર પૂર્વપક્ષમાં લઈ ગયા છે તે બરાબર નથી.

(૨) કર્તૃત્વ એ દુઃખરૂપ છે.

(૩) મોક્ષની પ્રાપ્તિ નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ જીવને જ હોય છે, કર્તૃત્વવાળાને નહિ.

(૪) કેટલીક શ્રુતિઓમાં જીવનું કર્તૃત્વ અવિધાને લીધે છે એમ કહ્યું છે.

વિચાર કરતાં આચાર કારણો સખળ જણાતાં નથી. કર્તૃત્વને લીધે અનિર્મોક્ષ પ્રમંથ આવે માટે કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક ધર્મ નથી. એમ જે સંકર કહે છે તે વળ્લુ વગરની દલીલ છે. તેથી ઉચ્ચું એમ થાય કે જેમનામાં કર્તૃત્વ નથી એવાનેજ મોક્ષ મળે. નિરિન્દ્રિય કે નપુંસકોજ મોક્ષ મેળવી શકે, પણ આવો આપણને અનુભવ થતો નથી. તેમ કર્તૃત્વ દુઃખરૂપ પણ કહી શકાય નહિ. દુઃખનું પાન કરવાની ક્રિયામાં દુઃખ નથી. કર્તૃત્વ જાતે દુઃખરૂપ નથી. તે દુઃખરૂપ અગર સુખરૂપ છે તેનો આધાર આપણ કર્તૃત્વને કેવી રીતે લેધએ છીએ તેના ઉપર આધાર રાખે છે. કર્તૃત્વમાંથી દુઃખની ઉત્પત્તિ હોય તો તે કર્તૃત્વને લીધે નહિ પણ અભિમાનને લીધે છે. માટે જીવે પોતાના કર્તૃત્વમાં અભિમાન રહિત થવું જોઈએ. અવિધાને લીધે કર્તૃત્વ છે એવું ત્યાં શ્રુતિમાં કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ જૂની રીતે સમજવાનો છે.

જીવાત્મા કર્તા છે છતાં તેનું કર્તૃત્વ ધ. મ. ૨-૩-૪૧-૪૨ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં આપેલું છે. સૂત્ર ૨-૩-૪૧ માં સ્પષ્ટ કહે છે કે જીવનું કર્તૃત્વ પર કહેતાં બ્રહ્મમાંથી છે. ત્યાં તત્ત્વોનો અર્થ કર્તૃત્વ લેવાનો છે. સંકર આ કર્તૃત્વ ઉપાધિથી છે એમજ લે છે. જો જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મમાંથી છે એમ આપણે માનીએ તો પછી બ્રહ્મ ઉપર વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ આવે. માટે જ સૂત્રકારે ૨-૩-૪૨નું સૂત્ર રચ્યું છે. અને તેનું સમાધાન એ રીતે કરે છે. એક સમાધાનમાં એમ જણાવે છે કે બ્રહ્મ અચિત્ત્ય અશ્વર્યવાળું છે અને વેદમાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ સધળાં કર્મોના ફળને આપનાર છે. આ ફળદાન કર્માનુસાર અથવા તે સિવાય સ્વતંત્ર ફળ પણ કરે છે. કર્મની અનુસાર ફળ આપવા છતાં પણ બ્રહ્મ સ્વતંત્ર છે. બીજું સમાધાન એ છે કે બ્રહ્મને જીવોક્ત પ્રયત્નની અપેક્ષા છે તેથી વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃણ્ય નથી. આથી આખી મૃદ્ધિએ બ્રહ્મ પ્રયત્ન અને છે અને આત્મમૃદ્ધે: પરિણામ્નાંત ૧-૪-૨૬માં સૃષ્ટિ આત્મસૃષ્ટિ તથા આત્મકૃતિ કહી છે. ધ. મ. ૨-૧-૩૩ માં આ આત્મસૃષ્ટિ આત્મકૃતિને પણ કૈવલ્ય કહે છે. ધ. મ. ૨-૩-૪૩ માં જીવને બ્રહ્મનો આંશ કહ્યો છે અને ૨-૩-૫ માં ભગવાનની ધ્વિજાથી તે જીવમાં ભગવાનના ધર્મોનું નિરૂપણ થયેલું જણાયું છે. આથી સિદ્ધ છે કે બ્રહ્મ પોતાની ધ્વિજાથી કીડ કરવાને માટે જ પોતે જડ તથા જીવરૂપ બને છે. અને તે કીડ માટે જ અમુક જીવે અમુક કર્યું એવો મંત્રરૂપ કરે છે. આથી જૂદા જૂદા જીવો જૂદી જૂદી ક્રિયાઓ કરે છે. આ સર્વ ક્રિયાઓ બ્રહ્મની છે. આથી જીવનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મની ધ્વિજાને અધીન છે એમ સમજવું જોઈએ. જેમ બાળક નદિ દરવા જેવી વસ્તુ કરવાને તૈયાર થયો હોય તે વખતે તેનો પિતા તે વસ્તુ નહિ કરવાને તેના ડોપડું નિરૂપણ કરીને નમનને થતાં તે બાળક પોતાની દલીલો તે કામ કરે તો તેમાં પિતાનો દોષ નથી પણ તે બાળકના સ્વભાવનો જ છે. તેજ પ્રમાણે જીવન માધુ તથા અસાધુ કર્માનુસાર બ્રહ્મ ફળદાન કરે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ લાગુ પડતો નથી. સૌકાની માફક લીડા કરવાને બ્રહ્મ નષ્ટ થાય છે પણ જીવન પ્રયત્નને અનુસરના દોષથી બ્રહ્મમાં વૈષમ્ય દોષ નથી.

હવના સ્વરૂપ નિર્ણયમાં એક શંકાનો ખૂલાસો થવાની જરૂર છે. તે એ છે કે ધ. સ. ૨-૩-૫૦ માં આભાસ ઘષ્ઠ ચ એવા શબ્દો આવે છે. આ સૂત્ર ઉપરથી શંકર એમ માને છે કે હવનું હવત્વ એ અસીક અથવા મિથ્યા છે. જ્યારે શ્રીવત્સભાષ્યાર્થે હવત્વને મિથ્યા માનતા નથી તો આમાં ખરું શું? અહિંમાં આભાસ શબ્દ ઉપરથી 'અસીક' અર્થ ઉપગમી કાઢવામાં જે મોટી કલ્પના દોડાવી છે તે વ્યર્થ છે. આ સમજવાને આપણે એક ઉદાહરણ લેઈએ અને પછી આભાસનો પ્રયોગ કેવી રીતે સમજાય છે તે જાણીએ. જેમ બ્રહ્મણ શબ્દ અને બ્રહ્મણ્યાર્થ શબ્દોમાં અર્થનું તારતમ્ય છે તેવી રીતે બ્રહ્મ અને બ્રહ્માભાસમાં છે. આ સૂત્રમાં સૂત્રકર હવને બ્રહ્માભાસ તરીકે જણાવે છે તે કેવી રીતે? તેમ કોઈ અનાચારી બ્રહ્મણમાં બ્રહ્મણનો કોઈ ધર્મ ન હોય તો આપણે તેને બ્રહ્મણ્યાભાસ કહીએ છીએ તે પ્રમાણે હવમાં આનંદ અંશનું તિરોધાન ત્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી તે બ્રહ્મને અંશ હોવાથી બ્રહ્માભાસ કહેવાય છે. જેમ અનાચારી બ્રહ્મણ બ્રહ્મણના કુળમાં જન્મ પામવાથી બ્રહ્મણ છે પણ તેનામાં બ્રહ્મણના ધર્મો નહિ હોવાથી બ્રહ્મણ્યાભાસ કહેવાય છે તેમ આનંદ અંશના તિરોધાનથી હવમાં સર્વ ભગવદ્ગુણો નથી છતાં તે બ્રહ્મને અંશ હોવાથી તે રૂપે તે બ્રહ્માભાસ કહેવાય છે આ અર્થમાં જ સૂત્રકરે 'આભાસ' શબ્દ યોગ્ય છે તેને બદલે હવ અસીક છે એવો અર્થ ઉપગમી કાઢવો તે ખરેખર દસનીય છે. આથી શંકરે કરેલો અર્થ ખોટો છે. ભાસ્કર એ સૂત્રમાં આભાસાઃ એમ બહુ વચનનો પ્રયોગ કરીને પોતાના ભાષ્યમાં શંકરના અર્થને ખોટો દર્શાવે છે. 'તે કહે છે. આભાસસ્યાવસ્તુત્વાન્યુપગમા દ્રસ્તુનઃ શશચિવાળકરુપસ્યાચેતનસ્ય કુતો ચન્ધો મોક્ષોવા કર્માધિકારોવા ન ચ પરમાત્મના સંનારિત્વમસ્તીત્યુક્તં પુરસ્તાદતો નાર્પ પાઠ ઇતિ. શમાતુજ ભાસ્કરનો પાઠ લે છે. પણ તે આભાસનો અર્થ 'હેતુભાસ' કરે છે. સૂત્રમાં 'આભાસ' ને એક વચનમાં લો અગર બહુ વચનમાં લો તો પણ તેની સાથે આપણે વિવાદ નથી. અહિંમાં કહેવાનું એટલું જ છે કે 'આભાસ' શબ્દથી બાહ્યરણ્ય હવની અસીકતા જણાવવા માગતા નથી છતાં શકરાચાર્યે એવી કલ્પના કરી છે તે અમંગલ છે.

આ હવ નિચારણાના વિષયની સમાપ્તિમાં આપણે નીચે પ્રમાણે હવ વિષે વિચાર કરી શક્યા.

- (૧) હવ એ બ્રહ્મનો અંશ છે.
- (૨) વિસ્ફુલ્લિગ જેમ અગ્નિનો અંશ છે તેમ હવ પરમાત્માનો અંશ છે.
- (૩) વિસ્ફુલ્લિગ જેમ અગ્નિથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે તેમ હવ પરમાત્મામાંથી વ્યુચ્ચરણ પામે છે.
- (૪) હવનું વ્યુચ્ચરણ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ નથી અને તેથી તે નિલ છે.
- (૫) હવ એક નહિ પણ અનેક છે. કારણ કે વ્યુચ્ચરણ શ્રુતિમાં આત્મા શબ્દને બહુ વચનમાં યોગ્ય છે.
- (૬) હવ બ્રહ્મનો અંશ છે તથા તે બ્રહ્મ સાથે અન્ય-અબેદતા વાળો છે.
- (૭) બ્રહ્મ અને હવ વચ્ચે અબેદતા છે છતાં બ્રહ્મહવ કરતાં અધિક છે.

- (૮) જીવ એ આત્મ છે. જનભાવદશામાં તે વિયુ દોષ છે.
 (૯) ચૈતન્ય તેનો ધર્મ છે. તે જ્ઞાના પણ છે.
 (૧૦) જીવ કર્તા છે તથા બોક્તા છે. તેનું કર્તવ્ય જાણથી તેના કર્મની અપેક્ષાએ નિયમિત છે; અને તેથી તદ્દનુસાર તેને દેવદાન દોવાથી જાણને વૈષમ્ય કે નૈર્ઘૃય નથી.
 (૧૧) જાત્રા અને જીવ વચ્ચે અભેદ ખરો પણ બેદશદિગ્ધ અભેદ છે, શંકર માને છે તેવો બેદઅસદિગ્ધ અભેદ નહિ. *

બ્રહ્માપ્તિનાં સાધનો

હવે જીવોના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો વિચાર કર્યા પછી આપણે અદિઆં સાધનોનો વિચાર કરીએ. જીવોનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ છે અને તે જાણના અંશ છે એ આપણે ઉપર જણાવ્યું પણ મંસારદશામાં તે જાણના અંશ છે તે સ્વરૂપની તેમને વિસ્મૃતિ થઈ જાય છે. જીવની મંસારદશા જાણની અવિદ્યા નામની શક્તિને લીધે છે. તત્ત્વદોષ નિગંધમાં શ્રી વદસભાચાર્ય કહે છે કે વિદ્યાચિદે હરેઃ જ્ઞાતી માયયૈષ ધિનિમિત્તે સ્તે જીયત્વૈષ નાન્યસ્ય દુઃસ્વિત્થં ચાચ્યનોજ્ઞતા । વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બન્ને જાણની શક્તિ છે. અવિદ્યાથી જીવ મંસારમાં બંધાય છે. અર્થાત્ દેહકાલ અવિદ્યાનું પરિણામ છે. વિદ્યાથી તેને જ્ઞાતમાના સ્વરૂપનો લાભ થાય છે અને મોક્ષ મેળવે છે. તે ભગવાનની શક્તિએ દોવાથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કાર્ય કરે છે. આથી ભગવાનના ધર્મોનું જીવમાં તિરોધાન તથા અવિદ્યાનું પણ તે શક્તિએ સ્વતંત્ર રીતે નહિ પણ ભગવદ્વિચ્છાને અધીન રહીને જ કરે છે. આ એ શક્તિએનું નિર્માણ ભગવાનની માયા કરે છે તેથી તે ભગવાનની માયાને અધીન છે. આથી ભ. ગી. જ્યાં કહે છે કે 'જેઓ મને શરણે આવે છે તે મારી માયાને તરી જાય છે. તેથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિનો ઉદય થતાં અવિદ્યા તથા વિદ્યાની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. જો આમ ન હોય તો નિત્ય મુક્તતા બને નહિ. આ એ વિદ્યા, અને અવિદ્યા જીવને જ દોષ છે. જડ તથા અનતર્યામીને નહિ. અને તેથી જીવમાં જ દુઃખિત્વ અને અનીશિત્વ જણાય છે. આથી એટલું સિદ્ધ છે કે જીવને જે મંસારદશાના અનુભવ છે તે ભગવાનની માયાએ નિર્માણ કરેલી અવિદ્યા નામની શક્તિને લીધે છે. તે અવિદ્યાથી જીવ બંધાય છે, અને અવિદ્યાથી મુક્ત થાય છે.

અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો કહ્યાં છે. એ દરેક પર્વ અધ્યાસની મંત્રાથી ઓળખાય છે. દેહાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, પ્રાણુધ્યાસ, અંતઃકરણાધ્યાસ અને સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ. સ્વરૂપાજ્ઞાનમેકં દિ પર્યં દેહંદ્રિયાસયઃ । અંતઃકરણમેષાં દિ ચતુર્ધાઽધ્યાસ સ્વચ્ચતે આ વિદ્યાનાં પણ પાંચ પર્વો છે—સાંખ્ય, યોગ, વૈરાગ્ય, તપ, અને ભક્તિ. જીવની મંસાર દશા અને તેમાંથી મુક્તિ આ બન્ને શક્તિના વ્યાપારથી થાય છે.

એટલું તો નક્કી છે કે જોતલા જીવો મંસારના પ્રવાહમાં પડેલા છે તેઓ મૂળ ચિદ્રૂપ તરીકે જાણના અંશ છે, પણ તેઓ જાણ સાધેના એ સંબંધ જુદી ગયા છે. ભગવાનના

સંસ્કરના આવા અભેદને લીધે છે. ભાષ્યારકર શંકરની System ને Monism અથવા Advaitism નામ નહિ આપતાં Singulairism નામ આપવાનું પસંદ કરે છે. જુઓ Vaishnavism પૃ. ૧૫૬.

ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય-આ છ ધર્મોનું તિરોધાન થયેલું હોવાથી સંસાર દશામાં તેઓ દીન, પરાધીન, સર્વ દુઃખને સહન કરનાર, સર્વથી દીન, સર્વ વિપત્તિઓના ભોક્તા, અહંકારી, વિપયમાં આસક્ત એમ અનેક દુર્ગુણોથી લરાયલા થઈ ગયા છે. અવિદ્યા એ તેમનું મૂળ સ્વરૂપ ઢાંકી દીધું છે. અને તેથી તેમને પોતાના દરજ્જાનું વિસ્મરણ થઈ ગયેલું હોવાથી વિપરીત ગુણોવાળા તેઓ જણાય છે. જેની આંખમાં કમળો થયો હોય તે જેમ સર્વત્ર પીણ જ જુએ છે તેમ અવિદ્યાથી ઉપહત દષ્ટિવાળા આ હંવોને પોતાનાં તાત્વિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી તેમનામાં વિપરીતતા જોવામાં આવે છે માટે જ્યાં સુધી આ વિપરીતતાનું મૂળ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી ખરો પ્રકાશ તે જોઈ શકશે નહિ. માટે તે મૂળરૂપ અવિદ્યાને પ્રથમ દૂર કરવી જોઈએ. અવિદ્યા દૂર થતાં જીવની આગળથી અહંતા મમતાત્મક સંસાર જ તો રહેશે. જ્યાં સુધી પડદો આડો હોયતો આપણે પડદા પાછળ કંઈ વસ્તુ છે તે જોઈ શકતા નથી, પણ તે પડદાને ખૂંદો કરતાં વિદ્યમાન પદાર્થો દઝોચર થાય છે, તેમ અવિદ્યાથી પડદો ઘટિ આગળથી લેઈ લેવામાં આવે છે. તુર્તજ પદાર્થોના સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન થશે. આ અવિદ્યા તે વિદ્યાથી જ દૂર થાય છે. અવિદ્યા દૂર થતાં, સંસાર ટળી જતાં, બ્રહ્મની સાથેના પોતાના સંબંધનું જીવને જ્ઞાન થાય છે, અને પછી તે સંબંધ જે છૂટા થઈ ગયો છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. આ સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાને જે જે ઉપાયો તે પોતે લે છે તેનું નામ સાધન છે.

બ્રહ્મની સાથે જીવનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરવાનો એકજ ઉપાય-સાધન નથી; પણ અનેક છે. જેવા જેવા અધિકારવાળા જીવો તે તે પ્રમાણે તેમના માટેનાં સાધનો. સામાન્ય રીતે જીવોની સરળતાને માટે આપણે જે તેમના અધિકાર પ્રમાણે વિભાગ કરીએ તો તે વિભાગ આ પ્રમાણે કરી શકીએ-ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, ઉત્તમ મધ્યમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ઠ. આ પાંચ પ્રકારના જીવોને માટે નક્કી થયેલાં સાધનો પણ પાંચ જાતનાં છે. ઉત્તમોત્તમ જીવો નિર્ગુણ ભક્તિ અગર પુષ્ટિ ભક્તિ તરફ પ્રેરાય છે, ઉત્તમ જીવો મર્યાદા ભક્તિને મહત્ત્વ કરે છે. ઉત્તમમધ્યમ જીવો જ્ઞાનને જ ફક્ત લે છે, મધ્યમ ફક્ત યજ્ઞ-કર્મને જ સાધન માને છે. કનિષ્ઠ જીવોનું કર્મપણ લક્ષ્ય જીવનમાં હોતું નથી. તેથી તેઓ સંસારમાં જન્મ મરણની લક્ષ ચોરાશીમાં રૂંટમાળની માફક ભમ્યા જ કરે છે. કનિષ્ઠ જીવોની ગતિને ઉપનિષદમાં યમગતિ કહેલી છે. તેઓ અનેક જન્મો લેવાવાળા ક્ષુદ્ર જાતુરો ઉત્પન્ન થાય છે. આ જીવોનું સ્થાન ભરાઈ જતું નથી કારણ કે જેવા તે જન્મે છે તેવા જન્મથી મૃત્યુને પામે છે. છાં. ૫-૧૦-૯ માં કહે છે કે જેઓ આહાણના મુચર્ણના ચોર ચુરા પીનાર, ગુરુ પત્ની સાથે મંગ કરનાર-એ જીવોની ગતિ આ લોકમાં હોય છે. તેઓ સંસારના પ્રવાહમાં જ હમેશાં તણાવાના. તેમાંથી તેમનો બચવાનો આરોજ આવતો નથી. તેઓ સર્વદા અશ્ન-માર્ગે જ વળનારા હોય છે. તેમનાથી કંઈ પણ લાડું કાર્ય થતું નથી.. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ લાડું જોઈ શકના જ નથી. અન્યને દુઃખ આપવામાં જ તેઓ જીવનની મજા માણે છે. તેઓ તેમના પોતાના સ્વાર્થમાં જ એટલા બધા ગણી ગયા હોય છે કે તેઓ બીજાનો વિચાર જ કરતા નથી. આવા નિન્દ્ય પુરુષોની પણ આ ગતિ છે.

જે મધ્યમ કનિષ્ઠ વર્ણના જીવો છે તેમની મરણ પછી જે માર્ગે ગતિ થાય છે તેને પિન્યાણ તથા ધૂમમાર્ગ કહે છે. તેઓ પોતાના જીવનમાં કેવલ કર્મમાં જ

આસક્ત હોય છે. યદ્ય એજ એમના જીવનનું ધ્યેય. તેમને જ્ઞાન માટે તિરસ્કાર હોય છે. તે પશુ યજ્ઞ કરે છે. લોકને માટે કુવા, તળાવ તથા જળાશયો ખોદાવે છે, તેમ ગરિષ્થોને દાન આપે છે. અનાથાશ્રમો બંધાવે છે; અને દયાને ઝેર વહેવરાવે છે. આમ જતાં આ જીવન જ્ઞાનથી રંગાયલું નહિ હોવાથી તેમની ધર્મની લાગણી એકદેશીય બની જાય છે અને કેટલીક વખત સારાસારનો નિર્ણય કરી શકતી નથી. આવા જીવો જ્ઞાનશ્રેણી હોવાથી મધ્યમ વર્ગમાં સૂકી શકાય. આ જીવોની ગતિ મરણ પછી ધૂમ્ લોકને વિષે હોય છે. ત્યાંથી તેઓ રાત્રિલોકમાં જાય છે. પછી કૃષ્ણપદ્મ દક્ષિણાયન, વર્ષ પિતૃલોકમાં એમ ક્રમ પ્રમાણે જાય છે. સાંધી તેઓ અંતરિક્ષ લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી ચંદ્રલોકમાં જાય છે. આ ચંદ્ર લોકનો રાજા સોમ છે. ત્યાં તેઓ દેવોના અન્નરૂપે બને છે. તથા દેવો તેમનું ભક્ષણ કરે છે. પછીથી જ્યાં સુધી તેમના કર્મની અસર પહોંચે ત્યાં સુધી ચંદ્રમંડપમાં તેઓ રહીને નીચે ઉતરવામાં મારે છે. નીચે ઉતરતી વખતે પ્રથમ આકાશમાં આવે છે, ત્યારપછી વાયુરૂપમાં ભળે છે. તેમાંથી ધૂમરૂપ, અને પછી અગ્નિરૂપ બનીને મેઘરૂપે થાય છે અને પછી વૃષ્ટિ વખતે જળરૂપે નીચે ઉતરે છે. તેમાંથી તે વીરિ, યવ, ઓપધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માપ આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે અન્નનું વીર્યરૂપ થાય છે. તે વીર્ય યોનિમાં જાય છે; અને ત્યાંથી તેનો ગર્ભ બને છે અને તેમાંથી તે જીવ મનુષ્યરૂપે પાછો બહાર આવે છે. આ રીતે પિતૃયાજ્ઞના અધિકારી જીવની ઉર્ધ્વ તથા અધોગતિ છે. તે જીવો ચંદ્રલોકમાં જઈને ફરીથી પાછા જ્ઞાનને અનુકૂળ દેહ પ્રાપ્ત કરવાને પૃથ્વી ઉપર પાછા વળે છે. અર્ચ્ય જન્મમાં જ્ઞાનમય જીવન થતાં તે સુક્તિના પથે વિચરે છે. જ્ઞાનરહિત-દેવક કર્મમય જીવનથી તેઓ સુક્તિની દશાએ મંચરી શકતા નથી. તેમને ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે. આ બીજા જન્મમાં સારા આચરણવાળા હોય છે. તે રમણીય યોનિને જેઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વંશ, દુરાચરજાતિઓ અધમ યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે શ્યામ શકર કે આંધવ. બૃહદ્ગરુડમકના જટા અધ્યાયના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં પણ આ પ્રકાર સમજાવ્યો છે. છાં. ૫-૩-૩ માં આને પચાશિ વિદ્યા કહેલી છે. આ વિદ્યાનો ઉપદેશ પ્રવક્તૃ નામના ગૃંથિલિ રાજાએ ઉદ્ઘાટકને તથા સ્વેતકેતુને આપ્યો હતો તેમાં ચંદ્રલોકમાંથી જીવ કેવી રીતે નીચે મનુષ્ય યોનિમાં પાછો આવે છે. તેનો ક્રમ ત્યાં દેખાડ્યો છે. નીચે ઉતરતાં પહેલાં તે સ્વર્ગલોકમાં ચંદ્રમંડપમાં હોય છે, માટે સ્વર્ગલોક ફરી એક અભિવિદ્યા છે. ત્યાંથી પર્વતલોકમાં આવે છે. માટે તે બીજી અભિવિદ્યા છે. ત્યાં પૃથ્વી ઉપર આવે છે માટે એ ત્રીજી અભિવિદ્યા કહી છે, પછીથી પુરુષરૂપમાં વીર્યરૂપે આવે છે માટે તે ચોથી અભિવિદ્યા છે. જ્યારે તે, સ્ત્રીની યોનિમાં પ્રવેશ કરીને ગર્ભરૂપ પારણ કરે છે માટે ત્રીજી પાંચમી અભિવિદ્યા છે આ ગાગે પ્રયાણ કરનાર દેશ ક્રમથી ઉર્ધ્વગતિ કરે છે તથા મનુષ્યલોકમાં પાછો આવે છે તે નીચેની આકૃતિ ઉપરથી સમજી શકાયો.

અણુભાષ્યના તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં ધૂમ માર્ગે પ્રવાણ કરનાર શ્વેતું પંચાગ્નિ-વિદ્યા પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન સમગ્રવાને ઉપગ્નો કોઠો ને યાદ રાખવામાં આવે તો ત્યાં નિરૂપણો વિષય કઠિન થશે નહિ. પંચાગ્નિવિદ્યામાં નિરૂપાયેલી શક્તિથી શ્વેતું અવતરણ વર્ણવ્યું છે. ચંદ્રલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવનાં જે જે સ્થળે તે ગ્ધિતિના પ્રકારને યમની સાથે સરખાવ્યા છે. યમમાં જેમ અગ્નિ હોય, તેમાં નાખવાનાં ઈન્ધન હોય, તેમાંથી જેમાં ધૂમાડો નીકળે છે તથા જ્વાલ્લાઓ નીકળે છે તથા અંગારા તથા તલુખા પડે હોય છે. તેમજ તેમાં આદુત્તિઓ પણ હોયવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે શ્વેત તે તે લોકમાં જ્યારે સ્થિતિ કરે છે ત્યારે યમના જેવો સર્વ પ્રકાર ત્યાં બને છે. ઉપનિષદકારે પંચાગ્નિવિદ્યાનું પ્રકરણ એવી મુદ્ર રીતે વર્ણવ્યું છે કે તે વાંચનાં આપણને ઉપનિષદનો તે ભાગ જાણે કાન્ય નહોય એવો ખ્યાલ આવે છે. અહ્યસુત્રકારે ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં આ વિષય સ્વર્ણ્યો છે અને ત્યાં જણાવે છે કે જે શ્વેત માનસત્વ છતાં કર્મમાજ આસક્ત છે તેણે શ્વેતને પુનર્જન્મ લેવો પડે છે. આ પુનર્જન્મની ક્રિયામાં રમણીય આચરણવાળા ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. અને ખરાબ આચરણવાળાને હલકી યોનિમાં જન્મ પડે છે. જેઓ ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ લે છે તેઓ અહ્યસુત્રને અનુકૂળ યોનાના શ્વેતનું ખ્યેય બનાવે છે.

મધ્યમાધિકારીને માટે પુનર્જન્મ આચરણ છે એમ આપણે જણાવ્યું. હવે તેનાથી ચક્રી કાઢિના શ્વેત જેને આપણે ઉત્તમ-મધ્યમ કાઢિના કહીએ છીએ તે શ્વેતને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરવો પડતો નથી; પણ તેઓ મરણ પછી મુક્તિના પથે જાય છે. તેમની ગતિને દેવતાન અગર અર્ચિર્માર્ગ કહે છે. જોડિયના પાંચમા પ્રપાદકના દશમ ખંડમાં આ માર્ગમાં અધિકારીઓ વિશે કહે છે કે તેઓ જાને કરીને અહ્યસુત્ર મૂળસ્વરૂપને જાણે છે તથા તેઓ અરણ્યવિષે શ્રદ્ધા પુરઃસાર તપની ઉપાસના કરે છે. તેમને ફરીથી મંસારમાં આવવું પડતું નથી પણ તેમને મુક્તિ મળતા પહેલાં જુદા જુદા લોકમાં યજ્ઞને પસાર થવું પડે છે. તેને ક્રમ એવો છે કે પ્રથમ તે અર્ચિર્લોકમાં જાય છે. પછી દિવસ, શુક્રવર, ઉત્તમત્વ અને વર્ણલોકમાં જાય છે. ત્યાંથી સૂર્ય, ચંદ્ર, અને વિદ્યુત્ લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી કાષ્ઠક અમનત્ર પુરુષ અહ્યસુત્રને વિશે તેમને લેઈ જાય છે.

વિદ્યુત્લોક પછી વરણ્યલોક, સાંધી ઈન્દ્રિયલોક, પછી પ્રજ્વલતિલોક ત્યાર પછી ઉચ્ચે અહ્યસુત્ર હોય છે.

અ. સુ. ના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં અર્ચિર્માર્ગનું વર્ણન છે. ત્યાં અણુભાષ્ય-કાર જણાવે છે કે અર્ચિર્માર્ગે જ્ઞાનમાર્ગથી જ પ્રવાણ કરે છે; મર્યાદામાર્ગથી નહિ. અહિં આ અધિકરણ ત્રીજામાં એવી શીકાનું સમાધાન મત્રકાર કરે છે કે જ્યાં માર્ગનો અધિકારી કેમશઃ અહ્યસુત્રમાં જાય છે એમ જે કહ્યું તે અહ્યસુત્ર કાર્ય હજો કે કેમ ? અને જે કાર્ય હોય તો પછી તે નિત્ય નુષ્ઠનું ધાર્મ શી રીતે બને ? જેઓ કાર્ય અહ્ય કહે છે તેઓ પછી દલીલ કરે છે કે પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી અને જાં. ૪-૧૫-૫ માં તે આમાનય પુરુષ શ્વેતને અહ્યસુત્ર તરફ ગતિ કરાવે છે એમ કહેવું હોવાથી-ગતિ કરનાર જે સ્થળે ગતિ કરે છે તે સ્થળ દેગ પરિચ્છેદવાળું બને છે. આથી જ્યાં તે ગતિ કરે છે તે પરિચ્છેદવાળું હોવાથી તેને કાર્યરૂપ માનવું પડશે. પરબ્રહ્મ એ વ્યાપક હોવાથી કોઈપણ પ્રકારના પરિચ્છેદથી રહિત છે. મળી અહ્યસુત્રને કાર્ય માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે જુ. ૬-૨-૨૫ ની

શ્રુતિમાં દ્રઘલોકાન્ગમયતિ એવા શબ્દો છે. અર્થમાં 'અલ્પલોક' શબ્દ બહુ વચનમાં વપરાયો છે. આથી તેને કાર્ય તરીકે માનીને જ બહુ વચનમાં પ્રયોગ્યો હશે. બાદરિઆચાર્ય આ પ્રકારે અલ્પલોકને કાર્ય માને છે. જૈમિનિનો મત પણ સૂત્રકાર ય. સુ. ૪-૩-૧૪-૧૫ માં આપે છે તે અલ્પને પરબ્રહ્મ તરીકે માને છે અનિત્ય કાર્ય તરીકે નહિ. શંકરાચાર્ય બાદરિના મતને સ્વીકારે છે અને જૈમિનિના મતનું ખખડન કરે છે. ય. સુ. ૪-૩-૧૪ ના ભાષ્યમાં શંકર એમ જણાવે છે કે ગતિ શ્રુતિ તેના મુખ્યાર્થમાં લેવાતી નથી. પણ તે અવર બ્રહ્મને-સગુણ બ્રહ્મને ઉદ્દેશીને છે એમ લેવી નોઈએ. પણ શંકરના મતે નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એજ મુખ્ય હોવાથી સગુણ બ્રહ્મને મંબન્ધ ધરાવતી ગતિશ્રુતિનો તે ગિરાસ કરે છે. અસ્મન દ્વે આપણે ગતિ શ્રુતિનો વિચાર કરીશું તો પ્રથમ દષ્ટિએ આપણને બ્રહ્મની વ્યાપકતાની શ્રુતિ સાથે આનો વિરોધ દેખાશે. પણ ભાસ્કર તેના ભાષ્યના પૃ. ૨૩૮ માં લખે છે. 'ઉભયાત્મકં તદ્ વસ્તુ + + ન ચાર્ત્માકમર્થવાદસ્ય કલ્પના યથાશ્રુતા-ર્થદ્રઘણે કિં નામાનુપપન્નમ્ ભાસ્કરના મતે ગતિશ્રુતિ અને વ્યાપકત્વ શ્રુતિ વચ્ચે કોઈપણ વિરોધ મુખ્યાર્થ રીતથી નથી. અલ્પભાષ્યકાર પણ એજ વસ્તુ આપણને જણાવે છે. કારણ કે વેદમાં ઉભય પ્રમાણો મળે છે. અને તે ઉભય મત્ય છે, એકજ બ્રહ્મ નિર્વિશેષ અને સર્વિશેષ છે. રામાનુજ, નિયાક, મધ્વ, શ્રીકૃષ્ણ અને ભાસ્કર આ બધા અલ્પભાષ્યકાર સાથે ગતિશ્રુતિના અર્થ કરવામાં મંમત છે, ફક્ત શંકર જ તેથી જુદા અર્થની કલ્પના કરે છે. આથી સૂત્રકારનો આશય શો દશે તે કળી મકાય એમ છે. શ્રીવક્ત્રભાચાર્ય ય. સુ. ૧-૧-૪ માં સૂત્રકારનો આશય શો છે તે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે 'વિરુદ્ધ સર્વધર્માશ્વર્યં તુ મૂપત્યં દ્રઘણઃ' આથી સૂત્રકાર જે બ્રહ્મનું વર્ણન કરે છે તે વિરુદ્ધ સર્વ ધર્માશ્રય છે. તે પરબ્રહ્મ અને અવર બ્રહ્મ એવી પૃથક્ કલ્પના કરતા નથી. એકજ બ્રહ્મ ઉભય રૂપે છે એમ સૂત્રકાર માને છે તો પણ શંકર અલ્પલોકને કાર્ય બ્રહ્મ કરાવવાને નીચેની દલીલો કરે છે. (૧) બ્રહ્મ વ્યાપક છે. અને અલ્પલોક ન્યાં બ્રહ્મવેત્તા નય છે. તે દેશના પરિચ્છેદવાળો છે. (૨) બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે અને બ્રહ્મવેતાનું બ્રહ્મ તેનું નથી. (૩) જીવ અવિદ્યાની ઉપાધિથી પરિચ્છિન્ન છે (૪) ગતિશ્રુતિ અપરબ્રહ્મની સાથે જ મંબન્ધ ધરાવે છે (૫) પરવિદ્યામાં ગતિ હોતી નથી પણ પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ વચ્ચેનો ભેદ શ્રુતિના આધારે છે. (૬) ગમન છુદ્ધિની ઉપાધિને લીધે છે. (૮) સૂત્રકારે જૈમિનિનો અભિપ્રાય માત્ર પ્રજાના વિદ્યામ ભાટેજ આપ્યો છે. શંકરે આ રીતે બ્રહ્મવેતાના બ્રહ્મને કાર્ય બ્રહ્મ કરાવવાને આઠ વાંધા ઉઠાવ્યા છે: પ્રથમ વાંધા વિષે ભાસ્કર તથા શ્રીવક્ત્રભાચાર્ય એમ જણાવે છે કે બ્રહ્મવેતાની અર્ચિર્માર્ગ જે કમગતિ કહી છે તે પ્રારબ્ધજનક બોગને લીધે છે. તેથી બ્રહ્મનું વ્યાપકત્વ ત્યાં બાધક નથી. ન્યાં મુખી પ્રારબ્ધનો બોગ થાય નહિ ત્યાં સુધી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ સંભવતી નથી. ન્યારે ન્યાં તે બોગની સમાપ્તિ થાય ત્યારે ત્યાંજ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નિર્વિકારી થાય છે. બીજો વાંધો વળુદ્ વગરનો છે કારણ કે શંકર માને છે તેમ બ્રહ્મ કેવળ નિર્વિકાર નથી. સર્વિશેષ પણ છે, અર્થાત્ નિર્વિશેષ છતાં સર્વિશેષ છે અને એ રીતે વિરુદ્ધધર્માશ્રયી છે.

ત્રીજા વાંધામાં તેમણે જીવને અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો કહ્યો છે પણ તે ખોટું છે. સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયમાં જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે તે બ્રહ્મનો ચિદ્રશ્મ છે. તેમાં ફક્ત બ્રહ્મનો આનંદદાશજ નથી, ચોથા અને છઠ્ઠા વાંધા પ્રમાણે શંકર

પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ એવા બે બેદો જોડી રીતે કહે છે. આ કલ્પનાને નથી શ્રુતિનો આધાર કે કોઈપણ સત્ત્વનો; છતાં તેથી કલ્પનાના બંને ગતિશ્રુતિ અપરબ્રહ્મને લગાડીને તે કાર્યબ્રહ્મ છે એમ સંકર કહે છે. પાંચમા વાંધામાં જે એમ કહ્યું કે પરવિદ્યામાં ગતિજ નહોતી પણ ભાસ્કર નીચેના વાક્યમાં તેમને ઉત્તર આપતાં કહે છે. ન ચાસ્મા મિરિયં ગતિઃ કલ્પિતા શ્રુતયોઽગ્ર પ્રમાણમ્. પરવિદ્યાસુ ગતયો વ્યુદયન્તે. (૪-૩-૧૩) આ પ્રમાણે કહીને પરવિદ્યામાં ગતિ હોય છે તેમ કહેવાને છદ્ધિય, પ્રથ કહ, ઐતરેય, ગીતા, પુરાણ અને વાગ્સનેયમાંથી શ્રુતિ આપે છે. સાનમો વધી એટલા માટે બૂપ ભરેલો છે કે સંકર ગમન શબ્દને મુખ્યાર્થમાં નહિ લેતાં લક્ષ્યાર્થમાં લે છે અને એ અર્થ લેવા જતાં ઉપાધિની કલ્પના તેમને કરવી પડે છે. પણ વેદનો અર્થ મુખ્ય શક્તિથી કરવા બેઠ્યો. તે આમાં નાટયાય છે. સાનમો વધી તદ્દન નિર્બંધ છે. આરીતે જેતાં શંકરે બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ કરાવવામાં બાદરિના મનનો જે સ્વીકાર કર્યો તે અપ્રમાણિક રી છે.

આર્થિર્માર્ગવાજો સ્થાની કમથઃ બ્રહ્મને પહોંચે છે. આ બ્રહ્મને બાદરિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય બ્રહ્મ નહિ પણ કાર્યબ્રહ્મ ગણે છે કારણ કે તે દેશના પરિચ્છેદવાળું છે—વ્યાપક નથી, તથા તેને માટે બ્રહ્મલોકને માટે—જુ. ૬-૨-૧૫ માં બદ્ધ વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ કાર્ય બ્રહ્મને બ્રહ્મ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં વચ્ચે બીજા લોકમાં જઈને જવું પડતું નથી પણ જીર્ણ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે મારે સમીપતા કેમા-ડવાને તે કાર્યને બ્રહ્મ સંસાર લગાડી છે. વળી કલ્પના અન્તે કાર્ય-બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય ત્યારે તેના અબ્રહ્મ બ્રહ્મ સાથે પર ઈશ્વરને તે જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી ત્યાં પ્રાપ્ત થઈને પાછો ફરતો નથી એવું શ્રુતિમાં જે કહે છે તેને કોઈપણ વિરોધ આવેલો નથી. મું ૩-૨-૬ ની શ્રુતિપણ આ અર્થને અનુમોદન આપે છે. માટે બ્રહ્મવેત્તા જે બ્રહ્મને કમથઃ પ્રાપ્ત કરે છે. તે કાર્યરૂપ છે, મુખ્ય નહિ.

બાદરિના મતની સામે પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને મનકાર જૈમિનિનો મત ૪-૩-૧૩ માં આપે છે. જૈમિનિ આ બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્ય બ્રહ્મ કહે છે તે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મુખ્યશક્તિથી લે છે. તે કહે છે કે બ્રહ્મ એટલે મુખ્યશક્તિથી જૂદત્વાદિ ધર્મથી વિશિષ્ટ અન્ય નહિ. ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દ હોય ત્યાં આ જૂદત્વાદિ-ધર્મથી વિશિષ્ટ મુખ્ય બ્રહ્મ જ સમજવું વળી આ બ્રહ્મ કાર્યરૂપ નથી એમ જણાવવાને તે કો. ૧-૩ નો આધાર આપે છે ત્યાં પ્રત્યક્ષ લોક પછી બ્રહ્મલોક ગણાવ્યો છે. પણ ત્યારપછી બીજો લોક ગણાવ્યો નથી. મારે તે બ્રહ્મલોક મુખ્ય બ્રહ્મનાજ અર્થમાં છે. વળી તૈ. ૨-૧ પ્રમાણે બ્રહ્મવેત્તા સર્વ કામ ભાગની પ્રાપ્તિ ભગવાન સાથે કરે છે તો જે આ બ્રહ્મકાર્ય બ્રહ્મ હોય તો આ પ્રાપ્તિ સંભવે જ નહિ. માટે બ્રહ્મવેત્તા જેને પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય બ્રહ્મ નથી.

આ માર્ગે પ્રયાણ કરનારને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું તે વિષે કોઈને શંકા થાય કે તમામને અમાનવ પુરુષ દેરી જતો હશે? આના ઉત્તરમાં ચત્રકર બ. સ. ૪-૩-૧૬ માં કહે છે—ના, જેઓ પ્રતીકનો આશ્રય કર્યા વગર સધળું બ્રહ્મ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરે છે તેઓને જ તે તરફ દેરી જાય છે, તમામને નહિ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારનો ત્યાં અધિકાર નથી તેથી તેમને અમાનવ પુરુષ દેરી જતો

નથી. ભગવાનનો ભક્તિવાળો ભક્ત તો પોતાની મેળે જ ભગવાન પાસે જાય છે-તેને અમાનવ પુરુષના સાહાય્યની અપેક્ષા નથી.

ઉત્તમ મધ્યમાધિકારીની મરણોત્તર શું સ્થિતિ થાય છે તે આપણે જણાવ્યું. હવે હામ અધિકારીઓની ગતિનો વિચાર કરીએ. આ અધિકારીઓના વર્ગમાં મર્યાદા માર્ગાચ્છ આવી શકે છે. તેઓ જ્ઞાન તથા ભક્તિરૂપી સાધનને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવે છે. જીવનમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઉચ્ચ આશયવાળી તથા સ્વ-માર્ગે વળેલી હોય છે. તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ હોય છે છતાં તેઓ સાધનોનો ત્યાગ કરી શકતા નથી. આ જીવો ઉત્તમ મધ્યમ-કેવળ જ્ઞાનમાર્ગીય કરતાં હજી દોટિના છે. તેમનું લક્ષ્ય મુક્તિ છે. પણ તે ક્રમમાર્ગે મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. તેમને મુક્તિ મળવામાં કોઈ અંતરાય નડતા નથી. આથી તેમની મુક્તિ સઘો મુક્તિ કહેવાય છે. આમને સઘોમુક્તિ કેવી રીતે મળે છે તે વિશે સૂત્રકારે ચોથા અધ્યાયના બીજા પાદમાં જણાવ્યું છે. ત્યાં બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે જ્યારે મર્યાદા માર્ગાચ્છના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તેની ઈન્દ્રિયો જૂતોમાં લય પામે છે. બુ. ૩-૫-૧૩ માં એ લય વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે તેની વાણી અગ્નિમાં લય પામે છે. પ્રાણ વાયુમાં, ચક્ષુ આદિત્યમાં, મન ચંદ્રમાં, કાન દિશાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, વાળ ઔષધિમાં, કેશ વનસ્પતિમાં, લોહી તથા વીર્ય જળમાં આ રીતે બ્રહ્મનું જીવરૂપ હોવાથી જીવ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી-પરંતુ તેથી જીવ જેટલું બ્રહ્મ છે એમ પણ નથી, કારણ કે જીવમાં આનંદ ગુપ્ત છે અને બ્રહ્મમાં આનંદ પ્રકટ અને પૂર્ણ છે. અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મ વસ્તુતઃ જૂદા નથી તો પણ બ્રહ્મરૂપ જીવરૂપથી અધિક છે. માટે અધિકં તુ મેદનિર્દેશાત્ એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર જીવ કરતાં બ્રહ્મને અધિક કહે છે. જેમ જેમ જીવનો ગુપ્ત આનંદ આવિર્ભાવ પામતો જશે તેમ તેમ ઐચ્છિક બેદ પણ ન્યૂતનર થતો જશે. જીવનું ઉપર જેમ કર્તૃત્વ જણાવ્યું તેમ બોક્ષત્વ પણ છે. તેમ જીવમાં બ્રહ્મની માફક કેટલીક શક્તિઓ પણ છે. તે ત્રણ શક્તિઓ-જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને ભાવનાશક્તિ. જ્ઞાનશક્તિથી તે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે. ભાવનાશક્તિ વડે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય આનંદનો મર્ગપર્યાં અનુભવે છે, અને ઇચ્છાશક્તિથી ઇચ્છાપ્રધાન લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હાલના માનસશાસ્ત્રીઓ પણ આ ત્રણ શક્તિઓ ચીકારે છે. તેમને ઐજાખવાને તેઓ Intellectual, Emotional અને Volitional faculties એમ અનુક્રમે નામ આપે છે. આ ત્રણ શક્તિઓને અનુસાર જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ માર્ગ ઉદ્ભવે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય જીવની આ ત્રણે શક્તિઓને સ્વીકારે છે. તેથી તત્ત્વનુસાર આ ત્રણે માર્ગનું અસ્તિત્વ તેમને મંજૂર છે. આ ત્રણે શક્તિઓના વિકાસ ઉપર તેઓ ભાર મૂકે છે. વળી જીવમાં જે ગુપ્ત આનંદ છે તેને પ્રકટ કરવાથી જ જીવ બ્રહ્મરૂપ બને છે. આથી જીવ રૂપમાંથી બ્રહ્મરૂપના પદે પહોંચ્યાં પહેલાં જીવને વિકાસની બુદ્ધિશક્તિ આવવું પડે છે. તે વિકાસક્રમમાં ધીમેધીમે આગળ વધીને પૂર્ણ આવિર્ભાવની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. શુદ્ધાદૈતીયના મતમાં આ પ્રગણે વિકાસની શ્રેણી છે (evolution) જ્યારે માયાવાદીના મોક્ષમાં વિકાસ નહિ પણ જીવની હાનિ (annihilation of the self) છે.

પરબ્રહ્મ અને અપરબ્રહ્મ એવા બ્રહ્મના બે ભેદો જોડી રીતે કહે છે. આ કંઈપનાને નથી શ્રુતિનો આધાર કે કોઈપણ સત્ત્વનો; છતાં તેવી કંઈપનાના બળે ગતિશ્રુતિ અપરબ્રહ્મત્વને લગાડીને તે કાર્યબ્રહ્મ છે એમ શંકર કહે છે. પાંચમા વાંધામાં જે એમ કહ્યું કે પરવિદ્યામાં ગતિજ નહોતી પણ ભાષકર નીચેના વાક્યમાં તેમને ઉત્તર આપતાં કહે છે. ન ચાસ્મા-મિરિચં ગતિઃ કલ્પિતા શ્રુત્યેવોડ્ય પ્રમાણમ્. પરચિદ્યામ્ ગતયો બુદ્ધ્યન્તે. (૪-૩-૧૩) આ પ્રમાણે કહીને પરવિદ્યામાં ગતિ હોય છે તેમ કહેવાને છાદોચ્ચ, પ્રશ્ન કંઠ, ઐતરેય, ગીતા, પુરાણ અને વાજસનેયમાંથી શ્રુતિ આપે છે. સાતમો વાંધો એટલા માટે બ્રહ્મ ભરણો છે કે શંકર ગ્રમન શબ્દને મુખ્યાર્થમાં નહિ લેતાં લક્ષ્યાર્થમાં લે છે અને એ અર્થ લેવા જતાં ઉપાધિની કંઈપના તેમને કરવી પડે છે. પણ વેદનો અર્થ મુખ્ય શક્તિથી કરવા જોઈએ. તે આમાં નષ્ટ થાય છે. સાતમો વાંધો તદ્દન નિર્ણય છે. આરીતે જેતાં શંકરે બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ દેવાવવામાં બાદરિના મતનો જે સ્વીકાર કર્યો તે અપ્રમાણિક કરે છે.

અર્થિર્ભાગવાજો રાત્રી ક્રમશઃ બ્રહ્મને પહેલે છે. આ બ્રહ્મને બાદરિ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય બ્રહ્મ નહિ પણ કાર્યબ્રહ્મ ગણે છે કારણ કે તે દેશના પરિચ્છેદવાળું છે—વ્યાપક નથી, તથા તેને માટે બ્રહ્મલોકને માટે—બૃ. ૬-૨-૧૫ માં જાણુ વચ્ચનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ કામ બ્રહ્મને બ્રહ્મ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે આ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતાં વચ્ચે બીજા લોકમાં જીવને જણું પડતું નથી પણ જીવન પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે માટે સંમીપના દેખા-ડવાને તે કાર્યને બ્રહ્મ સંગા લગાડી છે. વળી કંઈપના અન્તે કાર્ય-બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય ત્યારે તેના અપ્રજ્ઞા બ્રહ્મા સાથે પર ઈશ્વરને તે જીવ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી ત્યાં પ્રાપ્ત થઈને પાછો ફરતો નથી એવું શ્રુતિમાં જે કહે છે તેને કોઈપણ વિરોધ આવતો નથી. સું ૩-૨-૬ ની શ્રુતિપણ આ અર્થને અનુમોદન આપે છે. માટે બ્રહ્મવેત્તા જે બ્રહ્મને ક્રમશઃ પ્રાપ્ત કરે છે. તે કાર્યજ છે; મુખ્ય નહિ.

બાદરિના મતની સામે પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને સુવકાર જૈમિનિનો મત ૪-૩-૧૩ માં આપે છે. જૈમિનિ આ બ્રહ્મને કાર્યબ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્ય બ્રહ્મ કહે છે તે બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મુખ્યશક્તિથી લે છે. તે કહે છે કે બ્રહ્મ એટલે મુખ્યાશક્તિથી બૃહત્ત્વાદિ ધર્મથી વિશિષ્ટ જ અન્ય નહિ. ત્યાં ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દ હોય ત્યાં આ બૃહત્ત્વાદિક ધર્મથી વિશિષ્ટ મુખ્ય બ્રહ્મ જ સમજવું વળી આ બ્રહ્મ કાર્યરૂપ નથી એમ જણાવવાને તે કૌ. ૧-૩ નો આધાર આપે છે ત્યાં પ્રજ્ઞાપતિ લોક પછી બ્રહ્મલોક ગણાવ્યો છે. પણ ત્યારપછી બીજો લોક ગણાવ્યો નથી. માટે તે બ્રહ્મલોક મુખ્ય બ્રહ્મનાજ અર્થમાં છે. વળી નં. ૨-૧ પ્રમાણે બ્રહ્મવેત્તા સર્વ કામ ભાગ્યની પ્રાપ્તિ વગરના આપે કરે છે તો જે આ બ્રહ્મકામ બ્રહ્મ હોય તો આ પ્રાપ્તિ મંભવે જ નહિ. માટે બ્રહ્મવેત્તા જેને પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય બ્રહ્મ નથી.

આ માર્ગે પ્રણાલ કરનારને અમાનવ પુરુષ બ્રહ્મ તરફ લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું તે વિશે કોઈને શંકા થાય કે તમામને અમાનવ પુરુષ દોરી જતો હશે? આના ઉત્તરમાં સુવકાર બ. સ. ૪-૩-૧૬ માં કહે છે—ના, જેઓ પ્રતીકનો આશય કર્યા વગર સપથું બ્રહ્મ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરે છે તેઓએ જ તે તરફ દોરી જાય છે, તમામને નહિ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારો ત્યાં અધિકાર નથી તેથી તેમને અમાનવ પુરુષ દોરી જતો

નથી. ભગવાનનો ભક્તિવાળો ભક્ત તો પોતાની મેળે જ ભગવાન પાસે જાય છે-તેને અમાનવ પુરુષના સાધાર્યની અપેક્ષા નથી.

ઉત્તમ મધ્યમાધિકારીની મરણોત્તર શું સ્થિતિ થાય છે તે આપણે જણાવ્યું હતે. ઉગમ અધિકારીઓની ગતિનો વિચાર કરીએ. આ અધિકારીઓના વર્ગમાં મર્યાદા માર્ગવિજ્ઞાની શકે છે. તેઓ જ્ઞાન તથા ભક્તિરૂપી સાધનને પોતાનું હૃદય બનાવે છે. જીવનમાં તેમની પ્રવૃત્તિઓ ઉચ્ચ આશયવાળી તથા સન્માર્ગે વળેલી હોય છે. તેમનું દૃષ્ટિબિન્દુ વિશાળ હોય છે છતાં તેઓ સાધનોના ત્યાગ કરી શક્તા નથી. આ જીવો ઉત્તમ મધ્યમ-કેવળ જ્ઞાનમાર્ગીય કરતાં હંચી કોટિના છે. તેમનું હૃદય મુક્તિ છે. પણ તે કમમાર્ગે મુક્તિ મેળવવા ઇચ્છતા નથી. તેમને મુક્તિ મળવામાં કોઈ અંતરાય નડતા નથી. આથી તેમની મુક્તિ સદ્યો મુક્તિ કહેવાય છે. આમને સદ્યોમુક્તિ કેવી રીતે મળે છે તે વિશે સૂત્રકારે ચોથા અધ્યાયના બીજા પાંદમાં જણાવ્યું છે. ત્યાં બીજા અધિકરણમાં કહે છે કે ત્યારે મર્યાદા માર્ગવિજ્ઞાન પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તેની ઈન્દ્રિયો બ્રૂતોમાં લય પામે છે. બૃ. ૩-૫-૧૩ માં એ લય વિશે કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં કહે છે કે તેની વાલ્મી અગ્નિમાં લય પામે છે. પ્રાણ વાયુમાં, ચત્તુ આદિત્યમાં, મન ચંદ્રમાં, દાન દિશાઓમાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, વાળ ઔપધિમાં, કેશ વનરપતિમાં, લોહી તથા વીર્ય જળમાં આ રીતે બ્રહ્મનું શ્વરૂપ હોવાથી જ્યે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી-પરંતુ તેથી જ્યે જેટલું બ્રહ્મ છે એમ પણ નથી, કારણ કે જ્યેમાં આનંદ ગુણ છે અને બ્રહ્મમાં આનંદ પ્રકટ અને પૂર્ણ છે. અર્થાત્ જ્યે અને બ્રહ્મ પરસ્પરઃ જૂદા નથી તો પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્યેસ્વરૂપથી અધિક છે. માટે અધિકં તુ મેવન્નિર્દેશાત એ સૂત્રમાં સૂત્રકાર જ્યે કરતાં બ્રહ્મને અધિક કહે છે. જેમ જેમ જ્યેનો ગુણ આનંદ આવિર્ભાવ પામતો જશે તેમ તેમ ઐચ્છિક બેદ પણ ન્યૂતનરથતો જશે. જ્યેનું ઉપર જેમ કર્તૃત્વ જણાવ્યું તેમ ભોક્તૃત્વ પણ છે. તેમ જ્યેમાં બ્રહ્મની માદક કેટલીક શક્તિઓ પણ છે. તે ત્રણ શક્તિઓ-જ્ઞાનશક્તિ, ઇચ્છાશક્તિ અને ભાવનાશક્તિ. જ્ઞાનશક્તિથી તે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે છે. ભાવનાશક્તિ વડે લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય આનંદનો મંરપર્શ અનુભવે છે, અને ઇચ્છાશક્તિથી ઇચ્છાપ્રધાન લૌકિક વૈદિક અને ભગવદીય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. હાલના માનસશાસ્ત્રીઓ પણ આ ત્રણ શક્તિઓ સ્વીકારે છે. તેમને જ્ઞાણબળને તેઓ Intellectual, Emotional અને Volitional faculties એમ અનુક્રમે નામ આપે છે. આ ત્રણ શક્તિઓને અનુસાર જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ માર્ગે ઉદભવે છે. શ્રીવશ્વભાયાયે જ્યેની આ ત્રણે શક્તિઓને સ્વીકારે છે. તેથી તત્ત્વનુસાર આ ત્રણે માર્ગનું અસ્તિત્વ તેમને મંમન છે. આ ત્રણે શક્તિઓના વિકાસ ઉપર તેઓ ભાર મૂકે છે. વળી જ્યેમાં જે ગુણ આનંદ છે તેને પ્રકટ કરવાથી જ જ્યે બ્રહ્મરૂપ બને છે. આથી જ્યે રૂપમાંથી બ્રહ્મરૂપતા પદે પહોંચતાં પદેજાં જ્યેને વિકાસની બૃમ્હિકાઓ ચાલતી પડે છે. તે વિકાસક્રમમાં ધીમેધીમે આગળ વધીને પૂર્ણ આવિર્ભાવની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. શુદ્ધાદૈતીયના મતમાં આ પ્રમાણે વિકાસની શ્રેણી છે (evolution) જ્યારે માયાવાદીના મોક્ષમાં વિકાસ નહિ પણ જ્યેની હાનિ (annihilation of the self) છે.

મર્્યાદા માર્ગિયનો છવ દેહમાંથી નીકળ્યા પછી તેની સઘળી ઇન્દ્રિયો જૂતમાં લય પામે છે તેથી તેને ઉર્ધ્વગતિ કરવી પડતી નથી, પણ તુર્તજ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાન અને મર્્યાદા લક્ષ્ય તે ઉલ્ભવની ગતિ આ રીતે જ્ઞાત્રમાં પ્રવેશ પામે લય છે. એ તેમનું છેવટ છે.

ઉત્તમોત્તમ ક્રોટિના છવો એટલે લક્ષ્યો તેમને લગવાનું એજ સાધન અને લગવાનું જ સાધ્ય. લગવાનું સિવાય બીજું કંઈ પણ તેમનું સાધન નથી. તેમનું સર્વસ્વ લગવાનું જ છે. લગવાનું માટે આવંત નિરુપધિગ્નેદ જેનું બીજું નામ પ્રેમ ભક્તિ. એજ તેમનું સાધન છે. ખરી રીતે આ સાધન જ નથી. તેઓ પણ સઘોમુકિતને મેળવે છે. પણ મર્્યાદા માર્ગિય અક્ષર જ્ઞાત્રમાં લય પામે છે. ત્યારે આ પુષ્ટિ છવો તેમાંથી ઉત્થાન પામીને અલૌકિક વિપ્રલધારણ કરે છે અને રસરૂપ લગવાનું સાથે પેતાના આનંદો ભોગવે છે. જ. સ. ૪-૧-૭ માં કહેવા પ્રમાણે તેના ઉત્કટ રનેદને લીધે લગવાનું તેની પામે બેમે છે. અર્થાત્ લગવાનું તેને વશ થાય છે. તેમ તેના ઉદયમાં પણ પ્રકટ થાય છે (૪-૬-૮) તે લક્ષ્યોને જ્યાં સુધી પરમ પુરુષાર્થ રૂપક પ્રાપ્ત થતું નથી ત્યાં સુધી તેમનું બાહ્ય અને આંતર અનુસંધાન હોતું નથી. તેમને જ્ઞાનની માફક પ્રારબ્ધનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. તેમનાં પાપ પુણ્ય આપો આપ દળી જાય છે. જ્યારે તેમને લગવાનું આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તેમની વાણી મનમાં લય પામે છે. અર્થાત્ લગવાનું પ્રકટય થતાં તેમની વાણી મૂક બની જાય છે. ફક્ત મનથી જ તે લગવાનું સાથે પ્રથમ મંબન્ધ હોય છે. વાણીનો લય થતાં તમામ ઇન્દ્રિયો આ રીતે મનમાં લય પામે છે. અર્થાત્ તમામ ઇન્દ્રિયો કામ કરતી બંધ થઈ જાય છે; પછી ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમાં લય પામે છે, અને મન હુકત પ્રાણુ લગવાનું મંબન્ધ થાય છે. મર્્યાદા લક્ષ્યની માફક તેની વાગાદિનો લય જૂતોમાં થતો નથી. (૪-૨-૧ થી ૪-૨-૪) મર્્યાદા માર્ગમાં મોક્ષ પર્વન્ત સાધનથી જ મુકિત હોય છે. પુષ્ટિ માર્ગમાં તે સાધન સિવાય જ મુકિત મેળવવાની હોય છે. (૪-૨-૭) પુષ્ટિ ફક્તની મરખામણીએ મર્્યાદામાર્ગનો મોક્ષ સંસારની માફક ગુચ્છ છે. માટે યાગવદકય તથા આર્તભાગે મોક્ષનું કર્મ તરીકે કથન કરેલું છે. (૪-૨-૮) પુષ્ટિમાર્ગિય તત્ત્વ ધણું સુક્ષ્મ છે. કારણ કે ત્યાં વાણી પણ પહેલી શક્તી નથી એમ આ શ્રુતિ કહે છે.

આ રીતે પાંચ પ્રકારના છવોની પ્રાંચ પ્રકારની ગતિ આપણને નજરે પડે છે.

કર્મજ્ઞાન તથા લક્ષ્યોનો પરસ્પર સંબંધ.

શ્રુતિઓ તપાસતાં આપણને ત્રણ સુખ્ય સાધનો જોવામાં આવે છે-કર્મ જ્ઞાન અને લક્ષ્ય. તેમનો પરસ્પર શો મંબન્ધ છે તે આપણે અહિંયાં જોઈએ. આ સાધનોનો વિચાર સત્રકાર ત્રીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં કર્યો છે. પ્રથમ કર્મ અને જ્ઞાનનો સંબન્ધ કર્યો છે. પ્રથમ અધિકરણમાં સત્ર રજમાં જૈમિનિનો મત આપે છે. સત્રકાર લગવાનું જ પુરુષાર્થ માને છે ત્યારે જૈમિનિ કર્મને પુરુષાર્થ ગણે છે અને લગવાનું અર્થવાદરૂપ માને છે. પછીથી કર્મનો જ્ઞાનથી બાધ થતો નથી એમ ચિદ કરવાને નિયેની દલીલો કરે છે.

કર્મની આવશ્યકતા
માટે જૈમિનિની
સાધ્યમાં આપેલી
દલીલો.

- ૧ વસિષ્ઠ વગેરે બ્રહ્મચારીઓએ પણ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્યા હતા.
- ૨ વૈદેહ જનક જે બ્રહ્મવેત્તા હતા તેમણે પણ યજ્ઞ કર્યા હતા.
(બૃ. ૩-૧-૧) ૩-૪-૪
- ૩ બૃ, ૪-૪-૨ માં વિદ્યાની સાથે કર્મને પણ ફલપ્રાપ્તિનું સાધન કહેલું છે. તેથી જ્ઞાની સ્વતંત્રતા જણાતી નથી.
- ૪ આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ માં બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્મા અર્થાત્ બ્રહ્મચારી બ્રહ્માનું દર્શન પૂર્ણ માસમાં વરણ કરવામાં આવે છે અર્થાત્

કર્મ કાણુ કરી શકે તે યોગ્યતામાં બ્રહ્મચારીની પર્મદગી છે. એટલે ગમે તેના કર્મ કરવામાં અધિકાર નથી. ૩-૪-૬

- ૫ તૈ. મં. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ માં કર્મ કરવાનો જેવો નિયમ આપેલો છે તેવો તેના ત્યાગને માટેનો નથી.

આ દલીલોથી જૈમિનિ એમ કહે છે કે જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થતો નથી પણ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનીઓને પણ કર્મ કરવાની જરૂર જણાય છે. આથી જ્ઞાનાગ્નિ સર્વ કર્મને બાળીને ભસ્મ કરે છે એમ કહીને કર્મની નિરુપયોગિતા જેઓ દર્શાવે છે તે ખોટું છે.

સૂત્રકાર ઉપરની દલીલોનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપે છે.

- (૧) વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મચારીઓ જેમ કર્મત્યાગ કર્યો નથી એવું જોવામાં આવે છે તેમ શુક જેવાઓએ કર્મત્યાગ કરેલો છે એવું પણ જોવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મચારીઓએ પણ કર્મ કરવાં એવો નિયમ જણાતો નથી. કર્મનો ત્યાગ તથા અત્યાગ ઉભય શ્રુતિઓમાં જોવામાં આવે છે. ૩-૪-૯

- (૨-૩) જનક વૈદેહનું દષ્ટાન્ત પણ બરાબર નથી કારણ કે સધળા બ્રહ્મવેત્તાઓ વિષે જો શ્રુતિ એ પ્રમાણે કહેલી હોય તો કર્મનો પક્ષ સમર્થિત થાય. પણ તમામ બ્રહ્મવેત્તાઓની બાબતમાં આ શ્રુતિ જોવામાં આવતી નથી. ઉલટું બૃ. ૪-૫-૧૫ જેવી ઘણી શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે કે જેમાં કર્મનો ત્યાગ જણાવેલો છે. માટે કર્મ કરવા કરતાં કર્મનો ત્યાગનો પક્ષ વધારે બલવાન છે. અધિકાર પ્રમાણે બ્રહ્મચારીઓને પણ કર્મ કરવાનાં અગર નહિ કરવાનાં હોય છે. ૩-૪-૧૦, ૧૧

- (૪) દર્શનપૂર્ણ માસમાં પણ બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્માનું જ વરણ કરવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું ત્યાં બ્રહ્મિષ્ઠ શબ્દનો અર્થ બ્રહ્મવેત્તા જ્ઞાની નહિ પણ કહેલા વેદ તેનું અધ્યયન કરનાર એવો કરવો. કર્મ કરવામાં કર્મ વિધિનું જેણે અધ્યયન બરાબર કરેલું છે તેનું જ વરણ કરવામાં આવે તે સુક્ત છે. આથી તો કર્મની જ બળવત્તા બરાબર સમજાય છે કારણ કે જે કર્મ કરવાનાં છે તે વિધિપૂર્વક સમજીને કરવાનાં છે. માટે 'બ્રહ્મિષ્ઠ' બ્રહ્માનું વરણ કરવાનું કહ્યું છે. ૩-૪-૧૨

- (૫) તમે તૈ. ૨-૧-૧૦ નું પ્રમાણ આપીને કહ્યું કે સર્વ કર્મની આવશ્યકતા જણાવી છે. ત્યાગ નહિ. પણ અમે મ. ના. ૧૦-૫ નું પ્રમાણ આપીને કહીશું કે કર્મના ત્યાગની પણ શ્રુતિઓ છે એટલે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવો કોઈપણ નિયમ નથી. જેવી કર્મ કરવાની શ્રુતિ છે તેમ તેના ત્યાગની પણ છે. આથી કોઈ પણ દેર નથી. ૩-૪-૧૩ વળી બૃ. ૪-૪-૨૩ ની શ્રુતિમાં બ્રહ્મચારી-બ્રહ્મવેત્તાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે ત્યાં

કહે છે કે અહવેતાનો મદિમા કર્મથી વધતો નથી. તેમ ઓછો પણ થતો નથી. આ શ્રુતિના આધારે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે તેને કર્મ કરવાથી તેના મદિમામાં વધારો થતો ન હોય અગર ઘટાડો ન થતો હોય તો શા માટે તે કર્મ નકામાં કરવાં ? અર્થાત્ કર્મના ત્યાગનો પક્ષજ અહિંમાં મઝરે પડી આવે છે (૩-૪-૧૫) અહવેતાને ને કર્મ કરવાની જરૂર હોય તો તે દૈત જ્ઞાનની અવસ્થામાં જ છે. પણ જેને અપ્પણ, અહનું અદૈત જ્ઞાન થાય છે તેને કર્મની સંભાવના જ નથી. બુ. ૪-૫-૧૫ માં કહે છે કે બ્યારે જીવાત્માને સર્વ આત્મરૂપ હોય છે ત્યારે કાણુ કેને જુએ ? અર્થાત્ કાઈપણ બેઠું રહેતો નથી. આ અવસ્થામાં કર્મ કરવાની જરૂર જ નથી. તેથી જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવાં જ એવો પક્ષ સાબીત થતો નથી. વળી મંન્યારીઓની બાબતમાં પણ જ્ઞ. ૪ તથા ના ૧૦-૬ માં કહ્યા પ્રમાણે કર્મનો અભાવ છે. બ્યારે મનુષ્ય મંન્યસ્તાત્રમમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને કાઈ પણ કર્મ કરવાનાં રહેતાં નથી. આ રીતે જ્ઞાનીઓએ કર્મ કરવા જ નોંધ્યે તેવા નિયમ જણાતો નથી.

અહિંમાં જૈમિનિ બ્ર. સુ. ૩-૪-૧૮ માં પૂર્વપક્ષ કરે છે અને કહે છે કે બુ. ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિથી ને કે બોક્ષ અર્થાત્ કર્મના ત્યાગને પરમ દુષ્ઠ કહ્યું છે તો પણ ત્યાં જ્ઞાન અવિધેય હોવાથી તે પરામર્શનો બાધ થાય છે. માટે વિધિના બલથી કર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન પછીના સૂત્રમાં સૂત્રકાર આપે છે. ત્યાં તે કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ એવા નિયમને અપવાદરૂપે જણાવે છે. કારણ કે શ્રુતિમાં કર્મની વિધિ કહી છે તેમ તેનો ત્યાગ કહ્યો છે. આ બન્નેમાંથી કયું ખરું અને કયું ખોટું એવો નિર્ણય થઈ શકે જ નહિ. માટે બન્ને વાક્યોને આપણે પ્રમાણ તરીકે રાખવાં પડશે. અને તે વિષે એટલું જ કહી શકીએ કે કર્મ કરવાનો તથા તેના ત્યાગનો ઉપદેશ અધિકાર પરત્વે છે. આ સિદ્ધાન્તને વધારે દૃઢીભૂત બનાવવાને યોગનું દૃષ્ટાન્ત સૂત્રકારે આપે છે અને કહે છે કે જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિની સિદ્ધિ માટે માનસશ્રુતિના ધારણને સાધન તરીકે ઉપદેશ છે, એજ પ્રકારે કર્મ એ ભક્તિના સાધન તરીકે લેવાતું છે. સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી ધારણાની આવશ્યકતા નથી, તેમ ભક્તિના ઉદય પછી કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી. પણ ભક્તિ પર્યન્ત રહે છે. માટે જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થાય છે એમ કહીને પૂર્વકાણ્ડની વ્યર્થતા જણાવવાને જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નકામો છે.

આમ પોતાની સિદ્ધાન્ત દર્શાવીને અધિકરણ બીજામાં સૂત્રકાર કહે છે કે હુરયોતમનઃ જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એમ સર્વ સાધનોની અપેક્ષા છે. આ સિદ્ધાન્તને અશ્વના દૃષ્ટાન્તથી સમજાવ્યો છે. જેમ અશ્વ દૂર દેશમાં આવેલા ઇષ્ટદેવના પ્રતિજ્ઞાધક દેશનું અતિ કમણુ કરવામાં માધનારૂપ છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રતિજ્ઞાધક અન્ના કરણના દોષની નિવૃત્તિમાં કર્મનો ઉપયોગ છે. આટલોજ તેનો ઉપયોગ છે. જ્ઞાનના દેવની મિદિ થયા પછી તેનો ઉપયોગ નથી. જ્ઞાનના દેવની ભાદિ ભગવદ્ભાષિ અગર યોગ છે અર્થાત્ મનુષ્યને માટેજ કર્માદિ સાધનો છે. આત્મવનિક ભક્તોને માટે નહિ. તેઓ તો ભક્તિ તથા બીજા કશાની અપેક્ષા કરના નથી.

સંકસાર્ય અશ્વના દૃષ્ટાન્તને એવી રીતે સમજાવે છે કે જેમ અશ્વ દગ ખેડવામાં જોડવામાં આવતો નથી, પણ રથની ઘુંગરીમાં જોડવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે કર્મની અપેક્ષા

વિદ્યાને કમળી મિદ્ધિ માટે નથી પણ મલ્લરિવાની ઉત્પત્તિના મગધમાં જ છે અથવા વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થતા સુધી ચિત્ત શુદ્ધિના જરૂર છે, અને તે શુદ્ધિ માટે કર્મ જરૂરના છે ચિત્તશુદ્ધિથી જ્યાંયે વિદ્યાના ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ કે પછી કર્મની અપેક્ષા નથી અર્થાત્ કર્મની અપેક્ષા ગૌણ છે

ગમાનુજ આ બધાના દર્શાવતને જૂની રીતે સમજાવે છે તે કહ્યું છે કે જેમ અથ્થ માણુમને જવાનું નાધન છે પરંતુ તેમાં એના ઉપર મામાન માણે તમ બાધવો વગેરેની જરૂર પડે છે, તેમ મોક્ષની સાધનજૂત વિદ્યાને પણ નિશ્ચ નૈમિત્તિક કર્મની નામચીની જરૂર પડે છે આ રીતે આમાથી તે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચયનાદને તારતી જાહે છે અર્થાત્ આ સૂત્રમાં સૂત્રકારનો આશય એવો નથી કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મની આનંદ તા નથી પણ તે પછીની દશામાં એ તેની જરૂર છે આમ રામાનુજ કહે છે

અણુભાગ્યમર આ સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં કેમ વિવચના મેલો નિર્ણય આપે છે ? પુરોહિતમ જ સ્વનન પુરોહિતમ છે અને તેમની પ્રાપ્તિ એજ દેન ત્યા પ્રેમ ભક્તિયા ઉત્પન્ન થયેનું તેમનું જ્ઞાન તેજ સાધન એ સત્ય તૈ ૨-૧ તથા બુ ૪-૪-૧૪ વગેરે હાંસિ શ્રુતિના વચનોથી પ્રતિપાલન કરવામાં આયુ છે આ જ્ઞાનથી રહિતને તો દુખની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ બુ ૪-૪-૧૪ મા કહ્યું છે આમ જતા યજ્ઞાદિ જે સ્વત પુરોહિત રૂપ નથી તેને સર્વ અથવા તત્ત્વનું પ્રતિપાલન કરનાર શ્રુતિ જે નિરૂપણ કરે છે તે એના ઉપરથી ? યજ્ઞાદિ પુરોહિતના સાધન તરફ જ છે એમ માનવું અને તે નિર્જામતામાં જ કરવામાં આવે તોજ તે સાધન ઉપયુક્ત છે તેથી જ સુ ૪-૪-૫ મા કહે છે કે માણુમ જેનું કર્મ કરે તે પ્રમાણે થાય છે સાધન કરનાર ચારા બને છે અને જોડુ કરનાર જોડા બને છે આથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કર્મની અપેક્ષા છે તે સત્ય છે પણ પ્રુષ્ઠિ માર્ગમાં અગીકૃત થયા પછી ભક્તિ સિવાય સર્વની અનંદા છે આમ હોનાથી નાચસાત્મા પ્રવચનૈન લભ્ય એ શ્રુતિનો પણ વિરોધ થતો નથી આથી ભક્તને કર્મ કરવાની જરૂર રહેતી નથી તેમ જતા પણ ક્વચિત્ પ્રભુની ઈચ્છાથી ભ તાને કર્મ કરવા પડે છે જેમકે અનગીર ઉદ્ધન તથા પાણ્ડવોને કરના પડ્યા હતા તેમ આમાં પણ જંગોની પામે ત્રુતને મ કરાવના હોય છે તેમને પોતે પાતાની ઈચ્છાનું જ્ઞાન કરાવ છે, અને જેમને તે ઈચ્છાનું જ્ઞાન થયું હોય છે તેજ તે મ કરે છે જેમને તે ઈચ્છાનું જ્ઞાન નથી તે જ્ઞા નથી જેમકે શુદ્ધ તથા જડ ભગ્ત વગેરે કર્મ થા નહોતા અર્થાત્ કાણે કર્મ કરવા અને કાણે નહિ તેનો નિર્ણય ભગવદ્દેશને જ અધીન છે ભક્તો જાતે પણ તે નિર્ણય કરવાને અસમર્થ છે ભક્તોની દષ્ટિ ભગવાન પરત્વે હોય છે તેથી તેમને કર્મ કરવાનું કોઈ પણ ખાસ પ્રયોગ નથી સિવાય કે મહાદાનુ રક્ષણ અને લોપ મગ્ધ માટે ભ ગી ૩-૨-૧ મા ભગવાન કહે છે હે ભારત ! જેમ અગ્નિને મગ્ધ આગમન થઈને કર્મ થાય છે તેમ વિદ્યાનોગે તમા આનંદ થયા વગર લો મગ્ધ કરનારી ઈચ્છાથી જ તે કર્મ કરવા આ રીતે ભગવાનના દષ્ટિરાગા વિશેષ્ય છે પણ તે નિરાશના મધ્યમ અધિમરી જેમને ભગવાનની ઈચ્છાનું જ્ઞાન નથી તેમણે કર્મ જા માટે કરના તેનો એવો નિર્ણય કયો છે કે તેઓ મધ્યમ અધિમરી હોવાથી તેમના ચિત્તમાં ભગવાનના દર્શનથી મલિન્ય ઉત્પન્ન થયેનું હોય છે, તેથી ભગવાનસિદ્ધિમાં તેમને પ્રતિબંધ નડે છે આ પ્રતિબંધની નિરૂત્તિ તે કર્મનું દેન

છે. આ રીતે તેમને કર્મ કરવાની જરૂર છે (જુઓ ક્ષ. ૨૧. ૩, ૩-૪૨). પણ આ કર્મ ભગવાનની ઈચ્છાનુસાર હોય છે. જેમને ભગવાનની ઈચ્છાનું જ્ઞાન હોય અથવા જેમને તે વિશે મંદિહ હોય તેમને માટેજ કર્મની જરૂર છે: આ રીતે કર્મ માટેનો નિર્ણય અણ્ણલાયકાર ધર્માસૂત્રના આધારે આપે છે. આથી જેઓ વેદનું સ્વરૂપ કેવલ યત્નકર્મ વિશે સમજાવે છે તેમ જેઓ તેને કેવલ જ્ઞાન પરત્વે સમજાવે છે, તે ઉભયની માન્યતાઓ બૃહ ભરંસી છે. આ દેખીતી રીતે કર્મ અને જ્ઞાન વિશે જણાતા વેદાર્થ સ્વરૂપનું સમાધાન કરતાં શ્રીવદ્ધભાગ્યાર્થ તત્ત્વદીપ નિર્ણયના સર્વ નિર્ણયમાં કહે છે.—

જૈમિનિઃ કર્મતત્ત્વજ્ઞો નિર્ણયં પૂર્વં કૃતવાન ।
 દયાસ્તઃ દયયં દિ સર્વજ્ઞઃ ઉત્તરે નિર્ણયં જગૌ ॥
 ઉભયોર્દિ પરિજ્ઞાતે સર્વયંદાર્યનિર્ણયં ।

અર્થાત્ જૈમિનિના મતે ‘કર્મ’માં અને વ્યાસના મતે જ્ઞાનમાં—એમ ઉભયમાં વેદનું સ્વરૂપ છે. એકમાંજ ફક્ત નથી. એક જ પરમાત્મા તે કર્મ જ્ઞાન વગેરે રૂપે વેદમાં તથા અન્ય ધર્મશાસ્ત્રોમાં વ્યવહારાય છે. પૂર્વકાંડમાં તેમનું યત્નરૂપે વર્ણન છે. અને ઉત્તરકાંડમાં પ્રભરૂપ છે, અને ભાગવતમાં તેમને હરિ તરીકે કહેલ છે. (યજ્ઞસ્તુપી હરિઃ પુષ્કાંઠિ મહત્તનુઃ પરે । અષ્ટતારી હરિઃ કૃષ્ણઃ સ્ત્રીમાગવત્ત્વં હર્યતે । તં. દી. નિ. ભા. ૨. ૨૨.) અર્થાત્ વેદના પૂર્વકાંડમાં જે કર્મનું પ્રતિપાદન છે તે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનુંજ વર્ણન છે. કારણ કે યજ્ઞોદયે ચિષ્ણુઃ એ શ્રુતિથી યત્નનું ચિષ્ણવ સિદ્ધ થાય છે અને તે યત્નરૂપ ચિષ્ણુના માહાત્મ્યના વર્ણનદ્વારા ભગવાનની ક્રિયા શક્તિનુંજ મહાત્મ્ય વેદના પૂર્વકાંડમાં જણાવેલું છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ પ્રભ અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિ વિશિષ્ટ ભગવાનનું માહાત્મ્ય ઉત્તરકાંડમાં—ઉપનિષદોમાં જણાવ્યું છે અને ઉભયશક્તિથી યુક્ત-ક્રિયા અને જ્ઞાન શક્તિવાળા ભગવાનનું માહાત્મ્ય ભગવદ્ગીતામાં ગંદોષથી અને શ્રીભાગવતમાં વિત્તારથી ‘કૃષ્ણરૂપથી’ જણાવ્યું છે. આથી વેદના કાંઈપણ કાંડોમાં પરસ્પર ભેદ નથી તેમ ગીતા તથા ભાગવતધર્મનો વેદધર્મ સાથે વિરોધ નથી. છતાં જેઓ તે વિરોધ જુએ છે તેઓ આ વિષયના સ્પષ્ટજ્ઞાનના અભાવેજ તે પ્રમાણે કરે છે.

વસ્તુતઃ કર્મનિષ્ઠા, જ્ઞાનનિષ્ઠા તથા ભક્તિનિષ્ઠા કેવી રીતે સમજવી એ વિશે શ્રીવદ્ધભાગ્યાર્થજ નીચેના સ્લોકમાં જણાવે છે.

જ્ઞાનનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા સર્વજ્ઞો દિ યદા ભવેત્ ।
 કર્મનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા ચિત્તં પ્રસીદતિ ।
 ભક્તિનિષ્ઠા તદા જ્ઞેયા યદા કૃષ્ણઃ પ્રસીદતિ ॥

જ્ઞાનનિષ્ઠા યદા ક્યારે કહેવાય કે જ્યારે જ્ઞાની સર્વજ્ઞ અને ત્યારે, ત્યાં સુધી તેની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અંતરી હોવાથી તે જ્ઞાની કહી શકાય નહિ. કર્મનિષ્ઠા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય—ચિત્તમાં કંઈપણ પ્રકારના મલિનતાઈ તથા વિકારો રહે નહિ પણ સ્વચ્છ સ્વદિષ્ટ જેવું શુદ્ધ અને, ત્યાં સુધી ગમે તેટલાં કર્મો કરવામાં આવે તો પણ તે કર્મોનું કંઈપણ ફળ વસ્તુતઃ નથી, તેમ ભક્તિનિષ્ઠા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે તે ભક્તિથી ભગવાન કૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય. આદિ । કેવો સુંદર આ કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વિશેના નિર્ણય અદિઓ શ્રી

વક્ષભાચાર્ય આપણને આપે છે. આ દષ્ટિએ જો આ મંચધ તપાસીએ તો કોઈપણ વિરોધ જોવું જણાશે નહિ.

હવે કર્મના પ્રકારો વિષે અહિંમાં સહજ જણાવી લેઈએ. વેદનો પૂર્વકાંડ વેદનું તાત્પર્ય યજ્ઞ-કર્મમાં જુએ છે. આ તાત્પર્યને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને જૈમિનિએ પૂર્વ મીમાંસા રચી છે. અને તેના ઉપર કુમારિલ તથા પ્રભાકર વગેરેનાં ભાષ્યો થયાં છે. આ કર્મભાવના યજ્ઞરૂપમાં વેદના અનેક સૂક્તોમાં આલેખેલી છે. યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં પૂર્વકાંડમાં પાંચરૂપો જણાવેલાં છે. તેમજ ખીછ રીતે એ રૂપો જણાવેલાં છે. માટે યજ્ઞરૂપ ભગવાન ‘પંચાત્મક’ તથા દ્વિરૂપ પણ કહેવાય છે. પંચાત્મક તરીકે અગ્નિહોત્ર દર્શપર્યુમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય, અને સોમ (અગ્નિષ્ઠોમ) એ પાંચ રૂપ યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં છે. આ પાંચ રૂપોને બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે. પ્રાકૃત તથા વૈકૃત. પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિરૂપ પોતાના નામથી પ્રસિદ્ધ પ્રકૃતિ રૂપત્વનું નિખિલ અંગમાત્રનું સર્વોગનું જ્યાં નિરૂપણ થયું હોય તે તેની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. અગ્નિહોત્રના પોતાના નામથી જ્યાં તેના અંગોનું સર્વત્ર નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય તે અગ્નિહોત્રની પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ જે જેટલું કહ્યું તેટલું સંપૂર્ણ અંગો સહિત કરવું પડે, અને તેનાથી નિયત અમુક ફલ અવશ્ય થાય, તે પ્રાકૃત અથવા નિત્યકર્મ કહેવાય છે. વૈકૃત કર્મ એટલે સમ્ય કર્મ કામના હોય તોજ આ કર્મ ફલનું દાન કરે છે. પ્રાકૃત કર્મમાં ફલ અમુક નિયત થયેલું છે. અને જો તે ન કરવામાં આવે તો પ્રાપ્તિલભ્ય છે. અને કરવામાં આવે તો અમુક ફલ મળે જેમ રાજસેવા અનુય માત્રને દર્શવ્ય છે. જો તે ન કરવામાં આવે તો દડ થાય છે. તેમ નિત્યકર્મ નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય નડે છે. માટે જેમ રાજસેવામાં ફલ નથી એમ કહેવાય નહિ. આનાથી વિરુદ્ધ કર્મ તે વૈકૃત છે. આ કર્મ પ્રાકૃત-નિત્ય કર્મની માફક નિજ સ્વભાવથી નિયત ફલનું દાન કરતું નથી. એ કામના પ્રમાણે ફલદાન કરે છે. તે નહિ કરવાથી પ્રત્યવાય નડતો નથી. આ ફલ પ્રમાણે અગ્નિહોત્રાદિ પાંચ કર્મો પ્રાકૃત છે તથા વૈકૃત છે. માટે શ્રીવક્ષભાચાર્ય યજ્ઞરૂપ ભગવાનનાં બે રૂપ પણ કહે છે.

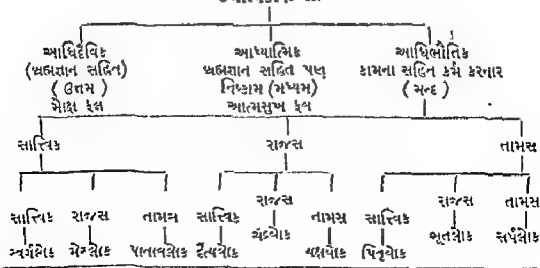
અધિકારીના બેદ પ્રમાણે યજ્ઞ કર્મના ત્રણ બેદો છે. આધિદૈવિક, આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક. યજ્ઞનું ફલ મોક્ષ છે. આધ્યાત્મિકનું મર્યાદા કહેતાં આત્મ-ત્રણ પ્રકારના સુખ અને આધિભૌતિકનું સ્વર્ગલોક. પ્રથમ પ્રકારના અધિકારી તે કર્મોધિકારીઓ. ઉત્તમ કર્મોધિકારીઓ છે. બીજા પ્રકારના મધ્યમ છે અને ત્રીજા પ્રકારના મન્દ છે. અર્થાત્ સ્વર્ગલોકના સુખને માટે જે કર્મ કરે છે તે કર્મ કરનારા મન્દ કર્મોધિકારીઓ છે. (જુઓ તત્ત્વદીપ નિર્ણય ભા. ૨ શ્લોક ૮) મધ્યમ અધિકારી નિષ્કામ છે અને મન્દ સકામ હોય છે. આ ઉભય જ્ઞાનજાનથી રહિત હોય છે. જ્ઞાનજાનથી મુક્ત જ્યારે કર્મ હોય તો તે આધિદૈવિક કહેવાય છે અને તેનું ફળ મોક્ષ હોય

x સ્વર્ગ શબ્દનો અર્થ શ્રીવક્ષભાચાર્ય આત્મસુખ કરે છે. એજ સ્વર્ગશબ્દનો ખરો અર્થ છે. જુઓ મુખ્ય અર્થત્વે સ્વર્ગઃ સત્ત્વાકારાંત વરણે સર્વેદાનિવૃત્તો યદાત્મસુખં પ્રસ્વીમવતિ તદગ્નિહોત્રાદિ સાધ્યમ્ । સર્વેદવાનામાધિરૂત્તાનાં તુષ્ટાવાપ્તિમિત્યે શાગસ્ય જાતે આત્માનન્દઃ પ્રપ્તો મવતિ । દત્તમયે ભૌતિકત્વે સ્વર્ગલોકો મવતીત્તર્યઃ । આ ઉપરથી સમજવું કે સ્વર્ગનો વાસ્તવિક અર્થ ‘આત્મસુખ’ છે અને લક્ષ્યાર્થ તે સ્વર્ગલોક છે. સ્વર્ગલોક એ હીનાધિકારીઓનું ફલ છે; J.

છે. પણ જ્ઞાનરાત્રિ સહિત અને નિષ્કામવૃત્તિથી જે કોઈ કર્મ કરે તો તેને મોક્ષદાય નહિ મળતાં આત્મસુખરૂપી સ્વર્ગ મળે છે. અર્થાત્ તેને એવું સુખ મળે છે કે જેમાં દુઃખનો લવલેશ પણ નહોય, અથવા જે સુખનો કાલથી પણ ગ્રાસ થતો નહોય, અને અભિલાષાથી તેની પ્રાપ્તિ થાય. આ આત્મસુખરૂપ સ્વર્ગ નિલ હોય છે. અન્તઃકરણ સાત્ત્વિક બનતાં સર્વ પ્રકારની ઈચ્છાઓ નિવૃત્ત પામે છે ત્યારે આ સુખનો હિંસ થાય છે, અગ્નિહોત્રાદિ પ્રાંચ યજ્ઞથીજ આ સુખ સાધ્ય હોય છે. સકામવૃત્તિથી કર્મ કરનારનું અન્તઃકરણ સત્વાકાર બનતું નથી. માટે તેને આત્મસુખરૂપી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ નથી. પણ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ છે. આ સ્વર્ગલોકનું સુખ આત્મસુખની સરખામણીએ અનિત્ય છે તથા સ્પર્ધા ધર્માદિથી મિશ્રિત હોય છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કામના સહિત કરનાર તે મન્દાધિકારીઓ છે, અને તેમને સ્વર્ગ-લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

મન્દાધિકારીઓમાં પણ સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના કર્મ કરનાર છે. આ દેવેના પાછા સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કર્મો પ્રમાણે ઉપભોક્તા પડે છે. અર્થાત્ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક, સાત્ત્વિક રાજસ, સાત્ત્વિક તામસ, રાજસ સાત્ત્વિક, રાજસ રાજસ, રાજસ તામસ, તામસ સાત્ત્વિક, તામસ રાજસ અને તામસ તામસ એ રીતે નવ જાતના આ મન્દ કર્મોધિકારીઓ છે. તેમાં સાત્ત્વિક કરનાર સાત્ત્વિક અધિકારી સ્વર્ગલોકને ભોગવે છે. ત્યાં તેમને દેવલોકની ઓળખોતો ભોટો થાય છે. પછી તેનું પુણ્ય કર્મ લીધું પામતાં નીચે પાછો આવે છે અને થોડા ઘણા બાકી રહેલા પુણ્યથી સારા માણસોમાં જન્મ ધારણ કરે છે. રાજસ કર્મ કરનાર સાત્ત્વિક અધિકારી મેઠ બોરેનું સુખ ભોગવે છે અને તામસ કર્મ કરનાર પાતાલમાં સુખ ભોગવે છે રાજસ અધિકારી સાત્ત્વિક કર્મ કરે તો દેવોના સ્વર્ગમાં જાય છે, અને રાજસ કર્મ કરે તો ચંદ્રલોકમાં તે સુખી બને છે. અને પછી વૃષ્ટિદ્વારા અન્નરૂપ ચક્રને વીર્યરૂપે પાછો જન્મ ધારણ નકરે છે. તામસ કર્મ કરનાર રાજસ અધિકારી યજ્ઞલોકમાં સુખ ભોગવે છે. તામસ અધિકારી સાત્ત્વિક કર્મ કરીને પિતૃલોકમાં જાય છે અને રાજસ કર્મ કરનાર ભૂતાદિનું સુખ ભોગવે છે. તામસ કર્મ કરવાથી સર્પાદિનું સુખ ભોગવે છે. આ પ્રકારે હિનાધિકારીઓને ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. કર્મોધિકારીઓના આ વિભાગ નીચેના કાંડા ઉપરથી સમજી શકાય.

કર્મોધિકારીઓ.

+ આ પ્રકાર પચાત્રિવિધામાં કહેવા છે.

મન્દાધિકારીઓમાંથી સાત્ત્વિકા દેવોનું યજ્ઞ કરે છે. રાજસ યજ્ઞ તથા રાક્ષસોનું અને તામસ પ્રેત તથા ભૂત ગણનું. કર્મ વિષે એ પણ એક નિયમ છે કે કર્મનું ફલ જે જાણાવ્યું તે ક્યારે થાય કે જ્યારે તે કર્માનુશાનમાં દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ શુદ્ધ હોય અને તેમની શુદ્ધિથી કર્મની શુદ્ધિ હોય ત્યારે આ છની શુદ્ધિના અભાવે કર્મ-ધર્મ અધર્મરૂપ બને છે. તે કર્મનું ફળ મલનું નથી એટલુંજ નહિ પણ ઉલટું તે દંડને પાત્ર થાય છે. માટે ત્યાં, સુધી જે સ્થાનમાં પ્રજાદિ કરવાનાં હોય તે શુદ્ધ ન હોય-અર્થાત્ ત્યાં ઝોવધ વગેરે હિંસાથી ભૂમિ રક્ત થયેલી નહોય, કાલ પણ એવો હોય કે જે સમયે કંઠપણ દૂષિત કર્મ દોષનાથી કરવામાં ન આવે, જે દ્રવ્યથી કર્માનુશાન કરવાનું હોય તે પણ પ્રામાણિકતાથી મેળવેલું શુદ્ધ હોય, યજ્ઞના કરનાર તે પણ પવિત્ર નિષ્કપટભાવવાળો હોય મંત્રની પણ શુદ્ધિ એવી હોવી જોઈએ કે જે પ્રમાણે વર્ણોચ્ચાર હોય તેજ પ્રમાણે તે કરવામાં આવે, અને તે કર્મપણ શુદ્ધ હોય તોજ કરેલાં કર્મોજ તેનું ફળ આપે છે. આ પ્રમાણે કર્મ વિષેનો નિયમ છે. વળી કર્મમાર્ગ કલેશથી પૂર્ણ છે. આ પ્રકારે કર્મ માટેના નિર્ણય શ્રીવલ્લભાચાર્યે તત્ત્વદીપ નિગંધ તથા અલ્પભાષ્યમાં આપેલો છે. આ નિર્ણયને નિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે આપી શકીએ.

કર્મમાર્ગ

- ૧ કર્મમાર્ગનું ફલ અનિત્ય છે. પુણ્યોપભોગ થાય ત્યાં સુધીજ તે ફળ. પછીથી તેમાંથી પાછા ફરવું પડે છે.
- ૨ કર્મમાર્ગ કલેશવાળો છે.
- ૩ કર્મમાર્ગ ધણોજ કલિન છે.
- ૪ કર્મમાર્ગમાં કર્મનું ફલ મેળવવાને દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, કર્મ, કર્તા, અને મંત્ર શુદ્ધ હોવાં જોઈએ.

ભક્તિમાર્ગ

- ૧ ભક્તિમાર્ગનું ફળ નિત્ય હોય છે ભક્તિવાળાને પાછા ફરવું પડતુંજ નથી.
- ૨ ભક્તિમાં કલેશજ નથી.
- ૩ ભક્તિમાર્ગ ધણોજ સુકલ છે.
- ૪ ભક્તિમાર્ગમાં દેશકાલાદિની શુદ્ધિની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાન

કર્મ પછી વેદમાં બીજું માધન જ્ઞાન જાણાવેલું છે. આ જ્ઞાનના પણ સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ ભેદો પાડેલા છે. ભ. ગ. ૧૮-૨૦ થી ૨૨ શુદ્ધાદૈત જ્ઞાનની માં આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનનું લક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે. ત્યાં સાત્ત્વિકનું લક્ષણ આપનાં કહે છે કે સર્વ ભૂતોમાં જે જ્ઞાનથી એકને અન્ય તરીકે નિંદાજે છે, અને અવિભક્ત ભાવને જૂએ છે તેનું નામ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે.

(સર્વભૂતેષુ : ચેતૈઃ માધમવ્યયમોક્ષતે । અધિમક્તં વિમક્તેષુ સજ્ઞાનં ચિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્) અર્થાત્ જૂદા જૂદા ઘટપદાદિ પદ્ધતિમાં તથા નામરૂપાદિમાં એકજ સર્વજ્ઞ અનુચિત બદલને જેનાથી જૂએ ને જાન. આનું જ્ઞાન તે શુદ્ધાદૈત છે. શુદ્ધાદૈત જ્ઞાનવાળો તે સાત્ત્વિક જ્ઞાની કહેલો છે. અદૈતવાદોમાં કેવલાદૈત, વિશિષ્ટાદૈત અને શુદ્ધાદૈત એ મુખ્ય છે. શંકરાચાર્યેનો કેવલાદૈત તે સામાન્યતઃ માયાવાદના નામથી ઓળખાય છે. આ મત પ્રમાણે કારણાવગ્યાપત બહા તેજ સત્ય. કાર્યાવરથાપન બહા તે સત્ય નથી. આથી નામરૂપાદિ જે દુઝોચર થાય છે તે અવિદ્યાએ દરીને દેખાય છે. તેથી મિથ્યા છે, આનું તે કહે છે. પણ આવા પ્રકારની

અદૈત પ્રતીતિ તે ઉપર : આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે સાત્ત્વિક કહી શકાયજ નહિ. ઘટપટાદિ દેખાતા બ્રેદો તે અલ્પજ છે, અલ્પ પોતાની ઇચ્છાથી અવિભક્ત છતાં વિભક્ત બનેલા છે, અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલ્લિંગો વ્યુચ્ચરણ પામે તેમ અલ્પને ક્રીડા કરવાની ઇચ્છા થતાં અંશરૂપ છવાવું પોતામાંથી વ્યુચ્ચરણ કર્યું તેથી નાનાત્વની પ્રતીતિ છે. તે નાનાત્વની પ્રતીતિ અલ્પની ઇચ્છાથી છે. વળી તેને અલ્પથી પૃથક માનવું નહિ કારણ કે કારણાવસ્થાપન અલ્પ ઘટપટાદિરૂપે કાર્યાવસ્થા બન્યા છે, અને આ કાર્યાવસ્થામાં કારણાવસ્થાપનની અનુરૂપિતિ છે, આપા પ્રકારનું અદૈત જ્ઞાન તેજ સાત્ત્વિક છે. આ લક્ષણ પ્રમાણે બીજા અદૈત વદિમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાનની ખામીઓ બેવામાં આવે છે. દૈતજ્ઞાનની પ્રતીતિને રાજસ કહેવ છે. તે ઘટાદિને અલ્પથી પૃથક માને છે (પૃથક્ત્વેન તુ ચક્ષ્માન માનામાયામ્ પૃથગ્વિધાન । વેત્તિ સર્વેષુ મૂતેષુ તજ્ઞાન વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ભ-ગી. ૧૮-૨૨ તામમ જ્ઞાનનું લક્ષણ એ છે કે જ્ઞાની એકજ કાર્ય (મૂળ) માં તેજ જણે સર્વસ્વ હોય તેમ તેમાં આસક્ત થાય, અને તત્ત્વનું ખરૂં જ્ઞાન જ તેને ન હોય. આ ત્રણ પ્રકારના જ્ઞાનીમાં સાત્ત્વિક જ્ઞાની એ સર્વથી ઉત્તમ છે. તેને જ ભગવદ્ગીતામાં 'સ્થિત પ્રજા' તથા સ્થિતધી કહેલ છે. તેણે સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ કરેલો હોય છે, ફક્ત આત્માનો જ તે વિચાર કરે છે. દુઃખ કે સુખ તેને મન સરખાં હોય છે. દુઃખમાં તેનું મન ઉદ્વિગ્ન પામતું નથી, સુખમાં તે પુલાઈ જતો નથી, તે રાગ ભય તથા ક્રોધથી મુક્ત હોય છે. તે ક્રોધના ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી. તેમ ક્રોધનો તિરસ્કાર પણ કરતો નથી. જેમ કાચો પોતાના સર્વ અંગોને પોતામાં સંકેલી લે છે તેમ સર્વ પદાર્થોમાંથી તે પોતાની ઇન્દ્રિયોને પોતે પાછી ખેંચી લે છે. તે નિર્મળ તથા નિરંદકાર હોય છે. આ પ્રકારે તેનાં લક્ષણો ગણાવ્યાં છે. આ જ્ઞાનનું ફલ અક્ષર બ્રહ્મમાં લય અથવા પ્રવેશ છે. તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. શ્રીવિદ્યેશ્વર સિદ્ધજ્ઞાનને જ જ્ઞાન કહે છે. 'સાકર મધુર છે' એમ ગજેશ્વરી જ જ્ઞાન થાય તે નહિ પણ સાકરને મોદામાં મુકીને તેના રસનો આનંદનું થતાં જે જ્ઞાન થાય છે તે, અર્થાત્ બ્રહ્મનો અનુભવ કરવો જ તેજ ખરૂં જ્ઞાન છે, શબ્દજ્ઞાન તે નહિ. જ્ઞાનીનું ક્ષેત્ર અક્ષર બ્રહ્મ છે અને ભક્તનું પુરુષોત્તમ છે. અક્ષર એ ગણિતાનંદ છે. પુરુષોત્તમ અગણિતાનંદ છે. જેમ મીઠાનો કંકડો જલના પાત્રમાં ઓગળી જાય તેમ તે જ્ઞાનીનો આત્મા બ્રહ્મમાં મળી જાય છે; ભક્તનો આત્મા પુનઃ અઘૌઘિક વિગ્રહ પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્મની સાથે રમણ કરે છે. જ્ઞાનીના મોદામાં તે દુઃખનો અભાવજ છે. ભક્તનો મોક્ષ તે પરમાનંદની પ્રાપ્તિ અદૈત જ્ઞાનની સિદ્ધિ । તે.પણ । ભક્તના મોક્ષમાં અંતરાયરૂપ નીવડે છે જ્ઞાનમાર્ગમાં અભેદજ્ઞાન એ સર્વત્ર મનાય છે, પણ । ભક્તિ માર્ગમાં તે નહીં છે.

૧૨. અ. સ. '૩-૩-૨૫ માં વિદ્યેશ્વરેણ કહે' છે 'પૃથક્સ્મિન્સ્યે દ્રક્ષાનંદવાદ્મજના-

નન્દસ્યાધિક્યં નિરૂપિતમ્ ।' સ તુ ભગવદ્વક્તૃસ્તદ્વ્યવધા-

અદૈતજ્ઞાન અને 'યકોર્યથ પ્રમુણા ન સંપાદતે । સ્વાત્મત્વેન જ્ઞાન ચ મજના-

ભજનાનંદનું' ન્દાન્તરાયરૂપમ્ (બ્રહ્માનંદથી ભજનાનંદનું આધિક્ય આની પહેલાંના

સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. તે ભજનાનંદનું મન ભગવાન કરે છે તેથી તેને

અંતરાયરૂપ થાય તેનું ભગવાન કરના નથી. આત્મા તરીકે જ્ઞાન

અભેદપ્રતીતિ તે ભજનાનંદમાં અંતરાયરૂપ જણાવે છે. એટલું જ નહિ પણ અભેદ પ્રતીતિ

તે ભજનાનંદ કરતાં હીન છે. એમ જણાવવાને સૂત્રમાં 'ભૂતગ્રામ' દર્શાવત યોગે છે. જેમ લૌકિક ભૂતગ્રામ આ પુત્ર પથુ વગેરે બ્રહ્માનંદના અનુભવમાં બાધક છે તેમ ભજનાનંદનો અનુભવમાં આત્માના અભેદજ્ઞાનની પ્રતીતિ પણ બાધક છે. અહિંઆં પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે જો અભેદજ્ઞાન ભજનાનંદમાં બાધક હોય તો પછી 'ઉદ્ધવાદિ' ભક્તોને ભગવાને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? આ પ્રશ્નનું સમાધાન ધ. સૂ. ૩-૩-૩૬ માં સૂત્રકાર કહે છે. અહિંઆં અણુભાષ્યકાર શ્રીવિક્રમેશચ નીચે પ્રમાણે ભાષ્ય યોગે છે.

નદ્યભેદજ્ઞાનાયોપદેશઃ કિંતુયથાગ્રિમસ્વર્ગાપવર્ગાચ્ચ 'પારલૌકિકાનન્દર્પલંકા' લૌકિકે કર્મણ્યધિકારરૂપસંસ્કારાર્થ ગાયત્ર્યુપદેશઃ ક્રિયતે તત્સંસ્કારસંસ્કૃતં તચ્છરીરાદિકમપિ ભૂતાદિભિરપિ નોપહતં ભવતિ।યથા વા યોગોપદેશસંસ્કૃતસ્ય ઘપુરગ્ન્યાદિભિર્નાંપહન્યતે તથા પ્રકૃતે ભક્તિભાવસ્ય રસાત્મકત્વેન સંયોગવિપ્રયોગભાષાત્મકત્વાદ્ ક્ષિતીયસ્ય પ્રલયાનલાદતિકરાલત્વેન કદચિત્તદ્વાયોદયે તેન ભક્તઘપુરાદેસ્તિરોધાનેગ્રિમમજ્જનાન્દાનુભવપ્રતિવચ્ચઃ સ્યાદિતિ તન્નિવૃત્ત્યર્થ જ્ઞાનોપદેશસંસ્કારસંસ્કૃતં તદ્ઘપુરાદિકં ભગવતા ક્રિયતે। ન ત્વાત્માભેદજ્ઞાનં ભગવતોભિષેતમિત્યર્થઃ। અહિંઆ કહે છે કે ઉદ્ધવાદિને જે આત્માના અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે તે અભેદજ્ઞાનના હેતુથી નહિ; પણ જેમ સ્વર્ગ મોક્ષ નામના પારલૌકિક આનન્દ ફળવાળા અલૌકિક કર્મમાં અધિકારરૂપ સંસ્કાર આપવાને જેમ ગાયત્રીનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે જેથી તે સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલાં શરીર વગેરે ભૂતોથી ઉપહત (બાધિત થતા) નથી અથવા જેમ યોગના ઉપદેશથી સંસ્કૃત થયેલા દેહનો અગ્નિ વગેરેથી ઉપધાન થતા નથી તેમ ભક્તિ-ભાવ રસાત્મક હોવાથી અને તે સંયોગ તથા વિપ્રયોગ એમ બે રૂપ હોવાથી અને વિપ્રયોગ પ્રલયકાળના અગ્નિ કરતાં વધારે ઉગ્ર હોય છે તેથી કદાચ વિપ્રયોગ અવગ્રાહનો ભક્તનો ભાવ એટલો તીવ્ર અને છે કે તે ભાવના ઉદયમા તે ભક્તના દેહ વગેરેનું તિરોધાન થાય છે. આમ જો વિપ્રયોગમાં તેના દેહનું તિરોધાન થાય તો પછી આગળ ભજનાનંદનો અનુભવ જે ભક્તને કરાવવાનો છે તેમા પ્રતિબંધ નહીં, માટે તે પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ કરવાને જ ભગવાન પહેલેથી તેવા ભક્તને અભેદજ્ઞાનના ઉપદેશથી સંસ્કાર આપીને તેના દેહાદિને અનુપહત બનાવે છે. આ સંસ્કાર આપવાના પ્રયોજનથી જ અભેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ ભક્તને કરવામાં આવ્યો છે, બીજાં કાર્ષ્ણકારણથી નહિ. અથવા તેનો બીજો પણ આશય છે. તે આ પ્રમાણે છે.

અથયોપદેશાન્તરયદિન્યસ્વાયમર્થે। શરીરાદ્યાસથતસ્તદ્વિજ્ઞ આત્મા તત્ત્વે ન તુ શરીરાદિરિત્યુપદેશો જ્ઞાનમાર્ગે યથા ક્રિયતે તેન શરીરાદ્યાત્મવુદ્ધયા ય. સ્નેહાદિ સ્તોષગ્છતિ। તથાચ સર્વેષામાત્મનો હ્યાત્મા। ય આત્મનિ તિષ્ઠન્ ઇત્યાદિ શ્રુતિસિદ્ધો જીવાત્મનોડપ્યાત્મા પુરુષોત્તમ ઇતિ ધોદ્યતે। તેન પુરુષોત્તમે નિરુપધિઃ સ્નેહસ્તત્સપ્તિધત્વેનાત્મનિ સ સિધ્યતિ। શરીરાદિ અધ્યાસવાળાનો

આત્મા જેમ ખૂબી રીતે શરીરાદિથી લિપ્ત છે તે શરીરાદિ નથી એમ જ્ઞાન માર્ગમાં ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેમ અહિંઆં શરીરાદિમાં આત્મશુદ્ધિથી જે સ્નેહાદિ હોય તે દૂર થાય છે. તેમ ભક્તનો સ્નેહ વગેરે ચેતાના આત્મામાંજ બંધાય ન ગે

પણ તેનાથીએ અધિક સર્વના આત્મારૂપ પુરુષોત્તમ છે કે જેના તરફ નિરૂપધિ રોકે દર્શાવેલા જેમએ આનું સચ્ચવાને. ઉપદેશ, પદ્યું તાત્પર્ય એ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે. આથી ઉભયથા અભેદપ્રતીતિ ભજનાનંદમાં અન્તરાયરૂપ સમગ્રજ છે. આમ છતાં ઐ. આ, ૨-૧૨-૨ માં જણાવ્યા પ્રમાણે લીલાશ્ચ ભકતોનો ભગવાન્ સાથે લીલામાં અભેદ હોય છે, કારણ કે તે ભકત પોતાને લીલામાં ભગવાનરૂપ માને છે. આનું કેમ? આ પ્રશ્નનું પણ નિરાકરણ, ૩-૩-૩૭ ના લાખ્યમાં આપવામાં આવ્યું છે. ઉદ્દેશ્યવિધેયભાવ-સ્ફૂર્તે ન દ્યદ્વૈતજ્ઞાનમસ્તિ કિંતુ ભાવનામાત્રં મક્તાનાં તુ, ધિરહભાવે તદ્વાત્મકત્વમેવાશ્રયણં સ્ફુરતિ ચેત તલ્લીલાં સ્વતઃ. . . કુર્વન્ત્યેતત્ ધર્મ સતિ મુઘ્ય “યદ્યદ્વૈતજ્ઞાન” તદ્ભક્તિભાવૈકદેશઽપ્યભિચારિભાવૈકદેશ તરદિતિ મર્પેપ્રસ્થર્ણાચલયોરિય જ્ઞાતમક્તયોસ્તારતમ્યં કથં ધર્મનીયમિતિ ભાવઃ ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવની સ્ફૂર્તિ ધાય ત્યારે ભકતને અદૈત જ્ઞાન હોવું નથી પણ ભાવના માત્ર વિરહાવસ્થામાં તે અખપડ જ્ઞાન હોય છે. જેમ અશ્રુપ્રવાપાદિ અન્ય સંચારી ભાવો ભકત જેમ આ દશામાં અનુભવે છે, તેથી રીતે આ અદૈતજ્ઞાન, પણ સંચારી ભાવ તરીકે છે. આવા અનેક સંચારી ભાવોમાં અદૈત સ્ફૂર્તિ પણ એક સંચારી ભાવ તરીકે તે અનુભવે છે. આથી તે ગૌણ રૂપે છે. મુખ્ય રીતે નહિ. અન્ય અશ્રુપ્રવાપાદિ ભાવો જેમ ભજનાનંદના પોષક બને છે તેમ લીલામાં અનુભવાતો આ અદૈત ભાવ પણ ભજનાનંદનો પોષક છે. તેથી લીલામાં સ્ફુરતો અદૈતભાવ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં ઉપદેશાતો અદૈતભાવ જુદો છે. જ્ઞાનમાર્ગનો અદૈતભાવ તે ભજનાનંદની વચ્ચે પરંતુ સમાન અન્તરાય રૂપ ધાય છે જ્યારે આ ભજનાનંદમાં એક સંચારિભાવ તરીકે તે છે.

ભક્તિમાર્ગમાં ‘વરણ’ ભગવદ્વરણ એજ ભજનાનંદનું મૂળ છે. આ વરણનું લિંગ સર્વોત્તમભાવ છે. તે કાલ કર્માદિ સર્વથી અધિક છે, તેથી જ્ઞાનથી અલેક્ષણી અને પણ તેનો પ્રતિગંધ યતો નથી. આ હકીકત યતકરિ ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૧૭ માં અધિકરણમાં જણાવી છે. સૂત્ર ૩-૩-૪૪ ‘ભક્તના ફલનું’ માં સર્વોત્તમભાવનો સિદ્ધાન્ત મુકાને તેની અધિકતા જણાવવાને હશિ-તારતમ્ય. અતી સનકુમાર અને નારદના મંતાન્તી ઉપાખ્યાયિકા લાખ્યકાર ત્યાં રણુ દરે છે. પણ ૪, ૪૫ અને ૪૬ માં સૂત્રકાર પૂરેપૂરા સામે

મૂકે છે તે કહે છે કે હંદિઅતી નારદ અને મનકુમારની ઉપાખ્યાયિકામાં તેની પહેલાંના પ્રકરણમાં આવેલા સ્વેનકેરૂપાખ્યાનનું જ જ્ઞાન અદિઆ ઉપદેશાય છે. અર્થાત્ એ બન્ને પ્રકરણોમાં સર્વોત્તમભાવ નહિ પણ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે. મંતાર્મમાં સિદ્ધાન્તી તેનો નિર્ભૂય આપે છે. તે કહે છે કે ત્યાં ભૂમા આનન્દભગ પુરુષોત્તમનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી આત્મવિદ્યાનું પ્રકરણ નથી પણ સર્વોત્તમભાવનું છે. આ સર્વોત્તમ ભાવનું ફલ અરૂપાનુભવ છે. મજ્જાસત્તિને આ ફળની સિદ્ધિ હતી. આ સર્વોત્તમભાવવાળાને ક્યાનો ભપ દોનો નથી. તેને પ્રત્યુનો પણ ભપ નથી, તેમ ભગવન્વરૂપથી અનિરિક્ત ડોકનો મંગળ્ય પણ નથી. માટે અદૈત જ્ઞાન તથા આનન્દના કરતાં સર્વોત્તમભાવજ અધિક છે એમ યતકર ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદના ૨૭ માં અધિકરણમાં જણાવે છે. અદૈત જ્ઞાનને મોડા એજ રજ; પણ ભજના દંદ્યમાં

સાક્ષાત્ પ્રભુને આવિલાંબ થાય છે. આથી ત્યાં એવો નિર્ણય જણાવે છે કે આત્મામાં અમેદ જ્ઞાનવાળા કરતાં આત્મા સાથે રતિ કરનાર તથા ક્રીડા કરનાર ભક્ત ઉચ્ચ ક્રોડિતો છે.

સંન્યાસ

જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે કેટલાકો ચતુર્થાશ્રમ (સંન્યાસ) ને આવશ્યક માને છે તે સંન્યાસ આવશ્યક છે કે નહિ તે વિષેના વિચાર શ્રી વલ્લભાચાર્યજીએ સંન્યાસના ત્રણ પોતાના સંન્યાસ નિર્ણય નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે. એ ગ્રંથ પોતાના પ્રકાર નરહરિ નામના સેવકને સંન્યાસનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાવવા પોતે રચેલો. તેમાં ત્રણ પ્રકારના સંન્યાસ પોતે જણાવે છે. કર્મમાર્ગિય, જ્ઞાન માર્ગિય, અને ભક્તિ માર્ગિય. પ્રથમ કર્મમાર્ગિય સંન્યાસ વિશે નિર્ણય આપતાં પોતે જણાવે છે કે કર્મમાર્ગે ન કર્તવ્ય: સુતરાં કલિકાલતઃ । આ પકિન ઉપર શ્રીગોપેશ્વરજી નીચેની ટીકા થોડે છે. કર્મમાર્ગો હિ સકામનિષ્કામભેદનાનેકવિધકર્મકરણરૂપઃ, તથાવિધધ્રતિ નિરૂપિતઃ તસ્મિન્પરિત્યાગો નિરવકાશ इति ન કર્તવ્યઃ । ન ચ યદહરેવ ચિર જેદિતિ ધૃત્યા બોધિતત્વાત્પરિત્યાગઃ સતિ નિર્વેદે દુર્ધાર इतिવાચ્યમ્ । કર્મ માર્ગસ્ય કલગ્રાદિકલનાકન્દલિતકામનાકલાપસ્ય નિર્વેદોદયનિદાનભાવા-યોગાત્ । ન ચ નિષ્કામકર્મકરણં મનોમલિનિમાનમપનીય ચિરક્તિમુત્પાદ યિષ્યતીતિ વાચ્યમ્ । તન્નાપિ સહધર્મિણીસાહિત્યનેયત્યેન તત્પ્રત્યુદ્ધાનપાયાત્ । ન ચ નિષ્કામકર્મકરણમેવ સંન્યાસ इति વાચ્યમ્ । કર્મત્યાગસ્યેવ તથાન્યૌ ચિત્યાત્ । ન ચ કામ્યકર્મત્યાગમાદાય તથાત્વં શક્યયવચનમ્ । સદ્ગોચે માતા ભાવાત્ । ક્વચિત્તસ્મિન્નપિ તત્પ્રયોગસ્યોપચારિકત્વાત્ । મુમુક્ષુણાં સર્વેષામ્યાગદ-શંનાશ્ચ । ન ચ મુમુક્ષુપુ જીવ્યમુક્તેષુ ચ તત્તત્કર્મકૃતિવ્યાપૃત્તિરુક્તૈવેતિ વાચ્યમ્ । ભગવાન્નિયોગેનેષ તેષુ લોકસંગ્રહાદ્યર્થત્વાત્તસ્યા । કિંચાસ્તામન્યદ્વાધકમ્ । કાલ પથ યલયદ્વાધકસ્તત્પ્રત્યાહુઃ સુતરાં કલિકાલત इति । કલિકાલસ્તાવદ્ગ-યદ્ગજનસ્યૈવ સાધકસ્તદતિરિક્તસ્ય વાધક ઇત્યેતિ તથ તથ સિદ્ધમ્ । તથા ચ તથા ભૂતાત્તસ્માદનિર્વાઈ પ્રત્યવાયાદિકં પ્રતીત્ય કર્મમાર્ગે સુતરાં સંન્યાસો ન કર્તવ્ય इत्यર્થઃ । ઇતેન કામ્યકર્મત્યાગલક્ષણોનોપિડત્યાગઃ પ્રત્યુક્તઃ । મુ-ક્યાન્નત્વાત્કાલો નિર્દિષ્ટઃ પરમયં દેશાદીનામપ્યુપલક્ષકઃ । તેન કલૌ દેશક પ્રાંચશુદ્ધ્યાપિ ન પરિત્યાગઃ કર્મમાર્ગે સિદ્ધયિતિ । અતઃ વધાયુપસ્તુર્યમાને સં-ન્યાસ इति મતમપિ ચૈરાન્યં વિના તદ્સમ્ભવેન ભક્તિજ્ઞાનપરિપાક ઇવ તદ્દા દર્શન તત્રૈવ સાધકાશમિતિ કાલાદિદોષાશ્ચ કર્મમાર્ગે નિરવકાશમિતિ જ્ઞેયમ્ ।

આર્થ—કર્મ માર્ગના મકામ અને નિષ્કામ એવા બેને લીધે તે અનેક પ્રકારે કર્મ કરવામાં આવે છે; અને તે પ્રમાણે શ્રુતિમાં તે નિષ્પાધો છે. તેથી તે માર્ગમાં પરિત્યાગને અવકાશ નથી. માટે તે પરિત્યાગ કરવો જોઇએ નહિ શંકા-જે દિગે વૈરાગ્ય યાગ તે દિવ્ય સંન્યાસ લેવો એવી શ્રુતિ છે. તો પછી જ્યારે નિર્વેદ થાય ત્યારે પરિત્યાગ કેમ ન લેવાય ? ઉત્તર—ના, એમ કહેવું નહિ. કારણ કે કર્મ માર્ગમાં ત્યાગી સ્ત્રી વગેરેથી વૈરાગ્યથી હોવાથી તેની કામનાનો ક્યાંય ઓટલો બધો હોય છે કે નિર્વેદના ઉદયનું કારણ જ ત્યાં હોતું નથી. તો પછી નિર્વેદ

સેલવી શકે જ નહિ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગમાં વૈરાગ્યની સંભાવના નથી. શંકા-વૈરાગ્યને માટે ચિત્તની મુદ્ધિ હોવી જોઈએ અને ને નિષ્કામ કર્મ કરવાથી થાય છે. આથી નિષ્કામ કર્મ કરીને ચિત્તમાંથી મસિનતા દૂર થવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ઉત્તર-ના, એમ પણ કહેવું નહિ. કારણ કે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં પણ સદૃશ્યમાર્શિણી તો સાથે હોય છે અને તે સાથે હોવાથી મનના વિકારો દૂર થઈ શકતા જ નથી તેથી પ્રત્યવાગ દૂર થઈ શકતા નથી. શંકા-પણ સંન્યાસ એટલે નિષ્કામ કર્મ કરવું તે કે બીજું ? ઉત્તર-ના, તેમ નથી, નિષ્કામ કર્મ કરવું તેનું નામ સંન્યાસ નહિ પણ કર્મનો સંદંતર લાગ. ત્યાં મુધી કર્મનો ત્યાગ હોય નહિ ત્યાં સુધી સંન્યાસ જનનો નથી. જે કે કામ્યકર્મનો ત્યાગ તેનું નામ સંન્યાસ એમ કહેવામાં આવે છે, પણ ત્યાં સંન્યાસ શબ્દ તેના ઔપચારિક-લાઘ્યક અર્થમાં પ્રયોગ્યો છે. મુખ્યત્વે તો તે કર્મના તદન ત્યાગમાં જ છે. ફક્ત કામ્યકર્મનો જ ત્યાગ તે સંન્યાસ એમ આપણે કહીએ તો મુમુક્ષુના ત્યાગને શું કહેવું ? તેઓ તો સંદંતર કર્મનો ત્યાગ કરે છે. શંકા-તમે મુમુક્ષુનો દાખલો આપો અને તેથી જે એમ જણાવ્યું કે મુમુક્ષુઓ કર્મનો સંદંતર ત્યાગ કરે છે એથી નિષ્કામકર્મ કરવાં એનું નામ સંન્યાસ નથી. આ બરાબર નથી. કારણ કે મુમુક્ષુઓ તથા જીવન-મુક્તોને પણ કર્મ કરવાનાં હોય છે. ઉત્તર-ના, એમ કહેવું એ ઠીક નથી. મુમુક્ષુ તથા જીવન-મુક્તો જે કર્મ કરે છે. તે પોતાની મેજે કર્મ કરવાની અપેક્ષાએ કરતા નથી પણ ભગવાનજ તેમને કર્મ કરવાને પ્રેરે છે. તેથી લોકસંમદાદિ માટે તેમને તે કરવાં પડે છે. આથી અને મુમુક્ષુનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું તેમાં કાષ્ઠપણ બાધક નથી. અર્થાત્ નિષ્કામકર્મ કરવાં તેનું નામ સંન્યાસ કહી શકાયજ નહિ. સંન્યાસાવસ્થામાં તો તદન સર્વનો ત્યાગ થવો જોઈએ, ફક્ત કામ્યકર્મનો જ નહિ. આ ઉપરાંત કર્મમાર્ગમાં પરિત્યાગ (સંન્યાસ) માટે બીજું બાધક એ છે કે આ કસિકાલ ભગવાનના ભગ્નનુંજ સાધક છે. તેનાથી વ્યૂઠ્ઠ જે કંઈ હોય તેનું તે બાધક છે. આ કસિકાલ હોપમ્મત હોવાથી ભગવદ્ભગ્ન સિવાય બીજા કશાને તે અનુકુળ નથી. આથી સંન્યાસ કર્મમાર્ગમાં વર્જિત છે, એટલુંજ નહિ પણ નિષ્કામકર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ પણ જની શકે તેમ નથી. કસિકાલ શબ્દથી ફક્ત અત્યારે કાલ જ બાધક છે અવું સમજવાનું નથી. પણ દેશ, કર્તા વગેરે પણ બાધક છે. કાલ શબ્દ દેશ કર્તા વગેરેના ઉપલક્ષક તરીકે મૂકેલો છે. આથી કસિયુગમાં દેશ તથા કર્તા વગેરેની અશુદ્ધિને લીધે પણ પરિત્યાગ સિદ્ધ થતો નથી. આથી આયુષ્યના એવા ભાગમાં તે લેવો એવો મત છે. પણ તે સંન્યાસની સંભાવના વૈરાગ્ય વગર નહિ હોવાથી, અને તે વૈરાગ્ય ભક્તિ તથા જ્ઞાનના પરિપાકમાંજ દલના પામે છે તેથી ભક્તિ તથા જ્ઞાનમાર્ગમાંજ અવકાશ છે. આથી ઉપર જણાવેલા કાલાદિ દોષને લીધે કર્મમાર્ગમાં તે સર્વથા વર્જિત છે.

કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસનો નિગેધ કરીને જ્ઞાનમાર્ગમાં તેના નિગેધ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જણાવે છે. જ્ઞાનની એ અવસ્થાઓ છે. એકનું નામ ત્રિવિધિયાસંન્યાસ અને બીજાનું નામ વિદ્યસંન્યાસ કહેવાય છે, આ ઉભયપ્રકારના સંન્યાસ વિશે જણાવે છે કે .

જ્ઞાનમાર્ગે તુ સંન્યાસો દ્વિવિધોપિ વિચારિતઃ ।

જ્ઞાનાર્થમુત્તરાદ્ય ચ સિદ્ધિર્જન્મશતેઃ પરમ્ ।

જ્ઞાને ચ સાધનાપેક્ષં યજ્ઞાદિ શ્રવણાન્મતમ્ ॥

અતઃ કલૌષ્ઠ સંન્યાસઃ પદ્માસ્તાપાય નાન્યથા ।

પાપણ્ડિત્યં ભવેચ્છાપિ તસ્માજ્ઞાને ન સંન્યસેત્ ।

સુતરાં કલિદોષાણાં પ્રયત્નસ્થાદિતિ સ્થિતમ્ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગમાં બે પ્રકારનો સંન્યાસ હોય છે. એક જાનને માટે અર્થાત્ જ્ઞાન મેળવવાને માટે. આનું નામ વિવિદિયાસંન્યાસ કહેવાય છે. આનો ઉપયોગ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાંજ હોય છે. બીજા પ્રકારનો સંન્યાસ તે મોક્ષના અંગરૂપ છે. તે જ્ઞાનની સિદ્ધિ પછી મોક્ષમાં પરિણમે છે. આનું નામ વિદ્યભંન્યાસ.

ખ. સ. ૩-૪-૧૭ માં આ ઉભય પ્રકારના સંન્યાસનો નિર્ણય કર્યો છે. પણ આ બંને પ્રકારના સંન્યાસ કલિયુગમાં કર્તવ્ય નથી તેમ અર્થિયાં જણાવે જ્ઞાનમાર્ગીય સં- છે. તેમાં વિવિદિયા સંન્યાસ તો બિદ્યુત્ત જની શક્યોત્ત નથી, જો કે ન્યાસની અસિદ્ધિ. વિદ્યભંન્યાસ થોડો ઘણો સિદ્ધ થઈ શકે છે. આમ છતાં તેની સિદ્ધિને માટે સંકેટો જન્મેનો વિશ્લેષ થાય છે. ભ. ગીતામાં તેથી કહે છે ઘટનાના જન્મનામસ્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપચતે 'જાની બહુ જન્મને અંતે મને પ્રાપ્ત થાય છે, વળી વિવિદિયા સંન્યાસનું ધ્યેય જ્ઞાનાર્જન હોય છે. પણ તે શક્ય છે? ના. શું જ્ઞાન કેવલ સંન્યાસ લીધાથી પ્રાપ્ત થાય છે? ના. એમ કહી શકાયજ નહિ; તે પણ સાધનોની અપેક્ષા રાખે છે. યસાદાન વગેરે સાધનોની પણ તેને અપેક્ષા હોય છે. 'તમેયં વેદાનુચચન્નેન દ્રાક્ષ્યા પિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન' એ શ્રુતિમાં વિવિદિયા સંન્યાસ માટે યજ્ઞાદિ સાધનોની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. યસાદિ સાધનો દેશકાલાદિથી સાધ્ય છે. આ શુદ્ધ હોય તો જ યસાદિ સાધન બની આવે છે. પણ આ કલિયુગમાં તે શુદ્ધ અશક્ય છે. આથી કલિયુગમાં વિવિદિયા સંન્યાસ પશ્ચાત્તાપને માટેજ છે. તેથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પાપાણિકત્વ-સ્વધર્મથી વિરુદ્ધાયરણુ પણ તેનાથી બને છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થતાં પાપનો પણ હોય કાગે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગીય રીતિ પ્રમાણે સંન્યાસ લેવો નહિ.

ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ પણ બે પ્રકારનો હોય છે.—(૧) સાધનરૂપ, (૨) ફલરૂપ. પ્રથમ સાધનરૂપ સંન્યાસ પણ સુખાવદ નથી. તે જાણવતાં શ્રીવલ્લાચાર્ય કહે છે—

અવળાદિપ્રસિદ્ધયર્થ કર્તવ્યશ્ચેત સ નેષ્યતે ।

સદાયસદ્ગાસાધ્યત્વાત્સાધનાનાં ચ રક્ષણાત્ ॥

અભિમાનાન્નિયોગાચ તદ્દર્મૈશ્ચ વિરોધત્ ।

• મૃદાદેર્યાધિકત્વેન સાધનાર્થ તથા યદિ ॥

અગ્રેપિ તાદૃશૈરેવ સંગો ભવતિ નાન્યથા ।

• સ્વયં ચ વિષયાક્રાંતઃ પાપણ્ડી સ્યાતુ કાલતઃ ॥

વિષયાક્રાંતદેહાનાં નાવેશો સર્વદા હરેઃ ।

સતોષ સાધને મત્કો નૈવ ત્યાગઃ સુખાવહઃ ॥

સંન્યાસનો અર્થ ત્યાં, એવો કરે છે કે તમામ વસ્તુનો ત્યાગ. તેવો સંન્યાસ કરીને ભગવાનનેજ હૃદયમાં ધારણ કરીને સંન્યાસીએ પોતાનું જીવન ગાળવું. આટલા માટે તેણે તદ્દન એકજાજ રહેવું જોઈએ. સાધનરૂપ ભક્તિમાર્ગીય દશામાં સંન્યાસ લેવામાં આવે તો તે સંન્યાસ અનેક વિઘ્નોથી તેનાં ચિત્તમાં વિશ્લેષ કરે છે. શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ વગેરે નવ સાધનો તે સાધન ભક્તિ છે.

આમાં શ્રવણ કરવાને માટે જ ને સંન્યાસ લેવામાં આવે તો તેમાં શ્રોતા અને વ્રતના સગની જરૂર રહે છે. પણ સંન્યાસમાં તો કાષ્ઠનો મંગળ ન હોય. આથી તે નિયમનો અર્થમાં ભંગ થાય છે. તેમ કીર્તન તથા સ્મરણ વગેરે માટે પણ તેની આવશ્યકતા જણાતી નથી. કારણ કે કીર્તનાદિમાં વાક તથા મન વગેરે સાધનો છે; અને તેમનામાં જ્યાં સુધી પ્રેમ નહોતો ત્યાં સુધી જાતે પ્રવર્તતાં નથી સાધનભક્તિમાં પ્રેમ હોતો નથી. તેથી કીર્તન વગેરે પોતાની મેળે થતાં નથી. આથી વ્યત પ્રવૃત્તિ વગરની ઇન્દ્રિયો ચિત્તમાં વિશેષ કરે છે. વળી જો સાધન અવસ્થામાં ભક્ત સર્વ ત્યાગ કરીને ઘર બહાર ચાલ્યો જાય તો તેને અભિમાન થાય છે કે મેં કેવો ત્યાગ કર્યો છે. વળી આ શ્રવણાદિ નિરંતર કરવું જોઈએ. તેથી આ સંન્યાસ ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. એકજ વખત કરેલું શ્રવણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરવું નથી, પણ વારંવાર થતું શ્રણાદિ પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રવણાદિની વારંવાર આવૃત્તિ એક અશક્ત સ્થિતિ હોય તેજા અને છે, અન્યથા નહિ. આ સંન્યાસના ધર્મથી વિરુદ્ધ છે. કાષ્ઠ એમ કહે કે ચિત્તની એકાગ્રતા થવામાં શુદ્ધાદિ બાધક હોય છે માટે તેનો અવસ્થ ત્યાગ થવો જોઈએ. આનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી ચિત્ત માધનદશાવાળું છે ત્યાં સુધી, ભલે શુદ્ધાદિનો ત્યાગ કરવામાં આવે. તો પણ ત્યાગ કરનારને બીજાઓનો મંગ કરવો પડે. આથી આ પ્રમાણે સગ થાય તે સંન્યાસના નિયમથી વિરુદ્ધ છે. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક વખત સોગ માણુમોનો મંગ થવાને બદલે જોડાઓનો સંગ થાય છે. આ સગતું પરિણામ એ આવે છે કે તે સંન્યાસી વિપ્લાસકત બને છે તથા પાપપરી થાય છે.

આથી તે ભક્તિમાર્ગમાંથી વ્યુત બને છે કારણ કે જ્યાં સુધી જે વિષયથી આકાંક્ષા હોય ત્યાં સુધી ભગવાનનો આવેશ તેમાં થતો નથી. માટેજ ભક્તિની ભક્તિની ફલદશા- સાધનદશામાં ત્યાગ સુખાવહ નથી. આમ કર્મમાર્ગીય, જ્ઞાનમાર્ગીય તથા ભક્તિમાર્ગની માધનદશાની રીતિથી સંન્યાસ કર્તવ્ય નથી એમ પોતાનો ભક્તિમાર્ગની સિદ્ધાંત શ્રીવક્ષ્યાચાર્ય જણાવે છે. જો સંન્યાસ લેવો હોય તો પુષ્ટિ માર્ગીય રીતે (પ્રેમભક્તિની દશામાં) લેવો જોઈએ.

માથાશ્રીગોપેન્દ્ર પોતાની વિવૃત્તિમાં લખે છે-વસ્તુતસ્તુ ચિરદાનુભવાતિરિક્ત પ્રયોજનક પરિત્યાગ પુષ્ટિમાર્ગીયમક્તાનાં શુદ્ધિસ્યોપિ ન પ્રભવતિ, કુતોચ્ચકર્તવ્ય-તેતિ ધ્યેયમ્ બાવર્થ. વસ્તુતઃ વિરહના અનુભવ સિવાયના પ્રયોજન માટેના પરિત્યાગ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોની શુદ્ધિમાં આવડતોજ નથી, 'તો પછી તેની કર્તવ્યતાને વિચારને' શે કરવો ? આથી શ્રીવક્ષ્યાબાધીય સંન્યાસની આશયકતા વિરહનો અનુભવ માટેજ જણાવે છે. પ્રેમદશામાં જ સંન્યાસ છે. આના ઉદાહરણમાં વ્રજસીમંતિનીનું દર્શન આપે છે. પુષ્ટિની રીતે વ્રજસીમંતિની એ સંન્યાસ માર્ગના ગુરુ છે અને મર્ણા રીતિથી કૌલિયત્વપ્રિ તેમણે કરેલાં માધન્ય સંન્યાસમાં સ્વીકારાય છે. અન્ય નહિ તેમનું સાધન ભગવાન માટેજ લાયક હતો, ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવજ તેમનું સાધન સંન્યાસની ખરી અવસ્થા તે પ્રજ્ઞાની પ્રેમ માટેની વિરહાવસ્થા છે. આમાં વિકલ્પ અને અગ્વાચ્ય પણ આભાવિક છે. આ દશામાં ભગવાન સર્વ વ્યાપેલા છે એવું જ્ઞાન અને ભગવાનના ગુણો બાધ કરનારા છે. સંન્યાસથી પ્રગવ થયેલા જ્ઞાનથી સત્યવેદમાં સ્થિતિ થાય છે, ભક્તિમાર્ગમાં તો નેમ કાષ્ઠમાં સર્વ રહેલો અગ્નિ મુનથી બહાર પ્રકટ થઈને પાછો કાષ્ઠમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે

તે કાષ્ટ મટીને આગ્નિ રૂપ થાય છે. તેની રીતે ગ્રંથન વ્યાપ્ત ભગવાન્ ભાવવડે બહાર પ્રકટ થઇને ઉદયમાં પ્રવેશ પામે ત્યારેજ મધ્યમાં અંધનો નાશ પામે છે, ભગવાન્ના શુભગાન પણ ત્યાં સુધી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય તેને થયું નથી ત્યાં સુધી તેનું જીવન રક્ષાવા પૂરતાજ છે. ખરેખર સંન્યાસ આ જ છે. પણ તે બધાને દુર્લભ નથી. તે પ્રેમથીજ સિદ્ધ બને છે. માટે શ્રીવશભાષીય કહે છે **દુર્લભોયં પરિત્યાગઃ પ્રેમ્ણા સિદ્ધયતિ નાન્યથા** । આ પ્રેમભક્તિનો ઉદય ભા. ૧૧-૧૪-૨૩ માં ભગવાન્ કહે છે તે પ્રમાણે હોય તોજ થાય છે—

કથં ચિના રોમહર્ષ દ્રવતા ચેતસા ચિના ।

ચિનાનન્દાશ્ચકલયા શુદ્ધચેદ્ધકયા ચિનાશયઃ ।

ત્યાં સુધી દેહમાં શમાન્ય ખડાં થયાં નથી; ચિત્ત પણ દ્રવ્યું નથી, તથા તેજ આનંદનાં અશ્રુથી પ્લાવિત બન્યાં નથી તથા ભક્તિ નથી ત્યાં સુધી આનંદરૂપ શી રીતે શુદ્ધ થાય ? નજ થાય. ભગવાન્ની ખરી ભક્તિવાળો પુરુષ જગતને પવિત્ર બનાવે છે એમ કહીને ભા. ૧૧-૧૪-૨૪ માં તેની ગુણિત કરી છે. પણ તે ભક્ત કેવો ? તેનાં લક્ષણો આપતાં ત્યાં કહે છે કે જેની વાણી મદન થાય છે, ચિત્ત દ્રવે છે, વિરહથી હમેશાં રડે છે, કાષ્ટકંઠાર હસે છે. સાજ રહિત થઇ ઉચ્ચ અરે ગાન કરે છે, અને નાચે છે તેવો ભક્ત જગતને પવિત્ર બનાવે છે, જે ભક્તની આવી દશા થયેલી હોય તેને માટેજ સંન્યાસ કહેલો છે. ભાગવતના ૧૧ મા સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં કવિ યોગેશ્વરે ભગવદ્ધર્મ કહેલા છે. તે ભક્તની દશાનું વર્ણન વીચે પ્રમાણે કહે છે.

જાળવન્ સુભદ્રાણિ રથાઙ્ગપાણેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિલોકે ।

ગીતાનિ નામાનિ તદ્યંકાનિ ગાયન્ધિલક્ષ્મી વિચરેદ્સજ્જઃ ।

યથંવ્રતઃ સ્વપ્રિયનામકીર્ત્યાં જાતાનુરાગો મૃતચિત્ત ઉચ્ચૈઃ ।

હસન્યથો રોદીતિ રૈતિ ગાયત્યુન્માદવન્નૃત્યતિ લોકયાદ્યતઃ ॥

યં યાયુમગ્નિં સલિલં મહીં ચ જ્યોર્તીંપિ સંસ્થાનિ દિશો મુમાલોન ।

સરિસમુદ્રાશ્ચ હરેઃ શરીરં યત્ કિંચ મૃતં પ્રણમેદનન્યઃ ।

ભક્તિઃ પરેશાનુભવો વિરકિરમ્યન્ન ચૈષ ત્રિક પક્ કાલઃ ।

મપચમાનસ્ય યયાગ્રતઃ સ્યુસ્તુષ્ટિઃ પુષ્ટિઃ શ્રુદપાયોઽનુચાસમ ॥

હૃત્યશ્ચુતાદ્ધિ મજતોઽનુચૃત્યા ભક્તિર્વિરકિર્ભગવત્પ્રવોધઃ ।

મયંતિ ધૈ માગવતસ્ય રાજન્ તતઃ પરાં શાંતિમુપૈતિ સાક્ષાત્ ॥

ભાવાર્થ—ભગવાન્ના-કલ્યાણકારી જન્મ અને કર્મ જે લોકમાં જવાય છે તેનું શ્રવણ કરે, ભગવાન્ના અભિપ્રાયવાળો નામનું લાજ છોડીને ગાન કરે, અસંગ થઇને ફરે, આ પ્રકારના વ્રતવાળો પુરુષ પોતાના પ્રિય ભગવાન્ના નામ તથા કીર્તનથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થવાથી ચિત્તના દ્રવણથી ઉચ્ચ સ્વરે હસે છે, રડે છે, ખૂંસો પાડે છે, ગાન કરે છે, અને ઉન્મત્તની માફક નાચે છે. આ પ્રકારે લોકથી બહાર થાય છે. તે આદ્યક્ષ, વાયુ, આગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, તારાગણ, પ્રાણી, દેશ, વૃક્ષાદિ, નદી, તથા સમુદ્ર સર્વને, તથા જે કંઈ ઉત્પન્ન છે તેને ભગવાનનું શરીર સમજીને અનન્ય ભક્તિથી પ્રણામ કરે છે. આ પ્રમાણે શરણે આવનારને ભક્તિ ભગવાનનો અનુભવ, અન્યત્ર વૈરાગ્ય એ ત્રણ જેમ જન્મનારને સંતોષ, પોષણ, અને

હુધાની નિરૂત્તિ એક કોળીએ થાય છે તેમ એટી માથે થાય છે. આ પ્રકારે ભગવાનના ચરણારવિન્ને ભજનારને ભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, અને પછી પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રીવશ્લભાચાર્યના મતે આ પ્રકારે ભક્તિ માર્ગમાં અને તે વળી પ્રેમ દયામાં મંત્રાસ લેવાનો હોવાથી જ્ઞાન માર્ગમાં જણાવેલા (શંકર મત પ્રમાણેના) સંન્યાસનો પોતે સ્વીકાર કરેલો નથી. ભગવાન માટે વિરલ ભાવ અનુભવવાને માટે જ મંત્રાસ છે એમ તેઓ જણાવે છે.

પ્રેમ ભક્તિનાં ત્રણ સ્વરૂપો

પ્રેમભક્તિનું ખીન્નુ નામ ફલભક્તિ છે. આ ભક્તિની ત્રણ દશાઓ છે—એક, આસ-
ક્તિ અને વ્યસન તે વિશે શ્રીવશ્લભાચાર્યે ભક્તિવર્ધિની પ્રથમાં
ભક્તિની ત્રણ નિરૂપણ કર્યું છે. ભક્તિની શરૂઆત થાય તે વિશે ત્યાં કહે છે કે
અવસ્થા, ખીજ ભાવ ન્યારે દદ થાય છે. ત્યારે તથા ત્યાગ તથા શ્રવણ કીર્તનથી તે
શરૂ પામે છે ત્યારે ભાવ એજ ભક્તિનું ખીજ છે. તે ખીજની દૃઢતા માટે
ગૃહમાં સ્થિત રહીને ગ્રંથમોતુસાર વ્યારત્તિ રહિત થઇને ધૃષ્ટાનું ભજન કરવું. કદાચ અન્યા-
યત્તિ ન બની આવે તો પણ હરિમાં ચિત્ત પરોવવું, અને શ્રવણાદિ માટે પ્રવૃત્તિ રાખવી.
આમ થવાથી તે ખીજમાં એક, આમક્તિ અને વ્યસન વગેરે મૂળ, સાખા તથા પ્રશાખા
ઉદ્ભવશે. સ્નેહ અંધગ્યા થઇ કપારે કહેવાય કે ન્યારે રાગનો નાગ થઇ જાય અદાતા મમતા
દળી જાય અને કુમારિ વિકારો દૂર થઇ જાય આમક્તિ અવસ્થા ન્યારે થાય છે ત્યારે
ગૃહ નરક અરુચિ થાય છે. તેને ગૃહગ્યાત્રમ શીઘ્રો લાગે છે. ત્યારપછીથી વ્યસનાવસ્થા હોય
છે. જ્યાં સુધી વ્યસનાવસ્થા સિદ્ધ થતી નથી ત્યાં સુધી તેની કૃતાચરતા હોતી નથી. ભક્તિની
કૃતાચરતા તથા વિજય વ્યસનદશામાં છે. વ્યસન દશાવાળાને ગૃહગિધિતિ ભાવ વિનાશ કર-
નારી છે. ત્યાગમાં જ સર્વોત્તમ ભક્તિની પરાકાષ્ઠા છે છતાં ત્યાગમાં પણ ચિત્ત વ્યગ્ર ન
પામે એ ખાસ જોવાનું છે. અત્યાગ કરતાં ત્યાગમાં ચિત્તને વ્યગ્ર પમાડનારાં અનેક કારણો
મળી આવે છે. ખાસ કરીને દુર્મસર્જ તથા અન્ન એ ચિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે માટે
ચિત્ત વિશિષ્ટ ન થાય તે બાબત ઉપર લક્ષ્ય આપીને જ કોનો દર કે નજીક હરિના સ્થાનમાં
રહેવું. આ રીતે સાવચેતી રાખીને વર્તનારનો કદોપણ છૂટતાં સુધી નોશ થતો નથી. સહેજ
પણ બાધક જેવું જણાય તો એકાન્ત વાસનો ત્યાગ કરી દેવો. આ પ્રમાણે વર્તીને ભક્તિ-
ભાવનું રક્ષણ કરવું તથા પોષણ કરવું આ ભક્તિના ત્રણ પ્રકાર જે જણાવ્યા છે તે મિશ્ર
પુષ્ટિની રીતે છે. ભક્તિ એટલે અમુક પ્રકારનો ભગવાન માટેનો સ્નેહ આ સ્નેહનું કારણ
અનુગ્રહ છે, આ અનુગ્રહથી થતી ભક્તિ કાષ્ઠકવાર પોતાની મેજે પ્રગટ થાય છે. આમ હોય
ત્યારે તે શુદ્ધ પુષ્ટિવાળી ભક્તિ કહેવાય છે. પણ જેમનામાં ભક્તિનું પ્રાકટ્ય સાધનદ્વારા છે તે
મિશ્ર પુષ્ટિના પ્રકારવાળી કહેવાય છે. આ ભક્તિ પ્રકટ થતાં પહેલાં તે ભક્તિ મનમાં ભાવ-
રૂપે હોય છે, પછી પૂર્ણાદિ સાધનોથી સ્નેહરૂપે, પછી આત્મનિરૂપે અને છેલ્લે વ્યસનરૂપે
પ્રકટ થાય છે. અન્યથા ભાવની ભાવ, પ્રેમ, પ્રણય, સ્નેહ, રાગ, અનુરાગ, અને વ્યગ્ર એવી સાત

અવસ્થાઓ પણ આપેલી છે. આમાં વ્યસન એ અન્તિમ અવસ્થા છે. ત્યાં મુધીજ સાધનો કરવાનાં છે. ત્યારપછી સાધનો કરવાનાં સંકેતાં જ નથી. આથી ગત્ર શીકમાં લખવામાં આવ્યું છે કે 'યયા વૃક્ષાદિયોજે જલસેવાદિના શાસ્ત્રાભાવપર્યન્તં રદ્ધે સતિ જલાદ્યમાયે સ્વયમેય ઘર્ષતે વૃક્ષાદિસ્તયા ભક્તિયોજે વ્યસનપર્યન્તં વૃદ્ધે સ્વયમેય દશમ્યવ-સ્થાપર્યન્તં ભક્તિવહ્નો ઘર્ષતે સૈય માનસી । ફલં ત્વેતદ્ દેહાયસાને કૃષ્ણાર્ણ્ય ફલિષ્યતિ । યુક્તમેતત્ । રસાત્મકં યોજં રસાત્મિકા ઘણી, રસાત્મકં ફલમ્ । જેમ ખીજને પાણી રેડવાથી વૃક્ષની શાખા વગેરે તમામને તે પહોંચે છે અને તેથી તે દૃઢ થાય છે, અને પછી જો પાણી વગેરે ન મળે તો પણ તે પોતે જ વૃક્ષરૂપે વધે છે, તેમ ભક્તિનું ખીજ વ્યસન પર્યન્ત દૃઢ થાય છે એટલે ભક્તિરૂપી વેગ પોતે જ દશમી અવસ્થા સુધી વધે છે. આનું નામ જ માનસી છે. છેવટે દેહ પરથી મૃત્યુરૂપી ફલ ફળે છે. આ યુક્ત છે. આ ભક્તિ માર્ગમાં તો ખીજ રસાત્મક છે, વેગ રસાત્મક છે, અને ફલ પણ રસાત્મક છે. આથી વ્યસન મુધી સાધનો-પુષ્ટિમાર્ગથી સાધનો કરવાં-પણ આ સાધનોની પ્રવૃત્તિ ભગવાન સિદ્ધ હોય તોજ બને છે. ભગવાન પોને ઈચ્છે કે મારે ભક્તના હૃદયમાં પધારવું છે, ત્યારે જ પુષ્ટિમાર્ગથી સાધનોનો પોને ઓધ કહે છે. અને ભગવાનની ઇચ્છાથી કરાતાં સાધનોથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા ભગવાન વશ થાય છે. મારે જે સાધનો ભક્તિમાર્ગમાં થાય છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થાય છે એમ સમજીને વ્યસન પર્યન્તનાં સાધનો કરવાં

ભક્તિમાર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગાત્યાગ

આ પ્રશ્નનો વિચાર કષ્ટક અંશે 'મંત્યાસ ના વિચાર ભેગો કરવામાં આવ્યો છે છતાં અહિંઆં આપણે તેનો ખાસ વિચાર બ્રહ્મમત્રના આધારે કરીશું. બ્રહ્મમત્રમાં સત્તકાર ભક્તિ-માર્ગીયને ગૃહસ્થાશ્રમના ત્યાગ તથા અત્યાગ બન્નેનો ઉપદેશ કહે છે. જો કે ત્યાગ અને અત્યાગ એ બન્નેમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ એજ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. શ્રાવસ્થભાચાર્ય પણ આ વિષે સત્પરોષ નિબંધના અર્પિતશુદ્ધ પ્રકરણના પ્રોત્ ૨૫૧ માં નીચે પ્રમાણે આત્મા કરે છે.

ગૃહ સર્વાત્મના ત્યાગ્યં તત્ત્વેત્યક્તું ન શક્યતે ।

કૃષ્ણાર્ણ્ય તત્ત્વયુક્તિત કૃષ્ણઃ સંસારમોચકઃ ॥

ગૃહનો દરેક રીતે ત્યાગ કરવો, અને તેનો ત્યાગ જો શક્ય ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણ મારે તેનો વિનિયોગ કરવો, કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ મંસારમાંથી મુક્તિ કરાવનાર છે. આ એક શ્લોકમાં પોતે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય આપી દે છે. દરેકાઇ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ એજ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. પણ તે ક્યારે? ભા. ૧૧-૭-૬ માં બન્ધુજનોમાંથી સંવર્ગો સ્નેહ ઓછો કરીને ભગવાનમાં સ્નેહ રાખવાનું કહ્યું છે પણ આ ત્યાગ સ્નેહની અત્યન્ત ઉન્નત દશામાં કહેલ છે. ભગવાન મારેનો પ્રચુરભાવ ઉત્થ પામ્યો હોય તોજ; કારણકે તે દશામાં ગૃહસ્થિતિ પ્રભુના ભગ્નનાનંદના આસ્વાદમાં પ્રતિબંધક કહેલ છે. વળી આ આનંદ વિપ્રયોગ દશામાંજ થઇ શકે તે મારે ગૃહત્યાગ કરવો છે. આથી પ્રચુર ભગવદ્ભાવ

ફક્ત હોય ત્યારે તથા સ્વરૂપનો અનુભવ હોય ત્યારે શુદ્ધત્યાગ કરવો જોઈએ એમ સૂત્રકાર, ય. સ. ૩-૪-૪૨ માં કહે છે. આ વિષે સ. ૪૩ માં આ વિનંતો મત આપે છે. તે એમ કહે છે કે શુદ્ધત્યાગનો સાધન તરીકે અંગીકાર નથી; કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગીય તો ભગવદ્વાસિ ક્ષત્રાપ્રાપ્તિને જ ધગે છે. મ. ૪૪ માં ઔદુલ્ભાગિનો મત આપે છે. તે કહે છે કે ભગવાને લીલાને માટે જ જીવને પ્રકટ કર્યો છે અને તેમનો લીલામાં ઉપયોગ શુદ્ધત્યાગ વગર જનતો નથી. માટે ત્યાગપૂર્વક ભગવાન પાસે ભક્તનું ગમન તે ઋત્વિક્ષ કર્મ જેવું છે. જેમ યત કર્મમાં પસંદ કરાયેલા ઋત્વિજને યજ્ઞમાન માટે તે તે કર્મમાં પ્રવાસ કરે છે, તેમ ભક્તોનો શુદ્ધાદિત્યાગ ભગવાન માટે છે. વર્ગી ગો. પૂ. તા. ૧ ની શ્રુતિ પણ શુદ્ધત્યાગ જ જણાવે છે. પણ આ શુદ્ધત્યાગ ભાવની ઉત્કટ દશા માટે જ છે. ભાવની સાધનતામાં તો શુદ્ધમાં રહીને ભગવાનની સેવામાં ચિત્તને રોકવું કારણ કે ઉત્કટભાવ એકદમ બની આવતો નથી. આયું જણાવવાને ય. સ. ૩-૪-૪૭ થી ૩-૪-૫૦ સુધીના અધિકરણનાં મંત્રો સૂત્રકાર શોભે છે. સ. ૪૭ માં કહે છે કે શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સર્વ ધન્ધિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય છે. શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહીને જ્યારે તે મેવા કરતો હોય ત્યારે તેણે પોતાનો ભાવ ગુપ્ત રાખવો. તેને બહાર પ્રકટ કરવો નહિ. તેટલા માટે જરૂર પડે વૈદિકકર્મ લેખે કરવાં (સ. ૪૬ અને ૫૦) આવી જણાવે છે કે શુદ્ધસ્થાશ્રમ એ ભગવદ્ભાવના ગોપન માટે છે અને ભક્તની સાધન દશામાં જ છે. પણ તે ભાવ જ્યારે ઉત્કટ હોય ત્યારે શુદ્ધસ્થાશ્રમનો ત્યાગ આપોઆપ જ થાય છે. ત્યાં સુધી તે ત્યાગ કરવો ઉચિત નથી. ગ્રેમ ભક્તિનું ખીજ માનસભાવ છે. આ ભાવની સિદ્ધિ માનસી સેવામાંથી છે. સેવાની વ્યાખ્યા શ્રીવલ્લભાચાર્ય એવી આપે છે કે ચેતસ્તત્તદ્વષણં સેવા તત્તિસદ્ધયે તત્તુચિત્તજા । માનસો લા પરાં મતાં । ચિત્તનું ભગવાનમાં સંપર્ક પરાવાનું તેનું નામ સેવા છે. જ્યારે માનસી મેવા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે જ ચિત્ત ભગવાનમાં બરાબર લાગેલું રહે છે. તેથી માનસી સેવા મુખ્ય કહી છે પણ તેની ગિદ્ધિને માટે તનુની તથા વિત્તની મેવા પણ કહેલી છે. તનુથી ભગવદ્કાર્યમાં જે આવશ્યક પ્રમાણ વગેરે દોષો અનિવાર્ય હોય તે દૂર થાય છે, અને ચિત્તથી રાગ તથા મમતા ખરી નથી. આ બે પ્રકારની સેવાથી ચિત્તના આદ-સ્પાદિ તથા અહતા મમતાદિ દોષોથી મુક્ત તે બને છે. ભગવદ્ભિમુખ થાય છે. આ માટે શુદ્ધસ્થાશ્રમ છે. આથી જ્યાં સુધી વિરહ દશાની અંગર ઉત્કટ ભાવનાં સ્થિતિમાં ભક્ત મુકયો ન હોય ત્યાં સુધી તેણે શુદ્ધસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવો નહિ. પણ તે આશ્રમમાં રહીને ચિત્તદત્તિઓના નિરોધ માટે ભગવાનની સેવા કરવી. ભાષ્યોદિ અનુકુળ હોય તો તેમનો પણ મેવામાં વિનિયોગ કરવો. અર્થાત તેમને પણ મેવાના કર્મમાં યોગ્યતાં જો તેઓ અનુકુળ ન હોય તો તેમના સિવાય સેવા કરવી, અને જો તેઓ અનિવાર્ય રૂપ જ થતાં હોય તો પત્ની તેમનો ત્યાગ કરીને સેવા કરવી.

‘સેવાશ્રમ’ નામના ગ્રંથમાં શ્રી વલ્લભાચાર્ય મેવાનાં ત્રણેય રૂપ જણાવે છે—અઘૌકિક સામર્થ્ય, સામુદાય અને સેવાપયોગિ લેકુણ્દાદિમાં દેવ, તેમાં પહેલું રૂપ સેવાનાં ફલ ને પુષ્ટિ પુષ્ટિનું છે, બીજું પુષ્ટિ મર્ચાદાનું છે અને ત્રીજું પુષ્ટિ પ્રવાહનું છે. સેવામાં પ્રતિબંધક પણ નથી કલ્યાં છે—ઉદ્વેગ, પ્રતિબંધ તથા ભોગ. આ ત્રણેય સાધનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ભોગ લૌકિક અને અઘૌકિક એમ બે

પ્રકારનો છે. પ્રતિગંધ પણ સાધારણ તથા ભગવદ્દત એમ બે પ્રકારનો છે. સાધારણ પ્રતિગંધ શુદ્ધિથી ત્યજવો બેઢ્યો. જે ભગવાનથી પ્રતિગંધ હોય તો તે સામે જીવનો કોઈ પણ ઉપાય આવી શકે નહિ. ત્યારે એમજ સમજવું કે ભગવાનને ફક્ત આપવાની ઇચ્છા નથી. માટે તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન ન કરવો. પણ મનથી એમ વિચાર કરવો કે જીવમાં કંઈક અસુરત્વ પ્રવેશ પામ્યું છે નહિતો ભગવાન તરફથી પ્રતિગંધ યાચજ નહિ. તેવા સમયે જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે સ્થિતિ કરવી. આમ તત્ત્વનિર્ધાર-અસુરત્વના નિશ્ચયથી તથા વિવેક-જ્ઞાનમાર્ગની સ્થિતિ પ્રમાણે વર્તવાથી શોક દૂર થાય છે. લૌકિક ભોગ વિધીથી ભરપૂર છે. તથા અસ્પ છે તેમ આત્માનો ઘાત કરનાર છે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. ઉલ્લોગ એટલે એવા કરવામાં આવતી હોય ત્યારે અન્યથ મનની ઇચ્છા વગેરે. તે પણ પ્રતિગંધક છે.

ત્યાં સુધી મનુષ્યકર્મમાં વ્યાપ્ત હોય છે ત્યાં સુધી તે ક્ષતિ સારાં કર્યો કરીને પુણ્યનું અર્જન કરી સુકીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અથવાતો ખરાબ કર્યો કરીને ભક્તિમાર્ગમાં પાપ- પાપનો સંચય કરે છે અને તેથી પોતાના જીવનને અધોગામી બનાવે અને પુણ્ય.

છે. આ દુનિઆમાં મનુષ્યના જીવનનું મૂલ્ય તેનાં સુકર્મો અને દુષ્કર્મો પાપ અને પુણ્યથી અંકાય છે. આ પાપ અને પુણ્યનાં ફલ આ જીવનનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ ભોગવવાં પડે છે. આ જીવનમાં આ કર્યોનાં બીજાં શાખાં હોય તો તેનાં ફળ બીજા જીવનમાં ભોગવવાં પડે છે. આ કર્યોના ખાસ નિયમ છે. આથી ત્યાં સુધી કર્યોનું બંધન છૂટે નહિ ત્યાં સુધી તેનો પુનર્જન્મનો ફેરા ટળતો નથી; અને તેથી તે મોક્ષને પણ પહોંચી શકતો નથી. માટે પોતાના તમામ કર્યોનો ઉપભોગ મનુષ્ય માત્રને કરવો પડે છે. કર્મવાદીઓ કર્યોના ત્રણ ભેદો પાડે છે-મંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ. કોઈપણ મનુષ્યે આજની ક્ષણ સુધી જે કર્યો કર્યા હોય તે આ જન્મનાં કે પૂર્વજન્મનાં સંચિત એટલે એકલાં થયેલાં કહેવાય છે. આ સંચિત કર્યોનું નામ અદૃષ્ટ તથા અપૂર્વ છે આ મંચિત કર્યોનું ફલ એકદમ ભોગવવું પડતું નથી કારણ કે તેમાનાં કેટલાંક સારા પણ હોય છે. અને કેટલાંક ખોટાં પણ હોય છે. સારાનું ફળ સ્વર્ગ હોય છે અને ખોટાનું નરક હોય છે આ બંને ફળ એકી સાથે હાઈ શકે નહિ. માટે એક પછી એકજ તે ફળ ભોગવવાં પડે છે આથી મંચિતમાંથી જેટલાંના ભોગની શરૂઆત થઈ હોય તેટલાંનું નામજ પ્રારબ્ધ, અર્થાત્ શરૂ થયેલાં સંચિત એ નામથી ઓળખાય છે. સાધારણ રીતે 'પ્રારબ્ધ' સંચિતના અર્થમાં વપરાય છે. પણ તે ખરાબ નથી. પ્રારબ્ધ તે સંચિતનો એક પેટાભાગ છે. ક્રિયમાણ કર્યો એટલે જે કર્યો અત્યારે કરવામાં આવે છે તે. પણ ખરી રીતે તો આપણે અત્યારે જે કંઈ કરીએ છીએ તે સંચિત કર્યોમાં જેનો ભોગ શરૂ થયો છે તે કર્યો અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્યોનું પરિણામ છે. આથી કેટલાંક ત્રીજા ભેદને સ્વીકારતા નથી. કારણકે તેઓ પ્રારબ્ધને કારણ માને છે. અને ક્રિયમાણને તેનું ફળ કહે છે. તો પણ શાસ્ત્રમાં આ ત્રણ નામ આપવામાં આવ્યાં છે. 'અ. સ. ૪-૧-૧૫ માં જે અનારબ્ધ એવા શબ્દનો પ્રયોગ છે તેનાથી પ્રારબ્ધ સિવાયનાં અર્થાત્ સંચિત અને ક્રિયમાણ એમ સમજવું અર્થાત્ ત્રણ પ્રકારનાં કર્યોનાં પ્રલક્ષણમાં 'આરબ્ધ' અને 'અનારબ્ધ' એવા બે ભેદો પાડ્યા છે. આ પ્રમાણે બે વિભાગ પાડીને ત્યાં તે કર્યોના વિપાકની પ્રક્રિયા વિષે એમ કહે છે કે જે પ્રારબ્ધ કર્યો છે તેમનો અવસ્ય ભોગ થવોજ બેઢ્યો તેમનો ભોગ થયા વગર તે કર્યો ફલ પામતાં નથી.

પ્રારબ્ધકર્મણાં ભોગાદેવ ક્ષયઃ । પ્રારબ્ધ કર્મો એક વખત શરૂ કરવામાં આવેલાં હોવાથી તેમનો ભોગ કર્યા વગર છૂટકાજ નથી. હાથમાંથી છૂટેલું પાણુ તે જેમ પાછું બોલાવી શકાતું નથી, તેમ પ્રારબ્ધ કર્મોને પાછાં ખેંચી લેઈ શકાતાં નથી. આ પ્રકારે પ્રારબ્ધને માટેનો નિયમ છે. પણ જે અનારબ્ધ છે તેમને માટે એવો નિયમ છે કે જાનનો સંસ્કાર તમામ અનારબ્ધ કર્મોના નાશ કરે છે. જાનીને પ્રારબ્ધકર્મજ બોગવવાં પડે છે અનારબ્ધ નહિ. માટે ભા. ગી. ૪-૩૬-૩૭ માં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।

सर्वज्ञानलघेनैव ब्रुजिनं संतरिष्यसि ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्महम्भात्पुरुषतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्કुरुते तथा ॥

“ સધળા પાપીઓમાં પણ જે મોટો પાપી હોય તો પણ જ્ઞાન રૂપી હોડીથી તુ તે તમામ પાપને તરી જઈશ. જેમ બરાબર સળગાવેલો અગ્નિ લાકડાંને ભસ્મ કરે છે, તેમ હું અર્જુન, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સધળાં કર્મોને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે”. જાનીને માટે પાપ અને પુણ્યનો આ નિયમ થ. સ. ૪-૧-૧૩ તથા ૪-૧-૧૪ માં આપ્યો છે, અને છાં. ૫-૨૪-૩૧, બૃ. ૪-૪-૨૨૨, મું. ૨-૨-૮૩, નાં પ્રમાણો પણ અનુમોદન આપે છે. જાનીની બાળનમાં તેના પ્રારબ્ધ સિવાયનાં સંમિલ અને ક્રિયાઓ કર્મો નાશ પામે છે. તેથી તેમનો ભોગ તેને કરવો પડતો નથી. પણ પ્રારબ્ધ કર્મોનો તો તેમને પણ ભોગ કરવો જ પડે છે. પ્રારબ્ધકર્મોનું જ્ઞાનથી પણ અદ્ભુત જે થાય છે તે ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર છે. આથી અણુભાષકાર સૂત્ર ૪-૧-૧૫ ના ભાષ્યમાં લખે છે તત્તજ્ઞાનેનારબ્ધકાર્યાદિદર્શનં યત્ તદાવિલકારણકારણત્વેનાવિલક્ષ્ય પૂર્વાવધિરૂપભગવદિચ્છાલક્ષણાદંતોરિત્યર્થઃ । યત્ તત્સ્યાપિ દદનેચ્છા તત્ત તર્થયેતિગૃહાશયઃ ભાવાર્થ-જ્ઞાનથી આરબ્ધ કાર્યનું દહન હોતું નથી એમ જે કહે તે ભગવાનની અખિલ કારણ તરીકે અખિલની પૂર્વ અવધિરૂપ ભગવાનની ઇચ્છાને લાંબી છે. વળી આદિઆં જ્ઞાનના આરબ્ધકર્મોના અદાદકત્વ વિશે પણ પોતે ત્યાં કહે છે યથૈસસિ મણિમન્ત્રાદિપ્રતિવદ્દશકરેરમેરિય જ્ઞાનસત્તયાપ્યદાદકરથે ન કાવિદ્વાનિરિતિ સર્વમનવયમ્ જેમ અગ્નિમાં વ્યભાવિક રીતે તાપ હોય પણ કાંઈ મંત્રથી તેના પ્રભાવને દોડતી નાખે તો તેથી તેની દાહક શક્તિને દાનિ આવતી નથી. અગ્નિ એ તાપમાત્રાજ્ઞાન અથવા દાહક તરીકે ઓળખાય છે તે પ્રમાણજ તે ઓળખાશે. જ્ઞાન એ કર્મનું દાહક છે. આ દાહકત્વ નૈસર્ગિક છે. પણ જેમ મંત્રથી અગ્નિની દહનશક્તિ રૂંધાય છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ્ઞાનની પ્રારબ્ધકર્મને દહન કરવાની શક્તિ રૂંધાય છે. માટે જાનીઓને પ્રરબ્ધ કર્મોના ઉપભોગ ભગવાનની ઇચ્છાથી ક્ષતોત્તેજ હોય છે. તેથી જનક વગેરેએ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોના અનુજ્ઞાનથી પોતાનાં પ્રારબ્ધ કર્મોના ઉપભોગ ક્યોં. પણ જેમને આ પ્રારબ્ધનો નશ કરવાનો હોતો નથી તેમને તે ભોગ કરવો પડતો નથી. તેમ જનક વગેરેના જ્ઞાન માટે પ્રારબ્ધકર્મોના અવરણ ઉપભોગ ગ્રહ્યાઆ પછી મુચકાર થ. રા. ૪-૧-૧૭ માં પુષ્ટિઆર્થે લખ્યોને માટે

૧ તદવધિરોક્તાત્તુલ્યનો પ્રોત્ત પ્રત્યેતર્ક શબ્દ સર્વે પાજાનઃ પ્રવૃત્ત

૨ એમ જ હવેવ ત્વે તરતી ૩ ક્ષિપ્તને વાલ્ય ચર્માણ

એવો નિયમ ફરતે છે કે તેમને માટે પ્રારબ્ધકર્મનો પણ ઉપબોગ નથી. આથી ભક્તને માટે પાપ તથા પુણ્યનો ક્ષલ બોગવવાનો હોતાં નથી. તેમના પાપપુણ્ય સામે ભક્તિનું બળ એવું હોય છે કે જેમ જેનો ગમે તેટલો મોટો દગલો હોય તે પણ તેમાં નાનકડી ચીનગારી પડે તે તેથી તે મોટા દગલાને આળીને ભગ્ન કરી દે છે તેમ ભક્તિનું બળ એવું છે કે મોટામાંમોટા પાપ અને પુણ્યના દગલાને તે આળી નાખે છે. વસ્તુતઃ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તને ભગવાન સિવાય બીજા કશાનો વિચાર નથી હોતો. તેને આલોક તથા સ્વર્ગાદિલોકનો પણ વિચાર હોતો નથી. એને નથી ભૌતિક સુખ કે કાર્તિની દરકાર. તે જે કંઈ કરતો હોય તે ભગવદ્વિચારથી પ્રેરાઈને વેદની મર્યાદાની રક્ષા માટે અગર લોક મંત્રહ માટેજ કરે છે. આથી પાપ અને પુણ્ય ઉભય તેને બંધન રૂપ નથી માટે પાપાદિને તરવાનું વગેરે ભક્તિ પહેલાંની દશામાં છે, ભક્તિ પછી તે તે શુદ્ધ હોવાથી તેને કંઈ પણ તરવાનું હોતુંજ નથી. આથી. ધ. મ. ૩-૩-૨૭ (મંપરાયાધિકરણમાં) સૂત્રકાર જણાવે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કર્યા પછી પાપાદિ જીવની ગતિને રૂધી શકતાં નથી. જેમ કેરી કાચી હોય ત્યાં સુધી તે તૂરી અને ખાટી લાગે છે. પણ જ્યારે પાકે છે ત્યારે તેનામાં કુદરતી રીતે રસ ભરાય છે અને તે મીઠી થાય છે. આમ હોવાનું કારણ શું? કારણ એજ કે તેની પકવ દશામાં તેને જે તાપનો મંયોગ થયો છે તેને લીધે તેની અંદરની ખટાસ વગેરે દૂર થઈ જાય છે. કુલની કળી પણ વખત આવે પોતે પુષ્પાકાર બને છે અને તેની સૌરભ બધે ફેલાવે છે. તે પ્રમાણે જ્યાં સુધી ભક્તિનો સંસ્કાર લાગ્યો નથી ત્યાં સુધીજ તેનામા છુરી આદતો, ખરાબ ટેવો, ક્ષુદ્ર કામનાઓ અને મલીન વાસનાઓ હોય છે પણ ભક્તિનો સંસ્કાર લાગતાં તે બધી વૃત્તિઓ બદલાઈ જાય છે. આમ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં પાપને તરવાનું હોતું નથી. ભક્તિ માર્ગમાં પાપ અને પુણ્યની સત્તાજ નથી. જ્યાં સુધી પાપ તથા પુણ્યનો વિચાર થતો રહે ત્યાં સુધી ભક્તિ માર્ગમાં પ્રવેશ નથી એમ સમજવું.

૭. આથીજ શ્રીવિદ્યેશજી બાખમાં લખે છે પૂર્વમેવ પાપનાશો યુક્ત ઇતિ માયઃ.....

૭. પાપનાશાન્તરમેવ મક્તિસંભવાદમક્તસ્ય તર્તવ્યાદેરભાવાન્ન જ્ઞાનમાર્ગીય જીવ્યતેસ્થર્થઃ આમાં કહે છે કે ભક્તિની પહેલાંજ પાપનો નાશ હોઈ શકે ત્યાર પછી નહિ. અને જ્યાં સુધી પાપનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ભક્તિની સંભાવનાજ નથી, માટે ભક્તને પાપ તરવાના નથી તેમ જે કહ્યું તે મથાર્થ છે. આથી જ્ઞાનમાર્ગીય કરતાં ભક્તિ માર્ગીયનો દરજ્જો અદિઆતો છે, એમ સૂત્રકાર જણાવે છે. આમ છતાં કેટલીક વખત ભક્તિમાર્ગીય પાસે પણ ભગવાન પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપબોગ કરાવે છે. તેને માટે ભા. ૧૦-૨૯-૧૦ માં અંતર્ગૃહગતા ગોપીઓનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે ગોપીઓ કુટુંબમાં સોમ્પ, સસરા, તથા પતિ વગેરેની સત્તા નીચે હોવાથી બીજાં ગોપીજનની માફક ભગવાનનો વેણુનાદ શ્રવણ કરીને ભગવાન પાસે જઈ સકયા નહિ. પણ તેમણે હૃદયથી ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. આ સમયે તેમના દુઃખદ વિરહના તીવ્ર તાપથી તેમનાં અંગુલ કર્મો તેજ દણે બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં અને પછી ધ્યાનમાં ભગવાન પ્રકટ થયા, તેમને આશ્વેષ કરીને પોતાના મંગલ કર્મોની નિવૃત્તિ કરીને ભગવાનના ચરણ કમળને પ્રાપ્ત થયા. આમ જ્યાં કહેવામાં આવ્યું છે. અદિઆં ભક્તને કર્મનો ઉપબોગ છે પણ ઉપબોગ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. ભગવાનનીજ એવી ઇચ્છા થઈ કે અમુક ભક્તોની પાસે માટે અમુક કર્મનો ઉપબોગ

કરાવવો છે, અને તેથીજ તેમને આ પ્રમાણે કર્મનો ઉપભોગ કરવો પડ્યો. આ સ્થળે ત્રીમદમિક્રમાર નીચે પ્રમાણે ભાષ્ય થોળે છે.—ચિકીર્ષિતલીલામધ્યપાતિ મક્તાઃ ન સોપાધિસ્નેહવચ્ચેઃ ન સગુણચિદ્રાજા નવા સુકૃતાદિયુક્તા इति જાપયિ તુ કતિપયગોપીસ્તદ્વિપરીતધર્મયુક્તા કૃત્વા તસ્યાં દશાયાં સ્વપ્રાપ્તૌ પ્રતિ-
 યન્થં કારયિત્વા સ્વયમેષ તાં દશાં નાશયિત્વા સ્વલીલામધ્યપાતિનીઃ કૃત ધાનિતિ નલ્લોતાવતા સાર્થદિક્ પધાયં ભાવો મધનિ । ભાવાર્થ—ભગવાન જે લીલા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભાવો ઉપાધિ સ્નેહવાળા હોતા નથી તેમ સગુણ વિગ્રહ વાળા તથા સુકૃતાદિથી યુક્ત નથી એમ જણાવવાને કેટલીક ગોપીઓને તેનાથી વિપરીત ધર્મોવાળા કરીને તે દશામા વ્યપ્રાપ્તિમા પ્રતિર્થય નાખીને પોતેજ તે દશાને દૂર કરીને લીલાની મધ્યમાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો આથી આ ભાવ સાર્થદિક જ છે એમ માનવું નહિ અર્થાત્ ભક્તોને પણ પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપભોગ અવશ્ય હોય છે એવું અનુમાન અંતર્ગદગતાના દષ્ટાન્તથી કરવું નહિ. એ દષ્ટાન્ત અપવાદ તરીકે મમજવાનું છે, કારણ કે તેમનો કર્મનો ઉપભોગ ભગવદિચ્છાને કીચે હોતો ત્યાં ભગવાનની ઇચ્છા પ્રવર્તતી હોય ત્યાં કોઈ પણ નિયમોનું શાસન ચાલતું નથી આથી સૂત્રકરનો આશય તો એજ છે કે ભક્તિમર્ગમાં પાપાદિની સત્તા હોતી નથી

શુદ્ધાદૈતની દૃષ્ટિએ પ્રતીકાપાસનાનો વિચાર પણ અર્ધિઆ કરવો જોઈએ. શુદ્ધાદૈતની

દૃષ્ટિ તે બ્રહ્મસૂત્રકારનીજ દૃષ્ટિ છે. બ્રહ્મસૂત્રકારે ચોથા અધ્યાયના

પ્રતીકાપાસના પ્રથમપાદના આત્માધિકરણમાં પ્રતીકાપાસનાની નિન્દા કરી છે અ. સ.

૪-૧-૪ માં પ્રતીક એટલે શું તેનો અર્થ અણુભાષ્યકાર અતદ્રૂપે

સચ્ચેત્નોપાસનં શબ્દથી આપે છે જે વસ્તુના નદ્રૂપ-બ્રહ્મરૂપ ભગનદ્રૂપ નથી અર્થાત્ જે ભગવાનથી ભિન્ન વસ્તુ છે તેને ભગનદ્રૂપે ઉપાસી તેનું નામ પ્રતીકાપાસના કહેવાય છે. આ રીતે કરેલી ઉપાસનાનું કષ્ટિયુ ક્ષણ નથી તેથી કહે છે—નહિ પ્રતિકોપાસને સ લોકવેદમસિદ્ધ. પુરુષોત્તમોસ્ત્યુપાસ્યત્વેન જેન તદ્દમાકટ્ય સ્થાત્ તદુપગમનં ચ પ્રતીકની ઉપાસનામાં લોકવેદ પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ ઉપાસ્ય તરીકે નથી તેથી પુરુષોત્તમનું પ્રાકટ્ય સંભરી શકતું નથી તેમ ત્યાં ઉપગમન પણ નથી છાં ૩-૧૪-૧, ૭-૨૫-૨ વગેરે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મદષ્ટિનેજ ઉત્તમ કહી છે. અને તેનેજ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. બ્રહ્મ-દૃષ્ટિ એ પ્રતીકાપાસનાથી ભિન્ન છે ‘અત્તર્ભવેદ સર્વમ્’ વાક્યમા સર્વ જગત્ને આત્મરૂપે જે જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મદષ્ટિથી છે, કારણ કે જગત્ એ બ્રહ્માત્મક છે, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. તેમ છાં. ૫-૧૩-૧ તથા ૫-૧૪-૧ માં પ્રાચીનયોગ્યે સસ્યયથ પૌત્રુપિતે પૂજ્યુ કે તમે કેવા આત્માની ઉપાસના કરો છો? ત્યારે તે અનુક્રમે આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, જલ વગેરેને આત્મા કહે છે. અર્ધિઆ આદિત્યાદિ એ બ્રહ્મના અંગ હોવાથી તેમની ઉપાસના તે પ્રતીકાપાસના નહિ, પણ બ્રહ્મોપાસના છે (આદિત્યાદૌ ચા બ્રહ્મત્વમતયઃ ઉચ્ચન્તે તાસ્તુ સાકારસ્યૈષ બ્રહ્મણો વ્યાપકત્વાત્ તસ્ય પ્રત્યેકમપ્યહમુપાસિત ફલદ્મિત્યેકેકાઢ્ઢવિષયિણ્યાસ્તતો વિધીયન્તે । અ. મા તમામ પદાર્થો બ્રહ્મમાંથી પ્રકટ થયાં છે, અને બ્રહ્મજ તેમનું કર્મ છે એમ સમજીને તે તે પદાર્થોને બ્રહ્માત્મકરૂપે ઉપાસવામાં આવે તો તે પ્રતીકાપાસના નથી. પ્રતીકાપાસના ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે તે

પદાર્થોને બ્રહ્મથી નિરાળા ગણવામાં આવી. હાલમાં ઘણાઓ મૂર્તિપૂજનો નિગેધ કરે છે પણ વેદાન્તની દૃષ્ટિએ એટલું જ નોવાતું છે કે ઉપાસકની ભાવનામાં ઉપાસ્ય વિષે બ્રહ્મતા છે, કે નહિ. જો તેનામાં એ ભાવ ન હોય અને તે ઉપાસ્યને બ્રહ્મથી શિન્ન માનીને ઉપાસના કર-
તો હોય તો પ્રતીકાપાસના છે. પણ તેને બ્રહ્મરૂપે માનતો હોય તો પ્રતીકાપાસના નથી; પછી ભલે તે મૂર્તિ લાકડાની હોય કે પત્થરની કે કાંઈપણ ધાતુની હોય. યુષ્ઠિમાર્ગમાં મૂર્તિ પૂજન નથી પણ સ્વરૂપની જ સેવા છે. ઉપાસ્ય એક મૂર્તિ છે એવી ભાવના જ ત્યાં નથી. આથી પ્રતીકાપાસનાનો તાત્ત્વિક વિચાર કરતાં એવો નિર્ણય થાય છે કે જે પદાર્થને, બ્રહ્મથી પૃથક માનીને જો ઉપાસવામાં આવે તો ત્યાં પ્રતીકાપાસના થાય છે. અને તે દૂષણરૂપ છે, આવી પ્રતીકાપાસના નિર્નય છે. બ્રહ્મદષ્ટિ રાખીને જ કરાતી ઉપાસના પ્રતીકાપાસના નથી.

અનન્યતા

‘एकोहं बहुव्याम्’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાને કાંડા કરવાની ઇચ્છાથી આ જગત રચ્યું, અને તેમાં સ્થાવર જગત પદાર્થો રચ્યાં. તે બધાં બ્રહ્મનાં અંશરૂપ છે. તૈત્તિરીય ઉપ-
નિષદમાં બ્રહ્મનાં પાંચરૂપો આપ્યાં છે, અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદ-
મય, અન્નમય એટલે જમત, પ્રાણમય શ્વાત્મા, મનોમય નામાત્મકસંપ્ટિ, વિજ્ઞાનમય એટલે
અક્ષરબ્રહ્મ આ ચાર વિભૂતિરૂપો છે. કારણ કે તે સર્વેના અન્તરાત્મા તરીકે આનંદમય કહેલ
છે. આનંદમય એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મ છે. તેમનું રસરૂપે વર્ણન કર્યું છે. આ પૂર્ણ
પુરુષોત્તમ અંશ, કળા, વિભૂતિ એમ અનેક રૂપે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે. ભ. ગીતાના
નવમા અધ્યાયમાં ભગવાનનાં વિભૂતિરૂપોનું વર્ણન કર્યું છે, વળી સા એમ પણ કહ્યું છે કે
આ બધાં મારા રૂપ છે પણ જેઓ દેવને ભજે છે તે દેવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પિતૃવત-
વાળા પિતૃઓને મેળવે છે (૨-૫) આમ કહીને અર્જુનને પોતે કહે છે કે આમ છતાં સર્વ
વિભૂતિરૂપોનો ગતિ ભર્તા પ્રભુ સાદી નિવાસસ્થાન, શરણ કે મુહૂર્ત ભગવાન જ છે તેથી તે
સર્વ દેખાતાં રૂપોથી અતીત છે એમ સમજીને તેને ભજવા. જેઓ ભગવાનને જો ભાવે ભજે
છે તે રીતે ભગવાન તેમને મળે છે એવો પણ સિદ્ધાન્ત સા જણાવે છે. આથી બ્રહ્મસૂત્રના
શુદ્ધોપમંદાર પાદમાં ભગવાનની ઉપાસના કેવા પ્રકારે હોવી જોઈએ તે વિશેનો નિર્ણય
આપ્યો છે. ૩-૩-૧ માં કહે છે કે વેદાન્તના જુદાં જુદાં વાક્યોમાં બ્રહ્મનું અનેક રૂપે
વર્ણન કર્યું છે, છતાં પણ ત્યાં સર્વત્ર બ્રહ્મનું જ જ્ઞાન છે. જેમ પૂર્વકાણ્ડમાં શાખાઓ કરીને જ્યોતિ-
ષ્ઠામ એક હોવા છતાં જૂદી જૂદી રીતે કરવામાં આવે છે તેમ એક બ્રહ્મનું અનેક રીતે
વર્ણન કર્યું છે. ૩-૩-૨ માં અતિશય યજ્ઞો દાખલો આપીને એ હકિકત મંમંજવે છે.
૩-૩-૩ માં કહી છે કે જેમ વેદમાં જૂદી જૂદી શાખામાં તે તે શાખા પ્રમાણે જ કર્મ
કરવાનું કહ્યું છે, તેથી તેમાં કહેલી રીતિથી અધિક કે ન્યૂન કરવું નહિ, તેવી રીતે રામદૂણ
વગેરે ભગવાનના જે અવતારો છે તેમાંથી દરેક અધિકાર પ્રમાણે તે તે અવતારોની ઉપાસના
કરવી. અને તે ઉપાસનામાં તે તે ઉપાસ્યના ધર્મોનો જ ઉપમંદાર કરવો જોઈએ. આથી
રામના ઉપાસકે રામના ધર્મોનું જ આનાદિ કરવું. અન્ય અવતારનું નહિ. અને કૃષ્ણના ઉપાસકે
કૃષ્ણના ધર્મનું જ કરવું. આમ કરવાથી બ્રહ્મનાં અનેક રૂપોમાં ભેદ આવતો નથી કારણ કે

વસ્તુતઃ તો એકજ બ્રહ્મનાં અનેક રૂપો છે પણ આત્માના કાષ્ટપણ એકાદ રૂપમાંજ ને ચિત્તો અભિનિવેશ થાય તોજ ભક્ત તે ૩૫ સાથે તદ્દીપત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે. માટે દરેક પોતાના અધિકારાનુસાર ભગવાનના તે તે રૂપમાંથી એક રૂપને લેધને તેમાંજ આસક્ત થવું અને અનન્ય ભાવથી તેને ભજવું. આવા અનન્ય ભાવથી ભજનાર ફક્તે શીઘ્ર પામે છે. જેઓ અનન્યભાવ રાખતા નથી અને સર્વજ એકજ બ્રહ્મનાં રૂપ છે માટે તમામને ઉપાસનાનો વિષય બનાવવો એમ જે કહે છે તેમની 'ભુદ્ધિ' સ્થિર થઈ શકતી નથી. આથી ભગવદ્ગીતામાં અનેક સ્થળે અનન્યભાવવાળી ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે, આખ્યાય જેવાઓ પશુ ને અનન્યભાવથી ભક્તિ કરેતો તેઓ પણ ભગવાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેમને સાધુ કહેવા છે. (અપિ ચૈત્સુહુરાચારો મજતૈ મામન્યમાક્ । સાધુરેવ સ મત્તવ્યઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સ્તઃ । ૧૧ી બ ગી. ૭-૧૬ માં આ પ્રકારના ભક્તો જણાવે છે, આત્મ, જીવાત્મ, અર્થાર્થ અને જ્ઞાની. આમાં જ્ઞાની એ બધા ભક્તોમાં અદી ન્મય છે એમ કહે છે પણ તે જ્ઞાની કેવા ? નિત્ય યુક્ત ભગવાનમાંજ નેના ચિત્તો મર્વદા યોગ છે તેવો અને 'એક ભક્તિ' વાળો—અનન્ય ભક્તિ જેનામાં સિદ્ધ થઈ છે તેવો (તૈષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમકિર્તિશિષ્યતે । મિયો હિ જ્ઞાનિનોઽસ્યથમહં સ ચ મમ મિયઃ) ભ. ગી. ૭-૧૭ એવા માનીનેજ ભગવાન શ્લોક ૨૮ માં 'પોતાના આત્મા જણાવે છે. અર્થાત્ પરમાત્માના વ્યાપક સ્વરૂપને ભજનાર જ્ઞાની નહિ પણ ભગવાનના અનેક સ્વરૂપોમાંથી એકજ સ્વરૂપમાં આસક્ત બનનાર તે હંચી કારિતો છે. ૫છી શ્લોક ૨૧ માં કહે છે જે ભક્ત ભગવાનનાં જે જે સ્વરૂપનું મેવન કરવા માગતા હોય તેની તેમાં અવિચલ થકા ઉત્પલ કરે છે. તે થકાથી યુક્ત થઈને તે ભક્ત તે રૂપનું આરાધન કરે છે. પણ આ અનેક રૂપોમાંથી એકાદ રૂપમાં જે અનન્યભાવ દેખાડવાનો છે તેમાં પણ તે ભક્તે વિવેક કરવો જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહે છે કે જેઓ અસ્પ મેધા-મંદશુદ્ધિના છે તેઓ ભગવાનના પુરોગામ સ્વરૂપને મૂકીને ખીર્જ રૂપોમાં અનન્યતા દેખાડે છે, આથી તેમનું ફક્ત નિત્ય હોતું નથી, તે ફલ અન્તવાણું હોય છે. દેવરૂપને ભજનાર દેવરૂપને મેળવે છે, અને ભગવાન પુરોગામને ભજનાર પુરોગામને પ્રાપ્ત થઈને તેમની સાથે રમણ કરે છે. આથી રામાદિ અવતારો એ ભગવાનના અવતાર ખરા પણ પૂર્ણરૂપ નહિ. તેઓ ગણિતાનન્દ છે. તો તેમનું અનન્યભાવથી ભજન કરનાર અગણિતાનન્દના રૂપનો ભોક્તા થાય છે. આથી પુષ્ટિ ભક્તિના રસાસ્વાદની ઇચ્છા રાખનારે પુષ્ટિમાર્ગીય રસમ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું અનન્ય ભાવથી સેવન કરવું એમ શ્રીચૈત્રેચરજી જણાવે છે.

તમામ અદેવતમનો પોતાના મતની પુષ્ટિ માટે વેદનો આધાર લે છે. વેદ એ ભગવાનના નિશામ ૩૫ છે. માટે જે કઈ કથનને વેદનો ટેકા ન હોય તે આ પુષ્ટિમાર્ગે અને વેદ. બારનવર્ષમાં પ્રામાણિક મનાતું નથી. વેદનાં બે અંગે—પૂર્વ કાણ્ડ અને ઉત્તર કાણ્ડ તે આત્મજી તથા ઉપનિષદ નામથી ઓળખાય છે. સામાન્ય રીતે વેદ એ શ્રુતિ તરફ ઓળખાય છે બાદરાયણ વ્યાસે અલ્લસંગ્રહમાં અલ્લ વિષે જે કહ્યું છે તે વેદના આધારજ છે—વેદ રૂપી સાગરનું મથન કરીને બહાર ખેંચી આણેલાં રત્નો. સમાન તે મંત્રો છે. આથી અથગે અથગે પોતાના કથન વિષે કોઈને શંકા થઈ એમ ન્યારે પોતાને લાગે છે ત્યારે 'શ્રુતેષ્ઠ' એમ મત ચોળે છે. 'અલ્લસંગ્રહ'ના આરભમાંજ અલ્લજ્ઞાનાના

અધિકરણમાં બ્રહ્મમાં જગત્સાનો વિચાર કરીને તુર્તજ તે બ્રહ્મ કેવું એવી કાંઈને આકાંક્ષા થાય તો પોતે તે બ્રહ્મનું વર્ણન કરવાને તેનું લક્ષણ પછીના સત્રમાં બતાવે છે તે લક્ષણ પ્રમાણે બ્રહ્મ જગતનું કર્તૃ છે એમ પોતે કહે છે, અને તેના આધારમાં 'શાસ્ત્ર યોનિત્વ' નો હેતુ આપે છે. અહિંઆં શાસ્ત્ર એટલે વેદ જ સમજવાનું છે. આ રીતે બ્રહ્મનું જગત્કર્તૃત્વ પ્રતિ-
પાદન કરવાને બાદરાયણ વેદનો આધાર લે છે. વળી તે એમજ માને છે કે વેદ એજ મુખ્ય પ્રમાણ છે. જૂના જૂના દર્શન શાસ્ત્રીઓ જાનની પ્રામાણિકતા તથા યાયાતથ્યતા સિદ્ધ કરવાને જૂદાં જૂદાં પ્રમાણોનો આશ્રય લે છે, નૈયાયિકો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા શબ્દ એમ ચાર પ્રમાણો આપે છે. મીમાંસકો આ ઉપરાંત અર્થોપપત્તિ તથા અનુપપન્નિધિ લે છે. શંકરાચાર્ય શબ્દ પ્રમાણને લે છે પણ તેને ક્વચિત્ અનુમાનથી બાધ કરે છે. શબ્દ પ્રમાણ એટલે પ્રસ્થાનત્રયી-વેદ, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર. શ્રી વશ્વભાચાર્ય આ ઉપરાંત ભાગવતને પણ ઉમેરે છે. અને ચાર પ્રસ્થાન મળીને 'શબ્દ' પ્રમાણ થાય છે. આ શબ્દ પ્રમાણ એજ તેમના મતે મુખ્ય છે. આમાં વેદમાં જો વિરોધ જણાય તો ગીતાથી સમાધાન કરવું, ગીતાની શકાનું સમાધાન બ્રહ્મસૂત્રથી, બ્રહ્મસૂત્રની શકાનું સમાધાન વ્યાસના ભાગવતની સમાધિ ભાગથી કરવું (વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણવાક્યાનિ વ્યાસસૂત્રાણિ ચૈવહિ સમાધિ ભાષા ઘ્યાસસ્ય પ્રમાણ તથાતુષ્ટયમ ઉત્તર પૂર્વસદેહવારકં પરિકીર્તિતમ શંકરા-
ચાર્ય તો બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ કરતી વખતે કેટલીક વખતે વેદની શ્રુતિઓને બાજુ ઉપર મૂકી દે છે અને પોતાની કલ્પનાઓથી અર્થ કરે છે, પણ શ્રી વશ્વભાચાર્ય વેદના અક્ષરને સંપૂર્ણ વકાદારીથી અનુસરે છે. વેદનું પ્રામાણ્ય જણાવતાં અણ્ણભાષ્ય ૧-૧-૪ માં તેઓ કહે છે અતો નિરપેક્ષા ઇવ ભગવન્નિઃશ્વાસરૂપવેદા ઇવ પ્રમાણર્થ ઇ. સ. ૨-૧-૧૧ માં જણાવે છે કે વેદની શ્રુતિઓના અર્થ કરવામાં તર્કની પ્રતિક્ષા નથી (વેદોક્તેયં શુષ્કતર્કજેન પ્રત્યયવ્યાનમયુક્તમ્ તર્કસ્યામતિષ્ઠાનાત્. વળી ૨-૧-૧૩ માં પણ કહે છે કે જેનું માદાભ્ય કળી શકાતું નથી એવા બ્રહ્મની બાબતમાં શ્રુતિજ કારણ છે, (અનવગાદ્યમાદા-
ભ્યે શ્રુતિરેવ શરણનામ્યા યાચો યુક્તિઃ) વેદ એ ભગવાનનું યથાર્થ માદાભ્ય જણાવનાર હોવાથી તેનાં વાક્યો માત્ર નહિ પણ એકએક શબ્દ, અરે એક એક અક્ષર અને માત્રા સુધાં પણ પ્રમાણ રૂપ છે. માટે વેદના અર્થ કરવાને કેટલાકો મુખ્ય વૃત્તિનો લાગ કરીને લક્ષણોનો ઉપયોગ કરે છે તે બરાબર નથી. (વર્ણાઃ પદ્ધાનિ સર્વાણિ ભગવદ્વાચકત્વતઃ સર્વાર્થાં જ્યેષ્ઠ સર્વત્ર. તત્ત્વદીપ નિબંધમાં શ્રીવશ્વભાચાર્ય વેદને અંતત જેટલો અર્થ હોય તેટલોજ બ્રહ્મણ કરે છે. તે સિવાયનો અર્થ વર્જીત ગણે છે. માટે વેદનો અર્થ કરવામાં જેઓ સરળ મુખ્યાર્થનો લાગ કરીને લક્ષણોનો આશ્રય કરે છે તેઓ ધણાજ સાદસિક છે. (અતઃ સ્વચુદ્ધચા શાઘ્યર્થ પરિકલ્પ્ય તત્રૈવેવ યોજયન્તો મહાસાદ્ધસિકાઃ સદ્ધિરુપેક્ષ્યા. આ શબ્દોથી શ્રીવશ્વભાચાર્ય વેદ તરફ પોતાની સંપૂર્ણ ભક્તિભાવ દર્શાવે છે, તે વેદના અર્થ કરવામાં કદી પણ લક્ષણ કે યુક્તિનો આશ્રય કરતા નથી. જ્યારે શંકરાચાર્ય વેદને અનુસરવાનું કહે છે છતાં ઘણી વખતે વેદના અર્થ કરવામાં કંતિ લક્ષણનો અશ્રય લે છે કે કંતિ તે અસંબદ્ધ છે એમ માનીને તર્કનો આશ્રય લે છે. જેમ સત્રકાર ૧-૩-૨૬ માં વેદની નિત્યતા (અતપથ ચ નિત્યત્વમ્) જણાવે છે તેમ શ્રીવશ્વભાચાર્ય પણ વેદને નિત્યજ માને છે. શંકર બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના પોતાના ભાષ્યમાં

અવિદ્યા કલ્પિત જોઈની નિરૂત્તિ માટે વેદના પ્રામાણ્યને પણ બાબત ઉપર મૂકી દે. છે. શ્રી વલ્લભાચાર્ય યત્કલ્પિત પણ વેદના પ્રામાણ્યને સિધ્ધિ કરતા નથી. પણ જેમ ભગવદ્ગીતા ૨-૪૨માં ચેદ્યપાદરસાઃ પાર્ય ત્વાંથી આરંભીને યૌગુણ્યવિવચા ચેદાઃ નૈસ્ત્રેણ્યગુણો મવાર્જુન ત્વાં મુધી જેમ વેદમાંજ કેટલાકના મને કર્મ એજ વેદનું રહસ્ય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિશે માનવજાતિના જણાવે છે કે જેઓ વેદના રહસ્યને કર્મ વિશે લે છે અથવા કેવલ જ્ઞાન વિશે લે છે તે બન્ને જણાઓ વેદના અર્થને યથાર્થ રીતે સમજી શકના નથી. વેદરૂપી સાગરમાં અનેક રનો સમાવર્ષા છે. તેમાં કેટલાંક ઓછા મધ્યનાં અને કેટલાંક ભારે મધ્યનાં હશે. સામાન્ય લોકની નજરે તો ઓછા મધ્યનાંજ રનો આવે છે અને તેટલાથીજ તેઓ પોતાની કૃતાર્થતા સમજે છે. માટે જેઓ કર્મવાદમાં રચ્યા પચ્યા રહે છે તેમને ઉદ્દેશીને ભગવાન અર્જુન પ્રતિ કહે છે કે તું એવા પ્રકારના વેદના અર્થમાં આસક્તિવાળો નથી. તારો અધિકાર એથી ઉંચો છે. નારા આત્માને કર્મનો સિદ્ધાન્ત રચિકર થતો નથી. આમ વેદમાં જુદા જુદા અધિકારવાળાની દૃષ્ટિઓ મળે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યે તેમાં રહેલાં તરવો ઝીણવટથી તપાસ્યાં અને તે તપાસનાં એમને એમ જણાવ્યું કે વેદનો રહસ્યતમ અર્થ ભક્તિ છે. અને ભગવાનના સ્વરૂપાનંદમાં તે પરિચયે છે. સાધારણ રીતે તમામ તત્ત્વચિન્તકોએ આ વસ્તુને નિહાળવામાં બૃહ આધી છે, પણ વેદનું ખરૂં રહસ્ય ધાર્મિક સૂક્ષ્મ છે. એનું વર્ણન સામાન્ય રીતે વેદ પણ કરી શકતા નથી. વેદની વાચ્ય પણ ત્યથી પાછી ફરે છે. આથી તે તરવને તેઓ 'મેતિ નેતિ' કહીને જણાવે છે. આ તત્ત્વ સમજવાને ફક્ત વેદના અર્થને વળગી નહિ રહેતાં તેમાં હંડા ઉતરતું કોઈએ તે અર્થને બારીકાઈથી તપાસવાથીજ તે રહસ્યરૂપ અર્થ સમજશે. માટે, વેદનેજ ફક્ત વળગી નહિ રહેતાં વેદાતીત થતું કોઈએ 'આ વસ્તુને સમજવાવાને ઉપમા આપનાં ભાગવત ૧-૧-૩ માં કહે છે કે ગાયત્રીએ બીજ, અને વેદ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું કશ્ચરણ, અને ભાગવત એ ફલ. તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તે ભક્તિ રસના ભાગવતારતું ફલ સાથે પ્રયોજન હોય છે બીજ કે ઝાડ માથે નહિ આરવાદ ફલનો જ થઈ શકે છે, બીજ કે, ઝાડનું નહિ. તેજ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને તો ભગવાનના સ્વરૂપાનંદરૂપી ફલ સાથેજ પ્રયોજન હોવાથી તે વેદની શ્રુતિ ધોરેને વળગી રહેતો નથી. આ દૃષ્ટિએજ ભક્તિમાર્ગમાં જે વેદનું ગૌણત્વ હોય તો તે સમજવાનું છે, અત્યંત નહિ. અર્થાત્ ભગવાનનાં માટે વેદસકલ નહિ પણ વેદાતીત થાય. વેદનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય બારીકાઈથી અવલોકન કરતાં ભગવાનના સ્વરૂપના આનંદના, ભોક્તા મવામાં છે. આ રીતે વેદની શ્રુતિઓ સમજવાથીજ જ્ઞાનનું પણ સાદસ્ય થશે.

મુક્તશ્વ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ-અણિતાનંદમાં પ્રવેશ પામે છે. પણ ભગવદ્ગીતા ભગવાનના સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનંદનો અધિકારી હોવાથી ભગલીલાની નિત્યતા વાનના અત્યંત અનુગ્રહથી ફરીથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ સોમ્યુત્તેતિ સર્વાન્કામાન્સદગ્ધણા વિપચિત્તા એ તૈ. ૨-૧ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મની સાથે સર્વ પ્રકારના મનોરથો ભોજવે છે. આનું નામ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે, આ વિશેષ વિચાર સૂત્રકારે અધ્યાય ૪ થાના ૪ થા પાદમાં કર્યો છે, ત્યાં પ્રથમ 'સંપદાવિભોવાધિકરણેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાન સાથે કામ્યશન-કામનો ભોજ તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે એમ કહે છે. મુજશ્રુતિમાં સદ્ વર્ણના એમ તૃતીયામાં 'બ્રહ્મ' રાખેલો પ્રયોગ

કર્ષો છે. આથી તે ભોગ બ્રહ્મની સાથે-માયાશુભ્ય રહિત-વ્યાપક પૂર્ણબ્રહ્મની સાથેજ છે પણ ભગવાન્ તે જીવને મુખ્યતાથી ભોગ કરાવે છે અને પોતે તેમાં ગૌણ બની જાય છે, ત્યાર પછી, આત્માધિકરણમાં એવી શંકા ઉદાયવામાં આવી છે કે બ્રહ્મની સાથે ભોગ ભોગવવાને જીવનો પુનરાવિર્ભાવ થાય છે. તો તે જીવને શરીર દશે કે નહિ? અને શરીર હોય તો કેવું? આના ઉત્તર પ્રથમ ભૂદા બ્રહ્માના મતે આપે છે. અને ૪-૪-૫ માં જૈમિનિનો મત આપ્યો છે. તે કહે છે કે બ્રહ્મ સંબન્ધથી સચ્ચિદાનન્દાત્મક શરીરવાળા બ્રહ્મસાથે સર્વ કામનાઓ ભોગવે છે. ૪-૪-૬ માં ઔલ્લોભિનો મત આપ્યો છે. તેમના મતે ચિદ્રૂપ બ્રહ્મમાં ચિન્માત્રરૂપથી તે કામ ભોગવે છે. અલૌકિક દેહ તથા ઇન્દ્રિયોથી નહિ. પણ ૪-૪-૭ માં બાદરાયણ પોતાનો મત આપીને કહે છે કે જીવને કામ ભોગ છે એવું ક્ષતિ કહે છે તેથી તેને શરીર અવશ્ય છે કારણકે શરીરાદિ વગર ભોગ સભવે નહિ, પણ તે શરીરાદિ અલૌકિક છે. બાદરિનો એવો મત છે કે મોક્ષદશામાં દેહ હોઇ શકે જ નહિ. (૪-૪-૧૦) આથી કામનો ભોગ કરવાનું જે ક્ષતિ કહે છે ત્યાં કામભોગ એ મોક્ષ નથી, પણ જૈમિનિ એમ માને છે કે મોક્ષમાં દેહ પણ હોય છે. (૪-૪-૧૧) બાદરાયણ આ બંને મતોનું સમાધાન ૪-૪-૧૨ માં કરે છે અને કહે છે કે તે બંનેના મતો ખરા છે. અર્થાત્ એક રીતે ભગવાન્ સાથે કામભોગ દશામાં જીવને દેહ નથી પણ ખરો અને છે પણ ખરો. નથી તે એટલા માટે કે પ્રાકૃતજનોના દેહ તથા ઇન્દ્રિયોની મારફત મુક્ત જીવને દેહાદિ હોવાં નહા, પણ તે અલૌકિક છે, કારણ કે ક્ષતિ તે જીવનો ભોગ જણાવે છે અને ભોગને માટે દેહાદિ હોવાં જોઈએ. આ દેહાદિ લૌકિક હોઇ શકે નહિ, માટે અલૌકિકજ તે છે. માટે આ રીતે દેહાદિ નથી. જેમ હાદશાત્ર એ યાગ તરીકે તેમ સત્રરૂપે છે તેમ આ અલૌકિક દેહાદિ તે દેહાદિ નથી, તેમ છે એમ બંને અર્થ આપણે સમજી શકીએ. (૪-૪-૧૨) અધિ. ૩ માં કહે છે કે જેમ સ્વપ્નમાં નિગદ્યો મોહ પામેલ પુરુષ અવિદ્યમાન પદાર્થોનેજ જુએ છે તેમ શ્રી કૃષ્ણાદિ અવનારમાં અવિદ્યમાનજ બાહ્યાદિ અવસ્થાદિને ભગવાન્થી મોહ પામેલા અસુરો જુએ છે. પણ જેમ ગમત અવસ્થાનું જ્ઞાન સલવિષયવાળું છે તેમ ખરી રીતે અપ્રાકૃત લીલાનું દર્શન તે પણ સલ વિષયવાળું છે. ભક્તોની સાથે ભગવાન્ની લીલા અપ્રાકૃતજ જણાય છે. માત્ર અસુરો તે લીલાને પ્રાકૃત માને છે. અધિ. ૪ માં કહે છે કે ભગવાન્ સાથે ભક્ત જે ભોગ કરે છે તે ભક્તના સામર્થ્યથી નહિ પણ પ્રદીપની મારફત ભગવાન્ની આપેશથી. જેમ પ્રદીપ (દીવો) તેલમાં આવેલી દીવેટને પ્રકાશયુક્ત કરીને પોતાના સમાન બનાવે છે તેમ ભગવાન્ પણ ફળનું દાન કરવાને ભક્તથી સમન્ધવાળા થઇને તેને પોતાની સમાન કરે છે. કેટલાક ભોગક્ષતિને સુપુત્રિ વિષયક કહે છે પણ સત્રકાર ૪-૪-૧૬ માં જણાવે છે કે તે સુપુત્રિ વિષયક નથી. તે ક્ષતિ બ્રહ્મસંપત્તિરૂપ પુત્રિમાર્ગથી મોક્ષ વિષયક છે. અધિ. ૫ માં ચ. ૯માં કહે છે કે ભગવાન્ સાથેનો ભોગ તે લૌકિક વ્યાપારથી રહિત છે. ત્યાં લૌકિક વ્યાપારજ નથી. કારણ કે પ્રકરણ અલૌકિકનું છે, અને લૌકિક વ્યાપાર પ્રકૃતિ કાલદિથી બનીત હોવાથી ત્યાં લૌકિકનો અર્થજ નથી. ભગવાન્ની ભક્ત સાથેની લીલા નિત્ય છે. તેમાં ક્ષતિ તથા સ્મૃતિનાં અંગેક પ્રમાણે મળી આવે છે” તા ષાં વાસ્તુચ્ચુષ્મસિ (આ. ગ્રં. ૨-૨-૨૪) તેમ તૈત્તીયીયકમાં તે તે ધામાન્યુષ્મસિ એ મંત્રમાં ભગવાન્નું સ્થાન શ્રી મોક્ષ ‘અયમાતિ’ પ્રકારે છે એમ વેદ કહે છે. આ પ્રમાણે વર્નમાનકાવમાં પ્રયોગ

કરે છે, તેથી તે લીલાનું સ્થાન શ્રીગોકુલ પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે તદ્વિષ્ણોઃ પરમંપદં અને વિષ્ણોઃ કર્માણિ પર્યત (તૈ. સં. ૧-૩-૬) આ શ્રુતિ સરિ કહેતાં ભક્તો ભગવાનનાં લીલાનાં ધ્યાનનું નિત્ય દર્શન કરે છે એમ જણાવે છે. દિવીષ વશુરાતતમ એ દૃષ્ટાન્તથી ખીનજો કેમ તે જોઈ શકના નથી એવી સંકતો ઉત્તર આપે છે કે સ્વર્ગમાં માત્ર સુખજ છે. તે સ્વર્ગમાં રહેનાર જ જોઈ શકે છે. ખીન કાષ્ટ જોઈ શકના નથી. તે પ્રમાણે આ પણ માત્ર ભક્તોજ જોઈ શકે છે. તદ્વિમાસો વિપવ્વયઃ અને અય ચેદમ-સ્મિન્ ઘણપુરે વહર એ શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાના પુર-લીલાના ધ્યાનને જરા અર્થાત્ નાશ રહિત જણાવે છે. ગૃહસ્થામનપુરાણમાં જુગ્મ વગેરેને ક્ષણ આપિ ચંક્રુકામનામના જ્ઞાનાન્દમય નિર્ગુણ લોકનું વર્ણન કરે છે. આ ઉપરાંત ક. ૧-૨-૯, સ્વે. ૬-૮, અ. ભા. ભી. ૫-૧૨, ભા ૬-૯-૬૬, નાં પ્રમાણોથી ભગવાનની લીલા તથા લીલાનાં સ્થાનો સવર્ણાનિત્ય છે. ભગવાનના સ્વરૂપાન્દનો ભોગ તેનું નામ લીલા છે. પ્રુષ્ઠિભક્તોજ અધિકારી છે.

ઉપર પ્રમાણે શ્રીવક્ષભાષ્યના મતે શુદ્ધાંતના સિદ્ધાન્તો છે. કેટલાકો એમ માને છે કે શંકરાચાર્ય જેટલા તત્ત્વજ્ઞાની હતા તેટલા રામાનુજ કે શ્રીવક્ષભાષ્યાર્ય ન હોતા. આ કથન પડાપાત ભરેલું છે. શ્રી વક્ષભાષ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ગદ્ય, સરળ અને રસિક છે. તેમણે તત્ત્વજ્ઞાનને કેવળ ભાવનાનો વિષય ન ગણ્યો પણ જીવનમાં તેને કેમ ઉતારી શકાય તેવી રીતે સમગ્રવ્યું. રામાનુજચાર્યે તે ત્રિંગોળ પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે અપૂર્ણ ફતેદમદ જન્યા ન હોતા. શંકરના મતે જીવનું ધ્યેય જ્ઞાન ખરૂં પણ તે જ્ઞાન કૃતિનો વિષય નહિ પણ જીવનજ કૃતિમય હોય તો પછી જ્ઞાન કૃતિનો વિષય કેમ ના' અને શંકરનું જ્ઞાન એટલે દ્રવ્યી વૃક્ષના ફળને જોઈને રાજી થવાનું એટલુંજ. તે ફળની નિકટ જઈને આસ્વાદ લેવાનું તેમના મતે અશક્ય કારણ કે તે જ્ઞાનને નથી રૂપ કે રંગ, તેમ તે નથી થતું દૃષ્ટિને ગાત્રર. તો પછી તેનો અનુભવ અસંભવિત જ ને ? જીવનનાં બે પાસાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ. તે શંકરના મતે એક ખીનથી ટાક્તી બે ખાણની માફક નિરાશાં રહી જાય છે. રામાનુજ અને પછીના આચાર્યોએ જીવનનાં આ પાસાં વસ્તુતઃ એકજ છે એમ જણાવવાને વેદાન્તને જૂઠી રીતે વિચાર્યું તેમને જીવનને જ્ઞાનમય કે કર્મમય એવા વિભાગોમાં વિભક્ત કરવાનું રૂપુ નહિ. જીવનમાં જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે જણાતા વિરોધને તેમણે દૂર કરીને જ્ઞાનની ઉપયુક્તા જણાવી. શ્રીવક્ષભાષ્યાર્યે આ જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય કર્યો ખરો પણ તેટલાથી જ જીવનનું ઉચ્ચનિદ્ધાન સધાતું નથી એમ સમજીને તેમણે આ બે ખાનામાં રસિકતાને દાખલ કરી. શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન એટલે હવામાંના કિલ્લા. જેમ એ કિલ્લાનું કાષ્ટ પણ અધિજ્ઞાન ન મળે તેમ તે જ્ઞાનનું પણ ન મળે. એ જ્ઞાનના બાણનાર ચાની એ નહિ તેમ તેને જાણવાનો રોષ પદાર્થ નથી. ચાતા અને રોષ સિવાયનું ફક્ત જ્ઞાનજ. તેમ તે નહિ કૃતિનો વિષય અર્થાત્ કૃતિથી ગ્રહણ કરવા જાય તો તે જ્ઞાન ગ્રહણજ ન જાય, તે મિથ્યા ચર્ચ જાય, આ જ્ઞાન એક રીતે ખયુખજ. ખયુખનું જેમ અસ્તિત્વ નથી તેમ તેનું વર્ણન યદ્ય રહતું નથી તેવીજ રીતે આ જ્ઞાનમાં ચાતા અને રોષ નહિ હોવાથી નિર્વેકલ્પક રૂપે અસ્તિત્વ શન્ય છે, અને તેથી તેનું વર્ણન પણ અશક્ય છે. ખયુખ પ્રયત્ન કરીને કાષ્ટ લેવા જાય તો પણ દાઢમાં આવે નહિ તેમ આ જ્ઞાન પુરુષ કૃતિથી મેળવવા કોષ્ટ જાય તો તે પ્રાપ્ત થતું નથી. આતું શંકરાચાર્યનું જ્ઞાન છે. સમગ્ર શંકરાચાર્યના વેદાન્તનો આ સાર છે. રામાનુજે શંકરા-

મુખ્યત્વે જાણીતું હતું રામાનુજલાય જો કે થોડું ઘણું પ્રચાર પામેલું પણ શ્રીરાક્ષભાષ્ય હસ્ત લીખિત પુસ્તકોના બધનમાથી છૂટીને યત્રદારા અજવાળામાં આવેલું નહિ આથી શાકરવેદાન્તના અભ્યાસથી રૂગાપલી દષ્ટિવાળાઓને શ્રીરાક્ષભ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉચ્ચતા ન જાણાય તે સ્વાભાવિક છે પુષ્પના સૌન્દર્ય તથા મધુરતા કાઢ દ્રષ્ટાને ન જણાય તો તેથી તે પુષ્પનો દોષ નથી પણ દ્રષ્ટાનો છે

એક ભાઈ કેવલાદૈતની ઉપયુક્તતા જણાવતા તેનેજ સામાજિક, રાષ્ટ્રિય તથા ખીજ કોઈ પણ જાતની ઉન્નતિનું કારણ કહે છે આ કથનમાં માત્ર અતિશયોક્તિ સિવાય ખીજું કશું નથી હાં વેદાન્તનો અભ્યાસ જીવનને ઉપયુક્ત થાય છે, પણ તે ક્વી રીતે ? તેના જ્ઞાનને અગોચર, અગમ્ય કહેવાથી નહિ, પણ જીવનમાં આવરી શકાય એવું જણાવવાથી શાકર વેદાન્તનું જ્ઞાન જીવનમાં આવરી શકાય તેમ નથી તેથી તે પ્રતિભય જીવનમાં કાઢ પપ્પ રીતે ઉપયુક્ત નથી સમાજ, રાષ્ટ્ર, ધર્મ, કેળવણી વગેરે પ્રિયો ગૃહસ્થાશ્રમીઓના જ છે શાકર તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ મન્યામીઓને જ મળે છે, કે જોએ પ્રતિભય જીવનથી તદ્દન અવગ ડે એટલું જ નહિ પણ તેના તે વિરોધી છે તો પછા સંન્યાસીને માટેનું જે જ્ઞાન છે (કેવલાદૈત) છે તે ગૃહસ્થાશ્રમીઓને શી રીતે ઉપયુક્ત થઈ શકે ? હા, બૂદ્ધ ઉપર વસતી તમામ માનવ જાતિમાં પરસ્પર બંધુતા અને સમતાનો ભાવ જાગે તે માટે અદૈત જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે શકરાચાર્યના કેવલાદૈતથી નહિ, કારણ કે કેવલાદૈત જગતને મિથ્યા કહે છે જો જગત મિથ્યા હોય-તો પછી તેમાં કરાતી સામાજિક, કે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના તથા પરસ્પર બંધુતા માટેના પ્રયત્નો પણ મિથ્યા જ ને ! એવી મિથ્યા પ્રતિતિથી કંઈ પણ શ્રેય સાધી શકાય નહિ આ રીતે જો વેદાન્ત જ્ઞાનને ઉન્નતિના સાધનમાં ઉપયુક્ત કરના માગીએ તો તે કાઈ પણ રીતે ઉપયુક્ત થાય તેવું નથી ફક્ત રામાનુજનું વિશિષ્ટાદૈત કષ્ટક અશે, અને શ્રીરાક્ષભાષ્ય શુદ્ધાદૈત મપૂર્ણ રીતે ઉપયુક્ત થાય છે એટલે જો શુદ્ધાદૈતની દષ્ટિથી વેદાન્તનો અભ્યાસ વધુ પ્રમાણમાં થાય અને તેમાં જણાવેલી જ્ઞાન તથા કર્મની સાથે રક્ષિતા (ભક્તિ) ના આદેશને જનતા ઝીનતી થાય તો જગતની ઉન્નતિ દુ સાધ્ય નથી શ્રીરાક્ષભાષ્ય ગમ્મની માફક કેવન જ્ઞાનને નહિ તેમ રામાનુજની માફક જ્ઞાન તથા કર્મને નહિ પણ આ બે ઉપરાત ભક્તિને સ્વીકારે છે કર્મ એટલે જીવનનું આધિકૌતિક પાસુ જ્ઞાન એ આધ્યાત્મિક અને ભક્તિ આધિદૈવિક, અભ્યાસના જગતદોષો સમજે છે તે પ્રમાણે જીવન કેવન આધિકૌતિક નથી, પણ તે આધ્યાત્મિક પણ છે આ ઉપરાત તે આધિદૈવિક છે આથી ઔપનિષદ તત્ત્વ ત્રણ દષ્ટિના ઉપદેશ આપે છે એ ત્રણ તારથીજ જીવનરૂપી વસ્તુ વણાયલું છે કર્મ અને જ્ઞાન પડને વણે છે, ભારે ભક્તિ તેમાં નુદર રંગ અગર ચિન પૂરે છે સુદર રંગ અગર ચિન માટે પડનું અધિદાન લેધએજ આ અધિદાન કર્મ અને જ્ઞાનનું બનેડું છે શુદ્ધાદૈતમાં તમામ જીવોને જાણના અર્થ માનવામાં આવેત છે તથા જગતને પણ જાણનું અર્થ કહેડું છે આથી જગતપરના વસતા તમામ જીવો એ જાણના અર્થ હોવાથી તેમનામાં ઉચ્ચનીચના કોઈ પણ ભેદો કલ્પતા એ જોડું છે બધા સુધી આપણે આ બેદો લેધએ છીએ ત્યા સુધી આપણે અજ્ઞાનમાંજ છીએ આ પ્રશ્નનો શુદ્ધાદૈતનો ઉપદેશ છે અને તેજ દુનિઆજગમાં ગમત અને પ્રગ્ન, નેમ અને નોમ્મે, પુરુષ તથા સ્ત્રીઓ વગેરે ધ્યેય જે બેદો બેદામાં આવે છે તેને દૂર કરવામાં ઉપયુક્ત થાય છે શુદ્ધાદૈતના અર્થ જ્ઞાનનો પ્રચારજ આપણા જીવનમાં અમતા લાવશે

હવે અન્ય લાખકારોના મતે શંકરાચાર્યવા અહમ્મત્ર ઉપરના લાખમાં ક્યાં ક્યાં સ્ખલનો છે તેનો નિર્દેશ નીચે પ્રમાણે જણાવીને આ લેખ સમાપ્ત કરીશું.

- (૧) અ. સ. ૧-૧-૧ ના જગ્યાસાધિકરણના સૂત્રમાં અથ નો શબ્દ આનંતર્યવાચક છે એમ કહીને સાધન ચતુષ્થી પછી જ અહ જગ્યાસા ઉદય પામે છે એમ શંકરાચાર્ય કહે છે. આ અર્થ બરાબર નથી. સમદ્ભાદિ સાધન સંપત્તિનો ઉદય અહ જગ્યાસા થયા પછી હોય છે. બ્યારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે સારેજ તેનો ઉદય હોય છે તે પૂર્વે નહિ; અને શંકરાચાર્ય તેને અહ જગ્યાસાની પૂર્વે ચૂકે છે. તેથી સાધનસંપત્તિ પછી એવો અર્થ સૂચવવાને 'અથ' શબ્દ પ્રયોજ શકાય નહિ.
- (૨) ૧-૧-૨ ના સૂત્રને જન્માદ્યસ્ય યતઃ તથા શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ એવા બે વિભાગમાં શંકરે વહેંચી નાખ્યું છે. તે પણ બરાબર નથી. તેમ શાસ્ત્રયોનિત્વાત્ નો અર્થ શાસ્ત્રમાં પણ અહને કારણ કહ્યું છે એમ સ્પષ્ટ હોવા છતાં શંકર એવો અર્થ કરે છે કે શાસ્ત્રનું યોનિ અહ છે અર્થાત્ શાસ્ત્રનું પણ પ્રમાણું છે કે અહ સર્વસ્વરૂપે છે. જન્માદ્યધિકરણમાં સૂત્રકાર અહને જગત્ કર્તૃ જણાવે છે. જગ્યાસાધિકરણમાં જે અહને જગ્યાસ કહેલ છે તેનું લક્ષણ આપવાને સૂત્રકારે પછીનું જન્માદ્યધિકરણ યોન્યું છે, અને તેમાં અહને જગત્તની ઉત્પત્તિ વગેરેનું કારણ કહે છે, એટલું જ નહિ પણ વેદમાં તે કારણતા જણાવેલી છે એમ કહે છે. તેથી શંકરાચાર્યે એ સૂત્રમાં કરેલો અર્થ બરાબર નથી.
- (૩) ૧-૧-૩ માં અહને સમવાયિ કારણ કહેલ છે. કારણ કે સમન્વય કરેલો છે તેથી અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયત્વ તથા સત્, ચિત્, અને આનંદના ધર્મથી તેની સમ્યક્ અનુવૃત્તિ છે તેથી. આથી અહ એ સમવાયિ કારણ છે. શંકરાચાર્ય આ અર્થને બદલે સર્વચતા, સર્વ શક્તિમત્તા, તથા જગત્તની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ વગેરેના કારણરૂપ અહ વેદાંતશાસ્ત્રની સહાયથી જાણી શકાય છે આમ અર્થ કરે છે.
- (૪) ૧-૧-૪ માં ઇક્ષણકર્તૃ અહનુ પ્રતિપાદન કરવાને યોગ્યેશુ છે છતાં શંકર તેને સાંખ્યના પ્રધાનનો નિરાસ કરવાને લે છે.
- (૫) આનંદમયાધિકરણમાં પ્રથમ અહને પોતે આનંદમય કહે છે, તેમ તે (અહ) આત્માથી ભિન્ન નથી એમ પણ જણાવે છે. પણ તેના ઉપસંહારમાં કહે છે કે 'અહિં મર્મ વિકારના સમુદય આનંદમયના કારણરૂપે અહનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે... માટે અહ જે કારણરૂપ છે તેના વિકારરૂપી આનંદમયના અવયવો મુખ્ય અર્થરૂપે ગ્રહણ કરવા નહિ, આ અર્થ બરાબર નથી.
- (૬) અન્તસ્તદર્માધિકરણથી તે પ્રથમ અધ્યાયના તૃતીયપાદના લગભગ અન્ત મુધી અહના ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્રોને ગોણુ અહ પરત્વે યોજીને મુખ્યઅહ તથા ગોણુ-અહ એવા બે વિભાગો જે શંકરાચાર્યે કર્યા છે તે સત્ય નથી.
- (૭) ૧-૪-૧ માં સાંખ્યના પ્રધાનનો નિરાસ કરતી વખતે ૧-૪-૨ માં સૂક્ષ્મ શબ્દનો અર્થ અવ્યક્ત અહ લગવડપા અગર અહાર અહને બદલે સૂક્ષ્મ શરીર કરે છે તે પણ બરાબર નથી.
- (૮) ૧-૪-૨૬ માં અહને પ્રકૃતિરૂપે જણાવે છે તે બરાબર છે પણ ત્યાં 'પરિણામ'નો અર્થ વિકાર કરે છે તે ખોટો છે. આથી લાખમાં પોતે જે એમ લખે છે કે "ને કે

આત્મા પોતે પૂર્વ સિદ્ધ છે છતાં તે વિશેષ વિકાર વાચક થવાથી, જગતરૂપે પરિણામને અર્થાત્ વિકારને પ્રાપ્ત થયો છે. આ ખોટું છે.

- (૯) બીજા અધ્યાયના પ્રથમપાદની બુમિકાના આદેશમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે 'ઉત્પત્તિના કારણરૂપે સર્વસ સર્વેશ્વર છે. જેમકે ઘટ તથા માખા આદિનાં મૃતિકા તથા સુવર્ણ આદિ કારણરૂપે છે. પરમેશ્વર જ ઉત્પન્ન થયેલા જગતની રિચાત વા કારણરૂપે નિયામકપણાથી રહેલા છે. વળી તેજ પરમાત્મા વિસ્તૃત જગતનો પોતામાં ઉપસંહાર કરવાના કારણરૂપે છે. આ કથન યુક્ત હોવા છતાં તે પરમેશ્વરને ગૌણ બ્રહ્મ ગણીને મુખ્યબ્રહ્મ એથી જૂદું છે એમ જે જણાવે છે તે ખોટું છે.
- (૧૦) ૨-૨-૧૪માં વિકાર કેવલ નામમાત્ર હોવાથી મિથ્યા છે એમ અર્થ કરીને જગતનું મિથ્યાત્વ જે જણાવે છે તે તથા તે સર્વસ સ્વરૂપને પોતાનેજ અવિદ્યવાચક નામ, રૂપ તથા બીજાં રૂપે વિસ્તાર પામવાની ઇચ્છા હોય છે x x આ નામ તથા રૂપ તત્ત્વથી ભિન્ન હોવાને લીધે અનિર્વચનીય રૂપે છે. x વગેરે જે કહ્યું છે તે ખોટું છે.
- (૧૧) ૨-૧-૨૭ માં બ્રહ્મનું જગતકર્તૃત્વ તથા અનિર્વચનીયત્વ સૂત્રકારે શ્રુત્યનુસાર જણાવેલું હોવા છતાં શંકર તે કર્તૃત્વ અવિદ્યાથી જણાવે છે તે ખોટું છે.
- (૧૨) ૨-૧-૧૩ માં ભોક્તા અને ભોગ્ય અનન્ય હોવા છતાં અને બ્રહ્મ ઉભયનું કારણ છતાં ભોક્તા ભોગ્ય બનતો નથી અને ભોગ્ય ભોક્તા બનતો નથી એમ સૂત્રકાર જણાવે છે. તો પણ શંકર પ્રથમ આ અર્થ જણાવીને છેવટે એમ કહે છે કે જેમ આકાશનો ઘટાદિ ઉપાધિના નિમિત્તથી જેમ વિભાગ છે તેમ કાર્યમાં અનુપ્રવિષ્ટનો પણ ઉપાધિના નિમિત્તથી વિભાગ છે. આથી પરમ કારણબ્રહ્મની અનન્યતા હોવા છતાં પણ ભોક્તા અને ભોગ્યનો વિભાગ હોય છે. આ કથન અયુક્ત છે.
- (૧૩) ૨-૧-૩૦/૩૧ માં બ્રહ્મ સર્વ શક્તિથી યુક્ત છે તેમ તે જોડે કારણથી રહિત છે છતાં જગતને સર્જે છે એ અર્થ છે. છતાં શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે જેનામાં સર્વ વિશેષોના પ્રતિષેધ કયો છે એવા બ્રહ્મમાં સર્વશક્તિનો જે મંયોગ જેવામાં આવે છે તે પણ અવિદ્યાથી કલ્પાયલા ભેંના ઉપન્યાસથી છે. આ સૂત્રકારના આશયથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.
- (૧૪) ૨-૧-૩૩ નું સૂત્ર (લોકવત્તુ લીલાકૌર્લ્લયમ્) ને કે સૂત્રકારના આશયને અનુસરીને શંકર સમજાવે છે તો પણ પાછળથી શુદ્ધાદેતે આદેશને એમ કહે છે કે આ સૃષ્ટિ પરમાર્થરૂપ નથી, કારણ કે અવિદ્યાથી કલ્પિત નામરૂપના વ્યવહારને તે ગોચર છે તેથી. "આ કથન બંધ એમનું નથી.
- (૧૫) બ્રહ્મના વૈષમ્ય અને નૈર્ઘૃષ્ય, જીવાત્મા તથા પરમાત્માનું કર્તૃત્વ તે બધાં અવિદ્યાથી છે; અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ ચતાં વૈષમ્યાદિની પણ નિવૃત્તિ થશે. આ અર્થ સૂત્રકારને સંમત નથી.
- (૧૬) ૨-૩-૧૯ થી ૨-૩-૨૮ સુધીનાં સૂત્રોને જીવના સ્વરૂપ વિશેના પૂર્વપક્ષપરત્વે શંકર ચોળે છે તે બરાબર નથી.

- (૧૭) જ્ય રિષેના મત્રો સમજાવતા ૨-૩-૧૮ માં “મ”નો અર્થ જ્ઞાતા હોવા છતાં શરૂ તેને “જ્ઞાન-ચૈતન્ય”ના અર્થમાં લે છે અને જ્ઞાતાત્માને ચૈતન્ય-સ્વરૂપ જ્ઞાતા નહિ એમ જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે બરાબર નથી
- (૧૮) ૨-૩-૨૬ માં જ્ઞાના વિશુદ્ધિને જણાવવાને તેને સિદ્ધાન્ત સૂત્ર તરીકે લેખને તેની પહેલાના સત્રોમાં જે પૂર્વપક્ષ જણાવ્યો તેના અર્થ રૂપે તે છે એમ જે કહે છે તે અર્થ ખોટો છે
- (૧૯) ૨-૩-૩૩ થી ૩૬ સુધીના સત્રોમાં સૂત્રાદ્ય શબ્દો જણાવે તે પછી શકરાચાર્ય તે અધિવાધી છે એવો અર્થ કરે છે આ અર્થ ખરો નથી આથી ૨-૩-૪૦ માં જ્ઞાતાત્માના કર્તૃત્વને ઉપાધિનિમિત્ત કહે છે તે પછી ખોટું છે
- (૨૦) ૨-૩-૪૧/૪૨ માં સૂત્રાદ્ય જ્ઞાતાત્માનું કર્તૃત્વ બ્રહ્મથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે, પછી શરૂ તેને બદલે ઉપાધિ તે છે એમ જણાવે છે આ અર્થ ખોટો છે
- (૨૧) ૨-૩-૪૩ થી ૨-૩-૫૩ સુધીના સત્રોમાં સૂત્રકાર જ્ઞાન અને બ્રહ્મનો સમઘ બતાવે છે અને તે કહે છે કે જ્ઞાન એ બ્રહ્મનો બસ છે પણ શરૂ “અશ” શબ્દનો અર્થ “અજ જેવો” કરે છે તે બીજા સાધકો તથા સૂત્રજ્ઞના મતથી વિરુદ્ધ છે
- (૨૨) આમાસ ઘ્ય ચ (૨-૩-૫૦) એમ કહે છે કે જ્ઞાનમાં બ્રહ્મના આનંદશક્તિ તિરોધાન થવાથી તે જ્ઞાન બ્રહ્મભાસ છે છતાં શરૂ તેને મિથ્યાના અર્થમાં લે છે એ અર્થ ખોટો છે
- (૨૩) ૩-૨-૩ માં માયા શબ્દ છે પણ સૂત્રકારે સ્વપ્નસૃષ્ટિને માયા માન જણાવવાને તેનો પ્રયોગ જોઈ છે, તેમ છતાં શકર પ્રપચ પરત્વે તેને લગાડીને તે મિથ્યા છે એમ કહે છે તે બરાબર નથી
- (૨૪) ૩-૨-૧૧ થી ૩-૨-૨૧ સુધીના સત્રોમાં શકરાચાર્ય બ્રહ્મની નિર્વિશેષતા સ્થાપિત કરે છે પણ તે બરાબર નથી તેમ ૩-૨-૨૨ થી ૩-૨-૩૦ સુધીના મત્રોના અર્થ પછી અવિશ્વસનીય છે
- (૨૫) ૪-૧-૧૩ થી ૪-૧-૧૬ સુધીમાં હર્મ અને જ્ઞાનનો મમઘ સૂત્રકાર બતાવે છે પણ શકરાચાર્ય એમ કહે છે કે કર્મ તથા શરીર અવિદ્યાને લીધે છે આ અર્થ ત્યાં નથી
- (૨૬) ૪-૪-૫ થી ૪-૪-૨૨ સુધીમાં સૂત્રકારે બ્રહ્મનોકતું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં શકર મોક્ષના સ્વરૂપને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ તે સૂત્રકારને નહિ અનુસરતા સામ્યમતને અનુસરે છે સામ્યમતમાં પ્રકૃતિમાં શરૂ તેનું નામ જેમ મોક્ષ છે તેમ શરૂ મતમાં અવિદ્યામાંથી મુક્ત થતું તેનું નામ મોક્ષ ગણાય છે
- (૨૭) બ્રહ્મસૂત્રોમાં સર્વન પ્રત્યક્ષ અને અપ્રમાણ અથાત્મ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને જ સૂત્રકાર પ્રમાણ તરીકે લે છે તે સિવાય બીજાને નહિ છતાં શકરાચાર્ય આ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો પણ કટના વખત અનાર કરે અને તર્ક તથા યુક્તિનો આશ્રય લે છે
- (૨૮) મીનાસકેને જ્યાં આપના (૧-૧-૪) પુરુષતત્ત્વ અને વસ્તુતત્ત્વનો ભેદ દેખાડે છે ધર્મ પુરુષતત્ત્વ છે અને બ્રહ્મ વસ્તુતત્ત્વ છે માટે તે શુદ્ધિજનક ગણે છે એમ કહે છે પણ જ્યારે સામ્યની માથે બાધ બીડે છે ત્યારે શુદ્ધિ તથા તર્કને ઉગમી શકે દમ્ન શસ્ત્રનેજ પ્રમાણ તરીકે લે છે

અર્થિઆં જાણ્યા પ્રમાણે શંકર ભાષ્યમાં ઘણાંજ સ્થાનોએ અન્ય ભાષ્યકારને જાણ્યાં છે. પણ અર્થિઆં તે તમામ ચક્ષુષ ભેદો દેખાડવામાં આવ્યા નથી અર્થિઆં એટલું જ સમજવાનું કે શંકરાચાર્યનું ભાષ્ય સત્કારના અર્થને બિન્દૂલ અનુસરતું નથી. આથી અભયકુમાર શુદ્ધ એમ્, એ, પી, એચ. ડી. નીચે પ્રમાણે ‘બ્રહ્મસૂત્રોમાં શ્વાત્મા’ નામના પુસ્તકમાં શંકરાચાર્યના અર્થો વિશે ટીકા કરે છે,

We bring our statement of the principal sutras to a close here and pass on to their critical study. It appears from what we have stated above that the real contest with regard to the meaning of the sutras lies between Sankara and his school on the one hand, and the Vaishnavacharyas and Sainacharya Shreekanth on the other. The contesting parties stand on opposed positions and so far as we see it is not possible to bring about any reconciliation between them. We must take one side or the other. There is no other alternative open to us. We have given our best consideration to the matter and have come to the conclusion that the interpretation of the Vaishnava Schools generally speaking is more reasonable, and we therefore prefer the same.

આં નિર્બંધમાં શંકર ભાષ્યનાં સ્થાનોએ દેખાડવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે માયાવાદને ઉતારી પાડવાને માટે નહિ, પણ તેના હિમાયતીઓ તે માયાવાદને ફરીથી જોવા પ્રેરાય તેટલા માટે. આ નિર્બંધનો હેતુ શુદ્ધાદૈતને સમજાવવાનો છે છતાં આજ કાલ દેટલાકાએ માયાવાદની હિમાયત કરતાં શુદ્ધાદૈતની ધણી જ અવગણના કરેલી છે. તેટલા માટે તેમને માયાવાદનું સ્વરૂપ દેખાડતું પડ્યું છે. તો આશા છે કે તત્ત્વજ્ઞાનના ચિન્તકો ઉપનિષદમાં ઝળકતી અદૈત ભાવના કથી છે તે વિશે જૂનાં સરમાંથી નહિ જોતાં, નિષ્પક્ષપાત રીતે જોશે, અને શુદ્ધાદૈતને ન્યાય આપતા થશે.

ઉપસંહાર.

શ્રી વચ્ચભાષ્યનું અણુભાષ્ય તટસ્થ રીતે વાંચનારને નીચેની બાબતો સમજાયા વગર રહેશે નહિ.

- (૧) શ્રીવચ્ચભાષ્ય બાહ્યભાષ્યના વકાત્મ્યને યથાર્થ રીતે સમજાવે છે. તેથી તેમણે બાહ્યભાષ્યનાં સૂત્રોમાં બ્રહ્મતાણુ કર્યા સિવાય વિવિધિત અર્થને પ્રકટ કર્યો છે. શંકરાચાર્યને લક્ષણોના સ્વીકાર ધણી વખત કરવો પડે છે.
- (૨) શ્રીવચ્ચભાષ્યના ભાષ્યમાં શબ્દનુંજ પ્રામાણ્ય લીધું છે. શબ્દ કહેતાં શ્રુતિ તથા તેને અનુસરતી મૃતિ. આ શબ્દ પ્રમાણનો તર્કથી બાધ કરવામાં આવતો નથી. આથી ચેન્ની મદત્તા તેમણે જેટલી સાચી છે તેટલી બીજા ભાષ્યકારોએ સાચી નથી.

- (૩) શ્રુતિ વાક્યોમા સધર્મકલ્પ અને નિર્ધર્મકલ્પના જે ભેદો દેખાય છે તેનો સમન્વય કરીને યથાર્થ ન્યાય આપવામા શકરાચાર્ય નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એટલું જ નહિ પણ ઔપનિષદ સિદ્ધાન્ત સમન્વયનામા મોગી ગુલાટ ખાધી છે, જ્યારે શ્રીનક્ષત્રાચાર્ય તેનો ઉકેલ બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વથી બહુ જ સારી રીતે કર્યો છે
- (૪) બ્રહ્મને જગત નુ કારણ માનીએ તો જગત વિગર થતા બ્રહ્મની પરતાને બાધ આવે આથી શકરાચાર્યે માયાથી જગતને વિવર્ત રૂપે સમજાવ્યું છે પણ શ્રીનક્ષત્રાચાર્યે જગતને બ્રહ્મનુ ચિકાર રહિત પરિણામ જણાવ્યું છે અને બ્રહ્મસૂત્રોના આધારે પોતાના અવિદ્યુતપરિણામ વાદને ગ્રાપ્યો છે
- (૫) શ્રીનક્ષત્રાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રોમા શ્રુતિ વગર કોઈ પણ યુક્તિનો આધાર લીધો નથી
- (૬) શ્રીવશ્વભાષ્યાચાર્યે તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમા આચરી રાજ્ય તેવી રીતે પદ્ધતિ પૂર્વક સમજાવ્યું છે, અને તે કક્ષ બાજી સાધનોમા પરિણમતું નથી પણ હૃદય સાથે તેને જોડી દેડું જોઈએ એમ જણાવ્યું છે
- (૭) તેમના ભાષ્યમા પ્રતિરુપધર્મની દલીલો તપાસતા તેમના પક્ષ તરફથી જે રીતે અને જેટલી રીતે અમુક પ્રશ્ન પરીક્ષણ થતું જોઈએ તે રીતે તેમણે કર્યું છે એટલું જ નહિ પણ તેમને માટે સપૂર્ણ વિનય દર્શાવ્યો છે અન્ય ભાષ્યકર્તા વિનયની ભાષા સાચી શકતા નથી તેઓ પ્રતિરુપધર્મોને ઉત્તર આપતી વખતે વાણીના મયમને પણ ખોઈ બેસે છે
- (૮) શ્રીવશ્વભાષ્યાચાર્યના ભાષ્યમા પ્રમાણ (proportion) જે રીતે સચવાયું છે, તે પ્રમાણે બીજા ભાષ્યોમા સચવાયું નથી બીજા ભાષ્યોમા અમુક સૂત્રોમા ધાર્યા કરતા પણ ઘણાજ વધારે પાના રેકવામા આન્યા છે દાખલા તરીકે રામાનુજનાચાર્યના પ્રથમ અધિકરણ ઉપરનું ભાષ્ય જો આપણે જોઈશું તો તેમણે ઘણા પૃષ્ઠો તેમા રેકિલા છે એમ આપણને માનમ પડતો આ રીતે ત્યા પ્રમાણ સચવાયું નથી
- (૯) શ્રીવશ્વભાષ્યાચાર્યના ભાષ્યમા સરગતિ^૧ ગતિસિકતા^૨, અર્ધગભીરતા^૩ અને પ્રાસાદિકતાનો જેટલો સમુચ્ચય છે તેટલો શાકર ભાષ્યમા નથી શાકર ભાષ્યની રીતી પ્રૌઢ ખરી પણ ગતિસિકતા અને અર્ધ ગભીરતાનો તેમા અભાવ છે રામાનુજ ભાષ્યમા પ્રાસાદિકતા નથી સર્વાંગ સુર ભાષ્ય તો અણભાષ્ય જ છે
- (૧૦) શ્રીવશ્વભાષ્યાચાર્યના તત્ત્વાવમોષ્ઠની વિચાર સરણી જેટલી વ્યક્તિ તથા સમાજની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ માટે અનુકૂળ થઈ પડે તેટલી બીજા ભાષ્યકર્તાની થઈ શકતી નથી અન્ય ભાષ્યકર્તાના વિચારને યુગની મર્યાદાઓ હોય છે જ્યારે આ વિચારને તે મર્યાદા નથી દેય, કાન તથા સમાજની મર્યાદાઓ તે વિચારને યુગનાની શક્તિ નથી

શ્રીવાલ્લભભાષ્યાનુસાર બ્રહ્મસૂત્રમાં પ્રતિષ્ઠાથ વિષયની સમ્યક્તિદા તથા અધિકરણાદિ સંખ્યા જણાવનાર કોણક.

અધ્યાય-૧ પાદ ૪ અધિ. ૩૭ મ, ૧૩૩ સમન્વયાધ્યાય.		અધ્યાય-૨ પાદ ૪, અધિ. ૪૬ મ, ૧૫૭ અવિદોધાધ્યાય.		અધ્યાય-૩ પાદ ૪ અધિ. ૫૩ મ, ૧૮૫ સાધનાધ્યાય.		અધ્યાય-૪ પાદ ૪ અધિ. ૨૪ મ, ૭૯ દેલાધ્યાય.	
પાદ.	વિષય.	પાદ.	વિષય.	પાદ	વિષય	પાદ	વિષય
૧ અધિ. ૮ મુ. ૩૦	કાર્ય પ્રતિપાદક વાક્ય - નિર્ણય	૧ અધિ. ૧૨ મુ. ૩૭	શ્રુતિસ્મૃત્યવિરોધ	૧ અધિ. ૮ મુ. ૨૭	જીવના બ્રહ્મભાવમાં ઉપયોગી જન્મનો વિચાર	૧ અધિ. ૭ મુ. ૧૯	બ્રહ્મવેતના જીવજ્ઞાપ્તિમાં કર્તૃત્વ શ્રવણાદિનો વિચાર
૨ અધિ. ૮ મુ. ૩૨	અત્યર્થોપિ પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૨ અધિ. ૮ મુ. ૪૫	સાંખ્યયોગ્યનાય મામા વાદ બાળાદિવાદ નિરાકરણ	૨ અધિ. ૧૧ મુ. ૪૧	જીવની શુક્તિયોગ્યતા તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરૂપણ	૨ અધિ. ૭ મુ. ૨૧	સર્વજ્ઞત્રિદ્રાદિ કાર્ય વિચાર
૩ અધિ. ૧૩ મુ. ૪૩	ઉપાસ્મરૂપ પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૩ અધિ. ૧૬ મુ. ૫૩	શ્રુતિ વાક્યોમાં પરસ્પર વિરોધ પરિહાર અને જીવ સ્વરૂપ વિચાર	૩ અધિ. ૨૫ મુ. ૬૬	શુભોપસંહાર	૩ અધિ. ૫ મુ. ૧૭	કમસુક્તિ માર્ગોદિ નિરૂપણ
૪ અધિ. ૮ મુ. ૨૮	પ્રતીર્ણુવિષય પ્રતિપાદક વાક્ય નિર્ણય	૪ અધિ. ૧૦ મુ. ૨૨	જીવ શરીર મધ્યર્થતિ પ્રાણાદિ વિચાર	૪ અધિ. ૯ મુ. ૫૧	કર્માદિ અંગવિચાર	૪ અધિ. ૫ મુ. ૨૨	પ્રુષ્ટિમાર્ગીય તથા મર્યોદા ફલનું નિરૂપણ તથા લીલાની નિમ્મતા

કુલે અધિકરણો ૧૬૦ સંજો ૫૫૪

જે. મા. શાહ.

જે. ગો. શાહ વિરચિત પુસ્તકોની યાદી

૧	પુષ્ટિમાર્ગ એટલે શું ?	૦—૧—૦
૨	શ્રીઅષ્ટાક્ષર મંત્રનિરૂપણ	૦—૪—૦
૩	અસોબાવન વૈષ્ણવની વાર્તાઓ (આવૃત્તિ બીજી)	
૪	સુરદાસની કવિતાના અર્થો	૦—૧૨—૦
૫	મુળોદ્ધિની તામસદ્ગત પ્રકરણ ભા. ૧ શુ. અનુવાદ	૧—૪—૦
૬	" " " ભા. ૨ "	૧—૬—૦
૭	" " " ભા. ૩ "	૧—૮—૦
૮	શ્રીપરિવૃદ્ધાદ્યક	
૯	સ્કુરસ્કૃષ્ણ પ્રેમામૃત (ગુજરાતી અનુવાદ)	૦—૧—૦
૧૦	ધંશાવાસ્થોપનિપદ્ધ (ગુજરાતીમાં)	૦—૧—૬
૧૨	સિદ્ધાન્ત રહસ્ય (શ્રી ગોકુળનાથજીની ટીકા સહિત) અંગ્રેજીમાં	
૧૨	A Primer of Anu Bhashya	૦—૧૦—૦
૧૩	તત્ત્વદીપ નિબંધ (શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ અંગ્રેજી નોંધ સહિત)	૦—૮—૦
૧૪	શુદ્ધાદૈત માર્તણ્ડ (અંગ્રેજીમાં)	૦—૪—૦
૧૫	ભાષ્યસાહિત્યમાં અણુભાષ્યનું સ્થાન	૦—૪—૦
૧૬	રસેશ શ્રીકૃષ્ણ યાને શ્રીકૃષ્ણ ચરિત્ર	૨—૦—૦
૧૭	અણુભાષ્ય ભા. ૧. (ગુજરાતી અનુવાદ વિવેચન સહિત અ. ૧, ૨)	૩—૦—૦
૧૮	અણુભાષ્ય ભા. ૨. અ. ૩, ૪	૩—૦—૦
૧૯	શુદ્ધાદૈત શિદ્ધાન્ત (શુદ્ધાદૈત ઉપર વિસ્તૃત નિબંધ)	૦—૬—૦
૨૦	બ્રહ્મસૂત્ર પદ્યાર્થ (હવેથી)	

+ આની બીજી આવૃત્તિ થોડા સમય પછી નીકળશે. નં. ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦, ૧૬, ૧૭, લક્ષ્મીભાઈ જગનનાથ દેસાઈ નં. ૧૧૦ રીચી-રોડ અમદાવાદના યરનામેથી મળશે. નં. ૫, ૮, ૯, ૧૨ ખલાસ થયાં છે. નં. ૧૧ ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૮, ૧૯, પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ મહાસલાના મંત્રી જ્ઞાનાચલ ગોવર્ધનદાસ શાહની પાસેથી અગર લક્ષ્મીભાઈ જગનનાથ દેસાઈની પાસેથી તેમજ રા. કિસનદાસ પુરગોતમદાસ સુગન્ધી, સુગન્ધી માલના વેપારી છીપીયાલ મુંબઈ નં. ૨. ના યરનામે મળશે.

विद्वत्पुत्र शुद्धादित्यवसरी,
 श्रीमद्गोस्वामिश्री श्रीअनिरुद्धलालजी महाराजश्री.
 (जामनगर).

विद्वत्तन भोगुदादितयालकृष्ण महासभाना संस्थापकः—
श्रीमद्गोस्वामिश्री श्रीव्रजरत्नलालजी महाराजश्री
(सूरत).

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તશેખર.

લેખક:—રા. રા. હરિશંકર ઝાંકારજી સાશ્વતી મીમાંસક” વેદાન્તવિશારદે

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાણુભાષ્યનો ગુર્જરાનુવાદ પ્રોફેસર જેઠાલાલભાઈએ પ્રકટ કર્યો છે. તેના પ્રથમ ભાગમાં સમન્વયાધ્યાય અને અવિરોધાધ્યાયનું મુદ્દણ ચયું. પ્રસ્તુત દ્વિતીયભાગમાં સાધન અને ફલનો વિચાર છે. ભગવતપ્રાપ્તિમાં સાધન શું છે, અને ફલાત્મક ભગવત્સ્વરૂપ કયું અથવા ફલ એટલે મોક્ષનું સ્વરૂપ શું છે તેનો આ ભાગમાં ભગવાન જાદરાયજી વિચાર કર્યો છે.

પ્રમાણુ વિચાર

શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રમુદ્ધત્તવાચ્ય ચક્રવર્તિ ભગવદ્વપનવૈશ્વાનરાવતાર જગદ્ગુરુ શ્રીમહાપ્રભુજીએ ભગવત્સ્વરૂપનો અને તત્સેવાનો નિર્ણય વેદને અનુસરીનેજ કર્યો છે. આપશી વેદનેજ પ્રમાણુત્વે અંગીકાર કરે છે. વેદ ભગવત્સ્વરૂપ હોવાથી પરમ પ્રમાણુ છે.

ગૌતમ, કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને જાદરાયજી આ બધાએ વેદને પ્રમાણુત્વે સ્વીકારે છે. તથા પ્રત્યેકના મતમાં પ્રામાણ્ય પરીક્ષાસ્વતંત્ર રીતે થાય છે. ચાર્વાક, ચતુર્વિધ બૌદ્ધ અને જૈનો પ્રત્યક્ષાદિનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારે છે, શબ્દનું નહિ. તેમાંજે ચાર્વાકે તો એકમાત્ર પ્રત્યક્ષનેજ પ્રમાણુ માને છે, બૌદ્ધ અને જૈન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને માને છે, કપિલ અને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમને; નૈપાથિકા અને વૈશેષિકા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ, તથા વેદાન્તમાં શંકરા પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ, અર્થાપતિ અને અનુપલબ્ધિને પ્રામાણુત્વે સ્વીકારે છે. મીમાંસકા અને વૈયાકરણી શબ્દને પ્રામાણુત્વે સ્વીકારીને પ્રત્યક્ષાદિને શબ્દના અવિરોધી હોય તો પ્રમાણુ માને છે. અને શ્રીમદ્બ્રહ્મસૂત્રાધ્યાયજી શબ્દનેજ પ્રમાણુ કહે છે. પ્રત્યક્ષાદિ તો શબ્દની પાછળ અનુગમન કરનારા છે. શબ્દમાં ગમે તે વાક્યને પ્રમાણુ નથી કહેતા પણ વેદનેજ કહે છે. કપિલથી આરંભીને વૈયાકરણાન્ત બધાએ શબ્દને પ્રમાણુ કહે છે. પણ શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ વેદભાગને અર્થાત્ અર્થવાદાદિને પણ પ્રમાણુ કહે છે. જ્યારે અન્યમતાનુયાયિઓ અર્થવાદનું પ્રશસા કે નિંદામાં તાત્પર્ય માને છે. શ્રીમહાપ્રભુજીની વેદમાં જેવી શ્રદ્ધા છે તેવી અન્યની નથી. બીજાઓ પોતાને વૈદિક કહેવરાવે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોવામાં આવે તો તેઓ અનેક રથે વેદનું અપમાન કરે છે. આવા વૈદિકાની અપેક્ષાએ તો ચાર્વાકાદિ અવેદિકાજ સારા કે તેઓ વેદને માનતાજ નથી. વેદને માનીને તેનું અપમાન કરવું એ સર્વથા ચર્ચા છે. શાસ્ત્રકરો વેદને સત્ય અર્થાત્ ત્રિકાલાબ્યાધિત કહે છે. જ્યારે તેઓ જગતને મિથ્યા અને નશ્વર માનીને જગદન્તઃપાતિત્વે વેદને પણ મિથ્યા અને નશ્વર કહેવાનું દુઃસાહસ કરે છે. મીમાંસકો વેદને નિત્ય માનીને સ્વતઃ પ્રમાણુ માને છે, અને પછી કહે છે કે વેદનો અમુક ભાગ પ્રમાણુ છે. અને અમુક પ્રામાણુ નથી. શ્રીમહાપ્રભુજી સંપૂર્ણ મત્ર, સાદ્રણ્ય, આરણ્યક, ઉપનિષદને પ્રમાણુ માને છે. આપશી આજ્ઞા કરે છે કે “વેદનો એક અક્ષર પણ અન્યથા નથી.” “પરમ આત્મેવેદ અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કહેતો નથી.” “વેદમાં અક્ષર માત્ર પણ અન્યથા કથપના કરવાથી હોય લાગે છે.” આપશી વેદને નિત્ય, અપૌરુષેય, સ્વતઃ પ્રમાણુ અને ભગવદ્સ્વરૂપ કહે છે. આપશી કહે છે કે વેદ ભગવદ્સ્વરૂપ હોવાથી અર્થવાદાદિસમેત પ્રમાણુ છે. આપશી દિવિડમનાદ કરીને કહે છે કે “વેદનો અર્થ વ્યાકરણાદિમાં જે ધાતુ અને શબ્દનો જેવો અર્થ કરેલો હોય, તેને અનુમરીનેજ કરવો. અન્યથા નહિ વેદ બ્લૌકિક હોવાથી તેમાં ક્ષણેા યથ શકે નહિ.” આવી વેદશ્રદ્ધા અન્ય કોઈ પણ આચાર્યમાં જોવામાં આવી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, બ્રાહ્મસૂત્ર અને શ્રીમદ્ભાગવતને પણ.

વેદના સંદેહ દૂર કરનાર તરીકે પ્રમાણ માને છે. વાસ્તવિક રીતે તો આપશીનો સિદ્ધાન્ત વેદ: પ્રમાણમ્, અન્યદપ્રમાણમ્ એવું છે.

વેદ અલૌકિક છે.

ભારત વર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વેદને ઇશ્વરરૂપ માને છે. ઇશ્વરને જેમ અનિત્ય માનવામાં પાપ લાગે છે, અથવા ઇશ્વરનોએ કોઈ ઉત્પાદક હોવો જોઈએ એવી કલ્પના કરનાર નાસ્તિક કહેવાય છે; તેમજ વેદને અનિત્ય અને વેદના પ્રણેતા અમુક ઋષિઓ દ્વારા એમ બોધવામાં પાપ લાગે છે. શ્રીમદ્વાપ્તભુજી આજ્ઞા કરે છે કે વેદ અલૌકિક છે, માટે તેનો અર્થ લૌકિક પદ્ધતિએ કરી શકાય નહિ.

“અલૌકિકો દિ વેદાર્થો ન યુક્તયા પ્રતિપદ્યતે ।

તપસા વેદયુક્તયા વા પ્રસાદાત્પરમાત્મનઃ ॥”

વેદાર્થ અલૌકિક હોવાથી તે યુક્તિદ્વારા મેળવી શકાય નહિ. જો પદ્યાર્થની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો તપથી વૈદિક યુક્તિથી (પૂર્વોપદેશીમાંના પ્રતિપાદિત યુક્તિઓથી) અથવા પરમાત્માની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે; અન્યથા નહિ. આધુનિકો મેક્સમુલરનાં લાપાન્તરે વાંચીને વેદાર્થને જાણવાનો દાવો કરે છે; અને વેદમાં અમુક વાત નથી અને અમુક વાત છે, એમ કહેવાનું સાદસ કરે છે. તેમજ વિધવાવિવાહાદિ વેદમાં છે અથવા એજન, ટેલીફોન વગેરે વૈદિક દાક્ષી સામગ્રી છે એમ કહીને અદ્ભુત શોધ કરવાનું યશ મેળવવાની દુરભિલાષા દેખાડે છે; તેમજ શ્રીમદ્વાપ્તભુજીના વાક્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. વેદ કદાપિ લૌકિક પદ્યાર્થનું વિમેયન કરતાજ નથી. તે અલૌકિક હોવાથી અલૌકિક પદ્યાર્થોનાજ બોધ કરાવે છે. વેદમાં લૌકિક વસ્તુનો ગંધ પણ નથી. વેદ જડવાદનો પોષક ન હોવાથી તેમાં એજન કે ટેલીફોન હોવાજ નહિ. શ્રીમદ્વાપ્તભુજીના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે આવી લૌકિક કલ્પના કરનારને પાપ કર્મ કરનાર અથવા વાસ્તિક કહી શકાય.

૩૦. વેદનો કાલ નિર્ણય શક્ય છે ?

આધુનિકો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને વેદનો કાલ નિર્ણય કરવામાં વિશેષતા માને છે. શ્રીમદ્વાપ્તભુજી ઉપનિષદનાં પ્રમાણે આપોને દિવિઃકમયોષ્ય કરે છે કે વેદ અલૌકિક છે, ઇશ્વરરૂપ છે, અપૌરુષેય છે, નિત્ય છે. જે પદ્યાર્થ અલૌકિક ઇશ્વરરૂપ છે અપૌરુષેય કે નિત્ય હોય તેનો કાલ નિર્ણય કરવો તે આકાશમાં કુસુમને જતાવનું કે શશંગળની કલ્પના કરવા જેવું છે. જો ઇશ્વરનો કાલનિર્ણય શક્ય હોય તો ઇશ્વરરૂપ વેદનોએ કાલનિર્ણય શક્ય હોઈ શકે. આધુનિકો પાસે દલીલો છે. તેઓ ધણી સારી અને મનોદર્શનક દલીલો કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે જો તેમની દલીલોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો વેદવિષયક તેમના અજ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય. તેમની દલીલો બાળકોના જેવી છે. જેમ કોઈ બાળક પોતાની માને પૂછે કે ‘બા, બાપા પાંચડી પહેરે છે, તું કેમ નથી પહેરતી ? બાપાને મૂછો છે તને કેમ નથી ? જંઘાએ હાથપગવાળા માણસો છે પુરુષને મૂછો હોય અને સ્ત્રીઓને કેમ ન હોય ? આવી દલીલો પ્રાકૃતિક નિયમનું અજ્ઞાનજ દાખવે છે. પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિને અનુસરીને જે વિદ્વાનો વેદનો કાલનિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરે છે તેમજો અધ્યાવધિ એવી એક પણ દલીલ રજૂ કરી નથી કે જેનો વિચાર પ્રાચીન દર્શનકારોએ કર્યો ન હોય. આપણા પ્રાચીન ઋષિઓ દીર્ઘ-ર્શી દ્વારા તેથીજ તેમજ પોતાના ગ્રંથોમાં પૂર્વપક્ષ રૂપે તેવી દલીલો રજૂ કરીને તેના ગદીઆ આપ્યા છે. અમે જેટલું જૂનું તેટલું સાચું અને નવું તેટલું મિથ્યા એમ કહેતા નથી. છતાંયે અમે ખાતરી માથે કરી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન દર્શનકારોએ જેવો સદ્મ વિચાર કર્યો છે તેવો સદ્મ વિચાર કરવા આધુનિકો અમર્થ છે. તેમના જેટલું શુદ્ધિજન આધુનિકોમાં નથી; ધારે આધુનિકો જડ પદ્યાર્થોની શોધબોળ કરે, નવનવા અદ્ભુત આવિષ્કાર કરે, પણ આધ્યાત્મિક જગતમાં તો તેમની શુદ્ધિ કુશિલ્ત રહેવાની.

પ્રાચીન ઋષિઓની માથે હરીશંકર જે તેવું બુદ્ધિગત નહિજ પ્રાપ્ત રી શકે આધ્યાત્મિક જગત્મા નવ નવા આધિ ૧૨ ડગારાઓ ઋષિઓ છે તે ભગવદવતાર છે, મામાન્ય મનુષ્ય નથી ઋષિઓ વાન વસ્ત્ર ધારણ કરનારને ઉચ્છેદિતથી જીવન નિવહન કરનારા હતા એશઆગમમા અને ભાતિકમુખમા મગન ન હોવાથી તેમની બુદ્ધિ સુદ્ધમતમ વિચાર રી શકે તેવી હતી અયારે વિચાર શક્તિનો હાસ થતો જાય છે વિકાસ થતો નથી વેદના વિચારકો શાસ્ત્રીન પદ્ધતિને અનુસરીને જીવન ગણતા હતા તેમને પોતાનું જીવન શાસ્ત્રીન પદ્ધતિને અનુકુળ ગનાનવુ પડતું હતું, નહિ કે સ્વેચ્છાચાલિતમા અગત્ય જણાનવાથી નીનન ધર્મશાસ્ત્રની રચના કરનાની આવશ્યકતા જણાતી હતી અભારે તો જડનાભાજ બુદ્ધિની પરા ૧૪ આની જાય છે, આધ્યાત્મિક વિચારમા નહિ આધ્યાત્મિક જગત્મા પ્રાપ્તિને જડનાદીઓ પાગલ સમજે છે પ્રકૃત નિષયમ એ પાશ્ચાત્યોની દલીલો સર્વથા અહિના છે તેનો વિચાર ત્યાજ્ય રનામા આવે છે

અભારે ઘણા પાશ્ચાત્ય અને પૌર્ણત્ય વિદ્વાનો અને પ્રૌદ્ધિસરે વેદાંજનો નિર્ણય રનામા પ્રવન યીય જોવામા આવે છે વાસ્તવિક રીતે પ્રાચાસોનો ઉદ્દેશ એ હોન છે કે વેદાનને જેમ બને તેમ ધ સ પૂર્વે એ હગર વર્ષથી અર્ચાચીન સિદ્ધ જ્ઞો, અને ભાગતીય જનતા હેવુ કે તમે પણ આ દેશમા એક પ્રકારે વિદેશીજ હો આ દેશ અનાર્યોનો છે જગનીઓનો છે તમે પણ આ દેશમા અમારી પેઠે આનીને અધિકાર જમા થો હતો આ દેશને પગધીન બનાવ્યો હતો સૌથી પ્રથમ આ દેશમા આર્યોએ આવીને અનાર્યોપર હુમલો કર્યો ત્યારનાદ તમે અલેકઝાન્ડર વગેરે પાશ્ચાત્ય મુસાફરો પાસેથી સભવતા શીખ્યા અને કમશ મુખનમાનો આગ્યા અને અતે અમારી મતા સ્થપાઇ અર્થાત્ આ દેશ પ્રથમથીજ પગધીન છે તે સતત ય ધઇ શકે નહિ અભારે પ્રાચ્ય વિદ્વાનો એમ બતાવવાનો પ્રનાસ કરે છે કે અમારે જ્ઞાન બહોળુ છે અમારી સભવતા પ્રાચીન છે અને અમેજ જગત્મા આદિચુર છીએ પરંતુ આવી રીતે વિલિનન ઉદ્દેશોની મિદ્ધથી ભારતીય ઇતિહાસમા જે મહાન દોષો ઉમેગાય છે એક તો એક વેદવાણી ભગવદ્ગૂપ છે, નિલ છે અપૌરુષેય છે, પરમ પ્રમણુ છે તેનો કાલ નિર્ણય કરનાથી તે અનિલ, પૌરુષેય અને અનીશ્વરરૂપ હરે છે અને દ્વિતીય દોષ એકે અમે ભારતવપના આદિથી નિનારી નથી, વિદેશી છીએ અને અમેએ કે મુસનમાનોની પેઠે અહીં આનીને સત્તા જમથી હતી તેથી આ દેશ પ્રથમથીજ પરાધીન હતો, અભારે પરાધીન છે અને ઇતિહાસમા બનથી જ્ઞાન રમાએ પરાધીન રહેવો જોઇએ એમ અનિચ્છાએ પણ રીકારીએ છીએ, તેમજ વેદને પરમ આત્મ અને પરમ પ્રમાણુત્વે રી રતા છતાએ હગત વે શાસ્ત્રાતિપાદિત સત્યમુજાદિ મનનિયમનો ભજ થાન છે આપણે પરદેશી છીએ અને અહિ આવીને પોતાની સરકૃતિનો પ્રચાર કર્યો તેમાયે કાઇ પ્રમાણુ નથી જનારે શાસ્ત્રાય બૂજોળનું જ્ઞાન ન હોય ત્યારેજ આરા અપસિદ્ધાન્તો રીકારી શકાય અન્ય દેશોમા આર્યોના સમગ્ણુ ચિન્હો મોજુ છે તે પ્રાચીન ભાગતીય સભવતાના વ્યાપમતાના શુભસમરણુ છે તે ઉપરથી એમ પણ મિદ્ધ ધઇ શકે છે કે અમે ભાગતવારીઓએ જવા મુમાત્રા વગેરે ટાપુઓમા ઉપનિવસો સ્થાપ્યા હતા ધરાનમા જે ચિન્હો મજે તેથી એમ જાણી શકાય કે કે ધગનીઓને અમે સભવતા શીખરી હતી નહિ કે અમે મધ્ય એશિઆમાથી અહીં આગ્યા હતા આ સમગ્ણુ ચિ હોના આધારે એમ સિદ્ધ થતુ નથી કે આર્યો આથી અહીં આગ્યા હતા પ્રસ્તુત એમજ સિદ્ધ થાય છે કે તેમણે ત્યા જઈને આસરકૃતિ સ્થાપી હતી

વેદને અધના શખ્તને અનિતર માનનાર નૈયાયિકાના મતનુ બપડન યાગરમાએ મીમાસાદર્શનના ભાષ્યમા, પનજવિએ વ્યા ગણુ મહાભાષ્યમા કુમારિને મોકાર્તિકમા પ્રમારે બદલી અને ઋજુ વિમનામા, અને તત્પમાનુ ધરેશ અમે મીમાસકો વેદાગ્નિઓ તથા વૈવાસ્વતોએ થું છે આ સથે તે વિષરનો પ્રાચીન પદ્ધતિએ વિચાર અરથા ગણુએ મરણુ કે તેમા અમે ની સુતિઓ દાખન રી સપીશુ નહિ જે મ્હેનાઇ ગયુ છે તેનોજ અનુવાદ કરવાનો ગણો તેના અનુવાદો પણ અનંક રથને થવા છે શ્રીમદ્વ નમાચાર્યની માનતાનુ સમર્થન કરવા માટે પણ તે વિભવી ચર્ચા રવાનો પ્રવાસ અને તા

નથી. કારણ કે જે વસ્તુ અનેકવાર મહત્પુરુષોદ્વારા સિદ્ધ કરાયેલી છે, તેને સિદ્ધ કરવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. અને જ્યે દર્શયિત્ તેનો સમાવેશ પ્રસ્તુત લેખમાં થાય તો લેખનો આકાર વધી જાય અને તે બાગને મર્ગ સામાન્ય વૈષ્ણવો સમજી પણ નહિ શકે. સાધારણ શિક્ષિત વૈષ્ણવો પણ શ્રીમદાપ્રભુજીના મિહાનનો મમજી સહે એવા મહુદેશથી વિદ્યાન અનુવાદકે આ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં અત્યંત દ્વિન અને વિદ્વદ્ગમ્ય વિષયોનો સમાવેશ કર્યો. અયોગ છે. અને તે વિષયની ચર્ચા "શ્રીભાંસાન્યાસપ્રકાશ" ની રીઝમાં લખાયેલ છે. અને જે શ્રીમદાપ્રભુજીની કૃપાથી "પ્રસ્થાનરત્નાકર" ની રીઝ સિદ્ધ કરવાનો અમારો મનોરથપૂર્ણ થાય તો તેમાંએ તે વિષયની ચર્ચા સરસ્વતી બાપામાં દાર્શનિક પદ્ધતિએ કરીશું. આ રથલે માત્ર શ્રીમદાપ્રભુજી વેદના વિષયમાં શું માને છે તેનું જ દિગ્દર્શન કરાવવાનો પ્રયામ આદર્યો છે. આપશ્રીની માન્યતા પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓને અનુમરે છે. જેને તે વિષયમાં શંકા હોય તેણે ચાખરભાષ્ય, શ્લોકવાર્તિક, જૂહતી, ઋણુવિભાગ, પાતંજલિ મહાભાષ્ય, વેદાન્ત દર્શન, સાયણચાર્યની ઋગ્વેદભાષ્યશ્રુતિકા વગેરે આશ્રય થયો વાંચીને શંકાની નિવૃત્તિ કરવી. હવે અમે શ્રીમદાપ્રભુજીનું વેદ વિષયક મન્તવ્ય શું છે તે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. રેવેતા સ્વતરીયશાખાના મન્ત્રોપનિષદમાં એક શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે.

"યો વ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો યૈ વેદાંશ્ચ પ્રદિષોતિ તસ્મૈ ।

તસ્ય દેવમાત્મમુદ્ધિમકારં મુમુક્ષર્વે" શરણમહં પ્રપદ્યે ॥" ૬-૧૮

જે આદિદેવે પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માનો (વેદ પુરુષનો) આધિભાવ કરીને તેને વેદો આપ્યા. અર્થાત્ બ્રહ્માના હૃદયમાં વેદ સ્વરૂપ જ્ઞાનનો પ્રકાશ કર્યો તે આત્મદેવને હું સંસારના તાપથી સંતપ્ત થયેલો જીવ શરણુગમન કરું છું. આ શ્રુતિ વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે વેદ એટલે ભગવત્સંબધી અસૌકીક જ્ઞાન શશિનો પ્રભુએજ કૃપા કરીને બ્રહ્માના કે જેનો વેદપુરુષ તરીકે આધિભાવ પોતેજ કર્યો છે તેના હૃદયમાં પ્રકાશ કર્યો.

અસ્ય નિઃશ્ચિનં વેદાઃ આ શ્રુતિ વાક્ય પણ અપૌરુષેય વેદનો આધિભાવ બ્રહ્મામાંથી થયો એમ કહે છે. "તને બ્રહ્મ હજી ય બાદિકર્યે" આ શ્રીમદ્ભાગવતનું પ્રથમ વાક્ય પણ ભગવાનને જ વેદશાસિના પ્રકાશક રીકારે છે. શ્રીમદાપ્રભુજી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ શ્લોકને વેદના બીજાં ગાયત્રીનું સ્વરૂપ કહે છે. જેમ વેદમાં ગાયત્રી બીજ છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવત નિમગ્નત્વતરુનું પરિપક્વ રસાળ ફળ હોવાથી પ્રથમ શ્લોક બીજાં ગાયત્રીનુંજ સ્વરૂપ છે આ ગાયત્રીજ પ્રથમ શ્લોક પણ એજ પ્રતિપાદન કરે છે કે વેદનો આધિભાવ ભગવાનમાંથી થયો અને ભગવાનજ કૃપા કરીને તે અસૌકીક જ્ઞાનશાસિનો પ્રકાશ કરે છે, અન્ય નહિ. આ રથજે શ્રીમદાપ્રભુજીએ શ્રીમદ્ભાગવતમાં આપ્યું કરી છે કે:— "નામમપ-ચકારણમાહ-તેને 'હત્યાદિના । યથપ્યવિશેષેણ કારણત્વં વક્તુમશક્યં, તથાપિ રૂપપ્રપચ્ચ આસક્તાનાં જીવાનાં નિવારણાર્થ મેદેનોક્તમ્ । ધન્યમોક્ષયોઃ પ્રકારમેદેનં નિરૂપણાર્થ વેદજગતો મિન્નતયા નિરૂપણમ્ । ત્રિવિધાપ્યુત્પત્તિર્વેદઃ નાસ્તિ । કિન્તુ પ્રલયે સૂક્ષ્મતયાડ્યસ્થાનમ્ । યયા ચર્ણાનામનૈકભાષાચિતતત્ત્વ વિસ્તારસ્તથા શ્રુતેરપિ વેદશાસ્ત્રાભેદેન વિસ્તારઃ । બ્રહ્મ વેદમ્ । અધિકૃતતથાચ તથાવચઃ । હૃદેતિ મનઃપૂર્વકમ્ । સ્વાર્થમેતદિતિ ભાવઃ । પુરાણેન મેદેતિ યા । પુરાણં હૃદયં સ્મૃતમિતિ ધચનાત્ । " યો વ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો યૈ વેદાંશ્ચ પ્રદિષોતિ તસ્મૈ" इति ब्रह्मार्थं वेदविस्तारः । भगवत्तात्पर्यं वेदं पद्य, न लोक इति यो वेदेत्युक्तम् । य इति गायत्रीतृतीयपादस्यस्य ग्रहणम् ॥ तेन सर्वप्रेरकत्वं मायाति । अनेया, वेष्यार्पत्तेः । यत इत्यस्यैव सर्ववाक्येषु विभक्तिविपर्ययेण योजयितुं शक्यतयात् । आदिकवये ब्रह्मणो वेदमार्गेण ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यर्थः । अन्येषां वेदनिष्ठानामपि

તદ્રૂપેણૈવ મુક્તિરિતિ માથ । શબ્દરસામિજ્જત્વાય કવિપદપ્રયોગઃ । ગોપનાથમન્યથાકથન
સામર્થ્યાય વા । નહન્યસ્તાદ્દશોઽસ્તીત્વાદિપદમ્ । કવિદોષામાવાય વા । નાનાવિધસ્તોત્રેણ
વા સન્તુષ્ટો ભગવાન્ તસ્મૈ વેદં પ્રકાશિતવાનિત્યાદિકવિપદપ્રયોગ । '

ઋગ્વેદ મહિતા ૮-૨-૨૩ મા નીચે પ્રમાણે શ્રુતિ મળ્યા છે —

“યજ્ઞેન વાચ પદવીયમાયસ્તામન્વવિદદ્રૂપિણુ પ્રવિદ્યાત્ર”

આ વા. ૫ પછી ૧૫૩૩૫ પ્રભુની કૃપાથી વેદ વાણીની પ્રાપ્તિ બતાવે છે

હવે તે ઇશ્વર કાણુ અને ધત્તા કાણુ તેનો વિચાર કરીશુ કે જેની પાસેથી બીજા બધાને તે અધૈકિય
જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ થઇ પાતળન દર્શનના પ્રથમ પાદનું ૨૪ મુ સૂત્ર આ પ્રમાણે છે —

“જ્ઞેશ્વકર્મવિપાકાશયૈરપરામૃશ્ણ પુરુષવિશેષ દૈશ્વરઃ”

જે દલેશ કર્મ વિપાકાશયથી અપરામર્શ હોય તે પુરુષવિશેષ ઇશ્વર છે તેનેજ વેદિકા “ત્સો
વે સ” ‘તે રસજ છે રમરૂપ છે.” એમ જીને બોવાવે છે જેને વદમા રૂપકા, સ્મૃતિમા પરમાત્મા અને
ભાગવતમા ભગવાન્ કહે છે તેજ આ ઇશ્વર છે. તે ઇશ્વર ધત્તા આદિનો શુરુ છે

પૂર્વપામપિ શુદ્ધઃ કાલેનાવચ્છેદાત (પાતળન દર્શન ૧-૨૬) તે ઇશ્વર પૂર્વજોનો (ધત્તાદિનો) પણ
શુરુ છે, કેમકે તેનો બાવ વિભાગ થઇ શકતો નથી. ઇશ્વરનો બાવ વિભાગ થતો નથી અને ઇશ્વર
પ્રતિપાદિત જ્ઞાન રાશિનો જ્ઞાન વિભાગ થાય છે આ પછી એક મૂર્ખ કલ્પનાજ છે વેદ નિત્ય છે એમ
અર્થિ ભૈમિનિ પણ કહે છે “કર્તૈકે તન્ન દર્શનાત્” (૧-૧-૬ મીમાસા દર્શન) આ સૂત્રથી આરબીને
આર સૂત્રો વડે વેદ અનિત્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કરી અને પછી નિત્યત્વે સ્વાદ્ દર્શનત્વ પરર્વત્વાદ
(૧-૧-૬ મીમાસા દર્શન) ધત્તાદિ જ સૂત્રો વડે વેદ નિત્ય છે એમ સિદ્ધાન્ત કર્યો તેમજ ભગવાન્
વદ પાસે પણ ઉત્તર મીમાસામા બત્ત એક વ નિત્યત્વમ્ (૧-૩-૨૬ વેદાન્ત દર્શન) આ સૂત્ર વડે વેદનું
નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે

હવે અહિં શ. ૧ થાય છે કે જે વેદ નિત્ય હોય, અનાદિ હોય, ઇશ્વરરૂપ હોય તો તેમા ઇતિહાસ
કેમ આવે છે ૨ વસિષ્ઠ, ઉર્વશી, ત્રિશ્વામિત્ર આદિના નામો બતાવી આ શ. ૨ ઉત્તાસિ મૈત્રાવલ્લો વસિષ્ઠેશ્વરા
મન્મન્મત્સોઽધિજાતઃ ક્ષત્ર્વઃ સ્વન વ્રહ્મણા દૈવ્યેવ વિશ્વેવેલા પુષ્કો વારવન્ત” આ વા. ૧મા તેમજ શતપથ
બ્રાહ્મણમા વસિષ્ઠ, ત્રિશ્વામિત્ર, ઉર્વશી આદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓના નામ અને કથાઓ જોવામા આવે
છે, તે ઉપરથી બીજી શમય છે કે તે વ્યક્તિઓ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પછી નયાઓ ગ્યાઇ
જે મત્રનો જે અપિ હોય તેજ તે મત્રનો પ્રણેતા કહી શકાય જેમ રામાયણ મહાભારત અને
રઘુનંદન વગેરેના પ્રણેતા ક્રમશઃ વાલ્મીકિ, બાદરાયણુઓ મહિદાસાદિ છે તેમજ વૈદિક નયાઓના
પ્રણેતા પણ તત્ત-નાનોના રૂપિઓ હોઇ શકે અને તેમના સમયનો નિર્ણય ધૌગણિક થાઓના આધારે
થઇ શકે તેમ હોવા છતાં વેદનો બાવ નિર્ણય અશક્ય છે એન કહેવું અને માનવું સર્વથા અસંગત છે

આ પ્રમરે આધુનિક વિદ્વાનો જે યુક્તિ આગળ ધરે છે, તે પણ વેદિ જ્ઞાન મન્યતાનુજ દ્યોતન
કરે છે કારણ કે સહિતામા કે બ્રાહ્મણોમા જે સ્થળે વસિષ્ઠના નામો દૃષ્ટિપથ થાય છે, તેમા ઐતિ
હાસિક વસિષ્ઠાદિના નામો નથી જે હાગ પુત્ર નામ ગમ’ અને તેની પત્નીનું
તો પણ દાશરથિગમ અને જન તમજ સીતાના પરિચાય નામો છે એમ

૧ યજ્ઞો વે નિષ્ણુ । ૨ વદાન્ત વ સ્મૃતૌ મદ્રાલિ માગવતે તથા । ત્રિવેદિ ત્રિવેદિ ત્રિવેદિ ત્રિવેદિ
રાવ્દ્યને ।

તેમજ વસિષ્ઠાદિના નામનું સામ્ય હોવાથી વેદનું અનિત્યત્વ કૃતદત્ત સિદ્ધ થતું નથી. વેદમાંજ વસિષ્ઠાદિ શબ્દોની નિરુક્તિ પણ ખતાવી છે. ઝંઘોગમાં એ હવે કવિએ વેદ, યગિરો દે રાગનાં મરતિ, વાગવાય વયિઠઃ” આ શ્રુતિ પરે વસિષ્ઠ પદાર્થનું નિર્વચન થાય છે. એજ પ્રમાણે તે તે પદાર્થોની ભૂતપતિ વેદમાંજ છે. નિરુક્તમાં “દન્વન્તયુઃ તત્કો યુગો મેષ ક્વતિ નેલ્લઃ, દ્વાયો ડ્વુર ક્વતેતિદ્વાલિલ્લઃ, ભ્રાત્રં જ્યોતિષં મિત્રીમાવર્ત્તમ્નો વર્ષ-વર્ષં જાયતે તજોપમાર્થેન વુદગર્મં મન્વન્તિ, શદ્ધિતુ રાત્ર મન્વર્ષાં માત્રાજનાદાય—” ૨-૫-૨૨ યજ્ઞની કથાનું તત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. તેમજ પ્રજાપતિનું સુતાનુગમન, ઇન્દ્રનું અદ્વિત્યાનુગમન ઇત્યાદિનું તાત્પર્ય ૨૫૬ દરવામાં આવ્યું છે. જે લોકો વેદ ઉપર આક્ષેપ કરે છે, તેઓ પ્રથમથીજ પોતાનું એક પ્રકારનું મન્તવ્ય બાંધી લે છે, અને પછી કષ્પતરુ સદસવેદમાંથી સ્વમન્તવ્યને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરે છે. પછી તે પ્રમાણ વાક્યોનો પૂર્વાપર મંત્રાંધ ગમે તે હોય, તેની દરકાર રાખવામાં આવતી નથી. જે વ્યક્તિએ સંપૂર્ણવેદનું યુક્ત દર્શિએ પૈધ રીતે ગુરૂપમતિ પૂર્વક અધ્યયન કર્યું છે, અને પદ્મપાતનાં ચરમાં ઉતારી નાંખ્યા છે, તેજ વેદના તત્ત્વને જાણી શકે. આવા અભ્યાસીઓ તો ઋષિમુનિઓજ હતા. કે જેમને વિદ્વાન્તરીકે પ્રસિદ્ધિનો અથવા અર્થ પ્રાપ્તિનો લોક ન હતો. આધુનિકો જાણતોનાં ભાષાન્તરો વાંચીને વેદને જાણવાનો દાવો કરે છે અને નરનવા અર્થ સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરીને વિદ્વાન્તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવે છે. તેમને વાસ્તવિક તત્ત્વ અગમ્યજ હોય છે. જેમને મૌલિકતાનો એપી રોગ લાગ્ય પડી ગયો છે, અને તેઓ જે વેદના વિષયમાં પોતાના સ્વતન્ત્ર (?) વિચાર દર્શાવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વૈદિક તત્ત્વ શોધના સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર ન હતા, પણ ગુરૂપસત્તિદ્વારા અધીત વેદવેદાન્ત હોવા છતાં તપ અને ધ્યક્ષઅર્થ (સંયમ) દ્વારા પરમાત્માનો પ્રસાદ મેળવીને વરુલ્લ વસ્ત્રો પરિધાન કરનારા અને ઉત્કૃષ્ટિથી જીવન નિર્વહન કરનારા પ્રાતઃસ્મરણીય પુણ્યસ્થોત્રો હતા. તેઓ વૈદિકતત્ત્વ શોધીને અનધિકારીના હાથમાં અર્પવાનું અવિચારણીય પગલું ભરતા નહતા. પણ ઉત્તમ અધિકારીને એ તપસા મક્ક વિજિજ્ઞાસલ્પ હહેતા હતા. અને તેની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીનેજ જ્ઞાન અર્પતા હતા. નહિ કે ઓક્ષોક્ષમાં જામને બે ચાર ભાપણો કરીને. અસારે પણ વાસ્તવિક વૈદિક જ્ઞાન આપણે પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે પૂજ્ય ઋષિ મુનિઓનુંજ અનુસરણ કરવું જોઈએ. અને તદ્દનુક્રિત તપના પ્રભાવેજ જાણી શકાય છે.

કેટલાકો એમ પણ કહે છે કે અમુક ઋષિને ફક્તિલ દેશનું જ્ઞાન ન હતું. તે ઋષિના સમયમાં આર્યો દક્ષિણમાં આવ્યા નહતા, કારણ કે વેદમાં મંગા, યમુનાનુંજ નામ આવે છે તેથી પંજાબમાંજ તેઓ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આ પણ એક પ્રકારનો પ્રમતપ્રભાષજ દલીલ શકાય. પૂર્વાપર અનુસંધાન ન્હયા વિના કહેવું કે અમુકને અમુક પદાર્થનું જ્ઞાન નથી તે અયોગ્ય છે. આધુનિક શોધ બોળતું વિચિત્ર પરિણામ અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયું છે. જવા દાખમાં ચોડાક ચિલાલેખ મળ્યા છે. તેમાંથી એકમાં દાનનું વર્ણન છે. પણ તે લેખનો અર્થ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાને યથ ક્યો છે. ત્યાં એક પ્રસ્તર સ્વપ છે. તેમાં તે શિલાલેખ મળ્યો છે. “દૃષ્ટ્વ” અને “યૂ” આ બે શબ્દ છે, તે ઉપરથી પશ્ચિમના વિદ્વાને અનુમાન કર્યું છે કે આ યજ્ઞીય ચૂપ છે, દાનનો સ્મરણ સ્તાંજ નથી. બે તે વિદ્વાન (?) ને માતૃપાઠજ અવગત હોત તો સમજી શકત કે ચૂ દાનાર્થક પણ છે. અને જે શ્રોતસ્મૃતિનું અધ્યયન કર્યું હોત અને કાષ્ઠ સારા યાત્રિક પાસેથી યજ્ઞીય ચૂપનો આકાર ગમજ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો પ્રસ્તર સ્વરૂપે યજ્ઞીય ચૂપ કહેવાનું સાદસ ન ચાત. એક પશ્ચિમના વિદ્વાને જે અર્થ ક્યો છે તેજ જરાગર છે એમ પૌર્વાત્ય ગ્રેફિસરો પણ સ્વીકારે છે. આજ પ્રકારનું અજ્ઞાન વૈદિક કાવ નિર્ણયમાંજ દષ્ટિપથ થાય છે.

૪૩ની કથાની પ્રેરેજ પ્રજાપતિએ કરેલું સુતાનુગમન પણ વેદમાં છે. તેનું તત્ત્વ વેદમાંજ નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યું છે:—

“પ્રજાપતિર્વે સ્વાં દુહિતમ્મયધ્વાયદ્ દિવમિત્યમ્ય આદુરમમિત્યન્વે તામસ્યો મૂત્વા રોહિતં મૂતામન્વૈત—”

હત્યાદિ વાક્યો ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં આવે છે. “ પ્રજાપતિએ સ્વદુહિતામાં ગમન કર્યું ” એનો અર્થ શું થાય ? નૈમિત્તિક મહર્ષિ કહે છે કે તેમાં કંઈ ચિંતા કરવાનું પ્રયોજન નથી. પ્રજાપતિ કોઈ બલિચારી પુરુષ નથી પણ પવિત્ર સવિતા દેવ છે. કુમારિકાદઃ લખે છે કે:—

“ પ્રજાપતિસ્તારદ્વપ્રજાપાત્રનાધિકારાદિત્ય ઇત્યોચ્યતે । સચ અણોદયમેલાયામુપમમુવન્નભ્યન્તુ । તા તદાગનમ દેવોપજાયત ઇતિ સ્વદુહિતૃત્વેજ વ્યવધિસ્તતે । તત્ત્વાં ચાણ્ડકિરણાન્વયીજનિર્લેખાન સ્ત્રીપુરુષદોગમરૂપચારઃ ” પ્રજાપતિ એટલે જેને પ્રજાપાત્રનો અધિકાર છે એનો આદિત્ય પ્રજાપતિ શબ્દથી કહેવાય છે. અને તે અરણ્ય-કપલેમાં ઉભાની પાસે જાય છે. ઉપા પણ આદિત્યના આગમનથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તે આદિત્યની દુહિતા અર્થાત્ કન્યા છે. અને તે ઉપામાં આદિત્ય અરણ્યકિરણાખ્ય બીજવપન કરે છે તેથી ત્યાં સ્ત્રી પુરુષના યોગમત્ ઉપચાર કહ્યો છે. ” આ વર્ણન ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. જે લોકો પ્રજાપતિ એટલે ધાતા બ્રહ્મદેવ એવો અર્થ કરીને બ્રહ્મદેવપર અનુચિત વ્યવહારનો દોષાગ્રેપ કરે છે, તેમને આ કથાનું તત્ત્વ સમજાતું નથી.

આવીજ રીતે તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં “ બદ્ધત્યાયે જારઃ ” હત્યાદિ શબ્દ પ્રયોગ મળે છે. આ કથા વાલ્મીકીય રામાયણની કથા સાથે મળે છે. નિરુક્તકાર વારદાચાર્ય કહે છે કે “ આદિયોજ જાર ઉચ્યતે રાત્રેજરિપિતા ” ૩-૩-૪. આ સ્થલે રાત્રિને ગણી જનાર આદિત્ય “જાર” શબ્દથી ગૃહીત કરવામાં આવ્યો છે. નહિ કે બલિચારી. હવે ક્યાં ગોત્રમપત્ની અને ક્યાં રાત્રિ ? કાંઈપણ મળે નથી. છતાં વેદમાં કપલું જોનાર દોષ જુએ છે. જેને કમળો ધાપ તે પીળું દેખે. તેમાં વસ્તુનો દોષ નથી પણ તેની આખોનો જ દોષ છે. શ્રીમાન્ કુમારિકા સ્વામી આ વિષયને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે—

“ एवं समस्ततेजाः परमैश्वर्यमिति तेन्द्रावन्नाय्यः सवितेव, अहनि लीयमानतया रात्रेरहत्याराब्दवाच्यायाः क्षयात्मकं जाया हेतुन्प्राप्तीर्यत्यस्मादनेनैवोदिनेत्वादित्य एवाहत्याजार इत्युच्यते, नतु परस्त्रीव्यभिचारात् ” આ પ્રકારે પરમૈશ્વર્ય વાચક જે ઇન્દ્ર શબ્દ છે તે સમસ્ત તેજવાળા આદિત્યનો વાચક હોવાથી ઇન્દ્ર એટલે સવિતા. દિવસમાં લીન થવાથી રાત્રિને અહત્યા કહી. તેને આદિત્ય કીણુ કરે છે જગાજીણું કરે છે-ગળા જાય છે. માટે આદિત્ય જ “અહત્યાજાર” શબ્દથી લેવો. નહિ કે તે પરસ્પર બલિચારથી જાર છે.

આ રીતે વેદિક કથાઓનું તાત્પર્ય વિજ્ઞ હોવાથી તે ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું વર્ણન છે એમ કહી શકાય નહિ. માટેજ વેદ નિત્યજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેનો કાલનિર્ણય પણ સમર્થતા અશક્યજ છે.

વેદ અપૌરુષેય છે.

દેટસાક લેકો કહે છે કે “ તસ્માદ્વજાત્સર્વદ્રુતક્રચઃ સામાનિ જહિરે । છન્દાં-સિ જહિરે તસ્માદ્વજુસ્તસ્માદજાયત ” (ઋ. મં. ૧૦ મંડલ, મનુ. સ. ૩૧ અધ્યાય અથ. મ. ૧૯ પા.) આ મંત્રમાં ઋક્, સામ અને યજુષની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. જાણે તે ઇશ્વરની પાસેથી જ ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ તેમની ઉત્પત્તિનો કાલ તો અચૂક હોવોજ જોઈએ. અને પુરુષ એટલે ઇશ્વરની પાસેથી ઉત્પન્ન થવાથી તે પૌરુષેય પણ છેજ. આ એક જ મંત્રમાં વેદની ઉત્પત્તિ બતાવી છે એમ નથી પણ બીજા મનો વિદ્વાન છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં “ ઋગ્વેદપપામેરજાયત યજુર્વેદો વાયોઃ સામવેદઃ આદિત્યાત્ ” ૫-૫-૭ તેમજ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે “ અગ્નિવાયુરવિશ્વસ્તુ ત્રયં બ્રહ્મ સનાતનમ્ । દુદોદ યજ્ઞસિદ્ધિર્ચર્ચમૃગ્યજુઃ સામલક્ષણમ્ । ” (મ. ૧) આ વાક્યો વેદોની ઉત્પત્તિનાં સૂચક છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિ, વાયુ અને આદિત્ય પાસેથી વેદ ઉત્પન્ન થયા તેથી તે પૌરુષેય છે. આ આક્ષેપ પણ અસંભવ છે. આ જે ઉત્પત્તિ બતાવી છે તે ઉત્પત્તિ નથી પણ અધ્યયનાધ્યાપનનો ક્રમ છે. મૂ. મૂલ. અને સ્વઃ જેમા પ્રધાન છે એવા અગ્નિવાયુ અને સૂર્ય માટે યજોનું દોહન છે. આ સ્થલે

પૂર્વક પ્રતિપાદન કર્યું દ્વિતીયાધ્યાયમાં વિરૂદ્ધ સ્મૃતિઓનું નિગદરણ કરી શ્રુતિ વાક્યોનો એ પરસ્પર વિરોધ પરિહાર કર્યો. આ પ્રકારે અવિરોધ સિદ્ધ થવાથી સર્વ ઉપનિષદો યજ્ઞ પર છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે તૃતીયાધ્યાયમાં તે ઉપનિષદોની બોધકતા નિર્વિચિત્તિસ શબ્દજ્ઞાન વડે યજ્ઞજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં કેવી રીતે થાય એમ આશંકા ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે ઋષિઓએ પોતાપોતાની શુદ્ધિ અનેક પ્રકારે ઉપનિષદોની બોધકતાનો વિચાર કર્યો છે, તે સર્વની નિર્ણય કરવા માટે આ તૃતીયાધ્યાયનો આરંભ છે. દ્વિતીયાધ્યાયમાં પ્રથમાધ્યાયમાં પ્રતિપાદિત સમન્વયમાં ન્યાં વિરોધના સમાન યતો તેની નિશ્ચિત્ત કરી છે. તેથી તે પ્રથમાર્થ બોધક અવિરોધાધ્યાય ઉપોદ્ધાતરૂપે છે. તેજ રીતે તૃતીયાધ્યાય પણ પ્રથમાધ્યાયમાં વિષયીમૂલ જે ઉપનિષદો છે, તેમાં રહેલી બોધકતા પ્રકારનું સાધન કરેલું છે. આથી દ્વિતીય અને તૃતીયાધ્યાયનો ઉપજીવ્યોપજીવક બાવ સિદ્ધ થાય છે. અથવા શેષશેષીભાવ (અન્નાંગીભાવ) સિદ્ધ થાય છે. સમન્વયાધ્યાય શેષી અને દ્વિતીય તૃતીયાધ્યાય શેષમારમાં દાખલ થાય છે, કારણ કે તૃતીયાધ્યાયમાં વિદ્યા વિષયત્વે કરીને સમન્વય થયો છે. આ ત્રણે અધ્યાયોની સામાન્ય વિશેષભાવ સંગતિ છે. ઉપજીવ્ય ઉપજીવકભાવનો અર્થ કાર્યકારણ બાવ થાય છે. તદનુસાર ઉપજીવક વિદ્યાકાર્ય છે તેજ તૃતીયાધ્યાયનો પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

શાસ્ત્રમાં તૃતીયાધ્યાયની સાધનાધ્યાયના નામથી પ્રસિદ્ધિ છે, તો પછી આ સાધનોનોજ વિચાર અધ્યાયાર્થ થવો નોંધવો, નહિ કે બોધકતા પ્રકારનો વિચાર અધ્યાયાર્થ છે એમ એક શંકા થઇ શકે છે, તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

શુરુ મુખ્યી ઉપનિષત્ પ્રતિપાદિત યજ્ઞનું શ્રવણ કર્યા પછી સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય યજ્ઞ થાય છે અને શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પરસ્પર કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ અધ્યાય દ્વય વડે માનીને અનંતર નિદિધ્યાસન અર્થાત્ સમાધિ માનસી સેવા છે. સમાધિરૂપ જે માનસી સેવા બતાવી તેનો ઉપાય ચિત્ત શુદ્ધિકારા છે. પણિ માનસી સેવાનું સાધન તતુની અને વિત્તની સેવા છે તથાપિ જૈમિનિ મતનોએ ઉપન્યાસ કરેલો હોવાથી કર્મદ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યારે ભક્તિ થાય, અને ઉપાસના વડે ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે એમ બાધ્યમાં કહ્યું છે તેથી ઉપાસનાને સાધનત્વે કહી છે. તે ઉપાસનાઓ સર્વ સાખાઓમાં ક્વચિત્ "આત્મેત્યેવોપાસીત" ઇત્યાદિ વાક્યો વડે અને ક્વચિત્ પ્રકરણ વડે જણાવી છે. અર્થાત્ એક વાક્ય અથવા પ્રકરણમાં પદિત ઉપાસના તત્ત્વકારનો બોધ કરાવીને વિદ્યાને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે વિદ્યાને તે પ્રકારનાં વાક્યો જેમાં હોય તેવી સર્વ સાખાઓ એક સાથેજ બોધ કરાવે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના જે અર્થિરાદિ વિદ્યાના પ્રકારો છે તે ઉપનિષદોમાં વર્ણિત છે અને તેવા વાક્યોની બોધકતા આ તૃતીયાધ્યાયમાં દર્શાવી છે. તેથી તે સાધનાધ્યાય કહેવાય છે. નો બોધકતાનો વિચાર ન હોય તો સર્વ સાખાઓ મળીને એક વિદ્યા કહે છે કે અનેક તે જાણી શકામે નહિ. અને તે જાણવા વિના સાધનોનો નિર્ણય પણ થાય નહિ. માટેજ બોધકતા પ્રકાર અર્થજ વિશેષ રમણીય છે. અને આજ અર્થ રસ્મિ-કારને પણ સંમત છે.

નો ઉપનિષદમાં રહેલી બોધકતાનો પ્રકારજ આ અધ્યાયનો અર્થ હોય તો સંસાર ગતિ પ્રભેદ સન્ધ્ય સૃષ્ટિ આદિ અધિકરણોમાં તો કેવલ બોધકતાજ છે પ્રકાર નથી તેની સંગતિ શી રીતે થાય ?

તેની પણ સંગતિ થાય છે. "જહ્યવિદ્યોતિ પચ્ચ" આ શ્રુતિમાં પરપ્રાપ્તિનું સાધન જે જ્ઞાન કહ્યું તે અપરોક્ષ જ્ઞાનજ-વિપક્ષિત છે. "તસ્મિન્નદ્યે યજ્ઞતે" "આત્મન્યેવાત્માન પર્યેત્" ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં દર્શન-જેનું એજ કહ્યું છે. અને તે દર્શન કંઇ શબ્દ શ્રવણ માત્રથી સંભવતું નથી; માટે શ્રવણ પછી મનનની આવશ્યકતા રહે છે, અને તે મનન "મન્તવ્યઃ" ઇત્યાદિ વિધિ વાક્યો વડેજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે મનન ચિત્ત શુદ્ધિ વિના સંભવતું નથી. જે રસજે શ્રવણ માત્રથી જણ કહ્યું હોય ત્યાં પણ શુદ્ધિની જરૂર તો હોય છેજ. અને શ્રવણ માત્રથી જેને જણ મળે છે ત્યાં અવશ્ય શુદ્ધિ છેજ એમ પણ ફલબલધીજ

સિદ્ધ થાય છે. માટે જન્મથી અને કર્મથી શુદ્ધિ હોય તોજ વિચારરૂપ સાધન સહિત પુરુષમાં વિદ્યા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા જો પ્રભુ વરણ કરે તો જન્મ કર્મની શુદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. જેમ યોગમાં મનઃ શુદ્ધિથીજ દક્ષ થયે છે. તેમ “અતો નિર્વિષયં નિત્ય મનઃ કાર્યં મુમુક્ષુણા” આ શ્રુતિને અનુસરીને જન્માદિ શુદ્ધિ ન હોય અને પ્રભુ કૃપા કરીને વરણ કરે-તરીકે તો મનઃ શુદ્ધિ યથ જાય છે. ખ્યાનગિન્ટુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે-મયિ શેલક્ષ્મં પાવં વિસ્તીર્ણ મોઝઝન્ન વદ્ન, મિચતે જ્ઞાનયોગેન” જે ધણી યોગનો સુધી વિસ્તૃત થયેલું પવિત્ર સમાન પાપ હોય તો પશુ જ્ઞાન યોગ વડે તે બેદાય છે. અર્થાત્ જ્યારે પ્રભુ માહાત્મ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે બધાંજ પાપો પોતાની મેજેજ દૂર થઈ જાય છે. પ્રભુ જ્યારે વરણ કરે ત્યારે “જવતઃ પૂતો મવતિ” આ ગોપાળતાપિન્યુપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીને ભક્ત પૂતામાં યથ જાય છે, તેને અન્ય સાધનોની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૧. અધિકારી હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ જોમ ત્રણ પ્રકારના હોય છે, તેમાંથી ઉત્તમ અને મધ્યમની શુદ્ધિ વરણ અને યોગ વડે યથ જાય છે તેથી તેની શુદ્ધિનો વિચાર આ સ્થળે કર્યો નથી. હિન્દુ પ્રથમપાદમાંજ જ્યન્ય અધિકારીનીજ શુદ્ધિનો વિચાર કરેલો છે. શ્રીમદ્વેદવ્યાસ બાદરાયણનો જ્યન્ય અધિકારીઓ માટેજ આ પ્રયાસ છે.

દ્વિતીયપાદમાં જીવની અવસ્થાદિના વિચાર પૂર્વક તેની સ્વભાવ પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતાનો વિચાર આવે છે- જીવની યોગ્યતાનો વિચાર કરવાથી જીવનો સુક્રિતમાં અધિકાર સિદ્ધ થવાથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય.

૨. તૃતીય પાદમાં અંતરંગ સાધન જે કર્મજ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસના તેનો વિચાર કરીને તે તે પ્રકારની ઉપાસનામાં કહેલા શુદ્ધાનું ચિંતન છે અર્થાત્ અમુક પ્રકારની ઉપાસનામાં અમુક પ્રકારના શુદ્ધ છે તેનો વિચાર આવે છે.

૩. ચોથા પાદમાં બહિરંગ વિચાર વડે સ્પૃશ દેહવડે અને સાધારણ તથા જે બહિરંગ સાધનોનું આશ્રમ ધર્માદિનું આચરણ કરવામાં આવે છે તેનો વિચારકરી પૂર્વોત્તર કાંડો યથ, તપ, શમદમાદિ તથા શ્રવણાદિ ભગવદ્દર્શનો ઉપસંહાર આવે છે. અર્થાત્ પ્રથમપાદમાં બતાવ્યા પ્રમાણેજ જ્યન્યાધિકારીઓની સ્વરૂપ યોગ્યતા અને સહકારી યોગ્યતા પ્રથમ સિદ્ધ થાય ત્યારે દ્વિતીય પાદોક્ત રીતિથી સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી યથાધિકાર તે તે પ્રકારની ઉપાસના કરવાથી સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય. અને ઉત્તમ તથા મધ્યમ અધિકારીને દ્વિતીય પાદોક્ત સ્વભાવની પ્રાપ્તિ કરવામાં યોગ્યતા હોવાથી પ્રથમ પાદોક્ત યોગ્યતા ન હોય તો પશુ, યથાધિકાર વરણ કરાય તો સ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ જાય અને સદી તે નિશ્ચિત કરેલા સ્વરૂપની તદ્દુચિત રીતે ઉપાસના કરે ત્યારે બહિરંગ સાધનો સહ પરપ્રાપ્તિ થાય.

અર્થાત્ આપમાં પૂર્વોક્ત સાધન કરનારા જીવને જે ફક્ત પ્રાપ્તિ થાય તેનું નિરૂપણ આવે છે. જેમ શમન્ય અને અવિરોધાધ્યાયમાં શ્રુતિઓનો મમન્ય અને પરસ્પર વિરોધાભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું, અને તૃતીયાધ્યાયમાં શ્રુતિઓની બેધક્ષતાનો પ્રકાર બતાવ્યો તેમજ આ અધ્યાયમાં સ્વરૂપવિદ્ અંશર સહને જાણનારની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરવાથી કર્મથી સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત પરબ્રહ્મનું દક્ષ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આયવાદની સમીક્ષા

માયાવાદીઓ જીવને પ્રતિબિંબ માને છે અને સર્વ જગતને મિથ્યા કહે છે. તેમજ જગતમાં રહેલા વેદનું પણ મિથ્યાત્વ મિદ્ધ થાય છે તેથી તેમનો મત વૈદિક નથી જેમ કહી શકાય. જે વૈદિક મત હોય તો જીવને પ્રતિબિંબ માની શકાય નહિ પણ તેઓ માયામાં ફસાયલા હોવાથી તેમની શુદ્ધિ પણ અવિદ્ય થઈ ગઈ છે. વસ્તુતઃ જીવ અંશ છે અને અંશની સેવા કરવી એજ તેનો ધર્મ છે.

છવ પ્રતિબિમ્બ નથી.

માયામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે, તે ઇશ્વર છે, અને તે સર્વજ્ઞ છે; કેમકે માયા શુદ્ધ સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી તે ઇશ્વરના જ્ઞાનનું આવરણ હરી શકતી નથી. અને અવિદ્યામાં જે ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ છે-છવ છે, તે અજ્ઞ છે કેમકે અવિદ્યા મલીન સત્ત્વ પ્રધાના હોવાથી જ્ઞાનનું આવરણ હરી શકે છે, આ છવ, ઇશ્વર અને શુદ્ધ, ચૈતન્ય, અવિદ્યા અને માયાવડે પરસ્પર વિનિવ્રત પ્રતીત થાય છે. અને વ્યવહાર દશામાંજ છવની અવિદ્યાથી આ જગતની પ્રતીતિ થાય છે. પરંતુ અવિદ્યા, માયા ઉપાધિ આ સર્વ મિથ્યા હોવાથી વાસ્તવિક રીતે અભિન્ન જ છે એમ માયાવાદીઓ કહે છે.

પરંતુ શુદ્ધાદૈત્ય સિદ્ધાન્તની કસોટી ઉપર માયાવાદ વેદ વિરુદ્ધ કરે છે. કારણ કે રૂપ, રૂપવાન અને રૂપવાનમાં રહેલા સંયોગ, વિભાગ વગેરે ધર્મે આટલાજ પદાર્થોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. તો (માયાવાદીઓ) જોને બ્રહ્મ કહે છે તે નીરૂપ છે, અર્થાત્ કહેવાતા નીરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ, રૂપવત્ત્વ અને તન્નિષ્ઠ ધર્મ કોઇપણ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ કેમ હોઈ શકે? બીજી દલીલ તમે (માયાવાદીઓ) એમ કહો છો કે મલીન સત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યામાં ચૈતન્ય પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે છવ કહેવાય છે. પ્રતિબિમ્બ દર્પણાદિ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ પડે છે, મલીનમાં નહિ. અવિદ્યાને તમે મલીન કહો છો અને તેમાં પ્રતિબિમ્બ પણ માનો છો, તે કેમ સંભવે? વળી તમે જે પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિપાદન કરો છો તે આ પ્રકારે યુક્તિથી અવિરત છે. તમારા મતના સમર્થનમાં તમે શ્રુત કે સ્મૃત પ્રમાણ મૂકી શકતા નથી. સારે તે સિદ્ધાન્ત કેમ માની શકાય? તમે પ્રતિબિમ્બની કલ્પના માત્ર કરો છો. કલ્પના પણ જો લોકાનુકૂલ હોય તોજ માની શકાય, લોક વિરુદ્ધ કલ્પનાના સ્વીકારમાં અનુપપત્તિ થાય. તેથી તમારી લોકવિરુદ્ધ કલ્પના સર્વથા માનવા લાયક નથી. જો નીરૂપનું પ્રતિબિમ્બ મલીન પદાર્થમાંજે દષ્ટિગોચર થતું હોય તો વાલુ (જે નીરૂપ છે, તેનું) નું પ્રતિબિમ્બ કાઢમાં (મલીનમાં) દષ્ટિગોચર થતું જોઇએ. જો તેમ થાય તો તમારી કલ્પના માની શકાય. અન્યથા કદાપિ માનવા યોગ્ય નથી.

માયાવાદીઓ એમ પણ દલીલ કરે છે કે આકાશ નીરૂપ છે, અને તેનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણમાં પડે છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે નીરૂપ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પડી શકે છે. અવાપિ મલીન છે તથાપિ એક બાલુએ તે સ્વચ્છ પણ છેજ. તેથી તેમાં પ્રતિબિમ્બની કલ્પના લોક વિરુદ્ધ ન હોવી શકાય. જેમ રંગતપાત્ર જુદા દેશસ્થિત ઘટાદિ પદાર્થનું આવરણ કરે છે અને બીજાબાલુએ સ્પર્શનું પ્રતિબિમ્બ પણ મઢણ કરે છે તેમ અવિદ્યા જ્ઞાનનું આવરણ અને ચૈતન્યનું પ્રતિબિમ્બ મઢણ હરી શકે છે. તેમજ સૂર્યમઢણ મમમે કાળજથી મલીન થયેલો કાચ સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ મઢણ કરે છે. આ પણ પ્રત્યેકને અનુભવ છે, તેથી પ્રતિબિમ્બવાદ સર્વથા અયુક્ત છે એમ કહી શકાય નહિ. પણ આ રથે માયાવાદીઓ ભૂલ કરે છે. કારણ કે જો આકાશનું પ્રતિબિમ્બ કદાચ માની પણ લેઇએ તોપણ તે ઉપરથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે પ્રભાસદિત આકાશ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, અને પ્રભાને રૂપ છે. પ્રભાને નીરૂપ કોઇપણ કહેતું નથી. તેથી આકાશનું પ્રતિબિમ્બિત થતું બ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં પ્રમાણત્વે કેમ સ્વીકારી લેવાય? પ્રભા સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષથી આકાશમાં રિયત છે. તેથી સ્વરૂપ સંબંધે આકાશને પણ રૂપવાન કહી શકાય. પણ તમારે બ્રહ્મ તો સર્વથા રૂપસંબંધથી સ્વતંત્ર છે. વાસ્તવિક રીતે રૂપવાનનુંજ પ્રતિબિમ્બ થાય છે. આ રથે "રૂપવાન" શબ્દનો અર્થ દરથે પદાર્થ છે. આકાશ રૂપવાન નથી, તથાપિ વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને તેનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પરંતુ માયાવાદીઓનું બ્રહ્મ તો રૂપરહિત હોવાથી તથા દરથ પદાર્થ ન હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય તેમ નથી.

બીજી દલીલ માયાવાદીઓ એવી કરે છે કે પ્રતિબિમ્બમાં દરથત્વની અવેક્ષા રહે છે. અને દરથ-

ત્વમાં એ રૂપની અપેક્ષા હોય છે. ને આકાશ નીરૂપ હોવા છતાં પણ વસ્તુ સ્વભાવ વડે તે દરપ છે તો વસ્તુ સ્વભાવ વડે કરીને જ બ્રહ્મનું પણ પ્રતિબિમ્બ કેમ ન હોય ?

માયાવાદીઓની આ દલીલ પણ લઘી છે. કારણ કે ને માયાવાદીની દલીલ કેટલેય માની લેવાય તોપણ તેમનાજ મત પ્રમાણે બ્રહ્મ અને અવિદ્યા ઉભાં વ્યાપક છે. અને વ્યાપકનું વ્યાપકમાં પ્રતિબિમ્બ અસંભવિત છે. અને આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષમાં દેખાય છે, માટે તે સ્થલે વસ્તુ સામર્થ્ય માની લેવું પડે છે. ને સાર્વત્રિક આ નિયમ લાગુ પડે તો અનવરતા થાય. જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિબિમ્બ માની શકાય નહિ. માયાવાદી એમ પણ કહે છે, કે જેમ આકાશનું પ્રતિબિમ્બ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ આયર્ષ્ય શ્રુતિ વડે સિદ્ધ કરી શકાય છે. આયર્ષ્ય શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थिताः ।

एकधा बहुधा धैव दृश्यते जलचन्द्रप्रयत् ॥

એકજ પરમાત્મા અવિદ્યાદિવિત અને વસ્તુઓમાં સ્થિત છે, ઉપાધિના સંબંધ વડે કરીને તે જલસ્થિત ચંદ્રની પેઠે અનેક રૂપે દેખાય છે. આ શ્રુતિ વાક્ય ચંદ્ર અને જલનું દષ્ટાન્ત આપે છે તેથી બ્રહ્મનું પ્રતિબિમ્બ પણ માની શકાય છે. તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના તૃતીય બ્રાહ્મણમાં “હું હું પ્રતિસ્પોષ્યમૂ” આ શ્રુતિ છે. તેથી જ બ્રહ્મનું અવિદ્યામાં પડેલું પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય છે. વળી સત્ત્વમસિ ધૃત્યાદિ અભેદ બોધક શ્રુતિઓ વડે તે પ્રતિબિમ્બ બ્રહ્મનું જ છે એમ પણ સિદ્ધ થાય છે. માટેજ યદ્યપિ બ્રહ્મ સર્વથા રૂપરહિત છે તથાપિ તેનું પ્રતિબિમ્બ અવિદ્યામાં પડે છે, એમાં કાંઈપણ સંદેહ નથી.

માયાવાદીની આ વાર્તા પણ વૈદિકસિદ્ધાન્તથી સર્વથા અનુપાદેય છે. કારણ કે “एव एव हि भूतात्मा” વગેરે વાક્યો વડે જલચંદ્રનું દષ્ટાન્ત દેખાડીને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ થઈ શકેલું નથી; આ તો માત્ર ભ્રમ છે. જલચંદ્રનો અર્થ “પ્રતિબિમ્બ” નથી, પણ મણ્ડલાકારથી પ્રતીત થતા જલપ્રવિષ્ટ ચંદ્રકિરણ જ વસ્તવિક અર્થ છે. અને સમૂહશ્રુતિનો આશય એમ છે કે જેમ ચંદ્ર પોતાના કિરણરૂપી અંશ વડે જલમાં સ્થિત કરીને કિરણ-મણ્ડલ-રૂપે એક રૂપાદિરૂપ થઈને નાનાતપની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેમજ બ્રહ્મ પ્રતિયરીર જલરૂપે, એ હોવા છતાં પણ, ધન્દ્રિયોના રૂપથી અનેકત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. વળી કોઈ શાખામાં “बहुधा” ના સ્થાને “द्वया” એવો પણ પાઠ છે. તે પણ અમારાજ અર્થનો પોષક છે. ત્યાં “द्वया” નો અર્થ દશ ધન્દ્રિયો એમ થાય છે. વળી જીવને પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધ કરવા માટે “हं हं प्रतिस्पोष्य” આ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપે માયાવાદી સ્વીકારે છે. તે પણ અપોઘ્ય છે. કારણ કે બૃહદારણ્યક તૃતીય બ્રાહ્મણના આરંભમાં “योऽयमात्मैकममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्” આ શ્રુતિથી ઉપક્રમ થાય છે અને ઉપસંહારમાં “तदेतद्ब्रह्म” આ જગત્મક જગત્ બ્રહ્મ છે. “अयमात्मा ब्रह्म” આ જગત્ બ્રહ્મ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વે વર્ણન છે, તો મધ્યમાં જીવનું પ્રકરણ ક્યાંથી આવે અને વાસ્તવિક રીતે અર્થ પહેલાં “पुरश्चक्रे द्विपदः” આ મંત્રવડે જે દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, પુર (ચરી) બનાવીને બ્રહ્મ તેમાં પ્રવેશ કર્યો ધૃત્યાદિ વર્ણન આવે છે. આથી બ્રહ્મની સર્વ રૂપતાનો વ્યાપાત પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે જે વસ્તુને નિર્માણ કરે છે અને જે પ્રવેશ કરે છે તે જ સ્તુતઃ પૃથક્ હોય છે; આ સાધારણ નિયમ છે, તે નિયમનો વ્યાપાત પ્રાપ્ત થતાં “हं हं प्रतिस्पोष्य” આ શ્રુતિ તેનું નિરૂપણ કરે છે. આ શ્રુતિનો અર્થ પ્રકરણને અનુમરીને એમ થાય છે કે—જે સર્વનું નિર્માણ કરીને સર્વના મૂલરૂપ પોતેજ થઈ ગયું, આમાં પ્રતિબિમ્બની

કરપના કરવી વ્યર્થ છે. અને આજ શ્રુતિની વ્યાખ્યા “અર્થે હસ્યઃ” આ અનન્તરની શ્રુતિમાં આવે છે. આ શ્રુતિમાં ધ્વજની સર્વરૂપતાનું વર્ણન રૂપ છે. તેથી “રૂપં સ્વ” આ શ્રુતિનો ઉપયોગ જીવને પ્રતિગિમ્ય પ્રમાણિત કરવામાં થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રતિગિમ્ય વાદીઓની એક વિગિન દલીલ એવી પણ છે કે અવિચ્છાદિત ધટના પટ્ટીપટ્ટી હોવાથી તે વ્યાપક હોવા છતાં, તેમાં પ્રતિગિમ્ય પડી શકે છે તેથી પ્રતિગિમ્યવાદ અસંગત નથી અને પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં યદ્યપિ પ્રતિગિમ્ય શબ્દ નથી તથાપિ તે રચસે અન્યથા અર્થ કરવો અયોગ્ય છે કારણ કે પ્રતિગિમ્યનું વર્ણન કોઈપણપદમાં નીચે પ્રમાણે છે.

જનં વિવસ્તૌ મુરુતસ્ય લોકે મુદ્ધાં પ્રવિટ્ટો પરમે પર્યે છાયાડસત્ત્વો મુદ્ધાવિદો વદન્તિ પન્વાનમ્નો યે જ નિળાષિત્વાઃ આ શ્રુતિમાં પ્રતિગિમ્ય વાચક “જાયા” શબ્દ છે. તેથી જીવ પ્રતિગિમ્ય છે એમ દહેવામાં બાધ આવતો નથી.

પરંતુ આ દલીલ શાસ્ત્ર સંબંધ નથી. કારણ કે “જાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિગિમ્ય થતો નથી. જો “જાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિગિમ્ય થાય તો આ શ્રુતિમાં અને “દ્વા મુળાં” શ્રુતિમાં જીવ અને ધ્વજની સદૃશિયતિ હૃદયાકાશમાં જતાવી તે અસંભવિત થાય કેમકે ગિમ્ય તથા પ્રતિગિમ્ય ઉભયની એકત્ર સ્થિતિ જ અસંભવિત છે, યદ્ય આકાશમાં અને તેનું પ્રતિગિમ્ય જગતમાં રહે છે. તેમજ વળી “જાયા” અને પ્રતિગિમ્ય પદાર્થ પણ એક નથી. કારણ કે “જાયા” સર્વદા પ્રકાશરૂપ દેશમાં જ હોય છે, પરંતુ પ્રતિગિમ્ય પ્રકાશકાલી પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે. તેથી “જાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિગિમ્ય પ્રમાણિત કરવામાં અસંગત છે. અને કદાચ “જાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિગિમ્ય માની લેવાય તો પણ “જાયાનો અર્થ પ્રતિગિમ્ય પર્વત કે વૃક્ષનું પ્રતિગિમ્ય સંભવે છે, નહિ કે આત્મ સ્વરૂપ ધ્વજનું, કેમકે જે રચસે આત્મ રહે છે તેજ રચક્ષમાં જાયાની સ્થિતિ સર્વથા અસંભવિત છે. માટેજ કોઈપણપદની શ્રુતિનો “જાયા” શબ્દ જીવને પ્રતિગિમ્ય સિદ્ધ કરતો નથી. આ રચસે શ્રુતિનો આશય એમ છે કે આનંદના તિરોભાવથી જે જીવમાં વિસદ્ભૂત છે તેનો બાધ “જાયા” શબ્દ કરાવે છે. જો માયાવાદી એવી દલીલ કરે છે કે “જાયા” શબ્દનો અર્થ પ્રતિગિમ્ય થાય નહિ, તો આનંદાંશનો તિરોભાવ એવો અર્થ પણ કેમ થાય? તેનો ઉત્તર આ છે: ધ્વજને જીવ સદ હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ માટે હૃદયાકાશ અને જીવના દર્શનની અપેક્ષા છે. અને તમારા મતાનુસાર સર્વદા ધ્વજને એમનું દર્શન અશક્ય છે. કારણ કે આ પદાર્થો અગ્રાન કલ્પિત છે. જેને અગ્રાન સ્વરૂપા અવિદ્યાર્થી જમ થાય તેનેજ આ પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે. સર્વગત નહિ. લોકમાં પણ જેની પાસે દર્ષણ હોય તેનેજ પ્રતિગિમ્યમન્ય પ્રાતિભાસિદ્ધ રજત વગેરે અગ્રાન કલ્પોનું દર્શન થાય છે અન્યને નહિ. માટે જીવને પ્રતિગિમ્ય માનવાથી પ્રથમ આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઈએ. અને જો ધ્વજ જીવને જુએ તો ક્ષાત્માનારીચત્વે દેવલુકઃ આ વેતાશ્વતર ઉપનિષદની શ્રુતિ, તથા “ધ્વજજીવનું નિયમન કરે” આ અર્થને દહેલી અનંતર્યામી બ્રાહ્મણની શ્રુતિઓ બ્યર્થ થાય કેમકે દેખ્યા વિના ધ્વજ જીવનું નિયમન કરી શકે જ નહિ. જો આ શ્રુતિઓને અનુસરીને ધ્વજ હૃદયાકાશ અને જીવને જુએ જો એમ માનવામાં આવે તો ધ્વજ પણ જીવના જેવું અદ્ધ અને આનંદ છે એમ સિદ્ધ થાય. પણ તેમ નથી. ધ્વજ સર્વદા છે અને જીવ અદ્ધ છે કારણ કે જીવમાંથી આનંદાંશનો તિરોભાવ થઈ ગયો છે.

માયાવાદીઓ જીવનું નિયમન કરનાર શુદ્ધ નથી, પણ માયોપદિત ધ્વજ છે એમ દહેને વળી એક નવું માયોપદિત ધ્વજ કલ્પે છે અને કહે છે માયોપદિત ધ્વજ જેમ મૃદિની રચના કરે છે તેમજ તે જીવનું નિયમન અને હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ ઉપરથી તે ધ્વજ અદ્ધ અથવા આનંદ પણ થતું નથી. કેમકે વિદ્વાન પણ પોતાનું પ્રતિગિમ્ય દર્ષણમાં જુએ છે. તેથી લોકમાં તેમને કાધ

બ્રાન્ત કહેતું નથી. તેથી અમે જીવને જે પ્રતિબિમ્બ કહીએ છીએ તે પણ અપોગ્ય નથી. આ મતનું ખંડન પૂર્વેજ થઇ ગયું છે. એક સાથે રહેતા નથી પણ એક બીજાની વિરુદ્ધ દિશામાં હોય છે. તેમજ નિત્યો નિત્યાનામ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં અને સ્મૃતિઓમાં જીવને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. પ્રતિબિમ્બ અનિત્ય પદાર્થ છે તેથી તે જીવ પ્રતિબિમ્બ છે એમ માની શકાય નહિ. અને આ પ્રતિબિમ્બ પણ અવિદ્યારિત છે. તેથી દર્પણ, જલ વગેરે આધારો બ્યારે નહિ થઇ જાય છે ત્યારે તેમાં સ્થિત સૂર્ય, ચંદ્ર આદિના પ્રતિબિમ્બો પણ નહિ થઇ જાય છે. આજ રીતે મોક્ષ દશામાં અપરોક્ષ જ્ઞાનથી અવિદ્યારો નાશ થતાં જીવનો એ નાશ થઇ જશે. સારે જીવનું નિલત્વ નહિ થતાં ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત નિત્યત્વને બાધ આવશે અને જે દ્વાર્ય મોક્ષમાં જીવનો નાશ માનવામાં આવે તો મોક્ષાર્થ સ્વનાશાર્થ જીવની પ્રજ્વલિ પણ ન થાય. કારણ કે કોઇ પણ પોતાનો નાશ આદતું નથી અને તમારા મત પ્રમાણે મોક્ષનાં સાધનો પણ અવિદ્યારિત મિથ્યા છે તેથી તેમાં મુમુક્ષુની પ્રજ્વલિ જ થશે નહિ. કેમકે સ્વામિકે ભોજનથી કેઇને પણ તૃપ્તિ થયેલી જણવામાં આવતી નથી. મારેજ પ્રતિબિમ્બ વાદ સર્વથા અસંગત અને શ્રુતિ વિરુદ્ધ છે.

વળી બ્રહ્મને માયોપાધિયુક્ત માયાવાદીઓ કહે છે તે પણ મિથ્યા છે પ્રદસ્તવાદમાં તેનું વિસ્તૃત ખંડન દશ સિગ્ગિજી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજે કર્યું છે. પ્રદસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું હિન્દી ભાષાન્તર વસંતરામ ભાઇની આત્મીય મે કર્યું છે તેમાં આ વિષયનો ઉદ્ધાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં વિસ્તારના બાધથી જ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરની અતુલ કૃપાથી તથા શ્રી પુરુષોત્તમજીના પ્રયોગનું પરિશીલન કરવાથી માયાવાદની અનેક યુક્તિનું ખંડન કરવક તૈયાર છું. પ્રો. જોશીભાઈભાઈની ઇચ્છા છે કે આ લેખ એક ન્હાના નિર્ગંધ રૂપમાજ છપાય એટલે જ બનાવાય. તેમનું કૃત્યન યથાર્થ છે. જે આ સ્થાને ઉપાધિના વિચાર બાબ, વિદ્-મંડન, પ્રદસ્તવાદને અનુસરીને કરવામાં આવે તો લગભગ ધણું પાનાનો વિસ્તાર થાય તેથી આ સ્થળે તેનો વિચાર કર્યો નથી. પ્રથમભાગની પ્રસ્તાવનામાં પ્રો. જોશીભાઈ ભાઈએ પણ તે વિષયનો વિચાર કર્યો છે જેમને પુરુષોત્તમજીના મતને અનુસરીને ઉપાધિવાદનું ખંડન વાંચવાની ઇચ્છા હોય તેમણે પ્રદસ્તવાદના વેદાન્ત તાત્પર્ય નિરૂપણનું માઈ હિન્દી ભાષાન્તર વાચવાનો શ્રમ લેવો.

જીવ આભાસ નથી.

“અભિયયેવ.” “લક્ષણ સ્વરૂપ” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં એકજ બ્રહ્મ નાનારૂપે થાય છે, આ વર્ણન શુદ્ધાદિત વાદીઓને પણ સમત છે. બ્રહ્મ નિરવયવ અને સાવયવ છે, તો તેનું નાનાત્વ બે પ્રકારે સભવે છે. પ્રથમ એ કે એકજ ચંદ્ર જેમ જલ, દર્પણ વગેરે અનેક આધારોમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે અને તે અનેકરૂપે દર્શિતગ્ય થાય છે તેમજ એકજ પરમેશ્વર અવિદ્યારો અનેક પ્રદેશોમાં કે અન્તઃકરણોમાં પ્રતિબિમ્બરૂપ થઇને નાના રૂપ થાય છે. અને બીજો પ્રકાર એ કે જેમ આંખ માથે આંગળી ધરવાથી એકજ ચંદ્ર બે દેખાય છે, તેમ અવિદ્યાના સંબંધથી એકજ બ્રહ્મ અનેક રૂપે ભાસમાન થાય છે. આ બે પ્રકારમાંથી પ્રથમ પ્રકારમાં શુદ્ધાદિત વાદીઓ દોષ ખતાવે છે, તેથી તેમાં (પ્રતિબિમ્બવાદમાં) તે સંમત નથી. પણ બીજો પ્રકાર તો માનવોજ નોંધએ કેમકે આ પ્રકાર પણ જે માનવામાં ન આવે. તો બીજી કાંઇપણ ગતિજ નથી અને આ દ્વિતીય પક્ષમાં “જીવેશાશ્રયમેન જ્વોતિ” વગેરે તૃસિંદ તાપિની ઉપનિષદની શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે છે. આ શ્રુતિમાં જીવને મટે સ્પષ્ટ શબ્દમાં આભાસનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે. અને ભગવાન વેદવ્યાસજી પણ આ શ્રુતિના અર્થ નિર્ણયની દૃષ્ટિએજ બ્રહ્મસૂત્રમાં “આભાસ દર્શ” આ સૂત્રનો ઉપન્યામ કરે છે. તેથી જીવ આભાસ છે. આભાસ શબ્દનો અન્યથા અર્થ પણ કદી શકાય નેમ નથી. આ પ્રકારે માયાવાદીઓ આક્ષેપ કરે છે. માયાવાદીઓની આભામ દર્શના

પણ નિરાધાર છે. જીવ પ્રજ્ઞનો અંશ છે. પ્રતિબિંબ કે આભાસ નથી.

એક જ બ્રહ્મની અનેક રૂપોમાં પ્રતીતિ થાય છે, તેમાં ચંદ્રના દર્શનતથો આભાસ છે એમ કહી શકાય નહિ. બ્રહ્મ અને ઇશ્વર સર્વત્ર છે. તેનો પોતાના અનેક રૂપમાં ભ્રમ થતો નથી. અથવા અન્ય કોઈ સ્વરૂપમાં તેની અનેકતાની પ્રતીતિ થતી નથી. જીવને આભાસ સિધ્ધ કરવા માટે માયાવાદીઓ યત્સિંહ તાપિની ઉપનિષદને આગળ ધરે છે. યત્સિંહ તાપિની શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે:—

“માયા સ્વાભ્યતિરિક્તાનિ પરિપૂર્ણાનિ ક્ષેત્રાણિ દર્શયિત્વા જીવેશાવામાસેન ક્લોતિ” માયા પોતાનાથી અભિન્ન સંપૂર્ણ ક્ષેત્રો (શરીરો) ને જતાવીને આભાસ વડે અથવા આભાસરૂપ જીવ અને ઇશ્વરને દેરે છે.

આ શ્રુતિનો ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરવામાં આવે છે. તે વ્યર્થ છે. કારણ કે તેમાં “દર્શયિત્વા” પદનું વ્યાકરણને અનુસરીને એમ તાત્પર્ય છે કે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વર ન હતા. અને માયાવાદનાજ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે ક્ષેત્ર દર્શનના સમયમાં જીવ અને ઇશ્વરનું ન રહેવું સિદ્ધ થતું નથી. માયાવાદીઓ જીવ અને ઇશ્વરને અનાદિ માને છે, તેથી તેમનું અસ્તિત્વ ક્ષેત્ર દર્શનથી પૂર્વે પણ સ્વીકારવું પડે છે તેથી આ શ્રુતિનો અભિપ્રાય માયાવાદથી વિરુદ્ધ છે અને માયાવાદીઓ તેનોજ ઉપન્યાસ આભાસવાદના સમર્થનમાં કરે છે.

વાસ્તવિક રીતે શ્રુતિનો અર્થ નીચે દર્શાવ્યો છે:—

બ્રહ્મની માયાશક્તિથી અભિન્ન પરિપૂર્ણ શરીરોને જતાવીને “હું હું છું” આ અધ્યાસકારા કાર્યોશ્વર-બ્રહ્મ અને કાર્યજીવ મનુષ્યાદિ જીવોને કરે છે.

આજ પ્રકારે “આમાસ એવમ” આ મૂત્રનો એ આશય માત્ર આટલોજ છે કે આનન્દનો તિરોભાવ યદ જવાથી જીવ બ્રહ્મ નથી પરંતુ ચૈતન્ય આદિ સદૃશ ગુણોથી તે બ્રહ્મ સદૃશ છે, તેથી બ્રહ્માભાસ છે એમ બ્રહ્મજ્ઞોમાં બ્રહ્મજ્ઞોપયોગી વિદ્યા તપ વગેરે ન હોવાથી તે બ્રહ્મજી નથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાભાસ છે એમ કહેવાય છે. તેમજ જીવ નથી પણ બ્રહ્માભાસ છે.

અને તેજ રીતે અવિદ્યા અને બ્રહ્મનો સંબંધ પણ થઈ શકતો નથી કે જેથી બ્રહ્મની નાનાત્વે પ્રતીતિ થાય, અને તેને આભાસ કહી શકાય. સર્વત્ર બ્રહ્મમાં જ્ઞાનને આગ્રહાદિત કરનારી અવિદ્યાનો આભાસ (અવિદ્યાના અગત્વાદિ ધર્મને પોતાનામાં માનવા) તો સંભવી શકતોજ નથી. સંયોગ બે પૃથક્ પદાર્થોનો થાય છે. એક ખીજને જઈને મળે છે. પણ આ સ્થળે બંને વ્યાપક હોવાથી એક ખીજને જઈને કમ મળી શકે? સ્વરૂપ સંબંધ પણ નિત્ય હોવાથી માની શકાય તેમ નથી. કેમકે નિત્યનો નાશ ન હોવાથી મોક્ષ યવોજ અસંભવ થઈ જશે.

અવિદ્યાનો સંબંધ અને જીવની અનાદિતાતું અણન

માયાવાદીઓ સંબંધ, અવિદ્યા અને જીવ આ ત્રણેને અનાદિ માને છે. અને અવિદ્યા સંબંધજી જીવ ભાવમાં કારણ છે એમ પણ કહે છે. પરંતુ અનાદિ જીવના જીવ ભાવમાં અવિદ્યા સંબંધ કારણ થઈ શકે તેમ નથી. જે પદાર્થ અનાદિ છે તેને કારણનીજ અપેક્ષાજ રહેતી નથી. તેથી અવિદ્યાનો જીવ કે બ્રહ્મ કોઈની સાથે સંબંધ નથી અને જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

જો પૂર્વપક્ષી એમ કહે કે—“ઘ્નોત્પાવિચયાનાદિઃ” (આ જીવને અવિદ્યાકૃત બંધ અનાદિ છે) આ એકદશ રહસ્યના વચનથી એમ સિધ્ધ થાય છે કે અવિદ્યા સંબંધ કે જેને બંધ કહેવામાં આવે છે તે અનાદિ છે. તે અનાદિ હોવા છતાં પણ અવિદ્યાકૃત છે. તેથી આ વિષયમાં તર્ક કરવાની જરૂર નથી. અને આ સંબંધ અનાદિ છે તેથી જીવને પણ અનાદિ માનવો જોઈએ. આ મત પણ સર્વથા ખર્ગિત

છે. જેમ કદાપિ અન્તમાં ઇન્દ્ર વગેરે દેવોના જીવનનો અન્ત કહેવામાં આવે છે. તેમજ આ અવિદ્યારૂપ બંધનનો આદિમાં જન્મ થાય છે. તેથી તે વાસ્તવિક રીતે અનાદિ નથી પણ અતિપ્રાચીન હોવાથી અનાદિ કહેવાય છે. જો વાસ્તવિક રીતે આ બંધ અનાદિ હોત તો શાસ્ત્રમાં તેને અવિદ્યારૂપ કહેત નહિ. કારણની અપેક્ષા હોવાથી તે અનાદિ નથી પણ સાદિષ્ટ છે. જીવ અનાદિ છે તેથી તેનું બંધન પણ અનાદિષ્ટ હોવું જોઈએ કારણ કે જો બંધનને સાદિ માની લેવાય તો થોડા સમય સુધી તેને બંધન રહ્યું નથી તેનું શું કારણ? એમ પણ શંકા કરવી નહિ. કારણ કે જીવને પ્રારંભમાં થોડા સમય સુધી બંધન ન રહ્યું. તેનું કારણ ભગવદ્વિષ્ણુ છે; કારણ કે જે બંધ કરે છે તે પણ ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા છે, ભાવરૂપ અત્યંત નથી. અને શક્તિ શક્તિમાનની ઇચ્છાએ અનુસરીતજ કાર્ય કરે છે. અને તેથીજ શુક, સનક આદિ જીવો નિત્ય મુક્ત છે. કેમકે ભગવાનની ઇચ્છા તેમને બંધાવવામાં રાખવાની નથી. તેમજ વિદ્યા પણ ભગવાનની શક્તિજ છે. આ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી અનુસરીતે મોક્ષ આપે છે. અને શ્રમ દમ્ભાદિ અન્ય સાધનો પણ ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીતેજ મોક્ષ માપે છે, આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે બંધન મોક્ષ પણ ઐચ્છિકજ છે, સ્વાભાવિક નથી અને જીવ ત્યારે બંધ કે મુક્ત દશામાં હોવો નથી ત્યારે તે બધા સદસજ હોય છે તેથી, બંધને અનાદિ માનવામાં સર્વથા અસંગતિજ થાય છે. મારેજ જીવ આભાસ પણ સિદ્ધ થતો નથી.

“અવિદ્યાવિહ્નિત ચૈતન્ય જીવ છે” તેનું અર્થઘટન.

પણી એમ કહેવામાં આવે છે કે વૈદિક, અર્ધના સન્દિગ્ધ અર્થને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભગવાન આદરામણે બ્રહ્મસૂત્રો રચ્યાં છે. ત્યારે વેદમાંજ જીવને અંશ કહ્યો નથી ત્યારે વ્યાસ સૂત્રમાં પણ જીવને અંશ કહી શકાય નહિ. અને આવા વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત (અર્થત અને અંશત્વ) નો સ્વીકાર કરવાની અપેક્ષા બ્રહ્મવિન્દુ ઉપનિષદની શ્રુતિને અનુસરીતે જીવને “ઉપાધ્યવચ્ચિત્ત ચૈતન્ય” માનવું જોગ્ય છે. ઉક્ત શ્રુતિ આ પ્રકારે છે—

“ઘટસંવૃતમાકાશં હીયમાને ઘટે ચથા ।

ઘટે દીયેત નાકાશં તદ્વજીવો નમોપમઃ ॥”

જેમ ઘટનો નાશ થવાથી ઘટપરિચ્છિન્ન આકાશનો નાશ થતો નથી, તેમજ ઉપાધિ (અન્તઃકરણ કે અવિદ્યા) ના નાશથી જીવ નષ્ટ મતો નથી. આ શ્રુતિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત આપીને ઉપાધિપરિચ્છિન્ન ચૈતન્યજીવ જીવ છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે,

જીવનું અંશત્વ

આ પ્રકારે માયાવાદીઓ “વસંતમાકાશમ્” આ શ્રુતિનો અર્થ નિષ્ક્રિય કે અન્તઃકરણવચ્ચિત્ત ચૈતન્યજીવ જીવ છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આશ્રય લે છે પરંતુ આ શ્રુતિનો અર્થ તે પ્રકારે થતો નથી. કારણકે અનેક શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ જીવને અંશ કહે છે, તેનો વિશેષ પ્રાસ થાય છે અને શ્રુતિના અર્થ નિર્ણાયક વ્યાસસૂત્રમાં પણ જીવને અંશજ કહ્યો છે.

યક્ષાન્ત્રેઃ ક્ષુપ્ત વિસ્ફુલિન્ના વ્યુચરન્તિ, ધ્યમયાસ્મદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ, સર્વે લોકાઃ, સર્વજીવાઃ, સર્વવ્યાત્મનો વ્યુચરન્તિ રમણીયચરણા કપૂયચરણાઃ” (અન્દોગ્યોપનિષદ) મમે-વાંચોઝીવલોકે ઝીવમૂતઃ સનાતનઃ (ગીતા) અને ઍંશોનાનાધ્યવચ્ચેશાદત્યયા પાપિ દા-શક્તિવાદિત્યમધીયત ધ્યે (વ્યાસસૂત્ર)

આ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસ સૂત્રોમાં જીવને સ્પષ્ટજ બ્રહ્મંશ કહ્યો છે. આવા અનેક બીજા પ્રમાણો છે. વિસ્તાર ભવથી અત્રે તેમનો ઉપન્યાસ કર્યો નથી.

“વટસેવ્રતામાકારમ્” આ શ્રુતિમાં જે જીવને ઘટાકારની ઉપમા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય માત્ર એટલુંજ છે, કે ઘટના વિકારો ઘટાકારને સ્પર્શ કરતા નથી તેમજ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરોની સાથે સંબંધ ધરાવતો જીવ પણ શરીરના વિકારો જીવાત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. આ ઉપરથી ઉપાધ્યયવિચિત્ર બ્રહ્મજી જીવ છે એવો અર્થ સર્વથા અસંગત થાય છે.

“અંશો નાનાવ્યવેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્રથી પ્રથમના અધિકરણમાં ઇશ્વર જીવને ધર્મ તથા અધર્મને અનુસરીને સુખ કે દુઃખ દે છે. એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, આ સુખ દુઃખ ત્યારેજ સંભવી શકે છે કે જ્યારે જીવની સાથે બ્રહ્મનો કોઇપણ જાતનો સંબંધ હોય કેમકે સર્વથા સંબંધશૂન્ય હોય તેની પાસેથી પણ સુખદુઃખાદિના લાભ થાય એમ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી. માટે જ સંબંધની આવશ્યકતા થાય છે. અને તે આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે “અજ્ઞાનાભ્યવેશાત્” સૂત્રની મંદિત છે. આ સ્થલે અંશ શબ્દથી કેવલ સંબંધ માત્ર બોધ કરવાનુંજ તાત્પર્ય છે. જીવને અવધવ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. અને આ શબ્દ પેદાન્ત શાસ્ત્રોના પારિભાષિક શબ્દ છે. તેથી આ શબ્દનો અર્થ લૌકિક દૃષ્ટિએ યથા શક્યો નથી. આ સ્થલે અંશ કહેવાનું એટલુંજ તાત્પર્ય છે કે જેમ અંશ પોતાના અંશથી ભિન્ન કહેવાય છે અને અભિન્ન પણ કહેવાય છે, તેમજ જીવને પણ શ્રુતિઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન અને અભિન્ન કહે છે. તેથી જીવ બ્રહ્માંશ નથી પણ બ્રહ્માંશ સદૃશ છે. અને જીવને અંશ પ્રમાણિત કરવામાં જે ગણોઃ છુદ્ધાવિસ્ફુલિંગાઃ વગેરે શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે તે પણ અનુપયુક્ત છે કારણ કે તેમાં અંશવાચક કોઇ શબ્દ આવતો નથી.

જીવ અંશ અને અણુ છે.

આપણે માયવાદીને પૂછી શકીએ છીએ કે અંશ શબ્દનો અર્થ “અણુદશ” જે તમારા મતમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે અર્થ સુખ્ય છે કે ગૌણ છે ? જો સુખ્ય અર્થ માનવામાં આવે તો તેના ઉદાહરણમાં બીજું શાસ્ત્રીય પ્રમાણ બતાવો ? અને જો ગૌણ અર્થ કહેતા હોવો સુખ્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ગૌણ અર્થ કરવાનું કારણ શું છે ? “અજ્ઞાનાભ્યવેશાત્” ઇત્યાદિ સૂત્ર પછી “મન્નવર્ણાત્” “અપિચ સ્મર્યતે આ ખે સુત્રોમંત્રિ જીવને અંશજ કહેવામાં આવ્યો છે. અને ઉક્ત દ્વિતીયસૂત્રના “નમૈવાક્ષો જીવલોકે” આ વિષય વાક્યમાં પણ “અંશ” શબ્દ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કદાચિત્ એકાદ સ્થલમાં ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર થાય. પણ સર્વત્ર ગૌણ અર્થનો સ્વીકાર કેમ કરી શકાય ? તેથી જીવ અંશજ છે.

યદપિ “અગામેઃ છુદ્ધાવિસ્ફુલિંગાઃ વ્યુદ્ભવન્તિ” આ શ્રુતિમાં અણવાચક શબ્દ તમને કલિકાલરૂપી અંધકાર વડે દૃષ્ટિનું આન્ધાદન થવાથી દેખાતો ન હોય. તથાપિ અગ્નિચ્છેદનું દૃષ્ટાન્ત એવું તો સુદર છે કે તે ઉપરથી અંશત્વ તો શું પણ અણત્વ સાથે સંબંધ ધરાવતા અત્યેક વિષયનું પ્રતિપાદન ધણીજ સરલતાથી થઇ શકે છે.

અગ્નિકણના દૃષ્ટાન્ત સાથે નીચે દર્શાવેલા માત્ર વિષયો સંબંધ ધરાવે છે:—

- (૧) જેમ અગ્નિકણ અગ્નિનો અંશ છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મનો અંશ છે.
- (૨) અગ્નિકણની અપેક્ષાએ અગ્નિનું સ્વરૂપ મ્હોટું છે, તેમજ જીવની અપેક્ષાએ બ્રહ્મ જૂદત્વ છે.
- (૩) અગ્નિથી અગ્નિકણ બદ્ધજ ન્દાના હોય છે, તેમ જીવ પણ બ્રહ્મથી ન્દાનો છે. અર્થાત્ જીવ અણુ છે.
- (૪) અગ્નિકણો અગ્નિથી જુદા પડે છે, તે આવિર્ભાવ માત્ર છે, નહિ કે ઉત્પત્તિ તેમજ જીવ બ્રહ્મથી પ્રકટ થાય છે, તે પણ આવિર્ભાવ માત્ર છે, ઉત્પત્તિ નથી.
- (૫) અગ્નિકણની અગ્નિમાં ફરીથી પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા હોય છે, તેમજ જીવની બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

(૬) અમિક્ષુનું અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થવા પછી લિન્નત્વ હોતું નથી, તમજ્જ હવનીએ બ્રહ્મમાં પ્રાપ્તિ થવા પછી બિહત્વે પ્રતીતિ થતી નથી,

(૭) પ્રવેશ પછી પણ અગ્નિથી પ્રકટ થવાની ચોક્કસતા અમિક્ષુમાં હોય છે, તેમજ પ્રવિષ્ટ થયેલો હવ મુક્ત-સય-પછી પણ પુનઃ બ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ પામી શકે છે.

આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સંપૂર્ણ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને વ્યાસયનો એકમત છે. તેથી હવને અંશ અને અણુ માનવામાં કાંઈપણ આપતિ નથી.

એક વિચિત્ર દલીલ

માર્થાવાદીઓ એવી એક વિચિત્ર દલીલ કરે છે, કે અગ્નિના કણની સાથે અંશત્વ અણુત્વ વગેરે સંતિ ધર્મો જે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, તે અસાધ્ય છે, કેમકે જ્યુષ્ઠણ શ્રુતિમાં કેવલ હવાતમાના બુદ્ધ્ય-રેશુનું વર્ણન નથી, પણ તેની સાથેજ અન્તઃકરણ લોક, પ્રાણ વગેરેનું પણ બુદ્ધ્યરણ બતાવ્યું છે, જે જ્યુષ્ઠણ શ્રુતિના બંને હવને અણુ અને અસ માનવામાં આવે તો અન્તઃકરણ, લોક અને પ્રાણ પણ અંશ અને અણુ સિદ્ધ થઈ જશે. અને વાસ્તવિક રીતે ઉક્ત શ્રુતિમાં હવાતમાઓની ઉત્પત્તિ બતાવીજ નથી. કેમકે બુદ્ધ્યરિત પદાર્થોમાં અન્તઃકરણ લોક અને પ્રાણ અનિત્ય પદાર્થ છે, અને હવ નિત્ય છે. તેથી બુદ્ધ્યરિત આ એકજ ક્રિયાપદ જેડે બધાનો સબન્ધ કરવા માટે ઉત્પત્તિ અને આવિર્ભાવ એમ બે અર્થ માનવા પડશે. અને એકજ પદના બે અર્થ માનવાથી “પ્રાકટયોરિતઃ” આ ન્યાયથી દોષ આવે છે. બે “બુદ્ધ્યરિત” આ પદની આદૃતિ કરવામાં આવે તો પણ બુદ્ધ્ય કહેવલ થાય. તેથી આ શ્રુતિના પ્રાણ વગેરે માધિક પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવીજ ઉત્તમ છે. માધિક અને અનિત્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માનવી “બુદ્ધ્યરિત” પદના બે અર્થ કરવાની જરૂર નથી.

માર્થાવાદીને ઉત્તર

જે અંશત્વમાં કેવલ વિસ્ફુટિતઃ દૃષ્ટાન્તજ પ્રમાણ માનવામાં આવે તો કદાચ તમારી દલીલનો વિચાર કરીને જવાબ આપવાની જરૂર પડે. પણ અંશત્વ વિષાયક અનેક શ્રુતિઓ જ્યારે મોહાદૃષ્ટિ તમારે તમારી દલીલ ઉપેક્ષાશીલ છે. “પ્રાદોષ્ય કિવામૂતિ” “મમેવાંગો જીવલોકે” “સ્વોશુરત્મા પેતમા ચેદિત્યઃ” “નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્વાણુઃ” આ શ્રુતિઓનો અર્થ કેમકે અધાએ હવ બ્રહ્મના અસ છે, આ અણુ હવાતમા ચિત વડે બાધ્યવા, આ હવાતમા નિત્ય અન્તર્ધર્મારૂપ પરમાત્માની સાથે રહેવાર અને અણુ છે; એમ થાય છે આ શ્રુતિઓ અને એવાં બીજા અનેક પ્રમાણો શ્રુતિ સ્મૃતિ અને મુત્તોમાં હવતું અંશત્વ અને અણુત્વ સિદ્ધ કરે છે. અને તે ઉપરથી ઉપર જણાવેલા સર્વ ધર્મોનું એ પરિચાન થઈ જાય છે. તેથી જ્યુષ્ઠણ શ્રુતિમાં તમે દર્શાવેલાં દોષ લાગુ પડતા નથી. અને હવ તથા અન્તર્ધર્માને છોડીને બીજા કાંઈ પણ પદાર્થને અસ કહેવામાં પ્રમાણાતરની ઉપદ્રવ્ધિ નથી, તેથી તેનો અંશ કહેવાતા નથી. સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્માત્મક છે, તેથી તેને નિત્યતા મર્વજ માને છે, પરંતુ હવ અને અન્તર્ધર્માને અનેક પ્રમાણો વિશેષે કરીને નિત્ય કહે છે, તેથી અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષાએ તેની નિત્યતામાં કાંઈ વિશદ્વજ્ઞતા છે અને આજે વિશદ્વજ્ઞતાના નિર્વહન માટે બ્રહ્મમાં લય થઈ ગયા પછી હવ બ્રહ્મથી અભિજ્ઞ જેવો દેખાય છે પરંતુ સર્વથા અભિજ્ઞ નથી તે અગ્નિ અને વિસ્ફુલ્લિંગના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

અને “બુદ્ધ્યરિત” આ ક્રિયાપદનો “પ્રકટ થાય છે” આ એકજ અર્થ છે એ અર્થ સ્વીકારવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી કેમકે જડ અને ચેતનની નિત્યત્વ સંજ્ઞા વિશદ્વજ્ઞતાના નિર્વહન માટે પ્રાકટ્ય સ્વરૂપમાં અતર માની શકાય છે, પણ તેની પ્રતીતિ લોકમાં ઉત્પત્તિ, પ્રાકટ્ય, આવિર્ભાવ વગેરે શબ્દો

વડે કરાવવામાં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય સિત્ત પદાર્થ નથી. એમ પ્રાચીન આચાર્યોની નીચે દર્શાવેલી ઠીક ઠીક ઉપરથી સમજી શકાય છે.

“અનિત્યે જનનં નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ।
નિત્યાપરિચ્છિન્નતનો પ્રાકટ્યં ચેતિ સા ત્રિષા॥”

અનિત્ય વસ્તુઓની અભિવ્યક્તિને ઉત્પત્તિ, નિત્ય અથવા પદાર્થની અભિવ્યક્તિને સમાગમ, અને નિત્ય તથા વ્યાપક પદાર્થની અભિવ્યક્તિને પ્રાકટ્ય કહે છે, આમ અભિવ્યક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે, આ પ્રમાણુ કેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ અને પ્રાકટ્ય બંનેનો અર્થ એકજ છે. તેથી જીવ અંશ અને અણુ છે એમ સિદ્ધ થયું.

જીવ સર્વજ્ઞ કેમ નથી ?

હવે એક શંકા એમ પણ થઈ શકે છે કે જીવ અદ્વય, અગ્ર અને બ્રાન્ત છે અને બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ છે; તો સર્વજ્ઞ બ્રહ્મનો આગ અદ્વય જીવ કેમ થાય ? જો એમ સમાધાન માની લેવાય કે જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ વિદ્યુલ છે અને તણુઓનો અદ્વય પ્રકાશ છે, તેમ બ્રહ્મ સર્વજ્ઞ અને જીવ અદ્વય છે. આ સમાધાન અંશતઃ સાત્ય માની શકાય, પણ જીવ અદ્વય હોવા ઉપરાંત અગ્ર અને બ્રાન્ત પણ છે. તેનું સમાધાન અગ્નિ અને વિસ્ફુલિગના દષ્ટાન્ત વડે થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે જ્વર અને અગ્નિના આ બંને ગાનના વિરોધી છે. જેમ વિસ્ફુલિગમાં પ્રકાશના વિરોધી અવકાશનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી તેમ જીવમાં અગ્નિ અને બ્રાન્તત્વનો સંબંધ ન હોવો જોઈએ. તેમજ જો જીવને બ્રહ્માંશ માની લેવાય તો બ્રહ્મમાં રહેલો સર્વસમર્થત્વ ધર્મ તે પણ જીવમાં હોવો જોઈએ, અર્થાત્ જીવને પણ સમર્થ માનવો પડે. જેમ અગ્નિકણમાં અગ્નિની દાહકત્વશક્તિ મોજુદ છે, તેમ જીવમાં સર્વ સમર્થતા અને સર્વ નિયામિકા શક્તિ પણ હોવી આવશ્યક છે. તે કયાંયે દેખાતી નથી. જો એમ કહેવામાં આવે કે જીવનો શરીર સાથે સંબંધ થવાથી તે અસમર્થ બની ગયો; તો તે પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે જીવ બ્રહ્માંશ હોવાથી અર્થાત્ બ્રહ્મ હોવાથી તેનો સંબંધ ગલીન કૃત્સિત શરીર સાથે થાય જ કેમ ? અને “અગ્નિઃ શુદ્ધઃ વિસ્ફુલ્લિગઃ” આ શ્રુતિ જીવને અંશ કહેતી નથી, પણ બ્રહ્મના ઉદરમાં રહેલા જીવનું સ્થિતિ પ્રારબ્ધ કાસમાં બહિર્ગમન કહે છે. માટેજ નાન્યોતોસ્તિ દષ્ટા આ શ્રુતિનોએ એવો અર્થ નથી કે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત કોઈ અન્ય જોનારજ નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મ અને જીવ સિન્ન નથી. કિન્તુ બ્રાન્તિ, સંશય વગેરે મિથ્યા ગાનથી રહિત જોનાર બ્રહ્મજ છે એવો અર્થ થાય છે. જેમ “વાયઃ એવ ધતુર્ધરઃ” એવો શબ્દ પ્રયોગ કાંઈ બીજા ધતુર્ધરોનો નિરેષ કરતો નથી. પણ એવા અર્થ થાય છે કે અર્જુનના જેવો ધતુર્ધર બીજો નથી. તેથી જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ અથવા બ્રહ્માંશ કહેવો અયોગ્ય છે. “વાકોઽય ત્રિષામુત્પત્તિઃ” “મનૈવસ્તિ જોતલોકે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વચનો પણ અગ્નિનો અંશ તણુઓ છે તેમ જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે એમ પ્રતિપાદન કરતી નથી પણ સામાન્ય અંશત્વ કહે છે. આ પ્રમાણુનું તાત્પર્ય આટલુંજ છે કે જીવપણુ બ્રહ્મના સમાન ચેતન છે અને તે બ્રહ્મથી ન્હાનો છે. જેમ ચંદ્ર મહાબની અપેક્ષાએ સુરમંડલ લધુ છે તેથી ચંદ્રમંડલનો શતાંશ સુરમંડલ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેથી કાંઈ સુરમંડલ અને ચંદ્રમંડલનો અંશાંશિકાવ સ્થિતર થઈ શકે નથી, તેથી જીવને બ્રહ્માંશત્વે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

જીવમાં સંશયાદિની પ્રતીતિ થવાથી પ્રક્રિયા

જેમ તેજ સૂર્યનો ધર્મ અને સૂર્યનું સ્વરૂપ પણ છે, તેમજ ગાન બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ધર્મ પણ છે. “તત્ત્વં જ્ઞાનમન્તં બ્રહ્મ” આ શ્રુતિ વાક્યમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપામ્લ ગાનનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને “સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચક્રિક્યા ન” આ વાક્યમાં ધર્મોમ્લ ગાનનો ઉલ્લેખ છે. વળી “ભગવાન્” આ

નામ પણ ધર્માત્મક જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરે છે. જન દેવસ યજ્ઞ જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેનો ધર્મ જ્ઞાન ન હોત તો “મતુષ” પ્રલયાંત ભગવાન નામની સાર્થકતા થાત નહિ. તેથી યજ્ઞના સ્વરૂપાત્મક જ્ઞાનથી અનિરક્ત ધર્માત્મક જ્ઞાન પણ જ્ઞાનનું પડે છે. યદ્યપિ યજ્ઞના ધર્મ પણ ‘યજ્ઞ સ્વરૂપજ’ હોય છે, અને અદૈત શ્રુતિમાં પણ તેમજ પ્રતિપાદન કર્યું છે. બે પૃથક્ જ્ઞાનવામાં આવે તો શ્રુતિમાં વિરોધ થાય; તથાપિ તેજના દૃષ્ટાન્તને અનુસરીને જ્ઞાનની પ્રતીતિ ધર્મરૂપે અને ધર્મારૂપે એમ બે પ્રકારે થાય છે, તેથી શ્રુતિઓ પણ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન બે પ્રકારે કરે છે. શ્રુતિઓને અનુસરીને જ્ઞાનને ધર્મરૂપ સ્વીકારવાની જરૂર છે. જીવમાં આજ ધર્મરૂપ જ્ઞાનનો તિગેભાવ ભગવદ્વિષ્ણુથી થયેલો છે; તેથી સંશય, મદેહ યજ્ઞ વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ જીવમાં થાય છે.

જ્ઞાનોત્પત્તિનું સ્વરૂપ

હવે પ્રસંગવશાત્ જ્ઞાનક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ક્ષીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પ્રશુ નિજ મુખારવિન્દ્યી આજા કરે છે કે:—

“અધિષ્ઠાનં તથા કર્તાં કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધામ્ પૃથક્ચેષા દૈવં ચૈવાત્ર પશ્યમમ્ ॥

શરીરષાઢ્મનોભિર્યત્ કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

મ્યાય્યં યા વિપરોતં યા પશ્યતે તસ્ય હેતવઃ ॥”

(૧) અધિષ્ઠાન-શરીર, (૨) કર્તા-જીવ, (૩) કરણ બાહ્ય અને આશ્રયન્તર એમ બેનેક પ્રકારનું છે. (૪) એકા-પ્રાણાદિવાયુનું કર્મ અને શારીરિક કર્મ. દૈવ-તત્ત્વ, કર્મ, ભગવદ્વિષ્ણુ-અન્તર્ધર્મી-મુખ્ય પ્રાણના સદાપકા અને ધર્મ-ધ્યોના અધિષ્ઠાતાઓ એમ પાંચ કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનવાથી જે લોકો આત્મા અને મનના મયોગથી જ્ઞાનોત્પત્તિ માને છે, તેનો પણ બા કારણોમાંજ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાં ક્રમ આ પ્રકારે છે:—સૌથી પ્રથમ ભગવાદ્વિષ્ણુવડે ધર્મરાંશ અન્તર્ધર્મી કાલકર્મની સાથે અન્ત કરણને પ્રેરે છે. આ અન્ત કરણ આગ પ્રકારનું છે (૧) અહંકારગતો દેવતા રૂઢ છે. તેના હૃદય, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, આદિશ ઇન્દ્રિયો આદિશ સ્થાન છે. તે રૂઢનું અધિષ્ઠાનરૂપ અન્ત કરણ હૃદય, હૃદય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે છે (૨) શુદ્ધિની દેવતા યજ્ઞ છે આ યજ્ઞના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. (૩) ચિત્ત સુપુષ્પિમાં આત્માને અનુગ્રહીત કરે છે બીજી અસ્થામાં લીન રહે છે. (૪) ચંદ્રનું અધિષ્ઠાન મન જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિય ઉભયવિધ ઇન્દ્રિયોમાં નાવક-ગુપ્ત છે. આ મન તે તે દેવતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે. ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્ય કરે છે, આ સાધારણ રીતે જ્ઞાનની પ્રક્રિયા છે.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનવડે પ્રેરાઈને પોતપોતાના વિષયો સાથે જોડાય છે, ને પછી મન સાથે જોડાઈને સૌથી પ્રથમ નિર્વિઘ્ન જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે મનોહૃત્ત ઇન્દ્રિય દેશમાં હોય છે. અને જ્યારે તે મનોહૃત્ત શુદ્ધિની સાથે જોડાય છે, ત્યારે સવિકલ્પક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમેય અનેકવિધ છે. તેમાંય કેટલાક જુદી જાતના કારણો બેગા થઈ જવાથી સશય, વિપર્યય વગેરે થાય છે. આ સશયાદિ ભ્રમરૂપ અવસ્થામાં થાય છે, અને યથાસભવ સ્પર્શમાંયે થાય છે. ક્ષીમદ્ભગવતનાં ચતુર્થસ્કન્ધમાં કહ્યું છે કે “જ્યારે વિષયોથી આદૃષ્ટ ઇન્દ્રિયો વડે મન આકર્ષિત થાય છે. ત્યારે પ્થાતાની શુદ્ધિની ચેતનાને જળમાંથી નાળ ઉખાડી લે તે પ્રમાણે ચેતનાને હરે છે” અર્થાત્ સશય, વિપર્યય વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાક્યથી જ્યારે પ્રથમ વિષય ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ કરે અને ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે ત્યારે મન કામાદિથી હણાય છે. અર્થાત્—કામોત્પત્તિમાં તે ઉપાપાન કરણ છે. અને તે પ્રકારના મનમાં દેવ ઉત્પન્ન થવાથી

હાન્યુદ્ધિ યાય છે. “ધ્યાતાની શુદ્ધિ” એમ જહેવાથી જે વિષયોનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે વિષયોનું ઇન્દ્રિયનું આકર્ષણ ડરે છે, નહિ કે પ્રત્યક્ષ વિષયો એમ શક્ય ડગવી નહિ, કારણ કે કામિની કુચમર્દ-નોદિમાં ચક્ષુ, શીતનયના ઉષ્ણાદિથી ત્વચા-સ્પર્શોન્દ્રિય, સુદર ગગનુક્ત ગીત સાભળનાથી શ્રોત્રોન્દ્રિય, ચન્દનાદિના મધથી ઘ્રાણોન્દ્રિય, એવાર આસ્વાદિત પદાર્થને ફરીથી આસ્વાદન ડવાથી ગમતોન્દ્રિય આકર્ષાય છે, અને આ સર્વથી મન આકર્ષાય છે એમ પ્રતિદિન અનુભવ થાય છે અને જે આજ પ્રત્યક્ષ થયેલા વિષયો કાષ્ટક અન્તરાય આવી જાય ત્યારે સ્મરણ કરવાથી તે ઇન્દ્રિયો અને પછી ઇન્દ્રિયો મનને આકર્ષે છે.

મન બે પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આભ્યન્તર આ બંને પ્રકારના મનનું નિરૂપણ તૃતીયસ્કન્ધના “પરાહતાન્તર્મનસ” આ શ્લોકના ત્રીસુમોધિકનીનું હાનોપાનન શુદ્ધિ યાય છે, અને જે જે વિષય વડે ઇન્દ્રિયદ્વારા આકર્ષાતું નથી તદ્વિષયિણી ઉપેક્ષા શુદ્ધિ યાય છે એમ એક સાથે ન ના-શુદ્ધિનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું છે. પણ તે વેગથી એક સાથે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે એકાગ્રદશામાં પુસ્તકમાં એક સાથે અનેક અક્ષરોને જોઇ શકાય છે, તથાપિ વેગ તો અપેક્ષિત રચેજ હોય છે. એક સાથે અનેક રચે સભવે છે એમ બધાને અનુભવ છે જ આ ઉપરથી મન બાહ્ય અને આન્તર એમ બે પ્રકારનું છે જ્યારે મનનું આ ઈષ્ય થતું નથી ત્યારે ઉપેક્ષા શુદ્ધિ હોય છે તેથી જ ઉપેક્ષા શુદ્ધિ અસ્થિર જહેવાય છે ઉપેક્ષા વિરહિત શુદ્ધિ રિચર દોષ છે પણ જ્યારે શુદ્ધિનો અનુબ્રહ્ થતો નથી ત્યારે સવિવેક જ્ઞાન પણ હોતું નથી માત્ર નિવિવેક જ હોય છે ઇન્દ્રિયો તો વિષયો સાથે જોડાયેને પ્રદાશ જ કરે છે તેમાં ચક્ષુરિન્દ્રિય રિષય માથે સાક્ષાત્ જોડાતો નથી પણ તેના કિરણો જ જોડાય છે, અથવા નિજગુણ-રૂપ-દ્વારા જોડાય છે એમ મને તે પ્રકારે માની શકાય છે અને તેજ પ્રકારે તે ઇન્દ્રિયથી મન પણ આકર્ષાય છે ત્યારે પૃથ્વીપર ઘટ છે, આકાશમાં તારા છે ઇત્યાદિ સવિવેક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે નયનકિરણોનો વિષયની સાથે સયોગ માનવામાં આવે ત્યારે નયન કિરણો વિષય સુધી પહોંચે છે એમ માનવું જોઈએ અને ચક્ષુરિન્દ્રિય સિવાય અન્ય ઇન્દ્રિયોના સબધમાં તો ઇન્દ્રિયો જ વિષય સાથે જોડાય છે અને પછી તે વિષયાકૃષ્ટ ઇન્દ્રિયોદ્દાગ મન આકર્ષાય છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે, અને તે સમયે સાથે જ નિવિવેક અને સવિવેક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉભય પ્રકારના જ્ઞાનમાં વિષયોન્દ્રિય સ્પર્શ આદિ બ્યાપાર છે.

કેાઇ એમ પણ કહે છે કે જો નયન કિરણોનો સયોગ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રથમ નયનના કિરણો સ્વીકારવા પડે, અને તેમ ડવાથી નયન પણ બ્યાપક કરે, ત્યારે બાહરાયણના “ઋગ્વલ્ક” આ સૂત્રનો વિરોધ યાય તેથી નયન કિરણોનો સયોગ માની ડવાય નહિ આ મત પણ બરાબર નથી કારણ કે “આદિત્યો વા એ” ઇત્યાદિ અનુનાકમાં અર્ચિરૂપ કિરણોનો સૂર્યમણ્ડલથી બેદ શ્રુતિ કહે છે અને તે મેરુ પર્વત ઉત્તર દેશમાં બ્યાપ્ત એના આદિત્ય મણ્ડલનું દશસહસ્રયોજ્જન પાંચમાણું પણ રહેલું જ છે, તેથી જેમ બ્યાપ ત્વ અને તાદશ પરિમાણનો બ્યાપ નથી તેમ આખ્યાં મક સૂર્યનું સ્વરૂપ ચક્ષુ હોવાથી તેના કિરણો સ્વીકારાય તો તેમાંએ ઉપા સૂત્રનો વિરોધ થતો નથી તેમજ “તથા પ્રાણ” આ સૂત્રમાં જીવના દેશનો મિહાન્તમાં સ્વીકાર છે જ તેથી સર્વ શરીરમાં જીવના મામર્થ્યની પેઠે અથવા “ગુણાદ્રાણક્ષત્” આ આ લોહ (તેજ) ને ગુણ માનવાથી તેજસ ચક્ષુની આયોક ગુણો અવિનાશાય (બ્યાપ્તિ) હોવાથી ઉપા દોષ લાગુ પડતો નથી માટેજ -આનું નકલશરીરબ્યાપિત દેવતાના સામર્થ્યથી અને સ્પર્શ ગુણથી મુક્ત જ છે અન્યથા ઉક્ત સૂત્રનો માર્ગગ્રિહ વિરોધ યાય. પણ તેમ કહ્યું અયોગ્ય છે તેથી

ઈન્દ્રિયોર્વિષયાદૃગ્વૈવક્ષિત્ત્વમ્બ્યાયતા મન । સેવના દાત્તે વુદ્ધેત્ત્વતોયમિત્ત દ્વાત્ ॥ અનુર્થગ-ધ અખ્યાય અદ્વાનીશમે

નયન કિરણોના વિપયને સંયોગ થાય અને પછી મનઃસંયોગ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે જ પ્રક્રિયા માનવી ઉત્તમ છે.

કોઈ જ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા નીચે પ્રમાણે બતાવે છે કે:—

આલોક 'વડે મામાનું' કાર્થ જે તમન્ તેને ઉત્પન્ન કરી પ્રતિબંધ થાય તે પ્રતિબંધ અટકાવાય છે. ત્યારે સન્ન્યુષ અવ્યવહિત દેશમાં સ્થિત ધૃત્યુષ્ણોદ્ધારાકર વિશેષરૂપ થાય છે. અને પછી સરવપ્રધાન બુદ્ધિ તેમાં તદ્દાકાર થાય ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ઘટાદિની અભિવ્યક્તિ થાય છે. આ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. દૂર દેશવર્તિ ગંધ અને શબ્દને વાયુ દ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય મુધી પહોંચાડે છે ત્યારે અન્તઃસ્વાત્મક બુદ્ધિ તદ્દાકાર થાય અને પછી જ્ઞાનાશ્રિત આધ્યાત્મિક ગંધ અને શબ્દની અભિવ્યક્તિ થાય છે. તે દ્રાણુજ અને આવણુ પ્રત્યક્ષ છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક અને આદિભાતિકનોએ અભેદ હોવાથી જેમ આધ્યાત્મિક ઘટનું પ્રત્યક્ષ થાય તેમ આદિભૌતિક ઘટનુંએ પ્રત્યક્ષ થાય તેમાં કોઈપણ દોષ આવતો નથી.

આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ પ્રક્રિયા પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તેમાં પ્રથમ એમ કહેવાય છે કે આલોક 'વડે તમોજનનરૂપ પ્રતિબંધ કરાય છે તેમ યુક્ત છે. કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહેલું છે કે "યથા હિ માનોરુપો નૃષક્રુષ્ણ તમો નિહન્યાત્" જ્યારે સૂર્યનો ઉદય મનુષ્યના ચક્ષુઓના અન્ધકારનો નાશ કરે"—આ વાક્યમાં આદિભૌતિક ઉદય તમોનાશક છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેમજ જ્યોતિર્નિષ્ઠ સૂર્ય દેવતા પુરુષચક્ષુમાં વિષયનિષ્ઠરૂપની પ્રાપ્તિ છે એમ પણ અર્થ થાય છે આ લોકવડે પ્રત્યેકનો પ્રત્યક્ષ થાય છે. જ્યારે અનેક માણસો એકજ પદાર્થને જુઓ છે ત્યારે પૂર્વોક્ત પ્રકારે જો પ્રત્યેકનો આલોક વડે તમોજનન પ્રતિબંધ થવાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો પ્રત્યેક માટે તે પદાર્થને સૂર્ય, સિન્ધુ સિન્ધુ માનવું પડે. અર્થાત્ રૂપ આલોકજન્ય છે એમ માનવાથી વિષય નીરૂપ થાય, અને જો વિષય નીરૂપ થાય તો બીજાને દેખાય નહિ એવી મહાન આપત્તિ ઉક્ત સિદ્ધાન્તમાં દૃષ્ટિપથ થાય છે. તેમજ જો આલોકવડે તમોજનન પ્રતિબંધ જ માત્ર લેવાય તો સાપેક્ષલે સૂર્યસ્તિ પછી રૂપ પ્રાપ્ત દેવતાના ગમનથી કોઈપણ પદાર્થનું પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહિ; અને તેથી ઘટાદિનું અર્જન થાય. તેથી ઉક્ત સિદ્ધાન્ત માની શકાય તેવો નથી. વાસ્તવિક રીતે નયનાધિષ્ઠાત દેવતા આદિલ છે. અને નયન કિરણુ તેજ વિષયને સંયોગ થાય છે. એમજ માનવું જોઈએ. પણ જે લોકો તમોજનન પ્રતિબંધક આલોકને માને છે તેમનું કથન એમ છે કે સૂર્યસ્તિ થવાથી અઘાપિ તમોજનન પ્રતિબંધકાવ નષ્ટ થાય છે અને તેથી ઘટાદિની પ્રતીતિ અશક્ય થઈ પડે છે. પણ રાત્રિમાં જો સૂર્ય કિરણોનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે. છાંદસજનના ચતુર્થાધ્યાયમાં "નિશિ નેતિ સેન્ધુ સન્ન્યપ્તય ચાવદ્દેહમાદિવાદર્શયતિથ" આ શૂરમાં "અથ ઇતા હૃદયસ્ય નાશયઃ" આ વાક્યથી નાદીઓનો ઉપક્રમ કરીને દહરવિદ્યામાં આ નાદીઓમાં સૂર્યની સાથે સંજન્ય થઈને વિસ્તૃત થાય છે એમ કહેલું છે તેથી નાદીઓ રાત્રિમાંએ સૂર્યની સાથે સંજન્ય હોવાથી આલોક તમોજનન પ્રતિબંધક છે અને માટેજ રાત્રિમાં ઘટાદિની પ્રતીતિ અશક્ય નથી એમ સમાધાન કરે છે. આ સમાધાન પણ અયોગ્ય જ છે. કારણ કે સાં દહરવિદ્યામાં નાદીઓ ની રશ્મિ સાથે સુપ્તિ-અંજન હાસ્ય માથે નતાવે છે આ નાદી સુપ્ત રશ્મિઓ હૃદયાત્રપણોતન અને હૃદયોત્ક્રમણ માત્ર દર્શ્ય થયું છે. તેથી તે રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ માનવામાં કોઈપણ પ્રમાણ નથી. વળી જ્યોતિર્ધાતુઓમાં આદિભૌતિક અસ્તિત્વ થવા બદલ "કિં જ્યોતિશ્ચ યુગ્મઃ" ઇસાદિ વાક્યોનો વિરોધ પણ સ્પષ્ટ જ છે. આ વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે તેમ નથી માટેજ આદિભૌતિક રશ્મિઓ રૂપપ્રાપ્તિ છે એમાં શ્રુતિ પ્રમાણ નથી પણ આદિભૌતિક દેવતા રૂપપ્રાપ્તિ છે એમ કહેવું મર્થા અયુક્ત જ છે. વળી ચક્ષુમાં રૂપની પ્રાપ્તિ પ્રતિબિંબજનનરૂપ છે. અને પ્રતિબિંબ જનનરૂપ જે રૂપપ્રાપ્તિ થાય છે તે પણ માયા વડેજ થાય છે. જે એમ ન માનવામાં આવે તો જુદેથ મન્ત્રીયેન

ધર્માદિ વાક્યો વ્યર્થ થાય. આ પ્રકારે શુદ્ધ્યાકાર સમર્થકત્વ પણ પ્રતિબિમ્બનું જ છે. (અર્થોત્ શુદ્ધિ-વિષયકાર સાથે છે એમ જે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દકારત્વ પણ પ્રતિબિમ્બ વિના થતું નથી) અને આધ્યાત્મિકરૂપ પણ માયામયજ થાય. અને તે આધ્યાત્મિકરૂપ જ્યારે માયામય કહેવામાં આવે ત્યારે અસત્ય છે એમ પણ માનવું જોઈએ. આધ્યાત્મિકરૂપમાં પણ અર્થ ક્રિયાકારિત્વ માત્ર છે. આધિ-દૈવિક તો શબ્દ-નિષ્ઠ હોવાથી ભગવદ્દાત્મક છે અને તે સત્ય પણ છે. આધિભૌતિકરૂપ પ્રપચાત્મક છે. અને તે પ્રપચરૂપ કાર્મકરૂપ હોવા છતાં કારણરૂપે સત્યજ છે. નહિ કે સ્વતઃ સત્ય છે, કારણ કે વિકારો તો વાણીથી કેવલ આરંભ કરાયલા જ છે. આ પ્રકારે આશુષ્ય પ્રત્યક્ષ થાય.

ત્યજ્યાજ પોતાના ગુણ-સ્પર્શ વડે સર્વ શરીરમાં વ્યાપે છે. નહિ કે તેથી આગળ જઈ શકે છે. આ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષ છે કાણ, રસન અને શ્રવણ પ્રત્યક્ષોનો પોતપોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સકલ શરીરમાં નિજ દેવતાના સામર્થ્યદ્વારા કે નિજ ગુણદ્વારા સકલ કાર્યોનું સંપાદન કરે છે.

કર્મેન્દ્રિયોમાં વાણીનો સ્પર્શ બહિર્ગમન કરે છે અને તેથી જ “તર્કિચ્છન્નર્મણિ સ્પૃશેત્”, કાષ્ઠના મૂર્તને સ્પર્શ કરવો નહિ ઇત્યાદિ વાક્ય મંચમના નિયમો છે. વિદુત્તા શબ્દના હ્રદયને સ્પર્શ થાય છે. ત્યારે હ્રદય કંપિત થાય છે એમ સર્વની અનુભવ છે. એટલું જ નહિ પણ કાષ્ઠક વાર વીજળીના કડાકાથી ભીંતો પણ પડી જાય છે. આ ઉપરથી શબ્દનો સ્પર્શ પદાર્થાન્તરને થાય છે એમ સિદ્ધ થયું. વાયુ, ઉપરચ, હસ્ત, પાદ પણ પ્રાણેન્દ્રિયાદિની પેઠે પોત પોતાના ગોલકમાં સ્થિત રહીને સર્વ શરીરમાં વ્યાપિત કાર્ય કરે છે. અને તેથી જ હસ્ત વડે ચલન પચડે તાલવાદન વગેરે કરી શકાય છે, તેથી બેગોલકોની ઉભયત્ર (એકત્ર) સ્થિતિનો પણ સંભવ થાય છે.

આ સર્વ જ્ઞાન અને કર્મ અન્તઃકરણાધ્યાસ વડે થાય છે. અને જીવ પોતાનું માની લે છે. અને માયાવાદીઓ અને નૈયાયિકોનો જ્ઞાનેન્દ્રિયાદિને વિષે આત્મધર્મત્વરૂપ પ્રવાહ છે.

ઐશ્વર્યાદિ ધર્મનો તિરોભાવ

જેમ જ્ઞાનનો તિરોભાવ ભગવાદ્વચ્ચ વડે રૂપાયો છે. તેમજ બ્રહ્મના એશ્વર્ય, વીર્ય, વશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ બ્રહ્મના અન્ય પાંચ ધર્મોનો એ તિરોભાવ ભગવાન્ત્રી ઇન્દ્રિય વડે જ થયો છે.

(૧) ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થવાથી જીવ અસમર્થ થાય છે.

(૨) વીર્ય (વશક્રમ) નો તિરોભાવ થવાથી જીવને સર્વ કુઃખ સફળ કરવા પડે છે.

(૩) વશનો તિરોભાવ થવાથી જીવ નિતાન્તદીન થાય છે.

(૪) શ્રીનો તિરોભાવ થવાથી જન્મ, મરણ આદિ અનેક આપત્તિઓનો અનુભવ કરે છે.

(૫) જ્ઞાનનો તિરોભાવથી બ્રાન્તિ, અંશય વગેરે મિથ્યા જ્ઞાનની પ્રતીતિ થાય છે.

(૬) વૈ રૂપ નો તિરોભાવથી સંસારાસક્તિ થાય છે.

આનું પ્રમાણ ભગવાન બાદશાહજી “પરામિધ્યાનાતુ તિરાહિત તત્તો વચ્ચવિવર્ધ્યો આ સૂત્રમાં આપ્યું છે તેથી બ્રહ્મ અને જીવ વિશ્વરૂપ પ્રતીતિ થાય છે. વસ્તુતઃ જીવ અને બ્રહ્મનો અસંશયિભાવ સંબંધ જ છે.

જીવ બ્રહ્મનો નિજન્દ્ર છે.

તથા “વારોહ્ય વિશ્વા મુનિ ” “ મમેવમ્નો ઝીત્લોકે ” ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં “અદ્ભુતવનો શતાંશ ચુરુમંડલ છે ” ઇત્યાદિ વાક્યોમાં જેમ અંશ શબ્દનો ગોણ અર્થ મદ્ય ક્યો છે તેમ ગોણ અર્થ મદ્ય દરવામાં આવ્યો. નથી, અથવા પુરવના કર, ચરણ જેમ નિજન્દ્ર છે અને પુત્ર સિન્ધાંશ છે. તેમ

મત્રયાદિ અવતાર ભગવાન્ના નિર્ગત છે અને જીવ લિન્નાંશ છે એમ પણ અર્થ થતો નથી. અને તે અર્થ ભગવાન્ ગાદરાપણુને સમત નથી.

“ પ્રસાશાદિવન્નૈર્ન પરઃ ” જેમ સૂર્ય અને અગ્નિના તેજથી લોકોને તાપ લાગે છે પણ સૂર્ય કે અગ્નિને કોઈ થતું નથી, કારણ કે તેમ તેમનું સ્વરૂપ છે તેમજ બ્રહ્મમાં જીવને સુખદુઃખનો સ્પર્શ થતો નથી. કારણ કે બ્રહ્મથી કોઈપણ પદાર્થ લિન્ન નથી જીવને જે સુખદુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તેનું કારણ ભગવાન્ની અવિદ્યાશક્તિનો પ્રભાવ છે. અને તેથીજ જીવને જોઈ શુદ્ધિ નથી. વળી “ જનુજ્ઞા પરિહારો દેહમદ્યન્ધાગ્નયોતિયદિત્ત્વ જેમ આદ્યક્ષ, રમશાન વગેરેથી સંબન્ધ ધરાવતો અગ્નિનો અંશ અને જ્વાલિ અપવિત્ર માનવામાં આવે છે. પણ જગતમાં સર્વજન જ અગ્નિ કે જ્વાલિ અપવિત્ર નથી તેમજ શરીરની સાથે બ્રહ્માંશ જીવનો આધ્યાત્મિક સંબન્ધ છે. તેથી ઉચ્ચનીય ભાવ હોવાથી શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, આશ્રયતા અને અમાશ્રયતાનો વિચાર થાય છે બ્રહ્મમાં થતો નથી, આ બંને સ્ત્રોતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જીવને સુખદુઃખ અને શુભ દોષનો સ્પર્શ થતો નથી. જે જીવને બ્રહ્માંશ માનવામાં આવે તોજ આ સિદ્ધાન્ત માની શકાય અન્યથા નહિ. તેથી આ બંને સ્ત્રોતો અનુરોધથી જીવ બ્રહ્મનો નિર્ગત જ છે એમ સિદ્ધ થયું. અને તેના ધર્મોનો બ્રહ્મની ઇચ્છાથી જ તિરેલાવ થયો છે.

જીવાણુત્તવાદ

માયાવાદીઓ કહે છે કે જે જીવ બ્રહ્મથી અલિન છે, તો તે વ્યાપક પણ હોવો જોઈએ. પણ જ્યારે તમે જીવને અણુ માનો છો ત્યારે તેનું વ્યાપકત્વ નષ્ટ થઈ જાય છે. અણુ પદાર્થ વ્યાપક હોઈ શકે નહિ. વળી “ સ વા એવ મહાન જાત્મા ” આત્મા જન્મરહિત અને વ્યાપક છે. આકાશવત્ સર્વગતત્વ નિત્યઃ આત્મા આકાશની પેઠે વ્યાપક નિત્ય છે. નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ આત્મા, નિત્ય, વ્યાપક અને અચલ છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિ વાક્યો પણ જીવને વ્યાપક કહે છે. અને જે યુક્તિદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે તો જીવને અણુ માનવો અયોગ્ય છે. કેમકે સંપૂર્ણ શરીરમાં જે ચૈતન્ય વ્યાપે છે તે જીવનો શુભ છે અને શુભ પોતાના શુભી (ધર્મ) થી વેગળા રહેતો નથી. જે જીવાત્માને અણુ કહેવામાં આવે તો તેની વ્યાપકતા નષ્ટ થાય. જેટલા પ્રદેશમાં અણુ જીવ રહી શકે તેટલા તો તેટલાજ પ્રદેશમાં ચૈતન્ય પણ રહે તેથી અન્યત્ર જઈ શકે નહિ. આ યુક્તિ પણ અણુત્તવાદથી વિરુદ્ધ પ્રમાણુ આપે છે. વળી લોકમાં એક પણ એવું દૃષ્ટાન્ત મળતું નથી કે જ્યાં ધર્મ ધર્મી કરતાં અધિક પ્રદેશમાં રહેતો હોય. પ્રુબ વગેરે સૌગન્ધિક પદાર્થોનો મધ દૂધથી આવે છે તેનું કારણ વાયુ છે. વાયુ પ્રુબના પરાગને ઉડાડીને નાસિકા પ્રદેશ સાથે સંયુક્ત કરે છે. અર્થાત્ પરાગની સાથે જ તેનો ધર્મ સુમધ પણ આવે છે. તેમજ ચંદનને શરીરના એક અંગ ઉપર ચોપડવાથી તેની શીતલતા સંપૂર્ણ શરીરે લાગે છે તેનું કારણ પણ ચંદનને સૂક્ષ્મ અવયવનું સંપૂર્ણ શરીરમાં પ્રસરણ જ છે. મણિપ્રભા યદ્યપિ મણિ પ્રદેશથી અનિરિક્ત સ્થાનમાં હોય છે. પણ તે પ્રભા ધર્મ નથી. મણિથી, ઉત્પન્ન થયેલ વિરલાવયવ દ્રવ્યાન્તર જ છે. તેથી દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી આત્માથી અધિક દેશમાં તેનું ચૈતન્ય માની શકાશે નહિ. યદ્યપિ આત્માને શરીર પરિમાણુ માનવાથી શરીરવ્યાપિ ચૈતન્યનું સમર્થન થઈ શકે છે, પરન્તુ શરીર પરિમાણુ માનવાથી આત્માના નિલત્વનો વ્યાધાત થાય છે. કારણ કે સાચીય મર્યાદા અણુ અને વ્યાપક પદાર્થને જ નિત્ય માને છે. મધ્યમ પરિમાણુ પદાર્થ અનિત્ય હોય છે. તેથી અણુત્વ અને વ્યાપકતાનું સામાનાધિકરણ જ હોવાથી વિરોધ આવે છે.

આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે છે.

વ્યાપકતાનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ બ્રહ્મના પ્રકરણમાં કહેલી છે તેથી બ્રહ્મ જ વ્યાપક છે એમ પ્રમાણિત થાય છે, જીવનું વ્યાપકત્વ પ્રમાણિત થતું નથી. અને અણુત્વનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિઓનો

અભિપ્રાય પણ જીવને કંઈ દુર્ગોષિ પ્રમાણિત કરવાનો નથી; કિન્તુ અહીં પ્રમાણિત કરવાનો જ છે. આ સિદ્ધાન્ત વ્યાસસૂત્રો વડે સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન બાદરાયણ કહે છે કે “વ્યતિરેકો ગન્ધવચ્ચ” જેમ ગન્ધ ધર્મીની અપેક્ષાએ અધિક પ્રદેશમાં રહે છે તેમ હૃદયસ્થ જીવનું ચૈતન્ય શરીરમાં વ્યાપે છે. “અવિરોચયન્દ્રવત્” જેમ એકદેશસ્થિત ચંદનગિન્દુ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈત્યનો પ્રસાર કરે છે તેમ એક દેશસ્થિત અહીં જીવ પણ સંપૂર્ણ શરીરમાં ચૈત્યનો સંચાર કરે છે “ગુણદ્વાડડલોકવત્” જેમ એક દેશસ્થિત દીપ પ્રકાશદ્વારા સંપૂર્ણ ગૃહમાં વ્યાપ રહે છે. માથાવાદીઓ આ સૂત્રોને પૂર્વપક્ષમાં માનીને તેના ઉદાહરણોનું યુક્તિદ્વારા ખંડન કરે છે, તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભોગરો, ગુણભ, ચંપા વગેરેના પુષ્પોનો ગંધ દૂર સુધી જાય છે. અને તેમના અવયવ એવા શિથિલ હોતા નથી કે જે મંદ વાયુદ્વારા બન્ધવ જઈ શકે છે. અને કદાચિત્ જાય તો ચારે બાજુએ પ્રસરતા અવયવોનું બાહુલ્ય માનવું કિલ્લ કંપના છે. જો અવયવો દૂર જતા રહેતા હોય તો પુષ્પનો નાશ થવો જોઈએ. જેમ કપૂરના અવયવો પ્રત્યેક સ્થળે પચક થતા હોવાથી કપૂરનો નાશ થાય છે તેમ પુષ્પનો પણ નાશ થવો જોઈએ. અથવા પુષ્પમાં છિદ્ર દેખાવા જોઈએ. એમ પણ માની શકાતું નથી કે આશાણ કરનારા અનુબોધના પૂર્વેના પુષ્પના પ્રભાવથી પુષ્પના છિદ્રો પૂર્ણ થઈ જાય છે. કારણ કે અનુમાનથી અવયવ પૂરક પુષ્પ પ્રલાવની કંપના કરવી અને તદ્દપેક્ષા ધર્મથી અધિક પ્રદેશમાં ધર્મ માનવો એ પ્રત્યક્ષથી પણ થાય છે અને સરસ માર્ગ છે. આવા સરસ માર્ગનો પરિત્યાગ કરીને કિલ્લ કંપના કરવી અયોગ્ય છે. અને સૌગન્ધિક પદાર્થના સૂક્ષ્મ અવયવોનું નિર્ગમન સર્વત્ર સંભવે તેમ નથી બાપારીને ત્યાં કોઠામાં ચામડામાં વિટીને કસતૂરી એક દામડામાં બંધ કરવામાં આવે છે, છતાં તેના ગંધ તો આવે જ. તેથી તેના અવયવનું નિર્ગમન માની શકાય તેમ નથી. વળી લશનના સ્પર્શવાળો હાથ હોય તો તેને એ ત્રણ વાર માટી લગાડીને ધોવાથી એ ગંધ જતી નથી. આ ઉપરથી એમ જ માનવું પડે છે કે પદાર્થની અપેક્ષાએ ગન્ધવાદિ ધર્મ અધિક પ્રદેશમાં હોઈ શકે છે. માટે જ વ્યતિરેકો ગન્ધવચ્ચ, ગુણદ્વાડડલોકવત્ વગેરે વ્યાસસૂત્રો પૂર્વપક્ષના સૂત્રો નથી પણ તે જીવનું અહીં જ પ્રદર્શિત કરે છે. તેથી અહીં સ્વરૂપ જીવાત્માના ચૈત્યની વ્યાસિ સંપૂર્ણ હોવાની અનુચિત છે.

સિદ્ધાન્ત

જીવ અહીં અને ભગવદંશ હોવાથી તેનો મુખ્ય ધર્મ ભગવત્સેવાજ છે. માટે જ પુષ્ટિમાર્ગમાં મુખ્ય સાધન ભગવત્સેવાજ છે. અને તેથી નિત્યક્ષીણમાં પ્રવેશ એજ મુખ્ય ફલ કહેવામાં આવ્યું છે. સેવાનો અધિકાર જલ્લ સંબન્ધદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જલ્લ સંબન્ધ વિના સેવાનો અધિકાર થતો નથી. અને સેવા વિના નિત્યક્ષીણમાં પ્રવેશ પણ નથી. નિત્યક્ષીણનો અનુભવ યાની કે યોગીને દુર્લભ છે, તે અનુમદથી જ પ્રાપ્ય છે. સેવાજ ભગવદનુમદ સાધિત છે કર્મ કે જ્ઞાન વડે અનુમદ સાધ્ય નથી. જો અનુમદ મેળવવો હોય તો ભગવત્સેવાની જ જરૂર છે.

જલ્લ સંબન્ધ

જલ્લ સંબન્ધ એટલે આત્મનિવેદન અથવા પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ છુદ્ધિ ખસેડીને ભગવત્સંબન્ધની સ્થાપના કરવાને આ જલ્લસંબન્ધ ગુરુદેવ દ્વારા થાય છે. જલ્લ સંબન્ધદ્વારા જ શ્રીનાથજી જીવને મહે છે. અર્થાત્ વશી કરી અનુમદ પાત્રને સેવાનો અનુભવ કરાવે છે. શ્રીમદાધ્યાર્થચરણે સિદ્ધાન્તરહસ્યમાં જલ્લસંબન્ધનું સ્વરૂપ, પ્રયોજન અને તેનો પ્રકાર તથા જલ્લસંબન્ધનાં કર્તવ્યનું નિરાકરણ કર્યું છે. ‘સિદ્ધાન્ત રહસ્ય મંચ’ ઉપર અનેક ગોષ્ઠામાં ગણકા અને વિદ્વાન્ વૈજ્ઞાનીકી દીનાઓ છે ગોષ્ઠા-વાસી ભાઈ મુખ્યંદ તેથીવાદાએ એકાદ્યવિવરણ સમેત સિદ્ધાન્ત રહસ્ય મંચનું મુખ્ય ભાગીને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં જલ્લ સંબન્ધનાં લક્ષણો જૂઠા જૂઠા દીકારાઓએ આ પ્રકારે દર્શાવ્યા છે:—

(૧) શ્રીગોકુલનાથજી આત્મા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ એતન્માર્ગીયાર્ચદ્વારા ભગવતિવેદનમ્” બ્રહ્મસંબંધકરણ એટલે એત-માર્ગીય આચાર્યદ્વારા (ગોસ્વામી બાળકાદ્વારા) પ્રભુને સ્વં અને સ્વીયત્વ શુદ્ધિ નિર્વૃત્તિ પૂર્વકે સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવા.

(૨) શ્રીરઘુનાથજી આત્મા કરે છે કે “વૃહત્વાદ્બ્રહ્મ પુરુષોત્તમઃ સત્સંબન્ધસ્તસ્મિન્ દેહાત્મનોર્નિવેદન લક્ષણ” બૃહત્ હોવાથી બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ છે. શ્રીયશોદોત્સગલાલિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ છે. તેને સંબંધ એટલે પ્રભુને દેહ આત્મા વગેરેનું નિવેદન કરવું તે.

(૩) શ્રીકલ્યાણરાયજી આત્મા કરે છે કે “બ્રહ્મસમ્બન્ધો નામ સ્વમાર્ગચાર્યદ્વારા ભગવતિ નિવેદનમ્” બ્રહ્મ સંબંધ એટલે સ્વમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા પ્રભુને સર્વ નિવેદન કરવું તે.

(૪) શ્રીમદ્દેવસવજી આત્મા કરે છે કે બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણં નામ સાક્ષાત્પુરુષોત્તમ સમ્બન્ધકરણમ્ । તથા શ્રીમદાચાર્યદ્વારા શરણગમનપૂર્વકમ્ । બ્રહ્મસંબંધકરણનો અર્થ શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધકરણ થાય છે. અને તે શ્રીપુરુષોત્તમસંબંધ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા પ્રભુને શરણ ગમન થયા પછી થાય છે. અર્થાત્ પ્રથમ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા શરણ ગમન અને પછી આત્મા નિવેદન થાય છે આ ઉપરથી એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે શ્રીનાથજી જીવનો બ્રહ્મસંબંધ દ્વારા અંગીકાર કરે છે, તે શ્રીમદાચાર્યચરણની કાનીથી કરે છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય શુરુ શ્રીમદાચાર્ય જીથી અતિરિક્ત અન્ય કોઈ નથી

(૫) શ્રીગોકુલેશ્વરજી આત્મા કરે છે કે “બ્રહ્મણઃ શ્રીપુરુષોત્તમસ્ય સમ્બન્ધિકરણાત્ સત્ સમર્પણેન તદોચિત્ત્વસમ્પાદનાત્ ।” બ્રહ્મ જે શ્રીપુરુષોત્તમ તેનો મંબંધ સર્વ પદાર્થને કલાવર્ષો. અર્થાત્ મર્વ પદાર્થો પુરુષોત્તમ મુગ્ધી છે સર્વ સમર્પણદ્વારા સર્વપદાર્થો પુરુષોત્તમ સંબંધી છે, તેના ઉપર સ્વત્વ કે સ્વીયત્વ શુદ્ધિ રાખતી નહિ.

(૬) શ્રીહરિગાયજી આત્મા કરે છે કે “આદ્યો સમ્બન્ધકરણ કન્યયેષ સ્વયંચરે । સ્વસ્વ સર્વપદાર્થાનાં મનસા તેન યોજનમ્ । સમ્બન્ધવત્યા કૃત્યેષ ગુરુણા તત્કૃતિર્ભવેત્ । સમ્બન્ધઃ શ્રાપિ નિર્દોષસ્તયા સર્વસમઃ સ્મૃતઃ । વન્હેરિયેતિ ચોધાય પ્રોકં બ્રહ્મપદ પુનઃ । ‘નિર્દોષં દિ સ્તમ બ્રહે સ્વપ્રોકં તત્તયાવિધમ્ । સ્વાત્ પ્રયુક્તે કલ્પણપદે ચિપમત્યે ગુણાહિતિઃ । સમ્બન્ધે તાદૃશાપેક્ષા નાસ્તિ દોષનિષારણાત્ । દોષમાત્રનિવૃત્ત્યર્થે બ્રહ્મસમ્બન્ધઃ ઉચ્યતે ।

પ્રથમ જેમ કન્યા ગર્વચરમા વર છે તેમ પ્રભુ સાથે સંબંધ થાય છે. આ મંબંધ કરાવનાર સ્વયંચરમાં જેમ ફતી હોય છે, તેમ આ સ્થલે શુરદેવ હોય છે. સંબંધ થતાજ મનથી પ્રભુને પોતાના સર્વ પદાર્થો નિવેદન કરવામા આવે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપરથી સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ શુદ્ધિ ખરેખરી ત્યા જામનાનું રચાવન થાય છે આ સ્થત બ્રહ્મનગ્ધી શબ્દ યોગ્યતામા આવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે નિર્દોષ અને મર્વગમ બ્રહ્મ આમની જેમ દોષોને દૂર કરનાર છે. જ્ય બ્રહ્મ સંબંધ ન કરેલું ત્યારે સંબંધ કરેલામા આવે તે વૈષમ્યરોપ અને ગુણાદિતિ થાય. પણ આચાર્યચરણ બ્રહ્મને નિર્દોષ અને મર્વગમ કહે છે. તેથી આ સ્થલે કૃષ્ણ સંબંધના સ્થાનપર બ્રહ્મ શબ્દની યોગ્યતા કરી છે. (તેનો અન્યથા અર્થ કહેવો નહિ) આ સ્થલે દોષ નિવારણ કરવાના છે. તેથીજ બ્રહ્મપદની અપેક્ષા છે. નહિ કે કૃષ્ણ તની દોષ માત્રના નિવૃત્તિ માટે બ્રહ્મ સંબંધનો ઉપદેશ કરાવ્યો છે.

(૭) શ્રી વીરૂપક્ષજી આત્મા કરે છે કે ‘સિદ્ધાન્ત ગદ્યરમા’ પ્રભુએ શ્રીકૃષ્ણે જે આત્મા કરી તેમ

અક્ષરશઃ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કહે છે તે ઉપરથી એમ બાણી શકાય છે કે વ્રજસમ્બન્ધ એટલે બ્રહ્મ ને હું (પ્રભુ) તેના તે જે સંબંધ કરાવે તેનું નામ બ્રહ્મ સંબંધ.

(૮) શ્રીગિરિધરજી આજ્ઞા કરે છે કે “અસ્મિન્ માર્ગે યશોદોત્સંગલાલિતશ્રીકૃષ્ણસ્યૈવો-
પાસ્યત્યાત્તસ્ય ચાક્ષલોકે અવતારમાગ્રમમત્વાદ્ય તદ્વ્યાવૃત્તયં વ્રજપદોપાદાનમ્ । તેન
વ્રજાણા સહ દેહજીવયોર્યઃ સમ્બન્ધઃ સ્વમાર્ગીયનિવેદનેન તદીયત્વસમ્પાદનલક્ષણઃ ।”

આ પુષ્ટિમાર્ગમાં યશોદોત્સંગશાસિત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ જ ઉપાસ્ય છે અને તે શ્રીકૃષ્ણને લોકો અજ્ઞાન-
તાથી-બ્રમથી અવતાર માન સમજે છે; અમારા પ્રભુ પૂણ પુરુષોત્તમ છે, એમ બોધ કરાવવા માટે
બ્રહ્મ નહ અહણ કયું છે. તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈએ કે બ્રહ્મની સાથે (યશોદોત્સંગશાસિત પ્રભુ
શ્રીકૃષ્ણ સાથે) ને દેહ અને જીવનો સંબંધ થાય છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે. અને તેજ સ્વમાર્ગીય
નિવેદન કે તદીયત્વ કહેવાય છે.

પશ્ચિમપુરુષ દર્શદિગ્વિજયી શ્રીપુરુષોત્તમજી આજ્ઞા કરે છે કે “વ્રજસમ્બન્ધો નામ સર્વસ્મિન્
ભગવત્સ્વામિકત્વતરૂપઃ સમ્બન્ધઃ, તસ્ય કરણં નામ ભગવતા આચાર્યાન્ પ્રતિ ગચ્છેનોક્તો ય
આત્મસમર્પણપ્રકારઃ, તદ્વીત્યા ભગવતિ સ્વાત્મસહિતસ્વીયસર્વપદાર્થાનાં ભગવતિ તથા-
ત્વચિજ્ઞાપનમ્ । “સત્ત્વં નૈવ રેમે” इति श्रुतेः, “કોઢાર્યમાત્મનં દ્વં વિજગત્કૃતં તે સ્વા-
મ્યં તુ તત્ર કૃધિયો પરદશઃ કુર્યુઃ ।” इत्यादि वाक्याच्च; वस्तुतः सर्वस्य भगवदीयत्वेऽपि
“स वै नैव रमे” इत्यादिश्रुत्या रमणार्थं द्वितीयनिर्माणादिप्रायणात्, તેનાપાદિતા યા
તત્ત્વપદાર્થે જીવસ્ય સ્વત્વસ્વીયત્વામિમિતિ, તત્પારિત્યાગે, તેપુ ભગવદોયત્વસ્ય ચિજ્ઞાપન-
મિતિ યાચત્ ।”

બ્રહ્મસંબંધ એટલે સર્વ પદાર્થોમાં ભગવત્સ્વામિકત્વરૂપ સંબંધ (અર્થાત્ પ્રત્યેક પદાર્થોના સ્વામી
ભગવાન છે, એવો સંબંધ સ્થાપન કરેવો તે) આચાર્યચરણ પ્રત્યે સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમે પ્રકટ થઇને
ગઇ મંત્રદારા ને આત્મ સમર્પણ પ્રકાર કહ્યો છે, તે બ્રહ્મસંબંધ કરણ છે (આચાર્ય ચરણે ને
ભગવદ્વાચારી ગઇમંત્રદારા આત્મ સમર્પણની પ્રણાલિકા સ્થાપન કરી છે, તેનું નામ બ્રહ્મસંબંધ કરણ
છે.) તે પ્રણાલિકાને અનુસરીને પોતાના આત્મા સહિત સ્વીય સર્વ પદાર્થો પ્રભુના છે એમ વિદ્યાર્થિ
કરે. સર્વ નૈવરમે અને વીઝર્થમ વગેરે પ્રમાણે પશુ એમ કહે છે કે જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રભુએ પોતાના
રમણ માટે સંન્યા છે, તે ઉપર સ્વત્વ અને સ્વીયત્વ શુદ્ધ કરવી નહિ તે પદાર્થો ઉપર જીવને પોતે
અને પોતાનું એવો ને અભિમાન છે, તેના પરિત્યાગ થવાથી તે સર્વ પદાર્થો ભગવદીય છે એમ ને
ચિજ્ઞાપન કરવામા આવે છે તે બ્રહ્મ સંબંધ છે—

(૧૦) શાસુભટ્ટજી કહે છે કે “વ્રજાણાસહ સમ્બન્ધઃ સ્વસ્વામિભાવલક્ષણો દેહેન્દ્રિયપ્રાણા-
ન્તઃકરણદારાગારપુત્રાદીનામાત્મનચ તદીયત્વમિતિ યાચત્ । તસ્ય કરણાત્ ગચ્છસહિતપદ્મા-
ધરનિવેદનમન્ત્રસ્યાપદેશેન સ્ફુટીકરણાદિત્યર્થઃ ।”

બ્રહ્મની સાથે સંબંધ થાય તે બ્રહ્મસંબંધ કહેવાય. પ્રભુ સાથે સ્વસ્વામિભાવ સ્થાપન કરેવો, અને
દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અંતઃકરણ, દારા, ઘર, પુત્રાદિ અને આત્મા પણ ભગવદીય છે તે (ભગવદીયત્વ).
ગઇ સહિત પદ્માધર નિવેદન મંત્રના ઉપદેશથી સ્ફુટ થાય છે

(૧૧) શ્રીતાનુવર્તનટીકાકાર કહે છે કે “નિર્દોષં હિ સમ વ્રજાહમ્, તસ્મિન્ સમ્બન્ધસ્ય
કરણાત્, સાધકતમાત્ સગદપદ્મચાક્ષરકથનાત્ । અંશત્વેપિ પરામિધ્યાનાત્ તિરોહિતં

તતોદ્યસ્યચન્ધયિપર્યયો ' इतिभक्तिमार्गीयात्मसंमर्पणापरपर्यायनिवेदनद्वारा सेचकत्व करणादित्यर्थः । ” પ્રશુ આતા દર કે, દુ નિર્વા અને મરમમ ઘણ છુ માગ વિષે મંગધ કર- વાથી...ભક્તિમાર્ગીય આત્મ મમર્પણ અથવા આત્મ નિવેદન દ્વારા સેવકત્વ કરાય છે. અર્થાત્ આત્મનિવે- નથી પ્રશુ સાથે સેવ્ય સેવકભાવ સ્થાપન થાય છે.

ઘણ સમન્ધ ફક્તમક શ્રીકૃષ્ણ સાથે થતા હોવાથી ભક્તિમાર્ગીય રીતે તે સાધન છે - અને તદ્દ્વારા સંપાદન થતું સર્વ પદાર્થોનું ભગવદીયત્વ અને સેવ્યસેવકત્વ જ્ઞાન તેવા છે એમ કહી શકાય.

ઉપાસના કે ભક્તિ

“આત્માવારે દૃષ્ય, ધોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યામિન્ય.” ઇત્યાદિ શ્રુતિમા ભગવદ્ધર્મ તરીકે દર્શનાદિનું વિધાન છે. તેમજ આ મૈત્ર્યુત્સાહીત” આ શ્રુતિ વાડા આત્મોપાસનાનું વિધાન દરે છે જ્ઞાનીઓ “દૃષ્ય” ઇત્યાદિનો ‘જાતવ્ય’ એમ અર્થ કરીને “આત્મેષ્વૈત્સુપાર્શ્વ” આ વાક્યમા આત્મમા જાણવે એમ અર્થ કરે છે. અને ભગવાન જાણી શકાય છે જેવ છે એમ પણ મિદ્ધ કરીને ભગવદુપાસના દરે છે. ત્યારે તેમને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામા કહેલું, ‘જ્ઞાના જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન મા પ્રપચતે” અનેક જન્મો પછી જ્ઞાની મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે અને જન્મો વડે તેમને આત્મસ્પૃહિત થાય છે ત્યારે ધણા અભ્યાસ પછી જીવાનદનો આવિર્ભાવ થાય તો અભિયજ્ઞાનદ ત્રણે અણનું પ્રાકટ્ય થવાથી જગૈરસત્ ‘વ્રદ્ધાપ્યેતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિને અનુસરી ઘણજૂતતા થવાથી આત્મા તરીકે આજ્ઞાકાર થાય છે આજ જ્ઞાનમાર્ગીય મુખ્ય ફલ છે.

ભક્તિજ મુખ્ય સાધન અને ફલ છે.

સર્વ સાધનોમા ભક્તિ મુખ્ય સાધન છે જ્ઞાનમાર્ગમા જેમને મુક્ત કલા છે તે પણ આ ભક્તિની ઇચ્છા કરે છે ભક્તિ ભગવદ્દેષા વડેજ પ્રાપ્ત છે. સાધનાન્તરથી અપ્રાપ્ત છે, અને જેમ પ્રશુ આનન્દમય છે તેમ ભક્તિપણ આનન્દમય અને રસરૂપ છે

મુક્તાત્માઓ પણ ભક્તિની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેમને પણ ભક્તિની ઇચ્છા થાય એજ હેતુભક્તિને કહેવા જતાવામા માટે પર્યાય છે કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગમા મુક્તાત્મા તેજ કહેવાય છે કે જ્યારે જીવની સર્વ કામનાઓ લય પામે અને ઘણજૂત થાય કામનાઓતો લય થઈ જાય ત્યારે પણ ભક્તિની કામના રેણ રહે છે ભક્તિની કામના રહેવાની મુક્તાત્મા ફલણ નથી પણ જૂવણ જ છે.

જ્ઞાનમાર્ગીઓ કહે છે કે મુક્તાત્માને કોઈપણ જાતની કામના હોતીજ નથી કારણ કે શ્રુતિમા કહે છે કે “યદા સર્વે પ્રલીયન્ત કામા યેષ્ટસ્ય હૃદિ સ્થિતા । બધ મર્ત્યોદ્ધતો મૃત્યવ્યઃ વ્રજા સમવૃત્તે ।” જ્યારે જીવના હૃદયમા સ્થિત થયેતા મર્ત્ય પ્રાનરના કામનો વધ થાય ત્યારેજ મનુષ્ય અમૃત અર્થાત્ મુક્ત થાય છે અને મુક્તાત્માજ ઘણદર્શન કરી શકે છે આ વાક્યમા મુક્તાત્માની કામનાને લય રપટ જણાવે છે જો કામના-ભક્તિની કામના હોય તોપણ-સ્થિત રહે તો તેને આ શ્રુતિ વાડ્ય મુક્ત રહેવાની ના પાડે છે. વળી તમે જેને ભક્તિ કહેો છો તે શુ અનુગ્રહ છે કે દયા છે / જે અનુગ્રહને ભક્તિ કહેવામા આવતી હોય તો ‘સમસ્તુ પચતિ વીતશોકો ઘાતુ પ્રમદાન્મહિવાનમીરામ્’ જે વીતશોક હોય તે ધાતાના અનુગ્રહથી ભગવદ્દર્શન કરે છે. આ વાક્યથી અનુગ્રહથી કેવળ ભગવદ્દર્શન થાય છે અને ‘મોહમિશેજ્જનાર્દનાદ’ જનાર્દન ભગવાન પાસેથી મોહની ઇચ્છા કરી આ સ્પૃહિત વાક્ય મુક્તિને અનુગ્રહસાધ્ય કહે છે અર્થાત્ દર્શન અને મુક્તિ આ બેજ ફલ અનુગ્રહના છે અને મુક્તાત્માને તે બંને અપ્રાપ્ત નથી તેથી અનુગ્રહપણમા મુક્તાત્માને ભક્તિની કામના થતી અસંભવ છે અને જે ભક્તિનો અર્થ દયા કરવામા આવે તો દયા એકલે બીજનું કુળ ફર કરતુ તે પણ સતરી સકે નહિ કારણ કે મુક્તાત્માને દયાની

૪૨૨૪ નથી જેનું દુષ્ણ દુષ્ણ થઈ ગયું હોય તેજ મુક્તાત્મા કહેવાય અર્થાત્ દુષ્ણના અભાવમા દયાની અભાવ કોણ કરે? અને જો તમે ભક્તિનો અર્થ સ્નેહ કરતા હો, તો, તે સ્નેહ મનનો ધર્મ છે તેથી સ્નેહ ભાવરૂપ થયો તેને આનંદરૂપ કહી શકાય નહિ વળી તમને આનંદપદોનો અર્થ સુખ વિનક્ષિત છે કે અલ્પ? જો આ મને અર્થ પ્રહસ્ય કરો તોપણ તેમા સ્થાયીભાવ ન હોવાથી તે ભક્તિ સ્વરૂપ કહી શકાય નહિ અલ્પધર્મ હશે નો ભક્તિમાએ નિત્યતા હોવી જોઈએ તે નિત્યતા પણ ભક્તિમા દેખાતી નથી. ભક્તિ સર્વમા સર્વકાલે હોતી નથી પણ કોઈમા કદાચિત્ હોય છે તથી તેને નિત્ય કેમ કહેવાય "પુનઃ મુચ્યમ્ભવત્યન્તે રતિ પ્રસન્નસ્ય તત્ત્વશ્રેયસુ" અનંત ભગવાનમા અને ભક્તોમા મારો ફરીથી પ્રેમ થાઓ ઇલાહિ પ્રાર્થના વાક્યોમા ભક્તિની પુનઃ મહાવના કહેવામા આવી છે તે ઉપરથી મિલ્ક થાય છે કે ભક્તિ અનિત્ય છે, માટેજ તે મુક્તાત્માઓને અભિનયિત નથી, અનુગ્રહથી પ્રાપ્ત નથી, આનંદ ધર્મ અને સ્વરૂપ પણ નથી જ્ઞાનથી જ્ઞાનાદવ દિ કૌલ્યમ્ બલાન્ વિગ્ધોત્તર અનુસરીને કૈવલ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે હરિભક્તિની કદાચિત્ અનિત્ય સાધનાન્તરમા મળુના થાય તેને મુખ્ય સાધન અને શ્રેષ્ઠ સાધન તરીકે જ્ઞાન નહિ તમે જે ભક્તિને મુક્તાત્માઓને અભિનયિત અનુગ્રહથી જ પ્રાપ્ત, આનંદધર્મ અને સ્વરૂપ કહો છો તે સર્વ અમંગલ છે

શુદ્ધાદૈતસિક્ધાન્તમા ભક્તિનેજ મુખ્ય સાધન અને જ્ઞાનાન્તે ગૌણ નવા છે તે શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે કાગળ કે મૈત્રેયી સાહજીમા 'યેનાહ નામૃતાદ્યા કિમહ તેન કુર્મામ્' જે વડે હુ મુક્ત થઈ શકો નથી તેથી હુ શુ કરે? આ વાક્યથી આરભીને મુક્ત થવા માટે આત્મ દર્શનનો "આત્માવાર દટ્ટય" છત્પાદિ વાન્યમા ઉપદેશ કર્યો છે અને તે (આત્મદર્શન) નો ઉપદેશ કરવા માટે 'ન જા શેરે વન્તુ કામ્ય પતિ ત્રિયોમવતિ' પતિના માટે પતિપ્રિય નથી પણ આત્મા માટે પતિપ્રિય છે છત્પાદિ વાક્યોમા નિરૂપાધિક પ્રીતિનો અનેકવાર ઉપદેશ કરીને આત્મ દર્શનનો પરિચય કરાવ્યો છે અને ઉપસહારમા "ચૈતાવરે સત્ત્વ-સુતત્ત્વ" આ વાન્યથી આત્મદિમયક જ્ઞાનનેજ અમૃતત્વે કહેવામા આવ્યું છે તમા સ્વપ્રતીતિથી પુત્રાદિની અપેક્ષાએ વધુ પ્રિય આત્માજ છે એમ સમુચિત્ક પ્રતિપાદિ કર્યું છે એજ ઉપમ્મ, ઉપસહાર અને અવયામ વાન્યો વડે આ વાન્યો જીવ જોષક છે એજ કહેવામા આવે છે વળી આ સ્થળે આત્મજ્ઞાનાદિતુ મર્ત વૈવંશ્ય કલ મિહિ માટે આત્માનું મર્ત રૂપ સભાગાય છે અને સમુચિત્ક દૃષ્ટાન્ત તરીકે આત્માને સર્વાધાર કહે છે જો વળી ખીજી ક્રુતિઆમા આત્માન અલ્પ હો છે, તે સર્વ વાક્યો આત્મા (જીવાત્મા) નો ઉત્કર્ષ દર્શાવે છે, કાગળ કે જગતી ઉત્પત્તિમા જેમ અલ્પ કાગળ છે તેમ જીવનું પણ સહારી કાગળ છેજ માટે આ સ્થળે આ મા રાખ્દથી જીવજ પ્રહસ્ય થાય છે, માયાનાદીની આ શુક્તિનો પરિહાર અભાસના વાક્યાન્યવાધિગળ વડે થઈ જાય છે આ વાક્યાન્યવાધિ રજુ અલ્પજ્ઞાના ક્રેધમાધ્યાયના અતુષ્ઠ પાત્નુ સમ્મ અધિગળ છે આ વાક્યાન્યવાધિગળનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-પૂર્વોક્ત શ્રુત્યાદિના ઉપક્રમમા અમૃતત્વ-મોક્ષ-માટે આત્મદર્શન અને તેના સાધનનો ઉપદેશ થાય હ અમૃતત્વ અલ્પજ્ઞાનથી થાય છે, એજ પણ નિર્જુય કર્યો તેમા પ્રમાણુ તમર ચિદ્વિગ્ધાસિદ્ધિસુવેતિ નાન્ય કમ્યા ચિરતે ક્યતાય તેન અગ્રીનેજ અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે અને માગથી નહિ તને મળુનારજ અમૃતત્વન પામે બીજો માર્ગ નથી. એજ અન્યમાનના નિરોધ મને અલ્પજ્ઞાન પ્રતિપાદિમ શ્રુતિઓ જ છે તેથી આ મૈત્રેયી સાહજીમા પણ તેજ અલ્પજ્ઞાનો આત્મ રાખ્દથી પરામર્શ કરીને તેના દર્શનમોષક વાક્યો માથે અન્યથ કરવામા આવે છે, નહિ કે જીવમોષક આત્મ રાખ્દ માથે અન્યથા પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓનો વિરાધ થયો એજ પ્રકાર ઉપમદાર વામ્મમા પણ આત્મ રાખ્દનો અલ્પ સાધન અન્યથ થાય છે ઉપક્રમ પ્રવચ દ્વારા ઠ માટે ઉત્ક્રમનજ અનુસરુત્તે તેમજ વળી એજ પ્રમાણે તમેજ ચિદિત્યા છત્પાદિ વાન્યોનો પણ અન્યથ વર્તમા જ થાય છે અને તેજ અલ્પ સ્વરૂપ દોનાથી માખા છે મૈત્રેયી સાહજીક વાન્યોનો અન્યથ જો જીવ પરત્વ કરવામા આવે તો નિવર્તયોગક અને

મસદુદ્દીન બોધક હોવાથી તેનો અન્ય અધરિત ગણાય. તેમજ આત્મ શબ્દનો અન્ય જીવ માથે ન રતા પ્રિયત્વ બોધક શબ્દોનો અન્ય જ જીવ સાથે થાય એમ પણ સંકે કરી નહિ આનન્દમાં આનન્દજનક જ પ્રિયત્વે પ્રતીત થાય છે. તેથી 'આનન્દ સ્વરૂપ આનન્દજનકનો વિચાર કરતાં "આનન્દો યદોતિ વ્યજાનાત્" "અત્તન્દાદ્યેવ રાત્તિમાત્તિ. મૂલનિ જાયન્તે" "યો વૈ મૂળા તત્તુત્તમ્ નાલ્પે મુચ્ચમસ્તિ" ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મનું આનન્દ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન તથા જીવને આનન્દમય બ્રહ્મનું કાર્ય કહેવામાં આવે છે. તેમજ "સર્વે જ્ઞાત્મનો બ્યુચરન્તિ" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં આત્મામાંથી જીવનું અસ્તિત્વ બ્યુચરણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. જીવ અંશ છે એમ સિદ્ધ થવાથી જીવને જે પરમપ્રિયત્વે કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મગત પ્રિયત્વ છે એમ સમજવું અને તેમ થવાનું કારણ એજ કે બ્રહ્મ એટલે અવિષય હોવાથી અને તેનો અંશ જીવ તેની નિકટ હોવાથી જીવમાં તે સવિષય હોવાથી પ્રિયત્વ બાસે છે તેમજ "અથ જ્ઞાનન્દ્યાસિતિ" આજ આનન્દ પમાડે છે. આ વાક્ય બ્રહ્મને જ આનન્દજનક છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. અન્ય પ્રિયત્વનો અધ્યાસ છે, અને તે પણ બ્રહ્મનો સંબધ થવાથી જ, માટે મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોનો અન્ય પણ બ્રહ્મમાં જ થાય છે, જીવમાં નહિ. તેથી અધ્યાસ (વારંવાર ઉપદેશ) પણ બ્રહ્મનો જ છે, એ પ્રકારે સાક્ષાત્ તથા પરંપરા સંબધે આત્મવાચક વાક્યોનો અન્ય બ્રહ્મમાં જ થાય છે એમ વાક્યાન્યવાધિકરણમાં મિદાન્ત કરવામાં આવે છે.

પ્રિયત્વજ સ્નેહ છે.

આ મૈત્રેયી બ્રાહ્મણના વાક્યોમાં જે પ્રિયત્વ કહેવામાં આવ્યું છે તેજ સ્નેહ શબ્દ વાચ્ય છે. કાશમાં પણ પ્રેમનો જ પર્યાય વાચક શબ્દ સ્નેહ છે અને આ સ્નેહ જ ન્યારે પ્રણુ સાથે થાય ત્યારે તે ભક્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ભગવદ્વિષયક સ્નેહને જ ભક્તિ કહે છે. નારદપરમહંસમાં ભક્તિનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે છે:-

માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદૃઢ સર્વતોડધિકઃ ।

સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તથા મુક્તિર્નિવાન્યથા ॥

માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક, સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ છે તેજ ભક્તિ કહેવાય છે, તે વડેજ મુક્તિ થાય છે, અન્યથા નહિ. માહાત્મ્યજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ પણ વિચારવા લાયક છે. મહાત્મ (વૃહત્વાચ-દ્રજ્ઞ) બ્રહ્મ છે, તત્સંબધી જ્ઞાન. અર્થાત્ બ્રહ્મ જ્ઞાનપૂર્વક કે સર્વાત્મ ભાવપૂર્વક સુદૃઢ કદીપણ વૃદ્ધે નહિ તેવો અને સર્વથી અધિક સર્વોત્કૃષ્ટ સ્નેહ હોય તોજ તેને ભક્તિ કહી શકાય. "સુદૃઢ" શબ્દ બ્રહ્મ ધર્મ-જ્ઞાનો બોધ કરાવે છે. અને "સર્વતઃ અધિક" શબ્દ ભક્તિનું નિરુપધિત્વનો બોધ કરાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન કે સર્વાત્મભાવ સાથે બ્રહ્મ ધર્મત્વ બોધક સુદૃઢ જે કદીપણ વૃદ્ધે નહિ (નિસ હોય) અને સોપાધિક ન હોય તેવો સ્નેહ ભક્તિ કહેવાય છે. તેમજ શાપિડસ્ય ભક્તિસૂત્રમાં તેને ધૃતિમાં નુરક્તિ કહે છે. જે ધૃતિમાં અનુરક્તિ થાય છે તે પરાભક્તિ કહેવાય છે. એજ તાત્પર્ય શાપિડસ્ય મહર્ષિ પ્રણીત ભક્તિસૂત્રોમાં "સા પરાનુરક્તિશ્ચરે" આ સૂત્રમાં છે. આ સ્થલે પણ 'પર' પદનિરુપધિત્વનો જ બોધ કરાવે છે. આટલા પ્રમાણુથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ નિત્ય અને નિરુપાધિક છે.

"દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાયસયમૈઃ । ભયોમિર્વિવિધેશ્વાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાચ્યતે" દાનવ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ તથા બીજા ક્રિયસૂત્રાણાં કર્મોર્વડે શ્રીકૃષ્ણમાં ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે ઇત્યાદિ સાધન વાક્યો તથા "પુનઃ મૂળા મત્યન્તે રતિ." ફરીથી ભગવાન અનન્ત શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રેમ થાઓ ઇત્યાદિ પ્રાર્થના વાક્યો અને શ્રુતિમાં કહેલું "મક્તિમ્ય મજ્જ તદિદામુરફલભોગૈરાસ્યેનાસ્મિન્મનઃ કલ્પનમ્" ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ભજન, ઐદિક્ક કલ્પભોગથી વિરક્ત થઈને પ્રણુમાં મન લગાડવું એજ, ભક્તિ છે ઇત્યાદિ લક્ષણ વાક્યો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિ સાધી શકાય છે, ફરીથી મેળવી શકાય છે અને મન.

કે “આત્મારામાથ મુનયો નિર્ગત્વા અપ્યુદ્ગમોઃ કુર્વન્ત્યદેતુર્વો મતિસ્” મુનિઓ કે જે આત્મારામ છે મુક્તા-
ત્માઓ છે, તે પણ ઉચ્ચ ભગવાનના અદ્વૈતી ભક્તિ કરે છે. આ વાક્યથી પણ મુક્તાત્માઓને ભક્તિની
અભિલાષા હોય છે, એમ મિદ્ધ થાય છે, તેથી પૂર્વ કહેલી “મયા તર્વે પ્રલીયન્તે” ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ
પ્રાપ્ત થતો નથી, તે સ્થળે આત્મકામથી અતિરિક્ત સર્વ કામનો લય અપેક્ષિત છે માટેજ શ્રુતિ
વિરોધની શંકા નિર્મૂલ છે. કારણ કે ભક્તિ આત્મ ધર્મ હોવાથી અને આત્મ ધર્મ પ્રાપ્તિ હોવાથી
તેની કામનાથી આત્મકામનો અતિરેક થતો નથી.

ભગવદ્લીલાનું નિત્યત્વ

હવે બ્રહ્મના ધર્મો જેમ બ્રહ્મમાં હોવાથી નિત્ય છે, તેમજ પ્રજુની ક્રિયાત્મક લીલા ગોવર્ધનોદરશ્યાદિ
અને લીલાસામગ્રી પર્વત, પશુ, પક્ષી વગેરેની નિત્યતાનો વિચાર કરાય છે. કારણ કે કેટલાક આધુનિકો
પ્રજુની લીલા સામગ્રીની નિત્યતા સ્વીકારતાં અચ્ચક્ર્ય છે. વૈદિક સિદ્ધાન્તોનો પૂર્ણ પરિચય ન હોવાથી
તેમજ વિચાર સંજ્ઞામાં ભેદ હોવાથી તેઓ લીલા સામગ્રીની નિત્યતા અને ભગવત્સેવા તથા
પ્રચક્ષિત સેવા પ્રજ્ઞાતિદ્રવ્યો પાંદાર કરતા દેખવામાં આવે છે. પણ વેદમાં એ ભગવાનની
લીલાની નિત્યતા દર્શાવી છે. સામગ્રીમાં ક્રિયામાં લીલા નિત્યત્વના વિષયમાં અનેક સ્થળે
વિચાર કરવામાં આવ્યો છે શ્રીમદ્ભાગવતમાં જે સમયે શ્રીકૃષ્ણેવજી પરીક્ષિત રામને કથા
સંભળાવવાનો ઉપક્રમ કરે છે તે સમયે “યદુવરપરિત્ત્વેદોમિત્યત્રયમર્મ” “વજ્રુવરવિતાનો વર્દ્યન્ કામવેવમ્”
ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ક્રિયાત્મક લીલાઓને લક્ષ્ય કરીને વર્તમાનકાલિક પ્રયોગ કરે છે.

યદુપિ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વર્તમાન વાચક શબ્દોનો ઉપયોગ જૂત અને ભવિષ્યમાં પણ
સ્થંભ લક્ષણમાં થાય છે. લોકમાં “આ હું જાણું છું” વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો જોવામાં આવે
છે. તેમજ વર્દ્યન્ વગેરે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગોથી પરીક્ષિતનાં સમયમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓની સત્તા-
સ્થિત્ર કરી શકાતી નથી, તથાપિ આ સ્થળે વર્તમાન કાલિક પ્રયોગો સુખ્યાર્થમાં ભાની શકતા નથી.
ગૌણ્યાર્થમાં છે અને સુખ્યાર્થનો પરિયાગ કરી ગૌણ્ય અર્થમાં વર્તમાન કાલિક શબ્દ પ્રયોગ અસમર્થ
છે, વળી કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે “વક્તાનું” જે તરફ પ્રધાન લક્ષ્ય હોય તેના વાચક શબ્દોમાં
ગૌણ્યતાનો સ્વીકાર કયો અવશ્ય અનુચિત છે, પરંતુ જે શબ્દ પ્રધાનના પ્રસંગ કે ઉપતક્ષક છે, તેમાં
ગૌણ્યતાનો સ્વીકાર કરવો અનુચિત નથી તે પણ અપોગ્ય છે કેમકે “લોહિતોઽગ્નિઃ પ્રવરન્તિ” આ
શ્રુતિ વાક્યમાં પ્રવરન્તિ ક્રિયાપદનો અર્થ પ્રગટ કરે છે. આજ સુખ્ય અને વિધેય અર્થ જણાય છે,
પરંતુ તેનું પ્રથમ વિધાન યદુ જગ્યાથી તે યદુ અપૂર્વતાદિય હોવાથી પ્રધાન નથી, કિન્તુ વિગમ્યો જે
લોહિતોઽગ્નિઃ છે. તેજ અપૂર્વ હોવાથી પ્રધાન માનવામાં આવે છે, તેજ રીતે “યતિઃ જનનિયાસઃ”
ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણ સર્વદા વર્તમાન છે, એમજ શ્રીગુરુસૂત્ર્યનો આશય જણાય છે, પરંતુ આ
પૂર્વ પ્રમાણેથી સિદ્ધજ યથેય હોવાથી અપૂર્વતા શ્લેષ છે, અને તેથી તેને પ્રધાન ભાની શકાય તેમ
નથી, કિન્તુ ભવ્યન્તમર્મ વર્દ્યન્ કામવે-મ્ ઇત્યાદિ વિશેષજ્ઞાંય-જેનો અર્થ પરીક્ષિતના સમયમાંજે જગ્યા
સન્ધ્યુદ અને ગમેત્મક વગેરે લીલાઓ પ્રશ્ન કરે છે એમ થાય છે—આજ અપૂર્વ હોવાથી સુખ્ય છે.
તેથી તેમાં ગૌણ્ય વર્તમાન કાલિક અર્થ માનવો ખીલકુલ અપોગ્ય છે.

શુભ કર્મ અને નામ પણ નિત્ય છે.

વળી ન્યમરકમનો નામ જણ્ય મરકાગના પ્રમગમાં “વહ્નિ વન્તિ કામાનિ સ્વાયિચ મુનસ્ય તે” આ
શ્લોકમાં ગર્ભાવાયજી શ્રીનન્દગાયત્રીને કહે છે કે તમારા પુત્રના અનેક નામ અને રૂપો છે, ને સર્વ હું
જાણું છું, લોકો જાણતા નથી આ વાક્યમાં પણ લીલા સંબંધી રૂપ, નામ વગેરેની નિત્યતાનું
વર્ણન છે. કેમકે ભગવાન જે સુખ્ય, કર્મનો પ્રધાન કરતા માટે નામ પ્રકટ કરે છે, તેજ નામ રૂપોને

આ વાક્યમાં ગુણ કર્મનુરૂપ કહ્યા છે. જેમ ગોવર્ધન ધારણ કરવાથી પ્રભુ ગોવર્ધનોદ્ધરણ કહેવાયા- તેમજ રામ, વામન વગેરે નામ પણ ગુણ કર્મને અનુસરીતેજ કહેવામાં આવ્યા છે. ક્રિયાત્મક અને લીલા સંબંધી પ્રત્યેક પદાર્થ નિત્ય હોય તોજ ગર્ગ્યાચાર્ય સન્નિ આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરી શકે. ગર્ગ્યાચાર્ય નિઝલત છે. તેથી તેમનાં વચનો મિથ્યા નથી. પ્રભુની ક્રિયાત્મક લીલા અને લીલા સંબંધી સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. લીલા અને તત્સંબંધી પદાર્થોનો સંબંધ જેમ સ્વરૂપ સાથે છે તેમજ નામની સાથે પણ સંબંધ છે. ભગવાન નિત્ય હોવાથી ભગવાનનાં સ્વરૂપો અને તે સ્વરૂપો વડે થતી લીલાઓ પણ નિત્યજ છે. લોકમાં જે નામ છે, તે નામ નથી પણ નામાલાસ છે. તે નામ દેવલ રૂઢીથી અર્થજ્ઞાન કરાવે છે, પ્રભુના નામ યોગરૂ છે.

વેદમાં લીલાતું સ્વરૂપ

બ્રહ્મની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં આવે છે. પ્રભુની જે લીલા અન્ય નિરપેક્ષ છે, જેમાં પ્રવિષ્ટ ભક્તોની અપેક્ષા રહેતી નથી તેનું વર્ણન “તદેજતિ તન્નૈજતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં કરવામાં આવ્યું છે. જનિતિ અને નૈજતિ આ બંને વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદ છે. તેમાં પ્રથમનો અર્થ કમ્પાયમાન થવું અને દ્વિતીયનો અર્થ કમ્પાયમાન ન થવું એમ થાય છે આ વર્તમાનાર્થક ક્રિયાપદ ઉપરથી જણી શકાય છે કે કમ્પનક્રિયા, તેનો અભાવ અને તેનું આધારભૂત બ્રહ્મ સ્વરૂપ નિત્ય છે. સર્વદા સ્થિત રહે છે.

અને પ્રભુની જે અન્ય સાપેક્ષ લીલા છે, જેમાં મજાભક્તોની અપેક્ષા રહે છે, તેનું વર્ણન નીચેના મંત્રમાં આવે છે.

“વિળોઃ સર્માણિ પશ્યત, યતો મતાનિ વસ્વસો ઇન્દ્રસ્ય યુગ્મઃ સત્તા”

વિપ્લુતાં કર્મે-મશોદારતનપાન, ગોપાંગનાવિહાર, ઇત્યાદિ જુઓ. શ્રુતિઓ આ સમયે પણ પ્રભુની લીલા જેવાનો ઉપદેશ કરે છે તે ઉપરથી પ્રભુની અન્ય સાપેક્ષ લીલા પણ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

“જ્ઞાનિ એ વ્યવાયત સ્વઃ પ્રાપદયદ્રોતો ભિર્મોલ્ય રણમ્ ।

અદ્વદ્વિમયસઃ સ્વદસ્ટસ્તન્નનાકે સ્વપા વૃકમ્ ॥”

જેણે પ્રકટ થતાં પૂતના, તણાવર્ત વગેરે દેવોનો નાશ કર્યો અને પછી મથુરા, કારકા વગેરે સ્થાનોમાં જ્વામંથ, શાશ્વ, સૌભ વગેરે દેવોની સાથે યુદ્ધ કર્યું અને ઈન્દ્ર કુપિત થઇને ગોકુલાના વિનાશ માટે જાણ કરી ત્યારે ગોકુલનું રક્ષણ કરવા નિજ ઇન્દ્રાથી ગોવર્ધનગિરિને ઉપાડીને વિશાલ આકાશ આચ્છાદિત કર્યું. આ શ્રુતિમાં યદ્યપિ કોઇ શબ્દ નિત્યતાનો વાચક નથી તથાપિ વેદ અને વેદાર્થ નિત્ય છે એમ વ્યાસસ્વમી સિદ્ધાન્ત હોવાથી વેદમાં વર્ણન કરેલી ભગવદ્લીલા પણ નિત્ય છે. તેમજ વ્રજ્ય વિળ્યઃ સન્નિવાનગોર્જતે ઇત્યાદિ વેદ મંત્રોમાં વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદો આવે છે. તે ઉપરથી લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે.

લીલા સ્થાનની નિત્યતા

લીલા પરિકરની નિત્યતાનું વર્ણન અનેક શ્રુતિઓમાં મળે છે. આ સ્થળે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ સ્થાવીપુષ્પાદ ન્યાયથી ટાંકવામાં આવી છે. ઋગ્વેદસંહિતામાં ગોકુલનું વર્ણન નીચે જણાવેલી શ્રુતિમાં આવે છે.

“તા વો વાસ્તુત્યુવ્યક્તિ ભમ્યે યત્ર ગાવો મૂરિગ્ઝઙ્કાઃ અગાઃ ।

અગાહ તદુત્થાયસ્ય વૃળ્લ. પરમ પદમગામિ મૂરિ ॥”

અને ત્યાંની વસ્તુઓ એજવવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ કે જ્યાં લાંબાં સમયવાળો મુંદર ગાયો રહે છે, અને ગોપીઓના મનોરથોને પૂર્ણ કરવાવાળા ભગવાન વિપ્લુતા વ્યાપક પરમ પદ (સ્થાન) ની શોધા આ સમયે પૃથ્વી પર દેખાય છે.

આ શ્રુતિમાં શ્રીમદ્ગોકુલને વ્યાપક અને વિપ્લુનું પરમ પદ કહ્યું છે. તેમજ “અગામિ” આ વર્તમાન કાલિક ક્રિયાપદ દ્વારા શ્રાવ્ય વર્ણવી છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા મિદ્ધ થાય છે.

આજ પાત્રાનું મમર્થન બીજી મંત્ર પણ કરે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ સંહિતામાં આ મંત્ર આવે છે—

“તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદયન્તિ સૂરયઃ ।”

ભક્તો વિષ્ણુના પરમપદને સર્વદા લુએ છે. આ વાક્યથી પણ શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતાજ પશુવે છે.
લીલા સ્થાન ક્યાં છે ?

તા વાસ્તુન અને તદ્વિષ્ણોઃ વગેરે શ્રુતિઓમાં શ્રીમદ્ગોકુલની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. ભક્તજનો શ્રીમદ્ગોકુલને કેવી રીતે લુએ છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તદ્વિષ્ણોઃ આ મંત્રનો ઉત્તરાર્થ અત્યંત ઉપયોગી છે. ઉત્તરાર્થમાં જણાવ્યું છે કે દિગ્વિજ ચક્રુરત્તતમ્ આ વાક્યમાંથી પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત દિગ્વિજ છે. અર્થાત્ જેમ સ્વર્ગ મુખમય છે. તેથી શ્રીમદ્ગોકુલ પણ મુખમય છે. ત્યાં રહેતા નિત્ય લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તોના કુખ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ હોઈ શકતો નથી. દ્વિતીયદૃષ્ટાન્ત ચક્રુરિજ છે, તેનો અર્થ એમ થાય છે કે જેમ દિવ્ય-તાન-સંપન્ન ધીમહીઓ વિના અન્ય કાંઈને નેત્ર દૃષ્ટિઓચર થતું નથી અને જે ગોમઠમાં રહે છે તેની પણ ‘નેત્ર’ સંજ્ઞા પડે પ્રસિદ્ધિ કરે છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલ પણ જે ભક્તોપર પ્રભુનો પૂર્ણ અનુબ્રહ્ હોય તેજ તેના આધિર્દેવિક સ્વરૂપને જોઈ શકે. અત્રે જે ભૂસ્થાનમાં તે (ગોકુલ) રિપત છે તેની પણ ગોકુલને પ્રસિદ્ધિ કરે છે. અને તૃતીય દૃષ્ટાન્ત જાત્વં ચક્રુરિજ આ વાક્યમાં બતાવ્યું છે કે જેમ નેત્રેન્દ્રિય તૈજસ છે પણ તેજના શુષ્ક રૂપ સ્પર્શ વગેરે તેમાં અપ્રકટ છે. તિગદિત છે. તેથી નેત્રેન્દ્રિય અન્ધકારમાં પ્રકટ થઈને નિજ તૈજસત્વનું જ્ઞાન દર્શવવામાં અસમર્થ છે તેમજ શ્રીમદ્ગોકુલપણ આનન્દમય, અસાક્ષિ છે; પરંતુ પ્રભુની ઇચ્છાથી પ્રચ્છન પ્રભાવવાળું રહે છે. તેથી ત્યાં રહેતા લોકોમાંએ કામ, ક્રોધ, ભોભ, મોહ વગેરે દોષો જોવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ દોષ નથી. આ પ્રકારે ત્રણે દૃષ્ટાન્તો બંધ બેસતા આવે છે અને તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે લીલા સ્થાન મૃત્યુલોક પાતાલલોક અને સ્વર્ગદિ લોકોની પડે નીચેનું ઉપર નથી પણ અદ્વિતીય વિરાજમાન છે.

લીલા સ્થાન અને લીલા પ્રવિષ્ટ ભક્તો અભાતમક છે.

લીલા સ્થાન જડ નથી. “एतत्तत्त्वं यद्रूपम्” આ શ્રુતિ બ્રહ્મપુરનું વર્ણન કરે છે. આ બ્રહ્મપુર સાત છે. ત્રિશક્ષાબાધિન છે. અને તેમાં મર્ચે કાંમે સમાહિત છે એમ પણ અસ્મિન્ વામા સમાહિતાઃ આ શ્રુત્ય શ કહે છે. તેમજ એ આત્માવહતવાળા આ બ્રહ્મપુર નિષ્પાપ આત્મા છે. એમ પણ અગ્નિમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. આત્મપદના પ્રયોગથી જણી શકાય છે કે લીલા સ્થાન જડ કે અનાતમ નથી. સ્વર્ગ પુંડરીક વેશમ વહ્નોઽસ્મિન્નવરાઙ્ગકારા. આ શ્રુતિનો અર્થ લીલા સંગમી જે પુંડરીકવેશ (ભક્તનું હૃદય દમસ્) અને તદ્વર્તર્થત આકાશને (પરમએમ) દહર કહે છે. તેનેજ ભગવાન વેલપાસ “વર હતોમ્યઃ” આ સૂત્રપડે બ્રહ્મ કહે છે. અને વૃદ્ધદામન પુરાણમાં બ્રહ્મ ભૃગુસંવાદમાં પણ કહે છે કે

“મલ્લેતિ પઠયતેઽસ્મામિર્થદૂષે નિર્ગુણે પરમ્ ।

વાહ્મનો-મોચરાતીત તતો ન જ્ઞાયતે ત્ત તત્ ॥

આનન્દમાત્રમિનિ ચદ્વદન્તિહ પુરાવિદઃ ।

તદ્ગૂર્ણં દર્શયાસ્માકં ચદિ દેવો વરો દિનઃ ॥”

શ્રુતિઓ પ્રભુ પ્રત્યે કહે છે કે “જે આપ અમને વર આપવાની ઇચ્છા કરો છો તો દયા કરીને આપના તે સ્વરૂપનું દર્શન કરાવો કે જેને અમે મન અને વાણીથી પરંતુ નિર્ગુણ કહીએ છીએ. જેને પ્રાચીન વિદ્વાનો આનન્દમય કહે છે.” પ્રભુએ આ પ્રાર્થના સાંભળીને ચત્વરુદ્ધવર્ત નામ ઇલાદિ અગ્નિમ શ્લોકોમાં વર્ણિત, વૃન્દાવન, ગોવર્ધન શ્રીયમુનાઇ ઇત્યાદિ લીલા પરિકર સમેત નિઃસ્વરૂપ બતાવ્યું છે. જે નિત્ય લીલા પરિકર બ્રહ્મ સ્વરૂપ ન હોય તો બ્રહ્મ દર્શનની ઇચ્છાએ પ્રાર્થનાં કરી શ્રુતિઓ લીલા પરિકર સમેત દર્શન કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ ન કરત. અને આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની લીલા, લીલા પરિકરો અને ભક્તજનો, સર્વેજ અભાતમક છે. ઇતિચમ્

અધિકરણ તાત્પર્ય સંગ્રહ

અધ્યાય ૩

પાઠ ૧

અધિ૦ ૧. છાંદોગ્યની પંચાસિ વિદ્યામાં આવેલા પ્રત્યેક અને ઉત્તરેથી સ્વહતાનને ઉપયોગી જન્મ માટે જીવ સંસ્કૃત બૃતો સહિત ગતિ કરે છે. પ્રથમ અને ઉત્તર જોતાં શ્રુતિમાં જો કે જલ શબ્દનો પ્રયોગ છે તોપણ તે તેજ, જલ અને અન્યનો ઉપલક્ષક હોવાથી તે ત્રણે સહિત જીવ ગતિ કરે છે. બૃ. ૪-૪-૨ માં પ્રાણની ગતિ કહેલી છે અને પ્રાણ જન્મય હોવાથી કારણ કે જલ પ્રાણના પોષક છે તેથી, જલનું પણ ગ્રહણ છે. પણ બૃ. ૩-૨-૧૩ માં તો પ્રાણાદિની ગતિ અગ્નિમાં છે એમ કહેલું છે. એથી જો શંકા થાય તો જણાવવાનું કે તે શ્રુતિ ગ્રાણ્ય છે. વળી ઋ. સં. ૧૦-૬૦-૧૩ માં જો કે જલ શબ્દનો પ્રયોગ નથી પણ શ્રદ્ધાનો છે તોપણ ત્યાં શ્રદ્ધાનો અર્થ જલ સમજવાનો છે. પંચાદુતિના પ્રકારથી દક્ષા ઇષ્ટાદિના કરનારની જ ધૂમ્રાદિના માર્ગથી ગતિ છે. અન્યની નહિ.

અધિ૦ ૨. લૌકિક દૃષ્ટાન્ત તથા સ્મૃતિથી સોમભાવનો નાશ થતાં પછી દક્ષના સાધક લેશ-વાસના સહિતજ તે જ્ઞતિ બાવને પ્રાપ્ત થાય છે. કોષને શકા થાય કે આચરણ પ્રમાણે જન્મ થતો હોવાથી વાસના પ્રમાણે તે થાય છે એમ કહેવાનું શું પ્રયોજન? પણ કાષ્ઠાંજીન કહે છે કે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે વાસના પ્રમાણે જન્મ થાય છે, વળી ધૂમ્રાદિમાર્ગની અપેક્ષા હોવાથી આચરણની શ્રુતિ વ્યર્થ નથી. તેથી અનુશયનો અભાવ શ્રુતિ જણાવતી નથી. બાદરિ સૂક્ત તથા કુષ્ઠત અર્થાત્ વિહિત અને નિષિદ્ધ રૂઢિને અનુશય માને છે.

અધિ૦ ૩. શકા—છાંદાદિ કરનારથી જૂદાઓને પણ સોમભાવ પછી જન્મ સંભળાય છે, કારણ કે વિહિતથી જૂદાં કર્મ કરનાર પાપીયો યમની સન્નિધિમાં સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરીને વિશેષ અનુભવ કરીને ઉત્તેજિત થઈ છે. અગર નીચે પડે છે એમ શ્રવણ થાય છે. વળી વ્યાસ વગેરે યમમતિને જણાવે છે. આથી પાપનો ભોગ કરવાને માટે યમના રથાનમાં ગાત અવસ્થ સ્વીકારથી જોઈએ, કારણ કે ત્યાં સાત શૈરવ વગેરે નરેશ પણ છે. તેમજ ચિત્રગુપ્ત વગેરે પણ યમને અધીન છે, એમ હોવાથી તૃતીય ગતિના વિરોધનો અભાવ છે.

અધિ૦ ૪. તૃતીયમાર્ગનો યમમાં અન્તર્ભાવ નથી. કારણ કે ત્યાં યમલોકની માફક સુખ તથા દુઃખનો અનુભવ નથી. લોકમાં પણ મૂર્ખા વગેરેમાં યમલોકમાં ગમન વગેરે જોવામાં આવે છે. વળી અગ્નિમિત્ર જોવાને યમપુરુષનાં દર્શન થાય છે તેથી યમની ગતિ છે.

અધિ૦ ૫. તૃતીય આદુતિમા શબ્દના સામ્યથી વૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ બીજાથી નિરપેક્ષ કારણ શકિતથી વિરુદ્ધ જલનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. વાયુ વગેરે રૂપની આપત્તિ પણ વાયુ વગેરેની માફક તે હોવાથી છે. આથી કાર્યરૂપ વૃષ્ટિનો ભાવ નથી. વૃષ્ટિમાંથી જ્યારે અન્નરૂપ થાય છે ત્યારે બાદુકાલની અપેક્ષા હોતી નથી. અન્નભાવને પ્રાપ્ત થયેલેજ બાદુકાલની અપેક્ષા હોય છે.

અધિ૦ ૬. જ્યારે બીજા રોપવામાં આવે ત્યારે વૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે જલભાવને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો તેની સાથે અન્યબીજમાં પ્રવેશ પામે છે. આ પ્રમાણે વળી તે સમયે અન્ય જીવોથી અધિકૃત જે વીદિ વગેરે તેમાં વાયુ વગેરેની માફક તેના ભાવની આપત્તિ નથી, પણ અતિથિની માફક કાર્યમાનની રિયતિ છે. શ્રુતિમાં જગત્માં સ્થિત વીદિ વગેરેના ભાવનું જ કથન છે.

અધિ૦ ૭. પુરુષ શબ્દથી રેતનું સિન્ધ્યન કરવાને સમર્થ પુરુષ એમ સમજવું. કારણ કે શરીરને માટેજ દેવોએ હોમ કર્યો. આથી બાહ્યાદિ અવસ્થાનો પ્રતિબન્ધ નથી.

અધિ૦ ૮. યોનિમાંથી બહાર નીકળેલું શરીર ગર્ભસંબંધથી કહેવાય છે. ઉદરમાં આવેલો ગર્ભ તે ગર્ભ નહિ. એમ અર્થિઓ સમજવું.

પાઠ ૨

અધિ૦ ૧. પૂર્વપક્ષ—બુ. ૪-૩-૯, ૧૦ થી સ્વપ્નાવસ્થામાં સૃષ્ટિ છે એમ કહેલ છે. કેટલાક શાખાવાળાઓ એમ કહે છે કે ભગવાન તેના બનાવનાર છે. ઉત્તરપક્ષ—સ્વપ્નની સૃષ્ટિ ખરી નથી. તે મિથ્યા છે કારણ કે ત્યાં વસ્તુઓ જોઈએ તે પ્રમાણે પૂર્ણ રીતે અભિવ્યક્ત થતી નથી. સ્વપ્ન શુભ તથા અશુભ ફલનું સ્ત્રયક છે એમ સ્વપ્નના બળનાર કહે છે. જીવમાં ભગવદ્ધર્મેનું તિરોધાન ભગવાનની ધંધાથી થાય છે. તે તિરોધાન થતાં બુદ્ધ અને વિપર્યય જીવનું બને છે. અથવા દેહના યોગથીજ સર્વ ભગવાનના ધર્મેના તિરોભાવ અગર વિપર્યય છે. મ. ૧-૬

અધિ૦ ૨. બુ. ૪-૩-૨૧ પ્રમાણે નાડીઓમાં અને આત્મામાં સ્વપ્નના અભાવ હોય છે. સુષુપ્તિમાં જ્ઞાનશક્તિનો સર્વથા તિરોભાવ હોવાથી ત્યાં પ્રપન્ચ સૃષ્ટિ નથી.

અધિ૦ ૩. ભગવત્ દશામાં આવતાં નાડીદાન આત્મા થકી જીવ પ્રભેદ પામે છે. તે જીવ સુષુપ્તિમાં ગયેલો જાગે છે. તેમા ચાર કારણ છે. એકતા તે જાગે છે ત્યારે નિદ્રામાં પડતા પહેલાં અધૂરાં મૂંઝાં કામોને પૂર્ણ કરે છે. બીજું નિદ્રા પહેલાંનાં ધર્મેનું તેને સ્મરણ થાય છે. ત્રીજું શ્રુતિ પશુ (બુ. ૪-૪-૫) એ વિષેની છે. ચોથું આ. મૂ. ૪-૪-૧ તૈ. સં. ૫-૫-૬-૭ તૈ. બ્રા. ૨-૨-૧ માં કહેલી વિધિઓ છે તેથી મૂંઝાંની દશામા માણસને અધુરું જ્ઞાન હોય છે પૂરેપૂરું નહિ.

અધિ૦ ૪. ધ્યાનના ભેદને લીધે અથવા અચિન્ત્ય સામર્થ્યને લીધે પરબ્રહ્મની ઉભયલિંગતા મંભવતી નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞ બ્રહ્મવાક્યોમાંજ આ પ્રમાણે બ્રહ્મનું નિરૂપણ છે. પ્રપન્ચ સહિત અને તેનાથી રહિત એમ બે પ્રકારનું બ્રહ્મ છે એવા ભેદનો અગીકાર કરવાથી વિરોધ આવતો નથી એમ બે હોય તો કહે છે. ના. કારણ કે 'અભેદનું' વચન છે તેથી કેટલાક શાખાવાળાઓ ભેદના નિમેષથી અભેદનેજ જણાવે છે. ૧૧-૧૩

અધિ૦ ૫ તમામ પ્રકારનાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન કરનાર વાક્યોમાં બ્રહ્મનેજ મુખ્ય કહેલ છે. તેનું નિરૂપણ ઉચિત જગતનું નિરૂપણ નહિ. બ્રહ્મ જગતથી જૂદું છે જેમ સૂર્યના પ્રકાશનું સ્થાપન તથા સપાદન સ્વતઃ થઈ શકતું નથી. તેનાથી તે અન્યવહાર્ય છે. મેઝારિ ઉપાધિના અભાવમાં તેમજ ઘટાદિના દ્વંદ્વના ઉત્પત્તિના અભાવે આને તેજસ્વિ સ્વરૂપને સિવાય બીજું નથી. તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ વધુ ભગવાનની કૃપાથી નિષ્કટ હોય તો વ્યવહારનો વિષય થાય છે. તે સિવાય નહિ. આમ કરપના કરવામાં બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર વ્યર્થ થતું નથી. બુ. ૪-૫-૧૩ માં તો બ્રહ્મને મીઠાના કકકાના દશાન્તથી પ્રતાપન કહેલ છે. બુ. ૨-૩-૩ ની શ્રુતિ બ્રહ્મમાં જડ તથા જીવના અભાવને જણાવે છે. ત્યાં પ્રપન્ચના ધર્મેનું કથન ઉપચારથી છે ભ. ગી. ૧૩-૧૨ પશુ આ ઉપચારાંગ (લક્ષણવાળા) અર્થને જણાવે છે. આથીજ જળમાં પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની માફક બ્રહ્મની આકારતા ઔપચારિક છે ઉપરની એકદેશીની ચંદ્રનો ઉત્તર નિહાનતી આવે છે.

અધિ૦ ૬. જડ તથા જીવના મંચરથી બ્રહ્મમાં મર્ગકામત્વ વગેરે ઔપચારિક છે એમ સંભવતું નથી જેમ જડ પ્રતિબિમ્બનું મહત્ત્વ કરે છે તેમ મર્ગ કામત્વ વગેરે ધર્મેથી ધર્મ ભગવાનનું મહત્ત્વ નથી. પૂર્વે કહેવાનો પતિદાર મૂ. ૨૦ માં આવે છે. જેમ એકજ આકાશ કરક વગેરેમા આવવાથી વૃદ્ધિ અને સંકાચવાનું થાય છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મ મર્ગકામત્વ વગેરે ધર્મેનાનું બને છે. ભગવાન સદાના વિરુદ્ધ ધર્મેનું આશ્રય છે. તેથી તે સધર્મક છે તથા નિર્ધર્મક છે. શ્રુતિ પ્રાકૃત ધર્મેનાજ નિષેધ

કરે છે. સર્વ કામત્વાદિ અલૌકિક ધર્મોના નહિ. કારણ કે ન્યાં આ ધર્મોના પ્રતિષેધ કરે છે. સાં તેનામાં તે ધર્મો છે એવો અનુવાદ પણ કરે છે. ૧૯-૨૨

અધિ૦ ૭. પૂર્વપક્ષ—અહા અવ્યક્તજ છે કારણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણજ કહે છે ઉત્તરપક્ષ—જરાજર 'અહાની સેવા કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો ભગવાનના દર્શન થઈ શકે છે માટે તે અવ્યક્ત નથી. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી પણ અહા સાધાર ગુણથી પૂર્ણ છે તેથી અવ્યક્ત નથી.

અધિ૦ ૮—એ સૂત્રોથી પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપે છે. જેમ સૂર્ય, ચંદ્ર, મહિ વગેરેના પ્રકાશ લિખ હોય તો પણ તે એક પ્રકારનો જ અંગીકાર કરાય છે, ભૂદો નહિ. તેજ પ્રમાણે અહામાં પણ કોઈ ભૂદો-પણું નથી. અહા અનન્તરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. જે એક વસ્તુ છે તે સ્વતઃ અનેક વિધ થતી નથી તેમ હોય તો તેનું વિગ્રહ છે, એમ કહેવું જોઈએ સ્વરૂપ નહિ. આથી શ્રુતિથી તથા પ્રત્યક્ષથી તે નિર્ણાયક હોવાથી અહા સર્વને અગ્રોચરજ છે. ઉત્તર—અહાનું જ્ઞાન શબ્દથીજ થઈ શકે. તેથી તેના વિષેના નિર્ણય પણ શબ્દથીજ કરી શકાય. જેમ એક સર્પ સીધો તથા ઝીળ હોઈ શકે છે તેમ અહા પણ પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી ભક્તની ઇચ્છાએ નિર્ણય તથા અનન્તરૂપ થાય છે. આથી શબ્દ પ્રમાણથીજ અહા વિરુદ્ધ ધર્માત્રય છે એમ સિદ્ધ થતું હોવાથી ભગવાન વિષે કોઈ પણ શ્રુતિ લાઘ્યલિપ્ત નથી.

અધિ૦ ૯.—જેમ પ્રકાશ તેમના આશ્રય સૂર્યથી લિખ છે તેમ તેમના ધર્મ તરીકે અલિખ છે. તે પ્રમાણે અહા એ અનન્ત ગુણોથી પૂર્ણ છે, અને સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શથી તે અલિખ છે તેથી અહા નિર્ણય છે એમ ઉભય ઉપપન્ન છે.

“એકમેવાદિતીયમ્” એ શ્રુતિમાં અહાની અલેક્ષતા સ્પષ્ટ રીતે જણાવી છે. ત્યાં અહા સિવાય બીજું કોઈ છે જ નહિ. આથી અહાના ધર્મો અહાથી જૂદા હોઈ શકે નહિ.

અધિ૦ ૧૦. પૂર્વપક્ષ—અહાને જાં. ૮-૪-૧ માં સેતુ તરીકે કહેલ છે, તથા તેનું પરિમાણ આપેલું છે તેમજ ત્યાં આધાર તથા આધેયનો સંબંધ આપેલો છે તેથી તથા ભેદનો વ્યપરેશ કરેલો છે તેથી તે અહા કરતાં પણ અન્ય ઉત્કૃષ્ટ હોવું જોઈએ. ઉત્તરપક્ષ—ગુણની સમાનતા દેખાડવા માટે સેતુ વગેરે રૂપે અહાને કહેલ છે તેથી તેનાથી પર બીજો નથી. તેમ જૂનાદિને જેમ અહાની ઉપાસના માટે પાદ કલા છે તેમ અહાનું પણ સમાનતાથી કથન ઉપાસનાને માટે છે. જેમ સૂર્ય ચંદ્ર વગેરેના તેજના ઔક્યમાં પણ સ્થાનના ભેદથી સમાનતા નથી. તેમ અહિંઆં પણ સ્થાનના ભેદથી ધર્મભેદ બને. માટે ધર્મનો અતિરેશ છે અહાથી લિખ બીજું કોઈ છે નહિ તેથી અહાજ પરમ સ્વરૂપ છે એમ ઉપપાદન કર્યું છે. ૩૧-૩૭

અધિ૦ ૧૧—અહા એ પરમેત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમનાથીજ ઔદિક તથા પારલૌકિક ફલની સિદ્ધિ છે. શ્રુતિમાં (બૃ. ૪-૪-૨૪) તથા સ્મૃતિમાં (લ. ગી. ૧૦-૪, ૧૦-૫) માં અહાનેજ ફલનું આપનાર જણાવેલ છે પણ જૈમિનિ કર્મને ફલનું આપનાર માને છે કારણ કે જો ઇશ્વરને ફલનું આપનાર કહીએ તો વૈષ્ણવ અને નૈવૃણ્ય વગેરે દોષો લાગે. પણ જૈમિનિનો આ અત વાસ્તવિક નથી. એમ બાદશાયણ કહે છે. તેમના મતે અહાથી ઉત્કૃષ્ટ બીજું કોઈ પણ છે જ નહિ.

પાદ ૩

સપ્તાં વેદાન્તનાં વાગ્ધેયોથી પણ જેનું જ્ઞાન થાય છે તે અહાજ છે. જેમ શાખા ભેદથી જ્યોતિ-દ્યોમકર્મ. ધર્મનો ભેદ હોય છે તો પણ જ્યોતિદ્યોમની વિધિ એકજ છે. કોઈ ધર્મના ભેદથી સાં ભેદ છે એમ કહેતા હોય તો જણાવવાનું કે જેમ એક અતિરાત્ર વાગમાં પોડરીના ગ્રહણ અગ્રહણનો ભેદ હોવા છતાં વસ્તુતઃ વાગ તરીકે ભેદ નથી તેમ પરમાત્મા વિષે પણ નથી. વેદમાં જુદી જુદી શાખાઓમાં જુદાં જુદાં કર્મોનો ભેદ છે કારણ કે તે તે શાખાવાળાઓને તેમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણેજ કર્મ કરવાનો

અધિકાર છે. જેમ સવ નામનો હોમ આયર્વણિકો એજ કરવો જોઇએ એવો નિયમ છે એજ પ્રમાણે રામકૃષ્ણ વગેરે રૂપોમાં તેને રૂપના ઉપાસકની ઉપાસનામાં તેના તેના ધર્મોનુજ ભાવન-ચિંતન કરવું જોઇએ અન્ય ધર્મોનું નહિ. વેદ એક છે તેથી વિદ્યા પણ એક છે. તેથી ઉપાસનાના બેદથી ઉપાસ્યોમાં ભેદ જોવો નહિ છતાં કૃષ્ણના ધર્મોમાં રામના ધર્મોના ઉપસંહાર જે જોવામાં આવે છે તે શુદ્ધ. બ્રહ્મની ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ છે. જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મનો એક રસ તરીકે નિર્ણય કરેલો છે તે પ્રમાણે-વિરુદ્ધ ધર્મ તરીકે પણ તેનો નિર્ણય છે. વળી અન્ય પ્રકારે પણ તે કહી શકાય. જેમ પરાવરીયસ્ત્વ વ્રતને દીક્ષા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. તેમાં દીક્ષવાળાનુજ પરાવરીયસ્ત્વ છે તેનાથી રહિતનું નથી. પ્રકરણનો ભેદ છે તેથી. તેજ પ્રમાણે ચાની માટે એક રસ તરીકે તેનું નિરૂપણ છે. ભક્તિના પ્રકરણમાં ભક્તિના અનુભવ માટે જૂદા જૂદા રીતે નિરૂપણ છે. કુંડમાં જેવા ભક્તોને જેવો અનુભવ થાય તે પ્રમાણેના રૂપનું વર્ણન ઉપનિષદ વગેરેમાં છે. લીલાની અંદર આવેલા સર્વ પદાર્થો પણ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેમનો બ્રહ્મ સાથે અભેદ છે. વળી લીલા એકરૂપ હોવાથી પૂર્વલીલા પછીની ચતી લીલામાં પણ તે લીલાના પદાર્થોનું અનુસંધાન હોય છે તેથી ત્યાં લીલાની અનિત્યતા હોતી નથી. વળી પૂર્ણાનંદ એશ્વર્ય વગેરે જે ધર્મો ત્યાં આપવામાં આવેલા છે તે શુભ્ય ધર્મો બ્રહ્મના છે. તેથી શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાતીઓમાં ત્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ. પુરુષ સૂક્તમાં આપેલા ધર્મો તે પણ બ્રહ્મ રૂપથી સાધન હોવાથી તેની સાથે તેનો ઉપસંહાર કરવો જોઇએ. કુંડમાં જેટલા શુભોથી ધ્યાનની સિદ્ધિ થઇ શકે તેટલાનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઇએ અન્યનો નહિ, કારણ કે ત્યાં પ્રગોળનનો અભાવ છે તેથી. વળી ત્યાં આત્માં શબ્દ હોવાના હેતુથી પરાક્ષવાદથી કહેલા ત્રિય પ્રાધાન્ય વગેરેની ભાવના કરવી જોઇએ શિર તથા પક્ષ વગેરેની નહિ.

અધિ૦ ૨—તે. ઉ. માં અનન્યવાદિનો જે સ્થરીર આત્મા કહેલ છે તે શ્રવ નહિ પણ આનન્દમયનો હેતુથી કહેલ છે. આનન્દમય એજ અનન્યમ, પ્રાણમય મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયના આત્મા છે. ૧૬-૧૭

અધિ૦ ૩—આનન્દમયમાં અસ્તુ વગેરેનું વૈકલ્પય હોવા છતાં પણ તે એકરૂપ છે કારણ કે તે અક્ષુ વગેરે પણ બ્રહ્મરૂપ છે. ભગવાન્થી આવિષ્ટ શ્રવમાં પણ સકલ બ્રહ્મના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઇએ. જેમ લોટાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય તેમ તેમાં ભગવાનનો આવેશ છે તેથી. વળી જે ભગવાન્થી આવિષ્ટ ભક્તને જાણીને આનાથીજ કૃતાર્થ થાય એમ માને છે તેનાથી ત્યાં ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ. કારણ કે વિશેષનો અભાવ છે તેથી. ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં તો ભગવાન સર્વ ધર્મોને પ્રત્યક્ષથી દેખાડે છે. માટે ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી. વિશેષનો અભાવ નહિ હોવાથીજ ભગવાન્થી આવિષ્ટ ભક્તમાં તેના ભક્તોએ તમામ વીર્ષની સંભૂતિ તથા છુની વ્યાપ્તિ વગેરે ધર્મોના પખુ ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ. ૧૮-૨૩

અધિ૦ ૪—અનન્યવાદિમાં રુદ્રસદીર્ઘત્વ વગેરે પુરુષના ધર્મોને ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ કારણ કે જેમ પુરુષવિદ્યામાં પુરુષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થાય છે તેમ છતર અનન્યવાદિનું નથી. ૨૪

અધિ૦ ૫—શ્રદ્ધા પ્રાણ વગેરેમાં જે પાપમનો વેષ છે તથા દુષ્ટતા સંબંધ કહેલો છે તે ભગવદ્ધર્મના સંબંધના અભાવથી છે એવ ભગવાન્થી જુદા પડતાં તેનામાં ભગવાનના આનન્દ વગેરે નિરોદ્ધિન થવા છે તે ભગવાનનો પાછો સંબંધ યનો ફરીથી પ્રકટ થાય છે. ૨૫-૨૬

અધિ૦ ૬—પાપની સત્તા ભક્તિ પદેલાં દોષ છે તેથી ભક્તિના ઉદ્ભવ પછી પાપ તરવાનાં નથી. જ્ઞાનાદિમાં પાપની મત્તા હોઇ શકે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનાદિથી પાપની નિર્મિતિ થાય છે, પખુ ભક્તિમાં તેથી સત્તા નહિ હોવાથી તેની નિરતિ થતી નથી. આમ છતાં પણ ક્ષયિત્ ભગવાન્ની ઇચ્છાથી ભક્તિમાર્ગથી

ના પણ પાપનો નાશ પ્રથમ હોય છે; આમાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ મુખ્ય કારણ છે. માટે ભક્તિ માર્ગમાં પાપની સત્તા નથી એમ કહેવામાં કેાઇ પણ વિરોધ નથી, ૨૭-૨૮

અધિ૦ ૯—જ્ઞાન પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બેદોને લીધે ફક્ત જનક હોય છે, મર્યાદાનું ફળ પુષ્ટિથી જૂદું હોય છે. નહિ તો જ્ઞે જ્ઞાનથીજ દૈવદ્ય પ્રાપ્ત થાય તો પછી વરણની શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. ૨૯

અધિ૦ ૮—મુશુક્તની સરખામણીએ રહસ્ય ભગ્નનો દર્શન એટ છે, કારણ કે ભગવાનફળી પુરુષાર્થ તે પોતાનેજ (ભક્તને) અધીન છે જેમ લોકમાં સ્વાધીન પતિસા સ્ત્રી પોતાના પતિને જ ફક્તપે માને છે ગૃહાદિને નહિ તેમ ભક્ત પણ ભગવાનનેજ ઇચ્છે છે, મોક્ષને નહિ ૩૦

અધિ૦ ૯—ફક્તના શ્રવણમાં ભગવાનનું ધારણ, રસન, ભગ્ન વગેરે સામદાગ કારણોની અપેક્ષાએ કરવામાં આવે છે એવો નિયમ નથી, ધારણાદિના ફલ તરફ પ્રવેશ હોય છે કારણ કે ત્યાં વિરોધ નથી. તેમજ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય પણ છે.

અધિ૦ ૧૦—અમુક કાર્ય માટે અમુક અધિકારી પુરૂષમાં ભગવાને જે ધર્મોનું સ્થાપન કર્યું તે એ કાર્યની સમાપ્તિ સુધીજ ટકે છે. જ્યારે તે કાર્ય પૂરું થાય છે, ત્યારે ભગવાન તેને પાછા જેથી લે છે. આથી મોક્ષ પર્યંત તે હોતા નથી ૩૨

અધિ૦ ૧૧—અક્ષરના વિષયની ઉપાસનાની ગણના મોક્ષના સાધનમાં જે કરવામાં આવે છે તે સામાન્ય કહેનાં ભગવાનના સંબંધી અક્ષરના સંબંધી તથા ભગવદ્ભાવને લીધે છે. અહિંઆં ભગવદ્ભાવરૂપ ભક્તિ મુખ્ય છે. અક્ષરનો મંમધ પરંપરાએ મુક્તિનો સાધક છે. અને આ રીતે અક્ષરની ઉપાસનાથી કેટલાંક તો અક્ષરમાં ભય હોય છે' કેટલાંકતો ભક્તિભાવ હોય છે. ઉપાસનાનું ઐક્ય હોવા છતાં ફક્તમાં ભેદ પડે છે. તે સાચી એમ જો કોઇ કહે તો ઔપમ્યદું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ઉપસદ નામના કર્મમાં યજમાનની ઇચ્છા નિયમિત છે તેમ અહિંઆં ભગવાનની ઇચ્છા છે. ગીતામાં પણ અક્ષરના જ્ઞાનથી અક્ષરનીજ પ્રાપ્તિ થાય છે ભગવાનની નહિ એમ કહેલ છે. તૈતિરિયોપનિષદમાં પણ અક્ષર ધ્વજ કરતાં પુરોહિતમને અધિક કહેલ છે કારણ કે અક્ષર ધ્વજ એ ગણિતાનન્દ છે અને પુરુષોત્તમ એ અગણિતાનન્દ છે. ૩૩-૩૪

અધિ૦ ૧૨—ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન જેનો અંગીકાર કરે છે તે પુરપુરું ભગવાન વિશે આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન ભગ્નમાં વિશ્વ દર્શા છે માટે ભગવાન તેને થવા દેતા નથી જેમ તે ભક્તનો દેહ અશ્વૈકિક હોવાથી ત્યાં જૂનશ્રામ સલવતા નથી. સકાન્તે ભક્તને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશવિમ્કર્તા હોય તો પછી ઉદ્ધવાદિ ભક્તને શા માટે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે એવું જો કોઇ કહેતો જણાવે છે કે જેમ દેહને સંરક્ષક આપવાને રોગ અગર ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે તેમ ભક્તને વિપ્રયોગ દશામાં તેના દેહનું ઉપમર્દન ન થાય તેટલા માટે તેનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. વળી જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં 'હું ભક્ત છું' એવું અભેદ જ્ઞાન સ્ફુરે છે તેમ ભક્તિમાર્ગમાં 'હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું' એવું અભેદ જ્ઞાન વિપ્રયોગ દશામાં અચુપ્તવાપ વગેરે મંચારી લાવે હોય તેની માફક નેત્રામાં આવે છે. ૩૫-૩૭

અધિ૦ ૧૩—ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ એજ સત્યાદિ સાધનરૂપ છે. આથી સત્ય, શમ વગેરે સાધનો ભક્તને સ્વતઃ સંભવે છે. ભક્તિ બે પ્રકારની છે—વિહિત અને અવિહિત. વિહિત એટલે શ્રવણાદિ. અવિહિતભક્તિ એટલે ક્રમમોધાદિથી ઉત્પન્ન થતી. કામોદિ જે જ્ઞાનમાર્ગમાં નિન્દનીય ગણાય છે તેનાથી પણ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિ મળે છે. ગૃહાદિ પણ ભક્તિમાર્ગમાં બાધક નથી પણ મુક્તિના પ્રાપક છે. ૩૮-૩૯

અધિ૦ ૧૪—વર્ણાશ્રમ વર્ણો અને ભગવદ્ધર્મો એ બન્ને એકી સાથે કરવાનાં હોય ત્યારે ભગવદ્ધર્મો તરફ આદર દર્શાવેલો જોઈએ. વર્ણાશ્રમ કર્મથી તેનો લોપ કરવો જોઈએ નહિ ભગવદ્ધર્મ અને

વર્ણાશ્રમ ધર્મોમાંથી ભગવદ્ધર્મ વધારે ભલવાન છે. આથી ભગવદ્ધર્મો' તે કર્મના અંગરૂપ નથી પણ મુખ્ય છે. ૪૦-૪૧

અધિ૦ ૧૫—કર્મ કરવા કે નહિ એવી ભગવાનની ઇચ્છા જેના બાંધુવામાં આવી ન હોય અથવા તેના નિયમ પણ બાંધુવામાં ન હોય તો નિષ્કામતાથી કર્મ કરવા જોઈએ. જીવદૃત કર્મના' ફલથી ઇચ્છરૂપ કર્મરૂપ લોકસંગ્રહાદિક જિજ્ઞાસા હોય છે. સ્વર્ગાદિક તેમનું ફલ નથી. જેઓ નિષ્કામ વૃત્તિથી કર્મ કરે છે. તેમને કર્મથી ઉત્પન્ન થતા પ્રતિબંધના અભાવરૂપી ફલ મળે છે.

અધિ૦ ૧૬—ઉદ્ધવના તરફ ભગવાને સર્વાત્મભાવનો જે ઉપદેશ ભાગવતમાં કર્યો છે તે વરની માફક છે. ૪૩

અધિ૦ ૧૭ સર્વાત્મભાવ એ સર્વથી અધિક છે. તે કાલ તથા કર્મથી વધારે નસવાન છે. જ્ઞાન પણ તેના પ્રતિબંધ કરી શકતું નથી. છદ્ધિગ્રમાં સર્વાત્મભાવ વિષે કહેલ છે. શંકા—છદ્ધિગ્રમાં વરણુ વિષે કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ સ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં જે જ્ઞાનનો પ્રકાર દર્શો છે તેજ અદ્ધિમાં જણાવે છે જેમ ક્રિયામાં પણ બાહ્ય અને આંતર એવા બે ભેદ છે. બાહ્ય એટલે પૂજા અને આંતર એટલે માનસ. ઉત્તર—ના, છદ્ધિગ્રમાં સર્વાત્મ જ નિરૂપણ છે. કારણ કે ત્યાં જૂમા કહેતાં આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમની જ જીજ્ઞાસા કરેલી છે. સર્વાત્મભાવવાળા મજલકોની પ્રથમ પ્રપંચની વિસ્મૃતિ અને પછી ભગવત્સામર્પણથી સર્વ સામર્થ્ય સિદ્ધ થયું છે. છાં. ૭-૧-૩૩. ઉપક્રમ વાંકમ સર્વાત્મભાવનું સિંગ જણાવે છે. સર્વાત્મ ભાવથી પણ મુક્તિ મળે છે એ વાત ખરી પણ સુસુક્ષ્મા સર્વાત્મ ભાવ કરતાં ભક્તનો સર્વાત્મ ભાવ જૂદા પ્રકારનો છે. સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તનો લીલામાં પ્રવેશ સંભવ છે. તથા જેમ શ્રુતિમાં સર્વાત્મભાવવાળાના મનુષ્યો નિષેધ છે તેમ તેના ભગવત્સ્વરૂપથી ભિન્ન લોકનો સંગર્ષ નથી. કેટલાક સાખાવાળાઓ તૈત્તિરીયકા એમ માને છે કે ભક્તશરીરમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કામના ધાય ત્યારે ભક્ત ભગવાન સાથે કામનો ઉપભોગ કરે છે. ૪૪-૫૩

અધિ૦ ૧૮.—પરચ્ચેમનો આવિર્ભાવ જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં થતો નથી. કારણ કે તેમની બાળતમાં ભગવાનનું વરણુ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવનો પણ ત્યાં અભાવ છે. જેમ જ્ઞાન સાધનથી માધ્ય છે તેમ વરણુ સાધનથી સાધ્ય કરવું અશક્ય છે. જેમ હોમમાં પશુમાંનું જે ઋત્વિજનું વરણુ કરે છે તેજ તે કર્મ કરવાને યોગ્ય બને છે જો કે કોઈપણ કર્મ કરવાને તે ઋત્વિજ પ્રથમથી યોગ્ય તો છે, છતાં તે યોગ્યતા વરણુ કરાયલામાંજ આવે છે તેમ ભગવાન જેનું વરણુ કરે છે. તે ભક્તનેજ ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય છે. વળી જેમ વેદના મંત્ર શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે એક અગર અનેક કર્મોમાં વિનિયો જાય છે તેમ કોઈ કર્મનિષ્ઠા કોઈ જ્ઞાનનિષ્ઠા તો કોઈ ભક્તિનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી કોઈનું પ્રથમથી ભક્તિમાં વરણુ થાય છે. માટે કોઈ વિરોધ નથી.

અધિ૦ ૧૯.—સર્વાત્મભાવ જ સર્વોદ્દેશ છે એમ બાણુનું જોઈએ. વળી જેમ દર્શ પૌષ્ણમાસ વજોરમાં દોહનાદિ કર્મ લૌકિક કર્મની મુદ્ધ છતાં પણ તેમાં લૌકિકતા નથી. તેજ પ્રમાણે સર્વાત્મભાવ પણ લૌકિક નથી. ૫૪

અધિ૦ ૨૦. જૂના જૂના અવતારોની ઉપાસના જૂદી જૂદી કરવી જોઈએ. કારણ કે તે સ્વરૂપના રિતેના મંત્રો, આદારો તથા અરિતોનો ભેદ છે તેથી. ૫૮

અધિ૦ ૨૧. જૂદી જૂદી જે ઉપાસના કરવાની છે તેનો વિરોધ છે. અર્થાત્ જૂદી જૂદી ઉપાસના માંથી એકજ ઉપાસના કરવી, એકી સાથે જૂદી જૂદી કરવાનો સમુચ્ચય નથી. કારણ કે મોટાદેવી સિદ્ધિમાં સર્વનું સામ્ય છે તેથી. ૫૯

અધિ૦ ૨૨. કામ્ય ઉપાસનામાં તો કામના પ્રમાણે સામગ્રી કરવી. જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાને ઇષ્ટ અનેક ફલની સિદ્ધિ છે ત્યાં હેતુનો અભાવ હોવાથી સમુચ્ચય હોતો નથી. ૬૦

અધિ૦ ૨૩. જ્યાં જે અંગથી વિશિષ્ટ ઉપાસનાનું વિધાન હોય ત્યાં તે પ્રમાણે જ કરવું નોંધ્યું. દિ કે અન્યત્ર કહેલાનો બીજી જગ્યાએ ઉપસંહાર કરવો. તેના અંગોનો ત્યાંજ ઉપદેશ હોવાથી અન્યત્ર પસંહારમાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ૬૧-૬૨

અધિ૦ ૨૪ જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતાર ધર્મોનો સ્વભાવ સમાહાર હોવાથી સર્વધર્મથી વિશિષ્ટતાની ઉપાસના કરવી નોંધ્યું. ઐશ્વર્યાદિ શુભોત્તે મર્વ અવતારોમાં સરળા સંભળાય છે માટે એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર જ્ઞાનમાર્ગમાં યુક્ત છે. ૬૩-૬૪

અધિ૦ ૨૫. એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના ઇષ્ટ પ્રમાણે હોય છે, તે નિશ્ચય કાતી નથી. રૂપો નિયત હોવાથી તેમના સહસ્રાવર્ણ અવશ્ય નથી. ભક્તિમાર્ગીયની સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ એક અવતારની ઉપાસના યુક્ત છે.

પાઠ ૪

અધિ૦ ૧. બાહ્યચર્યાના મત પ્રમાણે ના. ૧-૧ ની શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનજી પુરુષાર્થ છે. પણ જૈમિનિ કહેતાં મુખ્ય માને છે. તે કહે છે કે જેમ દ્રવ્ય, શુદ્ધ તથા કર્મમાં અર્થવાદ હોય છે તેમ વેદાન્તમાં કહેલું આત્માનું નિરૂપણ તે યજ્ઞના અંગરૂપ પુરુષના સબન્ધી અર્થવાદરૂપ છે એમ જાણવું. ૩મી તે કર્મ એજ સાધનરૂપ છે તે માટે નીચેની ક્ષીણો કરે છે ૧ વરિશ્ઠાદિ સ્વભાવનીઓ પણ અગ્નિ-હોત્રાદિ કર્મ કરે છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ થતો નથી ૨ સ્વભાવેતા જનક યજ્ઞ કર્યા હતા. જુઓ બૃ. ૩-૧-૧૩, ૩ એકેજ જ્ઞાન ફલ આપી શકતું નથી પણ કર્મનો સમન્વય હોય તોજ (જુઓ બૃ. ૪-૪-૨) ૪. આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ માં 'સ્રજ' અતિજનને માટે સ્રજનું વિશેષણ પ્રયોજાય છે તે એમ સૂચવે છે કે ત્યાં જ્ઞાન કર્મનો અધિકાર સંપાદન કરે છે. ૫. તૈ. સં. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ માં કર્મને જીવન પર્વન્ત કરવાનાં કહ્યાં છે, તેમ કર્મ નહિ કરનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે સ્મૃતિ પણ (ભ. ૧૮-૭) કર્મની આવશ્યકતા જણાવે છે. ઉપરના જૈમિનિના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર વ્યાસ વાળો છે કે બૃ. ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિ વાંચતાં ભગવાનજી સર્વથી અધિક છે. તેથી કર્મ મુખ્ય ગણાય નહિ. તેમજ ૧મી કર્મની તરફેણમાં જે કહેવામાં આવ્યું તેના ઉત્તરો નીચે પ્રમાણે છે. ૧ જેમ જનક વગેરેએ કર્મ કરેલાં તેમ શુક્રાદિકે કર્મનો ત્યાગ કરેલો આમ આચારની તુલ્યતા હોવા છતાં જ્ઞાન કર્મનું અગ્ર નથી. ૨ ૧મી સધળા સ્વભાવેતાએ કર્મ કરવાં નોંધ્યું એવું શ્રુતિમાં કહેલું નથી આથી જ્ઞાનનો પક્ષ અધિક છે. ૩ અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાનીઓએ પણ કર્મનો ત્યાગ અગર અસાધ્ય કરેલો. જનકનો અધિકાર ત્યાગ કરવામાં હતો શુક્રનો નહોતો. ૪. વેદનું અધ્યયન કરનાર માત્રનોજ કર્મના અધિકાર છે. સ્વભાવેતાનો નહિ. ૫. મ ના ૧૦-૫ માં મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે કર્મનો ત્યાગ ચલો નોંધ્યું એવો નિયમ સંભળાય છે, માટે પણ કર્મપક્ષની સિદ્ધિ નથી. ૬. 'સ્રજિષ્ઠ' સજ્ઞ એમ મયનતો નથી કે જ્ઞાનીએ અવ્યય કર્મ કરવાંજ નોંધ્યું. ત્યાં સ્રજિષ્ઠને કર્મ કરવાનું વર્ણન જે કર્યું છે તે કર્મની સ્મૃતિ માટેજ છે. ૧મી અન્યને અનુમદ કરવાની દૃષ્ટિએ કર્મ કરવા એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો કર્મના ગુણોપપન્ના નિવારણ માટેજ. ૧મી સ્વભાવજ્ઞાનમાં તો કર્મ તથા કર્મના અધિકારીઓનું ઉપમર્દન કરવામાં આવ્યું છે. ૧મી મં-યાગીઓને કર્મ કરવાનાં છે નહિ એમ જ ૪ માં સંભળાય છે. પણ મં. ૧૮ માં જૈમિનિ કર્મની અનુકર્યતા જણાવે છે. સૂ. ૧૬ માં બાહ્યચર્યા તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે અને કહે છે કે કર્મના અનુકર્યતાનો નિધિ અપવાદરૂપે માનવાનો છે કારણ કે શ્રુતિમાં તો કર્મના વિધિ તેમજ ત્યાગ જ્ઞાનને કહેલ છે.

જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિની સિદ્ધિ માટે માનસમૃત્તિને સાધન તરીકે ધારણ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધારણા બરાબર બની આવે તેટલા માટેજ મૃત્તિરૂપી સાધનની જરૂર છે. સાધન સિદ્ધ થયા પછી તેની જરૂર રહેતી નથી. એજ પ્રમાણે ભક્તિ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધીજ કર્મને સાધન તરીકે લેઈ શકાય. આથી પૂર્વકાણ્ડની પણ નિરર્થકતા થતી નથી. સૂ. ૨૨ માં જૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ આપે છે. ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્મવિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગ સંસનના ગેપરૂપ હોવાથી તેમનામાં પણ કર્મનું પ્રાધાન્યજ છે તો કહે છે કે ના, કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાન અધિક કહેવું છે, જેમ કેવલ શ્રુતિએ વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે તે પ્રમાણે આખ્યાન શ્રુતિએ પણ વિદ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે. વળી ના. ૮૦ માં કલા પ્રમાણે જ્ઞાની જ્ઞાનથી પોતેજ યજ્ઞાત્મક થાય છે આથી જરામયોગિનિહોતમાં જ્ઞાનીને અગ્નિ, કર્મધન વગેરેની અપેક્ષા નથી. ૧-૨૪

અધિ. ૨—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ એમ તમામ સાધનોની અપેક્ષા છે. કારણ કે યજ્ઞાદિ વિધાયક શ્રુતિ છે તેથી. જેમ દૂર દેશમાં આવેલા ઇષ્ટ ફક્તા પ્રતિજ્ઞાનક સ્થાનના અતિક્રમણમાં અથ્થ સાધક છે. તે સ્થાનમાં આવેલા ફક્તી પ્રાપ્તિમાં નહિ તેજ પ્રમાણે કર્મનો જ્ઞાનના પ્રતિજ્ઞાનક અન્તઃકરણના દોષના નિરાસમાં ઉપયોગ છે જ્ઞાન ફક્તી સિદ્ધિમાં પણ નહિ. ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમ-દમદિથી યુક્ત હોય તો પણ જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનના અંગ તરીકેજ શમાદિનું વિધાન થાય તે અવસ્થા કરવાજ નોંધએ એવો વિધિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો તેમનો સ્વતઃસંભવ હોવાથી તેનો વિધિ નથી. પ્રાણના અવસ્થામાં ગમે તેવું અન્ન લેઈ શકાય છે. આથી આપત્તિમાં સર્વના અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી ચિત્તના દોષનો સંભવ થતો નથી તેથી જ્ઞાનનો પણ વ્યાધ થતો નથી.

અધિ. ૩—જેમ આપત્તસંગ સિવાયના સમયે સિદ્ધના અન્નનું ભક્ષણ કરવું નોંધએ તેમ આશ્રમ કર્મપણુ કરવાં નોંધએ. આશ્રમકર્મો, જ્ઞાનનાં અન્તરંગ શમદમદિનાં સહકારી છે માટે તે કરવાં નોંધએ. પણ જો વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મો બન્ને એક સાથે અધિકતાં હોય ત્યારે ભગવદ્ધર્મનો કદીપણુ લોપ થવા દેવો નહિ. વર્ણાશ્રમધર્મો ભક્તને ફક્ત પ્રતિજ્ઞાનક છે. અનન્ય ભક્તને તો વૈરાગ્યાદિ પણ ફક્તપ્રાપ્તિમાં અન્તરાયરૂપ છે, તો પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું તો શું કહેવું ? ગીતામાં જ્ઞાની કરતાં ભક્ત ઉપર ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ થાય છે એમ કહ્યું છે. આથી મુક્તિની સરખામણીએ ભક્તિમાર્ગીય તદીયત્વ અધિક છે.

અધિ. ૪—પુરુષાર્થમાં જો જૈમિનિ પણ તદીયત્વને પ્રાપ્ત કરે તો તેમનો પણ તે ભાવ તિરેહા હેતુ થતો નથી.

અધિ. ૫—ભગવાન સ્વભક્તોને બ્રહ્મલોકાદિક આધિકારિક ફલ પણ આપતા નથી. કારણ કે આધિકારિક ફલમાંથી તો પતન થવાનો સંભવ રહે છે. ભક્તિમાર્ગીય ફલમાંથી પતન નથી. કદાચ ભક્તિ માર્ગમાં ભક્તનું પતન થાય તો તે જ્ઞાનમાર્ગના પતનની સરખામણીએ ઉપપત્તન છે. કારણ કે તે પતન પછી પણ ભગવાનનો અનુગ્રહ તે ભક્તને થાય છે. પણ જ્ઞાની ઉપર અનુગ્રહ થતો નથી તેનું પતન તે મહાપતન છે.

અધિ. ૬—ભગવદ્ભાવની રચિતિમાં તથા સ્વરૂપાનુભવની દશામાં ભક્તે શુદ્ધત્યાગ અવસ્થા કરવો નોંધએ. આ શુદ્ધાદિ ત્યાગ તે સાધન તરીકે કરવાનાં નથી. કારણ કે પુરુષાર્થમાંથી તો ભગવાનથીજ ફક્તી પ્રાપ્તિ છે એમ આવેષ કહે છે. ઔકુલોગિ એમ માને છે કે શુદ્ધાદિત્યાગ પૂર્વક ભગવાનની નિઃકલ્પકતા ગમન તે ઋત્વિક કર્મ છે.

અધિ. ૭—ભગવાન જીવનો અંગીકાર એ રીતે કરે છે. મર્યાદાની રીતે અને પુરુષની રીતે.

મર્મદામાં સાધનની જરૂર રહે છે. પુષ્ટિમાં તે સાધનોની જરૂર રહેતી નથી. ભગવાનનું વરણ એજ હેતુ છે.

અધિ૦ ૮—ભક્તના ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબસંહિત સેવા કરવાની હોવાથી સર્વનો ભગવાનમાં વિનિયોગ થાય છે. તેમ સંન્યાસીની માફક મૌન્યાદિશુભો પણ ભક્ત-ગૃહીમાં હોય છે. આથી ભગવાન સાથે સંબંધની દૃઢતાથી વેદાભ્યાસ વગેરે ગૃહસ્થ ધર્મોથી ભગવદ્ભાવ પ્રકટ કર્યા વગર ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ. તેમ ભગવદ્ભાવને ગ્રાસ રાખવો. આ ભાવ ગ્રાસ રાખવાને લૌકિક વૈદિક કર્મો કાપટયથી કરવાં.

અધિ૦ ૯—ઉપર પ્રમાણે જીવન ગાળનાર ભક્તના સુકૃતિદશમાં કાષ્ઠ નિયમ નથી. અહિંઆ સુકૃતિદશ એટલે ભક્તિરસનો અનુભવ તે ભગવાનની ઈચ્છાને અધીન હોય છે.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧

અધિ૦ ૧. શ્રવણાદિ સાધનો વારંવાર કરવાં જોઈએ. શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં તે વિષે ખાસ કહ્યું છે. છાંદોગોપનિષદમાં 'સ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં' સ્વેતકેતુને જીવ તથા જડ એ બ્રહ્મરૂપ છે એમ નવ વખત ઉપદેશ કરેલો છે. અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મ વિષેના જ્ઞાનનું શ્રવણ વારંવાર કરાવું છે. તેમજ ભા. ૧૧-૧૪-૨૬ માં શ્રવણાદિ વારંવાર કરવાં જોઈએ એમ કહે છે. શ્રવણાદિનું ફક્ત બ્રહ્મદર્શન છે.

અધિ૦ ૨. આત્મા તરીકે બ્રહ્મને જાણવાથી બ્રહ્મ પાસે જવાય છે. જ્ઞાનીની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ હોય છે. તે એનો મોક્ષ છે. ભક્તની બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ તેની આગળ પ્રકટ થાય છે અને તેને સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. બ્રહ્મોપાસનાતુળ આ ફળ છે. પણ પ્રતીકોપાસનાથી આ ફળ મળતું નથી. પ્રતીકોપાસનાવાળાને કદીપણ મોક્ષ સંભવતો નથી. માટે મોક્ષની ઇચ્છાવાળાએ બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવી. જ્ઞાનના આધિક્યમાં તે (બ્રહ્મદષ્ટિ) આપોઆપ ઉદય પામે છે.

અધિ૦ ૩ આદિયાદિની ઉપાસના તે બ્રહ્મોપાસના છે. કારણ કે આદિત્ય વગેરે તે બ્રહ્મરૂપ છે. અને તેથી તેની ઉપાસના પણ બ્રહ્મોપાસનાતુ અંગ મનાય છે. તે પ્રતીકોપાસના નથી. અંગોપાસના છે. ઉત્કટ રોહિટી ભગવાન તેની આગળ પ્રકટ થઈને તેને અધીન થાય છે. તથા તેની પાસેજેશે છે. તેમ સ્મૃતિ-ખ્યાનથી પણ તેને વશ થઈ જાય છે. ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે ભગવાન ભક્ત આગળ અચલ અગર ચલ બને છે. કેટલાક ભક્તો ભક્તનું સ્મરણ કરે છે તથા તેમના શુભાદિનું શ્રવણ તથા ફીર્તન કરે છે.

અધિ૦ ૪. ભક્તના ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં તેને જાણ કે અનંતરનું અનુસંધાન નિસંકુલ રહેતું નથી.

અધિ૦ ૫. પારલૌકિકફળ પ્રાપ્ત થાય-માંસુધીજ અનુસંધાન રહિત અવસ્થા રહે છે. તે સમયે તે ભગવાન સાથે આત્માપાદિ પણ કરે છે. અર્થાત્ દૃષ્ટકર્ત્રો જ અનુભવ કરે છે. સાધુન્યાદિ અદૃષ્ટ ફક્ત નહિ.

અધિ૦ ૬. બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પોતાનાં સચિત તથા ક્ષિપ્રાણુ કર્મો સાથેના સંબંધ છુટી જાય છે. પછીનાં કર્મોનો આશ્રેય થાય છે અને પૂર્વનાં કર્મોનો વિનાશ થાય છે. પાપ અને પુણ્ય બન્નેને માટે એ કાનન લાગુ પડે છે. પણ જે પ્રારબ્ધ કર્મો છે તેનો તો ભોગ કરવો પડે છે. તેના ભોગને માટે અગ્નિ-હેત્રાદિનું અનુદાન છે. જનકદિને પોતાનાં પ્રારબ્ધનો નાશ કરવા માટે અગ્નિહેત્રાદિ કરવાં પડ્યાં હતાં. પણ જે પુષ્ટિભક્તો છે તેમને તે પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવો પડતો નથી. વગર ભોગે તે પોતાની મેજ ભગવદ્દયાથી નાશ પામે છે. જે વિવાલાળાનાં પ્રારબ્ધ તેની વિવાતા બળથી નાશ પામે તો પછી

ભગવદ્દેખા ઉપર અવગ્રંથનાર ભક્તનાં કર્મોનું જળ જોણું થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? પુષ્ટિભક્ત-
તો તેના સ્પૃહ અને લિંગ એ બન્ને શરીરનો ત્યાગ કરીને અધૌકિક દેહ ધારણ કરે છે. અને પછી
દેહથી પરમબ્રહ્મની સાથે સ્વરૂપાનન્દનો ભોગ ભોગવે છે.

પાદ ૨

૧ પુષ્ટિભક્તો જ્યારે ભગવાનનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ભગવાનમાં લય થતી વખતે પ્રથમ
તેની વાણી મનમાં લય પામે છે. આમ થવાથી પ્રથમ મનમાં જ ભગવાનનું દર્શન ન થાય તો વેણું
વગેરે શબ્દના શ્રવણથી પણ સવળી ઇન્દ્રિયોદ્ધારા સ્વરૂપના અનુભવની ઇચ્છા થાય છે. વાણીના લય
પછીથી તમામ ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે. સવળી ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત મન પ્રાણમાં લય પામે છે. મનથી
યુક્ત પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે. જુઓ. જૂ. ૪-૪-૬.

૨ મર્યાદા ભક્તોની ઇન્દ્રિયો શૂનોમાં લય પામે છે. જુઓ જૂ. ૩-૨-૧૩ મર્યાદા ભક્ત અને શૂની
બન્નેનો પણ મર્યાદામાં અગીયાર છે કારણ કે 'વાયવહક્ય અને આર્તભાગ તે પ્રમાણે દેખાડે છે.
જુઓ જૂ. ૪-૬-૪.

૩ મર્યાદા માર્ગમાં જીવના સંસારથી શરૂ કરીને મોક્ષ સુધી સાધનોથી જ મોક્ષ મળે છે એમ
સમાન વ્યવસ્થા છે. વચમાં જુદો પ્રકાર નથી. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાધન કર્યા વગર મોક્ષ નક્કી મળે છે.
(સૂ. ૭) પુષ્ટિહસની દશામાં મર્યાદા માર્ગના મોક્ષનો સંસાર કહેશે હોવાથી સંસારની તે ગુચ્છ છે.
માટે વાયવહક્ય અને આર્તભાગે મોક્ષને કર્મ તરીકે કહ્યાં છે. પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ બધું સક્ષમ છે. કારણ કે
(સૂ. ૮) જ્યાંથી વાણી મન સહિત પાછી કરે છે એવી શ્રુતિથી તેની તે પ્રમાણે ઉપલબ્ધિ છે.
(સૂ. ૯) પુષ્ટિમાર્ગીઓની બે અવસ્થા હોય છે-વિરહદશા અને ભગવાન સાથે સંગમની દશા. તેમાં
વિરહ દશામાં એશ્વર્ય વગેરેના વિનાશથી તેને ઉપદેશ આપી શકાયો નથી. ભગવાન સાથેના સંગમની
દશામાં તો એશ્વર્ય વગેરે છે છતાં પણ તે ભગવાનના આનન્દમાં એટલો મગ્ન થયેલો હોય છે કે તેના
ચિત્તને તે સમયે ઉપદેશ કરવો અશક્યભવિત છે. (સૂ. ૧૦) જો કે ભગવાન રસાત્મક સ્વરૂપ છે છતાં
પણ તેને વિરહરૂપી દુઃખ થાય છે કારણ કે તે વિરહ એજ આનન્દમય ભગવાનનો ધર્મ જ છે. (સૂ. ૧૧)
આ વિરહના દુઃખનો અનુભવ તે ભક્તને થાય છે. શ્રુતિમાં જો કે દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે છતાં રસાત્મક
પ્રભુનાં વિરહથી થતા દુઃખનો નિષેધ કરવામાં આવેલો નથી. (સૂ. ૧૨) કેટલીક શાખાવાળાઓના મત
પ્રમાણે પ્રભુના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ચંપા પછી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે એમ સ્પષ્ટ અર્થ છે. શ્રીભાગવતમાં
ભગવદ્ભાવ એજ જીવન અને મરણનો હેતુ છે. અને તેની કુર્મભાતા પણ જણાવી છે (સૂ. ૧૪) પણ
તે પૂર્ણાનન્દાદિ વસ્તુઓ વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટ ગોકુલમાં અને શીંગોવર્ધનમાં હોય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલ
છે. (નક. સં. ૨-૨-૨૪; તૈ. સં. ૧-૩-૬)

૪ નિત્ય લીલામાં પ્રવિષ્ટ ભક્તનો સર્વદા વિભાગ હોતો નથી. જુઓ તૈ. સં. ૧-૩-૬ (સૂ. ૩-૧૬)

૫ ઇન્દ્રિયોના લય થવા પછી તેના હૃદયનો આગમનો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે. તેથી પ્રકાશિત
માર્ગથી ઉત્ક્રમણ કરે છે આ તમામ જીવોનો સાધારણ માર્ગ છે. વિદ્વાન તો બ્રહ્મ વિદ્યાના સામર્થ્યથી
તેના અગ્રણ્ય પ્રત્યક્ષ, ગતિ તથા ભગવાનના સ્મરણના સંબંધથી હૃદય સ્થિત ભગવાનથી અનુરૂપિત
થતાં એકમેકથી નાદીથી તે બહાર નીકળે છે. (સૂ. ૧૭)

૬ વિદ્વાન સ્મરણદ્વારા ગતિ કરે છે, સૂ. ૧૮

૭ તેની આખતમાં કાલનું પ્રયોજન નથી. આથી દક્ષિણાપનમાં ગતિ કરવાની અગર રાત્રિએ ગતિ કરવા વિષેની શ્રુતિ તેને લાગુ પડતી નથી. કાલનો નિયમ યોગીને માટે છે, જ્ઞાનીને માટે નથી.

પાઠ. ૩.

અધિ૦ ૧ અર્ચિરાત્રિ માર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગીયજ જમ છે. મર્યાદામાર્ગીય નહિ. જા. ૫-૧૦-૧ માં જ્ઞાનમાર્ગીયનોજ ત્યાં ઉત્કર્ષ કહેલો છે. (સૂ. ૧) જા. ૫-૧૦-૨. ટી. ૧-૩ તૈ. સં. ૮-૪-૫ જા. ૫-૧૦-૧, ૬-૧૦-૫. વગેરેથી સૂર્યલોક પહેલાં વાયુ લોકમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. (સૂ. ૨) જા. ૪-૧૫-૫ પ્રમાણે વિદ્યુત લોક પછીથી વરુણલોકમાં જવું જોઈએ. કારણ કે વિદ્યુતનો જલની સાથે સંબંધ છે અને વરુણ જલના પતિ છે. તેથી જલના સંબંધના લોકમાં જવાનું કહ્યું છે (સૂ. ૩) વરુણલોક પછીથી ઇન્દ્રલોક અને પછીથી પ્રજાપતિના લોકમાં નિવેશ કરવો જોઈએ. (સૂ. ૪)

અધિ૦ ૨ આ માર્ગમાંજ પ્રજાપતિ લોક પછી આતિવાહિક પુરુષોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, કારણ કે ધ્વજના સંબંધનું ક્ષિપ્ત છે તેથી (સૂ. ૫) પોતે કરેલા માર્ગની સંકલતા માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદામાર્ગના ભક્તોનો વ્યામોહ કરે છે માટે કામના સિદ્ધિથી ફલભોગ છે. (સૂ. ૬) ધ્વજ લોકની સાથે સંબંધ રાખનાર વૈદ્યુત પુરુષ સાથે જ ધ્વજ લોકની પ્રાપ્તિ છે. (સૂ. ૭.)

અધિ૦ ૩ જા. ૪-૧૫-૫ માં કાર્યધ્વજ કહેલ છે કારણ કે આનું ત્યાં ગમન થાય છે તેમાં ગમન થતું નથી. કારણ કે ધ્વજ તો વ્યાપક છે. (સૂ. ૮) બૂ. ૬-૨-૧૫ માં “ધ્વજલોક” બહુ વચનમાં છે તેથી પૃથુ તે કાર્યધ્વજ છે; તે પર ધ્વજ નથી, કારણ કે પર ધ્વજ એકવચનમાં છે. ધ્વજ લોકની પ્રાપ્તિ યત્તા વચમાં બીજા લોકમાં ગયા વગર ધ્વજની પ્રાપ્તિ થાય છે, માટે સામીપ્યથી ધ્વજ શબ્દથી ક્યત કહ્યું (સૂ. ૧૦) કદપના અન્ત વખતે અધ્યક્ષ ધ્વજ સાથે કાર્ય ધ્વજ લોકનો નાશ થાય છે. પછીથી પર ધ્વજની પ્રાપ્તિ હોય છે. માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિથી વિરોધ નથી. (સૂ. ૧૧) જા. ૪-૧૫-૫ માં ધ્વજ શબ્દથી પર ધ્વજનું જ ગ્રહણ છે એમ જોમિનિ કહે છે. કારણ કે ધ્વજ શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિ પર ધ્વજમાં છે. (સૂ. ૧૩) ટી. ૧-૩ ની શ્રુતિમાં પ્રજાપતિના લોકથી જુદી રીતે ધ્વજ લોકનું કથન કરેલું છે. (સૂ. ૧૪) તૈ. ૨-૧ માં જે સર્વકામના ભોગની વાત કહી છે. તે ભોગ પ્રાપ્તિ કાર્યરૂપ ધ્વજની સાથે સંભવતી નથી. માટે પર ધ્વજનુંજ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. (સૂ. ૧૫)

જેઓ પ્રતીકનો આશ્રય કર્યા વગર સધળું ધ્વજ છે એમ માનીને ઉપાસના કરે છે. તેમનેજ અમાનવ પુરુષ ધ્વજ તરફ લેઈ જમ જો એવો આદરાયજુનો મત છે; કારણ કે જાને રીતે હોય છે. તો પૃથુ વરુણ: ધ્વજરૂપમાં અધ્વજત્વનો નિશ્ચય તથા ઉપાસના માટે ધ્વજરૂપનું જ્ઞાન એમ બન્ને રીતે હોયથી તેમની ધ્વજ પ્રાપ્તિમાં અધિકાર નહિ હોવાથી તેમને ધ્વજની પ્રાપ્તિ કરાવતો નથી. ભગવાનના ભજનવાળો ભક્ત તો જાતેજ ભક્તિના બલથી પર ધ્વજને પહોંચે છે. (સૂ. ૧૬)

અધિ૦ ૫ જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસકોમાં બેદ છે એમ “ધ્વજને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે” એ શ્રુતિ જણાવે છે જેને ધ્વજના વરુણથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન હોય તેનેજ પર ધ્વજની પ્રાપ્તિ હોય છે જેને કેવલ “ધ્વજનું” જ્ઞાન છે તેને તો અક્ષર ધ્વજની પ્રાપ્તિ છે.

પાઠ ૪

અધિ૦ ૧—ધ્વજને પ્રાપ્ત થયા પછી તે જીવને સ્વરૂપાનંદનું દાન કરવાને ભગવાનની ઈચ્છા થતાં તેના ફરીથી આવિર્ભાવ થાય છે. અને તેથી તૈ. ૨-૧ માં કહ્યા પ્રમાણે તે જીવ ભગવાન સાથે પોતાના જ્ઞાન દેહથી કામભોગ કરે છે. મુક્તજીવના કામના ભોગનું નર્જન કર્યું છે. માટે મુક્ત જીવનો ફરીથી

આવિર્ભાવ થાય છે એ નિર્વિવાદ છે. આ દશામાં જીવ જે ધ્વજની સાથે ભોગ કરે છે તે માયાશુષ્ક સંબંધથી રહિત, વ્યાપક ધ્વજની સાથે જ છે એમ સમજવું.

અધિ૦ ૨—જેમિનિ એમ કહે છે કે જીવ સમ્યક્દાન-દાતમક શરીરવાળા ધ્વજ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે. ઓહોભિ ચિન્માત્ર ધ્વજ સાથે કહે છે. પણ બાદરાયણ તો એમ કહે છે કે અસૌકિક વિમોહથીજ તે ભોગ છે. અને તેમાં કોઈ વિશેષ નથી કારણ કે ભગવાનના ભગવાનંદનું દાન કરવાના સંકલ્પથીજ જીવ આનંદનો અનુભવ કરે છે. આ સંકલ્પ પ્રમાણે જેમના હૃદયમાં સાધનરૂપે કે કલ્પરૂપે ભગવાનનું સ્ફુરણ થાય છે તેમનુંજ આધિપત્ય ભગવાન જાતે કરે છે અન્ય કોઈ નહિ. અન્યત્ર તે વિભૂતિરૂપથી આધિપત્ય છે. બાદરિના મતે મુક્તને દેહ હોતો નથી. જ્યારે જેમિનિ દેહાદિની સત્તા મુક્તને છે એમ કહે છે. પણ બાદરાયણ એમ કહે છે કે હાદરાયણની માફક લૌકિક રીતિએ દેહ નથી અને અસૌકિક રીતિએ તે છે.

અધિ૦ ૩—જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી મોહિત પુરુષ અવિદ્યમાન પદાર્થોનેજ ભૂંએ છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણાદિ અવતારોમાં બાત્સ્યાદિ અવસ્થાઓ નહિ હોવા' છતાં જુએ છે. કારણ કે તેઓ ભગવાનથી વિમોહિત થયેલા છે. જેમ જગત્ત દ્વારાનું જ્ઞાન સત્ય વિષયવાળું છે તેમ તત્ત્વથી અપ્રાકૃત લીલાદર્શન સત્ય વિષયવાળું છે.

અધિ૦ ૪—તે. ૨-૧ માં ભગવાન સાથે ભક્તનો જે ભોગ કર્યો છે તે ભક્તના સામર્થ્યથી નહિ પણ પ્રદીપની માફક ભગવાનના આવેશથી, જેમ તેમથી ભીંજાયલી દીવેદને દીવો પોતાની માફક પ્રકાશ યુક્ત કરે છે તેમ ભગવાન પણ ફક્ત દાન મળે ભક્તને પોતાની સમાન કરે છે. આ ભોગની શ્રુતિ તે સુપ્રસિદ્ધિ, વિષયની નથી.

અધિ૦ ૫—ભગવાનની સાથેના ભક્તના ભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર નથી. કારણ કે તે અસૌકિક હોવાથી તે પ્રકૃતિ તથા કાલથી પણ વ્યતીત છે. આ ભગવાનની લીલા નિત્ય છે. તેમાં કોઈપણ વિચાર નથી. ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી તે લીલા અનેકરૂપે પ્રકટ કરે છે. તેમાં દેશ તથા કાલના ભેદ દેખાડે છે. છતાં આ ભેદો તે વિકારરૂપ સમજવા નહિ. ભગવાનની લીલા યુક્તિ સમજવી નહિ. ભોગ શ્રુતિમાં જે ભગવાન સાથેનું સામ્ય દેખાડ્યું છે તે ફક્ત ભોગની વ્યાખ્યામાંજ અન્ય વ્યાખ્યામાં નહિ. ભગવાન પુરુષોત્તમ એજ જીવનું ફક્ત છે. આ ભગવાનજ ભક્તના આત્મનિવેદનને અંગીકાર કરે છે અને તેને ફક્તો અનુભવ કરાવે છે. આ રીતે જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેની ફરીથી આશ્વત્થિ નથી. જ્ઞાની મોક્ષ મેળવે છે અને ત્યાંથી ફરી પાછો ફરતો નથી, ભક્ત ભગવાન સાથે રસાનંદનો અનુભવ કર્યા પછી પાછો ફરતો નથી.

વિષયાનુક્રમણિકા.

૧ ઉપકાર નિવેદન—	
૨ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાન્ત	૧—૯૬
૩ પ્રતિભાગીય સિદ્ધાન્ત શેખર	૯૭-૧૩૦
૪ અધિકરણ તાત્પર્ય સંગ્રહ	૧૩૧-૧૪૨
૫ વિષયાનુક્રમણિકા	૧૪૩
૬ ભાષ્ય	૧-૫૩૦
(૧) અધ્યાય ૩ નો	
પાદ ૧ લો (ભાષ્ય)	૧-૨૬
(વિવેચન)	૨૬-૪૨
પાદ ૨ નો (ભાષ્ય)	૪૩-૮૦
" (વિવેચન)	૮૦-૧૦૭
પાદ ૩ નો (ભાષ્ય)	૧૦૮-૨૦૪
" (વિવેચન)	૨૦૪-૨૪૮
પાદ ૪ થો (ભાષ્ય)	૨૪૮-૨૬૬
" (વિવેચન)	૨૬૬-૩૩૩
(૨) અધ્યાય ૪ થો	
પાદ ૧ (ભાષ્ય)	૩૩૪-૩૫૮
" (વિવેચન)	૩૫૮-૩૭૫
પાદ ૨ (ભાષ્ય)	૩૭૬-૩૯૭
" (વિવેચન)	૩૯૭-૪૧૨
પાદ ૩ (ભાષ્ય)	૪૧૩-૪૩૯
" (વિવેચન)	૪૩૯-૪૫૬
પાદ ૪ (ભાષ્ય)	૪૫૭-૪૮૧
" (વિવેચન)	૪૮૨-૪૯૮
૭ ટિપ્પણ	૪૯૯-૫૩૦
૮ અભિપ્રાયો	૫૩૧-૫૩૯
૯ નિર્દિષ્ટ મંદિર સંસ્થાનું વિવરણ	૫૪૦
૧૦ નિર્દિષ્ટ વિષયોના ઉલ્લેખો	૫૪૧
૧૧ શુદ્ધિપત્રક	૫૪૨-૫૪૩

शुद्धाद्वैत

गुटिप्रदायप्रधानवीर्यवीनायद्वारावीभरुमारुविद्वन्मौल्यमिमदोदरचरित
 गोस्वामी श्री द श्रीदामादिरलालजी प्रभुचरण.
 प्राकट्य: सं. १९५३ पौष सुद ५

शुद्धादितः

पुष्पप्रदायप्रधानपद्मीनायद्गराधायतुम्भारविन्दसौमित्रिमाहात्म्यं
 गोस्वामी श्री दे श्रीदामोदरलालजी प्रभुचरण.
 प्राकट्य म १९५३ पौष सुद ५

આણુભાષ્ય ભાગ ૨ જો.

અધ્યાય ૩.

પાદ ૧.

૧ તન્તરપ્રતિપત્તાવિત્યાધકરણ.

(કારિકા)

સર્વ ઉપનિષદોનો સમન્વય પ્રજ્ઞામાં ૧સિદ્ધ કરાયો. તે અભિરોધમાં પણ મિદ્ધ કરાયો. હવે તે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનો યોગધક કેવી રીતે છે તેનો વિચાર ત્રીજામાં કરવામાં આવે છે. (૧)

૪ઐકવાક્ય, અથવા પ્રકરણ એક વિદ્યાઉત્પત્ત કરે છે અથવા તે વાક્ય તથા પ્રકરણથી યુક્ત સર્વ શાખાઓ સાથે મળીને એક વિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે, અગર તે છૂટાં છૂટાં અનેક વિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે (૨)

પ્રસાધન સહિત પુરુષમાં જન્મથી તથા કર્મથી પવિત્રતા આવે ત્યારે તે શાખા વિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે અગર જેમ યોગમાં કેવલ યોગવિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે તેમ સાધન હિત હોય તો પણ તે વિદ્યા ઉત્પત્ત થાય છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે (૩)

અથ ૧—(૧) ઉપનિષદની તમામ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય તથા પ્રામાણ્ય જાણવા છે, તે મિતેનું પ્રતિ-
જ્ઞાન પ્રથમ અધ્યાયમાં કર્યું ત્યાં જાણાવ્યું હતું કે ઉપનિષદમાં જીવી જીવી રીતે દરેકુ ધર્મનું વર્ણન તે
ક્ત છે જ્ઞાનના મત્ત, જ્ઞાન, અને અનન્ત ધર્મો, તેનું જગત્કર્તૃત્વ, જગત્તુ સમવાયિ હાથ તથા
નેમિત્ત હાથરૂપ, તેમજ આત્મમત્તના ધર્મો જ્ઞાનમાં જે એકબીજા નહિ પણ મળી નામરૂપાત્મક મૃદિ
તથા જ્ઞાનની જે તેથી પ્રાણ અન્તરંગી, જ્ઞાતિ, આનન્દ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, દ્વિગુણ્ય વગેરે જુદા
દૃષ્ટા શબ્દોથી શ્રુતિઓમાં આપેલું વર્ણન તે જ્ઞાનનું છે આ રીતે શ્રુતિઓનો સમન્વય જ્ઞાનની મિતે
પ્રથમ અધ્યાયમાં કરાયો હતો (૨) પ્રથમ અધ્યાયમાં સમન્વય મિદ્ધ થયાં હતાં જ્યુ તે મિતે કેટલાક
તત્ત્વચિન્તકોએ ઈર્ષક જુદી રીતે પોતાના મતો તેમના ગ્રંથોમાં લીધા છે તેમને ઉત્તર આપવાની જરૂર
જાણતાં મૂલદારે બીજા અધ્યાયમાં તમામ વિદ્ધ મતરાજાઓના મતની સમીક્ષા કરી છે. આમાં મુખ્ય
૫૦ કરીને પ્રકૃતિશાસ્ત્ર, ઈશ્વરશાસ્ત્ર, માયાશાસ્ત્ર, અપૂરણ, આદ્યશાસ્ત્ર વગેરેનું ખણન કર્યું છે ખાસ કરીને જગ
ત્તુ મમરાશિરૂપ જ્ઞાન છે એ વિષયમાં અન્વ દર્શન શાસ્ત્રો માથે મૂલદારનો મોગ વિરોધ છે તે
વિરોધનો પરિહાર અધ્યાય બીજામાં કર્યો છે (૩) બીજા અધ્યાયનું પ્રયોજન જણાવે છે ઉપનિષદમાં
જે જ્ઞાન જણાવ્યું છે તે જ્ઞાન કેવી રીતે ઉપયુક્ત થાય છે તે અર્થિઆ જણાવવાને આ અધ્યાય છે
જો અધ્યાયનું બીજું નામ સાધનાધ્યાય કે આમાં જ્ઞાનના સાધનોનો વિચાર કર્યો છે (૪) જ્ઞાનના
નિર્ધિષ્ટાસનમાં સાધનરૂપ ઉપાસના મધ્યમી શાખાઓમાં અગિય વાક્યથી અથવા પ્રકરણથી સમન્વય છે
તો તે બાળતમાં એક વાક્ય તથા એક પ્રકરણ તે વિદ્યાનું જ્ઞાન કરાવે છે કે અનેક વાક્યો અને અનેક
પ્રકરણો મર્ડ શાખાઓની સાથે એક જ રીતે વિચારવાથી વિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે એ વિષયનું ચિન્તન
અર્થિઆ કરવામાં આવે છે (૫) અધ્યાય ત્રીજામાં ચાર પાદ છે તેમાં પ્રથમ પાદમાં કર્યો અર્થ નિર્ણય
કરવામાં આવે તે અર્થિઆ જ્ઞાન છે ત્રણ પણ શાખા કેવલ સાધન તથા વિદ્યા ઉત્પત્ત કરે છે કે
સાધન ગણિત તેનો નિશ્ચય પ્રથમ કરવામાં આવે છે (૬) પ્રથમ પાદમાં

વિચારપૂર્વક તેની પ્રજ્ઞાભાવની પ્રાપ્તિમાં યોગ્યતા ૧૦મીજામાં વિચાર્ય છે. ૧૧મીથી અધિકાર સિદ્ધ થતાં વિષયનો (પ્રજ્ઞાસ્વરૂપનો) નિશ્ચય થાય છે. (૪)

તૃતીયપાદમાં ૧૨અન્તરંગના વિચારથી ગુણોનો ઉપમંહાર કહેવો છે અને ચોથા પાદમાં ૧૩અંતરંગના વિચારથી ૧૪કર્મોનો નિર્ણય કર્યો છે આ રીતે ઉપમંહાર બે પ્રકારે જણાવ્યો છે. (૫)

તેટલા માટે અધિકારીના ૧૫જન્મનો નિર્ણય, ૫૪મી તેની પ્રજ્ઞાભાવમાં ૧૬યોગ્યતા, ૫૪મી ૧૭ગુણોપમંહાર, અને ત્યાં ૫૪મી ૧૮અગોનો વિચાર છે.

તેમાં પ્રથમ પાદમાં જીવના પ્રજ્ઞાજ્ઞાનમાં ઉપયોગી ૧૯જન્મનો વિચાર છે. તેમાં પૂર્વજન્મમાં નિષ્કામ યજ્ઞકરનાર, જ્ઞાન રહિત દેહીના મગ્ધમાં જ્ઞાન નહિ હોવાથી યજ્ઞની અભિવ્યક્તિ થતી નથી, આના ભૂતોના સંસ્કારવાળો જ રચના થયો છે. વળી તે નિષ્કામ હોવાથી તેના અધિકારી દેવોને જ અધીન ભૂતો છે તે

(૭) જીવની અવસ્થાના વિચાર પૂર્વક (૮) અધિનરી જીવની (૯) યજ્ઞપથી યોગ્યતા (૧૦) બીજા પાદમાં (૧૧) તેના નિચાર ૫૪મી (૧૨) મુક્તિ મુદ્ધી સૂત્રમ દેવમાં નિવ યજ્ઞને અવશ્ય ક્રમના સાધન કર્મ-જ્ઞાન તથા બંધિત માર્ગની ઉપાસના અન્તરગમ માધન દેવવાપ છે (૧૩) ભગવાનના ગુણોનો ઉપમંહાર અતરંગ સાધનના નિચાર ૫૪મી થાય છે ઉપમંહાર એટલે નિલ કર્મોજી અલ્પ માત્રેજ કરના એવું નિયમન (૧૩) આશ્રમ ધર્મો કરવાને બંધિત ગ માધન છે તેનો મનઃસ્થૂપ દેવ માથે છે તે ધર્મોનો નિચાર કરવાથી યજ્ઞ, તપ, શમ વગેરે તથા અન્ય વગેરે ભગવદ્ધર્મોનો ખજુ વિચાર કરાય છે (૧૪) કર્મ-ભગવદ્ધર્મો. યજ્ઞ તપ વગેરે (૧૫) પ્રથમ પાદમાં (૧૬) બીજા પાદમાં (૧૭) ત્રીજા પાદમાં (૧૮) ચોથા પાદમાં (૧૯) પ્રથમ પાદમાં માધન સપતિ હોય તો ઉપનિયો વિદ્યા લેવાન કરે છે, માટે અધિનરીના જન્મનો નિશ્ચય કરે છે આ જન્મ નિષે જોદોગના પાયામાં પ્રપાકકમાં પચાગ્નિ વિદ્યામાં કહેવ છે, તેનું તાત્પર્ય અહિં આ જણાય છે (૨૦) આનું તાત્પર્ય આ છે ગીતામાં માત્રિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારના મત્રો દ્વારા છે તેમાં કોઈ પણ કૃત્રી આનક્ષા વગર યજ્ઞ કરવામાં આવે તે નિષેધ મત્ર કહેવામાં આવે છે આ નિષેધ મત્ર કરનાર જે જ્ઞાન રહિત દશામાં કરે તો જ્ઞાનનું કૃત્ર જે મોક્ષ તે તેને પ્રાપ્ત થતું નથી તેમની કામના વગર કરવાથી સ્વર્ગનું કૃત્ર પણ-મુખ્ય રીતે મળતું નથી મગ્ધ કે શ્રુતિમાં તો સ્વર્ગની કામના વાળાએ યજ્ઞ કરવો એમ જણાવ્યું છે તો ૫૪મી જ્ઞાન રહિત દશામાં અને કોઈ પણ કામના વગરની માનુસ યજ્ઞ કરે તો તેનું શુ કૃત્ર મળે એની આકાક્ષા થાય તો અહિં આ વહે છે કે ગીતામાં જે એમ જણાવ્યું છે કે યજ્ઞ-દાન અને તપ તે પવિત્ર જનાર છે તે પ્રમાણે આવા પ્રમરના જ્ઞાનરહિત અને કામના વગરના યજ્ઞનું કૃત્ર પવિત્રતા છે તે યજ્ઞ કરનારને પવિત્ર બનાવે છે અર્થાત્ અક્ષ લોડની પ્રાપ્તિ પૂર્વે જે પવિત્રતાની જરૂર છે તે પવિત્રતા નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને મળે છે એવાઓને માટે ભૂતોના સંસ્કારવાળો યજ્ઞ અર્થાત્ જીવનો સક્ષમ ભૂતને પવિત્ર કરનાર યજ્ઞ હોય છે નિષેધ અને જ્ઞાન રહિત યજ્ઞ કરનારને મોક્ષ તથા સ્વર્ગનું કૃત્ર મળતું નથી પણ પવિત્રતા અગર શુદ્ધિનું કૃત્ર મળે છે આ રીતે અહિં આ એવું લેવું આવે છે (૨૧) પ્રથમ જ્ઞાનરહિત યજ્ઞ કરનારને મોક્ષકળ નથી એમ જણાવ્યું, અહિં આ નિષ્કામ યજ્ઞવાળાને સ્વર્ગકળ નથી એમ વહે છે વ્યામના અને દેવતાઓને દેહ હોય છે માટે પુરુષના પ્રવલ્લથી અભિવ્યક્ત થયેલા યજ્ઞો પોતાના કર્ણરૂપ હોવાથી દેવતાને પ્રમન કરે છે આથી કૃત્રી પ્રમન થયેલા દેવતાઓનો વ્યાપાર છે, અદ્વૈતિક નહિ જે દૃષ્ટી સંભાવના હોય તો તેની વ્યવસ્થા કરી નકામી છે યાજ્ઞિકો પણ દેવતાઓને હિંદુની કૃત્રીને લાગ કરે છે, અને સ્વર્ગ વગેરે

૨૨ દેવો તે તે અગ્નિમાં આહુતિઓ આપીને તેના ઘરીરને ઉત્પન્ન કરે છે. “પાંચમા આહુતિમાં જલ પુરુષરૂપ કહેવાય છે.” (છાં. ૫-૯-૧) એવી શ્રુતિ છે.

અધિકારણ પ્રધાનન.

૨૩ તેમાં જીવ અને ઇન્દ્રિયોને હોમ નહિ હોવાથી તે અપવિત્ર થઈ જશે એમ કોઈને શંકા થાય તો તેમને પણ હોમ હોય છે એમ જણાવવાને અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

૨૪ ધૂમભાગમાં જ ૨૫ તે પાંચ આહુતિઓ નથી; કારણ કે તેમાં ૨૬ ગમન અને અગમનનું બહુ તારતમ્ય સંભળાય છે. ૨૭ આ ઉત્પન્ન થયેલા માણસોમાંથી જે મૂળ સ્વરૂપને જાણે છે તથા જેઓ અરણ્ય વિષે શ્રદ્ધા પુરઃસર તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અર્ચિશદ્ધિ લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.” (છાં ૫-૧૦-૧) એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનવાળાની પણ જ્યાં અર્ચિભાગમાં પ્રાપ્તિ છે ત્યાં તે પ્રમાણે દેવહુતોની કેમ પ્રાપ્તિ ન થાય? જ્ઞાનને માટેજ તે ૨૮ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ છે. ૨૯ પુનરાવૃત્તિ તો સરળી છે.

અથવા, ૩૦ નિષ્કામ યજ્ઞ કરે તોજ ધૂમભાગમાં જાય છે. “યોગી પ્રાપ્ત થઈને પાછો વળે છે” (મ-૮-૨૫) એ શ્રુતિથી ગેલોગને માટેજ ધૂમાદિ લોક છે. નિષ્પત્તિ

મેળવે છે. તે દેવતાઓને દેહ હોય છે, હવિ. સ્વીકાર કરે છે. હવિનું ભોજન કરે છે તેનાથી મતોપ પામીને પોતાની કૃપા યજ્ઞ કરનાર તરફ દેખાડે છે. આથી જેમ કોઈ રાગની સેવા કરી હોય તો તે જેમ પ્રસન્ન થતાં અબીજ કળ આપે છે તેમ દેવતાઓ પણ આપે છે અને યજ્ઞમાન ઉપર ઉપકાર કરે છે. ગીતામાં તેલકા માટેજ કહ્યું છે કે “દેવાને તમે પ્રસન્ન કરો અને દેવો તમારે ભક્ત કરશે.” દેવતાઓને માટે દ્રવ્યનો ભાગ કરવો તેનું નામ યાગ છે માટે તે દેવતાજ હવિઃનું ગૃહણ કરીને પ્રસન્ન થઈને આપાર કરે છે. તે દેવતા ચેતન અને નિલ્લ હોય છે અને યોગ્ય ફલનું નિષ્કર્મ કરવાને મમર્થ છે. આથી યાગ કરનાર નિષ્કામ હોય તો તે દેવતાએ કષ્ટક પણ ઉપકાર કરેલા નોંધીને એવી અપેક્ષા થતાં, કર્મ સચિય તરીકે યજ્ઞના અધિકારી દેવો જ ઇન્દ્રિયોના અધિકારતા હોવાથી તથા લોકપાત્ર પણ પોને હોવાથી જૂનો તેમને અધીન હોય છે. આ બીજો હેતુ આપે છે (૨૨) ઉપર કહેલા હેતુથી દેવતાઓજ જ્ઞાન રહિત અને નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારના દેહને ષક્ત પ્રાપ્તિને યોગ્ય બનાવે છે. અહિં આ જણાવેલા બે હેતુઓ—જ્ઞાન રહિત યજ્ઞ કરવા તે અને કામના વગર કરવા તે—આ બે રીતે યજ્ઞ કરવાનું કળ મોક્ષ અગર સ્વર્ગ નથી, પણ શુદ્ધિ છે, અર્થાત્ ષક્ત પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય સરીરનું સંપાદન છે. (૨૩) શ્રુતિનું તાત્પર્ય કહીને અધિકરણનું તાત્પર્ય જણાવે છે. ઉપર પ્રમાણે યજ્ઞ કરનારના જીવાદિને પાવન કરનાર આત્મ વિદ્યા અગર આત્મ-યોપાસના વગેરે નથી. તેથી તે બર્થ છે. વળી હોમ જે શુદ્ધિ કરનાર છે તે પણ નથી તો પછી તે શુદ્ધિ શી રીતે મેળવે એમ શંકા થાય તો જણાવે છે કે તેમને પણ હોમ છે તેમ જીવ નમારે અન્ય લોકમાં ગમન કરે છે સ્વરે તે મંરૂત (ગુહ) જૂનો તથા સુદ્રમ ઇન્દ્રિયોને સાથે દેહેન જાય છે. આ અધિકરણમાં આ હકિતજ ગુપ્તવે આવશે. (૨૪) શકાકાર કહે છે કે તમે ઉપર જણાવ્યું તે અધિકરણનું તાત્પર્ય હોવું નોંધીને નહિ પણ અધિકરણનું તાત્પર્ય વૈરાગ્ય માટે છે (૨૫) ધૂમભાગમાં જ તે આર્હતિઓ હોય છે એવું નથી પણ અન્ય ભાગમાં અર્ચિભાગમાં પણ છે. (૨૬) અર્ચિભાગ અને ધૂમભાગમાં. (૨૭) અહિં આ શંકા આ છે કે શક્તના જ્ઞાનવલોજ અધિરશ્દિ ભાગમાં ગમન કરે છે? દોઢલાલ તેનું ગમન શું નથી? આના ઉત્તરમાં કહે છે (૨૮) પંચાગ્નિ પ્રમાણે દેહની ઉત્પત્તિ છે (૨૯) અધિરશ્દિ ભાગમાં પણ દરમિયાન કાવ્ય પર્વત આવૃત્તિ સમાન છે, અન્ય પ્રકારથી પણ હોમ કરનારના દેહનું સંપાદન કરનાર છે (૩૦) કરવા બે કોઈ કરનાર કરનાર નિષ્કામ હોય તો તેની

(ફલપ્રાપ્તિ) તો ૩૨ પંચાગ્નિમાંજ છે. અન્નમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા અન્નયોની પણ રેતઃ થઈ યોનિમાંથી ઉત્પત્તિ છે એમ નકપૂય ચરણનું વર્ણન છે.

૩૩ગીતામાં કહ્યું છે કે “આ પ્રમાણે ત્રણી ધર્મને પાળનાર કામની કામનાવાળાઓ ગમન અને આગમન મેળવે છે!” (ભ. ૬-૩૨) આ રીતે કામનાઓમાં પ્રકાર જૂદો છે. જૂદો ઉપદેશ આપ્યો છે તેથી.

સસચેત્યાન

માટે યોગ્ય શરીરની ઉત્પત્તિ માટે જાતેજ ભૂત સહિત જાય છે. અહિંઆં સંશય આ છે કે શ્રદ્ધા તેથી હોમ પછી અગર સોમનું પાન હોય તોજ ૩૪સંબંધ થાય છે? અગર જીજ્ઞા ૩૫પક્ષ પ્રમાણે યોનિ હોય તોજ સંબંધ થાય છે?

પૂર્વપક્ષ

૩૬ત્યાં શ્રોત અર્થમાં શ્રોત ૩૭ન્યાય પ્રમાણેજ નિર્ણય ઉચિત હોવાથી, આહુતિમાં જલનું ૩૮ગૌણત્વ સંભવે છે. સંસ્કૃત ભૂતો ૩૯ઉપસ્થાપક નહિ હોવાથી શરીરના વિશેષ ગમાં તથા ૪૦દેવોનો ત્યાં સુધી ૪૧વિલમ્બ હોવાથી કારણનો અભાવ છે. આથી શ્રદ્ધા-રૂપ જલની પણ ૪૨(જ) આહુતિ અપાધ છે. ૪૩આથી તેમનાથી યુક્ત જીવ જતો નથી.

ઉત્તર

શંકાનો ઉત્તર કહેવાય છે.

તદન્તરપ્રતિપત્તૌ રંહતિ સમ્પારિવ્રક્તઃ

પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્ ॥ ૩ ૧ ૧

તેની મધ્યમાં (બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ફલની વચમાં અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થતા પહેલાં) બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મની પ્રાપ્તિ માટે સંસ્કૃત ભૂતો સાથે ગતિ કરે છે. કારણ કે તે વિષેના પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે તેથી.

ગતિ ધૂમમાર્ગમાં યશે (૩૧) ફલ ગતિમાં પ્રતિબંધ રૂપ પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગને માટે (૩૨) પંચાગ્નિ વિદ્યામાં (૩૩) શંકા-નૃદહારણ્યકમા યજ્ઞને લોકના જેતા કહ્યા છે અને ત્યાં ધૂમ માર્ગને મધ્યમ કહેલ છે તેનું કેમ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે (૩૪) જૂતો સાથેનો સંબંધ (૩૫) ધૂમ માર્ગ પંચાહુતિના માર્ગ કરતા જૂદો છે. મનજ કામનાવાળાઓને કર્મ મહિત લઈ જાય છે એવા પક્ષમાં (૩૬) પૂર્વપક્ષ કહે છે. (૩૭) દૃતિમાં કહેલા કર્મની સાથે જાય છે એ પ્રમાણે (૩૮) પાંચમી આહુતિમાં જલને પુરપ રૂપ કહેલ છે ત્યા જલ એ ગૌણ રૂપ છે કારણ કે જીવ સર્વ જુતોની માર્દજ ગમન કરે છે એકલા જલ સાથે નહિ. (૩૯) જીવની સાથે ગમન કરનાર અસ્કૃત ભૂતનાં ભોધક વાક્યોનું અહિંઆં પ્રકરણ નથી. (૪૦) યજ્ઞના અધિષ્ઠાતા દેવતા (૪૧) પૂર્વ દેહનો વિયોગ થતાં અવસ્થિત રહેવું દાન આપવાને માટે યોગ્ય અન્ય દેહની પ્રાપ્તિ રતા સુધી વિલગ્ન રાય છે (૪૨) રૂળમાં “જ્વ શબ્દ હોવાથી તેનો અર્થ “જ” થાય છે પણ અહિંઆં “પણ”નો અર્થ સમજવાનો છે. (૪૩) પૂર્વપક્ષીનું કહેવું એનું

યજ્ઞદિ કૃત્નાર જીવની મોક્ષરૂપ “મુખ્ય પ્રતિપત્તિ પહેલાં યોગ્ય શરીરની નિષ્પત્તિ માટે મધ્યમ પ્રતિપત્તિ છે. જરી રીતે યજ્ઞેનું” ૪૫ આ ક્લ નથી. આથી મુખ્યના વિલગ્નમાં આ “પ્રતિપત્તિ છે અથવા તે મુખ્ય ક્લની વચમાં જે પ્રતિપત્તિ છે, તેને માટે તેના “કારણરૂપ ભૂતોથી સારી રીતે યુક્ત થઈને જ ગતિ કરે છે કારણકે “કારણ પછીજ કર્મની સમાપ્તિ થાય છે. ભૂતો પણ જરાણર રીતે ત્યારેજ સંસ્કૃત બને છે. વળી પ્રતિદિન સંસ્કારને માટે “નિકટતાથી જરાણર રીતેજ તે ભેડાયલા હોય છે. કારણ કે પ્રથમ “શરીરનું વ્યવધાન અથવા શરીરના દાહમાં, તેમાં રહેલા ભૂત સૂક્ષ્મો જરાણર તેમાંજ “આસક્ત હોય છે “તે (જીવની) પાછળ વિદ્યા અને કર્મો તથા પહેલાંની પ્રજ્ઞા પણ જરાણર રીતે જાય છે.” (જુ ૬-૪-૨) જીવની જાણતમાં જ્ઞાન અને કર્મ જાય છે. જલ એ કર્મનું સ્વરૂપ છે. તેમાં હેતુ તરીકે પ્રશ્ન અને નિરૂપણ છે. “પાંચમી આદૃતિમાં જલ પુરુષ રૂપ થાય છે તે તું જાણે છે?” (છાં ૭-૩-૩) માં પ્રશ્ન છે. અને “હે ગૌતમ! જરાણર સ્વર્ગલોક ઓછે રૂપે છે. આ અગ્નિના આદિત્ય જ સમિત રૂપ છે.” (છાં ૭-૪-૧) ઉત્તર છે. પ્રશ્નમાં પુરુષત્વને કહે છે, દેહમાત્ર નહિ તે જીવથી અધિષ્ઠિતોના જ હોય છે. અને સિદ્ધાન્ત તરીકે વચન છે તેથી નિરૂપણમાં પણ ચક્ર છે એમ” તેમાં પણ “સોમ રાજ” અને ચેતન છે. અન્યના અધિષ્ઠાનમાં “અન્યનું શરીર હોઈ શકે નહિ, તે પ્રમાણે (વર્ષા) અન્ન રેત અને ગર્ભોનું પણ છે કારણ કે બીજી “શરીરે હોય તો પણ વિનિયોગનો સંભવ છે તેથી જીવોની સાથે હોય તો પણ જલજ મુખ્ય છે. “શરીરની માફક “આ હોમ જીવને “ત્યાં તે પ્રમાણે ઉત્પન્ન કરે છે એમાં દુઃખ “કારણ નથી. માટે પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી બીજી કોઈ પણ સલાવના નહિ હોવાથી સંસ્કૃત ભૂતોથી જરાણર યુક્ત થઈને જ જીવની ગતિ છે એમ સિદ્ધ થયું ૧

ત્ર્યાત્મકત્વાત્તુ મૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૩-૧-૨

તે ત્રણરૂપ છે તેથી (જલ શબ્દ તેજ, જલ અને અન્ન-પૃથ્વીનો ઉપલક્ષક છે) કારણ કે તેનું (જલનું) બાહુલ્ય છે તેથી.

છે કે પૂર્વ દેહને અગ્નિમા જાણતી વખતે મધણા ભૂતોનો હોમ થાય છે, અર્થાત્ જે ભૂત તરવોનો દેહ બનેલો હોય તે અગ્નિમા હોમાદ્ જાય છે. આથી કોઈ પણ ભૂત તરવ જીવની ઉર્ધ્વ ગતિમાં જાણી ગેહતુ નથી તેથી તેની સાથે તે જવુ નથી. (૪૪) અન્નનો અર્થ “વસ્ત્ર” એવો થાય છે મોક્ષની ગિચ્છિએ પહેલ્યતાં પહેલા વસ્ત્રમાં સંસ્કૃત ભૂતો મહિત તે ગતિ કરે છે (૪૫) યજ્ઞેનું મુખ્ય રૂપ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ છે (૪૬) યોગ્ય દેહની નિષ્પત્તિરૂપ સાધન મપત્તિ (૪૭) જ્ઞાનને ઉપશેષિ દેહના કાળુ રૂપથી અર્થાત્ અન્ન અને સદમ ભૂતથી (૪૮) મૃતના આગિહોત્ર વખતે (૪૯) સંસ્કૃત ભૂતોનું દેહ સામીપ્ય (૫૦) યોગ્ય દેહની પ્રાપ્તિ પહેલાં (૫૧) આસક્ત થાય છે-જોડાય છે-જાય છે (૫૨) જ્યાં જે શરીર યોગ્ય છે ત્યાં તેજ તેવું થાય છે, બીજી રીતે નહિ. (૫૩) જે અસંસ્કૃત હોય તો સ્વાવપાત વગેરેથી ગર્ભનો નાશ પણ થાય (૫૪) જેમ વજર-થી શાખામાં ફરપ હોય છતાં શરીરનેજ મુખ્ય હતું છે તેમ અદિઆ પણ જણાયું છે એવા અર્થ છે. (૫૫) દેવથી કમયલો હોમ (૫૬) કલ્પલોકમાં (૫૭) કાળુ કે તે અમારી નથી. માટે દુખનું કારણ નથી આથી આ ઉપાખ્યાનનો હેતુ વૈરાગ્ય માટે નથી એમ જણાયું.

શા માટે જૂતોના સંસ્કાર વિષેજ ક્ષત્ર અહિંઆં કહેા છે? પ્રશ્ન અને નિરૂપણથી તે જલજ સમન્વય કે? વળી તેટલાનો જ સંસ્કારમાત્ર નથી. કારણ કે નિયામકનો અભાવ છે. “અતિ અને માંસને તેની સાથે યજમાન સંસ્કૃત કરે છે.” તેમાં વિરોધ આવે છે એવી શંકાને ‘તુ’ શબ્દ દૂર કરે છે.

જલના જ અણુથી તેજ, જલ અને અન્ન (પૃથ્વી) નું અણુ પણ જાણવું જોઈએ. શાથી? તે ત્રણ રૂપ છે તેથી. લોક વગેરેના નિર્માણ પછીથી તે હોય છે તેથી. તે જલનાં ત્રણ રૂપ કરેલાં છે. આથી ત્રણેનું પણ અણુ જલના અણુથી છે. ઉપલક્ષણ હોવામાં પણ જલનું જ અણુ છે અને તેમાં અન્ય હેતુઓ છે. “અધિકપાત્ર હોવાથી” તે હેતુ છે. એટલે શુદ્ધ હોવાથી, વિશેષનો અભાવ હોવાથી તથા મધ્યમ હોવાથી, સ્થિતિના તુલ્યપણાને લીધે ભારપથી આગળ કહેવામાં આવે છે. આ શરીર શુદ્ધ જલનું જ છે. તેનું બહુહેતુરૂપ તેજ તેનું આધિક્ય છે. વળી તે બહુ રીતે પરિણમે છે. વળી દ્રવ્યનું બહુ કરવાપણું પણ તેમાં છે. તેથી નિયામકો વિશેષ હોવાથી જલનું જ અણુ કહ્યું છે. (૨)

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩-૧-૩

અને પ્રાણની ગતિ છે તેથી.

વૈદિકી યુક્તિ કહીને લૌકિકી કહે છે. પ્રાણની ગતિ તે પ્રાણગતિ. “તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે.” (જુ. ૪-૪-૨) એ પ્રમાણે પ્રાણનું વર્ધન કરવાનો શુભ જલમાં છે. ગતિ કરતો પ્રાણ પોતાના વર્ધક (જલ) ને લઇને જ જાય છે. રજોની માફક અન્યત્ર દેહ સંબંધ છે. યુક્તિમાં પ્રાણ જતા નથી. ક્રમસુક્તિમાં પણ દેહસંબંધ છે એમ પૌરાણિકો (શુકદેવ) કહે છે. ઔપનિષદો કહે છે કે દેવભાવ થાય છે પોતા પ્રાણની ગતિમાં શકાજ નથી માટે જલનો સંસર્ગ કહેવો જોઈએ. ‘અને’ થી “વિદ્યા અને કર્મ સાથે જાય છે તેમ પહેલાંની પ્રજા પણ” (જુ. ૪-૪-૨) પ્રમાણે પોતાનાં કર્મો સાથે જાય છે એમ જણાવે છે. માટે જલની સાથેજ જાય છે. (૩)

સુત્ર ૨—(૧) સંસ્કાર્ય તરીકે સમન્વય છે. (૨) દેવો સર્વ જૂતોને સંસ્કાર કરનાર છે એટલુંજ નથી (૩) જલનો જ હોમ તરીકે દેવો સંસ્કાર કરે છે, સમજા જૂતોનો નહિ એ શકાતુ નિરાકરણ કરવાને ‘તુ’ શબ્દ છે (૪) જલ શબ્દથી તમામ જૂતો સમન્વય, કારણકે જલનાં ત્રણ રૂપ છે (૫) રેત, લોહી વગેરે રૂપો તેનાં ધણાં રૂપો છે. (૬) જલ સ્વભાવેજ મધ્ય છે એમ સ્મૃતિમાં હતું છે (૭) પૃથ્વી અને તેજની વચ્ચેનું જૂત તત્ત્વ ‘જલ’ ગણવામાં આવે છે. અર્થાત્ તેની ગણતરી મધ્યમાં છે (૮) આગળ બૃહદારણ્યકમાં હતું છે કે જલવર્ણુ નારે પુરુષમાં થાય છે ત્યારે લીક્ષિત દ્રવ્ય અને છે,

સુત્ર ૩—(૧) પ્રાણ જલમય રહ્યા છે કારણ કે જલ પ્રાણના વર્ધક છે. (૨) જેમ જલો અન્ય તુલ્યમાં પ્રવેશ કરીને પોતાના તમામ અંગોને સમન્વય લે છે તેમ જલ પણ અન્ય દેહને પ્રાપ્ત કરીને પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલ સદૃશ પોતામાં મૂકાવે છે (૩) યુક્તિથી જીવન રચે (૪) દેવની ઉપાસનાથી પ્રાણ દેવ રૂપ બને છે (૫) ક્રમ રૂક્તિ વગેરે રચનાજ એમ અર્થ છે. (૬) સંધોયુક્તિ સિવાય સર્વત્ર દેહ સંબંધ છે માટે અહિંઆ પણ આવશ્યક છે. અને તેથી જલનો સંસ્કાર જોઈએ.

અન્યાદિશ્રુતેરિતિ ચેન્ન ભાક્તવાત્ ॥ ૩-૧-૪

અગ્નિ વગેરેની શ્રુતિ છે એમ કહેતાહો તો કહે છે ના, તે ગૌણ છે.

શ્રુતિના વિરોધને દૂર કરે છે અથવા પરસ્પર વિરોધમાં વ્યવસ્થા સમજાય છે.

૨૧-૩૧—‘ત્યાં આ શ્રુત પુરુષના અગ્નિમાં વાળી, અને વાતમાં પ્રાણ નય છે.’ (બૃ-૩-૨-૧૩) વગેરેમાં અગ્નિ વગેરે સાથે જ પ્રાણની ગતિ સંલગ્નાય છે. અહિંયાં એમ કહેવું નહિ કે “શરીરનાં જ્યાં, એવંધિ તથા કેશ વનસ્પતિ તરફ નય છે” માં પ્રત્યક્ષના વિરોધથી આ શ્રુતિનો વિષય બાધિત થાય છે, આધ્યાત્મિક ઇન્દ્રિયોમાં તેનો અન્તર્ભાવ હોવાથી વાળ તથા કેશ પણ આધ્યાત્મિકજ સમજવા જેનાથી જ કણ્ઠલાવણ્યપ્રતીતિ છે. ગોલક સ્થાનો તો જોવામાં આવે છે. માટે પ્રાણના ઉત્ક્રમની શ્રુતિ અગ્નિ વગેરેની સાથે ગતિ જણાવનારી શ્રુતિથી બાધિત થાય છે.

ઉત્તર—ના, તે શ્રુતિ ગૌણ છે. પ્રકરણ સિવાય, અમુક્તના પ્રસંગમાં કહેલી તે શ્રુતિ ગૌણ બને છે. “ભરતકારવ આર્તલાજે તેને પૂછ્યું” (બૃ-૩-૨-૧)માં તેના ગ્રહણનું નિરૂપણ કરીને મૃત્યુને જોધને મરનાર વિષેના પ્રશ્નમાં નામનોજ ત્યાગ કરતો નથી બીજું તમામ ત્યજે છે એવી પ્રાણોત્ક્રમણના પ્રશ્નની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવતાં પ્રતિ વચનમાં વાગાદિની અગ્નિ વગેરે સાથેની ગતિનો અનુવાદ નથી. આથી મંત્રથી જીવનો પ્રહ્નલાય સમજાય છે. કારણ કે સામગ્રી ત્યાં નથી. “તે બન્ને બોલ્યા” એમાં કર્મની પ્રશંસા છે, અને ત્યાં પ્રશ્ન તથા ઉત્તર જૂદા છે. “બન્નેના વચનોમાં વિરોધ છે તેથી પણ. વળી પ્રહ્નવિદ્યા શુભ રાખવી જોઈએ, ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ તો “જ્યાં તે આ શારીર આત્મા છે એમ” પ્રાણમાં જીવના પરલોકના વિહારને માટે; અશુભાંથી અથવા શિરમાંથી નિષ્ક્રમણ કરે છે. (બૃ. ૪-૩-૩૫) વગેરેથી પ્રાણોના વિહારના સાધકનું નિર્ગમન કહે છે.

માટે અમુક્ત અને અમુક્તના વિષયલેહનો વ્યવસ્થાપક હોવાથી અગ્નિ વગેરેના ભાવની શ્રુતિ ઉત્ક્રમણ શ્રુતિનો બાધ કરતી નથી.

સૂત્ર ૪—(૧) ભોમ અને કેશ અવયવ હોવાથી શરીરનો નાશ થતાં તેમનો નાશ મંભવે છે અને તેથી વનસ્પતિ વગેરેની પ્રાપ્તિ લયનેજ જણાવે છે, આથી શ્રુત અર્ધનો સંભવ નથી, માટે વિષયનો બાધ છે (૨) અમુક્તના પ્રકરણ સિવાય કારણ કે તમે આપેલી શ્રુતિ તો મુક્ત જીવ વિષેની છે અને ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ અમુક્ત જીવના વિષેની છે. માટે અવિરોધ જણાવ્યો છે (૩) લૌકિક ભોગની સામગ્રી (૪) જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો ઉત્તર નથી, પશુબીજેજ ઉત્તર છે (૫) “તે બન્ને બોલ્યા” તેમાં બન્નેનાં વચનો છે (૬) તે-તેનું વિવરણ કેમ કરવામાં આવ્યું નથી એમ કાંઈ કહે તો તેનું કારણ આપે છે. (૬) માટે બૃ ૩-૨-૧૩ માં જે એમ કહ્યું કે માણસના મરણ વખતે એની વાણી અગ્નિમાં નય છે, અને તેનો પ્રાણ વાતમાં નય છે એ શ્રુતિ મુક્ત જીવના સંબંધીની છે, અને પચાગ્નિ વિદ્યામાં જે એમ કહ્યું કે તે સર્વત ભૂત સાથે-જલ સાથે નય છે તે ઉત્ક્રમણ શ્રુતિ અમુક્ત વિષેની છે આમ બે પ્રકારનાં પ્રકરણો હોવાથી અમારા કહેવામાં બાધ આવતો નથી. મુક્ત જીવ વિષેની વ્યવસ્થા જૂદી છે અને અમુક્ત વિષેની વ્યવસ્થા જૂદી છે. અમુક્ત જીવના ઉત્ક્રમની વાત અહિંયાં કરવામાં આવે છે. તે જલની સાથે નય છે એમ અમે કહ્યું છે, તે જલ એકલા સાથે નહિ પણ અન્ય મંરૂત જીવોની સાથે પણ નય છે. જલના આધિધ્યને લીધે જલ શબ્દ મૂક્યો છે. બાકી જલ તે અન્ય જીવોનો ઉપવશ્ય છે.

માટે અન્યત્ર મિદ્ધ યથેલા ધર્મ અન્યત્ર અવગ્યાના સામ્યથી ચેતનાતાં ગૌણ થાય છે. માટે પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ છે. તેથી જૂનોથી જોડાઇને જાય છે એમ સિદ્ધ થયું (૪)

પ્રથમે શ્રવણાદિતિ ચેન્ન તા એવ હ્યુપપત્તે: ॥૩-૧-૫॥

ઉપક્રમમાં શ્રદ્ધાનું શ્રવણ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, તે જલ જ છે. કારણ કે ઉપપત્તિ છે તેથી.

પૂર્વપક્ષ—કઇ; આશંકા કરીને પરિહર છે “હો ગૌતમ આ લોક અગ્નિ છે” અને “હેવો શ્રદ્ધાનો હોમ કરે” એમાં જલને કહેલ નથી. ‘પાંચમી આહુતિમાં જલને પુરુષરૂપ કહેલ છે. શ્રદ્ધા તે મનનો ધર્મ છે. તેનો હોમ શ્રી રીતે થઇ શકે? એમ જો કહેતા હો તો જણાવવાનું કે મનની સાથેજ તે રહે છે, તોપણ રચનાનાયથી ધર્મનું મુખ્યત્વ છે. ‘તો પછી પ્રશ્ન અને તેનો ઉપસહાર શા માટે? ‘પરોક્ષવાદથી થશે. અમસની માફક “અથવા શ્રદ્ધાજલ છે” એમ શ્રુતિ છે શુદ્ધિના હેતુનું સામ્ય છે અદ્રમા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો (ક સ ૧૦-૮૦-૧૩) એ શ્રુતિનો અર્થ પણ આમ લેવાશે માટે પ્રથમ આહુતિમાં જલનું શ્રવણ નહિ હોવાથી તેમનાથી સંપરિવૃત્ત જતો નથી.

સિદ્ધાન્ત—ના, શ્રદ્ધા શબ્દથી જલજ સમજાય છે, હિ શબ્દ આ અર્થે ધરાયજ છે એમ સમજાય છે જેમ કર્મકાણ્ડમાં જલ શ્રદ્ધાશબ્દથી કહેવાય છે તેમ અહિંઆ પણ છે પણ ઉપચાર નથી ઉપપત્તિ છે તેથી ઉપક્રમ અને ઉપસહાર વધારે બગવાન

સૂત્ર ૫-(૧) ઉપક્રમમાં જલ જણાવેલું નથી (૨) ઉપસહારમાં જલનું નિરૂપણ છે ઉપક્રમની સરખામણીએ ઉપસહાર દુર્બલ છે આથી જે વસ્તુ ઉપક્રમમાં જણાવેલી હોય તેનો આપણે સ્વીકાર કરી શકીએ પણ ઉપક્રમમાં જણાવેલી ન હોય અને ઉપસહારમાં જણાવેલી હોય તો આપણે ન સ્વીકારી શકીએ (૩) શ્રદ્ધા મનનો ધર્મ હોવાથી મન મુખ્ય (ધર્મી) અને શ્રદ્ધા ગૌણ (ધર્મી) બને છે આથી શમ થાય તો કહે છે (૪) ત્રૈમિત્રિ મીમાસાના ત્રિમ અપ્રાપ્તના પ્રથમ પાદમાં આ ન્યાયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે જ્યોતિષોમના પ્રકરણમાં એનું વાદન છે કે એક અરણ્ય (વાય ૭મી) પીળી આગોરાણી અને એક દિવસની ગાય આપીને સોમ લેવો” અહિંઆ શક્ય એ છે કે સોમને ખરીદવામાં અરણ્ય ગુણ્ય તે કરનું વિશેષણ છે કે કેમ? મિદ્ધાન્તમાં એમ જણાવ્યું છે કે અરણ્ય શબ્દ અહિંઆ સ્ત્રી ભિન્નથી ગાયની માથે નખાંડ્યું છે અને તેથી ગુણી (ગાય)નો નિર્દેશ કરે છે તેમ હોવાથી અરણ્ય ગુણ્ય સંયોગથી દ્રવ્યનો (ગાયનો) બ્યવ્કેદ (વિશેષિત) કરે છે (અરણ્ય ગુણ્યથી ગાયનું ઝોળખાણ આપે છે ગમે તેની ગાયથી સોમ ખરીદ્યો નહિ પણ અરણ્ય ગુણ્યગણીજ) આ રીતે દ્રવ્યના (ગાયના) ગુણ્ય તરીકે સોમ ખરીદવામાં તે (અરણ્ય ગુણ્ય) દગણ્ય મને છે આ રીતે જેમ આ દષ્ટાન્તમાં અરણ્ય ધર્મ મુખ્ય છે, ધર્મી ગણાતી ગાય નહિ, તેજ પ્રમાણે અહિંઆ હોમમાં મન હોમ્ય છતાં પણ શ્રદ્ધાજ મુખ્ય છે, મન નહિ કારણ કે મનથી હોમવાનું નથી પણ શ્રદ્ધાના મનથી હોમવાનું છે આથી શ્રદ્ધા વગરનું ગમે તેના મનથી હોમ્યું હોય તો તેનું કંઈ પણ ફલ નથી માટે શ્રદ્ધા તે અમુખ્ય ગૌણ નહિ પણ મુખ્ય છે (૫) શ્રદ્ધા શબ્દથી જલ અર્થ ન હોય તો પછી જનની ઉક્તિ વિષેના પ્રશ્ન અને ઉપસહાર શ્રી રીતે બધા એમ જ આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે (૬) ઉપગની સ નો ઉત્તર આપે છે જેમ યજ્ઞમાં યજ્ઞમ વગેરે શબ્દો ગૌણી વૃત્તિથી શિંગ વગેરે અર્થ જણાવે છે તેમ શ્રદ્ધા શબ્દ જલની માફક શુદ્ધિની તે મપાદક હોવાથી તથા જનની સાથે તેનું આમ્ય હોવાથી જલનો અર્થ તે જણાવે છે (૭) શ્રદ્ધા શબ્દ વક્ષણનો અર્થ જણાવતો નથી પણ મુખ્યજ અર્થ જણાવે છે નિષદરૂપમાં “શત”

છે તેથી. શ્રદ્ધા શબ્દ મધ્યમાં હોવાથી ઉપક્રમ અને ઉપસહાગને અન્યથા લેવાં તે વ્યાજબી છે. શ્રદ્ધાનો સહભાવ સંસ્કારથી સંસ્કૃત ભૂતોમાં સિદ્ધ છે. તેથી મનના સ્થાનમાં જલ જ વાચ્ય છે. ચંદ્રમા મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો તેમાં તો જૂદીજ મૃષ્ટિ છે. શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ કામનાકૃતની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. ‘ત્યાં ફલમાંજ શ્રદ્ધા છે કર્મમાં નહિ’ ‘જેની જેવી શ્રદ્ધા તેવો તે થાય છે.’ (ભ. ૧૭-૩) મા શ્રદ્ધાના આશ્રયનો જનક હોવાથી ‘કર્તામાંથી કર્મભાવ માટે’ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી સંસ્કૃત જલ યજમાનરૂપે હોમાય છે એમ સિદ્ધ થયું માટે પ્રથમમાં પણ જલનું શ્રવણ છે. (૫)

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતિઃ ॥૩-૧-૬

વિશેષ શ્રવણ નહિ હોવાથી (સઘળા જીવોની પાંચ આહુતિ પ્રમાણે જન્મ) નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, ઇષ્ટ વગેરે કરનારની પ્રતીતિ છે.

જલ ભૂતો સાથે જોડામને જાય છે તે નિશ્ચય થયો તેમાં વિચાર કગય છે. સઘળા જીવો ભૂતો સહિત જાય છે કે જ્ઞાનના ઉપયોગી? એ વિચાર અહિંયાં છે તેમાં પાંચ આહુતિ પ્રાણીઓમાં અધિકારીઓ સંભળાય છે વેદમાં ખરેખર શ્રુતને અનુસરનારી કલ્પના છે. માટે અમુકનું શ્રવણ નહિ હોવાથી સઘળાઓનીજ પાંચ આહુતિનો પ્રકાર છે એમ જો કહેવામા આવે તો કહે છે, ના યજ્ઞ કરનારાનીજ પ્રતીતિ થાય છે તેથી. સાધારણ પક્ષને દૂષિત કરે છે શાથી? યજ્ઞ વગેરે કરનારાઓની પ્રતીતિ થાય છે તેથી શ્રદ્ધા ‘શબ્દથી તથા દેવના ‘કર્તા તરીકે, તેમ સોમભાવના સામ્યથી, ઇષ્ટ વગેરે કરનારાઓનો ધૂમમાર્ગના વ્યુત્પાદનમા સોમભાવ કહેલો છે ‘અહિંયાં પણ પ્રથમ આહુતિ કેવ સોમભાવ કહેવાય છે માટે શ્રુતિના સામ્યથી પણ ઇષ્ટ વગેરે કરનારા જાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૬

માક્તં વાનાત્મવિત્વાત્તથાહિ દર્શયતિ ॥૩-૧-૭

અથવા (દેવોમાં) આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી (તેમણે કરેલું ભક્ષણ) ગૌણ છે. શ્રુતિ પણ (અજ્ઞત) ગૌણત્વ દેખાડે છે.

કંઈક દૂષણનો પરિહાર કરે છે શકા—શ્રુતિના સામ્યથી સોમભાવ વગેરે ઇષ્ટ વગેરેના કરનારા ગતિ કરે છે એમ જો કહેતા હોય તો સોમભાવમાં તેમનું પણ અનિષ્ટ

એટલે સત્ય એવો અર્થ આપ્યો છે, અને યોગથી ‘જન’ના અર્થમાં તેથી પ્રાપ્તિ થાય છે (૮) પચાસિ મિથિલા ઉપક્રમમા (જા ૫-૪-૨) શ્રદ્ધાને હોમ જણાવેલ છે અને ઉપમહાગમા (૪-૫-૮-૨) જલને હોમ જણાવેલ છે આથી એમ અમજનાનું નથી કે અદિઆ વિશેષ છે શ્રદ્ધા અને જલ એકજ અર્થમાં છે માટે ઉપક્રમમા જે હોમ છે તેજ ઉપમહાગમા છે ફક્ત શરૂઆતમા શ્રદ્ધા શબ્દ છે અને ઉપમહાગમા જલ છે પણ તે બન્ને શબ્દો એકજ અર્થના વાચ્ય છે (૯) મહામ ઈર્ષામા-કામના મહિત કરનારને દ્રવ્યમા આજ હોય છે નિષ્કામ કરનારને ઈર્ષામા આજ હોય છે, કવમા નહિ ત્યા એટલે નિષ્કામ ઈર્ષામા કરનાર (૧૦) શ્રદ્ધાનો સ્વભાવજ એવા કે કે જે પોતાનો આશ્રય હોય છે તેને પોતાનો વિશ્વ મતાને છે (૧૧) જલમા શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ

અનુ ૬—(૧) કર્મમા શ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કરનાર શબ્દથી (૨) તેમના તરફ દેવનો પ્રત્યુપકાર આવશ્યક છે માટે હોમ તરફ દેવોનું જ્ઞાત્ય છે (૩) તે બધાઓને સોમભાવ પણ છે (૪) ન્યોતિગતિ માર્ગમા

સંભળાય છે. (યજ્ઞાદિ તેમને કરવાની જરૂર નથી એમ પણ સંભળાય છે,) “ દેવોના
 ૧૧૧ તે અન્નનું દેવો લક્ષણ કરે છે” (છાં-૫-૧૦-૪) ની સમાન શ્રુતિમાં તેમ “ જેવી રીતે-
 ૧૧૨ ઋત્વિજે તું વૃદ્ધિને પામ, તું ક્ષયને પામ, એમ કહેતા જતા સોમરાજનું લક્ષણ કરે
 છે તેજ પ્રમાણે દેવો તેનું લક્ષણ કરે છે.” (ખૂ. ૬-૨-૧૬) ચંદ્રના દષ્ટાન્તથી
 તેમનું લક્ષણ કરાય છે. તો પછીથી દેવોએ સ્વ અન્નને પર્જન્ય અગ્નિમાં
 કેવી રીતે હોમ્યું? માટે પંચઆહુતિનો અભાવ છે એવી શંકા કરીને “વા”
 શબ્દ પરિત્યાગ કરે છે. તેમનો સોમભાવ ગૌણ છે તેમ લક્ષણ પણ ગૌણ છે. પ્રકૃત
 બાળતમાં ચંદ્રમા અંગારો હોવાથી કેવી રીતે આહુતિનું ફલ થાય? સોમભાવની ગૌણતા
 આગળ જણાવીશું. હમણાં લક્ષણ ગૌણ છે એમ જણાવે છે. અત્ર ભાવમાં ખરેખર મુખ્ય
 લક્ષણ હોય. તેનાથી અન્યનો અન્નભાવ સંભવિત નથી. ધ્રુવજ્ઞાનમાં તો હોય છે. તે
 સમજી શકે છે.” “તે આ જોતાં ઋષિવામદેવે કબૂલ કર્યું. હું મનુ થયો, સૂર્ય થયો વગેરે”
 (ખૂ. ૧-૪-૧૦) પ્રકૃત દષ્ટાન્તમાં તે નથી. કારણ કે આત્માનું જ્ઞાન નથી. જો તેમ
 હોય તો મોક્ષ થાય. માટે લક્ષણ પણ ગૌણ છે. વળી શ્રુતિજ શબ્દના ગૌણ ભાવનું
 બોધન કરે છે. “યોનિમાં દેવતાનું ઉપાસન કરે છે.” (ખૂ. ૧-૪-૧૦) માં જેમ પણ
 શબ્દ છે, તેમ અહિંઆં પણ લક્ષણ એટલે સાચે કીડા કરવી, સેવકભાવ છે. ચંદ્રની સમાન
 થાય છે એવો અપદેશ કરવાને માટે તે પ્રમાણે વચન છે. તેમ હોવાથી તેઓની અમર
 તરીકે તે પ્રમાણે રત્નિ કરે છે. ચંદ્રનું લક્ષણ તો (તેનો) ક્ષય થાય છે તેથી
 “વક્ત્રિ પ્રથમનું પાન કરે છે” જેવી શ્રુતિથી અનુમાન થાય છે. “દેવોનું” અલક્ષણ તો
 ભગવાનના ૧૦ અવયવ રૂપનું જ છે. ભગવાનના અશન અને અનશનમાં વિરોધ ૧૧ આવતો
 નથી. આધિભૌતિક દેવોનું લક્ષણ હોય છે. માટે લક્ષણ ગૌણ હોવાથી સોમભાવમાં
 ઠાઇ પણ ચિન્તા કરવી નહિ. (૭)

૨ કૃતાત્યયાધિકરણ.

કૃતાત્યયેનુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥૩-૧-૮॥

સોમભાવનો નાશ થતાં અવાન્તર ફલેનાં સાધક સુકૃતના લેશ (વાસ્તવના)
 સહિત (વૃદ્ધિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે) લોકમાં તે પ્રમાણે જોવામાં આવેલું છે તથા
 સ્મૃતિ, પણ છે. વળી જે પ્રમાણે જાય છે તે પ્રમાણે આવતો નથી. ૨૫

મુદ્ર ૭—(૧) સોમાત્મક અન્ન (૨) જે ચંદ્રનો સોમભાવ ગૌણ હોય તો પછી દેવોનો તો હોય
 (૩) ધ્રુવને નદિ જાણનાર (૪) ચંદ્રનું અન્ન પલવિન નથી (૫) ચંદ્ર ભાવમાં (૬) આત્માનું જ્ઞાન
 હોય તો (૭) યજ્ઞ ડરનાર (૮) ચંદ્ર તરીકે મુખ્ય લક્ષણ (૯) અદિયા મંડુ થાય કે દેવો તો ખાતા
 નથી તેમ પીતા પણ નથી, તો એ શ્રુતિના વિરોધથી દેવો ચંદ્રની ક્રિયાનું લક્ષણ કરે તો તે લક્ષણ
 ગૌણ ન ગણાય? આના ઉત્તરમાં કહે છે (૧૦) યજ્ઞાદિ ભાગના જેમ દેવો ભોક્તા છે તેમ ભૌતિક ભોગ
 પાનુ તેઓ કરે છે, ભગવાનના અવયવ રૂપ દેવો ભોક્તા નથી (૧૧) ભગવાન વિરૂદ્ધ ધર્મશ્રી છે તેથી
 તેમનામા અશન અને અનશનનાં વિરોધ નથી. ભગવાન ભોગ કરે છે ખરો અને નથી પણ કૃતાત્ય
 તરીકે ભોગ કરે છે અને તેના સાક્ષી તરીકે નથી પણ કૃતાત્ય જેમ ભગવાનની બાળતમાં છે તેમ
 (ભગવદ્વયવરૂપ) દેવોની બાળતમાં છે માટે અદિયા ઠાઇ વિરૂદ્ધ નથી.

પ્રથમ આહુતિ ફલસહિત વિચારાઇ. જીજ્ઞ આહુતિનો વિચાર કરવાને અધિકરણનો આરમ્ભ છે. સોમને પર્જન્યમાં હોમવાથી વૃષ્ટિરૂપ થાય છે. સોમથી વૃષ્ટિરૂપ થવાથી રૂપ તથા રસ વગેરે હીન સમન્વિતા હોવાથી યાગનું પછીનું ફલ ત્યાં લોગવે છે એમ નિશ્ચય થાય છે. ત્યાં સંશય છે કે સઘળું પછીનું ફળ ત્યાં લોગવે છે? અથવા અનુશયવાળો વૃષ્ટિ થાય છે? તેની વાસનાથી આગળના જન્મમાં સદાચારથી યુક્ત જ થાય. “આચારહીનને દેવો પવિત્ર કરતા નથી” (વ. સ્મૃ.) માં બાધની ઉપસાધિ છે માટે વિચાર ઉચિત છે. તેમાં પછીના ફલના અવશેષમાં પછીના ફલરૂપથી બાધ હોવાથી જ્ઞાનને ઉપયોગી શરીરભાવથી જ સદાચારની સિદ્ધિ થવાથી તથા પ્રયોજનનો અભાવ નહિ હોવાથી, અનુશય (વાસના) સહિત જ વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે.

કૃત સોમભાવનો નાશ થતાં પછીના ફલના સાધકલેશ (વાસના) સહિત જ વૃષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. શાથી? તે પ્રમાણે જોવાય છે તથા સ્મૃતિ પણ છે. ભોગના સાધક મૂલદ્રવ્યના નાશમાં પણ ભોગના સાધક તાદૃશ દેહવસ્ત્ર વગેરે સહિત જ તે સ્થાનમાંથી જાય છે. એમ જોવામાં આવેલ છે. નહિતો તુર્તજ દેહનો પાત થાય. આથી જેમ લોકમાં અનુશય વાળો છે તેમ અહિંઆં પણ છે. વળી સ્મૃતિ પણ છે. “ જો, અમારા યજ્ઞ, જ્ઞાન, કે કર્મનું સ્વર્ગ્યુપ બાકી રહેતું હોય તો તે ભરતળાંડમાં, આ પ્રકારના સ્મરણવાળો અમારો જન્મ થાવ કેમકે આ ખંડમાં ભજવાવાળા લોકોને ભગવાન પરમ યુગ આપે છે ” (ભા. પ. ૧૯-૨૮) એવી દેવગાથા છે. આથી જ્ઞાનના ઉપયોગી જન્મના અનુશયવાળાને જ થાય છે. નહિતો પૂર્વજન્મની સ્મૃતિના અભાવે વિવચાસહિત લાગે.

“અનુશયની સાથે કરાયેલો જ છવ જલથી જોડાયેલો જનતો નથી એમ શંકા થાય તો “જે રીતે તે ગયો હોય છે તેથી ઉઠી રીતે ઉતરે છે” એમ સૂત્રમાં કહે છે. નહિ તો પ્રશ્ન અને નિરૂપણનો બાધ થાય. તો પછીના ફલના સાધક સહિત હોય. માટે કહે છે કે તે પ્રમાણે ઉતરતો નથી. કારણ કે ભોગ ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી. “ચ” થી વૈરાગ્ય સહિત પણ હોય છે એમ જણાવે છે. માટે અનુરાગવાળો જૂદી રીતના જલથી જોડાઈને દેવની કૃપા સાથે વૃષ્ટિ બને છે. ૮

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥૩-૧-૧॥

સૂ. ૮-(૧) કર્મફલના ભોગ પછી પાછળ રહેનાર સંસ્કાર, વાસના તે અનુશય. વૃષ્ટિરૂપ થતો છવ તે અનુશય યુક્ત છે કે કેમ એ સંશય. (૨) આચારગ્રન્થને દેવો પવિત્ર કરતા નથી આથી આચારાનુસાર જન્મ છે. આથી આચાર એ યુગ્ય છે અનુશય નહિ એમ પૂર્વપક્ષ છે. (૩) દટ હેતુ જણાવે છે. (૪) સ્મારકના અભાવથી (૫) પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સામગ્રીના અગરૂપ અનુશયના બળથીજ તેની સદાચાર સ્મૃતિ વગેરેની ઉપપત્તિ હોવાથી સંસ્કૃત જલની સાથે પરિવ્રજ સ્વીકારવો જોઈએ નહિ એમ હોય તો શંકામાં કહેવાય છે. (૬) જલથી પરિવ્રજત થઈને જે પ્રમાણે ગમન છે તે પ્રમાણે આગમન પણ માનવું જોઈએ. (૭) તે પછી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી જલથી પરિવ્રજતું જ ગમન અને આગમન સમન્વય છે તેથી તેનો બાધ બને એમ અર્થ છે. (૮) જે પ્રમાણે ગમન છે તે પ્રમાણે આગમન નથી. (૯) શા માટે તે પ્રમાણે આગમન નથી તેનો હેતુ આપે છે. (૧૦) સૂત્રમાં ચ શબ્દ એમ સૂચવે છે કે તે છવ ફક્ત અનુશયવાળો હોતો નથી પણ વૈરાગ્યવાળો એ છે.

આચરણથી (ઉત્તમ જન્મ થાય છે, અનુશયથી નહિ) એમ જો કહેતા હો તો કહે છે ના, ત્યાં આચરણ અર્થની શ્રુતિ છે તે ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે એમ કાષ્ઠાઈનિ કહે છે નિ

કંઈક શંકા લીધીને પરિહાર કરે છે. શંકા—અહિંઆ ઉત્તમતા જન્મ માટે અનુશયની જરૂર નથી આચરણથીજ તે થશે. “આમાંથી જેનું વર્તન સાદું હોય છે તે જલદી કોઈ રમણીય યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાં ૫-૧૦-૭) વગેરેથી એમજ જણાવ્યા પ્રમાણે જે પૂર્વ જન્મમાં વિધિ પ્રમાણે આચરણ કરે છે તે ઉત્તમ જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.” “જે નિષિદ્ધ આચરણ કરે છે તે કૃતરા વગેરેની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.” “સાધુકર્મ કરનાર સાધુ થાય છે” વગેરે શ્રુતિથી ‘તેનું’ પ્રતિપાદન છે. અહિંઆ તો તે રમણીય ચરણવાળાં (જીવના) આચરણથીજ તેનો જન્મ સારી રીતે થશે તો પછી અનુશયના સહભાવની શી જરૂર છે એમ કહે તો કહે છે, ‘ના, આચરણની શ્રુતિમાં જે યોનિ જણાવી છે તે ઉપલક્ષણ અર્થવાળી છે આથી, પૂર્વજન્મમાં સાદું કર્મ કરાયેલું એમ તે જણાવે છે. પણ તે તે જન્મમાં સારાં કર્મ કરવામાં નિયામક નથી (સારાં કર્મ કેમ કરવાં તેનું નિયમન શ્રુતિ કરતી નથી). નહિ તો બ્રાહ્મણને નિષિદ્ધ કર્મોનો ઉપદેશ ન અપાત. માટે જ્ઞાનના ઉપયોગ માટે અનુશયની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. એમ કાષ્ઠાઈનિ આચાર્ય માને છે.

કાષ્ઠાઈનિનું અહણ પંચાસિવિધમાં લિખ્ત પ્રકાર જણાવવાને માટે છે. તેથી એમનો મત વ્યાસના મતથી જૂદો હોવાથી તે વિષે શંકા કરી નથી તેમ ઉત્તર પણ આપ્યો નથી. પંચાસિ વિધામાં પુરુષથી અન્યભાવ સંભવતો નથી. પ્રકરણથી સમન્વતી શ્રુતિ અન્યત્ર ન્યાયપૂર્વક સંપાદિકા નથી.

સુ. ૯—(૧) ઉપરનીશ્રુતિમાં આચરણનું પ્રતિપાદન છે, અનુશયનું નહિ એમ પૂર્વપક્ષ છે. (૨) આચરણનો પક્ષ કરનારને ઉત્તર આપે છે. (૩) આચરણ પ્રમાણે જન્મ થાય છે એમ જે કહે છે ત્યાં મુખ્ય અર્થ નથી પણ ગૌણ અર્થ છે. તે એટલું જણાવે છે કે જે પુરુષને આ જન્મમાં સારી યોનિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેણે પૂર્વ જન્મમાં સારા કૃત્યો કર્યા હશે. (૪) આથી એમ કહ્યું નથી કે શ્રુતિ આચરણ ઉપર જ જારી રહે છે અને અનુશયનો પ્રતિકરણ કરે છે. (૫) નાસિકાએ કાષ્ઠાઈનિના મતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ તે ઉપર પોતાનો નિર્ણય આપ્યો નથી કારણ કે પોતે કાષ્ઠાઈનિના મતની લિખતા જણાવવા માગે છે તેથી. (૬) અદૃષ્ટ પ્રકારથી જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહની સિદ્ધિ. (૭) દૃષ્ટ પ્રકારથી પુરુષ દેહના શોધક પ્રકરણમાં પચાસિ શ્રુતિ છે. (૮) અદૃષ્ટ પ્રકારથી દેહ સંપાદક ન્યાયનું સંપાદન શ્રુતિ કરતી નથી. મુ. —કાષ્ઠાઈનિ એમ કહે છે કે આચરણ પ્રમાણે જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અનુશય પ્રમાણે નહિ. આથી જે શ્રુતિ છે તે ઉપલક્ષણના અર્થમાં છે માટે તે ઉપરથી ત્યાં અનુશયનો પ્રતિપેધ કર્યો છે એમ કહેવાય નહિ.

ઉપલક્ષણ-કોઈ વસ્તુનું જોળખાણ કરાવનાર ચિહ્ન. જેમ કાષ્ઠને દેવદત્તના ધરનું આપણે જોળખાણ કરાવતું હોય તો આપણે તેને એમ કહીએ કે દેવદત્તનું ધર કાક મુકત છે. આથી તે માણસ ફરતા ફરતા જે ધર જાળળ કાગડાઓ હોય તે ધર દેવદત્તનું છે એમ અનુમાન કરે છે તેજ પ્રમાણે આચરણની શ્રુતિ આ જન્મમાં ઉત્તમ યોનિ કાષ્ઠને પ્રાપ્ત થયેલી હોય તો તે એટલું જણાવે છે કે પૂર્વજન્મમાં તેણે શુભ કર્મો કરેલાં હશે. આ રીતે તે શ્રુતિ ઉપલક્ષણના અર્થવાળી છે.

આનર્થક્યમિતિ ચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥૩-૧-૨૦॥

તો પછી આચરણની શ્રુતિ વ્યર્થ થશે? ઉત્તર-ના, તે શ્રુતિ ધૂમાદિ માર્ગની અપેક્ષાથી કહેલી છે તેથી

શંકા—ઝોમ હોય તો આચરણની શ્રુતિ અર્થ વગરની થશે. કારણ કે તેનું જ્ઞાપન થવામાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. માટે ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ ફલની બોધક શ્રુતિની માફક શ્રુતિનું વિધાયકત્વ છે. માટે કર્મના તારતમ્ય પ્રમાણે ફલના વિધાનથી નિષ્કામ કર્મના કરનારને જ્ઞાનમાં ઉપયોગિ દેહનું વિધાન થશે તેથી અનુશયનો સહભાવ વ્યર્થ છે એમ જો કહેવામાં આવે તો કહે છે ૩ના, તેની અપેક્ષા છે તેથી ધૂમાદિ માર્ગની તે શ્રુતિને અપેક્ષા છે તેથી કામ્ય ઇષ્ટાદિ કર્મના કરનારની ફલભોગ પછીની ઉત્પત્તિમાં સુખ પછી દુઃખ હોય છે એ ન્યાયે પાપનીજ ઉપસ્થિતિ હોવાથી અસાધુ શરીરની પ્રાપ્તિ ન થાય. આથી રમણીય આચરણ કરનારને રમણીય શરીરની પ્રાપ્તિ સમભવ છે. ન્યાયથી અસાધુ શરીર નથી માટે અન્યના નિપેધ માટે શ્રુતિ સાર્થક હોવાથી અનુશયનો પ્રતિપેધ કરતી નથી.

વળી રમણીય યોગિ અકસ્માતથી હશે કે કાગળવાળી હશે? વેદને માનનાર પ્રથમ માનતા નથી. બીજો પક્ષ માનતા હોતો પછી સ્વકર્મથી પિતૃલોક હોય છે એમ જો કહ્યું છે તેમાં વધુ તથા આદિત્યરૂપતા કહેવી જોઈએ. રમશાનની અન્ત ક્રિયા કરનારા પ્રજા પછીથી જન્મ લે છે.” “વ્રણ વિદ્યા જાણનારા અને સોમનું પાન કરનાર” (ભ. ગી. ૬-૨૦) વગેરેથી ઇન્દ્રલોકના ભોગ પછી તેજ પ્રમાણે પુનર્જન્મ પણ કહેવો જોઈએ. વળી સઘળાનું ૧૦૦૦૦૦ નથી. કારણ કે ૩૫ ૧૦૦૦૦ છે. માટે કર્મ અને કર્તાના ૧૦૦૦૦૦થી શ્રુતિ અને સ્મૃતિના ભેદોનું સમર્થન કરવું જોઈએ. પણ એકનો બીજામાં નિવેશ નહિ. કારણ કે ઉપરોક્તનો ૧૩ પ્રસંગ આવે છે. તેથી વળી ૧૪ પ્રકૃતમાં પણ અનુશયના અભાવમાં હોવાથી ભક્ષણ અને ભવનનો નિયમ ન બને ૧૫ પ્રાણુ વગેરેના પણ અજનું બલિહરણ વખતે કુતરા અને ચાણકાલ ભક્ષણ કરે છે. પ્રાણુના ભક્ષણમાં પણ મલ થાય છે અને તેનું શૂકર

અનુ ૧૦—(૧) જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિની ત્રમનાવાળાએ રમણીય આચરણ કરવાં એવી શ્રુતિની વિધાયકતા સ્વીકારવી જોઈએ. (૨) અનુશયની જરૂર નથી એ જો કહેવામાં આવે (૩) પૂર્વ-પક્ષનું સમાધાન કરે છે (૪) ધૂમાદિ માર્ગની અપેક્ષાએ આચરણની શ્રુતિ કહેલી છે (૫) કામ્યઇષ્ટાદિ કર્મ કરનાર પોતાના ફળ ભોગની રજા પછી પાછો જન્મે છે એટલે સુખ પછી દુઃખ અને પ્રાપ્ત થાય છે તેની માફક (૬) ધૂમમાર્ગમાં નિષિદ્ધ યોગિના નિરાસ કરેલો છે અનુશયનો નહિ. (૭) રમણીય યોગિનું કંઈ પણ કાગળ હશે કે નહિ? જે પુરુષો રમણીય યોગિના જન્મે છે તેમને તે યોગિના જન્મવાનું કાગળ હશે કે કેમ? (૮) જે લોકો વેદને માને છે તેઓ તો એમ કહે છે કે રમણીય યોગિ અકસ્માતથી નથી અર્થાત્ મનુષ્યના જન્મ અમુક યોગિના શાથી છે એ બધું પહેલેથી નક્કી થાય છે. (૯) કર્તા, કર્મ અને ફળ (૧૦) એકગતીયતા (૧૧) નિગતીયરૂપતા. કર્તા, કર્મ અને તેનું ફળ એક જાનતા નથી પણ જૂદા જૂદા રૂપના છે (૧૨) કર્મ અને કર્તા જૂદા હોવાથી. (૧૩) નહિ તો કાગળ અમુક અને ફલ બીજુ એવા ઉપરોક્તના વિરોધનો પ્રસંગ આવે (૧૪) આચરણ શ્રુતિમાં કહેવા ધૂમમાર્ગમાં ઉત્તમ ચરણુ ઉત્તમ યોગિ તથા ભક્ષણનું નિયમક છે. તેથી કોઈ દોષ નથી એમ કોઈ કહે તો તેનો ઉત્તર આપો છે (૧૫) બાલણુ જે કંઈ ખાવ છે તે આખરે મલ થતો હોવાથી તે મલનું શૂકર ભક્ષણ

વિષે કૌપીતકિ કહે છે. અહિંઆં તો કપ્ય (હીન) યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે એમ છેવટ છે. આથી યધા ચદ્રલોકમા જાય છે. આશય આ છે વેદમાં કર્મ, અકર્મ અને વિકર્મ એમ ત્રણ પ્રકારના કર્મોનું વિધાન વેદ કરે છે અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો “જેના વેદ અને વેદીનો ઉચ્છેદ થાય છે” “ભૂત માત્રની હિસા કરવી નહિ” ગ્રામ્યણો વગેરેનાં પણ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો સભવે છે પણ યધા એકલા વિહિત અગર નિષિદ્ધ કર્મો કરતા નથી. આથી વિહિત કર્મ કરનારને પણ ત્રણ પ્રકારના કર્મો સભવે છે કારણ કે તેમનામાં જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેમના ફલનો ભોગ નિયત થયેલો છે. આથી સોમભાવ ૧૦ પછીજ અકર્મ અને વિકર્મ એમ કર્મોના વિભાગો કહેવા. આથીજ ૧ અવિશેષ અને ઉપસંહાર છે. માટે સોમભાવ પછીજ ૧૨ સઘળાંને જન્મ છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેવામારોહાવરોહૌ તદ્રતિદર્શનાત્ ॥૩-૧-૧૩॥

યમની સન્નિધિમાં તો સુખ દુઃખને અનુભવીને યજ્ઞાદિ રહિતની ચઢતી પડતી છે તેમની ગતિ જોવામાં આવે છે તેથી.

તુ શબ્દ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે વિહિતકર્મથી જુદાં કર્મના કરનારને સયમનમા-યમની નજીક સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ થાય છે અને તેમની ચઢતી અગર પડતી હોય છે અનુભવને માટે આરોહનો અનુભવ કરીને પછી અવરોહ (નીચે ઉતરવું તે) હોય છે. શાથી? કારણ કે તેમની ગતિ જુદી દેખાય છે વેદમાં ખરેખર પ્રથમ જે પ્રકાર ગતિ જણાવેલી છે-સકામ અને નિષકામ સકામ ગતિ તે કામ પ્રમાણે

પામે છે એમ પૂર્વપક્ષ આ મનમા દર્શાયો છે (૪) ઈષ્ટાદિ કર્મો નહિ કરનાર તે પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે-ચદ્રલોકમા જાય છે. (૫) વેદમાર્ગ અર્થ અને વિકર્મ એમ ત્રણ પ્રકારના કર્મો રહેના છે ફક્ત વિહિત નિષિદ્ધ નહિ (૬) અકર્મનું દર્શાવ (૭) વિકર્મનું દર્શાવ (૮) યજ્ઞાદિ વિહિત કર્મ કરનારના ઉપર જણાવેલા નજીક પ્રકારના કર્મો હોય છે (૯) ફક્ત વિહિત કર્મ કરનારના જ્ઞાન હોવું નથી તેથી તેમને સોમ ફલ મળતું નથી પણ અમ-લોકમાનું ગતિરૂપી ફલ મળે છે આ ફલમા વળી અમૂક મર્વાના દોષ છે અમૂક સમય સુધીજ એ ફલ હોય છે તેનું પરિણામ ભોગવી રહેના તેને ફરીથી જન્મવું પડે છે આ રીતે યજ્ઞાદિ કરનારનું ફળ નિયત ૧૧ છે (૧૦) આથી યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારજો ચદ્રલોકમા પ્રથમ જાય છે એટલેજ યજ્ઞાદિનું વૈવશ્વત્ય છે પછી તો યજ્ઞાદિ નહિ કરનારની માફક તેમનામા પણ અર્ક તથા વિકર્મ હોય છે (૧૧) ચદ્રલોક પછીથી યજ્ઞાદિ કરનાર અને યજ્ઞાદિ નહિ કરનારની વચ્ચે કોઇ પણ રિશેષ નથી (૧૨) માટેજ ચદ્રલોકમા ગયા પછી યજ્ઞાદિ કરનારની શી જરૂર છે? ભાનાર્થ-ચદ્રલોકમા ગયા પછી તો યજ્ઞાદિ નહિ કરનારને પણ યજ્ઞાદિ કરનારની માફક જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી યજ્ઞાદિ કરનારની શી જરૂર છે? પુનરાવર્તિને યજ્ઞાદિ કરનારની તેમ નહિ કરનારની એમ બન્નેની આત્મતા સભવે છે ફક્ત ફર માત્ર એટલેજ છે કે યજ્ઞાદિ કરનાર ચદ્રલોકમા ગતિ કરે છે બાકી તે ભોગમા ગયા પછી તેનો ફરીથી જન્મ થાય છે તેમ યજ્ઞાદિ નહિ કરનારને પણ થાય છે એમ પૂર્વપક્ષની શક્તિ છે.

મુ. ૧૩-(૧) વિહિત કર્મ યજ્ઞાદિ કર્મ નહિ કરનાર વચ્ચેમા જાય છે અને ત્યાં સુખ અગર દુઃખનો અનુભવ કરે છે, સયમન-યમની હાજરીમા (૨) પ્રુણ ફલના અનુભવ મળે. (૩) ચઢતી, ઉંચે ચઢતું તે (૪) ફલ પ્રાપ્તિ (૫) સોમભાવથી જુદી ચદ્રલોકમા તેમની ગતિ નથી (૬) અમૂક ફલ મેળવવાની દ્રષ્ટિથી કમવશ કર્મ માટે અમૂક ગતિ છે અને દ્રષ્ટિ વગર કરાતા કર્મોનું અમૂક ગતિ છે

અનન્ત પ્રકાશની છે. નિષ્કામ જ્ઞાન રહિત છે તે પણ વૈદિક, અને ગૃહ્ય સ્માર્ત એવા જે ભેદવાળી છે. તેમાં ગૃહ્ય સ્માર્તમાં યમ અને શ્રૌતમાં સોમભાવ છે. તેમાં ત્રેતાગિતા વિધાનથી નિષ્કામ, અને દશરહિત પુરુષોને પુણ્ય મળશે એમ અધિકારીનું વિશેષણ છે. વળી ખાસ કરીને તથા સામાન્ય રીતે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. “જે બ્રહ્મહત્યા પછીનું પાપ હોય છે તેમાંથી તે ચુકત થાય છે” (તે. આ. ૨-૮) “બ્રહ્મહત્યાને તરે છે” (તે સં-૫-૩-૧૨) એમાં સઘળાં પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. ૧૦ તેથી બ્રહ્મના અનુભવના અભાવમાં સોમગતિજ છે.

પૂર્વજન્મના ૧૧ ધર્મનો ઉપયોગ ચિત્તની શુદ્ધિમાં છે. તે સમયના ૧૨ ગંગાનાન વગેરે શ્રૌત ધર્મના અંગરૂપ છે. માટે પાપ નહિ હોવાથી, અને પુણ્ય ઉપક્ષીણ થવાથી તેનો ૧૩ પંચાગ્નિ પ્રકારજ છે. જ્ઞાનના ઉપયોગિ જન્મમાં પાપના સંલેપના અભાવનો ૧૪ ઉપાય ૧૫ આગળ કહેશે. પિતૃમેધની પ્રથમાહુતિનો મંત્ર તો મંત્ર હોવાથી ૧૬ ચમસની માફક ગતિનો નિયામક નથી. ૧૭ ત્રેતાગિતિવાથી રહિતોનો પુણ્ય અને પાપનો ઉપલોગ યમજ છે. વૈવસ્વતમાં તેનું વિવેચન આપ્યું છે. ચમરાજની-તંજના : : યં ચદ્ધ સમ્યગ્-ચ્છન્તે-નૃતવાદિનઃ (તે. આ. ૬-૫)

યમગતિ અને ૧૮ પંચાગ્નિવિધાની આ વ્યવસ્થા છે. અથવા ચિત્તશુદ્ધિના ભાવ અને અભાવથી અવશ્ય ભેદાણુકની વ્યવસ્થા કોકની છે. એ આ કહેવું જોઈએ. અથવા સકામ અને નિષ્કામભેદ ૨૦ વેદાન્તિઓના પણ પાપને માટે યમની અપેક્ષા છે તે ગતિ કહેવીજ જોઈએ. માટે બધાંઓની સોમગતિ નથી. ૧૩

(૭) સકામ ગતિના અનન્ત ભેદ છે. જૂદા જૂદા માણસોની કામનાઓ જૂદી જૂદી હોય છે, તેથી તેમને પ્રાપ્ત થતું ફળ પણ જૂદું જૂદું હોય છે. (૮) નિષ્કામ કરનાર પણ જ્ઞાન વંચરના જે છે તેઓ જે કર્મ કરે છે તે વેદમાં કલા પ્રમાણે અગર ગૃહ્ય મૂલ્ય તેમજ સ્મૃતિમાં કહેલા પ્રકારે કરે છે. વેદ પ્રમાણે કરનારની ચંદ્રલોકમાં ગતિ હોય છે અને મૂલ્ય તથા સ્મૃતિ પ્રમાણે કરનારની યમ લોકમાં ગતિ હોય છે સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિનું આધિક્ય હોવાથી સ્મૃતિમાં કહેલા પ્રકારે કરતાં કર્મો કરતાં શ્રુતિમાં કલા પ્રમાણે કરતાં કર્મોનું ફલ અધિક છે. આથી ચંદ્રલોકની ગતિ તે યમલોકની ગતિ કરતા અધિક છે. (૯) “નિષ્કામ અને દલ રહિત” એ વિશેષણ. (૧૦) વેદ વિહિત કર્મ કરનારની ચંદ્રલોકમાં ગતિ કહી છે. (૧૧) મૂર્ધજન્મના સ્માર્ત ધર્મનો (૧૨) ચંદ્રભાવરૂપ ફલના અંગરૂપ. (૧૩) ચંદ્રભાવમાં પુણ્યનો ઉપલક્ષ્ય થાય ત્યારે તેની પુનરાવૃત્તિ પંચાગ્નિ પ્રકારમાં કહેલી રીતે હોય છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ કરનારની ધૃમાદિ માર્ગથી ગતિ છે. (૧૪) ૨૫ર્શ-પાપનો ૨૫ર્શ કેવી રીતે ન થાય તે વિષેનો ઉપાય. (૧૫) ય. સ. ૪-૧-૧૩ માં (૧૬) યમસ વિષેનો મં ન ય. સ. ૧-૪-૮ના ભાષ્યમાં લીધેલો છે. તે મંત્ર જ. ૨-૨-૧૩ માં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. ભર્ગ્યશિલ્લશ્વસ ઽર્ચવૃત્તસ્તિન્વયસો નિહિંવે વિષ્ણુષ્વ । તસ્યાણ્તે ક્રપયઃ સત્તર્ગિ । વામટમી વ્રજાણા સવિદામ । (૧૭) જેઓ ત્રેતાગિ વિધાથી રહિત છે તેમના પાપ અને પુણ્યનો ઉપલોગ યમલોકમાં થાય છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ વિહિત કર્મ નહિ કરનાર જે પાપીઓ છે તેમની ગતિ જૂદી તરેહની છે તે યમલોકમાં જાય છે. (૧૮) પંચાગ્નિ વિદ્યાવાળો યજ્ઞાદિ કરનાર ચંદ્રલોકમાં જાય છે, યજ્ઞાદિ નહિ કરનાર યમલોકમાં જાય છે. (૧૯) ચિત્તની શુદ્ધિ હોય તો પંચાગ્નિના મળન્યમાં જે ઉત્તરકાણડું ફળ મળે છે, તેના અભાવમાં પૂર્વકાણડું ફળ યમલોકાદિ હોય છે. (૨૦) નહિ ચક્ષિદાળ્યમણિ જાતુ તિગ્ર્યર્કમ્દ્યુ એમ ગીતામાં કહેવું છે તેથી જ્ઞાનીઓને પણ કર્મની આવશ્યકતા છે તેથી તેમના કર્મની ઉત્પત્તિમાં

સ્મરન્તિ ચ ॥૩-૧-૧૪॥

અને સ્મૃતિ છે તેથી

વ્યાસ વગેરે સ્મરણ કરે છે. “હિ દેવ દેવ, જગત્નાપતિ ! યમે મને પૂછ્યું કે પ્રથમ તમે અશુભ કર્મનો લોગ કરો છો કે શુભ કર્મનો ? વગેરે” ૨૭ થી ૨૮ લોકમાં આ જાણત પ્રસિદ્ધ છે એમ જણાવે છે. ૧૪

અપિ સત્ ॥૩-૧-૧૫॥

(યમલોકમાં) સાત નરક છે (તેથી પણ યમલોક છે.)

૧૫ની અનુવૃત્તિ છે. પાપના ઉપલોગને માટે યમના સ્થાનમાં ગતિ સ્વીકારવી નેષ્ટિએ કારણ કે ત્યાં શૈરવ વગેરે સાત નરકો છે. ૨૭ સાતની સંખ્યા સંખ્યાના પ્રકારમાં ઉતરતો ક્રમ દેખાડે છે. આના નિષેધનો અર્થ જણાવવાને ‘સાત’ એમ કહ્યું છે માટે યમની ગતિ છે. ૧૫

તત્રાપિ ચ તદ્વ્યાપારાદવિરોધઃ ॥૩-૧-૧૬ ॥

ઉપરની વ્યવસ્થા કહી છે. આથી વેદાન્તીઓમાં પણ પાપ હોય તો પછી તેમને યમલોકમાં જવું પડે, કારણ કે તેઓ યજ્ઞાદિ સાધનથી રહિત છે. આથી યજ્ઞાદિ સાધનથી રહિત વેદાન્તીઓમાં પાપ હોય તો તેની ગતિ ક્યા છે તે અહિં જાણવી છે (૨૧) આથી સિદ્ધ થાય છે કે બધા ચંદ્રલોકમાં જતા નથી. ફક્ત યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારની જ ચંદ્રલોકમાં ગતિ છે સાર પછીથી તેઓની પુનરાવૃત્તિ હોય છે. સૂત્રાર્થ, વિદિત કર્મથી જૂના કર્મ કરનાર પાપીઓ યમની મનિધિમાં દુખનો અનુભવ કરીને વિશેષ અનુભવ માટે ઉભે ચડે છે અને પછીથી નીચે ઉતરે છે. આથી પાપીઓની ગતિ ચંદ્રલોકદ્વારા નથી, પણ તેનાથી જૂદી રીતે છે.

સૂત્ર ૧૪-(૧) યમ ગતિ વિષે વ્યાસનું પ્રમાણ ભાગવતમાંથી (સ્મૃતિમાંથી) આપે છે (૨) સૂત્રમાં જ “અને” શબ્દ કંયા અર્થનું મયન કરે છે તે જણાવે છે તે એમ જણાવે છે કે યમ ગતિ માત્ર સ્મૃતિમાં કહેલ છે એટલું જ નહિ પણ લોકમાં એ તે પ્રસિદ્ધ છે. આ યમલોકની ગતિ ધૂમભાગ્યથી જૂદી છે યજ્ઞાદિ નહિ કરનારને માટે લોકો કહે છે કે તેને યમના માણસો લેઈ જાય છે. પાપી માણસોને જમના દ્વારા તેડવા આવે છે. એમ લોકમાં વાયકા છે.

સૂત્ર ૧૫-(૧) સૂત્ર ૧૪માં પ્રયોજ્યલા ચ શબ્દથી મુચિત થતા અર્થની પુષ્ટિમાં આ મૂલ છે. (૨) પાપીઓએ પોતાનાં પાપ અમુક સ્થાનમાં ભોગવવાં નેષ્ટિએ. તે ક્યાં ભોગવે છે? એમ કોઈ પૂછે તો કહે છે યમલોકમાં (૩) પાપીના પાપના બદલામાં નરકમાં તેણે જવું નેષ્ટિએ. આ નરકો માત્ર છે અને તે યમલોકમાં આવેલાં છે માટે યમલોકની ગતિ અવસ્ય કહેવી નેષ્ટિએ. (૪) શૈરવ વગેરે સાત નરકો પાપીઓના પાપના પ્રમાણમાં હોય છે. વધારે પાપનાગને અમક નરક અને ઓછાવાગને અમક નરક. બધા પાપીઓને એક જ સરખું નરક હોવું નથી. (૫) કરેલાં પાપના વત્તા ઓછા પ્રમાણ પ્રમાણે જ નરક હોય છે અને તેવાં સાત નરકો છે એ દેખાડવાને “સાત” શબ્દ છે. સૂત્રાર્થ-યમની ગતિવિષે લોકમાં પ્રસિદ્ધિ કેવી છે તે વિષે આ મૂલમાં કહે છે અને જણાવે છે કે શૈરવ વગેરે સાત નરકો પણ યમલોકમાં આવેલ છે માટે પોતાનાં પાપનો બદલો ભોગવવાને પાપીઓએ યમલોકમાં જવું જ નેષ્ટિએ.

અને ત્યાં પણ (નરકમાં ચિત્રગુપ્તાદિ અધિકારીઓમાં પણ) યમનો
વ્યાપાર હોવાથી વિરોધ નથી.

કંઈક 'શંકા લાવીને પરિત્યાગ કરે છે. શંકા—નરકમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે જુદાજ
અધિકારીઓ છે, તેમ હોયતો ત્રીજો પક્ષ થાય. માટે કહે છે. ત્યાં નરક વગેરેમાં જે
અધિકારીઓ છે તે યમને અધીન છે, તે યમના સેવકો છે, માટે ત્યાં યમનોજ વ્યાપાર
છે તેથી ત્રીજો પક્ષની પ્રાપ્તિ નથી, જ્યો સુખ અને દુઃખના લોગમાં પણ. ત્રીજો
પક્ષમાંજ વિરોધ છે

અથવા યમની ગતિ મંત્ર અને લિંગથી સિદ્ધ છે અને પાપ પૌરાણિક હોવામાં
ચંદ્રગતિ એકલીજ બને એમ વિરોધ છે. તે યમના સેવકો હોવામાં તો મંત્ર તથા
લિંગના પોષક થવાથી બે માર્ગની સિદ્ધિમાં અવિરોધ છે. માટે યમની ગતિ છેજ
એમ સિદ્ધ થયું. ૧૬

૪ વિદ્યાકર્મણોરિત્યધિક્કરણ

વિદ્યાકર્મણોરિતિ તુ પ્રકૃતસ્વાત્ ॥૩-૧-૧૭॥

વિદ્યા અને કર્મથી દેવચાન અને પિતૃચાણુ એજ પ્રકૃત હોવાથી ત્યાં
યમલોકની ગતિ નથી.

'સાધારણુ તે નથી એમ જણાવવાને પૂર્વે કહેલાં અર્થનું સમર્થન કરનાર અધિ-
કરણનો આરંભ કરે છે.

જે કોઈ આ લોકમાંથી પસાર થાય છે તે ચંદ્રલોકમાં ગતિ કરે છે (કા. ૧-૨)
આ પ્રમાણે જે શ્રુતિ છે તેની ગતિ શી? (તેનો અર્થ શો?) અથવા પંચાગ્નિ-
વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં યમગતિ શા માટે ન કહી? માટે વેદનો વિરોધ હોવાથી ત્રીજો

સૂત્ર ૧૬—(૧) પાપીઓની ગતિ યમલોકમાં છે એવા મતનું અપરૂપ કરવાને કહે છે (૨) નર-
કમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે જે અધિકારીઓ છે તે યમલોકથી જૂઠાં લોકના અધિકારી છે તેથી નરક યમ-
લોકમાં હોઈ શકે નહિ. માટે પાપીઓની ગતિ યમલોકમાં માની શકાતી નથી. (૩) ચિત્રગુપ્ત વગેરે
બંને યમલોકના અધિકારી નહોતા પણ તેઓ યમને અધીન છે યમની આજ્ઞા પ્રમાણે પાપીઓને
નરકમાં નાખે છે. શુદ્ધેશ્વરેને સ્થળ કરવાને સાગ માણ્યોને રાજ્ય નીચે તેમ યમ ચિત્રગુપ્ત વગેરેને નર-
કના અધિકારીઓ નીમ્યા છે. આથી યમલોકની ગતિમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. (૪) પાપીઓની
ગતિ યમલોકથી જૂદાં સ્થાનમાં નથી. (૫) ચંદ્રલોક તથા યમલોકથી જૂદાંજ નરકનું સ્થાન છે ત્યાં
ચિત્રગુપ્ત વગેરે અધિકારીઓ છે એ પક્ષ (૬) શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી યમગતિ સિદ્ધ જણાય છે. મૂળાર્થ
નરકમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે યમથી સિદ્ધ અધિકારીઓ છે તેથી નર-કમાં યમન ક્રવાપી ગતિ ત્રીજા-જુદીજ
છે, અર્થાત્ તે ચંદ્રલોક તથા યમલોકથી જૂદી છે આમ કોઈ કહે તો જગ્યાવાનું કે ચિત્રગુપ્ત વગેરે
અધિકારીઓ યમની આજ્ઞાનુસાર પોતાનો અધિકાર જાનવે છે. તેથી નરકની ગતિને જૂદી કહેવી નહિ
પણ તે યમલોકમાં જ છે

મુ. ૨-૨૭ (૧) અ ગતિ અણુગજ નથી તમામને માટે ને નથી એમ કરે છે. (૨) સદા-પંચાગ્નિ
વિદ્યાના પ્રસ્તાવમાં અગ્નિમાં તથા ધૂમગર્જા એટલે દેવચાન તથા પિતૃચાણુ એમ બે માર્ગો દેવા છે ત્યાં

પક્ષ સિદ્ધ થતો નથી. એવી આશંકાનો પરિહાર તુ શબ્દથી કરે છે અહિંમાં 'વેદાન્તમાં જોણુ અને સુખ્યફલ આપવાને માટે વિદ્યા અને કર્મનેજ હેતુ તરીકે જણાવ્યા છે વેદાથી દેવયાન અને કર્મથી 'સોમભાવ છે તે જાણેજ 'પ્રકૃત હોવાથી કારણ તરીકે કે. આથી કૌપીતકિપ્રાદ્યભા પણુ તે પ્રકૃત હોવાથી 'સર્વ' શબ્દથી કર્મ કરનારા જ કહ્યા છે. અહિંમાં પણ 'યમમાર્ગ' કહ્યો નથી. માટે વિદ્યા અને કર્મ સુખ્ય હોવાથી જ 'માર્ગ'જ કહ્યા છે, આનાથી 'ત્રીભનો' બાધ નથી. (૧૭)

ન તૃતીયે તથોપલબ્ધે ॥૩-૧-૧૮॥

હુદ્ર જંતુઓ તરીકે જન્મ મરણરૂપ ત્રીજી ગતિમાં પુણ્ય પાપના લોગની ઉપલબ્ધિ નથી (તેથી યમલોકથી તે ભિન્ન છે)

“જેઓ આ બે માર્ગમાંના કોઈ પણ માર્ગને પ્રાપ્ત થતા નથી, તેઓ અનેક જન્મ લેવાવાળા હુદ્ર જંતુરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જલ્દી મૃત્યુને પામે છે આ તૃતીય સ્થાન કહેવાય છે. માટેજ સસારી જીવની નિન્દા કરવામા આવી છે” (છા-૫-૧૦-૮) વગેરેમા 'નિન્દા કરવામાં આવી છે' એમ અન્તમા આવે છે તેથી ત્રીજા 'માર્ગ'ની નિન્દાથી, બીજા બે માર્ગોની સ્તુતિ કરી છે. તેજ તૃતીય છે તો પછી યમ માર્ગની શી જરૂર છે? એમ હોય તો કહે છે ત્રીજા 'માર્ગ'માં પુણ્ય અને પાપનો ઉપલોગ જોવામા આવતો નથી. કારણ કે “જેઓ આ માર્ગને જાણતા નથી તેઓ ક્રીટ, પંતંગ તથા મચ્છર વગેરે અનેક ચોનિને પ્રાપ્ત થાય છે” (છા ૬-૨-૧૬)

યમલોક કહ્યો નથી તો પછી તમે શા માટે યમલોકની ગતિ વિષે કહે છે? જે યમલોકની ગતિ શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત હોય તો શા માટે ત્યાં તેનું ધ્વન ન હોય? (૩) શ્રુતિ માટે યમગતિ જોવામા આવતી નથી માટે જે યમલોકની ગતિનો સ્વીકાર કરનામા આવે તો પછી જેની માથે વિરોધ આવ આવ થતા દેવયાન અને પિતૃયાણુથી જુદો માર્ગ જે યમલોકનો છે તે પણ મિદ્ધ થતું નથી (૪) જ્ઞાનનું ફલ સુખ્ય છે અને ડમનું મૌલ્ય છે એનું તાત્પર્ય ઉપનિષદ જણાવના માર્ગે છે અને તેથીજ પ્રચલિત પ્રકરણમા વિદ્યાથી દેવયાન અને કર્મથી પિતૃયાણુ કહેન છે (૫) સોમજ્ઞાન-ચદ્રયોઃ પિતૃયાણુનાણાં ચ દ્ર-લોન્મા ગતિ છે (૬) દેવયાન અને પિતૃયાણુ વિષેનું પ્રકરણ હોવાથી તે બન્નેનુંજ ધ્વન છે, યમ-લોકનું ધ્વન નથી (૭) કૌંતીતથા સાહ્યજુમા પણુ યમલોકનું ધ્વન નથી કારણ કે ત્યાં પિતૃયાણુ વિષે વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન છે, યમલોકનું નહિ (૮) તેજ પ્રમાણે પચાસિ વિદ્યામા યમલોકના વર્ણનનું પ્રયોજન નથી તેથી તે ત્યાં જણાવ્યું નથી (૯) દેવયાન અને પિતૃયાણુ (૧૦) દેવયાન અને પિતૃયાણુનુંજ વર્ણન છે તેથી એમ કરતું નથી કે ત્રીજો યમમાર્ગ નથી યમમાર્ગને બાધ આવતો નથી ભાવાર્થ-પચાસિ વિદ્યામા દેવયાન અને પિતૃયાણુનું વર્ણન છે અને યમમાર્ગનું નથી કારણ કે તે બે યાનનું વર્ણન કરવાનુંજ ત્યાં પ્રયોજન છે, આથી યમમાર્ગના સ્વીકારમા કોઈ પણ બાધ નહતો નથી

સુ-૧૮ (૧) જેઓની દેવયાન કે પિતૃયાણુથી ગતિ નથી તેઓ હુદ્ર જંતુઓ રૂપે વાગવા જન્મે છે અને મરે છે આનેજ તૃતીય ગતિ કહેવાય છે, યમલોકને ત્રીજી ગતિ કહેવાય નથી આ ત્રીજી ગતિની નિન્દા કરી છે, માટે જે ત્રીજી ગતિ હોય તો વાગવા હુદ્ર જંતુઓ તરીકે જન્મતું અને મરતું તેજ ત્રીજી ગતિ હોઈ શકે, યમ ગતિ નહિ (૨) ચતુર્થગતિ જ્ઞાનનું મમાધાન મરે છે હુદ્ર જંતુઓ-રૂપે જન્મ મરણ એ ત્રીજી ગતિ કહેવામા આવે તો તેમા પુણ્ય અને પાપનો ઉપલોભ નથી માટે તે

નાતિચિરેણ વિરોધાત્ ૩-૧-૨૩

તે રૂપે જીવ બહુ વખત સ્થિત રહેતો નથી કારણ ખાસ શ્રુતિ છે તેથી.

અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે. અને તે રૂપની પ્રાપ્તિ બહુ લાંબા વખત હોતી નથી. શાથી? અન્નરૂપ બનેલોજ બહુ કાલ હોય છે એમ થવણુ થાય છે. “આ યોનિમાંથી તે નીચે ઉતરતો નથી” (છાં. ૫-૧૦-૬)માં કહ્યું છે. ત્યાં મૂળમાં “દુર્નિષ્ણપત્તરમ્” શબ્દમાં પ્રાપ્તર અથવા પ્રપતર છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે વર્ણલોપ છે. માટે તૃતીય આહુતિમાં બહુ વખત મુધી રહેતો નથી એમ જણાય છે. કારણ કે બહુ કાલ ત્યાં રહે તો તે રૂપ થઈ જાય. કારણને લીધે દેવો મનુષ્યના ભાવવાળા હોય છે. અન્ય પક્ષમાં કોઈ દોષ નથી. એકેય પક્ષમાં પણ સાતવાળો ગૃહસ્થ દુર્લભ હોવાથી આ પ્રકારે વચન છે. માટે વૃદ્ધિથી અન્ન થાય છે એ સિદ્ધ થયું. ૨૩

૬ અન્યાધિષ્ઠિતર્થવિધિરણ.

અન્યાધિષ્ઠિતે પૂર્વાભિલાપાત્ ૥૩-૧-૨૪

અન્ય જીવથી અધિષ્ઠિતમાં પહેલાંની માફક કહેવામાં આવે છે તેથી.

ચોથી આહુતિનો વિચાર કરે છે. “સર્ગથી ઉત્પન્ન થતા કર્મના દોષોથી પુરુષ સ્થાવર રૂપ બને છે” એમ જે કહ્યું છે તેમાં આ અન્ન રૂપ શી રીતે હોઈ શકે? અપૂર્વ અન્ન હોય તોપણ રૂઢ્ઢન પાક વગેરેમાં કલેશથી જીવનું અપગમન હોવાથી શી રીતે રેત:રૂપ છે? અર્વાણ્યથી જઠરનો પાક આવશ્યકજ છે મર્યાદાના લાગના પ્રસંગને લીધે જીવ જડે રૂપ બનતો નથી. માટે અન્ન એ રેત:રૂપ શી રીતે બને? એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. અન્યથી અધિષ્ઠિત થવામાં વૃદ્ધિ જ્યારે અન્ન

જનમાંથીજ-વૃદ્ધિમાંથી અન્નની સભાવના બને છે તે યથાર્થ છે.

સ. ૨૩-૧) વૃદ્ધિમાંથી જીવ રૂપ થવામાં બહુ વખત લાગતો નથી. (૨) અન્ન રૂપ પ્રાપ્ત થયેલાનેજ અન્યરૂપ પ્રાપ્ત કરવામાં સમયની જરૂર છે એમ શ્રુતિ છે. (૩) મૂળમાં “પ્રાપ્તર”ને બદલે પ્રપતર છે તો પણ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે “પ્રા”નો “પ્ર” છે. (૪) વૃદ્ધિમાંથી અન્નરૂપે બનવામાં (૫) કારણ કે બહુ મમય મુધી ત્યાં રહે તો પછી તે અધિષ્ઠાનનેજ તે પોતાનું બનાવી દે તો પછી આગળ રેત:રૂપ અને ગર્ભરૂપમાં તેની સંક્રાન્તિ થવાની છે તે મળવે નહિ ભાવાર્થ-વૃદ્ધિમાંથી અન્નરૂપ બનવામાં જીવને બહુ સમયનો વિશ્રમ નડતો નથી.

અધિ ૬-સૂ. ૨૪-(૧) કહેલા સ્મૃતિના પ્રમાણથી દોષવાળોજ અન્નરૂપ થાય છે અને અદિ આ તો દોષ રહિત, યદાદિ કર્મ કરનાર શુદ્ધ જીવને અન્નરૂપ કહેવ છે તે શી રીતે મળવે? (૨) બીજો વાંધો દેખાડે છે. અન્નને ખાંડની વખતે તથા સંધની વખતે તેમા રહેલા જીવને કલેશ નડે તેથી ખાંડવાની તથા સંધવાની ક્રિયામાં તે જીવ અન્નમાંથી જતો રહેવો જોઈએ તો પછી તે અન્ન ખાનારના ઉદરમાં રેત: ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે શી રીતે મળવે? (૩) વળી ઉપર જણાવેલા દોષના બચાવમાં એમ કહેવામાં આવે કે જેમ અન્ન જડ છે તેમ તેમાં સ્થિત રહેલો જીવ પણ જડ છે આથી તેને કોઈ પણ કલેશ નડતો નથી તો પછી જડ અને જીવ એવી જોડવારસ્યા કરવામાં આવી છે

માં કહ્યા પ્રમાણે યોનિમાં નિર્વૃત્તિ હોવાથી મહાપાપનો લોગ નથી. તેમ ક્રીટ વગેરેમાં પણ મહાસુખનો ઉપલોગ નથી. વળી જન્મેની એકવાક્યતા યુક્ત છે. જો કે મહારાજ વગેરેના રાજદણ્ડ વગેરેમાં તે પ્રમાણે ઉપલોગ સંભવે છે. તોપણ રંસાદિની સાથેના સંયોગમાં તથા નરકમાં જે પ્રમાણે હોય છે તે પ્રમાણે સંભવતો નથી. જન્મમાં તો પાંચમી આહુતિ છે. મરતાં જ ખરેખર ઇશ્વરની ઇચ્છાથી, જે વધારાના જન્મ છે. કારણ કે “ત્રણથી” એમ વચન છે. વળી હું ભરન છું એમ પ્રતીતિ પણ છે. તેથી પૂર્વની માફક જન્મરણના અભાવે બ્રહ્માદિની માફક જ ત્રણ જન્મો છે. માટે “જન્મ પામો” વગેરેથી વેલક્ષણ હોવાથી ચમમાર્ગ જૂદો છે. પંચાહુતિના નિયમના અભાવનો જાનના ઉપયોગિ દેહમાં પણ અંશના અવતરણમાં પુષ્ટિમાર્ગ હોવાથી ત્યાં દોષ નથી. (૧૮)

સ્મર્યતે ચ લોકે ॥ ૩-૧-૧૧ ॥

(લોકમાં પણ મૂર્છાદિમાં (ચમલોકનું) સ્મરણ થાય છે.)

અન્ય સાધકને કહે છે, વળી લોકમાં પણ મૂર્છા વગેરેમાં ચમલોકમાં ગમન, સંભાવણ, પુનરાગમન સ્મરણ છે. ૧૬

દર્શનાચ્છ ॥ ૩-૧-૨૦ ॥

અને (ચમપુરુષોનું) દર્શન (અભગિલાદિને) થાય છે તેથી.

ક્રિટલાક અભગિલ વગેરેથી ચમપુરુષો દેખાય છે. ત્રીજી તેમનાં વાક્યો વગેરે સાંભળવામાં આવે છે. એવો અર્થ સૂચિત થાય છે. માટે ચમમાર્ગમાં કંઈ પણ પાધક નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦

ત્રીજી ગતિ કહી શકાય નહિ. પુણ્ય અને પાપનો ઉપલોગ જેમાં હોય તેજ ત્રીજી ગતિ કહેવાય છે. (૩) દેવાન અને પિતૃવાણ (૪) દેવાન અને પિતૃવાણ-એક પ્રકરણમાં હોવાથી તેમની એક વાક્યતા યુક્ત છે. (૫) ભરતમુનિ. (૬) હરિશ્ચયોનિ અને બ્રહ્મણ્યોનિ. (૭) શ્રીમદ્ભાગવતના પાંચમા સ્કંધમાં આ કહેલું છે. (૮) ભરતને પછીના જન્મમાં પૂર્વજન્મનું સ્મરણ નહોતું. (૯) જન્મ મરણરૂપી ત્રીજો માર્ગ કહ્યો તે ચમ માર્ગથી જૂદો છે. (૧૦) વિદુર વગેરેની ચક્રલોકમાં ગતિ નહોતી આથી પંચાહુતિના નિયમનો ભંગ ત્યાં ભોવામાં આવે છે. એમ સંક્રાંત થતાં કહે છે. (૧૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં પંચાહુતિનો પ્રકાર નથી. તેમજ વળી પુષ્ટિમાર્ગીય અંશરૂપ જ્ઞાનીઓમાં પણ પંચાહુતિના નિયમનો ભંગ ભોવામાં આવે છે. ભાવાર્થ-જન્મમરણરૂપ ત્રીજી ગતિ તે ચમલોકથી જૂદા પ્રકારની છે. માટે તેમાં ચમલોકનો સમાવેશ કરવો નહિ. ચમલોકમાં પાપ તથા પુણ્યનો ઉપલોગ છે જ્યારે જોને ત્રીજી ગતિ કહેવામાં આવે છે તેમાં તો હુદોકાદિના જન્મો તરિકે દૂત જન્મ અને મરણ છે.

સૂ. ૧૮—(૧) જ્યારે કોઈ મૂર્છામાં હોય છે ત્યારે તે ચમલોકમાં જાય છે તથા ચમનાં દુતો સાથે વાતો કરે છે વગેરે અપુણ્ય થતાં જણાય છે. આથી ચમગતિ વિશેનો નિષ્પત્તિ ભરાય છે.

સૂ. ૨૦—(૧) અભગિલ વગેરેએ ચમનાં મેલકોને જોવેલાં પણ છે. (૨) મુત્રમાં ચ અને ચમદથી ચમપુરુષોના સમ્પન્ના શ્રવણનું સ્વયં કરાય છે, અર્થાત્ અભગિલવગેરેએ ચમનાં મેલકોને જોયા છે તથા તેમનાં વાક્યોને પણ સાંભળ્યાં છે. (૩) આથી ચમમાર્ગ છે એ વિશે કોઈ પણ ના કહી શકે નહિ.

તૃતીયે શબ્દાવગેનાં કારણસ્ય ॥૩-૧-૨૧॥

ત્રીજી આહુતિમાં શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલ (સ્વેદ)નું અહિ આય છે

તૃતીય આહુતિનો વિચાર કરે છે ત્યાં વૃદ્ધિમાંથી અન્ન છે એ પ્રમાણે તૃતીય આહુતિ 'સક્લ છે પહેલાની રો શબ્દથીજ સમજવા જેવી છે 'વૃદ્ધિમાંથી અન્ન' એમાં સાધન તથા ફલ બન્ને પ્રત્યક્ષ હોવાથી કહત વૃદ્ધિ માત્રથી બીજા સિવાય અન્ન થતું નથી 'બીજાનું જ બરેબર ફલ છે 'નિમિત્ત માત્રથી તેનું અસ્તિત્વ કહેવાનું શક્ય નથી માટે 'વૃદ્ધિમાંથી અન્ન થાય છે' એ વાક્ય અસંગત છે એવી શકા કરીને કહે છે ત્રીજામાં શબ્દનો અવરોધ છે ત્રીજી આહુતિમાં 'શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલનો અવરોધ અહિ છે 'હિ સોમ્ય, આ પહેલા સત્ત્વ હતું' (છા ૬-૨-૧) એવી શ્રુતિ છે વળી તે તેને પ્રક્ષણ કર્યું 'હુ બહુ થાઉં' તેણે જલ સમ્યુ તેથી જ્યારે કોઈ પુરુષ શોક કરે છે અથવા સ્વેદ અનુભવે છે તે તેજમાંથી જ હોય છે તેમાંથી જલ ઉત્પન્ન થાય છે' (છા ૬-૨-૩) માટે અહિ આ કારણ રૂપનું નિરૂપણ કરવામાં જલને શોકમાંથી -સ્વેદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ જણાવ્યું છે વળી આગળ તેથી 'જ્યાં કોઈ જગ્યાએ તે વર્ષ છે તેજ સુખ્ય અન્ન થાય છે' (છા ૬-૧-૪) એવી શ્રુતિ છે માટે પચાસિ વિદ્યામાં પણ દેવોના હોમથી કાન્ધભૂત વૃદ્ધિ થઈ છે માટે અહિ આ અન્ન 'બીજાની અપેક્ષા નથી શોક શબ્દથી 'એ અશુ પડ્યું તેમાંથી ગ્લ અને હિરણ્ય બન્યું' એ (તૈ સ ૧-૫-૧) શ્રુતિમાં સાહાયકારી દ્રવ્યો સૂચવાયું છે એ કે ત્યાં અન્ન શબ્દથી પૃથિવી છે તે પણ અહિ આ પૃથિવી એ અગ્નિ તથા સમિદ્ર્ય હોવાથી અન્નજ છે માટે કારણ શક્તિથી ચુકત વૃદ્ધિમાંથી અન્ન થાય છે આથી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસલાવના નથી (૨૧)

સામાવ્યાપત્તિરૂપત્તે: ॥૩-૧-૨૨॥

કારણ કે આકાશાદિ રૂપના જેવી આપત્તિ (પ્રાપ્તિ) છે તેથી

સૂ. ૨૧-(૧) આ આહુતિમાં વૃદ્ધિ એ હોમ છે એ અત તેનું ફલ છે એ રીતે ત્યાં પણ ફલ હોતું છે (૨) પ્રથમ બે આહુતિઓ શબ્દથી સમજાવવા જેવી છે પણ આ ત્રીજી આહુતિમાં જગ્યા વગર પ્રમાણે અર્થનો નિરોધ આવે છે (૩) વૃદ્ધિ એ સાધન અને અન્ન ફલ (૪) બીજા સિવાય અન્ન હોતું નથી માટે વૃદ્ધિને અન્નનું કારણ કહી શકાય નહિ (૫) વૃદ્ધિને અન્નનું નિમિત્ત ગણ્યું હોવા છતાં તે તે જગ્યામાં દ્રવ્યકાદિ નિમિત્ત ગણ્યું માન્યું વગર બનતો નથી તેમ અહિ આ અન્ન સલાવે નહિ ધરવામાં મુક્તિ. સમસાથી મગ્ધની જેમ જરૂર છે તેમ અહિ આ પણ બીજાની સમસાથી ગમતી જરૂર છે (૬) ત્રીજી આહુતિમાં (૭) વૃદ્ધિ શબ્દના આગળથી (૮) વૃદ્ધિનો અર્થ વૃદ્ધિ નહિ પણ ગણ્યું ભૂત જન ॥ (૧) ત્રીજી આહુતિમાં વૃદ્ધિ શબ્દ તે ગણ્યું રૂપ જન છે (૧૦) મૂળ મારણરૂપ વૃદ્ધિ હોવાથી બીજાની અપેક્ષામાં જરૂર નથી આપત્તિ-ત્રીજી આહુતિમાં વૃદ્ધિ શબ્દનો પ્રયોગ છે તેનાથી મૂળ મારણરૂપ જન સમજાવ્યું છે આથી જો કે અનોપત્તિમાં તેના સમસાથી મગ્ધ બીજાની અપેક્ષા છે છતાં અહિ આ તેની અપેક્ષા નથી

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. ('શંકા')-અહિંઆં કારણબૂત જલરૂપ વૃદ્ધિ જાણાવવું શક્ય નથી. કારણ કે સમાન ધૂમભાગની શ્રુતિમાં વૃદ્ધિને અન્ન-ભાવ અથવા એક્ય છે. "ત્યાર પછી તેમના કર્મોની અસર હોય ત્યાં મુખી તેટલો સમય ત્યાં ચંદ્ર મંડળમાં રહ્યા પછી, તેઓ નીચે કહેવાયેલ માર્ગે થઈ પાછા આવે છે. ત્યાંથી તેઓ આકાશને પામે છે. વાયુને પામ્યા પછી તેઓ ધૂમરૂપ થયા પછી તેઓ અગ્નિરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે" અગ્નને પ્રાપ્ત થયા પછી તે મેઘરૂપ બને છે. પછી વર્ષે છે. પછી તે ક્રીડે, યવ, આપધિ, વનસ્પતિ, તિલ તથા માય આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે" (છાં. ૫-૧૦-૫-૬) આ શ્રુતિ પ્રમાણે આકાશમાં જન્મ છેજ "વળી આકાશથી ચંદ્રમાં જન્મ છે" એમ પહેલાં કહેલું હોવાથી આકાશની માર્ગતા છેજ. "વાયુ થઈને પછી ધૂમ થાય છે" વગેરે શ્રુતિઓમાં તે તે રૂપ સંભળાય છે. વળી તેની વિદ્યુતિઓ છે. ત્યાર પછીથી થતી હોવાથી વૃદ્ધિ પણ વિદ્યુતિવાળીજ છે. માટે કારણરૂપ નથી એવી આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. (ઉત્તર) તે વાયુ વગેરે રૂપની પ્રાપ્તિ તે પોતાના જેવા રૂપ-નીજ પ્રાપ્તિ છે. મધ્યમાં વાયુ મંડળમાં આવતી આદુતિ તે વાયુ જનન શબ્દથી જાણ-ખાય છે. આદુતિજ પદના અર્થરૂપ છે તેથી વળી વ્યાપ્તિ શબ્દથી તેજરૂપ બનેલો જલરૂપ થાય તો તેની કાન્તિનો નાશ જેવુંજ પરિણામ આવે એમ સૂચવે છે. શાથી? ઉપપત્તિ છે તેથી. તે પ્રમાણે ચિત્રમાં દોરેલા ઘેડાઓમાં તેની સંભાવના છે. એક વિકાર અન્ય વિકારના રૂપને પામે ત્યારે તેમાં આજી વ્યવસ્થા છે. ઉપા-સનામાં તે પણ નથી. વળી "ઉત્પન્ન થઈને" એ શ્રુતિનો બાધ પણ નથી. કારણ તે પદના કંઈક અર્થો નિશ્ચિત થયેલા છે. વળી ત્યાં "ભવન (ઉત્પત્તિ) અને અવરોહણ (ઉચ્છેદન)" એવાં વચન છે. એક વસ્તુને બીજા રૂપની જણાવનાર શ્રુતિજ "જાણતવ જણાવે છે. કારણના અંશ ભાવથી જૂદા સ્થળે તેજ પ્રમાણે પ્રતીતિ છે તેથી તેનાં આદુતિ રૂપમાંથી સ્વરૂપનો અન્યથા ભાવ નથી. (૨૩)

મૂળ ૨૨—(૧) વૃદ્ધિનો અર્થ મૂળ કારણરૂપ જલ એમ કહી સમય નહિ એવી શંકા કરે છે. (૨) એ આરોહ છે. (૩) આ અવરોહ છે—વાયુરૂપ, ધૂમરૂપ વગેરે. (૪) વાયુ, અગ્નિ, ધૂમ વગેરે રૂપો તે વિદ્યુતિઓ (૫) વૃદ્ધિ પણ જળનું એક રૂપ હોવાથી તેને પણ વિદ્યુતિ સમજવી (૬) માટે વાયુ વગેરે રૂપોમાં મૂળ કારણરૂપ જલ નથી એવી શંકા (૭) વાયુ વગેરે રૂપો તે વાયુ વગેરે રૂપ નથી પણ કક્ત તેનો દેખાવ છે. વાયુની સથે સામ્યથી વાયુ રૂપ કહ્યું છે. ચિત્રમાના ઘોડાની માફક. ચિત્રમાંનો ઘોડો આકારના માન્યથી ઘોડો કહેવાય છે, તેમ વાયુ વગેરે રૂપો સમજવાં. ચિત્રમાં જેમ ઘોડાનો દેખાવ તેમ વાયુ વગેરેમાં તે રૂપનો દેખાવ (૮) એ ઉપરનો અર્થ ન હોય તો પછી તે પ્રથમ તેજ રૂપ બને છે અને ત્યાર પછીથી જલરૂપ અને તો તે સમયે તેજ રૂપનો નાશ થયો એમ કહેવાય, પણ આવી રીતે ત્યાં નથી. તેથી વાયુ વગેરે રૂપો તે આભાસ માત્ર છે—દેખાવ રૂપ છે (૯) ચિત્રના ઘોડાનું દષ્ટાન્ત આપીને આ હકિકત સમજાવે છે. (૧૦) એક રૂપ બીજું રૂપ બને તો તે રૂપમાં અન્યરૂપનો દેખાવજ હોય છે તેથી મૂળ કારણમાં ફેર પડતો નથી. (૧૧) વાયુ, વગેરે રૂપની આપત્તિ તે જોણું છે સુખ્ય નથી. (૧૨) અમુક આકાર ઉપરથી તે વસ્તુનું સ્વરૂપ ખરી રીતે ગદ્યાર્થ જણુ નથી તેથી વૃદ્ધિ રૂપ થવામાં મૂળ કારણ જલનો નાશ થતો નથી. ભાવાર્થ—“વૃદ્ધિ” એ ખરી રીતે વૃદ્ધિ નથી પણ વૃદ્ધિનો આભાસ છે. ખરી રીતે તો મૂળ કારણ જલ રૂપ છે. પણ આપણને કાર્યરૂપે વૃદ્ધિરૂપે દેખાય છે આથી કારણરૂપ

નાતિચિરેણ વિશેષાત્ ૩-૧-૨૩

તે રૂપે જીવ બહુ વખત સ્થિત રહેતો નથી કારણ ખાસ શ્રુતિ છે તેથી.

અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે. અને તે રૂપની પ્રાપ્તિ બહુ લાંબા વખત હોતી નથી. શાથી? અન્નરૂપ બનેલોજ બહુ કાલ હોય છે એમ શ્રવણ થાય છે. “આ યોનિમાંથી તે નીચે ઉતરતો નથી” (છાં. ૫-૧૦-૬)માં કહ્યું છે. ત્યાં મૂળમાં “વુર્નિષ્ણપતરમ્” શબ્દમાં પ્રાપ્તર અથવા પ્રપતર છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે વર્ણલોપ છે. માટે તૃતીય આહુતિમાં બહુ વખત સુધી રહેતો નથી એમ જણાય છે. કારણ કે બહુ કાલ ત્યાં રહે તો તે રૂપ થઈ જાય, કારણને લીધે દેવો મનુષ્યના ભાવવાળા હોય છે. અન્ય પક્ષમાં કોઈ દોષ નથી. એક પક્ષમાં પણ જ્ઞાનવાળો ગૃહસ્થ ફર્લભ હોવાથી આ પ્રકારે વચન છે. માટે વૃદ્ધિથી અન્ન થાય છે એ સિદ્ધ થયું. ૨૩

૬ અન્યાધિષ્ઠિતકર્તૃવિકરણ.

અન્યાધિષ્ઠિતે પૂર્વાભિલાપાત્ ૥૩-૧-૨૪

અન્ય જીવથી અધિષ્ઠિતમાં પહેલાંની માફક કહેવામાં આવે છે તેથી. ચોથી આહુતિનો વિચાર કરે છે. “સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા કર્મના દોષોથી પુરુષ સ્થાયર રૂપ બને છે” એમ જે કહ્યું છે તેમાં આ અન્ન રૂપ શી રીતે હોઈ શકે? અપૂર્વ અન્ન હોય તોપણ રકુણન પાક વગેરેમાં કલેશથી જીવનું અપગમન હોવાથી શી રીતે રેતારૂપ છે? ચર્વણથી જઠરનો પાક આવશ્યકજ છે મર્યાદાના ભંગના પ્રસંગને લીધે જીવ જડે રૂપ બનતો નથી. માટે અન્ન એ રેતારૂપ શી રીતે બને? એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. અન્યથી અધિષ્ઠિત થવામાં વૃદ્ધિ જ્યારે અન્ન જલમાંથીજ-વૃદ્ધિમાંથી અન્નની સભાવના બને છે તે વધાર્થ છે.

સુ. ૨૩—(૧) વૃદ્ધિમાંથી અન્ન રૂપ થવામાં બહુ વખત લાગતો નથી. (૨) અન્ન રૂપ પ્રાપ્ત થયેલાનેજ અન્યરૂપ પ્રદણ દરવામાં સમયની જરૂર છે એમ શ્રુતિ છે. (૩) મૂળમાં “પ્રાપ્તર”ને જગે પ્રપતર છે તો પણ વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે “પ્રા”નો “પ્ર” છે. (૪) વૃદ્ધિમાંથી અન્નરૂપે બનવામાં (૫) કારણ કે બહુ મમય સુધી ત્યાં રહે તો પછી તે અધિષ્ઠાનનેજ તે પોતાનું બનાવી દે તો પછી આગળ રેતારૂપ અને ગર્ભરૂપમાં તેની મહાન્નિ ચલાવી છે ને મલાવે નહિ જ્ઞાનાર્થ-વૃદ્ધિમાંથી અન્નરૂપ બનવામાં જીવને બહુ મમયનો વિવરણ નહતો નથી.

અધિ ૬-સુ. ૨૪—(૧) કહેલા સ્મૃતિના પ્રમાણથી દોષવાળોજ અન્નરૂપ થાય છે અને અહિં આ તો દોષ રહિત, યદાદિ કર્મ કરનાર શુદ્ધ જીવને અન્નરૂપ કહેવ છે તે શી રીતે સંભવે? (૨) બીજો વાંધો દેખાડે છે. અન્નને ખાંડની વખતે તથા ગંધની વખતે તેમાં રહેવા જીવને કલેશ નડે તેથી ખાંડવાની તથા રાંધવાની દિપામાં તે જીવ અન્નમાંથી જતો રહેવો જોઈએ તો પછી તે અન્ન ખાનારના ઉદરમાં રેતારૂપ ઉત્પન્ન થાય જે એમ જે કહેવામાં આવે છે તે શી રીતે સંભવે? (૩) વળી ઉપર જણાવેલા દોષના જવાબમાં એમ કહેવામાં આવે કે જેમ અન્ન જડ છે તેમ તેમાં ગિચ્ચ રહેલો જીવ પણ જડ છે આથી તેને કોઈ પણ કલેશ નડતો નથી તો પછી જડ અને જીવ એવી જે વસ્તુ કરવામાં આવી છે

રૂપ થાય છે તે સમયેજ અન્ય જીવોથી અધિષ્ટિત વ્રોહિ વગેરે હોય છે તેમાં અપૂર્વની માફક તે લાવની આપત્તિ થાય છે. 'અતિથિની માફક અથવા 'પૂર્વના વૈવક્ષણ્યથી શાથી? તેનો અભિલાષ છે તેથી "વ્રોહિ, યવ, ઔપધિ વનસ્પતિ, તલ તથા માપ" વગેરે શ્રુતિ પૂર્વની માફક તે રૂપને જ કહેતી નથી પણ જંગમમાં સ્થિત વ્રોહિ વગેરે રૂપ નોજ અભિલાષ છે તેમ હોય નો જેમ અન્ય વ્રોહિ વગેરેમાં તેના અધિષ્ટિતા દેવતાથી નિયુક્ત જીવો તેમને આત્મા તરીકે માને છે તેજ પ્રમાણે અહિંમાં પણ છે. તેમા કોઈ પણ દોષ નથી જ્યારેજ અધિષ્ઠાનમાં વેદના તથા મરણ પછી કૃમિ રૂપ જોવાય છે માટે અન્ન રેતોરૂપ થાય છે તે ચોગ્ય છે ૨૪

અશુદ્ધમિતિ ચેન્ન શબ્દાત્ ॥૩-૧-૨૫॥

તે અશુદ્ધ છે એમ કહેતા હો.તો કહે છે ના, શ્રુતિ છે તેથી.

કંઈક શંકા લાવીને પરિહાર કરે છે. શંકા—જો અન્યના અધિષ્ઠાનનો અગીકાર કરવામાં આવે તો કલેશવાળા જીવો અશુદ્ધ હોવાથી અન્ન 'અશુદ્ધ થાય તેમ હોય તો પછી ચોગ્ય દેહ શી રીતે 'જને? ઉત્તર—ના, "દેવો અન્નનો હોમ કરે છે તે આહુતિ માથી રેતનો સભવ છે" (છા. ૫-૭-૨૨) આ શ્રુતિ છે આમાં દેવોની આહુતિરૂં હોમનું વચન હોવાથી તે શુદ્ધ છે ખીજની સસ્કારથીજ શુદ્ધિ હોય છે નહિ તો જ પર્યન્ત તેની શી ગતિ થાય? માટે સસ્કાર શબ્દથી શુદ્ધ અન્નજ છે

રેતઃસિગ્ગિરુ

રેતઃસિગ્ગોગોથ ॥૩-૧-૨૬॥

પછીથી રેતઃનું સિંચન કરનાર સ્થાને ચોગ્ય છે.

તેનો ભગ થાય (૪) અન્ય જીવ અન્નમાં વ્રોહિયાદિમાં અધિષ્ઠાન કર્યું હોય તો (૫) જેમ અતિ પારકાના ઘરમાં જાય છે ત્યારે ત્યાં અભિમાન સિવાય રહે છે તે એ ઘરને પોતાનું માનતા નથી તેમ આ જીવો પણ વ્રોહિયાદિમાં ગહેના છતાં તેને પોતાનું અધિગન માનતા નથી આથી તેમને વ્યર્થ નથી (૬) ચૂનમાં 'અપૂર્વત્' અને 'પૂર્વત્' એમ એ પારસ્પર્યે ઠે પ્રથમ પાક પ્રમાણે અપૂર્વને અર્થ અતિથિ લીધો છે ખીજ પાંચી પ્રથમની આહુતિથી આ આહુતિના પ્રાગ્ન વૈવક્ષણ્ય જણાવ્યું છે (૭) અન્નમાંથી ખાડવાની તથા પા.દિ ક્રિયાઓથી જીવ જતો ગહેતો નથી તે જણાવવાને કહે છે 'ખાડેલું તથા ગધેલું અન્ન વજ્રો નખત જો ગહેવા દેશમાં આવે તો તેમાંથી કૃમિ જીવડા પડે છે આથી જીવનો અપગમ નથી

સૂ. ૨૫—(૧) જો આ આહુતિ પ્રમાણે અન્ન અશુદ્ધ હોય તો તેમાંથી રેતોદારો જે ગર્ભ-શરીર બને છે તે શુદ્ધ-માનને કિષ્કોળી વી રીતે હોઈ શકે (૨) અહિં આ શબ્દ માધાગ્ય અતરૂપ નથી તે અહિં આ આહુતિ તરીકે છે તથા દેવોથી તેનો હોમ કરાય છે માટે આ અન્ન શુદ્ધ છે દ્વિત અન્ન હોય તો પણ જો તે આહુતિ બને તો મરકાર માત્રથી શુદ્ધ થાય છે તો પૈઠી આ અન્ન આહુતિરૂં હોવાથી શુદ્ધ હોય તેમાં શુ આર્થ છે 'સાવાર્થ-અન્નરૂપમાંથી રેતોરૂપ થાય છે એમ જે ચોથી આહુતિમાં વ્યક્ત છે ત્યાં અન્ન એ શુદ્ધજ છે

પાંચમી આહુતિનો વિચાર કરે છે. (૧) શંકા પુરુષમાં અન્નનો હોમ થાય (અન્ન ખાય) તો તેથી રેત: શી રીતે બને? અર્થાત્વસ્થા, કોમાર તથા વૃદ્ધાવસ્થામાં તેહું જોવામાં આવતું નથી. ચેતરણ અવસ્થામાં પણ તમામ ખાધેલું એક રેત: (વીર્ય) રૂપ બનતું નથી. વળી રેત:રૂપ થયેલું નિયમ પ્રમાણે યોનિમાં રેડાતું નથી. જવળી દેવની અપેક્ષા ત્યાં નથી. કારણ કે ત્યાં પુરુષનો જ પ્રવલ્ન હોય છે એવી શંકા કરીને તેનો પરિહાર કરે છે. રેત:તું સિંચન કરનારનો યોગ છે. પુરુષ શબ્દથી પૌરુષ ધર્મવાળો કહેવાય છે. વળી પૌરુષ દેશ તથા કાલના સંનિધાનથી મંત્રની માફક રેત:નાં સેકનાં સામર્થ્યવાળું છે. આ બંને બધાં માણસોમાં અથવા તમામ વખતે જોવામાં આવતું નથી. તેને માટે જ દેવની અપેક્ષા છે. તેમ હોય તો કોઈપણ નિયમનો ભંગ નથી. શી રીતે ફક્ત પુરુષ શબ્દથી જાણવામાં આવે છે? ત્યાં કહે છે. પાછળથી તે છે. શરીરને માટે જ દેવોએ ત્યાં હોમ કરેલો છે. તે શી રીતે પાંચમી આહુતિમાં અન્યથા થાય? માટે પાછળથી પુરુષની આહુતિ છે. અહિં આં રેત: રેડનારનો યોગ છે. યોગ શબ્દથી પણ અહિં આં એમ કહે છે કે અન્યના (એ પુંજીવ સિવાય બીજાના) અધિષ્ઠાનથી રેત:તું સિંચન કરનારથી યોગનો અભાવ છે. ૨૬

૯ યોને:શરીરમિત્યધિકરણ.

યોને: શરીરમ્ ॥૩-૧-૨૭॥

યોનિમાંથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

જેનો હોમ ધરણમાં આવેલો છે તેનું નિરૂપણ કરીને કહ્યું નિરૂપણ કરે છે. તે આહુતિમાંથી ગર્ભ સંભવે છે, એમ કહેવાય છે. ત્યાં સંદેહ છે કે યોનિની અંદર અથવા બહાર તે ક્વ સ્થિત છે? ત્યાં ગર્ભસ્થિત શબ્દ છે તેથી તે અંદર સ્થિત છે. શરીર સંપન્નમાં હો (બાહ્યસ્થિત ગણો) તો શ્રુતિનો ખાધ થાય. ઉપસંહાર પણ આગળ

અધિ. ૭-મ્. ૨૬—(૧) અન્નમાંથી રેત:જ રૂપ આવે એવા નિયમનો ભંગ જણાવે છે. (૨) નાનાં છોડરા, ખાગડો તથા ધરડાઓ અન્ન ખાય છે છતાં તેમના અન્નમાંથી રેત ઉત્પન્ન થતું નથી. (૩) તેમ જુનાનીમાં ખાધેલા અન્નનું રેત. થાય છે એમ જો કોઈ કહે તો તે નિયમમાં પણ ભંગ જોવામાં આવે છે. તમામ જુવાનીઓએ તે રેત પ્રાપ્ત થતું નથી (૪) પુરુષનો પ્રવલ્ન ગમે તેટલો હોય પણ જો સા ઇન્દ્રિયોના દેવની કૃપા ન હોય ઇન્દ્રિયો તેને અનુકૂળ ન હોય તો રેતોરૂપ થતું નથી. (૫) અર્થાત્ પુરુષની માથે. ખાગડ કે ધરડાની સાથેનો યોગ નહિ (૬) પુરુષ કોણ કહેવાય તેની વ્યાખ્યા આપે છે. જેનામાં પૌરુષ ધર્મ છે તે પુરુષ અર્થાત્ રેત:તું મિચ્છન કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય છે. તે આવું સામર્થ્ય યુવાવસ્થામાં જ હોઈ શકે અન્યમાં નહિ તેઓ જો અન્ન ખાય તોજ તે અન્ન મેંતો રૂપ બને છે. (૭) ઇન્દ્રિયના દેવતાઓની (૮) શરીરના નિર્માણ માટે જ દેવો જ હોમ કરે છે. (૯) તો પછી આ પાંચમી આહુતિમાં અન્નનું રેતોરૂપ થાય છે તે જણાવતું જોઈએ કારણ કે રેત: માધીય ગર્ભની-શરીરની મિદિ છે. (૧૦) અન્નમાં એક જ જીવ છે, અનેક નહિ ભ્રાતૃધર્મ-રેત:નું મિચ્છન કરનાર પુરુષનો મંત્રાન્ધ યતાજ અન્નનું રેતોરૂપ થાય છે અને તેમાંથી ગર્ભની મિદિ બને છે.

મૂલ. ૨૭—(૧) પાંચમી આહુતિમાં રેત હોમ છે અને તેનું રૂપ ગર્ભ છે એમ જણાવવામાં આવે છે. (૨) ગર્ભ એટલે યોનિની અંદર ગ્રિહ તે કે યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર એવો મરેહ છે (૩) પૂર્વપક્ષ આપે છે. ગર્ભ એટલે યોનિની અંદર ગ્રિહ. (૪) યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર તેનું

કર્તવ્યના અભાવથી ઉપપન્ન છે. ત્યાર પછી વળી છ મહિના પછી ગર્ભમાં જ્ઞાનનો સંભવ હોવાથી જન્મ પછીથી ગુરુની પાસે જઈ વંગેરેની જરૂર નથી એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનો પરિહાર કરે છે. યોનિમાંથી જે શરીર બહાર નીકળ્યું તેજ ગર્ભ શબ્દથી કહેવાય છે, અગ્નિમાંથી ઉત્થિતજ ફલ રૂપ છે તેથી મધ્યભાવનું પ્રયોજક નથી તેથી પણ. માતાથી રક્ષણ કરવા લાયક થવા માટે ગર્ભ વચન છે વળી કલિલ વગેરેના અસ્તિત્વમાં પુરુષ શબ્દનો અભાવ હોવાથી ઉપસંહારની અનુપપત્તિ છે. ૧૦ શરીર શબ્દથી વૈરાગ્ય વગેરેથી સુક્ત છે એમ સૂચન કરાયું છે. જાતે તેના અભિમાનથી (તે રૂપની ભાવનાથી) જન્મેલા નથી. માટે સાધનસહિત યોગ્ય દેહ પ્રજ્ઞાતાન માટે નિરૂપાયો છે. ૨૭

શ્રીવિદ્યાસમતપતિ શ્રીવલ્લભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મમૂલના અયુર્ભાષ્યમાં
ત્રીજા અધ્યાયનો પ્રથમપાદ સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૩. જો.

પ્રથમ પાદ.

(વિવેચન.)

૧ છું અધિકરણ

સૂત્ર. ૧—પ્રથમ અધ્યાયમાં વેદાન્ત વાક્યોનો બ્રહ્મા મમન્વદ દેખાડ્યો. બીજામાં તેમનો પરસ્પર વિરોધ દૂર કરીને, વિરૂદ્ધ સ્મૃતિ વગેરેના અપ્રમાણ્યનું પ્રતિપાદન કરીને ઉપનિષદોજ મુખ્ય રીતે બ્રહ્મનું બોધન કરે છે એમ જણાવું હતું હવે આ ત્રીજા અધ્યાયમાં ઉપનિષદો બ્રહ્મનો બોધ 'કેવી રીતે કરે છે તે જણાવે છે. અહિં આ શંકા એ થાય કે મધ્યભા ઉપનિષદો સાથે લાગ્યાં એજ વિદ્યાનું જ્ઞાન કરે છે કે તેની જૂદી જૂદી શાખાના બેદ પ્રમાણે જૂદી જૂદી વિદ્યાએનું જૂદું જૂદું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે? વળી તે સર્વ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા નથી, પણ જન્મથી કર્મથી ભયાનકમાં શુદ્ધ પુરુષ હોય તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. પુરુષાર્થમાં તો કેવલ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પહેલા પાદમાં પ્રકાશની શોધ-

નામ ગર્ભ એવો અર્થ ન લેવાય એ અર્થ લેતા શ્રુતિનો બાધ થાય છે. (૫) ગર્ભ ઉત્પન્ન થતા સુધીજ આદુતિએ કહેલી છે તેથી આગળ કંઈ પણ કહ્યું નથી. માટે યોનિમાં સ્થિતજ ગર્ભ છે (૬) મિદ્ધાન્ત જણાવે છે. (૭) યોનિથી બહાર નીકળેલું શરીર તેનું નામ ગર્ભ. (૮) જે બાજુ પ્રકટ થતું શરીર એજ ગર્ભનો અર્થ હોય તો રેત માંથી શરીર થાય છે એમ નહિ કહેતાં “ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે” એમ સાચી કહ્યું? તેનો ઉત્તર આપે છે. શરીર રૂપ થતા પહેલાં તેનું શુભરીતે ગર્ભ ધારણ કરનાર માતાએ તેનું રક્ષણ કરવાનું હોવાથી તેને ગર્ભ” કહેલ છે. (૯) “જ્ય પુરુષ મંત્રા મેળવે છે” એમ ઉપમદાર કરેલો છે ૧૫ રેતની આદુતિમાંથી પુરુષની ઉત્પત્તિ કહેલી છે તેથી અનુપપત્તિ છે. (૧૦) શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છૂં ધાતુમાંથી છે. શુ “એટલે નાચ પામવું જે વિનાથી છે, નાચ પામે છે તે શરીર (૧૧) પચામિ વિદ્યાએ. ઉત્પન્ન થયેલો જીવ (૧૨) શરીરના અભિમાનથી (૧૩) પચામિ વિદ્યાના સાધનથી જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહને જીવ ધારણ કરે છે એમ અર્થ નક્કી કરાયો. ભાવાર્થ. રેતમાંથી ગર્ભરૂપ હોય છે. ગર્ભ એટલે યોનિમાં સ્થિત નહિ પણ યોનિની બહાર નીકળેલું શરીર. પાંચમી આદુતિનું ફલ તેજ છે તે દેહ જ્ઞાનને ઉપયોગી બને છે.

તાથી તેના અધિકારીના જન્મનો પ્રકાર પ્રમંથ આનના નિરૂપણ છે ખીજ પાદમા તેની બહાભાવની પ્રાપ્તિમાં ચોક્કસતાના વિચારપૂર્વક વિચારના અવધારણાના પ્રકારનો વિચાર કરાય છે. ત્રીજ પાદમા જ્ઞાનીની સુગમતા માટે શુભોનો ઉપગંધાર કર્યો છે અને ચોથા પાદમા તેના અંગરૂપ કર્મનો ઉપગંધાર કર્યો છે આ પ્રકારે સમગ્ર જ્ઞાનીની ઉત્પત્તિમા ઉપયોગી હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તેમા પ્રથમ પાદમા અધિકારીના જન્મનો વિચાર કરાય છે. આ વિષે જુદાદરબરકમા તથા જોડોઅની પચામિ વિદ્યાની શ્રુતિઓ છે પચામિ વિદ્યામા પાચ આદુતિઓનું વર્ણન છે. ત્યા પ્રથમ આદુતિમા નીચે પ્રમાણે કહે છે “હે ગોતમ ! આ લોક અગ્નિ છે. આદિત્ય તેનું ઇન્ધન છે. કિરણો ધૂમાડો છે દિવસ અર્થિ (જ્વાલા) છે ચંદ્રમા અગાગ છે. નક્ષત્રો તણુખાઓ છે તે આ અગ્નિના દેવો શ્રદ્ધાનો હોમ કરે છે અને તે આદુતિનો ગળ સોમ સંભરે છે.” અદિ આ પાંચ વાક્યોથી પહેલી આદુતિ જણાવી છે ખીજ વાક્યોમા ખીજ આદુતિ જણાવી છે ત્યા પર્જન્યને અગ્નિ કહેયુ છે અને વાયુ, અન્ન, વિદ્યુત, વજ, અને નદીઓને અનુક્રમે ઇન્ધન, ધુમાડો, જ્વાલા, અગારા, અને ચિરકુલિંગો કલા છે ત્યા મોમ ગળ હોમ છે અને વર્ષ એ ફલ છે. ત્રીજ આદુતિમા વર્ષ હોમ છે અને અન્ન રૂપ છે અને પૃથ્વી, મંત્રત્મર, આકાશ ગત્રિ, દિશાઓ અને આવા- ન્તર દિશાઓ અનુક્રમે અગ્નિ, ઇન્ધન, ધૂમ, અર્થિ અગાગ અને ચિરકુલિંગો છે ચોથી આદુતિમા વર્ષ એ હોમ અને અલ એ ફળને પુરૂષ વાફ પ્રાણુ જીન્દા ચક્ષુ અને શ્રોત્રને અગ્નિ ઇન્ધન ધૂમ અર્થિ અગારા અને તણુખાઓ હોવા છે પાચમી આદુતિમા રેત એ હોમ છે અને ગર્ભ એ ફળ છે અને સ્ત્રી ઉપગ્ય ઉપમત્રણ યોનિ અંન કૃતિ તેના અભિનન્દો અનુક્રમે અગ્નિ ઇન્ધન ધૂમ અર્થિ અગારા અને વિદ્યુલિંગ છે. આ પ્રમાણે પાચ આદુતિઓનું વર્ણન કરીને આગળ કહે છે કે “પાચમી આદુતિમા જત પુરુષમતાને પામે છે. તે ઉદનથી ઘેરાએલા ગર્ભ દસ અથવા નવ મામ સુધી અદર રાપન કરીને પછીથી જન્મ પામે છે અને જન્મ પામેલો તે જ્યા સુધી આજીવ હોય ત્યા સુધી જીવે છે વગેરે. ઉપરની પાચ આદુતિઓમા પાચ જુની જુદી રીતે અગ્નિનું વર્ણન કર્યુ છે પ્રથમ લોક રૂપી અગ્નિ, ખીજમા પર્જન્ય રૂપી અગ્નિ, ત્રીજમા પૃથ્વીરૂપી અગ્નિ, ચોથામા પુરુષરૂપી અગ્નિ, ને પાચમામા સ્ત્રી રૂપી અગ્નિ જણાવેલ છે એ અગ્નિઓમા દેવો કહેતા લોહપાચ કર્મ મયિવો શ્રદ્ધા મોમ વર્ષ અન્ન અને રેતનો હોમ કરે છે પ્રથમ આદુતિમા જે શ્રદ્ધા શબ્દ છે તેનો અર્થ જન કરવો. શ્રદ્ધાનો અર્થ જન એ અર્થિયા ગીણુ અર્થ નથી પણ મુખ્ય છે કાગણુ અન્યશ્રુતિમા શ્રદ્ધા અને જન એ પર્યાયવાચક શબ્દો છે. વેદની અદ્ધ અને નિવરુદ્ધમા ‘શ્રત’ શબ્દનો અર્થ સસલ કહેલો છે તેથી શ્રદ્ધા એટલે સસલ આપનાર એવો યોગથી તેનો અર્થ થાય છે આ પ્રમાણે લોકરૂપી અગ્નિમા દેવોએ આદુતિ આપેલા શ્રદ્ધા નામના જનના પરિણામરૂપી મોમ રાજ સભવે છે આ પ્રમાણે હોમારેલા જલ દુષોકમાં આવેલા અને અગારા તરફ જણાવેલા ચંદ્રમા પ્રકાશ પામે છે અને પછી તેમના પક્ષ પૂર્ણ બરાઈ જતા પદર કલાથી તેનું ચોપણ થાય છે અને પછી તેનો આગલ કરે છે એજ પ્રમાણે આગળ પર્જન્યરૂપી અગ્નિમા સોમ (ચંદ્ર)ની આદુતી અપાય છે અને તે વર્ષ (વૃષ્ટિ)ના રૂપમા પરિણામે છે અને વૃષ્ટિનો હોમ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમા કરાય છે અને તેનું ફળ અન્ન બને છે તે અન્ન તે પુરુષ ખાપ છે અને તેમાથી વીર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે માટે પુરુષ રૂપી અગ્નિમા અન્નનો હોમ કરવામા આવે છે અને તેમાથી વીર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યુ છે પણ પુરુષ તે વીર્ષને સ્ત્રીમા દાખલ કરે છે અને તેમાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે માટે સ્ત્રીને પણ અગ્નિ કહેવ છે અને પુરુષના વીર્ષને તે અગ્નિમા હોમવાનો પદાર્થ જણાવેન છે અર્થાત પ્રથમ આદુતિમા દુષોકરૂપી અગ્નિમા જન્મનો હોમ થતા તેમાથી ચંદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે ખીજ આદુતિમા પર્જન્યરૂપી અગ્નિમા ચંદ્રનો હોમ થતા વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્રીજ આદુતિમા પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમા વૃષ્ટિનો હોમ થાય છે અને તેમાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે અને ચોથી આદુતિમા પુરુષરૂપી અગ્નિમા અન્ન હોમાય છે. તેમાથી વીર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પાચમી આદુતિમાથી સ્ત્રીરૂપી અગ્નિમા વીર્ષ હોમાય છે અને

તેમાંથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે પાંચ પ્રકારની આહુતિઓનું વર્ણન પચાસિ વિદ્યામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં છેવટે એમ કહે છે કે પાંચમી આહુતિની અદર પુરૂષ જલદીએ બને છે. ત્યાં પ્રથમ એ ઉપરિચિત થાય છે કે પુરૂષ જ્યારે જન્મ પામે છે ત્યારે જીવ એકલો જન્મ લે છે કે તેની સાથે અન્ય જૂતો પણ સંયુક્ત હોય છે તેનો વિચાર આ અધિકારણમાં કરવામાં આવે છે. અદિઆ પ્રથમ જન્મવાનું જોઈએ કે પચાસિવિદ્યાનું પ્રકરણ જ્ઞાન સંહિત યજ્ઞાદિકે કર્મો કરનારને મારે છે. પ્રથમ પર્વપદમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે પચાસિ વિદ્યા પ્રમાણે જે જીવ જન્મ ધારણ કરે છે તે અન્યજૂનો સંહિત જન્મ ધારણ કરતો નથી. કારણ કે પ્રથમ આહુતિમાં જલનો હોમ કરવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું છે તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે તે હોમાયેલું જલ ફરીથી હોવું નથી એટલે જ્યારે જીવ જન્મ લેવાને માટે જાય છે ત્યારે તે જૂનો હોતાં નથી આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે તો જીવ જ્યારે જન્મ લેવાને જાય છે ત્યારે એકલો જોતો નથી પણ જૂતમંદિત જાય છે; કારણ કે હોમિય ઉપનિષદમાં પચાસિ વિદ્યામાં જે પ્રથમ કરવામાં આવ્યો છે અને તેનો ને. ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે તે બંને જોતાં જૂતો સંહિત જીવ જાય છે તે અર્થ નિશ્ચિત બને છે. કારણ કે પ્રથમ એવા પૃથ્વીમાં આવ્યો છે કે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરૂષ સંગાને પામે છે તે વાળું છે? આ પ્રથમ ઉપરથી એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચમી આહુતિમાં પુરૂષ સંપદ હોવાથી જીવ જ્યારે જન્મ ધારણ કરે છે તે પ્રસંગેના પ્રથમ છે અને ત્યાં જલ પુરૂષ સંગાને પામે છે એમ કહેવું છે આથી જન્મ ધારણ કરતો જીવ તે જલ અર્થાત જૂત મંદિત હોય છે એમ જણાય છે. પ્રથમી અંદર પુરૂષ મંદનો પ્રયોગ કર્યો છે. અર્થાત જલ પુરૂષ થાય છે એમ કહે છે ત્યાં પુરૂષથી દેહ મળજવાનો નથી પણ દેહની અંદર રહેતો 'જીવવાલો' એમ અર્થ લેવાનો છે; આથી જલ પુરૂષ થાય છે એટલે દેહયુક્ત જીવ થાય છે. આ દેહયુક્ત જીવ જીવમાં તે જીવ જૂતોથી જોડાયેલો જ હોય છે એમ માનવું જોઈએ. વળી ત્યાં પાંચ આહુતિઓનું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે વર્ણન પાંચના જ અને છેવટની પાંચમી આહુતિમાં જે ઉત્તર આવ્યો છે તે જોતાં જ એમ જ અનુમાન થાય છે કે જીવ એકલો જન્મ ધારણ કરતો નથી પણ જૂત મંદિત જન્મ ધારણ કરે છે. જે કે જીવની સાથે ખીચા જૂત હોય છે પણ એ તમામ જૂતોમાં જલ સુખ્ય છે જેમ વાજસનીયિયાખાખા પુરૂષ હોમ્ય હોવા છતાં પણ શરીરને સુખ્ય કહેવ છે તે પ્રમાણે અદિઆ જલને સુખ્ય કહેવ છે. ૧

સુત્ર ૨-૨૧કા—પચાસિ વિદ્યામાં તો માત્ર એટલું જ જણાયું છે કે જલ પુરૂષસંગા ધારણ કરે છે આથી તો એટલું માનવું ઈષ્ટ છે કે જીવ ફક્ત જલજૂત સંહિત જન્મ લે છે. આમ 'એક જલ જૂતની' સાથે એવું કહેવાને બદલે 'તમામ જૂતોની' સાથે તે જન્મ લે છે એ કહેવું ગેરવ્યાજબી નથી?

ઉત્તર—અલગત, તમારી શકા ખરી છે પણ તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે. પચાસિ વિદ્યામાં જલ પુરૂષસંગા પામે છે એમ જે કહ્યું છે ત્યાં જલથી ફક્ત જલ જૂત એમ સમજવાનું નથી પણ તેનાથી અન્ય જૂતો જેમ કે તેજ અને અજ તેનું પણ મંદણ થાય છે. પણ એ તમામમાં જલનું પ્રાધાન્ય હોવાથી જલ સંપદ શ્રુતિમાં પોતેલો છે અલગત તે જલ સંપદ તેજ અને અજનો ઉપસક્ત છે.

૨૧કા—જો આ રીતે તર્ક એકલા જલનો નહિ પણ તેજ, જલ અને અજનો સ્વીકાર કરતા હો તો તેજનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તેને અન્ય જૂતોનું ઉપસક્ત જનાવવું જોઈએ અને તેજ પુરૂષસંગા પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેવું જોઈએ.

ઉત્તર—ના, તેજનું પ્રાધાન્ય નથી પણ જલનું પ્રાધાન્ય છે. જલ ધણીનું નિયામક હોય છે. જલનો મંદક તમામ જૂતોની સાથે છે. જલ વીધું લોહી એમ ધણીરૂપે હોય છે. વળી તે સ્વભાવે મેધ્ય હોય છે કારણ જલ પવિત્ર છે. તેનામા તમામને પવિત્ર કરવાની શક્તિ છે. તથા તેમાં કોઈ પણ વિશેષ નથી. અર્થાત તેજના જેટલું તેનામાં સામ્ય છે. તેમજ, તેજ અને અજ તેમની વચમાંજ તેને ચણાવું છે તથા બ્રહ્મ

દાગ્દાનમાં આગળ જયથી ઉત્પન્ન થનાર તેજને દીક્ષિતની મમાન કહેત છે આથી શુદ્ધ જનન મુખ્ય છે અને તે અને રીતે પશિષુમે છે મારેજ જનનુ ગ્રહણ મ્દુ છે ૨

સૂત્ર ૩—૫ ૪-૩-૨માં પ્રાણની ગતિ વિષેની શ્રુતિ છે તેમાં નહે છે કે ઉત્ક્રમણ કરતાં જનની પછાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ મ્દે છે અદિઆ જનની પછાડે પ્રાણ જાય છે એમ ત્યુ છે પણ એ વિચાર કરીશુ તો આપણને મમળમે કે પ્રાણનો વિગમ કરનાર જલજ મુખ્ય છે જનથીજ પ્રાણનુ પોષણ છે માટે જનારે પ્રાણમતિ કરે છે ત્યારે તેનુ પોષણ કરનાર જનની માથેજ ગતિ ગ્તો હોવો જોઈએ જેમ જોગો અન્ય તુણમાં પ્રવેશીને પોતાના મર્મ અંગોને સંપ્રેક્ષી વે છે તેમ જીવ પણ અન્ય દેહને પ્રાપ્ત કરીને પ્રથમ અર્જત ક્રમેના પોતામાં ઉપમહાર કરે છે માટે પ્રાણની ગતિ કહેલી હોવાથી પ્રાણની સાથે જલ જૂત પણ જન છે આથી જન્મ મારે ગતિ કરનાર જનની માથે જલ જૂતનો મગધ છે તે શ્રુતિથી સ્પષ્ટ જણાય છે સુક્તિમાં તો પ્રાણ જતા નથી ત્યાં તો જીવ ધ્રુવમાં લય પામે છે આથી પ્રાણની ગતિ જનની માથે નથી અને પ્રાણની ગતિ નથી તો જનની દોષજ કપાથી? આ જનનો મગધ અર્થાત્ જૂતનો સમધ પચામિવિદ્યામાં કહેના પ્રમારે જેનો જન્મ થાય છે તેના જનને માટે મહેના છે ક્રમ મુક્તિમાં પણ છે. પ્રાણની ગતિ નથી તેથી ક્રમ સુક્તિ વગેરે સ્થળમાં જનનો જૂતની માથે મગધ નથી ફક્ત પચામિ વિદ્યાના પ્રકારમાં છે આથી મિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે જન નવો જન્મ લેવાને જાય છે ત્યારે તેની સાથે જન જૂત જાય છે તે ઉપરાંત તેના કર્મ તથા જ્ઞાન પણ માથે દોષ છે ૩

સૂત્ર ૪—શમ ૧૦-૩-૨-૧માં પ્રાણની ગતિ અગ્નિ વગેરેમાં મ્દી છે અર્થાત્ જ્યારે માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેની વાણી અગ્નિમાં જાય છે અને પ્રાણ વાયુમાં જાય છે આ પ્રારે શ્રુતિ છે શ્રુતિ ઉપરથી એવુ અનુમાન થાય છે કે માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેના પ્રાણાદિનો લય થાય છે તેથી તમે પ્રાણની ગતિ વિષેની જે શ્રુતિ હી તેનો વિરોધ આવે છે વાણી તથા પ્રાણ વગેરેના માણસના મગધ વખતે અગ્નિ તથા વાયુ વગેરેમાં લય થતો દોષ તો પછી તેનુ ઉત્ક્રમણ સંભવી શકેજ નહિ જે પ્રાણાદિ ઉત્ક્રમણ ન હોય તો જલ્દાદિ જૂત પણ ત્યાં હોઇ શકેજ નહિ

ઉત્તર—તમે જે શ્રુતિનો આધાર આપો તે ગૌણ શ્રુતિ છે મુખ્ય નથી તે સામાન્ય રીતે મગધા વસ્થાનુ વર્ણન કરે છે એ અવસ્થા તો મુક્તને તેમજ અમુક્તને સંખ્યાજ છે પણ ફેર માત્ર એનોજ છે કે જે મુક્ત છે તેની મરણા ધ્વનિનો અલ્પમાજ નય થાય છે એવો એમ પક્ષ છે બીજો પક્ષ એવો છે કે તે ધ્વનિ ફેરજૂત મને છે આ બે પક્ષોમાંથી દેવભાવના પક્ષને નક્કમાં રાખીને આ શ્રુતિ કહેલી છે તે શ્રુતિ અમુ તના વિષેની છે તેથી તે ગૌણ છે માટે વિરોધ નથી તેથી પ્રાણની ગતિ એ જરામગ છે તે ગતિમાં જૂતનો સમધ હોય છે ૪

સૂત્ર ૫—શમ-પચામિ વિદ્યામાં પ્રથમ આહુતિમાં તો શ્રદ્ધા સમ્પદ છે ત્યાં જન નથી પાચમે આહુતિમાં જન પુરુષ સદા પામે છે એમ ફલનુ મ્દ્યન મ્દે છે ત્યાજ જનજૂત છે પ્રથમ આહુતિમાં નથી અર્થાત્ પચામિ વિદ્યાના આગલમાં ઉપક્રમમાં જલનુ અરણુ નથી તેથી જન જૂત સહિત જન જાય છે એમ કેમ હી શાય? કાય તમે એમ કહેશો કે શ્રદ્ધા તે હોમ્ય જ્ઞેન છે તેથી તે સાધાગણુ કે શ્રદ્ધા નથી તો તેના ઉત્તર એકે શ્રદ્ધા જો કે મનનો ધર્મ છે છતાં તે પણ હોમ્ય અને છે કામ્યુ કે જે હોમ કરવાનો છે તે મન સહિત ફગવાનો ૩ તેમ આ ગૌણ અર્થમાં નથી જેમ અરણુ વર્ણની પીળા આખવાળા એ વર્ણની ગાયથી સોમને ખરીદે છે એ વામ્ય પ્રમાણે સોમને ખરીદવામાં અરણુ ગુણુ મુખ્ય છે કામ્યુ કે મ્દી ગાયથી? એમ કાંઈ સમાન રે તો તે ગાયને ઓગળાવવાને કહે છે કે અરણુ વર્ણવાળા આથી અરણુ ગુણુ ગાયનુ ઓગળાણુ કગવમાર તરીકે જેમ મુખ્ય છે તેમ શ્રદ્ધા એ મનને ઓગળાવનાર હોવાથી તે પણ મુખ્ય છે આથી પ્રથમ આહુતિમાં જે શ્રદ્ધા સમ્પદ છે

તે મુખ્ય “શ્રદ્ધા” મનનો અમુક ધર્મના અર્થમાં છે, અન્ય અર્થમાં નહિ, માટે અર્થિયાં જસ જૂતનો અર્થજ સંભવતો નથી. અને તમે તો એમ કહો છો કે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જસ જૂત જણાવેલ છે, તે તો તે અર્થ અર્થિયાં જોવામાં આવતો નથી.

ઉત્તર—શ્રદ્ધા શબ્દનો અર્થ મમજવામાં, તમે બુદ્ધ કરો છો. ત્યાં શ્રદ્ધા શબ્દ છે અને પશુ શ્રદ્ધાનો અર્થ જલજ્ઞ ત્યાં છે. વૈદિક નિષ્પદ્ધમાં “શ્રદ્ધ” શબ્દનો અર્થ સત્ય છે. શ્રદ્ધા એટલે સત્યને ધારણ કરે છે તે આમ અર્થ લેઈ તે પછી તેની પ્રતિ યોગથી જસમાં દેહી છે. શ્રુતિમાં શ્રદ્ધા અને જસને પર્વાપચાયક જણાવ્યા છે. આથી ઉપક્રમમાં—પ્રથમ આદુતિમાં શ્રદ્ધા એટલે જણ જૂતનેજ હોય તરિકે જણાવેલ છે, અને ઉપસંહારમાં એટલે પાંચમી આદુતિમાં પશુ તેજ છે. આથી તમે જણાવેલી શંકા દૂરતી નથી. માટે જસ જૂત સહિત જીવ જય છે એમ જે કશું તે બરાબર છે. શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન એટલું છે કે કામનાથી ને આદુતિ આપવામાં આવે તો પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જણાવેલા પ્રકારે ફલ નથી. માટે નિષ્કામ રીતે શ્રદ્ધાથી તે યજ્ઞાદિ કરવાં જોઈએ.

સૂત્ર ૬—જીવ જૂત સહિત જય છે તેનો નિષ્કર્ષ કર્યો, ત્યાં આનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે સધળા જીવો આ પ્રમાણે જૂત સહિત જય છે કે જ્ઞાનમાં ઉપયોગીજ જય છે? આ પ્રમાણે અર્થિયાં સંશય છે. શ્રુતિમાં અમુકને માટેજ પંચાગ્નિ વિદ્યાનો પ્રકાર છે. એમ જણાવેલું નથી તેથી એમ કરવું નથી કે યજ્ઞાદિ કરનારના જ જીવની ગતિ જૂત સહિત હોય છે. માટે યજ્ઞાદિ કરનાર તથા નહિ કરનાર એમ તમામને માટે પંચાગ્નિ વિદ્યાનો પ્રકાર છે. સધળાઓનો તે પ્રકારનો હોમ છે અને તમામની ગતિ જૂતો સહિત તે પ્રમાણે છે. આ પૂર્વપક્ષની શંકાનો ઉત્તર આપે છે.

યજ્ઞાદિ વિધિત કરનાર માટેજ પંચાગ્નિવિદ્યાનો પ્રકાર છે—પંચાગ્નિ વિદ્યામાં જે હોમાદિ જણાવ્યા છે, તે તમામને માટે નથી પણ અમુકને માટેજ છે અર્થાત્ યજ્ઞાદિ વિધિત કર્મ કરનારને માટેજ તે વિદ્યાનો પ્રકાર છે અને તેથી તેમના જીવોનો મંચન્ધ જૂત સાથે હોય છે. ત્યાં અમુકાણીની નિન્દા કરી છે અને શ્રદ્ધાવાળાની શ્લુતિ કરી છે. આથી શ્રદ્ધાવાળાનોજ યજ્ઞ ફલ આપનાર છે એમ પૂર્વકા-પકમાંથી સમજાય છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક યજ્ઞ કરનારને નિષ્કામ યજ્ઞ કરનાર કહ્યા છે. તેવા નિષ્કામ યજ્ઞ કરનારને દેવાએ ઉપકાર અવશ્ય કરવોજ જોઈએ, તેમ તેઓ પણ દેવાના હોતા તે અને છે, આ યજ્ઞાદિ કરનારની ગતિ ધૂમમાર્ગ અગર પિતૃયાણુથી છે. તેઓ ચંદ્ર લોકમાં જાય છે અને ત્યાં સોમ-ચંદ્ર લોકના ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ આદુતિમાં પણ તેની ફલ તરિકે સોમ ભાવ જણાવેલ છે, તેથી તે યજ્ઞાદિના કરનારજ છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે. આથી યજ્ઞાદિ કરનારજ જૂત સહિત ગતિ કરે છે અન્ન નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. †

ઉત્તર—તમારી શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. શ્રુતિમાં ચંદ્રને દેવનું અન્ન કહેલ છે અને દેવો તેનું ભક્ષણ કરે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બરાબર છે, પણ આ ભક્ષણ આપણે સામાન્ય રીતે જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં નથી, અર્થાત્ તે ભક્ષણ મુખ્ય અર્થમાં નથી. પણ ગૌણ અર્થમાં છે. અર્થિયાં જે મુખ્ય સોમભાવ હોય તો મુખ્ય ભક્ષણ સંભવે, તેનો જે ધ્વજભાવ હોય તો ન બની શકે. ધ્વજ ભાવમાં સધળું હોય છે. જૂ. ૧-૪-૧૦ પ્રમાણે વામદેવ ઋષિને મર્વ રૂપનો અનુભવ થયો હતો. પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત થયેલા યજ્ઞાદિ કર્મ કરનારના ધ્વજભાવ નથી. જે ધ્વજભાવ હોય તો પછી તેમનો મોક્ષજ યજ્ઞ જય. પણ તેમનો મોક્ષ નહિ હોવાથી, તેઓ અનાત્મજ છે તેથી તેમનો સોમભાવ ગૌણ છે અને તેમ હોવાથી દેવોનું તે અન્ન અને છે તે પણ ગૌણ છે, માટે ભક્ષણ પણ ગૌણ છે. આથી તમે જણાવેલું અનિષ્ટ નથી. જૂ. ૧-૪-૧૦ ની શ્રુતિ પણ આ અર્થને અનુકૂલ છે. શ્રુતિ પણ એમજ અર્થ જણાવે છે કે તે ભક્ષણ ગૌણ છે. તે શ્રુતિમાં “પશુ” શબ્દ છે તેમ અર્થિયાં ભક્ષણ

શબ્દ છે. ભક્ષણનો અર્થ 'સાથે કીડ કરવી, સેવકભાવ મેળવવો' એવો થાય છે. જેમ "તે સ્ત્રીને ભોગવે છે" એવા વાક્યમાં "ભોગવે છે". તે અર્થ છે તેમ "અન્નને ભોગવે છે" તેમાં તે અર્થ નથી, પણ ભક્ષણ કરવું-ચર્વણ કરવું એવો અર્થ છે અર્થાત્ "ભોગવે છે" તેના મુખ્ય અર્થમાં નથી, પણ ગૌણ અર્થમાં છે. તેજ પ્રમાણે અહિંમાં "ભક્ષણ" ગૌણ અર્થમાં છે. આથી દેવો ચંદ્રનું ભક્ષણ કરે છે તે વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે દેવો ચંદ્ર સાથે કીડ કરે છે, ચંદ્રને પોતાનો સેવક બનાવીને કીડ કરે છે. ચંદ્ર દેવો સમાન નથી તેથી તેનો સેવકભાવ જણાવવાને આ પ્રમાણે "ભક્ષણ" શબ્દથી કથન કર્યું છે. ચંદ્રનું ભક્ષણ તે કૃષ્ણપક્ષમાં ચંદ્રની કલાનો ક્ષય થાય છે તે ઉપરથી પણ સમગ્ય છે. માટે ભક્ષણ શબ્દ મુખ્ય અર્થમાં નહિ પણ ગૌણ અર્થમાં લેવો તે પ્રમાણે લેતાં અનિષ્ટની મંભાવના નથી. ૭

(સાર)—આ અધિકરણમાં છાં ૫-૩-૩ માં જે પંચાગિન વિદ્વાનું વર્ણન કર્યું છે, તેનો ઉલ્લેખ કરીને ત્યાં જીવની ગતિ વિષે જણાવ્યું છે તેના વિચાર કરે છે. અહિંમાં પ્રશ્ન આ છે કે જાતને ઉપયોગી નવો જન્મ 'વારણ કરવા જ્યારે જીવ જાય છે ત્યારે તે જોડેલો જાય છે કે જૂતો સહિત? સૂ. ૧ માં કહે છે કે ત્યાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર જે રીતે આપેલા છે તે રીતે જોતાં તે જૂતો સહિતજ જાય છે એ અર્થ બરાબર છે. સૂ. ૨ માં જણાવે છે કે જો કે પાંચમી આહુતિમાં જલ પુરુષ મંતા પામે છે એમ કહીને એકલા "જલભૂત" માથે તે ગતિ કરે છે એમ કહ્યું છે તો પણ ત્યાં "જલભૂત" શબ્દથી ફક્ત "જલભૂત" અર્થ સમજવો નહિ, પણ આ "જલ" "તેજ, જલ તથા અન્ન" એ ત્રણનું મિશ્રણ કરે છે. છતાં જલ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે જલનું તેમાં વધારે પ્રમાણ છે. તેની મુખ્યતા છે. સૂ. ૩ માં કહે છે પૂ. ૪-૪-૨ ની શ્રુતિમાં જીવની માથે પ્રાણ જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ પ્રાણ એ જીવના આધારે ટકે છે કારણ કે પ્રાણનું પોષણ કરનાર જલ છે તેથી પોતાના પોષણ કરનાર સાથેજ પ્રાણની ગતિ જીવ સાથે છે તેથી પણ જલભૂત સહિત જીવની ગતિ છે. સૂ. ૪ માં એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે પૂ. ૩-૨-૧૩ માં કહ્યા પ્રમાણે પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયોનો ક્ષય માણસના મૃત્યુ વખતે જીવતામાં થાય છે તો પછી તે પ્રાણ જીવની સાથે ગતિ કરે છે એમ કેમ કહેવાય? આનો ઉત્તર એ આપવામાં આવે છે કે તે શ્રુતિ ગૌણ અર્થમાં છે, તેથી તેમાં જણાવેલા અર્થનો પ્રાણાદિની ગતિની શ્રુતિમાં બાધ નથી. સૂ. ૫ માં પ્રથમ આહુતિનો વિચાર કરે છે અને કહે છે કે જો કે ત્યાં શ્રદ્ધાને હોમ્ય કહેવ છે, જન્મે નહિ, છતાં શ્રદ્ધા શબ્દથી આપણે "જલ" અર્થજ સમજવાનો છે. વૈદિક નિષ્પદુમાં "શ્રદ્ધા એટલે જલ" એમ જણાવ્યું છે. સૂ. ૬ માં કહે છે કે પંચાગિન વિદ્વામાં કહેલો પ્રકાર તે નિષ્કામ વિહિત યજ્ઞાદિ કરનારને માટે છે, અન્યને માટે નહિ. સૂ. ૭ માં છા. ૫-૧૦-૪ માં ચંદ્રને દેવોનું અન્ન કહેલું હોવાથી ચંદ્રભાવને પ્રાપ્ત થયેલાઓનું પણ દેવોથી ભક્ષણ યદ જશે એવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે તે શ્રુતિમાં જણાવેલ ભક્ષણ તે મુખ્ય અર્થમાં નથી પણ ગૌણ અર્થમાં છે. આથી યજ્ઞાદિ વિહિત કર્મ કરનારના ચંદ્રભાવમાં અનિષ્ટ નથી. ત્યાં ભક્ષણનો અર્થ કીડ કરવી એવો છે.

૨ જી અધિકરણ.

સૂ. ૮—પ્રથમ આહુતિના ફક્તો વિચાર કર્યા પછી બીજી આહુતિનો વિચાર કરે છે. આ આહુતિમાં પર્જન્યને અગ્નિ, વાયુ ને ઇન્ધન, અગ્નને ધુમાડો, વિદ્યુતને જ્વાલા, વજ્રને અંધારા અને નદીઓને તણખા કહેલા છે. આમાં સોમ (ચંદ્ર) હોમાય છે અને વર્ષણ તે તેનું ફલ છે. અર્થાત્ પર્જન્યમાં ચંદ્ર હોમાતાં વર્ષા થાય છે. ત્યાં ૩૫ તથા ૨૨ વર્ષે દીન તરીકે પ્રતીત થતા હોવાથી યાગનું અવાન્તર ફલ ચંદ્ર લોકમાં ભોગવે છે. ત્યાં બોજની વાજતમાં મંચય રહે છે કે તમામ અવાન્તર ફલને ભોગવે છે કે અનુચયવાળો રહિ શક્ય છે? અનુચય એટલે પછીથી રહેનાર અર્થાત્ વાસના એમ વ્યુત્પત્તિથી અર્થ છે.

આ વિચારનું પ્રયોજન એ છે કે સંવત્સરાથી આગળના જન્મમાં સકાચાર કુટુંબનો જન્મ છે, નહિ તેના સ્વભાવને અધીન હોવાથી જન્મને પ્રકારનો કર્મ સંભવે છે. આથી નિરુપચ હોવામાં પ્રથમ કર્મ કુટુંબ જોડાને કલ્યાણ વગર તેનાથી કષ્ટ (હીન) થાનિને પ્રાપ્ત થાય છે. વેદનું અધ્યયન કરવાથી તે બેનિર્મલ (હીન-બેનિર્મલ) જન્મને અલભ્ય થાય છે તેમ કહી શકાય નહિ. કારણ કે વેદ પશુ કહે છે કે આચાર વગરનાં તો વેદ પશુ પંચિત કરતા નથી. માટે અદિઆ પદે યું છે તે વિશેષ વિષય આવરણ છે.

અદિઆ પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપે છે. આકૃતિથી ભૂલોકમાં ગેરચાઓ, તેના અનિર્મલ જેવો ભાર હોય આપે ત્યાર પછી સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યાં જલ વખત સુધી રહે છે પછી કર્મને ભોગ પૂર્વ થાય છે. આ ભોગ પૂરા થતાં તે જેમ સક્ષમ થઈ માર્ગોએની પછી અપરિતિ અને છે તેમ આ પશુ પ્રારંભના ભોગ પછી જ રૂદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભોગ કામનાવાગાઓનું મુખ્ય કલ્પ છે. નિષ્કામ થતા કરનારને થીયું રહ્યું હોય છે. જન્મે રીતે પશુ રહ્યું પ્રાચીન નહિ હોવાથી સર્વને ભોગ હોય છે. અનુશાસના અભાવને લીધે સકાચના નહિ હોવાથી આગળ જન્મમાં સંવાચારનો અભાવ બનશે એવી શંકા કરવી નહિ. કહેલા દેવના ઉચ્ચથી જાનના ઉપયોગી રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોવાથી તેમનામાં સકાચારનાં શિક્ષિ હોય છે. માટે અનુશાસન વગર જ રૂદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

સિદ્ધાન્ત—ઉપરના પૂર્વ પક્ષના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી આ પ્રમાણે કહે છે. કૃત કહેતાં સોમભાવનો નાશ થતાં અનુશાસનો (સંસ્કાર સહિત) અવાન્તર ફક્ત સાધકોએ સહિત જ રૂદિ ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તે પ્રમાણે લોકમાં પ્રત્યક્ષ ભેદમાં આવે છે. તથા રચિત પણ છે. લોકમાં ભેદમાં આવે છે કે ભોજના સાધનના કષ્ટને નાશ થાય તોપણ ભોજના સાધક તાદૃશ દેહ વગર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત ન થાય. રથાનમાંથી ગમત કરે છે. જો ફક્ત ભોજના અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો દેહાદિ પશુ કર્મથી જન્મ હોવાથી કર્મને નાશ થાય. અને તેથી તેના નાશથી પુર્વજ દેહનું પતન થાય. માટે જેમ દેહમાં અનુસય સહિત ભેદ છે તેમ અદિઆ પશુ સુમન્યું ભેદને, વળી રચિત પણ છે. વા. પા. ૨૦-૨૮ ની રચિતમાં કર્મજન્ય ફક્ત પ્રાપ્ત અનુસયને જણાવેલ છે. આથી અનુસયનાનો જ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મ થાય છે. જો આ પ્રમાણે ના હોય તો પછી પૂર્વ જન્મની રચિતના અભાવથી જન્મ પાશુ કરનાર જ્ઞાનમાં આસક્ત નહિ રહે પણ વિપરમાય આસક્ત રહે. માટે જ્ઞાને નીત જન્મ પાશુ કરનારને જો જ્ઞાનમાં ઉપયોગી દેહનું પ્રાપ્ત થાય તો એમ માનવું કે તે પૂર્વજન્મના અનુસય-સંવાચારનાં લીધે છે. સંવાચારનાં પરિણામ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી જન્મ છે, તેના અભાવમાં તે વિપરમા આસક્ત બને છે.

સુચ ૬—શકુ—આ પ્રકારે અનુશાસના અંગીકારમાં પૂર્વ જન્મના સ્મારક અંતરૂપ હસ્તિય વગેરે છે એમ કહેવું ભેદને. અને તે ધ્વનિયો દેહ વગર સ્મારક કરવાને અશક્ય છે. માટે જો ધ્વનિયોના પૂર્વ જન્મના સ્મારક તરીકે સ્ત્રીકર કરો તો તેની આંધે દેહનો પણ સ્ત્રીકર કરવો પડશે. આથી તેનાથીજ જોય દેહની સિદ્ધિ બનશે તો પછી 'વત્સલ' સહિત જ જન્મ પાશુ કરે છે એમ કહેવું બધાં થઈ જશે.

ઉત્તર—તમારી સંકેતો નિશ્ચય કરવાને માટેજ સ્વર્ગમાં "વેદ્ય" જે પ્રમાણે ગેરચાં એવા સ્વર્ગમાં કલ્યા છે. અદિઆ પશુ આગળ રૂદિ ભાવ વગેરે કહેવાય છે. કારણ કે ભલ્લી-સાથેનાં પરિણમના સામ થતાં તેનો વિશેષ આવે માટે તે બધું નથી. કારણ કે અદિઆ સ્વાસ્થ્ય નિષ્કામ્ય કરવા હોતીજ નથી.

શકુ—તો પછી જો પહેલાંની માફક જન્મનો પરિવર્તન હોય તો પછી પ્રચલન તેને હોય.

ઉત્તર—ના તેમ નથી, તે જણાવવાને સૂત્રમાં ક્ષેત્ર શબ્દ છે. તે એમ જણાવે છે કે પ્રથમના પ્રકારથી આગમન નથી, કારણ કે તેને જોગ ઉત્પન્ન થયો છે તેથી સૂત્રમાં જ શબ્દ વૈરાગ્ય સહિત એવો અર્થ સૂચવે છે. માટે અનુશયવાળો દેવની કૃપાથી સુકત વૈરાગ્ય સહિત વૃદ્ધિ બને છે. ૮

શંકા—ઉત્તમ જન્મ માટે સંદાયસના (અનુશય)ની અપેક્ષા નથી. કારણ કે જા. ૫-૧૦-૭ માં કહ્યા પ્રમાણે ચરણ કહેતાં આચરણ પ્રમાણેનું પુરુષને નવીન જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સારાં આચરણ કરનારને ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળે છે, અને ખરામ આચરણવાળાને હીનયોનિમાં જન્મ મળે છે. આથી પૂર્વ જન્મમાં સંદાયરણ કરવાથી જ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી નવીન જન્મ મળશે, તમે કહો છો તેમ અનુશયથી તે જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.

ઉત્તમ—આનો ઉત્તર કાષ્ઠાજ્ઞિના મત મુજબ આપવામાં આવે છે તે કહે છે કે આચારવાળી જે શ્રુતિ છે ત્યાં જે યોગિ કહે છે તે પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો અર્થ જણાવે છે. આથી તે જન્મમાં ઉત્તમ કર્મનું નિયમન કરનારી નથી, અર્થાત્ તે શ્રુતિ માત્ર એટલું જ જણાવે છે કે ઉત્તમ જન્મ ધારણ કરનારનાં પૂર્વ જન્મમાં કર્મો ઘણાં સારાં હશે. આથી એમ મનજવાનું નથી કે તે શ્રુતિનું તાત્પર્ય ઉત્તમ જન્મ તે સંદાયરણ વધી જ છે એમ જણાવવામાં છે. જે એમ હોય નહિ તો શા માટે બ્રાહ્મણ નવો જન્મ ધારણ કરીને પણ નિષિદ્ધ કર્મ કરવાને પ્રેરાતો હશે? માટે એ રીતે અનુમાન કરતાં પણ અનુશયનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર છે; અને તેથી “સારા કર્મ-કરનાર ઉત્તમ જન્મ ધારણ કરે છે” એ શ્રુતિને અનુસાર આ જન્મમાં પણ કર્મોનો અનુશય જન્મનો નિયમક છે. તેથી આચરણ શ્રુતિ સુધે વિરોધ નથી. જા. ૫-૧૦-૭ માં યોગિનાવેરન એવા શબ્દ છે ત્યાં પણ ગતિનો અર્થ જ્ઞાનના અર્થમાં લેતાં પૂર્વજન્મના જ્ઞાનનો અર્થ હોવાથી ત્યાં વિરોધ નથી. તેથી આ શ્રુતિ ઉપલક્ષ્યના અર્થમાં છે, તેથી જ્ઞાનના ઉપયોગમાં અનુશયની અપેક્ષા છે. આ પ્રકારે કાષ્ઠાજ્ઞિનો મત જણાવ્યો છે. અહિં આ તેમના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ પોતાનો સિદ્ધાન્ત શાં છે તે જણાવવાને બાદમાં પોતાનું નામ જણાવ્યું નથી તેથી પોતાના મતની તેમનાથી ભિન્નતા છે એટલું જ પોતે સૂચવવા માગે છે. ૮

સૂત્ર ૧૦—શંકા—આચરણની શ્રુતિને ઉપલક્ષ્યના અર્થમાં લેવામાં આવે તો પછી તે નિષ્પ્રયોજન થઈ જશે કારણ કે પૂર્વ જન્મના સંકર્ષના જ્ઞાનથી તમારા મતે આ જન્મમાં કોઈ પણ ફલની, સિદ્ધિ નથી. માટે આચરણની શ્રુતિથી જ જન્મનું વિધાયકત્વ છે. એમ જ્ઞાનનું જોઈએ. તેમ હોવાથી નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ કરનારની પણ આચરણથી દેહની ઉત્પત્તિ થશે તેથી અનુશયનો સહભાવ વ્યર્થ થશે.

ઉત્તર—ના, શાથી? ધૂમ માર્ગમાં આચરણની પણ અપેક્ષા છે. ધૂમ માર્ગથી ઉપક્રમ કરીને આચરણ શ્રુતિ કહેલી છે તેથી ધૂમ માર્ગ બે પ્રકારનો છે. નિષ્કામ-ધૂમ માર્ગવાળાને પચાગ્નિ વિદ્યામાં પ્રવેશ હોવાથી તેને આચરણની અપેક્ષા નથી અર્થાત્ નિષ્કામ મત કરનારના નવીન જ્ઞાનોપયોગિ જન્મમાં આચરણનું નિયમન નથી. પણ સકામ મત કરનારમાં ગીતામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ અને કર્તાનું વૈચિત્ર્ય હોય છે અને તેથી કેટલાકનો આચરણ પ્રમાણે નવીન જન્મ હોય છે. તેથી આચરણની શ્રુતિ નિષ્પ્રયોજન નથી. તેમાં પણ રમણીય અને હીન એમ જૂરી જૂરી યોગિઓ કહેલી હોવાથી તેમના નિયમક તરીકે કર્મોનો અનુશય આવશ્યક છે તેથી તે શ્રુતિ યોગિદ્વારા કર્મના અનુશયની ઉપલક્ષક છે. માટે અનુશય સહિતજ વૃદ્ધિ લાવને તે પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૦

સૂત્ર ૧૧—હવે આ વિષે બાદરિનો મત આવે છે તે સૂકત તથા દુષ્ટતને અનુશય તરીકે જણાવે છે. સૂકત એટલે વિદિત કર્મ અને દુષ્ટત એટલે નિષિદ્ધ કર્મ. જ્યાં સુધી વિદિત કર્મ અને દુષ્ટત કર્મોનાં ફલ જોગ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી તેઓ તેની અગર ઉપનવે છે. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મો પવિત્ર કરનાર હોવાથી તેઓ પ્રકાર જણાવવાને પચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રવૃત્તિ છે તેથી તે દુષ્ટકર્મમાં અનુમાનને

આણીને તિગેવાન પામે છે તેની પછીનું કાર્ત્ત્તો તેના વ્યાપાર રૂપ બનેના દેવોજ કરે છે તેથી ત્યા
કર્મનો અનુશય નથી પણ કલ્પનો અનુશયજ છે પણ જે ફરીથી મમમકર્મમક ધૂમ માર્ગ છે ત્યા તે
કર્માનુશય છેજ માટે તે માર્ગના અનુશયનું ગ્રહણ કરવાને અન્ય મતોનો ઉપન્યાસ કર્યો છે તેથી
સોમની આત્મિ તે કલ્પના અનુશયાગાનીજ છે અને તે વૃષ્ટિ ભાવને ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ
વિચાર કર્યો

સાર—અહિઆ બીજી આહુતિનો વિચાર કર્યો છે આમા સોમ ચદ્ર, તે પર્વતથી અગ્નિમા
દોમવામા આવે છે અને તેનું ફન વૃષ્ટિ થાય છે એમ કહેલું છે આ વિષે વિચાર કરતા સુ ૮ મા
કહે છે કે સોમભાવનો નાશ થતા (ચદ્ર લોન્નો ત્યાગ કરતા) તે જીવ પોતાની સદ્માનના પ્રમાણે નીતી
જન્મ ધાણુ કરે છે અને તે પ્રમાણે જન્મ્યુત મહિત તેની ગતિ હતી તેના કરતા જૂદી રીતે આ
વખતે ગતિ થાય છે વળી તે દેવની કૃપાથી યુક્ત થઈને વૈરાગ્ય મહિત વૃષ્ટિ થાય છે સુ ૯ મા એમ
સાદા કરવામા આવે છે કે કેટલીક શ્રુતિમા આચરણુ પ્રમાણે જન્મ થાય છે એમ મ્હેનુ હોવાથી
સદ્માનના (અનુશય)થી જન્મનું નિયમન કરવું તે વ્યાજબી નથી તેનો ઉત્તર વાણીજીનના મત પ્રમાણે
આપે છે તે એમ કહે છે કે આચરણુની શ્રુતિ તે ઉપવક્ષણુના અર્થમા છે અર્થાત્ અમુક જન્મ ઉપરથી
તે મનુષ્યના પૂર્વ જન્મના આચરણુનું અનુમાન તો કરવે છે સુ ૧૦ મા શકા કરે છે કે જો આચ
રણુની શ્રુતિ ઉપવક્ષણુના અર્થમા હોય તો પછી તે વર્થ થઈ તેનો ઉત્તર ત્યા આપનામા આવે છે કે
નિષ્કામ યત્ન કરનારને મ્હે આચરણુ શ્રુતિ નથી પણ સકામ યત્ન કરનાર માટે છે તેથી સકામ ધૂમ-
માર્ગવાળાઓને તેની જરૂર છે તેથી તે શ્રુતિ વર્થ નથી આદિ વિદિત અને નિષિદ્ધ મોતે અનુશય
માને છે અને તદ્દનુસાર જન્મનું નિયમન કરે છે

૩ જી અધિકરણ.

સુ. ૧૨-૨૧-૧-૧-૨ માં અથવા કેટલાક આ નોમ્માથી જે પ્રયાણુ કરે છે તે ચદ્ર લોન્માજ
નય છે એની શ્રુતિ છે અહિઆ 'કેટલા એમ સામાન્ય શબ્દ છે તેથી ત્યા મર્ત' શબ્દ છે (મુજ
શ્રુતિમાં) તેથી પણ સર્વ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજનાર છે, અર્થાત્ ફક્ત વિદિત યજ્ઞાદિ
કરનારજ સોમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે એમ મ્હી શમય નહિ યજ્ઞાદિ નહિ કરનાર પણ સોમભાવને પ્રાપ્ત
થાય છે વળી અહિઆ ધૂમ માર્ગવાળાની પુનરાશ્રિતિના ઉપ મંદાગમા હીન આચરણુ વાળા હીન યોગિને
પ્રાપ્ત થાય છે, એવું કહેતું છે તેથી પણ આ અર્થ છે આથી યત્ન કરનાર તથા નહિ કરનાર તમામ
ચદ્ર લોકમા નય છે માટે બીજી આહુતિ તથા ધૂમમાર્ગ સર્વને સાધારણુ છે વળી કર્મ અર્થ અને
વિષ્મ એ તમામને મર્ત સાધારણુ છે આથી વિદિત મ્હે કરનારને પણ તે જ કર્મ અને સ્વભાવને હીરે
તથાનો સંભવ છે ત્યા જ્ઞાનના અભાવમા કલ્પનો ભોગ નક્કી થયેલો હોવાથી સોમભાવ પછી ત્વિ અગ્ન
અને રેત ના કમથી ન્યારે જન્મ થાય ત્યારે ભોગ કહેલો જોઈએ આથી સોમભાવ પછીથીજ સરગાના
જન્મની પ્રાપ્તિ છે તેથી આની પહેલાના અધિકરણુમા યજ્ઞાદિ કરનારજ સોમભાવના અધિકારી છે અને
તેમનો તે અધિકાર પચામિથી સિદ્ધ દેહના ફલના અનુશયમાજ હોય છે એમ જે પ્રતિપાદન મ્હે તે પુર્વ
નથી આવે પૂર્વપક્ષ આ સૂત્રમા કરવામા આવ્યો છે અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહિઆ એમ જણાવે છે કે
યજ્ઞાદિ કરનારનેજ સોમભાવ છે તેમ નહિ પણ યજ્ઞાદિ નહિ કરનારનો પણ છે ૧૨

સુ. ૧૩—આનો ઉત્તર-સુ. ૧૩ મા આપવામા આવે છે જેઓ વિદિત કર્મ સિવાયના કર્મ કરનાર
છે તેઓ તો યમની સન્નિધિમા સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ કરીને ઉભે ચડે છે તથા નીચે ઉતરે છે
અર્થાત્ વિદિત કર્મ કરનારનીજ ધૂમ માર્ગથી ગતિ છે અને જેઓ કર્મથી રહિત છે, તેમને માટ યમ

માર્ગે જનારની ગતિ ધૂમ માર્ગે જનાર કરતાં જલ્દી છે. વેદમાં સકામ અને નિષ્કામના બેદથી બે પ્રકારની ગતિ છે. તેમાં સકામ પાળાઓની કામનાઓ અનેક તરેહની હોવાથી તેના અનન્ત ભેગ છે. જે જ્ઞાન રહિત નિષ્કામ છે તેમનાં પણ કર્મો વેદાનુસાર તથા ગૃહ્યસૂત્ર તથા સ્મૃતિ અનુસાર એમ બે પ્રકારનાં છે; અમર ચિત્તની શુદ્ધિ કરનારાં અને શુદ્ધિ નહિ કરનાર એવા બે પ્રકારનાં હોય છે. આમાં જે ગૃહ્ય અને સ્માર્ત કર્મોમાં ગતિ યમને અધીન છે. તૈ. આ. ૬-૫ ની શ્રુતિમાં આનું પ્રમાણ પણ છે. અર્થાત્ ગૃહ્યસૂત્ર અને સ્મૃતિ પણ કર્મ કરનારની ચંદ્ર લોકમાં છે. આ પ્રકારે બન્ને જાતની ગતિઓમાં વૈલક્ષણ્ય જોવામાં આવે છે. તેથી તમામની ચંદ્ર લોકમાં ગતિ નથી. તમામનો સોમભાવ નથી. એમ પ્રથમનાં બે અધિકરણોમાં જે અર્થ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે તેમાં કોઈપણ દોષ નથી એમ અર્થ છે. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—વળી વ્યાસે પણ આ અર્થને સ્મૃતિમાં પ્રમાણ ૩૫ જણાવ્યો છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—આ ઉપરાંત યમ લોકની ગતિ વિષે બીજું પણ પ્રમાણ છે. અનુબંધનાં કરેલાં પાપનો ઉપભોગ કરવાને તેને યમના સ્થાનમાં જવાની જરૂર છે, કારણ કે ગૌરવ વગેરે સાત નરકસ્થાનો જે પાપીઓના પાપ પ્રમાણે નક્કી અવેશાં છે તે યમ લોકમાંજ આવેલાં છે. આથી યમ લોકની ગતિને કોઈ ના પાડી શકશે નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૬—શોકા—નરક પ્રદેશમાં ચિત્રગુપ્ત વગેરે રહે છે. તેઓ યમથી ભિન્ન છે. જો નરકો યમ લોકમાં હોય તો શા માટે તે અધિકારીઓ ભિન્ન હોય આથી સમબળ છે કે નરકાદિ યમલોક તથા ચંદ્ર લોકથી જુદાંજ છે.

ઉત્તર—ના, તેમ નથી, નરક તે યમલોકમાંજ આવેલાં છે. જો કે ચિત્રગુપ્ત તે પ્રદેશમાં રહે છે તો પણ તેઓ યમની આજ્ઞાથી તેમના સેવક તરીકે નરકનાં સ્થાનો ઉપર શાસન ચલાવવાને શોકાયા છે. માટે કહેલા અર્થમાં કોઈ બાધ આવતો નથી. યમનીજ આજ્ઞાથી તેઓ નરક ઉપર સત્તા ચલાવે છે. તેથી નરક એ જુદાં નથી પણ યમ લોકમાંજ તેમનો વ્યંતભાવ થાય છે.

મંત્રના સિંગથી યમની ગતિ સિદ્ધ છે. જો તે મતિને અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો ધૂમાદિ બે માર્ગનો પણ અંગીકાર જનશે. અર્ચિરાદિમાં પણ “આદિત્યમાંથી ચંદ્ર લોકમાં” ધૂમાદિમાં ‘આકાશમાંથી ચંદ્રલોકમાં’ ‘પૃથ્વીમાં સોમ રાજ થાય છે.” એમાં ચંદ્ર પ્રાપ્તિ સંભવાય છે, અને કૌ. ૧-૨ ની શ્રુતિ પ્રમાણે એકલી ચંદ્રની ગતિજ સઘળામાં છે, તેથી તેજ શ્રોતી બને અને તેમ ચતાં શ્રુતિ અને સ્મૃતિને વિરોધ, આવે. જો તેનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો યમના વ્યાપારમાં મંત્રના સિંગના પોષણથી ચંદ્ર અને યમની એમ બે ગતિ પણ બને, તેમજ કૌશીતકિના વાક્યનો અર્ચિરાદિના વાક્યથી ઉપરબંધાર થવામાં અર્ચિરાદિ તથા ધૂમાદિ એમ બે માર્ગ સિદ્ધ થાય તેથી સર્વની સાથે અવિરોધથી યમગતિ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૬

સાર—આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.—

(૧) ક્ષત યતાદિ કરનારનીજ ચંદ્ર લોકમાં પ્રાપ્તિ નથી પણ તે સિવાયનાઓને માટે પણ એમજ હેતુમાં આનું છે કે સોમભાવ પછી તેમનો જન્મ છે. અર્થાત્ ચંદ્ર લોક પછી તેમનો જન્મ છે. માટે યતાદિ કરનાર માર્ગે ધૂમ માર્ગ છે એમ કહી શકાય નહિ. આમ પૂર્વ પક્ષ છે. સ. ૧૨

(૨) ઉપરના સૂત્રના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સ. ૧૩ થી આવે છે. જેઓ વિહિત સિવાયનાં કર્મ કરનાર પાપીઓ છે તેઓ યમલોકમાં જાય છે અને ત્યાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરે છે, અને પછી તેમની ચંદ્રની તથા પડતી હોય છે. આથી તેમની ગતિ યમલોકમાં છે; ચંદ્રલોકમાં નહિ. સ. ૧૩

(૩) આ વિષે વ્યાસજી સ્મૃતિમાં પણ કહે છે. સ. ૧૪

(૪) વળી પાપીઓને માટે નમ્મી થોતા ગંગવ વગેરે માત નરકો પણ યમ લોકમાજ આપેતા છે, યમી યમનો ની ગતિ અપદ છે સુ ૧૫

(૫) ને કે ગૌરવ વગેરેમા ચિત્ર ગુપ્ત વગેરે યમનોમ્મી બિજ લોખના અધિકારીઓ છે તેા પણ તેઓ યમની આજ્ઞાથી ત્યા સંભવના છે તેથી ગેગવાનિ નરકો યમલોકમા આવેતા છે તે ખોટુ દરુત નથી આથી ચત્રનોમ્મી યમનોક જુદો છે અને તે વિહિત મ્મી જૂઠા મં મગાર માટે છે

૪ થુ અધિપરણુ

અત્ર ૧૭ ગકા-ને તમે કહો છો તે પ્રમણે યમગતિ વિશે શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોય તો શા માટે પચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમા તેને જણાવી નથી? આથી તેનો અગીયાર કરી શાય નહિ.

ઉત્તર—પચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમા વિદ્યા અને કર્મનું સર્જન છે તે યમ માર્ગનો અભાવ જણાવનારે માટે નહિ પણ ત્યા દેવયાન તથા પિતૃયાણુ ગેજ વર્ણનને વિષય હોવાથી તે બેનુજ ત્યા મ્મન મ્મું છે અને યમ માર્ગનું કર્મ નથી આથી તેનો નિષેધ ત્યા કરામા આવે છે એમ, હી સંભવ નહિ આથી પણ યમગતિનો બાધ નથી ૧૭

અત્ર ૧૮-ગકા-ને યમ માર્ગનો જૂદો મીયાર મરનામા આવે તો પચાગ્નિ વિદ્યાના પ્રસ્તાવમા છા ૫-૧૦-૮ મા જેને ત્રીજા માર્ગ-ધ્યાન તરીકે જણાવેન છે તેનેજ દેવયાન તથા પિતૃયાણુથી જૂદો ત્રીજા માર્ગ તરીકે સ્વીકારો શા માટે યમમાર્ગનો તમે તેમા સમાવેશ મ્મે છો? એ ત્રીજા સ્થાનની નિન્દા કરી છે તે દેવયાન અને પિતૃયાણુની પ્રશંસા માટે છે આ બેની સરખામણી એ તે ત્રીજા હીન ગતિ, ધણીજ હીન છે તેમાં જુદા જુદા વાગ નાગ જન્મ લે છે અને મરે છે તો યમમાર્ગનો અન્તર્ભાવ તે, ત્રીજા માર્ગમા મ્મેજ બેધએ

ઉત્તર—ના યમ માર્ગ તેનાથી જૂદો છે યમમાર્ગમા તો સુખ અને દુખના અનુભવ છે મહા પાપનો તથા મહાસુખનો ઉપભોગ છે જ્યારે જેને ત્રીજી સ્થાન જણાવવામા આવે છે તેમા તે પ્રમારે ભોગ નથી તેમા ગૌરવાદિ નરકો પણ નથી તેથી યમનોમ્મો અન્તર્ભાવ તેમા થઇ શકે નહિ ૧૮

અત્ર ૧૯-વળી યમની ગતિ જણાવનાર અન્ય પણ મગ્ધ છે દુનિઆમા જ્યારે કાષ્ઠને મૂર્છા આની હોય તો તે યમ લોકમા ગયો છે એમ લોક કહે છે તે અવસ્થામા તો સભાપણુ વગેરે પણ રે છે આથી યમ માર્ગની સિદ્ધિ છે ૧૯

અત્ર ૨૦-વળી અગ્નિમિત્ર વગેરેને યમના માણસોના દર્શન થોતા સાલળનામા આવે છે એટ જુજ નહિ પણ તેમના વામ્મો પણ તેમણે સાલળ્યા છે માટે યમગતિ છે એ નિર્ધાર છે આથી તેનો તૃતીય સ્થાનમા અન્તર્ભાવ કરવો તે ઠીક નથી પણ દેવયાન તથા પિતૃયાણુની મારક યમમાર્ગ પણ જૂદો સ્વતત્ર માર્ગ છે એમ સ્વીકારવુ બેધએ

(સાર)—યમ માર્ગની સ્વતત્રતા વિશે પ્રથમ સુ ૧૭ મા પૂર્વપક્ષ કરીને શકા મ્મીમા આની છે, અને મ્મે કે પચાગ્નિ વિદ્યામા વિદ્યા અને કર્મથી દેવયાન અને પિતૃયાણુ એ બેનુજ તથાન કર્યુ છે, તો શા માટે યમમાર્ગનું વર્ણન ના કરે? એ શમનો ત્યા ખૂનાસો કરે છે કે દેવયાન અને પિતૃયાણુ એ બે ત્યા પ્રકૃત હોવાથી તેનું વર્ણન રૂં છે સુ ૧૮ મા મ્મે છે કે જુદા જુદા તરીકે તારવાર જન્મવું અને મરવું તેને તૃતીય સ્થાન કહ્યું છે પણ તે યમનો થી નિરાણુ બને છે, કારણ કે તેમા પાપના અનુભવ નથી જ્યારે યમલોકમા તો તેનો અનુભવ મ્મેનો છે લોકમા પણ મૂર્છાની દશામા યમલોકમા અનુભવ થાય છે તથા અગ્નિમિત્ર વગેરેને યમના માણસોના દર્શન થયા છે માટે યમનોક તે સ્વતત્ર સિદ્ધ થાય છે

૫ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૨૨—આ પ્રમાણે બે અધિ-ગ્ણોથી પ્રામગિક અર્થનો વિચાર કરીને દ્વે તૃતીય આકૃતિનો વિચાર કરે છે આ ત્રીજી આકૃતિમાં પૃથ્વી અગ્નિ છે અને મનસા, આનાસ, ગનિ, દિશાઓ અને આનાન્તર દિશાઓ તે ઇન્ધન ધુમાડો, જ્વાલા, અગામ, અને તણુખા અનુક્રમે છે તેમાં વૃદ્ધિ હોમ્ય છે અને અન્ન તેનું ફલ છે શ્રુતિમાં ‘વૃદ્ધિમાથી અન્ન’ એમ કહ્યું છે તે બગેબગ પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધ છે, કારણ કે અંતની ઉત્પત્તિ તે બીજામાંથી હોઇ શકે વૃદ્ધિમાથી નહિ માટે અહિં આ મંદેહ છે કે વૃદ્ધિને અન્નનું કારણ જણાવ્યું તે નિમિત્ત કારણ હશે કે સમવાયિ કારણ ? નિમિત્તકારણ અને સમવાયિ કારણોનો બેદ પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવ્યો હતો નિમિત્ત કારણ તે બાલ કારણ છે તે કારણને કાર્ય-રૂપમાં લેઇ જતાં બહારથી મહાય કરે છે પણ જે સમવાયિ કારણ છે તે તો કાર્યમાં અનુસ્યુત હોય છે જે કારણ છે તેજ પોને કાર્ય બને છે તે એવી રીતે કે જે તે કાર્યમાંથી કારણને બેઇ લેનામાં આવે તો તે કાર્ય વધી ગેજ નહિ શ્રુતિકા અને ઘટના દર્શાવતી આ બેદ સમજાશે ઘટ એ શ્રુતિનામનો બને છે, ધા પૂર્વની દશામાં જે શ્રુતિકા છે તેજ ઘટાવસ્થામાં છે, પણ તે શ્રુતિના અમુક આકાશ રહે છે ઘટનાશ પછી પણ શ્રુતિમાજ રહે છે. આમ ત્રણ અવસ્થામાં જે કારણ દે છે તેજ સમ વાયિ નરણ કહેનામ કુલમગ અને વગેરે સમવાયિ કારણ નહિ પણ નિમિત્ત કારણ છે કારણ કે તે બહારથી સમવાયિ કારણને કાર્યરૂપમાં મૂળમાં સહાય આપે છે તો અહિં આ મંદેહ એ છે કે વૃદ્ધિ અન્નનું નિમિત્ત કારણ છે કે સમવાયિ ? તે સમવાયિ હોઇ શકેજ નહિ કારણ કે બીજાને રાખ્યા વિવાય અન્ન થાય નહિ તેથી અન્નનું સમવાયિ કારણ બીજા હોઇ શકે અન્ય કંઈ નહિ તેથી વૃદ્ધિ, નિમિત્તજ હોઇ શકે તેથી “વૃદ્ધિમાથી અન્ન” એમ જે કહેનામાં આ યુ છે તે બગેબગ નથી.

ઉપગની શકાનો ખૂલાસો નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે ત્રીજી આકૃતિમાં વૃદ્ધિનો હોમ કરવામાં આવે છે ત્યાં અન્ન ફલના ઉત્પન્ન કરનાર તરીકે જે હોમ્ય દ્રવ્ય છે તેને ત્રણ વર્ષ (વૃદ્ધિ) શબ્દ છે, આ તે જલ માન છે તેનું સમાહક હોનાથી કારણરૂપ અને નિમિત્તરૂપ જનમાં તે સાધારણ હોનાથી મમાન વર્ષ શબ્દથી કારણ તત્ત્વનુંજ મહત્ત્વ થાય છે તમે પૂછશો કે શાથી તો તેનો ઉત્તર એ છે કે “હે ભાઈ ! આ મત્તજ પ્રથમ હતું” વગેરે સંદર્ભમાં ‘તે તેજે ઇક્ષુ ક્યું તે જને ઇક્ષુ ક્યું’ આમાં કારણરૂપ જયનો ઉલ્લેખ કરીને “તેથી જ્યાં કંઈક પુરૂષ શોક કરે છે અથવા પ્રવેદ પામે છે તે તેજજ તેમાંથી જલ થાય છે” એમ ભૌતિક ત્રિવૃત્ત દશામાં કારણ અને કાર્યનું વૈજાત્ય જણાવીને આગળ “તેથી જ્યાં કંઈક વર્ષે છે તેજ પુરૂષ અન્ન થાય છે”, એવી જા. ૬-૨-૨૪, ની શ્રુતિ પ્રમાણે વૃદ્ધિને કારણરૂપ જણાવેલ છે આથી પચાગિ વિદ્યામાં દેવોનાં હોમમાંથી કારણરૂપ જલનીજ વૃદ્ધિ છે તેથી ત્યાં અન્ય બીજાની અપેક્ષા નથી તેથી “વૃદ્ધિમાથી અન્ન” એમ જે કહ્યું છે તે બગેબગ છે તેથી સંસ્કૃત અનજ યોગ દેહનું ઉત્પાદક છે સૂત્રમાં જે સંશોબ્ધ શબ્દ છે તેને માટે તે ૧-૫-૧ ની મંમતિ છે ત્યાં ભૌતિક જલ પર્યું રજતાલિનું કારણ છે એમ આ શ્રુતિથી જણાય છે. તો પછી આધ્યાત્મિક જલ કારણ હોય એમાં સંદેહ શો છે ? જે કે ત્યાં અન શબ્દથી પૃથિવિનો અર્થ સમર્પાય છે તેમ અહિં આ પણ (ત્રીજી આકૃતિમાં) પૃથિવી અગ્નિના ઇન્ધનરૂપ હોનાથી તે અન્નજ માટે કારણ શક્તિથી યુક્ત વૃદ્ધિમાથી અન્ન થાય છે તેથી અહિં આ કાર્ય પણ અનુપપન્ન નથી અર્થાત્ “વૃદ્ધિમાથી અન્ન” એવા શબ્દોથી “વૃદ્ધિ” પણ જલજ છે તે જલ બીજાની અપેક્ષા રાખતું નથી વળી તે આધ્યાત્મિક જલને વૃદ્ધિરૂપ બન્યું છે અને તેથી તેનામાં મૂળ કારણની શક્તિ છે તેથી તે કારણની શક્તિ તેનામાં છે તે અન્ન સમવાયિ કારણ છે એમ જે જણાવ્યું તે બગેબગ છે. અહિં આ વૃદ્ધિને આધ્યાત્મિક જલ તરીકે સમજીને કારણ જણાવ્યું યુ છે ૨૧

સૂ. ૨૨—શકા—અહિં આ (ત્રીજી આકૃતિમાં) ‘વૃદ્ધિ’ શબ્દ છે કારણ જલરૂપના અર્થમાં

નથી. કારણ કે સમાન ધૂમ માર્ગમાં અથવા આની તેના રીકયમાં ઘટ્ટિમાંથી અન્નભાવના કથનમાં પતન થાય ત્યાં સુધી રહીને પછી આજ માર્ગમાં ફરીથી પાછા વળે છે. પછીથી આ આકાશમાં આવે છે. આકાશમાંથી વાયુમાં જાય છે. વાયુ બનીને ધૂમ થાય છે. ધૂમ બનીને અગ્નિ થાય છે, અગ્નિ બનીને મેઘ થાય છે, મેઘ બનીને વર્ષા થાય છે, અને તેજ અદિઆં અંગેર થય, ઔપધિ, વનસ્પતિ, તલ, કંકાગ એમ ઉત્પન્ન થાય છે 'આવી શ્રુતિ છે' આ શ્રુતિમાં (" આ આકાશમાં ") તે શબ્દોથી. તેના અવરોહ જણાયો છે. આમાં વાયુ, ધૂમ, અગ્નિ એમ જૂદા જૂદા રૂપે થાય છે એમ કહે છે. આ બધાં જે રૂપો અદિઆં જણાયાં છે તે બધાં વિકાર રૂપ હોવાથી જો મૂળ કારણ આ જૂદા જૂદા રૂપે થાય છે એમ કહેતા હો. તો પછી તે કારણ પણ વિકારવાળું થયે. આથી ઘટ્ટિ તે કાર્ય જનક રૂપ છે, કારણ જનક નહિ અને તેથી અબની ઉત્પત્તિમાં બીજાની આવશ્યકતા હોવાથી તે જ્ઞાનને યોગ્ય દેહનું કારણ નથી.

ઉત્તર—અદિઆં જનક વાયુ વગેરે રૂપે પરિણમે છે તે વાયુરૂપ નથી પણ વાયુરૂપનો આભાસ છે ખરી રીતે તે વાયુ વગેરે નથી પણ પોતે તે રૂપે દેખાય છે. આથી મૂળ કારણ અદિઆં ઘટ્ટિ થાય છે, એમ જે કહ્યું ત્યાં ઘટ્ટિ નહિ પણ ઘટ્ટિનો આભાસ સમજવો. આથી તેની કારણરૂપતામાં બાધ આવતો નથી. જે ઘટ્ટિ છે તે ખરી રીતે મૂળ કારણ જનક છે. પણ તેમાં ઘટ્ટિનું ભાન થાય છે. ઘટ્ટિનું ભાન તે કાર્ય છે. આ રીતે કારણમાં કાર્યનું ભાન છે, પણ આ રીતે જે કારણ રૂપ છે તે કાર્યરૂપે પ્રતીત થાય છે તે ગૌણ પ્રતીતિ છે. જેમ ચિત્રમાં ઘોડો દેખાય તેની માફક કારણરૂપ જનકનાં વાયુ, અગ્નિ, વગેરે રૂપો છે. ચિત્રામણના ઘોડાની ગમન ક્રિયા નથી તેથી તે કસા ઉપયોગનો નથી માટે તે ગૌણ છે. તેમ વાયુ, અગ્નિ વગેરે રૂપોની પ્રતીતિ છે. જેમ ચિત્રામણના ઘોડામાં અને ખરા ઘોડામાં આકારનું સામ્ય છે અને તેટલા ઉપરથી આપણે તેને ઘોડો કહીએ છીએ અન્યથા નહિ. કારણ કે આકાર સિવાય બીજા કોઈ પણ ઘોડાની ક્રિયાઓ તેમાં નથી. તેવીજ રીતે અદિઆં પણ સામ્યથી વાયુ, અગ્નિ વગેરેને જનકરૂપ કહે છે અન્યથા નહિ માટે ચિત્રના ઘોડાની માફક વાયુ વગેરેના રૂપમાં વાયુ વગેરેના દેખાવજ છે, વાયુ વગેરે રૂપ પદાર્થો નથી. તેથી ઉક્ત શ્રુતિમાં 'ઘટ્ટિ' શબ્દને ઘટ્ટિ રૂપજ મમજીએ તો તે કાર્યરૂપ ગણાય, પણ ઘટ્ટિ તે ઘટ્ટિ રૂપ નહિ પણ ઘટ્ટિનો દેખાવ, ખરી રીતે તો મૂળ કારણ જનક છે. આથી ઘટ્ટિ એ મૂળ કારણ જનક છે, કાર્ય નહિ. ૨૨

સૂત્ર ૨૩—વળી જનક જે વાયુ વગેરે જૂદાં જૂદાં રૂપ અંદર હોય છે તેમાં જલુ વખત લાગતો નથી. માત્ર અન્ન ભાવને પ્રાપ્ત કરવાજ રેતોરૂપ જવામાં વાર લાગે છે. એમ કહેવું છે આથી તે પહેલાંનાં રૂપોમાં જલુ સમય લાગતો નથી. આથી ત્રીજી આકૃતિમાં તો તે એકલમ આવે છે. અદિઆં એવી શકા કરવી નહિ કે અવરોહનો કલેશ તો અદિઆં પણ છે તો ધૂમમાર્ગથી આમાં કયો વિશેષ છે? અવરોહના કલેશનું કથન ધૂમમાર્ગમાંજ છે. પંચાગ્નિના માર્ગે તેનાથી જૂદા હોવાથી વૈશ્વવૈદિકાના અને અભિમાન રહિતજ તે રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અદિઆં બિદ્વેશ કલેશ નથી.

સાર—આ અધિકરણમાં ત્રીજી આકૃતિનો વિચાર કર્યો છે. તે આકૃતિમાં "ઘટ્ટિમાંથી" અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેવું છે તેથી ઘટ્ટિને નિમિત્ત કારણ કહેવું કે સમવાયિ કારણ પૂર્વપક્ષી નિમિત્ત કારણ કહે છે, કારણ કે અન્નનું સમવાયિ કારણ બીજા હોય શકે. સિદ્ધાન્તી-ઘટ્ટિએ મૂળ કારણરૂપનું આધ્યાત્મિક કારણરૂપ જનક છે, આ જનક સર્વરૂપ થઈ શકે છે, તેમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ માટે બીજાનું 'અપેક્ષા' નથી, કારણ કે તે આધ્યાત્મિક સર્વરૂપ ભવનના મામર્થવાળું કારણ છે. માટે ઘટ્ટિમાંથી અન્ન છે તે બરાબર છે. આમ સ. ૨૧ માં જણાવીને સૂત્ર ૨૨ માં કહે છે કે ઘટ્ટિ રૂપ તે ખરેખર નથી પણ ચિત્રના ઘોડામાં જેમ આકારના મામરથી ઘોડાનો દેખાવ જોવામાં આવે છે તેમ ઘટ્ટિમાં ઘટ્ટિરૂપ ખરેખર મૂળ કારણથી જૂદું નથી, પણ ઘટ્ટિનો દેખાવ છે. આથી "ઘટ્ટિમાંથી અન્નની ઉત્પત્તિ જે કહીને મૂળ કારણ સ્થિતિયુક્ત જનકમાંથી છે એમ સમજવું. સ. ૨૩ માં કહે છે કે ઘટ્ટિમાંથી ન્યારે

અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે બહુ વિવેચ થતો નથી અન્નરૂપ થવા પછી પુરુષામા રેતોરૂપ થવામા તથા સ્ત્રીના ઉદ્ભવા મર્જારૂપ બનવામા કંઈક ગમય લે છે તે પહેલાની દશામા નહિ.

૬ હુ અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૪—આ અધિકરણમા ચોથી આહુતિનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે. તેમાં પુરુષને અગ્નિ કહેવ છે. વાક, પ્રાણ, જન્યા, અશ્નુ અને શ્રોત્ર ને ઇન્ધન, ધુમાડો, જ્વાલા, અગ્નિ અને તણુખા કહેવ છે તેમા અન્ન લેખ્ય પદાર્થ છે અને રેત તેનુ ફળ છે અર્થાત્ પુરુષ જે અન્ન ખાય છે તેમાથી રેત ઉત્પન્ન થાય છે એવો અર્થ ત્યા છે.

અહિ આં પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે શકા કરે છે—

શકા—એવુ કહેવામા આવે છે કે મસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા ઈર્ષના દોષથી પુરુષ સ્થાવર ચેતિને પ્રાપ્ત થાય છે આ પ્રકારનું ચેતિનું વચન છે. તેથી એમ સમજાય છે કે અગ્નિ એ સ્થાવર હોવાથી પૂર્વ જન્મના પાપને લીધે જીવ તે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. આથી તે અન્ન અશુદ્ધ હોવુ જોઈએ પણ ત્રીજી આહુતિ જોતાં એમ સમજાય છે કે વિહિત યજ્ઞાદિ કર્મ કરનાર પુણ્યશાલીનો આત્મા વૃષ્ટિદ્વારા જીવ રૂપ બનેલો છે તો પછી તે શું જીવનો પ્રવેશ અશુદ્ધ અન્નમા શી રીતે હોઈ શકે ? અને જતાં જો પ્રવેશ થઈ શકતો હોય એમ દ્વાય તમે કહેતા હો કાચ્ય કે શુદ્ધ આહુતિથી તે અગ્નિ ઉત્પન્ન થયુ છે માટે તે અન્ન અહિઆ શુદ્ધ છે તો પણ તે અન્ન જ્યારે ખાડવામા આવે તથા ગધવામા આવે ત્યારે તેમા રહેલા જીવનો નાશ થાય છે તો પછી તે અન્ન રેતોરૂપ શી રીતે બને અને તે રેત (રીર્ષ)માથી જીવની ઉત્પત્તિ શી રીતે થાય ?

ઉત્તર—ઉપરની શકાનુ સમાધાન તમે માલગળા પ્રથમ બીજી શકા—અન્ન વીર્યરૂપ બને કે નહિ તેનો ખૂલાસો અમે આપીએ છીએ. વૃષ્ટિ જ્યારે અગ્નિરૂપ થાય છે ત્યારેજ ત્રીહિ વગેરે જૂદા જૂદા જીવોનુ અધિજ્ઞાન બને છે તે જીવો આ અન્નમા હોય છે, પણ તેમને તે વિષે એવુ અભિમાન હોવુ નથી કે આ અન્ન—ત્રીહિ વગેરે અમારૂં રહેવાનુ સ્થાન છે. તેઓ અતિચિની માફક ત્યા સ્થિતિ કરે છે જેમ કાંઈ અતિચિ બીજાને ઘેર ગયો હોય તો તે એ ઘરને પોતાનુ માનતો નથી પણ બીજાનુ છે એમ માનીને અભિમાન રહિત લા રહે છે તેજ પ્રમાણે આ જીવ આ ત્રીહિ વગેરે અન્નમા રહે છે. આમ હોવાથી જ્યારે તે અન્નને ખાડવામા આવે તથા તેને ગધવામા આવે તો તેને કપેશ હોતો નથી, કારણ કે અન્નને જે ક્રિયાઓ થાય છે તેની સાથે તેને ઈર્ષ પણ લાગતુવળગતુ નથી તેમ ખાડવા વગેરેની ક્રિયાથી તે જીવ જતો રહેતો નથી કાચ્ય કે જો ખાડેલુ તથા રાધેલુ અન્ન ધણુ સમય સુધી જો રાખી મૂકવામા આવે તો પછી તેમા કીડા વગેરે પડેલા દેખાય છે, આથી તે અન્નને ખાડવામા અગર રાધવામા આવે તો પણ જીવ જતો રહેતો નથી તે સત્ય છે. તેનુ કારણ અહિઆ ઉપર જણાવ્યુ તે પ્રમાણે તે જીવોની આ અન્નરૂપી અધિજ્ઞાનમા નિગ્નિમાનતા છે આથી જ્યારે બીજા રાધવામા આવે તે સમયે જ્યારે વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ્યેષ્ઠાવને પ્રાપ્ત થયેન જીવો તેની સાથે અન્નાદિ બીજામા પ્રવેશ કરે છે અને તે સમયે અન્ન જીવથી અધિગત જે ત્રીહિ વગેરે છે તેમા વાયુ વગેરે રૂપમા વાયુ વગેરેનુ જે લાન થાય છે તેવુ અત્યારે લાન નથી પણ અતિચિની માફક કાર્ય પરત્વે સ્થિતિ ॥ તેથી તે અન્ન વીર્યરૂપ બને તેમા શકા લેવા જેવુ નથી ૨૨

સૂત્ર ૨૫—શકા—જો અન્નના અધિજ્ઞાનનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો કપેશ પામતા જીવો અશુદ્ધ હોવાથી તેમના અધિજ્ઞાન રૂપ અન્ન પણ અશુદ્ધ બને તો પછી તે અન્નમાથી કેવી રીતે ચોગ્ય રહેના જાનમા ઉપયોગી રહેતી ઉત્પત્તિ બને ?

ઉત્તર—જા ૫-૭-૨ પ્રમાણે આ આહુતિમા હોમ્ય અન્નના હોમનાર દેવો છે તેથી તેઓ કદી અશુદ્ધ અન્નનો હોમ પ્રેરજ નહિ અન્ય પણ હોમ્ય અન્ન હોય તો તેની પણ મરકારથી શુદ્ધિ હોય છે તો અહિં આ પશુ હોમ નામના મરકારના શબ્દથી શુદ્ધ અન્ન છે તેથી શુદ્ધ અન્નમા શુદ્ધ જીવનો પ્રવેશ બરાબર છે માટે તમારી શકા વ્યાજબી નથી

(સાગ)—અહિં આ એથી આહુતિમા અન્નમાથી વીર્યની ઉત્પત્તિ વિષે જે કહેવામા આવ્યું છે તેનો વિચાર કરે છે અન્નનું અધિગ્રાહ કરીને રહેલા જીવો અભિમાન વગર અતિચિત્તી મોક્ષે તેમા રહે છે તેથી અન્નનો ઉપર જે કોઈ ક્રિયાઓ થાય તેની મરકાર તેમને થતી નથી આથી અન્નને ખાડામા આવે અગર ગંધનામા આવે તોપણ તેમાંથી જીવનો નાશ થતો જણાતો નથી ઉત્તરુ તેવા પ્રકારના અન્નને જો વધુ વખત રાખનામા આવે તો તેમાંથી કીડાઓ વગેરે જીવો જોવામા આવે છે ધણી આ આહુતિમા હોમાનું અન્ન તે આહુતિ તરીકે હોવાથી તથા તેના હોમનાર દેવો હોવાથી શુદ્ધ છે માટે અહિં આ શુદ્ધ અન્નમાજ પરિન જીવનો પ્રવેશ થયો છે અને તે વીર્યરૂપ બને છે

૭ સુ અધિકરણ ૨૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧

આ અધિકરણમા પાચમા આહુતિનો વિચાર કરે છે તેમા આ એ અગ્નિ છે ઉપરથી ઉપમન્નણુ યોગિ તેની અદરની (યોગિની અગ્નિ) ક્રિયા અને આનન્દ તે ઇન્દ્રિયને ધ્રુમ જ્યાંના અગારા અને તણુમા રૂપ છે આમા રેત (વીર્ય) એ હોમાય છે અને ગર્ભ તે તેનું રૂપ છે અહિં આ પ્રથમ નીચેની શકા છે —

શકા—અન્નમાથી વીર્ય થાય છે એ તો બરાબર પણ વીર્યમાથી ગર્ભ બધાય તે વિષે શકા છે. ૧૨જુ કે પુરુષમા અન્નનો હોમ હોય (અન્ન ખાતો હોય) તોપણ બાહ્યાવસ્થા મૈમાર અને વૃદ્ધોવસ્થામાં તે અન્નમાથી વીર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી જો અન્નમાથી વીર્ય ઉત્પન્ન થતું હોય તો શા માટે બાળા વસ્થા તથા મૈમાર તેમજ વૃદ્ધોવસ્થામાં તે ઉત્પન્ન થતું નથી અને ફક્ત જુવાનીમાજ થાય છે? માટે અન્નથી સર્વદા વીર્ય ઉત્પન્ન થાય એ સિદ્ધાન્તજ સ્વીકાર્ય નથી જો તે સ્વીકારે તો તેમા અત્રે જણાવેલો વ્યક્તિચાર નિયમ જાગતો દોષ તમને જણાયા વગર રહેશે નહિ વળી તારુપ્યમા પશુ-યુવા વસ્થામા પશુ તેમાજ અન્ન ખાનારમા વીર્યની ઉત્પત્તિ નથી અને તેમા વળી જો વીર્યની ઉત્પત્તિ હોય તો પશુ જ્યાં સુધી નિયમપૂર્વક યોગિમા તે વીર્યનું મિચ્છન કરનામા ન આવે ત્યાં સુધી તેનો ગર્ભ બનતો નથી તેમજ વળી પુરુષનો પ્રયત્ન હોય છતાં કેવળી અપેક્ષાના અભાવથી તે વીર્યનો ગર્ભ બનતો નથી માટે પાચમી આહુતિમા વીર્યને હોમ્ય કહેવ છે તે બરાબર નથી

ઉત્તર—વીર્યનો જો પુરુષની સાથે સંબન્ધ થાય તોજ તે સ્ત્રીની યોગિમા પ્રવેશ પામતા ગર્ભરૂપ બને છે પૌરુષ એટલે રેતનું મિચ્છન કરવાનું સામર્થ્ય—એ સામર્થ્ય જોનામા હોય તેજ પુરુષ અન્ય કોઈ નહિ માટે પૌરુષ ધર્મવાળા માથે તેનો સંબન્ધ થતા તે વીર્ય સ્ત્રીની યોગિમા પ્રવેશ પામીને ગર્ભ રૂપ બને છે ઇન્દ્રિયોના અધિગ્રાહ દેનની કૃપા વગર તે રેતનો એક બની શકતો નથી ઇન્દ્રિયો રસ્થા અને અનુકૂળ હોય તોજ રેતનું મિચ્છન બને છે ઇન્દ્રિયની ઇચ્છાથી તે રેત પુરુષમા તેવાં થયો હોય તો પશુ ઇન્દ્રિયોદ્ગારજ તેનું બહિર્નિર્ગમન થાય છે તેથી રેતની આહુતિ અપાતા ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે તે બરાબર છે તેટલી માટે તો આ પાચમી આહુતિ કહેવી છે આ આહુતિ પુરુષને ફક્ત એજ ખાવાનું જણાવતી નથી પણ અન્નદાર રેત ઉત્પન્ન કરીને તેના રૂપને જણાવવાનું છે એમ ‘શરીરને મરજ દેવોનો ઉદ્દમ છે’ એવા વ્યક્તિના શબ્દોથી સમજાય છે એ અર્થ જણાવવાને યત્નમા અથ રાત્ર પ્રોત્તરો છે ધ્રુવો મેગ ‘શબ્દનું તાર્કય’ એ છે કે જે રેતનો સેન કરી શકે છે તેવા પૌરુષ ધર્મ વાળાની માથે જો રેતનો યોગ-સંબન્ધ થાય તોજ તે રેતનું ફક્ત ગર્ભ હોય છે આ પૌરુષ ધર્મવાળા

વધામાજ હોય છે બાલ્ય ડેંગર તથા દુઃસાધ્યતા તે હોતો નથી, મારે તેમનામા રેત ની ઉત્પત્તિ નથી વળી તેમા બીજુ પણ તાત્પર્ય છે અને તે એક અનમા એકમ શુધ્ધ થય હોય છે બીજો નહિ જો તેમ ના હોય તો પછી મરુ જીવોની ઉત્પત્તિનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય

૮ મું અધિકરણ

આ અધિગ્રહમા પચાસુતિનો ઉપમહાગ્રહે છે પાછના અધિગ્રહમા હોમમા ગતનો વિચાર
જ્યો હનો હવે તેમાથી ઉત્પન્ન થતા કન ગર્ભનો વિચાર કરીને પ્રસ્તુત વિષ્ણુનો ઉપમહાગ્રહે છે
પાચમી આસુતિમા એવુ લેવામા આયુ છે કે તે આસુતિમાથી ગર્ભ મળવે છે તે અહિયા અદિ
આ છે કે જો કન-ગર્ભ બધાય છે તે ચોનિમાજ દોષ છે કે તેની બહાર નીકળે છે આમા પૂરપક્ષ
નીચે પ્રમાણે છે—

ગર્ભ ગૃહથી તે અત્યંત સ્થિતજ છે, મગ્ધ કે શરીર પરત્વે લેવામાં ગર્ભની કૃતિના વ્યાખ્યાનો પ્રમત્ત આવે છે વળી પાચકી આકૃતિમાં જ ન પુરુષ મહાને પ્રાપ્ત થાય છે એવા ઉત્તમદાને વિરોધ નથી આગળ કર્ત્ત રના અભાવથી તે પ્રમાણેની ઉત્તિ છે તેથી ત્યાં વિરોધ નથી વળી ૭ મામ પછી ગર્ભમાં જ્ઞાન મલકે છે અને તેનાથીજ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ હોવાથી ગુરુની પામે જ્ઞાન માટે જવાની પણ જરૂર નથી

ઉત્તર—ગર્ભ શબ્દનો અર્થ યોનિમાથી બહાર ની ગેય સરી એમ મમજવાનું છે વીરનું ક્ય
ગર્ભ કહેન છે ત્યા અર્થ એટલે શરીરનું લેવું તે સરીર રૂપ થઇને યોનિની બહાર ન્યા સુત્રી ની જ
નહિ ત્યા સુત્રી તે કન ઝડી સામય નહિ તે શરીરની સિધ્ધિને માટે તે ગર્ભને ધારણ કરનાર માતા
તેનું ગ્લણ કરે છે માટેજ યોગ દેહના સાધન સહિત બહારવાન માટે તેનું નિરૂપણ કરનામા આ યુ છે

२।२५।२।—

આ પાત્મા છાત્રોએ પનિવદ્ધા જે પચાત્તિ વિદ્યાનું નિરૂપણ છે તે રિતેના વિચાર કરનારા
આ થો છે પચાત્તિ વિદ્યાની પાંચ આકૃતિઓ છે તેના અર્થના નિરૂપણનું દાન્યણ બ સ પ્રમાણે છે
અધિ ૧ સુ ૧ પ્રથમાહતિ પ્રકાશર્ગ.

ધ્રુવજ્ઞાન માટે ઉપયોગિ કેહ
ની પ્રાપ્તિ માટે ભૂનોસહિત
જનન ગમન

૨ તેજ, જન અને અન્નમા જલની મુખ્યતા

3 જીવ સાથે પ્રાણુની ગતિ કહેલી
હોનાથી અને જીવ પ્રાણુનું પો
પક હોવાથી જીવ જૂલ સાથે
જીવની ગતિમા સમન્વયની
અપેક્ષા

४ प्राज्ञादिना अग्नि वगेरेभा लयनी
अतिनी गौलता

५ प्रथम आहुतिमा श्राद्धं शब्दधी
 वसना अर्थनी यनी प्रतीति

૬ યજ્ઞાદિ કરનાર માટેજ પચાસિ
વિદ્યાનભાર ગતિની આનંદપ્રકાશ

७ शङ्का-पयामि निघानुमार सोम
 लानते प्राप्त यनेनानु द्वेना
 अन्नश्च सोमना लक्षयुथी तेनु
 लक्षय यदा अनिष्टापति

ઉત્તર—ઉપર જણાવેલા ભક્ત
શ્રીગૌણુતાથી અનિષ્ટપત્તિના
અભાવ

અનિ ૨ દ્વિતીય આહુતિ પરામર્શ

८ सोमलावनो नास यता अनु
शयवाजानी वृष्टि उपता

६ आयरलु श्रुति विपनक्षलु
अर्थभा होनाथी माध्याह्ननिना

પાઠ-૨ બે.

૧. સંધ્યાધિકરણ

સંધ્યે સૃષ્ટિરાહ હિ ॥૩-૨-૨॥

સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ ખરેખર છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

પૂર્વ પાઠમાં 'અધિકારીના યોગ્ય દેહનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. બીજા પાઠમાં જીવની સુક્ષિતની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ સ્વપ્નનું નિરૂપણ કરે છે. સ્વપ્ન એ સત્ય હોય તો તેના ઝરેલા શુભ તથા દોષનો સંબંધ જીવને થાય તેથી નિરૂપણ શુદ્ધિ વ્યર્થ થઈ જાય. માટે સ્વપ્નની મિથ્યતા દર્શાવવાને અધિકરણનો આદેશ છે. ત્યાં પૂર્વ પક્ષ કહે છે. સંધ્યેમાં કહેતાં સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ ખરેખર કહે છે. અથવા, તે આ પુરુષના બે સ્થાનો હોય છે, આ અને પરલોકનું સ્થાન. સંધ્યે કહેતાં સ્વપ્ન સ્થાન એ ત્રીજું છે. (બૃ ૪-૩-૬) એ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરીને "ત્યાં નથી રથ કે સ્થાના ઘોડા, અગર રસ્તાઓ. રથ, ઘોડા અને રસ્તાઓ તે સર્જે છે" (બૃ. ૪-૩-૧૦) વગેરેથી મૃષ્ટિ કહી છે. સંધ્યે સ્થાન (સ્વપ્ન સ્થાન)માં મૃષ્ટિ છે. કારણ કે શ્રુતિ જાતેજ તે કહે છે. વળી આ અર્થ યોગ્ય છે. જે પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે તે પ્રમાણેજ સ્વપ્નમાં દેખાય છે. દેવ વગેરેનાં વાકયોના પ્રલોધમાં પણ બાધનો અભાવ છે તેથી. ત્યાં "આ મૃષ્ટિ જોવામાં આવતી નથી. "ત્યાં રથ વગેરે નથી" એમ કહીને તેમનો નિષેધ કર્યો છે માટે શ્રુતિ વાદીઓનું પ્રમાણ શ્રુતિજ છે. તો પછી અનુભવનો સંવાદ કરનારી હોય તેમાં શું? માટે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ છે. ૧

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥૩-૨-૨॥

કેટલાક શાખાવાળાઓ ભગવાનને સ્વપ્નના નિર્માતા તથા પુત્રાદિને જણાવે છે.

કાઠકમાં ચોથી વટલીમાં સંભળાય છે. 'જે આ સુતેલામાં જાગે છે, પુરુષ કે જે પ્રત્યેક કામને રચે છે તેજ શુક્ર, તેજ બ્રહ્મ તેજ અમૃત કહેવાય છે, (ક. ૪-૮) એમ

સૂ. ૧-(૧) પચાત્રિ વિધાના પ્રકારથી જ્ઞાને ઉપયોગી દેહનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું. (૨) આ પાઠમાં જ્ઞાનને ઉપયોગી દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે જીવ સુક્ષિતનો અધિકારી બને છે તે માટે તેની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (૩) સ્વપ્નની સૃષ્ટિ એ સત્ય હશે કે મિથ્યા તેનું નિરૂપણ કરે છે. (૪) અધિકરણનું પ્રયોજન કહે છે. (૫) મધ્ય એટલે સ્વપ્ન-જગતને સુપૃષ્ટિ વસ્તુનો સાધણનો સાગ તેનું નામ મધ્ય અથવા સ્વપ્ન (૬) બૃ ૪-૩-૧૦ ની જણાવેલી શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ છે (૭) સ્વપ્નમાં દેવતાઓનાં માલલેલા વસ્ત્રો તથા તેમની આજ્ઞાઓ પ્રમાણે જગ્યા પછી અનુભવ થાય છે માટે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ ખરી છે. (૮) સ્વાપ્નિક પદાર્થોમાં આ જગતનું જ્ઞાન નથી કાળજી કે સા આ જગતના સ્થળ વગેરે પદાર્થોનો નિષેધ કર્યો છે. ભાવાર્થ-આ સ્વપ્ન અને પછીના સ્વપ્નમાં પૂર્વપક્ષકાર એમ કહેવા માગે છે કે સ્વપ્નની અંદર જણાતી સૃષ્ટિ એ ખરી સૃષ્ટિ છે, ગરણ કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે જણાવે છે અને પ્રત્યેકનો અનુભવ પણ તેજ પ્રમાણે છે.

કેટલાકો નિર્માતા જીવને (સ્વપ્ન સૃષ્ટિના સર્જનાર તરીકે) જણાવે છે. જો કે સુપુત્રિ તથા ઉત્કાન્તિનો લેહ અહિંઆ હોવાથી “અને ત્યાં રથ નથી” એ પણ પ્રશ્નનું પ્રકરણ છે. તથાપિ નિયત ધર્મની બાબતમાં જીવજ કર્તા છે એમ જણાય છે. એ માટે સંશય રહિત વચનનું ઉદાહરણ આપે છે. “ભગવાને તેનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી સ્વપ્નમાં જે સ્થિત છે તે પણ સત્ય છે. કારણ કે તેના કર્તાને સ્વાપ નથી કે જેથી તેને બ્રમ થાય કારણ કે “તે જાગે છે” એવું વચન છે. વળી ઇચ્છા પૂર્વક સંવૃત્તિ તે સર્જે છે. “સેકંડો વર્ષનું આયુષ્યવાળા પુત્ર અને પૌત્રોને માગ” એમાં કામના વિષય પુત્ર વગેરે કહ્યા છે. વળી તે ૭ પરલોકના સાધકનું નિર્માણ કરેલું છે માટે ત્રણ લોકની કલ્પના છે “ચ” અને થી (સૂત્રમાં) કાર્યની અંદરના તથા કારણમાં આવેલા ધર્મે કહ્યા છે. માટે શ્રુતિ અને ઉપપત્તિથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સિદ્ધ થાય છે. તેથી તેના કરેલા શુભ અને હોપના સંબંધમાં પહેલાં જણાવેલ દેહનું નિર્માણ બ્યર્થ છે એમ સમજાય છે. ૨

માયામાત્રં તુ કાત્સ્વર્પેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥૩-૨-૩॥

સ્વપ્નસૃષ્ટિ કૃત માયા છે (મિથ્યા છે) કારણ કે તેમાં પદાર્થોનું સ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રકટ થતું નથી.

સં. ૨—(૧) જીવ એજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો સર્જનાર છે એમ હવે પક્ષની સામે શંકા કરી છે. (૨) જીવ પોને સ્વપ્નમાં વિહાર કરે છે અને પોનેજ બધું સર્જે છે એમ કહેલું હોવાથી સ્વપ્નનું સર્જન એજ જીવનો ધર્મ છે. (૩) પૂર્વપક્ષી પોતાનો સિદ્ધાંત આપે છે. (૪) સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા જીવ નહિ પણ ભગવાન છે માટે સ્વપ્નના તમામ પદાર્થો એ બધા મત્ય છે. (૫) સ્વપ્નના રચનાર ભગવાનને નિદ્રા હોતી નથી કારણ કે શ્રુતિ એમ કહે છે કે જ્યારે તમામ જીવો સુગ્રે. છે ત્યારે ભગવાન એકલાજ જાગે છે. આથી ભગવાનની બાબતમાં સુપુત્રિ નથી તેથી તેમને અજ્ઞાન દશા નથી તે અજ્ઞાન દશા નથી તો પછી તેમની રચેલી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે સત્યજ છે ભમરહિત છે. (૬) વળી આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ પણ જગત્ની માફક ઇચ્છાપૂર્વક રચાય છે. જ્યારે ભગવાન આ જગત રચે છે ત્યારે તે પ્રથમ રચવાનો મંદેપ કરે છે અને પછીથીજ જગતનું નિર્માણ થાય છે તેમ આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ છે. (૭) ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું હોવાથી તેમાં જોવાતા પદાર્થો પણ પરલોકના સાધક બને છે. (૮) સૂત્રમાં બે ચ “અને” આવેલો છે. એક નિર્માતા શબ્દની પછી અને બીજો ઉત્કા પુત્રાદિ શબ્દ પછી. તેમાં નિર્માતા એ ભગવાનને માટે છે અર્થાત્ તેનાથી કારણ ધર્મનું સ્વતંત્ર થાય છે. સ્વપ્નના કર્તા એ ભગવાન છે તેથી ભગવાનનું સ્વપ્નકર્તૃત્વ રૂપી ધર્મ તે જણાયો છે અને પુત્રાદિ એ સ્વપ્ન સૃષ્ટિજ અંદરના પદાર્થ હોવાથી કાર્યના ધર્મો છે તેથી અહિંઆ એમ સૂચવે છે કે કારણ કહેતાં ભગવાન એ મત્ય હોવાથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ સ્વપ્ન સૃષ્ટિકૃત કાર્ય તે પણ સત્ય છે એવો અર્થ બે ચ શબ્દોથી સમજાય છે. (૯) જો સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોય અને જાનને ઉપયોગી દેહને પ્રાપ્ત કરેલા જીવને તેનો અનુભવ થતો હોય તો સ્વપ્નના શુભ હોપના સંબંધ તે જીવને જરૂરથી થાય અને તેમ જ થવાથી તેને પક્ષ જાનની અથવા તો શુક્તિની પ્રાપ્તિમાં તે અંતરાપરૂપ બને; કારણ કે સ્વપ્નમાં કેટલીક વખત તે નહિ દરવા જોવાં પણ કાર્ય કરે છે. તે કાર્યો જો જાણત દશાની માફક સત્ય હોય તો તે અંતરાપરૂપ રૂપ થયા વગર રહેશે નહિ. ભાવાર્થ—આ સૂત્રમાં એમ જણાવે છે કે સ્વપ્નના બનાવનાર ભગવાનજ છે અને તેમણે ઇચ્છાપૂર્વક સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું છે; માટે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ અન્યજ ॥ એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. ૨

‘તો’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરે છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ માયા માત્ર છે. તેમાં હેતુ પૂરે પૂરી રીતે તેની અભિવ્યક્તિ નથી તે છે. પૂરે પૂરી રીતે જેનું જેવું સ્વરૂપ દેશ, કાલ યંતાં વસ્તુની અપેક્ષા વાણું જોઈએ તે રીતની અભિવ્યક્તિનો તેમાં અભાવ છે તેથી. આશય આ છે. શ્રુતિ સૃષ્ટિનેજ જણાવે છે. તેની સત્યતા પણ જણાવતી નથી. જેમ “આ આત્મા રૂપ જે છે તે બધું સત્ય છે.” (છાં. ૬-૮-૫) “આત્માને જાતેજ સંખર્ષો તે સત્ય છે એમ કહે છે. અસતમાંથી સત્ રીતે થાય?” (છાં. ૬-૨-૨) વગેરે હુઆરો શ્રુતિ-જ્ઞોથી આ સત્ય છે. એમ પ્રતીતિ થાય છે. પણ તે પ્રમાણે શ્રુતિ સ્વપ્નસૃષ્ટિને (સત્ય) કહેતી નથી. કારણ કે તે સત્ય છે એમ જણાવનાર પ્રયોજનનો અભાવ છે. કૃત સ્વપ્નમાં વિહરતો તે મહામાયાના જાણનાર હોવાથી માયાથી પણ તે સિદ્ધ છે. તે જ્ઞાત પ્રપંચ પણ નથી. કારણ કે ત્યાં એકનો એક જ છે. “અવિદ્યાથી માને છે,” એ વચનથી તેના સુખ અને દુઃખના લોગને માટે પણ તે સત્ય છે, એમ અંગીકાર કરવું જોઈએ નહિ. ૧૦ જે સ્થાન વિષેનાં વચનમાં વિરોધ આવે. ૧૧વી જીવતાં અને મરેલાંઓને જુએ છે તેથી જીવદ્રવ્યનું દર્શન છે. ૧૨માટે જે લોકની પ્રતિચ્છાયા રૂપ હોવાથી માયાથી કીડામાં

અં. ૩—(૧) ‘હ’ શબ્દનો પ્રયોગ સૂત્રમાં પૂર્વ પક્ષની નિર્વૃત્તિ કરવાને માટે છે અર્થાત્ પૂર્વ પક્ષમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિને જે સત્ય કહેવામાં આવ્યું છે તે ખોટું છે (૨) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ એ સાચી નથી પણ માયાજ્ઞ અસત્ય મિથ્યા છે. (૩) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે. (૩) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા થાયથી તેનું કારણ આપે છે ત્રિમાં જે કે જાગૃત્ દશાના પદાર્થો જેવામાં આવે છે તે પણ તે પદાર્થો તેના મધ્યાર્થ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જેવામાં આવતા નથી પણ છૂટા છવાયા જેવામાં આવે છે; અર્થાત્ જુદા જુદા ખનાવોમાં પરસ્પર સંગતિ હોતી નથી. વર્તમાનના ખનાવોને જૂતકાળની સાથે જોડાયેલા આવે છે જોડાયે છે અને તથા અમુક સ્થાનની મર્યાદાવાળા ખનાવોને ખીજા સ્થાનની સાથે જોડાયેલા જોડાયે છે. આમ પરસ્પર મેળ વગર ગમે તેમ તે ખનાવો સ્વપ્નમાં સંકડાયેલા હોય છે માટેજ તે સત્ય નથી પણ મિથ્યા છે. (૪) વળી તમે જણાવેલી સ્વપ્નના અસ્તિત્વવાળી શ્રુતિ (ખૂ. ૪-૩-૯) એ સ્વપ્નની સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ જણાવે છે પણ તે સૃષ્ટિ સાચી છે એવું ત્યાં કશું પણ કહેતું નથી. માટેજ તે શ્રુતિનો આધાર આપીને એમ કહી શકાય નહિ, સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સાચી છે (૫) શ્રુતિઓમાં જે સૃષ્ટિને સત્ય કહેલી છે તે આ જગત્ સૃષ્ટિ વિષે કહેતું છે. સ્વપ્નની સૃષ્ટિ વિષે નહિ; જગત્ એ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થએલું છે અને બ્રહ્મજ્ઞ તેના કર્તા છે માટે તે સત્ય છે એમ હજારો શ્રુતિનાં વાક્યો છે પણ તેમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોવા વિષે કંઈ પણ કહેતું નથી. (૬) વળી સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય હોવા માટે પ્રયોજન પણ નથી. જે તેની સત્યતા માટે પ્રયોજન હોય અને તે માટે એને સત્ય કહેતા હો તો બાજબી છે પણ તેના વિષે કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. (૭) એમ પણ કહી શકારો નહિ કે જાગૃત્ દશામાં દેખાતું પ્રપંચ જેમ સત્ય છે તેમ તેનાથી જુદું સ્વપ્ન દશાનું આ પ્રપંચ છે એટલે જગત્ જેનું સત્ય છે તેનીજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિજ સત્ય છે એમ કહી શકારો નહિ. (૮) સુપૃત્તિ, સ્વપ્ન, જાગૃત્ એ ત્રણે અવસ્થામાં જીવ એકજ છે. (૯) એમ પણ કહી શકારો નહિ કે જીવને સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવવાને માટેજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ છે અને તેથી તે સત્યજ છે. (૧૦) એમ હોય તો જીવને માટે આ લોક ને પરલોક એ બે દુઃખને સુખના અનુભવ માટે નિર્મિત થયેલા છે. એ વચનનો વિરોધ આવે. અર્થાત્ આ લોકમાં તેને બંધ હોવાથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરલોકમાં બંધથી મુક્ત હોવાથી સુખ મળે છે એ વચનને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો સ્વીકાર કરવાથી વિરોધ આવશે. (૧૧) જે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સાચી હોય તો એકજ પ્રકારના જીવોનો તેને અનુભવ થાય પણ આ તો જીવતા તથા મરેલા અને પ્રકારનાં જીવોને સ્વપ્નમાં જુએ માટે તે સત્ય નથી. (૧૨) સ્વપ્નની

૧૩અન્યના અનુગામના અભાવથી અતિ સુખ રૂપ હોવાથી અને ભગવદ્વૃત્ત ફક્ત તે છે, એમ જણાવનાર હોવાથી શ્રુતિથી ૧૪જૂદી કટપનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી, તેમજ ન્યેતિઃ ૧૫શાસ્ત્રના નિયમના અભાવથી પણ સ્વપ્નમાં ફક્ત માયાજ છે તેથી તેણે કહેલા ગુણ અને દોષને સખન્ધ નથી ૧૬દીક્ષિતના અન્ન ભોજનનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો ભગવાનની કીડામાં પણ ૧૭પ્રતિસ્થાપ રૂપ હોવાથી કરવામાં આવે છે કારણ કે ૧૮ત્યાં કર્તૃત્વનો આરોપ છે બીજે ૧૯દિવસે કર્તૃત્વ શાસ્ત્રથી સિદ્ધ નહિ હોવાથી તે ધર્મ અને અધર્મનું જનક નથી ૨૦દેવતાની આરા વગેરે તો ૨૧જીવ અને પ્રજા હોય તોજ સુક્ત છે ૨૨અલૌકિકના જ્ઞાનમાં પ્રતિસ્થાપારૂપ હોવાથી સવાહ છે. ૨૩કદાચિત્ ભગવાનના આવેશમાં અત્પ-સવાહ પણ હોય છે. માટે તેની સત્યતા ૨૪પોતાને અધીન હોવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી સ્વપ્નમુદિ એ ફક્ત માયાજ છે એમ સિદ્ધ થયું ૩

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેરાચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ*૧૩-૨-૪૧

સૃષ્ટિમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે આ લોકને પગલોકના પ્રતિનિધિ રૂપ હોય છે (૧૩) ઠાકને શકા થાય કે આની મિથ્યા સૃષ્ટિ સાથે કીડા હોવાથી જો વાલ થાય તો તેનો ઉત્તર આપે છે (૧૪) શ્રુતિ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે તેથી તેનાથી જુદા પ્રખ્યાતી કટપના વરી શકાય નહિ (૧૫) ન્યેતિષ શાસ્ત્રમાં જેથી કાવતુ નિયમન છે અને તેજ પ્રમાણે સર્વ અને છે તેમ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં નિયમ-નથી દાખવા તરીકે ઉત્તરાયન વખતે મેયરાસિમાં સૂઈ ગયેનો હોય ત્યારે અમુક સ્થાનમાં રાત્રિ સામી થશે કે દૂકી તે જેમ પહેલેથીજ નક્કી કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં કરાવેના ગુણદોષોનો મગધ સુક્તિના અધિકારી જોવામાં નથી (૧૬) જે સ્વપ્ન અગત્ય હોય તો દીક્ષિત સ્વપ્નમાં અર્જેનું ભોજન કરે છે અને પ્રાયશ્ચિત્ત પણ કરે છે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યર્થ નહિ થાય એવી શરતો ઉત્તર વહેંચે (૧૭) તે અન્ન ભોજન અને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રતિનિધિ રૂપ છે (૧૮) ભોજનના નિમિત્તથી તે પ્રાયશ્ચિત્ત નથી પણ કર્તૃત્વના આરોપને ક્ષિપિજ છે તેથી સ્વપ્નના પદાર્થો સત્ય નથી (૧૯) ભોજન મિનાયના સ્વપ્નના સમયમાં. (૨૦) સ્વપ્ન મિથ્યા હોય તો સ્વપ્નમાં થતી દેવતાની આરાઓ જામત્ દશામાં ફરી જૂત થાય નહિ એ શકાનો ઉત્તર આપે છે (૨૧) જેમ સમાધિમાં ઈશ્વરિ જીવે તથા બ્રહ્મ હૃદયમાં વિદ્યમાન હોય છે તેમ સ્વપ્નમાં પણ દેવતાઓની આરાઓ યથાર્થ હોય છે (૨૨) સ્વપ્નમાં દેવતાઓની કૃપા થતા જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે ઈન્દ્રિયોથી અજન્ય હોવાથી અને આત્મન્યેતિથી જન્ય હોવાથી અવૌદિવ છે (૨૩) જેમ ઈશ્વર અને પ્રતર્દનની આખ્યાયિકામાં ઇશ્વર ભગવાનનો આવેશ થતા તે પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજીને પોતાનીજ ઉપાસના કરે છે તેમ જ્ઞાન ભગવાનનો આવેશ થાય તો કષ્ટક જ્ઞાન અને ક્રિયાની મગતિ સ્વપ્નમાં હોય છે તે પણ ભગવાનના આવેશનોજ ધર્મ છે સ્વપ્નનો નહિ ભગવાનના આવેશથીજ સ્વપ્ન અવસ્થામાં કદચિત્ જ્ઞાન અને ક્રિયાનું પ્રાપ્ત્ય જીવ કરી બતાવે છે (૨૪) સ્વપ્ન સ્વતંત્ર રીતે સાચું હોય નથી પણ ભગવાનની ઈચ્છા થાય ત્યારેજ સાચું સ્વપ્ન હોય છેજ આથી તે પગત જોવાથી સ્વપ્ન જાતે સત્ય નથી

સૂત્રાર્થ—આ સૂત્રમાં સિદ્ધાંતી પૂર્વપક્ષીને ઉત્તર આપે છે પૂર્વપક્ષી સ્વપ્ન સૃષ્ટિને સાચી માને છે ન્યારે સિદ્ધાંતી એમ કહે છે કે, તે સાચી નથી પણ ફક્ત માયાજ છે કારણ કે તેમાં મત્ત પદાર્થોની યથાર્થ પ્રતીતિ નથી ૩

*રામાનુજ આ સૂત્રને સ્વ “૬” ની જગ્યાએ વાચે છે.

સ્વપ્ન તે શુભ અને અશુભ ફલનું સૂચક છે, કારણ કે તેવી સ્તુતિ છે તેથી, અને સ્વપ્નના જાણનાર તે પ્રમાણે કહે છે.

શંકા—તો જીવને સાક્ષી રાખીને શા માટે સર્જે છે? ત્યાં કહે છે. ૧ સ્વપ્ન શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચક હોય છે. “ચ” શબ્દથી કદાચ વિશેષ આશાનું જ્ઞાન જણાવે છે કલિકાલ વગેરે પ્રત્યક્ષમાં બાધક છે તેથી. વળી આ અર્થ યુક્ત છે. ૨ સ્વહવારમાં સૂચક ફલજ નોવામાં આવે છે, સ્વપ્નનો પદાર્થ નહિ ૩ સૂચક હોવામાં પ્રમાણ કહે છે. જ્યારે સ્વપ્નમાં કામ્ય કર્મ આરંભ્યું હોય ત્યારે જીવને તે જુએ છે. ત્યારે તે સ્વપ્નના દર્શનને લીધે સમૃદ્ધિનું સૂચક છે એમ જાણવું, (છાં. ૫-૨-૨) વગેરે શ્રુતિ છે. વળી સ્વપ્નના જાણનારા પણ કહે છે—સ્વપ્નના અધ્યાયના જાણનાર “ગાયો બજાઈ અને હાથીનું આરોહણ” વગેરેથી તેજ પ્રમાણે કહે છે. ૪ માટે સૂચન કરવાને જીવનું દર્શન છે. ૪

પરામિધ્યાનાનુ તિરોહિતં તતો હસ્ય વન્ધવિપર્યયૌ ॥૩-૨-૫॥

બ્રહ્મના અભિધ્યાનથી જીવમાં ભગવાનના ધર્મોનું નિરોધાન છે. તેનાથીજ ખરેખર આ જીવને સંસારાસક્તિ તથા અન્યથા જ્ઞાન હોય છે.

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શંકા ૧ જીવને માટે ભગવાન સૃષ્ટિ કરે છે અને સર્વ લીલા દેખાડે છે. અને આ જીવ અશ છે તો આ દુઃખી શી રીતે જીવે? તે શંકાનો પરિહાર “તુ” શબ્દથી કરે છે, આ જીવનાં ૩ ઐશ્વર્યાદિ તિરોહિત છે. તેમાં હેતુ ૪ પર ભગવાન તેમનું સંપૂર્ણ ધ્યાનથી છે. પોતાની ૫ અને આની સર્વત્ર ભોગની ઇચ્છા છે તેથી ઇચ્છાની ઇચ્છાથી જીવના ભોગવિધર્મનો તિરોભાવ છે ઐશ્વર્યના તિરોભાવથી દીનતા તથા પરાધીનતા, વીર્યના તિરોભાવથી સર્વ દુઃખની સહનતા, યશના તિરોભાવથી સર્વથી હીનતા, શ્રીના તિરોભાવથી જન્માદિ સર્વ આપદના વિષય રૂપ, જ્ઞાનના તિરોભાવથી દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ સર્વનું વિપરીત જ્ઞાન અને અપરમૃતિ, વૈરાગ્યના તિરોભાવથી વિષયની આસક્તિ શૂન્ય છે બન્ધ આરનું કાર્ય છે જેનું કાર્ય

મુદ્દાર્થ ૪—(૧) જો સ્વપ્ન મિથ્યા હોય તો શા માટે જીવને જુદા જુદા જનાવો ત્યા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. (૨) સ્વપ્ન સૃષ્ટિ જો કે મિથ્યા છે છતાં જીવને તેના પદાર્થોનું દર્શન એટલા માટે થાય છે કે તેથી તેને શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચન થાય (૩) સવારના પહેલુરમાં જ્યારે સ્વપ્ન નોવામાં આવે ત્યારે તે જરૂરી શુભ અથવા અશુભ ફલનું સૂચક બને છે સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો જાત્ર દશામાં જોવામાં આવતા નથી પણ જે પદાર્થો જોયેલા તેનું ફલ જોવામાં આવે છે (૪) શુભાશુભ ફલની સૂચકતામાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે (૫) માટે શુભ કે અશુભ ફલ જણાવવાને માટે અમુક પદાર્થોનું દર્શન જીવને સ્વપ્નમાં થાય છે ભાવાર્થ—સૃષ્ટિ મિથ્યા છતાં તેનું શુભ અથવા અશુભ ફલ જોવામાં આવે છે અને તે ફલનું સૂચન કરવાને માટે જીવને સ્વાપ્ન પદાર્થોનું દર્શન છે ૪

સૂત્ર ૫—(૧) જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે અને બ્રહ્મ આનન્દમય છે તો બ્રહ્મનો અંશ પણ આનન્દવાળો હોવો જોઈએ છતાં તે દુઃખી શાથી હશે? (૨) શક્ય સમાધાન સિદ્ધાન્તી કરે છે (૩) આદિ એટલે ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (૪) પરકહેતા ભગવાનના અભિધ્યાન-સંપૂર્ણ ચિન્તન-અંકરણ લીધેજ જીવમાં તેમના ધર્મોનું નિરોધાન થયું છે (૫) બ્રહ્મ અને જીવની ભેદની ઇચ્છા હોવાથી, બ્રહ્મની કીમ કરવાની ઇચ્છા હોવાથી આ પ્રમાણે જીવમાં પોતાના ધર્મોનું નિરોધાન કરે છે.

વિપર્યય છે. આમ આ તિરોભાવથીજ છે; બીજી રીત નહી. વળી આ અર્થ સુક્ત છે. એકના એક અંશનું પ્રાકટય થવામાં પણ તેનો અભાવ છે, તેથી આનંદ અંશનો પહેલાંજ તિરોહિત થયેલો છે, જેથી જીવભાવ બને છે. માટેજ આ ઉક્તમય છે, કારણ કે આનંદને કામરૂપ નથી (આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને કામના હોતી નથી) વળી નિદ્રા સરજતાથી તિરોભાવ કરનારી ભગવાનની શક્તિ છે, માટે આ પ્રસ્તાવમાં જીવના ધર્મનો તિરોભાવ કહ્યો છે. નહિતો ભગવાન ઐશ્વર્ય વગેરેની લીલાનાં વિષય રહિત થાય. તેથી જીવના સ્વરૂપની ૧૦ પર્યાયોચનાથી કોઈ પણ શંકા કરવી નહિ. ૫

દેહયોગાદ્વા સોપિ ॥૩-૨-૬॥

અથવા દેહના સંબન્ધથી પણ તે ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન છે.

૧૪૫૨ની ઇચ્છાથી ઐશ્વર્ય વગેરેના તિરોભાવને પોતાના મતમાં નિરૂપીને અન્ય

મતથી પણ નિયત ધર્મવાદથી નિરૂપણ કરે છે અથવા દેહના સંબન્ધથી. દેહના સંબન્ધથીજ આને સઘળો (સગળા ધર્મોનો) તિરોભાવ છે. અથવા વિપર્યય છે. “અધિ” શબ્દથી અન્ય પણ છે, આ પક્ષમાં દેહનો વિયોગજ દ્વરથી ઐશ્વર્યાદિની પ્રાપ્તિ રૂપ છે. પૂર્વ કલ્પનામાં “દેહ હોય તો પણ પણ” એટલો દેર છે. ૧૪૫૨ની ઇચ્છાથી વિકલ્પ

(૧) ભગવાનની ઇચ્છાથી પોતાના ધર્મોનું તિરોધાન હોવાથીજ જીવ દુઃખી થાય છે. (૭) સુખની કામનાવાળો અર્થાત જીવ દુઃખી છે તેથી સુખની ઇચ્છા કરે છે. (૮) સક્ષ્મ ભગવદ્ધર્મનો તિરોભાવ કરનારી અવિદ્યા એને નિદ્રા કહી છે અને તે ભગવાનની શક્તિ છે અર્થાત ભગવાનની શક્તિ અવિદ્યા એ જીવમાં ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન કરે છે. (૯) ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન ન હોય તો (૧૦) મદ્ધર્મના તિરોભાવ રૂપી પર્યાયોચનાથી. ભાવાર્થ—જીવ, આનંદમય બ્રહ્મનો અંશ હોવા છતાં તે દુઃખી સાથી બને છે એ શંકાનું સમાધાન સૂત્રકાર અહિં આપે છે. તે કહે છે કે ભગવાનની ઇચ્છાથી ક્રોધ કરવાને માટે જીવમાં પોતાના ઐશ્વર્ય અહિં ૭ ધર્મોનું તિરોધાન થાય છે અને તેથી જીવ દુઃખાદિને અનુભવે છે. તેનેજ લીધે જીવમાં મંસારામકિત રૂપી બંધ અને અન્યથા જ્ઞાન રૂપી વિપર્યય હોય છે ૫

સૂત્ર ૬—(૧) સૂત્રકાર બીજાના મતનો ઉલ્લેખ કરીને સૂત્ર પાંચમાં ઉપરિચિત કરેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. (૨) ભગવાનના ધર્મોના તિરોભાવ સક્ષ્મ દેહમાં નિયત છે એવા મતથી. (૩) સૂક્ષ્મ દેહના મેગધથીજ સૂત્રમાંનો ‘વા’ શબ્દ નિશ્ચિતતાનો અર્થ જણાવે છે. (૪) બધાં સુધી જીવને દેહ સાધેનો મેગધ હોય છે ત્યાં સુધી ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન હોય છે અને તે જીવ બંધને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે સંબધ અર્થાત દેહનો મેગધ દ્વરી જતાં ભગવદ્ધર્મનું પ્રાગટ્ય જીવમાં થાય છે અને તેથી તેને પોતે બ્રહ્મનો અંશ જ એવું જ્ઞાન થાય છે. અહિં આ દેહનો અર્થ સૂક્ષ્મ દેહ સમજવો સ્પષ્ટ નહિ. તેથી સૂક્ષ્મ દેહનો મેગધ હોવાનો છે. સ્પષ્ટ દેહનો નહિ. (૫) વિપરીત જ્ઞાન (૬) બધ દુઃખ વગેરે. (૭) આ પક્ષ દીન જ તેથી ઉત્તમ પુરોષના આદરને પાત્ર નથી એમ જણાવવાને માટે પોતે જણાવેલા મન અને જ્ઞાન મતનું તારતમ્ય દેખાડે છે. (૮) સૂત્રકારના મત પ્રમાણે દેહ હોવા છતાં ભગવદ્ધર્મથી જીવમાં ભગવદ્ધર્મનો આવિર્ભાવ થાય છે અને અન્યના મત પ્રમાણે તે માટે દેહનો અંગેષ આવશ્યક છે. (૯) ૧૪૫૨ની ઇચ્છાથી અમુકમાં દેહ વિવ્રમાનતા છતાં ભગવદ્ધર્મનો આવિર્ભાવ બને છે અને અમુકમાં દેહની અવિવ્રમાનતામાં તે સંભવે છે એમ વિકલ્પે કરીને આ બંને મતો કલ્પનામાં આપ્યા છે અને તે બંને ખરા છે એમ બે કાષ્ઠ કહે તો તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે. (૧૦) અહિં આ ‘કાષ્ઠ’ તરીકે જે

નથી. ^{૧૦}કાઇ “પર” ^{૧૧}શબ્દથી દેહાદિ કહે છે. ત્યારે ^{૧૨}અભિધ્યાન અને યોગ આકસ્મિક બને. ^{૧૩}“સધાનાને વશ કરનાર અને સર્વ ઉપર સત્તા કરનાર” (મૃ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિનો વિરોધ પણ બને. વળી ^{૧૪}કાઇ (શંકર અને ભાસ્કર) ^{૧૫}શ્રુતિના અનુરાગથી ^{૧૬}અભિધ્યાન જીવનું છે એમ માનીને તેનું તિરોધાન હોતું નથી ^{૧૭}એમ કહીને કહે છે. વળી વિપર્યય શબ્દથી મોક્ષ છે, “બહુ” ના અધ્યાહારથી બે સૂત્રની યોજના કરે છે. તે ^{૧૮}બ્રહ્મવાદના પૂરેપૂરા જ્ઞાનના અભાવથી તથા ^{૧૯}અસંગતિથી છે. વળી ^{૨૦}સાધનનો ઉપદેશ બ્રાહ્મને કહેલો તેથી તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ. ^{૨૧}નિદ્રામાં વિવેક ^{૨૨}તથા જ્ઞાનના અભાવનો અવસર હોવાથી અહિંઆ બ્યાખ્યાન કરેલોજ અર્થ છે. ૬

૨ તદભાવોનાડીગ્નિત્યધિકરણ.

તદભાવો નાડીપુ તંચ્છુતેરાત્મનિ ચ ॥૩-૨-૭॥

તેનો (સ્વપ્નનો) અભાવ નાડીમાં તથા આત્મામાં છે. તેથી શ્રુતિ છે તેથી.

(૫૧ પદ)

‘પ્રસંગ આવતાં જીવના અજ્ઞાનનું’ નિરૂપણ કરીને સુપુત્રિમાં કેવળ અજ્ઞાનનું ‘નિરૂપણ

ઉક્તેષ કરવામાં આવ્યો છે તે શંકરાચાર્યે રામાનુજ કે મધ્વ વગેરેનાં ભાષ્યમાં જોવામાં આવતો નથી. ^૧જ્યાંથી અણુભાષ્યકારના મંત્રધર્મા નષ્ટ પ્રાપ્ત થએલા કોઇ ભાષ્યકારનો મત હશે. (૧૧) સૂત્ર પાંચમાં ‘પર’ શબ્દનો અર્થ દેહના આરભક અવસ્થાદિ કર્મ કરે છે. (૧૨) આ અર્થ લેવામાં આવે તો પછી પરાભિધ્યાન એટલે દેહના અદ્યતન બ્યાન એમ થાય, પણ બ્યાન એ એનમનનું હોઇ શકે અચેતનનું નહિ. દેહના અદ્ય અચેતન છે તેથી તેનું બ્યાન હોઈ શકે નહિ. ચારે એ શબ્દ હેતુ વચરનો થઇ જશે. તેથી પરનો અર્થ દેહના અદ્ય નહિ. (૧૩) વળી શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ સધાનાનું શાસન કરનાર છે તેથી અદ્યતન પણ નિયમન કરનાર તેજ છે માટે તેજ પર કહી શકાય. જો અદ્યતને પર કહેવામાં આવે તો તે શ્રુતિનો વિરોધ આવે. (૧૪) શંકર અને ભાસ્કર બંનેનો એકજ મત હોવાથી બંનેને માટે ‘કાઇ’ એવું એક વચન વાપર્યું છે. (૧૫) આ શ્રુતિ ચેતાચતર ઉપનિષદમાં છે. જુઓ વિવેચન. (૧૬) શંકર અને ભાસ્કર પરાભિધ્યાન એટલે પર એટલે ઇશ્વરે કરેલું બ્યાન નહિ, પણ જીવે કરેલું ઇશ્વર વિષેનું બ્યાન એમ કહે છે. (૧૭) તે એમ કહે છે કે પૂર્વે જીવને ઇશ્વરનું બ્યાન નહિ હોવાથી તેનામાં ભગવદ્ધર્મનું તિરોધાન છે અને પાછળથી બ્યાન કરવાથી તે અતિરોક્ષિત બને છે. (૧૮) શંકર અને ભાસ્કરને બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન નહિ હોય જો હોત તો સૂત્ર ૬ ને પોતાના સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારત નહિ. (૧૯) વળી તેમના મતે ઇશ્વર એ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ તરીકે, ગૌણ હોવાથી ઇશ્વરનું બ્યાન રૂપી માધન પણ મંત્ર છે (૨૦) જેને જ્ઞાન નથી પણ સાધન દશામાં છે તેજ ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે જ્ઞાન જતા તે ઉપાસના છૂટી જાય છે. અર્થાત્ સર્વજ્ઞ બ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી. માટે ઇશ્વરનું બ્યાન એ જ્ઞાન રહિત બ્રાહ્મની સર્વજ્ઞ ઉપાસના હોવાથી શંકરના મતે ઉપેક્ષા કરવા જેવી છે, આથી તેમના અર્થને બાધ આવે છે. (૨૧) પોતે કહેલા અર્થનું કિમિત્વપણું દેખાડે છે. (૨૨) આ સૂત્રનો વિષય ચેતાચતર ઉપનિષદમાં નિદ્રાના પ્રકરણમાં આવે છે. નિદ્રાની અદર વિવેક ને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે માટે જ્ઞાનનો તિરોભાવજ અહિંઆ કહેવાનો હોવાથી કહેલી રીતિ પ્રમાણે અર્થ છે. ભ્રમવાર્થ-સૂત્ર ૫ માં સૂત્રકારે પોતાના મત પ્રમાણે જીવ દુઃખી શાથી છે તેનો ઉત્તર આપ્યો હતો. અહિંઆ અન્યના મતે તેનો ઉત્તર આપે છે. કેટલાકે એમ માને છે કે દેહના યોગને લીધેજ આ જીવને ભગવાનના ધર્મનો તિરોભાવ હોય છે તથા વિપર્યય હોય છે.

અધિ. ૨ સૂત્ર ૭-(૧) સુપુત્રિ દશાનું વર્ણન કરે છે. (૨) સુપુત્રિ દશામાં જીવને કંઈ પણ

કરવાને સ્થાન અને સ્વપ્નના અભાવનું નિરૂપણ કરે છે. નાડીનો અનુક્રમ કરીને “તેમાં ત્યારે હોય છે કે જ્યારે સૂતેલો કોઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી.” પ્રાણમાંજ એકરૂપ થાય છે.” (કો. ૪-૧૬) વળી “પ્રાણ આત્માથી જોડાઈને બાહ્ય કે આંતર કંઈ પણ જાણતો નથી.” (બૃ. ૪-૩-૨૧) ત્યાં સંશય છે, સ્વપ્નની માફક માયિક પ્રપંચ સૃષ્ટિને પણ ભગવાન ડેકરે છે કે નહિ? એવો સંશય છે. “ત્યાં જે આ સૂતેલામાં જાગે છે “(ક. ૨-૫-૮) એમાં જીવના દ્વિત્વ સ્વાપમાં ભગવાનની મૃદિ કહેલી હોવાથી, કંઈપણ બાહ્ય અગર આંતર તે જાણતો નથી” (બૃ. ૪-૩-૨૧) પ્રમાણે. વળી જાગૃત્ત્ય સૃષ્ટિ અને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ વચ્ચે ભેદ નહિ હોવાથી તેના અદર્શનનું કથન કરેલું છે, તેથી ‘સુષુપ્તિમાં પણ પ્રપંચનું નિર્માણ છે એમ જાણવું જોઈએ તેથી. વળી કોઈક અવસ્થામાં પણ પ્રપંચના વ્યતિરેકના અભાવથી સુક્ષ્મમાં પણ હોઈ શકે. સુષુપ્તિ અને મોક્ષમાં અજ્ઞાનનોજ દ્વિત્વ વિશેષ છે (છાં. ૬-૬-૨) એવી શ્રુતિ છે. માટે ‘બાહ્ય સત્ અને સંપન્ન હોવા છતાં પણ તેમનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમનું અહંભુવંત્ય નથી તેમ પ્રપંચનું પણ એમજ છે.

આમ હોય તો કહેવામાં આવે છે.

[ઉત્તર પક્ષ]

નાડીઓમાં તેનો અભાવ છે, તે સ્વપ્નનો અભાવ નાડીઓમાં છે. તેમ આત્મામાં પણ છે. શાથી? તેજ શ્રુતિ છે તેથી. “પ્રપંચના અભાવની શ્રુતિ છે માટે. પ્રપંચ ૧૨ખંડે ખર કામનાથી છે. સુષુપ્તિની અવસ્થામાં કામ હોતો નથી એમ શ્રુતિ કહે છે. બૃ. ૩-૪-૧૧ માં કહે છે. આ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપ કામનાથી રહિત છે, જેમ એક મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રી સાથે આલિંગન કરવામાં ઉત્સુક હોય છે, તેમ આ પણ અંદર તથા બહાર કંઈ પણ જોતો નથી. તેજ રીતે પ્રાણ સ્વરૂપ એવા આત્મા વડે જે આલિંગન અંદર તથા બહાર કોઈ પણ વસ્તુને જોતો નથી આ સ્વરૂપને સત્ય સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, જેને વિષે સર્વ પ્રકારની કામનાઓ સંતુષ્ઠ થયેથી હોય છે. તે કેવળ આત્માનીજ કામના હોય છે, તે કોઈ પણ કામનાથી રહિત તથા ભયથી રહિત હોય છે” આ ઉપરથી જણાય છે કે નાડીઓમાં તથા ૧૩ આત્મામાં પણ અહંભુવંત્ય હોવાથી સુષુપ્તિ એ પ્રકારની છે એમ સૂચન થાય છે. વળી હિતાથી પુરીતનર સુધીની નાડીઓ તુલ્ય દેશની બહાર આવેલી છે. પરમાત્મા

જ્ઞાન હોતું નથી તથા સ્વપ્ન હોતા નથી તે જણાવે છે (૩) અર્થાત્ સ્વપ્નની માફક સૃષ્ટિ મિથ્યા છે કે કેમ? એ એક પ્રશ્ન (૪) તમામ જીવો જ્યારે સૂએ છે ત્યારે ભગવાન જાગે છે એમ કહેલું હોવાથી (૫) સુષુપ્તિ ભિન્ન પણ સૃષ્ટિ છે એમ પૂર્વ પક્ષ છે. (૬) પ્રપંચ સિવાય બીજું કંઈ ન હોય ત્યારે. (૭) સુષુપ્તિ દશા અને મોક્ષનો ભેદ એટલો કે સુષુપ્તિમાં જીવને અજ્ઞાન હોય છે અને મોક્ષમાં જ્ઞાન હોય છે. (૮) સુષુપ્તિમાં બાહ્ય સત્ પદાર્થ અને અપદ્ છે છતાં તેનું જ્ઞાન નથી માટે તેનું અહંભુવંત્ય નથી બાકી સુષુપ્તિ તે જાગૃત્ત્ય દશા જેવીજ છે તે જૂદી નથી. ફક્ત તેમાં પદાર્થોનું જ્ઞાન નથી (૯) સિદ્ધાન્ત જણાવે છે (૧૦) સુષુપ્તિમાં જીવ નાડીઓમાં પ્રવેગેલો હોવાથી તેને અજ્ઞાન ગણવે છે. (૧૧) સુષુપ્તિ એ જાગૃત્ત્ય પ્રપંચથી જૂદી અવસ્થા છે. (૧૨) પ્રપંચનું નિર્માણ સદૃશ-કામના પૂર્વક છે. સુષુપ્તિમાં કામના નથી. માટે સુષુપ્તિમાં પ્રપંચ નથી (૧૩) સુષુપ્તિ એ અવસ્થાઓ જણાવે છે. નાડી-

અન્દર છે. હૃદય પ્રદેશ તો જીવ અને ઇન્દ્રિયોનાજ દેશ (સ્થાન) છે. ત્યાં નિદ્રા ૧૪નામની ભગવાનની શક્તિ બાહ્ય દૃષ્ટિથી તેનું ૧૧આચ્છાદન કરે છે અને ભગવાનની લીલામાં તેને જુએ છે. ત્યાં પણ આચ્છાદન કરવામાં ગાદ નિદ્રાવાળો, અથવા જ્ઞાન રહિત થઈને ક્રિયા શક્તિથી ભગવાનની અંદર પ્રવેશ પામે છે. અથવા નાડીઓની બહાર આવે છે. માટેજ બૃહદારણ્યકમાં “જ્યાં મૂતેલો કોઈ કામની કામના કરતો નથી” (બૃ ૪-૩-૧૬) એવી શ્રુતિમાં બે વાર કહ્યું છે અથવા તે આ હિતા નામની નાડીઓ છે “અથવા આ આત્મકામ” (બૃ. ૪-૩-૨૧) એમ લેઈ દર્શાવ્યો છે. સુષુપ્તિ તો ૧૧જન્મે સ્થળે છે. કારણ કે જ્ઞાનશક્તિનું સર્વથા તિરોધાન છે. માટે સુષુપ્તિમાં પ્રપંચમૃષ્ટિ નથી. ૭

૩ અંતઃપ્રવોધોત્પત્તિકરણ.

અતઃપ્રવોધોસ્માત્ ॥૩-૨-૮॥

માટે પ્રવોધ (તે જીવની જાગૃતિ) પણ નાડીઓમાંથીજ છે.

પ્રવોધમાં ૧૪દેહ કહે છે. “જે અવસ્થામાં પૂર્ણ આનંદ હોય છે અર્થાત્ સુષુપ્તિ અવસ્થાનો આનંદ લોગવ્યા પછી, આમ તેમ ક્યાં પછી તેમજ પુણ્ય અને પાપના ફળને ભોતા છતાં તે આત્મા પોતાના જન્મ સ્થાનને-સ્વપ્ન વિષે ફરિ ઉલટા ક્રમથી પ્રવેશ કરે છે” (બૃ ૪-૩૧૫) શ્રુતિમાં જીવના સમાન ધર્મના પ્રકરણમાં નિદ્રપણ કરવામાં આવ્યું છે. તો પછીથી નાડીમાંથી ફરી હૃદય દેશમાં જઈને અથવા ભગવાનમાંથી આવીને તે જાગે છે? અથવા જ્યાં તે સ્થિત હોય છે ત્યાંથીજ જાગે છે? ત્યાં શ્રુતિના અનુરોધથીજ હૃદય પ્રદેશમાં આવીને જાગે છે

આમ થાંકા થતાં કહેવાય છે.

માટે ૨નાડીઓમાંથીજ પ્રવોધ છે ૩આડામાં પડેલાનું ત્યાર પછીજ ત્યાંથી ગમન હોય છે પ્રતિયોગિ-ઉલટા સ્થાનથી દોડવાનું ૪ભગવાનથી છે વળી પ્રવોધ આ આત્મા-

ઓમાં હોય ત્યારે તથા આત્મામાં જીવ પ્રવેશેલા હોય ત્યારે (૧૪) નિદ્રા એટલે અવિદ્યા, લાગણ કે તેમા વિવેક કે જ્ઞાન હોતુ નથી એ અવિદ્યા, ભગવાનની એક શક્તિ છે. (૧૫) નિદ્રા જીવને જ્યારે ઢાંચા દે છે ત્યારે તે સુષુપ્તિ દશાને અનુભવ કરે છે (૧૬) નાડીઓમાં અને આત્મામાં. બાવાર્થ-સુષુપ્તિમાં જીવ નાડીઓમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશેલો હોવાથી તેમા પ્રપંચ નથી જેમ સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ રચાય છે તેવી રીતે સુષુપ્તિમાં સૃષ્ટિ રચાતી નથી તે અવસ્થામાં જીવને કંઈ પણ જ્ઞાન હોતુ નથી.

અધિ. ૩ સુત્ર ૮—(૧) અહિઆ પ્રશ્ન એ છે કે સુષુપ્તિમાં પડેલો જીવ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તેનો એજ જીવ જાગે છે કે કેમ? અને તે નાડીમાં જ્યાં પ્રવેશેલો છે ત્યાંથીજ જાગે છે કે ત્યાંથી હૃદયમાં પાછા ફરીને જાગે છે? (૨) મિહાન્ત ગ્રહે છે તે હૃદયમાં પાછા ફરીને પછી જાગતો નથી, પણ નાડીઓમાંથીજ જાગે છે. (૩) આ અર્થ સમજવાને દૃષ્ટાન્ત આપે છે ૫આડામાં માલુસ પડેલો હોય તો તે ઉડીને બેઠો થાય તો ૫આડામાંથીજ તે તેમ ફરે અને પછી અન્યત્ર ગય, તેમ નાડીમાં પ્રવેશેલો ત્યાંથી ઉભો થઈને જાગતુ થાય તો અવસ્થા, ત્યાંજ જાગતુ બને (૪) જ્યારે તે સુષુપ્તિમાં પ્રવેશ કરવાનો હોય છે ત્યારે હૃદયમાં પ્રવેશ કરી પછી નાડીઓમાં પ્રવેશ પામે છે અને જ્યારે જાગે છે ત્યારે તેને હૃદયમાં પાછા ફરવાની જરૂર નથી, આથી જાગતુ પામતી વખતે ઉલટા કોણે તે પાછો જાગે છે. આ ઉલટો

માંથીજ છે. પ્રિયાની સાથે સંયુક્ત થયેલાના જેવા બોધના અભાવમાં આગમન શી રીતે હોઈ શકે? માટેજ ગાઢ નિદ્રામાં સંપરિવ્રજાજ છે. માટે જ્યાં સ્થિત હોય છે ત્યાંથીજ પ્રબોધ છે એમ સિદ્ધ થયું. ૮

સ એવ તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥૩-૨-૧॥

તે સૂતેલોજ (ઉઠે છે), કારણ કે કર્મ અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિને લીધે.

શંકા—પ્રિયાની સાથેજ પ્રાસઆત્માથી સંપરિવ્રજા અને પ્રલોભકમાં ગયેલાના પ્રબોધથી જ્ઞાનમાં તે સુક્ષિતજ પામે, ફરીથી પાછો આવે નહિ. માટે ભગવાનની ઇચ્છાથી દેહના નિર્વાહનને માટે તેના સ્થાનમાં નિયુક્ત થયેલો અન્યજ છવ ભલે આવે. અન્ય સ્થાનમાંથી તેના પ્રબોધમાં રેતો તેજ છે. વ્યવહાર તો તેટલાથી સિદ્ધ થશે સુક્ષિતને માટે તો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહિ એમ આશંકા કરીને “તુ” શબ્દ તેનો પરિહાર કરે છે. આમાંથી પણ પ્રબોધ થવામાં તેજ (આત્માજ) છે. શાથી? કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શબ્દ અને વિધિને લીધે. આ આર હેતુઓ છે. લૌકિક અને વૈદિક એમ જ્ઞાન અને કર્મનો ભેદ છે ત્યાં લૌકિક કર્મમાં અર્થ કરેલા કર્મના બાકીના ભાગની સમાપના ઉઠે તેથી. કોઈપણ સૂત્રને જાગેલો અર્થ કરેલું કામ પૂર્ણ કરતો નથી એમ કહી પણ સિદ્ધ નથી. વળી અનુસ્મૃતિ છે. વળી પ્રથમ જોયેલાને કોઈ સંભારતું નથી એવું કોઈપણ વળત સિદ્ધ નથી. શબ્દો પણ છે—એમ પુણ્યકર્મથી પવિત્ર થાય છે અને પાપથી પાપી બને છે. (ખૂ. ૪-૪-૫) “આ તે સમયે ક્યાં હતો અને ક્યાંથી આ આવેલો.” (ખૂ. ૨-૧-૧૬) ત્યારે સત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને વગેરે શ્રુતિઓ છે, વિધિઓ પણ છે. “આવતી કાલે પ્રલયનું વશ્યુ કરે છે.” (આ. સૂ. ૪-૫-૧) આવતી કાલે બાકીનું સમાપ્ત કરવું જોઈએ. એકેજ યજ્ઞ કરવો જોઈએ. બાર રાત્રિઓ સુધી દીક્ષિત થવું જોઈએ. (તૈ. સં. ૫-૫-૬૭) વગેરે “મને વીર ઉત્પન્ન થાય એવી જે કામના રાખે છે.” (તૈ. બ્રા. ૨-૨-૧) વગેરે

કર્મ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ હોય છે. (૫) સુપુત્રિમાં આત્મામાં જવનો પ્રવેશ એવી રીતે હોય કે જાણે કોઈ પુરુષ પોતાની પ્રિયાની સાથે ચા. નિદ્રામાં પડ્યો ન હોય એવી તેની સુપુત્રિ છે. આ સુપુત્રિમાંથી—ગાઢ નિદ્રામાંથી જાગત ચતાર ત્યાંથીજ જાગત પામે અન્યત્ર તેનું શી રીતે મંથને? (૬) માટે નિદ્રામાંથીજ—આત્મામાંથીજ તેનું ઉત્થાન છે. ભાવાર્થ—નિદ્રામાં પડેલો જવ તે નારીઓમાં તથા આત્મામાં ઉતરેલો હોય તેથી તે જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે ત્યાંથીજ જાગે છે. તેને હૃદયમાં પાછા આવવું પડતું નથી.

સૂત્ર ૮—(૧) જે સુપુત્રિમાં આત્માની માથે જવ સંપરિવ્રજા હોય તો પછી તેને મોક્ષજ તે દશામાં પ્રાપ્ત થાય માટે જે જવ પાછો ફરે છે તે નહિ પણ બીજો ભગવાનજ જે બીજા જવને પ્રથમ જવના દેહનું નિર્વાહ કરવાને મોકલે છે. (૨) સુપુત્રિથી જૂરો જવ. (૩) દેહમાં અન્ય જવના આવવાથી દેહનો વ્યવહાર ચાલશે. (૪) પૂર્વપક્ષનો મત અપોગ્ય છે એમ જણાવવાને તે શબ્દ છે. (૫) સિદ્ધાન્તને જણાવે છે. (૬) જે જવ સુપુત્રિમાં પડ્યો હતો તેજ જાગે છે, બીજો નહિ. (૭) શાથી તેનો તે જવ જાગે છે એ બાબતમાં હેતુઓ જણાવે છે. (૮) ક્ષતા પદેમાં અધુરાં મર્યાદામ જાગ્યા પછીથી તેજ જવ પૂરાં કરે છે. (૯) શ્રુતિ પણ છે. ભાવાર્થ—કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શ્રુતિ અને વિધિના હેતુઓથી જે જવ સુપુત્રિમાં હતો તેજ જાગે છે એમ મિદ્ધ થાય છે.

વિધિનાં પ્રમાણો છે. ભગવાનથી જ મર્યાદાના રક્ષણ માટે તે પ્રમાણે કૃતિ છે. પૂર્વપક્ષનાં રચનો દુર્બલ છે માટે તેજ જાગે છે. ૯.

મુગ્ધર્થસંપત્તિ: પરિશેષાત્ ॥૩-૨-૧૦॥

મૂર્છાવસ્થામાં અર્ધસંપત્તિ છે બાકીના ભાગને લીધે.

કંઈક આશંકા કરીને પરિત્યાગ કરે છે. શંકા-જ્યાં કર્મ અને અનુસ્મૃતિ ન હોય ત્યાં 'અન્ય હેતુ થશે કારણ કે કદાચ મૂર્છા વગેરે અનુક્રમાં સધળી સ્મૃતિનો નાશ થવાને લીધે મુગ્ધભાવ જોવામાં આવે છે. ત્યાં જેમ લૈકિક વૈદિક વ્યવહાર હોય છે તે પ્રમાણે બીજે પણ તે હશે. અનુસ્મરણ વગેરે પણ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે. ગંગાના પ્રવાહનું જલ ગંગાની માફક છે તેમ જ ચિદંશ ત્યાં આવે છે તેજ તે પ્રમાણે હોય, તો શા માટે તેનેજ તમે કહો છો? એમ નિર્ગન્ધ સહિત આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. મુગ્ધભાવમાં (મૂર્છામાં) 'અર્ધસંપત્તિ' છે તમામ નહિ. મૂર્છાવાળાને 'યજ્ઞાદિમાં અધિકાર નથી. પહેલાંનાં પ્રવૃત્ત કાર્યો તો 'જીવનના અધિકારથી કરાય છે. લૈકિક વ્યવહાર પણ અપૂર્વ સિદ્ધ થતો નથી. પહેલાં જણાવેલો હેતુ હોય તોપણ કોઈ દોષ નથી. માટે મૂર્છાવસ્થામાં અર્ધસંપત્તિ પ્રથમજ છે પછી નહિ. શા માટે આ છે? બાકીના ભાગમાં તે છે તેથી. તેજ આ કે નહિ એવા નિશ્ચયના પ્રમાણોના અભાવના લીધે. અર્થથી સંદેહ બાકી રહે છે. માટે સંદેહથી મર્ચિતમાં અર્ધ સંપત્તિ છે. ત્યાં 'પ્રાણના અથનના વિદ્યાતથી કરેલી મૂર્છા વિચારવામાં આવતી નથી. 'તેનો ધર્મ પ્રાણ છે, જેમ બાહ્ય ધર્મ જો શરીરનો છે તેમ વળી વિચાર પણ અર્થ છે. જીવની અવસ્થાજ વિચારાય છે. કેવલ સાક્ષીવાદ તો પ્રભાવાદ નથી. માટે એકજ જીવ સ્વનાદિ દોષના સંબંધથી રહિત, તેવા જન્મથી યુક્ત, ભગવાનના જ્ઞાનથી રહિત જ્ઞાનાધિકારી છે એમ 'સિદ્ધ. ધર્મ. ૧૦

૪ ઉભયલિંગાધિકરણ.

ન સ્થાનતોપિ પરસ્યોભયલિઙ્ગં સર્વત્ર હિ ૩-૨-૧૧॥

સૂત્ર ૧૦—(૧) સુષુપ્તિ માટે કર્મ અને અનુસ્મૃતિના હેતુઓ આપ્યા પણ જે દશામા-મૂર્છા દશામા તે હેતુઓ હોતા નથી તેવું કેમ? તો ત્યાં અન્ય જીવ હોવો જોઈએ. મૂર્છા પછી ઉત્થાન પામનારા જીવ બુદ્ધ હોવો જોઈએ (૨) જેમ ગંગાજલનો પ્રવાહ એક કહેવાય છે પણ ખરી રીતે તે એક નથી કારણ કે તેમા અન્ય જલ ભેગ થયેલું છે, તેમ મૂર્છામા પણ એકનો એક જીવ નથી પણ બીજો છે. (૩) તો શા માટે એકનો એકજ જીવ મૂર્છામાંથી ઉત્થાન પામે છે એમ તમે કહો છો? (૪) અર્ધ-જ્ઞાન, પૂરેપૂરું નહિ. તેમાં જીવ વિષેનો ચોક્કસ નિર્ણય હશે કે નહિ. (૫) તે અવસ્થામાં કોઈ યજ્ઞાદિ-વૈદિક વ્યવહાર કરતો નથી. (૬) જીવવાને માટે તે ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. (૭) કેટલાક અદિઓ મૂર્છા એટલે કોઈએ માયામાં પ્રહાર કર્યો હોય અને તેથી પ્રાણ જતા રહે તે રિયતિને મૂર્છા કહે છે. તેમના મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૮) અહિં આ જે મૂર્છા કહેવામા આવે છે ત્યાં પ્રાણ છે. (૯) જીવતો સિદ્ધાન્ત સૂત્રકારના મતે આપે છે. ભાવાર્થ—મૂર્છાવસ્થામા પણ તેના તેજ જીવ છે જે કે ત્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે જીવ વિષેનો કોઈ પણ નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

સ્થાનથી પણ પ્રદામાં ઉભય લિંગત્વ સર્વ વેદાન્ત વાક્યોમાં
ખરેખર નથી.

હવે વિષયના નિર્ણય માટે પ્રદાના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રથમ અન્યોન્ય વિરુદ્ધ વાક્યોનો નિર્ણય કરાય છે. તેને માટે આટલું સિદ્ધ થયું છે કે 'સમન્વય અને અવિરોધથી એકજ પ્રદાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. તેમાં જેમ કાર્યના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે એમ પ્રમાણે પ્રદાના ધર્મોના વિરોધનો પણ પરિહાર કરવો જોઈએ. નહિ તો તેની બાધકતા રહેશે નહિ ત્યાં સ્વગત અવિરુદ્ધ ધર્મોના વિચાર આગલા પાદમાં છે. અહિંયાં જડ અને જીવના ધર્મો તરીકે પ્રતીત થતા ધર્મોના કરાય છે, તેમાં દ્વિધાસિત્ જડ અને જીવના ધર્મો ભગવાનમાં સમન્વય છે, ક્વચિત્ તેમનો નિષેધ છે. જેમ “સર્વ કર્મા અને સર્વ કામવાળા ભગવાન” (છાં. ૩-૧૪-૨) આ જીવના ધર્મો હોતા નથી એમ કહી પણ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે ઉચ્ચ અને નીચ કર્મો તથા કામ જીવમાં પ્રતીત હોય છે. નૈતરોનુપપત્તે: (બૃ સૂ ૧-૧-૧૬) એમાં સર્વત્ર વૈલક્ષણ્ય કહેવું છે તેથી પણ. ‘કાર્યના વિશેષ ધર્મો કારણમાં કહેવાને અશક્ય છે. ‘કારણનાજ સઘળા ધર્મો કાર્યમાં અથવા અંશમાં પ્રતીત થાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ “અસ્થૂલ, અનણ” (બૃ ૩-૮-૮) વગેરે વાક્યોથી પ્રાપ્તિક સર્વ ધર્મોથી વૈલક્ષણ્યજ કહેવું છે તેથી.

અહિંયાં કેટલાક અવિરોધનેજ કહેલ છે. સર્વત્ર કારણ રૂપ હોવાથી ભગવાન છે. અને તેથી અસ્થૂલ પદાર્થોમાં તે અસ્થૂલ છે. મહાનમાં મહાન છે, ઉચ્ચ અને નીચ કર્મોના કર્તામાં તે ઉચ્ચ અને નીચ કર્મોના કર્તા છે. ઉચ્ચ અને અવર કામવાળાઓમાં ઉચ્ચ અને અવર કામવાળા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ગન્ધરૂપ છે. જલાદિમાં ગન્ધ રહિત છે. આ પ્રમાણે રસાદિમાં છે. એજ રીતે ‘સ્થાનથી પરપ્રદાનું ઉભયલિંગ હોવાનું ઉપપાદન કરવામાં આવે છે. અથવા ‘કારણમાંજ રૂપ અને અરૂપ છે, અવરજેદમાં અલેદથી અથવા પ્રદાનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે તેથી. નહિ તો અસતમાંથી સત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે એમ “અપિ” (પણ) શબ્દથી સમન્વય છે. ‘આ ગન્ને પણ નથી. શાથી? તે સર્વત્ર છે. સર્વત્રજ ભગવાનના આવા પ્રકારના રૂપનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. દ્વિ પદ, આ અર્થ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. આ વાક્યો ભગવાનના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર છે તે અનુવાદક નથી. નહિ તો વ્યર્થ થઈ જાય. તેમના ‘અચિન્ત્યપણામાં

અધિ. ૮ સૂત્ર ૧૧—(૧) અધ્યાય પહેલામાં જાણતું મનન્વયત્-તમામ શ્રુતિઓનો પગપગ અવિરોધ જણાવ્યો હતો. (૩) હવે પછીના ત્રીજા પાદમાં. (૪) જાણતા કેટલીક શ્રુતિઓમાં અમુક ધર્મો આપેલા છે. તે ધર્મો જડ અને જીવના ધર્મો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તો તે જાણના હશે કે કેમ? (૫) કાર્યના અમુક ધર્મો કારણમાં છે એમ કહી સકાય નહિ. (૬) કારણના ધર્મો કાર્યમાં હોય પણ કાર્યના કારણમાં ન હોય (૭) ‘અસ્થૂલ’ વાક્યમાં જાણમાં પ્રાપ્તિક ધર્મોના નિષેધ કર્યો છે. (૮) અન્ય રીતે પૂર્વ પણ આપે છે. (૯) જેવું સ્થાન તે પ્રમાણે જાણ છે. (૧૦) ત્રીજી રીતે પૂર્વપક્ષ કરે છે. (૧૧) એ પક્ષ આપે છે. (૧૨) ભગવાનનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે એમ જો દેહવામાં આવે

જ્ઞાનનો ઉદય થાય નહિ “તેને જાણીને મૃત્યુની પેલી પાર જાય છે.” (૧૨ ૩-૮) “હું જેટલો છું, જેવો છું અને જે છું તેને ભક્તિથી જાણું છે. માટે અને તત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે. (ભ. ગી ૧૮-૫૫) એ પ્રમાણે જ્ઞાન પછીથી સાધુજીની પ્રાપ્તિ કહી છે કે “જે તેનું મનન કરતો નથી તેને તેનું મનન થાય છે. જે તેનું મનન કરે છે તે તેને જાણતો નથી. જેમને તેનું વિજ્ઞાન છે તેમનાથી તે જ્ઞાન નથી, અને જેમને તેનું વિજ્ઞાન નથી તેમનાથી તે જ્ઞાન છે. “(કે. ૨-૧૧) માં જે કહ્યું છે તે કહેવું જાઇએ નહિ. નહિ તો શાસ્ત્રના આરંભનો પ્રસંગજ આવશે નહિ. વળી આ વિરોધનો પરિહાર કરવો જોઇએ. અહિંમાં સઘળા વિરોધોનું ચિન્તન કરવામાં આવે છે. તે તેના ઉપાધાન રૂપ પ્રદેશના અવિશેષથી અવિરોધ નથી. અનુવાદક તરીકે વૈયર્થ થાય તેથી, વળી ભગવાનમાં ભેદ નથી. “પ્રતિ ઉપારંભમાં એકજ અદ્વિતીય છે” એવું વચન છે તેથી. અદ્વતી ૧૪ કદ્વપના કરવામાં આવે તો પણ શ્રુતિના વિરોધ સિદ્ધ થયો શ્રુતિના અવિરોધને માટેજ પ્રવૃત્તિ છે ૧૫ તેથી, માટે અન્યમતો પ્રમાણે જડ અને જીવના ધર્મોની સત્તા અને અસત્તાનો પરિહાર કરવો શક્ય છે.

ન ભેદાદિતિ ચેન્ન પ્રત્યેકમતદ્વચનાત ॥૩-૨-૧૨॥

ભેદ છે તેથી ઉભય સિંગત્વ નથી એમ કહેતા હો તો કહે છે ના

પ્રત્યેકમાં અભેદનુંજ વચન છે માટે તે પ્રમાણનું વચન નથી

અન્યપ્રકારથી સમાધાનની આશંકા કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે. આપે જણાવેલો વિરોધ સંભવતો નથી. કારણ કે ભેદ છે તેથી. કારણ ૨ અને કાર્યમાં સર્વત્ર ભેદનો અંગીકાર છે તેથી. પ્રપંચથી જગદ્ પ્રજ્ઞા ભિન્ન છે. પ્રપંચના ધર્મવાણું પ્રજ્ઞા ભિન્ન છે. તેમ તે જ્ઞાન અને જ્ઞાન છે. એક ભેદના અંગીકારમાં સઘળું ઉપપત્ત છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, પ્રત્યેક તેનું કથન કરતું નથી. “અભેદનું વચન છે તેથી. “આ પૃથ્વી

તો પછી જીવને જ્ઞાનજ થઇ શકશે નહિ, અને તેથી મુક્તિની પણ શ્રુતિ વ્યર્થ બનશે. (૧૩) સર્વત્ર ધર્મનું નિરૂપણ કરનાર સ્થાનોમાં. (૧૪) સ્વરૂપ વિરોધ કદ્વપનામાં. (૧૫) “સૂત્રના કરનાર વ્યાસની” એમ અહિંમાં અધ્યાહાર છે. ભાવાર્થ-વેદાન્તમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતાં વંચનો જેમાં જીવ અને જડના ધર્મો ધર્મમાં વર્ણવેલા જેવામાં આવે છે ત્યાં ખરેખર વિરોધનો અભાવ દેખાડવો જોઇએ એમ જો કોઇ કહેતો જણાવે કે ના, કારણ કે સ્થાનના ભેદથી તથા ‘અપિ’ સંજ્ઞા છે તેથી તથા ધર્મના અચિન્ત્ય સામર્થ્યને લીધે, ધર્મનું ઉભયસિંગત્વ મંભવી શકતું નથી. કારણ કે સર્વત્ર ધર્મવાણોમાં આજ પ્રમાણે ધર્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે ૧૧

સૂત્ર ૧૨—(૧) ઉભયસિંગ તરીકે કહેલો (૨) કારણ અને કાર્ય વચ્ચે ભેદ છે તેથી કાર્યના ધર્મો ધર્મ વિષે ધરાવી શકાય નહિ. આથી ધર્મનું ઉભય સિંગત્વ મંભવતું નથી એવી આ સૂત્રની રાંકા છે. (૩) જે પ્રકારનું ધર્મ અહિંમાં જણાવ્યું છે—પ્રપંચના ધર્મ વગરનું ધર્મ અને પ્રપંચના ધર્મવાણું ધર્મ. (૪) અસાત અને સાત એ રીતે પણ ધર્મના ભેદ છે (૫) રાકોનો ઉત્તર આપે છે. (૬) ભેદપરત્વે શ્રુતિઓના અર્થ કદ્વપના તે વ્યાખ્યાની નથી” એ અધ્યાહાર સમજતું. ભાવાર્થ—પ્રપંચ ધર્મવાણું ધર્મ અને પ્રપંચના ધર્મ વગરનું ધર્મ એમ બે જૂનાં ધર્મ દેખાયાથી. ભેદના સ્વીકારને લીધે ઉપર કહેલો વિરોધ નથી એમ કહેતા હોતો કહે છે કે શ્રુતિમાં દરેક સ્થળે અભેદનું વચન છે. ૧૨

સઘળાં જૂતોતું મધુ છે” (જૂ. ૨-૫-૧) એમ પ્રાક્ષણમાં કહ્યું છે. “જે આ છે તે એજ છે” (જૂ. ૨-૫-૧) માં સર્વત્ર અલેહતું વચન હોવાથી કાર્ય અને કારણ રૂપના પ્રકારનાં લેહનો નિરેધ છે તેથી. માટે લેહના અંગીકારથી શ્રુતિઓને ચોક્કસ શક્ય નથી. ૧૨

અપિ ચેવમેકે ॥૩-૨-૧૩॥

વળી કેટલાક શાખાવાળા લેહના નિરેધ પૂર્વક અલેહને જણાવે છે.

લેહના અંગીકારમાં બાધકને જણાવે છે. વળી એજ પ્રમાણે ‘લેહના નિરેધથી અલેહજ છે એમ કેટલાક શાખાવાળાઓ કહે છે. ‘અનયીજ અને પ્રાપ્ત કરવું ભેદ’ ‘અહિંમાં કંઈ પણ લેહ નથી.’ “જે અહિંમાં લેહ જેવું જુએ છે તે મૃત્યુના પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે” (ક. ૪-૧૧) એમ લેહના દર્શનમાં ‘નિન્દાતું’ વચન છે તેથી. માટે લેહનો અંગીકાર કરવો શક્ય નથી. “ફલ જેવું” શબ્દ “હું બહુ યાત્રુ”ની વ્યાવૃત્તિ માટે, છે માટે ઉપનિષત્માં સઘળા પ્રકારનો અવિરોધ સિદ્ધ થયો. ૧૩

૫ અરૂપવદેવહીત્યધિકરણ

અરૂપવદેવ હિ તત્પ્રધાનત્વાત્ ॥૩-૨-૧૪॥

બ્રહ્મ જગત્થી જૂદુંજ છે કારણે બ્રહ્મની સુખ્યતા છે તેથી.

‘એકદેશીના’ મત પ્રમાણે સમાધાન કહે છે. શાથી અહિંમાં સંદેહ અથવા વિરોધ છે? જડ અને જીવના ધર્મોના વિધિ અને નિરેધમાંજ જડ અને જીવના ધર્મો થાય છે. અન્યત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવતા ઉપાસના માટે હોય છે. (શંકા) લેહનો અભાવ કહ્યો છે. સાચું. તો પણ કર્મ અને કારણના અંશ ભાવથી કરાયલા. ભગવાનના વિહાર માટે થયેલા લેહનો નિરેધ કરવો અશક્ય છે તેથી. માટે બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મોના નિરેધ યોગ્ય છે. ઉપચારથી તો સર્વ કર્મ વગેરે છે. વિપરીત શું ન હોય. માટે

સૂત્ર ૧૩—(૧) લેહનો નિરેધ કરેલો છે અને અલેહતાનું પ્રતિપાદન કરેલું છે. (૨) કપ્તવ અને મખ્મદિનેતી શાખાવાળાઓ. (૩) લેહના નિરેધની શ્રુતિઓ આપે છે. (૪) બ્રહ્મમાં ભેદ જોનારની નિન્દા કરી છે—“તે પરમ મૃત્યુને મેળવે તે” એ નિન્દા. (૫) માટે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મમાં ભેદ જોવામાં આવતો નથી. (૬) મૂળ શ્રુતિમાં ક ૦—૪-૧૧ માં યદ્દ નાનેવ પરવતિ એવા શબ્દો છે અને ત્યાં ફલ શબ્દ છે. નાનેવ એટલે નાનાત્વ જેવું, ભેદ જેવું એમ અર્થ છે. આથી “હું એક છું”, અને બહુ યાત્રુ” એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મ પોતાની ઇચ્છાથી અનેકરૂપ થવા રૂપી લેહને પોતાની ઇચ્છાથી કલ્પ્યા હતા તેવી રીતનો નાનેવમાં નથી. (૭) શ્રુતિમાં કાષ્ઠ પ્રકારનો વિરોધ નથી અર્થાત્ બ્રહ્મમાં કાષ્ઠ ભેદ નહિ હોવાથી તેની ઉલ્લખ સિંગતામાં વાંધા નથી.

અર્થ. ૫ સૂત્ર ૧૪—(૧) અહિંમાં એક દેશીનો મત આપે છે. તે બ્રહ્મને જ્ઞાનાધાર માને છે અને પ્રપચને તેનું પ્રતિજિગ્મ્ય કહે છે. પ્રપચ્ય તેનું પ્રતિજિગ્મ્ય હોવાથી બ્રહ્મ એ લૌકિક ધર્મવાળું છે એમ તે જણાવે છે. (૨) બ્રહ્મમાં, (૩) “હું એક છું” અને બહુ યાત્રુ. તેણે રમણ કર્યું નહિ” વગેરે શ્રુતિઓથી બ્રહ્મ પોતાની કીડા માટે ભેદ સર્જેલા સમગ્રજ છે, માટે લેહનો નિરેધ યથા સકારો નહિ. (૪) ખરી રીતે બ્રહ્મમાં જડ અને જીવના ધર્મો નથી. (૫) જડ અને જીવના ધર્મો બ્રહ્મમાં ન જોવામાં

કહે છે. 'અરૂપવત્' છે. રૂપ એટલે જે નિરૂપણ કરાય છે. વ્યવહાર કરાય છે તે, અને સઘળા વ્યવહારના વિષયરૂપ, તેનાથી યુક્ત તે રૂપવત્ અર્થાન્ વિશ્વ. પ્રથમ તો તેનાથી વિલક્ષણ છે. કાર્ય અને કારણમાં અંશ અને અશીનું વૈલક્ષણ્ય યોગ્ય છે તેથી પણ. તેમ હોય તો તે કારણ હોવાથી અવૈલક્ષણ્ય પણ યોગ્ય છે એમ શંકા થાય તો કહે છે. તે પ્રદ્યુત્તમ પ્રાધાન્ય છે. તેજ મુખ્ય છે તેથી. જ્યાં તેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ત્યાં તેનીજ મુખ્યતા છે. પ્રદ્યુત્તમ પ્રતિપાદનમાં પ્રદ્યુત્તમ ધર્મોજ મુખ્ય છે; અન્ય ધર્મોની મુખ્યતા નથી. જેમ પ્રશાસન મુખ્ય છે તેમ 'સઘળાં કર્મો' પણ મુખ્ય એમ લૌકિક ધર્મોના અનુવાદથી ભગવાનના સંબંધમાં સ્પષ્ટજ અમુખ્યતા છે. વિશિષ્ટના બોધનમાં પણ ૧૦ સર્વ શબ્દ પ્રસિદ્ધનો અનુવાદક હોવાથી ભિન્ન ૧૧ કલ્પનામાં ગૌરવ આવે છે તેથી તથા પ્રમાણના ૧૨ ભાવથી ગમે તે રીતે તેના ધર્મો તરીકે જ્ઞાનનોજ ઉપયોગ હોવાથી લોક ધર્મોનાજ અનુવાદ કરીને વિશિષ્ટતાનું બોધન ૧૩ ઉચિત છે. "અરૂપ" એમ કહેવાને બદલે "અરૂપવત્" એમ જે કહ્યું છે તે (એમ સૂચવે છે કે) ભિન્ન ૧૪ ધર્મોનાજ આવે ૧૫ નિર્ણય છે. પ્રશાસનની માફક ભગવાનના ધર્મોનો નહિ. માટે ૧૬ કાર્યની માફક તેના ધર્મો પણ કાર્યરૂપ હોવાથી તે ભગવાન રૂપ છે; ભગવદર્મ ૧૭ રૂપ નહિ એમ સિદ્ધ થયું. ૧૪

પ્રકાશત્ત્વવૈયર્થ્યાત્ ॥૩-૨-૧૫॥

સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે તેમ અવ્યવહાર્ય છે. તેની માફક પ્રકાશ છે, માટે શાસ્ત્ર વ્યર્થ નથી.

શંકા—૧ સઘળા વ્યવહારથી અતીત હોવામાં શાસ્ત્રની વિકલ્પતા બનશે "મનથીજ આને પ્રાપ્ત કરવું ભોજ્ય" (ક. ૪-૧૧) એમ જે કહ્યું છે તે વિરોધનો પરિહાર પણ થશે નહિ. "તે ઔપનિષદ પુરુષને પૂછ્યું" (બુ-૩-૬-૨૬) "જેમાંથી વાણી નિવૃત્ત

આવે છે તે લક્ષણાગી છે (૧) અરૂપવત્નો અર્થ વિશ્વથી વિલક્ષણ પ્રથમ એવા કર્યો છે. રૂપવત્ એટલે જગત્ (૨) વિશ્વના ધર્મો. (૩) અક્ષર બ્રહ્મની શ્રુતિમાં પ્રશાસનને બ્રહ્મનો ધર્મ કહેલ છે તેમ સર્વ કર્મત્વ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ છે. (૪) ભગવાનમાં આરોપ કરેલા ધર્મો અમુખ્ય છે. (૫) સર્વ એટલે લોક પ્રસિદ્ધ (૧૧) માટે જૂદી કલ્પના કરવાથી ગૌરવ હોય આવે છે. (૧૨) નિષ્ક્રમ નિષ્ક્રમ વગેરે શ્રુતિથી ધર્મોના બાધ દેખાડ્યા છે તેથી સંધર્મસ્ત્વની શાપક શ્રુતિઓથી ત્યાં જૂદી ધર્મોની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. (૧૩) ઉપાસના માટે ઉચિત છે. (૧૪) સર્વ કર્મત્વ વગેરે વિશ્વ ધર્મોના (૧૫) ઔપચારિક ધર્મોના નિર્ણય. (૧૬) પ્રપચની માફક. (૧૭) પ્રપચરૂપ ભગવદ્ધર્મત્વ જો કે છે તો પણ પ્રધાનરૂપ નિત્ય ભગવદ્ધર્મત્વ નથી એમ અર્થ છે. ભાવાર્થ—પ્રથમ સર્વ વ્યવહારના વિષયથી અતીત છે, કારણ કે કાર્ય અને કારણનું વૈલક્ષણ્ય કહ્યું છે. શકા-કાર્ય અને કારણનું અવૈલક્ષણ્ય બલે હો. ઉત્તર—૧, કારણ કે બ્રહ્મના સ્વરૂપનાં વાક્યોમાં બ્રહ્મને મુખ્ય રીતે કહેવું છે તેનુંજ નિરૂપણ ઉચિત છે. જગત્નું પણ નહિ. માટે પ્રથમ જગત્થી જૂદું હોવાથી તેના ધર્મોના નિષેધજ ઉચિત છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—જે બ્રહ્મ સર્વ વ્યવહારથી અતીત હોય તો પછી શાસ્ત્રો નક્કમાં થઈ પડશે, શાસ્ત્રમાં તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે પણ નિષ્ફળ બનશે (૨) સર્વ વ્યવહારને અતીત હોવાથી મનનો પણ

પામે છે.” (તૈ. ૨-૯) એમ પણ છે. માટે કહે છે. પ્રકાશની માફક. સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય તથા અવ્યવહાર્ય છે. તે જાતે સંપાદન કરવાને તથા સ્થાપન કરવાને શક્ય નથી. સૂર્ય જ્યારે આવેલો (ઉગેલો) હોય અગર મેઘાદિના અભાવમાં તેની દ્રક્ત સન્નિધિથી તેનો વ્યવહાર કરવો શક્ય છે. તે પ્રમાણે લકિક વાણી, અને મનથી વ્યવહાર કરવો શક્ય નથી. ઈશ્વરના સંનિધાનમાં તો તે શક્ય છે એમ જ્ઞાને જ્યુતિ કહે છે. આ શી રીતે સમજાય છે? ત્યાં કહે છે. અવૈયર્થને લીધે નહિ તો ઈશ્વર વ્યર્થ થઈ જાય. જો અને ઈશ્વર ધર્મેનો તે રીતના વિરોધનો પરિહાર કર્યો છે. “પ્રજેલો દ્વર ગતિ કરે છે” (ક. ૧-૨-૨૦) “હાથ પગ નહિ છતાં દોડે છે, ચઢી પડે છે, ચક્રુ નથી છતાં જુએ છે, કાન નહિ છતાં સાંભળે છે” (શ્વે. ૩-૧૬) વગેરેમાં ભગવાનના અલૌકિક ધર્મો કહેવાય છે કારણ વગરના કાર્યના વચનથી પ્રજ્ઞાના ધર્મોના પૃથક્કારનો બોધ કરે છે. માટે અવ્યવહાર્ય હોય તો પણ શાસ્ત્રનું વૈદ્ય નથી. ૧૫

આહ ચ તન્માત્રમ્ ॥૩-૨-૧૬॥

અને પ્રજ્ઞાનધન એટલુંજ પ્રજ્ઞાનું રૂપ છે એમ જ્યુતિ કહે છે; માટે તેમાં ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી નહિ.

કંઈક આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શંકા—‘અલૌકિક ઇન્દ્રિયો, વિરોધના અભાવ માટે શા માટે કલ્પવામાં આવતી નથી? અન્યથા કારણમાંથી કાર્ય હોતું, અને તેની નિત્યતા તથા અલૌકિકતા અને વળી “ચક્રુ નહિ છતાં જુએ છે” એ જ્યુતિ પ્રમાણે વિરોધ આવશે એવી શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. વળી જ્યુતિ જાતેજ કહે છે. તે પ્રજ્ઞાન માત્ર છે. “જેમ મીઠાના કકડામાં ખહાર તથા અંદર મીઠા સિવાય બીજું કંઈ પંજુ નથી. તે આખો રસ ધનજ છે તેમ આ આત્મા અંદર તથા બાહ્ય સમસ્ત પ્રજ્ઞાનથી પ્રચુર છે.” (બૃ ૪-૫-૧૩) માં ઈશ્વરપથી અતિરિક્ત ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે તેથી, અને પંડિયાનો અભાવ પણ છે. વેદના વિરોધથી તે પ્રમાણે કલ્પના કરવી અશક્ય છે તેથી પણ વળી વેદના નિઃશ્વાસ સ્થાન રૂપના સંયુક્તાનાંદનું કથન છે તેથી

વિવચ્છા રહેશે નહિ. તો પછી મનથીજ જ્ઞાને પ્રાપ્ત કરવા એ જ્યુતિનો પણ વિરોધ આવશે. (૩) મન અને વાણીના વિવચ્છા છે તેમ વિવચ્છા નથી એમ જે પ્રકારની જ્યુતિઓ છે. (૪) જ્ઞાની વ્યવહાર્યતા તથા અવ્યવહાર્યતા જણાવનાર જ્યુતિ. (૫) નિસાનાનો. (૬) જ્ઞાન અવ્યવહાર્ય છે એમ જ્યુતિ જણાવતી હોય તો પણ તેની નિરુપયોજિતા નથી. ભાવાર્થ—જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે તેમ જ્ઞાન પણ છે. આ રીતે સમજવાથી જ્ઞાનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વ્યર્થ બનેશે નહિ. વળી તેથી ભગવાનના અનૌકિક ધર્મોનો વિરોધ નહોતો નહિ. ૧૫

મુત્ર ૧૬—(૧) તો પછી જ્ઞાનમાં અલૌકિક ઇન્દ્રિયો છે એમ શા માટે કહેતા નથી, એમ કહેવાથી મર્વ વિરોધ દૂર થશે (૨) લેક વિરોધ. (૩) જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો નથી. જ્ઞાનો આકાર “પ્રજ્ઞાન”જ છે. આને માટે મીઠાના કકડાનું દર્શાવ આપ્યું છે. (૪) પ્રજ્ઞાન એજ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, તેનાથી બિન્ન કંઈ ઇન્દ્રિયો નથી. (૫) જ્ઞાને ઇન્દ્રિયો નથી માટે ક્રિયાઓ—કર્મ પણ નથી એમ જો કહેવામાં આવે તો તે ખોટું છે; કારણ કે જ્યુતિનો વિરોધ આવે છે તેથી. (૬) અગ્રંદ એ જ્ઞાનના નિઃશ્વાસરૂપ કહેલ છે, અર્થાત

પણ. માટે ઇન્દ્રિયોની ઉપચિત્કરણના નથી. પણ સર્વાકાર સ્વરૂપ વસ્તુજ તે પ્રકારની છે. એમ માનવું જોઈએ. કૃષ્ણનું વચન છે તેથી. “ચ” અને શબ્દથી “અધર્મી ઇન્દ્રિયોથી વિવર્જિત” (ભ. ગી. ૧૩-૧૪) સ્મૃતિ પણ છે એમ સૂચવે છે. માટે ઇન્દ્રિયોની કલ્પનાનો વિરોધ નથી. ૧૬

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥३-२-१७॥

“અચાતો આદેશ નેતિ નેતિ” એમાં પ્રજ્ઞાના ધર્માનું ઔપચારિકત્વ

શ્રુતિ જણાવે છે. વળી સ્મૃતિમાં પણ તે કહેલ છે.

ફરીથી અન્ય પ્રકારે વિરોધની આશંકા કરી તેનો પરિહાર કરે છે. શંકા—પ્રજ્ઞા જગતનું કારણ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. વળી તે કારણ સમવાયિ અને નિમિત્ત એમ બન્ને છે. પણ કારણના ધર્મોજ કાર્યમાં હોય છે. ‘અચંભાવના હોય તો અન્યથા કલ્પના થાય. કામ વગેરે પશુ ધર્મો છે. અને તેમનું વિધાન શ્રુતિમાં કરેલું છે. તે પ્રજ્ઞામાં જ હોવાને યોગ્ય છે. નિયેધ કરનાર શ્રુતિ પણ તેમ છે. વેદને માનનાર તો લેશ માત્ર પણ શ્રુતિની ખીણ રીતે કલ્પના કરશે નહિ, આમ શંકા કરીને પરિહાર કરે છે. શ્રુતિજ જગવાનમાં જડ અને જીવોના ધર્મોના અભાવને જણાવે છે. “પ્રજ્ઞાનાં એ રૂપ છે” (ખૂ ૨-૩-૧) થી ઉપક્રમ કરીને એ રીતે પાંચ ભૂતો જણાવીને “માટે નેતિ નેતિ એવો આદેશ છે.” (ખૂ-૨-૩-૬) એમ કહે છે. “ઇતિ” શબ્દ પ્રકારને કહે છે. પ્રજ્ઞા પાંચ મહાભૂતો બને છે, આ પ્રકારનું નહિ. તેને સિદ્ધ કરે છે. પ્રજ્ઞા તેવું હોતુંજ નથી. દ્વિ શબ્દ આ અર્થ યોગ્ય છે એમ જણાવે છે. “આમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું” એમ કહ્યું છે. કાર્ય અને કારણનો એક પ્રકાર ખરેખર નથી. માટે “નેતિ નેતિ” વાક્ય પ્રકારના નિયેધનો ઉપસંહાર કરે છે. ફક્ત સમવાયિ રૂપ નથી, પણ અન્ય પર છે, માટે રૂપનું નિરૂપણ કરવાને નામનું નિરૂપણ કરે છે. “સત્યનું તે સત્ય છે.” ‘આથી પ્રપં-

અગ્નેદર્શી કાર્ય પ્રજ્ઞામાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આથી પ્રજ્ઞાનું કર્મ જોવામાં આવે છે. (૭) પ્રજ્ઞામાં ઇન્દ્રિયોની કલ્પના કરવી નહિ. (૮) પ્રજ્ઞાનો આકાર સર્વરૂપ હોવાથી સર્વ કરી શકે છે, જો કે ચોતાનામાં ઇન્દ્રિયો નથી તો પણ (૯) જ સ્મૃતિનું સ્થાન કરે છે. સ્મૃતિ પણ જણાવે છે કે પ્રજ્ઞામાં ઇન્દ્રિયો નથી. ભાવાર્થ—શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞાને પ્રજ્ઞાન ધન કહેલ છે, તેજ તેનો આકાર છે. તે સિવાય તેને કશું રૂપ નથી. આથી પ્રજ્ઞામાં ઇન્દ્રિયોજ કહેલી નથી. માટે તે કલ્પના કરવી નહિ. ૧૬

અન્ય ૧૭—(૧) કારણ પ્રજ્ઞાના ધર્મોનો કાર્યમાં અંગીકાર કરવામાં ન આવે તો. (૨) વિવર્તવાદની કલ્પના, અથવા અમતમાંથી સત્તા આગ્રમથી શ્રુતિ વિરુદ્ધની કલ્પના. (૩) “હું એક છું બહુ પાતુ” વગેરે શ્રુતિ વિરુદ્ધની કલ્પના (૪) કામત્વાદિ એ પ્રજ્ઞાના ધર્મો છે. (૫) પ્રજ્ઞા આ પ્રકારનું નથી એમ ‘ઇતિ’ શબ્દ જણાવે છે. (૬) પ્રપંચ પ્રજ્ઞાથી જૂદું છે તેથી પ્રપંચના ધર્મો પ્રજ્ઞા વિષે લેઈ શકાય નહિ છતાં તેને જો આપણે લેવા હોય તો આરોપણીજ-લક્ષણથી લઈ શકાય. શ્રુતિ પ્રમાણે અને જણાવેલો અર્થ છે. એટલુંજ નહિ પણ સ્મૃતિ પ્રમાણે પણ તેજ અર્થ છે. અર્થાત્ એવો ઉલ્લેખ કરે છે. (૭) સત્ એટલે પ્રત્યક્ષ ગોચર અને અસત્ એટલે પ્રત્યક્ષને અગોચર. ભાવાર્થ—ખૂ ૨-૩-૬ ની જગ્યા આદેશો નેતિ નેતિ એ શ્રુતિ પ્રમાણે તથા સ્મૃતિ અનુસાર એજ અર્થ સમજાય છે કે પ્રજ્ઞામાં દેખાતા ધર્મો તે ઉપચારથી છે વસ્તુતઃ નહિ.

ચથી જૂઠું પ્રજ્ઞ વિદ્યમાન હોવાથી પ્રપંચના ધર્મોનું વાક્ય પ્રજ્ઞમાં લાક્ષણિક જ યોગ્ય છે. શ્રુતિથીજ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. “સ્વ” પદ પૂર્વે કહેલી યુક્તિના અનુસંધાન માટે છે. અથો શબ્દથી પ્રકમ ભેદ પણ છે. અચાત આદેશઃ એમ લિન્ન પ્રક્રમથી કહે છે. શ્રુતિથી અન્ય અર્થ હોય તો તેના નિરાકરણ માટે કહે છે. સ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે. ભ. ગી ૧૩-૧૨માં કહે છે “પ્રજ્ઞ આદિ વગરનું” પર છે. તે સત્ કહેવાતું નથી તેમ અસત્ કહેવાતું નથી.” તે સત્ અને અસત્ ક્ષેત્ર રૂપ છે. જેવના નિરૂપણમાં તેમનો નિષેધ છે, વેદાદિમાં પ્રપંચના ધર્મો ભગવાનમાં કહેવાય છે નહિ કે તે ધર્મો ત્યાં છે એમ જણાવે છે. માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિથીજ તે પ્રકારે નિર્ણય છે. ૧૭

અત એવ ચોપમા સૂર્યકાદિવત્ ॥૩-૨-૧૮॥

માટેજ જલ સહિત સૂર્ય તથા ચંદ્રની માફક શ્રુતિમાં (પ્રજ્ઞને મચ્છર તથા નાગ વગેરે સાથે સરખાવ્યાં છે તે) ઉપમા છે.

પ્રપંચના ધર્મો ભગવાનમાં ઉપચારથી કહેવાય છે. એમ અહિંમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. માટે આજ નિર્ણયનો આશ્રય કરીને “બ્રહ્મિ, હાથી, અને મચ્છરના સરખા તે છે. તેમ “આ ત્રણુ લોકોના સરખા અને સર્વના સરખા તે છે” એમ જેની ઉપમા આપી શકાય નહિ એવા ભગવાનનું જે ઉપમાન છે તે છે. તેના (પ્રપંચના) ધર્મોના ‘સંગ’-ધર્મો છે. સ્વતન્ત્ર ધર્મ હોવા છતાં પ્રજ્ઞ વિષે કહેલું યુક્ત નથી. આ પણ વિરુદ્ધ છે એવી શંકા કરીને દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ‘સૂર્યકાદિ’ની માફક. સૂર્ય સહિત જે જલ તે સૂર્યક છે. જેમ આ જ્યોતિ. યદ્યા યદ્યં જ્યોતિરાંતમા વિવસ્વાનપો મિત્રા યદુધ્યકોમુગચ્છન્ન પક્ષા યદુધા વૈષ વૃશ્યતે જલચંદ્રવત્ (પ્ર. ળિ. ૧૨) જેમ પૃથ્વીથી સંલિપ્ત ઉપમા નત્વ આ પ્રમાણે પણ છે “બ્રહ્મિના” સરખા (જૂ. ૧-૪-૩૨) “વં અને” શબ્દ એમ સૂચવે છે કે વિરોધનો અભાવ કહેવો જોઈએ તથા એકદેશનું અધિકરણ સંપૂર્ણ થયું છે માટે જડ અને જીવના ધર્મોના ભગવાનમાં ઉપચાર છે, નિષેધ તો સુપ્ત છે.

સૂત્ર ૧૮—(૧) એક વસ્તુને અન્ય સાથે સરખાવવામાં આવે ત્યારે અલગ શાસ્ત્રમાં ઉપમાન, ઉપમેય, સાધારણ ધર્મ અને ઉપમાપ્રતિપાદક શબ્દો હોય છે. આ યદ્યાં હોય તો પૂર્વોપમા અને છે અને તેમથી કોઈ અગ અધૂરાં હોય ત્યારે લુપ્તોપમા કહેવાય છે. ઉપમેય એટલે જે વસ્તુ ખીન સાથે સરખાવવાની છે તે અને ઉપમાન એટલે જેની સાથે તે સરખાવવાની છે તે. જેમ મુખને ચંદ્ર સાથે સરખાવવાનું હોય ત્યારે મુખ એ ઉપમેય કહેવાય છે અને ચંદ્ર એ ઉપમાન છે. પ્રજ્ઞને મચ્છર, હાથી વગેરેની સમાન કહેવાથી મચ્છર, હાથી વગેરે જલમાં ઉપમાન થાય છે. (૨) ખરી રીતે જલનું કોઈ ઉપમાન પથી. પણ ઉપમાન બનેલાં પ્રપંચની સાથે મંગ-ધર્મોના હોવાથી તે રીતે બને છે. (૩) પ્રપંચના મંગ-ધર્મો, તે ધર્મ પ્રજ્ઞમાં હોય શકે છે સ્વતંત્ર રીતે નહિ. (૪) “સૂર્યકાદિ”—સૂર્યક+આદિ. સૂર્યક એટલે સૂર્ય+ક “ક” એટલે “જલ” અર્થાત્ જલ સહિત-સૂર્ય, જલમાં પ્રતિબિંબિત સૂર્ય. આદિ-વગેરે. એટલે ચંદ્રક અર્થાત્ જલમાં ‘પ્રતિબિંબિત ચંદ્રનું’ ગ્રહણ કયું છે. (૫) જલાદિથી મંલિપ્ત ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ હોય શકે. (૬) સૂત્રમાં ચંદ્રનું પ્રયોગન વિરોધના અભાવ તથા એકદેશીના અધિકરણની સમાપ્તિ જણાવી છે. (૭) જડ અને જીવના ધર્મો ઉપચારથી જલમાં છે. ખરી રીતે તો તે ધર્મો જલમાં નથી.

અમ્બુવદગ્રહણાત્તુ ન તથાત્વમ્ ॥૩-૨-૧૯॥

જલની માફક (જલમાં સૂર્યનું) પ્રતિબિમ્બ જણાય છે અને તેમાં સૂર્યના ધર્મે જોવામાં આવે છે તેની માફક બ્રહ્માં ઔપચારિક ધર્મેનું ગ્રહણ નથી

મુખ્ય સિદ્ધાન્ત કહેવાને એકદેશીને દ્વય આપે છે. 'તુ તો' 'શબ્દ તે પ્રમાણેના' સિદ્ધાન્તની વ્યાવૃત્તિ કરે છે મમવાયથી 'જૂઠું' તે પ્રમાણે હોય છે, કારણ કે તેના ધર્મેનો યોગ છે તેથી. જડ અને જીવના ધર્મેના યોગથી સર્વકામ વગેરે હોતા નથી. શાથી? જલની માફક અગ્રહણ છે તેથી. સર્વથી પરબ્રહ્મના પ્રતિબિમ્બમાં અધિકરણના ધર્મે 'હોવાપણું' અને છે ત્યાં 'રૂપ રહિત તેમજ વિદ્યમાનતું પ્રતિબિમ્બ પડતું નથી એમ કહેવું જોઈએ તો પણ સ્વ મતના વિરોધથી જલની માફક અગ્રહણ છે. સ્વચ્છ જલ પ્રતિબિમ્બનું ગ્રહણ કરે છે. તે પ્રમાણે ધર્મેને 'ગ્રહણ કરવાનું' શક્ય નથી કારણ કે વળી ત્યાં ધર્મે છે તેથી. સર્વના આધાર તરીકે તે પ્રમાણે કહેવામાં તે વ્યર્થ છે એમ પ્રથમ અમે કહ્યું છે.

અમથી વેદથી કલ્પના કરવામાં આવે છે એમ કહેવામાં આવતું નથી. કારણ કે તે અપ્રતારક તથા સર્વજ્ઞ રૂપ છે તેથી વિશ્વવર્ણીનું આ 'પ્રકારનું' વચન છે 'વેદિકનું' નહિ. "પૃથ્વીમાં સ્થિત થતાં" (જૂ ૩-૭-૩) વગેરેની સાથે વિરોધ પણ છે. માટે 'બ્રહ્માના ધર્મે' સર્વકામ' વગેરે છે. ઉપાધિના સંબંધથી ઔપચારિક (લાક્ષણિક) નથી. ૧૯

સાવાર્થ-જલના સૂર્યના જેમ ધર્મેનો આગળ કલ્પના આવે છે તેમ બ્રહ્મા પણ જડ તથા જીવના ધર્મેનો આરોપ છે ૧૦.

મૂલ ૧૯-(૧) એકદેશી બ્રહ્મા ધર્મેનું ઔપચારિકત્વ જે જણાવે છે તે ખોટું છે એમ 'તુ' શબ્દથી જણાવે છે. (૨) ઔપચારિકત્વની કલ્પના બ્રા સમવાય કારણ નથી ત્યાજ હોય છે જલ અને સૂર્યના દૃષ્ટાન્તમાં જલ તે સમવાયિક પણ નથી. પણ બ્રહ્મ તો જડ તથા જીવનું સમવાયી કારણ છે તેથી તેમાં જડ તથા જીવના ધર્મેનું ઔપચારિકત્વની કલ્પના કરવી વ્યાજબી નથી. (૩) માટે જલના સૂર્યનું દૃષ્ટાન્ત વ્યાજબી નથી (૪) સર્વની મગ્ધામણીએ પરબ્રહ્મના. (૫) મૂલ ૧૪ માં એકદેશી બ્રહ્મને જગત્થી વિવક્ષ્ય સ્વીકારે છે તેથી બ્રહ્મ રૂપ ગદિતને માને છે. આથી જેમ રૂપવાળા સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ જલમાં હોય છે તેમ બ્રહ્મનું હોઈ શકે નહિ કારણ કે એક દેશીના મતે બ્રહ્મા રૂપ નથી. (૬) ઔપચારિક ધર્મે બ્રહ્મા હજી નહિ. (૭) વેદ બ્રહ્મા લક્ષણાથી ધર્મે છે એમ કહેજ નહિ. લાક્ષણિક ધર્મે એવે બ્રા ધર્મે નથી માટે તેના ધર્મેની કલ્પના બ્રહ્મને વિષે કળી તે બ્રહ્મથી કરેલી કલ્પના ગણાય. વેદ એ ભગવાનના નિશ્ચય રૂપ હોવાથી તેમાં એની કલ્પના હોઈ શકેજ નહિ. (૮) જે લાક્ષણિક ધર્મેને જ વેદ જણાવે તો તેની વિધમનીયતા રહે નહિ. (૯) ઉપચારથી બ્રહ્મા ધર્મ છે એવું વચન. (૧૦) વેદ તો બ્રહ્મા ધર્મે સત્યજ કહે છે માટે વેદનું વચન એવા પ્રકારનું નથી. સાવાર્થ-જલના જણાતા સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની માફક બ્રહ્મા જીવ તથા જગતના ધર્મેનો ઉપચાર નથી, પણ બ્રહ્મા સત્ય ધર્મજ છે. ૧૯

વૃદ્ધિહ્યાસમાક્ત્વમન્તર્માવાદુમયસામક્તસ્યાદેવમ્ ॥૩-૨-૨૦॥

ઘટાદિમાં આકાશના અન્તર્ભાવથી તે જેમ “મોટું” આકાશ નહાતું “આકાશ” એવી સંજ્ઞા મેળવે છે તે પ્રમાણે મન, પ્રાણ વગેરે છે.

ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞ સધર્મક તથા નિર્ધર્મકજ છે. સિદ્ધાન્તથી વિરોધના પરિહારને કારણે છે. લોક વેદથી તેની અનુસાર વિરોધનો ખરેખર ત્યાગ કરવો જોઈએ. મહાન અવકાશ, અદ્યઅવકાશ; “અવકાશ પ્રમાણે દશ ચમસને” એ પ્રમાણે લૌકિક વૈદિક વ્યવહાર વસ્તુ ધર્મથી વિરુદ્ધ દેખાય છે. ‘વ્યાપકત્વ, વૃદ્ધિ તથા સંકોચ આકાશજે’ હોય છે. ત્યાં જેમ રેઘડામાં પ્રવેશ પામેલું આકાશ હોય તે પ્રમાણે તેનો વ્યપદેશ થાય છે. તેમ ડોલવાથી ઉભયની યથાર્થતા બને છે. નહિ તો ‘એકનો બાધ થાય છે. આ પ્રમાણે તે તેના અનુપ્રવેશથી પ્રજ્ઞ પણ એવુંજ છે. ઔપાધિક રૂપ નહિ. ‘જપાના કુલની રતાશની માફક અન્ય ધર્મ રૂપનો અભાવ છે તેથી; નહિ તો ‘અન્યના અનુવિધાયિ હોય તોપણ ‘તે સ્વધર્મોજ છે. કારણત્વ ‘વગેરેની માફક. વળી ‘આગ-તુક રૂપને લીધે તે ધર્મોજ નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અન્યના ધર્મ હોવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. વળી તેમાં જણાતા રૂપની પ્રતીતિ તથા દર્શનથી અવિરોધ છે. આ અવિરોધનો પ્રકાર છે. જેમ બન્નેની યથાર્થતા થાય. તેજ પ્રમાણે તેના પ્રકારને કહેવો જોઈએ. માટે જેમ આકાશ કરક વગેરેમાં અન્તર્ભાવ થવાથી વૃદ્ધિ તથા સંકોચવાળું છે તે પ્રમાણે બન્નેની યથાર્થતાને લીધે પ્રજ્ઞ પણ શરીરમાં વૃદ્ધિ તથા સંકોચ શબ્દથી ઓળખાય છે. અને તેથી આકાશ અને જીવનું એક ઉદાહરણ જણાવે છે. ૨૦

સૂત્ર ૨:—(૧) આકાશ વ્યાપક છે, તેમ તેમાં વૃદ્ધિ અને મંકોચ પણ છે. વૃદ્ધિ અને મંકોચથી તેની વ્યાપકતામાં વધો આવતો નથી. (૨) જેમ ઘટનું આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે અને તે પાત્ર પ્રમાણે મોટું નાનું થાય છે. મોટા પાત્રમાં આવેલું આકાશ મોટું આકાશ કહેવાય છે અને નાનામાં નાનું કહેવાય છે. આમ આકાશને મોટાપણું તથા નાનાપણું તેની ઉપાધિને લીધે છે. ઘટાદિ પાત્રો ઉપાધિ છે. તેજ પ્રમાણે મન તથા પ્રાણ વગેરે ઉપાધિને લીધે પ્રજ્ઞમાં ભુદા ભુદા ધર્મો જોવામાં આવે છે જેમ વૃદ્ધિ અને મંકોચને લીધે આકાશની વ્યાપકતામાં બાધ આવતો નથી તેમ પ્રજ્ઞની સધર્મકતાને લીધે તેની નિર્ધર્મકતામાં બાધ આવતો નથી. (૩) માટે પ્રજ્ઞ સધર્મક અને નિર્ધર્મક બન્ને છે. અને તે બન્ને રૂપે ખરું છે. (૪) જો પ્રજ્ઞ આ બન્ને પ્રકારનું ન હોય તો એકજ પ્રકારનું પ્રજ્ઞ ખરું છે અને બીજા પ્રકારનું મોટું એમ કહે. (૫) પ્રજ્ઞની સધર્મકતા તે ઉપાધિમાં અમુક પ્રવેશને લીધે છે માટે તે પણ સત્ય છે. તે ઉપાધિ જન્ય નથી. (૬) આરસપહાણના ચાંચલાની પાસે જપાનું કુલ હોય તો તે લાલ દેખાય છે. ત્યાં જે લાલાશ દેખાય છે, તે ઉપાધિ જન્ય છે. અદિમાં તેવી રીતે પ્રજ્ઞની સધર્મકતા ઉપાધિ જન્ય નથી. (૭) અન્યમાં તેની પ્રતીતિ થાય તો પણ (૮) સર્વકર્મો વગેરે તે પ્રજ્ઞનાજ. ચોતાના ધર્મ છે, ઔપચારિક નહિ. (૯) પ્રજ્ઞપતિ વગેરેમાં આવેલાં કારણ વગેરેની માફક. (૧૦) ઉપાધિમાં અનુપ્રવેશને લીધે પ્રજ્ઞમાં ધર્મો જણાય છે, તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તે ઉપાધિજો આ મંતુક દેખાથી એ પ્રજ્ઞના ધર્મો નૈસર્ગિક નથી. ભાવાર્થ—જેમ ઘટ વગેરે ઉપાધિને લીધે ઘટાકાશ વગેરે તેમાં આકાશના અનુપ્રવેશથી વૃદ્ધિ અને સંકોચવાળું બને છે તેમ મન અને પ્રાણ વગેરેમાં પ્રજ્ઞના અનુપ્રવેશથી તે ધર્મથી યુક્ત બને છે. ૨૦

દર્શનાચ્છ||૩-૨-૨૧||

અને તેનું (બ્રહ્મના સર્વ વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનું) દર્શન છે તેથી.

અન્ય હેતુ કહે છે. ભગવાનમાં સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મો દેખાય છે. દૃષ્ટ ધર્મોમાં 'તે અનુપપન્ન છે એમ નથી. કારણ તેમાં વ્યાધાત આવે. 'તે બલે તેનું હો' એવો તો નિશ્ચય પ્રામાણિક છે. 'અ-અને' થી ઉદ્ભવ (પ્રાયણીઓ) અને બન્ધન વગેરેથી પ્રત્યક્ષ ઉભયના સાધક દેખાયેલ છે. ભગ કે ભા. ૧૦-૮-૪૦ માં "આ મારા બાળકને" એમ કહ્યું છે. માટે શ્રુતિ પ્રત્યક્ષથી સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય તરીકે બ્રહ્મની પ્રતીતિ હોવાથી વિરોધ નથી. ૨૧

પ્રકૃતૈતાવત્ત્વં हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ||૩-૨-૨૨||

બ્રહ્મમાં અમુકજ ધર્મ છે તેનોજ અર્થાત્ બ્રહ્મમાં પ્રકૃત ધર્મોનોજ ખરેખર નિષેધ કરે છે. (એટલુંજ નહિ પણ નિષેધના વાક્યમાંજ બ્રહ્મના અપ્રાકૃત ધર્મોને) તે કહે છે.

ખરી રીતે વિરોધનો પરિહાર કરીને યુક્તિથી પણ પ્રતિષેધ કરે છે. શંકા-સઘળા વિશેષ ધર્મોના અસ્પૃશ્યતા વાક્યોથી નિષેધ હોવાથી કેવી રીતે અવિરોધમાં વિચારા યુક્તવો ભેદએ એમ જો હોય તો ત્યાં કહે છે. પ્રકૃતમાં જે આટલું એટલે આનુબાનુએ દેખાતા જેટલા પદાર્થો લૌકિક છે તેમનાજ ધર્મોના નિષેધ કરે છે. કારણ કે પ્રતીતનોજ નિષેધ કરેલો છે તેથી. માટે 'જગત્'થી તેની વિલક્ષણતાજ અસ્પૃશ્ય વગેરે વાક્યોથી પ્રતિ-પાઠિત કરાય છે, વેદમાં કહેલા બ્રહ્મધર્મોના નિષેધ કરવો શક્ય નથી. શાથી આ સમજાય છે? ત્યાં કહે છે. તેથી 'વારંવાર કહે છે. જે વાક્યમાં પ્રથમ નિષેધ કર્યો છે તેજ વાક્યમાં ફરીથી તેનુંજ વિધાન કરે છે. "જેનાથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે." "બ્રહ્મના આનન્દને જે જાણે છે." (તૈ. ૨-૬) તે પ્રમાણે 'અસ્પૃશ્ય વાક્યમાં પણ "આના પ્રશાસનમાંજ" (બૃ. ૫-૮-૬) "આને જાણીને" (બૃ. ૩-૮-૧૦) "આકાશ એત

સૂત્ર ૨૧-(૧) જે ધર્મો પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે તે ખરા છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ અને ખરા ન હોય તો તે દેખાયજ નહિ. (૨) ૨૧૬૫ અને મહત્વના સાધક. ભાવાર્થ બ્રહ્મમાં સર્વ પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્મો છે. તે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં જોવામાં આવે તેમજ પ્રત્યક્ષથી અનુભવ પણ બક્તોને થયેલો જોવામાં આવે છે. માટે બ્રહ્મ ઉભય પ્રકારનું છે એમ માનવું જોઈએ. ૨૧

સૂત્ર ૨૨-(૧) નિષેધ શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે ધર્મોના નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તો પછી તમે બ્રહ્મને સધર્મક કેમ કહી શકો? (૨) નિર્ધર્મક બ્રહ્મ એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત આથી જ્યાં બ્રહ્મને નિર્ણય નિરાકાર વગેરે કહ્યું છે ત્યાં પ્રાકૃત વૈદિક ધર્મોથી રહિત તે છે એમ માનવું (૩) બ્રહ્મમાં બિલકુલ ધર્મજ નથી એમ કહી શકાશે નહિ. શ્રુતિઓમા બ્રહ્મના ધર્મો વર્ણવેલા છે તે ધર્મો અપ્રાકૃત અને અલૌકિક છે. આથી બ્રહ્મ ધર્મ રહિત નથી. પણ વેદમાં કહેવા દિવ્ય ધર્મ યુક્ત છે. તે અર્થમાંજ બ્રહ્મને સંયજી કહેલ છે. (૪) જે વાક્યમાં બ્રહ્મમા ધર્મોના નિષેધ કરે છે. તેજ વાક્યમાં બ્રહ્મના બીજા ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરે છે. (૫) આ શ્રુતિમાં બ્રહ્મના વેદના ધર્મોના નિષેધ છે એમ તેનું પ્રતિપાદન છે. (૬) અહિંયાં બ્રહ્મના પ્રશાસનના ધર્મોના નિષેધ છે તેમ તેનું પ્રતિપાદન પણ છે. (૭) શ્રુતિમાં સર્વજ

અને પ્રેત” (બુ ૩-૮-૧૧) એ શબ્દથી એક વાક્ય અને ઉપાખ્યાનના ભેદો સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા છે. ‘સર્વત્ર લૌકિકનો પ્રતિષેધ કરે છે અને અનૌકિકનું વિધાન કરે છે’ એમ યુક્તિથી નિર્ણય છે. માટે યુક્તિથી પણ અવિરોધ છે ૨૨

૭ તદવ્યક્તમાહુહીત્યકિચ્છુ

તદવ્યક્તમાહ હિ ॥૩-૨-૨૩॥

શ્રુતિ કહે છે કે ખરેખર બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે-નિર્વિરોધ છે

શબ્દમળના વિચારથી વિરોધનો પરિહાર કરીને અર્થમળના વિચારના ‘અવિરોધનું પ્રતિપાદન કરવાને અધિકરણનો આરભ કરે છે. ‘મધ્યા વિરુદ્ધ વાક્યોના ઉદાહરણો આપીને વિચાર કરાય છે “તે અમુકી અહણુ કરતા નથી” (બુ ૩-૧-૮) ‘ઢાંક ધીરે પ્રત્યગ્ આત્માનું ઇક્ષણ કર્યું (ક ૨-૪-૧) “વાણીથી પણ નહિ” (બુ ૩-૧-૮) “સઘળા વેદો જેના પદ્મનું આમનન કરે છે” (ક ૧-૨-૧૫) “મનની સહિત પ્રાપ્ત કર્યા વગર” (તે ૨-૬) “મનથીજ આને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” (ક ૪-૧૧) “સ્પર્શ રહિત, ગન્ધ રહિત અને રસ રહિત” (ક ૩-૧૫) “સર્વ રૂપ, સર્વ ગન્ધ અને સર્વ રસ” (છા ૩-૧૪-૨) “હાય અને પગથી રહિત” (સ્વે ૩-૧૮) વગેરે “સઘળે અમુવાળા” (મુ સ ૧૦-૮૧-૩) વગેરે નિર્ણય પણ છે “જે સર્વજ્ઞ અને સર્વ શક્તિવાળા છે” (છા ૩-૧૪-૨) વગેરે વિરુદ્ધ વાક્યો છે. ખરી રીતે વસ્તુને રૂપે સમવતી નથી બંને વાક્યો પણ પ્રમાણ છે તેમ હોય તો અન્ય પ્રમાણને અનુસરીને નિર્ણયનો વિચાર કરાય છે ત્યાં પૂર્વ પક્ષ કહે છે તે અવ્યક્ત છે તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત હોવાને યોગ્ય છે શાથી? તે ખરેખર કહે છે શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષથી “નેતિ નેતિ આત્મા તે અગૃહ્ય છે, તેથી તેનું અહણુ થતું નથી” (બુ ૩-૮ ૨૬) તેનું અહણુ થતું નથી એમ અનુભવના સાક્ષીવાળું પ્રમાણ શ્રુતિ કહે છે. ‘કોઈપણ ચક્ષુ તથા મનથી બ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી’ ‘સર્વરૂપથી સઘળા થીજ જોવાને શક્ય છે માટે સર્વ ધર્મોથી યુક્ત બ્રહ્મ છે એવું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ.

જેજ જણાવવામાં આવ્યું છે તેજ બ્રહ્મમાં નોંધે ધર્મો નથી અનૌકિક ધર્મો તો છે ભાનાર્થ-આ મૂળમાં એમ કહે છે કે બ્રહ્મમાં અમુન પ્રકારના ધર્મો જે જોવામાં આવે છે તે ધર્મો ત્યાં નથી અર્થાત્ પ્રાકૃત ધર્મોનો નિરોધ કર્યો અને ત્યાં અપ્રાકૃત ધર્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. માટે બ્રહ્મ સધર્મ અને નિર્ધર્મ બંને રૂપે છે ૨૨

અધિ ૭ સ્તન ૨૩—(૧) શ્રુતિથી બ્રહ્મના અવ્યક્ત પ્રરોધ નથી તેમ અર્થથી પણ નથી જણાવવાને આ અધિકરણનો આગલ છે. અર્થથી અનિરોધ એટલે ભગવાનને સાક્ષાત્ જોવા તે પણ ભગવાનને કોઈએ જોવા નથી એથી બ્રહ્મ સર્વિશેષ નથી આવા પ્રકારના વિરોધનો પરિહાર કરવાને આ અધિકરણનો આગલ છે. (૨) શ્રુતિઓ બે પ્રકારની છે સર્વિશેષનું પ્રતિપાદન કરનાર અને નિવિરનું પ્રતિપાદન કરનારી આ પ્રકારે શ્રુતિમાં બે રીતના બ્રહ્મનું વર્ણન છે તો તેમાંથી કયું ખરું સમજવું? બેમાંથી એક ખરું માનવાથી બીજાનું વર્ણન સાથે વિરોધ આવે છે. (૩) વળી નિવિર (૪) બ્રહ્મનો સર્વિશેષ આખર હોય તો કોઈએ તેમને જોવાને ત્યાં જોઈએ પણ એવો કોઈને અનુભવ નથી. (૫) બ્રહ્મનો

લાક્ષણિક અર્થમાં ન હે અનુભવના વિરોધથી-૨. એમ હોય તો કહે છે ૨૩

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥૩-૨-૨૪॥

ભગવાનની સેવા બરાબર કરવામાં આવે તો ભગવાન ભક્તને પ્રસન્ન થઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે અને તેથી ભગવાનનાં રૂપોનું અનુમાન થઈ શકે છે તેથી

અગર શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી ભગવાનનું સવિશેષત્વ છે.

“અપિ” પૂર્વપક્ષની નિન્દામાં છે સર્વથા પૂર્વપક્ષવાદી મૂળ છે કાણુ કે પ્રશ્નનું સંસારાધન કરવામાં આવે અગર પૂરપૂરી રીતે એવાથી સ્વતોષવામાં આવે તો તેમનું દર્શન થાય છે “શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ધ્યાન અને યોગથી તેને જાણો” (કું ૧-૨) “એને આ પસંદ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે” (મુ. ૩-૨-૩) “હે અર્જુન! હું આ પ્રમાણે અનન્ય ભક્તિથી જાણવાને તથા દર્શન માટે તથા હે પરતપ! તરવથી પ્રવેશ કરવાને શક્ય છું!” (ભ ગી ૧૧-૫૪) એવા વચનો છે જન્ને પ્રકારનું પણ રૂપ દેખાય છે પછીથી તો તેને નિષ્કલ્પનું ધ્યાન કરતા જુઓ છે (મું ૩-૧-૮) “અનેક બાહ્ય, ઉદર, મુખ અને નેત્રવાળા તથા અનન્ત રૂપવાળા તમને જોઈ છું” (ભ ગી ૧૧-૧૬) સંસારાધના પંકજનાગને (પ્રત્યક્ષ) સ્વઅનુભવ, અને ધ્રુવ વગેરેનું અનુમાન કરાવનાર પણ માટે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અગર શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી પ્રશ્ન સાકાર અગર અનન્ત શુણ્ધી પરિપૂર્ણ છે, એમને તે અવ્યક્તજ નથી એમ નિશ્ચય છે. માટે લૌકિક તથા અલૌકિક એ પ્રત્યક્ષના વિષય હોવાથી ઉભય પ્રકારના અર્થરૂપ પણ પ્રશ્ન છે ૨૪

મર્શિય હોવાથી, તમામ તેમને જોઈ શકે પણ એની રીતે કાંઈ જોઈ શકતું નથી (૧) માટે મવિશેષ પ્રશ્ન પ્રતિપાદન દરનાર શ્રુતિઓ ઉપવાચી-નક્ષણથી છે એમ માનવું જોઈએ ભાવાર્થ-અહિંઆ પૂર્વ-પક્ષી કહે છે કે પ્રશ્ન જે સવિશેષ હોય તો તે રીતે પ્રશ્ન પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું જોઈએ, પણ કાંઈને તેનું દર્શન થતું નથી આથી શ્રુતિમાં પ્રશ્નની જે મવિશેષતા જણાવી છે તે લક્ષણથી છે એમ સમજવું નહિ તો શ્રુતિનો પરસ્પર વિરોધ આવશે માટે પ્રશ્ન આ રૂપ નિર્વિશેષ છે, અને સવિશેષ લક્ષણથી છે ૨૩

મૂલ ૨૪—(૧) ‘અપિ’ શબ્દ નિન્દાસ્થિતે છે અર્થાત્ પૂર્વપક્ષ જનાર પદ્ધતિ મૂર્ખો છે કે જોગી દ્વારોને કહે છે (૨) મગધન-સમ્પ્રદાયને મગધ અગમર, પૂરી રીતે અને ગદ્યના આરાધના, અર્થાત્ ભક્ત બરાબર સેવા પગથિય થાય તો ભગવાન તેથી પ્રમન્ન થઈને તેને દર્શન આપે છે અને ભક્ત તે રીતે ભગવાનને જોઈ શકે છે આથી કાંઈ ભગવાનને જોઈ શકતા નથી એની દલીલ કરીને જે અર્થનો વિરોધ દેખાડ્યો તે ભગવાન નથી (૩) ભગવાનની મવિશેષતા તથા નિર્વિશેષતા એકજ વાક્યમાં જણાવેન હોય તેમાં પ્રમાણ આપવાને શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો ઉત્તેજ કહે છે (૪) સનના “પ્રત્યક્ષ” શબ્દનો અર્થ આપે છે પ્રત્યક્ષ એટલે ભક્તનો ૨૨ અનુભવ ભગવાનની મેરા રૂપથી ભગવાન પ્રસન્ન થતા ભક્તને જે પ્રત્યક્ષ દર્શન આપે છે તેનું નામ પ્રત્યક્ષ (૫) ભક્તને ચતા દર્શન ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે પ્રશ્ન સવિશેષ છે, આમાં સૂચનો ‘અનુમાન’ શબ્દ સમજાવ્યો છે (૬) અથવા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનના અર્થો શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમ કયા છે ભાવાર્થ-ભગવાનની મેવા દરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે ભક્તને પોતે પોતાનું પ્રશ્ન દર્શન કરાવે છે આથી એમ અનુમાન થાય છે કે ભગવાન સવિશેષ છે, અથવા શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી પણ ભગવાનની સવિશેષતા છે કાણુ કે શ્રુતિના તથા સ્મૃતિના એકજ વાક્યમાં જને સ્પષ્ટ જણાવેલા છે માટે શબ્દનો કે અર્થનો કાંઈ પણ રીતે વિરોધ નથી ૨૪

૮ પ્રકાશાદિવચ્ચેત્યધિકરણ

પ્રકાશાદિવચ્ચૈવૈશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥૩-૨-૨૫॥

પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણની માફક બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, અપ્રાકટ્ય તથા ચ પ્રાકટ્ય તપ પ્રણિધાનાદિ કર્મોના અભ્યાસને લીધે છે

ફરીથી અન્ય પ્રકારથી પૂર્વે કહેલાનેજ સ્થિર જેવું કરવાને અન્ન અધિકરણનો આરભ કરે છે બે સૂત્રથી બે પૂર્વપક્ષ કહે છે શકા—પ્રત્યક્ષ અનુસાર બન્ને પ્રકારના વાક્યોનું સમાધાન યુક્ત નથી વસ્તુની ગમ્ભિરથીજ નિર્ણય કહેલા છે, શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ નહિ જેમ પ્રકાશ, જલ, સુવર્ણ વગેરેની અનેક પ્રકારતાનો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી સૂર્ય, ચંદ્ર, મહિના પ્રકાશ વગેરેમા ઉચ્ચતા, શૈત્ય વગેરેના અનુભવના, તથા રૂપ તથા રૂપરોની પ્રતીતિ થાય છે બરેબર તેજમા તેટલા રૂપરોનો અગીકાર કરાતો નથી અને પાણીમા તો હિમ, તથા તપ્ત કુણ્ડ વગેરેમા લેદો છે, તે પ્રમાણે સોનામા લેદો છે તે સઘળા બરેબર સ્વાભાવિક નથી તે તેજમા તેમ નથી કારણ કે આદિ સ્વભાવની હાનિને પ્રસંગ આવે છે તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મની પણ અવિશેષના સ્વીકારથી ભેદબે બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે એમ સઘળે પ્રસિદ્ધિ છે ‘ચ અને’ થી આ પ્રમાણે વચ્ચેના તેના સાધક છે “અગૃહ્ય તેનું અહણ્ય થતું નથી” (૭ ૩-૨-૨૬) વગેરે શકા—શક્તને તે પ્રમાણે સાક્ષાત્કાર થાય છે તેથી તથા તે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે તેથી બ્રહ્મનો એકવિધતા સ્વીકારથી શક્ય નથી એમ કહેલું છે તેનું શું આ દોષ નથી અને કર્મમા પ્રકાશ છે કર્મ કહેતા તપ પ્રણિધાન વગેરે કર્મમા ભગવાનનો પ્રકાશ છે ત્યાં તેમના કામ તે પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે જ ‘અને’ પદથી અપ્રકાશ તથા અન્યથાપ્રકાશ સૂચવાયા છે તથા હેતુ કહે છે અભ્યાસની આવૃત્તિ છે તેથી બે એકવાર પ્રકટ થાય ત્યારે તેની રૂપ તાનો અગીકાર પણ કરવામા આવે જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા ભકતો તરફ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કર્મો પ્રમાણે આવિર્ભાવ છે માટે પ્રકાશ પણ પૃથ્વીમજ છે દીપકના પ્રકાશની માફક નહિ તે તે

અધિ ૮ સૂત્ર ૨૫—(૧) પ્રમશ એક છે છતાં સૂર્યમા તે પ્રમશ ઉછે છે ચદ્રમા શીતળ છે અને મહિમા અતુલ્ય અને અશીતળ છે આથી પ્રમશની બે રૂપરૂપતા ઠસતી નથી અર્થાત્ તેજ તે ઉચ્ચ છે એ રોજ છે તે શીતળ અતુલ્ય એમ અનેક પ્રકારાણું નથી જન પણ શીતળ છે છતાં હા કુડમા કુડ અને ગરમમા ગરમ હેતામ છે સોનું પણ જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા બીનામા તેનો પ્રસારવાથી અને આગરાણું થાય છે આ બધા બે બે ઉપાધિને લીધે છે સ્વાભાવિક નથી તેજ પ્રમાણે મહાની અદ્ભુત જાણતા રૂપો તથા ધર્મો ઉપાધિને લીધે છે સ્વાભાવિક નથી (૨) પ્રકાશ—પ્રામન્ય (૩) કર્મ એટલે તપ પ્રણિધાન વગેરે તપ પ્રણિધાન વગેરે કર્મોનું આચરણ કરવામા આવે તો ભગવાનનું પ્રાપ્ત્ય છે (૪) પ્રકાશ એમ સૂત્રમા ચ —અને—શબ્દ છે તેનો અર્થ અપ્રાપ્ત તથા અન્યથા પ્રાપ્ત્ય સૂચવાય છે અથાત્ ભગવાનનું પ્રાપ્ત્ય અપ્રાપ્ત્ય તથા અન્યથા પ્રાપ્ત્ય કર્મ અનુભાર છે નિમિત્તથી છે, સ્વાભાવિક રીતે નહિ (૫) ભગવાનની સર્વિશેષતા આગ્રગતા તે દીવાના પ્રકાશની માફક પૃથ્વી છે સ્વાભાવિક નથી સૂર્યનો પ્રકાશ તે સ્વાભાવિક છે, દીપનનો કૃત્રિમ છે સ્વાભાવિક પ્રકાશ પાતાની

‘સર્વદા’ અને. માટે ભક્તના પ્રત્યક્ષથી તેના નિર્ણય નથી. ૨૫

અતોનન્તેન તથાહિ લિङ्गम् ॥૩-૨-૨૬॥

પ્રશ્નનો અનન્તરૂપે આવિર્ભાવ (ભક્તની ધંરછાડપી નિમિત્તથીજ) ખરેખર છે, તે એક વસ્તુ અનેકરૂપે હોય તો તે રૂપ તેનું વિગ્રહ હોઈ શકે. સ્વરૂપ નહિ.

દ્વિત કહે છે-“અતઃ” એટલે અભ્યાસથી અનન્તરૂપથી આવિર્ભાવ ખરેખર એક વસ્તુ દરેક ક્ષણે ક્ષણે અન્યના જેવી કારણના લેદ સિવાય બનતી નથી. કદાચ ભક્તની કામના પણ નિમિત્ત તરીકે જણાય છે ખરેખર નિમિત્તના લેદથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થતી નથી. પણ નેમ હોય તો લિંગ વિગ્રહમાંજ હોય છે. વળી આ અર્થ સુક્ત છે. ‘હે ‘ઉરગાય!’ (જેની કીર્તિ વિશેષ રીતે ગવાઈ છે એવા વિજય !) જે જે તમારા વપુનું બુદ્ધિથી વિશેષ રીતે વિભાવન કરે છે તેના ઉપર સદ્ગુણ માટે પ્રણય કરે છે. (ભા. ૩-૬-૧૨) માટે શ્રુતિથી અગર પ્રત્યક્ષથી તે પ્રમાણે નિર્ણય કરવો શક્ય છે. તેથી પ્રશ્ન સર્વને અગોચરજ છે એમ પ્રાપ્ત થયું ૨૬.

અમયવ્યપદેશાત્વહિકુણ્ડલવત્ ॥૩-૨-૨૭॥

અવિશેષ અને નિવિશેષ એમ બન્નેરૂપે તેનું વર્ણન હોવાથી સર્વ ધંરછાડ પ્રમાણે જેમ સીધો, લાંબો, ગોળ કે કોઈ પણ આકારનો બને છે તેમ પ્રશ્ન પણ નિવિશેષ છતાં સવિશેષ છે.

“તુ” શબ્દ પૂર્વ પક્ષને દૂર કરે છે. કેવલ સુક્ષ્મથી લોક દષ્ટાન્તથી નિર્ણય કરવો.

મેજે હોય છે દીપકના પ્રકાશ માટે તેમા તેન તથા દીવેટની જરૂર હોય છે. (૬) સ્વાભાવિક પ્રકાશ દમેશાંજ હોય છે તે હોવાવાઈ જતો નથી. દીવાનો પ્રકાશ કૃત્રિમ છે કારણ કે તે નિત્ય નથી, તે થોડો સમયજ દે છે ભાવાર્થ પ્રકાશ, જલ અને સુવર્ણની માફક ઉપાધિને લીધે પ્રકાશ અનેક રૂપો દેખાય છે તથા તપ આદિ કર્મને લીધેજ ભગવાનનું પ્રાઠ્ય, અપ્રાઠ્ય તથા અન્યથા પ્રાઠ્ય હોય છે તેથી પ્રકાશનાં તે રૂપો સ્વાભાવિક નથી. માટે નિવિશેષ પ્રકાશ એજ સ્વાભાવિક પ્રકાશનું સ્વરૂપ છે ૨૫

મુત્ર ૨૬—(૧) જે વસ્તુ એક છે તેનું રૂપ એજ હોઈ શકે તેમાં અનન્ત રૂપો હોઈ શકે નહિ. અમક ક્ષણે અમક રૂપ, અને અમક ક્ષણે અમક એમ અનેક રૂપો હોઈ શકે નહિ. (૨) ભગવાન ભક્તને પોતાનાં સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે, તે ભક્તની ધંજા પ્રમાણે કરે છે. ભક્તની જે રીતે તે સ્વરૂપો જોવાની ધંજા થાય તે રીતે તે રૂપો પ્રકટ કરે છે. માટે ભક્તની ધંજા એ નિમિત્ત કારણ છે. નિમિત્તથી પ્રકટ થતાં રૂપો તે સ્વાભાવિક કહી શકાય નહિ (૩) આમ જે રૂપ પ્રકટ થાય તો તે પ્રકાશનું સ્વરૂપ નહિ પણ વિગ્રહ કહેવાનું જોઈએ.

ભાવાર્થ—ભગવાન ભક્તની ધંજા પ્રમાણે અનેક રૂપો દેખાડે છે તેમાં ભક્તની ધંજા નિમિત્ત છે, આથી પ્રકાશ અનેકરૂપતા તે નિમિત્તને લીધે છે તેથી તથા એજ વસ્તુનું એજ રૂપ હોવું જોઈએ અનેક નહિ, તે નિત્યમાનુસાર પ્રકાશ એક હોવાથી તેમા અનેક રૂપ હોઈ શકે નહિ માટે પ્રકાશ નિવિશેષ છે. ૨૬

મુત્ર ૨૭—(૧) પ્રકાશના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં વેદનોજ આધાર આપવો જોઈએ છતાં પૂર્વ-

શક્ય છે નહિ તો આ શાસ્ત્ર વ્યર્થજ બને. અહિં આં ખરેખર વેદથીજ પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તો પછી શી રીતે સ્વરૂપની શક્તિથી નિર્ણય થાય? પ્રજ્ઞ તો ઉભય રૂપે છે. કારણ કે ઉભયનો વ્યપદેશ છે. ઉભય રૂપથી એટલે નિર્ગુણ અને અનન્ત શુણ્ણરૂપ તરોડે સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મ રૂપથી વ્યપદેશ છે તેથી. તો પછી. શી રીતે એકે વસ્તુ અનેકરૂપે બાંસે છે? ત્યાં કહે છે. સર્પની કુણ્ણગીની માફક. જેમ સાપ સીધો અને અનેક આકાર-વાળો તથા ગોળાકાર હોય છે તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ ભક્તની ઇચ્છાથી સઘળા પ્રકાર-વાળું સ્ફુરે છે. કદપના શાસ્ત્રમાં ખરેખર આ ધર્મિક છે, અનેક કદપનાનું ગૌરવ પણ છે. કેવલ, શ્રુતિથીજ સમજવા જેવામાં તે નથી. તેમ શાસ્ત્રની વિશ્લેષતા નથી. આ પ્રકારે સાધનોના અર્થ તરીકે હોવાથી અહિં આંજ દેવોને વ્યાખ્યાનને લીધે અન્ય શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ છે. માટે સઘળા વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રયે ભગવાન છે. પ્રમાણથી જેનું શ્રવણ છે તથા દર્શન છે તેમાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી કે જેને માટે યુક્તિની અપેક્ષા હોય. લોકમાં પણ શરીર અન્તઃકરણ વગેરે વિષયના લેદથી એક ક્ષણમાં પણ જણાય છે. માટે તમામ વિરુદ્ધ ધર્મો ભગવાનમાંજ છે. આથી કોઈ પણ શ્રુતિ લાક્ષણિક અર્થમાં નથી એમ સિદ્ધ થયું. ૨૭

૯ પ્રકાશાશ્રયવદ્વેત્યધિકરણ.

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્ત્વાત્ ॥૩-૨-૨૮॥

અથવા પ્રકાશના આશ્રયની માફક (સૂર્યની માફક પ્રજ્ઞ ધર્મોનું) આશ્રય છે તેથી તે ધર્મો તેનાથી અભિન્ન છે, કારણ કે તે પ્રકાશરૂપ છે તેથી.

ધર્મ અને રૂપના વિચારથી પૂર્વે કહેલા જ્ઞાને પક્ષોનું સ્થાપન કરવાને અધિકરણનો આરંભ છે. શંકા-ધર્મો તે તે પ્રજ્ઞના કાર્યરૂપ પ્રજ્ઞથી ભિન્ન છે કે પ્રજ્ઞજ છે? ત્યાં લોકમાં પદરૂપ વગેરે કાર્ય તેના ધર્મરૂપ હોવાથી, તથા સમવાય સંબંધવાળું

પક્ષીનું, સમાધાન કરવાને શાસ્ત્રને અવિરુદ્ધ એવું લૌકિક દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૨) “જ”. અન્ય ઉપાયોનો નિષેધ કરે છે. વેદથીજ પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ યથાર્થ રીતે સમજાય છે, અન્ય ઉપાયથી નહિ. (૩) લૌકિક યુક્તિના વિષયના સ્વરૂપથી તથા તેવા સામર્થ્યથી (૪) એક પ્રજ્ઞ અનેક રૂપોવાળું શી રીતે દેખાય? (૫) માયાવાદમાં (૬) આ એક પ્રજ્ઞનું અનેક રૂપે દેખાવું (૭) પ્રજ્ઞ એ શ્રુતિથી સમજાય છે માટે પ્રજ્ઞમા કેવલ નિર્વિશેષ રૂપ નથી (૮) માટે શાસ્ત્રો ખોટાં નથી. પ્રજ્ઞ પોતાની ઇચ્છાથી અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. (૯) શ્રુતિમાં જે કંઈ છે તે ખરાખર છે. તેમાં કોઈ અસંભાવના નથી, માટે ત્યાં યુક્તિની કદપના અરથાને છે. ભાવાર્થ આ સ્વમાં સ્વત્રર પૂર્વપક્ષને ઉત્તર આપતાં એમ કહે છે કે પ્રજ્ઞ સર્પની માફક ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકે છે. સર્પ સીધો પણ હોય છે. લાંબો પણ થાય છે તથા ગોળ પણ હોય છે. એમ અનેક રૂપવાળો તેમ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોનું આશ્રય છે. માટે શ્રુતિમાં જણાવેલી નિર્વિશેષતા તથા સર્વિશેષતા તે પ્રજ્ઞમાં ખરાખર ઘટી શકે છે. ૨૭

અધિ ૯ સૂત્ર ૨૮—(૧) વિભાજિતવના સ્વરૂપના વિચારથી ધર્મોનો પ્રજ્ઞ મારે ભેદ છે કે અભેદ તે વિચારથી (૨) શબ્દ જલનો પક્ષ અને અર્થ જલનો પક્ષ. શબ્દજલનો પક્ષ એટલે પ્રજ્ઞ પ્રપંચથી વિદેશ્ય વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આધારવાળું છે તે. અર્થ જલથી લભ્ય એટલે ફક્ત દાન કરવાની ઇચ્છાથી તે તે વસ્તુ પ્રતિ પ્રજ્ઞ તે તે રૂપથી આલિંગ્ય પામે છે તે (૩) પદાર્થના ધર્મરૂપ હોવાથી

હોવાથી તેની નિત્યતામાં પ્રમાણના અભાવથી સ્વાભાવિકતા માત્રથી તેની નિત્યતાની કદપનામાં ગૌરવની આપત્તિ બને છે તેથી તથા “એકજ અદ્વિતીય” (છાં. ૬-૨-૧) ની શ્રુતિનો વિરોધ છે તેથી ધર્મો પ્રપંચની માફક કાર્ય છે. તેમ હોવાથી બ્રહ્મ સઘળી કદપનાથી રહિતજ સિદ્ધ થશે એમ પ્રાપ્ત થતાં આ કહેવાય છે.

અથવા પ્રકાશના આશ્રયની માફક “અથવા” શબ્દ પૂર્વ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ કરે છે. જેમ પ્રકાશના આશ્રય સૂર્ય વગેરે પ્રકાશથી લિન્ન નથી, કારણ કે પૃથક્ સ્થિતિનો અભાવ છે તેથી. વળી તે સમવેત છે તેથી (સમવાય સંબન્ધથી યુક્ત છે તેથી) તેમજ ખૂલના અવિરોધ રૂપથી તેના આધારથી સ્થિત હોવાને લીધે તેમ સૂર્યજ તે નથી. તેની લિન્ન પ્રતીતિ પણ વિદ્યમાન છે તેથી તે પ્રકારેજ તે વસ્તુની ઉત્પત્તિથી સિદ્ધ માનવું જોઈએ. કદપનામાં પણ જેમ સૂર્ય અને પ્રકાશની કદપના છે તેમ બ્રહ્મ અને તેના ધનની પણ છે. ૧૦ નહિ તો વેદમાં પ્રવૃત્તિ, નિષેધ ૧૧ શેષતા તથા સત્ય જ્ઞાન અને ૧૨ અનન્ત શબ્દોનું સમાનાધિકરણ પણ સંભવતું નથી. ૧૩ લક્ષણમાં તો ધર્મની અપેક્ષા સરળ છે. આથી ૧૪ વિશિષ્ટ પદાર્થમાંજ ૧૫ તે પ્રકારે વેદ સિદ્ધ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં હેતુ કહે છે. ૧૬ તેજ રૂપને લીધે તેજ શબ્દથી વાચ્ય છે તેથી બહુ દૂર ૧૭ વ્યાપ્તિને માટેજ હેતુ કહેલો છે. આ તપ ૧૮ વગેરે ધર્મરૂપથી તથા ધર્મિ ૧૯ તરફ પ્રતીત થાય છે તેથી અપૂર્વની ૨૦ માફકજ તે દષ્ટ છે તથા રીશ્રુત છે તેથી ત્વર્મોમાં પણ યુક્તિની અપેક્ષા ૨૧ નથી. માટે થયાશ્રુતજ (શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે) બ્રહ્મ છે એ સિદ્ધ થયું. ૨૮

પટરૂપ એ પટનો ધર્મ છે, તે પટરૂપી કાર્યમાં સમવાય સંબન્ધથી રહે છે. અર્થાત્ કાર્યનો નાશ થતાં પટનો નાશ થતાં તેનું રૂપ પણ નષ્ટ થાય છે. આથી કાર્યમાં રહેલું પટરૂપ નિરા નથી, તેમ બ્રહ્મના ધર્મો તે કાર્યમાં સમવાય સંબન્ધથી રહે છે. અને તે કાર્ય (પ્રપંચ) નો નાશ થતાં નષ્ટ થાય, માટે તે નિત્ય નથી (૪) ધર્મની નિત્યતામાં (૫) નિત્યત્વના અનુમાનથી (૬) પ્રકાશ યુક્ત તેને દ્રવ્યમાં સમવેત છે તેથી (૭) આ પ્રકારે સઘળા ભગવદ્ધર્મો ભગવાન સાથે અવિલગ્ન છે અને તેના વગર રહેતા નથી એમ અર્થ છે (૮) અભેદમાં પ્રમાણ આપીને ભેદમાં પ્રમાણ કહે છે. પ્રકાશ શબ્દ અધ્યાહાર છે. અર્થાત્ પ્રકાશ સૂર્યથી અલિપ્ત પણ નથી (૯) અભેદકલ્પના-સૂર્ય અને પ્રકાશના દષ્ટાન્તમાં સૂર્ય અને પ્રકાશનો અભેદ છે તેમ (૧૦) જે સ્વાભાવિક ધર્મ સત્તાને લીધા વગર સર્વ વિશેષથી રહિત બ્રહ્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કેવલ ચિન્માત્ર બ્રહ્મની શ્રુતિ પ્રતિપાદન ચેતન ધર્મરૂપ પ્રવૃત્તિ બને નાહ (૧૧) ભર્તા આદ્યો નેતિ નેતિ શ્રુતિમા નિષેધની અંગત છે. (૧૨) સત્ય, જ્ઞાન, વગેરે શબ્દો એકજ વસ્તુમાં વાચક છે તેથી તેમની વચ્ચે સામાનાધિકરણ છે. એ સામાનાધિકરણ પૂર્વપક્ષીના મતે સંભવતું નથી. (૧૩) સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત એ શબ્દોને લક્ષણથી સમજતાં અસત્ય લિન્ન, જડલિન્ન અને અસુખથી લિન્ન એવો અર્થ છે. અનન્ત એટલે આનન્દ, સુખ (૧૪) સત્ય, જ્ઞાન અને આનન્દથી વિશિષ્ટ પદાર્થ. (૧૫) વિરૂદ્ધ ધર્માશ્રય (૧૬) તરેલા જ્યોતિર્ષા જ્યોતિઃ વગેરેમાં બ્રહ્મ અને તેના ધર્મો તેમના વાચક શબ્દોથી વાચ્ય છે: (૧૭) આપકલ્પના હોતન માટે. (૧૮) આતપ અને પ્રકાશના ધર્મો સૂર્ય “વગેરે” એટલે પ્રકાશના ધર્મો સૂર્ય એમ સમજવું. (૧૯) આતપ-પ્રકાશ એ ધર્મ, ‘વગેરે’ કહેતાં સૂર્ય વગેરે એ ધર્મો એમ પ્રતીતિ છે. (૨૦) ભગવાની દષ્ટ હોવાથી. (૨૧) શ્રુતિનાં વાક્યોથી. (૨૨) ધર્મો અપૂર્વ હોવાથી અન્યથા દષ્ટ છે તથા શ્રુતિથી સિદ્ધ છે માટે શ્રુતિની અપેક્ષા તેમાં નથી. હાવાર્થ-જેમ સૂર્ય વગેરે પ્રકાશના આશ્રય છે અને તેથી તે પ્રકાશથી લિપ્ત

પૂર્વવદ્વા ॥૩-૨-૨૧॥

અથવા એક દેશીના મત પ્રમાણે બ્રહ્મ પ્રથમ નિર્ધર્મક છે (પણ પાછળથી સ્પષ્ટનો તેમાંથી આવિર્ભાવ છે માટે તે સધર્મક છે.)

એક દેશીના મત પ્રમાણે પણ સધણું સમાધાન કહે છે. અથવા મહાપ્રવચન દ્વિ (પ્ર. મૂ. ૩-૨-૧૪) વગેરેના પાંચ સૂત્રથી જે 'સિદ્ધાન્ત કહેવાયો છે અથવા તે પ્રકારનું બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ.

આશય આ છે. પ્રવૃત્તિ વેદના સ્થાપન માટે છે ત્યાં જેમ એક અક્ષર માત્રનો પણ પાધ ન થાય તેમ કહેવું જોઈએ જે માટે જાનને રૂપનો અંગીકાર કરાયો છે. ત્યાં ધર્મોના સ્વરૂપના નિર્વિહણ માટે અવરૂપ બ્રહ્મના વૈલક્ષણ્યનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. તેમ હોય તો “એકજ અદિતીય” (છા. ૨-૨-૧) વગેરેના પાધની પ્રસજિત થાય. અને વળી ઉપપત્તિથી વિચાર કરવામાં પૂર્વ બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એમ પ્રતિપાદન થવું જોઈએ ઉપપત્તિથી પણ વિચાર પૂર્વને અનુમરીનેજ કરવો જોઈએ. ત્યાં ૧૦ ધર્મો પણ બ્રહ્મરૂપ હોવામાં એકના વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની ઉપપત્તિ છે, બીજી રીતે નહિ અને તેથી પ્રથમ બ્રહ્મ સર્વ ધર્મ રૂપ હોય છે તેને મળતી ક્રિયાદિ રૂપથી તથા પ્રપંચ રૂપથી પણ થાય છે. તેટલાથીજ સધળા ૧૧ વેદના અર્થની સિદ્ધિ છે ત્યાં લૌકિક ૧૨ યુક્તિની અપેક્ષા કરવામાં આવતી નથી. કે જેથી કરીને તેવા પ્રકારના બ્રહ્મનો રૂપ રીતે સર્વભાવ ૧૩ હોય એવો પ્રતિ પ્રતિ થાય. ૧૪ ધર્મની કલ્પનામાં પણ—“આ અતિ તર્કથી દોરવી નહિ” (ક ૧-૨-૬) શ્રુતિ ૧૫ સરખી છે ૧૬ ઉપપત્તિથી અને ઉપપત્તિથી

નથી, કારણ કે તે પોતાના આશ્રય વગેરે બીજા કોઈ રચણે સ્થિત રહી શકતા નથી. તેમ પ્રકાશ એ સ્પર્શદિનું રૂપ પણ નથી કારણ કે પ્રકાશની જૂદી રીતે પ્રતીતિ છે માટે બ્રહ્મ વસ્તુ આવીજ છે એમ માનવું જોઈએ. જ્ય વસ્તુ પરોવિત એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ તેજોરૂપ છે. તેથી બ્રહ્મ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સધર્મક અને નિર્ધર્મક છે. ૨૮

સૂત્ર ૨૮—(૧) બ્રહ્મ વસ્તુત નિર્ધર્મક છે પણ ઉપચારથી—વક્ષણથી તે સધર્મક છે એવો જણાવેલો સિદ્ધાન્ત (૨) કાચ્યરૂપ (૩) વેદની શ્રુતિઓનો અર્થ એવી રીતે ન કરવો કે જેથી તેના એક અક્ષર માત્રથી વિપરીત અર્થ નીકળે (૪) સધર્મક તથા નિધર્મક એ બન્ને રૂપે બ્રહ્મ છે તે (૫) બ્રહ્મના ધર્મોની બ્રહ્મ સાથે અબેદતા જણાવવાને માટે બ્રહ્મની સધર્મકતા તે પણ વાસ્તવિક છે એમ જણાવવાને માટે (૬) “એકજ અદિતીય” આ શ્રુતિ પ્રમાણે બ્રહ્મ એકલુજ છે તે સિવાય દ્વિતીય નથી. આમાં એકનો નિર્બેધ કરેલો હોવાથી ધર્મોનો પણ નિર્બેધ છે (૭) બ્રહ્મ અદિદુષ્કાળીની માફક ઉભય રૂપ છે અને તેના ધર્મો અને જેમ પ્રકાશ તેના આશ્રય સર્વ સાથે ભિન્ન તથા અભિન્ન છે તેમ તે ભિન્ન તથા અભિન્ન છે એવી ઉપપત્તિ (૮) કારણ સ્વરૂપના અનુરોધથી (૯) કારણ સ્વરૂપને લક્ષણ રાખીનેજ ઉપપત્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ (૧૦) ધર્મોના તેના આશ્રય બ્રહ્મ સાથે અબેદ છે તેથી (૧૧) સર્વાત્મક અદૈત એ સધળા વેદોનો અર્થ (૧૨) શ્રુતિથી સમજતો સીધો અર્થ રહેવા દઇને રૂપના—યુક્તિથી અર્થ કરવો નહિ (૧૩) યુક્તિથી અર્થ વિચારવા જતાજ બ્રહ્મની સધર્મકતા માટે શકા ઉપસ્થિત થાય છે, પણ યુક્તિને બાજુ ઉપ ગહેના દઇને વેદની શ્રુતિનેજ જરાગર વિચારો તો પછી બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિષે શંકા રહેશે નહિ (૧૪) બન્ને પ્રકારની શ્રુતિ હોવાથી વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયન રૂપના ૧૫ વેદના સધર્મ બ્રહ્મની કલ્પનાને સમાન છે. (૧૬) આ સૂત્રમાં કરેલા આખ્યાન પ્રમાણે (૧૭)

પૂર્વ. ૧૭ કહેલો ૧૮ સ્વસિદ્ધાન્ત છે. એક દેશીનો ૧૯ તેનાથી વિપરીત છે. ૨૦ બન્ને પણ સૂત્ર-કારને સંમત છે. ૨૬

પ્રતિષેધાચ્છ ॥ ૩-૨-૩૦ ॥

વળી બ્રહ્મમાં (એકદેશીના મતે) ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે તેથી તે નિર્ધર્મક છે પણ પાછળથી મુદ્દિનો આવિર્ભાવ છે તેથી તે મધર્મક છે.

એક દેશીના મતમાં અન્ય ઉપપત્તિ કહે છે. “એકજ એમ કહીને ૧ ફરીથી અદિ-તીય” કહીને ૨ બીજાનો પ્રતિષેધ કરે છે. તે “વચ્ચ” થીજ સિદ્ધ થયેલો વ્યર્થ થતાં ધર્મના નિષેધનું પણ સૂચન કરે છે. “તેણે ઈશ્વર કયું” તે વચનથી તેની ઉત્પત્તિ છે “જ” અને શબ્દથી એકના વિજ્ઞાનથી સઘળા વિજ્ઞાનનો ઉપક્રમ ગ્રહણ કરાયો છે. માટે બ્રહ્મમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૧૦ પરમતા:સેતૂન્માનેત્યધિકરણ.

પરમત: સેતૂન્માનસંવન્ધમેદવ્યપદેશેભ્ય: ॥૩-૨-૩૧॥

બ્રહ્મમાં સેતુનો વ્યપદેશ હોવાથી, તેનું પરિમાણ આપેલું હોવાથી, તેમાં (આકાર, પૃથ્વીની સાથે) આધારાધેય સંવન્ધ આપેલો હોવાથી તથા (આદિત્ય પુરુષ, અક્ષિપુરુષ એમ) ભેદ હોવાથી જ્ઞાના કરતાં બીજી પરમ ધર્મી છે.

ધર્મી અને ધર્મના વિરોધને દૂર કર્યો. ૧ અન્ય ધર્મીનો વિરોધ દૂર કરવાને અધિકરણનો આરંભ કરે છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ કહે છે. આથી પણ ૨ બ્રહ્મથી ઉત્કૃષ્ટ ફલ છે. ૩ ત્યાં

પૂર્વ સૂત્રમાં કરેલા વ્યાખ્યાન પ્રમાણે (૧૮) ધર્મો ઔપચારિક નથી પણ અદ્વિ કુપડળીની માફક વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોશ્વત્વ પ્રમાણે છે તેથી નિર્ધર્મક બ્રહ્મ અને સધર્મક બ્રહ્મ બન્ને વચ્ચે અભેદતા છે. એવો સિદ્ધાન્ત. (૧૯) એક દેશી સધર્મકતાને ઉપચારથી સ્વીકારે છે. (૨૦) એકદેશીનો, બ્રહ્મની સધર્મકતા ઉપચારથી છે તે મત અને સિદ્ધાન્તનો વિરુદ્ધસર્વધર્મોનો આશ્રય છે તે મત. (૨૧) એકના વિજ્ઞાનથી સર્વનું વિજ્ઞાન થાય છે એવી પ્રતિષ્ઠા હોવાથી બન્નેરૂપે બ્રહ્મ છે. ભાવાર્થ—અથવા તે એક દેશીએ એમ કયું કે બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્ધર્મક છે, પણ લક્ષણથી તે મધર્મક છે. તે રીતે પણ બ્રહ્મને સમજી શકાય આથી બ્રહ્મને ઉચ્ચરૂપે માનો અગર નિર્ધર્મક રૂપે માનો. ૨૬

સૂત્ર ૩૦—(૧) પ્રથમ ‘એક’ શબ્દ છે તેટલાથી શ્રુતિને ગતોપ ન થયો માટે બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં કાઢીને સંકોને સ્થાન ન રહે તેથી ફરીથી “અદિતીય” તેને કહે છે. (૨) ધર્મોનો. (૩) બ્રહ્મના ધર્મોની ઉત્પત્તિ. ભાવાર્થ—“એકજ અદિતીય” એવા પ્રકારનું બ્રહ્મનું વર્ણન કરનારી શ્રુતિમાં બ્રહ્મ ભિન્ન બીજાનો સદન્તર નિષેધ કરેલો હોવાથી ધર્મોના પણ પ્રતિષેધ છે.

અધિ. ૧૦-સૂ. ૩૧—(૧) બ્રહ્મ કરતાં પણ બીજું પરધર્મી છે એમ બે કાઈ કહે તેના નિરાસ કરવાને આ અધિકરણનો આરંભ કર્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મી છે. (૨) બ્રહ્મ એ સર્વોત્કૃષ્ટ નથી તેના કરતાં પણ અધિક ધર્મી તરત્ત છે એવો પૂર્વપક્ષ (૩) આ વિષયમાં વેદની શ્રુતિ-

વૈદિક હેતુઓ છે. સેતુ, ઉન્માન, સંજન્ય, અને લેદનો વ્યપદેશ છે તેથી. એકે સમન્વયમાંજ આ વૈદ્યોને દૂર કર્યા છે તો પણ સ્વરૂપના વિરોધને દૂર કરવાના પ્રસ્તાવથી ફરીથી કહેવાય છે. ‘સઘળાં વાક્યોથી પ્રતિપાદ એકજ’ છે તે પણ સિદ્ધ ન થયું. આ હેતુઓથી પરિચ્છેદથી ધર્મોનો લેદ સિદ્ધ થતાં પૂર્વ અધિકરણના સિદ્ધાન્તનો વિરોધ આવતો નથી. શંકા-^{૧૩}સમન્વયથી બ્રહ્મત્વના પછીના પાદશ્રી ^{૧૦}એક્ય અને પૂર્વ અધિકરણથી ^{૧૧}વિરોધ એમ હોવાથી આ અધિકરણ ^{૧૨}વ્યર્થ છે.

ઉત્તર—ના. ^{૧૩}અહિંમાં અર્થ બળનો વિચાર છે. સમન્વય તથા પછીના પાદમાં શબ્દ બળનો વિચાર હોતો. ધર્મોના વિચારથી પૂર્વમાં તેના અર્થનો સમાવેશ નથી.

^{૧૪}ફલથી, સાધનોથી, પ્રમેયથી અને પ્રમાણથી તથા વિચારથી એ તે બ્રહ્મ સિદ્ધ ન થાય તો બીજું કોણ તેને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ છે. ૩૮

આથી ^{૧૫}બાધક હેતુઓ કહે છે. એકદેશના બાધક હોવાથી ત્યાં ફલથી બાધ હેતુ કહે છે. ‘સેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી. ‘જે આત્મા સેતુ તથા વિધૃતિ છે.’ (છાં. ૮-૪-૧) ‘તે કહર છે, પછીનાં હેતુથી’ (બ્ર. સૂ. ૧-૩-૧૪) અહિંમાં તેની બ્રહ્મતા સિદ્ધ થઈ છે. ‘જે આત્માને જાણીને ગતિ કરે છે.’ (છાં. ૮-૧-૬) થી ઉપક્રમ કરીને ‘સઘળા

ઓમાં જે હેતુઓ જોવામાં આવે છે તે અહિંમાં આવે છે. (૪) બ્રહ્મ. સૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહર વિદ્યાના પ્રમંગે. (૫) અહિંમાં સંધર્મક કે નિર્ધર્મક એ પ્રશ્નદારા બ્રહ્મના સ્વરૂપને વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે છે તેથી આ પ્રમંગે બ્રહ્મથી અધિક કોષ્ટ નથી એમ નિષેધાત્મક રીતે સ્વપક્ષનું સ્થાપન કરવાને પુનર્વિચાર કર્યો છે. (૬) બ્રહ્મ વિષે શ્રુતિમાં જૂઠાં જૂઠાં વાક્યો છે તે તમામ વાક્યોમાં જૂદી જૂદી રીતે સ્વરૂપોનું વર્ણન આવે છે, તેથી પ્રતિપાદ તત્ત્વ એક જણાવ નથી. (૭) પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદથી. (૮) જગત્કર્તૃનું બ્રહ્મત્વ, બીજાનું નહિ. (૯) પ્રથમ અધ્યાયના બીજા પાદમાં (૧૦) જગત્કર્તૃ બ્રહ્મ સાથે એક્ય. (૧૧) વિરોધનો અભાવ. (૧૨) બ્રહ્મના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં બ્રહ્મ એ જગત્કર્તૃ છે અને તે જગત્ કર્તા બ્રહ્મ સાથે તમામ શ્રુતિઓના અર્થની એકતા પછીના બીજા પાદમાં જણાવી છે. આથી પાછલા અધિકરણમાં અમે બ્રહ્મને ઉભયરૂપે કહ્યા તે માર્ગ છે. આથી તેજ બ્રહ્મ ધર્મો છે, જગત્કર્તૃ-ત્વાદિ ધર્મો તે બ્રહ્મના આશ્રયેજ રહે છે, અને તેની માથેજ તેમનો અગ્રેદ છે આથી આ બ્રહ્મથી જિન બીજું કોષ્ટ ધર્મો નથી. માટે આ અધિકરણની જરૂર નથી. પ્રથમ અધ્યાયમાંજ આ વિષેની શંકા દૂર કરવામાં આવી છે તો ફરીથી અન્ય ધર્મોની શંકા કરીને તેનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. એમ પૂર્વ પક્ષીની સામે શંકા કરી છે. (૧૩) અહિંમાં આ અધિકરણના વિચારમાં પુનરાવૃત્તિ દોષ નથી કારણ કે ત્યાં શ્રુતિઓનો અવિરોધ બ્રહ્મ સાથે દેખાડીને શબ્દ બળનો વિચાર કર્યો હતો. અહિંમાં અર્થ બળથી વિચાર કરે છે કેવલ શબ્દ બળથી મંત્રણ ટળતો નથી શ્રુતિ બ્રહ્મ વિષે એમ તે કહે પણ તે વિષેની શંકાની નિવૃત્તિ તો બ્રહ્મને નહરે જોવાથીજ દૂર થાય છે. પણ કોષ્ટએ તેને નહરે જોયેલ નથી. માટે અર્થથીજ બ્રહ્મના સ્વરૂપ વિશે વિરોધ આવે છે. (૧૪) પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારથી બ્રહ્મની ગિદ્ધિ, માય તોજ બ્રહ્મ વિષેનો સિદ્ધાન્ત દંડ બને છે. માટે આ સાધન પ્રકરણમાં ત્રીજા અધ્યાયમાં તે વિષેનો વિચાર ફરીથી કર્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મ એજ પરત્વર સર્વેત્કૃષ્ટ છે અને તમામ સાધનોથી તેજ પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ જ્યાં સુધી સમન્વયમાં ન આવે ત્યાં સુધી તમામ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થતા ગેભન છે. ફલ-ભગવાન, સાધન-ભક્તિ. પ્રમેય-“બ્રહ્મવેત્તાપરને પ્રાપ્ત કરે છે.” એમાં જણાવેલું તે, પ્રમાણબદ્ધ, ગીતા, બ્રહ્મચર અને શ્રીમદ્ભાગવતની સમાધિ બાપા (૧૫) પરત્વના બાધક (૧૬) બ્રહ્મને પૂલ કહેલ છે

લોકમાં કામચાર થાય છે" (છાં. ૮-૧-૬) એ પ્રમાણે કહીને કામોનું ઉપપાદન કરીને જ્ઞાનની પ્રશંસા માટે અજ્ઞાનનું વ્યવધાન કરીને જ્ઞાન પછી મંસારના મળનના અભાવ માટે તે સેતુ છે એમ કહે છે માપરૂપી સમુદ્ર તરવાને માટે જે તરે છે તથા તેના દોષો જતા રહે છે. આથી સંસાર અને ફલમાં વચમાં હોવાથી તીર્થનાજ ફલનાં શ્રવણને લીધે ફલરૂપ વસ્તુ કંઈક ખીણ છે એમ જણાય છે. નિધિ તરીકે ફલનું વચન અન્ય કલ પરાયણ થયે "એ આનન્દમય આત્માનું ઉપસંક્રમણ કરીને" (તે ૩-૫) આમાં પણ અહિંઆં ઉદાહરણ છે તેમ ઉત્તમાનનો વ્યવદેશ છે "જેટલું આ આકાશ છે તેટલું આ હૃદયની અદરનું આકાશ છે" (છાં. ૮-૧-૩) આમાં "સાધન યુક્તિનેા પ્રથમ ઉત્તમાનથી પરિચ્છેદકતુ નિરૂપણ કરે છે દયાન્ત અને દર્શનિક તરીકે જ્ઞાન સાધન છે "ત્યાં બાહ્ય આકાશનું જ્ઞાન પણ સાધન થાય છે વળી શ્રક્ષના ચાર પદ છે, અને ભૂત વગેરે પાદો છે એમ જાણવું જોઈએ તેમ મળનનો વ્યવદેશ છે તેથી ત્યાંજ પ્રમેયના નિરૂપણના પ્રસ્તાવમાં "આમાં બંને છે" (છાં. ૮-૧-૩) વગેરેથી આધાર અને આધેયના મળનનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને અહિંઆં પરસ્તુના પરિચ્છેદકતુ નિરૂપણ કર્યું છે. "પ્રાપ્ત આત્માથી જરાબર જોડાયેલો" (ભૂ. ૪-૩-૨૧) એમ પણ છે તેમ જોડેનો વ્યવદેશ છે તેથી "જે આ આદિત્યની અદર હિન્દુમય પુરુષ દેખાય છે, જે આ આંખની અદર પુરુષ દેખાય છે" (છાં. ૧-૭-૫) આમાં જે "સ્થાનમાં સ્થિત ગ્રહેણા પુરુષોના પરસ્પર ધર્મના અતિદેશને કહે છે આંખમાં સ્થિતના નિરૂપક અતિદેશ પ્રમાણ છે ધર્મીના અલેદમાં તો તેજ આ કહેત માટે દેશ, અને કાલથી વસ્તુના સ્વરૂપના પરિચ્છેદથી ચાર પ્રકારના પરિચ્છેદથી સહિત ખીણ કાર્જ છે એમ પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થાય છે ૩૧

સામાન્યાત્તુ ॥૩-૨-૩૨॥

સામાન્યથી ગુણ દર્શાવવાને માટેજ બ્રહ્મમાં સેતુત્વાદિનો વ્યપદેશ છે.

• 'સેતુ' શબ્દ પશુની વ્યવૃત્તિ કરે છે. સામાન્ય એટલે સમાનનો ભાવ. સેતુ, આકાશ વગેરે શબ્દો તેના ધર્મના અતિદેશ માટે કહેવાય છે તેની અદ્યના દોષની પણ કલ્પના કરતા નથી મંસારૂપી સાગર તળવાના ઉપાય તરીકે તે સેતુ છે અને નિર્લેપને માટે આકાશરૂપ છે કામ વગેરેથી દોહને માટે તેના ચાર પાદ છે અમૃતરૂપ માટે સોળ કલાઓ રૂપ છે તે દુર્લભ નથી એમ જણાવવાને સંબંધ છે. તેની હિંચતા માટે ધર્મનો અતિદેશ છે. કુણ્ડપાથિના અયનમાં આસાંનિ હોત્રની માફક ગુણને માટેજ વચન છે. દોષને માટે નહિ આથી જીજીશ શકા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ નહિ, માટે પૂર્વે કહેલા દોષો નથી. ૩૨

સુદ્ધર્થઃ પાદવત્ ॥૩-૨-૩૩॥

ભૂતાદિને બ્રહ્મની ઉપામના માટે જેમ પાદ કહ્યા છે તેમ ઉપામના માટે સેતુવગેરે રૂપે બ્રહ્મ છે.

જીમની સમાન ધર્મ હોવાપણું ક્યાં ઉપયોગમાં આવે છે એમ હોય તો તેથી કહે છે તે પ્રમાણે વ્યપદેશ શુદ્ધિને માટે છે જેનું પ્રયોજન શુદ્ધિ છે વળી ઉપામના માટે તે અયુક્ત છે એવી શંકા લાગીને હટાન્ત કહે છે. જેમ સૂત વગેરેને પાદ તરીકેનું જ્ઞાન ઉપાસના માટે છે તે પ્રમાણે તેના તેના ગુણો તરીકેના જ્ઞાન માટે સ્વ ધર્મની પ્રગંસા માટેજ કહેવાય છે

પરિણામ આપ્યું છે, તેમાં આધારધીયનો સંબંધ છે તથા ભેદ ભેદવામાં આવે છે માટે ને બ્રહ્મ દેશ ધાય, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પતિ-ભેદ યુક્ત હોવાથી તે પતિભેદથી મહિન અન્ય ધર્મો જે આના કરતાં પગ છે તે હોય જોઈએ ૩૧

સૂત્ર ૩૨—(૧) આ સૂત્રમાં પૂર્વપક્ષે ઉપરિચિત કરેલી શક્યનું મુખાધાન નવામાં આવે છે (૨) પૂર્વપક્ષ જોડો છે એમ જણાવવાને શબ્દ સૂત્રમાં યોગ્યો છે (૩) એક વસ્તુ જવારે બીજીની માથે સંગ્રહારમાં આવે છે ત્યારે ઉપમાનમાં જેટલા ઉત્તમ તરનો છે તેનું પ્રદક્ષ્ય કરવાને માટેજ તેમ કરવામાં આવે છે, તેના દોષ તરફ દષ્ટિ દોની નથી મુખને ચક્રની સાથે મગજાનતા મુખમાં ચક્રની સંદેશાજ પ્રકટ કરવાનો હેતુ છે તેમાં ગહેવા ક્ષીણતા વગેરે દોષો નહિ તેજ પ્રમાણે બ્રહ્મને સેતુ કહેવાથી મેળુથી જે ગુણો જણાવવાના છે તેટલાજ અદિઆ જણાવના છે અર્થાત્ બ્રહ્મને સેતુ કહીને તે દ્વારા બ્રહ્મના અન્ય ગુણોની પ્રગંસા કરી છે ત્યાં બ્રહ્મની નૂનતા દેખાડવામાં આવી નથી (૪) અનૌદિતતા જણાવવાને (૫) અક્ષિ પુરુષના ધર્મનો અતિદેશ (૬) જેમ આસાંનિહોત્ર નામના અર્થ-ધર્મમાં અગ્નિ દોષનના પ્રયોગથી તેના ગુણોનોજ અનિદેશ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે (૭) નામ માંથી અન્ય દોષની શકા દાવાર્થ-બ્રહ્મમાં ગુણોનું સામ્ય દેખાડવાને માટેજ તે પ્રમાણે સેતુ વગેરે રૂપે નિર્દેશ કરેલો છે આથી બ્રહ્મથી પગ બીજી નથી

સૂ ૩૩—સેતુઆદિ રૂપે બ્રહ્મને વર્ણવાથી સુ પ્રયોજન મિલકે થવાનું છે એમ શકા થાય તો કહે છે (૨) બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાને માટેજ તે પ્રમાણે બ્રહ્મનું વર્ણન છે. (૩) જા ૩-૧૨-૧ માં ગાયત્રી

સ્થાનવિશેષાત્પ્રકાશાદિવત્ ॥૩-૨-૩૪॥

પ્રકાશ તથા કાલની માફક સ્થાનના વિશેષો છે તેવા ભેદો બ્રહ્માના અને તેટલા માટે ધર્મનો અતિદેશ છે

(શંકા) 'તેજ' આ છે એવા અતિદેશમાં પણ તેવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ આથી ધર્મનો અતિદેશ વ્યર્થ છે એવી આશંકા કરીને તે પ્રમાણે કહેલાની બાબતમાં પણ સમાન ધર્મરૂપના જ્ઞાનના અભાવમાં હેતુ કહે છે—આનના વિશેષ છે તેથી. ધર્મના ઐક્યમાં પણ વિશેષ સ્થાનની પ્રાપ્તિથી સમાન ધર્મત્વ દેખાડતું નથી. અન્યત્ર પણ તે પ્રમાણે નહિ અને તેથી ધર્મનો પણ અતિદેશ કરાયો એવો અર્થ છે આ અર્થમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે. પ્રકાશાદિની માફક “જે આદિત્યમાં તેજ છે” (ભ ગી, ૧૫-૨) એ વાક્યથી જેમ આદિત્ય, ચન્દ્ર, અગ્નિ વગેરેમાં આવેલા તેજના ઐક્યમાં પણ સરખો પ્રકાશ નથી તેમ અહિંઆં પણ જ્ઞાનના સભવથી છે એવો અર્થ છે. આદિત્યનાથી એકજ કાળ જેમ અમુક ઉપાધિના સબંધથી ઉત્તરાયણ વગેરે ઉત્તમ ધર્મોવાળો અને છે તેમ તેનાથી વિપરીત ધર્મોવાળો હોય છે તેજ પ્રમાણે તે સમજાય છે. ૩૪

ઉપપત્તેશ્ચ ॥૩-૨-૩૫॥

વળી ઉપપત્તિ હોવાથી આના કરતાં બીજો ધર્મો નથી.

વળી સત્ય, જ્ઞાન વગેરે ઉક્ત ધર્મથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મથી બીજો ઉત્તમ છે એમ કહેનારે આનાથી ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ કહેવો ભેદથી પણ તે અશક્ય છે કારણ કે પ્રમાણનો અભાવ છે તેથી. આગ્ર્ય હોય તો પણ તે પ્રમાણે વિશેષનો અભાવ છે તથા અદિતીય

૩૫ી બ્રહ્મ વિદ્યામાં જૂનાદિનુ બ્રહ્મા પાઠ તરીકેનું જ્ઞાન તેની ઉપામના માટે છે તેમ બ્રહ્મનું પણ અન્યના મામ્યથી ધ્યન કરવામાં આવે છે એથી આ બ્રહ્મ પદ ધર્મો તત્ત્વ છે ૨૩

સૂત્ર ૩૪—આ સૂત્રથી ભાષ્યનો તમામ ભાગ શ્રી વિદ્યેશજીનો છે આની પરોવાનો ભાગજ શ્રીરામભાષીશનો છે જુઓ આ વિશે આ પુસ્તકના ભા ૧ નો ઉપોદ્ધાત (૨) મામ્ય મનનનું ન હોય તો શુ? આ માટે હેતુ કહે છે (૩) ધર્મ મર્દન એક હોય છતાં જૂન જૂદા સ્થાન પરત્વે તે જૂનો દેખાત છે જેમ પ્રકાશ તે સર્પ તથા ચંદ્ર વગેરેમાં ધર્મરૂપે એક જી ૭૯ સૂત્રના પ્રકાશમાં અને ચંદ્રના પ્રાનનમાં બે છે (૪) આદિત્ય વગેરેમાં (૫) સૂત્રમાં આદિ સૂત્રથી “જાણ” મનનવાનો છે કાળના ઉપાધિને લીધે ઉત્તરાયણ તથા રક્ષિણુન બેદો અને છે અને તે બેદોના યુગ્મ હોવાથી તે જોળખા છે (૬) પણ અભ, પ્રાનત્વ તેમ કાળના જેવું નથી અર્થાત્ અભમાં જે નાનારૂપતા તથા મુનિધર્મતા ભેદમાં આવે છે તે અભમાં સ્વાભાવિક છે અને અભની સાથેજ નેમનો અભેદ છે, અન્ય માથે નહિ ભાવાર્થ—જેમ સર્પ તથા ચંદ્રના પ્રાનત્વ એક હોવા છતાં તેમાં સ્થાન પરત્વે ભેદો ભેદવામાં આવે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મમાં પણ ધર્મનો બે ન જણાય માટે ધર્મોનો અતિદેશ કર્યો છે ૩૪

સૂત્ર ૩૫—(૧) અભના મલ જ્ઞાન વગેરે ધર્મો કરતા બીજા ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો છે, જે ધર્મો અભમાં નથી અને તે બીજામાં છે, માટે જેનામાં તે ધર્મો છે તે આના કરતા અધિક છે એમ કહેનારે અભમાં નહિ આવેના તે ધર્મો કયા છે તે જણાવના ભેદથી (૨) અભમાં શ્રુતિમાં કહેના ધર્મો કરતા બીજા અધિક ધર્મો છે એ કથનમાં કેઈ પ્રમાણ ઉપવચ્છ નથી (૩) આથી મારા કે અભની માથે બીજા

શ્રુતિનો વિરોધ પણ છે, માટે 'આનાથી પર સભવિત નથી તેથી ઉપર જણાવેલા કૃપવાળું જ શ્રદ્ધા પરમકાષાયત વસ્તુ છે એમ મંભવિત બને છે એવો અર્થ છે ૩૫

તથાન્યપ્રતિવેધાત્ ॥૩-૨-૩૬॥

તેમ અદ્વૈત શ્રુતિમાં અન્યનો નિષેધ હોવાથી બ્રહ્મજ પરમ ધર્મી છે

જેમ મેતુ વગેરે શ્રુતિમાં કહેવા છે તેજ પ્રમાણે તેની નગાન કોઈ નથી, તેમ તેનાથી અધિક કોઈ દેખાતું નથી (૨૧ ૬-૮) એ શ્રુતિથીજ તેનાથી અધિકનો પ્રતિવેધ કર્યો છે તેથી તમારે પણ અમે 'જણાવેલા માર્ગનું અનુમ્મનજ કરવું' જોઈએ એવો અર્થ છે અવતાર વખતે પ્રથમ સ્વચક્ષિતઓના આવિર્ભાવને કયા વગર પછીની તેના આવિર્ભાવમાં લોકની વ્યવસ્થા શી રીતે બને? માટે ભગવાનમાજ આધિક્ય 'જેવું પ્રતીત થાય છે એ અભિપ્રાયથી "અન્ય" શબ્દનું ઉપાદાન છે ૩૬

‘અનેન સર્વગતત્ત્વમાયામશન્દ્રાદિભ્યઃ ॥૩-૨-૩૭॥

આનાથીજ તેની અર્વ વ્યાપકતા છે, કારણ કે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મની વ્યાપકતા વાચકે શબ્દો છે તેથી

'પ્રકરણનો ઉપસહાર ક્રમાં ફલિત અર્થ કહે છે આથી મેતુ વગેરેના વ્યપદેશોના મુખ્યાર્થના નિગકરણથી ક્ષમ વ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થયું એવો અર્થ છે એમ 'કેટલાકો કહે છે તેમ નથી "જેમાથી જગત્નો જન્મ વગેરે છે" વગેરેથી તમામ સ્થાનમાં આવેલા કાર્યનું કર્તૃ પ્રદ્ધ છે એમ કહ્યું છે તેથી તેનાથીજ તેની 'વ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે અવિરોધના સાધનનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ સર્વગતત્ત્વ આ ઉપર અન્યથી કરીને મેતુ વગેરે વાક્યોથી સઘળું અવિરુદ્ધ છે તેવો અર્થ પણ કહેવો જોઈએ નહિ, કારણ કે આગળનું પદ અર્થ થઈ જાય તેથી. એમ કહેતા હો તો અહિંઆ આ પ્રમાણે

ત્રણ ધર્મો તમે માન્ય પાડના હો તો પણ તે અન્યધર્મો અને બ્રહ્મ વચ્ચે કોઈ પણ ધર્મનો વિગેષ નહિ હોવાથી, અન્ય ધર્મોની કૃપના બોગી ૩ (૪) અદ્વૈત શ્રુતિ બ્રહ્મ મિત્રાય બીજી કોઈ નથી એમ જણાવે છે તેથી બ્રહ્મથી બીજા ધર્મોના સ્વીકાર કરવામા આવે તો પડી અદ્વૈત શ્રુતિ ખોટી હશે (૫) આ બ્રહ્મથી (૬) મર્ત વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયવાળું-સધર્મક તથા નિર્ધર્મક બ્રહ્મ (૭) પરમતત્ત્વ છે, તેનાથી 'પર બીજી કોઈ તત્ત્વ નથી ભાવાર્થ-નગી ઉપપત્તિથી વિચાર કરતા પણ એમજ મમનય છે કે આ બ્રહ્મથી અધિક બીજા કોઈ ધર્મોજ નથી ૩૫

મુત્ર ૩૬-(૧) બ્રહ્મજ પરમકાષાયત વસ્તુ છે એવો જે અમારો મિદ્ધાન્ત છે તેવું તમારે અનુ મગ્યુ રવું જોઈએ (૨) 'જેવું શબ્દ એમ જણાવે છે કે પ્રથમ સર્વજ્ઞ જે ભગવાનમા મિથ્ય હતું તેજ અત્યારે પ્રમટ થયું ૩ (૩) 'ન તત્સમ' શ્રુતિમા ભગવાન મિત્રાય અન્ય નથી એમ અન્ય ધર્મોને નિષેધ થયો છે ભાવાર્થ-નતત્સમ એ શ્રુતિમા બ્રહ્મ મિત્રાય અન્યનો નિષેધ કર્યો છે માટે બ્રહ્મથી પર બીજા ધર્મોની કૃપના આધાર નગની ૩૬

મુત્ર ૩૭-(૧) ધર્મ અને ધર્મોના વિરોધના નિગકરણનું પ્રકરણ (૨) માયાનાદીઓ નિર્ધર્મક બ્રહ્મને મુખ્ય માને છે અને તપધર્મ બ્રહ્મને ગૌણ માને છે (૩) મિદ્ધાન્તી તેના ઉત્તર આવે છે (૪) જગત્તુ રત્ન સધર્મક બ્રહ્મજ મુખ્ય કરેલ છે સધર્મક બ્રહ્મને વળી વ્યાપક કહેન છે આથી તે

બાલ્યુલું જોઇએ કહેલા કર્તૃત્વથી પ્રથમ એકલામાં વ્યાપકત્વને સ્થાપવાને સૂત્રકાર શક્ત નથી. કારણ કે યોગ સિદ્ધ દ્વર 'અવણાદિની માફક પચ્ચિદેશથી યુક્ત હોય તો પણ અનેક સ્થાનમાં આવેલ કાર્ય અને કારણના અસુક સામર્થ્યને જણાવવું શક્ય છે. નહિ તો પ્રથમ સિદ્ધ થયેલ વ્યાપકત્વના વિગેધથી એવું વગેરેના વ્યપદેશોથી પચ્ચિદેશ તરીકે પ્રથમથી અન્ય પદ છે એમ શંકા કરે નહિ. વગી વિગેધના ત્યાગ માટે સામાન્ય રીતે અવિગેધ છે એમ કહત માટે આ પ્રમાણે મૂત્રના અર્થને બાલ્યુલું જોઇએ આથી પ્રથમથી બીજા પર નથી એમ નિગમ કરીને 'આયામ વગેરે શબ્દો વગેરેથી વ્યાપ-કત્વનું કથન કરનાર શ્રુતિના વાક્યો વગેરેથી સાક્ષાત્ સર્વગતત્વના પ્રતિપાદકોથીજ સર્વગતત્વ સિદ્ધ થાય છે, પણ જાતભીયોની માફક કર્તૃત્વ વગેરે અનુપપત્તિથી છે એવો અર્થ નથી વગી 'આકાશની માફક સર્વગત અને નિત્ય તે છે સ્વર્ગથી તે મહોટો છે અને આકાશથી પણ મહોટો છે.' (છાં-૩-૧૪-૩) 'વૃક્ષની માફક સ્તબ્ધ સ્વર્ગમાં એકલો નિયત થાય છે તે પુરુષનાથી આ સઘણુ પૂર્ણ છે' (શ્વે ૩-૯) વગેરેમાં તે શબ્દો છે. આદિ ગણથી સર્વત્ર તેને હાથ અને પગ છે સર્વઆંગો, અને મુખ છે, સર્વત્ર તેને કાન છે લોકમા સઘણે તે ઘેરીને નિયત થાય છે " (ભ ગી ૧૩-૧૩) વગેરે -મૂર્તિઓનો સંગ્રહ કયા છે આથી પ્રથમમાં શ્રુતિ- મુખ્ય પ્રમાણ છે 'અનુમાન તો વિલગ્નની ઉપનિયતિ કરનાર તરીકે. સાધ્યની સિદ્ધિથી દૂર થયેલા જાનને પણ જામ ઇચ્છાયા ઉત્પન્ન કરવું હોય તો વૃથા સ્વીકાર 'માત્રમા તેવું પર્યવસાન થાય છે એવો ભાવ છે ૩૭

૧૧ ફલમતઃકર્તવ્યધિકરણ.

ફલમત ઉપપત્તેઃ ૥૨-૨-૩૮

ફલ ભગવાનૃથીજ છે કારણ કે ઉપપત્તિ છે નથી

આ પ્રમાણે સર્વથી પ્રથમ ઉત્તમ છે એન નિરૂપણથી ઉત્તમ અધિકારીઓને લગ-નીયત્વનું પ્રયોગક ઉપ કહીને તેનાથી ઇતઃ અધિકારીઓ માટેના રૂપને કહે છે તેઓ ખરેખર ફળને મેળવવાની ઇચ્છાવાળા છે અને લાજે છે અને તે ફલનું દાન કરવા-

નિર્ધર્મ તેમ નિર્ધર્મક જનને રૂપે છે (૫) યોગીઓ વગેરેમાં પણ ઉત્તમ ધર્મ જોવામાં આવે છે આથી ત્યાં વિરાય ન આવે તેવી રીતે સૂત્રનો અર્થ રૂપો જોઇએ (૬) દેર્શ, વ્યાપકતા આયામનો શબ્દ જેમાં છે તે, અર્થાત્ વ્યાપ-ત્વ વાય- પદ યુક્ત શ્રુતિઓ (૭) જલની વ્યાપકતા જણાવનારી શ્રુતિઓથી તેની મર્મમાં વ્યાપકતા સિદ્ધ થાય છે (૮) અનુમાન વ્યાપ્તિ જાનના પગમર્ગ વગેરેથી કયાવ્યા વિન જાની ઉપનિયતિ કરનાર છે (૯) જલનું સ્વરૂપ મમજના માટે શ્રુતિઓ આધાર લેવો, અનુમાનથી તેનો વિચાર રૂપો તે વ્યાપ્તિ નથી કારણ કે તે વ્યાપ્તિ જાનના પગમર્ગ વગેરે વિનજાની ઉપ-નિયતિ રૂપે છે અને તેથી માધ્યની સિદ્ધિથી પગદાન જાનને જો ઉત્પન્ન રૂપે દોષ તો તે જાન ઉત્પન્ન થઈ રહ્યું નથી, અર્થાત્ અનુમાનથી ખર જાન મળ્યું નથી પણ ઉત્તર જાનના સ્વરૂપ વિશે જાનજો ઉત્પન્ન ને જ માટે જલનું સ્વરૂપ મમજનાને શ્રુતિ ઉપર આધાર નાખવો યુક્ત છે ભાવાર્થ- શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં જલની વ્યાપકતાના શબ્દો સર્વગતત્વ, અન્તર્વાસિત્વ, નિત્યતા વગેરે દોનાથી તેજ મર્મમાં વ્યાપે છે આથી તેનાથી પદ બીજું કાઢ નથી.

માંજ સંભવે છે. શાથી ? ઉપપત્તિ છે તેથી કહે છે. માટે જે કંઈ અહિક અથવા પાર લૌકિક ક્ષણ છે તે ઇશ્વરથીજ સંભવે છે. શાથી ? ઉપપત્તિ છે તેથી. સર્વ વશ કરનાર. સર્વના ઇશ (બ્ર. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિ વસ્તુ માત્ર ઉપર પ્રહાનું 'અમ્રંકુચિત ઇશિત્વ જણાવે છે. પરંપર અન્યની વસ્તુ અન્ય આપવાને સમર્થ નથી. આથી ભગવાનજ તે પ્રમાણે છે એવો અર્થ છે. કેટલાંકો તો અહિંઆંજ-કર્મ તથા 'તે કાર્યનું' અપૂર્વ, ફલનું આપનાર છે એમ શંકા કરીને ત્યાં અનુપપત્તિ અને અહિંઆં ઉપપત્તિને સ્પષ્ટ કરે છે. તેને યતો આગળ જૈમિનિમત અને સ્વમતના ઉપન્યાસથી વ્યાસજ સ્પષ્ટ કરશે. આથી હાલમાંજ તેનું નિરાકરણ અપ્રાપ્ત થશે તથા આગળનાં જે સૂત્રો વ્યર્થ થશે એમ વિચારવું જોઈએ. ૨૮

મુત્તવાચ ॥૩-૨-૩૧॥

વળી તે વિષેની શ્રુતિ (તથા સ્મૃતિ પણ) છે તેથી.

'પૂર્વસૂત્રથી સાંભળેલા ઇશિત્વનું ફલદોષમાં ઉપપત્તિ તરીકે નિરૂપેલું છે. અહિંઆં તો સાક્ષાત્ શ્રુતિનેજ ફલનું દાન કરનારનું કથન કરનારને પ્રમાણ રૂપે આવે છે. અને તે શ્રુતિ આ છે - "તે આ મહાન આત્મા અજ છે, અન્ન આપનાર છે. વસ્તુ આપનાર છે." (બ્ર. ૪-૪-૨૪) વગેરે રૂપે એ શ્રુતિ છે "ચ" અને શબ્દથી સુખ, દુઃખ, ભવ, ભાવ" (ભ. ગી, ૧૦-૪) થી ઉપક્રમ કરીને "ભૂતોના ભાવો મારાથી જુદા થાય છે", (ભ. ગી. ૧૦-૫) વગેરે રૂપે સ્મૃતિનો સમ્બંધ કરાય છે. ૩૯

ધર્મ જૈમિનિરત एव ॥૩-૨-૪૦॥

જૈમિનિ ધર્મને (કર્મને) ફલનું આપનાર જણાવે છે. ઉપરની માફક ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિના કારણથી

'અહિંઆં કર્મવાદી પ્રત્યવસ્થાન કરે છે. કર્મથીજ ફલ હોય છે એ પક્ષમાં પણ ઉપપત્તિ અને શ્રવણ તુલ્ય છે' તો પણ ઇશ્વરવાદી પણ "કર્મથી નિરપેક્ષ ઇશ્વરથી

અધિ. ૧૧-સૂત્ર ૩૮-(૧) મર્ત્યથી શ્રેષ્ઠ છે. તમામ વસ્તુઓ ઉપર પ્રહાન શાસન છે, તેને કોઈ મર્યાદિત કરી શકે તેમ નથી (૨) ભગવાન ફલના આપનાર હોવાથી તેમના સિવાય બીજા કોઈ ફલ આપી શકે તેમ નથી (૩) જેઓ કર્મને તથા અદૃષ્ટને ફલ આપનાર માને છે તેમના મતમાં અનુપપત્તિ છે એમ કહે છે. (૪) સૂત્ર ૪૦ માં જૈમિનિનો મત આપે છે અને તે મતનો નિરાસ સૂત્ર ૪૧ માં કરે છે. ભાવાર્થ—ભગવાન એ ફલના આપનાર છે માટે સર્વેએ ભગવાનનુંજ ભજન કરવું જોઈએ ઉપપત્તિથી ભગવાનજ ફલ આપનાર સમજાય છે. ૩૮

સૂત્ર ૩૯-(૧) શ્રુતિમા ભગવાનને ફલના આપનાર કહ્યા છે તે બાબતમાં ઉપપત્તિ અહિં હની. અહિંઆં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૨) શ્રુતિની માફક સ્મૃતિ પણ ભગવાનનેજ ફલના આપનાર જણાવે છે. તેથી એ બાબતમાં સ્મૃતિનું પણ પ્રમાણ છે. સૂત્રમાં વં અને શબ્દથી સ્મૃતિનું સૂચન કર્યું છે ભાવાર્થ—શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પણ ભગવાનને ફલના આપનાર તરીકે જણાવે છે. ૩૯

સૂત્ર ૪૦-(૧) જૈમિનિ (૨) વિવાદ કરે છે. (૩) જેમ ભગવાન એ ફલના આપનાર છે, તે બાબતમાં ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિ છે તેમ કર્મ ફલનું આપનાર છે તેમાં પણ ઉપપત્તિ તથા શ્રુતિ છે. (૪)

ફલ છે” એમ કહી શકશે નહિ. કારણ પહેલે વિધિ નિષ્ફળ થશે તથા પ્રવૃત્તિની અનુપ-
વૃત્તિનો પ્રસંગ આવશે. તેની અપેક્ષા હોવામાં તેજ પહેલે હો. તેની અપેક્ષા સહિત
તેનાથી કરાયું હોય છે વળી અચેતન ચેતનથી અધિષ્ઠિતજ કાર્ય માટે સમર્થ છે.
માટે દક્ષ તેનાથી ફલ સંભવતું નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ કર્મનું સ્વરૂપ અને
સ્વર્ગ વગેરે લોક સિદ્ધ નથી, પણ શ્રુતિ સિદ્ધ છે. અને ત્યાં “અગ્નિષ્ટોમયો સ્વર્ગની
કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ.” (આ. સૂ. ૧૦-૨-૧) પ્રબળી કામનાવાળો અગ્નિ-
હોત્રનો હોમ કરે છે.” વગેરે ઉપત્તિ વાક્યોમાં અને અર્થવાદમાં સ્વર્ગાદિ ફલ સાધક
તરીકે છે “દર્શ અને પાર્ણાસયો સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યજ્ઞ કરવો જોઈએ અથવા
તો પરમેષ્ટોને આ યજ્ઞ આગળ હોતો. તેનાથી તે પરમ દેશને પહોંચે” (તૈ. સં.
૧-૬-૯) વગેરેનાં કર્મ સંસળાય છે અને તે (સ્વર્ગ) તેના સાધ્ય તરીકેજ છે. આમ
હોય તો ૧ લોકમાં અન્યથા દેખાય તો પણ, ૨ ધર્મીના ગ્રાહક પ્રમાણથી તેજ પ્રમાણે
સિદ્ધ હોવાથી ૩ અહિંમાં કોઈ પણ શંકા નથી. ઇશ્વરવાદીના નિત્ય જ્ઞાન વગેરે જેમ
હોય છે તેમ પરલોકના ફલ તરીકે તેના ૪ પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિમાં યાય છે તેથી
આ પણ બન્નેનું સરખું છે. ૧ તેના જાહેર જલદી નાશ થવામાં પણ શ્રુતિથી સિદ્ધ કારણ-
તાના નિર્વહણ માટે તેનો વ્યાપાર અપૂર્વ કહેવાય છે. ૨ અવિષમ ઇશ્વરથી વિષમ
ફલની ઉપત્તિની અનુપપત્તિ અને વૈષમ્ય તથા નૈર્દય્ય થશે. માટે કર્મનુંજ ફલ છે એમ
જૈમિનિ માને છે. ૪૦

पूर्व तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥३-२-४१

ઇશ્વર ફલનું દાન કરતી વખતે કર્મની અપેક્ષા રાખે છે, માટે ઇશ્વર તેમાં સ્વતંત્ર નથી (૫) જો કર્મ
એ ફલનું જનક ન હોય તો જેટલા છવાંદિ છે તેમની કર્મ વિધિઓ વ્યર્થ બનશે તેમ કર્મ નિષ્ફળ થતાં
ત્યાં કર્મમાં પ્રયોજન નહિ હોવાથી મનઃ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી એ ન્યાયથી પ્રવૃત્તિ પણ મંભવશે નહિ
આમ વિધિ વ્યર્થ થશે તથા પ્રવૃત્તિની અર્થભાવના એમ બે દાખલા બનશે. (૧) કર્મની અપેક્ષા હોય
તો (૭) ઇશ્વરને પણ જો ફલ આપવામાં કર્મની અપેક્ષા હોય તો પછી શા માટે ઇશ્વરને ફલનું આપ-
નાર માનવા ? કર્મેજ ફલ આપનાર માનોને. (૮) જૈમિનિ સામે શંકા કરવામાં આવે કે અચેતનની
પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. ચેતનના અધિષ્ઠાનથીજ ચેતન કાર્ય માટે સમર્થ છે. કર્મ એ અચેતન છે. તે
જોકહું ફલ દાનમાં સમર્થ નથી પણ ચેતન ઇશ્વરને લીધે તેનું ફલ જોવામાં આવે છે. માટે ઇશ્વર ફલનું
આપનાર છે એમ માનવું. આ શંકા જૈમિનિ કહે છે કે વ્યાજ્ઞી નથી (૯) શ્રુતિમાં કર્મનું નિરૂપણ
કર્યું છે તથા તેનાથી સ્વર્ગાદિ ફળ મળે છે એમ જણાવ્યું છે; માટે શ્રુતિ પ્રમાણે કર્મજ ફળ આપનાર
છે. (૧૦) કર્મનું સાધ્ય (ફળ) સ્વર્ગ છે. માટે કર્મથી ફલ છે, ઇશ્વરથી નહિ (૧૧) શ્રુતિઓ ઉપરથી
કર્મથી ફલની સિદ્ધિ જણાતી હોય અને લોકમાં તેથી અન્યથા જોવામાં આવતું હોય તો પણ શ્રુતિનાં
ધ્યતોને પ્રમાણરૂપ માનવાં અને કર્મથીજ ફલ સિદ્ધિને સ્વીકારવી (૧૨) કર્મ અને ફલના કાર્ય કારણ
બાબતી બોધક શ્રુતિના પ્રમાણથી (૧૩) વેદથી બોધિત કર્મમાં તથા તેના ફલમાં (૧૪) સ્વર્ગ વગેરેમાં
લૌકિક દેહાદિનો અપગમ હોય છે. (૧૫) કર્મના (૧૬) ઇશ્વરને જો ફલના આપનાર માનશે તો પછી
ત્યાં અનુપપત્તિ દોષ તેમજ વૈષમ્ય અને નૈર્દય્યનો દોષ ઇશ્વરને લાગશે. ભાવાર્થ-જૈમિનિ એમ
માને ૩ કર્મજ ફલનું આપનાર છે એમ ઉપપત્તિ ૩ તથા શ્રુતિ છે, માટે ઇશ્વરથી ફલ સિદ્ધિ માન-
વાની જરૂર નથી. ૪૦

બાદરાયણુતો ભગવાનનેજ કૃષ્ણના આપનાર કહે છે, કારણ કે હેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી.

“તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરવા માટે છે. બાદરાયણ આચાર્ય તો આનાથી પ્રથમ કહેલા ઈશ્વરનેજ કૃષ્ણના આપનાર તરીકે માને છે. શાથી? હેતુનો વ્યપદેશ છે તેથી. હેતુ તરીકે શ્રુતિમાં વ્યપદેશ છે તેથી એવો અર્થ છે “જેને આ લોકમાંથી ઉચ્ચ લઈ જવાને ઇચ્છે છે તેની પાસે સાધુ કર્મ કરાવે છે, અને જેને નીચે, લઈ જવા ઇચ્છે છે તેની પાસે અસાધુ કર્મ કરાવે છે.” (કે. ૩-૯) એ શ્રુતિમાં કૃષ્ણ કર્મના તે (ઈશ્વર) કર્તા છે એટલુંજ કહ્યું નથી પણ કૃષ્ણ આપવાની ઇચ્છાથી થાય ત્યારે કર્મના કારણમાં હેતુ શો છે તે પણ જણાવ્યું છે. વળી કાર્યનું વૈચિત્ર્ય શાથી છે તે પણ કહેવું જોઈએ એથી, પ્ર. સૂ. ૨-૩-૪૨માં તેનો નિરાસ કર્યો છે. વળી વિદ્વન્મણ્ડનમાં શ્રીવિદ્વેશનાથજીએ પણ તેનો નિરાસ કર્યો છે માટે કામનાવાળાઓએ પણ ઈશ્વરનું જ ભજન કરવું જોઈએ અન્યનું નહિ તે સિદ્ધ થયું.

શ્રીવેદવ્યાસમતવર્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના અચ્યુભાષ્યમાં ત્રીજા અધ્યાયનો બીજો પાદ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ જો.

દ્વિતીય પાદ.

[વિવેચન.]

આની પહેલાંના પાદમાં અધિધારી જીવની જ્ઞાનના ઉપદેશને યોગ દેહની પ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કર્યું હતું તે દેહની પ્રાપ્તિની સાર્થકતા ત્યારજ થાય કે જો તેથી જીવ મુક્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતા મેળવે માટે તેનું નિરૂપણ કરવાને આ પાદનો આરંભ કરવામાં આવે છે. આ યોગ્યતા બે પ્રકારની છે-બહારની અને અંદરની, બાહ્ય યોગ્યતા એ દેહ મંગલની છે અને અંદરની જીવ મંગલમાં છે. અહિં આ જીવની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ અધિકરણમાં સ્વપ્ન સૂષિતો વિચાર કરવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં મનુષ્ય જે જૂઠી જૂઠી વસ્તુઓ જુએ છે તે ખરી દ્રશ્ય કે જોડી? સ્વપ્ન સૂષિતે તે ખરી સૂષિત કહી શકાય કે કેમ? જો સ્વપ્ન મત્ત હોય તો તેનાથી કસાયેલા ચુલ્લ અને દોપનો મંગલ યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરેલા જીવને પણ લાગે, અને તેમ થવાથી પ્રથમ પાદમાં પંચામિ વિલાના પ્રકારે જીવની શુદ્ધિ કરીને પછી તે શુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવ વિશે જે કંઈ તે વર્ણવે થઈ જાય માટે સ્વપ્ન એ મિથ્યા છે.

સૂત્ર ૪૧-(૧) જૈમિનિનો મત જોડો છે એમ જણાવવાને સૂત્રમાં “તુ” શબ્દ મૂક્યો છે (૨) કે. ૩-૬ ની ભાષ્યમાં આપેલી શ્રુતિમાં હેતુ જણાવ્યો છે. માટે ઈશ્વરજ્ઞાન દ્વંત્ર આપનાર છે (૩) વિદ્વન્મણ્ડનએ શ્રીવિદ્વેશનો સ્વપ્ન મત છે. શ્રીવિદ્વેશના નામનો તથા તેમના મતનું વિદ્વન્મણ્ડનો ઉલ્લેખ અહિં આ છે. તેથી ભાષ્યનો આ ભાગ શ્રીવિદ્વેશજીએ રચેલો દરે. (જુઓ આ ગ્રન્થના ભા. ૧ લાનો ઉપોદ્ધાન). આ પહેલાં શ્રીવિદ્વેશનું નામ આવતું નથી. આથી પ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૪ પછીનો ભાગ શ્રીવિદ્વેશનો છે એમ માનવામાં આવે છે. ભાષ્યાર્થ-ઉપરના જૈમિનિના પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરવાને બાદરાયણે આ સૂત્ર યોગ્ય છે, તે કહે છે કે ભગવાનજ્ઞાન કૃષ્ણ આપનાર છે, કારણ કે ઐ. ૩-૯માં તે વિષેનો હેતુ આપેલો છે.

એવુ જણાવવાને માટે આ અધિ-રણનો પ્રારંભ કર્યો છે અહિં આ પ્રથમ પૂર્વપક્ષ જણાવવાને બે સત્રો આપે છે

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ સત્ય કે મિથ્યા ?

સૂ. ૧ પૂર્વપક્ષ—સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મત્ત છે મિથ્યા નહિ સ્વપ્ન સૃષ્ટિને સત્ય સૃષ્ટિ મહેરામા આવે છે કારણ કે તે સૃષ્ટિનું નિર્માણ બ્રહ્મ અને સુષુપ્તિની મધિમા થયેલુ હોય છે સ્વપ્ન સૃષ્ટિના અસ્તિત્વ વિષે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે બુ. ૪-૩-૯ માં પણ પ્રકાશી સૃષ્ટિ જણાવી છે—આ લોક પરલોક અને સ્વપ્ન લોક ‘આ પુરુષની આ લોક તથા પરલોક એ મે અગ્રથાઓ છે આ ઉપગત મધ્ય-સ્વપ્ન એ તૃતીય સ્થાન છે’ આ પ્રમાણે કહીને પછી કહે છે કે આ સ્વપ્નમાં ગચ ગચને જોડવાના પોડા રસ્તા ઓ નથી હતા રથ, પોડા તથા રસ્તાઓને તે સર્જે છે આ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે સ્વપ્નની સૃષ્ટિ કે આ અર્થ બ્રહ્મનાર છે એમ જણાવવાને સત્રમા ‘હિ’ નિશ્ચનામક શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે વળી સ્વપ્નમાં દેવ વગેરે આનીને જે, ઇષ બોલે છે તે શબ્દોનો બાધ જગ્યા પછી પણ નથી માટે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ છેજ ૧

સૂ. ૨—હાથ અહિં આ મહેલ યાય કે આ સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા જન હશે કે પરમેશ્વર ? બ. ૪-૮-૮ નું પ્રમાણ જોતા બ્રહ્મ તેનો કર્તા છે એમ મનનાર છે, કારણ કે બ્રહ્મનેજ તેનું વાગવાનું નિર્માણ કરનાર કહેવું છે ત્યાં સુષુપ્તિ તથા ઉત્ક્રાન્તિનો બે છે તથા સા રથ નથી’ એમ જે કહે છે તેથી તે પ્રકરણ બ્રહ્મ વિષેનું હોનાથી તેનું વર્તુ બ્રહ્મ હોવું જોઈએ જન નહિ ભગવાને સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેનું હોનાથી તે સસજ છે કર્તાને સ્વપ્ન નથી કે જેથી તેને બ્રમ થયેલો કહેવાનું નારણ કે સા તે જગે છે એના શબ્દો સ્પષ્ટ છે, આથી કર્તા-ભગવાનને નિદ્રા નથી તેથી તેમણે નિદ્રાવસ્થામાં સ્વપ્નસૃષ્ટિનું નિર્માણ કરેલું નહિ હોનાથી તે સત્ત વળી જમ આ જગતનું સર્જન કરતી વખતે ઇષણ પુનઃ પોતે ઇષ્ટ કરેલી તેજ પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું નિર્માણ ઇષ્ટપૂર્વક છે તેથી પણ તે સત્ય છે ‘સેમ્બો વરના આયુષ્યવાળા પુત્ર અને પૌત્રનું વરણ રા’ એમ કહીને શ્રુતિમાં આ સૃષ્ટિના નિર્માણમાં ભગવાનની ઇચ્છા દર્શાવી છે સત્રમા પુત્રવય શબ્દ ભગવાનની મમતા (ઇચ્છા) જણાવનાર શ્રુતિનો હિ રેખ કરે છે વળી અહિં આ બે સ્વપ્ન વ ‘અને’ શબ્દો છે તેથી જણ્ય અને ધર્મના તમામ ધર્મો જણ્યા છે અર્થાત્ ભગવાન એ સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું જણ્ય હોનાથી તે સૃષ્ટિનું નર્તન તેમનાગા છે એ ધર્મ તેમજ સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં પુત્રાદિનું સર્જન એ કાન-આમ કારણ અને મર્ડ ઉભયના ધર્મો અહિં આ જણ્યા છે આથી શ્રુતિ તથા ઉપપત્તિથી સ્વપ્ન પ્રપચ સિદ્ધ હોનાથી તેનાથી પ્રાપના શ્રણ્ય અને દોના મનન્ધમા પ્રથમ જણાવેનું દેહનું નિર્માણ વ્યર્થ છે ૨

સૂ. ૩ મિદ્ધાન્ત—સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મિથ્યા છે

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ મત્ય નથી પણ મિથ્યા છે તે જણાવવાને સત્રમા તેને માયામાત્ર કહ્યું છે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે રક્ત માયાજ છે તેમા લેશ પણ મત્ય નથી તેની સસતાનો તત્ત્વ નિર્ણય પ્રમામા આ થો છે માટે પૂર્વપક્ષ તેને સસ કહે છે તે પક્ષ બિલ્કલ ટસ્તો નથી તે સ્વપ્નમાને સત્રમા ‘તુ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે સાથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિને મિથ્યા કહેવામા આવે છે તેનું કારણ એ છે કે તેમા સપૂર્ણ જગત અભિ વ્યક્ત થતી નથી તેમા બ્રહ્મ દશાના પદાર્થો જ્યેષ્ઠમા આવે છે પણ જે રૂપમા તે અવસ્થામાં આપણને તેમનો અનુભવ થાય છે તે રૂપે તે જણાતા નથી તે અધુરા દેખાય છે, જૂના જૂના બનાનાનો પરસ્પર સમન્ધ તે ગ્રમ દશામા પનગઈ જન છે એક બનાનાની માત્ર બીજા બનાના માથે જોડાયેલી હોતી નથી આથી જોડે બ્રહ્મ દશાના બનાવો તેમા હોવા હતા તેમા અમનદ્વતા તથા અમગનિજ હોય છે તેની સપૂર્ણ સત્યતા ત્યાં જળનાઇ રહેતી નથી માટે તે અમત્ય છે બ્રહ્મ દશાના પાંચોની બે તેમા

ગંધર્વ અભિવ્યક્તિ હોય તો આપણે તેમને સત્ય કહેવું પડે તે અમાણે અભિવ્યક્તિ નથી તેથીજ તેમને આપણે અસત્ય કહીએ છીએ જ્યાં સુધી સૃષ્ટિનું થતું શ્રુતિમા આવે છે ત્યાં શ્રુતિ ક્રમ તેને સૃષ્ટિ જણાવે છે તે શ્રુતિ એમ નથી કેની કે તે સૃષ્ટિ સત્ય છે જા ૧-૨-૫ ૧-૨-૩ વગેરેમા સૃષ્ટિને સત્ય કહેની પણ તે જગત્ નિર્ણય થતું છે ધરણ્ય કે તેના સર્જનાર ભગવાન છે આ જગત વિષે જેમ મત્સ્યનાની ઉક્તિ અર્થથી સમજાવે છે તેમ સ્વમ સૃષ્ટિ વિષે સમજાવતું નથી સ્વમ સૃષ્ટિ મત્સ્ય હોનામા પ્રયોજનનો અભાવ છે તો પછી જન સમમા વિદાર વગેરે મે છે તે શુ બધું યોગ્ય ? હા, ધરણ્ય કે તે માયાથીજ જીવનો વિદાર છે જ્ઞાત્ય તમે એમ કહેજો કે જીવના સુખ દુખના અનુભવને માટે અવિદ્યાથી આ સમ મન્યુ છે માટે તે મત્ય છે પણ આ દલીલ માની શકાય નહિ એ જો આ હોય તો આ જગત્તરી માફ એમ પ્રાર્થનો તેમા અનુભવ હોવો જોઈએ, પણ તેમા તો જીવતાં તથા મરના બંને પ્રવરના જીવો પુરુષ જીવે છે તેથી તે અનુભવ મત્ય નથી અર્થાત્ તેમા આ લોક તથા પગે ઉભયનું પ્રતિબિંબ હોય છે આ પ્રતિબિંબ માયા માન્ય છે સત્ય નથી માયા એટલે અમુક પ્રમત્તની સમિતિ જોનાથી ભગવાન જીવનજોનો વ્યાપક કરે છે તેથી જે માયામાન છે તે સત્ય હોઈ શકે નહિ વળી તેમા જોતિ શાસ્ત્રનો કાઠ પણ નિયમ નથી ઉત્તરણ્યમાં મેદાનિ ગમિમા સૂચ્ય ગયેનો હોય ત્યારે આ દેશમા આટલી ગતિ જોનો જે નિયમ નક્કી હોય છે અને તે પ્રમાણેજ રાત્રિ હોય છે તેની રીતે નિયમના અભાવથી સ્વમ કૃત શુભ અને દોષનો સુક્તિના અધિારી જનમા મન્ય હોતો નથી સ્વમ સૃષ્ટિમા જોતિ શાસ્ત્રનો કાઠ નિયમ નથી વે મિત્યા છે મત્સ્ય સૃષ્ટિ હોય તો તે નિયમાનુ માગ હોય વળી સ્વમમા દીક્ષિત ગમે તેના અજનુ જોગ્ય કરે છે અને તેનું પ્રાપ્તિત મે છે તે પણ પ્રતિબિંબ રૂપે છે તે પ્રાપ્તિત મૃત્યુના આરંભથી છે ભાજનના નિમિત્તથી નહિ આથી પણ સ્વામિ પદાર્થો સત્ય નથી જો સ્વમ અસત્ય હોય તો તેમા માલજોવા દેવતાઓના વચનો તથા તેમની આજ્ઞા મિત્યા બને દેવતાઓની આજ્ઞા તો ઇન્દ્રાદિ જન અને ક્ષત્રીની નિર્મમાનતાને લીધેજ સુખ છે સમાધિમા જેમ ઈન્દ્રાદિ જન તથા ક્ષત્રી હયા વિષમાન હોય તેમ સ્વમમા પણ દેવતાદિની આજ્ઞા હોય છે સ્વમમા દર્શન આપનાર દેવતાની દુપાથી થતું જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિયથી અજન્ય હોવાથી અને આત્માની જોતિથી જન્ય છે તેથી તે અબૌદ્ધ છે અને તે અનૌદ્ધ જ્ઞાનમા દેવદર્શન તથા તેમની કૃપાનું પ્રતિબિંબ હોવાથી અર્થ ક્રિયામરિતરૂપે ત્યાં મનાદ છે જેમ ઇન્દ્ર નતર્દનની આખ્યા વિષમા ઇન્દ્રમા ભગવદાવેશ થતા તેમજ પોતાનીજ ઉપાસનાને લી તેમ અદિઆ પણ કદાચ ભગવાન નો આવેશ થાય ત્યારે કષ્ટક જ્ઞાન તથા ક્રિયાનો સવાદ પણ સ્વમમા થાય છે આ પ્રમત્તો જે જ્ઞાન તથા ક્રિયા સ્ફુરે છે તે ભગવદાવેશનો ધર્મ છે સ્વમનો નહિ આથી સતત્ય સમ તે અમત્ય ૩

સુ. ૪ શકા—જો સ્વકીયને માટે સમને જન મર્જતો હોય તો તેને જીવના સાક્ષી તરીકે શાથી મર્જે છે ?

ઉત્તર—દરેક સ્વમ શુભ તથા અશુભ ક્યનુ સ્વયં છે આથી નક્કી કરેલા શુભ અગર અશુભનું સ્વયન જીવને માટે તેનું સર્જન કરે છે અને આ પણ યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત રેવા માટે આવશ્યક છે આ અર્થ બગાડતું છે એમ જ જણાવતાને સ્વમા હિં ૧ સુ. છે ધરણ્ય કે ત્યારે માણસ જાગે છે ત્યારે સ્વિતે અર્થને જીવે પણ છે વળી સ્વમની સત્યતામા જા ૫-૨-૨ નું પ્રમાણ્ય છે ત્યાં મે છે જે સ્વમમા ૧૨ જોમા કાઠ સ્ત્રીને જીવે તો તેની સમૃદ્ધિનું તે સ્વયન કરે છે એમ જણવું આ પ્રારંભ સ્વમના અખ્યાને જાણનાર સ્વમન ક્ય કહે છે આથી જાગત દેશમા જીવે શુભ અગર અશુભ આની પડશે તે ૧ અનુભવ સ્વમમા કરાવનામા આવે છે ૪

સુ. ૫ શકા—જો જીવને માટે ભગવાન તેની સૃષ્ટિ સર્જે તથા તેને દેખાડે પણ જીવ ક્ષત્રીને અથવા દેવાથી તેને જીવ રૂપે સજીને દુખી થાથી કરે છે ? જીવ એ ક્ષત્રીનો અથ છે અને ક્ષત્રીનું

૨૨૩૫-આનન્દ ૩૫નોજ અશ હોવો જોઈએ આમ હોય તો તેને કાઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કાર હોવાનું નહિ
છતા અહિયાં અપણે તેને દુષ્કાર થતો જોઈએ છીએ ?

ઉત્તર—જન એ ધર્મનો અશ છે એ ખરું પણ તેનામા ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન થયું છે
આ તિરોધાન ભગવાનની ઇચ્છાથી થયું છે ભગવાન એટલે ભગવાણ અને ભગ” એટલે અર્થ, વીર્ય,
વીર્ય, યશ, શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ છ ધર્મો જન્મનામા છે તે ભગવાન જન્મે ભગવાનની ઇચ્છાથી
આ ધર્મોનું તિરોધાન થયેનું હોવાથી તે પોતે ધર્મનો અશ છે એ જાણી જાય છે અને તથી તે દુષ્કાર
થાય છે તથા અન્યથા જ્ઞાનમા કસાય છે અર્થના તિરોધાનથી તે દીન તથા પગાધીન બની જાય છે
નીચના તિરોધાનથી સર્વ પ્રકારનું દુષ્કાર સહન કરનાર તે મને છે યશના તિરોધાનથી હીનતા
તેનામા આવે છે શ્રીના તિરોધાનથી જન્મથી થયું સુધીમા તમામ પ્રકારની આપત્તિનો તે ભોગ થઈ
પડે છે જ્ઞાનના તિરોધાનથી તેના દેહમા અહુ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે પોતાના દેહનેજ આત્મા માને છે
અને આ રીતે તેને વિપરીત જ્ઞાન થાય છે વૈરાગ્યના તિરોધાનથી તે સસારના વિપરીત આસક્તિ મને
છે આ પ્રકારે ભગવાનના ધર્મોનું તેનામા તિરોધાન થતાં તે સસારમા આસક્તિ રૂપ બન્ધ તથા અન્યથા
જ્ઞાન રૂપી વિપરીતનો અનુભવ નર છે જો કે તે ધર્મનો અશ હોવા છતાં પણ તેનામા ધર્મો
નથી અને તથીજ તે દુષ્કાર થાય છે આ બધું ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે એમ જાણવાથી
પોતાનો મત જાણાવે છે ૫

સુ. ૬—જ્ઞાતા બીજાના મને ઉપરની શાંતિ ઉત્તર આપે છે અથવા તો એમ માનવું કે જન્મે
જોડો યોગ થતા તરીરના મન થ થતા ભગવાનના ધર્મોના તિરોધાન તથા અન્યથા જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે
સૂત્રમા સંજ્ઞાના અથ મન તિરોધાન અગર વિપરીત એવો છે અને અવિ પણ શબ્દથી અહિન્તા
મમતા રૂપ મધનુ પ્રહણુ જ્ઞાનમા આયુ છે ના” શબ્દનો અર્થ અથવા છે પણ તે એમ મૂલ્ય છે કે
સૂ. ૫ માં જોડો અર્થ સર્વને નીચ નથી તેથીજ આ નીચ સત્ યોગવાની જરૂર છે જો કે બાદગયણ
પોતે તો સૂ. ૫ માં જોડો પ્રમાણે ભગવાન ઇચ્છાથીજ તિરોધાન માને છે દેહથી સદમ દેહ સમજવું આથી
દેહના સંધથી તે દુષ્કાર થાય છે તે દેહનો જો મનન્ધ વૃદ્ધિજાય તો ફરીથી અર્થનાંદિની પ્રાપ્તિ થાય
પ્રથમના મતનું આના કરતાં એટલું વૈવિધ્ય છે કે ત્યાં દેહ સાથેનો મન થ હોય તો પણ ભગવાનની
કૃપાથી તે જન્મે પોતે ધર્મનો અશ છે એવું જ્ઞાન થાય છે અને તિરોધાન થયેના અર્થનાંદિ ધર્મોનું
તેમા સ્ફુરણ પણ થાય છે બીજા મત પ્રમાણે જ્યાં સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી તેનું સ્ફુરણ નથી આથી
પ્રથમ મન બીજા કરતાં વધારે આદરને પાત્ર થાય એવો છે આ મેં સૂત્રોનો અથ એવો નહિ કંગ્રો
કે ઇચ્છાની ઇચ્છાથીજ અમૂર્તના દેહો” મન થ હોય તો પણ તેના બન્ધ છૂટી જાય છે અને અમૂર્તના
દેહના વિરોધમા જીવી જાય છે આ પ્રમાણેના નિષ્કોષ સ્વપ્નાને યોગ્ય નથી કોઈકે બાધ્યકાર એમ
માને છે કે સૂ. ૫ માં જે ૫૦ શબ્દ છે તેનો અર્થ પરમાત્મા નહિ પણ દેહના આરંભક અદૃશ્ય નર્મ
લેવો પણ તે અર્થ ભગવાન નથી માણું કે તે સૂત્રમા પગના અભિધ્યાનથી જન્મે ભગવાન ધર્મોનું
તિરોધાન થયું છે અને તને લીધે મન અને વિપરીત તેને પ્રાપ્ત થાય છે આથી અભિધ્યાનના મર્ત
ચેતન હોવા જોઈએ પણ જો પરનો અર્થ અદૃશ્ય નરીએ તો તે અચેતન હોવાથી તેનું અભિધ્યાન
અનુભવ નથી તેથી પગનો અથ અદૃશ્ય લેવાથી અભિધ્યાન શબ્દ હેતુ વગરનો થાય છે આ દ્રષ્ટ્યને
લીધે તે અર્થ રીતરી સકાયજ નહિ વળી મૃ ૪-૪ ૨૩ માં ભગવાનને મર્તના વશ મરના અને સર્વ
ઉપર હાસન કરનાર કહેન છે તેથી અદૃશ્ય નર્મનું પણ નિરમન કરનાર ભગવાનજ છે એની શ્રુતિનો
વિરોધ ન આવે માટે સૂ. ૫ માં ૫૦ ગો અર્થ ભગવાનજ લેવો સર અને હાસકર આચાર્યો પરનો
અર્થ પરમાત્મા લે છે પણ પગાભિધ્યાન એટલે પરમાત્માએ કરેનું ધ્યાન નહિ પણ જીવે કરેલું
પગમાત્રા વિવિધનું ધ્યાન એવો અર્થ લે છે અર્થાત્ આ સૂત્રમાથી તે એવો અર્થ મળે છે કે જન્મે

ત્યાં સુધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરતો નથી ત્યાં સુધી તેનામાં પરમાત્માના ધર્મોનું અનુસન્ધાન નહિ હોવાથી તે તિરોબૂત રહે છે અને તેથી તેને બન્ધ અને વિપર્યય હોય છે. પણ ત્યારે તે ધર્મોનું અનુસન્ધાન ખ્યાનદાર થાય છે, ત્યારે બન્ધ અને વિપર્યય ટળી જાય છે. આ અર્થકલ્પના બરાબર નથી. કારણ કે તે સ્વ પૂર્વજ અનુમંધાન છે, અને તે બંનેને એક દરીને ઉપર પ્રમાણેનો અર્થ ખેંચે છે. પણ ખરી રીતે આદરાયણનો મત તો સ્વ, પ મંગળ આપેલો છે અને સ્વ ૬ તે અન્યના મતે છે. તે મત પોતાને સ્વીકાર્ય નથી. તેથી તેના તરફ અનાદર સચવાને સૂત્રમાં પોતે “વા” શબ્દને ચોળે છે, તેથી તે પોતાનો મત નથી, પણ સંકર અને ભારકર તેને આદરાયણના મત તરીકે ઠાપી બેસાડે છે. આથી યથાર્થ બ્રહ્મ જ્ઞાનના મતથી તેઓ અઘાત હોવા જોઈએ વળી તેમના મતમાં ધર્મરતના અભિધ્યાનની સાધન તરીકે મંગલિ નથી. ધર્મરતને તેઓ સચુચુ રાખવું બ્રહ્મ તરીકે ફક્ત ગૌબળ માને છે, તેથી જા, ની ઉપાસનાને સાધનરૂપ બનતી નથી. આ રીતે તેમના મતમાં દૂષણો છે. વળીજે શ્રુતિ ઉપર તેઓ પોતાના અર્થ માટે આધાર રાખે છે તે સ્વેતાશ્વર ઉપનિષદમાં નિદ્રાના પ્રકરણમાં છે કારણ કે તેની આગળ સુષુપ્તિનું નિરૂપણ છે નિદ્રામાં વિવેક અને જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે. આથી જ્ઞાનનો તિરોભાવ અદ્વિતિ બ્રહ્મજ્ઞાનવાને ઉપરની શ્રુતિ કહેલી હોવાથી એમ કહેલો અર્થ બરાબર છે.

(સાર)—આ અધિકરણમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો વિચાર કર્યો છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિ તે સત્ય હશે કે મિથ્યા, પૂર્વપક્ષી મત ૧માં તેને સત્ય જણાવે છે કારણ કે બ્. ૪-૩-૬ માં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું વર્ણન છે એમ તે કહે છે. વળી સ્વ ૨ માં કહે છે કે કેટલાક સાખાવાળાઓ સ્વપ્ન સૃષ્ટિના સર્ગનાર ભગવાન છે એમ કહે છે કારણ કે તેજ જીવો સ્વતા હોય ત્યારે જગે છે એવું વાક્ય છે. ભગવાને ઇન્દ્રપૂર્વકજ આ સૃષ્ટિ બનાવી છે. આ પૂર્વ પક્ષનો ઉત્તર સ્વ, ૩ થી આપે છે. ત્યાં કહે છે કે જે બ્. ૪-૩-૬ ની શ્રુતિનો આધાર આપ્યો તેમાં તો ફક્ત સ્વપ્નની સૃષ્ટિ હોવા વિષે કહેલ છે. તે શ્રુતિ એમ કહેતી નથી કે સૃષ્ટિ સત્ય છે. ખરી રીતે તો સ્વપ્નની સૃષ્ટિ મિથ્યા છે, કારણ કે તેમાં જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે અગર બનાવે અનુભવાય છે તે બધા પરસ્પર મંબન્ધ વગરના અને અસંગત છે, તથા બ્રહ્મ દશામાં આપણે તેમને જોઈએ છીએ તે પ્રમાણે મંપૂર્ણ હોતા નથી, માટે તે શક્ય નથી. શ્રુતિઓમાં ફક્ત જગત્ તેજ સત્ય કહેલ છે, સ્વપ્ન સૃષ્ટિ નહિ. આથીજ સ્વપ્નમાં પદાર્થો છૂટા છૂટા દેખાય છે, સ્વ, ૪ માં કહે છે કે સ્વપ્ન એ મિથ્યા છતાં શુભ તથા અશુભ ફલનું સૂચક છે. સ્વ, ૫-૬ માં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છતાં કુઃખી શાંત થાય છે તે વિષેનો વિચાર છે. સ્વ, ૫માં આદરાયણનો પોતાનો મત છે તે કહે છે કે ભગવાનની ઇન્દ્રિયથીજ જીવમાં ભગવાનના અંશધારિ હ ધર્મો તિરોબૂત થયા છે, અને તેથી તેને સસારામકિતરૂપી બન્ધન તથા અન્યથાજ્ઞાનરૂપી વિપર્યય થતાં તે કુઃખી બને છે. સ્વ, ૬ માં અન્યનો આ વિષેનો મત આપે છે. કેટલાક એમ માને છે કે ત્યાં સુધી ફેલ-હોય ત્યાં સુધી જીવને વિચાર થતાં-સદ્મત દેહ સાથેનો સંબન્ધ છરી-જતાં તેનો બન્ધ પણ જતો રહે છે, અને પોતે બ્રહ્મનો અંશ છે એમ સમજે છે અને તેથી કુઃખરહિત બને છે.

૨ જી. અધિકરણ.

ઉપર પ્રમાણે સ્વપ્ન સૃષ્ટિને મિથ્યા જણાવીને તથા જીવના વિપરીત જ્ઞાનથી તેના અત્યંતનું નિરૂપણ કરીને કેવલ અત્યંતનું નિરૂપણ કરવાને માટે અત્યંતના સ્થાન અને સ્વમના અભાવનું નિરૂપણ કરે છે. ડી. ૪-૧૯માં સુષુપ્તિ દશાનું વર્ણન છે. ત્યાં કહે છે કે “ત્યારે જીવ સ્વેલો કોઈ સ્વપ્નને જોતો નથી, ત્યારે તે, નાદીઓમાં હોય છે.” પછી આ જીવના પ્રાણજ એક રૂપ બને છે. “બ્. ૪-૩-૨૧માં પણ કહે છે કે “પ્રાણ આત્માથી યુક્ત થયેલા જીવને કોઈ પણ જાલ પદાર્થનું જ્ઞાન હોતું નથી.” આ બે શ્રુતિઓ વાચતાં અદ્વિતિમાં સદેહ થાય છે કે સ્વપ્નની માફક પ્રપંચ સૃષ્ટિને માધિક ભગવાન કરે છે કે નહિ આમાં પૂર્વપક્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

ક. ૨-૫-૮માં કહે છે કે જ્યારે જીવો સત્તા હોય ત્યારે ભગવાનજી જાગે છે આમાં જીવની ક્રૂર સુષુપ્તિમાં ભગવાનની સૃષ્ટિ કહેલી છે. તેમજ કૌ. ૪-૧-૬ માં કાષ્ઠ પશુ દર્શનનો નિષેધ કરે છે અને બૃ. ૪-૩-૨૧ માં જાગરણ તથા સ્વપ્નના પ્રપંચનો ભેદ નહિ કહેલો હોવાથી અર્થાત્ સ્વપ્ન સૃષ્ટિની માફકજ પ્રપંચ સૃષ્ટિ છે. એમ કહેવું છે તેથી અને ત્યાં સ્વપ્નના અદર્શનનું કરીને સૃષ્ટિનો નિષેધ કર્યો નથી. માટે સુષુપ્તિમાં પણ પ્રપંચ સૃષ્ટિ છે.

સિદ્ધાન્ત—જ્યારે જીવ નાડીમાં તથા આત્મામાં હોય છે ત્યારેજ તેને સ્વપ્ન હોતું નથી. તે વખતે તેનામાં સ્વપ્નનો અભાવ હોય છે તેમ તે વખતે એને કર્યું પણ જ્ઞાન હોતું નથી. તેનો કાષ્ઠ પશુ પ્રપંચજ તે વખતે નથી. કારણ કે કામના હોય તોજ પ્રપંચ હોઈ શકે એમ બૃ. ૪-૩-૨૧ માં જણાવ્યું છે પણ જ્યારે તે જીવ નાડીઓમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશ પામેલો હોય સારે તેને કાષ્ઠ પશુ કામના હોતી નથી તેથી તેને માટે સ્વપ્નના પ્રપંચનું નિર્માણ પણ નથી. આથી જ્યારે નાડીઓમાં તથા આત્મામાં જીવ હોય ત્યારેજ આ સ્વપ્નનો પ્રપંચ તેમનામાં નથી. અહિંઆ પ્રપંચના અભાવના બે પ્રકાર જણાવ્યા છે—નાડીઓમાં જીવ હોય ત્યારે અને આત્મામાં હોય ત્યારે. હિતા નામની પુરીતન તે હૃદયને ઘેરીને રહેલી છે. હૃદયમાં તો જીવ અને ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે. તેની અદર પરમાત્મા છે. ત્યાં જ્યારે નિદ્રાને લીધે જીવ હિતા નાડીઓમાં હોય છે ત્યારે તે સ્વપ્નને જુએ છે જ્યારે ત્યાંથી બહાર નીકળીને પુરીતનની પાસે નાડીના પ્રાન્ત ભાગમાં હોય સારે ગાઢ સુષુપ્તિ હોય છે. આ બન્ને સ્થાનોમાં જ્યારે જીવ હોય છે ત્યારે ત્યાં કામનાનો અભાવ હોય છે. જ્યોતિર્બ્રહ્મણમાં કહે છે કે જ્યાં જીવ સૂતેલા હોય છે ત્યારે કાષ્ઠ પશુ કામનાની તે ઇચ્છા કરતો નથી તેમ કાષ્ઠને પણ તે જોતો નથી. સાં આ હિતા નામની નાડીઓ હોય છે. આ હિતા નામની નાડીમાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો અભાવ કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે જ્યારે સૂતેલો કાષ્ઠની પણ કામના કરતો નથી તેમ કાષ્ઠ પણ સ્વપ્નને જોતો નથી ત્યારે આત્મ' તે રૂપ આત્મકામ, આત્મકામ, અને અકામ હોય છે" આમાં પરમાત્મામાં જીવનો પ્રવેશ હોય ત્યારે સ્વપ્નના પ્રપંચનો અભાવ છે. આ રીતે બે પ્રકારની સુષુપ્તિમાં જીવને સ્વપ્ન હોતું નથી. ૭

(સાર) સુષુપ્તિ બે પ્રકારની છે. જ્યારે જીવ હિતા નામની નાડીઓમાં પ્રવેશેલો હોય ત્યારે તથા પરમાત્મામાં પ્રવેશેલો હોય ત્યારે. આ બન્ને સ્થિતિમાં જીવને સ્વપ્ન પ્રપંચનો અભાવ છે. તેમ તે અવસ્થામાં તેને કાષ્ઠ બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન નથી.

૩ ૭૭' અધિકરણ.

સૂત્ર ૮—આ અધિકરણમાં જાગરવસ્થાના હેતુનો વિચાર કરે છે. અહિંઆ બૃ. ૪-૩-૧૫ ની શ્રુતિનો આધાર લેખને એમ શંકા કરે છે કે નાડીઓમાંથી અગર ભગવાનમાંથી (આત્મામાં) પ્રવેશ કર્યા પછીથી હૃદયદેશમાં આવીને પછીથી તે જાગે છે કે કેમ? અથવા તો જ્યાં તે સ્થિત હતો ત્યાંથીજ જાગે છે! અર્થાત્ સુષુપ્તિમાં નાડીમાં તથા આત્મામાં જીવ હોય છે ત્યાંથી હૃદયદેશમાં આવીને પાછો જાગે છે કે નહિ? બૃ. ૪-૩-૧૫ ની શ્રુતિનો અર્થ એવો છે કે "આ સ્વપ્ન" જ્યોતિઃજ્વાલમા આ સુષુપ્તિ સ્થાનમાં પ્રાગ્ની સાથે પરિવ્વજ કરીને તથા તેના જ્ઞાનવંદો અનુભવ કરીને સ્વપ્નમાં પુરુષ અને પાપ, તથા તેમનાં કૃષ્ણ જ્ઞેષ્ઠનજ મગનને પ્રતિકૂલ રીતે સ્વસ્થિતિના સ્થાન રૂપ યોગિને હૃદયમાં લેખને જાગતુ થવાને માટે કરીથી આવે છે.

પૂર્વપક્ષી ઉપરની શ્રુતિ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢે છે કે શ્રુતિમાં ચત્તિ 'ફરીને' એવો શબ્દ છે અને તેમાંના ચર્ ધાતુનો અર્થ "જવું, ફરવું" એવો છે, અને તેને "ત્વા" પ્રત્યય લગાડ્યો છે એટલે "જાગે-ફરીને" એમ અર્થ થાય છે. આ શબ્દને "ઝાડવતિ" ક્રિયાપદની સાથે જોડતાં, જાગતુ દશામાં ફરીથી આવતાં હૃદયના સ્થાનમાં પાછો ફરીને તે જાગતુ દશામાં પાછો આવે છે એમ અર્થ છે. માટે

યથુ હવુ આથી ત્યા એકનો એકજ જીવ હશે કે અન્ય એમ બરાબર નિશ્ચય કરી શકીને નથી તેથીજ આપણને તે વિષે શકા ગ્રહે છે એ વાત ખરી છે. તેથીજ અમે એમ કહીએ છીએ કે મૂર્છામા અર્ધ મંપતિ છે પણ તેથી એમ કરવું નથી કે ત્યા અન્ય જીવ હશે જીવ તો મૂર્છા પૂર્વ અને પછી એકજ છે પણ અર્ધ મૂર્છા કાલે અર્ધ મંપતિને લીધે તેનું નિશ્ચયપૂર્વક જ્ઞાન થવું નથી આથી મુખ્યતઃ દષ્ટાન્તથી સુષુપ્તિના સિદ્ધાન્તનો ભગ થતો નથી માટે સુષુપ્તિમા જે જીવ રહ્યો હતો તેજ જાગે છે. માટે સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન કે જાગૃત્ તમામ અવસ્થામા એકનો એકજ જીવ છે અને તે જીવને સ્વપ્નાદિ રોપ જે મનન્ધ મિત્રૂન છેજ નહિ. યજ્ઞો તે ઉત્તમ દેહથી યુક્ત છે અને ભગવાનના જ્ઞાનથી ગદ્ધિત હોવા છતાં તે જ્ઞાનનો અધિકારી છે.

(સાર)—સ્વપ્નાવસ્થાની માફક સુષુપ્તિમા પણ એકનો એક જીવ છે તે અવસ્થામા જીવ હિતા નામની નાદીઓમા તથા આત્મામા પ્રવેશીને હોય છે તેથી તેને સ્વપ્નનો અનુભવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે જાગે છે તે ત્યાથીજ પાછો જાગે છે. તેને હૃદય પ્રદેશમા પાછું આવવું પડતું નથી આને માટે કર્મ, અનુસ્મૃતિ, શ્રુતિ અને વિધિના કારણે હેતુઓ છે સુષુપ્તિ પહેલાં અધૂરા મૂલ્યાંકનને જાગ્યા પછીથી પાછા પૂરા કરે છે, તથા સુષુપ્તિ પૂર્વેના કામનું સ્મરણ જાગ્યા પછી પાછાથી થાય છે, તથા શ્રુતિ તેમજ વિધિ વચનો હોનાથી સુષુપ્તિનો જે જીવ તેજ જાગે છે વળી મૂર્છા દશામા પણ જો કે જીવને ચોક્કસ જ્ઞાન હોતું નથી તેથી ત્યા અર્ધ મંપતિ હોય છે તેથી અત્રે નિશ્ચય થઈ શકતો નથી કે ત્યા મૂર્છામા પડેલો જીવ અમુક છે અને ત્યાર પછીથી જાગનાર જીવ જુદો છે. ત્યા જીવ તો એકનો એકજ છે પણ તેના વિષેનું જ્ઞાન બરાબર નથી.

૪ શુ. અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૧—આ અધિકરણમા વિવિધતા નિશ્ચય માટે ધ્વજના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામા આવે છે આ વિવિધતા અન્યોન્ય જે નિરુદ્ધ વાક્યો છે તેના નિર્ણય કરવામા આવે છે. પ્રથમ અધ્યાય અને દ્વિતીય અધ્યાયોમા મનન્ધ અને અધિરોધથી ધ્વજના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામા આયુ છે તે બે અધ્યાયના ધ્વજના કૃત્વ વિષેના તમામ સ્થાનોનું નિવારણ કર્તું હવુ અને ધ્વજમાજ જડ અને જીવનો આલિ-જાર્જ છે એમ જણાવ્યું હવુ. હવે ધ્વજના ધર્મોમા જણાવતા વિરોધનો વિચાર કરનારો બાકી રહે છે તે વિષે આ અધ્યાયના તૃતીય પાદમા ખાસ કરીને કહેવામા આવેલ અર્થિઆ તો ધ્વજમા જે જડ અને જીવના ધર્મો જોવામા આવે છે તે વિષે વિચાર કરવામા આવે છે.

કેટલીક શ્રુતિઓ વાચતા આપણને એમ સમજાય છે કે કવચિત ધ્વજમા જડ અને જીવના ધર્મો કહેવામા આવ્યા છે અને કેટલીકમા તેમનો નિષેધ કર્યો છે જેમ કે જા. ૩-૧૪-૨મા ધ્વજને મનોમય, પ્રાણ, શરીર, ભારપ, સત્યમદ્વય, આકાશાત્મા, સર્વદર્શી, સર્વકામ, સર્વજન્ય સર્વરમ કહેવું છે.

બીજે સ્થાને તો “અપ્રાણ અમના, શુભ્ર” “નિરુદ્ધામ નિશ્ચિય” “જાનત” તથા “અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અગ્ન, નિલ, અગ્ન, અસ્થૂવ, અને અનાણુ” વગેરે રૂપે કહેવું છે તો અર્થિઆ સદેહ થાય છે કે ધ્વજ સધર્મક અને નિર્ધર્મક હશે ? કે ભેદાથી એકજ રૂપે હશે ? અર્થિઆ મનોમય” વગેરે જે ધર્મો જા. ૩-૧૪-૨મા જણાવેલા છે તે જીવનાજ છે એમ કહેવું બાજબી નથી, કારણ કે તે ધર્મો ધ્વજના પ્રકરણમા જણાવેલા છે વળી લોક પ્રતીતિ શ્રુતિની મજબૂતીએ દુર્બલ રોવાથી અસ્થૂવાદિ વાક્યમા તેમનો નિષેધ છે તેથી જીવને પ્રકરણ વાક્યોમા આ વિષેનો સદેહ છે. ધ્વજની અંદર જે ધર્મો જોવામા આવે છે તે ઉપામનાને માટે લક્ષણથી લીધેલા હોવાથી ધ્વજ તે રીતે મધર્મક છે, પણ ખરી રીતે ધ્વજમા આરોપ કરવામા આવેલ ધર્મો કેજ નહિ, તે ધર્મો જીવના છે પણ જીવ

તે ધ્વજની ઉપાસના કરી શકે માટેજ તેનો આરોપ અહિંઆ કર્યો છે વસ્તુતઃ ધ્વજમા ધર્મો નથી. માટે ધ્વજને મધર્મક તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિ શ્રુતિમા તો ધ્વજ નિર્ધર્મકજ કહેવ છે. નિપેધ શ્રુતિનું અન્ય પ્રયોગન નહિ હોવાથી ફક્ત ધ્વજના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયુ એજ તેનું કૃત છે તેથી ધ્વજ નિર્ધર્મકજ છે આમ પૂર્વપક્ષ છે.

અથવા બીજી રીતે પણ પૂર્વપક્ષ હોઇ શકે આ પ્રમાણે સમર્થક અને નિર્ધર્મક ધ્વજ ઉભય પ્રકાર નિપેધ્ય છે

આ પૂર્વપક્ષના વિરોધનો પરિહાર આગળ ઉપર જૂરી જૂદી રીતે કરવામા આવશે અહિંઆ પ્રથમ અન્ય મતના નિપેધ પૂર્વક પ્રથમના વિરોધનું સ્થાપન કરે છે અહિંઆ કેટલાક ધ્વજવાદના એકેદંશી અપિએ આ પ્રકારે શ્રુતિનો અવિરોધ કહે છે ‘જેમાથી આ જુનો ઉત્પન્ન થાય છે’ ‘હે મૌમ્ય આગળ સત્તજ હતુ’ વગેરે શ્રુતિઓમા ભગવાનને ઉપાદાન કારણુ જણાવ્યુ છે અને તે ઉપાદાન કારણુરૂપ ધ્વજમાથી જગત જીવ વગેરે ત્ર્યો ઉત્પન્ન થાય છે આથી ધ્વજ કાર્યમા સબળે ઓત પ્રોત છે કેઇપણુ કાર્ય આ કારણુ સિવાય—ધ્વજ સિવાય નથી તેથી જેમ કારણુ રૂપ પૃથ્વી ધટ પટ, સ્તંભ સગેરેમા હોવા છતાં તેને રૂપને ધારણુ કરે છે તે પ્રમાણુ ભગવાન પણ અદ્વય આદિ દ્રવ્યોમા, સ્માદિ ગુણોમા, તે તે રૂપને ધારણુ કરે છે અને તે તે વ્યવહાર વાળા ખને છે તેથી બંને પ્રકારના વિગરાણુ ધ્વજ છે એવો એક મત છે

અથવા બીજી રીતે પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન કરવામા આવે છે કારણુમાજ તે તે પ્રદેશના અસ્વરૂપથી રૂપ તથા તેના અભાન છે કારણુકે કારણુનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે. સત તેનો અભાવ હોવાથી સ્થાનથી તેનો અગ્રીકાર પણ યુક્ત નથી સ્થાનમા તેનું ઉભય વિગત્વ શી રીતે હોઈ શકે એવા પ્રશ્નના વિચારમા અમતરમાંથી સત્તાનો પ્રસંગ આવે માટે ધ્વજ ઉભય વિગ છે એમ અમારો મત છે આથી ધ્વજસ્થાનથી પણ ઉભય છે એમ બે પદ્ધતી તેનો અનુસાર કરીને નિપેધ કરે છે કે સ્થાનથી તે પ્રમાણે નથી ગ્રાહ્ય એટલે ઉપાધિ, તેનાથી પણ અર્થાત્ પ્રદેશના ભેદથી પણ ધ્વજ ઉભય વિગરાણુ મહત્વનું નથી—તે શાથી ? સર્વ વાત્સ્યેમાં ઉભય લિંગવાળા રૂપનોજ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે આ પ્રકારે અહિંઆ એ રીતનો પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે પર ધ્વજની વિંગતા તે ઉપાધિના બેથી તથા પ્રદેશના ભેદથી નથી કારણુ ? સર્વજ એટલે સર્વ વાત્સ્યેમા તેનો—ઉભયલિંગ વાળા ધ્વજનોજ ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે આથી જે આ પ્રકારનું છે, તે તેવુંજ છે જે આ રીતનું નથી તે તેવું નથી, લોન્ની માફક અહિંઆ શકા થાય કે સર્વજ ધ્વજ ઉભય વિગ છે એમ કહેવામા પ્રમાણુ શુ ? સર્વજ એના પ્રકારના રૂપનો ઉપદેશ બરાબર છે, કારણુકે સર્વ કામાદિ વાક્ય (જા ૩-૧૪-૨) જેમ ધ્વજનું મધર્મસ્વ પ્રતિપાદન સુખ્યત કરે છે તેમ ‘અશબ્દ, અરૂપમ’ વગેરે નિપેધ શ્રુતિ પણ નિર્ધર્મક ધ્વજનું પ્રતિ પાદન કરે છે આ ઉભય પ્રકારનું ધ્વજનું સ્વરૂપ એકજ છે એમા કોઇ લિંગતા નથી જેમ ‘દીર્ઘદાત વાળા હાથી’ એમ્બુજ વાક્ય ટોઇ કહે તો તેથી તેમા હાથીની શબ્દનું ક્યન કર્યું નથી છતાં પણ તે હાથીની શબ્દનું પણ ક્યન છે એમ મમજી શકાય છે તેજ પ્રમાણુ ધ્વજને રિયે જે ધર્મો કહેવા ના હોય તે ધર્મો પણ ધ્વજને રિયે મિદ્ છે વળી ધ્વજનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય છે એમ કહેવાથી એમ દરનું નથી કે સ્થાન પરને ધ્વજનું સ્વરૂપ છે કારણુ કે સામર્થ્ય અચિન્ત્ય હોવામા ધ્વજ અચિન્ત્ય સામર્થ્ય વાળા હોવાથી તેમની અચિન્ત્યતાને લીધે જીવને જ્ઞાનનો ઉત્પન્ન થશે નહિ તો પછી ‘ધ્વજને જાગીને મૃત્યુને પણ તરી ગય છે’ એ વાક્યમા જે શુક્તિનું ક્યન કર્યું છે તેનો પણ બાધ આવે માટે અન્ય મતો પ્રમાણુ ધ્વજમા જડ અને જીવના ધર્મો છે પણ ખગ અને નથી પણ ખરા એમ કહેવુ અશક્ય હોવાથી શ્રુતિમા જણાવેલો વિરોધ મિદ્ છે ૧૧

મુત્ર ૧૨—અન્ય પ્રકારથી ઉત્તર્લિંગત્વના વિરોધના મમાધાનની આશય કરીને તેનો ત્યાગ કરે છે.

શંકા—ધ્વજ ઉભયપ્રકારનું છે એવી કઠિનથી વિરોધ સબળનો નથી સાધી ? ભેદ છે તેથી લોકમા

તે તે દાર્પ અને કારણ વચ્ચે બેઠ બેવામાં આવે છે તેથી પ્રપચથી વિનયણુ ધ્વજ જુદું છે અને પ્રપચના લક્ષણવાળું ધ્વજ જુદું છે તેમ જેવું જ્ઞાન થાય છે તે ધ્વજ લિપ્ત છે અને જેવું જ્ઞાન નથી તે પણ લિપ્ત છે આમ એક બેદના અગીકારમાં તે મર્વ હપપત્ત છે

ઉત્તર—મધુ ધાહણુમાં ‘આ ૪૫૧ મર્વનું મધુ છે’ (મુ. ૨-૫-૨) વગેરે વાક્યોમાં ધ્વજની અભેદતા જણાવી છે ત્યાં દાર્પ અને કારણના રૂપના બેદનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે વળી ત્યાં તે તે વાક્યોમાં તેના તેના ધર્મોનું શ્રવણ છે. તો પણ ત્યાં પ્રતિપાદ્ય ધ્વજ મર્વનું એક રૂપ હોવાથી સર્વત્ર સર્વ દાર્પ, સર્વ કારણ સર્વ રૂપો, અને મર્વ પ્રગટ છે તેથી ત્યાં બેદ છે એમ કહીને શ્રુતિ-જ્ઞાના અર્થ કંપના તે થોડા નથી ૧૨

સૂત્ર ૧૩—આ પ્રકારે પ્રતક્ષ શ્રુતિથી ભેલું નિગમણુ ાગીને દર્શાવેલ કાંઈ સ્મૃતિનો આધાર દેખાડીને એમ કહે કે સધર્મનું અને નિર્ધર્મનું ધ્વજ વચ્ચે બેદ છે તો તેનો ઉત્તર આપવાને આ સવ પ્રયોજ છે આ સુત્રમાં અર્થ ‘પણુ’ શબ્દ એમ સૂચવે છે બેદના અભાવમાં અન્ય પ્રમાણ છે તેથી સ્મૃતિના આધારથી બે બેદ દેખાડવામાં આવે તો તે ટકી શકેજ નહિ કેવાક કહેતા કહેવા, મધુ દિનીની શાખા વાળો બેદના નિર્ણય પૂર્વક અભેદ જણાવે છે તેઓ કહે છે કે સધર્મનું ધ્વજ અને નિર્ધર્મનું ધ્વજમાં ભેદ નથી પણ અભેદજ છે નગણુ કે ધ્વજના વિષે એવી શ્રુતિઓ છે કે ‘તે મન-ધીજ પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ’ ‘ધ્વજમાં કંઈ પણ નાનાત્વ નથી’ ‘જે અદ્વિઆ નાનાત્વ જૂએ છે તે મૃત્યુ કરતા પણ વિશેષ મૃત્યુને મેળવે છે’ આ શ્રુતિઓમાં બેદનો નિર્ણય કર્યો છે અદ્વિઆ પહેલા ‘પ્રાણુના પ્રાણુ’ વગેરેથી તેના નિવામત્ત પ્રાણુના આધિરૂપિને જે જણે છે તે ધ્વજને જણે છે એમ કહીને તેનેજ તે પ્રાપ્ત છે એમ કહેતા તેના સ્વરૂપને કહે છે ‘અદ્વિઆ નાનાત્વ નથી’ અર્થાત્ ધ્વજ મનધીજ પ્રાપ્ત કરી શકાવ તેના છે તેમાં નાનાત્વ (બેદ) નથી કાના જે કંઈ વેગ (જ્ઞાન) નો વિષય બને છે તે મરણુ ધ્વજ છે તેનાથી જુદું કંઈ પણ નથી આ અર્થને વિશેષ દર્શાવત કારણે માટે આગળ કહે છે કે જે કાંઈ ધ્વજમાં બે બેદો તે મહામૃત્યુને પ્રાપ્ત થઈ મૃણ શ્રુતિમાં જ રૂપ માનેવ વ્યવસ્થિત’ જે નાનાત્વ (બેદ) જેવું જુએ છે’ એવા શબ્દો છે રૂપ ‘બે’ જુએ છે’ એમ નહિ આથી ‘હુ એક છું મહુ યાદ’ એ શ્રુતિમાં જેમ ધ્વજની ધ્વજથી નૈમિત્તિક નાનાત્વની પ્રતીતિ થાય છે, તેની અદ્વિઆ વ્યવસ્થિત કરી છે આથી ધ્વજની પોતાનીજ ધ્વજથી વિનયણુ સ્વરૂપે તે દે માય છે આથી ધ્વજની મધર્મકતા તથા નિર્ધર્મકતામાં કંઈ પણ જુદાપણું નથી આથી નાગતરિવ મનનીર, વિજાતીય, અને સ્વગત બે નેજ જુએ છે તેનેજ દોષ યાગે છે એમ સમજાવ છે અર્થાત્ ધ્વજમાં વાસ્તવિકરીતે મનનીય, વિજાતીય અગર સ્વગત બેદોજ નથી આથી બે સ્મૃતિમાં ભેદ દેખાડેલા હોય તો તે પ્રમાણુ વગરના છે માટે સ્વીકાર્ય નથી તેમજ વળી શ્રુતિમાં ધ્વજની ઉભરનિગના મિદ્દ હોવાથી, તેની સાથે વિરોધ જણાવનારી શ્રુતિઓ અર્થની મોઢક હોતી નથી

(સાર) આ અધિગણુમાં ધ્વજ સધર્મનું કે નિર્ધર્મનું છે’ તથા કેટલીક શ્રુતિઓમાં જડ અને છત્રના મુર્ખે ધ્વજમાં બેદમાં આવે છે તો તે ધર્મો ધ્વજમાં છે કે નહિ? એ પ્રશ્નનો વિચાર કરે છે પ્રથમ અદેશીના મત પ્રમાણે તેના ખ્યાસો સુ. ૧૧ માં આપે છે. એક દેશી ઋષિઓ એમ કહે છે કે સ્થાન પરત્વે ધ્વજના સ્વરૂપમાં બે હોવાથી તેમ કેટલીક જગ્યાએ ‘અર્થ પણ’ શબ્દથી એ બે જણાવેલા હોવાથી તથા ધ્વજનું સામર્થ્ય અચિન્ત્ય હોવાથી, પરધ્વજમાં ઉભરનિગતા સભરતી નથી નાગણુ કે મર્વનું ધ્વજ વાક્યોમાંજ આ પ્રકારે ધ્વજના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે

સૂત્ર ૧૪ માં એવી રીતે દર્શાવે છે કે પ્રપચ ધર્મવાળું ધ્વજ અને તેનાથી રહિત ધ્વજ એમ બે જુદા ધ્વજો છે એમ બેદના અગીકાર હોવાથી પ્રથમ જણાવેલા વિરોધ નથી આ સામે કહે છે કે

વિતિના પ્રયોગ વચનમાં અર્થ છે તેમજ કેટલાક શાખાનાઓ એમ કહે છે કે બહુમાં બેટો નિષેધ
કેના છે અને અભેદતાનુજ પ્રતિપાદન કરેલું છે.

પ્રમુ' અધિકરણ.

મુત્ર ૧૬—આ પ્રકાર ઉલ્પાદિગતી શ્રુતિઓનો વિરોધ મિદ્ધ થતા, જા ૩-૧૪-૨માં બહુને
'મર્ત્તર્મા, મર્ત્તર્મા' એ ગીતે જે વર્ણવ્યું છે ત્યાં મર્ત્ત કર્મતર તથા સર્વકામતર ધર્મો બહુમાં છે કે
નહિ. અહિંઆ પ્રથમ એક દેલીના મત પ્રમાણે મમાધાન કયામાં આવે છે કે તેના મતમાં કદાચ
દુષ્કૃત્ય છે તે આગળ ઉપર કહેવામાં આવે છે ઉપર જણાવેલી રીતે જે શ્રુતિઆમાં વિરોધ આવી પડે
તો મમજનુ કે બહુ એ જગતથી જુદું છે આથી મુત્રમાં "અરૂપવદ" સખ્દ ચોળ્યો છે 'રૂપ' એટલે
જે વ્યવહારનો વિષય છે તે તેનાથી યુક્ત તે "રૂપવત્" અર્થાત્ ત્રિશ્વ બહુ 'રૂપવત્' નથી એટલે
ત્રિશ્વથી જગદ પ્રમાણુ છે સાથી બહુ વિશ્વથી જુદું છે એમ કાંઈ પ્રશ્ન પૂછે તો કહે છે કે તે બહુજ
પ્રધાન કહેતા મુખ્ય છે જ્યાં જેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હોય ત્યાં તેજ મુખ્ય છે બહુના પ્રતિ
પાદનમાં તેના ધર્મો મુખ્ય છે અન્યના ધર્મો નહિ, મર્ત્તર બહુનુજ પ્રતિપાન કરવામાં આવ્યું છે વળી
જેમ અરથુસાદિ નાકપમાં "एतद्वैतदक्षरम्" મા કેવળ બહુને પ્રકૃત વિષય બતાવીને અન્ય પ્રમાણથી અન
ધિગત પ્રશામન વગેરે ધર્મો ત્યાં કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણુ જે કહેવામાં આવે તો સર્વ કર્મત્વાદિ
મુખ્યજ થાય વળી બહુના ધર્મો લૌકિક ધર્મને તુલ્ય, અને લોક પ્રસિદ્ધ હોય છે "મનોમય પ્રાણશરીર"
મા બહુને શરીરવાળું જણાવ્યું છે, અને તે પ્રકારના તેના ધર્મો પ્રસિદ્ધ છે એમ અનુવાદ કર્યો છે
આથી બહુને "સર્વ ઝર્મ" કહ્યા છે તેનો અર્થ એવો છે કે સર્વનું કર્મજ જેનું કર્મ છે, અથવા જેનું
સધનું કર્મ છે તેનું બહુ છે અહિંઆ "સધનુ" એટલે શુર એમ કાંઈને શકા થાય તો કહે છે, તે
લોક પ્રસિદ્ધનોજ અનુવાદ છે, અર્થાત્ જે કર્મ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે કર્મ બહુનું છે આથી શરીરના
ધર્મોજ મર્ત્ત કર્મત્વ વગેરે છે, કારણ કે તે મુખ્ય નથી તેથી તે ધર્મોના લમનાત્મા ઉપચાર કરનામાં
આવે છે માટે તે યુક્ત છે એમ અર્થ છે તેથી હાઈના ધર્મો પણ હાઈની માફક અમરૂપ છે જેમ
જડ તથા જગત્ એ બહુરૂપ છે તેમ હાઈના ધર્મો પણ બહુરૂપ છે, બહુના ધર્મરૂપ નહિ એમ આથી
મિદ્ધ થાય છે ૧૪

મુત્ર. ૧૫-શકા—જો સર્વ કર્મત્વાદિ ધર્મોને ઔપચારિક (વાસ્તવિક) તુરે લેતા હો તો પડી
કેનહ બહુ મર્ત્ત વ્યવહારથી અનીતજ થશે તમે કહેજો કે કેમ બહુને "પ્રશાસ્તા" વગેરે ધર્મથી આગ
આવે છે તે પછી તેનાથી બહુ નિષેધો વ્યવહાર બની શકે નહિ તે "પ્રશાસિત્વ" વગેરે બહુના
ધર્મો અનૌકિક હોનાથી એકદમ બુદ્ધિમાં તે ઉતરી શકતા નથી આથી શાસ્ત્ર પછી નિરર્થક બનજે કાંઈ
વ્યવહારથી અનીત બહુ સમજવાને માથા ફેટજ નહિ કરે વળી તેનું બહુ મનથી પણ અગોચર હોનાથી
"મનથીજ તેને પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ" એમ જે શ્રુતિ છે તેમાં પણ વિરોધ આવશે એટલુંજ નહિ પણ
'તે ઔપનિષદ પુરુષ વિષે પૂછ્યું હું' (જૂ ૩-૯-૨૬) જનાથી વાણી પાછી કરે છે' (તે ૨-૯) તો
શ્રુતિઓનો પણ વિરોધ જણાશે.

ઉત્તર—ના તમે જણાવો છો તેવા પ્રમગ્નો વિરોધ નથી તેને માટે અમે એક દષ્ટાંત તમને
આપીયું કે તેથી તમારી શકતો પૂર્યાસે યશે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ તે વ્યવહાર છે તેમ અવ્યવહાર
છે, તેમ બહુ છે સૂર્યના પ્રકાશનો વ્યવહાર એમને એમ કરી મમતા નથી જો સૂર્ય
ઉગેવો હોય ત્યારે મેઘાદિના અભાવમાં સાન્નિધ્ય માપથી વ્યવહાર કરવો શક્ય છે અર્થાત્
સૂર્ય ઉગેવો હોય અને આકાશમાં વાદળ ન હોય તો સૂર્યને આપણે જોઈ શકીએ છીએ તેજ પ્રમાણે

સૌંદર્ય વાણી તથા મનથી બહુ વિશેષો વ્યવહાર આપણે કરી રાખ્યા નથી પણ તેમની પોતાની મનિષિયા આપણે તે પ્રમાણે કરી રાખીએ છીએ માટે અને પ્રમાણી શ્રુતિઓ વચ્ચે વિરોધ નથી

શિકા—શાથી તમે આ પ્રમાણે મઠાવે છો

ઉત્તર—સૂર્યાના દર્શનતરીજ બહુની વ્યવહાર્યતા તથા અવ્યવહાર્યતા મઠાવતી જોઈએ, નહિ તો એમાંથી એક શ્રુતિ નિર્ણય મળે મૂલમાં 'ચ અને' મૂક્યા છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે "એમવા છતાં પણ તે દૂર જાય છે" (૬ ૧-૨-૨૦) એવી શ્રુતિના જલથી પણ ભગવાન ધર્મો વિશે લા તો વિરોધ દૂર જાય છે પણ તે ધર્મો કાળજી અને માર્ગ રૂપ નથી તે નિત્ય અને અને અદ્વૈત છે તેથી તેમાં કાંઈ પણ દોષ નથી ૧૫

સૂત્ર ૧૬—શિકા—તો પછી વિરોધ દૂર જવાને માટે અનોદિક દંદિયોને કેમ સ્વીકારતા નથી ? શ્રુતિમાં કહેના દર્શન શ્રવણ વગેરે ધર્મો અનર્થ ■ એમ ક પના મની તેના ક્રતા તે દંદિયો અનોદિક છે એમ ક પવુ વધારે માટે છે તેથી "બહુને અસ્તુ નથી પણ પશુ જુએ છે" એવી શ્રુતિમાં જણાવેલો વિરોધ પણ દૂર થશે

ઉત્તર—શ્રુતિ બહુના સ્વરૂપને દંદિયો ગ્રહિત કરે છે 'તે પ્રતા ધનજ છે' એમ જુ ૪-૫-૧૩માં કહે છે ત્યાં મીમંસા ક્રમોના દાખલા આપીને કહે છે કે જેમ મીમંસા ક્રમોનું બાહ્ય તેમજ આંતર સ્વરૂપ મીમંસા છે તે મીમંસાજન્ય મમંસા છે, તેજ પ્રમાણે બહુ પ્રતાન રૂપ છે આથી બહુના સ્વરૂપના વર્ણનમાં દંદિયોનું કથન કરેલું નહિ હોનાથી તેની (બહુની દંદિયોની) ક પના કરી તે યુક્ત નથી

શિકા—તો પછી બહુનું કર્મ મળવે નહિ બહુમાં કર્તૃત્વ પણ હોઈ શકે નહિ દંદિયોને આપાર હોય તોજ કર્મની ઉત્પત્તિ ■ તો પછી બહુને જગતનું કર્તૃ તથા "સર્વકર્મ" જે કહે છે તે બોલુ કોણે ?

ઉત્તર—ના, શ્રુતિ કહે છે કે બહુમાં દંદિયો નથી જતા પણ કર્મ છે "આજ મહત્ત બ્રૂત (બહુ) નો નિશાસ તે મગ્ગેદ છે" "જેમ સવગા જન મમુદ્રમાં એક થાય છે તેમ આ બ્રૂતમાંથી ત્યાજ હત્યાન પામીને તેમાંજ તે એક રૂપ થાય છે આ શ્રુતિઓમાં બહુની ક્રિયાઓ જણાવી છે આથી બહુમાં દંદિયોની ક પના કરવી નહિ બહુનું સ્વરૂપજ એવું છે કે તે સર્વાકારરૂપ છે અને તેથી તે સધણું કરી શકે છે સૂત્રમાં 'ચ અને' શબ્દ ઉપરના અર્થને વધારે દલીલ કરે છે મારણ કે તે બહુને દંદિય રાહત જણાવનાર સ્મૃતિનો ઉદ્દેશ કરે છે ભી ૧૩-૧૪માં બહુને "સધણી દંદિયોથી વિનર્જીત કહેન ■ માટે દંદિયોની ક પનાથી અવિરોધ નથી, અર્થાત્ બહુમાં જો દંદિયોની ક પના કરવામાં આવે તો તેથી શ્રુતિઓમાં વિરોધ આવશે ૧૬

સૂત્ર ૧૭ શિકા—બહુ જગતનું ઉપાદાન અને નિર્મિત કારણ છે એમ પ્રથમ સિદ્ધ થયું છે વળી લોકમાં એ પણ જણાવ્યું છે કે કારણના ધર્મો કાર્મમાં હોય છે આથી લૌકિક કાર્મમાં આવેલા કાર્મોમાં ધર્મો પણ બહુમાં છે તેનું અનુમાન કરાય છે પણ 'અનમ, આતકામ' વગેરે શ્રુતિથી તે ધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવે છે માટે જેઓ વે ને પ્રમાણ માને છે તેઓએ તો અણમાન પણ સ્વન્યા પ્રપના કરવી વ્યાજની નથી માટે બહુના ધર્મોની વાજતમાં વિરોધ આવે છે

ઉત્તર—અમે અહિંયા કંઈ પણ ક પના કરતા નથી અમે તો શ્રુતિમાં જે જોઈએ છીએ તેજ કહીએ છીએ શ્રુતિજ જડ અને જીવના ધર્મો બહુમાં નથી એમ જુ ૨-૩-૧માં જણાવે છે ત્યાં બહુના બે રૂપો જણાવ્યા છે મર્ત અને અમર્ત, અધિદેવત અને આધ્યાત્મિક બે પ્રકારના રૂપોના ભેદથી પાય ભૂતો કહ્યા છે પછીથી ત્યાં કહે છે કે "તેટલા માટે આદેશ છે કે ના, ના એમ" (અર્થાત્ આવડો નવિ મેતિ અમ નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. અહિંયા ના, ના એમ બે વખત નમરવાચક શબ્દ છે તો તે

વિષે પૂછાનું કે આ એ નમ્રગ્નો અર્થ હમરમા લેવો? અથવા પ્રથમ જણાવેનો અર્થ વીખાથી અહિંઆ નિષેધ છે? અગર એ જોનો નિષેધ કરે છે? અગર બ્રહ્મનો પરિણેશ કરે છે અથવા પ્રથમનો 'ના' બૂત ગણિનો નિષેધ કરે છે અને બીજો વાસના ગણિનો નિષેધ કરે છે? આ રીતે શ્રુતિ બંતેજ નિષેધના વાક્યનું વિરગણ કરે છે અહિંઆ પ્રથમ અથ શબ્દ છે તે પ્રક્રમનો બેઝ દેખાડે કે બંત તે હેતુના અર્થમાં છે અર્થાત્ ઉપર કહેના રૂપો ભવના હેતુઓથી સાધ્ય બ્રહ્મનો આદેશ-ઉપદેશ નેતિ નેતિ' એમ છે આમા પ્રથમના નેતિમા નમ્રગ્નો શબ્દો છે અને બીજામા પણ તે પ્રમાણે છે પ્રથમનો ક્રિતિ પ્રકારને જણાવે છે "એમ એના અર્થમાં છે" અને બીજો ક્રિતિ 'આપણું' એ અર્થ જણાવે છે તેમા પ્રથમના નેતિ શબ્દનું વિરગણ શ્રુતિમા 'ન હોતમાન' કરે છે અર્થાત્ ગણથી પચ્છતો આ ઉપાદાનરૂપ બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થયા છે માટે નર્થ અને નરણના પ્રકારના ઐશ્વર્યના અભાવથી કાર્યના પ્રગટાણુ પ્રકાર નથી હવે બીજા નેતિ નેતિનું વિરગણ કરે છે "અન્યત્પ્રગમસ્તીતિ" કાગણ કે અહિંઆ મર્વનો નિષેધ જો નથી તેમ બે રૂપનો પણ નિષેધ નથી તેમ તેનું ચાપા માત્ર નથી એવો અર્થ છે આથી માહાત્મ્ય ગોરેની તુલ્ય છે તે એમ જો જણાવ્યું છે તે તેના અરૂપનું નિનારણ કરવાને તેમ તેના અનાગતના નિનારણ માટે નામનું નિરૂપણ કરે છે નામનું નિરૂપણ કરીને પ્રથમ કરેના વ્યાખ્યાનને વાચનો અન્ય અર્થ નથી એમ જણાવવાને શ્રુતિ કહે છે "પ્રાણા વૈ મય તેવામેષ સત્યમ્" પ્રાણ એટલે જો પ્રાણનું કરે છે તે તે પણ બ્રહ્મ કાર્ય છે વૈ નિરૂપ દેખાડે છે અર્થાત્ પછીના મત્ય શબ્દ માથે લેના તે એમ સચવે છે કે બ્રહ્મના કાર્યરૂપો તે ખરેખર સત્યજ છે તેમા અનિદ્રાથી વિવર્તરૂપો નથી ત્યાં હેતુ જણાવે છે નરણ કે તે પ્રાણાદિ કાર્યરૂપોનો 'આ' એટલે પન્માત્મા એ મત્યજ છે અથવા સદૂપ તથા પોતાના રુદરૂપ હોવાથી સત્ય પ્રાણ છે તેમનું આ રુદરૂપ બનેનું છે અને તેથી નહિ જમાન એવું વ્યાખ્યાન વાક્ય પણ નિષેધનું પ્રપચમા પરિવસાન જણાવતું નથી તેમ બ્રહ્મ સર્વ ધર્મથી ગદિતપણાનો અર્થ જણાવતું નથી આથી પ્રપચથી જુદું બ્રહ્મ હોવાથી તેમા પ્રપચના ધર્મનું વચન ઉપચારથી છે એમ યુક્ત છે મગણ કે શ્રુતિથી તે રીતેજ પ્રતિપાદન થઈ છે સૂત્રમા ચ શબ્દ સર્વ યુક્તિઓનું અનુમધાન જણાવે છે અર્થાત્ ફક્ત શ્રુતિથીજ કહેવો અર્થ સમજાતો નથી પણ તમામ યુક્તિઓનો એજ અર્થ છે સૂત્રમા અથ શબ્દ પ્રક્રમનો બેઝ છે એમ જણાવે છે અર્થાત્ બ્રહ્મની સિત્ત પ્રકારતા જણાવે છે તેનાથી પણ તે ગોણજ છે એમ યુક્ત છે શ્રુતિનો કહેવો તેજ અર્થ કરવા અન્ય નહિ માટે અન્ય અર્થનું નિનારણ કરવાને શ્રુતિના પ્રામાણ્યનો ઉદ્દેશ્ય "અધિ સ્વર્ગત" એ શબ્દોથી કરે છે ગીતામા "બ્રહ્મ અનાદિવાણ છે તે નથી મત્, તેમ નથી અમત્" વળી જૈવ વત્ત જ્વરહંયામિ' આમા જેવ બ્રહ્મનું કથન કરે છે અને તેના નિરૂપણમા ક્ષેત્રરૂપ સદ્ અને અસત્નો નિષેધ કરે છે તેથી આ નિષેધ પણ પ્રપચના ધર્મો બ્રહ્મના ઉપચારથી એમ જણાવે છે માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથીજ તે પ્રકારે નિર્ણય છે એવો અર્થ છે ૧૭

સૂત્ર ૧૮—પ્રપચના ધર્મો ભગવાનમા ઉપચારથી છે એમ જો કહ્યું તેમા અન્ય ગમત્ અહિંઆ જણાવે છે બંત એ સ્વપ્નેશપમા પાચથી વિભક્તિ છે માટેજ પ્રપચ ધર્મોને ઉપચારથી ભગવાનમા યોજીને ઉપમાનું નામ પૂ ૧-૩ ૨૨ મા કહેવ છે તેમા બ્રહ્મને મન્હર, નાગ, વજ્રનોક, તથા તમ્હ મની સમાન જણાવે છે નહિ તો 'તેની સમાન કાંઈ નથી તેમ અધિક પણ નથી' આનું વાચન બ્રહ્મો માટે શ્રુતિમા કહેવાય નહિ બ્રહ્મ પગતપગ તત્ત છે તેથી તેની અધિક કાંઈ નથી તેમ સમાન પણ નથી એમ જણાવેને તેની સાથે સર્વની સમાનતાનો નિષેધ રૂપો છે છતાં પૂ ૧-૩-૨૨ મા મન્હ ૧૨, નાગ વગેરે માથે તેની સમાનતા જણાવી છે તો પછી આ અર્થનો વિરોધ નહિ આવે? તે વિરોધ દૂર કરવાને માટેજ ઉપચારથી તે ધર્મોનું બ્રહ્મ વિષે ડમન કરવામા આવે છે બ્રહ્મની સાથે ખરી રીતે અન્યની સમાનતા નથીજ છતાં લક્ષણથી બ્રહ્મની ઉપારના છે માટે તે ધર્મોનો તેમા આરોપ કરવામા

આત્મા છે. આને માટે આ સૂત્રમાં “સૂર્યદ્રાદિ”નું દર્શાવત આવે છે. સૂર્યક ઝોટલે સૂર્ય સહિત જડ. આદિ શબ્દથી ચંદ્રક, ચંદ્ર સહિતનું જડ “જેમ આ જ્યોતિઃઆત્મા વિવરવાનું બહુ રીતે ભિન્ન જડમાં પોષણ જતાં એક રીતે તથા બહુ રીતે જડ ચંદ્રની માફક દેખાય છે” (પ્ર. ગિ. ૧૨) આ વાક્યમાં જડથી યુક્ત સૂર્યાદિ જેમ બહુનું ઉપમાન છે તેમ મચ્છર, નાગાદિથી યુક્ત પણ બહુનું ઉપમાન બને છે તથા તેની સમાન થાય છે. માટે લક્ષણાથીજ આ ઉપમા સમગ્રાય છે. સૂત્રમાં ચ શબ્દ આગળ કહેવામાં આવનાર વિરોધના અભાવનો સમુચ્ચય કરે છે, તેમ એક દેશીના મત પ્રમાણેનું આ અધિકરણ પૂરું થયું એમ તે જણાવે છે. માટે જડ અને જીવના ધર્મોના ભત્રાનમાં ઉપચાર (લક્ષણા) છે નિષેધ તો મુખ્ય છે. આ લક્ષણા સ્થાન પ્રમાણે છે. અને તેથી તે રીતે સર્વક્રમાદિ જડ જીવના ધર્મો તેમાં છે. વસ્તુતઃ તો તે ધર્મો તેમાં નથી એમ એક દેશીના મત સિદ્ધ થાય છે. ૧૮

સાર—બહુમાં જડ તથા જીવના ધર્મો સંગતે છે કે નહિ તે વિષે આ અધિકરણમાં કોઈદેશીના મતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. સૂ. ૧૬ માં તે જણાવે છે કે બહુ વ્યવહારથી અતીત છે, શરણ અને કાર્યનું વૈલક્ષણ્ય કહ્યું છે તેથી બહુના સ્વરૂપનાં પ્રતિપાદક વાક્યમાં બહુ મુખ્ય જણાવેલ હોવાથી તેનુંજ નિષ્પણ્ય છે, જગતનું નહિ. આથી બહુ જગતથી વિલક્ષણ હોવાથી જગતના ધર્મોના બહુમાં નિષેધ કર્યો છે. સૂ. ૧૫ માં સૂર્ય પ્રકાશનું દર્શાવત આવે છે અને કહે છે કે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ વ્યવહાર્ય છે તેમ અવ્યવહાર્ય છે તેમ બહુપણ્ય છે. આકાશમાં સૂર્ય ઉગેતો હોય અને મેઘ વગેરે ન હોય ત્યારે “સૂર્ય છે” એમ આપણે કહી સહીએ છીએ બાકી સૂર્યના વિષયનો વ્યવહાર આપણાથી ચર્ચ શકેલો નથી. તેમ બહુ પણ વ્યવહાર્ય અને અવ્યવહાર્ય છે. આમ હોવાથી બહુનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર વ્યર્થ નથી તેમ બહુમાં અસૌકિક ધર્મોના વિરોધજન નથી. સૂ. ૧૬ માં એમ કહે છે કે બહુનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેનું વર્ણન મીઠાના કકડાના દર્શાવત કરેલું છે. મીઠુ બહારથી તથા અંદરથી મીઠા સિવાય બીજાંરૂપે નથી તેમ બહુનું પ્રગટ સિવાય બીજું રૂપ નથી આથી બહુમાં ધન્વિયો નહિ છતાં સર્વકર્મત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે. સૂ. ૧૭ માં અચાત આદેશો નૈતિ નૈતિ વગેરે શ્રુતિનો વિચાર કર્યો છે, અને કહે છે કે તે શ્રુતિ જડ તથા જીવના ધર્મો બહુમાં છે એમ જણાવે છે. વળી આગળ અન્યત્પરમસ્થિત વાક્ય છે. તેમાં બહુને પ્રપચયથી જૂદુ વપર્યું છે. આથી ત્યાં પ્રપચના ધર્મોનું કથન ઔપચારિક છે એમ જણાવે છે. વળી સ્મૃતિ પણ આ ઔપચારિકત્વને જણાવે છે. અર્થાત્ બહુની અંદર વસ્તુતઃ જડ તથા જીવના ધર્મો નથી પણ ઉપચારથી છે એમ એક દેશી માને છે. સૂ. ૧૮ માં તે જડ સહિત સૂર્ય તથા ચંદ્રનું દર્શાવત આપીને કહે છે કે બહુ એક હોવા છતાં અનેક રૂપે થાય છે. અને તેની સૂર્ય તથા ચંદ્ર સાથે સમાનતા દર્શાવી છે તેમ બૂ. ૩-૧-૨૨ માં મચ્છર, નામ વગેરે બહુની સમાન જે જણાવ્યાં છે તેમાં દર્શાવેલું બહુ સાથેનું સામ્ય તે ઉપચારથી લક્ષણાથી છે એમ સમજવું જોઈએ. આથી વસ્તુતઃ બહુમાં જડ તથા જીવના ધર્મો નથી પણ લક્ષણાથી તેનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

૬૬૦ અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૯—આ અધિકરણમાં સૂત્રકાર મુખ્ય સિદ્ધાન્તને જણાવતાં એક દેશીના મતનો વ્યવચ્છેદ કરે છે અર્થાત્ એકદેશીએ જડ તથા જીવના ધર્મોના ઉપચારથી બહુમાં જે આરોપ કર્યા તે ખોટું છે એમ જણાવે છે. તો પછી ખરું શું? તો કહે છે કે સમ્યુક્તવદ્વચ્છેદન જેમ જડ પ્રતિભિન્નનું મહણ કરે છે તે પ્રમાણે સૂર્ય કાગલાવાદિ જે ધર્મો જણાવ્યા તે બહુમાં નથી અર્થાત્ તે ધર્મોના પ્રતિભિન્નના માફક બહુમાં ઉપચારથી આરોપ નથી. સ્વચ્છ જડમાં દર રિયત કિરણોથી યુક્ત સૂર્યનું પ્રતિભિન્ન પડે છે તેમ ત્રિષ્ટકરણમાં સમવાયી તરિકે પ્રવિષ્ટ જ્યોતિનું મહણ નથી. અહિંમાં તો ઉપાધિરૂપ મન,

પ્રાણાદિક પશુ અરવચ્છ છે, અને ધ્વજ તો સમવાયીથી વ્યતિગ્રીક છે અને વ્યાપકતાથી મંબદ્ધ છે માટે તેને, પ્રહણુ કરવું શક્ય નથી જ્યાં અને સૂર્યના દષ્ટાન્તમાં તો તે એક બીજાથી નિરાળાં છે અને તેથી સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ જળમાં પડતાં પ્રતિબિમ્બમાં સૂર્યના ધર્મોના આરોપ કરવામાં આવે છે. પશુ ધ્વજમાં જડ અને જીવના ધર્મોનો આરોપ કરવાની કલ્પના જે કરવામાં આવે છે તે વ્યાજબી નથી કારણ કે જડ તથા જીવ તે ધ્વજથી ભિન્ન નથી, તે ધ્વજનાંજ રૂપ છે, તેથી તેના ધર્મોનો યોગ આમાં છેજ. જળ અને સૂર્યના દ્રષ્ટાન્તમાં તો સૂર્યનું તેજ તે જળનું સમવાયી કારણ જ મૂળથી નથી. તો પછી જળના કલ્પનાદિ ધર્મોનો ત્યાં વારતવયોગ જ નથી. જડ અને જીવ ધ્વજનાં કાર્યો છે, ધ્વજ તેમનું સમવાયી કારણ છે, અને તેથી તે જડ તથા જીવનું સ્વાતન્ત્ર્ય જ નથી. ધ્વજમાં તે સર્વના આધાર હોવાથી તે કાર્યના ધર્મો તેનામાં છે. પશુ તેથી એમ કરવું નથી કે એટલાજ ધર્મો તેનામાં છે. વેદમાં ધ્વજનાં “સર્વકર્મત્વ” વગેરે ધર્મો જણાવેલા છે. તે ધર્મો વસ્તુતઃ નથી પણ ઉપચારથી લેવાના છે. તે મિથ્યા છે એમ વેદમાં કહેલું નથી, જે વેદમાં એમ કહેલું હોય તો તેમાં કોઈને વિશ્વાસ જ ન રહે. તેની અપ્રતારકતા તથા અસર્વજ્ઞતા પણ નહીં થાય. માટે “સર્વકામાદિ” ધ્વજના ધર્મો તે સ્વાભાવિક જ છે, ઉપાધિના સંબંધથી ઔપચારિક નથી.

સૂત્ર ૨૦—હવે પોતાના મિદાન્તથી વિરોધ દૂર કરે છે, જેમ આકાશ વ્યાપક છે છતાં પણ કરક વગેરેની સાથે સંબંધ થતાં તે મોટું તથા નાનું ઉપાધિને લીધે જણાય છે. ધટમાં ધટાકાશ હોય છે, તેનાથી મોટા વાસણમાં મોટું આકાશ હોય છે, અને નાની કુલ્લીમાં તથા કરવામાં નાનું આકાશ છે. જેવું પાત્ર તે પ્રમાણે આકાશ મોટું તથા નાનું બને છે. અર્થાત્ અહિંયાં પાત્રરૂપી ઉપાધિથી આકાશમાં વધઘટ થાય છે તેજ પ્રમાણે ધ્વજ વ્યાપક છે છતાં પણ મન, પ્રાણુ વગેરે ઉપાધિમાં અન્તર્ભાવને લીધે સર્વ કામાદિ ધર્મવાળું બને છે. મન, પ્રાણુદિ તે ઉપાધિ ખરી પણ તે ધ્વજનાં કાર્યરૂપો છે. આથી તે તે રૂપે ધ્વજના ધર્મો બ્યવહાર દશામાં દેખાય છે તે ખરા છે. જેમ ધટમાં જણાતા આકાશ વિષે ધટાકાશનો બ્યવહાર થાય છે, અને તે ખરો છે તથા તેનાથી મૂળ આકાશની વ્યાપકતામાં બાધ નથી. તેમ જડ તથા જીવના સંબંધથી ધ્વજમાં જે ધર્મો દેખાય છે તે ખરા છે અને તેથી ધ્વજની નિર્ધર્મકતામાં બાધ આવતો નથી. આથી ધ્વજ સધર્મક છે તથા નિર્ધર્મક છે એ બાબત સાર્થક બને છે. ૨૦

સૂત્ર ૨૧—શંકા—જે ઉપાધિ પ્રમાણે ધ્વજમાં તે ધર્મો જણાતા હોય તો પછી તે ધર્મો નસર્ગિક નહિ પણ નૈમિત્તિક ગણાવા જોઈએ. આથી સૃષ્ટિની પૂર્વે તે ધર્મો નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઉત્તર—ના, તેમ નથી, કારણ કે જગવાન એ વિરુદ્ધ ધર્મોના આશ્રય છે. તેથી તમારું અનુમાન વ્યાજબી નથી. ધ્વજનું સ્વરૂપ સમજાવામાં તકની આશ્રય લેવો તે વ્યાજબી નથી. તેમા દેક્ત એકજ પ્રમાણ છે અને તે સ્પષ્ટ-વેદાદિ. તેમાં જે રીતે ધ્વજનું સ્વરૂપ આવેલેલું છે તે પ્રમાણે સમજવું, તેનાથી જુદાં અનુમાનો કરવાં નહિ. વેદમાં ધ્વજને સર્વ ધર્મથી યુક્ત કહેલ છે, એટલે તે તમામ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય જણાવેલ છે. ધ્વજ મોટામાં મોટું છે તેમ ન્હાનામાં ન્હાનું પણ છે. ધ્વજને હસ્ત પગ, નથી છતાં વસ્તુ મદ્ય કરે છે તથા દોડે છે. તે ખેસતા નથી છતાં દૂર જાય છે. વૈશ્વાનર વિદ્યામાં તથા કાકકમાં હકિકત જણાવી છે. વળી અવતાર દશામાં ઉત્તરખલખલનાદિ લીલામાં પોતાનું વિરુદ્ધધર્મશ્રવણ પ્રત્યક્ષ પ્રકટ કર્યું છે. માટે શ્રુતિ, સ્મૃતિ તથા પ્રસંગથી ધ્વજમાં સર્વ વિરુદ્ધધર્મોનું આશ્રયત્વ હોવાથી ધ્વજ પ્રતીતિમાં કોઈ પણ વિરોધ નથી. ૨૧

સૂત્ર ૨૨—આ પ્રકારે વસ્તુના સ્વરૂપના વિચારથી ખરી રીતે વિરોધ દૂર કરીને હવે યુક્તિથી વિરોધ દૂર કરે છે. શ્રુતિમાં જે ‘અરચુદાદિ’ નિપદશ્રુતિ છે. તે વ્યર્થ નથી. તે સત્ય છે. તેમાં જે ધર્મોનો

નિષેધ દ્વયો છે તે ખરો નિષેધ છે પણ તે શાનો ? તે બગાડ મનજુ બોધને માટે અને તમને રપટ કરીએ છીએ કે અપ્યુવાદિ શ્રુતિ પ્રાકૃત ધર્મોનો નિષેધ કરે કે તે એમ કહે છે કે બ્રહ્મા પ્રાકૃત ધર્મો નથી, અપ્રાકૃત-અનોખા ધર્મો તો છે અપ્યુવાદિ વાક્યથી બ્રહ્મ જગતથી જૂદું છે એમ સમજવું છે, તેથી બ્રહ્મ પ્રાકૃત ધર્મવાળું નથી એમ કહે છે પણ તેથી એમ કહવું નથી કે વેદમાં જે બ્રહ્મના અનોખા-અપ્રાકૃત ધર્મો જણાયા છે તે નથી-પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત હોવા છતાં પણ બ્રહ્મા અપ્રાકૃત ધર્મો છે, કાણુ કે જે વાક્યમાં તે ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાજ તેનું પુનઃસ્થાપન કર્યું છે

દાખલા તરીકે અપ્યુવાદિ વાક્યમાં પ્રચાસનત્વ કારણનો નિષેધ કરીને પછીથી બ્રહ્મનું પ્રચાસનત્વ જણાવ્યું છે તેમ મર્ત ધર્મોનો બ્રહ્મા નિષેધ કરીને તેના વેદનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાં તેનું વેદન પણ જણાવે છે ન તદ્દમોતિ કિચ્ચ એ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની વ્યાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે છતાં ભાસ્કરામોતમ પ્રોતમ એ શ્રુતિથી તેની વ્યાપ્તિ કહી છે તેમ પ્રમાણે તંત્રિરીયમાં ચતો વાચો નિર્વર્તે અપ્યવ મવસાસહ ' (મન મહિન વાણી જેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર પાછી ફર છે" એ વાક્યદ્વારા બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નથી એમ કહે છે છતાં તુર્તજ "જે બ્રહ્મના આનન્દને બહાર છે" એ વાક્યથી તે જ્ઞાનનો વિષય પણ છે એમ અનેકશ બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ મર્ધર્મશ્રયત્વ શ્રુતિઓમાં જણાવેલું છે, માટે શ્રુત્યનુમાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું. આથી ઐકિક ધર્મોનોજ બ્રહ્મા નિષેધ કર્યો છે અતોમિનો નહિ તે અર્થ ગ્રહણ કરવો અને તે અર્થ ગ્રહણ કરતા બ્રહ્મની સધર્મકતા તથા નિર્ધર્મકતા સમજવામાં મુશ્કેલી નડશે નહિ આથી બ્રહ્મ નિર્ધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત વૈદાંત બ્યાગિક અપ્રાકૃત ધર્મથી રહિત નહિ એમ અર્થ ચર્ચા અને સધર્મક એટલે અપ્રાકૃત અનોખા ધર્મોથી સહિત, પ્રાકૃત ધર્મ સહિત નહિ માટે શ્રુતિઓમાં જે બ્રહ્મને ઉભય રૂપે કહેલું છે તે સધર્મક અને નિર્ધર્મકરૂપે કહેલું છે તે બગાડ છે

(સાર) આ અધિકરણમાં મિદાન્તી પોતાના મતનું સ્થાપન કરે છે બ્રહ્મ સધર્મક કે નિર્ધર્મક એ વિવાદનો પ્રમુદ્ધો એકેશીએ તેનો એવો ખૂસાસો આપ્યો હતો કે બ્રહ્મા પરતુત ધર્મો છે જ નહિ, છતાં ઉપચારથી ત્વક્ષણથી તેનો આરોપ તેમાં કુવામાં આવે છે આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આ અધિકરણમાં આપે છે સૂ. ૧૬ માં એકેશીના મતમાં દ્વપણ દેખાડતા કહે છે કે જનમાં જેમ પ્રતિબિમ્બ છે તેમ બ્રહ્મા ધર્મોનો આરોપ છે એમ કહી સમય નહિ, કારણ કે બ્રહ્મ તે જડ તથા જગતનું સમ વાણિ કારણ હોવાથી જન જેમ સ્વથી બિન છે તેમ બિન નથી માટે તે રીતે જડ તથા જીવના ધર્મોનો બ્રહ્મા આરોપ કરવો ઘટતો નથી સૂ. ૨૦ માં સ્વ મિદાન્તને જણાવતા કહે છે કે જેમ ઘટાદિ ઉપાધિને લીધે ધામરા વગેરે ખોટું તથા નાનું આ ૧૯ અને છે તેમ મન તથા પ્રાણાદિ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મા સર્વ કામત્વાદિ ધર્મો જોવામાં આવે છે સૂ. ૨૧ માં કહે છે કે આમ છતાં તે ધર્મો નૈમિત્તિક નથી પણ નૈસર્ગિક છે કારણકે બ્રહ્મ તમામ વિરુદ્ધ ધર્મોનું આશ્રય છે એમ પ્રલયથી જણાય છે જે પ્રલય જોવામાં આવતું હોય તે ખોટું કહી શકાય નહિ બ્રહ્મનું વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મશ્રયત્વ અવતાર કાવની દશામાં પોતાના ભક્તોની સમક્ષ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું 'તો અપ્યુવાદિ' બ્રહ્મનું નિર્ધર્મકત્વ જણાવનારી શ્રુતિ અર્થ બનશે નહિ એવી કાઢીને શકા ગાય તો સૂ. ૨૨ માં કહે છે કે ના, તે શ્રુતિનો અર્થ એટલોજ છે કે બ્રહ્મા પ્રાકૃત ધર્મો નથી બાકી બ્રહ્મા અપ્રાકૃત-વેદોદિત અધ્યાત્મિક ધર્મો તો છેજ નિર્ધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત અને સધર્મક એટલે પ્રાકૃત ધર્મ સહિત એવા આ બે શબ્દોના અર્થો છે માટે શ્રુતિમાં જણાવેલું બ્રહ્મ સધર્મક તથા નિર્ધર્મક તેમાં કાંઈ પણ વિરોધ નથી.

૭ મુ અધિકરણ.

સૂ. ૨૩—ઉપરના અધિકરણમાં શબ્દના બદલી બ્રહ્મ વિષેનો વિરોધ દૂર કર્યો તોપણ શબ્દ અર્થને અધીન હોવાથી અર્થ બવનો વિચાર અધિક છે અર્થ પ્રમાણે જે વિચાર કરીએ તો બ્રહ્મ

કાષ્ઠ્યે જ્યેષ્ઠ નથી, તો બ્રહ્મત્વં સ્વરૂપ સી રીને સમજી શકાય? સખ્દ ઉપર વિશ્વાસ ગળીએ તો તેમાં તો બાને પ્રકારે બ્રહ્મત્વં વર્ણન કરેલું છે. જેમકે "યજ્ઞથી પ્રદણ્ય થતું નથી." "કાષ્ઠ્ય ધીરે પ્રત્યગત્માનું દર્શન કર્યું." "એમાં બ્રહ્મ ચક્ષુનો વિષય" છે અને નથી એમ કહે છે. કેટલીક જગ્યાએ કહે છે કે બ્રહ્મને વાણી પહોંચી શકતી નથી. છતાં સર્વવેદો તેનું જ આમનન કરે છે એમ કહે છે. એક શ્રુતિમાં જણાવે છે કે "મન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય પાણું ફેરે છે. બીજી શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે મનથીજ તેને પ્રાપ્ત કરવા શક્ય છે. એ શ્રુતિમાં તેના રૂપનો નિર્દેશ કર્યો છે. બીજીમાં તેનું રૂપ જણાવે છે. એક બ્રહ્મને કમના ગદિત કહે છે. બીજી તેને સર્વ કામનાવાળો જણાવે છે. એકમાં બ્રહ્મને 'અગ્રન્ધ અરસ' કહી છે. બીજામાં તેને "સર્વગન્ધ સર્વરસ" જણાવે છે. એકમાં તેને હાય પગ નથી એમ કહ્યું છે. બીજામાં સર્વજ તેનાં ચક્ષુ છે એમ કહે છે. એક બ્રહ્મને નિર્ગુણ કહે છે. બીજી તેને સર્વગુણથી યુક્ત કહે છે આમ સખ્દ બમથી વિચાર કરતાં કાષ્ઠ્ય પશુ પ્રકારનો ચોક્કસ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. આમ શંકા કરીને પૂર્વપક્ષી આ સૂત્રમાં એમ જણાવે છે કે તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત જ હોવાને લાયક છે. કારણ કે જાણ "તેતિ નેત્યાત્મા વળ્લુઓ તદિ જ્ઞાતે" 'તદિ જ્ઞાતે' વગેરે શ્રુતિ અનુલક્ષના સાક્ષી પ્રમાણને કહે છે કાષ્ઠ્ય પશુ માણુમે ચક્ષુથી કે મનથી બ્રહ્મને જ્યેષ્ઠ નથી. જો તે સર્વરૂપ હોય તો સર્વથી બ્રહ્મ જોવાનું જ જોઈએ. આથી તે બ્રહ્મ અવ્યક્ત છે. અને બ્રહ્મમાં ધર્મનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય ઉપચારવાળો-લક્ષણવાળો છે.

સૂત્ર ૨૪—આ સૂત્રમાં ઉપરના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર આપે છે. પૂર્વપક્ષીએ એવી શંકા ઉઠાવી હતી કે બ્રહ્મ જો ધર્મયુક્ત હોય તો શા માટે બ્રહ્મને કાષ્ઠ્ય જોઈ શકતું નથી. આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મ જોઈ શકાય છે. જ્યારે ભગવાનની બરાબર રીતે સેવા લાવવાનું કરી હોય તો ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે અને દર્શન થઈ શકે છે. કે. ૧-૨માં કહે છે કે શ્રદ્ધા, ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગથી બ્રહ્મને જાણી શકે. ૩-૨-૩માં કહે છે કે જ્યેષ્ઠ ભગવાન વરણ કરે છે તે આત્માને પોતાના તનુનું દાન કરે છે. ભ. ગી. ૧૧-૫૪માં સ્પષ્ટ કહે છે કે ભગવાન અનન્ય ભક્તિથી જ જાણી શકાય છે અગર જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારે જૈન તથા સ્મૃતિથી સમન્વય છે કે અનન્ય ભક્તિ વગેરેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભક્ત દર્શન કરી શકે છે. આથી ભગવાનને કાષ્ઠ્ય જોઈ શકતું નથી એ કહેવું બાજબી નથી. વળી તેમને શ્રુતિમાં બે પ્રકારનાં વર્ણન વાંચીને એ વિશેષ જણાય છે તે પશુ ઠીક નથી કારણ કે બ્રહ્મનાં બાને પ્રકારનાં રૂપો સંભવે છે. શ્રુ. ૩-૧-૮. તેમાં કહે છે 'તે નિષ્કલ્પ જ્ઞાન કરતો જુએ છે.' ભ. મી. ૧૧-૧૬માં અર્જુનને દિવ્ય દષ્ટિ મળતાં ભગવાનનાં દર્શન કરે છે અને તે ભગવાનનાં અનન્ત રૂપોને જુએ છે. 'શ્રુતિ ઉપરથી ભગવાનનાં રૂપો જોઈ શકાય છે. માટે તે અવ્યક્ત નથી એમ નિશ્ચય છે. માટે લૌકિક અને અલૌકિક પ્રત્યક્ષ વિષયરૂપ હોવાથી ઉભય રૂપે છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં પૂર્વપક્ષી એવી શંકા કરે છે કે બ્રહ્મના સ્વરૂપ સંબંધી બે પ્રકારનો વિશેષ આવે છે. અર્થનો વિશેષ તથા સખ્દનો વિશેષ છે. અર્થનો વિશેષ તો આ રીતે છે કે બ્રહ્મને કાષ્ઠ્યે જોવા નથી તો પછી તેમને સાક્ષર વગેરે સી રીતે કહી શકાય? તેમ સખ્દનો પશુ વિશેષ છે કારણ કે શ્રુતિમાં તો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું બાને રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમાં 'અર્જુ' અને 'જોડું' શબ્દો તેનો નિશ્ચય સી રીતે કરી શકાય? માટે અમે બ્રહ્મને અવ્યક્ત કહીએ છીએ અને તેમાં બે ધર્મો દેખાય છે તે ઉપચારથી છે. આનો ઉત્તર ૨૦ રજમાં સૂત્રકાર આપે છે કે જો ભગવાનની બરાબર સેવા કરવામાં આવે અને તેથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો તે તે સમયે ભક્તો ભગવાનનાં દર્શન કરી શકે છે. ક્રિયાદિને દર્શન થયેલાં છે. આ વિષયમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. માટે બ્રહ્મ ઉભય રૂપે સત્ય છે.

૮ જી' અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૫ અહિઆં ત્રણ બીજો પૂર્વપક્ષ બહાની ઉભય સ્વરૂપતા માટે ક્રવામા આવ્યો છે. પ્રશ્ન એ છે કે મગધન લક્ષણને ભગવાન પ્રત્યક્ષ થાય છે. માટે તે ઉપરથી બહાના સ્વભાવનો નિર્ણય કરવો યક્ય છે કે નહિ ?

પૂર્વપક્ષી તેને ઉત્તર આ પ્રમાણે આપે ॥ શ્રુતિથી તથા ભક્તને ભગવાનનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં હોય તો પણ બહાનુ ગ્રવરૂપ તેનુજ છે એમ નિર્ણય શમ્ય નથી કાગ્ય કે ઉભયપણુ નાનાવિધત્વને જણાવે છે અર્થાત્ તે બન્નેમા બહાનાં અનેક રૂપો જણાય છે એવું બહાના અનેક રૂપોનું વર્ણન કરે છે, અને ભક્તોને દર્શન અનેક રૂપે થાય છે. હવે જો બહા એકજ છે તો પગી તેના અનેક રૂપો શી રીતે હોઈ શકે ? શ્રુતિઓમા તેના એકજ રૂપનું વર્ણન હોતુ જોઈએ તેમ ભક્તને એક જ રૂપથી દર્શન થતુ જોઈએ અનેક રૂપથી નહિ માટે તે ઉપરથી બહા રૂપાણુ મક્રા એમ કહી મક્રાય નહિ આને માટે પ્રમશ, જન અને સુઅર્થનું દર્શન છે પ્રમશ સૂર્ય, ચન્દ્ર, અને મણિઓમા ઉષ્ણ શીત અનુષ્ણ તથા અશીન છે પ્રમશ એમનો એક છે પણ સૂર્યના મંમન્ધથી તે ઉષ્ણ છે, ચન્દ્રના મંમન્ધથી શીત છે અને મણિના મંમન્ધથી તે અનુષ્ણ છે તેમ અશીન છે જન પણ શીત કુષ્ઠમા શીતળ હોય છે અને તમ કુષ્ઠમા તમ હોય છે જો કે જન એકજ એક એક છે મોતુ પણ એક હોવા છતાં જૂના જૂના આનંદમા દેખાય છે આમ છતાં પ્રકાશ, જલ અને સુઅર્થમા નાનાવિધ સ્પર્શો તથા નાનાવિધ કપનો અગી ૧૦ ક્રવામા આવ્યો નથી આમા અનેક સ્પર્શોથી પ્રકાશનાં યુક્તમા ૬૦ પદે છે તેમ તેમા જૂના જૂના રૂપો ભેદમા આવે છે તો પણ તે પ્રમશ, જન, તથા સુઅર્થ અનેક રૂપાણુ તથા સ્પર્શ રૂપ છે એમ કહી શમ્ય નહિ કાગ્ય કે તેથી તેજ વગેરેના સ્વભાવને દાનિતો પ્રમંશ આવે માટે બહા વસ્તુત એક જ પ્રમશનુ છે અર્થાત્ નિર્ણય અને નિગદા, જે સગુણ રૂપ છે તે ઉપાધિ જન્ય ॥ માટે બહાને નિર્ણય જ સીક્રગુણ જ જોઈએ અર્થાત્ જેમ તેમને લોકો એક જ રૂપ-ઉષ્ણ રૂપથી વ્યવહાર કરે છે, જનનો શીતળ એમ વ્યવહાર કરે છે તેજ પ્રમાણે બહાના પણ એક જ રૂપથી અર્થાત્ નિર્વિશેષ રૂપથી વ્યવહાર કરવો જોઈએ સુત્રમા એ શબ્દથી અણ્યા નહિ ઉચ્ચત એ શ્રુતિનુ મક્રાય ક્યું છે તો પગી એમ પ્રશ્ન ક્રવામા આવે કે શ્રુતિમા બહાના જે સગુણ રૂપનુ પ્રતિપાદન ક્રવામા આવ્યું છે તેથી ભક્તને જે સગુણ સામર બહાના દર્શન થાય છે તેનું શુ ? શુ તે જોડા છે ? આનો ઉત્તર એ આપનામા આવે છે કે તપ, પ્રતિધાન વગેરે ધર્મમા પ્રમશ પ્રસક્ષ છે અપ્રત્યક્ષ અને અન્યથા પ્રત્યક્ષ છે જે એકનાર એકીને પ્રકટ થાય તો તે રૂપ તે પ્રમાણે છે એમ અગીમગ કગુ દરેક ભક્ત દીક દરેક ધર્મ પ્રમાણે અન્યરીતે પ્રકટ થનામા નહિ પ્રકાશ પણ દીપના પ્રનશની માફક કૃત્રિમ છે જેમ દીપનો પ્રનશ કહેવાય છે પણ તે પ્રકાશ સ્વાભાવિક નથી, કૃત્રિમ છે તેની રીતે બહાની મગધુના તથા સામરતા જે જણાય ॥ તે પણ કૃત્રિમ છે જો દીપ પ્રમશ કૃત્રિમ ન હોય તો તે દમસા ભેદમા આવે પણ આપણે જાણીએ છીએ કે દીપમા જો તેન પૂરવામા અને દીપાસગીતો ઉપયોગ તેની ભત્તી સાથે ક્રવામા આવે તોજ તેમાથી પ્રકાશ પ્રન્ટે છે અને જ્યાં સુધી દીપેટ અને તેન હોય જ સુધી જ આવે છે, અને પછીથી હોવાલાઈ જાય છે આથી દીપમા પ્રનશની કૃત્રિમતા પ્રકટ થાય છે તેજ પ્રમાણે બહાના સામરરૂપ વિષે જાણવું

સૂત્ર ૨૬—પૂર્વપક્ષી અહિઆં વિશેષ રીતે દલીલ કરે છે કે બહા જે અનેક રૂપે થાય છે તેમા બહાના તે રૂપો નિમિત્ત વગર હોતા નથી હા ૩-૯-૧૨મા કહે છે કે ભક્ત ભગવાનના જે જે રૂપનુ ધ્યાન કરવાને ઇચ્છે છે તે તે રૂપે તેની પાસે પોતે પ્રન્ટ થાય છે આથી ભગવાનના રૂપના પ્રાકટ્યમા ભક્તની ઇચ્છા એ નિમિત્ત છે જેની ભક્તની ઇચ્છા તે રૂપે ભગવાન પ્રકટ થાય છે આથી બહાના રૂપના આ હ્યમા નિમિત્તની અપેક્ષા હોવાથી તે તે રૂપાણુ બહા તે ખરૂં બહા નથી પણ મિથ્ય રૂપજ છે માટે

અક્તના પ્રત્યક્ષથી નિર્ણય કરે છે. ઉચિત નથી સંશયની શ્રુતિ તેની અનુવાદક દેનાથી તેનાથી અક્તની માન્યતાનો નિર્ણય કરે તે યોગ્ય નથી માટે સરને અગોચર નિર્ણય અક્ત એક ખરું છે ૨૬

મુ. ૨૬—પૂર્વપક્ષીની ઉપરની શ્રાવણ પ્રત્યુત્તર આપનાને સ્વરૂપ આ સત્તી યોગના રે છે, તે કહે છે કે અક્તને અમે ઉલ્લેખ નાના ૧૦ તથા અના ૧૦ મરિગેપ તેમજ નિર્વિગેપ એમ અમે કહ્યું છે તે બરાબર છે ૧૨૫ કે શ્રુતિમાં અક્તને નિર્ણય તથા અનન્ત શુદ્ધવાદ્યુ તુ ઠ આથી ઉલ્લેખ રૂપથી તેનો વ્યપ્તિ પ્રવાસ આ રે છે વળી જન્માર્થ અધિ ગણના અક્તનુ સ્વરૂપ શાસ્ત્રથીજ ગમ્ય છે એમ નિર્ણય કરે છે આથી અવિરોધ ન આવે તેની રીતે શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ યુક્તિઓનો અક્તના મર્યાદા ના નિર્ણય માટે નથી શ્રા ૧૧ ગમે તેની યુક્તિગોથી અક્તના મર્યાદાનો નિર્ણય કરે શક્ય નથી શાસ્ત્ર મિત્રાય બીજી કોઈ પણ શ્રુતિનો નિર્ણય ગ્રામા આવે છે છતાં જો યુક્તિની જગત પડે તો શાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ હોય તેનીનોજ આશ્રય કરે આથી જોમ અગૃહ્યાર્થ શ્રુતિથી અક્તનુ સ્વરૂપ નિર્ણય છે તેમ

યદકમ્યત્યકમનન્તરુ વિશ્વકુરાણ તમસ પસતાનુ વગેરેના તેની અનન્ત પતા-સંશયોના જણાવી છે ૧૧ી અમે પાઞ્ચા સૂ. ૨૨ મા જણાવ્યું હતું કે જે વાક્યમાં અક્તના ધર્મોનો નિર્ણય કરે છે તાજ તેના ધર્મોનું પ્રતિપાન કરવામાં આ પુ છે માટે તે ઉચિત રૂપે છે પણ આ ઉલ્લેખરૂપે બધાને પ્રમ્ન થતા નથી તે જણાવવાને અધિકૃષ્ટકનુ દર્શાવે આપે છે મર્પ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જોમ સ બ અનેમ ૧૦ તમા વર્તુળા ૧૦ ગમે છે તે પ્રમાણે અક્તપણ જૂ. ૧ જૂ. ૧ અક્તને કલ્પન દાન ગ્વાની ઇચ્છાથી જૂદી જૂદી રીતે આનિલાવ પામે છે માટે તેમાં દોષ નથી આથી શ્રુતિથી અક્ત ઉલ્લેખરૂપે તથા મર્યાદા ધર્માશ્રય રૂપે જણાય છે માટે કાઈ પણ શ્રુતિ ઉપરથી (લક્ષણથી) અક્તમાં ધર્મોની પ્રતિતિ થાય એમ અર્થ જણાવતી નથી

(સાર)—આ અધિકરણના સ. ૨૫ મા પૂર્વપક્ષી એવી શ્રા ૧૨ છે કે પ્રગણ જન તથા સુવણની માફક અક્ત એકજ છે છતાં તેના જૂ. ૧ જૂ. ૨થી જોવામાં આવે છે તે ખ. ૧ નથી અક્ત એક છે તેથી તેનું ૧૧ પણ એકજ હોવું જોઈએ આથી જ તેને અનુભવથી જણાવતા તથા શ્રુતિમાં વર્તુળે વેતા અનેમ રૂપાની પના અક્તમાં અરથાને ■ સ. ૧૬ મા કહે છે કે અક્તને અગનાનના રૂપે પ્રમ્ન થાય છે એમ જે સ. ૨૪ મા દેનામાં આ પુ તેમાં અક્તની ઈચ્છા એ નિમિત્ત છે અને તે નિમિત્તને લીધે બગવાનુ જૂ. ૧ જૂ. ૨ રૂપે દેખાય છે અર્થાત્ ઇચ્છાએ ઉપાધિ છે અને તે ઉપાધિથી અને રૂપે દેખાય છે માટે તે નૈમગ્નિ રૂપે નથી તેથી અક્ત નિવિરોધક છે આને ઉત્તર સ. ૨૭માં મિદ્ધાની આપે છે તે અદ્વિતીય રૂપે દર્શાવત આપીને કહે છે કે જોમ સર્પ ઈચ્છાથી મીધો વર્તુળામર કે બીજા કોઈ પણ વ્યાપારવાદો થાય છે તેમ અક્ત પાતાની ઇચ્છા પ્રમાણે અને પ્રમ્ન રે છે તેથી શ્રુતિમાં જે જે રૂપો વર્ણ થા હાય તથા અક્તને જોજોરૂપે પોને પ્રત્યક્ષ થયા હા તે તમામ મત્ત છે આથી અક્તો ક્ષત નિરિરોધરૂપે જોગપાવતુ તે ખરું નથી

અર્થ ૬ મુ ૨૮

આ પ્રતિ ધર્મોના મર્યાદાના વિચારથી અક્તની નિર્ધારના તથા મધર્મનાન મ્યાપન શ્રુતિને ધર્મના સ્વ પના વિચારથી તેનુંજ (ધર્મોનું) મ્યાપન કરવાને આ અધિકરણની રચના કરે છે અદિઆ વિવા ૧૧ પ્રમ્ન આ છે કે અક્તના જે ધર્મો તા તે સત્તી મિન્ન મર્યાદા છે કે અક્ત છે ?

પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે શોકમાં મર્યાદા મધર્મ મધર્મને સમાવે આપે છે દાખલા તરીકે જનુ રૂપ ત ૧૦૨૬ સાથે મધર્મ છે જોમ સુધી ત ૧૦૨૧ તા ૧૦૨૧ નવી તે રૂપ દેખાય છે પટનાશ પામે એટલે પટ ૨૫ તા નાટ પામે છે આ રીતે રૂપધર્મ ૧૦૨૧ માધ મધર્મને મેળાથી તે અનિ ત્ત ૮ ને પ્રમાણે અક્ત પ્રમ્ન ને અક્ત નથી પણ 'એકજ અક્તિત્વ' એ શ્રુતિથી તે પ્રમા પ્રમ

ચની માફક જાણના નથી છે આમ જો હોય તો જ્ઞાન-ગુણરૂપ જ્ઞાન તે ધર્મથી જન્ય છે ' એન્જ અદિતીય ' એમ જ્ઞાનનું જો વાજન કર્યું છે તેમા ધર્મો પણ જ્ઞાનમા મહારી ગત્યા નથી માટે જ્ઞાન ધર્મજન્યજ છે

સિદ્ધાન્તી—આ પૂર્વપક્ષનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે કરે છે જ્ઞાન અને તેના ધર્મોના મગન્ય સમજવાને સૂર્ય અને પ્રમશનુ દટાન્ત મગન્ય સમજવું જોઈએ સૂર્યાદિ તેજસ્વી પદાર્થો તે પ્રકારના આશ્રય હોવાથી પ્રમશથી જિન્ન નથી, નજીક પ્રાચીની પ્રિયતિ તેમના મગ મિનદ્રય છેજ નહિ તેજ પ્રમાણે મહા ધર્મોનું આશ્રય છે અને તેથી તે ધર્મો જ્ઞાન મિત્રાય ગ્દી વક્તા નથી પ્રકાર એ જેમ સૂર્ય નથી તેમ ધર્મો જ્ઞાન નથી પણ ' સૂર્યનો પ્રાશ ' એમ આપણે કહીએ છીએ કાગળ કે સૂર્ય પ્રનાસનો આશ્રય છે તેમ ' જ્ઞાનના ધર્મો ' એમ આપણે કહેવું જોઈએ જ્ઞાનના ધર્મો તે સિદ્ધ પદાર્થો જ્ઞાનના સ્વરૂપથી અતિગિહ્ન નથી તેથી તેને કાપ સાથે મમન કરીને અનિત્ય માનવું યુક્ત નથી— માટે જ્ઞાન સર્વમંદ અને નિર્ધર્મ : જન્ય છે ૨૮

મત્ર ૨૯—આ મત્રમા એન્જેશીના મત્ર પ્રમાણે સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે એન્જેશીના મત્રની કંપના જણાવવાને જ્ઞાનમા "ના" અથવા મગ્દ યોગ્યો છે સ્ ૧૪ થી ૧૯ સુધીમા એન્જેશીના મત્રે જ્ઞાનમા મરિજેપનાને ઉપચારથી જણારી કની તે વિશે અદિઆ મૂનગ વિજેર વિચાર જણાવે છે તે કહે છે એન્જેશીના મત્રે જ્ઞાન પગથી જ્ઞાન પ્રનારતુ છે ાજી કે પ્રપચમા રૂપ છે તથા તે જ્ઞાનહાર્ય છે જ્ઞાનમા રૂપ નથી તેમ ને અવદાર્ય છે ાના જ્ઞાન પ્રપચનું મમનાઈ મગ્દ હોવાથી તે અરૂપ, નિર્ધર્મક નથી પણ તેનાથી અનિગિ ત મર્ડ મિ માગનો જ્ઞાને આલિભાર કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાનહાર્યનો વિચાર અને તેથી તે મવિજેર થાય છે અથાત એન્જેશી પ્રથમ જ્ઞાનને નિર્ધર્મક કહે છે પણ વિજેર કહે છે કે " હુ જ્ઞાન થાઉં " અરી સૃષ્ટિની કમ્પા યના જ્ઞાન પોત ધનયુક્ત થાય છે આ કમ્પા મધર્મથી થાય છે પછી ક્રિયાદિ રૂપ પ્રપચેરૂપથી યુક્ત થાય છે આ રીતે પણ યજ્ઞતુ સ્વરૂપ ઉભારામક મિદ્ધ થાય છે નહિ તો તેમાની એન્જુતિનો બાધ થાય ધર્મોની નિયતા તો જ્ઞાન રૂપથીજ છે ભાનાર્થ આ છે જ્ઞાન નિર્જુલ છે એમ કનમગ મ્ત્રે એમા અમે પ્રાપ્તજ્ઞાન થયા હેના નથી પણ કેપર નિર્જુલ જ્ઞાનમા મૃદિની પ્રક્રિયા જન્ય મોક્ષની વ્યવસ્થા વગેરેની ઉપપત્તિ નથી આ મામે જો એરી શકા કન્યામા આવ કે એમ માનવું કે સૃષ્ટિ વગેરે જ્ઞાનની માવામા પ્રતિમિમરૂપ છે આનો ઉત્તર એ છે કે તે કંપના મહા વતી નથી મગ્દ્યુંકે નિર્ધર્મક જ્ઞાનનું પ્રતિમિમ હાઇ શકે નહિ લેકમા ક્ષીપણ ધર્મવગના-આમગ-રૂપ વગના પદાર્થનું પ્રતિમિમગ પટેનું જોણુ નથી માટે અવિન્ય જ્ઞાનથી અભિમ સમ્પત્તિથી સચુરુવરૂપ વાસતવિ છે એમ માનવું જોઈએ તેજ સૃષ્ટિમમ ગુણોનો આલિાર રીતે સૃષ્ટિ કરે છે શકા— જો જ્ઞાન મધર્મક હોત તો પછી એન્જા વિજાનથી મર્ડ પ્રગરના વિજાનની મિદ્ધિ થાય છે એવા પ્રકારની જે પ્રતિજ્ઞા નેવામા આવે છે તેનો ભગ થાય છે તેનું કેમ ? ઉત્તર—જ્ઞાનના વિજાનથી મર્ડના વિજાનની પ્રતિજ્ઞામા કોઈપણ ભગ નથી માટે કોઈ પણ ઉવગની શા મ્ત્રવી નહિ આ જન્યે મતો સત્રગને મક્કત છે એમ જણાવે છે

સં ૩૦—એક દેશીના ગતમા અન્ય ઉપપત્તિને હી છે " જ્ઞાન અ જ અદિતીય ' એ જુતિમા એન્જેશી એમા જે ' જ " છે તેનાથી અન્યનો નિર્ધેષ થ્યો છે જ્ઞાન મિત્રાય જીલુ કષ્ટ પણ તેમા

। કાવપ્રકારિનમા જ્ઞાન અને તેના ધર્મોની ભેદના અને અભેદવા ઉભાય જણાવી છે ત્યા મ્ત્રે છે જેમ પ્રકાર વસ્તુ પોતાના આશ્રય સૂર્યથી જિન્ન લયા અજિન્ન નિચર્ગ રીતે છે તેમ જ્ઞાનના ધર્મો જ્ઞાનમા જિન્ન તથા અજિન્ન છે જેમ અજિન્ન એટલે ચિત્ર નહિ, તેમ રાતુ નહિ પણ મિત્રથી ચિત્રક વર્તનાર એવો અર્થ થાય છે તેમ અદિઆ પણ જ્ઞાન અને વર્મો વચ્ચે અભેદ તે ભેદ નથી તેમ ભેદનો અજાય પણ નથી પણ ભેદની વિરુદ્ધ સપતિવાગો છે તેથી ધર્મો તે કાર્યરૂપ નથી તેમ જ્ઞાનરૂપ નથી પણ જ્ઞાનથી અજિન્ન છે,

નથી, આથી તેમાં ધર્મોનો પણ નિષેધ સમજાય છે. પણ ‘હું’ એક છું જહુ થાઉં એમ ઇચ્છા કરીને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતા વખતે બ્રહ્મણ પશુ ક્યું એમ શ્રુતિ કહે છે, આથી તે ધર્મોની તે સમયે અભિવ્યક્તિ છે. મુત્રમાં “વ” અને શબ્દથી એવું જણાવે છે કે આમા એક બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિતા સાર્થક છે. માટે બ્રહ્મમાં કોઈ પણ વિરાધ નથી ૩૦

(સાર)—આ અધિકરણમાં એવો પ્રશ્ન કરવામા આવ્યો છે બ્રહ્મતા ધર્મોમાંજ રહે છે કે તેના કાર્યમાં ? પૂર્વ પક્ષી ઘટતું દશાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ ઘટકાર્યમાં ઘટતું ૩૫ (ધર્મ) સમવાય સંબન્ધથી રહે છે, તેમ બ્રહ્મના ધર્મ તે કાર્યમાજ હોય. આનો ઉત્તર સ્વકાર એ આપે છે કે ના, બ્રહ્મ એ ધર્મોનું આશ્રય હોવાથી તે ધર્મો બ્રહ્મમાં (કારણરૂપમાં) જ રહે છે અન્યત્ર નહિ, જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ છે. છતાં તે સૂર્યથી જૂદા રથજે હોતો નથી. આથી સૂર્ય અને તેના પ્રકાશ વચ્ચે ભેદ છતાં અભેદ છે. પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ, તે રીતે ભેદ પણ તે સૂર્ય સિવાય બીજા કોઈ સ્થાનમાં નથી માટે આ રીતે બ્રહ્મ અને તેના ધર્મોના સંબન્ધમા અભેદતા સમજવી. સત્. ૨૯ માં એકદેશીના મતે ખુલાસો કરે છે કે એકદેશીના મતે બધે બ્રહ્મ નિર્ધર્મક હોય પણ જ્યારે બ્રહ્મ સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે જગતરૂપ તેમાથી આવિર્ભાવ પામે છે. માટે તે મધર્મક છે. જો બ્રહ્મ સધર્મક ન હોય તો પક્ષી સૃષ્ટિની પ્રક્રિયા, બન્ધ મોક્ષની વ્યવસ્થા વગેરે કદી પણ જનશે નહિ સ. ૩૦ માં એકદેશીના મતમાં અન્ય ઉપપત્તિ આપતા જણાવે છે કે બ્રહ્મને શ્રુતિમાં “એકજ અદિતીય ” કહેલું છે તેથી તેના ધર્મોનો પ્રતિષેધ કયો છે એ વાત ખરી પણ જ્યારે સૃષ્ટિ બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે માટે બ્રહ્મ સધર્મક તથા નિર્ધર્મક છે.

૧૦ મું અધિકરણ.

મુત્ર ૩૧—આ પ્રમાણે ધર્મ અને ધર્મોના વિરોધને દૂર કરીને અન્ય ધર્મોના પરિહાર કરવાને આ અધિકરણનો આરભ કરે છે. બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મમાજ રહે છે, જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો ધર્મ છે. અને સૂર્યના આશ્રયે રહે છે તેમ બ્રહ્મના ધર્મો બ્રહ્મના આશ્રયે રહે છે તેથી તેમાં ભેદ છતાં અભેદતા છે એમ પાછળના અધિકરણમાં જણાવ્યું. હવે અહિંયાં એવો પ્રશ્ન કરે છે કે બ્રહ્મના કહેવાતા ધર્મો તે બ્રહ્મમાં હોય છે કે અન્ય ધર્મોમાં ? કારણ બ્રહ્મ કરતાં બીજાં પર છે. બ્રહ્મજ પરાપર તત્ત્વ નર્થ એમ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે. તેથી તે નીચેની દલીલો આપે છે.

(૧) બ્રહ્મને ઊં. ૮-૪-૧માં સેતુ કહેલ છે. બય ય આત્મા સ સેતુર્વિશ્વતઃ બ્ર. સ. ૧-૩-૧૪માં દહરાધિકરણમાં બ્રહ્મને સેતુ તરીકે કહેલ છે. લાં પાંપરૂપ તરવાને માટે સેતુ-રૂપનો વ્યવસ્થા છે, આથી પાપને તરી ગયા પછીજ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે. આ રૂપ બ્રહ્મ કરતાં કંઈક જુદું છે. જેમ કોઈ માણસને નદી તરવા હોય તો તે પૂવ ઉપર ચઢીને તરી જાય છે. અને પછી પોતાના પ્રાપ્તિ સ્થાને જાય છે, તેમ બ્રહ્મરૂપી પૂલદારા તે પાપ સમુદ્રને તરીને પોતાના પ્રાપ્તિ સ્થાને જાય છે. આમાં બ્રહ્મને સેતુ કહેલો હોવાથી તે સાધનરૂપ છે, રૂપ નહિ. રૂપ હમેશાં સીધન કરતાં પર હોય છે. માટે સાધનરૂપ સેતુ-રૂપ બ્રહ્મ કરતા પ્રાપ્તિ રૂપ જુદું છે. માટે બ્રહ્મ કરતાં પણ “પર” તત્ત્વ છે.

(૨) વળી ઊં. ૮-૧-૩માં બ્રહ્મનું પરિમાણ (માપ આપેલું છે) લાં કહે છે કે જેટલું આ આકાશ છે તેટલું આ હવ્યની અંદરનું આકાશ છે. અહિંયાં બ્રહ્મને પરિચ્છેદ કર્યો છે. તેનું માપ દર્શાવ્યું છે. જેનો પરિચ્છેદ કરવામાં આવે તે પરમ તત્ત્વ હોઈ શકે નહિ. આથી બ્રહ્મનું પરિમાણ આપેલું હોવાથી તે પરમતત્ત્વ નથી.

(૩) ઊં ૮-૧-૩ માં કહે છે કે “આકાશ અને પૃથ્વી બન્ને આની અંદર બ્રહ્મમાં રિયત છે” આ રીતે અહિંયાં બ્રહ્મને આધાર કહ્યા છે અને આકાશ તથા પૃથ્વીને આધેય કહ્યા છે. આ આધારા-

ધેયતા મગ્નધને સ્વીધ આધાર અને આધેન મગ્નધથી એક રસુમા દૈતાપતિ બને છે પૃથ્વીઆદિ
જ્ઞાના કાર્યને 'જ્ઞાના આધેય તરીકે લેતા તે આધેય જૂ. છે તેમ તેમના આધારરૂપ મહા પશુ
જૂ છે એ રીતે આધારધેન મગ્નધમા દૈતાપતિ આવે છે

(૪) જા ૧-૨-૫મા ય એવ "જે આ આદિસમા હિંગમય પુરુષ દેખાય છે, જે આ અક્ષિમા
પુરુષ દેખાય છે એ વાક્યમા આદિત્યમા મિથત પુરુષ અને અક્ષિમા મિથત પુરુષ વચ્ચે પરસ્પર ભેદ
હોવાથી અદિઆ ધર્માને ભેદ મળવે છે જો ધર્મોનું ઐક્ય હોય તો જ્ઞાન એકલુજ ધર્મો હશે પણ
ધર્મોના એકતા અભાવમા ધર્મોની એકતા મળતી શકતી નથી નહિ તો એક જ ધર્મો એક જ રૂપે
દેખાય અદિઆ તેને આદિત્ય પુરુષ તરીકે તેમ અક્ષી પુરુષ તરીકે એમ જૂદી રીતે આપણે જોઈએ
છીએ માટે ધર્મો એક નથી

ઉપર આપેના આગ દાનણો સેતુનો વ્યવેશ, પગિમાણુ આધારધેય મગ્નધ અને ભેદ વ્યવેશથી
જ્ઞાનમા દેશપરિચ્છેદ, કાનપરિચ્છેદ વસ્તુપરિચ્છેદ, તથા સ્વરૂપપરિચ્છેદની સિદ્ધિથી જ્ઞાનની અપરિચિત્ત
જતાને બાધ આવે છે. માટે આ જ્ઞાન એક પરમ ધર્મો નથી પણ તેના ઘટના પણ બીજી જે ક્વરૂપ
છે, જે પગિમાણુથી ગહિત છે જેમા આધાર અને આધેનનો મગ્નધ નથી અને જેની અદર ભેદનો
વ્યવેશ નથી તેમ ઉદ્ભૂત ધર્મો તરત છે અર્થાત્ દેશ, કાલ, વસ્તુ, અને સ્વરૂપના પગિચ્છેદથી રહિત કંઈક
જૂદું ક્વરૂપ અન્ય તરત લાવુ જોઈએ ૩૧

સૂત્ર ૨—ઉપરના પૂર્વપક્ષનું સમાધાન આ સૂત્રમા કરે છે સૂત્રમા જી રાખેથી પૂર્વપક્ષની શકા
| ખોદી || એમ જણાવીને તેની નિષ્ક્રિય કરે છે અદિઆ જ્ઞાનને "સેતુ" તરીકે દહેવ છે તે સામાન્ય
રીતે દેહે છે મસારસાગર તરવાના ઉપાયની સમાનતાથી જ્ઞાનમા સેતુનો વ્યવેશ છે તેમ તેને આકાશ
'દેહેલુ' એમ જણાવીને તે તે આનંદરૂપ કહ્યો છે તે જ્ઞાનની નિર્દેશતા જણાવવાને તેને "ચતુષ્પાત"
દહેવાનું કારણ એ કે જ્ઞાન તે નિર્માદિનું દોહન કરે છે અમૃતતાને માટે પોતસદ્ભાવાળા એમ જ્ઞાનને
જણાવ્યા છે. આધારધેયનો મગ્નધ તેની અદુર્લભતા જણાવવાને છે જ્ઞાન આટલું બહુ મહાન અને
અજોડ છે છતાં જેમ આધેય આધારમા રહે છે, તેમ મર્ગ જ્ઞાનમા મિથત છે માટે જ્ઞાન અદુર્લભ નથી
એમ સામાન્ય રીતે જણાવ્યું છે દિવ્યતા જણાવવાને આદિસ્થિત પુરુષમા આદિસના ધર્મોના અતિદેશ
|| આથી સેતુવ વગેરેનું વચન ત શુભને માટેજ છે, તેની અદર આવવા દેખને માટે નહિ. અર્થાત્
દેશ, કાલ, મગ્નધ અને ભેદથી દોષી જ્ઞાનમા નથી માટે આ જ્ઞાનથી બીજી કોઈ પણ પર નથી ૩૨

સૂત્ર ૩—શકા—જો જ્ઞાન પરમ તરત હોય તા તેને બીજીની સમાન કેમ કહી શકાન? અર્થાત્
મસાર સાગર તરવાને તમે તેને સેતુરૂપે વણ્યો છો તેથી જ્ઞાનની પરમોત્કૃષ્ટતાને બાધ આવે છે જે પર
વસ્તુ છે તન તો અન્યની સાથે વર્ણનાય નહિ તે નિરૂપમ હોવાથી તના મિત્રાણ અન્ય કંઈ પણ તેનું
ઉપમાન હોઈ શકે નહિ જ્ઞાનનું ઉપમાન જ્ઞાન હોય, તેના સિવાય બીજી ઉપમાન લેતા તેની પરમો-
ત્કૃષ્ટતાને બાધ આવ્યા વગર રહેશે નહિ

ઉત્તર—જ્ઞાન નિરૂપમ છે એ વાત ખરી છતાં તે પરમ મહાન તત્વનું જ્ઞાન યદ શકે, તે જુદિનો
વિવેચ બની શકે અને તેથી તેની ઉપાસના વગેરે પણ યદ શકે. તેટલા માટે જ્ઞાનનું વર્ણન અન્ય ઉપ-
માનની સમાન રૂપનાથી કર્યું છે જેમ જૂતાદિને જ્ઞાનના પાદ કહ્યા છે તેમ કરવાનું કારણ ઉપાસનાને
માટે છે તેવા રીતેજ તે તે શુભનું જ્ઞાન થવા માટેજ આ રીતે કથન કર્યું છે. ૩૩

સૂત્ર ૩૪—શકા—જો સ્વરૂપનો ભેદ ન હોય, અર્થાત્ જ્ઞાન મિત્રાણ બીજી કોઈ ધર્મો નથી એમ
કહેતા હો તો 'તે આજ છે' અથવા આત્મેશમા પણ હિંગમયતવાદિ જુદિ ઉત્પન્ન થયે તેથી ધર્મના
આત્મેશનું શુ પ્રયોજન છે? માટે સ્વરૂપના ભેદ માટેજ ધર્મનો આત્મેશ છે.

ઉત્તર—‘તેજ આ ઇ’ એમ જ મમાન ધર્મ રૂપ હોવાપણાનું જ્ઞાન હોતું નથી એ જણાવવાને હેતુથી દર્શાવવાને આપે છે. ધર્મનું ઔદ્રક હોય તો પણ અમૃત-સ્થાનની પ્રાપ્તિને લીધે મમાન ધર્મ હોવાપણું ત્યાં જોવામાં આવતું નથી. ‘જે સૂર્યમાં તેજ છે’ એ વાક્યમાં આદિત્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ વગેરેનું તેજ એક હોવામાં સ્થાનના ભેદને લીધે મમાન ધર્મત્વ નથી તેજ પ્રમાણે અદિઆ અક્ષિપુરુષ વગેરેમાં ધર્મ ભેદ છે તેથી ધર્મનો અનિર્દેશ કે સૂત્રમાં ‘આર્ધિ શમ્ભુ પ્રયોગન જણાવે છે જેમ કાન એટલું હોય છતાં અમક ઉપાધિના મગન્ધથી તે ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન વગેરે મંદા પ્રાપ્ત કરીને તે તે કાવના ઉત્કૃષ્ટ કે અપકૃષ્ટ ધર્મો તમા આવે છે તે પ્રમાણે પણ અદિઆ મમજનુ ૩૪

સૂત્ર ૨૫—આ સૂત્રમાં આગળ જણાવે છે કે બ્રહ્મથી ૫૦ બીજી કે જ નહિ તેમ હોવામાં કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી તેમાં તમામ પ્રમાણનો વિરોધ છે આથી અનુપપત્તિને લીધે બ્રહ્મ ૫૦મ પ્રાપ્ત અને કવરૂપ છે ૩૫

સૂત્ર ૩૬—વળી ‘તેની સમાન કોઈ નથી તેમ તેનાથી અધિક કોઈ નથી’ (૨૧-૧-૮) એ શ્રુતિના પ્રમાણથી બ્રહ્મથી અધિક કોઈ પણ નથી એટલું જ નહિ પણ તેની મમાન બીજી નથી આમ શ્રુતિ અન્યને પ્રતિરોધ કરે છે માટે બ્રહ્મ મિત્રાયાના બીજા ૫૦મ નરનાની રૂપના રૂપથી તે આધાર વગરની છે ૧૬

મુત્ર ૩૭—હવે આ પ્રશ્નના ઉપરોક્ત જગતા શુ ક્ષિત થયું તે આ સૂત્રમાં જણાવે છે બ્રહ્મથી અન્ય છે જ નહિ ૧૨થી કે બ્રહ્મજ મર્ત્ત વ્યાપક છે બ્રહ્મની આરામતા-દેઈ વ્યાપ તથા તેવા બીજા પ્રશ્નોથી બ્રહ્મજ સર્વોત્કૃષ્ટ છે “બ્રહ્મસત્ સર્વગતમ્ નિત્યમ્” “જ્યાંય નિત્યમ્ વિનિવાર્યમ્” “સર્વતઃ પાણિવાદન્ત સર્વતોક્ષિસિરોમુલ્લમ્” “સર્વતઃ શ્રુતિમત્તેક સર્વમાત્ર્ય તિષ્ઠતિ” “સર્વતઃ શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓના વચનોથી બ્રહ્મનીજ સર્વ જાપકના હોવાથી, તમામ વસ્તુઓ અને ધર્મ-અર્થમાં છે

(સાર)—આ અધિ ૨૭માં સૂ. ૩૧માં પૂર્વપક્ષી એવી શરૂ કરે છે કે બ્રહ્મના વિરે સેતુત્વ તરીકેનો વ્યવેશ કર્યો છે તથા તેનું પરિમાણ આપવામાં આવ્યું છે, તેમ તેની આદર આકાશ પૃથ્વીનો આધાર આધિય મગન્ધ આપે છે તેમ આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષિ પુરુષ એવા બેમાં આપેલા છે તેથી બ્રહ્મ એ પરમતત્ત્વ નથી, પણ દેશ જન, વસ્તુ અને રસરૂપના પરિચ્છેદથી ગદિત બીજી તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ હશે આનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે સિદ્ધાન્તી આપીને બ્રહ્મને જ પરોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ ગણે છે

(૧) બ્રહ્મમાં સેતુત્વના વ્યવેશઆર્ધિ જે જોવામાં આવે છે તે સામાન્ય ગતિ નહોતી છે તે બ્રહ્મથી બીજી કોઈ તત્ત્વ છે એમ જણાવવાને માટે નહિ બ્રહ્મના અમૂક શુણ્ય પ્રકારનાં માટેજ બ્રહ્મને સેતુ ગણે કહેલ છે (સૂત્ર ૩૨)

(૨) વળી સેતુ વગેરે કહેવાતું કારણ બ્રહ્મને શુદ્ધિનો ઉપાસનાનો વિરય જનાવવાને માટે જ્યાં સુધી બ્રહ્મના તે પ્રકારે ધર્મો જણાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બ્રહ્મની ઉપામના યદિ શમ્ભીજ નથી (સૂત્ર ૩૩)

(૩) જેમ તેજ એકનું એ જ છે છતાં સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે સ્થાનોને લીધે, સૂર્યનું તેજ ચંદ્રનું તેજ અગ્નિનું તેજ એમ તેજમાં જુદાપણું જોવામાં આવે છે અથવાતો કાન એક છે પણ તે વિમ રાત્રિ, શુક્ર-પક્ષ કૃષ્ણપક્ષ, ઉત્તરાયણ દક્ષિણાયન વગેરે જૂદી જૂદી મંદા પામીને, જૂદા જૂદા શુણ્ય દેખાડે છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મની જાણતમા ઉપાધિથી આ જુદાપણું છે એમ સમજવું નહિ એમ જણાવવાને માટે ધર્મનો અનિર્દેશ કર્યો (સૂ. ૩૪)

(૪) ઉપપત્તિથી પણ મમજનુ છે કે બ્રહ્મ સિવાય બીજી કોઈ ૫૦મ તત્ત્વ નથી સત્ય જ્ઞાનાદિ ધર્મોની વિશિષ્ટતાથી તથા અદિત્ય શ્રુતિથી આજ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ સમજાય છે (સૂ. ૩૫)

(૫) વળી "નત્તમમવામ્બધિઘ્વ દયતે" એ વાક્યમાં અહથી અધિક કાંઈ નથી તેમ તેની સામાન કાંઈ નથી, એમ અહ સિવાય બીજાનો નિરેષ કર્યો છે માટે અહ સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે. (સં ૩૬)

(૬) વળી અતેક શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનાં પ્રમાણોમાં અહની બાપડનાં બેવામાં આવે છે, આથી અહમાંજ સર્વ ધર્મો હોઈ શકે અહ સિવાય બીજો ધર્મ આથી સિદ્ધ થતો નથી.

માટે અહાજ ધર્મો છે અને તેનાથી પરં બીજું કાંઈ પણ નથી.

૧૧મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૩૮—આ પ્રમાણે અવિરોધથી અહાજ સર્વોત્તમ છે એમ નિરૂપણ કર્યું અને ઉત્તમ અધિ-
કારીઓથી તેજ ભગવાન છે, એમ તેની તેની ભગનીયતાનું પ્રયોગક રૂપ કરીને દમણાં ફક્ત મેળવવાની
ઈચ્છાવાળાઓને ફક્ત આપનાર હોય છે તે જણાવે છે.

વિચારતો એમ આ છે—“અદિક તથા આધુમિક ફક્ત આપનાર” કર્મમયિષ દેવો ફક્ત
કે ભગવાન?”

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે કર્મો દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતાં હોવાથી તેઓજ ફક્ત આવે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે, ના, ભલે કર્મો દેવોને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતાં હોય પણ ફક્ત તે ભગ-
વાનજ આવે છે. કારણ કે બુ. ૪-૪-૨૨ માં સર્વેના નિવામક અહ છે એમ કહેલ છે. આથી અહમાં
કર્મનું પણ નિવામકત્વ સિદ્ધ થાય છે. માટે તમામ પ્રકારના ફક્ત આપનાર ભગવાનજ છે અન્યની
સ્તુતિ અન્ય આપવાને સમર્થ નથી. પોતે ફક્ત હોવાથી ફક્ત આપવાનું સામર્થ્ય પોતામાંજ હોઈ શકે ૩૮

સૂત્ર ૩૯—આ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ પણ છે. બુ. ૪-૪-૨૪ ની શ્રુતિ સ્પષ્ટ સંબંધમાં જણાવે
છે કે ભગવાનજ ફક્ત દાન કરનાર છે ત્યાં જગતો વસુધાવઃ સંબંધે છે. એટલે અહ આપનાર તથા
વસુ-દત્ત આપનાર એ તે “મદાન આત્મા” છે. તેમજ ભા. મી. ૧૦-૪માં સુષ્પ તથા દુઃષ્પ ભગવાનથી
છે એમ જણાવ્યું છે, આથી સ્મૃતિનું પણ તેમાં પ્રમાણ છે. ૩૯

સૂત્ર ૪૦—પણ ભગવાનના ફક્તવૃત્તવા મિદાન્તને જૈમિનિ સ્વીકારતા નથી. જૈમિનિમતમાં
કર્મનુંજ નિવામકત્વ છે. ત્યાં ઇશ્વરની મતાજ નથી, માટે જૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ જણાવવાને આ સૂત્રની
યોગ્યતા કરી છે. તે કહે છે કે ફક્ત આપનાર ધર્મ કહેતાં કર્મજ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે હાર્ગકામઃ
મજેત “સ્વર્ગની કામનાવાળાએ યગ કરવો બેઠજી” અર્થાત્ જો તમારે સ્વર્ગથી ફક્ત મેળવવું હોય તો
કર્મ કરવા, આથી કર્મજ ફક્ત આપનાર છે એમ શ્રુતિથી સમગ્ર થયે. વળી ફક્ત દાન કરવામાં ઇશ્વર
સ્વતંત્ર નથી. જો ઇશ્વર સ્વતંત્ર રીતે ફક્ત દાન કરવામાં સમર્થ હોય તો પછી શ્રુતિમાં જણાવેલા
વિધિ અને નિયેધો નાશ થઈ જશે. માટે શ્રુતિ અને ઉપપતિનાં હેતુઓથી ધર્મ-કર્મજ ફક્ત કારણ
છે એમ જૈમિનિ પોતાના મતને જણાવે છે. ૪૦

સૂત્ર ૪૧—પણ આ મન ખેડા છે, એમ જણાવવાને ઉપસંહારમાં બાદરાયણ પોતે સૂ. ૪૧મું
યોગે છે. તે કહે છે કે ઇશ્વરજ ફક્ત આપનાર છે. આ મત પ્રમાણે ઇશ્વરની અસ્ત્યત-નના તથા વૈષમ્ય
નેદૃષ્ટ્ય હોવાનું આરોપણ વગેરે કરવું નહિ એ શંકા વપર્થ છે. આનું નિરાકરણ અધ્યાય
બીજાના પાત્રના ૩ ના સૂ. ૩૦થી૩૭ સુધીના અધિકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અદિઆં અમે તે
માત્રનું વિદ્યેયજ કરવા માગતા નથી. માટે પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરવાને સૂત્રમાં “હુ તો” શબ્દ યોગ્ય છે.
ઇશ્વરના ફક્તદાનમાં કૌ. ૩-૬ નું વિશેષ પ્રમાણ અદિઆં આવે છે ત્યાં કહે છે કે જેને આ
લોકમાંથી ઉત્તર કરવા ઇશ્વર ઇચ્છે છે તેની પાસે સાધુ કર્મો કરાવે છે અને જેની અવિદ્યાર્થ કરવા

ધરુ છે તેની પાસે અમાધુ કર્મો કરાવે છે. આથી જૂદાં જૂદાં ફલનું દાન કરવાની ઇચ્છાથી જૂદાં જૂદાં કર્મો કરાવે છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી કર્મપ્રતિ પણુ ઇશ્વરની જ હેતુતાનું કથન કરેલું છે. આથી કર્મના વિધિ-નિષેધ તથા કામનાનુસાર કર્મ કરવાનાં વાક્યો જે જોવામાં આવે છે તેમાં ફક્ત ઇશ્વરની ઇચ્છાથી તેને ફલ મેળવવાને માટે તેના અધિકારીઓને કર્મમાં યોગ્યતાને માટે છે. આથી તે વાક્યોની નિરર્થકતા થતી નથી. તેમ કર્મનું ફલનાત્મક મિદ્ધ યત્ન નથી. મર્વ સૃષ્ટિ ધ્વજમાં હોવાથી, ધ્વજની ઇચ્છાનુસાર સર્વ બને છે, તથા ધ્વજ પોને પ્રાણીઓના કર્મની અપેક્ષાએ તેમને સુખ દુઃખ આપીને પોતેજ અનેક રૂપે ક્રીડા કરે છે. આથી સુખી થનાર કે દુઃખી થનાર તે તમામ ધ્વજજ છે, ધ્વજથી જૂદાં કોઈ નહિ માટે ધ્વજમાં કોઈ વૈષમ્ય નથી.

(સાર) આ અધિકરણમાં પાદનો ઉપસંહાર કર્યો છે. અદિઆ પ્રથમ એવો પ્રશ્ન સ. ૩૮માં વિચાર્યો છે કે કર્મોનું ફલ આપનાર કોણ દેવતાઓ કે ભગવાન? પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે દેવતાઓને ઉદ્દેશીને કર્મ કરતાં હોવાથી તેજ ફલના આપનાર છે. સૂત્રકર કહે છે કે ના, ફલના આપનાર ભગવાન છે. ભગવાન જ ફલરૂપે છે. માટે તેજ ફલના આપનાર છે જ. ૪-૪-૨૨ માં ધ્વજનું કર્મ નિયામકત્વ જોવામાં આવે છે. વળી સ. ૪-૪-૨૪ તથા ભ. ગી. ૧૦-૪ તથા ૧૦-૫માં ભગવાનજ ફલના આપનાર છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે.

સ. ૪૦ માં જૈમિનિના મત આ વિષયમાં આપ્યો છે. તે ઇશ્વરની મતાને સ્વીકારતા નથી તથા કર્મમાંજ ફલનું નિયામકત્વ માને છે. તેથી એમ કહે છે કે ધર્મ કર્મજ ફલના આપનાર છે. પણ સં ૪૧માં સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર કો. ૩-૬ના પ્રમાણથી કહે છે કે જૈમિનિનો મત ખોટો છે. ફલના આપનાર ભગવાનજ છે. ભગવાન ફલ આપવાની ઇચ્છાએ જોવા પાસે કર્મ કરાવીને તે કર્મો પ્રમાણે ફલ આપે છે.

પદાપસંહાર—જ્ઞાને ઉપયોગી દેહ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવને સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ અને જાગૃત દશાનો અનુભવ થાય છે તો તે તે દશાના દેહો તેને સ્પર્શ કરે છે કે નહિ? જો તે કરતા હોય તો પછી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં અનંતરાય રૂપ નીચડે છે, એનો નિર્ણય કરવાને માટે આ પાદમાં અપમાદિનો વિચાર કર્યો છે. અધિકરણ ૧ લામાં સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો વિચાર કરે છે તે સાચી છે કે મિથ્યા? સ. ૧ અને ૨માં પૂર્વપક્ષી તેને સાચી જણાવે છે, પણ મિદ્ધાન્તી મ. ૨ માં તેને મિથ્યા માયામાત્ર કહે છે, કારણ કે તેમાં દેખાતા પદાર્થો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ રીતે અભિવ્યક્ત થતા નથી જતાં સ્વપ્નના અનુભવ શુભ કે અશુભ ફલના મૂલ્યક છે એવું સ. ૪ માં જણાવીને જીવને ઇશ્વરને ઇશ્વર હોય તો ઇશ્વર આનંદરૂપ હોવાથી જીવ સર્વદા સુખીજ હોય. તો શા માટે તેને દુઃખનો અનુભવ થાય છે એવી શંકાનું સમાધાન સૂત્ર ૫ તથા ૬ માં કરે છે અને સાં જણાવે છે કે પરમાત્માની ઇચ્છાથીજ જીવમાં પરમાત્માના અર્થસાદિ કર્મોનું તિરોધાન થયું છે અને તેથી તે દુઃખીત્વ, દીનતા અનુભવે છે. અધિકરણ બીજામાં સુષુપ્તિ દશાનો વિચાર કરાય છે. તે મમમ જીવ નાદીમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશશે હોવાથી તેને સ્વપ્નનો અનુભવ હોનો નથી તેમ તેને કંઈ પણ જ્ઞાન રહેતું નથી અધિ. ૩માં જાગૃત દશાનો વિચાર કરે છે. સુષુપ્તિમાં પડેલો જીવ જ્યારે જાગે છે ત્યારે તે આત્મામાં થઈને નાદીમાંથી સીધો જાગે છે. તેને હૃદય પ્રદેશમાં પાછા ફરતું પડતું નથી (સ. ૮-૯) મૂર્ચ્છાની સ્થિતિમાં પણ તેને પૂરેપૂરું જ્ઞાન નથી (સ. ૧૦). અધિ ૪થી ધ્વજના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ પૂર્વપક્ષ આપવામાં આવે છે. ધ્વજમાં જડ તથા જીવના ધર્મો શ્રુતિમાં આપેલા હોવાથી ધ્વજ અવિશેષ અને નિર્વિશેષ નથી. અર્થાત્ તે ધર્મો ઉપરથી ધ્વજ સવિશેષ જણાય છે (સ. ૧૧-૧૩) આ પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ અધિ. ૫માં એકદેશીના મતે પ્રથમ કરે છે એકદેશી એમ માને છે કે ધ્વજ વસ્તુના નિર્વિશેષ છે, તેમાં કોઈ પણ વિશેષ નથી જતાં તેમાં જે વિશેષો જોવામાં આવે છે તે ઉપાધિને લીધે છે. સ્વાભાવિક નથી. આથી લક્ષણથી (ઉપચારથી) ધ્વજને સવિશેષ કહેવું જોઈએ, બીજી રીતે નહિ. (સ. ૧૪) જેમ મેષના અભાવમાં સ્પર્શનો પ્રકાશ આપણે જોઈ

સકાએ છીએ અને મેં દોષ સારે બેઠા રહ્યા નથી આ ગીતે ઉપાધિને લીધે જ પ્રત્યક્ષ વિશેષો
જોવામા આવે છે (સુ. ૧૫) બુ. ૪-૫-૧૩મા પ્રજાને પ્રનાન રૂપે જ દેહન છે તેમા બીજા કોઈ પણ
વિશેષોનું પ્રતિપાદન કંપામા આ બુ. નથી (૧૬) પ્રજાની નિર્વિશેષતામા તથા ઔપચારિક મરિગેષનામા
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણ છે (૧૭) જેમ જલના પ્રતિગિમ્મમા સ્પર્શનો આરોપ લક્ષ્યગુથી આપણે
કરીએ છીએ તેમ પ્રત્યક્ષ પણ ધર્મેના આરોપ વક્ષ્યગુથી જ છે (૧૮) અધિ. ૬મા મિદાન્તી પોતાનો
મિદાન્ત જણાવે છે તે કહે છે કે પ્રજા સર્વોપ નથી તેમ નિર્વિશેષ નથી પણ ઉભય રૂપે છે પ્રજાની
મરિગેષતા ઉપચારથી નથી જલમા પડેલા પ્રતિગિમ્મની માફક નથી (સુ. ૧૯) નદાન્તિમા વ્યાપક આ
ગના અન્તર્ભાવથી તે જેમ રૂઢિ અને મહાયાગુ જેવાય છે તેમ નિર્વિશેષ પ્રજા પણ મત તથા
પ્રાણાદિમા અન્તર્ભાવને લીધે વિશેષ યુક્ત થાય છે વળી (સુ. ૨૦) પ્રજાની વિશેષતાની મિદ્ધિ
એટલાથી છે કે પ્રજાના રૂપોના પ્રસસ દર્શન લક્ષ્યોને થયેન છે તથા તે વિશેષ શ્રુતિમા દેહન છે (સુ. ૨૧)
માટે પ્રજા નિર્વિશેષ જના મરિગેષ છે માત્ર શરૂદોના અર્થ મુજબ મમજવા બેઠાએ મરિગેષ એટલે
અપ્રાકૃત અનૌકિં દિવ્ય વિશેષ (ધર્મ)તાગુ અને નિર્વિશેષ એટલે પ્રાકૃત નૌકિં ધર્મથી ગહિન (સુ. ૨૨)
અધિ. ૭મા સુ. ૨૩મા પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે પ્રજાને કોઈએ જોયું નથી માટે તે નિર્વિશેષ છે, તેનો
ઉત્તર મિદાન્તી સુ. ૨૪મા આપે છે કે ભગવાનની સેવા કરવાથી પોતે મેલુક થતા ભક્તને પોતાનું
રૂપ પ્રત્યક્ષ રૂપે છે માટે તે રૂક્ત નિર્વિશેષ નથી, મરિશેષ પણ છે અધિ. ૮મા સુ. ૨૫ તથા ૨૬ મા
પ્રનય, જન અને સુવૃંણના દેહાન્ત આપીને પૂર્વપક્ષી એવી દલીલ કરે છે કે પ્રનય જન તથા સુવૃંણ
ઉપાધિને લીધે અનેક રૂપોવાળા હોવાય છે ખરી ગીતે તો તેમના રૂપ તથા સ્વભાવ એજ પ્રકારના છે,
તેમ પ્રજાનું એજ રૂપ હોઈ શકે અને નહિ પ્રજા એક દોવાથી તેના અનેક રૂપો સભવે નહિ તે
એક રૂપ નિર્વિશેષ જ છે પ્રજાના અનેક રૂપોનું પ્રાકૃત્ય ભક્તની ઇચ્છાથી નિમિત્ત ઉપાધિને લીધે છે
તેથી તે નૈમર્ગિક રૂપ નથી માટે મરિશેષ પ્રજાની કંપના ઔપચારિક જ છે

આનો ઉત્તર સુ. ૨૭ મા અધિ. ૬૩૩મા લૌકિક દેહાન્તથી આપે છે મર્ષ ઇચ્છાનુસર મીઠો,
કામો ગમે તે આ જનો થાય છે તેમ પ્રજા ઇચ્છાનુમાર અનેક રૂપે જને છે વળી સર્પની માફક પ્રજા
મર્ષ નિરુદ્ધ ધર્મેનું આશ્રય છે માટે તેની મરિગેષતા વધાર્ય છે અધિ. ૯મા પ્રજાના ધર્મેને વાગ્યુરૂપ
પ્રજામા રહેતા હશે કે કાર્ષમા? એવો પ્રશ્ન કર્યો છે પૂર્વપક્ષી તેને પાના દેહાન્તથી કાર્ષમા હોવાનું
જણાવે છે પણ મિદાન્તી પ્રકાર અને સૂર્યનું દેહાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ પ્રાણ (ધર્મ) સૂર્યના
(ધર્મ)ના આશ્રયે રહે છે તેમ ભગવાનના ધર્મે પણ ભગવાનના આશ્રયે જ રહે છે આથી ધર્મે અને
ધર્મો વચ્ચે અભેદતા છે સુ. ૨૬ અને ૩૦ મા એકેલીના મત પ્રમાણે આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરે છે
અધિ. ૧૦ મા ભગવાન કરતા પણ અન્ય ધર્મો હશે કે નહિ તેનો પ્રશ્ન થોડો છે અને પ્રથમ પૂર્વ
પક્ષી સુ. ૩૧ મા જણાવે છે કે ભગવાનને મેલુ કહેન છે (જા. ૮-૪-૧) તેથી તેમનું પરિમાણ આપણે
છે તેથી (જા. ૮-૧-૩) તેમનામા આકાશ અને પૃથ્વી સાથે આધારાધિષ્ઠા મનન્ધ જણાવ્યો તે તેથી
(જા. ૮-૧-૩) અને આદિત્ય પુરુષ અને અક્ષી પુરુષ એવા ભ. ક. ના છે તેથી (જા. ૧-૭-૫) પ્રજાએ
દેશ જન વસ્તુ અને સ્વરૂપના પચિન્દેશના છે માટે તે પરમતત્ત્વ નથી પરમતત્ત્વ તે આ દેશ જન,
વસ્તુ અને સ્વરૂપના પચિન્દેશથી ગહિત હોયું જોઈએ માટે ભગવાનથી અન્ય ઉત્કૃષ્ટ ધર્મો છે આના
ઉત્તરમા સુ. ૩૨ થી ૩૭ સુધીમા મિદાન્તી જણાવે છે કે પ્રજાનું પરમોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે, કારણ કે પ્રજામા
મેલુત્વનો વ્યવદેશ ગમે તેના શુણ્ણી પ્રદ.મા માટે છે (સુ. ૩૨) તથા તે પર તત્ત્વ હુદિનો-ઉપાસનાનો
નિયમ અને તેટલું માટે (સુ. ૩૩) તથા સ્થાન પરત્વે જેમ પ્રકારમા તથા નાના ભેદ જોવામા આવે
છે અને તેમા શુણ્ણ દોષ દર્શાય છે તેમ પ્રજા નથી એમ જણાવવાને માટે (સુ. ૩૪) ઉપપત્તિ છે તેથી
(સુ. ૩૫) એ ૬-૮ મા પ્રજાથી અધિક તથા તેના સમાનનો નિષેધ થોડો છે (સુ. ૩૬) તથા તેને

માટે શ્રુતિમાં વ્યાપકતા વગેરે શબ્દો છે તેથી (સ. ૩૭) બ્રહ્મ પરમ ઉત્કૃષ્ટ તત્ત્વ છે અને તેનાથી કોઇ બીજું અધિક ધર્મી નથી. સૂ. ૪૧ માં ઉપસંહાર કરતા જણાવે છે. અર્થ કર્મોતું ફક્ત આપનાર આ ભગવાનજ છે, કારણ કે બૂ. ૪-૪-૨૨ તેમજ ભ. ગી ૧૦-૪ની સ્તુતિનાં પ્રમાણો આ વિષયમાં છે (સૂ. ૩૬) છતાં જ્યેમિનિ કર્મને ફક્ત આપનાર કહે છે. તેના મતે ઈશ્વર સ્વતન્ત્ર નથી. તેમજ જો કર્મને ફક્ત આપનાર માનવામાં ન આવે તો વિધિ અને નિષેધ વાક્યો વ્યર્થ થઇ જાય. માટે કર્મજ ફક્ત આપે છે એમ જ્યેમિનિના મતે પૂર્વ પક્ષ મુશ્કેલી તેના નિરાસ સૂ. ૪૦ માં સ્વસિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનથી જણાવે છે. ત્યાં કી ૩-૬ ની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને કર્મની અસ્વતન્ત્રતા અને બ્રહ્મનીજ ફક્તદાતૃતા જણાવે છે.

દાંચણ—

અધિ ૧ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ વિચાર.

૧-૨ સ્વપ્ન સૃષ્ટિ વિષે પૂર્વપક્ષ બૂ ૪-૩-૬ તથા ૪-૩-૧૦માં તેનું પ્રતિપાદન. ભગવાનનું સ્વપ્ન નિર્માતૃત્વ. આથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિની સત્યતા.

૩ સિદ્ધાન્તીનો ઉત્તર. સ્વપ્ન સૃષ્ટિનું મિથ્યાત્વ. સ્વામિક પદાર્થોમાં યથાર્થતાનો અભાવ

૪ સ્વપ્નનું શુભાશુભ ફક્ત સચકત્વ.

૫ પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર જીવમાં ભગવદ્ભોનો તિરોભાવ અને જીવનું કુઃખીત્વ

૬ આ વિષયમાં પરમતત્ત્વો ઉપન્યાય

૨ મુદ્ધૃતિનો વિચાર

૭ સુપુરિતમાં જીવનો નાડીમાં તથા આત્મામાં પ્રવેશ તથા સ્વપ્નનો અભાવ તેમજ અસાનતા

૩ ગતમત્ દશા વિચાર

૮-૯ ગત્રત કહે આત્મા તથા નાડી-માંથીજ જીવનો પ્રવેશ ૧૦ મૂર્છા દશામાં અર્ધસર્પિત

૪ બ્રહ્મની સવિશેષતા જણાવનારને પ્રત્યુત્તર

૧૧-૧૨ સ્થાનાદિ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં ભેદને ક્ષીધે તેની સવિશેષતાનો પૂર્વપક્ષ

૧૨ બ્રહ્મમાં ભેદના અભાવને ક્ષીધે તેની

સવિશેષતા જણાવનાર પક્ષની નિર્ણયતા

૧૩ ક. ૪-૧૧ પ્રમાણે બ્રહ્મના વિશેષનો સ્પષ્ટ થતો નિષેધ.

૫ બ્રહ્મની નિર્વિશેષતા તથા ઔપચારિક સવિશેષતા જણાવનાર એકદેશીનો પૂર્વપક્ષ

૧૪ સ્વપત્ત જગત્થી બ્રહ્મની વિલક્ષણતા અને બ્રહ્મની મુખ્યતા

૧૫ ઉપાધિને ક્ષીધે સર્જના પ્રકારની વ્યવહાર્યતાની માફક ઉપચારથીજ બ્રહ્મની સવિશેષતા.

૧૬ બ્રહ્મની પ્રસાનમયતાનીજ નૈમર્ગિકતા તથા સવિશેષતાની ઔપચારિકતા.

૧૭ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું ઔપચારિક સવિશેષતામાં પ્રમાણ

૧૮ જલમાં પડેલા સર્જના પ્રતિબિમ્બની માફક ઉપચારથી બ્રહ્મની સવિશેષતા સિદ્ધાન્તીએ કરેલું એકદેશીના મતનું અણગમ અને બ્રહ્મની ઉલ્લય સિંગતાનું પોતે કરેલું સ્થાપન.

૧૯ જલ પ્રતિબિમ્બ માફક બ્રહ્મના સવિશેષતાની અસિદ્ધિ.

૨૦ ઘટમાં અન્તર્ભાવને ક્ષીધે શુદ્ધિ તથા મકિયાવાગા આકાશની માફક બ્રહ્મમાં સવિશેષતા.

- ૨૧ બ્રહ્માં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનું દર્શન, બ્રહ્માં પ્રાકૃતતાનો નિર્ગેધ. નિર્વિશેષતાના એટલે પ્રાકૃતતાનો અભાવ અને અવિ-
ગેયતા એટલે અપ્રાકૃત ધર્મ યુક્તતા.
- ૭ અર્થબલધી બ્રહ્મની ઉભય સિંગતાનું પ્રતિપાદન
- ૨૩ મુ. ૩-૧-૮. ૧, ૨-૪-૧ મુ ૮-૧-૮, ૪ ૧-૨-૧૫ નં. ૨-૬ ૪-૪-૧૧, ૬. ૩-૧૫. જા ૩-૧૪ ૨ શ્વ ૩-૧૬ ત્ર સં. ૧૦-૮૧ -૩ જા ૩-૧૪૨માં વિરુદ્ધ વાક્યો દષ્ટિ ગોચર થતાં હોવાથી તથા બ્રહ્મનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નહિ હોવાથી તેની નિર્વિશેષતાની સિદ્ધિનો પૂર્વપક્ષ
- ૨૪ ભગવત્સેવાથી ભગવાનની પ્રસન્નતામાં ભગવત્સ્વરૂપના સાક્ષાત્ દર્શનને લીધે બ્રહ્મની કેવલ નિર્વિશેષતા પદની નિર્ભંગતા.
- ૮ બ્રહ્મની ઉભયસિંગતા વિષે પુનઃ પૂર્વ પક્ષ તથા સિદ્ધાન્ત
- ૨૫ પ્રકાશના દષ્ટાન્તથી પૂર્વપક્ષ
- ૨૬ ઉપાધિને લીધે બ્રહ્મમાં જ્યાંની સવિશયતાનો પૂર્વપક્ષ (ચાલુ)
- ૨૭ સર્વના દ્રશ્યતથી બ્રહ્મના સર્વ વિરુદ્ધધર્મોના આશ્રયત્વનો સિદ્ધાન્ત.
- ૯ ધર્મો અને ધર્મની અભેદતા
- ૨૮ સૂર્યને આશ્રયે રહેતા પ્રકાશની માફક ધર્મોનું ભગવદાશ્રયત્વ અને તેથી તેની અભેદતા.
- ૨૯-૩૦ એકદેહીના મત પ્રમાણે ભગવદ્ધર્મોની ધર્મો સાથે અભેદતા.
- ૧૦ બ્રહ્મનું સર્વોત્કૃષ્ટત્વ
- ૩૧ પૂર્વપક્ષ. દેશ, કામ, વસ્તુ અને સ્વરૂપના પરિવ્રેદથી બ્રહ્મની ઉત્કૃષ્ટતાનો અભાવ.
- ૩૨ સિદ્ધાન્ત. બ્રહ્મના ગુણોનું મામાન્યતાથી નિરૂપણ માટે તેના મિત્રાવ અન્યની ઉપમાનતા
- ૩૩ બ્રહ્મની ઉપાસના માટે પણ અન્યની ઉપમાનતા.
- ૩૪ સ્થાનાદિ બેદ લીધે પ્રકાશમાં તથા પ્રકાશ જ્યાંતા ગુણ હોવાથી વિપરીત બ્રહ્મનું ધર્મત્વ.
- ૩૫ બ્રહ્મની સર્વોત્કૃષ્ટતામાં ઉપપત્તિ.
- ૩૬ શ્વે ૬-૮ માં બ્રહ્મથી વ્યતિક્રિતતા નિર્ગેધથી બ્રહ્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા
- ૩૭ બ્રહ્મની વ્યાપકતાદિની શ્રુતિથી બ્રહ્મની સર્વોત્કૃષ્ટતા
- ૧૧ ભગવાનનું દ્વિદેહાનુભવ
- ૩૮ ભગવાનથીજ દ્વિમિદ્ધિ
- ૩૯ ભગવાનથી દ્વિસિદ્ધિ થવામાં ક્રુતિ તથા રશ્મિતુ પ્રમાણ
- ૪૦ જ્યેષ્ઠિનો પૂર્વપક્ષ. કર્મમાંજ કલ્પનું નિવામકત્વ
- ૪૧ સિદ્ધાન્તીનો ઉત્તર. કૌ. ૩-૬ના પ્રમાણથી ભગવાનનું જ દ્વિદેહાનુભવ.

અધ્યાય. ૩

પાદ. ૩

૧ સર્વવેદાન્તપ્રત્યયાધિકરણ.

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥૩-૩-૧॥

સર્વ વેદાન્તનાં વાક્યમાંથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મજ છે
કારણ કે વિધિ વાક્યનો ભેદ નથી તેથી.

ગયા પાદમાં ૪૬ અને ૭૫ના ધર્મોના નિરાકરણથી ગુદજ બ્રહ્મનું સચ્ચિદાનંદ વિચિત્ર રૂપનું નિરૂપણ કર્યું. 'અર્હિઆં તો બ્રહ્મમાં આવેલાજ ધર્મોનો વિચાર કરવામાં આવે છે. એ તે જો એક વાક્યમાંજ સઘળા કહેલા હોત તો વિચારવા યોગ્ય ન થાત કારણ કે વિરોધનો અભાવ છે તેથી ૫જુ તે તેની ઉપાસનાના પ્રકરણોમાં કયાંક કયાંક તેજ કવચિદ્ ભિન્ન કહેલા છે. જેમ વાજસનેયિઓ પંચાગ્નિ વિધાનું પ્રસ્તવન કરીને 'છટ્ઠા અગ્નિને કહે છે. "તેનો અગ્નિજ અગ્નિ છે એમ" છાન્દોગો તો પાંચ સંખ્યાનો ઉપસંહાર કરે છે. "જે આ પ્રકારે આ પાંચ અગ્નિને બોલે છે" (છાં. ૫-૧૦-૧૦) તેમ પ્રાણના સંવાદમાં મુખ્ય પ્રાણથી અન્ય ચાર પ્રાણો-વાક, ચક્ષુઃ કાન અને મનને કહે છે. વાજસનેયિઓ તો તે આ પાંચમાને કહે છે. અને વળી અથર્વોપનિષદમાં કૌર્ધક વખત મોટા કદમવૃક્ષના ફુલોથી સુશોભિત વિચિત્ર રથદ્વીવાળાં કાલિન્દનાં જલનાં મોઝાંની સંસર્ગવાળા ઘણા કૌમળ પવનથી હાલતા વાળથી ચોભાયમાન બે મંડની દ્યુતિથી વિભૂષિત કુંડલની પ્રભાથી ચોભતા ડાળા ખલામાં મળતી માથાના મોટા મહિષાળી મુરલિ-કાનાં છિદ્રો ઉપર મળતા અતિ તરલ કમળ જેવા બે હાથની આંગળીઓને વશ થઈને પ્રકટ થતા વિવિધ સ્વર અને મૂર્છનાથી મોહિત થયેલી મજ્જુન્દરીઓના સમૂહના કમળજેવા કટાક્ષથી અર્ચિત થયેલા એવા ગોકુલ વૃન્દાવનમાં ફરતા ગોપરૂપને, કૌર્ધક વખત કોદણ્ડથી ભૂષિત થયેલા ભુજદણ્ડથી પ્રચણ્ડ દશ મુખવાળા રાવણને ખણિડત કરનાર, અતિવિચિત્ર ચરિત્રથી સુંદર લાગતા રામના સ્વરૂપને, કૌર્ધક વખત અતિભયાનક વદનથી બ્રહ્મા તથા શિવ વગેરેને ત્રાસ આપનાર નૃસિંહરૂપને અને કૌર્ધક વખત વામન વગેરેને નિરૂપે છે. તેમજ વળી દ્રવ્ય અને દેવતાના લેદથી યાગ લેદની બ્રાહ્મક ધર્મો પાણુ અવાપ અને ઉદ્ધવાપથી તથા ૧૦૬૫ અને ૧૧૨૬૫ ક્લના લેદથી ૧૨વેધના

સૂત્ર. ૧—(૧) ત્રીજા પાદમાં (૨) બ્રહ્મના ધર્મો ઉપાસના વગેરેના અન્ત રચ સાધનો છે તેથી તેના અંગ તરીકે ઉપનિષદો વગેરેને માટે તેમનો વિચાર કરવામાં આવે છે (૩) બ્રહ્મમાં આવેલા વિરોધો ધર્મો (૪) એક વાક્યમાં જેમ મજ્જુન્દરીની સઘળા વા ગુદજાયમ્ જણાવેલા છે તેમ અર્હિઆં ઉભા છે, જાય છે, બેઠે છે, સૂતે છે, વગેરે જુદા જુદા ધર્મો એક વાક્યમાં આવેલા છે. ૫જુ કામ ભેદ તથા પર્વાય ભેદથી તેમના વિભાવનમાં વિરોધનો અભાવ હોય છે. (૫) પાંચથી એક વધારે અગ્નિને (૬) રેત- (૭) દ્રવ્ય, દેવતાત્મક રૂપના ભેદથી યાગમાં ભેદ હોય છે તેમ ઉપાસનાના ભેદથી કહેલા ધર્મ ભેદમાં બ્રહ્મના ભેદનો સ્વીકાર કરવો બોધ્યો એવા એક પ્રકારનો મંત્રય (૮) અર્હણુ ને (૯) લાગ (૧૦) સાકરીદિ દર્શન (૧૧) તે તે પદની પ્રાપ્તિ (૧૨) જૂદી જૂદી ઉપાસનાનાં પ્રકરણમાંથી કહેલા ધર્મોથી તેમના ભેદમાં

એવો પ્રાપ્ત થવામાં પ્રજ્ઞાની ^{૧૩}અનેકતાની આપત્તિ થતાં ^{૧૪}શ્રુતિનાં વિરોધને લીધે વિનિ-
મગ્ધના અસાવથી સઘળા ઉપાસનાના વિષયોમાં અપ્રજ્ઞત્વ આવે છે. ^{૧૫}શંકા—ઉપાસનાના
વિષયો ઉપાધિવાળા હોવાથી તથા તેમની કલ્પના અવિદ્યાથી અચેતી હોવાથી, તેનાથી
^{૧૬}વિશિષ્ટ ^{૧૭}તે પ્રમાણે હોય તે સુક્ત છે. તેમજ તેનું આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરનાર વેદાન્તોનો
^{૧૮}અપ્રજ્ઞપરંબમાં પ્રસંગ નથી. શુદ્ધ પ્રજ્ઞાદુર્જેય હોવાને લીધે ઉપાધિથી વિશિષ્ટ ઉપાસ-
નાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતાં જાતેજ તેનું જ્ઞાન થશે કારણકે આમાંજ તેનું તાત્પર્ય છે.

ઉત્તર—^{૧૯}એમ નથી. ^{૨૦}સમન્વયના વિરોધની આપત્તિને લીધે, અને તેમની પ્રજ્ઞા-
વિદ્યાત્વની હાનિ છે તેથી. વળી શ્રુતિ ^{૨૧}પ્રતારક બને તેથી. અને વળી ^{૨૨}જે અન્યથા
આત્મા હોય તેનું અન્યથા પ્રતિપાદન કરે છે, તે આત્માનું અપહ્વણ કરનાર ચોરથી
શું પાપ કરાવું નથી એમ અન્યથા જ્ઞાનને નિન્દાતી શ્રુતિ કેવી રીતે ફલના સાધક તરીકે
ઉપાસનાને જણાવે ? ^{૨૩}સ્વપણ અર્થવાળાં શ્રુતિનાં વાક્યોનો નિર્ણય કર્યા વગર સંદિગ્ધ
અર્થવાળા જ્યોતિઃ આકાશ વગેરે શબ્દો તેના વાચક છે એવો નિર્ણય ^{૨૪}વ્યાસ આપે
છે. ^{૨૫}અને આમ હોવાથી કહેલી રીતિથી યાગની માફક ^{૨૬}તેમનો પરસ્પર ભેદ આવ-

(૧૩) સર્વ ઉપાસનાના વાક્યોમાં પ્રજ્ઞાનુજ્ઞ ઉપપત્તિત્વ પ્રતિપાદન કરેલું હોવાથી અતેદત્વની આપત્તિ
છે (૧૪) एकमेवाद्वितीयम् એ શ્રુતિના વિરોધથી (૧૫) પ્રજ્ઞા મધર્મક કે નિર્ધર્મક, અથવા
ઉપાસનાથી તેનાથી ભિન્ન છે એ મંથનમાં પૂર્વપક્ષ દહે છે. (૧૬) ઉપાસનાના વાક્યમાં કહેવા ધર્મોથી
વિશિષ્ટ (૧૭) અપ્રજ્ઞત્વ (૧૮) ઉપાસનાના વિષયો ઉપાધિવાળા હોવા છતાં, તથા તેમની કલ્પના અવિદ્યાથી
હોવા છતાં વેદાન્તમાં જે પ્રજ્ઞાનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમાં અપ્રજ્ઞાત્વનો પ્રમય નથી ગણ્ય કે શુદ્ધ પ્રજ્ઞા
ઉપાધિ મહિનું દુર્જેય હોવાથી તેનું જ્ઞાન સુસલ નથી માટે ઉપાસના દ્વારા ચિત્ત શુદ્ધિ થતા તેનું જ્ઞાન ઉપ-
પાદે તેટલા માટે તેની ઉપાસના જણાવી છે, અન્યથા નહિ એ રીતેજ મધર્મક પ્રજ્ઞાની વિધિ મળે છે.
(૧૯) કહેલા પૂર્વપક્ષને દ્વિગ કરે છે (૨૦) સર્વ શ્રુતિઓનો સમન્વય વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય પ્રજ્ઞામાં
હોય છે, અને તે તો તમાગ કહેલા પ્રજ્ઞાના-કેવળ નિર્ધર્મક, ઉપાસના વિષય મહિતનો સ્વીકાર કરવા
જતા તેમાં વિરોધ આવશે. (૨૧) જે ઉપાસનાના વિષયો અપ્રજ્ઞા રૂપ હોય તો પછી તેનો ઉપદેશ કરનાર
ઉપનિષદો પ્રજ્ઞાના અનિરૂપક થશે આથી પ્રજ્ઞા વિદ્યાની પણ દાનિનો પ્રશ્ન આવશે (૨૨) અવિશ્વસનીય
અને શ્રુતિના શબ્દોમાં કોઇને વિશ્વાસ બેસશે નહિ. તે છતરે છે એવી પ્રતીતિ સહજ થશે. (૨૩) શ્રુતિ
પોતે દહે છે કે જે પ્રમાણે આત્માનું સ્વરૂપ જણાવ્યું હોય તેજ રીતે આપણે સમજવું, તેનાથી જૂદી
રીતે મમજતા પાપ લાગે છે. શ્રુતિમાં આત્માના સ્વરૂપને અન્યથા સમજનારની નિન્દા કરી છે તેથી જે
શ્રુતિ પ્રજ્ઞાને સધર્મક અને નિર્ધર્મક વિરુદ્ધધર્મોના આશ્રયવાળું જણાવતી હોય તો પછી નિર્ધર્મક સ્વરૂપ એજ
પ્રજ્ઞાનું ખરું સ્વરૂપ છે અને સધર્મક ઉપાસનાના વિષયવાળું ગણ્ય છે એમ જે કહ્યું તે અયુક્ત છે (૨૪)
રોમ, કૃષ્ણ વગેરે શબ્દો જેમાં આવેલા છે એવી શ્રુતિઓના વાક્યોના અર્થ સ્પષ્ટ છે, તેથી તેનો નિર્ણય
વ્યાસજીએ પ્રથમ કર્યો હોત પણ પ્રથમ અધ્યાયમાં તેને બદલે શ્રુતિ વાક્યોમાં આકાશ, પ્રાણ, જ્યોતિઃ
વગેરે જે શબ્દો આવેલા છે, તે પ્રજ્ઞાના વાચક હશે કે કેમ તેવા સંશયનું નિગટરણ કરવાને તે મંદિજ્ય અર્થના
નિર્ણયનો પ્રયામ કર્યો છે. પ્રથમ સંદિગ્ધ પદોનો નિર્ણય આપ્યો છે અને પાછળથી સ્પષ્ટાર્થના નિર્ણય
માટે અર્હિઆ પ્રયાસ કર્યો છે. તમાગ કહેલા પ્રમાણે હોય તો મંદિજ્ય વાક્યોનો નિર્ણય પાછળથીજ
વ્યાસ કરત. આ રીતે વ્યાસની પણ આ બાબતમાં સમતિ નથી એમ જણાવે છે. (૨૫) આ પ્રમાણે
પૂર્વ પક્ષનું અપરજન કરીને સ્વમતને દહે છે. (૨૬) તેમના ઉપાસના વાક્યમાં કહેલા ધર્મથી વિશિષ્ટ

સ્વક છે. રજેથી બન્ને બાબુએ રજબુ છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

તે પ્રધાનું જ્ઞાન અનેકરૂપનું નિરૂપણ કરનાર સર્વ વેદાન્તોથી થાય છે. પ્રધાના અનન્ત રૂપોમાંથી જે જે રૂપોનું નિરૂપણ તેતે વેદાન્તોથી કરવામાં આવે છે તેથી તેટલા રૂપ-વાળું એકજ પ્રકાર છે એમ અર્થ છે. તેમાં હેતુ નોદનાદિનો રજવિશેષ છે. નોદના એટલે કર્તવ્ય તરીકે જેનાથી બોધ કરાય છે તે. અર્થાન્ વિધિવાક્ય. તેનો અવિશેષ છે. તેથી એમ અર્થ છે. જેમ એક અગ્નિષ્ટોમમાં શાખાભેદમાં પણ નોદના છે તેજ પ્રમાણે હોય છે "અગ્નિષ્ટોમથી યજન કરવું" (આ. સ. ૧૦-૨૦૧) તેજ પ્રમાણે અહિંઆ પણ સધળા વેદાન્તોમાં પ્રકાર તરીકેજ ઉપાસનાનું વિધાન છે તેથી તેમ છે. 'આદિ' શબ્દથી સાક્ષાત્ અને પરંપરાના ભેદથી ઉપાસના મોક્ષદ્વ આપે છે એવું કથન પણ અવિશિષ્ટ છે એમ વેંપ્રયોજનના સંયોગનું સંગ્રહણ છે. ૧

પ્રધાના સ્વરૂપનો જુદી જુદી ઉપાસનામાં જુદી જુદી રીતે પ્રધાના સ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. ત્યાં પ્રધાના ધર્મો જૂના જૂના જોવામાં આવે છે. રામોપાસનામાં અમુક ધર્મો હોય છે. જૈસિહોપાસનામાં તેનાથી જુદા હોય છે. કૃષ્ણોપાસનામાં વળી જુદા હોય છે તો આમ ધર્મોના વૈવિધ્યપૂર્ણ સીધે તેમાં ભેદ આવસ્થક છે. (૨૭) જે ભેદનો અંગીકાર કરે તો 'એકમેવાદિતીયમ્' એ અભેદ શ્રુતિનો વિશેષ આવે. અને જે ભેદ નથી એમ કહે તો પછી ક્ય તથા દેવતાના ભેદથી યાગનો ભેદ હોય છે એમ જે 'કલ્પ' તેથી અહિંઆ વિશેષ આવે. આથી બન્ને બાબુએ રજબુ છે. બન્ને બાબુએ રજબુને માટે મૂળમાં હમયતઃ પાંચા રજ્જુ એવો શબ્દ છે. આ એક પ્રકારનો ન્યાય છે. આનો અપૂરાર્થ દોરડાની બન્ને બાબુથી કસો એમ થાય છે અર્થાત્ કોઇ પણ દહીનને જે દષ્ટિ બિન્દુથી નોંધે તે દષ્ટિ બિન્દુથી તેમાં વિશેષજ આવે એવો ન્યાય. અંગ્રેજીમાં આને Horns of a dilemma કહે છે. (૨૮) વિધિવાક્ય. આદિશબ્દથી * એક વા સંયોગસ્વચોક્ષાસ્વાવિશેષત્ એ સૂત્રમાં કહેલા અનેક રૂપોના એકપના બોધક ત્યાર હેતુઓનો અર્થ જણાવાય છે. સૂત્રમાં જોડનાદિ એ શબ્દને સમાહાર તરીકે સમજવો. તેનો વિગ્રહ જોડના વ શાસ્ત્રવિતેર્ષા સમાહાર એ રીતે કરવો (૨૯) સામ્યથી (૩૦) એકજ પ્રકારમાં જૂના જૂના પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષણો સંયોગ સમુચ્ચય. જ્ઞાનાર્થ-સધર્મો અનેક પ્રકારના વેદાન્ત વાક્યોથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તે પ્રકાર છે. જેમ શાખા ભેદથી બ્યોતિષ્ટોમમાં ધર્મનો ભેદ છે, પણ બ્યોતિષ્ટોમની વિધિ એક છે તેમ વેદાન્તમાં જુદે જુદે સ્થળે પ્રધાનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરેલું હોય તો પણ તે એકજ છે.

एकवा संयोगस्वचोक्षास्वाविशेषात् ।

આ સ્થળે પ્રશ્ન થાય કે જુદી જુદી શાખાઓમાં કહેલા ધર્મ શાખા ભેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે કે એકજ છે ?

• પૂર્વપક્ષથી સૂત્ર-

नामस्वधर्मविशेषपुनस्तस्मिन्नाशकमिमांसितवचनमायचित्तन्यायदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु कर्मभेदः स्यात् ।

આ સૂત્રમાં નીચેના હેતુ દર્શાવ્યા છે.

- (૧) નામ—કાષ્ઠમ, કલાપકમ, પૈપ્પલાદકમ ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન સંજ્ઞાઓથી કર્મ ભેદ થવો નોંધ્યો.
- (૨) સ્વ—એક શાખામાં " અમીષામીયં દાક્ષશ્વપાલ પુરોહતઃ " છે તો બીજી શાખામાં "અમીષામીયં દાક્ષ કપાલ પુરોહતઃ" થાય છે. અતએવ કર્મભેદ માનવો નોંધ્યો.
- (૩) ધર્મવિશેષાત્—તૈત્તરીય શાખામાં બ્રમિભોજન કહેલું છે. અન્ય શાખામાં નથી, અતએવ કર્મભેદ માનવો નોંધ્યો.

મેદાન્નેતિ ચેદેકસ્યામપિ ॥૩-૩-૨ ॥

ધર્મના ભેદથી ભેદ છે એમ કહેતા હોતા કહેછે કે જેમ એક પણ અતિરાત્ર વ્યક્તિમાં પોકરીના ગ્રહણ અગ્રહણના ધર્મભેદથી ભેદ નથી તેમ.

(શકા) દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી પરસ્પર ભેદથી કહેલા હેતુની અસિદ્ધિની “મેદાન્નેતિ” થી શકા કરીને તેના પરિહાર માટે સૂત્રકાર “એકમાં પણ” (एकस्यामपि)

સૂત્ર ૨—(૧) એક ઉપાસનામાં કહેના ધર્મનો અન્ય ઉપાસનામાં કહેના રીતોમાં અભાવ છે તેથી એક ઉપાસનાનો બીજી ઉપાસનાથી બે છે. તેથી ત્રિધિ વાક્યના હેતુથી જ એકતા જણાવવામાં આવે છે તે મિદ્ધ થતું નથી (૨) એકતાની અમિદ્ધિ વિશેના પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમાં મૂળમાં एकस्यामपि એમ કહે

(૪) પુનરુત્તિ—જો મર્ શાખાઓમાં એકજ કર્મ હોય તો પુનરુત્તિ દોષ પ્રાપ્ત થાય હોતો મર્જન અમિદ્ધિને જુજુવાત્ સ્વર્ગકામ ઈત્યાદિ વાક્યો અને શાખાઓમાં પવિત્ર છે અપિરોધ કર્મભેદ માનવો બોધ્યો

(૫) નિન્દા—એક શાખામાં ઉદિત હોતી નિન્દા છે તો બીજી શાખામાં અનુદિતની નિન્દા જોવામાં આવે છે તેથી માનવું પડે છે કે શાખા ભેદથી કર્મભેદ છે

(૬) લગ્નક્રિયા—જુદી જુદી શાખામાં કહેના સર્વ કર્મ કરવા માટે એકજ પુરુષ અશક્ત હોય છે તેથી પણ કર્મભેદ માનવો

(૭) પ્રાચક્ષિતવચન—કેટલાક અનુદિત હોતી પ્રાચક્ષિત કહે છે અને કેટલાક ઉદિત હોતી પ્રાચક્ષિત કહે છે અતએવ કર્મભેદ છે

(૮) અભ્યાર્પણ—એક શાખામાં દ્વે સક્તાના કિત્તજમામતિરિજ્યતે । અન્ય શાખામાં તિલ્લ સક્તાના” આ પ્રમાણે અન્યાર્થ જોવામાં આવે છે તેથી કર્મભેદ મન્તાવ્ય છે

સિદ્ધાન્ત સૂત્ર

एषवा सयोगस्त्वैदनाख्याविशेषात् ।

મર્ શાખામાં કહેતું કર્મ એકજ છે કારણ કે

(૧) અર્થ સંયોગમાં અપિરોધ સમાનતા છે એકજ પ્રયોગ નથી તે અર્થ કહેતું છે, (૨) યાગનું રૂપ દ્રવ્ય અને દેવતા હોય છે તે પણ અપિરોધ સમાન છે (૩) નોદના પણ સમાન છે અને (૪) કર્મનું નામ પણ સમાન છે માટે તે કર્મભેદ નથી

*

*

*

*

*

પાશ્વિન અથવા પોશ્વિન

સોમરસ કાંદીને દ્રોણ વ્યસમાં પ્રથમ કાંદીને મૂકે છે પછી જુદા જુદા પાનાના આકારના ગ્રહ સહક પાનામાં મૂકે છે અને તે ગ્રહો વડે હોમ ચાય છે તેમાંના એક ગ્રહનું નામ પોશ્વિન છે અતિરાત્ર રસિયામાં પોશ્વિન ગ્રહણ અને અગ્રહનો વિકલ્પ છે

અતિરાત્રે પાશ્વિન શુદ્ધિ, નતિરાત્રે પાશ્વિન શુદ્ધિ આ વાક્યો વડે વિષ્ટપ કહેવાય છે, નાતિરાત્રે વાક્યમાં નિષેધ છે અને અન્ય વાક્યમાં ત્રિધિ છે આ સ્થલમાં નજીનો અર્થ પ્રમત્ત પ્રતિષેધ કે પર્યુદામ નથી પણ વિકલ્પ છે

(આ ટાયલનો ભાગ જે આ સ રાજી હુરિશ કર આકારશ તાકથી મળ્યો તે માટે તેમનો હ આભાર માનું છું J)

એવા સૂત્રના અવયવથી કહે છે જેમ એક પણ ગૃહીત ધોડશિક ^૪અતિગત વ્યક્તિમા અગૃહીત ધોડશિકાની સરળામણી એ શુણના આધિક્યમા પણ અતિગતથી ભિન્ન યાગ હોતો નથી કારણ કે અતિરાત્રના લક્ષણવાળા કર્મને ઉદેશીને તેના પ્રહણ તથા ^૫અર્થ હણતું વિધાન છે તેથી તેજ પ્રમાણે અહિંઆ પણ પ્રધાનેજ ઉદેશીને તે તે ધર્મના વેશિષ્ટ્ય તથા અવેશિષ્ટ્ય કહેલા હોવાથી ઉપાસનામા પ્રધાની જૂદી ઉપાસના નથી તેમજ વળી પ્રધાન તરીકે, અલેદ કહેલો હોવાથી તમે કહેલા હેતુની અસિદ્ધિ છે આમ ઉદાય તો જ્યાં એક ઉપાસ્ય રૂપમા અન્ય રૂપ કરતા અધિક શુભો કહેવાય છે ત્યાં તેમનો ઉપસહાર ઉચિત છે એવો લાવ છે અહિં આ આ વિગેરે જાણવો જોઈએ ^{૧૦}અખીલ ઉપાસનાના વિષયમા અવિશિષ્ટ પ્રસ વને જાણીને તેમા અનેકરૂપને જે ઉપાસે છે તેના ત્યાં સર્વ ^{૧૧}શુભોનો ઉપસહાર કરવો ઉચિત છે જે અનન્ત વિભૂતિ રૂપમા ^{૧૨}એમ અક્ષર પ્રધાને જાણીને ઉપાસના કરે છે તેની અન્યશાળાના પણ આ અક્ષરની ઉપાસનાના પ્રદરણમા કહેવાનો ઉપસહાર કરવો જોઈએ, અન્યનો ^{૧૩}નહિ તે રૂપને ^{૧૪}ઉદેશીને તે શુભોનું કથન છે તેથી નહિ તો ^{૧૫}અતિપ્રસંગ થાય આતો ^{૧૬}ઉપાસના માર્ગની વ્યવસ્થા કહી ભક્તિમાર્ગીયતો આનાથી જૂદી છે તે આગળ કહેવી જોઈએ

(૧૬) અગ્નિષ્ટોમને ઉદેશીને જેટલા ધર્મો તૈત્તિરીયકમા કહેવાય છે તેટલા વાજસનેયમા છે તેમજ વળી તમારી કહેલી રીતિથી વાજસનેયિઓનો તેના ધર્મોનો ઉપસહાર પણ ન્યાય યુક્ત થશે પણ તે તેમ નથી શિષ્ટાચાર વગેરેથી વિરોધને લીધે તેમજ પચાગ્નિ વિધાને ઉદેશીને કહેલો છૂટો અગ્નિ છાન્દોગથી ઉપસહાર કરવાને શક્ય નથી તેજ પ્રમાણે આચર્વણિકાની એક રૂપમા અન્ય રૂપના ધર્મો નથી એમ કહેવામા આવે તો ઉત્તર કહે છે

છે (૩) સૂત્રના અવયવમા ભાગમા (૪) અતિરાત્ર યજમા (૫) અતિગત યજમા કેટલીક વખત અદ્યુત્તવામા આવે છે અને કેટલી વખત તેનું અર્થુત્તવામા આવતું નથી આ રીતે તેમા બે. ૧૫ છે ધોડશીનું જેમા અર્થુ હોય છે તે જેમા તેનું અદ્યુત્ત નથી તેના ગ્તતા અધિક છે આમ બે. ૩ એ યાગમા બે. હોય છે જતા તેમા વરતુત બે. નથી મરણ કે ઉલ્લપ પ્રમરે અતિગત યજમા છે તેજ પ્રમાણે અલ્પની એ તામા બાધ આવતો નથી (૫) અતિરાત્ર વિગે નીચે પ્રમાણે વા. ૫ છે અતિરાત્ર પાશ્વિન યજમાતિ નાતિરાત્ર પાશ્વિન યજમાતિ આમા ધોડશીનું અદ્યુત્ત તથા અપ્રદ્યુત્ત ઉલ્લપ દર્શાવેલ છે (૬) અલ્પના ધર્મો અલ્પથી ભિન્ન હોવાથી ધર્મોના બેદને લીધે ધર્મોમા પણ બે. છે એમ તમે કહેવા હેતુથી અલ્પમા ગિદ્ધિ નથી અર્થાત્ અલ્પમા બે. નથી (૭) પ્રથમ કહેલા પ્રારથી વેદના ઐશ્વર્યમા પણ (૮) મામા-૧ રીતે જે ધર્મોનું અર્થુ છે તેનું વિ. ૧મા નિષ્કર્ષન તેનું નામ ઉપસહાર (૯) શુભોનું મંદાગમા (૧૦) અખિય અને ઉપાસનાના વિષય પછી અવનાગરૂપ અપ્રાદા છે (૧૧) અલ્પના ધર્મો (૧૨) અનન્તને ગોણું જાણીને ગોમ્ પણની ઉપા મના મમજની (૧૩) અગ્નિનું ઉલ્લપન કરીને ઉપસહાર રૂપમા (૧૪) દરેક પ્રમજમા અમુક રૂપને ઉ. ૧૧ને ધર્મો કહેવા (૧૫) પ્રદરણના નિષ્કર્ષ ત્વના બે. અને પ્રમજ (૧૬) અહિંઆ ઉપાસના માર્ગની રીતિથી અવનાગરૂપ રીતે મરે તે જ્યાંવે છે ભક્તિમાર્ગની રીતિ જૂદી છે તે અમગ ઉપર મરેલામા આવશે આનાર્થ-એક ઉ. ૧ મનામા કહેવા ધર્મનો બે. અન્ય ઉપાસનામા નથી, માટે ધર્મોના બે.થી ધર્મનો પગ બેદ હોયો જોઈએ

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન સમાચારેધિકારાચ્છ

સવવચ્ચ તન્નિયમઃ ॥૩-૩-૩॥

વેદના સોમયાગાદિ આચરણુ અધિકાર પ્રમાણે કરવાનો જેમ નિયમ છે તથા (આથર્વાણિકોએજ) સવ કરવો જોઈએ એમ નિયમ છે તેમ (રામકૃષ્ણાદિ રૂપમાં પણ ઉપાસકોએ અધિકાર પ્રમાણે અવતાર પ્રમાણે ધર્મેનું ચિન્તન કરવું)

સ્વાધ્યાય કહેતાં વેદ તે એકજ કર્મને શાખાના લેહથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનું જણાવે છે માટે તેમાં પ્રયુક્ત સમ્યગ્બૂત અગ્નિદોષાદિ લક્ષણ આચારમાં તે તે અંગના આચારનો નિયમ અન્યૂત અને અનધિક કરવારૂપી છે એમ અર્થ છે. તેટલા અંગથીજ યાગની સંપત્તિ હોવાથી અધિક કરવું તે અપ્રયોજનક છે. તેથી તેટલાંજ અંગો કરવાનાં છે. તે ધર્મેના પણ ઉપસંહાર તમારી કહેલી રીતે સંભવે છે. એમ હોય તો કહે છે અધિકારથી, સર્વ શાખાવાળાઓનો પોતપોતાની શાખામાં કહેલા કર્મમાંજ અધિકાર છે. પરશાખાથી કહેલામાં નહિ તેથી પણ તે પ્રમાણે નિયમ છે. જ શબ્દથી પોતાની શાખામાં કહેલા કર્મથી વધારે રીતે કરવામાં અને ઓછું કરવામાં યદસ્ય કર્મણઃ થી પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણુ પણ છે. તેના નિયમમાં હેતુનો સમુચ્ચ કરવામાં આવે છે, માટેજ કદાચ પરશાખામાં કહેલાને પણ વ્યવસ્થિત વિકરૂપના વિષય તરીકે કદપ મૂલ્યમાં કહેવામાં આવે છે. વિકરૂપમાં તો ઉલ્ભયની અસાધ્યાર્થતા અને ઉપસંહારમાં તો

આમ શરૂ થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે ના, જેમ અતિશય વજમા પોતરીનું પ્રદણુ કરવારૂપી અગર આમદણુ કરવારૂપી ભેદ જના પણ અનિગત વચ્ચ તરીકે તે એકજ છે, તેમ જ્ઞાતમાં ઉપામનાના ભેદને લીધે ભેદ નથી, પણ તે એકજ છે. ૨

મુદ્ર ૩--(૧) વેદની જૂદી જૂદી શાખાઓ પ્રમાણે કર્મનું નિરૂપણ જૂદી જૂદી રીતે કર્યું છે પણ તે ડર્મ એકજ છે એમ સ્વાધ્યાય કહેતા વેદમાં કહેલું છે (૨) પ્રયોગવતુ, જેનો પ્રયોગ કર્યો છે તે (૩) મપૂર્ણ દગવતુ (૪) મૂત્રના "મમાચાર" શબ્દને મમત્તર છે મમ એટલે સમ્પદ, મપૂર્ણ રીતે, અને આચાર એટલે અંગેદોષ વગેરે. (૫) અગ્નિદોષાદિ માટે એવો નિયમ છે કે જૂદી જૂદી શાખાવાળાઓએ તેમની શાખામાં કલા પ્રમાણે જ તેનું અનુદાન કરવું, તેથી વધારે નહિ તેમ ઓછું પણ નહિ. (૬) પોતાની શાખામાં જે રીતે વાગને કરવાનો કર્યો હોય તે રીતે જ રાખી જ તેનું રૂપ મળે છે. વિદ્યો રીતે અગર ઓછી રીતે કરવાથી નહિ (૭) મુદ્રમાં જ અને સદ્ એમ મુખ્ય છે કે જેમ મુદ્ર, પોતાની શાખામાં અમુક પ્રવેશ કરવા તેથી અધિક વા ઓછી રીતે કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. તમ ઉપામનામાં પણ અધિક પ્રમાણેજ જની અધિકાર મિત્રાપત્રી ઉપામનાથી હોય જાય છે (૮) ત્વશાખામાં કહેલા ધર્મેનું જ અનુદાન એવા નિયમમાં (૯) જેમાંથી એક પ્રવેશનો નિર્ણય કરનાર વિદ્યોને અવસ્થિત વિદ્યો જેમ ઉત્તરે જુલોનિ, સત્ત્વરે જુલોનિ આ વાચ્યમાં બે પડે છે. તેમાં એક પડનો ૨ રીમ્મ કરીને જુલોની સુધી અનુદાન કરવું, નહિ કે બન્નેનું મુદ્રમાં આવે ત્યાંજ અનુદાન કરવું, વિદ્યો એટલે અધિક રીક્ષ (૧૦) રીક્ષથી આખા જન્મે પડની (૧૧) રીક્ષ કે ઉપવ પ્રમાણે અનુદાન કરવાથી આ પ્રવેશના રીક્ષ જાય છે એમ મીમંસામાં અનુદાન છે તેથી અગ્રા-

ઉભયની 'શાસ્ત્રાર્થતા' છે. માટે પણ અહિં આ ઉપસંહારથી શંકા પણ નથી. અહિં આ હયાન્ત ૧૩ કહે છે. સવની માફક. જેમ સવ કહેતાં સમસ્ય વગેરે શનાદન સુધીના હોમો, ૧૪ અન્ય વેદમાં કહેલા ત્રેતાઅગ્નિ સાથે સંબંધ ૧૫ નહિ હોવાથી અર્થર્થમાં કહેલા એકાગ્નિના સંબંધથી આર્થર્થલોકોમાં કરવા જોઈએ એવો નિયમ કરાય છે. તેમજ તે તે શાખા તેવી ૧૬ હોવાથી તે તે કહેલા કર્મમાંજ તે તે શાખાવાળાનો અધિકાર હોવાથી સ્વસ્વ શાખામાં કહેલાથી ન્યૂન કે અધિક કર્મ નહિ કરવાનો નિયમ છે એવો અર્થ છે. અહિં આ પણ જે રૂપની ઉપાસનામાં જેટલા ધર્મો કહ્યા છે, તે રૂપમાં તેટલા ધર્મ હોવાથી ઉપાસના કયવી જોઈએ કારણ કે તેના બોધક પ્રમાણને અનુસાર તે છે. અન્ય રૂપની ઉપાસનાના પ્રકરણમાં કહેલી ઉપાસના સાધારણ ધર્મવાળી હોય તો પણ કયવી જોઈએ નહિ તેમ હોય તો મત્સ્યના ઉપાસકે ધનુષ્ય તથા બાણ વગેરેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ૧૭ તેમ પુરુષરૂપની ઉપાસના કરનારે લાખ યોજન લાંબાં શીંગડાંની પણ ઉપાસના કરવી શંકા—અર્થ ઉપનિષદમાં શ્રીગમની ઉપાસનામાં જે મત્સ્ય કૂર્માદિ અવતારો ભૂઃ ભુવઃ અને સ્વરૂને બનાવનાર છે. 'તેને નમસ્કાર, નમસ્કાર,' (૧૧ તા ૫) એ વાક્યથી તેનાથી જૂદા અવતારરૂપ કહેવાય છે. તેથી તેના ધર્મોનું પણ મૂલ્યન થાય છે? સાચું, તેના ધર્મ હોવાનું પણ સચિત થાય છે. ત્યાં આ અસિસ ધિએ ૧૮ પરમ કાષ્ઠાપત્ર બ્રહ્મ રસરૂપ આ છે એમ જાણીને ખરેખર ઉપાસના કરવી જોઈએ તેથી આનાજ અન્ય અવતારો છે. તે રૂપથીજ તે તે કર્મોને આણે કર્યા એમ પરને જાણવું જોઈએ. તેજ રૂપમાં અન્ય અવતારના ધર્મો છે એમ સમજવું નહિ. તેમજ વળી તે તે અવતારમાં તે તે અવતારનાજ ધર્મો છે એમ રશ્મિતિથી સમજાય છે પણ તે સર્વત્ર

આર્થતા છે (૧૨) શાસ્ત્રથી ઉભયની પ્રાપ્તિ થાય પગ્નું સુન્દ અને ઉપમન્દના ન્યાયથી પગ્ન પર વિરોધ થી એકની પણ પ્રકૃતિ નથી એમ ભાવ છે (૧૩) અહિં આ શંકા થાય કે વેદના વિભાગ પૂર્વે શાખાના બેદની ન્યાયે અગ્નિદિ દોષ તો પછી શાખાના અધિનારીઓનો સજવ નહિ હોવાથી સર્વ કર્મોના અંગોનો સર્વ કર્મોમાં ઉપમહાગ અને આથી સત્તુ કષ્ટાન્ત આપે છે (૧૪) આ પ્રમાણે શાખાના બેદની પહેલા પણ તે તે વેદમાં તે તે શાખાના નિવામદો હોનાથી તેમની માથે જ નિયમના સમયથી સર્વ કર્મોમાં મર્વ અંગો ઉપસદાર નથી એમ અર્થ છે (૧૫) મર્વ હોમમાં ત્રણ વહિનો સમય નથી તેથી (૧૬) તે તે શાખામાં કહેલા કર્મોમાં તે તે શાખામાં કહેલા અંગોનું જ અનુક્રાન્ત છે, અન્ય વિરુદ્ધ નહિ, એમ તેનું નિયામકત્વ છે (૧૭) જે એ ઉપાસનામાં જણાવેલા ધર્મોનું અનુમધાન અન્ય ઉપાસનામાં કરવાનું હોય તો પછી મત્સ્યારતારમાં પણ રામાદિ અવતારના આપ (ધનુ) વગેરે ધર્મો તેની સાથે જોડવા પડે (૧૮) ગ તા-પતુ અવતારણુ આપીને શઠ ઉપરી છે કે જે એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું બ્યાન હોવું જોઈએ નહિ એમ કહેનામાં આવે તો શા માટે ગમને મત્સ્યકૂર્માદિ તમામ અવતારના બનાવનાર કહ્યા છે? મત્સ્યકૂર્માદિ અવતારના સજ્જ રામને કહ્યા છે તેથી તે અવતારના ધર્મો પણ તેમનામાં હોવા જોઈએ (૧૯) ગમને અન્ય અવતારોના બનાવનાર કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેની ઉપાસના તે પરમમધ્યાપ્ત બ્રહ્મરૂપે છે એમ જાણીને કરવી. બ્રહ્મના અનેક અવતારોમાંથી જે અવતારમાં ઉપાસકની આમકિત હોય તેની બ્રહ્મ રૂપે ઉપાસના કરવી આ અર્થ અહિં આ સ્પષ્ટાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે અન્ય અવતારના ધર્મોનું બ્યાન બીજા અવતારમાં જેમાં ઉપાસકની આમકિત હોય તેમાં કરવું જોઈએ (૨૦) બ્રહ્મની જૂદા જૂદા અવતારો છે અને

નથી. ત્યાં બાધક ^{૨૧}કહેલું છેજ. ^{૨૨}પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં આટલો વિશેષ છે કે કર્મના ^{૨૩}અતિરેકમાં પ્રાયશ્ચિત્તનુ શ્રવણ બાધક છે. તેમ શ્રીરામ સ્વરૂપની ઉપાસના વગેરેમાં વગી તે અવતારમાં નહિ કરાયલા કર્મની ત્યાં ભાવના કરવામાં અપરાધ બાધક હોય છે. જે ^{૨૪}અન્યરૂપ આત્માનું અન્યરૂપે નિરૂપણ કરે છે વગેરે વાક્ય યણ છે. તે પ્રમાણે ^{૨૫}પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં અધિક ગુણના બીજે ઉપસંહારમાં કંઈ પણ બાધક જોવામાં આવતું નથી. તેથી તેમ કરવું ^{૨૬}રહેતે શક્ય છે.

શંકા—^{૨૭}પુરુષાદિ રૂપ વિશદજ્ઞ શુદ્ધ પ્રલરૂપ હોવાથી આજ અવતાર અન્ય અવતારમાં પણ લીલાના કરનાર છે એવું જ્ઞાન યુક્ત નથી. ઉત્તર-ના એમ નહિ. ધર્મીના ^{૨૮}આહક પ્રમાણથીજ એક શુદ્ધનાંજ અનન્તારૂપો સિદ્ધ થાય છે તેથી. વસ્તુજ તે ^{૨૯}પ્રમાણે હોવાથી કોઈ પણ શંકા નથી. જેમ એકજ ^{૩૦}અન્યોન્માભાવની અનન્ત ભાવના પ્રતિયોગિકની તદૂપતા છે, તથા તેટલા ^{૩૧}પ્રતિયોગિક અત્યન્તાભાવરૂપતા અભાવના ^{૩૨}પ્રતિયોગિક અન્યોન્માભાવ ^{૩૩}તથા અત્યન્તાભાવ રૂપતા, અભાવાભાવ

દરેક અવતારમાં અમુક ધર્મો નિયન કરેલા છે એમ શ્રુતિમાં કહે છે. આથી એક અવતારના ધર્મોને બીજામાં બગાવવા નહિ (૨૧) પ્રકરણની નિયામજ્ઞતાના ભગનો પ્રસંગ છે એવો બાધક (૨૨) અદિમાં રાક્ષ થાય કે પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં અન્ય શાખામાં કહેલા ગુણોનો ઉપસંહાર અને નહિ માટે કહી છે (૨૩) કર્મવિધિમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણેજ કર્મ કરવા તેથી જૂદી રીતે નહિ તેમ કરનારને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે એવીજ રીતે રામાદિ અવતારમાં તે તે અવતારના જે ધર્મો શાસ્ત્ર તથા પુરાણમાં જણાવેલા હોય તેનું જ અનુસંધાન કરવાથી અપગ્રાધ થાય છે (૨૪) અદિમાં શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવે છે કે જે આત્માના સ્વરૂપને અન્યરૂપે માને છે તેને ચૌર અને પાપી કહીને શ્રુતિએ તેની નિન્દા કરી છે. માટે જે અવતારમાં જેટલા ધર્મો નિયત હોય તેટલાનું જ અનુસંધાન કરવું વિશેષ નહિ. (૨૫) પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં વિશેષ દેખાડે છે જેમ રામાદિ અવતારની ઉપાસનામાં એક અવતારમાં અન્ય અન્ય અવતારના ધર્મોનું ધ્યાન કરવાથી અપગ્રાધ નડે છે. તેમ પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં નથી એટલો તેમાં વિશેષ છે (૨૬) પ્રાણાદિની ઉપાસનામાં ઉપસંહાર (૨૭) પરિવદામાં અન્યરૂપમાં અન્યરૂપના ગુણના ઉપસંહારની અનુપર્યાતની શકા કરે છે (૨૮) ધર્મોનું ગ્રહણ કરવાનાર પ્રમાણને લીધે જેમકે “એક અચક્ત અનન્તરૂપ” એવી શ્રુતિ રૂપથી (૨૯) વિરુદ્ધધર્મોત્પન્ન તરીકે બહુનું અવશ્ય શ્રુતિમાં છે તેથી (૩૦) ઘટ એ પદ નથી, તથા પદ ઘટ નથી એ અન્યોન્માભાવનું કદાચ છે અદિમાં અભાવ એક બીજાને આશ્રયે રહેલ છે ઘટમાં પદનો અભાવ છે અને પદમાં ઘટનો અભાવ છે તે અન્યોન્માભાવ (૩૧) અભાવ તરીકે અત્યન્તાભાવની એકતા છે અત્યન્તાભાવ વિષે નમ્ય ભત્ત એવો છે કે તે ધર્માદિ કાલના અવગ્રહેવા વાળો છે પ્રાચીન મન પ્રમાણે ખસ અને પ્રાગભાવના અધિરૂપથી તે છે સ્વામ ઘટમાં રક્તતા નથી, રક્ત ઘટમાં સ્વામતા નથી આમાં પ્રાગભાવ અને પ્રથ્વસાભાવ છે, અત્યન્તાભાવ નહિ અર્થાત્ સ્વામ ઘટમાં રક્ત નથી તે એવું સૂચવે છે કે ઘટમાં રક્તતા પહેલા નહોતી. પણ તેને ભરીમાં પકવવામાં આવ્યો ત્યારે રક્તતા આવી આથી ત્યા રક્તતાનો અત્યન્તાભાવ નથી માત્ર તેનો પ્રાગભાવ જ કહ્યો છે. તેમ રક્ત ઘટમાં સ્વામતા નથી એ પણ એજ સૂચવે છે છે કે જ્યારે ઘટને પકવવા માટે ભરીમાં નાખ્યો તે પહેલા તેમાં સ્વામતા હતી. પણ ભરીમાં પાકતી વખતે તેની સ્વામતાનો ખસ યયો છે. આથી એમ નથી કે તેમાં પિંચકલ સ્વામતાનો અભાવ હતો. રક્ત ઘટમાં સ્વામતાનો અત્યન્તા ભાવ નહિ પણ પ્રથ્વસાભાવ છે. અત્યન્ત એટલે કોઈ પણ કાલમાં જેની સત્તા નથી તેનો. (૩૨) અભાવના પ્રતિયોગિક જેમ કે ઘટ. (૩૩) એ અભાવવાળો અભાવ. (૩૪) અદિમાં જુદા જુદા

રૂપ હોવામાં પણ અભાવ રૂપતાજ અંગીકાર કરાય છે. તેજ પ્રમાણે અહિંમાં ભલે હો. અભાવનું પ્રયોજક નથી ધર્મી જણાવનારનું પ્રમાણ ^{૩૬}એવુંજ છે તેથી. અને તે તૈત્તિરિયોપનિષત્માં કહે છે. “આનાથી બીજું નહાતું નથી, તે પરથી. પર છે અને મોટામાં મોટું છે. એક, અવ્યક્ત અને અનન્ત રૂપવાળું વિશ્વ, તમાથી પુરાણ છે” (જૈમિનિ ૧-૫) વગેરે શ્રુતિરૂપ પ્રસિદ્ધજ છે. અને વળી સર્વ ઉપાસનાનું પ્રધાન વિજ્ઞાનના ^{૩૭}સાધન તરીકે શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રકારની ઉપાસના ^{૩૮}વિજ્ઞાનનો હેતુ છે તે પ્રકાર પણ નિરૂપાય છે. આમ હોવાથી એક શાખામાં અમુક શુણ્ણ નિરૂપણ છે અને તે તેનાથી બીજી શાખામાં તેનાથી જૂના શુણ્ણનું પણ નિરૂપણ છે તેથી. અહિંમાં કયો હેતુ છે એમ પૂછીએ છીએ. ^{૩૯}અનિરૂપણમાં ઉપસંહારથી પ્રાપ્તિને હેતુ જે કહેતા હો તો ત્યાં અમે કહીએ છીએ. આમ હોવાથી ન્યૂન શુણ્ણનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પોતાથી કહેવાયતા શુણ્ણને પણ કહે નહિ. તેમજ વળી ઉપાસનાનું ફલ પ્રધાન વિજ્ઞાન નિર્ણીત થયેલું હોવાથી અને તે ^{૪૦}એક જાતીય હોવાથી ઘટની ^{૪૧}માફક કવૃત્ત અરોપ સાધનથી સાધ્ય હોવાથી અરોપ અને તેનું નિરૂપણ કરનારીજ શ્રુતિ નિરૂપણ કરે. ^{૪૨}બીજી તો ઉપાસનાનું નામ કહીને ઉપાસના કરવી ભેદજો એટલુંજ કહે. શુણ્ણ ^{૪૩}અદ્યથી લઘ્ય હોવાથી કહેત નહિ અથવા ^{૪૪}ઉપસંહારને પણ કહે અને ઉપસંહાર્ય શુણ્ણનું પણ નિરૂપણ કરે છે. પોત પોતાની દક્ષ શાખાના અભ્યાસીઓની ઉપાસનાની સિદ્ધિ માટે સર્વશાખાઓમાં ઉપાસનાના પ્રકારની ઉક્તિ છે એમ કહેવું ભેદજો નહિ. પર ^{૪૫}શાખાના

અભાવા જે કલા છે તેને દુષ્ટમાં નીચે પ્રમાણે સમજવા.

૧. અભાવ એટલે નહોવાપણ. કોઈ વસ્તુ ન હોવાપણ તે બે રીતે બને છે. કોઈ સ્થાને તે પદાર્થ ન હોય, કે કોઈ સ્થળ રૂપ તે પદાર્થ ન હોય આ બન્ને મંગલનું નામ મંગલ અને તાદાત્મ્ય છે મસર્ગભાવ જેમકે આ ઓગડામાં પુષ્પ નથી એ અભાવ તેના પણ વિભાગ છે. જે જે અનિત્ય વસ્તુ છે તે થયેલી છે, ત્યારે તેના યતા પહેલાં તે નદની, તેમ તેના નાશ થયે ત્યારે પણ પાછી તે રૂપે નહિ દોાય આવું નામ પ્રાગભાવ, અને પ્રત્યભાવ, જે વસ્તુ ત્રણે કાલમાં નથીજ જેમકે શરણિવાળુ વધ્યાપુત્ર તેના અભાવનું નામ અત્યંતાભાવ. આ ત્રણ મમર્ગભાવ થયા. બીજો તાદાત્મ્યાભાવ જેમકે પટ તે ઘટ નથી, ઘટ તે પટ નથી. પટમાં ઘટનો અભાવ, ઘટમાં પટનો અભાવ તે અન્યેન્યાભાવ. જે પદાર્થનો અભાવ કહેવો હોય તે પદાર્થ, તે અભાવનું પ્રતિયોગી કહેવાય જેમ કે પુષ્પભાવમાં પુષ્પ, પટભાવમાં પટ, ઘટભાવમાં ઘટ (૩૫) એકવના બોધક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના અભાવથી અપ્રયોગરૂપ રૂપે છે તેથી (૩૬) એકવના બોધક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને લીધે (૩૭) ઉપાસના એ અલ્પના વિજ્ઞાનનું સાધન હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરવું છે. (૩૮) ક્યા પ્રકારની ઉપાસનાથી વિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થયે એમ કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તેના ઉત્તરમાં તે ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે. (૩૯) એકવના અનિરૂપણમાં (૪૦) અલ્પતાનું (૪૧) જેમ ઘટ દષ્ટ વગેરે તમામ સાધનોના મધુદાયથી સાધ્ય છે તેમ ઉપાસના પણ તમામ શુણ્ણના અનુગ્રહાનના સાધનથી સાધ્ય છે. માટે તમામ શુણ્ણનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ ઉપાસનાનું નિરૂપણ કરે (૪૨) બીજી શાખામાં કહેલી (૪૩) સૂત્રનથી શુણ્ણની પ્રતીતિ હોવાથી તેનું વર્ણન કરત નહિ (૪૪) અન્ય શાખામાં કહેલા અહિંમાં અર્થ આ છે. આ પ્રમાણે ઉપાસનાની શ્રુતિમાં કેટલાક શુણ્ણનું સ્થળ છે નહિ તો અનુપપત્તિથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપના શુણ્ણનો ઉપસંહાર દોષાવ છે એમ કલ્પના કરે. માટે શ્રુતિના તાત્પર્યના વિરોધરૂપ દોષ છે. (૪૫) પરશાખ્યાનું અધ્યયન નહિ હોવાથી તેનું અજ્ઞાન છે,

અજ્ઞાનથી તેનાથી કહેલા શુભોના ઉપસંહારની પણ અસંભવનાથી ઉપાસનાનીજ અસંભાવના બને. ૪૬ માટે પોતાની શાખામાં કહેલા પ્રકારવાળી ઉપાસનામાંજ સર્વનો અધિકાર હોવાથી તેનાથીજ બ્રહ્મ વિજ્ઞાન ૪૭ બને છે. વાજસનેયિ વગેરે તૈત્તિરીયોને અગ્નિસ્તોમની સંપત્તિથી. સ્વર્ગની માફક પ્રકૃતમાં બ્રહ્મના એકયથી તેનું તેનું વિજ્ઞાન બ્રહ્મ વિજ્ઞાનજ છે. રૂપ રસગન્ધ વગેરે વાળી પૃથ્વીમાં પુરુષના લેદથી ૪૮ એકત્વજ એક પ્રકારનું જે જૂઝાન છે તે તેનું જૂઝાન નથી એમ નથી. ૪૯ આથી બ્રહ્મ અનન્ત ધર્મવાળું છે એમ જણાયું. “આનીજ શક્તિ વિવિધ સ્વાભાવિકી અને જ્ઞાન ભલ ક્રિયા સંભળાય છે.” (યે. ૬-૮) અહિંઆં સ્વાભાવિકી એ વિશેષણથી શક્તિઓ અવિદ્યાથી ૫૦ કદિપત છે એનો નિરાસ થયો. ૫૧ કેટલાકો તો આર્થવશ્વિકોની વિદ્યા તરફ શિરોવ્રતની અપેક્ષાથી અન્યોને તેની અનપેક્ષાથી વિદ્યાનો લેહ છે એમ કહે છે એવું પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે. ૫૨ સ્વાધ્યાયનો આ ધર્મ છે વિદ્યાનો નહિ. શાથી આમ સમજાય છે કે જેથી તે પ્રમાણે સ્વાધ્યાયના ધર્મ તરીકે આચરણ કરવામાં વેદ વ્રતનો ઉપદેશ કરનાર ગ્રન્થમાં આર્થવશ્વિકો આનું પણ વેદના વ્રત તરીકે સમાનન કરે છે? ૫૩ નૈતદ્વર્ણવ્રતોઘોષે (મું. ૩-૨-૧૧) એમ વિષય અધિકૃત હોવાથી અને આના શબ્દ હોવાથી સ્વ ઉપનિષદના અધ્યયનોજ ૫૪ આ ધર્મ છે એમ નિર્ણય કરાય છે. તેટલા માટે વિદ્યાની એકતા દોષ રહિત છે એવા સૂત્રના અર્થને તેઓ કહે છે. તેનું ચિન્તન કરાય છે. આ વિદ્યાનો ધર્મ ૫૫ વિદ્યાનો લેહક નથી. કહેલા ૫૬ ન્યાયથી ખીજે ક્ષયે પણ તેના ૫૭ ઉપસંહારને કહેવું શક્ય હોવાથી ૫૮ અનુપસંહારને માટેજ તેના ૫૯ ધર્મ હોવાપણુ નથી એમ સમજાય છે એવું કહેવું જોઈએ નહિ. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારથી વિદ્યાનો એકતાનો નિર્ણયજ દેખાતો હોવાથી તે ૬૦ ઉપેક્ષ જેવોજ જણાય છે. ૬૧ શંકા-તેની ઉક્તિ તો ગમે તેમ હો. તેના ધર્મ નહિ હોવાપણુનું યોધન ઉપસંહારના અર્થમાં નહિ હોવામાં અનુપપત્તિ કથી છે એમ જો હોય તો કહેવાય છે. સૂત્ર તેના કહેલા અર્થમાં હોવામાં ખરેખર તેના તાત્પર્યની કદપના છે. અને તેજ વધારે ઠીક નથી. “તો પણ સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરવું જોઈએ” (તે. આ. ૨-૧૫) વગેરેમાં સ્વાધ્યાય શબ્દ

(૪૬) અન્ય તાત્પર્યની અનુપપત્તિથી (૪૭) તેટલા ધર્મોથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, (૪૮) કેવલ રૂપના પ્રકારવાળું, ગન્ધના અગર રસના પ્રકારવાળું (૪૯) અનન્ત શાખામાં અનન્ત શુભના કથનથી, (૫૦) બ્રહ્મની સ્વાભાવિક શક્તિઓ કહી છે. આથી તે શક્તિઓ અવિદ્યાથી જન્ય નથી એ અર્થ મમળાય છે (૫૧) પોતે કરેલા સૂત્રના વ્યાખ્યાનની દલ્લા માટે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં દૂષણ દેખાડે છે (૫૨) અર્થર્થ વેદમાં આપેલા ઉપનિષદનું અધ્યયન (૫૩) અર્થીર્ણુ વ્રત એટલે અસમાપ્ત વ્રત (૫૪) શિરોવ્રત ધર્મ (૫૫) આ શિરોવ્રત જે વિદ્યાનો ધર્મ છે તે વિદ્યાનો ભેદક નથી (૫૬) પ્રથમ યુગમાં ‘ચોદનાદિના અવિશેષથી’ એ સંદોષના કહેલા ન્યાયથી (૫૭) શિરોવ્રતનો ઉપસંહાર (૫૮) વિદ્યાના ભેદનો સ્વીકાર કરીને એક વિદ્યાના ધર્મોના અન્ય વિદ્યામાં અનુપસંહાર માટે (૫૯) શિરોવ્રત એ અધ્યયનનો ધર્મ નથી (૬૦) શકર વગેરેએ કરેલા સૂત્રનો અર્થ ‘દય’ જેવો મમળાય તે (૬૧) શખર ભાખ્યને અનુ.

*આ શિરોવ્રત શબ્દનું તાત્પર્ય શ્રીમદ્ અનિરુદ્ધ દ્વાવજ્ઞે સ્વ વિરચિત શ્રી ગોપાલ તાપિન્યુપનિષદ ઉપરની ‘પીયૂષહરી’ દીકમાં બહુજ વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. સ્વયં સદાચરને લીધે અને તેમાંથી અવતરણ આપી રાક્ષા નથી. જીહ્વામુકે એ દીકા અવસ્થ વાંચી. J.

વિહિત ક્રિયાના વાચક રૂપ છે. ત્યાં જાનનેના પણ મુખ્ય અર્થનો બાધ થાય છે. “તેની સંભાવનામાં તેનો ઉગ્રાધ તો અચુક છે. ૬૪૧ની (શંકા) ૬૫૪ આ રીતે અગ્નિદ્યોતને જ ઉદ્દેશીને” વગેરેથી જે કહ્યું તેની નિવૃત્તિ નથી.

અર્થવ્યુત્પત્તિવત્માં કહેવાય છે “તે પ્રજ્ઞા જે અવતારમાં શ્રેષ્ઠ અવતાર થવાનો છે. જેને હીધે લોક તથા દેવો સંતુષ્ઠ થયા છે, જેનું સ્મરણ કરીને આ સંસાર-માંથી મુક્ત થાય છે તે બોધ્યા. આ અવતારની પ્રજ્ઞતા શી રીતે સંભવે? તે નારાયણ દેવ તેને બોધ્યા.” (ગો. ઉ. ભા. ૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને મયુરાનું સ્વરૂપ જણાવીને નિરૂપણ કરે છે. જ્યાં આ કૃષ્ણ સ્ત્રીઓ સહિત શક્તિથી સમાહિત થઈને સ્થિત થયેલ છે” (ગો. ઉ. તા. ૨) એમ તેનાથી આ અવતાર તમામ અવતારોમાં શ્રેષ્ઠ નિરૂપાય છે. શ્રીભાગવતમાં પણ “આ બધી ભગવાનની અંશ અને કલાઓ છે. કૃષ્ણ તો જાણે ભગવાન છે” (ભા. ૧-૩-૨૮) એમ ગવાય છે. પ્રથમ કહેલી રીતિથી તો સર્વ સાથેની તુલ્યતા પ્રતીત થાય છે. તેથી એકનો પણ નિર્ણય સંભવતો નથી. વળી પ્રજ્ઞા નિરવયવ તરીકે હોવાથી એક અંશી છે અને બીજા તેના અંશ છે એમ પણ કહેવું અશક્ય છે. એમ પ્રાપ્ત થતાં કહેવાય છે. “સત્ત્વ જેની પ્રિય મૂર્તિ” છે “તારે વિશુદ્ધ સત્ત્વ ધામ શાન્ત છે” વગેરે વાક્યોથી આપ્રકૃત ભગવાનના સ્થાન રૂપ સત્ત્વ નામના કોઈ ભગવદર્મ રૂપ જ છે. જેટલા રૂપથી ભગવાન કાર્ય કરવાને ઇચ્છે છે તેટલું રૂપ પ્રકટ કરીને તેમાં પોતેજ આવિર્ભાવ પામીને લોકોનાં ગોળામાં અગ્નિની ૬૬માક્રંક જે જે અવતારમાં તે તે કાર્યો કરે છે તે ૬૭ અંશ કહેવાય છે. ત્યાં ખરેખર વિશુદ્ધ તથા આવિર્ભાવ પામેલું પ્રજ્ઞાનું ૬૬સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે. વિશુદ્ધ સત્ત્વ રૂપથી ધર્મ રૂપ હોવાથી ત્યાં આવિર્ભાવ પામેલજ પ્રજ્ઞા રૂપ છે તેથી સમુદ્ધિતની અવતારમાં ગણના હોવાથી ત્યાં એકજ અંશનું જે તદ્દપત્ત્વ છે તે ૬૬તેના અંશ રૂપ છે. ૭૦જેમાં ૭૦અધિષ્ઠાનની અપેક્ષા કર્યા સિવાય જાતેજ ભક્તને માટે શુદ્ધ સત્કાર પ્રજ્ઞાનો આવિર્ભાવ કરે છે તે જાતે પૂર્ણ ભગવાન કહેવાય છે, અને આજ શ્રેષ્ઠતા છે. માટેજ સર્વ ત્ર હાથ પગવાળું રૂપ પોતામાં સ્ફુટજણાવવાને ૭૧જાલ વગેરેના ભાવથી તે આ વિર્ભાવ પામ્યા છે. ૭૨તેથી જેટલું જેટલું લીલાથી વિશિષ્ટ બાહ્ય, પૌગણકાદિ અવસ્થાથી વિશિષ્ટ છે તે તે રૂપ નિત્ય જ છે એમ અમે જાણીએ છીએ. આથી સચ્ચિદાનંદના

સરનાર મતના અણનને નહિ સહન કરનાર શંકા કરે છે (૬૨) મુખ્યાર્થની (૬૩) મુખ્યાર્થનો બાધ (૬૪) તાત્પર્યના નિર્વહણ માટે સ્વીકારેલા મુખ્ય અર્થનો બાધ દોષરૂપ નથી એવી અરુચિથી અન્ય દ્રવ્યને કહે છે (૬૫) વિદ્યાની એકતાનો સ્વીકાર કરીને અર્થમાં કહેલા ઉપાસનાતા ધર્મેનો જલના ઉપમંહાગમાં અગ્નિપ્રર નહિ કરવામાં (૬૬) લોકોના ગોળામાં અગ્નિના પ્રવેશથી તે જલન કાર્ય કરી શકે છે, તેમ જૂદા જૂદા અવતારોમાં ભગવાનનો આવેશ હોવાથી તે તે કાર્યો કરવામાં આવ્યાં છે. આથી તે તે અવતાર ભગવાનના અંશ છે. (૬૭) તે તે અવતાર (૬૮) તે અવતારમાં જલના આવિષ્ટ અંશની અલગતા છે (૬૯) ત્યાં જલનું રૂપજ અંશ તરીકે વ્યવહારાય છે. (૭૦) મત્ત સ્વરૂપનો બોધ કરે (૭૧) સત્ત્વાદિમ શરીર વગેરે (૭૨) “વગેરે” એટલે પ્રોદલાવ, રાજભાવ વગેરે. ભગવાને બાલભાવથી ગોકુલમાં પ્રાદભાવથી મયુરામાં અને ગજભાવથી હામ્પામાં જૂદી જૂદી લીલાઓ કરેલી છે. તે તમામ ભાવથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ છે. (૭૩) નાલાદિ ભાવમાં પણ મૃતિસ્રભણ. ઉરુપલ બન્ધન વગેરે

વિગ્રહની ઉક્તિ વિરુદ્ધ થશે એમ કહેવું જોઈએ નહિ સત્ત્વ પણ ભગવદ્ધર્મ રૂપ તરીકે સમ્યક્દાનદ રૂપ હોવાથી અવિરોધ છે, તેથી ૫૫ મન્ત્રાદિ અધિષ્ઠાનનાં રૂપો તો વિભૂતિનાં રૂપો છે આ જેમ તેમ “લક્ષિત રમ”માં ૫૬ એમ વિસ્તારથી કહેલું છે અને ૫૭ તત્ત્વ પ્ર ૨ ૩-૨-૨૮ ના ન્યાયથી ભગવાનના ધર્મો પણ સમ્યક્દાનદ રૂપ હોવાથી હીન અધિકારી ફક્તના ગ્રેષ્ઠ ઉપાસકોને તે તે ફલનુ દાન કરવાને માટેજ ઐશ્વર્યાદિ રૂપથી ત્યાં ૫૮ ત્યા સ્થિતજ છે.

૫૮ (શંકા)-એક શુદ્ધનાં અનન્ત રૂપો આપેજ કહ્યાં છે. આથી મત્સ્ય વગેરે રૂપોમાં પણ અધિષ્ઠાન તરીકે સત્ત્વને કહેવું શક્ય નથી વળી આ રીતે બ્રહ્મની નિરાકારતા સિદ્ધ થાય છે તેથી સત્ત્વથી અવ્યવહિતતા ૫૯ પ્રાકટયની ઉક્તિ પણ ૬૦ ઉપપન્ન નથી એમ હોય તો (ઉત્તર) કહે છે. ૬૧ “એમ નહિ.” સત્ત્વનું અધિષ્ઠાન પ્રમાણથી સિદ્ધ તરીકે ૬૨ અબાધ્ય છે તેથી અન્તે “જે એક અવ્યક્ત અને અનન્ત રૂપ કહેવાય છે” (મ ના ૧-૫) એમ કહ્યું છે પ્રાકટયનું નિમિત્ત લક્ષિત છે તેતો ૬૩ બહુએ પ્રકારની છે તેથી તેને ૬૪ અનુરૂપ પ્રાકટય પણ તે રીતનું છે સર્ગાદિ કાર્યોમાં અધિકૃત ૬૫ ભકતોની ૬૬ અન્યથા આસક્તિ પણ હોય છે એ હેતુથી ૬૭ ઉપાધિથી અન્તગ્નિ સ્નેહ હોવાને લીધે, અનન્ત રૂપથી મત્સ્યાદિ રૂપ પણ તેને માટે તેના વ્યવધાનમાંજ પ્રકટ થાય છે જેઓ ભગવાનના ફક્ત સ્વરૂપમાં આસક્ત છે તેમને માટે જાતેજ તેના ૬૮ વ્યવધાન વગર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે.

લીલાઓમાં પોતે પોતાની મર્તામકતા, વ્યાપકતા તથા વિરુદ્ધધર્મતા જણાવેલી છે (૭૪) જે જે લીલામાં જેટલું જેટલું ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે તેટલુંજ તે બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં નિહજ છે (૭૫) મન્ત્રોના જપનારને જે દર્શન થાય છે તે આશ્વાત્ ભગવાનના નહિ પણ ભગવાનની વિભૂતિના. સાક્ષાત્ ભગવાન મન્ત્રને અધીન નથી (૭૬) “લક્ષિતદસ” અથ શ્રીવિકૃત્યેશજીનો રચેનો છે માટે ભાગ્યનો આ ભાગ શ્રીવિકૃત્યેશજીએ રચેલો મમખય છે જુઓ અણબાળા આ ૧ ઉપોદ્ધાત (૭૭) વિભૂત કપલ (૭૮) વિભૂતિરૂપોમાં પણ ભગવાનનું રૂપ છે હીન અધિકારીઓ માટે તે રૂપો પ્રવૃત્ત કર્યા છે (૭૯) એક વખત શુદ્ધ ધર્મી એક વખત કથા, અને એક વખત અશને અવતાગ રૂપ કહો છો, આમાંથી ખડ શુ? આ ત્રણે પહેલે મદન નહિ કરતા શરમગ આ પ્રમાણે શંકા કરે છે (૮૦) અસી અને ક્યાના અવનાગની પ્રવૃત્તિની ઉક્તિ (૮૧) જે નિગમગ છે તેનો વળી આકાર કેવો? શુદ્ધ ધર્મી ભગવાનજી અવતાગ ધાગણુ કરે છે એમ કહેતા હો તો ભગવાનની નિગમગતાને વાધો આવે ત્રણે કે શુદ્ધ ધર્મી તો નિગમગ છે અને અવતાગ ધાગણુ કરવો એટલે અમ્- આમગરૂપે પ્રવૃત્ત થતું નિગમગમાંથી આમરની કપના કરી તે એક પ્રાગ્ગેઓ આનંદ કુસમના જેવો વ્યાવાન છે (૮૨) શંકાનો જવાબ આપે છે (૮૩) ધર્મીમાં સત્ત્વ ધર્મની અધિષ્ઠાનતા અને આનન્દ આમગ સમર્પક છે અન્ય અવતારોમાં મત્સ્ય અધિષ્ઠાનરૂપ આગરનું સમર્પક છે આ રીતે અનન્ત રૂપોમાં સાકારતાની પ્રમાણથી સિદ્ધિ છે, તેનો નાથ કાઈ કરી શકે એમ નથી (૮૪) બ્રહ્મના સ્વરૂપોના પ્રાકટયમાં લક્ષિત એજ નિમિત્ત કાણુ ૮૫ (૮૫) લક્ષિત બહુ પ્રાગ્ગેઓ છે તે મમમ તેમ નિષ્કામ હોય છે સદામમાં પણ ભક્તની કામનાના અનેક જોડે હોય તે (૮૬) તેથી જેની લક્ષિત તે પ્રમાણે ભગવાનના રૂપનું પ્રાકટય (૮૭) ભક્તોની (૮૮) સમર્પિતા આગકિત (૮૯) મર્ગાદિ ઉપાધિના નિમિત્તથીજ ભગવાનમાં તેમનો સ્નેહ છે માટે કામનાથી વ્યવહિત સ્નેહ હોવાને લીધે નિષ્કામ સ્નેહના અભાવથી તેમના તરફ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ પણ સત્ત્વની ઉપાધિના વ્યવધાનથીજ છે એમ જણવું જોઈએ (૯૦) મહિન સત્ત્વના અવ્યવ-

આથીજ નિરાકારતાની આ શંકાનો પણ નિરાસ થયો છે. “આથી ઉપાધિ યુક્ત સ્નેહ વાળાને માટેજ ‘મત્સ્વાદિ રૂપનું’ પ્રાકટ્ય પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી નિરુપધિસ્નેહવાળાને માટે ‘શ્રીવજ્રનાથનું’ પ્રાકટ્ય પણ તે પ્રમાણે હોવાથી ‘સોપાધિ સ્નેહવાળાઓમાં પણ પુરુષાર્થનું’ દાન આનુપંગિક છે તેથી ‘પુરુષવિદ્’ એવી શ્રુતિથી આજ રૂપ છે. ‘સસ તે છે’ (તૈ. ૨-૭) વગેરે શ્રુતિથી પ્રતિપાદ્ય નિરુપધિ સ્નેહવાળાઓનો વિષય છે. અને ‘આજ શ્રેષ્ઠતા છે. મત્સ્વાદિ રૂપ તો સોપાધિ સ્નેહ વાળાને માટેજ ‘તેનું’ પ્રાકટ્ય છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. આમ હોવાથી ‘શુણ્ણ લેહનું’ પ્રયોજક નથી. તેથી પ્રજ્ઞ તમામ વેદોથી જાણવામાં આવે છે એમ નિર્વિન છે. ૩

દર્શયતિ ચ ॥૨-૬-૪૫॥

શ્રુતિ વિદ્યાની એકતા તથા ભેદ કરનારની નિન્દા દેખાડે છે.

ધાનથી (૬૧) અધિકારીના ભેદથી પ્રાકટ્યનો પ્રકાર ભેદ છે એવા નિરૂપણથી (૬૨) મત્સ્વાદિ અવતારનું પ્રાકટ્ય ઉપાધિવાળા સ્નેહને લીધે છે અને પૂર્ણ સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય નિરુપધિ સ્નેહને લીધે છે. ઉભયથા સ્નેહથી-ભક્તિથી પ્રાકટ્ય છે. (૬૩) પ્રવુન્ન વ્યુદયથી ઉપાધિવાળાને પુરુષાર્થનું દાન સંબંધને લીધે કહે છે, જેમ કે મધુરા તથા દારકાવાસીઓ તેમજ શાંતિનિધુઓને પશુન્ન વ્યુદયથી પુરુષાર્થનું દાન કર્યું હતું (૬૪) આનન્દમય અધિકરણમાં આનન્દમય ધ્વજનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તેજ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ કૃષ્ણ છે. તેને સસરૂપે તથા પુરુષવિદ્ કહેલ છે. એ નિરુપધિ સ્નેહવાળા ભક્તોને પ્રકટ થાય છે (૬૫) આ પૂર્ણ સ્વરૂપ નિરુપધિ સ્નેહથી પ્રકટ થતું રૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે (૬૬) ભગવાનના જૂદા જૂદા અવતારો ભક્તોની ભક્તિ-સ્નેહ પ્રમાણે છે. તે સ્નેહ સકામ તેમ નિરુપધિ છે. સકામ સ્નેહના પણ અનેક પ્રકારો છે, આથી કામનાના બેધે પ્રમાણે ભગવાનના અનેક અવતારો છે. આમાંના પ્રત્યેક અવતારમાં અમુક ધર્મો નિયત થયેલા છે. આમ ધર્મો પરત્વે દરેક અવતારમાં તારતમ્ય છે છતાં ધર્મો-ધ્વજમાં તારતમ્ય નથી. કારણ કે ધર્મના ભેદથી અનેક ધર્મોના ગિહ થતા નથી. આથી તમામ સ્થળે વેદમાં ધ્વજનુજ નિરુપણ કરેલું છે. ભાવાર્થ-જેમ વેદમાં નિરૂપેલાં કર્મો દરેક સાખામાં જણાવેલા પ્રકાર પ્રમાણે કરવાં જોઈએ, તેનાથી અધિક તથા ન્યૂન કરવાથી દોષ જાણે છે, તેમ વેદાન્તની અનેક શ્રુતિઓમાં ધ્વજનું વર્ણન જે પ્રમાણે કરેલું હોય તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ. અમક શાખાવાળાએ પોતાની સાખામાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે કરવું અનુશ્રાન કરવું એવો નિયમ છે. અન્ય સાખા પ્રમાણે કરવાથી તે તેના કર્મ ફક્તનું અંપાદક બનતું નથી. તેજ પ્રમાણે. વેદાન્તમાં પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ધ્વજની ઉપાસના કરવાની છે. ભગવાનના અવતારો અંસ કલા અને ધર્મો રૂપે છે. ભગવાનના પ્રાકટ્યનું નિમિત્ત ભક્તિ છે. તે ભક્તિ એટલે સ્નેહ. એ સ્નેહના અનેક પ્રકાર છે. ઉપાધિવાળા સ્નેહ તે સકામ છે અને ઉપાધિ વગરનો નિરુપધિ છે. ભક્તના ઉપાધિવાળા સ્નેહના નિમિત્તથી મત્સ્વાદિ અંશાવતારનું પ્રાકટ્ય છે, અને ઉપાધિ વગરના શુદ્ધ, નિરૂપધિ સ્નેહથી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સસાત્મક આનન્દમય શ્રીકૃષ્ણનું પ્રાકટ્ય છે. ઉપાધિવાળા સ્નેહના ભક્તની કામનાઓ પ્રમાણે અનેક ભેદ છે, તેથી ભગવાનના અંશાવતાર પણ અનેક છે. આમ અનેક અવતારો પ્રમાણે ઉપાસનાઓ પણ અનેક હોય. આથી એક ઉપાસનાના ભેદથી જોઈ ધર્મોનો ભેદ છે છતાં ધ્વજ-ધર્મો તેની નો અભેદતાજ છે. માટે ભગવાનના અવતારોમાં દરેકમાં જે જે ધર્મો નિયત થયેલા હોય તેનુંજ ધ્યાન તે તે અવતાર પરત્વે કરવું જોઈએ. અન્યમાં તેનો સંબંધ કરવો નહિ ૩

‘વેદ એક હોવાથી વિદ્યાઓની એકતાને શ્રુતિ દેખાડે છે. “ સઘળા વેદો જેના પદ્મ આમનન કરે છે. ” (ક. ૨-૧૫) વગેરેથી ઉપાસનાના પ્રકાર ભેદથી ઉપાસના ભેદના દર્શનમાં દોષને પણ દર્શાવે છે “ જ્યારે ખરેખર આ આમાં અલ્પ પણ ભેદ કરે છે, ત્યારે તેને લાય થાય છે ” (તૈ. ૨-૭-૧) “ ઉત્ ” એમ અવ્યય “ અપિ ” ‘પણ’ ના અર્થમાં છે. તેમજ વળી અલ્પ પણ અન્તર કરે છે એવો અર્થ છે. ૪

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥३-३-५॥

રઘુવર્ચ વગેરેમાં શ્રીકૃષ્ણધર્મનો ઉપસંહાર શુદ્ધ ધર્મના ઉપાસકોથી ભગવાન સાથે અલેદથી કરાવો ભેદ્યો. એકાન્ત ભકતોએ તો તે તે અવતારની ઉપાસના વિધિમાં કહેલ પ્રકારની માફક અવિરૂદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો ભેદ્યો, વિરૂદ્ધ ધર્મોમાં રામાવતારનો અભાવ હોવાથી તેમનો ‘ નહિ. ’

પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલી રીતથી ગુણના ઉપસંહારનો અવસર કાઢી પણ સમયે પ્રાપ્ત થતો નથી એમ સિદ્ધ થયું. અને ઉપસંહાર ભવામાં આવે છે. શ્રીરામ ઉપનિષત્માં ‘ જે મત્સ્ય ધર્મ વગેરે અવતારો છે ’ વગેરેથી કહેલા અવતારના રૂપવાળા શ્રીરામમાં ‘ રઘુવર્ચ અને રાવણનો અન્ત કરનાર તમને નમસ્કાર છે. ” (ભા. ૧૦-૪૦-૨૦) વગેરે ‘ તમને ’ એટલે તમે ‘ શબ્દના વિષય શ્રીરામનાથમાં રઘુત્વ વગેરે છે. એવી આશંકા કરીને તેના પ્રયોજક રૂપને ઉપસંહાર વગેરેથી કહે છે. કહેલા રથળવગેરેમાં જે ઉપસંહાર છે તે ભગવદ્ભક્ષણ પદાર્થનો ઉભયત્ર પણ અલેદ છે તેથી એમ અર્થ છે. શંકા—એમ હિચતો મત્સ્યમાં શર અને આપ વગેરે. તથા પુરુષમાં શૃંગવગેરેની ભા-

સૂત્ર. ૪—(૧) જાણવાનું બધા એક છે તેથી (૨) જુદી જુદી ઉપાસના લઈ હોય તેથી ઉપાસ્ય બધામાં ભેદ નથી. છતાં જે ઉપાસ્ય બધામાં ભેદ હોય છે તે અપરાધી બને છે. મારે ઉપાસનાના ભેદથી ઉપાસ્યમાં ભેદ કાઢ્યો જોવો નહિ. (૩) મૂળ શ્રુતિમાં આ પ્રમાણે છે ‘ યદાં હોયેષ વૈશ્વિમલ્લુર કુલે અદિમાં ડરમ્ શબ્દમાં જ્ઞ વરમ્ એવા બે પદો છે. “ ઉત્ ” એ અવ્યય છે તેનો અર્થ “ પણ ” થાય છે. જાન્ય એટલે અલ્પ અર્થાત્ “ ઉત્ ” એટલે “ અલ્પ પણ ” (૪) ભેદ. બધાના સ્વરૂપમાં અલ્પ પણ ભેદ જોવો નહિ. ભાવાર્થ—ક. ૨-૧૫ ની શ્રુતિ એમ કહે છે કે વેદમાં સર્વત્ર એકજ બધાનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તે બધાના સ્વરૂપમાં ભેદ જોવો નહિ. કારણ કે જે ભેદ જૂએ છે તે અપરાધી બને છે તેને ભય પ્રાપ્ત થાય છે. એમ તૈ. ૨-૭-૧ માં જણાવ્યું છે.

સૂત્ર. ૫—(૧) સૂત્ર ૩ માં કહેલી રીતથી (૨) એક અવતારના ધર્મોનો અન્ય અવતારમાં ઉપસંહાર (૩) સૂ. ૩ માં જણાવ્યું હતું કે ભગવાન્તા એક અવતારના જે ધર્મો છે તેનો ઉપસંહાર અન્ય અવતારમાં ન કરવો. તે તમામ ધર્મોનું તે તે અવતારોમાંજ ચિન્તન કરવું (૪) શ્રીરામાવતારમાં મત્સ્ય ધર્મોદિ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર ભવામાં આવે છે (૫) શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વયમ સ્કન્ધમાં અહૂરની સ્તુતિમાં શ્રીકૃષ્ણમાં ગમના શુભોનો ઉપસંહાર છે. (૬) ઉપસંહારના પ્રયોજક (૭) કૃષ્ણાવતારમાં રામાવતારના ધર્મોનો અન્તર્ભાવ કર્યો છે તે એક સ્વયંવતાર કે બન્ને અવતારો ભગવાન્તા છે અને તે બન્ને અવતારોમાં અભેદતા છે. (૮) એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું અનુમધાન હોય

વના કરવી નોંધએ એમ હોય તો 'ત્યાં' કહે છે "વિધિના શેષની માફક." જેમ વિધિના અંગરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ લક્ષણવાળો ધર્મ સમાન છે તોપણ સ્વશાખામાં કહેલા પ્રકારના કર્મને ૧^૦ કરવામાં આવે છે. અન્યગાખામાં કહેલા ધર્મનો ઉપસંહારજી અહિં આં તેતે અવતારના ઉપાસક તેના અસાધારણ ધર્મ ૧^૧તરીકેનીજ ઉપાસના કરે છે. અન્ય અવતારના ધર્મ તરીકે ૧^૨પણ નહિ એમ અર્થ છે ૧^૩અથવા 'મત્'ના અર્થમાં 'વત્' પ્રત્યય અહિં આં છે. તેમજ વળી વિધિના ૧^૪શેષ અર્થવાદની માફક ૧^૫જે સમાન હોય છે ત્યાં ઉપસંહાર છે એમ અર્થ છે અહિં આં આ પ્રમાણે જાણવું નોંધએ. એકશ્રુતિમાં જે કર્મનું જે ફલ કહેવાય છે તેનાથી ઈતરમાં તેજ કર્મનું તેનાથી જૂદું ફલ કહેવાય છે. આમ હોય તો બીજી શ્રુતિમાં કહેલ ફલની કામનાથી પણ તેજ કર્મ કરવું નોંધએ તેથી તેના ફલના સાધકરૂપને ઉપસંહાર છે. જેમ "જે વૈશ્વદેવથી પ્રજાનું યજન કરે છે તેનેજ યજમાન સજે છે." (તૈ. બ્રા ૧-૪-૧૧) એવી એક શ્રુતિ આ યાગના પ્રજા ફલને કહે છે. "જે વૈશ્વદેવથી અગ્નિનુંજ યજન કરે છે તે સવત્સરને પ્રાપ્ત કરે છે તેથી વૈશ્વદેવથી યજમાન સંવત્સરવાળાઓની સ્વસ્તિની આશા રાખે ૩ એમ આશા કરી" (તૈ બ્રા ૧-૪-૧૧) એમ બીજી શ્રુતિ કહે છે ત્યાં કહેલી ૧^૬રીતિ છે જે વિધિના અંગરૂપ અગ્નિહોત્રાદિ ધર્મોનું તે એકજ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ સર્વત્ર છે એમ અર્થના અભેદથી ઉપસંહાર છે એમ જે કહ્યું તે ઘરાણર નથી. અગ્નિહોત્રાદિ તે તે શાખાવાળાઓને પોતપોતાની શાખામાં કહેલા પ્રકારાનુસાર કરવાનાં હોવાથી તેનાથી જૂદી રીતે કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તનું શ્રવણ થાય છે, તેથી અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોના ઉપસંહારનું વચન ૧^૭શક્ય નથી. પ્રાણાદિ ઉપાસનામાં અધિક શુભના અન્ય ઉપસંહારમાં કંઈ પણ બાધક જોવામાં આવતું નથી તેથી ત્યાં તે કરવું શક્ય છે, એમ 'ચ અને' શબ્દમાં તે ૧^૮વગેરેનો સંગ્રહ છે. ખરી રીતે તો પૂર્વના સમુચ્ચયના

તો (ક) શકોતો ઉત્તર આપે છે, (૧૦) જૂદી જૂદી શાખામાં અગ્નિહોત્ર જૂદી જૂદી રીતે કરવાના હોય છે, તો પણ દરેક પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે કરવા તે પ્રમાણે પોતાના અધિષ્ઠર પ્રમાણે અવતારની ઉપાસના કરવી (૧૧) છતાં એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોનું અનુસંધાન એટલા પૂરતુંજ હોઈ શકે કે જે તે અવતારના અમુક ધર્મો સમાન હોય તોજ અકૂરની સ્તુતિમાં રામ અને કૃષ્ણ વચ્ચેના અમુક ધર્મોની અમાધાગ્યતા જણાવી છે (૧૨) રામાવતાર કૃષ્ણથી જિજ્ઞાસે એમ સમજીને ત્યાં રામના અમુક ધર્મો કૃષ્ણની અકૂર કરેલી સ્તુતિમાં નથી ત્યાં સ્તુતિ કૃષ્ણનીજ છે છતાં કૃષ્ણ અને રામના જે અસાધારણ ધર્મો છે તે ત્યાં લીધા છે (૧૩) પ્રથમ સૂત્રના વિધિશેષવત્ શબ્દમાં "વત્" પ્રત્યય નો અર્થ 'ની માફક' એવો કર્યો હતો, હવે બીજી રીતે અર્થ આપે છે ક્ત્ત એટલે "વાળો" એ અર્થમાં છે જુઓ પા-સ ૮-૨-૯ (૧૪) અંગરૂપ (૧૫) વિધિશેષ એટલે અર્થવાદ, તેનો વત્ પ્રત્યય મત્ "વાળા"નો અર્થમાં છે એટલે અર્થવાદનાં, અર્થવાદ યુક્ત અર્થોત્ અર્થવાદથી યુક્ત અને તેજુ સમાન જે હોય ત્યાં તેનો ઉપસંહાર હોય છે (૧૬) એક કર્મમાં બે વાક્યથી બે ફલના બોધ નથી જેમ જેમ બે ફલની માધન્ટા ઉપસંહારાય છે તેમ જ્યાં ગોપાલતાપનીયાદિમાં કહેલ ઉપસનામાં બે ફલનું શ્રવણ છે ત્યાં ત ચ્યા ચ્યોગ્યત્ત એવી શ્રુતિથી તે તે ફલના આપનારનો ઉપસંહાર કરવો નોંધએ (૧૭) આ પ્રમાણે શિષ્ટના આચારના વિરોધ વગેરેના દોષથી તેના આપ્યાનની ઉપેક્ષા કરી નોંધએ (૧૮) પ્રાણ વિદ્યા વગેરે અર્થોત્ સૂત્રના ચ ગ્રન્થથી "પ્રાણાદિ"નો અર્થ સમજવાનો છે સૂત્રાર્થ નમસ્તે રણુવર્ચા વગેરેમાં જે શ્રીકૃષ્ણના ધર્મોના ઉપસંહાર કહ્યો છે તે શુદ્ધ ધર્મના ઉપસંહારી કરાવો નોંધએ.

અર્થમાં ચ શબ્દ છે. અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોના ઉપસંહારમાં પ્રયોજનનો અભાવ તે રૂપે છે એમ અહિંઆં નિરૂપણ કર્યું. ઉપસંહારનું બીજા આ સૂત્રથી કહ્યું. ૫

અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥૩-૩-૬॥

(ધર્મોની ઉપસંહારશ્રુતિમાં પ્રતિપાદિત એક રસ બદ્ધ) અન્યથા બને એમ હોય તો કહે છે કે ના ત્યાં કોઈ પણ વિશેષ ભેદ શ્રુતિમાં જણાવેલો નથી.

શંકા—ઉપાસનામાં કહેલા ન્યાયથી ગુણનો ઉપસંહાર ખરેખર ઉપાસ્યોનું બ્રહ્મ તરીકે એક જ હોય તો હોય છે. શાન્તત્વ, અને દુરત્વ, તપ અને લોભ વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણોનો ઉપસંહાર કરવામાં આવતાં સ્વરૂપોનું અન્યથાત્વ તથા અબ્રહ્મત્વ થશે એમ ? અર્થ છે. ત્યાં રહેતું “શબ્દથી” છે. એકત્વ એકરસત્વ વગેરે ધર્મોનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી એવો અર્થ છે. સમાધાન કરે છે, ના, અવિશેષ છે તેથી. એક રસત્વ જેમ શ્રુતિના બલથી નિર્ણયિત થાય છે તેમ વિરુદ્ધધર્મહોવાપણું પણ તેનાથી જ તે પ્રમાણ છે એવો અર્થ છે. તેથી સ્વસ્તુ જ તે તે પ્રકારની માનવી જોઈએ એવો ભાવ છે. ૬

ન વા પ્રકરણભેદાત્પરોચરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥૩-૩-૭॥

અથવા પ્રકરણના ભેદથી પરોચરીયસ્ત્વની* માફક નિરૂપણ હોવાથી ઉપરની શંકા નથી.

ભગવદ્રૂપના બે અવતારોમાં પણ તે ધર્મો સમાન છે તેથી અનન્ય ભક્તોએ તો તે તે અવતારની ઉપાસનવિધિમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણે અવિરુદ્ધ ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. વિરુદ્ધ ધર્મોમાં સમાનતાનો અભાવ હોવાથી તેમનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. ૫

સૂત્ર ૬—(૧) વિરુદ્ધ ગુણના ઉપસંહારમાં એકરસતાની નિરૂત્તિથી બ્રહ્મત્વ જૂર થશે અને તેથી અર્થના અભેદનો હેતુ દૂર થવાથી ઉપસંહાર થાય નહિ એવો ભાવ છે (૨) બ્રહ્મમાં વિરુદ્ધધર્મો છે એમ કહેવામાં આવે તો બ્રહ્મની એકરસતા જણાવનાર શ્રુતિમાં અર્થનો વિરોધ આવે (૩) ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરે છે (૪) શંકાકાર કહે છે તે પ્રમાણે નથી. વિરુદ્ધ ગુણોના ઉપસંહારમાં બ્રહ્મની એકરસતા તથા બ્રહ્મતાને કોઈ પણ બાધ આવશે નહિ. (૫) એકરસતાનો હેતુ તમે જણાવીને બ્રહ્મની વિરુદ્ધ ધર્મતાનો બાધ કરો છે, પણ શ્રુતિમાં તો એકરસતાની માફક વિરુદ્ધધર્મતા છે. ઉભય પ્રકારની શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે. તે શ્રુતિઓમાં કોઈ વિરોધ ભેદ નથી. જેમ શ્રુતિના બળથી એકરસતા છે તેમ શ્રુતિના બળથી વિરુદ્ધ ધર્મતાનો પણ અર્થ છે તેથી વિરુદ્ધ ગુણોના ઉપસંહારમાં બ્રહ્મની બ્રહ્મતામાં બાધ આવતો નથી. (૫) આ પ્રમાણે શ્રુતિના બલનો નિર્ણય ઉભય સમાન હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે મિદ્ધ થાય છે. તેથી બ્રહ્મતત્ત્વના પ્રાધાન્યથી ઉપાસનામાં ઉપસંહારનો બાધ નથી એવો અર્થ છે. મૂળાર્થ—બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્મોના ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મની એકરસતા જણાવનાર શ્રુતિ અન્યથા થઈ જાય. અર્થાત્ શ્રુતિથી પ્રતિપાદિત એકરસ બ્રહ્મ સત્ય નથી, પણ વિરુદ્ધ ધર્મવાળું જ બ્રહ્મ સત્ય છે. આમ થકા થાય તો કહે છે કે ના, જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મની એકરસતા જણાવી છે તેમ તેનું

* પરોચરીયસ્ત્વ એટલે એક પ્રકારનું વ્રત અથવા ઉદ્ગીય આમ બે અર્થ છે. આ બંને અર્થો ભાષ્યમાં સમજાવ્યા છે. જુઓ વિવેચન.

અથવા પૂર્વસૂત્રમાં કહેલી શંકાનું નિરાકરણ વિકલ્પથી, પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી અન્ય પ્રકારે કરવું જોઈએ તેથી કહે છે. “અથવા નહિ” તેનેજ પ્રકરણના ભેદથી કહે છે એમ છે. અહિંમાં આ ભાવ છે. શ્રુતિના પ્રામાણ્યથી જેટલું તેમાં કહેલા ધર્મવાળું પ્રશ્ન માનવું જોઈએ. આમ જોય તો જેવા અધિકારીનું જેટલું વેદ રૂપ છે તેવા તેનું તેટલું તે પ્રકરણના ભેદથી નિરૂપે છે. તેમજ વળી જ્ઞાન પ્રકરણમાં જ્ઞાનના અધિકારીનું જેટલું રૂપ જાણવું જોઈએ, તેટલું તેના તરફ “અદૃશ્ય, અઆદ્ય” (મું ૧-૧-૬) વગેરે રૂપની શ્રુતિ નિરૂપે છે. ભક્તિ પ્રકરણમાં તો ભક્તિ જાહુ પ્રકારની હોવાથી જેવા જેવા ભક્તોનો, જેવો જેવો અનુભવનો વિષય છે તે તે પ્રમાણે આયર્વજ્ઞોપનિષદમાં નિરૂપણ કરે છે. અહિંમાં હટાન્ત કહે છે. “પરોવરીયસ્તવની માફક” “અસ્મિન્મે લોકેર્લુક સ્યાત્” (તે. સં. ૬-૨-૩) એમ કામના વાળાની આરામ અવતાર દીક્ષા પ્રથમ કહી. ત્યાર પછી આગળ “પરોવરીયસોમયાન્તરદોક્ષામુપેયાઃ કામયેતામુચિન્મમે લોકેર્લુકસ્યાદિતિ ચતુરોમેથ, પ્રીતય દ્વાવધૈકમેવા ધૈ પરોવરીયસ્વવાન્તરદોક્ષા” (તે. સં. ૬-૨-૩) એમ કહ્યું છે. આ દીક્ષાના પ્રકરણમાં કહેલું હોવાથી દીક્ષા વગર કહેલી રીતિથી. મતમાં તો પર અને અપર નથી. એજ પ્રમાણે ભક્તિના પ્રકરણ વાળા અયર્વજ્ઞોપનિષદ વગેરેમાં કહેલાં રૂપ ભક્તિ રહિતથી ઉપાસ્ય નથી. જ્ઞાનના સાધન રૂપથી વિષ્ણુનું સ્મરણ વગેરે પણ વિરહ ધર્માશ્રયત્વ પણ જણાવેલું છે, તેથી ઉભય રીતે નિર્ણય યથાર્થ છે. ૬

મુત્ર ૯—(૧) સં. ૬માં કહેવી અન્યથાત્વ કષ્ટાત્ એ શંકાનું સમાધાન ન, અવિજ્ઞાત્ એ શબ્દોમાં તેજ સૂત્રમાં કહ્યું હતું, અહિંઆ બીજી રીતે સમાધાન કરે છે (૨) સ. ૬માં આપેલા ઉત્તરથી બીજી રીતે ઉત્તર અહિંઆ આપે છે (૩) વિકલ્પ જણાવવાને મુત્રમાં વા ‘અથવા’ શબ્દ છે. (૪) જેવો અધિકારી તે પ્રમાણે તેને માટે જાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે. જ્ઞાનીને માટે જ્ઞાનનું પ્રકરણ છે ત્યાં જાણની એક રમતા જણાવી છે. ભક્તિ પ્રકરણમાં ભક્તના અનુભવ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રીતે નિરૂપણ છે. (૫) અર્થ આ છે. ખાત સર્વ શુણ્યકૃત હોવા છતાં પણ જેવા ઉપાસક તરફ જેટલા શુભો પ્રકટ કરવામા આવે છે તેટલાજ શ્રુતિથી લા નિર્દેશ હયા છે. આથી પ્રકરણના ભેદથી તે તે મુજબ કથનથી જણાય છે. આથી અધિકારીએ પોતપોતાના અધિકારાનુમાર સ્વરૂપના શુભોનું ચિન્તન કરવું જોઈએ. (૬) આ શ્રુતિનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. અહીં નામના સોમવાગમાં તથા અહીં સત્રમાં ઉપમર્દિન મંજ્યાનુ પ્રથમ વિધાન કરીને તે દિવસોમાં પછીની દીક્ષાના અંચ મતરૂપ પાનમાં સ્તન સંખ્યાનું વિધાન કરે છે ત્યાં અવાન્તર દીક્ષા બે પ્રકારની છે. જે આ લોકમાં સમૃદ્ધિ શીમ રક્ષાની કામના કરે છે તેની આરામ અવાન્તર દીક્ષા છે, સોમકથના દિવસે સાંજે એક સ્તન છે, બીજે દિવસે સ્વવારમા બે સ્તન છે, માયં-કાજે ત્રણ સ્તન, પછીના દિવસે સ્વવારે ચાર સ્તન છે. આ પ્રમાણે પાનમાં આરામ અવાન્તર દીક્ષા મિત્ર થાય છે તે પ્રથમ કહી છે. “આગમ” એટલે જળદને ચીરીનાબે એવું સોડું તેનું નામ આર. તેના જેવો જેનો અમભાગ, મોડું છે તે આગમ આ આગમની આગળ પરોવરીયની વાક્યમાં અન્ય દીક્ષા છે, તેમાં વિપરીત મન છે, મોમના કષણ દિવસે ચાર સ્તનોનું દોદન કરવું. બીજે દિવસે ચાર સ્તનોનું દોદન કરે તો પછીના દિવસે ચાર સ્તનોનું દોદન કરે. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસનો કમ છે (૮) આ પરોવરીય-મનનો દીક્ષાની અંચ સમાવેશ છે. (૯) સ્તન પાનની કહેવી રીતિથી (૧૦) ભક્તિના પ્રકરણમાં કરેલા જાણના રૂપનું વર્ણન ભક્તિવાળાને માટે છે, ભક્તિથી ગદિત માટે નહિ (૧૧) જે માધન ભક્તિના સાધન તરીકે કરવામાં આવે તેમાંજ ભક્તિત્વ હોય, જ્ઞાનના સાધન તરીકે કરવામા ભક્તિત્વ

કરવામાં ભક્તિત્વ નથી. ૧૨અથવા ૧૩પૂર્વસૂત્રથી સર્વ રૂપોમાં ૧૪પરસ્પર સર્વ ધર્મેના ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે ૧૫એકાન્તિક ભક્તના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે એમ અહિંઆં ૧૬વ્યવસ્થિત વિકલ્પને “અથવા નહિ” વગેરેથી કહે છે. સર્વ અવતારોમાં ભગવદવતાર તરીકે સાધારણી ભક્તિ જેને છે તે સર્વત્ર ઉપસંહાર ભલે કરે. પણ જે એકાન્તી ૧૭છે તેના સ્નેહના ઉત્કર્ષથી અન્તઃકરણ એકજ રૂપમાં પર્યવસાન પામ્યું છે એમ અન્ય રૂપ અન્તઃકરણમાં આફેળ બનતું નથીજ. અથવા ઉપસંહારની સંભાવના પણ નથી. તે આ અથવા નહિ “એનાથી” કહેવાય છે. ત્યાં હેતુ છે, “પ્રકરણના લેદથી” છે. શ્રુતિ વગેરેમાં તે તે અધિકારીને ઉદ્દેશીને તે તે પ્રકરણ કહેલું છે. તેથી અહિંઆં પ્રકરણના લેદથી અધિકાર કહેવાય છે. આમ ૧૮હોવામાં ઉપાસક વગેરે કરતાં, કહેલી રીતિએ ઉત્કૃષ્ટ અધિકાર છે તેથી એમ અર્થ જણાય છે. પરોવરીયસ્ત્વ વગેરેની માફક. ૧૯પરના કરતાં પણ પર અને ઉત્તમ કરતાં પણ ઉત્તમ તેનું નામ પરોવરીય એટલે ઉદ્દગીયથી. તેમજવળી ૨૦અક્ષિ, આદિત્ય વગેરેમાં આવેલ દિવસ્યસ્મશ્રુત્વ વગેરે શુભોથી વિશિષ્ટ ઉપાસના પણ ઉદ્દગીયની ઉપાસના છે, તેથી સામ્ય છતાં સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકેજ ઉદ્દગીય દેખાય છે. એથી દિવસ્યસ્મશ્રુત્વ વગેરે શુભોનો ઉપસંહાર પરોવરીયસ્ત્વાદિ શુભોથી વિશિષ્ટ ઉદ્દગીયની ઉપાસનામાં આ પ્રમાણે નથી. એજ પ્રમાણે અહિંઆં પણ છે. ૭

૧ હોય. સ્મરણ તે ભક્તિનું સાધન તરીકે તે કરવામાં આવે, અર્થાત્ વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવાથી વિષ્ણુનું પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજીને જે સ્મરણ કરવામાં આવે તે તેમાં ભક્તિત્વ નથી. (૧૨) અન્ય રીતે આખ્યાન કરવામાં આવે છે (૧૩) સૂત્ર. ૫ થી (૧૪) જેમકે શ્રી કૃષ્ણમા રામચંદ્રના ધર્મેના (૧૫) જે. અનન્ય ભક્ત છે તેને તેા જેમાં તેની આસક્તિ હોય તે સ્વરૂપના ધર્મેનાજ અનુભવ થાય. કૃષ્ણના મક્તને કૃષ્ણ ના ધર્મે, અને રામચંદ્રના ભક્તને રામચંદ્રના ધર્મે અનુભવાય. કૃષ્ણ ભક્તને રામચંદ્રના ધર્મેના અનુભવ હોતો નથી. (૧૬) શાંતિઓગેજ ઉપસંહાર છે, ભક્તોનો નહિ. એવા પ્રકારનો વ્યવસ્થિત વિકલ્પ (૧૭) જે તમામ રૂપોમાં એકજ ભગવાનને જુએ છે તેની બાબતમાં એક અવતારના ધર્મેના ઉપસંહાર ભલે અન્યત્ર યોગ્ય, પણ જે અનન્ય ભક્ત છે અને જેનું હૃદય ભગવાનના એકજ રૂપમાં આસક્ત થયું છે તેની બાબતમાં આ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરવો તે યુક્ત નથી (૧૮) ઉપાસના કરતાં, ભક્તિ અધિક હોવાથી ઉપાસકની સરખામણીએ ભક્તનો અધિકાર ચીઠી જાય છે (૧૯) પરોવરીયસ્ત્વની આખ્યા આપે છે. તેમાં પરવરીયસ્ત્વ આ ત્રણ પદો છે. “ત્વ” એ પ્રત્યય છે. પર એટલે સર્વથી પર-અધિક, વરીવાન-વર એટલે ઉત્તમ, તેના કરતાં વધારે ઉત્તમ સર્વથી અધિક અને વધારે ઉત્તમ એવું. એવું ચું ? તેા કહે છે “ઉદ્દગીય” અર્થાત્ “પરોવરીય.” શબ્દથી આપણે “ઉદ્દગીય” સમજવાનું છે. (૨૦) જે તે અક્ષિ આદિત્યમાં દિવસ્યસ્મશ્રુત્વ વગેરે ધર્મે ઉદ્દગીયના છે, અને તેથી જોકે સાં પણ ઉદ્દગીયની ઉપાસના છે તેા પણ ઉદ્દગીયની સર્વોત્કૃષ્ટતાને લીધે ઉદ્દગીયની તે તે રૂપ થતી ઉપાસનાના ધર્મેના ઉપસંહાર સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદ્દગીયમાં થઇ શકે નહિ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનનાં રૂપો વિષે છે. ભવાર્થ ૦ જેમ પરોવરીયસ્ત્વ વ્રત દીક્ષાના પ્રકરણમાં કહેવું હોવાથી તે દીક્ષાવાળાનું જ વ્રત હોય છે, દીક્ષા રહિતનું નહિ, કારણ કે પ્રકરણનો ભેદ છે તેથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના પ્રકરણમાં જ્ઞાની માટે ધ્વજનું “એકરસ” તરીકે નિરૂપણ છે તથા ભક્તિના પ્રકરણમાં ભક્તના અનુભા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તેનું નિરૂપણ છે. અથવા આ સૂત્રનો બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે. સ. પમાં જે સર્વરૂપોમાં પરસ્પર સર્વ ધર્મેના ઉપસંહાર. ક્યાં તે અન્ય ભક્તના અનુભવથી વિરુદ્ધ છે. તેની બાબતમાં પરોવરીય: કહેતાં ઉદ્દગીય નથી. તેની ઉપાસના જોકે અક્ષિ આદિત્ય વગેરેમાં છે છતાં પરોવરીય ઉદ્દગીય

સંજ્ઞાતશ્ચેત્તદુક્તમસ્તિ તુ તદપિ ॥૩-૩-૮॥

જ્ઞાની તથા ભક્તની, પ્રકરણના બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકેની સંજ્ઞા એક હોવાથી પ્રકરણના ભેદથી સર્વ ધર્મોનો ઉપસંહાર થાય એમ હોય તો તેની વ્યવસ્થા કહેલી છે. તેથી અહિંમાં પણ સંજ્ઞાના એક્યમાં પણ ધર્મનો ભેદ છે.

એકાન્તી અને અનેકાન્તીની પણ શ્રીરામના ઉપાસકરૂપ વગેરેની સંજ્ઞા તો 'અવિ શિષ્ઠ' છે. તેથી એકાન્તીનો પણ ઉપસંહાર યુક્ત છે એવી આશંકાનો ઉત્તર 'તો' બુ. સૂ. ૩-૩-૭ થી કહ્યો છે. સંજ્ઞા તો અલૌકિક છે. અધિકાર તો આન્તર છે. તેજ વધારે બહવાન છે. સંજ્ઞાની એકતાના રહેતુથી અન્યથા બ્યભિચારને કહે છે. "તે પણ છે." પ્રમિત ભેદવાળી ઉપાસનાઓમાં 'પરોવરીયસ્ત્વાદિમાં સંજ્ઞાની એકતા ઉદ્ગીયની ઉપાસનામાં પણ છે એવો અર્થ છે. ૮

વ્યાપ્તેશ્ચ સમજસમ્ ॥૩-૩-૯॥

બ્રહ્મ વ્યાપક છે તથા (સર્વસ્વ છે) તેથી ભક્તના અનુભવના અનુકૂળ રૂપને પ્રકટ કરીને તે વિહાર કરે છે એમ સૂચવ્યું છે.

હવે 'આ વિચારાય છે. ઉપાસ્ય રૂપમાં બ્રહ્મ, પૌગણ્ડ વગેરે પણ કહેવાય છે. તેમ હોય તો વિશદમાં ન્યૂન અને અધિક ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ત્યાં કહેલું સન્નિવિદ્યાનન્દત્વ ઉપપન્ન થાય. કારણકે તેતો સદા એક રૂપ છે તેથી. પ્રાકૃતતામાં વળી સર્વ અસંપૂર્ણ થાય. એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. "બ્રાહ્મિને દીધિ" "સર્વત્ર હાય અને પગવાળુ" (ભ.ગી.

એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. તેમ અનન્ય ભક્તનું હૃદય સર્વોત્તમ ભગવાનના આરંભ હોવાથી, પરસ્પર ધર્મોના ઉપમદાર ત્યાં નથી. ૭

મુત્ર ૮-(૧) એકાન્તી ઉપાસક તથા અનેકાન્તી ઉપાસક એ બન્ને ઉપાસક તરીકે સરખા છે. તેમાં કશું પણ ભેદ નથી. (૨) ઉપસંહારના રહેતુથી (૩) ત્યાં સંજ્ઞાની એકતા ત્યાં ત્યાં સંજ્ઞાના ધર્મોનો ઉપસંહાર છે એવા અન્યથા બ્યભિચાર એમ અર્થ છે. (૪) પ્રમિત-નિર્મિત. નિર્મિત બેદમાં (૫) 'આદિ' શબ્દથી અક્ષિ પુરુષમાં પ્રતીક્ષી ઉદ્ગીય તરીકેની ઉપાસનાનું મહત્ત્વ કરવું જોઈએ. (૬) ત્યાં સંજ્ઞાના અર્થમાં પણ ધર્મનો ઉપસંહાર નથી એવો અન્યથા બ્યભિચાર છે એમ અર્થ છે. ભાવાર્થ જ્ઞાની અને ભક્ત બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકે એકજ મતાવાળા હોવાથી પ્રકરણનો ભેદ નથી. તેથી મર્વ ધર્મોનો ઉપસંહાર બન્ને એવી સંજ્ઞાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે વિષયમાં એકાન્તી અને અનેકાન્તી તરીકે વ્યવસ્થા કરેલી છે. મંજાની એકતાનું અપ્રયોગ્ય ભજવતાં કહે છે. જેમ ઉદ્ગીયની ઉપાસનામાં ઉપાસના તરીકે સંજ્ઞાની એકતા છતાં પરોવરીયસ્ત્વાદિ ઉપાસનામાં ધર્મનો ભેદ છે તેમ અહિંમાં પણ સંજ્ઞાની એકતા છતાં ધર્મનો ભેદ છે. ૮

મુત્ર ૯-(૧) અહિંમાં સંજ્ઞા આપી છે. ભગવાનની અવતાર દશનાં રૂપોમાં બ્રાહ્મદિ અવસ્થાના ભેદ છે. તેથી ન્યૂનતા તથા અધિકતા પણ છે. આમ હોય તો પછી તે અવતારોમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર શી રીતે બને? ભગવાન તો સન્નિવિદ્યાનન્દાત્મક છે. તેમાં બ્રાહ્મદિ અવસ્થાના ભેદ જ દોષ નહિ. ને અવસ્થાના ભેદ શબ્દમાં અને તો પછી 'ભગવાનની સન્નિવિદ્યાનન્દતા બને નહિ. (૨)

૧૩-૧૩) વગેરે સ્તુતિથી સાકારજ વ્યાપક છે '૪ અને થી' સ.વૈ રસઃ (છાં ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી રસાત્મક તરીકે ભક્તોને જે રૂપથી લીલા રસનો અનુભવ હોય તેવું રૂપ કમથી યોગમાયા દ્વર કરીને પ્રગટ કરે છે તેથી બાત્યાદિ ભાવની ઉપપત્તિથી સઘળું હુક્ત છે, એમ અર્થ છે તેથી કહેલા ધર્મવાળું પ્રશ્ન છે એમ સિદ્ધ થયું ૯

શ કા—'પ્રશ્ન ધર્મ' તરીકે તે સઘળા નિત્ય કહેવા ભેદજી, અને તે જૂદા જૂદા ભક્તોથી વિશિષ્ટ છે ત્યાં વગી એક ભક્તની પૂર્વ અને અપર અનેક લીલામાં સળન્ધ સંભળાય છે તેમજ વળી પૂર્વની લીલા નિત્ય હોવાથી તેના સળન્ધી ભક્તત્વ પણ તેમ કહેવું ભેદજી એમ હોય તો 'તેના' આગળની લીલાનો સળન્ધ અશક્ય વચનવાળો છે તેવા વચનમાત્રો પૂર્વ લીલાની નિત્યતાનો ભગ થાય નિત્યતામાં તો અગ્રિમ લીલા સળન્ધી અભિજ્ઞતા થાય અને 'તે અનુભવ તથા 'તેના જણાવનાર પ્રમાણથી વિરુદ્ધ છે માટે ઉત્તર કહે છે.

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥૩-૩-૧૦॥

લીલા સળન્ધી તમામ પદાર્થોના ભગવાન સાથે અભેદ હોવાથી અગ્રિમ લીલામાં પણ એ ભક્તો હોય છે.

લીલાની મધ્યમા આવેલા સઘળા પદાર્થોના પ્રશ્નની સાથે ૧૦ અભેદને લીધે અને

અવતાર દશામાં પ્રાકૃત-વિગ્રહવાળું પ્રભતું રૂપ માનનાથી તેની પૂર્ણતામાં બાધ આવે (૩) શ્રુતિમાં સાનગ પ્રહને જ વ્યાપક કહ્યા છે તેથી અનતાગ દશામાં પણ સાકાર પ્રહની વ્યાપ્તિ ૭ શ્રુતિમાં પ્રહને કરારના કિહેન નથી, પણ સાકાર કહેન છે અને તેજ સર્વત્ર વ્યાપક છે તેથી કહેવો બાધ અહિં આ નથી (૪) સૂત્રમાં ૩ શબ્દ ક્યા અર્થને સૂચવે છે તે જણાવે છે 'ચનો અર્થ' 'સર્વસત્ય' સૂચવે છે અર્થાત્ પ્રહ સર્વરૂપ રૂપે છે તેથી બાત્યાદિ અવસ્થાના ભેદો પ્રહના ધર્મથી વિરુદ્ધ નથી (૫) પ્રહ સર્વરૂપ હોવાથી ભક્તોની ભાવના પ્રમાણે તેને માટે તે રસનો અનુભવ કરાવવાને સરૂપને પ્રગટ કરે છે (૬) આથી ભગવાનની બાત્યાદિ અવસ્થાનો વિરોધ નથી, ભાવાર્થ સાકાર-ઉપાસ્ય રૂપોમાં બાત્યાદિ અવસ્થા કહેની હોવાથી વિગ્રહના ન્યૂન તથા અધિક ભાગને લીધે પ્રહની સમ્યક્દાનન્દતા હુક્ત બનશે નહિ ઉત્તર-ના સર્વત્ર ગણિવાદાન્તજી એરે શ્રુતિથી સાનગ પ્રહને જ વ્યાપક કહેવ છે તેથી અન્યથાનો ભેદ વિરોધ જનક નથી

સૂત્ર ૧૦—(૧) બાત્યાદિ તે પ્રહના ધર્મો હોવાથી જમ પ્રહ નિત્ય છે-ઉચ્ચેટ રહિત છે તેમ તે ધર્મો બાત્યાદિ પણ છે એમ કહેવું ભેદજી (૨) મોક્ષ પરમાન્દ્ર વગેરેથી કૃષ્ણોપનિષદમાં થ્રણ કમય છે, (૩) નિત્યના કહેની ભેદજી અર્થાત્ લીલાના સળન્ધવાગો ભક્ત પણ નિત્ય છે (૪) પૂર્વની લીલાના અનુભવ માટે આનિર્ભાવ પામેન ભક્તનો જ (૫) એક કાને એક ભક્તથી વિરુદ્ધ જૂદી જૂદી લીલાનો અનુભવ હોતો નથી માટે તેમ કહેવું એ શક્ય નથી એવો અર્થ છે, (૬) પૂર્વ લીલાની નિત્યતામાં (૭) 'ભક્તની એમ અપ્યાદ્ધાર સમજતુ, અર્થાત્ ભક્તની અગ્રિમ લીલા (૮) સળન્ધીની ભિન્નતા (૯) લીલાનો અનુભવ કરનાર ભક્તનો અનુભવ તેને જણાવનાર પ્રમાણ એટલે કૃષ્ણોપનિષદની શ્રુતિ તે વિરુદ્ધ થાય અર્થાત્ આ રીતે ભક્તોનું ઐશ્ય હોય તો કૃષ્ણોપનિષદની શ્રુતિનો વિરોધ આવે તેનો ભેદ હોય તો પ્રહના ધર્મોની બાત્યાદિ નિત્યતા જણાવનાર શ્રુતિનો વિરોધ આવે આ રીતે બન્ને પક્ષમાં વિરોધ છે એવી શકાથી ઉપસદ્ધાર દુષ્કર છે આમ થતા તેની નિર્ણય માટે આ સાથેનું સૂત્ર સત્રમાં રમે છે (૧૦) જુઓ "ત્સ્યાન્ન મિન્ના દ્વાલ્પા આમિર્થિન્નો વ વૈ પ્રમુ એવી કૃષ્ણોપનિષદની

પ્રથમ એક હોવાથી પ્રથમની હીલાથી અન્યત્ર પછીની હીલામાં પણ આ પૂર્વની હીલાના સંબંધવાળા જે રસ છે એવો અર્થ છે. અહિંયાં આ અભિપ્રાય છે. “તે રસ છે” (તૈ. ૨-૭) એ શ્રુતિથી અને “સર્વરસ” (છાં. ૩-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી પ્રશ્નની સર્વ રસાત્મકતાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેમજ વર્ણી જે રસના રસને વિભાવ, અનુભાવ વગેરે રૂપો છે તેમનાંથી તે રસ ઉત્પન્ન થાય છે. આતાન, અને વિવિધતાત્મક તંતુઓથી પટની માફક માટે. તાદાત્મ્ય રસનું છે, એમ સર્વનો અલેહ નિર્વિદ્ધ છે.

(શંકા)—વિરુદ્ધદિશાવાળા એક જાતીયભાવવાળાની અતિશય ભક્તિને હીધે એકાએક એક જાતીય હીલા સહિત ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ હોય ત્યારે ભગવાનની વ્યાપકતાથીજ પ્રાદુર્ભાવ ઉપપન્ન હોય તો પણ હીલાના પદાર્થો અવ્યાપક હોવાથી એકી સાથે આવિર્ભાવ અનુપપન્ન છે. તેમજ ભક્તો સમાન હોવાથી તથા ભક્તિ માર્ગના વિરોધ ને હીધે તથા વિનિગમકનો અભાવ હોવાથી એક સ્થળે માયાથી દર્શાવે છે. એમ કહેવું સુક્ત નથી એવી શંકા પણ આ એ સૂત્રોથી દૂર કરેલી નહીં જોઈએ. પ્રથમ વ્યાપક હોવાથી અને હીલાનો તેની સાથે અલેહ છે તેથી તે રૂપ હોવાથી એક ભક્તને પ્રશ્નની સાથે હીલાના પદાર્થો જે પ્રમાણે આવિર્ભાવ થાય તેજ પ્રમાણે ત્યારે અન્યત્ર પણ ભક્તિના સમાન સ્થળમાં આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી સ્વયં સુક્ત છે. ૧૦

(શંકા)—વ્યાપકતાની માફક પૂર્ણાનંદ, એશ્વર્ય, વગેરે ધર્મો પણ તેમાં પ્રતીત થતો હશે. પણ તેમ નથી, કારણ કે દુઃખની સંભાવનામાં પ્રભુનીજ પ્રાર્થના કરે છે. આમ હોય તો વ્યાપકતા પણ કહેવી શક્ય નથી. તુલ્ય હોવાથી. માટે ઉત્તર આપે છે.

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥૩-૩-૧૧॥

પૂર્ણાનંદ વગેરે શુદ્ધ પ્રશ્નનાજ ધર્મો છે, જીવના નહિ.

પૂર્ણાનંદ એશ્વર્ય વગેરે પ્રધાન, ધર્મો પ્રશ્નનાજ ધર્મો છે. હીલાના પદાર્થો તો

શ્રુતિ. (૧૧) પછીની હીલાના સંબંધી (૧૨) રસચાતુર્યમાં રમતી અભિવ્યક્તિ વિભાવ અનુભાવ તથા સંચારી ભાવથી થાય છે. વિભાવ એ પ્રકરના છે. આસંબન અને ઉદીપન. જેના આધારે રસ રોકે છે તે આસંબન; અને જે રસને ઉદીપિત કરે છે-ઉત્તેજિત કરે છે તે ઉદીપન. અહિંયાં ભક્તો તે આસંબન વિભાવ છે અને જાગૃત્યો વગેરે ઉદીપન વિભાવો છે. અનુભાવ એટલે કટાક્ષ, વેણુ વાદન વગેરે. આ પ્રમાણે આ સંપ્રદાયોના રમ સાથે અનંદ સિદ્ધ થતાં હીલારૂપ ભક્તોનો પૂર્વ તથા ઉત્તર હીલાનો સંબંધ નિર્માણ હોય છે. (૧૩) તાણે તથા વાણે-વસ્ત્રમાં ઉભા અને આડા તાંતણા હોય છે. જેમ વસ્ત્રની અભિવ્યક્તિ ઉભા અને આડા તાંતણાથી બને છે તેમ કોઈ પણ રસની અભિવ્યક્તિ આસંબન અને અનુભાવથી થાય છે. જેમ પટની સાથે તંતુ રૂપના કારણોનો અનંદ છે તેમ રમ તરીકે સંપ્રદાય ભક્તોનો અનંદ છે (૧૪) હીલા સંબંધી પદાર્થોની અવ્યાપકતાએ કરાતી શંકા (૧૫) વ્યાપકવર્તી ભાવાર્થ-હીલા સંબંધી મંત્રના પદાર્થોને ભગવાન માથે અનંદને હીધે આગળની હીલામાં પણ આગળ ભક્તો છે, બીજા નહિ આથી હીલામાં નિત્ય ભક્તો પણ તેજ છે. ૧૦

મત્ર ૧૨—(૧) જે હીલાના સંબંધી ભક્તોનો ભગવાન માથે અનંદ હોય તો પછી ભગવાનના પૂર્ણાનંદવ વગેરે ધર્મો ભક્તોમાં હોવા જોઈએ. પણ તેનું વ્યુત્પત્તિ નથી કારણ કે તેમને દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે એમ શંકા કરી છે (૨) શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પૂર્ણાનંદ વગેરે ધર્મો મુખ્ય પ્રશ્નનાજ છે. તેથી પ્રથમ સિવાય બીજા સ્થળે હોઈ શકે નહિ. (૩) જ્યારે એજ મુખ્ય-પ્રધાન ધર્મો

પ્રજ્ઞાના ધર્મ તરીકે વ્યાપક કહેવાય છે. વ્યાપક ધર્મી 'અનાગન્તુક' ધર્મ વાળાના વ્યાપક-
ત્વનો નિયમ છે તેથી ખરેખર ધર્મોમાં પૂર્ણાનન્દત્વ વગેરે સંભવતા નથી. ધર્મિત્વનો
વ્યાપકતા છે. માટેજ અહિંયાં ધર્મ શુભભાવથી લીલાના પદાર્થોનો આવિર્ભાવ જણા-
વવાને 'પ્રધાન શબ્દ'નું ગ્રહણ કર્યું છે. ૧૧

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરુપચયાપચયૌ હિ ભેદઃ ॥૩-૩॥૧૨॥

શુદ્ધ અભેદના જ્ઞાનીઓમાં પ્રિય શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો

જોઈએ નહિ. પ્રિય ભોદાદિનો ઉપચય અને અપચય

ભેદમાં ખરેખર હોય છે.

(શંકા)—ઉપાસકના પ્રિયત્વ વગેરે પ્રકારના જ્ઞાનના ક્રમથી શરૂ કરીને પ્રિયત્વાદિ
ધર્મોના શિરસ્ત્વ વગેરે રૂપનું આનન્દમય અધિકરણમાં નિરૂપણ કર્યું છે. તેથી લીલામાં
આવેલાનું પ્રણ પ્રિયત્વ વગેરે જ્ઞાન હોવાથી અહિંયાં પણ સ્વરૂપના ઉપાસક પ્રિય, શિરસ્ત્વ
વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એવી આશંકા કરીને દૂર કરે છે. ચિત્ત શુદ્ધિના
તારતમ્યના હેતુ રૂપ પ્રિયત્વ વગેરેનું જ્ઞાન લીલામાં આવેલાના ચિત્તની શુદ્ધિની અપેક્ષાના
અભાવને લીધે સંભવતું નથી તેથી તેમનો અહિંયાં ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ
એવો અર્થ છે. ૧ અથવા શંકા—આનન્દમયની ઉપાસનાને અથર્વણાપનિષદમાં કહેલા

છે (૪) લીલાના પદાર્થોમાં જે વ્યાપકતા જણાય છે તે પ્રજ્ઞાના ધર્મને લીધે છે. વ્યાપકતા એ પ્રજ્ઞાના
ધર્મોનો સ્વભાવ છે. તેને લીધેજ લીલાના પદાર્થો પણ નિત્ય છે. સ્વત્રત્ત રીતે નહિ (૫) લીલાના
સંબંધી ધર્મો અનાગન્તુક-સદ્જ છે એવા અનાગન્તુક ધર્મો-સદ્જ ધર્મો પ્રજ્ઞામાજ છે. આથી વ્યાપકત્વ એ
પ્રજ્ઞાનો મહત્ત્વ ધર્મ હોવાથી લીલાના પદાર્થોમાં તેની વ્યાપકતા છે. (૬) પ્રજ્ઞા ધર્મી છે ધર્મ નહિ
તેથી ધર્મોમાં ધર્મ હોય પણ ધૂર્મમાં ધર્મી નહિ ધર્મી વ્યાપક હોવાથી તે તમામ ધર્મોમાં છે. (૭) મુત્રમાં
“પ્રધાન” શબ્દ યોજવાનું પ્રયોજન કહે છે. આનન્દ ધર્મો તે પ્રધાન-ભગવાનના જ છે. અન્યના નહિ;
તેથી ભક્તોમાં પરમાનન્દત્વ વગેરે ધર્મો નથી તેથી પ્રજ્ઞા એ ધર્મી છે. તેથી તે પ્રધાન-મુખ્ય છે, અને
ધર્મો તે અમુખ્ય-ગૌણ છે પ્રજ્ઞાના ધર્મોમાં વ્યાપકતા તથા નિત્યતા તે ધર્મી તરીકેની વ્યાપકતા-નિત્યતાને
લીધે છે. ભ્રાતૃધર્મ-પૂર્ણાનન્દ વગેરે ધર્મો પ્રધાન-મુખ્ય ભગવાનના જ છે, છતાં નહિ તો પણ
ભગવાન માથે જ્યારે તેમનો અભેદ હોય છે ત્યારે સિદ્ધ છોડ્યા તેમનો આવિર્ભાવ થાય છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) પાછલા ત્રણ સૂત્રોમાંથી એવું જણાયું કે માત્ર વ્યાપકત્વાદિ ભગવદ્ધર્મો
ભક્તોમાં પણ હોય છે પણ પૂર્ણાનન્દત્વ વગેરે ધર્મો તો ફક્ત ભગવાનમાં જ હોય છે. હવે આ સૂત્રનું
પ્રયોજન જણાવે છે. (૨) આનન્દમય અધિકરણમાં ભગવાનનું પર્ણન છે. ત્યાં પ્રીતિને ભગવાનનું શિર
કહેવ છે. મોદને ઉત્તર પક્ષ (હાથઅગ) અને પ્રમોદને દક્ષિણ પક્ષ (જમણ અગ) કહેવ છે. (૩) લીલા
નિવિષ્ટ ભક્તમાં પણ-આનન્દમયના ઉપાસક તરીકે પ્રિયત્વાદિ ધર્મો હોવા જ જોઈએ એમ શંકા છે (૪)
અહિંયાં સાત આ છે. ભક્તો જે પ્રકારના છે-ઉપાસકો તથા લીલારથી. ત્યાં ઉપાસકોની ચિત્તશુદ્ધિના
તારતમ્યથી પ્રિયત્વાદિ જ્ઞાન હોય છે. લીલારથીને તો પ્રજ્ઞા માથેના તારતમ્યને લીધે ભગવાનમાં તેમના
અવયવો પ્રિયત્વાદિનું જ્ઞાન નિરૂપણ રોદને હેતુ છે ને ચિત્ત શુદ્ધિના તારતમ્ય રૂપ નથી. માટે ઉપા-
સકના જ્ઞાનના ક્રમથી શુભિર્મા કહેવા જે પ્રિય શિરસ્ત્વ વગેરે ધર્મો છે. તેમની લીલામય ભક્તોમાં
પ્રાપ્તિ જ સંભવતી નથી. માટે સ્વરૂપના ઉપાસક પ્રિય શિરસ્ત્વાદિનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ.
(૫) આ પ્રકારે લીલારથી ભક્તોના નિર્ણયના અંશમાં ઉપજી ઉપાસકોના નિર્ણયના અંશમાં તેના

પંચરાત્રાદિ આગમમાં કહેલા પ્રકારથી 'કરનારના' પુરુષ રૂપમાં યજ્ઞાદિનો ઉપસંહાર અયુક્ત હોવાથી આનન્દમય અધિકરણમાં તેનું રૂપજ કહેલું છે તેથી પુરુષરૂપ શી રીતે આનન્દમય હોઈ શકે? અથવા તેમ હોવામાં પણ શા માટે કહેલો ઉપસંહાર નથી? તેમજ વળી મોહ અને પ્રમોહ એટલે ઉપચિત આનંદ અને અનુગચિત આનંદ એકી સાથે હોવાથી 'દેશલેહથી પણ ભિન્ન હોવાને લીધે નિત્ય આનંદના એકરસ પ્રદાનમાં તેવા' ૧૦ પ્રકારના રૂપનું કથન ૧૧ અનુપપન્ન છે એવી આશંકા કરીને પરિહાર કરે છે. ૧૨જે અથર્વણથી ૧૩ ઉપાસ્ય પ્રિય શિરસ્ત્વાદિથી વિશિષ્ટનો ભેદ હોય તો તેની અપ્રાપ્તિ થાય, પણ તે પ્રમાણે નથી. તેથી ઉપાસનામાર્ગીયે પણ આથર્વણિકાદિના ૧૪ પ્રિય શિરસ્ત્વાદિકેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એમ અર્થ છે. પ્રિયત્વાદિનું જ્ઞાન ચિત્તની શુદ્ધિના તાસ્તમ્યના હેતુવાળું છે એવા પક્ષમાં ૧૫ પરોક્ષવાદમાં પણ ૧૬ ત્યાં ભેદના અભાવને લીધે મોહ અને પ્રમોહ તમારી કહેલી રીતિ પ્રમાણે નથી એમ અર્થ છે. પ્રદાનના ૧૭ ધર્મોજ ભિન્ન છે એમ ઉપાસનાને ૧૮ માટે તેમને લેઈને શિર, હાથ વગેરે નિરૂપાય છે. તેથી ત્યાંજ અમે નિરૂપણ કર્યું છે. જો કે આનન્દમય અધિકરણમાંજ આ અર્થ કહેલો છે તેથી આ ૧૯ શંકા સંભવતી નથી. તો પણ શુભોપસંહારના પ્રસંગમાં મિથ્યાવાદીની આ પણ શંકા સંભવે છે. તેથી આચાર્યે કહીને નિરાસ કર્યો. ૧૨

શંકા—ઉપાસ્યરૂપના ૧ અવિકલ શુભોનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, ૨ વિકલનો નહિ. ૩ તેમજ વળી પુરુષ રૂપમાં પક્ષાદિ વિકલ છે તેથી તે ઉપસંહાર કરવા યોગ્ય નથી એવી આશંકા કરીને કહે છે.

इतर स्वर्थसामान्यात् ॥३-३-१३॥

નિર્ણયને માટે આ સૂત્રનું અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧) પક્ષીરૂપના ધર્મોના ઉપસંહાર કરીને પુરુષ રૂપની ઉપાસના કરનારના (૭) વસ્તુના: પક્ષીરૂપ પુરુષાદાર હોવામાં (૮) આ મિથ્યાવાદીએ કહેલી બીજી શંકા છે (૯) ઉત્તર પક્ષ અને દક્ષિણ પક્ષ (૧૦) પક્ષિ રૂપનું કથન. આનંદમય અધિકરણમાં આનન્દમય પ્રદાનનું પક્ષી રૂપે વર્ણન છે. (૧૧) એકરસ નિત્ય પ્રદાનનું વર્ણન પક્ષી રૂપે આદાર રૂપે કરવું તે મંભવનું નથી (૧૨) નર્કની રીનિથી સૂત્રના અર્થને દર્શાવે છે. શંકા-નિત્યાનન્દ એકરસ પ્રદાન કરનાં અર્થાત્ નિત્યાનન્દ એકરસ પ્રદાનમાં પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ યુક્ત પ્રદાનથી ભેદ હોય-આ જ-ને પ્રદાન એક નહિ પણ બહુ હોય તો. પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ ધર્મોની પ્રાપ્તિ યુક્ત નથી પણ પ્રદાનની જાળનમાં એવી રીતનો ભેદ નથી, અર્થાત્ એકરસ નિત્યાનન્દ પ્રદાન અને પ્રિય શિરસ્ત્વાદિ ધર્મોથી યુક્ત પ્રદાન એકરસ છે. (૧૪) આ પ્રકારે પ્રદી ૨૨ રૂપ અને નિત્યાનન્દ ૨૨ રૂપ એ જ-ને અભિનન્દન છે એવો ભાવ છે (૧૫) ભક્તોના અતીક્ષિત દેહની ગદ્યાને માટે પક્ષીરૂપ જનીને જ-ને અનન્યવાદિ રૂપે ત્યાં ત્યાં પ્રાસમાં પ્રવેશ કરે છે.) જનમાં તો આનન્દમય છે એમ પરોક્ષવાદનો પક્ષ છે. (૧૬) જે પક્ષમાં પણ (૧૭) જેથી ધર્મોના વ્યવરૂદ્ધ દર્શો છે. અર્થાત્ પ્રદાન ધર્મોમાં ભેદ છે પણ ધર્મોમાં નહિ (૧૮) પ્રદાનની ઉપાસના માટે તેમના નેના દાથ, પગ, માથું વગેરે અન્યવાનું નિરૂપણ કર્યું છે (૧૯) પ્રદાનની અંદર મોહ અને પ્રમોહ ધર્મો ૭ નિરૂપાયા છે તે વિશેની. આચાર્ય-શુદ્ધ અભેદના ગાનીઓમાં પ્રિયશિરસ્ત્વાદિ વગેરે ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. કારણ કે પ્રિય, મોહ વગેરેના ઉપવચ તથા અપવચનો ભેદજ મંભવે છે તેથી અમ ૧૩—(૧) પુરુષ ધર્મો (૨) પક્ષી ધર્મો (૩) પ્રદાન પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપનું વર્ણન યુક્ત

વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા ઇતરના ધર્મેનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ
કારણ કે આનન્દમયના લક્ષણવાળા અર્થની એકતા છે તેથી.

ઇતર કહેતાં 'પુરુષ રૂપમાં વિરુદ્ધ તરીકે જે ધર્મો ભાસે છે તેનો પણ 'ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. 'ત્યાં વિરોધના વ્યવરૂદ્ધના 'સાપન માટે "તુ" શબ્દ છે. "અર્થના સામાન્યથી" એવો 'ત્યાં હેતુ છે. અર્થ કહેતાં પદાર્થ 'આનન્દમયના લક્ષણવાળો છે. તેની સમાન કહેતાં એક હોવાથી એવો અર્થ છે. ૧૩

હવે આનન્દમય અધિકરણમાં કહેલા પ્રકારથી જે પ્રિયત્વ વગેરે ધર્મો છે તેમનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. પુરુષ રૂપમાં પક્ષાદિનો પણ નહિ એમ આગળ કહે છે.

આધ્યાનાય પ્રયોજનામાવાત્ ॥૩-૩-૧૪॥

ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે ગુણોને ઉપસંહાર છે. પ્રયોજનનો જ્યાં અભાવ હોય તેનો ઉપસંહાર કરવો નહિ.

આનન્દ સ્વરૂપના જટલા ધર્મો ભક્તિમાર્ગીય પરોક્ષવાદથી પ્રિયત્વના પ્રાધાન્ય વગેરે કહેવાય છે તે સઘળા, સંપૂર્ણ ધ્યાનને માટે જે ધર્મોનો ઉપયોગ છે તેનોજ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ અન્યનો નહિ. ત્યાં "પ્રયોજનના અભાવથી" એમ હેતુ કહે છે. ધ્યાન વિપદાર્થની તેટલાથીજ સિદ્ધિ હોવાથી અધિક ઉપસંહારમાં 'તે પ્રમાણે છે તેથી એમ અર્થ થયો. ૧૪

અન્યોના અનુપસંહારમાં અન્ય હેતુને પણ કહે છે.

આત્મશદ્દાચ્ચ ॥૩-૩-૧૫॥

વળી આનન્દમયને આત્મા કહેલો છે તેથી પ્રિયત્વાદિ ધર્મો પણ આત્માના જ છે,

"પ્રિયજ" વગેરેથી પરોક્ષવાદથી કહેલા પ્રિય પ્રાધાન્ય વગેરેનીજ ભાવના કરવી

નથી. (૪) પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપના ધર્મો (૫) પુરુષ રૂપમાં પક્ષીરૂપના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવામાં કોઈ પણ ખાધક નથી. (૬) પરસ્વરૂપમાં (૭) પુરુષરૂપમાં પક્ષીરૂપનો ઉપસંહાર કરવાથી કોઈ પણ વિરોધ નથી એમ જણાવવાને સૂત્રમાં "તુ-નો" શબ્દ યોગ્ય છે. (૮) શા માટે વિરોધ નથી તેનો હેતુ સૂત્રમાં ભર્વસામાન્ય એ પદથી આપ્યો છે. (૯) ઉપસંહારમાં (૧૦) પક્ષીરૂપના ધર્મોના અર્થ પુરુષ રૂપના ધર્મોની સમાન છે. તેથી પુરુષ રૂપમાં પક્ષીરૂપનો ઉપસંહાર અરથાને નથી. ભાવાર્થ વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા પણ ઇતરના ધર્મોનો-પુરુષ રૂપમાં પક્ષી રૂપ અને પુરુષરૂપ જનનેમાં વિદ્યમાન આનન્દમય લક્ષણવાળા અર્થની એકતા છે તેથી.

સૂત્ર ૧૪—(૧) પક્ષી રૂપમાં વિદ્યમાન પ્રિયત્વાદિ ધર્મો (૩) સૂત્ર ૧૪માં (૩) ભક્તિ માર્ગીય ધ્યાન પદાર્થની (૪) પ્રયોજનના અભાવને લીધે અધિક ઉપસંહારમાં પ્રયોજન નથી. ભાવાર્થ-ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ગુણોનો ઉપસંહાર છે. માટે જટલા ગુણોથી ધ્યાનની સિદ્ધિ છે તેટલાનો જ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, અન્યનો નહિ, પ્રયોજનનો અભાવ છે. તેથી

જોઈએ. શ્રુતિમાં કહેલા શિર પક્ષ વગેરેની નહિ, કારણ કે 'તેમના વિષેની વિવેક્ષા નથી. ત્યાં હેતુ' આત્મના શબ્દનો છે. "આનન્દ આત્મા" એમ આનાર્થા પ્રથમ કહેલા પ્રિય પ્રાધાન્ય વગેરે રસાત્મકનો આત્મા સ્વરૂપ આનન્દ છે એમ કહ્યું છે. આગળ "તે રસ છે" (તે. ૧-૭) એમ કહેવાની ઈચ્છા હોવાથી અને તે સ્થાયિ ભાવાત્મક છે તેથી તેમજ તેજ આનન્દમય છે તેથી. પ્રિયના વિષયવાળી લીલામાં આવેલા ભક્તના જ્ઞાનના પ્રકાર પણ રસાત્મક તરીકે આનન્દરૂપ હોવાથી તેમની ઉપાસના તો ઉત્તમ અધિકારના અભાવમાં શિર, પક્ષ વગેરે રૂપથી કરવી જોઈએ એવા ભાવવાળી શ્રુતિનું તે પ્રમાણે નિરૂપણ કર્યું. આથી જો 'પરમપરાના' સંબંધમાં પંજુ ઉપોત્પત્ત્ય છે' તો આની મહત્તા ક્યાં સુધી કહેવી ? એમ જણાવાય છે. આમ હોવાથી ઉપાસનામાર્ગીયર્થી ઉપાસ્ય વિભૂતિ રૂપ છે. મૂલ રૂપ નહિ. "જેને યોગથી પ્રાપ્ત કરાતા નથી" (ભા. ૧૧-૧૨-૬) એ વાક્યથી એમ જણાવું જોઈએ ૧૫

૨ આત્મગૃહીતીત્યધિકરણ.

આત્મગૃહીતિરિતરવદુત્તરાત્ ॥૩-૩-૧૬॥

ઈતર અન્નમયાદિમાં આનન્દમયનો આત્મા જે કહ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે તે સર્વથી ઉત્તર. આનન્દમયના અભિપ્રાયથી છે.

'તૈત્તિરીયકમાં અન્નમયાદિના નિરૂપણમાં તેમની પુરુષવિધતાનું નિરૂપણ કરી: "તેનેજ આ શારીર આત્મા" (તે. ૨-૩) એમ સર્વત્ર કહેવાય છે. ત્યાં આનન્દમય પર્યન્ત શારીર આત્મત્વનું કથન હોવાથી સંશય થાય છે. શરીરનો અભિમાની જીવજ કોઈક છે કે પ્રાણ ? ત્યાં શારીર પદથી જીવજ હોવાને લાયક છે. તેમ હોયતો આનન્દમયની

મૂલ ૧૫—(૧) પક્ષાદિના (૨) આનન્દમય આત્માની ઉપાસનામાં પક્ષ વગેરે ઉપયોગી નથી તેથી (૩) એકાન્ત લીલાસ્થ ભક્તના જ્ઞાનના વિષય ભગવદ્ભોજના (૪) ઉપાસકોના વિષયરૂપ અને વિભૂતિનું રૂપ છે, મૂલ ૧૫ નહિ (૫) ભગવાનનું સ્વરૂપ અગાધ છે એવા અભિપ્રાયવાળી (૬) જ્યોત્સ્નાનો નિર્વર્તને વગેરે (૭) ઉપાસનાની અવિષયતા (૮) પક્ષાદિથી યુક્ત વિભૂતિ રૂપમાં પણ. બેનાર્થ-આનન્દમય અધિકરણમાં જે પ્રાણનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પ્રિય પ્રધાન્યાદિ ગુણોના જ ઉપમંદાર કરવો જોઈએ શિરપક્ષ વગેરેના નહિ: આનન્દ આત્મા વગેરેથી તેમનું જ આત્મા તરીકે કથન છે. શિરપક્ષ વગેરેનું નહિ.

અધિ. ૨. સૂત્ર ૧૬—પ. જ્યાં અધિકરણમાં એકાન્ત ભક્તોથી પુરોષોત્તમમાં પક્ષાદિ ધર્મોના અનુપમંદારમાં આનન્દ: ભાત્મા વગેરે શ્રુતિમાં આવેલા આત્મા શબ્દને હેતુ તરીકે કહ્યો હતો. તેના સંગથી આનન્દમય પ્રકરણમાં આવેલા આત્મા શબ્દથી યુક્ત અન્ય વાક્યનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણનો પ્રારંભ કર્યો છે. (૨) અન્નમયથી શરૂ કરીને આનન્દમય પર્યન્ત શરીરનું વર્ણન કર્યું છે અને તે પ્રત્યેકનો આત્મા પણ જણાવ્યો છે. જેમકે અન્નમયના વર્ણનમાં તેના શરીરના સિન્, ઉત્તર પક્ષ, દક્ષિણ પક્ષ તથા પુરુષનું વર્ણન કરીને પ્રાણમયને તેના આત્મા જણાવ્યો છે. તેજ પ્રાણમયનો આત્મા મનોમય કહ્યો છે. મનોમયનો વિજ્ઞાનમય કહેલ છે. અને વિજ્ઞાનમયનો આનન્દમય કહ્યો છે આનન્દમયનો આનન્દ આત્મા ઝીનિ જણાવ્યો નથી. (૩) શરૂ એ છે કે અન્નમયમાંથી શરીર આત્મા કહ્યો છે અર્થાત્ શરીરના અભિમાની આત્માનું કથન છે તેથી તે આત્મા જીવ દર્શકે પ્રાણ ૩ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે

પણુ. પ્રજ્ઞતા સંભવતી નથી. વળી. સાર્ગવ વિદ્યામાં કહેવાય છે. “અન્ન પ્રજ્ઞાએમંભજ્યુ” (તૈ. ૩-૨) ત્યાંથી આરંભીને આનન્દમય સુધી “આનન્દ પ્રજ્ઞાએમંભજ્યુ.” (તૈ. ૩-૬) એમ-છેલી શ્રુતિથી પ્રજ્ઞત્વ છે. આમ જન્ને ખાબુએ ‘પાશવાળી રજજી છે. આમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

ઇતર કહેતાં જીવની માફક આત્માનું ગ્રહણ છે. કારણકે તેનોજ શારીરક આત્મા છે. “(તૈ. ૨-૩) એમ જે છે તે તેના ઉત્તરને લીધે છે. “(પ્ર. પૂર્વસ્વ” એમ સર્વત્ર કહેલું હોવાથી સર્વની પછી આનન્દમય છે, માટે તે હેતુથી એમ અર્થ છે. વળી તે તે શરીરના અભિમાની છે તેથી. આ “આનન્દમય અધિકરણમાં અમે વિસ્તારથી સમજાવું છે. ૧^મ અથવા અન્ય આન્તર આત્મા એમ અન્નમયથી. અન્યત્ર સર્વત્ર કહેલા હોવાથી પ્રથમ જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તે ઇતર એમ કહેવાય છે. તેમજ વળી “યઃ પૂર્વસ્વ” એ શ્રુતિથી ઇતરની માફક ૧^મ પૂર્વનિરૂપિત માફક ૨^મ પ્રકૃતમાં પણ ૩^મ આત્માના ગ્રહણનું કથન જે તેના ૪^મ પછીનાને લીધે છે તે ૧^મ પ્રથમની માફક છે. ૧૬

અન્વયાદિતિ ચેત્સ્યાદવધારણાત્ ॥૩-૩-૧૭॥

આનન્દમયમાં તો આત્માનો સંબંધ છે એમ કહેતા હોં તો કહે છે કે

અન્નમયાદિમાં પણ આનન્દમય આત્માનોજ નિર્ધાર છે.

શંકા—સર્વત્ર “યોન્યઃ માન્તર આત્મા” એ શ્રુતિથી પ્રત્યેક અન્નમયાદિનાં ભેદોનું

તે શારીર આત્મા એ જીવજ હોવા જોઇએ (૧) જે અન્નમયથી વિજ્ઞાનમય પર્યન્તનો શારીર આત્મા જીવ હોય તો પછી વિજ્ઞાનમયનો આત્મા આનન્દમય જે કહી છે તે પણ જીવજ હોવા જોઇએ. યજ્ઞ નદિ- (૬) એક બાજુએ આનન્દમય પણ જીવ સમજાય છે ત્યારે “આનન્દ યજ્ઞ એમ જાણવું” (તૈ-૩-૧) એવી શ્રુતિથી આનન્દમય યજ્ઞ સમજાય છે, તો આમાં શુ ખરું સમજવું ‘ઉભયતઃ પાશારંભ્યુ.’ ના ન્યાયથી અદિ આ દોષ આવે છે. (૭) સર્વથી પૂર્વે જે અન્નમય છે તેની પહેલાં આકાશાદિ સૃષ્ટિના જનક પરબ્રહ્મનું કથન કરેલું છે તેથી તેના સ્વરૂપના જોધન માટે જ આનન્દમયની ઉક્તિ કરેલી છે તેથી શારીરપદના બરાબર અભિગ્રવદાર માત્રથી જીવ વિષેની શંકા કરવી જોઇએ નહિ, પણ ઉપક્રમ વગેરેનો વિચાર કરીને યજ્ઞનું જ ત્યાં આત્મા તરીકે જ્ઞાન કરવું જોઇએ. એટલા માટે “ઉત્તરાત્” એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. (૮) આ પ્રમાણે અન્નમયાદિ આધ્યાત્મિક છે અને તેના શારીરના અભિમાની આનન્દમય જ છે. આ અભિમાન અધ્યાસ રૂપ નથી, પણ “તદાત્માનમેવવેદદં ત્ર લાક્ષ્મિ” એવી શ્રુતિથી વચાર્થ જ્ઞાન રૂપજ છે. (૯) આ ઉપરથી સમજાય છે કે આનન્દમય અધિકરણમાં (પ્રથમ અધ્યાય પ્રથમ પાદમાં) પણ શ્રીવિદ્યેશજીએ કેટલાક ભાગ રચેલા છે. (૧૦) ત્યાંજ પ્રકરણમાં શારીર આત્માની માફક “અન્યોન્તર આત્મા” એમાં આત્માનું ગ્રહણ છે. તેથી અદિ-આં કયા આત્માના અર્થમાં તે શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રકરે કર્યું હશે એવા જ્ઞાનના અભાવમાં અન્ય વ્યાખ્યાનને કરે છે. (૧૧) વિજ્ઞાનમય સુધી નિરૂપિત આત્માની માફક (૧૨) આનન્દમયનું પણ (૧૩) આત્મ શબ્દથી કથન (૧૪) આનન્દમયના અભિપ્રાયથી (૧૫) સૂત્રમાં ફક્તજ શબ્દનું આ વ્યાખ્યાન છે. ભાવાર્થ-આનન્દમય મિવાયના ઇતર અન્નમયાદિમાં તત્ત્વેવ આત્મા એ પ્રમાણે જે આત્માનું કથન કર્યું છે, તે સર્વથી ઉત્તર આનન્દમયના અભિપ્રાયથી છે. આ પ્રમાણે આનન્દમય પરમાશાંદાપજ હોવાથી તેનાથી જુદું યજ્ઞ નહિ હોવાથી, જીવત્વ ત્યાં નથી. ૧૬

નિરૂપણ હોવાથી તથા શારીર રૂપદમાં છે. તેથી ચિત્ત ચિત્ત જીવજ્ઞ આત્મા શરીરાભિમાની સર્વત્ર કહેવાય છે. આનન્દમયમાં પણ તે પ્રમાણેની જે ઉક્તિ છે તે તો આનન્દમય પ્રજ્ઞા તરીકે વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર તેનો અન્વય છે તેથી—સર્વ શરીરો સાથે તેનો સંબંધ છે તેથી. આવી શંકા કરીને તેના નિરાસને માટે કહેલા અર્થમાં ઉપપત્તિ “સ્થાત્” વગેરેથી (સૂત્રમાં) કહે છે. આનન્દમયજ્ઞ કહેલા સર્વ શરીરનો અભિમાની છે એમ અર્થ છે. ત્યાં હેતુ અવધારણોનો છે. “આજ્ઞ” એમાં જ શબ્દ છે તેથી અન્યના નિષેધ પૂર્વક આનન્દમયના આત્મા તરીકે નિર્ધાર છે એમ અર્થ છે. ૧૭

૩ કાર્યાખ્યાનાધિકરણ.

કાર્યાખ્યાનાદપૂર્વમ્ ॥૩-૩-૧૮॥

અન્નમય પુરુષના કથનથી જૂદું આધ્યાત્મિક રૂપ કહ્યું છે તેથી. અથવા આત્માની સાથે સર્વ ઈન્દ્રિયોના કથનથી જૂદું ધ્ધરતું રૂપ છે. તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે, ‘અથવા તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું’ (તૈ. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને મહાભૂતની સૃષ્ટિ જણાવીને કહે છે. “પૃથિવીમાંથી ઓષધિ, ઓષધિ-માંથી અન્ન, અન્નમાંથી પુરુષ અથવા તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે.” (તૈ. ૨-૧) આની આગળ અન્નને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયના હેતુ જણાવીને આગળ “જે અન્ન પ્રજ્ઞાની ઉપાસના કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ કહેવાય છે. કૃશ અને વરુણના સંવાદમાં પણ અન્ન પ્રજ્ઞા એમ જણાયું. (તૈ. ૨-૧) એમ કહેવાય છે. ત્યાં “તે આ ખરેખર અન્ન રસમય

સૂત્ર ૧૭—(૧) અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય વગેરે પાંચે કોશના જૂદા જૂદા આત્મા કહ્યા છે તેથી તેમનો આત્મા ધ્ધ નહિ પણ જીવ હશે, કારણકે ત્યાં આત્માના બેદો છે: આમ પૂર્વપક્ષીની દ્રીથી શંકા છે, (૨) તે આત્મા ધ્ધ નહિ હોવાનું કારણ કે ત્યાં ‘તત્ત્વેષ એ શારીર આત્મા’ એમ શારીર શબ્દને આત્માના વિશેષણ તરીકે યોજ્યું છે તેથી પણ ધ્ધ નથી પણ જીવ છે, કારણ કે જીવનું જ અધિષ્ઠાન શરીર છે. (૩) આનન્દમયના વર્ણનમાં પણ તત્ત્વેષ એ શારીર આત્મા એમ શબ્દો છે. તેનું પ્રયોજન જણાવે છે. આનન્દમયનો આત્મા કહેલો છે તેનું કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપક છે તેથી. અદિઆં બોલે “શારીર” પદ એ આત્માનું વિશેષણ છે તો પણ તેથી જીવ નહિ પણ ધ્ધ સમજવાના છે. ધ્ધ વ્યાપક હોવાથી તે તરીકે જ એ આનન્દમયમાં તેના આત્મા તરીકે અન્વય કરેલો છે. (૪) “તત્ત્વેષ એ શારીર આત્મા” એમાં એવ પદનો અર્થ “જ” સાથે છે અને તે નિશ્ચિતતાનો અન્યનો નિષેધ પૂર્વક અર્થ જણાવે છે. અર્થાત્ જે શારીર આત્મા કહ્યો છે તે જીવ નહિ પણ ધ્ધજ છે. (૫) નિશ્ચય. ભાવાર્થ-શંકા-અનમયાદિમાં જૂદા જૂદા આત્માને તેના શરીરના અભિમાની તરીકે કહેલા હોવાથી તે જીવો જ છે. આનન્દમયના પણ શારીર આત્માને કહ્યો છે. ત્યાં તો આત્મા ધ્ધ છે, કારણકે ધ્ધ વ્યાપક હોવાથી, તે રીતે તેનો અન્વય આનન્દમયના શારીર આત્મા તરીકે કહ્યો છે. આથી અન્નમયથી વિતાનમય પર્વ-તના જે શારીર આત્મા છે તે જીવો અને આનન્દમયનો શારીર આત્મા ધ્ધ છે. આ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પ્રમાણે નથી કારણ કે સર્વત્ર અન્નમયાદિમાં પણ આનન્દમયજ્ઞ સર્વથા શરીરનો અભિમાની છે. કારણ કે ક્રુતિમાં તેને જ અન્યના નિષેધપૂર્વક “એ જ” પદથી જણાવ્યું છે. માટે સર્વત્ર આનન્દમય એજ આત્મા છે. ૧૭

અધિ. ૩ છંદ. સૂત્ર ૧૮—(૧) બ્રહ્મદ્વૈ પ્રજ્ઞાઃ પ્રગયન્તે એ અનુવાકમાં (૨) સત્ય કહે છે (૩) અન્નમય

પુરુષ" (તે ૨-૧) એનાથી પ્રથમ કહેલોજ પુરુષ કહેવાય છે અથવા તો તેનાથી જૂદો છે એમ સંશય થાય છે. અહિંયાં શું યુક્ત છે? "પ્રથમ કહેલજ" કારણકે પ્રથમ કહેવાનુંજ "તે આ"નાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. ત્યાં પ્રજ્ઞ તરીકેની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવા અભિપ્રાયથી પ્રજ્ઞ તરીકે તેની સ્તુતિ કરે છે. અને પ્રાપ્ત થાયતો કહે છે.

પ્રથમ અન્ન કાર્યનું-પુરુષનું આખ્યાન છે તેથી. "તે આ" એમ આગળની શ્રુતિએથી પ્રજ્ઞ તરીકે પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા જેના વિષે કરવામાં આવી છે તે અન્ન રૂપજ કહેવાય છે. "પ્રથમનું" નહિ એમ અર્થ છે. "તે આ" ૧૦ એમ જે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એમ કહ્યું તેમ નથી. "અન્નથી ૧૧ પુરુષ" થી આધિભૌતિકનું નિરૂપણ છે તેથી "તે આ". તેનાથી આધ્યાત્મિક અને તેના નિરૂપણથી ઉત્પત્તિ ૧૨ કહે છે તેથી. માટેજ સંશયના અભાવ માટે કહે છે ૧૩ નિશ્ચય પૂર્વક ૧૪ "આ" કહેવાતો પુરુષ "તે" આધ્યાત્મિક તરીકે પ્રસિદ્ધ અન્નરસમય છે. એમ નહિ તો પ્રજ્ઞાત્મક ૧૫ તપોલક્ષણ સાધનથી અધિકાર સંપન્ન થતાં-૧૬ "અન્ન પ્રજ્ઞ એમ જાણ્યું" (તે-૩-૨) એમ ન કહેત વળી ૧૭ તે રૂપે જે નથી તેની પણ તે રીતે સ્તુતિ કરવામાં આવી છે એમ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. શ્રુતિ પ્રતારક ૧૮ અને તેથી. તેમજ ૧૯ આનન્દમય સુધીજ આ પ્રમાણે નિરૂપણ છે તેથી. માટેજ આના પણ આત્માનું ચ પૂર્વત્વથી આગળ નિરૂપણ કર્યું છે.

કાર્યરૂપ પુરુષ અર્થાત્ અન્નમય તે કોશ રૂપ છે કે તેનાથી જૂદા પ્રવરતો બ્રહ્મરૂપે કહેલો હોવાથી વિભૂતિરૂપ એમ મંશય છે? (૩) અન્ન કાર્યરૂપ કોશ રૂપ પુરુષ જ છે (૪) અહિં આ શ્રુતિ આગે છે. સ વા એવ પુણ્ય બન્નરમય આ શ્રુતિમાં તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે તેથી (૫) વસ્તુન તો અન્નમય પુરુષ એ કોશ રૂપ છે છતાં તેની પ્રજ્ઞ તરીકે સ્તુતિ કરવી એવા અભિપ્રાયથી પ્રજ્ઞ તરીકે તેની સ્તુતિ કરી છે (૬) મિહાન્ત જણાવે છે. (૭) પ્રથમ "અન્નદ્વે પ્રજા જાવન્તે" એમા અન્ન કાર્ય રૂપ, ભૌતિક પુરુષનું વર્ણન છે. (૮) સ વા એવ. પુણ્ય બન્નરમયમા ભૌતિક પુરુષનું કથન નથી પણ આધ્યાત્મિક પુરુષનું તેનાથી ભિન્ન પુરુષનું કથન છે અર્થાત્ કોશ રૂપ નહિ પણ વિભૂતિ રૂપનું કથન છે કારણ કે ત્યાં અન્નને પ્રજ્ઞ કહેવા છે (૯) અન્નના કાર્યરૂપ, ભૌતિક પુરુષનું નહિ (૧૦) "સ વા એવ પુણ્ય બન્નરમય" એ શ્રુતિમા ભૌતિક પુરુષનું કથન નથી. (૧૧) અર્થાત્ અન્નદ્વે પ્રજા જાવન્તે મા આધિભૌતિક પુરુષનું કથન છે અને સ વા એવ પુણ્ય બન્નરમય મા આધ્યાત્મિક છે (૧૨) આ ગીતે આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ બે દેખાડેલા છે તેમા તમામ રચન આધિભૌતિક અન્નમય પુરુષ નથી અર્થાત્ કોશરૂપ નથી પણ આધ્યાત્મિક રૂપે. વિભૂતિ રૂપે પણ છે (૧૩) "સ વા એવ પુણ્ય" નો અર્થ સમજાવે છે. (૧૪) એવ પુણ્ય એમા વા એટલે જે નિશ્ચય પૂર્વક એવ "આ" એટલે જેના વિષે કથન કરવાનું છે તે પુરુષ તો તે પ્રસિદ્ધ પુરુષ છે, અર્થાત્ તે પુરુષ ભૌતિક અન્નનું કાર્ય નહિ પણ આધ્યાત્મિક પુરુષ છે (૧૫) પ્રજ્ઞ પ્રજ્ઞમા તપને પ્રજ્ઞ કહેવા છે. (૧૬) બ્રહ્મરૂપી તપના માધનથી અન્નને પ્રજ્ઞ તરીકે જ્ઞાન થયેલું જે જ્યુ છે તે ઉપરથી અન્નમય પુરુષ તે આધ્યાત્મિક બ્રહ્મરૂપ પુરુષ છે. વિભૂતિ રૂપે છે. ભૌતિક કોશ રૂપે નહિ (૧૪) અર્થાત્ જે આધ્યાત્મિક રૂપે-વિભૂતિ રૂપે નથી, પણ ભૌતિક રૂપે-કોશરૂપે છે. તેનીજ પ્રજ્ઞ તરીકેની સ્તુતિ કરી છે એમ કહેવું નહિ (૧૮) એમ હોવા તો શ્રુતિ ઉત્તરનારી યગે, શ્રુતિના શબ્દોમા કોશને વિશ્વામ જ્ઞેયને નહિ (૧૯) અન્નમયથી આનન્દમય સુધી આધ્યાત્મિક રૂપ પુરુષનું વર્ણન છે તેની આગળ નહિ અર્થાત્ અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય તેટલાજ વિભૂતિનાં રૂપો છે. આધ્યાત્મિક રૂપો છે. આનન્દમય એ વિભૂતિ રૂપ નહિ પણ આશ્વાત રૂપ છે.

“અથવા વાજસનેયિ શાખામાં “આત્મા” એમ તેની ઉપાસના કૃત્વી” (જૂ. ૧-૪-૭) ત્યાંથી આરંભીને “જે આ આત્મા અન્તર છે તે આ પુત્ર કરતાં વધારે પ્રિય છે. વિત્ કરતાં વધારે પ્રિય છે, અન્ય સર્વ કરતાં તે વધારે પ્રિય છે” (જૂ. ૧-૪-૮) એમ આનાથી આગળ અન્યના પ્રિયત્વનો નિરાસ કરીને ઇશ્વરજ તે પ્રમાણે હોય. “પ્રિય આત્માનીજ ઉપાસના કર” એમ કહેવાય છે. અહિંઆ આત્માની ઉપાધિ હોવાથી સર્વત્ર પ્રિયત્વથી આમ શબ્દને લીધે જીવાત્માનીજ પ્રિય તરીકે ઉપાગ્રના કરાય છે એમ સંગ્રહ થાય છે. અહિંઆ શું યુક્ત છે? જીવાત્માનીજ. શાથી? જેમ અન્ય ધૃતિમાં પુત્રાદિમાં આત્માની ઉપાધિ હોવાથી પ્રિયત્વની હકિતથી ^૧જીવાત્માનું પ્રિયત્વ કહેવાય છે તેમ અહિંઆ પણ “પુત્રથી વધારે પ્રિય” વગેરે કથનથી જીવાત્માજ તે હોવાને યોગ્ય છે એમ પ્રાપ્ત થતાં કહે છે.

કાર્યના આખ્યાનથી અર્પણ. આની પહેલાં કહેવાય છે કે “શ્વાસ લેતોજ પ્રાણ થાય છે, બોલતો વાણી થાય છે, રૂપ જોતો ચક્ષુ બને છે; સાંજળતો કાન; વિચારતો મન, તે બધાં આનાંજ કર્મો છે” (જૂ. ૧-૪-૭) તેમજ વગી પ્રાણન, અને બોલવું વગેરે ક્રિયાઓથી તમામ પ્રાણ. વાત્ વગેરે તરીકે એકજ આત્માના કથનથી અર્પણ તે છે. પ્રથમ તે પુત્રવિજ્ઞાહિના અભિમાનની ક્રશામાં “અરે પતિના કામને માટે પતિ પ્રિય થતો નથી” (જૂ. ૨-૪-૫) વગેરેથી જે પ્રિય તરીકે કહેવાય છે, ^૨તેનાથી ભિન્ન આત્મ શબ્દથી વાચ્ય છે એમ અહિંઆ અર્થ છે. લોકમાં ખરેખર ^૩પ્રાણ, વાયુ, વાત્ ઇન્દ્રિય વગેરે તે તે ^૪શબ્દથી વાચ્ય છે જીવથી નહિ માટેજ આગળ ધૃતિ કહે છે ઇશ્વર તે પ્રમાણે હશે; માટેજ “જે આ અન્તરતર આત્મા છે તે અન્ય સરળા કરતાં વધારે પ્રિય છે” (જૂ. ૧-૪-૮) એમ કહે છે. ^૫અન્તર કહેતાં જીવાત્મા તેનાથી પણ અતિશય અન્તર તે અન્તરતર પુરુષોત્તમ સ્વરૂપજ હોવાને યોગ્ય છે. આથી વિગ્રહજ આત્મસ્વરૂપે સિદ્ધ થાય છે. તેથી અવિકૃતત્વ તથા પરમાનન્દત્વ વગેરે ધર્મોના પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ૧૮

શંકા—વિગ્રહમાં ચક્ષુ શ્રોત્ર વગેરેના વૈલક્ષણ્યની પ્રતીતિથી અને આત્મા એક રસ હોવાથી બ્રહ્મમાં ઉપર કહેલાં કર્મનું નામ હોવાનું સંભવતું નથી એવી શંકા કરીને ઉત્તર કહે છે.

સમાન એવં ચામેદાત્ ॥૩-૩-૧૧॥

ચક્ષુ વગેરે જુદાં ભગવાનમાં દેખાય તો પણ તેમનો બ્રહ્મમાં પરસ્પર અભેદ હોવાથી એક રૂપ ભગવાનજ તે છે

(૨૦) બીજી રીતે સૂત્રનો અર્થ કરે છે (૨૧) ‘પ્રિય’ એમ આત્માનું વિશેષણ તે તેની ઉપાધિ હોવાથી ઉપાધિવાળો આત્મા તે ઇશ્વર નહિ પણ જીવ છે એવી સકા કરી છે (૨૨) પતિ વગેરેમાં આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ ઇશ્વરથી ભિન્ન જીવના અર્થમાં છે (૨૩) પ્રાણ વાયુ વગેરે ^૩૩૫ વાળો આત્મા તે જીવ નહિ પણ ઇશ્વર છે (૨૪) તે તે ઇશ્વર અર્થવાળો આત્મા શબ્દથી (૨૫) “અન્તર” અને “અન્તરતર” એ જો શબ્દો વચ્ચેનો વિશેષ ભેદ દેખાડે છે હોવાથી. તૈત્તિરીયમાં અન્નમયાદિનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ભૌતિક અન્નના કાર્પર્ય પુરુષનું કથન નથી આ એક અર્થ છે આ સિવાય આ સૂત્રનો બીજો પણ અર્થ છે. જૂ. ૧-૪-૭માં જે આત્માનો પ્રયોગ છે તે તે જીવના અર્થમાં નહિ પણ ઇશ્વરના અર્થમાં છે

‘ચ’ ‘પણ’ના અર્થમાં છે. વળી એમ હોય તો પણ શ્રોત ચક્ષુ વગેરેના વૈકલ્પિક પ્રતીતિ હોય તો પણ સમાન એટલે એક રૂપ જ છે, વિષમ નથી. ત્યાં હેતુ ‘અલેદને લીધે’ એમ કહે છે. ચક્ષુ વગેરેનો પ્રદ્ય તરીકે પરસ્પર અલેદ છે એવો અર્થ છે. અહિં આં આ અભિપ્રાય છે “તે ઔપનિષદ પુરુષને વિષે પૂછું છું” (બૃ ૩-૬-૨૬) એ શ્રુતિથી પ્રદ્યનું સ્વરૂપ ઉપનિષદથીજ વેદ્ય છે, અને તે “શ્વાસ લેના પ્રાણ થાય છે, બોલતો વાક” (બૃ. ૧-૪-૭) વગેરે રૂપે છે. પ્રતિનિયત ઈન્દ્રિયથી પ્રદ્ય અર્થોના સ્વરૂપ-થીજ ચક્ષુ કરાતું પ્રદ્ય તે તે શબ્દથી વાચ્ય અને છે, એમ કહે છે. અને તેની વાચ્યતા બ્યવહાર્ય રૂપમાં છે. અને તે “પુત્રથી તે વધારે પ્રિય છે” (બૃ. ૧-૪-૮) વગેરે વાક્યોથી એક વાક્યતાથી નિરૂપધિ સ્નેહવાળાનેજ તે બ્યવહાર્ય છે એમ સમજાય છે. અને તે આવિર્ભાવ પામેલ અવતાર રૂપમાંજ સંભવે છે એમ હોય તો ભક્તોથી ભગવાનના વિશ્વરૂપમાં તે તે અવયવમાં લેઈથી જેમ જેમ બ્યવહાર થાય છે તેમ તેમજ તે એકજ અખણ્ડ સંસ્થિદાનન્દ રૂપ પ્રદ્ય છે એવો અર્થ જણાય છે. આવો પ્રકાર લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી એવી અસંભાવના અને, તેના અભાવ માટે આગળ શ્રુતિ કહે છે. ઈશ્વર ખરેખર જે પ્રમાણે અને. આથી આવિર્ભૂત રૂપમાં બ્યાપકત્વ, એકરમત્વ, સંસ્થિદાનન્દત્વ વગેરે ધર્મોના ઉપસંહાર તેમ અનાવિર્ભૂતમાં પણ કરવો ભેદથી એમ સ્થિત થયું, ‘આમ ક્ષિવાધી આવિર્ભાવ નથી. અનાવિર્ભાવમાં પણ એકજ ઈશ્વર છે. આવિર્ભાવમાં કોઈ આગતુક ધર્મોને લેઈને આવિર્ભાવ પામે છે એમ કહેવું શક્ય નથી, અનાવિર્ભૂતના પણ ધર્મો છે. આ પ્રકારે આવિર્ભૂતના પ્રકારથીજ અલેદ છે એમ પણ સૂત્રનો અર્થ સૂત્રકારને અભિમત છે એમ જાણવું ભેદથી જ ‘શબ્દથી વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મોના આશય રૂપનો સમુચ્ચય કરે છે. આ રીતે ‘સાક્ષાત્ આવિર્ભાવ પામતા ભગવાનના રૂપમાં પૂર્ણ અનન્ત ધર્મોના તેના ઉપાસક તરીકે ઉપસંહાર કરવો ભેદથી એમ સિદ્ધ થયું. ૧૯

જ્યાં કાર્યની વિચીર્યાથી જીવમાં ભતે આવેશ કરે છે, તેના આવેશથી તેના કેટલાક ધર્મો પણ તેમાં આવિર્ભાવ પામે છે ત્યાં ઉપાસકથી તમામ પ્રદ્યના ધર્મોના ઉપસંહાર કરાવો ભેદથી કે નહિ? એ શંકાનું સમાધાન વિકલ્પથી બે સૂત્રોએ કર્યું છે. ત્યાં

મુન ૧૯—(૧) સૂત્રમા જ શબ્દ છે તે ‘પણ’ ના અર્થમાં છે (૨) દરેક એટલે એમ હોય તો પણ (૩) પ્રદ્યમાં શ્રોત, ચક્ષુ વગેરે અવયવો જૂના જૂના જણાતા હોય તો પણ ‘પ્રદ્ય’ એકરૂપ છે, અવયવોનું પૃથક્ વૈકલ્પિક નથી (૪) પ્રાણ, વાક વગેરે પ્રદ્યના રૂપ છે અલગ તે તે રૂપે થયેલ છે. (૫) અન્ય પ્રકારથી સૂત્રનો અર્થ દેખાડે છે, (૬) પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે જતે ‘પણ’ના અર્થમાં આપણે શીવોદનો ત્રીજા બ્યાખ્યાન પ્રમાણે જો “સમુચ્ચય” ના અર્થમાં આપણે લેવો (૭) મત્વાન્તિના અનધિધાન સ્વરૂપથી આવિર્ભૂતમાં અર્થાત્ પૂર્ણ સ્વરૂપના પ્રાચ્ચરમા, અશરૂપ અવતારમાં નહિ. ભાવાર્થ-ભગવાનના ચક્ષુઆદિ જૂનાં દેખાતાં જ્યાં પણ ભગવાન એક રૂપ છે, દરેક કે તે ચક્ષુ વગેરેનો પ્રદ્ય તરીકે પરસ્પર અલેદ છે.

સૂત્ર ૨૦—(૧) કેટલીક વખત અમુક જીવમાં ભગવાનનો આવેશ થાય છે, અને તે આવેશને લીધે તે ભક્ત જીવ અમુક કાર્ય કરવાને મગર થાય છે. આ મગરે તે જીવમાં જણાતા ધર્મો

પ્રથમ વિધિપક્ષને કહે છે.

સંબંધાદેવમન્યત્રાપિ ॥૩-૩-૨૦॥

અન્યત્ર કહેતાં ભગવાન્ના આવેશવાળા જીવમાં પણ સંબંધથી પ્રભાના સકલ ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઇએ.

અન્યત્ર એટલે જીવમાં પણ-આ પ્રમાણે પ્રભાની માફક ઉપાસના કરવી જોઇએ. ત્યાં હેતુ આ છે-“સંબંધથી.” એવાદાના ગોળામાં અગ્નિની માફક તેમાં આવેલ લક્ષણનો સંબંધ છે. તેના રૂપથી વ્યવદેશ છે તેથી એમ અર્થ છે. અહિંઆં આ પ્રમાણે જાણવું જોઇએ. આ જીવ તો અહિંઆં આવિષ્ઠ ભગવાનને હું ઉપાસું છું એમ જો જાણે ત્યારે તે ઉપાસના જીવ વિધેની નથી પણ પ્રભાનીજ છે. ત્યાં ‘તમામ ધર્મોના ઉપસંહારમાં કાંઈ પણ શાધક નથી. જ્યાં પ્રભા તરીકેજ જાણીને ઉપાસે છે ત્યાં પણ ‘જેની જેમ જેમ ઉપાસના કરે છે તેજ પ્રમાણે જાને છે’ એવી શ્રુતિથી શુરુ ‘વગેરેમાં જીવરૂપ બુદ્ધિનો નિષેધ પણ કર્યો છે તેથી. તેમ જોવો ઉપાસક તેની ઉપાસનાની સિદ્ધિ માટે તથા તેના ફલના દાન માટે હોય છે ત્યાં તે રૂપે ભગવાનનો આવેશ હોય છે, તેમ પણ અહિંઆં છે તેથી.

જે વળી અનંતરંગ ભગવદ્ભક્તને હૃદયમાં જેમાં આવિર્ભૂત ભગવાન આવિર્ભાવ પામેલા છે એ રીતે જાણીને તેના ભજનથી ‘હું ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીશ’ એમ જાણીને તેનેજ ભજે છે તે ભક્તિમાર્ગીય છે. તેથી ભક્તના હૃદયમાં આવિર્ભૂત રૂપમાં ધર્મોના ઉપસંહાર તેનાથી કરવો જોઇએ એમ આગળ કહે છે.

ન વાવિશેષાત્ ॥૩-૩-૨૧

(ભગવાન્ના આવેશવાળા ભક્તમાં) વિશેષ નહિ હોવાથી (ત્યાં ભગવદ્ધર્મનો ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ).

ભગવાન્ના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો કે નહિ ? (૨) વિધિપક્ષમાં અર્થાત્ હકારના પક્ષમાં એટલે ભગવદાવિષ્ઠ જીવમાં પ્રભાના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઇએ એવો પક્ષ જણાવવાને આ સૂત્ર યોગ્ય છે (૩) દૃષ્ટાન્ત આપે છે અગ્નિના મંથનથી લોહમાં તાપનો પ્રવેશ હોય છે તેમ ભગવાન્ના મંથનથી જીવમાં પણ ભગવાન્ના ધર્મો પ્રવેશે છે. અહિંઆં હેતુ “મંથન” છે. (૪) રક્તપુરાણમાં પાદુકરંગ મહાત્મ્યમાં શિલા બુદ્ધિર્નકર્યો ચ તત્ર નારદ કર્ત્ત્વિત્ જ્ઞાનાત્મસ્વાત્મકો નિષ્ણુ ચંત્ર તિષ્ઠત્ત્વચિન્તયત્ત્વ આ સ્લોકમાં આવેશવાળો જીવ પ્રભારૂપ છે એમ વ્યવદેશ કર્યો છે (૫) ભગવાન્ના આવેશવાળો જીવ તે જીવ નથી પણ ભગવાન છે એવી જો ખરેખરી પ્રતીતિ થાય તો પછી ત્યાં જીવ શુદ્ધિ હોતી નથી (૬) ન્યાયે-ભગવદાવેશ વાળા જીવમાં ભગવાનનીજ શુદ્ધિ હોય તો પછી ત્યાં ભગવાન્ના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવામાં કાંઈ પણ શાધક નથી (૭) શુરુને પણ સામાન્ય જીવ તરીકે નહિ માનવું એમ જણાવેલું છે. અર્થાત્ શુરુમાં પણ ભગવાન તરીકેની શુદ્ધિ રાખવી. આર્ચ્ય મા વિજાતીયાનાત્મકત્વેત્ કર્ત્ત્વિત્. ભાવાર્થ-ભગવાન્નો આવેશ જેમાં છે એવા જીવમાં પણ સર્વજ્ઞ પ્રભાના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઇએ. જેમ એવાદાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ થાય છે તેમ જીવમાં ભગવાનનો આવેશ છે તેથી.

સૂત્ર ૨૧-(૧) નિષેધપક્ષ ભક્તિમાર્ગમાં એમ જણાવવાને આ સૂત્ર રચે છે. અર્થાત્ ભગવાન્ના

અનુપસંહારમાં અવિશેષથી એ હેતુ છે. ૩આ ભક્તાભક્તા હોવાથી તેના ભજનના રસાસ્વાદથી તેમાં આવિષ્ઠ ભગવાનનું નિરૂપણ થવાથી અથવા તેની નિરપેક્ષાથી તેનામાં— આવિષ્ઠ ભગવાનમાં, શુણના ઉપસંહારમાં અથવા અનુપસંહારમાં ભક્તાની ઉપાસનામાં વિશેષનો અભાવ છે તેથી ‘એવો’ અર્થ છે. અનુપસંહાર અહિંયાં બાધક નથી તે જણાવવાને ‘વા’ અથવા શબ્દ (સૂત્રમાં) છે “અથવા અવિશેષથી છે.” ૭પ્રથમ વિહિત તરીકે ભગવદ્વાકાગદિમાં ભજન કરતાં પણ ઉક્ત રૂપ ભક્તના સંગથી તથા ‘તેના ભજનથી પ્રથમ કરતાં વિશેષને લીધે શુણોપસંહાર તે કરતો નથી. પ્રથમ કરતાં વિશિષ્ટ રસનો અનુભવ કર્યો એથી રસાસ્વાદમાં વિશેષને લીધે શુણોપસંહાર તે કરતો નથી એમ અનુવાદ છે. વિહિત તરીકે શુણોપસંહાર પૂર્વક ઉપાસનામાં નીરસ રૂપથી ‘અનાદર જણાવવાને “વા” અથવા શબ્દ છે. ૧૦ભગવાનના અવતાર રૂપ પણ ગાદરાયણે પ્રાસંગિકમાં પણ ભક્તિ માર્ગના સ્મરણમાં તેના નીરસના આવેશમાં પરવશ થઈને તેના ભાવના ૧૨સ્વભાવનો અનુવાદ કર્યો છે. ૨૧

૧તેમજ બીજી ત્યાં નહિ કહેલા પણ અન્યત્ર કહેલા શુણની ત્યાં સત્તાથી જ્ઞાનમાત્રનું નામ ઉપસંહાર છે. કહેલા રૂપવાળા ભક્તને તો તેના ભજનીય ભક્તમાંજ અદૌકિક અનુભાવેને ૨ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે. તેથી ત્યાં ઉપસંહારની અપેક્ષાની ગન્ધ પણ નથી. તેથી ઉત્તર આવે છે.

આવેશવાળા ભક્તના ભજનથી જ મારી કૃતાર્થતા થશે એમ જે માને છે તેની આગતમાં ભગવદ્ભોના ઉપસંહારનો નિષેધ કર્યો છે (૨) ભગવદ્ભોના ઉપસંહાર ન કરવો જોઈએ એવા પદમાં અવિશેષથી એ હેતુ ૩ (૩) શ્રીભાગવતના નવમસ્કન્ધમાં તત્ત્વસંગતુભાવેન રતિદેવભુવર્તિન । અમદન્યોગિન સર્વે નારાયણ પારાયણ : । એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભક્તના ભક્તને તે પ્રમથના અનુભાવથી જ શુણોપસંહારમાં અથવા તેના અનુપસંહારમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ સમાન છે. અથવા અનુપસંહારમાં તેમાં આવેશ પામેલા ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાને લીધે અથવા તેની નિરપેક્ષાથી એમ જે હેતુઓ છે. (૪) ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તને ભક્ત તરીકે જાણીને તેનું ભજન કરવાથી ભગવાનનું તેને વિસ્મરણ થાય છે. ભગવાનને ભૂલી જઈને તે ભક્તનું ભજન કરે છે. (૫) અથવા તો ભક્તનું જ ભજન હોવાથી ભગવાન તરફ નિરપેક્ષાને લીધે, ત્યાં ભગવાનના શુણનો ઉપસંહાર કરે કે ન કરે તો પણ ભક્તની જ ઉપાસના છે ભગવાનની નહિ. આથી ત્યાં ઉપસંહાર કરવો તે ઠીક નથી (૬) આથી અહિંયાં અનુપસંહાર કરવાથી કઈ પણ બાધક અડચણ કરી નથી એમ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘વા’ શબ્દ યોજીને નિષેધપક્ષનો વિકટપ આપ્યો છે. (૭) આની પહેલાના સૂત્રમાં એમ કહ્યું હતું કે ભગવદ્વાવિષ્ઠમાં પણ ભગવાનના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. મારે વિહિત તરીકે (૮) ભગવદ્વાવિષ્ઠ ભક્તના (૯) ભક્ત રૂસત્વરૂપનું જ ભજન કરે છે અન્યનું નહિ અન્યરૂપપ્રતિ તેનો અનાદર હોય છે. (૧૦) અનુવાદનું પ્રયોગન કહે છે. (૧૧) ભક્તિમાર્ગીય રસાવેશ (૧૨) ભગવદ્ભક્તિ ભાવના સ્વભાવનો ‘ભાવાર્થ’ જે ભગવદ્વાવિષ્ઠ ભક્તને જાણીને આના ભજનથી જ હું કૃતાર્થ થાઉં એમ માને છે તેનાથી ત્યાં ભગવદ્વાવિષ્ઠ ભક્તમાં ભગવદ્ભોના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ કારણ કે ત્યાં વિશેષનો અભાવ છે તેથી. ૨૧.

સૂત્ર ૨૨—(૧) અવિદ્યમાન ધર્મોનું અચુક રચણે ભાવન તેનું નામ ઉપસંહાર એમ લક્ષણ કરે છે. (૨) ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તમાં તો સર્વધર્મો ભગવાન પ્રત્યક્ષ દેખાડે છે. ૨૨

દર્શયતિ ચ ॥૩-૩-૨૨॥

(અને ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તમાં ભગવાન સર્વ ધર્મેને પ્રત્યક્ષ)
દેખાડે છે (માટે ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી) ૨૨

શંકા—ભકતભકત સ્વસેવ્યમાં અતિ અલૌકિક વીર્યને જોઇને તેનાથી આવિષ્ઠ ભગવાનનાં તેના 'સંભારક' તરીકે ઇન્દ્રાદિમાં પણ તેની આજ્ઞાની અપેક્ષાને જોઇને દુલોકના વ્યાપક રૂપનો ઉપસંહાર કરશે એવી આશંકા કરીને કહે છે

સંભૃતિદ્યુવ્યાસ્યાપિ ચાતઃ ॥૩-૩-૨૩॥

પ્રથમ કહેલા વિશેષના અભાવના હેતુથી ભગવાનના આવેશ વાળા ભક્તમાં તેના ભકતોએ મકલ વીર્યની સભૃતિ તથા દ્યુતિની વ્યાપ્તિ વગેરે ધર્મેનો ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ.

૩શબ્દાચનીયેના ૪ખિલોમા કહેવાય છે વ્રહ્મજ્યેષ્ઠા ધીર્યાં સંભૃતાનિ વ્રહ્માગ્રે જ્યેષ્ઠ દ્વિષ માતતાન। વ્રહ્મભૂતાના પ્રથમ તુ જડે તેનાર્હતિ વ્રહ્મણા સ્પર્ધિતુ વ. ॥ (તે બ્રા ૨-૪-૬) ૫આનો અર્થ તે આ રીતે છે ખરેખર અન્ય ૧પુરુષોથી સહાયની અપેક્ષાએ વિક્રમને, ૨સંભાર કગય છે તેથી તેનાં પરાક્રમોનાં તેજ નિયત ૩પૂર્વભાવિત્વ રૂપના કારણ તરીકે, ૪જ્યેષ્ઠ છે પ્રજ્ઞના ૧૦ધર્મોના પ્રજ્ઞજ જ્યેષ્ઠ પરાક્રમે સૃષ્ટિ વગેરે અન્યની ૧૧અપેક્ષા વગર કરે છે એવો અર્થ છે એમ હોય તો પ્રજ્ઞ જેમનું ૧૨જ્યેષ્ઠ છે તે પ્રજ્ઞ જ્યેષ્ઠ વીર્ય છે અહિંમાં છન્દમાં ૧૩બહુવચનનો આદેશ છે વળી અન્ય વીર્યોનો ૧૪ભક્ષવાળાઓથી મધ્યમા ભગ પણ હોય છે તેથી તે સ્વ વીર્યોને ધાગણ કરતા ૧૫નથી પ્રજ્ઞનાં વીર્યો પ્રજ્ઞથી નિઃપ્રત્યૂહ ધાગણ કરાય છે એમ અર્થ છે અને તે જ્યેષ્ઠ પ્રજ્ઞ આગળ ઇન્દ્રાદિના ૧૬અમ પટેલાંજ સ્વર્ગને વ્યાસ કર્યું (આત્મતાન વ્યાસ કર્યું) આથી તે નિત્ય વિશ્વ વ્યાપક

અન ૨૩—૧ વીર્યાં સમદ્રમા (૨) 'આર્ષિ' એટલે મહર્લોકાસ્તિશ્વરો (ગરિમ) (૩) વેતની એક શાખાનુ નામ છે (૪) પરિશિષ્ટોમા (૫) વેદનો અર્થ (૬) જેમ જૈરવ અને પાડરોથી (૭) કરવામા આવે છે અર્થાત્ બીજની સહાયની અપેક્ષાથી પરાક્રમ કરાય છે (૮) આથી જે પુરુષો અન્યની સહાયથી અમુક પ્રરાક્રમ કરે છે, તેમની બાબતમા તે મહાય મુખ્ય વગ્ન છે તેમના પરાક્રમની પૂર્વનુ નિયામક મહાય છે (૯) મુખ્ય (૧૦) જગત્કર્તાવાદિ ધર્મો (૧૧) પ્રજ્ઞના ધર્મોને પ્રગ્ટ થવાને અન્યની મહાયની અપેક્ષા નથી, ૧૨પણ કે તે સ્વતંત્ર વીર્યશાલી છે માટે તે જ્યેષ્ઠ છે (મુખ્ય છે) (૧૨) પ્રજ્ઞના જગત્કર્તાવાદિ વીર્યનુ નિયામક પ્રજ્ઞ જ છે (૧૩) મૂળમા વ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ વીર્ય છે તેને બહુલે શિષ્ટ મરુતના નિયમ પ્રમાણે વ્રહ્મ જ્યેષ્ઠાનિ વીર્યાણિ જોઈએ કારણ કે વીર્ય શબ્દ એ નપુમક વિગર્ભ- બહુ વચનમા છે, તો પછી શ્રુતિમા વીર્યાં પદ શા માટે? એવી શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે વીર્યાણિ ને બહુલે વાર્ષા એ હદ કરેલાં વેદમા વપરાય છે વેદમા તેવી ગીત નપુસક નિગના પ્રથમના બહુવચનનો પ્રયોગ થઈ શકે છે (૧૪) જેમ માદવેએ જરાસન્ધના પ્રગ્રહનો ભગ કર્યો હતો તેમ (૧૫) અન્યના વીર્યોની પ્રજ્ઞના વીર્ય સાથે સંગમારણી કરે છે અન્યના પરાક્રમોનો બીજાથી તેમના કરતા વધારે બળવાન હોય તેનાથી ભગ થાય છે, પણ પ્રજ્ઞના પરાક્રમોનો ભગ બીજો કાંઈ કરી

છે એમ અર્થ (૧૬) છે. ૧૭દેશથી ૧૮અપરિચેદને કહીને ૧૯કાલથી પણ તેને કહે છે. ૨૦ભૂત આકાશાદિના પહેલાંજ તે ઉત્પન્ન થયું-આવિર્ભાવ પામ્યું એમ અર્થ છે. આથી વીર્ય ૨૧સંભૂતિ અને ઘુનીવ્યાપ્તિ વગેરે ૨૨માહાત્મ્ય કહ્યું છે. તેમજ વળી સંભૂતિ અને વ્યાપ્તિના સમાહાર પણ તે પ્રમાણે છે. આટલું હોવા છતાં પણ ત્યાં ઉપસંહાર નથી. ત્યાં ૨૩હેતુ અથવા અવિશેષને લીધે એ સૂત્રમાં કહેલાંજ અતિદેગ કરે છે. માટે તેજ છે. આ ગમે તેમ ૨૪ત્યાંજ કહેલો છે.

વિષય વાક્યના ખાકીના અર્ધમાં કહેલા ૨૫ ધર્મોના અનુદેશથી આ પ્રમાણે જણાય છે કે ભક્તના ઔદિક અને પાર લૌકિકમાં ઉપયોગી ધર્મના ઉપલક્ષણને માટે યેનાજ ઉદ્દેશ કરેલો છે એમ 'અ અનેથી' ૨૬દર્શન પણ કહેલું છે એવો સમુચ્ચય છે અને વળી ૨૭રૂપધર્મની કૃતિની સંભાવનામાં ખરેખર તેની યોગ્યતાનો નિષેધ સંભવે છે અને તે અવિર્ભૂત ભગવાનમાંજ સંભવે છે તેથી તમામ શક્તિથી આવિર્ભાવ પૂર્વ અવિર્ભૂત તેનું આ શ્રુતિથી માહાત્મ્ય કહેવાય છે એમ સમન્વય છે. આમ હોવાથી આ વાક્યથી કહેલા ધર્મોનું અનુપસંહાર્ય તરીકે જે કથન છે તે તો ભક્તહૃદયમાં અવિર્ભૂત પ્રલપ્ત પણ આજ પ્રમાણેનું છે તેણે જણાવવાને છે. માટે ૨૮અનુપસંહાર સુક્ત છે. ૨૩

૪ પુરુષવિદ્યાયામિત્યધિકરણ.

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેષામનામ્નાનાત્ ॥૩-૩-૨૪॥

પુરુષ વિદ્યામાં જેમ (સહસ્ર શીર્ષી બ્રહ્મની સાકારતા વ્યાપકતા તથા આધિદૈવિકતા વગેરે અનેક ધર્મોનું નિરૂપણ છે) તેમ ઇતર અન્નમયા દિશ્માતિકમાં તથા પુરુષવિદ્ય આદ્યાત્મિકમાં નેનું નિરૂપણ નથી તેથી.

તૈત્તિરીયકમાં હજાર માયાવાળો, હજાર આખોવાળો, હજાર પગવાળો તે પુરુષ

શક્તો નથી (૧૬) વિષ્ણુ આપક (૧૭) વીર્યના દેશથી ભુદે દેશ (૧૮) અન્યનું વીર્ય અસુદ્ધમા વ્યાપે છે તેમા દેશની મર્યાદા હોય છે, બ્રહ્મના વીર્યમા દેશની-સ્થળની મર્યાદા નથી (૧૯) પ્રથમ કાવ (૨૦) બ્રહ્મના વીર્યને કાવની મર્યાદા નથી કારણ કે ભૂત-આમશાદિનું અસ્તિત્વ થયું તે પૂર્વે પણ તે હતું અર્થાત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે પણ તે હતું (૨૧) મૂત્રમા સજ્જિ ઘુગ્માસિ એવો સજ્જ છે તે સમાહાર ૬૬ છે અર્થાત્ મનુષ્ય અને ઘુનીઆપ્તિ (૨૨) બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય તેના વીર્યની મનુષ્યથી તથા ઘુગ્માપ્તિથી જણાવેલ છે અન્યના વીર્ય માટે જેમ બીજાના મદાવની અપેક્ષા હોય છે તેમ બ્રહ્મને પોતાના વીર્ય માટે અન્યના સહાયની અપેક્ષા નથી. અન્યના વીર્યનો તેમનાથી વધારે બલવાન વ્યક્તિ-એથી હાગ યાય છે, તેમ બ્રહ્મમા નથી અન્યોનું વીર્ય અસુદ્ધ સ્થાનમા હોય છે પણ બ્રહ્મનું તો મર્દન વ્યાપે છે આથી બ્રહ્મના વીર્યદાગ તથા ઘુગ્માપ્તિથી તેમનું માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે (૨૩) સ. ૨૧મા આપેલા દેવથી ઉપદ્રાગ સુક્ત નથી (૨૪) સ. ૨૧મા (૨૫) ધર્મના અક્યનથી (૨૬) ભક્ત ભક્ત પ્રતિ ભક્તને ગ્રાવેતુ ભગવાનનું દર્શન (૨૭) ભગવાન માથે ગ્રધર્મા કરવાને યોગ્ય અન્ય કોઈની સંભાવનામા (૨૮) ભગવાદાવિષ્ટ ભક્તમા ભગવદર્થોના ઉપદ્રાગ અધુક્ત છે ભાવાર્થ-પૂર્વે કહેલા વિરોધના અભાવના દેવથી ભગવાનમા અદિષ્ટ ભક્તમા તેના ભક્તોથી મન્ય વીર્યની મનુષ્ય તથા ઘુનીઆપ્તિ વગેરે ધર્મોના પણ ઉપદ્રાગ કરવો જોઈએ નહિ

વાળો તે પુરુષ સર્વત્ર ઘેરીને દશ આંગળ જેટલો સ્થિત થયો. આજે કંઈ ભૂત તથા ભાવી છે તે તમામ પુરુષજ છે, (તૈ. સં. ૩-૧૨-૧) વગેરેથી પુરુષ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “ત્યાંજ પ્રજ્ઞને બાલુનાર પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૩-૧) એ પ્રશ્નમાં “અથવા તે આજ પુરુષ અન્ન રૂપમય છે” (તૈ. ૩-૨) ત્યાંથી આરંભીને પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, આનન્દમય પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. અને ત્યાં સર્વત્ર તે ‘પુરુષવિધજ પણુ એમ કહેવાય છે. અહિંઆ સંશય એ છે કે અન્નમયાદિમાં તથા પુરુષ સૂક્તમાં પુરુષ પદનું શ્રવણ હોવાથી અન્નમયાદિમાં હજાર માથાં વાળા રૂપનો ઉપસંહાર કરવો કે નહિ. ?

અહિંઆ શું સુક્ત છે ?

ઉપસંહારજ કરવો જોઈએ. શાથી ? સર્વત્ર પ્રજ્ઞજ ઉપાસ્ય હોવાથી અહિંઆં પણ ઉપાસનાની ઉક્તિથી પ્રજ્ઞત્વ અને પુરુષત્વના વિશેષના અભાવે વિદ્યાના ઐક્યથી. એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

‘પુરુષ વિદ્યાની માફકજ અન્નમયાદિમાં હજાર માથાવાળા રૂપનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. શાથી ? પુરુષવિદ્યામાં જેમ પુરુષના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અન્ન, અન્નમય વગેરે વિજ્ઞાનમય પર્યન્તના સ્વરૂપનું તેના પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અહિંઆં ખરેખર પુરુષતા કહેવાય છે. “હજાર” ઉપસંહાર અનેકતાનો ઉપલક્ષક છે. નહિ તો આંખોનું “માથાથી દૈશણ્ય કહેત, તેનાથી સાકારની વ્યાપકતા કહેત. ત્યાં પુરુષવિધતા છે, અને તે આ પ્રમાણે છે. આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે, અને તેના શરીરના અભિમાની આત્મા બીજો આધિદેવિક કહેવાય છે, અહિંઆં તે પ્રમાણે નથી. અને વળી “પુરુષજ આ સર્વ છે” વગેરેથી પ્રપંચાત્મકતા તથા સુક્તિનું ઠાવૃત્ત્ય કહીને આટલુંજ આનું માહત્તમય નથી. આનાથી પણ અધિક માહાત્મ્ય

અધિ ૦ પ. સૂત્ર ૨.—(૧) આનન્દમય પ્રજ્ઞના વર્ણનમાં અન્નમયાદિમાં પુરુષવિધ કહેલ છે. જેમકે સ વા એ વૃક્ષવિષ એ (૨) સંશય આ પ્રમાણે છે. પુરુષવિદ્યામાં પુરુષને હજારો (અસંખ્ય) માથાવાળો કહ્યો છે. અન્નમયાદિ પ્રજ્ઞના નિરૂપણમાં તેને પુરુષ વિધ કહેલ છે. તો ત્યાં પણ પ્રજ્ઞને અનન્ત માથાવાળા તરીકે નીરૂપેલું છે કે કેમ ? (૩) પૂર્વપક્ષીની દૃષ્ટિએ કિતર આપે છે. અન્નમયાદિ પ્રજ્ઞના નિરૂપણમાં પુરુષ વિદ્યાના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરે છે. (૪) પૂર્વપક્ષી હેતુ આપે છે. પ્રજ્ઞ અને પુરુષ એ પર્યાય હોવાથી તેમના ધર્મો વચ્ચે કોઈ વિશેષ નથી (૫) સિદ્ધાન્તી સંક્રાન્તું નિરાકરણ કરે છે (૬) અન્નમયાદિથી આનન્દમય સુધી જે પ્રજ્ઞનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં પુરુષવિદ્યામાં નિરૂપણેનાં “હજારો માથાવાળા” વગેરે ધર્મો નથી. માટે તે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. (૭) ‘હજાર’ શબ્દથી હજારની સંખ્યા નહિ, પણ અનન્તની સંખ્યા સમજવી (૮) જો હજારનો અર્થ હજાર સંખ્યા હોય તો પછી, માથા કરતાં આંખોની સંખ્યા બમણી હોવાથી, હજાર આંખોને બદલે એ હજાર આંખો કહેત પણ આંખોની અહિંઆં માથા જેટલી સંખ્યા કહી છે. તેથી હજાર શબ્દથી અસંખ્ય અર્થ સમજવો. આથી પુરુષનાં માથાં અસંખ્ય છે. આંખો અસંખ્ય છે એમ અર્થ નીકલે છે. (૯) ‘આ સર્વ’ એટલે પ્રપંચ (૧૦) પ્રપંચ અને પુરુષ (પ્રજ્ઞ)ની એકરૂપતા જણાવી છે. તથા તે મુક્તિના આપનાર છે. આ રીતે કહીને પુરુષ માહાત્મ્ય જણાવ્યું છે, પણ પુરુષ-પ્રજ્ઞનું માહાત્મ્ય આટલું નથી પણ આથી એ

છે એમ કહેવાને માટે “આટલોજ આનો મહિમા.” એનાથી તેના વિભૂતિ રૂપ પ્રપંચ ના રૂપથી તેનું આધિક્ય કહે છે “આથી પુરુષ વધારે મોટો છે.” એમ અંતિ વૈલક્ષ્યથી તથા દ્વક્ત પુરુષપદની સાધારણતાથી તેની એકવિધતા કહેવી શક્ય નથી, તેમ તેનો ઉપસંહાર નથી. જ શબ્દથી “અપાર જલમાં ભુવનની મધ્યમાં સ્વર્ગના પૃથ ઉપર મોટાથી પણ વધારે મોટા “(તે ના ૧-૧-૧) વગેરે શ્રુતિઓ છે. “સર્વત્ર હાથ અને પગવાળું” (ભા. ગી. ૧૩. ૧૩) વગેરે સ્મૃતિઓનો સંગ્રહ પણ છે. આથી ૧૨૪૫૬ ધર્મના સાધર્મ્યમાં પણ મૂલભૂત પ્રશ્નનું ૧૩૨૫ નથી માટે જ ત્યાં તે રૂપથી ઉપાસ્યતા ૧૪૫થી એમ જણાવ્યું છે. માટે જ ભૂગુના ઉપાધ્યાયનમાં અન્નમયાદિ પ્રજ્ઞાજ્ઞાનમાં પણ જ્ઞાસાજ્ઞ કહેલી છે. ભૂગુના આનન્દરૂપ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનમાં તો તે કહેલ નથી. આથી પ્રજ્ઞા અરોષ યુગથી પૂર્ણ છે એમ કહેવાયું. આથી ઉત્તમ ૧૫અધિકારીમાંથી તેનીજ ઉપાસના કરાવી જોઇએ, વિભૂતિ રૂપને નહિ એમ જણાવ્યું. ૨૪.

૫ વેદાધિકરણ.

નિર્દોષ છે એમ જાણીને તે ભજનીય છે એમ જણાવવા અન્ય અધિકરણનો આરંભ કરે છે.

વેદાચર્યમેદાત્ ૩-૩-૨૫ા

(બૃહદારણ્યક તથા છાંદોગ્યમાં વાક પ્રાણુદિમાં જે) પાપવેધ તથા દુષ્ટનો સંબંધ કહ્યો છે, તે ભગવદ્રૂપના સંબંધના અભાવથી અથવા વિપયના ભેદથી છે.

વાજસનેયિ ૧શાખામાં-ઋચા દાર્ષ માજાપત્યા (ગૃ. ૧-૩-૧)થી ઉપક્રમ કરીને તેમની પરસ્પર સ્પર્ધા કહીને કહેવાય છે કે તે દેવો બોલ્યા, અરેરે, યજ્ઞમાં અમે અમુરોનું ૧અતિક્રમણ કરીએ. તે વાચાને બોલ્યા “તું અમારી આગળ ઉદ્દગાન કરે તો સાડું” તે પ્રમાણે વાચાએ તેમની આગળ ઉદ્દગાન કર્યું કે જે વાચામાં ભોગ છે તેનું આગળ ગાન કર્યું. જે કહ્યાણને વાચા બોલે છે તે આત્માને માટે છે

(બૃ. ૧-૩-૧) આ પ્રકારે પ્રાણ, અશ્વ ઓગ્ર વગેરેમાં પાપવેધને કહીને કહેવાય

વિશેષ છે. (૧૧) અન્નમયાદિની સરખામણીએ ઉપાસ્ય પુરુષ રૂપની અતિવિશ્વક્ષણતા છે (૧૨) વિભૂતિ-ઓથી અંતિ વૈલક્ષ્યપત્તે લીધે (૧૩) વિભૂતિઓમાં મૂળ ધર્મોના અમુક ધર્મોનું સાદૃશ્ય હોય તો પણ તેટલાથી ધર્મોના વિભૂતિમાં ઉપસંહાર કરવો જોઇએ નહિ. (૧૪) આથી વિભૂતિ રૂપની વિભૂતિ તરીકે ઉપાસના કરવી, મૂળ રૂપે નહિ, (૧૫) મૂળ આનન્દ રૂપ નિર્ગુણ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની ઉપાસના ઉત્તમ પુરુષોએ કરવી. ભાસ્યાર્થ-જેમ પુરુષ વિદ્યામાં પુરુષનું વર્ણન કરતા “અમુખ્ય” વાયક સદૃશ પદથી તેના અવયવોનું વર્ણન કરીને ધર્મોના સાદૃશ્ય, વ્યાપક તથા આધિર્ભવિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે જે પ્રમાણે અન્નમયાદિ ભૌતિક રૂપોમાં પુરુષવિધતાનું નિરૂપણ નથી. માટે અન્નમયાદિ ભૌતિક રૂપોમાં સહસ્તશીર્ષ વગેરે દેવા રૂપી જે ધર્મો છે તેનો ઉપસંહાર કરવો નહિ. ૨૪.

અધિ. ૫ મૂ. ૨૫—(૧) બૃહદારણ્યકમાં ઉદ્દગીય બ્રાહ્મણમાં (૨) અમુરોને અમે છતીએ. (૩) બૃહદારણ્યક પ્રથમ અધ્યાયના તૃતીયબ્રાહ્મણમાં જેવટે મુરો અને અમુરોના યુદ્ધનું વર્ણનમાં કર્યું છે. ત્યાં અમુરો

છે. પછીથી આ આસન્ય પ્રાણને કહ્યું. “પછી આ આસન્ય પ્રાણને તેમણે કહ્યું, તમે અમારે માટે ઉદ્દાન કરો.” તેણે કહ્યું “સારું” તેઓને માટે મુખ્ય પ્રાણે જ્ઞાન કર્યું અમુરોએ જાણ્યું કે ઉદ્દાનથી તે દેવો અમારો પરાજય કરશે તેથી તેમની તરફ તે દોડ્યા અને પાપથી મારવા લાગ્યા—દૂષિત કરવા લાગ્યા. પણ જેમાં માટીનું ટેકું પત્થર સાથે અથડાઈને ભાગી જાય છે તેમ તે અમુરોનો પુરેપુરો ચૂરો થઈ ગયો અને તેઓ નાશ પામ્યા. (ખ. ૧-૩-૩) છાંદોગ્યમાં ‘પણ પ્રાણાદિમાં પણ આ પ્રમાણે પાપ વેધને કહીને આસન્યથી તે પ્રમાણે નથી એમ કહેવાય છે. પણ આટલો વિશેષ છે કે ‘વાજસનેયિઓતું’ જ્ઞાન કર્તવ્ય છે અને ‘સામયોનાં વાફ પ્રાણાદિની ઉદ્દાન રૂપથી ઉપાસના કહેવાય છે. અહિં આ દેહના સંજ્ઞાસ્થ તથા જ્ઞાનકર્તૃત્વના ઉપાસ્ય રૂપના અવિશેષમાં પણ વાગાદિમાં પાપવેધ આસન્ય પ્રાણમાં ‘શાથી નથી એવી જ્ઞાસા થાય છે. ‘આસન્યની ઉપાસના વિધેય હોવાથી ૧૦ તેની સ્તુતિ માટે ૧૧ અન્યમાં પાપવેધ કહેવાય છે. ૧૨ આમાં નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ખરેખર પ્રયોજનને માટે અસત્ અર્થને શ્રુતિ જણાવે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. પ્રમાણત્વની ૧૪ વ્યાહતિના પ્રસંગથી એ એક સ્થળે પ્રતારક હોવામાં સર્વત્ર પણ તેની શંકાથી તેની ઉક્તિમાં ૧૫ કાંઈપણ પ્રવૃત્તિ પણ કરશે નહિ. સાક્ષાત્ ક્રિયાના અર્થના અભાવમાં પણ અર્થવાદ અસત્ત્વ નિરૂપણ કરતા નથી. વસ્તુતઃ તે જે વિદ્યાથી કરે

ઉપર વિજય કરવાને દેવો ઉદ્દાનથી આશ્રય લે છે. ઉદ્દાનથી જ્ઞાન કરવાને તેઓ વાચાને, પ્રાણવેદતાને અમુ, ઓત્ર અને મનને અનુક્રમે ઉદ્દાન કરવાને કહે છે. આ સંજ્ઞા ઉદ્દાન કરે કે પણ અમુરોએ જાણ્યું કે દેવો ઉદ્દાનથી તેમનો પરાજય કરશે તેથી તેઓ તેમની સમીપ દોડી ગયા અને પોતાના પાપવેદ વાફ વગેરેને મારવા લાગ્યા. (૪) વાફી ઓત્ર પરંતુ ઉપર પ્રમાણે અમુરોએ પાપથી તેમને મારવા લાગ્યા—દૂષિત કરવા લાગ્યા એમ કહ્યું છે. પણ પછીથી દેવો મુખ્યપ્રાણ-આસન્યપ્રાણને ઉદ્દાનથી જ્ઞાન કરવાને કહે છે. જ્યારે તેમણે જ્ઞાન કરવા માંડ્યું ત્યારે અમુરો પ્રથમની માફક દેવો તરફ દોડ્યા, અને પાપથી મુખ્યપ્રાણને મારવા લાગ્યા, પણ જેમ પત્થર સાથે માટીનું ટેકું અણવાય તેમ તે અમુરોનો મંદાર થઈ ગયો. આ રીતે મુખ્ય પ્રાણની બાળતમાં પાપવેધત્વ નથી જ્યારે વાફ વગેરેમાં છે. (૫) છાંદોગ્યમાં આ પ્રમાણે વાફી મન મુખી પાપનો મંગલ્ય છે, પણ આસન્ય પ્રાણમાં નથી (૬) બૃહદ-રજ્જ્વલમાં વાફ વગેરે ઉદ્દાનથી જ્ઞાન કરે છે. (૭) છાંદોગ્યમાં વાફ વગેરે ઉદ્દાનથી જ્ઞાન કરતા નથી પણ ઉદ્દાન રૂપે ઉપાસ્ય છે, એટલેજ ફેર બૃહદારણ્યક અને છાંદોગ્યની પ્રણાલિકામાં છે. (૮) ઉપર પ્રમાણે વાગાદિના નિરૂપણમાં બન્ને ઉપનિષદોમાં બેદજ્ઞતાં એક બાળતમાં ત્યાં સામ્ય છે અને તે એ કે વાગાદિથી મન પર્યન્તને પાપનો સંજ્ઞ છે જ્યારે આસન્ય પ્રાણમાં તે સંજ્ઞ નથી. આમ હોવાનું શું કારણ હશે એ સંશય છે? (૯) શકાનો ઉત્તર આપતાં જણાવે છે કે કાંઈ એમ કહે કે આસન્યની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવું ત્યાં પ્રયોજન હોવાથી તેની સ્તુતિ માટે ત્યાં પાપના મંગલ્યનો અભાવ કહ્યો છે, અન્યત્ર તેવું પ્રયોજન નથી. માટે ત્યાં પાપનો મંગલ્ય કહ્યો છે; આ પક્ષ વ્યાજ્ઞી નથી એમ કહે છે. (૧૦) આસન્યપ્રાણની (૧૧) વાફી મન મુખીમાં (૧૨) આસન્યપ્રાણના પાપવેધત્વ નથી (૧૩) અમુક પ્રયોજન છે માટે સ્તુતિ અસત્ અર્થ જણાવે છે એ કહેવું મુક્ત નથી. (૧૪) તેથી શ્રુતિના પ્રામાણ્યનો વ્યાધાત બને-શ્રુતિને કાંઈ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારશે નહિ. (૧૫) એક જગ્યાએ આ પ્રમાણે શ્રુતિ અસત્ અર્થ જણાવે તો તેથી શ્રુતિના તેટલા ભાગનું પ્રામાણ્ય પડી જાય છે એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ શ્રુતિનું. નૈમિત્તીના મત પ્રમાણે પરપરાએ અર્થવાદીની ક્રિયાર્થતા જણાવીને ઉત્તરતન્ત્રના વિચારથી

૧૭) શ્રદ્ધાથી અથવા ઉપનિષદથી તે વધારે વીર્યવળુ બને છે” (છા ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિથી “કર્મો જાણી જાણીને, આ યુગ્ય અનુકાન કરે છે વિદ્વાનની કર્મ સિદ્ધિ બને તે પ્રમાણે અવિદ્વાનની બનતી નથી વગેરે વાક્યોથી જે આ પ્રમાણે જાણે છે એ વાક્યોથી અર્થવાદમાં કહેલા સ્વરૂપને જાણીને કર્મ કરવામાં પૂર્ણ ફલ હોય છે બીજી રીતે નહિ તેથી અર્થવાદ ફલમાં ૧ ઉપકારી અગતા નિરૂપક હોવાથી તે નકામો નથી માટે કહેલા અર્થમાં હેતુ એમ જોતા નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે

તેનેજ કહે છે વાદ પ્રાણાદિમાં જે પાપ્મ વેધ છે અને ‘આદિ’ ૧ શબ્દથી હુદ વિષયનો સંબંધ છે ૧ ત્યાં હેતુ ૨ અર્થલે છે ૨ અર્થ ભગવાન છે તે લેદને લીધે એમ અર્થ છે આસન્ધ તો “જે આ યુગ્ય પ્રાણ છે તેની ઉપાસના ૨ કરો એમ છાદોગ્યમાં ઉપાસ્ય તરીકે કહેલ છે” પ્ર સૂ ૩-૩-૧ ના ન્યાયથી વેદાનોમાં ઉપાસ્ય પ્રજ્ઞ છે તેનાથી બીજી કોઈપણ કહેતા નથી માટે આસન્ધ ૨ સ્વરૂપથી પ્રજ્ઞથી અભિન્ન છે તેવા માટેજ આ ૨ અપહત પાપ્મ છે એમ સામના ગાનારા કહે છે માટે ત્યાં પાપ્મવેધ નથી એવો ભાવ છે પ્રજ્ઞ ૨ સ્વતન્ત્ર પુરુષના અર્થ રૂપ જણાવવાને અર્થ પદથી ઉક્ત છે આથી વિભૂતિ રૂપમાં પણ જા આ પ્રમાણે છે ત્યાં મૂલ મૂલ પ્રજ્ઞમાં નિર્દોષતા વિષે તો શુ કહેવું ૨ એમ જણાવ્યું છે ૨ અથવા અર્થ એટલે પ્રયોજન, વિષય છે તેના ભેદથી એમ અર્થ છે અહિં આ આ અભિપ્રાય છે ૨ દેવે, એ પોતાના અસુરના જય માટે ગાવાને માટે વાગાદિને કહ્યું “તુ અમારી આગળ ગાન કર” ગાન પછી વાચ્યામાં જે ભાગ હતો તેણે દેવો આગળ ગાન કર્યું એમ કહેવાય છે આજ પ્રમાણે પ્રાણાદિએ પણ પોતાના ભોગને દેવોને ગાઈ બલભાગ્યો એમ કહેવું તે આસન્ધમાં નથી આથી ઉક્ત પ્રમાણથી પ્રજ્ઞાત્મક તરીકે અસુરોના જયના હેતુ ભગવત્ સંબંધજ છે એમ જાણીને તેજ પ્રમાણે આસન્ધે ગાન કર્યું એમ જણાય છે માટેજ અત્ર વેધ કહેલો છે, અહિં આ તેના કરણની

માક્ષાત્મક તેમની ક્રિાનો અર્થ છે છે (૧૭) ફળના ઉપકારી માધતના પ્રતિપાદક હોનાથી (૧૮) મુગ્ધ સૂત્રમાં વેધાદિ શબ્દ છે તેમાં વેધ એટલે પાપવેધ અને આદિ એટલે હુદ વિષયના સંબંધી એમ સમજવું (૧૯) શામાટે વાક્યી મન પર્યન્ત પાપવેધ છે અને આમન્ય પ્રાણમાં તે નથી તેનો હેતુ આપે છે (૨૦) વાક્યી મન સુધીમાં જે અર્થ છે તે આમન્યપ્રાણમાં નિરૂપારના અથથી જૂદો છે આ ૧ ને અથ એ અર્થ નથી પણ જૂદો છે તેથી શાગાદિમાં પાપનો વેધ જો છે અને આમન્યમાં તે કહ્યો નથી (૨૧) સૂત્રમાં અથ શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે (૨૨) છત્રગામાં આમન્યને ભગવાન તરીકે કહીને તેની ઉપાસના રવાની ૧ છે (૨૩) આમન્ય અને બલભાગે નથી તે એમ છે (૨૪) તે આમ ૧ બલ હોવાથી છાદોગ્યમાં તેને પાપ રહિત કહેલ છે (૨૫) બલ એજ સ્વતન્ત્ર રીતે પુરુષાર્થ છે એવો અર્થ લાવવાને માટે ભગવાનને અર્થ કહેલ છે સૂત્રમાં અર્થ શબ્દથી ભગવાન મમ જા તે કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ય નથી પણ સ્વ છત્રથીજ ભક્તને પોતે પ્રાપ્ત થાય છે માટે તેમને અહિં આ અર્થ લા છે (૨૬) આસન્ધ પ્રાણ તો ભગવાનની વિનૂતિ છે તેમાં જે પાપનો મપ નથી અને દોષરહિત છે તો પ્રજ્ઞ બલનિદોષ હોય અમાશ નિઃચાન નથી (૨૭) અથ તો બીજો અર્થ આપે છે (૨૮) શાગાદિને ઉપીયનુમાન કરવાને દેવોએ ધ્યુ ત્યારે તેમણે જે પ્રમરે જાન ધ્યુ તે પ્રમર આસ યમા નથી આથી વાગાદિમાં જે ગાનુ પ્રયોજન છે તેનો અભાવ આમન્યના ઉપગાનમાં છે (૨૯) ઉપગના મ તોમાં

ધર્મમાં પણ અસુરોના નાશ કહેલો છે. અને આગળ મહાયાત્રમના પરાક્રમ દ્વિષન
જ્ઞાત્ર્યો મયસિય પર્વે વેદ (ખ. ૧-૩-૭) એમ સંભળાય છે. આથી પરબ્રહ્મ નિર્દોષ
હોય એમાં શું કહેવાનું હોય? જ્યાં તેની વિભૂતિરૂપ આસન્ધના કહેલા રૂપને જે જાણે
છે તે પણ શુભયુક્ત અને દોષરહિત જાને છે એમ '૩૦ કૃતિકાન્યાયનું' સૂચન થાય છે.
આથી લોકમાં દોષ તરીકે જે ધર્મો પ્રતીત થાય છે તેજ ધર્મો ભગવાનમાં નિરૂપણ
કરાતા દોષ તરીકે જાણવા જોઈએ નહિ, પણ શુભ તરીકેજ વસ્તુજ તે પ્રમાણે છે, તેથી
આવો ભાવ જણાવાય છે. ૨૫

આ પ્રમાણે 'ભગવાન સાથેના સંબંધના અભાવમાં દોષના સંબંધને કહીને, તેમ
હોવાથી શુભની હાનિ તે પણ જણાવતાં ત્યાં વિશેષને કહે છે.

હાનો તૂપાયનશબ્દશેશત્વાત્કુશાચ્છન્દઃ

સ્તુત્યુપગાનવત્તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૨૬॥

“ત્યારે વિદ્વાન પાપ તથા પ્રવૃત્તિ” વિધનન કરીને ‘નિરંજન થઈને પરમ સામ્યને
પ્રાપ્ત થાય છે.” (મુ. ૩-૧-૩) એમ આયર્વણિકોથી કહેવાય છે. “પરમ” શબ્દથી બ્રહ્મ
કહેવાય છે. અને તેથી કાર્ય સહિત અવિદ્યાથી રહિત પરમની નિકટ જાય છે. ત્યાર પછી
થી સામ્યને પ્રાપ્ત કરે છે એવી યોજના છે.

ત્યાં આ વિચારાય છે, ‘સામ્ય એટલે સમાન જાતીય ધર્મરૂપ. અને’ તે કેટલાક
ધર્મોમાંથી ‘સામ્ય’ એમાં નિષ્ઠ ધર્મોથી હોય છે. ત્યાં ‘૧૦ અન્ત્યપક્ષ બ્રહ્મની સાથે સમા-
નનો સંબંધનો નથી. ૧૧ તેની સમાન નથી તથા તેનાથી અધિક જોવામાં આવતો નથી.

અસુરોના જપનો હેતુ ભગવાનનો મંત્રબંધ જણાવ્યો છે, આથી આસન્ધે તે હેતુને બરાબર જાણીને ગાન
કર્યું હતું. વાગામિને તે હેતુ જણાવે નહોતો આથી બંધનેના અર્થમાં ભેદ છે. (૩૦) ‘આ ઉદ્ધરો દૃષ્ટને’
પણ ખાય છે તો પછી તે દૃષ્ટ માથે બાધેલા શેટલાને ખાય એમાં શું આશ્ચર્ય? આવા પ્રકારની દલીલ
તે કૃતિકાન્યાય. આ ન્યાયમાં એક અર્થની મંલાવનામાં અન્ય અર્થની મંલાવના પણ સૌકર્યથી થાય છે
ભાવાર્થ—ગૃહદારપત્ર અને હોમયજ્ઞમાં વાર્ષિક પ્રાણાદિમાં જે પાપવેદ તથા કુટુંબબંધ કહ્યો છે તે
ભગવદર્થના મંત્રબંધના અભાવને લીધે અથવા વિપયના ભેદને લીધે છે. ૨૫

સૂત્ર ૨૬—(૧) જ્યાં ભગવાન માથે સંબંધ નથી હોતો ત્યાં પાપનો સંપર્ક હોય છે (૨) ત્યાં
(૩) નિર્દોષ (૪) શ્રુતિના “પરમ” શબ્દને સમજાવે છે. પરમને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જાણને પ્રાપ્ત
થાય છે (૫) પરમ સામ્યને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે પરમને પ્રાપ્ત થાય છે અને સામ્યને પ્રાપ્ત થાય છે
અવિદ્યાથી રહિત થતાં પરમની નિકટ જાય છે અને પછી ભગવાનનું સામ્ય મેળવે છે (૬) સદેહ
સામ્ય શબ્દ પરત્વે છે. બ્રહ્મની સાથે સામ્ય એટલે જાણના ધર્મોની પ્રાપ્તિ સાથે યોગ ધર્મોથી
પ્રાપ્તિ છે કે તમામ ધર્મોથી એવી સંકેત કરવામાં આવી છે (૭) જ્યાં (૮) જાણમાં આવેલા (૯)
“સામ્ય” એ ‘હોય છે’ નો કર્તા છે (૧૦) એટલે પક્ષ એટલે, જાણના તમામ ધર્મો જ્યાં આવે છે તે
પક્ષ (૧૧) જ્યાં જાણની સાથે તેના સમાન શુભોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરતો નથી, કારણ કે શ્રુતિમાં કહે છે
કે જાણથી અધિક કાંઈ નથી તેમ સમાન નથી. જે જ્યાં જાણના તમામ ધર્મોથી સામ્ય મેળવે તો પછી

(શ્વ. ૬-૮) એમ શ્રુતિનો વિરોધ છે. તેથી ^{૧૨}આદ્યપક્ષનું અનુસરણ કરવું જોઈએ. ત્યાં કયા ધર્મોથી અર્હિંઆં સામ્ય કહેવાય છે એવી અપેક્ષામાં કહે છે. “હાનિ”માં. ^{૧૩}બ્રહ્મ માંથી જીવનો વિકાસ તે હાનિ શબ્દથી કહેવાય છે. તેમજ ^{૧૪}તે હોય તો ને ^{૧૫}જીવમાં આવેલા આનંદના અંશ ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી તિરોધાન પામેલા છે તે ધર્મો બ્રહ્મનો સંબંધ થતાં ફરીથી આવિર્ભાવ પામે છે તેથી તે ધર્મોથીજ તે પ્રમાણે છે એમ અર્થ છે. ભગવાનના આનંદ વગેરે પૂર્ણ હોવાથી અને જીવના આનંદ વગેરે અરૂપ હોવાથી નામથીજ સમાન ધર્મો દ્વારા બ્રહ્મના સામ્યનો જીવમાંજ ઉપચાર કરવામાં આવે છે અને તેથી સામ્યની પાસે જ ભય છે એમ છે. ખરી રીતે તો આ ધર્મોથી પણ સામ્ય નથી એવો ભાવ છે. માટેજ “તેનીજ સમાન કોઈ નથી” (શ્વ. ૬-૮) એ શ્રુતિનો વિરોધ નથી. માટેજ સૂત્રકારે ^{૧૬}સામ્યની નિકટ ભય છે એમાં સામ્ય માટે ઉપાયન શબ્દ કહ્યો છે. સામ્ય પદાર્થ રહસ્ય રૂપ અર્હિંઆં નહિ એવો ભાવ પ્રગટ કરવાને માટે ‘શબ્દનો’ શબ્દ કહ્યો છે. તે ધર્મો સાથે સામ્ય નથી, બીજાઓથી છે. એમાં કયો હેતુ છે એવી આકાંક્ષા થાય તો કહે છે. ઉપાયન શબ્દના શેષથી પરમુપત્તિ એમાં ને ઉપાયન શબ્દ છે તેના શેષ રૂપથી સામ્યના ‘ઉપાયન’ શબ્દની શેષતા છે એવો અર્થ છે. આનંદના અંશાદિનો આવિર્ભાવ બ્રહ્મના સંબંધનો હેતુરૂપ હોવાથી ત્યારેજ સામ્યના ઉપાયનનું કથન હોવાથી તેજ ધર્મોથી સામ્યનો અભિપ્રાય છે એમ ભાવ છે. આનંદ વગેરે બ્રહ્મના ધર્મ રૂપ હોવાથી તેમનીજ સાથે તેનું સામ્ય કહેવું તે અલેહને જણાવે છે એવી શંકા લાવીને તેના ફક્ત ધર્મોવાળા રૂપની તેની સાથેજ અલેહની સાધકતા નથી. તેથી અર્હિંઆં દુષ્ટાન્ત કહે છે. ^{૧૮}કુશ એટલે સમિધ. (તેને તેનું પ્રસ્તોતા અગ્નિદ્યોમાંદિ યજ્ઞોમાં સ્થાપન કરાવે છે.) ત્યારેજ તેના સંબંધિનો ને છંદ સ્તુતિના ઉપગાન રૂપ છે તેની માફક એવોજ અર્થ છે. ત્યાં “તદ હ શૂર!” દુષ્ઠ ગાયોની માફક અને તને રંભન ‘કરીએ છીએ.” (સ. સં. ૫-૩-૨૧)^{૨૧}એ યજ્ઞમાં જે વર્ણો છે તેમજાજ સ્વસ્તોજ ઉપસંહાર ^{૨૨}કરીને ભક્તથી જ ઉગાન કરાય છે. ત્યારે આર્થિક(કથા) વર્ણોના ધર્મોવાળા

ઉપરની શ્રુતિમાં વિરોધ આવે. (૧૨) પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવા એવો છે. તમામ નહિ પણ શેડાજ ધર્મોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે તે પક્ષ (૧૩) બ્રહ્મથી જીવનું છતા પાવું તે અર્હિંઆં “હાનિ” તરીકે કહેલ છે (૧૪) હાનિમાં બ્રહ્મથી જીવના છતા પાડી વખતે (૧૫) બ્રહ્મથી જીવ છૂટે પડે છે ત્યારે તેનામાં બ્રહ્મના ઐશ્વર્યોદિ ધર્મો તિરોબૃત્ત હોય છે (૧૬) જીવમાં બ્રહ્મના ધર્મોનું કથન લક્ષણથી છે. વસ્તુતઃ કયાં બ્રહ્મ અને કયાં જીવ? બ્રહ્મના ધર્મો પૂર્ણ છે ત્યારે જીવના અત્ય છે, આથી તે બન્ને વચ્ચે સામ્ય મેળવવું નથી પણ જેમ સર્વનો પ્રકાર અને દીપકનો પ્રકાર એ બન્ને વચ્ચે પ્રકાર શબ્દથી સામ્ય મેળવે છે તેમ અર્હિંઆં મમજીવુ. (૧૭) ખરી રીતે જીવ બ્રહ્મ સાથે સામ્ય મેળવતો નથી પણ સામ્યની નિકટ ભય છે એટલેજ અર્થ અર્હિંઆં મેળવે છે. આ અર્થ જણાવવાને સૂત્રમાં સૂત્રકારે એવિત શબ્દ પોત્ત્યો છે. ઉપાયન શબ્દ “ઉપ” ઉપસર્ગવાળા “પ” ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે (૧૮) દિવસપાસનું વરદપ્રતિ વચન છે (૧૯) વખતો અભિષેક કરનાર (૨૦) નમન કરીએ છીએ, સામ્યથી સ્તવન કરતા નથી (૨૧) દુષ્ઠ વગરની ગાય જેમ સ્તુતિને લાયક નથી તેમ અને તમારું સ્તવન કરતા નથી (૨૨) તમામિ હવામંદે એમાં ઉપસંહાર કરીને (૨૩) કોણમાં “ભ” શબ્દનો અર્થ એકાદશ બલયુગ શક

સ્વદેશનો ઉપસંહાર છે તે ભકાર જ્યાં રૂપે છે તેમ સંભવતું નથી. એજ પ્રમાણે અહિં આં પણુ પ્રહ્મના ધર્મોના ૨૪ પ્રાગટ્યથી જીવ તે રૂપે છે એમ સંભવતું નથી.

તત્ત્વમસિ વગેરે ૨૧ વાક્યોથી અભેદનું જ્ઞાન થાય છે તેથીજ ભલે તે પ્રમાણે હો એમ જો કહે તો જણાવે છે કે જીવ અને પ્રહ્મના અભેદના ઉપદેશનું તાત્પર્ય (પ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૯) એ સૂત્રથી કહેવાયું છે એમ અર્થ છે અને વળી શ્રુતિમાં ૨૬ પ્રહ્મના ઉપાયનને સામ્યના ૨૭ ઉપાયનના હેતુ તેના અનુપાયનને-સામ્યના અનુપાયનના હેતુ તરીકે જણાવાય છે, તેમજ વળી (પ્ર. સૂ. ૩-૨-૨૫) એ સૂત્રમાં જીવ પ્રહ્મના અંશ રૂપથી આનંદ ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રહ્મના ધર્મવાળો છે પણ પ્રહ્મની પાસેથી તેનો વિભાગ થતાં તેની ઇચ્છાથી તેના ધર્મના તિરોધાનને સંસાર રૂપમાં હેતુ તરીકે જે કહ્યું તેપણુ તેનેજ કહ્યું છે એમ આનાથી સ્મરણ કરાવાય છે. એમ જૂલવું બેઠવું નહિ. જેમ અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોનો પણ એકવિધામાં ઉપસંહાર કરાય છે તે પ્રમાણે પ્રહ્મમાં નિષ્ઠ ધર્મો જીવોમાં પણ આ શ્રુતિથી જણાય છે. તેથી આટલું સામ્ય છે માટે ઉપસંહારના પ્રકરણમાં આતું નિરૂપણ કરેલું છે.

૬ સંપરાધાધિકરણ

સંપરાયે તર્ત્તવ્યાભાવાત્તથા હ્યન્યે ॥૩-૩-૨૭॥

ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ છે તેથી ત્યાં પાપ નથી. જ્ઞાન પછી જે પાપીઓ છે તે ભુદા છે.

વાજસનેયિ શાખામાં—“તે આં નહિજ નહિજ એવો આત્મા” (ખૂ. ૩-૬-૨૬) ત્યાંથી શરૂ કરીને “તે વ્યથા પામતો નથી” (ખૂ. ૩-૬-૧૬) ત્યાં સુધી પ્રહ્મના સ્વરૂપને કહી તે જે કારણથી પ્રહ્મ આતું છે તે કારણથી તેનો જાણનાર પણ કહેવામાં આવનાર” રૂપ વાળો છે એવો અભિપ્રાય આગળ કહેવાય છે. “આથી મેં પાપ કર્યું. આથી મેં

અગર નક્ષત્ર થાય છે (૨૪) જેમ ભકારથી જ્ઞાન કરવા છતાં ભકાર એ અચારૂપ નથી તેમ પ્રહ્મના ધર્મો જીવમાં આવિર્ભાવ પામે તો પણ ખરી રીતે જીવનું પ્રહ્મ સાથે સામ્ય નથી. (૨૫) આ સાથે તત્ત્વમસિ વાક્યનો આધાર લેઈને જીવ અને પ્રહ્મના અભેદને જણાવે તો કહે છે -“તે અભેદતા કેવા પ્રકારની જો તે વિષેનું તાત્પર્ય પ્ર. સ. ૨-૩-૨૯માં જણાવ્યું છે. તેથી જાણી સારો કે જીવ અને પ્રહ્મ વચ્ચે તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી પણ અંશાંશીનો સંબંધ છે. (૨૬) પ્રહ્મપ્રાપ્તિને પ્રહ્મપ્રાપ્તિ એજ પ્રહ્મ સાથે સામ્યનો હેતુ છે (૨૭) સામ્યની પ્રાપ્તિ. ભાવાર્થ—જીવનો ભગવાનથી વિભાગ થતાં તેનામાં આનંદાદિ ધર્મો તિરોધાન પામે છે, પણ ફરીથી ભગવાનસાથે સંબંધ થતાં તે આવિર્ભાવ પામે છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે સંબંધ થતાં સામ્યની નિઃકટ તે જાય છે, આ સામ્ય અમુક ધર્મોથી હોય છે, તમામ ધર્મોથી નહિ. વસ્તુતઃ તો જીવ અને પ્રહ્મ વચ્ચે સામ્ય હોતુંજ નથી. શ્રુતિમાં પ્રહ્મની સમાન તથા અધિક ક્રોધ નથી એમ કહેલું છે તેથી. અહિં આં જે મામ્મ કહેવાય છે તે ઉપચારથી-સદ્ગુણથી કહેવાય છે. જેમ કુશ ગમિત્ સંબંધના છ-દત્તિ રતુતિના ઉપગાનમાં ભક્તિવા શ્વ નોતુમ એમાં સ્વરથીજ ઉપસંહાર કરીને “ભ” કારથી જ્ઞાન કરાય છે. આથી “ભકાર”ની વાગાત્મકતા હોતી નથી. તેજ પ્રમાણે જીવ અને પ્રહ્મની બાબતમાં સમજવું.

કહ્યાણુ કથું: એમ બંનેને આ તરી નય છે. તેમજ “આ પ્રાહ્મણુનો નિત્ય મહિમા છે” (બૃ. ૪-૪-૨૩) એવી આગળની ઋચાથી પ્રહાના બાણનાનું મહાત્મ્ય કહીને કહેવાય છે. તેટલાજ માટે આ પ્રમાણે બાણનાર શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો, તિતિક્ષાવાળો, અને શ્રદ્ધાર્થી દ્રવવાળો થઈને આત્મામાં આત્માને બુએ, આ સર્વેને તે બુએ છે. સર્વ આનો આત્મા છે સર્વનો તે આત્મા છે સર્વ પાપને તરે છે. આને પાપ તરતું નથી (નહતું નથી) (બૃ. ૪-૪-૨૩) વગેરેથી કહીને છેવટે કહેવાય છે. “જે આ પ્રમાણે બાણ છે” (બૃ. ૪-૪-૨૫) અહિંઆં પાપ તે તરવા ર્થી પ્રહાના જ્ઞાનનું મહાત્મ્ય કહેવાય છે કારણ કે જ્ઞાન ‘સંસારમાંથી મુક્તિનો હેતુ છે આથવંણુ ઉપનિષદ વગેરેમાં તે ભગવાનની ભક્તિ ને મુક્તિના હેતુ રૂપે કહેલ છે પણ “ આ પ્રહાનું જે કારણ કરે છે” ત્યાંથી ઉપક્રમણુ કરીને “ભજે છે તે અમૃત બને છે” એમ કહ્યું છે. આગળ પણ સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે એમ છે. આ વિષયની વ્યવસ્થા તો પહેલા જ કહેલી જ છે તેથી જ અહિંઆં કહેવામાં આવતી નથી. પણ આટલો સંદેહ છે. “ જે આ પ્રમાણે કહે છે તે પાપને તરે છે ” (નૃ. તા. પૂ. ૨-૧) એ વચનથી જ્ઞાન દશામા પણ પાપનું અસ્તિત્વ કહેવું જોઈએ, નહિ તો તેને તરવાનું સંભવતું નથી. આ પ્રમાણે હોવામાં ભક્તિની દશામાં પણ આ પ્રમાણે હશે કે નહિ એમ સંશય થાય છે. ત્યાં શ્રુતિમાં અવિશેષથી પાપના નાશનું શ્રવણ હોવાથી મુક્તિના પહેલા કાળમા પાપનો નાશ અવશ્ય હોવાથી એક જગ્યાએ નિર્ણય કરેલો શાસ્ત્રનો અર્થ બીજે પણ તે પ્રમાણે હશે એવા ન્યાયથી ભક્તિથી પાપનો નાશ હોવાથી અહિંઆં પણ તે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થતા કહે છે,

“સંપરાય-એટલે પરલોક તે પ્રાપ્ત્ય હોય ત્યારે એવો “સંપરાયનો” અર્થ છે અથવા પર-કહેતા પુરુષોત્તમ તેનું અથ કહેતાં જ્ઞાન એનું નામ પરાય જેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ બનેલું છે તે સંપરાય અથવા ભક્તિ માર્ગ છે. અથવા પર કહેતાં પુરુષોત્તમ અને અથ કહેતાં ગમન પ્રવેશ એનું નામ પરાય સંપૂર્ણ જેનાથી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ થાય છે તે ભક્તિમાર્ગ એવો અર્થ છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરની પ્રાપ્તિ હોવાથી અને ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ હોવાથી તેના કરતાં જ અહિંઆં

અધિ. ૬ મુત્ર ૧૭—(૧) ક્રમણુ કે જ્ઞાનથી સંસારનો ઉચ્છેદ થાય છે (૨) શરૂઆત કરીને (૩) પાપને તરવાનું કહ્યું છે. તે જ્ઞાનની અવસ્થામા ભક્તિની અવસ્થામા નહિ એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે (૪) ભક્તિમાર્ગમા પાપનું અસ્તિત્વ ખરે કે નહિ એ સંકામા પૂર્વપક્ષીનો મત કહે છે પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમા પણ પાપનું અસ્તિત્વ છે. તેનું ક્રમણુ આ પ્રમાણે છે. ભક્તિથી મુક્તિ મળે છે એનું જે કહેવામા આવે છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મુક્તિ પહેલા પાપ હોય છે (૫) મેદાન્ત જણાવે છે (૬) સ્વયમ કહે છે કે મંપરાયમા તર્વવ્ય-તરવાજેનું અર્થાત્ પાપ હોતું નથી મંપરાયના અર્થો ભાષ્યમા જૂદી જૂદી રીતે પુરુષોત્તમની રીતે જતાવ્યા છે, પ્રથમ અર્થ “પરલોક” કર્ણ છે, એટલે પરલોક પ્રાપ્ત્ય હોય ત્યારે પાપનો અભાવ છે એવો સૂત્રનો અર્થ થાય છે (૭) અથવા “પર” પુરુષોત્તમ તેનો “અથ” જ્ઞાન અર્થાત્ “પરાય” એટલે “પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન” આ “પરાય”ની પૂર્વે “અથ” ઉપસર્ગ તે સંપૂર્ણતાનો અર્થ સમયે છે અર્થાત્ જેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ બને છે તેનું નામ મંપરાય-ભક્તિમાર્ગ (૮) અથવા “પર” એટલે “પુરુષોત્તમ” અને “અથ” એટલે “ગતિ” આમ

ફેર છે એમ જણાવવાને આ પ્રકારે કથન છે. આથી ભક્તિની પહેલાં જ પાપનો નાશ યુક્ત છે એવો ભાવ છે. પ્રથમ જાણવું જોઈએ કે ભક્તિ મળ્યા પછી “ભક્તિથી મને જાણે છે” (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ ભગવદ્વાક્યથી પુરોચિતમના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ એકલાથી જ સાધ્ય હોવાથી તે પ્રમાણે છે. આમ હોવાથી “મુક્તપણુ સિદ્ધ પુરોચની કરોડોની સંખ્યામાં પણ નારાયણની ભક્તિવાળો શાન્ત આત્માવાળો પુરુષ એ મહાસુનિ! ઘણો જ હર્લભ છે” (ભા. ૬. ૧૪-૫) તથા (પ્ર. સ. ૧-૩-૨)માં તેમજ “હજારો જન્મો પછી તપ, ધ્યાન અને સમાધિથી જેનાં પાપક્ષય પામ્યાં છે એવા પુરોચની કૃષ્ણમાં ૧” ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, હજારો જન્મો પછી શિવની આરાધના કર્યા પછી સર્વ પાપનો ક્ષય થતાં અહિંઆં કોઈક જ વૈષ્ણવ ભગવે છે” વગેરે વાક્યોથી પાપના નાશ પછી જ ભક્તિનો સંભવ છે તેથી ભક્તને તરવાનાં પાપ નહિ હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગની સાથે તેની ૧૧ તુલ્યતા નથી એવો અર્થ છે. ૧૨ “જો જો આ પ્રમાણે જાણે છે” (નં. પૂ. તા. ૨-૧) ૧૩ સામાન્ય વચનથી પુરોચિતમને જાણનારનું પણ એમ જ છે એવી શંકા થાય તો કહે છે. “અન્ય પણ તે પ્રમાણે છે” એટલે જ્ઞાનની પછી જ પાપવાળાઓ ભક્તિમાર્ગીય કરતાં અન્ય છે કહેલા વચનરૂપની ઉપપત્તિ “હિ” શબ્દથી જણાવાય છે. ૨૭

૧ ભા. ૧૦-૨૬-૧૦ માં ભક્તિમાર્ગીય પણ ગોપસ્ત્રીઓ વિશે કહ્યું છે “હઃ સહ પ્રિયતમના વિરહના તીવ્ર તાપથી જેમનાં પાપ દૂર થયાં છે તેવાં તથા ધ્યાનથી અધ્યુતની સાથે આલિંગન પ્રાપ્ત કરીને તેના સુખથી જેમના પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થયો છે. એવા” આ વચનથી ગોપસ્ત્રીઓના દુઃખત્ય સુકૃતની હાનિનું શ્રવણ છે તેથી જ પહેલાં કહેલાં વચનો સથે વિરોધ આવશે એવી શંકા થતાં ઉત્તર કહે છે.

હન્દત ઉભયાવિરોધાત્ ॥૩-૩-૨૮॥

(ભક્તિમાર્ગમાં પરમાત્માની) ઇચ્છાથી ઉભયનો અવિરોધથી છે તેથી.

હન્દ કહેતાં ઇચ્છા ભક્તિ માર્ગીયોનો પણ પહેલાં પાપનો નાશ જે છે તે

અર્થ હેતા ‘પરાય’ એટલે પુરોચિતમ ભગવાનમાં ગતિ, અને તેની પૂર્વે “સમ” ઉપસર્ગ જોડવાથી સર્વ-રાયનો અર્થ જેનાથી ભગવાનમાં સંપૂર્ણ ગતિ થાય છે તે. અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગ (૯) જ્ઞાનમાર્ગમાં પાપનો સંભવ છે અને ભક્તિમાર્ગમાં નહિ એમ જણાવવાને અહિંઆં તે જાને માર્ગોના ધ્યેયોનું તારતમ્ય દર્શાવે છે (૧૦) ભક્તિમાર્ગીય સ્નેહત્વ (૧૧) અર્થાત્ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ અધિક છે (૧૨) તથા જ્ઞાન શબ્દોનું શુ પ્રયોજન છે તે જણાવવા પૂર્વપક્ષ મંક છે. (૧૩) નં. પૂ. તા. ૨-૧ ની શ્રુતિમાં “જે જાણે છે” એ શબ્દો જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેનો ઉલ્લેખ કરે છે આથી જેમ જ્ઞાની જ્ઞાનને જાણી પાપને તરે છે તેમ પુરોચિતમને જાણનાર પણ પાપને તરે છે એમ કહેલ છે. આથી જ્ઞાની અને ભક્તમાં ત્યાં ફેર નથી. ભાવાર્થ—પ્રથમ જ્ઞાનથી જ પાપનો નાશ થયો હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં પાપ હોતું નથી. જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગનો આ વિરોધ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં પાપની મત્તા હોય છે તથા તેનો નાશ કરવો પડે છે અને ભક્તિમાર્ગમાં તો પહેલેથી તેનો (પાપનો) અભાવ હોય છે. ૨૭

સૂત્ર ૨૮—(૧) ગોપસ્ત્રીઓએ ધ્યાનથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીને પોતાના દુઃખ તથા સુકૃતનો નાશ કર્યો હતો એમ જે ભાગવત ૧૦-૨૬-૧૦ માં કહ્યું તે ઉપરથી એને નિર્ણય થાય છે કે ભક્તિમાર્ગીય

ભગવાનની ઈચ્છાના વિશેષથી જ છે. આથી ભક્તિની પહેલાંજ પાપના નાશનું નિરૂપણ કરનાર અને તેના નાશનું નિરૂપણ નહિ કરનાર વચનોમાં વિરોધ નહિ હોવાથી ભક્તિની પહેલાં જ પાપનો નાશ આવશ્યક છે એમ અર્થ થયો. આમ હોવાથીજ ભક્તિની ભક્તિની પહેલાં જ તેનો નાશ આત્મસર્ગિક છે. તે કદાચ વિશેષ ઈચ્છાથી દૂર કરાય છે એવો ભાવ જણાવેલો છે. અહિંયાં વિશેષમાં ઘણું કહેવાનું છે “તોપણ” કંઈક કહેવાય છે. ઇચ્છા કરાયેલી લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભક્તો તે ઉપાધિવાળા સ્નેહથી યુક્ત નથી, તેમજ સચુણ હેતુવાળા નથી, અથવા સ્પૃહા વગેરેથી યુક્ત નથી એમ ઉપાધિવાળાને કેટલીક ગોપીઓને તેના વિપરીત ધર્મથી યુક્ત કરીને તે દશામાં જ પોતાની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરાવીને પોતે જ તે દશાનો નાશ કરીને પોતાની લીલામાં તેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો તે છે. આથી જ અભાવ સર્વદા છે એવું નથી. મનથી જેની શક્તિ શેષકાં છે એવો અગ્નિ બાળતો નથી તેથી જ તેનું સર્વદા હોય તે સ્વભાવ છે. એમ કહેવું શક્ય નથી. અને આ શ્રીભાગવતના દંશમસ્કંધની વિવૃત્તિમાં અને વિસ્તારથી કહ્યું છે.

૭ ગતેર્થવત્ત્વમિત્યધિકરણ.

ગતેર્થવત્ત્વમુભયથાન્યથાહિ વિરોધઃ ॥૩-૨-૨૧

અર્થાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બન્ને રીતે જ્ઞાન ફક્તનું ઉત્પન્ન કરનાર છે. નહિ તો વિરોધ હોય

“સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રકારને પરમ હૃદય આકાશમાં નિહિત જે બાજુ છે” (તે ૨-૧) તેને જ બાજુતો અહિંયાં વિદ્વાન થાય છે, તેના અર્થન માટે બીજો માર્ગ નથી” (તે. આ ૩-૧૩) વગેરે શ્રુતિઓથી કહેલા રૂપનું પ્રકાશન થતા જ મોક્ષ જ કહેવાય છે

તે પછી પાપ હોય છે આની શરૂ કરી છે (૨)સ્વાભાવિક(૩)આ વિષયમાં મુખોધિની ઉપરના ટિપ્પણીમાં વિસ્તાર કર્યો છે માટે જગાસુએ ત્યાં બોલુ (૪) ભગવાન જે લીલા કરવાની પોતે ઇચ્છા કરે છે અને તે લીલાની મધ્યમાં જેનો પ્રવેશ છે તેના ભક્તોને સ્નેહ ઉપાધિવાળો નથી, પણ સ્વાભાવિક છે. (૫) નિર્નય હેતુવાળો છે. પ્રકૃતિના શુભોથી યુક્ત નહિ પણ અસૌકિક શુભયુક્ત વિમલવાળો છે (૬) તેના ભક્તોમાં પુણ્ય કે પાપ જેવું પણ કંઈ હોતું નથી. (૭) લીલાના ભક્તોને સ્નેહ નૈસર્ગિક છે, તેમના દેહ નિર્નય છે, અને તેમને સૂક્ત વગેરે હોતા નથી એવું જણાવવાને (૮) ઉપાધિવાળા સ્નેહથી સચુણ હેતુથી અને સૂક્ત વગેરેથી યુક્ત કરીને (૯) કદાચ કોઈ મનની પ્રમળ શક્તિથી અગ્નિના દાહક ધર્મને પુષ્ટિ કરે તેથી એમ અમનવાનું નથી કે અગ્નિના દહન કરવાને, નહિ દેવતાને સ્વભાવ સદૃશ છે. તેજ પ્રમાણે દર્શિત અમુક ભક્તોને લીલામાં પ્રવેશ કરાવવાને તેને સૂક્તાદિથી યુક્ત કરીને તે સૂક્તાદિનો નાશ કરે તેથી એવો સામાન્ય નિયમ થઈ શકે નહિ કે ભક્તિમાર્ગમાં સૂક્તાગિનું અસ્તિત્વ છે. ભાવાર્થ-અથવા ભક્તિમાર્ગમાં પગેચરની ઇચ્છાથી ભક્તિ પછી પણ પાપનો નાશ હોય છે, પણ તે અપવાદ તરીકેજ છે મામાન્યતઃ ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ છે એ મિદ્ધાન્તને આથી કોઈ પણ બાધ આવતો નથી ૨૮

અધિકૃ ૭. સૂત્ર ૨૯—(૧) ગયા અધિકરણમાં જ્ઞાનીની મરખામણીએ ભક્ત અને જ્ઞાનીની મરખામણીએ ભક્તિ અધિક છે એમ કહેવું હતું. તે માટે હેતુ જણાવવાને આ અધિકરણનું પ્રયોજન

“જેવું જ આ વરણ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે” (મુ ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી આત્મીય તરીકે અગીકારક વરણ તે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી, તેના હોવામા ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશથી તેજ હોય છે એમ કહેવાય છે વળી “ભક્તિથી જ મને જાણે છે” (ભ ગી ૧૮-૫૫) એમ કહીને “પછીથી મને તત્ત્વથી જાણીને ત્યાર પછી પ્રવેશ કરે છે” (ભ ગી ૧૮-૫૫) એમ ભગવાનથી કહેવાયું છે તેથી ભક્તિમાર્ગમા પુરુષોત્તમના જ્ઞાનથી જ મોક્ષ કહેવાય છે જ્ઞાનમાર્ગમા તો અક્ષર જ્ઞાનથી મોક્ષ છે એમ દેર છે. માટે માત્ર ભક્તિથી યુક્ત, મારા આત્મા બનેલા યોગીને જ્ઞાન તેમ વૈરાગ્ય પણ અહિંઆ ઘણું ઘણું કરીને કટ્યાણ કરતું નથી (ભા ૬-૧૪-૬) એ વચનથી ભક્તિમાર્ગવાળાને જ્ઞાનની નિરપેક્ષા પણ કહેલી છે. તેમ જ વળી પગ્ગપર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનો વિરોધ છે તેથી તેમાથી એકનો નિર્ણય સંભવતો નથી. જન્મેમા જ્ઞાનથી જ મોક્ષ છે, કારણ કે તે પ્રમાણે ઉક્તિ છે જ્ઞાનની નિરપેક્ષતાની ઉક્તિનો ભક્તની ભક્તિની સ્તુતિના અભિપ્રાય થી છે” એમ કહેવું જોઈએ નહિ. વિષય ભેદને લીધે જ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી યુક્તિનું સાધન જ્ઞાન કયું? એમ અનિશ્ચય છે તેથી તેમ શ્રીતત્ત્વના અવિશેષથી સમુચ્ચય છે એમ કહેવું નહિ. જ્ઞાનનો અક્ષરબ્રહ્મા લય હોય છે અને ભક્તનો પુરુષોત્તમના હોવાથી સમુચ્ચયનો અસંભવ છે તો આ રીતે વિરોધના અભાવથી સઘળું બરાબર છે એમ કહેતા હો તો જણાવાય છે કે ના પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાના અને પછી ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાના લયસ્થાનના નિશ્ચયનો સંભવ નથી વળી “પછીથી મને તત્ત્વથી જાણીને” (ભ ગી ૧૮-૫૫) એ વચનથી ભક્તિ માર્ગમા તત્ત્વથી ભગવાનનું જ્ઞાન જ પ્રવેશનું સાધન છે એમ માનવું જોઈએ અને વળી “મારીકામનાવાળા મારા સ્વરૂપને નહિ જાણનાર, અણસાઓ રમણ અને બીર તરીકે પરમબ્રહ્મ એવા મને સગથી સેકડો અને હઝારોની સખ્યામા પ્રાપ્ત થયા” (ભા ૧૧-૧૨ ૧૩) એ વાક્યથી જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનરહિતોની પણ ભગવત્પ્રાપ્તિ

છે (૨) મોક્ષ (૩) ભક્તિમા જ્ઞાનની જગ નથી (૪) શ્રુતિનો વિરોધ દેખાડીને સ્મૃતિનો વિરોધ દેખાડે છે (૫) ભક્તિ જ્ઞાનથી ચટ્ટીઆતી નથી પણ સગથી ૭ કારણ કે જેમ જ્ઞાનથી મોક્ષ સંધાય છે તેમ ભક્તિથી પણ સંધાય છે છતાં ભક્તિને ‘જ્ઞાનની અપેક્ષાથી એમ જે કહેનામા આ યુ છે તેવું પ્રયોજન માત્ર ભક્તિની પ્રશંસા મ્વા ખાતર જ છે એમ કોઈ કહેતા તે બરાબર નથી એમ જણાવે છે (૬) જ્ઞાનનો વિરમ અક્ષર બ્રહ્મ છે અને ભક્તિનો પુરુષોત્તમ છે એ રીતે એ જન્મેમા વિષયના બેદ છે તેથી અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મોક્ષ છે કે પુરુષોત્તમના જ નથી મોક્ષ છે એનો નિશ્ચય હોતા નથી માટે જ્ઞાન અને ભક્તિમા કઈ પણ તારતમ્ય નથી એમ મ્હો સકાએ નહિ જન્મેના વિષયોમાં બેદ હોવાથી તે બે સાધનોમા તારતમ્ય અવશ્ય હોવું જોઈએ (૭) ‘બ્રહ્મવેતા પગને પામ કરે જે’ એવી શ્રુતિથી અક્ષર જ્ઞાનને અને ‘તેનેજ જાણીને’ એ શ્રુતિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનને યુક્તિનું સાધન મ્હું ૮ અર્થાત્ જ્ઞાન અને ભક્તિના વિરોધ જૂ. હોવા છતાં પણ તે જન્મેના વિષયના જ્ઞાનને યુક્તિનું સાધન કહેવું હોવાથી ત્યાં કોઈ પણ વિશેષ નથી-તારતમ્ય નથી અર્થાત્ જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભયને-તેમના સમુચ્ચયને મોક્ષના સાધન મ્વા છે આવું કોઈ મ્હે તો મ્હે છે કે એમ કહેવું તે ઠીક નથી (૮) શ્રુતિમા અક્ષર બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ એ જન્મેના જ્ઞાનના પ્રાપ્તિ રૂપનો બેદ મ્હેલો છે તેથી એમના રૂપમા સમુચ્ચયનો સંભવ નથી અર્થાત્ જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિ રૂપ અને ભક્તિથી પ્રાપ્તિ રૂપ એ જન્મેમા બેદ શ્રુતિમાજ સ્પષ્ટ છે

છે તેથી તેના “સાધનત્વત્” નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિમાં વિરોધ છે. તેમજ વળી કદાચ જ્ઞાન મુક્તિના સાધન તરીકે કહેવાય છે, કદાચ ભક્તિ, કદાચ ખન્ને પણ નહિ. એમ જેમાંથી એક સાધનના અનિશ્ચયથી ^{૧૦}મુક્તિના સાધનમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિનો અસંભવ છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

✓ ^{૧૧}ગતિ કહેતાં ^{૧૨}જ્ઞાન ^{૧૩}ઉભયંથા કહેતાં મર્યાદા અને પુષ્ટિના લેદથી ^{૧૪}ફલનું જનક છે. અહિંયાં આ આશય છે “જેને આ લોકમાં ઉન્નત કરવા હરે છે તેની પાસે સાધુકર્મ કરાવે છે” (ક્રિ. ૩-૯) વગેરે શ્રુતિઓથી ભગવાને સૃષ્ટિના પૂર્વકાલમાં જ તે જીવને માટે તે કર્મ કરાવીને આ ફલને આપીશ એમ વિચાર્યું છે તેથી તે પ્રમાણે જ હોય છે. ત્યાં કહેલી રીતિથી મુક્તિના સાધનના અતુલ્યમમાં અવશ્ય કહેવો જોઈએ. ^{૧૫}આમ હોવામાં ^{૧૬}કૃતિસાધ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિરૂપ સાધન શાસ્ત્રથી સમબલ્ય છે. તે ખન્ને કરવાથી મુક્તિ-મર્યાદા છે. ^{૧૭}તેનાથી રહિતની પણ ^{૧૮}સ્વરૂપ બલથી ^{૧૯}પોતાની પ્રાપ્તિ તેનું નામ ^{૨૦}પુષ્ટિ કહેવાય છે. તેમજ વળી ^{૨૧}જે જીવનો જે માર્ગમાં અંગીકાર કર્યો તે જીવની ત્યાં પ્રવૃત્તિ કરાવીને તેના ફલને આપે છે તેથી સધળું સાદું છે. માટેજ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃતને જ્ઞાનાદિની નિરપેક્ષા છે અને મર્યાદામાં અંગીકૃતને ^{૨૨}તેની અપેક્ષા છે એ સુકત જ છે, એવો ભાવ છે. અહિંયાં સાધક ^{૨૩}તરીકે વિપક્ષમાં ગણાકેને કહે છે. “નહિતો ખરેખર વિરોધ છે.” નહિતો મર્યાદા અને પુષ્ટિના ^{૨૪}લેદથી વ્યવસ્થાના અકથનમાં વિરોધના હેતુને લીધે તે પ્રમાણે છે એમ અર્થ છે. વિરોધનું પૂર્વપક્ષ અન્ધમાં ઉપાદાન કર્યું છે. ^{૨૫}આનાથી જ ^{૨૬}શ્રવણાદિરૂપા અને પ્રેમરૂપા ^{૨૭}ભક્તિના

(૯) પ્રજા તરીકે જ્ઞાનનું મુક્તિના સાધન તરીકે નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિના વિરોધ હોવાથી અધિકરણની આવશ્યકતા છે. (૧૦) કવચિત્ જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન કહેવું છે. કવચિત્ ભક્તિને અને કવચિત્ જેમાંથી એકને નહિ. આમ હોવાથી મોક્ષની ઇચ્છાવાળો મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરી શકશે નહિ. કાળજી કે ક્યા સાધનથી મોક્ષ મળે છે એ નિશ્ચિત નહિ હોવાથી ક્યા સાધનનો આશ્રય તેણે કરવો તે પણ તેના જાણવામાં નથી. તો પછી તેનાથી મોક્ષ માટે તે સાધન આવરવાને પ્રવૃત્તિ શી રીતે થઈ શકે? આમ શંકા કરી છે (૧૧) સિદ્ધાન્તી ઉત્તર આપે છે. (૧૨) સૂત્રમાં ‘ગતિ’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ “જ્ઞાન” કરવામાં આવે છે. (૧૩) “ઉભયથી”-શબ્દ જે સૂત્રમાં છે તેનો અર્થ “ખન્ને રીતે” અર્થાત્ મર્યાદા અને પુષ્ટિની રીતિથી એમ લેવો. (૧૪) સૂત્રમાં “અર્થ” શબ્દ એટલે “ફલ” અને તેને “વત” પ્રત્યય લગાડવાથી “ફલવાળો” લેવો. આથી સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે મર્યાદા માર્ગની રીતિએ અને પુષ્ટિ માર્ગની રીતિએ-ઉભયથી જ્ઞાન એ ફલનું જનક છે-જ્ઞાનથી જુ અમુક ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (૧૫) અહિંયાં મર્યાદા માર્ગ અને પુષ્ટિ માર્ગના બેદો સમજાવે છે. (૧૬) મર્યાદા માર્ગમાં કૃતિ-સાધનથી મોક્ષ (મોક્ષ) મળે છે. (૧૭) સાધનથી રહિત (૧૮) ભગવાનનું વરણ-અનુગ્રહ તેના બલથી જીવનો બલથી નહિ (૧૯) ભગવાનની પ્રાપ્તિ (૨૦) જે માર્ગમાં જીવના માધનેથી નહિ પણ ભગવાન પોતાના અનુગ્રહથી જ પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે તેનું નામ પુષ્ટિ માર્ગ છે. (૨૧) મર્યાદા માર્ગમાં જેનો અંગીકાર હોય તેની પાસે મર્યાદાની રીતિ પ્રમાણે માધન કરાવીને ફલનુંદાન ભગવાન કરે છે અને પુષ્ટિ માર્ગમાં જેનો અંગીકાર કરે તેને પોતે સ્વ વરણથી-અનુગ્રહથી ભગવાનનુંદાન દાન કરે છે. (૨૨) જ્ઞાનાદિની (૨૩) વિપક્ષમાં બાધક જણાવવાને સૂત્રમાં “અન્યથા હિ વિરોધઃ” શબ્દો છે. (૨૪) અન્યથા-નહિતો. એટલે “મર્યાદા અને પુષ્ટિના બેદથી વ્યવસ્થાના અકથનમાં” (૨૫) પુષ્ટિ અને મર્યાદાના

વિશેષવગર પાપના ક્ષયમાં જ ઉદય પામે છે અથવા તેમાં કોઈ વિશેષ છે ?

ત્યાં ^{૨૮}આધુનિક પણ ભકતોને દુઃખનું દર્શન છે તેથી તથા શ્રવણાદિનું પાપના નાશક તરીકે શ્રવણ છે તેથી અવિશેષનો પક્ષ અસંગત છે. ^{૨૯}શ્રવણાદિરૂપા તે પાપ હોય ત્યારે પણ હોય છે. પ્રેમરૂપા તે તેનો નાશ હોય ત્યારે જ એમ વિશેષ કહેવો ભેદ એ તે પણ પ્રેમવાળા પણ અદૂરઆદિના મહિપ્રસંગમાં ભગવાનની સાથે ^{૩૦}કાપડપના શ્રવણથી તે વધારે ઠીક નથી એ પણ શંકાનો નિરાસ કરેલો જાણવો ભેદ એ. તે પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી ^{૩૧}અંગીકારમાં વૈવક્ષ્યથી મર્યાદામાં ^{૩૨}અંગીકૃતની મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાથી જ શ્રવણાદિમાં તેની પ્રવૃત્તિ છે. તેના આપનાર તરીકે જ ભગવાનમાં પ્રેમપણું છે, તે તે નિરુપધિ નથી. કદાચિત્ વસ્તુના ^{૩૩}સ્વભાવથી સુક્તિની ઇચ્છાની નિવૃત્તિમાં પણ તે ભક્તિ સાધન માર્ગીય હોવાથી “નહિ ઇચ્છના મારી ^{૩૪}અભ્યુદયતિને યોગ્ય છે” એ વાક્યથી અન્તમાં યુક્તિ જ થશે. ^{૩૫}આ માર્ગમાં શ્રવણાદિથી પાપના ક્ષયમાં પ્રેમની ઉત્પત્તિ છે, પત્રીથી યુક્તિ છે પુષ્ટિમાર્ગમાં ^{૩૬}અંગીકાર તે અનુમદ્ધથી સાધ્ય હોવાથી અને ત્યાં પાપાદિ ^{૩૭}અપ્રતિબંધ રૂપ હોવાથી શ્રવણ દ્વિરૂપ અને પ્રેમરૂપ બન્ને એકી સાથે અથવા પ્રથમ અને પછી અથવા વીપરીત રીતે થાય છે. અહિં આં ^{૩૮}શ્રવણાદિક પણ દ્વિરૂપ જ છે. ^{૩૯}સ્નેહથી જ તે કિંચિત્ હોવાથી વિધિનો તે વિષય નથી. અવિદ્યાથી શરૂ કરી યુક્તિ સુધીમાં ભજનાનંદના અન્તરાય રૂપ ^{૪૦}અભંગ્રકથ, અને અવિરલ વિવિધ ^{૪૧}મહાવૃત્તોના જંગલોના દહનમાં લોહુપ અનુમદ્ધા-

ભેદથી સાધનોના વ્યવસ્થાપનથી (૨૬) શંકા કરે છે. (૨૭) ભક્તિમાં પણ શ્રવણાદિ જે નવધા કહેવામાં આવે છે તે તથા પ્રેમવક્ષણ એ બન્ને પાપનો ક્ષય થતાં ઉદય પામે છે કે કેમ ? અર્થાત્ પાપની નિવૃત્તિના સાધન તરીકે છે કે નહિ (૨૮) અન્નારના ભક્તોમાં દુઃખ ભોગમાં આવે છે, તથા શ્રવણાદિથી તેમનાં પાપ નાશ પામે છે. એમ શ્રવણ થાય છે તેથી પાપ ક્ષીણ થયા પછી શ્રવણાદિ ભક્તિ છે એમ કહી શકાય નહિ. ખજી પાપાદિની નિવૃત્તિ માટે શ્રવણાદિ સાધન તરીકે છે એમ કહેવું ભેદ એ (૨૯) શ્રવણાદિ અને પ્રેમરૂપાનું તારતમ્ય દેખાડવામાં આવે તો કહે છે. (૩૦) પાપ વગર કાપડપના સંભવ હોતો નથી. તેથી પ્રેમી ભક્તોમાં પણ પાપ હોય છે. આમ હોવાથી શ્રવણાદિ જ પાપ નાશક હોવાથી પાપનુ અસ્તિત્વ હોય સારજ હોય છે અને પ્રેમરૂપતા તેના નાશમાં છે એવો વિશેષ (ભેદ) કરવો તે ઠીક નથી. (૩૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં જે રીતે જીવનો અંગીકાર થાય છે તેનાથી જૂદી રીતે મર્યાદામાં તેનો અંગીકાર હોય છે. (૩૨) મર્યાદામાર્ગીય ખ્યે મોક્ષ છે. તેનામાં ભગવાન માટે સ્નેહ હોય પણ તે નિરુપધિ નહિ. તે સ્નેહ ઉપાધિવાળો હોય છે, (૩૩) વસ્તુના માહાત્મ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રેમના સ્વભાવથી (૩૪) ‘મુક્તિને’ અણ અણ ગતિ કહી છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ તે પરમ ગતિ અને મોક્ષ તે અણ ગતિ (૩૫) મર્યાદામાર્ગમાં (૩૬) પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનો અંગીકાર તેમના અનુમદ્ધથી જ મળે છે, જીવના કોઈ પણ સાધનથી નહિ. (૩૭) પુષ્ટિમાર્ગમાં પાપ વગેરે પ્રતિબંધક નથી. (૩૮) પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રવણાદિ ભક્તિ પણ દ્વિરૂપ છે, સાધનરૂપ નહિ. મર્યાદામાર્ગમાં તે સાધનરૂપ છે (૩૯) શ્રવણાદિની પ્રવૃત્તિ સ્નેહમાંથી છે. તેને માટે સ્વર્ગકામો ગત્તે એવાં વિધિવાક્ય નથી. વિધિનો વિષય હોવામાં મર્યાદા પણ આવી જાય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્નેહને વડા થઈને ભક્ત પ્રજાના યુજી જાનના શ્રવણાદિમાં પ્રગ્ત થાય છે (૪૦) આકાશને અડકે એવડા અર્થાત્ પશ્ચાત્ ઉચ્ચ “ટક”નું વિગેયજી છે (૪૧) ભજનાનંદના અન્તરાય પાપની મોટાં ટપો સાથે સરખામણી કરી છે તે અન્તરાયો અનેક પ્રકારનાં છે માટે “વિવિધ” સબંધે

નલનો^{૪૨} વચ્ચે^{૪૩} આંવેલો પાપરૂપી તલ^{૪૪} પ્રતિબન્ધક છે એમ કહેવું શક્ય નથી. શ્રીભાગવતમાં તે કહેલું છે. “હૃદયમાં સંનિવિષ્ટ હરિ પરેશ પોતાના ચરણ મૂલને ભજનાર અને અન્યભાવનો ત્યાગ કરનાર પ્રિય (ભક્ત)નાં વિકર્મ તથા જે કંઈ ગમે તેમ ઉત્પન્ન થયેલ છે તે સર્વને દૂર કરે છે” (ભા. ૧૧-૧-૪૨) વિકર્મ^{૪૫} પ્રાચીન છે “તે^{૪૬} દુઃખ છે” પોતે^{૪૭} હરિ હોવાથી દુઃખના હર્તા છે તેથી “દુઃખનોતિ” પદ છે. કહેલા વિશેષણથી વિશિષ્ટની (અનુગ્રહ રૂપી) સ્વતઃ વિકર્મ કૃતિનો અસંભવ છે તેથી “સાંસર્ગિક^{૪૮} ભારામાંથી થયેલું છે, ભારાથી કરાયું નથી” તેની માફક અથવા જે વિકર્મ કરાયું છે તેનું^{૪૯} ગમે તે રીતે ઉત્પત્તન થયું છે એમ કહેવાય છે. જેમાં^{૫૦} અન્યભાવનો ત્યાગ થયેલો છે એવા ભગવત્સેવાના વ્યાસંગથી ઇન્દ્રિયન નામના પાણ્ડય રાજાની માફક મહાદાગમનાદિ અજ્ઞાનને અથવા ઉક્તરૂપ ભગવાનમાં વિકર્મની ઉક્તિમાં^{૫૧} અરુચિનુ સ્થાપન કરાવવાને વક્તા^{૫૨} “ગમે તેમ” એમ જોડ્યા છે આથી તર્કિત વિકર્મનો અહિં આં પણ અભિપ્રાય છે એમ જણાય છે. આવાનું જે વિકર્મ^{૫૩} હોય તો તેની નિવૃત્તિને માટે તેણે અન્ય કરવું જોઈએ નહિ. કારણ કે ભગવાન જ હૃદયમાં નિવિષ્ટ થયેલા તેનું ધૂનન કરે છે. કદાચિત્ સ્વભક્તિના બલની સ્ફૂર્તિથી સદોષ પણ^{૫૪} જનને કૃતાર્થ કરીશ એમ અંગીકાર કરે તો ભક્ત હૃદયમાં સ્થિતિ જ તેના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષને પણ^{૫૫} આના અંગીકારથી^{૫૬} દૂર કરે છે એમ સર્વપદથી કહેવાય છે. ચિરકાલના ભોગ્યનો^{૫૭}

પ્રયોગ છે. (૪૨) અન્તરાયોની અસંખ્યતા તથા દુર્ભેદતા જણાવવાને તેમની જગત સાથે સરખામણી કરી છે (૪૩) અન્તરાયરૂપી મહાદુષ્ટોના જગતને બાળવામાં ભગવાનના અનુગ્રહરૂપી અગ્નિજ સમર્થ છે. ભગવાનના અનુગ્રહ આગળ તમામ પ્રકારના અન્તરાયો દૂર થાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અહિં આં અનુગ્રહને અગ્નિ સાથે સરખાવેલ છે (૪૪) જ્યાં મોટા મોટા પ્રયંત્ર અન્તરાયોને બાળીને ભસ્મ કરવાની તાકાત અનુગ્રહરૂપી અગ્નિ ધરાવે છે, તો પાપરૂપી કપાસ બળીને ભસ્મ થઈ જાય એમાં તો કહેવાનું શું હોય ? માટે જ્યાં પ્રભુનો અનુગ્રહ છે ત્યાં પાપનો સંભવ બિલ્કૂલ નથી. (૪૫) સંચિત કર્મ (૪૬) પ્રાચીન કર્મો દુઃખનાં આપનારાં છે તેથી ભગવાન ભક્તના દુઃખને દૂર કરે છે એમ જણાવવાને “વિકર્મ” શબ્દને ઉપરના શ્લોકમાં મૂક્યો છે (૪૭) ભક્તના દુઃખને ભગવાન જાતેજ દૂર કરે છે, કારણ કે પોતે હરિ છે દુઃખના હર્તા છે, એ સૂચવવાને શ્લોકમાં “હરિ” શબ્દ છે. (૪૮) ભગવાન દુઃખના હર્તા છે, તેથી તે દુઃખને દૂર કરે છે. મૂળ શ્લોકમાં યુનેતિ પદ છે. તેનું બાપાન્તર અહિં આં “દૂર કરે છે” એમ કહ્યું છે (૪૯) કામના વગર, જીદિ સિવાય કંઈ છે એવો અર્થ છે. આથી તે અન્તરાયરૂપ નથી (૫૦) શ્લોકના “ગમે તે” શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે (૫૧) “લોકના” “અન્ય ભાવનો ત્યાગ કરનાર” એ પદનુ તાત્પર્ય આપે છે. (૫૨) અન્યભાવનો ત્યાગ કરનાર ભક્ત અનુગૃહીત હોવાથી તેમાં પાપની ઉત્પત્તિ હોતી નથી એવું જણાવવાને (૫૩) શ્લોકના “ગમેતેમ” શબ્દનો ખીછ રીતે અર્થ જણાવે છે. અનુગ્રહવાળા ભક્તમાં પાપજ નથી પણ સન્માર્ગનું સ્થાપન કરવાને ભગવાનની ઇચ્છા તેવા પ્રકારની છે એવા આશયથી કરભાજન યોગીશ્વર ભાગવતના એકાદશ સ્કન્ધમાં નિમિત્તી પ્રતિ કહે છે (૫૪) અનુગ્રહવાળા ભક્તમાં જે વિકર્મની ઉત્પત્તિ હોય તો તેને દૂર કરવું જોઈએ, તેથી તેને દૂર કરવાને તેણે ખીચું કંઈ પણ કરવું જોઈએ નહિ કારણ કે તેના હૃદયમાં ભગવાનનો નિવેશ છે તેથી બાહ્ય સાધન ઉપયોગી લાં નથી ભગવાનજ તે વિકર્મને દૂર કરે છે (૫૫) દોષ હોય તો પણ અંગીકાર કરવાને ભગવાન ઇચ્છા કરે સારે (૫૬) ભગવાનથી (૫૭) ભક્ત પણ તે દોષને દૂર કરે છે. (૫૮) લાંબા વખતનાં ભોગ

પણ તે ક્ષણે જ નાશ કરે છે. તેના નાશ કરવામાં કાલાદિપણ ^{૧૬}અપ્રતિબંધક છે એમ પણ જણાવવાને ^{૧૭}પરકાલાદિને ઇશરૂપે કહેલ છે. અહિંમાં ભજનથી શરૂ કરીને હૃદયના નિવેશ સુધી સ્પષ્ટ જ વિકર્મ હોવામાં પણ સંભવ છે. ૨૬

૮ ઉપપન્નાધિકરણ

ઉપપન્નસ્તલ્લક્ષણાર્થોપલબ્ધેર્લોકવત્ ॥૨-૩-૩૦॥

મુસુધુની સરખામણીએ રહસ્ય ભજન કરનાર શ્રેષ્ઠ છે. કારણકે ભગવાનરૂપી પુરુષાર્થની સ્વાધીન તરીકે ઉપલબ્ધ છે તેથી જેમ લોકમાં (સ્વાધીન ભર્તૃકા સ્ત્રી પતિને જ ફક્ત તરીકે માને છે.)

શંકા—મુક્તિ જ સર્વત્ર ફક્ત તરીકે કહેવાય છે. અને આ ખરાબર છે. 'સંસૃતિ દુઃખરૂપ હોવાથી તેની નિવૃત્તિથી સર્વને ઇર્ષ્ય છે તેથી. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તો તેની અપેક્ષાનો અભાવ કહેવાય છે. તેમાં કહેલું અચર્યભોપનિષત્માં અષ્ટાદશાર્ણ મન્ત્રના સ્વરૂપને કહીને કહેવાય છે. "આ પરબ્રહ્મનું જે ધ્યાન કરે છે" ત્યાંથી શરૂ કરીને અન્તમાં "તે અમૃત થાય છે" વગેરે. આની આમળ તેનું રૂપ શું? રસન એટલે શું? તેનું ભજન કેવી રીતે થઈ શકે? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા છે. "ભક્તિ રહસ્ય ભજન. જે એટલે આલોક તથા પરલોકની ઉપાધિના 'નૈશ્વર્યથી આ 'આત્માનું' હૃદયન, 'આજ્ઞેન્દ્રિય' છે એમ.

^૧આ અહિંમાં વિચારાય છે. મન્ત્રાવૃત્તિ અને તેના અધિષ્ઠાનના ધ્યાન વગેરેથી મોક્ષ ફક્ત કહેવાય છે. 'ભજનનું સ્વરૂપ એટલે ફક્તની આશા શરૂઆત વગર ભગવાનમાં આત્માનું ચિન્તન કરવું એમ તે કહેવાય છે. ફક્તની આશા વગર ભજન કરવામાં પણ અન્તે મુક્તિ જ થવાની છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. જેમ જેમ તેનું ઉપાસન કરે છે તે પ્રમાણે તે થાય છે ^{૧૧}તત્તૈતાન્મત્સ્વાવતિ મુક્તિના સાધન તરીકે જાણીને ભજનારનું તેજ ફક્ત છે. સ્વરૂપની જ સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થતાનો અનુભવ કરતો જે ભજે છે તેનું તેજ ફક્ત છે એવો નિર્ણય ખરો છે. "જેઓ જે રીતે મારે શરૂએ આવે છે તે રીતે જ તેમને ફક્ત ભળુ છું" (ભા. ગી. ૪-૧૧) એ ભજવાનના વાક્યથી. ^{૧૨}માટેજ વિશ્વ નહિ હોવાથી

વિકર્મતા ભગવાનનો અંગીકાર થતાં તુર્તજ થાય છે (૫૬) પુષ્ટિમાર્ગમાં પાપના નાશમાં કાલાદિનો પ્રતિબંધ નથી, જે વિકર્મ લાખો વર્ષસુધી ભગવવાના હોય તે પણ એક ક્ષણમા ભગવાન જાય છે તેથી અહિંમાં કાલ કૃત પ્રતિબંધ નથી. (૬૦) મૂલ શ્લોકમાં "પરેત" શબ્દ જા માટે છે તેનો અર્થ રહેલ કરે છે "પર" એટલે 'કાલ' તેના 'ઇશ' ભગવાન. કાલના પણ ઇશ નિવાસ છે. ભાવાર્થ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી જ્ઞાન ફક્તનું ઉત્પન્ન કરનાર છે. નહિ તો જ્ઞાનથી કેવલ મળે છે અને તેથી ચમેદેય વૃણે તેન જ્ઞમ એ કૃતિના વાક્ય સાથે વિરોધ આવે.

અ. પિ. ૮ સૂત્ર ૩૦—(૧) સસાર (૨) મોહની (૩) અહિંમાં ભક્તિ અને રહસ્ય ભજન એવા બે શબ્દો છે (૪) રહસ્ય ભજનનું વિવરણ આપે છે. (૫) અંદિક તથા યાગ્યૌકિક ફક્તની હરહયા રહિત (૬) ભગવદીય શ્રવણ (૭) અનન્તતાથી ભગવદીયત્વનું અંપાદન (૮) સન્વાસ (૯) એવાતતા પતીવર્તા બે વાક્યો (૧૦) ઉપાસકોને (૧૧) અવતાર ધારણ કરીને (૧૨) સ્વરૂપ સ્વરૂપ દોવાધીય

મોટું કોણ એવા ^{૧૩}મંશયમાં ગૃહ ^{૧૪}અભિસંધિ કહે છે. સુસુષ્ક કરતાં રહસ્ય ભગ્ન કરનાર મોટો છે એમ ઉપપત્તિથી સુક્ત છે. તેના લક્ષણવાળા અર્થની ઉપલબ્ધિથી તેનું તેનું જ ઉદ્દેશન કરે છે. તેના લક્ષણવાળા એટલે જે ભગવાનના સ્વરૂપાત્મક છે તે સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ છે. તેની ઉપલબ્ધિ છે તેથી. અર્થાત્ સ્વાધીન તરીકે તેની પ્રાપ્તિ છે તેથી એવા અર્થ છે. જો કે પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ થતાં તેના આનન્દવાળો તે બને છે. તોપણ પ્રભુ ^{૧૫}તેને આધીન નથી. કારણકે ભક્તિનું તિરોધાન છે તેથી ઉલટું વિપરીતતા છે. ભગવાનનાં તો તેનાથી અધિક છે. “ભગવાન કદાચિત્ સુક્તિ આપે છે પણ ભક્તિવ તો નહિ” (ભા. ૫-૬-૧૮) “જનો મારી સેવા વગર દાન આપવા છતાં પણ અહં છુટા કરતા નથી” (ભા. ૩-૨૬-૧૩) “નારાયણ પરાયણ” (ભા. ૬-૧૭-૨૮) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “સ્વર્ગ અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થ જોનાર વગેરે વાક્યોથી નિશ્ચય થાય છે. માટે જ સામીપ્યના અર્થમાં ઉપસર્ગ કહેલો છે. તેથી દાસી તરીકે, દાસ તરીકે તથા મિત્ર તરીકે લીલામાં પ્રભુની નિકટ સ્થિતિ કહેલી છે. ^{૧૬}મહત્ શબ્દના અર્થના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી ^{૧૭}અદ્યજ આનન્દમાં જેમ સર્વથી અધિકતાને ^{૧૮}માનતો પ્રથમ ^{૧૯}પ્રથમ કહેલાની વાંછા કરતો નથી તેમ અહિં આં પણ એમ કહેવું નહિ. કારણ કે ^{૨૦}દાન કરાવતા અર્થોના સ્વરૂપના અજ્ઞાનનો અસંભવ છે તેથી અનુભવનો વિષય ^{૨૧}કરણ્યલો જ અહિં આં દીપ્યમાન પદાર્થ રૂપ છે તેથી અને તેના અજ્ઞાનમાં ^{૨૨}સ્વર્ગાદિ ત્રણમાં તુલ્ય દષ્ટિનો અસંભવ છે. કદાચ સુક્તિ આપે છે, ભક્તિયોગ નહિ. (ભા. ૫-૬-૧૮) એ વાક્યમાં ભક્તિની અધિકતા સ્પષ્ટ જ કહેવાય છે. માટે ન્યૂન અર્થનું અહં છુટા કરનાર કરતાં ^{૨૪}પૂર્ણ અર્થવાળો મહાન્ છે એમ આની ઉપપત્તિ સુક્ત છે. આજ અર્થના દષ્ટાન્તથી કહે છે. લોકની માફક. જેમ ^{૨૫}સ્વાધીન ભર્તૃકા નાયિકા તેની અવસ્થાને પ્રતિકૂલ ગૃહ, વિત્ત વગેરેનું દાન કરવા છતાં પણ સ્વીકાર કરતી નથી તેજ પ્રમાણે એમ અર્થ છે. ^{૨૬}

અથવા ભગવાન જેનો સાધારણ ધર્મ છે તેવો ઉત્કટ ભક્તિભાવ તેજ તે અર્થ એટલે સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થરૂપ છે એમ આગળ પ્રથમની માફક છે. ભગવાનના પ્રાકટ્ય વાળો જ ભક્ત ^{૨૭}ભક્ત તરીકે જણાય છે એમ પણ છે. આથી ^{૨૮}જ્ઞાત્ય ^{૨૯}જ્ઞાપકથી

(૧૩) ઉપરના બે હેતુઓથી બંને પ્રકારના ભક્તોમાં સામ્યજ યોગ્ય છે એવા પૂર્વપક્ષરૂપ મંશયમાં (૧૪) ગૃહ કહેતાં કુતિરજ ગૃહ અભિપ્રાયમાં અભિસંધિ એટલે પ્રકટન કષ્ટા જેની છે તે (૧૫) મર્મદા ભક્તને (૧૬) અહાલિનું સુખ તથા મોક્ષ વગેરે (૧૭) જેમકે રાત્નસુખ (૧૮) અર્થાત્ મહાન્ સુખની અજ્ઞાનતાને લીધે જેમ અદ્ય સુખમાં માણસ રાચે છે તેમ (૧૯) મોક્ષ, રાત્નસુખની (અદ્ય સુખની) કષ્ટા હોવાથી મહાન્ સુખ (મોક્ષ) ની કષ્ટા કરતો નથી (૨૦) ભગવાન જીવને જે વસ્તુનું દાન કરે છે તેનું જીવને અજ્ઞાન છે એમ કહી કષ્ટાજન નહિ (૨૧) અનુભવનો વિષય તેજ જાનનો પદાર્થ (૨૨) સ્વર્ગ અપવર્ગ નરક (૨૩) મુક્તિરૂપ અદ્ય અર્થનું ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છાવાળા કરતાં (૨૪) ભગવાનરૂપી અર્થ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે (૨૫) જે સ્ત્રીને તેના પતિ સ્વાધીન છે તેવી (૨૬) સ્વાધીનપતિકા સ્ત્રી ભગવાન સિવાય અન્ય કંઈ પણ વસ્તુની કષ્ટા કરતી નથી તેમ ભગવાનના, ભગવાન સિવાય બીજા કશાની કષ્ટા કરતાજ નથી (૨૭) ભક્ત તેજ કહેવાય કે જેને ભગવાનનું પ્રાકટ્ય યુગ છે એમ અર્થોમાં જણાવે છે (૨૮) ભક્ત માહાત્મ્ય (૨૯) ભગવાનથી. ભાવાર્થ-સુખાંતી સરખાસણીએ ૨૬૨૪ ભગ્ન

અધિક છે. આમ હોય તો જેના જ્ઞાપક પરમકાષ્ટાપન્ન વસ્તુ સર્વફલરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે તેની મહત્તા શી રીતે વર્ણવી શકાય એમ સૂચવાય છે ૩૦

૯ અનિયમાધિકરણ.

અનિયમઃ સર્વાસામવિરોધઃ શબ્દાનુમાનાભ્યામ્ ॥૩-૩-૩૧

ધારણ બળન વગેરે સર્વેની અપેક્ષા ફલના સાધનમાં હોય છે. એવો નિયમ નથી તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી ધારણાદિ પ્રતિ તેનો વિરોધ નથી.

અર્થવર્ણોપનિવૃત્તમાં કહેવાય છે. “જે આ પરબ્રહ્મની ધારણા કરે છે, રસન કરે છે, બળે છે, ધ્યાન કરે છે, પ્રેમ કરે છે. શ્રવણ કરે છે, શ્રવણ કરાવે છે, ઉપદેશ આપે છે. આચરણ કરે છે તે અમૃત થાય છે” (ગો. પૂ. તા ૧) ત્યાં ‘ધારણાદિનો સમુદાયજ અમૃતના સાધક છે કે દરેક પણ એવો સંશય થાય છે.

અહિંઆ ધારણાદિના સાધન કલાપને કહીને ફલ કહેવાય છે તેથી સમુદાય જ સુકિતના સાધક છે. આ શ્રવણાદિ નવવિધ ભક્તિતત્ત્વું પણ ઉપલક્ષક છે. આ પ્રમાણે જ તે રૂપે છે. એવો નિયમ નથી એમ અર્થ છે. અહિંઆ ઉપપત્તિને કહે છે. સર્વનો અવિરોધ છે “ચિત્તથી કૃષ્ણત્વં ચિન્તન કરતાં સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે” (ગો. પૂ. તા. ૨) એવી શ્રુતિથી ફક્ત ચિન્તન જ તે પ્રમાણે કહેવાય. વળી “પંચપદી જપતાં” વગેરે કહીને “બ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે, બ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે” (ગો. પૂ. તા. ૨) એ શ્રુતિથી ફક્ત શ્રીર્તન તે રૂપે કહેવાય છે. વળી દરેક અમૃતત્ત્વું સાધક છે એવા પક્ષમાં જ સઘળી એ શ્રુતિઓનો અવિરોધ બને. આમ હોય તો “જે પરબ્રહ્મનું ધારણ કરે છે” વગેરેમાં “તે અમૃત બને છે” એમ પદ દરેકની સાથે સંબન્ધ રાખે છે એમ બાલુતું જોઈએ.

(શંકા) જેમ દરેક દેહકાંડિ દરેક ઘટના હેતુ છે એવી ઉક્તિમાં પણ એક જ તેનું જનક નથી, તેમ અહિંઆ પણ “એક એક ચિન્તન વગેરે તે પ્રમાણે છે” એ ઉક્તિમાં પણ ફલના સાધક તો તેનો સમુદાય છે એમ જો હોય તો કહે છે.

(ઉત્તર) એમ નથી. જે અર્થ જે પ્રમાણથી સમજાતો હોય તે તે પ્રમાણથી જેમ સિદ્ધ

કર્તાજ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રહ્મવાનરૂપી પુરુષાર્થસ્વાધીન તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ લોકમાં સ્વાધીન ભૂતકા સ્ત્રી પોતાના પતિનેજ ફલ તરીકે માને છે, તેનાથી અપાતી વસ્તુઓને નહિ, તેમ લગ્ન પણ બ્રહ્મવાનનેજ ફલરૂપ માને છે. ૩૦

અધિ. ૯. સૂત્ર ૩૧—(૧) ધારણાદિ સામગ્રી મોક્ષના સાધન છે કે તે દરેક ફલ ફલ? અહિંઆ એકલા ચિન્તનને માધન કહ્યું છે (૩) અહિંઆ એકલા શ્રીર્તનને સાધન કહ્યું છે (૪) “જે પરબ્રહ્મને ધારણ કરે છે” એ શ્રુતિથી જે ધારણ કરનાર છે, જે શ્રીર્તન કરનાર છે એમ તમામને ઉદ્દેશીને કહ્યું નથી. પણ ગમે તે એકને ઉદ્દેશીને કહ્યું છે અર્થાત્ દરેક જણ મોક્ષને મેળવે છે એમ જણાવે છે. માટે ધારણાદિના સમુદાયને સાધનરૂપ રહેલ નથી (૫) જેમ ઘડો જ્વાલવાળા દણ્ડ, એક એમ તમામની જરૂર છે, એટલા દણ્ડ કે એકથી ઘડો જ્વલતો નથી તેમ ધારણાદિના સમુદાયજ મોક્ષ સધાય છે એમ

થાય તેમ તે માનવો જોઈએ. દૃષ્ટાદિ તે રૂપે છે તેવું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે તેથી ત્યાં તે ભલે હો. પ્રકૃતમાં તો તેમનું તે રૂપ તો અઘૌકિક શબ્દથી બરાબર સમજાય તેવું છે. શ્રુતિ તો કહેલી જ છે. કહેલો ન્યાય શ્રુતિઓમાં પણ તાત્પર્યનો નિર્ણાયક છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ.

અલૌકિક ૧૦ અર્થમાં લૌકિકનું સામર્થ્ય નથી તેથી, નહિતો બ્રહ્મથી મન દ્વારા પ્રમાણી ઉત્પત્તિમાં ૧૧ નિષેધાદિની કલ્પના કરાય. સ્મૃતિ તો “કેવલ ભાવથી, ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ મૃગો અને મૂઢબુદ્ધિવાળા નાગ, સિદ્ધો સત્ત્વર મને પ્રાપ્ત થયા છે” (ભા. ૧૧-૧૨ ૮) “આટલું સાંખ્ય અને યોગથી” ઉપક્રમ કરીને અન્તે નારાયણ સ્મૃતિ વગેરે રૂપવાળી આમ જ કહે છે. આ અર્થને હૃદયમાં રાખીને સૂત્રકાર શબ્દ અને અનુમાનથી અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી કહે છે એમ અર્થ છે, અને તેમની ઉક્તિ છે. આથી સૂત્રકારનો અન્યપણ ૧૨ આશય છે એમ જણાય છે. જ્યાં કહેલાં સાધનના ૧૩ સ્તોમની સંપત્તિ એક ભક્તમાં હોય છે, ત્યાં એકથી જ મુક્તિમાં બીજાને સાધન જણાવનાર શ્રુતિના વિરોધથી શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ મુક્તિથી અગ્યવહિત પૂર્વ ક્ષણમાં સાથે લાગાં પણ સંભવતાં હોવાથી બીજી રીતે તેમની સિદ્ધિ સંભવતી હોય. તો પણ વિનિગમકતા અભાવથી એકથી જ મુક્તિ છે એવો નિયમ નથી. માટે પ્રત્યેકને સાધક તરીકે જણાવનાર સંઘની શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ છે. તો એક સ્થળે તે પ્રમાણે હોય તો તમામ સ્થળે તે હોય એવી આશંકા કરીને બાધકને કહે છે. શબ્દ અને અનુમાનથી પહેલાંની માફક ત્યાં પ્રત્યેક પણ મુક્તના હેતુ તરીકે કહેવાય છે તેથી તેમ નથી એવો અર્થ છે. જ્યાં પ્રત્યેક પણ તે પ્રમાણે હોય તો ત્યાં તેમનો સમુદાય સાધક હોય તેમાં તો શું કહેવું ? એવો ભાવ છે. આથી આ પ્રયોગ ૧૪ સ્પષ્ટ છે એમ જણાવું જોઈએ.

૧૦ અધિકારિકાધિકરણ.

યાવદધિકારમવસ્થિતિરાધિકારિકાણામ્ ॥૩-૩-૩૨॥

અધિકારીઓની આ સ્થિતિ અધિકાર મુદ્દી જ છે.

૧ પ્રથમ મુમુક્ષુથી મુક્તિના સાધન તરીકે કસતા ભગવદ્ધર્મોના મુક્તિના સાધનનો પ્રકાર વિચારાયો છે. હવે તો ભગવાન પોતે વિચારેલા કાર્યને લૌકિક ઔષધ વગેરેને

સંક્રા કરી છે. (૧) દૃષ્ટાદિનું દૃષ્ટાન્ત ધારણાદિના સમુદાય માટે આપી રાખ્યાં નહિ, કારણ કે દૃષ્ટાદિમાં તો તમામની જરૂર છે તે વગર થત બનના નથી એમ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ (૭) શ્રુતિથી (૮) દૃષ્ટાદિનો ન્યાય (૯) ધારણાદિના સમુદાયને. (૧૦) અઘૌકિક અર્થમાં લૌકિક દૃષ્ટાન્ત આવી શકે નહિ (૧૧) ગર્ભાધાનાદિક. (૧૨) અભિપ્રાય (૧૩) સાધનનો સમૂહ (૧૪) સૂત્રના અભિપ્રાય: શબ્દમાં સ્પષ્ટ પ્રયોગ છે. તેથી કદાચ એ કારણથી, કદાચ તથા કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ હોય તો પણ સર્વત્ર નિયમ નથી એમ સ્પેષથી જણાવો અર્થ છે. ભાવાર્થ-ફલ પ્રાપ્તિમાં ભગવાનનું ધારણ, રસન, ભગ્ન વગેરે તમામ માથે લાગાં સાધન તરીકે અપેક્ષિત હોય છે એવો નિયમ નથી. આમાંનું પ્રત્યેક ફલને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેમાં શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે. ૩૧

અધિ૦ ૧૦. સૂત્ર ૩૨-(૧) પ્રથમ અધિકરણ સાથે મંગતિ કહેવાને આ અધિકરણનું પ્રયોગન

અર્શકય જાણીને સ્વ ઐશ્વર્યાદિકનું દાન કરીને જે જીવથી તે કરાવે છે તે ધર્મોથી સુકુલ થાય છે કે નહિ એ વિચારાય છે. ૧૮ ત્યાં જીવકૃત ભગવાનના વિષયના ધર્મો જ્યાં તેના સાધક છે ત્યાં ભગવદીય ધર્મો તેના સાધક સરજતાથી છે જ તે સ્વકૃતિથી અસાધ્ય તરીકે અવિધેય હોવાથી તેના સાધનોમાં અપ્રવેશ પશુ છે એવા ૧૯ સંદેહમાં નિર્ણય કહે છે. જે જીવમાં જે કાર્યના સાધન માટે ભગવાને અધિકારનું દાન કર્યું છે તે કાર્યના સાધનમાં સમર્થ એવા જે સ્વધર્મોનું સ્થાપન ભગવાને તેટલા પૂરતું કર્યું છે. તે (ધર્મો) આધિકારિકો કહેવાય છે. તેના કાર્યની સંપત્તિ જ તેના અધિકારનું પ્રયોજન છે. તેથી ૨૦ ત્યાં સુધી જ તેમની તેમાં સ્થિતિ છે એવો અર્થ છે. આંત્ર હોવાથી તેની ૧૦ તેની સંપત્તિમાં ૧૧ તે પશુ નિવૃત્ત થાય છે. તેના સંબંધના ૧૨ ધર્મો પશુ નિવૃત્ત પામે છે તેથી સુકિત પર્વન્ત તેમના ૧૩ વ્યાપારનો સંભવ નથી. ૧૪ ભગવાને તે પ્રમાણે જ તેમનો વિચાર કરેલો ૧૫ હોવાથી ૧૬ સુકિત તો ૧૭ ભક્તિથી જ છે એવો ભાવ છે. ૧૮ બ્રહ્માની સાથે પ્રતિસંચર સંપ્રાપ્ત થતાં, ૧૯ પરાન્તે કૃતાર્થ આત્માવાળા પરમાત્માનાં ચરપદમાં (વ્યાપિવૈકુણ્ઠમાં) ૨૦ પ્રવેશ કરે છે. એ વાક્યથી તો કદપ સુધી જે સમર્થ ૧૬ વગેરેનો અધિકાર છે તેના વિષયનું તે છે એમ જાણવું ૨૦ જોઈએ.

નહિતો ભગવાને જેનું દાન કર્યું છે તે અધિકારમાં જેનું સામર્થ્ય છે તેવા ૨૧ ભર-

કહે છે. (૨) સાધુજન પ્રાપ્ત કરે છે કે નહિ એમ અર્થ છે. જે સાધુજન મેળવે તો ભક્તિ સુકિત જનક ન થાય કારણ કે તેમનામાં ભક્તિનો અભાવ છે તેથી. જો ન મળે તો તેના અધિકારીની ભગવદ્ધર્મતા સુકિતની પ્રતિબન્ધ બને. આ પ્રમાણે તે ભગવદ્ધર્મો વિષય છે. તે સુકિતના હેતુ છે કે નહિ એવો મંથન છે. (૩) પૂર્વપક્ષને કહે છે (૪) “રસુતિ” વગેરેમાં કહેલા (૫) સુકિતના સાધન તરીકે તેમનું વિધાન કરવું અશક્ય છે તેથી (૬) આધિકારિકોના (૭) અર્હિયાં જે પૂર્વપક્ષથી સંદેહ ઉત્પન્ન પાપ છે, પ્રથમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે ભગવાન જ્યારે પોતાના કાર્યના કર્તા તરીકે આધિકારિકોનો અંગીકાર કરે છે ત્યારે તે ધર્મોનું દાન કરે છે તેથી તેમાં વરણ એજ હેતુ છે. આથી તેનાથી પણ સુકિત મળે છે. બીજા પક્ષમાં કહે છે. ૨૨ કાર્યને માટે વિધાનનો અભાવ હોવાથી તે નથી. (૮) તે ધર્મો જેને જેનો અધિકાર તે પ્રમાણે ધર્મો તેમને આપેલા છે (૯) કાર્ય પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તે ધર્મો તેમનામાં હોય છે (૧૦) તે કાર્ય સિદ્ધ થતાં, તે ધર્મો નિવૃત્ત થાય છે. (૧૧) અધિકાર (૧૨) અધિકાર નિવૃત્ત થતાં તેના ધર્મો પશુ નિવૃત્ત થાય છે. (૧૩) અધિકારની માથે ધર્મો નિવૃત્ત થતા હોવાથી મોક્ષ પર્વન્ત તેમના ધર્મોના આપારનો મંબળ નથી (૧૪) આમાં, ભોક્તા યુ લીભકૈવલ્ય એ ન્યાયનું પ્રમાણ પ્રથમ આપ્યું હતું. અર્હિયાં ભગવાનનાં વાક્યો પણ પ્રમાણરૂપ છે એમ કહે છે (૧૫) ભગવદ્વાક્ય જેવાં કે “સ્વાત્મ પુરન્દાદત્વા ચત્ત્યે દાસ્યતીશ્વરઃ” વગેરે (૧૬) ભગવાને કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ તે ધર્મોનો વિચાર કરેલો હોવાથી વરણના તે હેતુ હોય તો પણ સુકિતના હેતુ નથી (૧૭) સુકિત તો ભક્તિથી જ છે. ભક્તિના અભાવમાં તે ધર્મોના પ્રકૃતિમાં લય હોય છે. જે તે અધિકારીઓ ભક્તો હોય તો અધિકારની સમાપ્તિ પછી ભક્તિ ક્ષોભનુષ્ણ બને છે. તેથી ભક્તિથી સુકિત યવામાં દાનિ નથી માટે “સુકિત તો ભક્તિથી જ” એમ કહ્યું છે. (૧૮) જે અધિકારવાળા ધર્મોનો સુકિત પર્વન્ત વ્યાપાર ન હોય તો “બ્રહ્માની સાથે તે સંપળા” એ વાક્યમાં અધિકારના અન્તમાં સુકિતનું જે ક્ષય કર્યું છે તે વિરુદ્ધ બને માટે કહે છે (૧૯) ચતુર્દશ મન્વન્તરે તથા સ્વર્ગના અભિમાની દેવતાઓ (૨૦) અધિકારની સમાપ્તિના મગ્ધમાં પણ તે ભક્તિની ક્ષોભનુષ્ણતા ભગવાને વિચારેલી હોવાથી તે મગ્ધે પણ તેનાથી જ તેમની સુકિત છે, અધિકાર વાળા ગુણોથી નહિ. (૨૧) અર્હિયાં ભરતનું દર્શન આપે છે. ભરતના અધિકારની સમાપ્તિ થતાં જના

સ્વઅધિકારની સમાપ્તિમાં મુક્તિને કહેન નહિ “કૃતાર્થ થયેલા આત્માવાળા” એવા પદથી ભગવાનમાં અંતઃકરણવાળાઓનો જ પર ભગવાનના વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં પ્રવેશ કહેવાય છે, આધિકારિક શુદ્ધોથી નહિ ૩૨

૧૧ અક્ષરધિયામિત્યધિકરણ.

અક્ષરધિયાં ત્વરોધઃ સામાન્યતઃ સામાન્યમોપસદ

વત્તદુક્તમ્ ॥૨-૩-૩૨॥

અક્ષરની ઉપાસનાની નો ગણના સામાન્ય ભાવ તથા ભગવદ્ભાવથી છે.

મોપસદની માફક તે (ગીતામાં) કહેલ છે

૧૨-૩-૩૨—કહેલાં અર્થશોધાપનિષદના વાક્યોથી ભગવાનના ધર્મો એ મુક્તિનું સાધન કહેવાય છે. અન્ય શ્રુતિઓમાં “તેને જ ભણીને મૃત્યુને તરી ભય છે. અયનને માટે ખીલે માર્ગ નથી? (૨) ૩-૮ “જ્ઞાનથી જ તો કૈવલ્ય છે. આત્માને ભણનાર શોક ને તરે છે” (૩) ૭-૧-૩ “બ્રહ્મને ભણનાર બ્રહ્મ જ થાય છે” વગેરેમાં જ્ઞાનને જ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે. અતિત્વના અવિશેષથી બન્ને તે પ્રભાણે હોય તો કારણની વિભત્તીયતામાં કાર્યની વિભત્તીયતા આવશ્યક હોવાથી મુક્તિમાં તેનો અસભવ છે તેથી “ભક્તિથી મને ભણે છે” (૪) ગી ૧૮-૫૫) એ વાક્યથી ભક્તિમાં જ્ઞાનનો પશુ સભવ છે તેથી જ્ઞાનથી જ મુક્તિ છે એવા પૂર્વપક્ષમાં જ્ઞાનના સાધનત્વની

તેને મુક્તિ મળે છે તેથી આધિકારિક શુદ્ધો એ મુક્તિના હેતુ નથી (૨૨) ઉપર રાકેલા અવતરણમાં “કૃતાર્થ આત્માવાળા” એના જે સંપદ છે તેનો અર્થ આપે છે (૨૩) આ સૂત્રનો મિદાન્ત જણાવતા શ્રીપુરુષોત્તમશ્રી નીચેની શરિત્ત યોગે કે સ્વાધિકારિણા “મુક્તિગ્યથા પ્રવૃત્તૌ સઘ” પુન સૂત્રો તથેશ્વર્ય વર્મિણા પુત્રાગતિ અથાત્ ભક્તિયોજ મુક્તિ ઇ ભક્તિના અભાવમાં જ્ઞાની બ્રહ્મમાં, બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ પામે છે અને ખીલજો પ્રકૃતિમાં પ્રવેશ પામે છે ભાવાર્થ-અમુક કાર્યની સિદ્ધિ માટે ભગવાન અમુક અધિકારી પુરુષમાં અમુક ધર્મોનું સ્થાપન કરે છે, તે ધર્મો તે કાર્યની અમાપિ પર્યન્ત દેકે છે. પછીથી ભગવાન તે ધર્મો તે પાઠ જોવી લે છે. આથી જે અધિકારીઓ છે તેમની પશુ મુક્તિ ભક્તિયોજ સભવે છે ખીલ રીતે નહિ

અધિ ૧૧. સૂત્ર ૩૩—(૧) અન્ય શ્રુતિમાં અક્ષર જ્ઞાનને પશુ મુક્તિનું કારણ કહ્યું તે તેથી ત્યા જણાવેલા પ્રકાર વિષે આ અધિકરણમાં વિચાર દેવામાં આવે છે (૨) પ્રથમ શ્રુતિમાં કહેલા કારણ ભગન વગેરે ધર્મો (૩) પૂર્વપક્ષ કહે છે (૪) ભક્તિ તથા જ્ઞાન બન્નેને શ્રુતિમાં મુક્તિનું કારણ જણાવ્યું છે. ત્યા મુક્તિના કારણ તરીકે જ્ઞાન તથા ભક્તિનો સિદ્ધિ નથી (૫) અનમાનતામાં (૬) ધર્મ સમાન હોય તો પછી તેને ઉત્પન્ન કરનાર કારણો જ્ઞાન તથા ભક્તિ એક જાતના હોવા વેદ્ય એ જો જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉભય એક જાતના ન હોય તો પછી તેમનું કાપ મુક્તિ તે એકરૂપ ન જનતા વિભત્તીય અને (૭) જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ અને ભક્તિથી ઉત્પન્ન થતી મુક્તિ તે બન્ને એક જાતની છે, તે જૂદી જૂદી જાતની નથી. તેથી ત્યા વૈજ્ઞાન્યનો અમભવ છે (૮) વળી જી ૧૮-૫૫માં ભક્તિયોજ જણાવાનું કહેલું હોવાથી, ભક્તિમાં પશુ જ્ઞાન હોવાથી જ્ઞાનથીજ મુક્તિ છે એમ કહેવું વધારે યોગ્ય છે એનો પૂર્વપક્ષ છે (૯) સિદ્ધાન્ત

* આ સંપદના અર્થ માટે જૂઓ સૂત્રના પદાર્થ. ત્યા જે રીતે તે સમજાવેન છે

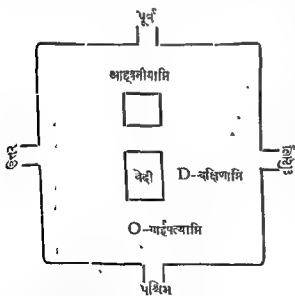
૧^૦ત્રિરૂપણ શ્રુતિના તાત્પર્યનું નિરૂપણ કરતાં ૧^૧પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ-મુક્તિ શબ્દથી વાચ્ય હોવાથી તેનું ભજન જ તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે એમ હૃદયમાં ધારણ કરીને કહે છે. 'તુ' ૧^૨શબ્દ પૂર્વપક્ષના નિરાસમાં છે. વાચ્યસનેયમાં સંભળાય છે કે “હે ગાર્ગિ એ અક્ષરને અસ્થૂલ તથા અણુ પ્રાણી કહે છે” (ભૃ. ૩-૮-૮) વગેરે. તેમ આયર્થણમાં પણ છે “તે પરા જેનાથી અક્ષરપ્રજ્ઞ સમન્વય છે” (મું. ૧-૧-૫) આનાથી જ્ઞાન માર્ગમાં અક્ષરના વિષયના જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, પુરુષોત્તમના વિષયનું ૧^૩નહિ એમ અનિશ્ચય કરાય છે. “પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં ૧^૪અક્ષર પ્રજ્ઞના જાણનાર અક્ષરથી પ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. “અક્ષરથી પણ ઉત્તમ” (ભ. ગી. ૧૫-૧૮) એ ભગવાનના વાક્યથી અક્ષરોત્તમ પુરુષોત્તમ છે. “ભક્તિથી મને જાણે છે” (ભા. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યમાં “મને” ૧^૫એ શબ્દથી પુરુષોત્તમના વિષયનું જ્ઞાન કહેવાય છે. અક્ષરના વિષયનું નહિ વળી ૧^૬પ્રજ્ઞભૂતના ભક્તિના લાભની ભક્તિથી અને ૧^૭તે આનન્દાંશનો આવિર્ભાવ રૂપ હોવાથી અને ૧^૮તે અવિદ્યાના નાશથી જન્ય હોવાથી, અને તે ૧^૯અક્ષર જ્ઞાનથી જન્ય હોવાથી ૨^૦પૂર્વપક્ષમાં વિશ્રાન્તજ અક્ષર જ્ઞાન છે. એમ હોવાથી અક્ષરના વિષયવાળી ધીની મુક્તિના સાધનોમાં શ્રુતિમાં ગણના છે. તે સામાન્ય અને તેના ભાવના હેતુઓથી છે પુરુષોત્તમના ૨^૧સંબંધી સંબંધમાં મુક્તિ એનું નામ સામાન્ય. “પ્રજ્ઞભૂત, પ્રસન્નાત્મા શોક કરતો નથી તથા ઇચ્છા કરતો નથી, સઘળા ભૂતોમાં સમાન ભારી પરા ભક્તિને મેળવે છે” (ભા. ગી. ૧૮-૧૪) એ વાક્યથી પ્રજ્ઞભાવ પછીથી જ ભગવદ્ભાવનો સંભવ છે તેથી અને તેનાથી પુરુષોત્તમમાં પવેશ છે તેથી પ્રજ્ઞભાવનો પરમપરાથી ઉપયોગ છે. માટે બન્ને હેતુઓથી તે પ્રમાણે અર્થ છે. ખરી રીતે તો પુરુષોત્તમની ભક્તિ જ મુક્તિ છે એમ જાણ છે. શંકા—અક્ષર-આવિદ્યા

આપે છે (૧૦) પૂર્વપક્ષી જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન શ્રુતિના આધારે માને છે (૧૧) મુક્તિ એટલે શુ તેનો અર્થ સમજાવે છે, પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ એજ ખરી મુક્તિ છે, અને તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર ભજનજ છે એમ જણાવે છે (૧૨) સૂત્રમાં જ શબ્દ જે મુખ્ય છે તેનું તાત્પર્ય આપે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનથી મોક્ષ નથી પણ ભક્તિથી છે એજ ખરો મિદ્ધાન્ત છે અન્ય નહિ એમ તે સૂચવે છે (૧૩) જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષર પ્રજ્ઞ એજ વિષય છે, પુરુષોત્તમ નહિ. તેથી જ્ઞાની અક્ષર પ્રજ્ઞ સુધી પહોંચે છે, પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ તેનાથી નથી. (૧૪) અક્ષર પ્રજ્ઞથી પુરુષોત્તમ પર છે એમ જણાવે છે (૧૫) “મને” એટલે અક્ષર પ્રજ્ઞ નહિ પણ પૂર્ણપુરુષોત્તમ. તે જ્ઞાનથી જાણનારમાં આવતા નથી પણ ભક્તિથી એમ કહે છે. અર્થાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમની બાહ્યતા જ્ઞાનનું સાધન સામર્થ્ય નથી. ત્યાં સુધી જ્ઞાન પહોંચી શકતું નથી (૧૬) પ્રજ્ઞારૂપ થયેલ મુક્ત જીવને પણ ભક્તિ મેળવવાની હોય છે તેથી. વ્રહ્મભૂત પ્રવ્રજાત્મા ન શોચતિ ન કાશ્ચિત્। સમ સર્વેષુ મૃતેષુ મદ્યકિં ભવતે પરામ્। (૧૭) ભક્તિની પ્રાપ્તિ (૧૮) અવિદ્યાના નાશ પછી ભક્તિ રહુરે છે (૧૯) અવિદ્યાનો નાશ અર્થાત્ અવિદ્યાની નિર્મૂલિ માટે અક્ષરના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે (૨૦) પ્રથમ કોટિમાં અર્થાત્ અક્ષરનું જ્ઞાન તે પ્રથમ કક્ષાનું છે. ઉચ્ચ કક્ષાનું નહિ અક્ષર જ્ઞાનની જરૂર એટલા માટે કે તેથી અવિદ્યાનો નાશ થાય. અવિદ્યાનો નાશ થતાં ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભક્તિ પ્રાપ્ત થની એટલે ભગવાનના આનન્દાંશનો આવિર્ભાવ થયો. આ સ્થિતિ આહી દશા પછીની છે. (૨૧) પુરુષોત્તમના મહાન્ધીનો સમન્ધ તેમના ધામરૂપ અક્ષરના જ્ઞાનમાં પણ હોય છે. આનું નામ સામાન્ય. અક્ષરના જાણનારોનો મુક્તિના સાધનમાં પ્રવેશ છે. મર્યાદામાર્ગિનો પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં સ્વરૂપની

તરીકે તેવા ઉપાસકો પણ તેવા છે તેથી કેટલાંકને ત્યાં જ લય છે. કેટલાંકને રસિકિતનો લાભ છે તેથી. આ શી રીતે સંભવે? એવી આશંકા કરીને દૃષ્ટાન્તથી ત્યાં રહેતુને કહે છે. ઉપસદ નામના કર્મમાં તાનૂનાત્ર સ્પર્શ નામનું ઔપસદ કર્મ છે. ત્યાં “ચોથી ધીની થાળીમાં આવેલા ધીમાં, સુઆમાં, અથવા ચમસમાં જે ઘી ચાર અગર પાંચ વખત ગૂઢીત હોય તેનું ચરાચર ખણકન કરે છે, તે તાનૂનાત્ર કહેવાય” અનાષ્ટમસિ (તૈ. સં. ૧-૨-૧૦) એ મંત્રથી સોળ પણ ઋત્વિજો યજ્ઞમાનની સાથે તત્તુનસાને રસવમર્શ કરે છે. “અનુ મે દીઝામ્” (તૈ. સં. ૧-૨-૧૦) એ મંત્રથી યજ્ઞમાન “તે તાનૂનાત્રનો સ્પર્શ કરતો જે ઋત્વિજની કામના કરે છે, તે ‘આ યજ્ઞની કીર્તિને પ્રાપ્ત કરે’ એમ પ્રથમ તેના સ્પર્શ કરે” (આ. સુ. ૧૧-૧૪) એમ શ્રુતિમાં તથા કલ્પમાં સંભળાય છે.

યોગ્યતાના મંપાદક તરીકે પ્રવેશ છે (૨૨) “બહને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં કહેલ પરપ્રાપ્તિના સાધન રૂપ ભક્તિનો (૨૩) ભગવદ્વિચાર જેટલો (૨૪) સ્પર્શ (૨૫) અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ અવિશિષ્ટ હોવાથી તેના ઉપાસકાનું સ્વરૂપ પણ અવિશિષ્ટ હોવું જોઈએ અને તેથી કેટલાક અક્ષરોપાસકોનો અક્ષરમાં લય અને કેટલાંકને ભક્તિલાભ થાય એ પ્રસંગ કેમ સંભવે? આવી શંકા વાદીને થાય છે. તેના ઉત્તરમાં સૂત્રકર અને તેની સાથે લાખ્યકાર કહે છે કે ઉપસદ કર્મના મંત્રધિ (તાનૂનાત્ર) ની માફક.

હવે આપણે ઉપસદ દૃષ્ટાન્ત તપાસીએ. અગ્નિષ્ટોમ એ સોમયાગનો પ્રકૃતિ યાગ છે અને બીજા બધા વિકૃતિ (ગૌણ) યાગ છે. અગ્નિષ્ટોમમા પ્રથમ ક્યાં યજ્ઞ કરવો એ નિશ્ચય કરી યજ્ઞીય પ્રદેશનો નિર્ણય કરે છે અને પછી યજ્ઞમાન દીક્ષણીયેષ્ટિ કરી યજ્ઞની દીક્ષા લે છે. ત્યાર પછી એક અરણ્ય ગાય આપી સોમ (અથવા સોમ રાજા) ને ખરીદે છે અને તેને (સોમ રાજાને) શકટમાં બેસાડી પ્રાચીનશાલા (સુખ્ય યજ્ઞ કરવાની જગ્યા) માં લાવે છે અને આહવનીયામિની દક્ષિણે લાકડાના આસન ઉપર મૃગયર્મ

પ્રાચીનશાલા (અથવા પ્રાચીનવેશ)

ક્યાં વિના ‘ધ્રુવા’ પાંત્રને આબરૂથી ભરવામાં આવે છે. (આ કામ અર્ધકું કરે છે) અર્ધ આતિથ્યેષ્ટિ

પાથરી સોમરાજને પધરાવે છે. સોમરાજ યજ્ઞમાનના અતિથિ થયા એટલે યજ્ઞમાનને સોમરાજરૂપી અતિથિની પૂજા કરવા માટે આતિથ્ય-ઈષ્ટિ કરવાની ફરજ પડે છે. (જેમ અતિથિ પૈર આવ્યો હોય અને તેની મધુ-પર્કાદિથી પૂજા કરીએ તેમ) આતિથ્ય ઇષ્ટિમાં પ્રથમ મધુપર્કથી સોમની પૂજા કરી, નિર્મ-ન્યનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં આહુતિ આપે છે. આ ઇષ્ટિમાં પાંચ પ્રવાળોનો (પ્રવાળ=પ્રધાન યાગની પૂર્વે જે મન્ત્રો વડે આહુતિ અપાય તે અને અનુયાજ એટલે યાગની પછી જે મન્ત્રો વડે આહુતિ અપાય તે.) ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને છેલ્લા પ્રવાળ વડે ધ્રુવા અને પુરોગણનું આબ્ય વડે લેપન (અભિ ધારણ) કરે છે અને પછી ‘પ્રણીતા’ નામના પાત્રને નમાવી મન્ત્રોચ્ચાર ‘પ્રણીતા’ નામના પાત્રને નમાવી મન્ત્રોચ્ચાર

અક્રિયા સંઘના ઋતિગ્નેની બાબતમાં તાત્ત્વજ્ઞત્વ એક હોવા છતાં પણ બેના તરફ

પૂર્ણ યોગ છે. ભાષ્યમાં જે આતિથ્યયાઃ પ્રૌઘાત્ (x. આગ્રાત્) વગેરેના ઉપન્યાસ છે તે ઉપરિનિર્દિષ્ટ આતિથ્યેષ્ટિના હેતુના ભાગમાં 'ધ્રુવા' પાત્રમાં જે આન્ય ભરવામાં આવ્યું તેનો છે.

આતિથ્યેષ્ટિ પૂરી થયા પછી યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન સમાપ્ત થાય તેટલા સારૂ ત્રણ ઉપસદ્-છાદિ કરવામાં આવે છે. આથી એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે આતિથ્યેષ્ટિ પછી ઉપસદિષ્ટોના પ્રારંભ છે. હવે ઉપસદિષ્ટમાં યજ્ઞ સાગમાં સારો થાય એટલા સારૂ યજ્ઞમાન અને ૧૬ ઋતિગ્નેનો સંબંધ ધણો સારો હોવાને બેધએ અને તે સમ્યક્ સિદ્ધ કરવાને માટે, તાત્ત્વજ્ઞ સ્પર્શના રૂપમાં એક પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા લેવામાં આવે છે કે અમે બધા પરસ્પર હળીમળીને યજ્ઞમાન રાખવું કામ સારૂ કરીશું. અર્થાત્ તાત્ત્વજ્ઞ કર્મ એ એક જાતનું કરારનામું (સલાહ મેંપથી કામ કરવાનો કરાર) જ કહેવાય. હવે તાત્ત્વજ્ઞ કર્મનો વિધિ નીચે પ્રમાણે છે.

આતિથ્યેષ્ટિ સમાપ્ત થયા પછી વેદી ઉપર 'કંસ' પાત્ર (ભાષ્યકાર 'સુક' નો ઉપન્યાસ કરે છે) અથવા 'અમસ' પાત્ર મૂકવામાં આવે છે અને તેમાં ઉપર જણાવેલા આતિથ્યેષ્ટિના ધ્રુવાપાત્રમાં જે આન્ય ભરવામાં આવ્યું હતું તે આન્યમાંથી (ભાષ્યકારના અભિપ્રાયે સુક અથવા અમસ એ પાત્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને સુકમાં ચાર વખત આન્યનો ભાગ નાખવાનો અને અમસમાં ધ્રુવામાં રાખેલા આન્યમાંથી પાંચ વખત ભાગ નાખવાનો) અને તે મૂકેલા ('કંસ' અથવા 'સુક' પાત્રમાં અથવા 'અમસ' પાત્રમાં) આન્યને જ તાત્ત્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. ધ્રુવાસ્થ આન્યમાંથી જ્યારે પાંચ વખત ભાગ લઈ અમસમાં મૂકવામાં આવે ત્યારે દરેક ભાગ વખતે નીચેના પાંચ મત્રોમાંથી ચતુર્થને એક એક મંત્રો બોલવાનો હોય છે.

૧ આપતવે ત્વા યજ્ઞામિ । (આ મંત્ર બોલીને એક ભાગ ધ્રુવાસ્થ આન્યમાં સુક અથવા અમસમાં નાખવાનો છે) ૨ પરિપતવે ત્વા યજ્ઞામિ । ૩તન્વત્વે ત્વા યજ્ઞામિ । ૪ શાસ્વરાવ ત્વા યજ્ઞામિ ।

૫ રક્ષમ્નો જિઘ્રામ યજ્ઞામિ ।

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે કે સુકમાં ચાર વખત લેવાએલા આન્ય ભાગને અથવા અમસમાં પાંચ વખત લેવાએલા આન્ય ભાગને તાત્ત્વજ્ઞ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. હવે યજ્ઞમાન અને ૧૬ ઋતિગ્ને આ તાત્ત્વજ્ઞનો સ્પર્શ કરે છે (સાક્ષાત્ સ્પર્શ કરે અથવા કર્મના ટુકડા વતી કરે) અને તે વખતે અનાવૃત્તસિદ્ધિ હયાદિનો (જુજ્ઞ યજુર્વેદ T. ૫-10-2) ઉચ્ચાર કરે છે, આ કર્મને તાત્ત્વજ્ઞાવમર્શન કહેવામાં આવે છે. પછી અર્ચ્યુ યજ્ઞમાન પાસે હોવાપણે છે કે ગલુ મેં લીક્ષાં લીક્ષાવતિર્મંત્ર્યતામ્ભુતપસ્તુવસ્મતિરજ્ઞવા હયાદિ અને પછી બધા ઋતિગ્નેને ક્રમવાર બોલાવી તાત્ત્વજ્ઞને મુખે છે. આ કર્મને તાત્ત્વજ્ઞાવધાણ કહેવામાં આવે છે. હવે સોભે ઋતિગ્નેએ યજ્ઞમાનની સાથે તાત્ત્વજ્ઞનો સ્પર્શ કરેલો છે અને તેથી સર્વેનો અધિકાર સરખો છે, છતાં પણ યજ્ઞમાનને જે ઋતિગ્નેને યજ્ઞનો યજ્ઞ અપાવવો હોય તેને જ (ફરીથી) પ્રથમ તાત્ત્વજ્ઞનો સ્પર્શ કરાવે છે અને જે બધાને જ યજ્ઞ અપાવવો હોય તો બધાને જ સ્પર્શ કરાવે છે અને આમાં માત્ર યજ્ઞમાનની જ હજી નિયામક છે અને તેથી પ્રથમ અથવા સંક્રાંતે અવધાર નથી.

તેજ પ્રમાણે દર્શનિન્દમાં અંશર ધ્રુવની ઉપાસનાથી સર્વે ઉપાસકોનો અધિકાર સરખો છે છતાં પણ કેટલાકનો અગ્રમાં લય અને કેટલાકને ભક્તિધામ એ વ્યવસ્થામાં ભગવદ્વિદ્યા જ નિયામક છે.

તાત્ત્વજ્ઞ મેતા વિષે, આપસતંજ ઔત સ્વના વીક્રાસર રદ્ધત નીચે પ્રમાણે કહે છે-ઋતિગ્ન-સન્ધ્યાર તાત્ત્વજ્ઞમિતિ ભાગ્યભાગ્યા વેન ઋતિગ્નઃ સમ્યક્પ્રગચ્છતિ । અર્થાત્ અગ્નિની એક વિનુતિ અથવા સ્વરૂપ જેનું નામ તત્ત્વજ્ઞ છે તેની સાથે મેં બંધ હોવાથી આજને તાત્ત્વજ્ઞ તાત્ત્વજ્ઞ કહેવામાં

સ્નેહના અતિશયથી તે પ્રમાણેની ઈચ્છા થાય છે ત્યાંજ તે પ્રમાણે કૃતિ છે, અન્ય તરફ નહિ. આથી ત્યાંએવો પ્રશ્ન સંભવતો નથી કે શા માટે અવિશિષ્ટમાં આ પ્રમાણે કૃતિ હોય? તેજ પ્રમાણે અહિં આ પણ અર્થ છે.

(શંકા)—ધ્રુવણાદિ જેમ પુરુષોત્તમના સંબંધી તરીકે તેની પ્રાપ્તિનો હેતુરૂપ છે તે પ્રમાણે અક્ષરની પણ ભલે હો. એવી શકાનો નિરાસ અચ્ચર છવોના અધકારના પુજને દૂર કરનાર, ચંદ્રવશના ઉદયાચલના ચૂકામણિથી કરાયો છે. જ્યોતે તેને જણાવવાનું ઉચિત નથી એ આશયથી કહે છે. તે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે એમ અધ્યાહાર છે ૨૮ ત્યાં “વેદના જાણનાર જે અક્ષરને કહે છે” (ભ. ગી ૮-૧૧) થી ઉપક્રમ

આવે છે અને આપણે ઉપર જોયું છે કે જે પાત્ર મત્રો પાત્ર વખત બોલવાના છે તેમાં ત્રીજો મધ્યસ્થ મત્ર તત્ત્વપાત્ર વિષેનો છે અને આ રીતે તત્ત્વપાત્ર માથે આન્યનો મનઃ સ્થાપી શકાય છે આ આપણા પ્રાચ્ય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય

હાગ જેવા પાશ્વત્ય વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય ખૂબ છે તેઓના મતે તાનૂત્વ શબ્દનો તનૂત્વવાદ એ અગ્નિના નામ માથે સંબધ નથી તાનૂત્વ ઈર્મમાં ક્રત્વિજો સારુ કામ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે અને યજ્ઞમાનની માથેને સંબધ કુટુમ્બના માથુસની માફક ગાદ દરે છે આ બ્રાત્માના ધણા નિષ્ઠ મનુષ્યોના એવના શરીરની નજીક બીજાનું શરીર લઇ જઇએ અને જે નિષ્ઠ સંબધ થાય તેનાથીજ શક્ય છે તેથી તાનૂત્વ શબ્દમાં શરીરનો વિચાર પ્રધાન છે અને તેથી ત્વ ઉપરથી કાઇ પણ રીતે આવેલો હોયો જોઇએ હવે પાઠ લેદોના વિચાર કરીએ

બાપ્યકારે શ્રુતિ અને ઠપમાથી (મૂલત મુતૌ કપે ચ) વાડ્યો આપ્યા છે મનાવૃદ્ધનસિ અને જનુ મે દીક્ષામ્ એ શ્રુતિ છે અને બાગીનો અપ ભાગ છે બાપ્યકાર આપત્તમીય હોનાથી આપ સ્તરખ શ્રોત મૂતના ૧૧માં ઠપની પ્રથમ કડિકામાં કેટલાક ભાગ આપે છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે.

અતિધ્વાયા ધ્રૌવાત્ હુવિ ચ્મસ કા તાનૂત્વ સમવગતિ. ચતુરવત પચાવત વા. આપત્તે દ્વા દૃદ્ધામી ત્યેતૈ પ્રતિમન્ત્ ૧૧. અવાવૃત્તમીતિ યજ્ઞમાન સ્વદશ કૃત્વિજ તાનૂત્વ સમવગ્નિ ૧૨. જનુ મ દીક્ષા મિતિ યજ્ઞમાન ૧૩. ચ કામવેત યજ્ઞવશમૃચ્ઠદિતિ ચ પ્રથમ્. ચદિ કામવત સર્ગાનિતિ સર્ગા સદ્ અવમરોવેત ૧૪.

આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે બાપ્યકારે આપ. ૦ શ્રી. ૦ સૂ. ૦ નો ભાગજ લઇ આમ તેમ સમજણ પડે તેટલા સારુ મૂક્યો છે

૨ા તેલીનાળા રસ્મિનાળા ભાખ્યમાં બાતિધ્વાયા ધ્રૌવ્યાત પાઠ સ્વીકારે છે અને નીચે અતિધ્વાયા અને ધ્રૌવાત્, ધ્રૌવાગ્મ્યાત પાઠો આપે છે આપ. ૦ શ્રી. ૦ સૂ. ૦ નો વિચાર કરતા ખરે પાઠ બાતિધ્વાયા ધ્રૌવાત્ હોયો જોઇએ અતિધ્વાયા ધ્રૌવાત્ ચાલી શકે પણ બાતિધ્વાયા ધ્રૌવાત્માં જરા હરકત પડે રસ્મિનાળા ધ્રૌવ્યા પાઠ સ્વીકારીએ તો પણ તેમણે અર્થ આપ્યો છે તે પ્રમાણે દાવિડી પ્રાણાયામ થાય છે ખીલુ રસ્મિકાગ અતિધ્વાયા તે ચતુર્થામ્ રૂપે સમજાવે છે પણ તે કાઇ રીતે બધ બેસણ નથી. બાતિધ્વ-રૂઠિના પર્વાય તરીકે ચતુર્થી એ અરથાને છે એમ મારો નમ અભિપ્રાય છે (ચતુર્થી) નામનો જોડ રમાર્ત સરનાર અથવા ગૃહ સરનાર છે અને તે વિવાહ મસ્કાર પછી વરને યેગ નૂતન દપતીએ કરવાનો હોય છે, પણ તેનો આ શ્રોત સરનાર સાથે કશો સંબધ હોઈ શકે જ નહિ) + (૨૬) પુરુષો તમની (૨૭) ભગવાને ઉપગની ચૂકાનો નિરામ દ્યો છે તેથી બાત્રાયણ તેનો નિરાસ કરવા માગતા નથી એમ જણાવવાને સ્વત્ત્વા સદુષ્ણ ‘તે ગીતામાં કહ્યું છે’ એમ કહે છે (૨૮) ગીતાના અતરણુ

+ આ આક ૨૫ ઉપરની તમામ નોંધ મારા મિત્ર પ્રો. ગોવિન્દનાથ ક. શાસ્ત્ર એમ એ તરફથી મળી છે અને તે માટે હું તેમનો ઉપકાર માનુ છું.]

કરીને “તે પર ગતિને મેળવે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૩) ત્યાં સુધી અક્ષરની પ્રાપ્તિના ઉપાયને કહીને “અનન્યચિત્તવાળો સતત” (ભ. ગી. ૮-૧૪) વગેરેથી સ્વપ્રાપ્તિના ઉપાય તથા ૨^૧ વૈલક્ષણ્ય કહીને ૩^૦ પોતે કૃત ભક્તિથી જ લભ્ય છે એમ જણાવવાને ૩^૧ પ્રથમ ક્ષર અને અક્ષરના સ્વરૂપને કહે છે. “હઝારો યુગ સુધી” (ભ. ગી. ૮-૧૭)થી ઉપક્રમ કરીને “(બ્રહ્માના) દિવસના આરંભમાં ઉત્પન્ન થાય છે” (ભ. ગી. ૮-૧૮) સુધી ક્ષરના સ્વરૂપને કહીને “અન્યભાવ તો તેનાથી પર છે” (ભ. ગી. ૮-૨૦) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “તે મારું ધામ પરમ છે” (ભ. ગી. ૮-૨૧) ત્યાં સુધી અક્ષરના સ્વરૂપને કહ્યું છે. અહિંઆ પ્રથમ ક્ષરના સ્વરૂપને કહ્યું છે “પર તો તેનાથી” (ભ. ગી. ૮-૨૦) એમ અહિંઆ ક્ષર કરતાં જ પર કહેવાય છે. તે શબ્દનો પ્રથમ પરામર્શ હોવાથી તેને જ પ્રથમ કહેલ છે તેથી. મારે જ ૩^૨ અક્ષરની વ્યાવૃત્તિ કરનાર શબ્દ કહેલો છે. આથી નિત્ય હોવાથી ક્ષરણના અભાવથી અક્ષર શબ્દથી જીવજ કહેવાય છે. પુરુષોત્તમના અધિષ્ઠાન રૂપ જીવાતીત નહિ એમ નિરાસ કર્યો. “જેને પ્રાપ્ત કરીને તે નિવૃત્ત થતા નથી” (ભ. ગી. ૮-૨૧) એ વાક્યથી જીવમાં ૩^૩ તે પ્રમાણે સભવ નથી. વળી ૩^૪ નિત્ય સુક્તિની આપત્તિથી તથા શાસ્ત્રના વૈકલ્પની આપત્તિથી, જ્ઞાનમાર્ગીયોને તેની પ્રાપ્તિ જ સુક્તિ છે એમ જાણવું જોઈએ. ત્યાંથી અનાવૃત્તિને લીધે “હે પાર્થ ! તે પુરુષ પર છે” (ભ. ગી. ૮-૨૨) એનાથી-અક્ષરથી પર તે એકલી ભક્તિથી જ લભ્ય કહેલ છે ૩^૫ આથી જ્ઞાન માર્ગીયોને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ નથી એમ સિદ્ધ થયું. “યસ્યાન્તઃસ્થાનિ” એનાથી પરનું લક્ષણ કહ્યું છે, અને તે મૃત્તિકાલક્ષણમાં ૩^૬ શ્રીગોકુલેશ્વરમાં સ્પષ્ટ કહેવાય છે. તેથી અક્ષરના ઉપાસકો પુરુષોત્તમના ઉપાસક નથી. તેના વિષયના શ્રવણાદિના અભાવથી એવો ભાવ છે. “અવ્યક્ત અક્ષર” એમ કહ્યું છે. “તેને પરમ ગતિ કહે છે” (ભ. ગી. ૮-૨૧) એ વાક્યથી “તે પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૨) એમ અહિંઆ અક્ષર-નેજ પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ જાણવો જોઈએ અને વળી તેતિરીયોપનિષત્માં કહેવાય છે. યસ્મિન્નિદ સ્ત ચ વિચિતિ સર્વ યસ્મિન્દેવા અધિધિશ્ચે નિવેદુઃ । તદેવ ભૂત તદુ મઘ્યમા દદ તદક્ષરે પરમે વ્યોમન । યેનાવૃત સ્ત ચ દિવ મહીં ચ યેનાદિત્યસ્તપતિ તેજસા મ્રાજસા ચ । યમન્ત.સમુદ્રે કવયો વચન્તિ યદક્ષરે પરમે પ્રજાઃ ।

(તૈ. સં. ૧૦-૧-૧) અહિંઆ અક્ષરાત્મક તરીકે ક્ષરાત્મક આકાશ કરતાં પર વ્યોમમાં

દાકે છે (૨૯) ભગવાનનું અક્ષરથી વૈલક્ષણ્ય જૂદાપાડું (૩૦) ભગવાન પુરુષોત્તમ (૩૧) ગીતામાં એમ અધ્યાહાર સમજવું (૩૨) ‘પર’ શબ્દ અક્ષરના અર્થમાં નહિ પણ પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે (૩૩) અક્ષરનો અર્થ જીવ નહિ એ જણાવે છે (૩૪) અક્ષરને જે જીવ કહેવામાં આવે તો ‘તેને પ્રાપ્ત કરીને, પછી તેની નિવૃત્તિ હોતી નથી’ આથી તેની નિત્યતા હોવાથી સુક્તિના સાધનો પણ વિદ્યે જનશે તે, અર્થ વગરના યજે (૩૫) અહિંઆ ચાર અર્થો જણાવ્યા છે જ્ઞાનમાર્ગીયને અક્ષરની પ્રાપ્તિ, અક્ષરથી પર-પુરુષોત્તમની કૃત ભક્તિથી પ્રાપ્તિ, “સમાન એવ ચામેદાત્” એ સૂત્રમાં જણાવેલ અવતાર શ્રીગોકુ-લેશ્વરમાં પણ અક્ષરના ઉપાસકો પુરુષોત્તમના ઉપાસકો નથી કારણ કે ત્યાં પુરુષોત્તમના વિષયના શ્રવ-ણાદિનો અભાવ છે તે, અને એથી અર્થ સચાસિ પરમા ગતિમ્ એમાં અક્ષર તરફ જાય છે એ અર્થ (૩૬) શ્રીકૃષ્ણ પૃષ્ઠ પુરુષોત્તમ હતા યજોદાએ તે રીતે તેમને ઝાળખ્યા નહિ. દાગ્ધ્ય કે યજોદા પૃષ્ઠ

એટલે ભક્તોના હૃદય આકાશમાં એવો અર્થ છે, ત્યાં 'પ્રકાશતા' એવો અર્થ છે પેથી. માટેજ "પ્રહ્લને ભણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે" (તે. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને 'સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રહ્લને જે ગુહામાં પરમ આકાશમાં બીરાજેલા બલે છે " (તે. ૨-૧) એમ આ ઉપનિષદોમાંજ કહેવાય છે" યદક્ષરે પરમે પ્રજાઃ કૃતિ પદમવયન્તિ ની સાથે સંબન્ધ છે અહિંમાં પ્રજા શબ્દથી વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ રૂપ લોક અક્ષર પદ્યથી કહેવાય છે. એમ જણાય છે. માટેજ "ન ચ ય માયા" (ભા. ૨-૬-૧૦) વગેરેથી શ્રીભાગવતમાં તેનું સ્વરૂપ કહેવાય છે. આથી અક્ષર પુરુષોત્તમનું અધિષ્ઠાન છે એવો નિશ્ચય થાય છે. ૩૩ આનાથી પણ અક્ષરોત્તમ પુરુષોત્તમજ જણાય છે. આમ ૩૩ હોવાથી, સામાન્ય એટલે ભગવાનની વિભૂતિનું રૂપ, અને તેનો ભાવ એટલે પુરુષોત્તમનો ભાવ-સત્તા. કહેલી રીતિથી ત્યાં સ્થિતિ છે એટલે તે જે હેતુઓથી તેમ છે એવો પણ અર્થ બલવે બોધ્યો. ૩૩

અથ દામનનાત્ ૥૩-૩-૩૪॥

અક્ષર પ્રહ્લના આનન્દની ધ્યેયતા-મર્યાદા કહેલી છે (તે ગણિતાનન્દ કહેલ છે) તેથી પુરુષોત્તમ તેના કરતાં અધિક છે.

(શંકા) 'સંસારથી નિવૃત્તિ તથા આનન્દના આવિર્ભાવમાં વિશેષ નહિ હોવાથી અક્ષર પ્રહ્લના લયમાં પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ કરતાં ન્યૂનતાની ઉચ્ચિત્તામાં શો હેતુ છે? એવી આકાંક્ષામાં કહે છે. જ્યત્ત એ ઉપરિભાણું વચન છે. શ્રુતિમાં તેનું કથન છે એમ અર્થ છે. અહિંમાં આ પ્રમાણે બલવું બોધ્યો. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં "તે આ આનન્દની મીમાંસા બને છે" (તે. ૨-૮) થી શરૂ કરીને એક માનુષ આનન્દને ગણીને ત્યાર પછી ઉત્તરોત્તર સો ગણા આનન્દ ગન્ધર્વથી શરૂ કરીને પ્રજાપતિ સુધી કહીને જણાવે છે. "જે પ્રજાપતિના તે સો આનન્દો છે તે એક પ્રહ્લનો છે" (તે. ૨-૮) આમ હોવામાં જેનાથી આટલા અક્ષરાનન્દને અવધિવાળો શ્રુતિમાં કહેલ છે તેથી આનન્દમય તરીકે નિરવધિ આનન્દરૂપનું કથન પુરુષોત્તમમાં તે પ્રમાણે કહેલ છે. ૩૪

પુરુષોત્તમના ઉપાસક નથી. (૩૭) શુકના વાક્યથી પણ (૩૮) પ્રથમ કહેલા પ્રકારથી અક્ષરમાં પુરુષોત્તમના અધિષ્ઠાનત્વની શ્રુતિથી સિદ્ધિ હોવા છતાં પણ સૂત્રના સામાન્ય તદ્વાત્માત્મનું અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. આ અર્થ લેના સામાન્ય એટલે ભગવદ્વિભૂતિ રૂપત્વ અને તદ્વાત્મા એટલે 'તત્' કહેતાં પુરુષોત્તમનો ભાવ-સત્તા, અર્થાત્ કહેલી રીતિએ પુરુષોત્તમની સ્થિતિ ત્યાં અક્ષરમાં છે એમ ટુકમાં 'અક્ષર પ્રહ્લથી તથા તેમાં ભગવાનની સ્થિતિ હોવાના કારણથી અક્ષરના બલુનારાઓની ત્યાં ગણના કરી છે એમ અર્થ કરે છે. ૩૩

સૂત્ર ૩૬-(૧) પૂર્વપક્ષીની ચંકા છે કે (૨) સસારમાંથી નિવૃત્તિ જેનું નામ પ્રોક્ષ છે તે અને આનન્દધર્મનો શુભમાં આવિર્ભાવ એ બન્નેમાં કાર્ષ્ક કરક નથી. તો પછી પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશ પામવા કરતાં અક્ષર પ્રહ્લનો લય ન્યૂન છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય? (૨) સિદ્ધાન્તી કહે છે (૩) આવડું એમ પરિભાણું જણાવે છે. અર્થાત્ અક્ષર પ્રહ્લમાં જે આનન્દ છે તે પરિભાણુવાળો-માપવાળો છે તે આનન્દની ગણના થઈ શકે તેવો છે. પણ પુરુષોત્તમનો આનન્દ અગણિત છે. માટે પુરુષોત્તમ કરતાં અક્ષર પ્રહ્લ ન્યૂન છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (૪) અક્ષર પ્રહ્લને ગણિતાનન્દ કહેલ છે - ને પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આપેલી નથી, તેથી તે અગણિત છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં માનુષ

૧૨ અન્તગણ્યત્રામવદિત્યધિકરણ.

અન્તરા મૂતગ્રામવત્સ્વાત્મનઃ ॥૩-૩-૩૫॥.

સ્વ આત્મા તરીકે ભગવાને અગીકાર કરેલાનું જેમ શરીર અલૌકિક હોવાથી ત્યાં ભૂત સ્મૃત મંભવતો નથી તેમ તેનામાં ભગવાનનું જ્ઞાન વિદ્યકર્તા છે.”

જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્વ આત્મા તરીકે પ્રવૃત્ત જ્ઞાન છે તે પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં પણ છે ભક્તિથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં પોતાના આત્મા તરીકે પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન હોય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરાય છે શ્રુતિમાં સર્વાન્તર તરીકે કથન હોવાથી તે બંને છે એમ પૂર્વપક્ષ છે ૪તો પણ સર્વના વશી અને સર્વ ઉપર શાસન કરનાર (બુ ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી ૫એ પ્રમાણે જ્ઞાન છે તે પ્રમાણે તો નથી એમ સિદ્ધાન્ત છે. અહિં આં તે પ્રમાણે જ્ઞાનના અભાવની આવશ્યકતાને માટે ૭વિપરીતમાં બાધક કહે છે પ્રથમ સૂત્રમાં, પ્રધાનનંદ કરતા ભજનાનંદનું આધિક્ય નિરૂપ્યું તે તો ભગવદ્દત્ત છે, તેના વ્યવધાયક અર્થનું તો પ્રભુ સંપાદન કરતા નથી ૧૦સ્વઆત્મા તરીકેનું જ્ઞાન

આનંદથી તે અક્ષર બ્રહ્મ સુધીના આનંદની ગણના આપી છે, પણ તેની પછી પુરુષોત્તમના આનંદની ગણના કરી નથી માટે તે આનંદ અગણ્ય છે ભાષાર્થ-અક્ષર બ્રહ્મના આનંદની ગણના તૈત્તીરીયે પનિપદમાં આપેલી હોવાથી અને પુરુષોત્તમના આનંદની નહિ આપેલી હોવાથી, અક્ષર બ્રહ્મ ગણિતા નંદ છે અને પુરુષોત્તમ અગણ્યતાનંદ છે આથી પુરુષોત્તમના પ્રવેશ કરતા અક્ષર બ્રહ્મમાં ભય ન્યૂનતા વાળો છે ૩૪

અધિ૦ ૧૨ સૂત્ર ૩૫—(૧) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં અક્ષરના ગણનારાઓની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે તેમ અભેદની ઉપાસનાની પણ સ્તુતિ કરવામાં આવે છે આથી ભક્તિમાર્ગમાં અક્ષરજ્ઞાના વિનિયોગના વિચાર પછી અને ધીના સ્મરણથી જ્ઞાનમાર્ગમાં પૂર્ણ જ્ઞાનની સંપત્તિમાં જેમ પોતાના આત્મા અને બ્રહ્મ વચ્ચેના અભેદના અનુભવરૂપ વૃત્તિ થાય છે તેમાં ભક્તિ સિદ્ધ થતા ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં પોતાના આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે અને ના અનુભવરૂપ વૃત્તિ થાય છે કે નહિ એના મનાયમાં વિચારાય છે (૨) ૪ વૃષિક્ષ્યા તિષ્ઠ્ઠ વૃષિક્ષ્યા ભાસ્તર (૩) ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં પણ આત્મા અને પરમાત્મા અભેદના અનુભવવાળી વૃત્તિ થાય છે એવા પૂર્વપક્ષ છે (૪) નસ્તુત છબોના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પણ (૫) જીવ અને પરમાત્માની વચ્ચે અભેદતાનો અનુભવ હોય છતાં શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને સર્વના વશી અને શાસન કરનાર કહેવા હોવાથી ત્યાં જીવ તથા પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવે છે સર્વના વશ કરનાર તથા શાસન કરનાર એટલે મધ્યમાં છબોને વચ્ચે કરનાર તથા શામન કરનાર આથી પરમાત્મા વશી તથા શાસ્તા છે, અને જીવ વશ તથા શાસ્ય છે આ રીતે તે બંનેમાં બે જણુવેનો છે (૬) આથી સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભક્તિથી થતા જ્ઞાનમાં જીવ અને પરમાત્માના અભેદના અનુભવની વૃત્તિ નથી (૭) પરમાત્મા વિષે પોતાના આત્મા તરીકેના જ્ઞાનમાં અર્થોત્ત અભેદતાનું જ્ઞાનજ ન હોતું જોઈએ એમ જણાવવાને બાધક કહે છે (૮) ભજનાનંદ (૯) સર્વે નૈવ રમત્તમાદેકાકી ન રમત સ દ્વિતીયમૈચ્છન્ વગેરે શ્રુતિઓથી મુખ્ય ભક્તિમાર્ગ રમણને માટે મમજ્ઞય છે તે રમણ અભેદમાં સંભવતું નથી આથી અભેદનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગનું વ્યવધાયક છે માટે અર્થ કહેતા ભગવદ્ ભક્તોને ભજનાનંદનું દાન કરવાનું હોવાથી ભગવાન તેમને અભેદ જ્ઞાન આપતા નથી (૧૦) એમ જ્ઞાન પરમાત્માને પોતાના આત્મા તરીકે ભજવા તે

* મૂતગ્રામવત્તુ બે રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે જુઓ કુટનોદ અગ્ર સૂત્રાર્થ

તો ભજનાનન્દના અન્તરાયરૂપ છે. જો આનું તે ^{૧૧}સંપાદન કરે તો તેનું દાન ન કરે, આગળ અન્યથા ભાવને લીધે. માટે પોતાના ^{૧૨}આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન ભક્તિમાર્ગીયને સંભવતું નથી એ આશયથી કહે છે “અન્તરા સ્વાત્મનઃ” ભગવાને ભક્તિમાર્ગમાં પોતાના તરીકે જે આત્માનો અંગીકાર કર્યો છે તેનું જે આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન છે તે ભજનાનન્દના અનુભવમાં વ્યવધાનરૂપ છે તેથી. તેવા જીવમાં ભગવાનથી તેનું સંપાદન કરાતું નથી. એમ અર્થ છે તેનું સંપાદન સર્વથા અસંભવિત છે તથા હીન છે એમ જણાવવાને ^{૧૩}દેહાન્તને કહે છે. ઋતગ્રામચત્ કહેલા ભક્તનો વિશદ પશુ અલૌકિક ભૂતપ્રામ સંભવતો નથી હીતને લીધે તે પ્રમાણે અર્થ છે. અથવા ^{૧૪}લૌકિક ભૂતપ્રામ સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે પ્રધાનન્દના અનુભવમાં બાધક છે તેમ ભજનાનન્દના અનુભવમાં પોતાના આત્મા તરીકે ભગવાનનું જ્ઞાન છે એવો અર્થ છે. ૩૫

અન્યથાભેદાનુપપત્તિરિતિ ચેન્નોપદેશાન્તરવત્ ॥૩-૩-૩૬॥

તેવા જ્ઞાનના અભાવમાં અભેદ જ્ઞાનના ઉપદેશની ઉપપત્તિ હોતી નથી એમ જો હોય તો કહે છે, ના, અન્ય ઉપદેશની માફક ગાયત્રીના અગર યોગના ઉપદેશની માફક અથવા દેહાધ્યાસવાળાને દેહથી આત્મા જૂદો છે એવો જેમ ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તેમ આત્માથી પરમાત્મા જૂદા છે એવા જ્ઞાનની સાર્થકતા છે.

^૧ઉદ્ધવાદિ ભક્તોમાં પશુ જ્ઞાનનો ઉપદેશ સહજાય છે ^૨ અને તે તો જીવ અને પ્રધાના અભેદના ફલવાળો છે તેથી આત્મા તરીકે ^૩જ્ઞાનના અભાવમાં તેના અભેદના ઉપદેશની અનુપપત્તિ અને એમ તેને માનવું જોઈએ- આમ હોવામા ભક્તિમાર્ગ ^૪કરતાં

આ ભક્તિમાર્ગમાં અન્તરાય રૂપ છે (૧૧) જે ભજનાન અભેદ જ્ઞાન જીવને ભક્તિમાર્ગમાં આપે તો પછી તે જીવને પોતે ભજનાનન્દનું દાન ન કરે (૧૨) ચત્ ત્વદ્વ સર્વમાત્રમેશ્વર વગેરે રૂપ જ્ઞાન (૧૩) યૌગિક શરીરને ભજનાનન્દમાં પ્રતિનિધક તરીકે કોઈ પશુ સ્થલે કહેતું નથી, એમ ચક્ર ધાર તો અન્ય પ્રકારથી દેહાન્તનું વ્યાખ્યાન આપે છે (૧૪) જૂન પ્રામનો બીજો અર્થ સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે લીધા છે. તે જેમ પ્રધાનન્દના અનુભવમાં બાધક છે તેમ અભેદ જ્ઞાન પશુ ભજનાનન્દના અનુભવમાં બાધક છે ભાવાર્થ-ભક્તિમાર્ગમાં પરમાત્માનું આત્મા તરીકેનું અભેદ જ્ઞાન તે ભજનાનન્દમાં બાધક છે જેમ ભજનાનન્દમાં લૌકિક વિગ્રહ બાધક છે તેમ અગર જેમ સ્ત્રી પુત્ર પશુ વગેરે ભૂત પ્રામ પ્રધાનન્દમાં બાધક છે તેમ અભેદ જ્ઞાન પશુ ભજનાનન્દમાં બાધક છે ૩૫

સૂત્ર ૩૬—(૧) જે પ્રધાના અભેદનો અનુભવ ભજનાનન્દના અનુભવમાં પ્રતિનિધક હોય તો પછી ભજનાન ઉદ્ધવાદિ ભક્તોને કેવી ગીતે તેનો ઉપદેશ આપે છે એની ચક્રનું સમાધાન સૂત્ર કરે છે એવા આશયથી કહે છે (૨) શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં (૩) તે ઉપદેશનું સ્વાસ્થ્ય જીવ અને પ્રધાના અભેદનું જ્ઞાન છે (૪) જે અભેદ જ્ઞાનનું સ્વાસ્થ્ય ન હોય તો પછી અભેદનો ઉપદેશ શા માટે આપે? એવા ઉપદેશનો સહજાવ ત્યાં નથી (૫) જે અભેદ જ્ઞાન એજ સ્વાસ્થ્ય હોય તો પછી ભક્તિ કરતા જ્ઞાન ચઢીઆણું હોવાથી ભક્તિમાર્ગ કરતા જ્ઞાનમાર્ગની અધિકતા સિદ્ધ થશે, નહિ કે તમે

નંડપદેશાન્તરવત્ ના જૂદા અર્થો માટે જૂદો સૂત્રાર્થ અગર પદાર્થ.

જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ થશે એવી આશંકા લાવીને ફર કરે છે. અન્ય ઉપદેશની માફક અભેદના જ્ઞાન માટે ઉપદેશ નથી. પણ જેમ આગળના સ્વર્ગ, અપવર્ગ નામના પારલૌકિક આનન્દના ફલવાળા અલૌકિક કર્મમાં અધિકારરૂપ સંસ્કારને માટે ૧૦ ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તેના સંસ્કારથી સંસ્કૃત તેના શરીર ૧૧ વગેરે પણ ભૂતાદિથી ઉપહત થતા નથી. અથવા જેમ ૧૨ યોગના ઉપદેશથી સંસ્કૃત પુરુષનું શરીર અગ્નિ વગેરેથી ઉપહત થતું નથી તે પ્રમાણે અહિં આ ૧૩ ભક્તિભાવ રસાત્મક તરીકે સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભાવાત્મક હોવાથી, ૧૪ બીજું (વિપ્રયોગ) પ્રલયાનલ કરતાં વધારે ઉચ્ચ હોવાથી કદાચ તેના ૧૫ ભાવના ઉદયમાં તેનાથી ભક્તના દેહ વગેરેના તિરોધાનમાં આગળના ભજનાનન્દના અનુભવનો પ્રતિબંધ બને નહિ માટે તેની નિવૃત્તિ માટે જ્ઞાનના ઉપદેશના સંસ્કારથી સંસ્કૃત તેના દેહ વગેરે ભગવાનથી કરાય છે. આત્માના અભેદનું જ્ઞાન ભગવાનને અભિપ્રેત નથી એવો અર્થ છે. ૧૩ નહિતો ઉપદેશ પછી બદ્ધીનગરમાં વિદુરની તરફ “વિરહથી આતુર આત્માવાળો હું અહિં આ આવેલો છું.” (ભા. ૩-૪-૨૦) એવું કહેત નહિ. આજ પ્રમાણે ૧૭ બીજા ભક્તોની બાળતમાં પણ બાળવું નોંધ્યે, અહિં આ ‘ઉપદેશાંતર’ શબ્દ પ્રસ્તુત ઉપદેશથી જુદા અન્ય ઉપદેશને કહે છે. એમ અન્ય તે પ્રસ્તુતના અભાવથી અભેદ શબ્દથી અભેદનો ઉપદેશ કહેવાય છે. આથી ભગવાન પોતાના જનોના ભક્તિ ભાવમાં વિષ્ણુ ફર કરવાને માટે સઘળું કરે છે એમ જણાવ્યું છે. ૧૮ અથવા

જણાવ્યું તેમ જ્ઞાનમાર્ગની ભક્તિમાર્ગ કરતાં ન્યૂનતા (૬) મિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીની શંકા ફર કરે છે (૭) ઉદયને ભગવાને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે અભેદના જ્ઞાન માટે નહિ પણ અન્ય હેતુથી છે. ત્યાં અન્ય ઉપદેશની માફક એવું દેખાત આવે છે. (૮) મોક્ષ (૯) અધિકારની સિદ્ધિ માટે (૧૦) ગાયત્રીનો ઉપદેશ જેમ અલૌકિક કર્મ માટે અધિકાર સિદ્ધ કરવાને છે તેમ (૧૧) ગાયત્રીના ઉપદેશના સંસ્કારથી શરીર, શુદ્ધ પવિત્ર બને છે. આવી રીતે સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલ શરીર વગેરે અગ્નિ વગેરે ભૂતોથી હણાતાં નથી. (૧૨) જુઓ શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧ મા સ્કન્ધમાં બ્રહ્માદિભિર્ન હન્યેત મુનેયોગમય વપુઃ । “ઉપદેશાન્તરવત્” એવા જે શબ્દો સૂત્રમાં છે તે ઉપદેશનો અર્થ ગાયત્ર્યુપદેશ એમ પ્રથમ ક્યો, હવે તે અર્થ નહિ લેતાં “યોગોપદેશ” એવો અર્થ લે છે, અર્થાત્ યોગના ઉપદેશની માફક (૧૩) ભક્તિભાવની બે અવસ્થા છે સંયોગની અને વિપ્રયોગની (૧૪) બીજી અવસ્થા વિપ્રયોગમાં પ્રલયના અગ્નિ કરતાં પણ વધારે તાપનો અનુભવ ભક્તને થાય છે. (૧૫) આથી વિપ્રયોગ દશાના ઉચ્ચ તાપનો જે તેને અનુભવ થાય તો તેથી તેના દેહ વગેરે તિરોધાનને થાય વિરહાગ્નિની જ્વાલામાં તેના દેહનો પણ બે નાશ થઈ જાય તો પછી ભજનાનન્દનો જે અનુભવ તેને કરવાનો છે તેમાં પ્રતિબંધ નહીં. આથી આ પ્રતિબંધ ફર કરવાને પ્રથમ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ભગવાને ઉદયને આપ્યો છે, કે જેથી તે જ્ઞાનના સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલ તે ભક્તના દેહના તિરોધાનનો સંભવ રહે નહિ. અહિં આ પ્રયોજનથી ઉદયને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલો છે. ત્યાં તેમને અભેદનું જ્ઞાન કરાવવાનું પ્રયોજન બિદ્યુત નથી. (૧૬) જે ઉપર પ્રમાણે અર્થ ન હોય તો અભેદતાથી સુક્તિ મળત; પણ ઉદયને સુક્તિ મળી નથી. ઉદય તેમને તે ઉપદેશના શ્રવણ પછી વિપ્રયોગ સિદ્ધ થયેલો છે. તેથી તે વિદુરને કહે છે કે “વિરહથી આતુર આત્માવાળો એવો હું અહિં આ આવ્યો છું” (૧૭) જેમ ઉદયને ભગવાને ભજનાનન્દ માટે અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ ક્યો નથી તેમ અન્ય ભક્તોની બાળતમાં પણ અભેદ જ્ઞાન નથી. (૧૮) વિરહાવસ્થામાં ભક્તના દેહનું તિરોધાન થઈ જાય એ ભાવને લીધે તેમને એમ ક્યું કે ઉદયને ભગવાને ભક્તના શરીરને

અન્ય ઉપદેશની માફક એનો આ ૧^મ અર્થ છે શરીર વગેરે ૨^મ અધ્યાસવાળાનો આત્મા તેનાથી ભુદો છે. શરીર વગેરે નહિ એવો ઉપદેશ જેમ જ્ઞાન માર્ગમાં કરાય છે તેનાથી શરીર વગેરેમા આત્મ શુદ્ધિદ્વારા જે સ્નેહ વગેરે છે તે દૂર થાય છે તે પ્રમાણે સઘળા આત્માનો ખરેખર ૨^મ આત્મા તે છે 'જે આત્મામા સ્થિત છતાં વગેરે' શ્રુતિથી સિદ્ધ જીવાત્માનો પણ આત્મા પુરુષોત્તમ છે એમ જણાય છે તેથી પુરુષોત્તમમાં ઉપાધિ ૨^મ વગરનો સ્નેહ તેના સબધવાળા આત્મામાજ તે સિદ્ધ થાય છે ૨^મ જો કે આ પ્રમાણેનો ભાવ પહેલા પણ હતોજ તો પણ સહજ શાસ્ત્રાર્થ હોવાથી જ્ઞાનમાં અતિ પ્રમોદ તથા ૨^મ દ્વંદ્વતા બને છે તેમ ૧^મ આટલાથી જીવનો અલેદ થતો નથી આગળ ૨^મ જીવન સપત્તિજ ઉપદેશનું કાર્ય છે તેનાથી પૂર્વ ભાવનો નાશ સંભવેતો નથી એ સાર નથી તેથી જ્ઞાનમા મર્વનું આધિક્ય માનનાર તરફ ભક્તિનું ૨^મ બળ સિદ્ધ થાય ૭ ૩૬

જ્ઞાનના સરકારથી પ્રસ્ફુટ કરવાને ઉપદેશ આપ્યો, પણ તે વિષે એમ કહી સમય કે વિગ્ધાનરથમા યોગથી દેહની રિથિતિ ટાળી શકાય છે, અને આ યોગ મિહિને માટે અલેદ જ્ઞાનની આનંદમયતા છે, તો પછી તેટલા માટે અજે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કેમ નહિ દોષ એની સમ થાય તો બીજી રીતે "ઉપદેશાન્તગત" નો અર્થ કરે છે (૧૯) સકાન્ત કહે છે તે પ્રમાણે પણ દેહની રિથિતિ ટકાવવાને માટેજ આવશ્યક યોગમા ઉપદેશ પરિણમે છે, આથી પણ ત્યાં અલેદ જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાતી નથી માટે અલેદ જ્ઞાન ભગવાનને ક્રોધા ન્યૂન છે એમ ગ્રહસ્થ છે (૨૦) જેમ અત્ર માણસ જેને દેહાધ્યાસનો બ્રમ થયેયો છે તે દેહને આત્મા તરીકે જાણે છે આથી તેને દેહ કરતા આત્મા જૂદો છે એવો ઉપદેશ જ્ઞાનમાર્ગમા આપવામા આવે છે કે જેથી શરીરમા જે તેની આમંતિ છે અગર શરીરનેજ આત્મા માનવાનો તેની શુદ્ધિમા જે ભમ થયો છે તે દૂર થાય તેની માફક અહિંઆ ભક્તિમાર્ગમા પણ ભગવાન જેજ પોતાના આત્મા નથી પણ તે સવળાના આત્મા છે એવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામા આવે છે કે જેથી પોતાના આત્મામા આસન્નિવાળો તે જીવ બને નહિ અર્થાત્ તેની પ્રીતિનો વિષય પોતે નહિ પણ ભગવાનજ બને તેટલા માટે જીવ અને પરમાત્મા વચ્ચેનો ભેદ જણાય કે અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમા આ રીતે આત્મા અને પરમાત્માનો ભેદનું જ્ઞાન છે, અલેદનું નહિ (૨૧) ભગવાન સર્વ આત્માનાં પણ આત્મા કે એની રીતનો ભગવાન અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ (૨૨) ભગવાન જીવોના પણ આત્મા હોવાથી તેજ નિરુપધિ પ્રેમના વિષય છે (૨૩) અહિંઆ સક્ર થાય કે એમ હોય તો જ્ઞાનના ઉપદેશની વ્યર્થતા દૂર થતી નથી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છેજ તો તેના ઉત્તરમા કહે છે (૨૪) પરમાત્મા જીવાત્માના આત્મા છે એ રીતનું જ્ઞાન જે કે જીવને સહજ છે છતાં પણ તેની દ્વંદ્વતા અને પ્રમોદને માટે આનંદ આપે વિશેષ રીતે જણાવવાને જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ દર્શાવે છે (૨૫) ઉપર આપેલા કારણથી (૨૬) જ્યાં અમુ-કાર્થ માટે વિપ્રયોગના અગ્નિનું સહન આપર્યમ છે ત્યાં ભગવાન આ પ્રમાણે ઉપદેશદ્વારા તેના (ભક્તના) જીવનને ટકાવે છે, સર્વત્ર નહિ જેમ કે દેવકી, વસુદેવ, નંદ, ગોપીઓ વગેરેના (૨૭) આથી ભક્તિભાવના પ્રતિબંધનું નિરાકરણ જવાને માટેજ જ્ઞાન છે નહિ કે પુરુષોત્તમ સાથે જીવની અજેતા જણાવવાને હાવાર્થ-જે અજે જ્ઞાનમા સ્વાસ્થ્ય ન હોય તો પછી ઉદ્ધવાદિ ભક્તોમા અલેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ સંભવેજ નહિ એમ સમ રાય તો મ્હે છે કે તેમ ગાયત્રીના ઉપદેશનું જેમ અલૌકિક કર્મ કરવામા અધિકાર ક્રિપ્ત-પ્રવામા તથા શરીરમિહિ સસ્માર આપવાનું પ્રયોજન છે, અગર યોગના ઉપદેશનું પણ સરકાર આપવાનું કે જેથી જૂતાદિથી તે ઉખલત ન થાય એવું પ્રયોજન છે અથવા જેમ દેહાધ્યાસવાળાને દેહથી આત્મા જૂદો છે એવો ઉપદેશ આપવામા આવે છે કે જેથી કરીને તેની પોતાના દેહ તરફની મમતા ઝાઝી થઈ જાય તેમ આત્મા કરતા પણ

વ્યતિહારો વિશિષ્ણન્તિ હીતરવત્ ॥૩-૩-૩૭

ભક્તો 'હું કૃષ્ણ છું. કૃષ્ણ હું છું' એવું જે નિરૂપણ કરે છે તે વ્યતિહાર. પણ ઇતરની (અશુભલાપની) માફક બાણવો બેઠ્યો.

“જે હું તે. આ જે આ તે હું” (એ આ. ૨-૧૨-૨) એમ ઐતરેયકમાં અને “હું છું બ્રહ્મ હું છું” (મ. ના. ૫-૧૦) એમ તૈત્તિરીયકમાં સંભળાય છે. અહિંઆ મધ્યમાં આવેલો ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ બંનેની સાથે બોધાય છે. તેથી જે વખત આવૃત્તિને લીધે બ્રહ્મને અભેદ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે લીલામાં આવેલા ભક્તોનું પણ “હું કૃષ્ણ છું હું કૃષ્ણ છું” એવો ભાવ ઉદ્ભવ સંભળાય છે. માટે તેના અભેદનું જ્ઞાન ભક્તિનું ફલ છે. તેથી પ્રતિવાદીને તેના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે. ભક્તિ રસાત્મક હોવાથી સંયોગ અને વિપ્રયોગ રૂપ છે. અને તેથી ખીલ ભાવની અતિશયતામાં જેમ ખીલ અશુ અને પ્રકાશ વગરે સંચારી ભાવો હોય છે તે પ્રમાણે અતિગાઢ ભાવથી તેના અભેદની સ્ફુર્તિ પણ એક છે. તે સર્વદા હોતી નથી ત્યારે યોતાના આત્માને તેના રૂપ તરીકે અને તેને યોતાના આત્મા તરીકે ગણે છે તે અહિંઆ વ્યતિહાર શબ્દનો અર્થ છે એવો અર્થ થયો અને વળી ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના ભાવની સ્ફુર્તિમાં પરસ્પર અદ્વૈતનું જ્ઞાન નથી. પણ ભાવના માત્ર છે. પણ ભક્તોના વિરહ ભાવમાં તેના આત્મા રૂપેજ અખંડ સ્ફુરે છે જેથી ‘તેની’ લીલાને જાતે રૂકે છે. આ જેમ તેમ શ્રીભાગવતના દશમ સ્કંધની વિવૃત્તિમાં અમે વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૧૩આમ હોવાથી જે મુખ્ય અદ્વૈત જ્ઞાન છે તે ભક્તિ ભાવના એક સંચોરિ ભાવોમાંનો એક ભાવ છે તેથી રાધ અને સોનાના પર્વતની માફક જ્ઞાન અને ભક્તિનો તદ્દાવત શી રીતે વર્ણવી શકાય એવો ભાવ છે ૩૭

પરમાત્મા જુદા છે એવો ઉપદેશ આપનામા આવે છે માટે અભેદ જ્ઞાનની ભક્તિમાર્ગમાં સિદ્ધિ નથી ૩૭

સૂત્ર ૩૮—(૧) ઐતરેયક આગ્ન્યકમાં (૨) અર્થાત્ જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેનું અભેદ જ્ઞાન શ્રુતિમાં બોધાત્મા આને છે (૩) મૂળ શ્રુતિ અહમસ્મિ વ્રહ્માહમસ્મિ આમા બ્રહ્મ શબ્દ મધ્યમાં આવેલ છે અને તેને આપણે દેહલીલીપદનાયે જન્મે સાથે લેઈ શકીયે અર્થાત્ “હું બ્રહ્મ છું બ્રહ્મ હું છું” આમ એનો અર્થ છે (૪) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાની અને બ્રહ્મના અભેદનું જ્ઞાન હોય છે તેમ ભક્તિ-માર્ગમાં લીલારમ્ય ભક્તો અને ભગવાન વચ્ચે અભેદતા હોય છે. માટે ભક્તિમાર્ગમાં પણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાને અભેદ જ્ઞાનની જરૂર છે એમ શાકાકારનું અહિંઆ કહેવું છે (૫) સિદ્ધાન્તી પ્રતિવાદીની શંકાનું સમાધાન કરવા બોધ કરે છે (૬) સૂત્રમાં “ઇતર-બીજ” એવો શબ્દ છે, તેનાથી અશુભલાપાદિ સમજવાના છે. આથી “મતિરવત્” એટલે બીજાઓની માફક અર્થાત્ અશુભલાપાદિની માફક ‘એમ કહીને’ ભક્તિમાર્ગમાં લીલાકામે અભેદ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવે છે તે જણાવવાને દર્શાવત આપ્યું છે. (૭) આનું ખીન્નુ નામ બલિયારી ભાવ એમ પણ છે. તે અપ સમય માટે દગ્ધાર છે. મૃગાગ રસના સ્થાપિ ભાવ ગતિ હોય છે, આ ગતિની જ્યારે અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યારે અશુભાવ, પ્રકાશ, રોમાય વગેરે અનુભવો અનુભવાય છે તથા જ્ઞાન, વિપાદ વગેરે સચારી ભાવો પણ અનુભવાય છે. (૮) જેમ મંચારી ભાવો એકની અતિશયતામાં હોય તેજ અભેદ જ્ઞાન હોય છે (૯) શ્રી કૃષ્ણ તરીકે (૧૦) “અહમ્વાસ્મિ, વ્રહ્માહમસ્મિ” એ વાક્યના અર્થમાં જે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય ભાવની સ્ફુર્તિ છે ત્યાં (૧૧) ભગવાનની લીલાને (૧૨) બુદ્ધો લીલા મગ્ધસ્વાસ્તાશ્વનુચ્ચસ્તદાતિમ્હા, ભગવદ્લીલાને જાતે કરવામાં (૧૩)

૧૩ સૈવહીત્યધિકરણ.

સૈવ હિ સત્યાદયઃ ॥૩-૩-૩૮॥

• તે ભક્તિજ ખરેખર સત્યાદિ સાધન રૂપે છે.

હવે આ વિચારાય છે. જેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયેલ છે એવા પુરુષના સત્ય, શમ, દમ, વગેરેનું વિધાન થાય છે કે નહિ ફક્તના ઉપકારક અંતરંગ સાધનરૂપ હોવાથી શુદ્ધિ હોય ત્યારે ચિત્તમાં ભગવાનના પ્રાકુર્ભાવના સ્થાવરી તેનું વિધાન છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. તેવા તેનું વિધાન નથી એમ સિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. જે હેતુથી તેજ સત્યાદિ સર્વ સાધન રૂપ છે. તે હોય તો એસ વગેરે જે જ્ઞાન માર્ગમાં વિહિત છે તેને સુસુક્ષ્મ કદથી કરે છે. તે ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનના પ્રાકુર્ભાવથી ભરેલ હોય છે તેથી વિધિની અપેક્ષા નથી એમ અર્થ છે ૩૮

કામાદિતરત્ર તત્ર ચાયત્તનાદિભ્યઃ ॥૩-૩-૩૯॥

વિહિત ભક્તિથી અન્યત્ર ઔપાધિક ભગવદ્ભાવમાં કામાદિ ભોક્ષનું સાધન છે. ભક્તિ માર્ગમાં ચલાદિથી સુક્તિ છે.

ભક્તિમાર્ગમાં અભેદ જ્ઞાનની મુખ્યતા નથી પણ બહુજ અવ્યક્તા છે કારણ કે ભક્તિભાવમાં એક અંગ વિગદ ભાવ છે. આના અનેક મત્યાગિ ભાવો છે આ અનેક મત્યાગિ ભાવોમાંથી અભેદાનુભવ એ એક અવ્યક્ત અંગ છે આથી તે મુખ્ય અંગ કહી સ્વરૂપ નહિ બાવાર્થ—ભક્તિમાર્ગમાં પણ “હુ કૃષ્ણ” હુ. કૃષ્ણ હુ. હુ” એવું અભેદ જ્ઞાન ભક્તને લીલા મમથે યાય છે તો પછી ભક્તિભાવમાં અભેદ જ્ઞાનને સ્થાન નથી એમ કેમ કહી શકાય? એવું જો કામ કહે તો ઉત્તર આપે છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ અભેદ જ્ઞાન વ્યવિત્ત હોય છે, પણ તે મુખ્ય નથી તરણ કે ભક્તિનું એક અંગ વિગદ તેના અનેક મંચારી ભાવો હોય છે તેમાનુ આ એક ગૌણ અંગ છે તેથી અભેદ જ્ઞાનની અર્ધિઆ મુખ્યતા નથી ૩૭

અધિ. ૧૩ સુ. ૩૮—(૧) પાછલા અધિકરણમાં કૃપથી ભક્તિનો ઉત્કર્ષ દેખાડ્યો હવે આ અધિકરણમાં માધનથી તેને સાધવાને આનો આરભ કરે છે (૨) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા પુરુષને માટે “મત્ય ભોક્ષતુ, શાન્તિ શાખતી, ઇન્દ્રિયોનુ દમન કરતુ” વગેરે વિધિઅનના ઉપદેશની જરૂર છે કે નહિ? જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમ, દમ વગેરે જ્ઞાનના અન્તરંગ સાધન ગણાય છે તેમ ભક્તિમાં તે ખગ કે નહિ—અર્થાત્ ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ પછી તેની જરૂર જણાતી છે કે નહિ? એવી શંકા છે (૩) શમદમાદિ એ અતરંગ સાધનો છે, અને અન્તરંગ સાધન કવને ઉત્પલ કરે છે અહિ આ ફન એટલે ભગવતપ્રાપ્તિ. તેમાં ઉપદારી એટલે મુખ્ય સાધન ભગવદ્દાનિર્ભાવ છે તેનું અન્તરંગ ચિત્તશુદ્ધિ છે અને તેના સાધનો શમદમાદિ છે માટે ભક્તિમાર્ગના ફક્તની પ્રાપ્તિમાં તે સાધનોની જરૂર છે એવું પૂર્વપક્ષમાં કહે છે (૪) સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભક્તિ પછીથી તેની જરૂર નથી (૫) ચત્રમાં “હિ” શબ્દ હેતુને જણાવે છે શા માટે ભક્તિમાર્ગમાં મત્ય, યગાદિની જરૂર જણાતી નથી? જોગ કામ પૂરે તો સત્યમાં તેના હેતુ જણાવવાને ‘હિ’ શબ્દ ચોળ્યો છે (૬) તે ભક્તિ આ ભક્તિ ભરેલ સત્યાદિ રૂપ છે કેવી રીતે તે પછીના વાક્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે (૭) જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાનને સત્યાદિ પ્રાપ્ત કરવાને ધણું વધ સહન કરવું પડે છે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેમને સત્યાદિ પ્રાપ્ત થયેલા હતા નથી જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં તો પહેલેથીજ તે સિદ્ધ થયેલ છે એટલે ભક્તને તે પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરવાની ખીલકુલ જરૂર નથી બાવાર્થ—જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમદમાદિ પ્રાપ્ત કરવાની જ્ઞાનને માટે આવશ્યકતા છે તેમ ભક્તિ-

પાછલા સૂત્રમાં ભક્તિ શાસ્ત્રમાં કહેલાં તમામ સાધન રૂપ છે એમ કહ્યું. તેની દૃઢતા માટે હાલમાં મુક્તિના ^૧પ્રતિબંધક તરીકે હેય તરીકે કહેલા કામાદિ પણ ભગવાનના સંબંધથી મુક્તિના સાધક કહેવાય છે. ભક્તિતો ^૨વિહિત, તથા અવિહિત એમ બે પ્રકારની છે. ^૩અન્યથી અપ્રાપ્ત હોવાથી કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલી ^૪તે તો અવિહિત છે. આમ જીન્ને પ્રકારની પણ તે મુક્તિની સાધક છે એમ કહે છે. વિહિત ભક્તિથી બીજો એમ અધ્યાહાર છે. કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહ રૂપમાં કામાદિજ ^૫મુક્તિનું સાધન છે એમ અર્થ છે કારણ કે ભગવાનમાં ચિત્તના પ્રવેશનો હેતુ છે તેથી “આદિ” શબ્દથી પુત્રત્વના સંબંધિત્વ વગેરે છે. ^૬સ્નેહના અભાવમાં પણ અવિહિતત્વ અને ભગવદ્વિષયકત્વ વચ્ચે વિશેષ નહિ હોવાથી દ્રેષ વગેરેનો પણ ^૭સ્નેહ કરવામાં આવે છે તેથી ભગવાનનો ^૮કૃત્ત સંબંધ મોક્ષનો સાધક કહેલ છે. ^૯“ત્યાં” એટલે વિહિત ભક્તિમાં એવો અર્થ છે. શાસ્ત્રમાં સર્વથા હેય તરીકે ગૃહ કહેલા છે. સર્વ નિવેદન પૂર્વક ગૃહમાં ભગવત્સેવા કરનારને તે ઉપયોગી તરીકે હોવાથી તેમનાથીજ મુક્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. આવાંબોનાં ઘરો ભગવદ્ગૃહોજ છે એમ જ્ઞાપન કરાવવાને “આયતન” શબ્દ છે. ^{૧૦}તેમનામાં તે પ્રમાણે પ્રયોગનું પ્રાચુર્ય છે તેથી “આદિ”

માર્ગમાં નથી, કારણ ભક્તિપૂર્વે તે સ્વયં સિદ્ધ હોવાથી ભક્તિભાવ પછી તેને સ્વતંત્ર મેળવવાની જરૂર નથી. ૩૮

સૂત્ર ૩૮—(૧) પ્રથમ એમ જણાવ્યું કે જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્ય, શમદમાદિની જરૂર છે, અને ભક્તિ-માર્ગમાં તેની જરૂર નથી. એ રીતે આ બે માર્ગોનું વૈલક્ષણ સ્પષ્ટ થયું. હવે બીજી રીતે વૈલક્ષણ સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાનમાર્ગમાં કામાદિ મુક્તિના પ્રતિબંધક છે; જ્યારે તે કામાદિ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિના સાધક છે. (૨) શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે (૩) શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી જૂદી રીતે (૪) શાસ્ત્રમાં નહિ કહેલા પ્રકારથી. “કામક્રોધ” વગેરેને શાસ્ત્રમાં હેય ગણ્યા છે છતાં ભાગવતના દશમસ્કંધના વાક્ય પ્રમાણે ગોપીઓને કામભાવથી પણ મુક્તિ મળી તે વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે. કામં ક્રોધ મયં સ્નેહમૈસ્યં સૌહાર્દમેવવા । નિત્યં હૃતૌ વિવિધતો યાન્તિ તન્મયતા દિ તે ॥ (૫) ભક્તિ (૬) કામાદિને શાસ્ત્રમાં ત્યાગ્ય કહેલ છે છતાં આ ભક્તિ કામાદિ ઉપાધિથી ઉત્પન્ન થઈ છે માટે તે અવિહિત ગણાય (૭) વિહિત (શાસ્ત્રોક્ત) તથા અવિહિત—આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. (૮) સૂત્રમાં “ઇતરત્ર” બીજો એવો શબ્દ છે, તેનો અર્થ આપે છે. વિહિત ભક્તિથી “બીજો” (૯) કામાદિથી મુક્તિ શી રીતે મળે ? એ સંકાનો ખૂલાસો આ વાક્યમાં આપ્યો છે. કામદારા ભક્તતું ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાયું હોવાથી, ભગવાન સિવાય બીજા દશાનો વિચાર હોતો નથી. માટે તેનાથી મુક્તિ મળે છે. (૧૦) સૂત્રનો ‘આદિ’ પદ મમજવે છે. “પુત્ર વગેરેનો સંબંધ તે આદિ. (૧૧) કેટલાકોને શત્રુભાવથી—કંસાદિને શત્રુતાથી મોક્ષ જેમ મળ્યો તે રીતે મોક્ષ કેમ મળે છે તે વિષે ખૂલાસો કરે છે. (૧૨) “આદિ” પદમાં દ્રેષનો પણ અર્થ આવી જાય છે. (૧૩) અવિહિત ભક્તિમાં ક્રોધ પણ રીતે ભગવાન સાથે ભક્તનો સંબંધ જોઈએ પછીથી તે કામથી હોય કે દ્રેષથી હોય. (૧૪) સૂત્રમાં ત્ર ત્યાં શબ્દ છે તેનો અર્થ વિદિત ભક્તિ કરે છે પ્રથમ અવિહિત ભક્તિ વિષે કહ્યું હવે વિહિત ભક્તિ વિષે કહે છે (૧૫) સૂત્રમાં “આયતન” શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું પ્રયોજન જણાવે છે. શબ્દ સાથે (૧૬) અવયવનું પ્રયોગ ભગવદ્ગુદના અર્થમાંજ છે. જ્ઞાનુત્પાદયમાભ્યર્થમાયતનમુત્તમમ્” (૧૭) “આયતન” શબ્દ માથે ચોગ્યપણા “આદિ” પદનું પ્રયોજન જણાવે છે. આદિ એટલે સ્ત્રી પુત્ર વગેરે અર્થાત્, “આયતન વગેરેથી” એટલે ગૃહો તથા સ્ત્રી

શબ્દથી સ્ત્રી, પુત્ર, પશુ વગેરે સમન્વય છે. આથી ૧૮ જ્ઞાનાદિ માર્ગથી ઉત્કર્ષ કહેલો છે. જ્ઞાપકો ૧૯ પશુ સાધક છે તેથી. માહાત્મ્યના જ્ઞાન પૂર્વક સ્નેહ હોવામાંજ ભગવાન વિષે ભાર્તા તરીકેના જ્ઞાનમાં કામ પણ સંભવે છે એમ જણાવવાને ૨૦ અને શબ્દ છે. ૩૯

૧૪ આદરાદિત્યધિકરણ.

આદરાદલોપ: ૥૩-૩-૪૦૥

(ભગવદ્ધર્મોના) આદરને લીધે વર્ણાશ્રમ ધર્મથી તેનો લોપ કરવો નહિ. .

શંકા—નિત્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવાનના ધર્મો બન્ને એકકાલે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે બન્ને કરવાં અસંભવિત હોવાથી બેમાંથી એકનો બાધ થતાં કોને કરવું અને કોને નહિ એમ સંશય થાય. ત્યાં સ્વ સ્વ કાલમા વિહિત ધર્મો નહિ કરવામાં પ્રત્યવાયનું શ્રવણ છે તેથી તથા ‘અન્યત્ર તેનું’ તે પ્રમાણે ‘શ્રવણ નથી તેથી બીજે સમયે પણ તેજ શ્રુતિના સંભવથી અવકાશ હોવામાં તેમનો જ્ઞાપક યુક્ત છે. અવકાશ વગરનાનો નહિ એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્તને કહે છે આદર વગેરેમાં શ્રદ્ધા યજ્ઞના પ્રકરણમાં તૈત્તિરીયથી કહેવાય છે. ‘‘ઓમિતિ ૧ પ્રતિપત્ત ૧૫તદ્દે યજુક્તયો ૧૫યિષાં પ્રત્યેવા ૧ યાગેતત્પરમમક્ષર ૧૪ ૧૫તદેતદૃષ્ટામ્યુક્તઃ ક્રવો મક્ષરે પરમે વ્યામન્યસ્મિન્દેવો ૧ અધિ-

પુત્ર વગેરે બાધક છે. પણ ભક્તિ માર્ગમા તે બાધક નથી (૧૯) જે ગૃહસ્ત્રી વગેરે જ્ઞાન માર્ગની મુક્તિમા અન્તરાય રૂપ છે તેજ ભગવત્સેવામા ઉપકાન્ત હોવાથી તે અન્તરાય રૂપ નથી, પણ ઉત્પદું રક્ષના સદાયક છે (૨૦) સૂત્રમા ચ શબ્દ છે તેનું શુ પ્રયોજન તે જણાવે છે. ભાવાર્થ—ભક્તિ બે પ્રકારની છે—વિહિતભક્તિ અને અવિહિત વિહિત એટલે શાસ્ત્રોક્ત તે ભક્તિમા હમાદિ બાધક હોય છે પણ અવિહિતમા—કામાદિ પણ ભગવત્સમન્વ કરાવનાર હોવાથી તે બાધક નથી આથી તે મુક્તિના સાધન છે વળી જ્ઞાનમાર્ગમા ગૃહાદિ હેવ તરીકે જણાવેલ છે પણ તે ભક્તિમાર્ગમા ભગવત્સેવામા ઉપયુક્ત છે આથી તે રૂપસાધક છે ૩૯

અર્થ ૧૪. સુ. ૪૦—(૧) વર્ણાશ્રમ ધર્મો અને ભગવદ્ધર્મો વચ્ચે અથડામણનો પ્રમગ આવે તો કોનો આદર કરવા અને કોને નહિ એ મશવનું નિરાન્નણ કરવા આ અધિકરણનો આરભ છે (૨) પૂર્વપક્ષી વર્ણાશ્રમ ધર્મોનાજ આદર અને ભગવદ્ધર્મોના અનાદર કરવા માટેની દલીલ આપે છે (૩) વિધિ (૪) ભગવદ્ધર્મોમા (૫) ભગવદ્ધર્મો ન કરવામા આવે તો તેથી કોઈ પ્રત્યવાય નડતો નથી એમ પૂર્વપક્ષી દલીલ રણુ કરે છે (૬) કાળુ કે ભગવદ્ધર્મોનું પાલન બીજા સમયે પણ ચર્ધ શકે છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મોની માફક તે દરેક વખતે કરવાજ જોઇએ એવું નથી. વર્ણાશ્રમ ધર્મો તો અવશ્ય કરવાજ જોઇએ અને ન કર તો તેનો દોષ લાગે છે એમ શાસ્ત્રમા કહે છે ભગવદ્ધર્મોની બાબતમા તે પ્રમાણે જણાવેલું નથી (૭) ઉપર જણાવેલા કારણથી ભગવદ્ધર્મો ન થાય તો અડચણ નહિ એમ કહીને તેમનો બાધ પૂર્વપક્ષી જણાવે છે (૮) પણ વર્ણાશ્રમ કર્યો તો જે કાલે જે પ્રમાણે કરવાના હોય તે પ્રમાણે કરવાજ જોઇએ તેમને માટે બીજા સમયે કરવા વિષેનો અવકાશ નથી, આથી તેમનો બાધ કર્યો નથી (૯) આરણ્યકના સ્વાધ્યાય ધાલણમાં આ મત ૥ (૧૦) પ્રણવાક્ષરનું પ્રથમ ઉચ્ચારણ કરે (૧૧) શા માટે પ્રથમ પ્રણવનો ઉચ્ચાર કરવો તેમા હેતુ આપે છે. (૧૨) પ્રણવમત્ર નથી વિદ્યાને લક્ષ્યમા રાખીને પ્રતિનિધિ રૂપ છે તેથી (૧૩) સર્વ વેદનું બીજા હોવાથી સર્વ વેદમયી પ્રણવરૂપ વાણી (૧૪) બ્રહ્મ સ્વરૂપ (૧૫) આ પછીના શબ્દોવાળી ન્યાયાથી કહેલું છે. (૧૬) પ્રણવરૂપી અક્ષરાત્મક લોકમા

વિશ્વે (૧૭) ૧૮ નિયેદુસ્તદ્ ૧૯ વેદ ૨૦ કિમૃચા કરિષ્યતિ ૨૧ ચક્ત તદ્વિદુસ્તદ્ ૨૨ સમાસત
 इति (૨૧. ૪-૮-) અહિંઆં ૨૩ ક્રયા, સંબંધિ તરીકે વર્ણીતક્રમાં છે. વસ્તુત. તેા. “પરમ
 વ્યોમરૂપ” અક્ષર પ્રદ્વમાં-ઓંકારમાં આવેલા “તેને”-લોક વેદમાં પસિદ્ધ પર પ્રદ્વને
 જે જાણતા નથી, “તેને ક્રયાથી શું કરશે.” એમ તેના અજ્ઞાનમાં વેદના અધ્યયનની
 નિષ્ફલતા કહેવાય છે એમ હોવામાં તેનાથી કહેલું કર્મ પણ તેવું બને છે. આથી
 ભક્તિથી મને જાણે છે, (ભ. ગી. ૧૮-૫૫) એ વાક્યથી ૨૪ પરપ્રદ્વના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ભક્તિ-
 થીજ છે એમ “જે” પુરુષોત્તમને જાણનાર ભક્તો છે ૨૫ તેમનેજ વેદાધ્યયનાદિ ફલનું
 આપનાર છે, અન્યનું નહિ એમ કહેલું છે. માટેજ શ્રીભાગવતમાં પણ કહ્યું છે. હે દેવ,
 અધિઓ પણ તમારા પ્રસંગથી વિમુખ અહિંઆં ફરે છે. “(ભા. ૩-૬-૧) એમ અન્યમાં
 “નિદર્શન કહે છે” જે ૨૬ પ્રથમ તરીકે “તે” પહેલાં કહેલ પરપ્રદ્વને જાણે છે તે “૨૭ આ”
 ભક્તો સર્વની સરખામણીએ સમ્યક્ પ્રકારે ભગવાનની ૨૮ નિકટમાં શ્રીગોકુલવૈકુણ્ઠ
 વગેરેમાં રહે છે. તેથી ૨૯ અન્ય પૂરેપૂરાં અસત છે એમ અર્થથી આશ્વિત થાય છે. અને
 પોતાની આગળ ઉલોલાનો અર્થ જણાવનાર “આ” શબ્દના પ્રયોગથી અન્ય અસતની
 તુલ્ય છે એમ શ્રુતિથી અભિમત છે એવું જણાય છે. ક્રદ્વશાખામાં પણ ૩૦ તમ
 ૩૧ ક્ષેત્રાત્મારઃ ૩૨ વૃક્ષ યથાવિદ ૩૩ વ્રતસ્ય ૩૪ ગર્ભ ૩૫ જનુપા ૩૬ પિપર્તન ૩૭ આસ્ય ૩૮
 ૩૯ જ્ઞાનન્તો ૪૦ નામ ચિદ્ ૪૧ વિચિત્ર ૪૨ મહસ્તે ૪૩ વિષ્ણો ૪૪ સુમતિ મજામદે
 (શ્લ. ૨-૨-૨૬) વગેરે ક્રયાઓથી અન્ય ધર્મો કરતાં ભગવાનના ધર્મોમાં ૪૫ આદર,
 સંભળાય છે તેથી ૪૬ તેમના ૪૭ અલોપજ એવો અર્થ છે. આથી તે નહિ કરવામાં

(૧૭) વિશ્વાત્મક અક્ષર લોકને અધિકૃત કરીને (૧૮) સ્થિત થાય છે, (૧૯) જે પુરુષ ત્યાં આવેલા
 પુરુષોત્તમને જાણતો નથી (૨૦) ક્રદ્વ શબ્દ અહિંઆં વેદના ઉપસક્ક છે. અર્થાત્ ઉપર જણાવેલ પુરુષ
 વેદ જાણીને પણ શું કરશે, વેદના જ્ઞાનથી તેને પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન ન થયું તેા પછી તે વેદ જાણીને પણ
 શું? (૨૧) નિર્ધારણનો અર્થ જણાવનાર અન્ય છે. (૨૨) પ્રલોભકમાં સમ્યક્ બેરો છે (૨૩) ભાષ્ય-
 કાર ઉપરના મંત્રનો અર્થ ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કરે છે (૨૪) વેદના અધ્યયનનું ફલ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં છે
 તેથી આમ કહ્યું છે. (૨૫) ભક્તોનેજ વેદના અધ્યયનનું ફલ મળે છે, અન્યને નહિ. (૨૬) અર્થાત્
 ઉપરના મંત્રમાં ય જ્ઞથી જે કહેલું છે, તેના શ્રીમદ્ભાગવતના વાક્ય માથે અન્ય સંબંધ દેખાડે છે.
 ત્યાં વેદાધ્યયન જ્ઞાન પ્રમાણિત હોવાથી ફક્તભાવ છે તેથી (૨૭) યજ્ઞમાં ફક્ત શબ્દ છે. “ફક્ત” ‘આ’
 અહિંઆં “ભક્તો” (૧૭) જે ભક્તો ભગવાનને ભગવદ્ જાણે છે તેમ ભગવાનની સમીપ સ્થિત રહી
 શકે છે (૨૮) ઉપર જણાવેલ ગિવાય બીજાં માધનો, વેદનું જ્ઞાન વગેરે ભવે દોષ, પણ તે નિરુપયોગી
 છે એમ અર્થનું સૂચન થાય છે (૩૦) તે લોક વેદ પ્રગિદ્ધ (૩૧) મેલોધનના અર્થમાં અન્ય છે,
 અર્થાત્ શ્રુતિઓ કહે છે ‘હે ભગવાનનું વર્ણન કરનાર મોનાઓ!’ (૩૨) મર્વ કાળના કારણ (૩૩)
 મુન વાણીસ્વરૂપ વેદના (૩૪) અન્તર્નિદિન (૩૫) હંદગી સુધી જન્મથી (૩૬) મેનુદ કરો. મેનુદિ-
 વાદિ મહા સ્ત્રીય પદાર્થોના ભગવાનમાંજ વિનિયોગ કરીને મેનોય આપો (૩૭) અન્તર (૩૮) પુરુષો-
 તમના (૩૯) અખણક અક્ષાત્મક તરીકે નામ સ્વરૂપને જાણના (૪૦) અધિષ્ઠાન-સ્વરૂપ બને છે (૪૧)
 વિદ્યા રીતે કરો અર્થાત્ નામ સ્વરૂપને જાણીને તેનુંજ કીર્તન કરો. અર્થાત્ નામ અધિષ્ઠાન-સ્વરૂપ હોવાથી
 તેનાથી ભગવાનસ્વરૂપનો ભેદ દોષ છે તેથી મેનોય પણ ભગવાનથી દાવ છે એવો અર્થ છે. મદ-તેજ
 (૪૨) નામસ્વરૂપના અજ્ઞાનમાં તેજ ઉપાય કરે છે (૪૩) તમાઈ (૪૪) મમ્મ ભગવતસ્વરૂપ જાણનાર
 ભગવદ્ભાન (૪૫) ભગવદ્ભોનાજ આદર કરતો છે વર્ણાશ્રમ ધર્મોના નહિ (૪૬) ભગવદ્ભોના (૪૭)

૧૧ તત્ત્વધર્મિણાધિકરણ

તત્ત્વધર્મિણાનિયમસ્તદ્દષ્ટેઃ પૃથગ્વ્યપ્રતિબન્ધઃ ફલમ્ ॥૩-૩-૪૨॥ -

કર્મ કરવામાં ભગવાનની ઇચ્છાના નિર્ધારનો નિયમ નથી તેથી. ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાનવાળાના કૃત કરતાં તેનું કૃત જુદું છે. અપ્રતિબન્ધ કર્મજન્ય પ્રતિબન્ધના અભાવનું કૃત છે.

‘હવે આ વિચારાય છે-પુરુષોત્તમના જાણનારને કર્મ કરવાનું છે કે નહિ ?

ત્રણ ભાગોના ફલ રૂપ રૂપે સંપન્ન હોવાથી જેને જાતે અપુરુષાર્થ હોવાથી તેનું કરણ ‘અપ્રયોજક છે માટે તે કરવું જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્તને કહે છે, “તેના નિર્ધાર વગેરેથી.” અહિંઆં આ અભિપ્રાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં ખરેખર મર્યાદા અને પુષ્ટિના લેહથી એ પ્રકાર છે. ત્યાં મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં ‘આવાને કર્મ કરવાનું સંભવતું નથી. માટેજ તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં કહેવાય છે. “બ્રહ્મના આનન્દને જાણનાર કશાથી પણ ડરતો નથી.” (તે ૨-૪) “તે સંતાપ કરતો નથી કે શું સારું કર્મ કર્યું નથી, અને શું પાપ કર્યું છે ?” (તે. ૨-૬) વળી બન્ને પ્રકારના, ઉદ્ભવ પાશુક વગેરેની કર્મ કૃતિ સંભળાય છે. આમ હોય તો બન્ને પ્રકારવાળાની મધ્યમાં મારાં કર્મ કરવામાં પ્રભુની ઇચ્છા છે એવો નિશ્ચય જેને છે તે કરે છે, જે આથી વિપરીત કરે છે, તે કરતો નથી, જેમ ‘શુક્ર, જડ વગેરે. વળી આ નિશ્ચય ભગવાનને અધીન છે ‘માટે ભક્તોમાં પણ તે નિશ્ચયનો નિયમ નથી. આથી આધુનિકો જેમનામાં તે નિશ્ચય નથી તેમજે કર્મ કરવું જોઈએ. આમ હોય તો ઇચ્છા અને જ્ઞાનવાળા તથા તેના સંદેહ-વાળાથી કર્મ કરવાં જોઈએ ‘જેમ સિદ્ધ થયું. ત્યાં બન્નેના ફલને કહેતાં પ્રથમ પહેલાંને

શ્રીત કર્મો અતે ભગવદ્ધર્મની પદ્મદગીમાં જે વધારે બલવાન અગલવાળું હોય તેનોજ સ્વીકાર કરવો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ભગવદ્ધર્મોની વધારે બલવત્તા જોવામાં આવે છે. તે કર્મના અર્થ તરીકે નથી પણ સુખ્ય છે. ૪૧

અધિ૦ ૧૫ સૂ૦ ૪૨—(૧) પ્રથમ કહેલી રીતિથી કર્મ ગૌણ હોવામાં જેમ પરમ હસોમાં કર્મની પ્રાપ્તિ નથી તેમ ભક્તોમાં પણ તેની અપ્રાપ્તિ છે, તેમજ વળી પ્રથમ કહેલ કર્મનો વિચાર અર્થ થઈ જાય એવી આશંકાથી પાશ્વિક પ્રાપ્તિથી તેના પ્રયોજનનું બોધન કરવાને આ અધિકરણ છે. (૨) કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ (૩) પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન (૪) કર્મ (૫) કર્મ જ્ઞાને પુરુષાર્થરૂપ નથી. તેથી પુરુષોત્તમને જાણનારને કર્મની જરૂર નથી. પુરુષોત્તમના જાણનારનો પુરુષાર્થ ભગવાનજ છે. (૬) સર્વદા ભગવાનનો આનન્દ અનુભવનારને (૭) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાં સ્વીકૃત જીવોને પણ કર્મ કરવામાં હોતાં નથી ? આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી અહિંઆં જણાવે છે. (૮) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાં સ્વીકૃત જીવોને કર્મકૃતિની અપેક્ષા નથી છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેઓને પણ તે કર્મ કરવાનાં હોય છે આ કર્મકૃતિ નિયમથી નહિ પણ ભગવદ્દિગ્દર્શીજ (૯) જ્યાં ભગવાનની ઇચ્છા નથી ત્યાં કર્મકૃતિ નથી (૧૦) શુક્ર, જડ (ભરત) વગેરેનાં દષ્ટાન્ત આપે છે (૧૧) મર્યાદા તથા પુષ્ટિના જીવો પોતાની ઇચ્છાથી કર્મ કરતા નથી, પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ કરે છે. જેની પાસે કર્મ કરાવવાનાં હોય છે તેમને પ્રથમ ભગવાનની તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન થાય છે (૧૨) આમ હોવાથી જોનાથી કર્મ કરાવાં જોઈએ એવું હોય તેને

કહે છે. જેને ^{૧૩}તેની દષ્ટિ છે-ભગવન્ની ઇચ્છાની દષ્ટિ (જ્ઞાન) જેને છે તે તેવો છે. તેનું જીવ જૂત કર્મના ફલથી જૂદા ઇશ્વરજૂતકર્મથી જે વેદમર્્યાદાની રક્ષા તથા ^{૧૪}લોકસંગ્રહ ફલ હોય છે તે ફલ છે એવો અર્થ છે. “હિ” શબ્દથી “જેમ અવિદ્વાન કર્મમાં આસક્ત થઈને કર્મ કરે છે તેમ લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાવાળા વિદ્વાને આસક્ત થયા વગર તે કર્મ કરવા” (ભ. ગી. ૩-૨૫) એ ભગવદ્વાક્ય રૂપ ઉપપત્તિનું સૂચન કર્યું. ^{૧૫}બીજાનો મધ્યમ અધિકાર હોવાથી કામ સંગાદિથી જનિત ચિત્તના માલિન્યથી ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં પ્રતિજન્ય હોય તેની નિવૃત્તિ તેના કરેલા કર્મનું ફલ છે એવો ^{૧૬}અર્થ છે.

^{૧૭}અથવા પ્રથમ સૂત્રોથી ભગવદ્કર્મની આવશ્યકતા કહી છે. સર્વાત્મભાવવાળાને “જ્ઞાન, કે વૈરાગ્ય ઘણું કરીને અર્હિયાં હિત રૂપ નથી” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) એવા ભગવદ્વચનથી ^{૧૮}વિધિયના અભાવ તથા ^{૧૯}અસંભવને લીધે કર્મ જ્ઞાન તથા વિહિત ભક્તિનું અનુકાન કરવું સંભવતું નથી તો તેનું શું ફલ છે એવી આકાંક્ષા પૂરવાને માટે તેના અનુવાદ કરે છે. તે ^{૨૦}ધર્મીમાંજ ^{૨૧}જેની દષ્ટિ છે અને ધર્મોમાં પણ નહિ તે તે પ્રમાણે છે. ‘દષ્ટિ’ પદથી દ્રક્તા જ્ઞાન કહેવાય છે. તેથી અન્ય વિષયના દર્શનના શ્રવણ વગેરેનો ^{૨૨}જ્ઞાનાભાવ કહેલો છે. ^{૨૩}આવાની દ્રક્ત પ્રભુ ^{૨૪}સંગમમાં અપેક્ષા કરવામાં આવેલી છે. ત્યાં ભગવાને કહેલ (ભા. ૧૧-૧૨-૧૫) પોતાના સંગમ મુખી ભકતના સંગમના સમયનો નિર્ધાર થાય છે. અભાવશયો તે નથી એમ તેના નિર્ધારણમાં અનિયમ છે. ^{૨૫}આથી ફલ પ્રાપ્તિની પહેલાંની અવસ્થા કહી છે. ફલના સ્વરૂપને કહે છે “પૃથક્ ફલ” એમ આ ^{૨૬}અનિર્વચનીય હોવાથી દ્રક્ત અનુભવથીજ વેદ હોવાથી મોક્ષ મુખી જે ફલ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેનાથી જૂદું એમ કહ્યું છે. ^{૨૭}બીજે તો ધર્મોની સાધનતા છે. જ્યાં ^{૨૮}ફલજ સાધન છે તેના ^{૨૯}ફલની અનિર્વાચ્યતા ચુકતજ છે એમ “હિ” શબ્દથી કહે છે

માટે કર્મના વિચારની સફળતા છે એવો ભાવ છે. (૧૩) પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારીનું ફલ જણાવે છે. (૧૪) સરખાવો ભ૦ ગીતામાં લોકમંદ્રમેવાપિ સપ્તયન્તર્તુમહર્મિ આ પક્તિમાં લોક સંગ્રહ માટે કર્મ કરવાનાં કલાં છે. વેદ મર્્યાદાની રક્ષા માટે પણ કર્મની જરૂર છે. તેથી ગીતામાં “યયદાચરતિ શ્રેયસ્તત ક્ષિત્રોજ્જનઃ ત્યાંધી આદશીને ડખ્તન્વામિત્રાઃ પ્રજાઃ મુખીમા ભગવાને તે જણાવેલ છે (૧૫) મધ્યમ અધિકારીનું (૧૬) ઉત્તમાધિકારી કર્મમાં આસક્ત થયા વગર કર્મ કરે છે તેથી તેને કોઈ પ્રતિજન્ય નથી. તેનાં કર્મ લોકમંદ્ર માટે અગર વેદ મર્્યાદાની રક્ષા માટે હોય છે. મધ્યમ અધિકારીને પ્રતિજન્ય હોય છે, તે પ્રતિજન્યની નિવૃત્તિ તેનાં કરેલાં કર્મથી છે. આસક્તિ વગર કર્મ કરવાથી તેનું ફલ તેના પ્રતિજન્યની નિવૃત્તિ છે. આ રીતે ઉત્તમાધિકારી અને મધ્યમાધિકારી એ બન્નેના ફલનું વૈલક્ષણ જણાવે છે. (૧૭) સાધારણ રીતે સૂત્રનો અર્થ જણાવવાને વ્યાખ્યાન કરીને અસાધારણ રીતથી દવે તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧૮) જ્ઞાન અને કર્મના વિષયનો અભાવ છે તેથી (૧૯) ભક્ત સર્વદા પુરુષોત્તમમાં નિહ છે તેથી તેનાથી અતિરિક્ત કર્મની અસ્કૃતિથી તેના કરણનો અંગભવ છે તેથી (૨૦) ભગવાનમાંજ (૨૧) સૂત્રના દષ્ટિઃ પદનો અર્થ આપે છે. (૨૨) તેમાંજ દષ્ટિ જ્ઞાન અર્થાત્ ભગવાનનુંજ જ્ઞાન. ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું પણ જ્ઞાન ન હોય તે. (૨૩) પુરુષોત્તમના-ધર્મોથી અતિરિક્ત જ્ઞાનાલિપિ દષ્ટિથી રહિતની (૨૪) દારણ કે તે ભક્ત રાસલીલામાં કેવલ ભગવાનના મંચનીજ અપેક્ષા કરે છે (૨૫) “નિર્ધારણ” શબ્દથી (૨૬) યતોવાચો નિવર્તન્ટે એ શ્રુતિ પ્રમાણે તે ફલ વાણીનો વિષય નથી. (૨૭) અન્ય

અને જ્ઞાન મોક્ષ વગેરેથી તેના ભાવનો અપ્રતિબંધ ગ્રાહ્ય છે એવો અર્થ છે આ સૂત્ર પ્રાસંગિક છે. ૪૨

૧૬ પ્રદાનવદિત્યધિકરણ

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૪૩॥

વરદાનની માફકજ (શરણુ પ્રાપ્તિ સ્વકૃતિથી અસાધ્ય છે) તે શ્રુતિમાં કહેલ છે.

હવે આ વિચારાય છે. સર્વાત્મભાવ વિહિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિથી સાધ્ય છે કે નહિ? ત્યાં પુણ્યમાં “તેટલા માટે હે ઉદ્ધવ તું ત્યજી દઇને” (ભા. ૧૧-૧૨-૧૪)થી શરૂ કરીને “સર્વ દેહીઓના આત્મા એવા મને એકલાનેજ શરણે સર્વાત્મ ભાવથી આવ. તેથી કોઇપણ ક્ષયે ભય રહેશે નહિ,” (ભા. ૧૧-૧૨-૧૫) એ વાક્યમાં સુક્તિ રૂપ નિર્ભયતા રૂપી સાધન રૂપ શરણુ ગમનમાં પ્રકાર તરીકે સર્વાત્મ ભાવના કથનથી સ્વ પ્રપત્નથી સાધ્યતા જણાય છે. આથી સાધનથી સાધ્ય છે એવો પૂર્વ પક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહેવાને તેના ઉપદેશ રૂપને કહે છે-પ્રદાનની માફક અને આ સાધનનો ઉપદેશ હોય તો સાધન તરીકે સર્વાત્મભાવથી શરણુપ્રાપ્તિ સ્વકૃતિથી સાધ્ય હોય પણ એ પ્રમાણે નથી “તેમણે કહેલું” એટલે ભગવાને કહેલું છે. પ્રદાનની માફક એટલે પ્રકૃત વરદાનની માફક. તેની માફકજ એવો અર્થ છે. વરથી ખરેખર સ્વ કૃતિથી અસાધ્ય પણ સિદ્ધ થાય છે તેમજ ‘શત્રુના સંહાર તથા ભય વગેરેથી પણ શરણુની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં

ફક્ત મોક્ષ સુધી (૨૮) પરમાનન્દની સ્મૃતિરૂપ ફક્ત (૨૯) મંગમરૂપ ફક્ત (૩૦) સર્વાત્મભાવના અપ્રતિબંધ (૩૧) પ્રાસંગિક ફક્ત. ભાવાર્થ-જે આધુનિકોને મારે કર્મ કરવું જોઇએ કે નહિ એવી ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાનના અભાવમાં જ્ઞાન નથી તેમણે નિષ્કામ રીતે કર્મ કરવાં જોઇએ, જે અમરીય વગેરે ભગવદ્વિષ્ટને જણે છે તેમના જીવ કૃત કર્મના ફલથી ભિન્ન લોકકર્મગ્રહ તથા વેદમર્યાદારક્ષણ એ ઉચિત્કૃત કર્મનું ફલ છે. વળી નિષ્કામ રીતે કર્મ કરનારને કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિબંધના અભાવ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.

અધિ. ૧૬ સૂ. ૪૩—(૧) ઉપર પ્રમાણે ગજસ કર્મ કરાવના પ્રકારનું નિરૂપણ કરીને રાજ-સૌની કર્મમદિત દૂર કરીને મુખ્ય ભક્તિ ન્યા સાધનથી થાય છે એવી જીવાસા થાય તો આ અધિ-કરણુ આરબે છે. (૨) ભગવાનને શરણે જવાનું કહેવું હોવાથી સર્વાત્મભાવની સ્વપ્રપત્નથી સાધ્યતા જણાય છે. અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ એ કૃત સાધ્ય હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગમાં પણ કર્મની આવરણના રહી એમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે (૩) સર્વાત્મભાવને સાધન કહેવું હોય તો પૂર્વપક્ષની રચના ખરી કરે એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે. પણ એને સાધન કહેવું નથી (૪) જે વસ્તુ આપણી કૃતિથી આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે વસ્તુથી પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ (૫) ભગવાનનું શરણુ કષ્ટ સર્વાત્મભાવથી હોતું નથી કેટલીક વખત શત્રુઓનો મંદાર કરવો હોય અને પોતાનામાં શક્તિ ન હોય ત્યારે તથા શત્રુઓ તરફથી અગર ખીજાઓથી જ્યારે કષ્ટ ભય આની પડે ત્યારે પણ પોતાની ભતવું રક્ષણ કરવાને પણ ભગવાનનું શરણુ લેવાય છે. આથી સર્વાત્મભાવ એજ શરણુનું સાધન નથી. (૬) જ્યાં ભયથી અગર એવા ખીજા કારણથી ભગવાનનું શરણુ લેવામાં આવે ત્યાં, શરણુ પ્રાપ્તિ એ પુરુષાર્થ (ફલ) રૂપ નથી. પણ ભયની નિવૃત્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાનને માટે તેમને શરણે મનુષ્ય જતો નથી પણ પોતાની ઉપર

તે પુરુષાર્થે ૩૫ નથી પણ તેની નિવૃત્તિજ તેમ છે. “પ્રકૃતમાં” પણ “સર્વાત્મભાવમાં” સ્વરૂપ પ્રાપ્તિના વિલગ્નના અસહિષ્ણુ તરીકે અતિ આર્તિને લીધે સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અસ્ફૂર્તિથી તેના ભાવના સ્વભાવથી, યુષ્ઠ ગાનાદિ સાધનો કરવામાં આવે ત્યારે પણ અ પ્રાપ્તિમાં પોતાની અશક્તતા જાણીને પ્રભુનેજ શરણે ભય છે, અને તે રૂપ કૃતિથી સાધ્ય નથી, તેથી “ભરાખર કહ્યું છે-કે પ્રદાનની માફક (ભક્તનો ઇષ્ટિત અર્થ ખરેખર વર ૩૫ છે.) સર્વાત્મભાવ ફક્ત અનુભવથીજ વેદ્ય હોવાથી પ્રથમ અજ્ઞાનથી, ઇષ્ટિત હોવાથી અસંભવ છતાં પણ સ્વતઃજ કૃપાથી દાન કરે છે એમ અર્થ છે. “અથવા સર્વાત્મભાવથી ભારી પાસે આવો એવો “સંજન” છે, અથવા “પ્રદાનની માફક” પ્રથમની માફકજ “વ્યાકૃતિ છે. ત્યાં “સાધનથી અસાધ્ય હોવામાં પ્રમાણને કહે છે. તેને કહેલું છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી, મેધાથી, બહુવિધાથી પ્રાપ્ત થાય છે.” (મું. ૩-૨-૩) એ કૃતિથી “વરણથી જૂદા સાધનથી તે પ્રાપ્ત કરાય તેમ નથી એમ કહ્યું છે. આથી તે પણ તે પ્રમાણે છે એવો અર્થ છે.

ભગવાને કહેલ “અકુતોભય” શબ્દનો “મુક્તિ” અર્થ નથી, પણ ‘જ્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે’ વગેરેથી આનન્દના સ્વરૂપને કહીને “બ્રહ્માના આનન્દને જાણનાર કોઇથી કરતો નથી” (તે. ૨-૪) એમ કૃતિથી કહેલું જે પૂર્વોક્ત રસાત્મક પુરુષોત્તમના ભજનના આનન્દના અનુભવ પછીના સમયનું તેજ “અકુતોભય” છે એમ તેનો અર્થ છે. ૪૩

૧૭ લિંગભૂયસ્તવાધિકરણ.

‘લિङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥૩-૩-૪૪॥

આવી પડનાર કુઝળને દૂર કરવાને માટે (૭) ભજનાનન્દને માટે સર્વાત્મ ભાવથી શરણુ ગમનમાં પણ (૮) સર્વાત્મભાવમાં કૃતિથી સાધ્ય કેમ નથી તે જણાવે છે (૯) સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થાય ત્યારે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જે વિલગ્ન થાય તો તે વિલગ્ન નહિ સહન કરી શકવાથી ભક્ત હૃદયમાં અતિશય આર્તિ થાય છે. આ સમયે તેને ભગવાનના સ્વરૂપ સિદ્ધ થી જ કસાનુ ભાન હોવું નથી. આ દશામાં સ્વા-ભાવિક રીતે તે ભક્ત ભગવાનના યુષ્ઠ ગાન વગેરે કરે છે, છતાં પણ ત્યારે પ્રભુ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે પોતે મનજે છે કે યુષ્ઠ ગાનાદિ સાધનોથી ભગવાન પ્રાપ્ત થશે નહિ. એમ જાણીને તે દૈન્યભાવ સ્ફુરે છે અને તે દૈન્યથી પ્રભુનું શરણુ લે છે, આ રીતે જે પ્રભુનું શરણુ લે છે તે કૃતિથી સાધ્ય નથી. (૧૦) આ સર્વાત્મ ભાવમાં પ્રભુનું શરણુ જે છે તે ભગવાનની કૃપાથી સાધ્ય હોવાથી તેને પ્રદાન વર-દાન સાથે સરખાવે છે (૧૧) આમ હોય તો પણ શરણુ ગતિ સ્વકૃતિથી અમાધ્યા છે. એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે, તેથી સર્વાત્મ ભાવની કૃતિથી અમાધ્યતા સિદ્ધ થતી નથી એમ સંકેત થાય તો “સર્વાત્મ ભાવને તું ના” એવું જે વાક્ય છે તેની યોજના અન્ય રીતે કરવાને “અથવા” શબ્દનો પ્રયોગ છે. (૧૨) શરણ માં તદ્દિ એવો મેળવ (૧૩) ખૂણાસો (૧૪) સર્વાત્મભાવ શા માટે સાધનથી સાધ્ય નથી એમ હોય તો પ્રમાણુ આવે છે. (૧૫) ભગવાનની કૃપા અનુગ્રહથીજ સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ છે (૧૬) આ વાક્યમાં કહેલો અર્થ “અકુતોભય” નો છે, “મુક્તિનો” અર્થ નથી ભાવાર્થ-શરણુ પ્રાપ્તિ વર-દાનની માફક સ્વકૃતિથી અસાધ્ય છે. મું. ૩-૨-૩માં તે દર્શિત જણાવેલી છે. આથી સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ પણ ભગવાનની કૃપાથી હોય છે. ૪૩

વરણના લિંગ સર્વાત્મ ભાવના આધિક્યથી તે ખરેખર વધારે
બલવાન છે, તે પણ કહેલ છે.

^૧પ્રતિબંધક કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે હોય તો પણ વરણનું કાર્ય હશે કે તે ન હોય
ત્યારે? એવા સંશયમાં પ્રતિબંધકનો અભાવ સર્વત્ર હોવાથી તે ન હોય ત્યારેજ તે પ્રમાણ
છે એવા ^૨પૂર્વપક્ષમાં સિદ્ધાન્ત કહે છે.

^૩સામોપનિયત્માં નવમા પ્રપાઠકમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં પહેલેથીજ
(નારદ)મુખ્ય બ્રહ્મવિદ્યાના ઉપદેશને યોગ્ય નથી એમ જાણીને સનત્કુમાર નારદના અધિકારને
જાણીને જ “તમે જાણો છો તેથી મારી પાસે જોસો” (છાં. ૭-૧-૨)થી કહેલ નારદ
જાતે જાણેલી ઋગ્વેદ, વગેરે સર્વ દેવ, જન, વિદ્યાને કહીને કહે છે. “હું આત્માને
જાણુનો નથી. મેં આપ જેવા પાસેથી સાંભળ્યું છે કે આત્માને જાણનાર શોક તરી જાય
છે તેથી હે ભગવન, મને શોક થાય છે. તો મને આપ ભગવાન શોકની પાર લેઈ જાવ”
(છાં. ૭-૧-૩) આમ નારદથી જોલાયલા ^૪સનત્કુમારે “પ્રથમ પ્રથમ કરતાં અધિકને કહો”
એમ પૂછવામાં આવતાં ^૫તેમણે વારંવાર નામ, ઉવાક, “મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ક્રિયા,
^૬વિજ્ઞાન, બલ, અન્ન, જલ, તેજ, આકાશ, સ્થર, આશા, અને પ્રાણને બ્રહ્મ તરીકે
ઉપાસનાના વિષય તરીકે કહીને, પ્રાણની ઉપાસના કરનારના અતિવાદિત્વને સત્યવાદિ
તરીકે કહીને, જ્ઞાસાના વિષય તરીકે સત્ય, વિજ્ઞાન, અતિશ્રદ્ધા, નિષ્ઠા, વૃત્તિ, સુખને
પ્રથમ પ્રથમનાં કારણ તરીકે પાછળ, પાછળથી જણાવીને, સુખના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં
કહે છે. “જે ભૂમા છે તે સુખ છે” (છાં. ૭-૨૪-૧) આથી સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનીજ
ઉક્તિ કરી છે. ત્યાં વિશ્વ ભાવમાં અતિ વિગાદભાવથી સર્વત્ર તેજ સ્ફુરિત થાય છે
તેથી ‘તેજ નીચે છે’ વગેરેથી કહીને કદાચિત્ પોતામાંજ ભગવાન તરીકેની સ્ફૂર્તિ પણ
થાય છે તેથી “અથ અદંકારાદેશઃ” વગેરેથી તેને કહીને તેમના સંચારિભાવ તરીકે
અનિયતતા જણાવવાને ફરીથી ભગવાનની સ્ફૂર્તિને “અથાત આત્માદેશઃ” વગેરેથી
કહે છે. પછીથી સંયોગભાવ છતાં સર્વનું ઉપમાર્દન કરનાર ^૭પૂર્વભાવથી સ્વ પ્રાણાદિથી
સર્વનું તિરોધાન થતાં અગ્નિ લીલામાં અનુપયોગિતાની શંકા કરવી જોઈએ નહિ
કારણ કે ભગવાનથી સર્વસંપત્તિ છે એવા આશયથી “તેઓને આ પ્રમાણે જોતા”
(છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાંથી શરૂ કરીને “આત્માથીજ આ સર્વ છે” (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ

અધિ૦ ૧૭ સૂ૦ ૪૪—(૧) ભગવદ્વણુ ક્યારે હોય છે? પ્રતિબંધક કાલ તથા અદૃષ્ટ હોય
ત્યારે કે ન હોય ત્યારે (૨) પ્રતિબંધક ન હોય ત્યારે ભગવદ્વરણુ હોય. ન્યાં સુધી પ્રતિબંધક દૂર
થયાં ન હોય ત્યાં સુધી ભગવદ્વરણુ હોય નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે (૩) સિદ્ધાન્ત કહે છે (૪) પ્રથમ
નારદે સનત્કુમારને પૂછ્યું તેનો સનત્કુમારને ઉત્તર આપ્યો. પણ તેથી નારદને મેલો ના થયો. માટે
તેથી કંઈક વધારે કહેવાને સનત્કુમારને વિનંતિ કરી. આમ વારંવાર નારદે પૂછ્યું (૫) સનત્કુમારે (૬)
ભગવન્નામ (૭) ભગવાનના ચરિત્રનું નિરૂપણ કરનાર વાક (૮) ભગવાન વિષેના પ્રશ્નને અનુરૂપ
કરણોના અમુક વ્યાપાર (૯) કર્તવ્યોના નિર્ણય કરાવનાર અતંકરણની વિશેષ શ્રુતિ (૧૦) ત્રણે
કાલમાં સ્વસ્થિતો નિર્ણય કરાવનાર અન્તકરણની શ્રુતિ (૧૧) નિદિધ્યાસન (૧૨) સાક્ષાત્કવ વિશિષ્ટ યાન

કહ્યું. પછીથી ૧૪^મ શ્લોકોથી તેના ભાવ સ્વરૂપને કહીને આના મૂલ કારણને કહે છે. “૧૫ આહારની શુદ્ધિમાં” વગેરેથી પ્રાણનો પોષક આહાર છે તે દોષવાળો હોય તો કોષપણ મિદ્ધિ થતી નથી. આમ હોવામાં ભગવાનથી જૃદ્ધ સ્વતઃ ૧^મ નિર્દોષ નહિ હોવાથી જો ભગવાનજ પ્રાણના પોષક થાય તો સર્વ સિદ્ધ થાય છે. અને ૧૭^મ તે સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિ હોય તોજ થાય છે અને ૧૮^મ તે પ્રમાણે તેના વરણ વગર બનતું નથી અને ૧૯^મ તે કહેલા કાર્યથી ૨૦^મ અતુભેય છે એમ વરણનું લિંગ ૨૧^મ સર્વાત્મભાવ રૂપ છે, અને ૨૨^મ તેજ વિશેષ હોવાથી સર્વથી અધિક છે તેથી તેનું વજુજ સર્વતઃ. કાલાદિથી વધારે બલવાન છે એવો અર્થ છે. ૨૩^મ તેનું લિંગ સર્વથી અધિક છે તો તે તેવું હોય તેમાં શું કહેવું? એમ કૈશુતિક ન્યાયથી પણ સૂચિત કર્યો છે. જ્ઞાન માર્ગીયના જ્ઞાનથી પ્રતિબન્ધની ૨૪^મ શકામાં કહે છે. ૨૫^મ “તદપિ” નમ “કહ્યું છે” એમ અધ્યાહાર છે. પ્ર. મૂ. ૩-૩-૩૫ એ સૂત્રથી તેનું ૨૬^મ ઉપપાદન પણ અમે કહ્યું છે ૪૪

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્સ્યાત્ ક્રિયામાનસવત્ ॥૩-૩-૪૫॥

આત્માનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમના (ચેતકેતુના) ઉપાધ્યાયના જ્ઞાનનોજ

પ્રકારભેદ છે બાહ્ય પૂજા તથા આન્તર પૂજાની ભાદક.

‘ત્યાં કહે છે અહિંઆ વરણના લિંગની અધિકતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું. પણ આમ જ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષજ છે તો પણ પૂર્વત્ર પાઠકમાં આત્મા સાથે સર્વનો અભેદ ચેતકેતુના ઉપાધ્યાયથી નિરૂપાયો છે અને આગળ ‘હે ભગવન્! તે હું મન્ત્ર જાણનાર છું. આત્માનો જાણનાર નથી’ (છાં ૭-૧-૩) વગેરેથી નારદની આત્મ જીજ્ઞાસાજ કહેલી છે. એમ હોવામાં ઉત્તર પણ તેના વિષયનોજ હોવાને યોગ્ય છે માટે ઉભય

(૧૩) વિગ્રહભાવથી (૧૪) અણ્વયો મૃત્યુ વદ્યતિ વગેરે શ્લોકોથી (૧૫) આપુ વાકન આ પ્રમાણે છે આહારગુણો ભવગુણો ભવગુણો પ્રજાત્યતિ । સ્મૃતિભક્તે સર્વજ્ઞવીભા વિપ્રમોક્ષ । (૧૬) ભગવાનજ જ્ઞાતે નિર્દોષ છે તે સિવાય બીજું કાંઈ પણ નિર્દોષ નથી (૧૭) પ્રાણના પોષક ભગવાન (૧૮) સર્વાત્મભાવ (૧૯) વરણ (૨૦) ભગવદ્દત પ્રાણ પોષણથી અનુચિત સર્વાત્મભાવરૂપ કાર્યથી અનુભેય છે (૨૧) જેમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં, પૂર્વ વિગ ઉપરથી પર્વત ઉપર વહિ છે એમ મિદ્ધ દ્રાવ્ય છે, તેમ અહિંઆ મર્તાત્મ ભાવરૂપી વિગ ઉપરથી ભગવાનના વરણની સિદ્ધિ થાય છે (૨૨) મર્તાત્મભાવનું આધિક્ય હોવાથી (૨૩) જે વજુનું મર્તાત્મભાવરૂપી વિગ કાલાદિથી પણ બલિષ્ઠ અર્થાત્ સર્વથી અધિક હોય તો પછી તેનું વજુ કાલાદિની સરખામણીએ વધારે બલિષ્ઠ હોય તેમાં તો શું કહેવું? (૨૪) પોતાના આત્મા વિષે જાણતું અને જ્ઞાન હોય તો વિગ્રહભાવની અભેદભાવના દોષ છે તેથી જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનરૂપના પ્રતિબન્ધની શમ થાય તો કહે છે (૨૫) સુત્રમાં તદપિ શબ્દ પછીથી કક્ષ (કહ્યું છે) એ શબ્દ અધ્યાહાર છે (૨૬) ભગવાનજ પ્રતિબન્ધ કરશે નહિ એવો ભાવ ભાવાર્થ-વરણનું લિંગ કહેતા સર્વાત્મભાવ સર્વથી અધિક હોવાથી તે વજુજ કાવ કર્મ વગેરેથી વધારે બલવાન છે, જ્ઞાનથી પણ તેનો પ્રતિબન્ધ થતો નથી ૪૪

સૂત્ર ૪૫—(૧) પ્રથમ જણાવેન સિદ્ધાન્તને દૃઢ બનાવવાને જે સૂત્રોથી સરકાર આશકા કરે છે એવા આશયથી આ સૂત્રો ચોક્કસ છે (૨) પૂર્વપક્ષી પૂરે છે કે વજુનું વિગ કહેતા મર્તાત્મભાવની અધિકતા જોવામાં આવતી નથી પણ આત્મજ્ઞાનનીજ છે (૩) પ્રકરણમાં નારદની આત્મા વિષેની જીજ્ઞાસા

પ્રપાઠકમાં આત્માનું પ્રકરણ હોવાથી પ્રથમ જે અલેદ કહેલો છે તેનુંજ સ્વરૂપ “આત્માથી આ સઘળું છે” (છાં. ૭-૨૬-૧) સુધી કહેલું છે. તેથી પ્રથમ કહેલા પ્રકારે અન્ય પ્રકારના આત્મા સાથે સર્વનો અલેદ જે કહેલો છે તેનેજ “કહે છે. પૂર્વ કહેત પૂર્વ પ્રપાઠકમાં કહેલા અલેદ જ્ઞાનનો વિકલ્પ-પ્રકારલેદજ આગળ પણ નિરૂપાયો છે ત્યાં ઉપપત્તિને કહે છે. પ્રકરણને લીધે આનું તો ઉપપાદન કર્યું છે. અહિંઆં સિદ્ધાન્તીને સંમત દૃષ્ટાન્તને કહે છે. તેના પૂજ્યના “સંવાદ માટે છે. “ક્રિયા માનસની માફક” જેમ પૂજનના પ્રકરણમાં બાહ્ય પૂજા ક્રિયારૂપ કહેવાય છે. આન્તર તો મનોવ્યાપારરૂપ કહેવાય છે. આથી બેમાંથી એકની તેનાથી “ભિન્નતા કહેવી શક્ય નથી. પ્રકરણના અલેદથી. તે પ્રમાણે અહિંઆં પણ છે એમ અર્થ છે. ૪૫

અતિદેશાચ્છ ॥૩-૩-૪૬॥

નામ બ્રહ્મનો અતિદેશ છે તેથી પણ

જગત્ ખરેખર નામ અને રૂપમય છે. તેના પ્રથમ સર્વ શબ્દથી અનુવાદ કરીને તેમાં બ્રહ્મનો અલેદ નિરૂપાયો છે. આગળંતો ઋગ્વેદ વિધાનો અનુવાદ કરીને નામાત્મક બ્રહ્મ રૂપનો ત્યાં અતિદેશ થાય છે. આ નામજ નિરૂપાય છે. “એ નામની ઉપાસના કર” એમ. “આ હેતુથી પણ જ્ઞાનનો પ્રકાર લેદજ આગળ નિરૂપાય છે એમ અર્થ છે. ૪૬

વિદ્યૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥૩-૩-૪૭॥

સર્વાત્મભાવનું જ્ઞાન જ તો છે. તેના વિષેનો નિશ્ચય છે તેથી.

‘તુ’ તો’ શબ્દ પૂર્વપક્ષને દૂર કરે છે. સનતકુમાર અને નારદના સવાદમાં જે એમ

હોવાથી સનતકુમારે આપેલો ઉત્તર પણ આત્મા વિષેનોજ છે. આથી લાં સર્વાત્મભાવ નથી. (૪) આત્માના અલેદ જ્ઞાનનેજ (૫) “સત્યકાર કહે છે” આમ પૂર્વપક્ષી માને છે. (૬) નવમા પ્રપાઠકમાં પણ (૭) અવતરણુ મનમાં ઉપપાદન કર્યું છે (૮) વાદીના મતને દબ કરવાને માટે (૯) બાહ્ય અને આંતર બેમાંથી એકની (૧૦) પૂજનથી ભિન્નતા. ભાવાર્થ-છાંદોગ્યમાં પાછલા સૂત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વાત્મભાવને કહેલ નથી પણ સ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં જે જ્ઞાનને જણાવ્યું છે તેનાજ પ્રકારનો ભેદ નિરૂપે છે. બન્ને પ્રપાઠક આત્મા વિષેના છે તેથી. આમાં ક્રિયામાનસનું દૃષ્ટાન્ત છે, જેમ બાહ્ય પૂજનને “ક્રિયા કહેવામાં આવે છે અને આન્તરનું નામ માનસ (પૂજન) છે, છતાં બન્ને “પૂજન” શબ્દથી બ્યવહારાય છે તેમ છાંદોગ્યમાં આપેલું જ્ઞાન સ્વેતકેતુ ઉપાખ્યાનથી કંઇક જુદું છતાં તે એકજ છે. ૪૫

સૂત્ર ૪૬—(૧) પૂર્વ પ્રપાઠકમાં (૨) પેત્રવાત્સ્યમિદ સર્વમ્ એમ મર્વ શબ્દથી (૩) આ પ્રપાઠકમાં (૪) નામ રૂપાસ્વ વગેરે વાક્યોથી નામાદિ જગત્ રૂપોનો અનુવાદ કરીને નામાદિ શબ્દોથી તે તે આત્મ-રૂપ તેમાં અતિદેશ કરાય છે આથી અતિદેશના હેતુથી એવા અર્થ છે. (૫) જ્ઞાનના પ્રકારનો ભેદ છે. તેમ માનો છો તેમ ભક્તિના પ્રકારનો ભેદ નહિ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. ભાવાર્થ “નામની ઉપાસના કર” એમ ઋગ્વેદ વિધાનો અનુવાદ કરીને નામ બ્રહ્મનો અતિદેશ હોવામાં પણ જ્ઞાનના પ્રકારનો ભેદજ આ છે, ભક્તિનો પ્રકાર નહિ. ૪૬

કહેવાયું કે આત્માનાં જ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષ જ નિરૂપાય છે રતે નથી. પણ વિદ્યાજ્ઞ નિરૂપાય છે. અહિં આ આ અભિપ્રાય છે “આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી” એ શ્રુતિ અન્ય-સાધનના નિષેધપૂર્વક ‘વરણને’ સાધન કહીને ‘વૃત્તથી’ પ્રાપ્ત થવામાં ‘હેતુને’ કહેતાં વરણના વિષયને પણ કહે છે. તેનો આ આત્મા સ્વતંત્ર વરણ કરે છે. (અં. ૩-૨-૩) તે વૃત્તના આત્માના આ ભગવાન આત્મા છે માટે જ તેના તતુરૂપ તે જીવાત્મા છે. તે વરણની આવશ્યકતા જણાવવાને “પોતાના તતુરૂપ વરણ કરે છે” એમ કહ્યું છે. તમામ ખરેખર સ્વકીય તતુરૂપ આત્મીય તરીકે અને આત્મી તરીકે વરણ કરે છે તેનાથી વિશિષ્ટ જોગને જોગવે છે. માટે જ તત્તિરીયદેશપનિપતમાં પણ-પ્રધાને પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે ૨-૧) એમ સામાન્ય રીતે પ્રધાને જાણનાર પરપ્રધાની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહીને આગળની ‘જગ્યાથી’ વિશેષ રીતે કહેતાં “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રધા” (તે. ૨-૧) એમ પ્રધાનું સ્વરૂપ કહીને “જે હૃદય શુદ્ધમાં પરમ આકાશમાં ખીરાજેલા જાણે છે તે વિપાશ્વિત પ્રધાની સાથે સઘળા કામો જોગવે છે” (તે. ૨-૧) એમ કહ્યું છે. આ જેમ-તેમ આનન્દમય અધિકરણમાં અમે વિસ્તારથી જણાવ્યું છે.

તેમજ વળી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં ભક્તિમાર્ગમાં જે સ્વીય તરીકે પોતાના અંગીકાર-રૂપ વરણ છે તેજ અન્યના જેવું પણ નહિ એમ જણાવવાને આગળ કહે છે. “આ આત્મા બલહીનથી ભય નથી” (અં. ૩-૨-૩) ‘બલકાર્ય’ એટલે ખરેખર પ્રભુને વશ કરવું તે. અને તે “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૯-૪-૬૩) “મને ભક્તિથી વશ કરે છે” (ભા. ૯-૪-૬૬) વગેરે વાક્યોમાં કહેલું છે તેથી ભક્તિથી જ “એમ” બલ શબ્દથી ભક્તિ કહેવાય છે. નહિ તો પ્રથમના વાક્યમાં જ બીજાનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ફરીથી બલના અભાવનો નિષેધ કરે નહિ ક્ષત વરણને હેતુરૂપની ઉક્તિથી બલ તે પ્રમાણે છે એમ કહે નહિ. આવાના હૃદયમાં ભગવાનનું પ્રાકટ્ય થાય છે એમ કહે છે. “આ ઉપાયોથી જે વિદ્યાન પ્રવચન કરે છે. તેનો આ આત્મા પ્રધાધામમાં પ્રવેશ કરે છે” (અં. ૩-૨-૪) આનો અર્થ તો આ છે કે આ આત્મા, આત્માના પણ આત્મા અર્થાત,

• સૂત્ર ૪૭—(૧) સત ૪૫ અને ૪૬માં રજુ કરેલો પૂર્વપક્ષ. (૨) પૂર્વપક્ષીએ એમ કહ્યું હતું કે સત્કુમારે નારકને અશ્રુક પ્રકારના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, વરણભાવનો નહિ, સિદ્ધાન્તી અહિં આ તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે તે પ્રમાણે નથી. (૩) પૂર્વપક્ષીએ કહેલું જ્ઞાન નહિ પણ સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (૪) વરણ એજ ભગવતપ્રાપ્તિનું સાધન છે, અન્ય કોઈ સાધન નહિ. (૫) ભક્ત-જેવું વરણ કરવામાં આવ્યું છે તે તેનાથી જ્ઞાને ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે સારે તેમાં વરણ એજ હેતુ છે અન્ય નહિ. (૬) નાયમાત્મા વલહીનેન સમ્યક એ શ્રુતિમાં બલ શબ્દ છે, ભક્તિ શબ્દ નથી. આથી બલ-શબ્દથી ભક્તિનો અર્થ છે એમ કહે છે. બલ શબ્દનો પ્રયોગ કેવલ સરીર સામર્થ્યના અર્થમાં નથી પણ કોઈ પણ જાતના સામર્થ્યના અર્થમાં છે. (૭) અહિં આ ભક્તિરૂપી જાણની વિવક્ષા છે એમ અહિંના વિનિગમકને કહે છે (૮) નાયમાત્મા પ્રવચનેન એ શ્રુતિથી (૯) હેતુત્વને અર્થાત “બલ-હીનથી” ભય નથી” એ વાક્યથી જલહીનતા, ભગવાનના અભાસમાં હેતુ છે. તેમજ વળી બલ પણ ભગવાનને મેળવવામાં હેતુ છે. આ બલ તે લૌકિકાદિ બલથી જુદું છે તે ભગવાનના જ્ઞાનરૂપથી જ-અ છે. અર્થાત પુષ્ટિમાર્ગે ભક્તિ રૂપ જ તે છે આથી બલ શબ્દથી અહિંના ભક્તિજન્ય મમનની જોડે

પુરુષોત્તમ છે અને તે બ્રહ્મ દેહિતાં અક્ષર બ્રહ્મરૂપ ધામમાં પ્રવેશ કરે છે. ધામપદ અક્ષર બ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું સદૃશ સ્થાન છે એવું જણાવવાને કહેવ છે. નહિતો કહે નહિ. તેથી તેના હૃદયમાં સ્વ સ્થાનનો આવિર્ભાવ કરીને પોતે ત્યાં પ્રકટ થાય છે એમ જણાવાય છે. પ્રકૃત સ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં ^{૧૦}પરોક્ષવાદથી ^{૧૧}પ્રક્ષના અભેદના બોધનથી પુરુષોત્તમની અધિષ્ઠાનતાની યોગ્યતા જણાવાય છે. ^{૧૨}આગળ તે ^{૧૩}આટલાથી જ અધિષ્ઠાન રૂપ અક્ષરનો આવિર્ભાવ બનતો નથી. અથવા પુરુષોત્તમનો જો ^{૧૪}તેમ હોય તો તમામ જ્ઞાનીઓને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય, પણ “હું” એકલી ભક્તિથી શ્રદ્ધા હું” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૧) વગેરે વાક્યોથી તે પ્રમાણે નથી. પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી તથા ભક્તતાના સંગથી ભક્તિ હોય ત્યારે એવું જણાવવાને ભક્ત જ તેના બોધમાં ^{૧૫}અધિકારી છે એમ પણ જણાવવાને ભક્ત નારદ અને ભગવાનના આવેશથી યુક્ત સનતકુમારનો ^{૧૬}સંવાદ કહ્યો છે. ^{૧૭}ત્યાં આત્મા શબ્દથી પુરુષોત્તમ કહેવાય છે. કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં તો નિરુપધિ સ્નેહનો ^{૧૮}તે વિષય છે. તે તો ફક્ત ^{૧૯}સર્વાત્મભાવ એજ ‘વિદ્યા’ શબ્દથી કહેવાય છે. પરમ ક્રોધાપન્ન જે વસ્તુ છે તેજ ખરેખર વેદાન્તોમાં મુખ્ય તરીકે પ્રતિપાદ્ય છે. અક્ષર બ્રહ્મ વગેરેનો તેના વિભૂતિ રૂપથી તેના ઉપયોગી તરીકે, તથા મધ્યમ અધિકારીના ફલ તરીકે પ્રતિપાદન કરાય છે. તેથી ત્યાં ‘વિદ્યા’ શબ્દનો પ્રયોગ ^{૨૦}ઉપચારથી છે. સર્વાત્મભાવજ મુખ્ય છે અને આ યુક્ત છે. અક્ષરના વિષયવાળી વિદ્યા કરતાં તે ઉત્તમ વિષયવાળી ઉન્નમજ છે.

આમ હોવાથી પૂર્વ પ્રપાઠકમાં અક્ષરનું પ્રકરણ હોવાથી; અને પછીનું પુરુષોત્તમનું પ્રકરણ હોવાથી તારા ^{૨૧}હેતુની અસિદ્ધિ છે માટે કહેલા ન્યાયથી વિદ્યાજ, આગળના પ્રપાઠકમાં નિરૂપાય છે. પ્રથમ કહેલ આત્મજ્ઞાનના પ્રકારનો વિશેષ નહિ. અહિંઆ હેતુ કહે છે. ‘નિર્ધારણને લીધે’ “સુખનીજ તો વિશેષ જ્ઞાત્રા કરવી જોઈએ” (છાં. ૭-૨૨-૧) એમ કહીને સુખના સ્વરૂપને કહે છે “જે ^{૨૨}ભૂમા છે તે સુખ છે-^{૨૩}અદ્યમાં સુખ નથી. ભૂમાજ સુખ છે. ભૂમાનીજ વિશેષ જ્ઞાત્રા કરવી જોઈએ” (છાં. ૭-૨૩-૧) અક્ષર પર્યન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી પુરુષોત્તમજ આનન્દમય તરીકે નિરુપધિ સુખરૂપ હોવાથી તેજ ભૂમા છે, અને તેનીજ જ્ઞાત્રા કરવી જોઈએ એમ નિર્ધારણ છે તેથી એમ અર્થ છે. ભૂમાનું લક્ષણ આગળ કહેવાય છે “જ્યાં બીજું કશું જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧)

ભક્તિથી રહિત ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી (૧૦) એક અર્થને બીજા રૂપમાં કહેવો તેનું નામ પરોક્ષવાદ (૧૧) જીવના અક્ષર બ્રહ્મ સાથેના અભેદના બોધનથી (૧૨) આગળના પ્રપાઠકમાં (૧૩) અક્ષરની સાથે અભેદના ગ્રહણ માત્રથી (૧૪) અક્ષરના અભેદ ગ્રહણ માત્રથી આવિર્ભાવ હોય તો (૧૫) સનતકુમારના ઉપદેશના અધિકારી (૧૬) નારદ ભક્ત છે, અને સનતકુમાર ભગવાનના આવેશથી યુક્ત છે. તેથી તેમના સંવાદનું તાત્પર્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ નથી પણ વસ્તુનું લિંગ “સર્વાત્મભાવ” છે (૧૭) સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં (૧૮) પુરુષોત્તમજ (૧૯) સૂત્રમાં ‘વિદ્યા’ શબ્દ જ્ઞાનના અર્થમાં નહિ પણ સર્વાત્મભાવના અર્થમાં છે એમ કહે છે. (૨૦) પરંપરાએ વિદ્યાના સાધનરૂપ હોવાથી તે લાક્ષણિક છે (૨૧) અને પ્રપાઠકા પણ લિંગ પ્રકરણમાં આવેલાં છે તેથી પૂર્વપક્ષીએ જેમ એમ કહ્યું કે ત્યાં એજ પ્રકરણ છે, તે ખોટું છે. (૨૨) જે અગણિત સંખ્યા શન્ય છે તે (૨૩) ગણિતાનન્દમાં

વગેરેથી જેનું જ્ઞાન થતાં અન્યને જોતો નથી એમ અર્થ છે ૨૪તમ હોવામાં સર્વાત્મ ભાવવાળાને પ્રભુનાં દર્શન થાય તો પણ લીલામાં ઉપયોગી વસ્તુનું દર્શન વગેરે અતુલ-પત્ર છે એવી શંકાતો “તે જોને આ પ્રમાણે જોનાર, આ પ્રમાણે માનનાર, અને આ પ્રમાણે જાણનાર આત્માના પ્રાણ” (છાં. ૭-૨૬-૧) વગેરેથી તેમનો નિરાસ થયેલો જાણવો જોઈએ ૨૫તમની સાથે લીલાની ઈચ્છા કરનાર પ્રભુથીજ સર્વ બને છે. ભક્તના સામર્થ્યથી નહિ એવા ભાવથી તેની ૨૬લક્ષિત છે. તેથી ૪૭

દર્શનાચ્છ ॥૩-૩-૪૮॥

સર્વાત્મ ભાવવાળાને પ્રપંચની વિસ્મૃતિ તથા સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ જોવામાં આવે છે તેથી પણ

અને સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તો ૧ મજસીમન્તિની વગેરેની બાબતમાં પ્રથમ અન્યની વિસ્મૃતિ તથા આગળ ભગવાનના સ્પર્શ વગેરેથી સર્વસામર્થ્ય જોવામાં આવે છે એમ ૨૦વાસ સ્વ અનુભવને પ્રમાણ તરીકે કહે છે. શ્રીભાગવતમાં તેમનાથીજ કહેવાયું છે કે “આપનાથી હરાયલું ચિત્ત સુખથી ગૃહમાં પ્રવેશ પામતું નથી. હાથ પણ ગૃહ કૃત્યમાં લાગતું નથી, પગ હાલતું ચાલતા નથી” (ભા. ૧૦-૨૬-૩૪) વગેરેથી તેથી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનું તિરોધાન કહેલું છે. આગળ તેના આવિર્ભાવ વગેરે સ્ફુટજ છે. ૪૮

(શંકા)—સનતકુમાર અને નારદના સંવાદ રૂપ એક વાક્ય છે. ત્યાં ઉપક્રમમાં ‘હું મન્ત્રનો જાણનાર છું આત્માનો જાણનાર નહિ. આપજેવા પાસેથીજ મેં શ્રવણ કર્યું છે કે આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે’ (છાં. ૭-૧-૩) “હું ભગવન્, હું તે શોક કરું છું.” (છાં. ૭-૧-૩) વગેરેથી પોતાના ‘આત્મ’ જ્ઞાનનાજ ઉપક્રમથી ઉપસંહાર પણ તેને ઉદ્દેશી-નેજ ઉચિત છે અને આગળનો આત્મા શબ્દ ઈશ્વરના અર્થમાં હોય તો ‘વાક્યસેહ તથા ઉપક્રમનો ભેદ બને. માટે વાક્યના અનુરોધથી પૂર્વ જ્ઞાનના પ્રકારના વિશેષમાંજ આ છે એમ માનવું જોઈએ એમ હોય તો ઉત્તર કહે છે. ૪૮

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાચ્છ ન વાધ્રઃ ॥૩-૩-૪૯॥

શ્રુતિ તથા લિંગ (કાલ તથા કર્મ વગેરે કરતાં વધારે બલવાન છે તેથી) સર્વાત્મ ભાવમાં બાધક કંઈ નથી.

(૨૪) સર્વજ્ઞ જ્ઞાનનું દર્શન હોવામાં (૨૫) પ્રાણાદિ ધર્મોથી (૨૬) અને આ પ્રમાણે તાદશ લીલામાં ઉપયોગી દર્શનનું સંપાદન ભગવાનજ કરે છે એવો અર્થ છે. સામાર્થ્ય—ઉપરના પ્રપાઠકમાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ છે, કારણ કે જ્ઞાનીજ વિશેષ રીતે જ્ઞાસા કરવી જોઈએ એમ આનન્દાત્મક પુરુષોત્તમજનું જ્ઞાસ્ય તરીકે તે નિર્ધારણ છે તેથી. ૪૭

સૂત્ર ૪૮—(૧) ગોપીઓ (૨) કારણ કે વ્યાસે સમાધિમાં સધળો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કર્યો હતો અને તેનુંજ વર્ણન શ્રીમદ્ભાગવતમાં કર્યું હતું. સામાર્થ્ય—સર્વાત્મભાવવાળા મજ ભક્તોને પ્રથમ સર્વ વિસ્મૃતિ (પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થાય છે) અને પાછળથી સર્વ સામર્થ્ય હોય છે એમ શ્રીમદ્ભાગવતમાં વ્યાસે જણાવ્યું છે. ૪૮

આ પ્રમાણે વાક્યના અનુરોધથી સર્વાત્મભાવના લિંગની અધિકતાનો બાધ કરવો નહિ. વાક્યની અપેક્ષાએ શ્રુતિ અને લિંગ વધારે બલવાન છે. આની બલવતા તો “શ્રુતિ, લિંગ વાક્ય, પ્રકરણ સ્થાન, અને સમાખ્યાનના સમવાયમાં ધણું દોષદાયક છે” (સૂ. ૩-૩-૧૩) એવા જોમિનિના સૂત્રમાં સિદ્ધ છે. પ્રકૃતમાં અન્ય સાધનના નિષેધ પૂર્વક ‘જેનું’ આ વરણ કરે છે તેનાથી લભ્ય છે તેનો આ આત્મા પોતાના તનુનું વરણ કરે છે’ (સૂ. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિ દ્વારા વરણથી લભ્ય છે એમ કહે છે. અને આની આગળ “આ આત્મા પ્રથમ ધામમાં પ્રવેશ કરે છે” (સૂ. ૩-૨-૪) એવી શ્રુતિ કહેવાય છે અને આ પ્ર. સૂ. ૩-૩-૪૭ માં નિરૂપાયું છે. અને વળી “આત્માને જાણનાર શોક ને તરે છે” (છાં. ૭-૧-૩) એ નારદના વાક્ય અને અનુવાદમાં “આત્મા” શબ્દ ઉત્તમ વિષેના પ્રશ્નવાળા લિંગમાં પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે એમ જાણવામાં આવે છે તે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. માટે પ્રથમ એ ઉપાસ્ય તરીકે સનતકુમારે કહ્યું તે અમાણ્ય છે. તેથી તેના કરતાં પણ આધિક છે એમ પૂછ્યું. અન્તમાં સર્વમાં અધિક તરીકે તમા સુખના રૂપે શ્રુમાનું અવણ કરીને તે પ્રમાણે પૂછ્યું નથી. પણ તેની પ્રાંતિને માટે અતિ આર્તિથી શેમાં તેની પ્રતિષ્ઠા છે ? એમ પૂછ્યું ત્યારે સર્વાત્મભાવવાળામાં જ તેની પ્રતિષ્ઠા છે એવા આશયથી સર્વાત્મ ભાવના લિંગ રૂપ ભૂમાજ તેજ નીચે છે, ઉપર છે વગેરેથી કહ્યું. ૪૯

(શંકા)—આ શ્રુતિથી સર્વાત્મભાવના લિંગરૂપ ભાવને કહ્યો નથી; પણ વ્યાપક તરીકે સર્વ રૂપથી પોતાનાથી લિંગ અધિકરણના અભાવથી અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિત રૂપને કહેવાય છે. આથી ઉત્તર કહે છે.

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વાદ્ દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥૩-૩-૫૦॥

‘સર્વાત્મ ભાવવાળા ભક્તાની પ્રજ્ઞાથી જૂદી સુસુષુની પ્રજ્ઞા જેમ કમ તથા જ્ઞાન વગેરેના ફલથી જૂદી રીતે મોક્ષની સાધક છે’ તેમ

સૂત્ર ૪૯—(૧) એ કાર્પત્વના અભાવથી (૨) ઉપક્રમમાં આવેલા આત્મા વિષેના વાક્યના અનુરોધથી (૩) પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે સનતકુમાર અને નારદના મંવાદમાં જ્ઞાનના પ્રકારનેજ જણાવેલ છે, સર્વાત્મભાવ નહિ (૪) વાક્યરૂપ પ્રમાણના અનુરોધમથી (૫) શ્રુતિથી સમાખ્યા સુધીનાં પ્રમાણોનો જો સમન્વય એકત્ર પ્રાપ્ત થાય તો પાછળનું પ્રમાણ આગળના અમાણ્યી સરખામણીએ દુર્બલ છે અર્થાત શ્રુતિની સરખામણીમાં લિંગ દુર્બલ છે, લિંગની સરખામણીએ વાક્ય એ પ્રમાણે (૬) અદિઆં જો ઉપક્રમની બલીવગતા હોય તો પણ તેની નિર્મલતામાં જ તે છે. પણ અદિઆં તો ઉપક્રમ મંદેહવાળો છે. આત્મા શબ્દ જ્ઞ, અક્ષર અને પુરુષોત્તમ એમ તમામમાં સાધારણ છે. આથી આત્માનો શો અર્થ હશે એવા વિમર્શમાં નારદના શોકને તરાવનાર આત્મજ્ઞાનને માટે પૂછવાને નો પ્રકૃત હોવાથી નિરર્થક સુખરૂપ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ આત્માનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ એવો નિષેધ કરવામાં આવે છે (૭) પુરુષોત્તમ (૮) અતિ આકાંક્ષાથી (૯) આ પ્રમાણે બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘સર્વાત્મભાવનું’ લિંગ જોવામાં આવે છે તેથી તેનો બાધ નથી એમ અર્થ છે. આનાર્થ—“આત્માને જાણનાર શોકને તરે છે” એવા ઉપક્રમ વાક્યતા અનુરોધથી સર્વાત્મભાવના લિંગની અધિકતાનો બાધ નથી. વાક્યની સરખામણીએ શ્રુતિ અને લિંગ વધારે બલવાન છે. ૪૯

સૂત્ર ૫૦—(૧) જ્ઞાનસ્થાન વગેરે શ્રુતિથી (૨) ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ

• સર્વાત્મક ભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞા ભગવદ્લીલાની સાધક છે.
• અનુબન્ધ વગેરેને લીધે વળી વજ્રભક્તોમાં સ્વરૂપનો અનુભવ
એજ ક્ષણ બેવામાં આવે છે. તે કહેલું છે.

જુઓના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરીને. “હે ભગવન્ તેની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે ?” (છાં. ૭-૨૪-૧) એવા પ્રશ્નમાં “પોતાના મંદિરમાં” (છાં. ૭-૨૪-૧) એનો ઉત્તર છે, કેતેનો અર્થ તો સ્વીય તરીકે વરણ કરાયલા ભક્તમાં જે મંદિરમાં રૂપ સર્વાત્મભાવ છે તેમાં અથવા સ્વરૂપાત્મક મંદિરમાં એમ સર્વાત્મભાવ ભગવદ્દાત્મક હોવાથી, તેનાથી ધૃતર સાક્ષાત પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર નહિ હોવાથી, અને આજ તેના પ્રાપ્ત હોવાથી, પરમકાષ્ઠાપત્ર મંદિરમાં રૂપ આજ ભાવ છે એમ મંદિરમાં શબ્દથી કહેવાય છે તે તો પવિત્રથોગ ભાવનો ઉદય થાય ત્યારે સચ્ચારિ ભાવથી બરાબર જણાય છે. કેતેમનો સ્વભાવ તો અનિયત છે એમ જણાવવાને “વેવિધ છે. “તેજ નીચે છે” ત્યાંથી શરૂ કરીને આત્માજ આ સર્વ છે.” (છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાં સુધી નિરૂપણ કરીને ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના અધિકરણ વિષેના પ્રશ્નમાં જે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે “સ્વમંદિરમાં” (છાં. ૭-૨૪-૧) એમ ૧૨તેનુંજ ૧૩અનુબન્ધ “તેજ આ” (છાં. ૭-૨૫-૨) થી કરે છે. તે શબ્દનો પરમર્થ પ્રથમ કરેલો છે. ૧૪આમ હોય તો તે કહેલું અન્યત્ર અપ્રતિષ્ઠિત બે હોય તો અહિં આં તે પ્રતિપાદ્ય છે. તેની કહેલી રીતિથી અનુબન્ધ કરે નહિ. તેમ અહંકારના આદેશને પણ કરે નહિ. કહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્વથી અન્ય વસ્તુમાં હોવાના અભાવથી કોઈ પણ સ્થળે નથી એમ જ કહેતો આટે અમારા કહેલા જ ભાગ્યે અનુસરણ કરવું જાય. “આદિ” “શબ્દથી જણાવનારના જે ભાવો કહેલા છે તેમનું પણ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બેતો, આ પ્રમાણે માનતો, આ પ્રમાણે જાણતો” (છાં. ૭-૨૫-૨) એ ક્રમથી જે નીરૂપાયું તે કહેવાય છે. ૧૫પ્રથમ પ્રકરણ અતિ વિગાઢ ભાવથી તેનાથી ધૃતરની અસ્ફૂર્તિને લીધે તેનેજ

નથી, પણ આત્મા વ્યાપક હોવાથી સર્વરૂપે છે, તેથી તે સર્વ વ્યાપેલા છે. તેના સિવાય બીજું કંઈ પણ અધિકરણ નથી માટે બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થમાં તેની પ્રતિષ્ઠા નથી. એ જણાવવાને તેના વ્યાપકરૂપે કહ્યું છે તમે જણાવો છો તેમ સર્વાત્મભાવનું વિજ ત્યાં નથી એમ પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે. (૩) સ્વેમહિમિ પ્રતિષ્ઠિત એવો શ્રુતિનો અર્થ તો (૪) ત્યાં “સ્વ” ધર્મનો અર્થ આત્મીય હોવાથી, સ્વીય તરીકે જેનું વચ્ચુ થયું છે એવો જે ભક્ત તેનામાં નિષ્ઠ જે સર્વાત્મભાવરૂપ ઉત્કર્ષ છે તેમાં તેનો અર્થ છે. ભોગ્યપદ આત્માનો વાચક હોય તો સ્વરૂપાત્મક મંદિરમાં એવો અર્થ થાય છે; અને સી મંદિરમાં સર્વાત્મભાવ છે. સર્વાત્મભાવથી જૂદા અક્ષરોત્તેદ ચાનનું (૫) આ સર્વાત્મકભાવ સર્વાત્મકભાવ પુરોષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે (૬) સર્વાત્મકભાવ એજ પરમ કાષ્ઠાપત્ર મંદિરમાં છે. (૭) વિરહભાવ (૮) પરમ રૂપથી (૯) મંચારી ભાવોનો (૧૦) તદાદેશ, અદાદેશ, અને આત્મોદેશ એમ ત્રણ પ્રકારના (૧૧) ઉપર કહેલા ત્રણ પ્રકારનું, (૧૨) અધ્યાહાર છે (૧૨) મંદિરોત્તર (૧૩) સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તમાં નિમગ્ન કરે છે. (૧૪) કહેલી રીતિથી શ્રુતિનું ગામ જરૂર હોય તો (૧૫) ધૃતરની શ્રુતિઓના વ્યાખ્યાનનો અર્થજવ તમારી રીત પ્રમાણે હોવાથી (૧૬) યજ્ઞમાં આવેલો “આદિ” શબ્દ (૧૭) અહંકારોદેશ અને આત્માદેશની પહેલાં (૧૮) ભગવાનથી બીજા કરાવી પણ સૂતિ અત્યંત ગાઢ

સર્વ જુએ છે” ૧૯આજ “આ પ્રમાણે જો તો” એનાથી કહેલું છે. ૧૦તેથી કંઈક બાહ્ય અનુસંધાનમાં અહિંઆં અહંકારનો આદેશ હોય છે. તે તો હું જ. સર્વત્ર સ્વ કૃતિના સામર્થ્યથી તેને પ્રકટ કરીશ એમ માને છે; તથા કરે પણ છે. આથી જ અન્વેષણનાં શુભગાન કરવામાં તેમનાથી “આ પ્રમાણે આ પ્રમાણે માનતા” એમ કહેવાયું. તેથી ‘આત્મા’ શબ્દથી નિરવધિ સ્નેહના વિષય પુરુષોત્તમ કહેવાય છે એમ તેનો આદેશ થાય છે. તેથી પ્રથમ કરેલા સ્વસાધનની વિફલતાના જ્ઞાનથી અતિ દૈન્યયુક્ત સહજ સ્નેહથી ઉત્પન્ન થતા વિવિધ ભાવોવાળો તે થાય છે. આથી “આ” પ્રમાણે જાણતો” એમ કહેલું છે. માટે જ “૨૧ઉપસર્ગ” કહેલો છે. તેથી અતિ દૈન્યથી આવિર્ભાવ થતાં જે અવસ્થાઓ હોય છે તેનું નિરૂપણ ‘આત્મશતિ’ વગેરેથી કરેલું છે. અહિંઆં આત્મના શબ્દો પુરુષોત્તમના અર્થના વાચક જાણવા જોઈએ. નહિ તો ઔપચારિકતા થાય. મુખ્યનો સંભવ હોય તો ૨૨તે અયુક્ત છે તેથી.

૨૩સ્વાત્મભાવ સુક્રિતમાં પર્યવસાન પામે છે કે નહિ એવા સંશયના નિરાસ માટે કદાન્તને કહે છે. મુમુક્ષુ ૨૪ ભક્તની પોતાના ઇષ્ટના દાતા તરીકે ભગવાનના વિષેની જે પ્રજ્ઞા છે તે સર્વાત્મક ભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞાથી અન્ય પ્રજ્ઞા કહેવાય છે. અને તે કર્મ અને જ્ઞાન તેનાથી ધીજ ભક્તની પ્રજ્ઞાથી જૂદી રીતે તે ૨૫ઈષ્ટનેજ સાધે છે. તેથી સર્વાત્મકભાવવાળા ભક્તની જે પ્રકારની ભગવાનના વિષેની પ્રજ્ઞા છે તે ૨૬પ્રકારનેજ તે ભાવ સાધે છે અન્યને નહિ. તેથી સુક્રિતમાં ૨૭તેનું પર્યવસાન નથી એવો અર્થ છે. આવા અનેકને ૨૮જોવા એમ જણાવવાને એકતું નામ લીધું નથી. ૨૯અહિંઆં શબ્દ પણ પ્રમાણને કહે છે. “તે કહેલું છે એમ”. ભગવાનથી એ અધ્યાહાર છે. શ્રીભાગવતમાં દુર્વાસાના તરફ “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૬-૪-૬૩) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “સત્સત્ત્વો સત્પતિની ભાક્ષક અને ભક્તિથીજ વશ કરે છે” (ભા. ૬-૪-૬૬). જે જેનાથી વશ કરાયો છે તે તેની ઇચ્છાને અનુરૂપજ કરે છે, આથી ૩૦સાચુભ્યાદિનું દાન નથી પણ ભજનાનંદનું દાનજ છે. તેમની સુક્રિતની અનિચ્છા તો મારી સેવાથી. સાલોક્ય વગેરે અનુદયથી પ્રતીત થાય છે. સેવાથી પૂર્ણ થયેલા તે કશાની ઇચ્છા કરતા નથી, તો પછી અન્ય?

ભાવને લીધે થતો નથી. (૧૯) આ દર્શનજ (૨૦) આત્માના અતિદેશનું દેશ કહે છે. (૨૧) કૃતિમાં વિજાનનું શબ્દ છે. આમાં વિ ઉપભર્ગ છે, તે શા માટે મોક્ષ્ય છે તેનું પ્રયોજન કહે છે. (૨૨) ઔપચારિકતા અર્થાત્ જ્યાં સુધી મુખ્ય અર્થનું પ્રદણ થતું હોય ત્યાં સુધી ગૌણ (ઉપચાર યુક્ત) અર્થ દેવો દીક નથી. (૨૩) સત્ત્વના બાહીના ભાગનું દવે બ્યાખ્યાન કરે છે. (૨૪) મુમુક્ષુની ભગવાન વિષે પ્રજ્ઞા છે, પણ તે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળી, સર્વાત્મભાવવાળાને મોક્ષની દરકાર નથી, તેથી તેની પ્રજ્ઞા તેનાથી જૂદી રીતની છે, આ રીતે આ જન્મે પ્રજ્ઞામાં ફેર છે. (૨૫) મોક્ષને (૨૬) મોક્ષરૂપે સર્વાન્કામાન્સહ વ્રજ્જા વિપવિતા એ કૃતિમાં કહેવાને (૨૭) સર્વાત્મભાવ (૨૮) સંજતો દરઃ મહત્ સમજાવે છે. દરઃનો કર્તા અમુક જોઈએ. શું જોઈએ? તે અમુક પણ તેનો ઉદ્દેશ સત્ત્વમાં રહ્યો નથી. કદા બાધેભારે તે પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, આથી એમ સંસવાન છે કે એવા એક જે નહિ પણ અમંજ્ય જોયેલા છે (૨૯) સર્વાત્મભાવની પદેશ કહેલા દેશની સાધનતા (૩૦) સર્વાત્મભાવવાળાને સાચુભ્યાદિ દેશ નથી; પણ ભજનાનંદનું દેશ છે. (૩૧) વિનાશી. ભાવાધિ-
આધિકરણ વગેરેના દેનુઓથી સ્વ

કાલથી વિપ્રુત વિષે તો કહેવું જ શું ?” સ્વર્ગ, અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થ જોનાર સાલોક્ય, સાર્પિટ, સામીપ્ય, સાર્થ્ય, એકરૂપતા પણ આપવામાં આવતાં છતાં મારી સેવા વગર જન ગ્રહણ કરતા નથી” (ભા. ૬-૪-૬૭, ૬૮, ૬૯) વગરે હઠારો વાક્યોથી નિર્ણય થાય છે. ૫૦

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેમૃત્યુવન્નહિ લોકાપત્તિઃ ॥૩-૩-૫૧॥

ના ભગવાનના જેવા સમાન ધર્મોના સગ્રન્ધથી શ્રુતિમાં ઉપલબ્ધ છે તો પણ મૃત્યુની માફક મૃત્યુનો જેમ નિષેધ કર્યો છે તેમ (ભગવાનના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત અન્ય લોકનો સગ્રન્ધ પણ સંભવતો નથી.

(શંકા) “અન્યને જોતા નથી” ત્યાંથી આરંભીને સર્વના સર્વાત્મભાવના નિરૂપક તરીકેની ઉક્તિ ઉપપન્ન નથી ‘માટેજ. વળી ‘આત્મા’ શબ્દની ઉક્તિ પુરુષોત્તમના અર્થમાં છે. આથી જેની સુક્તિમાં પણ કામના અભાવનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ‘અહિંસા’ તો “તેનો સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે” (છાં. ૭-૨૫-૨) એમ શ્રુતિ કહેવાય છે આમ હોવાથી તેનું નિરૂપણ અહિંસા છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. અથવા તેના ભાવ-વાળો પણ અન્ય કામવાળો છે. ખીલાનું તો કહેલા ‘પ્રમાણથી પરાહત તરીકે આદ્ય પક્ષનોજ આશ્રય કરવો જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. “ના” એમ કહે છે. ત્યાં હેતુ આપે છે. સામાન્યથી પણ ઉપલબ્ધ છે તેથી. કારણ કે તેના સમાન ધર્મના યોગથી પણ તેનો પ્રયોગ શ્રુતિમાં જણાય છે. “અહિંસા” પણ વિવિધ લોકના વિવિધ સુખ પ્રધાન હોવાથી સઘળા ભગવાન વિષેના સુખોમાં કામચાર થાય છે એવો શ્રુતિનો અર્થ જણાવો જોઈએ.

(શંકા) શ્રુતિમાં કહેલો છે તેમ અર્થ ભલે હો એમ હોય તો ત્યાં (ઉત્તર) કહે છે. “લોકની આપત્તિ નથી” સર્વાત્મભાવવાળાનું પ્રકરણ હોવાથી “અન્યને જોતા નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે ધર્મથી વિશિષ્ટ પ્રાણાદિ સર્વથી સુક્ત આત્માનો લોકસગ્રન્ધ સુક્તિને સહન કરનાર પણ નથી એમ જણાવવાને “હિ” શબ્દ છે. અને વળી આની પ્રમાણ “તેને મહિમામાં એ વગેરેથી જે સર્વાત્મભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું તે બધાનું પોતાનું અધિકારનું નથી થકા સર્વાત્મભાવથી પણ સુક્તિ સાધ્ય છે? ઉત્તર-ના, કારણ કે જેમ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજાથી વિશિષ્ટ સુસુહૃદી પ્રજા છે, તે અન્ય પ્રજા કહેવાય છે તે જેમ કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેના કલ્પથી જૂદી રીતે મોક્ષની સાધક છે તેમ સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજા ભગવત્સ્વીકારની સાધક છે. માટે સર્વાત્મ-ભાવનો મોક્ષમાં અનતર્ભાવ નથી. વળી જગ ભક્તોમાં સ્વરૂપને અનુભવા જોઈ રૂઝ એમ જોવામાં આવેલ છે. તેમજ વળી “અને ભક્તિથી વશ કરે છે” વગેરેથી ભગવાને તે કહેલું છે. ૫૦

સૂત્ર ૫૧-—(૧) તે અનુપપન્ન છે તેથીજ (૨) ‘છે’ પહેલાં “અનુપપન્ન” અપ્વાહાર વાંચવું. અર્થાત્ આત્મા પુરુષોત્તમ અર્થમાં છે એવી ઉક્તિ પણ અનુપપન્ન (૩) અમેદ જ્ઞેનારની (૪) શ્રીમદ્ભાગવતમાં કપિલ વગેરેનાં વાક્યોથી (૫) મનકુમારના વાક્યમાં (૬) એકામત જણાવનાર કપિ-લની રમ્પતિથી કામચારની બોધક શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવે તો (૭) સક્ષમત્વ બોધક શ્રુતિ વાક્યનું (૮) પ્રથમ કહેલા રમ્પતિ વાક્યથી તેનો નિરાસ કરેલો હોવાથી (૯) અકામતનો પક્ષ (૧૦) કામચાર વાક્યમાં પણ (૧૧) સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તનો (૧૨) સૂત્રમાં ‘હિ’ શબ્દનું પ્રયોજન જણાવે છે (૧૩)

જેનાર મૃત્યુને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૬-૨) એ શ્રુતિથી મૃત્યુનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તેમજ “આ સઘળું આત્માથી” (છાં. ૭-૨૬-૧) એવી શ્રુતિથી “જ” શબ્દથી આત્માથી જ્યોદાનો ^૧વ્યવસ્થિત કરાય છે તેથી મૃત્યુની માફક ^૨લોકનો પણ સંબંધ નથી એમ કહે છે મૃત્યુની માફક એમ ત્યાં રોગ વગેરેનો પણ નિષેધ કર્યો છે છતાં મૃત્યુનું દર્શન જે, કહ્યું છે તેથી ભક્તોનો અન્ય લોક સાથેનો સંબંધ તેની તુલ્ય છે એમ જણાવાય છે માટેજ આથી દુઃખ નથી એમ આગળ દુઃખનો સામાન્ય નિષેધ કરેલો છે. ૫૧

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદ્રિધ્યં ભૂયસ્વાત્ત્વનુવંધઃ ॥૩-૩-૫૨॥

શ્રુતિ વાક્યની પરબ્રહ્મ સાથેની એક રૂપતા છે હેતુના આહુત્યને લીધે
પુનઃ અનુબંધ કરેલો છે.

^૧અહિંમાં આજ લોકમાં અન્ય હેતુને કહે છે. “સર્વશ સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) એમ “પર” શબ્દથી શબ્દ કહેતાં “આત્મા જ આ સર્વ છે, (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ જે પ્રથમ શ્રુતિનું વાક્ય કહ્યું છે. તેની તદ્દ વધતાની પ્રતીતિ થાય છે આમ લોક સંબંધ કહેવો શક્ય નથી એવો અર્થ છે.

“આત્મા જ આ સઘળું છે” (છાં. ૭-૨૬-૧) એમ જે પ્રથમ શ્રુતિ વાક્ય છે તેનાથી જ આના અર્થ લાભમાં ફરીથી તેની ઉક્તિ ઉચિત નથી એવી આશંકામાં ત્યાં હેતુ કહે છે. ‘તું’ શબ્દ શકાના નિરાસમાં છે. “વારવાર” એવા હેતુથી કહેલા અર્થમાં હેતુઓ બહુ હોય તો તેની કંઠતા બને છે એવા આશયથી કહેલા અર્થનોજ સ્લોકથી અનુબંધ કરાયો છે એવો અર્થ છે ^૨અથવા પ્રભુ શબ્દ આધિક્યના અર્થમાં છે. તેમજ ^૩વળી સ્વકૃત સાધનથી સાધિત ફલની અપેક્ષાથી જાતે ઉદય કરીને ભગવાનથી ફલની સિદ્ધિમાં નિરવધિ ઉત્કર્ષ છે એમ જણાવવાને ફરીથી સ્લોકથી તે પ્રમાણે છે. એમ અર્થ છે પર

“નાન્યત્પચતિ” એ શ્રુતિની વળીથી (૧૪) પ્રાપ્તિક સર્વ વસ્તુના વ્યવસ્થિત (૧૫) મૃત્યુનો મબન્ધ નથી તેમ લોકનો પણ મબન્ધ નથી. (૧૬) સર્વત્ર ભાવવાળાને મૃત્યુજ નથી તો પછી રોગ વગેરે ત્યાં થીજ હોય ? ભાવાર્થ-સકા “સર્વ લોકમાં કામચાર હોય છે” વગેરેથી ભક્તની અત્ર કામના જોવામાં આવે છે ઉત્તર-ત્યાં તેના મમાન ધર્મના મબન્ધથી પણ શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ અનેકથા જોવામાં આવે છે જેમ ભવ્યો મૃત્યુ પચતિ એ શ્રુતિમાં મર્તાત્ર ભાવવાળાના મૃત્યુનો નિષેધ કર્યો છે તેમ ભગવત્વરૂપથી અતિગ્રિહિત અન્ય લોકનો સમન્ધ પણ તેને વિશે સંભવતો નથી ૫૧

મુન ૫૨—(૧) ભક્તોનો ભાવ અલૌકિક હોવામાં (૨) તેની સમાન અર્થ હોવો તે (૩) પુનઃ મંબન્ધ (૪) અન્યરીને વ્યાખ્યાન કરે છે (૫) સ્વત્રા “બૃહ” શબ્દ છે તેનો અર્થ અધિકતા જણાવે છે (૬) અને કરેલા સાધનથી સાધિત ફલની સંખ્યામણિ ભગવાને આપેલા ફલમાં ઉત્કર્ષનું આધિક્ય છે (૭) ભગવાને પોતે (૮) અનુબંધ પુનઃ સંબંધ ભાવાર્થ “આત્માથીજ આ છે” એવા વાક્યનું “સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે” એ પર વાક્ય સાથે આતુ એક રૂપ છે તેથી અન્ય લોક સાથેના સંબંધ કહેવો શક્ય નથી. સકા આત્માથીજ આ મધ્ય છે એમાં કદાને ફરીથી સામટે સપથુ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે તેને ઉત્તર એ છે હેતુઓ બહુ હોય તો તે અર્થને દર્શાવવાને તેની પુનઃ મંબન્ધ કરે છે. ૫૨

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥३-३-५३॥

કેટલાક શાખાવાળાઓ ભગવાનનો ભક્તના શરીરમાં આવિર્ભાવ
હોવાથી, કામના ઉપભોગની શ્રુતિ કહે છે.

કહેલા 'અર્થ'માં અન્ય શ્રુતિની સંમતિને પણ કહે છે. કેટલીક શાખાવાળા એટલે
તૈત્તિરીયો, શરીરમાં અર્થાત્ ભક્ત શરીરમાં-હૃદયકાશમાં ત્યાં આત્મા એટલે ભગવાનના
ભાવ કહેતાં, આવિર્ભાવને લીધે તેની સાથે સર્વ કામના ભોગનો ઉપભોગ કહેતી શ્રુતિને
કહે છે. “સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત પ્રજ્ઞ જે હૃદય ગુહામાં પરમ વ્યોમમાં ખીસાજેલા જાણે
છે તે 'વિપશ્ચિત્ પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામોને ભોગવે છે.” (તૈ. ૨-૧) અહિંમાં ઉપક્રમમાં
“પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧)ની શ્રુતિ અક્ષર પ્રજ્ઞના જાણનારને
પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ સામાન્ય રીતે કહીને વિશેષ રીતે કથન કરવાને “તેની આ કહે છે”
(તૈ. ૨-૧) એ વાક્ય તે પ્રજ્ઞને પ્રતિપાદ્ય તરીકે લક્ષ્યમાં રાખીને આ કહેવાતી ઋચા
એ “પરપ્રજ્ઞને જાણનારાથી કહેવાય છે” એમ કહીને “સત્ય, જ્ઞાન” એમ કહ્યું છે. પર-
પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ કૃષ્ણ અનુભવથીજ જાણવા જેવું છે, શબ્દ વગેરેથી નહિ એમ જાણાવવાને
પોતે તે તેનું પ્રતિપાદન કરનાર છતાં પણ અન્ય મુખથી જોણે કહ્યું છે. અહિંમાં
પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામોનો ઉપભોગ કહ્યો છે. એમ આની એકવાક્યતા માટે સર્વ
લોકમાં કામચાર હોય છે એમ શ્રુતિથી પણ કહેલો અર્થ માનવો જોઈએ.

૧૮ વ્યતિરેકાધિકરણ

व्यतिरेकास्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥३-३-५४॥

જ્ઞાનીના હૃદયમાં પરમવ્યોમના આવિર્ભાવનો વ્યતિરેક હોય છે કારણ
કે ભગવદ્ભાવ-વરણનો અભાવ છે તેથી ઉપલબ્ધ જ્ઞાનની
માફકે નથી.

(શંકા)-“પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિથી અક્ષરપ્રજ્ઞને
જાણનારની પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે ત્યાં સંશય એ છે કે અન્ય સાધનની અપેક્ષા-
વાળું પ્રજ્ઞનું જ્ઞાન પરની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે તેની અપેક્ષા વગરનું?

અહિંમાં શ્રુતિમાં કૃષ્ણ તેનેજ જાણાવેલું છે તેથી અન્ય સાધનની અપેક્ષા રહિત

સૂત્ર ૫૩—(૧) સર્વ લોકમાં કામચાર ચાલે છે એવા અર્થની અઘોષિકતા રૂપ અર્થમાં (૨)
વિવિધ કીડામાં ચતુર (૩) અર્થાત્ અક્ષર ધણના જ્ઞાન પછી પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ છે. (૪) શ્રુતિએ કહ્યું
છે. ત્યાં તદેવામ્યુક્તા એવા શબ્દો છે તેથી પોતાના વિચારિત અર્થમાં અન્યનું સમર્થન આપે છે. ભાવાર્થ
માટે જ કેટલાક શાખાવાળાઓ ભક્ત શરીરમાં ભગવાનના આવિર્ભાવને લીધે, તેની સાથે કામના ઉપભોગ
રૂપ “તે સર્વ કામોને ભોગવે છે” એવી શ્રુતિનું પકન કરે છે. ૫૩

સૂત્ર ૫૪—(૧) પૂર્વ અધિકરણના અન્વયસૂત્રમાં તૈત્તિરીય શ્રુતિની સંમતિ કહી હતી. તે પ્રસંગથી
તેના અર્થનો વિચાર કરવાને આ અધિકરણ છે (૨) પરપ્રાપ્તિમાં જે ધણનું જ્ઞાન સાધન રૂપ જણાયું
૨૫

નના વિષયરૂપ અને ભક્તની હૃદય શુદ્ધિમાં જેમનો આવિર્ભાવ
 એક રૂપમાં ભેદ છે કે નહિ? પ્રથમ ૨૨ નહિ. પ્રમાણના ૨૩ અભાવથી.

કેટલાક શાસ્ત્ર ઉક્તિ છે તેથી. બીજું ૨૪ પણ નહિ. ૨૫ નિરવયવ કવચિત્ લોકરૂપથી
 એકતાની ઉપપત્તિ નથી. એમ બે કહેતા હો તે કહે છે-ના. લોક-

કહેલા નથી હોવામાં ખરેખર ૨૭ આ, -અનુપપત્તિ આ ૨૮ પ્રમાણે નથી. પણ અક્ષર

તેતિરીયો, તે પ્રમાણે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. “અપાર જલમાં જગતની મધ્યમાં” (ના.

ભાવ કહે) એથી ઉપક્રમ કરીને “તેજ ભૂત છે, તેજ ભાવી છે” (ના. ૧-૧) એથી ઉપક્રમ

કહે છે. “તેજ ભૂત છે, તેજ ભાવી છે” (ના. ૧-૧.) એની આગળ પણ ના. ૧-૧

છે તે સ્મૃતિ છે, સ્મૃતિ પણ છે. “તે વ્યક્ત કરતાં અવ્યક્ત પર અને સનાતનભાવ જૂદો

“પ્રજ્ઞા” સઘળાં જૂતો નાશ પામે છે છતાં નાશ પામતો નથી. અવ્યક્ત એટલે અક્ષર

પરિપૂર્ણ પરમ ગતિ કહે છે. જેને પ્રાપ્ત થઇને જીવો નિવૃત્ત થતા નથી તે માટે ધામ

(તે) મ છે, (મ. ગી. ૮-૨૦-૨૧) વગેરે ગીતામાં કહ્યું છે શ્રી ભગવાનમાં પણ ‘ભગવાને

એ પોને પ્રકૃતિથી પરલોક (વૈકુણ્ઠ) દેખાડ્યો’ એમ દશમ સ્કન્ધમાં (ભા. ૧૦-૨૮-૧૪, ૧૫)

અ કહે છે. અને બીજા સ્કન્ધમાં પણ તેને ભગવાને સ્વલોક દેખાડ્યો” (ભા. ૨-૬-૬)

પ્રજ્ઞા કરીને કાલ અને ત્રિશુભ્ર માયાના સંબન્ધથી તે સહિત છે એમ કહીને ભગવાનના

પાપહો વિષે કહીને વિમાનની સીએ વિષે કથન કરીને લક્ષ્મી કહેલી છે. તેમજ

આ ૧ શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી એક વાક્યતા હોવામાં તેવું સ્વરૂપ તેજ અક્ષર છે એવો નિર્ણય

લોકમાં છે. આમ હોય તો સચ્ચિદાનન્દરૂપ-હોવામાં દેશકાલના અપરિચ્છેદથી સ્વયં પ્રકા-

તથા શુભાતીતત્વ વગેરે ધર્મોથી સુક્ત હોવાથીજ જ્ઞાનીઓને અક્ષરનું વિજ્ઞાન છે.

બીજે પુરુષોત્તમ તે છે એમ અધિષ્ઠાન તરીકે તે પ્રમાણે જાણવું જોઈએ “મહાભોને વજ્રરૂપ”

૧૦-૪૩-૧૭) એ સ્વલોકમાં કહેલી રીતિથી પુરુષોત્તમનુંજ સ્વરૂપ છે. પ્રભુએ જેમને!

જ્ઞાનીરીતે વિચાર કરેલો હોય તે એમાં તે રીતે હોય છે તેથી ૩૦ તેમના વિચારમાંજ

પોનો અધિકાર રૂપ છે એમ જ. સુ. ૨-૩-૪૨ માં નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

આ અર્થમાં કૈમુતિક ન્યાયના કથન માટે નિદર્શન તરીકે ઉત્તર કહે છે. ૫૪

(૧) અક્ષર સ્વરૂપનો વિચાર કરવાને સંકા કરે છે (૨૨) ભેદ નથી એમ પણ છે. (૨૩) પરબ્રહ્મ અને

અક્ષર બ્રહ્મમાં ભેદ નથી કારણકે તે જૂદા છે એમ જણાવનાર શ્રુતિનાં પ્રમાણો નથી (૨૪) બીજો

પ્રમાણ-ભેદ છે એવો (૨૫) બે અક્ષર બ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમના ભેદ છે એમ કહેતા હોતો પછી બ્રહ્મની

સ્વયવતા રહે નહિ. બ્રહ્મની નિરવયવતા કહી એટલે તેમાં ભેદ સહી શકે જ નહિ (૨૬) કૃત્રિમ

તેથી (૨૭) કહેલ વિકરણરૂપ (૨૮) નાના રૂપાણુ બ્રહ્મ નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ હોયર કહ્યું

તે પ્રમાણે છે, તે ભગવાનની ઇચ્છાથી અધિકારીઓના ભેદ પ્રમાણે વિવિધીને વિવિધરૂપે જણાવું હોવાથી

કાષ્ટ પણ અનુપપત્તિ નથી (૨૯) એ સ્લોક પ્રમાણે ભગવાન એક જતાં રંગમડપમાં એકલા તમામતા

પ્રમાણે જૂદા જૂદા સ્વરૂપ દેખાયા હતા. (૩૦) ભગવાનના વિચારમાં. ભાવાર્થ-જ્ઞાનીઓના

હૃદયમાં વરણના અભાવને લીધે ભગવદ્ભાવનો અભાવ છે તેથી ત્યાં પરમજ્યોત્સ્ના આવિર્ભાવ નથી.

કાષ્ટ પૂરે કે જ્ઞાનની માફક તે આવિર્ભાવ કેમ ન માનવો? તો કહે છે કે ના, કારણ કે જેમ જ્ઞાન

સાધનથી પ્રાપ્ત કરાય છે તેમ વરણ, સાધનથી પ્રાપ્ત કરવું તે અશક્ય છે. ૫૪.

અજ્ઞાવવદ્ધાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસ્તુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥૩-૩-૫૫॥

જેમ દરેક વેદમાં જૂદાં જૂદાં કર્મોમાં નિયત થયેલા ઋત્વિજો તમામ શાખાનાં કામ કરવાને સમર્થ છતાં તમામમાં તેમનો અધિકાર નથી તેમ (ભગવાનના તેવા વરણના અભાવથી જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં પરમાત્માનો આવિર્ભાવ થતો નથી.)

યાગમાં તે તે ઋત્વિજોથી નક્કી થયેલાં કરવાનાં અન્વાધાન વગેરે અંગો છે. તેમાં તમામ ઋત્વિજો યજ્ઞમાનથી બંધાયેલા છે. બંધાવું એટલે વરણ. જેમ કે ‘અધ્વર્યુ તાર્ક વરણ કરે છું. હોતા એવા તાર્ક વરણ કરે છું. ઉદ્ગાતા તાર્ક વરણ કરે છું.’ નહિ તો સર્વ કર્મોના જાણનાર, હોતાના કર્મમાં પ્રવીણનો એકજ જગ્યાએ અધિકાર હોય અને બીજો નહિજ એવો નિયમ રહે નહિ. જૂદા જૂદાના તે રીતના વરણમાં તો, યજ્ઞમાનની ઇચ્છાજ હેતુ છે અને તેઓ ત્યારે તમામ શાખાઓમાં વિહિત કર્મો કરવાને સધળા પણ સમર્થ નથી. પણ યજ્ઞમાનના વરણથી નિયમિત થયેલાજ તે પ્રમાણે સમર્થ છે. ત્યાં હેતુને કહે છે. કારણ કે ઋગ્વેદથી હોતાનું કર્મ યજુર્વેદથી અધ્વર્યુનું, સામ-વેદથી ઉદ્ગાતાનું એમ દરેક વેદ પ્રમાણે અંગોનું નિયમન થયેલું છે, અને વળી જેમ અલૌકિક વૈદિક કર્મોમાં જીવની ઇચ્છા પણ નિયામિકા હોય છે ત્યાં દરેક રામરૂપ સાવ કાશ અમીત પ્રહાણની સ્થિતિ વિશે તો શુંજ કહેવું? તેના શાસન કરનારની ઇચ્છાજ તે તે સાધન અને ફલની સંપત્તિમાં નિયામિકા છે. ૫૫

મન્ત્રાદિવદ્ધાવિરોધઃ ॥૩-૩-૫૬॥

અથવા મન્ત્ર વગેરેની માફક વિરોધ નથી.

પ્રથમ કર્મ અને જ્ઞાન નિષાવાળા પણ પુરુષો હોય તે પણ. પછીથી ભક્તિમાર્ગીય બને છે. ત્યાં તેજ પ્રમાણે ભગવાનનું વર્ણન છે એવો સિદ્ધાંત છે. ઋત્વિજો તો એક યાગમાં એક સ્થળે પસંદ કરાયા હોય તો તેની બીજો પસંદગી હોતી નથી એવું વિરુદ્ધ દૃષ્ટાન્ત હોવાથી અસ્તિત્વને લીધે અન્ય દૃષ્ટાન્ત કહે છે. જેમ એકજ ટાઇ મંત્ર

સૂત્ર ૫૫—(૧) ભગવાનની ઇચ્છા શામેટે ભક્ત માટે હોય છે અને જ્ઞાની માટે નહિ. તે આ સૂત્રમાં યાગનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે (૨) યાગમાં હોત્ર માટે પસંદ કરાયેલાજ હોતા, ઉદ્ગાતા, બ્રહ્મા, અધ્વર્યુ એ તમામ ઋત્વિજો, તમામ શાખામાં પ્રવીણ હોય છે છતાં યજ્ઞમાન તેમાંના દરેકને જૂદા જૂદા કર્મો માટે પસંદ કરે છે. હોતાને અગ્રુક કર્મ માટે અને ઉદ્ગાતાને અગ્રુક કર્મ માટે આમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા એજ નિયામિકા છે. તેમ ભક્તને પોતાનો આવિર્ભાવ થવામાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ નિયામિકા છે. ભાવાર્થ—જેમ યજ્ઞમાન હોત્ર માટે તમામ પ્રકારની શાખાઓમાં પ્રવીણ ઋત્વિજોનું જૂદા જૂદા કર્મો માટે, હોતા, ઉદ્ગાતા રૂપે વરણ કરે તે, તેમાં યજ્ઞમાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જે શાખા માટે તેમનું વરણ થયું હોય તે શાખાનું જ કર્મ તેમણે કરવું જોઈએ. તેવી રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ ભક્તમાં તે આવિર્ભાવ પામે છે. જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં તે આવિર્ભાવ નથી તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથીજ છે. ૫૫

સૂત્ર ૫૬—(૧) ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગીના સપાદન પછી (૨) વ્યાજ્ઞતિરૂપ

બહુ કર્મોમાં સંબંધ પામે છે. કોઇ ક્ષેત્રમાં અને કોઇ એકજ ક્ષેત્રમાં. તેજ પ્રમાણે વિધાન હોવાથી 'અહિંઆં' પણ 'તેતું' છે એવો અર્થ છે. "આદિ" શબ્દથી કર્મ કહેવાય છે. જ્યાં ક્રામ્યથીજ નિત્ય કર્મનો નિર્વાહ છે ત્યાં ક્રામનાવાળા અર્થના સાધક હોવામાં વિધાના ત્યાગમાં પણ તે એકનોજ ઉપયોગ છે. તેમજ વળી સર્વ રીતે એક શ્રેષ્ઠ હોતા અગર અધ્વર્યુનું થકણ કરવામાં આવતાં "દેવો અને પિતૃઓ" વગેરેથી યજમાને કહેલો અનુમંત્ર એકજ સર્વત્ર સંબંધ પામે છે, વિધિના કારણથી; તે પ્રમાણે, અહિંઆં પણ તેજ પ્રકારનું જે એકજ વરણ છે; તેનાથી તેની નિષ્ઠા, પછી ભક્તિનિષ્ઠા હોય છે તેથી દૃષ્ટાન્તનો વિરોધ નથી એમ અર્થ છે. "અથવા "જોમ્" એમ ઉદાહરણ આપીને જ મંત્રોના ઉચ્ચારથી મંત્રનો આદિ જોમકાર છે. "તેજ જેમ પ્રસૂર્યે એકજ સર્વ મંત્રોમાં સંબંધ પામે છે તેજ પ્રમાણે વરણ પણ તેમજ છે તેવો અર્થ છે, જો ૧૩ ૧૨અન્ય નિષ્ઠા પછીથી થતી ભક્તિનિષ્ઠાવાળાનું પણ વરણ, તે પ્રમાણે એકજ છે તેથી કહેલો ૧૩દોષ નથી. તેમ પણ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગમાં પસંદ કરાયેલાને નીચી કક્ષામાં મુકવો તે અનુચિત છે એમ માનીને અન્ય ૧૪પક્ષ કહ્યો. ખરી રીતે તો સાધનોની મર્યાદાથી જ્યાં ભક્તિનું દાન કરવાની ઇચ્છા હોય છે ત્યાં તે પ્રમાણે કોઈ પણ અનુપપત્તિ ૧૫નથી.

૧૯ ભૂમનપ્રત્યધિકરણ.

ભૂમ્નઃ ક્રતુવજ્જયાયસ્ત્વં તથાહિ દર્શયતિ ॥૩-૩-૫૭॥

ભૂમાની ક્રતુની માફક સર્વોત્કૃષ્ટતા છે તોપણ દેખાડે છે.

૧(શંકા)-મુખના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં "જે ભૂમા છે તે મુખ છે" (છાં. ૭-૨૩-૧)

એમ કહેલું છે. ભૂમાના સ્વરૂપની જ્ઞાસામાં "ત્યાં અન્યને જોતો નથી" (છાં. ૭-૨૪)

(૩) જેમ શક્તિ દેવી: એવો મંત્ર માર્ગન તથા શાંતીનું પ્રસાદન એ જે કાર્યમાં ઉપયુક્ત થાય છે તેમ. (૪) "સૂર્યો જ્યોતિઃ એવો મંત્ર પ્રાતરમિહોત્ર હોમમાં ઉપયુક્ત હોય છે. (૫) ભગવાનના વરણની અંદર (૧) એકજ વરણ કવચિત્ કર્મ-જ્ઞાનદારા ભક્તિનું દાન કરીને એવો ઉદ્ધાર કરે છે. (અર્થાત્ કવચિત્ કર્મ અને જ્ઞાનની જરૂર હોય છે.) કવચિત્ એકલા કર્મ અગર જ્ઞાનદારા ભક્તિનું દાન હોય છે. તેથી ત્યાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી. (૭) સૂત્રનો 'આદિ' શબ્દ કર્મનું સૂચન કરે છે, અર્થાત્ "મંત્ર તથા કર્મ" એવો "મન્ત્રાદિ"નો અર્થ છે. (૮) ક્રામ્ય કર્મ (૯) અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે (૧૦) જોમ્ (૧૧) અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરવાનું પ્રયોજન શું એ જણાવવાને પ્રથમના વ્યાખ્યાનમાં સંબંધિત દોષ જણાવે છે. (૧૨) કર્મજ્ઞાનાદિ નિષ્ઠા (૧૩) દૃષ્ટાન્તની વિષમતા નથી, (૧૪) અન્યપક્ષ એટલે ઔકારના નિર્દર્શનો પક્ષ. આ પ્રમાણે સાક્ષાત્ મોક્ષના આપનાર પ્રણવનો ક્ષુદ્રકામના સાધક કર્મના અંગરૂપ મત વગેરેમાં ઉપયોગ હોય છે તેમ જૂત ભક્તનો પણ જ્ઞાનાદિ અન્ય નિષ્ઠાનો સખમ્પ મર્યાદા માર્ગના રક્ષણરૂપ હોવાથી તે દોષાવહ નથી. (૧૫) દૃષ્ટાન્ત તો વાદીનો નિમ્મલ કરવાનોજ છે એમ સૂત્રદારનો આશય છે એવો અર્થ છે. ભાવાર્થ-જેમ એક મંત્રનો શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે અનેક કર્મોમાં વિનિયોગ થાય છે, કોઇ જેમાં, કોઇ એકમાં, તેમ ભગવાનની ઈચ્છાથી જીવ પણ કોઇક કર્મ-નિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ પછી વરણથી ભક્તિ નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરે છે, કોઇક તો જ્ઞાન નિષ્ઠાનેજ પ્રાપ્ત કરીને, તથા કોઇકનું તો પ્રથમથીજ વરણ થાય છે એથી કોઇ વિરોધ નથી. ૫૬

અધિ. ૧૯. સૂત્ર ૫૭-(૧) પ્રાસંગિકનો વિચાર કરીને કરીથી બાકી રહેલો પ્રકૃત વિચાર કરવાને,

-૧) વગેરેથી તેનું જે નિરૂપણ કર્યું તે સર્વાત્મભાવ સ્વરૂપ છે તે જે જણાયું તે યોગ્ય નથી. જુમાનું સ્વરૂપ સુખ કહેવાય છે, સર્વાત્મભાવમાં તો વિરહભાવ વખતે દુઃસહ દુખનો અનુભવ સંભળાય છે, તેથી મોક્ષનું સુખ 'એજ જે જુમા છે' વગેરેથી કહ્યું છે. છાં. ૭-૨૪-૧ માં "જે જુમા છે તે અમૃત છે" તે વાક્યથી પણ. અને "આગળ પણ અથવા તે આ પ્રમાણે જોતો" (છાં. ૭-૨૫-૨) વગેરે કહીને પછીથી અસંભવિત છે તેથી તે ભાવ અથવા મોક્ષ અહિંઆં કહેવાય છે એમ સંશય છે. કામચારની ઉક્તિથી સુક્તિની પૂર્વદશામાં તેના માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી અને અમૃત શબ્દ હોવાથી સુક્તિજ જુમા શબ્દથી કહેવાય છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં જુમા શબ્દથી તે ભાવજ કહેવાય છે એવો જ સિદ્ધાન્ત છે. ત્યાં દુઃખના દર્શનની અનુપપત્તિથી સર્વથી અધિક જુમા અસંભવિત છે એવી શંકાને દૂર કરે છે. સર્વાત્મભાવ એવા જુમા તમામ કરતાં અધિક છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં કહેલી અનુપપત્તિ દૂર કરવાને માટે દષ્ટાન્ત કહે છે કતુની માફક. દર્શ પૂર્ણમાસના પ્રકરણમાં તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે. "પરમેષ્ઠીનો આ યજ્ઞ પ્રથમ હતો તેનાથી તે પરમ દશાને પ્રાપ્ત થયા" (તૈ. સં. ૧-૬-૬) ત્યાંથી શરૂ કરીને "જે આ પ્રમાણે જાણતો દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞ કરે છે તે પરમ દશાને જ પ્રાપ્ત થાય છે" (તૈ. સં. ૧-૬-૬) જેમ જત વગેરેમાં તેમ દુઃખરૂપ પણ પરમ દશાના લક્ષણવાળા ફળને પ્રાપ્ત કરાવનાર તરીકે દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ કતુઓમાં અધિક છે એમ જણાવવાને "આગળ હતા" એવું સંભળાય છે. તે પ્રમાણે દુઃખના હિતરૂપ હોવા છતાં પણ અન્યથી અપ્રાપ્ય એવા સાક્ષાત્ પુરૂષોત્તમના આનંદની પ્રાપ્તિના હેતુ તરીકે સુખરૂપે કહેવાય છે. તેથી અન્ય સર્વ કરતાં તે અધિક છે એમ માનવું જોઈએ એવો અર્થ છે. અહિંઆં ઉપપત્તિ કહે છે. "તેમજ વળી શ્રુતિ કહે છે" શ્રુતિ "તેજ નીચે છે" (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી કહીને "હવે આત્માનો આદેશ" (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરે કહે છે અને આગળ આજ આત્મા પ્રાણ આશા ક્ષમર વગેરે રૂપે સર્વ છે એમ દેખાડે છે. આ સઘળું સર્વાત્મભાવ વાળામાંજ યુક્ત છે, સુક્તમાંજ નહિ. કારણ કે વૃત્તિના લેહના અભાવથીજ તથા પ્રાણ વગેરેના અભાવથીજ તેમ છે, જીવન્મુક્તિ દશામાં પ્રથમનાજ હોવાથી આત્માના પ્રાણ વગેરે એમ ન કહેવું. અથવા લોકમાં પણ શૂંગાર રસના ભાવવાળા પુરૂષમાં અને સ્ત્રીમાં તમે કહેલા ભાવનીજ સાથે સંબંધ ધરાવનાર

આ અધિકરણ યોગ્ય છે (૨) જુમાનું સ્વરૂપ (૩) સર્વાત્મભાવ (૪) પૂર્વપક્ષી જુમાનો અર્થ 'મોક્ષ' કરે છે. સિદ્ધાન્તી તેનો અર્થ 'સર્વાત્મભાવ' કરે છે. (૫) જુમામાં-સર્વાત્મભાવમાં દુઃખ હોતું નથી. (૬) જેમ દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ કતુઓમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવવાને કતુનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે (૭) "જુમા" એ અધ્યાહાર લેવો. (૮) જુમા-સર્વાત્મભાવ (૯) યો વે મૂમા તત્કુમ્મ આની પછી આવતી શ્રુતિ (૧૦) અહિંઆ અર્થ આ છે. જે "જુમા" શબ્દથી મોક્ષવરદા અભિપ્રેન હોત તો તજ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓ શ્રુતિ કહેત નહિ, તેમ ત્યાં પ્રાણથી શરૂ કરીને નામ પર્યન્તનો સખન્ધ કહેત નહિ કારણ કે મોક્ષાવરદામાં આ બન્ને જ્ઞાતિઓ તથા પ્રાણાદિ વગેરેનો અભાવ છે. તેજ પ્રમાણે જુમા શબ્દથી જીવન્મુક્તિનો પણ અર્થ નથી, કારણ કે જ્ઞાતિમાં "આત્મામાંથી પ્રાણ" એમ જે કહ્યું છે તે અસંગત થાય, જીવન્મુક્તિમાં તો પ્રારબ્ધને લીધે પૂર્વ પ્રાણ દોષ છે (૧૧) ઉપર જણાવેલો અર્થ તો આની

સંચારી ભાવો સાંભળવામાં ૧૨ આવે છે. “તેજ સર્વત્ર છે એમ” આ પ્રકારે હોવામાં લૌકિક ધર્મયુક્ત હોવાથી તેમ કહેલો ભાવ અલૌકિક જ્ઞાન વગેરે કરતાં અધિક કહેવો શક્ય નથી. અલૌકિક વિષયને લીધેજ લૌકિકતા પણ તેમ નથી એવો સંશય છે. ત્યાં મનુષ્યત્વ તથા શત્રુત્વ વગેરે જ્ઞાનની માફક કામાદિ ભાવથી સ્નેહભાવનો પણ સંભવ છે. તેથી તે અલૌકિક નથી એમ પૂર્વપક્ષ થયો.

સિદ્ધાંત તો એ છે કે આને લૌકિક પદાર્થ કરતાં અધિક માનવો જોઈએ. કહેલી લોક સાથેની સાધારણતા બાધક છે એવી શંકા દૂર કરવાને માટે હજાનત કહે છે. કંતુની માફક, જેમ દર્શ વગેરેમાં દોહનના અધિશ્રયણ, ૧૩ આતડંચન, વીહિના ૧૪ અવધાત વગેરે તથા પુરોહાશના ભક્ષણ વગેરે લૌકિક ક્રિયાની સાથેજ તુલ્ય જોવામાં આવે તો પણ તે લૌકિકથી-લૌકિક પ્રમાણથી તેની પ્રાપ્તિ નહિ હોવાને લીધેજ, અલૌકિકથીજ તે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી. તથા કહેલા પ્રમાણરૂપના વરણથી ભય છે એમ શ્રુતિએ કહેલું હોવાથી આ ભાવ ૧૫ લૌકિક નથી. ખરી રીતે તો આમસિંહમાં સિંહનું સ્વરૂપ હોય તો પણ, તે ૧૬ એક છે એમ કહી શકાય નહિ. તેમ લૌકિક પુરુષમાં અથવા સ્ત્રીમાં તેના આભાસનું નિરૂપણ રસશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. તે હજાનતથી ભગવદ્ભાવવાળા ભક્તની રીતિનું ધ્યાન થાય તે માટે ઋષિએનું લૌકિકમાં તાત્પર્ય એમ હોવું યુક્ત નથી, ૧૭ એવી અહિંઆ ઉપપત્તિ કહે છે. પૂર્વે કહેલા ૧૮ ભાવવાળા આત્માના પ્રાણાદિક સર્વને શ્રુતિ દર્શાવે છે “અથવા તે આનું એ પ્રમાણે જોનારના” (છાં. ૭-૨૬-૧) વગેરેથી આની પહેલાં પણ “અથવા તે આ પ્રમાણે જોતો” (છાં. ૭-૨૫-૨) ત્યાંથી શરૂ કરીને “આત્માની સાથે રતિવાળો, આત્માની સાથે ક્રીડાવાળો, આત્માની સાથે મિથુન કરનારો, આત્માના આનંદવાળો તે સ્વયં પ્રકાશ બને છે. સર્વ લોકમાં તેનો કામચાર છે.” (છાં. ૭-૨૫-૨) એમ શ્રુતિ છે. ૧૯ આત્મ શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે. તેથી લોકમાં આમ સંભવતું નથી. તેથી સર્વોત્તમ વિષયવાળાનો ભાવજ તે પ્રમાણે યુક્ત છે એમ ઉપપત્તિ હિ શબ્દથી સૂચવાય છે. ૫૭

પહેલાંના અધિકરણમાં પણ આવી બાબ છે, તેથી અભિગ્રાહી બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (૧૨) સાહિત્યના મન્યોમાં તથા ભરતનાયક વગેરેમાં જુગારરસ તથા તેના ભાવોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. (૧૩) કુપ્ત દહિ કરવાને માટે તેમાં ખટાસ બેળવળી તે (૧૪) ડાંગરને ખાંડથી તે (૧૫) દર્શ-યાગમાં જે કિયાઓ થાય છે તે લૌકિક જેવી છે, જેમકે દહિને આધરકનું. ડાંગરને ખાંડથી, પુરોહાશનું ભક્ષણ કરતું વગેરે; છતાં તે કિયાઓ લૌકિક સમજવાની નથી, કારણ કે તે અલૌકિક યજ્ઞના અંગરૂપે કરવામાં આવેલી છે, તેજ પ્રમાણે ભગવદ્પ્રાપ્તિને અંગે જે સ્નેહ વગેરે ભાવો છે તે લૌકિક ભાવોનું સોદર્ય છતાં અલૌકિક છે (૧૬) આમ સિંહનો દેખાવ વન્યસિંહ જેવો બલે હોય તેથી આમ સિંહ તે વન્યસિંહ બનેતો નથી, આમસિંહ તે આમસિંહજ છે. ગડુ ગડુ તો તે આમસિંહને વન્યસિંહનો આભાસ આપણે કહી ચક્રીએ, તેમ લૌકિક પુરુષ તથા સ્ત્રીમાં જે સ્નેહ જોવામાં આવે છે તે અલૌકિક સ્નેહ નથી, પણ તેનો આભાસ છે. (૧૭) વાત્સ્યાયનાદિ સર્વઋષિઓએ લૌકિક કામનું જે નિરૂપણ કર્યું છે, તે લૌકિક કામમાં વધારે ગરક કરવા નહિ, પણ ભગવાનમાં તેમની આમંત્રિત દહ કરવાને. માટેજ લૌકિક વિષયમાં તેમના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નથી (૧૮) સર્વામભ્યારવાળા ભક્તને પ્રાણાદિ છે. તે ઇન્દ્રિયાથી યુક્ત છે, યુગ્મની માફક ઇન્દ્રિયોથી રહિત નથી, (૧૯) આ શ્રુતિમાં “આત્મા” શબ્દનો અર્થ

૨૦ નાનાશબ્દાદિ ભેદાદિત્યધિકરણ.

નાનાશબ્દાદિભેદાત્ ॥૩-૩-૫૮॥

જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ, શબ્દ વગેરેના ભેદથી.

પાછલાં અધિકરણથી સર્વાત્મભાવના રસરૂપ વગેરેના નિર્ણય કર્યો. હવે મત્સ્ય વગેરે રૂપો એ ભગવાનના અવિશિષ્ટ અવતારો છે તેથી જાણીને એકઠો ઉપાસના કરવી જોઈએ કે જૂદી જૂદી એવો વિચાર કરે છે. અહિંઆં ઉપાસ્યના અભેદમાં પણ, રૂપના ભેદથી, એક કથણે જે ઉપાસક છે તેની અન્યત્ર અનુપાસનનાં રૂપની અવગણના સંભવ છે તેથી. આની પણ અસિદ્ધિની સંભવના છે તેથી પણ એકઠી 'તેજ કરવી જોઈએ એમ પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્તને કહે છે. 'સઘળા અવતારોમાં જૂદી જૂદી ઉપાસના કરવી જોઈએ. 'ત્યાં' શબ્દ વગેરેના ભેદથી એવો હેતુ છે. તેને 'સ્વરૂપના વાચક શબ્દોવાળા મત્રોના આદિ-પદથી તથા અંગીકારનાં કર્મોથી ભેદને લીધે એમ અર્થ છે. આથી જ 'પરસ્પર વિરુદ્ધ આકાર અને કર્મોનું એક કથણે અસ્તિત્વ અસંકય છે તથા અચુકત છે એવા ભાવનું' સૂચન કર્યું. ૫૮

૨૧ વિકલ્પપ્રત્યયધિકરણ

વિકલ્પો વિશિષ્ઠફલત્વાત્ ॥૩-૩-૫૯॥

ઉપાસનાનો જૂદી જૂદી રીતે કરવાનો વિકલ્પ છે, કારણ કે દરેકનું

ફલ અલગ છે. એકેક નિર્ણય નીચે

ભગવાન છે. ભાવાર્થ-સર્વાત્મભાવ એ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. તેમજ વળી એમ દર્શાવે અને પૂર્ણમાન વગેરેમાં દોહન વગેરે કર્મો લૌકિક કર્મની તુલ્ય છે તો પણ ત્યાં લૌકિકતા નથી, તેમ સર્વાત્મભાવ એ લૌકિક નથી. "આત્મામાથી પ્રાણ" એવી શ્રુતિનો અર્થ "સર્વાત્મભાવવાળા ભગવાનમાથીજ સર્વ છે" એમ જણાવે છે. ૫૭

અધિ ૨૦. સૂત્ર ૫૮—(૧) અધિકરણનું પ્રયોજન દર્શાવે છે (૨) મત્સ્યાદિ ભગવાનના અવતારો છે તો તે તમામની જૂદી જૂદી ઉપાસના કરનારને તે તે અવતારની ઉપાસનાનું ફળ મળે છે કે તમામ અવતારથી વિશિષ્ટ યજ્ઞની ઉપાસનાથી તેનું ફળ મળે છે? એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ અહિંઆં કરે છે. (૩) ઉપાસ્ય, મત્સ્યાદિ અવતારનો વસ્તુતઃ અભેદ છતાં મત્સ્યરૂપ, વરાહરૂપ એમ ભેદ હોવાથી, નો ઉપાસક દરેકની જૂદી જૂદી ઉપાસના કરે તો એક રૂપની ઉપાસના કરવાથી, અન્યરૂપની અવગણ કરશે, આમ હોવાથી સાં અન્યરૂપના અવગણના દોષથી, એકની ઉપાસનાનું પણ તેને ફળ મળશે નહિ એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે (૪) એક પણ ઉપાસનાની (૫) અર્થાત્ જુદી જુદી ઉપાસના નહિ કરવી એમ પૂર્વપક્ષ છે. (૬) અર્થાત્ જુદી જુદી ઉપાસના કરવી એવો સિદ્ધાન્ત છે (૭) સિદ્ધાન્તોએ જણાવેલા સિદ્ધાન્તનો આખતમાં (૮) જૂદાં જૂદાં અવતારોના આકાર, તથા તેમનાં કર્મો જૂદાં જૂદાં છે એમ મત્રોમા વર્ણવેલું છે (૯) જૂદાં જૂદાં વર્ણન વાંચનાં, એક અવતારના આકાર તથા કર્મ અન્ય સાથે મળતા આવતા નથી, અર્થાત્ તેમનામાં જુદાપણું જણાઈ આવે છે, આથી એકરૂપે તે તમામની ઉપાસના કરવી નહિ, પણ જૂદી જૂદી રીતે કરવી જોઈએ. ભાવાર્થ-તમામ અવતારોની ઉપાસના જૂદી જૂદી રીતે કરવી, અર્થાત્ મત્સ્યની ઉપાસના વરાહ અવતારની ઉપાસનાથી જૂદી રીતે કરવી. તમામની એક રીતે ઉપાસના કરવી નહિ. કારણકે જો કે તમામ અવતારો યજ્ઞના છે છતાં પણ તેમનો આકાર તથા કર્મોમાં

જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસનાઓ કરવી જોઈએ એમ સ્થિત થતાં વિચારાય છે. અગ્નિ-હોત્ર, ઈર્ષ, પૂર્ણ માસ વગેરેની માફક આમનો સમુચ્ચય હશે કે ફલમાં વિકલ્પ છે ? ત્યાં વિધિ અને ફલ સમાન હોવાથી સમુચ્ચય 'એ એમ પ્રાપ્ત થતાં નિર્ણયને કહે છે. ઉપાસનાનો વિકલ્પ જ છે. ત્યાં હેતુ એ છે કે ફલ વિશિષ્ટ નથી તેથી.

સર્વ ઉપાસનાતું સુક્રિતરૂપી ફલ તે ખરેખર અવિશિષ્ટ જ છે. આમ હોવાથી એકથી જ તેની સિદ્ધિમાં અપર પ્રયોજક નહિ હોવાથી, અગ્નિહોત્ર વગેરેની માફક નિત્યતાની યોગ્ય શ્રુતિના અભાવને લીધે તેના અર્થવાળાનો વિકલ્પ જ છે. ૫૯.

૨૨ કામ્યાસ્તવ્યધિકરણ.

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચીયેરન્નવા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥૩-૩-૬૦॥

કામનાવાળાઓએ કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય કરવો જોઈએ. (જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાના ઇષ્ટ અનેક ફલની સિદ્ધિ હોય ત્યાં) હેતુના અભાવને લીધે (સમુચ્ચય નથી).

જે જે ઉપાસનામાં જૂદાં જૂદાં ફલો કહેવાય છે ત્યાં તે અનેક ફલને ઇચ્છનારાંએ તે તે ફલ વાળી ઉપાસનાનો સમુચ્ચય કરવો કારણ કે અવિશિષ્ટ ફલનો અભાવ છે તેથી. જ્યાં એક જ ઉપાસનાથી પોતાની ઇચ્છાવાળાં અનેક ફલો સંભળાય છે ત્યાં તે પ્રમાણે ઉપાસના કરવામાં આવે તો સમુચ્ચય પણ કરવો નહિ. પોતાની ઇચ્છાઓ માંથી એક તેનાથી અન્ય ફલના વૈશિષ્ટ્યવાળું હોવાથી, અવિશિષ્ટ ફલના અભાવથી એમ પૂર્વ હેતુના અભાવથી એવા અલિપ્ત પ્રયોગના અભિપ્રાયે કહેલું છે એમ જાણવું જોઈએ. અથવા કામની એકતામાં નિત્ય ફલવાળાં તેમનો સમુચ્ચય કરવો નહિ. અહિં આં હેતુ સ્પષ્ટ છે. ૬૦.

૩૨ કે ખરે જૂદી ઉપાસના જૂદી જૂદી રીતે હોવી જોઈએ. ૫૮

અધિ. ૨૧ સૂત્ર ૫૯—(૧) પૂર્વપક્ષ કહે છે (૨) સિદ્ધાન્તી નિર્ણય કહે છે (૩) અલિપ્ત કરવી એમ વિકલ્પ છે (૪) ફલ જૂદાં નથી, પણ એકજ છે. તમામ અવતારોની ઉપાસનાતું ફલ એકજ છે, જૂદા જૂદા અવતારોની ઉપાસનાના ફલમાં ભેદ પડતો નથી. તમામનું એકજ ફલ સુક્રિત ફલ છે (૫) ફલની પ્રાપ્તિમાં અપ્રયોજક હોવાથી (૬) સમુચ્ચયમાં પ્રયોજકત્વના સેવની પ્રપતિથી વિકલ્પજન એક છે એવો અર્થ છે. ભાવાર્થ—જૂદી જૂદી રીતે કરાતી ઉપાસનાનો વિકલ્પ હોય છે, સમુચ્ચય નથી, અર્થાત્ તમામ અવતારોની ઉપાસના કરવી એવું નથી. પણ તેમાંથી જે રૂપમાં પોતાનો પ્રેમ હોય તેની ઉપાસના કરવી. આથી તે ઉપાસનાના ફલમાં કોઈ પણ ભેદ પડતો નથી. તમામ ઉપાસનાઓથી ઉપરે મોક્ષફલ મળે છે. કારણ કે તે ઉપાસના તરીકે સમાન હોય છે.

અધિ. ૨૨ સૂત્ર ૬૦—(૧) સમાન ફલનો અભાવ છે તેથી (૨) જેમ કે ભાર્ગવી વિદ્યામાં યદ્દં વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ, મન્ત્રવાનનાદો મન્ત્રિ મહાન્મન્ત્રિ વગેરે સંભળાય છે. (૩) સકલ ફલની કામના હોવાથી (૪) આ પ્રમાણે સમાનફલવાળી અન્ય ઉપાસનાતું અવુષ્ઠાન કરવું જોઈએ નહિ એવો અર્થ છે (૫) સૂત્રમાં ન કા એ શબ્દ છે. તેના પ્રયોગ સ્થેયવાળો છે, અર્થાત્ તેમાંથી બે અર્થો નીકળે છે. ભાવાર્થ—કામ્ય ઉપાસનામાં તો કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય હોય છે. પણ જ્યાં એકજ ઉપાસનાથી પોતાને

૨૩ અંગેષ્યત્યધિકરણ.

અંજેષુ યથાશ્રયભાવઃ ॥૩-૩-૬૧॥

અંગોમાં જે પ્રમાણે આશ્રય છે તે પ્રમાણે જ (જે અંગથી વિશિષ્ટ ઉપાસના કરી છે તે પ્રમાણે તે કરવી જોઈએ.)

મુખ્યમાં નિર્ણય કરીને, અંગમાં (ગોણમાં) નિર્ણય કહે છે. એક અર્થની સાધક ઉપાસનાના લેદથી અંગમાં લેદ છતાં એકની ઉપાસનામાં ફક્તની એકતાથી અંગોનો ત્યાં સમુચ્ચય કરવો કે નહિ એવા સંશયમાં 'નિર્ણય કહે છે. ઉપાસનાનાં અંગોનો તે આશ્રય છે. તેમ જ વળી જેનું અંગ જેની ઉપાસનાનું આશ્રિત છે ત્યાં તેનો ભાવ છે. એવો અર્થ છે. ૬૧

અર્હિઆં હેતુ કહે છે.

શિષ્ટેશ્વ ॥૩-૩-૬૨॥

(તેના અંગોનો ત્યાં) ઉપદેશ છે તેથી પણ (અન્યત્ર ઉપાસનામાં પ્રમાણનો અભાવ છે.)

તેની તેની ઉપાસના તેના તેના અંગથી વિશિષ્ટ જ વેદમાં શિષ્ટ રહે છે એમ તે શીતનો અર્થ છે. જ 'અનેથી જૂદ' કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તની ઉક્તિ પણ બાધક છે એમ પણ સૂચવાય છે. ૬૨.

૨૪ સમાહારાધિકરણ.

સમાહારાત્ ॥૩-૩-૬૩॥

જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતારના ધર્મોના સમાહારથી સર્વ ધર્મથી વિશિષ્ટ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

'કર્મમાર્ગીય' ઉપાસનામાં નિર્ણયને કહીને જ્ઞાનમાર્ગીય ઉપાસનામાં તેને કહે છે અથર્વોપનિષત્માં નૃસિંહ ઉપાસના વગેરેમાં મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે રૂપથી પણ સ્તુતિ શ્રવણ થાય છે. અને શ્રીભાગવતમાં "તને શુભીર્યને નમસ્કાર" (ભા. ૧૦-૪૦-૨૦) વગેરે સ્તુતિ વ્રજનાથમાં હોય છે. આમ હોવામાં રૂપલેહ છતાં પણ ભગવાનનો અવતાર

છટ અનેક ફક્તની મિદ્ધિ હોય છે ત્યાં હેતુના અભાવથી મુખ્ય્ય હોતો નથી.

અધિ૦ ૨૩ સૂત્ર ૬૨—(૧) સિદ્ધાન્તી નિર્ણય કહે છે.

સૂત્ર ૬૨—(૧) અન્ય ઉપાસનાના અંગોના અન્યત્ર સમુચ્ચયના અભાવમાં (૨) મૂલમાં આવેલ "વ" શબ્દનું પ્રયોજન સમજાવે છે. ભાવાર્થ—તેના અંગોના ત્યાં ઉપદેશ દેવાથી અન્યત્ર ઉપાસના કરવામાં પ્રમાણનો અભાવ છે. ૬૨

અધિ૦ ૨૪ સૂત્ર ૬૩—(૧) મૂલનું પ્રયોજન કહે છે (૨) કર્મમાર્ગીય સામાદિ ઉપાસનામાં ભાવાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વાવતારના ધર્મોના સમાહારથી સર્વધર્મથી વિશિષ્ટ ઉપાસના કરવી જોઈએ ૬૩

અવિશિષ્ટ હોવાથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપનો સમાહાર જોવાય છે તેથી સર્વરૂપ તરીકે એક સ્થળે ઉપાસના પણ સારી છે એમ અર્થ છે. ૬૩.

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેશ્ચ ॥૩-૩-૬૪॥

ઐશ્વર્યાદિ ગુણો તો (સર્વ અવતારોમાં) સાધારણ સંભળાય છે તેથી પણ (એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર યુક્ત છે.)

ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ગુણોની સઘળા અવતારોમાં સાધારણતા સંભળાય છે. તેથી ધર્મી અને ધર્મોના ઐક્યથી પ્રથમ કહેલું તે સાચું છે એવો અર્થ છે. ૬૪.

૨૫ નવા તત્સહભાવાશ્રુતેરિત્યધિકરણ.

ન વા તત્સહભાવાશ્રુતેઃ ॥૩-૩-૬૫॥

અથવા તે રૂપો તેની સાથે જ હોવા જ જોઈએ એવું શ્રવણ થતું નહિ હોવાથી (એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના કરવી જોઈએ નહિ.)

આ રીતની ઉપાસના નિત્ય છે કે વૈકલ્પિક છે એવા સંશયમાં કહેલી રીતથી નિત્યત્વની પ્રાપ્તિ થતાં તેના નિવેધને 'કહે છે. "ના" એમ પણ અથવા વિકલ્પમાં જ આ પ્રકારે ઉપાસના ઐશ્વિક છે-ત્યાં હેતુને કહે છે. "સહભાવની અશ્રુતિને લીધે" નિયમથી તે રૂપોના 'સહભાવનું શ્રવણ જો હોય તો તે પ્રકારની ઉપાસના નિયત બને. પણ તે પ્રમાણે નથી માટે વિકલ્પ જ છે એવો અર્થ છે. ૬૫.

દર્શનાચ્ચ ॥૩-૩-૬૬॥

ઉપાસનાનું ફક્ત જોવામાં આવે છે તેથી પણ.

વળી જે અન્યરૂપના સમાહાર પૂર્વક ઉપાસના કરે છે તે પણ એક રૂપને ઉપાસ્ય તરીકે 'માનીને તેની તે પ્રમાણે ઉપાસના કરે છે એવું ફક્ત-તેના એકલાના જ રૂપનું દર્શન થાય છે, તમામનું નહિ. આ હેતુથી પણ વિકલ્પ જ છે. એવો અર્થ છે. આ

સૂત્ર ૬૪—ભાવાર્થ—ઐશ્વર્યાદિ ગુણો તો સર્વ અવતારોમાં સંભળાય છે. તેથી એક અવતારમાં સર્વ અવતારના ધર્મોનો ઉપસંહાર યુક્ત છે. ૬૪

અધિ. ૨૫ સૂત્ર ૬૫—(૧) સર્વરૂપથી અનેકાવતારની ઉપાસના (૨) હમેશાં કરવી જ જોઈએ કે મરણમાં આવે ત્યારે કરવી (૩) પૂર્વપક્ષી એમ માને છે કે તે હમેશાં કરવી (૪) પૂર્વપક્ષીના મતનું નિરાકરણ સિદ્ધાન્તી કરે છે. ઉપાસના નિત્ય કરવી નહિ પણ વિકલ્પથી કરવી (૫) દર્શ પૂર્ણમામથી મંજન કરીને સોમથી યજ કરે તેમાં જેમ સહભાવ સંભળાય છે તેમ જો અદિઆં સહભાવ હોય તો પૂર્વપક્ષીનું માનવું ખરું કરે, અર્થાત્ તે ઉપાસનાનો નિયત સિદ્ધ થાય. ભાવાર્થ—એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત ઉપાસના ઐશ્વિકી છે, નિત્ય નહિ. કારણ કે રૂપો નિયત હોવાથી તેના સહભાવનું શ્રવણ નથી તેથી. ૬૫

સૂત્ર ૬૬—(૧) નિશ્ચય કરીને (૨) દર્શનના દશાન્તથી (૩) વ્યાસનો અભિપ્રાય (૪) જો એકજ

૨૬. ધર્મ જોઈને જોઈને ધર્મ હોવાપણું સંભળાય છે તેટલાજ ધર્મથી વિશિષ્ટ જ એક રૂપ ઉપાસ્ય છે એમ વ્યાસનું મુદ્દય જણાય છે. ઉપાસનાના નિર્ણયને અનુસરે દર્શન રૂપ હેતુની ઉક્તિથી સર્વ ઉપાસનાનું ફલ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર છે એમ 'માહાત્મ્યના' સ્થાપન માટે સૂચવાય છે. સર્વ અવતાર રૂપ 'પર' યથાર્થજ 'કેટલાકેથી જણાવાય છે. યથાર્થ હોવાથી તે પશુ અવિરોધી છે એમ જણવું ભેદ છે. ૬૬.

શ્રીવેદવ્યાસમતવર્તિ શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત પ્રભસૂત્રના અણુસાધ્યમાં
ત્રીજા અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ નો.

પાદ ૩ નો.

[વિવેચન.]

૧ હું અધિકરણ.

પૂર્વ પાદમાં જડ અને જીવના ધર્મ સમાન પ્રકારમાં જણાતા સર્વ કામત્વ વગેરે ધર્મો તે પ્રકારનાજ છે, જીવના નહિ, એવો નિશ્ચય કરીને, પ્રકારના વિરુદ્ધ ધર્માત્મત્વનું સ્થાપન કર્યું હતું, અને પછી પ્રકાર અને પ્રત્યયથી જુદું શુદ્ધ મત્તિદાનનું વિગ્રહ વાળું એમ નિરૂપણ કર્યું હતું. આ પાદમાં હવે ઉપાસનાના પ્રકારમાં કહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ પ્રકારના ધર્મોના ઉપસંહાર માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. આને માટે વિદ્યાના ઐક્યનો પણ વિચાર કરવો ભેદ છે પણ તે વેલ આ ઐક્ય ઉપર આધાર રાખે છે. આથી પ્રથમ વેલના ઐક્યનો વિચાર કરાય છે. આ માટે અથર્વભોપનિપત્તનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. આ ઉપનિષદમાં પ્રકારના સ્વરૂપને જુદીજુદી રીતે વર્ણવામાં આવેલ છે. એક રચને પ્રકારના ગોપાલ રૂપનું વર્ણન છે, વળી બીજે રચને રામના સ્વરૂપનું ત્રીજી વખતે જુદાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. અહિંયાં નિરૂપણ પ્રકારનું કર્યું છે, પણ તે જુદી જુદી રીતે કરેલું છે. તો અહિંયાં શંકાને કારણ મળે છે કે જેમ યાગમાં દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી ન્યોતિષ્ટોમ યાગનો ભેદ છે તેમ અહિંયાં ભેદ છે કે નહિ? આમિશ્વા અધિકરણમાં વિશ્વદેવને માટે આમિશ્વા (હિંદી કંઠે બનેલું) તથા તપાવેલું કુષ્ઠ આપવામાં આવે છે, અને વાજ દેવતાને વાજન કહેતાં વાજ એટલે અગ્નિ અને તેનાથી યુક્ત આમિશ્વા. આ રીતે દ્રવ્ય અને દેવતાના ભેદથી ન્યોતિષ્ટોમ યાગમાં ભેદ હોય છે. તેજ પ્રમાણે ગોપાલ, રામ, જુસિદના વગેરેના વર્ણનોમાં રૂપ તથા ધર્મોનો ભેદ છે. અમુકમાં અમુક ધર્મો છે અને અમુકમાં જુદાં છે, જેમકે કૃષ્ણ મુરલી ધારણ કરે છે અને ગમ કાદવડને વગેરે. આમ એક બાળુએ પ્રાપચિક ધર્મોનું ગ્રહણ છે, ન્યારે બીજી બાળુએ પ્રકાર એકરમ, અસૂચ્ય હોવાથી તેમના ધર્મોનું ગ્રહણ હોતું નથી. આથી તે તે ધર્મોના ગ્રહણ તથા અગ્રહણથી તેમાં ભેદ જોવામાં આવે છે. વળી આ જુદાં જુદાં રૂપોની પ્રકાર તરીકે ઉપાસના કરવાની કહેલી છે, તેથી પ્રકારની અનેકતાની આપત્તિ બને છે. આમ જો પ્રકારમાં ભેદ છે એમ માનીએ તો પછી શ્રુતિમાં જે એમ કહ્યું કે “પ્રકાર એક અને અદિતીય છે” તેનો વિરોધ આવે. તો અહિંયાં શું સમજવું? ઉપાસ્ય રૂપો ગોપાલ, રામ, જુસિદ વગેરેમાં પ્રકાર છે કે નહિ? એનો નિર્ણય કરાવનાર કાષ્ઠપણ નહિ હોવાથી સર્વ ઉપાસનાના વિષયો અપ્રકારજ જનશે. માટે તે તમામ અપ્રકાર રૂપ છે. રૂપનું દર્શન હોય તો સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર શા માટે જણાવ્યો છે, એમ શંકા થાય તો કહે છે (પ) સ્મૃતિ અને પુરાણના વાક્યોથી (ક) સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર પણ. સાવાર્ધ-ભક્તિમાર્ગીય સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ અવતારની ઉપાસના યુક્ત છે. તેટલાથીજ ફક્તની પ્રાપ્તિ છે.

અથવા યાગની માફક ત્યાં ધ્વજના ભેદ છે? અથવા સર્વત્ર એકજ ધ્વજ છે? આ પ્રમાણે સંશય ઉપસ્થિત થાય છે.

અહિંઆં પૂર્વપક્ષ જણાવતાં એકદેશીની દલીલ મૂકે છે. કહે છે કે ગોપાલ, રામ વગેરેની જે ઉપાસના કરવાની કહી છે ત્યાં ઉપાસનાના વિષયો ઉપાધિથી છે એમ સમજવું. કારણ કે ઉપાસના એટલે ચિન્તન અથવા ધ્યાન લાવન. તે શરતથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે એક પ્રકારના વિષયવાળી સ્થાનરૂપ મનોવૃત્તિ છે પણ ધ્વજ તો નિર્વિધિ છે. ધ્વજ એ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે કશાનો વિષય થતો નથી. છતાં ગોપાલ, રામ વગેરે રૂપથી ધ્વજની ઉપાસના કરવાની જે કહેવામાં આવે છે ત્યાં ઉપાસનાના ધર્મો ઉપાધિને લીધે છે અને આ ધર્મોની કલ્પના અવિદ્યાને લીધે થયેલી છે. માટે તે તે ધર્મોથી યુક્ત જે રૂપો છે તે તમામમાં અપ્રભવત્ત્વ આવે છે. અર્થાત્ ગોપાલાદિ રૂપો અને ધ્વજમાં ભેદ છે. આથી તેનું નિરૂપણ કરનાર વેદાન્ત પણ ધ્વજનું કથન કરતાં નથી એવો પ્રસંગ બનતો નથી; કારણ કે શુદ્ધ ધ્વજ દુર્ગેય હોવાથી, ઉપાધિ વિશિષ્ટ ધ્વજની ઉપાસના કરવામાં આવે તો ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે અને પછી તે વિષેનું જ્ઞાન પોતાની મેળે હૃદય પામે છે આનું તાત્પર્ય વેદાન્ત સૂચવે છે. તેટલા માટે ઉપાધિજન્ય રૂપોનું જ વર્ણન કર્યું છે. આથી વેદાન્તની ધ્વજ પરતામાં બાધ આવતો નથી. આવો એક દેશીની દલીલનો ઉત્તર પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ઉપર પ્રમાણે જે તમે કહેતા હો, અર્થાત્ ગોપાલ વગેરે રૂપો ઉપાધિને લીધે કલ્પાયમાં છે, તો પછી વેદાન્ત તે તમામનું નિરૂપણ કરે છે એમ હોનાથી વેદાન્તની ધ્વજપરતા બનશે નહિ. અર્થાત્ વેદાન્ત ધ્વજનું નિરૂપણ કરે છે એમ કહી શકશે નહિ કારણ કે તેમ કરવામાં વેદાન્તનાં જૂદાં જૂદાં વ્યાખ્યાનો સમન્વય ધ્વજ પરત્વે થઈ શકશે નહિ. શ્રુતિઓમાં કહ્યું છે કે સઘળા વેદો તે ધ્વજનું આમ-લન કરે છે. અને આ ધ્વજ “અણુથી અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે” એમ કહીને તેને વિરુદ્ધ ધર્માધી, અશરીર, અપ્રાકૃતતત્ત્વ વગેરે રૂપે જણાવે છે. જે તમારો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી ધ્વજના વિરુદ્ધ ધર્માધ્યત્વનો સિદ્ધાન્ત જે શ્રુતિઓમાં જણાવેલો છે તેને બાધ આવશે. આથી ધ્વજ વિદ્યાને પણ દાનિ આવશે, એટલુંજ નહિ પણ સ્મૃતિઓ એ વિરોધ આવશે. તેમજ શ્રુતિમાં કાંઈને વિશ્વાસ નહિ રહે. પણ શ્રુતિ એમ કહે છે કે જે આત્મા છે તેના કરતાં જુદી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરે તો તે આત્માનું અપદ્ધરણ કરનાર ચોરથી શું પાપ કરાવું નથી? એમ કહીને ધ્વજના સ્વરૂપને અન્યથા સમજનારની નિન્દા કરવામાં આવી છે. આથી ઉપાસનાથી ચિત્ત શુદ્ધિ થાય છે અને તેથી ધ્વજનું જ્ઞાન થાય છે એ કહેવું બરાબર નથી. કારણ કે ધ્વજના સ્વરૂપને અન્યથા સમજવાથી ગોપાલાદિ રૂપો અવિદ્યાને લીધે કલ્પાયમાં છે એમ માનવાથી, આત્માપદ્ધરણથી મોટો દોષ તેને લાગે છે આથી ચિત્તની શુદ્ધિ પણ સંભવતી નથી. પણ વ્યાસજી આ વિચારને સંગત થતા નથી. તેમના મતે સર્વત્ર ધ્વજનું નિરૂપણ છે. જે તેમ ન હોય તો, કૃષ્ણ, રામ વગેરે શબ્દો દેવતા વાચક છે કે ધ્વજ એ વિષેનાં સંદેહનું નિવારણ શા માટે પોતે પ્રથમ અખ્યાયમાં ન કરે? આ રીતે પ્રથમના પૂર્વપક્ષમાં દ્વય દેખાડીને પોતાના મત જણાવે છે કે કહેલા હેતુઓથી સઘળા શ્રુતિઓ ધ્વજની નિરૂપક છતાં પણ કહેલી રીતિથી યાગની માફક ધર્મના ભેદથી ધર્મોના ભેદ છે. અર્થાત્ જેમ વાગમાં દ્રવ્ય તથા દેવતાના ભેદ છે, તેમ ગોપાલાદિરૂપોમાં પરસ્પર ભેદ આવશ્યક છે.

ઉપર પ્રમાણે જે ભેદનો અગીકાર કરવામાં આવે તો અભેદવાચક શ્રુતિનો વિરોધ આવે છે. જે તેનો સ્વીકાર ન કરીએ અને એક દેશીના મતે રૂપોને અવિદ્યાથી કલ્પવામાં આવે તો ધ્વજમાં સમન્વય થઈ શકશે નહિ, અને શ્રુતિમાં કાંઈને વિશ્વાસ રહેશે નહિ.

ભેદ માનીએ તોપણ દોષ છે. તે નથી માનતા અને અભેદને માનીએ તોપણ દોષ છે. આમ બન્ને બાલુએ દોષ હોવાથી તેનું નામ “ઉભયતઃ પાશા રણુઃ” કહેવાય છે. દોરડાના બે છેડામાંથી ગમે તે છેડે ફાંસો આવી પડે એવા પ્રકારનો આ પ્રશ્ન છે. તો આ વિષે શું સમજવું?

આનો ઉત્તર આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે. ધ્વજ અને તેનાં રૂપો સમજવામાં જે ઉભયતઃ પાઠા રજીનુતો દોષ દેખાડ્યો તે એ સ્વરૂપ યથાર્થ નહિ સમજવાને લીધે છે. વેદાન્તમાં ધ્વજનું અનેક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અને તેથી તે સર્વ એનેક રૂપના નિરૂપક વેદાન્તથી જેનું જ્ઞાન મળે છે તે ધ્વજ એકેન્દ્ર છે. જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં જૂદી જૂદી રીતે-તેનું નિરૂપણ કર્યું હોય તેથી તે જૂદું બનતું નથી. તેનું કારણ આપવાને સાદસ્પથી મીમાંસાની પરિભાષાનું દષ્ટાન્ત આપે છે. ત્યાં એવો પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરવામાં આવ્યો છે કે જૂદી જૂદી શાખાઓમાં કહેલા કર્મ શાખાબેદથી ભિન્ન ભિન્ન છે કે એકજ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષ એમ જણાવે છે કે શાખા બેદથી કર્મમાં પણ બેદજ છે. અને તેને માટે જૂદા જૂદા હેતુઓ આપે છે. પ્રથમ હેતુમાં “નામ” આપે છે. અર્થાત્ શાખાઓનાં નામ જૂદાં જૂદાં છે જેમ કે કાક, કાસાપક, પૈપસાદક વગેરે આથી સંજ્ઞાના બેદથી કર્મમાં પણ બેદ હોવો જોઈએ. બીજો હેતુ “રૂપ”નો આપે છે. એક શાખામાં અગ્નિયોગીય એકાદશ કપાલ પુરોડાસ હોય છે તો બીજી શાખામાં અગ્નિ સોમીય દ્વાદશ કપાલ પુરોડાસ હોય છે. આ રીતે રૂપનો બેદ હોવાથી કર્મ બેદ માનવો જોઈએ ત્રીજો હેતુ “ધર્મ” વિશેષ આપવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ તૈત્તિરીય શાખામાં શૂમ્ભી ભોજન કહેલ છે, અને અન્ય શાખામાં તે નથી. માટે જ કર્મબેદ માનવો જોઈએ. ચોથો હેતુ પુનરુક્તિનો છે. જો સર્વ શાખાઓમાં એકજ કર્મ હોય તો પુનરુક્તિ દોષ થાય. આથી તે પુનરુક્તિ દોષના અભાવ માટે કર્મબેદ માનવો. પાંચમો હેતુ નિન્દાનો છે. એક શાખામાં ઉદિત હેવની નિન્દા છે તો બીજીમાં અનુદિતની છે. આ રીતે એક શાખાના કર્મની બીજીમાં નિન્દા કરેલી છે. માટે કર્મબેદ માનવો જોઈએ. છઠો હેતુ આસક્તિનો છે. જૂદી જૂદી શાખાઓમાં જે કર્મો કલાં છે. તે એકનો એક પુરુષ કરી શકતો નથી. આથી જૂદી શાખાઓ પરત્વે જૂદાં કર્મો આવશ્યક માન્યાં છે. સાતમો હેતુ પ્રાપ્તિત વચનનો છે કેટલાકા અનુદિત હોમનું પ્રાપ્તિત કહે છે ત્યારે કેટલાક ઉદિત હોમનું કહે છે. આથી પણ કર્મબેદ છે. આઠમો હેતુ અન્યાર્થ દર્શન છે. અર્થાત્ એમાં જે વસ્તુ કહી છે તેનું અન્ય રીતે બીજી શાખામાં કથન છે. ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપક્ષી કર્મનો બેદ માને છે. પણ ત્યાં મિદ્ધાન્તી મીમાંસાકાર કર્મની અબેદતા માનતા હોવાથી તે કહે છે કે બધે શાખાના બેદ હોય પણ કર્મની અબેદતા છે. તેમાં તે નીચેના હેતુઓ આપે છે. (૧) અર્થ મંગોગમાં મમાનતા છે તેથી, અર્થાત્ એકજ પ્રયોજનથી તે કહેલું છે તેથી. (૨) યાગનું રૂપ દ્રવ અને દેવતા હોય છે તે પણ સમાન છે તેથી. (૩) દરેકમાં નોદના પણ સમાન છે તેથી અને (૪) કર્મનું નામ પણ સમાન છે તેથી. માટે કર્મના બેદથી.

જેમ કર્મમાં શાખા બેદથી બેદ નથી તેમ વ્યાસ અહિંઆ કહે છે કે વેદાન્તનાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં એકજ ધ્વજનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી ત્યાં તમામ રૂપોની ધ્વજ તરીકે જ ઉપાસના કહી છે. સાક્ષાત્, અને પરસ્પરા એ પણ તે તમામનું રૂપ મોક્ષજ છે. ધ્વજનાં અનન્ત રૂપો હોવા છતાં વિવિધ જીવોથી જે જે રૂપોની ઉપાસના કરી શકે હોય તે તે રૂપોનુંજ તે તે વેદાન્તોથી નિરૂપણ કરાય છે. આથી તે તમામ રૂપોવાળું એકજ ધ્વજ છે. ૧

સૂત્ર ૨—શંકા-દ્રવ્ય દેવતાત્મક યાગમાં પણ બેદ છે. જેમકે દ્રવ્યાત્મક યાગમાં પણ જૂદા જૂદા દેવતાઓના આકારો જૂદા હોવાથી ત્યાં પણ બેદ છે. આથી જેમ યાગમાં બેદ છે તેમ ઉપારયોમાં પણ જૂદા જૂદા ધર્મોને લીધે તેજનામાં પરસ્પર બેદ છે. આથી વિદ્વાની એકતા તથા વેદની અબેદતા સિદ્ધ થતી નથી. અર્થાત્ ઉપાસનાના વિષયોમાં બેદ છે.

ઉત્તર—ના, આ વાત દષ્ટાન્તથી એવે તમને સમજાવીશું. અતિરાગ યાગમાં એક એવા પ્રકારનો વિધિ છે કે તેમાં ચોડણીનું મઢણુ કરવું કે નહિ તેનો વિકલ્પ આપવામાં આવેલો છે. આ યાગમાં એક વિધિ છે કે સોમરસ કાઢીને ક્રોણ કલશમાં પ્રથમ મૂકવો અને પછી જૂદા જૂદા પ્યાદાના આકારના મઢ નામના પાત્રોમાં તેમને ભરવાં અને પછી તે મઢો વડે હોમ કરવો આ મઢોમાંના એક મઢનું

નામ પોડશી છે તે તે પોડશીનું મદ્ય કરવું કે નહિ તેને માટે વિકૃપ આપ્યો છે જેમકે અતિરાત્રે પોમ્શિન મુદ્દાતિ, નાતિરાત્રે પોમ્શિન મુદ્દાતિ આમાં એકમા પોડશીનો વિધિ છે, અને પંડીના વાક્યમાં તેનો નિર્ધેષ છે. અર્ધિઆ પોડશીના મદ્ય અગર અમદ્યનું વિકૃપ છે છતાં અતિરાત્ર ગાગમા બેદ નથી, કારણ કે પોડશીનું જેમાં મદ્ય છે તે પણ અતિરાત્ર છે, અને જેમાં તેનું મદ્ય નથી તે પણ અતિરાત્ર છે, બેદ માત્ર જો હોય તો મદ્ય તથા અમદ્યનું છે, પણ એ બેદથી અતિરાત્રમા બેદ થતો નથી, કારણ કે પોડશીનું મદ્ય કરનાર તે જેમ અતિરાત્રને ઉદ્દેશીને તે કર્મ કરે છે તેમ પોડશીનું મદ્ય નહિ કરનાર તે પણ અતિરાત્રને ઉદ્દેશીને કરે છે. તેમ પ્રમાણે અર્ધિઆં પણ બ્રહ્મને જ લક્ષ્યમાં રાખીને વેદાન્તનાં જૂદાં જૂદાં વાક્યોમાં જૂદાં જૂદાં ધર્મોવાળાં રૂપો કહ્યાં છે આથી બ્રહ્મમાં બેદ નથી. ધર્મોના બેદથી ધર્મનો બેદ બનતો નથી આથી તમામ ઉપાસનામા બ્રહ્મની ઉપાસનાનો અભેદતા છે. આથી જો એક ઉપાસ્ય રૂપમા અન્ય રૂપ કરતાં અધિક શુદ્ધો કહેલા હોય તો ત્યાં તે રૂપમા જ કરવો અન્યરૂપમાં નહિ. અર્ધિઆં આ વિશેષ જણવાનો છે. ઉપાસનાનો વિષય ઉપાસ્ય રૂપો ધણાં છે. તે તમામમા બ્રહ્મ છે એમ જણીને જે આમાથી એક રૂપની ઉપાસના કરે તો તે ઉપાસકે તે ઉપાસ્યમાં બ્રહ્મના તમામ ધર્મોનો ઉપસદાર કરવો જોઈએ. અનન્ત વિભૂતિ રૂપોમાં, અક્ષર છે એમ જણીને જે ઉપાસનો કહે તેણે અન્ય શાખામા આવેલા પણ આ અક્ષરની ઉપાસનાના પ્રકરણમા કહેવાય ધર્મોનો ઉપસદાર કરવો જોઈએ; અન્યનો નહિ. કારણ કે તે રૂપને લક્ષ્યમા રાખીનેજ તેમનાં શુદ્ધોત્તુ કથન કર્યું છે. આ પ્રકારે ઉપાસનામાર્ગની વ્યવસ્થા કહી છે. લક્ષિતમાર્ગમાં આથી જૂદાં પ્રકારની છે તે આગળ ઉપર કહેવામા આવશે. આ સૂત્રમા તો માત્ર એટલું જ જણાવ્યું છે કે એક ભગવાન અનેક નામથી વ્યવહાર છે. કારણ કે ભગવાન સર્વ રૂપો છે તેથી ભગવાનના અનન્ત રૂપોમાથી જે ઉપાસક જે રૂપમા આસક્ત હોય તેની ઉપાસના કરે તો તેથી તેને તે રૂપ દ્વ આપે છે.

સૂત્ર ૩-૪—ય યાગના દૃષ્ટાન્તથી રૂપના અભેદથી વિદ્યાની એકતામા અન્ય વિદ્યામાં કહેલા શુદ્ધોનો ઉપસદાર મુક્ત છે એમ જે કહ્યું તે મુક્ત નથી સર્વ શાખાઓમા જ્યોતિષ્ટોમ એક છે તો પણ વાજસનેય શાખામા જે પ્રમાણે તેનું કથન કર્યું છે તે પ્રમાણે તેત્તિરીય શાખામા કરવામા આવતું નથી. ત્યાં તે શાખામા કહ્યા પ્રમાણે કરવાનાં હોય છે. એજ પ્રમાણે અર્થવજ્યોપનિયત્તમા કહેલી ઉપાસનાઓમા વેદ એક છે તો પણ એક રૂપમા અન્ય રૂપના ધર્મોનો ઉપસદાર કરવો જોઈએ નહિ. આમ હોવાથી સર્વત્ર એકતા છે એમ કહેવું તે મુક્ત નથી એટલું જ નહિ પણ તેને માટેનો પ્રમાણ પણ અર્થ બને છે.

ઉત્તર—ઉપરની શકા વ્યાખ્યાની નથી જેમ સ્વાધ્યાય કહેતા વેદ એકજ કર્મમા શાખાના બેદથી બિન્ન બિન્ન પ્રકારતાનો ભાષક છે તેથી જ્યોતિષ્ટોમાદિરૂપ આચરણ વિષે એવો નિયમ છે કે તેને અગમા કહ્યા પ્રમાણે જ કરવા. કારણ કે તેવા અગ્રોથીજ યાગની સપરિમા અધિકરણ નિષ્પ્રયોગન બને છે તેથી જે અગમા જે પ્રમાણે તેનું વર્ણન છે તે પ્રમાણે જરૂર કારણ કે સર્વ શાખાઓવાળાને માટે એવો નિયમ છે કે તેમની શાખામાં જે પ્રમાણે કર્મ કરવાના કહ્યા હોય તેજ પ્રમાણે તે તેમણે કરવાં એવો અધિકાર છે. તેથી વિશેષ કરવાથી, તથા ન્યૂન રીતે અન્ય શાખામા કહ્યા પ્રમાણે કરવાથી તે કર્મના અનુકૂળનું ફળ તેઓ મેળવી શકશે નહિ આથી અધિગત્તો બેદ છે તેથી તથા જૂદી રીતે કરનારને માટે પ્રાવશ્ચિત્ત કહેવું છે તેથી, પોતપોતાની શાખા પ્રમાણે કર્મ કરવા માટેનો નિયમ જણાય છે અથવા શાખાબેદ પ્રસિદ્ધ ન હોય તો પણ નિયામક છે એમ જણાવવાને 'સર્વ' કહેતાં સમસ્યોદિધી શરૂ કરીને શતૌદન સુધીના તમામ હોમોનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, જેમ આ સવનો અન્ય વેદમા કહેવા ત્રેતાયિ સાથે સંમન્ધ નહિ હોવાથી અને આચરણમા કહેના અગ્નિ સાથે સંમન્ધ છે તેથી આચરણિકા-એજ તે કરવો જોઈએ એવો નિયમ જોવામા આવે છે. આ પ્રમાણે વિભાગ ન હોય તો પણ જૂદા

જૂદા વેદમાં જૂદી જૂદી શાખાઓજ ક્યું કર્મ કરવું અને ક્યું નહિ તે વિષે નિયામક છે. ૧. આથી તેને શાખાથી જૂદી રીતે કરવાનો નિયમ નથી. તેમ કરવાથી ઉપર ક્યું તે પ્રમાણે નિષ્પ્રયોજકતા તથા પ્રાર્થાતનું શ્રવણ થાય છે, વિદ્યામાં પણ તેજ પ્રમાણે છે. વેદ એક હોવાથી વિદ્યા પણ એકજ છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. સંધ્યા વેદો તેનાજ પદ્મું આમનન કરે છે” (ક. ૨-૧૫) એ શ્રુતિથી સર્વ વેદોનું તાર્કય અહિ વિષેજ છે. જેઓ ઉપાસના જૂદી જૂદી હોય તો ઉપાસ્ય પણ જૂદા હોવા નોંધએ એમ માનીને ઉપાસ્યમાં ભેદ જૂએ છે તેમને દોષ લાગે છે. એકજ તત્ત્વની જૂદી-જૂદી રીતે ઉપાસના હોઇ શકે છે, પણ તેથી તે તત્ત્વની અનેકતા બનતી નથી. માટે તેમાં ભેદ જોવો નહિ. તૈ. ૨-૭-૧માં કહે છે કે જે એમાં અદ્ય પણ ભેદ જુએ છે તેને ખરેખર લય પ્રાપ્ત થાય છે” આ શ્રુતિથી અહમાં અદ્ય પણ ભેદ જોવાનો નથી. અહના જૂદા જૂદા શુણો જોતાં ઉપર ઉપરથી જોનારને અહના સ્વરૂપમાં ભેદ દેખાય પણ અહનું સ્વરૂપ પાછલા પાદમાં કલા પ્રમાણે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે તેથી તે એક અને અન્યકત છતાં અનન્તરૂપ બને છે. વળી તેને જન્મ નથી છતાં અનેક રૂપે પ્રકટ થાય છે. અહ આ રીતે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી છે અને તે જૂદે જૂદે રૂપે ભક્ત માટે આર્વિર્ભાવ પામે છે. વસ્તુતઃ તો ભગવાન પૂર્ણ છે. પણ તે જ્યાં જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં તેવી રીતે અંશથી, કલાથી. વિભૂતિથી અથવા પૂર્ણ સ્વરૂપથી પ્રકટ થાય છે. પણ તે તમામ રૂપો અહનાંજ છે. જો કે જૂદાં જૂદાં રૂપો પરત્વે ઉપાસનાના પ્રકારના ભેદ છે એ વાત ખરી પણ એ ઉપાસનાના ભેદથી અહના સ્વરૂપમાં ભેદ છે એમ કહી શકાય નહિ. ઉપાસનાના પ્રકારમાં તો જેમ મીમાંસામાં અમુક શાખામાં કલા, પ્રમાણેજ અમુક કર્મ કરવાનું ક્યું છે તેજ પ્રમાણે ઉપાસના માટેનો નિયમ છે આ ઉપાસનાના ભેદ અધિકાર પરત્વે છે.

મૂત્ર પ-શંકા-વેદના ઐક્યથી સર્વજ ગુણોપસંહાર પ્રાપ્ત થતાં, સમાચાર મૂત્રમાં (સ-૩) કહેલા પ્રકારના ભેદ વગેરેથી તેનું નિવારણ ક્યું છે તેથી તેના વિચારમાં જેમ તેમ કાંઈ બાધકની સત્તા ગમે ત્યાં છે. આથી ગુણોપસંહાર કદાપિ પ્રાપ્ત થતો નથી. વળી તે અચુક છે. શ્રીરામોપનિષત્માં “જે રામચંદ્ર છે તેભગવાન છે તેનાજ મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે અવતારો છે માટે તેમને નમસ્કાર, નમસ્કાર” વગેરેમાં મત્સ્યાદિ અવતાર રામચંદ્રના કલો છે. વળી અકૂરની સ્તુતિમાં શ્રીવજનાથમાં રઘુવર્ષના ધર્મેના ઉપસંહાર કર્યો છે. અર્થાત્ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મેના ઉપસંહાર કર્યો છે. તેનું કેમ ? તમે એમ કહ્યું કે જો પાત્ર, રામ, ત્વંસિદ વગેરે ભગવાનનાં રૂપો છે, છતાં તે દરેક રૂપમાં તે રૂપના ધર્મેનાજ ઉપસંહાર કરવો, અન્યનો નહિ જેમકે યત્તમાં અનેક શાખાવાળાએ પોતાની શાખામાં કહેલા પ્રમાણેજ કર્મ કરવાં, અન્ય શાખા પ્રમાણે કરવાથી તેને તે કર્મનું ફળ મળતું નથી. તેજ પ્રમાણે ભગવાનનાં રૂપોમાં જે જે રૂપોની ઉપાસના કરવાની હોય તેમાં તેના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો નોંધએ પણ અકૂરની સ્તુતિમાં શ્રીવજનાથમાં રામના ધર્મેના ઉપસંહાર કર્યો છે તેનું કેમ ?

ઉત્તર-રામના અન્ય અવતારોના ધર્મો જણાવ્યા છે ત્યાં તથા અકૂર સ્તુતિમાં જ્યાં શ્રીવજનાથમાં રામના ધર્મો જણાવ્યા છે, ત્યાં જે ઉપસંહાર કર્યો છે તે ભગવાન રૂપી અર્થનો અભેદ જણાવવાનો માટે છે, એક અવતારની અન્ય અવતાર સાથે અભેદતા જણાવવાનો માટેજ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મેના ઉપસંહાર છે. જે એમ ન હોય તો પછી રામની સ્તુતિ વખતે તે પરબલ છે, અને જો પાત્રની સ્તુતિ વખતે પણ તે પરબલ છે એમ કહી પણ કહેવું નહિ.

શંકા-જો એમ હોય તો પછી મત્સ્યાવતારમાં રામાવતારના ધર્મેના જે ઉપસંહાર પણ કરી શકાય ખરો ? અર્થાત્ મત્સ્યાવતારનું વર્ણન કરતી વખતે રામની માફક તેમના પણ સર તથા આપનું વર્ણન કરી શકાય ? તો પછી ભગવાનના પુરુષાવતારમાં વરાહવતારના શું વગેરેનું પણ ભાવન યર્ષ, શકે કેમ નહિ ?

ઉત્તર—ના, એક ભગવાનની અબેદતા જાણવાને એક અવતારમાં અન્ય અવતારનો ઉપસંહાર થાય, પણ તેથી તમે કહ્યું તેવી રીતે તમામ ધર્મોના ઉપસંહાર ન થાય. જેમ અગ્નિહોત્ર કર્મ તે એક જ છે, પણ જૂદી જૂદી સાખાઓ પ્રમાણે તે તે સાખામાં કહેલી રીતિથી તે કરવું જોઈએ. કોઈ સાખા-વાળો અગ્નિહોત્ર કર્મ કરવા માગતો હોય તો તેણે પોતાની સાખામાં કહેલા પ્રકારેજ તે કરવું જોઈએ અન્ય પ્રકારે નહિ. તેજ પ્રમાણે રામ એ પરબ્રહ્મ છે, કૃષ્ણ એ પરબ્રહ્મ છે એવી રીતે જે માને છે અને તે રીતે ઉપાસના કરે છે, તેજ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોના ઉપસંહાર કરી શકે. કારણ કે તે તો રામ, કૃષ્ણ, યૈસિદ્ધ વગેરે અવતારોમાં તારતમ્ય જોતો નથી. તેમનામાં તેની પરબ્રહ્મની છુદ્ધિ છે. પણ જે રામ તે એક અવતાર છે, પરબ્રહ્મ નહિ, કૃષ્ણ એ પણ અવતારજ છે, પરબ્રહ્મ નહિ, એવું જે કોઈ માનીને ઉપાસના કરતો હોય તો તેનાથી રામની સ્તુતિમાં કૃષ્ણના ધર્મોના ઉપસંહાર અને કૃષ્ણની સ્તુતિમાં રામના ધર્મોના ઉપસંહાર કરાવો જોઈએ નહિ. તેણે તો જે અવતારનો ચોતે ભક્ત હોય તે અવતારના ધર્મોને વળગી રહેવું જોઈએ. આથી મત્સ્યાવતારના વર્ણનમાં શર્યા-પાદિકનું અને પુરણમાં ગુંભાદિકનું અનુસંધાન કરવું અનુચિત છે. કારણ કે મત્સ્યાદિમાં અવતારની છુદ્ધિ છે, પરબ્રહ્મની નહિ. મજ્જનાથ વિગે રધુવીર્ષના જે ધર્મો અદૂરની સ્તુતિમાં જોવામાં આવે છે તેનું પ્રયોજન ઉપર જાણીયા પ્રમાણે મજ્જનાથ તથા રધુવીર્ષ એ પરબ્રહ્મ છે એવી છુદ્ધિથી સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. (સૂત્રમાં “અ”, શબ્દનો અર્થ “પણ” લીધો છે. આથી “સમાને અ” એટલે સમાન હોવા-છતાં અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિના લક્ષણવાળો ધર્મ ગુરુ છતાં પણ” પોતાની સાખા પ્રમાણે કર્મ કરવામાં આવે છે તેમ જે અવતારનો ઉપાસક હોય તેણે તેના જે અસાધારણ ધર્મો છે તેનીજ છાં ઉપાસના કરવી, અન્ય અવતારના ધર્મોના ઉપસંહાર કરીને નહિ એમ અર્થ સૂચનો છે.)

આ વ્યાખ્યાન પ્રમાણે “વિધિશેષવત્” શબ્દમાં ‘વત્’ પ્રત્યયનો અર્થ “સમાન, ગુરુ” એવો કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તેનાથી યુગોપસંહારનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ થતું નહિ હોવાથી, અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. આ વ્યાખ્યાનાનુમાર ‘વત્’ પ્રત્યયનો અર્થ “યુક્ત” કરવામાં આવે છે, અને સમાન એટલે એક અર્થાત્ “વિધિશેષવત્સમાને” એ જે શબ્દો નથી પણ એક શબ્દ સમજવાનો છે એટલે વિધિશેષવત્ કહેનાં અર્થવાદથી યુક્ત અને સમાન એટલે એક જે છે તે. “વિધિશેષવત્સમાન” આખો શબ્દ-સાતમી વિભક્તિમાં છે તેથી “અર્થવાદથી યુક્ત અને એક જે છે ત્યાં આ અર્થ લાંબને એમ સમજાવવા માગે છે કે જેમ જ્ઞેમ વા એતદ્વ્યક્ત્ય ક્રિયતે યત્પ્રજાજાનુજાજૌ, એમાં અર્થવાદોનો જેમ જૂદી જૂદી સાખાના દર્શ પૌર્ણમાસ વગેરેમાં સ્તાવક તરીકે ઉપસંહાર થાય છે, તેની માફક અર્હિયાં પણ ઉપસંહાર થાય છે.

હુંકમાં એ કહેવા માગે છે કે જેમ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના પ્રથમ કાણ્ડમાં આતુમંચિના પ્રથમ પર્વ વૈશ્વદેવ યાગનું યદ્વૈશ્વદેવેન યજ્ઞતે પ્રજા એન તથજમાન સ્જન્તે” એ વાક્યથી વૈશ્વ દેવવત્સનું ફળ પ્રગ્ન કહ્યું છે. પણ ફરીથી “યદ્વૈશ્વદેવેન યજ્ઞતે અગ્નિમેવ તત્સવત્સરમાપોતિ, તત્સમાદેશ્વદેવેન યજમાનઃ સંવત્સરીણાં સ્વ-સ્તિમાશાસ્તે.” આમાં વૈશ્વદેવવત્સનું ફલ સંવત્સર અગ્નિ કહેલ છે. અર્હિયાં કર્મ એકજ છે, છતાં ફળમાં જોડે જોવામાં આવે છે. કર્મના અર્થવાદ એક છે અર્થાત્ વૈશ્વદેવ કરવાનું જનને રચેલું કહ્યું છે, છતાં ફળમાં જોડે છે. તે પ્રમાણે ઉપાસના એક હોય તો પણ તેના ફળમાં જોડે પડે છે. (ભા પ્ર.)

મરીચિકાર અર્હિયાં કહે છે. આ સુત્ર સામાન્ય ઉપાસક અને વિશેષ ઉપાસક એમ બન્નેના પરવે છે. શ્રીમજ્જનાથમાં રધુવીર્ષના ધર્મોનો જે ઉપસંહાર કરવામાં આવે છે તે, અર્થ કહેતાં ભગવાનના જનને અવતારોમાં ધર્મોના અબેદ દેખાડવાને માટે, અર્થાત્ મજ્જનાથ અને રામ જનને શુદ્ધ બ્રહ્મજ છે, એમ જાણીને ઉપાસક એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોને ચોજે છે. જનને અવતારો પરબ્રહ્મ હોવાથી, તેઓ મઝ્યે બેદ નથી, આથી તેમના ધર્મોમાં પણ બેદ નથી. આ રીતે અબેદતા જાણવાને

પરોવરીય' એટલે ઉર્ગીય એમ કહેવ છે જેમકે "આવાગોષ્ઠિવ્યો લોકેભ્યો જ્યામનાકાશ પરાયણ સ એપ પરોવરીયાનુદ્ગીય" સ ણોડનન્ત "તેજ વિદ્યામા અદ્યાદિત્યની પ્રતીકાપામનામા દિગ્વ્યરમશ્રુત્ય ધમેરે ગુણોને પણ કહ્યા છે તેપણુ મામગતિને પર પગની વિશ્રાન્તિના સ્થાનરૂપ પુરપથી પણ પર અને વગર હેતા ઉત્તમ કરના પણ ઉત્તમ એના ગુણોથી વિચિત્ર ને ઉર્ગીય છે, તેના ઉપામને તેજ ઉર્ગીય ઉત્કૃષ્ટ છે ત્યા જેમ દિગ્વ્યરમશ્રુત્ય વગેરેના ગુણોનો ઉપમદાર નથી તેમ અદિઆ પણ માધ્યગુ અધિમગથી એમન્તી (અનન્યામકિતવાળા)નો અધિમગ ઉત્તમ છે અર્થાત્ તમામ અનતારો એ ભગવાનના અનતારો છે એમ જાણીને જાણે છે, તેણે મર્વત ગુણોનો ઉપમદાર જ કહેવો જોઈએ પણ ને એ તમામ અવતારોમાથી એક જ અવતારમા આમકત હોય તેણે તો અન્ય અવતારના ગુણોનો ઉપમદાર જેમા તે આમકત છે તેમા ન કહેવો જોઈએ કૃષ્ણના જન્મે આ દૃષ્ટિએ રામાદિ અનતારના ધર્મોનું અનુમધાન ન કરવું પણ કૃષ્ણાવતારના જ ધર્મોનું કરવું કાગ્ય કે એક અનતારમા ને આમકત છે તેનું અત કરણે અન્ય અનતારમા હોવું નથી જેમા તે આસન્ત છે ત્યા જ તેનો મર્વરનેહ કેન્દ્રિત થયો છે જેમ ઉર્ગીયનો ઉપામક તેમાજ અનન્યભાવ વાળો થાય છે તેમ છ

સૂત્ર—૮—શંકા—પણુ યાની તથા ભન્તો એ બન્ને જગ્યાઓ ધ્વજના ઉપામ તરીકે એમજ છે ગાગ્ય કે જેમ યાની જ્ઞાન પ્રશ્નમા કહેની રીતે ધ્વજની ઉપાસના કરે છે તેમ ભક્ત ભક્તિ પ્રશ્નમા કહી તે રીતિએ કરે છે તો પણ ઉપાસ- તરીકેની મજા ગમાન હોવાથી પૂર્વ સ્વરૂપ કહેની વ્યવસ્થા યોગ્ય નથી

ઉત્તર—આ શબ્દો ઉત્તર મૂ. ૭મા આપેનો છે એમ જણાવવાને સૂત્ર ૧૦ મૂત્રમા લઘુક્તમસિ તે હેતુ છે એમ સ્વરૂપ કહે છે તે" એટલે યનમન્તી યજ્ઞતુ મમાધાન કહેતુ છે ' અર્થાત્ પાછના સૂત્રમા જે અનન્ય ભાવવાળો ભ ન છે તે તો ભગવાનના અને રૂપોથી એજ રૂપમા આસક્ત હોય છે ત્યાજ તેની અત્યન્ત ભક્તિ હોય છે તેથી અન્ય ધર્મોનો ઉપમદાર કહેવો નથી અર્થાત્ ભગવાનના અન્યરૂપોના જે જે ધર્મો છે તેમનું અનુમધાન પોતે જેમા આસન્ત છે તેમા કરતો નથી પણ જે અનન્ય ભાવવાળો નથી અર્થાત્ એક સ્વરૂપમા તેની આમકિત નથી, પણ તમામ અનતારો ભગવાનના જ છે એમ માનીને તમામ રૂપોમા આધારણુ જાન રાખે છે તે મર્વ ધર્મોનો ઉપમદાર કરે તો તેને શુભાધિક નથી તે તો કૃષ્ણ ગમ વગેરે તમામ અનતારો ભગવાનના એમ જ માને છે, તેમા કોઇ મપણ રીતનું જાનથી પણ તાગતમ્ જોતા નથી તેમ તેમાના અચુક સ્વરૂપમા તેમની આમકિત નથી જાણી તમામમા સાધારણી ભક્તિ છે આવાઓ કૃષ્ણની ગમ તરીકે સ્તુતિ કરે અગર રામની કૃષ્ણ ઉપરીકે સ્તુતિ કરે તો તેમને તેમ કરવાની છૂટ છે પણ એ જ સ્વરૂપમા નિષ્કાવાળાઓ તે પ્રમાણે ન શકે જો તેઓ તેમ કરવા જાય તો તેમની ભક્તિ અનિશ્ચિત્તિ બને છે આ રીતે જો કે દૃષ્ટાંતસક તરીકેની મજા એક હોવા છતા પણ તેમના ભાવ પ્રમાણે આન્તર નિષ્ઠાના બેદ છે તેથી એક છે ઉપાસના નથી પરોવરીયસ્તવાદિ ભિન્ન ઉપામનામા ઉર્ગીયની ઉપામના એક જતા પણ ધર્મોનો ઉપામક છે તેમ અદિઆ પણ સમજવું ૮

મે. શંકા—ઉપાસ્ય રૂપોમા બાલ્ય, પૌણ્ડ્ર વગેરે અનરચાના બેદ હોય છે અને અવસ્થાથી નીને દેહ ન્યૂન તથા અધિક પરિમણુવાળુ હોય છે આમ જો હોય તો ધ્વજને જે સમિચિત્તાનંદ કહ્યું છે તેમા વાધો આવે મરણ કે સંનિધાનદ રૂપ ધ્વજ તે મર્વદા એક રૂપ છે તેથી જો તેમા અવસ્થાનો હોમે કલ્પીએ તો રહી તે પ્રાકૃત બને આમ હોવાથી અવસ્થાનો બેદ, વિરહ ધર્માશ્રુત્ય તથા ગુણોપ બંદાર તે બધું અનુચિત છે

એમ ઉત્તર—તમારી શય યુક્ત નથી મરણ કે શ્રુતિમા તેને વ્યાપક સ્વરૂપે વર્ણવેલું છે તેના હાથ, હોવાદે તે બધા સર્વ દિશામા છે તેની આખો, શિર તથા મુખ તે પણ સર્વ દિશામા છે તેમના મન

પણ સર્વ દિશામાં છે. વળી તે સર્વને વ્યાપીને તે રિપત હોય છે." આ શ્રુતિથી તેનું જ્ઞાન સર્વત્ર વ્યાપી છે, તેમાંમ રૂપોમાં તેની વ્યાપકતા છે. પણ જે રૂપથી ભક્તોને તે લીલાના રસનો અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે તે રૂપથી ચોગ્રમાયાને ફર કરીને ચોતે પ્રદર્શિત થાય છે. અને તેથી તેમનામાં અવરથાદિનાં વિશેષો હોય છે. તેથી જ્ઞાની સમિચ્છાનંદતામાં બાધ આવતો નથી. ૯

મુત્ર ૧૦—શંકા—શ્રુતિમાં જ્ઞાનીનાં ધર્મોના ઉચ્છેદ જોવામાં આવતો નથી. ત્યાં જ્ઞાને "અનુમિત્તિ ધર્મ" વાળું કહેલ છે અર્થાત્ તેના ધર્મનો ઉચ્છેદ હોતો નથી. વળી બાલ્યાદિને જ્ઞાનીના ધર્મો કદીએ તો જ્ઞાનીના ધર્મો નિત્ય હોવાથી તે પણ નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ અને તે તે ભક્તોને સ્વ લીલાના અનુભવ માટે પ્રદર્શ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેને ભક્તોથી વિરુદ્ધ તે પણ ભક્તોની નિત્યતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. શૃંગીપ્રમિપદમાં તો એકજ ભક્તની પૌર્ણાષ્ટકથી અનેક લીલા સાથેના મંચ-પ હોવામાં વિરુદ્ધ ઠાણની લીલાના એક સાથેના અનુભવનો અસંભવ છે તેથી ક્રમનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો પછી લીલાઓ અનિત્ય મધ જશે. અને જે તે નિત્ય હોય તો તેને લીલાના મંચ-થી ભક્તની લિખતા, અનુભવ વિરોધ અને કહેલી શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે આમ "હિસાત:પાસારભુ:"નો વિરોધ છે.

ઉત્તર—આનો ઉત્તર એ છે કે જ્ઞાની જે જે લીલાઓ છે તે તમામ લીલાના પદાર્થોનો જ્ઞાની સાથે અજોડ છે. શૃંગીપ્રમિપદમાં "તેથી આ લિખ નથી, તેમ જગવાન પણ તેમનાથી લિખ નથી" એવા મંત્રમાં તે લીલાઓનો જ્ઞાન સાથેનો અજોડ દેખાડો છે. કારણ કે જ્ઞાનીની લીલા અને જ્ઞાન સાથે અવિનાશાવતો મંચ-પ છે. તે જ્ઞાન વગર રહી શકેજ નહિ. વળી ઉત્તરોત્તર લીલામાં પણ આ પૂર્વ લીલાના મંચ-થી તે ભક્તોજ છે. આમ હોય તો લીલાનો અનુભવ ક્રમિક હોવાથી લીલાઓ અનિત્ય છે એવી પણ શંકા કરવી નહિ. અનુભવની સરખામણીએ શ્રુતિ વધારે જલવાન છે. શ્રુતિઓમાં ભાવિ અનુભવને પણ જાણવેલો હોય છે, તો પણ "ચત્તો વાચ:" એ શ્રુતિથી જ્ઞાન વાણી તથા મનથી અગોચર કહેલ છે તેથી તેની ઇચ્છા, તથા તેના સામર્થ્યના મહિમાથી અધરિત ધર્મમાં પડતા, અને શુક્તિની અગોચરતાનું અનુમંદાન કરીને સર્વ શક્યો ફર કરવી જોઈએ એવો ભાવ છે. આ મૂત્રમાં અન્યથ એ શબ્દથી અમ્ય લીલાની માફક અન્ય દેશનો પણ સમજ હોવાથી વિરુદ્ધ દિશાઓવાળા ભક્તોની અતિશય ભક્તિથી જ્યાં એકીસાથે જે સ્થાનમાં ભગવાનનું દર્શન હોય, જેમ શુભ દેવ અને જનનાં ધરમાં, ત્યાં પણ ભક્તો હોવાથી તેમની પણ ત્યાં વ્યાપકતા છે એમ અહિંમાં જણાવે છે. ૧૦

મુત્ર ૧૧—શંકા—જો ભક્તોમાં લીલા કાળે જ્ઞાનીના ધર્મોની વ્યાપકતા હોય તો તેમનામાં પણ જ્ઞાનનું પૂર્ણાનંદત્વ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય વગેરે ધર્મો પ્રતીત થવા જોઈએ. પણ આ રીતે જોવામાં આવતું નથી, ઉચ્છેદ તેમને કુખની મંલાવના હોય છે, અને તેઓ પણ પ્રજ્ઞની પ્રાર્થના કરે છે. આથી તેમનામાં વ્યાપકત્વ કહેવું શક્ય નથી.

ઉત્તર—પૂર્ણાનંદત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો તે મુખ્ય જ્ઞાનમાંજ હોય છે, લીલાના પદાર્થો જે અંગ-રૂપ છે તેમાં નહિ કારણ કે મુખ્ય જ્ઞાન એજ ધર્મો છે. ભક્તોને પણ જ્ઞાનીની મુલ્ય કહેવામાં આવે તો પછી જ્ઞાની પ્રધાનતા-મુખ્યતામાં વિરોધ આવે. માટે પૂર્ણાનંદ વગેરે જે ધર્મો છે તે મુખ્ય ભગવાનનાજ છે, જીવના નહિ ભગવાનના અભેદથીજ તે ધર્મો જીવમાં આવિર્ભાવ પામે છે. સાધક જીવેત્તે તો ભગવાન સાથે અભેદની અસ્ફુટિથી પૂર્ણાનંદાદિ ભગવદર્થોના આવિર્ભાવના અભાવથી કુખ રહી હોય છે, માટે તે કુખના નાશને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમને કરવી પડે છે. સૂત્રમાં પ્રધાન શબ્દ છે અને તેનો અર્થ પરજ્ઞાન થાય છે; સાંખ્યમાં ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને પણ પ્રધાન કહે છે. પણ અહિંમાં તે અર્થમાં નથી. ૧૧

મુત્ર ૧૨—શંકા—પૂર્વ મુત્રમાં પૂર્ણાનંદત્વ વગેરે જ્ઞાનીના અસાધારણ ધર્મો જે છે તેનો વિશ્રુતિ રૂપોમાં ઉપસંહાર નહિ કરવો એમ વિચાર કરતાં પ્રિય ચિરસ્વાદિનાં સમરણથી, વિચારવામાં આવે છે.

તેમનો ઉપમંદાર પુરુષ રૂપની ઉપાસનામાં પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે વિરુદ્ધ હોવાથી કેવી રીતે કરવો ?
 ૨જી મોદ અને પ્રમોદ તે પ્રવેશના બેદથી કહેવ છે, અને ધ્વજનો નિત્ય આનન્દ મ્સજ છે મારે ત્યા
 તેનું કથન ઉપપન્ન નથી

ઉત્તર—પ્રિય, મોદાદિનો ઉપચય તથા અપચય બેદ હોય તોજ સહય છે. અત કચ્છની શુદ્ધિના
 તાત્ત્વમયી ખરેખર આનન્દમાં પ્રિયત્વ, મોદત્વ વગેરે ધર્મો ઉપચય અને અપચયના બેદથી બાસ છે
 પણ જોને અત કચ્છની શુદ્ધિ થયેલી હોય છે તેને તો નિર્બેદ એકમસ, અખણ આનન્દાત્મકજી ધ્વજ
 જામે છે મારે શુદ્ધ અર્થ જ્ઞાનવાળા પ્રિય શિશુવંત વગેરે ધર્મોનો ઉપમંદાર કરતા નથી ૧૨

સૂત્ર ૧૩—શકા-નિર્ગુણ ધર્મોના મણુજીના ધર્મોના ઉપસહાર જો ન કરવામાં આવે તો પછી,
 મણુજીમાં ધર્મોનો સામગ્ર બને

ઉત્તર—નજનાય, મત્સ્ય, રઘુવર્ષ વગેરે અવતારોના જે વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેમનો અર્થ કહેતા ધ્વજની
 સમાનતાથી ધર્મોરૂપથી ઉપસહાર કરવો જોઇએ ધર્મરૂપથી જેમ રઘુવર્ષ વગેરેના ધર્મોના ધર્મોના
 રૂપથી અર્ધની સમાનતાથી મત્સ્યાદિમાં ઉપસહાર હોય છે તેમ નિરામગ્ર ધ્વજમાં સાકાર ધ્વજના ધર્મોના
 પુરુષમાં રૂપ મુગ્ધ વગેરેનો ઉપસહાર કરવો જોઇએ નહિ પણ ધર્મો રૂપોજ તે છે એમ જાણવું
 જોઇએ. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—શુભોનો ઉપસહાર ધ્યાન મારે છે જેટલાથી ધ્વજના ધ્યાનની સિદ્ધિ હોય છે તેટ
 લાજ શુભોનો ઉપમહાર હોવો જોઇએ. અન્યુ તો પ્રયોજન નહિ હોવાથી ઉપમહાર નથી, તેજ પ્રમાણે
 ભક્તિમાર્ગીય શુદ્ધ અન્ત કરણવાગાની અન્ત-રણી શુદ્ધિરૂપ પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી પક્ષ તથા
 પુરુષાદિનો ઉપસહાર નથી તેથી પરાક્ષવાદથી કહેવા પ્રિયત્વ વગેરેથીજ ધ્યાનની સિદ્ધિ છે જે ગમનો
 અનન્ય ભક્ત હોય તેની પણ ગમની ઉપાસનાના જે ધર્મો હતા છે તેનાથી રૂપાર્થતા હોવાથી મત્સ્ય
 ઉપાસનામાં કરેલા ધર્મોનો ઉપમહાર તે દરેક નથી કારણ કે ત્યા પ્રયોજનનો અભાવ છે જેમ નિર્ગુ-
 ણી ઉપાસના કરનારની સ્વરૂપથીજ ચિત્તાર્થતા હોવાથી સમગ્ર શુભોનો ઉપસહાર ત્યા નથી ૧૪

અદિઆ અન્ય હેતુને કહે છે આનન્દમય ધ્વજના નિરૂપણમાં આનન્દનેજ આત્મા કહેલ છે ત્યા
 પ્રીતિને શિર, મોદને ઉત્તરપક્ષ, પ્રમોદને દક્ષિણપક્ષ, અને અક્ષરધ્વજને પુરુષ કહેવ છે પણ તે મોદ,
 પ્રમોદ પુરુષ સમામ આનન્દરૂપ હોવાથી, અને આનન્દ એ આત્માનો પર્વાય હોવાથી આત્માના રૂપ
 થીજ મોદ, પ્રમોદ વગરેનો ઉપમહાર કરવો જોઇએ તેમને પક્ષ, શિર તથા પુરુષ રીતે નહિ તેમ
 તેમાં ઉપચય અને અપચય, અગ્ર બેદ પણ જોવો નહિ કારણ કે ધ્વજની આનન્દમયતા એવી છે કે
 તેમાં વધવટ નથી આથી ધ્વજના આનન્દમાં શુદ્ધિ થાય છે અથવા તો ન્યૂનતા બને છે એમ કહેવું
 નહિ તેમ મોદ પ્રમોદ વગેરે બેદથી બનેતા છે એમ પણ નથી જેમ આત્મામાં બેદ નથી તેમ આન
 દમાં પણ બેદ નથી તે આન્દ આત્માજ છે, તેથી મોદ પ્રમોદ પણ આત્માજ છે આથી નિર્ગુણના
 ઉપાસકોથી આનન્દાદિનો ધર્મ તરિકે ઉપસહાર કરે તો તેમાં અનુપપત્તિ બને છે એ શકોને પણ દર
 કરી છે કારણ કે ધ્વજ નિર્ગુણ જતા આનન્દમય છે અર્થાત્ તે પ્રાકૃત આનન્દથી રહિત છે મારે તેને
 નિર્ગુણ કહેલ છે અને અલૌકિક આનન્દથી યુક્ત હોવાથી તેને મણુજી કહેવ છે આનન્દ એ ધર્મરૂપ
 નથી પણ ધર્મરૂપ આત્મા છે

(સાર)—આ પ્રથમ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આ યુ છે

- (૧) વેદાન્તમાં ધ્વજમાં એક રૂપો વર્ણવેલો છે. તે તમામ રૂપોથી એકજ ધ્વજનું જ્ઞાન થાય છે જેમ
 શાખાબેદથી જ્યોતિષોમમાં ધર્મોનો બેદ જતા પણ જ્યોતિષોમની વિધિની એકતા છે તેમ સૂત્ર ૧
- (૨) જેમ અતિરૂચ વદમાં કેટલીક વખત પોશ્વોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત

પણ સર્વ દિશામાં છે. વળી તે સર્વને વ્યાપીને તે સ્થિત હોય છે.” આ શ્રુતિથી તેનું બ્રહ્મ સર્વત્ર વ્યાપી છે. તેમાં રૂપોમાં તેની વ્યાપકતા છે. પણ જે રૂપથી ભક્તોને તે લીલાના રસનો અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે તે રૂપથી યોગભાવને ફર કરીને પોતે પ્રકટ થાય છે. અને તેથી તેમનામાં અવસ્થાદિનાં વિશેષો હોય છે. તેથી બ્રહ્મની સમ્યક્દર્શનદાતામાં બાધ આવતો નથી. ૯

મુદ્ર ૧૦—શંકા—શ્રુતિમાં બ્રહ્મના ધર્મોનો ઉચ્છેદ જોવામાં આવતો નથી. ત્યાં બ્રહ્મને “અનુચિન્તિ ધર્મ” વાળું કહેલ છે અર્થાત્ તેમાં ધર્મોનો ઉચ્છેદ હોતો નથી. વળી બાહ્યાદિને બ્રહ્મના ધર્મો કહીએ તો બ્રહ્મના ધર્મો નિત્ય હોવાથી તે પણ નિત્ય છે એમ માનવું જોઈએ અને તે તે ભક્તોને સ્વ લીલાના અનુભવ માટે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે તેથી તેને ભક્તોથી વિશિષ્ટ તે પણ ભક્તોની નિત્યતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. કૃષ્ણપ્રાપ્તિમાં તો એકજ ભક્તમાં પૌર્વાપર્યથી અનેક લીલા સાથેના મંથન હોવામાં વિરેદ શક્તિની લીલાના એક સાથેના અનુભવનો અસંભવ છે તેથી ક્રમનો અંગીકાર કરવામાં આવે તો પછી લીલાઓ અનિત્ય થઈ જશે. અને જો તે નિત્ય હોય તો તેને લીલાના મંથનથી ભક્તની ભિન્નતા, અનુભવ વિરોધ અને કહેલી શ્રુતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે આમ “ભક્તયત્-પાશંદાનુભુ”નો વિરોધ છે.

ઉત્તર—આનો ઉત્તર એ છે કે બ્રહ્મની જે જે લીલાઓ છે તે તમામ લીલાના પદાર્થોનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ છે. કૃષ્ણપ્રાપ્તિમાં “તેથી આ ભિન્ન નથી, તેમ ભગવાન પણ તેમનાથી ભિન્ન નથી” એવા મંત્રમાં તે લીલાઓનો બ્રહ્મ સાથેના અભેદ દેખાડ્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મની લીલા અને બ્રહ્મ સાથે અવિનાશાવનો મંથન છે. તે બ્રહ્મ વગર રહી શકેજ નહિ. વળી ઉત્તરોત્તર લીલામાં પણ આ પૂર્વ લીલામાં સંબંધી તે ભક્તોજ છે. આમ હોય તો લીલાનો અનુભવ ક્રમિક હોવાથી લીલાઓ અનિત્ય છે એવી પણ શકા કરવી નહિ. અનુભવની સરખામણીએ શ્રુતિ વધારે બંધવાનું છે. શ્રુતિઓમાં ભાવિ અનુભવને પણ જણાવેલો હોય છે, તો પણ “ક્તો ક્તવ” એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ વાણી તથા સમથી અગોચર કહેલ છે તેથી તેની ઇચ્છા, તથા તેમાં સામર્થ્યનાં મહિમાથી અપરિત ઘટનામાં પડતા, અને યુક્તિની અગોચરતાનું અનુમંધાન કરીને સર્વ શક્યો ફર કરી નાંખે એવો ભાવ છે, આ મંત્રમાં અમથન એ શબ્દથી અમથ લીલાની માફક અમથ દેશનો પણ સમૂહ હોવાથી વિરુદ્ધ દિશાઓવાળા ભક્તોની અતિશય ભક્તિથી ન્યાં એકીસાથે બે ઝ્યાનમાં ભગવાનનું દર્શન હોય, જેમ શ્રુત દેવ અને જનકના ધરમાં, ત્યાં પણ ભક્તો હોવાથી તેમની પણ ત્યાં વ્યાપકતા છે એમ અહિંયાં જણાવે છે. ૧૦

મુદ્ર ૧૧—શંકા—જો ભક્તોમાં લીલા કાળે બ્રહ્મના ધર્મોની વ્યાપકતા હોય તો તેમનામાં પણ બ્રહ્મનું પૂર્ણાનંદત્વ, અર્થર્થ, ધીર્થ વગેરે ધર્મો પ્રતીત થવા જોઈએ. પણ આ રીતે જોવામાં આવતું નથી, ઉલટું તેમને કુખની સંભાવના હોય છે, અને તેઓ પણ પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે. આથી તેમનામાં વ્યાપકત્વ કહેવું શક્ય નથી.

ઉત્તર—પૂર્ણાનંદત્વ, અર્થર્થ વગેરે ધર્મો તે મુખ્ય બ્રહ્મમાંજ હોય છે, લીલાના પદાર્થો જે અંગરૂપ છે તેમાં નહિ કારણ કે મુખ્ય બ્રહ્મ એજ ધર્મો છે. ભક્તોને પણ બ્રહ્મની મુલ્ય કહેવામાં આવે તો પછી બ્રહ્મની પ્રધાનતા-મુખ્યતામાં વિરોધ આવે. માટે પૂર્ણાનંદ વગેરે જે ધર્મો તે મુખ્ય ભગવાનના છે, જીવના નહિ. ભગવાનના અભેદથીજ તે ધર્મો જીવમાં આવિર્ભાવ પામે છે. સાધક જીવેત્તિ તો ભગવાન સાથે અભેદની અસુસ્તિથી પૂર્ણાનંદાદિ ભગવદ્ધર્મોના આવિર્ભાવના અભાવથી કુખ રૂઝિ હોય છે, માટે તે કુખના માથેને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના તેમને કરવી પડે છે. યજ્ઞમાં પ્રધાન શબ્દ છે અને તેનો અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે; સાંખ્યમાં ત્રિચણાત્મક પ્રકૃતિને પણ પ્રધાન કહે છે. પણ અહિંયાં તે અર્થમાં નથી. ૧૧

મુદ્ર ૧૨—શંકા—પૂર્વ મંત્રમાં પૂર્ણાનંદત્વ વગેરે બ્રહ્મના અસાધારણ ધર્મો જે છે તેનો વિશ્રુતિ પોમાં ઉપસદાક નહિ કરવો એમ વિચાર કરતા પ્રિય શિરસ્તવાદિના રમરજીથી, વિચારવામાં આવે છે.

તેમનો ઉપસંહાર પુરુષ રૂપની ઉપાસનામાં માત્ર યાગ છે પણ તે વિરુદ્ધ હોવાથી કેવી રીતે કરવો? વળી મોદ અને પ્રમોદ તે પ્રદેશના બેદથી કહેલ છે, અને ધક્કોનો નિત્ય આનન્દ રસજ છે. માટે ત્યાં તેનું કથન ઉપપન્ન નથી.

ઉત્તર—પ્રિય; મોદાદિનો ઉપચય તથા અપચય બેદ હોય તોજ સંભવે છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિના તારતમ્યથી ખરેખર આનન્દમાં પ્રિયત્વ, મોદત્વ વગેરે ધર્મો ઉપચય અને અપચયના બેદથી ભાસે છે. પણ જેને અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયેલી હોય છે તેને તો નિર્બેદ એકરસ, અપચ્છ આનન્દાત્મજન ધક્કો ભાસે છે. માટે શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાનવાળા પ્રિય શિરસ્તવ વગેરે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરતાં નથી. ૧૨

સૂત્ર ૧૩—શંકા-નિર્ગુણી ધર્મોનો ઉપસંહાર જો ન કરવામાં આવે તો પછી, સંયુક્તા ધર્મોનો સામજ્ય બને.

ઉત્તર—મજનાથ, મત્સ્ય, રઘુવર્ષ વગેરે અવતારોના જે વિરુદ્ધ ધર્મો છે તેમનો અર્થ કહેતાં ધક્કોની સમાનતાથી ધર્મોરૂપથી ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. ધર્મોરૂપથી જેમ રઘુવર્ષ વગેરેના ધર્મોનો ધર્મોના રૂપથી અર્થની સમાનતાથી મત્સ્યાદિમાં ઉપસંહાર હોય છે. તેમ નિરાકાર ધક્કોમાં સાકાર ધક્કોના ધર્મોનો મુકરૂપમાં શૂન્ય મુકરૂ વગેરેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. પણ ધર્મો રૂપોજ તે જ એમ જાણવું જોઈએ. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—શુણોનો ઉપસંહાર ધ્યાન માટે છે. જેટલાથી ધક્કોના ધ્યાનની સિદ્ધિ હોય છે તેટલાજ શુણોનો ઉપસંહાર હોવો જોઈએ. અન્યત્ર તો પ્રયોજન નહિ હોવાથી ઉપસંહાર નથી, તેજ પ્રમાણે ભક્તિભાગ્યોય શુદ્ધ અનંતકરણવાળાની અનંતકરણની શુદ્ધિરૂપ પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી પક્ષ તથા પુચ્છાદિનો ઉપસંહાર નથી તેથી પરાક્ષરાદમી કહેલા પ્રિયત્વ વગેરેમીજ ધ્યાનની સિદ્ધિ છે, જે રામનો અનન્ય ભક્ત હોય તેની પણ રામની ઉપાસનાના જે ધર્મો કલા છે તેનાથી કૃતાર્થતા હોવાથી મત્સ્ય ઉપાસનામાં કહેલા ધર્મોનો ઉપસંહાર તે કરતો નથી. કારણ કે ત્યાં પ્રયોજનનો અભાવ છે, જેમ નિર્ગુણી ઉપાસના કરનારની સ્વરૂપથીજ ચરિતાર્થતા હોવાથી સમજા શુણોનો ઉપસંહાર ત્યાં નથી. ૧૪

અર્થમાં અન્ય હેતુને કહે છે. આનન્દમય ધક્કોના નિરૂપણમાં આનન્દનેજ આત્મા કહેલ છે. ત્યાં પ્રીતિને શિર, મોદને ઉત્તરપક્ષ, પ્રમોદને દક્ષિણપક્ષ, અને અક્ષરધક્કોને પુચ્છ કહેલ છે. પણ તે મોદ, પ્રમોદ પુચ્છ તમામ આનન્દરૂપ હોવાથી, અને આનન્દ એ આત્માનો પર્વાય હોવાથી આત્માના રૂપથીજ મોદ, પ્રમોદ વગેરેનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ, તેમને પક્ષ, શિર તથા પુચ્છ રીતે નહિ. તેમ તેમાં ઉપચય અને અપચય, અગર બેદ પણ જોવો નહિ. કારણ કે ધક્કોની આનન્દમયતા એવી જ કે તેમાં વધવટ નથી. આથી ધક્કોના આનન્દમાં શુદ્ધિ થાય છે અથવા તો ન્યૂનતા બને છે એમ કહેવું નહિ. તેમ મોદ પ્રમોદ વગેરે બેદથી બનેલા છે એમ પણ નથી. જેમ આત્મામાં બેદ નથી તેમ આનન્દમાં પણ બેદ નથી. તે આનન્દ આત્માજ છે, તેથી મોદ, પ્રમોદ પણ આત્માજ છે. આથી નિર્ગુણના ઉપાસકોથી આનન્દાદિનો ધર્મ તરીકે ઉપસંહાર કરે તો તેમાં અનુપપત્તિ બને છે એ શંકાને પણ દૂર કરી છે. કારણ કે ધક્કો નિર્ગુણી છતાં આનન્દમય છે. અર્થાત્ તે પ્રાકૃત આનન્દથી રહિત છે માટે તેને નિર્ગુણી કહેલ છે. અને અલૌકિક આનન્દથી યુક્ત હોવાથી તેને સંયુક્ત કહેલ છે. આનન્દ એ ધર્મોરૂપ નથી પણ ધર્મોરૂપ આત્મા છે.

(સાર)—આ પ્રથમ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) વેદાન્તમાં ધક્કોમાં એક રૂપો વર્ણવેલો છે. તે તમામ રૂપોથી એકજ ધક્કોનું જ્ઞાન થાય છે, જેમ સાખાબેદથી જ્યોતિષોમમાં ધર્મોનો બેદ છતાં પણ જ્યોતિષોમની વિધિની એકતા છે તેમ. સૂત્ર ૧
- (૨) જેમ અતિરાજ યજ્ઞમાં કેટલીક વખત 'પ્રાકૃત' ગ્રહણ કરવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત

નથી કરવામાં આવતું તોપણ અતિરાત્ર યદ્ય એક જ છે. તેમ બ્રહ્માં ધર્મના ભેદ હોવા છતાં ધર્મી સ્વરૂપે એક જ છે. સુ. ૨

- (૩) વેદનાં કર્મ કરવાનો એવો વિધિ છે કે દરેક કર્મ જૂદી જૂદી શાખાઓ પ્રમાણે કરવું જેમ રામ નામનો હોમ કરવાનો અધિકાર આર્યવર્ણિકોને જ છે. તેમ રામ કૃષ્ણ વગેરેના ઉપાસકોએ તે તે રૂપના ધર્મોનું જ ચિન્ત કરવું, અન્ય રૂપનું નહિ. સુ. ૩
- (૪) વેદ એક હોવાથી વિદ્યાઓની એકતા છે એવું શ્રુતિ જણાવે છે, તેમજ ઉપાસના પ્રકારના ભેદથી ઉપાસ્યમાં ભેદ જોનારને દોષ લાગે છે એમ પણ શ્રુતિ કહે છે. સુ. ૪
- (૫) કૃષ્ણમાં રામના ધર્મોનો ઉપસંહાર ક્વચિત્ જોવામાં આવે છે, ત્યાં રામ અને કૃષ્ણને અવતારો છે તે તરીકે નહિ પણ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે તે રીતે, સુ. ૫
- (૬) જૂદાં જૂદાં ઉપાસ્ય રૂપોમાં જૂદી જૂદી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ એમ હોય તો બ્રહ્મની એકરસતા, તથા અખણ્યતાને બાધ આવે. આવી શંકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે શ્રુતિમાં બ્રહ્મને એકરસ રૂપે કહેલ છે. તેમ વિરુદ્ધ ધર્મોવાળું કહેલ છે તેથી ઉપાસ્ય રૂપોમાં જૂદી જૂદી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવાથી કાષ્ટપણ શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી. સુ. ૬
- (૭) અથવા જેમ પરોવરીયસ્ત્વ નામનું વ્રત દીક્ષાના પ્રકરણમાં જ કહેલું હોવાથી દીક્ષા સહિત જે જે કરે તેને માટે તે પરોવરીયસ્ત્વ છે, તે વગરના કરનારને માટે તે નથી. કારણ કે તેથી પ્રકરણનો ભેદ થઈ જાય છે. તેમ જ્ઞાન પ્રકરણમાં જ્ઞાનીને માટે બ્રહ્મ એકરસ અને અખણ્ય છે, અને ભક્તિ પ્રકરણમાં તે ભક્તોના અનુભવ માટે અનેક ધર્મોવાળું બને છે. સુ. ૭
- (૮) જેમ ઉદ્ગીયની ઉપાસનામાં ઉપાસનાની સમ્પ્રદાયો એકતા છતાં પણ પરોવરીયસ્ત્વ વગેરે ઉપાસનામાં ધર્મોનો ભેદ છે તેમ અહિં આ જ્ઞાની તથા ભક્ત બ્રહ્મના ઉપાસક તરીકે એક હોવા છતાં પણ તેમનામાં ધર્મોનો ભેદ છે. સુ. ૮
- (૯) ભક્તોને જે રૂપથી લીલાસનો અનુભવ કરાવવાની ભગવાન્ની ઇચ્છા હોય છે તે રૂપને ક્રમથી યોગમાયાને દૂર કરીને પોતે પ્રકટ કરે છે. તેથી બાહ્યાદિભાવની ઉપપતિથી સર્વ યુક્ત છે. સુ. ૯
- (૧૦) લીલાની મધ્યમાં આવેલા સઘળા પદાર્થોનો બ્રહ્મની સાથે અભેદ હોવાથી, અને બ્રહ્મ એક હોવાથી પૂર્વલીલા પછીથી બીજી ઉત્તર લીલામાં પણ પૂર્વલીલાના જ સર્વ પદાર્થો છે. સુ. ૧૦
- (૧૧) પૂર્ણાનંદત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે મુખ્ય ધર્મો બ્રહ્મના જ ધર્મો છે. સુ. ૧૧
- (૧૨) શુદ્ધ અભેદ જ્ઞાનવાળાઓ તો બ્રહ્મનું શિર પ્રીતિ છે, મોદ ઉત્તર પક્ષ છે, પ્રમોદ દક્ષિણપક્ષ છે એવી રીતે ધર્મોનો ઉપસંહાર કરતો નથી કારણ કે તે ભેદથી મંભર્ષ છે. સુ. ૧૨
- (૧૩) ઇન્દ્રિય (આનંદમય) અર્ચની સમાનતાથી પુરુષરૂપમાં વિરુદ્ધ તરીકે જે ધર્મો દેખાય છે તેમનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. આમ ઉપસંહાર ધર્મો તરીકે કરવાનો છે ધર્મ તરીકે નહિ. સુ. ૧૩
- (૧૪) જોડલા શુણ્ણોથી બ્રહ્મનું ધ્યાન કરી સદાય તેટલા જ શુણ્ણોનો ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. બ. ૧ શુણ્ણો નહિ. સુ. ૧૪
- (૧૫) આનંદ એ આત્મા હોવાથી મોદ, પ્રમોદ એ પણ આત્મા રૂપ છે. માટે તે રીતે જ તેમની ભાવના કરવી.

૨૯૭ અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૬—પાઞ્ચસા અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગીયોએ પ્રિય સિસ્તવ વગેરેનો ઉપસંહાર નહિ કરેો એમ કહ્યું હતું તેમાં આનન્દ એ આત્મા છે એવો આત્મા સ્પષ્ટ હેતુ તરીકે જણાવેો હોય તેથી તે પ્રસંગ આવતાં આનન્દમય પ્રકરણમાં જે આત્મા સ્પષ્ટથી યુક્ત અન્ય વાક્ય છે તેનો વિચાર કરે છે, એવા આશયથી આ અધિકરણના વિષય વગેરેને કહે છે. શંકા-તૈત્તિરીયકમાં અનન્દમયાદિનું નિરૂપણ કરતી વખતે તેમને પુરુષવિષય કહેવ છે; અને પછી ત્યાં “તે પ્રથમનો આ શારીર આત્મા છે” એમ સર્વત્ર કહે છે. અર્થાત્ અનન્દમયનો શારીર આત્મા કહ્યો છે તેમ પ્રાણમયનો વિજ્ઞાનમયનો, અને આનન્દમયનો કહ્યો છે. આમાં એક પછી એકને પૂર્વના શારીર આત્મા કહેવ છે. શારીર આત્મા કહ્યો. એટલે શરીરનો અભિમાની જીવ હોવો જોઈએ. આથી આનન્દમય પણ જીવ હોવો જોઈએ પણ આગળ “આનન્દ બ્રહ્મને જાણે” એ વાક્યમાં આનન્દને બ્રહ્મ કહેવ છે તેથી આનન્દમયને જીવ કહેવો શક્ય નથી. અર્થાત્ આનન્દમય જીવ પણ તેથી તેમ બ્રહ્મ પણ નથી. પણ ધર્મો છે તેથી પૂર્વ સૂત્રમાં આનન્દનું ધર્મીરૂપે જે નિરૂપણ કર્યું તે યુક્ત નથી.

ઉત્તર—ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે ત્યાં પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમયને જે “શારીર આત્મા” તરીકે જણાવીને ત્યાં “આત્મા” સ્પષ્ટનું મહત્ત્વ ધતર કહેતાં જીવની માફક કહ્યું છે તે, એ સ્વપ્નાંઓની પછી આવનાર આનન્દમયના હેતુથી કરેલું છે. અર્થાત્ અહિંઆં આનન્દમયનેજ અન્નમયાદિનો આત્મા કહેવ છે, અન્યને નહિ. જેમ અન્નમયમાં આનન્દમય જ આત્મા છે તેમ આનન્દમયનો શારીર આત્મા પણ તે આનન્દમય જ અન્ય નહિ. માટે આનન્દમય એજ પરમકાષાયમ છે. તેનાથી અનિરિક્ત કાર્ષ્વ બ્રહ્મ નથી, તેથી અહિંઆં શારીર આત્માથી જીવ સમજવાનો નથી.

અથવા અહિંઆં બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. પ્રાણમયથી વિજ્ઞાનમય સુધી જે અન્ય અન્તરાત્મા એમ કહ્યું છે તે અન્તરાત્મા કોણ? એમ શંકા થાય તો કહે છે કે અહિંઆં પણ ઉત્તર કહેવાં આનન્દમયને ઉદ્દેશીને અન્તરાત્મા કહેવ છે. ૧૬

સૂત્ર ૧૭—શંકા-અન્નમયાદિમાં અનન્દમયનો આન્તર આત્મા પ્રાણમય, પ્રાણમયનો આન્તર આત્મા મનોમય, મનોમયનો વિજ્ઞાનમય, અને વિજ્ઞાનમયનો આનન્દમય એમ જે કહેલું છે તેમાં દરેકનો અન્તરાત્મ જુદો જુદો જણાવેલો છે, એક નહિ આ આન્તરાત્મા એટલે શરીરાત્મા અર્થાત્ શરીરાભિમાની જીવ છે. કારણ કે અન્નમયાદિના શરીરાભિમાનીને પણ જૂદા જૂદા કહ્યા છે. આનન્દમયનો શરીરાત્મા જે કહ્યો છે, તે તો તે વ્યાપક હોવાથી તેના સર્વત્ર અન્ય છે, તેથી ત્યાં પણ છે એમ જાણીને તેનો શારીર આત્મા જણાવ્યો છે.

ઉત્તર—તમારા કહેવા પ્રમાણે પણ આનન્દમય એ અન્નમયાદિનો શરીરાભિમાની બને, જીવ નહિ. કારણ કે “એજ બધાને આનન્દિત કરે છે” (તે ૨-૭) એ વાક્યમાં “જ” સ્પષ્ટથી આનન્દમયનેજ આત્મા કહેવ છે. આત્મા તરીકે જ તેનું અવધારણ-નિર્ણય છે. ૧૭

(સાર) (૧) તૈત્તિરીયોપનિષદમાં આનન્દમયનેજ અન્નમયાદિનો આત્મા કહ્યો છે. આ આનન્દમય એ આત્માજી, જેમ અન્નમયાદિનો આત્મા આનન્દમય છે તેમ આનન્દમયનો આત્મા આનન્દમયજ છે. આથી આનન્દમય એ આત્મા યે. ધર્મીરૂપે છે, તે ધર્મીરૂપે નહિ. સૂ. ૧૬

(૨) આનન્દમય એજ સર્વ શરીરના અભિમાની છે. કારણ કે તૈ. ૨-૭માં તેનેજ આત્મા કહ્યો છે. તેના સિવાય અન્ય કોઈને નહિ. સૂ. ૧૭

ઉત્તુ' અધિકરણ.

અન્નમયાદિ તે કાશ નથી. પણ વિભૂતિરૂપો છે એમ જાણવાને આ અધિકરણ રહે છે.

શંકા—તૈત્તિરીયોપનિષદમાં "તે અથવા તે આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. આકાશમાંથી વાયુ વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી રત્ન, જલમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઓષધિ, ઓષધિમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી પુરુષ" (તે. ૨-૧) અથવા "તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે." આમાં પુરુષને અન્નરૂપે કહેવું છે. ભૂયવ-ક્ષીમાં "અન્ન ધ્વજને જાણ્યું. અન્નથીજ ખરેખર આ જૂનો ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નથી જન્મેલાં જીવે છે અન્ન પ્રતિ પ્રયાણ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ છે." (તે. ૩-૨) આ વાક્યમાં અન્ન અને ધ્વજને એક ગણેલ છે.

અર્થ—અર્થિઆ પ્રથમતા એટલે ધ્વજાનન્દવસ્તીના (તે. ૨-૧) વાક્યમાં પુરુષને અન્નનું કાર્ય કહેલ છે. પણ ભૂયવસ્તીમાં એટલે તે, ૩-૨માં અન્નને ધ્વજરૂપે કહેલ છે. આમ અન્નનું એ રીતે નિરૂપણ કરેલું છે. પણ અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે અન્ન એ ભૌતિક અન્નરૂપે ધ્વજરૂપ તદ્દિ એજ અર્થ ઉપનિષદ જણાવે છે. ભૂયવસ્તીમાં અન્નને ધ્વજરૂપ ને કહ્યું છે તે તેની ઉપાસનાને માટે છે.

હિતર—અર્થિઆ ને અન્નનું વર્ણન છે તે ભૌતિક અન્ન નથી, તેમ તેનો ધ્વજ સાથેનો સ્પર્શ તે દક્ષ ઉપાસનાના પ્રયોજન માટે નથી. પણ તે સાક્ષાત્ પૃથ્વી પુરુષોત્તમ આનન્દમયની વિભૂતિરૂપે છે. કારણ કે ત્યાં પ્રથમ "અન્નમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે" એમ જણાવેલું છે "ને અન્ન ધ્વજની ઉપાસના કરે તે સર્વે તેને પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે અન્નજ જૂનોમાં એક છે" એમ કહ્યું છે જે દક્ષ અન્ન ભૌતિક કાર્યરૂપ હોત તો આમાં "જે અન્ન ધ્વજની ઉપાસના કરે છે" એવું વાક્ય ન હોત. તેમ દક્ષ ઉપાસનાને માટેજ અન્નને ધ્વજ કહેલ છે એવું જો કહેવામાં આવે તો જણાવણું કે આ રીતે અન્નનું આ ધ્વજાનન્દવસ્તીમાં વર્ણન કરવા છતાં ભૂયવસ્તીમાં શા માટે ફરીથી અન્નને ધ્વજ તરીકે જણાવ્યું છે? આથી સિદ્ધ થાય છે કે દક્ષ ઉપાસનાની ખાતરજ તેમ કહ્યું નથી. પણ વસ્તુતઃ અન્ન તે આનન્દમયની વિભૂતિ છે (કારણ કે અર્થિઆ ધ્વજ એટલે આનન્દમય છે) એમ જણાવવાને માટેજ. આથી "અન્ન-માંથી પુરુષ" એમ પ્રથમ ને ત્યાં કહ્યું ત્યાં અન્નની ભૌતિકતા જણાવી છે. પછી "અથવા તે આ પુરુષ અન્ન રસમય છે" આમાં અન્નની આધ્યાત્મિકતા જણાવી છે, અને "ખરેખર અન્નમાંથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં" આ ખાતરનો વિશેષ નિશ્ચય કર્યો છે. વળી આનન્દમયને તેના આત્મા રૂપે કહે છે. આથી તે ભૌતિક અન્નરૂપે કાશરૂપે નથી. અર્થિઆ આધ્યાત્મિકરૂપ અન્ન આધિદેવિક રૂપ છે. સાધારણ રીતે વસ્તુ માત્રનાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક એવાં ત્રણ રૂપો છે; એટલે આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક. રૂપોત્તર પરસ્પર વંશક્ષય છે, છતાં અર્થિઆ "શાલ્વાત્મિકસ્તુ પ્રોક્તઃ સો સાવિવાધિદેવિકઃ" એમ દ્વિતીય સ્કન્ધમાં આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિકનાં સ્વરૂપોના ભેદનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે તેથી અર્થિઆ આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક રૂપોમાં ભેદ નથી. એટલે અન્નમય એ અર્થિઆ આધ્યાત્મિકરૂપ અને આનન્દમય એ આધિદેવિક રૂપ એ જન્મેના કાર્યોમાં ને ભેદ છે તે વિભૂતિ અને વિભૂતિવાળા તરીકેનો ભેદ છે, સ્વરૂપથી નહિ. કારણ કે ધર્મ અને ધર્મી એ જન્મેનું તાદાત્મ્ય પ્રથમજ જણાવેલું છે જેમ અન્નમય તે વિભૂતિ છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય પણ છે. આથી આનન્દમય વિદ્યામાં ને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એમ પાંચ છે તે કાશ નથી પણ તેથી જુદા છે; અર્થાત્ તેમાંના પ્રથમ ચાર રૂપો તે વિભૂતિરૂપો અને આનન્દમય એ પુરુષોત્તમ અર્થાત્ વિભૂતિવાળા છે.

શંકા—પણ આ અર્થ ને તમે આનન્દમય અને અન્નમયના મેળવવાને આ મૂલમાંથી કાઢો છો. તે તો પાછલા અધિકરણમાં પણ આવી જાય છે, કારણ કે ત્યાં તેનો ખાસ વિચાર કર્યો હતો. માટે આનું આધ્યાત્મ અન્ન પ્રકારે થવું જોઈએ.

વગેરે વસ્તુતઃ પ્રકાશ છે. તેમના વિષે પ્રાણ, વાફ વગેરેની સંજ્ઞાનો નિર્દેશ ને કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ આથી પ્રકાશની અખણતા તથા સચ્ચિદાનંદતામાં બાધ આવતો નથી. આથી અનાવિર્ભૂત રૂપની માફક અવિર્ભૂત રૂપવાળા પ્રકાશમાં પણ વ્યાપકત્વ, એકરસત્વ, અખણ સચ્ચિદાનંદત્વ વગેરે સ્વરૂપ ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. પ્રકાશનું વિરુદ્ધ ધર્મોત્પત્ત્ય તો આગળ જણાવ્યું છે. ૧૯.

સૂત્ર ૨૦—સાક્ષાત્ આ વિશ્વતિ સ્વરૂપમાં પૂર્ણ ધર્મેના ઉપસંહાર કરીને, કંઈક કાર્ય કરવાની ઇચ્છાથી જેમ ઇન્દ્રમાં ભગવાનનો આવેશ થયેલો તે રીતે કદાચ કોઈક જીવમાં પોતે આવેશ પામે તો ત્યાં પ્રકાશના કેટલાક ધર્મો જોવામાં આવે છે. અહિં આ શંકા એ થાય છે કે ભગવદાવિષ્ટ જીવમાં જો કે ભગવાનના યોગ્ય ધર્મો જોવામાં આવે છે. અમુક કાર્ય કરવા માટે ભગવાન તેમાં આવેશ પામે છે અને તેને લીધે તે અમુક ધર્મ દેખાડે છે. તો અહિં આ ભગવાનના તમામ ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો કે નહિ? આનું સમાધાન આ સૂત્રમાં તથા પછીના સૂત્રમાં કર્યું છે. આ સૂત્રમાં વિધિપક્ષે સમાધાન છે. પછીના સૂત્રમાં નિષેધપક્ષથી છે.

વિધિપક્ષનું સમાધાન એ છે કે ત્યાં પણ ભગવાનના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. જે જીવમાં ભગવાનનો આવેશ હોય તે જીવના સેવકોએ તેમને ભગવાન તરીકે જાણવા અને તેની ઉપાસના-સેવા કરવી. જેમ લોહના ગોળામાં અગ્નિનો યજ્ઞ-ધ્વજ ત્યાં આખા ગોળામાં તાપ દેખાય છે, તેમ જીવમાં ભગવાનનો આવેશ ત્યાં ભગવાનના ધર્મો તેમાં વ્યાપે છે. વળી જેમાં ભગવાનનો આવેશ હોય છે એવા આ જીવને તેના સેવકો તેને જીવ તરીકે માનતા નથી, પણ ભગવાન તરીકે માને છે. આથી તેમની ઉપાસના જીવમાયિની બનેલી નથી. આજ રીતે તં યયા યથોપાસતે તપૈશ મત્તિ તૈત્તેત્તમ્ભૂત્વાવતિ વગેરે વાક્યથી શુરમાં જીવ શુદ્ધિનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. કારણ કે શુરમાં પણ જીવને ભક્તિના માર્ગમાં અદ્યતનને ભગવાનનો તે રૂપથી આવેશ છે. આજ ન્યાયથી પ્રતિમામાં પણ ભગવાનનો આવેશ છે. એમ માનીને ભગવાનના ધર્મેના ત્યાં ઉપસંહાર કરવો. ૨૦

સૂત્ર ૨૧—હવે નિષેધપક્ષથી સૂ. ૨૦ની શંકાનું સમાધાન કરે છે. જે ભગવાનના આવેશવાળા ભક્તને જાણીને એમ માને છે, કે આના ભજનથી મારી કૃતાર્થતા થશે, અને તેથી હું પરમ 'હૃદ્ય મેઘવીર', તેણે ભગવદાવિષ્ટ જીવમાં ભગવાનના ધર્મેના ઉપસંહાર કરવો નહિ. અર્થાત્ અમુક જીવમાં ભગવાનનો આવેશ જાણ્યું છતાં, એ જીવ પ્રતિ તે 'ભક્ત' છે એવી જોતી શુદ્ધિ છે—તેને ભક્ત તરીકે જ જાણે છે, ભગવાન તરીકે નહિ. તેને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેણે ભક્ત તરીકે જ તેને જાણ્યા, ભગવાન તરીકે નહિ, આથી ભગવાનના ધર્મેના ઉપસંહાર ત્યાં નહિ કરવો. ઉપરના મૂત્રમાં આશ્રિત જીવ માં 'ભગવાન' તરીકે તેના ભક્તની શુદ્ધિ હતી; અને અહિં આ 'ભક્ત' તરીકેની જ શુદ્ધિ છે. માટે ઉપર ઉપસંહાર કરવાનું ક્યું છે અને અહિં આ તે ઉપસંહાર નહિ કરવાનું કહે છે. ૨૧.

મૂત્ર ૨૨—શા માટે ઉપસંહાર નહિ કરવો તે માટે અન્ય હેતુ આ સૂત્રમાં આપે છે તેવા ભક્તો માં તો ભગવાન સંપૂર્ણ ધર્મો પ્રલક્ષ દર્શાવે છે. આથી ત્યાં સંતિધાનનો નિશ્ચય થતાં તેના સાધનશ્રુત ઉપસંહારની અપેક્ષા જ નથી એવો અર્થ છે. ૨૨.

સૂત્ર ૨૩—શંકા—તેવા ભક્તમાં (જેમાં ભગવાનનો આવેશ છે તેવા ભક્તમાં અતૈકિક ભગવાનના) ધર્મો એકધર્મ વગેરેને જોઈને તેના સેવકો તે ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ભગવાનના વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મેના પણ ઉપસંહાર કરશે. તો પછી વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મેના તેવા ભક્તમાં ઉપસંહાર કરવો કે નહિ?

ઉત્તર—ના, વ્યાપકત્વ વગેરે ધર્મેના ઉપસંહાર તો તે ભગવદાવિષ્ટ ભક્તમાં ન કરવો, કારણ કે તે પણ જીવ જ છે, અને તેના સેવકો તેને જીવ તરીકે જાણે છે. આથી જીવમાં તે ધર્મો હોઈ શકે નહિ. તે ધર્મો ભગવાનમાં જ હોય છે. તે જીવમાં ક્રિયત્વ તે ધર્મો દેખાય છે. તે તો ભગવાનના આવેશને લીધે જ.

આથી જેમ અગ્નિ ત્યા સુધી હોય ત્યા સુધી લોહના ગોળામા તાપ હોય છે, તેમ ભગવાનનો આવેશ હોય ત્યા સુધી અમુ-ધર્મો ત્યા દેખાય છે, સર્વદા નહિ માટે ભગવાનના આ ધર્મોનો ઉપમહાર જીવમા કરવો નહિ વ્યાપરત્વાદિ ધર્મો ધ્વજતાજ છે અન્યતા નહિ વ્યાપરત્વાદિ ધર્મો ધ્વજતા જ છે, અન્યતા નહિ તે વિષે ગણુપતીયોના ખીયોમા (તે આ ૨-૪-૬મા) કહેતામા આવે છે "વ્રજ્યેશ વીર્યા સમૂહાનિ વ્રહ્માયે જ્યેષ્ઠ દિવમાત્તાન, વ્રજ્યમૂતાના પ્રથમ તુ જજ્ઞે તેનાર્હતિ વ્રજ્ઞણ સર્ધિતુ ક" આમા ધ્વજતા નીર્ધતુ વર્ણન છે ભગવાન સિવાયનાઓને જે કાંઈ વીર્ય પગક્રમ કરવું હોય તો તેમને અન્યતા સાહાય્યની અપેક્ષા રહે છે, તેઓ એકવા કંઈપણ કરી ગપ્તા નથી, પણ ભગવાન જ એવા છે કે જેમને કાંઈ કાર્ય કરવાને અન્યની અપેક્ષા નથી સૃષ્ટિ વગેરે કાર્ય પોતે એકવા જ કરે છે, માટે ઉપ-ની શ્રુતિમા વીર્યને "ધ્વજ જ્યેષ્ઠ" કહેવ છે અર્થાત્ તે વીર્ય ધ્વજ જ મુખ્ય છે ધ્વજને અન્યની અપેક્ષા નથી બીજાઓના વીર્ય તો વચમા અટકે નવર છે, કંઈક અડચણ નડતા તેમના પરાક્રમોમા ભગ પડે છે પણ ધ્વજ જ એવું છે કે જે દેહ સુધી પોતાના પગક્રમો ધારણ કરે છે દુન્દર્શિના જન્મ પહેલા પણ ધ્વજનીજ સ્વર્ગ વગેરેમા નામિ છે અર્થાત્ તે મૂળથી વિશ્વનાથ છે એમ જણાવવાને શ્રુતિમા 'વ્રજ્યમે દિવમાત્તાન' કહ્યું છે, અર્થાત્ સર્વજ ધ્વજ છે, તે ધ્વજમા સ્થળનો પરિવ્રટેદ નથી કાળનો પણ પરિવ્રટેદ નથી એમ જણાવવાને કહે છે કે તે ધ્વજ જ જૂનોની પૂર્વે હતી (વજ્ય મૂતાના પ્રથમ તુ જજ્ઞે) આ રીતે દેશ તથા કાળના પરિવ્રટેદ ગહિત, વીર્યથી પૂર્ણ અને વ્યાપક ધ્વજ છે આથી તેવા ધ્વજની તુલ્ય નહિ હોવાથી તેના ધર્મનો ઉપમહાર કરવો નહિ નળી આવા માહાત્મવાણુ ધ્વજ પોતાના ભક્ત ભક્તને અનુચરો દર્શાવે છે તથા ભજન રસનો અનુચર ઝગવે છે આના ભક્ત ભક્તને ઐહિક તથા પારલૌકિક કોઈ પણ ક્ષત્રી અપેક્ષા નથી આથી તેનો ઉપમહાર પણ આવશ્યક નથી.

(સાર) આ અધિકરણમા નીચે પ્રમાણે કહે છે

(૧) તે ૨-૧મા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એ પાંચતું જે વર્ણન આવે છે, તે ખીજાઓ જેમ તેમને કાલરૂપે સમજે છે તે નથી પણ તેમાના પ્રથમ ચાર વિભૂતિરૂપો છે, અને આનન્દમય એ વિભૂતિમાન છે તે તમામનો આત્મા આનન્દમય દેવાથી તેજ વિભૂતિવાણુ તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ છે

અથવા આ સૂત્રનું પ્રયોજન બુ ૧-૪-૮ની શ્રુતિમાથી ઉદ્ભવના ગણવને દાખવાનું છે. ત્યા આત્માને પ્રીતિનો વિષય કહેવ છે આથી પ્રીતિ ઉપાધિ આત્માને હોવાથી તે જીવ હોવો જોઈએ એમ કોઈને શકા થાય તો તેના ઉત્તરમા કહે છે કે ત્યા આત્મા જીવ નથી પણ ધ્વજ છે. તેના સમર્થનમા બુ. ૧-૪-૭ની શ્રુતિનો આધાર દેખાડવામા આવે છે ત્યા આત્માને પ્રાણ, વાક, મન વગેરે રૂપે કહ્યું છે આ રૂપો જીવના નથી પણ સર્વરૂપ બનવાને સમર્થ એવા આત્મા ધ્વજના છે સુ. ૧૮

(૨) ધ્વજના અવિભાવ પામેના રૂપોમા અશ્વ, ઔન વગેરે અવયવો હોય છે, પણ તે ધ્વજરૂપ છે. ધ્વજની સાથેજ તેમનો અગ્રેદ છે, ક્યા તથા કુપ્પણી વગેરે જેમ ચોનું છે તે રીતે સુ. ૧૯

(૩) કોઈ ભગવદ્ભક્તમા અમુક કાર્ય ઝગવવાની કમ્પાથી ભગવાન તેમા પોતાનો આવેશ ઝગવે તો તેમા ભગવાનના ધર્મોનો ઉપમહાર કરવો કે નહિ આનો ઉત્તર બે રીતે આપેલો છે, એમ હમરથી અને ખીજે નકારથી હમર ઉત્તર એ છે કે જો ભગવદ્વિષ્ટ ભક્તમા ભગવાનની શ્રદ્ધિ હોય તો તેમા તેમના ધર્મોનો ઉપમહાર કરવો, જો તે પ્રમાણની શ્રદ્ધિ ન હોય, અર્થાત્ તેને ભક્ત તરીકેજ માનતા હોય તો ન કરવો (સુ. ૨૦, ૨૧, ૨૨)

(૪) વ્યાપકત્વ, ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો ભગવાનનાજ છે તેથી આનિષ્ઠ જીવમા તેનો ઉપમહાર કરવો નહિ. સુ. ૨૩

૪થું અધિકરણ.

સુત્ર ૨૪—તંત્રિનીવાદકાદ્વા પુરુષ ચૂનના પુરુષ વર્ણન આને છે ત્યા પુરુષને દ્વાર માથા વાગે, દ્વાર મોટાવાળો એવી રીતે વળુનો કે ત્રાજ અલ્પરિપ્રકાશ મા “અથવા તે આ પુરુષ અત્ર મારે” ત્યાંથી આગળીને પ્રાણમય, મનોમય, રિચામય અને આત્મ-મયાત્મ-અલ્પના સ્વરૂપને નિર્ધારિત “તે આ પુરુષરિધ છે” એમ ત્યાં હોય છે અર્થાત્ આનન્દમયાદિ-ગુણમા સ્થિતને પુરુષરિધ જણાવે છે અર્થાત્ શક્ય થાય છે કે અનન્યમયાદિમા પણ તેમને પુરુષરિધ કહ્યા છે, તો પછી પુરુષ સત્તમા પુરુષને દ્વારે માથાવાળો વગેરે એ પ્રમાણે ને હૈયું છે તેવી રીતનું જ અનન્યમયાદિમા વર્ણન મળેલું કે કેમ? અર્થાત્ પુરુષસૂત્રમા ને પુરુષના ધર્મો છે તેના ઉપસદ્ધાર અનન્યમયાદિમા કરવો કે નહિ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષીની માન્યતા એવી છે કે મર્ત્ય અલ્પજ ઉપાગ્ય હોવાથી અર્થાત્ પશુ ઉપામનાની ઉક્તિ કે તેથી, તેમજ અલ્પ અને પુરુષવત્ વચ્ચે કોઈ ફેર નથી તેથી, વેદના ઐશ્વર્યમા રિચાના અંતરથી ઉપસદ્ધાર કરવો જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપે છે અનન્યમયાદિ આગમા દ્વારે માથા હોવા વગેરે તે ઉપસદ્ધાર કરવો જોઈએ નહિ. શાથી? પુરુષરિધમા પુરુષનું નિરૂપણ છે તેમ અનન્યમયાદિ આગમા સ્વરૂપનું અનન્યમયાદિ પ્રકરણમા સ્થિત નથી તેથી પુરુષ રિધમા પુરુષનું વર્ણન છે ત્યાં તેના મોટા મહિમા તથા સર્વમા ઐશ્વર્ય જણાવી છે અનન્યમયાદિમા તે પુરુષનું વર્ણન કરવાનું પ્રયોજન નથી તેથી ત્યાં અનન્યમયાદિનું સ્વરૂપ પુરુષ છે એમ નહિ કહેવા તે પુરુષ રિધ છે એમ કહે છે આથી ને ધર્મો પુરુષના પુરુષ સત્તમા સ્વરૂપના છે તે અર્થાત્ અનન્યમયાદિ વિષે લેવાના નથી અનન્યમયાદિ આર તો રિચુતિરૂપો છે, તેથી “દ્વારે માથા હોવા” વગેરે ને ધર્મો પુરુષના-મૂળ અલ્પ છે તે અર્થાત્ અનન્યમયાદિમા નથી માટે તેમનો ઉપસદ્ધાર અનન્યમયાદિમા કરવો નહિ.

(સાર) પુરુષ સત્તમા જેમ પુરુષનું વર્ણન કર્યું છે તેમ અનન્યમયાદિનું વર્ણન કરતા તેમના સ્વરૂપને પુરુષરિધ કહે છે, તો અર્થાત્ શક્ય થાય કે અનન્યમયાદિ પુરુષરિધતામા પુરુષસૂત્રમા જણાવેલા પુરુષના ધર્મો કહે કે નહિ? ત્યાં પુરુષને દ્વારે માથાવાળો વગેરે કહે છે તો તે અત્તમ મયાદિ આત્મા ખરા કે નહિ? પ્રત્યક્ષી કહે છે કે અલ્પનાજ તે તમામ સ્વરૂપો હોવાથી, વેદ એમ છે તેથી રિચાની પણ એકતા છે અને તેને લીધે પુરુષ સૂત્રમા જણાવેલા ધર્મો અનન્યમયાદિમા ધર્મી શરે સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપે છે કે પુરુષ સૂત્રમા પુરુષના ધર્મોનો ઉપસદ્ધાર અનન્યમયાદિમા લાઇ શકાય નહિ કારણ કે અનન્યમયાદિ એ આર વિચુતિરૂપો કે જારે પુરુષ અલ્પ છે વળી પુરુષ સૂત્રમા પુરુષનું વર્ણન છે જારે અનન્યમયાદિમા તેમના સ્વરૂપની પુરુષરિધતા છે આથી પુરુષના ધર્મોનો ઉપસદ્ધાર અનન્યમયાદિમા લેઈ શકાય નહિ.

૫થું અધિકરણ.

સુત્ર ૨૫—ભગવાનનું ભગ્ન તે નિર્લેપ છે એના જ્ઞાન પૂર્વક કરવું જોઈએ એમ જણાવનારો અનન્ય અધિકરણને છે છે જુદાવરણકા ઉદ્ગીય આલ્પજમા દેવો તથા અસુરોના યુદ્ધનું વર્ણન છે તેનીયે પ્રમાણ છે.

પ્રજ્ઞપતિની દેવો તથા અસુરો એમ બે પ્રજાઓ હતી દેવોની સખા નાની હતી, અને અસુરોની મોટી આ મને એક બીજા સાથે સ્પર્ધા કરના નાના દેવો કહેવા વાગ્યા કે આપણે યજ્ઞમા ઉદ્ગીયથી આ અસુરોનો પરાજય કરીએ.

આથી દેવોએ વાફને કહ્યું “અમારે માટે ઉદ્દગીયનું ગાન કરો” વાફીએ કહ્યું “હાલે.” પછી તેમને માટે ઉદ્દગીયનું ગાન કર્યું. અસુરોને આની ખગર પડી કે દેવો ઉદ્દગીય વડે આપણા પરાજય કરશે. તેથી તેઓ તેની પાસે દોરી ગયા અને પોતાના પાપવડે વાજેતવાને મારવા લાગ્યા (અર્થાત્ પાપથી દૂષિત કર્યા)

પછી પ્રાણુ ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મનથી ઉદ્દગીયનું ગાન અનુક્રમે કરાવ્યું. પણ અસુરોએ પ્રથમની માફક પોતાનાં પાપવડે તેમને મારવા માંડ્યું. આથી આસન્ય પ્રાણુ પામે ઉદ્દગીયનું ગાન કરાવ્યું. અસુરો આસન્ય પ્રાણુને પોતાના પાપથી મારવાને દોડ્યા પણ જેમ મારીનું દેખુ પત્યરની સાથે અથડાતાં ચૂરે ચૂરા થઈ જાય છે તેમ તે અસુરોનો નાશ થઈ ગયો.

ઉપર પ્રમાણેની આખ્યાયિકા બૃહદારણ્યકમાં આવે છે. તેનીજ હાલોગ્યમાં પણ છે. પણ ત્યાં આસન્યની ઉદ્દગીય તરીકેની ઉપાસના કરી છે.

અહિંઆ સદેહ એ રહે છે કે વાફ, પ્રાણુ, શ્રોત્ર, ચક્ષુ, અને મન એ બધાંઓનો જેમ દેહ સાથે સંબંધ છે તેમ આસન્યનો છે, છતાં વાફ પ્રાણુ વગેરેને અસુરોના પાપનો મહાર થયો હતો. (અસુરોના પાપથી તેઓ હણાયા). જ્યારે આસન્યને પાપનો વેધ હતો નથી તેનું કારણ શું ?

પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે ત્યાં આસન્યની ઉપાસના વિષે હોવાથી તેનો ઉત્તર જાણાવવાને વાફ વગેરેમાં પાપનો વેધ હતો છે, અને આસન્યમાં હતો નથી. વસ્તુતઃ તો વાફ વગેરે તેમજ આસન્ય તુલ્ય છે. જેમ ગારો અધો વગેરે પશુઓ છે અને અન્ય અપશુઓ છે તેની માફક. ને આ પ્રમાણે, વેદ અમદ્ અથતો યોષ કરે કરે તો તેમાં અવિશ્વાસનો પ્રગમ આવે.

સિદ્ધાન્તી આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે—વાફ પ્રાણાદિમા જે પાપનો વેધ તથા દુષ્ટ વિપયનો સંબંધ હતો છે તે અર્થના ભેદથી છે. અર્થ એટલે જ્ઞાત તેનાથી. તેમનો અભેદ હોવાડવાને માટે. સર્વ વેદાન્તથી જ્ઞાનનું ગાન થાય છે એ ન્વાયે સર્વજ્ઞ જ્ઞાત્ય ઉપાસ્ય હોવાથી, અહિંઆ આસન્ય તેનાથી અભિન્ન તરીકેજ હાલોગ્યમાં ઉપાસ્ય તરીકે કહેવાય છે—માટેજ હાલોગ્યમાં તેનાં પાપ દૂર થયાં છે એમ કહેવું છે. “પાપ દૂર હોવા” તે જ્ઞાનો અમાધાગ્ય ધર્મ છે, જ્ઞાત સિવાય બીજું કંઈ પણ પાપથી દૂર ખરી રીતે નથી જ્ઞાતમાંજ પાપ હોતાં નથી, આ અમાધારણુ ધર્મ ભગવદ્દત છે. અને પોતાની મુખ્ય વિશ્રુતિ કે તે આમન્યમાં હોવાથી, તેને પાપનો વેધ નથી; તેમ દુષ્ટ વિપયનો સંબંધ નથી. આથી એમ જાણાવવા માંગે છે કે ભગવાનની વિશ્રુતિનું રૂપ હોય રહિત છે એમ જાણીને જે તેની ઉપાસના કરે છે તે જાતે નિર્દોષ અને છે તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનને નિર્દોષ જાણીને જે ઉપાસના કરે છે તે નિર્દોષ અને એમાં શું અર્થ ? માટે ભગવાનને નિર્દોષ જાણવા. તેમનામાં મોહ, મણ, પલાયન વગેરે જાણાય તો પણ તેને શુભો સમજવા કારણ કે અસુરોને મોહ પમાડવાને માટે જ ભગવાન તે શુભો દેખાડે છે. (અર્થ વારવચ્ચ ચ વિધિમેવાદિક તથા પ્રાકૃતદેહ્ય વેદત્વામાદિક તથા અણુરણાં વિમોહાર્થે વૈવા વિમોર્નદિ કચ્ચિત્”) માટે ભગવાનને નિર્દોષ જાણીને ભજન કરવું.

(સાર) બૃહદારણ્યકની ઉદ્દગીય વિવામાં તથા હાલોગ્યમાં વાફ, પ્રાણુ, શ્રોત્ર, મન વગેરેને પાપનો વેધ હતો છે પણ આસન્યને હતો નથી, તો અહિંઆ શંકા થાય કે આસન્યનો પણ વાફ વગેરેની માફક દેહ સાથે સંબંધ છે. તો તેને પાપનો વેધ કેમ હતો નથી ? આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી સ્વતંત્ર એવો આપે છે કે વાફ પ્રાણુ વગેરે અને આસન્ય તે બન્નેનો ત્યાં ભેદ છે. આસન્યને ત્યાં જ્ઞાતથી અભિન્ન કહીને તેને ઉપાસ્ય જાણાવેલ છે. વાફ પ્રાણુને ત્યાં ઉપાસ્ય જાણાવેલ નથી. આથી આસન્ય જ્ઞાતની વિશ્રુતિ હોવાથી તેને પાપવેધ નથી અર્થાત્ નિર્દોષ છે. આથી એમ જાણાવવાને માંગે છે કે આ વિશ્રુતિને નિર્દોષ જાણીને ઉપાસના કરનાર નિર્દોષ અને છે. તો પછી ભગવાનને નિર્દોષ જાણીને ભજનારની નિર્દોષતા માટે તો કહેવું જ શું ? માટે ભગવાનને નિર્દોષ જાણીને ભજવા. ૨૫

સૂત્ર ૨.—આ પ્રમાણે ભગવાનના સળન્ધના અભાનમા દોષનો સળન્ધ જણાવીને, શુભદાનિ પણ કહેતા ભગવાનના સળન્ધમા શુભ પ્રાપ્તિરૂપ વિશેષને કહે છે એ ૩-૧-૩મા નીચેની શ્રુતિ આવે છે યદા વદય વદયતે દમ્યર્ણ કર્મારમીશ પુષ્પ વ્રજ્જયોમિમ્, તદા વિદ્વાન્પુણ્યપે વિધૂષ નિરજ્જન પરમ સામ્યે મુપેતિ' આનો અર્થ એ છે કે દ્રષ્ટા જીવ જ્યારે રુદ્રમરણી, કર્તા, ધર્મ અને (અસુર) ધ્વજની યોનિ એવા પુરુષને જુએ છે ત્યારે તે ધ્વજભાનનાથો થઈને અવિદ્યાના ધર્મ પાપ અને પુરુષનું વિધૂનન કરે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનથી તેની નિવૃત્તિ કરે છે અને અનિદ્યા રહિત મને છે, પછી તે પરમ કહેતા ધ્વજની પાસે જાય છે ધ્વજને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાર પછીથી ધ્વજની સાથે સમાનતાને તે પ્રાપ્ત કરે છે' આ શ્રુતિમા જીવ ધ્વજની સાથે સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે પણ અન્ય શ્રુતિમા એમ કહે છે કે ધ્વજની સમાન તથા તેનાથી અધિક કંઈ પણ નથી તો પછી આ શી રીતે સભવે? વળી બીજી શ્રુતિમા 'ધ્વજ મન્થર સમાન તથા હાથીની સમાન છે' એમ કહેલું છે આનો જો આપણે વિચાર કરીશું તો ત્યાં માત્ર પ્રતીત થાય છે આથી ધ્વજની સાથે જીવનું સામ્ય નથી એમ નથી સામ્ય તો છે તો તે કેવી રીતનું? ધર્મોથી સામ્ય જો હોય તો તમામ ધર્મોથી અર્થાત્ ધ્વજના તમામ ધર્મો તે પ્રાપ્ત કરે છે, અગર થોડા ધર્મોથી? આ સહ સદ્ય ઉપસ્થિત થાય એમ છે માટે તે સહાનું નિવારણ કરવાને આ સૂત્રની યોજના કરી છે આમા કહે છે કે ધ્વજથી જીવ જ્યારે છૂટા પડે છે ત્યારે છૂટા પડતા પહેલા ભગવાનના અધર્મોથી જે ધર્મો હતા તે છૂટા પડ્યા પછીથી તેમા તિરોધાન પામે છે પણ જ્યારે ધ્વજનું જ્ઞાન મેળવીને તે પરમ ધ્વજને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે તિરોધાન થયેલા ધર્મોના દ્રવીથી આવિર્ભાવ પામે છે અને એ રીતે સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે આમા હેતુ સૂત્રમા ઉપાધન શબ્દ' આપેનો છે મળ શ્રુતિમાં એવિતિ શબ્દ છે તેની ઉપરથી 'ઉપાધન' શબ્દ જાણ્યો છે અર્થાત્ શ્રુતિમા ઉપાધન શબ્દ હોનાથી તે ધર્મોથી તે સામ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એમ અર્થ છે

અહિંઆ શમ ધ્યાન કે જો આનન્દાદિ ધર્મોથી જીવ ધ્વજ માથે સામ્ય પ્રાપ્ત જોતો હોય તો પછી ધ્વજની સાથે તેનો અનુભવ થાય? આ સહાનું સમાધાન કરવાને 'કુશા-૭૦૦ સ્તુત્યુપગાન'ની માફક એમ કહીને દૃષ્ટાંત આપ્યું છે-કુશ કહેતા ઉમરગની સમિધ્ સ્તોત્રની સખ્યા ગણવા માટેની ઉદગાતાની કોઈ એક લાખગની બનેલી સગી તેમના સળન્ધી જે જન્દ સ્તુતિનું ઉપગાન છે તેની માફક અર્થાત્ અહિંઆ તે સ ૫-૩-૨૨ની જમિત્વા શર જેતુમ નામની ઋચાનો ઉલ્લેખ કરનામા આવ્યો છે આ ઋચાનું જ્યારે ગાન કરવાનું હોય ત્યારે સ્વગ્નો ઉપસદાર દરીને 'ભ'દારથી ગાન કરવામા આવે છે આથી 'ભ'દારથી જે ગાન કરનામા આવે છે તેથી, તે ઋચાત્મક બનતું નથી તેજ પ્રમાણે અહિંઆ આનન્દાદિ ધર્મોથી સામ્ય પ્રાપ્ત કરવા છતાં જીવની ધ્વજ માથે અભેદતા બનતી નથી અર્થાત્ જીવ તે ધ્વજ બનતો નથી જીવ ધ્વજની સાથે અમુક ધર્મોનું સામ્ય મેળવે છે અમુક ધર્મો તેને પ્રાપ્ત થતા તે ધ્વજના જેવો મને છે ધ્વજ બનતો નથી

શંકા—પણ તત્ત્વમસિ એ વાક્યમા તો જીવમા અને પરમાત્મા વચ્ચેનો અભેદ જણાયો છે તો પછી તમે તે અભેદતાનો કેમ નિષેધ કરો છો?

ઉત્તર—ઉપરના વાક્યદ્વારા તમે જે અભેદતા જણાવવા માગો છો, તેમા કેવા પ્રકારની અભેદતા છે અને તેનું તાત્પર્ય શું છે તે અમે ધ્વ ૩, ૩-૩-૨૬મા જણાવ્યું છે એટલે અહિંઆ તેનું પિર પેપણ જવા માગતા નથી ત્યાં અમે જણાવ્યું હતું કે તત્ત્વમસિ એટલુંજ વાક્ય નથી, પણ તે આખો મત જેમા આ શબ્દો આવે છે તે વા વ બને છે આથી તે આખા વાક્યનું અવધાગજુ કર્યા વિના તેમાથી તત્ત્વમસિ એવા શબ્દોને જુદા દાદારથી તેનું તાત્પર્ય જગતર મમજનતું નથી વળી અહિંઆ સત્ત્વગુણરુપિ આમ જે થયું કહેતા આમા છે, અને તેમા સત્ કહેતા ધ્વજ, ત્વજ એટલે જીવ અને

લક્ષિ એટલે “છ” એમ જે જણાવવામાં આવે છે તે બગાડ નથી; કારણ કે પરતુનઃ તત્ત્વમ્ જે શબ્દો નહિ પણ એક જ છે. “ત્વ” શબ્દને “ત્વ” ભાવવાચક પ્રત્યય લગાડ્યો છે, “ત્વ” એટલે ધ્વજ, અને “ત્વ” લગાડનાં ધ્વજત્વ, ધ્વજરૂપ એમ અર્થ થાય છે. અર્થાત્ તત્ત્વમિતિ. અર્થ તું ધ્વજરૂપ છું. ધ્વજની સમાન છું એમ અર્થ છે તું ધ્વજ છું. એવો નથી. અર્થાત્ જીવ એ ધ્વજ નથી જ્યાં તેનામાં ધ્વજના અમુક ધર્મોનો આવિર્ભાવ જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે ધ્વજ સાથે તુલ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને આધીન તે ધ્વજરૂપ કહેવાય છે. જ્યાં સુધી આ તુલ્યતા પણ નથી, આથી ત્યાં અભેદતા તાદાત્મ્યના અર્થમાં જણાયી છે એમ કહેવું તે યુક્ત નથી. ધ. સ. ૩-૨-૫માં જીવ એ ધ્વજનો અંશ છે અને આનન્દ અર્થશબ્દો ધ્વજના ધર્મવાળો પણ તે છે. પણ જ્યારે ધ્વજથી તે છોટો પડે છે ત્યારે ધ્વજની ઈચ્છાથી તેના ધર્મોનું તિરોધાન થતાં તે સંસારી બને છે, આથી તેની સંસાર દશાનો હેતુ ધ્વજના ધર્મોનું તિરોધાન છે એ જે કહ્યું હતું. તેનું સ્મરણ આનાથી કાપ છે. આથી તેનું વિસ્મરણ કરવું નેહએ નહિ. જેમ અન્ય શાખામાં કહેલા ધર્મોનો પણ એક વિદ્યામાં ઉપસંહાર થાય છે તેમ ધ્વજનિધ ધર્મોનો ઉપસંહાર પણ જીવમાં આ શ્રુતિથી બોધાય છે તેથી આટલું સામ્ય છે આથી ઉપસંહાર પ્રકરણમાં આનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ૨૬

(સાર) જ્યાં સુધી ભગવાન સાથે સંબંધ હોય ત્યાં સુધી જીવમાં દોષનો સંબંધ હોતો નથી. જ્યારે જીવ ભગવાનથી છોટો પડે છે ત્યારે તેનામાં ભગવાનના ધર્મોનું તિરોધાન હોય છે, પણ જ્યારે ધ્વજગતની તેની અવિદ્યામાં કાપ પાપ પુણ્યથી નિરત થાય છે ત્યારે તે ધ્વજને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ધ્વજની સાથે સમાનતા મેળવે છે અર્થાત્ તિરોજાત પામેલા ધર્મોનો ફરીથી આવિર્ભાવ થાય છે. ૨૬

૬. અધિકરણ.

સૂત્ર ૨૭—પાછલા અધિકરણમાં જીવના ભગવાન સાથેના સંબંધમાં વિશેષ કહીને ભગવત્સંબંધના સાધન જ્ઞાન અને ભક્તિમાં કયું વધારે ચડીઆતું છે તેના વિચાર કરવાને આ અધિકરણ રચે છે.

ભગવત્સંબંધના સાધનો જ્યાં જ્યાં કહ્યો છે. બુદ્ધદર્શનક્રમાં ૩-૬-૨૬માં ધ્વજના સ્વરૂપને જણાવીને બૃ. ૪-૪-૨૩માં ધ્વજવેતાના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરે છે, ત્યાં તેના મહિમાને નિત્ય કહ્યો છે. બૃ. ૪-૪-૨૩માં જ્ઞાન, દાન, ઉપરતિવાળો તથા તિતિશાવાળો, શ્રદ્ધાવાળો ધનવાળો આત્માને આત્મામાં જાણે છે. એમ કહીને તેના સર્વોત્તમભાવને જણાવે છે તથા તે સઘળાં પાપને તરી જાય છે એમ કહે છે. અર્થાત્ ત્યાં ધ્વજના જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય પાપ તરવામાં છે એમ જણાવાય છે, કારણ કે જ્ઞાન તે સંસારમાંથી મુક્તિનું હેતુ છે, અર્થશ્લોચનિપદમાં ભગવાનની ભક્તિને મુક્તિના હેતુ કહેલ છે. તે અહિં આ એ મંદિર કહે છે કે વૃ. તા. પ. ૨-૧માં “જે આ પ્રમાણે કહે છે તે પાપને તરે છે, એમ જે કહે છે તેથી જ્ઞાનદશામાં પણ પાપની સત્તા છે કે નહિ? જે જ્ઞાનદશામાં પાપ ન હોય તો પછી જ્ઞાની પાપને તરી જાય છે એમ જે કહ્યું છે તે પણ સંભવે નહિ. માટે જ્ઞાનદશામાં પાપની સત્તા છે કે નહિ? જે જ્ઞાનદશામાં હોય તો પછી ભક્તિદશામાં તે ખર્ચ કે નહિ?

આ વિશે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે જ્ઞાનથી પૂર્વનાં પ્રારબ્ધ નાશ થાય તો મુક્તિ મળે છે. એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. આથી ભક્તિથી પણ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય તો મુક્તિ મળે છે. આમ હોવાથી જ્ઞાનદશામાં તેમજ ભક્તિની દશામાં મુક્તિ મેળવવાને માટે પ્રારબ્ધનો નાશ થવો નેહએ. પ્રારબ્ધનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિ મળતી નથી. આથી જેમ જ્ઞાની પ્રારબ્ધનો નાશ કરીને મુક્તિ મેળવે છે તેમ ભક્ત પણ મેળવે છે. એટલે તે બન્નેની મુક્તિની રીતિ તુલ્ય હોવાથી જ્ઞાન અને ભક્તિ તુલ્ય છે, અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જેમ પાપની સત્તા હોય છે તેમ ભક્તિમાં પણ છે.

ઉપર પ્રમાણે પૂર્વપથીએ કહેવી હતીકનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપતા કહે છે કે મધ્યાપમા એટલે ભક્તિમાર્ગમા પાપ તરવાનું હોતુ જ નથી 'મપગવ'નો અર્થ જુદી જુદી રીતે દરવામા આવેલ છે એક અર્થ "પરોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો હોવાથી, દુઝાગે જન્મો સુધી તપ, ધ્યાન તથા મગધિ કરવાથી મનુષ્યોના પાપ જ્યારે રહી જાય ત્યારે કૃષ્ણમા ભક્તિ ઉપચય થાય છે એમ કહેતુ હોવાથી, તથા ભક્તિમાર્ગનુ કૃણ મુખ્યત્વી જ મેળવાતુ હોવાથી, પાપના નાશ પીઠીથી જ ભક્તિ મળવે છે અર્થાત્ ભક્તિ પૂર્વ પાપની મત્તા હોય છે પણ ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશ કર્યા પછી પાપ તરવાનુ હોતુ જ નથી ભક્તિ પૂર્વે તે પાપ નાશ થયેના હોય છે. અને તેથી તે પાપના નાશ પછીથી જ ભક્તિ થાય છે માટે તે ભક્તિથી પુરોગોત્તમના જ્ઞાનદાગ માણાતુ જ મુક્તિ હોય છે એમ જલજ્ઞ જોઈએ

ગાંકા—પણ જુ. ૪-૪-૨૫મા તો "જે આ પ્રમાણે જતલે છે" એટલુ જ બાધા ભારે કહ્યુ છે ત્યા ફક્ત જ્ઞાનીને જ પાપ તરવાના છે, જનતને નહિ એતુ કંઈ પણ કહ્યુ નથી મટે ત્યા જે કહેવામા આનુ છે તે જ્ઞાન તથા ભક્તિ જનનેને વાધુ પડે છે

ઉત્તર—ત્યા જે માધાગ્નુ રીતે પાપને તરવાનુ કહ્યુ છે, તેથી એમ નિશ્ચય છે થયો નથી કે ભક્તિ માર્ગમા પણ પાપની મત્તા છે જ્ઞાન પીઠીથી પણ જેઓને પાપ તરવાના હોય છે, તે ભક્તિ માર્ગથી જુદા હોય છે પાપનો નાશ થાય ત્યારે જ ભક્તિનો ઉપ હોય છે આથી ભક્તિ માર્ગીયને પાપ નથી

ગાંકા—આમા જેતુ શે ?

ઉત્તર—હેતુ ઉપર 'પાપના નાશ પછીથી જ ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે" એતુ જે માન્ય કહ્યુ છે તેજ છે તે વાન્યથી આ નાગનમા મશય મહેલો જોઈએ નહિ ૨૭

સૂત્ર ૨૮ ગાંકા—એ એમ કહ્યુ કે ભક્તિ માર્ગીયને પાપ તરવાના નથી પણ ભક્તિમાર્ગીય ગોપબ્રીજોના વિષે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે જ્યારે કૃષ્ણે ગમ કર્યા માટે જશી બળની ત્યારે કેટલાક ગોપીઓ, ધર વગેરેનો ત્યાગ કરીને કૃષ્ણ પાસે મયા પણ કેટલાક ગોપીજન જે તેમના પતિ સસગાઓની સત્તા નીચે દત્તા, તે જઈ શકે એમ નજોતુ તેથી તેમણે હૃદયથી ભગવાનનુ ધ્યાન કર્યુ અને તે ધ્યાનમા ભગવાન સાથે તેમણે આત્મેય પ્રાપ્ત કર્યો અને તેનાથી તેમના સુહૃત તથા કુટુંબ કુ વધ ગયા આમ જે ભા ૧૦-૨૬-૧૦મા કહ્યુ છે તેમા અને તમાગ કથનમા વિરોધ આવે છે.

ઉત્તર—ના, વિરોધ નિરૂપ્ય નથી તમારી મનજમા કુ છે મામાન્ય રીતે ભક્તિમાર્ગમા પાપની સલામત હોતીજ નથી પણ કવચિત્ ભગવાનની હૃદયથી ભક્તને પાપનો મનન્ધ થાય છે, અર્થાત્ ભક્તોમા પાપનો મનન્ધ જો જોવામા આવેનો હોય તો ભગવાનની હૃદયથીજ છે એમ સમજતુ આથી ગોપબ્રીજો ભગવાન પાસે આવે ગોપીઓની માફક જઈ ન શક્યા તેમા પણ ભગવાનની હૃદય કામળ હતી આ ઉપરથી એટલુજ મનજનાતુ કે, ભક્તિની પૂર્વજ પાપ હોય છે, ભક્તિનો ઉદય થય પછી નહિ, એમ જે કહ્યુ તે અને ભક્તિ પીઠીથી પણ કવચિત્ ભગવાનની હૃદયથી તે પાપનો મનન્ધ હોય છે એ કથન આમ જો જો કથનમા કાંઈ પણ વિરોધ નથી મને કથનો સાચા છે અર્થાત્ ભક્તિની પૂર્વ પાપનો નાશ એ નૈમર્ગિક છે પણ તે પાપ કવચિત્ ભગવાનની વિશેષ હૃદયથી ભક્તમા જોવામા આવે છે ૨૮

(સાર) આ અધિગ્ણુમા એમ કહે છે કે ભક્તિમાર્ગમા પાપનો સંભવ નથી ફક્ત જ્ઞાનમાર્ગમા પાપનો સંભવ હોય છે માટે જ્ઞાનીઓનેજ પાપ તરવાના હોય ભક્તિનો એક વખત ઉપ થયો કે પછી તેમા પાપની ગંધ મરખી હોતી નથી (સ. ૨૮) તો પણ કવચિત્ ભગવાનની હૃદયથી ભક્તમા પાપ જોવામા આવે છે અને ભક્તિથી ભ ત તે પાપનુ નિરાગળ કરે છે આમ હોવામા ભગવાનની હૃદય એજ કારણરૂપ છે

૭ મું અધિકરણ

મુદ્ર ૨૬—ગાંધી—“અહીં જાણનાર પગે પ્રાપ્ત કરે છે” “તેનેજ જાણનાર અર્થિયાં અમૃત બને છે” “અપન માટે બીજે માર્ગ નથી” ત્રેજ શ્રુતિના વાક્યોમા અલ્પજ્ઞાન જાણ હોય ત્યારેજ મોક્ષ મળે છે એમ કહેવામા આવે છે ૧૧ી બીજી બાબુએ જેનું એ ૧૨જી દરે છે તેનાથી તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવામા આવ્યું છે તેનાથી એમ મમજન્ય છે કે જો જાણનાર જાતેજ જાણુ, ૧૨જી કર તો જાણનારની પ્રાપ્તિએ મોક્ષ બને છે અને વળી એટલે સીધ તરીકે જાણુ અગીયજી અર્થાત જાણનાર જાણને પોતાના તરીકે સીધારે ત્યારેજ ૧૨જી થયું કહેવાય આતુ વળી ભક્તિમાર્ગમા જ હોય છે તેથી ભક્તિ હોય ત્યારે જાણનારની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે તો શક એ થાય છે કે જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેથી જાણનાર મળે છે કે એટલી ભક્તિથી”

પૂર્વપક્ષી અર્થિયા એમ કહે છે કે જ ગી ૧૮-૫૫મા જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમા પણ પુરુષોત્તમના જ્ઞાનથીજ મોક્ષ કહેવાય છે. તેથી ત્યાં કહે છે “મને તરતથી જાણીને ત્યાં પછી પ્રવેશ કરે છે” જ્ઞાનમાર્ગમા તો અક્ષર જ્ઞાનથી અલ્પજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે વળી ભા ૧-૧૪-૧ મા ભક્તિ યુક્ત યોગીને માટે જ્ઞાન તથા વૈગવ્યની જરૂર નથી એમ જણાવીને જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે આમ જૂદા જૂદા વાક્યો જોતા એમ સમજાય છે કે તે ત્રિપેના કાંઈ પણ ચોક્કસ નિયમ આપ્યો નથી ભક્તિ થીજ જાણનાર મળે છે એવું કંઈ પણ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું નથી

આતુ મમાધાન સિદ્ધાન્તી કરે છે આ વાત સમજતા એક વસ્તુ સમજવા જેની છે, તે એકે મર્યાદા અને પુષ્ટિનો બે મર્યાદામા સાક્ષમા કહેના પ્રમાણે જ્ઞાનવાળી ભક્તિ છે, અને તે ભક્તિથી મોક્ષ મળે છે, પુષ્ટિમાર્ગમા તે માધન વગરનાને કક્ત જાણનારની કૃપાથી મળે છે જાણનાર જાણનારને માર્ગમા અગીય કરે છે તે એ માર્ગદાગ મુક્તિ અગર જાણનારની દરે છે જૈ ૬-૮મા કહે છે કે જે જીવોને ઉન્નત કરવા માગે છે તેની પામે જાણનાર આગ મેં કરાવે છે અને જેને નીચે લેઈ જવા ઇચ્છે છે તેમની પામે હીન મેં કરાવે છે આ તમામમા જાણનારની લીના છે આથી ભક્તિના સાધનદાગ ફળ આપવાને તે જીવોને મર્યાદામાર્ગમા મુકે છે અને જેમને સાધનોના આશ્રય નહિ કરવાતા પોતાની કૃપાથી ક્ષમાન આપવાનું હોય છે તેમને પુષ્ટિમાર્ગમા યોગે છે આ પ્રમાણે જીવોની વ્યવસ્થા જાણનાર દરે છે જીવોના અધિગ પ્રમાણે આ વ્યવસ્થા છે જો આ પ્રમાણે મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગના બેટથી વ્યવસ્થાનું કથન ન કરે તો ઉપર જણાવેલી શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓનો વિરોધ આવી પડે અર્થાત અમુક શ્રુતિમા જ્ઞાનને માધન જણાવ્યું છે, બીજામા અન્યને અને ત્રીજામા સાધનનોજ નિષેધ કર્યો છે આમ જો જૂદી જૂદી રીતે કહેવામા આવ્યું છે તેમા વિરોધ ન દેખાય માટે તે શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય અમે કહેલી રીતે મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગની વ્યવસ્થાના ભેદ પ્રમાણે છે એમ લેવું ૨૬

(સાર) જાણનારની ઇચ્છા પ્રમાણે કેટલાક જીવોને સાધનદાગ જાણનાર ફળ આપે છે, અને કેટલાકને સાધન વગર કૃપાદારાજ ફળ આપે છે

૮મું અધિકરણ

મુદ્ર ૩૦—આ અધિકરણના આરભમા સરાયને ઉપરિચિત કરતા નીચે પ્રમાણે કહેવામા આવે છે સર્વત્ર મુક્તિને ક્ષય કહ્યું છે તે મરાગર છે ત્રણ કે સમાર દુષ્કર્ય હોવાથી તેની નિવૃત્તિ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને તેની અપેક્ષા હોતી નથી એમ તમે કહો છો આ અથર્વોપનિષતમા કહેવામા આવેલ છે ત્યાં પ્રથમ “પરબ્રહ્મને જોધારણુ કરે છે એમ મ્હીને ઉવટે મ્હે છે કે ‘તે અમૃત થાય છે’” વળી તાપનીયમા શ્રુતિ છે કે મક્તિહસ્તમજન ત્વિજામુખોષધિતાક્ષ્યનામુદ્યામન કલ્પનમતદેવ

ચ નૈષ્કર્મ્યમ્ અહિંસા ભક્તિ ગ્રહ્ય ભજન વિશે કહેનામા આવ્યુ છે તે વિશે કહે છે કે તે ભજન જીવને ઐદિક આધુનિક જેટલા ફોલો છે તે સર્વની ઇચ્છાથી રહિત થઈને ચિન્તન કરવુ તે આથી ભગવાનના તદીયત્વનુ સમર્થન થાય છે, અર્થાત્ સેવાથી તદીયત્વનુ દલીલરણ જ બને છે આ નૈષ્કર્મ્યનું નામ સન્ધાસ છે આ શ્રુતિ પ્રમાણે રહસ્ય ભજન એટલે નૈષ્કર્મ્ય મન્યામ એવો અર્થ નીમળે છે બીજાઓ ઉપગની શ્રુતિમા મક્ષિગ્રહ્યમજન એ પાત્રને સ્થાને મક્ષિત્ય મજન એવો પાઠ લે છે, અને અમુષ્યામન કલ્પનમ્ એ શબ્દો ને બદલે અમુક્ષિમનન કલ્પનમ્ એના શબ્દો છે એટલે અમુક્ષિમનો અર્થ કૃષ્ણમા-સ્રહમા એવો થાય છે અને મન કલ્પનમ્ એટલે પ્રેરણા. અર્થાત્ સ્રહમા તનમયત્વનુ નામ ભક્તિ એટલે, ઉપગના બન્ને પાઠોમા જેટલા ફલ છે તેના તત્ત્વ નૈરાસ્ય હોવુ જોઈએ, અર્થાત્ ભક્તિનાગ્રાએ કોઈ પણ ફળની અપેક્ષા કરી નહિ આમ અર્થ છે આથી ભજનનુ ફલ એ પણ મુક્તિ આધુનિક ફલ હોવાથી તેની તત્ત્વ પણ અતપેક્ષા ગણવી જોઈએ એવો અર્થ અહિંસા નીકળે છે ત્યારે 'તેને આ પ્રમાણે જાણીને અહિંસા અમૃત થાય છે' "જે ભજે છે તે અમૃત થાય છે" એવા પ્રકાશના વાક્યો જોવામા આવે છે ત્યા તમામ સ્થળે મુક્તિને ભજનનુ ફલ કહ્યું છે આથી અહિંસા શરૂને ધ્યાન રહે છે કે ભજનમાનનુ જ્ઞાનની માફક મુક્તિ ફલ છે કે કેમ? અથવા નિરપેક્ષ ભજનમા ભજનીય તરીકે ભગવત્સ્વરૂપને વાજો તે ફલ છે, અને મુક્તિ ભજનનુ ફલ છે અર્થાત્ ફળની અપેક્ષા મિથ્યા ભજન કરામા આવે તે ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તે ફલ હોય છે અને જો મુક્તિની અપેક્ષાથી તે કરવામા આવે તો મુક્તિ એ તેનુ ફલ છે આમ ભક્તિના બે વિભાગ કરીને તે પ્રમાણે ફળનો પણ વિભાગ કરામા આવે તો પછી મોક્ષની ઇચ્છાવાળો ભક્ત જ ચડીઆતો કે તેની અપેક્ષાગ્રહિત? અથવા તો બન્ને પણ સરખા છે?

આના ઉત્તરમા પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે મુક્તિ એ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ તરીકે પમિદ્દ હોવાથી અહિંસા ભજનથી મોક્ષ જ ફલ મળે છે એમ કહ્યું છે તેથી નિરપેક્ષ ભજનમા પણ તેજ ફલ છે એમ મુખ્ય છે વળી જો ભગવત્સ્વરૂપને સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે અનુભવીને જે ભજે છે તેને તે સ્વરૂપ જ ભજનીય હોવાથી તે ફલસ્વ મને છે આમ હોય તો પણ આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિ શ્રુતિમા દ્વેલી હોવાથી ભગવાન મનન્ધીની ભક્તિ મુક્તિના ફલવાળી ભક્તિ મમાન હોવાથી બન્ને સરખી છે, આથી મોક્ષની ઇચ્છાનાગ્રા કરતા મોક્ષની અપેક્ષા વગરના ભ ત ચડીઆતો છે એમ કહી શકાય નહિ કદાચ એમ કહેવામા આવે કે ના, આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિ મગ્ધી મણી શકાય નહિ કારણ કે એકમા મુક્તિની અપેક્ષા છે અને બીજામા નથી આથી તે બન્ને વચ્ચે ભે છે. આમ કહેવામા આવે તો પણ તે બન્ને માંથી કયો ભક્તિ ચડીઆતો છે એ વિગતે નિષ્ણય નહિ હોવાથી, એ બન્નેમા અપેક્ષા વગરની ભક્તિ ચડીઆતો અને બીજી ઉત્તરથી એમ કહી શકાય નહિ.

આનો ઉત્તર આપતા સિદ્ધાન્તી નીચે પ્રમાણે કહે છે

મુમુક્ષુ ભ ત કરતા અનપેક્ષ ગ્રહ્ય ભજન કર્તા તે કોટ છે કારણ કે તેને ભગવાન રૂપી અર્થની સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાન તેને વશ થઈને અધીન થાય છે જો કે પુરુષોત્તમમાં પ્રવેશક મુક્તિમા તેના આનન્દનો અનુભવ હોય છે તોપણ ભક્તિમા જેવો આનન્દનો અનુભવ થાય છે તેવો મુક્તિમા હોતો નથી ભા ૫-૬-૧૮માં કહે છે કે ભગવાન મુક્તિનુ દાન કર્યા આપે છે પણ ભક્તિયોગનુ નહિ" આ રીતે અહિંસા ભક્તિ યોગની વિગતતા જણાવે છે ખામ નિગ્ય ભક્તો ને જ ભગવાનની કૃપાથી આ ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમને આ ભક્તિનુ દાન થયુ છે તેઓ ભગવાન મિથ્યા. અર્થાત્ ભગવાનની સેવા મિથ્યા અન્ય કરાની પણ આગ્રહ કરતા નથી માટે ભા ૩-૨૯-૧૩મા કહે છે કે ભક્તો મારી એવા મિથ્યા અન્યનુ દાન કરવામા આવે છે જા મદય કરતા નથી તેમને મુક્તિની પણ દગમગ નથી કારણ કે ભગવાન મિથ્યાનાં ફોલો ચકાવ તો તે સર્વ

હોય કે મોક્ષ હોય કે નરક હોય પણ તેમને મન તો મરખા છે આ સિદ્ધાન્ત જણાવવાને સૂત્રકાર 'લોમ્બુ' દૃષ્ટાન્ત આપ છે. અર્થાત્ જેમ લોહમાં જેને પોતાનો પતિ આધીન છે એવી નાપિકા હોય, તેને ગૂઢ, વિષ વગેરે ખીજી કાંઈ પણ વસ્તુ આપવામાં આવે તો પણ પોતાના પતિને ત્યજીને તે વસ્તુઓ લેતી નથી તેમ ભક્ત પણ પ્રભુ મિલાવે મોક્ષાદિ કાંઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા કરતો નથી માટે મુમુક્ષુ ભક્તની સરખામણીમાં નિરુપિ હાત જ અદિઆનો છે એમ આથી મિદ થાય છે માટે ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિમાં મોક્ષની પણ અપેક્ષા હોવી જોઈએ નહિ

(સાર)—શ્રુતિમાં બે પ્રકારની ભક્તિ જણાવી છે એક પ્રકારની ભક્તિમાં “મોક્ષ” ફળની અપેક્ષા હોય છે બીજામાં મોક્ષની મિત્ર અપેક્ષા રાખવાની નથી આ બન્ને પ્રકારની ભક્તિમાં અપેક્ષા વગરની નિરુપિ ભક્તિ અદિઆતી છે, ૩૦

૯ મુ અધિકરણ

સૂત્ર ૩૧—આ પ્રમાણે પુષ્ટિ ભક્તિનું સ્વરૂપ તથા તેના પ્રકારના ભક્તના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને મર્પદાશક્તિથી માખન મુક્તિમાં સર્વ પ્રકારની ભક્તિનો મમાવેશ થાય છે, કે દરેક જૂદી જૂદી અન્યની અપેક્ષા વગરની મુક્તિને સાધે છે એ વિચાર કરવાને આ અધિકરણની યોગના છે અહિં આ પ્રથમ આ પરમ્પરાનું જે ધારણ કરે છે રસન કરે છે, ભજન કરે છે, ધ્યાન કરે છે, પ્રેમ કરે છે, શ્રવણ કરે છે અથવા શ્રવણ કરાવે છે, ઉપદેશ કરે છે, આચરણ કરે છે તે અમૃત માન છે, તે અમૃત ખાને છે” આવી રીતે જો પૂ તા ૧માં કહ્યું છે તો અહિં આ ધારણ રસન, ભજન, ધ્યાન, પ્રેમ શ્રવણ વગેરેને જે સાધનો કહ્યા છે તે તમામ સાધનો આમટા કરવાથી મોક્ષ મળે છે કે છૂટા છૂટા? એવો મશય અહિં આ થાય છે

આ સમય વિષે પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે તમામ સાધનોના સમૂહને એક વાક્યમાં કહેના હોવાથી અને તે તમામ સાધનોથી મુક્તિ ફળે છે એમ જણાવ્યું છે તેથી, તમામને સામટા કરના જોઈએ, છૂટા છૂટા નહિ એજ પ્રમાણે પુગણમાં દેલી નવ પ્રકારની ભક્તિને વિષે પણ સમજવું અર્થાત્ નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ મામટી કરતી તેના પ્રત્યેક અંગને છૂટી છૂટી નહિ

આ પૂર્વપક્ષને હિતર આપના સિદ્ધાન્તી આ સૂત્રદારા ત્રીજે પ્રમાણે હિતર આપે છે

તમે જે એમ કહો છો કે ધારણ રસન ભજન, વગેરે જે સાધનો લા છે તે તમામ કરવાથી મુક્તિ મળે છે તે બગવત નથી કારણ કે તે જ્યાં દરવામાં આવે તો જ મોક્ષ મળે એવો નિયમ કાંઈ પણ સ્થળે જાનામાં આનતો નથી હિનદુ શ્રુતિઓમાં તો ઉપરના સાધનોમાંથી ગમે તે કાંઈ એક સાધન આચરવામાં આવે તો પણ ફળ મળે છે એમ કહેન છે આથી ત્યાં શ્રુતિમાં વિરોધ આવતો નથી માટે ઉપરના ચોપાન પૂર્વતાપનીયના વાક્યમાં ધારણ, રસન, ભજન વગેરે જે સાધનો કહ્યા છે તે તમામ મોક્ષ માટે આવશ્યક છે એમ કહેવું નથી તેમાંથી કાંઈ પણ સાધનનું આચરણ કરનાર અમૃત પામે છે તે સાધનની પસંદગી કરનાર પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કરતી

શ.કા.—જેમ ધટ બનાવવામાં દૃઢ ચક્ર વગેરે તમામ ાવરૂપ થાય છે, તેમ અહિં આ પણ ફળમાં તે તમામ દારણરૂપ છે એમ માનીએ તો કેમ?

ઉત્તર—ના, શબ્દ કહેતા શ્રુતિ અને અનુમાન કહે તો સ્મૃતિ તે પણ અમારા કથનને પુષ્ટિ આપે છે શ્રુતિનું પ્રમાણ તો ઉપર આપ્યું સ્મૃતિના પ્રમાણ તરીકે લા ૧૧-૧૨-૮નું પ્રમાણ આપીયું ત્યાં કહે છે કે ‘ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો તથા અન્ય મલવાળા નામ તથા સિદ્ધો કેવન બાંધથી

મનેજ શિદ્ધ પ્રાપ્ત થાય છે" આથી ભગવાનના કાષ્ઠ પણુ સાધન ન હોય અને કક્ત ભાવજ હોય તો તેથી ક્ષણ મળે છે આથી ઉપર કહેલા તમામ સાધનોજ હોવાં જોઈએ એવો નિયમ કાષ્ઠ પણુ રચે નથી. એમાનું એક પણુ સાધન ભાવપૂર્વક કૃત્વામાં આવે તો તેથી ક્ષણ મિદ્ધિ છે. આ અર્થ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિથી સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અસૌક્રિક પ્રમાણુ સ્વીકારી શકાય નહિ, માટે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલો અર્થજ બગાડ છે.

(સાર) જો ૫ તા ૧મા મુક્તિનાં સાધનો તરીકે ધાગ્ણુ, રમન, ભગન, શ્વણ, પ્રેમ વગેરે કલાં છે. આથી એવું ત્યા મમજવાનું નથી કે મુક્તિ માટે તે તમામને સાથે લાગાં કરવાં. ઉપદું તેનું તાત્પર્ય એવું મમજાય છે કે તેમાંનું કાષ્ઠ એક પણુ સાધન કરવામાં આવે તો તેનું ક્ષણ મળે છે. ૩૧

૧૦મું અધિકરણ.

મૂલ ૩૨—પાછળા અધિગ્ણુમાં મુમુક્ષુથી ક્રમતા ભગવદ્ભોને મુક્તિના સાધન કેવી રીતે બને છે તે પ્રકારનો વિચાર કર્યો હતો હવે જે ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મોને ભગવાને અમુક કાર્ય કરાવવાને અમુક જીવને આપ્યા હોય તો તે ધર્મોથી તે જીવને મુક્તિ મળી શકે કે નહિ તે વિષે અર્હિઆ વિચારે છે. આ વિષે પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે અમુક કાર્ય કરવાને ભગવાને પોતાના અમુક ધર્મોનું દાન જીવને કરેલું હોવાથી, તે ધર્મથી તે મુક્તિ મેળવી શકે એ હૈયુતિક ન્યાયથી પ્રાપ્ત થાય છે. લાક્ષીને છેડે લૂગડામા રાટલો બાવેલો હોય, અને પછી કાર્મ આનીને કહે કે જે લાક્ષીને છેડે રાટલો બાધો હતો તે લાક્ષીને તો ઉદરે કાતરી ખાધી છે, આથી આપણે એવું પણ સમજી લેઈએ છીએ કે તે ઉદરે રાટલો પણ ખાધે છે. આજ રીતે અમુક કાર્ય કરવાને ભગવાને પોતાના ધર્મનું સ્થાપન કરેલું હોવાથી તે ધર્મનું તમામ કાર્ય તેનાથી સિદ્ધ થાય આથી મોક્ષ ક્ષણ પણ મિદ્ધ થાય

આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે, તે કહે છે કે, ના, તે ધર્મોથી તે જીવ મોક્ષને મેળવી શકતો નથી કાગ્ણુ કે તે ધર્મો જે કાર્ય કરાવવા તેનામા સ્થાપન કરેલા છે, તે એ કાર્ય સિદ્ધ થતાં સુધી ત્યા રહે છે તે કાર્ય પૂર્ણ થતા તે ધર્મોને ભગવાન પાછા ખેંચી લે છે. અર્થાત્ જે કાર્ય કરવા માટે જોને જોટલો અધિકાર આપ્યો હોય તે કાર્ય પૂરતોજ તે ધર્મ તેમનામાં હોય છે જેમ પ્રતર્દનની આખ્યાયિકામા ઇન્દ્રમાં ત્વષ્ટાને દણુવા પૂરતા ધર્મો છે, કારણ કે તેનામા તે કાર્ય કરવાને ભગવાને ઐશ્વર્ય મૂકેલું છે. આ દરેક ધર્મ અધિકારીના મન-ધવાળો હોય છે, આથી તે અધિનાર પૂરતોજ હોય છે આથી તેમનું પ્રવેશન તે કાર્યની મપત્તિ છે તે અધિમા-પૂરો થતા તે કાર્યની પણ નિરત્તિ થાય છે. આથી મોક્ષ પર્યન્ત તે ધર્મની લા સ્થિતિ હોતી નથી. કાષ્ઠને અર્હિઆ શક થાય કે તો પછી સપ્તર્ષિઓ વગેરેને મોક્ષ શી રીતે મળે ? તેનો ઉત્તર એટલોજ કે તેમનું ચિત્ત ભગવાનમા પરાવાએણુ હોવાથી તેમને મોક્ષ મળ્યો છે, તેમણે કક્ત અમુક કાર્ય કરવાનું પ્રવેશન ગમ્યું નથી. આથી તેમનામાં આધિકારિક શુભોનો સંબંધ નથી

(સાર) ક્લારિત્ ભગવાન અમુક જીવ પાસે અમુક કાર્ય કરાવવાને તેનામા પોતાના ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મોનું સ્થાપન કરે છે પણ તે ધર્મો તે કાર્ય મિદ્ધ થતા સુધીજ રહે છે. તે કાર્ય પૂર્ણ થતા ભગવાન તેમને પાછા ખેંચી લે છે આથી તે ધર્મોથી તેઓ મોક્ષને મેળવી શકતા નથી ૩૨

૧૧મું અધિકરણ.

મૂલ ૩૩—અયર્થોપનિષતમા "મજ્ઞતિ સોમ્યતો મ્મતિ" તે વાક્યમા ભક્તિને મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે પણ ૨૧ે ૩-૮મા "તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ જાન્ય પન્થા વિચિતેડ જ્ઞાય" આ શ્રુતિ વાક્યમા

જ્ઞાનને મુક્તિનું સાધન હતું છે તો આ બે વાક્યોમાથી કયું વાન્ય મુખ્ય માનવું અને કયું ગણવું ?

આમ સમ થાય તો પૂર્વપક્ષમા મહે છે કે જો કે શ્રુતિમા તો એ ભક્તિ તથા જ્ઞાન એ બન્નેને મુક્તિના સાધન ત્યા છે છતાં મત્સ્યા મામભિજ્ઞાતિ (ભ ગી ૧૮-૫૫) પ્રમાણે ભક્તિ તો જ્ઞાનનું સાધન હતું છે, અર્થાત્ ભક્તિ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરીને પછી ઉપગીય થાય છે એટલે મુક્તિ સુધી તે પહોંચતી નથી તે મોક્ષના સાધન જ્ઞાનનું પણ સાધન હોવાથી પરપગએ નેને મોક્ષનું સાધન કહેવાનું આથી તે મુખ્ય સાધન નહિ મુખ્ય સાધન તો જ્ઞાનજ છે મારે જ્યાં જ્યાં શ્રુતિ અથગ મ્યુતિમા ભક્તિને મુક્તિનું સાધન કહ્યું હોય ત્યાં ત્યાં આપણે તેને ગૌણ સાધન તરીકે માનવું

પૂર્વપક્ષના નિગમ મારે સિદ્ધાન્તી આ મતમા મહે છે કે જો જ્ઞાનથી મુક્તિ મળે છે તે જ્ઞાન અક્ષરબ્રહ્મના વિગતનું છે, પૂર્વ પુરુષોત્તમનું નહિ ભ ગી ૧૫-૧૮મા ભગવાન પૂર્વ પુરુષોત્તમ અક્ષર-બ્રહ્મ ક્રતા પણ અધિક છે એમ મહેવ છે તેમજ તં ૨-૧મા 'બ્રહ્મને જાણનાર પગને મેળવે છે' એમ જો કહેવું છે ત્યાં બ્રહ્મને જાણનાર એટલે અક્ષર બ્રહ્મને સમજવાનું છે અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મને જાણવા છતાં પણ પગની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે પગની પ્રાપ્તિ ત્યાં પછીજ થાય છે આ પગનું નામ પૂર્વ પુરુષોત્તમ છે આથી જ ૩-૮-૮, અથવા મુ ૧-૧-૫મા જો અગ્રયુવ, અનલ્ય અદૃશ્ય, અમાલ્ય વગેરે બ્રહ્મના જ્ઞાન વિષે મહેનામા આ યુ છે તે અક્ષરબ્રહ્મ વિષે કહેલ છે આ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનનેજ મુક્તિનું સાધન કહ્યું છે આ અક્ષરબ્રહ્મ પૂર્વ બ્રહ્મની અગ્રામણીએ ગોણું હોવાથી, તે મુક્તિ પણ પૂર્વ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિથી ગોણું છે આ રીતે મુક્તિ પણ મે પ્રગતી છે એક ગૌણ અને બીજી પગમ મુક્તિ ગૌણ મુક્તિ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી મળે છે પગમ મુક્તિ પૂર્વ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિથી થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મભાવ પછીથી ભગવદ્ભાવની મહાવના હોવાથી નેનાથી પુરુષોત્તમમા પ્રવેશ હોય છે આથી બ્રહ્મભાવ એ ભગવદ્ભાવમા ઉપયોગી હોવાથી પરપગએજ તે સાધનરૂપ છે મુખ્યત્વે નહિ કાણું કે મુખ્ય મુક્તિ ભગવત્પ્રાપ્તિમા ભગિતજ છે જ્યારે બ્રહ્મભાવ એ ભગવદ્ભાવમા ઉપયોગી હોવાથી તેને સાધન તરીકે લીધું છે ખરી રીતે તો પુરુષોત્તમની ભક્તિ તેજ મુક્તિ છે આને મારે ભ ગી ૧૮-૧૪મા એમ મહે છે કે દ્વદ્વમૂત પ્રવત્તમા ન જોવતિ ન જાદમતિ સમ સર્વેષુ મૂલેષુ મદ્વત્તિ ભમતે પરમ્ આ વામ્ય પ્રમાણે બ્રહ્મભાવનાગેજ પગ ભક્તિને મેળવે છે આ બ્રહ્મભાવ અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનથી અનિષ્ટાને નાશ થાય ત્યારજ મળે છે આથી ભગવત્ભાવનું સાધન બ્રહ્મભાવ બો તેનું સાધન જ્ઞાન એમ પરપગએ જ્ઞાન સાધન હોવાથી તે ગૌણ છે મારે જ્ઞાનને મુખ્ય સાધન ગણનાર પૂર્વપક્ષ અમમત છે

શકા—જીતામા અક્ષરબ્રહ્મના કેવાનું ઉપાસકોને તેમા ભવત્પી રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે કેવાબને તેથી ભગિત મળે છે એમ કહે છે, તો આમાથી શું સમજવું? અક્ષરબ્રહ્મ તો એક હોવાથી તેમા કોઈ પણ નિશેષ નથી છતાં તેની ઉપાસનાના રૂળમા ભેદ પડે છે તેનું મગણું શું ?

ઉત્તર—આના ઉત્તરમા ઔપસદ મર્ચનું દૃષ્ટાન્ત આપવામા આવે છે ઔપસદ નામના મર્ચમા જૂના જૂના મર્ચવેલે હોય છે અને તે બધાએ તમામ કર્મ કરાવે સમર્થ છે છતાં યજ્ઞમાન જેને મારે ઇચ્છા મે છે તેને પ્રથમ તાનુત્ત નાથના આજ્ઞાને સ્પર્ધ કરાવે છે આમા વજમાનની ઇચ્છા એ નિષામિત છે તેજ પ્રમાણે અર્ધિઆ ભગવાનની ઇચ્છા તે પ્રમાણે છે અર્થાત્ ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકને મતો ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે કોનો અક્ષરબ્રહ્મમા ભવ થાય છે

શકા—ભગવાનના મન-ધી અવશ્ય વગેરે જેમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવે છે તેમ અક્ષર બ્રહ્મનું જ્ઞાન શામાટે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવતા નથી ?

ઉત્તર—તેનું મગણું ભ ગી ૮-૧૧ થી ૮-૧૪ સુધીમા મહેન છે ત્યાં અક્ષર બ્રહ્મના જ્ઞાનથી મુક્તિ એ રૂળ છે અને અનન્યમિતથી ભગવાનનું અવશ્ય કરનારને ભગવત્પ્રાપ્તિ હોય છે આ રીતે ત્યાં

અક્ષરપ્રત્યક્ષતા જ્ઞાન અને ભક્તિનું તાત્ત્વ્ય દેખાડેલું છે તેથી જ એમ એમ કહીએ છીએ કે જ્ઞાનથી ભગવતપ્રાપ્તિ થતી નથી અર્થાત્ ભગવાનની પ્રાપ્તિ કેવલ ભક્તિથી જ હોય છે આ વિશેષ રીતે જણાવવાને પ્રથમ ભ ગી ૮-૧૭, ૮-૧૮મા કારણ સ્વરૂપ કહીને ભ ગી ૮-૨૦થી શરૂ કરીને ભ ગી ૮-૨૧ સુધીમા અક્ષરનું સ્વરૂપ વર્ણન કર્યું છે પછીથી ભ ગી ૮-૨૦મા પુરુષોત્તમ જ્ઞાનથી પણ પર છે એમ કહે છે તેમ ત્યાં મુળમા “તુ” શબ્દ છે તેથી અક્ષર કરતાં પણ તે પર છે એમ જણાવે છે કેટલાકો અહિંમાં અક્ષરને જીવ કહે છે, પણ ભ ગી ૮-૨૧નું વાક્ય જો મરાબર આપણે વાંચીએ તો ત્યાં અક્ષરને પુરુષોત્તમનું ધામ કહેવ છે આ જીવની બાળતમા સંભવતું નથી માટે અક્ષર એટલે જીવ નહિ પણ અક્ષરબ્રહ્મ આ અક્ષરબ્રહ્મથી પણ પર જે પુરુષોત્તમ છે તેમની પ્રાપ્તિ અનન્ય ભક્તિથી જ છે એવું ભ ગી ૮-૨૨મા કહે છે આથી પુરુષોત્તમના મનુષી ફક્ત હોતું તેથી તેની પ્રાપ્તિમા હેતુરૂપનું અવચ્છેદક નથી પણ, તેના સંબંધી ભક્તિ ૩૫ છે, અને તે અક્ષરમાં નથી આથી અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ વચ્ચે તારતમ્ય હોવાથી તેમના માધન રૂપ જ્ઞાન અને ભક્તિમા પણ તાત્ત્વ્ય છે જ્ઞાન એ ગૌણ છે અને ભક્તિ તેનાથી પર છે ૩૩

સૂત્ર ૩૮—તૈત્તિરીયોપનિષદમા આનન્દની ગણના કરવામા આવી છે ત્યાં પૂર્ણ બ્રહ્મને આનન્દમય કહેવડે આ આનન્દમયનું વર્ણન કરતી વખતે પૂર્ણ બ્રહ્મમા આનન્દ અને અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની સરખામણી કરી છે અક્ષર બ્રહ્મનો આનન્દ ગણી શકાય તેવો હોવાથી તે અપ છે, અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના જ થઈ શકતી નથી માટે અગણિત છે અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની ગણના કરવાને માનુષ આનન્દથી તે ગણીને શરૂ કરે છે, અને પછી કહે છે કે ૧૦૦ માનુષ આનન્દ બરાબર એક માનુષ ગન્ધર્વનો આનન્દ, ૧૦૦ માનુષ ગન્ધર્વના આનન્દ બરાબર ૧ દેવગન્ધર્વનો આનન્દ, ૧૦૦ દેવ ગન્ધર્વના આનન્દ બરાબર ૧ પિતૃઓનો આનન્દ, ૧૦૦ પિતૃઓના આનન્દ બરાબર ૧ આત્મનગ દેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ આત્મનગ દેવોના આનન્દ બરાબર ૧ કર્મદેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ કર્મદેવોના આનન્દ બરાબર ૧ દેવોનો આનન્દ, ૧૦૦ દેવોના આનન્દ બરાબર ૧ ઇન્દ્રનો આનન્દ, ૧૦૦ ઇન્દ્રના આનન્દ બરાબર ૧ બૃહસ્પતિનો આનન્દ ૧૦૦ બૃહસ્પતિના આનન્દ બરાબર એક પ્રજાપતિનો આનન્દ, ૧૦૦ પ્રજાપતિના આનન્દ બરાબર ૧ અક્ષરબ્રહ્મનો આનન્દ—આ પ્રમાણે અક્ષર બ્રહ્મના આનન્દની ગણના કરેલી છે પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણના શ્રુતિઓ કરી શકતાં નથી આથી પણ અક્ષરબ્રહ્મ કરતા પુરુષોત્તમની પરતા સમભવ કે ૩૪

(સાર) આ અધિગ્રંથમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું તારતમ્ય દર્શાવે છે અક્ષરબ્રહ્મમા પ્રવેશ તેનું નામ મુક્તિ અને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ તેનું નામ પરમમુક્તિ પ્રથમમા જ્ઞાન સાધન છે, બીજામા ભક્તિ છે જ્ઞાનથી અક્ષરબ્રહ્મ સુધી પહોંચાય છે તેથી આગળ નહિ ભક્તિજ પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ કરાવે છે આથી અક્ષરબ્રહ્મના ઉપાસકો સમાન્ય મુક્તિ સુધી જ પહોંચે છે તેથી આગળ જઈ શક્તા નથી અક્ષરબ્રહ્મની સેવનામા પણ કેટલાકને તેમા પ્રવેશ ફળ મળે છે અને કેટલાકને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એ ગીતામા કહેલામા આનન્દ છે ત્યાં ભગવાનની ઇચ્છા એ નિયામિત છે જેમ ઔપનિષદ ઋષિમા તમામ ઋત્વિજો સમર્થ છતાં ફક્ત જેની યજ્ઞમાન કામના કરે છે તેની પાસે જ તાનુભ્ય નામના આજ્યનો સ્પર્શ કરાવે છે તેજ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી ફક્ત અહિંયા બને છે બાકી અક્ષરબ્રહ્મ કરતા પુરુષોત્તમ અધિ છે એ ભાગીતામા કહ્યું છે,

(૨) વળી તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા તે બંને વચ્ચે તાત્ત્વ્ય દેખાડ્યું છે અક્ષરબ્રહ્મ ગણિતાનન્દ હોવાથી તેમને અત્પ કહેવ છે અને પુરુષોત્તમ અગણિત હોવાથી તેમને પરમેષ્ઠ કહેવાય છે.

૧૨ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૩૫—જ્ઞાનમાર્ગમા જેમ બ્રહ્મનુ પોતાના આત્મા તરીકે જ્ઞાન છે, તેમ ભક્તિ માર્ગમા પણ ભક્તિથી પુરોત્તમના જ્ઞાનમા પુરોત્તમનુ જ્ઞાન પોતાના આત્મા તરીકે હોય છે કે નહિ? આ અશ્વગ્ના સ્મરણથી અજેના જ્ઞાનની સ્મૃતિથી છે કે કેમ એવો સંસાર થતા પૂર્વપક્ષમાં કહે છે. બૃદ્ધાગમમાં કહેલ તથા ઉપરિતના પ્રશ્નમા માણાત્ અપરોક્ષથી જે બ્રહ્મ મર્વાન્તર આત્મા છે એમ કહ્યું છે. આની પગીના વાન્યમા માત્રાસદૃશ્યથી “આ તારો મર્વાન્તર આ મા છે” એવા કથનથી અન્તર્ધર્મિ બ્રાહ્મણમા મર્વાન્તરને પણ ખીજા અન્તર સખ્દથી અન્ત” સ્થાપકના બોધનથી જ્ઞાતમા અન્ત સ્થના પણ જીવને વ્યાપે છે. તેથી મને તે કાંઈ શ્રોત સાધનથી પુરોત્તમનુ જ્ઞાન થનામા સ્વઆત્મા તેનાથી વાત દેવાથી બેઠનુ સ્ફુરણ થાય છે આથી સ્વઆત્મા તરીકે જ્ઞાન ત્યા હોય છે

આ પૂર્વપક્ષના ઉત્તરમા મિદાન્તી કહે છે, ભગવાને ભક્તિમાર્ગમા સ્વીય તરીકે જોનો અગીના ક્રોડ છે તે સ્વ આત્મા છે. તે જો પુરોત્તમને પોતાના આત્મા તરીકે જાણીને બળે તો તે જ્ઞાન ભગવાનમા અન્તગાયક થાય છે તેથી ભગવાનુ તેનુ મપાદન ક્રૂતા નથી આ વાત દૃષ્ટાન્તથી જણાવે છે તેના ભક્તનો દેહ અશોકિ હોનાથી જેમ તેમા વૈકિક્ષ બૂત મામ બાધક હોય તે તેમ આ જ્ઞાન પણ છે આથી ત્યા પુરોત્તમમા પોતાના આત્મા તરીકેનુ જ્ઞાન બાધક છે ૩૫

સૂત્ર ૩૬—મંકા—જો પુરોત્તમમા આત્મા તરીકેનુ જ્ઞાન બાધક હોય તો પછી ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમા ઉદ્ધવ વગેરે ભક્તોને અબેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે તે અન્યસાથે થશે તેનુ કેમ?

ઉત્તર—તમારી સમજનુ મમાધાન આ પ્રમાણે છે જેમ ગાયત્રીના ઉપદેશથી બ્રાહ્મણનુ શરીર સસ્કૃત થાય છે અને વૈદિક ક્રમેનુ ઉપયોગી બને છે તેજ પ્રમાણે અબેદજ્ઞાનના ઉપદેશથી ભક્ત મંસ્કૃત થાય છે અર્થાત્ ભક્તિરમના અનુભવને યોગ્ય તે બને છે અને તેટલા માટે આ અબેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે અર્થાત્ અબેદજ્ઞાનના ઉપદેશનુ પ્રયોજન ભક્ત ભક્તિમને માટે યોગ્ય બને માટે તેને સસ્કૃત આપના માટે છે અબેદજ્ઞાન માટે તે ઉપદેશ નથી ભગવાનુ એ ભક્તના આત્મા છે એવુ કથનવાને તે ઉપદેશ નથી જ્ઞાન અને ભક્તો તેમનામાથી જ્યાં સુધી લૌકિક ભાવની સર્વથા નિવૃત્ત થઈ નથી ત્યાં સુધી ફ્રન પ્રાપ્તિનો મભન હોતો નથી તે નિવૃત્તિ તો જ્ઞાનથી જ બને છે ભક્તિભાવ એ ગમાત્મક હોનાથી, તેની સયોગ અને વિપ્રયોગ એવી બે દશાઓ હોય છે તેમા વિપ્રયોગ પ્રવચાનક ક્રૂતા પણ નિશ્ચય કરાવ હોનાથી દર્શાવિત્ તે ભાવના ઉત્થમા ભક્તના વધુનુ પણ તિરોધાન થઈ જાય આની સ્થિતિ ભક્તની ન બને તેટલા માટે તેને સસ્કૃત આપવાને માટે અબેદજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે અર્થાત્ નિગ્ધ સમયે પણ તે ભક્તો પોતાના મેદની સ્થિતિ ટકાવી રહે તેવા માટે, ભગવાનુ અને ભક્તનો અબેદ છે એના જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવામા આવે છે વરતુત ભગવાનુતો સર્વના આત્મા છે એટલે જીવના પણ આત્મા છે જેમ શરીરમા અધ્યાસનાજો પોતાના શરીરથી ખીજો કાંઈ આત્મા છે એમ માનતો નથી તેને શરીરથી આત્મા જુદો છે એમ જ્ઞાનમાર્ગમા કહેવામા આવે છે, આથી શરીર વગેરેમા જે તેમની મજતા હતી તે ટળી જાય છે તેજ પ્રમાણે જો પોતાના આત્માને આત્મા જ માનીને તેમા જ જો મજતા રાખે તો તેને માટે શ્રુતિ કહે છે કે જીવાત્મા એ આત્મા નથી પણ તેનાથી ખીજો આત્મા છે, તે સધમાનો આત્મા છે આ આત્મા એટલે પરમાત્મા માટે પોતાના આત્મામા રહેલ નહિ સખતા પુરોત્તમમા નિરુપધિ રહેલ રાખવો જોઈએ આથી જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે અબેદ જણાતો નથી પણ બેદ મહિષ્યુ અબેદ છે ૩૬

સૂત્ર ૩૭—શંકા એ આ ૨-૧૨-૨માં તથોહ સોલોલોલો સોહ્યુ, અને તૈત્તિરીય મ ના ૫-૧૦ અટ્મસ્મિ મહામસ્મિ એવુ કહ્યું છે આ છેલ્લી શ્રુતિમા વ્રક્ષ સખ્દ મધ્યમા આવે છે, તેથી તેને પ્રથમ

“અહમ્” અને પછીના “અહમ્” એ બન્નેની સાથે લેવાનો છે આથી જ અને પરમાત્મા વચ્ચેનો અભેદ સબંધ ત્યાં દેખાડયો છે જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં આ મળ્યું છે એવો ભક્તિભાવમાં પણ છે. કારણ કે લીનામાં આવેલા ભક્તો ‘હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું’ એના પ્રકારનો ભાવ અનુભવે કે આ ભાવમાં અભેદતા છે, આનું કેમ? અર્થાત્ ભક્તિરસમાં પણ અભેદતા છે

ઉત્તર—ના, ભક્તિભાવમાં જે ‘હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું’ એવા પ્રાર્થનો વ્યતિહાર થાય છે, તે વિપ્રયોગના ઉદ્દેશમાં જેમ અશ્રુ તથા પ્રવાપ વગેરે વ્યભિચારિ ભાવો થાય છે તેમ આ વ્યતિહાર પણ અહિંઆ છે આથી આ અભેદ જ્ઞાન તે ભક્તિનું ફળ છે એમ માનવું નહિ વળી ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવની સ્ફૂર્તિમાં અદ્વૈત જ્ઞાન હોવું નથી પણ ભાવના માત્ર છે ભક્તોનાં તે નિગૂઢમાં અખણ તદાત્મ જતા સ્ફુરે છે જેથી તે લીના સ્વત સ્ફુરે છે ૩૭

(આર) (૧) ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનમાત્રનું પુરુષોત્તમ પ્રતિ પોતાના આત્મા તરીકેનું જ્ઞાન બાધક છે જેમ ભક્તને અનીકિક્ષ શરીર હોનાથી ભૂત પ્રાપ્ત ત્યાં નથી, તેમ ભક્તિમાર્ગમાં પુરુષોત્તમ પ્રતિ પોતાના આત્મા તરીકેનું પણ જ્ઞાન હોવું નથી સૂ. ૩૫

(૨) જેમ ગાયત્રીના ઉપદેશથી બ્રહ્મણ્યનું શરીર સરસ્વત મેળવે છે અને તેથી ‘૧૬૬ કમ્’ જ્ઞાનમાં તે ઉપયોગી થાય છે તેમ જ્ઞાનના ઉપદેશથી સરસ્વત બનેલી ભક્ત ભક્તિ ગમના અનુભવને ચોગ્ય અને તેટલા માટેજ, ઉદ્ધવાદિ ભ તોને અભેદ જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે સૂ. ૩૬

(૩) જેમ જ્ઞાનમાર્ગમાં ‘હું બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મ હું છું’ એમ અભેદતા છે તેમ ભક્તિભાવની વિપ્રયોગ દશામાં ભક્તને ‘હું કૃષ્ણ છું, કૃષ્ણ હું છું’ એમ અભેદતા સ્ફુરે છે તે વિપ્રયોગના ઉદ્દેશમાં જેમ અશ્રુપાત પ્રવાપ વગેરે વ્યભિચારિ ભાવો છે તેના જેવો જ છે તેથી તે સુખ્ય નથી આથી અભેદ જ્ઞાનનું ભક્તિફલ નથી સૂ. ૩૭

અધિકરણ. ૧૩

સૂત્ર ૩૮—પાછલા અધિકરણમાં જ્ઞાનની મગ્ધામણીએ ફક્તથી ભક્તિનો ઉત્પન્ન જણાવ્યો અહિંઆ સાધનથી તે જણાવે છે ત્યાં પ્રથમ પ્રશ્ન થાય છે કે જે પુરુષે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી હોય તેની બાગતમાં સત્ય, શમ દમ વગેરે ગુણોનો વિધિ છે કે નહિ અર્થાત્ જે ભક્ત છે તેણે સત્ય બોલવું તેણે શમ દમ વગેરે ગુણો મેળવવા વગેરે તેના વિધેય હેતુ જોઈએ કે નહિ?

આ વિધેય પૂર્વપક્ષમાં એમ કહે છે કે સત્યાદિ એ ફલમાં ઉપજી છે કારણ કે તે અન્તરગ સાધન છે તેથી જનને શુદ્ધિ હોય ભારે જ ચિત્તમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ સભવે છે આથી સત્યાદિની ભક્તને પણ આવશ્યકતા છે સત્યાદિની ચિત્તની શુદ્ધિ હોય છે, અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે ચિત્ત શુદ્ધિ હોય તોજ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ અને માટે તે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે ભક્તને પણ મત્યાદિ આચરના જોઈએ

ઉપરના પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તની આપે છે જે ભક્ત છે તેને માટે સત્યાદિનો વિધિ નથી જણ્યું કે ભક્તિનો ઉદય થતા સત્યાદિની મિદિ થાય છે ભક્તિજન્ય મન સાધનરૂપ છે તે જો હોય તો ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનનો આરિર્ભાવ થાય છે અને તેથી સત્યાદિ જોઈએ જની આવે છે તે માટે જૂરે પ્રયત્ન કરવો પડે નથી આથી મત્યાદિનો વિધિ ભક્તને માટે નથી ૩૮

સૂત્ર ૩૯—પૂર્વ સ્વરૂપમાં શાસ્ત્રમાં કહેવ જ્યાં સાધન ભક્તિરૂપ છે એમ કહે છે આ મિદાન્તને નિધારે દહ જ્ઞાનનાને કહે છે કે મુક્તિમાં જે પ્રતિબંધ તરીકે તથા હેય કાચાદિ કહેવાય છે તેજ ભક્તિમાર્ગમાં મુક્તિના માધક છે

લક્ષિત એ પ્રકારની છે વિહિતા અને અવિહિતા વિહિતામાં ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન હોય છે તથા નિગપધિ સ્નેહાત્મક છે તે જિનાની જે કામાદિ ઉપાધિથી પ્રાપ્ત થાય છે તે અવિહિતા છે આ બંનેને પ્રકારની લક્ષિત મુક્તિની માધક છે અર્થાત્ નિરુધિ સ્નેહનાથી તથા ઉપાધિગ્રન્થ લક્ષિત તે બંનેથી મુક્તિ મળે છે કામાદિ એ જ્ઞાનમાર્ગમાં મુક્તિના પ્રતિગન્ધક છે પણ ભક્તિમાર્ગમાં તો ઉપદુ તેથી મુક્તિના તે માધન મળે છે કારણ કે તેમનો વિષય અહિંઆ ભગવાન હોવાથી જ્યા કામાદિ છે ત્યા ભગવાનમાં ચિત્તનો પ્રવેશ થાય છે આ જીને પણ ભગવાન માથેનો મળન્ધ તેનાથી થાય છે. અને આ રીતે તે મુક્તિના માધક છે એનું જ નહિ પણ ભક્તિમાર્ગમાં ગૃહાદિ પણ અડચણ ધર્તા નથી જ્ઞાનમાર્ગમાં ગૃહત્યાગ આવશ્યક છે. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં ધર્મમાં ગદિને ભગવાનની મેવા ડગવાનું કહેવું હોવાથી ધર એ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં અનુદ્ગ છે તેથી તેના સાગ ન હોય તો પણ મુક્તિમાં પ્રતિગન્ધ હોતો નથી નગ્ણ કે ભગવાનના ભક્તનું ગૃહ તે ખરી રીતે ગૃહ જ નથી, પણ ભગવદ્ગૃહ છે આથી ભક્તિમાર્ગમાં કામાદિ ઉપાધિ દોષ તોપણ મુક્તિમાં પ્રતિગન્ધ નથી. આ રીતે સાધનોની દૃષ્ટિએ આપણે વિચાર કરીએ તો પણ જ્ઞાન કરતા ભક્તિ ચઢીઆની છે

(માર) (૧) ભક્તિ સર્વ માધનરૂપ હોવાથી, ભક્તિનો ઉત્તર ચતા સત્યાદિ આપોઆપ ભ તમા સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે તથા ભગવત્પ્રાદુર્ભાવ બને છે આથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સત્યાદિનો જે નિધિ છે તે ભક્તિમાર્ગમાં નથી ૩૮

(૨) જ્ઞાન કરતા ભક્તિનું શ્રેયસ્ જીજી રીતે પણ છે જ્ઞાનમાર્ગમાં કામાદિ મુક્તિના પ્રતિગન્ધક છે તથા ગૃહ સાગ આવશ્યક છે ભક્તિમાર્ગમાં તો તેથી ઉપદુ છે અર્થાત્ કામાદિ તથા ગૃહનો અસાગ જે મુક્તિના માધક બને છે ૩૯

[૪મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૦—ગયા અધિકરણમાં સારિંગોને માટે જ્ઞાનની સગ્ગામણીએ ભક્તિનો ઉત્તર દેખાડ્યો તે રાજસેને માટે કર્મની સગ્ગામણીએ ભક્તિનો ઉત્તર દેખાડે છે ત્યા નિલ વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા રિચ્યર્થોદિ ભગવદ્ધર્મોની એક રાવે પ્રાપ્તિ હોય તો ઉભયનું અનુગ્રહ અમભવિત હોવાથી તેમાંથી એકનો માધ થવો જોઈએ અર્થાત્ કાતો વર્ણાશ્રમ ધર્મો છોડી દેવા અગર ભગવદ્ધર્મો છોડી દેવા અહિંઆ વશ્ય એ છે કે આ મેમાંથી કાનો ત્યાગ કરવો "

અહિંઆ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો માટે જોના પ્રકારનો નિયમ છે કે જે કાળે તેમને રવા જોઈએ તે કાળે તે અવશ્ય કરનાજ જોઈએ અને જો તે પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યવાય—વિદ્ય આની પડવાનો સંભવ છે ભગવદ્ધર્મો માટે જોવો નિયમ નથી તે અમુક સમયે ન કરનામાં આવે તો તેથી વ્યાધ નહોતો નથી બીજા સમયે પણ તે કરી શકાય છે, આથી તે અનકર થી માટે વર્ણાશ્રમ ધર્મોનીજ પ્રાપ્તિ આવા પ્રમત્તે હો. છે કારણ કે તે મુખ્ય છે

આનો ઉત્તર સિદ્ધવાન્તી આપતા કહે છે કે ભગવદ્ધર્મોના આદર સર્વજ કહેવો હોવાથી તેના પોષ કરવો જોઈએ નહિ જે ૪-૮માં આ પ્રમાણે શ્રુતિ છે ઓમિતિ પ્રતિપવત્ત એતદ્દે ચકુચ્ચર્ચો વિચા ર્તિ ઇપા વાગતત્પરમમક્ષરમ્ તદતત્ત્વામ્બુક્કમ, ક્ષ્ણોક્ષર પરમે વ્યોમન્યસ્મિન્દેવા અધિવિશે મિપદુ ચસ્તન્ત વેદ કિપ્પ્ત્ત કરિપ્પ્તિ ય ર્તિદ્વિદુસ્ત ર્તિ સમ્પસત્ત અહિંઆ કહે છે કે જે વસ્તુત પરમ વ્યોમાત્મક અત્ત્ત—ક્ષ્ણ ઓકારમાં આવેન લોક વેદ પ્રમિદ્ધ પગ્ધ્ધને જાણુનો નથી તેને ક્ષય શુ મરેશ ર્ અર્થાત્ જ્યા સુધી ક્ષ્ણનું જ્ઞાન ન થાય ત્યા સુધી વેદનું ગમે તેટલું અધ્યયન થી હોય તો તે નિષ્ફળ બધ છે પરક્ષ્ણનું જ્ઞાન ભ ગી ૧૮-૫૫ પ્રમાણે ભક્તિથીજ થાય છે માટે પરક્ષ્ણના સ્વરૂપનું જ્ઞાન

ભક્તિથીજ છે માટે જે પુરુષોત્તમના જ્ઞાણનાર ભક્તો છે તેમનુંજ વેદનું અધ્યયન વગેરે ફક્ત આપનાર હોય છે અન્યનું નહિ. માટે ભા. ૩-૯-૧૦માં પણ કહે છે કે મોટા મોટા ઋષિઓ પણ જે ભગવાનથી વિમુખ હોય તો તેમને આ સંસારમાં ફરતું પડે છે. આથી જેઓ પરબ્રહ્મને જાણે છે તે ભક્તો સર્વની સરખામણીએ ભગવાનની નિકટ શ્રીગોકુલવૈકુણ્ઠાદિમાં જાય છે, વળી ઋ. ૨-૨૬માં પણ તમુ સ્તોતારઃ પૂર્વ્ય યવાન્દિ ઋતસ્ય ગર્મ અનુષા પિષ્તૈઃ । આસ્ય જ્ઞાન્તો નામ વિદ્વિજ્ઞન મહસ્તે વિષ્ણો મુમર્તિ મગમદ્. આ ઋચાથી પણ અન્ય ધર્મોની સરખામણીએ ભગવદ્ધર્મોનાજ ભક્તોએ આદર કરવો જોઈએ. તેથી કાંઈ પણ રીતે તેમનો અલોપ કરવો નહિ. અર્થાત્ જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા ભગવદ્ધર્મો બન્ને એકી સાથે અથડાય, અને તે સમયે જેમાંથી એકનીજ પસંદગી કરવાની હોય તો વર્ણાશ્રમ ધર્મોને જતા કરવા. તેમને વળગી રહેવાની જરૂર નથી; પણ ભગવદ્ધર્મોનુંજ પાલન કરવું આથી ભગવદ્ધર્મોનીજ મુખ્યતા છે, વર્ણાશ્રમ ધર્મોની નહિ. ૪૦

મૂલ ૪૧. ૨૧કા—જે એ પ્રમાણે શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોયતો ઉપનયનાદિની માફક ભક્તિ તથા તેનાથી જન્યજ્ઞાનની આવશ્યકતા હોવાથી, તે કર્મમાં ઉપયોગિ જનશે. પણ તે પ્રમાણે છે તેથી કર્મનું જ પ્રાધાન્ય યુક્ત નથી, તેમ ભક્તિ તથા તેનાથી જન્ય જ્ઞાનનું પણ પ્રાધાન્ય નથી. આથી શંકામાં તેના આદરના બોધક શ્રુતિનું તાત્પર્ય કહે છે.

ભક્તિ તથા કર્મ એ બન્ને એક માથે કરવાનાં પ્રાપ્ત થાય તો તેમાંથી કોનો સ્વીકાર કરવો અને કોનો નહિ તેનો આધાર તેમના બધ તથા અજબ ઉપર આધાર રાખે છે. અર્થાત્ તેમાંથી જે વધારે બલવાન હોય તેમનો સ્વીકાર કરવો અને જે બલવાન ન હોય તેમનો નહિ. આ વિચાર પ્રમાણે, કર્મ તો ફક્ત જ્ઞાનની જગાસા પૂરતાંજ ઉપયોગી બને છે, અને પછી તેમનું બધ, ઉપક્ષીણ પામે છે એમ કહેવામાં આવે છે. કેટલાકો એમ કહે છે કે જ્ઞાનમાં પણ પરાક્ષ રીતે કર્મ ઉપયોગી છે. આ બન્ને મતો પ્રમાણે કંતો જગાસા સુધી અગર જ્ઞાન સુધી કર્મનું બળ પહોંચે છે. તેની આગળ નહિ. અર્થાત્ ભક્તિ આગળ કર્મ નબળું છે. માટે કર્મની સરખામણીએ ભક્તિ ચઢીઆની હોવાથી, તેનો (ભક્તિનો) જ સ્વીકાર કરવો અન્યતો નહિ. ૪૧

(સાર) વર્ણાશ્રમ ધર્મ અને ભગવદ્ધર્મો એ બન્નેને એકી સાથે લાગાં કરવાનો સમય આવે અને તે સમયે જેમાંથી કોને સ્વીકારવાં એમ જ્યારે બને ત્યારે ભગવદ્ધર્મો મુખ્ય હોવાથી તેમનો જ સ્વીકાર કરવો વર્ણાશ્રમનો નહિ. તેમજ કર્મની સરખામણીએ ભક્તિ ચઢીઆની હોવાથી ભગવદ્ધર્મો જ કરવા જોઈએ.

૧૫મું અધિકરણ.

મૂલ ૪૨—અહિંઆ પ્રશ્ન એ વિચારાય છે કે ભગવાનને જે જાણે છે તેને કર્મ કરવાનાં કે નહિ ? પૂર્વપક્ષી આ વિષે કહે છે કે કર્મ તે સ્વતઃ પુરુષાર્થ રૂપ નહિ હોવાથી, મુખ્ય નથી. તેથી જેમ પરમહંમને કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી તેમ ભક્તોને પણ નજ હોય. તે કર્મોનું કરવાનું તેમને કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. માટે કર્મની આવશ્યકતા નથી.

આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાંતી આ પ્રમાણે નિર્ણય આપે છે. પ્રશ્ન એ છે કે ભક્તને માટે કર્મ કરવાની જરૂર છે કે નહિ ? પણ ભક્તએ પ્રકારના હોય છે,—પુષ્ટિભક્ત અને (૨) મર્યાદાભક્ત ભક્તિમાંગમાં વરણ એજ મૂલકારણ છે. અર્થાત્ કર્મ કરવામાં ભગવાનની ઇચ્છા એજ કારણ છે. વસ્તુતઃ તો આ બન્ને પ્રકારના ભક્તોને કર્મ કરવાનાં હોતાં જ નથી તેથી તૈ. ૨-૪માં કહે છે “ જે બ્રહ્મના આનન્દને જાણે તે કશાથી કરતો નથી ” તૈ. ૨-૬માં કહે છે કે ભક્ત કદી પણ એમ

વિચારતો નથી કે 'મે શુ સાઠ કર્મ કર્યું અને શુ પાપ કર્યું.' આ પ્રશ્નને તેમના કર્મનો નિષેધ છે. જો આ અમરીય ઉદ્ધવ પાણ્ડવ વગેરેને કર્મ કર્યા પડેલા તો આ વિષેનો નિર્ણય એટલો જ છે કે જે ક્ષત્ર કર્મ તેઓ કરે છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ કરે છે ભગવાનની ઇચ્છા બે કર્મ કરાવતી હોય તો ભક્તને પોને તેની પ્રેરણા કરે છે, અને તે પ્રેરણા થતા તેઓ કર્મ કરે છે ભગવાનની તેની ઇચ્છા છે કે નહિ તેની સ્ફૂર્તિ તેમને આપોઆપ થાય છે તો જેમને તે ઇચ્છાનું જ્ઞાન થાય તેમણે તે કર્મ કર્યા અને જેને ન થાય તેમણે તે કર્મ નહિ કરવા અર્થાત્ એક તો જેમને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન હોય તેના ભક્તોએજ કર્મ કર્યા, તેમજ જેમને કર્મ કર્યા કે નહિ તે વિષેનો મશય હોય તો તેમણે પણ તે કરવા તો અહિં આ શક થાય કે ભક્તને કર્મ કરવાની જરૂર તો છે નહિ જતા તેમને કરવાનું પ્રયોજન શુ ? તેથી તેમને શુ ફન મળવાનું ? આનો ઉત્તર એ છે કે જેઓ ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાન પૂર્વક કર્મ કરે છે, તેઓ કાંઈ ફળ મેળવવાને કર્મ કરતા નથી પણ વેદની મર્યાદાનું ગૃહ્ય કર્યા તથા લોક મંત્રદેને માટે કરે છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી થતું હોવાથી ઇશ્વરકૃત કર્મનું જે ફલ હોય છે તેજ ફલ છે બ ગી મા શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે કે પોતાને બે કે કર્મ કરવાનું નથી જના પણ તે કરે છે તેનું કારણ લોકમંત્રદેને માટે છે વળી બીજી ક્રમણ એ છે કે લોકમા મોદાઓ જે કર્મ કરે છે તેનું અનુકરણ ખીજાઓ કરે છે આથી બે ભગવાન કર્મ ન કરે તો લોકપણ કરે નહિ આ દૃષ્ટિએ લોકમંત્રદેની ખાતર ભક્તને પણ કર્મ હોય છે બ ગી, ૩-૨૫ મા અનિદાન અને વિદાન એ બેના કર્મોની વાત કરી છે અવિદાન કર્મમાં આસક્તિ પૂર્વક કરે છે. વિદાન આસક્તિ ગહિત તે કર્મ કરે છે તેમાં અવિદાન જે કર્મ કરે છે, તે યાજ્ઞસગાદિથી જનિત ક્રિયાતના માસિન્યથી ભગવત્સનિધિમાં જે પ્રતિમંથ નડે તે દૂર દરવાને માટે કરે છે અને વિદાન લોકમંત્રદેને માટે કરે છે.

આ સૂત્રમાં તદ્દુદ્દે શબ્દ છે તેનો એક અર્થ તર એટલે ભગવાનની ઇચ્છા અને દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞાન જેનામાં છે અર્થાત્ ભગવાનની ઇચ્છાના જ્ઞાનવાળાએ કર્મ કેવી રીતે કરવું, તે વિષે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે ત્યાં એમ જણાવ્યું છે કે ભગવદિચ્છાના જ્ઞાનવાળા ભક્તે લોકમંત્રદેને માટે કર્મ કરવા અને તે મિવાપનાએ પોતાના પ્રતિમંથ દૂર કરવાને કરવા હવે બીજી રીતે તેનો અર્થ કરવામાં આવે છે આ અર્થ પ્રમાણે "તત્" એટલે 'ધર્મ' અને દૃષ્ટિ એટલે દૃષ્ટિ એટલે ધર્મ ભગવાનમાં જ (ધર્મમાં પણ નહિ) જેની દૃષ્ટિ છે એવા ભક્તે કર્મ કરવા કે નહિ તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એવા ભક્તનું ધ્યેય પ્રભુનો મગમ હોય છે આથી તે મગમ માટે તેના નિર્ધાર છે જેનું ધ્યેય આ પ્રમાણે નથી તેને માટે તેના નિર્ધારનો નિયમ નથી આથી ફલ પ્રાપ્તિ પહેલાની અવસ્થા અહિં આ કહેવામાં આવી છે અર્થાત્ પ્રભુનો મગમ જેને ધ્યેય છે તેને કર્મ કરવાના નથી પણ જેને તે મગમ નથી ધ્યેય તેમાંના જેમનું ધ્યેય મગમ તેમને માટે તે કમનો નિર્ધાર છે વસ્તુતઃ ભક્તનું જે ફલ છે તે અનિર્ધારનીય છે ફક્ત અનુભવી જ તે વેધ છે અને મોક્ષમુખીનું જે ફલ સાક્ષમાં કહ્યું છે તેનાથી પણ તે સિન્ન છે અત્યંત ધર્મો માધન રૂપ છે. જ્યાં ફલ જ સાધન ત્યાં તે ફલની અનિર્ધારતા યુક્ત જ એમ કહેવાને હિં શબ્દ સૂત્રમાં યોજવા છે આ સૂત્ર પ્રાગ્નિક છે એમ અનુભાવ્યમાર કહે છે

(સાર) ભગવદ્ ભક્તોને કર્મ કરવાની જરૂર છે કે નહિ ? કેટલાંક અમરીય, ઉદ્ધવ, પાણ્ડવાદિએ કર્મ કરી હતા, બ્યારે શુ- તથા ભરત 'મુનિએ યૌ નહોતા તો આ વિષેનો નિર્ણય શો ? આ માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે એ પ્રકારના યુદ્ધિ અને મંચાદા ભક્તોને વસ્તુતઃ કરવાના નથી પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમને કર્મ કરવા પડે છે આ કર્મ લોક સમ્મદેને માટે છે આથી જેમને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન છે તેમણે, તમા કર્મ કરવા કે નહિ એવો સચય હોય તેમણે કર્મ કરવા, પણ તે લોક

સંગ્રહ મારેજ. વેદ મર્માદાનું રક્ષણ કરવાને મારેજ. તે ગિવાયના બીજાઓને કામાદિગનિત ચિત્તા માલિન્યથી ભગવાનની સનિધિમાં જે પ્રતિજન્ય હોય તે દૂર કરવાને કરવાનાં છે. ૪૨

૧૬મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૬—આ પ્રમાણે ગજસ ભક્તોની, કર્મમાં આસક્તિ દૂર કરવાને જે અધિકરણો ગોળ્યાં હશે મુખ્ય ભક્તિનો ઉત્કર્ષ જાણાવવાને તેને માટે અભિનાયાની ઉત્પત્તિ માટે ભક્તિનું રૂપ દેખાડે છે. મુખ્ય ભક્તિ એ સર્વાત્મક ભાવરૂપ છે તો તે વિદિત કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિથી યાય છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે. ભા. ૧૧-૧૨-૧૫માં કહે છે કે જે સર્વાત્મ ભાવથી ભગવાનને શરણે ગય છે તેને કોષ્ઠથી ભય હોતો નથી. આથી ઉદ્ધવને પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ નોદના, પ્રતિનોદના, શ્રોતવ્ય શ્રુત તે બધું ત્યજી દઇને ભગવાનનેજ શરણે જવાનું કહેવામાં આવે છે. આ સર્વાત્મભાવનું રૂણ ‘અમૃતાભાવ’ (કોષ્ઠથી પણ ભયનો અભાવ) છે. આ મોહારૂપ છે. આથી સર્વાત્મભાવ એ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રયત્નથી સાધ્ય છે, એમ કોષ્ઠ કહે તો તેનું નિવારણ કરવાને સિદ્ધાન્તી આ સૂત્ર યોગ્ય છે. અહિં કહે છે કે ઉદ્ધવને ભગવાન સર્વાત્મભાવરૂપ શરણે ગતિનો જે બોધ કરે છે તે તેમના ઉપર અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને કરે છે. જેમ કોષ્ઠ માણસ ઉપર અત્યન્ત પ્રસન્ન થઇને તેને વરદાન આપવામાં આવે તેવી રીતે પ્રસન્નતાથી આ સર્વાત્મભાવનો તેમને બોધ કર્યો છે. આ ઉપદેશને ત્યાં ‘પરમ શુભ’ મુગોપ્ય’ જણાવ્યો છે. જતાં ઉદ્ધવને શા માટે કહ્યો? તેનું કારણ પણ ત્યાં આપે છે કે તે ભગવાનના ‘ભૂત્ય’ ‘સખા’ ‘મહર્ષ’ હતા તેથી આથી તે પરમ શુભ શ્રવણ કરવાનો તેમને અધિકાર હતો સખા અથવા મહર્ષને વગર પણ પણ કેટલીક વખત ગ્રામ વાત કહેવામાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે ઉદ્ધવને આ ઉપદેશ અહિંયાં કર્યો છે. આ ઉપદેશનું તારતમ્ય ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સર્વનો ત્યાગ કરીને સર્વાત્મક ભાવથી ભગવાનને શરણે જવું એમજ ત્યાં જણાવે છે. આથી રીતે જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉત્તમ પ્રકારનો હોવાથી સર્વાત્મભાવરૂપી ભક્તિ એ ઉત્તમ પ્રકારની છે તેથી તે વિદિત સાધનોથી સાધ્ય નથી. ૪૩

(સાર) જેમ પ્રસન્ન થઇને કોષ્ઠને ઉત્તમ પ્રકારના વરનું દાન આપે છે તેવી રીતે ભગવાને ઉદ્ધવ ઉપર પ્રસન્ન થઇને ભા. ૧૧-૧૨-૧૪-૧૫માં કહ્યા પ્રમાણે પરમ શુભ અને મુગોપ્ય એવા સર્વાત્મભાવનો ઉપદેશ આપ્યો છે, આથી તે કોષ્ઠ પણ સાધનથી સાધ્ય નથી.

૧૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૪૭—પાછલા અધિકરણમાં સર્વાત્મભાવરૂપ પરમકાષાયન મુખ્ય ભક્તિ રૂપ વરણથીજ લભ્ય છે એમ સ્થાપન કર્યું. વરણ શ્રુતિમાં તો પરમાત્માની વરણથી પ્રાપ્તતા કહેવાય છે, પણ સર્વાત્મભાવ તથા તે પરમકાષાયન ભક્તિ વરણથી લભ્ય છે એમ શા માટે કહ્યો છે? આ સંકેતનું સમાધાન કરવાને સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ પણ વરણથીજ મળે છે, તે દૃઢ કરવાને તથા તેના સ્વરૂપનું પણ શ્રુતિથી વિવેચન કરવું જોઈએ. તે માટે આનો વિચાર અહિંયાં કરવામાં આવે છે.

આ સંબંધમાં એક સંકેત અહિંયાં છે. કાલ, અદૃષ્ટ વગેરે રૂપે જે પ્રતિજન્યક છે તે હોય તે પણ વરણનું કાર્ય બને છે કે તેમની નિવૃત્તિ યાય ત્યારે? અર્થાત્ ભગવાનનું વરણ જે યાય છે તે કાલાદિ પ્રતિજન્યકો હોવા છતાં પણ બને છે કે તે દૂર યાય ત્યારેજ બીજી રીતે કહીએ તો પ્રશ્ન એ છે કે વરણ કાર્યમાં કાલાદિનો પ્રતિજન્ય હોય છે કે નહિ.

અહિંયાં પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે પ્રતિજન્યકતાના અભાવની હેતુતા સર્વજ્ઞનેવામાં આવે છે તેથી પૂર્વ અધિકરણમાં વરદાનનું દર્શાવત આપવામાં આવ્યું હતું તો પણ તપ વગેરેથી તાપ હોય

તોજ વગ્દાન પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વરદાનનું દર્શન પ્રથમ આપ્યું, પણ વગ્દાન ક્યારે મળે છે ? તે દરેકને એમને એમ મળતું નથી વગ્દાન પ્રાપ્ત કરનારને પણ તેનો અધિના હોયો નોંધ્યો ? આથી તેમ વગેરે આચરણથી જે દેવ પામેથી પોતે વગ્દાનની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે તે દેવને પ્રસન્ન કરાવે એમ જોઈએ જ્યારે તે દેવ તેના તપથી પ્રમત્ત થાય છે ત્યારે જ તેને વગ્દાન આપે છે, એમને એમ નહિ આપી તપ આદિથી દેવને પ્રમત્ત કરાયા જે કાંઈ પ્રતિગન્ધરૂપ હોય તે પ્રથમ દૂર થયો નોંધ્યો જ્યાં 'સુધી તે દૂર થાય નહિ ત્યાં સુધી વગ્દાન માટેની યોગ્યતા મળતી નથી માટે કાનાદિ પ્રતિગન્ધાની નિવૃત્તિ ભગવદ્વચન માટે આરમ્ભ છે અર્થાત્ પહેલાં પ્રતિગન્ધા દૂર થાય ત્યાં પછીજ ભગવદ્વચનની યોગ્યતા થાય છે. આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આ પ્રમાણે આપે છે વચ્ચે હમેશા મર્દ કરતા બચતર છે આથી પ્રતિગન્ધકો હોય તો પણ તે પ્રતિગન્ધકનું ઉપમર્દન થઈ જાય છે અને વરણ હાથે બને છે માટે પ્રતિગન્ધકો બને હોય તેના બંધાને મિત્ર બાધા કરી શકતા નથી ભગવાનનું વરણ થતા તે બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે આમ થવાનું ગણ્યું શું ? કાંઈ એ કે વચ્ચેનું વિગ્રહ કહેતા સર્વાત્મ જ્ઞાન તે મર્દથી અધિક છે તેથી તેમજ વળી જાદોગ્નના નવમા પ્રપાદકમા સનત્કુમાર અને નારદના મવાદમા જણાવ્યા પ્રમાણે નારદ સનત્કુમાર પામે જાય છે અને પિનતિ કરે છે કે હે ભગવન્ ! મને ઉપદેશ આપો' એમ કહીને પછી તે સનત્કુમાર પાસે બેસે છે પણ સનત્કુમારે નિવારણે 'તો કે જ્યાં સુધી નારદના ઉપદેશનો અધિ ન જણાયામા ન આવે ત્યાં સુધી તેમને ઉપદેશ આપી ન શકાય માટે તે અધિના જણવાને માટે નારદને સનત્કુમાર પૂછે છે 'હે નારદ, તમે મારી પાસે ઉપદેશ શ્રવણ માટે આવ્યા છો, પણ તમે જે જણતા હો તે તમે મને કહો, પછીથી મારે જે ઉપદેશ તમને આપવાનો છે તે હું આપીશ આમ સનત્કુમારે નારદને જુલું ત્યારે નારદજીએ ક્રગ્ગેત્તિ અપગ વિદ્યા જે જણતા હતા તે બધી જહી બતાવી અને પછી કહે છે 'હે ભગવન્ હું તો માત્ર મત્ર જાણુ છું પણ આત્માને જણાવતો નથી અને મેં સાબાલ્ય છે કે આપના જેવાની પાસેથી આત્માનો જણનાર શો ને તરી જાય છે માટે શો ને તરી જવાને આપની પાસે હું આવ્યો છું ? આ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયનું નિવેદન કરું તથા સનત્કુમારે ઉપદેશ આપનાને માટે નામનો ઉપદેશ કર્યો અને જણાવ્યું કે નામનું બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસન કરવામા આવે તો તેને ફત મળે છે પણ નારદને તેથી મંતોષ ન થયો એટલે ફરી પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે નાણી વિષેનો ઉપદેશ આપ્યો પછી આ રીતે એક પછી એક મન, સંતપ્ત ચિત્ત ધ્યાન વિદ્યાન બન, અન્ન જલ, તેજ, આકાશ સ્પર્શ તથા આશા વિષેનો ઉપદેશ કરીને તેમની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાનું ફક્ત જણાવ્યું પછી પ્રાણનું આધિક્ય છે એમ જણાવીને તેનો ઉપદેશ કર્યો પછીથી આનાથી વિશેષ અધિકાર નારદનો છે કે નહિ એ જણવાને તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે અર્થાત્ જો નારદને આનાથી વિરોધ જણવાની ઇચ્છા હતી ત્યારે થશે તો તે વિષેનો પ્રશ્ન કરશે, અને જો પ્રશ્ન ન કરે તો એમ સમજવું કે તેને વધારે જણવાની ઇચ્છા નથી એમ સમજીને પ્રાણનું આધિક્ય દેખાડે છે પ્રાણજ સર્વરૂપ છે એમ જણાવે છે પણ નારદજી આટલાથી આટલો નહિ તેમને વિશેષ જ્ઞાસા થયેલી હોવાથી, સનત્કુમાર બ્રહ્મને સત્ય તરીકે જણાવે છે, પછી તેને વિદ્યાનરૂપ મતિરૂપ, શ્રદ્ધારૂપ, નિશ્ચયરૂપ, કૃતિરૂપ અને સુખરૂપ (આનંદ) રૂપે કહે છે એ આનંદરૂપને ત્યાં જુમા કહે છે પછીથી તે જુમાનું લક્ષણ આપીને તેની સર્વત્ર પૂર્ણતા તથા તેને જણનારને પ્રાપ્ત થતું ફત જણાવે છે આ જુમાના વર્ણનમા તેને સર્વથી અધિક કહે છે તે માટે પ્રથમ કહે છે કે, જે જુમા છે તે સુખ છે અપમા સુખ નથી જુમાજ સુખ છે માટે જુમાનુંજ વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ ? પછી તે જુમાના સ્વરૂપ માટે કહે છે જુમા તેજ છે કે જ્યાં બીજી વધ પણ તે જોતો નથી અન્ય કઈ શ્રવણ કરતો નથી, અન્ય નહ જણાવતો નથી પછી નારદ પ્રશ્ન કરે છે કે આનું જુમા શામા પ્રતિષ્ઠિત ? ત્યારે તેના ઉત્તરમા સનત્કુમાર કહે છે કે તેના મહિમામા તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે પછી જુમાનો મહિમા જણાવે

વનાં કહે છે કે તે મદિમા દુનિઆના તમામ પદાર્થોથી પર છે. તે મદિમા, નીચે, ઉપર, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ એમ તમામ સ્થળે છે અને કહે છે કે જેને તમામ દિશાઓમાં જૂમા છે એવું જ્ઞાન યાપ અને તે જ્ઞાન પછી અંદકરના આદેશથી જૂમાથી અભિન્ન સ્વપ્ન જ્ઞાન અને પછી જૂમાની સાથે આત્માની અભિન્નતાનું જ્ઞાન થાય છે તે પુરુષજ મદિમા છે, અને તેમાં જૂમા પ્રતિષ્ઠિત બને છે. પછી કહે છે કે આ પ્રમાણે જૂમાના મદિમાને જોનાર, તથા માનનાર, તેમજ જાણનાર આત્માની સાથે રતિ કરે છે, આત્માની સાથે ક્રીડા કરે છે, આત્માની સાથે મિથુન કરે છે, આત્માનો આનન્દ તે અનુભવે છે તે સ્વરાદ્ય થાય છે. અને તમામ લોકોમાં તેનો કામચાર પણ તે અનુભવે છે, આથી ઉપર કહેલા પ્રકારથી જૂમાનું દર્શન કરનાર કહેલી રતિ વગેરે વાળા બને છે. આથી આ ધર્મો ત્યાં જૂમાની પ્રતિષ્ઠાને જણાવે છે. માટે આ સક્ષણોથી જૂમાના મદિમારૂપ પુરુષને જાણવો જોઈએ આ જૂમાનાં મદિમાનું સ્વરૂપ આગળ સૂ. ૫૦માં કહેવામાં આવશે. અહિં આ એ સમજવાનું છે કે જૂમાના મદિમારૂપ ને પુરુષને કહ્યો, તેની જે સ્ફૂર્તિ થાય છે તે અખણ બ્રહ્મજ્ઞાન રૂપ નથી, પણ અખણ તદ્દપતા છે અહિં આ વામદેવને જેમ અખણ બ્રહ્મજ્ઞાનની સ્ફૂર્તિ થાય છે તેવા પ્રકરણની નથી. આથી જ્ઞાની કરતાં પણ આ પુરુષ, (ભક્ત) અધિક છે. તેમ દ્વરવિદ્યામાં જેમ કામાદિનું કથન કર્યું છે તે અહિં આ નથી. માટે દ્વરગદિના ઉપામેકાથી પણ આ વિશક્ષણ છે, તેમ મારા મુખની પણ તેને ધ્વજ નથી તેથી લોકથી પણ આ વિશક્ષણ છે અર્થાત્ સત્ય જ્ઞાન વગેરેનાં કારણરૂપ કૃતિ વગેરેના જનક જૂમાત્મક મુખના લાભ વાળા તેને કહ્યો તેથી પ્રથમ તે જૂમાના લાભવાળા છે. આથી જેણે ભગવાનનું દર્શન કર્યું છે, તેમનું શ્રવણ કર્યું છે અને તે વિશે વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો પરમ ભક્ત છે. આથી તેને અન્યનું દર્શન નથી. આના વિરહભાવમાં પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવનાર પરમ આસક્તિરૂપ અતિ વિગ્રહભાવથી સર્વત્ર સ્વ આસક્તિના વિષય ભગવત્સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિવાળા તે હોય છે. આથી તે માટેની તેની રતિ પણ છે. તેથી તેમના સ્વરૂપનું તેને ક્ષ ભણે છે. માટે જૂમાના મદિમારૂપ તેની જે સ્ફૂર્તિ છે તે તો સ્વરૂપ ભગવાનને ભજનારની કહેલી રીતિવાળા વિગ્રહ ભાવરૂપ સર્વાત્મભાવના બલિચારી ભાવરૂપજ છે, અન્ય પ્રકારની નહિ. આથી વરણ્યુજી જૂમા પ્રતિષ્ઠિત છે. આથી વળી સ્ફૂર્તિથી અનુમદ-વરણના સિંગરૂપ સર્વાત્મ-ભાવજ સર્વથી અધિક છે. અહિં આ શંકા થાય કે, આ પ્રકરણમાં અહંકારાદેશને જણાવેલ છે પણ તે તો જ્ઞાનમાર્ગીયની સ્ફૂર્તિની તુલ્ય હોવાથી તેનાથી આના પ્રતિબંધનો સભવ રહે. તો આનો ઉત્તર આપવાને માટે સૂત્રમાં તદ્વિ સખદથી જણાવે છે અર્થાત્ જણાવે છે કે સૂ. ૩૫માં આ શંકાનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે, આથી તેવા પ્રકારનો પ્રતિબંધ સર્વાત્મભાવમાં હોતો નથી. કારણ કે મુખ્ય ભક્તમાં જ્ઞાનમાર્ગીય સ્ફૂર્તિ ભક્તિના અંગ તરીકે હોય છે, મુખ્ય રીતે નહિ, આથી તેવી સ્ફૂર્તિથી આને પ્રતિબંધ હોતો નથી. ૪૪

સૂત્ર ૪૫ — હવે સૂ. ૪૫ તથા મૂ. ૪૬માં શંકા કરે છે, પ્રથમ સૂ. ૪૫માં કહે છે કે તમે જાણ્યાના નવમા પ્રપાઠકમાં આવેલા નારદ અને સનતકુમારના મંવાદમાંથી એમ કહ્યું કે વરણનું સિંગ કહેતાં સર્વાત્મભાવ અધિક છે તે જરાખર નથી. કારણ કે અહિં આ તો આની પહેલાના પ્રપાઠકમાં સ્વેતકેતુનું ઉપાખ્યાન આવે છે. ત્યાં આત્માની સાથે સર્વનો અભેદ કહેવામાં આવેલ છે. આ અભેદ નવ વખત જણાવ્યો છે. ત્યાંનો જ વિકલ્પ અન્ય પ્રકારથી નારદ અને સનતકુમારના મંવાદમાં જણાવેલ છે. તમે પૂછો કે શાથી ? તો તેનું કારણ એ આપીશું જે તમે પ્રકરણ જરાખર જોશો તો આ જાણતો નિર્જુય તમને એકદમ થશે. આ પ્રકરણનો ઉદ્દેશ આત્મવિદ્યા છે તેથી જ નારદ સનતકુમારને કહે છે કે હું મંત્રને જાણું છું. પણ “આત્માને જાણતો નથી.” આથી સ્પષ્ટ છે કે આત્મા વિશે જાણવાને માટે જ નારદ ત્યાં આવેલ છે. માટે સનતકુમાર જે કંઈ નારદને કહી જતવાવે છે, તે આત્મા વિશે જ છે. જેમ તેની પહેલાંનું પ્રપાઠક “આત્મવિદ્યા” માટે હતું તેમ આ પ્રકરણ પણ આત્મવિદ્યાનું જ છે.

આ પ્રકરણની પહેલા એટલે સ્વેતકેતુ ઉપાખ્યાનમા અમેલ્તા જણાવી છે, અને તેની તેજ અહિંઆ ચાતુ ગામી છે જેમ પૂજના પ્રકરણમા બાહ્યપૂજ અને આન્તર પૂજ એવા બે પ્રકારો હોય છે તેમા જે બાહ્ય છે તે કિરા રૂપ છે, અને આન્તર તે ધ્યાન રૂપ છે આ બન્ને પૂજના પ્રકારો હોનાથી તે એક બીજાથી ભૂદી નથી તેજ પ્રમાણે સ્વેતકેતુ-ઉપાખ્યાન અને સંતતુમાર નારદ મનાદ આ બન્નેમા પ્રકરણની મગતિ આત્મા પરત્વે હોનાથી ત્યા કાઇએદ નથી અર્થાત્ બન્નેમા આત્માની અમેલ્તાનુ જ કથન છે, સર્વાત્મભાવનુ જ નહિ રૂપ

૫મી આ સિસાય બીજો પશુ હેતુ છે આની પહેનાના પ્રપાકકમા નામરૂપાત્મક જગતને મર્વ કહેય છે ધ્વજનો અમેદ પશુ 'જ્ઞાત્યત્મયમ મા કહેન છે આ રીતે આ પ્રપાકકમા નારદે કહેલી ઋગ્વેદ વગેરે વિદ્યાનો અનુરાદ કરીને નામાત્મકની ધ્વજતાનો ત્યા અતિદેશ કરે છે તેજ પ્રમાણે વાક મન વગેરે રૂપાત્મ-જગતનો પશુ તે તે શબ્દથી અનુરાદ કરીને ત્યા તે તે રૂપે ધ્વજતનો અતિદેશ કરે છે આથી જેમ 'પૈડયાધિઓના અનનમા "માસમાન્નિદ્વોજ જુહોતિ એમ અગ્નિહોત્રના નામથી પ્રાકૃત અગ્નિ હોત્રના ધર્મોનો ત્યા અતિદેશ કરેન છે, તે પ્રમાણે અહિંઆ નામાદિમા નામાદિરૂપ ધ્વજતનો અતિદેશ થાય છે આ હેતુથી પશુ જ્ઞાનના પ્રવગ્નો ભેદ જ અહિંઆ કહેવાય છે ૪૬,

સૂત્ર ૪૬—ઉપરની શત્રુપુ સમાધાન આ સૂત્રમા કરે છે 'તુ' શબ્દનો નિરામ કરે છે મનતુમાર અને નારદના મનાદમા આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાર જ કહેવાય છે એવી જે આશય કરી તે ખરી નથી ત્યા આત્મજ્ઞાન નહિ પશુ વિદ્યા મહેતા સર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યા જ છે ૨૫થી ૧ એમ પૂછનામા આવે તો જણાવવાનું કે ત્યા તેવું નિર્ધારણ છે તેથી 'સુખની જીતાસા કરવી જોઇએ' એમ કહીને 'જે ભૂમા છે તે સુખ છે અત્પમા સુખ નથી ભૂમા જ સુખ છે ભૂમાની જ વિશેષ જીતાસા કરવી જોઇએ, એમ સુખના સ્વરૂપના કથનમા અક્ષર પર્યન્ત ગણિતાનન્દ હોવાથી તેને અપ કહેવ છે અને પુરુષોત્તમમાથી વાણી નિવૃત્ત થતી હોવાથી એ નિરવધિ આનન્દમય છે આથી તેનીજ વિશેષ જીતાસા કહી છે અર્થ આ પ્રમાણે છે મુદ્ગમા વરણની કૃતિમા કહ્યું છે કે આ આત્મા પ્રવચન વગેરેથી લગ્ન નથી 'આથી તેની પ્રાપ્તિ જીનના સાધનથી નથી નારદના મનાદમા તો યોગતા માનથી પુરુષોત્તમના અધિજ્ઞાનરૂપ ફન નથી તેમ હોય તો પડી ફક્ત જ્ઞાનીનેજ તે ફન મગે પશુ ભગવદ્ગુરુદથી તથા ભક્તના મગથી ભક્તિ થતા તે ફન હોય ૬ એમ જણાવનાને ભક્ત નારદ તથા ભગવાનના યુવેશથી યુક્ત સંતતુમારના સવાદને કહીને 'ભૂમા' શબ્દથી નિગ્વધિ સુખરૂપ પુરુષોત્તમનો પરામર્થ કરીને તેજ સર્વશોકને તરાનનાર છે અને તેમનાથી અધિષ્ઠિત આત્મા પુરુષોત્તમના મહિમા રૂપ છે એમ સમજાય છે આથી પ્રકરણનો વિચાર ગતા પશુ સર્વાત્મભાવની વિદ્યાજ સુખ્ય છે ૪૭

સૂત્ર ૪૮—સર્વાત્મભાવરાજાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઇ છે કે નહિ તે વિષેનો અનુભવ આપાને આમજ આ સૂત્રને યોજે છે તે કહે છે કે સર્વાત્મભાવવાગાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવું દૃષ્ટાન્ત મજ્જીમનિત્તનીઓ છે તેમને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો હતો આ ભાવને લીધે પ્રથમ તેમના મસાગનું ચિત્તમરણ થયું અને પડી ભગવાનના દર્શન થતા તેમની સાથે સ્પર્શદિથી તમામ પ્રમગનું સામર્થ્ય તેમનામા રહ્યું હતું તેમના સર્વાત્મભાવ વિષે કા ૧૦-૨૯-૩૪મા કહેયું છે 'આ સર્વાત્મભાવ ગુરુતા ગોપીજનની જ્ઞાનશક્તિ અને કિષાશક્તિનુ ઉભયનુ તિરોધાન થઇ ગયું હતું ૪૮

શકા—સંતતુમાર અને નારદનો જે આખો સવાદ છે તે એ વામ્ય તરીકે લેવો જોઇએ એટલે પ્રારભમા જે ક્યું છે તેજ છેરે હોતુ જોઇએ પ્રારભમા સંતતુમાર નારદને પૂકે છે કે તમે શુ જાણો છો, તારે નારદ એ જણુ કરી જતમાવે છે અને પડી કહે છે કે "હુ તો મને જાણુ છુ પશુ આમાને જાણુતો જ નથી આ ઉપક્રમ વાક્ય પ્રમાણે જ છેવટના વાક્યનો અર્થ થયો જોઇએ

અહિંઆં પ્રથમ 'આત્મા' શબ્દ છે તે પરમાત્માના અર્થમાં નથી. તેમ છતાં જો તે પ્રમાણે લેવામાં આવેતો પછી વાક્યભેદ તથા ઉપક્રમનો વિરોધ થાય. માટે વાક્યના અનુરોધથી પ્રથમ કહેલ જાનના પ્રકારનો વિશેષ જ કહેવાય છે એમ માનવું જોઈએ.

ઉત્તર—આમ હોય તો પણ ઉપક્રમમાં આવેલા આત્માના વાક્યના અનુરોધથી વરણથી ઉત્પન્ન થયેલ સર્વાત્મભાવના સિંગની અધિકતાનો ખાધ નથી. કારણ કે વાક્યની સરખામણીએ શ્રુતિ અને સિંગ પ્રમુખ છે તે જો. સ. ૩-૩માં કહેલું છે. અહિંઆં અન્ય સાધનના નિર્ગેષ પૂર્વક મુ. ૩-૨-૩ની શ્રુતિમાં વરણથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. વળી જાં. ૭-૧-૨માં આવેલા વાક્યના અનુવાદથી આત્મપદ પુરુષોત્તમ પરજ છે, કારણ કે ત્યાં પ્રશ્ન સર્વથી અધિક કાણુ તે વિશે પૂછવામાં આવ્યો છે અને ઉત્તર પણ તે વિશેનો જ આપ્યો છે. નારદે આત્મા વિશે પ્રશ્ન પૂછેલો, પણ પ્રથમ નામને, બ્રહ્મ તરીકે સંતત્ક્રમારે જણાવ્યું પછી વાક્ય, મન વગેરેને એકપછી એક જણાવતા ગયા. પણ તેથી નારદને સંતોષ થયો નહિ. એટલે વિશેષ રૂપે જણાવતાં ઉપસંહારમાં ભૂમાને સર્વોત્તમ રૂપ જણાવે છે, અને તેને આત્મા કહે છે. આ ભૂમાને આત્મા તરીકે જ્યારે જણાવ્યા ત્યારે નારદને સંતોષ થયો તેથી તે વિશે પ્રશ્ન ન પૂછ્યો, પણ તે આત્માની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય? તેની પ્રતિષ્ઠા શામાં છે? એ વિશે ધણી આર્તિ થવાથી ક્યો છે. આથી આત્મા એટલે જીવ નહિ પણ પુરુષોત્તમ છે. ૪૯.

સૂત્ર ૫૦ શંકા—અહિંઆં આત્માપદ પુરુષોત્તમના અર્થમાં હોય તો પણ બીજા પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તરથી સર્વાત્મભાવનું સમર્થન કહેવું છે. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પુરુષોત્તમની પ્રતિષ્ઠા સ્વમાં છે. એવી મિદ્દ હોવાથી સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તમાં તે છે. એમ અસિદ્ધ થાય છે. તેથી વિવક્ષિત સર્વાત્મભાવની તેનાથી પ્રતિપત્તિ કરવી અશક્ય છે.

ઉત્તર—આ વિશે પ્રથમ અને તમને જણાવ્યું છે જતાં ફરીથી તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા કુંઠમાં નીચે પ્રાણે છે. ભૂમાના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરાવ્યા પછી જાં ૭-૨૪-૧માં તે વિશેનો પ્રશ્ન ક્યો અને ત્યાં જ તેનો ઉત્તર આપ્યો છે. અર્થાત્ પ્રશ્નમાં એમ પૂછે છે કે તે ભૂમા શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તેનો ઉત્તર એવો મળે છે કે તે પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે (સ્વેમહિમ્નિ) અહિંઆં મહિમા એટલે સર્વાત્મભાવ છે અને તે સ્વરૂપાત્મક હોવાથી પોતાના સ્વરૂપમાં જ તે મહિમા પ્રતિષ્ઠિત છે એમ કહે છે. અથવા સર્વાત્મભાવ ભગવદાત્મક હોવાથી, તેનાથી બહુ સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવતા નથી. આથી તેજ-સર્વાત્મભાવ જ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. આથી પણ પરમકાષ્ટાપન્ન મહિમારૂપ આ ભાવજન્ય અહિંઆં મહિમા કહેવાય છે આ મહિમા વિપ્રયોગના ભાવનો ઉદય હોય તોજ સંપૂર્ણ રીતે સંચારી ભાવોથી જાણવામાં આવે છે. આ ભાવો અનિયત હોય જો એમ જણાવવાને તે ત્રણ પ્રકારના છે એમ 'તેજ નીચે છે' લાંબી શરૂ કરી 'તે, આત્મા જ આ સર્વ છે' (જાં. ૭-૨૭-૧) લાંબી નિરૂપણ કર્યું છે. પછી ભૂમાની પ્રતિષ્ઠાના અધિકરણના પ્રશ્નમાં "સ્વમહિમામાં" (જાં. ૭-૨૪-૧) એવો જે ઉત્તર આપ્યો છે તેનાજ અનુગ્રન્થ તેને જ લક્ષમાં રાખીને પાછળથી જાં. ૭-૨૫-૨માં કથન કર્યું છે.

જો 'સ્વ મહિમામાં' એ વાક્યમાં પુરુષોત્તમના અન્યથા અપ્રતિષ્ઠિતત્વ વિશે અભિપ્રાયજન હોય તો 'તે આ' એ વાક્યથી ભૂમાના દ્રષ્ટાનો અનુગ્રન્થ ન કરે, અહંકારાદેશ વગેરે પણ ન કરે. પણ શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કોઈ પણ સ્થળે નહિ એવોજ ઉત્તર કહેત પણ એમ કહ્યું નથી. ઉત્તર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કર્યું છે. તેથી સર્વાત્મભાવના સિંગવાળા ભાવજ અહિંઆં કહેવાય છે. આથી તેનો ખાધ નથી. એવા પૂર્વ સત્તા શબ્દ પણ અહિંઆં લેવાના છે.

શંકા—ભલે તમે કહેો છો તે પ્રમાણે અનુગ્રન્થથી ખાધ થતો નથી તો પણ બીજા જે 'તેજ નીચે છે' વગેરેમાં જે ભાવો કલા છે તેનાથી અખાધ શી રીતે બને? ,

ઉત્તર—તેનો પણ ઉત્તર એ આપીએ છીએ. પૂર્વે જે ભાવો કહ્યા તેમનું સ્વરૂપ “આ પ્રમાણે જ્ઞેતા, આ પ્રમાણે માનતા” (છાં. ૭-૨૫-૨) માં કમર: કહ્યા છે, સાં ખરેખર પ્રથમ અતિ વિગાઢ ભાવથી તેનાથી ધર્તરની અસ્કૃતિ હોવાથી તેનેજ સર્વત્ર જુએ છે તેથી આનો દર્શનભાવ “આ પ્રમાણે જ્ઞેતાં એમાં કહે છે. પછીથી કંઈક બાહ્ય અનુસંધાનમાં અહંકારનો આદેશ બને છે. કારણ કે પહેલાંની માફક સર્વત્ર સર્વરૂપતાથી સ્વનું જ જ્ઞાન હોય છે તેથી. ત્યારે સ્વ જલની સ્કૃતિ થતાં હુંજ સર્વ પ્રકારથી સ્વ સામર્થ્યથી ભગવાનને પ્રકટ કરીશ એમ યુક્તિઓથી અનુચિન્તન કરે છે. તેથી આ પ્રમાણે માનતા એમ આનાથી જણાવાય છે તેથી રાસરથોની માફક ભગવાનનું અન્વેષણ તથા શુણ્યગાન વગેરે કરવાની અવસ્થા જણાવવામાં આવેલી છે. તેથી નિરુપધિ સ્નેહના વિષય પરમાત્મા પુરુષોત્તમજ છે એમ તેનો નિર્દેશ હોય છે. ત્યાર પછી પહેલાંની માફક તેનીજ સર્વાત્મકતાનું જ્ઞાન થતાં પોતે કરેલાં સાધનો નકામાં છે, તેનું કંઈ પણ ફલ થતું નથી એવું જાન થાય છે. આનાથી અતિદેન્યને વશ થઈને સ્વાભાવિક સ્નેહના વિવિધ ભાવવાળો તે બને છે. આ હકિકત “આનેજ વિશેષ રીતે જાણતા” એ શબ્દથી જણાય છે. તેથી અતિદેન્યથી ભગવદાવિર્ભાવ ઉત્પન્ન થતાં, જે અવસ્થા થઈ “તે” ‘આત્માની સાથે રતિવાળો, આત્મા સાથે કીધવાળો’ એવા શબ્દોથી કહેવામાં આવે છે માટે તેને જાણો.

શંકા—ભણે, આ પ્રમાણે અહિંયાં સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ હો, તે પણ તેનું ફળ યુક્તિ જ છે. માટે સર્વાત્મ ભાવને અભેદ જ્ઞાનથી અધિક જણાવવાનો આ બધો વિચાર કરો છો તે વૃથા છે; કારણ કે અભેદ જ્ઞાનથી પણ મોક્ષ જ મળે છે એમ એમ કહીએ છીએ.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું પણ સમાધાન છે. નમે સર્વાત્મભાવની પ્રજ્ઞા અને અભેદ જ્ઞાનની પ્રજ્ઞા એ બંનેને એકરૂપે જણો છો, પણ તે પ્રમાણે નથી. મુમુક્ષુની પ્રજ્ઞા એ સર્વાત્મભાવવાળાની પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન છે. જેમ મુમુક્ષુ ભક્તની પ્રજ્ઞા કર્મ તથા જ્ઞાન વગેરે ફલથી જુદુંજ મોક્ષનું સાધક હોય છે તે પ્રમાણે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની પ્રજ્ઞા ભગવત્સીદાની સાધક છે, સ્વ કામનાની સાધક નથી. માટે સર્વાત્મભાવ ભગવત્સીદાનો સાધક છે, મોક્ષના સાધક નથી. અહિંયાં વ્યાસ પોતાના અનુભવનેજ પ્રમાણ આપે છે. તેથી કહે છે. આવા ભક્તના સ્વરૂપાનુભવથી ભિન્ન ફલનો અભાવ પ્રજ્ઞભક્ત વગેરેમાં જ્ઞેતામાં આવ્યો છે. વ્યાસ કહે છે કે એમ તેવો અનુભવ કર્યો છે. એમ સ્વયંવાને સૂત્રમાં લ્હ: શબ્દ ગોળ્યો છે. અહિંયાં શબ્દ પણ પ્રમાણરૂપ છે એમ કહેવાને સૂત્રમાં ‘તે ક્યું છે’ એવા શબ્દો છે. અર્થાત્ ભા. ૯-૪-૬૩માં દુર્વાસાના પ્રતિ કહે છે હું ભક્તને પરાધીન છું, સાંથી ઉપક્રમ કરીને “જેમ સત્ત્વિઓ સત્પતિને વશ કરે છે તેમ મને ભક્તિથી વશ કરે છે” (ભા. ૯-૪-૬૬) આમાં કહેવા મુજબ જે જ્ઞેતાથી વશ કરાવેલો છે તે તેની ઇચ્છાને અનુરૂપ જ કરે છે, માટે સાયુજ્યાદિનું જ્ઞાન કરતા નથી પણ તેવાઓને ભજનાનંદનું જ્ઞાન જ કરે છે. કારણ કે તેમને યુક્તિની ઇચ્છા નથી. ભા. ૯-૪-૬૮થી ૬૯ સુધીમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે કે ભક્તોને ભગવાન સાલોક્ય, સાર્થિ, સામીપ્ય, તથા સાદૃષ્ય એ ચાર યુક્તિ આપે છે છતાં તેવી યુક્તિને તે લેતા નથી. ૫૦

સૂત્ર ૫૨—શંકા—પણ “યજ્ઞાન્યત્પરયતિ એ વાક્યથી પ્રપાઠકનો જે આરંભ થાય છે સાંથી આત્મ શબ્દ પરમાત્માના અર્થમાં નથી. કારણ કે પુરાણ વાક્યોમાં ‘મસ્તેવ્યા પ્રતીતં ચ’ વગેરેથી એમ જણાવે છે કે સર્વાત્મભાવવાળા ભક્તની યુક્તિમાં પણ કામના અભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પણ આ સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં સર્વ લોકમાં તેનો કામચાર થાય છે એમ તે તે લોકની કામનાનુંજ સૂચન ત્યાં કરવામાં આવે છે. માટે સાધકના સ્વભાવની વિલક્ષણતાથી અહિંયાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ છે એ કહેવું રાક્ય નથી.

ઉત્તર—અહિંયાં “કામના” કહે છે તે સામાન્ય ભાવથી કહી છે. જેમ પ્રતિતિને અમ કહી છે, તે સમાન ધર્મેના સંબંધથીજ કહી છે, તે પ્રમાણે સર્વ લોકમાં કામચાર થાય છે એમ જે ક્યું છે તે

૧૮મું અધિકરણ.

‘હાલવેતા પગે પ્રાપ્ત કરે છે’ એ શ્રુતિમા અક્ષરબદ્ધના જાણનારને ધરતી પ્રાપ્તિ ક્ષી છે તે પ્રાપ્તિ અન્યસાધનની નિરપેક્ષાથી હોય છે એવો સમય થાય તો શ્રુતિમા અન્ય સાધન કહેલું નહિ હોવાથી અન્યની નિરપેક્ષાથી જ તેની પ્રાપ્તિ છે એવું પૂર્વપક્ષી જણાવે તો તે વિષે સિદ્ધાન્તી પોતાનો મત આપે છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જ્ઞાતીઓના હૃદયમા પરમ-એમતો આવિર્ભાવ થતો નથી કારણ કે તેમના-વરણનો અભાવ છે ભગવાનનું વરણ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવ પણ તેમનામા નથી-શકા-તો પૃથી જેમ પરમ-એમ અક્ષર જ્ઞાતીઓના જ્ઞાનના વિવરણ બને છે તેમ આવિર્ભાવ પણ ત્યાં લાગે હો.

ઉત્તર—ના, જેમ ઉપસાધ્ય કહેતાં જ્ઞાન સાધનથી સાધ્ય છે તે પ્રમાણે ભગવદ્વરણે સિદ્ધાધ હૃદયમા પરમ-એમતો આવિર્ભાવ નહિ હોવાથી, ભગવાનનો આવિર્ભાવ પણ થતો નથી, એમ અન્ય સાધનથી તે સાધ્ય નથી જેને જે ફલનુ દાન આપવાને પ્રભુ ઇચ્છે છે તેને સપામ કૃપ તેના તે પ્રમાણે પ્રાદુર્ભાવ કરાવે છે, બીજી રીતે નહિ. જ્ઞાતીઓ તે અવગતમા આસક્ત હોવાથી તેમના તરફ તે અન્ય-કા તરીકે જ પ્રાદુર્ભાવ થાય કે ભક્તો તો ભગવાનની તે તે લીલાથી વિદિષ્ટ રૂપોમા આસક્તિ હોવાથી તેમના પ્રતિ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠાત્મક સ્વલોકથી વિસિદ્ધનો પ્રાદુર્ભાવ કરાવે છે આમ સાક્ષાત્કારનો વિવરણ હોય તો પણ તે રૂપથી તે તે પ્રમાણે નથી આથી કેવન અક્ષર જ્ઞાનથી પ્રભુની પ્રાપ્તિ નથી પણ

ઉપર કહેલા અર્થમા કેયુતિક ન્યાયના ન્યાય માટે નિર્દર્શન તરીકે કહે છે જેમ વર્તમાન યાગમા હોતા ઉદ્ગાતા વગેરે માટેના કર્મ કરવાને માટે અચુક જ જનિતો વરણ કરે છે, અને તે વરણ કરાવવા જ તે કર્મ સલાજે છે જો કે તેમાના દરેક વખત કરવાને માટે સમર્થ છે, છતાં વર્તમાન પોતે જ તેમાના દરેકનું દરેક જુદા જુદા કર્મ માટે પસંદગી કરે છે આથી પસંદ કરાવવાઓના કર્મનો અધિકાર જે જ્ઞાન માટે તેમની પસંદગી થઇ હોય તે પરવે હોય છે તેથી અન્યસાધનનું કામ તેઓ કરી શક્તા નથી તેજ પ્રમાણે ભગવાન જેમનું વરણ કરે છે તેમના હૃદયમા જ ભગવાનનો આવિર્ભાવ હોય છે જ્ઞાતીઓનું વરણ કરતા નથી, તેથી તેમના હૃદયમા પરમ-એમતો આવિર્ભાવ નથી પણ

શંકા—તમે જે ઉપર પ્રમાણે જનિતો વરણ આપ્યું તે બારાનું નથી કારણ કે કેટલાક કર્મનિષ્ઠાવાળા તમા જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળાઓના ઉપર પણ ભગવાન કૃપા કરે છે તથા તેમનું ભક્તિમાર્ગમા વરણ કરે છે એવા દાખલા જોવામા આવે છે

ઉત્તર—તમારી શકોનો ઉત્તર મનના દૃષ્ટાન્તથી આપી શકો તેમ કોઇ મનનો વિનિયોગ અનેક કર્મોમા થાય છે, કોઇક ભેગા, કોઇક બેઠા રથને કારણ કે આ પ્રમાણે સાચું વિધાન છે તેજ રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી કોઇક જનપણ કર્મનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરીને વરણથી ભક્તિનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે, કોઇક તો જ્ઞાનનિષ્ઠાને જ મેળવાને વરણથી ભક્તિનિષ્ઠા મેળવે છે બારે કેટલાંવા ઉપર પહેલથી જ ભગવાનની કૃપા હોય છે જેથી તેમનું ભક્તિમા વરણ હોય છે. આથી ત્યાં કોઇપણ માર્ગનો વિરોધ નથી. પણ

(સદર) (૧) જ્ઞાતીના હૃદયમા પરમ-એમતો આવિર્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તેનામા ભગવાનનું વરણ નથી ભગવાન સાધનથી સાધ્ય નથી તેથી ત્યાં આવિર્ભાવ નથી પણ

(૨) જેમ યાગમા વર્તમાન જે જનિતો વરણ કરે છે તેમા જ તેમનો અધિકાર છે અન્યમા નહિ (જો કે તેઓ વખત કર્મ કરવાને સમર્થ છે-છતાં) તેજ પ્રમાણે ભગવાને જેમનું વરણ કર્યું હોય તેમનામા જ પોતાના આવિર્ભાવ થાય છે જ્ઞાતીઓમા તે વરણની અભાવે આવિર્ભાવ નથી.

(૩) જેમ એક મન અનેક કર્મોમા મેળવે છે કોઇક વખત એક કર્મમા, કોઇ વખત મેળા તેજ ભગવાનની ઇચ્છાથી કેટલાક કર્મનિષ્ઠા દ્વારા અને કેટલાક જ્ઞાનનિષ્ઠા દ્વારા ભક્તિ માર્ગમા પ્રવેશ કરે છે. તેમ કેટલાકને પહેલેથી જ ભગવાન ભક્તિમાર્ગમા પ્રવેશ કરાવે છે.

૧૯ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૫૭—છાં. ૭-૨૩-૧માં પ્રથમ સુખના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે અને ત્યાં જૂમા એમ સુખ એમ જણાવ્યું છે. નારદને સુખનું સ્વરૂપ શું હશે એવી છગાસા થતાં સનતકુમારે તેમને આ રીતે જણાવ્યું છે. આમાં સુખ એટલે જૂમા એમ કહ્યું. પછી પણ જૂમાનું સ્વરૂપ શું? એવી નારદને છગાસા થતાં ૭-૨૪-૧માં તે જૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન સનતકુમાર કરે છે. તો અહિં આ જૂમાના સ્વરૂપનું વર્ણન છે, પણ તેને બદલે તમે તો એમ કહેવા માગો છો કે ત્યાં સર્વાત્મભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે જી રીતે? જૂમા એટલે સુખ એમ અહિં આ સ્પષ્ટ કર્યું છે. છતાં તમારા કહેવા પ્રમાણે સર્વાત્મભાવને અહિં આ વિષય તરીકે જણાવેલ છે એમ કહેતા હો તો ત્યાં મોટો વિરોધ આવશે, કારણ કે સર્વાત્મભાવમાં વિરહભાવમાં દુઃસહ દુઃખનો અનુભવ થવલુ થાય છે; અને જૂમાને તો અમૃત મોક્ષ સુખ કહેલ છે. તો ત્યાં સુખનો વિચાર હોય ત્યાં દુઃખનો વિચાર અસ્થાને છે. વળી આ જૂમાના જણનારનો સર્વત્ર સર્વ લોકમાં કામચાર કલો છે, તે કામચાર મોક્ષ પછી મંભરી શકે નહિ. પણ અહિં આ કામચારનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી, તે મોક્ષ પૂર્વની દશાનું સૂચન કરે છે. આથી અહિં આ શંકા એ છે કે જૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મભાવ કલો છે કે મોક્ષ?

આ વિષે પૂર્વપક્ષી એમ જણાવે છે કે જે સર્વ લોકમાં કામચાર વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે મુક્તિ પૂર્વેની દશામાં તેના માહાત્મ્યનો બોધ કરવાને માટે છે. વળી ત્યાં અમૃત શબ્દ છે તેથી પણ સ્પષ્ટ છે કે વર્ણન કરવાનો વિષય મોક્ષજ છે.

સિદ્ધાન્તી અતો ઉત્તર આપતાં કહે છે—જૂમા શબ્દનો અર્થજ સર્વાત્મભાવ સમજવો. શાથી દર્શ પૂર્ણ માસની માફક જૂમાનુંજ સર્વથી આધિક્ય છે તેથી તૈત્તિરીય સંહિતામાં પ્રથમ અષ્ટકના છઠ્ઠ પ્રપાઠકના નવમા અનુવાકમાં “અથવા પરમેશ્વરી આ યત આગળ હતો, તેથી તે પરમ કાષ્ટાને ન પ્રાપ્ત થાય છે” એમ સંભળાય છે. ત્યાં જેમ મતાદિ દુઃખ વગેરે તેમાં હોવા છતાં પણ પરમ કાષ્ટાને કેલના જણાવનાર તરીકે દર્શ અને પૂર્ણમાસ સર્વ કૃત્યોમાં એટલે, તે પ્રમાણે દુઃખાત્મક વિરહભાવર્થ સમિશ્રિત હોવા છતાં પણ અન્યથી લભ્ય નહિ એવા સાક્ષાત્પરોપાતમના આનન્દની પ્રાપ્તિના હેતુરૂપ આ સર્વાત્મભાવ હોવાથી તે સુખરૂપ કહેવાય છે. માટેજ અન્ય કરતાં તે અધિક છે. તેથી તેનુંજ અહિં આ કથન કર્યું છે, મોક્ષનું નહિ. આમાં ઉપપત્તિ જણાવવાને સૂત્રમાં કહે છે તે તથા હિ વસ્યતિ અર્થાત શ્રુતિ પણ આ હકિકતને જણાવે છે. શ્રુતિમાં પ્રથમ ‘તે નીચે છે; ઉપર છે’ વગેરેથી કહીને, અદ્ધકારાદેશ તથા આત્માદેશનું ક્રમથી કથન કરીને. આત્માથી પ્રાણ વગેરેથી પ્રાણ, આશા, રમર વગેરે સર્વ આત્મા-માંથીજ છે એમ દર્શાવે છે અને આ સર્વાત્મભાવવાળાની બાબતમાંજ સંભવે છે, મુક્તની બાબતમાં નહિ, કારણ કે વૃત્તિના બેદનો અભાવ તથા પ્રાણાદિનો અભાવ મોક્ષ દશામાં છે. તેમ જીવન્મુક્તની બાબતમાં આ નથી, કારણ કે તેનામાં પ્રથમના પ્રાણ વગેરે ચાલુ હોય છે, સર્વાત્મભાવમાં તો પ્રથમના પ્રાણ વગેરે નહિ પણ અચૈકિક નવા હોય છે. આથી જીવન્મુક્તિમાં સર્વાત્મભાવના પ્રકારનો બાધ છે. માટે આ જૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મભાવનેજ જણાવેલ છે એ નિશ્ચયપૂર્વક આપણે કહી શકીએ. ૧૯

(સાર) છઠોગ્યમાં જૂમાના પ્રકરણમાં સર્વાત્મ ભાવનીજ અધિકતા જણાવી છે, ત્યાં જીવન્મુક્તિ અગર મુક્તિને જણાવે છે. જો કે ત્યાં જૂમાનું સ્વરૂપ સુખરૂપ કહેલ છે. અને સર્વાત્મભાવની વિરહ દશામાં દુઃખ હોય છે, તેથી સુખના વર્ણનમાં દુઃખ યુક્ત સર્વાત્મભાવ હોય ન શકે એ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે અને તેથી મોક્ષ જે સુખરૂપ છે તેનુંજ ત્યાં વર્ણન એમ કેઈ અનુમાન દોરે. પણ આ અનુમાન ખરું નથી કારણ કે વસ્તુતઃ સર્વાત્મભાવમાં જે દુઃખ છે તે દુઃખરૂપ નથી, પણ તે દુઃખ તો અગણિતાનન્દ પરમકાષ્ટાપન્ન રસરૂપ ભગવાન્ના પ્રાકટ્યને માટેજ છે, તેથી તેવી શંકા કરવી નહિ.

૨૦ અધિકરણ.

સુત્ર ૫૮—પાછલાં ત્રણ અધિકરણોમાં સર્વાત્મભાવના સ્વરૂપનું, તેના ઉત્કર્ષનું, તેના ફલનું તથા તેના અધિકારીઓનું નિરૂપણ કર્યું. હવે મુખ્ય અધિકારીઓને માટે અહિંઆ કહે છે. રામાદિક જે ભગવાનના અવતારો છે તે અવતારોમાં દરેકની ઉપાસના એક સરખી સામટી કરવી કે જૂદી જૂદી રીતે તે અહિંઆ શકો છો. પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે તે તમામમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મનો અભેદ છે તો પણ રૂપનો ભેદ છે તેથી એક રૂપનો ઉપાસક અન્ય રૂપની ઉપાસના ન કરે તો બીજા રૂપની તેણે અનુપાસના કરી એમ કરે. આ અનુપાસના એ સત્યવે છે કે. તેનામાં અન્ય રૂપો માટે અવગણ છે, તિરસ્કાર છે અર્થાત્ તે બ્રહ્મના એકજ રૂપની ઉપાસના કરે છે અને બીજા તરફ તિરસ્કાર દર્શાવે છે. આ રીતે તેનામાં મોટો દોષ આપવાનો સંભવ છે. અને જ્યાં સુધી આ દોષ રહે ત્યાં સુધી ઉપાસના કરવામાં આવે તો પણ તે નકામી છે. તે ઉપાસનાની સિદ્ધિ થતી નથી માટે બધાંની સામટી ઉપાસના કરવી જૂદી જૂદી નહિ.

સિદ્ધાંતી—આનો નિર્ણય કરે છે. ભગવાનના જે અવતારો છે તેમની ઉપાસના કરવાની હોય તો બધાં રૂપોની ઉપાસના થાય. તેવી રીતે કરવાની નથી, પણ તેમાંથી જે રૂપની ઉપાસના જે ઉપાસક કરવા માગતો હોય જ તેને કરવી કારણ કે તે જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ વિશેના શબ્દો કહેતાં મનનો જૂદા હોય છે, તેમના આકાર તથા ચરિત્રો પણ જૂદાં હોય છે.

(સાર)—ભગવાનના અનેક અવતારો છે. અને તે તમામમાં ઉપાસ્ય ભગવાન એક જ છે. છતાં તે તે રૂપોની ઉપાસના કરવાની હોય તો જૂદી જૂદી રીતે કરવી તમામની ઉપાસના એક પ્રકારે કરવી નહિ.

૨૧મું અધિકરણ.

સુત્ર ૫૯—જો એમ કહેવામાં આવે કે તમામ ઉપાસનાઓ જૂદી જૂદી કરવી જોઈએ તો તે વિષે અહિંઆ વિચાર કરવામાં આવે છે કે અગ્નિ હોત અને દર્શપૂર્ણ માસની માફક તેમનો સમુચ્ચય છે કે ફક્તમાં વિરુદ્ધ છે.

અહિંઆ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વિધિ અને ફલ તે સમાન હોવાથી સમુચ્ચય કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધાંતી કહે છે કે ના, અહિંઆ વિરુદ્ધ કહેલો છે. કારણ કે એકની ઉપાસનાની જ મોક્ષાત્મક ફલની સિદ્ધિમાં અન્યના ઉપાસની ફલમાં વિશેષ નથી અર્થાત્ અન્ય ઉપાસનાની જરૂર નથી તેનાથી પણ મોક્ષની સિદ્ધિ હોય છે. માટે જુદાં જુદાં કરવાની ઉપાસનામાં વિરુદ્ધ અગ્નિ હોત, દર્શપૂર્ણ માસ વગેરેની માફક સમુચ્ચય નથી.

૨૨મું અધિકરણ.

સુત્ર ૬૦—પણ જે કામના ઉપાસનાઓ છે તે બિન્ન બિન્ન ફલ વાળી હોય છે. તેમનો તો કામના પ્રમાણે સમુચ્ચય કરવો જેથી ઉપાસકની કામના પ્રમાણે તેણે ઉપાસના કરવી જોઈએ. કામના પાળાઓ માટે જ કામનાની પૂર્તિ માટે જૂદા જૂદા અવતારોની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય છે, પણ જેમને કોઈ કામનાઓ નથી, તેમને માટે નહિ. અહિંઆ ઉપાસનાનું પ્રયોજન કામનાની પૂર્તિ છે. વળી જો એક ઉપાસનાથી જ પોતાની કામનાનાં અનેક ફલ મળે, પોતાની તમામ કામનાઓ પૂર્ણ થાય તો ત્યાં એકની ઉપાસનાથી જ કાર્ય સિદ્ધ છે ત્યાં ઉપાસનાનો સમુચ્ચય નથી તેમ નથી. અર્થાત્ ત્યાં સમુચ્ચય છે, કારણ કે એકની ઉપાસનાથી અનેકની ઉપાસનાનું ફળ મળી જાય છે. આથી એકની ઉપાસનામાં અનેકની ઉપાસનાનો સમુચ્ચય બને છે. ૬૦.

૨૩ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૧—મુખ્ય જાગૃતતા નિર્ણય દહીને હવે અમુખ્ય વિષયમાં નિર્ણય કહે છે. એક ફલની સાધક વિપાસનાના જિન્ન લિન્ન-રચણે કહેલાં જિન્ન અંગથી યુક્તના અગોના જેમ આશ્રય ભાવે છે. આગના ન્યાં કહેલું છે. લાં તે અંગથી વિચિત્ર તે ઉપાસના કરવી જોઈએ, અન્ય જાણવેલી ઉપાસનાનો અન્ય ઉપસંહાર કરવો જોઈએ નહિ. ૬૧

સૂત્ર ૬૨—તેનું કારણ સત્ર કરમાં જણાવે છે. લાં કહે છે કે તે અગોનાં શાસન લાંજ કહેલું છે, અર્થાત્ જે ઉપાસનાના વિચારમાં તેનાં અગો જણાવ્યાં છે તે ઉપાસનામાં જ તેમનો ઉપસંહાર થવો જોઈએ. અન્ય નહિ. અન્ય ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો કાઈ પ્રમાણ નથી. વળી લાં જે અગો આપ્યાં નથી, તે ઉપાસના વિષે કરવામાં આવે તો અમુક પ્રકારનું પ્રાપ્તિ કરવું પડે છે. જેમ જણાવ્યું છે. આ રીતે પણ એક ઉપાસનાની પ્રકાર કહેલાં અગોનો ઉપસંહાર અન્ય કરવો નહિ એમ કહે છે.

૨૪મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૬૩—ઉપર કર્મમાર્ગીય ઉપાસના વિષે નિર્ણય આપ્યો હવે જ્ઞાનમાર્ગીય ઉપાસના વિષે નિર્ણય કરે છે. લાં કહે છે કે અથર્વોપનિષતમાં નૃસિંહઉપાસનાદિમાં મત્સ્યકર્માદિ રૂપથી પણ સ્તુતિ કરેલી સંભળાય છે. તેમજ શ્રીભગવતના ૧૦-૪૦-૨૦માં મૃગનાથ શ્રીકૃષ્ણને 'હે રઘુવર' તમને નમસ્કાર છે' એમ સ્તુતિ કરી છે. આમાં ફોના બેદ છતાં પણ ભગવાનના તે અવતાર હોવાથી કોઈ પણ વિશેષ નથી તેથી એક રૂપમાં અન્ય રૂપનો સમાહાર જોવામાં આવે છે. આથી એકમાં સર્વ રૂપ તરીકે ઉપાસના પણ અયુક્ત નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં સર્વ અવતારના ધર્મોના સમાહાર બહામાં હોય છે તેથી સર્વ ધર્મથી વિશિષ્ટ બહાની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તે બહાને અનેક અવતાર પૂજારણ કરવા હોવાથી બહાના કોઈ પણ એક અવતારમાં અન્ય અવતારના ધર્મોના ઉપસંહાર કરવામાં આવે તો તેથી તે બાધક નથી. ૬૩

સૂત્ર ૬૪—તેજ પ્રમાણે ભગવાનના અર્થ, વીર વગેરે ધર્મો તમામ અવતારોમાં સાધારણ છે. તેથી એક અવતારમાં સમજા અવતારોના ધર્મોના ઉપસંહાર યુક્ત છે. ૬૪

૨૫ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૬૫—આ પ્રમાણે ઉપાસનાનો અમિહોત દર્શ પૂર્વમાસની માફક સમુચ્ચ નિત્ય કરવો જોઈએ, કે જોઈગી પર્વન્ત એકજ કરવી એમ વિકલ્પ છે ?

આ રાંકા પરત્વે પૂર્વપક્ષમાં એમ કહે છે કે સર્વે ઉપાસનાઓ સર્વ રૂપ વગેરેથી તૃપ્ત છે માટે નિત્ય તેમનો સમુચ્ચ થવો જોઈએ.

આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે એક અવતારમાં સર્વ અવતારથી યુક્ત વિષામના હોવી જોઈએ એમ નથી. જે રૂચિ હોય તોજ તે ઉપાસના કરવી, નહિ તો નહિ એને માટે ખાસ નિયમ નથી. તે રૂપો નિયત હોવાથી તેની સાથે તેમના અવલોકનો, અભાવ છે. ૬૫

સૂત્ર ૬૬—૧૦, ૬૫માં કહે છે કે ઉપાસનાનું રૂપ દર્શન છે. વળી તે સ્વધર્મથી વિશિષ્ટ અમુકજ અવતારનું દર્શન હોય છે, સર્વ અવતારના ધર્મોથી વિશિષ્ટનું દર્શન નહિ. ઉપાસનાથી જે દર્શન, માપ/

તે એક ધર્મથી વિશિષ્ટ અવતારનું દર્શન છે, અનેક ધર્મથી વિશિષ્ટનું નહિ. માટે દર્શનના દેવથી ભક્તિમાર્ગીયે તો પોતે જે સ્વરૂપનું ઉપાસન કરવા માગે છે તેનુંજ ઉપાસન કરવું. સર્વ ઉપાસનાનું રૂપ દર્શન છે. તેથી જે ઉપાસનાથી તે દર્શનથી રૂપ વેળે મળે તેની રીતે ઉપાસના કરવી. દર્શન, સિવાય ઉપાસનાનું પ્રયોગન નથી ૬૬

(સાર) આ અધિકરણમાં આ પાત્રનો ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. અહિંયાં પ્રથમ કહે છે, કે

જેની જે રૂપરૂપમાં રહેલો હોય તેની તેણે ઉપાસના કરવી; પણ તે ઉપાસના એક રૂપની હોવી નોંધે એ એકની નહિ રૂપે ધર્મથી વિશિષ્ટ રૂપની ઉપાસનાનું જ રૂપ મેળે છે. દરેક ઉપાસનાનું પ્રયોગન ઉપાસના દર્શન માટે છે. દર્શન એજ ઉપાસનાનું રૂપ છે.

રામણ:—

અધિ. ૧ મુ. ૧ અનંતે રૂપે નિરૂપક વેદાન્તે વાક્યોથી શાખા ભેદ છતાં બ્યોતિષ્ઠોમની મોક્ષે પ્રાપ્તિની એકતા.

૨-૪ પૂર્વપક્ષી-ધર્મભેદથી ધર્મોભેદ. સિદ્ધાન્તી અતિરામ ધર્મની દર્શનતથી ધર્મની અભેદતા.

૫ અપ્રમાણની મોક્ષે શુદ્ધ પરબ્રહ્મની શુદ્ધિથી એક અવતારમાં અન્ય અવતારનો ધર્મોનો ઉપસંહાર, અવતાર શુદ્ધિથી નહિ.

૬ કૃતિમાં પ્રાપ્તિ એક રસતાની મોક્ષે વિરુદ્ધ ધર્મોઅવતાર પ્રતિપાદન.

૭ પ્રકરણના ભેદ કરીને પ્રાપ્તિ એકરસતા અર્થવા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારતા.

૮ ચાંતી તથા ભક્તની પ્રાપ્તિ ઉપાસક તરીકે એકતા છતાં પશુ ધર્મભેદની આવશ્યકતા.

૯ સર્વ રૂપમાં પ્રાપ્તિની વ્યાપકતા.

૧૦ સીમાના પદાર્થોનો અંત સૌથે અભેદ.

૧૧ આનંદાદિની યુગ્મ્ય પ્રાપ્તિ મોક્ષ સતા.

૧૨ પ્રિય શિરસ્ત્રવાદિ ધર્મોની અપ્રાપ્તિ.

૧૩ પ્રાપ્તિની સમાનતાથી વિરુદ્ધ ધર્મોનો ઉપસંહાર.

૧૪ આનંદ માટે શુભાના ઉપસંહારની આવશ્યકતા.

૧૫ આનંદાદિ ધર્મો નહિ, પણ ધર્મો.

અધિ. ૨ ૧૬-૧૭ આનંદમયની અભેદતાદિ રૂપોની આત્મતા.

અધિ. ૩ ૧૮-૧૯ અનંતમયાદિથી વિજ્ઞાનમય સુધીનાં રૂપોનું વિસ્તારિત્વ, અર્થને આનંદ-મયની પૂર્ણ પુરુષાસીમતા.

૨૦ ભગવદ્વાવિષ્ટ જીવમાં ભગવદર્શની ઉપસંહારતા વિષેનો વિધિપદ.

૨૧-૨૩ વિષેધપદ.

૨૪ અનંતમયાદિ ચાર વિશ્વલિ-એમાં નિરૂપણ પુરુષવિધ રૂપમાં પુરુષ સ્વરૂપના ઉરૂપ ધર્મોની અતુલપસંહારતા.

૨૫ બૃહદ્દેવરૂપમાં ઉદ્ગમીય પ્રાપ્તિમાં વાદ વગેરે પ્રાપ્તિ બ્રહ્મ હોવાથી, તેમાં પાપના વેધનો સંભવ અને આસૂન્ય ઉપાસ તરીકે પ્રાપ્તિની વિશ્વલિ હોવાથી અમંભવ.

૨૬ ભગવાનના અસંખ્યમાં દોષ સંબંધ અને શુભાદિ.

અધિ. ૬ ૨૭ ભક્તિમાર્ગમાં પાપનો અભાવ.

૨૮ ક્ષયિત ભગવદ્વિજ્ઞાથી ભક્તોને પાપતરણની શક્યતા.

અધિ. ૭ ૨૯ શુદ્ધિ અને અર્થાદિ માર્ગોના ફેરફારમાં ભેદ.

અધિ. ૮ ૩૦ સુધુસુ કરતાં ભક્તિમાં અધિકતા.

અધ્યાય ૩

પાઠ ૪

૧ પુરુષાર્થોત્તર ઇત્યધિકરણ.

પુરુષાર્થોત્તર શબ્દાદિતિ વાદરાયણઃ ॥૩-૪-૨॥

ભગવાન્ પુરુષાર્થ છે તેથી શબ્દને લીધે (શ્રુતિ તથા સ્મૃતિને લીધે)

અથવા મતઃ શબ્દવાળી શ્રુતિથી પુરુષાર્થ છે એમ બાદરાયણ કહે છે.

ઉપાસનાના લેખમાં પણ ઉપાસ્યનો અલેખ હોવાથી શાખામાં કહેલા કર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે એમ પૂર્વપાઠમાં નિરૂપણ કર્યું. તેથી તેના ન્યાયથી ઉત્તર કાણ્ડમાં પ્રતિપાદ્ય પ્રજ્ઞ ફલવાળા સર્વાત્મભાવમાં પૂર્વકાણ્ડમાં પ્રતિપાદિત કર્મોનો ઉપસંહાર પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ તે હમણાં વિચારાય છે. પૂર્વકારપક્ષમાં તેની સાથે કરાયેલા આ ફલતું સાધક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. નિમ્નકારપક્ષમાં તેનો કેવલ તેજ ફલતું સાધક છે એમ આ પક્ષને જ સિદ્ધાંત તરીકે કહેલ છે સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન થવામાં ત્યાં પૂર્વપક્ષનો સભવ છે તેથી પ્રથમ તેને જ કહે છે. કારણ કે કેવલ સર્વાત્મભાવ થી જ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે તેથી. શાથી ? શબ્દથી અર્થાત્ શ્રુતિ છે તેથી એવો અર્થ છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લબ્ધ થતો નથી” (મું. ૩-૨-૩) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “જેતું જ એ વરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) વગેરે શ્રુતિથી છે. “પ્રજ્ઞાવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૧૦) વગેરે “તેને જ બળુતો અહિં આ અમૃત થાય છે” ગો. પૂ. ૧-૬) સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં “જ્યાં તે બીજું કશું જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે રૂપની છાંદોગ્ય શ્રુતિ પણ છે. આ વગેરે શ્રુતિઓમાં પ્રથમ કહેલી રીતિએ કેવલ ભગવદ્ભાવજ ફલતું સાધક સંભળાય છે. અહિં આ પ્ર. સૂ. ૩-૨-૩૮ની મારફત ઉપપત્તિ હેતુ તરીકે કહીને તેમ “શ્રુતિના પદને પણ નહિ કહીને શબ્દના પદને જ કહ્યા છે તેથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિરૂપ સઘળો પ્રમાણ શબ્દ હેતુ તરીકે વ્યાસને સંમત છે એમ સમજાય છે. આથી જોને યોગ સાંખ્ય દાન, વ્રત, તપ, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય તથા સંન્યાસથી પ્રયત્નશીલ પ્રાપ્ત કરતો નથી તેવા મને કેવલ ભાવથી જ ગોપીઓ, ગાયો પક્ષીઓ, મૃગ, અન્ય મૂહબુદ્ધિવાળા નાગ, તથા સિદ્ધ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થયા છે” (ભા. ૧૧-૧૨-૮-૬)માં જણાવેલાં સ્મૃતિનાં પ્રમાણતું બહુણ કરવામાં આવે છે. ૧૩ આથી શ્રુતિ

(૧) યોગ પાદની મંગતિ જણાવવાને શીખ પાદના અર્થનો અનુવાદ કરે છે. (૨) ઉપાસ્ય પ્રજ્ઞ હોવાથી (૩) સમુચ્ચયથી અનુશાન (૪) અર્થાત્ જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મની આવશ્યકતા છે કે નહિ (૫) કર્મની આવશ્યકતા છે એમ જો કહેતા હોતો (૬) પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલાં કર્મો સાથે (૭) સર્વાત્મભાવ (૮) જ્ઞાનમાં કર્મની જરૂર છે એમ કહેતા હોતો એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કર્મયુક્ત જ્ઞાનજ ફલપ્રદ છે. કર્મ સહિત કેવલ જ્ઞાન નહિ. (૯) કર્મની જરૂર નથી એમ જો કહેતા હોતો (૧૦) તે પછી કેવલ જ્ઞાનથી જ ફલ પ્રાપ્ત થશે (૧૧) સૂત્રમાં ક્ષેત્ર નથી પણ શબ્દ છે એમ કહેવાનું પ્રયોજન શું જો જણાવે છે. જો શ્રુતિ હોત તો ભગવાન્ પુરુષાર્થ છે એમાં ફક્ત શ્રુતિ જ પ્રમાણ છે અને સ્મૃતિ નહિ એવો અર્થ નીકળત માટે સ્મૃતિ પણ તે વિષયમાં પ્રમાણ રૂપ છે એમ જણાવવાને શબ્દાત્ એવો શબ્દ સૂત્રમાં યોજ્યો છે. (૧૨) જેઓ શ્રુતિ અને સ્મૃતિને પ્રમાણ માને છે તેજ ભગવાનને પુરુષાર્થ

વગેરેના પ્રમાણને સ્વીકારનાર તેજ સંમત છે, જેનાથી વિરુદ્ધ કથનવાળાને આનાથી જૂદું તેમની અપ્રમાણિકતા જણાવાય છે. આથી જ પોતાનું નામ અહિંઆં લીધું છે. પોતે ૧૩વેદવ્યાસ કર્તા તરીકે હોવાથી ત્યાં જ આસક્ત છે. વળી વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ જ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ તરીકે કહેલ છે. તેથી જેમને તે સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમની સુક્રિતની ઇચ્છા કહી નથી તેથી અને સુક્રતથી તે ઉપસૂચ્ય છે. (સુક્રત જીવો જ તેની પાસે જઈ શકે છે) એમ વ્યપદેશ હોવાથી સુક્રિત તે પરમ પુરુષાર્થ નથી. આથી તે ભલે અન્ય સાધનોથી હો. ખરી રીતે ઉપર કહેલા રૂપવાળો જે પુરુષાર્થ છે તે તો સર્વાંગભાવથી જ છે એમ જણાવવાને ૧૪ફલપદની ઉકિત કર્યા વગર પુરુષાર્થપદની ઉકિત ત્યાં કરી છે. આમ હોવાથી આ સૂત્રનો અન્ય અર્થ પણ વ્યાસને સંમત છે એમ જણાય છે ૧૫તેમ હોવાથી આ પ્રયોગ સ્લીષ્ટ છે. તોપણ ભગવાન જ પુરુષાર્થ છે. શાથી ? શબ્દ છે તેથી. ક્ષત: પદવાળું શ્રુતિનું વાક્ય છે તેથી એવો અર્થ છે. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં તે કહેલું છે. ૧૬“અતઃ પરંનામ્યદણીયસંહિ પરાત્પરચન્મહતો મહાન્તમ્ । યદૈકમવ્યક્તમનન્તરૂપ વિશ્વં પુરાણ તમસઃ પરસ્તાત્” (ના ૧-૧)

હવે અહિંઆં સામે ૧વાદ કરે છે.

શેષત્વાત્પુરુષાર્થવાદો યથાન્યેષ્વિતિ જૈમિનિઃ ॥૩-૪-૨॥

અંગરૂપથી પુરુષાર્થવાદ છે જેમ અન્યમાં (દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મમાં છે) તેમ એવું જૈમિનિ કહે છે.

ઇત્ય તરીકે વિશ્લેષકર્મના અંગરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક યાગ તે અતિશય ફલનો હેતુ છે તેથી તેનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે એમ તે અર્થવાદ રૂપ છે. અહિંઆં હદાન્ત કહે છે. જેમ અન્ય દ્રવ્ય, સંસ્કાર, અને કર્મમાં છે તેમાં જેમકે (“જેની પશ્ચિમથી જૂદું (દ્રવ્ય) છે તે કહી પાપયુક્ત મંત્ર શ્રવણ કરતો નથી” (તૈ. સં.

માને છે. જેઓ તેમ માનતા નથી તે ભગવાનને પુરુષાર્થ કહેતા નથી. પણ તેમને મત અવિશ્વમનીય છે. કારણ કે તેઓ વેદાદિનું તાત્પર્ય મમજતા નથી (૧૩) એવું કહેવામાં આવે છે કે પોતાનું નામ, શસ્ત્ર નામ, અતિ રૂપણું નામ, મોટા પુત્ર તથા સ્ત્રી નામ કસ્યાણુની ઇચ્છાવાળાએ ન લેવું. જાતમતામ શુરોનામ નામાતિરૂપણદ્યવ શ્રેયસ્કામો ન મૃદ્ધીવાઝ્યેષ્ઠાપરચક્તવ્યો ॥ આથી અહિંઆં વેદ વ્યાસે પોતાનું રૂદ નામ નહિ લેતાં યોગિક નામ “બાદરાયણ” એવું સૂત્રમાં આપ્યું છે. (૧૪) સૂત્રમાં “પુરુષાર્થ” એવો શબ્દ પ્રયોગ છે, ફલ નહિ એમ શાથી ? એવી કામને ચંક્ર થાય તો તેના ઉત્તરમાં આ કહે છે (૧૫) પુરુષાર્થ ના જાનેનો અર્થ પ્રથમ પ્રમાણે “કાગણ કે” એવો હતો. હવે બીજા અર્થ પ્રમાણે “ક્ષત” શબ્દથી શરૂ થતી શ્રુતિ છે માટે એવો અર્થ સમજાય છે (૧૬) આ શ્રુતિનાં પ્રારંભમાં ક્ષત: શબ્દ છે. હાવાર્થ—ના. ૧-૧માં ક્ષત: શબ્દથી શરૂ થતી શ્રુતિ હોવાને લીધે ભગવાન જ પુરુષાર્થ છે એમ બાદરાયણનો મત છે.

સૂત્ર ૨—(૧) ઉપર જણાવેલો અર્થ જૈમિનિને પ્રતિકૂલ હોવાથી તે પૂર્વપક્ષ કરે છે. (૨) રક્ષો વૈ વિશ્ણુ: એ શ્રુતિમાં વિષ્ણુને યજ્ઞ કહ્યા છે અને યજ્ઞ કર્મના અંગરૂપ છે તેથી વિષ્ણુપણુ ઇશ્વર કર્મના અંગરૂપ મનાય છે. (૩) વિષ્ણુના સ્વરૂપના અતિશય જ્ઞાન સુક્ત જ ફલ આપનાર છે. (૪) દ્રવ્ય પ્રશંસા

૩-૫-૭) “જ્યારે અંજન કરે છે ત્યારે શત્રુના નેત્રોનાં નાશ કરે છે” (તૈ. સં. ૬-૧-૧) જ્યારે તે પ્રયાજ તથા અનુયાજ કરે છે ત્યારે તે યજ્ઞને વર્ષ અર્થાત્ કવચરૂપ કરે છે. તેમજ શત્રુના પરાજય માટે યજ્ઞમાનને કવચરૂપ કરે છે.” (તૈ. સં. ૨-૬-૧) આ પ્રકારની ક્ષણ શ્રુતિમાં અર્થવાદ છે તેની માફક એવો અર્થ છે. ૨

શંકા—“તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે. આજ લોકોની સંન્યાસીઓ ઇચ્છા કરતાં સંન્યાસ લે છે” (બૃ. ૪-૪-૨૨) અને આની આગળ “તેઓ પુત્રની ઇચ્છા, દ્રવ્યની ઇચ્છા તથા લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને શિક્ષા માગે છે. (બૃ. ૪-૪-૨૨) એવી શ્રુતિ ભગવાન્તા જ્ઞાનવાળાનો સર્વ ત્યાગ કહે છે. તેથી તમારું કહેવું વધારે ઠીક નથી. માટે ઉત્તર આપે છે.

આચારદર્શનાત્ ॥૩-૪-૩॥

આચાર દેખાય છે તેથી.

વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓના અભિહોત્રાદિ કર્મને જૈમિનિ જુએ છે, તેથી તેમનો આચાર પ્રામાણિક માને છે. તેથી તેમના મતનો અનુવાદ કરતાં આનો પણ અનુવાદ વ્યાસ કરે છે. બ્રહ્મવેત્તાઓનો ત્યાગ આવશ્યક હોય તો તેમને ગાર્હસ્થ્ય રહે નહિ એવો ભાવ છે. “કહેલી શ્રુતિનો કર્મમાં અવગણન તેમના ત્યાગનો અનુવાદ કરે છે. “લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને” (બૃ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી લોકસંગ્રહ માટે તે કરે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. ૩

તચ્છુતે: ॥૩-૪-૪॥

તેની શ્રુતિ છે તેથી.

‘બ્રહ્મવેત્તાના કર્મના આચારનું નિરૂપણ કરનારની શ્રુતિ છે તેથી એવો અર્થ છે, અને તે શ્રુતિ “વૈદેહ જનકે બહુ દક્ષિણાવાળા યજ્ઞથી ઘજન કર્યું” (બૃ. ૩-૧-૧) વગેરે રૂપની છે. તેથી જો જ્ઞાનથી જ અર્થસિદ્ધિ કહેતા હો તો જ્ઞાનવાળાની કષ્ટસાધ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્તિજ ન થાય એવો ભાવ છે. ૪

કરે છે. ભાવાર્થ—જેમ દ્રવ્ય, મુલ્ય અને કર્મમાં અર્થવાદ છે તેમ વેદાન્તમાં જ્યાં આત્મનું નિરૂપણ ॥ ત્યાં પુરુષના સબન્ધી અર્થવાદ રૂપ તે છે એમ જૈમિનિનો મત છે.

સૂત્ર ૩—(૧) જૈમિનિનો ઉત્તર આપવાને પૂર્વપક્ષ કહ્યો છે. (૨) ચક્રેવ વિચયા કતોતિ એ શ્રુતિથી (૩) તમેવ વિદિત્વા એ શ્રુતિ. (૪) આધળા તથા લવાઓ જે કર્મ કરવામાં અશક્ત છે તેમ ત્યાગ છે. અર્થાત્ તે માણસોને કર્મ કરવાનાં નથી. ભાવાર્થ—વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓનો અભિહોત્રાદિ આચાર ભેદમાં આવે છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ નથી.

સૂત્ર ૮—(૧) કોઈને શંકા થાય કે તો પછી કર્મ કરવાની શ્રુતિ પણ લોક સંગ્રહ માટે જ માની શકાય પરમાર્થ ક્ષણ માટે નહિ, તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે. ભાવાર્થ—જનકો દ વૈદેહ: એ શ્રુતિથી બ્રહ્મવેત્તા જનકે યજ્ઞ કર્યા હતા તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ નથી.

સમન્વારમ્મણાત્ ॥૩-૪-૫॥

કલ્પનો, બરાબર આરમ્ભ તેમનાથી (વિદ્યા અને કર્મથી) છે તેથી.

“વિદ્યા અને કર્મ તેને આલંબે છે” (બૃ. ૪-૪-૨) એ શ્રુતિ ક્ષારમ્ભમાં વિદ્યા અને કર્મનું સાથે હોવાપણું દેખાડે છે તેથી વિદ્યામાં સ્વાતંત્ર્ય નથી. ૫

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥૩-૪-૬॥

જ્ઞાન યુક્તાનું વિધાન છે તેથી.

“પ્રશ્નિષ્ઠે પ્રશ્ના દર્શં પૂર્ણમાસમાંથી તેનું વરણ કરે છે. (આ. સૂ. ૩-૧૮-૧) આ કલ્પશ્રુતિથી પ્રશ્નવેત્તાના પ્રશ્ન તરીકે વરણનો વિધિ કરાય છે એવું પ્રશ્નજ્ઞાન તે ઋત્વિજ્ઞાના અધિકારનું સંપાદક હોવાથી કર્મનું અંગરૂપ જ છે એવો અર્થ થયો. ૬

શંકા—“જે દિવસે જ વૈરાગ્ય થાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો. ઘરમાં અથવા વનમાંથી ચાલી નીકળવું” (ના. ૪) વગેરે શ્રુતિઓથી તેનું વિધાન સંભળાતું નથી તેથી કર્મ અને તેના ત્યાગ એકિચક વિકલ્પ હશે એવો અંગીકાર કરવો જોઈએ, માટે પ્રધાન ગૌણના નથી, આમ હોય તો ઉત્તર આપે છે.

નિયમાચ્છ ॥૩-૪-૭॥

અને તે નિયમ નથી.

“જો દુષ્પ્રાણી સોમનું પાન કરવાની ઇચ્છા કરે તે આશ્વિનના ધુમાડાને મેળવશે” (તે. સં. ૨-૧-૧૦) “જે ત્રીજા પુરુષ સુધી સોમનું પાન કરે તેના એન્દ્રાત્ર ઉત્સહ થશે. અથવા જે પ્રાણી છતાં ત્રીજા પુરુષ સુધી સોમ ના પીવે તેનું સોમ પાન વિચ્છિન્ન થાય છે” (તે. સં. ૨-૧-૩૫) “જીવન સુધી અગ્નિહોત્ર કરવો” વગેરે શ્રુતિઓથી જેમ કર્મ કરવામાં નિયમ સંભળાય છે તેમ તેના ત્યાગમાં નથી તેથી કહેલો પક્ષ બરાબર નથી. “નિયત કર્મનો સંન્યાસ યુક્ત નથી. મોહથી તેના પરિત્યાગ તામસ કહેવાય છે.” (ભા. ૧૮-૭) વગેરે રૂપે સ્મૃતિનો સમુચ્ચ છે.

સૂત્ર ૫—(૧) કળ મેળવનારાઓએ જ્ઞાન સાથે કર્મ કરવાં (૨) એકલા જ્ઞાનનું કળ નથી. આવાર્થ—કલ્પના આરમ્ભમાં જ્ઞાન અને કર્મ માથે હોય છે તેથી જ્ઞાનથી કર્મનો બાધ નથી.

સૂત્ર ૬—(૧) પાત્રિક શ્રુતિથી (૨) ભાવાર્થ—આ. સૂ. ૩-૧૮-૧ પ્રમાણે જ્ઞાનવાળાનું પ્રશ્ન તરીકે વરણ કહેલું હોવાથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે.

સૂત્ર ૭—(૧) આ શ્રુતિઓમાં કર્મનું વિધાન નથી. (૨) તેથી કર્મ કરવાં કે ન કરવાં તે અંગિકારોના નોંધણે, કરજ્યાન નહિ. શ્રુતિ તેમની આવરણતા જણાવતી નથી. (૩) માટે એક મુખ્ય છે અને બીજી ગૌણ છે. એમ જ્ઞાન અને કર્મના સંબંધમાં નથી. જ્યાં કર્મની આવરણતા જણાતી નથી. તેને અંગરૂપ કહી રીતે મનાય એમ ચંડા છે. (૪) કર્મ કરવાને માટેના વિધિ છે. જે કે તેના ત્યાગ માટેના નથી. માટે તે અવરણ કરવાં જોઈએ. તેથી જ તેને અને અંગરૂપ કહીએ છીએ (૫) તમે કહેલો અર્થાત્ કર્મની જરૂર નથી તે અંગરૂપ નથી એવો પક્ષ બરાબર નથી. (૬) સૂત્રમાં જ સંખ્યા

“ત્યાગનો વિધિ અશક્તને ઉદ્દેશીને છે એમ કહ્યું છે” એમ હોય તો સામો જવાબ આપે છે.

અધિકોપદેશાતુ વાદરાયણસ્યૈવં તદર્શનાત્ ॥૩-૪-૮॥

ભગવાન્ સર્વથી અધિક છે એવા ઉપદેશથી, એવો બાદરાયણનો ભત છે. એ પ્રકારે તેનું દર્શન (અનુભવ) છે તેથી.

તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો વ્યવસ્થેદક કરે છે. જે એમ કહ્યું કે તે ગૌણ હોવાથી (અંગરૂપ હોવાથી) પુરુષાર્થવાદ છે તે યુક્ત નથી. શાથી? અધિક ઉપદેશ છે તેથી. જ્યાં ‘કર્મનું સામ્ય પણ કહેવું શક્ય નથી ત્યાં તેના અંગરૂપ હોવાપણું તો દૂર રહ્યું. કારણ કે ધંધર કર્મ કરતાં અધિક ઉપદેશાય છે. તો પણ “અથવા તે આત્મા સધળાનો વશ કરનાર, સર્વ ઉપર શાસન કરનાર સર્વના અધિપતિ અને આ જે કંઈ સધળું છે તેના પ્રશાસન કરનાર છે” (ખુ. ૪-૪-૨૨) એવો ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે “વેદ વચન પ્રમાણે બ્રહ્મચર્ય, તપ, શ્રદ્ધા, અને અનાશક યજ્ઞવત્ જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.” તેનેજ જાણીને સુનિ થાય છે. તે લોકનેજ ઇચ્છા કરતા સંન્યાસીઓ પ્રવ્રજ્યા લે છે. (ખુ. ૪-૪-૨૨) વગેરે.

આમ હોવાથી જ્યાં યજ્ઞમાં જ્ઞાનનું સાધન હોય તો તે જ્ઞાનનું યજ્ઞ અંગ શી રીતે હોઈ શકે? પણ ‘તેના જ્ઞાનનું અંગ યજ્ઞ છે. આથી ઇષ્ટજ્ય તરીકે તેનું અંગ છે એમ “સામો ઉત્તર કહેવામાં આવ્યો છે” એમ જાણવું જોઈએ. તે જ્ઞાન યાગના પૂર્વ અંગરૂપ હોવાથી તેનાથી વિશિષ્ટનું ‘બ્રહ્મજ્ઞાન સાધન છે તેથી. પ્રથમ સામાન્ય રીતે ઇષ્ટજ્યનું જ્ઞાન હતું. યજ્ઞથી ખાસ કરીને જ્ઞાન થતાં ફરીથી યજ્ઞ કરવામાં આવે તો પૂર્ણ કર્મનું ફલ થાય છે તેથી તે તેનું અંગ નથી એમ નથી એવું કહેવું જોઈએ નહિ, “તેનેજ” જાણીને સુનિ થાય છે. તે લોકનીજ ઇચ્છા કરતા સંન્યાસીઓ પ્રવ્રજ્યા લે છે” (ખુ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિથી તેનું જ્ઞાન ગાહસ્થ્યનું વિરોધી હોવાથી તેના અસંભવ છે તેથી. વળી જે સાધુ તથા અસાધુ કર્મના ફલના સંગ્રહથી રહિત છે તેને કર્તા ૧૦ તરીકે તે ૧૨ પ્રમાણે કહેવું ઉપપન્ન નથી માટે જીવાત્માજ તેવા છે. પરમાત્મા નહિ. આ ૧૨ જાનેના વાસ્તવ અલેદથી તે ૧૦તેમ નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ૧૨વાસ્તવ અલેદથી જીવમાં

શ્રુતિના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કરાય છે. સાવાર્થ-જીવન મુખી અગ્નિહોત્ર કરવાનો નિયમ છે, તે ન કરવામાં આવે તો પ્રાપ્તિ કરવું પડે તેથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગરૂપ છે.

સૂત્ર ૮-(૧) જ્યાં કર્મને જ્ઞાનની સમાન કશું નથી તો પછી તેને અંગરૂપ શી રીતે કહેવાય?

(૨) કર્મ કરતાં ધંધરની અધિકતા છે. (૩) જ્ઞાનને યજ્ઞ (કર્મ)નું અંગ કહ્યું છે તેને બદલે તમે કર્મને જ્ઞાનનું અંગ કહો છો. (૪) જ્ઞાનનું જ્ઞાન (૫) યજ્ઞાદિથી સાધનોની બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અંગતા સ્વીકારવાથી (૬) ઇત્યાદિ યાગની અંગતા (૭) યાગની પૂર્વે જ્ઞાનનું જ્ઞાન જોઈએ. માટે તે પૂર્વઅંગ (૮) જ્ઞાન પૂર્વક કરાવતા યજ્ઞનું સાધન જ્ઞાન છે, બીજનું નહિ (૯) ધંધરને (૧૦) યજ્ઞાદિકર્મોના કર્તા. (૧૧) ધંધર યજ્ઞાદિ કર્મોના કર્તા છે એમ કહેવું વ્યાજ્ઞથી નથી કારણ કે મોક્ષની. કામનાથી યજ્ઞ કરાવતો મોક્ષની કામનાવાળું જ્ઞાનવાળું યજ્ઞનું અંગ થાય. યજ્ઞમાં જીવના જ્ઞાનવાળાનેજ અંગ કહી શકાય (૧૨) જીવ અને ધંધર એ બે (૧૩) જીવનું જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી એવો અર્થ છે. (૧૪) વૌદિકપક્ષના

પણ કહેલી શ્રુતિઓથી તે પ્રમાણે સુવચન છે તેથી. વાસ્તવ અલેદનો પહેલેથી જ^{૧૫} નિરાસ કરેલો હોવાથી તેને લેધને જે પૂર્વપક્ષો હતા તેજ પૂર્વપક્ષો છે. માટે આટલેથી બસ. ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેત ત્યાગેનૈકે અમૃતસ્વમાનશુ. પરેણ નાકં નિહિતં ગુહાઘાં વિમ્બાજતે યજતયો વિશન્તિ (મ. ના. ૧૦-૫) ની શ્રુતિથી કર્મ પ્રબ્ધ અને ધનથી ભોક્ષની અપ્રાપ્તિ કહીને ત્યાગથી તેની પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. ^{૧૬}ત્યાગ વિષયની અનુક્રિતથી સાંનિધ્યથી કર્માદિનો જ ત્યાગ અભિપ્રેત છે. ^{૧૭} અને વળી ભગવાન, સુકતથી પ્રાપ્ય છે. તેથી કહેલા સાધનથી સુકત હોય. તે ભોક્ષ સુખ ભગવાનની વિદ્યમાન છતાં ભક્તિથી હૃદય ગુહામાં જે પુરુષોત્તમ બિરાજે છે “જેનાથી કોઈ પર કે અપર નથી” (મ. ના. ૧૦-૫) વગેરેથી ઉપક્રમણ કરેલા પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને ^{૧૮}શ્રુતિઓ કહેતાં વિરહભાવથી તેના વગર સ્થિત થવાને અશકતો તેની પ્રાપ્તિને માટે પ્રયત્ન કરતા પ્રવેશ કરે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીયોતું ફલ કહેવાયું. આગળ “વેદાન્ત વિજ્ઞાન” (મ. ના. ૧૦-૬) ની ઋચાથી જ્ઞાનમાર્ગીયોતું ફલ કહ્યું છે. ^{૧૯}નહિ તો પુનરુક્તિ થાય. આ પ્રકારે કર્મ અને જ્ઞાનથી અધિક ભક્તિમાર્ગ છે અને તેનાથી પ્રાપ્ય પુરુષોત્તમનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં છે તેથી તેનેજ પ્રમાણ માનનાર બાહરાયણનો મત પણ જૈમિનિ મતથી અધિક છે એવો અર્થ છે. આમ સાંભળીને પરમતનો નિરાસ કરીને ^{૨૦}વિશ્વાસને માટે પોતાના અનુભવનું પણ પ્રમાણ આપે છે. શિષ્યમાં કહેલા આધિક્યથીજ ભગવાન અને ભક્તિમાર્ગનો અનુભવ હોય છે એવો અર્થ છે. આત્માને અધિક ^{૨૧}દુઃખાડે છે એવી ^{૨૨}શ્રુતિઓ છે તેથી તેનું વ્યાખ્યાન ^{૨૩}કર્તૃ નથી, ^{૨૪}ઉપદેશ શબ્દથી પુનરુક્તિની આપત્તિ છે તેથી. તેના મતનો નિરાસ નહિ કરીને તેના કરતાં પોતાનો મત અધિક છે એટલીજ ફક્ત ઉક્તિથી નિષ્કામ કર્મ ચિત્તની શુદ્ધિના હેતુ તરીકે ^{૨૫}પરસ્પરા જ્ઞાનમાર્ગમાં તેના ^{૨૬}ઉપયોગનો અંગીકાર અહિંઆ સૂચવાય છે. ^{૨૭}પુષ્ટિ ભક્તિમાર્ગમાં તો તે પણ નથી. ભા. ૧૧-૧૨-૬નું ચન્ન યૌગિને એવા વાક્યથી આમ હોવાથી પ્રશ્નમાં કર્મની અંગતનો ગન્ધ પણ કયાં છે એવો ભાવ છે. ૮.

હેતુરૂપ વસ્તવ અભેદનું નિરૂપણ કરે છે. (૧૫) ઘટાકાશ માહાકાશની માફક જ ઔપાધિક ભેદનો અભાવ. તેના ખીળ અખ્યાનના ત્રીજા પાદમાં ભોં ભંગો નાનામ્પરેશ્વાર એ સત્ત્વથી નિરાસ કર્યા છે. (૧૬) ખીળ કયાનો ત્યાગ કલો નથી. ફક્ત કર્મનોજ કલો છે તેથી (૧૭) દોષી શ્રુતિનો અર્થ કરે છે. (૧૮) પતિ કાણ તેનું વર્ણન આપે છે. ભગવાનનો વિરહ સહન કરવાને આશક્ત તેજ પતિ. (૧૯) ફરીથી પણ ક્ષણ બાધા છે. તે જો ભક્તિમાર્ગીયને ઉદ્દેશને હોય તો પુનરુક્તિનો દોષ ત્યાં આવે (૨૦) પોતે જણાવેલો મન બધા વિશ્વાસથી સ્ત્રીકાર માટે પોતાનો અનુભવ કહે છે (મ. ના. ૧૦-૫) મન્નવિદ્યમોતિ યમ્ (તં ૨-૧) વગેરે શ્રુતિઓ (૨૨) અક્ષરની સરખામણીએ આત્મા/પુરુષોત્તમ અધિક છે એમ શ્રુતિઓ જણાવે છે (૨૩) શારીર જીવની સરખામણી આત્માનું આધિક્ય દેખાડે છે, ન કર્મણા ॥ એ શ્રુતિથી સુક્તિથી સુક્તિનુંજ પ્રતિપાદન છે એમ વ્યાખ્યાન કરવું નહિ. એવું કહેવું નહિ. (૨૪) ત્યાં હેતુ આપે છે. કારણ કે શ્રુતિઓમાં ભોક્ષનો ઉપદેશ પણ આપેલો છે. (૨૫) ચિત્તની શુદ્ધિથી જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી ભોક્ષમાં કર્મનો ઉપયોગ-અંગીકાર છે (૨૬) ચિત્ત શુદ્ધિદાર કર્મનો ઉપયોગ પણ (૨૭) જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મની જરૂર છે, કારણ કે કર્મથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે,

તુલ્યં દર્શનમ્ ॥૩-૪-૧॥

સમાન દર્શન છે.

જે એમ કહ્યું કે આચાર દેખાય છે માટે 'પ્રજ્ઞની કર્મમાં અંગના છે (પ્ર. સૂ. ૩-૪-૨) તે પણ વધારે ઠીક નથી. તુલ્ય છે કારણ કે જોવાય છે. શુક્ર, ત્રીજા જન્મવાળા (સરત) અને ઋષભ વગેરેમાં ત્યાગ જોવામાં આવે છે. આથી જે 'પ્રજ્ઞવેત્તાઓનો કર્તવ્યાગ છે તેમની 'કર્મમાં અંગનાની શંકા શી રીતે કરી શકાય? એવો ભાવ સૂચવાય છે. આથી કર્મમાં 'અસક્ત પ્રતિ ત્યાગ વિધિ છે એમ જે કહ્યું તેનો નિરાસ કર્યો છે. શુકાદિની 'બાબતમાં તે પ્રમાણ નથી. ૯

૧ શંકા—જનકો હ શ્રદેહઃ (પૂ. ૩-૧-૧) એ શ્રુતિની સાહાય્યથી આચાર દર્શન તે ત્યાગના દર્શન કરતાં અધિક બલવાળું છે માટે 'ઉત્તર આવે છે.

અસાર્વત્રિકી ॥૩-૪-૨॥

સર્વત્ર શ્રુતિ નથી.

જો શ્રુતિ 'સઘળા પ્રજ્ઞવેત્તાના આ આચારનું નિરૂપણ કરે તો ત્યાં કહેલું થાય, પણ તે પ્રમાણ નથી. માટે આવા પ્રકારની શ્રુતિ સઘળા પ્રજ્ઞવેત્તાઓમાં સંભળાતી નથી

અને તે શુદ્ધિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથી મોક્ષ મળાય છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તેની આવશ્યકતા નથી. ભાવાર્થ—જૈમિનિનો મત બરાબર નથી, કારણ કે શ્રુતિઓમાં ભગવાન એજ સર્વથી અધિક છે એમ કહેલ છે. આ પ્રકારે બાદરાયણે કર્મ વગેરેથી આધિક્યને લીધેજ ભગવાનના શક્તિમાર્ગ તથા તેના સંબંધી સર્વાત્મભાવના અનુભવનું મહત્વ કહ્યું છે.

મુદ્ર ૯—(૧) બ્રહ્મ તથા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપસક્ત બ્રહ્મ સજ્જ છે. (૨) કર્મનો ત્યાગ જોવામાં આવે છે (૩) બ્રહ્મવેત્તા શુદ્ધિએ કર્મનો ભાગ કરેલો છે. (૪) બ્રહ્મવેત્તાઓએ જ્યાં કર્મનો ભાગજ કર્યો છે અર્થાત્ જ્ઞાનમાં કર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારી નથી તો પછી તે જ્ઞાનને કર્મનું અંગ શી રીતે કહી શકાય? (૫) આધળા લૂનાઓ જે કર્મ કરી શકતા નથી તેમને માટેજ કર્મનો ત્યાગ છે એમ કહેતા હો તો તેનો ઉપર જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનો ત્યાગ કરે છે એનાથી અપાથો છે. (૬) શુદ્ધિ આધળા કે લૂના કર્મ કરવામાં અસક્ત ન હોતા. તેમણે કર્મ કરવાની શક્તિના અભાવે કર્મ કર્યા ન હોતાં એમ નથી પણ જ્ઞાનમાં તેની જરૂર તેમને જણાય નહિ માટે. ભાવાર્થ—જૈમિનિ વગેરેએ કર્મ કરેલાં અર્થાત્ કર્મનો અંગીકાર કરેલો તેમ શુદ્ધિએ તેનો ત્યાગ કરેલો છે. આથી જન્મે રીતે જ્ઞાની-ઓનું વર્તન જોવામાં આવે છે. જનકાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓએ કર્મ કર્યા હતાં. શુદ્ધિએ નહોતાં કર્યા. આમ જન્મે પ્રકારનાં આચરણ જોવામાં આવે છે. આ રીતે જન્મે પ્રકારના આચારો તુલ્ય મરખા હોવાથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી.

મુદ્ર ૧૦—(૧) જ્ઞાનીઓએ કર્મ કર્યા એ શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય કર્મનો ત્યાગ બહુવાનર શ્રુતિ કરતાં વિશેષ એવી શંકા થાય તો કહે છે. (૨) શ્રુતિમાં તમામ પ્રકારના બ્રહ્મવેત્તાઓ કર્મજ કરે છે એમ જો કહ્યું હોય તો જૈમિનિનું કહેવું બરાબર મનાય. અર્થાત્ કર્મ સ્વીકારની શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય મળાય. પણ તે પ્રમાણ નથી. (૩) તાર્ક-જૈમિનિનું. ભાવાર્થ—સઘળા બ્રહ્મવેત્તાઓ કર્મ કરે છે એવું શ્રુતિમાં નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. માટે તે શ્રુતિ સર્વત્ર નથી.

તેને જાણવાની ઇચ્છાવાળા કાવચેય ઋષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું. શા માટે આપણે અધ્યયન કરીએ ? શા માટે આપણે યજ્ઞન કરીએ ? આની પૂર્વે વિદ્વાનોએ અગ્નિહોત્ર કર્યા નહિ. આ તે આત્માને જાણીને પુત્રની ઇચ્છા તથા લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને પ્રાધ્ન્ય લેવા લેવા કરે છે. (બૃ. ૪-૫-૧૫) વગેરે બહુ શ્રુતિમાં તેને જાણનારના ત્યાગનો અનુવાદ કરે છે આથી ત્યાગ પક્ષ જ બલવાન છે.

શંકા-પ્રશ્નને જાણવાપણાનો વિશેષ ન હોય તો પણ 'કેટલાકની કર્મકૃતિ હોય છે અને કેટલાકને કર્મનો ત્યાગ હોય છે માટે વિભાગ શાથી નથી ? એવી આશંકા કરીને ત્યાં હેતુ કહે છે.

વિભાગઃ શતવત્ ॥૩-૪-૧૨॥

સો સો આનંદની ગણના કરનાર શ્રુતિની માફક (કર્મ કરવાં કે નહિ તે વિષે અધિકાર પરત્વે) વિભાગ છે-શતની માફક છે.

“આજ આનંદની માત્રાથી અન્ય ભૂતો છાવે છે” (બૃ. ૪-૩-૩૨) એ શ્રુતિથી માનુષ આનંદથી આરંભ કરીને પ્રધાનંદ પર્યન્ત જે આનંદો ગણાવવામાં આવેલા છે તે સઘળા પુરુષોત્તમના આનંદરૂપ જ છે. આમ હોવાથી જેમાં જેટલા આનંદનું દાન હોય છે તેટલા તેનું નિરૂપણ કરે છે. અધિક તારતમ્યથી. ‘દાન’ એમ જણાવવાને સો કરતાં વધારે આનંદનું શ્રુતિએ નિરૂપણ કર્યું. માટે જ પુરુષના આયુની સંખ્યા સમાન સંખ્યાથી ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી પુરુષધર્મના અધિકારનો જ ઉત્કર્ષ સૂચવાય છે. આ પ્રકારે પ્રકૃતમાં પણ અન્યભાવથી રહિતપણાના ‘તારતમ્યથી ભગવદ્ભાવનું’ તારતમ્ય અહિં આ તો અનુગ્રહમાં જ અધિકાર રૂપ છે. તેથી ‘તેના ઉત્કર્ષમાં ત્યાગ અને. તેના અનુત્કર્ષમાં નહિ એવો અર્થ છે. ૧૧

જે એમ કહ્યું કે જ્ઞાનવાળાનું વિધાન છે તેથી. (બ્ર. સૂ. ૩-૪-૬) તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે.

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥૩-૪-૧૨॥

ફક્ત અધ્યયનવાળાને (કર્મમાં અધિકાર છે.)

જે એમ કહ્યું કે બ્રહ્મિષ્ઠ પ્રજા વગેરે ત્યાં પ્રજા રેશબથી વેદ જ કહેવાય છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) જનકાદિની (૨) શુક ઋષભ વગેરેના (૩) આનંદવધીમા ગણાવ્યા છે. (૪) કર્મ ત્યાગના વિભાગમાં પણ અપકૃષ્ટ અધિકારનો ભાગ છે (૫) અધિકાર વિભાગથી જ્ઞાનમાર્ગમાં સમગ્ર (૬) અહિંમાં ભગવન્માર્ગમાં (૭) અનુગ્રહના ઉત્કર્ષમાં (૮) અનુગ્રહનો ઉત્કર્ષ ન હોય ત્યારે ભાવાર્થ જેમ અધિકારીના તારતમ્યથી તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં શત શુણિ આનંદ કહ્યા છે તે પ્રમાણે જનક, શુક વગેરેના કર્મના અભાગ અને ભાગમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ હેતુ છે. અને તે અધિકારીના તારતમ્ય-રૂપ છે.

સૂત્ર ૧૨—(૧) સ. ૧માં આ સૂ. ૩-૧૮-૧ની શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. (૨) આ. સૂ. ૩-૧૮-

અપર નહિ, વળી જેને પ્રજ્ઞ તરીકે અવિકૃત શબ્દ રૂપ જાણીને સતત જે તેના અધ્યયન માનને કરે છે, તેનાથી કે કોઈ પણ કામના કરતો નથી, તેનો અધિકાર પ્રજ્ઞાત્વમાં, ઋત્વિજપણમાં છે એમ કહેવાય છે તેથી પ્રજ્ઞજ્ઞાન તે કર્મનું અંગ નથી. પ્રત્યય અતિશયના અર્થમાં હોવાથી અતિશયથી પ્રજ્ઞરૂપ ત્યારેજ થાય છે તેથી. ત્યારે તેનું ઋત્વિજપણું યુક્ત છે. આમ હોવાથી પ્રજ્ઞ શબ્દની સંગતિ પ્રાણાણ્યમાં છે.

૧૦ અથવા ફક્ત વેદના અધ્યયનવાળાનો કર્મમાં અધિકાર છે, પ્રજ્ઞવેદાનો પણ નથી એમ અર્થ છે. વેદાન્તોમાં તેનો સમાવેશ હોવાથી વેદાન્તોના અભ્યાસની પણ આવશ્યકતા છે, કારણ કે તેમાં પ્રતિપાદ્ય પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરવા જેવો નથી તેથી તે ૧૧ જ્ઞાનવાળાનોજ ત્યાં અધિકાર છે એમ કહેવું ભેદથી નહિ. ૧૨ શબ્દ પરોક્ષ જ્ઞાનમાં પ્રજ્ઞજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી “૧૩ સાકર મધુર છે” એમ શબ્દજ્ઞાન વાળોજ તેના માધુર્યને જાણતો નથી. એમ હોય તો ૧૪ પછી કમળા વગેરેને તે દૂર કરવાનું કાર્ય પણ ને કરે. પણ એમ નથી. માટેજ છાંદોગ્યમાં સનત્કુમાર ૧૫ અપરોક્ષ પ્રજ્ઞ જ્ઞાનનેજ પ્રજ્ઞજ્ઞાન કહે છે—“જેમકે એક વખત નારદસુનિ ખરેખર સનત્કુમાર પાસે ગયા. ત્યાં જઈ તેમણે

૧૨માં પ્રક્ષિપ્તોજ ઋત્વિક કર્મમાં પ્રજ્ઞા તરીકે અધિકાર કહ્યો છે ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત એટલે પ્રજ્ઞ કહેતાં વેદમાં રિયન રહેનાર અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરનાર એવો અર્થ લેવાનો છે. (૩) પ્રક્ષિપ્તમાં પ્રજ્ઞ શબ્દથી પરબ્રહ્મ અર્થ સમજાવો નહિ. (૪) વેદને (૫) જેમ પરબ્રહ્મ એ અવિકૃત વિકાર રહિત છે તેમ વેદ પણ શબ્દાત્મક વિકાર રહિત પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ છે એમ મમજીનેજ વેદનું અધ્યયન કરવું ભેદથી (૬) વેદનું અધ્યયન અવિકૃત પ્રજ્ઞનું સ્વરૂપ મમજીવાને માટેજ ને કરે છે ખીજ કોઈ પણ કામનાઓ છાજીઓ પાર પાડવાને માટે નહિ, (૭) વેદનું અધ્યયન કરનારજ ઋત્વિકકર્મમાં પ્રજ્ઞા થવાને અધિકારી છે. (૮) પ્રક્ષિપ્તમાં પ્રજ્ઞ શબ્દને લાગેલો પ્રત્યય તે અતિશયતાનો અર્થ સૂચવે છે. (૯) પ્રજ્ઞા ઋત્વિકના પ્રતિપાદ્ય જ્ઞાનવાળાની. (૧૦) અર્થાત્ જે એમ કહેવામાં આવે કે વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેજ પ્રજ્ઞા થવાને લાયક છે, તો પછી વેદ કહેતાં પૂર્વકાણ્ડ તથા ઉત્તરકાણ્ડ એમ બન્નેનું અધ્યયન કરનારોજ પ્રજ્ઞા થવાનો અધિકાર છે. પૂર્વકાણ્ડમાં કર્મ મંજની ચર્ચા છે, ઉત્તર કાણ્ડમાં વેદાન્ત તથા જ્ઞાન સંજની છે. (૧૧) આથી જ્યાં વેદનું અધ્યયન કરનારનો અધિકાર કહેતા હો તો તેમાં પ્રજ્ઞવિદ્યાનું અધ્યયન કરનારનો પણ સમાવેશ થયો. આ ને કખેલો તો પછી અને જગ્યાપ્તું તે પ્રમાણે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગરૂપ બનશે અર્થાત્ પ્રજ્ઞા તરીકેની લાયકાત મેળવવાને વેદાન્તના જ્ઞાનનું અધ્યયન જરૂર હોવાથી ત્યાં એ રીતે વિદ્યા તેના અંગરૂપ બનશે. આમ શંકા કરવામાં આવે તો લાખ્યકાર કહે છે કે એવી શંકા કરવી નહિ (૧૨) અધ્યયન એટલે શબ્દનું જ્ઞાન, અર્થનું જ્ઞાન નહિ. અને જેમને પ્રજ્ઞવિદ્યા અગર જ્ઞાન કહીએ છીએ તે અર્થનું જ્ઞાન-અર્થનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તેનાથી પ્રજ્ઞના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે માટે તે વિદ્યાનું ખીચું નામ પણ વિદ્યા છે. શબ્દથી મેળવેલું જ્ઞાન તે અપરો વિદ્યા છે. આથી વેદાન્તનું અધ્યયન કરનારનો પ્રજ્ઞ તરીકે અધિકાર થયો તેથી તે જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી. શબ્દનું જ્ઞાન ભલે અંગરૂપ હોય. આપણી તરફથી અર્થના જ્ઞાન મંજની છે. (૧૩) શબ્દ-જ્ઞાન અને અર્થ જ્ઞાનનો ફરક સમજવાને દદ્યાન્ત આવે છે. (૧૪) શબ્દ જ્ઞાનથી જે અર્થ જ્ઞાનની માફક અનુભવ થતો હોય તો પછી જેની આંખમાં કચ્છો થયો હોય તે એટલું જણે કે “સાકર મધુર છે” તેથી તે કચ્છો દૂર થાય. જબ્બુ એવી રીતે કચ્છો દૂર થતો નથી. કચ્છો દૂર કરવાને માટે સાકર ખાતી ભેદથી તેજ પ્રમાણે અનુભવેલું જ્ઞાન તેજ અવિદ્યાને દૂર કરે છે, શબ્દ-જ્ઞાન નહિ. (૧૫) પ્રત્યક્ષ અર્થના અનુ-

સનતકુમારને કહ્યું “હિ ભગવન; મને ઉપદેશ કરો. ત્યારે સન-કુમારે કહ્યું. તમે જે જાણો છો તે મને કહી જાઓ. તે ઉપરાંતની જાગત વિષે હું કહીશ” આ પ્રમાણે નારદને કહ્યું એટલે ઋગ્વેદથી આરંભીને સર્વ દેવ જનવિદ્યા સુધી પોતે જે અધ્યયન કર્યું હતું તે કહ્યું અને પછી કહે છે “અરેરે હું ૧૬મન્ત્રનેજ જાણું છું આત્માને ૧૭જાણતો નથી.” (છાં. ૭-૧-૩) માટેજ તેતિરીયોપનિષત્માં “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી સુનિશ્ચિત અર્થોવાણાં” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહેવાય છે. વિજ્ઞાન એટલે અનુભવજ ફક્ત જ્ઞાન નહિ, આથી જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે તે દ્વર ૧૩કરાયું. ૧૮“વિદ્યાકર્મણી” વગેરે શ્રુતિનો સંસારી આત્માના પૂર્વ દેહના ત્યાગ સમયના વૃત્તાન્તને નિરૂપે છે. તે પ્રશ્નવેત્તા ૧૯છે તેથી. પ્ર. સૂ. ૩-૪-૫ના સૂત્રની ઉપેક્ષા આચાર્યે કરી છે એમ નથી ૧૨ એમ જે કહ્યું કે “અને નિયમ છે તેથી” (પ્ર. સૂ. ૩-૪-૭) તે વિષે કહે છે.

નાવિશેષાત્ ॥૩-૪-૧૩॥

ના, વિશેષ નથી તેથી.

“આશ્વિનસ” વગેરે શ્રુતિઓથી કર્મકૃત જેવો નિયમ છે તેવો ત્યાગ ત્યાં નથી એમ જે કહ્યું તેમ નથી. શાથી? દેર નથી તેથી. કેટલાકોએ “કર્મથી, પ્રભથી ધનથી નહિ પણ ત્યાગથી મોક્ષ મેળવ્યો” (મ. ના. ૧૦-૫) એવી શ્રુતિ કર્માદિથી અમૃતત્વની અપ્રાપ્તિ જણાવીને તેના ત્યાગથી તેને કહેલા કર્મ ત્યાગ આવશ્યક છે એમ કહે છે તેથી ત્યાં દેર નથી તેથી એવો અર્થ છે. અને વળી “મોક્ષને મેળવ્યો” એવા શબ્દથી મુમુક્ષુના કર્મના ત્યાગનો નિયમ નથી. અમુમુક્ષુની તેવી કૃતિનો નિયમ છે એવી વ્યવસ્થા છે, એવો ભાવ છે.

અથવા ૭કમથી પ્રાપ્ત થતા તુરીયામાં ખરેખર કર્મનો ત્યાગ છે તેનાથી

જવવાળું. જેનાથી પ્રભનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તે (૧૬) અધ્યયનથી જાણેલી વિદ્યા તે શાબ્દપરાક્ષ જ્ઞાન છે, તે અપરા વિદ્યા કહેવાય છે. જેનાથી આત્મા જાણખાય તે પરાવિદ્યા છે (૧૭) જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ છે એ માન્યતા દૂર કરી (૧૮) મૂળ પાયામાં જી. ૪-૪-૨માં આપેલી શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરીને તે સૂત્રની દલીલોનો જવાબ આપે છે (૧૯) જેમ જેમિનિના પૂર્વપક્ષની તમામ દલીલોનો જૂદો ઉત્તર આપ્યો છે તેમ સૂત્ર પાયાનો જૂદો આપ્યો નથી. તેથી સૂત્રકારે તે દલીલની ઉપેક્ષા કરી હશે એમ કોઈ આરોપ મૂકે તો તેનો જવાબ આપે છે. ભાવાર્થ—આ. સૂ. ૩-૧૮-૧માં પ્રલિપ્ત એજ અતિવૃક્ત કર્મમાં પ્રભા યવાને લાયક છે એમ જે કહ્યું છે ત્યાં પ્રલિપ્ત એટલે પ્રહસાનવાળો નહિ પણ પ્રભ કહેતાં વેદ તેમાં રિચત રહેનાર એટલે તેનું અધ્યયન કરનાર એ અર્થ સમજવો. અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરનારનોજ અતિવૃક્ત કર્મમાં અધિકાર છે.

સૂત્ર ૧૩—(૧) કર્મ અવશ્ય કરવાં જોઈએ એવો નિયમ છે તેમ કર્મ નહિ કરવા વિષેનો નિયમ નથી એમ નથી, અર્થાત્ નિયમ છે. (૨) કર્મ કરવાનું કહેનાર શ્રુતિ અને કર્મના લાગતે જણાવનાર શ્રુતિ એ બન્ને સરખી છે એમાં કોઈ પણ દેર નથી (૩) અમૃતત્વ મોક્ષ કર્મોથી મોક્ષ મળતો નથી પણ ત્યાગથી મળે છે એમ જણાવીને (૪) કર્મ ત્યાગના નિયમને (૫) કહેતાનો કર્તા ‘શ્રુતિ’ છે. (૬) કર્મ ત્યાગની બાબતમાં (૭) પ્રહસ્યર્થ, ગાદસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને મન્યાસ એમ ક્રમ પ્રમાણે મન્યામ લેવો એવો ક્રમ સંન્યામ એટલે ત્યાગ અર્થાત્ ત્યાગ ક્રમ પ્રમાણે લેવામાં આવે છે. (૮) સંન્યસ્તાશ્રમમાં (૯)

૧૦ બીજામાં કર્મ કરવાનો નિયમ છે અને ૧૧ તે વેદાન્તોથીજ છે તો પછી શા માટે કર્મની અંગતા નથી એમ ઉત્સૂત્રની આશંકા કરીને નિષેધ કરે છે. તા “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસ પ્રવ્રજ્યા લેવી” એવી શ્રુતિથી “જ્યાં સુધી નિર્વેદ ન થાય ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં” (ભા. ૧૧-૨૦-૬) એવા ભગવદ્વાક્યથી પણ ત્યાજમાં વૈરાગ્ય પ્રયોજક હોવાથી અમુક આશ્રમમાં ૧૩ વિરોધના અભાવથી અપ્રયોજકરૂપ છે તેવો અર્થ છે. વળી જ્યાં કદાચ ૧૬ ક્રમ પ્રાપ્તિ છે ત્યાં પણ તેનું જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન નથી એમ પૂર્વ સૂત્રમાંજ કહ્યું છે એવો ભાવ છે. ૧૫ આથી વેદાધ્યયનાદિક પણ અપ્રયોજક છે એમ જણાવ્યું. માટે જ શુકના વૈરાગ્યના નિશ્ચયથી ઉપનયન વગેરેથી પણ અનપેક્ષા ૧૬ કહેવાય છે. આ પ્રકારે બે સૂત્રથી કર્મના અધિકારના સંપાદક તરીકેનું, (બ્રહ્મજ્ઞાનનું) તે ૧૭ અંગરૂપ છે એવો નિરાસ કર્યો. ૧૩

અહિંસાથી “બ્રહ્મિષ્ઠ” એમાં બ્રહ્મ પદથી રૂપરજ કહેવાય છે એવું જો કહેા છે ત્યાં પણ અમે કહીએ છીએ.

સ્તુતયેનુમતિર્વા ॥૩-૪-૨૪॥

અથવા સ્તુતિ માટે અનુમતિ છે.

દર્શ પૂર્ણમાસ એવા બે પ્રકારના છે. જ્યાં બ્રહ્મવેત્તા ઋતિવજપણાનો અધિકારી છે તેથી તેની સ્તુતિ માટે બ્રહ્મિષ્ઠ-બ્રહ્મ એમ બ્રહ્મવેત્તાની પંજુ આ ઋતિવજપણામાં અનુમતિ કરાય છે તેના અધિકારિત્વનો અભિપ્રાય નથી. કહેલી અનુપપત્તિથી એવો અર્થ છે. ૧૪

સંન્યસ્તાશ્રમમાં કર્મ ત્યજવાં બીજામાં નહિ (૧૦) શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં કર્મ કરવાનો નિયમ છે (૧૧) કર્મના સ્વરૂપનું (૧૨) વૈરાગ્ય એજ સંન્યાસનું કારણ છે. જ્યારે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો તે સિવાય નહિ (૧૩) અમુક આશ્રમમાંજ સંન્યાસ લેવો કર્મ ત્યાગ કરવો એવું નથી. (૧૪) બ્રહ્મયર્થ, ગાદર્ય એવા ક્રમ પછી છેવટે સંન્યાસ લેવામાં આવે તો (૧૫) વેદાધ્યયનાદિની ત્યાં જરૂર નથી એમ (૧૬) માટેજ જોને જ્ઞાન સિદ્ધ થયું છે એવા શુદ્ધેષ વગેરેએ ઉપનયન મરકાર કરેલા ન હોતા. (૧૭) બ્રહ્મજ્ઞાન તે કર્મનું અંગ છે એ મતનો નિરાસ કર્યો. ભાવાર્થ—એમ કર્મ અવરજ કરવા ભેદથી તેજો નિયમ છે તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવો ભેદથી એવો પણ નિયમ છે. બન્ને પ્રકારના સરખા નિયમ હોવાથી કર્મ ત્યાગરૂપ જ્ઞાન તે કર્મનું અંગ ગણાય નહિ.

મૂલ ૧૪—(૧) આ. સ. ૩-૧૮-૧માં બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્મ થાય એમ જો કહ્યું તેના ઉદ્દેશ કરે છે. (૨) ત્યાં બ્રહ્મિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મમાં રિયન રહેનાર એવો અર્થ છે. ગૌણ બ્રહ્મ એટલે પરબ્રહ્મ નહિ, આથી જ્ઞાનવાળો એવો અર્થ થવો નથી એવો વાક્યનો ભાવાર્થ છે. (૩) દર્શ પૂર્ણમાસ યતની મદત્તા દર્શોવવાને બ્રહ્મિષ્ઠ તરીકે બ્રહ્માનું વિશિષ્ટ યોગ્યું છે તેથી બ્રહ્મનો અર્થ જ્ઞાન હો તો પણ તે શ્રુતિ સ્તુતિરૂપ હોવાથી વિનિ વાક્ય નથી પણ અર્થવાદ છે. (૪) માટેજ બ્રહ્મિષ્ઠ એટલે બ્રહ્મવેત્તા એ ઋતિવજ બ્રહ્મ અને છે એમ કહે છે (૫) ક્રમ દર્શપૂર્ણમાસની મદત્તા જણાવવાનેજ એ પ્રમાણે કહે છે, ત્યાં અધિકારના વિષયથી નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મિષ્ઠ એટલે તમારા કહેવા પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાનીનોજ ઋતિવજ બ્રહ્મ તરીકે અધિકાર છે એમ કહેવા માટે તે શ્રુતિમાં બ્રહ્મિષ્ઠ પદ નથી. ભાવાર્થ—આ. સ. ૩-૧૮-૧ની

કામકારેણ ચૈકે ॥૩-૪-૧૫॥

અને પારકા ઉપર અનુગ્રહની ઇચ્છાવાળાથી કર્મના શુભ દોષનો સંબંધ નથી એમ કેટલાક શાખાવાળા કહે છે.

શંકા—“બ્રાહ્મણનો આ નિત્ય મહિમા કર્મથી વધતો નથી” (જૂ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિથી બ્રહ્મવેત્તાના કર્મથી કરાયેલા શુભ અને દોષનો નિષેધ કરવામાં આવે છે, અને તે પ્રાપ્તિપૂર્વક છે એમ બ્રહ્મવેત્તાનું કર્માનુકાન આવશ્યક છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે. ઇચ્છાથી અનુકાનને લીધે, બીજાના અનુગ્રહ માટે ઇચ્છા માત્રથી (વિધિને લીધે નહિ) જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે ઇચ્છાથી કરેલું કહેવાય છે. આ પ્રકારે કર્મ કરવાથી તેનાથી કરાયેલા શુભ તથા દોષની પ્રસંગિકતામાં તેના નિષેધને કેટલાક શાખાવાળા “અનિત્ય છે વગેરે” કહે છે. આટલાથી ખરેખર કર્મકૃતિમાં અધિકારની પ્રાપ્તિ નથી એવો ભાવ છે. અથવા તેવા પ્રકારના કર્મથી વૃદ્ધિ અને હાસ જેમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેમના સંબંધના અભાવને કેટલાકે બ્રહ્મવિદ્યા કહે છે. ‘ચ અને’થી ઇશ્વરની આજ્ઞાથી લોકના સંબંધ માટે કરેલા કર્મનો સમુચ્ચય કરવામાં આવે છે “સર્વને વશ કરનાર, સર્વનું શાસન કરનાર” (જૂ. ૪-૪-૨૨) ની શ્રુતિથી તે પ્રમાણે છે. ૧૫

ઉપમર્દચ ॥૩-૪-૧૬॥

(અખણ્ડાદૈતના ભાનમાં) (કર્મ અને તેના અધિકારીઓનો) ઉપમર્દ પણ કેટલીક શાખાવાળા કહે છે.

આથી કર્મના અધિકારના અભાવમાં અન્ય હેતુને કહે છે. દૈતભાનમાં ખરેખર

શ્રુતિમાં બ્રહ્મા શબ્દના વિશેષણ તરીકે “બ્રહ્મિય” પદ મળીને, તેનો અર્થ “બ્રહ્મવેત્તા” એમ જો કાઢ કરે તો, હાં કહેવાનું કે તેમ અર્થ થતો હોય તો પણ તે વાક્યમાં પૂર્ણ માસતી સ્તુતિરૂપ હોવાથી વિધિ વાક્ય નથી પણ અર્થવાદ્ય છે. તેથી જ્ઞાન કર્મનું અંગ છે એમ કહેવાય નહિ. ૧૫

સૂત્ર ૧૫—(૧) આપેલી શ્રુતિનું તાત્પર્ય, એ છે કે વિદ્વાન ગમે તેટલા કર્મ કરે તેથી તેના મહિમા વધતો નથી તેમ કર્મ નહિ કરવાથી તે મહિમા ઘટતો નથી. (૨) બ્રહ્મવેત્તાએ કર્મ તો કરવાં એમ ઉપરની શ્રુતિનો અર્થ નીકળે છે એવું જો કાઢ કહે તો, (૩) બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે કરેલાં કર્મોના શુભ દોષ લાગતા નથી, કારણ કે તેમાં કર્મ કરનારનો કાર્ષ્ણ્ય પણ સ્વાર્થ નથી. (૪) જો સ્વાર્થથી કર્મ કરવામાં અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી કર્મ કરનારને તેના શુભદોષ લાગતાં નથી તે, સિવાયના લાગે છે એમ કેટલાક શાખાવાળા માને છે (૫) આથી જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાનું જોઈએ એવો અર્થ નીકળતો નથી. (૬) બ્રહ્મવિદ્યા એટલે શું તેનું લક્ષણ આપે છે ખરી વિદ્યા એજ કે જેમાં કર્મના શુભદોષ લાગે નહિ તો અર્થાત્ જેમાં કર્મની મિટફલ આવશ્યકતા નથી. (૭) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દથી શુ સ્વચ્ચ થાય છે તે જણાવે છે. ‘અનેથી’ ‘લોક મગ્દ’નો અર્થ નીકળે છે, અર્થાત્ લોક સર્વહની ખાતર પણ જો કર્મ કરવામાં આવે તો તેના શુભદોષ લાગતાં નથી. ભાવાર્થ—કેટલાક શાખાવાળા એવું કહે છે કે પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને જે કર્મો કરવામાં આવે છે તેના શુભદોષનો સ્પર્શ મળીને થતો નથી.

સૂત્ર ૧૬—(૧) ક્યારે કર્મ નહિ કરવાં જોઈએ એમાં બીજા કારણ આપે છે, (૨) જ્યાં સુધી

જેમ તેમ કર્મકૃતિની સંભાવના પણ છે. “પ્રજ્ઞા” એવું જોને અખણ અદૈતનું જ્ઞાન છે; નહિ કે “આ પ્રજ્ઞ” એવું સખણ. અહિંઆ ઉદ્દેશ્ય ‘તરીકે પ્રપચનું’ પણ જ્ઞાન હોવાથી સખણુત્વ છે. અને વળી અખણ અને તેના જ્ઞાનમાં કર્મ તથા તેના અધિકાર વગેરેના ઉપમર્દને કેટલાક શાખાવાળાઓ કહે છે. આથી પ્રજ્ઞજ્ઞાનની ઉર્ધ્વ અંગતામાં સંભાવના પણ નથી એવો અર્થ છે. શ્રુતિ તો ‘જ્યાં જ્ઞાનું સઘળું આત્માજ બનેલું છે તેથી કોનાથી કોણ જૂએ’ જુ. ૪-૫-૧૫ વગેરે રૂપ છે. ૧૬

ઉર્ધ્વરેતઃસુ ચ શબ્દે હિ ॥૨-૪-૧૭॥

અને ઉર્ધ્વ રેતમાં (સંન્યાસીમાં) કર્મનો અભાવ છે. શ્રુતિમાં ખરેખર છે.

અહિંઆ આ વિચારાય છે. પ્રજ્ઞાચર્ય પછી ગાર્હસ્થ્યનું પણ શ્રવણ શ્રુતિથી સમજાય છે. “પ્રજ્ઞાચર્યથી જ પ્રમજન કરવું” (ભ. ૪) વગેરે શ્રુતિઓથી ‘પ્રજ્ઞાચારીનું જ પ્રમજન સમજાય છે. આમ હોય તો અવિરોધ માટે “જે દિવસેજ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે પ્રવત્ત્યા લેવી” (ભ. ૪)ની શ્રુતિથી પણ રાગી તથા તેના રહિતના ભેદથી વિષયભેદ કહેવો જોઈએ. ત્યાં પ્રજ્ઞાચર્યના અવિશેષમાં પણ ભગવાનના અનુગ્રહના વિશેષથી ઉત્પત્ત થયેલ ચિત્ત શુદ્ધિના વિશેષથી ઉત્પત્ત થયેલ વેદાન્તના અર્થનું પરિજ્ઞાનજ હેતુ, કહેવાવો જોઈએ. “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમના અર્થો સુનિશ્ચિત થયા છે એવા સંન્યાસ યોગથી શુદ્ધ સત્ત્વવાળા થતીઓ” (મ. ના. ૧૦-૬) એ શ્રુતિ આમ અર્થને કહે છે. અને વળી આવા પ્રકારનાજ ઉર્ધ્વરેતસ કહેવાય છે. આમ હોવાથી ઉર્ધ્વ રેતઃમાં કર્મના અભાવને કહેલી રીતે તારે પણ સ્વીકારવો જોઈએ. આથી જ્ઞાન રહિતોનો કર્મમાં અધિકાર છે અને જ્ઞાનવાળાનો સંન્યાસમાં છે એમ તમે કહેલા અર્થથી વિપરીત અર્થ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી જ્ઞાનમાં કર્મના અગત્યની સંભાવના ક્યાં છે. ૧૭

દૈતજ્ઞાન દબ્ધુ નથી આ સુધીજ જ્ઞાનીએ કર્મ કરવાના છે (૨) જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે દૈતભાવવાળું અને અદૈતભાવવાળું. દૈત જ્ઞાન એટલે સખણ અને અદૈત એટલે અખણ. જ્ઞાની જે જે પદાર્થને જૂએ તે સમયે જે પ્રજ્ઞ છે એવું જો તેને જ્ઞાન થાય તો તે અદૈત અખણ જ્ઞાન ■ અને “આ પ્રજ્ઞ છે” એવી પ્રતીતિ થાય તો તે દૈત સખણ છે. દૈતજ્ઞાનમાં કર્મની જરૂર છે અદૈતમાં નહિ (૪) “આ પ્રજ્ઞ છે” એવા પ્રકારના જ્ઞાનમાં ‘આ’ કહેતા પ્રપચ એમ તેને ઉદ્દેશીને હાં કહેલું હોવાથી પ્રપચનું જ્ઞાન પણ ત્યાં હોય છે, આથી તેટલે અશે તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ બ્રહ્મનું હોતું નથી. (૫) તિરોધાન (૬) અખણ જ્ઞાનમાં કર્મ તથા તેનો અધિકાર નથી. ત્યાં કર્માદિના લોપ છે. (૭) શ્રુતિ એમ કહે છે કે જ્ઞાનીએ સર્વ આત્મા રૂપેજ જોતું, તેની નજરે આત્મા વગર બીજું કંઈ પણ દેખાતું ન જોઈએ, આવા આત્મ જ્ઞાનીને માટે કર્મ છે જ નહિ. આથી કર્મમાં તેનો અધિકાર પણ નથી. ભાવાર્થ—અદૈત જ્ઞાનની દશામાં કર્મ કરવાનાં જ્ઞાનીને હોતાં નથી એમ શ્રુતિ કહે છે. ફક્ત દૈત દશામાંજ તે કરવાનાં છે આમ કેટલીક શાખાવાળા માને છે.

સૂત્ર ૧૭—(૧) જેમ પ્રજ્ઞાચર્ય પછી ગાર્હસ્થ્ય વિગેની શ્રુતિ છે તેમ પ્રજ્ઞાચર્ય પછી સંન્યસતાશ્રમની પણ છે. (૨) ઉપર બે પ્રકારની શ્રુતિઓ આવી. એક શ્રુતિએ ગૃહસ્થાશ્રમનો અંગીકાર કરવાને જણાવ્યું. બીજીએ મંન્યાસનો અંગીકાર કરવાનું જણાવ્યું. આ બંને વચ્ચે વિરોધ ન આવે માટે એમ કહે છે કે રાગીઓને માટે પ્રથમની શ્રુતિ છે અને અરાગીઓ માટે બીજી છે. (૩) ઉર્ધ્વ રેતસને

સંન્યાસમાં પણ તે આશ્રમનાં કર્મ હોય છે. આથી વૈરાગ્ય સહિત જ્ઞાન આનું અંગરૂપ છે. તે વગરનું તેના અગ્રિહોત્તરાદિના વિશેષરૂપ છે. આથી ત્યાં વિપરીતતા નથી એમ કહેતા હો તો કહેવાય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ અને તેનું ફલ તે શુક્તિથી-સિદ્ધ નથી; પણ વેદ આશ્રમથી સિદ્ધ છે. ત્યાં તો “તેને આ પ્રમાણે જાણનાર અહિંઆં અમૃત થાય છે” (નૃ. પૂ. ૧-૬) “પ્રહલવેતા પરને મેળવે છે” (તૈ. ૨-૧) “જે આ પ્રમાણે જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે. (બૃ. ૪-૮-૧૪) વગેરે વાક્યોથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાનનું મોક્ષજ ફલ સંભળાય છે. સર્વ સાધનોનો સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાના ભેદથી ત્યાં તેનું વ્યર્થવસાન થાય છે માટે “ધર્મીના આહુકના પ્રમાણના વિરોધથી સંન્યાસ આશ્રમના કર્મની અંગતા પણ કહેવી શક્ય નથી એવો અર્થ છે. જે તેમ હોય તો સંન્યાસ વ્યર્થ થાય એમ ક્ષેપ કહે તો જણાવવાનું કે ના. પ્રજ્ઞવિત્તી જૂદાનો સંગ ભગવાનનું વિસ્મરણ કરાવે છે, તેથી તેનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ શ્રુતિથી કહેલું છે તેથી. માટેજ “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી સુનિશ્ચિત અર્થવાળા” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહીને “સંન્યાસના યોગથી થતિઓ શુદ્ધ સત્ત્વવાળા હોય છે” (મ. ના. ૧૦-૬) એમ કહેલું છે. અહિંઆં “પાંચમી વિભક્તિથી સંન્યાસ અંતઃકરણમાં અમુક સંસ્કારનો વિધાયક છે એમ જણાય છે અને તે સંસ્કાર ફલમાં ઉપયોગી-અંગરૂપ છે તેથી મર્યાદામાર્ગમાં સંન્યાસ આવશ્યક છે. “ જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય અહિંઆં ઘણું કરીને શ્રેયઃ નથી” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) ના વાક્યથી પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ખીણજ વ્યવસ્થા છે. ૧૭

પરામર્શ જૈમિનિરચોદના ચાપવદતિ હિ સઃ ૩-૪-૨૮।

(કર્મના ત્યાગનો) પરામર્શ અને તેની અવિધિનો ખરેખર તે અપવાદ રૂપ છે એમ જૈમિનિ માને છે.

ઉર્ધ્વ રેતઃમાં જ્ઞાનની ઉક્તિથી, તે જ્ઞાન શુક્તિ ફલનું આપનાર છે એવી ઉક્તિથી તથા “જે પ્રજ્ઞથી આ આત્મા તથા આ હોક નથી તેનાથી અમે શું કરીશું?” (બૃ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિથી પ્રજ્ઞ પ્રાપ્તિમાંજ આખી શ્રુતિનું તાત્પર્ય સિદ્ધ થાય છે. અને તે

કર્મ કરવાનાં હોતાં નથી. (૪) સંન્યાસીઓને પણ તેમના આશ્રમનાં કર્મો કરવાના હશે, (૫) સંન્યસ્તાશ્રમના કર્મના અંગરૂપ (૬) વૈરાગ્ય વગરનું (૭) બ્રહ્મવિદ્યા કર્મના અંગરૂપ હોય તે વિપરીતતા (૮) અનુમાનથી નહિ પણ શબ્દ પ્રમાણથી જ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. શબ્દ પ્રમાણ એટલે વેદ. બ્રહ્મની માફક તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ પણ વેદથી સમજાય છે. (૯) સાધનો જે પ્રકારનાં છે સાક્ષાત્ ફળ આપનારાં અને પરમ્પરાથી ફળ ઉત્પન્ન કરનાર. ફળ એટલે મોક્ષ કેટલાંક સાધનો સ્વતઃ મોક્ષ-ફળ આપે કેટલાંક સ્વતઃ નહિ પણ બીજા દ્વારા પણ ઉભય પ્રકારનાં સાધનો મોક્ષ ફળની દશા તરફ લેઈ જાય છે. (૧૦) ધર્મી જ્ઞાન એ સંન્યાસ આશ્રમના કર્મના અંગરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ (૧૧) “સંન્યાસયોગત્” એ શબ્દમાં પચમી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે તેથી. (૧૨) મરસકારને નાખનાર તે છે. જ્ઞાનાર્થ-સંન્યાસીઓમાં પણ કર્મનો અભાવ છે તેથી. જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી એટલું જ નહિ પણ આશ્રમનાં કર્મોનું પણ તે અંગ નથી.

સૂત્ર ૧૮-(૧) સંન્યાસીઓને કર્મ હોતો નથી પણ જ્ઞાન જ હોય છે એવી ઉક્તિથી (૨)

૩(બ્રહ્મપ્રાપ્તિ) સર્વ કલેશાપાય પૂર્વક પરમાનન્દરૂપ હોવાથી કર્મમાં દુઃખાત્મક 'સંસારના હેતુરૂપી નહિ હોવાથી તે જીવનાં શ્રેયના નિમિત્તિજ છે, તેથી શ્રુતિએ તેને પ્રકટ કર્યું છે. નહિ તો 'નિષેધ વિધિ હોય નહિ. અને વળી કર્મવિધિથી પણ 'પરંપરા મોક્ષનોજ ફલ તરીકે પરામર્શ છે એમ સિદ્ધ થયું. તે પરામર્શનો કર્મની સ્વતન્ત્રતા જણાવનાર જૈમિનિ 'બ્રાધ કરે છે એમ અર્થ છે. મોક્ષક શાસ્ત્રના 'પ્રવર્તક તે છે કારણ કે તે ઇન્દ્રનેજ માનતા નથી. માટે તેની પ્રાપ્તિ 'તેને મતે ફર કરાય છે. કર્મના અનધિકારી અન્ધ વગેરેજ સંન્યાસ ૧૦વિધિના વિષય છે, નહિ તો "અથવા જે હોવાના અગિયું ઉદ્ધવાસન કરે છે તે વીરહા છે" (તે. સં. ૧-૧-૫-૨) એવી શ્રુતિ હોય ૧૧નહિ. માટે બ્રહ્મચર્ય પૂરું કરીને ગૃહી થવું. ગૃહમાંથી વળી થવું અને પ્રવ્રજ્યા લેવી. જે જૂઠી રીતે હોત તો બ્રહ્મચર્યમાંથીજ પ્રવ્રજ્યા લેવી, ઘરમાંથી અથવા મનમાંથી (મ. ૪) એવી શ્રુતિથી પણ અંગ વગરનોજ તે ૧૨તે વિષય છે, કારણ કે આયુધ્યના વિભાગથી ૧૩ આશ્રયોનું વિધાન છે. તે ૧૪આથા આશ્રમમાં દેહ, ઇન્દ્રિયાદિનું વૈકલ્ય નિયત છે માટે કર્મમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. અને વળી જ્ઞાન અને ૧૫કર્મની વિહિતતાજ અદ્વૈતિક ફલના સાધક તરીકે પ્રયોજક છે. વળી અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનનું વિધાન કરવું નહિ. જ્ઞાન સાક્ષાત્ સ્વકૃતિથી અસાધ્ય હોવાથી તથા ૧૬નોદનાનો લોપ કરનાર લિંગાદિના અભાવથી તે તે સુક્ષિતનાં સાધક છે એમ કહેવું શક્ય નથી. ચત્તં વિદુઃ વગેરે શ્રુતિ તો ૧૭યાગમાં ઇત્ય વિષ્ણુની સ્તુતિ કરનારી છે એવા આશયથી કહે છે. અયોદના પણ છે. જૈમિનિની માફક તેની સહાયવાળી આ યોદના ૧૮પરામર્શનો બ્રાધ કરે છે એવો સંબન્ધ છે. તેમજ વળી વિધિના સંબન્ધથી કર્મનુંજ અતુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. સુક્ષિતનું સાધન નહિ. કારણ કે તે તેવું નથી એમ સ્થિત છે. ૧૮

જ્ઞાન મોક્ષ આપનાર છે એવી ઉક્તિથી (૩) તે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ એટલે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ એ 'પરં' પણ તે પ્રાપ્તિ કર્મથી થતી હોવાથી જે કે કર્મ આપાસનાગ્રામા હોય છે છતાં તે પરમાનન્દરૂપ છે કર્મનો હેતુરો હેતુ પરંપરાએ પરમાનન્દ પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે માટે તે પરમાનન્દ રૂપ છે. (૪) કર્મનું પરિણામ હેતુરે મોક્ષ છે. દુઃખરૂપ સંસાર નહિ (૫) નહિતો પછી અમુક કર્મ કરવાં અને અમુક ન કરવાં એવા વિધિ અને નિષેધ હોત જ નહિ. (૬) કર્મ સાક્ષાત્ નહિ પણ પરંપરાએ જ્ઞાનદાર મોક્ષ ફળ આપનાર છે. (૭) કર્મનો ત્યાગ કરવાનું જે શ્રુતિમાં કહેવામાં આવ્યું તે સામાન્ય નિયમરૂપે નહિ પણ અપવાદ રૂપે છે એમ સમજવું એવું જૈમિનિ કહે છે. (૮) જૈમિનિએ લોકોને કર્મમાર્ગમાં નાખવાને કર્મ પરત્વે વેદનું રક્ત્ય સમગ્રનું છે માટે તે મોક્ષક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક છે. (૯) જૈમિનિના મતે ઇન્દ્ર પ્રાપ્તિ જ નથી તો પછી જ્ઞાનનો સ્વીકાર ક્યાંથી હોય ? (૧૦) કર્મનો ત્યાગ કરનારી શ્રુતિમાં આંધળા વગેરે જેઓ કર્મ કરવાને સમર્થ નથી તેમના માટે જ તે છે (૧૧) ને કર્મ ત્યાગમાંજ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોય તો કર્મના ત્યાગ કરનારની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ ક્યાંથી હોય. તે સં. ૧-૧-૫-૨૩માં કર્મનો ત્યાગ કરનારની "વીરહા" કહીને નિન્દા કરી છે (૧૨) આંધળા લૂણાઓ માટે જ કર્મત્યાગની શ્રુતિ છે (૧૩) બ્રહ્મચર્ય ગાદસ્થ વગેરે ચાર આશ્રમો જીવનના ચાર વિભાગો પરત્વે છે. (૧૪) મંન્વરત અવસ્થામાં (૧૫) જ્ઞાન અને કર્મ અતૌકિક ફળ આપનાર છે માટેજ તે કરવાં જોઈએ એમ વિધિ છે. (૧૬) વિધિ વાક્ય. (૧૭) વિષ્ણુની ઇત્ય તરીકે સ્તુતિ કરેલી હોવાથી તે અર્થ-વાદ રૂપ છે, વિધિ-નહિ. (૧૮) કર્મત્યાગ કરવો જોઈએ એવા પ્રમારની નોદના-વિધિ વાક્ય પણ અપવાદ

અનુષ્ટેયં વાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥૩-૪-૧૯॥

૧. વાદરાયણ અનુષ્ઠાન કર્મનો અપવાદ કરે છે. સામ્ય શ્રુતિને લીધે.
 ૨. વાદરાયણ આચાર્ય જૈમિનિના પશુ ગ્રંથ છે “તેજ કર્ણુ જોષ્ઠ્યે” એમ શિષ્યને સંમત અનુષ્ટેય કર્મનો અપવાદ કરે છે. એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ છે. ત્યાં હેતુ. ‘સામ્ય શ્રુતિથી’ છે. જેમ “ચિરદા વા યય દેવાનામ્” (તૈ. સં. ૧-૫-૨) એ શ્રુતિથી કર્મનો ત્યાગ કરનારની નિન્દા સંભળાય છે. આ પ્રમાણે જ ભગવાનના જ્ઞાનથી રહિતની, એણે તે સંભળાય છે તેથી ‘પશુ’ તેમજ વળી અસૂર્ય નામના તે લોક અન્ધ (ગાદ) તમંથી ઘેરાયલા છે. ત્યાં તે અવિદ્વાનો અને અણુધ (અજ્ઞાની) પુરુષો અહિંથી પ્રયાણ કરીને જાય છે. (ધ. ૩) અને આગળ વળી “તેને જે જાણે છે તે અમૃત થાય છે. જેમ ખીલતો દુઃખને જ પામે છે” (બ્ર. ૪-૪-૧૪) વગેરે રૂપની (સ્તુતિ છે). આ આકસ્મિક રીતે નિન્દા દ્વારા સામ્ય જણાવ્યું છે. ખરી રીતે તો “તેને વેદાનુસાર, પ્રહાર્ય, તપ શ્રદ્ધા અને અનાશક યજ્ઞથી જાણવાની ઇચ્છા કરે છે. આને જ જાણીને મુનિ થાય છે. આજ લોકને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસીઓ પ્રમજન કરે છે. (બ્ર. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી જ્ઞાનના સાધન તરીકે જ અને આશ્રમ કર્મ કરવાની ઉક્તિથી કર્મનું સ્વાતન્ત્ર્ય કહેવું શક્ય નથી. ‘શુક્રનું’ પ્રહાર્યાર્થિક નથી. ફલ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી તેના સાધનની અપેક્ષા નથી. તેથી ‘સ્વર્ગકામ’નો શબ્દ છે તેથી આમ નહિ” એમ કહેવું જોઈએ નહિ તમને અભિમત લોકરૂપ સ્વર્ગમાં જે દુઃખથી સંલિપ્ત નથી એવા ખાકીના વાક્યથી કહેલા સ્વર્ગ પદની પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ધર્મના અભાવથી આત્માનું ‘સુખજ તેવું’ હોવાથી તેની જ ત્યાં ઉક્તિ કરેલી છે તેથી. આમ હોવાથી. ‘તેને વેદ વચનાનુસાર” (બ્ર. ૪-૪-૨૨)ની શ્રુતિથી એક વાક્યતા પણ થાય છે. નહિ તો વિરોધ જ આવે. કારીરી ચિત્ર વગેરે યાગોનું ફલ જોયેલું સંભળાય છે. તેથી આવો નિર્ણય નથી. એમ જે શંકા થાયતો કહે છે. ‘નિત્યકર્મજ જ્ઞાનનું’ સાધન કહેવાય રૂપે છે. ભાવાર્થ-કર્મનો ત્યાગ કહેવાથી શ્રુતિ તથા તે વિષેની અગ્રેહતા-તેનું અવિધિત્વ અપવાદ રૂપે છે એમ જૈમિનિ માને છે.

મુ. ૧૯-(૧) કર્મ કર્ણુ જોષ્ઠ્યે એમ જે જૈમિનિ કહે છે તેજ વાક્ય અપવાદરૂપ છે. (૨) જેમ કર્મના આચરણને વિધિ વાક્ય તરીકે જણાવનારી શ્રુતિ છે એમ જૈમિનિ કહે છે તેમ બાદરાયણ કર્મના ત્યાગ તરીકે તેમ જ પશુ શ્રુતિ છે એમ કહે છે (૩) ભગવાનના જ્ઞાન વગવાનની નિન્દા કરવામાં આવે છે અને પગ્ગણને છે, (કર્મ એ સ્વતંત્ર છે એમ કહી સકાય, નહિ કરણ કે જ્ઞાનનું તે સાધન છે, એ કહેવાકે અને તે કર્મ નહિ પણ આશ્રમ કર્મ જ્ઞાનનું સાધન છે, એમ કહેવું હોવાથી (૪) શુક્રેવને છે. પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેના સાધનરૂપ કર્મની જરૂર નથી અને તેટલા માટે જ શુક્રેવજોષ્ઠ્યે પ્રહાર્ય (૧) હરથ વગેરેમાં પ્રવેશ નહિ કરતાં એકદમ મન્યાસ લીધો હતો. (૬) ન્યોતિશોમના વિધાયક વાક્યમાં દર્શપૂર્ણ માસમાં સ્વર્ગ શબ્દ છે, સ્વર્ગના એ અર્થ છે. સ્વર્ગ લોક તે સામાન્ય અર્થ છે પણ અરૂ સ્વર્ગ એટલે સ્વર્ગ લોક નહિ પણ આત્માનું સુખ છે. (૭) જે નિત્ય કર્મ કહ્યું છે તેજ જ્ઞાનનાં સાધન કહેવાય, અન્ય કર્મો નહિ. અને વ્રીહિ પશુ વગેરે તો યજ્ઞમાં સાધન હોવાથી

છે મીઠું પણ વગેરે તેના નિર્વાહક હોવાથી તેના અગર જે તેનું વિધાન છે એમ હોય તો 'વીન્હા' એવી શ્રુતિ અગ્નિવાળા ગૃહીના 'આલસ્યાદિ' દોષથી તેના ઉદાસન-મા દોષને કહે છે, અન્ય આશ્રમનો સ્ત્રીકાન્ત નહિ એમ માનવું જોઈએ નહિ તે તેનો ઉચ્ચે 'તથા તેની વિધિનું વેચક' થઈ જાય 'અનધિકૃતને ઉદેશીને તેનું સમાધાન છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ અહિં આં પૃષ્ઠીએ 'છીએ કે આંધળા લક્ષ્યોથી પ્રમત્તયા કરવી જોઈએ એવો વિધિ છે કે 'ત્યાં સુધી જીવંતી હોય ત્યાં સુધી? અગ્નિ હોતના વિધાયક વાક્યના વિરોધના અભાવ માટે ભિન્ન વિષય કટપાય છે 'પ્રથમ નથી તેવી શ્રુતિ નથી તેથી બીજા નથી. "જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે પ્રમત્તયા લેવી" (ભ ૪) એ શ્રુતિથી વૈરાગ્યવાળાની પ્રમત્તયાનું વિધાન હોવાથી તેનાથી વિષય લેઈની સિદ્ધિમા તેની કટપનાને અવકાશ નથી આથી "અપુત્રવાળાને લોક નથી" (અ. બ્રા. ૭-૧૩-૧૨) એ શ્રુતિપણ અવિદ્યાનના વિષયવાળી છે તેથી વિગેધ નથી (બ ૪-૪-૨૨) એવી શ્રુતિથી આથી ત્રણ ત્રણનાં અપાકરણને પણ પાછો ઉત્તર આપેલો જાણવો જોઈએ અવિદ્યાનના વિષય તરીકે હોવાથી "અયોદના" એમ મૂત્રના અવધવથી ચોદના 'જોધક લિગાદિનો અભાવ બાધક છે એમ જે કહ્યું તેપણ વધારે કીક નથી કારણ કે 'શ્રુતિનું સામ્ય છે તેથી શ્રુતિ પણ છે "તેથી આ પ્રમાણે જાણના" શાન્ત, દાન્ત, ઉપરિવાળો, શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને આત્મામા જ આત્માને જોએ" (બ ૪-૪-૨૩) જ્ઞાન પ્રમાણ 'જન્મ' પર અવલંબતું હોવાથી તેની વિધેયતા નથી એમ કહેવું જોઈએ નહિ, 'જીવંતુ જ્ઞાન તે પ્રમાણે હોય તોપણ જીવાત્માના લક્ષણવાળા અધિષ્ઠાનમા પરમાત્મા-લગવાનના દર્શનની અન્યને પ્રાપ્તિ નહિ થતી હોવાથી શ્રદ્ધા મુખીનાં સાધનોથી તેના દર્શનમા સ્વરૂપની યોગ્યતાની પ્રાપ્તિમા અધિષ્ઠાન આત્મામાં પરમાત્માના દર્શનને અનુકૂલ પ્રયત્નના વિધાનના સંભવથી શ્રવણ વિધિથી શ્રુતિના વાક્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ જ્ઞાન અનુકૂલ પ્રયત્નના વિધાનવાળું થાય છે આજ પ્રમાણે ખરેખર યાગની વિધિથી પણ

તે કર્મના અગર છે (૮) અગ્નિહોત્રી આજમને લીધે તેનું પાન ન કરે તો તેનાઓને દોષ લાગે છે માટે એવાઓની નિન્દા શ્રુતિમા કરે છે (૯) જે શુદ્ધસાધ્વીએ કર્મ કરવા આવસ્યક હોય તો જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે સન્ધ્યામ લેવો એવું જાણનારી શ્રુતિનો ઉચ્ચે થાય (૧૦) કર્મ કરવાને અશક્તને માટે કર્મ ત્યાગની શ્રુતિ છે એવું સમાધાન વ્યાજમી નથી (૧૧) અનધિકારીઓને માટે કર્મ ત્યાગ છે એમ જે કહ્યું તે જાણતામા (૧૨) બીજે પણ આપે છે એ કે જીવંતી સુધી અગ્નિહોત્રીએ કર્મ કરવા અને વૈરાગ્ય લાગનારાઓએ કર્મ ત્યાગ કરવો એમ વિષય પ્રમાણે કર્મ કરવા રિતેની અને કર્મ ત્યાગની શ્રુતિઓ છે કે કર્મ? (૧૩) આધ્યાત્મિક કર્મ નહિ કરના, એમ કર્મ કરવામા અશક્ત માટે તેનો ત્યાગ રહેલો છે એવો પણ (૧૪) અગ્નિહોત્રાણાએ કર્મ કરવા અને વૈરાગ્ય લાગનારાઓએ મહિ કરનાં એવો બીજો પણ (૧૫) પણ જાતના ત્રણને પુરુષ ચુને નહિ લા સુધી તેનાથી મન્યાસ લેવાય નહિ એવો ઉત્તર (૧૬) 'અયોદના પદ એ મૂત્રમા હોવાથી મૂત્રના એમ જણાવે છે કે કર્મ ત્યાગ માંથી તેનાનાં વિધિ વાળના વિચરો અભાવ હોવાથી તે અપરાધ નથી એમ થયા મૂત્રમા જોમિતિએ કહેલું તેનો જ્ઞાન અહિં આ મૂત્રમા આપે છે (૧૭) પ્રમાણ લક્ષણ જ એવું છે કે તે પ્રમાણથી જ્ઞાન છે અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વતંત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી પણ તે પ્રમાણને પરતંત્ર છે આજ કર્મના સ્વાતંત્ર્યને કહેનાર જોમિતિનો પણ છે (૧૮) બ્રહ્મ વિભાવનું જ્ઞાન પુરુષના પ્રયત્નથી માધ્ય

ક્રિયારૂપ યાગ ૧૬પોતાને અનુકૂલ પ્રયત્નને અધીન હોવાથી તેજ પ્રયત્નનું વિધાન કરાય છે; અન્યથી તેની પ્રાપ્તિ નથી તેથી. તે ક્રિયા તો નહિ. તે પ્રયત્ન હોવામાં તેનો પોતાની મેળે સંભવ છે તેથી.

અથવા જેમ “બીરહા” એ શ્રુતિથી કર્મના ત્યાગની નિન્દા હોય છે તેજ પ્રમાણે “અસૂય” નામના ગાઢ અધિકારથી ઘેરાયલા તે લોકો છે, જ્યાં તે અવિદ્યાન અને અણુધ પુરુષો જાય છે “(ધ. ૩) જે તેને જાણે છે તે અમૃત થાય છે અને બીજાઓ દુઃખને જ પ્રાપ્ત થાય છે” (ખ. ૪-૪-૧૪) વગેરે શ્રુતિથી ભગવાનના જ્ઞાનના અભાવની ૨૦નિન્દા કરવામાં આવે છે. આમ હોવાથી કર્મ તથા જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નો વિષેય હોવામાં પરસ્પર વિરોધને લીધે અધિકારીના બેદૃષ્ટિ વિષેયતા કહેવી જોઈએ “જેટલાથી નિવેદન થાય તેટલા સુધી કર્મો કરવા” એવા ભગવાનના વાક્યથી રાગીઓના કર્મનું અને તે રહિતના જ્ઞાનનું વિધાન કરાય છે ૨૧એમ કહેવું જોઈએ નહિ. “વેદોહિએ બહુ દક્ષિણાથી યજ્ઞ કર્યો” (ખ. ૩-૧-૧) એ શ્રુતિથી રાગ રહિત તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેની (જનકની) પણ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જે છે તે અધિકારના અભાવથી હોત નહિ માટે જનકના ૨૨દેહાન્તથી કર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે એમ કહેવું જોઈએ. અને વળી જ્ઞાનવાળાએ કર્મનું અનુદાન કરવું જોઈએ એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો તેનો ઉત્તર આપે છે. જ્ઞાન અંગ છે અને કર્મનું અનુદાન તેના અંગી કરીકે કરવું જોઈએ એવા મતનો બાદને રાયણ ૨૩બાધ કરે છે એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ છે. ત્યાં હેતુ કહે છે સામ્યની શ્રુતિ છે તેથી. જાતે કર્મ ૨૪અપુરુષાર્થ છે ફલના અર્થીથીજ તેનું અનુદાન કરાવું જોઈએ. તેમજ વળી “આ મહિમા નિત્ય છે” (ખ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિથી જ્ઞાનવાળામાં વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મો ફલના ૨૫ઉત્પલ્લ કરનાર નહિ હોવાથી, સામ્ય ૨૬સંભળાય છે તેથી, ફલના અર્થીની ૧૭પ્રવૃત્તિના અસંભવથી, જ્ઞાનીના તેવા પ્રકારના અભાવથી કર્મના ઉચ્છેદની પ્રસંગિકથી, તે જ્ઞાનને ૨૮અંગ તરીકે કહેવું શક્ય નથી. ડાંગેરને શેડીને ખેડુન ૨૯શપે

હોય તો (૧૬) જેમ યાગ કરવામાં યાગને અનુકૂલ પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેમ જ્ઞાનને માટે તેને અનુકૂલ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આ પ્રયત્ન શબ્દજન્ય જ્ઞાનમાં હોય છે. અર્થજ્ઞાન અગર બ્રહ્મજ્ઞાનમાં નહિ. એટલે પ્રયત્ન તો જ્ઞાન તથા યાગ ઉભયમાં સરખા છે. (૨૦) બીજું જ્ઞાન ગમે તેટલું હોય પણ જો ભગવાનનું જ્ઞાન ન હોય તો તે નકાર્યું છે માટે ભગવાનના જ્ઞાન વગરનાની જ નિન્દા કરી છે. (૨૧) ગંગાવાળાઓએ કર્મ કરવાં, રાગ રહિતોએ જ્ઞાન મેળવવું-કર્મનો ત્યાગ કરવો (૨૨) જનક જેવો બ્રહ્મ જ્ઞાનીએ કર્મ કરી મુઠે દર્મએ મુખ્ય છે એમ સમજાય છે. (૨૩) જ્ઞાન અંગ છે. અને કર્મ અંગી છે. એ મત અપવાદ રૂપ છે. તેથી તે સામાન્ય નિયમ તરીકે સ્વીકાર્ય નથી એમ બાદગણ્ય માને છે (૨૪) કર્મ એ પુરુષાર્થ નથી પુરુષાર્થ તો ભગવાનજ છે. માટે જેમને દર્મથી કાષ્ઠ વસ્તુ મેળવવી હોય તો તેજ કર્મનું આચરણ કરે. બીજાઓ નહિ. જેમને કાષ્ઠપણ માધેનોથી અમુક ફળ મેળવવાનું નથી તેઓ શા માટે કર્મનું આચરણ કરે. જેમને કળની ઇચ્છા હોય તે ભત્રે દર્મો કરે, દારણ કર્મ તે માધનરૂપ છે. ભક્તિ એ સાધનરૂપ નથી પણ ફળરૂપ છે. (૨૫) ભગવાનના જ્ઞાનવાળાઓ વિદિત અગર નિર્ગેષ દર્મો કરે તોપણ તે કળના ગુરુ દોષનો મજબૂત તેમને થતો નથી. (૨૬) કર્મચરબૂતી શુનિની માદક દર્મત્યાગની શ્રુતિ હોવાથી (૨૭) ભગવાનના જ્ઞાનવાળાને દર્મમાં અમુકતની માદક કાષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી (૨૮) જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ કદી શકાય નહિ. (૨૯) જેમ ખેડુત

તેની માફક.

તેમજ વળી જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિમાં અસલવથી બીજાઓની પણ “બીજાઓ હઃખને પામે છે” એવા નિન્દાના શ્રવણથી તે રૂપ હોવાથી સર્વ અર્થના તત્ત્વને જાણનાર શ્રુતિ જ્ઞાનની બહાર આવેલા કર્મનું શી રીતે વિધાન ન કરે? તેથી જ્ઞાન પુરુષાર્થનું સાધક નથી એવી ઉક્તિનું સૂચન કરનાર આચાર્યે પ્રૌઢિથી નિરૂપણ કર્યું. ૧૯

એમ હોય તો પૂર્વકાણ્ડનું વૈયર્થ્ય થશે એવા તાત્પર્યને કહે છે

વિધિર્વા ધારણવત્ ॥૩-૪-૨૦॥

અથવા ધારણાની માફક કર્મ વિધિ (જ્ઞાનના સાધનરૂપ) છે.

જેમ યોગ શાસ્ત્રમાં મનની સમાધિ ન સાધ્ય હોવાથી તેના સાધન તરીકે જ મેઘાનસી મૂર્તિના ધારણનું વિધાન કરાય છે, મનની સમાધિમાં તેના ત્યાગથી ફક્તના સાધક તરીકે, સ્વતંત્ર રીતે નહિ તેથી કોઈનું પણ સ્મરણ ન કરે અને તે પણ “ચિત્તવદ્વિદા ઘનકૈવિયુદ્ધકે” (ભ ૩-૨૮-૩૪) વગેરે વાક્યોથી તે પ્રમાણે છે. સ્વતંત્રતાથી ફક્ત સાધક તરીકે નહિ (શકા) ત્યા સમાધિને ઉદ્દેશીને યમ વગેરે કહેલા છે તો ધારણા તેની મધ્યમા આવેલું હોવાથી તે પ્રમાણે કહેવાય છે

ઉત્તર—ના, કહેલી અનુપપત્તિથી યોગીની અનિચ્છા કર્મનું વિધાન શ્રુતિ કરે

શકેની ઝગરને રાપે તો તેથી ધ્યાન પાડવું નથી, કંઈક તે ધ્યાનના બીજ નહીં થયેના હોય છે તેમ પ્રમાણે જ્ઞાની ગમે તેટલા કર્મો કરે તોપણ તે ઝોંના મીજ નહીં થયેના હોવાથી તેના યુક્ત રોપ તેમને લાગતા નથી (૩૦) કર્મનો સમાવેશ જ્ઞાનમાં મિલકતું છે જ નહિ અર્થાત્ જ્ઞાનીને કર્મ કરનાના છેજ નહિ તો પછી જ્ઞાનીએ અસ્પષ્ટ કર્મ કરના જ જોઈએ એવું વિધિ વાકર શ્રુતિમાં હોય જ નહિ હાવાથી—કર્મના ત્યાગની શ્રુતિ જ જોઈએ કહે છે તે પ્રમાણે અપવાદ રૂપ નથી પણ કર્મ કરના વિષેની છે એમ વ્યાખ્યાયણ માને છે

સૂત્ર ૨૦—(૧) યોગ શાસ્ત્રમાં સમાધિ એ સાધ્ય છે—ફલ છે સાધનથી જે મિદ્ધ કરવાનું હોય તે માધ્યા (૨) સમાધિને સિદ્ધ કરવાને માટે મનમાં કોઈ માનસિક મૂર્તિને કંપીને પછી તેનું ધારણ કરવામાં આવે છે, એટલે ધારણાને સાધન તરીકે કહેવું છે આથી ધારણા એ સાધન અને સમાધિ એ સાધ્ય અર્થાત્ સાધનની સિદ્ધિને માટે સાધનની આસ્પષ્ટતા જણાવી છે પણ તે સાધ્ય સમાધિ સિદ્ધ થતા સુધી પછી નહિ તેમ જ્ઞાન મિદ્ધ થતા સુધી કર્મની જરૂર છે એનું પૂર્વપક્ષ છે (૩) મનની સમાધિ સિદ્ધ થતા ધારણા સાધનનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે આથી ધારણા—સાધન સ્વતંત્ર નથી તેમ જ્ઞાન સિદ્ધ થતા કર્મનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે માટે તે સ્વતંત્ર નથી (૪) સાધ્ય—સમાધિની દશામાં કોઈ મૂર્તિ કંપીને ધારણ—સ્મરણ કરવાનું હોતું નથી, તેથી તે સ્વતંત્ર નથી (૫) યોગશાસ્ત્રનું દૃષ્ટાન્ત આપીને જ્ઞાન માટે કર્મની ઉપયોગિતાને જોણું જણાવે છે તે યથાર્થ નથી કારણ કે યોગ શાસ્ત્રમાં તો સમાધિના સાધનો યમનિયમાદિમાં કહેવું છે અને તે યમનિયમાદિમાં ધારણાને પણ જણાવેલ છે, આથી ત્યા તો ધારણાને સાધન કહેવું નથી એની શકા છે (૬) અપ નિત્ય મદિમા પ્રાણસ્થ” એ શ્રુતિમાં જ્ઞાનીઓના મદિમા કર્મ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતો નથી તેમ ક્ષય પામતો નથી એમ કહેવું જ્ઞાનીની બાળત્વમાં કર્મ કોઈ પણ ફલ ઉત્પન્ન કરતું નથી તે રીતે કર્મની નિન્દા

છે એમ અવશ્ય કરવું જોઈએ; વળી નિન્દામાં ઈતર પદને લીધે, જ્ઞાનની અંદર આવેલા તે વિષયની પ્રાપ્તિ આવશ્યક હોવાથી. તેમજ વળી ભગવાનનું જ્ઞાન બીજાથી નિરપેક્ષ હોવાથી આ કર્મના સ્વરૂપમાં ઉપકારિત્વ કહેવું જોઈએ, તેમજ વળી કહેવાયું છે કે “દાન, મત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય, સંયમ અને વિવિધ બીજા શ્રેયથી કૃત્યમાં ખરેખર ભક્તિ સાધ્ય થાય છે,” (ભા. ૧૦-૪૭-૨૪) “આ નિત્ય મહિમા” (જૂ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિ પણ છે. જેનું જ્ઞાન ચતાં વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મના ફલના સંબંધ વગરનો ‘તેનો ભણનાર થાય’ એમ કહ્યા વગર ‘તેનાજ પદને ભણનાર થાય એમ જ કહ્યું’ તેથી પદ ભક્તિ માર્ગરૂપ હોવાથી અને ત્યાં પદ સેવ્ય તરીકે સુખ્ય હોવાથી તેના જ્ઞાનને અનુકૂલ પ્રયત્નનુંજ પ્રથમ વિધાન કરે છે. તેથી “જનો દરેક સણે તમારું શ્રવણ કરે છે ગાન કરે છે, પ્રશંસા કરે છે, અને ઇચ્છાને અભિનંદે છે. તેજ થોડા સમયમાં તમારા ભવના પ્રવાહને શાન્ત કરનાર પદ કમળને બુએ છે.” (ભા. ૧-૯-૩૬) એ વાક્યથી પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા આત્મ ધર્મો પદ જ્ઞાનના સાધન તરીકે કરવાં જોઈએ એમ સિદ્ધ થયું. “તત્” શબ્દ તેનાજ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમનાજ તેમાં પણ પદ વેતાજ છે, દીન ભાવથી ભક્તિમાર્ગીય જ્ઞાનવાળોજ હોય આથી “જ”ની સર્વત્ર અનુપક્ષિત છે. તેમ હોવાથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થતાં પોતાની મેળેજ ભગવાનનું જ્ઞાન હોય છે એમ જણાવવાને ‘તેને ભણીને’ (જૂ. ૪-૪-૨૩) એમ પાછળથી કહ્યું છે, એમ તેના આશય જણાય છે. માટેજ પ્રથમ કર્મ નિરૂપાયું કારણ કે સાધનરૂપ હોવાથી.

શંકા—કર્મ ભક્તિનું રસાધનજ છે એમ શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોય તો આ બને. ત્યારે ભગવાનને ભણનારમાં તેના ફલનો અસંબંધ છે એમ અનુપપન્ન છે.

ઉત્તર—એમ નથી. ભક્તિની ઉત્પત્તિમાં સ્વરૂપની યોગ્યતાના સંપાદકજ કર્મ છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી” (ગું ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી કર્મ અને જ્ઞાનથી ભગવાન અલભ્ય હોવાથી સ્વરૂપની યોગ્યતાની અપેક્ષા પણ માર્યાદિકની છે. પુણે ભગવાનની નહિ રિમાટેજ વા “અથવા” શબ્દ નિયમનો વાચક કહેલ છે. તેમ હોય તો જો ભગવાનનો અનુકૂલ થાય તો ભક્તિ હોય તેનાથી પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન થાય ત્યારે કર્મ અને તેના ફલના સંબંધનો ગન્ધ પણ નથી. તો પછી ત્યાં શું અયોગ્ય છે? આથી

કરી છે, તેથી એમ ભગવાન નથી કે શ્રુતિએ નિન્દિત કર્મોના ત્યાગ કહ્યો છે. પણ જે અનિન્દ્ય કર્મોના ત્યાગ કહ્યો નથી. અર્થાત્ અનિન્દ્ય કર્મો કરવાને શ્રુતિ કહે છે. (૭) અંતેરે હુષ્કમ્પવન્તિ એ શ્રુતિમાં “ઈતર” પદ છે તે ઈતર-બીજાએ એટલે કર્મમાં આસક્ત માટે છે (૮) અર્થાત્ નિન્દાની શ્રુતિમાં “ઈતર”નો પણ સમાવેશ છે તેથી તે કર્મની શ્રુતિ જ્ઞાનની જ કર્મના ત્યાગની આવશ્યકતા જણાવે છે. (૯) જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કર્મ ઉપયોગી છે (૯) અર્થાત્ મહિમા મહાભક્ત્ય એ શ્રુતિમાં “વરવિત્” શબ્દ છે. (૧૦) ભગવાનના ચરણ કમળની ભક્તિના સાધન તરીકે વર્ણાશ્રમધર્મો તથા આત્મ ધર્મો-શમનાદિ કરવા એવો અર્થ છે. ભગવાનના અર્થમાં (૧૨) મર્યાદાભક્તિમાં કર્મ સાધન છે, પુણે ભક્તિમાં નહિ (૧૩) સૂત્રમાં ‘વા અથવા’ શબ્દ યોગ્ય છે. શામટે! તેનું પ્રયોજન કહે છે. અહિંયાં વિદ્યપથી, મર્યાદામાર્ગીને હરિની કર્મને સાધનરૂપ કહેલ છે, પ્રુષ્ઠિમાર્ગીને હરિની નહિ એવો અર્થ સાંચત

“તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે” (જૂ. ૪-૪-૨૩) “અગ્રાણુ” ગ્રહણ થતું નથી” (જૂ. ૩-૬-૩૬) વગેરે શ્રુતિઓના પરસ્પર વિરોધને દૂર કર્યો. કારણ કે તે ભક્તિથી આદ્ય છે; અને તેનાથી-બીજા સાધનથી અગ્રાણ છે. માટેજ જાણવાની ઇચ્છા કરે છે, જાણે પણ છે એમ નહિ એવી આશયવાળી શ્રુતિ “તેને વેદ વચન પ્રમાણે” (જૂ. ૪-૪-૨૨) કહે છે.

“તેને જાણીને મુનિ થાય છે” (જૂ. ૪-૪-૨૨) એમ પછીના શબ્દોમાં ^{૧૪}ઉક્તિના સાંનિધ્યથી કહેલાં સાધનોથીજ ^{૧૪}વેદન વિષે અભિપ્રાય છે એમ કહેવું ભેદભ્રમે નહિ. વેદ પ્રમાણે વચન વગેરે સર્વ વેદનના સાધન હોવામાં સઘળા કર્તાના ^{૧૫}વેદનના સંભવથી મુનિ થાય છે એમ એકપણું તેના વર્ત્તામાં કહેતે ^{૧૬}નહિ. માટે જ્ઞાન અમુક એકાદને ^{૧૭}હોય છે તેથી જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવે છે. “હજારે માણસોમાંથી કેાઇ સિદ્ધિ માટે યત્ન કરે છે. પ્રયત્ન કરતા સિદ્ધોમાંથી કેાઈક તત્ત્વપૂર્વક મને જાણે છે” (ભ. ગી ૭-૩) એ ભગવાનનાં વાક્યથી ^{૧૮}પણુ તો વેદાનુસાર વચનમાં શંકારહિત પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે ? આ પ્રમાણે “અથવા તેઆ” (જૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિથી ભગવન્-માહાત્મ્ય શ્રવણ કરીને ગમે તે રીતે તેના વેદનનું ઐત્સુક્ય હોવામાં સત્સંગના અભાવમાં ભક્તિમાર્ગના અપરિચયથી ^{૧૯}નથી. ક્રૂર કર્મમાર્ગ આશ્રમ ધર્મ તરીકે અલૌકિક અર્થના સાધક તરીકે પણ પ્રથમ જાણેલા છે તેથી તેજ ભગવાનના વેદનમાં પણ સાધન છે એમ માનતા ^{૨૦}તેનેજ કરે છે. વૈદિક સાધનો વ્યર્થ ^{૨૧}કેમ ? ^{૨૨}ના ^{૨૩}બ્રમથી કરાયલાં હોવામાં પણ અન્ય જન્મના અક્ષર જ્ઞાનમાં ઉપયોગિ સંસ્કારના આધાયક તરીકે વ્યર્થ નથી તેથી. ૨૦

યાપ ૩ (૧૪) જ્ઞાનમાં સાધનની જરૂર છે એમ કહેવું નહિ (૧૫) જૂ. ૬-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં વેદાનુસાર વચન વગેરે જૂદાં જૂદાં સાધનો કહ્યાં છે. તે સાધનોના કર્તા જૂદા હોવાથી તેનાથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનવાળા જ્ઞાનીઓ જૂદા હોય છે છતાં ત્યાં મુનિર્ભવતિ એમ કહીને મુનિ શબ્દને એક વચનમાં યોજ્યો છે તે શામાટે એ જણાવે છે (૧૬) એક વચનનું તાત્પર્ય એ છે કે વેદાનુસાર વચન વગેરે એ શ્રુતિમાં જણાવેલાં સાધનો કરનાર બધે બધા હોય તોપણ તે તમામ સાધનોવાળાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ કેાક એકાદનેજ ભગવાનના અનુગ્રહથી તે જ્ઞાન મળે છે. આપી રીતે જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવવાને તથા જ્ઞાનમાં કર્મની સાધનતાને ખરિડત કરવાને એક વચનનો પ્રયોગ ત્યાં છે. (૧૭) જ્ઞાનની દુર્લભતા તથા સાધનની નિષ્પ્રયોજનતામાં ભ. ગી. નું પ્રમાણ આપે છે. (૧૮) શંકા-ને જ્ઞાનમાં સાધનની આવશ્યકતા નથી એમ તમારા કહેવા મુજબ હોય તોપછી શામાટે ‘વેદવચનાનુસાર પ્રવૃત્તિ વગેરે નિઃશંક રીતે થાય ? (૧૯) ઉપરની શંકાને ખુલાસો આપે છે. ઉપર મુજબતા સાધન શ્રુતિમાં જણાવ્યાં છે તે ભગવાનના જ્ઞાન માટે જે ઉત્સુક છે તેને માટે ભગવાનનું મહાત્મ્ય સાંભળીને ભગવાનને જાણવાની જેને ઇચ્છા થઇ છે તેને જે સત્સંગ મળી આવતો ન હોય તથા ભક્તિ માર્ગને પરિચય ન હોય તો પછી કેાઇ પણ રીતે જ્ઞાન માટેની છતાશાં પૂર્ણ કરવાને સાધનો કરવાને પ્રેરાય છે. પણ જે તેને સત્સંગ મળી આવે તથા ભક્તિ માર્ગનો પરિચય હોય તો પછી કર્મની જરૂર જણાતી નથી. (૨૦) આશ્રમ ધર્મરૂપી કર્મને (૨૧) તોપછી વૈદિક સાધનો કરવાની જરૂર નહિ હોવાથી તેનું નિરૂપણ પણ નકામું છે એમ શંકા કરી છે. (૨૨) વૈદિક કર્મોની અવ્યર્થતા જણાવે છે. (૨૩) શંકાકાર કહે છે કે સાધારણ રીતે વૈદિક કર્મો જ્ઞાનીઓએ કરવાનાં નથી, પણ જેમને સત્સંગ નહોય તથા ભક્તિમાર્ગનો પરિચય નહોય તેનેજ તે કરવાનાં છે એમ જે કહ્યું તેનો અર્થ આટલોજ થાય છે કે જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કેાઈ પણ પ્રકારના નિશ્ચિત સાધનને શોધી શક્યો નથી તેવા ભ્રમ ચિતવાળાને જ તે કર્મ

સ્તુતિમાત્રમુપાદાનાદિતિ ચેન્નાર્પવત્વાત્ ॥ ૩-૪-૨૨ ॥

કર્મની ન્યૂનતા : અને જ્ઞાનની મહત્તા દર્શાવનાર શ્રુત જ્ઞાનના અર્થવાદ માત્ર છે. ઉપાદાનથી એમ હોય તો કહે છે-ના. કારણકે અપૂર્વ છે તેથી.

સામ્ય શ્રુતિના હેતુથી જ્ઞાનની કર્મ અંગતાનું જે નિવારણ કર્યું તે યોગ્ય નથી. સામ્ય ઉક્તિ જ્ઞાનની સ્તુતિરૂપ છે. તેથી અને વળી જ્ઞાનીના પણ કર્મના ઉપાદાનથી કર્મકૃતિના સ્વીકારથી જ્યાં સુધી થાય ત્યાં સુધી. નહિતો જ્ઞાનીઓની કર્મકૃતિના અભાવથી તેનાથી કરાયલા શુષ્ક અને દોષની અપ્રસક્તિથી તેના નિરોધની અનુપપત્તિ થાય. તેમનો પણ તેનાથી કરાયલા શુષ્ક દોષનો સંબંધ છે એમ જણાવવાને 'માત્ર' એ પદ છે. નિરોધથી બીજાની 'સાધારણતાનો પરિહાર કરાય છે. તેમજ વળી જ્ઞાનીઓના કર્મ કરવાથી જ્ઞાન નિર્વિદ્ય કર્મતું' અંગ છે. એમ જો હોય તો તેમ કહેવું શુક્ત નથી. કર્મ ફલના અસંબંધના ફલવાળું પદ જ્ઞાન અપૂર્વ હોવાથી તે વિધેય છે.

જે કર્મ અથવા જ્ઞાનનું જે ફલ છે તેની ઉક્તિ પણ સ્તુતિજ છે એમ શુક્ત નથી. તેથી જ્ઞાનેના ઉચ્છેદથી આપત્તિ હોવાથી ખરેખર વિધિ પ્રવર્તક છે. તે પુરુષની પ્રવૃત્તિમાં ઉપયોગીને માટે કહેવાથીજ તેની ચરિતાર્થતા હોવાથી અન્ય અર્થનું કથન સ્તુતિરૂપ ભલે હો પણ એ પ્રમાણે પ્રકૃતમાં નથી. કર્મના જ્ઞાનના અભાવની પ્રાપ્તિ ધ્વજનાર સુસુક્ષ્મના સાધનરૂપ જ્ઞાનમાંજ પ્રવૃત્તિનો સંભવ છે. અને જે એમ કહ્યું કે કર્મ ફલના સંબંધના નિરોધની અનુપપત્તિથી કર્મસંબંધ છે તે વધારે ઠીક નથી. સૂર્યમાં અધિકારના

કરવાં એમ કરે છે, તો પછી જ્ઞાનિમાં-અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં જે કષ્ટ કરવામાં આવે તેના સંસ્કાર સ્થિર હોય જ નહિ. તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભક્તે અજ્ઞાન દશામાં કર્મો કરવામાં આવે તોપણ જેમ અન્ય જન્મના સંસ્કાર અક્ષયજ્ઞાનના ઉપયોગિ સંસ્કારમાં ઉપયુક્ત છે તેજ રીતે આ સ્થિતિમાં કરેલું કર્મ ઉપયુક્ત થાય છે માટે-વૈદિક કર્મો બર્થ નથી. ફક્ત ત્યાં સુધી જ તે ઉપયોગી છે પછી નહિ. જ્ઞાન મિદ્ધ થતા કર્મ નિપ્રયોજન છે. ભાવાર્થ-જેમ યોગમાં સમાધિ માટે ધારણાને આધન તરિક્ક લેવામાં આવે છે પણ તે સમાધિ સિદ્ધ થતાં તેની જરૂર નથી, તેમ જ્ઞાન સુધી જ કર્મ ઉપયોગી છે, જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં તે ઉપયુક્ત નથી. આથી કમ એ સ્વતંત્ર રીતે ફલનું જનક નથી.

સૂત્ર ૨૧-(૧) આ પ્રકારે કર્મની સાથે જ્ઞાનનું સામ્ય જણાવવું ઠંઠક અરો તેનો અર્થ એટલોજ છે કે તેથી જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષા માટે છે. તેથી એમ કહ્યું નથી કે ખરી રીતે જ્ઞાન અને કર્મ સરખાં છે. (૨) જ્ઞાનીઓ કર્મ ન કરે તો જ્ઞાનીઓને કર્મના શુષ્ક તથા ઘેરો ભાગતા નથી. આમ હોવાથી જ્ઞાનીઓને માટે તેનો નિરોધ પણ કરવાનો ન રહે. પણ જ્ઞાનીઓને કર્મ હોવાથી તેના શુષ્ક દોષનું નિવારણ કરવાની જરૂર છે. (૩) સૂત્રમાં 'માત્ર' શબ્દ આ માટે છે તેનું પ્રયોજન દર્શાવે છે (૪) જ્ઞાનીઓને કર્મથી કરાયલા શુષ્ક દોષ નથી એવો નિરોધ (૫) જેમ અજ્ઞાનીઓને કર્મ જન્મ શુષ્ક તથા દોષ છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનીઓને નથી એવો અર્થ છે. (૬) જ્ઞાનીઓ જે કર્મ કરે તો તેમનું જ્ઞાન કર્મનું અંગ બને એમ હોય તો, (૭) 'પદવિત્' એવી શ્રુતિમાં કદેશા પદનું જ્ઞાન (૮) પ્રતિષ્ઠિતિ દરે ચળના રાષ્ટ્રીયમિતિ એ વાક્યમાં જેમ રાત્રિના સરની પ્રતિષ્ઠાનું ફલ અપૂર્વ હોવાથી વિધેયરૂપ છે અર્થવાદરૂપ નહિ. તે પ્રમાણે કર્મના ફલના સંબંધ વચ્ચેનું ફલ અપૂર્વ હોવાથી વિધેય છે, અર્થવાદરૂપ નહિ. (૯) જ્ઞાન અને- કર્મની (૧૦) અન્ય અર્થનું કથન (૧૧) 'વદો જ્ઞાનો નિવદન્તે' એ શ્રુતિમાં

કાર્યનો અભાવ છે એમ કહેવામાં તેની પ્રાપ્તિ પણ સંભવતી નથી. ^{૧૧} અથવા પુરુષોત્તમ ના જ્ઞાનનું મુખ્ય ફલ ઘણું જ મોટું હોવાથી સાક્ષાત્ કહેવાને ^{૧૨} અશક્યતા જણાવતી કેમુતિક ન્યાય પ્રમાણે પરમ્પરાથી આ ક્રયાથી તે ^{૧૩} કહે છે તેને જાણીને પ્રાપ્ત થાય છે. એ શ્રુતિથી ‘પ્રાપ્ત્ય’ શબ્દથી પ્રાપ્તવેત્તા કહેવાય છે. તેમજ વળી ^{૧૪} આવ શબ્દથી બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થના માહાત્મ્યનો ઉદ્દેશ કરવામાં તે કોણ છે એવી આકાંક્ષામાં કહે છે “તે પ્રાપ્ત્યને જાણીને વિહિત અને નિષિદ્ધ ફલના સંબંધ વગરનો થાય છે” તેલક્ષણ વાળો અર્થ છે. સાક્ષાત્ ભગવાનને જાણનાર વિષે ^{૧૫} શું કહેવું? એવો ભાવ છે. માટે તત્ત શબ્દનો અર્થ “તેનો જ” એવો પ્રથમ વિચારેલા હોવાથી ^{૧૬} તેને જાણે ત્યાં સુધી ભગવાનને જાણનાર ભક્તનાજ પ્રાપ્ત્યનાજ પદને જાણનાર થાય તેના જ્ઞાનના અનુકૂલ પ્રયત્નવાળો થાય અને વળી ^{૧૭} જ્યાં ભક્તને જાણનારના વિષયનું કહેવી રીતથી કર્મનું અંગ કહેવું શક્ય નથી તો પછી ત્યાં ભગવાનનું જ્ઞાન તેણે હોય છે તેથી તેનો ધણેજ દૂર છે. માટે સઘણું ઠીક છે.

પારિપ્લવાર્થા इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥૨-૪-૨૨

ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરસનના અંગરૂપ હોવાથી કર્મનું પ્રાધાન્ય છે એમ કહેતા હોતો ના કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનની વિશિષ્ટતાનું કથન છે.

હવે અન્ય પ્રકારથી શંકા કરે છે, “વરુણનો પુત્ર ભૃગુ વરુણ પાસે આવ્યો” (તે. ૨-૧) “હે ભગવન્ મને ભણાવો” એમ નારદ સનતકુમાર પાસે જોડા. (છાં. ૭-૧-૧) વગેરે ઉપાખ્યાનોથી અરેખર પ્રાપ્તિવાનું નિરૂપણ થાય છે. સઘણાં આખ્યાનો પારિપ્લ-

વ્યક્તના જ્ઞાનવાળાને કોઈ પણ ભાવ હોતો નથી એમ કહ્યું છે અર્થાત્ વ્યક્તના જ્ઞાનનું ફલ અકુનોભવ’ જરુરજેલ છે આથી કર્મ ફલના સંબંધના અભાવરૂપ ફલ તેનું પ્રગોચન છે એમ કહેવું તે ન્યૂન છે એમ કહેવું અસંગત છે એવી અસંમિતિ દહે છે (૧૨) પુરુષોત્તમના જ્ઞાનનું ફળ વર્ણવું અશક્ય છે, ખર્તા પણ તે કેવું તે જણાવવાને અર્હિઆં કેમુતિક ન્યાયને સ્વીકાર્યો છે. કેમુતિક ન્યાયમાં એક વસ્તુને સ્વીકારવામાં તેની સાથે સગત ધરાવનારી અન્ય વસ્તુનો પણ સ્વીકાર સ્વાભાવિક રીતે કરવામાં આવે છે. ત્યાં તેના સ્વીકાર માટે જૂદો પ્રયાસ કરવાની જરૂર નથી. (૧૩) પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની મહત્તાને. (૧૪) ઇષ નિત્યો મહિમા એ વાક્યમાં અરેલો ઇષ: (આ) શબ્દથી (૧૫) જો એવા પ્રાપ્ત્ય-વ્યક્તના જાણનારના જ્ઞાનથી વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોથી તે દૂર અને તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના જ્ઞાનથી તો તે રૂણી જાય એમાં શું નવાઈ? આ રીતે અર્હિઆં કેમુતિક ન્યાય જણાવ્યો છે (૧૬) પદને જાણે (૧૭) વ્યક્તના જાણનાર ભક્તનું જ્ઞાન હોય તો ઉપર કલ્પ પ્રમાણે કર્મથી દૂર થવાય છે, તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાનના જ્ઞાનથી દૂર થવાય એમાં શું અગત્ય છે? ભાવાર્થ—જો એમ કહેવામાં આવે કે જ્ઞાનીએ કર્મનો સ્વીકાર કરે છે તેથી તો ફક્ત જ્ઞાનના અર્થવાદ (સ્તુતિ) માટે તેમ કરે છે? આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે ના, જ્ઞાનીના કર્મના ફલનો મંગલ અપૂર્વ હોવાથી વિધિરૂપ છે. આથી ત્યાં તે વિધેયજ છે અર્થવાદરૂપ નહિ. ૨૧

સૂત્ર ૨૨—(૧) હવે પછીનાં ત્રણ સૂત્રોથી શંકાનું નિવારણ. સૂત્રકાર કરે છે (૨) અગભાવમાં

વમાં શંસન કરે છે તેથી શ્રુતિથી કેતિઓ શંસનના અંગરૂપ સમજાય છે. શંસનમાં માત્રનું પ્રાધાન્ય હોવાથી અર્થજ્ઞાન તે પ્રમાણે નહિ હોવાથી ઉપદેશ સુધી આખ્યાનનું પતિપાદ જ્ઞાન મન્ત્રાર્થવાળું અપ્રયોજક છે. તેથી કર્મમાં ૬ અંગતા પણ કહેવી શક્ય નથી તો પ્રાધાન્યતો દૂર રહ્યું. ધર્મિનીજ અસિદ્ધિ છે એમ કહે છે. કહેલી રીતિથી સઘળી ઉપાખ્યાનની શ્રુતિઓ કર્મની અંગરૂપ છે. એવો અર્થ છે. ૧૦ અહિંઆ આ પ્રમાણે પણ જ્ઞાન કર્મનું અંગ સંભવતું નથી એમ આચાર્ય કહે છે. ના. શાથી ? કર્મ કરતાં જ્ઞાન વિશેષ છે. અધિક ધર્મ યુક્ત તરોકે કહેલું છે તેથી જ્ઞાન કર્મના અંગરૂપ નથી એવો અર્થ છે. ૧૧ વિશેષપણું તો આખ્યાનોમાંજ છે તેથી હેતુ અપ્રયોજક છે એમ હોય તો કહે છે એમ નથી. આચાર્યનો આશય નહિ સમજવાથી. તોપણ પ્રથમ દુર્જન ૧૫ પ્રસન્ન થાય એ ન્યાયથી આખ્યાનો શંસનતામાં અંગની ઉપેક્ષા કરીને કહેવાય છે. અરેખર આખ્યાનોમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી. પણ અન્યત્ર કરવામાં આવે છે. તોપણ તૈત્તિરીયકમાં તે કહેવાય છે. બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત છે. તેને આ કહે છે. સત્ય, જ્ઞાન અનન્ત, બ્રહ્મ (તે. ૨-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને ૧૬ માહાત્મ્ય વિશેષના જ્ઞાન માટે આકાશાદિનું કર્તૃત્વ ૧૭ આનન્દમયત્વ તથા રસમય ત્વ પણ કહીને ૧૮ આના ૧૯ ડરથી એમ કહીને સર્વનું તે નિયામક છે એમ કહીને ભગવાનજ પૂર્ણાનન્દ છે એમ જણાવવાને માટે ૧૯ આનન્દની ગણના કરીને આનન્દમય પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થનારથી અનુભવ કરાતા આનન્દમય સ્વરૂપને “અત્યાંથી વાણી મન સહિત” પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે” (તે. ૨-૧) વગેરેથી કહીને ૨૦ તેને જાણનારનું માહાત્મ્ય કહેવાય છે “તેને આ સંતાપ થતો નથી કે મેં શું સાઈ કર્યું નથી અને શું પાપ કર્યું” (તે. ૨-૬) અહિંઆ જ્ઞાનવાળો અત્યિદૂષ્ણ દેશ કાલથી અપરિચ્છિન્ન, સર્વના કર્તા નિરવધિ આનન્દરૂપ, સર્વના નિયામક, મન અને વાણીથી અગોચર પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૧ કર્મ તો જાતે કલેશાત્મક છે અને કર્મવાળો પણ. “આજ આનન્દની માત્રાથી

(૩) ઉપાખ્યાનો (૪) ઉપાખ્યાનના અંગ શંસનમાં (૫) ઉપાખ્યાનોનું અર્થ જ્ઞાન અપ્રયોજક હોવાથી (૬) ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરૂપ છે એ કહેવું બાજબી નથી (૭) ઉપાખ્યાનોના અર્થ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય (૮) જ્ઞાનરૂપ ધર્મની (૯) ધર્મની સ્તુતિ તરિકે ધર્મમાં તેનો ઉપયોગ છે તેથી (૧૦) આ સૂત્રમાં (૧૧) હોવા પ્રકારથી (૧૨) જ્ઞાન એટલે ઉપાખ્યાનના તાત્પર્યના વિષય બનેલ બ્રહ્મજ્ઞાન (૧૩) ઉપાખ્યાનનું અર્થ જ્ઞાન (૧૪) આખ્યાનોના અર્થજ્ઞાનમાંજ (૧૫) આખ્યાનો શંસનના અંગરૂપ નથી એમ દુર્જનની પ્રશંસા માટે કહેલ છે, (૧૬) બ્રહ્મનું ખાસ માહાત્મ્ય જણાવવાને બ્રહ્મને આકાશ વગેરેનું કર્તૃત્વ તો હાંમાં કહેલ છે. (૧૭) વળી ત્યાં બ્રહ્મને આનન્દમય તથા રસરૂપ જણાવેલ છે. (૧૮) બ્રહ્મથી સર્વ કાષ્ઠ ભય પામે છે એવું તો હાંમાં આગળ કહેલ છે તેથી તેજ સર્વનું નિયામક છે એમ જણાવેલ છે. (૧૯) પછી ભગવાનની પૂર્ણાનન્દના જણાવવાને નેમના આનન્દની ત્યાં ગણના કરી ૨૦ ત્યાં માત્ર પાનન્દથી શરૂ કરીને અદ્ય બ્રહ્મના આનન્દ સુધીના આનન્દની ગણતરી કરે છે. ત્યાંથી આગળ પુરુષોત્તમના આનન્દની ગણતરી શ્રુતિ કરી શકતી નથી. (૨૦) પુરુષોત્તમના આનન્દનું વર્ણન વાણી કરી શકતી નથી તો પણ જે એ પુરુષોત્તમ માથે પોતાના સર્વ મનોરથો ભોગવે છે એવા ભક્તનું મદદ ભાગ્ય છે એમ ત્યાં જણાવેલ છે, (૨૧) અહિંઆ બ્રહ્મસાથે આનન્દના ભોગવનારનું જે વર્ણન કર્યું છે

અન્ય ભૂતો જીવે છે? (બૃ. ૪-૩-૩૨) એવી શ્રુતિ છે 'તેથી, હૃદયર આનન્દનાં જનક સ્વર્ગ અને પશુ વગેરે ફક્તને મેળવે છે' તેથી વિહિત અને નિષિદ્ધ કર્મોનું અપ્રયોજન-ત્વ તેમાં કહેવાય છે તેથી કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનનો નિરવધિ જ વિશેષ રરકહેવાય છે તેથી ધર્મની સિદ્ધિ નથી અથવા જ્ઞાનની કર્મમાં અંગતા સિદ્ધ થતી નથી. ૨૨

તો પણ આખ્યાનથી પ્રતિપાદિત વિદ્યાની અસિદ્ધિ છે એમ હોય તો ત્યાં કહે છે.

તથા ચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥૩-૪-૨૨॥

વળી ઉપખન્ધથી એકત્રાક્યતા પણ છે.

જેમ કેવલ શ્રુતિથી વિદ્યાનું પ્રાધાન્ય છે તેમ ઉપાખ્યાન શ્રુતિનું છે એવો અર્થ છે, 'ચ' શબ્દથી પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી નિર્ણય અર્થનું પ્રતિપાદન છે. 'અહિંઆં' મોટા-ઓનીજ પ્રવૃત્તિ છે. તે બહુ આયાસ પૂર્વક છે તેથી ઉપાખ્યાન વગર જ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિના કરતાં ઉપાખ્યાનોની વિદ્યાના માહાત્મ્યનું જાપન તથા પ્રચારન 'અધિક' છે. ત્યાં હેતુ એક વાક્યતાના ઉપખન્ધથી છે. "આચાર્યવાળા પુરુષ જાણે છે" (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી 'એક વાક્યતાનું' જ્ઞાન. 'આખ્યાન વિના હોતું' નથી તેથી તેને માટે 'શુરુ અને શિષ્યની કથાનો ઉપખન્ધ છે એવા અર્થ' છે. 'અથવા ઉપાખ્યાન સહિત શ્રુતિમાં જેમ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે-ઉલ્લેખવનારને ઉપદેશ આપો એમ કહીને નારદ સનતકુમાર પાસે બેઠા (છાં. ૭-૧-૧) વગેરે આખ્યાનોમાં પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે એમ આનાખ્યાનની 'શ્રુતિથી એક

તે કર્મવાળા નથી. તેનામાં ત્યાં કર્મનો સંપર્ક નથી. કારણ કે કર્મ કલસાત્મક હોવાથી દુઃખથી પૂર્ણ છે જ્યારે ભક્તનું ભગવાન સાથેનું ક્રોડન આનન્દ પૂર્ણ છે (૨૨) કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાન અધિક છે, (૨૩) જ્ઞાનની મિદ્ધિથી શ્રુતિમાં કહેલું હોવાથી ધર્મની સિદ્ધિ નથી. ભાવાર્થ-શકા બ્રહ્મ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અગરૂપ સંમનના અગરૂપ છે તેથી કર્મનું પ્રાધાન્ય છે? ઉત્તર ના, અહિંઆં ઉપાખ્યાનોમાં કર્મની સરખામણીએ જ્ઞાનનીજ વિશેષતા કહેલી છે. ૨૨

સૂ. ૨૩-(૧) સ્વનું પ્રયોજન કહે છે. (૨) આખ્યાનોની કર્મની શેષનામાં અમિદ્ધિ (૩) જ્યોતિ મળવ: વગેરે શ્રુતિ આ નારદ સનતકુમારને એમ કહે છે કે હે ભગવન મને વિદ્યાનું અપ્યપન કરાવો આમાં વિદ્યાજ મુખ્ય છે વિદ્યાનું અવશ્ય કરવાને નારદ મનતકુમાર પાસે જાય છે (૪) સ્વમાં 'ચ' શબ્દ તેનાથી નારદે કહેલા પ્રશ્ન અને સનતકુમારે આપેલા ઉપરોચી જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું હતું તે જણાવ્યું છે (૫) ઉપનિષતમાં મોટાઓ નારદ મનતકુમાર વગેરેની પ્રવૃત્તિ છે (૬) મોટા-ઓની પ્રવૃત્તિ (૮) અવાન્તર ફક્ત (૯) કેવલ વિદ્યાનો બોધ કરનાર શ્રુતિની સરખામણીએ અધિક છે. (૧૦) કેવલ વિદ્યાની બોધક શ્રુતિઓની એક વાક્યતાનું જ્ઞાન (૧૧) ઉપાખ્યાન વગરજ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિની સરખામણીએ તે પણ બહુજ આયાસ પૂર્ણ છે તેથી વિદ્યાના માહાત્મ્યનું જાપન તે ઉપાખ્યાનોનું અધિક અવાન્તર ફક્ત છે (૧૨) સૌમ્ય પુરુષ ગન્ધર્વોમ્યોમિન્દ્રાક્ષ એમાં શુરુ શિષ્યની કથા કહેલી છે (૧૩) અહિંઆં ચંકા યાજ કે શુરુ શિષ્યના આખ્યાનથી સહિત કેવલ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનાર 'બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત યાજ છે' વગેરે શ્રુતિઓની આખ્યાનોમાં આદ્રશ દોષ છે, આખ્યાન સહિત શ્રુતિઓને બીજાની આદ્રશ દોષ છે એમ નહિ તેથી કેવલ જ્ઞાન પ્રતિપાદક શ્રુતિ-ઓનું આખ્યાન સહિત શ્રુતિનું ગેપત્વ બને માટે અન્ય પક્ષને કહે છે. (૧૪) આખ્યાન વગરની શ્રુતિમાં

વાક્યતાથીજ આખ્યાનમાં જ્ઞાન સ્વરૂપના બન્ધથી પ્રતિપાદન છે. તેથી એમ અર્થ છે. નેકટય ૧૫વાચક “ઉપ” શબ્દથી જે તે તે શું અને તે તે શિષ્યની કથાની વસ્તુ છે તેનું સામીપ્ય અહિંમાં કહેવાય છે. ૧૬ નહિ તો સામીપ્યના અસંભવથી કદિપત તત્ત્વમાં શંકાનો નિરાસ છે. એમ હોય તો પણ પારિશ્લવના અર્થમાં અમે ૧૭બાધક એતા નથી એમ હોય તો કહેવાય છે. અધ્યયેષ પ્રકરણમાં “મનુ વૈવસ્વત રાજ” વગેરે આખ્યાનો જ્યાં કહેવામાં આવ્યાં છે ત્યાં સામાન્ય રીતે તેમનો વિનિયોગ છે અને સર્વ આખ્યાનો પારિશ્લવનું શંસન કરે છે એમ આનાથી કહેવાયું. આમાં ‘સર્વ’ શબ્દ તે આખ્યાનના અર્થમાં નહિ. કારણ કે પ્રકરણનું નિયામક છે તેથી એમ ૧૮હોય તો જ્યારે પારિશ્લવ નામના કર્મનો પ્રસ્તાવ હોય ત્યારે વિશેષ ૧૯વિનિયોગ “પારિશ્લવને કહો એમ” કહેલો છે. પ્રથમ દિવસે ‘મનુ વૈવસ્વત રાજ’ બીજે દિવસે “ઇન્દ્ર વૈવસ્વત” અને ત્રીજે રિવસે યમ વૈવસ્વત રાજ” વગેરે અનુક્રમ આખ્યાનોનો બાકીના વાક્યમાં વિનિયોગ કરાય છે. આખ્યાનનું સામાન્ય રૂપ અનુક્રમ દિવસ હોવામાં અનુક્રમ ઉપાખ્યાનનું વિધાન હોય નહિ. ૨૦માટેજ પારિશ્લવ તે એક વચન છે તેથી અન્ય આખ્યાનના બન્ધનો સંબન્ધ પણ નથી. પ્રાપ્તનાં અભાવથી. ૨૩

અત એવ ચાર્શન્ધનાયનપેક્ષા ॥૩-૪-૨૪॥

જ્ઞાની યજ્ઞાત્મક હોવાથી જ તેમને અગ્નિ ધન્ધનાદિની અનપેક્ષા છે.

આ પ્રમાણે બ્ર. સૂ. ૩-૪-૧ થી ઉપક્રમણ કરીને જ્ઞાનના ફક્ત સાધનમાં કર્મની ૨અનપેક્ષાનું ઉપપાદન કરીને ત્યાંજ અન્ય ઉપપત્તિને કહે છે. જે કારણથી જ્ઞાની જ્ઞાનથી પોતેજ યજ્ઞાત્મક થયો છે તેજ કારણથી જ્ઞરામર્થ અગ્નિહોત્રમાં તેનાં સમિદ્ વગેરેથી શરૂ કરીને આજ્ઞા સુધીનાં જે છે તેમની અનપેક્ષા કહી છે. તેત્તિરીયકની શ્રુતિમાં તે કહેવાય છે. ૭આ પ્રમાણે બાહ્યનારના યજ્ઞનો આત્મા અજમાન છે, શ્રદ્ધા ખેલી શરીર

જેમ જ્ઞાન છે તેમ આખ્યાનવાળી શ્રુતિમાં છે. આથી તે બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં એકવાક્યતા છે. (૧૫) શ્રુતિ વાક્ય આ પ્રમાણે કે, અધોદિગગચ્છતિ હોમસાદ સન્તકુમારં નારદ. આમાં હવમસાદ શબ્દ છે. ત્યાં ‘ઉપ’ ઉપસર્ગ નિકટતાનો અર્થ સૂચવે છે. અર્થાત્ નારદ સન્તકુમારની નિકટ બેઠા (૧૬) તે તે શરૂ અને શિષ્યો વારતવિક નહોય તો (૧૭) સર્વ આખ્યાનો પારિશ્લવનું અંગ હોવાથી તેનો ઉપયોગ બધા વિદ્યામાં નથી, તેવો બાધક. (૧૮) પ્રવરણ અને મનિધિધી સર્વ શબ્દના અર્થનો મંકાય હોય તો પણ (૧૯) જૂદા જૂદા દિવસે જૂદા જૂદા આખ્યાનોનું કથન એવો વિશેષ વિનિયોગ (૨૦) એક એક પારિશ્લવમાં એક એક આખ્યાન નિયત થયેલું છે તેથી. હાવાર્થ-જેમ કેવલ શ્રુતિઓમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદકત્વ છે તે પ્રમાણે આચાર્યજ્ઞાન પુણ્યોવેદ વગેરે શ્રુતિથી એક વાક્યતાના જ્ઞાન માટે ઉપાખ્યાનની રીતિથી શરૂ અને શિષ્યની કથાનું ઉપનયન હોવાથી આખ્યાન શ્રુતિઓ પણ વિદ્યાની પ્રતિપાદક છે. ૨૩

સૂત્ર ૨૪-(૧) શરૂ કરીને (૨) જ્ઞાનના ફક્ત માટે કર્મની જરૂર નથી એમ જણાવીને (૩) જ્ઞાનીએ ક્રિયાત્મક થત નહિ, પણ જ્ઞાનાત્મક આધ્યાત્મિક થત દરવાનો છે (૪) આ નામનો એક પ્રકારનો અગ્નિહોત્ર યાગ છે, (૫) યજ્ઞમાં હોમવા માટેનું ઘી (૬) સમિત્થી તે ઘી પર્વન્ત જણાવેલાં યાગનાં ઉપરકર (માધનો) તેમની જ્ઞાનરૂપી યજ્ઞમાં આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં જરૂર નથી (૭) તો અજ્ઞાનરૂપી આધ્યા-

ઈધન, વેદિ ઉર, ગાહિ હોમ, વેદ શિખા, યૂપ હૃદય, આત્મ્ય કામ, પશુ મન્યુ. અગ્નિ તપ છે" (ના. ૮૦) વગેરે આથી જે અન્યની યજ્ઞતાનું સંપાદન કરે છે તેની સ્વ કાર્યના સાધનમાં કેવી રીતે યજ્ઞાપેક્ષા હોય એવા ભાવનું સૂચન થાય છે. ૨૪

૨ સર્વાપેક્ષેત્યધિકરણ.

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥૩-૪॥૨૫॥

વળી સર્વની અપેક્ષા છે; યજ્ઞાદિની શ્રુતિથી, અન્યની માફક.

કહેલા ૧-યાયથી જ્ઞાન પ્રતિ કર્મનેા ફલના ઉપકારી હોવામાં અભાવ છે તોપણ સ્વરૂપમાં ઉપકારી છે કે નહિ તેનો વિચાર થાય છે. ત્યાં પૂર્વપક્ષ ૧ છે કે નહિ. ગુરુની પાસે જવાથી અને તેના ઉપદેશથી જ તેનો સંભવ છે તેથી. “આચાર્યવાળો પુરુષ બાણે છે” (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી. અહિં આં સિદ્ધાંત કહે છે. સધળા કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં અપેક્ષા છે “અહિં આં પ્રમાણ કહે છે. કારણ કે યજ્ઞાદિની શ્રુતિ છે તેથી. યજ્ઞાદિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિજ પ્રમાણ છે તેથી એવો અર્થ છે. અહિં આં આ અભિપ્રાય છે—પુરુષોત્તમ સ્વતંત્ર પુરુષાર્થ રૂપ છે. તેની પ્રાપ્તિ ફલ છે. ત્યાં પ્રેમ ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું તેનું જ્ઞાનજ સાધન છે તેથી “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૭) વગેરેથી “આને બાણનાર તે અમૃત થાય છે” (ખૂ. ૪-૪-૧૪) વગેરે હાથે સુસિઓથી પ્રતિપાદન થાય છે. “વળી જીભ દુઃખને મેળવે છે” (ખૂ. ૪-૪-૧૪) એવી શ્રુતિથી જ્ઞાન રહિતોને ફક્ત દુઃખથી પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. આમ હોય તો સર્વ અર્થના તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિ ૧ યજ્ઞાદિકને સ્વતઃ અપુરુષાર્થના સાધન તરીકે જે નિરૂપણ કરે છે તે સર્વથા પુરુષાર્થના સાધન

ત્રિમક જરામર્થ અગ્નિહોત કેવી રીતે કરવાનો છે તે વિષે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૮) અહિં આ આપેલી શ્રુતિમાં ક્રિયાત્મક યજ્ઞ નહિ પણ જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞનું પ્રતિપાદન છે તો પછી જ્ઞાનીને ક્રિયાત્મક યજ્ઞની અપેક્ષા નથી. એવા ભાવનું સૂચન છે. ભાવાર્થ—જ્ઞાની પોતે જ જ્ઞાનથી યજ્ઞાત્મક બનેલો હોય છે તેથી જ જરામર્થ અગ્નિહોતમાં અગ્નિ તથા ઇન્ધન વગેરેની ત્યાં અપેક્ષા નથી એમ કહ્યું છે.

અધિ. ૨ સૂત્ર ૨૫—(૧) જ્ઞાન પ્રતિપાદક શ્રુતિથી ભગવાન અથવા તેમના જ્ઞાનની અધિકતાના પ્રતિપાદનથી. (૨) જ્ઞાનના ફલમાં કર્મની જરૂર નથી. (૩) ભલે જ્ઞાનના ફલમાં કર્મ ઉપયુક્ત ન હોય પણ જ્ઞાની માટે ૥ કે નહિ, અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં કર્મ જરૂરનું છે કે નહિ? તેનો વિચાર અહિં આં કરે છે, જ્ઞાન સિદ્ધ થયા પછી તેના ફલ માટે ભલે કર્મની ઉપયોગિતા ના હોય પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તો તમે સ્વીકારશો કે નહિ? (૪) પૂર્વપક્ષમાં એમ કહે છે કે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં પણ કર્મની જરૂર નથી. (૫) ગુરુની પાસે જવાથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં કર્મની જરૂર નથી. (૬) આ શ્રુતિમાં જ્ઞાન માટે પુરુષે આચાર્ય પાસે જવું એમ કહ્યું છે (૭) ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની જરૂર છે એવો સિદ્ધાંત છે (૮) પોતે કહેલા સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં સ્વકાર યજ્ઞાદિની શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૯) જો ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની જરૂર ન હોય તો શા માટે વેદમાં તે વિષેની શ્રુતિઓ આપે? ત્યાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વિષેની શ્રુતિઓ છે માટે જ તેમની ભગવાનના જ્ઞાનમાં અપેક્ષા છે એ સિદ્ધ થાય છે (૧૦) સ્વતઃ પુરુષાર્થ તે ભગવાન જ છે,

તરીકે જ છે એમ માનવું જોઈએ. અને તે ^{૧૧}નિષ્કામતાથી તે પ્રભાણે કરેલું છે માટેજ વાળસનેચિશાખામાં જેવા કર્મ કરનાર જે આચારવાળો હોય તેવો તે થાય છે. સારાં કર્મ કરનાર સાધુ થાય છે, પાપ કરનાર પાપી થાય છે. (ગૃ. ૪-૪-૫) ^{૧૨}એમ ઉપક્રમણ કરીને કહેલું કે તે લોકમાંથી ફરીથી આ લોક તરફ આવે છે-કામના કરતાં, કામના નહિ કરતાં, જે અકામ, નિષ્કામ આત્મકામ, આસકામ થાય છે, તેમાંથી પ્રાણોત્તું ઉત્ક્રમણ નથી. અહિંઆંજ તેનો સગન્વય છે. પ્રજ્ઞાજ યતાં પ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય છે” (ગૃ. ૪-૪-૬) ^{૧૩} અહિંઆં કામના નહિ કરનાર કર્તાનું નિરૂપણ કરાય છે. એટલું અધ્યાહાર છે. પુરુષ કર્મ કરવા પ્રથમ અકામ હોય તે પછીથી નિષ્કામ. યજ્ઞને આત્મકામ નિરૂપણ સ્નેહવાળો પ્રભુમાં થાય છે અને પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આસકામ બને છે એવો અર્થ છે. અહિંઆં ગૃ. ૪-૪-૫ થી કર્મના કર્તાના જ ઉપક્રમથી ગૃ. ૪-૪-૬નાથી પણ તેવા પ્રકારનો તે કહેવાય છે આમ હોવાથી સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ માટે વિધિ દ્વલોને બાતે જ કહીને માણસોને જામમાં નાંખવા છે. આથી પોતાનાં કહેલા કર્મ કરવાથી લાંબા સમયમાં દયાથી નિષ્કામ કરે છે. કામના સહિત પણ કરતાં વૈદિક કર્મથી અનેક જન્મો સુધી અસુક સંસ્કારના પ્રચયથી પણ તે પ્રભાણે છે. કર્મથી ^{૧૪}કષાય પકવ થાય છે ત્યારે જ્ઞાન પ્રવૃત્ત થાય છે એવી સ્મૃતિઓથી પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કર્મની ^{૧૫}અપેક્ષા છે. ^{૧૬}શબ્દથી પુષ્ટિમાં અગીકૃતને સર્વની અપેક્ષા છે એમ તેનો સમુચ્ચય કરાય છે. માટેજ “ આ આત્મા પ્રવચનથી લબ્ધ થતો નથી “ વગેરે શ્રુતિનો વિરોધ નથી. જ્ઞાનદારા કર્મોદિજ દ્વલના સાધક હો, એવી શંકાના નિરાસ માટે દષ્ટાન્ત કહે છે. અશ્વની માદ્રક. જેમ ^{૧૭}દ્વલના સાધક દેશના વ્યવધાનાત્મક દેશના અતિક્રમમાં અશ્વની સાધનતા છે તેના દ્વલની સિદ્ધિમાં નહિ. તેમ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિ દૈવિક પ્રતિબંધની નિવૃત્તિઓમાંજ તેમની સાધનતા છે. નહિ કે ભગવતપ્રાપ્તિમાં એ એ અર્થ છે. અને આ ^{૧૮}સુસુક્ત તથા ભક્તના વિષયની છે એમ બાણુવું જોઈએ. ^{૧૯}આત્યન્તિક ભક્તિવાળાને ભક્તિથી બીજાની અપેક્ષા નથી. ૨૫.

કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ તે પુરુષાર્થો નથી. તેઓ તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં સાધન રૂપ છે. (૧૧) આ સાધનો નિષ્કામ પૂર્વક કરવાં (૧૨) આમા સકામ કર્મ કરનાર ફરીથી જન્મ ધારણ કરે છે એમ કહે છે નિષ્કામ કર્મ કરનારનું ક્ષણ જણાવે છે (૧૩) કર્મ કરીને જો. ચિત્તના મળ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો ઉદય હોતો નથી, માટે કર્મથી ચિત્તના મળોને દૂર કરવા જોઈએ (૧૪) આ રીતે ચિત્તના મળો દૂર કરવાને, કષાયને પકવ કરવાને કર્મની અપેક્ષા છે. (૧૫) સ્વતઃ જ શબ્દથી પુષ્ટિમાર્ગીયને યદ્વાદિની જરૂર છે કે નહિ તે વિષેના વિચારનો નિર્ણય આપે છે, અર્થાત્ યદ્વાદિની. અપેક્ષા જે જણાવી છે તે મર્્યાદાવાળાને પુષ્ટિમાર્ગીયને માટે નહિ (૧૬) જેમ ઘોડા ઉપર બેસનાર માણસ ધારેક સ્થાનમાં જઈ શકે છે, કારણ કે તે સ્થાને પહોંચતાં વચ્ચે જે અન્તર આવે તે દૂર કરવાને-ઉત્ક્રમણ કરવાને તે અશ્વ સહાય રૂપ બને છે, તેમ યદ્વાદિ ઇષ્ટ દ્વલની પ્રાપ્તિમાં અન્તરાયને દૂર કરવામાં સાધન રૂપ છે. અર્થાત્ અન્તરાયની નિવૃત્તિ એજ અશ્વનું પ્રયોજન તેમ ભગવતપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ એજ યદ્વાદિનું પ્રયોજન છે તે ભગવતપ્રાપ્તિમાં સાધન રૂપ નથી. (૧૭) અર્થાત્ યની તથા મર્્યાદા ભક્ત (૧૮) પુષ્ટિ ભક્તને યદ્વાદિની નથી. તેને તો ભક્તિની પ્રેરણાદ્વારા ભક્તિ (નવધા નહિ) ની જ

શમદમાદ્યુપેતઃ સ્યાત્તથાપિ તુ તદ્વિધેસ્તદ્ગતયા તેપામવચ્ચાનુષ્ટયત્વાત્ ॥૩-૪-૨૬॥

શમદમાદિથી ઉપેત (ભક્તિ માર્ગમાં) હોય તો પણ તેની વિધિ તેના (જ્ઞાનના) અંગરૂપ હોવાથી તે અવશ્ય કરવાં બોધ્યો તેથી.

તો “આ પ્રમાણે જાણનાર શાન્ત દાન્ત” (ગૃ. ૪-મુ-૨૪) વગેરેથી શમદમાદિને જ્ઞાનનાં સાધન કહેલ છે, નહિ કે યજ્ઞાદિને ત્યાં કહે છે. બો કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમદમાદિવાળો હોય છે તો પણ તેના અંગ તરીકે આત્મામાંજ આત્માને જૂએ એમ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનના અંગ તરીકે જ. શમદમાદિની વિધિના હેતુથી જ્ઞાનમાર્ગમાં તેમનું અવશ્ય અનુદાન હોવાથી તે પ્રમાણેની વિધિ છે એવો અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગમાં શમદમાદિનો સ્વતઃ સંભવ હોય તો પણ તેમની આવશ્યકતા નથી એવો ભાવ છે. ૨૬

સર્વાન્નાનુમતિશ્ચ પ્રાણાત્મયે તદ્દર્શનાત્ ॥૩-૪-૨૭॥

અને સર્વ અન્નની અનુમતિ છે. પ્રાણના નાશમાં તે બેવામાં આવે છે તેથી.

‘સત્વના શોધક તરીકે યજ્ઞ શમદમાદિનું વિધાન છે એવો મત સુક્ત નથી. “આહારની શુદ્ધિમાં સત્વની શુદ્ધિ હોય છે.” (છાં. ૮-૨૬-૨) એ શ્રુતિથી તેની નિરુદ્ધ છાન્દોગોની સર્વ અન્નના ભક્ષણની અનુમતિ પણ સંભળાય છે તેથી. “આમ જાણનારમાં કંઈ પણ અન્ન નથી તેમ નથી.” (છા. ૫-૨-૧) તેમ વાજસનેયિઓ પણ કહે છે. “આને ટોણ પણ અન્ન ખાધેલું હોતું નથી એમ નથી. (ગૃ. ૬-૧-૧૪) વગેરે. માટે સત્વની શુદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિનું વિધાન નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો વિષયની વ્યવસ્થા કહે છે. આહારની હર્ષભતાથી પ્રાણના નાશનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પ્રાણનું ધારણ તે જ્ઞાનનું અંતરંગતમ સાધન હોવાને લીધે અને આહાર દેહના પોષક તરીકે બહિરંગ હોવાથી તેની

જરૂર છે. ભાવાર્થ—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિ વગેરે સર્વ સાધનોની જરૂર છે. છે. દારણ કે વેદની શ્રુતિઓમાં તે સાધનો જણાવેલા છે. જેમ દર દેશમાં આવેલા કોઇ સ્થાનમાં જવામાં વચ્ચે જે અન્તર પ્રતિબંધરૂપ હોય છે તેને દૂર કરવામાં અધની જરૂર રહે છે તેમ ભગવત્ જ્ઞાનમાં જે અન્તરંગિયો છે તે દૂર કરવામાં જ યજ્ઞાદિની જરૂર છે. આ યજ્ઞાદિની અપેક્ષા જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને માટે છે. પુરુષોત્તમને માટે નહિ પુરિ ભક્તને તો પ્રેમભક્તિ સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી. જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને તો ચિત્તની શુદ્ધિને માટે તેની જરૂર છે. ૨૫

સુત્ર ૨૬—(૧) ‘આદિ’ શબ્દથી ‘યજ્ઞ વગેરે’ સમજવા (૨) જ્ઞાનના અંગ તરીકે (૩) જ્ઞાન માર્ગવાળાને જ્ઞાન માટે શમદમાદિ જરૂરના છે. તેથી તે જ્ઞાનનાં અંગ છે (૪) ભક્તિ માર્ગવાળાને માટે શમદમાદિ સાધનની અપેક્ષા નથી. ભાવાર્થ—શમદમાદિ સાધનોની અપેક્ષા જ્ઞાનમાર્ગમાં જ છે ભક્તિમાર્ગમાં નહિ. ૨૬

સુત્ર ૨૭—(૧) ચિત્તની શુદ્ધિ માટે યજ્ઞાદિ તથા શમાદિની જરૂર છે એવો મત (૨) ચિત્ત શુદ્ધિ માટે અન્ન શુદ્ધિ લેવું બોધ્યો. એવું શ્રુતિમાં જણાવે છે તથા યજ્ઞાદિ સાધનરૂપ નથી. ચિત્ત શુદ્ધિમાં સાધનરૂપ અન્નાદિની શુદ્ધિ છે. (૩) સિદ્ધાન્તી કહે છે. (૪) ચિત્તની શુદ્ધિ અન્નની શુદ્ધિ

અનુમતિ કરાય છે. એમ અર્થ છે. અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. તેના દર્શનથી પરેખર આપદમાં આવેલા આકાશજી ઋષિએ હાથીથી અર્ધા ખાધેલા કુટ્મખો ખોદ્યા “(છાં. ૧-૧૦-૫) વગેરે શ્રુતિ જોવામાં આવે છે એમ અર્થ છે. એકે જ્ઞાનના સાધન તરીકે સત્ત્વ શુદ્ધિની અપેક્ષા છે તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેના સાધનોની અપેક્ષા નથી તેથી” છાં. ૫-૨-૧ પ્રમાણે “તેવાની બાબતમાં સાર્વદિગ્રી પણ તેની અનુમતિ અનુચિત નથી. વળી ધ્ર. સૂ. ૩-૪-૨૯થી “અવિદ્વાનની અનુમતિ પણ કહેવામાં આવશે તો પણ આચાર્યે અમુક અવસ્થાના વિષયમાં આને જે કંઈ તેથી જ્ઞાનીઓને પણ આપત્તમાં વિહિત કર્મનો ત્યાગ અને અવિહિતનું અનુષ્ઠાન હોય છે તથા ચિત્તની મહિનતાની “ઉત્પત્તિથી જ્ઞાનનું” તે તિરોધાયક છે એમ શ્રુતિને અભિમત જણાવાય છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં ખીલા રકંઘમાં-ધ્રુવાએ કહ્યું છે. “હે ઋષિ જેમના આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને આશયો પ્રશાન્ત થયેલા છે એવા મુનિઓ જ્યારે વિશુદ્ધ કેવલ, પ્રત્યક્ષમાં બરાબર અવસ્થિત, સત્ય પૂર્ણ, અનાદિ, અનંત, નિર્ગુણ, નિત્ય, અને અદ્વૈત જ્ઞાનને જાણે છે ત્યારે (ભા. ૨-૬-૩૯-૪૦) જ્ઞાનીઓના પણ ચિત્તોને તે દેવી મહામાયા ભગવતી જોરથી ખેંચીને મેહને સોંપે છે” (ભા. પુ. કે. મા. ૧-૫૪) એમ માર્કણ્ડેયથી પણ કહેવાયું છે. આ જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનવાળાની વ્યવસ્થા છે એમ જાણવું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગીયને આ પ્રકારે આપદનો સંભવ નથી. “અનન્ય રીતે મારું ચિન્તન કરનારા જે પુરુષો મારી ઉપાસના કરે છે તે નિત્ય અભિયુક્તોના યોગ ક્ષેત્રનું હું વહેન કરું છું” (ભા. ગી. ૯-૨૨) એમ ભગવાનનું વાક્ય છે “જે આ માયાને તરે છે તે મારું જ શરણ લે છે” (ભા. ગી. ૭-૧૪) એમ અહિંમાં “જ” શબ્દથી પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા માટે માયા તરવાની ઉક્તિથી અક્ષર માત્ર જ્ઞાનવાળાનું તેમ સુક્ત છે. ૨૭

ઉપર છે માટે મવદા શુદ્ધ અન્ન લેવું એમ કહેવામાં આવે છે તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે આવા સર્વત્ર નિયમ નથી, કારણ કે ચાનાદિ માટે દેહમાં પ્રાણની જરૂર છે. આ પ્રાણનો આધાર અન્ન ઉપર છે, તો દુષ્કાળ જેવા વખતમાં અન્ન મળવું દુષ્કલ હોય તો તે વખતે ગમે તેવું અન્ન લેવામાં બાધ નથી, એટલું જ નહિ પણ ઉપડું તે વિષેની સમતિ પણ શ્રુતિઓ આપે છે. (૫) આ શ્રુતિમાં આકાશજી ઋષિનું દર્શનત આપે છે અને તેણે આપદકાળમાં જેની પાસેથી અનાજ ન ખાતું, જોઈએ, તેની પાસેથી અનાજ ખાઈ હતું તે કહે છે (૬) જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પહેલાં સાધનની જરૂર, પછીથી નહિ (૭) જેમને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેમની બાબતમાં (૮) જ્ઞાન જેમને ઉત્પન્ન થયું છે તેવાઓ ગમે તેવું અનાજ ખાય તોપણ તેમને બાધ નહોતી નથી (૯) સત્ર ૧૯માં તો એવું જણાવે છે કે જે અવિદ્વાન હોય અર્થાત્ જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી તે પણ જો આપદકાળમાં હોય તો ગમે તેવું તે અન્ન ખાય તેથી તેને કષ્ટ પણ બાધ નહોતી નથી. તો પછી વિદ્વાનને જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તેને તો હોયજ ક્યાંથી ? (૧૦) ઉપર જણાવેલો ગમે તેવા અન્નનો સ્વીકાર આપદકાળ માટે છે, સાધારણ પ્રમગે નહિ, તેમ કરવાથી ચિત્તમાં મહિનતા રહે છે, અને જ્ઞાનનો ઉત્પન્ન થતો નથી. આવાર્થ—જ્યારે આદાર દુર્લભ હોય ત્યારે પ્રાણનો અત્યવ થતાં સર્વ અજની અનુમતિ શ્રવણ થાય છે આકાશજીની બાબતમાં એવું દર્શન રૂણી આવે છે આથી જ્યારે જ્ઞાન ન મળવું હોય, અર્થાત્ આપદકાળ સમયે જ્ઞાનીને માટે ગમે તેના અન્નનું જાણ કરવું છે સાધારણ પ્રમગમાં નહિ. સાધારણ પ્રમગમાં જો એ

અવાધાચ્છ ॥૩-૪-૨૮॥

અને બાધ નથી તેથી.

આપદમાં તે પ્રમાણે અન્ન ભક્ષણથી ચિત્તની અશુદ્ધિના અસંભવથી તથા તેનાથી ઉત્પન્ન કરાયેલ પ્રતિબંધના અભાવથી દોષ નથી એમ અર્થ છે. ૨૮

અપિસ્મર્યતે ॥૩-૪-૨૯॥

સ્મૃતિ પણ છે.

આપદમાં અવિદ્યાન પણ દુષ્ટ અનુભવ ભક્ષણ કરેતો તેમાં પાપનો અભાવ જ્યાં સ્મરણ છે ત્યાં વિદ્યાનની બાબતમાં શ્રુતિની અનુમતિમાં શી શંકા છે? એવો અર્થ છે સ્મૃતિ તો જે જીવિતના નાશના સંકટમાં આવેલો અન્ન ખાય છે. તે જલથી જેમ પત્રપત્ર લેવાતું નથી તેમ પાપથી તે લેવાતો નથી.” (સ્મ. મુ. ૧૦-૧૦૪) અથવા “જ્ઞાનાભિ સર્વ કર્મોને ભસ્મ કરે છે” (ભ. ગી. ૪-૩૭) તેનાથી વિદ્યાનનો દુષ્ટ કર્મ સાથેનો અસંબંધ પણ સ્મરણ છે એવો અર્થ છે. ૨૯

શબ્દશ્ચાતો કામકારે ॥૩-૪-૩૦॥

અને (સાધન દશામાં) યથેષ્ટ આચરણમાં (દોષ છે) તેમાં શ્રુતિ છે તેથી.

કારણ કે જ્ઞાનાર્થિ સર્વ કર્મના દહનમાં સમર્થ છે તેથી ફક્ત દશામાં કામકારમાં રેપણ દોષ નથી. માટે જ સાધન દશામાં તેના અભાવથી. તેથી આ પ્રમાણે જાણનાર શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો અને તિતિલાવાળો” (બુ. ૪-૪-૨૩) વગેરે રૂપ શબ્દ કામકારનો નિવર્તક સંબંધાય છે એવા અર્થ છે. ૩૦

અજની મર્યાદા ન સાચે તો ચિત્તની મહિમતા દૂર થાય નહિ અને તેને લીધે જ્ઞાન પણ ઉદય પામે નહિ. માટે જ્ઞાનીઓએ ચિત્ત શુદ્ધિદાગ ચમોદિનું મપાન કરવું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગીયને આપત્ત હોતી નથી કારણ કે તેમના યોગ ક્ષેમનું નિર્વહન ભગવાનજ કરે છે માટે તેમને માટે ચિત્ત શુદ્ધિદારા શમભોદિનું મપાન કરવું એમ અવશ્ય સાધનરૂપતા નથી ૨૭

સૂત્ર ૨૮—(૧) આપદાગમાં ગમે તેવું અન્ન ખાણું દોષ તો તેથી અશુદ્ધિ થતી નથી, તેમજ અશુદ્ધિને લીધે ચિત્તતા માહિન્યથી પ્રતિબંધ પણ હોતો નથી ભાવાર્થ—આપદાગમાં ગમે તેવું અન્ન ખાવાથી ચિત્તમાં દોષનો અર્થભવ હોવાથી જ્ઞાનમાં બાધ હોતો નથી. ૨૮

સૂત્ર ૨૯—(૧) આપદાગમાં અવિદ્યાન દુષ્ટનું અન્ન ખાય તો તેને પાપ લાગતું નથી તો પછી વિદ્યાનને તો લાગેજ નહિ. એ કહેવાનું અહિં આ તાર્પણ છે.*

સૂત્ર ૩૦—(૧) જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વ કર્મો બાળીને ભસ્મ કરવામાં સમર્થ છે. (૧) જ્ઞાની આપદાગમાં અશુદ્ધ અનુભવ અશુદ્ધ આચરણનું સેવન કરે તો તેમાં પણ તેને દોષ સ્પર્શ કરતો નથી. (૩) નિષિદ્ધ આચારના અર્થભવથી (૪) નિષિદ્ધાચારનો નિવર્તક અને વૈધ આચારનો પ્રવર્તક ભાવાર્થ—

* પ્રતીપ દીકામાં વિદ્યાનને દુષ્ટ કર્મનો અસંબંધ છે એ સંબંધને બદલે વિદ્યાનને અટકરતો અસંબંધ હોય છે એમ જણાવે છે. અને અદિઓ કહે છે કે અટકર્મ એટલે મંદાસનાં અટકરતો—આદાદિ કર્મ નહિ કરવાથી તેમને દોષ લાગતો નથી.

૩ વિહિતત્વાચ્ચાશ્રમકર્મોત્પત્તિરણ.

આ પ્રમાણે જ્ઞાન કર્મનું નાશક સિદ્ધ થતાં, જ્ઞાન જેને ઉત્પન્ન થયું છે તેણે આશ્રમ કર્મ કરવાં જોઈએ કે નહિ એનો વિચાર થાય છે ત્યાં કૃત્ત્ર ધ્યેયું હોવાથી કરેલાં કર્મ નાશ્ય હોવાથી અપ્રયોજક છે તેથી તે કરવાં જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે

વિહિતત્વાચ્ચાશ્રમકર્માપિ ॥૩-૪-૩૧॥

વિહિત હોવાથી આશ્રમ કર્મો પણ કરવાં જોઈએ.

જેમ આપનકાલ ના હોય ત્યારે જ્ઞાનીઓએ પણ અશિષ્ટનું જ અન્ન ખાવું જોઈએ, કારણ કે તેનું વિધાન છે તેથી. તે પ્રમાણે આશ્રમ કર્મ પણ નિત્ય કરવું જોઈએ જ કારણ કે તેનું વિધાન છે તેથી એમ અર્થ છે જેમ આપણે ન હોય ત્યારે અશિષ્ટના અન્નનું લક્ષણ દોષને માટે હોવાથી તેનો નિરોધ કરેલો છે તેથી, આજ વસ્તુનું ઉપપાદન (પ્ર સૂ ૩-૪-૨૭માં) “સર્વં અન્નની અનુભતિ”થી કહ્યું છે તેમજ નિત્ય ત્યાગ એ પ્રત્યવાયનો જનક છે તેથી તેને કરવું જોઈએ જ એવો ભાવ છે. ૩૧

વળી જે એમ કહ્યું કે કરેલાં કર્મ નાશ્ય છે તેથી તેનું પ્રયોજક નહિ હોવાથી તે ન કરવા જોઈએ તો ત્યાં કહે છે

સહકારિત્વેન ચ ॥૩-૪-૩૨॥

અને (આશ્રમ કર્મો) જ્ઞાનનાં અન્તરંગ શમદમાદિને સહાય કરનારાં છે તેથી.

શમદમાદિ અન્તરંગ સાધનોનાં સહકારી આશ્રમ કર્મો છે તેથી આનાથી સહિત શમદમાદિથી પણ જ્ઞાનને સ્થિર કરવું શક્ય નથી. તેથી તે કરવાં જોઈએ એવો અર્થ છે. જે સસારની વાસના ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ કર્મોનો છે તે જ્ઞાનથી નાશ પામે છે તેથી સહકારિ હોવામાં કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એમ ભાવ છે ૩૨

જ્ઞાનથી અગ્નિથી સર્વ પ્રપ્તું ક્ષત થાય છે તેથી સથેષ આશ્રમમા પ્રજ્ઞા જાતીરે કોઈ નથી પ્રજ્ઞા માધન દશામા તો યથેક આશ્રમમા દોષ છે મરણ કે જૂ ૧-૪-૨૩મા તે જણાવેલ છે ૩૦

અધિ ૩ સૂત્ર ૩૧—(૧) જ્ઞાન કર્મનો નાશ કરનાર છે એમ સિદ્ધ થયું (૨) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી (૩) જેમ આપકાળ ન હોય ત્યારે જ્ઞાનીએ શુદ્ધ અન્ન લેવું જોઈએ એવી મર્યાદા છે તેમ આપકાળ ન હોય ત્યારે તેમણે આશ્રમ કર્મો કરવા જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત કહે છે (૪) સાધારણ પ્રમગે ગમે તેનું અન્ન ખાવાથી ચિત્તમા મલિનતા રહે છે, તેથી શમદમાદિ બની આવતાં નથી (૫) આશ્રમ કર્મોનો સર્વથા ત્યાગ તે નિઃ ઉત્પન્ન કરનાર છે (૬) આશ્રમ કર્મો કરવા જોઈએ હોવાથી—આધારણ પ્રસંગમા જ્ઞાનીઓએ આશ્રમ કર્મ કરવા, આપકાળમા અન્નની માફક તેમનો ત્યાગ કર્યો છે, સાધારણ પ્રસંગમા નહિ. ૩૧

સૂત્ર ૩૨—(૧) જેમ શમદમાદિ એ જ્ઞાન માટે આવશ્યક છે તેમ આશ્રમ કર્મો પણ શમદમાદિ માટે આવશ્યક છે આશ્રમ કર્મ વગર શમદમાદિ બનતા નથી આશ્રમ કર્મો શમદમાદિની સાથેજ હોય છે. (૨) જેમ અગ્નિ કાળને બાળે છે ત્યારે તેમાથી ધૂમાડો નીકળવાનો જે તેમનો સ્વભાવ છે તેનો

આ પ્રકારે જ્ઞાનમાર્ગીય જ્ઞાનની સ્થિતતાના સાધનને કહીને ભગવાનના અવલુ
વગેરે ભક્તિમાર્ગીય સાધનોનું આનાથી આધિક્ય તથા આવશ્યકતા કહે છે.

સર્વથાપિ ત યૌભયલિંગાત્ ॥૩-૪-૩૩॥

સર્વથા પણ તે (ભગવાનના ધર્મો-અવજ્ઞાદિ) જ કરવાં જોઈએ;
શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું લિંગ હોવાથી.

ભગવાનનું અવલુ કીર્તન વગેરે અન્ય સાધનોની માફક વિહિત તરીકે જોડે કરવાં
જોઈએ જ તે! પણ સર્વથા પણ અન્યોની એકાએક ઉપસ્થિતિમાં તેના અનુસારને કયાં
પગર પણ તેજ એટલે ભગવદ્ધર્મ જ કરવાં જોઈએ એમ અર્થ છે. શાથી? શ્રુતિનું
તથા સ્મૃતિનું લિંગ છે તેથી. “તેનેજ વિશેષ રીતે જાણીને પીર બ્રાહ્મણે પ્રજા કરવી
જોઈએ, બહુ શબ્દોનું અનુધ્યાન કરવું નહિ કારણ કે ત્યાં વાણી પાછી પડે છે” (બ્ર.
૪-૪-૨૧) “તે આત્માને એકલાનેજ જાણે અન્ય વાચાને લાગે, આ અમૃતનો સેતુ
છે (મું. ૨-૨-૫) એમ પણ છે. અહિંમાં “જ” શબ્દથી ભગવાનથી અતિસ્થિતનો પ્રતિ-
ષેધ કરીને તેના વિષેયના જ્ઞાનેને અનુકૂળ અવજ્ઞાતમક પ્રયત્નને જાણીને એમ વિધાન
કરીને સ્મરણ પણ તેનાજ ફક્ત વિષયનું છે. “પ્રજા કરો” એ વચનથી વિધાન કરીને
‘તેના એકલામાં નિષ્ઠતાના હેતુરૂપ શબ્દોનું આવર્તન તથા અર્થોનું અનુસંધાન પણ
કરવું જોઈએ, બીજાનું નહિ એમ “બહુનું અનુધ્યાન ના કરવું” એનાથી કહ્યું. અહિંમાં
“અનુ” ઉપસર્ગથી ધ્યાન પાછગથી થાય છે એમ કહ્યું છે. આથી યોગ્યતાથી શ્રમણ
અને કીર્તનજ તેની પૂર્વે આવેલાં પ્રાપ્ત થાય છે. સ્મૃતિ પણ છે “શણે શણે પુરુષો

નાશ કરે છે તેમ સ્થિતિ તેમના સ્વરૂપનું સ્થાપન કરે છે. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ કર્મની વાસના
ઉત્પલ કરવાના સ્વભાવનો નાશ કરીને ચોતાને અન્તર્ગત તેના સ્વરૂપને કરીને સ્થાપન કરે છે. સાવાર્થ
આશ્રમ કર્મો સમદમાર્ગના સાધનરૂપ હોવાથી, તેમની સાથે તેમનો સદ્ભાવ હોવાથી જાનીએ તે કર-
વાં જોઈએ. ૩૨

અર્થ ૩૩—(૧) જ્ઞાનમાર્ગમાં જ્ઞાને સ્થિર કરવાના ઉપાયને જણાવીને (૨) સમદમાર્ગ તેંધા
આશ્રમ કર્મોથી (૩) ભક્તિમાર્ગીય સાધનોની આવશ્યકતા (૪) વલ્લુશ્રમ તથા સમદમાર્ગ સાથે ભગવ-
દ્ધર્મો બનેલી ઉપસ્થિતિ એકજ કાગે હોય અને તેમાંથી કેની પદ્મગી કરવી એવો પ્રશ્ન હોય ત્યારે
ભગવદ્ધર્મોનું સર્વથા પાલન કરવું એમ મિહાન્તી કહે છે (૫) ભગવાનના (૬) ભગવાનમાં (૭) જે
અવલુ ડુંડે છે તેનું પારવાર આવર્તન કરવું, તેના વિચાર કરવો (૮) શ્રીમદ્ભાગવતની સ્મૃતિ (૯)
આશ્રમ કર્મો જે બહિરંગ સાધન છે કારણ કે તેમનો દેહ સાથે મંડળ્ય છે. અવજ્ઞાદિ ભગવદ્ધર્મો અન્તરંગ
સાધન છે, તેમનો આત્મા માથે સંબંધ છે. આથી જ્યાં સુધી બહિરંગ સાધનોનો અન્તરંગ સાધનો
સાથે વિરોધ ન હોય ત્યાં સુધી તે કરવાં. જો તે બંને વચ્ચે વિરોધનો પ્રસંગ આવે તો બહિરંગ સાધ-
નોનો ભાગ કરવો કારણ કે બહિરંગ માધનો તે ગૌણ છે, અને અન્તરંગ મુખ્ય છે. સાવાર્થ-સાધ-
ન રીતે આશ્રમ ધર્મોનું પાલન ભગવદ્ભક્તે કરવું. પણ તેણે બહુનું બોધકે આશ્રમ ધર્મો તે ગૌણ
ધર્મો છે કારણ કે તે દેહની સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે. જ્યારે ભગવદ્ધર્મો તે મુખ્ય છે કારણ કે તે
આત્માની માથે સંબંધ ધરાવનાર છે. માટે જ્યાં સુધી તે બંને વચ્ચે વિરોધ ન આવે ત્યાં સુધી તે
કરવાં. પણ જો વિરોધ આવે તો તે ન કરવાં અર્થાત્ તેના પ્રસંગે ભગવદ્ધર્મો કરવા જોઈએ. ૩૩

તમારૂં શ્રવણ કરે છે ગાય છે, સ્તુતિ કરે છે, રમણ કરે છે અને તમારી ઈચ્છાને અભિનન્દે છે. તેજ થોડા સમયમાં તમારા સંસારના પ્રવાહને શાન્ત કરનાર ચરણ કમળને થોડા સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે". (ભા. ૧-૬-૩૬) "હિ પાર્થ! મારી દૈવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયેલા મહાત્માઓનો, અને ભૂતોના આદિ અને અવ્યય જ્ઞાત્રીને; અનન્ય મન-વાળા ભગે છે મારૂં સતત કીર્તન કરતા તથા મારે માટે પ્રયત્ન કરતા અને નમસ્કાર કરતા દૃઢ મતવાળા તે ભક્તિથી નિત્ય યુક્ત મને ઉપાસે છે" (ભ. ગી. ૬-૧૩ ૧૪) આથી ભગવાનના ધર્મો આત્માના ધર્મરૂપ તરીકે અન્તરંગ હોવાથી આશ્રમ કર્મો દેહ ધર્મ તરીકે બહિરંગ હોવાથી તેના અવિરોધથી તે કરવું જોઈએ એમ સિધ્ધ છે. માટેજ ભગવદ્ધર્મથી અન્ય ધર્મનો પ્રતિરોધ કરીને તેમનું સર્વથી આધિક્ય જણાવવાને "અથવા તે આ આત્મા સર્વને વશ કરનાર" (બુ. ૪-૪-૨૨) વગેરેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. ૩૩

અનભિમવં ચ દર્શયતિ ॥૩-૪-૩૪॥

વળી શ્રુતિ ભક્તોને અનભિભવ દર્શાવે છે.

"અન્ય રીતે ભગવાનના ધર્મો જ કરવા જોઈએ" એમ અહિંમાં ઉપોદ્ગમક પછીથી આથી કહેવાય છે. 'સઘળા પાપને તરે છે. પાપી આને તરતો નથી. સઘળા પાપને તરે છે. આને પાપી તરતો નથી.' (બુ. ૪-૪-૨૩) વગેરેથી ભગવદ્ધર્માનુસાર આશ્રમ કર્મો નહિ કરવાથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી તેના અનભિભવને શ્રુતિ દર્શાવે છે. માટે ભગવાનના ધર્મોજી પાઠ કરતા ઉત્તમ સાધનો છે એવો અર્થ છે. ૩૪.

અન્તરા ચાપિ તુ તદ્દદષ્ટેઃ ॥૩-૪-૩૫॥

ભગવદ્દષ્ટિ વાળાને તો વર્ણાશ્રમધર્મો અન્તરાય રૂપ છે તેથી પણ.

ભગવદ્ધર્મો કરતાં આશ્રમ ધર્મો હીન છે તેથી પણ અરૂપ કહેવાય છે. તોપણ પુરુષોત્તમ ધર્મોમાંજ જેની દષ્ટિ-તાત્પર્ય છે તેવા પુરુષને આશ્રમ ધર્મો ક્લેશી સિદ્ધિમાં અન્તરાય છે. અને વ્યવધાન રૂપ છે તેથી શ્રુતિ દેખાડે છે એવો પૂર્વ સાથે સંબંધ છે. અન્તરા શબ્દ અહિંમાં અવ્યયાત્મક વ્યવધાનનું બાધક છે તેમજ વળી શ્રુતિ છે.

"આનોજ અનુવાદ કરતા વિદ્વાન બ્રહ્મણે પ્રજાની કામના કરતા નથી કારણ કે અમારે આત્મા તથા આથી લોક પણ નથી તો પ્રજાથી શું કરીશું?"

સૂત્ર ૩૪—(૧) ગ્રાહક પ્રમાણ, કહેલા મિદાન્તનું સમર્થન કરનાર પ્રમાણ (૨) અર્થાત્ ભગવદ્ધર્મોના અનુસરણ માટે આશ્રમ ધર્મોના ત્યાગ કરવાથી ભક્તોનો અભિભવ થાય છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી. હોવાર્થ—આશ્રમ ધર્મો નહિ કરવાથી ભગવદ્ભક્તને અભિભવ નડે છે એવું શ્રુતિમાં કહ્યું નથી, માટે પણ આશ્રમ કર્મો કરતાં ભગવદ્ધર્મો અધિક છે. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—(૧) ઉતરતાં (૨) ભગવાનમાંજ જેમની દષ્ટિ છે તેમની બાજતમાં તો આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ છે—વિદ્ય કરતા છે (૩) અવધાન રહિત હોવાપણ, ચિત્તની અસ્થિરતા અચ્ચતા (૪) દેવું, દર કરવામાં અર્થાત્ વિવિધતા દર કરવામાં પ્રજા પણ છે છતાં તે ભગવાનના આનન્દમાં અન્તરાયરૂપ

(ખ. ૪-૪-૪૨)થી ઋક્ષણના અપાકરણના હેતુ તરીકે લૌકિક ઉત્કર્ષના હેતુ તરીકે પણ પ્રજ્ઞને અલીપ્ત હોવામાં પણ તેના ઉત્પાદનના વ્યાસંગથી ભગવદનન્દના અનુભવમાં અન્તરાય થશે એમ તેની દૃષ્ટિથી ત્યાં ઉપેક્ષા દેખાડે છે. ૩૫

અપિ સર્યતે ॥૩-૪-૩૬॥

સ્મૃતિ પણ છે.

જો જ્ઞાન અને તેનાં સાધનો વૈરાગ્યાદિ પણ અન્તરાય રૂપ સ્મરાય છે તો આશ્રમ ધર્મો તેવાં હોય એમાં તો શું કહેવું ? એમ ‘અપિ’ શબ્દથી (સમભય) છે. “આથી મારી ભક્તિથી યુક્ત મારા આત્મારૂપ યોગીને જ્ઞાન, કે જ્ઞાન વૈરાગ ધણું કરીને અહિંમાં શ્રેય નથી” (ભા. ૧૧-૨૭-૩૬-૧૪-૧૬) એ ભાવનું વાક્ય છે. ૩૬.

વિશેષાનુગ્રહાચ્ચ ॥૩-૪-૩૭॥

અને (જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્ત ઉપર) વિશેષ અનુગ્રહ કહેલો છે.

‘સ્મરાય છે’ એમ પૂર્વ સાથે સંબન્ધ છે જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિ માર્ગમાં ફક્તથી પણ ઉત્કર્ષને કહે છે. જ્ઞાનાદિ સાધન વસ્તુનો અનુગ્રહ સુક્તિ પર્યન્ત જ છે. ભક્તિનું તો “હે દિવ, હું ભક્તને પરાધીન અસ્વતંત્ર એવો છું” (ભા. ૬-૫-૬૩) વગેરે વિશેષરૂપવાળો સુકતાદિથી પણ ભક્તોનો વ્યાવર્તક ભગવદનુગ્રહ સ્મરાય છે એવો અર્થ છે. ૩૭

‘ગૃહ અભિસંધિનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ફક્ત અર્થને કહે છે.

અતસ્તિત્વતરજ્યાયો લિજ્ઞાચ્ચ ॥૩-૪-૩૮॥

માટેજ નળી સુકિત કરતાં ભક્તિમાગીર્યનું તદ્દીયત્વ અધિક છે લિંગને લીધે છે.

થશે, જોમ માનીને તે પ્રજ્ઞની ધ્વજ કરતા નથી. તેની ઉપેક્ષા કરી છે. ભાવાર્થ-ભગવાનમાં દૃષ્ટિ-વાળાની બાજતમાં તો આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ છે. તે ચિત્તની સ્થિરતા થવા દેતા નથી. ૩૮

સૂત્ર ૩૬—(૧) જ્ઞાન તથા તેનાં સાધનો જો ભગવદ્દૃષ્ટિવાળાને અન્તરાયરૂપ છે તો પછી આ આશ્રમ ધર્મો અન્તરાયરૂપ હોય એમાં તો શું કહેવું એવું બ્રહ્માવવાને સૂત્રમાં ‘અપિ’ શબ્દ છે. ભાવાર્થ-સ્મૃતિમાં (ભા. ૧૧-૨-૩૬ માં) આ આશ્રમ ધર્મો ભગવદ્દૃષ્ટિવાળાને અન્તરાયરૂપ છે એમ કહેલ છે.

સૂત્ર ૩૭—(૧) ઉપર જેમ સ્મૃતિનું પ્રમાણ આપ્યું તેમ ભગવદ્દૃષ્ટિવાળા ઉપર વિશેષ અનુગ્રહ હોય છે તેમાં પણ સ્મૃતિનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. (૨) જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ તેના સ્વરૂપથીજ અધિક છે એમ નહિ, પણ ફળની બાજતમાં એ જ્ઞાન કરતાં ભક્તિ અધિક છે. જ્ઞાનના ફળ કરતાં ભક્તિનું ફળ અધિક છે. (૩) જ્ઞાનનું ફળ ફક્ત સુક્તિ જ છે અને ભક્તિનું ફળ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે. ભાવાર્થ-ભગવદ્દૃષ્ટિવાળા ઉપર જ્ઞાનવાળા કરતાં ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય છે પણ તેને મોક્ષ આપે છે, જ્યારે ભક્તને ભગવાન પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. આ રીતે જ્ઞાની કરતાં ભક્તને અધિક ફળનું પ્રદાન ભગવાન કરાવે છે. ૩૭

“અત્ત” થી પૂર્વે કહેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પરામર્શ છે અને વળી બીજી મુક્તિથી પણ ભક્તિ માર્ગમા તદીયત્વ વધારે અધિક છે એવો અર્થ છે અહિંઆ અન્ય હેતુને કહે છે “અને લિંગને લીધે” મુક્તોને તો માયાથી વિનિર્મુક્ત આત્મ આત્મ સ્વરૂપજ છે, એમ નહિ કે ત્યાં દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે છે કે જેથી ભગવાનના અનુભવ થાય એકતોને પણ દેહ ઇન્દ્રિય વગેરે માયા અને તેના કર્મથી રહિત તથા આનન્દરૂપથી છે ભગવાનમા ઉપયોગી છે તેથી પણ તે તેમ છે એવો અર્થ તે મુક્ત આત્માએનો ભગવાનમા કોઇ પણ ખરેખર ઉપયોગ નથી એવો ભાવ છે શ્રીભાગવતમા તે કહેલું છે—જ્યાં માયા નથી તો (શાગાદિ) બીજા તો હોયજ કયાથી ? જ્યાં સુર અને અસુરથી પૂજાતા ભગવાનના પાર્શ્વ નિવાસ કરે છે’ (ભા ૭-૬-૧૦) વગેરે તથા ‘મુક્તથી ઉપસંધતા કહેવાય છે માટેજ સાતમા સ્કંધમા “દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગેરેથી વૈકુણ્ઠ પુરના વાસીઓના’ (ભા ૭-૧-૩૪) એમ કહેલું કે પુરમા રહેવામા દેહાદિની આવશ્યકતા હોવાથી જડાત્મકતાનો નિષેધજ એમ સમજાય છે રૂતરજ્ઞ્યાય, એવા પાંદમા પૂર્વે કહેલા આશ્રમના કર્મોનો પરામર્શ અથવા “અત્ત” એમ કહેલાની માફક છે આથી “તે વિપાશ્વત્ પ્રજ્ઞાની સાથે સઘળા કામો લોગવે છે” (તૈ ૨-૧) એમ તેનું કહેલું ફલ સૂચવાય છે ૩૮

૪ તત્ત્વતર્યેત્યધિકરણ

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि

नियमातद्भावाभवेभ्यः ॥३-४-३९॥

પ્રતિભાગીય ભાવવાળા જૈમિનિ હોય તો પણ ભગવદ્ભાવથી ગહિત બનતા નથી કારણકે નિયમ તથા સાધનરૂપનો અભાવ છે તેથી

હવે આ વિચારાય છે તદીયોને કોઇ વખતે સામુદાય હોય છે કે નહિ ? ત્યાં ભક્તિ માર્ગપણ સાધન રૂપ હોવાથી અને તેનું મુક્તિમા પર્યવસાન છે તેથી અને તદીયત્વ સાધના

મુદ્ર ૩૮—(૧) મુક્તિની અપેક્ષાએ (૨) મુક્તો તો માયાથી મુક્ત થઈને આત્માના સ્વરૂપમા પ્રવેશ પામે છે (૩) મુક્તોને દેહાદિ હોતા નથી તેથી તેઓ ભગવાનના અનુભવ કરતા નથી (૪) ભક્તો તે દેહ તથા ઇન્દ્રિયો છે પણ તે માયા તથા તેના કર્મથી રહિત છે તથા તે આનન્દરૂપ અતો મિક આથી તેઓ ભગવાનની સાથે ભગવાનના અનુભવ કરે છે (૫) મુક્ત આત્માનો અક્ષર પ્રહમા પ્રવેશ થયો હોવાથી ભગવાન સાથે ફળભોગ કરતા નથી તેથી ભગવાનના ઉપયોગમા તે નથી (૬) જે મુક્ત આત્માઓ છે તેજ પુરષોત્તમ પાસે ભય કે અર્થાત મુક્ત થયેલા આત્માઓનું ભગવાન પુનરુદ્ધાન કરીને તેમને અસૌમિક દેહાદિથી મુક્ત બનાવે છે અને પછી તેમની પાસે ફળોપભોગ કરાવે છે ભાનાર્થ પ્રથમ પ્રેલી શ્રુતિ કોરેથી મુક્તિની મરખામણીએ ભક્તિમાર્ગીય તદીયત્વજ અધિક તર છે વળી બીજી પણ કારણ છે અને તે એક મુક્તોને દેહ તથા ઇન્દ્રિય હોતા નથી તેથી તેઓ ફલ છે વળી બીજી પણ કારણ છે અને તે એક મુક્તોને તો અસૌમિક દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે હોવાથી આત્મસ્વરૂપથીજ પ્રજ્ઞા આનન્દનો અનુભવ કરે જ ભક્તોને તો અસૌમિક દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે હોવાથી સર્વોત્કૃષ્ટ ભગવાનનો અનુભવ થાય છે ૩૯

વસ્થા રૂપ, હોવાથી તેમની પણ મુક્તિ આવશ્યક છે. તેમજ વળી, ફલથી કાંઈપણ વિશેષ નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

તુ શબ્દથી મર્યાદામાર્ગનો વ્યવસ્થેદ છે અહિં આ વિશ્વાસની દૃઢતા માટે કહે છે કેકલ કર્મના નિરૂપક જૈમિનિને પણ એ કોક વખત ભગવાનની કૃપાથી આ ભાવ થાય તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલ, તેને પણ ઉક્ત ભાવનું તિરોધાન કોઈ વખત નથી એમ અર્થ છે. અહિં આ હેતુઓ કહે છે. નિયમ, વગેરે તૈત્તિરીયકમાં “તે તે ધામની કામના કરીએ છીએ” (તૈ. સ. ૧-૩-૬) એ મન્ત્રમાં “જ્યાં શુભ ઘણી શીંગડીઓવાળી રુરુ વગેરે ગાયો છે, ત્યાં બહુ રીતે ગવાયલા ભકતો ઉપર કામનું વર્ષણ કરનાર ભગવાનનું પરમપદ છે. (તૈ. સ. ૧-૩-૬) થી કહીને તેની પછી ત્યાં કહેલાં કર્મો પણ, “વિષ્ણુનાં કર્મો જુઓ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬) એ મન્ત્રથી નિરૂપણ કરીને ફરીથી પ્રથમ કહેલું લીલાનું સ્થાન “તે પરમ પદ” (તૈ. સં. ૧-૩-૭) એ પદથી અનુવાદ કરીને તેના નિત્યત્વના નિરૂપણ માટે કહેવાય છે ‘સદા સૂરિઓ જુઓ છે’ (તૈ. સં. ૧-૩-૬) સૂરિઓ એટલે વિદ્વાનો, પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા અને તે ભક્તિથીજ” એમ છે તેથી ‘સૂરિ’ શબ્દથી “ભકતો” કહેવાય છે, તેમજ વળી સદા શબ્દથી ભકતોને સાર્વજનિક નિયમન છે એમ હોય તો પુષ્ટિ માર્ગીય ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાની કહેવાતી મુક્તિમાં તેના નિયમનો ભંગ થાય એવો અર્થ છે અને ને એમ કહેવામાં આવ્યું કે સાધના વસ્થામાં ઉત્તમાવસ્થારૂપ પર તદીયત્વનું ફલ મુક્તિજ છે. ત્યાં કહે છે કે “તદ્વપતા નથી” કહેલું ભગવદીયત્વ સાધન રૂપ નથી પણ મુક્તિનું ફલરૂપ છે. “સિદ્ધ મુક્તોના પણ નારાયણ પરાયણ સુદર્શન પ્રશાન્ત આત્મા” (ભા ૬-૧૪-૫) વાક્યથી “જે કામો આના હૃદયમાં મિત્ર છે તે સઘળા જ્યારે છૂટી જાય છે, ત્યારે મર્ત્ય અમૃત થાય છે. અહિં આ બ્રહ્મને લોગવે છે” (શુ. ૪-૪-૭) એ શ્રુતિથી મુક્તને બ્રહ્મસ્વરૂપ લોગ કહેવાય છે, અને તે “જે આનું વશ કરે છે” (મુ. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી ભગવદીયત્વથી જ છે તેથી આ સ્પષ્ટ ફલ રૂપ છે, માટે તે રૂપ નથી અને વળી ફલ સાધનથી ઉત્પન્ન હોય છે તે ભગવદીયરૂપ હોવાથી, ઉત્પન્ન, અર્થના, અજ્ઞાવથી પણ મુક્તિ કહેવી ઉચિત નથી શ્રીભાગવતમાં પંચમ સ્કન્ધમાં પ્રથમ ભકિતનું, સ્વરૂપ નિરૂપીને તે કહેવાયું છે—તેજ પર નિવૃત્તિથી ભલે મેળવેલ આત્યન્તિક પરમ પુરુષાર્થ અપવર્ગનો પણ તે આદર કરતા નથી, કારણ કે

અધિ૦ ૪ સૂત્ર ૩૯—(૨) ભક્તિમાર્ગીય સાધન રૂપ છે અને સાધનનું ફલ મોક્ષ છે માટે જ્ઞાની તેમ તદીય બંને સરખા છે એમ પૂર્વપક્ષમાં કહે છે (૨) અનેક જન્મ પર્યન્ત સુદૃઢ કર્મ કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે (૩) લીલા સ્થાનના (૪) સાર્વજનિક દર્શનોના નિયમ (૫) મુક્તિનું ફલ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદીયત્વ છે, તેમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે, આ શ્રુતિ ચારીંગ બ્રાહ્મણમાં આવી છે (૬) સાધન કરતા ફળ અદીઆતુ છે (૭) ભગવદીયત્વનું ફલ મુક્તિ છે એમ કહેવું ઉચિત નથી ભાવાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં જો કર્મોના અમર્યાદા જૈમિનિ પણ તદીયત્વને પ્રાપ્ત કરે તો પછી તેના પણ ભાવ કોઈ પણ વખતે તિરોહિત થાય નહિ ત્યાં હેતુ એ છે કે ભકતોનું ભગવદ્દર્શન નિત્ય છે એવો નિયમ છે ‘તે કામ લોગવે છે’ એ શ્રુતિથી મુક્તાવસ્થા પછી સ્વરૂપમેદના ભાવનો અનુભવ કહેવાય છે. અને તે ફળ વસ્તુથી જ સાધ્ય હોવાથી તદીયત્વ ફલરૂપ હોવાથી સાધન રૂપનો અભાવ કહેવો છે ૩૯

મારા ભગવદીયત્વથી જ તેમના તમામ મનોરથો સમાપ્ત થયા છે. (ભા. ૫-૬-૧૭.)

૫ નચાધિકારિકમિત્યધિકરણ.

ન ચાધિકારિકમપિ પતનાનુમાનાત્તદયોગાત્ ॥૩-૪-૪૦॥

વળી પુષ્ટિ ભક્તને અધિકારવાળા લોકનું પણ કૃણ આપતા નથી કારણ કે અધિકારવાળાના પતનનું અનુમાન કરાય છે તથા પુષ્ટિભક્તને (પતન સાથે) સંબંધ નથી તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. મુને જેમ આપ્યું તેમ પ્રજ્ઞાદિ લોકનો અધિકાર આપીને તેના સંબંધી ફક્ત (પુષ્ટિભક્તોને) આપે છે કે નહિ? ત્યાં “નહિ” એમ કહે છે. ત્યાં હેતુ “પતનના અનુમાનથી” છે. “હે અર્જુન! પ્રજ્ઞાના લોક સુધીના તમામ લોકની પુનરાવૃત્તિ છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એ સ્મૃતિથી એમ અર્થ છે. ફક્ત હૃદવાણું છે તેથી એમ ભાવ છે તેમજ વળી તેવા ભગવદીયમાં ધ્યજનના અયોગથી પણ તે પ્રમાણે નથી. અથવા તેવાના સદા ભક્તિરસના અનુભવથી તેનાથી જૂદાની અપેક્ષાના અભાવથી અન્ય ફલોના સંબંધનો અભાવ છે તેથી એમ અર્થ છે. ૪૦.

ઉપપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્તદુક્તમ્ ॥૩-૪-૪૧॥

કેટલાક ભક્તોને ભક્તિમાં ઉપપતન હોય છે. પણ તેમાં ભગવાનના અનુગ્રહની આશા હોવાથી સાક્ષાત્ સ્વરૂપના ભોગની માફક ભગવાનનાં સંગના અભાવમાં પણ આનંદ મેળવે છે.

કેટલાક ભક્તો આધિકારિક ફક્તમાં ફક્ત પતન હેતુવત્ પ્રયોજક નથી એમ કહે છે તો પણ તે પતનજ છે એમ કહે છે, કારણ કે ભક્તિભાવથી સ્મૃતિ હોવાથી અધિકારની સમાપ્તિમાં ભગવાનના અનુગ્રહની આશા પણ કદાચિત્ સંભવે છે તેથી તે ઉપપતન છે. શુદ્ધિમાં તો અપુનરાવૃત્તિ હોવાથી સંહાપતનજ છે એ ભાવ છે. તેથી નિષિદ્ધ કર્મના ફક્તની તુલ્યતા જણાવવામાં આવી છે. માટેજ શ્રીભાગવતમાં “નારાયણ પરાયણ લોકમાં કાઈથી ભય પામતા નથી, સ્વર્ગ, અપવર્ગ અને નરકમાં પણ તુલ્ય

અધિ૦ ૫ સૂત્ર ૪૦—(૧) પુષ્ટિ મર્ષાદામર્ગીય ફક્તો વિચાર કરીને મર્ષાદા પુષ્ટિમાર્ગીય ફક્તો વિચાર કરવામાં આવે છે. (૨) ‘કહે છે’ નો કર્તા ‘સિદ્ધાન્તી સૂત્રકાર’ છે અર્થાત્ પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી નકારમાં આપે છે. (૩) અનુમાન એટલે સ્મૃતિ છે તેથી (૪) કર્મનું કૃણ અનિત્ય છે. (૫) આવા ભગવદીયો કર્મ સાથે સંબંધ હોતો નથી. (૬) તો મુને શા માટે આધિકારિક કૃણ આપ્યું? તે કહે છે મુવમર્ષાદા મર્ગીય હતા તેથી તેમને તે રીતે આપ્યું છે. ભાવાર્થ—ભગવાન પોનાના ભક્તોને આધિકારિક પ્રજ્ઞાદિ લોકનું ફક્ત પણ આપતા નથી. કારણ કે આ લોકનું ફક્ત નિત્ય નથી. વળી ભક્તોને આવા અનિત્ય કૃણની ઈચ્છા પણ નથી. મર્ષાદામર્ગીયનેજ એવું કૃણ આપે છે. ૪૦

સૂત્ર ૪૧—(૧) ભક્તિમાર્ગથી કદાચ સ્મૃત થવાય તો પણ પુનઃ ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય જ માટે તે પતન નહિ ઉપપતન કહેલું છે (૨) શુદ્ધિમાં તો ફરીથી જન્મ હોતો નથી એટલે ભક્તિરસની આશા નથી માટે તે સંહાપતન છે. જ્યારે ભક્તિમાર્ગી જે પતન થયું હોય તો પણ તેમાંથી ભક્તિરસની

અર્થને જોનારા છે” (ભા. ૬-૧૮-૨૮) એમ ગણાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો સાક્ષાત્ સંગના અભાવમાં પણ ફક્ત તદીયભાવ પણ અશનની માફક સાક્ષાત્ ભગવત્સ્વરૂપના લોગવાળો મનાય છે. શ્રીભાગવતમાં તે કહેવું છે. અયદ વાવ તથા (ભા. ૬-૬-૩૬) વગેરેથી- સાક્ષાત્ ભગવાનનો લોગ જીવને અસંભાવિત છે એવી શંકાના નિરાસ માટે કહેવું છે” એમ કહે છે “તે વિપચિન્ પ્રજ્ઞ સાથે સર્વ કામો લોગવે છે” (તે. ૨-૧) અહિંયાં “પ્રજ્ઞને લોગવે છે” (ખૂ. ૪-૪-૭) વગેરે શ્રુતિ-ઓમાં સાક્ષાત્ પ્રજ્ઞ સ્વરૂપ રસ લોગવાળું કહેવું છે એ અર્થ છે. ૪૧

૬ બહિસ્તૂભયથેત્યધિકરણ.

બહિસ્તૂભયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ્ચ ॥૨-૪-૪૨॥

(અત્યંત ભગવદ્ભાવવાળા તથા સાક્ષાત્સ્વરૂપના લોગવાળા) બન્ને પ્રકારના પણ ભક્ત માટેતો બહિર્ગમન (ગૃહત્યાગ) છે; કારણ કે સ્તુતિ તથા આચાર છે તેથી.

હવે આ વિચારાય છે. ફક્ત અતિશય ભગવદ્ભાવવાળાએ અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપના લોગવાળાએ ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ કે નહિ? એમ ફક્ત સિદ્ધ હોવાથી, ના એમ પક્ષના વ્યવરોહ માટે-“ભારી વાર્તાથી જેમની રાત્રિઓ પસાર થયેલી છે તેમને ઘર બંધન મનાતાં નથી” (ભા. ૪-૩૦-૧૬) એ વાક્યથી બન્ધક તરીકે ત્યજવા જેવો છે એમ પક્ષના વ્યવરોહ માટે પણ “તુ-તો” શબ્દ છે અથવા ફક્ત ભાવમાં સાક્ષાત્ પ્રભુના સંગબંધમાં બન્ને રીતે પણ ઘરની બહાર જવું તે ગૃહત્યાગ છે. તે આવશ્યક છે. ત્યાં પ્રમાણ કહે છે. સ્મૃતિથી વગેરે “તું તો સર્વળા સ્વ બંધુઓ તરફનો સ્નેહ ત્યજી દઈને મારામાં મનને મૂકીને સરખી દૃષ્ટિવાળો પૃથિવી ઉપર વિથર” (ભા. ૧૧-૭-૬) વગેરે સ્મૃતિ ભગવદ્ભાવવાળા, તેના ‘સંગથી વિશિષ્ટના, પણ બહિર્ગમનને કહે છે. તો આચાર પણ તેજ પ્રમાણે સંભળાય છે. માટે તે પ્રમાણે અહિંયાં આ આશય છે. આશ્રમના ધર્મ તરીકે ગૃહત્યાગ “જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય ત્યારે” વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રથમ જણાવ્યો તો પણ જે ફરીથી અહિંયાં કહેવાય છે તેથી તેનાથી આ જૂદો છે એમ જણાય છે, તેમજ વળી કહેલા વાક્યથી મુમુક્ષુની મુક્તિના પ્રતિબંધકત્વના અભાવમાં પણ

આશા ભગવાનના અનુગ્રહથી મળે છે માટે તે ઉપપત્તન છે. (૩) મૂલમાં તદ્દક્મ્ શબ્દો શા માટે છે તે અહિંયાં જણાવે છે. ભાવાર્થ-ભક્તિમાર્ગમાંથી કદાચ કામનું પતન થાય તો પણ તેના ઉપર બીજા જન્મમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ થાય છે. અને ફરીથી ભક્તિરસ ભોગવી શકે છે, પણ મોક્ષ દશામાં તો જીવ અક્ષર બ્રહ્માં પ્રવેશ પામ્યો એટલે તેને ફરીથી જન્મ નથી અને તેમ નહિ હોવાથી તેને માટે ભગવાનની આશા જ નથી. માટે ભક્તિમાર્ગમાં જે પતન હોય તો તે ઉપપત્તન કહેવાય છે અને તે ઉપપત્તન મોક્ષ કરતાં પણ ચટીઆવું છે કારણ કે મોક્ષ તે મહાપતન છે. ૪૧

અધિ. ૬ સૂત્ર ૪૨-(૧) જે ભગવદ્ભાવવાળો છે અને જેમનો ભગવાન માથે મંત્ર થયેલો છે તેમણે ગૃહત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. (૨) ઉપરિતઃ સૂત્રમાં (૩) ભા. ૪-૩૦-૧૬ના વાક્યથી (૪)

અર્થાસંગ ત્યાં આવશ્યક હોવાથી કહેલાં બંને પણ સતત પ્રવૃત્તિના આરવાદમાં પ્રતિબંધક રૂપ હોવાથી અને તે તેના ત્યાગ વિપ્રયોગ રચનો અનુભાવક હોવાને લીધે તેને કશ્વો નોંધ્યો, જો કે પોતાના ઇદમાં અન્તગચરૂપ હોવાથી જતોજ તેનો ત્યાગ બંનેએ તો પણ “આશ્રમભાષી આશ્રમમા જયુ” (ભા ૧૧-૧૭-૩૮) એ વાક્યથી અહિંઆ અન્ય આશ્રમના અભાવથી ત્યાગ અવિદિત હોવાની શંકાના અસાવ માટે આ ઉદ્ધિ છે.

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥૩-૪-૪૩॥

આત્રેય કહે છે કે ભગવાનથીજ રૂઝ પણ છે તેથી ગૃહત્યાગ સાધન તરીકે હોવું નોંધ્યો નહિ

પુષ્ટિમાર્ગીય ભજનનું વિધાન કર્યું છે તેથી “એગ અપ્રયોજક છે. ત્યાં હેતુ-તે ભક્તિમાર્ગના સ્વામી શ્રીગૌડેશ્વરથી જ ફક્તી શ્રુતિને લીધે માટે બહિર્ગમન અહિંઆ સાધન તરીકે ન કરવું નોંધ્યો એવો ભાવ છે. અહિં આ-“જેનું આવશ્યક કરે છે” (મુ ૩-૨-૩) ની શ્રુતિનું અનુમંધાન કરવું નોંધ્યો આ પછીના શબ્દમાં કહેવાય છે ‘આ આત્મા બલહીનથી લભ્ય નથી (મુ. ૩-૩-૪) અહિં આ ભગવાનના વચ્ચે પછી પણ કહ્યું છે કે જેની અપેક્ષાવાળો ભગવાનનો લાભ હોય છે એની ‘જ્ઞાતાસામાં સર્વાત્મભાવ એજ બસ છે એમ નિર્ણય કરાય છે. તેજ મર્યાદાબદ્ધ ઉપમર્દક હોવાથી અને ભગવાનને વશ કરવાનો હેતુ હોવાથી. કાણકે ‘વ્રજનીમન્તિનીઓને પ્રભુના વચનને અભિ-ક્રમ પણ કરીને સ્વરૂપનો પરિચય તેના સ્વભાષી હોનો એમ આત્રેય આચાર્ય માને છે અહિં આ આ અભિપ્રેત છે સર્વાત્મભાવનું જે બલ છે તે તેજ પ્રભુનું જ છે. અને તેનો આ સ્વભાવ છે કે જે અન્યત્ર રૂચિ કરે છે માટેજ વ્રજના પવિત્રવલ્લભના વચનરૂપી કિર-જ્ઞાના પ્રચારથી પ્રોત્સાહિત થતા કેવલ ભાવરૂપી સમુદ્રના વચનરૂપી મોભાંઓ વાળાથી ગર્વાય છે. “હો કમળનયન! જ્યાંથી તમારા પાદતલને અમે સ્પર્શ કર્યો છે તે ત્યારથી અન્યની સમક્ષ ઉભા રહેવાને પણ અમે ‘શક્તિવાળા નથી” (ભા ૧૦-૨૬-૩૩) વગેરે. માટે ત્યાગ તો પીઠ સાથે જોડાયેલો હોય તેમજ આવે છે માટે તેને માટે પ્રયત્ન કરવો

લૌકિક વ્યામગ (૫) ગૃહ સ્થિતિમા (૬) ભગવદ્ભાવ અને ભગવત્સાક્ષાત્કાવળા બંને (૭) ગૃહ ત્યાગ (૮) ગૃહ ત્યાગ (૬) અત્યન્ત ભગવદ્ભાવગાથાને ગૃહત્યાગ માટે આશ પ્રયત્ન કરવો પડેના નથી, પણ અત્યાગ અન્તગચરૂ હોવાથી ત્યાગ પોતાની મેજે જતી આવે છે. ભાવાર્થ-અમરાનમા ભાવવાળા તથા ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સબંધવાળાએ ગૃહસ્થાગ કરવો નોંધ્યો ૪૨

સુત્ર ૪૩—(૧) અનિયતો આ મત છે (૨) વજ્રભક્તો ગોપીઓ (૩) ભગવાને રાસને માટે તેમને પ્રથમ મોવાળા પણ પછીથી તેમને લોક તથા વેદનો ભવ દેખાડીને પાછા જવાનું કહ્યું હોતો તેઓ પાછા ન ફર્યા આ રીતે ભગવાનના શબ્દોનું અતિક્રમણ તેમણે કર્યું હતું. આ રીતે વજ્રભક્તો પાછા ન ફર્યા અને ત્યા સ્થિત રહ્યા, જેનું કારણ સર્વાત્મભાવરૂપી બદલ્યું જે ભગવદ્વ્યક્તથી તેમને પ્રાપ્ત થયું હતું (૫) ભગવાન કૃષ્ણરૂપી ચન્દ્ર (૬) જેમ ચન્દ્રના કિરણોથી મોભા ઉજળે તેમ ભગવાનના વચનોથી વ્રજજનાના ભાવ સમુદ્રના વચનરૂપી મોભા ઉજળ્યા હતા એમ કહે છે (૭) અર્થાત્ ‘ગૃહસ્થાગ’ એ સાધન નહિ. પણ ‘તે દલ’ એક વિશેષરૂપ છે. ભાવાર્થ-આત્રેય કહે છે કે ભગ-

જેમણે નહિ. તેથી વિષ્ણુના અવતાર તરીકે પુરુષોત્તમના ભાવસ્વરૂપને આ બાબુનાર છે તે પ્રમાણ છે. ૪૩

આત્વિજયમિત્યૌહુલોમિસ્તસ્મૈ હિ પરિકીયતે ॥૩-૪-૪૩॥

ઔહુલોમિ શુદ્ધત્યાગને ઋત્વિક્ કર્મ માને છે; કારણ કે યજ્ઞમાને પોતાના તરીકે પસંદ કરેલ ઋત્વિક્ જેમ યાગાદિમાં પ્રયાસ કરે છે તેમ ભગવાનથી વરણ કરાયેલા જીવ ભગવાનની હીલા માટે શુદ્ધ ત્યાગ કરે છે.

સર્વાત્માપૂર્વક જે બાહ્ય લક્ષણ પ્રભુની સમીપ ગમન કર્યું તે ઋત્વિક્ 'કર્મ' છે જેમ ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે. તેની આ અભિસંધિ છે. ખરેખર યજ્ઞમાન પોતાના ઇશ્વરી સિદ્ધિને માટે પ્રથમ ઋત્વિક્ત્વ વરણ કરે છે. અહિંમાં પણ “જેનું તે વરણ કરે છે” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી. “તેથી એકલા રમણ કરતા નથી” (મું. ૧-૪-૩) એ શ્રુતિથી સ્વકીકા માટે ભગવાન પોતાથી ઇચ્છા કરાયેલા તેને હીલારૂપ જીવોનું વરણ કરે છે. જીવોના અથવા વૃદ્ધ જેમ વિકરૂપથી જેમ એક રૂપનું સોમાદિમાં વરણ હોય છે તે પ્રમાણે સર્વાત્માવવાણાથીજ એક રૂપવાણાનુંજ અહિંમાં વરણ છે. ત્યાં જેમ તેમનાં હરેકનાં પોતપોતાના અંગ માત્ર કરાય છે તેમ તે જીવોના સંગબંધને દૂર કરીને તેના ભોગ્યને સમર્પણ કરે છે. ભગવાને તે કહેલું છે. જ્યારે સમસ્ત કર્મોના ત્યાગ કરનાર, જેને આત્માનું નિવેદન કર્યું છે તેના પુરુષની વિશેષ રીતે હું ઇચ્છા કરું છું” (ભા. ૧૧-૨૯-૩૪) “અહિં આ ‘પૂર્વ’ પદથી જીવના સંગબંધના નિવર્તનની ઉક્તિથી ‘સર્વાત્માવવાણા’ કહેલો છે ત્યાર પછીથી આત્મનિવેદન યાથ ત્યારે તેના માટેની હીલા કરવાની ઇચ્છાનો વિષય સંભવે છે. અંતરગ હીલામાં પ્રવેશ તે ઇચ્છાનો વિષય છે. માટે ‘ઋત્વિક્કર્મ’ જેમ પ્રારંભ કર્યું છે આથી “આપતો નથી, સંધતો નથી” (આ. મું. ૧૦-૧૪-૬-૭) વગેરે શ્રુતિથી જેમ જે કારણથી સોમાદિમાં હીક્ષિતની તે યાગથી ઇતર ધર્મની નિવૃત્તિ છે તેજ પરમ ધર્મ છે તે પ્રમાણે પુરુષોત્તમનું કહેલા ભકતો સાથે રમણીય સાર્વદિક છે અને આજ ‘મોટામાં મોટું’ મહત્ત્વ છે જેમ સૂચવ્યું છે. પ્રકૃતમાં ભકતોના ઋત્વિક્ તરીકે નિરૂપણ કરવામાં હેતુ તરીકે અન્ય તાત્પર્યને પણ

વાતના સ્વરૂપ માથે મનબંધ થવા શુદ્ધત્યાગ પોતાની મેળે બની આવે છે. માટે તેને માધન માનીને તેને માટે પૃથક્ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર નથી. ભગવત્સ્વરૂપની સાથે મનબંધ થનાર શુદ્ધત્યાગ આપોઆપ બને છે. ૪૩

મૂ. ૪૮—(૧) ઔહુલોમિના મને સર્વાત્માભાવ અને ઋત્વિક્ કર્મ વચ્ચે મામ્ય છે (૨) જેમ યજ્ઞમાન અમુક કર્મ કરવાને માટે ઋત્વિક્ત્વ વરણ કરે છે અને તે વરણ કરાયેલા ઋત્વિક્ કર્મ કરી રહ્યો છે તેમ ભગવાન જેને પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવવા ઇચ્છે છે તેનું પોને વરણ કરે છે. આ રીતે ઋત્વિક્ કર્મ માથે સામ્ય અહિં આ જણાવ્યું છે. (૩) જેમ યાગમાં જીવાન હોય કે વૃદ્ધ હોય, ગમે તે હોય પણ તેમાંથી એક રૂપનુંજ વરણ યજ્ઞમાન કરે છે તેમ ભગવાન પણ સર્વાત્માવવાણાનું વરણ કરે છે તેમ ભગવાન પણ સર્વાત્માવવાણાનું વરણ કરે છે (૪) ભા. ૧૧-૨૯-૩૪માં કહેલા વાક્યમાં પ્રથમ ‘ત્વજ્ઞમત્ત્વકમ્’ જેણે સર્વ કર્મોના ત્યાગ કર્યો છે તેમનામાંજ સર્વાત્માભાવ હોય છે (૫) રમણની

કહે છે, ચન્નમાનથી આરબ્ધ કર્મની અંગતા માટે ઋત્વિક્ષ્ણો પરિક્ષ્ય છે. વરણથી ફક્ત સ્વ કાર્યમાં ઉપયોગી હોવા માટે પોતાનો કરાય છે તે પ્રમાણે પ્રકૃતમાં પણ.

કદાચિત્ કલ્યાણ્યઃ દક્ષિણાઃ એવા પ્રશ્નના વચનથી તેને માટેજ તેની પ્રવૃત્તિ છે ૧૦ અહિંમાં તો પોતેજ પુરુષાર્થ રૂપથી ભગવાન માટેની પ્રવૃત્તિ છે. માટે ૧૧ વૈષમ્ય છે. એમ કહેવું જોઈએ નહિ, રાગ વગરનાના પણ વરણ સમયે તે પ્રશ્નની આવશ્યકતા હોવાથી તેજ ૧૨ પ્રમાણે દક્ષિણાનું દાન પણ અન્યથા છે, નિરંગત્વની ૧૩ આપત્તિને લીધે; ૧૪ પ્રકૃતમાં પણ ભક્તોના સ્નેહથીજ પ્રવૃત્તિ છે, ભગવાન પોતાના અનુભવ માટેજ તેમનો અનુભવ કરાવે છે તેથી વૈષમ્ય નથી. ૪૪

શ્રુતેશ્ચ ॥૩-૪-૪૫॥

અને શ્રુતિ છે તેથી.

અર્થવૃણોપનિયતમાં કહે છે “ભક્તિ એટલે આના ભજનમાં આ લોક તથા પરલોકની ઉપાધિ તરફ આશા વગરના થઇનેજ આમાં મનથી કલ્પના અને તેજ નેષ્ઠમર્થ (ગો. પૂ. તા. ૧)

બાદરાયણ ભક્તિમાર્ગના ફક્ત પ્રચારમાંજ અંતઃકરણબાળા છે ત્યાં પ્રમાણુ ભાગવત છે. તેથી ઉત્તમોએ એ પ્રમાણુ જાણુવું જોઈએ. ૪૫

૭ સહકાર્યન્તરાધિકરણ.

સહકાર્યન્તરવિધિઃ પક્ષેણ તૃતીયં તદ્વતો વિધ્યાદિવત્ ॥૩-૪-૪૬॥

શમદ્વમાદિના સાધનોની વિધિ અર્થાદાપક્ષથી છે. માનસિક સાધન ભગવાન માટે સ્નેહવાળાનો વિધિ, અર્થવાદ વગેરેની માફક (નિઘપ્રયોજક) છે.

શંકા—“જેનું તે વરણ કરે છે” તે શ્રુતિ અન્યના નિષેધપૂર્વક વરણનેજ સાધન કહે છે તેથી “આ પ્રમાણે જાણનાર, શાન્ત, દાન્ત, ઉપરતિવાળો શ્રદ્ધાસ્પી દ્રવ્યવાળો થઇને આત્મામાં આત્માને જૂએ” (પૂ. ૪-૪-૨૩) એ શ્રુતિ અન્ય સાધનને પણ કહે

નિસતા એજ ભક્તિમાર્ગનો વિશેષ જણાવે છે (૭) સ્વકીય લીલામાં પણ ભગવાન ભક્તોનું વરણ કરે છે એવા કથનમાં (૮) યજ્ઞમાં દક્ષિણા માટે પ્રવૃત્તિ છે, ભજનમાં તો કેવલ ભગવાન માટેજ તે પ્રવૃત્તિ છે, માટે દૃષ્ટાન્તની વિષમતા થશે એવી શંકા સારીને કહે છે. (૯) કોષક ઋત્વિક્ષ્ણો આ પ્રશ્ન છે. તેનો આશય આ યજ્ઞમાં તમને સારી દક્ષિણા મળી હશે એવી હું આશા રાખુ છું એવું કહેવાનો છે (૧૦) સર્વાત્મભાવમાં દક્ષિણાની આશા નથી, ભગવાનજ પુરુષાર્થ છે (૧૧) દૃષ્ટાન્ત ગરાગર ખેડનું નથી એમ કહેવું નહિ (૧૨) વિધિમાં કહેવા પ્રમાણે (૧૩) ‘દક્ષિણા સહિત મને ધન્ય છે’ એવા વાક્યથી દક્ષિણા રહિતથી યજ્ઞની નિરંગતાની આપત્તિ હોય છે (૧૪) ભગવદ્ભજનમાં. ભાવાર્થ-ઓહ-લોમિ એમ કહે છે કે ભગવદ્ભજન અને ઋત્વિક્ષ્ કર્મ મરણ છે જેમ યજ્ઞમાન જેનું વરણ કરે છે તેજ ભગવદ્ભજનનો આનન્દ લેઈ શકે છે. ૪૪

સૂત્ર ૪૫—ભાવાર્થ-ગો. પૂ. તા. ૧ની શ્રુતિથી પણ શુદ્ધભાગ આવશ્યક જણાય છે. ૪૫

અધિ. ૭ સૂત્ર ૪૬—(૧) શ્રુતિઓમાં વિશેષ ન હોય અર્થાત્ સરખી હોય, તો (૨) વરણનો

છે. આમ વિરોધ હોવામાં શ્રુતિત્વના અવિશેષથી શેનો આદર કરવો જોઈએ અને શેનો નહિ એવા સંશયમાં અન્ય સાધન વિધિનોજ આદર કરવો જોઈએ નહિ તો શાસ્ત્ર વ્યર્થ થાય એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

મર્યાદા પુષ્ટિના બેઢથી વસ્તુ જે પ્રકારે કહેવાય છે ત્યાં “સહ કાર્યન્તર વિધિ” તો મર્યાદા પક્ષથી કહેવાય છે. પુષ્ટિમાં તો અન્ય અપેક્ષા નથી તેથી વિરોધનો ગન્ધ પણ નથી. તેમજ વળી સાધન તો કાયિક, વાચિક અને માનસિકનું વિધાન છે. ત્યાં મનથીજ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ” (ક. ૩-૩) એ શ્રુતિથી તૃતીય મુખ્ય છે. તે પણ ત્યાં સુધીજ માર્યાદિકના વિધેય તરીકે કરવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી સ્નેહ ન થાય. કારણ કે સ્નેહ-વાળાનું તો કહેલું ત્રીજું સાધન પણ વિધિ વગેરેની માફક છે. જેમ સ્નેહવાળાને વિધિ અથવા અર્થવાદ પ્રવૃત્તિઓ અપ્રયોજક છે કારણ કે તેનો પસ્વતઃ સંભવ છે તેથી, તે પ્રમાણે ભગવાનની પ્રાપ્તમાં આ છે એમ અર્થ છે. કેમુતિક ન્યાયથી પૂર્વજી અપ્રયોજકત્વ આના અંગ રૂપથીજ પ્રાપ્ત થશે તેથી ત્રીજાનેજ કહેલું છે. ૪૬

૮ ગૃહિણામૃપસંહાર ધત્યધિકરણ.

કૃત્ત્નમાત્રાત્તુ ગૃહિણોપસંહારઃ ॥૩-૪-૪૭॥

અસન દશા રહિત પુષ્ટિભક્તતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં ભગવત્સેવાથી સર્વ કૃતાર્થતા હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપસંહાર છે.

૧(શંકા)—પ્ર. ૩-૪-૪૨ વગેરેથી ભગવદ્દીયનો ગૃહસ્થાગ આવશ્યક છે એમ નિરૂપાયું. છાંદોગ્યમાં તો “આચાર્ય કુલથી” (છાં. ૮-૧૫-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને છાંદોગ્યોપનિષદના અન્તમાં “આચાર્ય કુલથી વેદનું અધ્યયન કરીને તથા શુરુને ઠક્ષિણા આપ્યા પછી દરેકે ગૃહસ્થાશ્રમી બની પવિત્ર દેશમાં રહેવું, ત્યાં વેદાનું અધ્યયન કરવું. ધાર્મિકને સારી રીતે નિયમમાં રાખવા, સઘળી ઈન્દ્રિયોને આત્મામાં સ્થાપીને તીર્થથી અન્યત્ર કોઈ પણ પ્રાણીને ઈભ નહિ કરતો છાંદોગી સુધી આ પ્રમાણે વર્તે છે તે પ્રજ્ઞલોકને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી.” (છાં. ૮-૧૫-૧) આ વિષય વાક્ય છે. ‘પ્રજ્ઞલોકને પ્રાપ્ત થાય છે’ એમ ઉપસંહાર કરાયો અને

સ્વીકાર કરવો કે સાધનોના ? આ બન્નેમાંથી પૂર્વપક્ષ સાધનોનો સ્વીકાર કરે છે (૩) સાધનોની અપેક્ષા નથી (૪) કાયિક, વાચિક અને માનસિક એમ ત્રણે પ્રકારનાં સાધનોમાં માનસિક ઉત્તમ છે (૫) સ્નેહ ન હોય ત્યાં સુધીજ માનસિક સાધન મર્યાદામાં સ્વીકારેલું છે (૬) સ્નેહવાળાને તો માનસિક સાધન પણ વિધિની માફક નકામું છે (૭) સ્નેહનો સંભવ વિધિને લીધે નથી, પણ આપોઆપ સંભવે છે. (૮) સ્નેહની સરખામણીએ માનસિક ગૌણ હોવાથી તેનું પ્રયોજન નથી તો પછી કાયિક અને વાચનિકનું, તો નજ હોય. (૯) માટે મર્યાદામાં માનસિક સાધનજ કહ્યું છે, (પુષ્ટિમાં નહિ.) ભાવાર્થ-વસ્તુના પણ મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા જે બેંચે છે. તેમા પુષ્ટિમાં સાધનોની જરૂર નથી, મર્યાદામાં છે. સાધનો ત્રણ પ્રકારનાં છે-કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. આમાં માનસિક સાધનનીજ સ્વીકાર્યતા મર્યાદામાં છે.

સૂત્ર ૪૭—(૧) ભગવદ્દીયે ગૃહસ્થાગ કરવો કે નહિ તે વિષેનો વિચાર કરવાનું પ્રયોજન આ

વાજસનેયિશાખામાં “તેની પૂર્વે ગૃહીથી અનુકથન કરાતા વિદ્વાન પ્રાજ્ઞભો પ્રજ્ઞની કામના કરતા નથી. (ખૂ. ૪-૪-૨૨) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “પછી બિશ્વાને માટે કરે છે” (ખૂ. ૪-૪-૨૨) એમ કહેવાય છે. આમ હોવાથી વિકલ્પ સંભવતાં ઉપસંહાર તાત્પર્યને આહુક હોવાથી કહેલી રીત પ્રમાણે કરનાર ગૃહીનીજ પ્રજ્ઞ સંપત્તિ છે એમ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. ત્યાગની ઉક્તિ તો પ્રજ્ઞ આવા પ્રકારનું છે કે જેને માટે મર્વને ત્યાગ કરાય છે એમ સ્તુતિ અપરત્વે તે છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો ગૃહીથી ઉપસંહારમાં હેતુ તરીકે તાત્પર્ય કહે છે. ત્યાગમાં વાણી તથા મનનો જ ભગવાનમાં વિનિયોગ છે, સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નહિ. ગૃહીને તો સર્વ પ્રકારથી ભજન થાય છે તેથી તેમજ પશ્વિન પણ કૃતાર્થ થાય છે તેથી ભજનમાં કૃત્સ્નતા થાય છે તેથી તેનાથી ઉપસંહાર કથાયો એવો અર્થ છે. માટેજ આત્મામાં સઘળી ઇન્દ્રિયોની બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરીને એમ પણ કહ્યું છે. અહિંમાં “આત્મા” શબ્દ ભગવાનના અર્થમાં છે એમ જાણવું જોઈએ. કર્મમાર્ગના ગૃહીના વ્યવસ્થેક માટે જુ શબ્દ છે. અહિંમાં આ અભિપ્રાય છે. ભક્તિમાર્ગ બહુ પ્રકારનો છે એમ ઈર્કપિલ દેવના વાક્યથી છે. કેટલાક ભક્તો સ્વ ગૃહોમાંજ રહેકથી ભગવાદ્વારમાં વિવિધ ઉપચારોથી સેવાને કરતાં તેજ નિવૃત્તિથી મુક્તિને પણ તુચ્છ માને છે.

મુત્તુ છે (૨) શંકામાં એમ કહે છે કે ભ. સ. ૩-૪-૪૩માં એવો નિર્ણય આપ્યો કે જે ભગવદીય છે તેને માટે ગૃહસ્થાગ આવશ્યક છે. પણ બા. ૮-૧૫-૧ને વિચારતા ગૃહસ્થાગ આવશ્યક નથી. વાગ્યું કે ત્યા ક્રમશઃ આશ્રયનો વિભાગ કર્યો છે તો એમાંથી શું સમજવું ગૃહસ્થાગ કરવા કે નહિ? (૩) ગૃહસ્થાગ વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ફક્ત બ્રહ્મની મદદના દર્શાવવાને અર્થાત્ બ્રહ્મ એવું મોહું છે કે તેને પ્રાપ્ત કરવાને ગૃહ સ્થાગની ખામ જરૂર છે. આ રીતે બ્રહ્મની સ્તુતિ કરવા માટેજ ગૃહ ત્યાગનો ઉપદેશ છે. બાકી તે ગૃહસ્થાગની જરૂર નથી. (૪) ગૃહસ્થાગ કળ્યાણી તો ફક્ત વાણી તથા મનનો જ ભગવાનમાં વિનિયોગ થઈ શકે છે. તમામ ઇન્દ્રિયોમાં ફક્ત વાણી અને મનજ ભગવદ્ધર્મમાં ઉપયોગી થાય છે બાકીની ઇન્દ્રિયો ઉપયુક્ત થતી નથી. પણ જો ભગવદીય ગૃહસ્થ ધર્મમાં હોય તો તેથી ભગવાનની સેવાદ્વારા તમામ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ ભગવદ્ધર્મજ તે કરે. (૫) વળી ભગવદીયના ગૃહસ્થાશ્રમમાં તો પરિજન વગેરે પણ કૃતાર્થ થાય છે વાગ્યું કે તેમનો પણ સેવામાં વિનિયોગ હોય છે. ગૃહસ્થાગ દશામાં તો તે બધાથી અવગ પડીજતો હોવાથી પરિજન વગેરે હોય નહિ તેથી સેવાના કાર્યમાં તેઓ ઉપયુક્ત થતા નથી. (૬) ગૃહસ્થાશ્રમદ્વારા ભજનમાં સર્વ પ્રકારની કૃત્સ્નતા હોય છે, અર્થાત્ તે દ્વારા સઘળી ઇન્દ્રિયો તથા તમામ કુદુઃખનાં માણસો તથા પરિજન વગેરે ભગવદ્ધર્મમાં ગોળ્ય છે (૭) બા. ૮-૧૫-૧માં આ પ્રમાણે કહ્યું છે આત્મા જોટલે પરમાત્મા આ શ્રુતિમાં મર્વ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ પરમાત્મામાં કરવો એમ કહ્યું છે પણ તમામ ઇન્દ્રિયોનો વિનિયોગ તો ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ હોઈ શકે, માટે ભગવદીયને માટે ગૃહસ્થ ધર્મ ઉપદેશ છે. (૮) અહિંમાં ભક્તને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉપદેશ કર્યો છે તે કર્મમાર્ગમાં તો દેવવ્રત, ઇલાદિ પચ્ચરો ગૃહસ્થને કરવાના હોય છે. ભક્તને કર્મમાર્ગનુસાર જીવન નથી, પણ ભક્તિ અનુસાર છે. આથી ભક્તને માટેજ ભગવદ્ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ છે. આવું જ જાણવાને સૂત્રમાં ‘શુ’ શબ્દ ચોળ્યો છે. (૯) ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ભગવત્સેવા પગાય બનીને તેઓ મુક્તિ-મોક્ષને પણ તુચ્છ માને છે. સપૂર્ણ શ્લોક આ પ્રમાણે ભાગવતમાં છે. ચો રુદ્રચગાલક્ષિત્વત્ત્વ સ્વજનાર્થવારાન્ । ક્રાધ્યો ધિય સુલભેઃ સદવાવલોકામ્ । નૈચ્છન્નસ્તુત્ત્વિત્ત્વ મદ્વત્ત્વ મુપદિત્ત્વેવાગુરુત્ત્વમનવામમ્બો

• અમરિચોનો મહાદિધો માર્ગમિલિ મયલે, સ્વભાવ દુષ મેદન પુતાં માલો વિચિથિતે ।

“ભગવાન્ની સેવામાં અનુરક્ત મનવાળાઓને ^{૧૦}અભવ પણ જુએ છે (ભા. ૫-૧૪-૪૪) એમ કહે છે. તેથી ભગવદ્ભજનમાંજ, તેમાં પણ પુષ્ટિમાર્ગમાંજ શ્રુતિનો ભાર છે એમ જણાય છે. પ્રથમ ઉત્કટ ભગવદ્ ^{૧૧}ભાવવાળાને તેને માટે ત્યાગ નિરૂપીને ગૃહીથી ઉપસંહાનું તાત્પર્ય પાછળથી જ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તેથી તેવા ભાવવાળાથી જ ત્યાગ કરાવેો જોઈએ. તે વગરનાથી તો ધરમાંજ ઉક્ત રીતિથી પ્રભુભજન કરાવું જોઈએ તેનાથી જ તેનો લાભ છે એમ વ્યાસનું હૃદય એમ જણાય છે. કહેલા ^{૧૨}ભાવના અભાવમાં ત્યાગ ધર્મનો નિર્વાહ નથી તેથી કેટલાક ભક્તો ભાવણુ વગેરે લીલાના દર્શન વગર ઉભા રહેવાને અશક્ત અત્યંત ભાવથી વિવશ આશયવાળા ગૃહને ત્યજીને વનમાં જાય છે. આગેય ^{૧૩}અને ઔદુલ્લોભિયો તો ભગવાનના અવતાર સમયની ભક્તની દશા કહેવાયલી છે. આ સધળા કૃત્ત માર્ગના છે. વાજસનેયીમાં કહેલા તો સાધન માર્ગના છે તેથી કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી. ૪૭

મૌનવદિતરેપામપ્યુપદેશાત્ ॥૨-૪-૪૮॥

સંન્યાસમાં મૌનની માફક અન્ય ધર્મોનો ઉપદેશ છે તેમ ગૃહી પુષ્ટિ ભક્તમાં પણ છે.

વળી સંન્યાસીના જે આવશ્યક ધર્મો છે તેનાથી અધિક ^{૧૦}તે ગૃહીના સિદ્ધ થાય છે. આ હેતુથી પણ તેનાથી ઉપસંહાર કરાયેલો છે એ આશયથી કહે છે. “મૌનની માફક” વગેરે મૌન શબ્દ અનીહા અનિલાઆર (પ્રાણાયામ) વગેરે ત્રિવિધીના ધર્મોનો ઉપલક્ષક છે. જેમ જેમ સંન્યાસીના વાક્ય ઇન્દ્રિય નાત્ર, દેહમાત્ર, અને ચિત્ત માત્રના નિયામક તે ધર્મો કહેવાયલા છે તે પ્રમાણે ઇતર ઇન્દ્રિય નિયામક ધર્મો “આત્મામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની બરાબર પ્રતિષ્ઠા કરીને” એ શ્રુતિથી ^{૧૧}ગૃહીને ઉપદેશાય છે. તેથી ગૃહીથી ઉપસંહાર યુક્ત છે એવો અર્થ છે ત્યાં કૃત્ત નિયમન છે. અહિં આ તો ભગવાનમાં

વિષ્ણુ । (૧૦) સસારના અભાવ, મોક્ષ (૧૧) પ્રથમ એમ કહ્યું કે ભગવદ્ભક્તે ગૃહનો ત્યાગ અવશ્યે કરવો જોઈએ, પણ આ મુત્રમાં ગૃહનો ભાગ ઉપદેશ છે, એમ જણાવવાનું પ્રયોજન છે કે જેઓ ઉત્કટ ભાવવાળા હોય છે. તેમજેજ ગૃહત્યાગ કરવો જોઈએ, અને જેમનામાં ઉત્કટભાવ નથી તેમજે ધર્મો રહીને પ્રભુભજન કરવું જોઈએ. ઉત્કટભાવ વગરનાની કૃતાર્થતા ગૃહમાં રહીને સેવા કરવી એમ વ્યાસ કહે છે (૧૨) ઉત્કટભાવના હોય તો ત્યાગ કરવો નહિ (૧૩) સ. ૪૩માં આગેયનો મત આપ્યો હતો અને સ. ૪૪ માં ઔદુલ્લોભિનો મત આપ્યો હતો. તે બન્નેમાં તો ભગવાન્ની અવતાર દશાના સમયનું સૂચન છે. ભાવાર્થ—ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ મહિત સેવા કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં વિનિયોગ હોય છે. તેમ પરિજનની કૃતાર્થતા પણ થાય છે. આથીજ ભક્તને ગૃહનો ત્યાગ પણ થાય છે. આથીજ ભક્તને ગૃહનો અત્યાગ પણ હોય છે. ઉત્કટભાવ હોય તોજ ગૃહત્યાગ તે ન હોય તો અત્યાગ. ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભક્તિ માટેજ છે તેથી તે મર્યાદા કરી માટે નથી.

સૂત્ર ૪૮—(૧) ભગવત્પ્રેમ કરતા ગૃહીમાં મંન્દાગી કરતાં અધિક ધર્મોનું પાલન છે. (૨) ઇચ્છાનો અભાવ (૩) વાગ્દંડ, દેહદંડ અને મનોદંડ એ ત્રણ દષ્ટકાઓ નિરવૃત્તી ^{૧૦}કહેવાય છે (૪) જેમ સંન્યાસીને અયુક્ત ઇન્દ્રિયોનું નિયમન વગેરે ધર્મોનો ઉપદેશ કરાય છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમીને પણ ઉપદેશ કરાય છે. (૫) સંન્યાસીના ધર્મો અને ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મોમાં આવેલો વિશેષ છે. સંન્યાસી-તો ઇન્દ્રિયોનું

વિનિયોગથી આધિક્ય છે એવો ભાવ છે. ખરી રીતે તો કેવલ નિયમન 'અપ્રયોજક' હોવાથી ત્યાં પણ ભગવાનમાં વિનિયોગ એજ તાત્પર્ય સમજવું જોઈએ. ૪૮

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥૩-૪-૪૯॥

પુષ્ટિભક્તો પ્રભુ સાથે સંબન્ધ હોવાથી ભગવદ્ભાવને પ્રકટ નહિ કરતાં (ગુપ્ત રીતે ભજન કરવું જોઈએ.)

(શંકા)—ભગવાનમાં સઘળી ઇન્દ્રિયોના વિનિયોગથી ગૃહીથી ઉપસંહાર છે એ યુક્ત નથી. કારણ કે “પવિત્ર સ્થાનમાં સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન કરતો” (છા. ૮-૧૫-૧) વગેરે કર્મ માગીંયના સાધનની શ્રુતિ છે એવી આશંકા કરીને તેનું તાત્પર્ય કહે છે.

રસાત્મક તરીકે 'ગુપ્તજ' ભગવદ્ભાવ અભિવૃદ્ધિના સ્વભાવવાળો હોવાથી આશ્રમ ધર્મોથીજ લોકમાં પોતાના ભગવદ્ભાવનો આવિષ્કાર કર્યા વગર “ભજન કરવું” એ આશયથી તે ધર્મો કહ્યા છે. ગોપનમાં ગુપ્ત હેતુ કહે છે, અન્વયથી. કારણ કે ભગવાન સાથે સ્તબ્ધ સંબન્ધ પ્રાપ્ત કરીને હોય છે. તે હેતુથી તે પ્રમાણે છે. અહિંઆં દ્યબ્દના લોપમાં પંચમી છે આથી. જ્યાં 'સુધી અન્તઃકર્ણમાં સાક્ષાત્ પ્રભુનું પ્રાકટ્ય નથી ત્યાં સુધીજ 'જાણ પ્રાકટ્ય થાય છે, પ્રાકટ્યમાં તો તે પ્રમાણે સંભવતું નથી એમ જણાવ્યું' ૪૯

વૈદિક કર્મ કરવામાં તાત્પર્ય કહીને લૌકિકની આવશ્યકતા નથી તો પણ સમય આવતાં કહે છે.

પ્રેહિકમપ્રસ્તુતપ્રતિવન્ધે તદર્શનાત્ ॥૩-૪-૫૦॥

પ્રસ્તુત કહેતાં પ્રભુભજન તેના પ્રતિબન્ધના અસંભવમાં ઐહિક કર્મ કરવાં જોઈએ.

શંકા—ઐહિક કર્મો ભલે હોય કે નહિ. માટે તે 'સમયની ઉક્તિ' વ્યર્થ છે એવી

નિયમન કરે છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમી સેવાદારા ભગવાનના તેના ઉપયોગ કરે છે. (૧) ખરી રીતે તો સંન્યાસીઓની જાગૃતમાં પણ તેમને ઇન્દ્રિયોનું નિયમન કરવાનું કહ્યું પણ તેમને તે ઇન્દ્રિયોના વિનિયોગ કરવાનું જ કહ્યું છે. ભાવાર્થ—મૌન, અનિચ્છા વગેરે ધર્મો જેમ સંન્યાસીમાં હોય છે તેમ ભગવત્સેવા પરામણ્ય ગૃહીમાં પણ હોય છે. આ રીતે સંન્યાસીની છે સરખામણીએ ગૃહસ્થાશ્રમીમાં શુદ્ધોનું આધિક્ય છે. ૪૮

સૂત્ર ૪૯—(૧) જો ભગવદ્ભાવ ગુપ્ત હોય તોજ તે વૃદ્ધ પામે છે (૨) શા માટે ભગવદ્ભાવ ગુપ્ત રાખવો તેમાં હેતુ કહે છે? ભગવાન સાથે તેના બરાબર સંબન્ધ થયેલો હોય છે માટે તે ગુપ્ત રાખવો જોઈએ. (૪) આશ્રમ ધર્મોનું પ્રાકટ્ય. ભાવાર્થ—ભગવાન સાથે સંબન્ધની દૃઢતા માટે વેદાધ્યયનાદિ ગૃહસ્થ ધર્મોથી ભગવદ્ભાવને પ્રગટ નહિ કરીને ગૃહસ્થે ભગવદ્ભજન કરવું. જ્યાં સુધી ભગવાનનું પ્રાકટ્ય અન્તઃકર્ણમાં નથી ત્યાં સુધીજ તે આશ્રમ ધર્મો હોય છે, પ્રાકટ્ય થતાં તેનું પ્રયોજન નથી. ૪૯.

સૂત્ર ૫૦—(૧) લૌકિક કર્મ કરવાના સમયની ઉક્તિ. ભાવાર્થ—ભગવદ્ભાવના ગોપન માટે વૈદિક કર્મની માફક લૌકિક સ્વતંત્ર સંસ્કાર વગેરે કર્મ પ્રસ્તુત ભગવદ્ભજનમાં પ્રતિબન્ધ ન થાય તેવી રીતે કરવાં જોઈએ. ૫૦.

આ શંકા કરી તે કહે છે. પ્રસ્તુત પ્રભુભજન તેના દર્શનથી છે. “આચાર્ય કુલથી” એમ ઉપક્રમ કરીને “ધાર્મિકત્વ” વિધાન કરતાં” એમ આગળ કહેવાય છે. માટે ધાર્મિક પુત્રનું વિધાન ઐહિક કર્મ શ્રુતિમાં બેવાય છે. માટે તે સમયની ઉક્તિ આવશ્યક છે. નહિ તો કહેણું છે તેથી પ્રસ્તુતના બાધમાં પણ તે કરવામાં ફલનો પ્રતિબંધ બને એમ ભાવ છે.

૯ એવંમુક્તિફલાનિયમ ઇત્યધિકરણ.

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥३-४-५१॥

આવા ભક્તાની મુક્તિનું ફલ-ભક્તિરસનો અનુભવ નિયમથી હોય છે તેનું નથી (કારણકે તે ભગવદ્વિદ્યાને અધીન છે તેથી).

તે આચાર્યવાલો પુરુષ પશ્ચિંકત જેનો અવિદ્યારૂપી બન્ધ મુક્ત થયો છે. તેને સત્ત્વી સંપત્તિમાં ત્યાં સુધીજ વિલમ્બ છે કે જ્યાં સુધી હું (ભૂમા) સર્વાત્મભાવ કરીશ નહિ. તથા ત્યાર પછી (દિહપાંત પછી) હું (વિમૂતિ સહિત આનંદમય) ભક્ત દેહને પ્રાપ્ત કરું ત્યાં સુધી (છાં. ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિમાં ‘મુક્તિ પછી બ્રહ્મ સંપત્તિ સંભળાય છે. તે તો પુરુષોત્તમના સંગમાં લીલા રસના અનુભવથી અતિરિક્ત કહેવાને અશક્ય છે. કારણ કે ‘મુક્તિથી તે ઉપસૃપ્ત છે એવો વ્યપદેશ છે તેથી. “હિ મહામુનિ ક્ષેત્રાકોમાં પણ મુક્ત સિદ્ધોમાં નારાયણમાં આસકત પ્રસન્ન આત્માવાળો મુહૂર્તલા છે” (ભા. ૬-૧૪-૫) એવી શ્રુતિ છે તેથી પણ મુક્તિનું ફલ ભક્તિરસનો અનુભવજ છે. એ પ્રમાણે હોવાથી કહેલા ગૃહીતુંજ તે ફલ હોય છે કે નહિ એ શંકામાં નિર્ણય કહે છે. આ પ્રકારના ‘મુક્તની મુક્તિનું જે ફલ ભક્તિરસનો અનુભવ છે તેનો નિયમ નથી, કારણ કે તે ભગવાનની ‘દ્વિદ્યાને અધીન છે, સાધનથી તે પ્રાપ્ય નથી માટેજ “કદાચ મુક્તિને આપે છે પણ ભક્તિયોગ તો નહિજ” (ભા. ૫-૬-૧૬) એમ શુક્રનું વાક્ય છે. અર્હિમાં ઔત્સર્ગિક હેતુને કહે છે. “તેની ફરીથી આવૃત્તિ થતી નથી” (છાં. ૮-૧૫-૧) એમ આની આવૃત્તિથી મુક્તિની અવસ્થાનોજ સાર્વદિક તરીકે નિર્ણય કરાય છે જો કે આ પ્રમાણે મુક્તિફલના અભાવનો નિયમજ આવે છે; તેનો અનિયમ નહિ તો પણ “તસ્ય તાવદેવ ચિર (છાં ૧-૪-૨) ઇત્યાદિ પ્રમાણથી તે “તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી એ શ્રુતિની સાથે વિરોધના અભાવ માટે ‘ઉત્સર્ગવાળી તેની અવસ્થા છે. તેનું ફળ તો કોઈકનેજ હોય છે તેથી અનુગ્રહથી પુષ્ટિમાં પ્રવેશથી થાય છે એમ સ્વ અભિપ્રાયને પ્રકટ કરતા બાદરાયણથી બ્ર. સૂ. ૩-૩-૧ કહેવાયું છે. આમ હોવાથી

સૂત્ર ૫૧—(૧) આ શ્રુતિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જન્મની પ્રાપ્તિ મુક્તિ પછી હોય છે (૨) જલ-સંપત્તિજનની પ્રાપ્તિ (૩) જૂદી (૪) ભગવાન પામે મુક્તોજ બળ છે, અર્થાત્ મુક્તદશા પછીથી ભગવાનના અનુગ્રહવાળાઓનું અક્ષર જ્ઞાનથી ઉત્થાન થઈને ભગવાન પાસે ગમન હોય છે. (૫) મુક્તાવસ્થા પછી જે ભગવાનનન્દના રમતું ફળ મળે છે તે ગૃહીને મળે છે કે નહિ? (૬) સિદ્ધાન્તી નિર્ણય આપે છે. (૭) ભગવાનના અનુગ્રહવાળો મુક્ત જેનું અક્ષર-જ્ઞાનથી પુનઃ ઉત્થાન થાય છે તે (૮) બધાએ મુક્તોનું ભગવાનનન્દ માટે ઉત્થાન નથી. તેથી જેટલાને ભગવાનનન્દનો અનુભવ કરાવવા ભગવાન ઇચ્છે છે તેજ ઉત્થાન પામે છે (૯) અધિકારથી સામાન્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલું (૧૦) અક્ષરાતીત

“તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી (છાં. ૮-૭ ૧૫-૧) ની શ્રુતિ પ્રમાણે પુનરાવૃત્તિનો નિષેધ કરે છે, પણ તેના ૧^મ અતીતમાં નહિ એમ બહુવું બોધ્યું. ૧^મ સમાપ્તિ જણાવવાને માટે આવૃત્તિ છે. ૧^મ અથવા શ્રુતિમાં તેની અવસ્થાની ધૃતિના હેતુથી અમારી પણ તે અવસ્થાની ધૃતિ જે કારણથી છે તે કારણથી ફક્ત અનિયમનો નિશ્ચય પણ છે એવો અર્થ છે. આમ ૧૩ હોવાથી મુક્તિ પર્યન્ત સાધન ભગવદ્ભાવમાં જે એમ નિર્ણય થયો. ૫૧

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વેદસભાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રાણુ
ભાષ્યમાં ત્રીજા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત.

વિવેચન.

પાદ. ૪

અધિકરણ. ૧૬

સૂત્ર ૧—પાછલા પાદમાં પર પ્રાપ્તિના અન્તરગ સાધનરૂપ વિદ્યાના મર્યાદા પુષ્ટિના ભેદથી વરણે ચૈવિધ્યને લીધે અનેક પ્રકારના અધિકારીઓમા ઉપયુક્ત થાય છે એમ જણાવ્યું હતું તે વિદ્યાના વિચારથી ત્યાં ત્યાં તેને ઉચિત ગુણનો ઉપસદાર પણ વિચારાયો હતો. આ પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીયના બહિરગ સાધનની અપેક્ષા નથી તો પણ પુષ્ટિ મર્યાદામાર્ગીય તથા કેવલ મર્યાદામાર્ગીયને બાજુ અગના સાધનરૂપ આશ્રમાદિની અપેક્ષા હોવાથી તેના વિચારથી, હીન, અને મધ્યમ અધિગરીને માટે કર્મનો ઉપસદાર વિચારાય છે. કારણ કે આ માનુષ લોકમાંથી કર્મથી ઉત્પન્ન થતી સિદ્ધિ જલદી થાય છે એ વાક્યથી મન્દ અને મધ્યની ધણી ફરીને તેમાં આરાકિત હોય છે. ક્યા કારણથી આમ ફરો એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ત્યાં કર્મભેદના એવો હેતુ આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં ‘અર્થ’ શબ્દ વસ્તુનો વાચક તથા પ્રયોજનનો વાચક હતો. જેમ વસ્તુના વાચક અર્થ ભેદને ઉપાસ્યના અસેદથી ઉપાસનામાં અન્ય શાખામાં કહેલો ગુણનો ઉપસદાર થાય છે એમ કહેવું તેજ પ્રમાણે અદ્વિતીય પ્રયોજનના વાચક અર્થને ભેદને કર્મનો ઉપસદાર થાય છે એમ પૂર્વપક્ષમાં જણાવે છે, પણ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભગવાનજ પુરુષાર્થ છે. પુરુષાર્થ કહેવાં ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ ફક્ત તે મર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યાથીજ થાય છે. ભગવાન એજ પુરુષાર્થ જે તેમનાથી બીજું કંઈ પણ તેજ નથી આ ફક્ત પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વાત્મભાવરૂપ વિદ્યા મેળવેલી હોવી જોઈએ. જે વિદ્યાથી સર્વાત્મભાવ રૂકુરે તેજ વિદ્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વિષે શ્રુતિઓમાં પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. મું ૩-૨-૩ માં કહે છે કે આ આત્માની પ્રાપ્તિ પ્રવચનથી, મેધા, બહુશ્રુતથી કે બીજા સાધનથી થતી નથી, પણ ભગવાન જેનું વચ્ચું કરવા માગે છે તેને જ પોતે પોતાના

પુરુષોત્તમમાં (૧૧) અધ્યાયની સમાપ્તિ જણાવવાને (૧૨) સૂત્રમાં તત્ત્વસ્થાવરૂતે એ શબ્દો જે વખત આવેલા છે અધ્યાયની સમાપ્તિ થઈ એમ સૂચવે છે એવું જે સ્વીકારવામાં આવે તો જે પદો ફરીથી આવ્યા છે તે અર્થદીન થઈ જાય એમ અરુચિ થતાં બીજી રીતે તેનો ખુલાસો કરે છે. (૧૩) કહેલો જે શ્રુતિઓમાં અવિરોધ હોય તો મર્વાત્મભાવમા. ભાવાર્થ—ભગવાને પ્રથમ મોક્ષ અને ભક્તિરૂપોના અનુભવ થાય છે એવો નિયમ કરવો યુક્ત નથી. કારણકે દયા મુખોને ભગવદ્દરસનો અનુભવ કરાવવો તે ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે. શ્રુતિમાં મુક્તિ વિષે નિયમ દર્શો છે. પણ મુક્તિરૂપ ફક્ત ભગવદ્દસ તેને માટે પણ નિયમ કર્યો નથી.

સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રેરે છે અર્થાત્ તેનાથી જ ભગવાન પ્રાપ્ત થાય છે તે ૨-૧ માં પણ લક્ષ્યેતા પગે મેળવે છે એમ કહીને પણ જ્યેષ્ઠ ભગવાનને જ પુરુષાર્થ જણાવે છે વળી નૃ ૫ ૧-૬ માં કહે છે કે તેને આ પ્રમાણે જાણનાર અદ્વિતિયા અમૃત શાય છે હાલેનામાં સન્તકુમારના મરાદમાં પણ એજ અર્થ પ્રગટ કરાયા આ તે છે. આથી આ તમામ શ્રુતિઓમાં ફેરન ભગવદ્ભાવ તેજ ફક્ત સાધન છે ફક્ત શ્રુતિજ ભગવાનની પુરુષાર્થતા તથા ભગવદ્ભાવની મ્વ સાધનતા જણાવતી નથી, પણ સ્મૃતિ પણ આજ અર્થ જણાવે છે એ ઉભા અર્થથી ૨૨ મિહાન્ત માધિત કરાને સુનર સુનમા શક્તિ એમ શબ્દ પ્રાપ્ત્યો છે સમ્પ્રતી શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એમ ઉભા મમજાનું છે તે બંને ભગવાનને પુરુષાર્થ જણાવે છે સ્મૃતિમાં ભાગરનનુ પ્રમાણ આપી શકાય છે ૧૧-૧૨-૮-૯માં કહે છે કે ગોગ, માખ્ય, દાન, તપ, વ્રત, યજ્ઞ, વ્યાખ્યાન, સ્વાધ્યાય અને મન્યામથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, તે પણ ફક્ત ભગવાન માટેના ફેરન ભાવથી જ ગોપીકા, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગો અને અન્ય મદ નાગ વગેરે એ પ્રાપ્ત કરી છે આ મત સુનકાગેના પોતાનો કે એમ જાણનારને પોતાનું નામ અદ્વિતિયા ચોક્કસ છે બીજાઓએ મને તે માનતા હોય પણ ગાદગત્વ પોતે એમ કહે છે કે પોતે તે બાજુ મિહાન્તને માને છે કે ભગવાનને જ પુરુષાર્થ છે અને તેમની પ્રાપ્તિ ફેરન ભાવથી હોય છે, આથી જો ફેર મેળવવું હોય તો તેમાં કોઈ પણ ખ. માધન હોય તો ન ભાગ્ય છે. આ મિહાન્ત તેઓ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ સુનસાગ છે એમ જણાવે છે જેઓ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રમાણ મનીકરે છે તેને તો જગત્થી આ મિહાન્ત આગે પાન નરો, પણ જેઓ આ ગાગાવ્ય નથી સ્વીકારતા તેઓ મને તેમાં તત્વ સિદ્ધાંત સનાનીને આ સિદ્ધાન્તથી અનુચિત પ્રતિપાદના રહે, અર્થાત્ ભગવાન સિવાય અન્ય મોક્ષ, વગેરેને પુરુષાર્થ જણાવશે પણ આ તેમનો મન પ્રમાણિકૃતિથી નહીં પણ સ્વીકાર્ય બનને નહિ બાગવાનનું પોતે મે બામ છે સામાન નિયમ એના છે કે માણ્યે પોતાનું નામ, યુગનું નામ અતિ કૃપણનું નામ, તથા મોટા યુગનું તેમજ પોતાની બીજું નામ ન રેવું આમ સ્મૃતિમાં મહેરામાં આપ્યું છે ત્યારે કોઈ અદ્વિતિયા પૂછે કે શા માટે સુનર આ સુનમા પાતાનું નામ ચોક્કસ છે? તો તેના ઉત્તરમાં હોવાનું કે જે નામનો નિષેધ આ છે તે નાક્ષત્રિ જન્મથી પડેના નામનો પોતાનું નાક્ષત્રિ નામ અદ્વિતિયા નહિ લેતા ૧૬-યામે યૌગિ નામ ચોક્કસ છે ગા ગાયનું એ યૌગિક નામ છે આથી સ્મૃતિના નિષેધને પોતે પાળ્યો છે આથી એમ સ્વચાલ કે પાને સ્મૃતિની આજ્ઞાનું પાનન પ્રેરે છે, અને તેમાં કલ્પી નરુને પ્રમાણ તરિકે સ્વીકારે છે અને તે સ્મૃતિનું શ્રુતિની માફક ભગવાનજ પરમ પુરુષાર્થ છે એમ જણાવવામાં પ્રમાણ છે.

જો ભગવાન ધર્મ પુરુષાર્થ હોય તો તેમની પ્રાપ્તિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી, શ્રુતિ વગેરે ધર્મ પુરુષાર્થ નથી તથી તેમાં સાધનોની અપેક્ષા રહે છે, નરુત તે ભગવાનરૂપી પુરુષાર્થની સિદ્ધિ મના મહારથી જ હોય છે આ અર્થ સ્વચાલને માટે સુનમા ફેર શબ્દ નહિ ચોક્કસ 'પુરુષાર્થ' ખા ચોક્કસ છે અર્થાત્ જો મદ ફેર છે તે સાધનની અપેક્ષા રા છે કોઈ પણ માર્ગના ફેરમાં તેને માટે પ્રાપ્ત તથા માધન હોવા જોઈએ એવા સામાન્ય નિયમ છે આથી જો અદ્વિતિયા ભગવાનને એ સામાન્ય ભાષા પ્રમાણે ફેર શબ્દ કહેવામાં આવે તો તેથી એજ મમજન્ય છે કે છત્ર ફેરની માફક ભગવાનને મેળવનારને સાધનો કરવા જોઈએ આમ થતાથી અન્ય ફેરથી ભગવાનનું ચૈવ્યસ્વરૂપ સિદ્ધ થશે નહિ પણ સુનર તે એમ કહે છે કે ભગવાન કોઈ પણ સાધનોથી મેળવતા નથી આ અર્થની સાર્થકતા નાવનારે સુનમા પુરુષાર્થ શબ્દ ચોક્કસ છે પુરુષાર્થની મિહિમાં સાધનની અપેક્ષા નથી અદ્વિતિયા સાધનો નહિ પણ ભગવાનને મર્ત જોવારૂપી ભાવથી તે પુરુષાર્થની મિહિ છે આથી 'અત શબ્દનો નામમાં 'સર્વત્તમાર નિદાથી' એ અર્થ કરી છે.

અથવા અન્ય શબ્દનો બીજો પણ અર્થ લેઈ શકાય એ શબ્દમાં મ્વ છે, તેથી તેનું વ્યાખ્યાન

ખીજી રીતે પણ સંભવે છે. આથી જનઃ એટલે સર્વોત્તમાવધી વિદ્યાને લીધે એમ નહિ. પણ જનઃ શબ્દ વાળી શ્રુતિ છે તેથી. અર્થાત્ આ ખીજી રીતનું વ્યાખ્યાન લેતાં જનઃ અને જ્ઞાતૃ એ બે જનું પદ નહિ. લેવાં પણ જન શબ્દાત્ એક પદ લેવું. આથી જે શ્રુતિમાં જનઃ શબ્દ છે તે શ્રુતિના પ્રમાણથી સૂત્રકાર ભગવાનની પુરુષાર્થતા જણાવે છે તે શ્રુતિ ના. ૧-૧ છે જેના પ્રારંભમાં જનઃ પરં નામ્ય ક્ષોયયો દિ વરાત્તરમ્ એવું વાક્ય છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે શબ્દાત્ નો અર્થ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના પ્રમાણો જેવાં કે મું. ૩-૨-૩ તૈ. ૨-૧, છાં. ૭-૨૪-૧, નૃ. ૫ ૧-૬ તથા ભા. ૧૧-૧૨-૮-૯ વગેરે છે. કરવામાં આવતા ખીજા અર્થ પ્રમાણે કલ્પ તા. ૧૮-૧ની શ્રુતિજ જેમાં જનઃ શબ્દ આવે છે તેનુંજ પ્રામાણ્ય આપવામાં આવ્યું છે. અહિંમાં સૂત્રકાર એમ જણાવે છે કે જેમાંથી ગમે તે ગેમિએ અર્થ સમજે તે પણ તેથી એકજ વસ્તુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે અને તે એ છે કે ભગવાન એજ પરમ પુરુષાર્થ છે. અને તેમની પ્રાપ્તિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી. આથી કર્મની ખામ જરૂર નથી.

સૂત્ર ૨—ઉપર પ્રમાણે બાદરાયણે પોતાનો સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યો પણ જૈમિનિ જે કર્મનેજ મુખ્ય માને છે તે કર્મની તરફેણમાં કેટલીક દલીલો કરે છે. હવે તેમની દૃષ્ટિએ દર્શિયોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

“યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ” જેવી શ્રુતિ કર્મકાણ્ડમાં આવે છે અને ત્યાં વિષ્ણુ કહેતાં ભગવાનને ઇન્દ્ર કહેતા છે. તેથી તે પણ કર્મના અંગરૂપ હોવાથી તેમના સ્વરૂપના જ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞામ કરવામાં આવે તો અતિશય ફલ મળશે. અર્થાત્ પુર્વકાણ્ડનું તારતમ્ય યજ્ઞમાં છે અને તેથી યજ્ઞમાને યજ્ઞ કરવો એ વાત બરાબર છે પણ જેનો યજ્ઞ કરવાનો છે તે ઇન્દ્રના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સુધી જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી યજ્ઞનું અધિક ફલ મળતું નથી. આ રીતે યજ્ઞ ક્રિયામાં જો કે કર્મનું પ્રાધાન્ય છે તો પણ જ્ઞાન અંગરૂપ છે. મુખ્ય તો યજ્ઞ કરવાનો ઉપદેશ છે. આથી કર્મની મુખ્યતા વિશે જે મત નથી પણ છતાં તે જ્ઞાનપૂર્વક કરવાનો હોવાથી આ કર્મમાં જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે તેથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગરૂપ છે. આજ વેદનો અર્થ છે. છતાં જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં તો સર્વોત્તમાવ એજ મુખ્ય છે, અન્ય કોઇ પણ સાધનોની જરૂર નથી, તે તો માત્ર ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવાને હોવાથી અર્થવાદરૂપ છે. તેથી કોઇ વિશેષ અર્થ ફક્ત થતો નથી. જેમ દ્રવ્ય સરૂપર અને કર્મમાં ફલની શ્રુતિ નથી અર્થવાદ છે તેની માફક અહિંમાં સમજવું. તૈ. સં. ૩-૫-૭માં દ્રવ્ય (જૂકું) માટે એમ કહે છે કે જેની પશ્ચીમથી જૂકું છે તે કદી પાપ યુક્ત મંત્ર સાંભળતો નથી. અર્થાત્ દ્રવ્યવાળાને પાપનો લેપ હોતો નથી. આમાં દ્રવ્યનું ફલ પાપયુક્ત મંત્રનું અશ્રવણ કહ્યું છે તે માત્ર અર્થવાદરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે તૈ. સં. ૬-૧-૧માં અંજન કરનાર શત્રુના નેત્રનો નાશ કરે છે, એમ કહીને શત્રુની ફલ શ્રુતિ જણાવી છે. તે પણ અર્થવાદરૂપ છે. એજ રીતે તૈ. મં. ૨-૬-૧માં પ્રવાજ તથા અનુવાજ કરનારના શત્રુઓનો પાંજર્ય થાય છે એમ જણાવીને કર્મનું ફલ કહ્યું છે. આ તમામ જેમ અર્થવાદરૂપે આપણે સમજનાના છે. તેમ ભગવાનને પુરુષાર્થ કહેનાર શ્રુતિઓ અર્થવાદરૂપે છે. માટે તે બહુ મહત્ત્વની નથી. માટે અમે તે વિશેનાં આપેલાં પ્રમાણોને સ્વીકારીશું નહિ. તેમજ ભગવાનના સર્વોત્તમાવધી વિદ્યાની પ્રસંગ કરવી તે ઉચિત નથી. હમણાં જ જણાવ્યા મુજબ જ્ઞાન તો કર્મના અંગરૂપ છે, કારણ કે કર્મ કરવામાં જ્ઞાન વિશે કર્મ કરવું તેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેટલા માટે જ્ઞાનની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે એટલે એ જ્ઞાન તો માત્ર અંગરૂપ હોવાથી તે ફલનું સાધન નથી. સાધન તો કર્મજ છે. ૨

સૂત્ર ૩ શંકા—પણ બૃ. ૪-૪-૨૨માં શ્રુતિ છે કે “તેનેજ જાણીને યુનિ થાય છે તેજ પ્રવ્રજ્યા લેનારા લોકને મેળવવાને ઇચ્છા કરતા પ્રવ્રજ્યા લે છે. આની આગળ પુત્રની ઇચ્છા તેમજ દ્રવ્યની ઇચ્છા તથા લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી ભિદ્યા મેળવીને પોતાનો નિર્વાહ યથાવસે જોઈએ. આમ આ

શ્રુતિ ઉપગ્રી એમ મમળા છે કે ભગવાનના જ્ઞાન-સાધાએ મર્મ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો આપી તેમને કર્મ કરવાની જરૂર નથી

દિતર—તમે હો છો તે પ્રમાણે નથી જેમ તમે -મોદિની શ્રુતિ જણાવો છો તેમ અમે એની પણ દેખાડીશું કે જેમા જ્ઞાનીઓને અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાનું જ હોવામા આવે છે વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓ હતા તે મર્મ જાણતા હતા છતાં તેમણે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કર્યા હતા જો બ્રહ્મવેત્તાએ સર્વથા કર્મનો ત્યાગ કર્યો જોઇએ એમ કહેવામા આવતું હો. તો પછી શા માટે વસિષ્ઠ વગેરેએ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કર્યા? જો બ્રહ્મવેત્તાને ત્યાગ આપરતું હોય તો પછી તે ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ પ્રવેશ ન હોય આપી બ્રહ્મવેત્તાને પણ એમ જ્ઞાની જરૂર છે ત્યાગની નહિ એમજ શ્રુતિનો માર છે છતાં એમ પૃથ્વિમા આવે કે ઉપર જણાવેલી શ્રુતિમા કર્મનો ત્યાગ શા માટે કરવાનો કહ્યો છે? તેના ઉત્તરમા એટલું જ જણાવવાનું કે એ શ્રુતિ બ્રહ્મવેત્તાઓને ઉદ્દેશીતે હોવામા આવી નથી પણ જે જ્ઞા, ભગવા કે જેઓ કામ કરવામા અસક્ત છે તેમને માટે જ કહેવામા આવી છે તે લોકો કર્મ કરવામા અસક્ત હોવાથી તેમને માટે ત્યાગ કહેવામા આવે છે ૩

મૂ. ૩-૧-૧ મા “તૈદેહ જનન્તે બહુ દક્ષિણામગો યત કર્મો” એમ શ્રુતિ છે આ શ્રુતિથી સમજાવે કે જનન જેવા જ્ઞાનીએ પણ પગે ન્યાં હતાં જો જ્ઞાનથી ક્ષય મળતું હોય તો પછી જે કર્મ કરવામા પશ્ચિમ પડે છે તેના કરવાને શા માટે જનમોદિની પ્રવૃત્તિ હોવી જોઇએ પણ તેમને એમ જણાવેલું હોવું જોઇએ કે કેવળ જ્ઞાનથી વધ પણ ક્ષય મળતું નથી માટે પશ્ચિમ સંહન કરીને પણ યત કર્મ કર્યા માટેજ તેમણે તે પ્રમાણે કર્મ કર્યાં આપી જનનના દષ્ટાન્તવાગી શ્રુતિથી કર્મ કરવાની આવશ્યકતા મમળા કે ૪

સૂત્ર ૫—૪મા મૂ. ૪-૪-૧ પ્રમાણે વિદ્યા અને કર્મ જનનેની સાથે ક્લોત્પત્તિમા જરૂર છે. એ લી વિદ્યાથી” ક્ષય નથી આપી પણ કર્મની આપરતા જણાવે છે જ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે ક્ષય આપી શકતું નથી ૫

સૂત્ર ૬—તેમજ આ સૂ. ૩-૧૮-૧મા બ્રહ્મવેત્તાનું બ્રહ્મ તરીકે વસ્તુ કરવામા આવ્યું છે આથી મમળાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન ઋતિનિષ્પણનો અધિ ૧૦ આપે છે અર્થાત્ બ્રહ્મવેત્તા યત્રાદિ કેમ કરવા તેનું જ્ઞાન ધરાવના હોવાથી તે ઋતિનિષ્ઠ ૧૩ સારી પેઠે કરી શકે છે આ રીતે તે જ્ઞાન કર્મમા ઉપયોગી થતું હોવાથી તે મર્મનું અગ છે ૬

સૂત્ર ૭ શંકા—બ્રહ્મવેત્તા ત્યાગીના ત્યાગ વિષે જણાવતા શ્રુતિ એવો નિયમ કરતી નથી કે તેમણે કર્મ કરવાનું જોઇએ જ ૪ મા સંન્યામ ક્યારે લેવો (ત્યાગ ક્યારે કરવો) તે વિષે કહે છે કે જો દિગ્દેશ વૈરાગ્યની ભાવના ઉત્પન્ન થાય તે દિગ્દેશ સંન્યામ લેઇ લેવો અહિંઆ આ પ્રમાણે કહ્યું છે પણ ત્યાગ આગળ કહે છે કે ગમે તો ગૃહસ્થાશ્રમ અગર વાનપ્રસ્થમાથી (ધરમાથી અગર વનમાથી) ત્યાગ લેઇ લેવો અહિંઆ ‘વિમુક્તપથી કથન કરેલું હોવાથી કર્મ કરવા અગર તેનો ત્યાગ કરવો તે માણસની ધન્યતા ઉપર આધાર રાખે છે માટે જ્ઞાનીએ કર્મ કરવા જ જોઇએ એમ જણાવીને જ્ઞાનને કર્મના અગરપ કહ્યું તે બરાબર નથી

સૂત્ર ૮ ઉત્તર—આ શકા વ્યાજ્ઞી છે, પણ તેનું મમાધાન આ પ્રમાણે છે પણ અમે તમને કેટલીક શ્રુતિઓ એવી જણાવીશું કે જે ઉપગ્રી તમારી ખાતરી થશે કે કર્મ કરવા માટે કર્મ કરવા એવો શ્રુતિ નિયમ દેખાડે છે તેમ તેના ત્યાગ માટેનો નથી, તે સ. ૨-૧-૧૦ તથા ૨-૧-૧૫ મા કર્મ કરવાનું જોઇએ એવો નિયમ છે તેના ત્યાગનો નિયમ નથી અર્થાત્ તમે જે વિકલ્પ જણાવો છો તે

તેના ત્યાગ માટે છે અર્થાત્ કર્મ તો અવર. હજાર નંદ્યં તે નિમ છે, પણ તેનો ત્યાગ હવે
કે નદિ તેમાજ નિકળ છે, નિવસનો અમારો છે વળી આ રિવાજ બ ૧૮-૭ની સ્મૃતિનું પણ
પ્રમાણ છે તેમા કહ્યું છે કે જે કર્મ નિયમ થયેલું છે તેનો ત્યાગ યુક્ત નથી તેમ જ્ઞાને કોઈ મોહથી
તેનો ત્યાગ કરે તો તે ત્યાગ મારિત નથી પણ તામસ છે આ પ્રકાર નિમત્ત કર્મનો પરિત્યાગ કર
નાગની સ્મૃતિમા નિમ છે આથી તે સ્મૃતિ પણ અમારું અર્થને ટીકા આપે છે એવું જણાવવાને
સૂત્રમા “ચ” શબ્દ મોહનો છે અર્થાત્ સ્મૃતિમા નિયમ છે તેથી તેમજ સ્મૃતિનું રચન છે તેથી એમ
સૂત્રનો અર્થ થાય છે, માટે જ્ઞાન તે સ્મૃતિનું નગ છે એમ જે સ્મૃતિ તે મનાવ છે. ||

ઉત્તર—હવે વાદગયળ જૈમિનિની ૨ રમા આપેલી પ્રથમ દલીલનો જવાબ આપે છે ત્યા એમ
કહેવામા આવ્યું હતું કે ક્ષય, શુષ્ક અને કર્મ ની માફક ભગવાનની પુરવાર્યતા તે અર્થનાદર છે વળી
યાગમા વિષ્ય ઇન્દ્રિય હોવાથી તેના જ્ઞાનની અભાવ છે તેથી જ્ઞાન તે સ્મૃતિ અગ છે આનો ઉત્તર
એવો આપવામા આવે છે કે કર્મ કરતા ઇન્દ્રિય અધિક છે એવો ઉપદેશ સર્વન ૭ મુ ૪-૪-૨૨ મા
આત્માને-પરમાત્માને મરંને યજ્ઞ કરનાર તથા મરં ઉપર સામન ચલાવનાર, મરંના અધિપતિ તથા
જે કંઈ છે તે તમામ ઉપર મત્તા ચલાવનાર મહેન છે તથા તેને માધુ કર્મ તેમજ અમાધુ કર્મ સાથે
વાગવું વળગવું નથી એમ જણાવીને આગળ કહે છે ગેરા પ-માત્માને વંના સ્વન પ્રમાણે, અલ્પચર્ય,
તપ શ્રદ્ધા તથા અનાશ્વ યજ્ઞથી જાણવાની ઇન્દ્રિય તેઓ નરે છે તે પરમાત્માને જાણવાથી જ તે મુનિ
થાય છે આ વગેરેથી પરમાત્મા કર્મ કરતા અધિક છે એમ એમ બામત સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ જ્ઞા
કર્મને-પરમાત્માને મમાન પણ સ્મૃતિ નથી તો મગી તે સ્મૃતિમા પરમાત્માના સર્વત્રમજાનની વિદ્યા અગ-
રૂપ શી રીતે દોષ શકે? વળી આ સુનિધી મીજ પણ એ જાગત સમજનાર છે કે જ્ઞાન તે યજ
(કર્મ)નું અગ નથી પણ યજ (કર્મ) જ્ઞાનનું સાધન છે તેના માટે અલ્પચર્ય, તપ ગેરેની માફક
'યજ્ઞ' શબ્દનો તૃતીયામા પ્રયોગ કરીને 'જાણવાની ઇન્દ્રિય કરે છે' તેની માથે મત્ત્યુ દુર્ગો છે આથી
વેદનમા યજ્ઞ એ સાધનકર હોવાથી, યજ્ઞ (ર્મ) જ જ્ઞાનનું અગ છે માટે જૈમિનિએ કર્મને મુખ્ય
જણાવીને જ્ઞાનને તેના સાધન તરીકે અગ તરીકે જણાવું તે મિદ્ધ થવું નથી આ શ્રુતિના
તાત્પર્ય મળ્યાથી અર્થિઆ એમ પણ કહી શકાય તે નદિ કે પ્રથમ મામાન-રીતે ઇન્દ્રિય જ્ઞાન તો હોવાજ
જોઈએ પણ યજ્ઞથી તે જ્ઞાન વિશેષરૂપે યજ્ઞ દાવાથી ફરીથી યજ્ઞ કરનામા કર્મનું ક્ષય પૂર્ણ થાય છે
તેથી યજ્ઞ જ્ઞાનનું અગ નથી ઉપર આપેલી શ્રુતિના શબ્દો ગરાયર વાચવાથી અમારો અર્થજ નગ
બગ સમજશે ત્યા રચક શબ્દો છે કે 'તેને જાણીનેજ મુનિ થાય છે આજ લોકને મેઘવરાની કૃષિ
કરતા મન્યારીઓ પ્રવળા (મન્યાસ) લે છે અર્થિઆ વેન (જ્ઞાન) તે જુદાયાત્રમનો વિરોધી છે તેથી
જ્ઞાનીઓમા કર્મ હોતા નથી તેથી 'યજ્ઞથી જાણવાની કૃષિ કરે છે એ શબ્દોનો તમે કરો
છો તેવો અર્થ નથી અર્થાત્ યજ્ઞમા જ્ઞાનનેજ સાધન કહ્યું છે પણ કર્મના ક્ષયની પૂર્ણતા માટે "યજ્ઞથી
કરે છે એમ કહે છે, અર્થાત્ કર્મ મને તેના જ્ઞાનથી નહિ પણ યજ્ઞના જ્ઞાનથીજ કરવું જોઈએ એ સખ
ન્ધમા ઉપરની શ્રુતિ-હેલી હોવાથી, સન્યાસી મુનિ રિપે આ અર્થ મિત્તન-અભવતોજ નથી પરમાત્મા
તો કર્મથી અધિક છે તેથી તેમને કર્મની અપેક્ષા નથી જો કે તે સદિ વગેરે મજા છે પણ તે કર્મો
એવા નથી કે જેના કળ સાથે તેમને સબન્ધ હોય જ્ઞાનના મોમા મારા થા માય કળ હોય છે, અને
તે કળ તે મોના કરનાર જોવાને બોગવના પડે છે પરમાત્માના કર્મો એવા નથી તેથી કર્મની કોઈ
પણ અસર આ નિયમન પરમાત્મા ઉપર નથી આથી તે સ્મૃતિ નિયમન કરે છે માટે કર્મ કરતા
તેમનું આધિક્ય છે

શકા—તમે સ્મૃતિ કે પરમાત્માને કર્મ કરનાર પડતા નથી પણ જ્ઞાન તે કરે છે તેથી જ્ઞાનને તેના કળ
બોગવના પડે છે પણ જ્ઞાન અને પરમાત્મામા બેદર ક્યા છે કે જેથી તમે આવો નિયમ આપો છો

છન અને પરમાત્મા એકજ છે તો પછી જો છન કર્મ કરતા હોય તો પરમાત્માને પણ તે કરતા જ પડે ?

સિદ્ધાન્તી—તમે છન અને પરમાત્માની અભેદતા સમજાયા જ હૂન ખાતર છે. તમે એમ માનો છો કે પરમાત્મા અને છન વચ્ચે જે ભેદ છે તે હિપાધિને લીધે છે, વસ્તુતઃ તો અભેદ છે પણ આતુ નિગકગ્ણુ અમે ક્ષ નુ ૨-૩-૪૩મા ક્યું છે અર્થાત્ છન અને પરમાત્મામા ભેદ છે છન એ પરમાત્માનો અંશ છે, તેથી પરમાત્માના જેવા ધર્મો તથા ગુણો તેમા નથી માટે જ અમે કહીએ છીએ કે કર્મ ભવે છનને માટે લેાય પણ પરમાત્માને માટે નથી.

વળી, મ ના ૧૦-પમા કહે છે કે કર્મ, પ્રજા તથા ધનથી મોક્ષ મળે નથી પણ તે તો ત્યાગ કરવાથી મળે છે અર્થાત્ ત્યાગથી મોક્ષ મળે છે એમ કહ્યું તેથી કાંઈને પ્રજા થાય કે કોનો ત્યાગ થવો ? તો ત્યા શ્રુતિના શબ્દમા કર્મનું આન્નિધન હોવાથી કર્મનોજ ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે એમ મમજવું અર્થાત્ મોક્ષની કલ્પનાનાઓએ તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ પ્રમાણે કર્મના ત્યાગનો વિધિ ત્યા પ્રથમ કહીને તે શ્રુતિના પાછળના ભાગમા ભક્તિમાર્ગવતુ ૬૧ કહે છે, ભક્તિમાર્ગમા પુર-પોત્તમજ ઉત્તમ ક્ષ છે તે પુરોત્તમ પામે યુક્તા પુરોજ જન શકે છે જેમને પરમાત્માની ખરી વચ્ચની વાગેલી છે તથા તેમના મિત્ર ભાવથી અપ ક્ષય સુધી સ્થિત રહેવાને અશક્ત તેના પતિઓજ તેમની પાસે જાય છે એમ ત્યા કહે છે મ ના ૧-૬મા જ્ઞાનમાર્ગવતુ ક્ષય કહે છે.

જો આ પ્રમાણે અધિકાર પરત્વે કલ્પો જો એ શ્રુતિમા ન જણાવ્યો હોય તો પછી ત્યા પુન રક્તિનો હોય થાય આથી ત્યા એના નિષ્કર્ષ નીચે છે કે કર્મ તથા જ્ઞાન કરતા ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, અને તેનાથી પ્રાપ્ત પુરોત્તમનોજ ઉપદેશ શ્રુતિમા છે આજ શ્રુતિનું પ્રમાણુ તે બાધાયણુ પોતે મી નર છે, જ્યારે જૈમિનિ તે મીનારતા નથી જો જૈમિનિ શ્રુતિ પ્રમાણુ તે રી રતા હોવા તો પછી કર્મની અધિકતા જ્ઞાનજ નહિ, પોતાનો કહેવો અર્થ તે યુક્ત છે એવી ખીજની દલ પ્રતીતિ કરાવવાન માટે પોતે પોતાનું નામ આપીને પછી કાગ્ણુ આર છે જાન પણ કહે છે કે અને ભગવાનને પરમ પુરપાર્થ કહીએ છીએ તેનું રાગ્ણુ એ છે કે તેવો અમને અનુભવ થયો છે માટે સૂત્રમા ર્શનાત્ એવો લેતુ આપ્યો છે અર્થાત્ પોતે જૈમિનિના મનનો નિગસ નહિ કરતા તેના કરતા પોતાનો મત અધિક છે એમ જો જણાવ્યું તેથી એમ નયના સૂત્રના માગે છે કે નિવ્રામ કર્મજ ચિત્તની શુદ્ધિમા હેતુ હોવાથી પરપરથી જ્ઞાનમાર્ગમા તેનો (કર્મનો) ઉપયોગ થાય છે આથી જ્ઞાનમા ઉપયોગી તરીકે કર્મની જરૂર જાને હો પણ ખરી રીતે પુષ્ટિમાર્ગમા તો તેનો તેડનો પણ ઉપયોગ નથી જા ૧૧-૧૨-૯મા તેની આસરકતાનો નિષેધ કર્યો છે આમ હોવાથી કલ્પને પણ તમે (જૈમિનિ) 'ધન્ય' તરીકે કર્મના અગ્રણ્ય જનાવો છો તેની અન્ધ મગખી પણ અર્થાત્ જોવામા આવતી નથી. ૮

મુત્ર ૯—સં ૩મા એવી ક્ષીત કરાગ્યા આની દત્તી કે વમિશદિ કલ્પવેતાઓએ પણ અમિ-હોનાદિ કર્મ કરેના જોનામા આવે છે આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ કેટલાક કલ્પવેતાઓના કર્મનું અનુચાન જોનામા આવે છે તેમ કેટલાક શુક, ભગત, કપલ વગેરેના કર્મત્યાગ પણ જોવામા આવે છે. આથી એક પ્રારના શ્રુતિના વચન ઉપરથી કર્મનુદાનનું અનુમાન તારવવું બિજખી નથી, કોઇ પણ અનુમાન ઉપર આવતા પહેલા તમામ પ્રમદના વચનો જોના જોઇએ પ્રવૃત્ત બાગતમા એવા જાને પ્રમગના વચન જોનામા આવે છે વળી શુકાદિએ કર્મનો ત્યાગ કરેવો તે બધા કર્મ કરામા અશક્ત નહોતા તેઓ કર્મ ખરી શકે એવા સુખચ જાધાના દત્તા છતા તેમને કર્મ કરી નહોતા નગ્ણુ કે જ્ઞાનમા તેમને તેની જરૂર જણાયેલી નહિ આથી અશક્ત પુરોત્તને માટેજ કર્મત્યાગ છે એમ કહી પણ દી શકામે નહિ ૯

સૂત્ર ૧૦—વળી સુ ૪ મા જે જનક વેદેહીનો દાખલો આપીને તમે એમ જણાવ્યું કે જનક વેદેહી જાતી હતા છતાં પણ તેમણે યજ્ઞો ડ્યો, માટે કર્મની આવશ્યકતા છે અર્થાત્ જ્ઞાન તે કર્મના અગર છે આ વિષે તમે બુ ૩-૧-૧ ની શ્રુતિ પણ આપી હતી આના ઉત્તરમાં એટલું જ હોવાનું કે તમામ ધર્મવેતાઓએ યજ્ઞ કરવા એવી શ્રુતિ સર્વત્ર જો જોવામાં આવતી હોય તો જ તમારું કહેવું યોગ્ય મનાય પણ તમામ ધર્મવેતા માટે એવી શ્રુતિ માલજામાં આપતી નથી બુ. ૪-૫-૧૫ ની શ્રુતિમાં ધર્મવેતાઓને કર્મ કરવાની જરૂર નથી તેમને માટે નથી જરૂર અધ્યયનની કે યજ્ઞની. તેઓ તો તમામ પ્રમાણની એ જાણોનો ત્યાગ કરીને સ-નામ ગ્રહણ કરે છે, અને વિક્ષાતિથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે આ પ્રમાણે કાવેયશ્રુતિ વિષે જોનારા શ્રુતિ ધર્મવેતાઓએ કર્મ ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ જણાવે છે આની એક નહિ પણ અનેક શ્રુતિઓ છે તેથી ધર્મવેતાઓએ કર્મ કરવા એવું જે તમે કહો છો તેને સમર્થન મળતું નથી ૧૦

સૂત્ર ૧૧—ઉપરના સૂત્રોમાં આપણે જોયું કે શ્રુતિમાં બે પ્રકારનાં કેટલીકમાં ધર્મવેતાઓનાં કર્મને જણાવવામાં આવ્યું છે જ્યારે કેટલીકમાં કર્મનો ત્યાગ જોયો છે તો પછી આમ વિભાગ કરવાનું કારણ શું એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદભવે તો તે પ્રશ્નનો ઉત્તર અહિં આ આપવામાં આવેલો છે જેમ ૪-૩-૨૦ માં આ આનન્દની માત્રાથી અન્યભૂતો જીવે છે એમ કહેનારી શ્રુતિમાં ભગવાનનો આનન્દ મર્વન છે છતાં પણ માતૃપાદિના અધિગત બેદથી તેને આનન્દના દાનથી જેમ માનુષ આનન્દથી આરબીને અક્ષરાનન્દ પરિન્ત આનન્દના ઉત્કર્ષરૂપી વિભાગ કહેશે છે તે પ્રમાણે અહિં આ પણ જોયો ભગવાનના અનુગ્રહના ઉત્કર્ષથી સર્વથા અન્ય ભારથી રહિત છે, અર્થાત્ લૌકિક ભાવથી રહિત થઈને વ્યસનાસ્થાનો અનુભવ કરે છે તેઓને માટે શ્રુતિ સર્વથા કર્મનો ત્યાગ કહે છે પણ જેમનામાં ભગવાનનો અનુગ્રહ નહીં છે તેમનામાં લૌકિક ભાવ પણ હોય છે તો જ્યાં સુધી લૌકિકભાવ હોય ત્યાં સુધી સંસારવસ્થાનો મંભવ નથી આમ હોવાથી કર્મત્યાગ પણ તેમને માટે મંભવતો નથી માટે લૌકિકભાવ વાળાઓને કર્મ કરવા અને તે ભાવથી રહિત હોવા તેમને નહિ કરવા એમ શ્રુતિના બે વિભાગો સમજવા અર્થાત્ સંસારવસ્થામાં જ મનો ત્યાગ કરવો અહિં આ નિર્ણય ધર્મને જે મણિતાનન્દ કહેવું છે તે લખતી પૂર્વેના અનુભવને લેઈને કારણ કે પુરુષના અધિારના તારતમ્યથી આનન્દના ભોગમાં તારતમ્ય પણ છે તે તેની મપ્પાથી મૂલ્ય યુ છે, જલમ્ લય થવામાં તો ભોક્તાના અભાવને લીધે જ આનન્દનું તારતમ્ય નથી તેની આગળ પુરુષોત્તમના આનન્દમાં ફક્ત આનન્દનું હોવાથી અને તે અગણિત હોવાથી આ મપ્પા કરી નથી અર્થાત્ પૂર્ણમલ છે જ્યાં પૂર્ણત્વ એ ધર્મ હોવાથી નિર્ધર્મક જલમ્ તેને મંભવ નથી પૂર્ણત્વ તો સધર્મક પુરુષોત્તમમાં જ હોવું છે તેનું જલ્લાનન્દની સગપ્પામણીએ આધિક્ય તો અચિન્ત્ય શક્તિથી નિશ્ચિત કરવું જોઈએ ૧૧

સૂત્ર ૧૨—સુ ૬ માં કરેલી દલીલનો ઉત્તર આપે છે, “શક્તિશ્ચ શક્તિર્દર્શનમાસ્યોક્તવૃત્તિ” (આ સુ. ૩-૧૮-૧) આમાં નિષ્ઠા તે ઋત્વિક કર્મનું અગ છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે વિષે અમારો આ નિર્ણય છે કે “અહિં એટલે જલમ્ સ્થિત રહેનાર” અને જલ એટલે વેદ, પગલ નહિ જો અહિં આ ‘પગલ’ અર્થ હોય તો તમે કહો છો તેવો અર્થ નીળગત પણ તે અર્થમાં જલ શબ્દ નથી જતા અહિં આ વેદ શબ્દને બદલે જલનો કેમ પ્રયોગ કર્યો એમ શકા થાય તો કહે છે કે જેમ જલ અવિદ્યુત છે, તેમ શબ્દરૂપ વેદ તે પણ જલનું અનિદ્યુત છે વેદ તે જલ શબ્દરૂપ છે આ શબ્દરૂપ અવિદ્યુત જલમ્ છે તો તે અધ્યયન કરનાર જે એમ સમજે કે પોને જેનું અધ્યયન કરે છે તે તો શબ્દરૂપ અવિદ્યુત જલમ્ છે તો તે અધ્યયનનું ફળ તે મેળવી શકે ફક્ત વેદનું આ દષ્ટિએ અધ્યયન કરવાનું છે તેનાથી દશાની પણ કામના કરવાની નથી, આ રીતે અધ્યયનને કરનારો અધિકાર ઋત્વિક કર્મમાં હોય છે આથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે જલ્લાનને કર્મના અગ

તરીકે કહ્યું છે. અહિંઆં પ્રજ્ઞાજ્ઞાની વાતજ નથી. માત્ર વેદનું અધ્યયન કેમ કરવું અને તે અધ્યયન કરનારનો શામાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તેજ બાબત જણાવી છે. “અભિજ્ઞ” શબ્દમાં “અભ”ને જે પ્રત્યય લગાડ્યો છે તે પ્રત્યય અતિશયનનો અર્થ જણાવે છે અર્થાત્ જે ઉપર કહેલી રીતે અર્થાત્ વેદને પરમાત્માનું અવિકૃત શબ્દરૂપને સમજીને તેના અધ્યયનમાં આસક્ત રહે છે તેને અધ્યયનનું અતિ-શય ક્ષ મળે છે. આ અધ્યયનનું ક્ષ શું? ઋત્વિકૃત્તર્કમાં અધિકાર મળે છે તે, અર્થાત્ પ્રજ્ઞાને એક જાતના યજ્ઞમાં ઋત્વિકૃત્તરીકનું પદ મળે છે.

અથવા તો આ મુત્રનો એવો પણ અર્થ થાય છે કે જેણે કૃત્ત વેદનું જ અધ્યયન કર્યું છે તેનોજ ‘કર્મ’માં અધિકાર છે, પ્રજ્ઞાવેતાનો નહિ. અર્થાત્ પ્રજ્ઞાવેતાને અને કર્મને કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. વેદનું અધ્યયન કરનારને ભલે તે કર્મ કરવાનાં હોય. વેદનું અધ્યયન કરવું, અને પ્રજ્ઞાને જાણવું એ બે જુદી બાબતો છે. વેદનું કૃત્ત અધ્યયન કરનાર તે પ્રજ્ઞા-જ્ઞાની કહેવાય નહિ પ્રજ્ઞાજ્ઞાની તો વેદનું રહસ્ય પચાવીને જીવનમાં આચરે છે, અને પ્રજ્ઞા એજ મુખ્ય ધ્યેય વેદ ઉપદેશ છે તેથી અહર્નિશ તેની ઝાંખ માટે તેના જ્ઞાનમાં તત્પર બને છે. વેદાધ્યયન કરનાર હજી તેટલી રિચિત્રિયે પહોંચ્યો નથી. માટે તેને ભલે કર્મ કરવાના હોય. પણ પ્રજ્ઞાવેતાને માટે તેની આવશ્યકતા નિશ્ચિત થતી નથી કે અહિંઆં કદાચ સકા કરવામાં આવે કે પ્રજ્ઞાવેતાને જે જ્ઞાન થાય છે તે વેદાન્તથી થાય છે અને વેદાન્ત તે વેદનો એક ભાગ ઉત્તરકાન્ડ હોવાથી તે વેદથી જુદો નથી. આથી જ્યારે વેદનું અધ્યયન કરવાનું હોય ત્યારે વેદાન્તનું પણ અધ્યયન હોયજ. અધ્યયન વગર જ્ઞાન જાંભવનું નથી. આથી તે દષ્ટિએ પણ વેદાન્તથી પ્રતિપાદ્ય પ્રજ્ઞા જ્ઞાન અધ્યયન અંગરૂપ બને છે. અને જો ઉકત રીતિએ વેદનું અધ્યયન કર્યું અંગ બને તો પછી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન જે વેદના એક ભાગ વેદાન્તના અધ્યયનનું અંગ છે તે કર્યુંનું પણ અંગ બને. માટે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીનો પણ કર્મમાંજ અધિકાર છે આ શંકાના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અક્ષરજ્ઞાન-જેને “પ્રજ્ઞાજ્ઞાન” કહીએ છીએ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ તમે સમજી શકતા નથી. પ્રજ્ઞાજ્ઞાન એટલે માત્ર અધ્યયન કરવાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન નહિ, અધ્યયનથી મળતું જ્ઞાન તે ભિન્ન છે, અને પ્રજ્ઞા જ્ઞાન જે અમે કહીએ છીએ તે પણ ભિન્ન છે. તે બન્નેને એક ગણી શકાય જ નહિ. અધ્યયનથી થતું જ્ઞાન તે શબ્દનું પરાક્ષ જ્ઞાન છે, જ્યારે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. શબ્દથી મળતા જ્ઞાનમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાન છે જ નહિ. દાખલા તરીકે કોઈ સાકર આપણી આગળ મૂકે. તે સાકરને જોઈને આપણે એમ કહીએ કે “અહો આ સાકર કેવી મધુર છે”, શુ આમ કહેવાથી તે સાકરની મધુર-તાનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકશે? કૃત્ત શબ્દથી સાકરની મધુરતા વિષે ગમે તેટલું વર્ણવીએ તો પણ તે મધુરતાનું આપણને જ્ઞાન નથીજ. તેનું ખરૂં જ્ઞાન તો જ્યારે સાકરને મોઢામાં મૂકીને તેનો આ સ્વાદ લેઈએ તોજ થઈ શકે છે. અર્થાત્ તેના રસનો અનુભવ થતા સાકરની મધુરતાની પ્રતિતિ આપ-ણને થાય છે. આ અનુભવથી તેને સાકરની મધુરતાનું એટલું બધું જ્ઞાન થાય છે કે તેનું વર્ણન કરવા બેજો તો પણ તે વર્ણન કરી શકતો નથી, તો કેવળ શબ્દથી (અધ્યયનથી) ભલે વેદાન્તોનું જ્ઞાન મળે, તેથી કંઈ પ્રજ્ઞાનું ખરેખરું જ્ઞાન મળતું નથીજ એ નિઃસંશય વાત છે. જો શબ્દથીજ ખરૂં જ્ઞાન થતું હોય તો શા માટે “આકર મધુર છે” એમ જણાવાથી કાઈને કમળો થયો હોય તો તેનું નિવારણ આપણે કરી શકતા નથી. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે કમળો દૂર કરવાને તો માકર ખાવીજ જોઈએ. ત્યાર વગર તે દૂર થઈ શકશે જ નહિ. તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞા જ્ઞાનને અનુભવમાં મૂક્યું નથી ત્યાં સુધી અવિદ્યાદિ દોષો દૂર થશેજ નહિ. કૃત્ત વેદાધ્યયન આ દોષોને દૂર કરવામાં અસમર્થ છે. માટેજ અનુભવ સિદ્ધ જ્ઞાન તેજજ અને ખરૂં જ્ઞાન કહીએ છીએ. તે જ્ઞાન અધ્યયન દશામાં નથી, માટે અધ્યયન જેમ કર્મના અંગરૂપ છે તેમ આ જ્ઞાન નથી તેથીજ અને કહીએ છીએ કે પ્રજ્ઞાજ્ઞાનીનો કર્મમાં અધિકાર નથી. છાં. ૭-૧-૩ માં બે પ્રકારની વિદ્યા કહી છે-પરા વિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પરાવિદ્યા એટલે

અહિના ૨૨૨પનોજ જાણવાની અનુભવની વિદ્યા અપગ કહેતા શબ્દરૂપ નેાદિના અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થયેલી વિદ્યા નાગ અપગ વિદ્યામા પારમત દતા તેમણે જે તથા તમામ પ્રનાગની વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું હતા તે પગવિદ્યા-અહિજ્ઞાન માટે મનતુમાગ પામે ગયા અને તેમની પામેથી તે જ્ઞાન મેળવ્યું આથી વેદાભાગ એ જ્ઞાન નથી મ ના ૧૦-૬મા વેદાન્તના નિજ્ઞાનથી અર્થનો નશાગ નિશ્ચય કરવાનું કહેયું છે. ત્યાં નિજ્ઞાન શબ્દ છે. તેનો અર્થ અનુભવ મિદ્ધ જ્ઞાન, નહિ કે કેવલ જ્ઞાન માટે અહિજ્ઞાન તે કર્મનું અગ નથી ગેમજ નિશ્ચય થાય છે, વેદાધ્યયન બને હો. તમે આપેલી આ સુ. ૨-૧૮-૧ની દ્વીનથી વેદાધ્યયનનાગાનુજ મર્મમા વિધાન કરવું છે એવા અર્થનું અનુમાન નીકળે છે. ૧૧ી સુ. ૫ મા જે એમ કહ્યું કે દ્વિમા વિદ્યા અને કર્મ બન્ને માથે હોય છે કેવલ વિદ્યા ક્ષ આપતી નથી આની પ્રુદ્ધિમા ગુ ૪-૪-૨ની શ્રુતિ તમે આપી હતી પણ આ શ્રુતિ મસારી આતમાના પૂર્વ દેહ સાગના મમપના જ્ઞાતાન્તનું નિરૂપણ કરે છે ક્યવનું નહિ, આથી તે મમપમા વિદ્યા અને કર્મ માથે હોય તેથી અહિઆ વિદ્યાને કર્મની સાથે દ્વી છે માટે વિદ્યા સ્વન ૧ ક્ય આપી શ.ની નથી એમ કહીને તેને કર્મના અગ રૂપે જણાવતી તે અનુમાન વાજબી હતું નથી ૧૨

સૂત્ર ૧૩—હવે સુ. ૭ની દ્વિવનો ઉત્તર વાપે છે સા તં મ ૨-૧-૧૦ તથા તં. મ ૨-૧ ૧૫ની શ્રુતિઓના આધારે એમ કહેનામા આગ્ય હતું કે કર્મ કરવાનો જેમ નિયમ છે તેવો તેના લાગનો નથી, અર્થાત્ કર્મ તો કરાજ નોછએ અને તેનો સાગ કરવાનો વિષય છે આનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય હોવાથી કર્મની મુખ્યતા સમજાય છે અને તેનો સાગ તે અમુખ્ય છે આનો ઉત્તર એટલેજ છે કે અમારી પામે મ ના ૧૦-૫ની શ્રુતિ એવી છે કે જે અપદ શબ્દમા કહે છે કે કર્મથી મુક્તિ કદી પણ મળતી જ નથી માટે મુક્તિ મેળવવાને માટે તેનો સાગજ કરવો નોછએ 'ત્યાગથીજ' મોક્ષને પ્રેરનારો કેએ મેળવ્યો છે માટે જેમને મોક્ષની આ હા હોય તો તેમણે તો કર્મનો ત્યાગ રવો નોછએ આથી કર્મની મુખ્યતા ગતી જ નથી શ્રુતિ તો તેના ત્યાગનેજ મુખ્ય જણાવે છે માટે કર્મ માટેની આ દ્વીન વ્યાજબી નથી

અથવા અહિઆ જો એવી શય થાય કે જાનીએ મન્યસત દશમા અર્થાત્ ચતુર્થાશ્રમમા પ્રવેશ કરતી નખને કર્મનો ત્યાગ કરવો પણ બીજા આશ્રમમા અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમા તો તેણે અવસ્ય કર્મ કરે નોછએ આ માનતમા શ્રુતિનો નિયમ ૭ આથી બીજા આશ્રમમા કર્તા ને કર્મ કરવા માટે તેના ૨૨ પનું (કર્મના ૨૨૨પનું) જ્ઞાન અવસ્ય હોવું જ નોછએ, જ્ઞાન વગર તે આશ્રમના ઈર્ષો તે બગાડ કરી શકે નહિ માટે તે જ્ઞાન કર્મનું અગ છે એમ રીમગવુજ નોછએ આ જ્ઞાન વેદાન્તથીજ હોય છે તો પછી શા માટે વદાન્ત તે કર્મના અગરૂપ નથી આ શાનો નિરોધ રતા ઉત્તર વાપે છે કે ઉપગની દ્વીનથી એવો પ્રાનિ નીખે છે કે સન્યાસ લેવાને માટે ચતુર્થ આશ્રમજ નિયત થયો છે પણ તે માન્યતા યોગી છે ક્ષત ચતુર્થ આશ્રમમા જ સન્યાસ લેવાય એવું નથી તેને માટે એવી મર્યાદા છે કે જ્યારે વૈગમની ખરી લાવના ઉત્પજ થાય અને તેથી મસાર પારો લાગે સસાગના કાઇ પણ સુખ તરફ આમિતિ ન રહે ત્યારે જ સન્યાસ લેઇ શકાય છે આ સન્યાસ નમે ને આશ્રમમા લેઇ શકાય છે જો અહાયરદશમા આરી લાવના ઉરબને તો તે મમયે જેને આરી વૈગમની લાવના ઉત્પન્ન થાય છે તેને માટે તે તે આશ્રમના ઈર્ષો કરવાની જરૂર નથી જો આ આશ્રમના કર્મ કરવાની જરૂર નથી, તો પછી તે કર્મો માટેના જ્ઞાનની પણ ક્યા જરૂર છે? જ્ઞાનની જરૂર ન હોય તો પછી વેદાન્તની આવસ્યતા પણ ત્યાં મ્યા છે? આથી વેદાન્ત કર્મમા અગરૂપ નથી જ, વૈગમની લાવનાજ મન્યાન (ત્યાગ) માટે આવસ્યક છે તે માટે જ હતું પ્રમાણ છે લા ૧૧-૨૦-૯મા પણ નિર્વેદ ન થાય ત્યાં સુધીજ કર્મ કરનારા હતા કે આથી અમુક આશ્રમમાજ કર્મનો ત્યાગ કરવો એવા વિશેષ કમ નથી માટેજ મતમા અવિરોધાત્ શબ્દ પણ મોત્યો છે

શંકા—પણ ધારો કે કોઇ સંન્યાસી ક્રમ પ્રમાણે અર્થાત્, ધર્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થના સ્વીકાર પછી સંન્યસ્તાશ્રમમાં પ્રવેશ છે. તો તેણે હજી આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાંના ગાર્હસ્થ્ય આશ્રમમાં કર્મ કરવાં જોઈએ કે નહિ? જો હાં તેને કર્મ કરવાનાં હોય તો પછી તે કર્મનું જ્ઞાન તેને હોતું જોઈએ. આ જ્ઞાન માટે વેદાન્તનો અભ્યાસ આવશ્યક હોવાથી આ રીતે તે કર્મનું અંગ બનશે.

ઉત્તર—ના, આનો ખૂવાસો અમે તમને ઉપર સુ. ૧૨માં આપ્યો છે. જે ખરો ધર્મજ્ઞાની સંન્યાસી છે તેને તો વેદાધ્યયનની પણ જરૂર નથી. આજી જેનામાં લૌકિક લાભ ટળી ગયો નથી તે ભવે કર્મમાં આસક્તિ ગણે. પણ ખરા જ્ઞાનીને તો પરાવિદ્યા એજ મોક્ષ આપનારી છે વેદાદિના અધ્યયનથી અપરા વિદ્યા નહિ. આથીજ તમે જાણો છો કે શુદ્ધેશ્વરને અતિશય વૈરાગ્યની લાવના યનાં તેમણે મંભારનો ત્યાગ કર્યો હતો. આથી ઉપનયનાદિની પણ તેમને અપેક્ષા નહોતી. આથી ધર્મજ્ઞાનીની કર્મમાં અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે મનને અમે ખોટો દરાનીએ છીએ. ૧૩

સૂત્ર ૧૪—આ પ્રકારે ૭ સૂત્રોથી જૈમિનિએ કહેલા હેતુઓના નિગમ કરીને. આ. સુ. ૩-૧૮-૧ માં જે અભિધ શબ્દ આવે છે તેનો કોઇ અર્થ કરે તો તેનો ઉત્તર આપે છે કે અભિધનો અર્થ તો અમે મ. ૧૨માં કર્યો છે તેજ પ્રમાણે કરવો જોઈએ છતાં તમે “અભ્યસ” કરવાનો, આગ્રહ કરતા હો તો ભલે તેમ કરો, પણ તે ખરો અર્થ નથી. અભિધ શબ્દનો અર્થ “અભ્ય” કહેતાં વેદ અને તેમાં સ્થિત ગુહનાર એટલે વેદાધ્યયન કરનાર એમજ લેવો ધર્મજ્ઞાની નહિ. છતાં તમારોજ અર્થ લેવો હોય તો તેનો ઉત્તર એટલેજ છે કે અહિંયાં તમે કહો છો તે પ્રમાણે અભ્યસન કહેલ હોય તો ને કર્મની સરખામણીએ ઉત્કૃષ્ટ છે. દર્શ પૂર્ણમાસ એવા પ્રકારના છે કે જ્યાં અભ્યવેતા પણ અભ્યવચ્ચ આ ઋત્વિજના કર્મનો અધિકારી બને છે એ રીતે દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિ કરવાને માટેજ તમારા કહેલા પ્રમાણે અભિધનો અર્થ અભ્ય લેઈએ તો તેનો કર્મમાં અધિકાર કલો છે, અર્થાત્ અહિંયાં દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિ થીતિ કરે છે બીજા બધા યજ્ઞ કરતાં આનું આધિક્ય એટલું છે કે બીજામાં અભ્યવેતા હોતો નથી, જ્યારે આમાં અભ્યવેતા પોતે ઋત્વિકના કર્મ કરે છે. આમ કહીને દર્શ પૂર્ણમાસની સ્તુતિ કરી છે, સ્તુતિ કરવાના હેતુથીજ “અભિધ” શબ્દ છે. આમ કહીને વિશેષ એ જણાવે છે કે કર્મની સરખામણીએ અભ્યસન અધિક છે. અભિધ એટલે અતિશય અભ્યવેતા, અભ્યમાં નિશ્ચયો એવો છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫. શંકા—પૂ. ૪-૪-૨૩માં આદ્યજ્ઞના નિત્ય મહિમાનું વર્ણન કરતી વખતે કહે છે કે તે કર્મથી શુદ્ધિ પામતો નથી તેમ ન્યૂન પણ થતો નથી. અર્થાત્ અભ્યવેતાના કર્મકૃત ગુણ અને દોષનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિષેધ પ્રાપ્તનોજ હોય જેની પ્રાપ્તિ હોય તેનોજ નિષેધ હોય માટે અભ્યવેતાએ કર્મ કરવાંજ જોઈએ.

ઉત્તર—ઉપરના વાક્યનો સમ્બન્ધ જોતાં કેટલાક શાખાવાળાઓના મતે એવો છે કે બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની દૃષ્ટિ ઇચ્છવાળો જે કર્મ કરે તો તેને તે કર્મના ગુણ કે દોષ લાગતા નથી એમ થીતિ જણાવે છે. અર્થાત્ પાપકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે, જે કર્મમાં ચોતાનો અંગત વ્યર્થ ન હોય તે કર્મ કરવાથી તેના ગુણ કે દોષ તેને લાગતા નથી કારણ કે તે કર્મના દૃષ્ટી અપેક્ષાથી રહિત ચંદનેજ તે એવાં કર્મ કરે છે. આથી એમ દરુપ નથી કે તેમણે કર્મ કરવાંજ જોઈએ. અહિંયાં તો માત્ર કેવી રીતનાં કર્મ કરવાથી તેના ગુણ દોષ લાગતા નથી એટલુંજ કહેવામાં આવે છે. પાપકાના માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે કર્મજ નથી.

સૂત્રમાં ચ શબ્દ “અને” નો એવો અર્થ છે કે પ્રથમ ઇચ્છથી પણ કેટલાંક કર્મ કરવામાં આવે છે. આ ઉલ્લેખ પ્રકારના કર્મથી ગુણ કે દોષનો સ્પર્શ નથી. કર્મ વિષેના સાધારણ નિયમ એવો છે કે

તેના ક્ષણ રૂપનાંને ભોગવવાં પડે છે, પણ પરના અનુગ્રહ માટેના કર્મમા તે નિયમ નથી આથી તે કર્મ ખરી રીતે કર્મ સજ્જામા આની શરૂઆત નથી, જે તે કર્મનું અગરૂપ ન હોય તો પછી તે કર્મ માટેનું આવશ્યક જ્ઞાન પણ અગરૂપ કહેવાયજ નહિ ૧૫

સૂત્ર ૧૬—હવે કર્મની આવશ્યકતા વિષે વિશેષ રીતે જણાવતા સૂત્ર ૧૬મા કહે છે કે જ્ઞાનીને કર્મની આવશ્યકતા ક્યારે છે અને ક્યારે નથી તે જણાવવા સમજવું જોઈએ જ્યાં સુધી દૈતપણું દબડું નથી ત્યાં સુધી કર્મની જરૂર રહે છે, પણ દૈતપણું ટળી જતા મર્યાદા અપણક બ્રહ્મના અસ્તિત્વ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેની જરૂર નથી પણ અદ્વૈત જ્ઞાન તો બ્રહ્મ તરીકેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે, અર્થાત્ વસ્તુ માત્ર બ્રહ્મ છે એમ સમજાય એટલે તમામ વસ્તુઓ સ્થાવર કે જંગમ, બ્રહ્મ રૂપ છે, બ્રહ્મના અંશ છે માટે સર્વત્ર તે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરવું. આવું જ્ઞાન તેજ પડે અદ્વૈત જ્ઞાન છે બાકી “આ બ્રહ્મ છે” એવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે સંપણ છે, જે “આ સર્વ બ્રહ્મ છે” એવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને અપણકાદેતની પ્રતીતિ માનતા હો તો પછી “આ” કહેતા પ્રપચને ઉદ્દેશીને તે જ્ઞાન થતું હોવાથી તે જ્ઞાનની પ્રતીતિ વખતે પણ પ્રપચનું જ્ઞાન રહે છે, એટલે તે જ્ઞાન અપણક રૂપી રાજ્ય નહિ માટે જ્યાં સુધી અપણકાદેતનું જ્ઞાન થયું નથી ત્યાં સુધી કર્મ હોય છે પણ જ્યાં તે જ્ઞાન થતા દૈત ટળી જાય છે, અને ત્યાં પછી કર્મ કરવાના હોતા નથી તે અવશ્યમા કર્મનો ઉપમર્દ છે એમ કેટલાક શાખાના કહે છે બુ. ૪-૪-૧૫ની શ્રુતિ પણ કહે છે જેને સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ થયો છે ત્યાં પછી કોણ કોને જુએ અર્થાત્ ત્યાં દૈતતા ટળી ગયેની હોય છે. આથી તે અવશ્યમા કર્મ નથી માટે બ્રહ્મજ્ઞાનમા કર્મની સલાખના નથી ૧૬

સૂત્ર ૧૭—હવે સંન્યાસીના કર્મ ત્યાગ વિષેનો વિચાર કરે છે

શંકા—શ્રુતિમા બ્રહ્મચર્ય અને ગાર્હસ્થ્યનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે, સંન્યાસાશ્રમનું નહિ ફક્ત સ્મૃતિમા જ સંન્યાસાશ્રમનું નિરૂપણ છે, ત્યાં જીવનના ચાગ ભાગ કરીને હેલ્લી અવશ્યમા સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે પણ સ્મૃતિ ક્રમતા શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય નિરૂપણ હોવાથી, ચતુર્થાશ્રમના મંન્યાસનો પક્ષ નિર્ણય બને છે, માટે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મત્યાગમા નથી, પણ કર્મજનનમા છે

ઉત્તર—શ્રુતિનું તાત્પર્ય ચતુર્થ આશ્રમના મંન્યામમા નથી એમ જે તમે કહીને કહી તે બ્યાજબી નથી જ ૪મા કહે છે કે બ્રહ્મચર્યની મમામિ કરીને ગૃહસ્થ થઈ ગૃહસ્થાશ્રમ પછીથી વની થવું, અને ત્યાં પછી સંન્યાસ લેવો આમા ક્રમશઃ ચતુર્થાશ્રમ મંન્યામ નિષે પણ કહ્યું છે તેથી “મંન્યાસ” એ શ્રુત્યુક્ત નથી એમ કહેવું બ્યાજબી નથી વળી શ્રુતિનું કહેતું એટલુંજ નથી કે ક્રમશઃ સંન્યાસ સ્વીકારવો, તે તો એમ કહે છે કે જ્યારે વૈરાગ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સંન્યાસ લેવો તે વખતે અમુક આશ્રમનો વિચાર ન કરવો બ્રહ્મચર્ય કે ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ જો ખરી વૈરાગ્ય ભાવના ઉત્પન્ન થાય તો તે સંન્યાસ લેવો (જન ૪) આથી ગમે તો ક્રમપૂર્વક અગર ક્રમ ગહિત જે રીતે વૈરાગ્ય લાગે તે રીતે સંન્યાસ સ્વીકારવામા શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે સંન્યાસ અથવા ત્યાગનો હેતુ તમને ઉપર જણાવ્યો તે મુજબ વૈરાગ્યજ છે, કર્મના અધિારનો અભાવ નહિ આ ત્યાગ ધરો દુર્લભ છે કારણ કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ, કાષ્ઠ સાધનોથી ગતી નથી પણ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ સાધ્ય છે

શંકા—ભવે મંન્યામને તમે શ્રુત્યુક્ત કહો તો પછી મંન્યામાશ્રમમા પણ યોગાભ્યાસાદિ કર્મ મંન્યાસીને કરવું તો પડેજને જે તે કર્મ કરવા પડતા હોય તો પછી કર્મનો ત્યાગ તો ત્યાં પણ નથીજ અર્થાત્ વૈરાગ્ય સહિત જ્ઞાન તેનું અગર દ્યુ અને વૈરાગ્ય ગહિત જ્ઞાન અસિદ્ધિવાદિનું અગરૂપ કહ્યું

ઉત્તર—જ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા તેના ક્ષણ વિષેનો આપો વિચાર તમે જે યુક્તિથી નર્મના યોગ શાકાગીને કરો છો તે યુક્તિ નથી. તેનું સ્વરૂપ તો તમને શબ્દમાથી અર્થાત્ વેદમાથી જ મમજન્ય છે

માટે સૂત્રમા હિ નિશ્ચયાત્મક પદની સાથે શબ્દે એના પનો પ્રયોગ થો છે વેમા “જ્ઞાનના ફળને મોક્ષ જણાવે છે” “તેને આ પ્રકારે જણનાગ અહિં આ અમૃત થાય છે” (નૃ પૃ ૧-૬) ‘બ્રહ્મવેત્તા પગે પ્રાપ્ત ડર છે” (ત ૨-૧) ‘આને જણનાગ તે અમૃત થાન છે” (પ ૪-૪-૧૪) વગેરે વાક્યોથી બ્રહ્મ જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ છે આ જ્ઞાનમા મર્વ યાગાદિનો માધનો તરીકે ઉપયોગ થાય છે અર્થાત્ તે સાધનો જ્ઞાનનું અગળને, પણ જ્ઞાન કર્મનું અગળનું નથી મ ના ૧૦-૬ની શ્રુતિમા વદાન્તના નિશાનથી જેમના અર્થો મારી પેડે નિશ્ચિત થયા છે એવા યતિઓ સન્યાસના યોગથી શુદ્ધ સત્વરાળા બને છે એમ ને કહ્યું છે ત્યા પણ સમગ્રય છે કે મન્યાસ એ મનને શુદ્ધ કરીને જ્ઞાના ઉપયોગી થાય છે, અને વદાન્તનું નિશાન અર્થનો નિશ્ચય જગવ છે આથી એની રીતે સિદ્ધ થયેનું જ્ઞાન બ્રહ્મ પ્રાપ્તિથી ફળનું માધક બને છે આથી ઈર્મ વિધિથી પણ પગપગએ મોક્ષજ ફળ છે એવો પરામર્શ નખી થાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ એટલે કુળના અભાવવાળા પરમાનંદ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ ફળ હોનાથી તેના સાધન તરીકે કદ માધ્ય કર્મ હોન શકે નહિ ૧૭

સૂત્ર ૧૮—ઉપરના પગમસનો અર્થાત્ કર્મ જ્ઞાનમા ઉપયુક્ત થઈને મોક્ષ ફળ મળે છે તેનો જૈમિનિ અસનીકા જે છે જૈમિનિ કર્મને જ્ઞાનનું ઉપયોગી માનના નથી કારણ કે તેમ માને તો પડી કર્મનું ત્યાત્ ૫ જણુ ગહે તે જો કર્મને રનત્ર માને તો પછી જોને જ્ઞાન કર્મનું અગ હોવ પણ કર્મ જ્ઞાનનું અગત્ય થાય તે તેમના સિદ્ધાન્તથી તદ્દન રિરુદ્ધ છે માટે તે મતનો પોતે બાધ કરે છે જૈમિનિ મોહક શાસ્ત્રના પ્રવર્તક હોવાથી ઇશ્વરની સત્તાનેજ સ્વીકારતા નથી. એ તો તમામ ઉપર કર્મ-નુજ નિયમન સ્વીકારે છે માટે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ તેમના મતમા ન જ નહિ તે એવો નિયમ રજૂ કરે છે કે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મ કરવામા જ છે જના જેમ તમામ નિયમોને અપવા હોય છે તેમ આને પણ એ- અપવાદ છે અને તે એ છે કે તમામ મનુષ્યો કર્મ કરી શકે નહિ માટે તેઓને માટે કર્મનો લાગ આપવ- ન અર્થાત્ આધળા લૂનાઓને માટેજ સ-નાસ છે નહિ તો પડી તૈ સ ૧-૧-૫-૨મા અમિનું ઉત્વાસન ડગનાને નીગદા દેહતજ નહિ આથી જ જમા જે સન્યાસી રિષે કહેવામા આવ્યું છે તે અગ લીન કર્મ કરવામા અશક્તને દેહાનેજ હેવામા આવ્યું છે આયુષ્યના ચાર ભાગ કરીને ચોથા આશ્રમમા મન્યાસ લેવો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે બનારે મનુષ્ય જીવગીના ઉત્વા લાગમા હોય છે ત્યારે વૃદ્ધત્વને લીધે તેના ગાત્રો તથા શરીરના તમામ અવયવો સિધીય મદ્દ ગયા હોય છે તેની ઇન્દ્રિયો પણ કામ કરી શકતી નથી આ સ્થિતિમા મનુષ્ય હોય ત્યારે તેનાથી કર્મ કરી શકતા નથી તેટલા માટેજ શ્રુતિઓ તેમને કર્મ કરવામાથી મુક્ત રાખે છે માટે શ્રુતિનું તાત્પર્ય કર્મ કરવામાજ છે. જતા તમાગ હેવા મુજમ સન્યાસમા હોય તો તે અપવાદ તરીકે છે સામાન્ય નિયમ તરીકે નહિ આથી બ્રહ્મજ્ઞાન અનધેય હોવાથી તેની નોદના પણ ને મોક્ષ ફળને જણાવે છે તે અપવાદ તરીકેજ કે એમ અનરૂપ માનવ જોઇએ માટે જૈમિનિની સમતિથી અને વિધિના મળ-ધથી કર્મનુજ અનુજાન કરવુ જોઇએ, મોક્ષના સાધન તરીકે તેના લગાદિ નુ નહિ ૧૮

સૂત્ર ૧૯—ઉપરની જૈમિનિની દલીલનો ઉત્તર બાદરાશ્ય આ સૂત્રમા આપે છે

જૈમિનિના કર્મના ત્યાગના વાક્યોને અપવાદ તરીકે માને છે તે પધાર્થ નથી ખરી રીતે તે કર્મ કરવા જોઇએ એના પ્રકારના જે વાચ્ય છે તેજ અપવાદરૂપ છે સત ખરી છે કે જૈમિનિના કહેવા પ્રમાણે તૈ સ ૧-૫-૨મા કર્મના ત્યાગ ડગાગની વી લા’ મ્હીને નિન્દા કરવામા આવી છે પણ કક્ત કર્મના ત્યાગ ડગાગનીજ નિન્દા શ્રુતિમા નથી, સાથે સાથે લાગનાનના ગ્રાનથી રહિત પુરપની પણ નિન્દા જોવામા આવે છે આથી જેમ કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને જૈમિનિ અપવાદરૂપે લેખે તો લાગવાનના ગ્રાન રહિતની નિન્દા કરેલી હોવાથી કમ કરનારની શ્રુતિ પણ અપવાદરૂપ લેખાય, કારણ કે બન્ને શ્રુતિ

આમા આ પ્રમાણેનું માન્ય છે જ. ઈ ઉમા અવિદાનને માટે અમુકાં નામના લોકો નિર્માણ થયેલા છે, જે અધનાથી પૂર્ણ છે મદ અને અવિદાનો તાજ નવ્ય છે એમ કહ્યું છે તેમજ 'જે પ્રાણને જાણે છે તે અમૃત સાથ છે તે મિરાયના દુખને મેળવે છે' આમ જ. ૪-૪-૧૬મા પશુ મૃત્યુ છે વળી જુ. ૪-૪-૨૨મા વેના વચન પ્રમાણે 'અદ્યથા, તપ શ્રદ્ધા અને અનાસક યત્ની પ્રદાને જન્યુ-વાની જીવિતા કરે છે એમ કહીને ત્યા જ્ઞાનના સાધન તરીકે જગતી ઉપચારિતા છે, અને આશ્રમના કર્મ પણ તેટલા માટેજ કરાના હોવાથી કર્મની સ્વતંત્રતા જોવામા આવી નથી માટેજ શુદ્ધિ જોવાને ઉપનયન મગ્ધા દ્વારા પડ્યા નહોતા. આમ કે તેમને જ્ઞાનથી ક્ષત મળેલ હોવાથી તેના સાધન કર્મ વિધિની જગત નહોતી કદાચ એમ કહેવામા આવે કે જુ. ૪-૪-૨૨મા મન્યાગ્રીમા એમ કહેવામા આવ્યું છે કે 'તે આ લોકને પ્રાપ્ત કરાવી દેવા કરતા મન્યામ મદ્ય દરે છે. આમા આ લોકની એટલે સ્વર્ગલોકની તો અર્થની કમનાસાગાએ તો યત અર્થ કરવાજ જોઈએ ? આનો ઉત્તર એ છે કે અર્થ સંપાદનો અર્થ અર્થ લોક નહિ પણ આત્માનું સુખ મમજનું જે સુખ, દુખથી મિશ્રિત ન હોય તેજ સ્વર્ગ સુખ કહેવાય છે. તેનું સુખ સ્વર્ગ લોકમા નથી. કારણ કે તે સુખ નિત્ય નથી, આત્માનું સુખજ નિત્ય હોય છે માટે તેજ સ્વર્ગ છે આ સુખની ઈચ્છાવાળાને માટે તો કર્મનો ત્યાગજ આવશ્યક છે આમ હોવાથી જુ. ૪-૪-૨૨ મા જણાવેલી અર્થની એક વાક્યતાથી કર્મ એ જ્ઞાનના સાધનમાજ ઉપયુક્ત છે જો આ રીતે કર્મની જ્ઞાનમા ઉપચારિતા હોવામા જો આ શ્રુતિની એક વાક્યતા કરવામા ન આવે તો પછી અરેખ ત્યા વિરોધ ગણે માટે કર્મ અને જ્ઞાનનો વિરોધ આવી રીતે દૂર કરાય છે. અર્થાત્ કર્મની સ્વતંત્રતાનો પણ દર્શો શકેતા નથી કારણ કે કર્મ જાને કય ઉત્પત્ત કરતું નથી 'સ્વર્ગની કામનાસાગાએ કર્મ કરવા' એવું જો કે વાક્ય છે અને તે વાક્યથી કર્મનું કય સ્વર્ગ છે એમ તમે કહ્યું પણ અમે તે કળને ખદ કળ કહેતા નથી ખદ સ્વર્ગ તો તે આત્મ સુખ છે.

શંકા—કર્મનું કય સ્વતંત્ર રીતે ના હોય તો પછી શા માટે તરીરી ચિત્ર વગેરે માગોના કય શ્રુતિમા કહેવા જોવામા આવે ?

ઉત્તર—અમે નિત્ય કર્મને જ્ઞાનના સાધન તરીકે કહીએ છીએ. શીદિ પણ વગેરે જ્ઞાનના નિર્માલક હોવાથી તે જ્ઞાનના અગ્રણ છે માટેજ તેમનું વિધાન કરવામા આવ્યું છે, આમ હોય તો 'તે મ. ૧-૫-૨ની શ્રુતિમા કર્મનો ત્યાગ કરનાગની જે નિન્દા કરવામા આવી છે તે અગ્નિનો ઉપાસક શૂદ્રશાશ્રમી જે આવશ્યકને વધિ અગ્નિની ઉપાસનાને છોડીદે તો તેને દોષ લાગે છે તેથી તેણે અગ્નિનું ઉદાસન કરવું ન જોઈએ એમ એ શ્રુતિ જણાવે છે અર્થાત્ કર્મનો ત્યાગ કરનાગની શૂદ્રશાશ્રમ ત્યજ દહને સન્ધાસ લેનાગની નિન્દા ત્યા કરી નથી નહિતો પછી તેનો ઉચ્છેદ થયેને તેની વિધિ (સન્ધાસાશ્રમની વિધિ) પણ વ્યર્થ જનશે

શંકા—તે શ્રુતિ (જુ. ૪-૪-૨૨) કર્મના, અનધિકારીઓ વિષેજ કેમ કહેવામા આવી ન હોય ? જે લોકો કર્મ કરી શકતા નથી તેમને માટે કેમ ત્યા કહેવામા આવ્યું નથી ?

ઉત્તર—અહિ આ અમે પૃષ્ઠીશું કે આધણ તથા લનાઓથીજ સન્ધાસ લેવાનો જોઈએ એવો વિધિ કોષપણ જગ્યાએ તમે જોયા છે કે જોથી તમે કર્મના અનધિકારીઓની જામતમાજ સન્ધાસ વિધેની શ્રુતિમા ધટાવો છો ? અથવા તો તમે જીદ્દી સુધી અમિહોજ કરા જોઈએ તે વાક્ય અને સન્ધાસ લેવો જોઈએ એ વાક્ય એમ જનને વામ્બોનો વિરોધ ન આવે માટે અહિ આ કોષ જૂદાજ વિવય દર્શાવે છે ? આમા પ્રથમ પણ તમે જીદ્દી શરો નહિ કા-લુ કે એવી કોષ પણ શ્રુતિ નથી કે જેમા ૨૫૯ રીતે એમ કહ્યું હોય કે આધણ તથા લનાઓએ જ સન્ધાસ લેવો જોઈએ.

બીજે પણ પણ ટીક શકતા નથી તાજે કે મન્યાસને માટે આ નિયમ જોવામાં આવે છે કે ત્યાગ વગરની લાભના ઉદ્દેશ્ય માત્ર માત્ર જ તે મન્યામ વેળા આથી વગરનાગો જ મન્યામ લેવાને અધિકારી છે, અને તેના વગરનાગણ વિષે જ મન્યામનુ પ્રતિપાદન શ્રુતિ દ્વરે છે આથી એ વ્યા ૭-૧૩-૧૨મા જે એમ કહ્યું છે કે પુત્ર ગદિતને માટે પતેક નથી. તેથી કમનો ત્યાગ કરનાર મન્યામીઓને પલોક પ્રાપ્તિ નહિ થાય, ત શ્રુતિ અવિદ્વાનો માટે દોષથી અમારા અનને કાંઈ પણ બાધ આવતો નથી. તાજે કે વિદ્વાનોને માટે ભુદી શ્રુતિ છે અવિદ્વાનો માટેની શ્રુતિમાં તેમણે ગુદગ્યા શ્રમના મત્તર્મો કરાવું કહ્યું છે પણ વિદ્વાનોને તે તે કરવાના નથી એટલું જ નહિ પણ ગુદગ્યાશ્રમનો ત્યાગ આ છ જુ ૪-૪-૨૨ મા કહે છે કે વિદ્વાનોએ પ્રજાની દામના કરી નહિ આથી "જ્ઞાનયમાનાદ્ય સ્વા માત્ર વિવશય નયુ પ્રવર્તના અપુને દુર કરીને મનના મોક્ષમા નિવેન કરવા જોઈએ" આમ જે કહ્યું છે તે વિદ્વાનો માટે નહિ પણ અવિદ્વાન માટે મમત્ત લેવું

સૂત્ર ૧૬મા કર્મના ત્યાગને ઈર્ષિનિએ અપવાદ તરીકે જણાવના દત્તો અને તેના તાજેમા તેવું નિધિ વાન્ય નથી અર્થાત્ કર્મ ત્યાગ કરવો જોઈએ એવી નિધિ નથી આના ઉત્તરમા પણ અદિઆ બાદગપણ કહે છે કે આ નિયમમા પણ શ્રુતિનું માર્ગ છે જમ કર્મના ત્યાગની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ છે તેમ જાન ગદિતની પણ નિન્દાની શ્રુતિ છે આ ગીતે જન્ને પ્રારની શ્રુતિ મળી આવે છે તેથી જ કર્મના ત્યાગને અપવાદ તરીકે માનીએ તો પછી કર્મના અનુભવની શ્રુતિને પણ અપવાદ તરીકે સ્વીકારી પડશે જેમ આ અપવાદની નાનતમા માત્ર છે તેમ અયોદ્યા નિધિ નહિ હોવામા પણ શ્રુતિનું માર્ગ છે જુ ૪-૪-૨૦મા શાન્ત દાન્ત ઉપરતિનામા તથા તિતિસાવામા તથા શ્રદ્ધાર્થી મન મેળાની આત્મામાજ આમાને જવો એમ ત્યાગનો વિધિ જોવામા આવે છે

શંકા—જાન પ્રમાણ વગર ઉપર પતન હોવાથી ત્યાગનુ વચન નિધિ તરંગે લઇ શકાય નહિ જે નિધિ વાક્ય છે તે રતતન છે તે અન્ય ઉપર અનન્યનુ નથી

ઉત્તર—ના, એમ કહેવું નહિ કદાચ સિસાવનુ જાન રતપના પ્રત્યક્ષ અમાપ હોય તે પણ હવાતમા લક્ષણવાળા અધિકારમા પ માત્રાનુ દર્શન શ્રુતિથી આર્તાન્ક પ્રમાણથી અપ્રાપ્ત હોવાથી શ્રદ્ધા સુધીના માધેનોથી તે દર્શન કરવામા રતપની ચાન્યતાની પ્રાપ્તિ થતા અધિકારન પ આત્મામા પરમાત્માના દર્શનને અનુકૂળ પ્રયત્નના નિધાનનો મહત્ત છે તેથી શ્રવણ નિધિથી શ્રુતિના વાન્યથી ઉત્પન્ન થતા શાબ્દ જાનને અનુકૂળ પ્રયત્નનુ નિધાનવાળું તે છે અર્થાત્ જાન રતતર રીતે પ્રત્યક્ષ થઈ શક્ય નથી પણ પ્રસક્ષાદ પ્રમાણથીજ તે શ્લ શ્લે છે માટે તેની નિધિ માની શાય નહિ એમ જે કહેવામા આવે છે તે ખોટું છે જાનનો પણ નિધિ હાય છે અને તે જો કે શ્રુતિ પ્રમાણનુમાર હોય છે પણ કેવન શાબ્દજાનથી તે શ્લ નથી, પણ શાબ્દજાન થતા પોતે રતતર પ્રયત્ન દરે છે અને તેમ થતા તેવું કમ પમાત્રમા દર્શન મળે છે માટે જાન પણ નિધિ છે જર્મની નિધિ પણ આગેજ મળતી છે તેમા પણ ક્રિયાત્ત માગ પોતાના અનુકૂળ પ્રયત્નને અધીન છે જેમ જાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે પ્રમાણ તે પતન છે તેમ કર્મ પણ પ્રયત્નને પરતર છે આથી ઉલ્લેખમા પણ પ્રયત્ન છે માટે સામ્ય શ્રુતિ જોતા અને એવા નિર્ણય ઉપર આપીએ છીએ કે જાનના અગ તરીકે જ કર્મ કરવું જોઈએ

અથવા બીજી રીતે સૂત્ર ૧૬નુ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે મિદાન્તી લાખ્યાગ દરે છે પ્રથમ પૂર્વ-પક્ષ નીચે પ્રમાણે દરે છે.

શંકા—જેમ તે મ ૧-૫-૨મા કર્મલાગતી નિન્દા છે તેજ પ્રમાણે ધ ૩ તથા જુ ૪-૪-૧૪મા પણ લગતના જાનના અલાદની નિન્દા કરામા આવે છે આમ હોવાથી કર્મ અને જાન તે જન્નેના અનુકૂળ પ્રયત્ન નિધય છે અર્થાત્ કર્મની તથા જાન જન્નેની વિધિ દોષથી તે જન્ને માટેના

પ્રયત્નો દરવા નોંધએ એમ જણાય છે આમા ઈર્મ માટે પ્રયત્ન કરવો કે જ્ઞાન માટે આ વિષે પરસ્પર વિરોધ દૂર કરવા માટે એવો નિર્ણય કરવામા આવે છે કે અધિકારીના બેદ પ્રમાણે તે કૃત્ત્વ અર્થાત્ શ્રુતિમા બનતે પ્રકારનો વિધિ છે, પણ જે જ્ઞાનનો અધિકારી હોય તેણે જ્ઞાનને માટે અનુકૂળ પ્રયત્ન કરવો અને જે કર્મનો અધિકારી હોય તેણે કર્મને અનુકૂળ પ્રયત્ન કરવો તો પછી કોઈ એમ કહે કે મા ૧૧-૨૮-૬મા જ્યાં સુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી ઈર્મો કરના એમ ઈર્મને ગંગીઓએ ક્રમ દ્વારા નોંધએ અને ગંગ ગહિતોએ જ્ઞાન મેળવતું નોંધએ એમ જે વેદ્ય છે ત્યાં જણાવવાનું કે આવો નિયમ યુક્ત નથી કારણ કે ગ ૩-૧-૧ની શ્રુતિ પ્રમાણે જનક ગંગાએ બહુ દક્ષિણારાગે યજ્ઞ કર્યો હતો તેથી ગંગ વગરનાઓએ પણ ઈર્મ કર્યાનો દાખલો છે આથી જો કર્મના અધિકારીએ કર્મ માટે પ્રયત્ન કરવો અને જ્ઞાનના અધિકારીએ જ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો એમ જે અધિકારી પરત્વે શ્રુતિઓને તમે યોજતા હો તો પછી જનક ગંગાએ જે યજ્ઞ કર્યાનું વચન જોવામા આવે છે તે કદી પણ હોત નહિ માટે અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન તથા ઈર્મનો વિધિ છે એમ અને જ્ઞાનતા નથી પણ ઉત્કૃષ્ટ જનનના દૃષ્ટાન્તથી અને તો એમજ વેદીએ જીએ કે કર્મ મુખ્ય છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે અર્થાત્ જ્ઞાનનાળાએ કર્મ કરના નોંધએ

ઉત્તર—કર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેના અંગરૂપ છે માટે કર્મનુંજ અનુદાન કરવું એના પ્રમગ્નો નૈમિત્તિકો મત તે અપનાવ તરીકે છે એમ બાદગણ્ય હશે જે મગ્ધ્ય કે સામ્યની શ્રુતિ છે તેથી બુ ૪ ૪-૨૩ની શ્રુતિમા જ્ઞાની કર્મથી વૃદ્ધિ પામતો નથી તેમ જોડો થતો નથી એમ જણાવવામા આવ્યું છે અર્થાત્ તેનામા નિહિત કે નિષિદ્ધ ઈર્મો ફળને ઉત્પન્ન કરતા નથી જેમ ખેતરને કાચરને મેળાને પડી ખેતરમા વાવે તો તેથી કાચર ઉભી નથી, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનીનો નિહિત તથા નિષિદ્ધ કર્મો સાથે મગ્ધ્ય થાય તો પણ તેના ફળ તેમને હોતા નથી તેથી દાન્ય જ્ઞાનીઓ કર્મ કરે તો પણ તે કર્મ સાથે તેમજો મિત્તલ મનન્ધ થતો નથી આથી જ્ઞાનીઓમા કોઇપણ પ્રકૃતિની મલાવના નથી, તથા કેટલીક શ્રુતિમા જ્ઞાનગહિતોની—કેળવ કર્મ કરનારાઓની નિન્દા કરી છે માટે એટલુજ અનુમાન હોવામા આવે છે કે જેટલું કર્મ જ્ઞાનના અંગરૂપ છે તેટલુજ પ્રસન્નીય છે જ્ઞાનથી બાલ કર્મની સ્વતન્ત્રતા શ્રુતિ સ્વીકારતી નથી માટેજ બાદગણ્ય આ શ્રુતિથી એમ જણાવે છે કે ઈર્મ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે માટે કર્મ કરતું નોંધએ એવા પ્રમગ્ન નૈમિત્તિકુ જ્ઞાન અપનાવરૂપ છે ખરી વસ્તુ તો એ છે કે જ્ઞાનજ મુખ્ય છે અને કર્મ તેના અંગરૂપ છે આથી કર્મની સ્વતન્ત્રતાની દલીલ મિત્તલ દલીલ નથી

મુદ્ર ૨૦ શંકા—જો તમે ઈર્મની સ્વતન્ત્રતાને ઉઠાડી મૂકતા હો તો પછી વેદના પૂર્વકાષકમા કર્મનું નિરૂપણ દરેક હોતાથી તે આજો ભાગ વ્યર્થ થઈ જશે

ઉત્તર—તમારી શંકાનું સમાધાન કરવાને માટેજ મનમરે બુ ૨૦ મુ યોગ્ય છે વેદના પૂર્વ કાષકમા વિધિ મુખ્ય છે અને તેમા કર્મનું નિરૂપણ વ્યર્થ છે. શા માટે? એમ જો તમે પૂછતા હો તો તેનો ખૂબસો અને અદિઆ કરીએ જીએ આને માટે યોગશાસ્ત્રનો દાખલો આપીશું તમે જાણો છો કે યોગશાસ્ત્રમા મનની સમાધિજ માધ્ય છે, અને તે મિદ્ધ ચાર તેજા માટે કોઇ પણ માનસ મૂર્તિને ધારણ કરવી નોંધએ એમ વિધિ આપેલો છે અર્થાત્ શા માટે માનસ મૂર્તિને ધારણ કરવી એમ કોઈ પૂછે તો તેનો ખૂબસો એવો છે કે તેનાથી સમાધિ સાધ્ય ને છે તે સમાધિનું સાધન છે સમાધિ, મિદ્ધ કરના માટેજ ધારણ આવશ્યક છે આ રીતે યોગશાસ્ત્રમા તેની ઉપયોગિતા દર્શાવી છે, સ્વતન્ત્ર રીતે નહિ જો સ્વતન્ત્ર રીતે તેનું વિધાન હોય તો પછી સમાધિ મિદ્ધ થયા પછી પત્ય તેને ચાતુ ગણે વામા આવે, પણ સમાધિ મિદ્ધ થયા પછી ધારણની જરૂર નહિ હોવાથી તેને ચાતુ મનવામા આવતું નથી આથી જેમ યોગશાસ્ત્રમા સમાધિના સાધન તરીકે ધારણ છે તેમ જામિન અને જ્ઞાનના સાધન તરીકે ઈર્મ છે. જેમ સમાધિ સિદ્ધ કરતાં ધારણનો ત્યાગ કરવામા આવે છે તેમ જામિન અમર જ્ઞાન

સિદ્ધ થતા કર્મવિધિનો ત્યાગ કરવામા આવે છે. આથી સ્વતંત્ર રીતે કર્મવિધિની મદત નથી, આજ દૃષ્ટિએ પૂર્વકાણકના રહસ્યને ઉકેલવું જોઈએ તે રીતે અવલોકતા તે કાણકનું વૈધર્મ્ય યશે નહિ

શંકા—કર્મવિધિનો જ્ઞાન અગર ભક્તિ આથે ગંગા-ધ દર્શનનામા યોગશાસ્ત્રમાથી ધારણનું દર્શન આપ્યું તે બરાબર નથી કસણ કે ત્યા તે કાણકનું કહેવું છે કે મમાધિ માટે યમનિયમાદિ મેવવા ધાગણ તે યમનિયમાદિમા અગ છે માટે તેને મમાધિના માધન તરીકે ગણાવ્યું છે પણ અહિંઆ કર્મવિધિ જ્ઞાન તથા પ્રતિતિનું માધન છે એમ કોઈ કહી શકશે નહિ માટે તમે આપેલું દર્શન ગદ્ય બેસતું નથી

ઉત્તર—નહિ સુ ૧૯ મા આ વિષય ઉપર એમ મધુર્ણ સમાનોચના કરી છે, અને તે ફરીથી વાચી જતા તમને જણાશે કે કર્મ તે જ્ઞાનનું માધન છે. સ્વતંત્ર રીતે કર્મની નિન્દા કરનામા આની છે તે ઉપરથી જ તમે કહી શકો કે જ્ઞાન અગર ભક્તિના અગરે માધનરૂપે કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે. તેથી જ ધાગણની માફક આ કર્મરૂપે માધન કસની ઉત્પત્તિ સુધી-૪ ઉપયોગી છે, ત્યાં પછી તેની ઉપયોગિતા નથી એમ જણાવવાને યોગશાસ્ત્રમાથી જે દર્શન એમ આપ્યું તે બરાબર છે ભા ૧૦-૪૭-૩૪મા પણ કહે છે કે દાન, મન, તપ, હોમ, જપ સ્નાન્યાય અને સયમ વગેરેથી તથા અન્ય સાધનોથી કૃણુમા ભક્તિ સાધ્ય બને છે બુ ૪-૪-૨૩મા પણ જ્ઞાનીને વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મના ફળનો સંગ્રહ નથી એમ કહે છે અને તેના જ્ઞાનવાણે ‘પદવેણા’ બને છે એમ કહે છે આમ કહેવાનું પ્રયોગન એ છે કે પદ એ ભક્તિ માર્ગ છે, કાણક કે ભક્તિમાર્ગમા ભગવાનના ચરણની સેવા થાય છે. આથી તે મુખ્ય હોવાથી જ્ઞાનને અનુકૂળ પ્રયત્નજ પ્રથમ કરે છે આથી ભા ૧-૬-૩૬મા પરમાત્માના શુણ્ણ શ્રવણ તથા કીર્તન વગેરે કરનારનો સસ્કાર ટળી જાય છે એમ જે કહ્યું છે તે વાક્યથી પણ વર્ણાશ્રમ ધર્મો તથા આત્માના ધર્મો પડના જ્ઞાનમા સાધન હોવાથીજ અનુભવા જોઈએ એમ મિદ્ધ થાય છે આથી કર્મ એ સાધન તરીકે હોવાથી પ્રથમ તેનું નિરૂપણ કરનામા આવે છે

શંકા—જે શ્રુતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે કર્મ ભક્તિનું સાધન છે એમ જોનામા આવતું હોય તો તમે કહો છો તે બરાબર હોય હારે ભગવાનના જ્ઞાનવાણામા તેના ફળનો વ્યસંગ્રહ છે એમ અનુપપન્ન છે

ઉત્તર—આ એમ નથી કર્મ ભક્તિની ઉત્પત્તિમા સ્વરૂપ માટેની યોગ્યતા ઉપરમ કરે છે મુ ૩ ૨-૩ની શ્રુતિમા ભગવાન કોઈ પણ સાધનથી પ્રાપ્ત નથી એમ કહેનામા આવતું છે, અર્થાત્ કર્મ તથા જ્ઞાનથી ભગવાન પ્રાપ્ત નથી આથી ભગવાનના સ્વરૂપ માટેની યોગ્યતા કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ જે કહ્યું તે મર્પાદ ભક્ત માટે છે અર્થાત્ મર્પાદ ભક્તિમાજ કર્મની સાધનતા છે, પુષ્ટિ ભક્તિ પ્રેમ-રૂપ હોવાથી ભગવાનના ચરણથી જ તે સાધ્ય હોવાથી તેમા કર્મની અપેક્ષા નથી આથી અહિંઆ કર્મને જે સાધન કહ્યું તે મર્વત્ર નહિ પણ જ્ઞાન તથા મર્પાદ ભક્તિમા છે આ અર્થ સ્પષ્ટવાને માટે મૂતમા ‘વા’ શબ્દ છે તેથી એમ મમગ્રા છે કે ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય તો પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન હોય છે, તે પછી કર્મ તથા તેના ફળના સંગ્રહની ગન્ધ સગ્રા પછી અહિંઆ નથી અર્થાત્ ખરી રીતે તો ભગવાન ભક્તિથીજ ગ્રાહ્ય છે તે સિવાય બીજા કોઈ પણ સાધનોથી ગ્રાહ્ય નથી માટેજ બુ ૪-૪-૨૨ ની શ્રુતિમા ‘નજુનાની ધ્વજ કરે છે’ એવા શબ્દ છે, ‘નજુ છે’ એમ નહિ અર્થાત્ જ્ઞાનની ધ્વજામા ત્યા જણાવ્યા પ્રમાણે કર્મ માધનરૂપ છે, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછી તેની જરૂર નથી

શંકા—તમે બુ ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિનો ઉત્તેજ કરો છો પણ ત્યા મુર્દજ ‘તેનેજ નજી મુનિ થાય છે’ એવું વાક્ય છે તેથી તેની સંજ્ઞિથી કહેના થવાદિ સાધનોથીજ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે માટે જ્ઞાનની ધ્વજામા તે ગ્રાધનો ઉપયોગિ છે એવું નહિ પણ જ્ઞાનમા તે ઉપયોગિ છે

ઉત્તર—ના, એમ નહિ ત્યાં વેદાનુમાર વચન, તપ સ્વર્ગ, શ્રદ્ધા, યજ્ઞ વગેરે તમામ માધનો ગણાવ્યા છે. આ બધા માધનો જોડે માણસમાં જ્ઞાન નથી પણ જૂના જૂના માધનોનાજા જૂના જૂના માણસો હોય છે. આ તમામ માણસો પોતપોતાના માધનોથી જ્ઞાન મેળવે છે તેથી તે તમામને વિષે મુનિ હોય છે એમ કહે છે આથી અહિં આં એક વચનનો પ્રયોગ કરીને એમ કહે છે કે જૂના જૂના સાધનો કરનાર બધે હોય તો પણ તે તમામ સાધનોથી પ્રાપ્ત ન જાન કહે છે આથી કર્મો તે જ્ઞાનના માધન નથી પણ તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટેની ધ્વજામા છે એ જી ૭-૩મા કહે છે કે દર્શન મનુષ્યો માથી કાષ્ટકજ મિદ્ધિ માટે પ્રવર્તન કરે છે, અને દર્શન મિદ્ધોમાથી કાષ્ટક જ સત્ત્વનુ જ્ઞાન હોય છે આથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાધન છે એવું ખામ નથી

ગાંકા—તો પછી વેદને અનુમાર વચનો વગેરેમાં નિશ્ચય પ્રગટ થી ગીને બને ?

ઉત્તર—તે આ પ્રમાણે જુ ૪-૪-૨૦ વગેરે પૂર્વ શ્રુતિથી ભગવાનનું આદાત્મ્ય શ્રવાણ કરીને ગમે તેના વેદનમાં ઉત્સુકતા હોય પણ સત્ત્વગતો અભાવ હોય તથા ભક્તિ માર્ગનો અપરિચય હોય તો પછી તે પ્રાપ્તિ મળવે છે અર્થાત્ આ મુન્યથો આકર્ષિક રીતે કરે છે

શંકા—તો પછી જેમ પાપ ન કર્યું હોય છતાં પોતે પાપ કર્યું છે એવી ભાવિની કાષ્ટક પ્રાપ્તિનું કર્યું હોય તો તે જેમ વ્યર્થ થાય છે તેમ અહિં આ પણ મદન રીતે નહિ પણ આ-રિક રીતે ભ્રમથી કરવામાં આવે છે તેથી જ્ઞાન પણ વ્યર્થ થશે

ઉત્તર—જો અહિં આ ભ્રમથી કરવામાં આવે તો પણ અન્ય જગતના અક્ષર જ્ઞાનના ઉપયોગી સરસ્થર વૈદિક માધનો આવે છે માટે તે તે ગીતે નથી જ આ રીતે જ કર્મની માધનતા છે

આ રીતે કર્મની સ્વતંત્રતાનો પક્ષ નિર્બળ થાય છે ૨૦

સૂત્ર ૨૧ ગાંકા—માનવી શ્રુતિથી તમે એમ કહ્યું કે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી તે સુખ નથી કામ્ય કે તમે જ્ઞાન ગદિનની નિન્દા કરનારી શ્રુતિનું જે પ્રમાણ આપ્યું છે તે તો કે ત જ્ઞાનની ગુણિત કરવાને માટે અમુકની સ્તુતિ ગતી વખતે ગમે તેમ મહેવામાં આવે તેથી ગુણિત દ્વારા જે તેની મદત્તા જણાવની હોય તે ખરી રીતે હોતી નથી આથી એમ કહવું નથી કે જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ નથી એટલું જ નહિ પણ જ્ઞાનીઓને કર્મ કરવા પડે છે એમ તો તમે પણ સ્વીકારો છો નહિતો પછી તેમને કર્મ કૃતિ ન હોય તો તે કર્મના ગુણ કે હોય તેમને નામે નહિ અને તેથી તેનો નિષેધ જ ન હોય તમે જ્ઞાનીઓ માટે કર્મનો નિષેધ કરો છો પણ નિષેધ કોનો હોય ? જે વસ્તુ બીજાને પ્રાપ્ત થયેલી હોય તેનો જ નિષેધ હોય અમુકને આપણે કહ્યું કે 'તારે હોય ગદિન થયું' આમ કહેવી વખતે એવું માની લેવામાં આવે છે કે જેને હોયથી રહિત થવાને આપણે કહ્યું છે જો તેનામાં તે મરણે હોય હોવા જોઈએ અર્થાત્ હોયની પ્રાપ્તિ તેને ન હોય તો હોયથી રહિત થવાને તેને ઉદ્દેશીને કહેવી ભક્તિ બધે જોઈ નહિ માટે જે વસ્તુની પ્રાપ્તિ છે તેનો જ નિષેધ હોય શકે આથી તમે જ્ઞાનીના વિષે બોલતા કર્મનો નિષેધ કરો છો, પણ નિષેધ કરતી વખતે તેને કર્મની પ્રાપ્તિ હોવી જોઈએ નહિ તો નિષેધજ સંભવતો નથી અહિં આ 'માત' શબ્દ (અવધા) એવું મૂક્યું છે કે જ્ઞાનીઓને કર્મના ગુણ હોયના સંબંધ છે જ અહિં આ જે કર્મનો નિષેધ કરવામાં આવે છે તે અજ્ઞાનીઓની સાથે જ્ઞાનીઓના સામ્યને દૂર કરવા માટે અર્થાત્ અજ્ઞાનીઓને જેમ કર્મના ગુણ તથા હોય હોય છે તેની ગતિ જ્ઞાનીઓને તે હોતા નથી આ વૈનશ્વર્ય જણાવવાને જ કર્મનો નિષેધ છે બીજી રીતે નહિ આથી એમ કહવું નથી કે જ્ઞાનીઓએ કર્મ નહિ કરવા ઉત્કૃષ્ટ તેમને કર્મ કરવાના જ છે જો તેમને કર્મ કરવાના છે તો સ્વીકારવામાં આવે તો પછી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ સિદ્ધ થશે

ઉત્તર—તમારી દલીલ બગાડ નથી થવા સૂત્રમાં અમે જ્ઞાની વિષે એમ કહ્યું હતું કે તે 'પદ

વેતા" અને છે ત્યાં જેમ પ્રતિષ્ઠિતિ હ વૈ વ ઇતા રાત્રીલગ્યન્તિ એ વાક્યમાં રાત્રિસત્ત્વ તે પ્રતિષ્ઠાનું
 ફલ આપનાર તરીકે અપૂર્વ હોવાથી તેની વિધેયતા જોવામાં આવે છે, અર્થવાદતા નહિ. તેજ
 પ્રમાણે અહિંયાં પણ કર્મના ફલ સાથેના અસંબંધ રૂપી ફલ પદદાનનું હોય છે. અને તેથી તે અપૂર્વ
 હોવાથી તેની પણ વિધેયતા-સમજવી જોઈએ અર્થવાદતા નહિ. અર્થાત્ તમે એમ જણાવ્યું કે જ્ઞાન
 વિષેની શ્રુતિ તે સ્તુતિ રૂપે છે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે અમે આપીએ છીએ કે જો સ્તુતિરૂપ હોય તો તેની
 વિધેયતા નહિ બનતાં અર્થવાદતા મનાય પણ જ્ઞાનની શ્રુતિ તે સ્તુતિરૂપજ નથી તેથી ત્યાં અર્થવાદ નથી.
 માટે તેની વિધેયતા હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

વળી એમ પણ કહી શકાય નહિ કે કર્મ તથા જ્ઞાન જોના ફળની ઉક્તિ કરવામાં આવી છે તે
 કેવલ સ્તુતિરૂપ છે. કર્મનું 'ફળ જણાવનાર' શ્રુતિ તે કેવલ કર્મની સ્તુતિ માટે નથી. "સ્વર્ગની કામના-
 વાળાએ યત્ન કરવો" એવું વાક્ય કહીને યત્નનું ફળ તે "સ્વર્ગ" જણાવ્યું છે, તેથી એમ સમજવાનું
 નથી કે વસ્તુતઃ યત્નનું ફળ સ્વર્ગ મળતું નથી, અને તેથી આ શ્રુતિ ફક્ત કર્મની મહત્તા જણાવવાને
 છે. જેમ કર્મના ફળને જણાવનારી શ્રુતિ તે સ્તુતિરૂપ નથી તેમ જ્ઞાનનું ફળ જણાવનારી શ્રુતિ સ્તુતિ-
 રૂપે નથી. જો તમે એમ કહેતા હો કે જો શ્રુતિઓ ફળને જણાવતી હોય તે સ્તુતિરૂપ હોવાથી તેમની
 વિધેયતા સ્વીકારી શકાય નહિ, તો પછી અમારે જણાવ્યું પડશે કે તમારા મન પ્રમાણે કર્મ અને જ્ઞાન
 એ બંનેનો ઉચ્ચેઃ યથો. કર્મ અને જ્ઞાન એ ઉભય શ્રુતિ પ્રતિપાદિત સાધન નહિ. બને. કારણ કે તે
 બંનેનાં કળ શ્રુતિમાં જણાવ્યાં છે. માટે ઉભય પ્રકારની ફળવાચક શ્રુતિઓની પ્રામાણિકતા માટે બે મત
 હોય શકે જ નહિ. જ્યાં અમુકને વિધિ કહ્યો ત્યાં એમ જણવું જોઈએ કે ત્યાં તેની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર
 છે. વિધિ એજ પ્રવર્તક છે. જ્ઞાન કે કર્મ વિધિ હોવાથી તે પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે તેથી જો શ્રુતિઓમાં
 પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કંઈ પણ તત્ત્વ ન હોય તો જ તેમને તમારે સ્તુતિરૂપ કહેવી. પણ અહિંયાં એ
 પ્રમાણે નથી. કારણ કે અહિંયાં જો મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે તે કર્મના બંધનના અભાવને મેળવવાની
 ઇચ્છાના ને અંધન કેવી રીતે દૂર કરવાં તે માટેનાં માધન જાણવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ
 કરાવનાર તત્ત્વ છે, તેથી તે વિધિરૂપ જ છે. વળી જો એમ કહ્યું કે કર્મફલના સંબંધના નિષેધની
 અનુપપત્તિથી કર્મ સંબંધ છે, તે વધારે ફીક નથી. કારણ કે જો એમ કહ્યું હોય કે સૂર્યમાં અંધકારના
 કાર્યનો અભાવ છે તો પછી એમ કેવી રીતે કહી શકે કે તેમાં અંધકાર પણ હશે? અર્થાત્ અમુકમાં
 અમુક વસ્તુનો નિષેધ કરેલો હોય તે ઉપરથી એવું અનુમાન જો કદવામાં આવે કે તે વસ્તુ પ્રથમ
 તેનામાં હશે નહિ તો તેનો નિષેધ જ ન બને, એ દલીલ અમારા આ દષ્ટાન્તરી ખોટી પડે છે. સૂર્યમાં
 અંધકારના કાર્યનો સંદર્ભ અભાવ છે. અંધકારના કાર્યનો સૂર્યમાં નિષેધ કર્યો છે તે ઉપરથી કોઈ
 એમ નહિ કહે કે અહિંયાં તેનો નિષેધ કર્યો છે. માટે સૂર્યનો તેની સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ, જો અંધ-
 કારનું કાર્ય સૂર્યમાં ન હોય તો પછી તેનો નિષેધ શી રીતે કયા? આવી દલીલ જેમ ખોટી છે તેમ
 જ્ઞાનમાં કર્મફલનો નિષેધ કર્યો છે તેથી તેમાં તેને કર્મફલ પ્રાપ્ત હોવું જોઈએ. એ દલીલ પણ ખોટી છે.

અથવા ઉપરની બુ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિ જેનાં વિષે આ બધું વિવેચન આવે છે તેમાં પુરુષોત્તમનું
 જ્ઞાન તેજ સુખ્ય ફલ કહેલું છે. તે એટલું જ બધું મોટું છે કે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. માટે કેમુતિક
 ન્યાયથી પરમ્પરાએ આ ત્રયથી શ્રુતિ તે જણાવે છે. આથી "બ્રહ્મણ્" નો "બ્રહ્મવેતા" અર્થ કહ્યો
 છે. વળી ત્યાં "આદ્ય" શબ્દથી શુદ્ધિસ્થ બ્રહ્મણના મહાત્મ્યનો ઉદ્દેશ કરીને તે કાણ? એવી આકાં-
 શામાં "તે બ્રહ્મણને જણાવે વિહિત તથા નિષિદ્ધ ફલનો અમંબંધી થાય છે" એવા પ્રકારનો અર્થ છે.
 આ પ્રમાણે જો બ્રહ્મવેતાનું મહાત્મ્ય કહ્યું છે તો પછી સાક્ષાત્ લગનારતા જણનારતા મહાત્મ્યનું તો
 શું વર્ણન કરવું? એમ આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. આથી જો ત્યાં જણાવેલું લક્ષને જણનારતા વિષયનું
 જ્ઞાન કહેલી રીતથી કર્મના અંગરૂપ નથી તો પછી લગનારનું જ્ઞાન તો શી રીતે હોય? ૨૧.

શ્લોક ૨૨. શ્લોક—“વરણુનો પુત્ર ભૂત પિતા વરણુ પાસે આગ્રો” (તી. ૩-૧) “ભગવાન અને અધ્યયન કરાવો એમ કહીને નારદ સનતકુમાર પાસે બેઠા” (ભા. ૭-૧-૧) “દિવોદાસનો પુત્ર પ્રતર્દન ધન્વના પ્રિય ધામ તરફ ગયો” (શ્લોક ૩-૧) વગેરે ઉપાખ્યાનોથી અલ્પવિદ્યાનું નિરૂપણ ઉપનિષદોમાં કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ અલ્પવિદ્યાને સમગ્રવવાને માટે આ ઉપાખ્યાનોની શૈલી પમંદ કરવામાં આવી છે અને શ્રુતિમાં કહે છે કે જે આખ્યાનો છે તે બધાં અંગરૂપનું સંમન કરે છે. માટે આ શ્રુતિથી આ આખ્યાનો સંસનતા અંગરૂપ સમગ્રવ છે. અર્થાત્ ઉપાખ્યાનો તે સંમન માટેજ છે. દવે સંસન એટલે ફક્ત શબ્દનું પ્રાધાન્ય, તેમાં અર્થજ્ઞાન હોતું નથી, ઉપાખ્યાનોની શૈલી વર્ણનાત્મક છે, તેથી તેમાં અર્થજ્ઞાન જેવું કંઈ નથી, માટે તે દ્વારા જે કંઈ જ્ઞાન આપવામાં આવે તે મંત્રના અર્થની માફક અપ્રયોજક છે. તેમને (ઉપાખ્યાનના અર્થ જ્ઞાનને) કર્મના અંગ તરીકે કહેવું શક્ય નથી તો પછી તેનું પ્રાધાન્ય તો ફર રહ્યું. ઉપાખ્યાનોમાં અલ્પવિદ્યાનો અર્થ રહેલો છે એમ જે કહેવામાં આવે છે અને તેથી ઉપનિષદના ઉપાખ્યાનોથી પણ જ્ઞાનની જ મુખ્યતા સમગ્રવ છે એવો અર્થ કાઢે તે તો તે વિષે કહેવાનું કે અમે જણાવ્યું તે પ્રમાણે તે ઉપાખ્યાનોમાં ફક્ત શબ્દનું જ પ્રાધાન્ય છે. અર્થજ્ઞાનનું નહિ. આથી તે કહેવાનું અર્થજ્ઞાન કર્મના અંગરૂપ પણ નથી. જે જ્ઞાન કર્મમાં ઉપયોગી થાય તેજ કર્મનું અંગ મનાય પણ ઉપાખ્યાનોનું અર્થજ્ઞાન એવું નથી, આથી તે કર્મનું અંગ બનતું નથી, તો પછી તેની પ્રધાનતાને શી રીતે સ્વીકારાય? અહિંમાં તો ધર્મો કહેતાં જ્ઞાન તે-અપ્રયોજક હોવાથી તેની સિદ્ધિ જ નથી. એટલે જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય નથી તો પણ અમે એટલું તો ક્ષીણું કે મધ્યમી ઉપાખ્યાનની શ્રુતિઓ તે ધન્યતા અંગ તરીકે સાગમાં ઉપયોગી હોવાથી અને તેમને કર્મના અંગરૂપ કહ્યોથી.

ઉત્તર—તમારી જણાવેલી રીતે પણ ઉપાખ્યાનો કર્મના અંગરૂપ નથી. કારણ કે કર્મ કરતાં જ્ઞાન અધિકતર છે. કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં કંઈક વિશેષ ધર્મો છે. અલ્પજ્ઞાનમાં આનન્દાદિ ધર્મો છે જ્યારે કર્મમાં આયાસ (કસેશ) હોય છે, આથી કર્મ કરતાં જ્ઞાનની આધિકતા છે. માટે જ્ઞાનને કર્મના અંગરૂપ કહી શકાય નહિ. જે ખીલના કરતા ચઢીઆતું છે તેને તેના કરતા ઉતરતું કવી ગણાયજ નહિ. જ્ઞાન આનન્દાદિ ધર્મોથી વિશિષ્ટ હોવાથી કર્મ કરતાં તે ચઢીઆતું છે તો પછી તેને કર્મના અંગરૂપ કહીને તેને હમકું ગણીએ—તેને ઉતારી નાખીએ એ કેવી રીતે સંભવે? બે તેનામાં કર્મ કરતાં યુજીની ન્યૂનતા હોય તોજ તે કર્મનું અંગ માની શકાય.

શ્લોક—તમે જ્ઞાનમાં વિશેષ ધર્મો જણાવો છો તે ઉપાખ્યાનના અર્થજ્ઞાનમાંજ, મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના જ્ઞાનમાં નહિ. હા, ઉપાખ્યાનની શૈલી એવા પ્રકારની છે કે તેમાં જે જ્ઞાનનો બોધ કરવામાં આવે છે તે પ્રદણ કરવામાં કાષ્ઠપણ પ્રકારનો પરિશ્રમ તથા આયામ ઓતાને નડતો નથી, ઉત્તર આનન્દથી તે પ્રદણ કરે છે, જ્યારે અન્યત્ર આનન્દનો અભાવ છે, એ રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનને ચઢીઆતું કહ્યું. પણ આ ક્ષેત્ર ફક્ત ઉપાખ્યાનોના જ્ઞાનપરતે જ લાગુ કરી શકાય, મંત્ર તથા બ્રાહ્મણના જ્ઞાન પરતે નહિ, આ હેતુથી જ્ઞાનનું કર્મ કરતાં ચઢીઆતાપણું જે તમે જણાવો છો તે બરાબર નથી. તે હેતુજ અપ્રયોજક છે—તે પુણ્ય કે પાપને ઉત્પન્ન કરતો નથી.

ઉત્તર—હીક, તમારા મતોપ માટે તમારી દલીલને અમે ધીરબર કબૂલ રાખીએ તો પણ એટલું તો અમે જરૂરથી જણાવીશું કે આખ્યાનોમાં જ જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી, અન્યત્ર પણ તે નિરૂપણ છે. તૈત્તિરીયકમાં “અલ્પવેત્તા પગ્ને પ્રાપ્ત થાય છે તેને આ કહ્યું. સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત અલ્પ” (તી. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને અલ્પના પ્રાકાશનના જ્ઞાન માટે આકાશાદિના પણ કર્તા અલ્પ છે એમ જણાવીને તે અલ્પ આનન્દમય ગમકપ છે એમ કહે છે અને પછી કહે છે કે તેના ભવથી સર્વ કંઈ ચરચર છે એમ કહીને તે સર્વનું નિષ્કામક છે એમ જણાવે છે. આથી ભગવાન જ પૂર્ણાનન્દ છે એમ જણાવવાને આનન્દની ગણના આપી છે. જેમાં મનુષ્યના, આનન્દથી ચરચાર કરીને અચર અલ્પ

સુધીનો આનન્દ લીધો છે. અને ને ગણિતાનંદ છે, અને ધ્વજ એજ આગણિતાનંદ, પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે એમ કહે છે. આ રીતે ધ્વજાતું સ્વરૂપ સમજનારનું માહાત્મ્ય તૈ. ૨-૬માં જણાવે છે. જે ધ્વજના પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપને જાણે છે તેને પોતે આધુ કર્મ ક્યા તેનો કંઈ પણ વિચાર થતો નથી. આવો જ્ઞાની તે પૂર્ણાનન્દસ્વરૂપ ભગવાનને મેળવે છે. કર્મ તો કલેશાત્મક છે જ્યારે ધ્વજના જ્ઞાનવાળો આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે એમ ધ્વજના જ્ઞાનનું ફળ આનંદ ॥ એવું તૈત્તિરીયોપનિષદમાં જણાવ્યું છે. કર્મનું ફળ પ્રભુ આનન્દ છે એમ જો તમે જાણવાના હો તો તે આનન્દ સ્વર્ગ તથા પશુ આદિની પ્રાપ્તિરૂપ છે, પણ આ અનિલ હોવાથી, તે જ્ઞાનના નિલ આનંદની સાથે મિલકેલ સરખાની શકાય જ નહિ. આથી જે રીતે તમે હો તો રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનની વિશેષતા છે. ઉપાખ્યાનોનું અર્થજ્ઞાન કર્મ કરતાં વિશેષ ધર્મવાળું છે એ જાણત તમારા આગ્રહને ક્ષીધે અમે જાજૂ ઉપર રાખીને તમારા સંતોષ માટે અન્યથ જ્ઞાનનું આધિક્ષ્ય જણાવનાર પ્રમાણો અમે તમને આપીને આ અર્થ સમજાવ્યો છે. આથી નિશ્ચિત થાય છે કે જ્ઞાનની કર્મ કરતાં અધિકતા છે, કર્મ કરતાં જ્ઞાનમાં વિશેષતા છે, આથી જ્ઞાન કાંઈ પણ રીતે કર્મનું અંગ બની શકે જ નહિ. છતાં દુરાગ્રહથી તમારે એમ માનવું હોય તો ભલે કહો. પણ જેઓ શ્રુતિને જ અવલંબનાર છે તે તો કદી પણ જ્ઞાન કરતાં કર્મની અધિકતા જણાવી શકશે નહિ. ૨૨

સૂત્ર ૨૩ શંકા—તો પછી આખ્યાનોમાં જે ધ્વજવિદ્યાનો ઉપદેશ છે તેની સિદ્ધિ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તેમાં ઉપદેશોનું અર્થજ્ઞાન તો કર્મ કરતાં અધિક નથી એમ કહશે.

ઉત્તર—ના, જેમ શ્રુતિમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે તેમજ ઉપાખ્યાનોમાં વિદ્યાનું પ્રતિપાદન છે. એમાં કાંઈ ફેર નથી. ઉપાખ્યાનોમાં મોટાએની જ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્તિ જણાવી છે. જ્ઞાનને માટેની પ્રવૃત્તિમાં આયાસ ન થાય તેટલા માટે તથા તેમાં કયો ધ્યાય તેથી ઉપાખ્યાનોની શૈલી છે. વળા “આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે” (તાં ૬-૧૪-૨)માં શ્રુતિની જે એકવાક્યતાનું જ્ઞાન કહ્યું છે તે આખ્યાન વગર હોતું નથી, તેથી તેને માટે શુરુ અને શિષ્યની કથાના રૂપમાં આ આખ્યાનોની યોજના કરવામાં આવી છે. અથવા તો જેમ ઉપાખ્યાન વગરની શ્રુતિમાં જ્ઞાનનું નિરૂપણ કર્યું છે તેમ આખ્યાનોમાં પણ જ્ઞાનનું નિરૂપણ છે, તેથી તે બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં એકવાક્યતા હોવાથી તેમાંની વિદ્યાના બોધ પરત્વે ભેદ નથી. આખ્યાનોમાં શુરુ શિષ્યને પોતાની પાસે બેસાડીને તેના નિશ્વાસ માટે તેને જ્ઞાનનો બોધ કરે છે, આખ્યાન મિત્રાવની શ્રુતિમાં તે રીતે બોધ નથી. તેમાં સાધારણ રીતે બોધ છે. આ સિવાય તેમાં કાંઈ ફેર નથી. આખ્યાનો કદિપત નથી પણ ખગં છે તેમાં શુરુએ શિષ્યને બોધ કરવાનો ખરો ઉપદેશ છે.

શંકા—તો પછી આખ્યાનોમાં કંઈ પણ બાધક જ નહિ હોય? તેમાંનું તમામ સાત્તું છે એમજ સ્વીકારવું એમજ ને?

ઉત્તર—તેનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ તે સાંભળો. શ્રુતિમાં સર્વ આખ્યાનો પારિશ્રવમાં શંકન કરે છે, અર્થાત્ શંકનના અંગરૂપ ॥ એમ જે કહ્યું તેમાં ‘સર્વ’ શબ્દથી તે અમુક જેનું વર્ણન થાય છે તે આખ્યાન એમ સમજવાનું છે, અન્ય નહિ. કારણ કે ત્યાં પ્રકરણ એવું નિયમન કરે છે. આમ હોય તો જ્યારે પારિશ્રવ નામના કર્મનો પ્રસ્તાવ હોય ત્યારે વિશેષ વિનિયોગ કહેવો છે. આથી અશ્વમેધ પ્રકરણમાં પ્રથમ દિવસે મનુષ્યેસ્વાન રાખે હોય છે; બીજે દિવસે ઈન્દ્ર વિવસ્વાન છે, ત્રીજે દિવસે યમ છે. એમ અમુક આખ્યાનો વાક્યના રોપમાં વિનિયોગાય છે. અમુક દિવસો સામાન્ય આખ્યાન પરત્વે ન હોય તો પછી અમુક ઉપાખ્યાનનું વિધાન ન થાય. માટે જ એક એક પારિશ્રવમાં એક એક આખ્યાન નિયત થયેલું છે. માટે એક આખ્યાનમાં બીજા આખ્યાનનો સંબંધ નથી તેથી અમુક આખ્યાનમાં જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેને વિશે સ્પષ્ટ છે તે બીજા આખ્યાનની વસ્તુને બાધક નથી. જ્યાં જ્યાં આખ્યાનોમાં પ્રકરણરૂપે જૂદી જૂદી રીતે બોધ હોય આ આખ્યાનો એક બીજાના બાધક નથી. ૨૩

સૂત્ર ૨૪—આથીજ અને કહીએ છીએ કે જ્ઞાનના ફલના સાધનમાં કર્મની જરૂર નથી. તેથી જ જરામયામિહોત પ્રમાણે જ્ઞાની પોતેજ યત્નજનનતો હોવા છતાં તે યત્ન માટે તેને અગ્નિ તથા ઇન્દ્રિયની જરૂર પડતી નથી. ના. ૮માં આ જરામય અમિહોતનું વર્ણન આપ્યું છે. યજ્ઞને આધ્યાત્મિક કહ્યો છે તેમાં કહે છે કે યજ્ઞમાન જાતેજ તે યત્ન છે, શ્રદ્ધા સરીર ઇન્દ્રિય છે, ઉર એ વેદિ છે, વાળ એ બહિર્ છે, શિખા એ વેદ છે હૃદય ચૂપ, ક્રમ ઘી, પશુ કોષ, અને અગ્નિ તપ છે. આ વર્ણનથી એ યજ્ઞની આધ્યાત્મિકતા જણાવી છે. જ્ઞાની તેવોજ યત્ન કરે છે. આ યત્નમાં તેને અગ્નિ ઇન્દ્રિય વગેરેની જરૂર નથી. આમ જ્ઞાની પોતે યત્નજન હોવાથી તેને યત્ન-કર્મની અપેક્ષા નથી. ૨૪

(સાર)—આ અધિકરણમાં કર્મ તથા જ્ઞાનનો સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. સ. ૧માં બાદરાયણ પોતાનો મત આપતાં કહે છે. ખરામાં ખરો પુરુષાર્થ તે ભગવાનજ છે અને તે જેનું પોતે વરણ કરે છે એવા ભક્તથી પ્રાપ્ય થાય છે. સ. ૨થી ૭ સુધી જૈમિનિ કર્મની પ્રધાનતાનો પક્ષ મૂકે છે. તેને માટે નીચેની દલીલો કરે છે (૧) જેમ દ્રવ્ય, શુભ અને કર્મમાં અર્થવાદ છે તેમ વેદાન્તમાં ભગવાનને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવ્યા છતાં તે અર્થવાદરૂપે છે. (૨) વસિષ્ઠદિ બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ પણ અમિહોતદિ કરેલાં જ્ઞેવામાં આવેલ છે (૪) બ્રહ્મવેતા જનકે યત્ન કરેલો હતો તેથી જ્ઞાન કર્મનું બાધક નથી (૪) તેમ શ્રુતિમાં વિદ્યા અને કર્મનો સંબંધ થાય તો જ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેલ છે. (૪) આ સ. ૩-૧૮-૧ પ્રમાણે જ્ઞાનીનોજ અતિવિદ્ કર્મમાં બ્રહ્મા તરીકે બેસવાનો અધિકાર જણાવ્યો છે (૬) જીવન પર્યન્ત બ્રહ્મજ્ઞાનીએ અમિહોત કરવો એવો નિયમ જ્ઞેવામાં આવે છે. અમિહોત નહિ કરનારને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું એવું નિધાન છે.

આ દલીલોથી જ્ઞાન એ કર્મનું અંગ સમજાય છે. આનો ઉત્તર બાદરાયણ સ. ૮થી આપે છે. ત્યાં પ્રથમ કહે છે કે બૃ. ૪-૪-૨૨થી ભગવાનનું જ આધિક્ય જ્ઞેવામાં આવે છે, તેથી કર્મ કરતાં ભગવાનજ મોટો છે. માટે કર્મ કરતાં ભગવાનનું જ્ઞાન તથા ભક્તિ મોટી છે. સ. ૯માં જણાવે છે કે જનક વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાનીઓએ તો કર્મ કર્યા હતા તે વાત ખરી પણ તેની સાથે શુદ્ધેવશ વગેરે તે પણ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા. છતાં તેમણે કર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો આથી શ્રુતિ બંને પ્રકારની છે તેમજ તમામ બ્રહ્મવેતાઓએ કર્મ કરવાં જોઈએ એવી કંઈ શ્રુતિ સર્વજ જ્ઞેવામાં આવતી નથી. શ્રુતિઓના કર્મનો ત્યાગ કરવો કે અત્યાગ કરવો તેમાં ભગવાનના અનુમત્તરૂપ અધિકારનો તારતમ્ય એ હેતુ છે. વળી જ્ઞાનીનેજ અતિવિદ્ કર્મમાં બ્રહ્મા થવાનો અધિકાર છે એમ જ કહેવામાં આવે છે તે જોડું છે કારણ કે ત્યાં જ્ઞાની શબ્દ નથી પણ “બ્રહ્મિષ્ઠ” શબ્દ છે, તેનો અર્થ બ્રહ્મ કહેતાં વેદમાં રિચત થનાર એવો અર્થ છે. અર્થાત્ વેદનું અધ્યયન કરેલું હોય તેજ બ્રહ્મા થવાને લાયક છે એમ કહેલું છે. વળી મ. ના. ૧૦-૫માં મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે કર્મનો ત્યાગ કહેલો છે આથી કર્મનું નિયમનું કરનારજ શ્રુતિ નથી પણ તેના ત્યાગની પણ શ્રુતિ છે. આ બંને પ્રકારની શ્રુતિઓમાં કંઈ ફેર નથી. માટે કર્મજ સુખ્ય છે અને જ્ઞાન ગૌણ છે એમ કહી સકાય નહિ. વળી દર્શ પૂર્ણમાસમાં બ્રહ્મિષ્ઠ બ્રહ્મા હોય છે એવી જ શ્રુતિ કહી છે તે તો માત્ર દર્શ પૂર્ણમાસની રત્નિ માટેજ છે. ત્યાં કોષ અધિકારની વાત કહેવામાં આવી નથી. વળી બૃ. ૪-૪-૨૩ માં જ્ઞાનીએ પણ કર્મ કરવાં એમ કહેલું છે એમ જ કહેવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર એ છે કે પારકાના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને જો કર્મ કરવામાં આવે તો તેના શુભ હોય તેને લાગતા નથી. એમ કેટલીક શાખાવાળા કહે છે (સ. ૧૫) વળી કેટલીક શાખાવાળા તો એમ કહે છે કે જો અપવૃત્ત બ્રહ્મનું અદ્વિત જ્ઞાન થાય તો કર્મની જરૂર નથી. તે અવસ્થામાં કર્મનો અભાવ હોય છે. અર્થાત્ દ્વિત રિચતિમાંજ કર્મની જરૂર છે. (સ. ૧૬) જા. ૪માં સંન્યાસીઓને તો કર્મ કરવાનું નથી એમ કહેલું છે. આથી પણ જ્ઞાન કર્મનું અગ્રણ્ય નથી એટલુંજ નહિ પણ સંન્યાસ આશ્રમના કર્મનું પણ તે અગ્રણ્ય નથી.

સુ ૧૮મા પાડી જોમિનિ દલીલ કરે છે કે કર્મનો ત્યાગ અને કર્મ કરના વિષેની બે પ્રકારની શ્રુતિઓ જોવામા આવે છે તેમા કર્મના ત્યાગની જે શ્રુતિ છે તેને અપનાવ તરીકે ગણવી, આથી તેના મારેનુ વિધિનામ્ય હોય તે પણ અપવાદરૂપ ગણવુ આના ઉત્તરમા બાદરાયણ સુ ૧૮મા કહે છે કે જે ગણ્યથી કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને અપવાદરૂપ ગણવામા આવે છે તેજ ગણ્યથી કર્મનુનનની શ્રુતિ પણ અપવાદ તરીકે માનવી જોઇએ કાગ્ય જેમ કર્મના ત્યાગની નિરુદ્ધની શ્રુતિ છે તેમ કર્માનુભવની નિરુદ્ધની પણ શ્રુતિ છે આથી ઉભય પ્રકારની શ્રુતિમા માગ્ય છે પછી સુ ૨૦મા કહે છે કે યોગશાસ્ત્રમા જેમ મમાધિના સાધન તરીકે ધાગ્યુને ગણવામા આવે છે તેમ ભક્તિના માધન તરીકેજ કર્મને કરનાના છે અર્થાત્ સમાધિ સિદ્ધ થતા ધાગ્યુની જરૂર નથી તેમ ભક્તિ અથવા બ્રહ્મ મારેનુ જ્ઞાન સિદ્ધ થતા કર્મની જરૂર નથી આથી જ્ઞાન અગ્ર ભક્તિ એ કર્મના અગ્રરૂપ નથી પણ કર્મજ તેમના અગ્રરૂપ છે સુ ૨૧મા કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને સ્તુતિરૂપ અર્થવાદરૂપ ગણવાનો પ્રતિવાદી પક્ષ નરે છે પણ સત્ત્વગ તેને વિવેચ તરીકે જણાવે છે. સુ ૨૨ મા બ્રહ્મવત્તાતુ નિરૂપણ કરનાર ઉપાખ્યાનો કર્મના અગ્ર શસનના અગ્રરૂપ હોવાથી કર્મનુ પ્રાધાન્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે, પણ આ જણાવ્યું છે કે કર્મ કરતા જ્ઞાનમા વિશેષ ધર્મો હોવાથી જ્ઞાનનુજ પ્રાધાન્ય છે સુ ૨૩મા ઉપાખ્યાનો જુના જુના હોય છતા તેને ઉપાખ્યાન જગતે તેમા જણાવેના અર્થ ખરો છે, તથા પ્રગણ્યથી તેનુ ત્યા નિયમન થયેલુ હોવાથી અન્ય ઉપાખ્યાનો વિષે તે અર્થ ઘટાવાય નહિ મારે એવ ઉપાખ્યાન ધીમતમા બાધ નથી સુ ૨૪મા કહે છે કે જ્ઞાનીને કર્મ તથા તેના માધનોની કંઈ પણ જરૂર નથી જ્ઞાની પોતેજ પુણ્ય છે તેથી જરામર્થ યજ્ઞમા તેને અગ્નિ કે ઇન્ધનની જરૂર નથી

શંકા—તમારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનના ફળમા કર્મનો ઉપયોગ નથી પણ જ્ઞાનના સ્વરૂપમા તેનો ઉપયોગ છે કેમ નહિ? અમારૂં એવુ માનવુ છે કે કર્મ જ્ઞાનના સ્વરૂપમા ઉપયોગી નથી કાગ્ય કે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ શરુ પાસે જવાથી તથા તેની પાસથી ઉપદેશના અનુચી થાય છે અર્થાત્ શુદ્ધારાજ જ્ઞાન મળે છે જા ૬-૧૪-૨મા કહે છે કે આચાર્યવાળો પુરુષ જણે છે આથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા કર્મની જરૂર નહિ હોવાથી, કર્મ તેનું સાધન ઉપયોગી બાતુ નથી

ઉત્તર—ના પુરુષોત્તમના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમા કર્મ જ્ઞાન તથા ભક્તિની અપેક્ષા છે તે જ્ઞાનમા તમામ ઉપયોગી છે કાગ્ય કે આ બાબતમા યજ્ઞદિનુ નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ છે પુરુષોત્તમ જ સ્વતત્ર પુરુષાર્થ છે, અને તેની પ્રાપ્તિ એજ ફલ છે તમા ગ્રેમભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ તેનુ જ્ઞાન તેજ માધન છે આ બાબત તે ૨-૧ તથા જુ ૪-૪-૧૪મા પ્રતિપાદિત કરી છે આ કહે છે કે બ્રહ્મના જ્ઞાનવાળાને પુરુષોત્તમજ પ્રાપ્ત કરવાના છે, આ જ્ઞાન વગરના ધીમતમા જુ ૪-૪-૧૫મા કહ્યા પ્રમાણે કુખનેજ પ્રાપ્ત કરે છે, કુખા થાય છે આમ હોવાથી યજ્ઞદિ પોતે પુરુષાર્થરૂપ નથી, છતાં પણ શ્રુતિ તેનુ નિરૂપણ કરે છે તે એટલા મારે કે તે સાધનરૂપ છે અર્થાત્ ભગવાન એ પુરુષાર્થ છે અને તેના સાધનો તરીકે યજ્ઞદિ છે પણ તે યજ્ઞદિજ નિષ્કામ રીતે કરવામા આવે તોજ સાધન તરીકે મનાય મારેજ વાલ્મીકેયે જુ ૪-૪-૫ મા કહે છે કે માણસ જેવા કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે તે થાય છે સારા કર્મો કરનાર સારો અને જો અને પાપ કર્મ કરનાર પાપી બને છે અર્થાત્ નમનાથી કર્મ કરનારને તેનુ ફળ ભોગવતુ પડે છે તેમના પુનર્જન્મનો અભાવ બનતો નથી પણ જે અકામ, નિષ્કામ અને આસકામ છે તેને પુનર્જન્મ નથી કારણ કે તેના પ્રાણેનુ ઉત્ક્રમણ ચતુ નથી પણ તે બ્રહ્મમા મળી જાય છે એમ જુ ૪-૪-૬ મા કહ્યું છે આ શ્રુતિમા મનુષ્યે પ્રથમ અગામ પછી નિષ્કામ અને પછીથી આસકામ થવાનુ કહ્યું છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે માણસ કર્મ કરવામા અગામ હોય છે તે નિષ્કામ થાય છે અને પછી આત્મની કામનાવાળા અર્થાત્ નિરૂપધિ સ્નેહવાળા ભગવાનમા બને છે અને ત્યાર પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આસકામ થાય છે એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી સંકર્મમા

પ્રકૃતિને માટે ત્રિવિધ ક્રોધને અને ક્રીડાને મનુષ્યોને પ્રાપ્ત કરે છે એવો આક્ષેપ ન આવે માટે પોતાના ક્રોધના પ્રમાણે કરનારને સાચા સમય સુધી દ્વાથી નિષ્ક્રમ જનાવે છે. તેમજ કામના સહિત વૈદિકર્મ કરનારને પણ અનેક જન્મોના સંસ્કારથી નિષ્ક્રમ જનાવે છે. સ્મૃતિઓમાં પણ કહ્યું છે કે જો ક્રોધથી ક્રોધ પકવ અને તો જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં જન્મ-જ્ઞાનના સ્વરૂપમાં કર્મની ઉપયોગિતા જણાવવામાં આવી છે. આ ક્રમ મર્યાદા ભક્તને જ લાગુ પડે છે. પુષ્ટિ-ભક્તને નહિ. પુષ્ટિભક્તિનો માર્ગ સાધન રહિત છે, તેથી યજ્ઞાદિની ત્યાં બિદ્મૂલ અપેક્ષા નથી. એ અર્થ જણાવવાને માટે સૂત્રમાં “જ” અને પદનો પ્રયોગ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની તથા મર્યાદા ભક્તને માટે યજ્ઞ-દિની અપેક્ષા છે, અને પુષ્ટિભક્તને તેની અપેક્ષા નથી” એવો અર્થ સૂત્રમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે, આ યજ્ઞ-દિની સાધનતા જણાવવાને સૂત્રકાર અહીં દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ધોડાનો ઉપયોગ દૂર દેશના કોઈ સ્થાનમાં વચમાં જે પ્રતિજન-ધર્મ અન્ત હોય તો તેનું અતિક્રમણ કરવામાં જ થાય છે અને તે રીતે જોની જરૂર છે. જે સ્થાનમાં ધોડા છે ત્યાં જવામાં તેની જરૂર નથી. કોઈ માણસને દૂરના કોઈ ગામમાં જવું હોય તો તે ગામમાં જતાં વચ્ચેનું જ રસ્તાનું અન્તર તેને પ્રતિજન-ધર્મ હોય છે કારણ કે માર્ગના અન્તરને લીધે તે તેનાથી દૂર રહે છે. માટે આ વચ્ચેનું અન્તર કાપીને તે ગામ પાસે જવાને માટે તે પોતાના ધોડાની મદદ લેઈને પછી ત્યાં જાય છે. પણ જ્યાં પોતે ઉભો છે તે જગ્યા પોતાની પાસે જ હોવાથી તેને ધોડાની જરૂર નથી. આ રીતે ધોડા દૂર જવાના કામમાં જ સાધનરૂપ છે. તેજ પ્રમાણે જેઓનાથી ભગવાન થયે દૂર છે તેઓને ભગવાન પાસે જતાં વચ્ચે જે પ્રતિજન-ધર્મ હોય તે દૂર કરવાને માટે યજ્ઞાદિની જરૂર પડે છે, પુષ્ટિભક્ત તો ભગવાનની સમીપ જ હોવાથી તેને સાધનોની જરૂર નથી. ૨૫

સૂત્ર-૨૬ શ્લોક—જે તમે યજ્ઞાદિને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ કહેતા હો તો પછી જુ. ૪-૪-૨૩ માં શમદમાદિને સાધન તરીકે જણાવ્યાં છે તેનું કેમ? ત્યાં યજ્ઞાદિને સાધન કહ્યાં નથી.

ઉત્તર—તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. જો કે ભક્તિમાર્ગમાં પણ શમદમાદિ હોય છે. તોપણ “આત્માથી આત્માને જુએ” એવી શ્રુતિથી જ્ઞાન માર્ગીયના જ્ઞાનના અંગ તરીકે જ શમદમાદિની વિધિને હેતુ તરીકે કહેલ છે. તેથી તે જ્ઞાનમાર્ગીયને માટે અવશ્ય આચરવાં જોઈએ. અર્થાત્ શમદમાદિ એ જ્ઞાનના અન્તરંગ સાધન તરીકે અવશ્ય સ્વીકારવાં જોઈએ. તેટલા માટે જુ. ૪-૪-૨૩ માં તેમને સાધન તરીકે કહેલ છે. ભક્તિમાર્ગમાં લગ્ને શમદમાદિ હોય તો તોપણ તેની આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તે સ્વયં સિદ્ધ જ હોય છે. તેથી તે આચરવાને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. ભક્તમાં શમદમાદિ પોતાની મેજેજ સંભવે છે. તેથી જ્ઞાનીની પ્રાર્થના તેને તે શુભો કેળવવાને પ્રયત્નશીલ થવું પડતું નથી. આથી યજ્ઞાદિ જેમ બાહ્ય સાધન છે તેમ શમદમાદિ એ આન્તર સાધન છે. ૨૬

સૂ. ૨૭ શ્લોક—તમે જ્ઞાનીનાં સાધનો તરીકે યજ્ઞ તથા શમદમાદિને જણાવ્યાં. આ સાધનોથી તેના સત્યની શુદ્ધિ થાય છે, એમ તમે જણાવો છો. પણ તે બરાબર નથી. અજ્ઞાત જ્ઞ. ૭-૨૩-૨ માં એવું જણાવ્યું છે કે સત્યની શુદ્ધિને આધાર આધારની શુદ્ધિ ઉપર છે. આધાર સારો હોય તો મનુષ્યની પ્રકૃતિ તે શુદ્ધ અને પવિત્ર બને છે. આથી જ્ઞાનીએ પોતાનાં જ્ઞાનપાન જેમ જને તેમ શુદ્ધ રાખવાં.

ઉત્તર—એ વાત ખરી છે જતાં પણ જ્ઞ. ૫-૨-૧ તથા જુ. ૬-૧-૧૪ માં આધારને માટે કોઈ પણ નિયમ જોવામાં આવતો નથી. જ્ઞાનીને માટે ગમે તે બધું લેવાની છૂટ છે. તેથી જ્ઞાન માટે સત્યના શોધક તરીકે યજ્ઞાદિ તથા શમદમાદિને સાધન જણાવે છે તે ન્યાયયુક્ત નથી.

ઉત્તર—જે શ્રુતિઓમાં જ્ઞાનીએ ગમે તેવો આધાર લેવો એમ કહ્યું છે તે શ્રુતિઓ આપડે ધર્મનું વર્ણન કરે છે. માર્ગારણ્ય અવરધામાં તો શુદ્ધ અને માર્ત્વિક આધાર જ માણસે લેવો જોઈએ. પણ ન્યારે દુષ્ટાળને સમય હોય, અજ્ઞાન-બિદ્મૂલ મનુષ્ય ન હોય, અને પ્રાણ અનાજના અભાવે જ્ઞાની

તૈવારીમા હોય તેવા મમ્મે ગમે તે આદાર લેવાની છટ શ્રુતિ આપે છે. આથી આ છટ માધારણ પ્રમં ગોમા લેવાની નથી, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાસ અપત્તિના મમયમા જ લેવી જોઈએ. કાગળ કે જામુ સુધી પ્રાણ હોય ત્યાં સુધીજ શમન્માદિ યજ્ઞ શકે. શમન્માદિ માટે પ્રાણ ધારણ આવશ્યક છે, અને પ્રાણનો આધાર અજ ઉપ છે. માટે જ્યારે અજના અભાવે પ્રાણ જતા ગહેવાનો સમય આવે ત્યારે ગમે તેવું અજ હોય તોપણ તે લેવાની છટ કે તેના સમયે કાષ્ઠપણ ગીતે પ્રાણ ટકાવવો જોઈએ. જેમ શમન્માદિ એ જ્ઞાનનું અન્તરગ માધન છે તેમ આદાર તે દેવના પોષક તરીકે બાહ્ય માધન છે.

શંકા—એવી જ્ઞાનની રૂટ કાષ્ઠએ લીધી હોય તેવા દૃષ્ટાન્ત હોય તો આપનો, એટલે અમારી ખાતરી થાય ?

ઉત્તર—હા, જૂઓ. જા ૧-૧૦-૫મા આકાષણ ઋષિનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે ત્યાં જણે છે કે તે ઋષિનો પ્રાણ જ્યારે અજના અભાવે જોના ગહેવાની નૈરાગીમા આવી પડ્યો ત્યારે તેમને અશુદ્ધ યોશક લેવો પડ્યો.

શંકા—આ પ્રમગને કંઈક મસ્તિત મમગત્વો

ઉત્તર—આકાષણ ઋષિ એ ચક્રના પુન દત્તા તેવું નામ ઉપગ્નિત હતું. તે કુરુશમા રહેતા હતા. ત્યાં એક વખતે કુગની ઋષિ યજ્ઞ તેથી લીધેને લીધે અનાજ મળી ગયું. આથી તેમને પણ અનાજ ન મળ્યું તેથી પોતાની એક નવોડા સ્ત્રી સાથે ઇંચ (લાથીનો મદાવત અથવા ગળ)ના ગામમાં બહુ સુશિખતમા આવી પડ્યા. પછી તેમને ખમગ પડી કે ઇંચની પાસે કેટલુંક અડદનું અનાજ છે. તેથી તે અડદના દાણા ખાતા ઇંચની પાસે પોતે આવ્યો અને તેને કહ્યું “હે ઇંચ મારા પ્રાણ અજના અભાવે દેહનો ત્યાગ કરવાની અણી ઉપર છે. માટે તું જે અડદના દાણા ખાય કે તેમાના થોડા વણા પણ સડી ગયેના દાણા આપ.” ત્યારે ઇંચે જુ માગી પાસે વામણમાજે અનાજ છે તે મિનાય બીજું નથી. માટે તું કરેતો હોય તો હું તને તેમાથી આપું.” ત્યારે ઉપગ્નિતએ કહ્યું “ભવે તેમાથી આપ. આથી ઇંચે તેને જે વામણમાથી પોતે અન્ન ખાતો હતો તેમાથી થોડુંક આપું, અને પછી પોતાના પાત્રમાથી જળ આપના માડણું પણ ઉપગ્નિતએ ફક્ત અન્ન જ લીધું અને જળ ના લીધું. ત્યારે ઇંચે તેને પૂછ્યું ‘તું જળ કેમ લેતો નથી?’ તેણે ‘ઉપગ્નિત આપ્યો કે એ હું તમાગ વામણમાથી જળ લેઉં તો તે ઉચિત્—એકું જોવાય, માટે હું તે લેઇશ નહિ.’ ઇંચે તેને કહ્યું ‘તોપછી તું અન્ન પણ માગજ પાત્રમાથી લે છે તો તે એકું ન ગણાય?’ ત્યારે તેણે જણાવ્યું અન્ન એકું નથી ગણાવ્યું. કારણ કે અત્યારે જે હું અન્ન ન લેઉં તો જરૂરી મરી જાવું. માટે કાષ્ઠ પણ ગીતે તે પ્રાણને ટકાવવાની ફરજ હોવાથી આ પ્રમગે ગમે તે પાત્રમાથી પણ અન્ન લેજ શકાય છે. કાગળ કે અન્ય વધારે શુદ્ધ અન્ન મળી શકે તેમ નથી પણ જળ તો ફૂંસા વાવ તળાવ સરોવર વગેરેમાથી મને જોઈએ તેટલું મળી શકે છે. માટે તે લેઈ શકાય નહિ.’ આમ કહીને ઉપગ્નિતએ થોડું અન્ન પોતાની સ્ત્રીને આપ્યું.

આ પ્રમગથી કમન પ્રાણના અમયમાજ ગમે તે પ્રકારનું અન્ન લેવાની છટ છે સામાન્ય પ્રમગમા નહિ. એટલે જ અર્થ નિર્ણય યજ્ઞ શકે છે સાધારણ પ્રમગે જે શુદ્ધિનો વિચાર જ્યાં વગર આદાર લેવામા આવે તો તેનાથી મનિનના ઉત્પન્ન થાય છે ચિત્તમા અપરિત મિતરો જાગે છે, અને તેથી જ્ઞાનનો ઉદય યજ્ઞ શકે નથી. માટે જ્ઞાનીઓએ આદારની શુદ્ધિ અવશ્ય જવાની જ જોઈએ, તે વગર શમન્માદિની સિદ્ધિ યજ્ઞ શકે નહિ. માટે જ ભા ૨-૬-૨૯-૪મા યજ્ઞા વિશુદ્ધ જ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવે છે. આ પુ. ૬ મા ૧-૫૬મા ગા. ૫૬૩ પણ એજ દક્ષિત જણાવે છે. આ જે ૨-૧૩૪મા અને જ્યુની તે જ્ઞાન ગાઈય જ્ઞાનનાની ■ લક્ષિતમાર્ગવાગાને તો આ પ્રમાણે અપત્તિની

સંભવજ નથી, કારણ કે ભ ગી ૬-૨૭મા કહે છે કે જોઓ અનન્ય ચિત્તથી ભગવાનનું ભજન કરે છે તેમના યોગ ક્ષેત્રનું નિર્વહન ભગવાન કરે છે. અર્થાત્ જો ભગવાનનું જ અનન્ય ભાવથી સેવન કરે છે તેમની આજીવિકા પ્રાપ્તિ વગેરેની સર્વ ચિન્તાઓ ભગવાનજ લેઈ લે છે અને આ રીતે તેને ચિન્તામયી મુક્ત કરે છે તેમજ ભ ગી ૭-૧૪મા પણ એમ કહે છે કે જેમને ભગવાનનું શરણ છે તેઓ માયાને તરે છે આથી ભક્તને કાંઈ પણ જ્ઞાતની ઝેરી ચિન્તા હોતી નથી. તેથી ભક્તને આપદ જેવું કંઈ પણ છેજ નહિ ૩૭

મુદ્ર ૨૮—આપત્તના અન્નનું ભક્ષણ કરામા આવેનો તેથી ચિત્તની અશુદ્ધિનો સંભવ નથી તેટલા માટે જ તેનાથી કાંઈ પણ પ્રમગ્ના પ્રતિબંધો નહી નહિ હોવાથી દોષ પણ લાગતો નથી ૨૮

મુદ્ર ૨૯—જેમ વિદ્વાનને માટે આ નિયમ છે, તેવા જ અવિદ્વાન માટે છે તે પણ આપત્તિમા ગમે તેવું અનાજ લેનો પણ તેને પાપ લાગતું નથી આમ મ સુ ૧૦-૧૦૪મા કહ્યું છે. જો અવિદ્વાન માટે આ પ્રમાણે પ્રમાણ હોય તો પછી વિદ્વાનની આપત્તિમા પાપાલાવ વિષે એ મત હોઈ શકે જ નહિ વળી ભ ગી ૪-૩૭મા કહે છે કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ એવો છે કે તમામ પ્રમગ્ના કર્મોને બાળી દે છે. આથી વિદ્વાનને અન્નનો દોષ નથી ૨૯

મુદ્ર ૩૦—જ્ઞાનીનો જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ મર્ત્ય કર્મને દહન કરવાને મમર્થ છે તેથી પૂર્ણ દશામા તે ગમે તે રીતે વર્તી શકે તો પણ દોષ નથી પણ માધન દશામા તે પ્રમાણે વર્તે તો તે દોષરૂપ છે એવું બુ ૪-૪-૨૩મા આપેની શમદમાદિનું પ્રતિપાન કરનારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે

(સાર) આ અધિકારણનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે

(૧) જેમ દૂર દેશ આવેના સ્થાનમા પહોંચવાને વચમા પ્રતિબંધ રૂપ અતંગને દૂર કરવાને, ધોડાની જરૂર છે તેમ યજ્ઞ જ્ઞાન તથા ભક્તિની પ્રથુના જ્ઞાનમા જરૂર છે, જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી તે માધનો આશયક છે પછીથી નહિ

(૨) શમદમાદિ પણ જ્ઞાનના અનંગ તરીકે માધન અવરથામા જરૂરના છે. પુર્ણિમાર્ગમા જો કે તે સ્વતઃ સંભવે છે જ્ઞા પણ તે જરૂરના નથી

(૩) જા ૭-૨૬-૨ની શ્રુતિ પ્રમાણે મરત્યુદિ ઉપર આહાર શુદ્ધિ આધાર રાખે છે જતા જા. ૫-૨ ૧ તથા બુ ૧-૧-૧૪મા ગમે તેના અન્નનું ભક્ષણ જાની કરી શકે એમ જો કહ્યું છે તેથી પ્રાણના અત્યય વખતે આપદ નાગમા એવી છૂટ લેવી એમ શ્રુતિ કહે છે મામાન્ય પ્રમગમા નહિ મામાન્ય પ્રમગમા તો તેથી દોષ લાગે છે

(૪) આપત્તનામા ગમે તે અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી કાંઈ પણ બાધ નહી નહી

(૫) મ સુ ૧૦-૧૦૪મા પણ કહે છે કે જો અવિદ્વાન ગમે તે અન્નનું ભક્ષણ આપત્તિમા કરે તો તેથી તેને દોષ લાગતો નથી તો પછી વિદ્વાનને નજર લાગે

(૬) માધન દશામિતો શમદમાદિની જરૂર છે તો જ્ઞાનીએ તે માધનો પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ આથી યજ્ઞ તથા શમદમાદિ સાધનની અપેક્ષા જ્ઞાનમા છે

અધિકરણ ૩મું.

મુદ્ર ૩૧ પાછમા અધિકરણમા જણાવ્યું કે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થાય છે અર્થિઆ સદા એ સાધ ૮ કે જે માનુષો જ્ઞાન ઉત્પત્ત થયું હોય તેણે આશ્રમના કર્મો કરવાં જોઈએ કે નહિ તથા દરેકમા આવે છે કે ત્યાં રૂઠ થયેનું હોવાથી અને દરેક કર્મ નાશ પામતા રોવાથી તેનું પ્રયોગન

નથી માટે તે જગા જોઈએ નહિ એવો પૂર્વપક્ષ છે આ માટે મિહાનતામા કહેવામા આવે છે કે જેમ આપતિનો મમય ન હોય તો જ્ઞાનીઓએ શુદ્ધ અજ્ઞ જ લેવ જોઈએ એ તેમની કૃત્ત છે તેમ આશ્રમ દર્શ પછી યજ્ઞ જ જોઈએ કાણ કે તે વિદિત છે જેમ આપતિય ના ભાવ ત્યાં અશુદ્ધ અન્ન લેવાની ભાવ લાગે છે મગ્ધ કે તેના નિરોધ થેનો છે તેજ પ્રમાણે જો આશ્રમ દર્શનો ત્યામ કવ્વામા આવે તો તેના વાગે છે આથી આશ્રમ યોગેના મ તો ત્યાગ નહિ જ કાગે જોઈએ જ્ઞાની વિના પ્રયગે તેનો ત્યાગ થે તો તેથી તેમના માર્ગમા પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થયે માટે તે કર્મો યજ્ઞ જ જોઈએ ૩૧

અથ ૩૨—૧મી શ્રમભાગિ અને આશ્રમ યોગેના જોગીજની માથે મળવું છે આશ્રમ દર્શો શ્રમભાગિને મદાર આપનાર નગ્ધ કે તેના અતરંગ માધનો છે માટે આશ્રમ દર્શો વગરના શ્રમ દર્શાદિથી જ્ઞાનો ગિય કવુ તે શ ૧ નથી માટે તે અશ્રમ યજ્ઞ જોઈએ દર્શોના સ્વભાવજ એવો છે કે તે અમાગવામનાને ઉત્પન્ન કરનાર છે—જ્ઞાન તેનો નાશ કરે જ માટે આશ્રમ દર્શો અને જ્ઞાન એ મન્નેનો મદમગ મલનિત નથી એમ કહેવ અનુચિત છે ૩૨

અથ ૩૩—જે કે જ્ઞાનમાર્ગી જ્ઞાનના મર્થ માટે આશ્રમ દર્શો વગેરે અમે માધનો જણાવ્યા પછી તેમના જગા ભક્તિમાર્ગી માધનો જેમકે ભગવાનનું શ્રવણ રંગેરે પછી અધિક છે માટેજ અન્ય માધનોની માફ ભગવાનના ધર્મોનું શ્રવણ તથા કીર્તન રંગેરે જુ જોમ અન્ન માધનો વિધિનાજ તરીકે છે તેમ આ માધનો પછી વિધિનાજ તરીકે યજ્ઞ માધ્યાગ્ધ્ય રીતે જ્ઞાનમાર્ગીએ આશ્રમદર્શ યજ્ઞ જોઈએ તે નિયમ ભક્તિમાર્ગીને માટે છે અર્થાત ભક્તિમાર્ગી અશ્રમ આશ્રમ દર્શ યજ્ઞ જોઈએ પછી કવચિત એવા મળેજો આવી જગ કે જગા એવીમાથે ભગવદર્શનું પાવન અને આશ્રમ દર્શનું પાવન બન્નુ અશક્ય ભાવ તો તે મમયે આશ્રમ યજ્ઞે જાજુ ઉપર મન્ના અને ભગવદર્શનું પાવન કવચ યજ્ઞ કે શ્રુતિ તથા શ્રુતિ મન્નેમા ભગવદર્શની મરતતા જણાવી છે મ ૪-૪-૨૧મા 'તેનેજ જાણીને ધીર બાલજો પ્રતા કરી મદુ શમ્બોનું અનુધ્યાન ન ગવ નગ્ધ કે તે વાણીનું રિગના પન આ પ્રમાણેમી શ્રુતિ છે તેમજ મુ ૨-૨-૫મા પલ મ્હે છે કે તે આત્માને એવાને જ જાણો અન્ય જાણીતો ભાગ દરો આ અમ્બનો મેતુ છે મ ૪-૪-૨૧મા જણાવે છે કે ભગવાનથી જુનો પ્રતિષેધ રીતે તેના વિરતના જ્ઞાનને અનુદ્ધ પ્રાત્ન શ્રવણાત્મને જાણીને અર્થાત જીને, અમગ્ધ પછી ક્રમ તેમજુ રીતે પ્રતા કરી અર્થાત તેમાજ નિહ થયામા હેતુક શમ્બોની આશ્રિત રાગ વાગ શ્રવણ જુ અને કીર્તન જુ બીજા કાષ્ઠનું નહિ તે જણાવવાને માટે હુ શમ્બોનું અનુધ્યાન નહિ કરવાનું નહે છે અર્થિઆ અનુધ્યાન શબ્દમા અનુ ઉપસર્ગ છે અનુતો અર્થ 'પગી' એવો થાય છે અર્થાત ધ્યાનની પછી અર્થાત મોગતાથી શ્રવણ કીર્તનજ તેની પૂર્વે છે એમ પ્રાપ્ત થાય છે બા ૧૦ ૬-૩૬મા પછી કહે છે કે જેઓ અહનિશ ભગવાનના મુણાનું અમગ્ધ તથા કીર્તન કરે છે તે મમાગને પ્રાપ્તનાર ભગવાનના ચગ્ધ યમને પ્રાપ્ત થાય છે બ ગી ૬-૧૩-૧૪મા પછી એજ મતવમનુ નામ છે ભા કહે છે કે મહાત્મા પુરો અનન્ય ચિત્તવાળા થઇને મને જોનાના આદિ તથા નાશરદિન જાણીને અને દેવી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થઇને મતત માફ કીર્તન કરતા અને કદ નતવાળા પ્રવત્ત ગતા અને નમસ્કાર ગતા નિત્ય યુક્ત થઇને માફ ભક્તિથી ઉપાસન કરે છે આથી ભગવદર્શન આત્મધર્મ છે અને તેથી તે અતરંગ છે આશ્રમ દર્શ એ દેહધર્મ હોવાથી બાલ માધન છે આથી એ મન્ને રચે કાષ્ઠ વિરોધ ન આવે તે રીતે તે ધર્મોનું પાવન મરુ જોઈએ દેહ ધર્મ યજ્ઞ આ મધર્મ અધિક તેથી જો આત્મધર્મ મ્હેતા ભગવાનના શ્રવણ કીર્તનાદિમા દેહ ધર્મ મ્હેતા આશ્રમધર્મ અન્તરાધર્મ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો અને આત્મધર્મજ કવો આથી ભગવ દર્શ એજ મર્થથી એજ છે એજ જણાવવાને અન્ય ધર્મોના નિષેધ થો છે આથી જ મ ૪-૪-૨૨મા ભગવાનને સર્વથી અધિક કહેલ છે તો ભગવાનનાજ ધર્મો જાળવવા જોઈએ ૩૩

સૂત્ર ૩૪—ઉપરના સૂત્રમાં જે કહ્યું તેજ વિશેષ રીતે અહિં આ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. બ્ર. ૪-૪-૨૩માં કહે છે કે ભગવદ્ધર્મનું પાલન કરનાર તમામ પાપને તરી નાખે છે. આથી ભગવદ્ધર્મનું અનુશાન કરનાર જે આશ્રમ ધર્મ કરે તો કીક છે. પણ ખાસ પ્રસંગ સિવાય આ વિષેની છટ લેવી નહિ. સામાન્ય રીતે તો આશ્રમધર્મો કરવાંજ. ૩૪

સૂત્ર ૩૫—આશ્રમધર્મો ભગવદ્ધર્મો કરતાં ક્ષીન જ. પણ કેની દૃષ્ટિએ ? જેમની દૃષ્ટિ ભગવન્મય છે તેની. જે ભગવાન સિવાય ખીજન કરાને વિચારજ કરનો નથી તેને આશ્રમ ધર્મો બંધન કરતા નથી એજ પ્રમાણે બ્ર. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવદ્ભક્તને કોઇ પણ બંધનનું નિવારણ કરવાનું નથી. તેથી તેમને અમુક ધર્મ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ઉલટું જે પરમાર્નદ સ્વરૂપમાં આસક્ત છે તેની બાબતમાં તો આશ્રમધર્મો ખરેખર અન્તરાયરૂપ થાય છે. માટે પરમાર્નદ સ્વરૂપના અનુભવમાં આશ્રમધર્મો અન્તરાયરૂપ ન થાય તે રીતે આશ્રમ ધર્મો કરવાં. પણ યાદ એટલું રાખવું કે આશ્રમધર્મો તે દેહ ધર્મ છે બાહ્ય સાધનરૂપ છે, અને આત્માનો ધર્મ તે નથી તેથી જુદો છે. જોકે સાધારણ રીતે સત્ત્વ, શુદ્ધિમાં ઉપયોગી થઇને શમદમાદિને તે સહાય કરે છે તેથી રીતે તે સહાયક ॥ ખરા પણ તેમની આવશ્યકતા તેટલા પુરતીજ છે. વિશેષ નહિ. ૩૫

સૂત્ર ૩૬—અરે કક્ત આશ્રમ ધર્મોનો અનાવશ્યકતા શા માટે ભક્તિમાર્ગીય માટે કહેવી ? તેને તો જ્ઞાન તથા તેના સાધન વૈરાગ્ય પણ અન્તરાયરૂપ છે. ભા. ૧૧-૨૦-૩૬; ૬-૧૪-૬ માં કહે છે. તેટલા માટે મારી ભક્તિથી યુક્ત થોગી, જે મારા આત્મારૂપ છે તેને અહિં આ સાધારણ રીતે જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય કોઇ પણ રીતે ઐયસ્કર નથી. ૩૬

સૂત્ર ૩૭—આથી જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિમાર્ગમાં ફક્તી ઉત્કર્ષ છે. જ્ઞાનાદિ સાધનમાં અનુમદ્ધ મુક્તિ પર્યન્ત હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભા. ૬-૪-૧૩માં ભગવાન કહે છે કે હું ભક્તને પરાધીન છું તથા અસ્વતંત્ર જેવા છું. આથી યુક્ત વગેરે કરતાં પણ ભક્તો ઉપર વિશેષ ભગવાનનો અનુમદ્ધ છે

સૂત્ર ૩૮—મુક્તિ કરતાં પણ ભક્તિમાર્ગીય તદીયતા અધિકતર છે કારણ કે મુક્ત થયેલા આત્મસ્વરૂપને મેળવે છે. અર્થાત્ તેમાં ભળી જાય છે. તેથી તેમને દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે નથી પણ ભક્ત છૂટનો તો ફરીથી આનિર્ભાવ થાય છે અને દિવ્ય આર્નદરૂપ વિમલને પ્રાપ્ત કરીને ભક્તની સાથે સર્વ મનોરથો ભોગવે છે. વળી યુક્ત આત્માનો ભગવાનમાં કોઇ ઉપયોગ નથી. જ્યારે ભગવદ્-ભક્ત તો ફરીથી માયા રહિન અસૌકિક દેહ ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનમાં ઉપયોગી થાય છે.

આ સૂત્રમાં ફતરજ્ઞાયઃ એવો પણ પાક છે. એ પાક લેઈએ તો ફતલ એટલે ખીજન અર્થાત્ આશ્રમ ધર્મો તેનાથી ભગવદ્ધર્મ અધિક છે એમ અર્થ લેવો.

(સાર) અહિં આ આશ્રમધર્મોના પાલન વિષે નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) જ્ઞાનીઓએ આશ્રમધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ, પણ જેમ આપરકાલમાં ગમે તેવું અન્ન લેવામાં આવે છે. તેમ એવા વખતમાં આશ્રમધર્મની આવશ્યકતા નથી. પણ આપરકાલ સિવાય ગમે તેવું અન્ન લે તો દોષ લાગે છે. તેમ એવા સમય વગર આશ્રમ ધર્મોના ત્યાગ કરવાથી દોષ લાગે છે.
- (૨) આશ્રમધર્મો તે શમદમાદિનાં સહાયક છે માટે તે કરવાં જોઈએ.
- (૩) પણ ભગવદ્ધર્મો તેના કરતાં અધિક હોવાથી અવિરોધથી તેમનું પાલન કરવું એમ શ્રુતિ તથા રમૃતિ કહે છે.
- (૪) આશ્રમ ધર્મોનું ઉત્કર્ષબંધન થાય તોપણ ભગવદ્ભક્તોનો અભિગ્રવ થતો નથી.

- (૫) ભગવન્મય દષ્ટિવાળાને તો આગ્રમધર્મો અન્તરાય રૂપ છે ' એવું શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં કહેલું છે. મુ. ૩૫-૩૩
- (૬) ભગવદ્ભક્ત ઉપર ભગવાનનો પ્રાપ્ત અનુમદ છે એમ સ્મૃતિમાં કહેલું છે.
- (૭) માર્ગે મુકિત કરનાં ભક્તિમાર્ગીય તદીયતા અધિક છે.

૪ અધિકરણ.

મૂત્ર ૩૬—શંકા—પાછલા અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગની જ્ઞાન વગેરે કરતાં અધિકતા જણાવી ત્યાં તદીયત્વ મોક્ષથી જુદું નહિ પણ મોક્ષના અન્તરંગ સાધન રૂપે છે તો પછી તે તદીયત્વને મોક્ષ કરતા અધિક શી રીતે કહી શકે? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે તદીયોને પણ મોક્ષ ફળ હોવાથી જ્ઞાનીના કરતાં તે કાર્યપણ રીતે ચડીયાતા નથી.

ઉત્તર—તમારી શંકાનું નિવારણ અમે આ પ્રમાણે કરીએ છીએ. પુષ્ટિમાર્ગમાં જેણે તદીયત્વ પ્રાપ્ત કરેલું છે એવા ભૂમિનિ પણ તે ભાવથી (તદીયતાથી) રહિત કોઇ પણ વખતે કોઇ શકે નહિ. એ ભગવાનની કૃપાથી ભૂમિનિ જેવા કર્મ માર્ગમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાને ભગવાનનું તદીયત્વ પ્રાપ્ત થાય તો પછી સાક્ષાત્ ભક્તિદ્વારા જેઓ ભગવાનના તદીય બનેલા છે તેમને મોક્ષના સાધનની અંદર શંકાને સ્થાન નથી. અર્થાત્ ભગવાનની કૃપા એ મુખ્ય છે. જે તે કૃપા હોય તો ભાવનું તિરોધાન કરી પણ થતું નથી. સાં હેતુઓ તરીકે નિયમ વગેરે આપી શકાય છે. તૈ. સં. ૧-૩-૬ માં એમ જણાવે છે કે સૂરીજનો હમેશાં ભગવાનનાં દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. સાં 'હમેશા' શબ્દ છે તેથી ભક્તોને ભગવાનનું દર્શન નિત્યજ ચાપ છે. એવો નિયમ જોવામાં આવે છે. સૂરિ શબ્દનો અર્થ વિદ્વાન એટલે પુરુષોત્તમના જ્ઞાનવાળા કેવળ જ્ઞાનીઓને સૂરિ કહ્યા નથી. પુરુષોત્તમનું એટલે ભગવાનનું જ્ઞાન તેજ ખરું જ્ઞાન છે. અર્થાત્ જે જ્ઞાનથી ભગવાનનું શ્રુતિ પ્રતિપાદ્ય સ્વરૂપ સમજાય અને જીવ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકે તેજ જ્ઞાનવાળાને વિદ્વાનો કહ્યા છે. એવા વિદ્વાનોને માટે શ્રુતિમાં 'સૂરિ' શબ્દ યોજ્યો છે. પણ સાં પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં ભક્તિ એજ મુખ્ય છે. અર્થાત્ ભક્તિદ્વારા સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ્ઞાન થઇ શકે છે. આથી સૂરિ એટલે સામાન્ય રીતે ભક્તો એટલું સમજવું જોઇએ આ રીતે અર્થ સમજવાથી શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાશે કે ભક્તો હમેશા ભગવાનનું દર્શન કરી શકે છે. આમ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવદ્ભાવ પ્રાપ્ત થએલાને માટે મોક્ષ એજ ફળ છે. એમ કહેવું યોગ્ય નથી. જ્ઞાની અને મર્યાદા માર્ગીયને માટે જ મોક્ષ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય સાધુજનને પ્રાપ્ત થઇ ફરીથી અવિર્ભાવને પામે છે અને તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની સામે પોતાના સર્વ પ્રકારના મનોરથો મોગવે છે. એમ તૈ. ૨-૧માં કહેલું છે અર્થાત્ જ્ઞાની અને મર્યાદામાર્ગીય અક્ષર ધ્વજ સુધી પહોંચે છે અને તેમનો ક્ષય અથવા સાધુત્વને તેઓ મોક્ષ માને છે પણ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનો સંજોષ અક્ષરારીતી પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ સાથે છે તેથી તે અક્ષર ધ્વજમાં ક્ષય પામતો નથી. આ ઉત્તમ પ્રકારના ભગવદીયત્વને અમે અહિં જા જણાવીએ છીએ તે સાધન રૂપ નથી, અર્થાત્ તેનું ફળ મુક્તિ નથી પણ મુક્તિનું તે ફળ છે. અર્થાત્ જ્ઞાની અને મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ આગળ અટકી જાય છે ત્યારે ભગવદીય ભક્તો મોક્ષથી અધિક પરમાર્થ સ્વરૂપના સાક્ષાત્ અનુભવ માટે માધ્યમરહિત અઘોષિક વિગ્રહ મુક્ત બનીને આગળ વધે અને ભગવાનના સાક્ષાત્ સંબંધમાં આવે છે. તે વિષે વિસ્તારથી ચોથા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે. અહિંમાં તો માત્ર એટલું જ જણાવીએ છીએ કે ભગવદીય મોક્ષ આગળ નહિ અટકતાં મોક્ષ કરતાં અધિક ફળ મેળવે છે. માટે અમે સૂત્ર ૩૮માં બધા કરતા તેમને અધિક જણાવ્યા હતા. બા. ૬-૧૪-૫માં કહે છે કે મુક્ત મધ ગમેલા એવા સિદ્ધ પુરુષોમાંથી કોઇક જ એવો જ્ઞાત આત્માવાળો મળી આવે છે

કે જે નારાયણ કહેતાં ભગવાનમાં આસક્ત હોય. મોક્ષ કરતાં ભગવદીયનું ફળ અધિક છે એમ કહ્યું તેમાં એટલું જણાવવાનું કે તે ફળ કેંઈ પણ સાધનોથી નિયમિત નથી. મોક્ષ માટે જ્ઞાનાદિ સાધનોનું જેમ નિયમન છે તેમ પુણિમાર્ગીય પરમ ફળમાં કોઈ પણ સાધનોની અપેક્ષા નથી. મું. ૩-૨-૩માં એ પ્રકારની શ્રુતિ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. ત્યાં કહે છે કે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કોઈ પ્રવચનથી મેઘા, બદ્ધ, શ્રુત વગેરે સાધનોથી નથી પણ જેનું તે વરણ કરવા માગે છે તેનેજ ભગવાન પોતાના સ્વરૂપનું દાન કરે છે માટે આ ફળ સાધનથી સાધ્ય નથી તેથી પણ અમે તદીયત્વ એટલે ભગવદ્ભાવને મોક્ષ કરતાં અધિક કહ્યું છે.

(સાર) ગયા અધિકરણમાં જ્ઞાનીને તથા ભક્તને આશ્રમના ધર્મો પાળવાની આવશ્યકતા છે કે નહિ તે સંબંધી સૂત્રકારે વિચાર કર્યો હતો. આ ભક્તના વિષે જોણતાં એમ જણાવ્યું હતું કે ભગવાનના ધર્મો અર્થાત્ શ્રવણ કીર્તનાદિ ને સર્વથા અધિક છે તેથી આશ્રમ ધર્મનો તેની સાથે વિરોધ ન આવે તે રીતે કરવા એમ જણાવ્યું હતું અર્થાત્ જો ક્ષણિક સંયોગચર્યાત્ આશ્રમ ધર્મો ભગવદ્ધર્મોના બાધક નીવડે તો ભક્તે ભગવદ્ભાવને અધિક માનીને તેને ત્યજવાં આ શુદ્ધ અપવાદ તરીકે છે અને તે મંત્રોગ ઉપર આધાર રાખે છે. સામાન્યનઃ આશ્રમ ધર્મોનું પાલનજ કરવું જોઈએ. આમ કહી પછી તે અધિકરણના અંતિમ ભાગમાં એમ કહ્યું હતું કે તદીયત્વ અર્થાત્ ભગવદ્ભાવ મોક્ષ કરતાં પણ અધિક છે; આ અધિકરણમાં પ્રતિવાદી તે સામે શંકા કરે છે કે તદીય ભક્તને પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ મોક્ષ છે. તો પછી મોક્ષ કરતાં તદીયત્વને અધિક કેમ કહેવાય? આ શંકાનો ખુલાસો સત્યશર આપે છે; તે કહે છે કે ભક્તિમાર્ગ એવા પ્રકારનો છે કે તેમાં મોક્ષની પણ પરવા નથી. જે અનન્ય ભાવવાળો તદીય ભક્તો છે તે પરમાનંદ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરોહિતમ સિવાય મોક્ષની પણ દરકાર કરતા નથી. આથી તદીયત્વ ભાવવાળો ફળસિદ્ધિમાં સાધનોની અપેક્ષા નથી. કેવળ ભગવદ્વરણ એજ સાધન છે; બધારે મોક્ષમાં જ્ઞાનાદિ સાધન ખરે છે માટે તદીયત્વ મોક્ષ કરતાં અધિક છે એમ જણાવે છે.

અધિકરણ. ૫મું.

મું. ૪૦: શંકા—ભક્તોને મોક્ષ કરતાં અધિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે એમ તમે કહ્યું તે વિષે એક શંકા એ રહે છે કે ભક્તોને અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપે છે કે નહિ? જે અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપતા હોય તો પછી ફળ પ્રાપ્તિમાં ભગવદ્વરણ એ સાધન નહિ પણ શુદ્ધ અધિકાર એજ સાધન છે. આમ તમારા ભક્તિમાર્ગમાં પણ સાધનની અપેક્ષા રહે છે જ તો પછી તેની અધિકતા શા રીતે સંભવી શકે? શ્રુત વગેરે જે ભક્તો હતા તેમને જેમ અમુક લોક સંબંધનું ફળ આપ્યું તેમાં અધિકારથી જે નિયમન હોય તો પછી તે સાધનના અભાવવાળું ફળ થતું નથી.

ઉત્તર—અમે ઉત્તમ ભક્તો વિષે જે કંઈ કહ્યું છે તેમની ફળ સિદ્ધિમાં સાધન કોઈ પણ રીતે નથી. તેમને ભગવાન અધિકાર પ્રમાણે ફળ આપતા નથી પણ પોતાના અનુભવથીજ આપે છે. ભ. ગી. ૮-૧૬માં અર્જુનને ઉદ્દરીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્વલોકો પર્વતના તમામ લોકોમાંથી હોવાને ફરીથી પાછા ફરવું પડે છે અર્થાત્ જેઓને અધિકાર પડતો જૂઠા જૂઠા લોકોની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેમને નિલ-સુખ હોવું નથી પણ અમુક સમય પછીથી આ જગતમાં પાછા ફરવું પડે છે; ફક્ત કેમ સુક્રિતાના અધિકારીઓ જૂઠા જૂઠા લોકોમાં જાય છે ભગવદ્ભક્તો એ કેમ સુક્રિતાના અધિકારી નથી. તેઓને જ્ઞાની તથા મર્પણ માર્ગીયની માફક સર્વોચ્ચ હોય છે પણ તે સુક્રિતા કરતાં પણ અધિક સુખ મેળવવાને ભગવત્કૃપાથી તેમને નૃત્ય અલૌકિક વિમલ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી તેમની ફળ સિદ્ધિમાં અધિકારનું નિયમન નથી. તેથી તેમને પાછા ફરવું પડતું નથી. સામાન્યતઃ અધિકારનું નિયમન કેમ સુક્રિતાવાળા

યાજ્ઞિક ક્રિયાઓમાં આમકન જ્ઞોતે માટે છે. વળી જે તીર્થ ભક્તો છે અર્થાત્ સાક્ષાત્ ભગવાનના સંગ-
વાળા છે તેમને તો ભક્તિરમણોજ્ઞ અનુભવ થવો હોવાથી ભક્તિરમણમાં રમ્યા પમ્યા રહેલા હોવાથી તેનાથી
જુદા એટલે ભક્તિરમ સિવાયના બીજા ક્ષાધની તેમને અપેક્ષા નથી. ૪૦.

મૂલ ૪૧ શંકા—ભક્તોને ભક્તિના ફળમાં અધિકારનું નિયમન હોય તો તેથી તેમને અમુક
લોકમાં પ્રાપ્ત થવા પછી નીચે પડવું પડે એવા ભયથી તમે એમ કહો છો કે ભક્તિમાર્ગે અને અધિકાર
પરત્વ ફળ આપવામાં આવતું નથી. એમ કહેવું બરાબર નથી. ભક્તો ભગવદ્ભાવમાંથી અથવા
ભક્તિમાંથી ચ્યુત થયેલા અમે સાંભળીએ છીએ.

ઉત્તર—તમારું કહેવું વ્યાજબી છે. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે ભક્તોને નીચે પડવાનો
પ્રમંગલ ન આવે. પણ મુક્તિ પામેલાઓની સાથે ભગવદ્ભાવને પ્રાપ્ત થયેલાઓને સરખાવતાં અમે
એમજ કહી શકીએ કે મુક્તોનું પતન તે મદાપતન છે જ્યારે ભક્તોનું પતન તે ઉપપતન છે અર્થાત્
ભક્તોનું પતન એવું હોતું નથી કે તે પાછા ઉચે ચડી ન શકે કેટલીક વખત એવું બને છે કે અમુક
શાપને લીધે ભક્તોને ભગવદ્ભાવમાંથી નીચે પડવું પડે છે પણ આ શાપની નિવૃત્તિ થોડા સમય
પછીથી જલદી થાય છે. શાપને લીધે આ રીતે ભક્તને જે પતનનો અનુભવ થાય છે તે ખરેખર તેની
ક્ષોભીના પ્રમંગ છે. એ ક્ષોભીમાંથી તે જલદી તરીને ઉતરે છે એટલે પાછો અમલની માફક ભગવદ્-
ભાવમાં ઉચે ચડે છે. આ બધું ભગવાનની ઇચ્છાથી જ તેનાથી અનુભવાય છે. અદિ આ એક વખત
નીચે પડેલા ભક્ત કરીથી ઉચે ચડે છે પણ જ્ઞાની નીચે પડતાં કરીથી ઉચે ચડવાની તક મેળવતો
થી. માટે જ મુક્તિ એ મદાપતન જ છે. જ્યારે ભક્તિભાવનું પતન એ ઉપપતન છે. તેમાં ભગવાનના
મનુષ્યની આશા હોય છે. મુક્તિમાર્ગમાં તે આશા નથી. માટે ભા. ૧-૧૮-૨૮માં કહે છે કે જેઓ
તારાયણનું સરણ લીધું છે તેઓ લોકમાં કાષ્ઠનાથી ડરતા નથી તેઓ તો સ્વર્ગ અપવર્ગમાંથી કે
નરક એ તમામ તરફ સરખી દૃષ્ટિવાળા છે અર્થાત્ મોક્ષ પણ તેમને માટે કંઈ કિમતી બીજ નથી.
ભક્તિમાર્ગમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનો મંગ ન હોય તો પણ ભગવદ્ભાવ એવો હોય છે કે તે ભક્તને
સાક્ષાત્ ભગવાનના સ્વરૂપની સાથે મનોરથ મિલિથી જે આનંદ પ્રાપ્ત થાય તેવાજ આનંદ ભગવદ્ભાવમાં
પણ રહે છે. આથી ભગવાનની સાથે માક્ષાત્ સુખ થયે હોય તો પણ ભક્તનો મનનું અનુસંધાન
અને તેનો મરજો ભાવ પ્રભુમાંજ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનીનું પતન થાય તો તેનું ચિત્ત વગેરે જ્ઞાનમાં રહી
શકતું નથી.

(સર) —ભગવદ્ભક્તને અધિકાર પરત્વે ફળસિદ્ધિ નહિ હોવાથી ભગવદ્ભાવમાં અધિકાર એ
સાધનરૂપ નથી. તેમજ ભક્તને ભગવદ્ભાવમાંથી નીચે પડવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. તેમ છતાં જો કંઈક
શાપાદિ નિમિત્તથી તેનું પતન થાય તો પણ તેને એ રિયલિમાં ભગવાનનો અનુબ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને
તેના શાપની નિવૃત્તિ કરાય છે કારણ કે આ પતન તે ભગવાનની ઇચ્છાથી તેની ક્ષોભીને માટે હોય
છે. આવા મમયે ભક્તને સાક્ષાત્ પ્રભુનો સંગ થ ન હોય તો પણ જેમ સાક્ષાત્ સ્વપરના સંગથી
તેને આનંદ થાય તેવાજ આનંદ પોતે મેળવે છે માટે ભક્તિમાર્ગે પતન એ મોક્ષની સરખામણીએ
ઉપપતન છે તે તેથીજ ભગવદ્ભાવ એ મોક્ષ કરતા અધિક ફળ છે. માટે જ જ્ઞાનાદિ કરતાં ભક્તિમાર્ગને
અમે અધિક માનીએ છીએ. ૪૧

અધિકરણ. ૬૬

મૂલ ૪૨—આ અધિકરણમાં એવા વિચાર કરવામાં આવે છે કે ફક્ત અત્યંત ભગવદ્ભાવવાળો
અથવા સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ભગવાણા ભક્તને શ્રદ્ધાસંગ કરવો જોઈએ કે નહિ? તેના વિષે સ્પષ્ટકાર એવું જણાવે છે

કે આ બન્ને પ્રકારના ભક્તોએ શુદ્ધતાગ કરવો જોઈએ. તેમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે તેમ આચાર એ હેતુ છે. ભા. ૧૧-૭-૧માં કહે છે કે પોતાનાં સંગાન્ધ્યાઓ તરફ સવળો રોદ લગુ દ્યને મારામાંજ મન જોડીને સમદૃષ્ટિવાળા થઈને પૃથ્વીપર ફરતું એમ ભગવાન કહે છે. આથી ભગવાનને માટે જેને ભાવ થયો છે તેવા અગર સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો ભોગ કરે છે તેવાઓએ તો શુદ્ધતાગ કરવો જોઈએ. જેમ જે દિવસે વૈરાગ્ય થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેવો એ વિધિ ન્ન. ૪ની શ્રુતિ પ્રમાણે શુદ્ધતાગ કરવાનું જણાવે છે તેમ ભક્તને માટે પણ શુદ્ધતાગ આવશ્યક છે. આશ્રમધર્મના ત્યાગમાં જો કે આ વિષેનો સમાવેશ થાય છે છતાં અહિંઆ જુદુ અધિકરણ રમ્યુ છે તે એટલા માટે કે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ તે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કરતાં અધિક છે. સતત પ્રભુના રમારનાદમાં પ્રતિનિધન હોવાથી તેના ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. તે ત્યાગજ વિપ્રયોગના રસનો અનુભવ કરાવનાર છે. જો કે પોતાના છટમા ત્યાગ અંતગતરૂપ હોવાથી પોતાની મેળેજ તે સિદ્ધ થાય છે તો પણ ભા. ૧૧-૧૭-૩૮માં એક આશ્રમ પછીથી બીજા આશ્રમમાં જવું એવું જે વાક્ય જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી જણાવવાનું કે અહિંઆ ભક્તિમાર્ગમાં એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશ નથી. તેથી ત્યાં જણાવેલી રીત પ્રમાણે શુદ્ધતાગનું વિધાન પણ નથી. એવી શંકા દૂર કરવાને માટે આ સૂત્ર યોજ્યું છે. સૂત્રમાં 'તુ' શબ્દ છે એ 'તુ' શબ્દથી સૂત્રકાર એમ જણાવવા માગે છે કે કોઈ માણસ એવી શક્ય કરે કે પ્રચુર ભાવવાળાને તથા સાક્ષાત્ સ્વરૂપના ભોગવાળાને ફળ મિદ્ધ થયેનું હોવાથી શુદ્ધતાગની જરૂર નથી અગર ભા. ૪-૩૦-૧૬માં એમ કહેવામાં આવે છે કે ભગવાનની કથાઓથી જેઓના દિવસો પસાર થાય છે તેઓને શુદ્ધ બંધનરૂપ નથી. તેથી શુદ્ધ ત્યારે બંધનકર્તા હોય તોજ ત્યાગ કરવો જોઈએ આવા પ્રકારના પક્ષે ઉક્ત કરીને શંકા કરવામાં આવે તો તેના નિવારણમાં 'તુ' શબ્દ યોજ્યો છે. અર્થાત્ શુદ્ધ બંધન કર્તા હે.વ ત્યારેજ ત્યજવું જોઈએ. એમ નહિ પણ અવશ્ય ત્યજવું જોઈએ. ૪૨

સૂત્ર ૪૩—હવે આ વિષયમાં સૂત્રકાર આત્રેયનો અભિપ્રાય આપે છે. અહિંઆ કોઇને શક્ય થાય કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે શુદ્ધતા ત્યાગ કરે. જોઈએ એમ જે જણાવવામાં આવ્યું તે ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે કે શુદ્ધતાગ એક સાધન રૂપ છે અને જ્યાં સુધી તે ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી તે ભક્ત પોતાનું ફળ મેળવી શકે. આ રીતે જોતાં જેમ મર્યાદામાર્ગમાં સાધન છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા રહે છે એટલે પુષ્ટિમાર્ગ એ સાધનાતીત છે એમ કહી શકાય નહિ. આ શંકાનું સમાધાન આ સૂત્રમાં આત્રેય ક્રાપિના મત પ્રમાણે આપવામાં આવે છે. આત્રેય કહે છે કે પુષ્ટિ ભક્તને જે ફળ મળે છે તે ભગવાન તરફથીજ મળે છે. તે અમુક સાધન કરે તેથી તેને ફળ મળતું નથી. અર્થાત્ તેના ફળનું નિયમન સાધનથી નથી પણ ભગવાનના ઇચ્છાથી છે. સાધનને ફળનો સંબંધ કારણ અને કાર્યના જેવો છે. જેમ અમુક કારણમાંથી અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમ અમુક સાધનનું અમુક ફળ થાય. પણ પુષ્ટિ ભક્તની બાબતમાં કારણ નહિ છતાં કારિદગ્ધ્ય એટલે ફળપ્રાપ્તિનું નિયામકત્વ જીવના રવામી ભગવાનમાંજ છે. આથી જે શુદ્ધતાગ કરવાનો છે તે ફળપ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાએ સાધન તરીકે નહિ. કારણ ફલ આપવું ન આપવું એ ભગવત્કૃપા ઉપર અવલભે છે. આથી સાધન તરીકે શુદ્ધતાગ નથી. મુ. ૩-૨-૩ ભગવાનના વર્ણુચરણ જીવને ભગવત્સ્વરૂપનું દાન થાય છે એવી શ્રુતિ છે અને મુ. ૩-૩-૪ એમ કહે છે કે જેઓ બળ વગરના છે તેનાથી આત્મ સંબંધ થતો નથી એમ ત્યાં જણાવ્યું છે. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી આ બે શ્રુતિઓ વાચનારને તેમાં કદાચ વિરોધ લાગે. કારણ કે પ્રથમની શ્રુતિમાં ભગવાનના અનુગ્રહથીજ જીવને ભગવત્સ્વરૂપની જણાવી છે ત્યારે બીજી શ્રુતિમાં ભગવત્ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. એક શ્રુતિના આદ્ય હૃદમાં અધનનો નિરોધ કરે. બીજી શ્રુતિનો આદ્ય હૃદમાં બળવૃદ્ધિ સાધનની અપેક્ષા રાખે છે. આમ દેખાતો વિરોધ તેમાં જણાવે છે છતાં ત્યાં ખરી રીતે બળવૃદ્ધિ સાધનની અપેક્ષા રાખે છે. આમ દેખાતો વિરોધ તેમાં જણાવે છે છતાં ત્યાં ખરી રીતે વિરોધ નથી. ત્યાં બળ વાધને તરીકે જણાવ્યું છે. તે બળ સર્વાત્મકાવ છે અર્થાત્ તમામ રમાવૃ

કદીએ બીએ કે તે બાદનાયજી ભક્તિમાર્ગના પ્રચારમાં જ મનવાળા છે. તેમાં આગવતનુ પ્રમાણ છે તેથી ઉત્તમ મુરુગાએ આ પ્રમાણેનું તાત્પર્ય સમજાવ્યું. (૩૯) ૪૫

(સાર)—આ અધિકરણમાં ભક્તિમાર્ગમાં મુદત્વાગ આગવક છે કે નહિ તે વિશે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાનમાટે અત્યંત ભગવદ્ભાવ યાચ સારે અથવા માણતા અવધને અનુભવ ભક્ત કરતો હોય ત્યારે તેણે મુદત્વાગ કરવો જોઈએ કારણ કે મુદતો અત્યાગ તેના ભાવની અંદર પ્રતિબિંબ છે. પણ આ મુદત્વાગને માટે તેને પ્રથમ કરવો પડતો નથી. તેનો મર્યાદા ભાવ મિદ્ધ થતાં પોતાની મેળેજ ખની આવે છે. એટલે મુદત્વાગ એ માધન કે નથી પણ ફળ દરાનું અંગ છે. આત્મેય અપિ પણ આ વિષયમાં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને ફળનું દાન ભગવાન જ કરે છે. તેના સાધન અનુસાર ફળની મર્યાદા નથી. તેથી સાધન તરીકે મુદત્વાગ કરવો જોઈએ નહિ. ઔદુકામિ પણ કહે છે કે જેમ ઋત્વિક કર્મમાં યજ્ઞમાનને માટે ઋત્વિક ફલ નિષ્ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તેમ ભગવાનની સીસામાં ઉપયોગી થવાને માટે ભક્તને મુદત્વાગ કરવો જોઈએ. આ ઉપરાંત ગો. પૂ. તા. ૧ની શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ આપે છે આથી મિદ્ધ થાય છે કે ભક્તિની પરમ દશામાં-ફળદશામાં (સાધન દશામાં નહિ) મુદત્વાગ કરવો જોઈએ. આ પ્રકારનો ત્યાગ તેજ પરેખર ભક્તિમાર્ગીય મન્યાસ છે.

૭ મું અધિકરણ

સૂત્ર ૪૬—શંકા—મુ. ૩-૨-૩ પ્રમાણે ભગવતપ્રાપ્તિમાં ભગવાનના વરણ મિવાય બીજી સાધન નથી એમ તમે જણાવ્યું પણ મુ. ૪-૪-૨૩માં સમદર્શિને સાધનો તરીકે જણાવ્યાં છે અર્થાત્ 'એક શ્રુતિ પ્રમાણે સાધનોના નિષેધ છે. અને બીજી પ્રમાણે સાધનની અપેક્ષા છે તો એમાં શું મનજનું ?

ઉત્તર—તમને શંકા થવાનું કારણ એ છે કે આ એ શ્રુતિઓ ડાને ઉદેશીને યોજવામાં આવી છે તેના આશય તમે સમજ્યા નથી માટે પ્રથમ જણાવવાનું કે ભગવાન છવોને અંગીકાર કરે છે એમ અને જે કહ્યું તે એક પ્રકારે નહિ પણ બે રીતે છે. કારણ કે ભક્તોના પણ એ પ્રકાર છે—મર્યાદાભક્તો અને પુષ્ટિ ભક્તો. મર્યાદાભક્તિમાં માધનની અપેક્ષા છે. પુષ્ટિ ભક્તિમાં માધનની અપેક્ષા નથી; એટલું એ બંને વચ્ચે મુખ્ય વૈષમ્ય છે, આથી મર્યાદાભક્તને માટે શ્રુતિએ સમદર્શાદ જણાવ્યાં છે. અને પુષ્ટિભક્તને ભગવાનના વરણ મિવાય બીજી સાધન નથી તેથી ભગવાનને માટે જેને પરમ સ્નેહ છે તેવા ભક્તને માટે જો કદાચ કોઈ સાધન કહેવામાં આવે તો તે માનસિક સાધન છે. કાપિક, વાચિક, અને માનસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં સાધનોમાં માનસિક પણ એક સાધન તરીકે લેવામાં આવ્યું છે. આ માનસિક સાધન તે પણ ભક્તની જાગૃતમાં વિધિ વગેરેના જેવું છે, જેમ સ્નેહવાળા ભક્તનો ભગવાનના કર્મવાળી પ્રશ્નિમાં વિધિ અથવા અર્થવાદનું પ્રયોજન નથી કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ આપોઆપજ સંજરે છે. જેમ કર્મકાંડમાં સ્વર્ગની કામનાવાળાએ વસ કરવો જોઈએ એવા પ્રકારની વિધિ લેવામાં આવે છે એવી વિધિ ભક્તને માટે નથી કારણ કે ત્યાં ફળની અપેક્ષાએ પ્રવૃત્તિ દશા છે. ન્યારે ભક્તની પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળેજ થાય છે એથી 'મનથીજ વ્યવહાર પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ એવી કે. ૨-૩માં જે શ્રુતિ છે અને તે શ્રુતિથી ભક્તને માટે માનસિક સાધન જણાવામાં આવ્યું છે તે સાધન પણ વિધિ વાક્યની માફક નિષ્પ્રયોજન છે. પ્રજી ભક્તિનો માર્ગ તે સ્નેહનો માર્ગ છે

નભક્તિમાર્ગીય મન્યામનું મથર્થ સ્વરૂપ સમજવાને માટે જુઓ શ્રીમદ્વલ્લભીયનો 'સન્માસ નિર્ણય' નામનો સ્વન ત્ર અં. ત્યાં પોતે જણાવે છે કે કર્મમાર્ગમાં તેમ જ્ઞાનની વિવિધતા તથા વિદ્-દશા, તેમજ ભક્તિની સાધન દશામાં ત્યાગ પછીત કરવામાં આવ્યો છે. ફક્ત પરમ દશામાં તે પુણ્યની વરપક્ષતા સ્વીકારી છે.

અને તે માર્ગમાં કોઈ વિધિ કે નિષેધ હોવાજ નહિ આથી જો કે ભક્તને માટે માનસિક માધન એ ઉત્તમ કોઈનું માધન મનાય છે છતાં તે સાધનરૂપ હોવાથી વિધિ વા-ચોની માફક અહિં આ તેને પણ સ્વીકારવામાં આવતું નથી એમને સાધન તરીકે કે વિધિ તરીકે ભક્તની ભગવાનના પ્રેમમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ નથી કર્મ તથા જ્ઞાનમાં જેમ વિધિ વા-ચોથી પ્રેરણાને કર્મ તથા જ્ઞાનને માટે તેના અધિનરીઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેમ કોઈ પ્રેરણાથી ભનનો પ્રભુ મારેનો પ્રેમ ઉદભવતો નહિ હોવાથી અને તે પોતે આપો આપજ કુદગતી રીતે ઉદભવે છે માટે તેને સાધન તરીકે ગણવામાં આવતો નથી ક્ષત ભગવાનના અમીઝગના બળને લીધે ભગવાનની ભક્તને પ્રાપ્તિ યાચ છે જો કે ભગવાનમાં તેનું મન તથા ઇન્દ્રિયો લાગના રહે છે છતાં તે પ્રાર્થના માનસિક વ્યાપાર સાધનરૂપ નથી પણ ભાવના સ્વમાનને લીધે છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વિધિના બળથી નથી જો આ પ્રમાણે માનસિક સાધન પુષ્ટિમાર્ગમાં નિરૂપોગી હોય તો પત્તી કામિ- અને વાચનિજની નિરૂપયોગિતામાં થુ ઝહેનુ ૨ અર્થાત્ પાત્રિ વાચનિક કે માનસિક કોઈ પણ માધનોની અપેક્ષા પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી હા, મર્થાદામાર્ગમાં તેની અપેક્ષા હોય છે માટે મર્થાદામાર્ગે કરતા પુષ્ટિમાર્ગનું અધિય ય છે.

(સાર) પુષ્ટિમાર્ગમાં અને મર્થાદામાર્ગમાં એટલો કન્ઠ છે કે મર્થાદામાર્ગમાં માધનની અપેક્ષા છે જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં તે અપેક્ષા નથી એટલજ નહિ પણ કામિ-, વાચનિક કે માનસિક એમાના કોઈ પણ માધનો પુષ્ટિમાર્ગમાં નથી ક્ષત ભગવાન પોતાના વચ્ચથી સ્વત ભક્તને પ્રાપ્ત થાય છે ભક્તને ભગવાન મારેનો મ્નેહ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે આપોઆપ જ કુદગતી રીતે થાય છે તે માધન રૂપ નથી. ૪૭

અધિકરણ ૮મું.

મુદ્ર ૪૭ શંકા—મુ. ૪૨માં કહ્યું કે ભગવાનના અતિશય જેને પ્રાપ્ત થયો હોય તેના તથા ભગવાનરૂપના ભોગવાળા ભક્તને ગુદનો ત્યાગ કરવો પણ હા ૮-૧૫-૧માં તે કુદગતીમાં ગળીને વેદાધ્યયન વગેરે શુદ્ધ પામેથી કરવાનું જણાયુ છે, અર્થાત્ ત્યા ગુદસ્થાત્રમનો ત્યાગ શ્લો નથી આ રીતે તમાગ કહેનામાં વિરોધ જોવામાં આવે છે

ઉત્તર—તા તેમાં વિરોધ જેવું નથી, મુ. ૪૨માં જે ગુદસ્થાત્ર વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે બગના વસ્ત્રમાં માટે ભક્તિની ત્રણ દશાઓ છે, સ્નેહ, આમૃતિ અને વ્યમન વ્યમન એ અન્તિમ દશા છે તે દશામાં ગુદસ્થાત્ર આવરતું છે પણ તે અધિમાર ગંધાને મળતો નથી તે ઘણો દુર્બલ છે તેટલા માટે ગુદમાં ગ્રિથત રહીને ભજન કરવું એમ શ્રુતિ કહે છે જ્યાં સુધી વ્યમન દશારૂપી પૂર્ણ અધિમાર મળે નહિ ત્યાં સુધી ત્યાગ ધર્મોનું નિર્વહણ કરીને ક્રમનો લાગ કરવાથી રિર્મ્બજન્ય હોયતી પ્રમજિન થાય છે ૧૭મું કે ભક્તિમાર્ગીય વ્યમન દશાના ત્યાગ મિત્રાયાના લાગ કરતા ગુદસ્થાત્રમ મારો છે ત્યાગમાં તો વાણી અને મન એ બન્નેનોજ ભગવાનમાં વિનિયોગ હોય છે જ્યારે ગુદસ્થાત્રમમાં કુદગતિ મહિત સેના કરવાથી મનગી ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનના વિનિયોગ થાય છે, વળી ૮-૧૧-૧ તથા પરિજનની પણ સેનામાં વિનિયોગદ્વારા કૃતાર્થતા થાય છે માર્ગે વ્યસન દશા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો ભક્તને ગુદસ્થાત્રમ કરવો નહિ સૂત્રમાં કુ પદનું તાત્પર્ય મર્થાદામાર્ગીયનો નવજેદ મ્નેહને માટે છે મર્થાદામાર્ગીય ગુદી અને પુષ્ટિમાર્ગીય ગુદી મર્થ રીતે કૃતાર્થ થાય છે, જ્યારે મર્થાદામાર્ગીયનો સેવામાં વિનિયોગ નથી ૪૭

મુ. ૪૮—ઉપના સૂત્રમાં મનમાં એ ગુદસ્થાત્રમ કરતા અધિક નથી એમ જણાવ્યું અહિં આ એમ છે કે વ્યમન દશાનો લાગ ન હોય તો અન્યલાગની કષ્ટ પણ જરૂર નથી કારણ કે ભક્તને ગુદસ્થાત્રમ તે સાધણી મનમાં જેવો જ છે, મનમાંની જે ધર્મો હોય છે તેનું અહિં આ પાલન

થાય છે જેમ સંન્યાસીએ મૌન ધાગણુ કરવું અન્ય વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખવી વગેરે નિયમ છે તેમ ભક્ત માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે તે પોતાની સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રભુમય જ બનાવે છે પ્રભુની સેવાના વર્ષમા તેને યોગ્ય છે, તથા અન્ય ઝાની પણ તે ઇચ્છા કરતો નથી આથી ગૃહીના ગૃહસ્થાશ્રમમા તમામ સંન્યાસના જ ધર્મો છે તો તેણે શા માટે સંન્યાસ લાગતે રીકારો ૪૮

મૂલ ૪૨ શ્લોક—કુટુંબમા ગૃહેવાથી—ગૃહ મધ્યમા ગૃહીને યની રીતે સધળી ઇન્દ્રિયો ભગવાનની સેવા પગલણ બને ?

ઉત્તર—ભક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમ ભગવાનના માટે જ છે અન્ય માટે નથી આ બાબત ભક્તના ચિત્તમા એવી નીકી દૃઢ થયેલી હોય છે કે તે વિષે તેનું ધ્યાન ખેંચવાની કંઈ પણ જરૂર નથી તે ભગવત્સેનાની ખાતર જ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વહણ કરે છે આથી ત્યાં ભગવાન સાથે તેનો સબન્ધ હોવાથી વેદાધ્યયનાદિ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોથી ભગવદ્ભક્તને આરિઠ્ઠર નહિ થતા ભગવાનનું ભજનજરૂર જોઈએ. તે આશયથી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો જણાયા છે

સૂ-૫૦—વળી જેમ ભગવદ્ભાવનું ગોપન કરવાને માટે વૈદિક ક્રમો કરવામા આવે છે તેમ લોકિક ક્રમો પણ અનાસરન હોવાથી તે પ્રમાણે કરવા જોઈએ ભગવત્કાર્યમા પ્રતિનિધિ ન રહે તે રીતે અદિક કાર્ય કરવું તથા પુનાર્તિને ઉત્પન્ન કરવા પુનાર્તિ પણ મેવામા ઉપરોગી થાય તે માટેજ ઉત્પન્ન કરવાના છે આ રીતે ભક્તના સમગ્ર વ્યાપારો પ્રભુને માટેજ હોવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ તેને બાધક નથી આથી તેમણે માદ ગામવાનું છે કે જે તે ગૃહસ્થાશ્રમ તેને બાધક હોય તો તુર્તજ તેનો ત્યાગ કરવો અથવા તો તેનું અનુકૂળ બનાવવો ગૃહસ્થાશ્રમ ભગવાનના પ્રતિનિધિકરૂપ ન થઈ પડે અને ઉપદુ સાનુકૂળ થાય તે પ્રમાણે તેને સેવવો જોઈએ ૫૦

(સાર)—ગયા અધિગણુમા ભગવદ્ભક્તને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ આસરનક્રમો હતો હતો અદિક આ એમ હશે છે કે તે ગૃહસ્થાશ્રમ જ્ઞાત વ્યવસ્થામા છે માટે તે સર્વથા ઉપરોગી નથી વ્યવસ્થા રહિત ભગવદ્ભક્તને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે આ આશ્રમમા તે ભગવાનની સેવા બરાબર કરી શકે છે અદિક આ તેની તમામ ઇન્દ્રિયો તથા પરિજન વગેરેનો સેવામા ત્રિવિયોગ હોય છે વળી સંન્યાસીઓની માફક તે મૌનાદિ ધર્મો પણ તેમનામા હોય છે, ભગવાનની માથે સબન્ધ હોવાથી તે ભગવાનનું ભજનજરૂર છે આથી તેને માટે ગૃહસ્થાશ્રમ છે પણ આ ગૃહસ્થાશ્રમનું નિર્વહણ તેણે એવી રીતે કરવું જોઈએ કે જેથી કરીને ભગવત્સેવામા તે પ્રતિનિધિ ન હોય

અધિકરણ, ૬મું

મૂલ ૫૧ શ્લોક—આ પ્રકારે ગૃહસ્થાશ્રમમા ગૃહીને ભજન કરનાર ભક્તિમાર્ગીયને ભગવાનનો અનુભવ થાય છે કે નહિ ?

ઉત્તર—ઉપર જણાવેલો યુગી તે જ્ઞાન્યુક્ત છે તેથી યુક્તિના ફાળ ભગવદસના અનુભવમા તેનો નિયમજ નથી અદિક આ હેતુ એ છે કે “તેની પુનરાવૃત્તિ નથી” વગેરે શ્રુતિમા જે નિયમ સંભળાય છે તે મોક્ષાવરથાનો છે પુષ્ટિમાર્ગીય ફળને માટે એવો નિયમ નથી તેની જ્ઞાન્યુક્તિની દશા ઓ મર્ગિણ છે, ભક્તના ફળ માટે નિયમ નથી એમ જે ક્ષુ તે ભક્તિમાર્ગના સર્વ અભિપ્રાયને દૃઢમા ગાળીને જ કહે છે શુદ્ધ પુષ્ટિભક્ત પદમ અનુમદનો પાત્ર હોવાથી યુક્તિનું જે ફલ ભગવદ્ભક્તો અનુભવ છે તેજ તેવી સાધનની મધ્યસ્થિમા નિયમથી થાય છે અર્થાત્ માર્ગદર્શક ભક્તના કવલી ઉત્પત્તિમા નિયમ હોય છે કાગળ કે તેમનું ફલ માધન અનુમાત્ હોય છે જેનું સાધન તે પ્રમાણે ફલ એવો લા નિયમ છે પુષ્ટિભક્ત તમા તેવા નિયમ નથી કાગળ કે તેનામા સાધનજ હોતા નથી, આથી તેનું ફલ માધનથી

નિયમિત નથી. અથવા તો આ સૂત્રનો ભાવાર્થ આવે છે. જીવન્મુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમીને મુક્તિનું ફક્ત ભગવદ્ભાનુભવ હોય છે કે નહિ? તેનો ઉત્તર એ કે તે ફળમાં નિયમ નથી કારણ કે આ જન્મ પછી અન્ય જન્મનું વ્યવધાન છે તેથી અન્ય જન્મનું વ્યવધાન તો તેમની ઇચ્છાનુસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. તેવા ભક્તોનીજ એવી ઇચ્છા થાય છે કે અમારો અન્ય જન્મ થાવ અમને આ જન્મમાં ભગવદ્ રસનો અનુભવ ન થયો તો અન્ય જન્મમાં થાવ આવી તેમની ઇચ્છા થતી હોવાથી તે ઇચ્છાનુસાર ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમનો અન્ય જન્મ થાય છે પણ તે જન્મ મુક્તિરૂપ છે અને દુઃખથી અરપટ છે, તે બન્ધરૂપ નથી. વૈષ્ણવોને કર્મનું બંધન તથા પુનર્જન્મ હોતાં નથી. બુદ્ધિશાળી પુરુષો એમ માને છે કે વિપ્લવ-ભગવાનના સેવક થવું તેજ જીવન મોક્ષરૂપ છે. જે આર્તભક્તો છે તેમને આવી ઇચ્છા હોતી નથી; કારણ કે તેમનાથી તો એક ક્ષણવારનો પણ ભગવાનથી વિયોગ સહન કરી શકતો નથી. આથી પુનરાવૃત્તિના અભાવનો જે નિયમ છે તે મોક્ષાવસ્થાને લાગુ પડે છે; પુષ્ટિમાર્ગીયના ફક્ત નહિ. આથી ગૃહી પ્રવૃત્તિભક્તના ફલમાં નિયમ નથી.

(સાર) આ છેલ્લા અધિકરણમાં એવો પ્રશ્ન ચર્ચવામાં આવેલો છે કે ગૃહી પ્રવૃત્તિ ભક્તને રસાનુભવ થાય છે કે નહિ? તેના ફલમાં કોઇ નિયમન છે કે નહિ? તેનો ઉત્તર એવો આપવામાં આવે છે કે જેમ મોક્ષદરાવળાના ફળમાં નિયમ છે કે તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી, તેવો નિયમ આને માટે નથી. એવો ભગવાનના રસનો અનુભવ કરવાને અન્ય જન્મની પણ આકાંક્ષા કરે છે. પણ જે આર્તભક્તો છે તેમનાથી તો એક ક્ષણવાર પણ ભગવાનનો વિયોગ સહન થતો નહિ હોવાથી તેમની તેવી ઇચ્છા થતી નથી. આથી અહિંમાં ફલમાં કોઇ પણ નિયમ નથી.

(પાઠોપસંહાર)—આ પાઠમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો વિચાર 'ક્યો' છે. સુ. ૧માં બાદરાયણ ભગવાનને પુરુષાર્થ જણાવે છે, અને તેમની પ્રાપ્તિ ભક્તિ દ્વારા ભગવાનના વરણથી છે એમ કહે છે. સુ. ૨થી ઉપસુધી જૈમિનિ કર્મ વિષેના પૂર્વપક્ષ કહે છે અને જણાવે છે કર્મજી મુખ્ય સાધન હોઇ શકે જાનાદિ તેનું અંગ છે. સુ. ૮માં બાદરાયણ પોતાના અનુભવથી એમ કહે છે કે ભગવાનનો જ સર્વથી અધિક તરીકે ઉપદેશ આપેલો છે. પછીથી સુ. ૯થી ૧૬ સુધી કર્મને અંગી કહેનાર જૈમિનિનું ખંડન કરે છે. સુ. ૧૬માં કર્મ ત્યાગ વિષેની શ્રુતિઓને આગળ ધરીને કર્મ વિષેના પક્ષને નબળો કરે છે. સુ. ૧૮માં જૈમિનિ પક્ષ કરે છે કે કર્મ ત્યાગની શ્રુતિ તે અપવાદરૂપ છે. બપારે સુ. ૧૯માં બાદરાયણ તેનો ઉત્તર આપે છે કે કર્મ કરવાની શ્રુતિ એજ અપવાદરૂપ છે. સુ. ૨૦માં કહે છે કે જેમ યોગમાં સમાધિના સાધન તરીકે ધારણા કહેલી છે તેમ જ્ઞાનના સાધન તરીકે કર્મ છે. અર્થાત્ સમાધિ સિદ્ધ થયા પછી ધારણાની જેમ જરૂર નથી તેમ જ્ઞાનાદ્ય પછી કર્મની જરૂર નથી. સુ. ૨૧માં કર્મના ત્યાગની શ્રુતિને રત્નતરૂપ, અર્થવાદ રૂપ કહેનાર જૈમિનિના પક્ષનું સમાધાન કરે છે અને સુ. ૨૨માં જણાવે છે કે ઉપાધ્યાયો પણ શસનના અગરૂપ નથી. કારણ કે તમામની એક વાક્યતા છે. સુ. ૨૪માં કહે છે કે જરામર્મ અગ્નિ હોવામાં અગ્નિ તથા ઇન્દ્રિયની પણ જરૂર પડતી નથી કારણ કે ત્યાં જ્ઞાની પોતેજ યત્ન રૂપ છે. આ રીતે કર્મ એ અંગી છે અને જ્ઞાન તેનું અંગ છે તેનું અપકલન કર્યું. સુ. ૨૫માં અશ્વત્થ દશાન્ત આપોને જણાવે છે કે ભગવાનના જ્ઞાનમાં કર્મ જ્ઞાન તથા ભક્તિનો ઉપયોગ છે. સુ. ૨૬માં કહે છે કે ભક્તોમાં ચમદમાદિ એ સ્વતઃ હોવાથી ભક્તિના સાધન તરીકે તે નથી. તેમજ જેમ જ્ઞાનીને માટે તેમની જરૂર છે તેમ પ્રવૃત્તિ ભક્તની તેને ખાસ જરૂર છે એમ કહી ચકાગે નહિ. સુ. ૨૭-૩૦માં કહે છે કે પ્રાણના અત્યય સમયે ગમે તેનું અન્ન લેવાથી દોષ નથી કારણ કે તે અખાદક છે, પણ તે ગિવાયના પ્રસંગે લેવાથી દોષ નડે છે. આ દશાન્તથી સુ. ૩૨થી ૩૨ સુધી વર્ણાશ્રમની અગત્યને સમજાવે છે વર્ણાશ્રમનું પાલન દરેકે કરવું જ જોઇએ પણ તે સાધન દશામાં અવસ્થ પાલન કરવું જોઇએ તેથી એમ કરવું નથી કે તેનો ત્યાગ કરનારને દોષ લાગે

છે સાધારણ રીતે આ નિયમ જરાગર છે, પણ જો ભક્તિમાર્ગમાં તે અન્તરાય રૂપ થતો હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને તે રીતે ત્યાગ કરવામાં કામ પણ દોષ નથી આમ સૂ. ૩૩થી૩૬માં જણાવે છે. અને સૂ. ૩૭થી૩૮માં એમ કહે છે કે ભક્ત ઉપર ભગવાનનો ખાસ અનુગ્રહ થતો હોવાથી મુક્તિ કરતાં પણ ભગવદીયત્વ-તદીયત્વ અધિક છે. આથી જ્ઞાન કરતા ભક્તિનું આધિક્ય છે. સૂ. ૩૯માં એમ કહે છે કે જૈમિનિ જેવાને જો પુષ્ટિ માર્ગનો ભાવ પ્રાપ્ત થયો હોય તો પણ ભગવદ્દેખાથી તેના તે ભાવનું તિરોધાન થતું નથી તો પછી શુદ્ધ પુષ્ટિ ભક્તનું તો શું કહેવું ? સૂ. ૪૦-૪૧માં કહે છે કે આવા ભક્તનું પતન થતું જ નથી કારણકે તેમને અધિકાર પરત્વે ફક્ત જ્ઞાન નથી જતાં ધારો કે શાપ વગેરેને લીધે તેનું પતન થાય તો પણ તે લાગ્યા વખત રહેતું નથી, તથા ભગવાનનો અનુગ્રહ ફરીથી સત્વર થાય છે તેથી જ્ઞાનીના પતનની મરણામણીએ તે ઉપપત્તનજ છે. જ્ઞાનીનું જો એકવખત પતન થયું તો ફરીથી તેનો ઉદ્ધાર નથી, ભક્તની જાગૃતમાં પતન થવા જતા પણ તેનો ઉદ્ધાર છે. સૂ. ૪૨માં પ્રચુર ભગવદ્ભાવવાળા તથા દેવરૂપનો ભોગ કરનારને માટે શુદ્ધત્યાગ આવશ્યક કહે છે. પણ અહિં આ શુદ્ધત્યાગ તે સાધન તરીકે નથી. આ વિષયમાં સૂ. ૪૩ તથા ૪૪માં આવેલ તથા ઓંકુલોમિના અભિપ્રાય આપે છે. ઓંકુલોમિતો શુદ્ધત્યાગને અતિવૃક્ત કર્મની માથે મરખાવે છે. અને કહે છે કે ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી થવા માટે શુદ્ધત્યાગ કરવાનો છે. સૂ. ૪૬નો ભાવાર્થ એવો છે કે સમદ્રમાં વિધિ મર્પાદ માર્ગ માટે છે. કાર્મિક, વાયનિક અને માનસિક સાધનમાંથી માનસિક સાધન પણ ભક્તિભાવવાળાને માટે વિધિત્ હોવાથી નિષ્પ્રયોજન છે. સૂ. ૪૭-૫૦ કહે છે કે વ્યસન દશાવાળાને માટે જ શુદ્ધત્યાગ છે જાકીના પુષ્ટિમાર્ગથી માટે શુદ્ધસાધન છે તેથી તેણે શુદ્ધસાધનનું નિર્વહણ ભગવત્સેવામાં કરવું. પુષ્ટિ-ભક્તનો શુદ્ધસાધન, તે સંન્યાસ ગુરુજ છે. આથી ભગવત્સેવામાં પ્રતિબંધ ન રહે તેની રીતે શુદ્ધસાધન ભક્તે ચલાવવો. સૂ. ૫૧માં કહે છે કે આ પ્રમાણે શુદ્ધસાધન ચલાવનારને મુક્તિના ફલમાં કામ પણ નિયમ નથી. આ રીતે કર્મ કરતાં જ્ઞાનનું આધિક્ય જણાવીને જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય આ પાદમાં જણાવ્યું છે.

ટાંચણ—

અધિ ૧ મ. ૧	ભગવાનની પુરુષાર્થતા	૩૩-૩૪	ભગવદ્ભોની સર્વોત્કૃષ્ટતા.
૨-૨૪	કર્મ કરતાં જ્ઞાનનું પ્રા- ધાન્ય	૩૫-૩૬	પુષ્ટિ ભક્તિમા આશ્રમધર્મોનું અનુસરણ.
૨-૭	કર્મની સ્વતંત્ર માધનતા વિશે ભૈમિનિનો પૂર્વપક્ષ	૩૭	પુષ્ટિભક્તની ભગવાનના વિરો- ધ અનુગ્રહમા પાતતા.
૮-૧૬	બાહ્યગણે ભૈમિનિના મતનું કરેલું ખડગ	૩૮	મુક્તિ કરતા તદીયત્વની શ્રેષ્ઠતા
૧૭	મન્દાસીને મારે કર્મભાગની આવશ્યકતા	અધિ ૪ ૩૯	પુષ્ટિ ભક્તના ભાવનું અતિરેખાનાય
૧૮	ભૈમિનિના અને કર્મભાગની શ્રુતિની અપવાદરૂપતા	અધિ ૫ ૪૦	પુષ્ટિ મહત્ત્વનું અપતન.
૨૦	સમાધિમા ધારણાની માફક કર્મની જ્ઞાનમા માધનતા	૪૧	તેના પતનમા ભગવદનુ ગ્રહણી પુનરુદ્ધાર
૨૧	કર્મભાગની શ્રુતિમા વિવેચ- કતા	અધિ ૬ ૪૨	પ્રચુર ભગવદ્ભાવ તથા સ્વરૂપનો ભોગ કરનાર માટે શુદ્ધિભાગની આવ- શ્યકતા.
૨૨-૨૩	ઉપાખ્યાનો તથા એક પક્ષના	૪૩	તે વિશે આત્રેય ઋષિનો મત
૨૪	જ્ઞાનીને કર્મના અગતી અ- નાવશ્યકતા	૪૪	ઔદુભેમિનો મત.
અધિ. ૨ ૨૫-૩૮	જ્ઞાન કરતાં ભક્તિનું આધિક્ય	૪૫	તેમા શ્રુતિનું પ્રમાણ
૨૫	અશ્વની મોક્ષ ભગવાનના જ્ઞાનમા કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિની સાધનતા	અધિ. ૭ ૪૬	પુષ્ટિ ભક્તિમાં માનસિક સાધનનું પલ્લુ વિધિત્ય
૨૬	શમ્ભુદેવિની જ્ઞાનમા સાધ- નતા.	અધિ. ૮ ૪૭	વ્યસન દશા સંહિત પુષ્ટિ ભક્ત માટે શુદ્ધિરથાશ્રમ- ની જરૂર
૨૭-૨૮	પ્રાણના અસ્થિમા ગમે તે પ્રકારના અજના ભક્ષણમા અદોષ	૪૮	પુષ્ટિભક્તના શુદ્ધિરથાશ્રમ અને મન્યામની વૃત્તિ
૩૦	માધન દશામા શુદ્ધ અજની તથા કર્મભાગની આવશ્યકતા	૪૯	ભગવત્સેવા માટે પુષ્ટિભક્તને શુદ્ધિરથાશ્રમ નિર્વહણ
અધિ. ૩ ૩૧	આશ્રમ કર્મની જ્ઞાનીને આવશ્યકતા.	૫૦	ઐહિક પ્રતિપદની નિવૃત્તિ થાય તેની રીતે શુદ્ધિરથાશ્ર- મના નિર્વહનની આવશ્યકતા
૩૨	શમ્ભુદેવિની અનુરૂપ સાધ- નતા.	અધિ. ૯ ૫૧	શુદ્ધિ-મુક્ત શુદ્ધિ પુષ્ટિ ભક્તના દેહમાં અગ્નિ- યમન.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧.

સાર.

આ અધ્યાયમાં ફક્ત કથન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રવણાદિ એ ફક્ત અન્તરંગ હોવાથી, તે સાધન છતાં આ પ્રકરણમાં તેનો વિચાર કર્યો છે. શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરેથી બ્રહ્મનું દર્શન રૂપી ફળ મેળવવાનું છે તો જ્યાં સુધી તે ફળ મળે ત્યાં સુધી તે વારંવાર કરવાં જોઈએ. (૧) કરણ કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં 'સ્વેત-કેતૂપાખ્યાનમાં તેનો નવ વખત ઉપદેશ આવ્યો છે. ભા. ૧૧-૧૪-૨૬ માં અર્થાત્ સ્મૃતિમાં પણ શ્રવણાદિને વારંવાર કરવાનું કહ્યું છે. (૨) આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી જ ફક્ત મળે છે. જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશરૂપી ફળ મળે છે જ્યારે ભક્તને સાક્ષાત્પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આત્મા તરીકે જ ઉપાસના કરવી; (સૂ. ૩) પ્રતિકોપાસનાથી ફળ મળતું નથી. શ્રુતિમાં બ્રહ્મદષ્ટિ રાખવાનું જ કહેલું છે. જ્યારે જ્ઞાનનું આધિક્ય થાય છે ત્યારે તે આપો-આપ ઉદય પામે છે. આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતિકોપાસના નથી પણ બ્રહ્મોપાસનાનું અંગ છે, તેથી તેનું પણ ફળ મળે છે. અંગોપાસકની આગળ ભગવાન્ પ્રકટ થઈને તેને અધીન થાય છે, તેની પાસે બેસે છે અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેની પાસે રહે છે. કેટલાક ભક્તો અન્ય ફળની ઇચ્છા નહિ કરતાં ભગવાનનું સ્મરણ જ કરે છે તથા તેમના ગુણનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે. (૬-૧૧) બ્રહ્મની સાથે ચિત્તની એકાગ્રતા થતાં ભક્તને બાહ્ય તથા આન્તરનું અનુસંધાન રહેતું નથી. (૧૨) પારલૌકિક ફળ મળતાં સુધી આ પ્રમાણે તેની રિર્થાત રહે છે. (૧૩) બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં ઉત્તર કર્મો-પાપ તથા પુણ્યનો આલેખ જ અને પૂર્વનો વિનાશ થઈ જાય છે. સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મોનો આ પ્રમાણે નાશ થાય છે. પણ જ્ઞાનીમાટે પ્રારબ્ધનો તો ભોગ કરે તો જ તે નાશ પામે છે. આને માટે અગ્નિહોત્રાદિનું અનુષ્ઠાન જનકાદિએ કરેલું, પણ જે પુણ્યભક્તો છે તેમને પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાને માટે તેનો ભોગ કરવો પડતો નથી. તેનો મધ્ય અને સિંગ દેહનો ત્યાગ કરીને અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે અને પછી બ્રહ્મ સાથે પોતાના ભોગ ભોગવે છે.

અધ્યાય ૪

પાદ ૧

કારિકા.

૧સમન્વય, ૨અવિરોધ અને ૩સાધનથી જો પ્રહાને જાણનાર હોય તો તે જીવતો, મરેલો હોય, ગતિ કરતો, અગર ક્ષયયુક્ત હોય તો તેની આગળ વ્યવસ્થા શુ હોય છે તેનું વિવેચન ચોથા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે, માટે ૪પ્રહાના જાણનારાથી આ ૫પ્રમાણે જ કરાવુ જોઇએ, ૬બીજી રીતે નહિ ૪૦-૪૧

૭જો મૂઠો તામસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને સર્વનો ૮વિવેક ૧૦શાસ્ત્રના નાશ માટે કહે છે તેઓ સત્પુરુષથી શેષ થયે છે- (તેમના વચનો તરફ લક્ષ આપવુ જોઇએ નહિ) તેમજ જે તેમને અનુસરનારા છે તે પણ પ્રહાવિદની અર્થિ વગેરે માર્ગથી અતપાશથી પણ ગતિ ન હોય તો આ ૧૧શાસ્ત્ર ૧૨તામસ સૂત્રોના વિનાશપૂર્વક વૃથા થાય-૪૨-૪૩

પ્રહાની ૧૩ગતિની શ્રુતિ મુષુમ્મિ અને મુક્તિ વિષેની ૧૪અહિંસા છે નહિતો શ્રુતિનો અર્થ થાય નહિ અને જો હોય તો શા માટે વ્યાસ તે પ્રમાણે અર્થ કહે નહિ ૪૪

કેટલાકો તામસી બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને જે ૧૫મુક્તિ વિષે કહે છે તે મુષુમ્મિ શ્રુતિનો અર્થ છે, પણ તે મોહથીજ અન્યથા મતિ છે ૪૫

માટે ૧૬જીવતા પ્રહાવેતાનું ૧૭કાર્ય ૧૮પ્રથમ કહેવામાં આવે છે તેને નવ વળત ઉપદેશથી શ્રવણાદિની ૧૯આવૃત્તિ કહી છે દર્શનના ૨૦અર્થત્વના લિંગથી પણ જીહિના

(૧) અધ્યાય પહેલામાં કહેલો અર્થ (૨) અધ્યાય બીજાનો અર્થ (૩) અધ્યાય ત્રીજાનો અર્થ.

(૪) અહિંસા આની શમ થાય કે પુરષે ઉપામનાદિરૂપ જ્ઞાન સાધનનું અનુપાન કરવું જોઇએ એમ પૂરીધાત્રા મહેવુ છે તો તેને ફરીથી અહિંસા શા માટે ડ્યન ડગામાં આવે છે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે અહિંસા પ્રહાવેતા એટલે ઉપામનાદિ સાધનનાજો મમગ્વો મુક્તિપલ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવો નહિ. (૧) ઉપામનાદિ સાધનોનું અનુપાન તેણે કરવું જોઇએ (૨) અર્થાત્ સાધન કરનાને તત્પર રહેવું જોઇએ, શાન્ત રહેવું નહિ (૩) અહિંસા શમ થાય કે પ્રહાવેતાને તો મોહપણ કાર્ય કરનારા નથી એવું શ્રુતિમાં કહેવું છે કે પ્રમવચા કરિયમ્નોયપા નાવમાત્રાય લોક તેમ સ્મૃતિમાં પણ દર્શાવેલો નિપેધ કોઈ છે દદ શત્રવતિરેવ દશાદમ્મસ્ય માનર ૧ શત્રુમન્થવચ સતુજ્જતત્વ કાર્ય ન વિચલે તો ૧૭ી શા માટે પ્રહાવેતાએ કાર્ય કરવું જોઇએ એમ મહેવામાં આવે છે આ શકાના ઉત્તરમાં અહિંસા આ પ્રમાણે કહે છે (૮) સર્વ અર્થના વિપરીત અર્થનો અનભાસ કરનારી શુદ્ધિ તે તામસી જ બી મા તામસી બુદ્ધિ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે જર્મ જર્મમિતિ ચા મન્થતે તમમાત્મા સર્વ નિવરીત ધ વુદ્ધિ મા પાર્ય તામનો (૯) માયિન્ત્વ અર્થાત્ અગુણ અન્તરી ઉપામના તથા ગુણો ઉપદેશ વગેરે માયિક છે એમ કહેવું (૧૦) પૂર્વમીમાસા અને ઉત્તરમીમાસા શાસ્ત્ર (૧૧) આ અધ્યાયનો ત્રીજો પાદ (૧૨) તમામ સૂત્રો એટલે સુ ૧ થી સુ ૧૭ સુધી અર્થાત્ પગની પ્રાપ્તિ સાધન વગર પણ થાય (૧૩) અહિંસા શકા થાય કે તમે પણ સૂત્રોને અલ્પ પંચે ની રીતે લો છો તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે (૧૪) દદગ પિષામાં પ્રહાવેતાની મતિના પ્રમણમાં (૧૫) ક્ષીણ્ય મતની માદક મનોધ ગહિના મુક્તિ એવો અર્થ છે (૧૬) જનદદશામાં (૧૭) જ્ઞાન દ્વને અનુકૂળ આવરણક કાર્ય (૧૮) પ્રથમ પાદમાં (૧૯) પ્રથમ અધિકરણનો અર્થ ત્યા નજુ હેતુઓ આપ્યા

૨૧અવધાતની માફક શ્રવણાદિની આવૃત્તિમાં '૨૨આત્મા' એવીજ દૃઢમતિ બને છે. ૪૬-૪૭

વળી ૨૩આપાતતઃ દર્શન. તેની સાથે અલેદતાથી ૨૪પણુ ગોધાય છે. પ્રતીકની-
૨૫ઉપાસના ૨૬વગેરેનો ૨૭ભાવ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતો નથી. ૪૮

ત્યાં પણ ૨૮આલગ્નન માટે બ્રહ્મદષ્ટિનો વિશેષ છે. આદિત્ય વગેરેની ઉપાસના બ્રહ્મદષ્ટિનાં ૨૯અંગ છે, તેમની સ્વતંત્રતા નથી. ૪૯

હવે ૩૦મનન તથા નિર્દિધ્યાસનમાં ૩૧વિશેષ કહેવાય છે. આસન વગેરે છ ૩૨અંગો-
થી તો ચિત્તને ૩૩શ્રોતાત્થમાં જ ૩૪મતિથી ધારણ કરવું, આ પ્રમાણે કરવાથી પછી
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરશે. ૩૫તેને ધર્મ તથા અધર્મનો ભય નથી એવો વિશેષ નિશ્ચય છે. ૫૦-૫૧

૩૬અગ્નિહોત્રાદિક કરવાં જોઈએ. સંન્યાસ ફલમાં જ છે. જો પુરુષ છ ૩૭ રીતે વ્યક્ત
થાય તો પ્રારબ્ધના અન્તે ૩૮ફલ ૩૯થાય પર

આટલો સૂત્રકર્તાએ પ્રથમ પાઠમાં નિર્ણય કર્યો છે. બીજા પાઠમાં મરનારની સઘળી
ઇન્દ્રિયોનો પ્રથમ ૪૦લય જણાવ્યો છે. તેમ સિંગ શરીરની પણુ નાકીની ઉત્કાન્તિ
અર્ધિઆં કહી છે. તેમજ દિવસ અને અયનથી કરેલા લેહ અર્ધિઆં નથી એમ કહે છે.

ત્રીજામાં ક્રમશુક્તિમાં જે માર્ગ જેને યુતિ પ્રમાણે મનાયલો છે તેનો નિર્ણય તથા
૪૨અન્ય માર્ગોની અપ્રાપ્યતા વર્ણવે છે ૫૫

તેમ ગતવ્ય પરબ્રહ્મ તે કાર્ય નથી તેમ લોક નથી એમ કહે છે. ચોથામાં પુષ્ટિ
અને મર્યાદાના લેદથી ફલ કહેવાય છે. પ્રભુજ ફલરૂપ છે, અને તેમની નિર્દોષતા વર્ણવે
છે. અને તેમની લીલાની નિત્યતાથી અખિલ પૂર્ણ શુણ્યત્વ પણ કહે છે. ૫૬-૫૭

છે નવ વખત કહ્યું છે તેથી, દર્શનનો અર્થ છે તેથી, તેમ સિંગ છે તેથી (૨૦) બ્રહ્મના દર્શન માટે
શ્રવણાદિ કરવાં જોઈએ તેથી (૨૧) જેમ ક્રોધિનદન્તિ એ વાક્યમાં ડંગેરનાં ફોતરાં ઉખડી જાય ત્યાં
સૂધી તેને ખાંડવામાં આવે છે તેમ દર્શન ફલની પ્રાપ્તિ થવાં સૂધી શ્રવણાદિ કરવાં જોઈએ (૨૨) ભગ-
વાન (૨૩) ભગવાન મર્ચાતમક હોવાથી, તેમ સર્વ સ્વરૂપ હોવાથી જીવ અને આત્માના અભેદથી જે
દર્શન હોય છે તે આપાતન દર્શન મમન્ય છે (૨૪) 'પણુથી એવું સૂચવાય છે કે અધિકાર પ્રમાણે
આત્માનો ઉપદેશ કરતો જોઈએ એમ બ્રહ્મવેત્તાનું બીજું કાર્ય છે (૨૫) પ્રતીમાપાતનાનું વૈદક્ષ્ય
જણાવે છે (૨૬) વગેરેથી કર્મમાર્ગવનું પ્રદર્શ કરવામાં આવે છે. (૨૭) જ્ઞાનીત્વ અથવા ભક્તિ (૨૮)
ધ્યાનના વિષય તરીકે સ્વીકાર માટે (૨૯) ઉપકારક છે (૩૦) લક્ષિનદારા મનનમાં (૩૧) ભગવાનના બાહ્ય
અને આંતર પ્રાકટ્યનો વિગેય (૩૨) શ્રવણાદિની આવૃત્તિ, આત્મામાં અભેદ દર્શિ, તેનું મદ્ય અપ્રતિષ્ઠાપામન,
મર્ચન બ્રહ્મદષ્ટિ અને આદિત્યાદિમાં અંગશુદ્ધિ-આ છથી ચિત્ત શ્રીન અર્થમાં ભગવાનમાં ધારણ કરવું જોઈએ
(૩૩) ભગવાનમાં (૩૪) મનનથી આરંભીને (૩૫) નિરુપદિ પ્રેમવાગાનો (૩૬) અ. ૧૬ વગેરેનો અર્થ
આપે છે. (૩૭) અગ્નિદોષથી મોક્ષ સૂચીનાં પાંચ કર્મ અને જ્ઞાન એમ ૭ પ્રકારથી (૩૮) મોક્ષ (૩૯)
વ્યક્ત થાય (૪૦) પુષ્ટિમાર્ગોનો મર્ચ ઇન્દ્રિયનો લય ભગવાનમાં હોય છે. મર્ચાદમાર્ગોનો જ્ઞાનાર્થ
(૪૧) અધમાધિકારીમાં ઉત્કાન્તિ (૪૨) લક્ષિન અને જ્ઞાન મિત્રાવન માર્ગ

આ ફલ પ્રકરણ છે તો પણ સાધનરૂપ થવણીની અન્તરંગતા જણાવવાને તેના નિશ્ચયને પણ કહે છે.

આવૃત્તિરસકુંડુપદેશાંત ॥૪-૧-૨॥

* (અવણાદિની) આવૃત્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે વારંવાર કરવાનો ઉપદેશ છે.

‘અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ, અવણ કરવું જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ નિહિધ્યાસન કરવું જોઈએ.’ (ખ. ૪-૫-૬) વગેરે વાક્યોથી વિહિત ‘અવણાદિ એક વખત કરવું જોઈએ કે ઘણી વખત એમ સંશય યથાય છે. ચોખ્ખા યથા ત્યાં સુધી હાંગરને ખાંડવી તેની માફક દર્શન જેનું ફળ છે તેવા અવણ વગેરેની તેની સિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી આવૃત્તિ કરવી ન્યાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ખાંડવાનું છોડાં ઉપેક્ષવા રૂપી દૃષ્ટનું સાધન હોવાથી તે પ્રમાણે ભલે ખરેખર હો, પણ અહિંયાં તો અદૃષ્ટનું સાધન હોવાથી એક વખત કરેલાથી જ અદૃષ્ટદ્રાશ ફલ સંપાદનની સંભાવના હોવાથી આવૃત્તિ પ્રયોજક વગરની છે. એમ હોય તો ‘કહેવાય છે

અવણાદિની આવૃત્તિજ શ્રુતિને અભિમત છે. શાથી? વારંવાર તેનો ઉપદેશ કર્યો છે તેથી. છાન્દોગ્યમાં શ્વેતકેતુના ઉપાખ્યાનમાં “આ સઘળું તેના મય છે. તે સત્ય છે. હું શ્વેતકેતુ તે આત્મા પ્રવક્ષ્ય છે” (છાં ૬-૮-૭) એ વાક્યથી જડ અને છવ પ્રજ્ઞ રૂપ છે એમ નવ વખત ઉપદેશ આપ્યો છે. અને બીજી એક વખત ઉપદેશ આપવાથી

મુત્ત ૧—(૧) ચોથો અધ્યાય ક્ષ પ્રકરણ કહેવાય કે કારણ કે તેમાં ફલનો વિચાર દેવાય છે (૨) અવણ એ નવધા ભક્તિનો પ્રકાર હોવાથી અને સાધનરૂપા હોવાથી અવણ પણ સાધન છે. છતાં સાધનાધ્યાયમાં તેનો વિચાર નહિ કરનાં આ ફલ પ્રકરણમાં કર્યો છે તેનું કારણ કે તે ફલનું અન્તરંગ છે. (૩) શ્રુતિમાં આત્માનું અવણ વગેરે કરવાનું કયું છે તો તે એક વખત કરવું કે ઘણી વખત? એ શંકા છે (૪) જેમ હાંગરને ચોખ્ખા નીકળે ત્યાં સુધી ખાંડવામા આવે છે તેમ અવણાદિથી સ્વલદર્શન થાય ત્યાં સુધી તે કરવાં, અર્થાત્ સ્વલદર્શન થતા સુધી વારંવાર તે કરવાં એમ કહે છે. દર્શનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થયા પછી તેની આવરવસ્તા નથી એમ નો કોઇ કહે તો પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે કે હાંગર અને ચોખ્ખાનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય નહિ. કારણ કે તે દૃષ્ટાન્તમાં દૃષ્ટ ફલ છે જ્યારે અવણાદિનું ફલ અદૃષ્ટ છે, અર્થાત્ હાંગર ખાંડતાં ચોખ્ખા ક્યારે નીકળશે તે ખાંડનારને ખબર પડે છે. જ્યારે અવણાદિનું ફલ અદૃષ્ટ છે તેની ખબર પડતી નથી. આથી અદૃષ્ટના સાધનરૂપ અવણાદિમાં દૃષ્ટના સાધનરૂપ હાંગર ખાંડવાનું દૃષ્ટાન્ત ધરી શકતું નથી. આથી અવણાદિની અનેક વખત આશ્રિત કરવી જોઈએ તે પણ સંભવતું નથી (૫) ઉપરની શંકાના ખૂલાસામાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ રીતે કયું છે કે અવણાદિની આવૃત્તિ વારંવાર કરવી. (૬) શ્રુતિનું પ્રમાણ હાંસિક્યના શ્વેતકેતુપાખ્યાનમાંથી આવે છે. ત્યાં જડ અને છવ એ બન્ને સ્વલદર્શન છે એમ નવ વખત ઉપદેશ શ્વેતકેતુને આપ્યો છે, અર્થાત્ નવ વખત શ્વેતકેતુએ સ્વલ વિષેનો ઉપદેશ અવણ કર્યો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રુતિ પણ અવણાદિની

* આ અને પછીના સૂત્રના બે રીતે અર્થો કરવામાં આવે છે. જુઓ વિચેચન તથા કૃતનોદ અમર પાઠ્ય વિભાગ.

જો અર્થની સિદ્ધિ હોત તો એકજ અર્થનો વારંવાર ઉપદેશ ન આપત કારણ કે પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી. ૧ આથી ખાંડવાની માફક અન્તઃકરણના દોષની નિવૃત્તિ તે દૃષ્ટનું સાધન છે, અન્ય ઉપદેશો અન્તિમ તેના તેના જ્ઞાનનું સાધક છે એમ માનવું જોઈએ. ૧

અહિંઆજ અન્ય હેતુ કહે છે.

લિङ्गाच्च ॥૪-૧-૨ા

અને લિંગ (સ્મૃતિ) છે તેથી.

શ્રુતિના અનુમાપક તરીકે સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે “જેમ જેમ મારી પવિત્ર કથા યોના શ્રવણ તથા ધ્યાનથી આ આત્મા પવિત્ર થાય છે તેમ તેમ જેમ અંજનથી સંપ્રયુક્ત ચક્ષુ જુએ તેમ પ્રક્રમ તરવને તે જુએ છે” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૬) વગેરે. રૂપની સ્મૃતિ તેની આવૃત્તિને જ ફક્તના સાધક તરીકે કહે છે. “અહિંઆં દૃષ્ટાન્તથી પણ શ્રવણાદિ દૃષ્ટનું સાધન સૂચવાય છે, અરે આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ” (જુ. ૪-૫-૬) એ પદથી શ્રવણાદિના ફલરૂપ દર્શન પ્રથમ કહીને તેમનું શ્રવણ કરવું જોઈએ વગેરેથી તેના સાધનોને પાછળથી જ કહે છે તેનાથી આત્માનું “પરોક્ષ પણ જ્ઞાન પછીનું” ફલ રૂપ છે. અને ભક્તિમાર્ગમાં તેના “સજાતીય તરીકે ફલના મધ્યમાં તે આવે છે તેથી શ્રુતિને તે અભિમત છે એમ જણાય છે. ૧૦ તેથી સૂત્રકારે પણ ફલ પ્રકરણમાં પશું સાધનનો વિચાર કર્યો એમ નિગૂઢ આશય છે. તો પણ શબ્દના “ક્રમ કરતાં અર્થનો ક્રમ વધારે મજબૂત છે એ ન્યાયથી “દર્શન કરવું જોઈએ” એ પદના પાછળના “સંગ-

આવૃત્તિ થયાં જોઈએ એમ જણાવે છે (૭) જેમ ખાંડવાથી ચોખા મળે છે તેમ શ્રવણથી અન્તઃકરણના દોષ નિવૃત્ત થાય છે માટે તે દૃષ્ટનું દાર સાધન છે. ભાવાર્થ—ફલ માર્ગમાં શ્રવણાદિ સાધનો આવશ્યક હોવાથી તેમની વારંવાર આગ્રહ કરી જોઈએ. તે વિષેનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે આ સૂત્રનો ખીણ રીતનો અર્થ એ છે કે કર્મમાં ફલરૂપ પુનર્જન્મ હોય છે. શ્રુતિમાં તેનો વારંવાર ઉપદેશ થી તેથી.

સૂત્ર ૨—(૧) લિંગતો. અર્થ સમજાવે છે. શ્રુતિના અર્થનું અનુમાન કગવનાર સ્મૃતિ તે લિંગ કહેવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનુમાનનું અનુમાપક તે લિંગ છે તેમ શ્રુતિના અર્થનું અનુમાન કગવનાર સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે (૨) અન્તઃકરણ (૩) કાજલ આંજીવું ચક્ષુ (૪) શ્રવણાદિની આગ્રહિયી ફલ મળે છે એમ જણાવે છે (૫) અહિંઆં સ્મૃતિમાં (૬) ચક્ષુના દૃષ્ટાન્તથી શ્રવણાદિનું ફલ દર્શન છે તે પ્રથમ કહેવાય છે. (૮) શ્રવણાદિના અવાન્તર ફલમાં કારણ કહે છે (૯) જગત્પ્રાપ્તો માનવ આશાસ્ત્રકાર એ પરમ ફલ છે આથી સાક્ષાત્કાર રૂપથી તે એકાન્તીય દોષથી તેનાથી ભગવાનનું સાધુપ માનસ છે (૧૦) અવાન્તર ફલનો મુખ્ય ફલમાં અવાન્તરભાવ હોય તો પણ (૧૧) જો કે આ તત્ત્વમાં શબ્દ કમજો મુખ્ય છે તો પણ પૂર્વગીમાસા અને ઉત્તરગીમાસા એક સાત્ર હોવાથી એકજ શાસ્ત્રનાં બે અંગ હોવાથી પૂર્વ ગીમાંમાનો પણ આદર કરવો જોઈએ. આથી લાં “અર્થોર્થેનં જુરોતિ” “યવાનૂ પવતિ એ વાક્યના વિચારમાં શબ્દ ક્રમ કરતાં અર્થક્રમ વધારે જણવાનું છે એવા ન્યાયનોજ આદર કર્યો છે તે અહિંઆં પણ લીધો છે (૧૨) આત્માનું અરે શ્રવણ કરવું જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ, નિદિધ્યાનન

ન્ધમાં તો કહેલી રીતિ અવસરને પ્રાપ્ત કરતી નથી તેથી ^{૧૩} પ્રકૃત વિચારની ફલ પ્રકરણ સાથે સંગતિ નથી. માટે અન્ય પ્રકારથી પણ સૂત્રનો અર્થ કહેવાય છે. આવૃત્તિ છે. કારણ કે વારંવાર ઉપદેશ કરે છે ^{૧૪} શ્રુતિ તો સાક્ષાત્ અને પરમ્પરાના લેદથી પુરુષાર્થના સાધન તરીકે ^{૧૫} હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીઓ તરફ કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ કરવી જોઈએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. ^{૧૬} ત્યાં ^{૧૭} તેમના ^{૧૮} સ્વરૂપને ત્રીજા અધ્યાયમાં બાહ્યરૂપે કરેલું છે. પછી તો અધ્યાયમાં તેમના ફલનો વિચાર કરાય છે. ત્યાં પ્રથમ કર્મમાર્ગના ફલને કહે છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનું કર્મ પ્રમાણે ઉત્તમ અને અત્યુત્તમ ફલ છે. માટે તેના સાધન તરીકે જ ^{૧૯} તે કરવું જોઈએ; સ્વતંત્ર રીતે નહિ એવું જણાવવાને આવૃત્તિ છે. કર્મમાર્ગની આવૃત્તિ પુનર્જન્મનું ફલ છે. તે પણ વારંવાર હોવું જોઈએ. આ પરમ ફલ આવૃત્તિથી ^{૨૦} જન્મે સ્થળે પણ જોડાય છે. અને વળી ^{૨૧} અહિંમાં પ્રમાણની સરખામણી વારંવાર ઉપદેશથી તેને હેતુ તરીકે કહે છે. કાળજી કે શ્રુતિમાં કર્મ માર્ગમાં પુનર્જન્મનો વારંવાર ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. નહિ તો એક વખતના ઉપદેશથી જ તે સમજાય તો પણ વારંવાર ઉપદેશ નકામો જાય. આથી તે પ્રમાણે અર્થ છે. ^{૨૨} જ્ઞાનસનેયિ શાખામાં કહેવાય છે કે “એજ પ્રમાણે આ શારીર આત્મા આ અંગોમાંથી સંપૂર્ણ મુક્ત થઈને ફરીથી પ્રત્યેક ન્યાય તરફ વિપરીત યોનિથી પ્રાણ માટે જ દોડે છે.” (ખૂ. ૪-૩-૩૬) ત્યાંજ વળી તે પ્રદોતથી, આ આત્મા નિઃક્રમણ કરે છે એમ ફરીને કહેવાય છે. તેનો વિદ્યા તથા કર્મ તથા પહેલાંની પ્રજા બરાબર આરંભ કરે છે” (ખૂ. ૪-૪-૨) ત્યાંજ આ પછી આ પ્રમાણે છે “તે જેમ તૃણની જલો” (ખૂ. ૪-૪-૩) થી ઉપક્રમ કરીને કહે છે “આ પ્રમાણેજ આ પુરુષ આ શરીરનો ત્યાગ કરીને તે અવિદ્યાને દૂર કરીને બીજા નવીન વધારે હિતકારક રૂપને ધારણ કરે છે અથવા પિતૃ, ગન્ધર્વો, બ્રાહ્મ પ્રજાપતિ દેવ કે મનુષ્યોના રૂપને ધારણ કરે છે” (ખૂ. ૪-૪-૪) ત્યાંજ આગળ કહેવાય છે, કર્મના અન્તને પ્રાપ્ત કરીને અહિંમાં જે કંઈ એ કરે છે તે લોકમાંથી ફરી આ લોકમાં કર્મ માટે આવે છે.” (ખૂ. ૪-૪-૬) અહિંમાં અન્ય હેતુ કહે છે. લિંગ છે તેથી. સ્પષ્ટ. વેદના અનુમાપક તરીકે સ્મૃતિ લિંગ કહેવાય છે. અને તે ભગવદ્ગીતામાં “ત્રણ વેદને બ્રહ્મનાર” (ભ. ગી. ૯-૨૦) થી શરૂ કરીને “આ પ્રમાણે ત્રણ ધર્મને પ્રાપ્ત થયેલા સંસારમાં આવે છે અને જાય છે અને પોતાની કામનાઓ મેળવે છે” (ભ. ગી. ૯-૨૧) સુધીમાં કહેલ છે. વળી “બ્રહ્મના લોક સુધી, હે અમુન, તમામ પાછાં કરે છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એમ પણ છે.

કરવું જોઈએ, તેનું દર્શન કરવું જોઈએ એવો મંત્રન્ય કરવામાં આવે તો (૧૩) સાધનોની આવૃત્તિ કરવી તે અહિંમાં પ્રકૃત છે તેનો વિચાર તે પ્રકૃત વિચાર કહેવાય છે. (૧૪) આ રીતે અન્ય પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા કરીને પૂર્વાધ્યાય સાથે આની સંગતિ દેખાડે છે. (૧૫) હીનાધિકારી માટે કર્મ, મધ્યમધિકારી માટે જ્ઞાન અને ઉત્તમાધિકારી માટે ભક્તિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે. (૧૬) ત્યાં સાધનના નિરૂપણમાં (૧૭) તેમની કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની, (૧૮) સ્વરૂપ ફલને ઉપયોગિરૂપ (૧૯) તે કર્મ આ રીતે ભક્તિ માટે અથવા જ્ઞાન માટે કરેલું કર્મ ઉત્તમ ફલનું આપનાર છે (૨૦) ઉભયત જન્મે સ્થળે સાધ્યમાં અને હેતુમાં (૨૧) અહિંમાં કર્મમાર્ગમાં વારંવાર જન્મની આવૃત્તિરૂપ ફલ છે (૨૨) બૃહદારણ્યકના શારીર બાહ્યમાં

૨૩ અથવા—“એવાં કર્મ કરનાર, અને જેવા આચારવાળો હોય છે તે પ્રમાણે તે થાય છે. આરાં કર્મો કરનાર, સાધુ થાય છે પાપ કર્મ કરનાર પાપી થાય છે પુણ્યકર્મથી પુણ્યશાળી થાય છે” (ગુ. ૪-૪-૫) એવી શ્રુતિ વર્તમાન જન્મ અને કર્મને પૂર્વજન્મની સાથે સંબંધ ધરાવનાર કર્મોના અનુભાવક ૨૪ કહે છે તેથી કર્મવાળાને પુનર્જન્મ અવશ્ય હોય છે એમ જણાય છે. આમ હોવાથી સિંગ તરીકે નિરૂપણ હોવાથી “એવો ૨૫ અર્થ થાય છે. નિવૃત્તિ માર્ગવાળા તેને પણ જ્ઞાનમાં ૨૬ ઉપકાર કરનાર જ દ્રષ્ટા છે, તેના જન્મને મીટાવતા નથી. કારણ કે તેમાં પ્રમાણનો અભાવ છે.

૨ આત્માધિકરણ

આ રીતે કર્મનાં ફલનો વિચાર કરીને જ્ઞાનના ફલને વિચારે છે.

આત્મેતિ તૂપગચ્છન્તિ ગ્રાહ્યન્તિચ ॥૪-૨-૩॥

“આત્મા” એમ જાણીને ઉપાસના કરનાર બ્રહ્મની પાસે જાય છે, અને તેને ઉપદેશ કરે છે.

પૂર્વે કહેલા અર્થના વ્યવસ્થેદ માટે “તુ” શબ્દ છે. જ્ઞાનીઓ તો ભગવાનને આત્મા તરીકે ખરેખર ઉપાસે છે. એ જો અનેક જન્મો સુધી તેવી ને તેવી નિરંતર હોય તો ભગવાન તેમના હૃદયમાં સ્ફુરે છે. ત્યારે સ્વ આનંદના અંશના પણ આવિર્ભાવ થી બ્રહ્મરૂપ થતાં આત્મા તરીકે જ બ્રહ્મની સ્ફુર્તિ થાય છે. તેથી તેના *આનંદરૂપ ણંગોને તેના અનુભવ કરે છે. આ પ્રમાણે વિચિત્ર થયેલા તે પ્રારબ્ધની સમાપ્તિમાં દેહ ન્યારે આદ્યો જાય છે ત્યારે ત્યાં પ્રવેશ પામે છે. સર્વને ઉપકાર કરનાર એવો પદાર્થ

(૨૩) સિંગ શબ્દનો સ્મૃતિ અર્થ બધાને જાણીતા નથી. માટે અન્ય અર્થ કરે છે. (૨૪) જો અસારના જન્મ તથા કર્મ શુભ હોય તો પૂર્વ જન્મનાં કર્મ તથા આવરણ શુભ હોવાં જોઈએ તેવું અનુમાન કરાવનાર તે છે. (૨૫) જન્મની આશ્રિતરૂપ અર્થ. તેવું-કર્મવું (૨૬) કર્મ જ્ઞાનમાં ઉપકારક છે ચિત્તની શુદ્ધિ કરવામાં જ્ઞાનવું કર્મ ઉપકારક થાય છે. તે સિવાય બીજી રીતે નહિ. ભાષ્યાર્થ ભા. ૧૧-૧૪ ૨૬ માં કહે છે કે જેમ જેમ ભગવાન્ની પુણ્ય કથાના શ્રવણથી અંતઃકરણ વિચિત્ર થાય છે તેમ તેમ તે પરમાત્માનું દર્શન કરી શકે છે. આ સ્મૃતિવું વાક્ય પણ એજ જણાવે છે કે શ્રવણાદિની વારંવાર આશ્રિતિ થયી જોઈએ. ૨

અધિ ૨ સૂત્ર ૩—(૧) અદિઆં કર્મના ફલનો વિચાર કરવાનો નથી પણ જ્ઞાનના ફલનો વિચાર કરવાનો છે. એમ જણાવવાને “તુ” પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. (૨) ઉપાસના. જ્ઞાનીઓ તો બ્રહ્મ એટલે આત્મા એમ સમજે છે. અર્થાત્ દક્ષત યાતા કે જેવ નંદિપણ કેવલ જ્ઞાનજો રૂપે બ્રહ્મને જાણે છે. બ્રહ્મને સંસ્વિદાનંદ તરીકે નહિ ઉપાસતાં કેવલ “ચિત્” જ્ઞાન તરીકેજ ઉપાસે છે. (૩) તે ઉપાસના જ્ઞાનવું ફલ ક્યારે થાય તે જણાવે છે. અનેક જન્મો સુધી જ્ઞાનીઓની ઉપાસના થાય તો તેમને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. (૪) આત્માના આનંદ રૂપીજ આત્માનો અનુભવ કરે છે. (૫) આત્માના આનંદમાં રિચત રહે છે. ત્યારે તેનાં પ્રારબ્ધ નાશ પામે છે અને પછી દેહવું બંધન છૂટી જાય છે, ત્યારેજ તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થયા વગર તથા દેહનાં બંધન છૂટ્યા વગર બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી (૬)

નરૂપગચ્છન્તિ ના બે અર્થો છે. બુદ્ધિઓ કુટનોટ અગર સૂત્ર પદાર્થ વિભાગ.

જ્ઞાન પણ ભગવાને તેને આપ્યું એવું પ્રવચન પણ તેના ફલની મધ્યમાં પણ હોય છે. તેથી અધિકારી ઉપસ્થિત હોય તો તેજ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે. આ જ “આત્મા” વગેરેથી કહે છે. સમીપમાં જવું એટલે પ્રવેશ. અથવા (શંકા)-જ્ઞાન “અને ભક્તિનું ફલ અનાવૃત્તિ છે માટે તે ઉત્તમ છે. કર્મ નહિ એવા આશયથી કર્મના ફલની આવૃત્તિ છે એમ ને કહેવાયું” ત્યાં આ વિચારાય છે તેની ફરીથી આવૃત્તિ નથી” (કા. ૩) એ શ્રુતિ “સર્વથા અનાવૃત્તિને કહે છે કે “અમર” શબ્દથી તેની નિવૃત્તિ માત્રક અવધિ-વાળી આવૃત્તિ કહે છે? અહિં આં શું યુક્ત છે? “મર્યાદાવાળી જ આવૃત્તિ તે” કહે છે. “તોપણ પૂર્વ કર્મની નિયતિને ‘રતે’ પણ સ્વીકારી છે તેથી ‘રતે’નો વધવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને તેનું ‘અતિક્રમણ’ ‘મુશ્કેલ છે તેથી તથા તેના ફલનો ‘અનુ-ભવ આવશ્યક છે તેથી.

૭ વળી “એને જાણે છે” (જૂ. ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિથી જ્ઞાન થાય તોજ ન્દે હોય છે. જેમાંથી વાણી “(તે. ૨-૯) “અગૃહ્ય તેનું ગ્રહણ થતું નથી. (જૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રશ્નના જ્ઞાનનો અસંભવ છે તેથી આનાથી જ ભક્તિનો પણ જવાબ આપ્યો છે એમ જાણવું જોઈએ કારણ કે જ્ઞાનના “આ વિષયમાં સ્નેહનો સંભવ નથી.

૮ વળી “સર્વનો વશ કરનાર સર્વનો શાસક” (જૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓથી આપણા જેવા જેના અવતારનાં કર્મોનું જ્ઞાન કરે છે, અને તત્ત્વથી જેને જાણુતા નથી” (ભા. ૨-૬-૩૭) વગેરે શ્રુતિઓથી તેની ૧૦ પ્રાપ્તિમાં અતિ હીન, જીવિતની પ્રત્યાશા શી હોય? માટેજ ઉપદેશનો ૨૧ અસંભવ પણ છે. આમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

જુ ૨૨ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો નિરાસ કરે છે. અહિં આં આ આશય છે. આપે સત્ય

પક્ષમાં (૭). પ્રથમ મુનાર્થજ દ્વંદ્વો છે અધિદ્રણ્ય વિષે કંઈ પણ ક્યું નથી. આથી અધિદ્રણ્યની રચના વિષે કહે છે. (૮) જ્ઞાન અને ભક્તિનું ફલ અનાવૃત્તિ જણાવવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન અને ભક્તિથી મોક્ષ મળે છે. અને તેથી અહિં આં પાછા ફરવું પડતું નથી કર્મવાળાને પાછા ફરવું પડે છે માટે કર્મ કરતાં જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉત્તમ છે (૯) મિત્રકલ આવૃત્તિ નથી એમ કહે છે કે અમુક વખતે આવૃત્તિ થાય છે એમ કહે છે? (૧૦) અમુક માણસના માટે જ્યારે એમ કહીએ કે તે “અમર છે” તો તેનો અર્થ એટલો જ કે માધારણ રીતે મનુષ્યનું મરણ સો વર્ષનું હોય છે, તેથી તેટલી ઉંમરે તેનું મરણ થયું નથી, એ રીતે તે અમર છે પણ તેવી એમ સમજવાનું નથી કે તેનું જિન્દગી મરણજ થતું નથી. તેને પણ મરણ તો હોય છે, પણ ખીજાઓ કરતા ઘણા વર્ષો જીવે છે અને તેથી લાંબી મુક્ત પછીથી તે મરણ પામે છે. આ રીતે “અમર” શબ્દ આપણે સમજીએ છીએ. તેજ રીતે જ્ઞાની તથા ભક્તોની પણ સર્વથા અનાવૃત્તિ હોતી નથી, પણ અમુક મર્યાદાવાળી તે છે, એમ સંકેતકાર અહિં આં જણાવે છે. (૧૧) મિત્રોની રીતે જ્ઞાનના આપણે (૧૨) ‘તે’ એટલે જે એમ કહે છે કે જ્ઞાની મુક્તિ મળે છે તે (૧૩) તેનો ન્દેનો. કર્મનો સ્વભાવજ વધવાનો છે (૧૪) કર્મનું વધવું તે (૧૫) તેને કાંઈ અટકાવી શકતું નથી (૧૬) આથી કર્મના ફલની આવૃત્તિનો અનુભવ દરેક કર્મજીવે જોઈએ. અર્થાત્ કર્મમાર્ગવાળી આવૃત્તિ હોય છે. (૧૭) અનાવૃત્તિમાં બાધક કહે છે (૧૮) અનાવૃત્તિ. જ્ઞાન હોય તોજ તેનું ફલ અનાવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (૧૯) ભક્તિ સ્નેહરૂપ હોવાથી જ્ઞાન પછીથીજ સ્નેહનો સંભવ છે એવો અર્થ છે. (૨૦) ભક્તતત્ત્વ અપ્રાપ્ત છે. તો આપણા જેવા હીન જીવિતવાળા તેને શી રીતે પ્રાપ્ત મળે શકે? (૨૨) પૂર્વપક્ષમાં

કહ્યું છે. ત્યાં કહે છે જેમ ભગવાનમાં અગૃહ્યત્વ, અતિ મહત્ત્વ વગેરે ધર્મો છે તેમ સર્વાત્મત્વ પણ છે. ‘જે આત્મામાં સ્થિતિ છતાં વગેરે’ શ્રુતિઓમાં આત્મા તરીકેની ઉક્તિ કરેલી છે તેથી સર્વ ધર્મના આશ્રય હોવા છતાં પણ જ્યારે જે ધર્મને આગળ કરીને લીલા કરે છે તેનું જ કાર્ય ત્યારે થાય છે. તેનો ^{૨૩}સ્વભાવ હિતકારક છે તેથી આમ હોવાથી જે પુરુષમાં આત્મા તરીકે જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે તેને સ્વપ્રાપ્તિના અનુકૂલ પ્રયત્નવાળો બનાવીને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (શંકા) કર્મના ^{૨૪}સ્વભાવનું અતિક્રમણ મુશ્કેલ છે એમ ખરેખર કહ્યું આ દોષ નથી. ^{૨૫}અન્નરસના પાકવાળાને ખાધેલું ઔષધ પણ ગૌરવ માટે હોતું નથી અથવા તેનાથી તેની નિવૃત્તિ નથી. અથવા ^{૨૬}માંસી નાખવાનો જ જેનો સ્વભાવ છે એવા ડુંસહ સર્પને દૂર કરવામાં અતિકુશલ મંત્રનો સંગમ તેને દૂર કરે છે જ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનને અર્પણ કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું કર્મ કર્મના નાશને માટે હોતું નથી તેથી તેમ કહેવું શક્ય નથી. ^{૨૭}અગ્રહની માફક કર્મના મોક્ષને માટે કર્મો કરે છે” (ભા. ૧૧-૩-૪૪) એમ વાક્ય છે તેથી. અગ્રહ્યત્વ અને ગ્રહ્યત્વના વિરોધનો અપાહાર તો જીવના સામર્થ્ય ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ પ્રથમજ કરેલ છે તેથી અહિં આ અધિક નિરૂપણ કરવું જોઈએ. ‘સ્વ’ સ્થિતિ’ શબ્દ હેતુના અર્થમાં છે. તેમજ વળી ભગવાન સઘળા જીવોના આત્મા છે. તે હેતુથી કહેલી રીતથી તેના અનુગ્રહથી તેની નિકટ જાય છે. જ્ઞાન માર્ગમાં જેમનો અંગીકાર કરેલો છે તેઓ તો આત્મા તરીકે જ જ્ઞાનથી જ ^{૨૮}નજીક જાય છે. કહેલા રીતથી અક્ષરાત્મકમાં પ્રવેશવાળા બને છે એવો અર્થ છે. લક્ષિતમાર્ગમાં ^{૨૯}અંગીકાર કરાયલાઓ તો સાક્ષાત્ પ્રકટ પુરુષોત્તમ હોય તો જ તેમના ભજન માટે નજીક જાય છે એવો અર્થ છે.

^{૩૦}આ પ્રકારે આ સ્ત્રોતોક્તિ છે એમ જણાય છે. સંપ્રદાયની અનિવૃત્તિ પણ ભગવાનથી લક્ષિત છે. તેથી એવા ભક્તો જાતે જ ભગવાનની દૂરીને પ્રાપ્ત થયેલા હોય તે

જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નથી એમ જણાવવાને તુ શબ્દની યોજના સૂત્રમાં કરી છે. (૨૩) બ્રહ્મતત્ત્વ ધણું જ અગ્રહ ન સમજ શકાય એવું છે છતાં બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાનો પણ તેનો સ્વભાવ છે. આથી જેના ઉપર પોતે કૃપા કરે છે તેનાથી તે સમજ શકાય છે (૨૪) કર્મનું ફક્ત અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ (૨૫) અણુર્થ અજવાળો પુરૂષ અજની અણુર્થતા માટે ઔષધ લે તો તેથી તે ઔષધ તેને કાઢ પણ લાભ કરતું નથી ઉત્કૃષ્ટ તેને વધારે અણુર્થતા કરે છે. આ રીતે જો કે અન્ન તથા ઔષધ બંને ભક્ષ્ય છે તો પણ તેમના સ્વભાવમાં ભેદ છે તેમ અહિં આ પણ સમજ લેવું (૨૬) જે સર્પનો સ્વભાવ બીજાને મારવાનો છે તેના નાશ કરવાને ગમે તેવા પ્રયત્ન મંત્ર લાજવામાં આવે તો પણ તેનો નાશ કરી શકતો નથી (૨૭) આ આખું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં યોગીશ્વરના વાક્યમાં છે. જોહાનશો વેદોયં બાલજ્ઞાનમુદાસનમ્ । કર્મમોક્ષાત્ કર્મણિ વિપતે હ્યગદં યથા ॥ (૨૮) સૂત્રમાં ક્ષિતિ શબ્દ છે તે હેતુનો વાચક છે. તેનો અર્થ “દારણ ક” થાય છે (૨૯) અર્થાત્ ભગવાન સર્વ આ જીવોના આત્મા છે તે કાચણથી કહેલી રીતે તેના અનુગ્રહથી તેની પાસે ગતિ કરે છે. (૩૦) જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે આત્મા પામે ઉપગમન કરતું એટલે અક્ષરાત્મક બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો એ થાય છે. (૩૧) લક્ષિતમાર્ગમાં આત્માનું ઉપગમન કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (૩૨) ઉપગચ્છન્તિ એ સૂત્રના શબ્દમાં સ્ત્રોતોક્તિ છે અર્થાત્ બે અર્થ છે, એક અર્થ જ્ઞાનીના ઉપગમનમાં ઘટાવાય છે અને બીજો બ્રહ્મતના ઉપગમનમાં. જ્ઞાનીનું ઉપગમન એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અને ભક્તનું ઉપગમન એટલે સાક્ષાત્

માર્ગનું શ્રદ્ધા અન્ય પાસે પણ ઉપદેશોથી કરાવે છે અહિં આં જન્મે સ્થળે પણ આત્મ ત્વજ હેતુ છે નહિ તો આત્મામાં રમણ કરનાર અને સર્વને નિરપેક્ષ ભગવાનના આ પ્રભાણના વર્તનના અસંભવથી મોક્ષની અપ્રસિદ્ધિ થાય માટે સર્વથા ^{૩૨}અનાવૃત્તિજ શ્રુતિથી અભિમત છે એમ જાણવું જોઈએ ૩

(શંકા) આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જે કહ્યું તે વધારે ઠીક નથી. આથી ઉત્તર કહે છે.

+ ન પ્રતીકેન હિ સઃ ૥૪-૧-૪૥

પ્રતીકોપાસનાથી તે (મોક્ષ) ખરેખર નથી.

પ્રશ્નનું ૩૫ ન્યાં ન હોય ત્યાં પ્રશ્ન તરીકેની ઉપાસના પ્રતીક કહેવાય છે. વળી તેવી ઉપાસનાથી મોક્ષ થતો નથી એમ અર્થ છે શ્રુતિથી સિદ્ધ ઉપોચારથી એમ કહેવું શક્ય નથી એવો જલાવ છે. ^{૩૩}અથવા આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જોલતા વાહીને કહેવું જોઈએ કે ફક્ત માટેજ તે છે અને ફક્ત શ્રુતિમાં કહેવો પ્રશ્નમાં પ્રવેશ જ છે તેમ તો પણ કહેવું જોઈએ આમ ઉપોચારથી પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગમાં અનુપપત્તિ કહે છે અનાત્મરૂપ પ્રતીકમાં જ્ઞાનીનો પ્રથમ કહેવો અભિગમ કહેનાં પ્રવેશ સંભવતો નથી ^{૩૪}એમ શેષ છે “લક્ષિતમાર્ગમાં પણ તેને કહે છે ‘તે ખરેખર નથી’” પ્રતીકની ઉપાસનામાં લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ નથી. જે ઉપાસ્યથી તેનું પ્રાકટ્ય થાય તથા

પ્રકટ પુરુષોત્તમની નિન્દા ગ્રંથિત (૩૨) તેથી જ્ઞાન અને લક્ષ્યનું ફક્ત સંપૂર્ણ રીતે અનાવૃત્તિજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે સૂત્રાર્થ—જેઓ પ્રભવી આત્મા તરીકે હિસાબનાર છે તે પ્રશ્નને પ્રાપ્ત થાય છે અને ઉપસ્થિત ઉત્તમાધિકારીને તેના વિષેનો ઉપદેશ શ્રુતિઓ કરે છે

સૂત્ર ૪—(૧) પ્રતીકનું લક્ષણ આપે છે પ્રશ્ન સિંગવના તમામ પદાર્થો પ્રતીક છે જે વસ્તુતઃ પ્રશ્ન નથી જતા તે પ્રશ્ન છે એમ કલ્પના કરીને તેની ઉપાસના કરવી તેનું નામ પ્રતીકોપાસના છે. (૨) પ્રતીકોપાસના કરનાર મોક્ષ મેળવી શકે નથી અર્થાત્ પ્રભવી ઉપાસનારાઓજ મોક્ષ મેળવી શકે છે. તમામ પદાર્થો પ્રશ્નનીજ વિભૂતિ છે એમ સમજીને ઉપાસના કરનાર મોક્ષને મેળવે છે (૩) શકાકાન્તી સકા છે પ્રતીકોપાસના શ્રુતિમાં કહી છે તો પછી તેનાથી મોક્ષ નથી એમ સાચી કહી છે નાન વિદુરમૃતસ્તે મરન્તિ । તમેવ વિદ્વાનમૃત ઇદ મરન્તિ એ શ્રુતિમાં પ્રતીકોપાસના છે (૪) આ શકાનો ઉત્તર આપે છે ॥ આત્માની પગમાત્રા તરીકે જે ઉપાસના કરી છે તે પ્રતીકોપાસના છે એમ માનવું જોઈ છે (૫) ઉપર પ્રમાણે જે વ્યાખ્યાન કરી તેમાં આત્મા તરીકેની ઉપાસના અપ્રતીકોપાસના છે અને એ જે શબ્દો વર્ણવે છે જે એની અરથિ આત્મા અન્યપ્રજાથી વ્યાખ્યાન કરે છે, (૬) આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી ફક્ત મળે છે અને તે ફક્ત પ્રશ્નમાં પ્રવેશ છે એમ તો શકાકાન્ત પણ માને છે એનું કહે છે (૭) સૂત્રના બે વિભાગ કરે છે ન પ્રતીકે સુધીતો ભાગ જ્ઞાની માટે છે અને ન હિ સ વાજો ભાગ લક્ષિતમાર્ગમાં માટે છે ન પ્રતીકે એમ જાણવું છે ૩ પ્રતીક એ અનાત્મરૂપ હોવાથી પ્રતીકોપાસનાથી જ્ઞાનીનો ઉપગમ કરેલા આત્મામાં પ્રવેશ હોતો નથી ન હિ સ એ ભાગથી એમ જાણવું છે કે પ્રતીકોપાસનામાં લોકવેદપ્રમિદ્ધ પુરુષોત્તમની ઉપાસના નહિ હોવાથી લક્ષ્યનું ત્યાં ઉપગમન નથી અન્યાર્થ—પ્રતીકની ઉપાસનાથી

+ આ સૂત્રના બે અર્થો માટે જુઓ ફૂટનોટ અગર “સૂત્રપાદ્યર્થ” વિભાગ

કહ્યું છે. ત્યાં કહે છે જેમ ભગવાનમાં અગૃહ્યત્વ, અતિ મહત્ત્વ વગેરે ધર્મો છે તેમ સર્વાત્મત્વ પણ છે. ‘જે આત્મામાં સ્થિતિ છતાં વગેરે’ દ્યુતિઓમાં આત્મા તરીકેની ઉદ્ધિત કરેલી છે તેથી સર્વ ધર્મના આશ્રય હોવા છતાં પણ જ્યારે જે ધર્મને આગળ કરીને લીલા કરે છે તેનું જ કાર્ય ત્યારે યાય છે. તેનો ^{૨૩}સ્વભાવ હિતકારક છે તેથી આમ હોવાથી જે પુરુષમાં આત્મા તરીકે જ્યારે લીલા કરે છે ત્યારે તેને સ્વપ્રાપ્તિના અનુકૂલ પ્રયત્નવાળો ધનાવીને પોતાની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. (શંકા) કર્મના ^{૨૬}સ્વભાવનું અતિક્રમણ મુશ્કેલ છે એમ ખરેખર કહ્યું આ દોષ નથી. ^{૨૫}અનનરસના પાકવાળાને ખાધેલું ઔષધ પણ ગૌરવ માટે હોતું નથી અથવા તેનાથી તેની નિવૃત્તિ નથી. અથવા ^{૨૬}માંસી નાખવાનો જ જેનો સ્વભાવ છે એવા હંસહ સર્પને દૂર કરવામાં અતિકુશલ મંત્રને સંગમ તેને દૂર કરે છે જ. તેજ પ્રમાણે ભગવાનને અર્પણ કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું અથવા તેમને માટે કરેલું કર્મ કર્મના નાશને માટે હોતું નથી તેથી તેમ કહેવું શક્ય નથી. ^{૨૭}અગદની માફક કર્મના મોક્ષને માટે કર્મો કરે છે” (ભા. ૧૧-૩-૪૪) એમ વાક્ય છે તેથી. અગ્રાહ્યત્વ અને ગ્રાહ્યત્વના વિરોધનો અપાહાર તો જીવના સામર્થ્ય ઇશ્વરની ઇચ્છાથીજ પ્રથમજ કરેલ છે તેથી અહિં આ અધિક નિરૂપણ કરવું જોઈએ. ‘સ્થિતિ’ શબ્દ હેતુના અર્થમાં છે. તેમજ વળી ભગવાન સઘળા જીવોના આત્મા છે. તે હેતુથી કહેલી રીતથી તેના અનુગ્રહથી તેની નિકટ જાય છે. જ્ઞાન માર્ગમાં જેમનો અંગીકાર કરેલો છે તેઓ તો આત્મા તરીકે જ જ્ઞાનથી જ ^{૨૮}નજીક જાય છે. કહેલા રીતથી અક્ષરાત્મકમાં પ્રવેશવાળા ધર્મ છે એવો અર્થ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ^{૨૯}અંગીકાર કરાયલાઓ તો સાક્ષાત્ પ્રકટ પુરુષોત્તમ હોય તોજ તેમના ભજન માટે નજીક જાય છે એવો અર્થ છે.

^{૩૦}આ પ્રકારે આ સ્થેયોક્તિ છે એમ જણાય છે. સંપ્રદાયની અનિવૃત્તિ પણ ભગવાનથી લક્ષિત છે. તેથી એવા ભક્તો જાતેજ જે માર્ગથી ફરીને પ્રાપ્ત થયેલા હોય તે

જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નથી એમ જણાવવાને તુ શબ્દની યોજના સૂત્રમાં કરી છે. (૨૩) ક્ષણતત્ત્વ ધણું જ અમાલ ન સમજ શકાય એવું છે છતાં બીજા ઉપર ઉપકાર કરવાનો પણ તેનો સ્વભાવ છે. આથી જેના ઉપર પોતે કૃપા કરે છે તેનાથી તે સમજ શકાય છે (૨૪) કર્મનું ફક્ત અવશ્ય ભોગવનું જ જોઈએ (૨૫) અજ્ઞાનું અભવાળો પુરુષ અજની જ્ઞાનતા માટે ઔષધ લે તો તેથી તે ઔષધ તેને કોઈ પણ લાભ કરતું નથી ઉત્કૃષ્ટ તેને વધારે અજ્ઞાનતા કરે છે. આ રીતે જો કે અનન તથા ઔષધ બંને ભક્ત છે તો પણ તેમના સ્વભાવમાં ભેદ છે તેમ અહિં આ પણ સમજ લેવું (૨૬) જે સર્પનો સ્વભાવ બીજાને મારવાનો છે તેનો નાશ કરવાને ગમે તેવા પ્રયત્ન મંત્ર લાણવામાં આવે તો પણ તેનો નાશ કરી શકતો નથી (૨૭) આ આપું વાક્ય શ્રીમદ્ભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધમાં યોગીશ્વરના વાક્યમાં છે. જોશવાદો વેદોયં બાલનામનુશાસનમ્ । કર્મમોહાદ્ કર્મોણિ વિષતે હ્યમં યથા ॥ (૨૮) સૂત્રમાં ક્ષિતિ શબ્દ છે તે હેતુનો વાક્ય છે. તેનો અર્થ “કારણ કે” થાય છે (૨૯) અર્થાત્ ભગવાન સર્વ આ જીવોના આત્મા છે તે કારણથી કહેલી રીતે તેના અનુગ્રહથી તેની પાસે ગતિ કરે છે. (૩૦) જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે આત્મા પામે ઉપગમન કરતું એટલે અક્ષરત્મક જલમાં પ્રવેશ કરવો એ યાય છે. (૩૧) ભક્તિમાર્ગમાં આત્માનું ઉપગમન કેવી રીતે યાય છે તે જણાવે છે. (૩૨) હમચ્છન્તિ એ સૂત્રના શબ્દમાં સ્થેયોક્તિ છે અર્થાત્ જે અર્થ છે, એક અર્થ જ્ઞાનીના ઉપગમનમાં ધટાવાય છે અને બીજો ભક્તના ઉપગમનમાં. જ્ઞાનીનું ઉપગમન એટલે અક્ષરજલમાં પ્રવેશ અને ભક્તનું ઉપગમન એટલે સાક્ષાત્

માર્ગનું ચક્રણ અન્ય પાને પણ ઉપદેશોથી કરાવે છે. અહિં આ જાનને રચણે પણ આત્મત્વનું રેતુ છે. નહિ તો આત્મામાં રમણ કરનાર અને સર્વને નિરપેક્ષ હાગવાતના આ પ્રમાણેના વર્તનના અસંભવથી મોક્ષની અપ્રસિદ્ધિજ થાય માટે સર્વથા ^{૩૨}અનાવૃત્તિજ શ્રુતિથી અભિગત છે એમ લાણુનું જોઈએ. ૩

(શંકા) આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જે કહ્યું તે વધારે હીક નથી. આથી ઉત્તર કહે છે.

+ ન પ્રતીકેન હિ સઃ ॥૪-૧-૨॥

પ્રતીકોપાસનાથી તે (મોક્ષ) ખરેખર નથી.

પ્રશ્નનું ૩૫ જ્યાં ન હોય ત્યાં ખજા તરીકેની ઉપાસના પ્રતીક કહેવાય છે. વળી તેવી ઉપાસનાથી મોક્ષ થતો નથી એમ અર્થ છે શ્રુતિથી સિદ્ધ મોક્ષોવાથી એમ કહેવું શક્ય નથી એવો જવાબ છે. ^{૩૩}અથવા આત્મત્વની ઉક્તિ ઉપાસના માટે છે એમ જાણતા વાદીને કહેવું જોઈએ કે કદાચે માટેજ તે છે અને ફક્ત શ્રુતિમાં કહેયો પ્રશ્નમાં પ્રવેશ જ છે તેમ તાજે પણ કહેવું જોઈએ આમ હોવાથી પ્રથમ જ્ઞાનમાર્ગમાં અનુપપત્તિ કહે છે. અનાત્મરૂપ પ્રતીકમાં જ્ઞાનીનો પ્રથમ કહેયો અભિગમ કહેનાં પ્રવેશ સંભવતો નથી એમ જોય છે ^{૩૪}લાક્ષિત્યમાર્ગમાં પણ તેને કહે છે ^{૩૫}તે ખરેખર નથી” પ્રતીકની ઉપાસનામાં લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ નથી. જે ઉપાસ્યથી તેનું પ્રાકટ્ય થાય તથા

પ્રકટ પુરુષોત્તમની નિઃકથિતિ (૩૨) તેથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ફક્ત મપૂર્ણ રીતે અનાવૃત્તિજ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સૂત્રાર્થ—જેમો જ્ઞાની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરે છે તે જ્ઞાને પ્રાપ્ત થાય ન અને ઉપગ્રિય ઉત્તમાધિકારીને તેના વિશેનો ઉપદેશ શ્રુતિઓ કરે છે

સૂત્ર ૪—(૧) પ્રતીકનું લક્ષણ આપે છે જ્ઞાન ગિગયના તમામ પદ્ધતિ પ્રતીક છે જે વસ્તુતઃ જ્ઞાન નથી હતા તે જ્ઞાન છે એમ કહનાર કરીને તેની ઉપાસના કરી તેનું જ્ઞાન પ્રતીકોપાસના છે. (૨) પ્રતીકોપાસના કરનાર મોક્ષ મેળવી શકે નથી અર્થાત્ જ્ઞાની ઉપાસનારાઓજ મોક્ષ મેળવી શકે છે. તમામ પદ્ધતિ જ્ઞાનીજ વિભૂતિ છે એમ મમજીને ઉપાસના કરનાર મોક્ષને મેળવે છે (૩) શકાકારની તત્ત્વ છે પ્રતીકોપાસના યુનિયા વ્હી છે તો પડી તેનાથી મોક્ષ નથી એમ સાથી કહે છે ન જન વિરુદ્ધવાસ્તે મનનિત્ત. તમે વિદ્વાનશ્રવે ફક્ત મનનિત્ત એ શ્રુતિમાં પ્રતીકોપાસના છે (૪) આ શંકાનો ઉત્તર આપે છે ૧ આત્માની પગમાત્રા તરીકે જે ઉપાસના વ્હી છે તે પ્રતીકોપાસના છે એમ માનવુજ મોક્ષ છે (૫) ઉપર પ્રમાણે જે આખ્યાન કર્યું તેમાં આત્મા તરીકેની ઉપાસના અપ્રતીકોપાસના છે. અને જે જે જોઈએ વ્યર્થ થઈ જશે એવી અરચિ ચતા અન્યપ્રકારથી આખ્યાન કરે છે, (૬) આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી ફક્ત મને છે અને તે ફક્ત જ્ઞાનમાં પ્રવેશ છે એમ તો સંતોષ પણ માને છે એવું કહે છે (૭) સૂત્રના બે વિભાગ કરે છે ન પ્રતીકે સુધીનો ભાગ જ્ઞાની માટે છે અને ૨ હિ સ વાણે ભાગ લક્ષિત્યમાર્ગ માટે છે ન પ્રતીકે એમ જણાવે છે કે પ્રતીક એ અનાત્મરૂપ હોવાથી પ્રતીકોપાસનાથી જ્ઞાનીનો ઉપગમ કહેતા આત્મામાં પ્રવેશ હોતો નથી ન હિ સ એ ભાગથી એમ જણાવે છે કે પ્રતીકોપાસનામાં લોકવેદપ્રમિધ પુરુષોત્તમની ઉપાસના નહિ હોવાથી ભક્તનું તથા ઉપગમન નથી મૂત્રાર્થ—પ્રતીકની ઉપાસનાથી

+ આ સૂત્રના બે અર્થો માટે જુઓ કૃત્નોટ અગ “સૂત્રપાઠર્થ” વિભાગ

તેની નિકટ ગમન પણ બને એવો અર્થ છે આ પ્રકારે જ્ઞાન અને હકિતના કલ્પથી સત્તા સાધિત કરી છે. ૪

“આ સધલું ખરેખર બ્રહ્મ છે” (છાં ૭-૨૫-૨) વગેરે શ્રુતિઓ સર્વત્ર પ્રવ્રણની દૃષ્ટિને મોક્ષના સાધન તરીકે ઉપદેશો છે અને તે પ્રતીક રૂપ છે તો આ માટે પ્રતીકની ઉપાસના મોક્ષની સાધક નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥૪-૧-૫॥

બ્રહ્મ દૃષ્ટિ (રાખવી) (જ્ઞાનના) આધિક્યથી (તેનો જાતેજ ઉદય થાય છે.)

સર્વત્ર બ્રહ્મ દૃષ્ટિ પ્રતીકરૂપ નથી કારણ કે વસ્તુ તમામ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી. અને તે ઉપદેશથી માધ્યમ નથી માટે તેનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો નથી, પણ અનુવાદ કરાય છે તે તો અધિકારના ઉત્કર્ષથી જાતેજ હોય છે તેથી પ્રતીકની ઉપાસના મોક્ષનું સાધન નથી એમ જરાખર કહ્યું છે એજ આ સૂત્રથી કહેવાયું છે ૫

૩ આદિત્યાધિકરણ

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥૪-૧-૬॥

આદિત્ય વગેરેમાં બ્રહ્મત્વની ઉપાસના તે (સાકાર બ્રહ્મના) અંગરૂપ છે. ઉપપત્તિને લીધે.

મોક્ષ મળતો નથી તરણ કે પ્રતીકના એની ઉપાસના બીજી રીતે કરામા આવે છે અર્થાત્ જે પદાર્થ બ્રહ્મ રૂપ નથી તેને બ્રહ્મ રૂપીને ઉપાસના કરવામા આવે છે તેમા આ રીતે ભેદ છે તેથી તે મોક્ષકર્મ આપતી નથી

સૂત્ર ૫—(૧)આ વાક્ય છાન્દોગમા શાષ્ટિઅધિકામા છે ‘આ (જન્મત) આત્માજ છે’ એ ત્યાજ મનસ્કુમાર અને નાસ્ત્રના મવાત્મા આવે છે. (૨) શ્રુતિઓ વાચના જણાવ છે કે સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ અને તેનાથી શુદ્ધિ મળે છે બ્રહ્મદૃષ્ટિ એટલે અમુક પદાર્થ બ્રહ્મ છે એમ જોવું અર્થાત્ પદાર્થ ખરી નીતે બ્રહ્મ નથી છતાં તે બ્રહ્મ છે એમ જોવું તેનું નામ બ્રહ્મ દૃષ્ટિ છે આ પ્રકારની બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામા કોઈ પણ ફગ નથી તો પછી પ્રતીકાપાસનાથી શા માટે મોક્ષ ફગ ન મળે? એમ શંકા કરવામા આવે છે (૩) બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામા વલો જ કેર છે બ્રહ્મદૃષ્ટિ એટલે પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મ એમ જાણવું તેનું નામ બ્રહ્મદૃષ્ટિ છે નામરૂપ તમામ બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી તે અન્ય પદાર્થ નથી એની દૃષ્ટિ અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર વસ્તુજ બ્રહ્મ છે તો તેમને તે રીતે જ જોવી જોઈએ અન્યથા નહિ આવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી મોક્ષ મળે છે પ્રતીકાપાસના એની નથી કારણકે તે વસ્તુત પદાર્થને બ્રહ્મરૂપ માનની નથી પણ ઉપાસનાની ખાતર તેને બ્રહ્મરૂપ માને છે આથી બ્રહ્મદૃષ્ટિ અને પ્રતીકાપાસનામા ધણે ફગ છે બ્રહ્મદૃષ્ટિ એ પ્રતીકાપાસના કરના અધિક છે તેનું ફગ મોક્ષ કહ્યું છે (૪) બ્રહ્મદૃષ્ટિ તે ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થતી નથી આગે તેનો ઉપદેશ કોઈ સ્થળે જોવામા આવતો નથી કદત તેનો અનુવાદ કરવામા આવે છે શુદ્ધિમા બ્રહ્મદૃષ્ટિ ગણવાનું કહ્યું છે માટે તેની દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ એવો શ્રુતિના શબ્દોનો અનુવાદ કરવામા આવે છે (૫) બ્રહ્મદૃષ્ટિના અધિકારીમા તે પોતાની મેળે આધિકાર પામે છે સૂત્રાર્થ—અમુક બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તમામ પદાર્થોમા બ્રહ્મદૃષ્ટિ રાખવી પ્રતીકાપાસના નથી જાનવું આધિક્ય થતા તે બ્રહ્મદૃષ્ટિ પોતાની મેળેજ ઉદય પામે

છાંદોગ્યમાં પ્રાચીનયોગ્યે સત્યયજ્ઞ યૌલુષિને પૂછ્યું “કયા આત્માને તું ઉપાસે છે?” તેણે કહ્યું “હે રાજા આદિત્યનેજ” (છાં. ૫-૧૩-૧) “પછી ઇન્દ્રદ્યુમ્નને કહ્યું” (છાં. ૫-૧૪-૧) ત્યાંથી શરૂ કરીને “તું કયા આત્માને ઉપાસે છે? હે રાજા, વાયુને જ એમ તેણે કહ્યું” (છાં. ૫-૧૪-૧) ત્યાં સુધી. આમ આગળ પ્રશ્નના લેદથી વકતાના લેદ છે અને તેથી આકાશ, જલ વગેરે આત્મા તરીકે ઉપાસનાના વિષયો કહેલા છે. ત્યાંજ “આ આદિત્ય દેવમધુ છે” (છાં. ૩-૧-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને અન્તે કહેવાય છે. “જે વિદ્વાન આ આદિત્ય પ્રશ્નની ઉપાસના કરે છે” (છાં. ૩-૧૯-૪) અહિં આ આ વિચારાય છે. અહિં આ પ્રતીકની ઉપાસના છે કે નથી? “છે” એમ પૂર્વપક્ષ છે. તો પણ “આ સઘળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” (છાં. ૩-૧૪-૧) એ શ્રુતિમાં સઘળાનો અનુવાદ કરીને પ્રશ્નતાનો ત્યાં બોધ કરે છે તેથી કોઈ પણ સ્થળે પ્રતીકની ઉપાસના નથી એમ પ્રથમ નિરૂપાયું. અને તે કહેલી શ્રુતિઓથી પ્રત્યેક તે ઉપાસ્ય તરીકે કહેલું હોવાથી સંભવતું નથી. બ્રહ્મ એક છે, એક પ્રકારે ઉપાસનથીજ સઘળાના ફલની સિદ્ધિ હોવાથી જૂદી જૂદી રીતે કહેવામાં ગૌરવ હોવાથી તથા અમુક પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી તેવાના અધિકારના અભાવથી જૂદી રીતે તેની ઉક્તિ છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના “સર્વત્ર હમેશાં તેની ભાવનામાં તે પ્રકારે અનુભવની પણ સંભાવના છે. આમ હોવાથી ખરી રીતે સઘળું બ્રહ્મ છે એમ સમત નથી પણ જેમ આદિત્ય વગેરે તે રૂપે છે તે પ્રમાણે તમામ પણ છે. તો પણ પ્રતીક તરીકે તેની ઉપાસનાજ સર્વત્ર છે. તેનાથી ફલ છે. એમ હોય તો સામે જવાબ આપે છે.

આદિત્ય વગેરેમાં જે બ્રહ્મત્વની મતિ કહેવાય છે તે તો સાકાર ૧^મ બ્રહ્મજ વ્યાપક

અધિ. ૩—સૂત્ર ૬—(૧) છાંદોગ્યમાં આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે ત્યાં પ્રતીકનીજ ઉપાસના છે એવો પૂર્વપક્ષ હોય છે (૨) પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર આપે છે કે આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવામાં પ્રતીકાપાસના નથી કાઢ્યું કે “આ સઘળું ખરેખર બ્રહ્મ છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે આદિત્ય પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે માટેજ તેની ઉપાસના કરવાની કહી છે, તે બ્રહ્મરૂપ નથી છતાં તેની બ્રહ્મરૂપે ઉપાસના કરી ભોધએ” એમ કહ્યું નથી (૩) બ્રહ્મ તરીકે (૪) પ્રતીકાપાસનાની સંભાવના નથી. (૫) બ્રહ્મ એકજ છે તેથી “આ મધળું બ્રહ્મ છે” એવી શ્રુતિમાં જે પ્રકારે ઉપાસના કરવાની જણાવી છે તે પ્રકારે ઉપાસના કરવાથીજ મળવાને ફળ મળે છે, અર્થાત્ પ્રતીકાપાસનાથી ફલ મળતું નથી. પણ સર્વ પદાર્થ વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપ છે માટે બ્રહ્મરૂપે તેમની ઉપાસના કરવી એ રીતે ઉપાસના કરવાથીજ ફલ મળે છે (૬) જુદા જુદા પ્રકારે જે ઉપાસના કરવામાં આવે તો ગૌરવને લીધે ફળ મળતું નથી. તેમ કરવામાં પ્રયોજનનો અભાવ છે. (૭) તેવા પ્રકારનો હિતૃષ્ટ અધિકાર ન મળ્યો હોય તો પણ બ્રહ્મની ઉપાસના કરી શકાય છે એમ શકાકાર કહે છે. અર્થાત્ જે ઉત્તમ અધિકારી નથી તેને માટે પ્રતીકાપાસના છે તેનું ફળ પણ મળે છે (૮) શકાકાર મર્યાદાન કરે છે. તમામ સ્થળે હમેશા મર્વ બ્રહ્મ છે એવી ભાવના કરવામાં આવે તો બ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે. (૯) ફરીથી શકા કરે છે. હિતૃષ્ટ અધિકાર ન હોય તો પણ સર્વ બ્રહ્મ છે એવા જ્ઞાનને મલમ હોય તો અનુભવ થાય છે. ત્યાં કહેવાનું કે એવા રાત્રીએ એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે ત્યાં વસ્તુતઃ સર્વ બ્રહ્મ છે તેની પ્રતિતિ હિતૃષ્ટ અધિકાર વગર હોતી નથી માટે ત્યાં પ્રતીક શુદ્ધિજન્ય છે. (૧૦) મિધ્માન્તી ઉત્તર આપે છે. આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકે ઉપાસના કરવાની જે

હોવાથી તેના પ્રત્યેક અંગની ઉપાસના કરેલી હોય તો તે ફલ આપનાર છે. એ પ્રમાણે એક એક અંગને વિષય કરનારી તે મતિ છે એમ વિધાન થાય છે અને આ યુક્ત છે ત્યાં સાકાર, વ્યાપક પ્રહસન અંગ નથી, તેમ પ્રહસ નથી તેમ પ્રતીકની ઉપાસના નથી અને વળી “અથવા આ આદિત્ય દેવમધુ છે” (છાં. ૩-૧-૧) એમ કહીને દરેક દિશામાં આવેલાં તેનાં કૃપાવલોકનરૂપ કિરણોને ‘મધુરૂપે નિરૂપે છે’ અને પછી તેમાં પ્રથમ કહેલા અમૃતનો અગ્નિ પ્રમુખ વસુઓ ઉપલોગ કરે છે ખગેખર આ દેવો તેનું ભક્ષણ તેમ પાન કરતા નથી, તેનું દર્શન કરીને જ તે તૃપ્ત થાય છે તે આજ રૂપમાં ભોગનો સમય ન હોય ત્યારે ઉદાસીન થાય છે પછીથી ભોગનો સમય હોય ત્યારે અમૃત પ્રહણ કરવા તેઓ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે, (છાં ૩-૧૦-૨) એમ કહેવાય છે અને વળી દર્શન માત્રથી ^{૧૧}અન્ય ધર્મની નિવૃત્તિ નથી ^{૧૨} તેનું જ સ્વતન્ત્ર પુરુષાર્થ તરીકે જ્ઞાન હોય છે અને અતિશય મેહુથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણાજ ગાંઠ ભાવથી ^{૧૩}ત્યાજ્ય લય છે, ફરીથી તેના ^{૧૪}દર્શનના આનન્દના અનુભવ માટે ભગવાન્ત્ કૃપાથી ફરી ^{૧૫}પૂર્વભાવનું સંપાદન કરે છે તેથી તે રૂપથી ઉદય છે અને આ સઘળું ભગવાન્ના અગ્રરૂપમાં જ સંભવે છે એ પણ હેતુથી અભિપ્રેત અર્થ ભણવો જોઈએ ^{૧૬}પ્રતીક હોય તો આ સઘળું સંભવતું નથી, કારણ કે આ અર્થ ભક્તિભાગીય છે એવો ભાવ છે ^{૧૭}અગો ભગવાનના સ્વરૂપ તરીકે હોવાથી એક્ય છે એમ કહેલું છે એમ સુખ્ય સિદ્ધાન્ત અસંભવેલો છે

આસીનઃ સંભવાત્ ॥ ૪-૧-૭ ॥

(અંગના ઉપાસક આગળ ભગવાન) બેસે છે, સંભવને લીધે.

પૂર્વ સૂત્રથી ધર્મમાત્ર ફલરૂપ કહીને હવે ધર્મીના ફલરૂપ તથા તેના સાધનને કહે છે. “સંભવે છે તેથી” ઉત્કટ સ્નેહરૂપ સાધનના સંભવથી તેને આધીન હોવાથી તેની આગળ ભગવાન બેઠેલા હોય છે આથી ભગવાન્ની ભક્તવશ્યતા કહેલી છે ૭ આમ બાહ્ય પ્રાકટ્ય કહીને આંતર પ્રાકટ્ય કહે છે.

કહી તેનું વારણ કે આદિત્ય તે સારર બ્રહ્મનું અંગ છે બ્રહ્મભાષી આદિત્ય વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે તેથી આદિત્યની ઉપાસના તે માકાર બ્રહ્મની ઉપાસનાનું અંગ છે તેનો પ્રતીકોપાસના સાથે સંબંધ કરવો નહિ (૧૧) કૃપાદિરૂપ પ્રાણધર્મની નિવૃત્તિ (૧૨) ભગવન્નરૂપ આદિત્યની (૧૩) તે આદિત્યમાજ (૧૪) આદિત્યનું દર્શન (૧૫) આદિત્ય સાથે સાયુજ્ય (૧૬) જ્ઞાન માર્ગમા જ અન્ધવાદિ દોષ છે ભતિ માર્ગમા નહિ (૧૭) સૂત્રમા “અગ” શબ્દ એક વચનના રાથી છે તેનું પ્રયોજન સમગ્રવે છે ભાવાર્થ—ભગવાનની સક્રિયા રૂપ આદિત્યાદિમા જે બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કહી છે તે એવું જણાવનાર કે સામાન્ય વ્યાપક બ્રહ્મના એક પણ અંગની નો ઉપાસના કરવામા આવે તો તે તેનું કન આપણે અને આ અર્થ સંભવિત છે વારણ કે આનન્દ સ્વરૂપ કર પાદ વગેરે જેમના છે એવા બ્રહ્મનું અંગ પણ તેનું જ હોવ આથી આદિત્યની ઉપાસના તે પ્રતિકોપાસના નથી

સૂત્ર ૭—(૧) આદિત્યને ભગવાનનું ચતુર્થ્ય છે આથી ધર્મ રૂપે તેનું કથન કર્યું હવે ધર્મી ક્રમતા ભગવાન રૂપે કહે છે (૨) અગના ઉપાસક આગળ ભાવાર્થ—અગના ઉપાસકમા પણ ઉત્કટ સ્નેહરૂપી સાધન દાવાથી ભગવાન તેની આગળ પણ પ્રમટ થાય છે અને તેને અધીન થઈને તેની

ધ્યાનાન્ત્ર ॥ ૪-૧-૮ ॥

અને ધ્યાનથી પણ બેસે છે.

ભાવનાની ઉત્કટ દશામાં વ્યભિચારિ ભાવરૂપ સતત સ્મૃતિ રૂપ ધ્યાનથી પણ હૃદયમાં પ્રકટ થતાં બેઠેલા હોય છે એવો અર્થ છે. તેથી સ્થૂં કહેલું છે. ૮

આમ ભક્તની ઇચ્છાથી જ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય છે. એમ કહીને લીલાનું અપ્રાકટ્ય તથા પ્રાકટ્ય તેની ઇચ્છાથી જ થાય છે એમ કહે છે.

અચલત્વં ચાપેક્ષ્ય ॥ ૪-૧-૯ ॥

(ભક્તની ઇચ્છાની અપેક્ષા કરીને) ભગવાનનું અચલત્વ તથા (ચલત્વ) હોય છે,

ભક્તોની ઇચ્છાની અપેક્ષાએ અચલત્વ તથા ચલત્વ પણ છે. ૯

સ્મરન્તિ ચ ॥૪-૧-૧૦॥

(કેટલાક ભક્તો) સ્મરણ (તથા શ્રવણ કીર્તન વગેરે) કરે છે.

કેટલાક ભક્તો સ્વરૂપને નિરપેક્ષ છે. તેના સ્મરણથી ઉત્પન્ન થયેલા આનંદથીજ અપવર્ગ સુધીનું ફલ તેઓ ભૂલી જાય છે. “ચ” અનેથી શ્રવણ તથા કીર્તન વગેરેના પણ સમુચ્ચય છે. તે કહેલું છે. અથવા તવ મદિમા (ભા. ૬-૬-૩૬) અથવા “હું ભક્તને પરાધીન છું” (ભા. ૬-૪-૬૩) વગેરે સ્મૃતિ પ્રથમ કહેલામાં પ્રમાણ

પાસે બેસે છે.

સૂત્ર ૮—(૧) હૃદયમાં પ્રાકટ્ય જણાવે છે. હૃદયમાં પ્રાકટ્ય ધ્યાનથી હોય છે માટે આ સૂત્ર યોગ્ય છે. (૨) સ્મૃતિને કાવ્ય શાસ્ત્રમાં વ્યભિચારી ભાવ ગણેલો છે. તે બહુ સમય ટકતો નથી માટે તે વ્યભિચારી તથા સંચારી ભાવ છે (૩) ધ્યાન એટલે સ્મરણ એમ અહિં આં જણાવે છે. ભાવાર્થ ઉત્કટ ભાવથી રાત દિવસ સ્મરણરૂપી સાધન કરવાથી પણ ભગવાન તેની આગળ પ્રકટ થઈને બેસે છે.

સૂત્ર ૯—(૧) સૂત્રમાં ચ અને શબ્દ છે તેનાથી “અચલત્વ” અર્થ જણાવે છે. ભાવાર્થ જેવી ભક્તની ઇચ્છા તે પ્રમાણે ભગવાન ભક્તની પાસે બને છે. ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતે ત્યાં અચલ બને છે.

સૂત્ર ૧૦—(૧) કેટલાક ભક્તો ભગવાનના સ્મરણમાં એટલા બધા તલલીન થઈ ગયા હોય કે તેઓ સ્વર્ગદિની ઇચ્છા કરતા નથી (૨) સૂત્રમાં ‘ચ અને’ શબ્દ છે તેનાથી શ્રવણ કીર્તન વગેરે સમજવાનું છે અર્થાત્ કેટલાક ભક્તો સ્મરણ કરે છે, તથા કીર્તન વગેરે કરે છે. ભાવાર્થ—કેટલાક ભક્તો અન્ય કશી અપેક્ષા કર્યા વિના જ ભગવાનનું જ સ્મરણ કરે છે, તથા તેમના શ્રવણ શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે.

અધિ. ૪ સૂત્ર ૧૧—(૧) ભગવાનનું શ્રવણ કરનાર ચિત્તને આહુત્ય કથું છે તેની ધારા એટલે અર્પણ થતી (૨) જ્યાં ભાવનું સામ્ય છે ત્યાં તારતમ્ય નથી. પણ જ્યાં ભાવવૈપર્ય છે ત્યાં

તરીકે કહેલી છે. ૧૦

૪ યત્રૈકાગ્રતાધિકરણ.

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૪-૧-૧૧ ॥

જ્યાં ચિત્તની એકાગ્રતા છે ત્યાં (તારતમ્ય નથી) વિશેષતા અભાવથી.

આ વિચારાય છે-જેમને બાહ્ય આવિર્ભાવ છે તેમની વચ્ચે પરસ્પર કંઈ તારતમ્ય છે કે નહિ? ત્યાં નિર્ણય કહે છે. જ્યાં ભક્તોમાં એકાગ્રતા કહેતાં ભગવાન પ્રકટ થયા હોય ત્યારે એમના એકલામાં જ તેમનું ચિહ્ન કરનાર ચિત્તની ધારા હોય અને આન્તર કે બાહ્ય એનું જ્ઞાન હોય તો ત્યાં આન્તર દર્શન કરનાર અને બાહ્ય દર્શન કરનારના ભાવમાં તથા ભગવત્સ્વરૂપમાં વિશેષતા અભાવથી કોઈ પણ તારતમ્ય નથી. ૪

૫ આપ્રાયણાધિકરણ.

આપ્રાયણાત્તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૪-૨-૧૨ ॥

પારલૌકિક ફલ સુધી (બાહ્ય અને આન્તરત્વના અનુસંધાન રહિત અવસ્થા) હોય છે, ત્યાં પણ (ભગવાન સાથે આત્માપાદિ) દૃષ્ટફલ ખરેખર હોય છે.

કહેલા અર્થમાંજ આ સંશય છે. અન્તઃપ્રાકટયવાળાને જ્યારે બહારનું સંવેદન થતાં પણ જ્યારે પ્રથમ અનુભવેલ ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ હોય છે ત્યારે પ્રથમ આન્તર પ્રાકટયનો અનુભવ કર્યો હતો. હવે બાહ્યનો અનુભવ કરે છે એમ અનુબંધસાથે થાય છે કે નહિ. ત્યાં 'વૈલક્ષણ્યથી થવાને યોગ્ય છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે. આપ્રાયણ સુધી શ્રીભાગવતમાં 'સત્ પુરુષોત્તમ' પ્રાયણ હું છું' (ભા. ૧૧-૧૧-૪૮) એવા ભગવદ્ વાક્યથી પ્રાયણ શબ્દથી પોતે પુરુષાર્થ હોવાથી પ્રાપ્ત પરમ પારલૌકિક ફલ કહેવાય છે. તે ફલ સુધીજ તેની તેજ અવસ્થા સર્વદા જ બાહ્ય પ્રાકટયમાં પણ બાહ્ય અનુસંધાન નથી એવો અર્થ છે. તેથી ત્યાં-તેનું સાયુજ્ય થાય છે કે નહિ એવો સંશય થાય તો નિર્ણય કહે છે. ત્યાં પણ પ્રાયણ પ્રાપ્ત થાય તો પહેલાંની માફક પ્રભુની સાથે આત્માપ અવલોકન, શ્રીચરણકમળને સ્પર્શ વગેરે ફલને જોવામાં આવેલું છે, અદૃષ્ટ સાયુજ્ય નહિ એવો અર્થ છે.

તો તારતમ્ય છે. ભાવાર્થ-જ્યાં ભક્તોમાં ભગવાન માટે ચિત્તની એકાગ્રતા છે તે ભક્તોમાં આન્તર દર્શન અગર બાહ્ય દર્શન કરનાર ભક્તોમાં કોઈ પણ ફેર નથી. કારણ કે તેમનામાં વિશેષતા અભાવ છે.

અધિ. ૫ સત્ર ૧૨-(૧) શ્રુતકાળ અને વર્તમાન કાલના સંબંધથી દરેકું વૈલક્ષણ્ય (૨) આ આખો શ્લોક શ્રીભાગવતના ૧૧મા સ્કન્ધના ૧૧ મા અધ્યાયમાં નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રાયેન મક્ષિયોગેન સત્સદ્ગેન વિરોધ્ય | નોખનો વિચરે સમ્યક પ્રાયણ દિ ક્ષતમદમ્ ॥ આ શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગની ઉત્કૃષ્ટતા ભગવાન જણાવે છે. ભગવાન એજ સર્વજ્ઞ પ્રાયણ છે. પ્રાયણ એટલે પારલૌકિક ફલ (૩) તેજ અવસ્થા અન્તઃપ્રાકટય અવસ્થા (૪) ભગવાન સાથે સંભાષણ તેનું અવ-

કારણ કે શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કરાયેલો છે. 'નહિ' તો પ્રથમ કહેલી ભાવની સંપત્તિ શી રીતે અને? એવી ઉપપત્તિ "હિ" શબ્દથી સૂચવાય છે. અને આ પ્ર. સૂ. ૩-૪-૪૦માં નિરૂપાયું છે. ૫

૬ તદધિગમાધિકરણ.

તદધિગમ ઉત્તરપૂર્વાધયોરશ્લેષવિનાશો

તદ્વ્યપદેશાત્ ॥૪-૧-૧૩॥

બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં પછીનાં પાપ સાથે અસંગત્ય હોય છે અને પહેલાંનાં પાપનો નાશ થાય છે; તેનો વ્યપદેશ (શ્રુતિથી સ્મૃતિમાં) છે તેથી.

પુષ્ટિમાર્ગચિના-ફલનો-વિચાર કરાય છે. ૧૮માં તો જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિની આવશ્યકતા છે. કર્મની મર્યાદા પણ પોતે કરેલી હોવાથી તેનું ઉત્તરધન કર્યા વગર જ ભગવાનથી ફલનું દાન કરાય છે; અને તેનો વ્યક્ત્ય લોગ વગર થતો નથી. તેના લોગના અનુકૂલ કર્મથી પોતાના સંભવિય અને તેના સંતાનથી ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી, સર્વના મોક્ષનો અભાવ થાય છે. પ્રાયશ્ચિતની માફક જ્ઞાન કર્મોનું નાશ કરે છે એમ કહેવું શક્ય નથી. તેની માફક તેને ઉદેશી તેનું વિધાન કરેલું નથી. અને વળી તેમ કહેવામાં અન્યો-ન્યાશ્રય થાય છે. કારણ કે દુરિત ચિત્તની અશુદ્ધિને હેતુ હોવાથી તેના નાશમાં જ્ઞાનનો

લોકન તેના ચરણ કમલનાં સ્પર્શ પગે (૫) શુદ્ધ પુષ્ટિ માર્ગના સ્વીકારના અભાવમાં, ભાવાધર્મ—પરમ પુરુષાર્થ રૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી બાલ અને અનતરત્વના અનુસંધાનથી રહિત અવસ્થા નિત્ય હોય છે; તેનાથી પર સાધુન્યપણ નથી. ત્યાં પણ પૂર્વની માફક ભગવાન સાથે આભાસાદિ દષ્ટફલ છે. અદૃષ્ટ સાધુજ્ઞાદિક નહિ.

અધિ૦ ૬—સૂત્ર ૧૩—(૧) જ્ઞાનયુક્તભક્તિનો માર્ગ તે મર્યાદા ભક્તિનો માર્ગ અગર મર્યાદા માર્ગ કહેવાય છે. (૨) પૂર્વપક્ષી જ્ઞાનની અનાવશ્યકતા જણાવતાં દલીલ કરે છે (૩) કર્મની મર્યાદા પણ ભગવાને જ કરી છે તેથી તેનું ઉત્તરધન કરીને તેનું ફલ આપતા નથી. અર્થાત્ કર્મ મર્યાદાનું ઉત્તરધન કરનારને ફળ મળતું નથી. જે કર્મો કરવાનાં કર્યાં છે તે કરવાનું નોંધવું. (૪) કરેલાં કર્મોનાં ફળ ન્યાં સુધી ભોગવાય નહિ ત્યાં સુધી તેનો સ્વયં થતો નથી અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉપયુક્તતા કર્મનો નાશ કરવામાં છે એમ કહેતા હોતો તે ખોટું છે. કારણ કે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ નથી પણ તેના ફલના ભોગથી તેનો નાશ છે (૫) જ્ઞાન તે પ્રાયશ્ચિત જેવું નથી કે જેથી જેમ પ્રાયશ્ચિતથી કર્મ જળી જાય છે તેમ જ્ઞાનથી તે જળી જાય. (૬) પ્રાયશ્ચિતની માફક જ્ઞાન કર્મનો નાશ કરવાના હેતુથી વિહિત નથી. અર્થાત્ જેમ પ્રાયશ્ચિતને વિવિધ પ્રકરણમાં જેમ સ્થાન આપ્યું છે તેમ જ્ઞાનને આપવામાં આવ્યું નથી. જે જ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થતો હોય તો શા માટે તેને વિધિ પ્રકરણમાં સ્થાન આપ્યું નથી (૭) તેમ છતાં જે જ્ઞાન જે કર્મનો નાશમાં ઉપયોગી છે એમ કહેતા હોતો તેમાં અન્યો-ન્યાશ્રયનો દોષ આવે છે જેમકે દુષ્ટકર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં દુષ્ટ કર્મનો નાશ થાય છે. આમાં કર્મનો નાશ જ્ઞાનના ઉદયના આશ્રયે રહેલ છે અને જ્ઞાનનો ઉદય

ઉદય થાય છે. માટે મર્યાદામાર્ગમાં, “અકિતનો વિષય કહેલો નથી એમ નો પ્રાપ્ત થાય તો કહેવાય છે.

તેનો “અધિગમ હોય અર્થાત્ પ્રલમ્બજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય તો તેના ૧^મ જ્ઞાનના સ્વભાવથીજ પંછીના પાપનો ૨^મ અસંબંધ થાય છે અર્થાત્ તે પૂર્વનો નાશ થાય છે. અહિંયાં પંછીનાં ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોનો સંબંધ નથી એવો અર્થ નથી. તેની આત્મામાંજ ઉત્પત્તિ હોવાથી તેનાથી જૂદો સંબંધનો અભાવ છે માટે ઉત્પત્તિ નથી એમ અર્થ છે. ૧^મ આ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગીયતાનો ભંગ નથી. સાધન વગર સ્વરૂપના જલથીજ કાર્ય કરવામાં જ ખરેખર પુષ્ટિ છે. અહિંયાં નક્કી કરેલાં કર્મોના વિરોધી તરીકેના સ્વભાવવાળા જ્ઞાનથીજ તે પ્રમાણે સંપત્તિ છે માટેજ “જો ઇષિકાના (મુંજ ઘાસના મધ્ય ભાગના અગ્ર ભાગના) રૂને જો અગ્નિમાં નાખ્યું હોય તો જલદી ખળીને ભસ્મીભૂત થાય છે. તેમજ જો માણસ આ જાણીને અગ્નિહોત્ર કરે છે તો તેનાં સઘળાં પાપો જલદી ખળીને ભસ્મરૂપ થાય છે” (છાં. ૫-૨૪-૩) એ શ્રુતિ અગ્નિનું દહાનુંત કહે છે. સ્મૃતિ પણ “જેમ અગ્નિ ઇન્દ્રનને ખાળે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ હે અર્જુન! સર્વ કર્મોને ખાળી નાખે છે” (ભ. ગી., ૪-૩૭) “જે અશ્વમેધથી યજ્ઞ કરે છે તે પ્રલમ્બ હતાના પાપને તરે છે” (છાં. ૫-૨૪-૩), વગેરે શ્રુતિઓથી તમે પણ તેના ૧^મ જોગના નિયમને કહી શકશો નહિ. આથી જ્યાં સુધી ૧^મ જોગ ન કર્યો હોય તો ક્ષય થતો નથી અને જોગ કરવામાં અન્ય કર્મની ઉત્પત્તિ હોય છે તેથી ‘મોક્ષને સભવ નથી એનો નિરાસ કર્યો જાણવું જોઈએ. પણી ૧^મ અન્યોન્યાશ્રય નથી. કારણ કે તે અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સંસારની વાસનારૂપ છે. અને તેનો નાશ તો શુરુ પાસે જઈને શ્રવણ, મનન, વિધિ તથા ઉપાસના વગેરે રૂપ જ્ઞાન સામગ્રીથીજ થાય છે. પણ અવિદ્યા જ્ઞાનથી નાશ કરાય છે. તો તેનો પ્રસંગ કયાં છે? જ્ઞાનની સામગ્રી બલિષ્ઠ હોવાથી તથા કર્મ ડુર્બલ હોવાથી તેનું તે પ્રતિબંધક

કર્મના નાશમાં રહેલ છે. (૮) આથીજ મર્યાદામાર્ગમાં મોક્ષ મળે છે એમ જો કહેવામાં આવે છે તે સત્ય નથી-કારણ કે જ્યાં સુધી કુદ કર્મોનો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી મોક્ષ મળે નહિ. પણ જ્ઞાન આ કર્મોનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવતુંજ નથી, તો જ્ઞાનપુત્ર ભક્તિના માર્ગમાં અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તિના માર્ગમાં મોક્ષ શી રીતે સભવે? આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષીની દલીલ છે. (૯) સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જ્ઞાનનો સ્વભાવજ એવો છે કે તેને પંછીનાં દુરિત કર્મો સાથે સંબંધ થતો નથી અને પૂર્વના કર્મોનો તેનાથી વિનાશ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન વસ્તુ એવી છે કે જેમ જેમ માણસ જરાગર વસ્તુ જાણે છે તેમ તેમ દુરિત કર્મો કરતા અટકી જાય છે. આથી ભવિષ્યમાં તેનાથી દુરિત કર્મો યતા નથી, અને આ સ્થિતિમાં પૂર્વ કરેલાં કર્મોનો નાશ થાય છે (૧૦) જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો નાશ માનવામાં (૧૧) કર્મસંબંધની ગંપતિ નથી. જ્ઞાનનો સ્વભાવજ એવો છે કે તે, કર્મનું વિરોધી હોવાથી તેની સાથે તેનો સંબંધજ હોઈ શકતો નથી. (૧૨) જ્ઞાનનું આ પ્રમાણે સામર્થ્ય છે તેથી (૧૩) શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં દર્શનથી પ્રારબ્ધનો ક્ષય કરવાને તેનો જોગ કરવોજ જોઈએ એમ તમે કહી શકશો નહી. કારણ કે અગ્નિના દર્શનથી એમ કહે છે કે જેમ અગ્નિ ઇન્દ્રનને ખાળીને ભસ્મ કરે છે તેમ જ્ઞાન પ્રારબ્ધનો અન્ત લાવે છે. માટે જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધની વિનાશવતા શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે. (૧૪) આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રારબ્ધનો જોગ કરવામાં આવે તો પણ તેનો ક્ષય થાય છે. પણ તે શી રીતે? જ્ઞાનથીજ (૧૫) જ્ઞાનથી કર્મોનો વિનાશ થાય છે એમ માનવામાં

નથી તેથી જ્ઞાનથી નાશ્યત્વ જણાવનાર શ્રુતિ તથા સ્મૃતિવાળા તારે પણ સ્વીકારવું જોઈએ. તેનો વ્યપદેશ છે તેથી. એ રીતે આજ હેતુને આચાર્ય કહે છે. ૧૩

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥४-१-१४॥

બીજાનો (પુણ્યનો) પણ એજ પ્રમાણે છે. ભગવદ્ભાવની મ્યુતિમાં પણ (પાપ તથા પુણ્ય સાથે) અસંબન્ધ હોય છે.

પાપ, 'શાસ્ત્રનું' વિરોધિ હોવાથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન સાથે પણ ખરેખર તેનો વિરોધ બને. ધર્મ તો તે પ્રમાણે નથી તેથી તેનો વિરોધ નથી જ એવી આશંકા દૂર કરવાને પૂર્વ ન્યાયના અતિદેશને કહે છે. બીજા કહેતાં પુણ્યનું પણ એમ છે. પ્રથમનો નાશ થતાં પછીનો સંબન્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. અતિદેશથી હેતુ પણ તે જણવો જોઈએ. તો પણ “આ તે બન્નેને તરી નાય છે” (બુ. ૪-૪-૨૨) “અને આનાં કર્મો નાશ પામે છે” (સુ. ૨-૨-૮) એમ સામાન્ય વચનથી “જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સ્વયંનાં કર્મો નાશ કરે છે” (ભ. ગી. ૪-૩૭) એવી સ્મૃતિથી સર્વ શબ્દથી પણ તેમ છે. હવે આગી શંકા કરાય છે. અર્ચાદાભાર્ગીયની માફક જ્ઞાન પછી ભરતની માફક સંગદોષથી ભગવદ્ભાવની મ્યુતિમાં સંગજ ઘટાણની ઉત્પત્તિની માફક આગળ વિદિત અને નિષિદ્ધ કર્મોની પણ ઉત્પત્તિ કહેવી શક્ય છે તેથી જ્ઞાન પૂરપૂરી રીતે કર્મનું વિરોધી નથી. ત્યાં નિષ્કૃયને કહે છે. “પાતમાં પણ” ભગવદ્ભાવથી મ્યુતિ ભક્તિમાર્ગમાં પાત કહેવાય છે “તુ” પણના અર્થમાં છે “પણ” શબ્દથી વાચ્ય, વ્યવસ્થેદના અર્થવાળા “તુ” શબ્દની

પૂર્વપક્ષીના મને અન્યોન્યાય્ય હતો પણ મિદાન્તી કહે છે કે આમા અન્યોન્યાય્ય નથી. શાથી? પ્રથમના દુરિત કર્મો એટલ ચિત્તની અશુદ્ધિ કહી પણ ચિત્તની અશુદ્ધિ જ્ઞાનાથી હોય છે? અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સસાર વામ્નાથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. સસાર વાસના એજ ચિત્તશુદ્ધિ છે. તેની ઉત્પત્તિ અવિદ્યાથી છે. તેને દૂર કરવાને માટે ગુરુ પ્રાપ્તે જનું જોઈએ તથા તેમની પ્રાપ્તેથી શરણુ મેળું, તથા મનન તેમ નિદિધાસન આચરવું આ રીતની જ્ઞાનની મામગીથી તે ચિત્તની અશુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા ટળી જશે ભાવાર્થ-બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમા પછીના પાપનો સંબન્ધ હોતો નથી, અને તેથી પહેલાંના પાપ નાશ પામે છે. શ્રુતિ (ભા. ૫-૨૪-૩) તથા સ્મૃતિમા (ભ. ગી. ૪-૩૭) તે પ્રકારે કહેણ છે તેથી.

સૂત્ર ૧૪--(૧) પાપનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે તેથી તે શાસ્ત્રનું વિરોધિ છે. તે પાપ-દુરિત કર્મોનો નાશ જ્ઞાન કરે એ મંભવિત છે પણ સુદૃઢ કર્મો ઉપર જ્ઞાનનું જળ શી રીતે અજમાવાય? આવી પૂર્વપક્ષીની શક્ય અદિઆ છે. (૨) પાછલા સૂત્રમાં પાપ વિષે જે કહ્યું તેજ પુણ્યને -સુદૃઢને લાગુ પડે છે. (૩) પાછલા સૂત્રનો ન્યાય અદિઆ લાગુ પડતો હોય તો, હેતુ પણ સાંગ આપેલોજ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન થતાં પછીના પાપ સાથેનો ગળન્ધ ચતો નથી અને પૂર્વપાપનો નાશ થાય છે એમ જે કહ્યું હતું તેમા શ્રુતિ અને સ્મૃતિના ઉદાહરણ આપ્યાં હતાં. તેજ પ્રમાણે અદિઆ પણ તે પ્રગવાથી જ્ઞાન આગળ પુણ્યકર્મોનું કંઈ પણ આલતુ નથી એમ કહે છે (૪) જેમ જ્ઞાન પછી સંગદોષો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વિદિત અને નિષિદ્ધ કર્મો પણ હોય એવી પૂર્વપક્ષીની પુનઃ શક્ય છે. (૫) તેથી જ્ઞાન મર્વ રીતે કર્મનું વિરોધી નથી અર્થાત્ પહેલાંના કર્મોનો નાશ કરી શકે પણ પાછળના-જ્ઞાન પછીથી થતાં વિદિત તથા નિષિદ્ધ કર્મોનો નાશ થી રીતે કરી શકે (૬) ભક્તિમાર્ગમાં પાપ એટલે શું તે મમજવે છે.

ઉક્તિથી આ માર્ગમા પાપનો વ્યવહેદ જ છે “મારામા આમક્રિયાળાને કદી પણ પાપ લાગતું નથી” એવું વાક્ય છે તેથી પણ મર્યાદામાર્ગીય હોવાથી પ્રારબ્ધના ભોગ માટે પ્રભુ જો તે “પ્રમાણે કંઈ તો તેનો ભાવ પૂર્ણ હોય” તેનો ભોગ અસંભવિત છે તેથી ત્યારે એ પ્રમાણે થાય છે એનો વ્યાસનો અભિપ્રાય જણાય છે.

અને વળી જો તેમ “હોય તો પણ પછીના કર્મનો કર્મને સળાંધ જ નથી એમ અર્થ છે પૂર્વ સૂત્રમા આ પ્રમાણે જ “અલ્પે” શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હતી “અલ્પ” “આ પ્રમાણે” શબ્દથી અતિદેશની પ્રાપ્તિ હોવાથી આખા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન તે વિષે કરવું જોઈએ નહિ વળી પાત શબ્દનો “દેહપાત” “તુ” શબ્દના અવધારણા અર્થને કહીને, દેહના પાતમા સુક્તિની અવશ્ય અવધારણા વાક્યનો અર્થ છે એવી ઉક્તિ વધારે સારી નથી સુક્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર શબ્દનો અભાવ છે તેથી, અને વળી બ્ર નૂ ૪-૧-૧૬મા આગળ કહેવાનું છે તેથી ૧૪

અનારબ્ધકાર્યે એવંતુ પૂર્વે તદવધે: ॥૪-૨-૨૫॥

પ્રારબ્ધ સિવાયનાં સચિત અને ક્રિયામાણુજ (નાશ પામે છે) તેના અવધિરૂપ ભગવાનની ધૃષ્ટાથી (તેમ છે) એમ જાણવું જોઈએ.

શ્લોક—દેહ કર્મથી જન્ય હોવાથી, અને તેથી તે નાશમા તેનો નાશ અવશ્ય હોવાથી પ્રજ્ઞાવેતાના પ્રચયનની અનુપપત્તિ છે આમ હોવાથી પ્રજ્ઞાની જ્ઞાસાવાળાને શુરુની સમીપ જવું વગેરે સાધનનો અસંભવ છે “આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે ” (છા ૬-૧૪-૨) એ શ્રુતિથી તેના અભાવથી જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્તેજ થયે અને તેથી સુક્તિના ઉત્તેજનો પ્રસંગ આવશે એવી આગ કા કરીને સમાધાન કરે છે પૂર્વશ્રુતિથી જ્ઞાનથી

ભગવદ્ભાવમાથી વ્યુત્તિ તેનું નામ પાપ છે (૭) આ આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે ન ક્વંચિન્મ વરા શાન્તરૂપ તદ્વ્યવિત્તિ નો નિમિષો લેહિ હતિ । યવામંહ પ્રિય આત્મા કૃતચ સસવા ગુહ મુહરો દૈવમિષ્ટમ ॥ (૮) ભક્તિભાવને અટકાવે (૯) જ્યાં સુધી ભગવાન ભક્તિભાવને બંધ કરે ત્યાં સુધી પ્રારબ્ધ જોડેનો ભોગ હોય છે અને જ્યારે તે ભાવ પૂર્ણ બને છે ત્યારે તેનો ભોગ તેનો નથી (૧૦) ભગતમા પૂર્વપ્રારબ્ધનો ભોગ હતો તો પણ (૧૧) પાતનો અર્થ દેહપાત કરવો તે પાળ્યી નથી અર્થાત દેહના પતનમા સુક્તિ અવશ્ય મળે છે એવો અર્થ પાતે તુ રબ્ધમાથી કૃતવાડો ઉપજાવી દે છે તે બરાબર નથી મારણ કે સુક્તિને પ્રાપ્ત કરાવનાર પત્નો ત્યાં અભાવ છે તેથી જ્ઞાનાર્થ—એમ જ્ઞાતાનની પ્રાપ્તિ થતા પાપની ગતિ થાય છે તેવીજ પુણ્યની ગતિ છે અર્થાત ભારિ પુણ્યનો સમન્ધ મટેનો નથી અને પૂર્વનો અન્ત આવે છે એટલુંજ નહિ પણ કદાચ એવાની ભગવદ્ભાવમાથી વ્યુત્તિ થાય તો પણ તેને પુણ્ય અને પાપ વાગતા નથી તેના પુણ્ય નો પાપ ટળી જાય.

સૂત્ર ૧૫—(૧) કર્મનાશમા દેહનો નાશ થાય છે, દેહની ઉત્પત્તિ કર્મનુભાગ હોય છે તો કર્મનો નાશ થતા દેહનો નાશ થાય એમ તેવો સિદ્ધાંત પ્રતિ પદ્ધતિ ઉપદેશની ઉપપત્તિ રહેશે નહિ. આ રીતે જોતા પદ્ધતિની પૂર્વ ઉપદેશની યોગ્યતાના અભાવથી ઉપદેશનો અભાવ બનતો પછીથી શરીરના પાતથી (દેહ ન હોય તો) ઉપદેશનો ખત્ત મભવન નદે આમ ધવાથી પતનના ઉપદેશનો અભાવ સંપ્રદાઈ નાશ પામે (૩) આચાર્યના અભાવથી કર્મ જો ન હોય તો દેહ ન દોડા ઉપદેશ આપનાર આચાર્ય દેહની અવધામા જ ઉપદેશ આપી શકે પણ કર્મના અભાવે તેનો દેહ નથી તો પાપ તે જ્ઞાતા ઉત્તેજ

નાશ્ય જે પાપ અને પુણ્ય કલ્પાં છે તે ગધાનો નાશ થતો નથી. પણ જેનાથી લોભના આયતન રૂપ કાર્ય જ છે તેનોજ નાશ ગણાય છે. (શંકા) જ્ઞાન ખરેખર અન્યની અપેક્ષા કરતું નથી. સ્વશક્તિથી જેમ અગ્નિ ઇન્ધનને જાળે છે એમ પ્રથમ કહેલું છે તેમ હોવાથી સંપૂર્ણ તેતુંજ દહન કરે છે એમ કહેવું યુક્ત છે, શેષ સહિત નહિ. કારણ કે શક્તિથી તે વિશિષ્ટ નથી. તેમ કર્મના નાશમાં પણ સંસ્કારને લીધે કુંભારના ચક્રના ભ્રમણની માફક તેની વાસનાને લીધે દેહાદિની સત્તાથી પ્રવચનાદિની ઉપપત્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. જ્ઞાન સર્વતઃ જલ્લવાન્ હોવાથી વાસના અહિત તેનો નાશ કરાય છે તેથી. મોટો પત્થર નાખ્યો હોય તો ચક્રના ભ્રમણને પાછું વાળવું શક્ય નથી એમ શંકા કરીને આરબ્ધ કાર્યના દહનમાં હેતુ કહે છે. તેની અવધિ સુધી તે જ્ઞાનથી આરબ્ધ કાર્યનું જ અદહન છે. તે તમામ કારણના કારણ તરીકે તમામના પહેલાંની અવધિરૂપ ભગવાનની ઇચ્છારૂપી લક્ષણના હેતુથી છે એવો અર્થ છે. ન્યાં તેની પણ દહનની ઇચ્છા છે તેમાં પણ તેમજ જ એવો નિશ્ઠ આશય છે. માટે જ આગળ તેમ કહેવાશે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં કહે છે કે મૃગીના આભાસથી પોતાના આરબ્ધ કર્મથી ચોગના આરબ્ધભુ-ધી ભ્રષ્ટ થયો. (ભા. ૫-૮-૨૩) “ઉપલોભથી આરબ્ધ કર્મને દૂર કર્યા” (ભા. ૫-૧૦ ૧૪) એમ વળી ભરત પ્રતિ વચન ગવાય છે. આમ હોવાથી મણિ મન્ત્ર વગેરેથી જેગની શક્તિ રોકાયેલી છે એવા અગ્નિની માફક જ્ઞાન પણ અદાહક હોય તો તેમાં કાઈપણ હાનિ નથી એમ સઘળું બરાબર છે. ઇચ્છાથી પ્રતિબદ્ધ થવાની દશામાં પ્રાચીન દશા નથી તેથી તેના બ્યવચ્છેદના સ્થાપન માટે “તુ” શબ્દ છે. આથી ભગવદ્ભાવ સર્વતઃ જલ્લવાન્ હોવાથી તેનો પાત શી રીતે બને એવી શંકાનો નિરાસ કર્યો. ભગવાનની ઇચ્છા મૂલ્ય કારણરૂપ કહેલી હોવાથી તે સર્વતઃ જલ્લિષ્ટ છે તેથી; અને તેવી ઇચ્છા પોતે કરેલી મર્યાદાહીન પાલન કરવાને પુષ્ટિમાં “અગ્નિકાર કરાયલામાં તે” પ્રમાણે નથી. તેથી સઘળું કીક છે. ૧૫.

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદર્શનાત્ ॥ ૪-૨-૨૬ ॥

અગ્નિહોત્રાદિ તો આરબ્ધના લોભને માટે જ કરવાં જોઈએ. શ્રુતિમાં તે જોવાય છે તેથી.

(શંકા)—પ્રારબ્ધ પ્રાચીન છે તેથી તેના નાશને માટે તેનો લોભ જ બ્રહ્મવેત્તાએ કરવો જોઈએ, વિહિત અગ્નિહોત્રાદિ પણ કરવાં જોઈએ, એમ નહિ, કારણ કે પ્રયોજનનો

શી રીતે કરી શકે ? જે બ્રહ્મનો ઉપદેશ ન હોય તો મોક્ષ જ ન રહે, (૪) કાર્મ દેહ (૫) ને સ્થળે પ્રારબ્ધ કર્મનો પણ દાહ છે. (૧) જ સુ. ૪-૧-૧૭માં (૭) પ્રારબ્ધનો નાશ જ્ઞાનથી થતો નથી એવી ઇચ્છા ની દશામાં (૮) પ્રારબ્ધને લોભથી દૂર કરવાની ઇચ્છા (૯) પ્રારબ્ધ કર્મોના લોભથી તેમનો સ્વયં હોય જ એવી ઇચ્છા કરેલી મર્યાદાના રક્ષણ માટે જ. (૧૦) અભિમિત વગેરેમાં (૧૧) ભાવાર્થ—પ્રારબ્ધ સિવાયનાં બીજાં સચિત્ અને ક્રિયામાણ સુક્ત અને દુષ્ટત જે હોય તેનોજ નાશ થાય છે. તે પ્રારબ્ધ કર્મોનો નાશ નથી તેનું કારણ કાર્યમાનની પૂર્વ અવધિરૂપ ભગવદ્વિચ્છાથી જ છે એમ જાણવું જોઈએ,

અભાવ છે. વળી સ્તેવાઓની તેવી કૃતિ બેવાય છે. માટે પછીના કર્મનો સંક્લેષ આવશ્યક છે એવી આશંકા કરીને તેના પ્રયોજનને કહે છે. “તુ” શબ્દ શંકાને દૂર કરનાર છે. અગ્નિહોત્રાદિ વિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન તેના ઉકાર્યને માટે જ અર્થાત્ ભોગ કાર્ય માટે પ્રારબ્ધના નાશ માટે જ છે એવો અર્થ છે. જેઓનું અગ્નિહોત્રાદિ કરનાર પ્રારબ્ધ છે તેમનાથી જ તેના નાશ માટે જોગની માફક તે પણ કરવામાં આવે છે, તેવા જે નથી તેમનાથી નહિ. માટે જ સનક વગેરે તેવા નથી. આમ થાયી ? તેનું દર્શન છે તેથી. “જેવું” કરનાર, જેવું આચરનાર તેવો તે થાય છે. સારાં કર્મો કરનાર સારો થાય છે, પાપ કરનારો પાપી હોય છે. પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાલી થાય છે અને પાપથી પાપી થાય છે “(બ્ર. ૪-૪-૫) એવી શ્રુતિ પૂર્વ કર્મને પછીના કર્મના હેતુ તરીકે જણાવે છે. આથી ત્યાં કોઈપણ અનુપપત્તિ નથી.

કેટલાક એમ કહે છે કે જ્ઞાનનું જે કાર્ય છે તેજ અગ્નિહોત્ર વગેરેનું છે તેથી તે કરવાને એવો શબ્દનો અર્થ કહે છે તે યોગ્ય નથી. બ્ર. સ. ૪-૧-૧૩થી ઉપક્રમ કરેલો હોવાથી બ્રહ્મવેત્તાના પ્રારબ્ધ રૂપ પ્રતિબંધના નાશમાં મોક્ષની સંપત્તિ પૂર્વ જ્ઞાનથી જ હોવાથી કર્મ નકામાં થઈ પડશે. “અનુવચનથી તેને બાહ્ય છે” (બ્ર ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિઓમાં જે “દર્શન” પદ છે તેજ આ સૂત્રમાં દર્શનથી જણાવેલ છે. તેથી પણ પૂર્વ મૂત્ર સાથે વિરોધ હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરવી બેઠકો.

૭ અતોન્યાયિકરણ.

અતોન્યાયિ હ્યેકેવામુભયોઃ ॥૪-૨-૨૭॥

(જ્ઞાનથી નાશ નહિ પામતા પ્રારબ્ધ કર્મનો આક્ષેપ કરનાર શ્રુતિથી) બીજી શ્રુતિ છે તેથી પણ ખરેખર કેટલાક (પુષ્ટિમાર્ગીય લોકો) નાં પાપ અને પુણ્યનો નાશ (ભોગ વગર) થાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમનાં ચાર મુત્રોથી અર્ચાદામાર્ગના લોકતની અર્ચાદાથીજ મોક્ષના પ્રતિબંધનો સંભવ છે. અને તેનાથીજ તેનો નાશ છે એમ નિરૂપાયું. હવે પુષ્ટિમાર્ગીયનું

સૂત્ર ૧૬—(૧) અગ્નિહોત્રાદિ તે પ્રારબ્ધના નાશક નથી (૨) જનક, વર્માક વગેરે બ્રહ્મવેત્તા (૩) અગ્નિહોત્રાદિનું અનુષ્ઠાન (૪) સૂત્રમાં સ્ત્રવાંશ જે શબ્દ છે તેનો અર્થ કરે છે તેનો અર્થ “પ્રારબ્ધના ભોગ માટે” એવો કરવો (૫) અગ્નિહોત્રાદિ રૂપી પ્રારબ્ધવાળાએ જ તેનો ભોગ કરવો બીજાઓએ નહિ. (૬) કેટલાકોના મતે સ્ત્રવાંશનો અર્થ ગમગમે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનથી જે કાપ (મોક્ષ) મેળવવાનું તેજ અગ્નિ હોત્રાદિથી મેળવવાનું છે (૭) ઉપરના અર્થનું ખરડન કરે છે. (૮) બ્ર. સ. ૪-૧-૧૩ સાથે વિરોધ બતાવે છે. (૯) સૂત્રમાં આવેલા “દર્શન” શબ્દનો અર્થ કરે છે. અર્થાત્ “શ્રુતિનું દર્શન” એ અર્થમાં દર્શન શબ્દ છે. સૂત્રમાં દેહેલો અર્થ શ્રુતિમાં બેવામાં આવે છે એમ જણાવતા “દર્શન” શબ્દ મોક્ષો છે ભારતીય—જનકાદિએ અગ્નિહોત્ર વગેરે કરેલાં પણ તે પ્રારબ્ધ કર્મોના ઉપભોગને માટે જ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મોના ઉપભોગ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનાં છે. આ અર્થ બ્ર. ૪-૪-૫માં પણ બેવામાં આવે છે,

અધિ ૭ સૂત્ર ૧૭—(૧) આની પહેલાંના અધિકરણમાં મર્ગાદ માર્ગીય લોકન વિષે કહ્યું.

પ્રારબ્ધ ભોગ વગર નાશ પામે છે કે નહિ તેનો વિચાર કરાય છે. ત્યાં પ્રારબ્ધનો સ્વ-
ભાવ ભોગથી નાશ પામવાનો હોવાથી તેના વગર આનું-ભોગ વગર પ્રારબ્ધ નાશ
પામતું નથી. એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો નિર્ણય કહે છે. કેટલાક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના
પ્રારબ્ધ અને અપ્રારબ્ધ બંને ભોગ વિનાજ નાશ થાય છે. આમ શાથી ? ત્યાં
કહે છે. કર્મ જ્ઞાનથી નાશ કરાય છે એવું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિથી બ્રહ્મવેત્તાનાજ પ્રવ-
ચન વગેરેના નિરૂપણથી જ્ઞાનથી નાશ નહિ પામનાર પ્રારબ્ધ આમના કર્મનો આક્ષેપ
કરનારી શ્રુતિ છે તેથી પણ બીજી પણ શ્રુતિ કહેવાય છે. “તેના છોકરા દાયને દે છે,
મિત્રો પુણ્યકર્મેને અને શત્રુઓ પાપને મેળવે છે. જ્ઞાન અને ભોગથી કર્મના નાશનું
નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિથી આ શ્રુતિના વિરોધના પરિહાર માટે જાણ કરીને વિષયનો સ્લેષ
કહેવો જોઈએ. આ શ્રુતિ કામ્ય કર્મો વિષે છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. પ્ર. સૂ. ૪-૧-
૧૩ સૂત્રથી તથા તેના અવયવ પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૪થી અવિશેષને લીધે પ્રારબ્ધથી જૂઠાં તમામ
કર્મોના નાશનું નિરૂપણ કરેલું છે તેથી અને વળી પાપકર્મોમાં કામ્યત્વનો સંભવ નથી
તેથી. તેથી ઘણાજ અનુગ્રહના પાત્ર બનેલા ભક્તની સ્વપ્રાપ્તિમાં વિલમ્બને સહન નહિ
કરનાર ભગવાન આના ૧^મ પ્રારબ્ધને આના સંબંધવાળું બનાવીને ૧^મ તેનો તેનાથી ભોગ
કરાવે છે. પ્રારબ્ધ ૨^મનો ભોગ એકલાથી જ નાશ પામવા ભોગ છે તેથી પોતે કરેલી
૧૩ મર્યાદાનું પાલન કરવાને તેનો નાશ કરતા નથી. તેઓ તો અમૂર્ત છે તેથી અકૃત
કર્મ અને ૧૪ અભ્યાગમ કર્મોના પ્રસંગ આવશે. તેથી આમ કહેવું ઉચિત નથી એમ કહેવું
જોઈએ નહિ. ઇન્ધર તરીકે જૂઠી રીતે પણ કરવાનો સંભવ છે તેથી. ૧^મ પુષ્ટિમાર્ગનું
સ્વરૂપ મર્યાદાથી વિપરીત છે તેથી અહિં આ કોઈ પણ અનુપપત્તિનું લાવન કરવું નહિ.

બુદ્ધિમાં પુષ્ટિ ભક્ત વિષે કહે છે. (૨) મર્યાદાથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધના ભોગ પૂર્વક મર્યાદાથી (૩) પ્રારબ્ધનું,
પ્રારબ્ધનો સ્વભાવ એવો છે કે તે ભોગથી જ નાશ પામે છે. (૪) ભોગ વગર (૫) પુષ્ટિમાર્ગીયના
પ્રારબ્ધનો નાશ પણ ભોગ વગર થતો નથી. (૬) સૂત્રમાં બત્તઃ સંબંધનો અર્થ આપે છે. બત્તઃ એટલે
કારણ કે, અર્થાત્ કર્મનો નાશ જ્ઞાનથી થાય છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે તેથી. એવા અર્થ તે સૂચવે
છે. (૭) પ્રારબ્ધ નામના કર્મનો નાશ જ્ઞાનથી થતો નથી અર્થાત્ ભોગથી જ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય
છે એવું જણાવનાર શ્રુતિથી (૮) પુષ્ટિ મર્યાદા એવા ભેદથી (૯) પ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૩ તથા ૧૪થી પ્રારબ્ધ
સિવાયનાં એટલે સંચિત અને ક્રિયામણનો નાશ થાય છે, પણ પ્રારબ્ધનો તો ભોગ કરેલો જ પડે છે
એમ જણાવ્યું હતું. (૧૦) પુષ્ટિ ભક્તના પ્રારબ્ધને ભગવાન તેના સંબંધીઓને સોંપે છે, અર્થાત્
પુષ્ટિ ભક્તોનાં પ્રારબ્ધ તેમને પોતાને ભોગવવાં પડતાં નથી પણ તેના સંબંધીઓથી તે ભોગવાય છે.
(૧૧) તેનો-પ્રારબ્ધનો, તેનાથી-ભક્તના સંબંધથી (૧૨) પ્રારબ્ધને પુણ્ય અને પાપના (૧૩) પ્રારબ્ધનો
નાશ ભોગથી થતો જોઈએ એવો શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. તોતે મર્યાદાનું પાલન ભગવાને પોતે કરવું જોઈએ.
આથી તે મર્યાદાનું પાલન પુષ્ટિ ભક્તની બાબતમાં આ રીતે કરે છે. અર્થાત્ મર્યાદા ભક્તને પોતાના
પ્રારબ્ધનો ભોગ જતે કરવો પડે છે ત્યારે પુષ્ટિ ભક્તને જતે કરવો પડતો નથી, પણ ભગવાન
બીજાઓ-તેના સંબંધીઓ દ્વારા તેનો ભોગ કરાવે છે. (૧૪) કોઈને એમ શંકા થાય કે પુષ્ટિ ભક્તનાં
પ્રારબ્ધ પાપ અને પુણ્યનો ઉપભોગ તેમના સંબંધીઓ સુતાદિ કરે તે દીક નથી, કારણ કે જો
કર્મો ક્યાં હોય તેણે જ તે ભોગવવાં જોઈએ. પ્રસ્તુત બાબતમાં સુતાદિએ તે ક્યાં નથી, તો પછી શા
માટે તેની પ્રાપ્તિ-તે કોનો ભોગ ભોગવવો પડે ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે, (૧૫) આ માટે

કારણકે તે અહિંઆં ^{૧૬}લુપ્ત રૂપ છે. માટેજ 'કેટલાકનો' એમ કહીને તે. અધિકાર ^{૧૭}કર્તૃત્વ છે એમ સૂચન કર્યું. ૧૭

યદેવ વિદ્યયેતિ હિ ॥૪-૧-૧૮॥

* કારણ કે "જે વિદ્યાર્થી કર્મ કરે છે" એમ કહ્યું છે તેથી

(શંકા)—"જે વિદ્યાર્થી કરે છે" (છાં. ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિ પ્રમાણે વિદ્યાપૂર્વક કર્મ કરવામાં વીર્યના અતિશયનું ફલ સંભળાય છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યાવાળાનું પણ તેજ પ્રમાણે હોવું ઉચિત હોવાથી તેના 'પછીનાનો આલેખ" એમ જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. જે હેતુથી "વિદ્યાર્થી, બ્રહ્માર્થી, ઉપનિષદ્ધાર્થી કરે છે" (છાં. ૧-૧-૧૦) એ શ્રુતિથી જ બ્રહ્મવેત્તાના પણ કર્મની ઉત્પત્તિ જણાવનાર હેતુ તરીકે ઉદાહરણ તું આપે છે તે તો સમર્થ નથી તો પણ "ઐ એ ઉદ્દગીથ અક્ષરની ઉપાસના કરવી જોઈએ" (છાં. ૧-૧-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમણ કરીને તે રસતમ છે, બળનેરૂપ છે, અનુસંગ અક્ષરરૂપ તથા ત્રીજીની પ્રવૃત્તિના હેતુરૂપ જણાવીને આની આગળ "જે વિદ્યાર્થી કરે છે" (છાં. ૧-૧-૧) વગેરે રૂપથી કહીને (આ ખરેખર આ અક્ષરનું ઉપાખ્યાન થાય છે) એવા ઉપસંહારથી ઉદ્દગીથની ઉપાસનાના વિષયજ જે વિદ્યાર્થી એવા વાક્યથી જણાય છે તેથી કહેલા રસતમ વગેરેના પ્રકારવાળી ઉપાસનાની વચમાં "જે વિદ્યાર્થી કરે છે તેજ વધારે વીર્યવાળું થાય છે" (છાં. ૧-૧-૧૦) એમ તે અર્થજ કહ્યો છે તેથી બ્રહ્મવિદ્યાની ગન્ધ સરખી પણ નથી એમ તે શંકા અહિંઆં સંભવતી નથી એવો અર્થ છે,

ઇશ્વર પુષ્ટિ ભક્ત માટે આ પ્રમાણે વર્તે છે. જે શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પુષ્ટિમાર્ગ એ મર્યાદા માર્ગથી કંઈક જુદો જ છે. તેમાં મર્યાદાને અવકાશ નથી તેનું સ્વરૂપ મર્યાદા માર્ગથી જુદું છે. માટે ઇશ્વરનાં તેમ કરવામાં કોઈપણ અનુપપત્તિ નથી. (૧૬) કોઇ કહે કે જો ઇશ્વર પુષ્ટિભક્તને જાતે પ્રારબ્ધનો ભોગ ન ભોગવાવે તો તે દુષણ નથી પણ તેથી પણ તેથી તો ઇશ્વરની શોભા છે. (૧૭) આ પ્રમાણે મોતને જાતે પ્રારબ્ધનો ભોગ નહિ ભોગવવાનું કહેના ભાગમાં હોવું નથી, ફક્ત પુષ્ટિમાર્ગના ભક્તને માટે જ આ પ્રમાણે છે. ભાવાર્થ—મર્યાદા ભક્તોના વિશે કહેવામાં આવ્યું કે તેમના પ્રારબ્ધનો ભોગ તેમણે કરવો પડે છે. પુષ્ટિભક્તોને તેવો ભોગ જાતે કરવો પડતો નથી. વગર ભોગે તેમના પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે, કાળથી કે પ્રારબ્ધરૂપી કર્મ માનથી નાશ પામવું નથી એવું જણાવનાર શ્રુતિથી ભિન્ન "તેના પુત્રે તેનું હૃદય મેળવે છે" એ શ્રુતિ છે. ૧૭

સૂત્ર ૧૮—(૧) છાં. ૧-૧-૧-૧૦ની શ્રુતિમાં વિદ્યાપૂર્વક-જ્ઞાન પૂર્વક કર્મ કરવાનું કહે છે. આ રીતે કર્મ કરનારને અતિશય વીર્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ વાક્ય ઉપરથી પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે જે એમ હોય તો બ્રહ્મવેત્તાને-જ્ઞાનીને પણ કર્મ કરવાનાં તો રહ્યાં. જે તે કર્મ કરતો હોય તો પછી પાછા જ. સ. ૪-૧-૧૩ તથા ૧૪માં જે એમ કહ્યું કે તેને પાપ કે પુણ્ય સાથે કંઈપણ લેવા દેવા નથી એ ખોટું કહે છે. (૨) છાં. ૧-૧-૧૦ની શ્રુતિનો અર્થ પ્રથમ રીતે કરે છે. આ શ્રુતિ બ્રહ્મવેત્તાના પ્રાસંગિક કર્મો વિશે કહે છે, અર્થાત્ દમેશાં કર્મ કરવાં જોઈએ. એવું કહેતી નથી. આથી તે કર્મથી બ્રહ્મવેત્તાના પછીનાં પાપ-પુણ્યનો નાશ કરતો નથી. (૩) પ્રથમ ટીકાર અને પછીથી તથ્યવેદની ઉત્પત્તિ

* આ સૂત્રના જુદા જુદા અર્થ માટે જુઓ ભાષ્ય, અગર-પદાર્થ.

અથવા કહેલી શકાના નિરાસ માટે જ કહે છે ખરેખર પ્રજાવેતા પ્રારબ્ધના ક્ષય માટે જ કરે છે તે તો અન્યથી કરાચલા કર્મોથી વાસના સહિત તેનો નાશ થવાથી વધારે વીર્યવાળુ થાય છે જ તેથી કોઈ પણ અનુપપત્તિ નથી એવો અર્થ છે અથવા (શકા) પુષ્ટિમાર્ગીયના પ્રારબ્ધનો પણ ભોગ વગરજ નાશ છે એમ સાલાળીને અસલાવના કરનાર તરફ કૌમુતિક ન્યાયથી તેના પરિહારને કહે છે જીવનિષ્ઠાવિદ્યા ખરેખર ભગવાનના જ્ઞાનની શક્તિના અશરૂપ છે આમ હોવાથી ન્યાય ધર્મના સંબન્ધીની સાથે સંબન્ધ છે તેનાથી જૂદાથી કર્મમા અતિશયને શ્રુતિ કહે છે ત્યાં સાક્ષાત્ 'ધર્મો' સાથેના સંબન્ધમા અતિશયિત કાર્યની સંપત્તિમા અસલાવના શી રીતે કરવી ઉચિત છે એમ નિગૂઢ આશય છે, માટે જ 'હિ' શબ્દ હેતુ કહે છે ૧૮

મોગેન ત્વિતરે ક્ષપયિત્વાથ સંપદ્યતે ॥૪-૧-૧૧॥

એ (સ્થૂલ તથા સ્થિગ શરીરોનો) ત્યાગ કરીને (ભગવદ્લીલોપયોગિ દેહની પ્રાપ્તિ) પછી ભોગને સંપન્ન (પુષ્ટિભક્ત) થાય છે (અર્થાત્ પ્રજા સાથે ભોગ ભોગવે છે).

પુષ્ટિમાર્ગીય દેહની પ્રાપ્તિમા પ્રતિબંધના અસલાવને ઉપપત્તિપૂર્વક કહીને તેની પ્રાપ્તિના પ્રકારને કહે છે આગળ પ્રાપ્ત્ય અલૌકિક દેહથી જૂદા સ્થૂલ અને સ્થિગ શરીરોનો નાશ કરીને ભગવાનની લીલામા ઉપયોગિ દેહની પ્રાપ્તિ પછી ભોગથી સંપન્ન થાય છે "તે વિપશ્ચિત્ પ્રજાની સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે" (તે ૨-૧) એવી શ્રુતિમા કહેલા ભોગથી સંપન્ન થાય છે એનો અર્થ છે શ્રુતિનો અર્થ તો આનન્દમય અધિકરણમા

કઈ છે આથી ઝંકારને નશુવેત્તી પ્રવૃત્તિનો હેતુ મ્હે છે (૪) શ્રદ્ધા અને ઉપનિષદ એ સાધારણ હોવાથી વિદ્યાનુ પણ સાધારણ્યન યુક્ત છે તેમા તેનો સકાચ નથી એમ કોઈને શંકા થાય તો અન્ય રીતે વ્યાખ્યાન મ્હે છે (૫) વાસના સહિત પ્રારબ્ધના નાશથી (૬) પહેલા મ્હેલા અર્થને લક્ષ્યમા રાખીને આ સંપન્ન અન્ય તાત્પર્ય કહે છે (૭) જીવનિષ્ઠા વિદ્યા ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિના અશરૂપ હોવાથી (૮) ધર્મ-ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ તેના સંબન્ધાળી જીવની વિદ્યા તેના સંબન્ધથી (૯) ભગવાન સાથેના સંબન્ધથી ભાનાર્થ—(છા ૧-૧-૧૦) મા જ્ઞાનપૂર્વક મ્હે જ્ઞાના લા છે તેથી એમ સમજવું કે જ્ઞાનીને કર્મ કરવાના હોવાથી તેમના મનો આસ્થેન તથા વિનાશ થતો નથી આ શ્રુતિમા જ્ઞાનીને કર્મ કરવાના લા છે તે પ્રાસંગિ છે વળી કર્મ કરવાનું જે કલ્પ છે તે માત્ર તેના પ્રારબ્ધના ક્ષયને માટે પોતાના પ્રારબ્ધના નાશને માટે જ્ઞાનીએ મ્હે કરવા જોઈએ અથવા જીજી રીતે પણ આ શ્રુતિ પ્રમદ શકાય જીવની વિદ્યા તે ભગવાનની જ્ઞાન શક્તિના અશરૂપ છે આથી ભગવાનની શક્તિના અશરૂપ વિદ્યાના સંબન્ધથી જીવદૃત કર્મો એ અતિશય વીર્ય આપે છે તો પછી માક્ષાત્કૃપાથી પ્રારબ્ધનો નાશ શી રીતે કુપર નીવડે આ પ્રમરે પુષ્ટિમાર્ગમા ભગવાનની કૃપાથી પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે એમ જણાવું ॥

સૂત્ર ૧૯ —(૧) મૂલમા 'મતર-એ એવો શબ્દ છે તેનો અર્થ મૂળ શરીર અને સ્થિત શરીર એમ છે (૨) અથ એનો અર્થ પછી છે અર્થાત્ ભગવાનની લીલાના ઉપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ પછી (૩)

નિરૂપેતો છે. અતૌકિકત્વ વગર અને ઉક્રાદેહ વગર કહેલા ફલની પ્રાપ્તિનો વ્યવરૂદ્ધ
“નુ” શબ્દ છે. ૧૯

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વેદલક્ષ્યાર્થ વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના
અણુભાષ્યમાં ચોથા અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો.

પાદ ૧ લો.

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧ છું

સૂત્ર ૧ છું.—ચોથો અધ્યાય ફલપ્રકરણ કહેવાય છે. બ્રહ્મનું દર્શન તે ફલ છે. શ્રવણાદિ સાધન છતાં
પણ તેનો ફલ પ્રકરણમાં સમાવેશ કર્યો છે કારણકે તે બાહ્ય સાધન નહિ પણ અન્તરંગ સાધન છે તેથી.
ખ-૪-૫-૬. માં આત્માનું દર્શન કરવું, શ્રવણ કરવું, મનન કરવું તથા નિર્વિધ્યામન કરવું એમ કંઈ છે તો
એ સંબંધી અર્થિમાં પ્રથમ એ છે કે શ્રવણાદિ એક વખત કરવાં કે અનેક વખતે ?

પૂર્વપક્ષી—શ્રવણાદિની એક વખતજ કરવાની જરૂર છે અનેક વખતે નહિ. કારણ કે જો બરાબર એક
વખત શ્રવણાદિ કરવામાં આપે તો તેટલાથીજ શાન્તિનો અર્થ ફલિત થાય છે, અને બ્રહ્મદર્શનરૂપી ફલ
પ્રાપ્ત થાય છે, આથી અનેક વખત કરવાની જરૂર નથી. વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે જેમ ડાંગર-
માંથી ચોખા કાઢવાને માટે જ્યાં સુધી ચોખા નીકળે નહિ ત્યાં સુધી તેમને ખાંડવા જોઈએ, તેજ પ્રમાણે
બ્રહ્મ દર્શન થાય નહિ ત્યાં સુધી શ્રવણાદિ વારંવાર કરવાં, તો તે પણ યુક્ત નથી. કારણ કે ડાંગર
અને ચોખાના દષ્ટાન્તમાં તો-જે ફલ છે તે દષ્ટ છે. શ્રવણાદિનું ફલ દષ્ટ નથી પણ અદષ્ટ છે. આથી તે
દષ્ટાન્ત ઉપરથી શ્રવણાદિ પણ બ્રહ્મનું દર્શનરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થતાં સુધી કરેજ જ્યાં એ કહેવું યુક્ત નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમારી દલીલ અમારે ગળે ઉતરતી નથી શ્રુતિમાં આ વિષે શું કહ્યું છે તે આપણે જોવા
પછીજ આપણે અભિપ્રાય આપી શકીએ. તો શ્રુતિ આ વિષે શું કહે છે તે બરાબર જુઓ. ખાસ
કરીને છાં-૬-૮-૭ની શ્રુતિ વિચારવી. શ્વેતકેશુ જ્યારે બ્રહ્મોપદેશ માટે ઉદાસક પાસે બેઠેલા છે ત્યારે
ઉદાસક તેને તે વસ્તુ સમજાવે છે. તેને જુદાં જુદાં દષ્ટાન્તો આપીને એમ જણાવે છે કે જડ અને જીવ
તે બન્ને બ્રહ્મરૂપ છે. આને માટે પ્રથમ મધ્યું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ મધ એકું કરવામાં આસક્ત
મધમાખો જુદાં જુદાં સ્થાનમાંથી અનેક વસ્તુના સારને મધકૃત્ત કરીને મધ મેળવે છે અને તે સર્વને એક
રસરૂપ બનાવે છે. આ રીતે એકતત્વને પામ્યા પછી આ રસ ફલાણા વસ્તુમાંથી આપણે છે તે વિચાર
રહેતો નથી, તેજ રીતે મર્વ પ્રજાઓ સતમાં સંપન્ન થઈને એમ જાણી નથી કે અમે તેને પ્રાપ્ત થયા
છીએ. ખીછ વખતે નદીનું દષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ ગંગાદિ પૂર્વ દિશામાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ તરફ
વહે છે અને સિંધુ વગેરે પશ્ચિમ દિશામાંથી નીકળેલી તે દિશામાં વહે છે. આ નદીઓ આખરે સમુદ્રને મેળે

ભાષ્યમાં ઉદ્દેશ કરેલી તૈ. ૨-૧ ની શ્રુતિનો અર્થ આનંદમય અધિકરણમાં આવે છે. (૪) સૂત્રમાં તુ શબ્દ
તુ શા માટે છે તેનું પ્રવેશન આવે છે. કહેલા અઘૌકિક દેહ વગર જણાવેલું પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું ફળ હોવું
નથી. તેથી તેવા દેહ વગરની ફલ પ્રાપ્તિ પ્રતિષેધ કરે છે. સૂત્રાર્થ—પુષ્ટિમક્ત રૂપ અને સિંગ દેહનો
ત્યાગ કરીને ભગવદ્દીક્ષામાં ઉપયુક્ત અઘૌકિક દેહને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછીથી તે બ્રહ્મની સાથે તમામ
પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે.

છે અને સમુદ્ર સાથે એક થઈ જાય છે તે એવી રીતે કે અમુક જળ ગંગાનું અને અમુક સિન્ધુનું તેવું તેમને જ્ઞાન હોતું નથી તે નદીઓ સમુદ્રમાથીજ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે ઉત્પન્ન થતા પહેલાં સમુદ્રમાથી વાદળા બંધાયા અને તે વાદળાનું જળ જુદી જુદી નદીઓમા વર્ષતા અમુક ગંગા અમુક સિન્ધુ એમ ઢહેવાઈ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પછીજ ગંગાદિના નામભેદ પડ્યા તે પહેલાં તેમા નામ ભેદ નહોતા તેમ સમુદ્રમા તે લાળી જાય છે ત્યાગપછી પણ તે નામ ભેદ નથી તેજ પ્રમાણે તમામ જગત્ તથા જીવો ઉત્પત્તિ પૂર્વે અત્યાદૃત કારણરૂપમા હતા ઉત્પત્તિ પછી પણ કારણરૂપમા જાણી જાય છે આ પછી વૃક્ષનું દર્શાવ આપે છે જેમ કોઈ મોટા વૃક્ષના મૂળમા છેદ કરવામા આવે તો તેમાથી રસ ઝરે છે તેના મધ્યમા ભે છેદ કરવામા આવે તો પણ રસ ઝરે છે તેથા તેના અગ્રભાગમા ભે તેમ કરવામા આવે તો પણ તેમાથી રસ ઝરે છે આમ ગમે તે સ્થાન તેના ઉપર છેદ કરવામા આવે તો રસ ઝરે છે જ્યાં સુધી તે જગત્ હશે ત્યાં સુધી જ તે રસ ઝરશે પણ ભે તેમા રસ નહિ હોય તો તે ધ્રુવે જશે, અને તે ગરી જશે તેજ પ્રમાણે શરીરમયી જીવ જુદો પડતા તે મરી જાય છે પણ જીવ મરતો નથી, કારણ કે તે આત્મારૂપે છે, સર્વ રૂપે તથા સત્ત્વરૂપે છે

પછી વડના બીજનું દર્શાવ આપીને સિદ્ધાન્ત સમજાવે છે ઉદ્ધાનકે સ્વેતકેતુને કહ્યું 'વડનું એક ફળ લેઈ આવ' 'સ્વેતકેતુ તે લા થો પછી કહ્યું તેને તુ ભાગ સ્વેતકેતુને તેને ભાગ્યું પછી તેને પૂછ્યું આમા શું જણાય છે?' તેણે કહ્યું કે ત્રીણા ત્રીણા બી જણાય છે પછી તેમાના એકાદ બીજને ભાગનાનું કહ્યું તેણે તે પ્રમાણે ભાગ્યું પછીથી ઉદ્ધાનકે પૂછ્યું આમા તુ શું જુએ છે?' ત્યારે સ્વેતકેતુએ કહ્યું 'એમા હ કંઈ પણ જોઈ શકતો નથી આ ઉપરથી ઉદ્ધાનકને એમ સમજાવ્યું કે જે બીજમાથી એક મહાનું 'વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે તે એટલું બધું સંક્રમ છે કે તે જોઈ શકાતું નથી તમ સદૃશ રૂપ ધરાવનારી આ જગત્ ઉદ્ભવે તે આપણે સમજી શકતા નથી

આ પછી મીઠાના ગાંધારનું દર્શાવ આપે છે પ્રથમ મીઠાને ઝંકરો સ્વેતકેતુ પાસે મગાવીને ઉદ્ધાનક તેની પાસે જળના વામણુમા નખાવે છે સ્વેતકેતુ તેમ કરીને પછી ઉદ્ધાનક પાસે લેઈ જાય છે ત્યારે ઉદ્ધાનક તેને મીઠાને કા રો જળમાથી પાછો આપવાને કહે છે પણ તે જળમા ઝોળાળી ગયા હોવાથી તેને શી રીતે પાછો આપી શકે? ત્યારે તેને તે જળનો આસ્વાદ લેવાને કહ્યું સ્વેતકેતુએ જુદી જુદી જગ્યાએથી તે જળને આપ્યું તો તમામ સ્થળે તે પાદ જણાયું આ ઉપરથી પિતાએ તેને ઉપદેશ આપ્યો કે ધ્રુવ તેની રીતનું છે તે સર્વત્ર વ્યાપેલું છે તમામ વસ્તુઓમા ધ્રુવ છે જેમ જળમા આવેના મીઠાના કાકગને આપણે સમજી શકતા નથી તેમ ધ્રુવને આપણે જોઈ શકતા નથી પણ આસ્વાદથી જેમ મીઠાને જાણી શકાય છે તેમ અનુભવથીજ ધ્રુવ વસ્તુ સમજાય છે

આ પછી ગાંધાર પુરુષનું દર્શાવ આપવામા આવે છે જેમ કોઈ ગાંધાર નગરના પુરુષને આપે પાટા બાંધીને ધણે દૂરના દેશમા લેઈ જઈને પછીથી છોડી મૂકવામા આવે તો તે માણુસ એમજ ખૂંડો પાડશે કે 'અરેરે, મને એજાન્ત સ્થળમા આપે પાટા બાંધીને છોડી મૂકે છે તો હું કયા જઈશ?' કહે હું શી રીતે મારા પોતાના દેશ પહોંચીશ?' આ પ્રમાણે બોલતો તે દ્વાપત કરશે પણ એટલામા જો કોઈ દયાળુ પુરુષ ત્યાં આવી પહોંચે અને તેના ઉપર દયા લાગીને તે પાટો છોડી નાખે અને પછી તેને કહે કે ફાંસા ફાંસા રસ્તે યદને જતા ગાંધાર નગર પહોંચ્યો તો તે માણુસ જગત્ પોતાના દેશ પહોંચ્યો તેજ પ્રમાણે જીવ પોતાના મૂળ સ્થાન ધ્રુવમાથી અવિચ્છાદી આધારે યદને મસાગમા આવી પડ્યો છે તેથી તે અદિઆ આમ તેમ ગોચા આવે છે તેને પોતાના મૂળ સ્થાનની દિશાની ખમગ પડતી નથી પણ કોઈ ધ્રુવને જાણીનાર ગુરુ તેની મદદ આવે તો તે દિશાને જાણી શકે છે આ સિવાય બીજા કશું દર્શાવતીયી નર વખત ઉદ્ધાનકે સ્વેતકેતુને ઉપદેશ આપ્યો છે અર્થાત્ ધ્રુવ

વિધેના ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવ્યું છે. જો એકજ વખત શ્રવણાદિની જરૂર હોત તો અદિમાં તે વસ્તુ સમ-
જવાને શા માટે ઉદાહરણ વેતકેતુને નવ વખત પોતાના ઉપદેશનું શ્રવણ કરાવે. ઉદાહરણ વેતકેતુને પ્રથમ
વિધેના ઉપદેશ આપવા માગે છે; અને તે એમજ કહેવા માગે છે કે પ્રજ્ઞાતત્ત્વ ધણું જ સૂક્ષ્મ છે, તે એક-
દમ ગ્રાહ્ય થતું નથી. આ જગત તે પ્રજ્ઞાપૂર્ણ છે. આ ઉપદેશ વધારે સુદૃઢ બને તેટલા માટે એક દશ-
ન્ત નહિ આપતાં જુદાં જુદાં દષ્ટાન્તો આપે છે, માટે શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસન વગેરે એક વખત
કરવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ તેમને વારંવાર કરવાં જોઈએ. વારંવાર, કરવાથી વસ્તુ હૃદયમાં દૃઢ
થાય છે અને તેથી ચિત્ત તેની પાછળ લાગ્યું રહે છે.

વળી ડાંગેર અને ચોખાનું દષ્ટાન્ત શ્રવણાદિની બાળતમાં બંધ બેસતું નથી એમ જે તમે કહ્યું તે
વિષે એટલું જ જણાવવાનું કે તે દષ્ટાન્ત અદિમાં બરાબર લાગુ પડે છે. જેમ ડાંગેર ખાંડવાનું ફલ
દષ્ટ છે તેમ અદિમાં પણ ફલ દષ્ટ છે. કારણ કે શ્રવણાદિથી અજ્ઞાનના અને વિપરીત ભાવનાથી
જે અંતઃકરણના દોષો છે તે ટળી જાય છે. આ તેનું દષ્ટફળ છે.

સૂત્ર ૨—ઉપર જાહેર્યના વેતકેતુપાખ્યાનમાંથી શ્રુતિનો આધાર આપીને શ્રવણાદિની વારંવાર
આવૃત્તિ કરવી જોઈએ એમ જણાવ્યું. હવે અમે તમારી વિશેષ પ્રતીતિમાટે સ્મૃતિમાંથી પ્રમાણ આપીશું.
સ્મૃતિ પણ એમજ કહે છે કે શ્રવણાદિ અન્તરંગ સાધનો વારંવાર કરવાં જોઈએ. ભા. ૧૧-૧૪-૨૬માં
નીચે પ્રમાણે કહે છે “જેમ અંજન આંગેલી આંખની માફક જેમ જેમ મારી પવિત્ર કથાઓના શ્રવ-
ણથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વને જોઈ શકે છે” આ વાક્યમાં ભગવાન ઉદ્ધવજીને
કહે છે કે જેમ અંજન આંખવાથી આંખ મક્ક રહિત બને છે અને તેથી તે ક્રીણી વસ્તુઓને પણ
જોઈ શકે છે તેમ ભગવાનની કથાઓના શ્રવણથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ
પ્રથમ જોઈ શકાય છે. આ વાક્યમાં પણ શ્રવણાદિની આવૃત્તિ કરવાનું જ કહે છે. શ્રવણાદિ પોતાના રૂપથી
સાધન છે પણ તેજ દોષની નિવૃત્તિ કરવાથી ફલરૂપ બને છે. માટેજ બુ. ૪-૫-૬ની શ્રુતિમાં પ્રથમ
આત્માનું દર્શન કરવાનું કહ્યું છે અને ત્યાર પછીથી શ્રવણ, મનન વગેરે કરવાનું કહ્યું છે. આથી
આત્માનું પરાક્ષ જ્ઞાનથી પણ બીજું ફલ છે. અર્થાત્ દર્શન જેમ ફલ છે તેમ પરાક્ષ જ્ઞાન એ પણ
ફલ છે. આ શ્રુતિમાં તે ઉભય પ્રકારના ફલનું જ કથન કર્યું છે, જેમ દર્શન ફલ છે તેમ તેમ શ્રવણાદિ
પણ ફલરૂપ છે. આથી ભગવાનનું દર્શન એ સાધન નહિ પણ ફલરૂપ છે તેજ પ્રમાણે તેમની કથાઓ
શ્રવણ કરવી, તે વિષે મનન તથા ચિન્તન કરવું તે પણ સાધનરૂપ નથી પણ ફલરૂપ છે. માટે શ્રવણાદિની
આવૃત્તિ જોઈથી થાય તેટલી ફલ રૂપ છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ શ્રુતિમાં આત્માનું દર્શન કરવું જોઈએ એમ જે કહ્યું છે તેનો
શ્રવણાદિ સાથે મેળવ્ય લેતાં તમે લીધેલો અર્થ બ્યાજબી નથી. કારણ કે આત્માનું દર્શન એ
માત્રપક્ષ અને શ્રવણાદિના માનસફલ છે. માટે બીજી રીતે અર્થ કરો તો જ બરાબર છે

સિદ્ધાન્તી—તો અમે બીજી રીતે આ અર્થ કરીએ છીએ તે સાંભળો અર્થાત્ આ અધિકરણમાં શ્રવણાદિની
આવૃત્તિ વિશે નહિ પણ કર્મના ફલની આવૃત્તિ કરી છે. જે કે શ્રુતિમાં કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણે
જાણવામાં છે છતાં ત્રણેમાં ફલ સરખાં નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને ભક્તિનાં ફલ કર્મ કરતાં અધિક છે
કર્મનું ફલ નિત્ય નથી. મોક્ષ એ નિત્ય ફલ છે. કર્મનું ફલ મોક્ષ નથી તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિ કરતાં તે
ઉત્તરનું છે છતાં કર્મના ફલ વિશે પણ અદિમાં આ અધિકરણમાં કહે છે. તે એ પ્રમાણે છે કે કર્મો
વારંવાર કરવાથી પુનર્જન્મ વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મો સ્વતંત્ર રીતે કરવાથી તેનું ફલ પુનર્જન્મ બને
છે. બુ. ૪-૩-૩૬ માં કહે છે કે બ્યારે તે આત્મા સર્વમાવર્યાને પ્રાપ્ત થાય છે અથવા જરા તથા રાજ
વડે તે અવર્યાને મેળવે છે ત્યારે જેમ આત્મકલ, ઉમરગનું ફલ તથા પાપજાનું ફલ બંધનમાંથી મુક્ત મન

છે તેમ આ પુરૂષ સર્વ અંગોમાંથી છૂટા થાય છે અને ફરીથી શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ઉભટા કરે તેને (શરીર) મેળવે છે. આ શ્રુતિમાં કર્મનું ફળ પુનર્જન્મ જણાવે છે. આત્માની સાથે પ્રાણેન્દ્રિયના નિર્ગમન વિષે બોલતાં કહે છે કે તે એકરૂપ છે અર્થાત્ મુક્ત આત્માની સાથે સર્વ ઈન્દ્રિયો એકરૂપ થાય છે સારે સમીપ રહેનારા કહે છે કે તે ભેદો નથી. જ્યારે તે એકરૂપ થાય સારે તેઓ કહે છે કે તે મુંઝી શકતો નથી. હૃદયાકારના પ્રવેશદ્વાર વિશે અર્થાત્ નિર્ગમનદ્વારને વિશે પ્રકાશ થાય છે. આ રીતે આત્મજ્યોતિ પ્રકાશદ્વારના આત્મા અશ્વિના માર્ગે કરીને, માથાના તથા અન્ય શરીરના અવયવોના માર્ગે બહાર નીકળે છે. તે ઉત્ક્રમણ કરનાર પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણની પછવાડે સધળા પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. આ વખતે આત્મા જ્ઞાનવાળો થાય છે વિજ્ઞાનવાળાની પછવાડેજ ગમન કરે છે. તેને વિદ્યા અને કર્મ બંને અનુસરે છે તથા પહેલાંની પ્રજ્ઞા પણ જાય છે. સારપછી તૃણજ્વાલુકા કહેતાં ધાસમાં રહેનારે જીવડાનો દાખલો આપ્યો છે. તે અન્ય ધાસનો આશ્રય લેવાને પ્રથમ તૃણના ઊંડામાં જાય છે, અને પછી પોતાની જાતને સંકાયે છે. તેજ રીતે આત્મા પણ અન્યસ્થાનનો આશ્રય લેવા પોતાનો સંકાય કરે છે. તથા પ્રથમના શરીરનો ત્યાગ કરે છે, અથવા જેમ સોની એક સોનાનો દટકો લેખને તેમાંથી નવુંજ મન પર્લરૂપ બનાવે છે તે પ્રમાણે આ શરીરનો ત્યાગ કરીને તથા અવિદ્યાને વર્જીને બીજું તરું કમ્પાણીકારક પિતૃલોક, ગર્ભલોક, દેવલોક, તેમજ અન્યબૂતોના રૂપને મેળવે છે. આ વસ્તુને ફરીથી બુ. ૪-૪-૬ માં જણાવી છે “જે મનુષ્ય સંસારના વિષયોને વિષે આસક્ત છે, તેને કારણરૂપ મન, જે વસ્તુને વિષે આસક્ત છે, તે વસ્તુ કર્મદ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જે જે કર્મ તે કરે છે તેના પરિણામને પામી આ લોકોમાંથી અન્યલોકમાં એમ લટક્યા કરે છે. આમાં ઉપરની આત્મતનો ફરીથી ઉપદેશ આપ્યો છે, અર્થાત્ કર્મનું ફળ પુનર્જન્મ છે તેવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. તથા સ્મૃતિમાં પણ તે પ્રમાણે જણાવેલું છે. બ ગી ૯-૨૧ માં કહે છે કે જેઓ ત્રણ કર્મ અને કર્મમાં પ્રવૃત્ત છે તેઓ વારંવાર જન્મે છે. તેજ પ્રમાણે ૯-૨૬ માં કહે છે કે તજુ વેદમાં આસક્ત થનાર, સોમનુ પાન કરનાર પણ વારંવાર જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે અને ૯-૧૬ માં કહે છે કે બ્રહ્મલોક પર્યંત તમામ આ દુનિઆમાં પાછા ફરે છે. આ રીતે આ અધિકરણમાં કર્મના ફલનું વર્ણન પણ કર્યું છે. અર્થાત્ કર્મનું ફળ આદૃતિ એટલે પુનર્જન્મ છે, કારણ કે તે વિષે શ્રુતિમાં વારંવાર ઉપદેશ આપેલો છે તથા સ્મૃતિમાં પણ તેજ અર્થ જણાવેલો છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ સિંગનો અર્થ સ્મૃતિ એવો જ તમે કહો છો તે બધાને જાણીતો નથી, તો સ્મૃતિમાં કર્મનું ફલ આદૃતિ જણાવી છે એમ તમે કહી શકો નહિ. સિંગ એટલે અનુમાપક, અનુમાન કરાવનાર એવો અર્થ ન્યાયશાસ્ત્રમાં આપેલો છે.

સિદ્ધાન્તી—તે પ્રકારે અર્થ કહો તો પણ અમને વાંધો નથી, એ રીતે પણ અમારો અર્થ જ ઘણ શક્યો. આથી તો વર્તમાન જન્મ તથા કર્મ શુભ હોય તો તે ઉપરથી પૂર્વજન્મ તથા કર્મ પણ શુભ છે એમ સમજાય છે. આ જન્મનાં કર્મ આરાં હોય તો તેમ ચાથી ? એવું કારણ એ કે પૂર્વજન્મમાં તે શુભ હોવાં નોંધએ; અર્થાત્ આ જન્મ પહેલાં પણ જન્મ હતો. અને તે જન્મ પહેલાં પણ બીજો હતો, એમ વર્તમાન જન્મનાં સિંગ ઉપરથી ભૂત જન્મોનું અનુમાન થાય છે, અને આથી પણ આદૃતિ કે અર્થને બોધ થાય છે, આથી કર્મ કરનારને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે જ.

(સાર) આ અધિકરણમાં એમ કહે છે કે શ્રુતિમાં આત્માનું શ્રવણ વગેરે કરવાનું કહ્યું છે તે એક વખત નહિ પણ વારંવાર કરવું નોંધએ. જે કે શ્રવણાદિ એ સાધન છે છતાં તે ફલરૂપ જ માનવું આત્માનું દર્શન જેમ ફલ છે તેમ તેવું શ્રવણાદિ પણ ફળ છે. તે વારંવાર કરવાં નોંધએ: કારણ કે શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે. આ અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને અધિકરણનાં બે મુદ્દો સમજાવ્યાં છે. તેમજ બીજી રીતે પણ તેવું જાખ્યાન લાખ્યમાં કર્યું છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ ત્રણે માર્ગો છે

પણ 'મણેના' ફલ પરત્વે તેમાં બેદ છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનું ફલ મોક્ષ છે અને કર્મનું ફલ સંસારમાં પુનરાવૃત્તિ છે. આથી જ્ઞાન અને ભક્તિ કરતાં કર્મની હીનતા જણાવવાને અર્થિયાં કર્મના ફલનું નિરૂપણ કરે છે. કર્મનું ફલ પુનર્જન્મ છે, તેનાથી વારંવાર જન્મ ધારણ કરવો. શાથી? શ્રુતિઓમાં તથા સિંગ કહેતાં સ્મૃતિમાં તે પ્રમાણે કહ્યું છે તેથી. અથવા આનો આજ અર્થ સિંગનો હતો અનુભવ પડના અર્થમાં લેઇને જણાવે છે કે મનુષ્યનો વર્તમાન જન્મ છે તેથી. તેમણે પૂર્વજન્મમાં કર્મો કર્યા હશે અર્થાત્ પૂર્વજન્મમાં કર્મ કરવાને લીધે તેને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયો છે. આ રીતે આ સિંગથી પણ કર્મભાગમાં આવૃત્તિનો અર્થ સમજાય છે.

અધિકરણ ૨ જી.

સૂત્ર ૩—ગત અધિકરણમાં કર્મના ફલનો વિચાર કર્યો હતો. કર્મનું ફલ પુનર્જન્મ છે, એમ લાં જણાવ્યું હતું. હવે જ્ઞાનના ફલને જણાવે છે. જેઓ જ્ઞાનીઓ છે તે તો ભગવાનને જ આત્મા તરીકે ઉપાસે છે; પણ આ ઉપાસના અદર્શિય બિદ્ધિસ ખરિડત થયા વગર અનેક જન્મો સુધી કરવામાં આવે તો તેમના હૃદયમાં ભગવાન રહ્યો છે. આ સમયે પોતાના જીવમાં ભગવાનના આનંદનો અંશ આવી-ભાવ પામે છે, અને તે આવિર્ભાવ થતાં ધક્કા આનંદનો અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તેને આત્માનંદનો અનુભવ તે સમયે થાય છે; કારણકે તે ધક્કાને આત્મા તરીકે જ અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે અનુભવે છે; આ સ્થિતિમાં તેનાં પ્રારબ્ધ કર્મો નાશ પામે છે. અને દેહનાં બંધન છૂટી જાય છે, અને તે ધક્કામાં (અક્ષર ધક્કામાં) પ્રવેશ કરે છે, અને તેને "સર્વને ઉપકારી એવો પદાર્થ ભગવાને આપ્યો" એવું પ્રવચન પણ કરવામાં આવે છે. આ રીતે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરે છે. અથવા બીજી રીતે પણ વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ છે. ઉપર એમ કહ્યું કે કર્મનું ફલ આવૃત્તિ છે અને જ્ઞાન તથા ભક્તિનું ફલ મોક્ષ અર્થાત્ અનાવૃત્તિ છે માટે જ્ઞાન અને ભક્તિ કર્મ કરતાં મોટા છે. તો અર્થિયાં જણાવવાનું કે શ્રુતિ "તેની આવૃત્તિ નથી" એવી કા. ૩ની શ્રુતિ પ્રમાણે સર્વથા આવૃત્તિ નથી કે અમુક સંજોગોમાં નથી? જો તેના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે જેમ કાંઈ માણસ વધારે વખત જીવે તે હોય તો તેને આપણે અમર કહીએ છીએ. જો કે તેથી તે વસ્તુતઃ મરણ રહિત નથી એમ કહી શકાય નહિ. તેજ પ્રમાણે અનાવૃત્તિનો અર્થ સર્વથા અનાવૃત્તિ નહિ પણ લાંબા કાળ પછી તેની આવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ અવધિવાળી તે આવૃત્તિ છે. આથી જ્ઞાનનું ફલ તદ્દન આવૃત્તિ નથી તેમ કહી શકાશે નહિ. વળી કર્મનું નૈષ્ઠ્ય તો સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. તમામને કર્મો કરવાનાં હોય છે, અને તે કરોતો રવભાવ વૃદ્ધિ પામવાનો હોવાથી અનાવૃત્તિ શક્ય નથી.

વળી જ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ સંભવતી નથી. તેમાં બીજું પણ કારણ છે. તે એ છે કે જ્ઞાન જો હોય તોજ અનાવૃત્તિ બને. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્ઞાન ખરી રીતે સિદ્ધ હોય છે કે કેમ? વાત ખરી છે કે બુ. ૪-૪-૨૨માં કહે છે કે "જો તેને જાણે છે તેઓ મોક્ષ મેળવે છે." પણ એવું જ્ઞાન મળી શકે છે કે કેમ? અને તો એમ માનીએ છીએ કે એવું જ્ઞાન દુર્લભ છે. શ્રુતિ પણ જ્ઞાનની દુર્લભતા જણાવે છે. તૈ. ૨-૮માં કહે છે કે તે વાણીનો વિષય નથી. અને બુ. ૪-૪-૨૨ પ્રમાણે આત્મા અચળ છે તેથી તેનું મદ્યથ થતું નથી. આથી ધક્કા એ જ્ઞાનનો વિષય જ ખરી રીતે બની શકતું નથી, તો પછી તેનાથી અનાવૃત્તિ એ શી રીતે શક્ય થાય? જો જ્ઞાનથી અનાવૃત્તિ શક્ય નથી તો પછી ભક્તિથી શી રીતે શક્ય બને? ભક્તિ એટલે સ્નેહ, અને તે ધક્કાના માદાત્મ્યના જ્ઞાન વગર હોતો નથી પણ અર્થિયાં જ્ઞાનનો તે વિષય બનતો નથી તો પછી ભક્તિનો લાંબાથી પ્રવેશ થઈ શકે? આથી ભક્તિ પણ આવૃત્તિ પુનર્જન્મ નથી. માટે તેવા ઉપદેશો મંભવજ નથી.

સિદ્ધાન્તી—તમે જે ભય દેખાડ્યો તે વાસ્તવિક નથી. વાત ખરી છે કે ધક્કા અપ્રાપ્ય અને

અગ્રાણ છે પણ સાથે એટલું પણ લક્ષ્યમાં રાખવું કે તે સર્વના આત્મા છે. અન્તર્યામિ બ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભગવાન તમામના અન્તરમાં ગિરાજે છે. જ્ઞાનીઓ તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી તેને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જ્ઞાની તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ પામે છે તેમ ભક્તો પુરુષોત્તમ તરીકે આત્માના પણ આત્મા તરીકે ભક્તિ કરવાથી તેમની સમીપ જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ દરેક પોત પોતાના માર્ગની રીતિ પ્રમાણે જ્ઞાની આત્મા તરીકે અને ભક્ત પુરુષોત્તમ તરીકે પોત પોતાના શિષ્યોને તે વિષેનો ઉપદેશ આપે છે. આથી જેમ શ્રુતિમાં બ્રહ્મને અપ્રાપ્ય અગ્રાણ કહેલ છે. તેમ તેને આત્મા તથા પુરુષોત્તમ તરીકે કહેલ છે. આથી તે રીતે ઉપાસના કરવાથી અનાવૃત્તિ શક્ય છે. ભગવાન વિરહ ધર્માશ્રયી છે તેથી જીવના સામર્થ્યથી તે પ્રાપ્ત થતા નથી તેથી તે પોતે અગ્રાણ કહેવા છે. પણ પોતાના સામર્થ્યથી જો જ્ઞાની આત્મા તરીકે તેમની ઉપાસના કરે અને ભક્ત પુરુષોત્તમ તરીકે ભજે તો તેમના હૃદયમાં તે તે રીતે સ્ફુરે છે. જીવના અધિકાર પ્રમાણે ભગવાન પ્રકટ થાય છે.

વળી તેમ કહ્યું કે કર્મોના સ્વભાવ શુદ્ધિ પામવાના હોવાથી અને કર્મનું ફક્ત આશ્રિત હોવાથી તેમને અનાવૃત્તિ શક્ય નથી, તો તે વિષે કહેવાનું કે જ્ઞાનીનાં અને ભક્તોનાં જે કર્મો છે તે કેવા પ્રકારનાં છે તેજ તમે જરાજર સમજતા નથી. ખરી રીતે તો તે કર્મજ નથી. કર્મનું ફક્ત પુનર્જન્મ એ વાત ખરી પણ કેવાં કર્મનું? કર્મ જો સ્વતન્ત્ર રીતે કરવામાં આવે તો તેનું ફળ તમે કહ્યું તે પ્રમાણે જ આવે. પણ જો ભગવાનના નિમિત્તે કરવામાં આવે તો તે બંધન કરતું નથી. ભગવાનને માટે તથા ભગવાનને સમર્પણ કરીને કરવામાં આવતાં કર્મો બાધક નીવડતાં નથી. જેમ કોઈ માણસને અન્ન પચતું ન હોય અને તે માણસ ઔષધ લે તો તેનું અન્ન પચી જાય છે અને ઉકટા તેને લાભ કરે છે, તેવી રીતે આ કર્મોનું છે. ઔષધની માફક કર્મોના તે બાધક છે, પણ અજરસના પાચન માટે લીધેલા ઔષધની માફક ભગવાન માટે કરેલાં કર્મો બાધક હોતાં નથી. માટે કર્મોના સ્વભાવ જ્ઞાની તથા ભક્તનાં મોક્ષમાં અન્તરાયરૂપ નથી. આથી, જ્ઞાની તથા ભક્તો પણ જો કર્મ કરે તો તેથી તેમની અનાવૃત્તિમાં હરકત આવતી નથી. અહિંઆં એટલું જ સમજવાનું છે કે જ્ઞાની જો આત્મા તરીકે ઉપાસના કરે તોજ આ ફળ મળે છે. પણ આત્મા તરીકેની ઉપાસના જ્ઞાનીને અભેદતા તથા તાદાત્મ્યમાં પર્યવસાન પામે છે. સર્વત્ર એકજ આત્માજ વ્યાપેલો છે. અને વસ્તુમાત્ર તેનું જ ફળ છે. ધરપટાદિ પદાર્થો પણ તે આત્મા-એ પોતે પોતાની ઈચ્છાથી આ ક્રિયાભાષક જગતમાં નામરૂપનું વૈવિધ્ય સર્જતું છે. માટે તમામ પદાર્થોમાં આત્માની શુદ્ધિ રાખવી. એવી શુદ્ધિ અગર ભાવનાથી જ મોક્ષ મળે છે. પણ કેટલાક લોકો આત્મ શુદ્ધિ રાખતા નથી, તેઓ પ્રતીક્ષી ઉપાસના કરનારા હોય છે. આ લોકોને મોક્ષ મળેલો નથી. વસ્તુતઃ જે પદાર્થો બ્રહ્મરૂપ નથી તેને તે ફળ માનીને ઉપાસના કરવી તેનું નામ પ્રતીક્ષાપાસના છે. આવા પ્રકારની પ્રતીક્ષાપાસનાનું ફળ મોક્ષ મળતું નથી. પ્રતીક્ષાપાસના એ ભેદ શુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે. એમ સૂચવે છે કે વસ્તુતઃ પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મરૂપ નથી. આ શુદ્ધિ અગ્રાણ રૂપ છે. તેવી શુદ્ધિ કરેલી ઉપાસના નિષ્ફળ થાય છે. માટે શરૂઆત પ્રતીક્ષાપાસનાની નિષ્ઠા કરેલી છે. સૂત્રકાર પણ તેટલા માટે નિશ્ચય પૂર્વક અહિંઆં કહે છે કે પ્રતીક્ષાપાસનાથી (સઃ) તે કહેતાં મોક્ષ નથી.

અથવા સૂત્રકારના સૂત્રને બીજી રીતે સમજવી શકાય--આ એક સૂત્રના બે વિભાગો છે. એક ભાગ ન પ્રતીક્ષે અને બીજો નહિ સ 'પ્રથમમાં જ્ઞાનીના ફલોનો ઉદ્દેશ કર્યો છે. અને બીજા ભાગમાં ભક્તના ફલોનો અર્થાત્ પ્રતીક્ષાપાસનામાં જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે મળતું નથી તેમ તે ઉપાસનામાં ભક્તને પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ સાથે ભજનાનંદના મુખ્યો જે અનુભવ મળે છે તે પણ મળતો નથી. માટે પ્રતીક્ષાપાસના સર્વ રીતે દ્વિત છે.

સૂત્ર ૫--આની આજ હક્ષિત પદોનાં સૂત્રમાં કહે છે. ત્યાં કહે છે કે જે બ્રહ્મદર્શિ છે તેજ

ઉત્તમ છે. આ અણુદષ્ટિ એ પ્રતીકાત્મક નથી. જેમ કુણ્ડળ, કર્કા વગેરે તમામ સોનાના ઘાટ છે તેમ પદાર્થ માત્ર એ અણુનાં રૂપ છે. માટે તે અણુત્તમ છે. અણુથી વ્યતિરિક્ત કોષપણુ પદાર્થ નથી. આથી તમામ પદાર્થોમાં અણુની દષ્ટિ રાખવી તેજ ઉત્તમ છે. આવી દષ્ટિ તે પ્રતીક દષ્ટિ કહી શકાય જ નહિ. પ્રતીકમાં તો મૂળ વસ્તુ અમુક રૂપે હોય નહિ છતાં તેને તે રૂપે માનવી. અર્થાત્ પદાર્થો રૂપે તે અણુરૂપ નથી છતાં તેને અણુરૂપે માનવા. અણુદષ્ટિમાં આવું નથી. અણુદષ્ટિવાળો પરાપર સમજે છે કે પદાર્થો અણુરૂપજ છે, પ્રત્યેક પદાર્થ અણુમાથી પ્રકટ થયાં છે, અણુજ પોતાની હિજાથી પદાર્થોની નાના પ્રકારતા કરે છે, તેથી તેમને અણુથી જૂદા જણવા નહિ. આ દષ્ટિ ચાનતું આધિક્ય થતાં પોતાની મેજે જ ઉદય પામે છે. આથી આવી દષ્ટિ રાખનારને મુક્તિ મળે છે જ, x

અધિકરણ. ૩ જી.

આ અધિકરણમાં આદિત્યાદિની ઉપાસના તે પ્રતિકાપાસના મનાય કે અહોપાસના એ પ્રશ્નને સ્વર્ણ છે. આ પ્રશ્નનું મૂળ જા. ૫-૧૩-૧થી ૫-૧૮-૨ સુધીનો ભાગ છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે હકીકત આપે છે.

૧૩મા ખંડમાં સત્ય યત્ન તમા અશ્વપતિનો સંવાદ છે. અશ્વપતિ પુત્રપુત્રા પુત્ર સત્યયજ્ઞને પૂછે છે 'હે પ્રાચીન યોગ્ય (મુખ્ય પુરુષ) તમે કયા આત્માની ઉપાસના કરો છો?' સત્યયજ્ઞે ઉત્તર આપ્યો 'હે ભગવાન! હું સૂર્ય ભગવાનની ઉપાસના કરું છું ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું કે, જે આત્માની તમે ઉપાસના કરો છો તે અણુના વિશ્વરૂપ-સર્વત્ર વ્યાપક રૂપે છે.

તમે વૈશ્વાનર આત્માની ઉપાસના કરો છો તેથી અચ્ચરથી જોડાએલા રથમાં બેસો' છો તમારી દાસીઓ માળાઓ વડે ભૂષિત છે. તમે અન્ન સારી રીતે ખાઈ શકો છો, તમા મિત્ર વસ્ત્રો જીઓ છો. જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની આ રીતે અનેક રૂપે ઉપાસના કરે છે તે સારી રીતે અન્ન લેઈ શકે છે, મિત્ર વસ્ત્રો જોઈ શકે છે. તેનો વશ અહાવર્ચસરૂપ કુશળ રહે છે. સૂર્ય તે આત્માનું ચક્ર છે. જે તમે મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો અધ થાત

૧૪મા ખંડમાં ઇન્દ્રહુમ્ન તમા અશ્વપતિનો સંવાદ છે. આ પણુ અશ્વપતિ ઇન્દ્રહુમ્નને પૂછે છે, કે તમે કયા 'આત્માને ઉપાસો છો?' ત્યારે ઇન્દ્રહુમ્ને ઉત્તર આપ્યો 'હું પવનને આત્મા તરીકે ઉપાસું છું.' ત્યારે અશ્વપતિ તેની પ્રશંસા કરે છે કાળજી કે વાયુ એ પરમાત્માનું રૂપ છે-તે પરમાત્માનો પ્રાણ જોમ જણાવે છે.

૧૫મા ખંડમાં જનને ઉપરનો પક્ષ પૂછે છે તેમણે આકાશને આત્મા તરીકે જણાવ્યો. આની પણુ અશ્વપતિ પ્રશંસા કરે છે, કારણ કે આકાશ તે પણુ પરમાત્માનો મધ્ય ભાગ છે.

૧૬મા ખંડમાં હુડિનને, તે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે તેણે જળને આત્મા તરીકે જણાવ્યો. અશ્વપતિએ તે જળ પરબ્રહ્મના મુદ્રાશય રૂપે છે એમ જણાવીને તેની પણુ પ્રશંસા કરી

૧૭મા ખંડમાં ઉદાવકને પૂછતા તેણે પૃથ્વીને આત્મા કહ્યો. અશ્વપતિ એ તે પણુ ઠીક જોમ કહ્યું કાળજી કે પૃથ્વી તે વૈશ્વાનર આત્માના પાદ રૂપે છે.

'આમ પ્રત્યેક જૂદી જૂદી રીતે આત્મા સમજાવ્યો. પછી ૧૮મા ખંડમાં જધાઓને એકઠા કરીને તે વિષે વિવેચન કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

+ મર્તિ પૂજનનું અણુકરન કરનારે આ ભાગ મરધનતાથી ધાંચવો જોઈએ. મર્તિ-પૂજનને માનનારા મર્તિ એટલે પાપાણુનો દુકેડા છે અને તે અણુથી વ્યતિરિક્ત પદાર્થ છે એમ કહી પણુ માનતા નથી

વિશ્વાત્માને પૃથક્કરણે જાણતા હોવાથી તમે ગોરાક ખાઈ શકો છો. કારણ વિશ્વાત્મા જે પ્રાદેશ માત્રરૂપ અભિમાની અને વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે તે સર્વલોકવિષે યરાચર વિષે તથા સર્વ દેહેન્દ્રિયાદિવિષે રિયતિ કરી સર્વને તે અનુભવે સારી રીતે ભક્ષણ કરી શકે છે.

ખરેખર આ સર્વને વ્યાપક પરમાત્માનું સ્વર્ગ મરતક રૂપ છે. આદિત્ય ચક્રુ રૂપ છે, વાયુ પ્રાણુ રૂપ છે, આકાશ ઉદર રૂપે છે, જળ યસ્તિરૂપ છે. તથા પૃથ્વી પાદ રૂપ છે. વેદી વક્ષઃ રૂપ છે, બહિર્ગરા રૂપ છે, ગાહ્વપત્યાગ્નિ તેના અંતઃકરણુ રૂપ છે, અન્વાહાર્ય પચન અગ્નિ તેના મનરૂપ છે તથા આહ્વનીયાગ્નિ તેના મુખરૂપ છે,

આ પ્રમાણે અહિંઆ આત્માના સ્વરૂપ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. અહિંઆ આદિત્ય, વાયુ, આકાશ, જળ, પૃથ્વી એ બધાં આત્માનાં જૂદાં જૂદાં પદ્ધતિયેશાં રૂપો કહ્યાં છે. તેથી તેમની આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવી. વળી ત્યાં છાં. ૩-૧-૧માં આ આદિત્ય દેવપ્રાણુ છે એમ કહ્યું છે. અને હેવટમાં છાં. ૩-૧૬-૪માં કહે છે 'જે વિદ્વાન્ આ આદિત્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે.' તે અહિંઆ શંકા થાય છે કે આ આદિત્યની બ્રહ્મ તરીકેની ઉપાસના કહી છે તે પ્રતીકાપાસના કે બ્રહ્મોપાસના ?

પૂર્વપક્ષી.—પ્રતીકાપાસના.

સિદ્ધાન્તી.—તે પ્રતીકાપાસના નથી કારણ કે પ્રતીકાપાસના ક્યારે કહેવાય તે વિષે તમને સૂત્ર ૧૪ના વિવેચનમાં સમજાવ્યું છે. પ્રતીકાપાસનામાં તો વસ્તુતઃ પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ ન હોય અર્થાત્ બ્રહ્મથી પૃથક્ હોય છતાં તેને બ્રહ્મ કલ્પીને ઉપાસના કરવામાં આવે તો જ તે પ્રતીકાપાસના કહેવાય પણ અહિંઆ તો પદાર્થ માત્ર બ્રહ્મરૂપ છે. કોઇપણ વસ્તુ બ્રહ્મથી પૃથક્ નથી. આદિત્યાદિ તે બ્રહ્મનાં રૂપજ છે, તે બ્રહ્મથી જૂદાં નથી. માટે આદિત્યાદિની આદિત્ય તરીકે બ્રહ્મથી પૃથક્ પદાર્થ તરીકે ઉપાસના નહિ કરતાં બ્રહ્મરૂપ છે એમ બરાબર સમજીને ઉપાસના કરવી. આવા પ્રકારની ઉપાસના તે પ્રતીકાપાસના નહિ પણ બ્રહ્મોપાસના છે. 'આ સધળું ખરેખર બ્રહ્મ છે' એવી છાં ૩-૧૪-૧ની કૃતિ આમાં પ્રમાણરૂપ છે. જ્યાં સધળું બ્રહ્મ રૂપ છે ત્યાં આદિત્યાદિ હોય જ. માટે આદિત્યાદિની ઉપાસના તે બ્રહ્મોપાસનાનું અંગ છે. બ્રહ્મોપાસનાનું જેતું ફળ મળે છે તેવું આનું પણ અધિકાર પરત્વે મળે છે. માટે આમાં પ્રતીકાપાસનાનો સંભવ કરવો જોઇએ નહિ. બ્રહ્મ એકરૂપ હોવાથી, તમામ વસ્તુમાત્ર બ્રહ્મનું રૂપ છે માટે એક બ્રહ્મરૂપથીજ તેમની ઉપાસના કરવી જોઇએ. જૂદી જૂદી રીતે ઉપાસના કરવી જોઇએ નહિ.

પૂર્વપક્ષી.—તેવા પ્રકારની બ્રહ્મોપાસનાનો જો કોઇ અધિકારી ન હોય તો શું ? તેવાઓ પદાર્થોને બ્રહ્મથી જૂદા માનવા છતાં પણ તે બ્રહ્મરૂપ છે એમ કલ્પીને ઉપાસના કરે તો તેમની ઉપાસના સિદ્ધ થાય કે નહિ ?

સિદ્ધાન્તી.—તમારું કહેવું માની શકાતું નથી બ્રહ્મથી જૂદા કોઇ પદાર્થ જ નથી. આથી સર્વજન બ્રહ્મરૂપતાની ભાવના કરતાં ઉપાસકને તેવો જ અનુભવ થાય.

પૂર્વપક્ષી.—એમ હોય તો આ ખરેખર સધળું બ્રહ્મ છે. આ કૃતિમાં સધળું બ્રહ્મરૂપ છે એમ સમજાતું નથી. પણ જેમ આદિત્યાદિ વસ્તુતઃ આદિત્યાદિ છે છતાં બ્રહ્મરૂપે ઉપાસવાના છે તેમ સર્વ જગત્ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ રૂપ નથી. આથી સર્વને પ્રતીકાની ઉપાસના જ જોવામાં આવે છે.

સિદ્ધાન્તી.—આદિત્યાદિમાં બ્રહ્મરૂપતાની ભાવના તે શાથી તે તમે બરાબર સમજો. વ્યાપક બ્રહ્મ સાકાર છે. તેમના અનેક અવયવો છે. તે અનેક અવયવોથી વ્યાપેલો છે. આદિત્ય વાયુ, આકાશ વગેરે તે બ્રહ્મના અવયવો છે. આ તમામ અવયવોમાંથી એકાદ અવયવની જે ઉપાસના કરવામાં આવે તો તેથી તેનું ફલ મળે છે, માટે આદિત્યાદિની ઉપાસના કહી છે. આદિત્ય એ બ્રહ્મનું ચક્રુ છે. સમસ્ત

અહીંની ઉપાસના ન થઈ શકે તો તેમના અવયવ, ચક્ષુરૂપ જો આદિત્યની ઉપાસના કરે. તો પશુ તે ઉપાસનાનું ફળ મળે છે. આ રીતે અહીંનું માહાત્મ્ય જણાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—કબૂલ, આદિત્યને અહીંનું અંગ કહો છો. પણ તે અંગનું નામ જૂદું પડ્યું ને એ જૂદા અંગને તમે આદિત્ય કહો છો, તેને તમે અહીં કહેતા નથી. અહીં તો વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે તેટલું જ અહીં કહેવાય તેના અંગરૂપને અહીં ન કહેવાય.

સિદ્ધાન્તી—અલિહારી છે તમારી શુદ્ધિને ! તમને તો હવે શી રીતે અમારે સમજાવવા ? તમે એટલું તો હવે સ્વીકારો છો કે આદિત્યાદિ એ અહીંના અવયવો છે; અને અહીં તે તમામમાં વ્યાપેલા છે, તો પછી ત્યાં અહીં છે એમ માનવામાં શાથી તમે અચ્છેદ છો ? અનેક અવયવોને 'એક બીજાથી જૂદાં જોળાવાવાને તેમનાં જૂદાં નામ પડે તેથી તે અહીં નથી એમ શી રીતે માની શકાય ? તે પ્રત્યેક અવયવ અવયવાવસ્થામાં પશુ અહીં જ છે.

વળી છાંદોગ્યના તૃતીયાધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં આ આદિત્યનું મંથન તરીકે વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં કહે છે. તે દેવોના મંથન રૂપે છે. ઘૌઃ તે વાંકા વાંસરૂપ છે. આ વાંસ ઉપર લટકતું અન્તરીક્ષ તે મધપુડા રૂપે છે. અને મરીચિએ અંડ રૂપે છે.

પૂર્વ તરફનાં રશ્મિ તે પૂર્વ તરફનાં છિદ્રો છે. ઋચાએ તે બ્રહ્માએ છે. ઋગ્વેદ પુખ્ત છે. તેમાં રહેલા પ્રવાહી પદાર્થ અમૃત રૂપ છે.

બીજા ખંડમાં દક્ષિણ બાજુનાં રશ્મિને દક્ષિણ બાજુનાં મધપુડાનાં છિદ્રો તરીકે જણાવ્યાં છે અને તેમાં યજુર્વેદના મન્ત્રોને લગ્નગંગા અને યજુર્વેદને પુંખ કહેલ છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા અને ચોથા ખંડમાં પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફનાં રશ્મિને મધપુડાનાં છિદ્રો કહ્યાં છે, અને સામ તથા અથર્વ વેદને પુખ્ત તરીકે કહ્યાં છે. પાંચમા ખંડમાં ઉર્ધ્વ રશ્મિને મધપુડાના ઉર્ધ્વ ભાગનાં છિદ્રો કહ્યાં છે. આવી રીતે આદિત્યરૂપી મધનું વર્ણન કરીને પછી જૂદાં જૂદાં વસ્તુભોગ રૂપભોગ, આદિત્યોપજીવન, અને મરુતના ઉપભોગ એવા ચાર અમૃતનું વર્ણન કરીને પાંચમાં સાધ્યોપભોગ અમૃતની ઉપાસના વિષે કહેતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે

જે પાંચમું અમૃત છે તેને તેના સાધ્યો અહીં સાધે ભોગવે છે. ખરેખર દેવો તેનું ભક્ષણ કે પાન કરતા નથી. તેઓ માત્ર તેના દર્શન વડે તૃપ્તિને પામે છે. સૂર્યના આ રૂપમાં તેમનો ખરેખર અભિ-શ્વેશ હોય છે, તે રૂપમાંથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને (છાં. ૩-૧૦-૧-૨) આદિત્યના આદિત્યના રૂપના દર્શન માત્રથી પ્રાણાદિના ક્ષુધા તથા તૃપ્તાર્થી ધર્મેની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી આ પ્રતિક્રિયાપાસના કહી શકાય નહિ. આદિત્યાદિ એ ભગવાનનાં અંગો છે માટે તેની ચતત્ર પુરુષાર્થ તરીકે ઉપાસના કરવી જોઈએ એવું જ્ઞાન તેને થાય છે. અને તે જ્ઞાન પછી અત્યન્ત વિગાઠ ભાવ ઉત્પન્ન થતાં તેમાં તે લય પામે છે. અને ફરીથી તેના દર્શનનો આનન્દ લેવાને ભગવાન તેના ઉપર રૂપા કરીને ફરીથી તેને પૂર્વની સ્થિતિમાં મૂકે છે. માટેજ છાં. ૩-૧૦-૨માં આદિત્યના તે રૂપમાં પોતે પ્રવેશ કરે છે અને તેમાંથી જ ઉદય પામે છે એમ કહે છે. આ પ્રમાણે અનુભવ કયારે થાય છે ? આદિત્ય એ ભગવાનનું અંગ છે એમ માનીને ઉપાસના કરે તો જ. પણ આદિત્યને ભગવાનથી યજ્ઞ માનવામાં આવે તો તે ઉપાસનાનું કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. જેમ શરીરના અવયવો શરીરથી જૂદા નથી તેમ ભગવાનનાં અંગો ભગવાનથી જૂદા નથી. તે ભગવન્-મયજ છે.

સૂત્ર ૭—આથી એટલુંજ સમજવાનું છે કે આદિત્યાદિની ઉપાસનામાં પ્રતિક્રિયાપાસના નથી, માટે તેનું ફળ મળે છે. પણ તે ફળ પ્રાપ્તિ માટે તેનું સાધન પણ હોવું જોઈએ. આ સાધન તે બીજાનું કંઈ

નહિ પણ ભગવાનમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહ એજ છે. ભગવાન માટે સ્નેહ દદ રહે તેટલા માટે ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન બરાબર હોવું જોઈએ. ભગવાન કેવા મહાન છે, તથા તેમનું સ્વરૂપ કેવું છે; મધ્યસ્થ કરવાને, નહિ કરવાને, તથા અન્યથા કરવાને સમર્થ છે, તે આહુથી પણ અણુ છે અને મહાનથી પણ મહાન છે, તેમને હાથ પગ નથી છતાં વસ્તુઓ ગ્રહણ કરે છે તથા દોડે છે, જેમ કરોડીઓ પોતાની ઈચ્છામાં આવે ત્યારે મુખમાંથી જળને બહાર કાઢે છે અને પછી તેમાં પાછી સકેલી લે છે. તેમ તે ભગવાનજ આ જગતને પોતાની કીડા કરવાને સર્જે છે અને પાછું તેને પોતામાં લેઇ લે છે વગેરે પ્રકારનું બ્રહ્મા સ્વરૂપને બરાબર સમજાવે તેવું માહાત્મ્ય જ્ઞાન થવું જોઈએ. આ જ્ઞાન થાય તો જ તે સ્નેહ દદ થાય છે. તેથી ભાવની તમામ વૃત્તિઓ ભગવન્મય બને છે, ભગવાન સિવાય બીજા કશા તરફ તે ટળતી નથી. ત્યારે માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ સ્નેહ ભક્તમાં મુકરે છે, અને ભગવાન માટે ખરેખરી આમકિત થઇને તે પ્રેમ ઉત્તરોત્તર વધે છે, ત્યારે ભગવાન તેને અધીન થઇ બળ્ય છે અને તેની પાસેથી દૂર નહિ રહેતાં ત્યાં ત્યાં બેસી રહે છે.

સૂત્ર ૮—વળી જે ભાવનાની ઉત્કટ દશામાં સતત સ્મરણ રૂપ ધ્યાન થાય તો પણ ભગવાન તે ભક્તના હૃદયમાં પધારે છે અને ત્યાં પોતાનું આસન કરે છે.

સૂત્ર ૯—આ પ્રકારે, ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે તેના મનોરથો મિલ્લ કરે છે. ભગવાનના પ્રકટ દર્શનને આનંદ જે ભક્તને મળે છે તે ભગવાનની કૃપાથી જ મળે છે. આ સમયે ભગવાન પોતાની લીલાને અનુભવ તેને ચખાડે છે. આ લીલાનો અનુભવ પણ ભક્તની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. એક ક્ષણમાં ભક્તના મનોરથ માટે પોતાની લીલા પોતે દેખાડે અને એક ક્ષણમાં તે લીલાને પાછી નકેલી લે છે.

સૂત્ર ૧૦—કેટલાક ભક્તો તો ભગવાન સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા કરતા નથી તેથી તેજ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરે છે અને તેનો આનંદ અનુભવે છે. કેટલાક ભગવાનના ગુણ જ્ઞાનનું સ્મરણ કરે છે તથા કીર્તનો ગાય છે. આ રીતે પણ તેઓ ભગવાન વિષે આસક્ત થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે ભગવાન ભક્તની ભક્તિથી તેને અધીન બને છે. અને તે રીતે સ્મરણ, શ્રવણ કે કીર્તન કરનારને પણ અધીન ભગવાન થાય છે. ભા. ૬-૮-૩૬ નીચે પ્રમાણે કહે છે—ભગવાનના મદિમા જ અમૃતને સાગર છે. એ સાગરનું એક બિન્દુ એકવાર ચાખવાથી મનમાં જે નિરંતર સુખ મળે છે તેને પાણીને શ્રુતિ તથા દષ્ટિ વિપયક જૂદાં-જૂદાં સુખોને વિસરી ગયો છે એ માટે જ ભગવાનમાં જ તેમનું મન અત્યંત અનુરાગી થઇને લાગી રહે છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે.

- (૧) આદિત્યાદિની ઉપાસના તે વ્રતકીપાસના નથી કારણ કે તે આપક સાકાર બ્રહ્મા અંગરૂપ છે. તેથી બ્રહ્મોપાસનાનું કળ ભક્તના અધિકાર પ્રમાણે મળે છે.
- (૨) ભગવાન તરફ માહાત્મ્ય જ્ઞાન પૂર્વક સ્નેહ બને ભક્તને હોય તો ભગવાન તેની સમક્ષ પ્રગટ થાય છે અને તેને અધીન બનીને તેનાથી દૂર નહિ રહેતાં તેની પાસે જ આસન કરે છે.
- (૩) કેટલાક ભગવાનનું સ્મરણ-ધ્યાન કરે છે. તો તેમના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે છે.
- (૪) ભગવાનની લીલા તે ભક્તની ઇચ્છાનુસાર હોય છે. તેના જેટલા મનોરથો તેટલા તે લીલા માર્ગથી જાગૃ કરે છે.
- (૫) માટેજ કેટલાક ભક્તો અન્ય કશાની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ભગવાનના સ્વરૂપમાં આમકિત થાય છે તેમનું જ સ્મરણ, તેમનાજ સુખોનું શ્રવણ તથા કીર્તન કરે છે.

અધિકૃત્વ. ૪

સૂત્ર ૧૨—પૂર્વપક્ષી—તમે ભક્તોની આગળ ભગવાન પ્રગટ થાય છે એ વાત કહી, પણ પ્રાકટ્ય એ રીતે દોષ શકે. એક બાલ અને બીજું આન્તર. બાલ પ્રાકટ્ય તે આશુપ-અશુભો વિષય હોય છે અને આન્તર તે માનસ હોય છે. તે હૃદયમાં પ્રકટ થતાં મનન તેનું દર્શન કરી શકે છે. ભક્તિ બાલ (સ્નેહ) વાળાને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. અને અમરણ તથા ધ્યાનવાળાને માનસ દર્શન થાય છે. તો આ પ્રકારે દર્શન કરનારામાં કંઈ પણ તારતમ્ય દરો કે નહિ?

સિદ્ધાન્તી—તમારો પ્રશ્ન જ અર્થગત છે. કારણ કે ત્યારે ભક્તને ભગવાનનું દર્શન થાય છે ત્યારે તેને બાલ કે આન્તર કોઈ પણ સંવેદન હોતું નથી. તેનું ચિત્ત તો પ્રકટ થયેલાં સ્વરૂપમાં જ હોવાથી ચિત્તની તમામ વૃત્તિઓ બીજા કોઈ પણ પદાર્થો તરફ નહિ ખેંચાતાં ભગવાનમયજ હોય છે. તમામ ઇન્દ્રિયો મ્વ વ્યાપારો તે ત્યજી દહને ચિત્તને અધીન થઈ, ચિત્ત સાથે ભગવાનના સ્વરૂપમાં જ લીન થઈ જાય છે. અર્થાત્ ચિત્તની ત્યાં અખણ એકાગ્રતા છે તેવા ભક્તમાં પછી ભલે તે આશુપ દર્શન કરતો હોય કે માનસ દર્શન કરતો હોય તો પણ ત્યાં તારતમ્ય નથી.

અધિકરણ. ૫

સૂત્ર ૧૨—પૂર્વપક્ષી—તમે એમ કહ્યું કે બાલાનુભવ અને આન્તરાનુભવ વાળા ભક્તોમાં કંઈ પણ તારતમ્ય હોતું નથી. તો અમને એ શંકા થાય છે કે ત્યારે આન્તર અનુભવ કરનાર ભક્તને તો અનુભવ પૂર્ણ થતાં તેને બાલ પદાર્થોનું સંવેદન થાય છે, ત્યારે બાલ સંવેદન, સમયે પ્રથમ મેં આન્તર અનુભવ કર્યો હતો એવા નિશ્ચય થાય છે કે નહિ? અર્થાત્ બાલ સંવેદન વખત મેં આન્તર અનુભવ અમુક રીતે કર્યો એમ નિશ્ચય થાય છે કે નહિ? એમ થવાથી આન્તર અનુભવ પછી પણ તેને બાલ સંવેદન છે, તો પછી તેઓમાં કોઈ પણ બાલ અથવા આન્તર પદાર્થોનું અનુસંધાન હોતું નથી એમ શી રીતે કહી શકાય?

સિદ્ધાન્તી—ત્યાં સુધી પારલૌકિક ફળની પ્રાપ્તિ થઈ નથી ત્યાં સુધી તે અવસ્થા સર્વદા હોય છે. ભા. ૧૧-૧૧-૪૮માં ભગવાન કહે છે કે હુંજ સત્પુરુષોનું પ્રાપ્ત્ય પારલૌકિક ફળ છું. આથી તે પારલૌકિક ફળ પ્રાપ્ત થતાં સુધી બાલ કે આન્તરત્વનું અનુસંધાનજ નથી; અર્થાત્ તેવા ભક્તોનું ચિત્ત કોઈ પણ દુન્યવી પદાર્થો તરફ જતું નથી. અરે એટલુંજ નહિ પણ સાયુજ્યનો પણ તે વિચાર કરતું નથી. તેને તો સાયુજ્યની પણ દરકાર નથી. આથી આન્તર અનુભવ પછીના બાલ સંવેદનમાં ભગવાન માંજ તેનું ચિત્ત હોય છે. તે ભગવાનનું જ સ્મરણ કરે છે; ભગવાન સાથેજ આશાપ કરે છે. ભગવાનની સેવામાંજ પરાયણ બને છે. શ્રવણાદિ ઇન્દ્રિયો ભગવાન માટેનીજ ક્રિયાઓ કરે છે. આથી બાલ પદાર્થોનું અનુસંધાન તેમને નથી. ૧૨

અધિકરણ. ૬.

✓ સૂત્ર ૧૩—અજોપાસનાની પ્રશંસા કરીને તથા પુષ્ટિમાર્ગીયના ફલનું વર્ણન કરીને હવે આ અધિકરણમાં મર્ધદા માર્ગના ફલને જણાવે છે. મર્ધદામાર્ગમાં ફક્ત જ્ઞાન નહિ પણ જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે મધ્યમ અધિકારીને કર્મ પણ કરવાં પડે છે. અહિં આ પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે શંકા કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—મર્ધદામાર્ગમાં જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે એમ તમે માનો છો એ તો ઠીક છે; પણ મધ્યમ અધિકારીને કર્મ કરવાની આ માર્ગમાં જરૂર પડે છે. અર્થાત્ મર્ધદામાર્ગમાં કર્મ નથી તેમ કહી શકશો નહિ. તેમજ તે માર્ગનું ફલ અનાવૃત્તિ કહી શકશો નહિ, કારણ કે ત્યાં સુધી કોનો

ઉપભોગ ક્ષય પામ્યો ન હોય ત્યાં સુધી મોક્ષ મળે નહિ. મર્ષાદ્યમાર્ગમા કર્મ મધ્યમ અધિકારીને હોય છે તેથી તેનો ક્ષય થયો નથી. આથી ત્યાં મોક્ષ ક્ષણ હોય, રોકે નહિ. આ રીતે ભોગને અનુકૂળ કર્મ કરવાથી સ્વભાવની બીજાં ઉત્પન્ન થાય છે; આમ કર્મની પરમ્પરા થતાં ચિત્તની અશુદ્ધિ ટળી નથી, તેથી તેમાં જ્ઞાનનો ઉદય પણ પામ્યો નથી. જો જ્ઞાનનો ઉદય ન હોય તો ભક્તિ પણ ન હોય કારણ કે તમારા નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ભક્તિ છે. વળી જ્ઞાન એ પ્રાયશ્ચિત્ત જેવું નથી. કર્મ-માર્ગમાં તો એમ કહ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્તથી અનુક્રમ પ્રગટનાં કર્મો જળી જાય છે. માણસથી અનુક્રમ દુર્ગત કર્મો થઈ ગયેલાં હોય છતાં જો અનુક્રમ પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિ કરે તો તે કર્મનું બન્ન શિથિ ન થઈ જાય છે, તેવું જ્ઞાન માટે કહેવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પ્રાયશ્ચિત્તની મારફત જ્ઞાનને વિધિ તરીકે જણાવ્યું નથી.

વળી જો તમે એમ કહેતા હો કે જ્ઞાનથી કર્મો ટળી જાય છે. તો ત્યાં બીજો એક દોષ આવે છે, અને તે દોષ અન્યોન્યાશ્રયનો છે. અર્થાત્ દુરિત કર્મો ટળી જાય તો જ્ઞાન ઉદય પામે, અને જ્ઞાન ઉદય પામે તો દુરિત કર્મો ટળી જાય. આમાં દુરિત કર્મોના ટળી જવા ઉપર જ્ઞાનના ઉદયનો આધાર છે અને જ્ઞાનના ઉદય ઉપર દુરિત કર્મોનો આધાર છે. આમ એક બીજાના આશ્રયે રહેતું હોવાથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર અસર કરી શકતો નહિ.

સિદ્ધાન્તી—તમને જ્ઞાનના સ્વભાવની ખબર નથી અને તેથી ઉપર પ્રમાણે દલીલ કરો છો. ત્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં કર્મની અસર જ હોતી નથી જ્ઞાન એ કર્મનું વિરોધી છે. તેથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં ભાવિ કર્મોનો સખન્ધ છૂટી જાય છે, અને પૂર્વના કર્મો વિનાશ પામે છે. જેમ સૂર્ય ઉદય પામતાં અંધકાર આપોઆપ દિશાઓમાંથી દૂર થઈ જાય છે અથવા તો પર્વત ઉપર પથરાયેલાં ઝરફ ઓગળવા મંડી જાય છે, તેમ જ્ઞાન સ્ફુરતા બ્રહ્મદષ્ટિ થતા તમામ જૂતકાળના દુરિત કર્મો નષ્ટ થાય છે અને ભાવિ દુરિત કર્મો કરવાથી ચિત્ત ખેંચાય જાય છે. તેથી તેવા કર્મોના મંડળ રહેતો નથી. અર્થાત્ તેવા કર્મો તે ઠરી શકતો નથી. માટે જ્ઞાનમા કર્મોના પરિણામોને બાળીને હાસ્ય કરવાનો સ્વભાવ છે તે યથાર્થ છે. ભ. ગી. ૪-૩૭મા તેટલા માટે જ જ્ઞાનને અગ્નિ કહેવ છે અને મનુષ્યના કર્મોને ઇન્ધન લાકડાં કહેલાં છે. જ્ઞાનથી અગ્નિ સળગતાની સાથે કર્મોની ઇન્ધનને બાળીને હાસ્ય કરી નાખે છે. આથી પોતાનાં કર્મો કર્મોનો ઉપભોગ મનુષ્યે કરવો એવો કેષ નિયમ સિદ્ધ થતો નથી કર્મોનો ક્ષય કર્મ એક જ રીતે થતો નથી છા. ૪-૨-૩ મા કહે છે કે જો અધમેચ્ચ કરે છે તે બ્રહ્મહત્યાના પાપને તરી જાય છે. “આમાં યજ્ઞાનુષ્ઠાનને દુરિત કર્મો તગવાનો ઉપાય દેખાડે છે. કર્મોનો ઉપભોગ થયો નથી. તો પછી દુરિત કર્મો ઉપભોગ વગર નાશ પામે એમા શું આશ્ચર્ય ?

વળી અન્યોન્યાશ્રય દોષ દેખાડ્યો તે પણ બળમગ નથી. કારણ કે પાપ ક્ષુદ્ધિ અર્થાત્ ચિત્તની અશુદ્ધિ શી રીતે થાય છે ? તે અનાદિ અવિદ્યાથી જનિત સંસાર વામનારૂપ છે. અવિદ્યાને સીધું આ માર્ગ, આ પારકું એમ મંમાર વિષેની અહ મમાત્મિકતા વાસના મનુષ્યને ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમ ચિત્તની અશુદ્ધિનું કારણ છે, અને તેનાથી ત્રેરુપને માણસ પાપ કરે છે. માટે આ વાસના દૂર કરવાને માટે જ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાનની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, તે જ્ઞાનની સામગ્રી એટલે ગુરુની પાસે જેવું શ્રવણ, મનન તથા વિધિ ઉપાસના વગેરે છે. અર્થાત્ જ્ઞાનનો ઉદય ગુરુ પાસે જઈને શ્રવણ મનનાદિ કરવાથી થાય છે, તે તમે દેખાડેલી રીતે દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિથી થતો નથી. માટે અહિં આ અન્યોન્યાશ્રય દોષ જ નથી. અર્થાત્ ગુરુ પામે જઈને શ્રવણ મનનાદિ કરવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે જ્ઞાનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. અવિદ્યાનો નાશ થયો એટલે મંસાગ્રની વામનારૂપ ચિત્તની અશુદ્ધિ ટળી જતાં, પાપકર્મો દહાય છે. આથી દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિ જ જ્ઞાનના ઉદય ઉપર આધાર રાખે છે. જ્ઞાનોદય દુરિત કર્મોની નિવૃત્તિ ઉપર નહિ. વળી આ દશામાં જ્ઞાનનું પ્રાગર્ભ હોવાથી, કર્મ દુર્બલ અને તેથી તે કર્મની નિવૃત્તિમાં કેષ પ્રતિમન્ધ્ય હોતું નથી.

અહિંઆં અમે મર્યાદામાર્ગની વાત કરીએ છીએ તેથી અમે એમ કહીએ છીએ કે જ્ઞાનથી તે કર્મોના ક્ષય થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા છે, અને ત્યાં જ્ઞાન એ સાધન છે. આ સાધનને લીધે કર્મોનું પ્રાપ્ત્ય દૂર થાય છે. પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો સાધનની પણ જરૂર નથી. ત્યાં તો ભગવાનની ઇચ્છાથી તે કર્મો પોતાની મેળે દૂર થાય છે કે જેથી કર્મોના ભોગ તેને કરવો પડતો નથી. ત્યાં જ્ઞાનરૂપી સાધનનું પણ સ્થાન નથી.

સૂત્ર ૧૪—પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાનનો ઉદય થતાં દુરિત કર્મો—પાપ દૂર થાય છે એ તો સમજ્યા. કારણ કે પાપ તે શાસ્ત્રનું વિરોધી છે, તેથી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય એટલે એ વિપયમાં અમને બિલકુલ શંકા નથી, પણ પુણ્ય કર્મો તો રહેશે. દુષ્ટતા જ્ઞાનથી નાશ પામે પણ સુદૃઢતા વાસના તો રહેજો!

સિદ્ધાન્તી—ઉપર જે પાપ વિષે કહ્યું છે તે પુણ્ય વિષે પણ લાગુ પડે છે આને માટે શ્રુતિઓનાં પ્રમાણો છે. બુ. ૪-૪-૨૨ કહે છે કે “તેનાં સાધુ (પુણ્ય) અને અસાધુ (પાપ) કર્મોને તે તરી જાય છે” મું. ૨-૨-૮માં તેનાં કર્મોના ક્ષય થાય છે. કર્મો એટલે સારાં તથા ખોટાં એમ બન્નેનો ઉલ્લેખ આમાં છે. આ જે શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાનજ્ઞાનની દશામાં પાપ કર્મોના સંજન્ય નથી.

પૂર્વપક્ષી—જ્ઞાનને પાપ કે પુણ્ય હોતાં નથી, અર્થાત્ તેનાં પાપ અને પુણ્ય રહેતાં નથી એમ તમે કહ્યું. તેમાં હજી પણ એક શંકા છે કે માર્ગમાં જ્યાં સુધી જ્ઞાન અને ભક્તિ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાન અને ભક્તિ હોય ત્યાં સુધી કદાચ પાપનો સંજન્ય ન રહે તે કદાચ માની શકાય. પણ જેમ ભરત જેવા જ્ઞાનીઓને મૃગના સંગના દોષથી નિષિદ્ધ કર્મોના સંજન્ય થયો અને તેથી તેમની મૃત્યુ થઈ તેવી તેમની ન થાય એમ તમે માનો છો કે ભગવદ્ભાવમાંથી મૃત્યુ થયા પછી પણ વિદિત કર્મ પ્રગટ નિષિદ્ધ કર્મોના સંજન્ય થાય છે. તેથી જ્ઞાન સર્વ રીતે કર્મનું વિરોધી છે એમ તમે નહિ કહી શકો.

સિદ્ધાન્તી—તમે માનો છો તે પ્રમાણે ધારો કે મર્યાદા ભક્તની ભગવદ્ભાવમાંથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવે તો પણ તેના પુણ્ય-પાપ કર્મથી હરાવાતું નથી. તેને તે સ્થિતિમાં તે પુણ્ય તથા પાપ કર્મોના સંજન્ય નથી. એક વખત જે કર્મો બળીને બરમ થઈ ગયાં-તે તેમને ફરીથી ભોગવવાં પડતાં નથી. આથી જ અમે કહીએ છીએ કે મર્યાદામાર્ગીવ ભક્તનાં પહેલાંનો કર્મોના વિનાશ થાય છે અને પછીનાં કર્મો સાથેના તેમનો સંજન્ય છૂટી જાય છે. ૧૪

સૂત્ર ૧૫—પૂર્વપક્ષી—પણ જ્યારે જ્ઞાનથી કર્મોના નાશ થાય છે એમ તમે કહો છો ત્યારે આ પણ પરિણામ આવે. અર્થાત્ કર્મો દેહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. આથી જે જ્ઞાનથી કર્મોના નાશ થાય તો દેહનો પણ નાશ થાય. તો પછી ગુરુનું પ્રવચન શી રીતે હોઈ શકે અને તે ન હોય તો પછી જ્ઞાન તથા ભક્તિનો ઉદ્ભવ ન હોય. આથી મોક્ષની જે વાત તમે કશો છો તેનો પણ અભાવ થઈ જાય. આ પરિણામ કર્મોના નાશથી આવે છે. માટે આ રીતે કર્મોના નાશ થાય તે ઇષ્ટ છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા વ્યાજબી નથી. કારણ કે અમે જ્ઞાનથી પાપ તથા પુણ્યનો નાશ થાય છે એમ કહ્યું છે ત્યાં તમે અમારું કહેવું બરાબર સમજેલા નથી. અમે એમ નથી કહ્યું કે તમામ કર્મોના નાશ થાય છે પણ પહેલાના અને પછીનાં કર્મોની જ વાત કરી છે. અર્થાત્ કર્મોના ત્રણ પ્રકાર છે, પ્રારબ્ધ, અચિત્ અને ક્ષિપ્રમાણુ તેમાં અચિત્ અને ક્ષિપ્રમાણુ કર્મોના જ્ઞાનથી નાશ થાય છે અર્થાત્ અના-રબ્ધ કર્મોના. પણ જે પ્રારબ્ધ છે તેને તો ભોગવવાં જ પડે છે-તે તો ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. આથી તે કર્મો રહે છે, તેથી દેહ પણ છે, અને તેનાથી ગુરુનું પ્રવચન તથા જ્ઞાન તથા ભક્તિ સર્વ રીતે, માટે તમે દેખાડેલી શંકા અસ્થાને છે. જે તદ્દન કર્મોના અભાવ હોય તો તમારું કથન સ્વી-કારી શકાય, પણ તેવું અહિંઆં નથી. જે પ્રારબ્ધ કર્મો છે તેનો નાશ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—જો એમ હોય તો પછી મું. ૨-૨-૮માં કહે છે કે “તેનાં કર્મો નાશ પામે છે” તથા ભ. ગીતામાં પણ કહે છે કે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ કર્મરૂપી ઈન્ધનને બાળીને ભસ્મરૂપ કરે છે. તો તે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિની સાથે આનો વિરોધ આવશે. તમારા કહેવા પ્રમાણે અનારબ્ધ કર્મોનો જ નાશ થાય છે ન્યારે આ વાક્યાનુસાર તમામનો નાશ થાય છે.

સિદ્ધાન્તી—મર્યાદા ભક્તનાં પ્રારબ્ધ કર્મ સિવાયનાં કર્મો નાશ પામે છે એનું કારણ ભગવાનની ઈચ્છા છે. ભગવાનની ઈચ્છાથીજ તેના પ્રારબ્ધનો નાશ થતો નથી, અને તેને તેનો ભોગ ભોગવવો પડે છે. માટે ભા. ૫-૮-૨૬માં તથા ૫-૧-૨૪માં ભરતને ઉદ્દેશીને કહે છે કે “મૃગના બચ્ચાને જોઇને પ્રારબ્ધ કર્મને ક્ષીધે યોગારમ્ભણમાંથી તે બ્રહ્મ થયા” “ઉપભોગથી પ્રારબ્ધ કર્મને દૂર કર્યું” અર્થાત્ ભગવાનની ઈચ્છાને ક્ષીધે મર્યાદાભક્તોને પ્રારબ્ધ કર્મોનો ઉપભોગ કરવો પડે છે.

પૂર્વપક્ષી—તો પછી એમજ કહોને કે જ્ઞાનમાં દાહક શક્તિ જ નથી. કર્મને બાળીને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય જ્ઞાનમાં નથી એજ આનાથી તો સિદ્ધ થયું.

સિદ્ધાન્તી—હા, અમારા શબ્દોનો અર્થ એવો નીકળે છે તે ખરું પણ કેવી રીતે તે ખરાબર સમજો. જેમ કોઈ મંત્રથી અગ્નિના પ્રદાસને હોલવી નાખે છે તેમ ભગવાનની ઈચ્છાથી જ જ્ઞાનની કર્મને દહન કરવાની શક્તિ સંકુચિત થાય છે. સાધારણ રીતે તો તે જ્ઞાન કર્મને બાળી શકે છે. અગ્નિની મારફતે. આથી જ્ઞાનની શક્તિના સંકોચનું કારણ ભગવદ્વિષ્ણ જ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે ભગવદ્વિષ્ણનું અવલંબન કરીને મર્યાદા ભક્તને પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવો પડે છે એમ જણાવો છો તો પછી તેની પ્રાચીન અવસ્થામાં અને નવીન અવસ્થામાં કોઈ પણ ફેર રહેશે નહિ કારણ કે તેને પ્રારબ્ધ કર્મ તો ભોગવવાનાં રહ્યાં.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેની પ્રાચીન અવસ્થા તે સમયે હોતી નથી. પ્રાચીન અવસ્થામાં તો તમામ પ્રકારનાં કર્મો હોય છે. ન્યારે મર્યાદા દશામાં ફક્ત, પ્રારબ્ધ કર્મો જ છે. આથી પ્રાચીન અવસ્થાનો પ્રતિ-ષેધ કરવાને માટે જ સૂત્રમાં હુ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

પૂર્વ પક્ષી—તો પછી ભગવદ્ભાવમાં જે એક વખત આગળ વધેલો હોય તેનો પાત પણ શી રીતે સંભવી શકે?

સિદ્ધાન્તી—જો પણ શંકા ન કરવી, કારણ કે ભગવાનની ઈચ્છાથી જ પાત પણ છે, એથી એના સંભવ તથા અસંભવનો વિચાર અરથાને છે. સર્વનું કારણ ભગવાનની ઈચ્છાજ છે. તે સર્વથી અલિપ્ત છે. કેટલીક સમય પોતે કહેલી મર્યાદાનું પાલન કરવાને પોતાને જરૂર પડે તો ત્યાં તે પ્રમાણે પોતે ઇચ્છા કરે છે. ૧૫

સૂત્ર. ૧૬ પૂર્વપક્ષી—તમે પ્રારબ્ધના ઉપભોગની વાત કરી તે ગળે ઉતરે છે. કારણ કે પ્રારબ્ધ એ પ્રાચીન છે. અને તેનો નાશ કરવાને ભોગજ કરવો જોઈએ. માટે બ્રહ્મવેત્તાએ તેનો ઉપભોગ કરીને પોતાના પ્રારબ્ધનો સ્વ કરવો. પણ તેને ખલે તો તેઓ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાના કામમાં રોકાય છે. તો તે વિષે શું માનવું? વસિષ્ઠાદિ બ્રહ્મવેત્તાઓએ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કર્યા હતાં તો પછી પાછળ જે એમ કહ્યું કે બ્રહ્મજ્ઞાનવાળાને પછીનાં કર્મો સાથે સંબંધ રહેતો નથી તે કેમ બની શકે? જ્ઞાનની દશામાં પણ તેઓ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે છે, તો પછી ઉત્પન્ન થનાર કર્મનાં ફસને તેમણે ભોગવવાં જોઈએ, અશ્વત્થ અર્હિન્નાં તે પરિણામ શુભ-સુદૃઢ-પુણ્ય છે, તોપણ તેનો ઉપભોગ પાછળથી તેમણે કરવો તો જોઈએ ને? પણ તમે તો એમ કહો છો કે તેમને પ્રાચીન કે પછીનાં કોઈપણ કર્મો સાથે સંબંધ જ રહેતો નથી. તો એ કેવી રીતે માની શકાય?

સિદ્ધાન્તી—તમારી સંઘમાં તમે ઉભો કરેલો મુદ્દો વિચારવા જેવો છે. તે મુદ્દો આ છે. કે વગિરહ જેવા ધર્મશાસ્ત્રીઓએ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ક્યાં તો પછી તે કર્મોથી ઉત્પન્ન થનાર ફળ તેમજ ભોગવનાં ભોગ્યે કે નહિ? પણ અહિંઆ સમજવાનું એ છે કે ધર્મવેત્તાઓ પણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો કરે છે તો તે શા માટે? એ જો બગર સમજે તો તમારી સંઘ આપોઆપ શમી જશે. અગ્નિહોત્રાદિનું અનુકાન પ્રારબ્ધ કર્મના નાશને માટે છે. ધર્મવેત્તાના જ્ઞાનથી તેમનાં પ્રાચીન અને પછીનાં કર્મો નાશ પામે છે. પણ પ્રારબ્ધ રહે છે. તે કર્મોના નાશને માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મને કરે છે, અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મના નાશને માટેજ તે કર્મ કરે છે, અગ્નિહોત્રાદિનું અનુકાન તે વળી તમામને માટે નથી. જેઓનાં પ્રારબ્ધ કર્મ છે તેમને માટેજ છે, જેમને તે નથી તેમને માટે તે નથી. સનકાદિકને માટે અગ્નિહોત્રનું અનુકાન આવશ્યક નહોતું.

પૂર્વપક્ષી—આ પ્રમાણે જે તમે કહ્યો છો તેમાં કાંઈ પ્રમાણ છે?

સિદ્ધાન્તી—હા બૂ. ૪-૪-૫ માં સ્પષ્ટ કહે છે “જે પ્રમાણે જે કાંઈ કરે છે, જે પ્રમાણે આચરે છે, તે પ્રમાણે તે થાય છે. માફ કર્મ કરનાર સારો બને છે, પાપાચરણ કરનાર પાપી બને છે, પુણ્ય કર્મ કરવાથી પુણ્યશાળી થાય છે અને પાપથી પાપી થાય છે.” આ શ્રુતિથી પ્રથમ જેવાં કર્મો મનુષ્યે ક્યાં હોય તેવા તે માણસ પાછળથી થાય છે એમ કહે છે. અર્થાત્ પ્રથમનું કર્મ એ પાછળનાં કર્મોનાં હેતુ છે; આથી પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય કરવાને માટે તેમજ અગ્નિહોત્રાદિ વિદિત કર્મ કરવાં જોઈએ. આથી સ્વર્ગમાં તત્કાર્ય એ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મના નાશ માટેનાં એવા અર્થ સમજવો જોઈએ.

પૂર્વપક્ષી—તત્કાર્યનો અર્થ એવો ન થઈ શકે કે જ્ઞાનનું જે કાર્ય અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મને નાશ તેજ અગ્નિ હોત્રાદિનું છે માટે તે માટે તેને કરવાં જોઈએ? અર્થાત્—તત્ નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ એમ અર્થ લેઈએ તો?

સિદ્ધાન્તી—એ પ્રમાણે આ અર્થ ન લેવાય. કારણ કે એવો અર્થ લેવામાં સૂ. ૧૩ માં સ્પષ્ટિએ માથે વિરોધ આવે, કારણ કે ત્યાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે જ્ઞાન કર્મોના નાશ કરે છે પણ તે પ્રારબ્ધ સિવાયનાં કર્મોના, અર્થાત્ પ્રારબ્ધનો નાશ તે કરી શકતું નથી. હવે તત્કાર્ય એ શબ્દથી જ્ઞાનનું કર્મ એમ અર્થ લેો તો, પછી એ જ્ઞાનનું કાર્ય તે પ્રારબ્ધનું નહિ. પણ અહિંઆ તો મર્યાદાશૂન્ય ધર્મવેત્તાના મોક્ષમાં અનંતગતિ રૂપ પ્રારબ્ધ કર્મની નિવૃત્તિ વિષે કહે છે. ભ્યાસુધી તે પ્રારબ્ધની નિવૃત્તિ ન થાય ત્યાંસુધી જ્ઞાન હોવા છતાં પણ મોક્ષ સંભવતો નથી. અને તમે તત્કાર્ય નો અર્થ “જ્ઞાનનું કાર્ય” એમ લેો છો તેથી તો જેમ જ્ઞાનથી પ્રારબ્ધનો નાશ નથી પણ પ્રારબ્ધતત્ત્વનોજ છે તેમ અગ્નિહોત્રાદિથી પણ પ્રારબ્ધનો નાશ બનશે નહિ. આથી આ અધિકરણમાં જે અર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માગે છે તે તેમ કરી શકશે નહિ. માટે તત્કાર્ય નો અર્થ પ્રારબ્ધ કર્મના કાર્ય-નાશ માટે એટલેજ અર્થ કરવો.

અગ્નિહોત્રાદિના અનુકાનની આવશ્યકતામાં નીચેનું બૂ. ૪-૪-૨૨ નું પ્રમાણ આપે છે. ત્યાં પ્રથમ આત્મા-બ્રહ્મનું વર્ણન કરીને પછી કહે છે “વેદ વચનપ્રમાણે બ્રાહ્મણે યજ્ઞપદે, દાનપદે, તપપદે, સર્વ કામનાના પરાજય પડે તેને જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે. જે બ્રાહ્મણ આ પ્રમાણે જાણે છે તે મુનિરૂપ થાય છે.” આથી શ્રુતિમાં પણ એજ અર્થનું દર્શન થાય છે. ૧૬

(સાર)—આ અધિકરણમાં મર્યાદા ભક્તના ક્ષેત્રનો વિચાર કરે છે. મર્યાદાભક્તિમાં જ્ઞાનપૂર્વક ભક્તિ હોય છે. તેમાં જ્ઞાનનો ઉદય થતાં પૂર્વકર્મ નાશ પામે છે અને ભાવિકર્મો સાથેનો મનન્થ છુટી જાય છે આ નિયમ પાપ તથા પુણ્ય બન્નેને લાગુ પડે છે, પણ માત્ર પ્રારબ્ધ સિવાયનાંજ કર્મો નાશ પામે છે, પ્રારબ્ધ તો ભોગવેજ હોય, માટે તે પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ માટે અગ્નિહોત્રાદિ તેમને કરવાં પડે છે. આ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મથી મોક્ષમાં અનંતગતિ પ્રારબ્ધ કર્મ મદંતર નાશ પામે છે.

૭ મું અધિકરણ.

સૂત્ર ૧૭—મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધના ક્ષયનો વિચાર કયો પછી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધના ક્ષયનો વિચાર કરે છે. મર્યાદામાર્ગમાં મર્યાદાથી જ મુક્તિના પ્રતિગ્રન્થક પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે. તો પુષ્ટિમાર્ગમાં કેવી રીતે તે થાય છે ? એ અર્થાત્ તે પ્રારબ્ધનો પુષ્ટિમાર્ગીયે ભોગ કરવો પડે છે કે નહિ ? એ અહિં આં ચર્ચાનો પ્રશ્ન છે.

પૂર્વપક્ષી—પ્રારબ્ધનો સ્વભાવ જ એવો છે કે ભોગ વગર તે નાશ પામતો નથી. આથી જેમ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તને તેનો ભોગ કરવો પડે છે તેમ પુષ્ટિમાર્ગીયને પણ ભોગ આવશ્યક છે. માટે તે બંનેના પ્રારબ્ધના નાશમાં અમને તો કંઈપણ વૈલક્ષ્ય જણાતું નથી. ફક્ત પુષ્ટિમાર્ગની જુદી પ્રણાલિકા સ્વીકારવાથી તે પ્રારબ્ધના ભોગનો અભાવ બનતો નથી.

સિદ્ધાન્તી—પુષ્ટિમાર્ગનો જુદો ભેદ લેવાનું કારણ એ છે કે મર્યાદામાર્ગની માફક આમાં ભક્તને પોતાનાં પ્રારબ્ધ ભોગવવાં પડતાં નથી. મર્યાદામાર્ગમાં પ્રારબ્ધનો ભોગ તેણે અવશ્ય કરવો જોઈએ પણ પુષ્ટિ ભક્તને તો શુભ અગર અશુભ એવા કાંઈપણ પ્રારબ્ધનો ભોગ તેને જાતે કરવો પડતો નથી. માટે જ પુષ્ટિમાર્ગનું વૈલક્ષ્ય અમને સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. આવી રીતે પ્રારબ્ધ જાતે ભોગવ્યા વગર તેના નાશ થઈ જાય તે દરેકના ભાગ્યમાં નથી, પણ શ્રેષ્ઠતા જ ભાગ્યમાં છે. માટે તે અધિકારની હુકમતા જણાવવાને સૂત્રમાં પેકેવાયું ‘કટલાકનો’ એમ કહ્યું છે. આવા પુષ્ટિભક્તો બહુ જ શ્રેષ્ઠ છે.

પૂર્વપક્ષી—તમે જે કહો છો તેના સમર્થનમાં કંઈ પ્રમાણ આપી શકશો ? અમે તો માત્ર અત્યાર સુધી એવું જ જણાવ્યું છે કે પ્રારબ્ધનો ક્ષય તેના ઉપભોગથી કરવો. આ વિષેની જ શ્રુતિ અમે જણાવ્યું છે.

સિદ્ધાન્તી—પ્રારબ્ધના નાશ મંબન્ધી એ પ્રકારની શ્રુતિઓ છે. એક પ્રકારની શ્રુતિ તે પ્રારબ્ધના ઉપભોગથી જાનથી નાશ પામે છે એમ અવશ્ય જણાવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની શ્રુતિમાં પ્રારબ્ધના ઉપભોગની જરૂર નથી એમ કહે છે. પ્રથમની શ્રુતિ મર્યાદામાર્ગીયવાળાને જ છે. જ્યારે બીજા પ્રકારની પુષ્ટિમાર્ગીયવાળાને લાગુ પડે છે અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીયવાળા કરતાં જુદી શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય છે તેથી પુષ્ટિભક્તને પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ કરવો પડતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—એવી શ્રુતિ ક્યાં છે તે દેખાડશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા. જુઓ શાક્ટાપન શાખામાં નીચેનું વાક્ય છે. “તેના પુત્રો વારસો લે છે. મિત્રો સાધુકર્મ લે છે, અને શત્રુઓ તેનાં પાપ લે છે” આ પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ તેના સંબન્ધીઓ કરે છે, પોતાને તે કરવો પડતો નથી.

પૂર્વપક્ષી—આ શ્રુતિનો વિષય કામ્યકર્મ પરત્વે ન લેઈ શકાય ?

સિદ્ધાન્તી—ના, અહિં આં કામ્ય કર્મનો વિષય જ નથી. તે શ્રુતિમાં પાપને પણ તેના શત્રુઓ લે છે એમ કહ્યું છે. આ પાપ તે કામ્યકર્મ નથી. માટે કામ્યકર્મ પરત્વે આ લેઈ શકાય નહિ.

પૂર્વપક્ષી—જા. ૧-૧-૧. માં કહે છે કે જે કાંઈ વિદ્યાર્થી કર્મ કરે છે તેને અતિશય પીર્ષ-સંમર્થ પોતાનાં કર્મ કરવામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી અભિવિદ્યાવાળો મર્યાદામાર્ગીય જે કર્મ કરે છે તે કર્મ વિદ્યાર્થી કરવામાં આવતું હોવાથી કર્મ કરવામાં અતિશય સામર્થ્ય જ તેને મળે. આથી તેનાં કર્મનો નાશ સંભવતો નથી. તો પછી તેનાં ભાગી કર્મ સાથે સંબન્ધ રહેતો નથી. એમ શી રીતે સમજાય ? જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાથી તે પોતાનાં કર્મ વધારે સમર્થરિતે કરે છે. આથી તે કર્મનું બળ ઘટવાને બદલે વધતું જાય છે તો પછી તમારું કહેવું શી રીતે મંજૂર ?

સિદ્ધાન્તી—ના તમે એ શ્રુતિનો અર્થ જગજગ મમજતા નથી એ શ્રુતિ પ્રમુખે જાણપૂર્વક જે દારણી નવામાં કરેલા પ્રમાણે કર્મની પ્રમદિત થાય છે તે અન્યથાને ઉત્પન્ન જે મમર્થ નથી. દારણ જે તે કર્મ જાણપૂર્વક કરવામાં આવે છે તેથી અર્થાર ગતપૂર્વક કર્મ આવે તો તે કર્મ આધારણ કર્મ જેવાં નથી આથી તેનાથી ઉત્પન્ન કર્મ આવેતો મન્ય નથી. આવો રજાટ અર્થ આમાં છે.

આ શ્રુતિનો પૂર્વ સંબન્ધ તપાસીએ તો ત્યાં ઉદ્ગમીય વિષે કરેલામાં આપ્યું છે. તેમજ મિથુન તમ અને વળી વિદ્યાની પ્રવિણતા દેવરૂપ કહેલ છે. પછી છેવટે ત્યાં કરે છે કે નેપિટિ અથવા પ્રદાથી કરવામાં આવે તેમ જાણિત હોય છે. અર્થાત્ એ પ્રકરણમાં અલ્પવિદ્યાની જ નહિ હોય છે, કર્મની નહિ. તેથી અલ્પવિદ્યાથી ઉત્તર કર્મનો મન્ય રહેતો નથી તે જગજગ જે અપીણ રીતે આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન થઈ શકે. અલ્પવેતા પોતાના પ્રારબ્ધને ક્ષણ કરવતો કર્મ કરે છે આથી અલ્પવેતાએ કરેલાં કર્મ અન્ય કર્મથી જુદા પ્રકારનાં દેવાથી તે તેને જાણક નીચામાં અન્ય કર્મો વાસનામય છે જ્યારે અલ્પવેતાના કર્મમાં વાસના નથી, અને એ કાષ્ઠ પશુ વામના હોત તેનો તે નાશ કરે છે. માટે તેનાં કર્મ તેને જાણક નથી. આ રીતે અલ્પતાનીએ કરેલાં અભિહોષામાં તેને જાણક નીચે કે નાદ તે ચંકાના પૃથક્કારમાં આ સૂત્ર સૂત્રાર યોગે છે એમ અપણે સમજી શકીએ. અર્થાત્ સૂત્રાર એમ કહેવા થાય છે કે વિદ્યાપૂર્વક કરેલાં કર્મ અમાધારણ મામર્થ આપનાર કાર છે એમ હોવાથી અલ્પવેતાનાં કર્મો તેના કારિકર્મો સાથેના સંબન્ધને દૂર કરે છે.

અથવા સૂત્રાર આ સૂત્રની યોગના પુષ્ટિમાર્ગીયને પ્રારબ્ધના નોમની જરૂર નથી તેમ કહેવા મટે કરી છે એમ પશુ માની શકાય, એ અર્થ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

વિદ્યા એટલે જગવાનની જ્ઞાન રક્તિતે અર્થ. તે જગમાં નિષ્ક હોય છે. વિદ્યાપૂર્વક કર્મ કરવડ જગવાનાર શ્રુતિ એમ કહે છે કે જે જગવાનની રક્તિતે અર્થરૂપ વિદ્યાના સંબન્ધથી જગનાં કરેલાં કર્મ બધારે સામર્થ્યવાળાં બને છે તો પછી સાક્ષાત્ જગવાનની કૃપા થાય તો પછી પ્રારબ્ધનો નાશ કેમ ન થઈ શકે? આથી પુષ્ટિમાર્ગમાં જગવાનની કૃપાથી જ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે એવો સૂત્રનો ભાવાર્થ છે. આ અર્થ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે શ્રુતિમાં 'વિદ્યા' સમ્બંધી જગતિ કામ્યા આપણે સમજવાની છે. ૧૮

મુદ્ર ૧૬—પુષ્ટિમાર્ગીયના પ્રારબ્ધના ક્ષમનો પ્રકાર આ રીતનો છે. જગવાનની કૃપાથી તેના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે રજૂલ અને સિંગ દેહનો ત્યાગ કરે છે અને જગવાનની લીલામાં ઉપયોગી તેવા અપૌકિ દેહને ધારણ કરીને પછી તે. ૨-૧ માં કહ્યા પ્રમાણે 'વિષમિત' અલ્પતા સાથે તમામ મનોરથો ભોગવે છે અર્થાત્ જગવાનનેનો અનુભવ કરે છે. આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગીય અલ્પત્વ ખેવ મર્પાલભાગીય કરતાં પશુ ઉચ્ચતર છે. કર્મ કરતાં જાનતું આધિક્ય છે, અને જ્ઞાન કરતાં મર્પાલભાગીય કરતાં પશુ ઉચ્ચતર છે. કર્મ કરતાં જાનતું આધિક્ય છે. કર્મનું ક્ષય આરંભ છે. જાનતું ક્ષય મોક્ષ છે. અર્થાત્ અસરપ્રકારમાં ક્ષય-પ્રવેશ છે અને લક્ષિત્વ ક્ષય પુરોગામ્યની નિઃક સ્થિતિ અને જગવાનનેનો અનુભવ છે. લક્ષિતના પશુ એ પ્રકાર—મર્પાલભાગીય અને પુષ્ટિલક્ષિત. મર્પાલભાગીય સાધનથી સુખ હોય છે. જ્યારે પુષ્ટિલક્ષિત સાધન રહિત હોય છે. આ પ્રમાણે ક્ષયભેદને માર્ગભેદથી આ પાઠના જણાવે છે.

(સાર)—કેટલાક પુષ્ટિલક્ષીના પ્રારબ્ધનો ક્ષય જગવાનની કૃપાથી પોતાની મેરજ થાય છે. તેમને પોતાને મર્પાલભાગીય માણે તેનો ઉપભોગ કરવો પડતો નથી. તેમના પ્રારબ્ધનો ઉપભોગ તેમના સંબન્ધીય કરે છે. વળી છાં. ૧-૧-૧૦ માં કહ્યા પ્રમાણે જાનપૂર્વક કર્મ કરવાથી ઉત્તર કર્મનો સંબન્ધ રહેતો નથી. તો પછી સાક્ષાત્ જગવાનની કૃપા હોય તો પ્રારબ્ધ નાશ થાય એવો આ નવાઈ? આ રીતે પુષ્ટિલક્ષીના પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં તે રજૂલ તથા સિંગ દેહનો ત્યાગ કરે છે અને પછી અપૌકિ દેહ ધારણ કરીને પરવજની સાથે જગવાનનેનો અનુભવ કરે છે.

પાઠ ૧લાનું કાંચણ.—

અધિ. ૧	કર્મફલ વિચાર અથવા અવલોકન આદિ વિચાર	અધીનતા.	૬ ભક્તેશ્વરનુસાર ભગવાનનું અવસ્થા અથા મહત્વ
મુ. ૧-૨	અવલોકનની આવૃત્તિ. તેમાં શ્રુતિનું પ્રામાણ્ય અવલોકનની આવૃત્તિ. તેમાં સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય. અથવા, કર્મનું ફલ આદિ, પુનર્ગ- ન્ન. તેમાં શ્રુતિનું તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય.	અધિ. ૪	૧૦ ભક્તોનું ભગવાન માટે સ્મ- રણ, કીર્તન વગેરે.
અધિ. ૨	જ્ઞાન ફલવિચાર.	અધિ. ૫	૧૧ ભક્તની એકાગ્રતામાં બાહ્ય કે આંતર અનુ- સંધાનનો અભાવ.
૩	ગાનીનો "આત્મોપાસનાથી" અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ (અને પુષ્ટિભક્તનો પુરુષોત્તમ સાથે સ્વરૂપાનંદ)	અધિ. ૬	૧૨ મધ્યમ પારલૌકિક ફલ પર્યન્ત અનુસંધાન સહિ- તતા.
૪	પ્રતીકોપાસનાથી મોક્ષભાવ અથવા. (પ્રતીકોપાસનામાં ગાનીના મોક્ષનો તથા પુષ્ટિમાર્ગીયના ભગવાનનેનો અભાવ)		અર્થદાભક્તિ વિચાર.
૫	પ્રતીકોપાસના અને બ્રહ્મ દષ્ટિનું તારતમ્ય.	અધિ. ૭	૧૩ મર્યાદાભક્તનાં પૂર્વ અને પછીનાં પાપનો અમંગલ તથા નાશ.
અધિ. ૩	પુષ્ટિભક્તિની રિધતિ.		૧૪ મર્યાદાભક્તના પુણ્યનો અમ- ંગલ તથા નાશ
૬	આદિભાદિની ઉપાસનામાં પ્રતીકોપાસનાનો અભાવ.		૧૫ મર્યાદાભક્તના ફલ પ્રારબ્ધ સિવાયનાં કર્મોનો નાશ.
૭	ઉદ્ધત સ્નેહથી બ્રહ્મની ભક્ત ને અધીનતા.		૧૬ પ્રારબ્ધના ક્ષય માટે અમિ હોનાદિની આવશ્યકતા.
૮	માનવી બ્રહ્મની ભક્તને		પુષ્ટિ ભક્તિ વિચાર.

આ પાઠમાં જૂદાં જૂદાં સાધનોના ફલનો તુલના વિચાર કર્યો છે. અધિ. ૧માં કર્મના ફલનો વિચાર કરીને અધિ. ૨માં ગાનીના ફલને જણાવ્યું છે. અધિ. ૩માં પ્રત્યક્ષપાત આદિવાદિની ઉપાસના તે પ્રતીકોપાસના નથી એજ જણાવે છે. અને તેના અધિ ૬માં મર્યાદાભક્તિ વિષે વિચાર કરે છે અને અધિ. ૭માં પુષ્ટિભક્તિ વિષે કહે છે. પુષ્ટિભક્તિ એજ ૧૨મ ફલ છે એજ સ્મરવાને અધિ. ૩ના ચત્ત્ર ૬થી શરૂ કરીને અધિ. ૪, અને ૫માં તેના ભક્તના અનુભવને જણાવે છે. અર્થાત્ પાઠના મધ્ય ભાગમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. આથી તેજ પરમ ફલ છે એજ ખર્ચને સ્વકાર વ્યક્ત કરે છે.

પુષ્ટિભક્તને જ્યારે ભગવાનના આનન્દનો અનુભવ થાય છે ત્યારે ભગવાન પ્રથમ મનમાં દર્શન દે છે; અગર, વેણુનો શબ્દ તે શ્રવણ કરે છે (સૂ. ૧) આમ થતાંની સાથે તેની વાણી મનમાં લય પામે છે અર્થાત્ વાણીનો વ્યાપાર એકદમ અટકી જાય છે. વાણીની સાથે તમામ ઇન્દ્રિયો પણ મનમાં લય પામે છે. -તમામ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો અટકી જાય છે (સૂ. ૨) પછીથી ઇન્દ્રિયોથી શુદ્ધ મન પ્રાણમાં પ્રવેશ પામે છે. (સૂ. ૩) પછીથી ભગવાનના અંગીકાર, તથા સ્નેહ વગેરેથી તેનો પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે. (સૂ. ૪) મર્યાદામાર્ગમાં જો કે વાગાદિનો લય છે. તે લય ભગવાનમાં નહિ પણ ભૂતોમાં હોય છે (સૂ. ૫) મર્યાદામાર્ગમાં ક્ષેપ જ્ઞાતીનો જ સમાવેશ થતો નથી પણ મર્યાદા ભક્તોનો એ હોય છે. (સૂ. ૬) પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગમાં તારતમ્ય એ છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ માટે સાધનોની જરૂર નથી, જ્યારે મર્યાદા માર્ગમાં સાધનોની જરૂર છે. (સૂ. ૭) પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષની ઇચ્છા થતી નથી. જો કે તે મોક્ષમાં સંસારનો અભાવ છે. તો પણ તેમાં ભજનાનંદનો અનુભવ નથી તેથી તે સંસારની માફક તુચ્છ છે (સૂ. ૮) પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ એ ખરેખર ધણું જ સૂક્ષ્મ છે. એકદમ સમજાય એવું નથી તે દશામાં ભક્તને ઉપદેશ સંભવી શકતો નથી. (સૂ. ૯) આ ભક્તને વિરહાવસ્થાનો અનુભવ થાય છે. (સૂ. ૧૦) પણ તે દુઃખરૂપ નથી પણ મુખરૂપ છે કારણ કે વિરહ એ આનન્દાત્મક ભગવાનનો ધર્મ છે. (સૂ. ૧૧) તેવા ભક્તને કોઈ પણ શારીરિક દુઃખ હોતાં નથી એ વાત ખરી છે પણ વિરહાત્મક દુઃખ તો હોય છે (સૂ. ૧૨) પણ તે દુઃખ ખૂબ વખત રહેતું નથી. જો કે તેથી મરણની સ્થિતિ હોય છે તો પણ તૈત્તીરીય શાખાવાળા સ્પષ્ટ કહે છે કે પરમાનન્દ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં તે દુઃખ ટળી જાય છે. (સૂ. ૧૩) સ્મૃતિમાં પણ આ અર્થને જણાવે છે. (સૂ. ૧૪) પરમાનન્દની વસ્તુઓ વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્કૃષ્ટ ગોકુલાદિ સ્થાનમાં હોય છે એમ શ્રુત કહે છે. (સૂ. ૧૫) પુષ્ટિભક્તનો એક વખત લીલામાં પ્રવેશ થયા પછી તેનાથી તે છૂટો પડી શકતો નથી. તેની લીલામાં સ્થિતિ નિત્ય હોય છે. (સૂ. ૧૬)

મર્યાદામાર્ગીયના ઉત્ક્રમણમાં એવો પ્રકાર છે કે પ્રથમ તેનો આત્મા જ્યાં રહે છે તે હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે. આ પ્રકાશિત માર્ગ દ્વારા તે ઉર્ધ્વપ્રયાણ કરે છે. પણ વિદ્વાન્ તે પ્રવ્રજન તથા ભગવત્સ્મરણરૂપી સંબંધને લીધે તંત્રા વિદ્યાના સાંમર્થ્યને લીધે ભગવાનનો અનુગ્રહ થતાં ૧૦૧મી સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે ઉત્ક્રમણ કરે છે. (સૂ. ૧૭) તે સવાયના વિદ્વાનોની ગતિ શ્વેતદ્વારાજ હોય છે (૧૮) તેને આટલો કોઈ કાલની અપેક્ષા નથી. રાત્રે પણ તેનું ઉત્ક્રમણ હોય શકે છે તેમ દક્ષિણાયનમાં પણ હોય શકે છે (૧૯-૨૦) લ. ગીતામાં દેવયાન માર્ગે પ્રહવિત્તા લાય છે એમ કહેવાય છે તે વિદ્વાન્ને ઉદેશીને નહિ પણ યોગીને ઉદેશીને કહેવાય છે.

૧ વાહ્મનાધિકરણ.

વાહ્ મનસિ દર્શનાચ્છન્દાઞ્ચ ॥૪-૨-૨॥

વાહ્ની મનમાં લય પામે છે દર્શન અને શબ્દથી.

પૂર્વપાદમાં લિંગ અને સ્વલ શરીરનો નાશ કરીને અલૌકિક શરીર પ્રાપ્ત કરીને કલને મેળવે છે એમ જણાવ્યું હવે અહિં આ વિચારાય છે. લોકજનો સૂક્ષ્મ શરીરનો મારા એટલે શું? શું તેના સ્વરૂપનો નાશ થવો તે? અગર મણિના સ્પર્શથી લોહું જેમ સોનું થઈ જાય છે તેમ ભગવાનના અનુગ્રહથી તેનેજ અલૌકિકત્વનું સંપાદન થાય તે? અહિં આ ઉત્તરપક્ષ વધારે સારા છે એમ માલમ પડે છે તેમજ જેમ પહેલાં તેના અંતઃકર્મથી સંસારી જીવની પૂર્વ અવસ્થા દૂર થાય છે અને મોક્ષની અવસ્થા કહેવાય છે તેમ અહિં આ પણ કહેવું ઉચિત છે. “આથી પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતો નથી અહિં આ તેમનો ભરાળર લય થાય છે (બૃ ૪-૪-૬) એ શ્રુતિ કહે છે કે જીવની સાયુજ્ય મુક્તિ વળતે તેના પ્રાણોત્ક્રમણ પછી તેમજ જે મોટેજ આગમ કહે છે “પ્રજ્ઞ થતાં પ્રજ્ઞમાં પણ ગતિ કરે છે” (બૃ ૪-૪-૬) પુષ્ટિમાર્ગીયને તો કહેવી મુક્તિનો અભાવ હોવાથી આ શ્રુતિ તેને વિષય કરતી નથી એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો અમે કહીએ છીએ જવં પ્રજ્ઞનો અર્થ છે તેથી તે આનન્દાત્મક, નિર્દોષસ્વરૂપવળો, અને નિત્ય છે વળી દોષો પણ આગન્તુક છે. તેથી તેના દૂર થવામા તે જીવ દેવો અને છે એ ઉચિત છે પ્રાણ વગેરે તેવા

અધિ. ૧ સૂત્ર. ૧—(૧) પ્રથમ અને બીજા પાદની અવગતિ સંગતિ કરે કે (૨) મહાત્મ અવસ્થા (૩) અનુષ્ટુપ સત્સાધમા વા. થાય છે એમ કહે છે (૪) પુષ્ટિમાર્ગીયને માયુજ્ય મુક્તિ નથી (૫) સદજ દોષો નથી (૬) જીવના દોષો દૂર થાય એટલે તે જહનો અર્થ મરેખર બને છે. ૨ તેનામા જહનો આનન્દ પ્રમદ થાય છે અને નિર્દોષ સ્વરૂપવળો તથા નિત્ય બને છે (૭) જીવની

હિતાં નથી તેથી તેના દ્વિધાન્તથી અહિંમાં પણ તેનું ^{૧૦}કથન કરવું શક્ય નથી. “દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણથી હીન વૈકુણ્ઠપુર વાગ્મીઓના” (ભા. ૭-૧-૩૪) એમ શ્રીભાગવતનું વાક્ય છે તેથી પણ, વળી લોકિકવધી વિશિષ્ટ દેહાદિને અહિંમાં નિષેધ થાય છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. સામાન્યના નિષેધમાં બાધકનો અભાવ છે તેથી. તેમ તેનો ^{૧૧}અનુભવજ બાધક છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. ભગવાનની માફક તે તદ્દીયો તે રૂપ થાય છે કારણ કે બાધકનો અભાવ છે તેથી.

(શંકા)—બાધક તો આગતુકજ છે. ઉત્તર—ના, એમ નથી. જેમ બ્યાપી વૈકુણ્ઠ અક્ષરાત્મક તરીકે ^{૧૨}અનાગતુક હોવાથી નૈસર્ગિક, તેમાં આવેલા તમામ વસ્તુના સ્વરૂપ તરીકે સામીપ્ય વગેરે સુક્ષિતને પ્રાપ્ત કરનાર ભક્તોના દેહ, ઇન્દ્રિય, વગેરે રૂપ પણ શુદ્ધ હોવાની વૈકુણ્ઠાદિની પ્રાપ્તિ થતાં અનાગતુક બને છે. ^{૧૩}તદ્દીય તરીકે તે ફક્ત થાય છે એટલુંજ. તેજ પ્રમાણે પુરુષોત્તમની હીલા પણ પુરુષોત્તમરૂપ હોવાથી ત્યાં ફક્ત અંગીકારથી પ્રાચીન તમામ પ્રાવાહિક ધર્મની નિવૃત્તિ થતાં શુદ્ધ હોવને પુરુષોત્તમની હીલારૂપ દેહ વગેરે પણ તદ્દીય તરીકે સંપ્રાપ્ત થાય ^{૧૪}છે. તેથી કંઈપણ અનુચિત નથી એવું ધ્યાનપૂર્વક જાણો. આજ અર્થે વાજસનેયિશાખામાં છે.—‘કામના નહિ કરે તો’” (જૂ. ૪-૪-૬) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને ^{૧૫}આત્મકામ. ^{૧૬}આત્મકામ બને છે. ત્યાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. ^{૧૭}અહિંમાંજ તેનો સંપૂર્ણ લય થાય છે ^{૧૮}બ્રહ્મરૂપ બનીને તે બ્રહ્મ તરફ પહોંચે છે. (જૂ. ૪-૪-૬) એમ ઉપરના વાક્યથી કહેવામાં આવે છે. અહિંમાં ^{૧૯}પ્રાણ શબ્દથી પ્રાણો તથા સ્વપ્નથી ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે. આત્મકામ શબ્દથી ભગવાનના વાચક આત્મપદના ગ્રહણથી ભક્તના સ્નેહના આધિક્યથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રભુના દર્શનની ઇચ્છાની આર્તિ એટલી બધી છે કે તેનાથી જો પ્રભુ પ્રકટ થવામાં સણ જેટલો પણ વિલંબ કરે તો મરણજ થાય. માટે ભગવાનના પ્રકટથીજ આત્માની સ્થિતિ છે એમ ધ્વનિ છે. લોકિતમાર્ગમાં પ્રાકટય જ પરમ ફલ છે. તેના દર્શનથી આત્મકામ બને છે. પછીથી સાક્ષાત્ આલિંગન વગેરેની કામના થાય ત્યારે પ્રાચીન દેહ તથા પ્રાણ વગેરે તેને ^{૨૦}અયોગ્ય હોવાથી તેમનો ^{૨૧}ત્યાજ્ય લય બને છે એમ કહે છે. બહાર પ્રકટ થનારના આન્તર પ્રાકટયથી ઉત્ક્રમણનો અભાવ કહેવાય છે આત્માથી ^{૨૨}અતિચિન્તની

માફક પ્રાણ છઠ્ઠના અસ નથી. (૮) હવના દ્વિધાન્તથી હવતુ દ્વિધાન્ત પ્રાણમા ઘટાની રાદાય નહિ. (૯) પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો વગેરેમાં. (૧૦) અર્થાત્ હવની માફક પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો આનંદરૂપ છે એમ જોઈ રાદાય નહિ કારણ કે તે હવની અકલ છઠ્ઠના અસ નથી. હવ તો છઠ્ઠના અગ છે તેથી તેના આનંદરૂપ દોષો ટળી જતા છઠ્ઠના આનંદરૂપને મેળવના નથી (૧૧) વૈકુણ્ઠસ્ત્રીમાં આવેલો દેહિન્દ્રિયાતિનો અનુભવ (૧૨) નૈમર્ગિક (૧૩) અક્ષરછઠ્ઠના ગતેલા હોવાથી તેના નૈમર્ગિકરૂપને મેળવે છે (૧૪) આપવૈકુણ્ઠને પ્રાપ્ત થનાર હોવાની માફક પુરુષોત્તમ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનાર પુષ્ટિ ભક્તોનું રૂપ પણ નૈમર્ગિક હોય છે. (૧૫) પુરુષોત્તમની ક્રમનાવલો સુક્ષિતની કામના વાળો નહિ (૧૬) અનોગ્ય જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે (૧૭) ભગવાન ઉપરમાં પ્રકટ થાય તો (૧૮) આનંદરૂપ બનીને (૧૯) જૂ. ૪-૪-૬મા વપરાયેલો પ્રાણ શબ્દ પ્રાણના અર્થમાં નથી પણ પ્રાણુ નથા ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં છે. (૨૦) ભગવાનના આલિંગન. વગેરેને અયોગ્ય હોવાથી (૨૧) ત્યાં છઠ્ઠમા પ્રકટ અંગેના પુરુષોત્તમમાંજ (૨૨) આત્માથી અતિચિન્ત

ગતિ કહીને તેની તે ગતિ કહે છે “બ્રહ્મ જતાં બ્રહ્મને પણ પકાંચે છે” (બૃ ૪-૪-૬) આનાથી કહેલી રીતિ પ્રમાણે પુરુષાત્મક તેની લીલાને ઉપયોગી દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરેની સંપત્તિથી (બ્રહ્મથી અતિરિક્ત દેહાદિની સંપત્તિથી નહીં) બ્રહ્મરૂપ થઇને, રૂપરૂઢિત્વને લીધે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે. રૂપરૂઢિ તે જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી તથા આનંદાંશના આવિર્ભાવથી બ્રહ્મરૂપ થતાં પ્રાણાદિના લયની ઉક્તિથી બ્રહ્મ અને તેનાથી ઇતરના વ્યવસ્થાદિની ઉક્ત સિદ્ધિ ન થવાથી ‘બ્રહ્મ થઇને’ એમ અથવા કહે નહિ. ૨૫ આથીજ આની આગળ સ્લોકમાં ઉક્તિ છે. ૨૬ ‘મર્ત્ય અમૃતન્યાય છે.’ અહિં આં ‘બ્રહ્મ તે ભોગવે છે’ (બૃ. ૪-૪-૭) એમ કહ્યું છે. મૃત્યુરૂપી ધર્મવાણું શરીર મર્ત્ય છે. ૨૭ તે સહિત જીવ પણ તે ૨૮ પ્રમાણે કહેવાય છે, અને વળી આ ૨૯ પ્રથમ ૩૦ તેવોજ હતો. પછી પુષ્ટિલીલામાં પ્રવેશ કર્યા પછી અમૃત એટલે કહેલા રૂપ અને શરીર-વાળો તે થાય છે. તેથી અહિં આં ૩૧ આજ શરીરમાં બ્રહ્મને ભરાભર ભેગવે છે. ભગવાન સાથે કરાતી લીલાના રસનો અનુભવ કરે છે એવો અર્થ છે. ભગવાન બાહરાયણ આજ કૃતિને વિષય બનાવીને ત્યાં કહેલા પ્રાણો એકાએક લય પામે છે, કે તેમાં ક્રમ છે? એવા સંશયમાં નિર્બુધ્ધ કહે છે. ‘વાણી મનમાં લય પામે છે. ત્યાં હેતુ દર્શનથી એમ છે.’ આ કહેલ છે. ભક્તિ સ્નેહરૂપ હોવાથી અને તેનું ફલ પ્રભુનું પ્રાકટ્ય હોવાથી તેની ૩૨ ઉત્કણમાં તે આવશ્યક હોવાથી “આ માટે દર્શન કરો” એવી પ્રભુની ઇચ્છાથી તે પ્રકટ થતાં વ્યક્ત અને મનથી અમૃતને અનુભવનારને કોઈક ઉત્કટ ભાવ ઉત્પન્ન તદ્દપ થયો હોય છે કે જેનાથી પ્રભુની સાથે સઘળી ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારની કૃતિની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હોય છે. ત્યાં તેમના અસામર્થ્યને લીધે ભગવાનના આનંદના સંગ-અવાજાનના સાથેના સંગ-અથી અમે તેને પ્રાપ્ત કરીશું એમ વિચારીને ત્યાંજ જે સંગત થાય છે તેજ આનંદ સાથે સંપન્ન થાય છે. આજ અર્થ આ સૂત્રથી તથા આગળના અત્યવ સર્વાવયવનું (બ્ર. સૂ. ૪-૨-૨) મૂત્રથી જણાવ્યો છે. દર્શન પછીથી પ્રથમ બ્રહ્મની સાથે સંભાવણીની ઇચ્છાજ થાય છે તેથી “વાણી મનમાં પ્રવેશ કરે છે” (છાં. ૬ ૮-૬) એમ છાંંદોર્ધમાં સ્કુટ કહ્યું છે અને તેની સંપત્તિ તરીકે પ્રથમ તેજ કહ્યું છે આમ હોવાથી વાણી મનમાં સંગત થતાં ભગવાનના આનંદ સાથે તે સંપન્ન થાય છે એમ સૂત્રનો અર્થ છે. દર્શનના અભાવમાં પણ વેણુ વગેરે શબ્દથી પણ તેજ પ્રમાણે સંપન્ન થાય છે. આથી “મન શબ્દ છે તેથી” એમ અન્ય હેતુ કહે છે.

એટલે પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો (૨૩) ભક્તનો આત્મા પણ આત્મા કહેવાય છે કારણ કે જેમ આત્મા જ્ઞાતમાં બુંદા-ગદિરૂપી ધર્મ છે. તેમ આ આત્મામાં પણ મદનના અવિર્ભાવ થાય છે (૨૪) નહિ તે જીવ જ્ઞાત થાય છે તેની લીલામાં તેનો પ્રવેશ હોના નથી એવો અર્થ કરવામાં આવે. (૨૫) જ્યારે ભગવાનનો ભોગ આવશ્યક છે તેથી (૨૬) બ્રહ્મપ્રાપ્તિમાં જીવનો ભોગ આવશ્યક છે નહિતો કૃતિમાં મર્ત્ય અમૃત બને છે એટલુંજ કહેતે તે જ્ઞાને ભોગવે છે એમ કહેત નહિ (૨૭) મર્ત્ય શરીર હોવાથી (૨૮) મર્ત્ય (૨૯) પુષ્ટિલીલામાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં (૩૦) મર્ત્યજ (૩૧) પ્રાપ્ત આનંદમય શરીરમાં (૩૨) પ્રભુને પ્રકટ કરવાની ઉત્કણમાં ભક્તિ-સ્નેહ આવશ્યક છે ‘ભાવાર્થ’—જ્યારે પુષ્ટિભક્તને ભગવાનના આનંદનો અનુભવ થાય છે ત્યારે પ્રથમ તેની વાણી મનમાં લય પામે છે. આ વાણી લય પામતા પહેલાં

અતઃ એવસર્વાણ્યનુ ॥૪-૨-૨ ॥

ઉપરનાં કારણોથીજ પાછળથી (વાણી પછીથી) સઘળી ઇન્દ્રિયો મનમાં લય પામે છે.

માટે જ દર્શન અને શબ્દના હેતુથી સઘળી ઇન્દ્રિયો પાછળથી લય પામે છે જ્ઞાનિન્દ્રિયથી વાણી પાછળથી મનમાં સંગત થાય છે અર્થાત્ સંગવાનના આનંદથી સંપૂર્ણ બને છે એવો અર્થ છે કેટલાકે કર્યો છાદોગ્યતા આવેલું “વાણી મનમાં સંપૂર્ણ થાય છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં, તેજ પરો વેવતામાં” એ વાક્ય વિષય તરીકે બોલીને મૂત્રમાં વાક શબ્દની તેમાં જ પ્રવૃત્તિ છે (લક્ષણના અર્થમાં) એમ કહે છે, અને તેવી સંપૂર્ણ તથા નાશને જણાવે છે. તે વધારે કીક નથી. તે પ્રશ્ન જે વાક શબ્દ એ વૃત્તિના અર્થમાં લક્ષણિક અર્થમાં છે અને તે શ્રુતિથી સંબંધ છે એમ કહેતા હોતો મૂત્રકાર ત્યારે તેજ પ્રમાણે કહેત. તેના આદ્ય વાક્યને જ ન કહેત તેના નિર્ણય માટે જ પ્રવૃત્તિ છે તેથી સુખ્યાર્થસો ત્યાગ તથા લક્ષણની વ્યાપ્તિ છે અને વળી “મનમાં” એ શબ્દ પ્રશ્ન વ્યર્થ નીવડે અને વળી ત્રિપથ વાક્યમાં જણાવેલા કમતા ત્યાગની અનુપપત્તિ થાય ૨

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥૪-૨-૩॥

તેનું મન પ્રાણમાં (લય પામે છે) પછીની શ્રુતિ છે તેથી

અર્થાત્ તેના મનમાં પ્રવૃત્તિ તેને દર્શન કે જે બ્યારે બ્યારે દર્શન થાય છે ત્યારે તેની વાણીનો વ્યાપાર બધ શબ્દ બધ છે શ્રુતિનું આ વિષયમાં પ્રમાણ પછી છે દર્શન જે ન હોય તે વેધનના શબ્દ સાધનતાની સાથે વાણીનો વ્યાપાર અટકી જાય છે

અનુ ૨ (૧) શ્રુતિમાં વાક શબ્દ અન્ય ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં છે (૨) કેવળા એમ કહે છે કે વાક શબ્દ શ્રુતિમાં વાગ્યતિના અર્થમાં વપરાયો છે, વાકના અર્થમાં નહિ, તે મતનું અપકરન કરે છે (૩) એ પ્રમાણે અર્થાત્ વાક પદને વાક શ્રુતિના અર્થમાં સમજતા મુખ્ય અર્થને મનને લક્ષ્યાર્થ લેવો પડે છે, તે, હાં નથી શ્રુતિના ક્રમમાં મુખ્યાર્થ જ મહત્ત્વ કહેવો જોઈએ તેમાં લક્ષણ વચ્ચે બાંધી નહિ લક્ષણ, લક્ષ્યનાથી શ્રુતિનું મહત્ત્વ સ્તરી જાય છે કાન્દિમાં લક્ષણ લેવામાં બાધ નથી પણ શ્રુતિમાં તે, લેખ, લક્ષ્ય જ નહિ આથી વાક શબ્દનો અર્થ વાકના લેખ વાગ્યતિ તદ્દિ (૪) એ શ્રુતિના અર્થ લેવામાં આવે તે પછી તે શ્રુતિનો નાશ થતા તેના અધિકરણ મનનું પ્રયોજન રહે નહિ આમ હોનાથી ‘મનમાં’ તે સંપૂર્ણ થાય છે એમ કહેવું તે પણ શુભ નથી (૫) છા ૬-૮-૬ ની શ્રુતિ જે લાપતા હોતારી છે તે કેટલાક મનને વિષય વાક્ય છે એવું કહેનારના મતનું અપકરન કરે છે એ વિરય વાક્ય કહી રાખ્ય નહિ મરણ કે જે તેને વિષય વાક્ય કહે તે પછી તેમને રહેવા દઈને પ્રાણનો જવાબ લય થાય. એમ કહેવાથી ખરેખર ચાનતા કમતા ત્યાગ કમતા આનંદ છે. આ રીતે કમતા ત્યાગ કમતાથી અનુપપત્તિ હોય થાય છે માટે વ્યાસજી એ પ્રમાણે હોય કરે નહિ. માટે તે વાક્ય વિષયવાક્ય નથી જો આ વિષયવાક્ય હોય તે ત્યા આ પ્રમાણે વાક છે મત્ત્વ યોગ્ય પુણ્યસ્ય પ્રયત્નો વાદ્ મત્ત્વિ સરયતે સુન પ્રાણ પ્રાણસ્તેષુકિ તજ્ઞ મરણ વદત્ત્વમા આ પ્રમાણે મનન પુરવની વાક મનમાં સંપૂર્ણ થાય છે મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં તેજ પરો વેવતામાં આ વાક્ય પ્રમાણે પ્રાણ તેજમાં લય પામે છે અને તેજ પરો વેવતામાં લય પામે છે. કમતા ત્યાગ કમતા આનંદ છે આનાથી-ઉપર કહેલા હેતુથી સઘળી ઇન્દ્રિયો

પહેલાં કહેલી સઘળી ઇન્દ્રિયોના વિશિષ્ટતાવાળું મન પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે, ફક્ત એકલું નહિ ત્યાં હેતુ કહે છે ‘પછીની શ્રુતિથી’ “એમ દોરથી બંધાયલું પક્ષી દિશા દિશામાં પડીને બીજે સ્થાન નહિ મેળવીને- બાંધનનો જ આશ્રય કરે છે એજ પ્રમાણે ખરેખર, હેં સોમ્ય, તે મન દિશાએ દિશાએ પડીને અન્યત્ર આયતન નહિ મેળવીને પ્રાણનો જ આશ્રય કરે છે,” (છાં. ૬-૮-૨) એમ કંહીને ત્યાં ઉત્તર વાક્યથી હેતુ કહે છે. “હે સોમ્ય તેનું બાંધન પ્રાણ છે” (છાં. ૬-૮-૨) તે હેતુથી તેમ છે એવો અર્થ છે.

સોધ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ૪-૨-૪૥

તે પ્રાણ ભગવાનમાં લય પામે છે; તેના ઉપગમ (અંગીકાર) વગેરેથી

૧સઘળી ઇન્દ્રિયોથી વિશિષ્ટ મનથી વિશિષ્ટ ૨પ્રાણ ૩અધ્યક્ષમાં-શરીર અથવા ૪હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થાય ત્યારે સંપન્ન થાય છે એમ અર્થ છે. અહિંઆં ૫હેતુ “ઉપગમ વગેરેથી” એમ છે. ઉપગમ એટલે અવ્યુપગમ અને તે જેટલો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર ૬હોય તેટલો હોય છે. તેથી તે પ્રમાણે એવો અર્થ છે. “આદિ શબ્દથી ભગવાનને વશ કરવાને સ્મર્થ સ્નેહ, પ્રભુથી અનિર્ગત અર્થનો ત્યાગ તથા તેને અનુરૂપ ભજન એમ છે “અવ્યુપગમ સિદ્ધ થાય તો સ્નેહ વગેરે અવશ્ય થાય છે જ એ આશયથી તેને પ્રથમ કહેલ છે, ૧૦ઉદ્દેશ કરેલો નથી. મર્યાદામાર્ગમાં અંગીકૃત જીવેનું સુકૃતિમાં વાણીના લપ્ત પછીથી મનમાં સંપન્ન થાય છે.

સૂત્ર ૩ (૧) મન એકલુ લય પામતું નથી પણ ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રાણમાં લય પામે છે. (૨) મન કવી રીતે પ્રાણમાં લય પામે છે તે માટે શ્રુતિમાં દોરીથી બંધાયેલા પક્ષીનું આપેલું દૃષ્ટાન્ત અહિંઆં આપે છે. ભાવાર્થ—સઘળી ઇન્દ્રિયોથી પુક્ત મન પ્રાણમાં લય પામે છે. કારણ કે પછીથી તેવી શ્રુતિ આવે છે.

સૂત્ર ૪ (૧) પ્રાણનું શું થાય છે તે કહે છે (૨) પ્રાણ મગ્નથી ઇન્દ્રિયોવાળા મન સહિત ભગવાનમાં પ્રવેશે છે (૩) અધ્યક્ષ એટલે ભગવાન (૪) બ્યારે ભગવાન હૃદયમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયો પુક્ત મનસહિત પ્રાણ ત્યાં પ્રવેશ કરે છે. (૫) પ્રાણના પ્રવેશનું કારણ આપે છે. (૧) અંગીકાર અર્થાત્ ભગવાન જે જીવનો અંગીકાર કરે છે તેનોજ પ્રાણ ઇન્દ્રિયો તથા મન સહિત પ્રવેશ કરે છે. (૭) જેનો જેટલો અંગીકાર તેનો તેટલો પ્રવેશ હોય છે. (૮) સૂત્રમાં “ઉપગમાદિભ્યઃ” શબ્દ છે તેમાં “આદિ” નો અર્થ શેા તે અહિંઆં કહે છે. અર્થાત્ સ્નેહ, ભજન વગેરે. (૯) ભગવાન માટેનો સ્નેહ જીવના સાધનથી થતો નથી પણ ભગવાન બ્યારે તેનો અંગીકાર કરવા છડે છે ત્યારેજ થાય છે. એમ જણાવવાને “ઉપગમ”-અંગીકાર એને પ્રથમ હેતુ જણાવે છે, અને ત્યાર પછીથી જ “આદિ” કહેતાં સ્નેહ, ભજન વગેરે જણાવે છે (૧૦) સ્નેહ વગેરેનું એ પછી એક કથન કરેલું નથી. અર્થાત્ તે બંધાની માથે લાગી જરૂર છે એમ કહેવાનું પ્રયોજન નથી. એમ હોત તો તે તમામનું અહિંઆં એક પછી એક વર્ણન કરત. પણ અહિંઆં સૂત્રકારનો આશય એજ છે કે શુષ્પ હેતુ ભગવત્કૃત અંગીકાર જ છે. તે હોયતો જ સ્નેહ વગેરે બની આવે છે. અને તે ન હોય તો તે થતો નથી. ભગવાન જે જીવનો અંગીકાર કરવા માગે છે તે જીવનાથી જ સ્નેહ વગેરે ભગવાન તરફ હોય છે. (૧૧) મર્યાદામાર્ગથી પુષ્ટિમાર્ગનું વૈચલ્લય દેખાડે છે. એ માર્ગમાં જે જીવેનો અંગીકાર કર્યો હોય તેઓ ફક્ત મોક્ષ જ મેળવે છે. (૧૨)

પર્યવસાન ^{૧૧}હોય છે, તે સુમુદ્ધ ^{૧૨}હોવાથી ઉત્કટ સ્નેહ તેમને સંભવતો નથી. તેથી પ્રભુનું પ્રાકટ્ય પણ ^{૧૩}તેમની જાણતમાં સંભવતું નથી. તેથી ^{૧૪}સ્વ પ્રકૃતિમાં સંઘાતનો લય થતાં શુદ્ધ જીવની ભગવાનના અનુગ્રહથી તથા શ્રવણાદિ રૂપ તેમજ તે પ્રકારના સ્નેહરૂપ ભક્તિથી સુક્ષિત થાય છે. આથી ત્યાં ^{૧૫}તારતમ્ય ઘણું છે એવા નિગૂઢ આશયથી આ કહ્યું છે. ^{૧૬}અણુપગમ વગેરે તો મુશ્કેલીપનિષ્ટમાં કહેલા છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી લભ્ય નથી” (અં. ૩-૨૪) થી ઉપક્રમ કરીને “જેનું” તે વરણ કરે છે તેનાથી તે લભ્ય છે. તેને આ આત્મા પોતાના તત્ત્વનું જ્ઞાન કરે છે. આ આત્મા બલહીનથી લભ્ય થતો નથી. તેમ પ્રમાદ, તપ તથા લિંગથી મજતો નથી. આ ઉપાયોથી જે વિદ્વાન્ પ્રયત્ન કરે છે તેનો આ આત્મા પ્રજ્ઞાધામમાં પ્રવેશ પામે છે.” (અં. ૩-૭-૪) સુધી એ પ્રમાણે કહેલું છે. ૪

૨ ભૂતાધિકરણ

કહેલા નિગૂઢ આશયને પ્રકટ કરે છે—

ભૂતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૪-૨-૫૥

ભૂતોમાં તેમનો લય છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી.

(શંકા)—મર્યાદામાર્ગીઓના વાજુ વગેરેનો લય ઉપર પ્રમાણે છે કે તેમનાં વાગાદિનો લય ઉપર કહેલા પ્રકારે ૨ ભૂતોમાં થાય છે. ભગવાનમાં નહિ. અહિં આં વૈ પ્રમાણે કહે છે કે તેવી શ્રુતિ છે તેથી. “જ્યાં આ મૃત પુરૂષના અગ્નિમાં વાણી જાય છે. વાતમાં પ્રાણ, અક્ષુ આદિત્યમાં, મન ચંદ્રમાં, શ્રોત્ર દિશામાં, શરીર પૃથ્વીમાં, આત્મા આકાશમાં, વાળ આયુષીમાં, કેશ વનસ્પતિમાં, લોહી અને રેત જલમાં જાય છે. (પૃ. ૩-૨-૧૩) એવી શ્રુતિ છે તેથી જ્ઞાનરહિતો વિષેની આ શ્રુતિ છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે “આર્તભાગે કહ્યું છે યાજ્ઞવલ્કય! જ્યારે આ પુરૂષ મરી જાય છે ત્યારે શું તેના પ્રાણો તેમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે? યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું “ના. તેમ થતું નથી. તેને વિષે અર્થાત્ પુરુષ વિષે એકલા થયેલા પ્રાણોનો પરમાત્મા વિષે લય થાય છે. તે ઉચ્છ્રૂતતાને—સૂચેલા પણાને પામે છે. જ્યારે તે આસ લે છે ત્યારે બહારના વાયુ વટે પૂર્ણ થાય છે. તથા

મર્યાદામાર્ગના જીવોમાં ઉત્કટ સ્નેહ હોતો નથી. (૧૩) જે સ્નેહ નથી તો ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તેમને થતું નથી (૧૪) જીવનો પુરુષ-અસાદિમાં અને જીવોનો તત્ત્વાદિમાં લય (૧૫) પુષ્ટિમાર્ગમાં અને મર્યાદામાર્ગમાં ઘણું તારતમ્ય છે. (૧૬) ભગવદ્દત અંગીકાર એજ સુખ્ય હેતુ છે, એ વિષયમાં ઉપનિષદનું પ્રમાણ આપે છે. ભાવાર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન તરફથી કરાવણ અંગીકાર, સ્નેહ, ભગ્ન વગેરેથી તે જીવનો પ્રાણ મન તથા તમામ ઇન્દ્રિયો સહિત ભગવાનમાં લય પામે છે. (સૂત્રમાં આદિ ચમ્પરથી ભગવાનને વશ કરવાને સમર્થ સ્નેહ, તેની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિજ્ઞાઓ લાગ વગેરે સમગ્રતાનુ છે.)

અધિ ૨ સૂત્ર ૫- (૧) ઉપર પુષ્ટિમાર્ગીની વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવું. આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગીઓના વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. (૨) પુષ્ટિમાર્ગીવ ભક્તના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થાય છે, ત્યારે મર્યાદામાર્ગીઓના વાગાદિનો લય જીવોમાં થાય છે,

મૃતવત્ થઈ સૂવે છે. “ (ખૂ. ૩-૨-૧૧) એવું પૂર્વ વાક્ય છે તેથી. જ્ઞાન રહિતના ૪ પ્રાણોના અનુક્રમણથી તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ” (ખૂ. ૪-૪-૨) વગેરે શ્રુતિ છે તેથી. (શંકા) “ ત્યારે આ પુરુષની છુટી પેલી વાગિન્દ્રિયનો લય થાય છે ” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “ રેતઃ પશુ જલ વિષે લય પામે છે, ” (ખૂ. ૩-૨-૧૧) ત્યાં સુધીની શ્રુતિ જ્ઞાનરહિત માટેની છે એમ માનવું જોઈએ. આથી આગળ ‘ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?’ એવા પ્રશ્નમાં યાજ્ઞવલ્કય અને આર્તભાગે વિચારેલો ઉત્તર કહેવાય છે. “ ત્યાં તેમણે જે કહ્યું તે કર્મ હતું. ત્યાં તેમણે જે સ્તુતિ કરી તે પશુ કર્મજ હતું. પવિત્ર કર્મથી ખરેખર મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે તથા અપવિત્ર કર્મથી અપવિત્ર બને છે. ” (ખૂ. ૩-૨-૧૨) એ પ્રમાણે તે છે. આથી કર્મનો આશય સ્થિત રહે છે એવો નિર્ણય સાંપડે છે. આમ હોવાથી પ્રાણોના ૫ અનુક્રમની ઉક્તિથી તથા સંઘાતના લયની ઉક્તિથી જ્ઞાની માટેનીજ આ શ્રુતિ છે એમ નક્કી થાય છે. કારણ કે ‘તેનેજ કહેલાં ૭ જે સંભવે છે. આગળની શ્રુતિમાં કહેલા કર્મનો આશ્રય હોવાપણું’ તો તેમાં વિરુદ્ધ છે. માટે પ્રથમ અને પછીનાં વાક્યોના વિરોધથી વિષયનો અનિશ્ચય પ્રાપ્ત થતાં તેની સામે કહીએ છીએ. આ શ્રુતિ મર્યાદા માર્ગના જ્ઞાનીઓ માટેનીજ છે. આથીજ “ત્યારે પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એવા પ્રશ્નમાં તેટલાથીજ ‘અર્થની સિદ્ધિ છતાં પશુ સાધારણ પુરુષની વ્યાવૃત્તિથી મર્યાદામાર્ગીય પુરુષ તે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર ‘આ’ પદ છે. કારણ કે તેનુંજ ઉપક્રમણ કરેલું છે. વળી તેની ૭ આગળ વિચારેલો અર્થ પશુ તે ‘વિષયનોજ છે એમ જાણો.

શંકા—ખાધક તો કહ્યું છે: ઉત્તર-હા. અરે મુખ્ય શ્રુતિઓએ સાથે વિચારેલા અર્થનો અર્થ વિચારો. મર્યાદા માર્ગમાં ખરેખર વિધિનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે ૧૦ પ્રમાણે નિર્માણ છે. ૧૧ ‘ત્યાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો આ પ્રમાણે ફક્ત આપીશ. નહિ કરાયલું હોય તો પશુ આપીશ એમ નહિ’ એમ ભગવાનની ઈચ્છા છે. માટે કર્મ મુખ્ય છે. આમ હોવાથી આર્તભાગનો આ આશય છે. વાક્યી તે રેતઃ સુધી તમામના ‘હયથી પ્રારબ્ધના પશુ ત્યારે નાશથી (પ્રારબ્ધનો નાશ થાય ત્યારે) વિધિના અવિષય શુદ્ધ જીવને કદાચ પુષ્ટિમા પ્રવેશ કરાવે છે કે નહિ એવા સંશયથી ત્યારે પશુ તે મર્યાદા

લયનો પ્રકાર તો બનેતો મરણો છે, પણ એટલા ભગવાનમાજ લય થાય છે ત્યારે બીજામાં ભૂતોમાં થાય છે. (૩) મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભૂતોમાં થાય છે તેને માટે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૪) ઉપર આપેલી શ્રુતિ તે જ્ઞાન વગરના માટેની નથી પણ જ્ઞાનવાળા માટેજ છે કારણ કે તે શ્રુતિમાં પ્રાણોના લયની દૃઢિત કરી છે જ્ઞાનીના પ્રાણોના જ લય થાય છે, જ્ઞાન રહિતનાનો નહિ. તેથી તે શ્રુતિ જ્ઞાનીને માટેનીજ છે. (૫) પ્રાણોના અનુક્રમણ તથા સંઘાતના લયનુંક ચન દર્શ્ય છે તેથી તે વાક્ય જ્ઞાનીના વિષેનુંજ છે, જ્ઞાનીનોજ પ્રાણ ઉત્ક્રમણ પામતો નથી તથા તેનોજ મઘાત લય પામે છે. (૬) જ્ઞાનીને (૭) પ્રાણનું અનુક્રમણ અને મઘાતનો લય એ બે (૮) યાજ્ઞવલ્કય તથા આર્તભાગે વિચારેલો અર્થ (૬) જ્ઞાનીના મોક્ષ વિષેનો (૧૦) વિધિના પ્રાધાન્યથી. મર્યાદામાર્ગમાં વિધિનું પ્રાધાન્ય છે તેથી (૧૧) મર્યાદામાર્ગમાં ૬૫ દાનમાં મર્યાદા છે. જેટલું કરવામા આવે તેટલું ફળ મળે. સાધન અનુસાર ફળ છે. અમુક સાધન કરવામાં આવ્યું હોય તો અમુક ફળ મળે. બી સાધન ના કરવામાં આવ્યું હોય તો ફળ

માર્ગમાં અગર પુષ્ટિમાં પ્રવેશ પામે છે એવો પ્રશ્ન છે. ત્યારે આ અર્થને ઇશ્વરની ઇચ્છાના પ્રકારને નહિ જાણનાર^{૧૨} દુર્જ્ઞેય છે એમ જાણતી શ્રુતિ જાતેજ તેને સમજીને “તે ગૂઢ છે” માટે તેને સ્ફુટ નહિ કહેતાં, અન્તમાં “તેમણે કહ્યું” (ખૂ. ૩-૨-૧૩) એમ અન્તમાં કહેલા અર્થને જણાવ્યો. ^{૧૩} અહિંઆં ૧૪ ‘કર્મ’ શબ્દ મર્યાદામાર્ગ વિષે છે. વળી ‘ન્યાસુધી મુક્ત થાય છે ત્યાંસુધી મર્યાદા માર્ગમાં જ તેની સ્થિતિ એવો અર્થ નીકળે છે. આથી જ ^{૧૪} તેની પ્રશંસા પણ છે. કારણ કે ઇશ્વર તરીકે સર્વ કરવાને સમર્થ છતાં પણ તેના દાનમાં ^{૧૬} તેની અપેક્ષા કરે છે. અહિંઆં હેતુ તરીકે મર્યાદા-માર્ગના સ્વરૂપને “પવિત્ર કર્મ” કરનાર પવિત્ર થાય છે.” (ખૂ. ૩-૨-૧૩) વગેરેથી કહે છે. ૫

(શંકા)—મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત અને જ્ઞાની એમ બે હોય છે. કહેલો નિર્ણય તો જ્ઞાનમાર્ગના વિષેનો જ છે. ભક્ત તેવો હોય તો પણ કોઈ વખત પુષ્ટિમાં પણ તેના પ્રવેશ કરાવે છે એવી આશંકા કરીને તેના નિર્ણયને કહે છે.—

નેકસ્મિન્દર્શયતો હિ ॥૪-૨-૬॥

ફક્ત એકમાં (જ્ઞાનીમાં મર્યાદામાર્ગનું નિયમન) નથી. કારણ કે (યાજ્ઞવલ્ક્ય તથા આર્તભાગ) (તે વિષે) દર્શાવે છે.

^૧ એકલા જ્ઞાનીમાં અથવા ભક્તમાં મર્યાદાને નિયમ નથી પણ જન્મેમાં છે. ત્યાં હેતુ છે. કારણ કે યાજ્ઞવલ્ક્ય અને આર્તભાગ, જ્ઞાની અને ભક્તની સાધારણતાથી “તે જન્મે કહે છે” વગેરે કહેલી રીતિથી મર્યાદાના નિયમને દર્શાવે છે; નહિ તો પ્રાકૃતનો (વાગાદિના લયનો) અંગીકાર^૨ અન્યથા થાય એવી ઉપપત્તિ “હિ” શબ્દથી સૂચવાય છે. પૂર્વે કહેલા અંગગ અને પાછળના શ્રુતિના વિરોધના પરિહારની અન્યથા અનુપપત્તિ અહિંઆં મૂળ છે એમ જાણવું જોઈએ. ફટલાકો એમ કહે છે કે જ્યારે વાગાદિનો લય થાય છે ત્યારે અન્ય શરીરની પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાના સમયનો જીવ “ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે ?” એમાં આવેલા પ્રશ્નનો વિષય છે. તે ખરાબર નથી. “તે હિસ્ત્રમણ્ડ” કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે, અને તે પાછળ ઉત્ક્રમણ નહિ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતો નથી.” (ખૂ. ૪-૪-૨) એ શ્રુતિ ભાવિ અન્ય દેહના જીવ, પ્રાણ

મળે નહિ. (૧૨) ઇશ્વરની ઇચ્છાને નહિ સમજનારથી તે આ અર્થ સમજતો નથી, સર્વ કંઈ ભયવાનની ઇચ્છાથી થાય છે એવું સમજનાર જ તે અર્થ સમજી રહે છે (૧૩) શ્રુતિ વાક્યમાં (૧૪) કર્મ શબ્દનો અર્થ અહિંઆં “કર્મ” નહિ પણ “કર્મી” કર્મવાળો એમ સમજ્યો. કર્મવાળો એટલે જેમાં કર્મનું પ્રાધાન્ય છે તેવો અર્થાત મર્યાદામાર્ગીય (૧૫) મર્યાદા માર્ગમાં જ્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે ત્યાં સુધી વિધિ કરવાની હોય છે માટે તેની પ્રશંસા કરી છે (૧૬) ઇશ્વર પણ મર્યાદામાર્ગીયને ફક્ત દાન કરવામાં કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. જુઓ ધ. સુ. ૨-૧-૩૪. ભાષ્યાર્થ—મર્યાદાભક્તોની ઇન્દ્રિયો બૂતોમાં લય પામે છે. કારણ કે તે વિષેની શ્રુતિ પણ છે.^૩

સૂત્ર ૬—(૧) મર્યાદા માર્ગીય એટલે ફક્ત જ્ઞાની કે ફક્ત ભક્ત નહિ, પણ જન્મે. મર્યાદામાર્ગમાં પણ ભક્તો હોય છે, મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થાય છે એમ જો કહેવામાં આવે તો

તથા, ઇન્દ્રિયોનું ઉત્ક્રમણ સાથે છે એમ કહે છે તેથી વાગાદિનો લય ત્યાં અસંભવિત હોવાથી કહેલાના પ્રશ્નનો વિષય કહેવો શક્ય નથી. વળી પૂર્વવાક્યમાં “ અહિંઆં. જ તેઓ લય પામે છે ” એમ કહેલું હોવાથી અમે કહેલો જ માર્ગ અનુસરવો નોઈએ. આથી આ પરવિદ્યાવાળો નથી કારણ કે અમૃતત્વ જ તેનું ફલ છે. અને તે (અમૃતત્વનું ફલ) અન્ય સ્થાન ઉપર અવલંબતું નથી એમ ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા તથા કર્મનો આશ્રય બને નહિ. પણ અપરવિદ્યાવાળો તે છે. ‘ અપરવિદ્યાનું ફલ પ્રલયલોક સુધી છે. તેથી કર્મના આશ્રયરૂપ ઉત્ક્રમણ વગેરે સંભવે છે. એમ જ કહેવામાં આવે છે તેનો પણ નિરાસ થયો જાણવું નોઈએ. ૬

૩-સમાનાધિકરણ.

મર્યાદા અને પુષ્ટિનો કોઈ પણ વખત અન્યથાભાવ નથી એમ જ કહ્યું ‘ત્યાં હેતુની અપેક્ષામાં વસ્તુનું સ્વરૂપ જ તે પ્રમાણે છે એવું જણાવવાને કહે છે.

^{નિર્ગુણ} સમાના ચાસ્ટ્યુપ્રકમાદમૃતત્વં ચાનુપોજ્ય ॥૪-૨-૭॥ ✓

^{જે} જન્મથી મોક્ષ સુધી (મર્યાદામાર્ગની) સમાન ગતિ છે. અને. (પુષ્ટિમાર્ગમાં) મત વગર હોય છે.

અહિંઆં આ આશય છે. સાધનના વૈક્રમથી મોક્ષનની ઇચ્છા ખરેખર મર્યાદા-માર્ગીય મર્યાદા છે. શાસ્ત્રમાં કહેલાં ‘સાધન વગર જ મોક્ષનની ઇચ્છા પુષ્ટિમાર્ગીની મર્યાદા છે. તેમ હોય તો તે જાને સદા એક રૂપે છે એમ સુખ્ત છે. આજ કહે છે. સુતિ કહેતાં સંસાર, તે જીવોના પોતામાંથી જૂદા કરેલાની અવિદ્યાને લીધે અહિંતો અને મમતાના સ્થાનરૂપ છે. તેનો ઉપક્રમ કહેતાં આરંભ ત્યાંથી તે મુક્તિ સુધી ‘કહેલી મર્યાદા સરખી છે. સદા એકરૂપ છે. વચમાં જુદી નથી એવો અર્થ છે આ પ્રમાણે જ મત કર્યા વગર ‘અમૃતત્વ પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં સમાન છે એવો અર્થ છે. અહિંઆં ‘ઉપોપલ્લ’ શબ્દ ‘અશેષ મુક્તિના સાધનોનો ઉપલક્ષક છે. ૭

(૩) પરવિદ્યાનું ફલ (૪) વિદ્યા-જ્ઞાનનું ફલ જ અમૃતત્વ મોક્ષ છે, જાન સિવાય બીજાથી મોક્ષ મળતો નથી. (૫) વિદ્યાના બે ભાગ છે-પરવિદ્યા અને અપરવિદ્યા. પરવિદ્યાનું ફલ સદ્ગોમુક્તિ છે અને અપરવિદ્યાનું ફલ ક્રમ મુક્તિ છે. ક્રમમુક્તિમાં કર્મશઃ દિવસમાં પ્રવેશ કરીને પલ્લલોક સુધી જઈ જાય છે, અને પછી મુક્તિ મેળવે છે. સામાર્થ્ય-મર્યાદામાર્ગમાં અગીઢર જે જીવોનો કરવામાં આવે તે. ફક્ત જાનીઓજ હોતા નથી, પણ મર્યાદા ભક્ત અને જાની હોય છે. તેમ જ પ્રધારના જીવોનો અગીઢર થાય છે કારણ કે યાગવક્રમ તથા આર્તભાગ બુદ્ધિરવ્યવસ્થામાં તે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

અધિ. ૩ સૂત્ર ૭—(૧) અન્યથાભાવના અભાવમાં (૨) મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ. (૩) સાધનથી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા તે મર્યાદામાર્ગીય છે (૪) પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનો વગર મોક્ષ મળે છે. (૫) મોક્ષ (૬) શબ્દમાં ડગેજ ઉપોપલ્લનો અર્થ છે તે તમામ પ્રકારના મુક્તિના સાધનોના અર્થમાં છે, સામાર્થ્ય-મર્યાદામાર્ગમાં જન્મથી મોક્ષ સુધી સાધનોથી મુક્તિ મળે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં, સ્વધન, વગર મોક્ષ મળે છે. ૧

આ પ્રમાણે પ્રાસંગિક કહીને પ્રકૃત વિષયનો વિચાર કરાય છે. સૌંદર્યશ્લોક (બ્ર. સૂ. ૪-૨-૪) એ સૂત્રમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના સંઘાતનો ભગવાનમાં જ લય થાય છે એમ કહ્યું. તેની આગળના સૂત્રથી મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના સંઘાતનો લય ભૂતોમાં થાય છે એમ કહીને, પ્રશ્ન પછી તે શુદ્ધ જીવની મુક્તિ જ થાય છે એમ કહેવાનું હોવા છતાં “હે સૌંદર્ય આર્તલાગ! મારો હાથ આવ” (બૃ. ૩-૨-૧૩) વગેરેથી સ્વ આશયને અન્યોમાં અપ્રકટ નહિ કરતાં કર્મનું જે નિરૂપણ કર્યું. તે શાથી? એવી શંકા કરીને તેમનો નિગૂઢ આશય પ્રકટ કરે છે.

તદાર્પીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥૪-૨-૮॥

તેની (મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની) મુક્તિનો સંસાર તરીકે વ્યપદેશ છે તેથી ત્યારે નિત્ય લીલામાં અન્તઃપ્રવેશરૂપ લક્ષણવાળા પુષ્ટિમાર્ગીયની મુક્તિ દશામાં તથા મર્યાદામાર્ગીયની મુક્તિના સંસારત્વના અભાવથી સંસારનો જ પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્યપદેશ કરવામાં આવે છે. આથી તેની અભિસન્ધિ કરીને તે રીતિથી નિરૂપણ કર્યું છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં શ્રીશિવ વચન ગવાય છે. “સઘળા નારાયણ પરાયણ છે. તેઓ કાષ્ઠથી પણ પહીંતા નથી. સ્વર્ગ અને અપવર્ગની બાબતમાં પણ તે તુલ્ય પદાર્થનું કરે છે” (ભા. ૬-૧૭-૧૮) શ્રીભાગવત્કીતામાં પણ દેવનું ચતુર કરનાર દેવો તરફ જાય છે. મારા ભક્તો મારી તરફ પણ આવે છે. (ભા. ગી. ૭-૨) એ વાક્યથી કહ્યું છે. મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની મુક્તિને બીજાથી સાધારણ કહે છે.

શંકા-સંસારની માફક મુક્તિ પણ હોય છે. જ્યારે આવા પ્રકારનું પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ હોય ત્યારે મુક્તિને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવનાર શ્રુતિ ઉત્તરનારી થશે. તેથી તેમ જણાવનાર પ્રમાણે તેથી રતુતિ જ કક્ત કરનારાં છે એમ જે પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે.

સૂક્ષ્મં પ્રમાણતથ તથોપલબ્ધે: ॥૪-૨-૯॥

(પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ) સૂક્ષ્મ છે અને પ્રાપ્તથી તે પ્રમાણે તેની ઉપલબ્ધિ છે તેથી.

પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ સૂક્ષ્મ, દુર્જેય છે એવો અર્થ છે. અહિંયાં આશય આ છે. પુષ્ટિમર્યાદાને પણ ઓળંગીને પુષ્ટિપુષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે તો જ તે તત્ત્વ

સૂત્ર ૮—(૧) પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષ દશામાં જીવ નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. (૨) મર્યાદામાર્ગમાં મોક્ષ એટલે મસારનો અભાવ છે છતાં પણ તેમાં પુરુષોત્તમના ભજનાન દ્વારા અનુભવ નહિ હોવાથી તે મંચાર મંચાન છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય-ભક્ત તેની ઈન્દ્રિય રંગતા નથી આથી તેનું અનુમંધાન કરીને અહિંયાં તેને મોક્ષ કહેવો છે (૩) અપવર્ગ એટલે મોક્ષ જેઓ નાગવલુમાં આમકિતવાળા છે તેઓ સ્વર્ગ તથા મોક્ષને સરખાં ગણે છે. ભાવાર્થ-પુષ્ટિક્ષત્રી દશામાં મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ મંચાર તુલ્ય બને છે.

સૂત્ર ૯—(૧) જેમ સંસાર તત્ત્વના જેવો છે તેમ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ પણ તત્ત્વના જેવો છે. (૨) જે પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે મોક્ષ પણ તત્ત્વના જેવો હોય તો પછી ઉપનિષત્તની શ્રુતિઓ મોક્ષ પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવે છે તે વ્યર્થ થઈ જતો. તે શ્રુતિઓ માણ્યોને ઉત્તરનારી જ છે એમ માનવ પછે આવી શંકાકારની દલીલ છે. (૩) ભજનાન-દ્વારા ઉત્કર્ષ જણાવનાર પ્રમાણ (૪) પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ

અનુભવનો વિષય થાય છે, બીજી રીતે નહિ. પણ ત્યાં પ્રવેશ કરવો, તે બહુજ સુરકેલ છે; કારણ કે અતિશય અનુગ્રહ સિવાયના સાધનથી તે સાધ્ય નથી. માટે કહેલા ઉપાય સિવાયના બીજાથી તે તે અજ્ઞેય હોય છે. તેમની તો મુક્તિ જ ફલ છે. કામવાળાઓને જેમ સ્વર્ગ ઇષ્ટ છે તેમ તેમને મુક્તિ જ ઇષ્ટ છે. ઇષ્ટ ફલની પ્રાપ્તિ ન હોય તો તે છેતરનાર થાય છે નહિ તો પ્રવૃત્તિ માર્ગના ફલને જણાવનારી પણ શ્રુતિ છેતરનારી થાય. વળી ઇચ્છા અધિકારને અનુસરીને હોય છે. તેથી કંઈ પણ અયોગ્ય નથી. આ પ્રકારના અર્થમાં કંઈ પ્રમાણ છે એમ શંકા થાય તો કહે છે “પ્રમાણ છે વગેરે.” પ્રમાણ એટલે શ્રુતિ તે “જ્યાંથી વાણી પણ મન સાથે પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે તે પ્રદક્ષના આનન્દને જે જાણે છે તે કશાથી પણ ભય પામતો નથી” (તે. ૨-૬) “જો સાફ કર્મ કેમ ન કર્યું, તથા પાપ કેમ કર્યું એવો વિચાર તેને સંતાપ કરતો નથી” (તે. ૨-૬)

અહિયાં પ્રથમના અર્ધભાગથી ૧૦ તેની દુર્જેયતા અને પછીના અર્ધભાગથી તેની સત્તાનો બોધ કરાય છે. નહિ તો મનથી પણ ૧૧ જે અપ્રાપ્ય છે તેના જ્ઞાનનું કથન વિરુદ્ધ બને. આથી દુર્જેય તરીકે જ ધર્મીનું ગ્રહણ કરાવનાર પ્રમાણથી તે તે સિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. તેથી તેવાઓના અનુભવનો સ્વીકાર કરે છે. ૯

તો બ્રહ્મવેત્તાઓની માફક તેવા લક્ષ્યોને પણ સ્વમાર્ગના ઉપદેશનું કથન કરાવ્યું સંભળાય. એમ નથી. માટે પ્રથમ કહેલું બરાબર નથી એમ જણાય છે. આથી ઉત્સુકતાની શંકા કરીને ત્યાં હેતુ કહે છે.

નોપમર્દનાતઃ ॥ ૪-૨-૨૦ ॥

કારણ કે ઉપમર્દથી (તિરોધાનથી) પુષ્ટિમાર્ગીયને ઉપદેશ નથી.

જો બ્રહ્મવેત્તાઓની માફક તેમને સ્વાસ્થ્ય હોય તોજ તેમને ઉપદેશ આપી

(૫) ભગવાનના અનુગ્રહ સિવાય બીજા સાધનોથી પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ ગ્રહણ કરાવું નથી. અતિશય અનુગ્રહથી રહિત મર્પાદામાર્ગીય ભક્તોના (૭) જેમ યત્ન કરનારાઓ સ્વર્ગની ઇચ્છા કરે છે તેમ મર્પાદા-માર્ગીયા મોક્ષને ઇચ્છે છે. (૮) જો તે પ્રમાણે ઇષ્ટફલ ન મળે - મોક્ષ ન મળે તો શ્રુતિને છેતરનારી કહી શકાય, તે સિવાય નહિ. (૯) જેમ કર્મનું ફળ જણાવનારી શ્રુતિઓ છેતરનારી નથી તેમ, મોક્ષફળ જણાવનાર શ્રુતિઓ પણ છેતરનારી નથી. (૯) માણસનો જેટલો અધિકાર તેટલી તેની અમુક ફળ માટેની ઇચ્છા છે. કર્મમાં અધિકારવાળાની સ્વર્ગ માટે ઇચ્છા હોય છે અને મર્પાદામાર્ગનો અધિકારીની મોક્ષ માટે ઇચ્છા હોય છે. તેમ પુષ્ટિમાર્ગના અધિકારીને ભગવાનન્દની ઇચ્છા હોય છે. (૧૦) આ શ્રુતિના પ્રથમ ભાગમાં પુષ્ટિમાર્ગનું તત્ત્વ દુર્જેય છે એમ જણાવ્યું છે અને બાકીના અર્ધ ભાગમાં તે તત્ત્વની સત્તા જણાવી છે. (૧૧) જો એમ ન હોય તો જે વસ્તુ મનથી પણ ગ્રહણ કરી શકાતી નથી તેનું વર્ણન કેમ કરી શકાય? (૧૨) સ્વર્ગમાં અનુભવને પ્રમાણ તરીકે ગ્રહણે છે. ભાવાર્થ-પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ મુક્ત છે. કારણ કે “જ્યાંથી વાણી મનસહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે.” એવી શ્રુતિના પ્રમાણની ઉપવિધિ થાય છે. વળી તેવા ભક્તોનો અનુભવ પણ પ્રમાણરૂપ છે

સૂત્ર ૧૦ (૧) પુષ્ટિભક્તોની (૨) વિરુદ્ધસામા નેમના તયામ આવેતુ તિરોધાન થાય છે. તેથી

શકાય. કારણ કે તેમને તો વિરહીની દશા અને પ્રિયના સંગમની દશા એજ દશાઓ હોય છે, ખીજી નહિ. આમાંની પહેલી તો અતિશય 'દુઃસહ' છે, કારણ કે તમામ ભાવોનું તેમાં 'ઉપમર્દન' છે—તિરોધાન છે, આથી ઉપદેશ થતો નથી એવો અર્થ છે. સંગમ દશામાં તો 'પ્રત્યક્ષ પ્રકટ' થયેલા પરમાનંદ સ્વરૂપ ભગવાનથી જ ઉપદેશ હોય છે. આ હેતુથી ઉપદેશ અન્યને હોતો નથી એમ અર્થ છે. ભગવાનની આગળ તે સંભવતો જ નથી એમ ભાવ છે. ૧૦

શંકા—“તે રસ છે. રસને પ્રાપ્ત કરીને આ આનંદી થાય છે.” (તે. ૨-૭) થી ઉપક્રમ કરીને “આજ આનંદ આપે છે” (તે. ૨-૭) ત્યાં સુધી શ્રુતિથી કહેલા રૂપના આનંદની પ્રાપ્તિમાં 'દુઃસહ' વિરહના તાપમાં વચન 'અશક્ય' છે. આનંદના તિરોધાનમાં જ તેનો સંભવ છે તેથી. માટે તે હેતુથી અસંભવ છે. સંભવ હોય તો તેની પ્રાપ્તિ જ ન થાય એમ પ્રાપ્ત થતાં ઉત્તર કહે છે

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરુખ્મા ॥૪-૨-૧૧॥

આનો (આનંદાત્મકનો) જ તાપ'ધર્મ' છે; ઉપપત્તિ છે તેથી.

આનંદાત્મક રસાત્મક જ ભગવાનનો જ ઉખા વિરહતાપ એવો ધર્મ વિરોધના પરિહાર માટે કહે છે. ઉપપત્તિ છે તેથી. 'કહેલું' આ છે. ભગવાનનો વિરહ 'સર્વેને' સાધારણ છે છતાં 'પણ' સ્થાયિભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ જેના હૃદયમાં થાય છે, તેનેજ તેની અપ્રાપ્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા તાપ અને ખજી નિયમ પ્રમાણે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેવો ન હોય તેને નહિ આથી 'અન્યથા' અને 'અતિરેકથી' કહેલા રસનો જ આ ધર્મ છે એમ નિશ્ચય કરાય છે. તેજ વસ્તુ તેવી હોવાથી તે તાપ પણ રસાત્મક જ છે.

તેઓએ દશાનું વર્ણન ખીજીને કરી શકતા નથી. પ્રજ્ઞના વિચારનું દુઃખ તેમને એટલું બધું 'દુઃસહ' છે કે તેનું 'વર્ણન' તેમનાથી થઈ શકતું નથી. (૩) સંગમ દશામાં ભક્ત પ્રજ્ઞનીજ પ્રત્યક્ષ હોય છે તેથી તેમના આનંદમાં તેનું 'ચિત્ત એટલું બધું' ડૂબી મૂકેલું હોય છે કે તેથી તેનો ઉપદેશ સંભવતો નથી. (૪) આ 'ચિત્તિમાં' જો ઉપદેશની સંભાવના હોય તો ભગવાનની અમક્ષણ હોષ શકે પણ તેમ હોષ શકેતો નથી. ભાવાર્થ—પ્રજ્ઞામાંથી જો ઉપદેશ સંભવતો નથી કારણ કે તેમની બે અવસ્થાઓ—વિરહદશા અને ભગવાન સાથે સંગમની દશા હોય છે. વિરહદશામાં 'ઐશ્વર્ય' વગેરેના વિનાશથી ઉપદેશ સંભવતો નથી. ભગવાન સાથે સંગમની દશામાં તો 'ઐશ્વર્ય' હોય છે તો પણ ભગવાનના આનંદના અનુભવમાં તેનું 'ચિત્ત એટલું બધું' ડૂબી ગયેલું હોય છે કે તેથી તેને ઉપદેશની સંભાવના નથી.

સૂત્ર ૧૧ (૧) વિરહાવસ્થામાં ભક્ત હૃદયમાં તાપ હોવાથી તેને આનંદનો અનુભવ થતો નથી. “તે આનંદી થાય છે” એ વાક્ય હસ્તિત નથી. (૨) વિરહાવસ્થામાં આનંદનું તિરોધાન છે તેથી ત્યાં 'દુઃખ' છે (૩) આનંદ હોય તો ત્યાં 'દુઃખ' જ ન થાય. (૪) તમામ ભક્તોને ભગવાનના વિરહનો તાપ હોય છે, પણ ખાસ કરીને જે ભક્તના હૃદયમાં સ્થાયિ ભાવાત્મક રસરૂપ ભગવાન પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેનેજ તેનો અનુભવ થાય છે. અર્ધસુધી તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ હોતી નથી ત્યાંસુધી તાપ થાય છે અને ત્યારે તે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે પાપ દૂર થાય છે. (૫) “પર્વત વહિવાળો છે.” એ વાક્ય મિદ્ધ કરતું હોય તો તેનો હેતુ ત્યાં 'ધૂમ' છે એમ આપનામાં આવે છે. આ હેતુથી વહિ ત્યાં છે એમ સિદ્ધ કરવાને

પ્રતિષેધાદિતિ ચેન્ન શારીરાત્ ॥૪-૨-૧૨॥

જો દુઃખનો પ્રતિષેધ કર્યો છે એમ કહેતા હો તો કહે છે ના, શારીર દુઃખનો પ્રતિષેધ છે.

શંકા—“તેને જોનાર મૃત્યુને, રોગને, તથા દુઃખને જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૬-૨) વગેરે શ્રુતિથી દુઃખનો પ્રતિષેધ તેવા ભક્તમાં કર્યો છે તેથી તેનું દુઃખીપણું કહેવું શક્ય નથી એમ આશંકા કરીને નિષેધ કરે છે. ના. શાથી? શરીરના સંબંધના હેતુથી જે દુઃખ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે; તેનાજ શ્રુતિમાં પ્રતિષેધ હોવાથી અહિંઆ અનુપ-પત્તિ નથી એમ અર્થ છે. આથી દુઃખરૂપ હોવાથી કર્મથી જન્ય અનુમાનનો પણ નિરાસ કર્યો છે એમ બાણું ભેદજો. લૌકિકજ દુઃખમાં તેના જન્યત્વનો નિયમ છે તેથી. ૧૨

સ્પષ્ટો હોકેવામ્ ॥૪-૨-૧૩॥

(અભુની પ્રાપ્તિ મછી દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ અર્થ) કેટલાક
‘શાખાવાળાઓને ખરેખર સ્પષ્ટ છે.

અન્ય દૃષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત ન્યાયના અન્યોમાં આપવામાં આવે છે. અન્યદૃષ્ટાન્તમાં સપક્ષ હેતુ હોય તે, અને વ્યતિરેકમાં વિપક્ષ વિભતીયમાં તેના અભાવ હોય તે જેમકે “ન્યાં ન્યા ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં દેવતા” જેમકે રસોડું” એ અન્ય દૃષ્ટાન્ત છે. રસોડું એ સપક્ષ છે કારણકે ત્યાં પર્વતની માફક અગ્નિ છે. ત્યાં ધૂમાડો છે તેથી. ત્યાં અગ્નિ છે એમ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ અન્ય દૃષ્ટાન્તમાં હેતુ અને સાધ્યધર્મનું સાહચર્ય છે, અને વ્યતિરેકમાં તે સાહચર્ય નથી. જેમકે “ન્યાં ન્યાં દેવતા નથી ત્યાં ત્યાં ધૂમાડો નથી જેમકે સરોવર” આ પ્રમાણે અન્ય અને વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તથી મૂળ પ્રતિજ્ઞા ‘પર્વત ઉપર દેવતા છે’ એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે અહિંઆ એમ કહે છે કે જોના હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થાય તેને આનન્દનો અનુભવ થાય છે અને જો તે પ્રકટ થતા નથી તેમને વિરહ તાપ અનુભવાય છે. ભાવાર્થ—આનન્દાત્મક ભગવાનનો જ વિરહ નામનો ધર્મ છે. આનન્દાત્મકનો દુઃખરૂપ ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે? એમ કોઈને શંકા થાય તો જણાવવાનું કે ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આનન્દનો અનુભવ થાય છે અને અપ્રાપ્તિથી વિરહતાપ થાય છે. આથી તે વિરહ ખરી રીતે દુઃખરૂપ નથી પણ આનન્દનો ધર્મ છે, કારણ કે આનન્દરૂપને પ્રકટ કરનાર તેજ છે.

સૂત્ર ૧૨ (૧) છાં. ૭-૨૬-૨ માં કહે છે કે ભક્તને તો કોઈપણ દુઃખ હોયજ નહિ, અને તમે તો વિરહતાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ જણાવો છો તેનું કેમ? એવી શંકા કરવામાં આવી છે. (૨) ઉપરની શ્રુતિમાં દુઃખનો નિષેધ કર્યો છે પણ તે શારીરિક દુઃખનો, અર્થાત્ ભક્તને શારીરિક દુઃખો ભોગવવાં પડતાં નથી. ભગવાનના સ્વરૂપાનન્દના અનુભવમાં વિરહતાપના અનુભવનો નિષેધ કર્યો નથી. (૩) આથી અહિંઆ ભક્તને તાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ થાય છે એમ જે કહ્યું તેમાં કંઈક અમંભવિત જેવું નથી. (૪) વિરહાવસ્થાનું દુઃખ તે કર્મથી જન્ય નથી, કારણ કે તે લૌકિક-શારીરિક દુઃખ જેવું નથી. માટે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એ અનુમાન ખરું નથી. (૫) લૌકિક દુઃખ માટેજ તે કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. વિરહતાપનું દુઃખ તે લૌકિક નથી. અલૌકિક છે. માટે તેના વિશે કર્મથી તે જન્ય છે એવું કોઈ અનુમાન અર્થ શક્યું નથી. ભાવાર્થ—છાં. ૭-૨૬-૨ માં ભક્તને કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ હોતું નથી એમ કહ્યું છે, તે ખરું છે પણ તે શારીરિક દુઃખો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે.

કેટલાકે 'શાખાવાળાઓના મને ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ દુઃખ અને તેની નિવૃત્તિરૂપ અર્થે સ્પષ્ટ કહેવાય છે. તોપણ "તે રસ છે. રસને ગોળીને 'આ આનંદી થાય છે. જો આ આનંદ આકાશમાં ન હોત તો કેણુ પ્રાણુધારણુ કરત તથા ત્યાસ લેત ? તેજ આનંદ આપે છે." (તે. ૨-૭) અર્થિ'માં રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતાં આનંદવાળો થાય છે એમ કહીને તેજ જીવનનો હેતુ છે તથા પરમાનંદનો હેતુ છે. મરણના 'હેતુની ઉપરિચિત્તિના અભાવમાં જીવનના હેતુને કહે નહિ તે 'રસ તો 'સંયોગ અને વિપ્રયોગ ભાવથી પૂર્ણ થાય છે. તેમાંના એકથી 'અનુભૂત નથી. ત્યાં વિરહ તાપ ધણેજ 'ઉપમર્દિ' હોવાથી તે સમયે જો રસાત્મક ભગવાન હૃદયમાં ન હોય તો પ્રાણુની સ્થિતિ પણ રહે નહિ એ આશયથી કહે છે કે "કેણુ પ્રાણુ ધારણુ કરી શકત ?" વગેરે. તેથી જો આ હૃદયમાં સ્ફુરાયમાન રૂપવાળા આકાશરૂપ ભગવાન ન હોય તો "કેણુ ત્યારે પ્રાણુધારણુ કરત, કેણુ જીવી શકત ?" કેહવળુ નહિ એવો અર્થ 'છે, તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત હોવાંથી જીવન નથી એમ જણાવવાને સામાન્ય શબ્દ છે. પ્રહ્લાનંદથી અધિક પૂર્ણાનંદના વિરહથી નિકટ મૃત્યુને નિવારણુ કરવાતું સામર્થ્ય અંતાદશને ઉચિત છે એમ 'જણાવવાને શબ્દ છે. તેવાને જીવન આપવું પ્રભુ માટે આવશ્યક છે એમ જણાવવાને '૧૦' એ શબ્દ છે. તાપાત્મક છતાં તે આનંદાત્મક જ છે એવું જણાવવાને '૧૧' આનંદ શબ્દ છે. ત્યારે '૧૨' પ્રહાપ, શુભાગન વગેરે જે થાય છે તે પણ તેનાજ ધર્મો છે. સ્વામભેદના '૧૩' જેવા તે અતિ કહેશથી હૃદયમાંથી દૂર થાય એવા

અર્થાત્ ભક્તને કાષ્ટ શારીરિક દુઃખો હોતાં નથી, બાકી શૃંગારતું વિરહાદિ ભાવાત્મક દુઃખ તો હોય છે. તેનો નિષેધ શ્રુતિમાં કરેલો નથી.

સૂત્ર ૧૩—(૧) તૈત્તિરીય શાખાવાળા (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત (૩) આનંદ એજ જીવનનો હેતુ છે. વિરહાવસ્થામાં ભક્તને તાપરૂપી દુઃખ છે. પણ તે દુઃખરૂપ નથી, કારણકે તે દુઃખ આનંદમાંજ પરિણમે છે આથીજ તે જીવી શકે છે. (૪) વિરહભાવ એ મરણનો હેતુ છે. વિરહાવસ્થાતું દુઃખ એટલું બધું તીવ્ર હોય છે કે તે ભક્ત તે અવસ્થામાં ભાગ્યેજ પ્રાણુ ધારણુ કરી શકે, આમ છતાં તેના જીવન વિષે કહેવામાં આવે છે. તેતું કારણ કે તે અવસ્થામાં આનંદતું સ્વરૂપ પ્રકટ થતાં તમામ દુઃખ જતું રહે છે. (૫) રસતું પોષણ એ અવસ્થાથી થાય છે—સંયોગ અને વિપ્રયોગ. (૬) એકલી સંયોગાવસ્થા અગર વિપ્રયોગાવસ્થાથી રસસ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. (૭) વિરહતાપ એટલો બધો બસિબ છે કે તે કૈશ્વર્થાદિ તમામ ભાવને હાંકા દે છે, અને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. પણ આનંદમય રસાત્મક સ્વરૂપને લીધેજ તે અવસ્થામાં પ્રાણુધારણુ શક્ય થાય છે. (૮) "કેણુ પ્રાણુ ધારણુ કરત ?" એમાં 'કેણુ' શબ્દ એ સામાન્ય સર્વનામ છે, તે જા માટે શ્રુતિમાં મૂક્યો છે તેતું પ્રયોજન જણાવે છે. (૯) પુષ્ટિભક્તિનો આનંદ પ્રહ્લાનંદ કરતાં અધિક હેય છે. તે આનંદના વિરહથી સમીપરય મૃત્યુતું નિવારણુ કરવાતું સામર્થ્ય અંતાદશને (રસાનંદનો જેને અનુભવ નથી તેને) નથી. (૧૦) હિ "ખરેખર" એ શબ્દ સ્વપ્નમાં જા માટે મૂક્યો છે તેતું પ્રયોજન ઉપરના વાક્યમાં જણાવ્યું (૧૦) એ "જ" એ શબ્દથી એમ સૂચવે છે કે અંતાદશો આનંદના વિરહથી સમીપરય મૃત્યુને દૂર કરી શકે તેમ નથી તોપણ ભગવાન તેમના મૃત્યુને દૂર કરે છે. (૧૧) વિરહદુઃખ તે તાપરૂપ તોપણ આનંદરૂપ છે મણે તેને વિષે પણ "આનંદ" દૂર કરે છે. (૧૨) વિરહાવસ્થામાં ચની સર્વ કૃતિઓ તથા એટલા પ્રહાપાદિ તે પણ રસાત્મક એવો શબ્દ છે. (૧૩) વિરહાવસ્થામાં ચની સર્વ કૃતિઓ તથા એટલા પ્રહાપાદિ તે પણ રસાત્મક એવો શબ્દ છે. (૧૩) 'નીલ આકાશ જેવા સ્વામ ભગવાન હૃદયમાં બહાર નીકળે'. એમ અન્યત્

ભાગમાં પણ હૃદયની બહાર કાઢવા શક્ય નથી એમ જણાવવાને “આકાશ” રૂપ કહ્યું છે. પછીથી પ્રકટ થઇ અથવા તેનાથી બીજી કોણ પ્રકર્ષથી દર્શન, સ્પર્શ, આલેપ. ભાષણો વગેરેથી સ્વરૂપના આનન્દના દાનથી જીવે? પૂર્વ તાપની નિવૃત્તિ કરીને આનન્દને પૂર્ણ કરે એવો અર્થ છે. “રસને મેળવીનેજ આ આનન્દી થાય છે.” (તૈ. ૨-૭) એ પ્રમાણે પૂર્વ વાક્યથી જ અન્યના વ્યવરહેદપૂર્વક ભગવાનની પ્રાપ્તિથી આનન્દના હેતુરૂપની પ્રાપ્તિમાં પણ જે ફરીથી કહે છે ત્યાં પણ વ્યતિરેકદ્વારા તેમાં પણ જીવન હેતુરૂપે અને તે વળી સામાન્ય અને વિશેષ એમ બે વખત છે. તેથી વિરહના સમયે કહેલું રૂપ તેજ અર્થ શ્રુતિને અભિપ્રેત છે એમ નિર્ણય કરાય છે. ૧૫ નહિ તો મરણના હેતુની અનુપસ્થિતિમાં જીવનના હેતુને કહે નહિ એમ કહ્યું છે. અથવા ૧૬તેની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલ કયો પુરુષ જીવે એમ પણ અર્થ છે. ૧૩

સ્મર્યતે ચ ॥૪-૨-૧૪॥

અને સ્મૃતિમાં કહેલું છે

ભગવદ્ભાવ ૧૫રજીનો હેતુ છે અને તેનાથી જ જીવન છે વળી તે બ્રહ્માદિને પણ મળવો સુરહેલ છે એમ શ્રીભાગવતમાં સ્મરાય છે. “જે મારામા મનવાળા, મારામા પ્રાણુવાળા, મારે માટે દેહનો ત્યાગ કરેલો છે તેવા જેમણે મારા માટે લોકના ધર્મોના ત્યાગ કરેલો છે તેમને હું ધારણ કરું છું” (ભા. ૧૦-૪-૬-૪) થી ઉપક્રમ કરીને “તેઓ પરાણે ધણ કરીને પ્રાણને ધારણ કરે છે” (૧૦-૪૬-૬) સુધી શ્રીભગવાનનું વચન તથા

કવેશ થવા છતાં પણ બહાર નીકળતા નથી ભગવાનને નીચ આકાશ જેવા સ્થામ કહ્યા છે. શુભાર ગ્સનો વર્ણુશ્યામ કહ્યો છે. અને ભગવાન શુભાર અવરૂ છે (૧૪) અર્થાત્ પ્રાણાત્ કોણ જીવત? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત? એમ બે વખતે કહેવ છે તે શાથી તે મમળવે છે એક વખત સામાન્ય રીતે અને બીજી વિશેષ રીતે કહેવાને બે શબ્દો મૂક્યા છે અર્થાત્ પ્રથમ સામાન્ય રીતે કહે છે કે વિગ્દાવસ્થાવાળો પ્રાણધારણ કરી શકે નહિ અને પછી તે ભક્ત જે વિગ્દાવસ્થામાં છે તેની તે મમળતી નિશ્ચિત પદ્ય તેની છે તેવું જણાવવાને પ્રાણાત્ શબ્દ પોતેલો છે (૧૫) વિગ્દાવસ્થા અભિપ્રેત ન હોય તો પછી મરણનો હેતુજ ત્યાં હોય નહિ. અને જે મરણનો હેતુજ ન હોય તો ‘કોણ પ્રાણ ધારણ કરી શકત?’ એમ બે ભક્તના જીવનનો હેતુ કહ્યો છે તે પણ કહેવાની જરૂર પડત નહિ પણ અદિઆ પ્રાણ ધારણ કરી શકત? એમ જે કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ત્યાં ભક્તના જીવનનો હેતુ આનન્દ જણાવ્યો છે એ હેતુ જણાવ્યો છે તેથી સમન્વય છે કે તે ભક્ત દુઃખ વિરહના દુઃખમાં એટલો બધો મરક થઇ ગયો છે કે તે સમીપસ્થ મૃત્યુનું નિવારણ કરવાને અમર્શ છે પણ ભગવાન પોતાના આનન્દન સ્વરૂપને પ્રગટ કરીને તેના દુઃખને દૂર કરે છે તેથી ‘આનન્દમાં જો આનન્દ ન હોત તો કોણ જીવી શકત? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત? એ તૈ ૩ ની શ્રુતિમાં વિગ્દાવસ્થાનું જ વર્ણન છે (૧૬) કોણ જીવી શકત? કોણ પ્રાણ ધારણ કરત?’ એ શ્રુતિનો અર્થ બીજી રીતે કરી જતનાવે છે તે આ છે કે વિગ્દાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેન કયો પુરુષ જીવે? અર્થાત્ નજ જીવી શકે? ભાવાર્થ—મરણના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પછી કેટલાક (તૈતિરીય) શાખાવાળાઓ સ્વો વે ત એવા મતમાં દુઃખની નિવૃત્તિરૂપ અર્થને કહે છે

સૂત્ર ૧૪ (૧) ભગવદ્ભાવને લીધે વિગ્દતાપ થાય ■ જેને લીધે મરણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ■ માટે તેજ મરણનો હેતુ છે, અને તે અવસ્થામાં ન્યારે મરણ પ્રકટ થઈને સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે ત્યારે

શ્રીકૃદવજીનું વચન છે. “જેમકે પૃથ્વીમાં આગનેથીઓનો જન્મ થય છે. કેમકે સંસારથી હરેલા મુનિ લોકો અને અમે સર્વના આ ભગવાનમાં જેવો ભાવ રાખવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેવો ભાવ આ ગોપીઓને દૃઢ પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે. ભગવાનની કથામાં રંગ લાગી જાય તો પછી પ્રાણી જન્મ અને કર્મોનું પણ શું કામ છે ?” (ભા. ૧૦-૪-૭-૫૭) આથી ભગવાન જીવનના હેતુ છે અને ભાવ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે તે મેળવવે મુશ્કેલ ॥ એમ સ્ફુટ જણાય છે ૧૪

તાનિ પરે તથા હ્યાહ ॥૪-૨-૧૫॥

તે (પરમાનન્દ વસ્તુઓ). પરમાં (વૈકુણ્ઠથી પણ ઉત્તમ ગોકુલાદિ સ્થાનમાં) છે. તે પ્રમાણે ખરેખર શ્રુતિ કહે છે.

(શંકા)—ખરેખર હૃદયમાં તથા બહાર રસાત્મક ભગવાનનું પ્રાકટ્ય, તેમના અદર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલો વિરહભાવ, તેનાથી થયેલો તાપ, તેનાથી મરણની ઉપસ્થિતિ, તેની નિવૃત્તિ, તેને માટે ઉત્કટતા, તથા પ્રાકટ્ય, પછીથી પૂર્ણ સ્વરૂપના આનન્દનું, દાન વગેરે લોકમાં કંઈપણ જોયું નથી અથવા સાંભળ્યું નથી. વૈકુણ્ઠમાં પણ તેમ જોયું કે સાંભળ્યું નથી તો શી રીતે તે હોય એમ આશંકા કરીને કહે છે. ‘તે’ કહેતાં ઉપર કહેલી વસ્તુઓ “પર કહેતાં પ્રકૃતિ અને કાલથી અતીત વૈકુણ્ઠથી પણ અતિ ઉત્કૃષ્ટ શ્રીગોકુલમાં જ છે” એમ શેષ છે. ત્યાં પ્રમાણ કહે છે શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે કહે છે. ઝગ્વેદમાં કહેવાય છે “તા વાં ઘાસ્ત્વ્યુષ્મસિ ગમધ્યે યગ્ર ગાઘા મુરિઙ્ગાઃ અયાસઃ અગ્રાહ તદુદગાયસ્ય વૃજ્ઞઃ પરમં પદમયમાતિ મુરિ (ઋ. સં. ૨-૨-૨૪, તે. સં. ૧-૩-૬) તા કહેતાં “તે” “વા” “તમારા બેનાં” એટલે ભગવાન અને તેમના અંતરંગ ભક્તના સંબંધની ઘાસ્ત્વિ વસ્તુઓ ગમધ્યે પ્રાપ્ત કરવાને ઉષ્મસિ ઇચ્છા કરીએ છીએ તે કથી એમ આકાંક્ષા થાય તો ગૂઢ અભિસંધિને પ્રકટ કરે છે. યગ્ર જ્યાં શ્રીગોકુલમાં ગાઘઃ મુરિઙ્ગાઃ બહુ શીંગડાવાળી રુદ્ર વગેરે ગાઘઃ ગાયો અને મૃગો વસે છે. એમ શેષ છે (તે ગાયો કેવી તો કહે છે) અયાસઃ કદયાણુ કરનારી. તેથી કહેલા શુભથી તે વિશિષ્ટ છે. ઉદગાયસ્ય કહેતાં બહુજ જેનું જ્ઞાન થયેલું છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ જેનું ગોપીઓ સતત જ્ઞાન કરે છે. ભક્તો ઉપર ઇચ્છાઓનો વર્ષાદ વર્ષાવે છે માટે તે “વૃષા” છે. તેમનું (ભગવાનનું) પરમ પ્રકૃતિ તથા કાલથી અતીત પદ કહેતાં સ્થાન વૈકુણ્ઠ છે ત્યાં આવા પ્રકારની લીલાના અભાવથી તેનાથી પણ પર કહેતાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે. અહિંઆં ભૂમિ ઉપર તે પ્રકાશે છે એમ અર્થ છે. તોપણ પોતાની દૃષ્ટિને ગોચર તે યતા નથી. માટે એટલી અહિંઆં અહ એમ શ્રુતિ કહે છે. અથવા બહુજ જ્ઞાન કરાય છે પણ અહિં આંજ ભક્તો ઉપર તેમની કામનાનું વર્ષણ થાય છે. એ તાત્પર્યથી બે વિશેષણો કહે છે. યયુનાતટ, તેની પાસેનાં ઉપવન, નિકુન્જ, શુક્લ પ્રદેશ, પર્વતનાં શીખરો વગેરે રૂપે બહુરૂપે શોભે છે. અને વળી આવા

તે દુષ્પટ્ટા જાય છે માટે તેને જીવનનો હેતુ કહેવ છે ભાવાર્થ—ઉપરના મુત્રમા જણાવેલો અર્થ સ્મૃતિમાં પણ જણાવેલ છે જુઓ ભા. ૧૦-૪૬-૪-૬ તને ભા. ૧૦-૪૭-૫૮

મુત્ર ૧૫—(૧) ભગવાનના અર્ચનથી (૨) ક્ષેત્ર કોટિમાં કોઈ પણ સ્થળે દેખેલ નથી (૩) વિવિધ

પ્રકારતુ જે પરમ પદ શોભે છે તેના સળન્ધાની વસ્તુઓની અમે ઇચ્છા કરીએ છીએ એમ વાક્યનો અર્થ નીકળે છે 'તે પદાર્થો' એમ કહેવું જોઈએ છતાં 'તાનિ' એમ જે ઉકિત છે તે વિષય વાક્ય પ્રમાણે છે એમ જાણવું જોઈએ.

પુરુષોત્તમ મળન્ધી અર્થોનું પ્રાકટ્ય તેમના પ્રાકટ્ય સ્થાનમાજ યુક્ત છે એમ 'હિં' શબ્દથી કહે છે ૧૫

૪ અવિભાગાધિકરણ

અવિભાગો વચનાત્ ॥૪-૨-૨૬॥

પુષ્ટિભક્તોને લીલામાથી છુટા પડવાનું હોતું નથી કારણ કે તે વિષેનું વચન છે.

લીલા નિત્ય હોવાથી રતેની મધ્યમા આવેલાનું રતેનું દર્શન જેમ જનિત્ય છે તે પ્રમાણે તેવા સાધનોનો અભાવ પણ પોતાની અનુક્રમથી કોઈક વખત કોઈક ભક્તને/ત્યા દોરે છે તેમ હોય તો ત્યારે કેટલોક વખત તેમને સ્થાપન કરીને ત્યાથી તેમને છૂટા પાડે છે નહિ એમ શક છે સતોષ ઠોક વખત માટે હોવાથી તેનાથી સાધ્ય ત્યા સ્થિતિ પણ તેજ પ્રમાણે છે તેથી વિયોગ કરાવે છે એમ પૂર્વપક્ષ છે ત્યા સિદ્ધાન્ત કહે છે ત્યા પ્રવેશ ક્રમણાનો તમાથી વિયોગ નથીજ શાથી? વચન છે તેથી (તે સ ૧-૩-૬) એવી ક્રમણાથી ત્યા કરેલા ઠમો ઠહીને તેની આગળ કહે છે "તે વિશ્વના પરમ પદને સૂરિઓ સર્વદા જુઓ છે" (તે સ ૧-૩-૬) સૂરિ ૧૦એટલે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જાણનાર, અને તે ભક્તિથી જ હોય છે માટે સૂરિઓ એટલે ભક્તોજ છે તેમનું દર્શન

શ્રુતિ વાચના તાજા ગત્તુનિ એ શબ્દોમા શાસ્ત્રનિ શબ્દ નપુસ નિગમા તથા હુરચનમા જોવામા આવે છે ભાનાર્થ-પૂર્ણાનનાર્થ તે નરુજો વૈરુદ્ધથી પણ ઉકૃષ્ટ શીગોડનામા અને શીગોર્ધનમા છે તે મિતે તે મ ૨-૩-૬ ની શ્રુતિ છે

સૂત્ર ૧૧—(૧) આ પ્રાગે નર સુરોથી શકા હૃ રીતે પુષ્ટિમાર્ગના સિયમા સૂત્ર ૧૦ વિચાર કરે છે (૨) લીનાની મધ્યમા જેમણે પ્રવેશ થયો છે તેમને (૩) લીનાનું દર્શન (૪) જેમ ભગવાનની લીલા નિત્ય છે તેમ લીનામા પ્રવેશ આગળોને તે લીનાનું જે દર્શન થાય છે તે પણ નિત્ય છે (૫) ભગવાનની અનુક્રમણથી (૬) ત્યા લીનામા પ્રવેશ કરવા માગેનું જરૂર સાધન ન હોય તો પણ ભગવાનની અનુક્રમણથી ના પ્રવેશ થાય છે (૭) આની રીતે જોતો લીનામા પ્રવેશ થયો હોય તે મર્દા ત્યા રહેતા હૃ લીનાનો અનુભવ ગો દર્શો કે થોડો મમય લીને પડી લીનામાથી છૂટો પડી જતો દર્શો એ શ ૧ ૨ (૮) પૂરપક્ષ કરવામા આવે છે આની ગતે લીલામા પ્રવેશ ૨ વાથી જે મતોસની નાગણી ઉત્તર થાય છે તે અમુક મમયને માગેજ હોય છે અર્થાત્ લીનામા પ્રવેશ માટે સાધનના અભાવસાગને ભાનાર્થ પોતાની અનુક્રમણથી લીનામા પ્રવેશ મળે તો તેનાનો તે લીના સાથે નિત્ય સબધ હોઈ શકે હિં તે થાય અમુક મમયને માટે હોય છે આથી તેજો હમેશા સા રહી શકે નથી ૫ ૧ પીથી લીનામાથી તેમને છૂટા પડવા પડે છે (૧) તે મ ૧-૩-૬મા કહે છે કે ભગવાનની લીનાનું દર્શન જ ન મર્દા કરે છે (૧૦) તે મ ૧-૩-૬મા સૂરિ શબ્દ છે તેનો અર્થ પરમ ભક્ત થાય છે પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જે જાણે છે તેજ સૂરિ કહેવાર છે (૧૧) પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ ભક્તિથીજ મમય છે, માટે રિ એટલે ભક્તો ઠ ભાનાર્થ—લીનામા પ્રવેશ પામેલા ભક્તો

સદા કહેવાય છે. નહિ તો લીલાના નિત્ય રૂપથી જ પ્રથમની જે ઋચાઓથી ત્યાં સ્થિત ગાયો વગેરે તેમજ પ્રભુના કર્મરૂપી વિષયવાળા ભક્તોને સદા તેનું દર્શન પ્રાપ્ત હોવાથી આ પ્રમાણે કહેત નહિ. તેથી સંયોગ જ નથી. આનાથી પણ લીલાની નિત્યતા સિદ્ધ થાય છે. આ જોમ તેમો વિદ્વન્મણ્ડનમાં સમન્વિત છે. ૧૬.

૫ તદોકોપિકરણ.

આ પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું વૃત્તાન્ત કહીને જ્ઞાનમાર્ગીયનું વૃત્તાન્ત કહે છે.

તદોકોગ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્તચ્છેપગત્યનુ

સ્મૃતિયોગાન્ન હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા ॥૪-૨-૧૭॥

મર્યાદા માર્ગીયના આત્માના સ્થાન હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે. પ્રકાશીતો તે પ્રકાશિત માર્ગદ્વારા બહારનીકળે છે. વિદ્વાન્ તો વિદ્યાના સામર્થ્યથી તથા તેના અંગરૂપ પ્રવળન તથા ભગવત્સમરણના સંબંધથી હૃદય સ્થિત ભગવાનના અનુગ્રહને લીધે એકસો એકમી નાડીદ્વારા બહાર નીકળે છે.

‘પ્રથમ “મૃતેષુ તત્ત્વકૃતેઃ (પ્ર. સૂ. ૪-૨-૧) વગેરેથી મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનાં વાગાદિનો લય કહ્યો. હવે તે જીવાત્માના ઉત્કેમણનો પ્રકાર કહેવાય છે.

એ શ્રુતિથી તે આત્માનું સ્થાન હૃદય છે. તેના અગ્રભાગ પ્રથમ પ્રજ્વલિત થાય છે. નહિ પ્રકાશતાં છતાં પણ તે પ્રકાશે છે ત્યારે તેનાથી જેનું દ્વાર કહેતાં નિર્ગમન માર્ગ પ્રકાશિત થયું છે એવો તે ઉત્કેમણ કહે છે. કાળજી કે શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે. “તેના આ હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશે છે. તેનાથી આ આત્મા ચક્રમાં યઇને અથવા માથામાંથી બહાર નીકળે છે.” (છા. ૪-૪-૨) વગેરે છે. જો કે આ સર્વ જીવને સાધારણ છે. તોપણ વિદ્વાન્ તો બીજાની માફક બીજી નાડીથી જતો નથી પણ એકસો એકમી મૂર્ધન્ય નાડીથી બહાર નીકળે છે. કારણ કે હૃદયની એકસોએક નાડીઓ હોય છે. તેમાંની એક માથા તરફ જાય છે. ‘તે નાડીથી ઉઘે જતાં અમૃતને મેળવે છે’ (છાં. ૮-૬-૬) એમ શ્રુતિ છે. અહિં આં હેતુ કહે છે? ‘હાર્દથી અનુગ્રહીત.’ અન્ય હેતુનું સૂચક વિશેષણ છે. “ગુહામાં પ્રવિષ્ઠ થયેલા પરમ જો” (ક. ૩-૧) એ શ્રુતિથી હૃદયકાથ સંબંધી જે પરમાત્મા છે તેમના અનુગ્રહથી તે પ્રમાણે જ થાય છે એવો અર્થ છે. અનુગ્રહમાં ‘વિદ્યાના સામર્થ્યથી’ એવો હેતુ છે તે વિદ્યાની અંગરૂપ બનેલી જે પ્રવળન સદા ત્યાં જ રહે છે, તેમને ત્યાંથી છૂટા થવાનું હોતું નથી કાળજી કે ત. મં. ૧-૩-૬માં તે પ્રમાણે કહેલું છે.

અધિ ૬ સ્ત્ર ૧૬-(૧) આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગના વિદ્વાનનું ઉત્કેમણ બીજાઓની માફક બીજી નાડીઓદ્વારા થતું નથી પણ ૧૦૧મી નાડીદ્વારા થાય છે. (૩) વિદ્યાના અંગરૂપ. સામાર્થ્ય મર્યાદા માર્ગીયના ઉત્કેમણનો પ્રકાર બજાવે છે પ્રથમ તેના આત્માના સ્થાન હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકા-

જનરૂપ ગતિ છે તેની અંગરૂપ બનેલી જે ભગવત્સ્મૃતિની પરમ્પરા છે. તે બંનેથી જે ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય છે તેનાથી તે પ્રમાણે બને છે. એવો અર્થ છે. ૧૭

૬ રશ્મયધિકરણ.

રશ્મ્યનુસારી ॥ ૪-૨-૧૮ ॥

વિદ્વાન્ કિરણોને અનુસરે છે. (કિરણો દ્વારા ગતિ કરે છે.)

“વળી આ હૃદયની જે નાડીઓ છે તે પિંગલવર્ણની સૂક્ષ્મ છે. તેમ શુક્લ, નીલ, પીત અને લોહિત એ વર્ણની છે. અથવા આ આદિત્ય, પિંગલ, શુક્લ, નીલ, પીત તથા રક્ત વર્ણની છે.” (છાં. ૮-૬-૧) એમાંથી ઉપક્રમ કરીને આગળ કહેવાય છે. “તેની આબુગાબુએ બેઠેલા કહે છે. “મને ઝોળખે છે. મને ઝોળખે છે. “જેવો તે આ શરીરમાંથી અનુત્કાન્ત થાય છે તેવો તે બાહ્ય છે. પછી જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે. અને પછીથી આ રશ્મિથી જ ઉચે આક્રમણ કરે છે.” (છાં. ૮-૬-૫) અહિં આ “તેની આબુગાબુ” વગેરેની ઉદ્ધિતથી સર્વ સાધારણમાં ઉત્ક્રાન્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ આદિત્ય તરીકે કહેલ પિંગલનું રશ્મિ સાથે ઉર્ધ્વ ઉત્ક્રમણ તે પ્રમાણે છે. અહિં આ સંશય છે. જેમ હૃદયના અગ્રભાગના જવલન વગેરેથી અન્યની સાથે સાધારણમાં પણ જેમ “હાર્દના અનુગ્રહથી વિદ્વાન્ની વિલક્ષણ ગતિ કહી છે તે પ્રમાણે રશ્મિને અનુસરીને જે ગતિ છે તે પણ ઇતરની સાથે સાધારણ છે કે આમાં છે? ત્યાં નિશ્ચય કહે છે. રશ્મિની અનુસાર આ જ વિદ્વાન્ બહાર નીકળે છે. ૧૮

૭ નિશ્ચયિકરણ

નિશિ નેતિ चेन्न संवन्धस्य यावद्देहभावि

त्वात् दर्शयति च ॥ ૪-૨-૧૯ ॥

રાત્રે વિદ્વાનનું ઉત્ક્રમણ નથી એમ જો હોય તો, કહે છે. ના, જ્યાં સુધી!

(પ્રવ્રજ્યા તથા ભગવત્સ્મરણરૂપી) સંબન્ધ દેહ પર્યન્ત હોવાને

લીધે (અનુગ્રહ સર્વદા હોય છે અને તેથી કાલનું

પ્રયોજન નથી તેથી) શ્રુતિ પણ તે પ્રમાણે

જણાવે છે.

શ્રુતિ સાથે પછીથી પ્રદર્શિત માર્ગદ્વારા તે ઉત્ક્રમણ કરે છે આ સંબન્ધ જોવાનો માધારણ માર્ગ છે. તમામ જોવો આ પ્રમાણે ઉત્ક્રમણ કરે છે. પણ જે વિદ્વાન્ છે તે બલવિશાળા સામર્થ્યથી તેના અંગરૂપ પ્રવ્રજન, તથા ભગવત્સ્મરણના મુખ્યથી ન્ય સ્થિત ભગવાનથી અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેથી ૧૦૧મી સુષુપ્ત્તા નાડીના માર્ગે બહાર નીકળે છે.

સૂત્ર ૧૮—(૧)(ક્રમ સુત્રિવાળા) જ્ઞાનીની વ્યવસ્થા દેહવાને આ અધિકરણની યોજના કરી છે. (૨) હૃદય સ્થિત ભગવાનના અનુગ્રહથી વિદ્વાન ૧૦૧મી નાડીદ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે એમ યુત ૧૭માં કથ્યું છે. ભાવાર્થ-વિદ્વાન જ રશ્મિદ્વારા-કિરણદ્વારા ગતિ કરે છે

વિદ્યાનના ઉત્ક્રમણમાં 'દ્વિવચના અનુગ્રહથી કરાયેલો જેમ વિશેષ છે તેમ કાલના વિશેષથી કરાયેલો પણ વિશેષ થશે એમ આશંકા કરીને તેના નિષાસ માટે કહે છે. ત્યાં રાત તથા દિવસથી કરાયેલો અગર અચનથી કરાયેલો તે હાઇ શકે. તેમાં પહેલો નથી એમ જણાવવાને 'ના' કહે છે ત્યાં "સંજન્ય" વગેરેથી હેતુ કહે છે. અનુગ્રહનો હેતુ ધનેલો જે પહેલાં કહેલો ગતિની અનુસ્મૃતિનો સજન્ય છે તે જ્યાંસુધી દેહ હોય છે ત્યાંસુધી હોવાથી તેનું કાર્ય અનુગ્રહ પણ તેવું હોવાથી કાલ અપ્રયોજક છે એનો અર્થ છે અહિં આ પ્રમાણ કહે છે. કારણ કે શ્રુતિ દર્શાવે છે 'તેનેજ જાણીને મુનિ થાય છે.' સંન્યાસીઓ ટોકની ઇચ્છા કરતાં તેની તરફ જ જાય છે. (પૃ. ૪-૪-૨૨)

મુક્તિના હેતુ હાર્દાનુગ્રહ હોવાથી અચન વિશેષ પણ અપ્રયોજક છે એમ કહે છે.

અતશ્ચાયનેપિ દક્ષિણે ॥૪-૨-૨૦॥

અને આથી દક્ષિણાયનમાં પણ (તેમજ છે.)

આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

(શંકા)—“જે કાલે અનાવૃત્તિને” (ભ. ગી, ૮-૨૩) એમ કાલના પ્રાધાન્યથી ઉપક્રમ કરીને “અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, છમાસ, ઉત્તરાયણ. એ વખતે જેઓ પ્રયાસ કરે છે તે પ્રદાને જાણનાર માણસો પ્રદાને પાસે જાય છે.” (ભ. ગી. ૮-૨૪) એમ ભગવાનના વાક્યથી પ્રદાવેતાને માટે પણ કહેલા 'કાળની અપેક્ષા છે એવી આ શંકા કરીને વિષયના લેહથી સમાધાન કરે છે.

યોગિનઃ પ્રતિ સ્મર્યતે સ્માર્તે ચૈતે ॥૪-૨-૨૧॥

મુત્ર ૧૯—(૧) વિદ્યાનના ઉત્ક્રમણ વિષે એમ કહ્યું કે તે ભગવાનના અનુગ્રહથી ૧૦૧મી નાદી દ્વારા ઉત્ક્રમણ કરે છે અહિં આ શંકા એ થાય છે કે જેમ ભગવાનના અનુગ્રહથી ઉત્ક્રમણનો વિશેષ જણાવ્યો છે તેમ વિદ્યાનને માટે કાલકૃત પણ ઉત્ક્રમણ હશે. અર્થાત્ વિદ્યાનનું ઉત્ક્રમણ અમુક કાલે જ થતું હશે? (૨) કાલકૃત ઉત્ક્રમણનો વિશેષ કેવી રીતે જણાવે છે? દિવસે અગર રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરતું જોઈએ અગર અચનમાં—ઉત્તરાયણમાં કે દક્ષિણાયનમાં? (૩) વિદ્યાનના અનુગ્રહમાં ગતિ, પ્રવચન તથા ભગવત્સમરણ એ હેતુ છે. અને તેનો જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી હોય છે. માટે જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી તે અનુગ્રહ હોય એટલે જો તે સમયે તે ઉત્ક્રમણ કરે તેમાં કોઈપણ દરકત નડતી નથી. આથી રાત્રે દેહોત્સર્ગ થાય તો પણ તેના ઉત્ક્રમણમાં દરકત આવતી નથી કાલકૃત વિશેષ ત્યાં નથી. ભાવાર્થ—કોઈ એમ કહે કે વિદ્યાન રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરતો નથી. તો આ શક્યની માને કહે છે કે ના, તે જો તે વખતે ઉત્ક્રમણ કરી શકે છે વિદ્યાનના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ નથી કારણ કે તેના ઉત્ક્રમણમાં હેતુ તરીકે ભગવાનનો અનુગ્રહ છે, અને તે અનુગ્રહ પ્રવચન તથા ભગવત્સમરણને લીધે થાય છે. અને આ ભગવત્સમરણ તો જ્યાંસુધી દેહ હોય ત્યાંસુધી ચાલુ રહે છે. આથી જો ત્યારે આ સંજન્ય હોય ત્યારે તે અનુગ્રહ હોય છે, અને તેથી જો તે વખતે ઉત્ક્રમણ હોય છે

મુત્ર ૨૦ ભાવાર્થ—જેમ ગતિએ વિદ્યાનનું ઉત્ક્રમણ હોય છે તેમ દક્ષિણાયનમાં પણ હોય છે. તેનું કારણ ઉપરના મુત્રમાં જણાવ્યું છે.

યોગીને ઉદ્દેશીને સ્મૃતિમાં (કાલકૃત વિશેષ) જણાવેલો છે.
કારણ કે આ બે (યોગ અને સાંખ્ય અથવા દેવયાન
અને પિતૃયાણ) સ્માર્ત છે.

જ્ઞાનમાર્ગથી યોગમાર્ગ ખરેખર ભિન્ન છે. અને વળી યોગીને ઉદ્દેશીનેજ અમુક કાલને અમુક ગતિનો હેતુ સ્મૃતિમાં કહેલ છે. જ્ઞાનમાર્ગીય શ્રોતાને માટે નહિ. કારણ કે યોગીની નિરપેક્ષા કરેલી છે તેથી. વળી 'યોગ અને સાંખ્ય પણ ઐત છે એમ કહેવું ભેદથી નહિ કારણ કે આ બે સ્માર્ત છે. જ હેતુના અર્થમાં છે. "આ બે" કહેતાં યોગ અને સાંખ્ય અથવા "અગ્નિઋચીતિ ધૂમરાન્નિ" (ભ. ગી. ૮-૨૪-૨૫) વાક્યથી કહેલી બે ગતિઓ. આ તો શ્રુતિમાં કહેલા દેવયાન અને પિતૃયાણ એ બે માર્ગથી જૂદા છે એવો અભિપ્રાય કરીને સમાધાન કર્યું છે. તે બે પણ બે અર્હિમાં કહે તો શબ્દભેદથી વિરોધ નથી. ૨૧

ત્રિવિદ્યાસમતાનુવર્તિ શ્રીમદ્વેદસમાચાર્ય વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના
અણુભાષ્યમાં ચોથા અધ્યાયનો દ્વિતિય પાદ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪ થો.

પાદ ૩ લો.

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧ છું સૂત્ર ૧—પાદ પહેલામાં બ્રહ્મ જ્ઞાનવાળાના માર્ગભેદથી કર્મનો લય યાવ છે ત્યારે તેનાં સ્પૃક્ષ અને સૂક્ષ્મ શરીર નાશ પામે છે અને પછી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ યાવ છે એમ કહ્યું છે. સ્પૃક્ષ શરીરનો ત્યાગ સ્ફુટ હોવાથી ત્યા તેને જણાવ્યું નથી. આ પાદમાં હવે સૂક્ષ્મ શરીરના ભાગનું વર્ણન કરે છે. આ વિષયની શરૂઆત કરતાં પ્રથમ અધિકરણમાં શારીરિક બ્રાહ્મણ અને આર્તભાગ બ્રાહ્મણમાંની (જૂ ૪-૪-૧) શ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ત્યાં આત્માની સાથે પ્રાણેન્દ્રિયના નિર્મલન વિષે કહેવામાં આવ્યું

સૂત્ર ૨૨ (૧) વિદ્વાન્ના ઉર્ધ્વ પ્રયાણમા કાલની અપેક્ષા નથી એમ ઉપરનાં બે સૂત્રોમાં કહ્યું પણ શંકાકાર ભ. ગી ૮-૨૪ ના આધારે જણાવે છે કે બ્રહ્મવેતાના ઉર્ધ્વપ્રયાણ માટે અમુક કાલની મર્યાદા તો કહેલી છે તો પછી ખરું શું માનવું? (૨) ઉપરની શક્યતા ખૂલાસો આપે છે કે ભ. ગી. ૮-૨૪ માં જે કાલની મર્યાદા કહી છે તે જ્ઞાનમાર્ગીય વિદ્વાન માટે નહિ પણ યોગીને માટે છે. યોગીનો માર્ગ જૂદા પ્રકારનો છે અને વિદ્વાનનો જૂદો છે. વિદ્વાન અને યોગીના ઉર્ધ્વ પ્રયાણમાં માર્ગભેદ છે તેથી ભ. ગી માં કહેલા માર્ગનો સબ્ધ વિદ્વાનના માર્ગમાં કરવો નહિ (૩) ભગવદ્ગીતામાં (૪) વિદ્વાનને કાલની મર્યાદા નથી. તેનો ભગવાનનો અનુગ્રહ યતા ઉર્ધ્વ પ્રયાણ કરે છે. તેથી તેને ભગવાનના અનુગ્રહ સિવાય બીજા કશાની અપેક્ષા નથી. (૫) સાંખ્ય અને યોગ શ્રુતિ પ્રતિપાદિત છે એમ કહી શકાય નહિ. (૬) જ હેતુના અર્થમાં છે, અર્થાત તેના અર્થ "કારણ કે" યાવ છે. (૭) સૂત્રમાં આવેલો "એતે-આ બન્ને" એ શબ્દ સમજાવે છે. આ બન્ને એટલે "યોગ અને સાંખ્ય" (૮) 'આ બન્ને' નો બીજો અર્થ કરે છે. તેનાથી દેવયાન અને પિતૃયાણ એમ સમજવું. ભાવાર્થ—ભ. ગીતામાં કાલની મર્યાદા જે આપી છે તે યોગીને ઉદ્દેશીનેજ છે. તે યોગ અને સાંખ્ય અગર દેવયાન અને પિતૃયાણ એ સ્માર્ત છે.

છે “તેના પ્રાણોત્તરિ ઉત્ક્રમણ નથી અહિંઆજ તેના સમન્વય છે બ્રહ્મજ હોદ્દાને બ્રહ્મમાં જાય છે.” “ન્યારે આ પુરુષ મરણ પામે ત્યારે તેના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે કે નહિ? એવા આત્મભાગના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વાતવલ્લભ કહે છે “અહિંઆ જ તેનો સમન્વય થાય છે.” તે અહિંઆ સંશય એ છે કે આ પ્રાણોના એકી સાથે લય થાય છે કે ક્રમથી ?

પૂર્વપક્ષી—એકી માથે પ્રાણોદિતો બ્રહ્મમાં લય થાય છે- કારણ કે સાધનની સમ્પત્તિમાં વિશ્રમ કરનાર હેતુનો અભાવ છે તેથી.

સિદ્ધાન્તી—ના. અહિંઆ લયનો પ્રકાર એકી સાથે નથી પણ ક્રમશઃ હોય છે. અર્થાત્ પ્રાણ એકદમ બ્રહ્મમાં લય (પ્રવેશ) પામતો નથી પણ ધીમે ધીમે એટલે પ્રથમ વાણી મનમાં પ્રવેશ પામે છે. વાણીનો લય મનમાં પ્રથમ હોય છે.

પૂર્વપક્ષી—તેમાં હેતુ આપશો !

સિદ્ધાન્તી—હા. સિદ્ધાન્તીએ આમાં બે હેતુઓ આપ્યા છે દર્શન અને શબ્દથી. અહિંઆં જ શબ્દનો અર્થ ‘અને’ લેવો નહિ પણ અર્થ એટલે ‘પણ’ ના અર્થમાં લેવો. બે હેતુઓમાં પ્રથમ દર્શન હેતુ છે. દર્શન એટલે ભગવાનનું દર્શન અને શબ્દ એટલે વેણુનાદદિનો શબ્દ. ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગમાં જોતો અંગીકાર કરે છે તેને અન્તઃકાંસે પણ દર્શન આપે છે. જેમ વજ્રભક્તને ભગવાને દર્શન આપ્યાં હતા તેમ આ દર્શન સમયે ભક્તની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર અન્ય કાર્યમાંથી ખેંચાઈને ભગવન્મય જ બને છે. આથી વાણીની બાહ્યક્રિયા અટકી જાય છે અને તે મનમાં ભળી જાય છે. અર્થાત્ વાણીનું પૃથક્ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. પણ જેમ નદીઓનું જળ સમુદ્રમાં ભળી જાય છે તેમ તે ઇન્દ્રિયો મનમાં ભળે છે. આ સ્ત્રવમાં પ્રથમ વાણીરૂપી ઇન્દ્રિયની જ વાત કહી છે. આ ઇન્દ્રિય મનમાં પ્રવેશ પામતાં વાણીનું બાહ્ય ગુણુગ્રાન વગેરે પણ અટકી જાય છે. ભગવાન દર્શન આપે છે ત્યારે આ પ્રકારે વાણીની સ્થિતિ છે. કેટલીક વખત દર્શન નહિ આપતાં વેણુનાદ વગેરેનું શ્રવણ કરાવે છે ત્યારે પણ આ સ્થિતિ હોય છે. જેમ મુગલગીતના પ્રસંગમાં કહે છે કે ભગવાન કૃષ્ણ ન્યારે માથે ચારવાને વનમાં જતા સારે તેઓ હાં રહીને વેણુનું ફૂળત કરેલી હતા સારે મૃદમાં સ્થિત રહેતાં ગોપીજન તે વેણુના શબ્દનું શ્રવણ કરીને મૃદકાર્પ તમામ બૂલી જતાં અને ભગવન્મય ચિત્તવાળાં થતાં હતાં. અર્થાત્ આ દશામાં પણ ચિત્તની વૃત્તિઓ બહારના પદાર્થોમાં નહિ ખેંચાતાં ચિત્તની અદર જ રહે છે. અર્થાત્ ત્યાં ચિત્તની એકતાનતાનો અનુભવ થાય છે. ત્યારે નામાદિનું મહણ કરનાર ભક્તની વાણી ભગવાનના એકતાન બનેલા મનમાં લય પામે છે. જો કે ભગવાનના દર્શન તથા વેણુનાદદિના શ્રવણથી એકદમ વાક વગરેના બ્રહ્મમાં પ્રવેશ બને છતાં અહિંઆં ક્રમશઃ એમ જોઈએ છે તે બિદિગમમાં ૬-૮-૬માં “આ પ્રમાણુ કરનારની વાણી મનમાં લય પામે છે, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં તેજ પરા દેવતામાં લય પામે છે” એમ કહેલું હોવાથી તેને અનુસરીને જ આ ક્રમલય કહ્યો છે. ૧

ઉપર, દર્શન અને શબ્દના હેતુથી વાણી મનમાં લય પામે છે તેથી ફક્ત વાણી વિષે જ આ કહ્યું છે એમ સમજવું નહિ. કારણ કે વાણી શબ્દથી અહિંઆં તમામ ઇન્દ્રિયો લેવાની છે. અર્થાત્ વાણીનો લય થતાં તમામ ઇન્દ્રિયો મન સાથે મંગત થાય છે અર્થાત્ મનદ્વારા ભગવદાનન્દને મેળવે છે.

પૂર્વપક્ષી—હાં. ૬-૮-૬માં વાણી શબ્દ છે અને તે વાણી મનમાં પ્રવેશ પામે છે. મન પ્રાણમાં જોઈ કહ્યું છે. અહિંઆં આ વાણી શબ્દથી વાણી સમજવું નહિ પણ x વાણીની વૃત્તિ સમજવી. અર્થાત્ વાક શબ્દ તેના, મુખ્યાર્થમાં નથી પણ લક્ષ્યાર્થ-વાક્યવૃત્તિના અર્થમાં છે,

x આ અર્થ સંકરાર્થ પ્રમાણે છે;

સિદ્ધાન્તી—વાક્ય લેવાય પણ વાધો એ આવે છે કે તેમા મુખ્યાર્થનો પરિત્યાગ કરીને લક્ષ્યાર્થ ગૌણ અર્થ લેવો પડે છે અને વેદની શ્રુતિઓમાં મુખ્યાર્થ ગિવાય અન્યાર્થની મંલાવના કરવું અનુચિત છે. વેદની શ્રુતિઓનું પ્રાપ્ત્ય મુખ્યાર્થમાંજ છે. તો તેમને તે રીતે નહિ મમજતાં લક્ષ્યાર્થમાં મમજવામાં આવે તો તેથી તેમનું ગૌરવ ફીણુ થાય છે. વળી વાક્ય શબ્દોના મુખ્ય અર્થ વાક્ય-વાણીજ છે, વાક્યવૃત્તિ નહિ, તો પછી મુખ્ય અર્થ વાક્યને નહિ લેતા વાક્ય વૃત્તિ અર્થ લેવો તે કીક નથી. વાક્ય-વૃત્તિ અર્થ લેવાથી “મનમા લય પામે છે” એ શબ્દોમા મનનો પ્રયોગ સમસી વિલક્ષિતમાં કયો છે તે પણ અર્થ યદ્ય જ્યેન માટે આ શ્રુતિમા નિમય વાક્યનો વિચાર કયો નથી. ૨

પૂર્વપક્ષી—મન શામા પ્રવેશે છે ?

સિદ્ધાન્તી—મન પછીથી પ્રાણમા પ્રવેશે છે. પણ તે મન એટલું નહિ, તે ઇન્દ્રિયોની માથે જ પ્રાણમાં ભળે છે.

પ્રતિવાદી—માથી ?

સિદ્ધાન્તી—જ્યોત્સ્નામાં જ્યાં ઉપગની શ્રુતિ છે ત્યાં પ્રથમ પક્ષીનું દષ્ટાન્ત આપે છે. “એમ હોવાથી બધાએક પક્ષી જૂદો જૂદો દિશામા ઉડવા જાય છે પણ તેને બીજું કંઈ પણ આપતન નહિ હોવાથી જ્યાં બધાએક હોય છે ત્યાંજ આવીને પડે છે, તેમ ખજેખજ હે ભાઈ મન જૂદો જૂદો દિશામાં અથડાઈને પણ આપતન નહિ પ્રાપ્ત કરતાં પ્રાણમા જ આવીને આશ્રય લે છે.” (છા ૬-૮-૨) આ વાક્યમા મન પ્રાણનો આશ્રય લે છે એમ કહીને તેનો હેતુ પછીના વાક્યમા ત્યાં આપે છે. “મનનું બંધન પ્રાણ છે.” (છા. ૬-૮-૨) પ્રાણમાજ મન બંધાય છે. મનને આશ્રય લેવાનું બીજું કંઈ પણ મ્યાન શ્રુતિ જણાવતી નથી. તેથી તે ત્યાંજ આશ્રય પામે એ સ્વાભાવિક છે. આ શ્રુતિમા કહેવા પછીના વાક્યથી મન પ્રાણમાં પ્રવેશે છે. ૩

પ્રતિવાદી—પછી પ્રાણનું શું થાય છે ?

સિદ્ધાન્તી—પ્રાણ પણ અધ્યક્ષ ભગવાનમા લય પામે છે ઉપગ આપણે મનના સંબંધી જણાવ્યું કે પ્રથમ વાણીરૂપ ઇન્દ્રિય તેમા પ્રવેશે છે કે તુર્તજ તમામ ઇન્દ્રિયો તેમા પ્રવેશે છે. અને તે તમામ ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમા પ્રવેશે છે હન આ ઇન્દ્રિયોથી પુક્ત મનવાળો પ્રાણ તે ભગવાનમાં પ્રવેશે છે. તે જ્યારે ભગવાન હૃદયમા અગર પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થાય કે ત્યારે જ પ્રવેશે છે

પ્રતિવાદી—આમા હેતુ શો ?

સિદ્ધાન્તી—એમા હેતુ એજ કે તે હવ પુષ્ટિમાર્ગનો હોવાથી ભગવાન તેનો તે પ્રમાણે અગીકાર કરે છે. તો ભગવદ્ભૂત અગીકાર એજ મુખ્ય હેતુ છે આ ઉપગત અન્ય હેતુઓ જેવા કે ભગવાનને વશ કરવામાં મમર્થ સ્નેહ, પ્રણુ પ્રાપ્તિમા પ્રતિબંધનો અભાવ, અને ભજન પણ છે. પણ તે હેતુઓ મુખ્ય નહિ. મુખ્યનો ભગવદ્ભૂત અગીકારજ તે બધા હોય પણ ભગવદ્ભૂત અગીકાર ન હોય તો નકામું છે. ભગવાન જ્યારે પુષ્ટિ જીવનો અગીકાર કરે છે ત્યારે જ ઉપગ પ્રમાણે ભગવાન તેની મનુષ્ય પ્રકટ થઈને દર્શન આપે છે અગર માનવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને તે સમયે તેના પ્રાણનો લય-પ્રવેશ ભગવાનમા હોય છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરે છે.

મર્યાદામાં જોએતો અગીકાર હોય છે તેઓ તો મુક્તિ સુધી મોક્ષની જ ઇચ્છાવાળા હોવાથી તેમનામા ઉત્કટ મોહ હોતો નથી તેથી પ્રણુ પ્રાકટ્ય પણ તેમની આગળ હોતું નથી. તેથી તેમની બાબતમા તો સ્વ પ્રવૃત્તિમા ચલાતો લય થાય અને હવ જ્યારે શુદ્ધ અને અને પછી ભગવાનના અનુગ્રહથી શ્રવણાદિગે તેના પ્રકારના સ્નેહરૂપ ભક્તિથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે આથી તેમા અને પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તની કય સિધ્ધિમા ઘણું જ તારતમ્ય છે.

પ્ર.—આને માટે કઈ પ્રમાણ ?

સિ૦—હા, મુખ્યકોપનિષત્માં ૨૫૮ જ્ઞાન્યું છે કે ભગવાન જેનું વગળા કંઈવા માગે છે તેને પોને પોતાની દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થાય છે. મુ. ૩-૨-૪મા પણ કહે છે. આ આત્મા બધાનીથી સ્વયં થતો નથી, તેમ પ્રમાદ, તથા તપથી પ્રાપ્ત થતો નથી આ માધનોથી જે વિદ્વાન તેને પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મ ધામમાં (અક્ષરધામમાં) લય પામે છે. અર્થાત્ સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા કૃષ્ણ કૃતાં ભગવાનના અનુમદથી જે કૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય છે તે અધિક છે. મર્યાદામાગ માધનવાળો છે, પુષ્ટિમાર્ગ સાધનગદિત છે. આ 'માધન ગદિત માર્ગ'મા પ્રમુખેજ માધન પ્રમુખ મિત્રાય જીવન દશાથી પણ કૃપની ગિદ્ધિ થતી નથી આથી ભગવાનના અનુમદ વાળા ભક્તનો પ્રાણ છેવટે પ્રમુખાજ લય પામે છે એમ કહ્યું આવય ક્રમન થાય છે એમ શ્રુતિને અનુગર જણાવ્યું છે.

(સાર) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને જ્યારે ભગવાન દર્શન આપે છે, અથવા વેણુનાદિના શ્રવણથી તેને પોતાની લીલા તરફ આકર્ષે છે ત્યારે તેની વાણી બાજુ વ્યાપારોને ઊડી દઈને મનમા જ લીન થાય છે. આ વાણીની માથે તમામ ઇન્દ્રિયો પણ મનમાં લય પામે છે અને ઇન્દ્રિયોવાળું મન પ્રાણમાં પ્રવેશે છે અને પ્રાણ ભગવાનમાં પ્રવેશે છે અર્થાત્ ભગવાનના સ્વરૂપનો આનંદ અનુભવે છે.

અધિકરણ ૨

મુદ્ર ૧—પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગાદિના લયનો પ્રકાર જણાવીને મર્યાદામાર્ગીયની મઘો મુક્તિમા તે વાગાદિના લયનો પ્રકાર કેના છે તે જણાવવાને આ અધિકરણનો પ્રારંભ કરે છે ત્યાં મશય થાય કે તેના પ્રાણનો લય ભગવાનમાં થાય છે કે અન્ય રીતે ?

પ્ર૦—કેમ તમે ઉપર કહ્યું તેજ પ્રમાણે આ વાગાદિનો લય પણ ભગવાનમાં જ થતો હોવો જોઈએ કારણ પુષ્ટિભક્ત અને મર્યાદાભક્ત ઉભયનો આશય એકજ છે સર્વોમુક્તિલાગ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ હોય તો પછી તેમના વાગાદિના લયનો પ્રકાર પણ એકજ હોવો જોઈએ.

સિ૦—ના, બન્નેની સર્વોમુક્તિનો આશય એક જણાય છે એ વાત ખરી પણ તેમા ભિન્નતા છે એકનો મોક્ષ અક્ષરધામમાં લય પામવું-પ્રવેશ પામવો એ છે, અને તેને તે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ સમજે છે, જ્યારે બીજો પુરુષોત્તમની માથે તેમના સ્વરૂપના નો અનુભવ કરે છે આ એનો મોક્ષ છે, આ પ્રકારે કૃપમા ભેદ હોવાથી તેમના વાગાદિના લયની સરણિ પણ એક નથી અર્થાત્ મર્યાદામાર્ગીયના વાક્ષ વગેરે ઉપર જણાવેલી રીતે લય પામના નથી પણ તે જૂનોમા લય પામે છે.

પ્ર૦—આને માટે કોઈ પ્રમાણ આપવો

સિ૦—હા, જુઓ માલજો બૃ ૩-૨-૫૩મા શુ કહે છે, ત્યાં નીચે પ્રમાણે જણાવે ૬

આર્તલાગે કહ્યું—હે યાજ્ઞનંદ્ય ! જ્યારે પુરુષની દૃષ્ટી પડેની વાગ્ ઇન્દ્રિયનો અગ્નિ વિષે લય થાય છે, પ્રાણનો વાયુ વિષે, ચતુરનો સૂર્ય વિષે, મનનો ચંદ્ર વિષે, શ્રોત્રનો દિશાઓ વિષે, વરીત્રનો પૃથ્વી વિષે, આત્માનો આકાશને વિષે, શરીરના સ્નાયુઓનો વનસ્પતિ વિષે, મસ્તકના કેશનો વૃક્ષને વિષે, તથા લોહી અને શુક્રનો જળને વિષે લય થાય છે, સારે ત્યાં પુરુષ કયા સ્થાન વિષે ગહે છે ?

આ શ્રુતિમા ૨૫૮ જ્ઞાન્યું છે કે મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય જૂનોમા થાય છે.

પ્ર૦—આ શ્રુતિ અનિદ્વાનતા વિષે લઈ ન ચકાય ? આ માટે મર્યાદામાર્ગીય પગલે લો છે ?

સિ૦—અવિદ્વાન્ના સંન્ધમાં આ શ્રુતિ નથી કારણ કે આની પહેલાંની શ્રુતિ બ. ૩-૨-૧૧ માં આર્તભાગ યાગવલ્ક્યને કહે છે. 'હે યાગવલ્ક્ય ! જ્યારે આ પુરુષ મરણ પામે છે ત્યારે શું તેના પ્રાણ તેમાંથી નીકળી જાય છે ?' યાગવલ્ક્યે ક્યું 'નહિ. તેમ થતું નથી, તેના વિષે એકાદ થયેલા પ્રાણેતિ પરમાત્માને વિષે લય થાય છે.' આ શ્રુતિમાં પ્રાણના ઉત્ક્રમણ વિષે કહેવામાં આવેલ છે. પણ બૃ. ૪-૪-૨ માં કહે છે કે "અવિદ્વાન્ના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ નથી. તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે." આ ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે કે અવિદ્વાન્ના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. અને બૃ. ૩-૨-૧૧ માં પ્રાણના ઉત્ક્રમણ વિષે જણાવ્યું છે. આથી ને શ્રુતિ અવિદ્વાન્ને માટે નથી. જો તે શ્રુતિ અવિદ્વાન્ને માટે નથી તો તે શ્રુતિના અનુમધાનરૂપ બ. ૩-૨-૧૩ માં કહેલો વિષય તે અવિદ્વાન્ને માટેનો નથી. બૃ. ૩-૨-૧૩ માં કહેલા વાગાદિના લયનો પ્રકાર અવિદ્વાન્ને માટે છે એમ જો તમે કહ્યું તે સત્ય નથી.

પ્ર૦—પણ બૃ. ૩-૨-૧૩ થી ઉપક્રમ કરેલા ભાગ સાથે રેતઘ નિચીયતે એ શબ્દ જો સંચયમાં આવે તો તમારી ખાતરી થશે કે તે શ્રુતિ અવિદ્વાન્ને ઉદ્દેશીને છે. કારણકે વાગાદિના લય વિષે કથન કરીને, ત્યાં આર્તભાગ પ્રશ્ન કરે છે 'આ પુરુષ ત્યારે ક્યાં હોય છે ?' તો તેના ઉત્તરમાં આ જણાવે છે કે "ત્યાં તેઓએ જે ક્યું તે કર્મ હતું. ત્યાં તેઓએ જે સ્તુતિ કરી તે પણ કર્મજ હતું પવિત્ર કર્મથી માણસ ખરેખર પવિત્ર બને છે અને અપવિત્ર કર્મવાડે અપવિત્ર થાય છે." આ શબ્દો ઉપરથી એટલું જ અનુમાન દોરી શકાય કે ભૂતોમાં લીન પામેલા પ્રાણ કર્મનો આશ્રય કરે છે. અને કર્મ તે વિદ્વાન્માં હોય છે અને પ્રાણનું અનુક્રમણ તે વિદ્વાન્ તથા અવિદ્વાન્ ઉભયને સાધારણ હોવાથી તેમાં સંઘોમુક્તિનું લિંગ નથી.

સિ૦—અહિં આ શ્રુતિમાં કર્મ શબ્દ છે તે કર્મ મર્યાદામાર્ગને ઉદ્દેશીને છે, કેવળ કર્મમાર્ગીય પરત્વે નથી. જો તે કેવલ કર્મમાર્ગીય પરત્વે હોત તો તમારા માનવા પ્રમાણે આ શ્રુતિ અવિદ્વાન્ને લગાડી શકાત. અહિં આ કર્મ મર્યાદામાર્ગીય છે. કારણ કે જો તેમ ન હોત તો સામાન્ય રીતે કર્મનો સ્વભાવ શુદ્ધ પામવાનો હોવાથી તેનું પરિણામ સંસારની ઉત્પત્તિ બને છે. તેવા કર્મથી મોક્ષ મળતો નહિ હોવાથી, તેની નિન્દા કરવામાં આવે છે, અહિં આ તેની નિન્દા કરી નથી ઉલટું અહિં આ તો તેની પ્રશંસા કરી છે. તેથી કર્મ તેના સામાન્ય અર્થમાં નથી, પણ મર્યાદામાર્ગમાં બ્રહ્મવેત્તાને કરવાના અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ પરત્વે છે. મર્યાદામાર્ગમાં વિધિની મર્યાદા છે, અર્થાત્ વેદાન્તવિધિ કરવામાં આવે છે. તે કર્મ બ્રહ્મવેત્તાને પણ ચોતાના પ્રારબ્ધનો નાશ કરવાની જરૂર પડે છે. મર્યાદામાર્ગમાં તો જો અમુક કર્મ-સાધન જીવ કરેતોજ ભગવાન તેને ફલ આપે છે, તે સાધન ન કરે તો તેનું ફલ આપવાને ભગવાન ઇચ્છા કરતા નથી. આથી વાગાદિથી રેતઃ સુધી તમામનો લય થતાં પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે, અને તે નાશ થતાં તે જીવ શુદ્ધ બને છે. પછીથી તેને વિધિની જરૂર પડતી નથી તો પછી આ જીવ મર્યાદાનો મટી જઈને પુરિતો બને છે કે નહિ એ શંકા દરકતે થાય. એ શંકાને લક્ષમાં રાખીને જ "ત્યારે તે પુરુષ ક્યાં હોય છે ?" એનો પ્રશ્ન કર્યો છે અર્થાત્ તે મમયે તે જીવ મર્યાદાનો ત્રણાય કે પુરિતો ? આ અર્થનો ઉત્તર શ્રુતિએ ત્યાં જણાવ્યો છે. પણ શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે તે પ્રશ્નનો અર્થ, શુદ્ધ છે, તે સામાન્ય માણસ અવિદ્વાન્ સમજ શકશે નહિ, કારણકે તેને કષ્ટરની ઇચ્છાનું ભાન નથી. જે કષ્ટરની ઇચ્છાને સમજી શકે છે તે આમાંના અર્થની ખૂંચીને જરૂરથી સમજશે. માટે શ્રુતિ જાને તે રહસ્યને પ્રકટ કરતી નથી. ક્રૂર અન્તમાં "ત્યાં જઈને તેઓએ વિચાર કર્યો." (બૃ. ૩-૨-૧૩) માં છેવટના શબ્દો પ્રમાણે જે વિચાર કર્યો તે કર્મનો ક્યાં હોનો, પણ તે કર્મ મર્યાદામાર્ગીય છે એવો અર્થ શ્રુતિ જણાવે છે. અહિં આ પ્રશ્ન 'ત્યારે પુરુષ ક્યાં હોય છે ?' એવો હોનો. તેનો નિર્ણય કરવાને માટે આર્તભાગ તથા યાગવલ્ક્ય બન્ને જણ એકાન્ત સ્થાનમાં ગળપ છે, અને ત્યાં તેઓ કર્મ વિષેનો નિર્ણય કરે છે, એકાન્તમાં જઈ તે કર્મનો વિચાર કર્યો એટલે

તે મર્યાદામાર્ગનું કર્મ છે. આથી તે પુરુષની સ્થિતિ મર્યાદામાર્ગમાં છે. અર્થાત્ સાંધી તે મોક્ષ મેળવે છે એમ કહે છે. માર્ટેજ કર્મની પ્રશંસા કરી છે. નહિ તો તેની પ્રશંસા ન કરત. જો કે ઇશ્વર સર્વ સમર્થ છે છતાં જીવને ફળ આપવા માટે તેના કર્મની અપેક્ષા રાખે છે. જીવને સાફ ફળ આપવું કે હીન આપવું તેના આધાર જીવનાં કર્મો ઉપર રાખે છે. માર્ટેજ ત્યાં કહે છે “પવિત્ર કર્મોથી પવિત્ર થાય છે અને પાપકર્મોથી પાપી બને છે.”

મૃ—મર્યાદામાર્ગમાં તો ભક્ત તથા જ્ઞાની બંને હોય છે તમે જે કશું તેવો જ્ઞાનીને જ ઉદ્દેશીને કહ્યું છે. તેથી જ્ઞાનીનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય એ શક્ય છે. પણ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનો તો પુષ્ટિમાર્ગમાં કદાચ પ્રવેશ કરાવે તો તેમાં શું હરકત છે? જો મર્યાદામાર્ગીયનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ તમે સ્વીકારતા હો તો પછી તેમના વાગાદિનો લય ઉક્ત રીતે એ જૂતોમાં ન થાય પણ ભગવાનમાં જ થાય.

સિ—મર્યાદામાર્ગીય એટલે ફક્ત ભક્ત કે જ્ઞાની નહિ, પણ બંને. તેમાં બંનેનો સમાવેશ થાય છે. કારણ કે આર્તભાગ અને વાસવલ્ક્ય જે કંઈ નિર્ણય કરે છે તે જ્ઞાની તથા ભક્તને ઉદ્દેશીને જ કરે છે. ફક્ત જ્ઞાતીને માટે કે ભક્તને માટે નહિ. તેમાં જો ફક્ત જ્ઞાનીને માર્ટેજ કહ્યું હોય તો પછી કર્મ વિષેનું ક્ષયન જ ન કરે તથા કર્મની પ્રશંસા ન કરે. પણ કર્મનો વિચાર કયો છે માટે મર્યાદામાર્ગ વિશેષ પ્રકરણ ચાલે છે.

મૃ—કેટલાકો એમ કહે છે કે બૂ. ૩-૨-૧૩ની શ્રુતિમાં “ભારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?” એ પ્રશ્નનો જે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે મર્યાદામાર્ગીય વિષેનો નહિ પણ વાગાદિનો ઉપસંહાર થનાં અન્ય સારી-રને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો તે સમયના જીવને વિષે છે. તેનું કેમ?

સિ—એ અર્થ ખોટો છે. અહિં આં મર્યાદામાર્ગીય જીવ વિશે જ મંબ. ૪-૪-૨માં “તે ઉત્ક્રમણ કરનારની પછવાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રાણની પછવાડે સધળા પ્રાણો (ઇન્દ્રિયો) ઉત્ક્રમણ કરે છે” એ શ્રુતિમાં કલા પ્રમાણે ભાવિ અન્ય દેહના જીવ, પ્રાણ, તથા ઇન્દ્રિયોનું ઉત્ક્રમણ સાથે હોય છે તેથી વાગાદિના લયનો ત્યાં મંભવ નથી. તેથી તમે કહેલો સત્ય દેહ કારણ કરવાની ઇચ્છાવાળો જીવ તે પ્રશ્નનો વિષય નથી માટે અમે કહેલો મર્યાદામાર્ગીય જીવ જ છે. આથી અહિં આં પર વિદ્યાવાળો જીવ પણ નથી, કારણ કે પરવિદ્યાનું ફલ અમૃત છે અને તે અન્ય સ્થાન ઉપર આધાર રાખતું નથી. જ્યારે અહિં આં તો ઉત્ક્રમણનું વર્ણન હોવાથી ફક્ત સિદ્ધિ માટે ઉત્ક્રમણની અપેક્ષા છે તથા તે પુરુષ કર્મનો આશ્રય કૃષ્ટ છે એમ કહે છે તેથી પરા વિદ્યાવાળો આ જીવ નથી, પણ અપરા વિદ્યાવાળો છે. વિદ્યાના બે પ્રકાર છે—પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પરાવિદ્યાવાળો અમૃત મોક્ષને મેળવે છે. અપરા વિદ્યાવાળાની ગતિ ધ્વજલોક સુધી હોય છે વળી તે કર્મનો આશ્રય કરે છે, અને તેનું ઉત્ક્રમણ વગેરે હોય છે. આથી પણ કેવળ જ્ઞાનીને ઉદ્દેશીને અગર પરાવિદ્યાવાળાને ઉદ્દેશીને શ્રુતિમાં વાગાદિનો જૂતમાં લય થાય છે એમ કહ્યું નથી, પણ મર્યાદામાર્ગીયને ઉદ્દેશીને મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાન સંકિત ભક્તિ હોય છે. તેમાં વેદમાં બતાવેલાં વિધિરૂપી સાધનો પણ હોય છે. તેવાના વાગાદિનો લય ભગવાનમાં થતો નથી પણ જૂતમાં થાય છે.

(સાર) આ અધિકરણમાં મર્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે. તેમનો લય જૂતોમાં થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગાદિનો લય પ્રથમ અધિકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રમશઃ ભગવાનમાં થતો નથી, પણ જૂતો પૃથ્વી, જલ, વાયુ વગેરેમાં થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત બંનેનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિવાળો જે વેદોક્ત સાધનોનો આશ્રય કરે છે તે મર્યાદામાર્ગીય કહેવાય છે. આથી તેમાં કેવલ જ્ઞાન હોતું નથી.

અધિકરણ. ૨૦૭

પાછલાં બે અધિકરણોમાં પુષ્ટિમાર્ગ અને મર્્યાદામાર્ગના ભક્તોના વાગાદિ લયનો પ્રકાર જણાવ્યો. હવે નવ સૂત્રોથી તે વિષયમાં વિશેષ શંકાઓનો નિરાસ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ એવી શંકાનો ખૂલાસો આપે છે કે મર્્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગમાં કાંઈ પણ ભેદ નથી તો પછી વાગાદિના લયના પ્રકારમાં પણ ભેદ શા માટે હોય? આ વિષે ખૂલાસામાં કહે છે કે ના તે બન્ને માર્ગમાં ભેદ છે. મર્્યાદામાર્ગ એ સાધનના ક્રમથી મુક્તિની ઇચ્છા. તેમાં અહંતામમનાતમક મંસારની ઉત્પત્તિથી શરૂ કરીને મોક્ષ પર્યન્ત સાધનોની અપેક્ષા રહે છે. આ મર્્યાદામાર્ગની રીતિએ સાધનની અપેક્ષા પ્રારંભથી તે મોક્ષ પર્યન્ત એક પ્રકારની હોય છે. જ્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની અપેક્ષા નથી. તેમાં ઉપવાસાદિ વિહિત સાધન કરવાનાં હોતાં નથી. તેવાં સાધનો વગર અમૃત મળે છે અર્થાત અમૃત-મોક્ષરૂપી ફળ બે કે મર્્યાદામાર્ગમાં અને પુષ્ટિમાર્ગમાં એમ બન્નેમાં છે પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં તેની સિદ્ધિ માટે ઉપવાસાદિ સાધનો કરવા પડતાં નથી. આથી તે બન્ને માર્ગો એકરૂપ નથી ૭

સૂત્ર ૮ પ્ર૦—મ. સૂ. ૪-૨-૪માં પ્રાણુનો લય ભગવાનમાં થાય છે એમ તમે કહ્યું તેમાં પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તના પ્રાણના લય વિષે જણાવ્યું હતું. ત્યાર પછી ૪-૨-૫માં મર્્યાદામાર્ગીયના વાગાદિનો લય જનોમાં થાય છે એમ પણ કહીને મર્્યાદામાર્ગીય પુષ્ટિમાર્ગ બૂદો છે એમ તમે દર્શાવ્યું પણ અહિં આ એ શંકા થાય છે કે મર્્યાદામાર્ગીયના વાગાદિના લય વિષે ધ્યન કરતાં તમે જુ. ૩-૨-૧૩ ની શ્રુતિ આપી હતી. અને ત્યાં "ત્યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે?" એ પ્રશ્નનું મમં વિચારતાં એમ જણાવ્યું હતું કે શ્રુતિનો આશય મર્્યાદામાર્ગીય જીવનો સંઘાત ભૂતોમાં લય પામ્યા પછીથી જ્યારે તે શુદ્ધ બને છે ત્યારે તેની મુક્તિ થાય છે એમ કહેવાનો હતો. ત્યારે શ્રુતિ શા માટે તેવો આશય પ્રકટ નહિ કરતાં કર્મની પ્રશંસા કરે?

સિં—તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આ છે કે જીવ શુદ્ધ થઈને જ્યારે મોક્ષ મેળવે છે તે મોક્ષ અને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ તે બન્નેમાં ઘણો ફેર છે. પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે ભગવાનની નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ. આ મોક્ષની સરખામણીએ મર્્યાદામાર્ગીય મોક્ષ તે સંસાર સમાન છે. ભલે તે દશામાં જીવના સંઘાતનો લય થઈ હોય તો પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત તેવા મોક્ષની દરકાર કરશે નહિ. તેને મન તો તે સંસાર જ છે. કારણ કે જો વસ્તુના મર્્યાદામાર્ગીયના મોક્ષમાં મંસારની ગન્ધ નથી તોપણ ત્યાં ભગવાનના ભગનના આનંદનો અનુભવ નહિ હોવાથી એ મોક્ષમાં અને સંસારમાં કોઈપણ ફેર નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં (૬-૨૭, ૨૮ માં) શિવે આ અર્થને અનુસરતું જ કહે છે. જેઓ નારાયણમાં અસંસ્ક્રિવાળા છે તેઓ ક્રશાથી ડરતા નથી. તેઓ દેવર્ગી તથા નરકમાં પણ તુલ્ય અર્થને જુએ છે. અર્થાત તેમને મન તો દેવર્ગ નરક જેટલું જ જણાય છે, આથી તેમને દેવર્ગમાં જવાની ઇચ્છા થતી નથી. આથી ઉપરની શ્રુતિમાં મર્્યાદામાર્ગીય મોક્ષ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષની સરખામણીએ ન્યન છે એમ જણાવવાને માટે ત્યાં કર્મની પ્રશંસા કરીને તે કર્મને મુક્તિના હેતુ તરીકે જણાવે છે. ૮

પ્ર૦—તમારા કહેવા પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો બે સંસારની માફક મુક્તિને હેય ગણતા હોય તો પછી મોક્ષને પુરુષાર્થ તરીકે જણાવનારી શ્રુતિ વિષયનીય નથી એમજ સમજાય. મોક્ષને જણાવનારી શ્રુતિ માણ્યને ઉત્તરનારી છે, કારણ કે તે સંસારથી અત્રગ થવાનું કહે છે પણ તેમાં અને સંસારમાં કોઈપણ ફેર નથી એમ તમે કહેા છે. બે એમ ન હોય તો એમજ માનવાનું કે તમે ક્ષતા પુષ્ટિમાર્ગની શ્રુતિ કરવાતેજ આ પ્રમાણે ધ્યન કરો છો.

સિં—હજી તમે અમારો આશય ખરાબર સમજ્યા નથી. દરેક પોતાના અધિકાર પ્રમાણે માર્ગની પર્વાંગી કરે છે. જે મર્્યાદામાર્ગીય ભક્તો છે તેઓ મુક્તિનેજ ઇષ્ટ માને છે તેથી તેમનાથી પુષ્ટિમાર્ગીય

તત્ત્વ જે ધણુંજ સૂક્ષ્મ છે તે સમજી શકાય નથી. જેમ કર્મકાણ્ડી મોક્ષ તત્ત્વને મમજી શકતા નથી, તેમ મર્યાદામાર્ગીય પુષ્ટિનું તત્ત્વ સમજી શકતા નથી. આથી જે મોક્ષને જાણતા નથી અથવા મોક્ષની ઇચ્છા કરતા નથી તેમાંના પ્રતિ કર્મનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ હેતરનારી મનાય નહિ. કારણ કે તે શ્રુતિ કર્મ કરનારાઓને પણ તેમનું ફળ આપે છે, તેમ મોક્ષનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ હેતરનારી છે એમ કહેવાય નહિ. હેતરપંડી તો ત્યારેજ કહેવાય કે ત્યારે અચુક વસ્તુને માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને તે પ્રમાણે શરતોનું પાલન ચલાવતાં પણ ફળસિદ્ધિ ન થાય. મોક્ષનું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ તેના કહેવા મુજબ સાધન કરનારને મોક્ષ આપે છે. આથી તે હેતરનારી નથી, તેમ તેનામાં અવિચ્છેદનીયતા નથી. હા. જેમ કર્મમાર્ગીયના ફળની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીયનું ફળ ચઢે છે તેમ મર્યાદામાર્ગીયની સરખામણીએ પુષ્ટિમાર્ગીયનું ફળ ચઢે છે. માત્ર અચુક અધિકારીઓજ પુષ્ટિમાર્ગીમાં પ્રવેશ પામી શકે છે.

પ્ર૦—અચુક અધિકારીઓ માટે જ પુષ્ટિમાર્ગ છે એમ કહેવામાં તથા તે તત્ત્વ ધણું સૂક્ષ્મ છે એમ માનવામાં કોઈપણ પ્રમાણ જણાવશો ?

સિ૦—હા. તેને માટેનું પ્રમાણ તૈ. ૨-૬માં છે. ત્યાં કહે છે કે “જ્યાંથી વાણી મન સહિત પ્રાપ્ત થયા વગર પાછી ફરે છે, બ્રહ્મનાં આનન્દને જાણનાર કોઈથી કરતો નથી” અહિં આં કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય સર્વોત્કૃષ્ટ તત્ત્વ તે એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે મન પણ ત્યાં પહોંચી શકતું નથી. અર્થાત્ વાણી તેનું વર્ણન કરી શકતી નથી અને મન વિચાર કરી શકતું નથી, એવું તે દુર્બલ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે. તે દુર્બલ અને સૂક્ષ્મ તેથી તે તત્ત્વ નથી એમ સમજવાનું નથી, એમ હોય તો. “બ્રહ્મનાં આનન્દને જે જાણે છે” એવા જે શબ્દો કહ્યા છે તે કદી પણ કહે જ નહિ આથી તે તત્ત્વ છે એ નિર્વિવાદ છે પણ એ સાધારણ નથી, તે ધણુંજ સૂક્ષ્મ અને દુર્બલ છે. માત્ર તેના જે અધિકારીઓ છે તેજ એ વસ્તુને સમજી શકે એમ નથી એવા અધિકારીઓને તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વનો અનુભવ પણ થયેલો છે. તે જણાવવાને શ્રુતિમાં ‘અ અને’ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ૬

સૂત્ર ૧૦. પ્ર૦—તો પછી જેમ બ્રહ્મવેદાઓને સ્વ માર્ગનો ઉપદેશ હોય છે તેમ પુષ્ટિબ્રહ્મોને માટે તેમનાં માર્ગનો ઉપદેશ હોવો જોઈએ. પણ એનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં કોઈ પણ સ્થળે હોય તેવું અમારાં જાણવામાં આવ્યું નથી માટે પ્રથમ જે તમે કહ્યું છે તે સૂક્ષ્મ નથી એમ અમને જણાય છે.

સિ૦—તમારી શંકાનો ખૂણાસો આ પ્રમાણે છે બ્રહ્મવેદાઓની માફક તેમને ઉપદેશ નથી તેનું કારણ કે જેમ બ્રહ્મવેદાઓને સ્વાસ્થ્ય હોય છે તેમ અહિં આં નથી અહિં તો વિકલ્પ છે. પુષ્ટિબ્રહ્મોની જે પ્રકારની અવસ્થાઓ છે (૧) વિરહી દશા અને (૨) સંગમ દશા. સ્વિરહાવસ્થામાં તો વિરહભાવ એટલો બધો હોય છે કે તેમાં એકનાંદિ તમામ ભાવો તિરેણૂત અને છે, આથી તે દશામાં ઉપદેશ મેલતો શકતો નથી, સંગમ દશામાં તો પ્રભુ પ્રકટ હોવાથી તેમના સ્વસ્થાનને અનુભવ હોય છે. આથી પોતે જે અનુભવ કરે છે તેમાં એટલો તે મગ બની ગયો હોય છે કે બીજાને તે અનુભવનું વર્ણન કરવાનો તેને પ્રમગ્ન આવડતો નથી. ત્યાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર હોય અને તેમના આનન્દમાં તક્ષીનતા હોય ત્યાં અન્યનો વિચાર સરખો પણ નજ થાય. આટલા માટે પુષ્ટિબ્રહ્મને ઉપદેશ નથી. ૧૦

સૂત્ર ૧૧ પ્ર૦—તૈ. ઉ મા બ્રહ્મનું રમ તરીકે જ્યાં વર્ણન કર્યું છે ત્યાં એમ કહે છે “આ રસસ્વરૂપ છે તેને મેળવીને આ આનન્દી થાય છે.” આજ સર્વેને આનન્દ આપે છે. આ વાક્યથી તો એમ જણાય છે કે બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં આનન્દની પ્રાપ્તિ કદી છે. તો તમે કહેવું વિરહનું દુઃખ ત્યાં શી

*સરખાવો વિવર્ણ્ય તથા મ્હાસ્ત્ય પ્રકૃતિ પ્રાજ્ઞત નહિ (મન્યાસ નિર્ણય) ભક્તિમાર્ગીય મન્યાસીને (પ્રભુ માટે વિરહાવસ્થાનો અનુભવ કરનારને) વિકલ્પતા થાય તથા તેનું ચિત્ત અસ્વસ્થ અને એ બધું સ્વાભાવિક છે ત્યાં પ્રારબ્ધ ધર્મો નથી

રીતે સહન શકે? આનન્દ એ દુ મનુ પિરાવી છે તો પત્રી આનન્દની જના પ્રાપ્તિ છે ત્યા વિગ્દનુ દુ ખ શી રીતે સહન શકે? જો ત્યા પિરહ દુ ખ પણ તે અનસ્થામા હોઇ શકે તો પત્રી આનન્દના તિરોલાવને જ તમારે ઝીઝગવો જોઇએ આથી નિર અને નિગતિરયિત સુખની અભિગમિત રૂપ અથવા અક્ષરકરૂપ મોક્ષથી તેનું આધિગમ શી રીતે મલવે? માટે પ્રથમ જો કંઈ જણાવ્યું હતું તે અનુપપન્ન.

સિં—ના, તમેજ કહો છો તેમ નથી સામાન્ય રીતે આનન્દ અને દુ ખ મરુપ વિરોધી છે આથી જના આનન્દ હોય ત્યા દુ ખ ન હોય એ બગબર છે પણ ભગવાનના આનન્દમા દુ ખ તેનું વિરોધી નથી પણ ઉનહું તેના ધર્મરૂપ છે. પિગ્દતાપ તે આનન્દાત્મક રૂપ ભગવાનનોજ ધર્મ છે ?

પ્ર૦—શાથી ?

સિં—તેની ઉપત્તિ છે તેથી વ્યાપક ભગવાન સર્વને હોવા છતાં પણ માયાથી તેનું તિરોલાવ હોવાથી તેના વિગ્દ સર્વને સાધારણ છે તોપણ તેના અનુભવ સમજાને થતો નથી, પણ રતિનામના રથાથિ બાવાત્મક રસરૂપ ભગવાનનો આવિર્ભાવ જેના હૃદયમા હોય છે તેનેજ તેની અપ્રાપ્તિથી વિગ્દ તાપનો અનુભવ થાય છે અને તે તાપ થતા પરમાનન્દ સ્વરૂપ પ્રન્દ થઇને તેના વિગ્દ દુ ખને દૂર કરે છે જેમના હૃદયમા રૂપ ભગવાનનો અનુભવ નથી તેને આ પ્રકારનો અનુભવ થતો નથી આથી અહિઆ તમને સમજાવું પિગ્દ તાપરૂપી દુ ખ વસ્તુત દુ ખજ નથી તે તાપ આનન્દને માટે હોવાથી આનન્દરૂપ છે અર્થાત્ તે પણ રસાત્મક છે. આ વિરહતાપ મમયે આનન્દનો તિરોલાવ નથી આથી તે મોક્ષ કરતા ન્યૂન છે એમ કહી શકાય નહિ માટે શ્રુતિની સરખામણીએ તેનું આધિક્ય અને કહ્યું તે બગબર છે ૧૧

પ્ર૦—જા ૭-૨૬-૨મા એમ કહે છે કે ભગવાન જેને પ્રહ્લ થાય છે તે ભક્તને તો કોઇ પણ પ્રદારનું દુ ખજ હોતું નથી તેને નથી કોઇ મરણ, કે રોમ કે દુ ખ જેનું પડતું અને અહિઆ તો વિરહતાપરૂપી દુ ખનો અનુભવ થાય છે એમ તમે કહો છો તો તે વિષે શું સમજવું ?

સિં—તે શ્રુતિમા ભક્તના દુ ખનો નિષેધ જ્યો છે તે બગબર છે, પણ તમે તે બગબર સમજી શકતા નથી તેમા આ શારીર દુ ખનો નિષેધ જ્યો છે તેના ભક્તને શરીર જન્ય દુ ખ ભોગવવા પડતા નથી અર્થાત્ તેમને લૌકિક કોઇ પણ દુ ખ સહન કરવા પડતા નથી જે કર્મ જન્ય દુ ખ છે તે દુ ખો તેમને ભોગવવાના નથી વિરહ તાપ તે કર્મજન્ય નથી તેથી તેના સાધારણ દુ ખ તરીકે વ્યવદેશ થઇ શકે નહિ તેથી શ્રુતિમા તેવા પ્રદારના દુ ખનો નિષેધ જ્યો નથી જો પિગ્દતાપ એ દુ ખ છે માટે તે કર્મ જન્ય હોતું જોઇએ એવું અનુમાન તમે કરો તો મોક્ષનું સુખ તે પણ સુખ હોવાથી અને સુખ દુ ખની માફક તે કર્મજન્ય હોવાથી મોક્ષનું સુખ પણ કર્મજન્ય થઇ જશે આથી જેમ મોક્ષ સુખ એ કર્મજન્ય નથી તેમ અહિઆ વિરહતાપનું દુ ખ એ કર્મજન્ય નથી ૧૨

સૂત્ર ૧૩ પ્ર૦—પણ ભગવદ્વિરહનો તાપ તે કર્મથી જન્ય નથી તેનું તમે આ પ્રમાણથી સિદ્ધ કર્યું છે? જ્યા સુધી એવું પ્રમાણ તમે ન આપો ત્યા સુધી તો ઇતર લોકમા મનાતા દુ ખના જેવું તે પણ કર્મજન્ય હોવાથી લૌકિક જ છે એમ અને તો કહીશું

સિં—તમને ભગવદ્વિરહતાપ કર્મ જન્ય નથી એ પ્રતિપાદન કરાને પ્રમાણની અપેક્ષા છે તો અને તમને તે વિષેનું પ્રમાણ આપીશું. તેત્તિરીયોપનિષદમા “તે રસ છે. રસને પ્રાસ કરીને” આ આનન્દી થાય છે. જો આ આકાશમાં આનન્દ ન હોત તો કોણ પ્રાણ ધારણ કરત ? કોણ રૂપત ? તેજ આનન્દિત કરે છે” આ શ્રુતિમા સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ

પછી દુઃખ અને તેની નિર્ણય થાય છે, અદિ'આં રસાત્મક ભગવત્સ્વરૂપનો લાભ થતાં તે આનન્દવાળો થાય છે એમ કહીને તેજ જીવનના હેતુરૂપ છે, આથી એમ પણ સૂચવાય છે કે જેને આનન્દ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જીવન છે અને તેની અપ્રાપ્તિમાં મરણ છે.

આ રીતે અદિ'આં જીવન અને મરણ ઉભય દેખાડ્યાં છે. અર્થાત્ અદિ'આં જે રસનું નિરૂપણ કરવાનું છે તે યુગારાત્મક રસનું તેની સંયોગ તથા વિપ્રયોગ એવી બે અવસ્થાઓ છે. એ બે હોય તો જ તે રસ પરિપૂર્ણ બને છે. કેવલ સંયોગ અગર વિપ્રયોગથી તે પરિપૂર્ણ હોતો નથી. માટે તેના અનુભાવન માટે ભગવાનજ તેમનું રક્ષણ કરે છે. આ રીતે અદિ'આં રસનું પ્રકરણ છે. તેમાં મુજબ શ્રુતિમાં તેનાં દરેક વાક્યમાં જિ રબ્દ છે તે નિશ્ચયના અર્થમાં છે. અર્થાત્ યુગારસાત્મક ભગવાનનું સ્વરૂપ ઉપર જણાવ્યું તેવું છે. તે સ્વરૂપના અનુભવમાં વિપ્રયોગ દશામાં વિરહતાપ થાય છે તે એટલે સુધી કે જે આનન્દ સ્વરૂપ પ્રકટ ન થાય તો મરણ તુલ્ય સ્થિતિ બને છે પણ ત્યારે ભગવાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે તેનું જીવન ટકી રહે છે. આ રીતનું વિરહ દુઃખ તે કર્મજન્ય નથી તે આ શ્રુતિના પ્રમાણથી જણાય છે. આ શ્રુતિ બરાબર સમજવાથી વિરહતાપની કર્મ અજનનપતા તથા અસૌકિકતા સ્પષ્ટ થશે. ૧૪

સૂત્ર ૧૪—ઉપર જણાવેલા અર્થની વિશેષ દઢતા માટે સૂત્રકાર સૂત્ર ૧૪ યોગ્ય છે અને તેમાં સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય આપે છે, ભા. ૧૦-૪-૬-૪થી ૧૦-૪-૬-૬ સુધીના શ્લોકો વાંચશો તો ભાં ૨૫૪ જણાશે કે ભગવદ્ભાવ એવા પ્રકારનો છે કે તે મરણનો હેતુ થાય છે પણ તેનાથી જ પાછું જીવન મળે છે, તે ભાવ બ્રહ્માદિથી પણ પ્રાપ્ત થવો દુર્લભ છે. ત્યાં કહે છે “જેઓ મારામાં મનવાળા, મારામાં પ્રાણવાળા અને મારે માટે જ દેહનો ત્યાગ કરનાર હોય તેવા મારા માટે લોક કર્મનો ત્યાગ કરનારને હું ધારણ કરું છું. તેઓ ધણું કરીને ધણા કષ્ટથી પ્રાણને ધારણ કરે છે” વળી ભા. ૧૦-૪૭ ૫૮ માં કહે છે “આ દેહધારી ગોપીઓ જૂતલ ઉપર નિખિલ આત્મસ્વરૂપ ગોવિન્દમાં તમામ ભાવ-વાળાં થાય છે, મંસારથી કરેલા શ્રુતિલોકો અને અમે, સર્વના આત્મા ભગવાનમાં જેવો ભાવ રાખવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ, તેવો ભાવ આ ગોપીઓને દઢ પ્રાપ્ત થઈ ગયો છે. ભગવાનની કથામાં રંગ રાખનારને બ્રાહ્મણ જન્મ અને કર્મોનું શું ?” આથી ભગવાનજ ભક્તના વિરહદુઃખમાં જીવનનો હેતુ છે, તેજ ભાવ પરમ પુરુષાર્થ રૂપ તથા બ્રહ્માદિને દુર્લભ છે એમ સમજાય છે. આમાં સ્મૃતિનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે સમર્થન આપે છે.

સૂત્ર ૧૫. પ્ર૦—તમે કહેલા પ્રકારનો રસાનુભવ ફલકોટિમાં આવી શકે છે એવું કોઈ પણ વખતે અમે જોયું નથી તેમ સાંભળ્યું પણ નથી. ભલે તમે તેને સાધન કોટિમાં મૂકો એમાં અમે વાંધો લઈશું નહિ.

સિં—તે સાધનકોટિમાં નહિ પણ ફલકોટિમાં જ આવે છે. તેનું પ્રમાણ અમે ત્ર. સં ૨-૨-૨૪ તથા ત્ર. સં ૧-૩-૬ ઉપરથી આપી ચકરીએ છીએ. તે પ્રમાણ ઉપરથી મમનશી કે ભગવાનનું પ્રાકટ્ય તેમના અદર્શનથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ, તેનાથી થતાં મરણાદિની નિવૃત્તિ, તેનું પ્રાકટ્ય, તેનું દર્શન તથા આનન્દ સ્વરૂપના રસનો અનુભવ વગેરે વસ્તુઓ પ્રકૃતિકાલાદિથી અતીત એવા ધર્મોદ્દેશમાં હોય છે માટે જ અમે તેને ફલકોટિમાં મૂકીએ છીએ. જે શ્રુતિમાં આ અર્થ જણાવ્યો છે તે શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે છે. તા વાં વાત્સલ્યુષ્મસિ ગમ્યૈ ચ વ્યો મુરિયુદ્ગા અવાઃ । અવાહ તદુદ્ગમ્યસ્ય ઘ્ણં પરમ પદમવમાતિમૂરિ ॥ આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. તા એટલે તે વાં તમે જે અર્થાત્ ભગવાન અને અન્ટરંગ ભક્તના સંબંધવાળી વાત્સલિ વસ્તુઓ અથવા સ્થાનો ગમ્યે પ્રાપ્ત કરવાને વ્યવસ્થિત અમે ઇચ્છીએ છીએ તે વસ્તુઓ તથા સ્થાનો કર્મ ? તો કહે છે. ચ વ્યો એટલે ધર્મોદ્દેશ-સ્વદાવનમાં ગયઃ ગામો-મુરિયુદ્ગાઃ ૨૨ વગેરે તથા મૃત પણ એમ શેષ છે. તે કેવાં ? અગમ કથાણુકારક. તેમનું સ્થાનકમાં

છે ? અગ્રહ અદિઆં જ. અર્થાત્ આ ભૂમિ ઉપર જ તે સ્થાન છે. તો તે સ્થાન ભૂતળ ઉપર હોવાથી મુખ્ય ન હોઈ શકે ? એવી શકાની નિવૃત્તિ માટે કહે છે. ડહ્માવસ્થા વૃથા પામં પદ્મ તે સ્થાન પરમપદ છે કારણ કે તે બહુ જગ્યાઓથી અથવા બહુ રીતે જેનું ગાન કરવામાં આવે છે એવા ગોપીજન ઉપર કામનું વર્ષણ કરનાર ભગવાનનું તે વૈકુણ્ઠથી પણ અધિક એનું પરમપદ સ્થાન છે અને તે આ ભૂમિ ઉપર મૂરિ બહુ રીતે શોભે છે. આ રીતે આ સ્થાનનું વર્ણન કરે છે આ શ્રુતિની શરૂઆતમાં ડમ્મસિ અમે કામના કરીએ છીએ એમ જે કહ્યું છે તે ઉપરથી આ ફલરૂપ છે તે સિદ્ધ થાય છે. ૧૫

(સાર) આ અધિકરણમાં નીચે પ્રમાણે અર્થ પ્રકટ કર્યો છે.

- (૧) મર્યાદામાર્ગમાં જ-મથી તે મોક્ષ પર્યન્ત સાધનની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, પણ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધનની પ્રિદુષ્ટ અપેક્ષા નથી સૂત્ર ૭
- (૨) પુષ્ટિમાર્ગીય ફળની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ એ સંસારતુલ્ય-ન્યૂન છે. અર્થાત્ પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તને મોક્ષની વાંછા નથી. સ. ૮
- (૩) પુષ્ટિમાર્ગીય તત્ત્વ એટલું બહુ સૂક્ષ્મ છે કે તેને મર્યાદામાર્ગીયો સમજી શકે જ નહિ. શ્રુતિના પ્રમાણથી તે તત્ત્વની સૂક્ષ્મતા સમજાય છે. સૂત્ર ૯
- (૪) પુષ્ટિભક્તના સ્વરૂપાનન્દની દશામાં તેના ઐશ્વર્યાદિ ભાવનો નાશ થાય છે તેથી તેને ઉપદેશ વગેરે હોતા નથી. સૂત્ર ૧૦
- (૫) વિરહદશામાં પુષ્ટિભક્તને વિરહતાપનું દુઃખ હોય છે પણ તે દુઃખ લૌકિક સામાન્ય દુઃખના જેવું નથી. લૌકિક દુઃખ તે કર્મજન્ય છે. આ અલૌકિક દુઃખ કર્મજન્ય નથી. આ રમાત્મક આનન્દરૂપ ભગવાન વિષેનું દુઃખ હોવાથી તે એ આનન્દના ધર્મરૂપ છે. તેથી તે આનન્દનું વિરોધી નથી. સૂત્ર ૧૧
- (૬) જાં. ૭-૨૬-૨ માં ભક્તને દુઃખનો પ્રતિષેધ કરેલો જેવામાં આવે છે. પણ તે શારીરિક દુઃખના પ્રતિષેધનું વાક્ય છે, અર્થાત્ ભક્તને શારીરિક દુઃખ હોતાં નથી. શારીરિક દુઃખ તે કર્મજન્ય હોવાથી લૌકિક છે, વિરહતાપ તે કર્મજન્ય નથી. માટે તે અલૌકિક છે. વિરહ તાપરૂપી દુઃખનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી સૂત્ર ૧૨
- (૭) તૈ. ૨-૭ માં ઉપર જણાવેલો અર્થ સ્પષ્ટ કહેલો છે. ત્યાં ભગવદ્ભાવને જ ભક્તના મરણના હેતુ તથા જીવનના હેતુ તરીકે જણાવેલો છે એ ભગવદ્ભાવ જ પરમ પુરુષાર્થ છે. સ્વભાવ જેવાને પણ એ ભાવ દુર્લભ છે સૂત્ર ૧૩
- (૮) આ વિષયમાં રશ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે. ભુઓ ભા ૧૦-૪૬-૪ થી ૧૦-૪૬-૬ સુધીના શ્લોકો.
- (૯) ઝ. સં. ૨-૨-૨૪ તથા તૈ. મ. ૧-૩-૬ માં આ પ્રકારના રમાનન્દને સાધનકોટિમાં યૂક્તો નથી પણ ફલકોટિમાં યૂક્ત છે.

અધિકરણ ૪

સૂત્ર ૧૬ પ્ર૦—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનો નિલ લીલામાં પ્રવેશ થાય છે. એ વિષય તમે સમજાવ્યો. પણ ત્યાં એક સંકા એ થાય છે કે એક વખત નિત્ય લીલામાં પ્રવેશ થયા પછીથી તે ભક્ત ત્યાંથી છૂટો પડતો હશે કે નહિ ? અમે તો એમ માનીએ છીએ કે પ્રજુની પ્રસન્નતા તેવા ભક્તો ઉપર કવચિત્ થતા હોવાથી લીલામાં નિત્ય રિયતિ પણ દર્શાવત જ થતી હશે.

સિ૦—ના. નિત્યલીલામાં પ્રવેશ પછીથી ભક્ત ત્યાંથી છૂટો પડતો નથી. કારણ કે તૈત્તિરીયક ઉપનિષદમાં તે વિષેનું વચન છે, “તે વિષ્ણુના પરમપદને સ્મરિઓ સદા જૂએ છે” અદિઆં “મૂરિ

રાખેલી આપણે ભક્ત મમજવાના છે. ભક્તિથી પુરુષોત્તમને જાણનાર ભક્ત એ ચરિ કહેવાય છે “ભક્તિથી તે મને જાણે છે” એ વાક્યથી પ્રભુનું જ્ઞાન ભક્તિથી જ થઈ શકે છે, તેવા ભક્તોને મહા દર્શન હોય છે. નદિ તેા લીલા નિત્ય હોવાથી ત્યાં રિચન રહેલ થાયો વગેરે તથા ભક્તોને સદા દર્શન થાય છે એવો અર્થ પ્રથમની બે શ્લોકોથી પ્રાપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી સદા દર્શન થાય છે એમ ફરીથી ન કહેન. પણ અહિંયાં તે પ્રમાણે ફરીયાં હેતુ હોવાથી આધુનિક પણ ભગવાનની રૂપાથી ત્યાં પ્રાપ્ત થયા પછીથી ત્યાંથી (લીલામાંથી) છૂટે પડેના નથી.

પ્ર૦—લીલાનું સ્થાન પણ અન્યસ્થાનની માફક પરિચિત્ત મર્યાદિત હોવાથી, અને ભક્તો જુદા જુદા સ્થાનમાં રહેતા હોવાથી જે જે સ્થાનમાં તેમનું મરણ થાય છે ત્યાંથી તેઓ બહાર નીકળીને અહિંયાં આગમન કરે છે. આથી તેા અહિંયાં મલોમુક્તિનો પ્રસંગ બની વળે.

સિ૦—દહરની માફક આ સ્થાન પરિચિત્ત છતાં પણ તે વ્યાપક છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં દહરાધિકરણ વાંચવાથી આ વિષયની શંકા દૂર થયો. ત્રજ એ નિત્ય લીલાનું સ્થાન છતાં તે વ્યાપક છે. આથી તમારી શંકા યુક્ત નથી.

(૨.૨) પુષ્ટિભક્તનો પ્રવેશ નિત્ય લીલામાં હોય છે. આ લીલામાં ભગવન્રૂપાથી પ્રવેશ થયા પછી લાંબી મેતો વિયોગ થયો નથી અર્થાત્ તે લીલામાંથી તે છૂટા પડેના નથી. કારણ કે તૈ. સં. ૧-૩-૬માં કહ્યું છે.

અધિકરણ. પશુ

અૂત્ર ૧૬—આ રીતે પુષ્ટિભાગીય બ્યવસ્થા અને બે પ્રકારની મલોમુક્તિના પ્રકારને દેખાડીને જ્ઞાનભાગીયની ક્રમ મુક્તિમાં નિર્ગમન પ્રકાર દેખાડે છે. તે પ્રકાર બુદ્ધારણ્યકમાં આપેલો છે. ત્યાં આત્માની સાથે પ્રાણોન્દ્રિયોના નિર્ગમનને પ્રકાર વર્ણવતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

“જ્યારે આત્મા સહિતથી રહિત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા પછી મોહને જાણે પામતો હોય એવો થાય છે ત્યારે પ્રાણો તેને મળવા માટે જાય છે, તેજ વડે પૂર્ણ રીતે પ્રકાશતા પ્રાણોને સમગ્ર પ્રકારે પ્રદાણ કરી લાઈ, આ આત્મા હૃદયને વિશે પ્રવેશ કરે છે. જ્યારે ચક્ષુમાં રહે તો પુરુષ તદ્દન તેમાંથી જની રહે છે ત્યારે તે આત્માના રૂપને જાણી શકેના નથી” આમાં ઇન્દ્રિયોના પ્રાપ્તના પિપરીકરણને કહીને આગળ કહે છે તેના હૃદયને અપ્રભામ પ્રકાશે છે. તે પ્રકાશથી જ આ આત્મા બહાર નીકળે છે. તે, ચક્ષુ, મરતક, અથવા અન્ય શરીરના અવયવો દ્વારા બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળનારની પછાડે પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે. ઉત્ક્રમણ કરનાર પ્રાણની પછાડે સંયળા પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરે છે.

આનું તાત્પર્ય આ છે. આની પહેલાંના શ્લોકોમાં જીવ પોતાના શારીરિક અવયવોમાંથી છૂટો પડે છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું. તેના વિસ્તાર અહિંયાં છે. જીવ શરીરના અવયવોમાંથી જ્યારે છૂટો પડે છે ત્યારે તે કેવી રીતે છૂટો પડે છે તે અહિંયાં જણાવ્યું છે. પ્રથમ કહે છે કે મરણની અવસ્થામાં જલભાવને જીવ પ્રાપ્ત કરીને યમોહ વિવેક રહિત સ્થિતિને મેળવે છે આ સમયે, તમામ કરણના સ્વામી જીવની પાસે આ વાગાદિ પ્રાણો આવે છે. જ્યારે તે પ્રાણાદિ ઇન્દ્રિયો તેની માફક આવે છે ત્યારે તે તેજોમાત્ર હોય છે. અર્થાત્ તે પ્રકાશથી યુક્ત હોવાથી વિષયનો પ્રકાશ કરનારી હોય છે. તે ઇન્દ્રિયોને પોતે મંપૂર્ણ રીતે પ્રવણ કરે છે અને હૃદય તરફ આવે છે. કારણ કે હૃદય પોતાનું આવતન છે ત્યારે ચાક્ષુષ પુરુષ જે આદિત્વના અંશરૂપ, ચક્ષુદેવતારૂપ છે. તે સ્વ કાર્યમાંથી નિરૂપ થાય છે ત્યારે ચક્ષુના અધિક્ષતા રૂપને જાણતો નથી કચ્છના સમૂદયથી તે એકત્ર જેવો થાય છે. ત્યારે તે કંઈ પણ જાણે નેતો નથી, સાંભળતો નથી, અહણ કરતો નથી, સુંધતો નથી. એવી તેની સ્થિતિ હોય છે. ને કે તે

ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો પોતાની પાસે હોવા છતાં તેને તે વિષેનું કંઈ પણ જ્ઞાન થતું નથી. આ વખતે હૃદયના દ્વાર આગળની નાડીનું સુખ પ્રકાશિત થાય છે જો કે પહેલાં ત્યાં પ્રકાશ નહોતો પણ આ અંતિમ કાલે ત્યાં પ્રકાશ હોય છે. તેથી તે પ્રકાશના માર્ગે યદિને બહાર નીકળે છે. પ્રથમ જીવ બહાર નીકળે છે. તે બહાર નીકળ્યો કે તેની સાથે પ્રાણુ, તેની પછવાડે અન્ય ઇન્દ્રિયો નીકળે છે, આ રીતે યમ ગતિ રહિત યાનીચોના આત્માનું નિર્ગમન હોય છે. યમની ગતિવાળાના નિર્ગમનના પ્રકારમાં એમ કહ્યું છે કે તેના અંશુદ્રમાત્ર પુરુષને યમ બ્રહ્મથી બહાર ખેંચે છે એ વાક્યથી જેમાં કરણ સમૂહ એકત્ર થયેલ છે તેવા જીવાત્માને યમ પરાણે બહાર ખેંચીને કાઢે છે. જેઓની ગતિ યમમાર્ગથી છે તેમના આત્માનું નિષ્ક્રમણ પણ આ પ્રમાણે છે. ત્યારે જેઓ જ્ઞાનમાર્ગીય છે તેમનું નિષ્ક્રમણ હૃદયપ્રદેશના સુખદ્વારા છે.

અહિંઆ જે જ્ઞાનમાર્ગીય માટે નિષ્ક્રમણનો પ્રકાર કહ્યો તે પ્રકાર યમગતિ રહિત સ્પર્શથી જીવો તથા જ્ઞાનમાર્ગીય ઉભયને માટે છે, છતાં જ્ઞાનમાર્ગીયના નિષ્ક્રમણ પ્રકારમાં એક વિશિષ્ટતા જો છે કે તેમનો જીવાત્મા ૧૦૧ મી નાડીના માર્ગે યદિને બહાર નીકળે છે. બીજાઓની માફક બીજી નાડીઓથી તે બહાર નીકળતો નથી. કારણ કે વિદ્વાનનો આત્મા તેની વિદ્યાના સામર્થ્યને લીધે અથવા તો તે વિદ્યાના અંશરૂપ પ્રત્યક્ષારૂપી ગતિ ભગવત્સમરણના સંબંધથી હૃદયમાં ધારણ કરાયેલા ભગવાનના અનુબ્રહ્મથી ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા હૃદયમાંથી બહાર નીકળે છે. ઇતર યમમાર્ગ રહિત કરતાં વિદ્વાનમાં તેની વિદ્યાનું મળ હોય છે, અથવા તેનામાં સંન્યાસ તથા ભગવાનનું જ્ઞાનરૂપિ હોય છે. આથી ભગવાનની કૃપા તેના ઉપર છે. વિદ્વાનના આત્માની ગતિ આવી રીતે થાય છે. તે વિષે છાંદોગ્યની દૃઢ વિદ્યામાં શ્રુતિ પણ છે. (જુઓ ડા. ૮-૬-૬) આથી વિદ્વાન તથા અવિદ્વાનના નિષ્ક્રમણ પ્રકારમાં આટલો ફેર છે. ૧૭

(સાર) આ અધિકરણમાં એમ કહે છે કે જ્યારે જ્ઞાન ક્રમસુક્તિવાળા માર્ગીયનો આત્મા મરણ-સમયે બહાર નીકળે છે ત્યારે પ્રથમ તેના હૃદયમાં પ્રકાશ ફેલાય છે, તે પ્રકાશથી તેની નાડીઓ પણ પ્રકાશિત થાય છે. અને તે નાડીઓના માર્ગે યદિને તે બહાર નીકળે છે. આ સાધારણ નિષ્ક્રમણનો પ્રકાર છે. પણ જે વિદ્વાન છે. તેનો આત્મા તો તેની વિદ્યાના બળને લીધે અથવા તેના સંન્યાસ, જ્ઞાન વગેરેને લીધે બીજાઓની માફક ગમે તે નાડીઓદ્વારા બહાર નીકળતો નથી પણ ૧૦૧મી નાડીદ્વારા જ તે બહાર નીકળે છે.

અધિકરણ ૬ હું

પ્ર. ૦—જા. ૮-૬-૧ માં નીચે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે. “વળા આ હૃદયની નાડીઓ પિંગ્લ (હર) વર્ણવાળા સક્ત રસથી ભરપૂર છે. તેમાંની કેટલીક શુક્લ વર્ણની, કેટલીક પીળી, કેટલીક લાલ રસથી પૂર્ણ છે. ખરેખર સર્વસારાવળ પિંગ્લ નીલ પીળા તથા લાલ વર્ણવાળા છે.” આમાં જે ઉક્તમણનો પ્રકાર છે તે ઉપરથી એમ સમજાય છે કે વિદ્વાનનો જીવાત્મા સર્વના કિરણોદ્વારા બહાર નીકળે છે. અને તમે કહ્યું તે પ્રમાણે તો તે નાડીદ્વારા બહાર નીકળે છે તો તેમાં સત્ય શું? કિરણોદ્વારા વિદ્વાનના આત્માની ગતિ છે કે નહીં?

સિ. ૦—હા. જેમ હૃદયસ્થ ભગવાનની કૃપાથી વિદ્વાનની ગતિ ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા હોય છે તેમ પણ તેની જ ગતિ છે. તેથી તે બાબતમાં કોઈપણ સંશય કરવાની જરૂર નથી. સૂત્ર ૧૮

(સાર) વિદ્વાનનો આત્મા રક્તિદ્વારા પણ ભગવાનની કૃપાથી નિર્ગમન કરે છે.

અધિકરણ ૭મું

સૂત્ર. ૧૯. પ્ર૦—વિદ્વાનના આત્માના નિષ્ક્રમણમાં જેમ હૃદયની ૧૦૧ મી નાડીદ્વારા અગર કિરણોદ્ધાર બહાર નીકળે છે એમ જે મર્યાદા કરી તેવી તેના કાવમાં મર્યાદા છે કે નહિ. અર્થાત્ શ્રુતિમાં બે પ્રકારના માર્ગો કહ્યા છે. એકનું નામ અર્ચિમાર્ગ અને બીજાનું નામ ધૂમમાર્ગ. અર્ચિમાર્ગથી પ્રયાણ કરનારનો આત્મા પ્રથમ દિવસના તેજમાં ભળે છે. ત્યાંથી શુક્રપક્ષમાં, ત્યારપછી ઉત્તરાયણમાં, પછી સંવત્સરમાં ભળે છે વગેરે. ધૂમમાર્ગવાળાનો આત્મા રાત્રિમાં ચંદ્રને કૃષ્ણપક્ષમાં પ્રવેશ કરીને દક્ષિણાયનદ્વારા સંવત્સરમાં ભળે છે. તો આ બેમાંથી અમુક જ માર્ગે વિદ્વાનનો આત્મા પ્રયાણ કરે એવો કોઈપણ નિયમ તમારા જેવામાં આવ્યો છે? રાત્રિના કાલમાં તે આત્મા પ્રયાણ કરે છે કે નહિ?

સિ૦—નિર્ગમનમાં રચાનપરત્વે શ્રુતિ જેવામાં આવતી નથી એવો કોઈપણ નિયમ નથી કે અમુક કાલમાં જ તેના આત્માનું પ્રયાણ થવું જોઈએ. તે પ્રયાણ જેમ દિવસે હોય તેમ રાત્રે પણ હોઈ શકે, અહિંઆ કાલ કોઈપણ રીતે બાધક નથી. રાત્રે પ્રયાણ થવા છતાં પણ આદિત્યદ્વારા ગમનમાં વિદ્વાનના આત્માને હરકત નહતી નથી,

પ્ર૦—સાચી?

સિ૦—કારણ કે વિદ્વાનના પ્રયાણમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ હેતુ છે. તે અનુગ્રહ તેની વિદ્યાને લીધે અથવા તેના સંન્યાસ અગર ધ્યાનને લીધે છે. આ વિદ્યા, સંન્યાસ તથા ધ્યાન ન્યાસીધી દેહ હોય ત્યાંસુધી અવશ્ય હોય છે. તેથી દેહ રાત્રે પડે તો પણ તે કાલમાં વિદ્યા, સંન્યાસ, ધ્યાન વગેરે હોય છે. આથી આ વિદ્યાદિના બળથી ભગવાનનો અનુગ્રહ અહિંઆ હોવાથી આ સમયે પણ તેના પ્રયાણમાં કંઈ પણ અડચણ કરતું નથી. આથી કાલકૃત કોઈપણ મર્યાદા અહિંઆ નથી. ૧૯

જેમ રાત્રિએ પ્રયાણ કરનારના માર્ગમાં મુક્તિનું પ્રતિજ્ઞા નથી તેમ દક્ષિણાયનના માર્ગે પ્રયાણ કરનારને પણ મુક્તિનું પ્રતિજ્ઞા નથી. અર્થાત્ રાત્રે અગર દક્ષિણાયનના માર્ગે પણ વિદ્વાનના આત્મા ગતિ કરી શકે છે, અને તેની ગતિમાં કસાનો પ્રતિજ્ઞા નથી.

પ્ર૦—પણ ભ. ગી. ૮-૨૪-૨૫ માં બ્રહ્મવેતાની ગતિ અર્ચિમાર્ગદ્વારા થાય ■ એમ લખ્યું છે. અર્થાત્ અર્ચિ, દિવસ, શુક્રપક્ષ, વૈશાખ અને ઉત્તરમણમાં પ્રયાણ કરનારા બ્રહ્મવેતાઓ બ્રહ્મ લોકમાં ભળે છે એમ જે કહ્યું છે તેનું કેમ? આ શ્લોક ઉપરથી તો ૨૫૯જ નજાય છે કે વિદ્વાનની ગતિમાં પણ કાલકૃત વિશેષ છે. અર્થાત્ તે અમુક કાળે જ પ્રયાણ કરેલા જોઈએ, અને જો તે કાળે પ્રયાણ ન કરે તો તે મુક્તિ પામતો નથી. ઉપર આપેલા ભગવદ્ગીતાના પ્રવાણથી તો તેણે દિવસે અને ઉત્તરાયણના કાળમાં પ્રયાણ કરતું જોઈએ એમ સમજાય છે. અર્થાત્ રાત્રિ તથા દક્ષિણાયનના કાળોને નિષેધ કર્યો છે અને તેમજ તો રાત્રિ તથા દક્ષિણાયનના કાળે વિદ્વાનના આત્માને મુક્તિમાં પ્રતિજ્ઞા નાખતો નથી એમ કહ્યો છે તો આ વિષે સ્પષ્ટ હકીકત શી માનવી?

સિ૦—તમે ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ જે આપ્યું છે તે પ્રમાણ સત્ય છે. તેથી તે પ્રમાણનો અમારા મન સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ ઉત્પન્ન થતો નથી. કારણ કે આ જે કહ્યું છે તે યોગીને હૃદયીને છે. જ્યારે અમે જે કહીએ છીએ તે વિદ્વાનને માટે છે વિદ્વાન-જાતીની ક્રમમુક્તિ અને યોગીની ક્રમ-મુક્તિમાં આટલો ફરક છે કે યોગીને માટે કાલકૃત વિશેષ છે. તેનું પ્રમાણ દિવસના મમયમાં તથા ઉત્તરમણમાં જ થવું જોઈએ. જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગીના આત્માના પ્રવાણમાં કાલકૃત કોઈ પણ વિશેષ નથી. ગમે તે કાળે તેનો આત્મા પ્રયાણ કરે તો પણ તેની મુક્તિમાં અવરોધ હોતો નથી. માટે અમારા કથનનો ભ. ગીતાના પ્રવાણ સાથે કોઈપણ વિરોધ નથી. યોગ તથા સાંખ્ય એ રમાઈ દહેવાય છે, અને જ્ઞાની

એ શ્રોત કહેવાય છે. જ્ઞાનીનું જ્ઞાન સિવાય બીજું સાધન હોતું નથી. આથી દેવધાન અને પિતૃયાણના માર્ગ જે રમાર્ત (રમૃતિમાં જણાવેલા) છે તે જ્ઞાનીને માટે નથી.

(સાર) આ છેલ્લા અધિકરણમાં જ્ઞાનમાર્ગીયના આત્માના પ્રયાણમાં કાલકૃત મર્યાદા છે કે કેમ તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વપક્ષી શકા કરે છે કે જ્ઞાનમાર્ગીયને આત્મા રાત્રે અગર દક્ષિણાયનમાં પ્રયાણ કરે તો તેની મુક્તિમાં પ્રતિબંધ પડે કે નહિ? તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી જણાવે છે કે અહિંયાં કાલકૃત કોષપણ મર્યાદા નથી. ગમે તે સમયે તેના આત્માનું ઉત્ક્રમણ હોઈ શકે છે. રાત્રે અગર દક્ષિણાયનમાં પણ હોઈ શકે છે, કારણ કે જ્ઞાનીના ઉત્ક્રમણમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ એ મુખ્ય છે. આ અનુગ્રહનો આધાર તેની વિદ્યા, સંન્યાસ અગર ધ્યાન ઉપર આધાર રાખે છે. આ વિદ્યા, વગેરે તો જ્ઞાન સુધી દેહ હોય ત્યાં સુધી આવશ્યક છે આથી ઉત્ક્રમણ દાસે પણ તે હોવાથી ભગવાનનો અનુગ્રહ પણ ત્યાં હોય છે. અને જ્ઞાન ભગવાનનો અનુગ્રહ હોય ત્યાં મુક્તિનું પ્રતિબંધક હોઈ શકે નહિ. આથીજ કાલકૃત કોષ પણ મર્યાદા નથી. ફરીથી શકા કરાય છે કે ભગવાનના ૯-૨૪-૨૫ ના શ્લોકોમાં ક્ષમ્યવેતાનું પ્રમાણ અર્થિમર્ગિ થતું જોઈએ તેમ કહ્યું. આથી તો દિવસ, શુક્રવત્સ, ઉત્તરાયણ એજ તેના માટેનો નિયત સમયો કાળ છે તો તેનો વિરોધ નહિ આવે? આનો ઉત્તર સિદ્ધાન્તી આપે છે કે ભગી, તું વચન યોગીને માટે કહેલું છે. યોગીના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત મર્યાદા છે પણ વિદ્યાનના માટે નથી.

દાંચણ.

અધિ. ૧

પુષ્ટિમાર્ગીયની સઘોમુક્તિનો પ્રકાર.

- સૂત્ર. ૧ ભગવાનના દર્શનથી તથા ભેદ વગેરેના શબ્દથી વાણીનો મનમાં પ્રવેશ.
 - ૨ વાણી પછી તમામ ઇન્દ્રિયોનો મનમાં પ્રવેશ
 - ૩ ઇન્દ્રિયયુક્ત મનનો પ્રાણમા પ્રવેશ.
 - ૪ ઇન્દ્રિયયુક્ત મનસહિત પ્રાણનો ભગવાનમાં પ્રવેશ અર્થાત્ ભગવત્કીયામાં સ્વરૂપાનંદના અનુભવમાં પ્રવેશ.
- અધિ. ૨ મર્યાદામાર્ગીયની મુક્તિનો પ્રકાર.

- ૫ પ્રાણાદિનો જ્ઞેયમાં લય.
- ૬ મર્યાદામાર્ગીમાં જ્ઞાન તથા ભક્તિ ઉભયની આવશ્યકતા.

અધિ. ૩

પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિચાર.

- ૭ મર્યાદામા જનમથી મોક્ષ સુધી સાધનની અવેશ્ણા. પુષ્ટિમાં સાધન રાહિત્ય.
- ૮ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષની સંસારતુલ્યતા.
- ૯ પુષ્ટિમાર્ગીય તરવની સફળતા તથા દુર્લભતા.
- ૧૦ પુષ્ટિમાર્ગીયના સ્વરૂપાનંદના અનુભવમાં ઐશ્વર્યોદિભાવનો નાશ. અને તેથી ચિત્તનાં વિગ્નત્વ, અસ્વાસ્થ્યાદિ તથા ઉપદેશભાવ.
- ૧૧ તેને વિગ્નતાપરૂપી દુઃખનો અનુભવ. વિરહતાપની આનંદ સ્વરૂપની ધર્મમયતા.
- ૧૨ પુષ્ટિભક્તના શારીરિક દુઃખોનો નિષેધ પણ વિરહતાપની આવશ્યકતા.
- ૧૩ “વિરહતાપનો અનુભવ અને તેની ભગવત્સ્વરૂપના પ્રાક-

	દયથી નિરૂપિત" આ અર્થની			બનારે બીજાનું બીજી નારીથી.
	શ્રુતિથી સ્પષ્ટતા.	અધિ. ૬	૧૮	રશ્મિદ્વારા જ્ઞાનમાર્ગીયનું
૧૪	ઉપરના અર્થમાં રમ્પતિયું			ઉત્ક્રમણ.
	પ્રામાણ્ય.	અધિ. ૭	૧૯	રાત્રિમાં પણ પ્રયાણ
૧૫	ભગવત્સ્વરૂપના પ્રકટ અનુ-			કરનાર જ્ઞાનમાર્ગીયની
	ભવમાં શ્રુતિયું પ્રામાણ્ય.			શ્રુતિમાં અપ્રતિબંધકતા
અધિ. ૪	૧૬ પુષ્ટિભક્તનો નિત્યલી-		૨૦	દશિણાવનમા પ્રયાણ કરના-
	લામાં પ્રવેશ, ત્યાંથી			રની પણ શ્રુતિમાં અપ્રતિ-
	અવિરોધતા.			બંધકતા.
અધિ. ૫	જ્ઞાનમાર્ગીયના ઉત્ક્રમણનો		૨૧	ભ. ગી. ૮-૨૪માં જહેનો
	પ્રકટિ.			અર્થિમાં અને તેથી જાણી
૧૭	પ્રકાશિત હૃદયની નારીદ્વારા			વેશ કાલકૃત મર્યાદાની છાની-
	ઉત્ક્રમણ. પણ જ્ઞાનમાર્ગીયનું			માં અનાવરણકતા.
	ઉત્ક્રમણ ૧૦૧મી નારીથી			

✓ આ પાઠમાં ફક્ત સાત અધિકરણો છે. તેમાં અધિ. ૧. અને ૩નો વિષય પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ છે. અધિ. ૨નો વિષય મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ છે. અધિ. ૫-૬ અને ૭નો વિષય જ્ઞાનમાર્ગીય શ્રુતિ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય અને મર્યાદામાર્ગીયની સઘોમુક્તિ છે. જ્યેષ્ઠ તે જન્મે શ્રુતિમાં ફેર છે. મર્યાદામાર્ગીય મોક્ષ એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામવું તે, અને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે રસાત્મક ભગવાનના સ્વરૂપાનંદના અનુભવ માટે હીસામાં પ્રવેશ. અર્થાત્ ભગવાન સાથે રમણદ્વારા મનોરથોની પૂર્તિ. પુષ્ટિમાર્ગીયના વાગ્દાનો લય ભગવાનેમાં થાય છે. અને મર્યાદામાર્ગીયના વાગ્દાનો લય જૂતોમાં થાય છે. આ પ્રમાણે સઘોમુક્તિના પ્રકારમાં પણ આ જન્મે માર્ગોમાં ફેર છે. જ્ઞાનમાર્ગીય એ કમ શ્રુતિનો અધિકારી છે, તેનું 'ઉત્ક્રમણ' હૃદયદ્વારની ૧૦૧મી નારીદ્વારા અગર રશ્મિ-કિરણદ્વારા થાય છે. તેના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ નથી. યોગિઓના ઉત્ક્રમણમાં કાલકૃત વિશેષ છે. અધિ. ૧થી તે ૪મુધી સઘોમુક્તિનો વિશ્લેષ થયો છે અને અધિ. ૫-૬ અને ૭માં કમ શ્રુતિ બતાવાયો છે.

અર્ચિરાદિના તત્પ્રથિતેઃ ॥ ૪-૩-૨ ॥

અર્ચિરાદિમાર્ગથી જ્ઞાનીનોજ ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી

૨ જ્ઞાનમાર્ગીયની માફકજ મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનું ગમન અર્ચિરાદિ માર્ગથી જ છે કે તેને એકદમ મુક્તિ મળે છે એવો સ્થય છે. ત્યાં જેમ જ્ઞાનીની ગાબતમા નિયમનો અભાવ છે તેમ અહિં આં પણ છે એમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. 'અર્ચિરાદિમાર્ગથી તે જ્ઞાનમાર્ગીયનો જ ઉત્કર્ષ કહેલો છે તેથી તેજ તે માર્ગે જાય છે' ભક્ત પણ જાય છે એમ નહિ એવો અર્થ છે તોપણ 'પચાગ્નિવિદ્યાના પ્રકરણમાં' "તેને જે આ પ્રમાણે જાણે છે, અને જે અરણ્યમાં શ્રદ્ધા અને તપની ઉપાસના કરે છે તે અર્ચિને મેળવે છે અર્ચિમાંથી દિવસના લોકમાં જાય છે. ત્યાંથી તે શુક્લપક્ષમાં, ત્યાંથી છ માસના લોકને વિષે જાય છે જે સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણની અદર હોય છે. " (છાં. ૫-૧-૧) આ ઉપક્રમમાં 'ભક્ત સિવાયનાઓને જ અધિકારી કરીને તે પ્રમાણે ગતિ કહી છે.' ૧૦ 'સ્મૃતિમાં' પણ "અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુક્લપક્ષ...(ભ. ગી. ૮-૨૪) એમા 'અહ્ય-વેત્તા પુરુષો' એમ જે કહ્યું છે તે વચનથી જ્ઞાનમાર્ગીયનો જ તે માર્ગ છે એમ કહે છે.

અધિ. ૧ સુત્ર ૧—(૧) આ અધ્યાયના બીજા પાદમા પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીયને સઘોમુક્તિ કેવી રીતે મળે છે તે જણાવ્યું હતું ત્યાર પછી મર્યાદામાર્ગીયની સઘોમુક્તિનો પ્રદાર સ્થો હતો તેમજ પછીથી ક્રમ મુક્તિમા કેવી રીતે તેનું નિર્ગમન વગેરે થાય છે તે કહ્યું હતું આ ત્રીજા પાદમા નિર્ગમન પામેવાને માટે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ દર્શાવે, તે બ્રહ્મલોકમા કેવી રીતે જાય છે, તથા બ્રહ્મલોક એટલે શું? વગેરેનું નિરૂપણ કરવામા આવે છે (૨) અધિકરણની શરૂઆત કરવામા પ્રથમ શબ્દ દેખાડે છે. શક્ય એ છે કે જેમ પાછળ કયું કે જ્ઞાનમાર્ગવાળો અર્ચિરાદિ માર્ગે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત પ્રયાણ કરે છે તે પ્રમાણેજ મર્યાદામાર્ગના ભક્તનું પ્રયાણ હશે કે કેમ? અર્થાત્ તેને જે મુક્તિ મળે છે તે ક્રમ મુક્તિ છે કે પછી સઘોમુક્તિ એટલે તાત્કાલિક મોક્ષ મળે છે? મર્યાદામાર્ગીય ભક્તના મોક્ષમા વિશ્વરૂપ છે કે નહિ? (૩) માધન વગેરે નિયમનો અભાવ (૪) પૂર્વપક્ષી જે એમ કહેતા હોય કે જેમ જ્ઞાનીને સાધનાનો નિયમ નથી તેમ મર્યાદામાર્ગીયને નથી આથી જ્ઞાનીની જેમ અર્ચિરાદિથી ગતિ છે તેજ પ્રમાણે મર્યાદામાર્ગીયની હોવા જોઈએ (૫) જ્ઞાનમાર્ગવાળો જ અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રયાણ કરે છે મર્યાદામાર્ગીય નહિ. (૬) જ્ઞાનમાર્ગીય (૭) મર્યાદામાર્ગીય તે માર્ગે જતા નથી (૮) આ પ્રગ્ણુ જાહેરગોપનિપદમા છે આ વિદ્યાનો ઉપદેશ સ્વેતકેતુ તથા તેના પિતાને પચાન દેશના રાજા જૈત્રલના પુત્ર પ્રસાદે આપેલા હતો તેમા સ્વર્ગ, પર્વત, પૃથ્વી, પુરય, અને યોગિત એમ પાચ અગ્નિની વિદ્યાનો ઉપદેશ કરેલો છે પછીથી જીવના જન્મ અને નાશ જણાવીને જૂદા જૂદા અધિકારીઓના ત્રણ માર્ગો કહ્યા છે. એ ત્રણ માર્ગોમા એક અર્ચિમાર્ગ છે જે માર્ગ જ્ઞાનીને માટે છે એમ ત્યાં કહેલું છે (૯) ઉપરના ત્રણ માર્ગોમા જે વર્ણુન આપ્યું છે તેમા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી તે સિવાયનાઓનો કર્યો છે. (૧૦) પ્રથમ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપીને હવે સ્મૃતિ કહેતા ભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ આપે છે અને જણાવે છે કે અર્ચિરાદિ માર્ગે જ્ઞાનમાર્ગીયનીજ ગતિ છે. મર્યાદામાર્ગીય ભક્તની નહિ (૧૧) શ્રુતિ અને સ્મૃતિમા તો અર્ચિ વગેરે સિવાયના બહુ, મુક્તના માર્ગો કહેતા છે તો પછી શા માટે સ્વપ્રકાર અર્ચિમાર્ગ વગેરેનો જ આદર કરે છે એની કાંઈને શક્ય થાય તો કહે છે તે માર્ગોમા બેદ છે કે નહિ? તેનો વિચાર અર્થિધ્યા

હરે આ વિચારાય છે. સામોપનિષત્તમાં ^{૧૨}કહેવાય છે કે જે આ હૃદયની નાડીઓ છે તે પિંગલ (ભુરા) વર્ણવાળા સૂક્ષ્મથી ભરપૂર છે. તેમાંની કેટલીક શુક્લ વર્ણની, કેટલીક પીતલવર્ણની તથા કેટલીક લોહિત અને રસવડે પૂર્ણ છે. ખરેખર સૂર્ય પિંગલ, નીલ, પીત તથા રક્ત વર્ણવાળા છે. “(છાં. ૯-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને આદિત્યરૂપ પિંગલની નાડીઓ-રશ્મિઓને એમ કહીને છાં. ૮-૬-૫માં આગળ કહે છે. “જ્યારે આ શરીરમાંથી તે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિઓ સાથેજ ઉંચે આક્રમણ કરે છે.” નાડીરૂપી રશ્મિના સંબન્ધથી એક ^{૧૩}પરલોકગતિ સંભાળાય છે. અને અર્ચિ વગેરે ^{૧૪}બીજી છે. તે તેઓ અર્ચિને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાંથી દિવસના લોકમાં જાય છે,” (છાં. ૫-૧૦-૧) વગેરે શ્રુતિથી કહેલી છે. વળી “તે આ દેવચાનના માર્ગને પ્રાપ્ત થઈને અગ્નિલોકમાં ગતિ કરે છે.” (કૌ. ૧-૩) એમ ^{૧૫}બીજી છે. તેમજ “તે પુરુષ આ લોકમાંથી પ્રયાણ કરે છે ત્યારે વાયુલોકમાં જાય છે” (મૃ. ૫-૧) એ ^{૧૬}પણ જૂદી છે. “સૂર્યદ્વારથી તે રજવગર ગતિ કરે છે.” (મું. ૧-૨-૧૩) તે પણ ^{૧૭}બીજી છે. ^{૧૮}આમ અનેક માર્ગો હોવાથી અર્ચિરાહિની જ ઉક્ત કેમ હોઈ શકે? ^{૧૯}ત્યાં સઘળા પારિભાષિક અર્થમાં છે તથા તે તમામ અર્ચિરાહિરૂપે છે. માટેજ “આ જાને માર્ગોમાંથી કયા માર્ગથી” (છાં. ૫-૧૦-૮) માં જાને માર્ગોથી ભ્રષ્ટ થયેલાઓનું અતિક્રષ્ટ “તું ઉત્પન્નથા તથા મરીજ” એમ તૃતીય સ્થાનથી જણાવ્યું છે. એ પ્રમાણે કહ્યું છે. નહિતો અનેક માર્ગો કહેલા છતાં જાને ત્રીજું સ્થાન ને કહ્યું તે કહેત નહિ. માટે પ્રકરણના છેદથી સિન્ન ઉપાસના વિષે તે છે અને તેના અંગરૂપ નહિ હોવાથી એક બીજાની અપેક્ષા નથી. આ બધા પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરાવનારા સિન્ન માર્ગોજ છે એમ માનવું જોઈએ.

કરાય છે. (૧૨) જૂદી જૂદી વિદ્યાઓ ત્યાં કહેલી છે. તેથી ત્યાં ગતિના બેદ છે. (૧૩) દહર વિદ્યામાં આ ગતિ કહેલી છે. છાંદોગોપનિષત્તના આઠમા પ્રપાઠકમાં બ્રહ્મા અને ઇન્દ્ર વિરાચનના સંવાદ છે. ત્યાં દહરને બ્રહ્મ તરીકે વર્ણવેલ છે. તેની ઉપાસનાનું ફળ પણ જણાવ્યું છે. આ વિદ્યાના પ્રસંગમાં એટલે એ પ્રપાઠકના છઠ્ઠા ખંડમાં નાડીઓનું વર્ણન છે. ત્યાં કહે છે કે માણસના પ્રારબ્ધ કર્મોના ક્ષય થયા પછી જ્યારે તેનું આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ થાય છે ત્યારે તે નાડીઓમાં રહેલા આદિત્યમી રશ્મિઓની સહાયતાથી ઉર્ધ્વ ગમન કરે છે. જાને વિદ્યાનું બ્રહ્મદ્વાર કહેલું છે આ રીતે દહર વિદ્યાના પ્રસંગમાં નાડીદ્વાર ઉર્ધ્વગતિ કહેલી છે. (૧૪) બીજી જગ્યાએ એટલે છાં. ૫-૧૦-૧ માં અર્ચિ વગેરે ત્રણ માર્ગનું કથન છે. ત્યાં નાડીઓનું વર્ણન નથી. અર્ચિ વગેરેના માર્ગથી જાનીની ગતિ કહેલ છે. આમ જૂદી રીતે કહેવાતું કારણ કે અહિં આ પંચામિ વિદ્યાનો પ્રસંગ છે. ઉપરની આઠ દહર વિદ્યાનો પ્રસંગ નથી. (૧૫) અહિં આ કૌટીલકિ બાલણમાં ગતિ જણાવી છે. ત્યાં માર્ગના પુનઃ ચિત્ર સ્વેતકેતુ વગેરેને બ્રહ્મ વિદ્યાના ઉપદેશ કરતાં કહે છે (૧૬) આ વર્ણન જૂદાદરવક પ્રમાણે છે. ત્યાં માણસ મરી ગયા પછી વાયુ લોકમાં જવાનું કહ્યું છે. (૧૭) સુવડકોપનિષત્તમાં મરણ પછીની જાનીની સ્થિતિ સૂર્યલોકમાં છે એમ કહેલ છે. (૧૮) આમ જૂદી જૂદી જગ્યાએ જૂદા જૂદા ગતિના માર્ગો દેવા છે, જેમકે દહર વિદ્યામાં નાડીઓ, પંચામિવિદ્યામાં, અર્ચિ આદિલોક, જૂદાદરવકમાં વાયુમાર્ગ, અને સુવડકોપનિષત્તમાં સૂર્યમાર્ગ. તો પછી અર્ચિરાહિ માર્ગને જ કેમ જણાવે છે. એવા પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે. (૧૯) શ્રુતિઓમાં દેહના બધાએ પારિભાષિક એટલે સાંકેતિક અર્થમાં છે. વાસ્તવ તે નથી. આ પ્રમાણે એક દેશી તેનું સમાધાન કરે છે (૨૦) એક દેશીના સમાધાનનું ખરડન પૂર્વપક્ષી કરે છે. એદેશીએ એમ

એમ જો હોય તો ત્યાં ૨૦ કહે છે. એ પ્રમાણે તમે કહી શકો નહિ કારણકે આ પરિ-
ભાષા તમામ સ્થળે સંલગ્નાતી નથી. માટે ૨૧ લાઘવથી અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ એકજ
માર્ગ છે એમ માનવું જોઈએ. પર્વના લેદ્યથી માર્ગમાં પણ લેદ છે એમ ૨૨ નહિ. કારણ
કે સ્વગૌરવનો પ્રસંગ છે. તેથી આમ હોય તો આ રશ્મિઓથી એવા નિશ્ચયની અનુપપત્તિ
છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે તે શ્રુતિ ફક્ત ઉત્ક્રમણ માર્ગનું નિરૂપણ કરે છે.
તો પણ ૨૪ ત્યાં ઉપક્રમમાં-જ્યારે આ શરીરમાંથી તે ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિ-
ઓથી જ ઉંચે તે આક્રમણ કરે છે. (છાં. ૮-૬-૫) એમ ૨૫ કહેવાય છે. આની આગળ
“જે આ હૃદયની નાડીઓ છે.” (છાં. ૮-૬-૧) ત્યાંથી ૨૬ ઉપક્રમ કરીને પિંગલને
આદિત્ય કહીને-“જેમ એક મોટો વિસ્તારવાળો માર્ગ બંને ગામો તરફ આ બાણુઓ
તથા પેલી બાણુઓ બાય છે તેમ તે આદિત્યની રશ્મિઓ ઉભયલોક તરફ આ બાણુઓ
અને પેલી બાણુઓ બાય છે. તે રશ્મિઓ આ આદિત્યમાંથી વિસ્તારને પામે છે. અને
તે નાડીઓ વિષે પ્રવેશ કરે છે. ત્યાંથી તેઓ વિસ્તારને પામે છે તથા ફરી આદિત્ય
વિષે પ્રવેશ કરે છે” (છાં. ૮-૬-૨) ત્યાંસુધીના વાક્યથી નાડીઓમાં રશ્મિના પ્રચારને
જણાવીને પછી આગળ કહે છે “જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ રશ્મિઓ
સહિત ઉત્ક્રમણ કરે છે” અને અન્તમાં ઉપસંહાર કરે છે કે “આ હૃદયની ૧૦૧ નાડીઓ
છે. તેમાંની એક માથા તરફ બાય છે. તેનાથી ઉર્ધ્વ ગતિ કરતાં મોક્ષને મેળવે છે. અન્ય
નાડીઓ જૂદાં જૂદાં સ્થાનો તરફ ગતિ કરે છે.” (છાં. ૮-૬-૬) આમ ઉપક્રમ અને
ઉપસંહારથી ફક્ત ૨૭ ઉત્ક્રમણના માર્ગનું જ નિરૂપણ કર્યું છે. બાકીને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગનું
નહિ. માટે તેથી તેની ૨૮ અનુપપત્તિનો પરિહાર અર્થે ૨૯ વગરનો છે.

(શંકા)—૩૦ અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ બે એક માર્ગ હોય તો તેનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ
કવચિત્ કરતી નથી એમ શાથી? ૩૧ ઉપસંહારથી “પ્રાપ્ત થશે” એવા તાત્પર્યથી તેમ છે.
એવું બે કહેતા હો તો અન્ય શાખાને નહિ બાણુનારને તેની ૩૨ અસંભાવના હોવાથી તેની

કથું હતું કે જૂદાજૂદા પ્રકારે શ્રુતિઓમાં જણાવેલી ગતિઓ પારિભાષિક કહેતાં સાંકેતિક અર્થમાં હતી
વસ્તુતઃ તે વાસ્તવ નથી. ખરી રીતે તો તે અર્થિરાધિમાર્ગ જ ત્યાં છે. આનું અવગત એકદેશી અર્થમાં
કરે છે; તે કહે છે કે તમે કહેો છો તેમ આદિ આ સાંકેતિક અર્થ નથી. (૨૧) પર્વનું ગાન કરાવનાર
શિંગ હોવાથી એક માર્ગનો સ્વીકાર કરવામાં લાઘવ છે તેથી. (૨૨) અનેક પર્વો હોવાથી એમ સમજ-
વાનું નથી કે જૂદાજૂદા માર્ગો છે. પણ તે અનેક પર્વોથી વિશિષ્ટ એક જ માર્ગ છે. (૨૩) જૂદાજૂદા
માર્ગો હોય તો પછી જૂદીજૂદી રીતે કાર્ય અને કારણના લાવનો અંગીકાર કરવાથી ગૌરવ આવે.
અર્થાત્ જૂદાજૂદા માર્ગો હોય તો તેમાંના કેટલાક નજીકના અને કેટલાક દૂરના હોઈ શકે. આથી નજીકના
માર્ગનો ત્યાગ કરવામાં દૂરના માર્ગનું અલ્પ કરવું જોઈએ; એવી ઉપપત્તિની કલ્પના છે. આમ ત્યાં
ગૌરવ છે એવો અર્થ છે. (૨૪) રશ્મિવાક્યમાં (૨૫) શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કહેવાય છે એવો અર્થ છે.
(૨૬) ઉત્ક્રમણમાર્ગમાં શરૂઆતમાં (ઉપક્રમમાં) ઉક્ત ઉત્ક્રમણ જ કહેલ છે તેથી મુક્તિમાર્ગના દ્યન
તરફ દિશામીનતા દેખાડેલી છે. (૨૭) અનુમુક્તિ જણાવી છે. ઉપક્રમમાં જેમ ઉત્ક્રમણમાર્ગ છે તેમ
ઉપસંહારમાં પણ છે તેમ કહે છે. (૨૮) બાકીને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગની અનુપપત્તિનો પરિહાર છે,
(૨૯) કારણ કે આ શ્રુતિમાં બાકીને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગનું નિરૂપણ કર્યું નથી. (૩૦) એકજ માર્ગ છે

પ્રમાણે લાઘવ હોવાથી તે એકજ છે એમ માનવું જોઈએ. શ્રુતિ પોતે પ્રમાણ રૂપ છે. ^{૩૮}નેનાથી બ્યારે જે સંભળાય તેના અર્થના નિશ્ચયમાં બીજી હોય નહિ તેથી તેના વિચારમાં લાઘવ તથા ગૌરવ નથી. અને કદાચ હોય તો કહેલા ^{૩૯}બાધકોથી ઉપસંહારને અવકાશ રહે નહિ. અને વળી પ્રણવેતાની ક્રમસુક્તિમાં જવાના આ માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. તે તે લોકમાં તેના આનન્દનો અનુભવ આવશ્યક છે. ^{૪૦}તેમજ ઉપાસનાના સ્વેદથી ફલસ્વેદ આવશ્યક હોવાથી માર્ગસ્વેદ પણ તે પ્રમાણે છે. તેથી તમામમાં ^{૪૧}એકરૂપ ફલનો જણાવનાર ઉપસંહાર યોગ્ય નથી. વળી ઉપાસનામાં તથા ^{૪૨}કર્મમાં ^{૪૩}ઉપસંહાર સંમત છે. માર્ગ તો બીજા રૂપવાળો નથી, માટે જે ઉપાસકનું જે માર્ગથી ગમન છે તે માર્ગનો ઉપદેશ આપવામાં આવે છે તેથી ઉપસંહાર યોગ્ય ^{૪૪}નથી. તે અવિધેય હોવાથી પણ ^{૪૫}તેમ છે. આ જેમ તેમ આગળ ^{૪૬}પ્ર. સૂ. ૩-૩-૫ માં નિરૂપાયું છે. આમ હોવાથી અર્ચિઃ શબ્દથી અર્ચિઃથી ઉપલક્ષિત માર્ગ કહેવાય છે. “આદિ” શબ્દથી બીજા બધા માર્ગો સમજાય છે. તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી. એમ કહેતા હોતો. અમે ^{૪૭}કહીએ છીએ. “અર્ચિરાદિભ્યઃ” એમ કહેત. તમારી રીતિ જે અભિપ્રેત હોય તો તેથી આમ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. અર્ચિઃવગેરેથી એમ ^{૪૮}એક વચનની અન્યથા અનુપપત્તિથી માર્ગ એક છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. એમ હોય તો શ્રુતિઓમાં જેટલા પર્વો કહ્યા છે તે બધા એકજ અર્ચિઃવગેરે માર્ગમાં હોવા છતાં જે ઉપાસકનો જેટલો પર્વનો ભોગ થનાર હોય તેના તરફ તેટલા પર્વની ઉક્તિ છે. જેમને તેમાંના જેટલાનો તે ભોગ થનાર નથી તેની તરફ તે ઉક્તિ નથી, કારણ કે તેના ભોગનો અભાવ છે તેથી કંઈપણ

અનેક હોય તો પણ (૩૮) જે શાખાનું અધ્યયન કરે છે તેનાથી (૩૯) અધ્યયન વિધિમાં માત્ર પોતાની શાખાનું જ અધ્યયન કહેલું છે તેનું અધ્યયન કરનારના સકલ શાસ્ત્રના અર્થની પતિ તે અધ્યયનથી જ થાય છે અને તેથી અન્ય શાખામાં કહેલા પર્વોના કથનની અનુપપત્તિ છે આ પ્રકારના બાધકો (૪૦) પારકાની કહેલી દલીલનું દ્વયજ્ઞ દેખાડીને સ્વ મતમાં અન્ય યુક્તિ કહે છે (૪૧) જેની ઉપાસના તેનું ફલ જૂદી જૂદી ઉપાસનામાં ફલ પણ જૂદું હોય છે. તેથી તમામ ઉપાસનાનું એક ફલ હોય છે એમ કહી શકાય નહિ. (૪૨) ઉપાસના અને કર્મની બાબતમાં ઉપસંહાર મળતો આવે છે. માટે ઉપાસકને જે માર્ગથી ફળ મળે તેનો ઉપદેશ છે તેથી લાં કરેલો ઉપમહાગ તમામને માટે નથી. તે ઉપાસકને માટેનો જ છે. (૪૩) ઉપસંહાર કરેલો અશક્ય હોવાથી (૪૪) યુક્ત નથી. (૪૫) પ્ર. સૂ. ૩-૩-૫માં ઉપસંહારોર્થમિદ્વિધિચોપવત્તમાન ચ એતું મૂત છે. લાં કહે છે કે જેમ અર્ચિહોત્રાદિ તમામને સમાન છે. છતાં જેને શાખાનાઓ માટે જે રીતે કહેલી છે તે પ્રમાણે તેમણે જ કરવા જોઈએ, બીજાઓએ નહિ. તેજ પ્રમાણે જે જે પર્વથી વિશિષ્ટ યુક્તિનો માર્ગ જે જે શાખામાં કહેલો હોય તે માર્ગથીજ તે માર્ગવાળાની ગતિ છે. તેથીજ તેની સકલ શાસ્ત્રના અર્થની કામના પૂર્ણ થાય છે માટે જૂદીજૂદી શાખામાં પ્રત્યેક શાખાના અધિકારી પરત્વે તે તે માર્ગનું કથન કર્યું છે તેથી ઉપસંહારની શંકા કરવી તે વ્યાજ્ઞી નથી. (૪૬) હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે. અર્દિઆં લાવ આ છે. એક માર્ગે એનેક ગામ તરફ જવાનું હોય પણ તે માર્ગે યમને જનારામાં કોઈ અમુક ગામમાં આશ્રય લેશે. તો કોઈ બીજા ગામમાં તેજ પ્રમાણે અર્દિઆં સમજવાનું છે (૪૭) અર્દિઆં મૂતમાં અર્ચિરાદિજ એમ શબ્દ છે. અર્ચિરાદિભ્યઃ” એમનહિ. અર્થાત્ તૃતીયા વિશક્તિના બદ્ધવચનને બદલે તૃતીયાના એક વચનનો પ્રયોગ છે આથી સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પર્વપટ્ટી કહે છે તેમ અનેક માર્ગો કલા નથી. પણ એકજ માર્ગ છે. જે બદ્ધવચનનો પ્રયોગ

૪૮આયુક્ત નથી.

શંકા—તમે પણ નહિ કહેતા પર્વેની ત્યાં સ્થિતિ કહેતાં ઉપસંહાર જ પ્રાપ્ત તરીકે કહ્યો છે.

ઉત્તર—હા, એમ હોઈ શકે પણ જો તેજ ગન્તાના ભોગને માટે તે પણ પર્વ ત્યાં કહેવાય તો પણ તે પ્રમાણે નથી. પણ એકવચનને અનુસાર માર્ગના એકવચનો નિશ્ચય થતાં જેના પ્રતિ જે પર્વ કહેવાય છે તે ત્યાં ઉંચા કબૂકથી (સ્પષ્ટતાથી) કહેલ છે તેથી ઉપસંહારની અપેક્ષા નથી. આગળ અન્યત્ર કહેલાં પર્વોનાં ઉક્ત સ્થળમાં સંનિવેશની ઉક્તિ પણ મુત્રકારને અભિગત એકજ માર્ગ છે એમ જણાય છે. શ્રુતિમાં સર્વત્ર પૂર્વેના પરામર્શ છે તેથી પણ.

વાયુસન્દાદવિશેષાવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૪-૩-૨ ॥

સંવત્સર પછી વાયુ લોક તરફ જાય છે, કારણ કે અવિશેષ અને વિશેષ છે તેથી.

છાન્દોગ્યમાં વાયુ કહેલ નથી. કોપીતકિ શ્રુતિમાં તો “તે આ દેવધાન માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને અગ્નિલોકમાં ગતિ કરે છે. તે વાયુલોકમાં, તે વરુણલોકમાં, તે ઈન્દ્રલોકમાં તે પ્રજાપતિના લોકમાં, તે બ્રહ્માલોકમાં” (કે. ૧-૩) એમ વાયુ વગેરે સંભળાય છે. ત્યાં અર્થિ:તથા અગ્નિનો અલેહ હોવાથી વિચારવા જેવું નથી. વાયુલોકમાં કયા લોકમાંથી જાય છે એથી આકાંક્ષા થાય તો કહે છે.—વર્ષમાંથી વાયુમાં “અર્ચિ:માંથી દિવસના લોકમાં, દિવસમાંથી, શુકલપક્ષ, શુકલપક્ષમાંથી, છમાસમાં, ત્યારપછી સંવત્સર, ત્યાંથી આદિત્યમાં જાય છે” (છાં. ૫-૧૦-૨) એમ અહિંઆ સંવત્સર લોકથી પર-વાયુલોકનો નિવેશ કરવો જોઈએ. વળી સંવત્સર લોકમાંથી વાયુલોકમાં જાય છે એવો

હોત નો પર્વપક્ષીના કહેવા પ્રમાણે અનેક માર્ગો હોય (૪૮) ઉપર જેમ દશાન્ત આપ્યું કે અનેક ગામ જવાનો રસ્તો એક હોય તો પણ તેની ઉપર જ્વાળા અનેક હોય છે. તે તમામ જવાના એકજ ગામમાં જતા નથી. પણ પોતાની ઈચ્છા હોય તે ગામમાં જાય છે. તેવી રીતે અહિંઆ પણ માર્ગ તો એકજ છે. અને તે માર્ગ અનેક પર્વવાળો હોય છે. કારણ કે બૃહાન્નૂદ ઉપાસકોના નૂદાનૂદા પર્વ ભોગને માટે તે એક માર્ગને અનેક પર્વવાળો કર્યો છે તેથી જે ઉપાસકને જે પર્વનો ભોગ કરવો હોય તે ત્યાં જાય છે. આથી માર્ગની એકતામાં કાષ્ઠપણ બાધા કરતા નથી. જેને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો છે તેને ત્યાં જણાવેલ છે, અને જે પર્વનો ભોગ થનાર નથી તે ત્યાં જણાવેલ નથી. ભાવાર્થ—અર્ચિગદિમાર્ગથી જ્ઞાનમાર્ગવાળાની જ ગતિ છે, મર્યાદામાર્ગવાળાની નહિ. કારણ કે છાં. ૫-૧૦-૧ માં જ્ઞાનમાર્ગવાળાનો જ ઉત્કર્ષ કહેલો છે.

સૂત્ર ૨—(૧) આ શ્રુતિમાં વાયુલોક, વરુણલોક, પ્રજાપતિલોક તથા બ્રહ્માલોક એમ બધા લોકનું કથન છે. (૨) કો. ૧-૩ વાળી શ્રુતિમાં પ્રથમ અગ્નિલોક સપ્ત છે, પણ અગ્નિ અને અર્ચિ એ બંને વચ્ચે અર્ચે હોવાથી અગ્નિલોક એટલે અર્ચિલોકજ છે. (૩) છાં. ૫-૧૦-૨ માં સવત્સર લોક પછી આદિત્યલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. પણ તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે સવત્સર પછીથી વાયુલો-

અર્થ છે. ત્યાં 'વિનિગમક કહે છે. અવિશેષ તથા વિશેષથી.

અહિઆં આ જાણવું જોઈએ. 'અગ્નિરઘ' વગેરે કર્મથી ચિત્ત શુદ્ધિ થતાં, ઉપાસનાથી જ્ઞાનનો ઉદય થતાં, ક્રમસુક્તિનો અધિકારી ખરેખર તે તે લોકમાં ગમન કરી, લોગ લોગવીને અન્તે પ્રહરને મેળવે છે. કર્મ તે અગ્નિથી સાધ્ય છે અને તે ભૂલોકમાં જ હોય છે. માટે પ્રથમ 'ત્યાંનો લોગ, પછીથી ઉપરના લોકનો લોગ કહ્યો છે.— "પૃથ્વી દીક્ષા છે. તેનાથી અગ્નિ દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો" (તે. પ્રા. ૩-૭-૭) "જેનાથી "પૃથ્વી અગ્નિગર્ભા છે." (પ્ર. સૂ. ૧-૧૩-૫) વગેરે શ્રુતિઓથી ભૂઅગ્નિ પ્રધાન છે. માટે અર્ચિનામના અગ્નિલોક તરફ પ્રથમ જાય છે.

તેમાં કર્મ અને ઉપાસના દિવસથી માંડીને સંવત્સર સુધીના કાલમાં કરવાનાં હોવાથી, ત્યાં ત્યાં જઈને તેમને લોગવે છે અને વળી સંવત્સર સુધીનાનો 'ભૂની સાથે સંબંધ હોવાથી, અલેહના કારણથી તેમની મધ્યમાં વાયુનો પ્રવેશ નથી. ભૂલોકની ઉપર અન્તરિક્ષ લોક છે. તેની ઉપર દ્યુલોક છે. વળી વાયુ અન્તરિક્ષનો અધિપતિ છે. " (તે. સં. ૩-૪-૫) એવી શ્રુતિથી તથા "સૂર્ય આકાશનો અધિપતિ છે. " (તે. સં. ૩-૪-૫) તે શ્રુતિથી તે જાનેમાં આગળ પાછળનો લેક છે. તેથી આદિત્યલોકની પ્રથમ અને કહેલી રીતિથી ભૂલોકની વચ્ચેમાં આવેલા સવત્સરની પહેલાં વાયુનો નિવેશ કરવો જોઈએ એવો અર્થ છે.

(શંકા)—'તે અર્ચિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી દિવસના લોકને' વગેરે શ્રુતિ કહેલા અર્થનો અનુવાદ કરીને ઉપાદાન કહેલી, પ્રથમ અને પછીના અવ્યવધાનનું મૂલ્યન કરે છે. તેમ કહેલાનો આદર કરવો જોઈએ નહિ. એમ જો કહેતા હોતો કહે છે કે સાચું છે. જે ઉપાસકને વાયુલોકનો લોગ નથી તેના તરફ જેની તે ઉક્તિ છે, તેનો તે લોગ કહેલી રીતિએ છે. તેથી માર્ગના ઐક્યથી કોઈપણ અનુપપત્તિ નથી. 'કેટલાકો તો કહે છે કે તેઓ દેવયાન માર્ગમાં જઈને અગ્નિલોકમાં જાય છે 'તે વાયુલોકમાં, વરુણલોકમાં' (દૈ. ૧-૩) એ શ્રુતિમાં અવિશેષથી વાયુનો ઉપદેશ છે, કારણ કે પરસ્પર પ્રથમ તેમ પાછળ જણાવનાર પદનો અલાવ છે તેથી. " જ્યારે પુરુષ આ લોકમાંથી જાય છે. ત્યારે તે વાયુલોકમાં સમીપ જાય છે. વાયુ રથચક્રના નાભિની માફક તેના ગમન માટે માર્ગ આપે છે " આ માર્ગે તે ઉર્ધ્વગમન કરે છે અને આદિત્ય તરફ જાય છે. " (પ્રા. ૫-૧૦-૧) આ શ્રુતિથી આદિત્યની પૂર્વે વાયુનો વિશેષ રીતે ઉપદેશ કરાય છે. તેથી વર્ષ અને આદિત્યની વચ્ચેમાં તેનો નિવેશ કરવો જોઈએ એમ અર્થ કહે છે. તેનો વિચાર થાય છે. જેમ તેનાથી, તે ઉર્ધ્વ આક્રમણ કરે છે તે આદિત્ય લોકમાં જાય છે, એ રીતે વિશે-

કર્માં જાય છે અને પછી આદિત્ય લોકમાં જાય છે. (૪) વિશેષ પ્રતીતિ દરાવનાર કારણ કહે છે. (૫) અગ્નિરઘ વગેરે કર્મનું પ્રયોજન ચિત્તની શ્રુતિ છે. ચિત્ત શુદ્ધિ થવા ઉપાગના વગેરેથી જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનનો ઉદય થતાં તે ક્રમસુક્તિનો અધિકારી અને છે. આનો અધિકારી ક્રમશઃ જ્ઞાનજ્ઞ લોકમાં જઈને લોગ લોગવીને પ્રહરને પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) પૃથ્વી ઉપરનો લોગ (૭) પૃથ્વીમા અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે, તેથી અગ્નિમાર્ગ કહેતાં અર્ચિર્માર્ગનો પૃથ્વી સાથે પ્રાપ્ત સબન્ધ પ્રથમ કહે છે. (૮) શંકરાચાર્ય

પનો ઉપદેશ છે એમ કહેવાય છે તેમ “તે વરુણ લોકમાં” એમ અહિંઆં પણ કહેવું શક્ય છે. “તે આદિત્યમાં આવે છે” એમ તે શબ્દનો પ્રથમ વિચાર કરેલો હોવાથી વાયુલોકમાં ગયેલો પહેલો છે તેથી તે પ્રમાણે છે એમ કહેવું ભેદથી નહિ “અગ્નિ-લોકમાં આવે છે. તે વાયુલોકમાં આવે છે. તે વરુણલોકમાં” (કાં. ૧-૩) એમ અહિંઆં પણ તુલ્ય છે તેથી. અને વળી આ પ્રમાણે અગ્નિલોક પછી વાયુલોક એમ પણ કહેવું શક્ય છે, માટે વિદ્વાનોએ^૧ આની ઉપેક્ષા કરવી ભેદથી. ^૧“વાજસનેયિએ તો કહે છે. “માસમાંથી દેવલોકમાં, દેવલોકમાંથી આદિત્ય લોકમાં” (બૃ. ૬-૨-૧૫) એમ કહે છે. ત્યાંપણ આદિત્યથી પહેલાં, અને દેવલોક પછી વાયુલોક જણાવેા ભેદથી. એક જગ્યાએ આદિત્યની પહેલાં સિદ્ધ થતાં માર્ગની એકતા છે અને અન્યત્રપણ તે પ્રમાણે ન્યાય પ્રાપ્ત છે. મૂત્રકારે તો છાંદોગ્ય શ્રુતિની અપેક્ષાએ “વર્ષ પછીથી વાયુલોકમાં” એમ કહ્યું છે. ^{૧૧}આમ હોય તો માસ પછીથી વર્ષમાં પ્રવેશ કરવો ભેદથી. “વર્ષમાંથી વાયુલોક તરફ” એ સૂત્રથી માર્ગના ભેદની ^{૧૨}આપત્તિ નથી. દેવલોકનું આદિત્ય અધિ-ષ્ઠાન હોવાથી આદિત્યમાં તેના પ્રદેશનો અભિપ્રાય રાખીને છાંદોગ્યની શ્રુતિએ તે પ્રકારે કહ્યું છે. તે પ્રમાણે બ્યાસે પણ કહ્યું છે. તેથી કોઈ અનુપપત્તિ નથી. ૨

તદિતોધિવરુણઃ સંવન્ધાત્ ॥ ૪-૩-૩ ॥

વિદ્યુત્ પછીથી ઉપર વરુણ (લોક) હોય છે. સંબન્ધથી

“આદિત્યમાંથી ચંદ્રલોકમાં, ચંદ્રલોકથી વિદ્યુતમાં” (છાં. ૪-૧૫-૫) એ શ્રુતિમાં કહેલા વિદ્યુત્ લોક પછીથી વરુણ લોકમાં પ્રવેશ કરવો ભેદથી. ત્યાંહેતુ કહે છે. સંબન્ધ-થી. વિદ્યુતનો સંબન્ધ જલની સાથે હોવાથી, અને વરુણ, ત્યાં આવેલો હોવાથી તે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૩

વરુણાશ્વાર્ધીન્દ્રપ્રજાપતી ॥ ૪-૩-૪ ॥

અને વરુણ લોક પછી ઉપર ઈન્દ્ર અને પ્રજાપતિના લોક.

વગેરે (૬) શક્યગર્ભે કહેલો અર્થ (૧૦) બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં બે વિરોધ હોય તો તેને પણ દૂર કરે છે. (૧૧) એ પ્રમાણે દેવધાનનું અવગમ્ય નિવેશન કરવાનું હોય તો (૧૨) દેવલોકનું નિવેશન બે આદિત્યની કાટિમાં હોય તો પછી સંવત્સરથી વાયુ, અને વાયુથી આદિત્ય એ પ્રમાણેનો ક્રમસિદ્ધ થાય છે તેથી માર્ગના ભેદની આપત્તિ નથી એમ જાણ છે. ભાવાર્થ—છાં. ૫-૧૦-૨ પ્રમાણે સંવત્સર પછી વાયુલોકમાં પ્રવેશ કરવો ભેદથી, કારણ કે અર્થથી તે સવત્સર સુધીના તર્કામનો જૂત સાથે સંબન્ધ હોવાથી કોઈ વિરોધ નથી તેથી તેમાં તેની ગણના કરી નથી. વાયુ અતરિક્ષનો અધિપતિ છે, અને અર્થ આકારનો. તેથી મુર્ધલોક પૂર્વે અને સંવત્સર પછી વાયુ લોકમાં પ્રવેશ કરવો ભેદથી.

સૂત્ર ૩ (૧) વિદ્યુતલોક પછી વરુણલોકનું કથન સાચી કહ્યું છે એમ શકા થાય તો કહે છે કે વિદ્યુતનો સંબન્ધ વરુણ સાથે છે, અને વરુણ એ જળના પતિ છે, તેથી વરુણલોકમાં ગતિ કહી છે. ભાવાર્થ—છાં. ૪-૧૫-૫ પ્રમાણે વિદ્યુતલોક પછીથી વરુણલોક આવે છે. માટે ત્યાં પ્રવેશ કરવો ભેદથી. કારણ કે વિદ્યુતનો જલની સાથે સંબન્ધ છે. અને વરુણનો જળના પતિ તરીકે જલ સાથે સંબન્ધ છે તેથી.

આ સ્પષ્ટ છે. અર્થિ: વગેરે પાઠમાં વિદ્યુત પત્રી તેના અમાનવ પુરુષ આમને પ્રક્ષતરક્ષ ગતિ કરાવે છે (છા. ૪-૧૫-૫) એમ કહે છે ત્યાં જે ઉપાસકની વરણ વગેરે લોકમાં ગમનની અપેક્ષા નથી તેની અપેક્ષા કરીને કહે છે એમ જાણવું જોઈએ. આર્ગની એકતાના નિયમનો અભિપ્રાય રાખીને સૂતકાર અન્યત્ર કહેલા અન્ય લોકતું પણ નિવેશન ત્યાં છે એમ કહે છે ૪

૨ આતિવાહિકાધિકરણ

આતિવાહિકાસ્તહિંગાત્ ॥ ૪-૩-૫ ॥

ભગવત્સેવકો તેમને લેધ જનાર છે કારણ કે તે વિષેનું ચિન્હ છે

વિદ્યુત પત્રી “ તેના અમાનવ પુરુષ આમને પ્રક્ષ તરફ પહોંચાડે છે ” આમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે કહેલી શ્રુતિથી ગમન કરાવનારની જ પ્રક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ નિશ્ચય કરાય છે, અને તે વિદ્યુત પત્રીથી કહેવાય છે આમ હોય તો જેનું વરણાદિલોકમાં ગમન છે તેના વચનના અભાવથી ગમન કરાવનારની અપ્રાપ્તિ હોવાથી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે કે નહિ ત્યાં વાચનિક જેટલું વચન હોવાથી તેના અભાવથી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થતી નથી એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. આ કહેલું છે જે ઉપાસકની જેટલા ફક્ ભોગ પછી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થવાની છે તેની તેટલી તે ભોગ પછી પ્રક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે. માટેજ કૌષીતકી શ્રુતિમાં લોક પછી પ્રક્ષલોક કહેવાય છે નહિ તો તેમના કરેલાં સાધનો નિષ્ફળ જશે તથા પ્રક્ષની પ્રાપ્તિના સાધનત્વના બોધ કરનાર શ્રુતિનો વિરોધ થશે. તેમજ વળી જ્યાં આતિવાહિકાની શ્રુતિ નથી ત્યાંપણ આતિવાહિકા ભગવદીયજ પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. એમ જાણવું જોઈએ, ખરી રીતે તો તેવા ઘણા છે એમ જણાવવાને “ બહુવચન ” અર્થિઆ કહ્યું છે તેમની મધ્યમાં કોઈક આવીને એકલોજ દોરે છે એમ જણાવવાને શ્રુતિમાં.

સૂત્ર ૪ (૧) વિદ્યુત પત્રી વરણ વગેરે લોકમાં પ્રવેશ દોષ તો પત્રી અર્ચિરાદિ શ્રુતિ સાથે વિરોધ આવશે માટે કહે છે (૨) આ પકિત પ્રદીપમાં પત્રીના સૂત્રની અનુસંધાન તરીકે લીધી છે ભાવાર્થ—વરણલોક પત્રીથી ઇન્દ્રલોક તથા પ્રભાવતિના લોકમાં પ્રવેશ કરનાર જોઈએ, કારણ કે મન-ધના હેતુથી જ

સૂત્ર ૫-(૧) અમાનવ પુરુષ એ ગમન કરાવનાર છે (૨) એમ વિદ્યુતલોક પછી પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષનું વચન છે તે પ્રમાણે વરણલોકમાં અથવા જો પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનારનું વચન નથી વિદ્યુત-લોકમાં ગયેવાને પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષ કહ્યો છે પણ વરણલોકમાં ગયેવાને પ્રક્ષ તરફ પ્રાપ્ત કરાવનાર પુરુષ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી (૩) સંખ્યેમાં જેટલો અર્થ જણાવેલો હોય તે વાચનિક અર્થ છે. શ્રુતિના સંખ્યે વાચતા વિદ્યુતલોક પછી અમાનવ પુરુષથી પ્રક્ષલોકની પ્રાપ્તિ કહી છે પણ વરણલોક પછી તે પ્રમાણે કંઈ નથી માટે તેમાં કહેવા અર્થ પ્રમાણે વરણલોક પછીથી પ્રક્ષલોકની પ્રાપ્તિ નથી એમ આપણે સમજવું જોઈએ એવી પૂર્વપક્ષાભાષી દલીલ છે (૪) આતિવાહિકા એટલે તેડી જનાર. વળાવા અથવા હલ ઓળંગીને આગળ ભેઈ જનારા તેના સમન્વયાળી શ્રુતિ તે આતિવાહિકા શ્રુતિ. અર્થાત્ જે શ્રુતિમાં આતિવાહિકા વિષે કહેલું છે તે (૫) ભગવદીયજ એ વળાવા તરીકે કામ કરે છે. તેજ પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (૬) આવા વળાવા એક નહિ પણ ઘણા છે, એમ જણાવવાને

એકવચન છે. ત્યાં હેતુ તેમું લિંગ છે. “તેનો અમાનવ પુરુષ” એમાં પ્રક્ષના સંબંધનું લિંગ કહેવાય છે. તેથી આ જણાવાય છે કે જેમ વિદ્યાના બલથી તે તે લોકની પ્રાપ્તિ છે. તેમજ પ્રક્ષની પ્રાપ્તિ પણ છે એમ નહિ પણ ભગવદીય પુરુષના અનુગ્રહથી જ છે એમ. અને વળી પહેલાં આવેલા લોકના અધિષ્ઠાતા દેવો, પછી પછીના લોક તરફ જે “આતિવાહિક છે તેમ પ્રક્ષપ્રાપ્તિને પ્રથમના લોકના દેવોજ પ્રક્ષને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે તેથી ‘તે’ શબ્દથી તે લોકજ કહેવાય છે એમ કહેવું બેઠવું નહિ. તેનાથી ઇતરલોકમાં તેનું અકથન જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે અહિં આં પણ તેનું કથન ન કરત. લોકના અધિષ્ઠાતા દેવોને આતિવાહિક કહેવામાં અર્થિલોકને પ્રાપ્ત કરાવનાર આતિવાહિકનો અભાવ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ બને નહિ. તેમ હોય તો “દેવયાન માર્ગનો જ ઉત્કેહ થાય. આથી જેમ વિદ્યાના બલથીજ અર્થિની પ્રાપ્તિ છે તે પ્રમાણે ૧^મ અન્યની પ્રાપ્તિ છે એમ જણાવી તે કોષ્ટકને ૧^મ અદ્વલોકની ગતિ પછીથી પ્રક્ષની પ્રાપ્તિ છે. કોષ્ટકને બહુલોક તરફ ગતિ પછી તે કહેવાય છે. તેમની ભોગભૂમિજ સમજવી બેઠવું. સઘળાના સર્વત્ર ગમનમાં દેવયાન માર્ગને કહેલી શ્રુતિનું અડધું તે વિષેનું કથન અચૂક થાય. માટે ઉપાસના લેઈથી ફક્તનો લેઈ જણાવતી શ્રુતિ તે પ્રમાણે કહે છે એમ યોગ્ય અમે બેઠવું છીએ. ૫

(શંકા)—તેમની અહિં આં પુનરાવૃત્તિ નથી વગેરે શ્રુતિઓથી દેવયાનમાર્ગને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષો પ્રક્ષના વેત્તા અવશ્ય હોવા બેઠવું. ‘તેથી સઘોસુક્તિની સંભાવનામાં તે હોય, પરમફલની પ્રાપ્તિમાં વિલમ્બ કરનાર હેતુઓ નથર તથા ક્ષુદ્ર આનન્દરૂપ હોવાથી અર્થિ શદ્ધિલોકની કામના શાથી થાય ? કારણ કે તેના હેતુ ભૂતની ઉપાસના સંભવે છે. અને વળી “અચિરાદિના તત્ત્વચિત્તે” (ખ. સૂ. ૪-૩-૧) એમાં જે એમ કહ્યું “જ્ઞાન માર્ગિયનીજ અર્થિશદ્ધિમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે ભક્તિમાર્ગિયની નહિ” તે પણ ૧^મ અનુપપન્ન છે. “જે કર્મથી; જે તપથી, જે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યથી” (ભા. ૧૧-૨૧-૨૨) એમ ઉપક્રમ કરીને “મારી ભક્તિના યોગથી મારો ભક્ત સહેલાઈથી સઘળું મેળવે છે” (ભા. ૧૧-૨૧-૩૩) ત્યાં સુધી ભગવાનના વાક્યથી ભક્તનાં પણ વેાંછના અને ફલ સંભવે છે. નહિ તો પ્રભુ કહેત નહિ. આમ હોવાથી ભક્તિના સુખનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર કામનામાં હેતુ કહેવો બેઠવું એવી આકાંક્ષામાં તેને કહે છે.

સૂત્રમાં આતિવાહિક શબ્દ બહુવચનમાં વાપર્યો છે. (૭) મૂળ શ્રુતિમાં એક વચન વાપરવાનું પ્રયોજન કહે છે. સૂત્રમાં બહુવચન વાપર્યું છે અને ભાષ્યમાં ટાકેલી શ્રુતિમાં એકવચન વાપર્યું છે તેનું કારણ શું તો કહે છે કે જોકે આવા વળાવા પણ જતા ફક્ત તેમાંના એકજ તે તે લોકમાંથી જીવને આગળ. બહુલોક તરફ લેઈ જાય છે. બધા સામરા લેઈ જતા નથી. (૮) દરેક લોકનો આતિવાહિક હોવો બેઠવું. તે ન હોય તો તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. અર્થિલોકના આતિવાહિકથીજ તે લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૯) જે આતિવાહિક ન હોય તો પછી તે માર્ગ લેઈ જનાર નહિ હોવાથી તે માર્ગજ નહિ બને અર્થત દેવયાનનું જ વર્ણન આપ્યું છે તે બોલું કરે (૧૦) જેવી રીતે અર્થિલોકની પ્રાપ્તિ આતિવાહિક છે તેવીજ રીતે અન્ય લોકની છે. (૧૧) બહુલોક સિવાયના બીજા બોધિ અદ્વલોક કહેવાય છે. તમામ લોકમાં જવાનું નથી. તેમાંના યોગ્ય લોકમાં જાય છે. અને પછી બહુલોક તરફ જાય છે. જ્યારે કેટલાકે પણ લોક પછી ત્યાં જાય છે.

‘અમયવ્યામોહાત્તત્તિદ્ધેઃ ॥ ૪-૩-૬ ॥

જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીય બન્નેને ભગવદ્કૃત વ્યામોહથી
— તેની સિદ્ધિ છે તેથી.

અહિંઆં આ બાણવું જોઈએ. દેવયાનમાર્ગ પણ ભગવાનેજ સર્જેલો છે. તેમજ વળી કહેલા હેતુઓથી ત્યાં કોઈની પણ કામનાના અભાવમાં તે સૃષ્ટિ નકામી બન્ય માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને વ્યામોહ કરે છે. કારણ કે તેમની કામનાઓ સિદ્ધ થાય તો તેના ફલનો ભોગ બને. જે અર્ચિરાહિમાર્ગે બન્ય છે તેમના દેહના વિયોગથી તેમનાં કરણ-ઇન્દ્રિયોનો સમૂહ એકત્ર થવાથી સ્વતન્ત્ર તે હોય છે. એ તેના વ્યામોહ છે. વળી અર્ચિઃવગેરેની અચેતન તરીકેની પરતન્ત્રતા વ્યામોહ છે. કાર્ય કરવામાં સ્વસામર્થ્ય જેટલો તે છે. તેથી અર્ચિઃવગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવોથી અતિવાહન થાય છે એમ સિદ્ધ છે એવું વ્યાખ્યાન છે. તે વધારે સારૂ નથી. કારણકે વ્યામોહ શબ્દ અસામર્થ્યનો વાચક હોવાથી અન્યથાજ્ઞાનનો વાચક છે. તેમ હોવાથી અર્ચિર્લોકને પણ પ્રાપ્ત થાય નહિ. પ્રાપ્તના અભાવથી એમ કહ્યું છે. ૬

(શંકા)—‘વિષ્ણુ પછીથી વરુણાદિ લોકમાં પ્રાપ્તિ પછી જેને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ છે તેને તે

સૂત્ર ૬—(૧) બ્રહ્મવેતાને સંયોગુક્તિ જ હોય શકે કમયુક્તિ નહિ. તેથી તેમનો અર્ચિરાહિ લોકમાં પ્રવેશ સંભવતો નથી. અર્ચિરાહિ લોકમાં પ્રવેશ તે હેય તથા નશ્વરફલ છે. (૨) આ માટે જ્ઞાનીજ અર્ચિરાહિ લોકમાં પ્રવેશ પામે છે એમ કહ્યો છે; ભક્તિમાર્ગીયો ત્યાં પ્રવેશ કેમ જણાવતી નથી? (૩) ભક્તની ભક્તિ પણ મહાત્મ છે. તો મહાત્મ ભક્તિવાળાની ગતિ જ્ઞાનીની માફક જ હોવી જોઈએ એમ પૂર્વપક્ષીનું કહેવું છે. (૪) દેવયાન માર્ગના બનાવનાર ભગવાનજ છે. ખીજું કોઈ નહિ (૫) તે સૃષ્ટિ નકામી ન બન્ય માટે કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદા ભક્તોને ભગવાન વ્યામોહ કરીને તેમનામાં કામનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે જેથી તે કામનાઓની પૂતિ માટે તેઓને દેવયાન માર્ગે જવું પડે છે (૬) અન્ય મતના દ્વયજુ માટે કહે છે (૭) વ્યામોહ એટલે અન્યથાજ્ઞાન, જે પ્રકરણું જ્ઞાન હોવું જોઈએ તેવું જ્ઞાન નહિ મેળવતાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારું જ્ઞાન મેળવે તે વ્યામોહ કહેવાય છે. અહિંઆં વ્યામોહનો અર્થ અન્યથાજ્ઞાન કયો છે સામર્થ્યનો અભાવ નહિ. (૮) અર્ચિર્લોકમાં રહેનાર તેના અધિષ્ઠાતા મુખ્યદેવ તેજ આ જ્ઞાનીના જીવને આગળ દેરી બન્ય છે. તે દેવોજ તેના વળાવારૂપ બને છે. આ રીતે કરેલું વ્યાખ્યાન બરાબર નથી કારણ કે વ્યામોહ શબ્દ જેમ અન્યથાજ્ઞાનનો વાચક છે તેમ અસામર્થ્યનો વાચક છે. જીવનું સામર્થ્ય જ્ઞાનને લીધે છે. જ્યારે તે જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થયું ન હોય તો તેની શક્તિના સામર્થ્યનો અભાવ બને છે. અર્થાત્ જીવનું અન્યથાજ્ઞાન એટલે તેવું અસામર્થ્ય જ્યાં હોવાથી જો તેને વ્યામોહ થાય તો તેના સામર્થ્યનો અભાવ થયેલો હોવાથી. તે અર્ચિર્લોકમાં પણ જન્મ શકે નહિ તેને ત્યાં લઇ જનાર હોય તોજ જન્મ શકે પણ તેવો લેઈ જનાર તો છે નહિ. આથી અર્ચિર્લોકમાં પણ તેનો પ્રવેશ સંભરી શકશે નહિ. ભ્રાવર્થ—દેવયાન માર્ગને પણ ભગવાનેજ સર્જેલો છે અને તે દીનાધિકારીઓ માટે નથી. પણ ઉત્તમ અધિકારીઓ માટે છે. પણ જો તેવા ઉત્તમ અધિકારીઓ કામના રહિત હોય તો આ માર્ગમાં તેમનો પ્રવેશ નહિ હોવાથી આ સૃષ્ટિજ વ્યર્થ થાય. માટે સ્વદૃત માર્ગની મક્કતા માટે ભગવાનજ કેટલાક જ્ઞાનીઓ તથા મર્યાદા ભક્તોને વ્યામોહ કરે છે તેથી તેમને ખાસ કામનાઓ હોય છે, અને તેથી તેમનો ફલભોગ થાય છે.

સૂત્ર ૭—(૧) વિષ્ણુ લોક પછી વરુણલોક પછીથી અન્ય લોકોમાં જન્મ તે છેવટે બ્રહ્મલોકમાં

તે લોક સંબંધી પુરુષ પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોય છે કે તે જાતેજ તેને પ્રાપ્ત કરે છે એવી શંકામાં ઉત્તર કરે છે.

વૈદ્યુતેનૈવ તતસ્તચ્છ્રુતે: ॥૪-૩-૭॥

વિદ્યુત્ લોકમાં આવેલા પુરુષથી જ તે લોકમાંથી પ્રશ્નપ્રાપ્તિ છે, કારણ કે તેની શ્રુતિ છે તેથી.

પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ વિદ્યુત્ લોક સંબંધી પુરુષના સામર્થ્યથી કહેવાઈ નથી. પણ પ્રશ્નના સંબંધવાળા પતેના સામર્થ્યથી અને વળી જે લોકમાંથી તેની પ્રાપ્તિ છે ત્યાંથી પ્રશ્ન સંબંધી પુરુષથી જ છે. એમ હોવાથી વિદ્યુત્ લોકમાંથી પતેની પ્રાપ્તિમાં જે પ્રશ્નના સંબંધવાળો પુરુષ પ્રાપ્ત કરાવનાર કહેલો છે તેનાથી જ. ત્યાંથી વરુણદિ લોકમાંથી પણ પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ હોય છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી. “માનસ પુરુષ આવીને તેમને વૈદ્યુતલોકમાંથી પ્રશ્નલોક તરફ પહોંચાડે છે” (ખ. ૬-૨-૧૫) એવી શ્રુતિ છે, અહિં આ “આવીને” એ વચનથી જે લોકથી પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થવાની છે ત્યાં જ આવીને પ્રશ્નને પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ સમજાય છે. શ્રુતિમાં વૈદ્યુત લોક તરફ આવીને તેમાંથી પ્રશ્નલોક તરફ ગતિ કરાવે છે એમ કહેલું છે. આથી તે પુરુષ વૈદ્યુત કહેવાય છે, તે લોકના રહેવાશી તરીકે નહિ. એમ હોય તો ‘આવીને’ એમ ન કહેત. ત્યાંથી જ પ્રશ્નનું પ્રયાણ

ગળ્ય છે. અહિં આ શંકા એવી કરવામાં આવે છે કે તે લોકમાં જીવને લઈ જનાર તે તે લોક સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ કોરો કે બ્રહ્મ જાને જ ? (૨) અહિં આ ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે, (૩) બ્રહ્મ લોકની પ્રાપ્તિ (૪) વિદ્યુત્ લોક પછીના વરુણ વગેરે લોકોને વરાળને બ્રહ્મલોકમાં જ્યારે જીવને જવાનું હોય છે ત્યારે તેને લઈ જનાર માર્ગમાં આવનાર લોકના અધિષ્ઠાતા પુરુષો નહિ પણ બ્રહ્મ સાથે સંબંધ ધરાવનાર તથા બ્રહ્મ જેને સામર્થ્ય આપ્યું છે એવો પુરુષ હોય છે, અર્થાત્ તે તે લોક સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ નહિ, તેમ બ્રહ્મ નહિ. પણ બ્રહ્મ નિયુક્ત કરેલ, અને જેને તે માટે બ્રહ્મ સામર્થ્ય આપેલું છે એવો પોતાની સાથે સંબંધ રાખનાર પુરુષ જ જીવને બ્રહ્મલોક સુધી લેઈ જાય છે (૫) બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમાં (૬) શ્રુતિમાં “આવીને” શબ્દ છે. તેથી એમ સમજાય છે કે તે બ્રહ્મની સાથે સંબંધ ધરાવનાર પુરુષ વૈદ્યુત કે વરુણ વગેરે લોકના પતની નથી પણ જ્યારે અમુક જીવને તે તે લોકમાંથી આગળ લેઈ જવાના હોય ત્યારે બ્રહ્મની ઇચ્છાથી તેટલા ત્યાં આવે છે, અને પછી તેમને દોરી જાય છે. આથી પણ તે પુરુષ તે તે લોકના ગદીયા નહિ પણ બ્રહ્મ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જ સમજાય છે (૭) ત્યારે પ્રશ્ન શંકા થાય કે જો તે પુરુષ વિદ્યુત્ લોકનો રહીય ન હોય તો તેને વૈદ્યુત પુરુષ શા માટે કહેશે છે. વૈદ્યુત પુરુષનો અર્થ એટલોજ કે વિદ્યુત્ લોકનો રહીય. આ પ્રકાર પૂર્વપક્ષીની શંકા છે. તેના ઉત્તરમાં અહિં આ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે વૈદ્યુત પુરુષનો અર્થ તમે કરો છો તેવા પ્રકારનો નથી. વૈદ્યુત પુરુષ એટલે વિદ્યુત્ લોકમાં રહેનાર નહિ, પણ વિદ્યુત્લોકમાંથી જીવને આગળ લેઈ જવાને જે પુરુષ વિદ્યુત્ લોકમાં આવે છે તે અરી રીતે બદારથી આવનાર આ પુરુષનો વિદ્યુત્લોક સાથે સંબંધ નથી. પણ બ્રહ્મની ઇચ્છાથી વિદ્યુત્ લોકના જીવને બ્રહ્મલોક તરફ લેઈ જવાને તે વિદ્યુત્ લોકમાં આવે છે અને તે રીતે તેટલો તેના સંબંધ થાય જ માટેજ વૈદ્યુતલોક કહે છે. (૮) આથી તે જીવને પ્રાપ્ત કરાવનાર કર્તા બીજો અસ્તિ નથી પણ બ્રહ્મ જ છે બ્રહ્મ પોતેજ પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનાર

છે. આથી જ “માનસ” એમ કહ્યું છે. ભગવાનના મનમાં એમ હોય છે કે આને મારી પ્રાપ્તિ કરાવું ત્યારે જ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

છાન્દોગ્યમાં તો અમાનવ એવો પાઠ છે. પણ તે અલૌકિક અર્થમાં છે તેથી કહેલા રૂપમાં તેથી કોઈ ફેર નથી. વાજસનેયકમાં બ્રહ્મલોકને પહોંચાડે છે એવો પાઠ છે. છાન્દોગ્યમાં તો “બ્રહ્મ” એમ છે. અહિંયાં આ ભાવ છે. ભક્તને તો વૈકુણ્ઠથી લોકમાં લઈ જાય છે. તે બહુ પ્રકારના હોય છે તેથી બ્રહ્મલોકો એમ કહ્યું છે. જ્ઞાનમાર્ગીયને તો અક્ષર બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે માટે “બ્રહ્મ” એમ કહ્યું છે. માટેજ બન્ને વ્યાખ્યાંક આચાર્યે કહ્યો. ૭

૩ કાર્યાધિકરણ.

અહિંયાં સિદ્ધાન્તની દૃઢતાને માટે કહેલા અર્થને હેઠાયમાં ૬ કાયલો હોય તેવો કરીને બાહરિના મતને પૂર્વપક્ષ તરીકે કહે છે.

कार्य वादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥४-३-८॥

પુરુષદ્વારા તે જીવને બ્રહ્મ લોક તરફ તેડી લાવે છે, આથી તે બ્રહ્મ જ તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે (૮) શ્રુતિમાં “માનસ” પુરુષ એવો જે શબ્દ પ્રયોગ છે તેવું તાત્પર્ય સમજાય છે તે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય એવો સંકલ્પ બ્રહ્મના મનમાં થાય છે. અને તેમ થતાં પોતે પોતાના પુરુષને વિદ્યુત્ત્લોક તરફ ખેંચે છે અને સાંધી તે જીવને પોતાના તરફ ખેંચી મંગાવે છે. (૧૦) હાદિગ્યોપનિષદમાં “માનસ” ને બદલે અમાનવ પુરુષ એવા શબ્દો છે (શુઓ છાં. ૫-૧૦-૨ વિદ્યુત્ સ્વપ્નોડમાનવઃ સંતાન્ત્રજ્ઞ ગમચત્યેવ દવવાન પન્થા ઇતિ) બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં “માનસ વિશેષણ છે અને અહિંયાં “અમાનવ” છે તો પણ તે બન્ને એકજ અર્થમાં છે તેમાં કોઈ ભેદ નથી. બન્ને “અલૌકિક” અર્થમાં છે. (૧૧) અહિંયાં આ પ્રમાણે સમજવાતું છે બૃ. ૬-૨-૧૫ ની શ્રુતિ જે ભાષ્યમાં ઉતારવામાં આવી છે ત્યાં ત્રણ લોકોનું એમ “બ્રહ્મ લોક” શબ્દ બહુ વચનમાં છે. જ્યારે હાદિગ્યમાં “બ્રહ્મ લોક” શબ્દ એક વચનમાં છે (સંતાન્ત્રજ્ઞ ગમચતિ) તો એકમાં બહુ વચનનો પ્રયોગ અને બીજામાં એક વચનનો પ્રયોગ સાચો તે વિશે શંકા થાય તો કહે છે કે જ્યાં બ્રહ્મલોકનો બહુ વચનમાં પ્રયોગ કરેલો છે ત્યાં મર્યાદા ભક્તોને ઉદ્દેશીને છે કારણ કે તે ભક્તો જુદી જુદી જાતના હોય છે માટે તેમને મટે વૈકુણ્ઠાદિ બ્રહ્મલોક પણ જુદા હોય છે. જ્યાં “બ્રહ્મ લોક”નો એક વચનમાં પ્રયોગ છે ત્યાં જ્ઞાનીઓને ઉદ્દેશીને તે પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે. હાદિગ્યમાં જ્ઞાનીની વિદ્યુત્ લોકથી બ્રહ્મલોક સુધીની ગતિ કહી છે અને બૃહદારણ્યકમાં મર્યાદા ભક્તોની ગતિ કહેલ છે. (૧૨) વળી બૃહદારણ્યકની શ્રુતિમાં બ્રહ્મ “લોકો” એમ શબ્દ છે જ્યારે હાદિગ્યની શ્રુતિમાં “બ્રહ્મ” શબ્દ છે. આમ કહેવામાં પણ પ્રયોજન આ છે કે જે મર્યાદા ભક્તો છે તેઓ તો બ્રહ્મના પંચલોક વૈકુણ્ઠ વગેરેમાં જાય છે. જ્યારે જ્ઞાનીઓ બ્રહ્મના લોકમાં નહિ, પણ બ્રહ્મ કહેતાં અક્ષર બ્રહ્મ સુધી જાય છે. આ રીતે મર્યાદા ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓને વ્યાખ્યાન થતાં તેમની અર્ચિરાદિ માર્ગે ગતિ છે એમ વ્યાખ્ય કહે છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ પોતાની મેજે થતી નથી, પણ બ્રહ્મની સમિતે સંબંધ રાખનાર પુરુષના સામર્થ્યથી થાય છે, અને તે વિષેની શ્રુતિ છે. શ્રુતિમાં વૈદ્ય પુરુષથી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કહી છે. તેનું પ્રયોજન તે પુરુષ વૈદ્ય લોકમાં આવે છે માટેજ એમ કહે છે. તે લોકના પતની તરીકે વૈદ્ય લોક એમ કહેલ નથી.

અધિ. ૩. સૂત્ર ૮—(૧) કમચુકિતના માર્ગનો વિચાર કરીને તેના દ્વંદ્વનો વિચાર કરે છે એવા

તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ છે, કારણ કે આ ગતિ કરનાર જીવની ગતિ ત્યાં સંભવે છે તેથી.

“તે આમને બ્રહ્મ તરફ પહોંચાડે છે” (છાં. ૪-૧૫-૫) અહિં આ બ્રહ્મ શબ્દથી અવિકૃત પરમ બ્રહ્મનું કહેવાય છે કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોક એવો સંશય રહે છે. ૪ પર વ્યાપક હોવાથી અને અપેક્ષિત અમુક સ્થળમાં ગતિ કરાવનારની ઉક્તિથી કાર્યરૂપ જ તે છે એમ બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે એમ બાહરિ આચાર્ય માને છે. શાથી ? ૫ આની ગતિની ઉપપત્તિ છે તેથી. તે પરિચ્છિન્ન હોવાથી. ત્યાં સ્થિત દેશ તરફ આના ગંતાની ગતિની ઉપપત્તિ છે તેથી એવો અર્થ છે. ૮

વિશેષિતત્વાચ ॥૪-૩-૧॥

બ્રહ્મલોક બહુવચનથી અધિકારણ તરીકે વિશેષિત હોવાથી પણ.

“જેઓએ વૈદ્યુત લોકને પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે તેમને માનસ પુરુષ બ્રહ્મલોક તરફ પહોંચાડે છે. બ્રહ્મલોકમાં તેઓ અનંત વર્ષો સુધી રહે છે. તેઓનું આ લોક તરફ આકર્ષક કરવાનું થતું નથી.” (બૃ. ૬-૨-૧૫) એ શ્રુતિમાં લોકનાં બહુ “તથા” રહેલાં બહુ

આશયથી સૂત્ર રચે છે. (૨) આગળ એ સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરેલું છે તેથી અહિં આં તેને કહેવું નથી માટે “હાયમાં દંકાયતો” એમ જણાવેલ છે. (૩) બ્રહ્મ લોકને પહોંચાડે છે એમ જે શ્રુતિમાં કહ્યું ત્યાં બ્રહ્મ એટલે પર બ્રહ્મ કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ. અમાનવ અગર માનસ પુરુષ જે જીવને વિદ્યુત લોકથી ઉર્ધ્વ પ્રવાહમાં બ્રહ્મ લોક સુધી લેઈ જાય છે એમ જે કહ્યું ત્યાં “બ્રહ્મ” શબ્દથી પરબ્રહ્મ સમજવા કે કાર્યબ્રહ્મ ? પરબ્રહ્મ એ અવિકૃત છે, તેમાં કાષ્ટપણ વિકાર હોતા નથી. તેથી તે મુખ્ય બ્રહ્મ છે, અને કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તે ગૌણ છે, તેથી અહિં આં બ્રહ્મ શબ્દને આપણે મુખ્ય સમજવાં કે ગૌણ તરીકે તેનો નેત્ર્ય આતરયક હોવાથી સંકો ઉપરિચય થાય છે. (૪) આ વિષે ગાદગિના શો મત છે તે દર્શક છે. બાહરિ કહે છે કે અહિં આં બ્રહ્મ શબ્દ “કાર્ય” બ્રહ્મ પરત્વે લેવાનો છે- મુખ્ય બ્રહ્મ પરત્વે નહિ કારણ કે મુખ્ય બ્રહ્મ તે વ્યાપક છે, તેથી તેને અમુક દેશની સ્થાનની મર્યાદા નથી. તે મર્વંત્ર વ્યાપક હોવાથી “તમામ સ્થળે છે, તેથી બ્રહ્મલોક” એકલામાં નહિ પણ તમામ લોકમાં તે છે. આથી જેને આપણે બ્રહ્મલોક કહીએ છીએ તે અમુક લોક પરત્વે હોવાથી તે જ પરબ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ, તે બ્રહ્મના કાર્યરૂપ લોક છે. વળી એમ પણ કહેવું શક્ય કે બ્રહ્મલોક તરફ બ્રહ્મ પોતે જીવને અમાનવ પુરુષદાસ ગતિ કરાવે છે, તેથી પણ એ જ મિદ્ધ થાય છે કે તે બ્રહ્મલોક કાર્યરૂપ છે. (૫) જીવની ગતિ—જ્ઞાનમાર્ગીય તથા મર્યાદામાર્ગીય જીવ જે વ્યાગ્રહને લીધે કામનાથી આ માર્ગે ગતિ કરે છે તેની ગતિ “બ્રહ્મલોક” અર્થાત્ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તરફ જ હોઈ શકે, પરબ્રહ્મમાં નહિ વ્યાપકરૂપમાં ગતિ હોઈ શકે નહિ. કાર્યરૂપમાં જ તે જ્ઞાન શકે. (૬) કાર્યરૂપ બ્રહ્મ તે સ્થળના પરિચ્છેદનાણું છે. વ્યાપક બ્રહ્મમાં પરિચ્છેદ મર્યાદા નથી. (૭) કાર્યરૂપ બ્રહ્મલોક તરફ (૮) તે માર્ગ મમન કરનાર જ્ઞાનમાર્ગીય જીવની ગતિ છે. સ્વાચાર્ય—શ્રુતિમાં કહેલ બ્રહ્મલોક તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ કહેવાય છે, કારણ કે આ ગતિ કરનાર જીવનું મમન કાર્યરૂપ બ્રહ્મ પરત્વે સંભવે વ્યાપક બ્રહ્મ વિષે નહિ એવો ગાદગિના મત છે.

મૂલ ૬-(૧) મુજ શ્રુતિમાં મત્તલોકનું એમ બ્રહ્મલોક શબ્દનો પ્રયોગ બહુવચનમાં છે, અર્થાત્ “બહુ બ્રહ્મ લોકો” એવો અર્થ ત્યાં છે. વળી ત્યાં જીવ અનેક વર્ષો સુધી રહે છે એમ કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે કહેલો બ્રહ્મલોક એ જીવને ત્યાં રહેવાનું સ્થાન છે આથી ને પરબ્રહ્મ નહિ પણ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ

અધિકરણ તરીકેનાં વિશષણો છે. વળી ગતિ કરનારાઓ માટે દૂર દેશની ગતિનું વિશેષણ છે તેથી તે પરબ્રહ્મ નથી. પણ કાર્યજ છે એવો અર્થ છે. 'લોકપદ' તેનાથી જન્ય ભોગપરત્વ છે. તેથી તે એક હોય તો પણ વિવિધ ભોગ જણાવવાને બહુવચન ઘટે છે. હં ત્યાં પ્રજ્ઞ શબ્દના પ્રયોગમાં હેતુ કહે છે.

સામીપ્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ ૪૥-૩-૧૦૥

સામીપ્યથી તેનો વ્યપદેશ છે.

તે 'લોકમાં સ્થિત થયેલાઓનું' પરની પ્રાપ્તિમાં અન્ય લોકનું વ્યવધાન નથી. પણ ત્યાંજ હોય છે. માટે પરબ્રહ્મની સમીપ હોવાથી બ્રહ્મ તરીકે તેનો વ્યપદેશ કરેલો છે. "તુ" શબ્દ તો વસ્તુતઃ બ્રહ્મરૂપનો વ્યવચ્છેદ કરે છે ૧૦

(શંકા)—“બ્રહ્મના ભુવન સુધીં હે અર્જુન ! તમામ લોક પાછા ફરનારા છે” (ભ. ગી. ૮-૧૬) એ વાક્યથી 'ત્યાંથી પુનરાવૃત્તિ થાય છે. તેથી “પર” જ અહિંમાં બ્રહ્મ શબ્દથી કહેવાય છે. એમ પ્રાપ્ત થાય તો ઉત્તર કહે છે.

કાર્યાત્યયે તદ્વ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ૥૪-૩-૧૧૥

કાર્ય બ્રહ્મનો નાશ થતાં પછીથી તેના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની સાથે પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કથન કર્યું છે તેથી.

કથનની સમાપ્તિ વખતે બ્રહ્મલોક-કાર્યનો તેના અધ્યક્ષ ચતુર્ભુજ બ્રહ્માની સાથે

કહેવા છે. પરબ્રહ્મના અર્થમાં બ્રહ્મલોક હોત તો ત્યાં “બ્રહ્મલોક” એમ બહુવચનનો પ્રયોગ કરત નહિ. વળી તેને રહેવાને સ્થાન તરીકે વર્ણવ્યું હોત નહિ. માટે આ કારણોથી તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ છે. (૨) લોકપદ કાર્ય બ્રહ્મથી જન્ય ભોગના તાત્પર્યમાં છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મલોક શબ્દ બહુવચનમાં વપરાયો છે તેથી તથા તે જીવના વાસ માટેનું અધિકરણ હોવાથી-રહેવાનું સ્થાન હોવાથી તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ હોઈ શકે પરબ્રહ્મ નહિ.

સૂત્ર ૧૦—(૧) બ્રહ્મલોક એ શબ્દમાં લોક પહેલાં ‘બ્રહ્મ’ પદ જે મુશ્યુ છે તે શા માટે તેનું તાત્પર્ય સમજાવે છે. બ્રહ્મલોક કહેવાનો આશય એ છે કે જે આ લોકમાં પહોંચ્યો છે અને ત્યાં સ્થિત થયેલ છે. તેના પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં બહુ અન્તરાયો નથી. તેને અન્ય લોકમાં જવાનું હોતુ નથી બીજા કોઈ પણ લોકમાં ગયા વગર તેની પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બની શકે આમ આ બ્રહ્મલોક પરબ્રહ્મની નિકટ છે, તેથી નિકટતાનો અર્થ જણાવવા માટે જ ‘બ્રહ્મલોક’ એમ કહેવા છે. (૨) “તુ” કહેતાં ‘તો’ શબ્દ સૂત્રમાં શા માટે મુકેલો છે તે વિષે કહે છે કે આ બ્રહ્મલોકને કાર્યરૂપ બ્રહ્મજ છે અને પરબ્રહ્મ નહિ. એમ જણાવવા પૂરતો ‘તો’ શબ્દ છે. ભાવાર્થ—બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થતાં અન્ય લોકમાં ગયા વગરજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ જીવને સુધસ છે. આથી આ બ્રહ્મલોક પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિની નજીક હોવાથી બ્રહ્મલોક તરીકે તેનો વ્યપદેશ કરેલો છે. આમ બાહરિ કહે છે.

સૂત્ર ૧૧—(૧) ભગવદ્ગીતામાં ક્ષ્મા પ્રમાણે બ્રહ્મલોક પર્યન્ત તમામ લોક સુધી ગયેલા જીવને અહિંમાં પાણું ફરતું પડે છે એમ કહ્યું છે અને તમારા કહેના પ્રમાણે આ બ્રહ્મ લોકમાંથી તો પુનરાવૃત્તિ નથી. માટે આ બ્રહ્મલોક તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મજ હોવો એમ એની યજ્ઞકારની

નાશ થાય છે માટે પ્રજ્ઞાની પાસેથી પરમ ઇશ્વરને માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ નથી. અહિંમાં પ્રમાણ કહે છે. અભિધાનથી. શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે અભિધાન છે, તેથી એવો અર્થ છે. “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી જેમના અર્થો સુનિશ્ચિત થયેલા છે, સન્યાસના યોગથી શુદ્ધ સત્ત્વવાળા, ચતિઓ પરાન્ત કાંઠે પ્રજ્ઞાલોકમાં જાય છે અને જન્મ મરણાદિના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે” (મું. ૩-૨-૬) એવી શ્રુતિ છે. “પરાન્ત કાંઠ” એમ અહિંમાં શબ્દ છે તેમાં પર શબ્દથી પ્રજ્ઞાનું પૂર્ણ આયુઃ સૂચવાય છે ૧૧ કહેલા અર્થમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ કહીને સ્મૃતિને પણ કહે છે.

સ્મૃતેશ્ચ ધ્યા-૩-૨૨॥

અને સ્મૃતિ છે તેથી.

“પ્રજ્ઞાની સાથે તે સમજાઓ પ્રતિસંલોગ સપ્રાપ્ત થાય ત્યારે, ૧ પરાન્તમાં કૃત કૃત્ય થઈને ૨ પર પદમાં પ્રવેશ કરે છે” એ સ્મૃતિથી પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરાય છે. અહિંમાં સિદ્ધાન્ત કહે છે.

પરં જૈમિનિર્મુરવ્યત્વાત્ ॥ ૪-૩-૨૩ ॥

તે પર પ્રજ્ઞા છે એમ જૈમિનિ કહે છે, કારણકે તે અર્થમાં તે સુખ્ય છે તેથી.

“તે એમને પ્રજ્ઞા તરફ પહોંચાડે છે” (ધાં. ૪-૧૫-૫) અહિંમાં પ્રજ્ઞા શબ્દથી પરપ્રજ્ઞા કહેવાય છે. એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. શાથી? તે સુખ્ય છે તેથી બુદ્ધત્વ વગેરે ધર્મથી વિશિષ્ટ જ પ્રજ્ઞા શબ્દથી કહેવાય છે. તેનું પરમ પ્રજ્ઞાજ હોય છે

શબ્દ છે (૨) પ્રજ્ઞાલોકનો પણ નાશ છતાં ક્યારે? તે કહે છે ત્યારે કલ્પનો સમય આવે ત્યારે તે વર્ષતે પ્રજ્ઞાલોકનો નાશ થાય છે એ કે તે લોકનો નાશ થાય છે. પણ ત્યાં ગયેલા જીવને તો ત્યાંથી પરપ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેના અપ્યક્ષ પ્રજ્ઞા તેને પરપ્રજ્ઞા પાસે લેઈ જાય છે માટે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિ કહી છે તે ધર્માર્થ છે (૩) અભિધાન કથન શાથી? તમે એમ કહો છો કે અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ નથી? તેનો ઉત્તર આવે છે કે તે પ્રમાણે બીજી શ્રુતિમાં કથન કરેલું છે શ્રુતિમાં તે વિષેનું પ્રમાણ છે તે શ્રુતિ અનુસાર પ્રજ્ઞાલોકના ગયેલાઓનો નાશ નથી ભાવાર્થ-કલ્પના અન્તમાં કાર્પક પ્રજ્ઞાલોકનો નાશ થાય છે ત્યારે તેમાં રહેલો જીવ તેના અપ્યક્ષ પ્રજ્ઞાની સાથે પરપ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ કરે છે. આથી અપુનરાવૃત્તિની શ્રુતિનો વિરોધ આવતો નથી આ વિષે મું. ૩-૩-૬ની શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે.

સૂત્ર ૧૨-(૧) કલ્પ સમયે (૨) પરપ્રજ્ઞામાં પ્રવેશ કરે છે, ભાવાર્થ-સ્મૃતિ પણ તેજ અર્થ કહે છે. અર્થાત્ કાર્પકલોકનો નાશ થાય ત્યારે પણ ત્યાં ગિચત રહેલા જીવોનો નાશ થતો નથી કારણ કે તેઓ પરપ્રજ્ઞામાં પ્રવેશ પામે છે. આથી પ્રજ્ઞાલોક તે કાર્પકલોક છે.

સૂત્ર ૧૩ (૧) પ્રથમ પાંચ સૂત્રોમાં બાહરિનો પૂર્વપક્ષ કયો હતો, ૬વે જૈમિનિના મતનો ઉપત્યામ કરીને અભિધાનનું પ્રતિપાદન સૂત્રમર કરે છે. ૭ ૪-૧૫-૫ માં પ્રજ્ઞાલોક (પ્રજ્ઞાલોક) તરફ જીવને પહોંચાડવામાં આવે છે એમ જે કહ્યું તેથી કાર્પક પ્રજ્ઞા નહિ પણ પરપ્રજ્ઞાજ સમજવાનું ૮ એમ જૈમિનિ કહે છે કારણ કે જ્ઞાના જે ધર્મો છે તે ધર્મો અહિંમાં છે, પ્રજ્ઞા શબ્દ “બુદ્ધ”

પરબ્રહ્મમાં જ બ્રહ્મની મુખ્ય વૃત્તિ છે, અન્યત્ર તે ગૌણી છે. અને વળી મુખ્ય અને ગૌણી મધ્યમાં મુખ્ય જ વધારે બલિષ્ઠ છે તેથી. ૧૩

ધાતુમાંથી વ્યુત્પન્ન કરાય છે; એટલે જે બૃહત્ત્વ-આધિક્ય એ ધર્મથી વિશિષ્ટ છે તેનું નામ બ્રહ્મ. બૃહ ધાતુ વૃદ્ધિના અર્થમાં છે. જે તત્ત્વ બહુ જ વૃદ્ધ થયેલું છે અર્થાત્ અતિશય મોટું છે. જેનાથી બીજાં કાંઈ પણ પરમ તત્ત્વ નથી તેનું નામ બ્રહ્મ છે, અર્થાત્ તેમાં બૃહત્ત્વ એ મુખ્ય ધર્મ છે તેજ ધર્મ અહિંઆં હાંસગમ્પતી શ્રુતિમાં કહેલા બ્રહ્મમાં છે. તેથી તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્ય પરબ્રહ્મ છે. (૩) બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ જ છે. શબ્દની મુખ્યા શક્તિથી જે અર્થ સમન્વય તેજ ખરો અર્થ હોય છે. તે મુખ્ય અર્થ સંકેત પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવે છે. વળી બ્રહ્મ તથા કૌણીય પણ સમન્વય છે. તેમ વ્યવહારમાં જે અર્થમાં તે વપરાતો હોય તે ઉપરથી પણ તેનો મુખ્ય અર્થ ક્યો તે આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે કહેલો અર્થ તે શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિથી કહેલો છે. પણ શબ્દના પ્રચલિત અર્થનો સાગ કરીને, સ્થિતિ તથા પ્રયોજનથી અન્ય અર્થમાં તેને લેખએ તે મુખ્ય અર્થ નથી પણ લક્ષણથી કહેલો છે. તેના શુદ્ધ અને ગૌણી એવા બે વિભાગો છે આથી પણ ગૌણી લક્ષણમાં શુણ્ણનું સામ્ય હોય છે જેમ કે ‘અભિર્માણકઃ’ માણુવક અભિ છે, આ વાક્યમાં માણુવક નામના માણુસને અભિ કહેવામાં આવે છે; શબ્દોના મુખ્ય અર્થ પ્રમાણે આ અર્થ અમલવિત છે. કારણ કે માણુવક એ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે અને અભિ તે જડ પદાર્થ છે તેથી તે બંનેને એક કહી શકાય જ નહિ તેથી ‘અભિ’ શબ્દનો અર્થ ‘અભિ’ સમજવાનો નથી, પણ અભિમા જેમ તાપ આપવાની શક્તિ છે તેવો તાપ માણુવકમાં છે એમ જણાવવાનું પ્રયોજન હોવાથી, માણુવકના શુણ્ણ અભિના શુણ્ણની સમાન છે એમ કહેવા માટે જ ઉપર પ્રમાણે વાક્ય કહેલું છે, અર્થાત્ ‘અભિ’ એટલે ‘અભિ સદૃશ’ એમ અર્થ લેવો જોઈએ. અહિંઆં ‘અભિ’નો અભિ ‘દંવતા’ અર્થ એ મુખ્ય અર્થ છે પણ તે અર્થ ઉપરના વાક્યમાં બંધ બેસતો નથી. તેથી તે પ્રમાણે અર્થને નહિ લેતાં ‘અભિસદૃશ-અભિના જેવો’ એટલો અર્થ આપણે લેખએ છીએ. માટે અહિંઆં ગૌણી વૃત્તિથી અભિનો અર્થ સમન્વય છે. શુદ્ધ લક્ષણમાં શુણ્ણનું સાદૃશ્ય હોતું નથી. જેમ કાંઈ માણુસ એમ કહે કે કાકેબ્બો શ્લિઃ રક્ષતામ્ કાગડાઓથી બચિતું રક્ષણ કરે’ તો આ વાક્યથી એમ સમજવાનું નથી કે કેવળ કાગડાઓથી જ બચિતું રક્ષણ કરવાનું છે, અને અન્ય પશુઓ તથા પક્ષીઓ બચિતે બગાડી નાખે તો રક્ષણ નહિ કરે. અહિંઆં ‘કાઃ’ એટલે કુત કાગડો નહિ પણ ‘કાગડો વગેરે’ અર્થાત્ ‘વગેરે’ એ વધારે અર્થ સમન્વય છે અહિંઆં સામાન્ય ‘કાગડો’, એટલા અર્થને બદલે ‘કાગડો વગેરે’ એમ જે અર્થ થયો તે શુદ્ધ લક્ષણનો છે. આ ઉપરાંત શબ્દની ત્રીજી પણ શક્તિ છે. તેનું નામ બંજના છે. તેનાથી બંજ્ય અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. અહિંઆં હાંસગમ્પતી શ્રુતિ જેમાં ‘બ્રહ્મ તરક્ષ પહેલ્યાડે છે’ એમ કહ્યું છે ત્યાં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ મુખ્ય શક્તિ પ્રમાણે મુખ્ય પરબ્રહ્મના અર્થમાં છે કે ગૌણી લક્ષણ પ્રમાણે અર્થાત્ ‘બ્રહ્મના જેવું’ અર્થમાં છે. તે વિશે સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બ્રહ્મ મુખ્ય અર્થમાં છે, ગૌણ્ય અર્થમાં નથી. બ્રહ્મ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ પરબ્રહ્મ થાય છે, કાર્ય બ્રહ્મ-સહાયક નહિ. માટે તેજ અર્થમાં શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ છે. (૪) પરબ્રહ્મ સિવાય બીજા જે અર્થમાં શ્રુતિમાં તેનો પ્રયોગ છે. (૫) પરબ્રહ્મ સિવાય બીજા જે અર્થમાં બ્રહ્મને ધરાવે તે તમામ સ્થળે ગૌણી લક્ષણ છે. કારણ કે તે પરબ્રહ્મ નહિ. પણ બ્રહ્મના જેવા શુણ્ણી વિશિષ્ટ હોવાથી, સાદૃશ્યને લીધે બ્રહ્મ પદની અક્તિ થાય છે (૫) અમુક શબ્દોના મુખ્ય અર્થ અમુક થતો હોય અને ગૌણ્ય અર્થ બુદ્ધ થતો હોય ત્યારે તે બેમાંથી કયો અર્થ વધારે વિશ્વસનીય આપણે ગણવો એમ શંકા થાય તો કહે છે કે મુખ્ય અર્થ વિશ્વસનીય છે. તેથી તેજ સ્વીકારને યોગ્ય છે. ભાવાર્થ-જા. ૪-૧૫-૫ માં આવેલ ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં છે, એમ જૈમિનિ

અભાવ પછી.

(૧૬ શંકા)—પર વ્યાપક હોવાથી તથા નિર્વિશેષ હોવાથી ત્યાં જવું સંભવિત નથી. જીવની પણ અવિદ્યાની ઉપાધિથી અવચ્છિન્નતાની દશામાં પરબ્રહ્મમાં ગન્તાને ^{૧૭}અસંભવ હોવાથી તેના ^{૧૮}નાશમાં વસ્તુતઃ અભિન્નતાને લાંબે સ્વરૂપથી અવસ્થાન જ હોય છે. તેથી ગન્તૃત્વ પણ સંભવિત નથી. કારણકે તેનોજ અભાવ છે તેથી ^{૧૯}જીવત્વની દશામાં તો ઉપાધિના અવચ્છેદથી જીવનું ગન્તૃત્વ અને અપર બ્રહ્મને અવિદ્યાથી નામ તથા રૂપ હોવાથી તે ગમ્ય છે એ સંભવિત છે. આગમન ઉપાસનાનું રૂપ હોવાથી, અને ઉપારમ્ય સચુલ્લ તરીકે હોવાથી તેમજ તેનીજ પ્રાપ્તિ ઉચિત હોવાથી નિર્જીવ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળામાં ગન્તૃત્વનો સંભવ નથી એમ કહ્યું છે. માટે બાદરિનો મતજ વધારે સારો છે. બ્રહ્મપદ ^{૨૦}મુખ્યાર્થમાં છે એમ કહેલી રીતિથી સંભવતું નથી. માટે અહિં આ ^{૨૧}અમુખ્યાર્થનું જ

જો બાદરિના મત પ્રમાણે કો. ૧-૩ માં બ્રહ્મ એટલે પર બ્રહ્મ સિદ્ધ થતું હોય તો પછી પંચામિ વિદ્યામાં તથા અક્ષિ પુરુષ વિદ્યામાં પણ જે “બ્રહ્મ” કહેલ છે તે પરબ્રહ્મજ છે. કાર્ય બ્રહ્મ નહિ, એમ બરાબર સમજવું જોઈએ. (૧૬) અહિં આ શંકરાચાર્યના મતથી શંકા કરે છે. તે કહે છે કે પરબ્રહ્મ તે વ્યાપક છે તેમાં કાલ કે દેશનો પરિચ્છેદ નથી. તથા તેમાં કોઈ પણ વિશેષો નથી, તે નિર્જીવ અમર નિર્વિશેષ છે. ગૌણ બ્રહ્મ જ સચુલ્લ અગર વિશેષ હોઈ શકે તો પછી પ્રજાપતિના લોક પછીથી જીવ જે બ્રહ્મ તરફ જાય છે તે વ્યાપક બ્રહ્મ હોય તો ત્યાં જીવનું ગમન સંભવતું નથી. કારણ કે બ્રહ્મને ગમ્ય નથી. તેમ ત્યાં કોઈ પણ ગન્તાની ગતિ સંભવી શકતી નથી. જો ગતિ હોય તો પછી તે બ્રહ્મ વ્યાપક રૂપે નહિ રહેતાં ગમ્યત્વ ધર્મથી યુક્ત બને. અર્થાત્ તે નિર્વિશેષને બાદશે સવિશેષરૂપ બની જાય છે. જો તે સવિશેષ હોય તો પછી તે પરબ્રહ્મ કહેવાય નહિ પણ કાર્યબ્રહ્મ અથવા ગૌણ બ્રહ્મ જ માનવું જોઈએ અર્થાત્ બાદરિ જે કાર્ય બ્રહ્મ વિશે કહે છે તે સત્ય છે (૧૭) જેમ અહિં આ નિર્દિષ્ટ કરેલ બ્રહ્મને ગમ્યત્વ ધર્મથી યુક્ત કહેલ હોવાથી તે કાર્ય બ્રહ્મ છે તેવી જ રીતે જીવને સાં ગતિ કરનાર ગન્તા કયો છે માટે પણ તે કાર્ય બ્રહ્મ છે. જો પરબ્રહ્મ હોય તો જીવ ત્યાં ગતિ કરી શકે નહિ, અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરત્વે જીવનું ગન્તૃત્વ સંભવતું નથી. જ્યાં સુધી જીવ અવિદ્યાની દશાવાળો હોય ત્યાં સુધી જ તે ગન્તા કહી શકાય પણ આપા જીવની પરબ્રહ્મમાં ગતિ જ સંભવતી નથી (૧૮) તેના નાશમાં—અવિદ્યાના નાશમાં. કોઈ કહે કે ભલે જીવની અવિદ્યાવાળા દશામાં પરબ્રહ્મમાં ગતિ ન બને પણ ત્યારે તે અવિદ્યાનો નાશ થાય ત્યારે તો તે ગતિ સંભવી જ શકતી દર્શાવે. આના ઉત્તરમાં શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે કહેવાય છે કે ના, જીવની અવિદ્યાનો નાશ થતાં જીવ આત્મારૂપે બ્રહ્મમાં પ્રવેશી જાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મમાં ભળી જાય છે. તે બ્રહ્મ માથે એક મમ જાય છે. આ સ્થિતિમાં જીવ ગન્તા રહી શકતો નથી. કારણ કે આ સ્થિતિમાં ગન્તા અને ગમ્યના ભેદ જ નથી. જે ગન્તા છે તે ગમ્ય બની જાય છે, તો પછી જીવનું ગન્તૃત્વ શી રીતે સંભવે? (૧૯) પ્રજાપતિ લોક પછીથી જીવ બ્રહ્મ તરફ જાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી શું સમજવું? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે ત્યાં એટલું સમજવાનું કે બ્રહ્મ તરફ ગતિ કરનાર જે જીવ છે તે અવિદ્યાવાળો જીવ સમજવો, અને બ્રહ્મ એટલે નિર્જીવ નિર્વિશેષ બ્રહ્મ નહિ પણ સચુલ્લ સવિશેષ ઉપારમ્ય બ્રહ્મ સમજવું. આ બ્રહ્મ ને પરબ્રહ્મથી જુદું છે. પરબ્રહ્મ એ મુખ્ય બ્રહ્મ છે, અને ઉપારમ્ય બ્રહ્મ તે ગૌણ છે. આથી જ બાદરિ તેને કાર્ય બ્રહ્મ કહે છે. માટે બાદરિનો મત ખોટો છે. આ રીતે શંકરાચાર્યના મતે શંકા આપી છે. (૨૦) ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે બ્રહ્મ શબ્દ એ વ્યાપક છે, તેમાં ગન્તા તથા ગમ્યના ભેદ નથી, અને અહિં આ તો બ્રહ્મને ગમ્ય કહેલ છે અને જીવને તેનો ગન્તા કહ્યો છે. માટે તે પરબ્રહ્મ વાચક નથી. (૨૧) મુખ્ય અર્થ પરબ્રહ્મનો અર્થ જે નથી

અનુસરણ કરવું જોઈએ. એમ હોય તો કહે છે—

જે જીવનું ^{૨૨}જીવત્વ ઉપાધિવાળું તથા ઉપાસ્ય રૂપ હોય તોજ તમે કહો છો તે પ્રમાણે બને પણ તે તેવું નથી. પ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬ વગેરે અધિકરણોથી શ્રુતિના અર્થના નિર્ણયથી પ્રજ્ઞામાં ^{૨૩}વિશેષોના ઔપાધિકપણનો તથા જીવ અને પુરુષોત્તમના અલેક્ષ્યતા પહેલેથીજ નિરાસ કર્યો છે તેથી ^{૨૪}વળી વ્યાપકત્વ પ્રજ્ઞાના ગત્યો હોવામાં બાધક નથી. પ્રારબ્ધના લોભ વગર તેની પ્રાપ્તિ ^{૨૫}અસંભવિત હોવાથી જ્યારે જ્યાં તેના લોભની સમાપ્તિ હોય ત્યારે ત્યાં તેની પ્રાપ્તિમાં અડચણ હોતી નથી તેથી.

વળી ^{૨૬}ઉપાસકને સ્વપ્નાં ઉપાસ્યરૂપો નિર્ણય જ છે. પણ સચુચુ તરીકે તેમાં તાર-તર્યને લીધે ફક્તમાં તારતર્ય છે. વળી જે ભગવાનના અનુમૂલ્યથી પ્રાકૃત શુદ્ધોથી રહિત થયો હોય તે નિર્ણય પ્રજ્ઞાની વિદ્યાને જાણનાર કહેવાય છે. તેવાને જે પ્રકાશની શુદ્ધિ કહેલી છે—સદ્યોમુક્તિ અને કમમુક્તિ એવા ભેદથી. “તેમાંથી પ્રાણી ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. અહિં આજ તેમનો સ્થાય થાય છે. પ્રજ્ઞાજ યતાં પ્રજ્ઞા તરફ જાય છે.” (જૂ. ૪-૪-૨૨) વગેરે શ્રુતિ તો ^{૨૭}પ્રારબ્ધ રહિત વિષયવાળી છે. નિર્ણયપ્રજ્ઞાની વિદ્યાવાળાનો પ્રારબ્ધનો લોભ તો ^{૨૮}તારે પણ કહેવો જોઈએ નહિ તો અવચનના અસંભવથી જ્ઞાન માર્ગનોજ ઉત્ક્રમણ થઈ જાય. મું. ૩-૨-૬ ની શ્રુતિ પણ પરાન્ત કાલેજ જેમનાં પ્રારબ્ધના લોભની સમાપ્તિ છે તેમના વિષયની છે ^{૨૯}એમ માનવું જોઈએ. નહિ તો “વેદાન્તના વિજ્ઞાનથી

તે અર્થ અહિં આં લેવો અર્થાત્ કાર્ય પ્રજ્ઞા ગૌણ પ્રજ્ઞાનો અર્થ લેવો (૨૨) સિદ્ધાન્તી ઉપરની શંકાનો ઉત્તર આપે છે. પ્રજ્ઞા પરપ્રજ્ઞાના અર્થમાં નહિ પણ કાર્ય પ્રજ્ઞાના અર્થમાં છે. એમ જે કહ્યું તે ખરું નથી. જે ગત્તા જીવ અવિદ્યાવાળો હોય અને ગમ્ય પ્રજ્ઞા તે ફક્ત ઉપાસ્યરૂપે હોય તોજ શંકાકારણ કહેવું વ્યાજબી કરે. પણ ગત્તા જીવ અવિદ્યાવાળો નથી તેમ ગમ્ય પ્રજ્ઞાને ઉપાસ્ય નથી. તેથી તે કાર્ય પ્રજ્ઞા નથી. (૨૩) તમે પ્રજ્ઞાના નિર્વિશેષ અને સવિશેષ એવા જે જે ભેદ પાડીને નિર્વિશેષ પ્રજ્ઞા તેજ ખરું અને સવિશેષ તે ફક્ત ઉપાસના માટે છે, કારણ કે વિશેષો ઉપાધિને લીધે છે એમ કહો છો તે ખોટું છે. પ્રજ્ઞા નિર્વિશેષ છે તેમ સવિશેષ ■ પ્રજ્ઞાના વિશેષો તે પણ સ્તત્ત્વ છે, ઉપાધિને લીધે નથી. તે વિશેષો અલૌકિક છે એમ જણાવવાને પ્રજ્ઞાને સવિશેષ કહેલ છે, અને તેમાં પ્રાકૃતતાની-લૌકિકતાની ગત્ય સરખી પણ નથી એમ જણાવવાને નિર્વિશેષ કહેલ છે. તેમજ જીવની અવિદ્યા ટળી જતાં તે પ્રજ્ઞા બને છે, કારણ કે અવિદ્યા ગદિત જીવ અને પ્રજ્ઞા વચ્ચે અલેક્ષ્યતા છે એમ જે તમે કહો છો તે પણ ખોટું ■ એમ અને આગળ જણાવ્યું છે. અમારા મત પ્રમાણે જીવ પ્રજ્ઞા નહિ, પણ પ્રજ્ઞાનો અંશ છે; અને તેથી અંશરૂપ પ્રજ્ઞાની અંશી પ્રજ્ઞા તરફ ગતિ સહજ છે. (૨૪) પ્રજ્ઞા વ્યાપક ■ માટે જીવની ગતિ ત્યાં હોઈ શકે નહિ એ કહેવું જ ખોટું છે. પ્રજ્ઞા વ્યાપક હોય તે ગમ્ય નથી. એમ કહી શકાય નહિ. વ્યાપક પ્રજ્ઞા ગમ્ય પણ હોય છે. (૨૫) જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ કર્મોના ફલનો ભોગ બન્યો નથી ત્યાં સુધી પ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. (૨૬) ઉપાસક જે જે સ્વરૂપોને ઉપાસે છે તે તમામ ઉપાસ્ય સ્વરૂપો નિર્ણય જ છે. તે સચુચુ નથી. (૨૭) જૂ. ૪-૪-૨૨ માં જણાવેલી શ્રુતિમાં જે જીવોના પ્રારબ્ધનો ભોગ થયેલો છે તેમના વિષેનુંજ કથન છે. (૨૮) તારે-શંકાકારે. શંકાકારને કહે છે કે ઉપરની શ્રુતિમાં ઉપાધિવાળા જીવને ગત્તા તરીકે જણાવ્યો નથી. પણ ઉપાધિ વગરનો જીવ જેનાં પ્રારબ્ધ કર્મોના નાશ થયેલો ■ તેને. (૨૯) મું. ૩-૨-૬ ની શ્રુતિપણ પ્રારબ્ધનો ભોગ કરનાર જીવનેજ ગત્તા કહે છે.

જેમના નિશ્ચયો સુદૃઢ થયેલા છે” એ વગેરેથી કહેલા ધર્મથી વિશિષ્ટની સુક્તિમાં વિલગ્ન થોડા નથી એમ છે.

ન ચ કાર્યે પ્રતિપત્યમિસંધિઃ ॥ ૪-૩-૧૫ ॥

અને : (૧) પ્રજ્ઞમાં પ્રતિપત્તિની અભિસંધિ નથી

અને વળી “ પ્રજ્ઞવંતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એમ સંક્ષેપથી કહીને તેજ આ કહેલી છે એમ તેનું વિવરણ કરનાર ઋચ્યાએ સ્તુતિ કરીને તે કહી છે. “સત્ય જ્ઞાન, અનન્ત પ્રજ્ઞને જે હૃદય શુદ્ધિમાં પરમ ઓચ્છમાં બીરાજમાન બાણે છે” (તૈ. ૨-૧) અર્હિઆં ઉપક્રમ પ્રમાણે પરપ્રજ્ઞની સાથેજ સર્વ કામના ભોગરૂપ પ્રતિપત્તિ કહી છે તેથી કાર્યરૂપ વસ્તુ ગાત્રમાં પ્રતિપત્તિ કાંઈપણ સ્થળે શ્રુતિને અભિપ્રેન નથી. માટે પણ પરનેજ “પ્રજ્ઞ” શબ્દથી કહેલ છે. ઋચ્યાનો અર્થ તો આનન્દમય અધિકરણમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે. તેથી અર્હિઆં કહેલોજ નથી ૧૫

૪ અપ્રતીકાધિકરણ.

અપ્રતીકાલમ્બનાન્નયતીતિ વાદરાયણ ઉમયથા

દોષાત્તત્કલુશ્ચ ॥ ૪-૩-૧૬ ॥

અપ્રતીકનું આક્ષમ્બન કરનારાઓને પ્રજ્ઞલોક તરફ લેઈ લાય છે એમ બાદરાયણ કહે છે (પ્રતીકોપાસનામાં) બન્ને રીતે દોષ છે, અને તેનો ભજન કરનાર પણ (પ્રજ્ઞને પ્રાપ્ત થાય છે.)

ક્રમસુક્તિના અધિકારીઓ પ્રારબ્ધનો ભોગ કરીને અમાનવ પુરુષથી પ્રાપ્ત કરાયલા પરપ્રજ્ઞનેજ પ્રાપ્ત કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. ત્યાં આ સદેહ છે અર્થિ:વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ તે અમુક ઉપાસનાનું ફલ છે. આમ હોય તો અમાનવ પુરુષ તે સઘળાંઓને પ્રજ્ઞ પ્રાપ્ત કરાવે છે કે કેટલાંકનેજ ? અર્હિઆં શું યુક્ત છે. “સઘળાંનેજ” એમ કારણ કે અર્થિ: વગેરે માર્ગે ગયેલાઓને અન્તે પ્રાપ્ત કરાવવા માટેજ તે નિયુક્ત થયેલ છે. તેથી તેનાથી જૂદી રીતે વર્તે તો તેમાં હેતુનો અભાવ છે. તેથી તે પ્રમાણેજ તે કરનાર છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે. શ્રુતિમાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞ તરીકેજ ઉપાસના કહેલી હોવાથી ઉપાસ્યોમાં ભગવાનની વિભૂતિ તરીકે શુદ્ધ પ્રજ્ઞનાં રૂપ છે. છતાં તેમાં તેમ નથી એવું બાણીને શ્રુતિ

સૂત્ર ૧૫—(૧) કાર્યરૂપ બ્રહ્મની સાથે કામનાઓનો ભોગ કહેવો નથી.

અધિ૦ ૪ સૂત્ર ૧૬—(૧) સઘોસુક્તિના અધિકારીઓને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તે વિષે અત્યારસુધી કહેવાયું નથી. પણ ક્રમસુક્તિવાળાને તે કેવી રીતે થાય છે તે વિષે કહેવાયું છે. તેમના પ્રારબ્ધ કર્મોના પરિણામનો ભોગ પૂરો ધમ્મ રહે છે એટલે અમાનવ પુરુષ તેમને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એમ ઉપર કહ્યું (૨) તમામને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે યોગીઓને એ વિષે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમામને (૩) તમામ ઉપાસકો પરબ્રહ્મને પહોંચતા નથી. જેઓ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓજ

પ્રથમ તરીકેની ઉપાસના તે ક્ષણ સુધી સાધન કહે છે. ઉપાસ્યમાં પ્રવૃત્તિને પણ માનનારા જે ઉપાસના કરે છે તેઓ પ્રતીકનું આલમ્બન કરે છે એમ કહેવાતું નથી. અને તેમ હોય તો પણ ઉપાસના વેદમાં કહેલી છે. તે તરીકે કરવાથી સફળ થાય છે. તેના ક્ષણ તરીકે ઉપાસકને અર્ચિ:વગેરે લોકની પ્રાપ્તિમાં પણ તેમને અમાનવ પુરુષ પ્રથમે પ્રાપ્ત કરાવતો નથી પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને જે ઉપાસના કરે છે તેમને જ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. ત્યાં હેતુ કહે છે—જન્ને રીતે દોષ છે તેથી. ખરી રીતે તો જો પ્રથમ રૂપ છે ત્યાં પ્રવૃત્તિ નથી એવા નિશ્ચયમાં અને ઉપાસનાને માટે પ્રથમ તરીકે તેની ભાવના એમ જન્ને પ્રકારે કરવાથી દોષ થાય છે તેથી તેની પ્રથમ પ્રાપ્તિમાં અધિકાર નથી. તેથી તે દોરી જતો નથી એમ યુક્ત છે એવો અર્થ છે. અને વળી શ્રુતિ છે. “પ્રથમ અસત્ છે એમ જે જાણે છે તે અસત્ જ થાય છે.” (ત. ૨-૬) “જે અન્યથા આત્માને અન્યથા પ્રતિપાદિત કરે છે. તે આત્મનું અપહરણ કરનાર એવો શું પાપ કર્યું નથી? આ પ્રકારે જ્ઞાનમાર્ગીની વ્યવસ્થા કહીને ભક્તિમાર્ગીની પણ તે વ્યવસ્થા કહે છે. તેના કંતુથી પણ એમ છે. “સઘણું મારા ભક્તિયોગથી” (ભા. ૧૬-૨૧-૨૩) એ વાક્યથી તેની ઉપાસનાની અપેક્ષા નથી. તેથી પ્રતીકાદિની સંભાવના નથી. ત્યાં “જે કોઈપણ રીતે વાંછના કરે છે” એવા વાક્યથી દ્રઢ હૃદયથી જ તેના લોભ પછી પ્રાચીન ભગવાનના ભજનરૂપી કંતુનું નયન થાય છે એવો અર્થ છે. ખરી રીતે તો ભક્તના અમાનવ વધુને અપેક્ષાના અભાવથી “જાતેજ પ્રવૃત્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે એમ જણાવવાને પ્રથમ વિશિષ્ટ કહેલી છે.

(શંકા)—“પ્રથમથી અધિક કંઈ છે નહિ. તેની સમાન તથા અધિક કંઈ નથી” (શ્લો. ૬-૮) એવી શ્રુતિ છે. આમ હોય તો છાંદોગ્યમાં સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં “તે જે નામ પ્રથમની ઉપાસના કરે છે” વગેરેથી નામ, વાક્ય, મન, સંકલ્પ, ચિત્ત, ધ્યાન, વિજ્ઞાન વગેરેની પ્રવૃત્તિ ઉપાસના પ્રથમ પ્રથમ કરતાં પછી પછી ૧૦ વધારે

(૪) પ્રતિપાસનામાં દોષ દેખાડે છે. એક દોષ તે એ કે જે પ્રથમ રૂપ છે તે પ્રથમ રૂપ નથી એમ માનવું તે દોષ, અને તે પ્રથમ રૂપ નથી એમ જાણના છતાં પણ તેની પ્રથમ તરીકેની કલ્પના કરવી તે બીજો દોષ (૫) પ્રતિપાસનાવાળો પ્રથમે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જે પ્રથમની ઉપાસના કરે છે તેમ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (૧) ઉપાસક જે ભાવે પ્રથમે ઉપાસે છે તે પ્રથમે તેને, તેનું ક્ષણ મળે છે. શુદ્ધ પ્રથમ તરીકે ઉપાસે તો તેનું ક્ષણ પ્રાપ્તિ થાયજ (૭) પ્રથમ જે રૂપે નથી તે રૂપે તેને ઝોળખનાર પાપી અને છે. અર્થાત્ પ્રથમ ને પ્રથમ છે, તેમાં બીજું કોઈપણ કલ્પના કરવી નહિ. (૮) ભક્તિમાર્ગમાં ઉપાસના નથી. સા તો ભક્તિ છે. ભગવાનની ઉપાસના કરવાની નથી. પણ ભજન કરવાનું છે. ભગવાનને પ્રેમથી ચક્રાવાન છે. (૯) ભક્તની પ્રથમ પ્રાપ્તિ માટે અમાનવ પુરુષ તેને લેઈ જતો નથી. પણ ભગવાન જાતેજ લેઈ જાય છે. અમાનવ પુરુષ ભક્તને પ્રથમની પ્રાપ્તિ કરાવતો નથી પણ ભગવાન જાતેજ તેના મનોરથો મિલ કરાવવાને પોતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે (૧૦) સનત્કુમાર અને નારદના સંવાદમાં પ્રથમે નામ, વાક્ય, મન, સંકલ્પ વગેરે તરીકે ઝોળખાયા છે, અને પ્રથમની ઉપાસના તે તે રૂપે કરવાને કહે છે. પણ તે જણાવેલાં રૂપોમાં પછીનાં રૂપો પ્રથમ કરતાં ચઢીઆતાં છે, અને તેથી તે ચઢીઆતાં રૂપો તરીકે ઉપાસના કરવાથી તેનું ક્ષણ પણ અધિક મળે છે. અર્થાત્ પ્રથમની નામ તરીકે ઉપાસના કરવાથી વાક્ય તરીકે

કહેવાય છે. માટે સઘળા ઉપાસ્ય પ્રદારૂપ છે એમ કહેવું ^{૧૧}શક્ય નથી. એમ કહેતા હોતો કહે છે. એમ નહિ વિભૂતિરૂપને અમુક ફલનાં આપનાર હોવાથી જે રૂપથી અદ્ય ફલનું દાન હોય ત્યાં અધિકગુણના પ્રાકટ્યમાં પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી જે રૂપથી તેટલાજ ગુણનું પ્રાકટ્ય છે તેનાથી અધિક ફલનું દાન ત્યાં છે તેથી અધિક ^{૧૨}ગુણનું પ્રાકટ્ય છે એમ પ્રથમ કરતાં અધિકતા કહેવાય છે. આજ પ્રમાણે સર્વત્ર છે. અમુક ફલનું દાન તો ^{૧૩}સ્વતન્ત્ર ઇચ્છારૂપ હોવાથી લીલારૂપ છે તેથી કઈ પણ અનુચિત નથી. ^{૧૪}પ્રતિમાદિમાં આહવાનથી વિભૂતિરૂપ સન્નિહિત થાય છે. ^{૧૫}પૂજા માર્ગમાં તેનું ધ્યાન હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ભક્તિથી ત્યાં પ્રકટ થાય છે તેથી તે રૂપે છે. શુરુમાં તો શાબ્દે ચ પરે નિલગ્નાત દ્વલ્લજિ એ પ્રમાણે વિશેષણ હોવાથી ભગવાનના આવેશથી ત્યાં તેનું ભાવન છે એમ સઘળું શુદ્ધ છે. વળી બાહરિ અને જૈભેનિના મતો કહ્યા પછી સ્વમનની ઉત્તરથી તે તેની સમાન છે એમ પણ અહિંમાં સમજાય છે. અને ત્યાં કાર્ય પ્રદાયકની પ્રાપ્તિ અને પરપ્રદાની પ્રાપ્તિના વિષય પૂર્વ અને ઉત્તર પક્ષના લેદથી કહ્યો બાહરિના મતમાં સવિશેષ જ ઉપાસ્ય હોવાથી, અને વિશેષણો અવિદ્યાથી હોવાથી, સઘળી ઉપાસનાઓ પ્રતીક અને તેના ^{૧૬}રૂપેજ સિદ્ધ થાય છે. આમ હોવાથી અપ્રતીકના આલમ્બનથી લેઈ જાય છે એમ કહેનાર વ્યામ કહે છે બાહરિના મતને અનુસરનાર કેાઇ પણ ઉપાસકને પ્રદાની પ્રાપ્તિ જણાવાતી ^{૧૭}નથી. વસ્તુતઃ તો ઉપાસનામાં ઉપાસ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ^{૧૮}અગરૂપ હોવાથી ^{૧૯}તે મત ધરાવનારા કહેલી રીતિથી તેના અભાવથી અગરૂપ નથી. તેથી અર્થ

ઉપાસના કરવાનું ફલ અધિક છે આ પ્રમાણે ધ્વજના રૂપો પરત્વે ફલનું અધિક્ય દેખાડે છે. (૧૧) માટે તમામ ઉપાસ્યરૂપોની ઉપામના એ એક સરખી ધ્વજની ઉપામના છે એમ કહી શકાય નહિ (૧૨) તમામ વિભૂતિના રૂપો તે ધ્વજનાજ છે. પણ ઉપામકને ફલ આપવાને માટે તેમા વધતાપણુ તમા ઓછાપણુ છે. ફક્ત ફલ આપનામા તે ભેદ છે, અને તે રીતે આ વિભૂતિ સ્વરૂપમા ભેદ છે. જો કે તે બધી ધ્વજની જ વિભૂતિઓ છે (૧૩) અમુકને અમુક ફલનું દાન કર છે અને અમુકને અમુક એમ સાધી એમ જો કોઈ કહેતો કહે છે કે ધ્વજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફલનું દાન કરે છે. ધ્વજ પોતાની ઇચ્છા કરવામા સતત્ર છે તે કોઈને અધીન નથી, લીના કરવાને જે પ્રકારે ઇચ્છા કરે તે પ્રમાણે વિભૂતિના રૂપો સર્વત્ર છે અને પોતે સર્જેલા છવે તે સ્વરૂપોની ઉપાસના કરે છે અને તેમને તેમની ઉપામનાના પ્રમાણમા વધતુ ઓછુ ફલ આપે છે. (૧૪) પ્રતિમાદિ મૂર્તિ વગેરેમા આહવાનથી ઉપામક ધ્વજનું સાન્નિધ્ય કહે છે તેથી તેમા પણ ધ્વજની વિભૂતિ છે (૧૫) પૂજામાર્ગમા અને ભક્તિમાર્ગનો ભેદ દેખાડે છે. પૂજામાર્ગમા પ્રતિમાની મૂર્તિની પૂજા થાય છે, અર્થાત્ દેવની મૂર્તિની દેવ તરીકે પૂજા થાય છે વસ્તુતઃ તો તે મૂર્તિ છે એમ માનીને પૂજા કરવામા આવે છે. ભક્તિમાર્ગમા પ્રતિમાની પૂજા નથી પણ સ્વરૂપની-સાક્ષાત્ સ્વરૂપની ભક્ત જે સ્વરૂપને ભજે છે તે મૂર્તિ નથી પણ સાક્ષાત્સ્વરૂપ છે એમ તે માને છે. (૧૬) બાહરિના મતે સઘળી ઉપામના પ્રીતક રૂપનીજ (૧૭) વ્યામના મતે પ્રતિકાપાસના નથી પણ સાક્ષાત્ધ્વજનીજ ઉપાસના છે છતાં જો કોઈ પ્રતીક તરીકે ધ્વજની ઉપાસના કરે તો તેને તેની ઉપામનાનું ફલ ધ્વજ પ્રાપ્તિ નથી પ્રતીક તરીકે નહિ પણ ધ્વજ તરીકેજ ધ્વજની ઉપાસના કરનારને ધ્વજની પ્રાપ્તિનું ફળ મળે છે (૧૮) જે માધ્યમ ઉપાસના કરે તે કોની ઉપામના કરે છે એ વિષેનું જ્ઞાન તેનામા અવરૂપ હોવું જોઈએ; કારણ કે તે જ્ઞાન વગર ઉપાસના બનતી નથી માટે તેનું જ્ઞાન તે ઉપામનાનું અંગ છે (૧૯) બાહરિના મત

વગેરેની પ્રાપ્તિ પણ ^{૨૦}સંભવતી નથી તો પછી પ્રશ્નની તો શી રીતે હોય ? એવો નિગૂઢ આશય વ્યાસનો છે. આમ હોવાથી પછીની પ્રાપ્તિમાં જ ^{૨૧}સાધક સૂત્ર કહ્યું છે. તેથી તેજ વ્યાસને અભિમત છે એમ સિદ્ધ થયું વળી પ્રતીકમાં અપ્રશ્નના કંતુત્વને કહેનારા જે છે તે પંચાગ્નિ વિદ્યાનું તેમ હોવામાં પણ વચનના બલથી તે વિદ્યાવાળાને પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ કહે છે. ત્યાં આ કહેવાય છે. ^{૨૨}વચન તો વસ્તુતઃ પદાર્થનું બોધક છે, કારક નહિ. માટે તેનો જો ^{૨૩}બોધ કરે તો અપ્રતીકના આલમ્બનથી લેઈ બધ છે એમ વ્યાસની ઉક્તિના અવિરોધ માટે ત્યાં પણ અપ્રતીકને સ્વીકારવી જોઈએ. નહિ તો પંચાગ્નિ વિદ્યાનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિને જોતાં આ પ્રમાણે તે બોલત નહિ વળી ઉત્સર્ગવાળા પક્ષનો આશ્રય કરીને તે પ્રમાણે કહેવું છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ. કારણ કે તે બાધકથી દૂર કરાય તેમ છે તથા ^{૨૪}વચન કહેલા ન્યાયથી અબાધક છે તેથી. જ્યાં વચન બાધક કહેવાય છે ત્યાં બાધનું બોધક જ છે. તે પ્રમાણે નથી. માટે તેની ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ.

મન વગેરે શુદ્ધ પ્રશ્ન હોય તો “મન પ્રશ્નની ઉપાસના કરે છે” એમ કહેત. પ્રકાશના ^{૨૫}વાચક ‘ધૃતિ’ શબ્દ સહિત પ્રશ્ન પદને કહેત નહિ માટે પ્રશ્નશબ્દ ઉપાસનાના પ્રકારનો ^{૨૬}અવગ્રહેલજ છે, સ્વરૂપનું ^{૨૭}નિરૂપણ કરનાર નથી. એમ હોય તો અરેરે^{૨૮},

ધગવનારા પ્રતીકની ઉપામના કરનારામાં ઉપાસનું જ્ઞાન નથી. (૨૦) ઉપાસના જ્ઞાન વગર પ્રતીકની ઉપામના કરનારને અર્થિ વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ નથી તો પછી પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ તો શી રીતે થાય ? (૨૧) આ સૂત્રનું નાતપર્ક પર પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ શી રીતે થાય એમ જણાવવાને માટે છે. અર્થાત્ જેઓ પ્રતીકોપામના કરે છે તેમને પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થતી નથી પણ અપ્રતીકની ઉપાસના, એટલે પ્રશ્નની ઉપાસના કરે છે તેનેજ જણાવેલું કળ મળે છે એમ આ સૂત્ર જણાવે છે (૨૨) વચન-વાચ્ય એ પદ કહેતાં શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન ધગવનાર જ છે તેને ઉત્પન્ન કરનાર નહિ. બોધક-જ્ઞાન ધગવનાર અને કારક એટલે ઉત્પન્ન કરનાર (૨૩) પંચાગ્નિ વિદ્યાના વાગ્ધેના શબ્દો બરાબર જોતા, જે આપણને અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારનેજ પ્રશ્નની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો અર્થ સમજાવતો હોય તો આપણે તે પ્રમાણે સમજવું જોઈએ (૨૪) વાક્યના શબ્દો જોતાં ઉપરના અર્થમાં કાંઈપણ બાધક નથી (૨૫) છાં ૭-૩-૧ ની યોગ્યતા વગ્ન ઇતિ ઉપાસતે એ શ્રુતિનો અર્થિઆ ઉત્તેજ કરવામાં આવે છે. અર્થિઆ મન અને પ્રશ્ન એ બન્ને શબ્દોના પ્રયોગો સાથે છે. આ ઉપરથી પૂર્વપક્ષી એમ કહે છે કે મનની પ્રતીક તરીકે ઉપાસના કરવાની કહી છે કારણ કે મન એટલે ખરી રીતે મન જ છે, પ્રશ્ન નહિ, છતાં પણ તે પ્રશ્ન છે એમ માનીને તેની ઉપામના કરી. આ પ્રમાણેની અર્થિઆ ઉપાસના કરવાની કહેલી હોવાથી તે પ્રતીકોપામનાજ કહી શકાય. મૂળમાં “પ્રશ્ન” શબ્દ પછી “ધૃતિ” એટલે “એમ” શબ્દ છે અર્થાત્ “જે મન એ પ્રશ્ન છે એમ ઉપામના કરે છે” એ શ્રુતિનો અર્થ થાય છે એ. અર્થ પ્રમાણે મનને પ્રશ્ન તરીકે ઉપામવાના છે આથી તે પ્રશ્ન ■ એવો અર્થ સમજાવતો નથી. તેથી ત્યાં અપ્રતીકની ઉપાસના નથી, જે મન એજ પ્રશ્ન છે, મન નહિ એવા અર્થ હોત તો જો માટે “ધૃતિ” શબ્દને પ્રયોગ મૂળ શ્રુતિમાં કરત, તેની કંઈપણ જરૂર નહોતી. “ધૃતિ” સિવાય “મન પ્રશ્નની જે ઉપામના કરે છે” એમ કહેત પણ તે રીતે કહેલું નથી માટે અપ્રતીક છે કે અર્થિઆ પ્રતીકનીજ ઉપામના કહેલ છે. “ધૃતિ” શબ્દ પ્રકાર દેખાડે છે, અર્થાત્ મનની મન તરીકે નહિ પણ પ્રશ્ન તરીકે ઉપામના કરવી. (૨૬) અર્થિઆ વગ્ન ઇતિ એવા જે શબ્દો છે તે એમ સૂચવે છે કે મનની ઉપામના પ્રશ્ન બાધીને કરવી. (૨૭) “ધૃતિ” શબ્દથી મન જો પ્રશ્ન ■ અર્થાત્ મન અને પ્રશ્ન એકરૂપ છે એવો અર્થ સમજાવતો નથી (૨૮) સિદ્ધાન્તી

આ શબ્દના અર્થ નહિ સમજવાનો જ વિલાસ છે કારણ કે “મનની ઉપાસના કર” એમ કહીને તેની ઉપાસનાનું ફલ જ્યાં સુધી મનની ગતિ છે ત્યાં સુધી “ત્યાં આ ઈચ્છા પ્રમાણે ફરી શકે છે” કહેવાની ઇચ્છાથી તેની ઉપાસના આના ફલની સાધક છે તેમ માનવામાં પ્રયોજક રૂપની આકાંક્ષામાં કહે છે “મનો મદ્દા રતિ” એમાં “ધૃતિ” શબ્દ રહેતુંવને કહે છે અને વળી જે કારણથી મન પ્રલ્લ છે તે કારણથી તેની ઉપાસના તેના ફલની સાધક છે. એમ અર્થ છે માટે જ મન જ પ્રલ્લ છે મનની ઉપાસના કર એમ પ્રથમ કહેલું છે ૩૦ સુવર્ત્ર આ પ્રકારે જ જણવું જોઈએ ૧૬

૫ વિશેષાધિકરણ.

વિશેષં ચ દર્શયતિ ॥ ૪-૩-૧૭॥

અને ભેદ (શ્રુતિ) દેખાડે છે.

સર્વ ઉપાસ્ય રૂપો પ્રલ્લરૂપ જ છે તેથી તેમની ઉપાસના કરનારને પરની પ્રાપ્તિ છે જ એમ સિદ્ધ થયું ત્યાં આનો વિચાર છે જ્ઞાનમાર્ગવાળા તથા ભક્તિ માર્ગવાળાની અવિ-શેષથી જ પરની પ્રાપ્તિ છે કે કોઈ ભેદ છે ત્યાં જાનને પણ પ્રલ્લના ઉપાસક હોવાથી ભેદ સિવાય જ ફલ છે એમ પ્રાપ્ત થાય તો તેની તરફ કહે છે ‘શ્રુતિ ભેદને દેખાડે છે’ તૈત્તિરીયકમાં “પ્રલ્લવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે (તે ૨-૧) એમ ગૂઢ અભિ-સન્ધિથી સામાન્ય રીતે આટલું જ કહીને ગૂઢ રીતે તેને પ્રકટ કરતી ‘આ અર્થ’માં અતિ ગોપ્યતા છે, તથા ફક્ત અનુભવથી જ વેદ છે’ એમ જણાવતી કહે છે ‘તેને આ કહે છે ‘સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત એ પ્રલ્લ છે જે હૃદય શુદ્ધિમાં પરમ આકાશમાં તેને

પ્રતિપક્ષીને ઉત્તર આપે છે કે તમે તે શ્રુતિનો અર્થ જ મમજતા નથી (૨૬) યનો મદ્દા “રતિ” આ ઈતિમાં ‘ધૃતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ જે કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રકારના અર્થમાં નહિ અર્થાત્ મનની ઉપાસના કેવા પ્રકારે કરવી ? અને કેવું સમજાવે કરવી ? એ અર્થમાં નથી પણ હેતુ કારણના અર્થમાં છે અર્થાત્ મનની ઉપાસના શાથી કરવી એમ કોઈને સ્પષ્ટ થાય તો શ્રુતિ વહે છે કે મન એ ધલ્લ જ છે, મન એ ધલ્લ હોવાથી મનની ઉપાસના જીવી આમ હેતુના અર્થમાં તે છે (૩૦) અર્થાત્ અર્થિઆ પ્રતીકાપામના નથી પણ અપ્રતીકની ઉપાસના છે

હોવાર્થ—જેઓ પ્રતીકનું આલમ્બન કરે છે તેમને આમાત્ર પુરુષ ધલ્લ તરફ લેઈ જતો નથી, પણ જે પ્રતીકનું આનંદન નથી કરતો, તેજ લેઈ જાય છે એમ બાહ્યપણુ માને છે વળી જેઓ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારા છે તેમની ઉપાસનામાં બે દોષો છે એક દોષ તે એક વસ્તુત્વ જે ધલ્લરૂપ નથી તેમાં ધલ્લ છે એવો નિશ્ચય કરવા પડે છે તે અને બીજો તેની ઉપાસના જ્યારે કરવાની હોય ત્યારે તેમાં ધલ્લતનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ આમ જાનને રીતે દોષો હોવાથી પ્રતીકની ઉપાસનાવાળાનો પ્રલ્લપ્રાપ્તિમાં અધિકાર નથી અને તેથી કરીને તેમને ધલ્લની પ્રાપ્તિ નથી. પણ જે ભગવાનનું ભજન કરનારા ભક્તો છે તેઓ તો અતેજ ભક્તિના બળથી પાપલ્લને પહોંચે છે

અધિ ૫ સૂત્ર ૧૮-(૧) જ્ઞાની અને મર્તાદાભ્રત જાનને જે ધલ્લની પ્રાપ્તિ થાય છે તે સગ્ગી રીતે થાય છે કે તેમાં કોઈ ફેર છે ? (૨) જાનને જણુ ભગવાનની ઉપાસના કરનારા છે, આથી તેમના ઈશ્વર ફેર હોય નહિ (૩) “ધલ્લવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એ આત્ર સામાન્ય કથન છે પણ તે પગ કોણુ તેમાં

ગિરાજમાન જાણે છે તે વિપાશ્વત્ પ્રહ્મની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે” (તે ૨-૧) તેની પહેલાં કહેલી બાબતને પ્રતિપાદન કરવાના વિષય તરીકે લક્ષમાં રાખીને જ આ ઋચ્યા કહેવાયેલી છે તેના અનુભવ કરનારાથી એ શેષ છે. પ્રહ્મને જાણનાર એટલે અક્ષર પ્રહ્મને જાણનાર તે સાન્નિધ્યથી અક્ષરપ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આટલો અર્થ જે જાણે છે એમ છે-લી ઋચ્યાથી કહ્યો છે. હવે પરને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો અર્થ “ગિરાજમાન” વગેરેથી કહેવાય છે. માટે જ ‘મધ્યમાં ક્રિયાપદ ઉભયનું’ સંજનથી છે એમ જણાવનાર કહ્યું છે અને તેની પ્રાપ્તિ મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બે પ્રકારની છે તેમાં પ્રથમ મર્યાદામાં કહેવાય છે. અહિંઆં આ આશય જાણવો જોઇએ “આ આત્મા પ્રવચનથી મેળવાતો નથી” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિમાં ભગવાનના વરણથી ભુક્ત સાધનનો નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે, આમ હોવાથી અક્ષર પ્રહ્મના જ્ઞાનને તેના સાધન તરીકે કહેવામાં તેનો વિરોધ થાય. તેથી આ પ્રમાણે આ અર્થનું નિરૂપણ કર્યું છે. જ્ઞાન માર્ગવાળાઓને અક્ષરજ્ઞાનથી અક્ષર પ્રાપ્ત હોય છે, કારણ કે તેમની અક્ષરપ્રહ્મ એકલા સુધી ગતિ હોય છે. ભક્તોની જ પુરુષોત્તમ સુધી હોય છે. ભગવદ્ગીતામાં તે અર્થ કહેલો છે “આ પ્રમાણે જે સતત યુક્ત થયેલા” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એવા પ્રશ્નમાં “મારામાં મન પરોવીને જે મને ભજે છે” (ભ. ગી. ૧૨-૨) “જે અનિર્દેશ્ય અક્ષરને” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એમ કહ્યું છે “ભક્તિ એકલાથી જ હું ગ્રહણ કરાવું છું” (ભા. ૧૧-૧૪-૨૧) “માટે મારી ભક્તિથી યુક્તને” એમ ઉપક્રમ કરીને “જ્ઞાન, કે વૈરાગ્ય ઘણું કરીને અહિંઆં શ્રેયસ્કર થયે નહિ” (ભા. ૧૧-૨૦-૩૧) વગેરેથી શ્રીભાગવતમાં કહેલું છે. વળી બ્રહ્મવેત્તાનું જે ભગવાન વરણ કરે તો જ ભક્તિ ઉદય પામે છે. તેમનો પ્રચુરભાવ હોય ત્યારે જાતે જ તે દૃઢ્યમાં પ્રકટ થવાની ઇચ્છાવાળા ભગવાન સ્વસ્થાન બનેલા બ્યાપિવૈકુણ્ઠને તેની શુદ્ધામાં-દૃઢયાભાસમાં પ્રકટ કરે છે. તે “પરમબોધે” શબ્દથી કહેવાય છે. અલૌકિક પ્રયોગથી તેની અલૌકિકતા જણાવાય છે. જેમ સ્વસ્થાપિત વસ્તુ અવશ્ય દર્શન યોગ્ય બને છે તે પ્રમાણે અહિંઆં “ભગવાન પણ” એમ જણાવવાને “ગિરાજમાન થયેલા” એમ કહ્યું છે. તેમજ વળી “પરને મેળવે છે” એ શબ્દોના વિવ-

રહેણ ગૂઢ તાત્પર્ય પ્રકટ કરવાને શ્રુતિ આગળ જે જણાવવાનું તે જણાવે છે. પણ તે અર્થ ઘણો જ ગોપ્ય છે. હૃષી ગમ્પના જેવો છે, બધાને તે કહેવા જેવો નથી, તેમ માત્ર જેમને અનુભવ છે તેઓ જાણી શકે છે. (૪) હૃદયમુજ્જાત આ ઋચ્યા કહેવાયેલી છે. કેનાથી ? એમ કાંઈ પૂછે તો કહે છે કે તેના “અનુભવ કરનારાથી” કહેવાયેલી છે. આ શબ્દો અધ્યાદાર રાખ્યા છે. શ્રુતિમાં તે આપેના નથી, કારણ કે શ્રુતિ તે ઉપરથી એમ જણાવવા માગે છે કે પરબ્રહ્મ વિષે જે કંઈ અહિંઆં કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘણું ગૂઢ છે. અને અનુભવથી વેદ છે (૫) મૂળ શ્રુતિમાં વેદ ‘જાણે છે’ એ ક્રિયાપદ મધ્યમાં આવેલું છે (૬) ભાનાર્થ—જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય બંનેમાં ભેદ છે. તે ભેદ ‘અવવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે’ એ શ્રુતિમાં દર્શાવ્યો છે. તેમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે જેના અભ્યાસ માથે બ્રહ્મનું વરણ છે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને જેને કેવલ બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે તેને તો અક્ષરની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે બંનેમાં ફેર છે.

રણ રૂપે “આની ગુહામાં-પરમ વ્યોમમાં ખીરાજમાન થયેલાને જે જાણે છે તે” એમ કહ્યું છે. આના પ્રાણ ઉત્ક્રમણ કરતા નથી. અહિંઆંજ તે સંપૂર્ણ લય પામે છે “બ્રહ્મ જ યદને બ્રહ્મમાં જાય છે” (બૃ ૪-૪-૨૨) એ શ્રુતિમાં કહેલી રીતિથી “પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એવો અર્થ થાય છે.

હવે શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકૃત થયેલાની વ્યવસ્થા કહે છે. તે વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે સઘળા કામો લોગવે છે (તૈ ૨-૧) વગેરેથી અહિંઆં આ અભિસન્ધિ છે. જેમ જાતે પ્રકટ થઇને લોકમાં લીલા કરે છે તે પ્રમાણે અનુગ્રહને લીધે પોતાના અન્તઃકરણમાં સ્થિત પણ ભક્તને પ્રકટ કરીને તેના સ્નેહના અતિશયથી તેને વશ થઇને પોતાની લીલાના રસનો અનુભવ કરાવે છે તેથી તે ભક્ત બ્રહ્મ-પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમની સાથે સર્વ કામો લોગવે છે. “અનેથી” કહેલી શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓનું શ્રદ્ધા કરાય છે. આમ હોવાથી જ્ઞાન આર્ગીયોની અક્ષરપ્રાપ્તિ જ ભક્તોની જ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્તિ છે એમ સિદ્ધ થયું ૧૭

શ્રોતેઽવ્યાસમતાનુવર્તી શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના અણ્ણભાષ્યમાં
યોથા અધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ સંપૂર્ણ

વિવેચન.

અધિકરણ. ૧૬

આની પહેલાંના પાઠમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત તથા મર્યાદામાર્ગીય ભક્તોને સર્વોમુક્તિ મળે છે તે કેની રીતે મળે છે તે વિષે જણાવ્યું. હવે ક્રમ મુક્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે. મુક્તિના બે પ્રકાર છે. (૧) સર્વોમુક્તિ (૨) અને ક્રમ મુક્તિ સર્વોમુક્તિ એટલે એકક્રમ મોક્ષ મળે તે, અને ક્રમ મુક્તિ એટલે ધીમે ધીમે મળે. અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતા પહેલાં જીવને અમુક અર્થે યદને પસાર થતા ત્યાં એટલા લોકો આવે ત્યાં તેના વિસામો લેવો પડે અને એમ કરતા જતા છેવટે બ્રહ્મલોકમાં જાય આ પ્રકાર ક્રમ મુક્તિનો છે. આ ક્રમ મુક્તિ જીવને કેની રીતે મળે છે તે વિષે અદિઆ કહેવામાં આવે છે વળી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિનો માર્ગ તથા બ્રહ્મલોક ત્રિપે પશુ વિચાર કરવામાં આવશે.

હવે પ્રથમ અધિકરણનો વિચાર કરીએ અહિંઆં પૂર્વપક્ષી નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે

પૂર્વપક્ષી—અચિરાદિ જે માર્ગ કહ્યો તે જ્ઞાની તથા ભક્ત બન્નેને માટે સાધારણ છે કે દક્ષ જ્ઞાનીને માટે જ છે, ૧ અર્થાત્ જ્ઞાનીને જ અચિરાદિ માર્ગે પ્રયાણ કરવું પડે છે. ૨ આ ક્રમ મુક્તિનો અધિકારી જ્ઞાની છે કે મર્યાદા ભક્ત પણ છે ?

સિદ્ધાન્તી—તમે શું માનો છો ?

પૂર્વપક્ષી—અમે તો એમ માનીએ છીએ કે તે બન્નેને માટે છે.

સિદ્ધાન્તી—શાથી ?

પૂર્વપક્ષી—જેમ જ્ઞાનીને સાધનાદિનો નિયમ નથી તેમ અહિંઆં પણ ભક્તને સાધનાદિનો નિયમ નથી. તેથી બન્ને આ ક્રમ મુક્તિના અધિકારી છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. જ્ઞાનીઓની જ ક્રમયુક્તિ છે, ભક્તોની નહિ. ભક્તોને સવામુક્તિ મળે છે.

પૂર્વપક્ષી—આનો કાષ્ઠ પૂરાનો આપશો ?

સિદ્ધાન્તી—હા, ઘણી જ પુરાણી. જુઓ જાંદોગ્યની પંચાંગિ વિદ્યામાં નીચે પ્રમાણે કહે છે.

જે એને આ પ્રમાણે જાણે છે અને જેઓ અરણ્ય વિષે શ્રદ્ધા સંદિત તપની ઉપાસના કરે છે, તેઓ મરણ પછી અગ્નિરાદિ લોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પછી દિવસના લોકમાં તે જાય છે. ત્યાંથી જ માસના લોક વિષે જાય છે કે જે સમયે સૂર્ય ઉત્તરાયણની અંદર હોય છે, (જાં. ૫-૧૦-૧) આમાં ભક્તોની ગતિ વિષે કહ્યું નથી. તેમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે જેઓ અરણ્ય વિશે શ્રદ્ધા સંદિત તપની ઉપાસના કરનારા છે તેઓ જ અગ્નિરાદિ લોકમાં જાય છે. આથી ભક્તની ક્રમ યુક્તિ સમજાતી નથી. આ રીતે શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. તેમજ સ્મૃતિ કહેતાં જા. શી. ૮-૨૪માં કહે છે “જેઓ અગ્નિલોક, જ્યોતિર્લોક, દિવસ, શુક્લ, પક્ષ, છ માસ, અને ઉત્તરાયણના માર્ગે પસાર થાય છે તે જ્ઞાને જાણનારા પુરુષ જ્ઞાને પહેાંચે છે” આ વર્ણનમાં પણ “જ્ઞાને જાણનારાઓ જ” અગ્નિરાદિ માર્ગે યજ્ઞને જ્ઞાતી પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે અર્થાત્ શ્રુતિ અને સ્મૃતિનાં પ્રમાણો ઉપરથી એટલું જ સમજાય છે કે ક્રમ યુક્તિના અધિકારી જ્ઞાનીઓ જ છે ભક્તો નહિ. ભક્તોને તો સવોમુક્તિ મળે છે, અને તે વિષે આની પહેલાંના પાદમાં કહેવાયું છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ તમે એમ શાથી કહો છો કે અગ્નિરાદિ એકજ માર્ગે યજ્ઞને જ્ઞાનીઓની ક્રમ યુક્તિ હોય છે. ખરી રીતે તો જૂદા જૂદા માર્ગો સમજાય છે.

સિદ્ધાન્તી—તે કેવી રીતે ?

પૂર્વપક્ષી—જુઓ. ઉપનિષદોમાં આ ક્રમયુક્તિ મેળવતી જૂદાં જૂદાં વર્ણનો આવે છે. જાંદોગ્યના આદ્યમાં પ્રપાકકના છઠ્ઠા ખડમાં નાદીરૂપી રશ્મિઓદ્વારા ગતિ થાય છે એમ કહે છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

“વળી આ હૃદયની નાદીઓ પિંગળ વર્ણવાળા સૂક્ષ્મ અનરસથી પૂર્ણ છે તેમાંના કેટલીક ધોળા રંગની કેટલીક પીળા, તથા કેટલીક લાલ છે. ખરેખર આદિત્ય જૂરા, લીલા, પીળા તથા લાલ રંગના છે.”

“જેમ એક ગામ જવાનો મોટા રસ્તો આ તેમજ તે એમ દરેક છેડેથી દૂરના ગામ જવાના માર્ગોની સાથે મળે છે, તેજ રીતે સૂર્યના રશ્મિઓ આ પુરુષ તથા આદિત્ય અનેને મળે છે. આ આદિત્યમાંથી તે રશ્મિઓ વિરતારને પામે છે. અને તે રશ્મિઓ નાદીઓમાં પ્રવેશે છે. પછીથી તે વિરતૃત થાય છે અને પાછા આદિત્યમાં પ્રવેશે છે.

“જ્યારે તે આ દેહમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે તે આ રશ્મિઓ સાથે ઉત્ક્રમણ કરે છે તે કઈ નુખ્ત બનતો ઉત્ક્રમણ કરે છે. જ્યાં સુધી મનનો શ્લેષ હોય છે ત્યાં સુધી આદિત્ય તરફ જાય છે. વિદ્યાનોત્તુ આજ ખરેખર દાર છે. અવિદ્યાનોત્તો લા નિરોધ હોય છે”

આ રીતે અહિં આ અગ્નિરાદિ માર્ગ કહ્યો નથી, પણ નાદીઓનો માર્ગ કહ્યો છે.

જાં. ૫-૧૦-૧માં “તે અગ્નિને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી દિવસના લોક તરફ જાય છે” તેમાં અગ્નિરાદિ માર્ગ છે “તે આ દેવયાનના માર્ગને પ્રાપ્ત થઈને અગ્નિલોક તરફ ગતિ કરે છે” એવી કો. ૧-૩ની શ્રુતિમાં દેવયાનનું વર્ણન છે. વળી જુહદારણ્યક ૫-૧૦-૧માં બીજી રીતે કહેલું છે. ત્યાં કહે છે “જ્યારે તે પુરુષ આ લોકમાંથી પ્રવાણ કરે છે ત્યારે તે વાયુલોકમાં જાય છે” અહિં આ વાયુલોકનો માર્ગ દેખાડ્યો છે એ ૧-૨-૧૩માં કહે છે કે “તે વિરજ યજ્ઞને (પાપથી મુક્ત થઈને) સૂર્યના દારથી આગળ જાય છે” આમાં સૂર્યલોકનો માર્ગ કહ્યો છે. આમ જૂદા જૂદા માર્ગો અહિં આ કહ્યા છે તેથી તમે કહો

છે તે પ્રમાણે ક્રમ અર્થિગદિ માર્ગને જ શ્રુતિ જાણવાની નથી. અર્થિગદિની માફક દેવવાન, મિત્રમાર્ગ આગળ લોકોનો માર્ગ, વાયુલોકોનો માર્ગ એમ અનેક માર્ગો દેખાયા છે, તેથી ક્રમ મુક્તિનો અમિતારી ક્રમ અર્થિગદિ માર્ગજ જોવા નથી પણ આ તમામ માર્ગો તેને માટે છે એટલે મરણ પછી જાતી માટે ક્રમ મુક્તિનો એકજ માર્ગ નથી હતો પણ અનેક માર્ગો હતા છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, તમારી સમજવામાં બૃત્ત છે. જો કે તમે જણાવ્યા છે તેમ જૂના જૂના માર્ગો શ્રુતિઓમાં દેખાયા છે પણ તેથી ત્યાં અનેક માર્ગો કહેવા છે એમ નથી. માર્ગ તો એકજ છે. માત્ર તે એક માર્ગ અનેક પર્વોથી જોડાયેલો છે. અર્થિગદિ માર્ગ તો એકજ છે અને તે માર્ગોજ જાતી ક્રમ મુક્તિમાં આગળ વધે છે પણ તેના માર્ગમાં તમે ક્યાં ને પ્રમાણે પર્વો દેખા છે. પર્વો અનેક છે તેથી માર્ગો અનેક થતા નથી. છં. ૮-૬-૧થી ૬ મુધામાં રશ્મિઓદ્ધારા જાતી મરણ પછી આગળ વધે છે એમ જો કહ્યું ત્યાં માત્ર એટલુંજ મમજવાનું છે કે શ્રુતિ ત્યાં ઉત્ક્રમણનું જ વર્ણન કરેલા માર્ગ છે અને આ વસ્તુ ઉપક્રમ અને ઉપમંદાર જોનાં રચક થશે. માત્ર ઉત્ક્રમણના માર્ગનું નિરૂપણ ત્યાં કયું છે. જ્યાં ને પ્રાપ્ત કરાવનાર માર્ગનું વર્ણન ત્યાં નથી.

પૂર્વપક્ષી—હીક, તમે કહે છે તે પ્રમાણે અનેક પર્વથી વિગિષ્ટ છતાં માર્ગ એકજ હોય તો આ માટે શ્રુતિ જૂદીજૂદી ને તમામ પર્વનું મામલું નિરૂપણ કરતી નથી ઉત્ક્રમ એમ જોવામાં આવે છે કે અમુક જગ્યા ૧૬ જ પર્વનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે અન્યથાજો અમુક પર્વનું વર્ણન કરે છે. આમ શાથી કે એકજ. અનેક પર્વવાળો હોય તો આ માટે ને મીતે શ્રુતિમાં વર્ણન ન આવે.

સિદ્ધાન્તી—જો શાખામાં અમુક પર્વવાળો માર્ગનું વર્ણન શ્રુતિ કરે છે તેનો ઉત્ક્રમ જોવા-ઉપમંદાર જગ્યા પર વાંચીને તો શ્રુતિનું તાર્પર્ય એકજ માર્ગનો ઉપદેશ કરવામાં છે, અનેક માર્ગોનો નહિ, જો તમે જગ્યા પર મમજ શકો.

પૂર્વપક્ષી—એમ હોય તો જો શાખાની શ્રુતિ વાચવામાં આવે છે, તેનોજ ઉપમંદાર જોનાં તે માર્ગ વિષેનું તાર્પર્ય મમજશે. પણ આવા માર્ગનું વર્ણન એકજ શાખાની શ્રુતિમાં આવતું નથી પણ અનેકમાં આવે તો પછી અન્યશાખા નહિ જણનારને તે શ્રુતિના વિષે ન્યૂનતા પ્રાપ્ત થશે.

સિદ્ધાન્તી—જો એમ માનો કે પ્રત્યેક શાખાની શ્રુતિમાં જો કંઈ કંઈ છે તે તે શાખા પરત્વેજ નહિ. પણ તમામ શાખાઓ માટે છે. આથી કોઈપણ એક શાખાની શ્રુતિ જોવા આવ્યુંને એમ મમ-નવ કે તેમાં અમુક પર્વથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં માર્ગ તો એકજ છે, તો પછી અન્ય શાખાઓની શ્રુતિઓનો તેજ ઉપદેશ છે એમ માનવું.

પૂર્વપક્ષી—આ કહેવું આગળની નથી. દરેક શાખાની શ્રુતિ તે શાખા પરત્વેજ હોય છે, અન્ય શાખાઓ માટે નથી. તેથી તેજ શાખાનું તાર્પર્ય એ શ્રુતિ જણાવે છે. અધ્યયનની પ્રાપ્તિમાં પણ તેનોજ વિધિ છે. વેદનું અધ્યયન કરનાર પ્રત્યેક માણસ પોતાની શાખા પ્રત્યક્ષ વેદનું અધ્યયન કરે છે. તેઓ તમામ શાખાઓનું અધ્યયન કરતા નથી. તેજ પ્રમાણે અર્થિગદિ છે. માટે અન્યશાખાઓમાં જો પર્વ કહ્યા છે તેને યીજ શાખાઓના પર્વોની માથે કાઢવાનું વાજતું વળતું નથી. માટે એમ જ માનવું ઉચિત છે કે જેમ ચાર જૂદીજૂદી દિશાઓમાં ઉભેલા માણસોને વચમાં આવેલા કોઈ ગામમાં જવું હોય તો પોતાની દિશામાંથી તે ગામમાં પહોંચાડનાર પોતાના માર્ગ ત્યાં આવે છે તેમ જૂદીજૂદી શાખાઓમાં જૂદાજૂદા માર્ગો કહેવા હોવાથી દરેક શાખાવાળા પોતાના માર્ગ ચર્ચને ક્રમમુક્તિને મેળવે છે. આથી માર્ગ તો એકજ જ છે, એક નહિ.

સિદ્ધાન્તી—જોરોચમાં મુખ્ય ત્રણ માર્ગ કહ્યા છે. દેવવાન, પિતૃવાલુ અને ત્રીન્ને. યમમાર્ગ. આ

ત્રણમાં જાનીઓ માટે દેવધાન છે. તે માર્ગે મધને ક્રમશઃક્રિતિનો અધિકારી જાહેરને પ્રાપ્ત કરે છે. આ માર્ગ એકજ છે. માત્ર તે અનેક પર્વોથી વિશિષ્ટ છે એટલુંજ.

પૂર્વપક્ષી—ના. જાહેરને પ્રાપ્ત કરાવનાર એકજ માર્ગ નથી, પણ અનેક છે. તે તમામનાં નામ દેવધાન છે. બ. ગી. ના ૧૬-૫ માં મોક્ષ માટે દૈવીસંપદ કહેલી છે. અને આ વાક્યાનુસાર જેઓ દૈવી સંપદમાં હિતવન્ન થાય છે તે તમામ દેવો કહેવાય છે. અર્થાત્ જાનીઓ તે દેવો છે. તેમનું ગમન જ્યાં હોય એ છે તેવો માર્ગ દેવધાન કહેવાય છે. આ ગમન એક માર્ગથી થઇ શકે તે નથી પણ અનેક માર્ગોથી થઇ શકે છે. પણ તે તમામ માર્ગો જાહેરને પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી સામાન્ય રીતે 'દેવધાન' તરીકે ઓળખાય છે. જે કે આવા "દેવધાનો" એક નહિ પણ અનેક છે.

વળી જેવા ઉપાસકો તે પ્રમાણે ફલભોગ હોય છે. આથી તેમના માર્ગે પણ જુદાજુદા હોય છે. ક્રમશઃક્રિતિના અધિકારી જાનીઓ એક પ્રકારના હોતા નથી. તેમાંના પ્રકાર અનેક હોય છે, તેમની ઉપાસના પણ જુદાજુદા પ્રકારની હોય છે. આથી તેમની બાજતમાં જાહેરની પ્રાપ્તિ કરાવનાર માર્ગ એક નજ હોઇ શકે. દરેક શાખામાં જે ઉપાસકને માટે જેવો ફલભોગ કરવાનો છે તે પ્રમાણે તેને તે માર્ગને ઉપદેશ કરવામાં આવેલ છે. તેથી ઉપસંહારનું વિધાન કરવું અશક્ય છે. આથી મુત્તમાં 'અર્ચિઃ' શબ્દથી અર્ચિર્માર્ગ લેવો. અને 'આદિથી અર્ચિઃર્માર્ગ' તથા બીજા અન્યમાર્ગોએ થઇને ક્રમશઃક્રિતિવાળા જાની જાહેરને પ્રાપ્ત કરે છે' એવો અર્થ છે. એટલે ફક્ત અર્ચિર્માર્ગે થઇને નહિ પણ બીજા માર્ગોએ થઇને પણ તે જાહેરપ્રાપ્તિ કરી શકે છે આવો સૂત્રનો અર્થ સમજવો જોઈએ.

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નહિ. મૂળ સૂત્રમાં અર્ચિરાત્રિજ એમ ત્રીજી વિભક્તિના એક વચનનો પ્રયોગ છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે એકજ માર્ગનું જ્ઞાન કર્યું છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે અર્થ હોય તો અર્ચિરાત્રિજ્યામ્ એ રીતે ત્રીજી વિભક્તિના બહુવચનનો પ્રયોગ હોત. તેથી અનેક માર્ગો નહિ પણ એકજ માર્ગ જણાવેલ છે.

પૂર્વપક્ષી—ત્યારે શ્રુતિઓમાં જુદાંજુદાં પર્વો હતાં છે. તેનું કેમ ?

સિદ્ધાન્તી—સખર. જુદાંજુદાં પર્વોથી જુદાજુદા માર્ગો થતા નથી પર્વો બંને જુદાજુદા હોય. પણ તે બધા એક માર્ગના વિશેષજ ૩૫ છે. તે પર્વોથી વિશિષ્ટ માર્ગ તો એકજ છે. જુદાંજુદાં કહેતાં પર્વો તે તમામ અર્ચિર્માર્ગમાં છે, તેનાથી જુદા સ્થળે આવેલાં નથી. જ્યાં જે ઉપાસકને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તેને તે પર્વમાં જવું પડે. કોઇને રશ્મિદેવી નાડીના પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તો કોઇને વાયુલોકનો, કોઇને આદિત્યલોકનો, એમ જેને જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તેને માટે તેવા પર્વનો ઉપદેશ શ્રુતિ આપે છે. મોટા જુદાજુદા શાખામાં જુદાંજુદાં પર્વો છે. આ તમામ પર્વો અર્ચિર્માર્ગનાં જ છે. આથી જ સૂત્રમાં એક વચનથી તેને જણાવેલ છે. આજગ કહેતાં અન્ય પર્વોનાં પણ સમાવેશ સૂત્રકાર અદિઆજ કરે છે. તેથી માર્ગ તો એકજ છે. એ નિર્વિવાદ છે. અને તેથીજ અમે હકીકતે જીએ કે ક્રમશઃક્રિતિના અધિકારી જાની અર્ચિરાત્રિ માર્ગે જ જાય છે; મર્પદામાર્ગોને માટે આ માર્ગ નથી.

સૂત્ર ૨ પૂર્વપક્ષી—છદિગ્ધમાં પંચામિવિદ્યામાં તથા ઉપકોસત વિદ્યામાં વાયુ લોક વિષે કંઇપણ કહેવામાં આવ્યું નથી. તેમ વાહત્સનેયકમાં પંચામિ વિદ્યામાં આ પક્ષી સંવત્સર લોકમાં જવું પડે છે તે કહ્યું નથી. ત્યાં માત્ર દેવલોકમાં પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે. તેમ આદિત્ય પક્ષી ચંદ્રલોકમાં પ્રવેશ કરવા વિષે કંઇપણ નથી. પણ કૌટીલિકી પર્વવિદ્યામાં કહે છે કે આ દેવધાન માર્ગને મેજાતીને અગ્નિલોકમાં આવે છે, પક્ષી વાયુલોકમાં, વસ્તુલોકમાં, ઇન્દ્રલોકમાં, પ્રજાપતિલોકમાં અને જેવડે જાતલોકમાં આવે છે. અદિઆ વાયુલોક વગેરે કહેલ છે. આમ હોવાથી અર્ચિરાત્રિમાર્ગમાં વાયુલોકનું વર્ણન કર્યું નથી. તેથી

અર્ચિરાદિમાર્ગમાં તેનો પ્રવેશ કરવો ઉચિત નથી માટે એ રીતે જોતાં અમે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે અર્ચિરાદિ એક માર્ગ નથી પણ અનેક માર્ગો છે.

સિદ્ધાન્તી—ના, વાયુલોકનું સ્થાન ક્રમચુક્રિતના માર્ગમાં કહ્યું એમ તમે પૂછતા હોતો. અમે કહીયું કે સંવત્સર પછીથી જ તે લોકમાં (વાયુલોકમાં) પ્રવેશ કરવાનો છે.

પૂર્વપક્ષી—શાથી ? તેનાં કારણો આપશો.

સિદ્ધાન્તી—હા. તેમાં બે કારણો છે. એક અવિશેષ હેતુથી, અને બીજો વિશેષ હેતુ છે તેથી. અવિશેષ જોડેલે વિશેષ બેદ નહિ તે. તમે સમજી શકશો કે સામાન્ય રીતે પૃથ્વી, અન્તરિક્ષ અને સ્વર્ગ એમ સ્થાન પરત્વે ત્રણ વિભાગો છે. તેમાં અર્ચિલોકથી સંવત્સર સુધીના લોકોનો સંબંધ પૃથ્વી ઉપરના લોક કહેવાય છે વાયુનો સંબંધ અન્તરિક્ષ સાથે હોવાથી, તે પૃથ્વી પછી અન્તરિક્ષમાં જ હોય છે. અર્થાત્ સંવત્સર પછીથી અન્તરિક્ષમાં આવેલા વાયુલોકમાં પ્રવેશ સંભવે. વાયુલોક પછીથી દુલોક હોય છે, જેમાં સૂર્યલોકનું સ્થાન છે "વાયુ અન્તરિક્ષનો અધિપતિ છે. અને સૂર્ય દુલોકનો અધિપતિ" એમ પૌવાપર્કમાં વિશેષ છે. અર્થાત્ અહિંઆં સમજવાનું આ છે કે અગ્નિલોક વગેરે કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ નપારે થાય અને પછી ઉપાસના વગેરેથી યાગ વગેરે ઉદય પામે તોજ ક્રમચુક્રિત મળે છે. આ ક્રમચુક્રિતમાં પ્રથમ અર્ચિલોક છે. અર્ચિઃઅને અગ્નિમાં બેદ નથી. તેથી અગ્નિલોક અને અર્ચિલોક એક છે. માટે તેને પ્રથમ મૂકવામાં આવે છે. કર્મ પૃથ્વી ઉપર કરવામાં આવે છે, કારણ કે પૃથ્વી તે અગ્નિપ્રધાન કહેલી છે. માટે પ્રથમ અગ્નિલોકમાં તેનો ભોગ થાય છે પછીથી દિવસના લોકમાં પછી શુક્રપક્ષ, પછી છમાસ, ઉત્તરાયણ અને છેવટે સંવત્સરમાં પ્રવેશ કરે છે. અહિં સુધી પૃથ્વી ઉપર જ આ ભોગો અર્ચિ-મોર્ગમાં આવ્યા છે. પછીથી તે માર્ગ અન્તરિક્ષમાં થઇને આગળ જાય છે. ત્યાં પ્રથમ વાયુલોક આવે છે અર્થાત્ પૃથ્વી ઉપરના અર્ચિમાર્ગની છેવટની હદ સંવત્સર સુધી છે તે પૂરી થતાં તે માર્ગ અન્તરિક્ષમાં થઇને દુ લોકમાં થઈ જાય છે. છેવટે બ્રહ્મલોક તરફ જાય છે. આ અન્તરિક્ષમાં પ્રથમ વાયુલોકનું સ્થાન આવે છે. અર્થાત્ સંવત્સર પછી વાયુલોક છે તે ઉભય અર્ચિમાર્ગમાં જ છે. પંચામિ વિદ્યામાં અગર ઉપક્રમક વિદ્યામાં તે ન લખા હોય તો પણ તે ત્યાં છે એમ સમજવું જોઇએ. તેમાં વાયુલોકનું કથન કર્યું નથી તેનું કારણ કે પંચામિ વિદ્યાવાળાને વાયુલોકમાં જવાની જરૂર નથી.

પૂર્વપક્ષી—સંકરાચાર્ય પોતાના ભાષ્યમાં જણાવે છે કે કૌ. ૧-૩ પ્રમાણે અગ્નિલોક પછીથી વાયુલોકનો ઉલ્લેખ છે, ત્યાં અવિશેષથી વાયુલોકમાં ગયા પછીથી આદિત્ય લોકમાં જીવ જાય છે એમ કહે છે. આથી આદિત્યની પૂર્વે વાયુલોક વિશેષ રીતે કહેલો છે. માટે સંવત્સર અને આદિત્ય એ બન્નેની વચ્ચે વાયુલોકનું સ્થાન છે. આ વિષે શું માનો છો ? કૌ. ૧-૩માં તો વાયુલોક પછી વરુણલોક, પછી ઈન્દ્રલોક, પછી પ્રજાપતિલોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એમ ક્રમ દેખાડે છે. અર્થાત્ વાયુલોક પછી વરુણલોક કહ્યો છે તો ખરું શું ?

સિદ્ધાન્તી—જૂ. ૫-૧૦-૧ની શ્રુતિ ઉપરથી સંકરાચાર્ય જે નિર્ણય આપે છે તે બાળખી નથી. જેમ તે શ્રુતિ પ્રમાણે વાયુલોક પછીથી આદિત્યલોક તેમ કૌ. ૧-૩ પ્રમાણે વાયુલોક પછી વરુણલોક છે. આ શ્રુતિ પણ વિશ્વસનીય છે. તેથી ક્રમ વિષે જે નિર્ણય કરવો હોય તો તમામ શ્રુતિઓ જોઇને કરવો જોઇએ. ફક્ત જૂ. ૫-૧૦-૧ ઉપરથી ફક્ત કરેલો નિર્ણય બાળખી નથી. કૌ. ૧-૩ની શ્રુતિ પણ તેટલીજ પ્રમાણભૂત ગણવી જોઇએ. માટે સંકરાચાર્યનો મત બરાબર નથી. વળી જૂ. ૬-૨-૧૫માં એમ કહે છે કે માસ પછીથી દેવલોક, દેવલોકથી આદિત્ય લોકમાં જાય છે ત્યાં પણ આદિત્યની પૂર્વે અને દેવલોકની પછી વાયુ છે એમ જણવું જોઇએ. એક જગ્યાએ આદિત્યની પૂર્વે તે છે એમ સિદ્ધ થતા બીજી જગ્યાએ પણ તેજ પ્રમાણે છે કારણ કે તે ઉભય સ્થળે એકજ માર્ગનું કથન છે. અહિંઆં સૂત-

૧૨ મનુષ્ય પડીથી વાણુને એમ જે મનુષ્ય ૧ છે તે તો જાહેરની નુનિ ૧ નનુષ્ય ગળીને
હ છે આમ હાનાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે માગ પડીથી મનુષ્ય કે અન સવત્સર પડી વાણુને
છે અર્થાત્ એ જ માગ મા તે તે વો મા પ્રવેશ છે તા જૂ ૧ માગો નથી કહેવન શ્રુતિમા દેવનો ની
આત્મિકની કારિમા ગણના રીને જ મનુષ્ય પડી વાણુ અને વાણુ પડી આત્મિક એમ કમ ગણના
છે માગે મનુષ્ય અહિઆ જે ઇ મ્હ છે તેમા ઇ ૧ પશુ અસજાનના નથી

મુદ્ર ૩ પૂર્વપક્ષી—૧૧ મનુષ્ય પડીથી વાણુના અને તારપડીથી આત્મિક એમ મનુષ્ય
પશુ પડીથી કો લા હતા

મિદ્ધાન્તી—આને માટે હા ૪-૧૫-૫ ની તુલિ જોરી ત્યા મ્હ છે કે આત્મિક પડીથી ગદ્યપદ્ય
આવ છે અને ત્યારપડીથી નિષ્કૃત ના ૨ નિષ્કૃત પડીથી વરુણના કે આ પ્રમાણે કમ

પૂર્વપક્ષી—નિષ્કૃત લોક પડીથી વાણુને આવે છે એમ સાધી હો ૬૧

મિદ્ધાન્તી—મનુષ્ય ૨ વિષ્ણુનો મનુષ્ય જલ માથે છે આ જલના પતિ વરુણ કે તેથી નિષ્કૃત
પડીથી વાણુના લા મા પ્રવેશ ૧ છે

મુદ્ર ૬ પૂર્વપક્ષી—પડીથી વા મા લો વિને તત્તર છે

મિદ્ધાન્તી—વરુણના પડીથી મનુષ્ય અને પડી પ્રગ્નપતિલો વિને વાપ ૮ આ હનર જા
૪-૧૫-૫ મા કહેવા પ્રમાણે અમાનવ પુરુષ તેને જલ તરુ લઇ જાય છે

પૂર્વપક્ષી—પશુ એ શ્રુતિમા તો નિષ્કૃત પડીથી જ અમાનવ પુરુષ જલ તરુ નહ જાય છે અર્થાત્
તા વરુણ ૮ તથા પ્રગ્નપતિના નો તત નથી

મિદ્ધાન્તી—અહિઆ વરુણ ૮ તથા પ્રગ્નપતિના નો ક મ્હા નથી લતુ કાગળુ એ છે કે જે
ઉપામને વરુણાદિ લોકમા જાનાની અપેક્ષા નથી તેમને ત વોમ્મા ત્વાની જરુ નદિ હાવાથી તા તે
લો કહેન નથી જેમને જાનાની જરુ હોય તેમને તો તેજ વોકેમા જલુગ પડે છે એમ અહિઆ
મમજી લતુ આ મિરામ પીગે અમુક નોકા મના હાય તે નોકા પશુ આ અગ્નિમાગમાજ આનવા
છે તે અધારો એ જ માર્ગમા છે અમુક જગ્યાએ અમુક લોક ત્યા આ અમુક રથો નયા ત્યા
તેથી એમ મમ ૧૩ નહિ કે તા જૂ ૧ જૂ ૧ માગો મ્હેવા છે માર્ગ તા એ ૧ ૧ ત માર્ગના નામ
અગ્નિ ૬ છે તે અગ્નિમાર્ગમા આ જૂ ૧ જૂ ૧ નો આવેલા કે તે લોકે એટલે પર્વા ૮ એટલે
આ પર્વાથી નિશિષ્ટ માર્ગ એ ૧ છે કમ મુખિતો અધિમારી ગાની આ માર્ગ થઇને જલને પડેલે
છે મા ૧ મા જે જે લોક અને તેમા તેો તની ઉપાસનાનો ખાગ રવાની જુ હોય તો ત્યા ઉતરે
અને ન જરુ હોય તા ત્યા પ્રવેશ થા મિરામ સિધો સાતાના માર્ગે આ ૧૧ જલ છે જેમ કાઇ
માગસને અમુક તરુ જરુ કોર તા ત્યા પટોચના મો જે રગ્ને સાવનો શય ત્યા નયમા અને
મામે આનવા રા ૧ તો પપુ ત્યા તેને જે માગમા વચમા પા ૧ ૧ જરુ જલાય ત્ય જ તે
ગામ ૧ તમામ મામેમા અમ ૧ નહિ ૧ ૧ પ્રમાણે જલ પ્રાપ્તિ એ ૧ મુખિતગાનુ વદ્યખિન્દુ
છે તેને માગે અગ્નિમાગ તથા દયાન માગે નલે પ્રથા ૧ ૧ ૧ મા માગો દૃષ્ટી ઉપગથી
ગદ્ય થાય છે અને અનુગ્રહમા કો દાનોમા થઇ મલ નો મુખી ૧ ૧ છે તેથી આ માગમા જલ
આગમ વચને અને નો આ ૧ છે જે નોકામા જલ લો થોમના પી જરુ જલ ૧ ત્યા નેને થોમ
નદિ તો થોમનાની જરુ નથી

(સાગ)ના અધિકરુમા પીએ પ્રમાણે દમ્મા કહેવામા આવ્યું છે

(૧) મુખિત ને પ્રગ્નરી છે મધોમુખિત આ કમ મુખિત-મધોમુખિતના અધિકારી મુખિતના તથા મવાદા
ભક્ત ૬ આ કમ મુખિત ૧ અધિકારી ગાની છે નતિમા ૬૫ આ રેડ હા ૧ પડી ૧ ૧ કયા

માર્ગે પ્રયાણ કરે છે એ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં દેવવાન, પિતૃવાન તથા યમમાર્ગ એ ત્રણ માર્ગો કહ્યા છે. આમાં જ્ઞાની માટે દેવવાન છે, ક્રમ કરનારઓ માટે પિતૃવાણુ છે, અને બીજાઓ માટે યમ માર્ગ છે જે માટે ગયેલાઓને આ મનારમાં પાછું ફરવું પડે છે. દેવવાનનું બીજું નામ અર્ચિર્માર્ગ છે. અને પિતૃવાણુનું બીજું નામ ધૂમ માર્ગ છે. ક્રમ જ્ઞાનીઓ જ અર્ચિર્માર્ગે જાય છે. મર્યાદા ભક્તોને તે માર્ગે જવું પડતું નથી આ અર્ચિર્માર્ગમાં ઘણાંલોક આવે છે ઉપનિષદોમાં આ માર્ગના વર્ણનમાં કેટલેક વેરામાં આવે છે પણ તેથી ત્યાં જુદા જુદા માર્ગો છે એમ મનજવું નહિ માર્ગ તો એક જ છે અને તે અર્ચિર્માર્ગ. પણ તે માર્ગ અનેક પર્વથી વિશિષ્ટ છે. જીવને ઉત્ક્રમણ કરતી વખતે જે જે પર્વનો ભોગ કરવાનો હોય તે તે પર્વમાં તેને જવું પડે છે અને તે ભોગ મમાપ્ત થતા આગળ પ્રયાણ કરે છે આથી જ્ઞાનીની જ્ઞાપ્રાપ્તિમાં અનેક માર્ગો છે તેમ કહી પણ મનજવું નહિ.

- (૨) ઉપર દહેશો અર્ચિર્માર્ગે જુદી, અન્તઃગિહ અને દુશ્લોકમાં ચઢતે જાય છે આ ત્રણ મ્થાનોમાં ઘણા લોક આવે છે. કિમ્ભના લોકથી મવત્તમના ચોર જે જુદી ઉપર આવેલા છે ત્યાં ગયા પછી જીવ વાયુલોકમાં જાય છે આ વાયુલોક અન્તઃગિહમાં છે પછીથી આગળ દુષ્લોકમાં આદિલ વગેરેમાં જાય છે. અર્થાત્ મવત્તમ લોક પછીથી વાયુલોકમાં ને જાય છે આ ચોર મવત્તમ અને આદિલની વચ્ચે આવેલો છે.
- (૩) આદિલ પછીથી ચક્રલોકમાં ત્યાં પછીથી વિષ્ણુ લોકમાં તરણ કે ચિત્રુત્તો જળ માથે મળન્ધ છે અને વરણ એ જળના પતિ છે. માટે વિષ્ણુ પછી વરણલોકમાં પ્રવેશ થાય છે
- (૪) ત્યાં પછીથી ઇન્દ્રલોક અને પ્રગ્નપતિ લોકમાં જાય છે અને છેવટે જ્ઞાનલોક છે ત્યાં પ્રમાણે ક્રમ દેખાડ્યો છે પણ જીવને આ તમામ લોકમાં પ્રવેશ કરવા પડે એવું કાંઈ નથી જે જે લોકમાં તેની ઉપાસના કરવાની જરૂર હોય તે લોકમાં જ પ્રવેશ થાય છે આ રીતે જ્ઞાનલોક પૂર્વેના જે છે ત્યાં લોકમાં તે પોતાની ઉપાસનાનો ભોગ કરે છે ત્યાં તે ભોગની મમાપ્તિ થતા અમાનવ પુરુષ આનીને તે હવે જ્ઞાનલોકનો અધિદારી છે એમ મનજીને જ્ઞાન તરફ દોરી જાય છે.

અધિકરણ ૨

મૂળ પ—પૂર્વપક્ષી—જા. ૧૫—પ્રમા કહે છે કે વિષ્ણુ લોકમાં ગયા પછીથી અમાનવ પુરુષ આનીને જીવને જ્ઞાન તરફ લેઈ જાય છે. આદિ આ શબ્દ થાય છે કે આમાં એમ કહે છે કે વિષ્ણુ લોક પછીથી તુર્તજ અમાનવ પુરુષ જીવને જ્ઞાન તરફ લેઈ જાય છે તો પછી વિષ્ણુ પછી વરણલોક, ઇન્દ્રલોક પ્રગ્નપતિ લોક પણ આવે છે એને ત્યાં જે જીવો ગયેલા હોય તેમને અમાનવ પુરુષ જ્ઞાન તરફ લેઈ જાય છે કે કેમ ? તરણ કે તમામ લોકો એક જ માર્ગમાં અર્ચિર્માર્ગમાં આવેલ છે અમને તો જાહોગની ઉપર જીણવંતી થતી ઉપગથી એમ મનજવું છે કે વિષ્ણુલોકમાં ગયેલાને જ અમાનવ પુરુષ લેઈ જાય છે, વરણ તથા પ્રગ્નપતિ લોકમાં ગયેલાને નહિ તમે આ વિષે શું માનો છો ?

સિદ્ધાન્તી—વરણલોક તથા પ્રગ્નપતિલોકમાં ગયેલાઓને પણ અમાનવ પુરુષ જ્ઞાન તરફ લેઈ જાય છે, જે કે થતીમાં તે પ્રમાણે ન કહ્યું હોય તો પણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. કોપીતકિ ૧-૩ ની શ્રુતિમાં એટલું તો કહ્યું છે જ કે પ્રગ્નપતિ લોક પછી જ્ઞાનલોક તરફ તેમને લેઈ જનાર કોઈક હોવો જ જોઈએ, નહિ તો તેઓ જ્ઞાનલોકમાં જઈ શકે નહિ એટલું ખાસ યાદ રાખવું કે જેમ પોતાની વિદ્યાના બલથી જીવ અધિગદિ માર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ તે જ્ઞાનલોકમાં રત ગ્રાધનથી જઈ શકે તો

નથી, પોતાના જ્ઞાનના સાધનથી તે હેવટમાં હેવટ પ્રજ્ઞપતિલોક સુધી જાય છે અર્થાત્ હેલ્લામાં હેલ્લો લોક જ્યાં પોતાનાં પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવાનો હોય ત્યાં સુધી જ તેને લેઈ જવામાં તેના સાધનનું બળ છે પછીથી તે ધ્વજલોક તરફ જતે જઈ શકતો નથી. ત્યાં જવાને તેને આગળ દોરનાર કોઈક વળાવાની જરૂર છે. આ વળાવા તે ધ્વજની સાથે ઝંમન્ધ ધરાવનાર અર્થાત્ ભગવાનના સેવકો હોય છે. તેઓ જ્યારે તે જીવો ઉપર અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે તેમને સાધનના બળથી પ્રાપ્ત કરેલા હેવટના લોકમાંથી ધ્વજલોકમાં લેઈ જાય છે. આવા ભગવાનના સેવકો ધણા છે. આથી કૌપિતકિ શ્રુતિમાં જોકે તેમને જણાવેલા નથી તો પણ છાંદોગ્યમાં કહેવા પ્રમાણે જેમ વિદ્યુત પછીથી તે અમાનવ પુરુષો આવીને ધ્વજલોક તરફ જીવને દોરી જાય છે તેમ પ્રજ્ઞપતિ લોકમાંથી લેઈ જાય છે. છાંદોગ્યમાં ક્રૂત વિદ્યુત પછીજ તુર્ત ધ્વજલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તે જીવને ત્યાં સુધીના જ પર્યોનો ભોગ કરવાનો છે. ત્યાર પછી વરણ, ઇન્દ્ર અને પ્રજ્ઞપતિ લોકનો ભોગ કરવાની જરૂર નથી, તેથી ત્યાં તે લોકો જણાવ્યા નથી. કૌપિતકિ શ્રુતિમાં પ્રજ્ઞપતિ સુધીના લોકના ભોગની આવશ્યકતા હોવાથી તેનું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં સુધી જીવ પોતાના બળથી જાય છે, પણ ત્યાર પછીથી તેને ધ્વજલોકમાં લેઈ જવાને ભગવાનના સેવકો આવે છે, અને તેઓ તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને લેઈ જાય છે.

પૂર્વપક્ષો—એમ શા ઉપરથી કહો છો ?

સિદ્ધાન્તો—ભગવાનના સેવકોજ આવીને તેમને લેઈ જાય છે તેનું જણાવનાર લિંગ-ચિન્હ છાંદોગ્યની શ્રુતિમાં છે. એ શ્રુતિમાં “અમાનવ” પુરુષ એમ કહેલ છે. તો અમાનવ પુરુષ તે કણ્ય તેનો તમેજ વિચાર કરો. ભગવાનના સેવકો ભગવાન સાથે ઝંમન્ધ ધરાવનાર પુરુષો સિવાય બીજો કણ્ય અમાનવ હોઈ શકે માટે જે અમે કહીએ છીએ કે તેઓજ આવીને વળાવા તરીકે તે જીવને ધ્વજની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

પૂર્વપક્ષી—પણ શ્રુતિમાં તો ‘અમાનવ’ એમ એક વચનમાં જ પુરુષ સમ્બંધો પ્રયોગ છે, અર્થાત્ એકજ આવો પુરુષ છે. પણ તમે તો કહો છો કે એવા ધણા છે તો શું સમજીશું !

સિદ્ધાન્તી—બલેને એક વચનનો પ્રયોગ હોય ? પણ પ્રાપ્ત જીવો ધણા હોવાથી તેમના પ્રાપ્ત ભગવત્સેવકો પણ ધણા છે એમ જાણીશું અર્થાત્ એક વચનના પ્રયોગથી કહેલી રીતિએ બહુવચનનો જ અર્થ સમજવો.

સૂત્ર ૬ પૂર્વપક્ષી—છાંદોગ્યમાં ઉપકોસલ વિદ્યામાં તથા બૃહદારણ્યકમાં પચાસિ વિદ્યાના પ્રકરણમાં એમ કહ્યું છે કે જેઓ અર્ચિરાદિ માર્ગે ગયેલા છે તેમની પુનરાવૃત્તિ હોતી નથી. વળી તમે કહો છો કે આ દેવયાન માર્ગ તે તો ધ્વજલોકમાં જાય છે આથી જેઓ દેવયાન માર્ગે ગયેલા છે તેઓમાં પ્રતક્ષ તથા પરોક્ષ રીતે ધ્વજલોકમાં હોવું જોઈએ આમ હોય તો ધ્વજલોકમાં જાયેલા તે સર્વોચ્ચ જ મળતી જોઈએ. તેમને માટે ક્રમ મુક્તિનો માર્ગ નથી અને તેમને તો અર્હિદમાં તેમને ક્રમ મુક્તિના અર્હિદારી જણાવે છે. જેમનામાં ધ્વજનું જ્ઞાન છે તેમને તો અનિલ. ક્ષય પામનાર, ક્ષુદ્ર આનન્દવાળા લોકમાં જવાની જરૂર નથી તેમ થવાથી તેમની પરધ્વજની પ્રાપ્તિમાં વિદ્યગ્ન થાય છે. માટે તેમને તો અર્ચિરાદિ માર્ગે જવાની બિદ્ધિ જરૂર નથી.

તો પછી જ્ઞાનીએ નિત્ય ફલ મૂકીને આવા ફલની આકાંક્ષા કરવાનું કારણ શું ?

સિદ્ધાન્તી—તમારી શંકા બાજબી છે. ધ્વજનું જેને જ્ઞાન છે તેને તો સર્વોચ્ચ મળતી જોઈએ. અત્યંત દેવયાનના સર્જનાર પણ ભગવાનજ છે પણ જો ધ્વજને જાણનાર જ્ઞાની તથા ભક્ત એમ અનુક્રમે માને કે જ્ઞાન તથા ભક્તિ એ ઉત્તમ છે તો પછી તેમની મહોચ્ચ મુક્તિજ યર્ષ જાય અને તેમ યતાં ક્રમમુક્તિનો માર્ગ નિષ્પ્રયોજન બનશે. આમ થવાથી તે સૃષ્ટિ પણ બર્થ યદ્દ જશે માટે ભગ-

વાનજ કેટલાક ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓને વ્યામોહ કરે છે. જીવોના મંથાર તથા મોક્ષની સ્થિતિ તથા અન્યના હેતુ ભગવાનજ છે, ભગવાનમાંથી જ સ્મૃતિ, જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન મંભવે છે. માટે જ જ્ઞાની અને ભક્ત બન્નેને ભગવાનથી વ્યામોહ કરાવવો હોવાથી સઘોમુક્તિને બદલે ક્રમ મુક્તિ મારેની નામી તથા કૃત્ય મિદ્ધ થાય છે, તેથી અદિત્યાં તે વ્યામોહ એજ હેતુ છે.

પરંપક્ષી—વિદ્યુત્લોક પક્ષીથી વરુણ વગેરે લોકની પ્રાપ્તિ પક્ષી બ્રહ્મલોકની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તેમાં તે લોકના મંબન્ધવાળા પુરુષ પોતાના મામર્યાથી પ્રાપ્તિ કરાવવો હશે કે બ્રહ્મના મંબન્ધવાળા પુરુષ?

સિદ્ધાન્તી—વિદ્યુત્લોકના મંબન્ધવાળા પુરુષ પોતાના સામર્યાથી કદી પણ બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કરાવી શકે નથી. ફક્ત બ્રહ્મના મામર્યાથી જ તે તેમ કરાવી શકે છે તથા જે લોકમાંથી તેની પ્રાપ્તિ હોય છે ત્યાં બ્રહ્મના મંબન્ધવાળા પુરુષથી જ તેમ છે આમ હોય તો વિદ્યુત્ લોકથી તેની પ્રાપ્તિમાં જે બ્રહ્મની માથે મંબન્ધ ધરાવનાર પુરુષ કલો છે તેનાથી જ વરણાદિ લોકમાંથી પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ છે. ત્યાં હેતુ જી. ૬-૨-૧૫માં જણાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે કે માનવ પુરુષ તે વિદ્યુત્લોકના પુરુષો પામે આવીને ત્યાંથી બ્રહ્મ લેકિા તરફ લેઇ જાય છે. અદિત્યાં ‘આપીને’ એ શબ્દ છે. આથી મિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યુત્ લોકનો પુરુષ નથી, પણ બદાગથી તે આવનાર છે. અને તેને ‘માનવ’ કલો છે તેથી તે બ્રહ્મની માથે મંબન્ધ ધરાવનારે હોવાં જોઇએ એમ જણાય છે. અર્થાત્ જે લોકમાંથી જીવની બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થવાની છે ત્યાં તે અર્વાકિક પુરુષ આંત્ર છે અને પક્ષી જીવને બ્રહ્મ તરફ લેઇ જાય છે. અર્થાત્ તે પુરુષ વિદ્યુત્લોકમાં આંત્ર છે અને પક્ષીથી બ્રહ્મલોક તરફ લેઇ જાય છે. તે વિદ્યુત્લોકમાં આવે છે માટે તે ‘વિદ્યુત્’ પુરુષ કહેવાય છે. તે પુરુષ વિદ્યુત્લોકમાં રહેનાર છે. તેટલા માટે તેને વિદ્યુત કલો નથી પણ વિદ્યુત્લોકના જીવને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવવાને તે ત્યાં આંત્ર છે માટે જ તેને ‘વિદ્યુત્’ પુરુષ કલો છે. જી. ૬-૨-૧૫માં આ પુરુષને ‘માનવ’ કલો છે કારણ કે ભગવાનના મનમાં જ્યારે મકરપ થાય છે કે આ જીવ અને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આ પુરુષ તેને ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. હારોગ્યમા તેને અમાનવ કલો છે તે એમ જણાવે છે કે આ અર્વાકિક પુરુષ છે. ભગવાન માથે મંબન્ધ ધરાવનાર છે. આથી ‘માનવ’ અને ‘અમાનવ’ એમા કોઇ ફેર નથી. તેમજ હારોગ્યમા બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે એમ યદુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેમ કરવાનું કારણ કે જે ભક્ત છે તેને હવે વિદ્યુત્લોકમાં લેઇ જાય છે. તે ભક્તો યદુ પ્રકારના હોવાથી ‘બ્રહ્મલોક’ એમ યદુ વચનનો પ્રયોગ છે. અર્થાત્ ક્રમ મુક્તિવાળા ભક્તને ઉદ્દેશીને એ કથન છે અને હારોગ્યમા ફક્ત ‘બ્રહ્મ’ એવો શબ્દ છે કારણ કે ત્યાં જ્ઞાનીને ઉદ્દેશીને કહેલું છે. જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મમાં જાય છે, અને તે અક્ષરબ્રહ્મને અદિત્યાં બ્રહ્મ કહેલ છે. આ રીતે બ્રહ્મ જ્ઞાની તથા ભક્તોને પણ વ્યામોહને લીધે ક્રમ મુક્તિના માર્ગે અર્ચિરાદિ માર્ગે આવવું પડે છે.

(સાર) (૧) અર્ચિમર્ગમાં અન્તિમલોક પ્રજ્ઞપતિનો લોક છે ત્યાં સુધી મધ્યમતા (જ્ઞાનતા) બળથી જીવ પોતે જઇ શકે છે પણ ત્યાર પક્ષીથી બ્રહ્મલોકમાં જવાને તેને પોતાના માથેનો ખપમાં આવતાં નથી. અદિત્યાં ભગવાનના સેવકો તેના ઉપર અનુગ્રહ કરીને બ્રહ્મલોકમાં લેઇ જાય છે. ઝા. ૪-૧૫-૧૫માં આ વિષે લિંગ પણ છે.

(૨) જો કે બ્રહ્મલોકોને સઘોમુક્તિ થાય છે, તો પણ જ્ઞાની તથા ભક્તોને કવચિત્ ભગવાન વ્યામોહ કરે છે અને તેથી તેમની બાજતમા અર્ચિરાદિ માર્ગમાં ચઢને ક્રમ મુક્તિ મળવે છે. ખરી રીતે બ્રહ્મના બળુનાર તથા ભક્તોને ક્રમ મુક્તિ છે જ નહિ પણ કવચિત્ ભગવાન તેમનો વ્યામોહ કરે છે અને આથી તેમને આ માર્ગે ચઢને મુક્તિ મેળવવી પડે છે. જો ભગવાન

તેમનો વ્યાપ્તિ ન કરે તો પછી અથા મધ્યોચ્છિન્ના જ અધિકારી થઈ જશે. અને તેમ થતાં અર્થિર્માર્ગ અર્થાત્ દેવવાનનો માર્ગ નિરૂપણી જની જશે.

- (૩) વિદ્યુત્ લોકમાંથી જીવને જલલોકમાં જ પુરુષ લેખ જાય છે તે અર્થોક્તિ પુરુષ છે, જલની માથે સંગમ્ય ધરાયનાર ભગવાનના સંવદ છે તે વિદ્યુત્લોકનો રક્ષીત નદિ જનાં તેને વિદ્યુત્ પુરુષ એમ કહેવ છે તેનું કારણ કે તે વિદ્યુત્ લોકના પુરુષોને જલલોક તરફ લેઈ જવાને આપ છે આ જલલોક માથે સંગમ્ય ધરાયનાર પુરુષ જ વિદ્યુત્ લોકમાંથી જીવને જલલોક તરફ લેઈ જાય છે.

અધિકરણ. ૩૨૭.

મુદ્ર ૮—કમ મુક્તિના માર્ગે અર્થાત્ અર્થિર્નિર્માર્ગે પ્રવાણ કરનાર જીવ છેવટે જલલોકમાં જાય છે એમ ઉપર કહ્યું પણ આ જલલોક તે પરજલ દશે કે કાર્ય જલ એ વિશે. આદરિનો મત દાકે છે.

પ્રતિપક્ષી—જા. ૪-૧૫-૧માં જે કહે છે કે તે એમને જલ તરફ પહોંચાડે છે તો અર્થિર્નિર્માર્ગે આપણે શું મમજનું પરજલ કે કાર્ય જલ ?

આદરિ—અર્થિર્નિર્માર્ગે જલ એટલે અવિદ્યુત્ પરજલ નહિ, પણ કાર્ય જલ.

પ્ર. ૩૦—શાથી એમ કહે છે ?

આદરિ—તે અમાનવ પુરુષ તેમને જલલોકમાં ગતિ કરાવે છે એમ વાક્ય કહ્યું છે. તે ઉપર જલલોક તે પરિચ્છેદવાળો મમજન્ય છે પણ પરજલ તે વ્યાપક હોવાથી તેમાં કોઈ પણ પરિચ્છેદ નથી. આથી તે પરજલ નહિ પણ કાર્ય જલ છે. વળી આ જીવની ગતિ સાં (જલલોકમાં) કદી છે આ જીવની ગતિ વ્યાપક રૂપમાં કોઈ શકે નહિ જો તે રૂપને પરિચ્છેદ હોય તોજ જીવ ગતિ કરી શકે પણ શ્રુતિમાં જીવને ગતિ કહેલી છે તેથી તેમાં ને જીવની ગતિ થાય છે. તે પરિચ્છેદવાળું અર્થાત્ કાર્ય જલ જ હશે એમ મમજનું.

મુદ્ર ૯—આ ઉપરાંત બીજા પણ હેતુઓ છે. વાજમનેષકમાં “જલલોકો તરફ તેની ગતિ કરાવે છે” (બુ ૧-૨-૧૫) એમ કહ્યું છે આ શ્રુતિમાં એક જલ લોક નહિ પણ અનેક જલ લોકો એવો શબ્દ પ્રયોગ છે. અર્થાત્ જલ લોકનો પ્રયોગ એકવચનમાં નહિ પણ બહુવચનમાં છે. જો પર જલના અર્થમાં હોય તો તેનો પ્રયોગ એકવચનમાંજ કરેલ માટે તે પરજલના અર્થમાં નથી. વળી અર્થિર્નિર્માર્ગે કહ્યું “જલલોકો” એમ બહુવચનોજ શબ્દ પ્રયોગ છે એટલુંજ નહિ પણ તે લોકને જીવના વામનુ અધિકરણ જણાવેલ છે. આથી પણ આપણે તેને કાર્ય જલ તરીકેજ મમજીએ.

મુદ્ર ૧૦. પ્ર. ૩૦—એનો કાર્ય, પણ આ લોકને “જલલોક” એમ શાથી કહેવામાં આવે છે તે કાર્ય જ હોય તો “જલ” એનું વિશેષણ આ લોકની પૂર્વ શા માટે મૂકે ? જલ શબ્દ એ પર જલનો વાચક અને છે.

આદરિ—દા. જલલોક શબ્દમાં લોક પૂર્વે જલ શબ્દ મૂકેલો છે, તેથી કંઈ ને પર જલનો વાચક નથી. “જલ” શબ્દ નૃવાનુ ક્રમ જો છે કે તે માગીપનો વ્યવસ્થા કરે છે. અર્થાત્ કાર્ય જલ લોકને જે પ્રાપ્ત થાય છે. તેને પરજલ પ્રાપ્તિમાં પછી વિવચન રહેતો નથી કારણ કે તે પર જલની વર્ણના નિકટ છે. તે લોક જલની નિકટ હોવાથી તેને જલ લોક કહ્યો છે; જો કે ખરી રીતે તે પર જલ નથી. આથી તે કાર્ય રૂપનોજ વાચક છે.

પ્ર. ૩૦—જા. ૮-૧૬ માં કહે છે કે જલલોક સુધીના તમામ લોકો પુનરાવર્તિ છે, અને

અદિઆ એમ જણાવે છે કે જે સ્વભાવે પડે છે તેની પ્રતિષ્ઠા નથી તો જો આ જાતની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે કાર્યરૂપ સ્વભાવ લોકના અર્થમાં હોય તો પછી ત્યાં ગમેના જરૂરે ત્યાંથી પાછા ફરવું પડે પણ અદિઆ તે પાછો ફરે નથી પણ મુક્તિને મેળવે છે એમ કહે છે તેથી તે નકળી જાય. માં જો પ્રમાણે કાર્યરૂપ સ્વભાવના અર્થમાં નથી પણ પર સ્વભાવ વાચક અર્થમાં છે

મુદ્ર ૧૧ આદરિ—જાતી મા જે કંઈ છે તે અને સ્વભાવનામાં જનારને મુક્તિ મળે છે એમ કહેનાર શ્રુતિ વચ્ચે કાંઈ પણ વિરોધ નથી કાળજી કે પત્ની મગાવિત થતા કાર્ય સ્વભાવ લોકના નાશ થાય છે આ વખતે સ્વભાવ લોકમાં ગમેત જન તેના નાશ થતા નથી પણ તે ત્યાંથી તેના અધ્યક્ષ સ્વભાવે પણ મુક્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ તે પોતે નાશ પામે છે પણ ત્યાં ગમેત જનના નાશ નથી તે તો પર સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે માટે નમે કહેનાર વિરોધ અદિઆ નથી

પ્ર. ૨—આને માટે કાંઈ પ્રમાણ આપશો ?

આદરિ—હા જુઓ મુ ૩-૨-૧ ની શ્રુતિ ત્યાં કહે છે કે જે યતિઓએ વેદાન્તનું મારી પડે જ્ઞાન મેળવ્યું છે અને જેમણે અર્થનો નિષ્કૃષ્ટ બ્રહ્મ કરેલો છે અને કાંઈપણ પ્રકારની શકા રહી નથી તે શુદ્ધ સત્ત્વવાળા યજ્ઞી પરાન્તકાવચા મુક્ત થાય છે

પ્ર. ૩—કાંઈ મુક્તિનું પ્રમાણ આપી શકશો ?

મુદ્ર ૧૨ આદરિ—હા, જુઓ સામગ્રી મુક્તિમાં કંઈ છે કે “પ્રત્યક્ષ આત્મા આત્મ જ્ઞાનીઓ પર (સ્વભાવ) નો અન્ત થતા (સ્વભાવની માથે) તે સર્વે પરમ પદને પામે છે. માટે કહેવા શ્રુતિ તથા મુક્તિના પ્રમાણથી તે જાતની સ્વભાવકામથી પ્રતિષ્ઠા નથી એમ જે શ્રુતિમાં કંઈ છે તે નશાનર છે તે લોકના તો નાશ પામશે આત્મા તે કાવચ સ્વભાવે પરસ્વભાવ નહિ

(હવે મિદાની આ વિષે પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવતા પડેતા જૈમિનિનો મત ચર્ચા છે, જૈમિનિનો મત તે સમગ્ર પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ આગળ કહેશે)

મુદ્ર ૧૩ જૈમિનિ—માનિનું કહેવું મત્ય નથી જા ૪-૧૫-૫માં જે સ્વભાવની પ્રાપ્તિ જણાવેલી છે તે કાર્યરૂપ સ્વભાવ નહિ પણ પરસ્વભાવ જ છે

આદરિ—શાથી ?

જૈમિનિ—તેનું કાળજી એટલું જ કે તમે સમજતા નથી કે શબ્દોની ભેદ મુખ્ય સ્વભાવ અને બીજાના એમ નથી શકિતઓ છે, તો પણ મુખ્ય શકિતથી જે અર્થ સમજાય છે તેજ આદરણીય હોય જ મુખ્ય શકિતથી સમજાશે કે સ્વભાવ શબ્દનો અર્થ પરસ્વભાવ હોય શકે કાળજી કે સ્વભાવ શબ્દ એ બુદ્ધિવાનથી આવ્યો છે, તે જાણના અર્થમાં છે અર્થાત્ જેનાથી કાંઈપણ બીજું મોટું તત્ત્વ નથી તેનું નામજ આપણે સ્વભાવ કહી શકાએ આ અર્થ લેતા પરસ્વભાવ એજ બ્રહ્મ પરસ્વભાવ છે કારણ કે કાર્યરૂપ એ અન્યકેદનાનું છે બ્યારે પરસ્વભાવ અન્યકેદ વગરનું છે આ પરસ્વભાવનો અર્થ મુદ્રાને કાર્યસ્વભાવનો અર્થ સમજાવવાથી મુખ્ય અર્થ છોડી દીધે ગોણી સ્વભાવથી સમજાવતા ગોણું અર્થ લેના રૂપી હોય આવું છે માટે સ્વભાવને જે મુખ્ય અર્થમાં જાણ લેતા હોય તેજ અર્થમાં આપણે લેવો જોઈએ

મુદ્ર ૧૪—વળી જો ૧-૩ માં કહે છે કે જેમ અમિ આત્મ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ લોકની પ્રાપ્તિ છે અને ત્યાર પછી સ્વભાવનાની પ્રાપ્તિ છે પ્રત્યક્ષ લોક સુધીનું વર્ણન એક પ્રકારનું છે, અને સ્વભાવનાની પ્રાપ્તિનું બુદ્ધ છે પ્રત્યક્ષ લોક સુધી જવું પોતાની વિદ્યાના બળથી આ બંધ છે પણ ત્યાર પછી તો બ્રહ્મવાનના સેવકના અનુમદથી તે આગળ જાય છે આથી સ્વભાવના

તે પ્રજાપતિ લોકની આફ નહિ હોવાથી તે કાર્યરૂપ નથી. અર્થાત્ આ દેહને છોડીને જ્યારે જીવ અર્ચિ-
માર્ગથી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પ્રથમ અર્ચિ માં જાય છે. પછી દિવસના લોકમાં, સાંધી શુક્લપક્ષમાં
પછી મંયત્સરમાં, સાર પછી વાયુમાં ત્યાર પછી દેવલોકમાં પછી આદિત્ય લોકમાં, પછી ચદ્રલોક, પછી
વિદ્યુત વરુણ સાંધી ઇન્દ્ર અને છેવટે પ્રજાપતિમાં જાય છે. અહિંઆથી તે બ્રહ્મલોકમાં અપ્રાનવ પુરુષની
સહાયથી પ્રવેશ કરે છે.

અહિંઆં શાંકરમતાનુયાયી 'આદરિના મતનું' અવલંબન કરીને શંકા કરતો હોય તેમ શંકા કરે છે.
શંકાકાર—એ ખરૂં પણ પરબ્રહ્મ 'તો વ્યાપક છે તેથી તે પરિચ્છેદ રહિત છે. તેમ તે ગમ્ય
નથી વળી પરબ્રહ્મ વ્યાપક બ્રહ્મમાં લીન થનાર જીવની ત્યાં ગતિ સંભવી શકતી નથી. ગતિ થવાને
માટે દેશ અવકાશની અપેક્ષા હોય છે પણ બ્રહ્મ દેશના બેઝથી રહિત છે તેથી પરબ્રહ્મમાં જીવની ગતિ
હોઈ શકે નહિ. પરબ્રહ્મમાં મોક્ષની દશામાં લીન થયેલો હોય છે તેને ગદ્યે અહિંઆં તેને ગતિ કરનાર
કહ્યો છે. આ ગતિ કરનાર જીવ તે મોક્ષ દશાનો નહિ પણ અવિદ્યાવાળો જ હોઈ શકે. અવિદ્યાની દશા-
માંજ તેની ગતિ હોઈ શકે, અને તે, દશામાં તેનાથી જે ગમ્ય છે તે બ્રહ્મ. અવચ્છેદવાળું કાર્ય બ્રહ્મજ
હોઈ શકે. માટે અહિંઆં મુખ્યાર્થ રીતિથી પરબ્રહ્મ અર્થમાં ને નથી, પણ ઉપાસ્ય વિશેષવાળા બ્રહ્મની
બાબતમાં સંભવે છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારા કહેવા પ્રમાણે જે બ્રહ્મના નિશેષો ઉપાધિથી હોય તો જ સંભવી શકે પણ
બ્રહ્મના વિશેષો અલૌકિક હોવાથી તે સવિશેષ છે અને તેમાં પ્રાકૃતતા નથી માટે તેને નિર્વિશેષ કહેવું છે.
આથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એમ જૂદા થતા નથી તે જનરેષે એકજ બ્રહ્મ છે. એ બાબત
ધ. સૂ. ૩-૨-૨૧થી ધ. સૂ. ૨-૩-૨૬ સુધી અને આગળ જણાવી છે તેથી વ્યાપક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ
તે ગમ્ય હોઈ શકે નહિ, ગમ્યત્વરૂપી વિશેષવાળું બ્રહ્મ તોઈ શકે નહિ. એમ કહેવું યુક્ત નથી બ્રહ્મ
વ્યાપક છતાં તે ગમ્ય છે. જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે તેનાથી તે ગમ્ય થાય છે. જ્યારે તે જીવનાં પ્રાર-
બ્ધનો પૂરેપૂરો ભોગ થઈ રહ્યો હોય ત્યારે જ તેને પોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમના પ્રારબ્ધ ક્રમેનો ક્ષય
થયેલો છે તેજ જીવ બ્રહ્મ પાસે જઈ શકે છે. આથી બ્રહ્મનું મનુષ્ય તે તેની અવિદ્યા દશાનું સ્વયં નથી.

વળી જે ઉપામક છે તેની બાબતમાં તો તમામ ઉપાસ્ય સ્વરૂપો નિર્જુલ જ છે. જે ભગવાનના
અનુગ્રહથી પ્રાકૃત શુણ્ણથી રહિત થયેલો હોય છે તે નિર્જુલ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો કહેવાય છે. તેવાની બે
પ્રકારે મુક્તિ હોય છે. મઘોમુક્તિ અને કમ મુક્તિ તેમાં જૂ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં સઘોમુક્તિનો પ્રકાર
છે. જે પ્રમાણે જીવની ઉર્ધ્વ મનિ નથી પણ તે બ્રહ્મમાજ ક્ષય પામે છે એવા જીવને કાંઈ પણ પ્રાર-
બ્ધનો ભોગ કરવાનો નથી. જે નિર્જુલ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો છે તેને જૂ. પ્રારબ્ધનો ભોગ હોય છે જે
એમ ન હોય તો જ્ઞાનભાગિનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. તેમના પ્રારબ્ધનો ક્ષય પગલે કાલે થાય છે, અને તે
થઈ ગયેનાં તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ મુ. ૩-૨-૬માં કહે છે.

સૂત્ર ૧૫—આ ઉપગત "બ્રહ્મ"ને પરબ્રહ્મના અર્થમાં લેવાનું બીજું પણ એક કારણ છે; અને
તે એ છે કે તી. ૨-૧માં પ્રથમ કહે છે કે બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સંક્ષેપમાં કહીને તેનું
વિશેષ વિવેચન, ત્યાર પછી આગળ કરતાં તે "પર" કહેવું તે જણાવવાને કહે છે કે તે મત્ત છે, જ્ઞાન
છે અને અનન્ત છે. તેને હૃદય મુદ્રામાં પરમ આકાશમાં બીરાજેલો જે વળે છે તે વિપક્ષિત બ્રહ્મની
સાથે મધ્યમા પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. અહિંઆં જે જીવના મનોરથોની પૂર્તિ થી છે તે પરબ્રહ્મથી
જ. માર્ગરૂપ નહિ અને તેથીજ 'બ્રહ્મવેત્તા પરને મેળવે છે' એવી શરૂઆતની શ્રુતિમાં "પર" શબ્દનો
પ્રયોગ કર્યો છે. આ વિષે એમ વિસ્તારથી પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાંચના આનન્દમય અધિકરણમાં
અમળાયું છે તો 'બ્રહ્મલોક' કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નહિ. પણ પરબ્રહ્મજ મમળ્યું

(સાર) આ અધિકરણમાં એવા વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાપતિનો કે પડોથી જીવ જે બ્રહ્મ લોકમાં જન્મ્યો છે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ સમજવું કે પરબ્રહ્મ? આ વિષે બાહ્યરે એમ કહે છે કે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મ છે તેને માટે નીચેની દલીલ તે કરે છે.

(૧) આ લોક પરિચ્છેદવાળો હોવાથી તથા જીવની ત્યા ગતિ થાય છે એમ હોવાથી ગતિ થવા માટે તેમાં પ્રદેશની આવશ્યકતા છે તેથી તે લોક પ્રવચવાળો હોવો જોઈએ. પરબ્રહ્મ તે વ્યાપક હોવાથી તેમાં પ્રદેશના પરિચ્છેદ નથી તે અપરિચ્છેદ છે આ રીતે જીવની ગતિની ત્યા ઉપપત્તિ હોવાથી તે પ્રદેશવાળું-પરિચ્છેદવાળું કાર્ય બ્રહ્મ હોવું જોઈએ (સૂત્ર ૮)

(૨) વળી જુ. ૬-૨-૧૫ ઉપરથી આ બ્રહ્મલોક વશ છે એમ સમજાય છે તથા તે વામના અધિ કણ્ણરૂપ છે એમ ત્યા કહેવું છે માટે આવું બ્રહ્મ તે પરબ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ (સૂત્ર ૯)

(૩) કાષ્ઠને શદ્દ થાય કે જો તે પરબ્રહ્મના અર્થમાં ન હોય તો આ લોકને બ્રહ્મલોક કહેવાની શી જરૂર? તેનો ઉત્તર એ છે કે ત્યા ગયેલાઓની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ સત્વર થઈ શકે છે તેથી અર્થાત્ આ લોક-પરબ્રહ્મની ઘણી જ નિન્દા છે માટે આત્મીયનો અર્થ દર્શાવવાને લોક પહેલાં “બ્રહ્મ” વિશે-પણ પ્રયોજ્યું છે (સૂત્ર ૧૦)

(૪) વળી એની શકા થાય કે કાર્યરૂપ બ્રહ્મનો અર્થ આપણે લેઈએ તો ત્યા જનારને પાછા ફરવું પડે છે એમ ભ. ગી. ૮-૧૬માં કહ્યું છે અને આ લોકમાં જનાર વિષે શ્રુતિ એમ કહે છે કે ત્યાથી પાછા ફરવું પડતું નથી પણ તે મોક્ષને મેળવે છે, તો પડી આ કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નથી પણ પરબ્રહ્મ જ એમ નક્કી સમજાય છે

આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સ્મૃતિ અગ્ર શ્રુતિમાં જ કહ્યું છે તે કાર્યરૂપ બ્રહ્મને વિષે જ તેમાં કાષ્ઠ વિરોધ નથી જ્યારે કૃપના અન્તે આ બ્રહ્મલોકનો નાશ થાય છે ત્યારે ત્યા ગયેલા જીવ ત્યાના અખ્યક્ષ બ્રહ્મા માથે નીકળીને પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ કાર્ય બ્રહ્મમાં ગયેલાની આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુનરાવૃત્તિ નથી મુ. ૩-૨-૬ની શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ આવું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે, (સૂ. ૧૧-૧૨) ઉપરનો બાહ્યગની દલીલો આપીને પોતાનો મિદ્ધાન્ત જણાવવાને જૈર્મિના. મતને આપે છે તે કહે છે કે પ્રજાપતિ લોક પડી બ્રહ્મલોકને જીવ પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ મુખ્યજ બ્રહ્મ છે આગળ કે શબ્દની મુખ્ય શક્તિથી પરબ્રહ્મનો જ અર્થ સમજાય છે (સૂ. ૧૨) મિદ્ધાન્તી છેવટે કહે છે કે તે ૨-૧માં મય-અનોરથોની સિદ્ધિ વિષે જ કહ્યું કહેવામાં આવ્યું છે તે સિદ્ધિ પરબ્રહ્મની સાથે જ મલતી શકે છે, કાર્ય બ્રહ્મની માથે નહિ તેથી કાર્ય બ્રહ્મમાં તેની પ્રતિપત્તિની અભિસન્ધિ નથી. (સૂત્ર ૧૫)

માટે તે કાર્ય બ્રહ્મ નહિ પણ પરબ્રહ્મ વાચ્ય જ છે

અધિકરણ ૪થું

પ્રતિપક્ષી—કમ શ્રુતિના અધિકારી પોતાના પ્રાગ્બ્ધનો ભોગ કરીને અમાનવ પુરુષની મદદથી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એમ જ તમે કહ્યું તે સમજના પણ અમને એક શકા થાય છે કે અર્ચિંગદિ લોકની પ્રાપ્તિ તે અમુક ઉપાસનાનું ફલ છે એમ હોવાથી તે અમાનવ પુરુષ તમામ ઉપાસના કરનારને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે કે અમુકને જ, જો તમામને કરાવતા હોય તો પછી પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય એમ જો કહેતા હો તો તમે કહે છો તેમ ફક્ત માની જ અર્ચિંગદિ માર્ગે થઈને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરતા નથી પણ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારો જો કરે છે

તે પ્રગ્નપતિ લોકની માફક નહિ હોવાથી તે કાર્યરૂપ નથી. અર્થાત્ આ દેહને છોડીને જ્યારે જીવ અર્ચિ-
માંથી પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પ્રથમ અર્ચિમાં જાય છે. પછી દિવસના લોકમાં, સાંધી શુક્લપક્ષમાં
પછી સંવત્સરમાં, ત્યાર પછી વાયુમાં ત્યાર પછી દેવલોકમાં પછી આદિત્ય લોકમાં, પછી ચંદ્રલોક, પછી
વિદ્યુત વરુણ સાંધી ઇન્દ્ર અને છેવટે પ્રગ્નપતિમાં જાય છે. અદિઆંથી તે અલ્પલોકમાં અપાનવ પુરુષની
સહાયથી પ્રવેશ કરે છે.

અદિઆં શંકરમતાનુયાયી આદરિના મનનું અવલંબન કરીને શંકા કરેલા હોય તેમ શંકા કરે છે.

શંકાકાર—એ ખરૂં પણ પરબ્રહ્મ તો વ્યાપક છે તેથી તે પરિચ્છેદ રહિત છે. તેમ તે ગમ્ય
નથી વળી પરબ્રહ્મ વ્યાપક બ્રહ્મમાં લીન થનાર જીવની ત્યાં ગતિ સભવી થકતી નથી. ગતિ થવાને
માટે દેશ અવકાશની અપેક્ષા હોય છે પણ બ્રહ્મ દેશના બેદથી રહિત છે તેથી પરબ્રહ્મમાં જીવની ગતિ
હોઈ શકે નહિ. પરબ્રહ્મમાં મોક્ષની દશામાં લીન થયેલો હોય છે તેને ગદ્યે અદિઆં તેને ગતિ કરનાર
કહ્યો છે. આ ગતિ કરનાર જીવ તે મોક્ષ દશાનો નરિ પણ અવિદ્યાવાળો જ હોઈ શકે. અવિદ્યાની દશા-
માંજ તેની ગતિ હોઈ શકે, અને તે દશામાં તેનાથી જે ગમ્ય છે તે બ્રહ્મ અવચ્છેદવાળું કાર્ય બ્રહ્મજ
હોઈ શકે. માટે અદિઆં મુખ્યાર્થ રીતિથી પરબ્રહ્મ અર્થમાં ને નથી, પણ ઉપાસ્ય વિશેષવાળા બ્રહ્મની
બાબતમાં સંભવે છે.

સિદ્ધાન્તી—તમારા કહેવા પ્રમાણે જે બ્રહ્મના વિશેષો ઉપાધિથી હોય તો જ સંભવી શકે પણ
બ્રહ્મના વિશેષો અલૌકિક હોવાથી તે સવિશેષ છે અને તેમાં પ્રાકૃતતા નથી માટે તેને નિર્વિશેષ કહેલ છે.
આથી સવિશેષ અને નિર્વિશેષ બ્રહ્મ એમ બૂબ થતા નથી તે બન્નેરૂપે એકજ બ્રહ્મ છે. એ બાબત
બ્ર. સૂ. ૨-૨-૨૧થી બ્ર. સૂ. ૨-૩-૨૬ સુધી અમે આગળ જણાવી છે. તેથી વ્યાપક નિર્વિશેષ બ્રહ્મ
તે ગમ્ય હોઈ શકે નહિ, ગમ્યત્વરૂપી વિશેષવાળું બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ. એમ કહેવું મુકન નથી બ્રહ્મ
વ્યાપક છતાં તે ગમ્ય છે. જેના ઉપર તે કૃપા કરે છે તેનાથી તે ગમ્ય થાય છે. જ્યારે તે જીવનાં પ્રાર-
બ્ધનો પૂરેપૂરો ભોગ થઈ રહ્યો હોય ત્યારે જ તેને પોને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમના પ્રારબ્ધ ક્રમેનો ક્ષય
થયેલો છે તેજ જીવ બ્રહ્મ પાસે જઈ શકે છે. આથી બ્રહ્મનું મનુષ્ય તેની અવિદ્યા દશાનું મુચક નથી

વળી જે ઉપામક છે તેની બાબતમાં તો તમામ ઉપાસ્ય સ્વરૂપો નિર્જુલ જ છે. જે ભગવાનના
અનુબ્રહ્મથી પ્રાકૃત શુદ્ધિથી રહિત થયેલો હોય છે તે નિર્જુલ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો કહેવાય છે. તેવાની બે
પ્રકારે મુક્તિ હોય છે. સદ્યોમુક્તિ અને ક્રમ મુક્તિ તેમાં જ. ૪-૪-૨૨ની શ્રુતિમાં સદ્યોમુક્તિનો પ્રકાર
છે. જે પ્રમાણે જીવની ઉર્ધ્વ ગતિ નથી, પણ તે બ્રહ્મમાંજ ક્ષય પામે છે એવા જીવને કોઈ પણ પ્રાર-
બ્ધનો ભોગ કરવાનો નથી. જે નિર્જુલ બ્રહ્મની વિદ્યાવાળો છે તેને પણ પ્રારબ્ધનો ભોગ હોય છે જે
એમ ન હોય તો જ્ઞાનમાર્ગનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. તેમના પ્રારબ્ધનો ક્ષય પગાવત કાલે થાય છે, અને તે
થઈ ગયેલા તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે એમ શ્રુ. ૩-૨-૬માં કહે છે.

મુદ્ર ૧૫—આ ઉપગત “બ્રહ્મ”ને પરબ્રહ્મના અર્થમાં લેવાનું બીજું પણ એક કારણ છે: અને
તે એ છે કે તે. ૨-૧માં પ્રથમ કહે છે કે બ્રહ્મવેતા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સંદેષમાં કહીને તેનું
વિશેષ વિવેચન, ત્યાર પછી આગળ ક્રમાં તે “પર” કહેવું તે જણાવવાને કહે છે કે તે સાચું છે, જ્ઞાન
છે અને અનન્ત છે. તેને જદ્ય શુદ્ધામાં પરમ આકાશમાં બીજાગણેલો જે જાણે છે તે વિપશિત બ્રહ્મની
માથે સપાળા પ્રદારના મનોરથો ભોગવે છે. અદિઆં જે જીવના મનોરથોની પૂર્તિ કરી છે તે પરબ્રહ્મથી
જ કાર્યરૂપ નહિ અને તેથીજ “બ્રહ્મવેતા પરને મેળવે છે” એવી શરૂઆતની શ્રુતિમાં “પર” શબ્દનો
પ્રયોગ કર્યો છે. આ વિષે અમે વિસ્તારથી પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાંચના આનન્દમય અધિકરણમાં
મમનુષ્ય છે તો “બ્રહ્મલોક” કાર્યરૂપ બ્રહ્મ નહિ. પણ પરબ્રહ્મજ મમનુષ્ય

(સાર) આ અધિકરણમાં એવા વિચાર દરવામાં આવ્યો છે કે પ્રજાપતિલોક પછીથી જીવને જલ્દી લોકમાં જાય છે તે કાર્યરૂપ જલ્દી સમગ્ર પુરુષને પરજલ્દી આ વિષે બાદમાં એમ કહે છે કે તે કાર્યરૂપ જલ્દી છે. તેને માટે નીચેની દલીલ તે કરે છે.

- (૧) આ લોક પશ્ચિમદેશમાં હોવાથી તથા જીવની ત્યા ગતિ થાય છે એમ હોવાથી ગતિ થવા માટે તેમાં પ્રદેશની આવશ્યકતા છે તેથી તે લોક પ્રવેશવાનો હોવો જોઈએ. પરજલ્દી તે વ્યાપક હોવાથી તેમાં પ્રદેશના પશ્ચિમદેશ નથી તે અપરિચિત છે. આ રીતે જીવની ગતિની ત્યા ઉપપત્તિ હોવાથી તે પ્રદેશવાળું-પશ્ચિમદેશવાળું કાર્ય જલ્દી હોવું જોઈએ. (સૂત્ર ૮)
- (૨) વળી બુ. ૧-૨-૧૫ ઉપરથી આ જલ્દીના કારણ છે એમ સમજાય છે, તથા તે વામના અધિકરણરૂપ છે એમ ત્યા કહેવ છે માટે આવું જલ્દી તે પરજલ્દી હોઈ શકે નહિ (સૂત્ર ૯)
- (૩) કોઈને શંકા થાય કે જો તે પરજલ્દીના અર્થમાં ન હોય તો આ લોકને જલ્દીલોક કહેવાની શી જરૂર? તેનો ઉત્તર એ છે કે ત્યા ગયેલાઓની જલ્દીપ્રાપ્તિ સત્વર થઈ શકે છે તેથી અર્થાત્ આ લોક પરજલ્દીની ધણી જ નિશ્ચિત છે માટે સામીપ્યનો અર્થ દર્શાવવાને લોક પહેલા "જલ્દી" વિશેષણ પ્રયોજ્ય છે (સૂત્ર ૧૦)
- (૪) વળી એવી શંકા થાય કે કાર્યરૂપ જલ્દીનો અર્થ આપણે લેઈએ તો ત્યા જનારને પાછા ફરવું પડે છે એમ લાગી ૮-૧૬માં કહ્યું છે અને આ લોકમાં જનાર વિશે શ્રુતિ એમ કહે છે કે ત્યાથી પાછા ફરવું પડવું નથી પણ તે મોક્ષને મેળવે છે, તો પછી આ કાર્યરૂપ જલ્દી નથી પણ પરજલ્દી જ એમ નક્કી સમજાય છે

આના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે સ્મૃતિ અગર શ્રુતિમાં ને કહ્યું છે તે કાર્યરૂપ જલ્દીને વિશે જ છે તેમાં કોઈ વિરોધ નથી જ્યારે ટીપ્પના અન્તે આ જલ્દીલોકનો નામ થાય છે ત્યારે ત્યા મરેલો જીવ ત્યાના અધ્યક્ષ જલ્દી સાથે નીકળીને પરજલ્દીને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે આ કાર્ય જલ્દીમાં ગયેલાની આ રીતે શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પુનરાવૃત્તિ નથી બુ. ૩-૨-૧ની શ્રુતિમાં તથા સ્મૃતિમાં પણ આવું પ્રમાણ જોવામાં આવે છે, (સૂ. ૧૧-૧૨) ઉપરનો બાદરની દલીલો આપીને પોતાનો સિદ્ધાન્ત જણાવવાને જોમિનિના મતને આપે છે તે કહે છે કે પ્રજાપતિ લોક પછી જલ્દીલોકને જીવ પ્રાપ્ત કરે છે તે કાર્ય જલ્દી નહિ પણ મુખ્યજલ્દી જલ્દી છે તથા તે શબ્દની મુખ્ય શક્તિથી પરજલ્દીનો જ અર્થ સમજાય છે (સૂ. ૧૨) સિદ્ધાન્તી છેવટે કહે છે કે તે ૨-૧માં સવ મતોરથોની સિદ્ધિ વિશે ને કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે મિદ્ધિ પરજલ્દી સાથે જ સંબંધી શકે છે, કાર્ય જલ્દી સાથે નહિ તેથી કાર્ય જલ્દીમાં તેની પ્રતિપત્તિની અભિસન્ધિ નથી. (સૂત્ર ૧૫)

માટે તે કાર્ય જલ્દી નહિ પણ પરજલ્દી વાચક જ છે

અધિકરણ. ૪થું

પ્રતિપક્ષી—કમ શ્રુતિના અધિકારી પોતાના પ્રાગ્બંધનો ભોગ કરીને અમાનવ પુરુષની મદદથી પરજલ્દીને પ્રાપ્ત કરે છે એમ ને તમે કહ્યું તે સમજ્યા પણ અમને એક શંકા થાય છે કે અર્ચિગદ્ધિ લોકની પ્રાપ્તિ તે અમુક ઉપાસનાતુ ફલ છે એમ હોવાથી તે અમાનવ પુરુષ તમામ ઉપાસના કરનારને જલ્દીની પ્રાપ્તિ દરાવ છે કે અમુકને જ. જો તમામને દરાવતા હોય તો પછી પ્રતીકની ઉપાસના કરનારાઓને પણ જલ્દીની પ્રાપ્તિ થાય એમ ને કહેતા હો તો તમે કહે છે તેમ ફક્ત તાની જ અર્ચિ. શદિ માર્ગે થઈને જલ્દીપ્રાપ્તિ કરતો નથી પણ પ્રતીકની ઉપાસના કરનારો એ કરે છે

સિદ્ધાન્તી—ના, તેમ નથી. તમામ ઉપામના કરનારાઓ ધ્વજની પ્રાપ્તિ કરતા નથી. ઉપાસના ઉપાસનામાં ફેર છે. માત્ર ધ્વજનીજ ઉપામના કરનારને ધ્વજની પ્રાપ્તિ છે. ધ્વજ મિત્રાવ બીજાની ઉપાસનામાં તે ફક્ત મળતું નથી. શ્રુતિમાં ધ્વજ તરીકેનીજ ઉપામના સર્વત્ર કહેલી છે. તેથી તમામ ઉપાસ્ય રૂપો ભગવાનની વિશ્રુતિરૂપ હોવાથી શુદ્ધ ધ્વજનાંજ તે તમામ રૂપો છે. આવી રીતે ધ્વજરૂપથી જે ઉપાસના કરે છે તેઓ અપ્રતીકની ઉપાસના કરનારા છે. તેમની ઉપામના પ્રતીકની ઉપામના નથી પણ ધ્વજનીજ છે. આ અપ્રતીકની ધ્વજરૂપથી ઉપાસના કરનારનેજ અમાનવ પુરુષ આવીને ધ્વજ તરફ લેઈ જાય છે, બીજાઓને નહિ, એમ બાદશાહજીનું માનવું છે.

પ્રતિપક્ષી—સાથી અપ્રતીકાપામના કરનારને જ ધ્વજ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે ?

સિદ્ધાન્તી—સાંભળો. પ્રથમ તો પ્રતીકની ઉપાસના એટલે શું તે સમજો. જે લેખી એમ માને છે કે શ્રુતિ તો ફક્ત એમજ કહે છે કે ધ્વજ તરીકે ઉપાસના બે કરવામાં આવી હોય તો તેનું ફક્ત શું બને તે ફક્ત સાધન, શું ? તે એમ કહેતી નથી કે ઉપાસ્ય એ ધ્વજ છે. ઉપાસ્યરૂપ જાને ધ્વજ છે એવું કહેતી નથી. ધ્વજ નહિ છતાં તે રીતે જાણીને જે ઉપામના કરે છે તે પ્રતીકનું આશ્રયન કરનાર છે. અર્થાત્ ધ્વજનું જે વસ્તુતઃ રૂપ નથી છતાં તેમાં ધ્વજનું રૂપ છે એમ માનવું તેનું નામ પ્રતીક કહેવાય છે. આ પ્રતીકની ઉપામનામાં બે દોષો છે. એક દોષ તો એ છે કે જે ધ્વજના રૂપોની ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ ધ્વજ નથી એવા તાનપૂર્વક પ્રતીકાપાસના છે. બીજો દોષ એ છે કે જોકે ઉપાસ્યરૂપ તે ધ્વજ નથી છતાં તેની ઉપાસના કરતી વખતે તે ધ્વજ છે એમ કહ્યું જોઈએ કારણ કે તેમ ન ક'પવામાં આવે તો તેનું ખ્યાન તથા ચિંતન વગેરે ન થાય. અર્થાત્ તે ધ્વજ નથી તેવો નિશ્ચય એ એક દોષ અને તેને ધ્વજ તરીકે માનીને ઉપાસના કરવી એ બીજો દોષ છે. આ બે દોષોની શ્રુતિમાં ખાસ અવગણના કરી છે. તૈ. ૨-૬ માં કહે છે ધ્વજને અસત્ કહેનાર તે પોતેજ અમત્ છે. ધ્વજ કહેતા આત્મા તે સત્ જ છે છતાં તેને જે અસત્ કહે છે તેનું જ્ઞાન તથા તેને ઉપાસના નકામી જાય છે અને પોતે અસત્ બને છે. વળી આત્મા ધ્વજને આત્મા તરીકે જે ઓળખતો નથી પણ બીજી રીતે ઓળખવા જાય છે તે ખરેખર મોર છે અને પાપી છે. આ રીતે પ્રતીકાપાસના કરનારની શ્રુતિમાં નિન્દા કરેલી છે.

પ્રતિપક્ષી—ભક્તિમાર્ગીવધાજાની વ્યવસ્થા કેવી છે ? તેની ઉપાસના એ પ્રતીકાપાસના કહેવાય કે નહિ ?

સિદ્ધાન્તી—ભક્તિમાર્ગીવધાજાની વ્યવસ્થા જૂઠી છે. ઉપર અમે જાનીની વ્યવસ્થા કહી. જાનીની બાબતમાં જે પ્રતીકાપાસના ન હોય તો પછી ભક્તની બાબતમાં હોયજ કયાથી ? જેમ જાની પોતે તમામ રથોને ધ્વજને જ જૂઠી છે તેમ ભક્ત પણ તે તો સાક્ષાત્ પરધ્વજને જ ભજે છે. તેને તો ખરી રીતે ઉપાસનાની પણ અપેક્ષા નથી તો પછી તેનામાં પ્રતીકાપાસનાની સભાવના જ ન હોય. જેમ જાની જ્ઞાનથી ધ્વજને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભક્ત ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભક્તિ એ ઉપાસના નથી. જેમ જાનીને અમાનવ પુરુષ આવીને ધ્વજ તરફ લેઈ જાય છે તેમ ભક્તની બાબતમાં નથી. ભક્તને તો અમાનવ પુરુષની અપેક્ષા નથી. કાંચુ કે તે તો જાતેજ ધ્વજ લોકની પ્રાપ્તિ કરે. મરોજ મુળસૂત્રમાં તત્ત્વઘટ્ટ: એમ પ્રથમ વિભક્તિમાં શબ્દ મુક્યો છે, અને જાનીએ માટે અપ્રતિકાલ્પ્યના એમ બીજી વિભક્તિમાં ઉપયોગ કર્યો છે. અર્થાત્ જાનીએ-અપ્રતીકની જેઓ ઉપાસના કરનારા છે તેમને અમાનવ પુરુષ ધ્વજ લોક તરફ લેઈ જાય છે પણ જે ભગવદ્ભક્ત છે તે તો જાતેજ ધ્વજ લોક તરફ જાય છે.

પ્ર. ૮—જાની કરતાં ભક્તની રિયાતને અધિક તમે કહે છે તે વ્યાજગી નથી: જાની કરતાં ભક્તની રિયાત અધિક સારેજ કહી શકાય કે જ્યારે ધ્વજના સ્વરૂપમાં તારતમ્ય હોય તોજ. પણ ખરી રીતે ધ્વજના સ્વરૂપમાં કાંઈપણ તારતમ્ય નથી. સ્વે. ૬-૮ માં કહે છે કે ધ્વજના સમાન કંઈ પણ

વચન બાધક કહેલું હોય ત્યાંજ બાધનું તે બોધકજ છે પણ અર્થિયાં તે પ્રમાણે નથી, માટે તે મત તરફ બેરકારી દેવાડવી જોઈએ. અર્થાત્ જોએ એમ કહે કે પંચામિ વિદ્યાને પ્રતીકાપાસના કહી છે તેનું કારણ એ છે કે ઔત્સર્ગિક પક્ષનું આસંજન કરીને તેમ કરવામાં આવ્યું છે, તેમનું ને કહેવું જોઈું કરે છે.

પૂર્વપક્ષી—મનની ધ્વજ તરીકે જ્યાં ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે શુદ્ધ ધ્વજની ઉપામના નથી, પણ તે પ્રતીકાપાસના છે જો તે શુદ્ધ ધ્વજરૂપ હોત તો “મનો વક્ષા ઉપાનીત” એવી રીતે કહેન, પણ તો પ્રમાણે નાહ કહેતાં ઉપાસનાના એક પ્રકાર તરીકેજ તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. આથી મનની ધ્વજ તરીકે ઉપાસના કરવી જે કહી છે તેમાં ધ્વજ શબ્દ માત્ર ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવવા માટે છે. અર્થાત્ મન વસ્તુતઃ ધ્વજ નથી પણ તેને ધ્વજ તરીકે ઉપાસવું. અર્થિયાં ધ્વજ શબ્દ તે પોતાના રૂપ રૂપનો અર્થ જણાવતો નથી અર્થાત્ મન એ ધ્વજની વિશ્રુતિ છે અને તેથી તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ એવો અર્થ નથી માત્ર તે ઉપાસના કેવા પ્રકારની છે તેજ જણાવવાને જ ધ્વજ શબ્દનો પ્રયોગ થો મનો વક્ષા હિતિ ઉપાસ્તે” (છાં. ૭-૩-૨)માં છે. અર્થાત્ જોઈએમાં “મનની ઉપાસનાનું” પ્રકરણ છે ત્યાં ધ્વજ શબ્દ પછી હિતિ શબ્દ છે તે જોઈલું સ્પષ્ટ છે કે મન વસ્તુતઃ ધ્વજ નથી, પણ તેની ઉપામના ધ્વજ તરીકે કરવી, આથી તે મન ધ્વજની વિશ્રુતિ નથી. જો તે વિશ્રુતિરૂપ હોત તો વચ્ચે હિતિ શબ્દ ન મુકત માટે નામ, વાક, મન વગેરેની ધ્વજ તરીકે ઉપાસના કરવાની જે કહી છે તે પ્રતીકાપાસના છે.

સિદ્ધાન્તી—અરેરે એની વાત છે કે તમે મનો વક્ષાહિતિ ઉપાસ નો અર્થ પણ સમજી શકતા નથી ત્યાં સંબન્ધ આવો છે. પ્રથમ જ્યાં ૧-૩-૧માં એમ કહ્યું કે “મન એ ધ્વજ છે. મનની ઉપાસના કર” અને પછીથી તેની ઉપાસનાનું રૂપ જણાવે છે. અર્થિયાં એમ કહે છે કે મન એ ધ્વજ છે, અને જે કારણથી મન ધ્વજ છે. તે કારણથી તેની ઉપાસના પણ તેવુંજ રૂપ આપનાર છે. અર્થાત્ મન ધ્વજ હોવાથી મનની કરેલી ઉપાસના એ ધ્વજની ઉપાસના છે અને તે ધ્વજોપાસનાનું રૂપ ધ્વજ પ્રાપ્તિ ધાય છે. તમે જે એમ કહ્યું છે શ્રુતિમાં “ધર્મિ”શબ્દ ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવે છે તે જોઈું છે, ત્યાં શ્રુતિ ઉપાસનાનો પ્રકાર જણાવતી નથી, તે એમ નથી કહેતી કે મનની ધ્વજ તરીકે ઉપાસના કરવી પણ તે એમ કહે છે કે મન ધ્વજ જે માટેજ તેની ઉપાસના કરવી, અર્થાત્ ધર્મિ “હેતુ” કારણના અર્થમાં છે. આથી ત્યાં પણ પ્રતીકાની ઉપાસના નથી.

સૂત્ર ૧૭—(સાર) અર્ચિરાદિ માર્ગે પ્રપાથ્ય કરનાર તે અપ્રતીકાની ઉપાસના કરનાર છે તેથી તેમને ધ્વજની પ્રાપ્તિ ધાય છે. પ્રતીકાની ઉપાસનાનું રૂપ ધ્વજ પ્રાપ્તિ નથી. પ્રતીકાની ઉપાસનામાં ઉપાસ્ય વસ્તુતઃ ધ્વજરૂપ નથી છતાં ધ્યાન કરવા ખાતર તે ધ્વજ છે એવી કલ્પના કરવી પડે છે આ ઉપાસનામાં હોય રહેલા છે તેથી ઉપાસનાનું રૂપ મળતું નથી. માટે અપ્રતીકાની ઉપાસનાવાળાનેજ અમાનવ પુરુષ આવાને ધ્વજ તરફ લેખ જાય છે. આ ઉપરાંત બીજા પણ ધ્વજ તરફ જાય છે. પણ તેને અમાનવ પુરુષની અપેક્ષા નથી. તે તો જાતેજ જાય છે.

અધિકરણ. ૭ મું

સૂત્ર ૧૭ પૂર્વપક્ષી—ઉપર તમે કહ્યું કે ઉપાસ્યરૂપો લિંગ બલથી ધ્વજરૂપ છે, અને તેથી તેમની ઉપાસનાથી સાક્ષાત્ તથા પરોક્ષ રીતે ધ્વજની પ્રાપ્તિ ધાય છે આમાં અમને એ સંદેહ છે કે ધ્વજની પ્રાપ્તિ તે જ્ઞાનમાર્ગથી તથા ભક્તિમાર્ગથી જન્મેને ધાય છે, તો એ જન્મેની ધ્વજ પ્રાપ્તિના પ્રકારમાં વિલક્ષણતા છે કે તે એકરૂપ છે. અને તો એમ માનીએ છીએ કે જન્મેની ધ્વજ પ્રાપ્તિમાં કોઈપણ વિલક્ષણતા નથી.

સિદ્ધાન્તી—ના, જો કે જ્ઞાનમાર્ગથી ધ્વજને પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભક્તિમાર્ગથી પણ ધાય છે છતાં તે બન્નેમાં ધ્વજોજ દેર છે.

પૂર્વપક્ષી—શાથી એમ કહો છે ?

સિદ્ધાન્તી—કારણ કે તૈ. ૨-૧ માં એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું છે ત્યાં સરૂઆતમાં કહે છે કે બ્રહ્મનો વેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્હિયાં બ્રહ્મને જાણનાર તે પરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થનાર ફલ અને ભક્તને પ્રાપ્ત થનાર ફલમાં ધણોજ ફેર છે. જ્ઞાની ફક્ત અક્ષરબ્રહ્મ સુધીજ જાય છે જ્યારે ભક્ત પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પર બ્રહ્મ કેવું તો ત્યાં કહે છે ? “સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત છે અર્થાત્ સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ છે અનન્ત અર્થાત્ અગણિત આનન્દરૂપ આનન્દરૂપનાં પણ એ રૂપો છે ગણિતાનન્દ અને અગણિતાનન્દ ગણિતાનન્દ એટલે અક્ષરબ્રહ્મ અને અગણિતાનન્દ તે પરબ્રહ્મ. આ બ્રહ્મને અગણિતાનન્દરૂપે હૃદયમાં પરમ ખીરાજેશ્વર જે બ્રહ્મ છે તે ભક્ત તે વિવિધ ક્રીડામાં ચતુર એવા ભગવાન સાથેના તમામ મનોરથો ભોગવે છે એમ ત્યાં કહ્યું છે. આથી ભક્તનું કૃપા-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ ખરી પણ તે જ્ઞાનીના જેવી નહિ પણ નેનાથી જુદા પ્રકારની છે, અર્થાત્ તે તો તેની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિની દશામાં ભગવાન સાથે અનેક પ્રકારના મનોરથો ભોગવે છે. આમાં બ્રહ્મ ગૌણ બની જાય છે અને આનન્દનો રસાનુભવ મુખ્યત્વે કરીને ભક્તને કરાવે છે. જ્ઞાનીની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ દશામાં રસાનુભવ જેજ નહિ. તેને આનન્દમય બ્રહ્મનું સ્વરૂપજ સમજાતું નથી. તેથી તે સ્વરૂપ સાથે પોતાના મનોરથો ભોગવી શકતો નથી. તે તો ફક્ત બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એટલુંજ. તેથીજ “બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે” એટલુંજ કહ્યું છે. અર્હિયાં બ્રહ્મવેત્તા એટલે ‘અક્ષર બ્રહ્મને જાણનાર’ એ અર્થ લેવો. પછીથી પર બ્રહ્મનું વર્ણન સત્ય, જ્ઞાન અનન્તની કરીને વચમાં કહે છે કે આ બ્રહ્મને જે હૃદયમાં ખિરાજમાન થયેલા બ્રહ્મ છે તેજ તે બ્રહ્મની સાથેના પોતાના મનોરથો ભોગવે છે. આ રીતનું પછીનું વર્ણન જ્ઞાનીને માટે બધું બેમતું નથી. પણ ભક્તને માટે બધું બેમે છે અર્થાત્ જ્ઞાનીને થતી ફક્તી પ્રાપ્તિ અને ભક્તને થતી ફલ પ્રાપ્તિ એ બન્નેમાં મોટામાં મોટો ભેદ છે. એ ભેદ છે. એ ભેદ અર્હિયાં દેખાડ્યો છે. બે ઉપર પ્રમાણે આપણે શ્રુતિને ન સમજીએ તો પછી “આ આત્મા પ્રવચનથી લખ્ય નથી” એમ મુશ્કેલ ઉપનિષદમાં કહીને ને સાધનથી ગમ્ય નથી એમ જણાવ્યું છે તેનો અર્હિયાં વિરોધ આવે. કારણ કે અર્હિયાં તો સરૂઆતમાં એમ કહે છે કે “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” આ વિરોધ ઉપર પ્રમાણે કહેલા વ્યાખ્યાનથી થાય છે અર્થાત્ અર્હિયાં જ્ઞાનીને થતી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને ભક્તને થતી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ એ બન્નેમાં ભેદ કયો છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો છે.

જનમાં “જ” શબ્દ મૂક્યો છે તે એમ જણાવે છે કે જેમ જ્ઞાની અને ભક્તની બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ભેદ શ્રુતિમાં દેખાડ્યો છે તેમ સ્મૃતિમાં પણ છે અર્થાત્ ભગવદ્ગીતામાં પણ “એવ સતતયુક્તા ચ” (ભ. ગી. ૧૨-૧૩) એ પ્રમથી આરબીને ‘જેઓ પ્રાગમાં મનનું આવેશન કરીને’ (ભ. ગી. ૧૨-૨) “જેઓ અક્ષરનો નિર્દેશ કર્યા વગર” (ભ. ગી. ૧૨-૩) એમ અક્ષરની સમાપ્તિ સુધીનાં વચનોનો સંપ્રદ કરવામાં આવ્યો છે. વળી ભાગવત ૧૧-૧૪-૩૧ માં પણ કહે છે કે ભગવાન ભક્ત ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત છે. ભા. ૧૧-૨૦-૩૧ માં જણાવે છે કે જ્ઞાન કે વૈરાગ્યથી છત્વનું, જેટલું ભક્તિથી કદાચ થાય છે તેટલું થતું નથી બ્રહ્મવેત્તાની ઉપર પણ જ્યારે ભગવાન કૃપા કરે છે ત્યારેજ તેનામાં ભક્તિનો ઉદય થાય છે જ્યારે તે ભક્તિ પ્રેમ ભક્તિથી હૃદય ભરાઈ જાય ત્યારેજ ભગવાન પોતાના સ્થાનરૂપ વ્યાપિ વૈકુણ્ઠને તેના હૃદયમાં પ્રકટ કરે છે. મર્યાદા ભક્તને માટે આ રીતે ભગવાન પ્રકટ થાય છે, ત્યારે શુદ્ધ પુષ્ટિભક્તને ફરી રીતે થાય છે તે હકિકત પણ તે. ૨-૧માં જણાવી છે. ત્યાં કહે છે કે જેમ પોતે પ્રકટ થઈને લોકમાં ભગવાન લીધા કરે છે તે પ્રમાણે ઘણાજ અનુબદ્ધને લીધે પોતાના અન્તઃકરણમાં સ્થિત ભક્તને પણ પ્રકટ કરીને તેના અતિશય રોદ્ધથી તેને વચ પ્રભુ ચર્ચ જાય છે અને તેથી તેને લીધાના રસનો અનુભવ કરાવે છે.

(સાર) જ્ઞાનીની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ અને ભક્તની બ્રહ્મ પ્રાપ્તિમાં ફેર છે તે જણાવવાનું પ્રયોજન આ

અધિરશ્યુ છે આમા કહે છે કે જ્ઞાનીને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ બ્રહ્મને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે પણ
એ વચ્ચે ગણેશ મોરો બે છે જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે જ્યારે બ્રહ્મને પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિ
થાય છે

ટાંચણ.

અધિ. ૧ નં ૧	જ્ઞાનીમાર્ગીયની અર્ચિ- શદિ માર્ગીય ગતિ.	૬	બ્રહ્મલોકનું બહુનમનું વિશેષય છે તેથી
૨	સવતસ પછી અને મૂર્ધ્વલોક પૂર્વે વાયુલોકના રથાનમા પ્રવેશ	૧૦	પરબ્રહ્મની સમીપ તે હોવા થી તેની કાર્યતા
૩	વિદ્યુત લોક પછી વરુણ લોકની રિયતિ	૧૧	સાથે કક્ષ્ય મમયમા તેનો નવ હોવાથી.
૪	વરુણલોક પછી ઇન્દ્રલોક તથા પ્રજાપતિ લોક	૧૨	સ્મૃતિનું પ્રમાણ છે તેથી
અધિ. ૨	૫ અમાનવ પુરુષોથી છ- વતું આનયન	૧૩	જેમિનિનો મત તે પર- બ્રહ્મ છે.
૬	જ્ઞાની તથા મર્યાદામાર્ગીયને ભગવદ્દત વ્યામોહ	૧૪	તે બ્રહ્મ તેમા શ્રુતિનું પ્રમાણ
૭	વૈદ્યુત પુરુષથીજ બ્રહ્મલોક પ્રાપ્તિ	૧૫	કાર્ય બ્રહ્મા શ્રુતિની પ્રતિ પતિનો અભાવ.
અધિ ૩	બ્રહ્મલોક વિષે વિચાર બ્રહ્મલોક એ કાર્ય બ્રહ્મ છે (એવા બાદરિનો મત તથા ગતિની ઉપપતિ છે તેથી)	અધિ. ૫	૧૬ અપ્રતીકનું આસન્મન કરનાર તથા ભક્તનું જ
૮-૧૨		૧૭	અમાનવ પુરુષથી બ્રહ્મલોક પર્યન્ત નયન જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસ કામા ભેદ

અધ્યાય ૪ થો.

પાદ. ૪

સાર

આ અધ્યાયમાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે બ્રહ્મના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ. તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જીવને થાય છે. જ્ઞાનીની માફક પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ અક્ષર બ્રહ્મમાં લય પામતો નથી. પણ એ નવીન અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે અને તે દેહથી સ્વરૂપાનન્દરૂપી મોક્ષ ફળને અનુભવે છે. આ વિષે જૈમિનિ તથા ઔદુલોમિના મતોને બાદરાયણ આપે છે. જૈમિનિ પણ કબૂલે છે કે બ્રહ્મ દેહથી અર્થાત્ સમિચદાનન્દરૂપ બ્રહ્મના સંબન્ધવાળા દેહથી જીવ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરે ને ઔદુલોમિ બ્રહ્મ ને ચિદ્રૂપ માને છે તેથી તે ચિદ્રૂપથી જ જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે બાદરાયણ કહે છે અલૌકિક દેહ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે અલૌકિક રીતે તે દેહ છે અને લૌકિક નથી એમ જણાવે છે. આ અલૌકિક દેહની પ્રાપ્તિ પણ ભગવાનના સંકલ્પથી જ છે બે કે બાદરિ એમ કહે છે કે તે દશામાં જીવને દેહાદિ હોયજ નહિ તો પણ જૈમિનિ તે સત્તાને સ્વીકારે છે. બાદરાયણ દ્વાદશાહનું દષ્ટાન્ત આપી તે સિદ્ધ કરે છે કે જીવના અલૌકિક લોગમાં અલૌકિક દેહ છે જ પછી થી સ્વમનું દષ્ટાન્ત આપીને જણાવે છે કે જેમ સ્વપ્નમાં અવિદ્યમાન પદાર્થો વાસનાને લીધે જણાય છે તેમ ભગવાનની ઇચ્છાથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા નથી તો પણ કેટલાક અમુરોને તે પ્રાકૃતતા જણાવે છે. પણ વસ્તુતઃ ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા નથી જ. ભગવાનની લીલાઓ અપ્રાકૃત છે. દીપક જેમ તેલમાં ભીંજેલી બત્તીને પ્રકાશમય કરે છે તેમ સ્નેહથી આર્દ્ર બનેલા ભક્તને ભગવાન પોતાની સમાન કરે છે. સ્વરૂપાનન્દના અનુભવમાં ભક્ત તમામ જાતના કામનો ભોગ કરે છે. તેમાં લૌકિક બ્યાપાર બિલ્કલ હોતો નથી તેમ તેમાં કોઈ પણ વિકાર હોતો નથી. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આ વસ્તુ ભગવાનના અનુભવથી સમન્વય છે લૌકિક યુક્તિથી નહિ એમ કહે છે. માત્ર બ્રહ્મની સાથે ભોગ કરવાની બાબતમાં બ્રહ્મ જીવને પોતાની સમાન બનાવે છે. તે સિવાય જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે સમાનતા નથી. શ્રુતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે કે જીવ બ્રહ્મની સમાન નથી તેમ તેનાથી અધિક પણ નથી આ પ્રમાણે.

અર્થ જણાવીને ઉપસંહારમાં કહે.. છે કે જેમ કર્મ, માર્ગ, પ્રવૃત્ત થનાર કર્મનાં ફળ લોગવ્યા પછી આ દુનિઆમાં પાછો ફરે છે, તેમ જ્ઞાની તથા ભક્ત પાછો ફરતો નથી. અનાવૃત્તિની બાબતમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત સમાન છે છતાં જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મમાં લય પામે છે અને ત્યાંથી તેની અનાવૃત્તિ નથી અને ભક્ત પુરુષોત્તમ સાથે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરે છે અને ત્યાંથી પાછો ફરતો નથી. આ તેમની અનાવૃત્તિના પ્રકારમાં ફેર છે.

પાદ. ૪

૧ સંપદાવિભાવિધિકરણ.

સંપદાવિભાવઃ સ્વેન શબ્દાત્ ॥ ૪-૪-૧ ॥

(બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત થઇને પોતાનો (બ્રહ્મથી) આવિભાવ થાય છે.
શ્રુતિને લીધે.

“બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને “તે સધળા કામો વિપાશ્વિત્ બ્રહ્મની સાથે લોગવે છે” (તે. ૨-૧) એમ તૈત્તિરીયકમાં કહેવાય છે. ત્યાં આ સંદેહ રહે છે કે અન્તઃસ્થિતજ લોગવે છે કે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે? ત્યાં બીજો

અધિ૦ ૧. સૂત્ર ૧—(૧) આ અધ્યાયના બીજા પાદમાં મુક્તિના બે પ્રકાર સંબોધિત અને ક્રમમુક્તિ એમ જણાવ્યું હતું. પછી ત્રીજા પાદમાં ક્રમમુક્તિથી જીવ કેવા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને તે પ્રાપ્ત કેવી રીતે થાય છે તે જણાવે છે અને છેવટે જ્ઞાનમાર્ગના ઠાની અને મર્્યાદા શક્ત એ બન્નેને જે સંબોધિત મળે છે તેમાં પણ જ્ઞાની એ ફરને પ્રાપ્ત થાય છે એમ તે બન્નેના ફલમાં પણ તે ભેદ છે, એમ જણાવ્યું હતું હવે તે પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફલનો અનુભવ ભક્ત કેવી રીતે કરે ॥ તથા પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે તેનો પ્રકાર આ પાદમાં નિરૂપાય છે. એ આશયથી આ સૂત્રનું અવતરણ કર્યું છે. અર્થાત્ અત્યારમુધી એમ કહેવાયું કે ફક્ત ઉપાસનાવાળાજ ક્રમમુક્તિનાં અધિકારી છે અને જ્ઞાનીઓ અર્થાત્ બ્રહ્મ તે અવિદ્ય છે તે વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયા છે, તે જગતનું કર્તૃ છે. તેણે પોતાની ઇચ્છાથી આ ક્રીડાભાષ્ય જગતને સર્જ્યું છે. એવા જ્ઞાનપૂર્વક બ્રહ્મને ભજનારાને સંબોધિત મળે છે. આમાં મર્્યાદા ભક્તોનો સમાવેશ થાય છે, પણ પુષ્ટિભક્તોનું ફલ આનાથી પણ અધિક છે. તે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં જે એમ કહે છે કે સોમ્યુતે સર્વાં કામાન્ સદ્ગુણાન્ વિષશ્વિત્ અર્હિઆં મદેદ એવા પ્રકારનો ઉદ્ધાર છે કે જીવને કામોનાજ લોગ કરીને તે બ્રહ્મમાં સ્થિત રહીને અર્થાત્ લય પામીને કે બહાર સ્થિત રહીને? બોલે દશામા જીવ બ્રહ્મમાં લય પામે છે એમ માનતા હો તો પછી તે સધળા કામો લોગવે છે એ કથનજ સંભવી શકતું નથી. લોગના કર્તૃત્વની ઉક્તિ ખરેખર વિરુદ્ધ છે. જોમની ઉક્તિમાં જોકા જીવ એ મુખ્ય છે અને

૩ પક્ષ અચુક્ત છે. કારણ કે “તે દ્રીથી આવતો નથી” (કા. ૨) “તેમની અહિંઆં પુનરાવૃત્તિ નથી” (ધૃ. ૬-૨-૧૫) વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ તથા કર્મનો અભાવ છે તેથી. એમ જો કહેવામાં આવે તો સામો જવાબ કહે છે. “અહિંને પ્રાપ્ત કરીને પણ સ્થિત રહેલા જીવને પ્રભુના અતિશય અનુગ્રહને લીધે રૂપાત્મક ભજનાનન્દ આપવાની ઇચ્છામાં તેનાથી કરાચલો આવિર્ભાવ થાય છે જ. ભગવાનને તે અધીન છે એવું જણાવવાને ‘આનું’ ત્યાં કર્તૃત્વ કહ્યું નથી. (શંકા)—“તેની દ્રીથી આવૃત્તિ થતી નથી” (કા. ૨) વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ તથા કર્મનો અભાવ બાધક છે એમ કહ્યું તો કહે છે. અહિંઆં “સ્વ” શબ્દથી ભગવાનનો વાચક છે તેથી વળી ભગવાનના સ્વરૂપના ઘટથી જ આવિર્ભાવ છે એવો અર્થ છે. આમ “હોવાથી” કહેલી શ્રુતિ મર્યાદામાર્ગના

પક્ષ ગૌણ છે કારણ કે વ્રજાના સહ એમ ત્રીજી વિકલ્પિતો પ્રયોગ છે અને ભોગવવાના પદાર્થો કામ છે અહિંઆં જીવ અને પક્ષ બન્ને ભોક્તા કલા છે, અર્થાત્ જીવ ભોક્તા બુદ્ધિ અને પક્ષ તે પશુ બુદ્ધ છે, આમ ભોક્તા તરીકેનો ભેદ દેખાય છે. જો જીવ પક્ષમાં અન્તઃસ્થિત થઈને અર્થાત્ તેમાં લય પામીને જ નો ભોગ ભોગવનાર હોય તો તે સંભવી શકે એમ નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી ભોક્તા જીવ અને પક્ષનો ભેદ આ સ્થિતિમાં જે પૃથક્ રહેવો જોઈએ તે જણાતો નથી. તો અહિંઆં શું માનવું ? પક્ષમાં લય પામીને જીવ ભોગ ભોગવતો હોય તો તે કવી રીતે ? જો લય પામીને ભોગ ન ભોગવતો હોય તો દ્રીથી લય પછી અન્યદેહ ધારણ કરીને ભોગ ભોગવે છે એમ આપણે સમજવું ? આમ બન્ને રીતે સંદેહ મૂક્યા છે. (૩) પ્રથમ બીજા પક્ષનું અવગણન પૂર્વપક્ષીની દૃષ્ટિએ કરે છે. તે કહે છે કે અન્તઃ જીવજ ભોગ ભોગવે છે. એક વખત લય પામેલા જીવને નવો દેહ નથી; ધૃ. ૬-૨-૧૫ માં કહે છે કે પક્ષમાં લય પામેલાને દ્રીથી જન્મ લેવો પડતો નથી. માટે બીજો પક્ષ સ્વીકારી શકાય એમ નથી. (૪) દ્રીથી દેહ ક્યારે ધારણ કરવો પડે ? કર્મવાળાને જ પુનર્દેહ હોય છે. સંલોચનિકા વાળાને કાષ્ટ કર્મો કરવાનાં હોતાં નથી એટલે તેને પુનર્દેહની સંભાવના નથી. (૫) હવે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીના વિચારનું અવગણન કરીને સ્વમતનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે એમ કહે છે કે જીવ પક્ષમાં અન્તઃસ્થિત છતાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેના નૂતન અધૌકિક દેહનું પુનરુત્થાન થાય છે અને તે દેહથી તે પોતાના ભોગ ભોગવે છે. (૫) ભગવાનથી કરાચલો (૫) ભક્તનું કર્તૃત્વ નથી, અર્થાત્ ભક્ત એ ભગવાનની ઇચ્છાને અધીન છે, તે સ્વતંત્ર રીતે કંઈપણ કરી શકતો નથી. એને જ નૂતન દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થાય છે. (૭) નૂતન દેહના આવિર્ભાવમાં જીવનું કર્તૃત્વ નથી. અર્થાત્ આવિર્ભાવ કરનાર એ જીવ નહિ પણ ભગવાન જ છે. ત્યાં-આવિર્ભાવમાં. (૮) અન્તઃ સ્થિત જીવજ પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરીને ભોગ ભોગવે છે એમ કહેતા હોય તો પછી શ્રુતિમાં તો પક્ષમાં લય પામેલાને દ્રીથી જન્મ નથી એમ કહ્યું છે તેનું કેમ ? વળી દેહપ્રાપ્તિ કર્યાંપછાર હોય છે પણ સુક્ત જીવને કાષ્ટપણ કર્મો કરવાનાં નથી. તો પછી પુનર્દેહ હોષ રી રીતે શકે ? આવી સંકો મૂકી છે. (૯) મૂળ સૂત્રમાં સ્વ શબ્દ છે ને ભગવાનના અર્થમાં છે. “સ્વ” થી એટલે “ભગવાનથી” એમ સમજવું અર્થાત્ ભગવાનના પોતાના જતથી જ અન્તઃ સ્થિત જીવનો પુનરાવિર્ભાવ થાય છે, જીવના પોતાના બલથી નહિ એવો અર્થ નીકળે છે. (૧૦) ભક્ત જીવનો આવિર્ભાવ આવશ્યક હોય તો (૧૧) “તે પાછો ફરતો નથી” એ રીતે કહેલી શ્રુતિ બાધક નથી. કારણ કે તે શ્રુતિનો વિષય મર્યાદાભક્તને માટે છે, અને અહિંઆં તો પ્રુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિશે કહેવામાં આવે છે. એટલે એ શ્રુતિને અહિંઆં ટાંકી વ્યાજબી નથી. મર્યાદા ભક્ત અક્ષરપક્ષને પહોંચે છે, કે ત્યાંથી તેના દ્રીથી આવિર્ભાવ નથી, પ્રુષ્ટિમાર્ગીય જીવ પ્રુષ્ટિમાર્ગીય પક્ષ-પરપક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી

વિષયવાળી છે તેથી ત્યાં વિરોધ નથી એવો ભાવ છે. ^{૧૨}તેમની અહિંમાં પ્રપંચમાં ફરીથી ^{૧૩}આવૃત્તિ નથી એમ ખરેખર શ્રુતિ કહે છે ^{૧૪}લીલા પ્રપંચથી અતીત હોવાથી ત્યાં આવિર્ભાવના નિષેધનો વિષય નથી તોપણ વિરોધી નથી. અહિંમાં પ્રમાણની આકાંક્ષા હોય છે. ^{૧૫}શબ્દથી “તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) એવી શ્રુતિ પુરુષોત્તમની સાથે સઘળા કામના ભોગને બધાવે છે. વળી તે ^{૧૬}વિગ્રહ વગર સંભવતી નથી તેથી ^{૧૭}શ્રુતિના બલથીજ તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ એવો અર્થ છે. ૧ અન્ય હેતુ કહે છે.

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૪-૪-૨ ॥

મુક્ત છે, પ્રતિજ્ઞાન કરેલું છે તેથી.

અહિંમાં ઉપક્રમમાં “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તૈ. ૨-૧) એ વાક્યથી પરની પ્રાપ્તિના લક્ષણવાળી સુક્તિની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખરેખર તેની વિવૃત્તિજ “તે કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિથી કરે છે. આથી તે ભોગ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ હેતુથી પણ તેનો આવિર્ભાવ લૌકિક નથી તેમ ^{૧૮}આવૃત્તિરૂપ નથી એવો અર્થ છે ૨

આત્માપ્રકરણાત્ ॥ ૪-૪-૩ ॥

તે આત્મા છે (સુખ્ય બ્રહ્મ છે) પ્રકરણ છે તેથી.

(શંકા)-પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ હોવાથી અને કામભોગ શુભથી સાધ્ય હોવાથી “બ્રહ્મની સાથે” એમાં બ્રહ્મ શબ્દ સમગ્ર બ્રહ્મનો ^{૧૯}વાચક છે માટે તે મોક્ષરૂપ નથી એમ હોય

તેની પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સુક્તિ પછી પણ તેનો પુનર્ગાવભાવ છે (૧૨) મર્્યાદાભક્તની (૧૩) જન્મ (૧૪) ભગવાન સાથે કામભોગની લીલા તે પ્રપંચમાં ચલી નથી, તે પ્રપંચાતીત છે. (૧૫) પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત રિપે જે બધું તેમાં કોઈ પ્રમાણ છે એમ કોઈને સંકેત થાય તો તેનું પ્રમાણ આપે છે (૧૬) ‘ભોગવે છે’ એમ જે શ્રુતિ કહે છે, ત્યાં દેહ વગર કોઈ હોઈ સોજ નહિ માટે ભોગ ભોગવનાર જીવને દેહ અવશ્ય હોવા જોઈએ વિરૂદ્ધ-દેહ (૧૭) આથી શ્રુતિના મુખ્યોથી સમન્વય છે કે અત્તરિયત જીવ તે ભગવાનની હસ્તોથી પુનર્લૌકિક દેહ પ્રાપ્ત કરીને પુરુષોત્તમ સાથે ભોગ ભોગવે છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ.

સૂત્ર ૨ (૧) વિવરણ “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્યમાં જે કશું ^{૨૦}તેનું વિવરણ-ખ્યામો પછીના ‘તે વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે’ એ શ્રુતિથી કરે છે. (૨) જીવાત્માની પરમાત્મા સાથે મનોરયની મર્પીત-ભોગ તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ જ્ઞેય છે આ રીતે પુષ્ટિમાર્ગનો મોક્ષ તે મર્્યાદામાર્ગના મોક્ષ ક્રતા બને છે (૩) પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનો ભોગ તે લૌકિક નથી. તેમ તે ભોગને માટે જે તેનો આવિર્ભાવ છે-પુનઃ દેહ ધારણ કરે છે તે દેહ લૌકિક નથી પણ અલૌકિક છે. તેમ ત્યાંથી ફરીથી તેની આરંભ નથી

સૂત્ર ૩ (૧) પરબ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે, અને તમે કહો છો કે તે જીવ વિપશ્ચિત્ત બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે, તો અહિંમાં જે બ્રહ્મની સાથે તે કામ ભોગવે છે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ હોઈ શકે નહિ. તે સમગ્ર

તો કહે છે. અહિંમાં પ્રજા શબ્દથી રચાપક, માયા અને તેના શુભના સંબંધથી રહિત જે આત્મા છે તેજ કહેવાય છે. શાથી ? પ્રકરણ છે તેથી. “પ્રજાને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” (તે. ૨-૧) થી ઉપક્રમ કરીને તેના પાઠથી શુભાતીતનું જ આ પ્રકરણ છે. આથી તેજ અહિંમાં ‘પ્રજા’ શબ્દથી કહેવાય છે એવો અર્થ છે. ૩

અવિભાગેન દૃષ્ટવાત્ ॥ ૪-૪-૪ ॥

અવિભાગથી જોવામાં આવે છે તેથી.

(‘શંકા’)-“પ્રજાને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત થાય છે” (તે. ૨-૧) એ શ્રુતિનું વાક્ય બિન્ન છે. અને જગ્યા જુદી છે. આથી એક પ્રકરણ નથી. સચુલ્લ જ ત્યાં ‘પ્રજા’ શબ્દથી કહેવાય છે. આમ આશંકા લાવીને સામે ઉત્તર આપે છે. પૂર્વ વાક્યથી ‘સંપૂર્ણ’ અવિભાગથી જ આ ઋચા કહી હતી. વિભાગથી નહિ. શાથી ? ‘તેનું’ દર્શન છે તેથી. ‘પ્રજાને જાણનાર’ એ વાક્ય પછીથી તેની પહેલાં કહેલો અર્થ જણાવવો જોઈએ એમ લક્ષ્યમાં રાખીને આ ઋચા કહી છે. શ્રુતિ દેખાય છે તેથી આ કહી છે. આથી પૂર્વે જણાવેલા વાક્યમાં કહેલા અર્થને લક્ષ્યમાં રાખીને જ ઋચા કહી છે. તેથી શુભાતીત જ તે અહિંમાં કહેવું જોઈએ એવો અર્થ છે. ૪

અહિં છે. અને સચુલ્લ અહિં એટલે ગૌણઅહિં મુખ્ય અહિં નહિ; તેથી તેની સાથેના ભોગથી મળતો ભોક્ષ તે પણ મુખ્ય નહિજ એમ શંકાકારની યજ્ઞ છે. (૨) ઉપરની શંકાનો ખૂલાસો કરે છે. અહિંમાં જે અહિં છે તે મુખ્ય અહિંજ છે. તે માયાથી રહિત તથા વ્યાપક હોવાથી તે પરઅહિં જ છે, અને જીવ જ અહિં સાથે પોતાનો ભોગ કરે છે. માટે તે મુખ્ય ભોક્ષ હવે છે. (૩) આ અહિં મુખ્ય શાથી કહેવાય છે ? એ શંકાના સમાધાનમાં હેતુ આપે છે. અહિંમાં હેતુ એ છે કે જે અહિંને માટેનું પ્રકરણ છે. અને તે પ્રકરણ વાંચતાં તેના આજીવજીવનો મંબન્ધ વિચારતા આપણી પાત્રી યસે કે તે આ અહિં તે ગૌણ નથી. પણ આત્મા-મુખ્ય અહિં છે.

સ્તન ૪ (૧) શંકાકાર કરીથી શંકા કરે છે કે તે વિષયિત્વ અહિંની સાથે કામભોગ કરે છે. એ વાક્યમાં જેની સાથે ભોગ કરવામાં આવે છે તે અહિંમુખ્ય અહિં નથી, તેને માટે જે એમ કહેવામાં આવ્યું કે પ્રકરણ મુખ્ય અહિંનું છે તો તે પણ યુક્ત નથી, કારણ કે સંસ્કારમાં “અહિંને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય અને પછીનું “તે વિષયિત્વ અહિંની સાથે કામ ભોગ કરે છે” તે વાક્ય એમ બન્ને વાક્યો એકબીજાથી જુદાં છે. તેમનું પ્રકરણ એક નથી. જે પ્રકરણ એક હોય તો તે અહિં મુખ્ય મનાય પણ તેમ નથી. તેથી તે અહિં મુખ્ય નથી તેથી તેની સાથેના ભોગ તે પણ મુખ્ય નથી. (૨) શંકાનું સમાધાન અહિંમાં કરે છે. ઉપરનાં બે વાક્યોને જે બિન્ન બિન્ન કહેવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. તે બન્ને વાક્યો એકજ છે કારણ કે તેમાં વિષય પરત્વે વિભાગ યદ્યપિ એમ જ નથી. તેમાં પરઅહિંનો જ વિષય છે, અને તે વિષયનું જ વર્ણન તે ઋચાવાળા આખા ભાગમાં છે. (૩) અહિંમાં કારણ આપે છે કે દેખીતી રીતે આ બન્ને વાક્યો પરસ્પર મંબન્ધ વગરનાં અને જુદાં જણાય છે પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. તેઓ એકબીજા સાથે સંકળાવવાં છે. પ્રથમ “અહિંને જાણનાર અહિંને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્ય કહીને તેનોજ આશય લક્ષ્યમાં રાખીને “અર્થાત્ પર કોણ ?” તે વિષયને જ લક્ષ્યમાં રાખીને “તેનું” આ કથન કરે છે. (તદેશમ્યુક્ત) એમ પછીના શબ્દો ત્યાં આવ્યા છે. અર્થાત્ પ્રથમ ભાગમાં “પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શબ્દોમાં જે “પરનો” ઉલ્લેખ કર્યો છે તે “પર” કોણ તો

બ્રાહ્મેણ જૈમિનિરુપન્યાસાદિભ્યઃ ॥ ૪-૪-૫॥

બ્રહ્મ (બ્રહ્મની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર) દેહથી ભોગ કરે છે એમ જૈમિનિ માને છે. કારણ કે ઉપન્યાસ વગેરેથી

‘પ્રથમ એવું સિદ્ધ થયું કે ભગવાનના અનુગ્રહની અતિશય ઈચ્છાથી બ્રાહ્મ આવી-
લાવ પામેલો મુક્ત જીવ, શુદ્ધાત્મીત પુરુષોત્તમની સાથેજ સંબંધ કામે ભોગવે છે. હવે
ત્યાં આનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે. આવિર્ભાવ પામેલો જીવ પ્રાકૃત શરીરથી
ભોગ કરે છે કે અપ્રાકૃત શરીરથી. ત્યાં ભોગ શૈલૈકિકરૂપ હોવાથી તેનું આયતન પણ
તેવુંજ હોવું જોઈએ એમ માનનાર તરફ કહે છે. ‘બ્રાહ્મ કહેતાં બ્રહ્મની સાથે સંબન્ધ
ધરાવનારની સાથે બ્રહ્મ ભગવાનથી જ પોતાના ભોગને અનુકૂળ સંપાદિત કરાયેલા સત્ય
જ્ઞાન અને ‘આનન્દરૂપ શરીરથી પ્રથમ કહેલા ભોગ ભોગવે છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય
માને છે. ત્યાં હેતુ ‘ઉપન્યાસ વગેરેથી’ એમ છે. ‘બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે’
એમ બ્રહ્મવેત્તાને / પર પ્રાપ્તિની પ્રતિજ્ઞા કરીને, તેના અર્થનો જ ઉપન્યાસ આગળની
‘સ્તોત્રુતે’ વગેરેથી કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ વળી પરપ્રાપ્તિ એ સુક્તિરૂપ હોવાથી, પુષ્ટિ
‘માર્ગીય’ એવા રૂપવાળી હોવાથી, તથા અક્ષર બ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું આયતન હોવાથી તે
રૂપ જ ‘તેનું’ શરીર છે એમ કહેવું ઉચિત છે, પ્રાકૃત નહિ. આના બોધન માટે જ આગળ
અત્રમય વગેરે વિભૂતિનાં રૂપો કહ્યાં છે. ભક્ત શરીરમાં પ્રતીત થતા ‘અર્થો વિભૂતિ રૂપ
હોવાથી તેનાથી બ્રહ્માત્મકત્વ સાધિત થાય છે. આજ ‘‘વગેરે’’ શબ્દથી તથા બહુ વચન

તેનું વિવેચન ‘‘તેનું’’ આ કથન કરે છે’’ એ શબ્દોથી કરે છે. અને તે વર્ણનના અન્તમાં જ તે બ્રહ્મની
સાથે જીવ પોતાના કામનો ભોગ કરે છે એમ કહે છે. આથી તમામ સ્થળે પ્રકરણ મુખ્ય બ્રહ્મનું જ
જોવામાં આવે છે. આથી ત્યાં ફળ પણ મુખ્ય છે.

અધિ ૨ સૂત્ર ૪ (૧) ભગવાનની ઈચ્છાથી મોક્ષને પામેલો જીવ નૂતન અલૈકિક દેહ ધારણ
કરીને ભગવાનની સાથે રમણ કરે છે અને પોતાના કામે ભોગવે છે. (૨) જીવ કામ ભોગવે છે તે કેવા
દેહથી ભોગવે છે તેના વિચાર અહિં આ કરવામાં આવે છે. કામનો ભોગ દેહ વચ્ચે થઈ શકે નહિ, તો
જીવનો તે દેહ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય જૈમિનિના મતે પ્રથમ આપે છે. (૩)
કેટલાકો એમ કહે છે કે જીવનો કામ ભોગ તે લૌકિક છે, આથી તે ભોગ ભોગવવાનું શરીર તે પણ
લૌકિક હોવું જોઈએ. એવું માનનારાને માટે અહિં આ કહેવામાં આવે છે. (૪) જૈમિનિ આચાર્ય કહે
છે કે બ્રાહ્મદેહથી ભોગ ભોગવે છે. બ્રાહ્મ એટલે બ્રહ્મ સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર દેહથી અર્થાત્ બ્રહ્મ એ
સમ્વિદ્યાનંદ છે તેથી તેમની સાથે સંબન્ધ ધરાવનાર દેહ પણ સમ્વિદ્યાનંદાત્મક જ છે અર્થાત્ લૌકિક
દેહથી નહિ પણ અલૌકિક દેહથી તે ભોગ ભોગવે છે. (૫) શા માટે અલૌકિક બ્રાહ્મ દેહથી કામ ભોગવે
છે? એમ ચકા થાય તો ત્યાં કારણ આપે છે. (૬) પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ એટલે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અર્થાત્
બ્રહ્મની સાથેના તમામ કામને ભોગવવા તે. (૭) અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ વચ્ચેનો ભેદ ઘણી વખત
આવી ગયો છે, અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું ધામ રહેલા છે. આથી પુરુષોત્તમ તે અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં
અધિક છે. (૮) બ્રહ્મનું શરીર અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે, તેથી તે પ્રાકૃત નથી પણ અપ્રાકૃત છે. (૯) અર્થરૂપ
રસ વગેરે ભોગ માટેના ભક્તના અલૌકિક દેહમાં રૂપ રસાદિ પણ તે વિભૂતિરૂપ હોવાથી અલૌકિક

સમન્વય છે. આનો વિસ્તાર આનન્દમયાધિકરણમાં કર્યો છે, માટે અહિં આં ફરીથી કથન થતું નથી. જો કર્મવાદી જૈમિનિ આ પ્રમાણે માને છે તો બીજાઓ આ પ્રમાણે માને છે તો બીજાઓ આ પ્રમાણે માને તો તે શું આશ્ચર્ય એમ જણાવવાને તેના મતનો ઉપન્યાસ કરેલો છે.

ચિતિ તન્માત્રેણ તદાત્મત્વાદિત્યૌહુલોમિઃ ॥ ૪-૪-૬ ॥

ચિદ્ પ્રજ્ઞમાં ચિન્માત્ર રૂપથી ભોગવે છે તેનારૂપ (ચિદ્રૂપ છે) તે થી એમ ઔહુલોમિ કહે છે.

"જેમ મીઠાના કકડામાં અન્તર નથી તથા બાહ્ય નથી, તે આખો રસધન છે એજ પ્રમાણે અરે આ આત્મામાં અન્તર નથી તેમ બાહ્ય કોઈપણ નથી, તે આખો પ્રજ્ઞાનધન છે." (જુ. ૪-૫-૧૩) એ શ્રુતિમાં "ધન" શબ્દથી પ્રજ્ઞાનું શરીર જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપે છે એમ સમન્વય છે. નહિ તો તે કહેજ નહિ. કારણ કે ત્યાં પ્રયોજનનો અભાવ છે તેથી, વળી તેવાની સાથે ભોગ કરનાર પણ તેવોજ હોવો જોઈએ તેથી ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞમાં ચિન્માત્રરૂપથી કામો ભોગવે છે, વિગ્રહથી નહિ. ૪કારણ કે શ્રુતિમાં જીવના તેવા રૂપની ઉક્તિ કરી નથી. ભગવાન પૂર્ણાનન્દરૂપ હોવાથી તેમના સંબન્ધથી તેમના આનન્દનો અનુભવ કરે છે એવો અર્થ સ્ફુટ થાય છે. આથી જીવનું ચિદ્રૂપત્વ નિસર્ગિક છે. ૫એમ ઔહુલોમિ આચાર્ય માને છે. "અશરીર" (છાં. ૮-૧૨-૧) એ શ્રુતિ એનાથી અન્ય વિષયની છે એમ જાણવું જોઈએ. મોક્ષની દશામાં તેનો અનુભવ ભગવાનની ઇચ્છાના વિષયનો અભાવ હોવાથી તે રીતે નથી. અને વળી આની જાતના આનન્દનો અનુભવ આને થાય એવી ભગવાનની ઇચ્છાજ શ્રુતિમાં "કામ" શબ્દથી કહેવાય છે. ૬

છે. (૧૦) સૂત્રમાં 'ઉપન્યાસાદિ' શબ્દ છે તેમા 'આદિ' શબ્દ એટલે રૂપ, રમ વગેરે ભક્તના શરીરના પદાર્થો સમન્વા (૧૧) ઉપન્યાસાદિવ્ય. એમા બહુવચન છે તે સાચી તેવું કારણ આપે છે. (૧૨) જ્યારે જૈમિનિ જે કર્મનું પ્રાધાન્ય માને છે તે એમ સ્વીકારે છે કે જીવ બ્રહ્મદેહી, અભૌતિક દેહથી ભોગ કરે છે તો પછી બીજાઓ તે પ્રમાણે કરે તેમા શું નવાઈ? ભાવાર્થ—જૈમિનિ એમ માને છે કે જીવ સમ્યક્દાનન્દ પ્રજ્ઞ સાથે પ્રજ્ઞ સંબન્ધી વિગ્રહથી તે ભોગ ભોગવે છે.

સૂત્ર ૬ (૧) જૈમિનિ સમ્યક્દાનન્દરૂપ શરીરથી ભોગવે માને છે પણ ઔહુલોમિ ચિદ્રૂપ શરીરથી તે ભોગ ભોગવે છે એમ કહે છે. (૨) જો ચિદ્રૂપ દેહનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ન હોય તો શ્રુતિમાં "ધન" શબ્દ યોજત નથી. "ધન" શબ્દ યોજવામા આવ્યો છે તેવું કારણ એ છે કે જીવ પોતાના ચિદ્રૂપ શરીરથી ભોગ કરે છે. (૩) તેવાની એટલે જૈમિનિ કહે છે તે પ્રમાણે સમ્યક્દાનન્દ દેહરાજા ભગવાન સાથે જીવ ભોગ ભોગવતો હોય તો તે જીવ પણ તેવોજ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ તે જીવનું શરીર પણ સમ્યક્દાનન્દરૂપ હોવું જોઈએ. પણ જીવને તેવું શરીર નથી. તેથી તે પક્ષ નહિ સ્વીકારત ચિદ્રૂપ પ્રજ્ઞની સાથે ચિન્માત્રરૂપથી ભોગ ભોગવે છે એમ માનવું વધારે સાદું છે (૪) જીવનું સમ્યક્દાનન્દ રૂપ હોય એવું કોઇ પણ શ્રુતિમાં નથી (૫) પણ જીવ એ ચિદ્રૂપ છે એ તો સ્વાભાવિક છે. (૬) છ. ૮-૧૨-૧ માં જીવને અશરીર કહ્યો છે. અર્થાત્ ભૌતિક શરીરથી રહિત કહેલો છે. આ શ્રુતિ ભગવાનના આનન્દથી ભુરો જે દુઃખ મિશ્રિત આનન્દ છે તેના વિષેજ વર્ણન કરે છે આથી કોઇપણ વિરોધ

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वादरायणः ॥ ४-४-७ ॥

આ પ્રકારે પણ ઉપન્યાસને લીધે પૂર્વભાવથી અવિરોધ છે એમ બાદરાયણે માને છે.

મહાન્ આચાર્ય બાદરાયણે તો એમ માનતા નથી. “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એવો ઉપન્યાસ આ પ્રમાણે વિગ્રહ તરીકે પણ કર્યો છે. વળી “જે શુદ્ધમાં હૃદયમાં ખીરાજેલાને જાણે છે” (તે. ૨-૧) અહિં આ શુદ્ધને કહી છે તેથી તેના વિગ્રહમાં સંભવે છે તેથી. વળી પ્રથમાના અન્તમાં ઉપસ્થિત રૂપથી અને “પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહીને બ્રહ્મને જાણનારની પરપ્રાપ્તિમાં રજાતન્ત્રનું સ્થાપન થાય છે. “તેજ બ્રહ્મની સાથે” એવા પદથી તેનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. તેથી બ્રહ્મની પશુ તેની સમાન ક્રિયા હોય છે તેમ જણાવે છે પણ તે ગૌણ રીતે છે. અને વળી ભક્તના જ કામો કહેવા ઉચિત છે, અને તે વિગ્રહ વગર સંભવતા નથી. વળી “વિપશ્ચિત્” એ વિશેષણથી જૂદીજૂદી રીતે જોનાર ચિદ્રૂપ એમ કહે છે. કામના લોગના વચનના પ્રસંગમાં આની ઉક્તિથી તેને ઉપયોગિન સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ. આમ હોવાથી ભક્તોના વિવિધ ભાવોને જુએ છે અને પોતે લોગમાં ચતુર છે એમ કહે છે. આથી પણ ભક્તના વિગ્રહની સિદ્ધિ થાય છે. (શંકા)—વિગ્રહ તો આગન્તુક છે. તેથી તે લૌકિક છે. આથી અલૌકિક બ્રહ્મથી તેનો લોગ વિકૃદ્ છે. આથી “કહે છે પૂર્વભાવથી ભક્તની પ્રાપ્તિ પૂર્વેજ ભગવાને આપવાને ઇચ્છા કરેલી એવા લોગને અનુકૂળ વિગ્રહો હોવાથી વિરોધ નથી. અને વળી કહેલી શ્રુતિ “સૂત્રોથી પુરુષોત્તમની સાથે ભક્તના કામ લોગને જણાવ્યો છે. તે જેટલા અર્થ વગર સંભવતા નથી તેટલા તે શ્રુતિથી અભિમત છે એમ માનવું જોઈએ. અને વળી પ્રબ્રહ્મ સંબંધને યોગ્ય શરીરો નિત્ય હોય છેજ. જે જીવ ઉપર જેટલો અનુગ્રહ હોય છે તેટલામાં તે આવેશ કરીને ભગવાનના આનંદનો લોગ કરે છે. આથી સ્વરૂપ શુદ્ધ છે.”

નથી. (૭) કુઃપથી મિશ્રિત સુખનો અનુભવ (૮) ભાવાર્થ—ચિદ્રૂપ બ્રહ્મની સાથે જીવ ચિદ્રૂપ બનીને ભોગ ભોગવે છે એમ અલ્પસાધ્યે આચાર્ય માને છે.

સૂત્ર ૭—(૧) “બ્રહ્મને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે” આમાં ક્યાં પ્રથમા વિભક્તિમાં છે (૨) પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે જે કર્તા છે તે દ્વેષોર્ણ સ્વતન્ત્ર હોય છે (૩) બ્રહ્મની સાથે તે કામ ભોગવે છે આ વાક્યમાં “બ્રહ્મ” સખ્દ તૃતીયા વિભક્તિમાં છે તેથી તેની ગૌણતા છે અને જીવ પ્રથમ વિભક્તિમાં છે તેથી મુખ્ય છે. અર્થાત્ ભોગની માગતમાં જીવનો ભોગ તે મુખ્ય છે અને બ્રહ્મનો ગૌણ છે. ભોગનો આનંદ જીવને મુખ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે (૪) મમાન ક્રિયા-ભોગ. બ્રહ્મને પણ ભોગ છે જેમ જીવ ભોગ કરે છે તેમ બ્રહ્મ પણ ભોગ કરે છે પણ તે જનનેમાં ફેર આટલો છે કે બ્રહ્મનો ભોગ ગૌણ છે અને જીવનો ભોગ મુખ્ય છે. (૫) ભક્તનો કામભોગ મુખ્ય હોવાથી તેનું જ ક્યન અદિ આં કર્યું છે (૬) ભક્ત જીવનો કામભોગ રેડ વગર સંભવી શકતો નથી. (૭) “વિપશ્ચિત્” એવું બ્રહ્મનું વિશેષણ છે તેનો અર્થ અદિ આં આપે છે. (૮) ભક્તના વિવિધ ભોગને જોનાર અગર વિવિધ ભોગમાં ચતુર તેનું નામ “વિપશ્ચિત્” (૯) આકર્ષક, મદન નદિ તે (૧૦) સંગ્રહ સમાધાન કરે છે. (૧૧) શ્રુતિ તથા મતોમાં ભક્ત પુરોહિતમની સાથે અલૌકિક વિગ્રહથી કામભોગ કરે છે એમ જણાવેલું છે (૧૨) બ્રહ્મની માથે મળન્ન

સંકલ્પાદેવ ચ તત્ક્રુતેઃ ॥ ૪-૪-૮ ॥

સંકલ્પથીજ (ભોગસિદ્ધિ છે) અને તેની શ્રુતિ છે.

આ પ્રમાણે પરની પ્રાપ્તિ કેટલાંકને જ થાય છે. ત્યાં હેતુની અવેક્ષા હોય તો કહે છે. ભગવાનંદનું દાન કરવાને જેને સંકલ્પનો વિષય કરે છે તેજ આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરે છે. એમ ભગવાનનો સંકલ્પ જ ત્યાં હેતુ છે. ત્યાં પ્રમાણ કહે છે. તેની શ્રુતિ છે તેથી. “આ આત્મા પ્રવચનથી સ્વયં નથી” ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “જેનું આ વરણ કરે છે તેનાથી તે સ્વયં છે” (મું. ૩-૨-૩). એવી શ્રુતિ છે. તેનું શ્રવણ થાય છે માટે. તેજ અહિં આં હેતુ છે. શ્રુતિમાં પ્રવચનાદિ દોષ કારણથી છે. આથી અહિં આં પણ ‘જન’ કહ્યો છે. “ચ અને” થી તેનાથી ઉત્પન્ન કરાયેલી જ તેને અનુકૂળ ‘પરમાર્તિનું’ સંશ્લેષ થાય છે. ૮

અતएव चानन्याधिपतिः ॥ ૪-૪-૯ ॥

માટેજ વળી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોના અધિપતિ તે (પુરુષોત્તમ) છે.

જે કારણથી કહેલી રીતિથી સાધન અને ફલ પોતેજ છે, અન્ય નહિ. આ હેતુથી તેમના હૃદયમાં સાધન તરીકે તથા ફલ તરીકે પ્રભુજ સ્ફુરિત થાય છે અન્ય નહિ, તેથી તેઓ અનન્ય છે. તેમનાજ અધિપતિ પુરુષોત્તમ છે. અન્યત્ર આધિપત્ય વિવૃત્તિરૂપેથી કરે છે. આથી બધાના અધિપતિ તે છે એ શ્રુતિ પણ તેના અભિપ્રાયથી જ છે એવો ભાવ છે. “ચ અને” થી ‘મારાથી બીજાને તે બાબત નથી હું’ તેમનાથી થોડું પણ...

રાખનાર સરીર નિસ્સ અસૌકિક હોય છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મની સાથે ભોગ ભોગવનાર જીવનો દેહ તે અધૈકિક હોવો જોઈએ અસૌકિક દેહ મગરના જીવનો બ્રહ્મની સાથે સંબંધ હોઈ શકે નહિ. ભાવાર્થે બાહ્યમાણ આચાર્ય એમ કહે છે કે ચિદ્રૂપથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નથી પણ અસૌકિક દેહથી છે તેથી રીતે કામ ભોગ હોવામાં કાંઈ પણ ખતનો વિરોધ જણાતો નથી.

સૂત્ર ૮—(૧) પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ બધાઓને થતી નથી. પણ અમુકને જ થાય છે. (૨) “અમુક ભક્તને મારે કામભોગ કરાવવો જોઈએ” એવા પ્રકારનો સંકલ્પ ભગવાન કરે છે. (૩) ભગવાનનો સંકલ્પ એજ હેતુ છે એમ કહેતા હોતો તેનું પ્રમાણ શું? એમ કાંઈ પૂછે તો અહિં આં શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. (૪) આત્માની પ્રાપ્તિ અવચન વગેરેથી થતી નથી માટે તે દોષરૂપ કહેલ છે. ફક્ત ભગવાનની ઇચ્છાથીજ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) મૂળ સૂત્રમાં એ ‘જ’ શબ્દ છે તેનું પ્રયોજન સમજાવે છે. એમ જણાવે છે કે ભગવાનની ઇચ્છા સિવાય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એજ પ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. (૬) મૂળ સૂત્રમાં “ચ અને” શબ્દ પણ છે. તે પરમાર્તિને માટે વપરાયો છે. અર્થાત્ ભક્તની પરમાર્તિ તે પણ ભગવતપ્રાપ્તિમાં હેતુ છે. આવાર્થ—ભગવાન સાથે કામ ભોગ બધા જીવોને થતો નથી. પણ અમુકજ ભક્ત જીવોને થાય છે કે જેમને તે ભોગ કરાવવાને ભગવાન પ્રથમથી સંકલ્પ કરે છે. ભગવાનની ઇચ્છા અને ભક્તની પરમાર્તિ એજ ભગવતપ્રાપ્તિમાં હેતુરૂપ છે.

સૂત્ર ૯—(૧) બ્રહ્મ પોતેજ સાધન છે અને પોતેજ ફલ છે. પોતે પોતાના સંકલ્પદ્વારા ભક્તથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૨) સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ પોતેજ હૃદયમાં પધારે છે, વિવૃત્તિરૂપે નહિ. પુષ્ટિ ભક્તો સિવા-

(ભા. ૯-૪-૬૮) આ પ્રમાણે ભગવાનના વાક્યનું સંગૃહણ થાય છે, નહિ તો સર્વજ્ઞ અને અકુલિલ જ્ઞાન શક્તિવાળા ભગવાન માટે આ પ્રમાણેનું કથન અયુક્ત બને. માટે પુદ્ગિભાગ્ય અનુગ્રહ એકલાથીજ સાધ્ય છે, તે પ્રમાણ માર્ગથી જુદો છે, ત્યાં વિશ્વાસ પણ તેવો છે એમ સિદ્ધ થયું. ૯

અમાવં વાદરિરાહ હ્યેવમ્ ॥૪-૪-૨૦॥

દેહનો અભાવ છે એમ બાદરિ કહે છે.

મુક્ત જીવ પણ પુદ્ગિભાગ્યમાં અંગીકાર કરાયલા, ભગવાને દાન કરીને આપેલા દેહને પ્રાપ્ત કરીને ભજનાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે એમ સિદ્ધ થયું. અહિં આ પ્રતિ અવસ્થાન કરે છે. બાદરિ આચાર્ય 'મુક્તના દેહનો અભાવ માને છે. ત્યાં હેતુ કહે છે. 'પ્રજ્ઞને જાણનારની જ મુક્તિ કહેવાય છે. જ્યાં દેવ જેવું હોય છે તેનાથી બીજે બીજાને જુએ છે (બૃ. ૨-૪-૧૫) વગેરે કહીને જ્યાં આનું 'સઘણું આત્માજ બનેલું છે, તો કાનાથી કોને જુએ ? (બૃ. ૨-૪-૧૪) વગેરેથી દ્વિતીય જ્ઞાનનો નિષેધ પ્રજ્ઞને જાણનારની શ્રુતિ કહે છે. અને વળી તેના 'કામલોભની વાર્તા ઘણી દૂર છે. આથી તેનો આક્ષેપ દેહ પણ તે પ્રકારનો છે. ૧૦

માવં જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥૪-૪-૨૧॥

જૈમિનિ દેહની સત્તાને કહે છે; કારણ કે જુદા જુદા વિકલ્પોનું આમનન કરેલું છે.

જૈમિનિ આચાર્ય તો 'મુક્ત પુરુષના દેહાદિની સત્તા માને છે. ત્યાં હેતુ 'વિકલ્પ ઇત્યાદિ છે 'પ્રજ્ઞને જાણનાર પરને પ્રાપ્ત કરે છે' એવી શ્રુતિથી પ્રજ્ઞજ્ઞાન તેની પ્રાપ્તિના

યના ભક્તોમાં વિભૂતિરૂપ મુખ્ય હોય છે (૩) જેની શક્તિની સીમા નથી તેવાની શક્તિને કાંઈ રોકી શકે નહિ તેવા. ભાવાર્થ—ભક્તોના હૃદયમાં સાધનરૂપ અને ક્વ રૂપી ભગવાન પોતેજ સાક્ષાત્ પધારે છે અને તેમના મનોરથો મિદ્ધ કરે છે. તેથી તેમના અધિપતિ પણ તેજ છે. અન્ય ભક્તોની બાબતમાં તો વિભૂતિરૂપનું આધિપત્ય છે. તેવું અહિં આ (પુદ્ગિભાગ્યના ભક્તોની બાબતમાં) નથી.

• મૂ. ૧૦—(૧) બાદરિના મતનો ઉલ્લેખ કરીને કહે છે કે તે એમ માનતા નથી કે મુક્ત જીવને દેહ હોઈ શકે. જો જીવ એક વખત મુક્તિને પામ્યો હોત તો તેના દેહનો અભાવ બને છે. આથી તેને ફરીથી દેહનો સંબન્ધ થતો નથી. (૨) સાચી મુક્તિને દેહ નથી હોતો તેનું કારણ કહે છે. જે જ્ઞાને જાણે છે અર્થાત્ જેને જ્ઞાનનું જ્ઞાન થયું છે તેજ મુક્તિને મેળવે છે, તો તેવાને દેહ હોવાજ નહિ. (૩) અદૈત અવસ્થામાં આત્મા સિવાય બીજું કંઈ પણ હોતું નથી. (૪) એવા જીવને-દેહ વગરના જીવને કામભોગ શી રીતે હોઈ શકે ? ભાવાર્થ—બાદરિ એમ કહે છે કે જીવની મુક્તાવસ્થામાં દેહ હોતો નથી તેથી તેનો ભોગ પણ હોતો નથી.

મૂ. ૧૧—મોક્ષ અવસ્થામાં પણ જીવને દેહ હોય છે એમ જૈમિનિ માને છે (૨) વિવિધ વિકલ્પો તથા પદોને લીધે. ભાવાર્થ—જૈમિનિ આચાર્ય મોક્ષમાં દેહાદિની રિયતિ માને છે. વિરુદ્ધ શ્રુતિઓથી અવરિયત વિકલ્પનું કથન કરેલું છે તેથી.

સાધન તરીકે કહેવાય છે. “આ આત્મા પ્રવચનથી હસ્ય નથી” (મું. ૩-૨-૩) એ શ્રુતિથી તો વરણમાત્રથી તે પ્રાપ્ય છે. વળી “તે પ્રાપ્ત કરે છે.” વગેરેથી પરપ્રાપ્તિના ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે. “અહિંઆંજ સમન્વય થાય છે. પ્રજ્ઞ જ હોઇને પ્રજ્ઞને પણ પહોંચે છે. (બૂ. ૪-૪-૨૨) એમ વળી કહેવાય છે. આમ હોય તો પરસ્પર વિરોધમાં તેના અભાવ માટે કહેલા વ્યાખ્યાનની રીતિથી જ્ઞાનમાગીયને પ્રજ્ઞજ્ઞાનથી અક્ષરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ હોય છે પણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને તો “તે કામ લોગવે છે” તે શ્રુતિથી પરપ્રાપ્તિ કહી. તેથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પમાંજ શ્રુતિને તે અભિમત છે એમ જણાય છે. તેથી “આ આત્મા પ્રવચનથી મેળવાતો નથી.” એ શ્રુતિ પરની પ્રાપ્તિ વિધેની નથી. “અહિંઆંજ” વગેરે શ્રુતિ તો મર્યાદામાર્ગના વિષયની છે એમ માનવું જોઈએ. આમ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીયનો જેલ લોગના સાધન રૂપે વિદ્યન રહિત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તે કૌનાથી કોણ જુએ વગેરેથી તો પ્રજ્ઞજ્ઞાનના સમયની વ્યવસ્થા કહે છે. તેના પછીના કાલની પરપ્રાપ્તિ વખતની વ્યવસ્થાને નહિ. તો અયોગ્ય શું છે ? ૧૧

દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોતઃ ॥ ૪-૪-૧૨ ॥

તેથી ખન્ને તરેહનું એમ બાદરાયણ કહે છે. દ્વાદશાહની માફક.

પ્રજ્ઞની સાથે સર્વ કામોના લોગનું પ્રયોજક શરીર છે. શરીર તો ભૂતથીજન્ય હોવાથી તેના અભાવમાં અશરીરરૂપ તે છે, પણ તેના લોગના સ્થાન તરીકે શરીરરૂપ પણ છે એમ બાદરાયણ આચાર્ય માને છે. અહિંઆં હેતુ “માટે” એમ છે. તે પ્રમાણેની શ્રુતિ છે એમ અર્થ છે. તોપણ સુખનુજ વિશેષ રીતે જ્ઞાન કરવું જોઈએ એમ કહીને તેના સ્વરૂપને કહે છે. “જે ભૂમા છે તે સુખ છે.” (છાં. ૭-૨૩-૧) એમ ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે. “જ્યાં બીજું જોતું નથી, બીજું સાંભળતું નથી, બીજું જાણતું નથી, તે ભૂમા છે.” (છાં. ૭-૨૪-૧) એમ આનાથી કેવલ ભાવના વિષયરૂપ પુરુષોત્તમના લક્ષણને કહીને કેવલ ભાવવાળા ભક્તના વિપ્રયોગ સમયની વ્યવસ્થા છે. “તેજ નીચે છે, તે ઉપર છે, પાછળ છે, આગળ છે” (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી કહે છે. પછીથી “અથવા તે આ પ્રમાણે જોતાં, આ પ્રમાણે માનતાં, આ પ્રમાણે જાણતાં,” (છાં. ૭-૨૫-૨) આમ પૂર્વાવસ્થાને પાછળથી કહીને સંયોગાવસ્થાને જણાવે છે. “આત્મા સાથે રતિવાળો, તેની સાથે ક્રોડાવાળો, મિથુનવાળો, આનન્દવાળો” (છાં. ૭-૨૫-૨) એ વાક્યથી “તે કામ લોગવે છે” એ શ્રુતિના અનુકુળ અર્થને કહીને ભક્તના સ્વરૂપને કહે છે. “તે અને આ પ્રમાણે જોનાર આ પ્રમાણે માનનાર આ પ્રમાણે જાણનાર આત્માથી પ્રાણ” (છાં. ૭-૨૫-૧) ત્યાંથી ઉપક્રમ કરીને “આત્માથી જ આ સઘળું

સૂત્ર ૧૨—(૧) ભગવાન વ્યાસ તો જૈમિનિએ કહેલી વ્યવસ્થાને તથા બાદરિએ કહેલા દ્વિત દર્શનના નિષેધના અંગીકાર કરીને જૈમિનિએ કહેલી બાળતથી કંઈક વિશેષ કહેવાના આશયથી સૂત્રની યોજના કરે છે. (૨) અધિકારી ભેદથી તથા માર્ગ ભેદથી તેને દેહની સત્તા છે તથા દેહનો અભાવ પણ છે અર્થાત્ અમુક ધર્મથી તેને શરીર છે અને અમુક ધર્મથી શરીર નથી. એમ બન્ને રીતના પક્ષને ચોતે સ્વીકારે છે. અર્થાત્ લૌકિક રીતે શરીર નથી. લૌકિક શરીર જન્ય છે, અને તેથી તે અનિત્ય છે.

છે ” (છાં. ૭-૨૬-૧) ત્યાંમુધી' કહે છે. આથી અશરીરત્વ સિદ્ધ થાય છે. અવ્યયના પ્રયોગથી અવિવૃત્ત પુરુષોત્તમથીજ પ્રાણાદિનો આદિભાવ કહેવાય છે. અહિંઆં દ્યુળના લોપમાં પંચમી છે. પ્રથમ વિરહદશામા પ્રાણ વગેરે ભગવાનમાં જ લીના હતા, પછીથી તેના પ્રાકટ્યમાં. ત્યાંથી જ પ્રાણાદિ પણ સંપન્ન થાય છે. આથી તેની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત છે. કારણ કે વિભૂતિ રૂપેનો પણ પુરુષોત્તમમાં લય યુક્ત નથી. અને “આત્મરતિ” વગેરેથી “તે કામ લોગવે છે” તેનાથી અશરીરત્વ છે. જેમિનિ પણ માટેજ “પ્રથમથી” એમ માને છે. એકમાં વિરહ ઉભય ધર્મો હોય એમ નહિ માનનાર તરફ વૈદિક દૃષ્ટાન્ત કહે છે. ‘જાર દિવસની માફક. જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવી કામના કરે તેણે પારરાત્રિએ સુધી યજ્ઞ કરવો.’ (તં. સં. ૭-૨-૯) એમ ચોદનાથી “જે રાત્રિ યજ્ઞ કરવો જોઈએ.” તે. સં. ૭-૧-૪) વગેરે માફક તેનું નિયત કર્તવ્યથી અહીંનત્વ જણાય છે. “સ પતિની કામનાવાળાઓએ પારદિવસ ઉપગમન કરવું જોઈએ જે આ પ્રમાણે સત્રમાં ઉપગમન કરે છે.” (તે. સં. ૭-૫-૧) એવી શ્રુતિથી ગૃહકર્તૃકેનું સૂત્રત્વ સમજાય છે આ પ્રમાણેજ પારઅંગ, શરીર, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, અન્તઃકરણ તથા આત્માથી લોગવે છે તેથી સત્રની તુલ્ય છે. ગરી રીતે તો ભગવાનની વિભૂતિરૂપ તરીકે પ્રજાત્મ તરીકે એકરૂપ છે. માટે પારદિવસ માફક ઉભય પ્રકારનું તે છે. સત્રમાં પ્રત્યેક ચેતન યજ્ઞમાનો ફક્તે લોગવે છે. અહિંઆં પણ તેવા ભક્તના દેહો પણ પ્રજાત્મક હોવાથી ચેતનજ છે એ પણ આ દૃષ્ટાન્તથી સમજાવાય છે. માટે જ શ્રીભાગવતમાં “દેહ; ઇન્દ્રિય, પ્રાણ વગરના વૈકુણ્ઠપુરના વાસીઓના ” (ભા. ૭-૧-૩૪) એમ ગવાય છે. ૧૨

૩ તત્ત્વભાવાધિકરણ

તત્ત્વભાવે સંધ્યવદુપપતેઃ ॥૪-૪-૧૩॥

તે (પ્રાકૃત તુલ્ય દર્શન) તો અભાવમાં (પ્રાકૃતાવસ્થાના અભાવમાં) હોય છે. સ્વપ્નની માફક ઉપપત્તિ છે તેથી

૧ હવે આ વિચારાય છે. ભગવાનના શરીરમાં પ્રાકૃત શરીર માફક અવસ્થા તે

પણ; અહિં આ તે પ્રકારનું શરીર નથી. માત્ર અનૌકિક રીતેનો આ દેહ છે (૩) “આત્મત્ત” એમ અવ્યયનો પ્રયોગ છે એ એમ સૂચવે છે કે અવિવૃત્ત આત્મા બહારથી જ પ્રાણ વગેરેનો આદિભાવ (૪) ભક્તોના પ્રાણાદિ સકલ દેહના ધર્મની પ્રાપ્તિમા નિમિત્ત છે. (૫) આત્માની સાથે રતિ કરવાનું કહ્યું છે તથા કામ ભોગવવાનું કહ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેને દેહ હોવાજ જોઈએ. વગર દેહે તેની રતિ યદ શકે નહિ તેમ કામ ભોગની શકે નહિ. (૬) બાહ્યાયણ એક રીતે આત્માના ભોગમા દેહ છે અને બીજી રીતે નથી એમ જ કહે છે તે કોઈ ન માને તો તેને પૂર્વગીમાંસાનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે (૭) અહર્ગણ્યથી સાધ્ય કંતુ અહીં છે જેમ ‘દાદશાહ’ અહીં તરીકે તથા સત્ર તરીકે જાને રૂપે શ્રુતિમા કહેલ છે તેજ પ્રમાણે ભક્તના શરીરનું છે. ભાવાર્થ—પર બાહ્યાયણ એમ માને છે કે મુક્તાવસ્થામા દેહનો અભાવ તથા ભાવ બાને માને છે. પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ બ્રહ્મની માથે રસ ભોગમાં શરીરની અપેક્ષા છે તેથી તેને અનૌકિક શરીર-તોય છે. જાનીઓને તો દેહ અવિકુલ હોતો જ નથી. દાદશાહ એ સત્ર જાતિનો યજ્ઞ છે તેમ અહીં પણ છે તેજ પ્રમાણે ભક્તને શરીર છે તેમ નથી

અધિ. ૩. મુ. ૧૩ (૧) ભક્તના દેહના સ્વરૂપનો વિચાર કરીને હવે ભગવાનના સ્વરૂપનો વિચાર

સમયના પુરુષોમાં દેખાય છે તેો શી રીતે તેા અપ્રાકૃત છે એમ સંભવિત બને છે. એમ હોય તો ત્યાં ઉપપત્તિ કહે છે તે દર્શનમાં વાસ્તવ વસ્તુના વિષય તરીકેના વ્યવહારથી પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ માટે 'તુ' શબ્દ છે. 'તે' કહેતાં પ્રાકૃત તુલ્ય દર્શન, અભાવમાં-તેવારૂપના અભાવમાં જ હોય છે. ત્યાં પ્રાકૃત ધર્મો હોતા નથી. શાંકર-અવિદ્યમાન પદાર્થો દર્શનકેવી રીતે સંભવતા હોય છે? એમ હોય તો કહે છે. સંધ્યની માફક સ્વપ્નમાં જેમ વાસનાને લીધે અવિદ્યમાન પદાર્થો દેખાય છે તેવી રીતે ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાં પણ પ્રાકૃત જેવું દર્શન સંભવિત હોય છે તેથી ત્યાં પ્રાકૃતત્વ છે. એમ સમજવું નહિ એવો અર્થ છે. અને વળી શ્રુતિ છે. "સંધ્યા એટલે ત્રીજું સ્વપ્નસ્થાન" તે સંધ્યસ્થાનમાં સ્થિત રહેતાં આ લોક અને પરલોકમાં સ્થાન એમ બે સ્થાનને બુદ્ધિ છે. "પછી ઉદયપ્રભાણે પરલોકસ્થાનમાં તે હોય છે" તે કમ પ્રમાણે આક્રમણ કરીને પાપ અને આનંદ બંનેને બુદ્ધિ છે. "તે ત્યાં આ સૂચે છે" (ભૂ. ૪-૩-૬) ત્યાંથી શરૂઆત કરીને "ભૂતે વિહાર કરીને, ભૂતે યોતામાં તેજ અને બ્યેતિથી નિર્માણ કરીને સૂચે છે. અહિં આ આ પુરૂષ સ્વપ્નબ્યેતિ યાય છે. ત્યાં રથ નથી તેમ યોડાઓ નથી તથા રસ્તાઓ નથી" (ભૂ. ૪-૩-૧૦). વગેરે રૂપા શ્રુતિ સ્થિત તે પ્રમાણે છે. આ પ્રમાણે જ ભગવાને પ્રાકૃત શુદ્ધિ આત્મિક અધિકારમાં જ અસુરોને લાયક કરવાની ઇચ્છાથી યોતામાં પ્રાકૃતત્વની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે તેવાજ પ્રકારની લીલા દેખાડે છે. માટે પ્રાકૃતત્વની શંકાની ગંધ પણ અહિં નથી. તેથી ભગવાને "મને યોતાના અને પરના દેહમાં અધિકારનારા અદેખાઓ છે." (ભ. ગી. ૧૬-૧૮) એમ ઉપક્રમ કરીને છેવટે "ત્યાંથી અધમ ગતિમાં જાય છે" (ભ. ગી. ૧૬-૨૦) એમ કહ્યું છે. તેઓ "અસુર હોવાથી મોક્ષના અધિકારી નહિ હોવાથી તે પ્રમાણે કહે છે તેથી. "સ્વપ્નની માફક ઉપ-પત્તિથી" છે એમ બરાબર કહ્યું છે.

માવે જાગ્રદ્ ૪-૪-૧૪ા.

કેરે જો એ આશયથી અધિકરણની યોજના કરી છે. (૨) કસ વગેરેથી (૩) ભગવાનના શરીરમાં પ્રાકૃત અવસ્થાના દર્શનમાં (૪) ત્યાં અસુર પદાર્થ જ નથી ત્યાં તેનું દર્શન શી રીતે બને? (૫) સ્વપ્નમાં અસુર પદાર્થો હોતા નથી પણ વાસનાને લીધે તે દેખાય છે એમ. દેરકોના અનુભવ થાય છે. તેમ અહિં આ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રાકૃત અવસ્થાનું દર્શન થાય છે. (૬) વસ્તુતઃ જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં અવિદ્યમાન પદાર્થો નથી તેમ ભગવાનમાં પ્રાકૃતાવસ્થા જ નથી. (૭) કસરા છેવટે પરલોક સ્થાનમાં જાય છે. (૮) ભગવાનમાં પ્રાકૃત અવસ્થા નથી છતાં અસુરોને તે અવસ્થા દેખાય છે તેનું કાળુ શું? તેનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે ભગવાન પોતે તે અસુરોને સંહાર કરવાને તેમનામાં યોતાના વિષે પ્રાકૃત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે. (૯) ભગવાનમાં પ્રાકૃત અવસ્થા બિહુલી નથી. તેમનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજાવેલું. (૧૦) અસુરો મોક્ષના અધિકારી નથી. જો તેઓ ભગવાનના અપ્રાકૃત સ્વરૂપને સમજે તો પછી તેઓનું અસુરત્વ ટળી જાય અને મોક્ષના અધિકારી બની જાય. આથી તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત ન થાય તેટલા સારૂ તેઓ ભગવાનના અપ્રાકૃત સ્વરૂપને સમજાવવા નથી સ્વાર્થ—જેમ સ્વપ્નમાં નિદ્રાથી મોહિત થયેલો પુરૂષ અવિદ્યમાન જ પદાર્થને બુદ્ધિ છે તે પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણાદિ અવતારોમાં અવિદ્યમાન આત્માદિ અવસ્થાને ભગવાનથી વિમોહિત પ્રરોષા બુદ્ધિ છે.

ભગવાનની માફક ભાવ (વિષય) હોય તોજ

લૅકિકની માફક જેવાતા લીલા પદાર્થમાં જે દર્શન ભક્તોને યાચ છે તે તો ભાવ કહેતાં વિષય હોય તોજ અને છે. અહિં આં દષ્ટાંત કહે છે. ભગવાનની માફક: જેમ મોહના અભાવવાળો પુરુષ હોય તોજ પદાર્થનું દર્શન યાચ છે તે પ્રમાણે આ બે: સૂત્રોથી આ કહેલું છે. “તે વિપાશ્વિત્ પ્રજ્ઞની સાથે સઘળા કામો ભોગવે છે.” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિથી ભક્તોના કામને પૂરવાને માટે ભગવાન લીલા કરે છે એમ સમજાય છે. જેમ દર્શન, શ્રવણ અને સ્મરણથી ભક્તોને દુઃખ યાચ છે તે પ્રમાણે પણ તે લીલા કરે છે એમ સંભળાય છે જેમ કે સોભ યુદ્ધમાં મોહનાં વચનો, હાથમાંથી આયુધ પડી જવાં, અને પ્રભાસની લીલા, ઉપર કહેલી રીતે “તે કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિથી પરપ્રજ્ઞત્વ સમજાય છે. કહેલી લીલાથી તેની વિપરીતતા હોય છે એમ જો હોય તો એક લીલા વાસ્તવિક છે અને બીજી અવાસ્તવિક છે એમ કહેવું જોઈએ. “અમે તે ધામની ઇચ્છા કરીએ છીએ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૧) “વિષ્ણુના કર્મોને જીએ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૨) “તે વિષ્ણુનું પરમ પદ” (તૈ. સં. ૧-૩-૬-૨) “તેને શ્રુતિ કરનારા વિષ્ણુ” (ઋ. સં. ૧-૨૨-૨૧) વગેરે શ્રુતિઓ છે. “સહસ્ર માર્થવાળા વિશ્વરૂપી આખવાળા” વગેરેથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞના તેના વિપરીત દર્શનમાં અવશ્ય હેતુ કહેવો જોઈએ. તે તો અમુકને બ્યામોહ જ છે એવું પૂર્વ સૂત્રથી જણાવેલું છે. ભક્તોને સ્વરૂપના આનંદનું જ્ઞાન કરવા માટે પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩ ના ન્યાયથી રિંગણ વગેરે લીલાઓ નૈસર્ગિક ધર્મરૂપ આનંદાત્મક તરીકે વિદ્યમાન જે લીલાઓ કરે છે તે ભક્તો જીએ છે એમ બીજા સૂત્રથી કહ્યું છે. માટેજ લીલા અનેક રૂપ હોવાથી અને પ્રજ્ઞશ્રુતિમાં સંસ્થવના દષ્ટાંતથી એક રસ છે એમ નિરૂપણ કરેલું હોવાથી શુદ્ધ પ્રજ્ઞના ધર્મો સંભવતા નથી એવી શંકા દૂર કરવા માટે કેવલ્ય એમ કહેલું છે.

“સાક્ષી અને કેવલ નિર્ગુણ” (પ્તે. ૬-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓમાં જે અન્ય ધર્મથી રહિત લક્ષણવાળી કેવળતા કહેલી છે તે લીલાત્મકજ છે. લીલાથી વિશિષ્ટ શુદ્ધ પરપ્રજ્ઞ કોઈ પણ વખતે તે ‘વગર હોતા નથી એવો અર્થ’ છેવટે જણાય છે. તેથી લીલા એ

સૂત્ર ૧૪ (૧) ભગવાનની માફક ભગવાનની લીલા અપ્રાકૃતજ છે. તમામ લીલાને ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે માટે તે લીલામાં અપ્રાકૃતતા એવી નહિ. અમુક લીલા અપ્રાકૃત છે અને અમુક પ્રાકૃત છે એમ માનવું તે ઇષ્ટ નથી. જો ભગવાનની લીલામાં એવો ભેદ હોય તો શ્રુતિઓમાં તથા પુરાણોમાં તે પ્રમાણે જણાવેલું હોવું જોઈએ. પણ એવી રીતનો ભેદ કોઈ સ્થળે નજરે પડતો તથી. (૨) ભગવાન શુદ્ધ અને અપ્રાકૃત સ્વરૂપે છે છતાં પણ તેમાં પ્રાકૃતતાની શુદ્ધિ જોનારને યાચ છે તેમાં કોઈ હેતુ હોવો જોઈએ. (૩) પ્રાકૃતતા જણાવવાનો હેતુ અમુકને બ્યામોહ કરવાને ભગવાનની ઇચ્છા જ છે. (૪) જેમ મીઠાના કકડાને પાણીના પ્યાલામાં નાખ્યો હોય તો તે તમામ જલમાં એક રસરૂપે બળી જાય છે. તેમ ભગવાનની લીલા પણ એક રસરૂપ છે. તેમાં કોઈ પ્રાકૃતતા તથા અપ્રાકૃતતાનો ભેદ હોતા નથી. (૫) પ્ર. સૂ. ૨-૧-૩૩ માં “લીલા કેવલ્ય” એવો શબ્દ છે. તેમાં કેવલ્ય શબ્દ એ જણાવે છે કે સ્વભાવની લીલામાં અપ્રાકૃતતા આનંદાત્મકતા સિવાય બીજું કશું પણ નથી. તેમાં અન્યથા કલ્પના કરવી નહિ. (૬) અલ્પ દમેશાં લીલાયુક્ત જ છે, લીલા એ ભગવાનનો ધર્મ છે. તેથી તે પોતાનો લીલારૂપી ધર્મ

સ્વરૂપાત્મક છે એમ નિશ્ચય થાય છે. અને તેથી તે નિત્ય છે એમ ‘વિદ્-ન્મંડનમાં’ વર્ણવ્યું છે. અથવા ‘લીલા’ જીવોને સુક્રિતરૂપ કેવલ્ય છે. તેમાં પ્રવેશ તે ‘પરમ સુક્રિત છે. એટલો અર્થ છે. ૧૪

૪ પ્રદીપાધિકરણ.

પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિ દર્શયતિ ॥૪-૪-૧૫॥

પ્રદીપની પ્રાક્ટ (લક્ષ્યમાં) બ્રહ્મનો આવેશ હોય છે તેમજ વળી (શ્રુતિ) તેને બતાવે છે.

પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિવાળા બ્રહ્મ તુલ્ય ભાવથી ત્યાં પ્રધાન ભાવ પ્રાપ્ત કરીને કામનો લોભ કરે છે જેની ક્રિયા તથા જ્ઞાન અપૂર્ણ છે એવા લક્ષ્યની બાબતમાં તે યુક્ત નથી એમ આશંકા કરીને ત્યાં ઉપપત્તિ કહે છે. તે વખતે ‘નેસર્ગિક જ્ઞાન અને ક્રિયાથી તે પ્રમાણે લોભ કરવો શક્ય નથી, પણ જ્યારે ભગવાન તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારે આ પણ તે પ્રમાણે થાય છે. એ પ્રમાણે બધું બ્યાજળી છે. આજ કહે છે. પ્રદીપની પ્રાક્ટ. જેમ ‘પહેલાંનો મોટો ઢીલો તેલથી યુક્ત નવી બત્તીમાં આવેશ કરે તે

સર્વત્ર પ્રકટ કરે છે. બત્તીને મોક્ષ આપવામાં અગર અસુરોનો સંહાર કરવામાં પણ ભગવાન પોતાની શુદ્ધ લીલાજ દેખાડે છે. (૭) ભગવાનની લીલા એ ધર્મ છે અને તે ભગવાનમાં હોય છે, માટે ભગવાન ધર્મ છે, છતાં ધર્મ અને ધર્મી એકરૂપ હોવાથી જેમ ભગવાનનું સ્વરૂપ રસરૂપે આનન્દરૂપે છે. તેમ તે લીલા પણ રસરૂપે આનન્દરૂપે છે. (૮) આ વિભાગ શ્રીવલ્લભાધીસના પુત્ર શ્રીવિક્રમેશનો લખેલો છે. તેનો અર્થમાં પૂરાવો મળે છે. વિદ્-ન્મંડન શ્રીવિક્રમેશજીની કૃતિ છે. તેમાં આ વિષે ભગવાનની લીલા અને ભગવાન વચ્ચે અભેદતા છે. તે માટે ખાસ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. (૯) “લીલા કેવલ્ય” નો બીજો અર્થ સમજાવે છે. આ બીજા અર્થ પ્રમાણે કેવલ્ય એટલે ‘કેવલતા’ નહિ પણ ‘મોક્ષ’ છે. અર્થાત્ બત્તીને તો ભગવાનની લીલા એજ મોક્ષ છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે કેવલ્ય એટલે કેવલતા સમજવામાં આવે છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલામાં આનન્દ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. કેવલ આનન્દ જ છે; અર્થમાં ‘કેવલ્ય’ એટલે મોક્ષ લેઈને ભગવાનની લીલા એજ બત્તીનો મોક્ષ છે એવો અર્થ થયો છે. (૧૦) ભગવાનની લીલા એજ કેવલ્ય અર્થાત્ મોક્ષ છે. તેથી તે લીલામાં પ્રવેશ તેનું નામ પરમ મોક્ષ. ભાવાર્થ—જેમ જન્મત્ દશાનું જ્ઞાન સત્ય હોય છે તેમ ખરી રીતે ભગવાનની લીલાનું દર્શન તે પણ સત્ય છે. અર્થાત્ ભગવાનની લીલામાં પ્રાકૃતતા જેવી તે બ્યાજળી નથી.

અધિ ૪ સૂ. ૧૫ (૧) પ્રથમનાં ત્રણ અધિકરણોમાં ફલપ્રાપ્તિની સામગ્રી તથા ફલ સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો છે અને હવે આ અધિકરણમાં ફલના અનુભવની સામગ્રીનો વિચાર કરે છે. (૨) યુક્તિમાં ભગવાનની રૂપાંતરી જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિનો આવિર્ભાવ થાય છે. સંકેતકાર સંકેત કરે છે કે જીવ તો પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિથી રહિત છે અને બ્રહ્મ તો પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિ યુક્ત છે. તો તેવા બ્રહ્મની સામે જીવ થી રીતે રમણ કરી શકે ? આનો ઉત્તર અર્થમાં આપે છે કે જો કે તે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિની અપૂર્ણતા તો તેપણ ભગવાન પોતે તે જીવ ઉપર અનુમદ કરીને તેને પૂર્ણ જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિનું દાન કરે છે, અને આથી તે શક્તિઓ તેનામાં આવિર્ભાવ પામે છે. આથી તે રમણ કરી શકે છે. (૩) પ્રદીપના દર્શનથી જીવનું ભગવાન સામેનું રમણ સમજાવે છે. (૪) દીવાની બત્તીને સંજગાવતા પહેલાં તેમાં તેને બોળવી પડે છે. અર્થાત્ તેલથી તેને બોળવવી પડે છે,

તેને પોતાની સમાન કાર્ય માટે સમર્થ કરે છે તથા તેને અધીન, સ્થિતિ થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રોત્તે મણુ અર્હિઆ અને છે એમ અર્થ છે અર્હિઆ પ્રમાણ કહે છે શ્રુતિ તે પ્રમાણે ખરેખર દર્શાવે છે “ભર્તા સમ્યક્ ધારણ કરાતાં ધારણ કરે છે એક દેવ યાહુ રીતે નિમિષા છે” (તે આ ૩-૧૪) ‘સઘળા કામો’ એમ કહેલું હોવાથી જેના કામનો ભોગ જેમ નિવેશ હોય, ત્યારે થાય છે તેમ તે ત્યારે નિવેશમાં હોય છે એમ બહુ રીતે નિવેશ કહેલો છે ‘આ નિવેશ અન્તર્ધર્મિ તરીકે નથી’, કારણ કે તેનો તે એકજ રીતે પ્રવેશ હોય છે કુદરતી રીતે સઘળા જીવોના ભગવાનજ પ્રભુ હોય છે તેા મણુ એવું પોતાના તરીકે વરણ કરે છે તેના વિવાહિત પતિની માફક ભર્તા થઇને વરણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્નેહના સતિશયવાળા ભક્તથી પણ પોતે ધારણ કરાય છે, અને તે ભક્તની માફક પોતેજ તેને પોતામાં ધારણ કરે છે માટેજ તેલ સિવાય પુલોહના ગોળા વગેરેને ત્મજીને પ્રદીપના હૃદ્યાન્તને વ્યાસ કહે છે (માટેજ) ‘દેવ સખદા કલો છે સ્વરૂપાનન્દના દાનથી, ભાવના ક્ષીમનથી, મૂતના વગેરેને સુક્ષિતના દાનથી, પોતાના માહાત્મ્યના ઘોત નથી, વૈકુણ્ઠાદિની સ્થિતિ છે તેથી નિરુક્તમાં તે કહ્યું છે ‘દિવ્ય શબ્દ દાનથી, અથવા, ઘોતનથી’, એ અથવા સ્વર્ગમાં સ્થાન હોય છે માટે દેવ કહેવાય છે” (નિ ૭-૧૫) વળી ભક્તોના કામના ભોગ માટે કીડા કરેલી હોવાથી, અને કીડામાં જ જયની ઇચ્છા કરેલી હોવાથી ભક્તોની સાથે વ્યવહાર કરવાથી ભક્તોમાં સ્વ માહાત્મ્યની ઇચ્છા વગેરે ઘોત ન કરેલી છે તેથી “હું સમર્થ નથી” (ભા ૧૦-૩૦-૩૭) ‘તારા જેવી પ્રહસિનીને’ (ભા ૧૦-૬૫-૫૫) વગેરેથી સ્તુતિ કરીને ભક્તની શરણાગતિથી દર્શનદ્વારા કાલીયના દમન વગેરેમાં આતન્દ કરવાથી તેમજામાં જ ભક્તિનો મદ કરવાથી તે સ્વર્ગમાં પણ પ્રિયને જ જુએ છે એમ સ્વર્ગ કરવાથી તેમની કાન્તિ અથવા ઇચ્છા કરવાથી તથા તેમની

અને ત્યાર પછીથી જ દીવાના પ્રકારની માથે જોડતા તે જતીમાંથી પણ દીવો પ્રમ્ત થાય છે અને તેનું તેજ સર્વ ને દેશાય છે “અર્થાત્ દીવેને પ્રમશમય બનાવવાને તેમાંથી જોયોતિ પ્રકટાવવાને તેને પ્રથમ તેનમાં બીજાવથી જોઈએ બ્યાસુધી તેને તેનમાં બીજાવવામાં ન આવે ત્યાસુધી દીવાનો આવેશ તેમાં થતો નથી તેજ પ્રમાણે બ્યાસુધી ભક્તનું હૃદય સ્નેહથી બીજાવતું ન હોય ત્યાસુધી ભગવાનનો આવેશ પ્રાપ્ત્ય ત્યા હોતું નથી ભગવાનનું પ્રાપ્ત્ય તેમાં થાય તે માટે હૃદય સ્નેહથી તરબોળ થતું જોઈએ (૫) ભક્તના હૃદયમાં ભગવાનનું પ્રાપ્ત્ય થાય છે તે અન્તર્ધર્મિ તરીકે નહિ પણ પૂર્ણ સ્વરૂપે પુરોગતમ સ્વરૂપે જ થાય છે (૬) લોહાના ગોળાનું દર્શન નહિ આપતા દીવાનું દર્શન કેમ આપ્યું તે સમજાવે છે જો અન્તર્ધર્મિ સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય સમજાવવાનો વિષય હોત તો લોહાના ગોળાનું જ દર્શન આપત પણ અર્હિઆ તો પૂર્ણ સુરોગતમના પ્રાકટ્યની વાત કરવામાં આવે છે માટે દીવાનું દર્શન આપ્યું છે લોહાના ગોળાને તપાવવામાં આવે તો અગ્નિ એકમ તેમાં પ્રવેશ મામે છે લોહાના ગોળામાં અગ્નિનો પ્રવેશ તે વ્યાપકરૂપે છે અર્હિઆ તો જેમ જતી વેલથી બીજાવ તેજ દીપકના પ્રમશનો તેમાં નિવેશ થાય છે તેમ ભક્ત હૃદય સ્નેહથી બીજાવતું હોય તેજ ભગવાનનું તેમાં પ્રાપ્ત્ય હોય છે (૭) ભગવાન દેવ શાચી કહેવાય છે તેનું કારણ ભાષે છે દેવ શબ્દના અર્થાત્ દેવ અર્થો આમ છે ભગવાન ભક્તને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનું દાન કરે છે માટે દેવ કહેવાય છે અગર ભાવનું ઉત્તર કરે છે તેથી તથા મૂતના વગેરેને મોહનું દાન કરે છે તેથી અગર પોતાના માહાત્મ્યનું ઘોતન કરે છે માટે પણ તે દેવ કહેવાય છે અથવા છુ કહેતા સ્વર્ગમાં જોની સ્થિતિ છે આ સિવાય બીજો પણ ‘દેવ’

નિકટમા જવાથી પણ તે દેવ છે ધાતુ પાઠમા કહ્યું છે કે દિવ ધાતુ ક્રીડા જીવવાની ઇચ્છા, વ્યવહાર, દ્યુતિ, સ્તુતિ, મોહ, મદ, સ્વપ્ન, કાન્તિ, અને ગતિ વગેરે અર્થમા છે (પા ધા પા દિ ૧) આમ હોવાથી-તેમની તે પ્રમાણેની સ્થિતિ યુક્ત છે ૧૫

“અમશ્વ, અનશ્વ, અહસ્વ” (જૂ ૩-૮-૮) પછી કહે છે કે “તે કઇ પણ ભોગ કરતા નથી તેમ તેને કોઇ પણ ભોગધતુ નથી” (જૂ ૩-૮-૮) અને કહેવી શ્રુતિમા પ્રક્ષમી સાથે જીવનો ભોગ કહેવાય છે અને વગી સચુલ અને નિર્જલ એવા ભેદથી વિષય ભેદના વિરોધનો ત્યાગ કરવાને અવશ્ય કહેવો ભેદનો માટે પછીથી કહે છે

સ્વાપ્યાયસંપત્તયોરન્યતરાપેક્ષમાવિષ્કૃતંહિ ॥૪-૪-૧૬॥

આવર્ભાવ, મુપુસિ તથા પ્રોક્ષમાં એમાંથી એકની અપેક્ષા એ છે

અહિંઆ આ આશય છે જૂ ૩-૨-૨૨ વગેરે અધિકરણોથી તથા આની શક્તિ સ્વાભાવિકી તથા જ્ઞાન બલ અને ‘અકિંચાદ્ધી પ્રોક્ષમાં-વિવિધ જ રહે (શ્લો ૬-૮) વગેરે શ્રુતિઓથી પ્રાકૃતજ ધર્મો નિષેધ કરવામા આવે છે પ્રક્ષમા અપ્રાકૃતજ ધર્મો જણાય છે નહિ તો તેમનું જોધન જ ન થાય નિષેધ કરનાર વાક્યમા જ ‘આ અતરતુ પ્રશા સન” (જૂ ૩-૮-૬) વગેરે ઉપતેતુ જોધન પણ ન જાને માટે અચિન્ત્ય અને અનન્ત શક્તિવાળા ભગવાનને માટે કાર્ય કરવાનું શું અશક્ય છે કે જેથી પ્રાકૃત શુભોને સ્વીકારે? માટે તે સદા નિર્જલ જ છે અર્થત્ર ભગવદ્વ્ય છે એમ માનવું ભેદનો આમ હોવાથી “એમ દાટેલા સોનાના ઢગલાને ‘ઘેતરને’ નહિ બાજુનારા ઉપર ઉપર ફરવા છતાં પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી તેમજ આ સઘળી પ્રજાઓ દરેકજ ગતિ કરે છે છતાં આ પ્રક્ષલોકને

કહેવાનો હેતુ છે તે એ કે પોને ભનો માથે ક્રીડા કરે છે માટે ‘૨ શબ્દમા ‘િ’ ધાતુનો અર્થ ક્રીડા કરવો એમ થાય છે તથા પોતે તે ક્રીડામા જ્ય પ્રાપ્ત જવાની પ્રત્તિ ર છે માટે ‘િ’નો અર્થ વિજિગ્ના-જીતવાની ઇચ્છા પણ થાય છે (૮) ‘૨ શબ્દની સ્તુતિ દિવ’ ધાતુમાંથી છે અને તેના દશ અર્થો થાય છે, તે તમામ અર્થો ઉપર સમજના છે ભાવાર્થ-પ્રજાપ્રાપ્તિની દશમા જીવ કામ ભોગવે છે એમ જે કહ્યું ત્યાં એમ સમજવાનું છે કે ભોગ જીવ પોતાના મામર્થથી કરતા નથી પણ દીપ્તની માફક ભગવાનના આવેશથી તેમ શ્રે છે ભગવાન પોતે તેને ભોગ ભોગધનાના સામર્થ્યનું દાન દે છે જેમ દીપક તેમની યુક્ત થયેલી બતીને પોતાના સમાન બનાવ છે તેમાંથી દીપક પ્રગટે છે તે જે પ્રમાણે ભગવાન પણ ફલન દાન કરવાને માટે પોતાની સાથે ગમ-ધ ધરાવનાર ભક્તને સ્વમાન કરે છે

સં ૧૬ (૧) કાઠને સકાં આય કે જૂ ૩-૮-૮ માં એમ કહે છે કે બ્રહ્મ કેાધપણ પ્રમાણે ભોગ કરતુ નથી અને અહિંઆ એટલે તૈત્તિરીય શ્રુતિના આધારે એમ કહેવામા આવે છે કે તે બ્રહ્મ જીવની સાથે ભોગ ભોગવે છે તો આ વિરોધ સુ સમજવું ભેદનો આ સકાંનો ખૂવાનો કરવા આ સૂત્રની યોજના કરી છે (૨) બ્રહ્મ શક્તિગદિત નિર્જલ નથી પણ અનન્ત શક્તિઓવાળું મણુલું છે અર્થાત્ બ્રહ્મા પ્રાકૃત શક્તિઓનો નિષેધ કરેલો હોવાથી તે રીતે ત નિર્જલું છે (૩) બ્રહ્મા અપ્રાકૃત ધર્મો હોવાથી તે રીતે તે સચુલું છે (૪) જુદાંજુદાં તથા જાદોગ્યમા ભગવાનને અભોગ્ય કહેલું છે અને તૈત્તિરીયમા ભોગ્ય કહેલું છે આથી આ જાને પ્રમાણમા પગપગ વિરોધ છે એમ સમજવું

પ્રાપ્ત કરતી નથી" (છા ૮-૩-૨) એ છાન્દોગ્યની શ્રુતિથી "પ્રસ્વાપની દશામા કોઇ પ્રકારને મેળવતું નથી, તેમ તે કોઇને મેળવતું નથી એમ તે માટેની નિષેધ કરનારી શ્રુતિ છે 'પ્રક્રવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે' (તૈ ૨-૧) એ શ્રુતિમા કહેવ પરપ્રકારની પ્રાપ્તિની દશામા વિષયવાળી ભોગનો બાધ કરનારી તે શ્રુતિ છે તેથી વિરોધનો ગન્ધ પણ નથી આજ કહે છે "સ્વાધ્યાય કહેતા પ્રસ્વાપ "જાતેજ અપીત થાય છે માટે આને સ્વપિતિ કહે છે" (છા ૬-૮-૧) એમ શ્રુતિ છે અપિતિ એટલે પ્રક્રવેત્તા પિતિ તે કહેવી રીતિથી પુ ઇમાર્ગનો મોક્ષ છે આ ગન્નેમાથી એકની અપેક્ષા તેને છે એમ ગન્ને શ્રુતિમા કહેલું છે એવો અર્થ છે ભગવાને કરેલો ભોગ લીલારૂપ હોવાથી, અને તે લીલા "લોકની માકક લીલા કૈવલ્ય" (પ્ર મૂ ૨-૧-૩) સૂત્રમા સુક્તિ 'તરીકે તેનું નિરૂપણ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ સપત્તિરૂપ વધારે સુક્ત છે એમ 'હિ' શબ્દનો અર્થ છે ૧૬

૫ જગદ્રયાપારાધિકરણ

જગદ્રયાપારવર્જે પ્રકરણાદસનિહિતત્વાચ્ચઃ ॥ ૪-૪-૧૭ ॥

લૌકિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને (કામભોગ કરે છે.) પ્રકરણને લીધે તથા તેની (લૌકિક વ્યાપારની) સન્નિધિ નથી તેથી

પ્રકારનો સાથે ભોગ કરવો તે લૌકિક વ્યાપારથી સુક્ત હશે કે નહિ એમ સશય થાય તો પૂર્વપક્ષમા કહે છે 'તેનાથી સુક્ત ભોગ હોય છે એ તેમ હોય તો સુક્તિના ભગથી પૂર્વે કહેલું અસંભવિત થઇ જાય આમ જો પ્રાપ્ત થાય તો કહે છે

પ્રથમ કહેલા જીવનો જગત્ સંબંધી લૌકિક ને કામ વાણી તથા મનનો વ્યાપાર છે તે રહિત ભોગ કર છે ત્યાં જ હેતુઓ કહે છે પ્રકરણથી તથા તેની સન્નિધિ નથી તેથી "પ્રક્રવેત્તા પરને પ્રાપ્ત કરે છે" એવા ઉપક્રમથી સુક્તિના પ્રકરણને લીધે ત્યાં લૌકિક વ્યાપારની સંભાવના નથી, વળી લીલા કાલ તથા માયા વગેરેથી અતીત

નહિ પણ કે તે મન્ને પ્રવેશના નિષેધ જૂઠા છે જ્યાં અભોગ્ય જણાવે છે ત્યાં પ્રસ્વાપશાન્ત વર્ણન છે અને જ્યાં ભોગ્ય કહેલો છે ત્યાં પરપ્રકારની પ્રાપ્તિ દશાનો વિષય છે સુષુપ્તિ દશામાં જીવને કંઈ પણ જ્ઞાન હોતું નથી, તેથી તે પ્રકારની સાથે તેનો ભોગ પણ હોતો નથી પણ પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તિની દશામા તેને પ્રકારના સ્વરૂપનું મેળવતું જ્ઞાન હોય છે તેથી વખતે તે ભોગ્યસ્થાને પડે છે આનાથી— સુષુપ્તિ વિષયમા પ્રકારને કાંઈપણ ભોગવતું નથી વગેરે કહેવામા આનુષ્ઠાન પણ પ્રજ્ઞા સપત્તિરૂપ પુષ્ટિમા મના મોક્ષનું સ્વર્ણન રતી રખતે ભોગની બાબત જણાવેલી છે આથી જ શ્રુતિઓથી જૂદાજૂદા વિરોધ થતા છે આ રીતે શ્રુતિની પરસ્પર મરો નિયુક્ત અને સમુચીત કંઈના ઉપસુક્ત નથી અર્થાત્ ભોગ્ય પ્રજ્ઞા સમુચીત છે અને અભોગ્ય તે નિયુક્ત છે એમ કહ્યું તે ઠીક નથી, તેથી સુષુપ્તિ તથા મોક્ષમા આનિર્ભાવ એમાથી એકની અપેક્ષાએ ૩

અધિ ૦ ૫ મૂ ૦ ૧૭ (૧) ભોગ સામગ્રીના વિચાર કરીને ભોગના પ્રકારનો નિયમ કરવાને આ અધિકાર્ય છે (૨) પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ભોગ લૌકિક વ્યાપારથી સુક્ત છે (૩) ને પ્રકરણમા જીવનો મમ જ્યો ૩ તે પ્રકરણ ભોગનું છે મોક્ષના અગ્રેજ ને કામવેદન કરે છે આથી તે કામભોગ લૌકિક વ્યાપારવાળો હોય નહિ (૪) ભગવાનની લીલા કાલથી અતીત છે તથા માયાથી અતીત છે તેથી

હોવાથી પ્રાકૃત (જગત) તેા ઘણું જ દૂર રહ્યું છે. આ કારણથી પણ તેના સંભવ નથી. કદાચ લોકમાં લીલાને પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેના અધિષ્ઠાનને યોગ્ય મથુરાદિ દેશમાં અતિશુદ્ધ ગોલકમાં ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની માફક સ્થાપન કરીને લીલા કરે છે. ત્યારે પણ લીલાની અંદર આવેલાઓના લૌકિક વ્યાપારનો સંભવ નથી. ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ગોલકનું કાર્ય કરતી નથી અથવા તેના નાશમાં નાશ પામતી નથી. “આ સઘળું આકાશમાં જેમ ચક્ષુ આવડત થાય તેમ” (જ. ૧-૨-૧-૨૦) એ શ્રુતિના વ્યાખ્યાન વળતે વિદ્વન્મણ્ડલમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. વળી છાંદોગ્યમાં “ભૂમાજ સુખ છે. ભૂમાનું જ વિશેષ જ્ઞાન કરવું જોઈએ” (છાં. ૭-૨-૩૧) એમ કહીને ભૂમાનું લક્ષણ કહે છે. “ન્યાં અન્ય જોતો નથી, અન્ય સાંભળતો નથી. અને અન્ય જાણતો નથી, તે ભૂમા છે” (છાં. ૭-૨૪-૧) અહિં આ “અન્ય જાણતો નથી” એટલાથી અર્થ પૂર્ણ થાય છે તેા પણ ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો નિષેધ કર્યો છે. ત્યાં પણ તે અન્યના વિષયવાળો તેા છે. અર્થાત્ ભગવાનના વિષેનો તે વ્યાપાર છે એ સિદ્ધ થયું તેથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત તે છે એમ સિદ્ધ થયું. આથી ત્યાં ભગવાનનું જ સ્વતન્ત્ર ક્લ કહેવું છે. સુખનું અન્ય પ્રયોજન નથી. ૧૭

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः ॥ ૪-૪-૨૮ ॥

પ્રત્યક્ષનો ઉપદેશ છે તેથી એમ જો કહેતા હોતો કહે છે કે
આધિકારિક મણ્ડળસ્થની ઉક્તિ છે.

(શંકા)—છાંદોગ્યમાં આજી પ્રકરણમાં આવે છે કે “સઘળું તે જુએ છે.” (છાં. ૨૬-૨) આમ સઘળા વિષયોના પ્રત્યક્ષનો ઉપદેશ આપે છે. આથી અન્ય વિષયનો વ્યાપાર નથી એમ સંભવતું નથી, એવી આશંકા કરીને સમ્પ્રધાન કરે છે. અહિં આ આ પ્રમાણે કહેવાય છે. ‘તે કામ ભોગવે છે.’ (તૈ. ૨-૧) લોકની માફક લીલા કેવલ્ય, (ખ. સૂ. ૨-૧-૩૬) વગેરેથી નિત્ય લીલામાં એતેના પ્રવેશ કહેવાય છે. “અન્ય તે જોતો નથી” (છાં. ૭-૨૪-૧) વગેરે શ્રુતિથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત ભોગ કરે છે એમ પૂર્વ સૂત્રથી કહ્યું છે. અહિં આ આ વિચારામ છે. “અન્ય જોતો નથી” એ પ્રકરણમાં જ “સઘળું જુએ છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) એ આવે છે. અહિં આ સઘળા વિષયનું દર્શન કહેવું છે. તેા પ્રથમ કહેવું શી રીતે સંભવે? વળી એકજ ભક્તનો સંજન્ય દેશ અને કાલના ભેદથી કરાવી અનેક લીલા સાથે હોય છે. તે જો લીલા નિત્ય

તેમાં લૌકિકતા બીવકુલ નથી. (૫) મથુરાદિ દેશમાં ભગવાનનો અવતાર હોય ત્યારે પણ ત્યાં લૌકિકતા નથી. (૬) ગોલક અને જૂભાગના નાશમાં સ્થાવાર્થ—ફલભોગ વળતે તે ભગવાનની સાથે લૌકિક વ્યાપારથી રહિત હોય છે, કારણ કે ત્યાં પ્રકરણ અલૌકિક વિષયનું છે. મોક્ષના પ્રકરણમાં લૌકિક વ્યાપારનું ક્ષય હોયજ નહિ. તથા લૌકિક વ્યાપાર તે પ્રકૃતિ તથા કાલ વગેરેથી અતીત હોવાથી તેમાં તેવું સંનિધાન હોતું નથી.

સૂ. ૧૮ (૧) જ્ઞાતિવાના પ્રકરણમાં (૨) હવે જે કહેવામાં આવે છે. (૩) ભક્તનો (૪) ન સર્વ પરત્વે એ વાક્યમાં “સર્વ” શબ્દનો અર્થ સમજાવે છે. અહિં આ સર્વ એટલે જગત નહિ પણ

હોય તો બની ન શકે. કાચુ કે તે તે દેશ અને તેને કાલ સાથે અંબન્ધ ધરાવનરી તે નિત્ય હોય છે. આ-પ્રમાણે હોય તો એક જીવનાં અનેક રૂપ સંભવતાં નથી તેમ તેની નિત્યતા પણ સિદ્ધ થતી નથી. ત્યાં કહેવાય છે. શ્રુતિમાં “અર્વ” પદ્યી, જગત કહેલું નથી. પણ જે જે લીલામાં દેશ અને કાલના ભેદથી કરાવી લીલામાં અધિકારી જે ભક્ત છે તેનાંજ તેટલાં રૂપો હોય છે તે અધિકારવાળાં છે એમ કહેવાય છે. તેમના મરુહલ કહેતાં સમૂહમાં ફક્ત સ્થિત વસ્તુ કહેવાય છે. તેથી કંઈપણ અયોગ્ય નથી. માટે જ આગળ કહેવાય છે. “સર્વત્ર સમણું પ્રાપ્ત થાય છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) તે એકરૂપે, ત્રણરૂપે, પાંચરૂપે, સાતરૂપે, નવરૂપે હોય છે. અને અગ્નિઆરૂપે પણ સ્મૃતિમાં કહેલ છે. (છાં ૭-૨૬-૨) જેમ મરુહલમાં આવેલા માણસોમાં એક પહેલો છે અને તેથી સુખ્ય છે. એમ કહેલું શક્ય નથી તે પ્રમાણે આ ‘રૂપોમાં પણ તેમ કહેલું શક્ય નથી. એમ જણાવવાને મરુહલ પદ કહ્યું છે. ૧૮

વિકારાવર્તિ ચ તથાહિ સ્થિતિમાહ ॥૪-૪-૨૧॥

અને વિકાર રહિત તે છે, તેમજ વળી શ્રુતિ તે સ્થિત કહે છે.

(શંકા)—આ પ્રમાણે ‘હોય તો’ ‘આવતી કાલે તમારે ત્યાં અમે આવીશું’ એમ પ્રભુ કહે તો તેમની આશાથી તેથી સ્થિતિ સંભવતી નથી. લીલા નિત્ય હોવાથી તે ‘કાલ તથા તેનું’ આગમન તે ‘સમયે પણ’ છે તેથી. તથા પ્રભુની ઉક્તિ પણ ‘સંભવતી નથી એવી આશંકા કરીને સમાધાન કરે છે.’ ‘અહિં’માં ભગવાનની લીલાની પ્રકૃતિ અને તેની વિરુદ્ધને અર્થ વિકાર કહેવાય છે ત્યાં તે નથી. તેનું જ્ઞાન પણ તેનું હોય છે. જે સ્વરૂપ તરફ તે પ્રમાણે કહે છે. તેના પોતાના શૂંઠમાં ભગવાનની સ્થિતિનું જ્ઞાન તે વખતે હોતું નથી એમ અર્થ છે. અને આ ઉપલક્ષણ છે. માટે જે દેશ અને કાલથી વિશિષ્ટ જેવા પ્રકારની જે લીલા છે તેવીજ તે લીલાની મધ્યમાં આવેલા ભક્તનું જ્ઞાન અન્યવિધયનું હોતું નથી, એમ બાણવું જોઈએ. માટેજ ‘મને પહેલાં કહેલું હતું તેથી આવ્યા છે’ એ પ્રમાણે બીજાનું જ્ઞાન હોય છે. ત્યારેજ રસને ઉદય હોય છે. માટે લીલા રસસ્વરૂપની વચમાં હોવાથી અને રસ ભગવાન સ્વરૂપ હોવાથી ‘ભગવાનના રૂપ તરીકે

તમામ પ્રકારની લીલાઓમાં સ્થિત વસ્તુઓ (૫) આધિકારીક મરુહલરૂપ જે ભક્ત જીવ છે. તેના મધ્યમાં દેહોમાં. હોવાર્થ—જોગ્યમાં “સમણું તે જુએ છે” એ વાક્યમાં તર્વ વિષયનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ તરીકે કહેલું હોવાથી લૌકિક વ્યાપાર રહિત શી રીતે ચર્ચ શકે? આના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેશ અને કાલના ભેદથી અનેક વિધ લીલામાં અધિકૃત ભક્તની માથે તે તે લીલાને માટે જેટલા જૂદાં રૂપો મદ્ય કરાય છે તેટલા અધિકારીઓના સમૂહમાં સ્થિત રહેલા કહેલ છે તેથી.

અં ૧૮ (૧) શ્રુતિના વિરોધને પરિહાર કરીને લૌકિક વિરોધનું નિરાકરણ કરવાને સૂત્ર યોગ્ય છે. (૨) તે તે લીલાસ્ય ભક્તના દેહાદિ નિત્ય હોય તો (૩) ભગવાનના આગમનની આશાથી (૪) આગમન કાલ (૫) આગમન અને સંસ્કૃત કાલની પૂર્વ (૬) આગમનમાં ભવિષ્યકાલનો બોધ કરનારની સંભવતી નથી. (૭) વ્યાસના મિદાન્તમાં (૮) ભક્ત મેનુની જૂદાજૂદાં રૂપોમાં જે ગોપિકાદિનું ૧૫ છે તેના તરફ (૯) દર્શન (૧૦) ભક્તોના સર્વદા ભગવત્લીલાના રસ પ્રાપ્તમાં (૧૧) લીલાના

લીલામાં સર્વ યુક્ત છે. ^૧અહિંઆ પ્રમાણ કહે છે. વંળી સ્થિતિને કહે છે. “સર્વત્ર સર્વને પ્રાપ્ત કરે છે” (છાં. ૭-૨૬-૨) એવી શ્રુતિ એકજ ભક્તનાં સર્વ ^૨પ્રકારથી લીલા રસને મેળવે છે એમ કહેલી કહેલી રીતિથી જ લીલામાં સ્થિતિ કહે છે એવો અર્થ છે. ^૩માટે આવા પ્રકારની આ વસ્તુ જ અલૌકિક છે. એમ વૈદિકાએ માનવું નોંધ્યું એવો ભાવ છે. અલૌકિક અર્થમાં લૌકિક રીતિ પ્રમાણે અનુસરવું યોગ્ય નથી, પણ અલૌકિક રીતિ પ્રમાણે જ અનુસરવું યોગ્ય છે. એમ “હિ” શબ્દથી સૂચવાય છે. આથી “તે રસ છે” (તે. ૨-૭) એ શ્રુતિથી લીલા વિશિષ્ટ જ પ્રભુ તે પ્રમાણે તેવું જ પરમકલ છે એવું જણાયું છે.

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥૪-૪-૨૦॥

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ આ પ્રકારે જણાવે છે. (અર્થાત્ ભગવાનની લીલા તર્કથી, યુક્તિથી ગમ્ય નથી એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ જણાવે છે.)

^૧અહિંઆ લૌકિક યુક્તિનો વિરોધ બાધક નહિ પણ સાધક માનવો નોંધ્યો. કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પણ લૌકિક યુક્તિ અનુસારે અલૌકિક ભગવત્સંબંધી અર્થમાં અનંધ્યા ભાવનો નિરેધ કરે છે. “તર્કથી આ મતિને દોરવી નોંધ્યો નહિ.” (ક. ૧-૨-૬) આની પરાશક્તિ વિવિધ સ્વાભાવિકી અને જ્ઞાન બલક્રિયારૂપ સંભળાય છે. (સ્વ. ૬-૮) જે ભાવો અલૌકિક છે તેમને તર્કમાં યોજવી નહિ. (મ. ભા. ૧૧ પ-૧૨) અને શ્રી ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે—હે પ્રભો! આપને એ એ અવિરુદ્ધ છે. માટે બીજાનો દુષ્ટાન્તથી આપમાં સન્દેહ કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે આપ ઈશ્વર છો. આપમાં અપરિ-મિત શુભોનો સમૂહ પ્રકાશમાન છે. આપનું માહત્તર્ય તર્ક કરવા યોગ્ય નથી. એ માટે

સંપાદક સર્વ પ્રકારથી (૧૨) લૌકિકી જૂદા રીતે ભોગવું ઉપપાદન છે તેથી ભાવાર્થ—શકા—નો ભગવાનની લીલા નિત્ય હોય તો “આવતી કાલે તારે ઘેર હું આવીશ એવી ભગવાનની ઉક્તિ તથા તેને માટેની પ્રતિજ્ઞા અંશવ નહિ” આ શકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનની લીલા એજ પ્રકૃતિ છે. તેની વિરુદ્ધ જે કંઈ હોય તે વિકાર કહેવાય છે. એમ આવાના દ્વલ વગેરેમાં વિદ્યારથી રસનો નાશ થાય છે તેજ પ્રમાણે ભગવાન જે ભક્તને આમ કહે કે “આવતી કાલે હું તારે ત્યાં આવીશ” તો તે સમયે તેને ત્યાં જવારથી જે લીલા તે નિત્ય હોવાથી અને તે કાળમાં હોવા છતાં પણ તે વખતે તેનો અનુભવ થતા ભગવાનના આગમનની પ્રતિજ્ઞાના હેતુ વિપ્રયોગ રસનો નાશ થાય છે તેથી તે સમયે સ્વગૃહમાં ભગવાનની સ્થિતિનો અનુભવ વિદ્યાર કહેવાય છે. આ સ્થિતિમાં ભક્તને કાષ્ઠપણ પ્રકારનું જ્ઞાન હોવું નથી. માત્ર પ્રભુ ક્યારે પધારશે એટલીજ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. (રાઢ બુએ છે.) અર્થાત્ રસનો નાશ કરે તેવું જ્ઞાન તેને મળું નથી, પણ રસને પોષે તેવું જ્ઞાન થાય છે. આથી લૌકિકી બિન્ન લીલાના અનુભવ રૂપજ તે જ્ઞાન હોય છે. શ્રુતિમાં આવું પ્રમાણ પણ છે.

સૂત્ર ૨૦ (૧) અહિંઆ લૌકિક યુક્તિથી જૂદા જાતની યુક્તિ છે, પણ તે અર્થમાં બાધક નથી, ઉલટું તે સાધક છે. (૨) શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમજ જણાવે છે કે ભગવાન વિષેના અર્થમાં અન્ય કોઈ પણ બીજો ભાવ હોવો ન જોઈએ. અર્થાત્ ત્યાં લૌકિક ભાવ હોવા ન જોઈએ (૩) તર્ક એ લૌકિક યુક્તિ છે, પ્રજ્ઞ વિપચક અલૌકિક પદાર્થોની બાબતમાં તર્કને સ્થાન હોવું જોઈએ નથી. પ્રજ્ઞ એ તર્કનો

જે શાસ્ત્રોમાં વિકલ્પ, વિતર્ક, વિચાર, પ્રમાણભાસ, કુતર્કવાળાં શાસ્ત્રોથી જેમનાં અન્તઃકરણ મલીન થયેલાં છે એવા દુરાશયી વાલીઓના વિવાહને યોગ્ય નથી. (ભા. ૬-૮) વગેરે વાક્યોથી અગિન્ય અને અનન્ત શક્તિવાળો હોવાથી ભગવત્સ્વરૂપ જ પરમફલરૂપ દેખાડે છે “તા ષાં વાસ્ત્વુચ્ચમસિ ગમચ્ચૈ ચત્ર ગાવો મૂરિશ્ચાંગાઃ અયાસઃ અત્રાદ તદુચ ગાયસ્મ વૃજ્ઞઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરિ (ઃ. સં. ૧૨-૨-૨૪) એમ ઋગ્વેદમાં કહ્યું છે. કંઈક પાઠના ભેદથી યજુઃશાખામાં પણ કહ્યું છે. તા ષાં વાસ્ત્વુનિ એટલે તે વસ્તુઓ ષાં ગોપી અને માધવના સંબંધની ગમચ્ચૈ પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઉચ્ચમસિ અર્થે ઇચ્છા કરીએ છીએ. (ગોપી અને માધવના સંબંધની તે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે ઇચ્છીએ છીએ) તે કથી એમ આકાંક્ષા યાય તો શુદ્ધ અભિસન્ધિ પ્રકટ કરે છે. ચત્ર ત્યાં એટલે શ્રીગોકુલમાં ગાવઃ ગાયો મૂરિશ્ચાંગાઃ બહુ શીંગડાંવાળી રુરુ વગેરે વસે છે. એમ શેષ છે. શ્રામ્ય અને અરણ્યનાં પશુના ઉપલક્ષણ માટે જ બન્નેનું અહલ્ય છે. અહિંઆં કહે છે. ભૂમિમાં જ તે ઉરુગાયસ્મ બહુ રીતે જેમનું જ્ઞાન થયેલું છે તેવા વૃજ્ઞઃ ભક્તો ઉપર કામની વૃદ્ધિ કરનારું પદં સ્થાન વેકુલક કરતાં પણ પરમ અધિક છે કારણ કે અહિંઆં વિચિત્ર લીલા કરે છે. મૂરિ કહેતાં યજુનાતટ, નિકુજ, ગોવર્ધન વગેરે રૂપથી બહુરૂપે અને વળી ત્યાં આવેલાં તે સ્થાનોની અર્થે કામના કરીએ છીએ એવો વાક્યાર્થ નીકળે છે. આથી લીલા સંબંધી જે વસ્તુઓ છે તેમની ત્યાં ફલ તરીકે બહુરૂપ પ્રાર્થના છે. તો ત્યાં તે લીલાના કરનાર પરમફલરૂપ હોય એમાં કહેવું જ શું? એવો આશય જણાવાય છે.

“હિ પ્રભો ! આપનો મહિમાજ અમૃતનો સાગર છે. એ સાગરનું એક બિન્દુ આખવાથી મનમાં જે નિરન્તર સુખ પ્રાપ્ત થયા કરે છે તેને પાશીને સમસ્ત મહાપુરુષ શ્રુતિ હૃદિ વિષયક નાના સુખોને વીસરી ગયા છે. એ માટે આપમાં જ એઓનું મન અત્યન્ત અનુરાગી થઇને લાગી રહ્યું છે.” (ભા. ૬-૮-૩૬) એમ શ્રીભાગવતમાં છે. આથી પણ હૈમુતિક ન્યાયથી પ્રભુજ પોતે પુરુષાર્થરૂપ છે એમ જણાવાય છે. ફલ પ્રકરણ હોવાથી તેજ આચાર્યના તાત્પર્યનો વિષય છે એમ જણાય છે.

ભોગમાત્રસામ્યલિજ્ઞાન્ ॥૪-૪-૨૨॥

અને ફક્ત ભોગની જાળતમાં જ જીવનું ભગવાન સાથે સામ્ય છે.
એવું લિંગ છે તેથી.

આ કારણથી પણ પુરુષોત્તમ સ્વરૂપ જ પરમફલ જણાય છે. કારણ કે “તે વિપશ્રિત પ્રજા સાથે સવળા કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) એ શ્રુતિમાં ભક્તનું સામ્ય

બુદ્ધિનો વિષય નથી. પણ દૈવ્યનો-ભાવનો વિષય છે. (૪) ભગવાન એજ ફલ છે. જીવને પ્રાપ્ત કરવાના ભગવાન જ છે. સાધાર્ણ-શ્રુતિ અને રહ્યતિ બન્ને ભગવાનના સંભવવાળા લીલાના પદાર્થો બુક્તિથી-તર્કથી સમજી સમજતા નથી એમ જણાવે છે. અર્થાત તે તર્કનો વિષય નથી. પ્રજાની જેના ઉપર કૃપા યાય તેજ તે તે પદાર્થનું દર્શન કરી શકે છે.

કહ્યું છે. અને તે પુરુષોત્તમમાં સંભવે છે. કારણ કે સખ્યત્વં દાન કરીને તેણે કરેલા આત્મનિવેદનનો અંગીકાર કરતાં અતિકરણ સ્વ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવતાં તેને સુખ્ય બતાવે છે. 'નહિ તો ભક્ત અનુભવ કરવાને શક્તિવાન થાય નહિ. અને આ યોગ્ય છે. પ્રાપ્ત ફલ સ્વાધીન થાય છેજ, નહિ તો ફલ રૂપજ હોય નહિ અને વળી આ 'સિંગધી પશુ પ્રણુ જ પરમફલ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. "તેની સમાન તથા તેથી અધિક દેખાતો નથી." (સ્વે. ૬-૮) ની શ્રુતિના વિરોધનો ત્યાગ કરવા માટે 'કૃષ્ણ' એવો શબ્દ છે. વળી અહિંઆં કામલોગ ફલ છે એવી શંકા કરવી બેઠઁએ નહિ કારણ કે "પવને મેળવે છે" એમ લોગ આની વ્યાકૃતિરૂપ સ્વરૂપાનુભવરૂપ છે. અનુભૂયમાન સુખ જ લોકમાં 'પુરુષાર્થ' કહેવાય છે.

આ પ્રકારે ભગવાનને બીજેજ પુરુષાર્થરૂપ કહીને 'કર્મફલના લોગ પછી આવૃત્તિ હોય છે, તેમ અહિંઆં પણ આવૃત્તિ થશે એવી શંકા દૂર કરવાને માટે ઉત્તર કહે છે.

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદનાવૃત્તિઃ શબ્દાત્ ॥ ૪-૪-૨૨ ॥

શબ્દ પ્રમાણથી આવૃત્તિ નથી, શબ્દ પ્રમાણથી આવૃત્તિ નથી.

ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓની 'અનાવૃત્તિ' કહેવાય છે. ત્યાં પ્રમાણ 'શબ્દ' છે. તે પ્રમાણ 'તેનાથી ઉર્ધ્વ' ગતિ કરતાં મોક્ષ મેળવે છે." (છાં. ૮-૬-૬) "તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી. આ માર્ગે જનાશ આ માનવ ભૂમિપર આવતા નથી" (છાં ૪-૧૫-૬) "બ્રહ્મ-લોકને મેળવે છે. ફરીથી તે પાછો ફરતો નથી" (છાં. ૮-૧૫-૧) વગેરે રૂપે શબ્દ પ્રમાણ જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ કહે છે. ભક્તોને પણ નાડી વગેરેથી મળેલો મોક્ષ નથી. "તેથી મારી ભક્તિથી યુક્ત મારા આત્મારૂપ યોગીને જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય પરમ કલ્યાણ

સૂત્ર ૨૧ (૧) જે ભક્તને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે તો જીવ પોતે કદી પણ અનુભવ કરી શકેજ નહિ ભગવાન કરાવે તોજ તે કરી શકે. (૨) શ્રુતિમાં સિંગ કહેતાં ચિન્હ છે અર્થાત્ ભગવાન જીવને ભોગ કરાવીને તેને સામ્ય આપે છે એ શ્રુતિના ચબ્દોમાંથી પણ સમગ્રય છે. (૩) મૂળ સૂત્રમાં "માન-કૃષ્ણ" શબ્દ છે. તે આ માટે ચોક્કસ છે તેનું પ્રયોજન કહે છે. (૪) સુખનો અનુભવ તેજ પુરુષાર્થ છે કુઃખની નિષ્ઠિત નહિ ભાવાર્થ—મોક્ષ દશ્યના કામ ભોગમાં જીવ ભગવાનની માથે સામ્ય મેળવે છે. આ સામ્યત્વ દાન ભગવાનજ કરે છે કારણ કે ભગવાન ભક્તના આત્મનિવેદનને અંગીકાર કરીને તેને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. એવા પ્રકારની લીલાથી વિશિષ્ટ પુરુષોત્તમ જ પરમફલ છે ભક્તાનું આ રીતે જે ભગવાન સાથે સામ્ય છે તે કૃત ભોગવસ્થામાં જ છે. બીજા પ્રસંગોએ નહિ. કારણ કે શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે જીવ એ બ્રહ્મની સમાન નથી તેમ તેનાથી અધિક પણ નથી. આ રીતે જીવ અને બ્રહ્મનું સામ્ય નથી. તેપણુ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની દશામાં ભોગ કરતી વખતે ભગવાન જીવને પોતાની સમાન બનાવે છે.

સૂત્ર ૨૨ (૧) કર્મ માર્ગવાળા કર્મના પરિણામનો હ્રય ચતા જેમ પાછો ફરે છે. તેમ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરનાર પણ પાછો ફરશે. પુનર્જન્મ ધારણ કરશે એવી જો મોખને શંકા થાય તો કહે છે (૨) ભક્તો તથા જ્ઞાનીઓને પૃથ્વી ઉપર ફરીથી જાગ્ય કરવું પડતું નથી. તેમને ફરીથી ફુનિઆમાં જન્મ ધારણ કરવો પડતો નથી. (૩) શ્રુતિ (૪) ફુનિઆ ઉપર પાછા ફરે તો તે મારેના હેતુ દેવો

૩૫ અહિં આ યતું નથી” (ભા ૧૧-૨૦-૩૧) વગેરે વાક્યોથી સિદ્ધ થાય છે પણ
 ૩૬ ૩-૨-૩ ની શ્રુતિ પ્રમાણે પુરુષોત્તમ કૃત વરણવી લભ્ય છે આમ હોવાથી
 “પ્રજ્ઞાવેતા પરમે પ્રાપ્ત કરે છે” (તે ૨-૧) એવી શ્રુતિના વિરોધના ત્યાગ પૂર્વક કહેલી
 વ્યાખ્યાનની રીતિથી પરપ્રજ્ઞાને પ્રાપ્ત થયેલ ભક્ત નિર્દોષૃપ હોવાથી આવૃત્તિના
 હેતુનો અભાવ હોવાથી પ્રપચ્ચમા આવૃત્તિ સંભવતી નથી તેવાની તરફ ઈશ્વર ઇચ્છા
 પણ તે પ્રમાણે હોઈ શકતી નથી “જેઓ સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સગાવહાલા, પ્રાણ, હૃદયનો
 ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવેલા છે તેમનો ત્યાગ કરવાને કેવી રીતે હું ઉત્સાહ કરું ?
 (ભા ૮-૪-૬૫) એવી ભગવાનના વાક્યથી અને લોગ પરની પ્રાપ્તિરૂપ હોવાથી
 તેમા નાશની સંભાવના નથી વળી જ્યાં એક જ ભક્તનો, કેશ તથા કાલના ભેદથી
 અનેક પ્રકારની લીલાની સાથે સંબંધ હોય, તે પણ તેને લીલાની સાથેનો અસંબંધ
 અનશ્વર કહેવાય છે ત્યાં સર્વદા તેના અભાવને પ્રજ્ઞા પણ કેવી રીતે કહેવાને શક્ય છે
 અને વળી, જે કાલ સાધ્ય છે તે તે નશ્વર હોય પુરુષોત્તમમા કાલનો પ્રભાવ થઈ
 શકતો નથી કારણ કે “જ્યાં કાલનું પણ સામર્થ્ય ચાલતું નથી” (ભા ૨-૨-૧૭)
 વગેરે વાક્યો છે તેથી વળી જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીયની અનાવૃત્તિ, તુલ્ય છે તેપણ
 ફલની પ્રાપ્તિમા વૈવક્ષ્ય છે પ્રથમ વાક્યથી ભક્તોની અનાવૃત્તિ કહી છે અને પછીના
 વાક્યોથી જ્ઞાનીઓની કહી છે એમ જણાય છે, ફલપ્રકરણના અન્તમા અનાવૃત્તિની
 ઉક્તિથી સંસારનો અભાવ જીવનું પરમફલ છે, એવો આચાર્યનો અભિપ્રાય સમજાય
 છે એમ કહેવું જોઈએ નહિ પ્રજ્ઞાવેતાને પરની પ્રાપ્તિ એ ફલ છે એમ કહીને તેનું
 સ્વરૂપ સર્વ કામના લોગરૂપી છે એવું, શ્રુતિનું નિરૂપણ છે અને તે પોતે પોતાના
 અધિકાર પ્રમાણે નિવેદિત અર્થના અગીકારરૂપ જ છે એમ જણવું જોઈએ તેથી તેજ

જોઈએ કર્મ માર્ગવાળાના કર્મો ભોગવાઈ જાય અને ભોગવવાના કાષ્ટપણ કર્મો ખાકી ના ગ્રહે તો તેઓ
 દુનિઆ ઉપર ફરીથી જન્મ લે છે ભક્તને આવી રીતે ફરીથી જન્મવાનો કાષ્ટ હેતુ નથી (૫) કાષ્ટ
 ઇશ્વર હૃદયને ભક્તની આશ્રિતી બાળતમાં હેતુ દેખાડે તો અહિં આ કહે છે કે ના તે પ્રમાણે નથી
 ભગવાન એવી ઇચ્છા કરતા નથી કે મારા ભક્તે ફરીથી દુનિઆમા જન્મવું જોઈએ (૬) ભક્ત પોતાની
 ભગતપ્રાપ્તિની દશામા ભગવાન સાથે પોતાના સંબંધા મનોરથો ભોગવે છે ત્યાં પરપ્રજ્ઞાની જ તેમને
 પ્રાપ્તિ થાય છે આ પરપ્રજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવા પછીથી ફરીથી દુનિઆમા જન્મવું પડતું નથી (૭) ભગ
 વાનની લીલા નિત્ય છે તેથી ભગવાનની આજ્ઞા લીલામાંથી ગમે તે કાષ્ટ લીલામા જો જીવનો સંબંધ
 થયો તો પછી તેમાંથી તેને નીચે ઉતરવું પડતું નથી (૮) જો કે જ્ઞાની તથા ભક્ત એ બંનેની
 અનાવૃત્તિ મ્હી છે આ રીતે અનાવૃત્તિરૂપી ફલ તો જન્મેનું એક જ પ્રકારનું છે જતા પણ તેમા ભેદ છે
 અર્થાત્ ભક્તની અનાવૃત્તિ જૂદી રીતની છે અને જ્ઞાનીની જૂદી રીતની છે જ્ઞાની અક્ષરબ્રહ્મા પહોંચ
 છે અને ત્યાં લય પામે છે અને પછી ત્યાંથી તેને પાછા ફરવું પડતું નથી ભક્ત પુરુષોત્તમની પામે
 જાય છે અને ત્યાં અનૌકિક વિગ્રહથી તેમની સાથે પોતાના તમામ મનોરથો ભોગવે છે અને આ
 અવસ્થામાંથી પાછા ફરતા નથી આમ અનાવૃત્તિના પ્રકારમા ફેર છે (૯) સંસારનો અભાવ એજ
 કૃત જીવનું પરમ ફલ છે તેમ માનવું નહિ, પણ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રાપ્તિ સમયે સ્વરૂપાનંદનો
 અનુભવ એજ પરમ ફલ છે સંસારનો અભાવ એ તો કેવલ દુષ્ટની નિવૃત્તિરૂપ છે સંસાર એટલે
 દુષ્ટ પૂર્ણ સ્થિતિ તેની નિવૃત્તિ કરવી તે પુરુષાર્થ નથી પણ નિલ સુખની સ્થિતિ મેળવવી તે છે

પરમશૂદ્ધ છે. અનાવૃત્તિ તો આર્થીકી છે. પણ આવૃત્તિ સંભવતી હોય તો પરમશૂદ્ધ સંભવે નહિ તેથી જ્ઞાનના દુર્બલની શંકાના નિરાસ માટે આ કહી છે, “પુષ્ટિમાર્ગીય અમુક ભક્તના પ્રવર્તક અને નિવર્તક ‘વેણુ’ શબ્દથી ભગવાનની પાસે ગતિમાં અનાવૃત્તિ પ્રથમથી કહેલી છે. મર્યાદામાર્ગીયોની, વેદરૂપ શબ્દથી છે. તેમાં કહેણાં સાધનથી આવૃત્તિ બીજા શબ્દથી પણ છે. આથી તાત્પર્યનો વિષય સ્પષ્ટ” અર્થ જાણવો જોઈએ. તેમ હોવાથી પરમશૂદ્ધ આગળ જાતેજ યથે એવો બાવ છે. માટે વધારે વિસ્તારથી બચ છે. ૨૨

યથોદ્દાના યોગામાં એલાવેલાને (શ્રી કૃષ્ણને) પરમ તત્ત્વ જાણે. તેનાથી જુદાને જેઓ પરમતત્ત્વ કહે છે તેમને હે બુધ પુરુષો! અસુર તરીકે જાણો. ૧ (૫૮)

જૂઠાજૂઠા મતરૂપી અંધકારને નાશ કરવામાં સમર્થ, વેદાન્તરૂપી હૃદય પક્ષનો વિકાસ કરવામાં પદ્મ, એવા ભાષ્યરૂપી ભાસ્કરનો જૂતલ ઉપર અવિષ્કાર કરવામાં આવેલો છે. તો હે બુધ પુરુષો! વૃથા અન્ય માર્ગોએ દોડા નહિ. ૨ (૫૯)

ઇન્દ્રના મદ્યથી હિતપત્ર થયેલી અતિશય વૃષ્ટિથી ઘણાજ પીડિત થયેલા, પોતાના શ્રેષ્ઠ ગોવાળીઆ રૂપી ભક્તોજી રક્ષણ કરવામાં તત્પર, શ્રીગોપાલકૃષ્ણ જેમણે સ્મિતરૂપી અમૃતની સુવૃષ્ટિથી લીલાએ તેમજ પોપચુ કચું અને ગિરિને ધારણ કર્યો છે તેજ ઉપનિષદમાં બીરાજે છે. ૩ (૬૦)

શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી જ આ સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં પ્રકાશે છે. તેથી આધક ભક્તોએ કહેવો જોઈએ નહિ. ૪ (૬૧)

આ ભાષ્યરૂપી પુષ્પની અંજલિ શ્રીમદ્ભાગ્યાર્યના ચરણકમલમાં નિવેદિત કરી છે. તેથી તેઓ સદા મારા તરફ પ્રસન્ન થાવ.

શ્રીવેદવ્યાસમતાનુવર્તી શ્રીવક્ષભાગ્યાર્યવિરચિત બ્રહ્મસૂત્રના અચ્યુભાષ્યમાં
ચોથા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સંપૂર્ણ

આ સ્થિતિ તે રસરૂપની સાથે સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ જ છે. (૧૦) પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાન પોતાના ભક્તોને વેણુદ્વારા શબ્દ કરીને પોતાની પાસે તેમને સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરવા બોલાવે છે. મર્યાદા-માર્ગમાં વેદરૂપી શબ્દથી અક્ષરબદ્ધ તરફ જાય છે. (૧૧) સૂત્રમાં જે વખત “શબ્દ” શબ્દ છે અને તેમાં સ્તેષ છે. તેમાં શબ્દના જે અર્થો રહેલા છે. એક અર્થ ‘વેણુ’ અને બીજો ‘વેદ’ એવા અર્થમાં છે. (૧૨) આ વિષય ઉપર વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે આ અનુભવનો વિષય હોવાથી જ્યારે ભગવાન પ્રકટ થાય છે ત્યારે આપોઆપ જાણી વસ્તુ સમજશે. ભાવાર્થ—જ્ઞાન તથા ભક્તોની પુનરાવૃત્તિ જ નથી, “તે ફરીથી પાછો આવતો નથી” એ શ્રુતિના શબ્દોથી જ્ઞાનીની અનાવૃત્તિ કહી છે. ભક્તોને માટે પણ “જેનું” તે વરણ કરે છે તેજ પોતાના તનુનું દાન કરે છે” એ શ્રુતિ પ્રમાણે વરણ નિત્ય હોવાથી તેમની અનાવૃત્તિ પણ નિત્ય છે. વળી કાવના પ્રભાવથી પણ ભક્તોને પુનરાવૃત્તિ નથી.

અધ્યાય. ૪

પાદ ૪

વિવેચન.

આ અધ્યાયના બીજા પાદમાં મુક્તિના સઘોમુક્તિ તથા ક્રમ મુક્તિ એવા બે પ્રકાર દેખાડ્યા હતા ક્રમ મુક્તિમાં પ્રાપ્ત સ્વરૂપ કયું છે તથા તેની પ્રાપ્તિ કેવી રીતની છે તે જણાવ્યું હતું, અને સમાપ્તિમાં જ્ઞાનમાર્ગીય તથા ભક્તિમાર્ગીય એ બન્નેની સઘોમુક્તિ સરખા બે જનાં જ્ઞાનમાર્ગીય સઘોમુક્તિ એટલે અક્ષરબ્રહ્મમાં હવે પામવું તે અને ભક્તિમાર્ગીય સઘોમુક્તિ એટલે પુરુષોત્તમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એમ બેદ દેખાડ્યો હતો. હવે આ પાદમાં તે કલ્પનો અનુભવ કેવી રીતે થાય છે તે પ્રકારનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

અધિકરણ. ૧૬

સૂત્ર ૧ પ્ર૦—તૈ. ૨-૧માં “બ્રહ્મવેદા પરને ભેળવે છે” ત્યાંથી શરૂઆત કરીને “તે વિપશિત બ્રહ્મની સાથે સર્વ કામો ભોગવે છે” (તૈ. ૨-૧) ત્યાં સુધીની શ્રુતિમાં જીવ બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે એમ કહેલ છે. પણ અહિંયાં સદિહ થાય છે કે તે ભોગ અન્તઃસ્થિત થઈને તે ભોગવે છે? કે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરીને? કારણ કે કામનો ભોગ કરવાને ઇન્દ્રિયો, દેહ વગેરે જોઈએ તો પછીને બધું જીવને પ્રાપ્ત થાય છે કે કેમ? જો તે પ્રાપ્ત થતું હોય તો પછી મોક્ષ મળવા છતાં પણ અનાવૃત્તિ તો મળી નહિ અને શ્રુતિ તો એમ કહે છે કે તેની આવૃત્તિ અર્થાત્ પુનર્જન્મ થયો નથી? હા. ૨માં કહે છે “તે ફરીથી જન્મ પામતો નથી” જૂ. ૬-૨-૧૫માં પણ કહે છે કે “તેમનો અહિંયાં કદી પણ પુનર્જન્મ નથી” વગેરે શ્રુતિઓનો વિરોધ અહિંયાં આવશે. વળી ભોગ માટે પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેતા હો તો પુનર્જન્મનું કારણ કઈ છે, તેનો તો સઘોમુક્તિમાં ખાસ કરીને પુષ્ટિમાર્ગીય સઘોમુક્તિમાં અભાવ છે. તો પછી ભોગની વાત સંભવની નથી.

સિ૦—અહિંયાં ભોગ કેવી રીતે થાય છે તે વિષેજ તમારી મુખ્ય શંકા ૩ તો તેનું સમાધાન અમે કરીએ છીએ તે સાંભળો. જો કે જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયો છે તો પણ પ્રભુના અત્યન્ત અનુગ્રહને લીધે ભગવાન જ્યારે તેને સ્વરૂપાનન્દનું જ્ઞાન કરાવવા ઇચ્છે છે ત્યારે ભગવાનથી તેના અલૌકિક વિગ્રહ મુક્ત આવિર્ભાવ સ્થાંથી થાય છે. આથી આ વૃત્તન દેહનો કર્તા તે જીવ નથી પણ ભગવાનજ છે. આ સૂત્રમાં તેટલા માટે “સ્વ” શબ્દ યોજ્યો છે. સ્વ ભગવાન માટે વપરાયો છે તેથી એમ જણાવે છે કે ભગવાનના સ્વરૂપ બલથીજ આવિર્ભાવ છે. જો આમ હોય તો જે શ્રુતિમાં સઘોમુક્તિમાંથી આવૃત્તિ કદી નથી તે મર્યાદા મોક્ષ સંજ્ઞાથી છે એમ માનવું, મર્યાદા મોક્ષમાં તમારા કહેવા મુજબ ફરીથી આવૃત્તિ નથી, પણ પુષ્ટિ મોક્ષમાં છે. આ આવૃત્તિ એટલે લૌકિક દેહનું ધારણ કરવું નહિ પણ પરમ રસાત્મક પુરુષોત્તમની સાથે તેના સ્વરૂપાનન્દની પ્રાપ્તિ કરવાને ભગવાનના અનુગ્રહથી જ તે જીવ વૃત્તન અલૌકિક દેહ ધારણ કરે છે. કારણ કે જો ભગવાન સાથે ભોગ અનુભવવો હોય તો તે ભોગનું સાધન દેહ ઇન્દ્રિયો વગેરે હોવા જોઈએ. પણ આ ભોગ તો અલૌકિક હોવા જોઈએ માટે ભગવાન પોતામાં પ્રવેશ પામેલા જીવને વૃત્તન રસાત્મક બ્રહ્મના આનન્દને અનુકૂળ અનૌકિક દેહનું ધારણ કરાવે છે. અને પછી તેનાથી, તે પોતાના ભોગ ઉકત રીતથી કરાવે છે. આ ભોગની લીલા પુષ્ટિમાર્ગીય હોવાથી તે પ્રપચથી અતીત છે, માટે આમાં લૌકિકતાની ગંધ સરખી પણ નથી; તેથી તે પ્રપચમાં તે લીલાનો આવિર્ભાવ નથી. આને માટે તૈ. ૨-૧નું પ્રમાણ સ્પષ્ટ છે. ત્યાં કહે છે કે “તે વિપશિત બ્રહ્મની સાથે

સર્વ મનોરથો ભોગવે છે. આ શ્રુતિ પુરુષોત્તમ સાથે કામભોગ જણાવે છે અને તે વિમલ વગર સંભવતી નથી. આથી શ્રુતિના બધથી તે પ્રમાણે માનવું જોઈએ.

ઉપર જણાવેલા અર્થમાં બીજો પણ હેતુ છે અને તે એ છે કે જ્યાં પુરુષોત્તમ સાથે સર્વ કામ ભોગની શ્રુતિ આવે છે ત્યાં પ્રારંભમાં “બ્રહ્મવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ વાક્યથી પર પ્રાપ્તિપ્રયુક્તિને જણાવે છે અને તે યુક્તિ કેવા પ્રકારની હશે તેવી કોઈને શંકા થાય તો તેના વિવરણ તરીકેજ “તે વિપક્ષિત બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે” એ શ્રુતિ કહે છે. આથી અહિં આં જે કામભોગ કહ્યો છે તે યુક્તિરૂપજ છે. તે સાધારણ કામભોગથી જૂદા પ્રકારનો છે. આ કામભોગ એટલે બ્રહ્માનાંદ. પુરુષોત્તમના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી અનુભવાતા પરમાનાંદ રસને જ અહિં આં કામ ભોગ કહેલ છે. આ કામભોગ તેજ પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ. તેનેજ પરમ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનમાર્ગીયના મોક્ષ કરતાં આ મોક્ષ થઈ જાય છે. કારણ કે જ્ઞાનમાર્ગીય મોક્ષમાં તો અક્ષરબ્રહ્માનાંજ તે લય થઈ જાય છે. જ્યારે આમાં તો લય નહિ પામતાં સાક્ષાપુરુષોત્તમની સાથે રસાનાંદ અનુભવે છે. આ અનુભવમાં પુરુષોત્તમ પોતાની પુરુષોત્તમતા જુલો જઈને બકતને અધીન થઈ જાય છે. માટે આ ભોગ માટે જે આ વિર્ભાવ જીવનો થાય છે તેનો લૌકિક આવૃત્તિ સાથે સંબંધ ન કરવો. આ ભોગ તે પર પુરુષોત્તમ સાથે છે. ૨

પ્ર. ૮—તમે એમ કહ્યું કે પરબ્રહ્મની સાથે આ ભોગ જે પણ પરબ્રહ્મ તો નિર્ગુણ છે અને ભોગ વસ્તુ જાતે સગુણ હોવાથી, નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથે તે હોઈ શકે નહિ માટે પરબ્રહ્મની સાથે નહિ પણ સગુણ બ્રહ્મની સાથે તે ભોગ હોવો જોઈએ. આ સગુણ બ્રહ્મ તે મુખ્ય બ્રહ્મ નથી, પણ અવર બ્રહ્મ છે. તો પછી આવા પ્રકારનો મોક્ષ તે પરમ પુરુષાર્થ શી રીતે કહી શકાય ?

સિ. ૦—“તે વિપક્ષિત બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગવે છે” આ વાક્યમાં “બ્રહ્મ” શબ્દથી સગુણજ બ્રહ્મ સમજવાના નથી. બ્રહ્મના સગુણ અને નિર્ગુણ એવા જે તમે ભેદ કહીને, તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ મુખ્ય અને સગુણ એ અવર (હીન) એમ જે તમે કહો છો તેમ શ્રુતિ સમજાવતી નથી. શ્રુતિમાં બે બ્રહ્મનો ઉપદેશ નથી. તે તો એકજ બ્રહ્મનો ઉપદેશ આપે છે. તે બ્રહ્મ નિર્ગુણ છે તેમ સગુણ પણ છે. તેને નિર્ગુણ એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તેમાં પ્રાકૃત ગુણોના નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે અને સગુણ એટલા માટે કે તે અપ્રાકૃત અલૌકિક ગુણોથી યુક્ત છે. જો આટલું તમે પરાસ્પર સમજી શકશો તો પછી સગુણ બ્રહ્મ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ બે જૂદાં છે એવી કલ્પનાના મિથ્યાવાદમાં તમે પડશો નહિ. અહિં આં કામભોગ જે કહ્યો છે તે પરબ્રહ્મ નિર્ગુણ વ્યાપક જે અલૌકિક ગુણોથી યુક્ત છે તેની સાથે છે. તે હીન બ્રહ્મ સાથે નહિ કારણ કે તે ભાષિક નથી. અરે તેમાં માયા તથા તેના ગુણનો સ્વલેસ પણ સંબંધ નથી. કારણ કે અહિં આં તૈ, ૨-૧ ના પ્રારંભમાંજ કહે છે “બ્રહ્મવેતા તે પરને પ્રાપ્ત કરે” એ અર્થાત્ અહિં આં જે પ્રકરણ છે તે પરબ્રહ્મનું જ છે. તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે ? એવી શંકાના સમાધાનમાંજ શ્રુતિએ ઉપર જણાવેલો “કામભોગનો” અર્થ કહ્યો છે. તે પરબ્રહ્મ ગુણાતીતજ છે.

સૂત્ર ૪. પ્ર. ૦—બ્રહ્મવેતા પરને પ્રાપ્ત કરે છે (તૈ. ૧-૧) આ વાક્યનું શ્રુતિના પછીના વાક્યો સાથે કોઈ પણ રીતનું અનુસંધાન નથી. આથી ત્યાં એક પ્રકરણ છે એમ માનીને “કામભોગ”નું વાક્ય પણ પરબ્રહ્મની સાથેજ કામભોગ ઉપદેશ છે એવો અર્થ લેઈ શકાય નહિ.

સિ. ૦—તમે શ્રુતિમાં જે વિશ્વાસો કર્યા છે તે કોઈપણ રીતે ઘટ નથી. બ્રહ્મવેતા શ્રુતિ પ્રારંભમાં પરબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેજ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનો પ્રકર જણાવે છે. પ્રથમ તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેને થાય છે એ કહીને પછી તે બ્રહ્મ કેવું ? તેનું સ્વરૂપ શું ? તે જ્યોત્સ્વને તેને સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત રૂપે કહીને “પછી તે આનંદરૂપ જ છે અને તે હૃદયમાં ગિરાજેવા છે એમ જે જણે છે તે એ

પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ વિશેષ રીતે કરે છે. તે કેવી રીતે? તે પ્રાપ્તિ એટલે શું? એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં "કામભોગ" નો અર્થ જણાવ્યો છે. આ કામભોગ જીવ એકલો નહિ પણ પરબ્રહ્મની સાથે કરે છે. આ રીતિમાં પરબ્રહ્મ તેને અધીન બને છે અને તેને કામભોગ-ભગવાનના રસનું પાન કરાવે છે. અર્થાત્ એક અર્થ ઋષિઓનાં પ્રાર્થનાથી તે અનન્ત સુધી રીધો ચાલ્યો આવે છે. તેમાં અર્થનું સંપૂર્ણ અંશ જળવાયું છે. તમે માનો છો તે પ્રમાણે તેમાં વાંકોના વિભાગ નથી. માટે કામભોગ તે પરબ્રહ્મની સાથે કરે છે. એમાં સદેહને રિયાન નથી.

(સાર) તેત્તિરીયોપનિષદમાં તે વિષયિત બ્રહ્મ સાથે કામ ભોગવે છે એવી શ્રુતિ આવે છે. આ શ્રુતિમાં જે કામભોગ જણાવ્યો છે તે પુરિમાર્ગીય બહુતને ઉદ્દેશીત છે. કારણ કે તેને તો મર્્યાદામાર્ગીય મુક્તિની અપેક્ષા નથી. મર્્યાદામાર્ગીય મોક્ષ તેને સંસાર તુલ્ય છે. આથી તે મોક્ષમાં અસક્ત નહિ થતો તેથી પણ જે પરબ્રહ્મ રસાત્મક પરબ્રહ્મ છે તેની સાથે ભગવાનના કામભોગને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને માટે ભગવાનના અનુમદયો અલૌકિક તત્ત્વ પુનઃ-મ તે, કારણ કરે છે. અને પછી તે કામભોગનો અનુભવ કરે છે. આ કામભોગ તેજ પુરિમાર્ગીય છે. કારણ કે ત્યાં પરપ્રાપ્તિને મોક્ષ તરીકે પણ જણાવ્યું છે. અને આ પરપ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ કલ્પે તેના ઉત્તરમાં જે કામભોગ વર્ણવેલ છે. વળી આ કામભોગનો અનુભવ જે બ્રહ્મ સાથે કરવામાં આવે છે તે સચ્ચ કે માયિક નહિ, પણ નિર્ગુણ, વ્યાપક પરબ્રહ્મ જે પ્રાકૃત શબ્દોથી રહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે અને અલૌકિક ગુણથી યુક્ત હોવાના સમયે સર્ગીય છે. બ્રહ્મવેત્તાને પરની પ્રાપ્તિ જણાવનાર અને કામભોગને પરમ કલ્પ જણાવનાર શ્રુતિ, વાક્યો, અલ્પીજ્ઞ સાથે સંઘાતપક્ષ છે. કારણ કે તેમાં ઉપર જણાવેલા અર્થની એકતા દર્શિગેચર થાય છે. માટે તે વાંકોને અલ્પીજ્ઞથી નોખા પાડીને વાંચ્યા નહિ.

અધિકરણ ૨

સુ ૫ અધિકરણ ૧ લામાં મુક્ત જીવ ભગવાનના અતિશય અનુમદની-અધ્યાયી, પાછો કરીધો. આવિલાવ પામે છે અને શુભાતીત પુરુષોત્તમની સાથે સર્વ કામનો ભોગ કરે છે એમ કહ્યું. હવે તે સરીર નેમથી પોતે ભોગ ભોગવે છે તે કેવું હશે? લૌકિક કે અલૌકિક? તે સંકાતો, ઉત્તર નૈમિત્તિક તથા ઔકેશિકના મત આપીને પછી આદ્યાયણ પોતાનો મત આપે છે. પ્રથમ નૈમિત્તિક મત જણાવે છે. નૈમિત્તિક એમ કહે છે કે જીવાત્માનો ભોગ તે બ્રહ્મ કહેતાં બ્રહ્મના સંબંધવાળા દેહથી થાય છે અર્થાત્ લૌકિક દેહથી નહિ. બ્રહ્મ દેહનો અર્થ એટલે કે જે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. તેવા અર્થાત્ સત્ય માનાત્મક નદાર્થક દેહથી દેહના ભોગ ભોગવે છે કારણ કે પ્રથમ "બ્રહ્મવેત્તા પરને પ્રાપ્ત થાય છે", એમ કહીને તેમાંના અર્થ કહ્યો. તેનો ઉપન્યાસ પછીની ઋચ્યામાં કરવામાં આવે છે. પરની પ્રાપ્તિ એ મુક્તિરૂપ છે અને તેજ પુરિમાર્ગીય મુક્તિ હોવાથી અને અક્ષરબ્રહ્મ એ પુરુષોત્તમનું આયતન-ધામ હોવાથી (ધામ એટલે જેમાં પુરુષોત્તમ રહે છે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં પુરુષોત્તમ રહે છે અને અક્ષરબ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ રૂપ હોવાથી) જીવનો તે પુરુષોત્તમ સાથે ભોગ થાય તેટલા માટે જે અનુકૂળ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે તે સચ્ચિદાનંદાત્મક જ છે. આથી તેવાજ દેહની ઉક્તિ કરી છે. લૌકિક પંચજીતના બનેલા દેહની નહિ. આ અલૌકિક દેહ જણાવવાને માટેજ આ આ ઉપનિષદના આગળના ભાગમાં અત્તમય, પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમયને આનન્દમયબ્રહ્મનાં વિશ્રુતિ રૂપો કહ્યાં છે. ભક્તના સરીરમાં જે અર્થની પ્રતીતિ થાય છે તે વિશ્રુતિરૂપ હોવાથી તે બ્રહ્મત્મક છે. આ પ્રકારે જે કર્મવાદી નૈમિત્તિક માનતા હોય તે પછી બીજાને તે દેહની અલૌકિકતા સ્વીકારવામાં શો વાંધો આવે છે. ૧.

ઔકેશિક આ વિષે જણાવે છે કે જીવામાં ચિદ્રૂપ દેહી ભોગ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મનો દેહ માનાત્મક છે. ૪-૫-૧૩ માં સિન્ધવેનો દાંબલો આપીને કહે છે કે જેમ સિન્ધવના દુકડામાં બહાર

અદર ન્યા, નોધએ ત્યા સૈન્ધવજ છે. તે સિવાય બીજી કંઈપણ જણાવ નથી તેજ પ્રમાણે આ આત્માની બહાર કે, અદર ન્યા, નોધએ ત્યા સૈન્ધવજ છે. માટે આત્માને ત્યા પ્રમાણ મન જેલ છે. આત્મા પ્રમાણ થઈ જાય છે. તેની સાથે, બોણ કરનાર જીવ, પણ પ્રમાણ થઈ જાય છે. બોણને બોધએ, અર્થાત્ પ્રમાણમાં જ દેખી જાય છે. તે, બોણ બોગવતો હોવા બોધએ, અર્થાત્ ખરી રીતે જીવને કાષ્ઠપણ દેહ નથી, માત્ર ચિદ્રૂપ છે અને તે, ચિદ્રૂપથી તે, બોણ, બોગવે છે. ભગવાન પૂર્ણ આનન્દ, સ્વરૂપ હોવાથી, તેમના સજનથી તેના આનન્દને અનુભવે છે. દેહની નહિ, માત્ર ભગવાન સાથેના સજનથી તે, બોણ બોગવે છે. કારણ કે જીવને તે દશામાં દેહ હોય એવું શ્રુતિમાં કાષ્ઠપણ સ્થળે જણાવેલું નથી. ચૈત્રેથી બ્રહ્મણમાં (૫૫: ૪-૫-૧૩) કહ્યું પ્રમાણે જીવને પણ "વિદ્યાનધન" જેલ છે. આથી જીવનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ 'ચિદાત્મક વિદ્યાનાત્મક' છે. અર્થાત્ જે આનન્દના અનુભવ વિષે અહિં આ કહેવામાં આવે છે તે જ પોતાના ચિદાત્મક રૂપથી જ કરે છે. કાષ્ઠપણ બીજી દેહની નહિ આમ ઔકેલોમિ આચાર્ય માને છે. ૬-

હવે બ્રહ્મણમાં પોતાનો મન, આ વિષે આપો છે, જીવના, પરમાત્મા સાથેના જામ ભોગમાં દેહનો અભાવ છે એમ ને ઔકેલોમિ કહે છે. તે, ખરે નથી, જીવ પોતાના વિમ્બ (દેહ)થી જ તે, અનુભવ કરે છે. કારણ કે, 'અહાવેના પરને, મામ્ કરે છે' એ વાક્ય પછીથી, 'જે તેને હૃદયગ્રાહમાં સ્થિતગત છે' (તે ૨-૧) એમ હૃદયગ્રાહ, વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, તે હૃદયગ્રાહ હોય છે. હૃદય, પ્રવેશ દેહમંદ હોય છે. દેહ વગર હૃદય એકલું હોવું નથી. માટે, આ સ્વરૂપાનન્દના, અનુભવ, વખતે જીવને દેહ તો છે જ તેની કાષ્ઠ ના કહી શકશે નહિ. વળી ત્યા 'વિપશિત્ અહની સાથે સઘળા જામ ભોગવે છે' એમ કહ્યું છે તેથી પણ અહની ક્રિયાઓ તેની સમાન જણાય છે. માત્ર જે એટલો કે જીવ મુખ્ય રીતે ભોગનો અનુભવ કરે છે અને અહ ગૌણ ભાવથી કરે છે, બાકી ભોગની ક્રિયા બંનેમાં સમાન છે. ભક્તન પોતાના સઘળા કામ ભોગવે છે' એમ કહીને તે કામ ભક્તના છે એમ કહે છે. આ કામને રહેવતે અમુક અધિષ્ઠાન તો નોધએ તે અધિષ્ઠાન દેહ છે. દેહ સિવાય કામનું અસ્તિત્વ ત્યા હોવું નથી. 'વિપશિત્' વિશેષણ જ અહની પૂર્વે ચોત્સ છે તેનો એ અર્થ થાય છે કે વિવિધ ભાવને જોનાર અર્થાત્ "સ્વયભોગ ચતુર" આ વિશેષણ ઉપર જે વિચાર કરીએ તોપણ એજ સિદ્ધ થાય છે કે જે ભોગમાં ચતુરને દેહ છે તો પછી તે ભોગ ભોગવનાર જીવને પણ હોવો નોધએ. કારણ કે દેહ વગર ભોગ હોઈ શકે જ નહિ.

પ્ર-૦-દેહ તો આગનુક છે, તે નૈસર્ગિક નથી આથી તે લૌકિક છે અને અહ તો અલૌકિક છે તો પછી અલૌકિક અહની સાથેના ભોગ વિરુદ્ધ નથી ?

સિ-૦-ભક્તની પ્રાપ્તિ પહેલાં જ ભગવાનથી આપવાની ઇચ્છા કરાવવા ભોગને અનુરૂપ વિમ્બ ત્યા હોવાથી કાષ્ઠપણ વિરોધ ત્યા નથી. વળી ઉપર કહેલી શ્રુતિથી પુરુષોત્તમની સાથે જે ભક્તનો ભોગ છે તે કામરૂપ છે એમ કહેલું છે. આ કામરૂપ ભોગ માટે ભક્તનો દેહ છે તે દેહ અલૌકિક છે એમ શ્રુતિમાં કહેવાનો આશય છે. અહની સાથે સખ્ય અને ચોગ દેહ નિત્ય જ હોય છે. આથી તે ભક્તના ઉપર અનુમદ કરીને ભગવાન તેને પોતાના સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ કરાવવા ઇચ્છે છે તેનાજ ફરીથી આલોચ કરીને તેની પાસે ભોગ કરાવવા જે આથી તેને મામભોગમાં દેહ છે જ, નથી એમ નહિ પણ તે દેહ પ્રાકૃત નથી તે અલૌકિક આનન્દરૂપ છે. ૭

સ-૦-આ પ્રમાણે જ ભગવાન સાથે કામભોગને, ઉત્તમ, સ્વ, તરિક્ષિ, જણાવ્યું, તેના લોકમાં બધા હોતા નથી, પણ, ઉત્તમ, પ્રકાશના, ભગવાનના, ખાસ અનુમદના પાત્ર, પુષ્ટિમાર્ગે, ભક્તો છે. તેઓનો જ આમા અધિમાર છે અને બીજાનો નહિ. એમ કેમ ? એમ જો, કાષ્ઠ પૂછે તો તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે એમાં ભગવાનનો સકલ્પ એજ હોવું છે. એ સિવાય બીજી કાષ્ઠપણ હોવું નથી. ભગવાન જેને એ ભગવાનરૂપ કામભોગ કરાવવા ઇચ્છે છે તેજ તે કરી શકે છે, આથી ભગવાનના સકલ્પ સિવાય બીજી હોવું અહિં આ નથી, આનુ કાષ્ઠ પ્રમાણ માટે તો જણાવવાનું કે મુ, ૩-૨-૩ :

ની શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે “જેનું જ તે વરણ કરે છે તેનાથી તે સ્વયં છે.” આથી ભગવદ્વચ્ચ, ભગવાનની પોતાની દાન કરવાની ઈચ્છા—સંકલ્પ એજ હેતુ છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ હેતુ નથી. આ અર્થ નિશ્ચયાત્મક રીતે જણાવવાને તે શ્રુતિમાં “જ એ” પદનો પ્રયોગ છે. ત્યાં વળી એમ જણાવ્યું છે કે આ આત્મા તે પ્રવચનથી, મેષા કે બહુ શ્રુતથી સંબંધ થતો નથી, તેથી આ માધતોની નિરર્થકતા કહી છે. અને ભગવત્પ્રાપ્તિ વરણથી સાધ્યા છે એમ જ દર્શન કરે છે. મૂત્રમાં ‘જ અને’ શબ્દનું તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાનની ઈચ્છા—સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલી પરમાર્થિ તે પણ આ કામભોગ ભજનાનંદના અનુભવમાં હેતુરૂપ છે. ૮

આથી ભગવાનજ પુષ્ટિમાર્ગીયોના સાધન તથા ફલરૂપ છે. માટે તે ભક્તોના હૃદયમાં આ ભગવાન જ સાધનરૂપે તથા ફલરૂપે સ્ફુરે છે. તેઓ ભગવાન સિવાય બીજા કશામાં પણ આસક્ત નથી; ભગવાન એજ તેમનું સર્વસ્વ છે, તે સિવાય અન્ય કંઈપણ નથી. એવા અનન્ય પુષ્ટિભક્તોના અધિપતિ ભગવાન જ છે. બીજા ભક્તો પુરોષોત્તમ સિવાયનાં વિભૂતિરૂપોને અધિપતિ ગણે છે. આથી પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદામાર્ગથી જુદો છે. મર્યાદામાર્ગ એ પ્રમાણુ માર્ગ છે, પણ પુષ્ટિમાર્ગ એ પ્રમેયમાર્ગ છે. મર્યાદામાર્ગમાં સાધનોની અપેક્ષા છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનું વરણ તેજ સાધન. અર્હિઆ સાધન પણ ભગવાન પુરુષોત્તમ એજ જીવના અધિપતિ છે. જ્યારે મર્યાદામાર્ગમાં વિભૂતિ સ્વરૂપ તેજ અધિપતિ અને તેને મેળવવાનું સાધન જુદું—સાધન અને ફળની અનન્યતા તે વિરલ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોમાં જ હોય છે. ૯

સુ. ૧૦—મુક્ત દેહ વિષે ક્ષીરીથી બાદરિ તથા જૈમિનિના મતો આપે છે, બાદરિ કહે છે કે મુક્ત જીવને દેહ તથા ઈન્દ્રિયો હોય નહિ કારણ કે બુ. ૨-૪-૧૪ માં તેમનો અભાવ જણાવ્યો છે, ત્યાં કહે છે “જ્યાં દેહ જેવું હોય છે. ત્યાં તેનાથી બીજા બીજું જુએ છે” “જ્યાં આત્મ મધ્ય” આત્મારૂપ છે, ત્યાં કોણ કેને જુએ.” વગેરેથી બીજા (દેહ) જ્ઞાનનો નિષેધ કર્યો છે. ફક્ત બ્રહ્મને જાણનારને જ મુક્તિ મળે છે એમ કહે છે. જે દેહ જ્ઞાનનોજ અર્હિઆ નિષેધ કર્યો છે તે પછી કામભોગનો પણ નિષેધ કરેલો હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

સુ. ૧૧—આ સંખ્યાથી હવે જૈમિનિનો મત આપે છે. જૈમિનિ કહે છે કે મુક્તજીવને પણ દેહ હોય છે. “બ્રહ્મવેદાત્ ૧ રરને પ્રાપ્ત કરે છે” એ શ્રુતિથી બ્રહ્મ જ્ઞાનને તેની પ્રાપ્તિનું સાધન કહ્યું છે. પણ મુ. ૩-૨-૩ ની શ્રુતિમાં કહે છે કે ભગવાન પ્રવચન, મેષા જ્ઞાન વગેરે સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા નથી પણ તેમના પોતાના, વરણથી જ પ્રાપ્ત નથી. આમ ત્યાં જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય છે. એ પક્ષ સર્વાંશી સ્વીકાર્ય નથી પણ વિકલ્પ સ્વીકારાય છે. આથી તે પક્ષ પ્રમાણે ભગવાનની ઈચ્છાથી મુક્ત જીવ ભજનાનંદના કામભોગ કરે છે; કારણ કે કામભોગ માટે દેહાદિની સત્તા અવશ્ય હોવી જોઈએ. આથી આ પ્રકારની શ્રુતિઓમાં, જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિ કહેનાર અને વરણથી પ્રાપ્તિ કહેનાર તે બન્ને વચ્ચે દેખીતો વિરોધ ન જણાય તે જાણ માટે ઉપર કહેલી વ્યાખ્યાન રીતિથી તેમનો સમન્વય કરવો. અર્થાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કહેનાર શ્રુતિ ખરી છે. પણ તે વિદ્વાન અક્ષર-બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરે છે એમ કહે છે. વરણથી જ પ્રાપ્તિ કહેનાર શ્રુતિ પણ સત્ય છે. કારણ કે તેનો વિષય પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની મુક્તિ છે. આથી “જ્યાં તે વિષયિત્વ બ્રહ્મની સાથે સંબંધ કામો ભોગવે છે” એમ કહ્યું છે. ત્યાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના ભજનાનંદરૂપ કામભોગને કહ્યું છે. આ કામભોગને માટે તેને દેહાદિ છે. જ્ઞાનને સાધન જણાવનાર શ્રુતિ પ્રમાણે મુક્તને દેહાદિ નથી. કામભોગ માટે જો દેહાદિ તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અસીદ્ધિ છે. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને દેહ હોય છે જ. ૧૧

સુ. ૧૨ આ પ્રકારે બે મતો આપીને પોતાના મતનો ઉલ્લેખ બાદરિવચ્ચ કરે છે. તેમના અને આ કારણના ભોગનું પ્રયોજક શરીર છે. પણ તે બે પ્રકારનું છે. એક દૃષ્ટિએ તે શરીર છે. અને બીજી

દૃષ્ટિએ તે નથી. અસૌકિક ભજનાનંદના ભોગના આયતનરૂપે તે હોવાથી અને જીવ તેનાથી સધળા કામ "ભોગવતો હોવાથી તે શરીર છે, પણ તે અસૌકિક રીતે. વળી તે શરીર લૌકિક શરીરની મોટાક જૂતાનું બનેલું નથી. લૌકિક શરીરનાશવંત હોય છે તેવું આ નથી. આ તો વ્યાપક છે. માટે તે રીતે જોતાં તેમાં લૌકિકતાનો અભાવ હોવાને લીધે તે નથી; આમ જીવના ભોગનું પ્રયોજક શરીર છે, તેમ નથી. એમ બે રીતે આપણે તેના વિષે વ્યવહાર કરી શકીએ. આમ માનવાનો હેતુ તેની શ્રુતિ છે, તેથી છાં. ૭-૨૩-૧ માં જૂમાવિદ્યાનું પ્રકરણ ચર યાય છે. ત્યાં પ્રથમ : કહે છે કે સુખની જ વિશેષ જીરાસા કરવી. આમ કહીને તેના સ્વરૂપને જણાવે છે "એ જૂમા છે તેજ સુખ છે" આમ ઉપક્રમ કરીને આગળ કહે છે. "જ્યાં તે જૂમા બીજું જોતો નથી. બીજું સાંભળતો નથી, બીજું જાણતો નથી" આ રીતે જૂમા વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જૂમા-પરબ્રહ્મ એ પરમ સુખ આનંદરૂપ છે. પણ તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનનો વિષય નથી, તે કેવલ ભાવનો જ વિષય છે, અને કેવલ ભાવવાળા ભક્ત જ તેને મેળવી શકે છે. જ્યારે તેણે ભક્ત તે જૂમારૂપ પુરુષોત્તમ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરતો નથી ત્યારે તેની વિપ્રયોગ-અવસ્થા કેવી છે તે શ્રુતિ આગળ જણાવે છે "તેજ નીચે છે, તે ઉપર છે, તે પાછળ છે. તે આગળ છે" (છાં. ૭-૨૫-૧) વગેરેથી. અર્થાત્ "આ વિપ્રયોગાવસ્થામાં ભગવાનને જ તે જુએ છે. જે દિશામાં તે સંચરતો હોય કે જોતો હોય તે તમામ સ્થળે ભગવાનનું જ સ્મરણ તેને યાય છે. આ રીતે વિપ્રયોગ અવસ્થાનું ત્યાં વર્ણન કરીને" અથવા આ તે એ પ્રમાણે જોતો, એ પ્રમાણે માનતો એ પ્રમાણે જાણતો (છાં. ૭-૨૫-૨) એવા શબ્દોથી તે ભક્તની સંયોગાવસ્થા નિરૂપે છે. ભગવાન સાથેની સંયોગાવસ્થામાં તેનો અનુભવ કેવો છે તે જણાવતાં શ્રુતિ (છાં. ૭-૨૫-૨) માં કહે છે કે તે આત્મા (ભગવાન) સાથે રતિ કરે છે. તેમની સાથે ક્રીડા કરે છે. તેમની સાથે જ તેનું મિથુન હોય છે. અને તેમની સાથેજ તેનો આનંદ હોય છે. આ શ્રુતિથી જીવની ભક્ત સાથેની સંયોગાવસ્થામાં તેના કામભોગ હોય છે તે અર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે, અર્થાત્ તે ૩ માં જે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની મુક્ત દશામાં તે કામભોગ કલો છે એવો અર્થ કલો હતો તેનું સમર્થન હોદાગની જૂમાવિદ્યાના પ્રકરણથી પણ યાય છે.

જૂમાવિદ્યાના ભક્તના હલભોગનું વર્ણન કરીને તે ભક્તનું સ્વરૂપ છાં. ૭-૨૬-૧, ૨ માં કરે છે. "આ પ્રમાણે તે દર્શન કરનાર, તેનું મનન કરનાર, તેની વિશેષ જીરાસા કરનારના આત્મામાંથી પ્રાણ (ઉત્પન્ન થાય છે).....આત્મામાંથી આ સધળું હોય છે" અહિં આ આત્મામાંથી પ્રાણ, આશા, સ્મર, આકાશ, તેજ, અને જળના આવિર્ભાવ તિરોભાવ, અન્ન, બલ, વિદ્યાન, ધ્યાન, ચિત્ત, સંકલ્પ, મન, વાક, નામ, મંત્ર, કર્મ તે તમામ ઉદ્ભવે છે. અર્થાત્ તમામની ઉત્પત્તિ આત્મામાંથી (ભગવાનમાંથી) છે એમ કહે છે. આ પણ ભગવાન જેમને ત્યાં જૂમા તરીકે વર્ણવ્યા છે તેમની ઉત્પત્તિ શેમાંથી ? તે ત્યાં જણાવ્યું નથી. કારણ કે તે કેવલ આનંદ પ્રધાન હોવાથી અન્યથા શાથી જન્ય નથી ? આ આત્મા અવિકૃત છે. તે બીજા કશાથી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી તેના આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો પણ તેવો જ હોય, માટે મુક્ત જીવના કામભોગ માટે અક્ષરબ્રહ્મમાંથી આવિર્ભાવ થતાં, તે અવિકૃત આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે જૂતજન્ય નથી. માટે તેને અશરીર કહેલ છે. પણ તે આત્મા (ભગવાન) સાથે રતિ કરે છે, ક્રીડા કરે છે, વગેરે જે શબ્દોના પ્રયોગો તે ઉપરથી તે મુક્તજીવને શરીર એમ માન્યા વગર છૂટકો જ નથી, કારણ કે શરીર વગર રતિ, ક્રીડા વગેરે ભોગ ચઇ શકે નહિ. આથી તે ઉભય પ્રકારનું શરીર છે. જૂતોથી અજન્ય હોવાથી અશરીર અને નિર્ણય પુરુષોત્તમ સાથે તે રતિ, વગેરે કરે છે માટે શરીર છે.

આથી જીવને પુરુષોત્તમ સાથે કામભોગ હોય છે. તે નિર્વિવાદ છે. શ્રુતિઓના પ્રમાણથી આ અર્થની સંભાવના માટે કાંઈ વાંધો લેઇ શકે નહિ. બે કામભોગ છે તો પછી તે ભોગના

૩૫-દેહ-પ્રણી દોવો-જોષએ. ૩૬-ધામભોગ-અસૌકિક છે, કારણ કે તે અસૌકિક તત્ત્વ પરથી રસાત્મક નિર્ગુણ-પૂર્ણ-પુરોષોત્તમની સાથે છે. તેથી તે દેહપણ અસૌકિક દોવો-જોષએ. માટે અસૌકિક રીતિએ આ દેહની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે. લૌકિક રીતિએ તે સત્તા સ્વીકારવામાં આવતી નથી, માટે જ દેહ છે પણ ખરો-અને નથી પણ.

૩૭-વેદની શ્રુતિઓમાંથી તમને મુક્ત-જીવના દેહ વિષે આવા પ્રકારનો વિકલ્પ જણાવે છે તો એવા વિકલ્પવાળું જીવું દૃષ્ટાન્ત-વેદમાંથી તમે આપી શકશો.

સિદ્ધાન્ત-હા. તેમાં આભોગ વિકલ્પ પૂર્વગ્રસ્થમાં “દાદશાહ” વિષે જોવામાં આવે છે. તૈ. ગ. ૭-૨-૬-તથા ૭-૧-૪-તથા ૭-૫-૩ માં આ દાદશાહ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે. “કુ” પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવી જોષામના કરે તેણે દાદશાહથી યજ કરવો” અર્થમાં યજમાનને યજ કરવાનું કન્યું છે તેથી તે દાદશાહને અહીન-ગતિનો કહેવો છે. પણ અહીંના ધામનાવાળાએ દાદશાહને જોયું. એમ તૈ. સં. ૭-૫-૧ માં સ્કહીતે તેને સત્ત્વ તરીકે જણાવ્યો છે. અર્થાત્ દાદશાહ એ એક જાતનો યજ છે પણ તે કથી જાતનો કે તે એ વિષે અહિંમાં કહે છે કે તે “અહીન” જાતનો પણ છે અને “સત્ત્વ” જાતનો પણ છે. જેમાં બધું યજમાનો હોય અને ગ્રહણ કરતું, જેમતું વગેરે ક્રિયાપદો હોય તે સત્ત્વ કહેવાય છે. જેમાં એક જ યજમાન હોય અને તેને યજ કરાવવાનું હોય તે “અહીન” કહેવાય છે. દાદશાહ આમાંનો કેસ પ્રકારનો યજ છે એમ કાણ પૂછે તો તેને માટે વેદ વિકલ્પથી એમ કહે છે કે તે બન્ને જાતનો છે. અર્થાત્ તેને “સત્ત્વ” તથા “અહીન” એમ બન્ને નામથી જાળખાવી શકાય. આજ પ્રમાણે મુક્ત જીવની જોગાવરમાં સિતે શરીર છે પણ ખરું, અને તે શરીર પંચમહાભૂતોનું બનેલું નથી. માટે તે નથી. એમ અને તમને જણાવ્યું. આવા વિકલ્પ વેદમાં હોય છે. તો વેદમાં વિકલ્પથી જે વસ્તુ જણાવી છે તે આપણે સ્વીકારવી જોઈએ અર્થાત્ બાહરના અને દેહાદિના અભાવ નથી. તેમ જોમિનિના કથન પ્રમાણે તેની સત્તા મધ્ય નથી, મધ્ય અને કન્યું તે પ્રમાણે તેની સત્તા છે ખરી અને નથી પણ ખરી. આ જાળત ઘણી શુંચવાડ બરી છે, અને તેથી કદાચ એકદમ તમારા હૃદયમાં નહિ આવે. પણ અને જણાવેલી રીતિએ જે બરાબર ગ્રહણ કરશે તો તમને ગ્રહણથી આ સમજશે.

(સાર) પુણિમાર્ગીય જીવના પુરોષોત્તમ સાથે ઇલભોગ સંબંધી નીચે પ્રમાણે આ અધિકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

- (૧) જોમિનિના મતે અલસંબંધી અર્થાત્ સન્નિવાનંદાત્મક દેહથી તે ઇલભોગ કરે છે.
- (૨) ઔકૃષ્ઠામિ દેહની સત્તા સ્વીકારતા નથી. ઇલ સિદ્ધાન્તક હોવાથી જીવ પણ ચિદ્રૂપથી તે ભોગ કરે છે.
- (૩) બાદશાયણ આનંદમય અલૌકિક દેહથી તે ભોગ છે એમ કહે છે.
- (૪) ભગવાનના સંકલ્પથી-ધમ્મથી તે ભોગ સિદ્ધ થાય છે.
- (૫) કારણ કે મુણિમાર્ગીય જીવ પૂર્ણ પુરોષોત્તમનું જ આધિપત્ય સ્વીકારે છે.
- (૬) બાહર મુક્ત જીવના દેહાદિની યજા બીલકુલ સ્વીકારતા નથી.
- (૭) જોમિનિના મતે જે પ્રકારની શ્રુતિઓ છે તેમાં યાનીના માટેની શ્રુતિમાં મુક્ત જીવને દેહ નથી, અને મુણિમાર્ગીય મુક્ત જીવને માટે છે એમ કહે છે.
- (૮) બાદશાયણ દાદશાહનું દૃષ્ટાન્ત આપીને કહે છે કે જેમ દાદશાહ સત્ત્વ તથા અહીન ઉભય નામથી જાળખાય છે તેમ મુણિમાર્ગીય મુક્ત જીવનું શરીર પંચ મહાભૂતોનું બનેલું નહિ હોવાથી તે અશરીર છે. અર્થાત્ શરીર નથી, પણ તે ભક્ત-કામના ભોગ કરે છે માટે તે શરીર છે પણ તે અસૌકિકરૂપે છે.

અધિકૃત ૩ છુ -

સૂ. ૧૬ પ્ર. ૦—ભગવાનના સ્વરૂપને તમે અપ્રાકૃત જણાવીને તેમની સાથે ભોગ કરનારનો દેહ પણ અપ્રાકૃત છે એમ ને કહો છો. તે વિષે શંકા એ છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વથા અપ્રાકૃત નથી. અવતાર દશામાં તે પ્રાકૃત જ હોય છે. જેમ પ્રાકૃત શરીરને ધા લાગે છે, ચાક ચઢે છે, ગંધાનિ, ખેદ તથા બીજાં તરસ લાગે છે તેવો અનુભવ પણ ભગવાનની અવતાર દશામાં શરીરમાં થાય છે. ને તે અપ્રાકૃત હોય તો શા માટે આવો અનુભવ જણાય ? ભગવાનના દેહને તે ચાક લાગતો દુરો અગર કુદમાં ધો વગેરે લાગતા હશે ?

સિ. ૦—તમારી શંકા બરાબર છે, પણ સાચી ભગવાનના શરીરમાં એવો અનુભવ થાય છે તે તમે બરાબર સમજતા નથી, તેથીજ તમે તેમના દેહને પ્રાકૃત ધારી લો છો. અર્ધિઆં ને તમને ભગ-વત્સ્વરૂપમાં પ્રાકૃત તુલ્યતા જણાય છે તે તેવી પ્રાકૃત તુલ્યતાના અભાવે દેખાય છે. અર્થાત્ વસ્તુતઃ ત્યાં પ્રાકૃતતા નથી છતાં તમને તે દેખાય છે.

પ્ર. ૦—એમ શી રીતે મને ? પદાર્થો ન હોય તો પછી તે દેખાય શી રીતે ? વિદ્યમાન પદાર્થનું જ દર્શન હોય છે, અવિદ્યમાનનું નહિ.

સિ. ૦—હા, કબજ. પણ અવિદ્યમાન પદાર્થનું કેટલીકવાર આપણને દર્શન થાય છે.

પ્ર. ૦—કેવી રીતે ? કાખલો આપો.

સિ. ૦—જૂઓ સાંભળો. સ્વપ્નમાં ને પદાર્થો જોવામાં આવે છે તે વસ્તુતઃ હોતા નથી. છતાં તેનો અનુભવ બાંધે થાય છે. જ્યારે આપણે જાગીને છીએ છીએ ત્યારે તે જોયેલા પદાર્થો નજરે પડતા નથી. ત્યાં સ્વ કે વાંકા અથવા ભાગે હોતા નથી છતાં તે તમામ ત્યાં દેખાય છે, માત્ર માયાથી કરીને તે પદાર્થો સર્ગાયલા હોય છે. તે માયા અવિદ્યમાન વાસનાને વશ હોવાથી તે પ્રમાણે જૂઠાજૂઠા પદાર્થો દેખાય છે. તેજ પ્રમાણે ભગવાનની અવતાર દશામાં અપ્રાકૃતતા નથી છતાં પણ તે દેખાય છે, જેમ સ્વપ્નાવસ્થા તેમ અર્ધિઆં અવતાર દશા. જેમ સ્વપ્નમાં અવિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન તેમ અર્ધિઆં અવતાર દશાના ભગવાનના દેહમાં પ્રાકૃતતાનું જાન. આ કિંમત તુલ્ય છે. સ્વપ્ન સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો ખરા નથી, તેમ ભગવાનની અવતાર દશામાં દેખાતી પ્રાકૃતતા તે પણ ખરી નથી. ખરી રીતે તો ભગવાન પોતેજ અસુરોને તમેગુણાત્મક કુ.ખમાં લય કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના તરફ તેમની પ્રાકૃત યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે, અર્થાત્ ભગવાન પ્રાકૃત છે તેવું તેઓ માને છે. અને તે પ્રકારની જાણે લીલા દેખાડે છે. માટે અર્ધિઆં પ્રાકૃતતાની મધ સરખી નથી. ભગવાનની લીલા કરવાની ઇચ્છાથી જ અસુર તેમને પ્રાકૃત દરે છે. આ હકિકતને ભગવાને ગીતાના અધ્યાય ૧૬ ના સ્લોક. ૧૮-૨૦ માં જણાવી છે. જે અસુર લોકો ખીજાનો તિરસ્કાર કરે છે, ખીજાની ધર્મા કરે છે તેઓ અધમ-ગતિને પહોંચે છે તેમ ત્યાં કહે છે. તેઓ અસુર હોવાથી યુક્તિના અધિકારી નથી તેથીજ તેમની ભગવાન વિષે પ્રાકૃત યુદ્ધિ થાય છે. ૧૩

સૂ. ૧૪ પ્ર. ૦—પણ ભક્તોને લીલાના પદાર્થોનું લૌકિકવત્ દર્શન થતું નથી ? તે અભાવ દશામાં થાય છે કે ભાવદશામાં અર્થાત્ તેમાં પ્રાકૃતતા છે કે અપ્રાકૃતતા ? આં વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન છે કે અવિદ્યમાન પદાર્થોનું ?

સિ. ૦—ભક્તોને શતા અનુભવમાં વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન છે. જેમ જાગત દશામાં મનુષ્યને સત્-વિદ્યમાન પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તેમ લીલાના પદાર્થોના દર્શનમાં વિદ્યમાનનું જ દર્શન ભક્તને થાય છે. તૈ. ૨-૧ ની શ્રુતિ ઉપર એમ તમને સમજાવી હતી. સદ્ગુણાત્મક ભક્તોના કામની પતિ માટે

ભગવાન્ લીલા કરે છે એમ સમજાય છે. જે દર્શન, શ્રવણ તથા સ્મરણથી ભક્તોને દુઃખ યાવતેલી પણ લીલા કરે છે. જેમ ભગવાન્ આનંદવન છે અને નિર્ગુણ છે તેમ ભગવાનની લીલા પણ તેવી છે. કારણ કે તે લીલા ભગવાનનો ધર્મ છે. જેમ દીપક અને પ્રકાશ વચ્ચે ધર્મધર્મિ ભાવની અભેદતા છે, તેમ ભગવાનની લીલા તથા ભગવાન્ વચ્ચે અભેદતા છે. અર્થાત્ ભગવાનનું સ્વરૂપ જેવું નિર્ગુણ અને અપ્રાકૃત તેવીજ ભગવાનની લીલા નિર્ગુણ અને અપ્રાકૃત છે. આથી ભગવાન્ જ્યારે તે લીલામાં પ્રવેશ કરે છે. અર્થાત્ જ્યારે પોતાની જૂનીજૂની લીલાઓ કરે છે ત્યારે પણ તેમની પ્રાકૃતતાને બાધ આવતો નથી. ત્યારે પણ પોતે લીલાના સાક્ષી ચેતા અને નિર્ગુણ તરીકે હોય છે. અથવા સીન્ધવનો દુકડો જેમ બકાર તથા અંદર મૈન્ધરૂપે જ હોય છે તે સિવાય ત્યાં બીજું કશુંપણ હોતું નથી તેજ પ્રમાણે ભગવાનની આ લીલામાં પણ નિર્ગુણતા, અને અપ્રાકૃતતા છે. ૧૪

(સાર) ભગવાનની અવતાર દશામાં કેટલાક અસુરોને ભગવાનના સ્વરૂપમાં પ્રાકૃતતા જણાય છે. પણ વસ્તુતઃ ત્યાં પ્રાકૃતતા નથી જેમ સ્વરૂપમાં રથ, પોદા વગેરે હોતા નથી જ્યાં તે કેબાપ છે તેવી રીતે અવતાર દશામાં અસુરોને ભગવાન્ રિપે પ્રાકૃત લુકે યાવ છે. તેમ જાત્રો ભગવાનની લીલાનાં દર્શન થાય છે. ત્યાં પણ પ્રાકૃતતા નથી કારણ કે જેમ જામદગ્ધામાં વિવિધમાન પર્વો નેત્રના સંનિકર્ષને લીધે જોવામાં આવે છે તેવી રીતે વિવિધમાન પર્વોનુજ દર્શન ભગવાનનીનામાં થાય છે. ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાનુમાર લીલા કરે છે. તે ભગવાનનો ધર્મ હોવાથી જેમ ભગવાન્ રમાત્મક આનંદવન નિર્ગુણ છે તેમ આ લીલાપણુ તેવી છે. તેથી તેમાં પણ પ્રાકૃતતાની મન્ધ સરખી છે.

અધિકરણ ૪ થું.

સૂત્ર ૧૫ પ્ર૦—તમે એમ કહ્યું કે જ્યારે પુષ્ટિજીવ બ્રહ્મ સાથે કામભોગ કરે છે ત્યારે તે જીવ મુખ્ય રીતે અને બ્રહ્મ ગૌણ રીતે ભોગ કરે છે આમાં અમને આ શક છે કે બ્રહ્મ તો પૂર્ણ જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિવાળું છે, અને જીવમાં તે શક્તિઓ નથી, તો પછી જીવ ભોગની બાબતમાં બ્રહ્મની સમાન નથી તો પછી તેનો ભોગ મુખ્ય રીતે થાય છે એમ કી રીતે કહેવાય ? તે તદ્દન અનુપપન્ન છે.

સિ૦—હા. એ શંકાના સમર્થનમાં અમે એટલું જ જણાવવા માગીએ છીએ કે જીવના પોતાનાં નૈસર્ગિક જ્ઞાન અને ક્રિયા હોય તો પણ તે ભોગ કરી શકે નહિ, તમારી માન્યતા પ્રમાણે તો એમ જ સમજાય કે જીવ પોતાની શક્તિઓ હોય તોજ ભોગ કરવાનું સામર્થ્ય મેળવી શકે. પણ આ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. તમને પહેલાં જણાવ્યું કે આ કામભોગ મર્યાદામાર્ગીયનો નથી પણ પુષ્ટિમાર્ગીનો છે. આથી પુષ્ટિમાર્ગીય કામભોગમાં એવી મર્યાદા નથી ભગવાનના અનુગ્રહથી જ તે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેના બનથી નહિ. માટે કદાચ તેનામાં તેની શક્તિઓ આવે તો પણ તે ભોગ કરવાને સમર્થ નથી, એટલે ભગવાનના અનુગ્રહના સામર્થ્યથી જ તે કરી શકે છે, માટે જીવમાં કહે કિના તથા જ્ઞાન શક્તિઓ ન હોય, તેથી કંઈ તેના ભોગમાં પ્રતિબન્ધ પડતો નથી. જ્યારે ભગવાન્ અમુક જીવના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે તે ભોગ કરવાને માટે સમર્થ થાય તેટલા માટે ભગવાન્ તેના અનૌકિક દેહમાં આવેશ કરે છે. અને ભગવાનના આવેશને લીધેજ તે ભોગ કરી શકે છે. નહિ તો બિચારા જીવની કી ગુંતસ જી કે પરમ ઉદ્દૃષ્ટ ભગવાન્ સાથે આનંદસ્વરૂપ કામભોગ કરે !

આ બાબત બરાબર સમજાય તેટલા માટે દીવાનું દૃષ્ટાન્ત અમે આપીશું. તમે જાણો છો કે. તેસમાં જીવનયલી નવી દીવેટ હોય તો તેને દીવો પ્રકાશમય કરે છે. અર્થાત્ તે દીવેટ પોતે દીપકનુભવ દ્વારા કરવાને દીપકની માફક પ્રકાશ આપવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પણ ક્યારે ? જ્યારે તેમાં પહેલાંના દીપકના પ્રકાશનો આવેશ થાય છે. પ્રથમ પ્રજ્વલિત દીપકની સુધી તેમાં પ્રવેશ કરે ત્યાં સુધી ભલે

તે દીવેટને તેલમાં બીજાની હોય તો પણ તે કાર્ય કરવાને સમર્થ થશે નહિ. આ દષ્ટાન્તમાં એક તો દીપક નોંધએ; બીજું દીવેટ તેલમાં બીજાની નોંધએ. અને ત્રીજું તેમાં દીપકનો આવેશ નોંધએ, (તે દીવેટનો દીપકની સાથે યોગ બરાબર થયેલો હોવો નોંધએ) આટલું જો બેઝું થાય તો નવી દીવેટમાંથી પણ નવું દીપક પ્રકટે છે. અર્થાત્ પ્રચયના દીપકની માફક પ્રકાશ આપવાનું કાર્ય તે કરે છે. આ દષ્ટાન્તથી આપણે જીવના કામભોગને હવે સમજવી. શકીશું. જેમ દષ્ટાન્તમાં દીપક છે. તેમ અહિં આ ભગવાન છે. જેમ તેલમાં બીજાની દીવેટ તેમ અહિં આ સ્નેહ યુક્ત ભક્ત જીવ. અને જેમ દીવેટમાં દીપકનો આવેશ તેમ ભક્તમાં ભગવાનનો આવેશ. આમ બધી રીતે આ દષ્ટાન્ત મંપૂર્ણ મળતું આવે છે. અર્થાત્ આ કામભોગ માટે સ્નેહ યુક્ત ભક્ત-હોવો નોંધએ. અર્થાત્ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત-હોવો નોંધએ એ તેની પહેલામાં પહેલી શરત છે. એવો ભક્ત હોય તેનામાં ભગવાન ન્યારે આવેશ થાય ત્યારેજ તે ભક્ત પ્રજ્વળી માફક આનન્દ ભોગવી શકે છે. અર્થાત્ ત્યાર વગર ઉપર કહેલી રીતનો ફલભોગ હોતો નથી.

પ્ર. ૦—આ બાબતનું કોઈ પ્રમાણ ?

સિ. ૦—હા, જુઓ તૈ. આ. ૩-૧૪ માં તેનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે. સાં કહે છે “પોતે જાતે પારણ કરાયલા પારણ કરે છે. એક દેવ, બહુ રીતે નિવેશ પામેલા છે” આ શ્રુતિમાંથી ભગવાન ભક્તમાં નિવેશ કરે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. ભક્તોના સવળા મનોરથો પૂર્ણ કરવાને માટે પોતે બહુ રીતે અત્યંત આવેશ પામે છે તેટલા માટે આ શ્રુતિમાં “બહુ રીતે નિવેશ પામે છે.” એવા શબ્દો છે. આ નિવેશ પૂર્ણ રસાત્મક પુરુષોત્તમનો જ છે. અન્તર્ધર્મિયથી નહિ “તે જણાવવા તે” બહુ રીતે “શબ્દ છે. અહિં આ “એક રીતે” શબ્દ નથી. અન્તર્ધર્મી અક્ષરબ્રહ્મ બાપક હોવાથી તેમનો નિવેશ એકજ પ્રકારે હોય છે, પણ અહિં આ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભક્તોના જુદાજુદા મનોરથોની પૂર્તિ કરવાને તેમના વિવિધ બાવાનુસાર લીલા કરવા “બહુ રીતે” નિવેશ કરે છે એમ અહિં આ જણાવે છે. વળી જો કે ભગવાન તમામ જીવોના ધણ છે, છતાં અહિં આ ‘ધણ’ વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો નથી પણ “ભતી” શબ્દનો પ્રયોગ છે, તે એવું ક્યારે છે કે ભગવાન જેનું વરણ કરવા ઇચ્છે છે તેના વિવાહિત પતિની માફક ભત્તા યજ્ઞને તેના વરણથી ઉત્પન્ન થયેલા ગાઠ સ્નેહથી તેને અધીન થાય છે. અને તે ભક્ત ભગવાન સાથે પોતાની ઇચ્છાનુસાર લીલા કરે છે. જેમ પતિ પોતાની પત્નીના પ્રેમને અધીન થઈને પોતાનું તેના ઉપર સ્વામિત્વ બૂલી જઈને તેના હાથને સ્વીકારે છે તેમ ભગવાન ભક્તના અત્યંત પ્રેમને લીધે પોતાનું પ્રજ્વલ્ય જૂલી જાય છે, અને પોતે જાણે ભક્ત હોય તેવી રીતે તેને અધીન થઈને તેની પાસે લીલા કરાવે છે.

અહિં આ દીપકનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. પણ લોકાના ગોળાને જો તપાવવામાં આવે તો તેમાં પણ અગ્નિનો પ્રવેશ હોય છે. તો તેનું દષ્ટાન્ત કેમ ન આપ્યું એમ કોઈને શંકા થાય તો તેનો ખ્યાલો ઉપર જો કે આની જાણ છે, તોપણ અહિં આ ફરીથી જણાવીશું. અહિં આ રસાત્મક આનંદધન પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાજ આવેશની વાત ચાલે છે. અન્તર્ધર્મિની નહિ. જે અન્તર્ધર્મીનો આવેશ હોત તો તપેલા લોકાના ગોળાનું દષ્ટાન્ત આપત. અન્તર્ધર્મિની બાપકતા એક પ્રકારે હોય છે તેમાં વિવિધતા નથી. લોકાના ગોળામાં તેલની જરૂર નથી. વગર તેલે પણ તેમાં અગ્નિ બાપે છે. અક્ષર બ્રહ્મ અન્તર્ધર્મિ જેનામાં નિવેશ પામે છે તેનામાં સ્નેહની જરૂર નથી. સ્નેહ રહિતમાંજ તે નિવેશ હોય છે. પુષ્ટિ ભક્ત ઉપર અનુમદ કરનાર ભગવાન ભક્તના સ્નેહને વશ હોય છે. સ્નેહથી ભક્તનું હૃદય લીંબાય છે. ત્યારેજ તેની માથે તે જીવ અનેકવિધ લીલા કરે છે. આ તારતમ્ય જણાવવાના ઉદ્દેશથી અહિં આ દીપકનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. વળી એ શ્રુતિમાં ‘દેવ બહુ રીતે નિવેશ કરે છે’ એ શબ્દોમાં ભગવાન માટે દેવ શબ્દનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પણ સ્પષ્ટ છે. દેવ શબ્દ દેવ ધાતુમાંથી કૃતપન્ન થાય છે. ધાતુ-

પાઠમાં તેના ક્રીડા કરી, જીતવાની ઇચ્છા કરવી, વ્યવહાર કરવો, પ્રકાશ આપવો, સ્તુતિ કરી, આનન્દ આપવો, મદ કરવો, સ્વપ્ન થતી ક્રાંતિ આપવી, મતિ કરી એમ દશ અર્થો આપ્યા છે આથી ભક્તોના કામ ભોગ સિદ્ધ કરવાને પોતે ક્રીડા કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે. જ્યારે ભક્તની સાથે ક્રીડામાં તેમની ઉપર જ્યેષ્ઠ મેળવવાની પોતે ઇચ્છા કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે અથવા ભક્તો સાથે વ્યવહાર કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે અથવા ભક્તો સાથે વ્યવહાર કરે છે માટે પણ દેવ કહેવાય છે જ્યારે ભક્તો ઉપર પોતાનું માહાત્મ્ય દેખાડવાની ઇચ્છાને પ્રકાશ કરે છે તેથી, ભક્તો તેમની સ્તુતિ કરે છે તેથી, ભક્તની પ્રપત્તિ વખતે જ્યારે પોતે ભક્તને દર્શન આપે છે ત્યારે કાલીપદ્મન ભગેરેને પોતે આનંદિત કરે છે તેથી, ભક્તોમાં ભક્તિનો મદ કરે છે તેથી, સ્વપ્નમાં પણ ભક્તો ભગવાનને જુએ છે તેટલા માટે પોતે તેમને સ્વપ્ન આપે છે તેથી, ભક્તોને કાંઈતેજ આપે છે તેથી. તથા પોતેજ ભક્તની પ્રાપ્તિ કરે છે માટે ભગવાન દેવ કહેવાય છે. આમ ધાતુપાઠમાં (પા ધા પા દિ. ૧) કહેના તમામ પ્રકારના દશ પ્રકારના અર્થો ભગવાનનાજ સિદ્ધ થાય છે માટે શ્રુતિમાં ભગવાન માટે “દેવ” શબ્દ પ્રયોગ્યો છે. નિરુક્ત પ્રમાણે દેવના ચાર રીતે અર્થો કર્યા છે તે પ્રમાણે દાન કરવું, દીપન કરવું, ઘોતન (પ્રકાશન) કરવું, અને દુરધાનના હોવા (નિ ૭-૧૫) આ પ્રકારે અર્થ સમજતા ભગવાન પોતાના ભક્તોને સ્વધાનનું દાન કરે છે માટે તે દેવ કહેવાય છે, તથા જ્ઞાનનું ઉદીપન કરે છે માટે દેવ કહેવાય છે, અને પુતનાદિને સુક્રિતનું દાન કરીને પોતાનું માહાત્મ્ય તેમની ઉપર પ્રકાશ કરે છે તથા પોતાની વૃદ્ધિમાં સ્થિતિ છે માટે પણ તે દેવ કહેવાય છે આમ બીજી રીતે અર્થો લેવાથી પણ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે દેવ શબ્દનું વટાવી શકાય છે અને તેટલા માટે શ્રુતિમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનની દુપાથી ભક્તમાં ભગવાનનો જ્યારે આવેશ થાય ત્યારેજ તે ભગવાનનું સ્વધાનનું દાન ભોગ કરી શકે છે, અન્યથા નહિ આ અર્થનું સ્મરન કરવાને માટે સૂત્રમાં હિ નિશ્ચયતમક પ્રયોગ છે, ૧૫

સૂત્ર ૧૬ પ્ર૮—બૃ ૩-૮-૮ મા “અરયુત અનૃચ્ચ અદુસ્વ” એમ વર્ણવીને પછી ‘તે કશાને ભોગ પ્રતા નથી અને તેમને કોઈ ભોગનું નથી’ (બૃ ૩-૮-૮) એવું વાક્ય છે આમાં બ્રહ્મ સાથેના ભોગને નિષેધ છે જ્યારે તમે તો બ્રહ્મના જીવનો બ્રહ્મ સાથેનો ભોગ જણાવો છો તો આ વિષયમાં અમારે શું મત્તનું ? અમે તો એમજ માનીએ છીએ કે ભોગને નિષેધ કરનારી શ્રુતિના વિષય નિર્ણય બ્રહ્મ હશે અને ભોગનું પ્રતિપાદન મનાગી શ્રુતિના વિષય સચ્ચ બ્રહ્મ હોવો નોંધવો આથી જ તમે સચ્ચ બ્રહ્મ સાથે જીવનો ભોગ કરતા હો તો તે બાનતમાં અમારો વાધો નથી. કાચું કે મચ્છું બ્રહ્મ તે માયિક હોવાથી સૂચ્ય નથી આથી મુખ્ય બ્રહ્મ સાથે નિર્ણય બ્રહ્મ સાથે ભોગ નથી એમ અમે માનીએ છીએ.

સિદ્ધ—પ્રથમ તો તમે નિર્ણય અને સચ્ચ બ્રહ્મ વિષેના ભેદ પાડીને જે સત્ત્વ ઉત્પન્ન થયો છે તે દાળવાની ગર છે તમને અમારો શુદ્ધાદેવનો સિદ્ધાંત અનેક સત્ત્વનો છે કે બ્રહ્મના બ્રહ્મના સચ્ચ તથા નિર્ણય એવા ભોગ નથી અમારા મતમાં ઉભય પ્રકારે બ્રહ્મ છે અને તેમને અમે બ્રહ્મને કીએ, તમે નિર્ણય એટલે શુદ્ધાથી રહિત અને સચ્ચ એટલે શુદ્ધાથી સુક્ત એમ ક્રમ સંબંધનો છો અમે પણ એમ સમજીએ છીએ પણ વિરોધ રીતે એમ નહિએ છીએ કે નિર્ણય બ્રહ્મ એટલે શુદ્ધાથી રહિત નહિ પણ પ્રાકૃત શુદ્ધાથી રહિત અર્થાત અમારે બ્રહ્મ એવું છે કે જેમાં કોઈ પણ રીતના પ્રાકૃત રૂપો સંભળી શકતા નથી, આથી તે તદ્દન શુદ્ધ રહિત નથી, તેનામાં રૂપો હજીય તેના આત્માનંતક નિષેધ થી જ શુદ્ધોને નિષેધ થયો છે તે પ્રાકૃત શુદ્ધોનો. ત્યારે બ્રહ્મના રૂપો કેવા છે ? તો અમે નહિએ છીએ કે તે શુદ્ધો અપ્રાકૃત છે, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ આનંદમય છે તથી તે રૂપો પણ આનંદમય છે આથીની રૂપના સર્વ સંકેતો હોય તેમ બ્રહ્મમાં

નથી જુઓ ત્યાં આનંદ છે. આ આનંદ સુલભી તે સચુલ છે આથી અમારા મને શિક્ષણ બહાનું નિર્ણય અને સચુલ છે. તેથી તે બહાનું સુખ્ય છે. તેના સિવાય બીજી કોઈ બહાનું તત્ત્વ નથી. માટે તમે નિર્ણય બહાનું તે સચુલ બહાનું જુઓ છે એવા પ્રકારનું કથન કર્યું તે વાસ્તવિક નથી. એને કોઈ શ્રુતિના પશુ આધાર નથી આથી કહ્યા સચુલ બહાનું સાથે ભોગ નથી પણ નિર્ણય બહાનું સાથે બહાનું ભોગ છે. ખ. સુ. ૩-૨-૨૨માં બહાનું પ્રાકૃતતાનો નિષેધ કરેલો અને જણાવ્યો છે. શ્રે. ૧-૮માં તે નિર્ણય બહાનું વિવિધ શક્તિઓ જણાવી છે. બુ. ૩-૮-૮માં અનન્ત શક્તિઓ હોવાનું કહ્યું છે.

હવે તમે જે શ્રુતિના આધાર આપીને બહાનું સાથેના ભોગનો નિષેધ કરો છો તે વિષે ખૂલાસો કરીશું. પ્રથમ તો તમારે તે શ્રુતિ કયા પ્રસંગની છે તે જાણવી જોઈએ. તે જાણવા સિવાય તેના અર્થ શમે તે કરો તે માસે નહિ. અહિંયાં બે જાણતોની શ્રુતિઓ આપણે લક્ષમાં લેવાની ■ (૧) તે ભોગનો અભાવ કહેવારી અને (૨) ભોગ જણાવવારી. જીવની પ્રસ્વાપ દશામાં-સુષુપ્તિમાં તેને ભોગ હોતો નથી, અને સપત્તિ મોક્ષદશામાં તે હોય ■ એમ શ્રુતિઓનાં વચનોથી સમજાય છે. હા. ૮-૩-૨માં સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી એમ સમજાય છે. ત્યારે તે ૨-૧માં 'તે વિપક્ષિત બહાનું સાથે સર્વ કામ ભોગવે છે' એ શ્રુતિ તેની સપત્તિ દશાનું સ્વપ્ન કરે છે. તેથી તમે જે શ્રુતિના ઉદ્દેશ્ય કરીને ભોગનો નિષેધ કરો છો તે શ્રુતિ સુષુપ્તિ કાલની છે કે જે દશામાં જીવને ભોગ નથી પણ તેની સપત્તિ મોક્ષ દશામાં છે. તેથી તમે જણાવલો નિષેધ ટકતો નથી શ્રુતિઓમાં સુષુપ્તિ તથા સપત્તિ એ ઉભય દશામાં ભોગભાવ કે ભોગ છે. એમાંથી એકની અપેક્ષા પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. અર્થાત્ સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી અને સપત્તિ કાલે હોય છે સ્વપ્નમાં સ્વાપ્નમાં સપ્નનો અર્થ પ્રસ્વાપ અગર સુષુપ્તિ છે. (જુઓ છા ૬-૮-૧) અને સપત્તિ એટલે બહાનું સપત્તિ, મોક્ષ અર્થાત્ મર્્યાદામર્ગીય મોક્ષ નહિ પણ પ્રુષ્ટિમર્ગીય મોક્ષ જીવને આ યતો ભોગ તે ભગવાનની લીલા રૂપ છે. અને ખ. સુ. ૨-૧-૩૩માં આ લીલા એજ પ્રુષ્ટિમર્ગીય મોક્ષ છે એમ કહેલ હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ લીલાની પ્રાપ્તિ છે. તેનું નામ ખરી સપત્તિ છે. આ અર્થ તે ખરો છે એમ જણાવવાને સૂત્રકરે સ્વપ્નમાં 'હિ' શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. ૧૧

(સાર) જેમ દીવો તેમથી જાગ્યેલી દીવેટમાં પ્રવેશે છે ત્યારે તે દીવેટ પણ પ્રકાશ આપવાને સમર્થ થાય છે તેમ જગત્તાનું પણ પ્રુષ્ટિભક્તમાં પ્રવેશ કરે ત્યારેજ તે કામભોગ કરવાને સમર્થ થાય છે બુ. ૩-૮-૮માં જો કે બહાનું કોઈ સાથે ભોગ હોઈ શકતો નથી એમ જો કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શ્રુતિઓ પણ બે પ્રકારની છે કેટલીક ભોગ જણાવવારી અને કેટલીક ફક્ત ભોગનો અભાવ સૂચવવારી. ભોગ જણાવવારી શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય એ છે કે બહાનું સપત્તિ પ્રુષ્ટિમર્ગીય મોક્ષમાં જીવનો ફક્ત ભોગ હોય છે. ત્યારે ભોગભાવ જણાવવારી શ્રુતિનું તાત્પર્ય એ છે કે સુષુપ્તિ દશામાં જીવને ભોગ હોતો નથી.

અધિકરણ. ૫મું

સૂત્ર ૧૭ પ્ર૦—બહાનું સાથે જીવના કામભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર દ્વરો કે નહિ? જો તે હોય તો પછી જીવને ખરી રીતે મોક્ષ થયે જ ન કહેવાય કારણ કે મોક્ષમાં લૌકિકતા હોઈ શકે જ નહિ.

સિ૦—એવી સંકલ્પની જરૂર જ નથી. મોક્ષમાં લૌકિક વ્યાપાર જ નથી. આથી ભક્તના કામભોગમાં પણ લૌકિક વ્યાપાર નથી. અર્થાત્ લૌકિક કામભોગ જેમ કાપા, વાણી અને મનના વ્યાપારથી થાય છે તેની રીતે આ યતો નથી.

પ્ર૦—શાથી આમ માનો છો?

સિ૦—કારણ કે ત્યાં આ ક્રમ ભોગની ઉક્તિ છે ત્યાં પ્રકૃષ્ટ તત્વાસીયું તો આપણને જણાશે કે પ્રત્યક્ષ-મુક્તિ વિષે ત્યાં વિચાર કર્યો છે. લૌકિક ભોગ વિષે કંઈ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી. મુક્તિ માં સઘળી ઇન્દ્રિયોના પ્રભામાં લય થયા પછી ભક્તને ભગવાનનું દાન કરવાને આનન્દરૂપ ઇન્દ્રિયો તેમને આપવામાં આવે છે માટે તે ભગ્ન માટે જ છે. આથી લૌકિક વ્યાપારની ત્યાં સંભાવના નથી. વળી લીલા એ કાલ તથા માયા વગેરેથી અતીત છે તેથી ત્યાં પ્રાકૃતતા છે જ નહિ. આથી પણ તેની (લૌકિક વ્યાપારની) સંભાવના નથી.

છાં. ૭-૨૪-૧માં જુમાનું વર્ણન છે. ત્યાં જુમાજ પરમ સુખ આનન્દરૂપ કહેલ છે અને પછી કહે છે કે ત્યાં અન્ય કંઈ પણ જોતા નથી, સાંભળતા નથી તે જુમા છે એમ કહે છે. આથી ૨૫૪ છે કે ભગવાન સિદ્ધાપ બીજા કરા. તરફ ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર હોય જ નહિ. ઇન્દ્રિયોને જોવાનો કે સાંભળવા વગેરેનો વિષય ભગવાન જ છે, અન્ય નહિ. ભગવાનમાંજ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો વ્યાપાર સિદ્ધ થાય છે. આથી સઘળી ઇન્દ્રિયોનું કૃણ ભગવાનજ હોવાથી ત્યાં લૌકિકતા નથી. ૧૭

સૂત્ર ૧૮ પ્ર૦—છાં. ૭-૨૬-૨માં “સર્વને તે જુએ છે” એવું વાક્ય આવે છે. અહિંમાં “સર્વ” શબ્દથી જગત્ સમજાય છે. કારણ કે આ સર્વ પ્રભ છે તેમાં તમ સર્વ શબ્દથી જગત્ અર્થ લેા છે માટે સર્વને જુએ છે તેમાં સર્વ એટલે જગત્ અર્થાત્ જગતને જુએ છે. તો પછી જગત્તા સંબંધી વ્યાપાર રહિત લૌકિક વ્યાપાર રહિત કામભોગ શી રીતે સંભવે? અહિંમાં જુએ છે એમ પ્રત્યક્ષ જગદવ્યાપાર—લૌકિક વ્યાપારનો ઉપદેશ છે. વળી સર્વને જુએ છે એ શ્રુતિ વાક્યમાં ત્યાં એકવચનમાં “સર્વ” શબ્દ છે. તેથી તમે ભગવાનની લીલાનો અર્થ કરો તે બધું ખેસશે નહિ. કારણ કે ભગવાનની લીલા દેશ તથા કાલના ભેદથી અનેક પ્રકારની હોય છે. અહિંમાં તો અનેક વચન નથી પણ એકવચન છે. વળી તે લીલાને તમે ભગવાનનો ધર્મ કહો છો. આથી તે વિશેષણરૂપ હોવાથી નિત્ય પણ હોઈ શકે નહિ. વળી તે વિશેષણરૂપ ભક્તના અનેક દેહમાં સિદ્ધ થાય છે એક દેહમાં નહિ. માટે એક ભક્તના પ્રત્યક્ષ ઉપદેશથી લીલા નિત્ય છે એમ કહેવું ઉચિત નથી.

સિ૦—આવી શંકા કરવી જરૂરની નથી. અહિંમાં સર્વ શબ્દને તમે જગતના અર્થમાં લેા છો તે ખોટું છે. લીલાના અનુભવ કરવાની યોગ્યતાવાળાં આધિકારિકના ચક્ષુષર એકલા ચએલા સમૂહમાં રિચત વિષેની ઉક્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાન સાથે ભગવાનને માટે જે ભક્તો એકલા ચએલા છે તેમની મધ્યમાં ભગવાન ઉભેલા છે અને પછી ત્યાં એકત્ર ચએલા તમામ ભક્તોના સમૂહને પોને જુએ છે. આથી અહિંમાં લીલા સંબંધી જે સંપત્તિ છે તેનો ઉપદેશ છે. આથી જગત્ જોતા નથી. માટે લૌકિક વ્યાપાર નથી, વળી ત્યાં આગળ એમ પણ કહે છે કે “તે એકરૂપે થાય છે. ત્રણરૂપે, પાંચરૂપે, સાતરૂપે, નવરૂપે, અગીઆરરૂપે, એકસોઅગીઆરરૂપે અને વીસદ્વંચરૂપે થાય છે.” (છાં. ૭-૨૬-૨) આ પ્રકારે શ્રુતિમાં ભક્તના અનેકરૂપને જણાવેલ છે. માટે આધિકારિકેક સમૂહમાં-મંડળમાં રિચત ભક્તજ તે કામનો ભોગ કરે છે. ૧૯.

સૂ૦ ૧૯. પ્ર૦—લીલાના વિશેષણરૂપ તે તે દેશ તથા કાલ તથા તે તે ભક્તના દેહો નિત્ય હોય તો પછી આવતી કાલે તારે ત્યાં આવીશ એવા પ્રકારની ભગવાનની ઉક્તિ ભક્ત પ્રતિ થાય તો પછી ભગવાનની પધારવાની આશાથી ભક્ત તેમની રાદ જુએ નહિ. કારણ કે જો લીલા નિત્ય હોય તો બીજા દિવસે તેમનું જે આગમન થવાનું છે તે પ્રથમ દિવસની ઉક્તિ મમયે પણ છે. આથી “આવની કાલે” એવી ભગવાનની ઉક્તિ પણ સંભવતી નથી. માટે ભગવાન સાથેના ભોજમાં વિકાર છે એમ તમારે પીધારવું પડશે.

સિ૦—ભગવાન સાથેના ભોજમાં કોઈ પણ વિકાર છે જ નહિ. ભગવાનની લીલા તે કાન્દરૂપ છે,

અને વિકૃતિઓથી તેનું અનુકરણ થાય છે. આ બાબતને અનુકૃત્યધિકરણમાં પ્રથમ જણાવેલ છે. માટે ભગવાનની લીલા પ્રકૃતિ રૂપ છે, તેથી તેમાં વિકાર નથી. લીલાથી વિરુદ્ધ જે પ્રાપ્તિક પદાર્થ છે તે વિકાર છે. કારણ કે કાર્યરૂપ હોવાથી તે વિકારમાં લીલા હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના-વિકારના જેવું પણ 'ત્રીજું' કંઈ ભગવદ્લીલામાં નથી ફક્ત વિકાર નથી એમ નહિ પણ તદુપરાંત તેના જેવું બીજું કંઈપણ નથી તે જણાવવાને સૂત્રમાં "ચ" રાગ્દત્તો પ્રયોગ છે. આથી જેને ઉદ્દેશીને ભગવાન એમ કહે કે "આવતી કાંઈ તારે ત્યાં આવીશ" તેને ભગવદ્વક્તિ સમયે ભગવાનની સ્થિતિનું જ્ઞાન નથી તે સમયે ભગવાન તેને ત્યાં પધાર્યા છે તેનું જ્ઞાન તેને નથી. આથી-આટલાથી જ તેની ઉપપત્તિને લીધે લીલા તથા તેનાં વિશેષણો કાષ્ઠાદિના નિત્યત્વનો ત્યાં ભંગ નથી.

પ્રશ્ન—આને માટે કાર્થ પ્રમાણ ?

સિદ્ધ—હા, જાં. ૮-૨૬-૨ ની "સર્વ" જગ્યાએથી સર્વને મેળવે છે" એ શ્રુતિ એજ ભક્તને સર્વ પ્રકારે સર્વ લીલા રમતી પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ કહે છે. માટે આ વસ્તુજ અસૌકિક છે. જે વસ્તુ અસૌકિક છે તેમાં અનોકિક રીતિનુંજ અનુમરણ હોવું જોઈએ એમ સૂચવવાને સૂત્રમાં હિ શબ્દ પ્રયોગયો છે. આથી તૈ. ૨-૭ ની 'આ રમ છે' એ શ્રુતિ લીલા વિસિદ્ધ્ય પ્રશ્ન તે પ્રમાણ છે. અને તેજ પરમદશ છે એમ સમગ્રાય છે. ૧૯

સૂ. ૨૦-ખદિ આં લૌકિક રીતિથી જોવા વિરોધ જેવું જણાવે પણ તેથી લીલાની અસૌકિકતાને બાધક જેવું તેમાં નથી ઉલટું તે લૌકિક રીતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી તે અનોકિક છે એમ વધારે પ્રમળતાથી સાધિત કરે છે. કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્ને પણ આ નિશ્ચયને જણાવે છે. તે કહે છે કે ભગવાન વિશે કાંઈ પણ લૌકિક બુદ્ધિ કરવી નહિ. લૌકિક ન્યાયથી ભગવાનની લીલા તથા કર્મોનો વિચાર કરવો નહિ. ક. ૧ ૨-૯ માં કહે છે કે ભગવાન વિષેની મતિને તર્કથી દોરવી નહિ. મ્વે. ૬-૮ માં ૨૫૯ જણાવે છે કે ભગવાનની જે શક્તિઓ છે તે સાધારણ નથી લૌકિકવત્ નથી પણ અસાધારણ છે. મ, ભા. ગી. ૫-૧૨ માં કહે છે કે જે અનોકિક ભાવો છે તેમના વિશે તર્કની યોજના ન કરવી, વગેરે અનેક વાક્યોથી ભગવાનની શક્તિઓની અચિન્ત્યતા તથા નિત્યતા તેમજ ભગવાનના સ્વરૂપની પરમ દલતા દેખાડાય છે. ઋ. મ ૨-૨-૨૪ ની શ્રુતિનો અર્થ અમે એક વખત પૂર્વે જ. સૂ. ૪-૨-૧૫ માં જણાવ્યો હતો તે ફરીથી પણ અમે તમને ફરી બતાવવાએ છીએ. "એ શ્રુતિ આ પ્રમાણે છે. તા વા વાસ્તવ્યુષ્મસિ ગમધ્યે વન ગાવો મૃશિશ્વગા અયાસ. ભગાહ તદુદ્દાયસ્ય કૃષ્ણઃ વસં પદમવસાતિ મૃતિ

તા એટલે તે વાસ્તવિક વસ્તુઓ તથા સ્થાનો વા ગોપી અને માધવના વિષેની ગમધ્યે પ્રસાદ તરીકે પ્રાપ્ત કરવાને ઠમ્મસિ અમે કૃત્તીએ છીએ તે કથી ? એમ આકાશ થાય તો મૂઠ્ઠા અભિસંધિનું ઉદાહરણ કરે છે. વન જ્યાં અર્ધાત્ શ્રીગોકુલમાં ગાવો મૃશિશ્વગા ધણી શીંગડીઓવાળી ગાયો રુરુ વગેરે ગે છે. એ અધ્યાહાર છે. આથી ગ્રામ અને અરણ્યના પરાંનું ઉપલક્ષણ કર્યું છે. ભગ અદિ આં, શ્રુતિ ઉપરજ તદુદ્દાયસ્ય બહુ રીતે કીર્તિવાળા કૃષ્ણઃ ભક્ત ઉપર કામનાનું વર્ષણ કરનારનું વદ વૈકુણ્ઠ સ્થાન, તતોપિ તેનાથી પણ વરમ્ અધિક મૃતિ ધણુ, યમુના પુલિન નિકુંજ ગોવર્ધન વગેરે રૂપથી. અર્ધાત્ અદિ આ શ્રુતિ કહે છે કે ગોકુલમાં જૂદી જૂદી રીતે ભગવાને ગોપીઓ સાથે જે જે લીલાઓ કરી તેજ પરમ દલરૂપ છે જ્યારે આ લીલાઓ પરમ દલરૂપ હોય તો પછી તે લીલાના કરનાર ભગવાન પરમ દલરૂપ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? આથી ભા. ૬-૯-૩૬માં પણ ભગવાનનેજ પુરુષાર્થ કહ્યા છે. આ અધ્યાયમાં દલનો વિચાર હોવાથી બાદગાયણ બાસજીવું પણ એજ તાત્પર્ય છે. તે એમજ જણાવવા માગે છે કે ભગવાન એજ પરમ દલ છે, માટે તેમની લીલામાં પ્રવેશ તેજ ભક્તનો ખરો મનોરથ છે. પુષ્ટિ ભક્તને માટે બીજો મોક્ષ નથી. આથી ભક્તનો પ્રશ્ન સાથે કામભોજ જણાવનારી શ્રુતિમાં નિત્ય પદાર્થનેજ જણાવે

છે, કે જેમાં લોકિકતા તથા વિહારતા જેવું કશું પણ નથી. વળી ભગવાનની સાથે ભક્ત જે દાસભોગ ભોગવે છે એમ કહ્યું તે ભગવાનની કૃપાથી જ તે એમ દરી રાકે છે. ભગવાનની પોતાની ઇચ્છાથી ભજનનાનંદના અનુભવમાં પોતે (ભક્ત) મુખ્ય બની છે અને ભગવાન પોતાનું આધિક્ય બૂલી જઈને ભક્તની ખાતર ચીજ બને છે. પોતાના ભક્તના ઉપર અનુબંધ કરવાને માટે જ આમ કરે છે, બીજી રીતે નહિ. અહિંઆ જે ભગવાન ભક્તની સાથે ભોગ કરે છે એમ કહીને ભગવાનનું ભક્તની સાથે સામ્ય જણાવ્યું છે તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તના આત્મનિવેદનથી પોતે તેના ઉપર અનુબંધ કરવાને તેમ કરે છે. એવું જણાવવાનો જીજ્ઞાસી રીતે ભાગ અને ભગવાનનું સામ્ય જ નથી. શ્લોક ૬-૮માં કહે છે કે “તેની સમાન તથા તેનાથી અધિક કોઈ જેવામાં આવતું નથી” ભગવાનની અધિક કોઈ નથી તો નથી, પણ તેમની સમાન પણ કોઈ નથી. આમ ૨૫૪ શ્લોકમાં ભગવાન સાથેના જીવના સામ્યનો નિર્વેષ કરવામાં આવ્યો છે છતાં પરમ કરુણાવાળા ભગવાન ભક્ત ઉપર કૃપા કરીને તેને ભોગની આનંદમાં સમાનતા આપે છે. જેમ લોકિકતા કોઈ રાત્રી પોતાના નોકર ઉપર પ્રસન્ન થઈને તેનો સાથે એવે તેમ તે સમયે તે પોતાનો નોકર છે એમ ધડીમર બૂલી જાય છે અને મિત્રના મન-સ્થથી સમાનતાથી એવે છે તેવી જ રીતે ભગવાનના ભક્ત ઉપર અનુબંધ થવાથી તેનું સામ્ય હોય છે. ઉપર કયા પ્રમાણે આ સામ્ય ક્રૂપા ભોગની આનંદમાં છે તેટલા માટે સૂત્રમાં “માત્ર” શબ્દ યોજાયો છે આ કામભોગ જ કહ્યું છે કારણ કે તેને જ પ્રાપ્ત કરવાનું તે. ૨-૧માં જણાવ્યું છે. પુરુષાર્થ તે કેવલ સુખ નહિ પણ અનુભવાપદું સુખ. કામ ભોગ તે અનુભવાપદું સુખ છે. તે પ્રાપ્ત થતાં પુરુષાર્થની સિદ્ધિ બને છે. ૨૧

સૂ. ૨૨-આ પ્રકારે ભગવાન જ પુરુષાર્થરૂપ છે એમ કહીને કર્મફલના ભોગ પછી જેમ આરૂઠિ-પુનર્જન્મ થાય છે. તેની આરૂઠિ જ્ઞાન તથા ભક્તિમાર્ગમાં છે કે નહિ એ સંકેત થાય તો તેને માટે કહે છે કે તે ઉભયમાં-જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગમાં આરૂઠિ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનીઓ તથા ભક્તોને સંસારમાં ફરીથી આવવું પડતું નથી. તેને માટે ઘણાં પ્રમાણ છે. છાં. ૮-૬-૬ માં જ્ઞાની અમૃતને મેળવે છે. અર્થાત્ મોક્ષ મેળવે છે એમ કહે છે. તથા “તેમની આરૂઠિ નથી. આ માર્ગે થઈને જનારા આ માનવ ચક્રમાં પાછા ફરતા નથી,” (છાં. ૪-૧૫-૬) “સહસ્રોક્તને મેળવીને તેની ફરીથી આરૂઠિ નથી” (છાં. ૧૦૨ શ્રુતિઓ જ્ઞાનીઓની આરૂઠિનો નિર્વેષ કરે છે વળી ભક્તિવાળાની પણ આરૂઠિ નથી તેમ જણાવનારી શ્રુતિમાં પણ છે. મુંડકોપનિષદમાં ભગવાનના વરણથી જ ભગવાન ભક્તને મળે છે એમ કહેલું છે તેથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થયેલ ભક્તને પાછા સંસારમાં ફરવું પડતું નથી. ભા. ૬-૪-૬૫ માં પણ ભગવાન કહે છે “જેઓ પોતાની સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સગાંમેનુષીઓ, પ્રાણ, દ્રવ્ય વગેરે ત્યજીને મારું શરણ લે છે તેમનો ત્યાગ કરવાને હું કેવી રીતે ઉત્સાહ રાખું ? ” આ ભગવાનના વાક્યથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ તેજ પરપ્રાપ્તિ છે. અને તે ભોગરૂપ પરપ્રાપ્તિનો નાશ થતો નથી. અર્થાત્ તેમાંથી ભક્તની આરૂઠિ થતી નથી, આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગીય તથા ભક્તિમાર્ગીય ઉભયની આરૂઠિ નથી એમ જણાવી છે. અર્થાત્ અનારૂઠિની ખાજતમાં જ્ઞાની તથા ભક્ત સમાન છે, છતાં તે અનારૂઠિના પ્રકારમાં વૈવક્ષ્ય છે. તે ઉપર જણાવી ગયા છીએ જ્ઞાનીની અનારૂઠિ એટલા માટે કે તે અક્ષરબ્રહ્મમાં તેના આત્મા લય પામે છે. અને પછી તેમાંથી જાદર નીકળતો નથી. ભક્તની અનારૂઠિ એટલાથી કે તે ભક્ત પુરુષોત્તમ સાથે તેમની લીલારૂપ ભજનનાનંદના ભોગમાં પ્રવેશ કરે છે, જેમાંથી તેની આરૂઠિ નથી. તે લીલારૂપ ભજનનાનંદનો ભોગ દિવ્ય હોય છે. આ સૂત્રમાં તેનું તાત્પર્ય જણાવવા માટે અનારૂઠિ: શબ્દ એ જાહેર બે વાર યોજાયો છે. પ્રથમ ભાગ ભક્તની અનારૂઠિને લાગુ પડે છે, અને સૂત્રનો બીજો ભાગ જ્ઞાનીની અનારૂઠિને લાગુ પડે છે. ઉભયની અનારૂઠિ છે. પણ તેમાં ફેર છે એમ જણાવવા બે વખત જાહેર છે. નહિ તો પુનરુક્તિનો રોષ થાય. વળી અહિંઆ જણાવે છે અનારૂઠિના હેતુરૂપ આપેલો તે

કર્મનો વાચક છે. તેનો પ્રયોગ શ્રેયથી છે. પ્રથમ શબ્દ “વેણુ શબ્દ”ના અર્થમાં છે. અને પછીનો શ્રુતિના અર્થમાં છે. અર્થાત્ અહિં કોષ્ટ પ્રત્યેન કરે કે ભક્તની તથા જ્ઞાનીની અનાદિતિ શાથી કહેવાય છે તે તેના હેતુરૂપે સ્વકાર કહે છે કે વેણુ શબ્દને લીધે ભક્તની અનાદિતિ છે અને શ્રુતિના શબ્દથી જ્ઞાનીની અનાદિતિ છે. અર્થાત્ ભગવાન જે ભક્તને પોતાની પાસે આકર્ષે છે તેને પોતે વેણુના શબ્દથી બોલાવે છે. આ રીતે વેણુના શબ્દથી આકર્ષાઈને ભગવાન પાસે ગયેલો જીવાન્મા ફરીથી સાથી પાછો ફરતો નથી. તેમ જ્ઞાની પણ શ્રુતિમાં મોક્ષ સર્જનથી જે કહેવામાં આવ્યું છે તેને અનુસરીને મોક્ષમાંથી પાછો ફરતો નથી.

આ પ્રમાણે આ પાઠમાં પુષ્ટિમાર્ગીયના ફક્તો વિચાર વિસ્તારથી કર્યો, તેમ મર્યાદામાર્ગીયની અનાદિતિનો પણ વિચાર કર્યો આથી અક્ષરના ઉપાસકોનો અક્ષરમાં લય થાય છે અને સવિશેષના ઉપાસકોની અક્ષરમાં સાદિ સુક્તિ હોય છે. જ્ઞાની ભક્તોની સેવા અને પુષ્ટિભક્તોના સ્વરૂપના આનન્દનો અનુભવ એજ ફળ જણાવ્યું છે. અર્થાત્ જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પરવે જૂદું જૂદું ફલ બતાવ્યું છે. કર્મ માર્ગવાળાને સ્વર્ગોદ્ધિ જણાવીને છેવટે પુનર્જન્મ તેને લેવો પડે છે પણ જ્ઞાનમાર્ગ તથા ભક્તિમાર્ગવાળાને તે લેવો પડતો નથી. તેથી જા બે માર્ગવાળાઓ કર્મ માર્ગવાળા કરતાં અધિક ફળ બોગવે છે. જ્ઞાનીઓમાં પણ બેદ છે. કેટલાક કેવળ જ્ઞાનવાળાઓને માટે અક્ષર બ્રહ્મમાં લય તેમને માટે ફળ છે. સવિશેષના ઉપાસક જ્ઞાનીઓ તે અક્ષર બ્રહ્મમાં સાદિશ્વ સુક્તિને ફળ માને છે, તેમનાથી પણ અલગ જ્ઞાની ભક્તો તે ભગવાનની સેવાને ઉત્તમ ફળ માને છે, પણ પુષ્ટિ ભક્તો જે છે તે ભગવાનના સ્વરૂપના આ આનન્દાનુભવનેજ મુખ્ય ફળ માને છે. તે મિવાય ઇતર સર્વ ગોણુ મળે છે આમ જૂદા જૂદા અધિકારીઓ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ફળ દર્શાવીને સ્વકાર એમજ જણાવે છે કે પુષ્ટિમાર્ગીય ફળ એજ પરમ ફળ છે, અને તેટલા માટે ભગવદ્દેશના માર્ગને જીવાએ સ્વીકારવો.

(સાર) આ અધિકારણનો માર નીચે મુજબ છે.

- (૧) ભક્તના ભગવાન સાથેના ભજનનાંદરૂપી કામ બોગમાં લૌકિકતા નથી કારણ કે જે પ્રકરણમાં તે કામબોગનું વર્ણન છે તે મુક્તિનું પ્રકરણ છે અને ત્યાં લૌકિકતાની ગતિ સરખી પણ નથી.
- (૨) ‘સધળુ જીએ છે’ એવું વાક્ય આવે છે. અહિં આ સવળાનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે. “સધળુ” એટલે જગત કારણ કે “સર્વ સ્થલિદ્ર નહ” આ શ્રુતિના ૧ પ્રમાણેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે આથી ભગવાન સાથેના કામબોગમાં જગત ભાવ લાકિકતા છે એમ કોઈ કહે તો કહે છે કે તે શ્રુતિ ભગવાનની કૃપાના પાત્ર અધિકારીઓના સમૂહની મધ્યમાં રચિત થયેલા ભગવાન મમન્ત ભક્ત મંડળોને કેવી રીતે જૂએ છે તે વર્ણવે છે ત્યાં “મવ” એટલે જગત અર્થ કરવો નહિ.
- (૩) ભગવાનની લીલામાં બિદ્ધ સ્વિકાર છે નહિ કારણ કે તે લીલા પ્રતિષ્ઠા-કાંચરૂપ છે. જેમ ભગવાન મૂળ કારણરૂપ છે છતાં અન્ય તેનું અનુકરણ કરે છે તેથી કારણમાં કોષ્ટ પણ વિદાર આવતો નથી તેમ ભગવાનની લીલાનું અનુકરણ અન્ય કરે તો પણ તે લીલામાં કોષ્ટ પણ વિદાર નથી.
- (૪) ભગવાનની લીલા તથા આ ભજનનાંદરૂપી કામબોગ તેજ પરમ ફલ છે એમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પણ દર્શાવે છે.
- (૫) ભક્તનું ભગવાન સાથે સામ્ય માત્ર આ ભજનનાંદરૂપી કામબોગની બાબતમાંજ છે. બીજી બાબતમાં નહિ કારણ કે શ્રુતિમાં ભગવાનથી અધિક તેમ સમાન કોષ્ટ નથી એમ કહે છે.
- (૬) કર્મનું ફળ જેમ પુનર્જન્મ છે તેમ ભક્તિ તથા જ્ઞાનનું ફળ પુનર્જન્મ નથી. જ્ઞાની તથા ભક્તો ઉભય અનાદિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે ભક્ત પ્રણીની નિમ લીલામાં પડેલો જીવ ભગવાનનાંદરૂપી બોગ કરીને મોક્ષ મેળવે છે.

આ આખા પાદમાં પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને તેજ પરમ ફલરૂપે છે એમ સત્કાર જણાવે છે. આ આખા પાદમાં યત્નકારે તૈત્તિરીયોપનિષદની સોશુત્તે સર્ગાન્કામાન્વદ વ્રજ્જા વિવચિતાનો આધાર લેધને પુષ્ટિમાર્ગીય મોક્ષ અને ભગવત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે શું તે જણાવવાને જૂદાં જૂદાં સૂત્રો રચ્યાં છે.

ટાંચણુ.

અધિ. ૧

૧ પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવાનંદ

રૂપી કામભોગની અક્ષર

બ્રહ્મમાંથી પ્રાપ્તિ મારે

જીવના પુનરાવિર્ભાવ.

૨ મુક્ત જીવનો આવિર્ભાવ.

મુક્તની પ્રતિજ્ઞાના કથનથી.

૩ નિર્ગુણ બ્રહ્મ સાથેજ કામ

ભોગ.

૪ લીલામાં પ્રવિષ્ટ જીવનો

અવિભાગ.

કામભોગ મારેના જીવના

દેહનો વિચાર.

૫ તે મુક્ત જીવની વા દેહની

સંવિધાનંદામકતા વિષે

જૈમિનિનો મત.

૬ દેહી ભોગ નહિ પણ ચિદ્

પદ્ધતિ એ વિષે ઔડુલોગિનો

મત.

૭ તે દેહની અઘૌકિકતા વિષે

બાદરાયણનો મત.

૮ કામ ભોગમાં ભગવાનના

સંકલ્પની હેતુતા.

૯ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની પુરુષો-

ત્તમ ભગવાન તરફ અન-

ન્યતા.

૧૦ મુક્ત જીવની દેહાદિ સત્તાનો

અભાવ જણાવનાર બાદરિનો

મત.

૧૧ જાનીને દેહાલાવે અને જા-

કનોને દેહ હોવા વિષેના

શ્રુતિઓમાં જણાવતાં વિક-

લ્પથી ભક્તની દેહાદિની

સત્તાને દેહનાર જૈમિનિનો

મત.

૧૨ દ્વાદશાદની માફક કામ

ભોગમાં લૌકિકતાની દૃષ્ટિએ

શરીરાભાવ અને અલૌકિક-

તાની દૃષ્ટિએ શરીરભાવ-

પણા વિષે બાદરાયણનો મત

ભગવદ્લીલામાં પ્રાકૃત

તાનો અભાવ.

૧૩ સ્વપ્નની માફક ભગવાનની

લીલામાં પ્રાકૃતતાનો અભાવ

૧૪ જગદ્દેશાની માફક ભક્તોને

જણાતી ભગવાનની લીલાની

અપ્રાકૃતતા

ભગવદ્લીલાનો ભક્તને

થતો અનુભવ.

૧૫ પ્રદીપની માફક ભગવાનના

આવેશથી ભક્તને થતી

લીલાની સ્ફૂર્તિ

૧૬ સુપુત્રિમાં ભોગનો અભાવ

પણુ બ્રહ્મસંપત્તિ પુષ્ટિ

માર્ગીય મોક્ષમાં ભોગ દર્શન

ભગવદ્લીલાની અલૌ-

કિકતા.

૧૭-૧૮ મુક્તિના પ્રકરણથી તથા

લાકિકતાના અભાવને લીધે

ભગવાન સાથેના જીવના

કામભોગની અલૌકિકતા.

૧૯ તેમાં વિકારનો અભાવ.

૨૦ યુનિ તથા સ્મૃતિયું તે વિષ

યમાં પ્રામાણ્ય.

૨૧ ફક્ત ભોગમાંજ જીવનું ભગ

વાન સાથે સામ્ય.

૨૨ જ્ઞાન તથા ભક્તિવાળાની

અનાદ્યતિ.

भगवद्धर्मपरायण सांप्रदायिक साहित्यना संशोधक
भाई मूलचंद्र तुलसीदास तेलीगाला.

भगवद्धर्मरायण डा. काराभाई मूलजीभाई.
(अशुभाष्यना) गुजराती अनुवादमां उदार आर्थिक साहाय्य आपनार गृहस्थ (हुंयद).

ટિપ્પણ

અધ્યાય ૩. પાદ ૧

પાદભેદ—સૂ. ૪ માંથી લિખુ ‘ન’ છોડી દે છે. સૂ. ૭ માં ભાસ્કર ‘લાક્ષ્મી’ પછી ‘વા’ ને બદલે ‘ચ’ વાંચે છે, અને સૂ. ૮ માંથી ‘ચ’ ને પડતો મૂકે છે. મધ્ય સૂ. ૮ માંના ‘યથેતંમનેવચ’ શબ્દોને નવમા સૂત્રમાં લે છે. સૂ. ૯ માં રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, અને શૈવ ‘તદ્વપસદ્ધશ્ચાર્ય’ એવો પાઠ વાંચે છે. સૂ. ૧૧ માંથી ભાસ્કર ‘ધૃતિ’ છોડી દે છે. સૂ. ૧૫ માં શંકર, શૈવ અને લિખુ, ‘અપિ’ પછી ‘ચ’ વાંચે છે. સૂ. ૧૬ માં ‘ચ’ વગરનો પાઠ રામાનુજ લે છે. સૂ. ૨૧ માં મધ્વ પ્રમાણે તૃતીય શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં છે તેમ આની પછી ‘સ્મરણાત્’ એવા શબ્દો છે. સૂ. ૨૨ ને રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, શૈવ ‘તત્સ્વાભાવ્યાપતિ’ એ પ્રમાણે વાંચે છે, અને ભાસ્કર ‘સ્વાભાવ્યાપતિ’ લે છે. શંકરના મતે સૂ. ૨૪ માં ‘અન્યાધિષ્ઠિતે’ શબ્દ બહુવચનમાં છે. સૂ. ૨૬ માં ભાસ્કર યોગ શબ્દને પાંચમી વિભક્તિમાં લે છે. અને તેની પછી ‘વા’ ની જગ્યાએ ‘ચ’ વાંચે છે.

અધિ. ૩ સૂ. ૧૩—‘સંયમન’ એટલે શંકરના મતે સંયમની નામની યમની નગરી. રામાનુજ પણ તેજ અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકાર સંનિધાન અર્થ કરે છે. અર્થાત્ યમની સંનિધિમાં.

અધિ. ૫ સૂ. ૨૧—શંકર તથા રામાનુજ આનો એવો અર્થ કરે છે કે સ્વેદનનો તૃતીય શબ્દ કહેતાં ઉદ્ભિન્નમાં સમાવેશ થાય છે. અણુભાષ્યકાર એવો અર્થ લે છે કે ત્રીજા આહુતિમાં શબ્દના સામ્યથી કારણભૂત જલનું મુદ્દણ છે. અર્થાત્ કારણશક્તિ સુક્ત વૃષ્ટિનું અન્ન થાય છે તેથી કોઈ અનુ-પપત્તિ નથી. સૂ. ૨૨ માં રામાનુજ ‘સ્વાભાવ્યાપતિ’ શબ્દ વાંચે છે, અને ‘સ્વભાવ’ એટલે સાદૃશ્ય એમ અર્થ લે છે. આ અર્થ શંકર તથા અણુભાષ્યકારથી સર્વથા ભિન્ન નથી.

પાદ ૨.

પાદભેદ—સૂ. ૪ ને રામાનુજ તથા નિમ્બાર્ક સૂ. ૬ તરીકે વાંચે છે. અને ભાસ્કર તેમાંથી ‘તદ્વિદ’ એ શબ્દો મૂકી દે છે. સૂ. ૫ માં ભાસ્કર ‘પરલિધ્યાન’ ની પાંચમી વિભક્તિને બદલે પ્રથમમાં લે છે. સૂ. ૭ માં મધ્વ ‘ચ’ ને સ્થાને ‘દિ’ પાઠ વાંચે છે. સૂ. ૯ માં મધ્વ અને લિખુ ‘તુ’ ને બદલે ‘ચ’ લે છે. સૂ. ૧૦ માં ભાસ્કર ભાષ્યમાં ‘પરિણાત’ છોડી કીધો છે. સૂ. ૧૨ માંથી રામાનુજ, નિમ્બાર્ક અને શૈવ પ્રથમમાં ‘ન’ ને છોડી દે છે. ભાસ્કર ભાષ્યમાં ‘નબેદાત્’ એવો પાઠ છે. સૂ. ૧૫ માં ભાસ્કરના મતે ‘ચ’ ને સ્થાને ‘વા’ છે. અને સૂ. ૧૬ માંથી ‘તુ’ ને છોડી દે છે અને સૂ. ૨૦ માં ‘એવમ્’ એટલેજ પાઠ છે રામાનુજ અને શૈવ સૂ. ૨૧ ને સૂ. ૨૦ માં રામાવે છે. સૂ. ૨૪ માં શંકર ‘અપિ’ પછી ‘ચ’ વાંચે છે. સૂ. ૨૫ માંથી મધ્વ ‘આદિ’ ક્ષત્રી નામે છે, તેમ ‘પ્રદાશય’ લાથી સૂત્રનો બાકીનો ભાગ બીજા સૂત્રમાં લે છે. સૂ. ૨૭ માંથી ભાસ્કર ‘તુ’ છોડી દે છે સૂ. ૩૨ માં મધ્વ પ્રમાણે ‘દર્શનાત્’ પાઠ લે છે. સૂ. ૩૬ માં મધ્વનો પાઠ ‘અન્યત્’ છે. સૂ. ૩૭ માં મધ્વ પ્રથમ શબ્દ છોડી દે છે.

અધિ ૧ સૂ. ૩—રામાનુજ માયાનો અર્થ અદ્ભૂત કરે છે, અને કહે છે કે સ્વપ્નની અદ્ભૂત સૃષ્ટિ પરમાત્માનીજ સર્જેલી છે. તે અદ્ભૂત છે કારણ કે તેનું આપું સ્વરૂપ પ્રકટ થતું નથી.

સૂ. ૫—સૂ. ૫ નો અર્થ શંકરના મતે આ પ્રમાણે છે. આત્માના નિદિધ્યાસનથી જીવની તરોહિત યથેલી શક્તિ ફરીથી ઉદ્ભવે છે અને આ પરમાત્માથીજ જીવને બધ તથા મોક્ષ હોય છે. રામાનુજ પણ એવો અર્થ કરે છે. જીવનો સ્વાભાવિક શુષ્ક પાપ રહિત છે, પણ તે શુષ્ક પરમાત્માના સંસ્પર્શથી દંકાષ્ટ ગયેલો છે, અને તેથી બન્ધ અને મોક્ષ સંભવે છે. સૂ. ૬ માં શંકરના મતે જીવનો

દેહ સાથે સંગન્ધ છે તેથી પણ જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે એમ કહે છે. રામાનુજ દેહના સંગન્ધથીજ શુભનું સ્વરૂપ તિરોભાવ પામેલું છે એમ કહે છે.

અધિ. ૪ સુ. ૧૧-૧૩—આ અધિકરણથી બ્રહ્મ સધર્મક કે નિર્ધર્મક તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અણુભાષ્યકારના મતે સુ. ૧૧ થી ૧૩ સુધી પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે નિરાકરણ છે. તે નિર્ધર્મક જ બ્રહ્મ ખરૂં છે એમ માને છે. સ્થાનના બેદથી અગર અવસ્થાના તથા અચિન્ત્ય સામર્થ્યથી બ્રહ્મ ઉભયક્ષિતિ હોતું નથી. શકર આને પૂર્વપક્ષીનું વાક્ય ગણતા નથી, તે સિદ્ધાન્તીનું વાક્ય ગણે છે, કારણ કે તે નિર્ધર્મક બ્રહ્મને જ સ્વીકારે છે. રામાનુજ આ સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે પરમાત્માને રહેવાનાં પૃથ્વી વગેરે સ્થાન કહેલાં છે તે યદી પણ એને દોષ લાગતો નથી, કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં એને સચ્ચુ તથા દોષરહિત કહેલું છે. સુ. ૧૨ નો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. દેવાદિક જે ભિન્ન ભિન્ન આકારો છે એનાં દોષ બ્રહ્મને વળગશે. આ શંકાનો ઉત્તર એ છે કે એ સર્વ દેશમાં બ્રહ્મ માત્ર લીધારસજ ભોગવે છે, અને એને દોષનો ગન્ધ સરખો પણ વળગતો નથી. એમ સ્થાનવાચક દરેક શ્રુતિમાં વાક્ય છે.

અધિ ૫ સુ. ૧૪ થી ૧૮—આ સૂત્રો અણુભાષ્યકારના મતે એક દેશીના મતનો ઉલ્લેખ કરે છે. એકદેશી બ્રહ્મને નિર્ધર્મક તથા સધર્મક ઉભયરૂપે સ્વીકારે છે. પણ નિર્ધર્મક બ્રહ્મ એ મુખ્ય છે, અને સધર્મક એ ગૌણ ઉપચારથી છે એમ કહે છે. શંકરભાષ્યમાં આ સૂત્રમાં સિદ્ધાન્તીએ પોતાના નિર્ધર્મિકત્વના પ્રતિપાદનના સમર્થનમાં ચોંટાં છે એમ કહેવામાં આવે છે. અણુભાષ્યકાર ‘અરૂપવત્’ નો અર્થ જગત્થી વિરક્ષણ કરે છે. શકર તેને રૂક્તો નિર્ગુણ એવા અર્થમાં સમજે છે. રામાનુજ પણ આ સૂત્રને સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં લે છે પણ તેમની સરખી શંકરથી ભિન્ન પડી જાય છે. શકર સૂત્રકારનો આશય નિર્ધર્મક બ્રહ્મની પ્રધાનતા તથા સચ્ચુ બ્રહ્મની ગૌણતામાં જુએ છે ત્યારે રામાનુજ બ્રહ્મને નિર્ધર્મક તથા મધર્મક બન્નેરૂપે જુએ છે અને તેથી તે રીતે, જે કે આ એકદેશીના વિચારનો પડથો છતાં આ સૂત્રોના અર્થ કરે છે. સુ. ૧૪ નો અર્થ એવો લે છે કે બ્રહ્મ દેવાદિક શરીરમાં પેમવાથી ‘રૂપવાણું’ છે, છતાં રૂપ વગરના જેવું છે. રૂપનું નિર્વાહક બ્રહ્મ છે, તેટલા પૂરતું એ રૂપવાણું બને છે. સુ. ૧૫ માં ‘પ્રકાશ’ સમ્પદ બ્રહ્મના શુણ્ણ તરફ લે છે, અને કહે છે કે જેમ પ્રકાશ એ બ્રહ્મનો શુણ્ણ છે તેમ સત્ય સંકલ્પત્ય વગેરે પણ બ્રહ્મના શુણ્ણ છે. સુ. ૧૬ થી એમ જણાવે છે કે જોકે બ્રહ્મના પ્રકાશ સ્વરૂપનું વર્ણન કહ્યું છે પણ તેથી તેના અન્યધર્મોનો નિષેધ કરવામાં આવતો નથી. સુ. ૧૮ માં કહે છે કે બ્રહ્મ સધર્મક અને નિર્ધર્મક ઉભય રૂપે છે એમ જણાવવાને પાણીમાં સૂર્યના પ્રતિબિમ્બની ઉપમા વ્યાપી છે.

અધિ ૬ સુ. ૧૯ થી ૨૨—આ સૂત્રોમાં અણુભાષ્યકાર પૂર્વપક્ષી તથા એકદેશી બન્નેના મતો ખોટા છે એવું જણાવે છે. પૂર્વપક્ષી નિર્ધર્મક બ્રહ્મનો જ મત આગળ મૂકે છે અને એકદેશી નિર્ધર્મક બ્રહ્મ એ મુખ્ય છે અને મધર્મક ગૌણ છે. એમ જણાવે છે. આ બન્ને મતો ખોટા છે એવું જણાવવાને અણુભાષ્યકારના મતે આ અધિકરણની રચના છે સુ. ૨૦ થી ૨૨ માં પોતાનો વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વનો સિદ્ધાન્ત જણાવે છે સકળના મતે આ સૂત્ર ઉપરના સુ. ૧૮ માં જે જલમાં પ્રતિગિમ્બત સૂર્યની ઉપમાનું દર્શનત્વ વ્યાપ્તિ હતું તેની સામેજ અદિઆં સંકો લેવામાં આવે છે. તેનો ઉત્તર સુ. ૨૦ માં આપવામાં આવ્યો છે. અને ત્યાં જણાવે છે કે સુ. ૨૦ માં તે દર્શન તથા દર્શનિત્કનો અવિરોધ હોવાથી બ્રહ્મની પ્રતિગિમ્બત સૂર્ય સાથેની ઉપમા ધટી શકે છે. અણુભાષ્યકાર સુ. ૨૧ માં બ્રહ્મના વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયત્વમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે એમ કહે છે ત્યારે શકર તે સૂત્રમાં એવું જણાવે છે કે ઉપાધિના સંબંધમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. સુ. ૨૨ માં અણુભાષ્ય એવો સૂત્રકારનો આશય જણાવે છે કે નિર્ધર્મક

અધિ૦ ૧૦ સૂ૦ ૩૨-૩૭—આમાં અણુભાષ્યકારના મતે, સૂત્રકારે બ્રહ્મ એજ સર્વોદ્દેષ તત્ત્વ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. તેની સામે જ સૂત્રકાર સૂ૦ ૩૧ માં પૂર્વપક્ષ કહે છે અને તેનું સમાધાન સૂ૦ ૩૨, ૩૩ સુધીમાં આપે છે. શંકર પણ આ પ્રમાણે સૂત્રના વિભાગ પરત્વે સંમત છે. પણ શંકરનું બ્રહ્મ નિર્ધર્મક જ છે. જ્યારે અણુભાષ્યકારનું બ્રહ્મ વિરુદ્ધ સર્વ ધર્મથી યુક્ત છે. રામાનુજ સૂ૦ ૩૨ માં સેતુ શબ્દનો અર્થ 'પૂલ' નહિ પણ પાળ કરે છે. એ અર્થમાં બ્રહ્મ અને સેતુનું સરખાપણ હોવાથી બ્રહ્મને સેતુ કહેલ છે.

અધિ૦ ૧૧ સૂ૦ ૩૮-૪૧—આ અધિકરણમાં અણુભાષ્યકારના મતે સૂત્રકાર બ્રહ્મનેજ ફક્ત જણાવે છે સૂ૦ ૩૮ માં ઇશ્વરથી જ ઐદિક તથા પરલૌકિક ફક્તની સિદ્ધિ કહે છે. સૂ૦ ૩૯ માં તે વિષે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય આપે છે. આ સામે જૈમિનિ એવું માને છે કે જો ઇશ્વર ફક્તના આપનાર હોય તો તેને વૈષમ્ય તથા નૈર્ઘૃણ્યનો દોષ લાગે માટે કર્મ ઇશ્વર કરતાં અધિક છે એવો પૂર્વ પક્ષ કરે છે તેનો ઉત્તર સૂ૦ ૪૧માં આપે છે. શંકરના મત પ્રમાણે અર્થની ખાસ વિભિન્નતા નથી પણ તે ઇશ્વર એટલે સમગ્ર બ્રહ્મ સમજે છે. અને તે ઇશ્વર તરફથી ફક્ત મળે છે એમ કહે છે. રામાનુજ પણ ઇશ્વર બ્રહ્મને ફક્ત જ માને છે, પણ સૂત્ર ૪૦નું તાત્પર્ય એવી રીતે સમજાવે છે કે "બ્રહ્મ ફક્ત હતા છે. કારણ કે શ્રુતિમાં વાયુ વગેરે દેવતાઓને સ્પષ્ટ ફક્તતા દહેલી જોવામાં આવે છે અને વાયુ વગેરે દેવતા તે બ્રહ્મના જ સ્વરૂપ છે."

પાદ. ૩

અધિ૦ ૧ સૂત્ર ૧—શંકરાચાર્યના મતે આ સૂત્રનો વિષય વેદાન્ત જ્ઞાનની એકતા છે અર્થાત્ આની ખહેલાંના પાદમાં વિશેષ સ્વરૂપની એકતાનો વિચાર કર્યો હતો અને અદિ આ વિજ્ઞાનની એકતા જણાવે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ વિષેનું વિજ્ઞાન એકરૂપ છે કે જુદું જુદું? આ રીતે વિજ્ઞાન પરત્વે અર્થ ઘટાવે છે. રામાનુજનાચાર્ય સૂત્રનો એવો અર્થ ઉપજાવે છે કે સર્વ વેદાન્તનાં વાક્યો એકાં કરીને જોઇશું તો ઉપર કહ્યું તે બ્રહ્મ એમાં વર્ણવ્યું દેખાય છે. એમાં ઉપાસના જ્ઞાન ભક્તિ વગેરેનો વિધિ એક સરખો જ છે. જેય બ્રહ્મ જુદું અને ઉપાસ્ય બ્રહ્મ જુદું એવો ભેદ નથી "ચોદનાઘવિરોધાત્" નો અર્થ વિધિ વગેરેનો ફેર નથી તેથી એમ લે છે. અર્થાત્ કર્મ સાદસ્ય ફક્ત દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેને લેતા નથી. ચોદના એટલે કર્મકાંડનો વિધિ જ નહિ, પણ વ્યાકીર્ણ, વિચાર એમાં અમુક ધાત્વર્થ (ક્રિયાનો) વિધિ અને આદિથી પૂર્વ મીમાંસા ૨-૪-૯માં કહેલ મંયોગ, રૂપ, અને આખ્યાના હેતુઓ લીધા છે. અને આ હેતુઓ ઉપાસનાના સંબન્ધમાં લે છે. અણુભાષ્યકાર કર્મની સાથે ઉપાસનાનું સાદસ્ય દેખાડવાને ચોદના વગેરેને દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપે છે.

સૂત્ર ૨—શંકરાચાર્યના મતે વિજ્ઞાન પરત્વે આ પાદની યોજના હોવાથી સૂત્ર ખીજનો અર્થ એવો કરે છે કે "મર્ત્ય યજ્ઞોમાં ભેદ હોવાથી, વિદ્યામાં એકતા નથી. આ રીતનું માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે એક જ વિદ્યામાં આ રીતનો યજ્ઞજ્ઞેદ જોવામાં આવે છે" રામાનુજના મતે "નિર્ઘુણ વિદ્યા અને મયુજ વિદ્યા જુદી છે એમ યક્ષ માય તો ઉત્તર આપે છે કે ના, એક જ બ્રહ્મનું એક મરણ જ મર્ત્ય વર્ણન છે" એવો અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકારના મતે કર્મ સાદસ્યથી વાગવું દૃષ્ટાન્ત આપવું હતું. તે વિષે અદિ આ યક્ષ ઉપરિથત કરાવે છે, અર્થાત્ વાગમાં જેમ દ્રવ્ય તથા દેવતાથી ભેદ છે તેમ બ્રહ્મના ઉપાસ્ય રૂપોમાં પણ ભેદ છે એમ કોઇ કહે તો તે યક્ષનું નિવારણ સૂત્રકાર કરે છે. શંકર, નૈવ અને ત્રિમુસૂત્રમાં ચેર અને દક્ષસામ્ય શબ્દની વચ્ચે 'ન'કાર વાંચે છે. ભાસ્કરનો પાઠ મેદાન્નેતિ દક્ષસામ્ય એવો છે.

સૂત્ર ૫—સૂત્ર ૫મા શકરાચાર્ય “અર્થ” શબ્દને વિજ્ઞાનના અર્થમાં સમજે છે આથી તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ વિજ્ઞાન એક સમુદાય હોવાથી મર્ત્યુલોનો ઉપસદાગ ચાપ છે તારણ જેમ વિધિ ગેયમાં એકતા છે, તેની માફક મૂળ વિષયમાં અભેદ છે ગમાનુજ “અર્થ” ઉપાસના પરત્વે લેધને સૂત્ર તાત્પર્ય એવું લે છે કે ‘વિધિને અગે આવતા મધ્યગા ગુણો જેમ એકતા લેનામાં આવે છે તેજ પ્રમાણે મર્ત્ય ઉપનિષદ ગ્રન્થોમાં ઉપાસના સમાન હોવાથી સધળી વિદ્યા એકી લેવાની છે’ વિધિ રોપનો અર્થ વિધિના અગે આવના ધર્મો જેમકે ઉપનિષદમાં કહેલા “પ્રધાનગ, દદગ” વગેરે. ઉપાસના વિધિના અગ તરીકે મમનતા ગુણો એમ લે છે અણુભાષ્યકાર વિધિગપ એટલે વિધિના અગ અગ્રિહાત એવો અર્થ લે છે અને અર્થ એટલે લગનાનું લે છે વળી તે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન બે રીતે કરે છે એક વખતે ‘વિધિશેષવત્’ પ્રત્યયનો અર્થ “તુલ્ય” લે છે, અને બીજી વખત તેનો સુખત અર્થ લે છે તેમ ‘વ’ નો એક વખતે ‘પણ’ અર્થ લે છે અને બીજી વખતે ‘અને’ એવો કરે છે આ અર્થની ખુબી અન્ય ભાષ્યોમાં નથી

સૂત્ર ૬—૭-૮ મધ્વ ‘અન્યથાત્વ’ની પછી ‘ચ’ વાચે છે શકરાચાર્ય સૂ ૬ નો અર્થ આ પ્રમાણે કરે છે. શ્રુતિ વડે વાજનનેથી તથા જાદોઅની વિદ્યામાં ભેદ છે આમ સદા કરવી નહિ તારણ કે તેઓ એકરૂપે છે સૂત્ર ૭માં પરોવરીયસ્ત્વાદિનો અર્થ ઉદ્ગીયાદિ લે છે અને તેની માફક પ્રકરણ ભેદથી એકતા નથી એમ કહે છે સૂત્ર ૮માં સગાને લઈને વિદ્યામાં એકતા છે એ કહેવું યોગ્ય નથી એવો અથ ખેચે છે સૂ. ૬નો અર્થ રામાનુજ સદા માફક કરે છે પણ સૂત્ર ૭માં પરોવરીયસ્ત્વનો અર્થ ‘ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હોવું વગેરેની માફક’ એવો લે છે અર્થાત્ જેમ એકની એક શાખામાં ઉદ્ગીયના અવયવ ભૂત પ્રણુવમાં પરમાત્મ દષ્ટિનો વિધિ બને ઠેકાણે મગ્ગો છે, તો પણ દિરપ્તમ પુરુષરૂપે જોવો એ વિધિથી ઉત્તમ કરતા પણ ઉત્તમ ઇલાદિ ગુણવાળો જોવો એ વિધિ જુદો છે તેમ આદિ આ સમજવું અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬માં અવિશેષ સ્વદ્વ ધ્વજના સ્વરૂપ પડતે લે છે અર્થાત્ ધ્વજ એક રસ છતાં વિરુદ્ધ ધર્માશ્રયી શ્રુતિમાં કહેય છે તેથી તેમાં કાંઈ પણ વિશેષ નથી અને સૂ ૭ માં પરોવરીયસ્ત્વના એક પ્રકારનું વ્રત તથા ઉદ્ગીય એમ બે રીતે સમજાવે છે સૂત્ર ૭માં ભાસ્કર ‘વા’ને બદલે ‘ચ’ વાચે છે

સૂ. ૮ થી ૧૫—સૂત્ર ૮માં મધ્વ પ્રમિથ એવો પાઠ લે છે, અને સૂ. ૧૩ માં સામાન્યત્વ ને બદલે “સામ્યત્વ” વાચે છે શકરાચાર્ય તથા રામાનુજ આ સૂત્રોના નીચે પ્રમાણે અર્થ કરે છે

શકર

રામાનુજ

જોહાગની વ્યાપ્તિ મર્ત્ય વેદમાં છે, માટે ઉદ્ગીય નિગેયણરૂપે છે, એમ કહેવું દોષ ગદિત છે

આદિ અને અન્તમાં પ્રણુનની વાત છે તેજ પ્રમાણે મધ્યમાં છે.

(અણુભાષ્યકાર ‘વ્યાપ્તિ’ ધ્વજની સાથે લે છે અર્થાત્ ધ્વજ મર્ત્ય વ્યાપક હોવાથી લીલાના પદાર્થોમાં પણ તેમના ધર્મો વ્યાપક હોવાથી સર્વ જગત ૩)

સૂ. ૧૦ માં ખામ ફેર નથી, પણ અણુભાષ્યકાર ‘મર્ત્ય’ એટલે લીલાની મધ્યમાં આવેલા પદાર્થો લે છે અને ‘અન્યત્ર’ એટલે ઉત્તર લીલામાં, અને કમ આ એટલે પૂર્વ લીલા સાથે મર્ત્ય ધગવનાગ ભન્તો લે છે.

સૂ. ૧૩ માં શકર “ઈતગ” શબ્દનો અર્થ આનદાદિ બીજા ધર્મો લે છે રામાનુજ પણ તે અર્થને અનુસરે છે અણુભાષ્યકાર પુરુષરૂપને વિરુદ્ધ તરીકે દેખાતા અણુ પુરુષ વગેરે પણ ધર્મો લે છે “અર્થ” શબ્દને શકર ‘વિષય’ મમજે છે અને રામાનુજ ‘અર્થ’ એટલે ‘અથ’ એમ લે છે, અણુભાષ્યકાર “આનન્દમય પદાર્થ” એકી રીતે તેને મમજે છે શકરાચાર્ય સૂ. ૩, ૪ અને ૮ ને એક અધિસ્તરણમાં લે છે અને તેમાં ઉદ્ગીય વિદ્યાનું નિરૂપણ છે એમ કહે છે સૂ. ૮ નું એક અધિસ્તરણ છે તે ઉદ્ગીય વિદ્યાના ગેયરૂપ છે સૂ. ૧૦ માં પ્રાણવિદ્યા, અને સૂ. ૧૧ માં ધ્વજના ધર્મોનો ઉપસદાગ, અનુપસદાગ

વિચારવામાં આવેલ છે તથા મુ. ૧૪-૧૫ માં રૂદ્રિયેભ્ય પમાર્થા.ગી શરૂ થના અને મા કાષ્ટ તા પમાર્થિ તે જેના અન્તમાં છે તે કાકના વાક્યમાં અર્થ વગેરે તેનાથી પણ પર છે એવો મિદાન્ત કહે છે. ભારકાર્યાર્થ પણ એ પ્રમાણેજ કહે છે. ત્યાં પરવિદ્યાનો વિચાર કરવાનું જોડી દીધે પ્રથમથીજ ઉદ્ગીયવિદ્યા તથા પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર શક્યાર્થ કરે છે તેમાં કંઈપણ તે વિચારનું બીજા અને જોતા નથી. ખરી રીતે તો ત્યાં પરવિદ્યાનો જ વિચાર થયો જોઈએ. પરવિદ્યાના વિચાર પ્રસંગે ઉદ્ગીયવિદ્યા અગર પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર કરવામાં આવે તો તે અધુક્ત અણ્વાય નહિ, પણ પરવિદ્યાના વિચારમાં ઉદ્ગીયવિદ્યા અગર પ્રાણવિદ્યાનો વિચાર કરવા ત ચુકત નથી, કારણ કે પાછલા પાછા અન્તમાં ક્ષણનાજ ધર્મોના વિચાર કરવામાં આવેલો છે. વળી પ્રથમાધ્યાયના ૧૪મ અધિકરણમાં આનન્દ વાક્યો છે, આ પ્રમાણે મુ. ૧૪ માં અર્થોનું ઇન્દ્રિયો કરતાં પણ પરત્વ જે પ્રતિપાદન કરેલું છે તે નિઃપ્રયોજન નથી. કારણ કે ત્યાં એક બીજા કરતાં પછીના વધારે જણવાન છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનું પ્રયોજન છે, નહિ તો વિષયત્યાગ અને ઇન્દ્રિયના નિમ્મલની અનારયામાં રૂદ્રિયેર્વિદ્યાટ્ટેઃ એ રચિતએ કહેવી પ્રભાડી પ્રમાણે તેથી પ્રબલ અનર્થનો પ્રયત્ન આવે. તે અર્થો ઇન્દ્રિયોના નિયામક હોવાથી, તે અર્થો નિયામક છે એમ જણવામાં આવતાં તેમનો ત્યાગ કરવાથી અને અન્ય વિષયોથી નિમ્મલ વગેરે સિદ્ધ થવાથી પુરુષમા-ભજવાનના જેની ભક્તિ છે તેને તેની તત્પરતાનું જ્ઞાન સુકરે હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનનું સોદર્શ એજ મુખ્ય પ્રયોજન છે. આથી શરકાર્યાર્થ જે અથની સરસી સ્વીકારી છે તે ચુકત નથી.

રામાનુજયાર્થ તો, મુ. ૧૪-૧૫ તથા તેની પહેલાના એ સૂત્રોને આનન્દાદિ અધિકરણનાં અંગ-જૂત, માને છે. મુ. ૧૪ નું તાત્પર્ય તે એવું જણાવે છે કે પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે ધ્યાનને માટેજ છે. તેથી સર્વદા તે આનન્દમયની પ્રતીતિમાં હોતા નથી. આગળ આનન્દમયનો આત્મા તરફ નિવેશ હોવાથી અને આત્માના શિર યુગ્મ વગેરેના સંભવ નથી. તેથી પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે તો ઉપાસકને સજ્જતાથી પ્રતિપત્તિ થાય તેટલા માટે નિરૂપેલા છે પણ ક્ષત તે નિરૂપણ કરેલા છે એટલુંજ. વસ્તુતઃ તો વિશ્વતિ-રૂપમાં તે પ્રમાણે હોય છે તેથી મુખ્ય અધિકાર વગરનાઓએ આનન્દમયમાં તેમનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. મુખ્ય અધિકારીઓએ તો તે વિશ્વતિના છે, પુરુષોત્તમના નહિ એમ જણવું. મુ. ૧૬ તથા ૧૭ માં આત્મા શબ્દથી પરમાત્માનું જ મહત્વ કવું જોઈએ એમ જણાવ્યું છે. ત્યાં ઇતિગતી માફક એમ કહેલ છે, એટલે આત્મા વા રૂદ્રેકે પવામ આશીત્ ॥ એકત લોકાનુવે એમ જે ઐતરેયમાં કહ્યું છે તેની માફક ત્યાં હેતુ 'ઉત્તર' શબ્દ કયો છે. તેનાથી અર્થાત્ સોકામયત્ત્વ વહુત્વામ્ એ વાક્ય સમજવું. અને ત્યાં જે અવધારણ છે તેનાથી 'ત્વસ્માદ્ગણતસ્માત્' એવું પૂર્વવાક્યમાં કહેલું જણવું. તે અણ્વભાષ્યાંગને પણ સંમત છે.

અધિ. ૨ મુ. ૧૬-૧૮—મુ. ૧૬ માં "આત્મમૂડીત" શબ્દ ૫૪મી વિભક્તિમાં લે છે. મુ. ૧૬ નો અર્થ "પાછળના વિશેષણો જોવાથી જેમ બીજે ગયે છે તેમ આત્મા વડે પરમાત્માનું જ મહત્વ જાણ શકે છે એવો હર છે અને મુ. ૧૭નો અર્થ વાદવા-૧૫થી આત્મા વડે પરમાત્મા લેવો કીક નથી એમ કહેવું જણાવત નથી કારણ કે ઉત્પત્તિની પહેલા પરમાત્માજ હતા એ પ્રમાણેનું પ્રમાણ ॥ રામાનુજ પણ શકરની માફક મુ. ૧૬માં ઉત્તરવત્ એટલે બીજા રચણની માફક અર્થ કરે છે, અને આત્મા વા રૂદ્રેકે વમે આશીત્ એ શ્રુતિને ટાકે છે અને ઉત્તરનો અર્થ "પાછળનું" વાક્ય જેમકે 'સોકામયત્ત્વ વહુત્વા પ્રજાયેય' એવું લે છે. અણ્વભાષ્યાકારના મતે આ અધિકરણમાં અન્નમયાદિના શારીર આત્માનું કથન જે તૈત્તિરીયોપનિષદમાં કવવામાં આવ્યું છે તેનાથી આપણે જીવ સમજવો કે પ્રશ્ન ? એ નિર્ણય કરવા માટે છે. તેનો ઉત્તર તે આપે છે કે "ઉત્તર" એટલે જીવ તરફ અન્નમયાદિના શારીર આત્માને જણાવેલ છે, પણ તે જીવના અર્થમાં નહિ. ત્યાં શારીર આત્મા એટલે સર્વથી પછી કહેલા અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ, એવા આનન્દમયના અર્થને લક્ષમાં રાખીને તેમ કહ્યું છે.

અધિ૦ ૩ સૂ. ૧૮-૨૩—ભાસ્કરના મતે આ સૂત્રમાં “અપૂર્વમ્” એટલેજ પાઠ છે. અણ્-ભાષ્યકાર સૂ. ૧૮ થી ૨૩ સુધીનું એક અધિકરણ બનાવે છે. જ્યારે શંકર સૂત્ર ૧૮નું એક, સૂ. ૧૯ નું એક, સૂ. ૨૦, ૨૧ અને ૨૨ નું એક, અને ૨૩ નું એક એમ જૂદા જૂદા અધિકરણો કરે છે. રામાનુજ પણ એ ક્રમ સ્વીકારે છે.

સૂત્ર ૧૮ માં શંકર તદ્દન વિચિત્ર અર્થ કાઢે છે. તેમના મતે એ સૂત્રમાં જળનું વસ્ત્રરૂપે નિરૂપણ છે. અને તેથી તેઓ એવો અર્થ કરે છે કે “આયમન કાર્યરૂપે હોવાથી તેનું વિધાન નથી, પણ અપૂર્વનું વિધાન છે. અર્થાત્ જળને વસ્ત્રરૂપે જાણવું એ રીતનું વિધાન છે.” રામાનુજ પણ આ અર્થનું અનુમોદન આપે છે. આ બંને ભાષ્યકારો આ સૂત્રમાં પ્રાણુવિદ્યા વિષે જે કંઈ બાકીનું જણાવતાં છે તેનો સૂત્રકાર વિચાર કરે છે એમ જણાવે છે. અણ્ભાષ્યકારના મતે આમાં અનમયથી વિદ્યાનમય પર્યન્તનાં વિશૂતિરૂપો છે, અને આનન્દમય એ વિશૂતિવાળું છે એમ જણાવવાને અનમયથી વિદ્યાનમય પર્યન્ત કાર્ય-કેશરૂપ નથી એમ જણાવવાનું પ્રયોજન છે. અથવા તો જૂદાકરણના પુરૂષવિદ્ય બ્રહ્મણમાં આત્માની પ્રિય તરીકે ઉપાસના કરવાની ક્ષી છે ત્યાં પ્રિયત્વની ઉપાધિવાળો જીવ નહિ પણ પરમાત્મા જ એમ જણાવે છે.

સૂ. ૨૧ માં શંકર, ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાક, મધ્વ અને શૈવ “વિશેષાત્” એવો પાઠ વાંચે છે. અને સૂ. ૨૩ માં ભાસ્કર ‘નાતઃ’ છોડી દે છે.

સૂ. ૧૯ નું તાત્પર્ય શંકરના મતે ઉપાસ્યના અભેદથી વિદ્યામાં એકતા હોવાનું છે. આથી તેનો અર્થ ઉપાસ્યમાં અભેદ હોવાથી સમાનશાખામાં પણ આ પ્રમાણે વિદ્યાની એકતા છે એવો કરે છે. સૂત્ર ૨૦ માં અધ્યાત્મ તથા અધિદેવનું નિરૂપણ જણાવે છે. અને તેનો અર્થ એવો કરે છે કે “અધ્યાત્મ તથા અધિદેવનો પણ વિદ્યા સાથે સંબંધ છે, તથા વિદ્યાની એકતાથી તેમાં પણ એકતા છે” સૂ. ૨૧ અધ્યાત્મ તથા અધિદેવના સંબંધના અભાવને જણાવે છે. તેથી તેનું તાત્પર્ય એવું કહે છે “અથવા સ્થાન વિશેષનો સંબંધ હોવાથી અધ્યાત્મ તથા અધિદેવની એકબીજા વિશે પ્રાપ્તિ નથી. સૂ. ૨૩ માં બ્રહ્મનાં પદાક્રમ આદિ વિશૂતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

રામાનુજના મતે આ સૂત્રનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે. સૂ. ૨૦ એકજ બ્રહ્મ બને ઠેકાણે સંબંધ ધરાવતું હોવાથી બને ઠેકાણે લેખ શકાય. જેમ મનોમયત્વાદિ જૂલજૂલ શુભવાળું બ્રહ્મ સર્વત્ર એકજ હોવાથી એના સંબંધો શુભ દરેક ઠેકાણે લેવામાં આવે છે તે રીતે.

સૂ. ૨૨ બને રહસ્ય નામો એકાં લેવાં એમ નહિ કારણ કે એમાં ફેર છે. સૂ. ૨૨ અદિબ્રાજ્જનંતિ એટલે યુતિ પણ બતાવે છે એવો અર્થ લે છે.

સૂ. ૨૩—બ્રહ્મમાં મોટી મોટી શક્તિઓ એકઠી થયેલી છે તથા ઘુલોકને એ વ્યાપીને રહેલું છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ એ શુભો સર્વત્ર લેવાના નથી.

અણ્ભાષ્યકારના મતે બ્રહ્મના આવિર્ભૂત રૂપોમાં ઓગાદિ બેસે છતાં પણ તેમાં બ્રહ્મની અભેદતા છે એવું સૂ. ૧૯ નું તાત્પર્ય છે. અને ૨૦ થી ૨૩ સુધી એમ જણાવે છે કે અગ્રુકાર્ય કરવાની ઇચ્છાએ કાષ્ટ જીવમાં ભગવાનનો આવેશ હોય તો તેમાં ભગવાનના ધર્મોનો ઉપસંહાર કરવો કે નહિ, તેનો ઉત્તર સૂ. ૨૦ માં ‘હા’ આપ્યો છે. અને સૂ. ૨૧-૨૨-૨૩ માં ‘ના’ આપ્યો છે.

અધિ૦ ૪ સૂ. ૨૪. સૂ. ૨૪ માં ક્ષત્રેને બદલે ‘અગ્નિ’ એવો પાઠ ભાસ્કર, રામાનુજ, નિમ્બાક, મધ્વ અને શૈવ વાંચે છે. શંકર પ્રમાણે ‘આનો’ અર્થ એવો છે કે “જેવી રીતે તાક્ય તથા પૈંગી શાખામાં પુરુષવિદ્યાનું નિરૂપણ દરેક છે, તેજ પ્રમાણે અન્ય તૈત્તિરીયાદિ શાખામાં નિરૂપણ દરેક નથી” ‘રામાનુજ’ ધત્તરનો અર્થ ‘બીજાશુભો’ એવો લે છે અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે તૈત્તિરીય અને

છાંદોગ્ય બનેલાં અમુક વાક્ય પુરુષવિદ્યા મંત્ર-મંથી છે, તોપણ જન્મેના વિષયો જુદા છે. કારણ કે બીજા શુદ્ધો જે એકમાં કલ્પા છે તે બીજામાં કલ્પા નથી.

અધિ૦ ૫ મુ૦ ૨૫-૨૬—અલ્પભાષ્યકાર મુ૦ ૨૫ માં સંકરના મતે (વેદ) વિદ્યારણા સંબંધીના મંત્રો તેમજ પ્રવર્ગ (હિના કહેલા કુષમાં ઘી રેડવું તેનું નામ વિદ્યારણ. જે કર્મમાં આ રીતનું કર્મ હોય છે. તે પ્રવર્ગ કહેવાય છે.) દર્શોનો ધ્વજ વિદ્યામાં ઉપગંધાર છે કે નહિ તે પૂર્વપક્ષ છે અને તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્ર આપેલું છે. તેનો અર્થ એ છે કે “વેદા તથા પ્રવર્ગાદિ મંત્રોમાં અર્થનો ભેદ હોવાથી તેનો ઉપસંહાર ધ્વજવિદ્યામાં થતો નથી ” વેદ એટલે પ્રવર્ગ કર્મ વગેરે, અને ‘અર્થ’ એટલે પ્રયોજન એમ સમજો છે. રામાનુજ અને મળતો અર્થ કરે છે. અલ્પભાષ્યકાર વેદ એટલે પાપવેદ “ જે બૃહદ્-રુદ્રપદ્ધતિમાં ઉદ્ગીય વિદ્યામાં વાક, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર અને મનના વિષે જણાવેલ છે તે અને ‘આદિ’ કહેતાં દોષનો મંગલ, ‘અર્થ’ એટલે ‘ધ્વજ’ એમ અર્થ લે છે. અને જણાવે છે કે ઉદ્ગીય વિદ્યામાં વાક વગેરેનો પાપવેદ કલ્પો છે પણ આસન્યને નથી કલ્પો; કારણ કે વાક વગેરે ધ્વજથી જુદા છે. અને ‘આસન્ય’ એ ધ્વજની વિશ્રુતિ છે. એમ ત્યાં જણાવેલ છે. મુ૦ ૨૬ માં સંકર, નિષ્કર્મ અને શૈવ ‘તદુક્ત’ ને છાડી દે છે.

મુ૦ ૨૬ નો અર્થ સંકરના મતે એવો થાય છે કે શ્રુતિમાં ત્યાં આગળ એક બાબતનો નિર્ણય કરેલો હોય ત્યાં આગળ અન્ય વસ્તુનો સ્વીકાર શૈષ્યે રહેલોજ હોય છે. આજ પ્રમાણે પૂર્વ મીમાંસામાં “કુશા, હન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાનના સંબંધમાં કહેલું છે.” રામાનુજના મતે આ સૂત્રનું પ્રયોજન એ છે કે ‘પુરુષપાપના ત્યાગનું ચિન્તન, મિત્ર અને યતુ તરફથી અદ્યતન ચિન્તન અને, ઉભયનું ચિન્તન એનો વિકલ્પ સમજવો કે ઉપસંહાર સમજવો ! આનો ઉત્તર એવો આપે છે કે કેવલ ત્યાગ પ્રતિપાદક અને કેવળ અદ્યતન પ્રતિપાદક વાક્ય ગણાને એક વાક્ય બને છે, એટલે કેવલ ત્યાગ કે કેવલ અદ્યતન રહેતુંજ નથી, અને તેથી વિકલ્પ સંભવતો નથી. અલ્પભાષ્યકારના મતે જીવ અને ધ્વજનો સંબંધ શો છે તે અદિમાં જણાવેલું છે. ઉપરના સૂત્રમાં ભગવાનના સંબંધના અભાવમાં દોષનો સંબંધ થાય છે, તે કહ્યું હતું. આ સૂત્રમાં તેથી શુદ્ધી દાનિ પણ બને છે એમ કહેવામાં આવે છે. સંકર તથા રામાનુજ કુશા, હન્દ, સ્તુતિ તથા ઉપગાન એમ જુદા જુદા લે છે. અલ્પભાષ્યકાર તેમને પૃથક્ પૃથક્ લેતા નથી.

અધિ૦ ૬ મુ૦ ૨૭-૨૮—મુ૦ ૨૭ માં ‘સંપરાય’, પણ પાઠ છે. ‘પુરુષોત્તમજી આ પાઠમાં સ્વાર્થે “જ્ઞ” પ્રત્યય લે છે. એટલે સંપરાય અને આમાં ફેર નથી સંકર સંપરાયનો અર્થ દેહનો ત્યાગ કરે છે. અર્થથી મૂલનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. “હિન્તુ, ત્યાગનીજ માથે પુરુષ તથા પાપનો ત્યાગ થાય છે. કારણ કે સાક્ષાત્કારવાળાને પ્રાપ્ત્યર્થ ફળનો અભાવ હોય છે. આજ પ્રમાણે બીજી શાખાવાળાઓ પણ માને છે. સૂત્ર ૨૮ માં “ધ્વજથી પુરુષ પાપનો ક્ષય થાય છે. કારણ કે તાકી તથા શાસ્ત્રપાપની શ્રુતિમાં તે પ્રમાણે કહેલું છે.” એવો અર્થ લે છે. રામાનુજ શ્રુતિ અને અર્થની સ્વાભાવિકતા એ બેનો વિરોધ ન આવે એમ અર્થ કરેલો એમ કહે છે. આ બન્ને અર્થો અલ્પભાષ્યકારના અર્થથી તદ્દન જુદા પડી જાય છે ‘અલ્પભાષ્યકાર સંપરાયનો અર્થ’ “ભક્તિમાર્ગ” લે છે તેથી તેમના મતે સૂત્રનું પ્રયોજન એવું દર્શાવવાનું છે કે ભક્તિમાર્ગમાં પાપ તરવાનું હોતું નથી ભક્તિમાર્ગ સિવાય અન્યમાર્ગમાં અર્થાત્ જ્ઞાનમાં પાપ તરવાનું હોય છે કારણ કે ભક્તિનો ઉલ્લેખ પાપના જનક પડી હોવાથી ભક્તિ-દશામાં પાપની સત્તા સભવતી નથી. મુ૦ ૨૮ માં “હન્દ.” એટલે ભગવાનની પ્રત્યક્ષ એવો અર્થ લેઈને “ઉભયના અવિરોધ” એટલે ભક્તિમાર્ગમાં પાપ તરવાનાં નથી તે અને કેટલીક વખત ભક્તો પણ પાપ તરે છે એમ કહ્યું છે તે આ બન્ને ઉભય સંબંધી સમગ્ર છે ભક્તને પણ પાપ કોઈક વખત ભગવાનની ધ્વજથી તરવાના હોવાથી ત્યાં કોઈ વિરોધ નથી એમ કહે છે.

અધિ૦ ૭ સૂ૦ ૨૯—રામાનુજ આ સૂત્રમાં ‘ઉભયથા’ને બદલે ‘ઉભયધા’ એવો પાઠ લે છે. શંકર ગતિ એટલે દેવધાન માર્ગ સમજે છે. અને ઉભયથા એટલે ગતિ એટલે સામાન્ય રીતે “એ પ્રકારે” એમ લે છે. અર્થાત્ તેમના મતે દેવધાન માર્ગ પ્રતિગમનનું પ્રયોજન છે પણ ખર્ચ અને નથી; પણ એવું તાત્પર્ય અહિં આં છે. રામાનુજ ઉભયધા એટલે દેહનો વિયોગ થતી વખતે રસ્તામાં એમ લે છે, અને ગતિ એટલે કર્મનો ક્ષય એમ કરે છે. જ્યારે અણુભાષ્યકાર ગતિ એટલે જ્ઞાન અને ઉભયથા એટલે પુષ્ટિ અને મર્યાદા એ માર્ગો એવો અર્થ આ સૂત્રમાં લે છે.

અધિ૦ ૮ સૂ૦ ૩૦—જૈવના અને સૂ૦ ૩૦ એ પૂર્વપક્ષ તરીકે આપવામાં આવ્યું છે. અને પછી તેના સિદ્ધાન્ત તરીકે સૂ૦ ૨૯ આપેલું છે. શંકરનો અર્થ આ છે “ગતિનું પ્રયોજન છે તેમ નથી. આ બન્ને પ્રકારના હોવો યુક્ત છે કારણ કે ધ્વજ પર્વના પ્રતિગમન કરવાના કારણરૂપ પ્રયોજન લૌકિક રીતિ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે.” રામાનુજના મતે ‘કર્મ ક્ષય થયા છતાં પણ દેવધાનને માર્ગે જવાને માટે સૂક્ષ્મ શરીર ટકી રહે છે. એનું લૌકિક દષ્ટાન્ત ખેતરના પાક માટે બાંધેલું તળાવ પાક ઉતાર્યા પછી પણ પાણી પીવાના કામમાં આવે છે એ રીતે’ એવો અર્થ છે. અણુભાષ્યકારના મતે આ સૂત્રમાં મુક્તિની અપેક્ષાએ જે ભક્તિ કરે છે તે ભક્તિ ચઢીઆતો કે મુક્તિની અપેક્ષા વગરનો નિરુપાધિ ભક્તિવાળો ? આના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે અપેક્ષા રહિતવાળો જ ચઢીઆતો છે. કારણ કે ભગવાનરૂપી અર્થને જોઈને તેની ભક્તિ હોવાથી ભગવાનને જ તે પ્રાપ્ત કરે છે. આથી જેમ લોકમાં સ્વાધીન ભૂતીકા સી પોતાના પતિ સિવાય અન્ય કોઈ વસ્તુને ઇચ્છતી નથી તેમ આ ભક્ત ભગવાન સિવાય મુક્તિ વગરેને ઇચ્છતો નથી. આ અર્થ આ સૂત્રમાં છે. શંકર તથા રામાનુજે સૂત્રકારના આ અર્થને કટબો બધો દાખી નાખ્યો છે !

અધિ૦ ૯ સૂ૦ ૩૧—રામાનુજ તથા જૈવ સૂ૦ ૩૨ને પહેલાં આપીને પછી સૂત્ર ૩૧ આપે છે. શંકર સૂ૦ ૩૧ માંનો અનિયમ શબ્દ દેવધાન માર્ગ પ્રતિ ગમનના સંબંધમાં લે છે અને જણાવે છે કે ત્યાં સચુલ્લ વિદ્યામાં નિયમ હોતો નથી. રામાનુજ એમ કહે છે કે સર્વ ઉપાસનાઓમાં ભાગેશ્વ સર્વે કોઈ એજ માર્ગે જાય છે. તેથી ઉપર કહેલી એજ ઉપાસનાવાળાને એ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ નિયમ નથી અણુભાષ્યકાર અનિયમ શબ્દ જો તા. પૂ. ૧ માં જણાવેલા મર્યાદા ભક્તિનાં ધારણ, રસના, ભજન, શ્રવણ વગેરે જે સાધનો કયાં છે તે પરત્વે લે છે અને જણાવે છે કે તમામ સાધનો કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે. અને તેમાંનાં કૃત એકને કરવામાં આવે તો મોક્ષ મળતો નથી એવો નિયમ ત્યાં નથી. ભારકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને જૈવ “સર્વોપાદયિતોષઃ” એવો પાઠ લે છે.

અધિ૦ ૧૦ સૂ૦ ૩૨—આ સૂત્રનું પ્રયોજન શંકરના મતે અધિકારીની જગતમાં કયાં સુધી સ્થિત છે તે જણાવવા મટે છે, અને જણાવે છે કે જ્યાંસુધી અધિકારીઓનો અધિકાર જગતમાં હોય ત્યાંસુધી જ તેમની રિચતિ છે. રામાનુજના અર્થમાં ઉપરના અર્થથી ખાસ વિલક્ષણતા નથી. પણ અણુભાષ્યકાર અધિકારીના ધર્મ પરત્વે સૂત્ર લેખને અહિં આ કહે છે કે જે જીવ દ્વારા અમુક કાર્ય કરાવવાની ભગવાનની ઇચ્છા થાય છે, તે જીવના પોતપોતાના અમુક ધર્મો સ્થાપન કરે છે, પણ તે ધર્મો કાર્ય પૂર્ણ થતાં સુધી ટકે છે, તેનાથી તેઓ મોક્ષ મેળવી શકતા નથી.

અધિ૦ ૧૧ સૂ૦ ૩૩-૩૪—શંકરના મતે આ સૂત્રનું પ્રયોજન અક્ષરબલમાં સર્વનો ઉપસંહાર દેખાડવાનું છે. આથી એવો અર્થ કરે છે કે “બલના નિરાકરણનો પ્રકાર સર્વત્ર સમાન હોવાથી તેમજ બલનું જ સર્વત્ર અસ્તિત્વ હોવાથી, જેમ ઉપસદ્ નામની ઇષ્ટિમાં બીજા જાર ઇષ્ટિઓનો ઉપસંહાર હોય છે તેમ સર્વનો અક્ષરબલમાં છે.” સૂ૦ ૩૪ ને તે જૂદા અધિકારણમાં લે છે, અને તેનું પ્રયોજન બલ વિદ્યાની એકતા દેખાડવાનું જણાવે છે. અર્થાત્ શ્રુતિમાં વેદને અવધરૂપણું કહેલ છે. પણ તેમ છતાં

બ્રહ્મવિદ્યામાં એકતા છે. એવો સૂત્રનો અર્થ છે. 'રામાનુજ' 'ઓપમદવત્' ને નીચે પ્રમાણે સમજાવે છે જેમ સામવેદનો અગ્નિર્વે હોત વેતુ એ મન્ત્ર 'જમમદન્ય નામના ચાર રાતના વત્તમા પુરોહથ વગેરે ઉપસરનો ગુણુજૂત છે, અને તેથી એણે પ્રધાનને અનુસરવું બોધ્યું એ ન્યાયે યજુર્વેદની રીતે ધીમે સ્વરે બોલવામાં આવે છે. પણ અદિઆ 'સંક્ર' થાય છે કે સર્વ બ્રહ્મવિદ્યામાં બ્રહ્મજ ગુણી (મુખ્ય) છે, અને ગુણોએ ગુણીને અનુસરવું બોધ્યું. તે માટે સર્વકર્મા સર્વજ્ઞવા વગેરે શ્રુતિમાં જ્ઞતાવેલા ગુણો, જે અમુકજ ઉપાસનામાં લેવાના છે, તેને સર્વ ઉપાસનામાં લેવાનો પ્રસંગ આવશે. આ શક્યનો ઉત્તર સૂ. ૩૪ માં આપવામાં આવ્યો છે. ત્યાં આમનનો અર્થ અનુચિન્તન લે છે. અર્થાત્ સામવેદના મન્ત્ર તરીકે એવું ઉંચે સ્વરે જાન થવું બોધ્યું; પણ યજુર્વેદનો પુરોહથ આપવાના કામમાં એનો પ્રયોગ થાય છે તેથી એ એનું અગ જને છે, અને તેથી એ ધીમે સ્વરે બોલાવ છે આવે અર્થ લે છે.

અણુભાષ્યકારના મતે આ અધિકરણમાં અક્ષરબ્રહ્મ તથા પુરુષોત્તમનું તારતમ્ય દર્શાવેને પુરુષોત્તમની પરતા જણાવવાનો છે. (જુઓ સૂત્રાર્થ, અગર વિવેચન) સૂ. ૩૪ અક્ષરબ્રહ્મના વિષેનું છે અર્થાત્ તે. ઉ. મા અક્ષરબ્રહ્મને ગણિતાનંદ કહેલ છે. માટે તે અપ છે.

અધિ. ૧૨ સૂ. ૩૫-૩૬—સૂ. ૩૫ માં સંકરના મતે પુનરુક્તિથી વિદ્યામાં બેઠું જોવાય છે. તે અત્તાનો અર્થ આત્મા સર્વના અન્તરરૂપે કરે છે. જૂતગ્રામના દૃષ્ટાન્તને એવી રીતે સમજાવે છે કે જેમ પચમદ્વાજૂતોનો સમૂહ સર્વજ્ઞ એક રૂપે છે, તેમ વિદ્યામાં એકતા છે. સૂ. ૩૬ માં 'ઉપદેશ' એટલે બીજો ઉપદેશ એમ લે છે. સૂ. ૩૭ ને જૂદા અધિકરણમાં તે લે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે આવે છે. "આ વિશેષણ વિશેષભાવ ધ્યાનને લીધે છે. જેમ બીજા ગુણોનું નિરૂપણ છે, તેમ શ્રુતિકારો ગુણોનું નિરૂપણ કરે છે. રામાનુજ આ સૂત્રનો અર્થો નીચે પ્રમાણે લે છે. સર્વના અન્તરમાં રહેલો જે આત્મા કહ્યો છે તે જૂતોના બનેલા દેહવાળો પ્રત્યગાત્મા સમજાવે. કારણ કે તે વિના 'પ્રાણુ' લેતો અને જૂખ તરસ વિનાનો એવા જે બે આત્મા (પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા) કહ્યા છે તેના બેદનો ખુતાસો થઈ શકે નહિ આનો ઉત્તર કે ના, બને ઠેકાણે એકજ આત્માનું પ્રતિપાદન છે. આંગળા ઉપદેશ જુઓ સૂ. ૨૬ આ 'ધતર' એટલે "બીજા દાખલાએ", એમ લે છે ૪૦ ૩૫ અને ૩૬ ને રામાનુજ એક જૂતમાં સમાવે છે આ બંનેના અર્થો અણુભાષ્યકારના અર્થોથી કેટલા બધા જિન્ન પડે છે. અણુભાષ્યકારના મતે ભક્તિમાર્ગમાં અબેદ જાન હોતું નથી, કારણ કે તે અન્તરાયરૂપ છે, એવું જણાવવાનો બાદરાયણનો આશય છે. અને તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરે છે, પણ શકર અને રામાનુજ બંનેએ તે સારણ અર્થને છોડી દીધા છે. 'અન્તરા' નો અર્થ 'અન્તરરૂપે' કરવામાં શકરે અર્થને કેટલો બધો મચડી નાખ્યો છે. અણુભાષ્યકારે તેનો સામાન્ય સરળ અર્થજ લીધો છે. 'ધતર' એટલે ભક્તિમાર્ગમાં વિપ્રયોગના ઉદ્દેશ્યો જે અશુભ્રતાપ વગેરે થાય છે. તે એ અર્થ ભક્તિના અર્થને બધ બેસતો જ છે.

અધિ. ૧૩ સૂ. ૩૮-૩૯ સૂ. ૩૮ નો અર્થ શકર "સત્તાદિ ગુણોનો ઉપગંઢાર સત્ય બ્રહ્મ માજ થાય છે. માટે સત્ય વિદ્યા એકજરૂપે છે, એમ કરે છે." રામાનુજનો અર્થ પણ તેને મળતો છે. અણુભાષ્યકાર 'સા' એટલે ભક્તિ લે છે, અને તેથી ભક્તિમાર્ગમાં ભક્તિ સર્વ સાધનરૂપ હોવાથી તેમાં સત્તાદિની વિધેયતા નથી તે પ્રમાણે અર્થની મંમતિ દેખાડે છે સૂ. ૩૯ માં 'કામાદિ'ને શકર મત્ય કામાદિ ધર્મો લે છે. આથી સૂત્રનો અર્થ એવો લે છે કે સ્થાન આદિ એક મગ્ધ છે. જેથી મત્યકામ આદિ જે વિગેયજો એક સ્થળે દોષ, તેનો મન-ધ અન્ય સ્થળે પણ લેષ થાય અહુમાપકા કામાદિ એટલે કામાદિ ઉપાધિથી જન્ય ભક્તિનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે તેમના મને જાન કરતાં ભક્તિની અધિકતા અદિઆ જણાવવામાં આવે છે. કામાદિ તથા મૃદનો અમાગ જાનમાર્ગની માફક ભક્તિમાર્ગમાં અન્તરાયરૂપ થતા નથી, તેવું અદિઆ કહેવાનો આશય છે.

અધિ૦ ૧૪ સુ૦ ૪૦-૪૧—સુ૦ ૪૦ માં સંકરના મતે પ્રાણાગ્નિહોત્રના લોપનો અભાવ પ્રયોજનરૂપ છે. તેથી સુ૦ ૪૧ માં કહે છે કે “લોજન દ્રવ્યમાંથી જે દ્રવ્ય પ્રથમ ઉપરિચિત થયું હોય, તે વડે પ્રાણાગ્નિહોત્ર કરવું, કારણ આ રીતનું શ્રુતિનું પ્રમાણ છે. રામાનુજ સુ૦ ૪૦ માંના આદર શબ્દને સત્યકાંમત્વ ગુણે સાથે લે છે, અને કહે છે કે શ્રુતિમાં તેમને માટે આદર હોવાથી ત્યાગ નથી. સુ૦ ૪૧ માં “આમ પ્રત્યગાત્મા જીવ ધહતે પહોંચી જાય છે તે કારણથી એના યથેષ્ટ સર્વત્ર ગતિ સંભવ છે, એ પ્રમાણે શ્રુતિમાં કહેલું છે ! અણુભાષ્યકાર ‘આદર’ શબ્દને ભગવદ્દર્શો સાથે લે છે, અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ દર્શો અને ભગવદ્દર્શોમાંથી એકની પસંદગી કરવાનો સમય આવે તો ભગવદ્દર્શો માટે શ્રુતિમાં આદર દર્શાવેલો હોવાથી તેમનો લોપ કરવો નહિ.

અધિ૦ ૧૫ સુ૦ ૪૨—‘અનિયમને બદલે મધ્ય અર્થાનિયમ’ એવો પાઠ વાંચે છે. સંકર આમાં ઉપાસનાદિ કર્મની અનિયતતા જુએ છે. તેથી એવો અર્થ કરે છે કે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે ઉદ્દગીયાદિ કર્મોગેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં નિયમ હોતો નથી. આમ હોવાનું કારણ એ છે કે કર્મનું ફળ ભિન્ન હોય છે, જેથી નિયમનો અભાવ છે. રામાનુજ આ પ્રમાણે અર્થ લે છે. એ ઉદ્દગીયનું પ્ધાન કર્મનું અંગ છેજ એ નિયમ નથી. કારણ કે વિદ્વાન્ અને અવિદ્વાન્ બન્ને માટે એ કર્મનું અનુષ્ઠાન કહેલું છે. માટે અંગ તરીકે નહિ પણ જુદુંજ એનું ફળ માનવું જોઈએ અને તે એક આ કર્મનું ફળ બીજા કોઈ કર્મથી અટકતું હોય તો તે ન અટકે. આ સૂત્રમાં તત્ત્વદ્વેઃ નો અર્થ રામાનુજ ‘તે જોવામાં આવે છે’ એવો લે છે. અર્થાત્ ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનનો અનિયમ જોવામાં આવે છે એમ કહે છે. અણુભાષ્યકાર આ સૂત્રનું પ્રયોજન ભક્તને કર્મ કરવાની આવશ્યકતા છે કે નહિ તેનો ઉત્તર આપવામાં છે એમ જણાવે છે. તેથી અહિં કહે છે કે ભક્તને પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી કર્મ કરવાનાં હોય છે. જેઓને ભગવાનની ઇચ્છાનું જ્ઞાન છે. (તદ્-ભગવાનની ઇચ્છા અને દૃષ્ટિ એટલે જ્ઞાન) તેણે લોક મંત્રહ માટે કર્મ કરવાં અને જેને તે જ્ઞાન નથી તેણે પોતાના પ્રતિજ્ઞાના દ્વારા કરવાને કરવાં.

અધિ૦ ૧૬ સુ૦ ૪૩—સુ૦ ૪૩ માં મધ્ય ‘એવ’ પછી ‘દિ’ વાંચે છે. સંકર આ સૂત્રનો તદ્દન વિચિત્ર અર્થ કરે છે. પૂર્વમીમાંસામાં બળિદાન સંબન્ધી પૃથક્ પૃથક્ દેવ સંબન્ધી કહ્યું છે, તેજ પ્રમાણે વાક્ય તથા પ્રાણદેવને પૃથક્કરે જણાવ્યાં. રામાનુજ ઉપાસના પરત્વે અર્થ યોજીને આનો અર્થ કરે છે કે પ્રદાનની પેઠેજ (ફરી ફરીને ગુણમહા વર્તમાન ગુણીની ઉપામના કરવી, એ પ્રમાણે કહ્યું છે.) અણુભાષ્યકાર સર્વાત્મભાવ પરત્વે લે છે, અને તે સાધનથી સાધ્ય છે કે નહિ તેનો ઉત્તર એમ આપે છે કે જેમ પ્રદાન એટલે પ્રકૃત વસ્તુ દાન પ્રસન્નતાથી કૃપાથી થાય છે તેમ સર્વાત્મ ભાવ પણ ભગવાનની કૃપાનુંજ ફળ છે તેથી સાધનથી સાધ્ય નથી.

અધિ૦ ૧૭ સુ૦ ૪૪—શાંક્યભાષ્યમાં સુ૦ ૪૪ નો અર્થ વિચિત્ર કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં લિંગ એટલે શ્રુતિ વચન લખીને મનથી માનેલ અગ્નિની એકતા પરત્વે તે અર્થ લે છે. એટલે સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. લિંગ અર્થાત્ શ્રુતિ વચનો પ્રકરણ કરતાં વધારે બળવાન છે, આમ પૂર્વકાંડમાં પણ કહ્યું છે. તેથી શ્રુતિમાં અગ્નિ સંબન્ધી ઘણાં વચનો છે. જ્યાં તે સર્વે મનઃક્રિયપત છે તથા અગ્નિ સ્વતંત્ર અને કેવળ વિદ્યાત્મક છે. સુ૦ ૪૫ તથા સુ૦ ૪૬ જેને અણુભાષ્યકાર પૂર્વપક્ષનાં સૂત્રો તરીકે લે છે તેને સંકર સિદ્ધાન્તીના સૂત્ર તરીકે યોજે છે. અને તેના અર્થો અનુક્રમે આ પ્રમાણે કરે છે. મનના સકલ્પની માફક પ્રકરણને અનુમરીને આ અગ્નિએ ક્રિયા શેષરૂપ છે. કારણ કે આ મન વડે આરોપિત યથેલાં અગ્નિએ ક્રિયામન અગ્નિના બેદ સ્વરૂપે છે (સુ૦ ૪૫) ‘વળી અગ્નિ ક્રિયાના પ્રવેશ સ્વરૂપ છે, આ રીતનું પ્રમાણ છે (સુ૦ ૪૩) રામાનુજ ઉપામના પરત્વે અર્થ લે છે તેથી આ સૂત્રો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે મનજે છે.

સર્વ ઉપનિષદમાં કહેલી પર વિદ્યાના ઉપાસનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે એમ દેખાડનારાં ઘણાં ચિદ્દેવો છે. અને લિંગ તથા પ્રકરણ એ બેમાંથી પ્રકરણ કરતાં લિંગ અર્થનો નિર્જીવ કરવામાં વધારે બળવાન

મનાય છે. (સૂ. ૪૪) નૂં ૪૫ ને મનશ્ચિત વગેરે અગ્નિના અનુમધાનમાં લેતાં કહે છે કે-તે ક્રિયાત્મક અગ્નિના વિકલ્પરૂપ છે, પ્રકરણને લીધે માન 'સંગ્રહની પેઠે તે ક્રિયારૂપ હોવા' કહે. આણ્વભાષ્યકાર સિંગ એટલે વરણનુ ચિન્દ અર્થાત્ સર્વાત્મભાવ. આત્માની અભેદતા કરતાં પણ અધિક છે એવું હાલોગ્યમાં આવેલા સનતકુમાર અને નારદના સંવાદથી જણાય છે; એમ જણાવવાનું પ્રયોજન આ સૂત્રનું છે એમ કહે છે પછીનાં બે સૂત્રો એટલે 'સૂ. ૪૫-૪૬ માં પૂર્વપક્ષીની ચક્રા રજુ કરવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષી એમ માને છે કે જે પ્રપાકમાં સનતકુમાર અને નારદનો સંવાદ છે તેની પહેલાં વનવિનુના ઉપાખ્યાનમાં આત્માનું-આત્મ જ્ઞાનનું પ્રકરણ હોવાથી તેનું તેજ પ્રકરણ અદિમાં જરૂરી રાખ્યું છે.

સૂ. ૪૭ માં, શંકરના મતે અગ્નિનું વિદ્યાત્મક સ્વરૂપ જણાવ્યું છે અને સૂ. ૪૮ અગ્નિની સ્વતંત્રતામાં પ્રમાણ રૂપ છે. સૂ. ૪૯ શ્રુતિનું પ્રમાણ આપે છે. રામાનુજ પણ સૂ. ૪૭ માં મનશ્ચિતાનું અગ્નિને વિદ્યારૂપ-જ્ઞાનાત્મક યજ્ઞનું અંગ જણાવે છે, તે. સૂ. ૪૮ ને સૂ. ૪૭ માં યોગે છે. આણ્વભાષ્યકારનું સૂ. ૪૭ તે રામાનુજનું સૂ. ૪૬ નું છે. આણ્વભાષ્યકાર આ ત્રણ સૂત્રોમાં સનતકુમાર અને નારદના સંવાદમાં અભેદ જ્ઞાન છે કે સર્વાત્મભાવ તેનો નિર્ણય કરે છે. અને જણાવે છે કે અદિમાં સર્વાત્મભાવ રૂપ જ વિદ્યા છે. આના મતર્થનમાં સૂ. ૪૭ માં વ્યાસ પોતાના અનુભવને પ્રમાણ આપે છે અને સૂ. ૪૮ માં શ્રુતિ અને સિંગને પ્રમાણ તરીકે લે છે.

સૂ. ૫૦-૫૩—સૂ. ૫૦ માં મનઃ સંપાદિત અગ્નિની સ્વતંત્રતા અને સૂ. ૫૧ માં અગ્નિગોત્રી ક્રિયા શોધરૂપે અજ્ઞાવ, સૂ. ૫૨ માં અગ્નિનો વિદ્યા સાથેના સંબંધનો અર્થ શંકર લે છે. અને સૂ. ૫૩ નો એવો અર્થ જણાવે છે કે શરીરના વિષે આત્માનું અસ્તિત્વ હોવાથી કેટલાકો અર્થાત્ લોકાયતિકો આત્માનો અન્ય સ્થળે અજ્ઞાવ માને છે આમાં જલ્પ, સૂત્રના એકે શબ્દનો અર્થ લોકાયતિકો લે છે આ રીતે અગ્નિ પરત્વે અર્થ લેવાથી સૂત્રકારનો, આશય ક્યારેય ગયો છે. રામાનુજ અનુગમન એટલે યજ્ઞની સાથે જે અમુક વસ્તુઓ જોડાઈ હોય તે, એવો અર્થ લે છે અને સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે. અનુગમન વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે જેમ દ્વરવિદ્યા ક્રિયામય યજ્ઞથી બિન છે તેમ આ પણ છે. આવા સ્થળે, વિધિ કદાપી લેવામાં આવતો નજરે પડે છે. ૫૦, મીમાંસામાં તેને અનુકૂળ વચન છે. સૂત્રમાં 'તત્' શબ્દને પૂર્વમીમાંસાનું વાક્ય એમ અર્થ બેસાડે છે, આ પ્રમાણે શંકરના અર્થ પ્રમાણે સૂ. ૫૦ થી ૫૨ સુધીમાં ઉપરની માફક મનશ્ચિતાનું અગ્નિ પરત્વે સૂત્રો લેખને તે વિદ્યામય કૃત્યનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ જણાવે છે. સૂ. ૫૩ એટલે રામાનુજનું સૂ. ૫૧, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે લે છે, કેટલાકો કહે છે કે જ્ઞાતા રૂપેજ, ઉપાસક આત્માનું અનુસધાન કરેલું. અપદ્ધતપાખાદિરૂપે નહિ; કારણ કે એ આત્મા શરીરમાં રહેલો છે તેથી.

અગ્નિ ૧૮ સૂ. ૫૪-૫૬—સૂ. ૫૪ માં જાસકર, રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ અને શેવ તદ્દમાવ માનિત્વાત્ એવો પાઠ વાચે છે. શંકર આ અધિકરણનાં બે અધિકરણો કરે છે. સૂ. ૫૪ નું એક અધિકરણ, અને સૂ. ૫૫ અને ૫૬ નું બીજું સૂ. ૫૪ વાળા અધિકરણનું પ્રયોજન દેહથી વ્યતિરિક્ત આત્માનું અસ્તિત્વ જણાવવા માટે છે. ઉપસાધિ શબ્દને અગ્નિ આદિના ધર્મ પરત્વે યોગે છે, અર્થાત્ એમ જણાવે છે કે દેહથી વ્યતિરિક્ત પણ આત્માનું અસ્તિત્વ છે, જેમ અગ્નિ આદિના ધર્મ જોવામાં આવે છે તેમ આત્માના ધર્મ જણાવવા. સૂ. ૫૫ માં ઉદગીયાદિની ઉપાસના સામાન્ય રૂપે છે એવો અર્થ જણાવે છે. અને તે ઉપાસનામાં અવિરોધ છે એમ સૂ. ૫૬ માં કહે છે રામાનુજના મતે સૂ. ૫૪ માં જેમ બ્રહ્મ જ્ઞાન યથાવસ્થિત, બ્રહ્મ વિપવક હોય છે તેમ આ આત્માનું જ્ઞાન પણ યથાવસ્થિત અપદ્ધતપાખાદિ-ગુણ વિશિષ્ટ આત્મા વિષે હોવું જોઈએ. સૂ. ૫૫ માં કૃત્યનાં અંગ સાથે જોડાયેલી સર્વ ઉપાસનાઓ-સર્વ શાખાઓમાં એક જ માનની એવું તત્ત્વરૂપ છે. સૂ. ૫૬ માં ભંત્રનું દશાન્ત આપીને

ઉપાસનાની એકતાને સમર્થન કરવામા આવ્યું છે. અણુભાષ્યકારના મતે અદિઆ શાનીઓને ભગવદ્વચ્ચ નહિ હોવાથી તેમના હૃદયમા પદ્મ બોમનો આવિર્ભાવ થતો નથી એ આ અધિકરણનું પ્રયોજન છે ગમાનુજ ભાષ્યમા સૂ. ૫૪, ૫૫ અને ૫૬ અનુક્રમે સૂ. ૫૩, ૫૪ અને ૫૫ છે

અધિ. ૧૯ સૂ. ૫૭—આ અધિકરણનું તાત્પર્ય શઙ્ગના મતે સમષ્ટિ વૈશ્વાનરની ઉપાસનામા છે જૂમાનો અર્થ તે સમષ્ટિ વૈશ્વાનર' હરે છે. ગમાનુજ પણ એજ તાત્પર્ય જણાવે છે અણુભાષ્યકાર જૂમા એટલે સર્વાત્મભાવ અર્થ લેખને તેનીજ મોક્ષ કૃતા પણ અધિકૃતા દેખાડવાને સૂત્રકારે આ સૂત્ર રચ્યું છે એમ કહે છે

અધિ. ૨૦ સૂ. ૫૮—આ અધિકરણમા શકરના મતે ઉપાસનાઓની વિરિધતા જણાવી છે. અણુભાષ્યકારનો અર્થ કંઇક મળતો છે ગમાનુજ વિદ્યાઓની વિરિધતા પડતે અર્થ લે છે અર્થાત્ આ સૂત્રનો એવો અર્થ હરે છે કે 'સર્વ' વિદ્યાઓમા મુખ્ય વિષય ધ્વજ છે, પણ એ ધ્વજ વિષે જુદી જુદી બાબતો છે'

આ. ૨૧ સૂ. ૫૯-૬૦—શઙ્ગ સૂ. ૫૬ અને સૂ. ૬૦ ના બે અધિકરણો બનાવે છે સૂ. ૫૬ નું તાત્પર્ય તેમના મતે અહચ્છ ઉપાસનાના નિરૂપણમા છે અને સૂ. ૬૦નું તત્તરથ ઉપાસનાના રૂપમા છે ગમાનુજ આ બન્ને મૂત્રોને એક અધિકરણમા લે છે સૂ. ૫૬ મા ધ્વજવિદ્યાના મધુચ્ચયનો વિકાસ છે અને સૂ. ૬૦ મા સાત્ત્વવિદ્યાનો સમુચ્ચય છે એમ તે અર્થ કરે છે અણુભાષ્યકાર કર્મમાર્ગીયની ઉપાસનાના પ્રકાર પરત્વે આ અધિકરણ યોગ્ય છે

અધિ. ૨૨-૨૪ સૂ. ૬૧-૬૬—શકર સૂ. ૬૧ થી તે ૬૬ સુધી અર્થાત્ આ પાઠના અન્ત સુધીના તમામ મૂત્રોને એક અધિકરણમા લે છે ગમાનુજ પણ તે પ્રમાણે લે છે અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬૧-૬૨ નું એક અધિકરણ સૂ. ૬૩-૬૪ નું ત્રીજું અધિકરણ અને સૂ. ૬૫-૬૬ નું ત્રીજું અધિકરણ લે છે, અર્થાત્ આ ત્રણ અધિકરણો અનુક્રમે ૨૨, ૨૩ અને ૨૪ મા છે અધિ. ૨૨ મા ઉપાસનાના અગોનો ઉપમહાર પ્રકાર જણાવ્યો છે અધિ. ૨૩ મા શાનમાર્ગીય ઉપાસનાનો પ્રકાર કહ્યો છે અને અધિ. ૨૪ મા ભક્તિમાર્ગીય ઉપાસનાના પ્રકાર છે શકરના મતે આ મૂત્રોમા અનુક્રમે અગામિત ઉપાનાત્ સ્વરૂપ (સૂ. ૬૧) 'આમિત ઉપાસના માટે વેદનું પ્રમાણ' (સૂ. ૬૨) એ- ઉપાસનાનો બીજો ઉપાસના માથે સમાહાર સંગ્રહ (સૂ. ૬૩) ઉપાસનામા યુક્તી સાધારણતા (સૂ. ૬૪) કર્મમાર્ગ રહિત ઉપાસનાનું નિરૂપણ (સૂ. ૬૫) અને ઉપાસનાના અમહત્વાન (સૂ. ૬૬) એ પ્રમાણે વિષયો છે

પાઠલેક—અધિ. ૧ સૂ. ૨ મા લિજ્ઞુ 'યથા' પછીથી 'હિ' પદ વાચ્ય છે તેમ સૂ. ૪ ના અન્તે 'ય' ઉમેરે છે સૂ. ૭ માથી ગમાનુજ તથા ગૌ. 'ય' છોડી દે છે સૂ. ૮ માથી ભારત્કર છેલ્લો શબ્દ છોડી દે છે અને લિજ્ઞુ 'એતદ્' ને મળ્યે 'એત' વાચ્ય છે સૂ. ૧૫ મા પ્રથમ સૂ. ૧૬ ને લેખને પછીથી આ સૂત્રને લિજ્ઞુ વાચ્ય છે. સૂ. ૧૮ ભારત્કર ગમાનુજ, નિર્માર્ક અને રૌવ અન્વાનાત્ એવો પાઠ લે છે સૂ. ૨૨ ઉપર ભારત્કરનું ભાષ્ય જણાવતું નથી સૂ. ૨૩ મા ભારત્કર ગમાનુજ અને મધ્વ એક વાક્યને મળે એક વાક્યતા વાચ્ય છે સૂ. ૨૬ મા ગમાનુજ તથા રૌવ તથામ પછી અપિ વાચ્ય છે સૂ. ૩૩ મા મધ્વ પ્રમાણે તેની પહેલા 'તુ' છે. સૂ. ૩૬ મા શકર નિર્માર્ક, રૌવ અને લિજ્ઞુ 'અપિ' પછી 'ય' ઉમેરે છે સૂ. ૩૭ મા 'અનુમદ' એવો પાઠ મધ્વ લે છે સૂ. ૨૮ મા નિર્માર્ક 'ય' છોડી દે છે સૂ. ૩૯મા ભારત્કર નેમિનિ શબ્દને પ્રથમ વિભક્તિમા લે છે અને મધ્વ અન્વાનાત્ને જાહે તદ્ભાવ એવો પાઠ લે છે લિજ્ઞુ 'તુ' છોડી દે છે સૂ. ૪૦ મા લિજ્ઞુ છેલ્લો શબ્દ છોડી દે છે, સૂ. ૪૧ માત્ર ભાષ્યમા નથી ગમાનુજ, મધ્વ તથા રૌવ 'તુ' ને બંધે પ્રતિ વાચ્ય છે અને મધ્વ માત્રમત્ત્વ ને જાદવ માત્રમત્ત્વ એવો પાઠ લે છે સૂ. ૪૨ મા ભારત્કરના મતે

‘અપિ’ નથી રામાનુજમાં ‘ઉભયધા’ શબ્દ છે. સૂ. ૪૪ માં રામાનુજ અને મધ્વ પ્રમાણે પરિક્રિયત એવો પાઠ છે. સૂ. ૪૫ ભાસ્કર, રામાનુજ, નિરખાર્ક, મધ્વ અને શૈવ ભાષ્યમાં નથી. સૂ. ૫૦ માં શંકરના મતે પહેલા શબ્દ પછી અપિ છે. નિરખાર્કના મતે અપ્રસ્યુતે છે અને ભાસ્કર એદિકમપ્રસૂત પ્રતિવચ્ચે તદ્દર્શનાત્ એમ પાઠ વાંચે છે.

પાદ ૪.

અધિ૦ ૧ સૂ. ૧-૨૪—અણુભાષ્યકારના મતે સૂ. ૧ માં બાદરાયણનો સિદ્ધાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ ભગવાન એજ પુરુષાર્થ છે એમ તે કહે છે. શંકરના મતે પુરુષાર્થ એટલે મોક્ષ છે, તેથી આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે. તેવું એ કહે છે અને તેજ જીવનો પુરુષાર્થ જણાવે છે. સૂ. ૨ થી ૭ સુધીમાં જૈમિનિના મતનો ઉલ્લેખ છે. અણુભાષ્યકારના મતે તે એમ જણાવે છે કે જ્ઞાની એ અર્થવાદરૂપ છે. તેથી કર્મનુંજ પ્રાધાન્ય છે. શંકર તે સૂત્રમાંથી મોક્ષને અર્થવાદરૂપે લે છે. તેથી કર્મનુંજ પ્રાધાન્ય છે. શંકર તે સૂત્રમાંથી મોક્ષને અર્થવાદરૂપે જૈમિનિ માને છે એમ કહે છે. વળી ઉભય ધર્મવિદ્યા કર્મના અગરૂપે છે એ મતનો પૂર્વપક્ષ-સૂત્રકાર આપે છે એમ માને છે. સૂ. ૮ માં કર્મ વિષે બાદરાયણના સામાન્ય મતનો નિર્દેશ કર્યો છે. અણુભાષ્યકારના મતે ભગવાન ભક્તિમાર્ગ અને તે સંબંધી સર્વાત્મ ભાવના અનુભવને કર્મથી અધિક જણાવેલ છે. શંકરના મતે યોગ સ્વરૂપ પરમાત્મા તે શરીરથી અધિક છે એમ લાં જણાવે છે. સૂ. ૯ થી ૧૭ સુધીમાં જૈમિનિએ ધર્મ વિદ્યાને કર્મના અગરૂપે કરેલી દલીલોનું ખણ્ણ કર્યું છે. સૂ. ૧૨ માં જૈમિનિ કર્મના અનુદાનનો પક્ષ કરે છે અને સૂ. ૧૬ માં બાદરાયણ તેના ઉત્તર આપે છે. પણ અણુભાષ્યકાર તેના એવો અર્થ કરે છે કે બાદરાયણના મતે અનુદેય કર્મનો અપવાદ છે કારણ કે શ્રુતિમાં કર્મની વિધિ તથા તેનો લાભ સરખો કલો છે. શંકર એવો અર્થ લે છે કે સંન્યાસ સિવાયના અન્ય આશ્રમે આચરવા યોગ્ય છે એમ બાદરાયણ સુનિત્ય માનવું છે કારણ કે શ્રુતિ તે રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. સૂ. ૨૦ માં ‘ધારણા’ શબ્દને અણુભાષ્યકાર ‘સમાધિ’ પરત્વે લે છે ત્યારે શંકર તેને સમિધને ધાગણ કરવામાં ધરાવે છે અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે ધારણાની માફક અન્ય આશ્રયનો પરામર્શ વિધિરૂપ છે. સૂ. ૨૧ માં જ્ઞાનીને માટે કર્મની વિધેયતા વિષે શંકા અને તેવું સમાધાન આપ્યું છે. શંકાકાર એમ કહે છે કે જ્ઞાનીએને પણ કર્મ કરવાં પડે છે એમ જો કહ્યું છે તે તેની સ્તુતિ માટે છે. તેનો ઉત્તર એ છે કે જ્ઞાનીને કર્મના ફલનો સંબંધ હોતો નથી અને છતાં તે કરવાનાં કલા છે એટલે કર્મની વિધેયતા જણાવી છે. શંકર આ સૂત્ર ઉદ્ગીઘ-વચન પરત્વે ઘટારીને કહે છે કે તે પૂર્વસિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા નથી તેથી વિધિરૂપે છે. સૂ. ૩૨ માં વેદાંતમાં આખ્યાનોમાં વિદ્યા પ્રધાનરૂપે છે કે નહિ તે વિષય છે. સૂ. ૨૪ માં આખ્યાનની ધર્મ વિદ્યા સાથે એક વાક્યતા જણાવી છે. અને સૂ. ૨૫ માં એમ કહ્યું છે કે ધર્મ વિદ્યાને કર્મની અપેક્ષા નથી.

રામાનુજ સૂ. ૧ નો અર્થ એવો કરે છે કે પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ જ્ઞાનથી થયેલી છે કારણ કે એમ કહેનાર શ્રુતિનું વચન છે એવો બાદરાયણનો મત છે. સૂ. ૮ માં જીવાત્મા (ભુદ તથા ચુક્ત) કરતાં પરમાત્મા અધિક છે એમ બાદરાયણનો મત જણાવે છે. સૂ. ૧૬ નો અર્થ શ્વરયાત્રમ પ્રમાણે બીજા ઉપરેતરના આશ્રમે પણ એવવા બેધએ એમ કહે છે. સૂ. ૨૫ માં જણાવે છે કે ઉર્ધ્વ રેતસ્વાળા આશ્રમેનું સાત્ત્વ વિધાન કર્યું છે, અને તેથીજ તેઓને આઝિહોનાદિ કર્મો કરવાની જરૂર નથી એમ ચાલે કહ્યું છે.

અધિ૦ ૨ સૂ. ૨૫ થી ૨૮, ૩૦—પુરુષોત્તમના જ્ઞાનમાં કર્મ જ્ઞાન તથા ભક્તિની અપેક્ષા છે તે વિષે આ અધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે. સૂ. ૨૬ માં અણુભાષ્યકારના મતે સ્મરદર્શિ માધેના ભક્તિ-માર્ગમાં સ્વતઃ સંભવતાં દોષાથી, જ્ઞાન માર્ગમાંજ રેતું અનુદાન આવરણ છે. સૂ. ૨૮-૩૦ માં તે વિષે

પ્રાણના અલ્પ્યમાં મમે તેનું અન્ન લેવાની સંમતિ છે એમ કહે છે.

શંકર સૂ. ૨૫ નો આશય બ્રહ્મવિદ્યામાં ચિત્ત શુદ્ધિની અપેક્ષા હોવાથી યજ્ઞાદિને વિદ્યાના સાધન તરીકે કહેલ છે એમ જણાવે છે. સૂ. ૨૬ માં રમદ્વાદિને બ્રહ્મવિદ્યાનું સાધન કહે છે. અલ્પભાષ્યકાર એમજ કહે છે પણ ભક્તિમાં તેમની સાધનતા નથી એટલી વિશેષતા જણાવે છે. સૂ. ૨૭ થી ૩૦ સુધીમાં અર્થનો અદ્વિત્વ બળને બાધકારોના મતમાં ખાસ ફેર નથી. રામાનુજ અદ્વિત્વ જ્ઞાન અને કર્મનો સમુચ્ચયવાદ દર્શાવે છે. પણ તે શંકરને સંમત નથી.

અધિ. ૩ સૂ. ૩૧-૩૮—અલ્પભાષ્યકારના મતે અદ્વિત્વ પ્રથમ દષ્ટાન્તના ભક્ષણની માફક વર્ણાશ્રમ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવાનું કહે છે પણ સૂ. ૩૩ માં કહે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો કરતાં ભગવદ્ધર્મ અધિક છે તેથી જ્યારે તે બંને વચ્ચે કાંઈ વિરોધ આવે ત્યારે ભગવદ્ધર્મોનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. સૂ. ૩૫ માં કહે છે કે વર્ણાશ્રમ ધર્મો ભક્તને ફક્તની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક છે. સૂ. ૩૬ માં કહે છે કે જો વૈરાગ્યાદિ ભગવદ્ધર્મોમાં આધક હોય તો પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મો હોયજ એમાં શું આશ્ચર્ય છે? સૂ. ૩૭ માં જણાવે છે કે જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્ત ઉપર ભગવાનનો વિશેષ અનુગ્રહ હોય છે તેથી સૂ. ૩૮ માં કહે છે કે સુક્તિ કરતાં ભક્તની તદીયતા યદી જાય છે.

શંકરના મતે સૂ. ૩૧ નો આશય અમુચ્છુને માટે આશ્રમ કર્મનું વિધાન છે. સૂ. ૩૨ માં કહે છે કે કર્મો વિદ્યાના સહકારીપણા વડે રહેલા છે. સૂ. ૩૩ માં કામ્ય તથા નિલ તમામ કર્મોની એકતા જણાવી છે. અને તે ઉભય અમુચ્છુને માટે છે. સૂ. ૩૪ માં બ્રહ્મચારીને રાગાદિના અભાવ હોય છે તેમ જણાવીને સૂ. ૩૫ માં અનાશ્રમીને બ્રહ્મ વિદ્યાનો અધિકાર જણાવે છે. અને તે અનાશ્રમીનેજ ધર્મ વિશેષથી બ્રહ્મ વિદ્યાનો અધિકાર છે એમ સૂ. ૩૬ માં કહીને, પછીના બે સૂત્રોમાં અનાશ્રમી કરતાં આશ્રમી શ્રેષ્ઠ છે એમ કહે છે.

રામાનુજના મતે સૂ. ૩૧ માં એમ કહેલું છે કે યજ્ઞાદિક કર્મ એ વિદ્યાનું અંગ છે તેમ આશ્રમ ધર્મ પણ છે એટલે જે ગૃહસ્થાશ્રમીને મોક્ષ વગેરેની ઈચ્છા ન થઈ હોય તેણે પણ તે કરવાં. સૂ. ૩૨ માં તે કર્મો વિદ્યાનાં સહકારી છે માટે કરવાનાં છે. સૂ. ૩૩ નો અર્થ તદ્દન જૂઠો પડી જાય છે. તે એ પ્રમાણે કરે છે કે કર્મોના બે રીતનો ઉપયોગ છે, પણ કર્મ એના એજ છે. તેથી સૂ. ૩૪ માં જણાવે છે કે કર્મ વડે જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ થતો નથી. સૂ. ૩૪ માં અન્તરોનો અર્થ 'સિવાય' લે છે, અને 'તદ્દષ્ટે' શબ્દોના અર્થ 'તેનું જોવામાં આવે છે' એમ કરે છે એટલે તેમનું તાત્પર્ય એવું છે કે આશ્રમ વગરનારે પણ વિદ્યાનો અધિકાર છેજ અર્થાત્ વિષુદ્ધ અનાથ વગેરેને પણ વિદ્યાનો અધિકાર છે. સૂ. ૩૬ માં તપ વગેરે અમુક ધર્મોથી કાર્ય વડે વિદ્યાને મદદ મળે છે એમ શ્રુતિ એવો અર્થ કરીને પછીના સૂત્રમાં અનાશ્રમીના કરતાં આશ્રમીપણું શ્રેષ્ઠ છે એમ જણાવે છે.

અધિ. ૪ સૂ. ૩૯—અલ્પભાષ્યકાર એવો અર્થ આપે છે કે જો પુણ્યમાર્ગમાં જોઈને પણ તદીયતાને પ્રાપ્ત કરે તો તેના તે ભાવ કદી પણ તિરોહિત થતો નથી, તો પછી પુણ્યમાર્ગીય ભક્તોનો તો તેનજ તિરોહિત થાય. શંકર આ સૂત્રમાં ઉર્જરેતાના પતનના અભાવ પરત્વે આ સૂત્ર યોગ્ય છે અને રામાનુજ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી આશ્રમ ધર્મથી બ્રહ્મતાનો અભાવ અદ્વિત્વમાં જણાવે છે.

અધિ. ૫ સૂ. ૪૦-૪૧—સ. ૪૦માં અલ્પભાષ્યકાર એમ જણાવે છે કે ભગવાન સ્વ ભક્તને બ્રહ્મજોશાદિ આધિકારિક ફક્તે પણ આપતા નથી કારણ કે તે ફક્તમાંથી તો પતનનો ભય હોય છે. ભક્તિમાર્ગમાં પતનનો ભય નથી છતાં જ્ઞાનીની સરખામણીએ ભક્તિનું પતન તે ઉપપન્ન છે અને જ્ઞાનમાર્ગનું મહાપતન છે.

શંકરના મતે સૂ. ૪૦નું પ્રયોજન નૈદિકને પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવ છે, તેથી તે હાં કહે છે, અધિકારી થવાયોગ્ય પ્રાયશ્ચિત નૈદિકને નથી કારણ શ્રુતિમા એવું અનુમાન છે કે તેને માટે પ્રાયશ્ચિત અયોગ્ય છે. પછીના સૂત્રમાં નૈદિકને વ્યભિચારનું પ્રાયશ્ચિત છે એમ કહે છે. રામાનુજ લગભગ શંકરને જ અહિંઆ અનુસરે છે.

અધિ૦ ૬ સૂત્ર ૪૨-૪૫ આ અધિકરણમાં અણુભાષ્યકારના મતે ઉત્કટ ભગવદ્ભાવની દશામાં ગૃહત્યાગ આવરયક છે એમ કહ્યું છે. આ ગૃહત્યાગ સાધન તરીકે નથી કારણ કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ફક્ત ભગવાનથી જ હોય છે.

શંકર અહિંઆ પતિત નૈદિક બહિષ્કારને યોગ્ય છે એવો અર્થ જણાવે છે. સૂ. ૪૩ને નવા અધિકરણમાં લે છે, તેનો વિષય ઉપાસનાનું ફળ કોને? એ પ્રશ્ન છે. આના ઉત્તરમાં આત્રેપનો અભિપ્રાય આપ્યો છે અને સૂ. ૪૪માં ઔકુસોમિતો આપ્યો છે. અને સૂ. ૪૫ માં તે વિષે શ્રુતિનું પ્રમાણ આપ્યું છે. રામાનુજ સૂ. ૪૩ અને ૪૪ ને એક અધિકરણમાં લે છે. પણ સૂ. ૪૫ ને છોડી દે છે. અર્થમાં વિશેષતા નથી.

અધિ૦ ૭ સૂત્ર ૪૬—અણુભાષ્યકાર આ સૂત્રમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા બે પ્રકારના જીવોના ભેદ જણાવે છે. તેમાં શમદમાદિ મર્યાદામાં છે, પુષ્ટિમાં વર્તેલું છે. ધરણમાં કૌષિક, વાચનિક અને માનસિક. એ ત્રણમાંથી માનસિક સાધનજ ઉત્તમ કહ્યું છે. તે માનસિક સાધન પણ વિધિ વગેરે જેવું જાણવું એમ કહે છે. શંકર અહિંઆ મૌન વિધિનું નિરૂપણ જણાવે છે. શ્રવણ તથા મનની અપેક્ષાએ મૌન એ ત્રીજી વિધિ છે. ભેદ દર્શન પ્રાપ્તિવાળાને જેમ પ્રધાન વિધિ છે તેમ અભેદ દર્શનવાળાને મૌન વિધિ છે. રામાનુજ ભાષ્યમાં પણ મૌનની વિધિનો અર્થ છે.

અધિ૦ ૮ સૂત્ર ૪૭-૫૦ ભક્તિની સાધન દશામાં આ અર્થાત્ ઉત્કટ ભાવના હોય સારે ગૃહના અત્યાગનો અર્થ અણુભાષ્યકારના મતે અહિંઆ જણાવેલો છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં કુટુંબ સહિત સેવા કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિનિયોગ ભગવાનમાં થાય છે. સૂ. ૪૮માં જણાવે છે કે સંન્યાસીની માફક ભક્તિમાર્ગેથી શુદ્ધિમાં પણ મૌન વગેરે હોય છે. સૂ. ૪૯માં ભગવદ્ભાવને શુદ્ધ રાખીને ભગ્ન કરવાનું કહે છે અને તે શુદ્ધ રાખવાને માટે સૂ. ૫૦માં જણાવે છે કે ધૈર્ય તથા ભૌતિક સુતના સંસ્કાર વગેરે ક્રમે ભગવદ્ભગ્નને અપ્રતિબંધક હોય તેની રીતે કરવાં.

શંકર સૂ. ૪૭માં એમ કહે છે કે યદ્ય આદિ અથવા આશ્રમથી વિધાન કરેલ શમ આદિનો ગૃહ સ્થાશ્રમમાં મુખ્યત્વે ફરીને સંભવ છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી ઉપમંહાર છે. સૂ. ૪૮માં ચારે આશ્રમોના સમાન ઉપદેશ જણાવે છે. અને સૂ. ૪૯માં વિદ્યાને પોતાના ગુણને પ્રકટ નહિ કરતાં શુદ્ધ ભાવે રહેવાનું કહે છે. સૂ. ૫૦માં પ્રહરવિદ્યાની ઉત્પત્તિ આ જન્મમાં છે કે અન્ય જન્મમાં તેનો ઉત્તર આપે છે અને કહે છે કે પ્રસૂતિ અર્થાત્ પ્રારબ્ધ કર્મનો અટકાવ ન હોય તો આ જન્મમાં પણ ધ્વજવિદ્યાની ઉત્પત્તિ યદ્ય શકે. રામાનુજ સર્વ આશ્રમોમાં વિદ્યાનું અસ્તિત્વ હોવાથી અહિંઆ પણ તે જ એમ જણાવે છે અને સૂ. ૪૮ પ્રમાણે મૌનની માફક બીજા આશ્રમ ધરોનો પણ ઉપદેશ છે તેથી સૂ. ૪૯માં કહે છે કે દંભાદિક જે દુર્યજો મનુષ્ય માટેપણમાં દેખાડે છે તે જ્ઞાનીમાં હોવા ન જોઈએ. અને સૂ. ૫૦માં કહે છે કે જો પ્રળય કર્માન્તરનો પ્રતિબંધ આડો ન પડે તો ઉપાસનાનું અનુપવ્યક્તિ ફળ અહિંઆ તુર્ત મળે છે.

અધિ૦ ૯ સૂત્ર ૫૦—અહિંઆ અણુભાષ્યકાર ઉપસંહાર કરતા એમ જણાવે છે કે ભક્તિનું મુક્તિફલ ભક્તિ રસનો અનુભવ છે. આ રસના અનુભવમાં ખાસ નિયમ નથી કારણ કે ભગવાનની ઇચ્છાનુસાર તે થાય છે.

શંકર મુક્તિદળનાં અનિયમ પરત્વે અર્થ લે છે કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યાની ઉત્પત્તિમાં પ્રતિબંધ હોવાને લીધે તેના રૂપરૂપ મુક્તિને વિષે નિયમ નથી. કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનની અવસ્થાનો નિશ્ચય થઇ ચૂકેલો હોય છે. રામાનુજનો અર્થ સરખો છે.

અધ્યાય ૪.

પાદ ૧.

અધિ૦ ૧ સૂ૦ ૧-૨—શંકરાચાર્ય-આવૃત્તિનો અર્થ જવણાદિની આવૃત્તિ કરે છે. પણ રામાનુજ બ્રહ્મ જ્ઞાનની આવૃત્તિ એવો અર્થ લે છે. પણ અણુભાષ્યકારની બ્યાખ્યાન સૈધી એરજ છે !

અધિ૦ ૨ સૂ૦ ૪—સૂત્ર ૪ માં શંકર, રામાનુજ, મધ્વ, શૈવ તથા સિદ્ધાંત 'પ્રતીક' શબ્દને સમગ્રી વિલક્ષિતમાં લે છે, પણ ભાસ્કર તૃતીયા વિલક્ષિતમાં છે. અહિંયાં અણુભાષ્યકાર બન્ને પાનોડે સ્વીકાર કરીને કેવી રમણીય રીતે અર્થ કરે છે. શંકરાચાર્ય સૂત્રનો એવો અર્થ કરે છે કે પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે બુદ્ધિ કરવી નહિ, કારણ કે ઉપાસકો આત્માને પ્રતિમારૂપે માનશે નહીં. આ અર્થ તદ્દન અસંગત છે. પ્રકરણમાં બ્રહ્મદષ્ટિ અને પ્રતીકોપાસનના ફલતુ તારતમ્ય દેખાડે છે. આત્મા તરીકે ઉપાસના કરવાથી મોક્ષ મળે છે પણ પ્રતીક તરીકે ઉપાસવામાં તે મળતું નથી. આમ ફળતુ પ્રકરણ ચાલે છે. તે રીતે અર્થ કરવો એમણે તેને બદલે પ્રતિમામાં આત્મા તરીકે બુદ્ધિ કરવી નહિ ' એ કેવો અવિવેચનીય અર્થ શંકરભાષ્યમાં નેવામાં આવે છે. રામાનુજ પણ તેનેજ અનુસરેલો અર્થ કરે છે. બન્ને ભાષ્યકારો સૂત્રમાંના જ શબ્દને આત્માના અર્થમાં લે છે. જ્યારે અણુભાષ્યકાર મોક્ષ તથા ભગવાન-દેના અનુભવના અર્થમાં લે છે. બન્ને ભાષ્યમાં સૂત્ર પાંચનો અર્થ પણ તેટલોજ કઢંગો લાગે છે. સ્વત્કર્મ તો અર્થ બ્રહ્મ પ્રતીક કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે એમ કરે છે. પણ અણુભાષ્યકાર એ પ્રમાણે અર્થ કરતા નથી. સૂત્રમાં બ્રહ્મદષ્ટિનું કથન છે. આ બ્રહ્મ દષ્ટિ શી રીતે ઉદય પામે છે. એવી દેખીને શંકા થાય તો કહે છે કે જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ-આધિક્ય થતાં એ દષ્ટિ ઉદય પામે છે. આ અર્થ કેવો સ્વાભાવિક અને સરળ છે.

અધિ૦ ૩—સૂ૦ ૬ નો અર્થ શંકરાચાર્ય ' હિંગીચાદિમાં આદિત્યાદિની બુદ્ધિ કરવી. કારણ કે હિંગીચ આદિ અંગમાં કર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ' એવો કરે છે. રામાનુજ પણ તેનેજ અનુસરે છે. ' સૂત્ર ૭ નો અર્થ ' શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ બન્ને ઉપાસના બેઠે બેઠે કરવી એવો સમજે છે. આ અર્થ કેવો હારવારપદ છે ! સૂત્રમાં આસીઃ વિશેષણ છે, તે ધર્મી ભજવાનતું છે. તે ઉપાસકનું વિશેષણ નથી. સૂ૦ ૧૯ નો અર્થ અચલત્વની અપેક્ષાથી અર્થાત્ ધ્યાન માટે નિશ્ચય રહેવાની જરૂર છે. કારણ કે નિશ્ચલત્વને લઇને પૃથ્વી અન્તરિક્ષ વજેરમાં ધ્યાનતુ વર્ણન કર્યું છે. આ પ્રમાણે કર્યો છે. સૂ૦ ૧૦ માં સ્મરન્તિ ના કર્તા કેટલાક ભક્તો અધ્યાહાર છે, જતાં શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્ય 'રમતિ પણ ધ્યાન કરવાનું' કહે છે' એવો અર્થ ઉપજાવે છે.

અધિ૦ ૪ સૂ૦ ૧૧—ભાસ્કરના પાડમાં તથૈકાપતા નથી. શં૦ તથા રા૦ આ સૂત્રનો અર્થ 'જ્યાં એકાગ્રતા હોય ત્યાં ધ્યાન કરતું, એમ કહે છે. તત્ત્વવિશેષાત્ નો અર્થ શંકરાચાર્ય ' આ સંબંધી ખીન્ને નિયમ નથી એમ કરે છે. જ્યારે રામાનુજ 'બધે' એવો લે છે.

અધિ૦ ૫ સૂ૦ ૨૨—શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ બન્ને 'ગ્રામણ' નો અર્થ ગરજ લે છે. અને પછી સૂત્રનો અર્થ એમાં કરે છે કે 'ગરજ પર્વત ઉપામના કર્મ કરવી' અર્થાત્ ઉપાસના તે માત્ર એકજ ક્ષણ કે દિવસની પાત નથી. પણ ગરજ સુધી કરવી. અણુભાષ્યકાર 'ગ્રામણ' નો અર્થ પારસી-

ક્રિં ૧૭ લે છે અને તે એમ કહે છે કે ત્યાંમુખી ભગવાનુપી પાશ્વૈશ્વિક્ક ઇળ મજે ત્યાંમુખી ભક્તને જાણ કે આત્મર પદાથેનુ અનુગધાન હોવુ નથી. આ કેટલો સુંદર અર્થ છે. તત્ત્વપિ હિ દટ્ત્ત્ત નો અર્થ શંકરાચાર્ય 'સુતિ તે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે એવો લે છે. અને રામાનુજનાચાર્ય ત્યાં (મરજી પર્યન્તના મમયમાં એ જોવામાં આવે છે) એમ અર્થ કરે છે. અણ્વભાષ્યકાર દટ્ત્ત્ત ભગવાનનાં દર્શન તથા તેમની માથે આસાપાદિ કલને અદિઆં 'દટ્' માને છે. એની સરખામણીએ સાધુન્ય તે અદટ્ કલ છે.

અધિ૦ ૬ સૂ. ૧૩ માં તત્ત્વયમે નો અર્થ શંકરાચાર્ય 'આત્મપ્રાપ્તિ' કરે છે. રામાનુજ 'વિદ્યાની પ્રાપ્તિ' કરે છે. પણ આ બન્ને આ સૂત્ર જાનીને લગાડે છે. ન્યારે અણ્વભાષ્યકાર મર્યાદા ભક્તને લગાડે છે. શંકરાચાર્ય જીવન્મુક્તિ પરત્વે આ અધિકરણુ યોજે છે. સૂત્ર. ૧૪ માં વર્તે શબ્દને દેદના પાતના અર્થમાં લે છે. રામાનુજ પણ તે અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. આથી સૂત્રમાંથી માર જોએ છે કે કેટલાંક પુરુષકર્મો મરજી મુખી પડેએ છે અને પછી નાશ પામે છે. એટલે એ મુક્તિમાં એ આકાં આવતાં નથી. આ અર્થ લેતાં જી શબ્દનો સંકત નહ થાય છે. અણ્વભાષ્યકાર ભગવદ્ભાવમાથી સ્મૃતિ એવો પાતનો અર્થ લે છે. અને તે સૂત્રને જરાબર અનુસરે છે. સૂત્ર. ૧૫ માં તત્ત્વયમે: 'નો અર્થ' દેદના પતન મુખી એમ શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજ કરે છે. તેઓ આખા સૂત્રને અખણ લે છે. અણ્વભાષ્યકાર તે સૂત્રના બે ભાગ કરે છે. એક ભાગ એવ મુખી અને બાકીનો પછીનો ભાગ. પ્રથમ ભાગનો અર્થ એવો કરે છે કે પ્રારબ્ધ સિવાયનાંજ કર્મો નાશ પામે છે. તત્ત્વયમે: મા તેની અવધિ એટલે 'ભગવાનની કૃપા મુખી' એમ અર્થ લે છે. સૂ. ૧૬ માં શંકરાચાર્ય તત્ત્વયમે નો અર્થ જ્ઞાનના કાર્ય માટે અર્થાત્ મોક્ષ માટે એમ મમજે છે. અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિ પણ જ્ઞાનના કાર્ય માટે છે એમ કહે છે. રામાનુજ 'વિદ્યારૂપીકાર્ય' માટે એવો અર્થ લે છે, અને સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ વિદ્યાથી બધ થતાં નથી, બધકે એનુંજ કળ વિદ્યા છે. અણ્વભાષ્યકાર અગ્નિહોત્ર પ્રારબ્ધ કર્મના નાશ માટે છે એવો અર્થ કરે છે. અને તે બરાબરજ છે. કારણ કે જ્ઞાનેતાના પ્રારબ્ધ કર્મના સ્થપનુ અધિકરણુ તે જી તો તે ક્ષય શી રીતે થાય તે જણાવવાને અગ્નિહોત્રાદિ કરવાનું કહે છે. રામાનુજ સૂ. ૧૩, ૧૪, અને ૧૫ નાં જૂદાં અધિકરણુ યોજે છે. અને સૂ. ૧૬, ૧૭ અને ૧૮ ને 'અગ્નિહોત્રાદિધિકરણુ' નામના એક અધિકરણમાં સમાવે છે. શંકરાચાર્ય પણ એજ પ્રમાણે જૂદાં અધિકરણુ લે છે. પણ સૂ. ૧૬ એકલાનુંજ એક અધિકરણુ લે છે. સૂ. ૧૭ અને ૧૮ તું જુદુ અધિકરણુ છે. અણ્વભાષ્યકાર તો સૂ. ૧૩ થી ૧૬ મુખીના તમામ સૂત્રો એકજ અધિકરણમાં લે છે. ભિક્ષુ સૂ. ૧૬ માં તત્ત્વયમે એટલેજ પાડે લે છે.

અધિ૦ ૭ સૂ. ૧૭ માં જન્યાપિ ને બહલે શંકરાચાર્ય જન્યાપિ પાડે લે છે. અને એકવામ્ એટલે કેટલીક શાખાવાળાઓ લેખને ડમ્બો: નો અર્થ જૈમિનિ તથા બાદરાયણુ લે છે. તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે 'આથી અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિ નિલ કર્મથી અન્ય અર્થાત્ પુરુષ થાય છે. એમ કેટલીક શાખાવાળાઓ માને છે. પણ જૈમિનિ તથા બાદરાયણુ જેઉ આચાર્યોની સંમતિ છે કે આ સૂત્રમાં કર્મ જ્ઞાન વિદ્યાને ઉપકારક નથી. રામાનુજ ડમ્બો: એટલે વિદ્યાની પૂર્વેના તથા પછીનાં પુરુષ કર્મો મમજે છે. એકવામ્ નો અર્થ કેટલીક શાખાઓવાળા એમ કહે છે. આથી સૂત્રનો અર્થ તેમના પ્રમાણે એવો થાય છે 'કેટલાંકની શાખાઓ આ (અગ્નિહોત્રાદિ) થી લિન્ન બને વિદ્યાની પૂર્વ અને પછીના પુરુષકર્મોની સાધુ કરણી પણ હોય છે. અણ્વભાષ્યકાર એકવામ્ એટલે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો લે છે, અને ડમ્બો: એટલે પ્રારબ્ધ તથા અપ્રારબ્ધ. તેમના મતે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તના પ્રારબ્ધ તથા અપ્રારબ્ધ હોતા નથી એવો અર્થ છે. સૂ. ૧૮ નો અર્થ શંકરાચાર્ય એમ લે છે કે વિદ્યાથી નદિ જ્ઞાપણુ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ બળવાન છે. ન્યારે રામાનુજ 'જે વિદ્યારહિત તેજ કર્મ બરાબર કળ

આપે છે. રામાનુજનો અર્થ કદાચ બેમતો મણી શકાય. પણ શંકરાચાર્યનો તો તદ્દન અસંબંધ જણાય છે. એટલુજ નહિ પણ શ્રુતિથી વિપરીત લાગે છે. સૂ. ૧૯ માં છતર એટલે પુણ્ય તથા પાપ એમ અર્થ લેઈને સૂત્રને જીવન્મુક્તના આરંભ કાર્ય પરત્વે લગાડીને શંકરાચાર્ય એમ કહે છે કે જીવન્મુક્તનાં આરંભ કાર્યનાં પુણ્ય તથા પાપનો ભોગવડે નાશ કરી, બ્રહ્મ સપત્ત થાય છે. રામાનુજ પણ તદ્દનુસાર અર્થ કરે છે. પણ તુ નો જે અર્થ છે તેથી પુષ્ટિ ભક્તિના ફલનેજ લક્ષ્યમાં રાખીને સૂત્રકારે આ સૂત્ર ચોભયું છે એવુંતો અણુભાષ્યકાર જ દર્શાવે છે.

પાદ ૨

અધિ. ૧—સૂત્ર ૨માં શંકર, ભાસ્કર, મધ્વ અને રૌવ એ પછી ચ વાંચે છે. સૂ. ૪ માં રૌવનો પાદ ફક્ત સોષ્યસંગ એટલોજ છે. શંકરાચાર્ય સૂ. ૧ અને ૨ નું એક અધિકરણ લે છે, અને સૂ. ૩ નું એક પૃથક્ અધિકરણ લે છે અને સૂ. ૪ ને પછીનાં સૂત્રો ૫ અને ૬ સાથે જોડી દઈને એક અધિકરણ બનાવે છે. રામાનુજ પણ આ ક્રમને સ્વીકારે છે. અણુભાષ્યકારના મતે સૂ. ૧ થી ૪ સુધીમાં જૂદા વિષય હોવાથી ત્યાં એકજ અધિકરણ છે. શંકરાચાર્ય તથા રામાનુજાચાર્ય તેમા વાગાધિકરણ તથા મનોાધિકરણ કહે છે તે દ્રષ્ટવાની જરૂરજ નથી. સૂ. ૧ માં શંકરાચાર્ય વાણી શબ્દનો અર્થ વાણીની વૃત્તિ લે છે અને “દર્શન” તથા શબ્દના અર્થો પ્રત્યક્ષ જોવામા માવે છે તથા શ્રુતિ એવો લે છે. અર્થાત્ તેમના મતે આખા સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વાણી વૃત્તિના મન વિરો લય થાય છે, કારણ કે આ બાબત પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે તથા શ્રુતિ પણ તેજ છે. એ પ્રમાણે કહે છે. રામાનુજ વાણીનો અર્થ વાણીની વૃત્તિ કરતા નથી પણ વાણીજ કરે છે. એટલોજ તેમના અર્થનો શંકરાચાર્યના અર્થથી ભેદ છે. અણુભાષ્યકાર “દર્શન એટલે ભગવાનનું” પ્રકટ દર્શન અને “શબ્દ” એટલે વેણુતાદાદિતું શ્રવણ એ પ્રમાણે અર્થ કરીને સૂત્રના અર્થને વિશદ અને રમણીય બનાવે છે. તે વાણીનો અર્થ વાણીજ લે છે. સૂ. ૪ માં અખ્યક્તનો અર્થ શંકર “જીવ” લે છે અને ઉપગમન એટલે સૂત્રનો અર્થ એવો થયો કે પ્રાણુનું જીવને વિષે ઉપગમનાદિ થતું હોવાથી, પ્રાણુનો જીવને વિષે લય થાય છે રામાનુજ પણ આજ અર્થને અનુસરે છે. અણુભાષ્યકારની વ્યાખ્યાન શૈલી તદ્દન નિરાળા પડી જાય છે. તે ઉપગમ એટલે ભગવત્કૃત અંગીકાર અને ‘આદિ’ એટલે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધનો અભાવ, ભાજન, અને ઉત્કટસ્નેહથી ભગવાનનું વશીકરણત્વ લે છે.

અધિ. ૨-૩-૪—સૂ. ૫ તથા ૬ ને શંકરાચાર્ય અધિકરણ ૩૦માં સમાવે છે. સૂત્ર ૫માં સર્વના લય વિષે કહ્યું છે તેથી સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે પંચભૂતોમાં પ્રાણુ સહિત જીવનો લય થાય છે. સૂ. ૬ માં વક્ત્રિજનો અર્થ તેજો “તેજમાં” એમ લે છે, અને દર્શનત્વ ના કર્તા તરીકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ લે છે અર્થાત્ સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ પ્રશ્નોત્તરરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે કે કેવળ તેજમાં જીવ સ્થિતિ જગતો નથી. સૂ. ૭ નું લુપ્ત અધિકરણ દ્રષ્ટીને દેવમાર્ગની પ્રાપ્તિ કોને થાય છે ? એ વિષે એ અધિકરણમાં વિચાર કર્યો છે એમ તે કહે છે. અને સૂત્રનો “સમાન” શબ્દ વિદ્યાન તથા અવિદ્યાન બન્નેને વાચ્ય પાડે છે. અને અનુપોષણનો અર્થ, બાળીને કરે છે. અર્થાત્ સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે દેવધાનમાર્ગે જતાં સુધી વિદ્યાન તથા અવિદ્યાનનું ગમન એક સરખું છે. આ રીતે બ્રહ્મ લોક જવારૂંપી અમૃતત્વ જે વિદ્યાને અવિદ્યારૂપી ક્લેશને બાળ્યો નથી. તેને માટે છે. પછી સૂ. ૮-૯-૧૦ અને ૧૧ ને લુપ્ત અધિકરણમાં (પાંચમા અધિકરણમાં) ચોજે છે. આ અધિકરણનો વિષય તેજની અવસ્થા સૂક્ષ્મ છે એમ પ્રતિપાદન કરવાનો છે. સૂત્ર ૯ નો અર્થ આ ઉક્ત તેજ સ્વરૂપમાં તથા પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે આ રીતની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે એવો લે છે, સૂ. ૧૦ માં તેજના ઉપમર્દનનો અભાવ નિરૂપે છે તેથી “જે કે ચરીરનું” ઉપમર્દન થાય છે. છતાં તેજ સૂક્ષ્મ

હોવાથી તેનું ઉપમર્દન થાય છે. છતાં તેજ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું ઉપમર્દન થતું નથી. એમ લે છે. સૂ. ૧૧ માં તેજનો ધર્મ ઉચ્ચતા છે એમ કહે છે તેથી ઉપપત્તિથી એમ જણાય છે કે ઉચ્ચના એજ તેમના ધર્મ રૂપે છે સૂ. ૧૨ થી ૧૪ ને જૂદા અધિકરણમાં અર્થાત્ અધિકરણ ૬માં યોજે છે. સૂ. ૧૨ માં જીવમાંથી પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિના અમાર, સૂ. ૧૩ માં પ્રાણોનો પરમાત્મામાં લય, સૂ. ૧૪ માં ઉત્ક્રાંતિના અમારમાં રચીતિનું પ્રમાણ એ વિષયો છે. આથી તે સૂત્રોના અર્થો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે કરે છે. શરીરમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મવેતાને ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કહ્યો છે; તેથી વેને ઉત્ક્રાંતિ નથી, એમ કહેશે તો તે યુક્ત નથી, શરીર કે પ્રાણની ઉત્ક્રાંતિનો આ પ્રતિષેધ છે (સૂ. ૧૨) “આમાં શરીર” એટલે “શરીર આત્મા” એવો અર્થ લે છે. કાણવ શાખામાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે બ્રહ્મ જ્ઞાનીના પ્રાણોની દેહમાંથી ઉત્ક્રાંતિ થતી પણ પરમાત્મામાં તેનો લય થાય છે (સૂ. ૧૩) (અદિઆં એકામ્ એટલે કેટલીક શાખાવાગા-કાણવ એવો અર્થ સમજે છે.) અને વર્ગી રચીતના પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્વાનને ઉત્ક્રાંતિ નથી (સૂ. ૧૪) સૂ. ૧૫ નું જૂદું અધિકરણ (૭મું) કહીને તેનો વિષય વિદ્વાનની ઇન્દ્રિયો ક્યાં જાય છે? એમ મૂક્યો છે અને તે સૂત્રનો અર્થ એવો કરે છે કે શ્રુતિ એમ કહે છે કે વિદ્વાનની પ્રાણ નામની ઇન્દ્રિયોનો પર બ્રહ્મમાં લય થાય છે. અદિઆં તાનિ એટલે ઇન્દ્રિયો એવો અર્થ કરે છે.

રામાનુજ સૂત્ર ૭થી ૧૩ સુધીને એક અધિકરણ આસૂત્યધિકરણમાં લે છે, અને સૂ. ૧૪ નું જૂદું અધિકરણ કહે છે સૂત્ર ૬ના એક્સિન્ડ નો અર્થ તે પણ ‘એકજ’ કહેતાં ‘તેજ’ જૂત કરે છે અને દર્શયત: તો સંબન્ધ શ્રુતિ તથા રચીત સાથે લે છે. સૂત્ર ૭નો અર્થ એવો કરે છે કે નાદીમાં પ્રવેશ કરતા પહેલાં વિદ્વાન અને અવિદ્વાન બંનેની ગતિ સરખી છે, નીકળતી વખતે ભેદ છે. ‘અનુપોષ્ય’નો અર્થ અનુપોષણ કરીને એવો કરે છે. સૂત્ર ૮નો અર્થ અલપ્રાપ્તિ થતાં સુધી સંસાર ચાને દેહ સંબન્ધ છે. અર્થાત્ દેહ સંબન્ધ છે સ્વાત્મ જલપ્રાપ્તિ થાય છે અપીતિ એટલે ‘અલપ્રાપ્તિ.’ અણુભાષ્યકાર ‘તદ્’થી મર્યાદામાર્ગીય ભક્ત લે છે અને તેના મોક્ષને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને મોક્ષ સાથે સરખાવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની સરખામણીએ મર્યાદામાર્ગીયનો મોક્ષ સંભાર તુલ્ય છે એમ જણાવે છે. સૂત્ર ૯ માં રામાનુજ સૂક્ષ્મ શબ્દથી સૂક્ષ્મ શરીર લે છે, અણુભાષ્યકાર તેને પુષ્ટિમાર્ગીય વસ્તુનું વિશીષણ સમજે છે. રામાનુજ નો અર્થ એવો છે કે સૂક્ષ્મ શરીર પણ ક્યાં કાયમ રહે છે. સૂત્ર ૧૦નું તાત્પર્ય એવું જણાવે છે કે શ્રુતિમાં જે અચૂતનો અર્થ કહ્યો તેનાથી એમ સમજવું નહિ કે બંધનો સર્વથા નાશ થઈ ગયો છે. અણુભાષ્યકાર પુષ્ટિભક્તના સંબન્ધમાં આ સૂત્ર લે છે અને જણાવે છે કે પ્રજ્ઞના સાક્ષાત્કાર સમયે ઐશ્વર્યદિ તમામ ભાવનો નાશ થઈ જાય છે. માટે તેવા ભક્તનો ઉપદેશ હોતો નથી. સૂ. ૧૧માં ઉપમા શબ્દને શરીરની ગરમીના અર્થમાં રામાનુજ લે છે તેથી સૂત્રનું તાત્પર્ય તેમના મતે એવું નીકળે છે કે મરતી વખતે વિદ્વાનના શરીરના પણ અણુક ભાગમાં ગરમી હોય છે, અણુક ભાગમાં નથી હોતી તેનું કારણ કે એ ગરમી સૂક્ષ્મ શરીરની હોય છે. અણુભાષ્યકાર ‘ઉપમા’ શબ્દને વિરહતાપના અર્થમાં લે છે વિરહતાપ તે આનંદના ધર્મરૂપ હોવાથી તે લૌકિક દુઃખવત્ કર્મ જન્ય નથી. રામાનુજ સૂ. ૧૨ અને ૧૩ને એક સૂત્રમાં યોજે છે. આ સૂત્રોનો અર્થ તેમના મતે આ પ્રમાણે છે. વિદ્વાનનો ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ કરેલો છે તેથી એની ઉત્ક્રાંતિ નહિ એમ ને હોય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે ના, શરીર જીવમાંથી ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ ક્યાં છે. શરીરમાંથી નહિ, પ્રતિષેધ એટલે ઉત્ક્રાંતિનો પ્રતિષેધ એમ એ સમજે છે. અણુભાષ્યકાર કુન્નનો પ્રતિષેધ લે છે, આથી તે એવો અર્થ જણાવે છે કે પુરુષોત્તમના આનંદમાં વિરહ દશામાં તાપનો અનુભવ હોય છે તેવા ભક્તોને શારીરિક દુઃખો હોતાં નથી; આનો અર્થ તૈત્તીર્ય શાખાવાગાઓ જણાવે છે. સૂત્ર ૧૫માં ‘તાનિ’ શબ્દને રામાનુજ જૂત સૂક્ષ્મ પરમાત્મામાં બળી જાય છે એવો સૂત્રનો અર્થ લે છે; બ્યારે અણુભાષ્યકાર ‘તાનિ’થી ભક્તને પ્રકટ થતાં દર્શનાદિ પર કહેતાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન મોકુલ વૃન્દાવનમાં અનુભવાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે એમ સમજાવે છે સૂત્ર ૧૫માં

અવિભાગ શબ્દને રામાનુજ ભૂત સૂક્ષ્મમાં લગી જવાના અર્થમાં સમજે છે પણ અણુભાષ્યકાર નિલ લીલામાં અવિયોગના અર્થમાં જણાવે છે. અર્થાત્ એથી ભક્તની લીલાની નિત્યતાનો અર્થ પ્રકટ કરે છે.

આ અધિકરણના સ. ૮માં તદ્દયોતિઃ ને સ્થાને તદ્દયોતિઃ એવો પાઠ મધ્ય વાંચે છે. સૂત્ર ૧૧માં ક્ષમાને બદલે ઈય ક્રમા એમ શંકર ભાસ્કર તથા બિશ્નુ પાઠ લે છે. સ. ૧૩ને રામાનુજ, ભાસ્કર નિગ્માર્ક તથા શૈવ સ. ૧૨ ભેષ્ય વાંચે છે.

અધિ. ૫-૩. સ. ૧૬ને સ. ૨૦ અને ૨૧થી છૂટાં પાડીને તેમને બે જૂદાં અધિકરણોમાં શંકરા ચાર્ય વહેચે છે. સ. ૧૬માં સંબન્ધસ્ય શબ્દને રાત્રિની સાથે લે છે. અર્થાત્ ન્યાસુધી દેહ છે ત્યાંસુધી રાત્રિનો સંબન્ધ છે એમ ત્યાં અર્થ કરે છે. અને સૂ. ૨૦ માં ક્ષતઃ નો અર્થ 'વિદ્યાતું ફળ નિત્ય હોવાથી' એવો અર્થ લે છે. સૂ. ૨૧ માં સ્માર્તે થી ફક્ત યોગ તથા સાંખ્ય સ્મૃતિના વચનનું પણ પ્રમાણ છે એવો અર્થ કરે છે. રામાનુજની અધિકરણ રચનામાં ફેર નથી. પણ સૂ. ૧૬ માં તદ્દોક્ષ એટલે જીવાત્માને રહેવાનું સ્થાન શરીર અને તેનો આગળનો ભાગ એટલે મસ્તક એવો અર્થ લે છે. મત્યસ્મૃતિયોગાત્ નો અર્થ તેને રસ્તાનું સ્વરણ છે તેથી એવો અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકાર તદ્દોક્ષ એટલે હૃદય અને તેનો અગ્રભાગ અર્થાત્ મસ્તક નહિ, પણ હૃદયનોજ અગ્રભાગ લે છે. અને ગતિથી સંન્યાસ અને અનુસ્મૃતિ એટલે ભગવાનનું સ્વરણ ધ્યાન એમ અર્થ લે છે. સૂ. ૧૮ માં રામાનુજ સંબન્ધસ્યને કર્મ પરત્વે લે છે. અર્થાત્ સૂત્રના પછીના ભાગને એવી રીતે સમજાવે છે કે રાત્રે પણ રક્ષિતો હોય છેજ અને દેહના નાશ સાથે કર્મનો પણ નાશ થાય છે. એટલે તેને પ્રભાપ્રાપ્તિ અશક્ય નથી. 'સૂત્ર ૨૦નો અર્થ' યોગીપ્રતિ એ બે માર્ગો સ્મરાય છે, અને તે સ્મૃતિમાં પણ કહેલ છે, એમ કહે છે. આ અર્થ અણુભાષ્યકારના અર્થથી તથા શંકરાચાર્યના અર્થથી જૂદો પડી જાય છે.

સૂ. ૧૬ માં મધ્ય 'સંબન્ધ' શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિમાં નહિ લેતાં પંચમીમાં લે છે અને આખા સૂત્રને ત્યાંસુધી વાંચીને પછીના ભાગનું 'બીજું' સૂત્ર કરે છે. શુદ્ધાદૈતીય દીક્ષાકર પ્રદીપકાર અને અધિકરણ સમ્રહકારના મતે અણુભાષ્યકાર સાત્તમું અધિકરણ જૂદું યોજતા નથી પણ છઠ્ઠાંમાંજ તેનો સમાવેશ કરે છે. પણ ભાવ પ્રકાશિકાકાર તથા રક્ષિતકાર તેને જૂદા અધિકરણ અર્થાત્ સાતમા અધિકરણ તરીકે આપે છે.

પાદ ૩

અધિ. ૧ અણુભાષ્યકારના મતે પ્રથમ અધિકરણનાં ચાર સૂત્રો છે. શંકર તથા રામાનુજ ભાષ્યમાં સૂ. ૪ યુ' જોવામાં આવતું નથી તે આ અધિકરણ પ્રત્યેક સૂત્રનાં-જૂદાં અધિકરણ કહે છે. રામાનુજ સૂ. ૩ માં તથિતઃ ને સ્થાને તથિતો વાંચે છે. મધ્ય સૂ. ૨ માં "વાયુસન્ધ્ય" એ પ્રમાણે પાઠ રાખે છે.

અધિ. ૨ આ અધિકરણમાં સૂ. ૫, ૬, અને ૭ છે. તથા રામાનુજ ભાષ્યમાં શંકરભાષ્યમાં 'આતિવાહિક' શબ્દને 'અર્ચિગાદિક' ના વિશેષણ તરીકે લીધો છે. પણ અણુભાષ્યકાર અમાનવ પુરુષના વિશેષણ તરીકે લે છે. અણુભાષ્યકાર સૂ. ૬ માં 'ઉલ્લયનો અર્થ જ્ઞાનમાર્ગીય તથા મર્યાદામાર્ગીય લે છે. ત્યારે શંકર 'માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર' એ જાનેના અર્થમાં તે લે છે. આથી તેમના મતે સૂત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે 'માર્ગ તથા માર્ગમાં જનાર, આ બેજિના અજ્ઞાનથી ઉપ્પન્ન થઈ શકે નહિ, માટે નેતાપણું સિદ્ધ થાય છે.' રામાનુજ, ભાસ્કર નિગ્માર્ક, મધ્ય અને શૈવનાં ભાષ્યોમાં સૂ. ૬ જોવામાં આવતું નથી.

અધિ૦ ૩ આમાં સૂ. ૮ થી ૧૫ સુધીનો ગમાવેશ છે. આ અધિકરણ પૂર્વે શંકર તથા ગમાનુજ વગેરે સાથે અણુભાષ્યમારનો ખાસ વિરોધ નથી. સૂ. ૧૫ રામાનુજ તથા નૈ. 'પ્રત્યભિમન્ધિ' એવો પાઠ 'પ્રતિ પત્તભિસન્ધિ' ને રચાને વાંચે છે.

અધિ૦ ૪ શંકરે સૂ. ૧૫ અને ૧૬ નું એક અધિકરણ કરે છે અને સૂ. ૧૫ માં હમયણદોષા ને બદલે હમયણાદોષા એવો પાઠ વાંચે છે. અર્થાત્ તેમના મને સૂત્રનો એવો અર્થ છે કે પ્રતીકનું આલંબન કરનારના મિવાયના બધાઓને અમાનન પુરૂષ બ્રહ્મલોક પ્રતિ લઈ જાય છે એમ આદર્શયજ્ઞ આચાર્ય માને છે બેઉ પ્રકારે હોય, એમાં હોય નથી કારણ કે કાર્યની ઉપામના કરનાર દેવરૂપે છે, હમયણાદોષા નું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે શંકરભાષ્યમાં કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રતીકની ઉપામનાવાળાને નથી લઈ જતો તથા પિંકારોપાસનાવાળાને લઈ જાય છે. એમ બેઉ પ્રકારનો ભાવ સ્વીકારવામાં કોઈ હોય નથી. રામાનુજ હમયણ અને હોષાત્ એ બે સબ્દો વચ્ચે 'વ' વાંચે છે અને 'અન્નેમા હોય છે.' એવો અર્થ કરે છે અને સ્પષ્ટ એટલે 'તેની ઉપાસના છે તેથી' એવો અર્થ લે છે. સૂત્રનું તાત્પર્ય તેમના મતે એવું છે કે "કાર્ય બ્રહ્મની ઉપાસના કરનારને લેઈ જાય છે એ (બાદરિના) પક્ષમાં હોય છે, અને પગ્ગલની ઉપાસના કરનારને લઈ જાય છે. એ જૈમિનિના પક્ષમાં પણ હોય છે. માટે માત્ર પ્રતીકોપામકને બાદ કરતાં એમાંથી જેની જેની ઉપાસના હોય છે તેને તે ઉપામના પ્રમાણે કાર્ય બ્રહ્મના લોકમાં કે પગ્ગલના લોકમાં લઈ જાય છે એમ માનવું કીક છે. જેની જેની ઉપાસના તેની તેની ગતિ એવો ન્યાય છે" અર્થાત્ અદિઆં ઉભયથી ગાદરિ તથા જૈમિનિના પક્ષે એમ અર્થ લે છે. અણુભાષ્યકારના અર્થ માટે લુઓ ભાષ્યમાં આપેલી સૂત્રનો અર્થ. તરજુ એટલે અણુભાષ્યકારના મતે ભગવદ્-ભક્તિવાળો ભક્ત એવો અર્થ છે.

અધિ૦ ૫ શંકરના મતે સૂ. ૧૭ નો અર્થ "પ્રતીકોપાસનાવાળાને વિશેષ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ શ્રુતિ જણાવે છે." એવો છે. રામાનુજ એવો અર્થ કરે છે કે "શ્રુતિપણુ પ્રતીકોપાસક અને અપ્રતીકોપામક વચ્ચે ઉપર કહેલો બેદ બીજા વચનોમાં બતાવે છે. અણુભાષ્યકારના મતે શ્રુતિ પણ "જ્ઞાનમાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીય ઉપામકોનો બેદ" દેખાડે છે.

પાઠ ૪

અધિ૦ ૧. શંકરાચાર્ય પ્રમાણે સૂ. ૧, ૨, ૩, અને ૪ ના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે. સૂ. ૧ હું "સ્વપ્રકાશ આત્માનો આશ્વાત્ અનુભવ કરી તે આત્મમાત્રે કરી વિદ્વાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વરૂપ વાપરવાથી તેજ પ્રમાણે થાય છે. સૂ. ૨ "શ્રુતિવડે આત્માને ઝોળખવાથી એમ કહેવાય છે કે સંસારના સર્વ અનર્થથી મુક્ત થઈ રહે છે." સૂ. ૩ "આત્મા જ્યોતિ સ્વરૂપે છે. શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે." સૂ. ૪ "શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે મુક્ત પરમાત્મા સાથે અવિભાગ રૂપે જોડાય છે." હવે રામાનુજાચાર્ય પ્રમાણેના નીચે પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે. સૂ. ૧ "પ્રસાદાત્મા પરબ્રહ્મને પામે છે તેમા પોતાનું જે સ્વરૂપ તેજ પ્રગટ થાય છે. નહીં આકૃતિ ઉપજતી નથી કારણ કે શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપ થાય છે એમ કહ્યું છે. સૂ. ૨ "આત્માનું સ્વસ્વરૂપ જો કે નિત્ય મિદ્ધ છે. તે પણ એ મુક્તાવસ્થામા પ્રગટ થાય છે એ ઉપવા વાચ્યમા જે પ્રતિષ્ઠા કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે. સૂ. ૩ "પ્રકરણ જોતાં પણ જણાય છે કે આત્મા સ્વરૂપ યદીજ અપાપત્વાદિ મુક્તાવસ્થાના મંગળ ગુણવાળો છે, માટે એ ગુણો એમા નહીં ઉત્પન્ન કરવાનાં નથી. સૂ. ૪ "મુક્તાવસ્થામાં હવાત્મા પોતાને પરમાત્માથી અવિભક્તરૂપે અનુભવે છે, કારણ કે તે વખતે પોતાનું ખરેખર સ્વરૂપ દેખાય છે. અને એ સ્વરૂપ પરમાત્માથી અવિભક્ત છે"

ખાદ. ૪

અધિ. ૧ શંકરાચાર્ય પ્રમાણે સુ. ૧. ૨. ૩. અને ૪ ના અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.

સૂત્ર ૧ હું = સ્વપ્રકાશ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરી તે આત્મમાત્રે કરી વિદ્યાનો આધિભાવ થાય છે. કારણ શ્રુતિમાં સ્વચ્છ વાપરવાથી તેજ પ્રમાણે થાય છે "

સૂત્ર. ૨ " શ્રુતિવડે આત્માને એકાગ્રજ્ઞતાથી એમ કહેવાય છે કે તે અંસારના સર્વ અનર્થ સમૃદ્ધી મુક્ત થઈ રહે છે, "

સૂત્ર. ૩ આત્મા જ્યોતિઃ સ્વરૂપે છે. શ્રુતિમાં એ રીતે કહેલું છે.

સૂત્ર. ૪ શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે મુક્ત પરમાત્મા સાથે અવિભાગ રૂપે જોડાય છે. "

હવે રામાનુજાચાર્ય પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે ઉપરના સૂત્રોનું તાત્પર્ય છે.

સુ. ૧ " પ્રલગ્નાત્મા પરબ્રહ્મને પામે છે તેમાં પોતાનું જે સ્વરૂપ તેજ પ્રકટ થાય છે. નવી આકૃતિ ઉપજતી નથી. કારણ કે શ્રુતિમાં સ્વસ્વરૂપ થાય છે એમ કહ્યું છે. "

સૂત્ર. ૨ " આત્માનું સ્વસ્વરૂપ જો કે નિલ સિદ્ધ છે. તો પણ એ પ્રકટ થાય છે. મુક્તાવસ્થામાં, એ ઉપલા વાક્યમાં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે. "

સૂત્ર. ૩ " પ્રકરણ જોતાં પણ જણાય છે કે આત્મા સ્વરૂપચક્રીજ અપાપત્વાદિ મુક્તાવસ્થાના એકાગ્રજ્ઞ વાળો છે. મટિ એ ગુણો એમાં નવા ઉત્પન્ન કરવાના નથી. "

સૂત્ર. ૪ " મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પોતાને પરમાત્માથી અવિભક્ત રૂપે અનુભવે છે, કારણ કે તે વખતે પોતાનું ખરેખરું સ્વરૂપ દેખાય છે. અને એ સ્વરૂપ પરમાત્માથી અવિભક્ત છે. "

ઉપરનાં સૂત્રોના અર્થને અણુભાષ્યકારના અર્થો સાથે સરખાવેલાં. તે સરખાવનાં અણુભાષ્યકારની અર્થ કરવાની સરણી કેટલી ન્યાયયુક્ત અને સુસંગ્રહ છે તેની પ્રતીતિ થયા વગર રહેશે નહિ. શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્યના મતે આ અધિકરણનો વિષય છાં. ૮-૧૨-૩ માં જણાવેલો આત્માનો સ્વાત્મ સ્વરૂપે અધિભાવ છે અને તેથી તેને અનુસરીને તેજો અર્થ કરે છે. અણુભાષ્યકાર અહિંયાં પુષ્ટિમાર્ગમાં મોક્ષનો વિષય જે તૈ. ૨-૧માં " તે વિપક્ષિત બ્રહ્મ સાથે સર્વ કામ ભોગ કરે છે " એ વાક્યમાં આપેલો છે તેને સમજાવવાનો સૂત્રકારનો આશય છે એમ સમજીને તેને અનુકૂળ રીતે આ સૂત્રો સમજાવે છે. શંકર તથા રામાનુજ સુ. ૧ માં જ્યેન શબ્દ જીવાત્માને લગાડે છે, બ્યારે અણુભાષ્યકાર તે ભગવાનના અર્થમાં લે છે. અર્થાત્ વિપક્ષિત બ્રહ્મ સાથે કામભોગ કરવાનો હેતુ છે ત્યારે અક્ષર બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયેલા જીવાત્માને ભગવાન પોતે ફરીથી અલૌકિક ભોગને અનુકૂળ અલૌકિક આનન્દના વિગ્રહનું કામ કરે છે. અને એવા અર્થ સુ. ૧ લાનો કરે છે. સુ. ૨ જ માં સુ. ૧ લાનો વિશેષ હેતુ આપે છે. ત્યાં કહે છે કે તૈ. ૨-૧ માં જ્યાં આ કામ ભોગ રૂપી કલને વર્ણવ્યું છે ત્યાં પ્રારંભમાં પર પ્રાપ્તિ રૂપી મુક્તિની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. " તે કારણથી ઉપરનો અર્થ; અર્થાત્ ભગવાન અલૌકિક ધર્મયુક્ત તેને પુનઃ જન્મ ધારણ કરાવે છે તે બરાબર છે. સૂ. ૩ જ માં એમ કહે છે કે જે બ્રહ્મની સાથે કામ ભોગ છે તે સજીવ અગર માયિક નથી પણ નિર્જીવ વ્યાપક પરબ્રહ્મ છે, કારણ કે પ્રકરણ પણ તેનું જ છે. સુ. ૪ માં એમ કહે કહે છે કે અર્થની એકતા તે સમસ્ત ઋચામાં વ્યાપેલી છે. તે ઋચામાં જૂદાં જૂદાં વાક્યો છે પણ તે વાક્યો જૂદા જૂદાનું પ્રતિપાદન કરતાં નથી. તેમાં પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ અને તે પ્રાપ્તિ કેવી રીતે એજ જણાવેલું છે. આથી તે વાક્યોના પરસ્પર સંબંધને તોડી નાખીને "કામભોગ" તે સજીવ માયિક બ્રહ્મની સાથે છે એવા અર્થ કોઈ કરે તો તે યુક્ત તથી. કારણકે ત્યાં વાક્યોનો તેવી રીતે વિભાજન નથી. "

અધિ. ૨ સૂત્ર. ૫ માં “બ્રહ્મણુ” શબ્દનો અર્થ શંકર “બ્રહ્મરૂપથી” એમાં કહે છે. સૂત્રનો અર્થ એવો લે છે કે ‘શ્રુતિમાં જે કહેલું છે, તેથી એમ જણાય છે કે આત્મા બ્રહ્મરૂપે કરી આવિ-ભાવ પામે છે. આ રીતનો જૈમિનિ નામના આચાર્યનો મત છે. સૂ. ૬ નો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે કે “આત્માનું સ્વરૂપ ચૈતન્ય રૂપે હોવાથી મુક્ત ચૈતન્ય રૂપને પામે છે એમ ઔકુ-લોમિ આચાર્યનો મત છે.” અને સૂત્ર ૭-“ જો કે મુક્ત સ્વરૂપે થાય છે છતાં શ્રુતિમાં જે ધર્માદિનું નિરૂપણ છે, તેમાં વિરોધ આવતો નથી કારણ કે વ્યવહારને લઇને આ નિરૂપણ છે, એમ બાદરાયણ નામના આચાર્ય માને છે.” સૂત્ર ૭-૮, અને ૯ ને તેઓ જૂદા અધિકરણમાં લે છે. સૂત્ર. ૮ માં ચંકરૂપ શબ્દ વિદ્વાન્ સાથે લેઇને વિદ્વાન્ કેવલ સંકરૂપ માત્ર કહે છે, એટલે તેને પિત્રાદિ વિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતની શ્રુતિ છે, એવો તેનો અર્થ આપે છે. અને સૂ. ૯ માં એટલે વિદ્વાનનો સંકરૂપ અવિનાશી છે તેથી “એમ સમજીને” વિદ્વાનનો કોઈ અધિપતિ નથી એવો અર્થ કર્યો છે.

રામાનુજની અધિકરણ યોજનામાં સૂ. ૫-૭ નું અને ૭ નું એક અધિકરણ લઇને સૂત્ર ૮ અને ૯ ને બીજા અધિકરણમાં લીધું છે, તેમના આ સૂત્રોના અર્થો પણ અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે.

સૂ. ૫ “બ્રહ્મના અપહતપાપત્વાદિ જે ગુણો કહ્યા છે તે રૂપે પ્રત્યગાત્મા પ્રગટ થાય છે, એમ જૈમિનિનું કહેવું છે. એ ગુણો ભા મરિલા છે.

સૂ. ૬ “ચૈતન્ય જ્ઞાન સ્વરૂપેજ પ્રત્યગાત્માનો બ્રહ્મ સાથે મોક્ષાવસ્થામાં અવિભાગ થાય છે. અર્થાત્ એનું વિજ્ઞાન ધન સ્વરૂપ એ પ્રત્યગાત્માનું પણ પ્રકટ થાય છે અપહત પાપ-ત્વાદિ બીજા ગુણો તો નિષેધ પર્યવસાયી-અભાવાત્મક છે.

સૂ. ૭ “મુક્તાવસ્થામાં ફક્ત ચૈતન્ય (જ્ઞાન) જ નહિ પણ અપહતપાપત્વાદિ પૂર્વના ગુણો પણ એ સ્થળે કહ્યા છે તેથી તે પણ લેવા. એ ચૈતન્ય ગુણ અને અપહત પાપત્વાદિ ગુણ વચ્ચે વિરોધ નથી એમ બાદરાયણનો મત છે. (ઉપન્યાસનો સંબંધ અપહતપાપત્વાદિ ગુણો સાથે છે અને ‘પૂર્વભાવાત્’નો અર્થ પૂર્વના ગુણો એમ લે છે અણુભાષ્યકાર ‘ભક્તની ભગવત્પ્રાપ્તિ પૂર્વે’ એમ અર્થ કરે છે.

સૂ. ૮ “મુક્તાવસ્થામાં સત્ય સંકરૂપ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ગુણો પ્રકટ થતા કહ્યા છે. હરતું, ફરતું, હસતું, રમતું વગેરે; એ સર્વ આત્માને માત્ર સંકરૂપ સંયોજ હૃદય-દિક્તી જરૂર પડ્યા વગેર-પ્રાપ્ત થાય છે. (ચંકરૂપનો સંબંધ જીવાત્માની સાથે રામાનુજ લે છે. અણુભાષ્યકાર ભગવાન્ સાથે લે છે. ભગવાનની ઈચ્છા સંકરૂપથી જ એજ જીવને ભજનાનંદનો કામભોગ હોય છે.)

સૂ. ૯ “મુક્ત પુરુષ સત્ય સંકરૂપ છે અને તેજ કારણથી એ અનન્યાધિપતિ સ્વરાટ પણ છે. (અણુભાષ્યકાર ‘અનન્યાધિપતિ’ને પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનું વિશેષણ લે છે. પુષ્ટિ માર્ગીય ભક્તના પુરુષોત્તમ પૂર્ણ બ્રહ્મ સિવાય બીજો કોઈ પણ અધિપતિ હોતો નથી.

સૂ. ૬ માં ભાષ્કર મધ્વ અને શૈવ ચિત્તિમાર્ગે એવો પાઠ વાંચે છે. અને તદ્વાત્મ-ત્વાત્ત ને બદલે તદ્વાત્મકત્વાત્ત એવો રામાનુજ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, શૈવ અને લિમ્બુનો પાઠ છે. સૂ. ૮ માં શકર, ભાષ્કર, શૈવ અને લિમ્બુ ચ ને બદલે જીવ વાંચે છે અને રામાનુજ, અને નિમ્બાર્ક ચ છોડી દે છે. સૂ. ૯ માં લિમ્બુના પાઠ પ્રમાણે ચ નથી.

સ. ૧૦-૧૧ અને ૧૨ ના અક્ષરાર્થ પરત્વે શકર, રામાનુજ અને અણ્ણભાષ્યકાર શ્રી વિદ્યેશ્વર વચ્ચે ધણો ભેદ નથી તો પણ શકર અને રામાનુજ વિદ્વાન્ના મુખ્યત્વે કથન કરે છે સાથે અણ્ણભાષ્યકાર પ્રુષ્ઠિમાર્ગીય છતાં કથન કરે છે મ. ૧૧ માં ભાસ્કરના મતે “અવિકાંપ મનનાત” એવો પાઠ છે

અધિ. ૩ સૂ. ૧૩ માં શકર તથા રામાનુજ ‘તત્ત્વભાવે, ને સ્થાને તત્ત્વભાવે’ એવો પાઠ વાંચે છે તનુનો અર્થ શકર ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીર લાઇને સૂત્રનો અર્થ એવો આપે છે કે ઇન્દ્રિયયુક્ત શરીરના અભાવ સમયે સ્વપ્નની માફક ભોગ છે, આ રીતની પ્રાપ્તિ છે રામાનુજ ના મતે એવો અર્થ છે કે મુક્ત પુરુષ પોતે શરીર સંજોગો નથી ત્યારે એ દોષ નથી, તો પણ પરમાત્માની લીનાથી એ પરચોડના ભોગ ભોગવી શકે છે, જેમ સ્વપ્નમાં એનીજ લીના સૃષ્ટિથી જીવ ભોગ ભોગવે છે તેમ અણ્ણભાષ્યકાર ‘તત્’ એટલે ભગવત્વરૂપમાં પ્રાકૃત વૃદ્ધ દર્શન એવો અર્થ લે છે અને ‘અભાવે’ એટલે પ્રાકૃતતાના અભાવે એમ જહે છે સ. ૧૪ નો અર્થ શકર એવો લે છે કે “શરીર હોય ત્યારે ચિત્તઆલિના કામો જેમ જાગ્રદવસ્થામાં વિદ્યમાન છે, તેમ મુક્તને પણ છે” રામાનુજ તેવી રીતે લે છે કે “શરીર સંજોગો ત્યારે શરીર હોય છે, અને હોય છે ત્યારે જાગ્રદવસ્થામાં મનુષ્ય જેમ ભોગ ભોગવે છે તેમ, એ ભોગવે છે” અણ્ણભાષ્યકાર ભાવ એટલે વિષય વિદ્યમાન પદાર્થ એવો અર્થ કરે છે અને તે લીનાકાલામ પદાર્થો પરત્વે (ભગવાનને લીનાના પદાર્થોનું દર્શન થાય છે તે વિષે) લે છે સ. ૧૫ માં શકરાચાર્ય એવો અર્થ લે છે કે મુક્તનો દેહોમાં પ્રવેશ લીપકની માફક છે તે ક્રુતિ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે ‘અર્થાત્ જેમ એક પ્રદીપ અનેક પ્રદીપને વિકારણ ક્રિતિના યોગથી ઉત્પન્ન કરે છે તેજ પ્રમાણે વિદ્વાન્ એક જતા ઐશ્વર્યના યોગથી અનેક ભાવને પ્રાપ્ત કરી, અનેક શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે કારણ કે ચાત્ર એકના અનેક ભાવને નિરૂપે છે” સ. ૧૬ નો વિષય તેમના મતે વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ છે તેથી એવો અર્થ લે છે કે સુષુપ્તિ તથા મુક્તિ આ બે અવસ્થામાંથી એક અવસ્થાની અપેક્ષા વિશેષ જ્ઞાનના અભાવ વાળી શ્રુતિના સમઘમાં છે કારણ કે શ્રુતિમાંના પ્રકરણવડે એ રીતે સ્પષ્ટ સમજાય છે સ. ૧૭ નો અર્થ એવો લે છે કે “જગત્તી ઉત્પત્તિ આદિ વ્યવહાર ઇશ્વરને અધીન છે આ રીતનું વિવેચન હોવાથી તેમજ સૂત્રને ઇશ્વરના નામીપ્યનો અભાવ હોવાથી, જગત્તી વ્યાપાર વિના મુક્તનું ઐશ્વર્ય છે અર્થાત્ મુક્તનું ઐશ્વર્ય અજવાળું છે (અસંનિજિતત્વાત્તો અર્થ મુક્ત જીવ ઇશ્વરની સમીપ નથી એવો લીધો છે)

સ. ૧૮ માં આધિકારિક મઝા આદિસાહિતો અધિ. ૧૧ મઝાનુ પુર. ૧ પરત્વે લે છે અર્થાત્ ‘શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે તેથી મુક્તનું ઐશ્વર્ય નિરૂપણ છે, એમ કહેશે તો તે યુગ્મ નથી કારણ કે આદિસાહિતો અધિ. ૧૧ ને મઝાનુ પુર. ૧ છે, તેજ પ્રાપ્ત થયા યોગ્ય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે ” એવો અર્થ એ સૂત્રનો આપે છે રામાનુજના મતે આ સૂત્રના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે

સ. ૧૫ મુખ્ય પુરાનો એક વ્યાખ્યા અને શરીરમાં પેશી એ સર્વને પોતાના માની શકે છે જેમ દીવા એક રેકાણે દોષાંચારે તરફ તેજ નાખે છે, પ્રમોગે દોષ છે તે રીતે

સ. ૧૬ જીવનુ અજાનપણ શ્રુતિમાં જે દર્શી છે તે સુષુપ્તિ અને મરણની અવસ્થા માં મનનુ કારણ કે મુક્તાવસ્થામાં તો આ માનુ સર્વવત્ શ્રુતિને પ્રાપ્ત કરે છે

સ. ૧૭. “મુક્તાવસ્થામાં જીવ ધર્મર સાથે જે સામ્ય પામે છે તેમાં જગત ચલાવવા સંબંધી ગુણોનો સમાવેશ કરવાનો નથી—એ ગુણુ તો ધર્મરનો એકલાનો જ છે. આ વાત પ્રકરણુ બેતાં જણાય છે. તથા જગત સંદિની જે શ્રુતિ છે તેની સમીપ આ મુક્તાવસ્થા સંબંધી શ્રુતિ નથી. એ શ્રુતિ દૂર છે: એટલે એ ગુણુ પણ મુક્ત પુરુષમાં માનવાની ફરજ પડતી નથી.

સ. ૧૮ “જગદ્વ્યાપારનું પણ અર્થ મુક્તને હોય છે એવી પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ છે એમ કહેવામાં આવે તો તેના જવાબમાં કહે છે કે દિરઘગણાદિક આધિકારિક લોકમાં જે ભોગ કહેલા હોય છે તે એ ભોગવે છે એટલું જ એ શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે.

અણુભાષ્યકારના મતે પુષ્ટિભક્તને જે ભજનનંદનો કામભોગ થાય છે તે કેવી રીતે થાય છે તે જ વિષય છે તેથી કહે છે કે પ્રદીપ જેમ તેજ વાળા દીવેટમાં પ્રવેશ પામે ત્યારે તે પ્રકાશ આપી શકે છે તેમ પુષ્ટિભક્તમાં ભગવાનનો પ્રવેશ થાય ત્યારે તે ભજનનંદનો ભોગ કરી શકે છે. સૂત્ર ૧૬ માં તે ભોગ ક્યારે થાય છે અને ક્યારે થતો નથી તે જણાવે છે. મુદુમિમાં આ ભોગ નથી, પણ સંપત્તિમાં—અહ્યાપ્તિ પુષ્ટિમાંથી મોક્ષમાં તે ભોગ છે. તેટલા માટે આની અપેક્ષાએ શ્રુતિમાં તે ભોગ તથા ભોગાભાવ જણાવ્યો છે અર્થાત્ મુદુમિ દશામાં ભોગાભાવ કહ્યો છે અને સંપત્તિમાં ભોગ કહે છે. આ ભોગમાં લૌકિક વ્યાપાર નથી કારણ કે ત્યાં પ્રકરણુ મુક્તિનું છે તથા લૌકિક વ્યાપાર મુક્ત જીવથી થણે દૂર છે એમ સ. ૧૭ થી સમજાવીને સ. ૧૮ માં તે વસ્તુને વિશેષ રીતે પ્રતિપાદન કરે છે.

અધિ. ૪ સ. ૧૯ માં શંકર વિકારવર્તિને બ્રહ્મનું વિશેષણુ લે છે. રામાનુજ સ. ૧૯-૨૨ પણ તે પ્રમાણે સમજે છે, અણુભાષ્યકાર ભગવદ્ભાષા સંબંધી તે લે છે. સ. ૨૦ માં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનનો અર્થ અણુભાષ્યકારના મતે શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ છે છતાં શંકર તેમને ન્યાયનાં એ પ્રમાણો તરીકે લે છે. સ. ૨૧ નો અર્થ શંકર, રામાનુજ તથા અણુભાષ્યકારનો લગભગ સરખો છે તો પણ શંકરના મતે તેમાં ઉપાસકની ઉપાસ્ય દેવતા સાથેની સામ્યતાનો અર્થ છે. સ. ૨૨ શંકર તથા રામાનુજ ચાની પરત્વે—મુક્ત પરત્વે જ લે છે. અણુભાષ્યકાર ચાની તથા ભક્તના મંબંધમાં લે છે. શંકર તથા રામાનુજના અર્થો નીચે પ્રમાણે છે.

શંકર

રામાનુજ

સ. ૧૯ વિકારને વિશે નહિ રહેતાં એનું પણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે બ્રહ્મની સ્થિતિ નિર્ગુણ તથા સ-ગુણ બંધામાં છે.

૧૯ વિકાર સંહિત બ્રહ્મને અને તે સાથે એની વિશ્રુતિને મુક્ત પુરુષ અનુભવે છે કારણ કે આ પ્રમાણે મુક્ત આત્માની સ્થિતિ છે.

” ૨૦ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પ્રમાણુ દેખાડે છે.

૨૦ અને આમ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ બતાવે છે.

” ૨૧ શ્રુતિના વચનથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસકની ઉપાસ્ય દેવતા સાથે સામ્યતા કેવળ ભોગ માત્ર જ છે.

૨૧ અને માત્ર ભોગની સમાનતાના ચિન્હથી.

” ૨૨ અર્ચિરાદિ માગે બ્રહ્મ લોકને પ્રાપ્ત થયેલાની અનાદૃતિ છે. શ્રુતિથી તેની અનાદૃતિ છે.

૨૨ જે પ્રમાણે શ્રુતિથી બ્રહ્મ જણાય છે તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે કે આદૃતિ નથી.

अलिप्रायो

अखुलाध्य ला. १ ना शुभशती अनुवाद भाटेना केरलाके अलिप्रायो तथा पत्रो.
मोडर्न रिव्यू नवेम्बर १९२८ (३५३५)

Shrimad Vallabhacharya is one of the Bhashyakaras of the Brahmasutras and his Bhashya is known as the Anu-Bhashya, and is a treatise on the Shuddhadwaita cult. It is very important treatise bearing on Vallabh's Sampradaya, and its translation into Gujarati was overdue. This book is however more than a translation. It is full of notes & dissertations and comparisons with other similar compositions. The translator has exhausted all available materials in writing his Introduction and produced a very informative contribution on the subject. It is a valuable addition to our religious literature, Modern Review, November 1928.

सरस्वती (ओगस्ट १९२८) ने। A Primer of Anu-Bhashya

उपरने अलिप्राय.

वादरायण व्यासके बनाये हुए जो ब्रह्मसूत्र हैं वही वेदान्तशास्त्र के आधार स्तम्भ हैं। शङ्कराचार्य, माधवाचार्य, रामानुजाचार्य और निम्बार्काचार्य आदिने उनका भावार्थ समझाने के लिए बड़े बड़े ग्रन्थ या भाष्य रचे हैं। वे पुष्टिमार्ग किंवा शुद्धाद्वैत संप्रदाय के प्रवर्तक श्रीवल्लभाचार्यको पसन्द नहीं आये। अतः एव उनको एक और संप्रदायकी संस्थापना करनी पड़ी। उसका नाम उन्होंने रक्खा निर्गुण भक्तिमार्ग। ब्रह्मसूत्रोंका भावार्थ उन्होंने अपने इसी मार्गके सिद्धान्तों पर घटा कर व्यक्त करनेकी कृपा की है। वह संस्कृत में होनेसे अंग्रेजी जाननेवालेकी पहुँच होना असंभव जानकर अहमदाबादके प्रोफेसर श्रीयुत जेठालाल जी. शाह. एम. एने इस छोटे आकारवाली कोइ ३०० सफेकी पुस्तक की रचना की है। इसमें आपने वल्लभाचार्यजी के सिद्धान्तोंको थोड़ेमें बड़ी सूची से समझाया है। यद्यपि आपके विवेचनमें कहीं कहीं जटिलता आ गई है, तथापि ऐसे गहन विषयको इतनी भी स्पष्टतासे समझा कर दूसरों के गले उतार देनेकी चेष्टा कम प्रशंसनीय नहीं। आपके वक्तव्य से सूचित होता है कि आप अन्य दर्शन-शास्त्री और प्रस्तुत दर्शनपर लिखे गये अन्य भाष्योंपरभी काफी अधिकार रखते हैं। पुस्तकका मूल्य सिर्फ १० आने है।

બુદ્ધિપ્રકાશ (નવેમ્બર ૧૯૨૭)

ગુજરાતીમાં અત્યાર આગમ્ય લઘુસૂત્ર પર શાંકરભાષ્ય અને રામાનુજના શ્રીભાષ્યના અનુવાદ એ - અગ્રણ્ય ગુજરાતી વિદ્વાનોના હાથથી થયા છે; શ્રીશાંકરભાષ્યનો અનુવાદ રા. બ. કમળાસંકર ત્રિવેદી, એઓએ બે ભાગમાં કરેલો, જે ગુજરાતી વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, અને જેના બે ભાગની કિંમત રૂ. દશ છે. રામાનુજના શ્રીભાષ્યનો અનુવાદ પ્રિન્સિપાલ આનન્દચંદ્ર આપુભાઈ કુવે, વડોદરા રાજ્ય માટે કરેલો, જે તે રાજ્યે બે ભાગમાં છપાવી બહાર પાડ્યો છે અને જેની કિંમત પણ રૂ. ૧૦ છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે લઘુસૂત્ર પર ભાષ્ય લખેલું, જે અલ્પભાષ્ય-નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેની મૂળ પ્રતો લાંબા સમયથી ઉપલબ્ધ નહોતી. અમને સ્મરણમાં છે ત્યાંસુધી છેક સન ૧૯૧૦ સુધી તેની મૂળ લિખિત વા મુદ્રણ પ્રત મેળવવાનું સુશ્ર્લ નહોતું. અને તેથી તે ધણાનું ધ્યાન ન ખેંચે અને તેનો અભ્યાસ પણ પુરતો, ખરોખર થાય નહિ એ સમજી શકાય એમ છે.

સંપ્રદાય સાહિત્યના પ્રચાર અર્થે સખેદ દહેલું જોઈએ કે ગયા જમાનાના વૈષ્ણવ તદ્દન બેદરકાર રહ્યા હતા. વૈષ્ણુવોને પુષ્ટિમાર્ગનું જ્ઞાન આપવા અને તેનું રહસ્ય સમજાવવા તે માટે નહિ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા હતી વા નહિ તેના સાધનો ઉપલબ્ધ હતા; અને વચ્ચે એવો સમય આવી ગયો કે અજ્ઞાનતા વા ખરી સ્થિતિના અભાવે, સંપ્રદાયની રીતિનીતિ પર અનેક પ્રકારના, ખરા ખોટા આક્ષેપો થઈ, મહારાજા લાળબલ કેસથી આખો વલ્લભી સંપ્રદાય વગોવાયો. ખરો વૈષ્ણવ તો જોઈ શકશે કે મૂળ સંપ્રદાયમાં સાચું અને તાત્ત્વિક રહસ્ય-મહત્ત્વ-રહેલું છે અને શાંકરભાષ્ય અને શ્રીભાષ્ય કરતાં અલ્પભાષ્ય કેટલેક દરજ્જે વધારે આકર્ષક છે, તે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની અસાધારણ પ્રતિભા અને વિદ્વતાને આભારી છે અને તે કારણથી શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય દિગ્વિજયમાં ફેરવેલો નિવડેલો; અને તે પછી પણ સંપ્રદાય સાહિત્યને પોષવા અને વિકસાવવા એમના વંશજોએ બહુ કાળજી રાખેલી અને તેમના અભ્યાસના પરિણામ રૂપે તેમણે રચેલી સંખ્યાબંધ વિદ્વાતાભરી કૃતિઓ મળી આવે છે. પરંતુ પાછળથી ચોતરફ અજ્ઞાન ફેલાતાં માત્ર સંપ્રદાયના બાલ અંગ પર વિશેષ લક્ષ આપાનું રહ્યું અને તેનો આંતર પ્રકાશ ધીમે ધીમે લપ પામવા માંડ્યો. આ દરમિયાન સંપ્રદાયનું સાહિત્ય જાણવા વાંચવાને મેળવતું મુશ્કેલ હતું.

આવી પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લઈ અને સંપ્રદાય વિરુદ્ધ ખોટી દફતર ફેલાતી અટકાવવા સ્વર્ગસ્થ લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભાસે અને માનવના ગોડવના માજી દિવાન સાહેબ રા. રણછોડભાઈ પટવારીએ, સંપ્રદાયનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉઠું કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો, જેમના ચાલથી આપણને તેમની પામેથી પૂરત આચાર્યશ્રીનું ઉત્તમ પ્રતિનું જીવન ચરિત્ર, તત્ત્વાર્થદી નિર્ગંધ, શ્રીકૃષ્ણ લીલામૃત, પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત, રાધાકૃષ્ણતત્ત્વ, વગેરે કિંમતી ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયાં છે. વળી તે અરસામાં ગ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રી તથા સ્વર્ગસ્થ મુનચંદભાઈ તેવીવાળાએ સંપ્રદાયનું મંદૂત સાહિત્ય પ્રકાશમાં આણવા તજવીજ કરી હતી, તેમજ મહારાજાશ્રી દેવકીનંદજી બાવાએ પણ એક વાળુવ માસિક ગ્રંથાપી એ કાર્યને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તેથી અત્યારે થોડુંકણું વૈષ્ણવ સાહિત્ય આપણને ગુજરાતીમાં ઉપલબ્ધ થયું છે અને એ પ્રકાશન બહુધા શાસ્ત્રીજી વર્ગનારામ, ભાઈ દીનકેશ અને ભાઈ લલ્લુભાઈ જગન્નાથ દેમાઈના શ્રુષ્ઠ પ્રયાસનું પરિણામ છે, પરંતુ એ પ્રસિદ્ધિઓ મુખ્યત્વે આમાન્ય જમાનાને વિશેષ આકર્ષે એ પ્રકારની, પ્રાયગિક ચિન્તિની છે.

પરંતુ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંત ગ્રંથોનું નિરૂપણ અને ચર્ચા કરતા ગુજરાતી ગ્રંથોની ઉણપ રહેતી હતી અને એ ઉણપ અમને જણાવતા આનંદ થાય છે કે રા રા જોડાવાય ગોપર્ધનદાસ શાહે શ્રી સુમોધિનીના નણ્ણ ભાગો અને અણ્ણભાષ્યનો પહેલો ભાગ પ્રકટ કરી સારી રીતે પૂરી પાડી છે તેઓ ખોતે ગુજરાતી સાહિત્યના એક મારા અગ્રણી છે, ગુજરાતીનો વિષય લઈને એમ એ, ની વિકટ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા છે, પણ એટલેથી એમને તૃપ્તિ થઈ નહિ અધ્યાપકના કાર્યમાંથી પોતાને જે કાંઈ સમય મળે તે તેઓએ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સેનામાં વ્યતીત કરના જાણે કે નિશ્ચય કર્યો ન હોય તેમ અમદાવાદ અને તેની બહાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પ્રગતિ વધારવામાં તેઓ મન્યા ગ્રહે છે અને તે સાથે વૈષ્ણવ જનોને મપ્રદાયનું જ્ઞાન થાય તદ્દર્થ સંપ્રદાય સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવા કેડ કરી છે પાસે મૂકી ન હોવા છતાં, કોઈની ઝોથ કે મદદ ન છતાં, માન સાહિત્ય ભાવથી, શ્રીમહાપ્રભુજીની સેના નિમિત્ત શ્રીસુમોધિની અને શ્રીઅણ્ણભાષ્ય જેવા મોટા ગ્રંથોનું ભારે ખર્ચાળ પ્રકાશન કાર્ય તે તે પાછળ રહેલા ખર્ચનો ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના શરૂ કર્યું પરંતુ જેને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા છે જે સેવા ખાતર સેવા કરે છે અને તેમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તેને પ્રભુ અવરચ મદદ કરે છે અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રા ભાષ્ય જોડાવાલના કાર્યમાં જોઈ શકારો પ્રસ્તુત અનુવાદનું કાર્ય કેટલી બધી કાળજી પૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયું છે તેના ખ્યાલ તે પુસ્તક જોનાથી આવશે વળી જેમને આખું પુસ્તક વાંચી જવાનો અવકાશ ન હોય તેમને માટે લેખકે તેના સાર ગ્રંથની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે, જે વાંચી જવાથી પુસ્તકનું દોહન પ્રાપ્ત થાય છે, ખાસ કરીને ‘ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણ્ણભાષ્યનું સ્થાન’ એ લેખ વિચારણીય બાબુમ પડશે, અને તે પરથી લાયક જોઈ શકારો કે એ નિયમમાં કર્યાં કેટલા બધા ઉડા ઉતર્યા છે અને તે વિષય પર કેવો કાણુ ધરાવે છે ખરે, તેમની સેવા, તેમની કાર્ય પ્રવૃત્તિ લવલસાને આશ્ચર્ય પમાડે છે, તેમ જતા તેમનામાં ટાઈ પ્રગરનો વૃથા આડબર કે ખોળી મોટાઈનો અશ નહરે પડતો નથી આપણે તેમને તદ્દન નાદા અને નિરલિખાની, સેનામાં પ્રવૃત્ત જ્નેષ્ઠ્યે એ છીએ આવા સારી ભાવનાનાગા અને વિદ્વાન વૈષ્ણવજન મપ્રદાયને મળ્યાથી અમારે દંડ માનવું છે કે સંપ્રદાયનો ભાગનગ હજી વધારો એટલું જ નહિ પણ જનતા તેના ખરા રહ સ્વથી વાકેફ થઈ તેના સુગત ભાવિક ભક્તજન બની રહેશે રા જેમલાનલાઈને એમના ઉત્તમ કાર્ય બદલ અમે અલિનદન આપીએ છીએ અને એમના હસ્તે એવા અનેક શુભ અને પ્રેરણાત્મક કાર્યો થાઓ એમ અત કરણપૂર્વક હૃદયીએ છીએ

સાહિત્ય માસિકનો અભિપ્રાય

‘ભાષ્ય સાહિત્યમાં અણ્ણભાષ્યનું સ્થાન’ લેખક જોડાનાન ગોપર્ધનદાસ સાહે પ્રકાશક પુષ્ટિ ભાગ્યે વૈષ્ણવ મહાસભા અમદાવાદ કીમત ૦-૪-૦ અલ્પસનો ઉપર થીવ નલાચાર્યે ભાષ્ય લખ્યું છે તે ભાષ્ય વિશે જે કંઈ જાણના જેલું છે તે તમામ વિવેચક દષ્ટિએ કરી નાખ્યું છે ઉપોદ્ધાત વિદ્વાતભર્યો દોષ ઉપરાત એવો તો મ્પષ્ટ અને માહિતીવાળો જણાયો કે અમારે તે આખો વાચવો પડ્યો આપણા ધર્મ પુસ્તકા વિશેની ડુખી પણ આવી માહિતી વૈષ્ણવ ન હોય તેને પણ કામમાં લાગે એવી રીતે રજી કરાઈ છે

લેડી વિદ્યાબહેન રમણભાઈ નીલકંઠ બી. એ, નો પત્ર —

ભદ્ર, તા ૧૫-૧૧-૨૭

રા ભાઈ જોડાનાન.

તમે અણ્ણભાષ્યના ભાષાતરની એક નકલ મોકલી છે તે માટે રમણભાઈ તરફથી તમારો આભાર માનું છું આ ભાષાતર મહાન પ્રયાસનું ફળ છે અને આ ઉપનકીઆ તેમજ ધાધનીઆ જમાનામાં ઉડા તત્ત્વચિંતન પર પ્રેમ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ તરફ માન ઉપજે એ સ્વાભાવિક છે તમારી શાત પ્રકૃતિને અનુસરીને આ ઉપયોગી પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી તેને સમૃદ્ધ કરી છે—આ ખાટે તમને ધનવાદ આપું છું

— સૌ વિદ્યાબહેન રમણભાઈના
નમસ્કાર

મહંમદ સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. નો પત્ર

અમદાવાદ તા ૪-૧૨-૨૭

સુર મહાશય

આપના તરફથી અણ્ણભાષ્યનું પુસ્તક પહોંચ્યું છે ભાષાન્તર ધણુ સાર છે આવા તત્ત્વચિંતનના પુસ્તકોને અનુવાદ આપે કર્યો છે તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે

લી રમણભાઈના ઘટિત

સાક્ષર શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ એલ એલ બી બાર એટ લો

તા ૧૭ જાન્યુઆરી, ૧૯૨૮

ભાઈ શ્રી જોડાનાન શાહ

આપનું અણ્ણભાષ્ય મને મળ્યું છે તેનો કેન્સોફ ભાગ વાચતાજ મને જણાણુકે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પુષ્ટિ માર્ગની દૃષ્ટિને આવી સરળ ગુજરાતીમાં વાચક વૃન્દ આગળ મૂકીને ગુજરાતના ઉપર આપે ઉપકાર કર્યો છે આપના જેવા ઉત્સાહી અને સમ્રાઢ્ય સુગત નિહાનના હાથે વલ્લભ મંપ્રદાયના પુસ્તકો સરળ ગુજરાતીમાં પ્રકટ થાય તેજ પુષ્ટિ માર્ગનું દર્શન સર્વોગે સમજવાને સહેલું પડે

આપના આવા કાર્યમાં ધનાઢય આચાર્યો અને તપ્રદાયના સેરકોનુ બધું નિર્બળ પ્રોત્સાહન જોતા જરૂર ખેદ થાય છે અને તૈયાર થએલા પુસ્તકો પણ ધનરાસની મદદની ખામીએ અપ્રસિદ્ધ અમર્યામાં લાખો કાગ પણ રહે તે ધનવાન રૈણુવોથી ભરેના આ ગુજરાતમાં જરૂર પડેલા ચોખ્ખા નથી

આપના આના પ્રયત્નની સર્વોચ્ચ સફળતા ઇ-છતો—

અમદાવાદ

આપનો સ્નેહાધીન

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ

પ્રો. અતિશુભશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ. એ. સીનીયર પ્રોફેસર એન્ડ ફીલોસોફી બરોડા કોલેજ વડોદરા.

રા. રા. ભાઈ જ્ઞેહાલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહનો અણ્ણભાષ્યનો અનુવાદ (ભા. ૧ ભા.) મેં અત્યંત હર્ષ સાથે જોયો છે. એ પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત મેં બારીકીથી વાંચ્યો છે. તેમાં અણ્ણભાષ્યના સંબંધમાં વિવેચનાત્મક ને તુલનાત્મક વિવરણ સહૃદયમાં પણ ઘણી આકર્ષક સરળતા ને સ્પૃહતાથી કરવામાં આવ્યું છે. તે માટે રા. જ્ઞેહાલાલને અભિનંદન ધરે છે.

બાકીનું પુસ્તક હું હજી વાંચી શક્યો નથી. પણ મને ખાતરી છે કે તે વિષે મને અસંતોષ નહિ જ થાય.

રા. જ્ઞેહાલાલ સાથે મને કરોડ પરિચય નથી. પરંતુ આ પુસ્તક જોયાથી તે માટે અભિલાષા થઈ છે, તેજ એ પુસ્તક પાછળના શ્રમની સાર્થકતાનો પુરાવો છે. હું ઇચ્છું છું કે બાબા પ્રયાસો રા. જ્ઞેહાલાલ આણુ રાખે. વલ્લભમતનું એક નાનું Blackwood's Philosophical classes પુસ્તકમાંના કાનું ને તેની ઇચ્છાનું પુસ્તક રા. શાહ દાખરી તો તે ઉપકારક નીવડશે.

A. K. TRIVEDI,

• Senior Professor of Philosophy,
Baroda College.

પ્રોફેસર પ્રતાપરાય એમ ભાદી એમ. એ. સંસ્કૃતના અધ્યાપક સામળદાસ ફોલેજ, ભાવનગર

કાણુ ચરનાણુ, ભાવનગર

તા. ૬-૧૧-૨૮

જ્ઞેહી ભાઈશ્રી જ્ઞેહાલાલભાઈ,

તમારા તરફથી અણ્ણભાષ્યના ગુજરાતી અનુવાદનો પ્રથમ ભાગ મળ્યો.

શ્રીમદ્ભલાભાષ્યપ્રવર્તિત પુષ્ટિમાર્ગે વૈષ્ણવસંપ્રદાયના સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ સુધારવામાં સંપ્રદાયના અનુયાયી તરીકે તમારો ફાળો તમો સારો આપી રહ્યા છો, તેથી મને ધણો આનંદ થાય છે. સંપ્રદાયના આકર ગ્રન્થોની-અણ્ણભાષ્ય, પ્રકાશ, રશ્મિ વગેરેની પ્રમાણભૂત વ્યાપ્તિ પણ હજી હવે બહાર પડે છે; અને પ્રચાલિત અણ્ણભાષ્ય પ્રમાણભૂત સાધન અનુવાદો તો હજી હવે કરવાના છે. અણ્ણભાષ્ય એમ. એ. માં ટેકર હોવાથી તે વિદ્યાર્થીઓ માટે તેના સપૂર્ણ ભાષાન્તરની ઘણી આવશ્યકતા છે. સુચક્ત વૈષ્ણવ જનને પણ અણ્ણભાષ્યાદિ ગ્રન્થોની સરળ સમજૂતીની પણ ઘણી જ ઉપયોગિતા હોવી જોઈએ.

આવી સ્થિતિમાં તમેજે આ ક્ષિત્તિમાં કરેલો પ્રયત્ન જરૂર આદરણીય છે, એમ હું માનું છું. જો કે તમો પોતે જ લખો છો તેમ આ ભાષાન્તરમાં કિલ્લતા રહી ગઈ છે, છતાં અણ્ણભાષ્યની ગંભીર-અર્થભરપૂર ભાષાને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું મુશ્કેલ કામ-ખાસ કરીને તેનો અંગ્રેજી કે બીજી કેષ્ઠપિણ ભાષામાં અનુવાદ અઘાપિ નથી થયો તેથી-વિશેષ મુશ્કેલ કામ, તમો ધણે અસંસાધી ચક્રવા છો. ખાસ કરીને તમારી સરળતા યદ્ય છે. તમારા “વિવેચના”નો વૈષ્ણવ મુમુક્ષુઓ માટે એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ યદ્ય શકે એમ માનું છું-અદ્વત્તવેદી પૂર્ણ સમજૂતી આપતો એક બીજો ભાગ જોવા ૮-૧૧-૨૮

તમારા અણુભાષ્યના ભાષાન્તરનો લાભ એમ. એ. ના વિદ્યાર્થીઓ લેવા લાગ્યા છે. મુંબઈમાં તથા અર્ધા એ વિદ્યાર્થીઓને આપનું ભાષાન્તર પાંચતાં મ્હે જોવા છે.

લી, પ્રતાપરાય એ. મોદીના

ભગવદ્ભરણ.

૨૧. મનુભાઈ સી. પંડ્યા એમ. એ. એવ. એચ બી. મોડીસીટર. 'તત્ત્વજ્ઞાનના નિબંધના ક્ષતી' વગેરે મુંબાઈથી પોતાના પત્રમાં નીચેનો અભિપ્રાય આપે છે,

Dear Sir,

I am in receipt of your introduction to the Anu Bhashya translation recently published by you and have to express my grateful thanks to you for the same, I have since purchased your Anubhashya and have gone through your introduction and some portions of your Anu-Bhashya. I congratulate you for your original and independent opinion on the interesting topic about the existence of a Brihad Bhashya and the etymological meaning of the word Anu-Bhashya. The same appears to me to be convincing, being based on sound logic and reasoning though a contrary opinion is held by some other scholars of your Sampradaya here. It seems, you have taken immense pains and trouble in compilation of the book giving a detailed summary of every Adhikarana and also at the same time a comparative idea of the views held by other Bhashyakars. This would, I am sure be highly conducive to promote the popularity of the book. You have also given a comprehensive view of the other Darsans by quoting useful extracts thereof at their proper places and I once more heartily congratulate you for your creditable enterprize in publishing for the first time a Gujrati translation of the Anu Bhashya in view of the long felt want for the same and wish you success in your noble enterprize in the cause of the spread of the Vedant doctrines.

Yours truly,

MANUBHAI C. PANDYA.

શ્રીયુત નારાયણ પરમેશ્વરભદ્રાસ સાંગણી

પરમગ્નેહી ભગવદ્દીપ્તિ ભાઈશ્રી જેઠાલાલભાઈ,

અમદાવાદ.

" શ્રીમદ્ અણુભાષ્યનું ભાષાન્તર " ૨૧. ત્રીકચક્રાસ ભાઈએ મને આપ્યું છે તે મારે ઉપકાર માનુ છું. એ અવૌકિક ગ્રંથની પ્રસ્તાવના શ્રીયુત વસંતરામભાઈ પાસેથી લઈ એક મામ પહેલાં શ્રીનાથકારા જતાં સ્નાનામાં જ મેં વાંચી લીધી હતી અને તત્કાળ એવા નિશ્ચય પર આવ્યો હતો કે જે ગ્રંથની આદ્યી ઉત્કૃષ્ટ મનનીય પ્રસ્તાવના લખાણી છે તે ગ્રંથનો અનુ-

વાદ પણ અવશ્ય ઉત્તરોત્તમ થયો હશે, અને મને જણાવતાં અતિ હર્ષ થાય છે કે વસ્તુતઃ તેમજ બન્યું છે. “શ્રીમદ્ બ્રહ્મસૂત્રના અણુભાષ્ય” જેવા કંઈનામાં કંઈન આકર અન્યનો અનુવાદ કરવામાં આપ હરેક રીતે સફળ નિવડ્યા છો. ગ્રંથનો ધરોખરો ભાગ હું અવલોકી ગયો છું તે પરથી પ્રતીતિ થાય છે કે આપે “શાંકર ભાષ્ય” ની જેમ માત્ર ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાનોજ તેનો લાભ લઈ શકે એવી કંઈ ભાષામાં કે શૈલી પદ્ધતિમાં અનુવાદ ન કરતાં સાક્ષરો તેમજ થોડું ભણેલા છત્રાસુઓ ઉભય સદગ્ધ રીતે લાભ લઈ શકે એવી શુદ્ધ સરળ ભાષા અને શૈલી પદ્ધતિ સ્વીકારી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુવાદ નીચે વિવેચન મૂકીને માત્ર વૈષ્ણવોનેજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતી હિંદુ પ્રજાને ઝણી બનાવેલ છે.

શ્રીયુત મગનલાલ શાસ્ત્રીજી તથા સદ્ગત શ્રીયુત તેજીવાળાએ આપણા સપ્રદાયના આકર ગ્રંથો સંગ્રહિતમાં પ્રકટ કરવા પ્રયાસ આદર્યો હતો અને છે અને આપે ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન આરંભ્યો છે જે ઉભય પરમોપયોગી હોઈ ધન્યવાદ સાથે તમે ઉત્તેજનને પાત્ર છો.

આપણા વૈષ્ણવો સાધન સંપન્ન છે, ધારે તો સપ્રદાયના ઉન્નતિ માટે ઘણું કરી શકે એમ છે. આપના જેવા અતિ આવશ્યક પ્રયાસ કરનારને હરેક પ્રકારે દ્રવ્યાદિથી ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. આનંદની વાત છે કે કે શૈલ કારાભાઈ વગેરેએ પોતાની કરજ બગવી દ્રવ્યનું સાર્થક કર્યું છે. આશા છે કે આજ રીતે આપ શ્રીમદ્ અણુભાષ્ય ભાષાંતરનો બીજો ભાગ ત્વરાથી પ્રકટ કરશો ને શ્રીમંત વૈષ્ણવો પણ પોતાની મેળે ઘટતી સહાય આપને મોકલાવી આપશે. પ્રભુ આપના શુભ પ્રયત્નને યશસ્વી બનાવે.

લી. સ્નેહાધીન નારણજી સાંગાણીના ન્યશ્રીકૃણુ.

રા. વેણીલાલ રાઝરામ નગરશેઠ બી. એ. એસ. ટી. સી. વલ્લસાહ:—

બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના સર્વોત્તમ ભાષ્ય શ્રીમદ્ અણુભાષ્યના ગૂઢ તત્ત્વો સમજવાને એના ગુજરાતી અનુવાદની જે જોટ હતી, તે જોટ ત્રો. જેઠાલાલ શાહે પુરી પાડી, ને તેમણે વૈષ્ણવ વર્ગ ઉપરજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ગુજરાતી આર્ય પ્રજા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. વેદાન્ત વિષય ગહન ને અગમ્ય છે: છતાં તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા બની શકે તેટલી સારી ભાષા ને સરળ પદ્ધતિ વાપરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આથી આનો લાભ વિદ્વાન, વિદ્યાર્થી, છત્રાસુ, કે કોઈબી વ્યવસાયી વ્યાપારી પણ લઈ શકે તેમ છે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે હજુ સુધી ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ પણ ભાષાન્તર થયું નથી. હુંકામાં એ પુસ્તક સર્વ કોઈ માટે લખાવલું છે; માટે દરેક હિંદુ અને ખાસ કરીને દરેક વૈષ્ણવના ધરમાં તો આ અમૂલ્ય પુસ્તક હોવું જોઈએ. આશા રાખું છું કે એનો બીજો ભાગ સત્તર બદાર પડશે.

१. वे. अथर्ववेद	पा. २४. पारसस्मृतित
२. छ. आदिसंहिता	प्र. प्रश्नोपनिषत्
३. सा. सु. आपस्तम्बधर्म सूत्र.	शौ. २४. शौदायन स्मृति
४. सा. सु. आपस्तम्ब श्रौतसूत्र	गृ. ३१. शा. बृहन्न्यास शास्त्रा,
५. धर्माचार्योपनिषत्	गृ. बृहन्न्यासोपनिषद्
६. मं. मन्त्रसंहिता	गृ. वा. शा. बृहन्न्यासक वागसेनेवी शास्त्रा.
७. मै. श्रौतरीयोपनिषद्	गृ. ना. बृहन्न्यासपृष्ठीयोपनिषत्
८. मै. ब्रा. श्रौतरीय ब्राह्मण	ब्र. जि. ब्रह्मजिन्मूपापनिषद्
९. कठोपनिषद्.	थ. सु. ब्रह्मसूत्र
१०. कात्यायि. कात्यायिब्रह्मोपनिषद्	ल. गी. लज्जवद्गीता
११. ई. ईशोपनिषत्	ला. लाजवत
१२. श्रौ. श्रौपीतम्बुपनिषत्	भी. भीष्मपर्व
१३. गो. छ. ता. गोपाक्षोत्तर तापनीयोपनिषद्	म. ना. महाभारतपञ्चोपनिषत्
१४. गो. पू. ता. गोपाक्ष पूर्व तापनीयोपनिषद्	म. २४. भनुस्मृति.
१५. शौ. सु. श्रौतभस्य	म. ला. महाभारत
१६. छां. छान्दोग्योपनिषत्	म. पु. भस्म पुराण
१७. जग. जगन्नाथोपनिषत्	भा. पु. दे. भा. भाद्रपदेय पुराण देवी माहात्म्य
१८. कै. सु. कै.भिनीय सूत्र	मुं. मुण्डकोपनिषत्
१९. तै. आ. तैत्तिरीयारण्यक	मै. मैत्रेयुपनिषत्
२०. तै. तैत्तिरीयोपनिषत्	या. २४. याज्ञवल्क्य स्मृति.
२१. तै. ब्रा. तैत्तिरीय ब्राह्मण	यो. सु. योगसूत्र.
२२. तै. मं. तैत्तिरीय संहिता	रा. ता. रामोत्तरतापनीयोपनिषत्
२३. तां. ब्रा. तापत्रय ब्राह्मण	वा. पु. वाराह पुराण.
२४. ना. छ. नारायणोपनिषत्	व. २४. वशिष्ट स्मृति
२५. नि. निरुक्त	श. ब्रा. शतपथ ब्राह्मण
२६. पू. ता. वृत्सिहपूर्वतापनीयोपनिषत्	गां. शान्तिपर्व
२७. छ. तां. वृत्सिहोत्तरतापनीयोपनिषत्	शु. य. मं. शुक्ल यजुर्वेद संहिता
२८. पु. पु. पत्रपुराण	श्वे. श्वेताश्वतरोपनिषत्
२९. पा. धा. पां. पाणिनीय धातुपाठ	समान. ब्रा. समान्ता ब्राह्मण
३०. पा. शिं. पाणिनीय शिक्षा.	स. मा. सर्वसारोपनिषत्
३१. पा. सु. पाणिनीय सूत्र.	सां. का. सांख्यकारिका.
३२. तां. छ. आ. संनाना विवरणुनो कर्म गवर्नमेन्ट प्रेस तरङ्गिणी छपायेख श्रीधर पाठक	

તા. ક. આ સંમાના વિચરણનો કમ ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ તરફથી છપાયેલ ગ્રીધર પાઠક
શાસ્ત્રીના અણુલાખમાંથી લીધો છે.

આ ભાગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિષયોમાં પ્રમાણ વાક્યોના ઉદ્દેશો

રાત્રમાં ઉપયોગી જીવન માટે જીવની પંચામિ પ્રકારે ઉર્ધ્વગતિ છાં, ૫-૩-૩.

પ્રાણની ગતિ (બ. ૪-૪-૨)

અગ્નિ વગેરેમાં પ્રાણાદિનો લય (બ. ૩-૨-૧૩)

ઉપરની ક્રિયાની ગૌણતા (બ. ૪-૩-૧૫, ૪-૪-૧.)

ઉપાદિ કરનાર-ધૃમ માર્ગવાળા જીવનીજ પંચામિ પ્રકારે ગતિ જન્મમાં વાસનાંની કારણતા (ભા. ૫-૨૦-૨૮)

આચરણ પ્રમાણે જન્મ (છાં ૫-૧૦-૭)

યમલોક (તૈ. આ. ૬-૫).

બ્રહ્મની અવ્યવહાર્યતા તૈ. ૨-૬ બ. ૩-૬-૨૬

બ્રહ્મની અસૌકિક ધર્મતા.ક. ૧-૨-૨૦, શ્વે. ૩-૧૬; બ. ૩-૮-૬-૧૬

બ્રહ્મની પ્રજ્ઞાનમાયતા બ. ૪-૫-૧૩. ભ. ગી. ૧૩-૧૪.

બ્રહ્મની નિર્ગુણતા મું ૩-૧-૮, તૈ. ૨-૬, ક. ૪-૧૧, ક. ૩-૧૫, છાં, ૩-૧૪-૨, શ્વે. ૩-૧૬; ઋ. સં. ૧૦-૮૧-૩

બ્રહ્મની પ્રત્યક્ષતા કૈ. ૧-૨

ભગવાનની વરણ્યી પ્રાપ્તતા મું ૩-૨-૩, ભ. ગી. ૧૧-૫૪

બ્રહ્મની ઉભયધર્મતા બ. ૩-૬-૨૬

બ્રહ્મનું શ્લેષ દાનત્વ બ. ૪-૪-૨૨, ૪-૪-૨૪; ભ. ગી. ૧૮-૪, ૧૦-૫. કૌ. ૩-૬

બ્રહ્મની રસાત્મકતા તૈ. ૨-૭, છાં. ૩-૧૪-૨

ભક્તિમાં પાપનો અભાવ ભા. ૬. ૧૪. ૫

ભ. ગી. ૧૮-૫૫

ભગવદ્વિષ્ણુથી પણ કવચિત્ ભક્તોને સુકૃત કુકૃત ભા. ૧૦-૨૬-૧૦

સુકૃત કરતાં ભક્તિની ઉત્તમતા ભા. ૩-૨૬-૧૩ ભા. ૫-૬-૧૮

ભા. ૬-૧૭-૨૮

બ્રહ્મભાવવાળાનો ભક્તિમાં અધિકાર ભ. ગી ૧૮-૧૪

ભક્તિમાં અભેદજ્ઞાનની અન્તરાયતા ભા. ૩-૪-૨૦, બ. મ. ૩-૩-૩૫

ભક્તિમાં અભેદજ્ઞાનની ગૌણતા એ આ ૨-૧૨-૧ બ. સ. ૩-૩-૩૭

મ ના ૫-૧૦

સ્વાદિની ભક્તિદયામાં સ્વયં સ્થિતિ બ. સ. ૩-૩-૩૮

ગૃહાદિની ભક્તિમાં અપાધકતા બ. સ. ૩-૩-૩૬

ભગવદ્ધર્મોનો અલોપ અને વર્ણાશ્રમ ધર્મની ગૌણતા બ. સ. ૩-૩-૪૦

શ્વે. ૪-૮. ભા. ૩-૬-૧૦, ઋ. ૨-૨-૨૬

ભા. ૧૧-૨૦-૨૧

અહીંથી આનંદ નાળુનારની નિલયનાં તૈ. ૨-૪
 ભક્તને પણ લોકસંપ્રદા મારે કર્મની આસપડના ભ. શ્રી. ૩-૨૫,
 સર્વાત્મભાવની અધિકતા ભા. ૧૧-૧૨-૧૪, મું. ૩-૩, છદ્ધાગ્નિ.
 અપવિદા ધ. મ. ૩-૩-૪૩-૪૪

અભિનું સર્વ રસત્વ ભા. ૧૦-૪૩-૧૭
 આત્માની સાથે રતિભાવ છં. ૭-૨૫-૨
 અહીંની નં પુરુષાર્થતી ધ. મ. ૩-૪-૧, ૩-૨-૩૮
 તૈ. ૨-૧,

શુદ્ધિપત્રક.

ભાગ ૧ ભાગ.

પૃ.	લી.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૮	ન આરંભવો લેઈએ	ન આરંભવો લેઈએ. શાંધી !
૭૨	૧૬	મુપસિદ્ધશા	મુપસિદ્ધશા
૫.	૧૧૬-૧૨૫	સુધી મથાએ 'ક અન્તસ્તદ્ભોધિરણ' વાંચવું	
૫.	૧૨૪	માં * તથા + આ ચિહ્નોવાળી કુટનોટ પાનાની નીચે લેઈ જતી	
૧૨૫	૨૦	શ્રીવક્ષભાચાર્ય	શ્રીવક્ષભાચાર્ય
૧૪૧	૧૧	જોઈ મુરવ્ય	જોઈમુરવ્ય.
૧૬૫	૨૬	રાત્રની	ભગવાનની
૧૬૬	૩૨	કર્મકલાનિ	કર્મકલાનિ
૧૭૦	૨૫	બીજે	બીજે. (છવ) મથી.
૧૭૨	૬	ધ. ૩-૭-૧	પૃ. ૩-૭-૧
૧૭૪	૬	શરીર	શારીર :
૧૭૬	૧૫	સ્મરણું	સ્મરણ કરાવું (સ્મૃતિમાં આપેલાનું)
૨૦૪	૩૫	પરોવિદા	અપરોવિદા
ધ. ૨. ૧૦૧. ૫		મૃતે	મૃતે
૧૦૧	૧૨	નાનાત્વ	નાનાત્વ તો
૧૦૧	૨૧	આલસંધ્યાદિમાં	અભિસંધ્યાદિમાં
૧૨૨	૩૨	અહાભાસ	અહાભાસ
૧૨૪	૧૭	'કેન કરવાં'	એ વખતે છપાયું છે તે એક વખત વાંચવું.
૧૨૪	૩૦	મળી	મળી
૧૨૪	૩૧	નિયમક	નિવામક
૧૨૮	૨૦	હોવાથી પણ 'દોષ નથી'	એટલું સૂચના અર્થમાં ઉમેરવું

પૃ. ૫૨૧ થી ૫૨૮ સુધીના કર્મમાં શ્રવણી પૃષ્ઠાખ્યા એ વખતે છપાઈ ગઈ છે તો પછીની પૃ. ૫૨૬ થી ૫૩૬ વાંચવાં.